INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 3.452 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March-2018

SPECIAL ISSUE - 50

Literature : New Trends & Tendencies

साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह

साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह

अतिथी संपादक :

डॉ. आर. एच. गुप्ता

प्राचार्य,

संत मुक्ताबाई कला आणि वाणिज्य

महाविद्यालय, मुक्ताईनगर, जि. जळगाव

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

येवला. जि. नाशिक.

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC) List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 3.452 **ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March- 2018
SPECIAL ISSUE-50

Literature : New Trends & Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह
साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह

अतिथी संपादक :
डॉ. आर. एच. गुप्ता
प्राचार्य,
संत मुक्ताबाई कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
मुक्ताईनगर, जि. जळगाव

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर
सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय , येवला
ता. येवला. जि. नाशिक.

विशेषांक संपादक : इंग्जी विभाग : प्रा. एल. बी. गायकवाड व डॉ. पी. ए. वाघमारे
मराठी विभाग : डॉ. व्ही. एस. लव्हाळे व डॉ. एस. के. माळी
हिंदी विभाग : प्रा. के. पी. पाटील

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher **Price : Rs. 1500/-**

ISSN : 2348-7143
March 2018

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Co-Editors -

- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, **Riyadh Kingdom** of **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon.
- **Dr. Sharad Birhade** - D. N. College, Faizpur.
- **Prof. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- **Prof. Vijay Shirsath** - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul.
- **Prof. Atul Suryawanshi** - S. S. M. M. College, Pachora.
- **Prof. B. P. Shewale** - M. S. G. College, Malegaon Camp, Nashik.

Advisory Board -

- **Dr. Marianna kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare -** Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. D. A. Suryawanshi** - Principal, R. C. Patel College of Education, Shirpur, **Dhule.**
- **Dr. Sandip D. Mundhe** - Head, Lib. Science, Sambhajirao Kendre College, **Jalkot, Latur**
- **Dr.Y. H. Saner** - Principal, Abhay College of Education, **Dhule**
- **Dr. D. D. Patil** - Principal, Arts, Science and Commerce College, Chopda, **Jalgaon**

Review Committee -

- **Dr. Uttam V. Nile** - P. S. G. V. P. Mandals Arts, Cmmerce, Science College, Shahada
- **Dr. Sanjay Dhondare** - Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Rekha Gajare** - Head, Dept. of Hindi, P.O.Nahata College, Bhusawal
- **Dr. Ramesh Sambhaji Kure** - Head, N. W. College, Akhala Balapura Dist-Hingoli
- **Dr. S. K. Wadekar** – M. S. G.College, Malegaon Camp, Dist- Nashik

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -

- **Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Nashik**

Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

संपादकीय -

आमच्या संत मुक्ताबाई कला व वाणिज्य महाविद्यालय, मुक्ताईनगर येथे साहित्य : नवीन प्रवृत्ती व प्रवाह या विषयावर राष्ट्रीय स्तरावरील चर्चासत्र मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी भाषा विभागामार्फत आयोजित करण्यात आले. या चर्चासत्रासाठी प्राप्त झालेल्या शोधनिबंधाचे संकलन व संपादन प्रस्तुत ई – जर्नल मध्ये करीत आहोत. याचा मनस्वी आनंद होत आहे. सर्वप्रथम या चर्चासत्रासाठी उपस्थित झालेल्या सर्व अभ्यासक, चिकित्सक व संशोधकांचे मी महाविद्यालयात मन:पूर्वक स्वागत करतो.

साहित्य हे काळानुसार आपले रूप बदलत आहे. आजच्या एकूण सामाजिक परिस्थितीचा विचार करता, साहित्य आणि साहित्यातून व्यक्त झालेल्या सर्वच शक्यता या सामाजिक स्तरावर आजमावल्या जात आहेत. साहित्याने समाजाला घडविण्याचे कार्य आजतागायत केलेले आहे आणि यापुढेही साहित्यातून तो हेतू साध्य होईल यात शंका नाही. आजच्या या तंत्रज्ञानाने भरलेल्या अत्यंत व्यामिश्र अश्या कालखंडामध्ये संज्ञापनाची साधने अत्यंत मोठ्याप्रमाणात उपलब्ध आहेत. त्या साधनांच्या जोरावर ट्विटर आणि फेसबुक सारख्या सोशल वेबसाईटवर लोक व्यक्त होत आहेत. त्यामुळे त्यांच्या या आविष्काराला अत्यंत कमकुवत असा पाया आहे. भाषेची प्रचंड प्रमाणात मोडतोड या माध्यमांतून होत असलेली दिसून येते आहे. लेखन आणि आविष्करण याला मनन व चिंतनाची जोड असलेली दिसून येत नाही. मनात आलेल्या क्षणिक विचारांना प्रकट करण्याची घाई प्रत्येकाला झालेली आहे. त्यामुळे निश्चितच साहित्याकडे आणि त्याच्या मांडणीच्या व्यासपीठाकडे पाहण्याच्या भूमिकेकडे अभ्यासकांचा दृष्टिकोन बदललेला दिसतो. त्यामुळे साहित्यात काही नवीन प्रवाह आलेले आहेत काय? या प्रश्नाची उकल या अनुशंगाने व्हावी, असा मानस हे चर्चासत्र आयोजित करण्यामागे आहे.

या चर्चासत्रात महाराष्ट्रातील व महाराष्ट्राबाहेरील विविध संशोधक, प्राध्यापक, विद्यार्थी व अभ्यासकांनी आपली मते मांडली. साहित्यासंबंधीच्या आणि त्याच्या नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाहाच्या विविध विषयांवर चर्चा या निमित्ताने झाली. त्यासंबंधीचे संशोधन निबंध या नियतकालिकात एकत्रीत करीत आहोत. त्यात प्रामुख्याने साहित्यातील नवीन प्रवाह, प्रवृत्ती, विविध वाद आणि संप्रदाय, औद्योगिकरण आणि यांत्रिकीकरणामुळे बदललेले सामाजिक व आर्थिकजीवनमान, त्याचा साहित्यावर झालेला एकुण परिणाम, आजच्या काळात स्त्री समक्षमीकरणाची चिकित्सा, इ. विषयांवर विविध अभ्यासकांनी चर्चा केली. अत्यंत महत्त्वाच्या अश्या या चर्चेच्या निमित्ताने हे सगळे शोधनिबंध या नियतकालिकात एकत्र करीत आहोत.

सदर चर्चासत्राच्या निमित्ताने आमच्या संस्थेचे संस्थापक अध्यक्ष मा.डॉ.देविसिंहजी शेखावत, प्रेरणास्थान मा.राष्ट्रपती मा.सौ. प्रतिभाताई पाटील व अध्यक्ष मा. रावसाहेब शेखावत यांचे आम्हाला आशिर्वाद लाभले. महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. आर. एच. गुप्ता यांनी या संबंधीची शास्त्रशुद्ध चर्चा व्हावी म्हणून सल्लागार समिती नेमून आम्हाला मार्गदर्शन केले. समितीचे मार्गदर्शन आम्हाला वेळोवेळी मिळत गेले. आमचे सर्व सहकारी, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ आणि इतर विद्यापीठांतील विविध अभ्यासकांनी या चर्चेत सहभाग नोंदवून आमच्या विषयाला संमती दर्शविली आणि आम्हाला प्रेरणा दिली. त्याबद्दल त्यांचे आभार व्यक्त करतो.

विद्यार्थी, अभ्यासक, प्राध्यापक, वाचक आणि साहित्य रसिकांना या चर्चेचा निश्चितच उपयोग होईल. त्यातून या साहित्यासंबंधीची अत्यंत मूलभूत मांडणी त्यांना वाचायला मिळेल व ते त्याचा सकारात्मकतेने स्वीकार करतील, अशी किमान अपेक्षा बाळगतो आणि थांबतो.

संपादक

अनुक्रमणिका

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
	मराठी विभाग		
1	बीजभाषण मराठी साहित्य : नव प्रवृत्ती आणि प्रवाह	डॉ. पृथ्वीराज तौर	17
2	मुस्लिम मराठी साहित्य : चळवळ आणि दिशा	डॉ. मुतवल्ली मैजोद्दीन मैनोद्दीन	23
3	विज्ञान कविता - स्वरूप विचार, विज्ञान सूत्रे	डॉ.फुला बागूल	29
4	बामनवाडा नाटकातील नकार, विरोध, विद्रोह	डॉ. वासुदेव सोमाजी वले	37
5	ग्रामीण साहित्य : एक चिंतन वेध	डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे	41
6	एकविसाव्या शतकातील मराठी विज्ञान साहित्य : एक अभ्यास	प्राचार्य डॉ.संजय शिंदे	46
7	एकविसाव्या शतकातील ग्रामीण कवितेतून चित्रीत झालेले कृषीजीवन	डॉ. दिनेश हिम्मतराव पाटील	51
8	ग्रामीण साहित्यप्रवाह व प्रवृत्ती	डॉ. शारदा वामन मोरे	55
9	खानदेशातील नव्वदोत्तरी ग्रामीण कविता : काही निरीक्षणे	डॉ. रमेश माने	59
10	मुस्लिम मराठी साहित्य संकल्पना व स्वरूपविचार	डॉ. डी.एन.राठोड	67
11	मराठी विज्ञान कादंबरीतील निवेदन आणि भाषाशैली	प्राचार्य.डॉ.आशा मुंडे	75
12	लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती	डॉ. महालक्ष्मी मोराळे	80
13	ग्राम संस्कृतीचे बदलते वास्तव: पिंडपात	डॉ. पंकज वानखडे	87
14	अनुवाद: संकल्प-ना व स्वरुप	डॉ. एकनाथ फुटाणे	92
15	ग्रामीण कविता संकल्पना आणि स्वरुप	डॉ.गणपतराव ढेंबरे	98
16	अस्तित्ववादी तुकाराम : एक आकलन	डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुन्ने	105
17	मराठवाड्यातील दलित (आंबेडकरवादी) निवडक कथेतील परिवर्तनीय स्वरूपाचा अभ्यास	डॉ.राजीव यशवंते	110
18	लोकसाहित्य अभ्यासाच्या दिशा : लोकमानसाचे आकलन	डॉ.राजाराम राठोड	118
19	ग्रामीण साहित्य : कादंबरीविषयी	प्रताप एम. गायकवाड	122
20	१९८० नंतरचा नवीन साहित्य प्रवाह : आदिवासी साहित्य	डॉ. प्रवीण ताटे देशमुख	126
21	लोकजीवनातील म्हणी एक लोकतत्त्व	डॉ. चत्रभुज बालासाहेब कदम	131

22	विज्ञानसाहित्य : नवता आणि अर्थ	डॉ.वंदना लव्हाळे	134
23	आदिवासी लोकसाहित्य आणि समकालिन वास्तव	डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे	138
24	'युगंधर' या कादंबरीतील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. मिलिंद माणिकराव वाव्हळे	143
25	साठोत्तरी कालखंडातील निवडक स्त्री आत्मचरित्रांचा स्त्रीवादी भूमिकेतून विचार	डॉ. सौ. रत्नप्रभा विजय खैरनार	149
26	आदिवासी साहित्याची व्याख्या आणि आदिवासी जाणीव	डॉ. अक्षय घोरपडे	155
27	दलित चळवळी आणि साहित्य	गायकवाड गोविंद संग्राम डॉ.मा.मा.जाधव	159
28	खानदेशी लोकसाहित्यातील संस्कृती दर्शन	डॉ. विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील	163
29	दुर्गा भागवत यांच्या ललित लेखनातील अल्पाक्षरत्त्व	डॉ किशोर आर पाठक	170
30	दलित साहित्यातील 'दलित आत्मकथन' एक नवप्रवाह	पाटील मंगला बन्सीलाल	175
31	नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी (१९९०-२०००)	डॉ. नामदेव भिला माळी	179
32	ग्रामीण साहित्याची संकल्पना	प्रेमसिंग मानसिंग गिरासे	185
33	अरुण काळे यांच्या कवितेतून आलेल्या आंबेडकरी विचारांच्या जाणीवा	हत्तिअंबीरे प्रदीपकुमार डॉ.श्रीधर खामकर	187
34	१९७० ते १९८० या दशकातील मराठी नाटक : इतिहास,परंपरा आणि नवता	डॉ.किशोर मंगेश पाटील	191
35	स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप	रवींद्र पगार	194
36	'चकवा' कादंबरीतील आदिवासी 'स्त्री' जीवनाचे वास्तव चित्रण	सौ. छाया डिगंबर खर्चे	197
37	मराठी कथेतील नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह	डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे	202
38	ग्रामीण भागातील वर्तमानकालीन जातीयता : विशेष संदर्भ वळणाचं पाणी	डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	207
39	आर्त धुमसणाऱ्या खेड्यांची सल-ब-बळीचा	डॉ.वाय.एम.पवार	212
40	दलित साहित्याचे स्वरूप	डॉ. जगदिश्वर एम. मेश्राम	216
41	गोधड : एक सामाजिक चिंतन	दीपक संतोष पवार	221
42	स्त्रीवादाचा मराठी साहित्यावर प्रभाव (१९७० नंतरच्या, कवयित्रींच्या रचनासंदर्भात)	डॉ. स्वाती दामोदरे	225
43	मराठी साहित्यातून व्यक्त होणारे मूल्य	हिरामण शंकर भुरभुडे	234
44	आदिवासी कवितेचे वेगळेपण	योगेश महाले	239

45	ग्रामीण साहित्य- नवीन टप्पा-इडा पीडा टळो	डॉ.विजया पाटील	248
46	नामदेव ढसाळ एक परिवर्तनवादी कवी	डॉ. माणिक माधव बागले	254
47	जागतिकीकरण आणि मंगेश नारायणराव काळे व हेमंत दिवटे यांची कविता	डॉ. अतुल मधुकरराव देशमुख	257
48	आदिवासी साहित्य आणि लोकजीवन	इंद्रायणी ज्ञानेश्वर सैंदाणे	261
49	प्रेमानंद गज्वी : एक सामाजिक, वास्तववादी प्रयोगशील नाटककार	डॉ. आनंदा बाबुराव सोनवणे	267
50	आदिवासी लेखिकांच्या कवितेतील स्त्रीजाणीव	विलास जयंत गावीत	272
51	माती पंख आणि आकाश : एका ध्येयवेड्या ग्रामीण युवकाची यशोगाथा	सातव समाधान काशिराम	277
52	वृत्तपत्रीय लेख	डॉ. रंजना मधुकर कदम	284
53	स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री नाटककारांच्या नाटकातील स्त्रीवाद	रत्ना जवरास	289
54	UNISCO अहवाल २०११ और खानदेशातील आदिवासी बोली	डॉ. प्रदीप औजेकर	294
55	बालकथा साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह	हर्षदा निंबा बोरसे	300
56	" जैत रे जैत " या कादंबरीतील निसर्गवर्णन	वर्षा रविंद्र उपाध्ये नेहा सुनिल पवार	307
57	मराठी आदिवासी साहित्य : एक अभ्यास विशेष संदर्भ 'तृष्णा' आत्मवृत्तपर कादंबरी	अनिता नामदेवराव रानवळकर	311
58	किरवंत नाटकातील संवाद चातुर्य : एक शोध	डॉ. ज्ञानेश्वर रामलाल भोई	315
59	डॉ. अलका कुलकर्णी यांच्या 'चकवा' कादंबरीचा आशय	संजय धर्मा पाटील	319
60	ग्रामीण साहित्य निर्मिती : एक शोध	गणेश दिगंबर सावजी	323
61	आदिवासी साहित्य	डॉ. विठ्ठल केदारी	329
62	ग्रामीण साहित्य प्रवाह : कादंबरी	डॉ. प्रशांत लगडे	332
63	लोकसाहित्यातील प्रयोगसिध्द लोककलांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ.सहदेव विलासराव रसाळ	337
64	नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कविता	डॉ. हिरालाल सोमा पाटील	344
65	'अस्मितादर्श' - एक बहुआयामी सर्जनशील	ममता काशिनाथ भारुडे डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे	348

	विचार प्रवाह		
66	कादंबरीच्या आशयाला नवा आयाम देणारी — चकवा कादंबरी	डॉ. माधव कदम	354
67	अहेर कथा संग्रहात अभिव्यक्त स्त्री व्यथा	संभाजी बाबाराव सावंत	357
68	रा.रं.बोराडे यांच्या कादंबरीतील ग्रामसंस्कृती	डॉ. ताराचंद एन. बिंदवाल	361
69	स्त्रियांच्या कवितेतील बदलते अन्वायार्थ	डॉ.कैलास इंगळे	366
70	ग्रामीण कादंबरी : सामाजिक संघर्षाचा अन्वयार्थ	पुरुषोत्तम प्रल्हाद महाजन	369
71	**आधुनिक साहित्यात आदिवासी काव्याचा प्रवाह**	**सुरकुले अनिता सोमनाथ**	372
72	दलित आत्मकथन : उपरा	डॉ. दीपक निवृत्ती बावस्कर	378
73	मराठी ग्रामीण कादंबरी	डॉ. भारती बेंडाळे	386
74	दलित स्त्रियांची आत्मकथने: आशय आणि अभिव्यक्ती	डॉ.युवराज धबडगे	389
75	नाट्यसादरीकरणातील नवे प्रयोग : काही निरिक्षणे	डॉ. संदीप कडू माळी	392
76	दलित नाटकातील दलितत्व	मेघा पंढरीनाथ बोरोले	398
77	लोकसाहित्यातील लोककला	अनंत किसन वराडे	402
78	ललिता गादगे यांच्या कथेतील ग्रामीण स्त्रीजीवन	वळवी कवित्रा सिपू	405
79	मराठी ग्रामीण कादंबरी आणि कृषिअर्थव्यवस्था	डॉ.सुभाष ज्ञानबा गव्हाणे	409
80	दलित साहित्य ते आंबेडकरी साहित्य : एक विकसित प्रवाह	रविकिरण बसंतराव सदानशिव	414
81	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील पर्यावरणविषयक विचार	प्रमोद मनोहर राऊत गणेश पी. सूर्यवंशी	419
82	ओवी चे स्त्री जीवनातील स्थान	ज्योती शरद इंगळे	427
83	साहित्यप्रकार : मध्ययुगीन कविता	डॉ. दत्तात्रय प्र. डुंबरे	430
84	आदिवासी कविता : वास्तवतेचा प्रखर अविष्कार	डॉ. दिलीप ज्ञानोबा भिसे	435
85	**स्त्रीवादी संकल्पनेविषयी**	**सौ. कविता भागवत**	439

86	समीक्षा : संकल्पना, स्वरूप आणि मूल्यमापन	डॉ. सौ. सुषमा विश्वरत्न तायडे. (अहिरे)	441

हिंदी विभाग

1	आदिवासी विमर्श : हाशिए की वैचारिकी	डॉ. धीरेन्द्र सिंह	447
2	आत्म-सम्मान से दीप्त आधुनिक भारतीय नारी का प्रतिमान : मित्रो मरजानी	डॉ. सुरेश तायडे	459
3	भूमंडलीकरण के परिप्रेक्ष्य में नारी साहित्य	डॉ. जिजाबराव विश्वासराव पाटील	465
4	ज़हीर कुरेशी की गज़लों में खुलता नारी-मन	डॉ. कामिनी तिवारी	470
5	बौद्ध कालीन समाज में नारियों का स्थान	अंशुमान वल्लभ मिश्र	476
6	समकालीन हिन्दी कविता में आदिवासी जीवन की कारुणिक दास्तान	डॉ. प्रिया ए.	479
7	सूर्यबाला जी के " एक इन्द्रधनुष जुबेदा के नाम " कहानी संग्रह में महानगरीय विमर्श	निहारिका उमाकांत देशमुख डॉ. संतोष मोटवानी	484
8	आदिवासी जीवन का यथार्थ चित्रण (मैत्रेयी पुष्पा के अल्मा-कबूतरी उपन्यास के विशेष संदर्भ में)	डॉ.बेवले ए.जे.	487
9	मृदुला गर्ग के `उसके हिस्से की धूप` उपन्यास का चिंतन पक्ष	डॉ. राजेश भामरे	491
10	हिंदी उपन्यासों में दलित विमर्श	डॉ.अनिता भिमराव काकडे	496
11	''हिंदी उपन्यासों में आदिवासी विमर्श'' ('धार' तथा 'अल्मा कबूतरी' उपन्यसों के विशेष संदर्भ में)	डॉ. वसंत माळी	499
12	संजीव कृत 'टीस' कहानी में व्यक्त आदिवासी जीवन संघर्ष	डॉ. मोहसीन रशीद शेख	503
13	उदय प्रकाश की कहानियों में उत्तर आधुनिकता, भुमंडलीकरण एवं बाजारवाद की नव प्रवृत्ति	डॉ.देवकीनंदन महाजन	507
14	समकालीन हिंदी साहित्य में दलित विमर्श	डॉ. अश्फ़ाक़ इ. सिकलगर	511
15	आधुनिक हिंदी साहित्य में नारी-विमर्श के विविध आयाम	डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार	515
16	डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की ग़ज़लों में महानगरीय जीवन का चित्रण	डॉ. दिपक कला विश्वासराव पाटील	519
17	मृदुला गर्ग की कहानियो मे नारी विमर्श	डॉ. शिवाजी सांगोळे	524
18	कामायनी महाकाव्य में नारी चेतना	डॉ. भारती बी. वळवी	528
19	हिंदी भाषा से प्रभावित अहिराणी बोली	डॉ.देवेंद्र नारायण बोंडे	534

20	इक्कीसवीं सदी की कविता में नारी जन्म की मांग	डॉ. कल्पना पाटील	536
21	समकालीन संदर्भ में दलित विमर्श	डॉ. सीमा तुकाराम जाधव	540
22	'तीसरी ताली' उपन्यास में किन्नर विमर्श	डॉ.अमृत खाडपे	543
23	स्त्री विमर्श के परिप्रेक्ष्य में समकालीन हिंदी साहित्य	डा. आभा खेडेकर	549
24	हिंदी उपन्यासों में आदिवासी जीवन	डा. सुरेशकुमार केसवानी	553
25	शैलेश मटियानी के उपन्यासों में व्यक्त चिंतन	डॉ. संजय विक्रम ढोडरे	558
26	ओमप्रकाश वाल्मीकि के काव्य में दलित चिंतन	रोशनी पवार	562
27	प्रभा खेतान के काव्य में नारी	रविंद्र रामदास खरे	568
28	महिला उपन्यासकारों के उपन्यासों में नारी विमर्श	अनिल बाबुलाल सूर्यवंशी	573
29	गीतांजलि श्री के कहानियों में नारी विमर्श (अनुगूँज और वैराग्य कहानी-संग्रह के संदर्भ में)	तायडे राजाराम बाबुराव	578
30	समकालीन हिंदी साहित्य: में ग्रामऔर महानगरीय विमर्श:ग्राम और महानगर विमर्श तथा हिंदी साहित्य: समकालीन संदर्भ में	अंकुश कडूबा राउत	584
31	परंपरागत मान्यताओं से पोषित हिंदी साहित्य का समाजशास्त्रीय चिंतन : एक वैचारिक मीमांसा	विजय एकनाथ सोनजे	592
32	दलित अस्मिता के लिए संघर्षरत : 'वीमा' नाटक का नायक	किरण आत्माराम चव्हाण	599
33	उषा प्रियंवदा के विदेशी परिवेशगत हिंदी उपन्यासो मे नारी	शेख ईस्माइल शेख हुसेन	605
34	मधुचंद्र भुसारे लिखित "तांडा" काव्यसंग्रह में आदिवासी विमर्श	दिलीप पंडित पाटील	612
35	निर्मला पुतुल की कविताएँ और आदिवासी नारी विमर्श	डॉ. गिरीष एस. कोळी	616
36	विवेकी राय की कहानियों में ग्रामीण जीवन का यथार्थांकन	डॉ. जगदीश बन्सीलाल चव्हाण	619
37	मंजुल भगत की कहानियों में व्यक्त पति के विविध रूप	डॉ. मनोज नामदेव पाटील	624
38	`नरक मसीहा`उपन्यास में महानगरीय जीवन का यथार्थ बोध	डॉ प्रमोद एम चौधरी	629

39	मृदुला गर्ग के उपन्यासों में - 'नारी जीवन'	शेख जाकीर एस.	632
40	आदिवासी नारी जीवन की ज्गाथा.......'आल्मा ज्कबूतरी'	लक्ष्मी मधुकर तायडे	635
41	शोषक और शोषितों के बीच का संघर्ष - पोस्टर	डॉ. मनोज महाजन,	638
42	`आओ लौट चले` गांधीवाद से प्रभावित उपन्यास	कृष्णा प्रल्हाद पाटील	641
43	मुस्लिम विमर्श	वाल्हे प्रमोद चुनिलाल	645
44	समकालीन हिन्दी उपन्यासों में किन्नरों की त्रासदी	उज्वला निंबा पाटिल	648
45	दलित नारी के शोषण के विरुध्द संघर्ष की गाथा : शिकंजे का दर्द	कीर्ति पंडित ठाकूर	653
46	हिंदी उपन्यासों मे आदिवासी समाज चेतना	अमोल रमेश पाचपोळ	658
47	सुनीता जैन के काव्य महानगरीय विमर्श	प्रियंका जगदीश महाजन	661
48	**दलित जीवन के अतित के गहरे दंश : अब और नहीं**	**मुक्ति प्रभात जैन**	665

इंग्रजी विभाग

1	Keynote Address War In Yemen: Need For Contesting War Through Literature	B S Jadhav	672
2	Translation Studies	Dr. Mutavali Mijoddin Mainoddin and Dr.Mohamad Mustafa A. Mujawar	675
3	Identity Crisis in Thomas Hardy's *Tess of D'Urbervilles*	Dr. Borse Pravin S.	680
4	Obstacles in Translation Literature	Dr. S. D. Sindkhedkar	683
5	Impotance of Punctuations in Grammar	Dr. Avinash Badgujar	687
6	An Ecological Cry in the Poems of Mamang Dai	Dr. Anil P. Patil	692
7	Voices on Culture, Nurture and Literature	Dr. C. U. Kulkarni	698
8	The Afterlives of Mahatma Gandhi in Cinematic and	Dr.Vaibhav Sabnis	702

	Fictional Forms		
9	Dalit Literature and Diasporic Literature: New Trends in Literature	Dr. S. D. Mahajan	707
10	On Contemporary Fiction	Nitin Patil	711
11	Necessity of Documentation and Digitalisation of Indian Endangered Languages	Swapna K Jadhav	714
12	Ammu`s social struggle in typical Indian Society `The God Of Small Things By Arundhati Roy	Gurpreet Kaur Munni Kashyap	717
13	R.K. Narayan's Concept of New Women: With Special Reference to Guide	Meenu Pandey	721
14	Narrative of Marginalization in Bhabani Bhattacharya's *So Man Hungers* and Arun Joshi's *The Apprentice*	Vijay Shirture	727
15	Self Expressions and Openness of Amara in *One & A Half Wife* By Meghna Pant	Dr. Swaleha M. Attar	735
16	Amitav Ghosh's *The Calcutta Chromosome*: Rewriting Subaltern History and Deconstructing Dichotomy between Binary Spaces	Dr. Mahendra Jagannath Dutte	739
17	An Archetypal Approach to Literature	Dr.S.P. Singh	744
18	The Struggle of Feminism in the Short Story," The Garland" by Rabindranath Tagore	L. B. Gayakawad	749
19	An American Brat as a Female Bildungsroman	Arati Shrungarpure	758

20	A Study of New Trends in Science Fiction: Philosophical Outlook Towards Science	Dr. Prabhakar Ghodke	761
21	Woman in *Cry the Peacock* the Novel by Anita Desai	Vilas Vasant Raymale	765
22	Bharati Mukherjee's Wife-A Tragedy of Unfulfilled Dreams	D. N. Patil	770
23	Rootlessness in Arranged Marriage	Dr. Nilima Prakash Kale	774
24	Racial Injustice on John Oliver Killens	Dr. R. T. Bedre	777
25	Types of Feminism and Their Contribution to Society	Pandurang Kadu Patil	782
26	Plight of a Dalit Mother in Baburao Bagul's Short Story "Vidroha"	Ghansham S Baviskar Dr. Subhash P. Zanke	787
27	The Essence of Black Womanhood in Lorraine Hansberry's A Raisin in the Sun	Yuvraj Nimbaji Herode	791
28	Jhumpa Lahiri's "The Third and Final Continent": A Diasporic Discourse	Pravin B. Bhaskar	796
29	Black Existentialism in Richard Wright's Novels	Hemangini Madhukar Patil Dr. Subhash P. Zanke	800
30	Optimism in Alice Walker's *Meridian* and Shashi Deshpande's *Moving On*	Dr. Vijay D. Songire	807
31	Ecopoetics: An Ecocritical Reading of Select Poems in English By Dr.S.R.Patil	Dinesh Prakash Patil	811
32	The Cultural Compromise in James Baldwin's Go Tell it on the Mountain	Dr. A.T. Gavhale	818
33	Faster Phase Towards Ending of the Colour Discrimination	S.G. Raut	823
34	Status of Woman in the Novel	Dr. Ganesh Shaligram	827

	'Rich Like Us'	Chavan	
35	Vijay Tendulkar as a trendsetter on Marathi Theatre : a focus on his feminine embodiments.	Sanjay Bhanudas Ingale	831
36	A new way of interpretation of the 'Text' : Technocriticism	Liladhar Shivajirao Patil.	834
37	Double Worlds In the Novels of Sir Philip K Dick	Swati C Deshmukh Dr. A Y Katte	837
38	Daya Pawar- An Uprising Voice	Avinash Kailas Tayade	840
39	Colonialism and Cultural Obliteration	Jitendra B.Patil	843
40	Nature in Wordsworth and Balkavi: A comparative analysis of select poems	Hemant Govindrao Pawar	847
41	Recent Trends In English Literature	Dhiraj R. Vaishnav	851
42	An Ecocritical Reading of Rabindranath Tagore's Play *Red Oleanders*	Deepak D. Deore	854
43	From Hierarchy to Reversal: A Study of 'Binary' in O. Henry's 'The Gift of the Magi'	Dr .Ashutosh R.Vardikar	858
44	Are Homosexuals criminals ? Explorations on Mahesh Dattani *On a Muggy Night in Mumbai*	Rajendra Raghunath Rajput Dr. S. P. Zanke	864
45	New trends in the Exploitation of Human rights in Brunner's Literature	Sankla Shraddha M.	871
46	Current trends in Cybercrime literature as an impact Cashless Economy	Dr. Mahavir R. Sankla	877

47	New Trends in Popular Indian English Literature	Kachare Mahesh Pralhad	882
48	The Role of Translator: Present Era	Rupali B. Deshmukh.	886
49	The New Literatures in English : Narratives of Contemporary Socio-Cultural-Political Issues in the Canadian Verses	Dr. Vinodkumar P. Chaudhari	890
50	The Role of Destiny in The Lives of Ravan and Eddie in Kiran Nagarkar's 'The Extras'	Ajay Shaligram Patil	896
51	Image of Women and Feminist Aesthetic in Zaynab Alkali's The Stillborn	Pratibha M Galwade. Mukesh Sadanshiv.	900
52	Ralph's Diasporic Identity in V. S. Naipaul's *The Mimic Men*	Dr. S. D. Mahajan M.B.Baviskar	903
53	Eco-Critical Reading of Thomas Hardy's Far From Madding Crowd	Bhausaheb S. Desale	908
54	Time Machine : An Overview	Gajanan D. Sapkal	911
55	Folk Literature: At A Glance	V.J.Chavan	913
56	Problematizing Gender in Sowmya Rajendran's The Lesson	Pratibha P. Ghuge	919
57	The Contemporary scene in the vernacular Indian Literatures.	Dipak A. Chaudhari	923
58	Marxism	Chavan Jagdish Ramdas	927
59	Dalit Literature: A New Horizon	R.R.Borse	932
60	Existential Angst in Anita Desai's *Cry, the Peacock*	Dr. Arun M. Ahirrao	935
61	The expressions of rebel in the selected Dalit poems.	Jayant Pandit Ingale	939

62	Alternative Sex Conflict in Dattani's *Bravely Fought the Queen*	V. S. Patil Dr. S.P. Zanke	942
63	Comparative Marxist Study Of Charles Dickens' David Copperfield And Premchand's Godan	Neeta Bhausaheb Jadhav	948
64	Regional Literature in English Translation: New Trend in Indian Literature	Seema Dhoble	954
65	Tribal Way of Living: A Hope for Future	Dr. Manisha Singh	959
66	Stream of Consciousness Technique: A Revolutionary Modernist Technique in English Fiction	Pravin Devsing Patil	964
67	Ethics as New Trend in Ayn Rand's Fiction	Dr.Pradip.G.Sonawane	969
68	*My Name is Red*: A Study in Orientalism	Dr. P. A. Waghmare	977
69	Tribal Trend in English Literature	V. P. Mahale	982
70	The Delineation of *Nishkama Karmayoga* in Arun Joshi's *The Foreigner*	Ninu Nathu Zope	986
71	Cultural Crisis in Arun Joshi`s novel *The Apprentice*	D.S. Patil	990
72	The Portrayal of Tribal Characters in Sudha Murty's *Wise and Otherwise*	Dr. Sachin Vilas Bankar	995
73	Aijaz Ahmad's Critique of Postmodernism	Yuvraj Shinde	998
74	Effect of Advertisements on Children	Dr. Anita Saha	1003
75	An Old Woman by Arun Kolatkar: A study of Humanity	Priyanka Dinkar Koli Dinesh Bhaskar Baviskar	1008
76	English Literature through Social Media	Thosare Madhuri Prakash & Thosare Rahul Prakash	1012

77	A Trend of Existentialism in 'The Weed' by Amrita Pritam: A Study of Angoori,A Woman.	Pooja Sukadeo Marsale Shital Ashok Nikam	1015
78	Implication Based Modernity in 'Cry The Peacock' by Anita Desai	Murhe Punam Suresh Patil Pradnya Eknath	1019
79	Nadine Gordimer's Views on Apartheid	Madhukar Wagh	1025
80	Magda-The Lonesome Spinster i J M Coetze's "In the Heart of th Country"	Anjali K. Patil	1028
81	Film and Literature: Teaching Henry James's *The Turn of the Screw*	R. V. Tribhuvan Dr. S. P. Zanke	1033

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

मराठी विभाग

बीजभाषण

मराठी साहित्यः नव प्रवृत्ती आणि प्रवाह

डॉ. पृथ्वीराज तौर
मराठी विभाग
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड
संपर्क - ७५८८४१२१५३

साहित्य ही काही निर्वात पोकळीत अवतीर्ण होणारी कला नाही. प्रवाह आणि प्रवृत्तींच्या अंगाने आजवर जी मांडणी करण्यात आली आहे, ती मांडणी करणारे मीमांसक समाजाशी आणि अन्य कलाप्रकारांशी असणारा साहित्याचा अनुबंध सतत स्पष्ट करत आले आहेत. आपल्या आजुबाजुला असणारे अनेक दबाव कलाकृतीवरती पडत असतात. सभोवताली घडणा—या घटीतांना लेखक आणि त्याचे लेखन आपल्या क्रियेतून प्रतिसाद देत असते. त्यामुळेच प्रवाहांच्या संदर्भातील मांडणी अथवा विश्लेषण करताना या साहित्यबाह्य घटकांवरती आपणास लक्ष केंद्रीत करावे लागते.

माझया विवेचनाच्या केंद्रस्थानी प्रामुख्याने एकोणिसशे नव्वदनंतरचे मराठी साहित्य आणि त्यातून आविष्कृत होणा—या प्रवृत्ती आणि प्रवाहांच्या संदर्भात काही निरीक्षणे ठेवणार आहे. ही निरीक्षणे वाचककेंद्री आहेत, तद्वतच काहीशी लेखककेंद्री आहेत.

१९९० नंतरचा कालखंड हा जागतिकीकरण या शब्दाशी बांधला गेलेला कालखंड आहे. गेली सत्ताविस वर्षे म्हणजे पाव शतकांपेक्षा अधिक असणारा हा काळ. हा काळ अगोदरच्या काळापासून स्पष्टपणे विलग करता येऊ शकेल अशी स्थिती आहे. याची कारणे आर्थिक आहेत, आर्थिक असमानतेतून आलेल्या समृद्धीशी आणि बकालपणाशी निगडीत आहेत.

त्यासोबतच याची कारणे ही माध्यमक्रांतीशीही निगडीत आहेत. संचार क्रांतीने जे भयावह वास्तव आमच्यासमोर आणुन ठेवले आहे, त्याचे दूरगामी परिणाम मानवी जीवनावरती झाले आहेत. कुटुंबव्यवस्थेवरती झाले आहेत. सत्य आणि आभास यांच्यामधील सीमारेषेवरती झाले आहेत. त्यामुळे माध्यमक्रांतीचे परिणाम कलाप्रकारांवर आणि साहित्यावरती होणे अपरिहार्य आहे.

१९९० नंतरच्या या काळाचे एक टोक हे अत्याधुनिक यंत्रणेशी जोडलेले आहे तर दुसरे टोक हे सरंजामी, धर्म – जात वास्तवाच्या पारंपरिक अतिघट्ट कठोर संरचनेशीही जोडलेले आहे. दुर्दैव असे की, अत्याधुनिक यंत्रणेचा हात हाती घेऊन सरंजामी व्यवस्था बळकट कशा

ISSN : 2348-7143
March 2018

होतील अशा पद्धतीने आजुबाजुची व्यवस्था कार्यरत आहे, तिची दैनंदिन सूत्रे निरनिराळी गणिते लक्षात घेऊन घातली जात आहेत.

विचारसरणीच्या घुसमटीचा आणि अराजकवादी प्रवृत्तींना उजळमाथ्याने मिरवणारा काळ म्हणुनही या कालखंडाचा निर्देश करता येईल. जगाचा बदलणारा नकाशा हा राजकीय सत्तास्पर्धेने निर्माण केलेला आणि निरंकुश शासनव्यवस्थेत परावर्तीत होत अमानुश कत्तर करत सुटलेला हा कालखंड आहे.

या चार बिंदूंच्या चौकोनात वर्तमान मराठी साहित्याचे अस्तित्व सिद्ध होत आहे. नवे जुने सगळे प्रवाह या चार बिंदुंनी प्रभावीत होत आहेत असे दिसेल, नव्हे या सगळयाच बिंदूंचा दबाव आजच्या मराठी साहित्यजगतावरती आहे.

धर्माचा दबाव, जातीचा दबाव, अर्थकारणाचा दबाव, राजकारणाचा दबाव, माध्यमयंत्रणेचा दबाव, माहितीच्या महाजालाचा दबाव, पद, प्रतिष्ठा आणि वेळेचा दबाव, लिंगभेदाचा दबाव, हितसंबंधांचा दबाव असे भिन्न भिन्न दबाव घेऊन लेखकांना लेखणी हाती धरावी लागते.

लेखक म्हणुन तुम्हाला भिती वाटते का? या प्रश्नाच्या उत्तरादाखल शंभरातील नव्याण्णव डोकी होकारार्थी हलतात, हे समजून घेतलं तर अभिव्यक्तीच्या मार्गातील सगळया अडथळयांशी आपला परिचय होऊ शकतो. भारत सासणे, मिलींद बोकील, सानिया आणि अन्य लेखकांनी वाटा आणि वळणे या आपल्या स्वशोधयात्रेत अशा अनेक प्रश्नांचा मागोवा घेतला आहे. ‘अभिव्यक्ती के सारे खतरे उठानेही होंगे’ असे जे म्हटले गेले आहे, ते म्हणणे साकार करतांना लेखकांची होणारी पंचाईत या काळात जागोजागी पाहता येते. त्यामुळे लेखक म्हणुन अस्तित्व टिकवून ठेवणे आणि त्यासाठी निरनिराळया अल्पजीवी क्लुप्त्या करत राहाणे लिहिणारांच्या नशिबी आले आहे. याचा अर्थ सगळेच्या सगळे खालमानेने लिहिताहेत असे नक्कीच नाही. तसे असते तर दाभोळकर ते गौरी लंकेश व्हाया पानसरे, कलबुर्गी ही मालिका दिसली नसती. गणेश देवींचे दक्षिणायन आणि सचिन माळी, शितल साठे आणि तरूणांचे बुलंद आवाज ऐकु आले नसते. स्विकार होकाराच्या सोबत नकाराचीही एक परंपरा जागती असते ती खुपच तुरळक तरीही ताठ कण्याने मिरवताना आपल्याला या काळात पाहता येईल.

लेखक ज्या काळात लिहिता आहे, तो त्याचा काळ त्याला चिमटीत किती आणि कसा पकडता आला आहे? हा प्रश्न तपासला गेला पाहिजे. विशेषत: आपल्याकडे जे ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, महानगरी, आदिवासी, विज्ञान, जन लेखक आहेत त्यांच्या लेखनकृतीला तर हा प्रश्न पुन्हा पुन्हा विचारायला हवात्र वर्णनपरतेच्या पलिकडे कोणकोणते लेखक जाता? प्रश्नांच्या मुळाशी भिडण्याची ताकद किती लेखक कवींमध्ये आहे? शब्दांच्या फलो—यात कोण कोण आणि का अडकले आहेत? एकच मजकुर कोण पुन्हा पुन्हा मांडत आहे? हा शोध

महत्वाचा आहे. या प्रक्रियेत अपवाद म्हणुन हाती आलेली थोडीफार नावे ही काही हजार लेखक कवींमधून आपल्या हाताशी लागलेली असतात, हेही समजून घ्यावे लागेल.

वाचकांच्या नजरंतुनही मराठी साहित्याकडे त्याच्या वाटचालीकडे आणि त्याच्या अस्तित्वाकडे सतत पहायला हवे. मागच्या सत्तर वर्षात वाचकांच्या चार पिढ्या सहज दिसतात. ज्यांचा जन्म १९९० नंतरच्या काळात झाला आहे आणि आज घडीला विशी पंचविशीत असलेली जोरकसपणे अभिव्यक्त होत असलेली पिढी ही वर्तमान साहित्याचा मुख्या वाचक म्हटली जायला हवी. दुसरी पिढी ही सत्तर पंच्याहत्तरच्या दरम्यान जन्मलेली आणि आता चाळीशी पार केलेली व बहुतेक सगळया यंत्रणांमध्ये स्वत:चे अस्तित्व सिद्ध करत असलेली पिढी आहे. तिसरी पिढी स्वातंत्र्योत्तर काळात जन्मलेली, ज्यांनी स्वातंत्र्याची आंदोलने अनुभवली पाहिली नाहीत व ज्यांनी मराठीत साठोत्तरी साहित्य प्रवाहात महत्तवाची भर टाकली ती जेष्ठ म्हअली जाणारी पिढी आहे. आणि चौथी पिढी ही थकलेली, हळुहळू आऊटडेटेड होत जाणारी, सिद्धांतात, बौद्धिक चर्चाविश्वात रमणारी आहे. ती पुष्कळच तुरळक अस्तित्वात आहे. याशिवाय पाचवीही एक पिढी तयार होत आहे, मोबाईल क्रांतीनंतर जन्मलेली आणि व्हाट्सॲपच्यासोबत वयात येत गेलेली नव्या वाचकांचीही एक पिढी आपल्याकडे सांगता येईल. कलाकृतीचा विचार वाचकांच्या या पिढ्यांची अभिरूची टाळून करता येणार नाही. अभिरूची कळत गेली तर विशिष्ट प्रवृत्ती विशिष्ट काळात का निर्माण होत आहेत हे समजून येईल.

विशी पंचविशीच्या वयाची पिढी खरेच मराठी लेखकांची वाचक आहे का? लोकप्रिय इंग्रजी लेखकांचे आकर्षण या पिढीला का आहे? या तरूणांची जीवनजाणिव आणि अभिरूची कशावर पोसली आहे? या प्रश्नांची उकल अत्यावश्यक आहे. विशेषत: जेव्हा जगभराचे साहित्य आपल्याला एक क्लिक वरती उपलब्ध होऊ लागले आहे. भाषांतर आणि अन्य माध्यमातुनही जगभराची कलादालने धडाधड खुली हात आहेत. त्यावेळी मराठी साहित्यिकांची स्पर्धा आता जगभराच्या लेखकांशी झाली आहे आणि त्यांचा वाचक हा भाषिक बंधने ओलांडून भिन्न भिन्न भाषेत व दुरांतरावरच्या प्रदेशातही अस्तित्वात आला आहे. हा वाचक आपण किती बांधून ठेवतो हे मराठी साहित्याच्या सौष्ठवावर ठरणार आहे. चाळीशीच्या आत बाहेरचा वाचक वर्ग हा दोन्हींच्या सीमेवर असला तरी युरोअमेरीकन संस्कारांना घेऊन उभा राहिला आहे. साठीच्या पुढची पिढी ही चिकित्सक आहे, हे खरे. मात्र ज्या आर्थिक ढाच्यातून तो निर्माण झाला त्या भुतकाळाचे आकर्षण त्याला सतत वाटत राहिले आहे. आणि सर्वार्थाने जेष्ठ म्हटली जाणारी पिढी तिचे वर्तमानकालीन लेखनाचे वाचन जवळ जवळ थांबले आहे, असे चित्र आहे. प्रकाशनसंस्था, वितरणयंत्रणा, समीक्षकांच्या भुमिका, जाहिराती यांचा दाब वाचकांवर आज दिसत आहे. अगदी उदाहरण द्यायचे झाले तर फ्लिपकार्ट अथवा बुकगंगावर क्लिक केल्या केल्या

ISSN : 2348-7143
March 2018

येणारी पुस्तके नाही म्हटली तरी वाचकांना आपल्याकडे खेचून घेतात, असे दिसेल. महाराष्ट्र टाईम्स अथवा लोकसत्त किंवा ललित लक्षवेधी यांचा दबाव वाचणारांवर आहे, हे नाकाराता येत नाही.

कोणेएकेकाळी वाड्.मयीन नियतकालिके वाचकांची अभिरूची घडवत अथवा तिला वळण देत, साहित्याचे चर्चाविश्व तेजीत होत. अलिकडच्या काळात हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकी शिल्लक राहिलेली वाड्.मयीन नियतकालिके स्वत:च्या अस्तित्वाची लढाई लढतांना दिसत आहेत. स्वास्तित्वाचा लढा हाच प्रधान असल्यामुळे अभिरूची घडवण्याचे प्रश्न आणि उत्तरदायित्व निकालात निघाले आहे. हजार पाचशे प्रतींमध्ये निघणारी ही नियतकालिके मर्यादीत कोंडाळयापुरती सिमीत झाली आहेत. नऊ कोटी लोकसंख्येच्या भाषक समुहापुढे हजार पाचशे ही फारच शुल्लक संख्या आहे. त्यामुळे सद्यस्थितीत मराठी वाड्.मयाच्या संदर्भात सर्वाधिक चर्चिले जाणारे प्रश्न हे नऊ कोटीतील पाच पन्नास लोकांचे प्रश्न आहेत, हे आपण लक्षात घेतले पाहिजेत. असे का घडत आहे? याचे एक उत्तर असे की साहित्य हा आमच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग राहिलेला नाही. मनोरंजन आणि ज्ञान या दोन्ही पातळ्यांवर मराठी साहित्य आपली आवाहन क्षमता गमावत जात आहे की काय अशी भिती मला वाटते. आम्ही अशा साहित्यविश्वाची चर्चा करत आहोत ज्याने आपला वाचकवर्ग गमावला आहे. शून्य दशांश शून्य शून्य एक टक्के वाचक मिळविण्यासाठी आपली पुस्तके चाळीस चाळीस वर्षे वाट पाहतात हे वास्तव आम्ही अगोदर स्वीकारायला हवे. त्याहुनही विदरक हे की मराठी साहित्य आपला वाचक दिवसेंदिवस गमावत चालले आहे. इंग्रजी भाषेचे अवाजवी आक्रमण सर्जनाच्या बाबतीत आपल्या युवकांना नि:सत्व करत जात आहे. भाषेच्या कसावरती पुन्हा पुन्हा स्वत:ला तपासत राहणे ही प्रक्रियाच खंडीत झाल्यासारखी वाटत आहे.

त्यामुळे काही बाबी पक्क्या लक्षात घेतल्या पाहिजेत की चांगलं लिहिणं, वेगळं लिहिणं, उल्लेखनीय लिहिणं ही बाब महत्वाची मानायची आणि आपला वाचक हा वर्तमानात नसला तर भविष्यात कुठेतरी असेल असा विश्वास बाळगून लिहित रहायचे.

मराठी साहित्याचा जो परीघ आहे, त्याचा विस्तार करणारी कलाकृती आपल्या काळात लिहिली जात आहे का? याचा वाचक म्हणुन शोध घेत रहायचा. ज्या दबावांचा उल्लेख सुरूवातीला केला त्याला वळसा घालून किंवा त्याला विरोध करून कोण कोण लिहित आहे.? हे तपासणेही महत्त्वाचे आहे. कारण कोणत्याही काळात सगळेच थंड निष्क्रीय असे काही नसते, थोडीफार हालचाल कुठेन्कुठे होतच असते. या पार्श्वभूमीवर प्रत्येक काळातील काही लेखक आपल्याला बाजुला काढावे लागतात. अपवाद म्हणून यांचा उल्लेख करावा लागतो. किंबहुना हाच मराठी साहित्याचा चेहरा आहेत, असे म्हणता येईल.

ज्यांना आपण साठोत्तरी वाङ्‌मयीन चळवळीतून निर्माण झालेले प्रवाह म्हणतो त्याव्यतिरिक्त एकही नवा प्रवाह मागच्या सत्ताविस वर्षात निर्माण झाला नाही. सुरूवातीचे दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, विज्ञान, महानगरी हेच प्रवाह नव्वदनंतरच्या काळात दिसतात. त्यांच्या स्वरूपात किंचीत बदल झाले इतकेच काय ते म्हणता येईल. उदाहरणार्थ नव्वदनंतरच्या काळात स्त्रीवादी आणि महानगरी जाणीव अधिक प्रबळ आणि टोकदार होत गेलेली दिसेल याची परिणती या दोन प्रवाहांनी या काळात मराठी साहित्याच्या कक्षा रूंदावण्याचे कार्य केले. प्रिया तेंडूलकर, प्रतिमा जोशी, कविता महाजन यांचा स्त्रीवादी जाणीवेच्या संदर्भातील उल्लेख महत्वाचा आहे. प्रिया तेंडूरलकरांनी उभी केलेली स्त्री आणि महानगर, स्त्री आणि बाजारीकरण, स्त्री आणि हिंसा ही जशी उल्लेखनीय आहे, त्याप्रमाणे प्रतिमा जोशींच्या कथेतील सिमांत महिला समुह पहिल्यांदाच जोरकसपणे व्यक्त झालेले दिसतात. कविता महाजन ग्राफिटी वॉलमध्ये स्त्रीत्वाच्या मर्यादांना उडवून लावतात तर दिशा, पिंकी, शेख सारखे नव्या पिढीची प्रतिनिधी तृतीयपंथी, उभयलिंग जगणे मांडत लिंगभावाच्या राजकारणाची चिकित्स करतांना दिसते. जयंत पवार यांच्या कथेतून व्यक्त झालेली मुंबई ही अगोदरच्या काळातील मुंबईपेक्षा फारच भिन्न आहे. श्रीरंजन आवटे यांनी सिंगल मिंगलच्या निमित्ताने मांडलेले समाजमाध्यमांमुळे निर्माण झालेले प्रश्न, महेश लोंढेंच्या कवितेतील मूल्यविहीनता, पी. विठ्ठलच्या कवितेतील संशयी प्रवृत्ती, बालाजी सुतारच्या कथेतील व्यक्तींचा बेरकेपणा, विनायक येवलेच्या कवितेतून डोकावणारी भिती, अगोदच्या काळाच्या पार्श्वभूमीवर विलक्षण नवी आहे. नावांची ही यादी वाढवत जाता येईल. संरचना, आशयाचे भिन्न स्तर अशा पातळयांवर हे लेखक केवळ प्रयोग करत नाहीत तर आशयाभिव्यक्तीतील नाविण्या ही त्यातील तथ्याची प्रमुख मागणी आहे हे आपल्या लक्षात येते.

महानगरी, स्त्रीवादी या प्रवाहात होणारी ही हालचाल अन्य प्रवाहांपेक्षा आशादायी आहे. दलित साहित्य प्रवाहातून भिन्नभिन्न साहित्यप्रवाहांचा जन्म झाला असे म्हणता येईल. आंबेडकरी साहित्य, बोधी साहित्य, आदिवासी साहित्य, भटक्या विमुक्तांचे साहित्य असे निरनिराळे प्रवाह ह्या प्रवाहातून हळूहळू अस्तित्वात येत गेले. ग्रामीण साहित्य या संज्ञेतून कृषीजन साहित्य, शेतकरी साहित्य, परिसर साहित्य या संकल्पना आकारास येत गेल्या. सत्यशोधकी साहित्य, विद्रोही साहित्य, जनसाहित्य, विज्ञान साहित्य या साहित्य प्रवाहांच्या सोबत जैन साहित्य, ख्रिस्ती साहित्य, मुस्लीम साहित्य असेही धर्माधिष्ठीत प्रवाह निर्माण होत गेले. या प्रवाहांनी मानवमुक्तीच्या नावाखाली निरनिराळे तंबू उभे केले आणि वाईट असे घडले की त्यातून माणूस उभा राहण्याऐवजी तो धर्म आणि जात या विभागला गेला. मराठी साहित्यातील आजचे चित्र काय आहे? मराठा साहित्य संमेलन, ओबीसी साहित्य संमेलन,

आदिवासी धनगर साहित्य संमेलन, चांद्रवंशीय, कायस्थप्रभू साहित्य संमेलन अशी जाती पोटजातीमधली साहित्य संमेलने आयोजित केली जाऊ लागली आहेत. या जात धर्माधिष्टित साहित्य चळवळी उद्या भिन्नभिन्न साहित्यप्रवाहांच्या रूपात दिसण्याचा धोका नाकारता येणार नाही. मराठी साहित्यात जात धर्म यांच्या अंगाने विचार मांडू पाहणारी ही प्रवृत्ती अत्यंत धारदार होत चालली आहे. आमच्या वाङ्मयीन चळवळी या वधूवरसूचक मंडळांमध्ये परावर्तीत होत चालल्या आहेत. यातून वेळीच सावरण्याची गरज वाटत आहे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

मुस्लिम मराठी साहित्य : चळवळ आणि दिशा

प्रा. डॉ. मुतवल्ली मैजोद्दीन मैनोद्दीन
मराठी विभाग
राणी चन्नम्मा विद्यापीठ,
बेळगाव, कर्नाटक– ५९११५६
मो. ९९७२४५७८५९

मराठी साहित्याच्या साठोत्तरी कालखंडामध्ये अनेक नववाङ्मयीन प्रवाह रुढ झाले आहेत, उदा. आदिवासी, स्त्रीवादी इ. या नवप्रवाहांनी मराठी साहित्याचे स्वरुप व्यापक केले आहे. समाजाच्या तळागाळातील माणूस साहित्यिक आणि साहित्याचा विषय झाला. साहित्य निर्मितीचे केंद्र महाराष्ट्रातील काही शहरातच पूर्वी होते. पण साठोत्तरी कालखंडात प्रत्येक गाव खेड्यामधून शिकलेला तरुण मोठ्या प्रमाणात साहित्य निर्माण करु लागला. आपल्या जगण्यातले संघर्ष आणि आपली अस्मिता मोठ्या प्रमाणात तो मांडू लागला. विशिष्ट जातीच्या लोकांनी साहित्यातील मक्तेदारी संपुष्टात आणली. समाजातील प्रत्येक समुहगट साहित्याची निर्मिती करु लागला. प्रस्थापित मराठी सारस्वतांनी साहित्यात साधी त्यांची दखलही घेतली नव्हते, असा मुका उपेक्षित समाज बोलू व लिहू लागला हे खूप धाडसाचे काम म्हणायला पाहिजे.

इतर उपेक्षित व दुर्लक्षित समुह गटाप्रमाणेच महाराष्ट्रातील मुस्लिम समाजपण उपेक्षितच होता. मराठी भाषेच्या सुरुवातीच्या काळापासून मुस्लिमांनी मराठी भाषा व साहित्याची सेवा केली तरी त्यांच्या मराठी बोलण्या व लिहिण्यावर शंका घेतली जाऊ लागली. त्यांचे साहित्य नाकारले जाऊ लागले आणि त्यांची उपेक्षा करुन त्यांचे खच्चीकरण करण्यात येऊ लागले. त्याच परिणे मराठी साहित्यामध्ये खलपात्र म्हणूनच या समुह गटाचे चित्रण करण्यात येऊ लागले. मुस्लिमांचे नकारात्मक चित्रण करण्यात येऊ लागले. मुस्लिमांचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन कसे अडचणीत आणता येईल हे एवढेच मराठी सारस्वतकारांनी केले आहे. मध्ययुगीन मराठी साहित्यामध्ये ४९ मुस्लिम मराठी संतानी केलेल्या कार्याची नोंद व दखलही घेतली गेली नाही. म्हणून मुस्लिम मराठी साहित्याची चळवळ निर्माण झाली. या चळवळीच्या अनुषंगाने संतांच्या साहित्य सेवेला उजागर करणे, आधुनिक मुस्लिम मराठी साहित्यिकांच्या साहित्याची चर्चा करणे आणि मुस्लिम समाजात निर्माण झालेल्या प्रश्नांची चिकित्सा करणे, महाराष्ट्रातला मुस्लिम मराठी भाषेवर प्रेम करतो, मराठीत साहित्य निर्माण करत आहे यासारख्या अनेक गुंतागुंतीच्या प्रश्नांची मीमांसा मुस्लिम मराठी साहित्याच्या अनुषंगाने केली जात आहे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

मराष्ट्रातला व भारतातला मुस्लिम ज्या प्रांतात राहतो त्याच प्रांतीय भाषेला आपली भाषा मानतो, त्याच भाषेतून उद्योग, व्यवसाय करतो, स्वत:ला व्यक्त करण्यासाठीही त्याला तीच भाषा जवळची वाटते. म्हणून भारतीय मुस्लिमांची एकच एक भाषा नाही, पण भारतीय मुस्लिमांच्या माथी उर्दू भाषा मारली जाते. त्यांची तीच मात्र भाषा आहे असे सांगितले जाते, पण दोन–तीन टक्के जनसंख्या सोडली तर भारतातला किंवा महाराष्ट्रातला मुस्लिम त्याच प्रांतीय भाषेतून शिक्षण घेतो, त्याच भाषेतून साहित्य निर्माण करतो, महाराष्ट्रातील मुस्लिम मराठी बोलतो, लिहितो तरीही त्याचे कार्य, योगदान का नाकारले जाते तो फक्त मुस्लिम म्हणून? जर असे होत असेल तर ते खूप चिंतनीय आहे. आजही कोकणातला मुस्लिम घरी–दारी कोंकणीच भाषा बोलतो. कोकणात जर कोंकणी भाषेला कोणी जीवंत ठेवली असेल ते फक्त मुस्लिम समुह गटाने. तरी पण धर्माचा शिक्का मारुन त्याचा भाषिक आणि सांस्कृतिक वारसाच हिसकावून घेतला जातो. तेंव्हा त्या समाजाला चळवळीशिवाय पर्यायच नसतो. यातून मुस्लिम मराठी साहित्याची चळवळ जन्म घेतली आहे. १९९० साली आखिल भारतीय मुस्लिम मराठी साहित्य परिषदेची स्थापना करुन त्याला मूर्त रुप देण्यात आली आहे.

साहित्याचे क्षेत्र हे स्वभावत:च नित्य परिवर्तनशील व प्रवाही असते. बदलत्या जीवन प्रवाहाचा ठसा साहित्यावर उमटत असतो. जेव्हा साहित्यामध्ये अनुभवाची चाकोरी निर्माण होते, साचेबंध चौकट निर्माण होते तेव्हा नव्या जीवन जाणीवा अभिव्यक्त करण्याची क्षमता मर्यादीत होते, तेव्हा या साचेबंध चाकोरीला भेदण्यासाठी नव्या प्रवृत्ती जन्मास येतात. या नव्या प्रवृत्तींच्या बाजूने बंडाचे निशाण उभ्या करणाऱ्या साहित्य चळवळी उभ्या राहतात, त्या साहित्यात परिवर्तन घडवून आणतात.

चळवळींनी दिलेली नवता साहित्य परंपरेचा भाग बनते. साहित्याच्या विकासाला चालना मिळते. साहित्य–समाज, साहित्य–भाषा, साहित्य–संस्कृती, साहित्य व जीवन वास्तव यामध्ये अंतर पडून ते वाढत जाते. अशावेळी त्यांच्यात परस्पर संवाद निर्माण करण्यासाठी संघटित, सामुहिक प्रयत्न केले जातात. त्यातूनच साहित्यिक चळवळी जन्म घेतात. कोणतीही साहित्यिक चळवळ ही फक्त साहित्यिक चळवळ नसते तर तिच्या वैचारिक जाणीवेमध्ये जीवनभोगाच्या प्रेरणा असतात. या संदर्भात नागनाथ कोत्तापले म्हणतात, "जेव्हा एखादी वाङ्मयीन चळवळ आकाराला येते तेव्हा ती जीवनसंघर्षाचा एक अपरिहार्य भाग असते." जीवनसंघर्ष हा कोणत्याही वाङ्मयीन चळवळीचा आत्मा असतो. मुस्लिम मराठी साहित्याची चळवळ पण अशाच जीवन संघर्षातून निर्माण झाली आहे. मुस्लिम समाजापुढे निर्माण झालेले अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्नच मुस्लिम मराठी साहित्य चळवळीची प्रेरणा ठरलेल्या आहेत. मुस्लिम समाजाचे जाणीवपूर्वक व सातत्याने केले जाणारे नकारात्मक जीवनचित्रण आणि लिहिला गेलेला चुकीचा इतिहास यामुळे समाजामध्ये मुस्लिम समूहगटाची नकारात्मक प्रतिमा तयार झाली आहे. सर्व सामान्यांचा त्याच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण नकारात्मक झाला आहे. त्याला 'परका' म्हणून संबोधण्यात येऊ लागले आहे. त्याची निष्ठा भारत

देशावर नाही अशी समजूत करुन त्याची उपेक्षा करण्यात येऊ लागली, तेव्हा आपल्या अस्मितेसाठी संघर्ष करणे त्याला भाग पाडले आहे. म्हणून मुस्लिम मराठी साहित्याची चळवळ उदयास आली आहे.

आज मुस्लिम मराठी साहित्य चळवळीला २५ वर्षे पूर्ण होत आहेत. ही घटना खूप आनंदाची व अभिमानाची आहे. एखादी चळवळ निर्माण करणे ही त्या समाजाच्या जिवंतपणाचे लक्षण असते. तसेच निर्माण केलेली चळवळ २५ वर्षापर्यंत कार्यरत ठेवणे, त्या समाजातील पुरोगामी विचारांची जीवन संजीवनी ठरते. मुस्लिम मराठी साहित्याची चळवळ मराठी मुस्लिमांचा एक वैचारिक संघर्ष आहे. इतर चळवळीत जसे मतभेद असतात तसेच या चळवळीतही मतभेद आहेत. तरीही या चळवळीच्या माध्यमाने मराठी मुस्लिमांना कलावंताना एकत्रित जोडण्याचे खूप मोठे कार्य केले आहे.

मुस्लिम समाजात प्रबोधनाची चळवळ सर्वप्रथम हमीद दलवाई यांनी १९७१ साली 'मुस्लिम सत्यशोधक मंडळा'ची स्थापना करुन प्रबोधन कार्याची सुरुवात केली. या मंडळाच्यावतीने त्यांनी मुस्लिम समाजात काही पुरोगामी विचार रुजविण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांच्या या चळवळीला मिळावे तितके यश मिळाले नाही. उलट मुस्लिम समाजाचाच त्यांना विरोध पत्करावा लागला. कारण त्यांच्या विचार सरणीतील अंतरविरोध कारणीभूत ठरला. त्यांनी मोजके पण सकस असे साहित्य निर्माण केले आहे. 'लाट' कथासंग्रह, 'इंधन' कादंबरीमुळे त्यांचे वेगळेपण सिद्ध झाले आहे.

संत साहित्याचे अभ्यासक डॉ. यू. म. पठाण यांची पुणे येथे भरलेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदी निवड झाली. त्यावेळी पुणे विद्यापीठाच्या वृत्तपत्रविद्या विभागाने मुस्लिम मराठी साहित्य या विषयावरचा विशेषांक प्रकाशित केला. तसेच 'पूर्वा' नियतकालिकेने दिपावली विशेषांक प्रकाशित केला. या पूर्वी सय्यद आमिन यांनी १९३५ साली 'मुस्लिम मराठी साहित्य' नावाचे साप्ताहिक सुरु केले होते. प्रख्यात संशोधक रा. चिं. ढेरे यांनी मध्ययुगीन मुस्लिम मराठी संतांच्या कार्याचे संशोधन करुन 'मुसलमान मराठी संतकवी' नावाचे पुस्तक प्रकाशित केले आहे. अशा अनेक नामवंतानी व साहित्यिकांनी मुस्लिम मराठी साहित्याचा परिचय करुन दिला आहे.

वरील सर्व घटना आणि तत्कालीन समाज वास्तवातील गुंतागुंतीच्या प्रश्नांपुढे ठेऊन मुस्लिम मराठी लेखकांना एक व्यासपीठ निर्माण करुन देण्यासाठी काही मान्यवरांनी एकत्र येऊन परिषद निर्माण करण्याचे ठरविले त्यात प्रा. डॉ. आजीम नदाफ, प्रा. फकरुद्दीन बेन्नूर, प्रा. फ. म. शहाजिंदे, पत्रकार नल्लामंदू डॉ. इक्कबाल मिन्ने, ए. के. शेख, कवी मुबारक शेख, अंजूम मोमीन, विलास सोनवणे इत्यादी मान्यवरांनी १९९० साली 'अखिल भारतीय मुस्लिम मराठी साहित्य परिषदे'ची सोलापूर येथे स्थापना केली आणि १९९० सालीच पहिले अखिल भारतीय मुस्लिम मराठी साहित्य संमेलन प्रा. फ. म. शहाजिंदे यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाले. या साहित्य

संमेलनात पहिल्यांदाच १५० पेक्षा जास्त साहित्यिक एकत्र आले आणि मुस्लिम मराठी साहित्यावर व मुस्लिम समाजातील जीवनसंघर्षावर विचार मंथन घडवून आणले. ही मुस्लिम मराठी साहित्य चळवळीला खूप महत्वपूर्ण घटना होय. महाराष्ट्रातील काणाकोपऱ्यातील मुस्लिम लेखक, कवी एकत्र येणे सर्वच दृष्टीने खूप महत्वाचे होते. हे महत्वपूर्ण कार्य या परिषदेमुळे शक्य झाले. प्रस्थापित मराठी साहित्याच्या व्यासपीठावर मुस्लिम मराठी लेखकांना स्थान नव्हते आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या साहित्याला साहित्याचा दर्जा पण दिला जात नव्हता. पण या परिषदेमुळे मुस्लिम मराठी साहित्य चळवळीला एक बळकटी प्राप्त झाली. आतापर्यंत परिषदेच्या वतीने दहा संमेलने संपन्न झाली आहेत. पनवेल येथे भरत असलेले हे अकरावे संमेलन आहे. पहिले संमेलन सोलापूरला प्रा. फ. म. शहाजिंदेंच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाले. दुसरे संमेलन डॉ. अमिज नदाफ, नागपूर, तिसरे ए. के. शेख रत्नागिरी, चवथे प्रा. फकरुद्दीन बेन्नूर, पुणे, पाचवे डॉ. जुल्फी शेख मुंबई, सहावे खलिल मोमीन कोल्हापूर, सातवे बशीर मुजावर, आठवे जावेद पाशा कुरेशी, नववे मोहमद आजम, दहावे शाकत खान आणि आकरावे प्रा. बीबी फतिमा ठाकुर पनवेल येथे संपन्न झाले. महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या शहरामध्ये ही संमेलने आयोजित करण्यात आली आहेत. याचे कारण म्हणजे महाराष्ट्रातील प्रत्येक खेड्यापाड्यातील, नगर–महानगरातील कलावंत, विचारवंत या चळवळीत सामिल व्हावे म्हणून दहा संमेलनांच्या अध्यक्षांच्या भाषणातून परिषदेची व चळवळीची काही उद्दिष्ट्ये स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न फ. म. शहाजिंदेनी केला आहे.

१. हल्ली जे मुस्लिम मराठी लेखक साहित्य निर्मिती करीत आहेत त्यांना त्यांचे स्वतंत्र व्यासपीठ मिळावे.
२. मध्ययुगीन आणि आधुनिक मुस्लिम मराठी साहित्याची परंपरा उजागर करणे.
३. भारतीय मुस्लिम समाजाकडे एकतर केवळ राजकीय दृष्टीने नसता, जमातवादी वा जातीयवादी नजरेनेच पाहिले जाते, विचार केला जातो हा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी प्रयत्न करणे.
४. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जो नवशिक्षित मध्यमवर्ग मुस्लिम निर्माण झाला आहे, त्याच्या ज्या सांस्कृतिक व साहित्यिक, सामाजिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी.
५. मुस्लिम समाज अज्ञान, मुलभूतता, बेकरी, विभाजन, दंगे, अल्पसंख्यांक भयग्रस्तता, दारिद्य या समस्यांमुळे दिशाहीन बनून विकार अवस्थेत जगत आहे यातून त्याला बाहेर काढण्यासाठी.
६. आत्मभान व आत्मशोध निर्माण करणे.
७. मराठी होणे वा महाराष्ट्रीयन होणे ही कुणाची एका धर्माची मिरासदारी मक्तेदारी होऊ शकत नाही हे समजण्यासाठी.
८. राष्ट्रीय विकास अस्मितेत भारतातील मुसलमानांचे योगदान स्पष्ट करणे.

९. कवी प्रामाणिक, सदाचारी व इश्वराचे स्मरण करणारा असावा. या सोबतच तो अन्याय, जुलुम व आत्याचाराचा प्रतिकार करणारा असावा यासाठी.

१०.मुस्लमानांना मराठी येत नाही अशा तथ्यहीन आरोपांना ठोस उत्तर देण्यासाठी, भारतीय मुस्लिमांचे साहित्य कला–संस्कृतीसारख्या जीवनाच्या विविध क्षेत्रातील त्यांचे योगदान निश्चित करण्यासाठी.

११.मुस्लिम अस्तित्व, अस्मितेचे प्रश्न खूपच जटील व बिकट बनले आहेत त्यांचे उत्तरे शोधण्यासाठी.

१२.राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्यासाठी.

१३.समन्वय, सामंजस्य, माणुसकी, बंधुत्व, एकात्मता हा विचार प्रवाह लोकांपुढे ठेऊन तो सशक्त बनविण्यासाठी आवश्यक आहे.

१४. मुस्लिम समाजात पुरोगामी विचार रुजविण्यासाठी.

१५.मुस्लिम समाजातील नवोदीत कलावंताना प्रेरणा देण्यासाठी इ.

या सर्व उद्देशांना पुढे ठेऊन मुस्लिम मराठी साहित्याची चळवळ वाटचाल करीत आहे. आज सर्वच वाङ्मय प्रकारामध्ये मुस्लिम लेखक खूप मोठ्याप्रमाणात सकस साहित्य निर्मिती करीत आहेत. ही मराठी साहित्यासाठी खूप आशादायी घटना आहे. मुस्लिम मराठी लेखकांनी मध्ययुगीन ते अर्वाचीन कालखंडात मराठी साहित्यामध्ये सातत्याने लेखन केले असले तरी त्यांची योग्य ती दखल घेतली गेली नव्हती. पण या चळवळीमुळे व व्यासपीठामुळे आज मराठी साहित्यात्यात या वाङ्मयीन प्रवाहाची एक सशक्त प्रवाह म्हणून नोंद घेतली जातेय. वेगवेगळ्या विद्यापीठामध्ये एम. फील., पीएच. डी. चे विद्यार्थी मोठ्या प्रमाणात मुस्लिम मराठी साहित्यावर संशोधन करीत आहेत. तसेच बृहन्महाराष्ट्रातील कर्नाटकातील राणी चन्नम्मा विद्यापीठ बेळगावच्या मराठी विभागाने एम. ए. च्या चौथ्या सत्रामध्ये मुस्लिम मराठी साहित्य प्रवाह नावाचा एक स्वतंत्र पेपर अभ्यासक्रमात समावेश केला आहे. तसेच महाराष्ट्रातील काही विद्यापीठांमध्ये मुस्लिम लेखकांच्या पुस्तकांचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला आहे. याचे सर्वश्रेय या चळवळीलाच दिले जाते.

मुस्लिम मराठी लेखकांना लिहिते करण्यात ही चळवळ यशस्वी झाली आहे. मराठी वाङ्मयीन प्रवाह म्हणून याची नोंद घेतली जात आहे. शब्बीरभाई अन्सारींच्या नेतृत्वाखाली मुस्लिम ओबीसी संघटना वाढू लागली आहे. याचे श्रेय पण साहित्य परिषदेला दिले जाते. या संमेलनामुळे संवाद होऊ लागला आहे व काही गैरसमज दूर होऊ लागले आहेत. मध्ययुगीन संत आणि सुफी अवलियांनी निर्माण केलेल्या समन्वयाचा धागा मजबूत करण्याचा प्रयत्न ही साहित्य संमेलने करीत आहेत. या साहित्य चळवळीतील मुस्लिम हा शब्द सांप्रदायीक वा धार्मिक नाही, असलाच तर तो मुल्यात्मक आहे. जगाला शांतीचा संदेश देणारे हजरत महमद पैगंबर साहेब यांचा मानव मुक्तीचा संदेश महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचार धारेला प्रमाण मानून मुस्लिम मराठी कलावंत वाङ्मय निर्मिती करीत आहेत. समताधिष्ठित समाज निर्मितीचे जे स्वप्न वरील मान्यवरांनी

पाहिले होते त्या विचारांना मुस्लिम मराठी साहित्याच्या अनुषंगाने चालना दिली जात आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, शांतता या मानवी जीवनमूल्यांची मांडणी मुस्लिम मराठी कलावंत करीत आहेत. निरोगी समाजासाठी खूप महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भग्रंथ

१. शहाजिंदे फ. म., 'मुस्लिम मराठी साहित्य : परंपरा, स्वरुप आणि लेखकसूची', भूमी प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती २००१.
२. बेन्नूर फक्करुद्दीन, 'भारतीय मुस्लिमांची समाजरचना आणि मानसिकता', प्रबोध प्रकाशन समाजवादी प्रबोधनी, इचलकरंजी, प्रथमावृत्ती १९९५.
३. सय्यद मेहबुब, 'मुस्लिम मराठी साहित्य : एक अकलन', सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, पुणे.
४. शानेदिवाण राजेखान, 'भारतीय मुसलमान : वर्तमान आणि भविष्य', निर्मिती विचारमंच, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती २००८.
५. देशमुख नसीमा, 'मुस्लिम मराठी साहित्य : स्वरुप आणि समीक्षा', मुस्लिम मराठी साहित्य चळवळ प्रकाशन, प्रथमावृत्ती २०१३.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

विज्ञान कविता - स्वरूप विचार, विज्ञान सूत्रे

डॉ.फुला बागूल,
३२,गणेश कॉलनी,शिरपूर,
ता.शिरपूर जि.धुळे ४२५४०५
मोबा.९४२०६०५२०८

१. प्रास्ताविक

साठोत्तरी वाङ्‌मय प्रवाहात विज्ञान साहित्याचे विशेष स्थान आहे. नवीन प्रवाहांची जेव्हा चर्चा होते तेव्हा विज्ञान साहित्य हा उल्लेख अग्रक्रमाने होतो. विज्ञान साहित्याचे वर्गीकरण माधुरी शानभाग यानी तीन भागात केले आहे. त्यानुसार "१) ज्ञानविषयक लेखन-विज्ञानाच्या संकल्पना, नवनवे शोध, त्यांचे उपयोजन, त्यामागचे तंत्रज्ञान यांची शास्त्रीय भाषेतील माहिती देणारे लेखन.

२) विज्ञान विषयक ललित लेखन- विज्ञानातील संकल्पना, उपयोजना, निसर्गाचा अभ्यास करतांना आढळणारी संगती-विसंगती ही ललित शैलीत वाचकांपर्यत पोचवायचा प्रयत्न करणारे ललित लेखन. यात ललित पद्धतीने विज्ञान वाचकांपर्यत पोचवायचा प्रामाणिक प्रयत्न असतो.

३) विज्ञान कथा कादंबरी - एखादी वैज्ञानिक कल्पना मध्यवर्ती ठेऊन त्या भोवती कथा व कादंबरी गुंफली जाते. यात विज्ञानाची भूमिका घडलेला बदल हा केंद्रस्थानी असला तरी कथा वा कादंबरी शेवटी मानव केंद्री असते." [१]

२. विज्ञान कविता-परंपरा विचार

मराठीतील पहिली विज्ञानकविता कोणती याबाबत अभ्यासकात विविध मतांतरे आहेत. मराठीत विज्ञानकविता तुरळक स्वरुपात आढळते. इ.स.१८९४ या वर्षी प्रकाशित झालेला शं.वि.पित्रे यांचा वनस्पती शास्त्रावरचा 'व्हर्सिफाईड सिस्टिमॅटिक बॉटनी' हा पद्यात्मक ग्रंथ या प्रवाहात आद्य ठरतो. शीर्षक इंग्रजी असले तरी या कविता मराठीतच आहेत.

बी.सी.मर्ढेकर, विंदाकरंदीकर, बालकवी, केशवसुत, शिरीष देशपांडे यांच्याही काही कविता विज्ञान जाणिवेच्या आहेत. 'गोविंदाग्रजांची परमाणुंचे कार्यमाहात्म्य' ही निखळ विज्ञानकविता १९१६ सालच्या मासिक मनोरंजनात प्रकाशित झाली. केशवसुतांच्या 'तहानभुक आधी नव्हती' 'वातचक्र' या कविता वैज्ञानिक जाणिवेच्या आहेत. डॉ.द.वा.चाफेकर यांचे 'छंदोबद्ध होमियोपॅथी' नारायण लक्ष्मण गर्गे यांचे 'पद्यमय शरीरशास्त्र' (१९५३) हे काव्यग्रंथ या प्रवाहात महत्वपूर्ण आहेत.

श्री.पु.य.देशपांडे व सौ.विमलबाई देशपांडे यांच्या निर्माल्यमाता (१९३२) या स्फूट काव्यसंग्रहातील काही कविता विज्ञानावर आधारित आहेत. अलिकडच्या काळात ऋताली प्रभू देसाई, वसंत चिपळूणकर हे विज्ञानकविता लिहितात. या शिवाय विद्युल्लता अकलूजकर, भालबा केळकर, सूर्यकांत खांडेकर, श्री.बा.रानडे, र.म.शेजवलकर, वसंत सावंत यांनी तुरळक विज्ञान कविता लिहिल्या आहेत. मात्र हा प्रकार अजूनही शैशवावस्थेत आहे.

काव्यगुणांचा अभाव, पुरेशा गांभीर्याची वानवा यामुळे प्रायोगिकतेच्या पलिकडे मराठी विज्ञान कविता गेली नाही. डॉ.शिरीष गोपाळ देशपांडे लिखित 'लिटमस' हा मराठीतील पहिला विज्ञान कविता संग्रह आहे. दिलीप डबीर म्हणतात, "देशपांडयांनी विज्ञानकविता हा प्रकार फक्त मराठीतच पहिल्याने केला असे नसून भारतीय साहित्यातही तो पहिल्याने अवतीर्ण झालेला आहे... देशपांडे यांनी विद्यार्थिदशेत विज्ञानकविता निर्माण केली आणि लिटमस (१९७३) हा त्यांचा संग्रह विद्यार्थी असतांनाच प्रकाशित झाला" [२] लिटमसनंतर डॉ.शिरीष देशपांडे यांचा 'एप्सिलॉन' हा विज्ञान कविता संग्रह २००१ मध्ये ग्रंथालीने प्रसिद्ध केला. यात ३४ विज्ञानकविता आहेत.

३) विज्ञान कविता : स्वरुप विचार व विज्ञानसूत्रे

डॉ.शिरीष देशपांडे यांच्या 'एप्सिलॉन' या संग्रहातील विज्ञानकवितात विज्ञानातील विविध संकल्पना केंद्रस्थानी येतात. उदा.

"नाभीवरती येतात चौबाजूंनी आता पुन्हा सुटतात गोळया
दिक्कलाला काळया ठणकवणाऱ्या जटील किंकाळतात आरोळया
जीवनमृत्यू क्षुल्लक ठरवत फिरवत असतोस आकाशाच्या झोळया"(एप्सिलॉन पृ.४)

अवकाशाची पोकळी, काळ कल्पना. या विज्ञानाशी निगडीत गोष्टी या कवितेत येतात. विज्ञान कवितेलाही लयतत्व असते. गोळया-आरोळया-झोळया हे अंत्ययमक येथे आले आहे. सूर्यपृथ्वी भ्रमण या खगोल विज्ञानाशी निगडीत वैज्ञानिक सिद्धांतासंदर्भात अधांतर या कवितेत डॉ.देशपांडे म्हणतात-

"सूर्य लटकला नभात
जळते विश्व उभे पळते पृथ्वी" (पृ.५)

सूर्याचा तप्त गोळा अधांतरी लटकला आहे. त्याच्या तप्ततेपासून उभे विश्व जळत असतांना पृथ्वी त्याच्यापासून लांब जाऊ पाहते. पृथ्वीने सूर्यापासून पळ काढण्याच्या या कल्पनेत पृथ्वीचे सूर्याभोवतीचे परिवलन अभिप्रेत आहे. ब्लॅक होल(कृष्णविवर)ही खगोल विज्ञानातील गोष्ट. डॉ.देशपांडे यांच्या कवितेत त्याचा निर्देश असा येतो.

"कृष्णखळयाला कुठेतरी जखडून
जर असशील तर मग कशी इथे पण येशील तू परतून" (पृ.८)

हे कृष्णखळे म्हणजे अचेतन विश्व. या अचेतन विश्वाने आपल्याला सर्वांना अणुरेणूसह बांधून ठेवले आहे. वस्तू आणि तिचे वस्तुपण या गोष्टी पदार्थविज्ञानातील होत. आदिम परमाणु गर्भातून हया विश्वाची निर्मिती झाली. तत्पूर्वीची स्थिती डॉ.देशपांडे अशी कथन करतात-

"वस्तुपण होते तरी
वस्तू काहीच नव्हती
वीजकणांच्या फेऱ्याची
जन्मगतीही नव्हती " (पृ.१०)

इलेक्ट्रॉनिक्स विज्ञानाशी निगडीत ही कविता आहे. डॉ.देशपांडे अतिअवकाश ही संकल्पना अवकाशातीत (Hyper space-time) या अर्थाने योजतात. द्वैत या शीर्षकाच्या कवितेत पाचव्या मीतीची कल्पना योजून तिच्याशी मोक्ष कल्पना जोडतात.

"अति अवकाशातल्या

चार मितीत पोरकी
पाच मितीत येताच
भेटे गाडीच्या बाहेर
अवकाशाच्या रहित
माझ्या मोक्षाचे माहेर " (पृ.११)

विज्ञान कवितेत कल्पनेचे वावडे नसले तरी अवैज्ञानिक अशी मोक्ष कल्पना मात्र येथे विसंगत ठरते.

क्ष- किरण तंत्रज्ञानामुळे जिवंतपणीच आपल्या अस्थी पडद्यावर पाहता येतात हा निर्देश 'चकवा' कवितेत येतो. Ecosound प्रतिध्वनी ही कल्पना 'दिकमुक्त' कवितेत येते. मानवी पेशींमध्ये उर्जा कुठून आली असेल? दिशांमधून वावरत आल्याने काळही ओणवा झाला असेल का? असे प्रश्न कवीला पडतात. (पृ.१८)

'कोवळे मूल म्हातारपणी वाकत मेले' (पृ.१५) ही 'ओमफस' कवितेतील ओळ २००१ मध्ये कवी देशपांडे यांना सूचली. याच आरोग्य समस्येवर आधारीत 'पा' हा सिनेमा त्यानंतर १५ वर्षानी आला. आरोग्यविज्ञानाशी निगडीत ही कविता आहे.

शुक्रग्रहासंबंधाने काही तपशील कवितेत असे येतात-

"एका बाजूस असते
वितळलेले शिसे
दुसऱ्या बाजूस असते.
प्राण गोठवणारे शिसे " (पृ.१९)

शुक्रावरची भौगोलिक स्थिती सांगणाऱ्या या कवितेत 'आकाशगंगा पडते खाली होऊन लक्ष्मणरेषा' हा निर्देशही येतो. आकाशात रात्री ताऱ्यांची एक विशिष्ट स्थिती असते त्याला प्रांतोप्रांती विविध नावे आहेत. 'अमरता' या कवितेत त्यास 'बुढेबुढीचे खाटले 'असे म्हटले आहे.

ध्वनीलहरींमुळे वाजणारा रेडियो, जनित्रामुळे उजळणारी वीज या थक्क करणाऱ्या वैज्ञानिक प्रयोगांचा निर्देश 'कधी व्हायचे एकत्र? ' या कवितेत येतो. या वैज्ञानिक कल्पना मानवी भावनांशी जोडल्या आहेत. दिगंतात लपलेल्या, शरीर रुपाने नाहीशा झालेल्या गायकाचा आवाज रेडियोवर ऐकायला येतो. रेडियोस्टेशन, जनित्र दिसत नाही. मात्र त्या दिगंतीय व्यक्तीला भेटण्याची हुरहुर मात्र तीव्र आहे. कवी म्हणतो-

"कोठे रेडियोस्टेशन
कधी दिसेल जनित्र
कधी सांडेल त्रिपुटी
कधी व्हायचे एकत्र? " (पृ.२३)

मागे राहिलेल्याचा देहांत झाल्याशिवाय हे मीलन शक्य नाही. ही मानवी भावना या कवितेच्या केंद्रस्थानी आहे. गायकाचे गाणे ऐकतांना तो गायक अगदी जवळ असल्याचे वाटते, जसा दुर्बिणीतून आपण चंद्र पाहत असतो. प्रत्यक्षात मात्र तसे नसते. दुर्बिण, ध्वनिफित या वैज्ञानिक सोयी मात्र दुरांतातील गोष्टींशी भेट घडवून आणतात हा विचार 'डोळयांची वंशी' या कवितेत येतो.

ISSN : 2348-7143
March 2018

शून्य (०) अशा आकाराच्या शीर्षकांतर्गत असणारी कविता वामनाची तीन पावले हा पौराणिक संदर्भ घेऊन अवतरते. या कवितेत रडार ही कल्पनाही येते. ध्वनिलहरी संदर्भातील फ्रिक्वेन्सी ही कल्पनाही येते. (Infra red) उष्णतेची किरणे हा संदर्भही कवितेत येतो.

डोळे विझले जसे रेडियम (पृ.३२) ही लक्षणीय उपमा 'पानगळ' कवितेत येते. सर्पाच्या त्वचेला स्पंदनाचे कान (पृ.३३) ही प्राणिविज्ञानाशी निगडीत माहिती 'अस्तित्व' कवितेत येते.

डॉ.देशपांडे यांचा 'लिटमस' हा विज्ञानकविता संग्रह १९७३ मध्ये प्रकाशित झाला. या संग्रहातही विज्ञानसूत्रे मानवी भावनांशी जोडून आली आहेत. येथल्या कवितांना शीर्षके नाहीत. फक्त क्रमांक आहेत. 'एप्सिलॉन' या संग्रहाच्या शेवटी परिशिष्टात या १८ कविता समाविष्ट आहेत.

क्रमांक एक या कवितेत प्रेमभावनेचा संबंध रसायनशास्त्रातील आम्लांशी जोडला आहे. आम्लधर्मी द्रावणात निळा लिटमस लाल होतो. ही विज्ञानसूत्रे या प्रेमकवितेच्या अवगुंठनात अशी येतात.

"मी क्षणाक्षणला
वाढतोय कणाकणाने
तुझ्या डोळयांकडे
तुझ्या निळया डोळयांचा
लिटमस लाल झाला. " (पृ.४१)

येथे प्रेयसी लिटमस पेपर तर प्रियकर आम्लधर्मी द्रावण अशी कल्पना केली आहे. जुने जाऊन नवे आले. हे नवीनीकरण विज्ञानामुळे शक्य झाले. विज्ञानाने काय काय नवे आणले. त्याचा तपशील क्र.२ या कवितेत येतो.

'पॉलिस्टरचा सदरा माझा
जळो जुने सुती नि वुलन
जुने तेच सोने जाऊ दे
नवीन आले हे टंगस्टन" (पृ.४१)

क्लोरोफॉर्म जुनाट झाले, रुळावरच्या कोळशाच्या रेल्वे जुनाट झाल्या. त्यांची जागी अनुक्रमे आयटीजीओई व अणुशक्तीने घेतली असा झालेला बदल डॉ.देशपांडे या कवितेत अधोरेखित करतात. क्र. तीन या कवितेत चांद्रीय वातावरणाचे तपशील येतात. डॉ.देशपांडे यांनी कविता क्र.४ मध्ये विज्ञानाकडून जी अपेक्षा व्यक्त केली होती ती आज प्रत्यक्षात साकारली आहे. उदा.

"कॉम्प्युटरवर श्वास मोजले जावे
जे प्रेमासाठी व्यर्थ खर्चले गेले
टेलिप्रिंटर नोंदवील का माझे
जे अनुनय करण्या शब्द मोकळे केले." (पृ.४२)

प्रेमानुनय वगैरेसाठी खर्च झालेले श्वास मोजणे अजून जरी विज्ञानाला शक्य झालेले नसले तरी प्रेमवार्तालाप मात्र भ्रमणध्वनी संचातील डिस्प्लेवर शब्दरुपात उमटतो. कविता क्रं.५ मध्ये रसायन विज्ञानातील राजाम्ल ही संकल्पना येते. विज्ञानकवितेतील विज्ञानसूत्र समजून घेतल्याशिवाय त्या कवितेतील भाव संपूर्णपणे आकलित होत नाही. विज्ञानातल्या मूलभूत बाबी माहीत नसतील तर विज्ञान कविता डोक्यावरुन जाईल. डॉ.देशपांडे म्हणतात, "शास्त्रीय वास्तवाची अचूक जाण आणि कवित्वशक्ती हया

काटेकोर बाबींची विज्ञानकवितेला प्राथमिक आवश्यकता आहे."३ क्रं.५ हया कवितेत राजाम्ल आणि त्याचे रासायनिक गुणधर्म या संबंधाने पुढील तपशील येतात.

"राजाम्लाच्या आवाक्यातच शंकरशक्ती पचनपुरातन
रसायनाशी पिचली जाळी अन पडद्यावर आम्लप्रबंधन"

राजाम्ल कुणास म्हणतात, त्याचा पचनासाठी काय आणि कसा उपयोग? रसायनाची पिचली जाळी कुणास म्हटले आहे? यांची उत्तरे रसायनशास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्यास देता येतील. शास्त्रीय वास्तवाची अचूक जाण ती हीच. राजाम्ल म्हणले आम्लधर्मी रसायनात श्रेष्ठ असे आम्ल होय. HCL Hydrochloric Acid हे त्यांचे रासायनिक नाव. पचनासाठी आतडयात ते असणे गरजेचे असते. ते पचनास साहाय्य करते. पोटात लहान मोठया आतडयांची जणू जाळीच असते. या जाळीतून हे राजाम्ल फिरत असते. एवढे रसायनविज्ञान, आरोग्य विज्ञान माहीत असले की विज्ञानकविता आकळू लागते. 'बटन दाबता डोक्यावरची/ तार दिव्याची थरथरते ' (पृ.४३) ही विजेची करामत सांगून विज्ञानाची मर्यादाही डॉ.देशपांडे अधोरेखित करतात-

"विज्ञानाच्या कल्पतरुने
लीन ओतल्या सुखसोयी
सुखसोयींनी सर्व चोचले
मात्र वाहिले देहाला
अणुशक्तीवर जगेल का मन? "पृ.४४

विज्ञानाने देहाचे लाड चालवले आहेत. अणुशक्तीविज्ञान मानवी मनाला जगवेल का? हा प्रश्न विज्ञानाची मर्यादा दाखविते. क्र.८ या कवितेत टेलिप्रिंटर, विद्युतचुंबक क्षेत्र, परमाणू, विद्युदणुऊर्जा ही विज्ञानसूत्रे येतात. गणित शास्त्रातील व्हेक्टर कॅलक्युलसचे प्रकरण अभ्यासाची दहशत बसविते. गणिताचे हे प्रकरण (Vector Calculus) मॅग्नीटयूड वाढवते, दिशा मात्र दाखवीत नाही अशी कवीची प्रतिक्रिया ९ व्या कवितेत व्यक्त होते.

लिटमस मधील क्रं. १० ही कविता गद्यधर्मी असली तरी मानवी वर्तनाचे, मानवी तत्त्वज्ञानाचे निरीक्षण मात्र छान मांडते. तीव्र गंधकाम्लाचे थेंब स्त्रीस्तनावर टाकल्यावर काय होते त्याच्या नोंदी अनुक्रमे निरीक्षण- अनुमान - निष्कर्ष - दक्षता नोंदी या कवितेत येतात. शास्त्रीय मांडणीची ही कविता पूर्णपणे मानवी भावना अधोरेखित भरते. ॲसिड पडल्याने त्वचा भाजते, मात्र हे ॲसिड पो`टात गेल्यावर

"शास्त्र पुढे सरकेल कणभर
आणि माझा सिद्धांत सिद्ध होईल
स्वत:वरच्या अविश्वासाचा " पृ.४६

असा या कवितेचा शेवट ॲसिडचे परिणामच फक्त सांगत नाही तर विषाची चव चाखल्याने मृत्यू झाला तरी चालेल पण सिद्धांत सिद्ध झाला पाहिजे या वृत्तीचा निर्देशही करते. मानवाचा सर्वांवरील अविश्वास या वृत्तीकडेही लक्ष वेधते.

न्यूटनच्या गतीविषयक नियमांना मानवी भावस्थितीशी जोडणारी कविता क्र.११ लक्षणीय आहे.

भावस्थिती	न्यूटनचा गतीविषयक नियम क्रमांक	नियम
काहीही करावेसे वाटत नाही. न्यूटनचा गतीविषयक नियम खरा वाटू लागतो.	पहिला नियम	जडत्त्व
कागदाची फुले पडली आहेत. भिंगरी मोडून पडली आहे. पण त्यांच्या पूर्व आयुष्याचा विचार करावासा वाटत नाही. न्यूटनचा गतीविषयक नियम खोटा वाटू लागतो.	तिसरा नियम	प्रत्येक क्रियेला प्रतिक्रिया असते.

कविता क्र.१३ मध्ये जननीलळा पिल्यानेच मनाचे पोषण होते, बाकी वैद्यकीय उपकरणे, कृत्रिम टॉनिक्स हे कुचकामी होत. बाळाची अस्वस्थता कुठल्याही स्टेस्थॉकोप, xray शिवाय आईला कळते या गोष्टी सूचकतेने येतात.

आकाशातून पडणाऱ्या उल्का, खाली येण्यापूर्वी कधी वितळतात तर कधी अर्धवट वितळलेल्या उल्का पृथ्वीवर पडून मोठी विवरे तयार होतात. हे खगोलविज्ञानातील हे सूत्र सांगणाऱ्या १४ व्या कवितेत-

"दुर्बिण आत वळवून
ढवळलेले अंतराळ आपले
नोंदवावे एक टाकी पृ. "४८

हा महत्त्वाचा संदेश येतो. 'माणसांच्या सामाजिक जाणिवांना दुर्बिण लागलेली नाही' (पृ.४८) हे भाष्यही अर्थपूर्ण आहे. म्हणजे विज्ञान सूत्राच्या आडून मानवी वर्तनावर ही कविता भाष्य करते. माणसांच्या सामाजिक जाणिवा बारकाईने तपासल्या तर अहिल्येला शिळा होऊन कित्येक वर्षे का खितपत पडावे लागले याची उत्तरे मिळतील याचे सूचन ही कविता करते. विज्ञान कविता आणि स्त्री जाणिवा हया अनुबंधाचा निर्देशही ही कविता करते.

शँपेन आणि दूधाचे कॉकटेल घेऊन लैंगिक भावना उत्तेजित होतात हा रासायनिक गुणधर्म कविता क्र.१५ मध्ये सांगितला जातो. अल्कोहोल आणि सिल्वर नायट्रेटच्या मिश्रणने काय होते तेही कवितेत नोंदवले आहे.

विज्ञानकवितेतील सूत्रे समजून घेण्यासाठी वैज्ञानिक व त्यांचे शोध यांचा व्यासंग असला पाहिजे. कविता क्र.१६ मध्ये असाच एक व्यासंगाला आवाहन करणारा संदर्भ येतो-

"व्हिट्स्टोनच्या वंशवळीला
प्रायोगिक ध्वनिशून्य समता
प्रस्थापित करता आली असती, असे वाटत नाही" (पृ.४९)

आता ही व्हिटस्टोन कोण? ही प्रायोगिक ध्वनिशून्य समता म्हणजे काय यांचे तपशील अभ्यासल्या शिवाय कवितेचे आकलन होणे नाही. विज्ञानाच्या पूर्वाभ्यासाची अट विज्ञान कवितेच्या आकलनासाठी असते हेच विज्ञान कवितेचे वेगळेपण होय.

"टेस्टटयूबच्या तोंडाशीच जमतात
पांढऱ्या फ्यूम्स, म्हणजे तुम्ही ओळखता
आत मी आहे. " पृ.५०

कविता क्र.१७ मधील हे सूत्र टेस्टटयूब बेबी या तंत्रज्ञानाचा निर्देश करते. अल्कधर्मी द्रावण(Base) वरुन पाहता साधे वाटते पण त्याची चव घेतल्यावर त्याचा खरा गुणधर्म कळतो. समाजातही असे दिसून येते. 'लबाड नेसे वेष वल्कली' (पृ.५१) असे या वृत्तीचे वर्णन कवी करतो. वरुन शांत सोज्वळ वाटणारे अल्कधर्मी द्रावण वल्कले नेसणाऱ्या संन्याशासारखे वाटते. मात्र जिभेवर ठेवताच अल्कधर्मी द्रावणाची खरी चव कळते. वल्कले नेसणारे हे संन्याशी मुळात विकारशून्य नसतात. त्यांचे वर्णन डॉ.देशपांडे असे करतात-

"बगळयांच्या ध्यानात नाचती
गंगाजमनामधल्या रांडा
जसा सोडियम पाण्यावरती
नंगा जळतो स्निग्ध कोरडा " (पृ.५०)

विज्ञानातील संयुगे व त्यांचे गुणधर्म मानवी वृत्तीशी साम्य दाखवितात, म्हणून त्यांचा वापर प्रतिमा, उपमा म्हणून केला जातो. "विज्ञान कवितेकडे जाण्याचे काही मार्ग असू शकतात, त्यापैकी विज्ञानाच्या प्रतिमांचा वापर हा देखील एक मार्ग असल्याचे डॉ.देशपांडे यांनी म्हटले आहे"४. याच धर्तीवर कविता क्र.१९ मध्ये सोडियम , कार्बन आणि ऑग्झॉलिक आम्ल यांच्या गुणधर्माचे काव्यात्म वर्णन येते. ऑग्झॉलिक आम्ल पिपेटमधून शोषले जाते. इतरांसारखे ब्युरेटमध्ये स्थान मिळविण्याची संधी ऑग्झॉलिक आम्लाला मिळत नाही हे विज्ञानाचे सूत्र समाज जीवनातही लागू होते.

"पूजले जाती प्रभावी
मी न शक्तीच्या अभावी
लाभते ब्युरेट त्यांना
शोषते पपेट मी - "पृ.५१

अशा रितीने डॉ.देशपांडे यांची एप्सिलॉन व लिटमस या काव्यसंग्रहातील विज्ञान कविता विज्ञानाच्या प्रतिमांचे संयोजन करते. विज्ञानावर भाष्य करते. विज्ञानयुगाची स्तोत्रे गाते तर कधी विज्ञानाने उभ्या केलेल्या समस्यांवरील अनुभव चितारते.

तथापि या कवितेत काही दोषस्थळेही आढळतात. प्रामुख्याने हे दोष कवीच्या भूमिकेत दिसतात. विज्ञानकविता लिहिणाऱ्या या कवींने काही कवितातून भ्रामक, अवास्तव, काल्पनिक अशा पुराण मिथकांचे संयोजन केले आहे. एकीकडे विज्ञानाचे गोडवे गायचे आणि दुसरीकडे विज्ञानास मान्य होऊ न शकणाऱ्या दंतकथा, पुराणमिथके यांचे संयोजन करायचे अशी विसंगत भूमिका येथे लक्षात आल्या वाचून राहत नाही.

बटू वामन, त्याची टांग (पृ.३) बाटलीतला ब्रह्मराक्षस (१५) भूत(१७) लक्ष्मणरेषा(१९) वामनावतार (२५) कुंडली (४७) अहिल्योद्धार (४८) ही मिथके होत. एरवी मिथक योजनांनी आशयसमृद्ध होतो. पण विज्ञान कवितेत मात्र असे अवैज्ञानिक उल्लेख अस्थानी ठरतात.

४ समारोप

वैज्ञानिक तथ्यांच्या केंद्राभोवती फिरणारा काव्याशय ही बाब म्हटली तर विज्ञान कवितेचे बलस्थानही आहे आणि दुर्बोधतेचा आरोप या अंगाने मर्यादाही आहे. सर्वच रसायनांचा गुणधर्म, सर्वच रासायनिक

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

प्रक्रियांची वैशिष्टये सर्वच वैज्ञानिकांची कामगिरी, विज्ञानातील सर्व शोध, विज्ञानाच्या सर्व शाखांची व त्यातल्या वैज्ञानिक सिद्‌धांतांची माहिती वाचकांना पुरेशा प्रमाणात असणे अवघड आहे. या ज्ञानाच्या अभावी विज्ञानकविता आकलनापल्याड राहते. परिणामी तिच्याकडे कुणी आकर्षित होत नाही. लिटमस आणि एप्सिलॉनचे तसेच झाले. लिटमस पासून सुरु झालेली आधुनिक विज्ञानाची कविता एप्सिलॉनपर्यंत आटून गेली.

डॉ.देशपांडे यांची विज्ञानकविता मानवी भाववृत्तीचे रसायनांच्या गुणधर्माशी असलेले साम्य अधोरेखित करते. विज्ञानकविता निर्मिणाऱ्या कवीची भूमिका काव्यातही प्रखर विज्ञाननिष्ठच असायला हवी. विज्ञानकविता लोकप्रिय करण्याची इच्छाशक्ती दस्तुरखुद्द कवीमध्येच असायला हवी. विज्ञानकवितेला असलेले वैज्ञानिक तंथ्यांचे अधिष्ठान कायम राखतही विज्ञानकविता अधिक आकलन सुलभ करता येणे शक्य आहे. दुर्देवाने विज्ञानकवितेच्या उष:कालीच लिटमस व एप्सिलॉन मधील कविता वाचनश्रीमंत वाचकांसाठीही दुर्बोध ठरली. विज्ञानकाव्याचा प्रवाह उगमापाशीच कुंठीत झाल्याची कारणे यातच दडली आहेत.

डॉ.देशपांडे यांच्या विज्ञानकवितेत विज्ञानाच्या विविध शाखातील वैज्ञानिक सिद्धांत केंद्रस्थानी येतात. विज्ञान कविता ही मुळात कविताच असते हे मनावर ठसविणाऱ्या प्रतिमा, प्रतिके, लयबद्धता इ. बाबी त्यांच्या कवितेत आढळतात. त्यांच्या कवितेत येणारी विज्ञानसूत्रे मानवी भावनांना अधोरेखित करतात. मानवी भावनांशी ती लगडलेली असतात. त्याद्वारा ते भाष्य करतात. विज्ञानाचे सु आणि दुष्परिणाम दर्शवितात. कवितेच्या अवगुंठनात ही विज्ञानसूत्रे समरुप होतात. विज्ञानाच्या नव्या शोधांना कवितेतून ते अधोरेखित करतात. विज्ञानाच्या मर्यादाही सांगतात विज्ञान सूत्रांच्या माध्यमातून त्यांची कविता मानवी वर्तनाचा X-ray काढून आपल्यासमोर ठेवते. विज्ञानकविता आणि स्त्री जाणिवा यांच्या अनुबंधाकडे निर्देशही करते. विज्ञानाच्या प्रतिमांचे संयोजन, विज्ञान घडामोडींवर भाष्य, विज्ञान युगाचे गोडवे गायन, विज्ञान समस्यांचे सूचन इ. कार्ये डॉ.देशपांडे यांची कविता करतांना दिसते. पहिली आणि एकमात्र विज्ञान कविता असा मान या कवितेला द्यावाच लागतो.

संदर्भ

1. शानभाग, माधुरी (२००४) मराठी विज्ञान साहित्य (संपा-प्रा.म.सु.पगारे) प्रशांत पब्लिकेशन्स् , पुणे प्र.आ.पृ.९३.
2. डबीर, दिलीप (२००१) एप्सिलॉन प्रस्तावना (डॉ.शिरीष देशपांडे), ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई, प्र.आ.पृ.१३,१४.
3. देशपांडे, डॉ.शिरीष (२००१) -एप्सिलॉन-ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई प्र.आ. पृ.११
4. देशपांडे डॉ.शिरीष- उनि. पृ.९

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

बामनवाडा नाटकातील नकार, विरोध, विद्रोह

डॉ. वासुदेव सोमाजी वले
प्रोफेसर व मराठी विभाग प्रमुख
श्री. शेठ मु. मा. महाविद्यालय, पाचोरा.

प्रास्ताविक :-

नकार, विरोध आणि विद्रोहाने दलित नाटय वाड्.मय ओतप्रोत भरलेले आहे. म्हणुन तो दलित नाटकांचा विशेष म्हणता येईल. संघर्ष करून उठणे हे दलित नाटकांमध्ये ठिकठिकाणी दिसुन येते. दलित नाटकांतुन प्रकट होणारा नकार, विरोध मुख्यत: धर्म, परंपरा आणि संस्कृतीच्या विरूध्द आहे. प्रस्थापित मुल्यव्यवस्था नकारतांना दलितांना संघर्ष करावा लागतो. दलित समाजाचा नकार, विरोध हा येथिल वर्णव्यवस्थेला आणि जाती व्यवस्थेला आहे. विषमतेचे आणि शोषणाचे बीज पेरणारी मानसिकता आणि त्यातून निर्माण होणारे दारिद्रय, अज्ञान, अंधश्रध्दा यांनाही नकार देतांना दलित समाज पुढाकार घेतांना दिसुन येतो. दलित नाटकातील नायक अशाच प्रस्थापित मुल्यव्यवस्थेविरूध्द आणि वर्ण व्यवस्थेविरूध्द बंड पुकारून विरोध करतांना दिसुन येतो. दलित नाटकातील नकार, विरोध, विद्रोह एखादया व्यक्तिविरूध्द, समाजाविरूध्द नसुन वर्णव्यवस्था व जाती व्यवस्था आणि प्रस्थापित मूल्यव्यवस्थेविरूध्द आहे. दलित नाटकांमध्ये प्रकट होणारा नकार, विरोध, विद्रोह कोणत्यातरी मुल्यांच्या आग्रहास्तव जन्माला आलेला आहे. दलित नाटकातील जीवनाविषयीचा दृष्टीकोन मानवी जीवनात स्वातंत्र्य, समता, न्याय व बंधुता यांचा पुरस्कार करणारा आणि त्याच्या आड येणाऱ्या सर्व व्यवस्थेला नकार देणारा असा आहे.

स्वातंत्र्यपुर्व काळापासुन हिंदु धर्मातील चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेमुळे दलितांना हजारो वर्षांपासून उच्चवर्णियांकडून अन्याय-अत्याचार सहन करावा लागलेला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र त्यांनी त्या चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेला नकार दिलेला दलित नाटकांमधुन प्रदर्शित झालेले आहे. नकार व विरोधाची दुसरी पायरी म्हणून विद्रोहाचा उल्लेख करता येईल. विद्रोहात सकारात्मकता दिसुन येते. मानवतेविषयीच्या प्रेमापोटी व करूणेपोटी विद्रोह जन्माला आलेला आहे. दलित नाटकातील नकार विरोध व विद्रोह हा केवळ प्रतिकार करीत नाही तर ते सर्व कुशल मंगलाच्या निर्मितीसाठी आहे. नकार, विरोध, विद्रोह करणाऱ्यांना समाजाच्या चौकटीत राहूनच नवसमाज घडविण्याचे कार्य करावयाचे आहे. उच्चनिचतेच्या व जातीभेदाच्या गर्तेतुन मानवाची सुटका करण्यासाठी दलित नाटकांमध्ये नकार, विरोध, विद्रोह या भावनांचा उद्रेक झाला. हा नकार, विरोध एकटया व्यक्तिचा नसुन समुहमनाचा तो आविष्कार आहे.

प्रा. रामनाथ चव्हाण यांचे 'बामनवाडा' हे नाटक १९९१ मध्ये प्रसिध्द झालेले असुन जाती-जमातीच्या वाड्यात स्वत:ला कोंडून घेतलेल्या आणि त्यातून बाहेर पडू ईच्छिणाऱ्या माणसांच्या मानसिकतेचा वेध घेतलेला आहे. या नाटकात आंतरजातीय विवाह आणि त्यानंतर उद्भवणाऱ्या

ISSN : 2348-7143
March 2018

समस्यांचा आढावा घेतलेला आहे. जाती-व्यवस्थेचे निर्मुलन झाल्याशिवाय या देशाची प्रगती होणार नाही आणि भारतीय एकात्मतेला खऱ्या अर्थाने परिपूर्णता येणार नाही. या दृष्टीने नाटकातून जातीयतेसंबंधीचे विचार मांडलेले आहेत. या नाटकातील व्यक्तीरेखा या जाती-जमातीचे वाडे जपण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या दाखविण्यात आलेल्या आहेत.

"आंतरजातीय विवाह हा जातिनिर्मुलनावर रामबाण उपाय आहे." या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारावर आधारलेले हे नाटक आहे. जातीयतेचे वाडे नाहीसे होण्याच्या उद्देशाने हे नाटक लिहिले गेल्याचे जाणवते. या नाटकातील सवर्ण व्यक्तिरेखा ह्या दलितांना समानतेची वागणुक देत नाहीत, त्यांना माणसासारखे वागवत नाहीत म्हणुन प्रस्थापित मुल्यव्यवस्थेला ते नाकारतांना दिसुन येतात.

'बामनवाडा' नाटकातील प्रत्येक पात्राला, प्रत्येक व्यक्तीला संघर्षाला सामोरे जावे लागते. नकार आणि विरोध तर या नाटकात ठिकठिकाणी दिसुन येतो. भालचंद्र साठे हा दलित उच्चशिक्षित तरुणाचा प्रेमविवाह शशी या ब्राम्हण मुलीशी झालेला असतो. अस्पृश्यांना जातीयतेमुळे अनेक यातना, हाल-अपेष्ठा भोगाव्या लागतात. म्हणुन भालचंद्र साठे आपली जात लपवून बामनवाड्यात रहायला येतो पण बामनवाड्यातील लोक त्यांना स्वीकारत नाहीत. तो दलित म्हणुन त्यांना नाकारतात तेव्हा तो प्रस्थापित मुल्यव्यवस्थेविरुध्द लढतांना दिसुन येतो. प्रस्तूत शोधप्रबंधात आंतरजातीय विवाहानंतर येणाऱ्या समस्यांच्या चित्रणासोबतच नकार, विरोध व विद्रोहाची जाणीव करुन देण्याचा प्रयत्न आहे.

नकार

प्रा. रामनाथ चव्हाण यांच्या 'बामनवाडा' या नाटकातील दलित नायक भालचंद्र साठे व ब्राम्हण नायिका शशी यांचा आंतरजातीय विवाह झालेला असतो. त्यांची एकमेकांची मने जुळतात परंतू इतरांकडून त्यांना नकाराचा सामना करावा लागतो. शशीची आई-माई ही सनातनी व परंपराप्रिय असते- मुलीने शशीने एका दलित व्यक्तीशी भालचंद्र साठेशी विवाह केल्याने व ते लग्नानंतर बाम्हणवाड्यातच रहायला आल्यानंतर त्यांना नाकारते. उच्चवर्णिय ब्राम्हण वर्ग त्यांच्या आंतरजातीय विवाहाला नाकारतात. दलित व्यक्ती कितीही उच्चशिक्षित किंवा मोठया पदावर असले तरी उच्चवर्णिय ब्राम्हण वर्ग त्यांना स्वीकारायला नकार देतो. शशीने जाती-धर्माच्या भिंती ओलांडून एका दलिताशी विवाह केलेला असतो. परंतू तिचा ब्राम्हण वर्ग त्यांना स्वीकारणे नाकारतात.

तात्यासाहेब गोडबोले हे या नाटकातील आणखी एक ब्राम्हण व्यक्तिरेखा आहे. या नाटकात ते समतेचा पुरस्कार करतांना दिसुन येतात परंतू भालचंद्र साठे शशीशी आंतरजातीय विवाह करुन बाम्हणवाड्यात रहायला येतात. त्यावेळेस मात्र ते त्यांना बामनवाड्यात घर भाडयाने द्यायचे नाकारतात. यावरुन तात्यासाहेब गोडबोलेंचा ढोंगीपणा नाटककाराने लक्षात आणुन दिलेला आहे. एकीकडे समतेचा पुरस्कार करावा, दलितांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचे ढोंग करावे आणि दुसरीकडे शशी व भालचंद्र साठे यांच्या आंतरजातीय विवाहाला नकार द्यावा व त्यांना बामनवाड्यात घर द्यायला ही नाकारतात यावरुन त्यांचा सामाजिक समतेचा खोटा पुरस्कार लक्षात येतो.

ISSN : 2348-7143
March 2018

शशीने जरी एक उच्चशिक्षित म्हणुन भालचंद्र साठेशी आंतरजातीय विवाह केलेला असला तरी तिची आई - माई, वडिल - तात्यासाहेब गोडबोले, तिचा भाऊ श्रीकांत हे त्याला कधीच स्वीकारत नाहीत. त्यांचा आंतरजातीय विवाह नाकारतात. एवढेच नाही तर ते भालचंद्र साठेलाही सांगतात की शशीने देखिल एक दलित नवरा मनापासुन स्वीकारलेला नाही. तिचा नकार असतांनाही नाईलाजास्तव म्हणुन स्वीकारल्याचे सांगतात तेव्हा मात्र भालचंद्र साठेला आंतरजातीय विवाह केल्याचा पश्चाताप होतो व एकीकडे त्याला प्रचलित समाजव्यवस्थेशी संघर्ष करावा लागतो तर दुसरीकडे माई, तात्या गोडबोले, श्रीकांत व स्वत:ची पत्नी शशी यांच्याही नकाराविरुध्द संघर्ष करावा लागतो.

विरोध

'बामनवाडा' नाटकात भालचंद्र साठे हा दलित नायक तर शशी ही ब्राम्हण नायिका असुन या दोघांचा घरच्यांच्या विरोधात प्रेमविवाह झालेला असतो. शशी जरी स्वत:च्या पसंतीने भालचंद्रचा स्वीकार करते तरी तिच्या घरच्या लोकांचा जसे तिची आई माई, वडिल तात्या गोडबोले, भाऊ श्रीकांत गोडबोले यांचा त्यांच्या आंतरजातीय विवाहाला विरोध असतो. या सर्वांच्या विरोधाला न जुमानता शशीने भालचंद्र साठे या उच्चशिक्षित दलित युवकाशी प्रेमविवाह केलेला असतो. भालचंद्र साठे हा अनेक हाल-अपेष्ठा सहन करुन शिक्षण पुर्ण केलेला तरुण आहे. शशी या ब्राम्हण मुलीशी लग्न केल्यानंतर देखिल आपली जात बदलणार नाही याची जाणीव त्याला असते. तरीदेखिल तो तिच्याशी आंतरजातीय विवाह करुन स्वत:ची जात बदलुन बामनवाडयात रहायला जातो. त्याठिकाणी मात्र त्याचे दलितत्व आड येते. त्यांना तात्या गोडबोलेसह बामनवाडयातील लोक घर भाडयाने द्यायला विरोध करतात. त्याचप्रमाणे भालचंद्र साठेच्या आईला बामनवाडयात रहायला येणेही त्यांना आवडत नाही.

'बामनवाडा' नाटकातील भालचंद्र साठे हा दलित तरुण मोठया हुद्यावर कामाला असतो. ब्राम्हण असलेल्या शशीशी त्याने प्रमविवाह केलेला असतो. स्वत:ची जात लपवून तो शशीच्या घरी बामनवाडयात रहायला जातो तेव्हा तेथिल लोक त्याला सन्मानाची वागणुक द्यालया विरोध करतात. त्याला बामनवाड्यात घर द्यायलाही विरोध करतात. शशीची आई ही शशीने दलित तरुणाशी विवाह केल्याने ती त्यांच्यासाठी मृत घोषित करुन तीर्थयात्रेस निघुन जातो. शेवटी बामनवाड्यातील खोली खाली करण्यासाठी त्यांना भाग पाडते. साठेंची आई बामनवाड्यात रहायला येणे माईला आवडत नाही. सत्यनारायणाच्या पुजेच्या वेळी साठेंची आई गणपतीच्या देवळाजवळ जाऊन बसण्यालाही बामनवाड्यातील लोकांना आवडत नाहीत. ते तिला विरोध करतात. ते लहान मुलांकडून तिला दगड मारायला लावतात व त्याच्यातच ती रक्तबंबाळ होऊन तिचा मृत्यू होतो. साठेंची आई मरण पावते. तेव्हा मात्र बामनवाड्यातील लोकांच्या विरोधाचा कळसच बघायला मिळतो. कारण तिचे प्रेत उचलायला कुणीच पुढे येत नाही. दलित मुक्तीसाठी झटलेल्या तात्या गाडेबोलेही साठेंच्या आईच्या प्रेताला हात लावत नाही. याठिकाणी जीवंत व्यक्तीबरोबरच एखाद्या मृत व्यक्तीलादेखिल विरोध केला जातो व अतिशय करुण रसप्रधान आहे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

विद्रोह

'बामनवाडा' नाटकातील दलित नायक भालचंद्र साठे हा उच्चशिक्षित पात्र आहे. तो सनदशिर मार्गाने जीवन जगणारा उच्चपदस्थ व्यक्ती म्हणुन तो नाटकात वाचकांसमोर व प्रेक्षकांसमोर येतो. त्याने अनेक हाल-अपेष्ठा सहन करुन शिक्षण पुर्ण केलेले असते. स्वत:च्या कर्तृत्वाच्या बळावर त्याने उच्च पदावर नोकरी मिळविलेली असते. त्याचा शशी नावाच्या ब्राम्हण मुलीशी प्रेमविवाह झालेला असतो. स्वत:चे कुटुंब चालविण्यासाठी शशी नोकरी करीत असते. त्यांच्या प्रेम विवाहानंतर त्यांचा संसार सुखाचा चालु असतो. एक दिवस तो स्वत:ची जात बदलुन बामनवाडयात रहायला जातो तेव्हा मात्र त्या बामनवाडयातील लोक त्यांना एक दलित म्हणुन सापत्नभावाची वागणुक देतात व त्यांना एक दलित म्हणुन तुच्छतेची वागणुक देतात व त्यांना बामनवाडयात रहायला नकार देतात. शशीच्या आईलाआपला जावाई दलित आहे हे समजल्यावर ती आपल्यासाठी मेल्याचे जाहीर करुन तीर्थयात्रा करावयास निघुन जाते. शशीची आई माई ह्या सनातनही प्रवृत्तीच्या असतात. तसेच त्यांचा जातीवादी दृष्टीकोनही लक्षात येतो. भालचंद्र साठेंची आई बामनवाडयात आल्यावर सत्यानारायणाच्या पुजेच्या वेळी गणपतीच्या देवळाजवळ बसल्याने बामनवाड्यातील लोकांना ते सहन होत नाही. तेव्हा लहान मुलांकडून तिला ते दगड मारायला लावतात व त्यातच तिचा बळी जातो. तिचे प्रेत उचलण्यासाठी कुणीही पूढे येत नाही. तेव्हा मात्र भालचंद्र साठे हा दिलत नायक विद्रोह करुन उठतो. त्याला आतंरजातीय विवाह केल्याचा पश्चाताप होतो व तो शशीच्या आंतरजातीय विवाहावरही शंका घ्यायला लागतो. शांतताप्रिय असलेला भालचंद्र साठे शेवटी प्रस्थापित मुल्यव्यवस्थेविरुध्द विद्रोह करतांना दिसुन येतो.

अशाप्रकारे प्रा. रामनाथ चव्हाण बामनवाडा, हे नाटक व्रिदे ाहाने ओतप्रोत भरलेले दिसुन येते. "आंतरजातीय विवाह हा जातीनिर्मुलनावर रामबाण उपाय आहे." या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारावर आधारलेले हे नाटक आहे. त्यांच्याच "शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा" हा कानमंत्रही या नाटकात तंतोतंत पाळलेला दिसुन येतो.

संदर्भ

१. दलित नाट्य वाड्मस : डॉ. यशवंत राऊत-गादा प्रकाशन औरंगाबाद
२. बामनवाडी : प्रा. रामनाथ चव्हाण - नवीन उदयोग प्रकाशन, पुणे

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

ग्रामीण साहित्य : एक चिंतन वेध

डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे
मराठी विभाग प्रमुख
श्रीमती एन.एन.सी. कला, वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय, कुसुंबा ता.जि. धुळे
भ्रमणध्वनी–७०३८०४३३७८
Email-dr.jitendragirase@rediffmail.com

प्रास्ताविक –

आधुनिक मराठी साहित्याच्या प्रारंभापासून आजपर्यंत मराठी साहित्यात ग्रामीण जीवनाला कसे स्थान मिळत गेले ते पाहण्यासारखे आहे. त्याचप्रमाणे १८२० ते स्वातंत्र्योत्तर आधुनिक मराठी साहित्याने आपापल्या प्रवाहाच्या निरनिराळ्या टप्प्यांवर अनेक वळणे घेतलेली दिसतात. त्या टप्प्यांवर त्यांच्या अंगोपांगाचा विकास होत गेला आहे. सत्तर–ऐंशीच्या दशकात दलित आणि ग्रामीण साहित्याच्या चळवळी आपापल्या मार्गांनी आकार घेताना दिसतात. १९२० पर्यंत राष्ट्रीय चळवळीचे सुत्रे टिळकांकडे होती. त्यांच्या निधनानंतर या चळवळीचे नेतृत्व महात्मा गांधींकडे आले. 'खेडी' हा भारताचा प्राण आहे. भारतातील बहुसंख्य जनता खेड्यात राहते. कृषी हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. याची जाणीव गांधीजींनी करून दिली. 'खेड्याकडे चला' असा संदेश त्यांनी दिला. आशावेळी केवळ राजकीय नव्हे तर साहित्य–कला या साऱ्यांचे लक्ष खेड्याकडे वळाले. पुढे गांधीवादी विचार साहित्यात अवतरीत झाले.

सर्वदूर पसरलेल्या ग्रामीणांच्या ह्रदयाची स्पंदने महात्मा फुले यांनी प्रथमत: मांडलेली दिसतात. यामुळे आत्मनिष्ठेच्या सामर्थ्याने एका नव्याच शैलीचा उदय झाला आणि शेतकऱ्यांच्या जीवनातले वास्तव मराठी साहित्यात प्रथमत:च प्रकट झाले. याचे प्रतिबिंब 'शेतकऱ्याचा असूड' मध्ये अतिशय स्पष्टपणे आणि प्रभावी रीतीने पडलेले दिसते. ग्रामीण जाणिवांच्या अभिव्यक्तीच्या संदर्भात म. फुले यांच्या या वैचारिक लेखनामागोमाग आणखी काही महत्त्वाच्या साहित्यकृतींचा उल्लेख करता येईल. यापैकी एक म्हणजे कृष्णराव भालेकर यांची 'बळीबा पाटील' ही कादंबरी होय. यात दुष्काळाचे वर्णन केले आहे. स्वत:च्या स्वार्थासाठी कष्टकरी शेतकऱ्यांची गावकामगार व तत्सम ग्रामजीवनाशी संबंधित शासकीय अंमलदाराकडून कशी पिळवणूक होते, छळ होतो याचे चित्र जसे कृष्णराव भालेकरांनी रेखाटले आहे. त्याचप्रमाणे खेडुतांची होणारी भयावह वाताहत यांचेही वास्तवदर्शी चित्र त्यांनी रेखाटले आहे. एकूणच मराठी ग्रामीण साहित्यात विचारप्रवाह कसे बदलत गेले याचा वेध घेण्याचा, शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत निबंधात केला आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड–

तसे पाहिले तर १९२० ते स्वातंत्र्यप्राप्ती पर्यंतचा काळ मराठी साहित्यात मनोरंजनवादी वाङ्मयीन भूमिकेच्या प्रभावाचा काळ होता. कवितेच्या बाबतीत रविकिरण मंडळाचा काळ म्हणून हा काळ

ISSN : 2348-7143
March 2018

ओळखला जातो. १९२० पर्यंत राष्ट्रीय चळवळींची सूत्रे टिळकांकडे होती. त्यानंतर या चळवळीचे नेतृत्व गांधींकडे आलेले दिसते. एकीकडे रविकिरण मंडळाचा प्रभाव तर दुसरीकडे गांधीजींच्या विचार चळवळीचे आकर्षण, त्या खालोखाल मार्क्सवाद, समाजवादाचा प्रभाव जाणवतो. या काळात जानपदगीत या नावाने ग्रामीण जीवनावरची कविता लिहिली गेली. 'सुगी' हा ग्रामीण कवितांचा प्रातिनिधीक संग्रह १९३३ ला प्रसिद्ध झाला. या दरम्यान पां. श्री. गोरे यांचे 'बोबडे बोल', 'वातीचा हुरडा', ग.ह. पाटलांचा 'रानजाई', के. नारखेडे यांचा शिवार व ग.ल. ठोकळ यांचा 'मीठ भाकरी' हे संग्रह प्रसिद्ध झालेत.

या दरम्यान वि.स. सुखटणकरांच्या कथा 'सह्याद्रीच्या पायथ्याशी' या संग्रहाच्या रुपाने प्रसिद्ध झाल्या. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांनीही या काळात कथालेखन केले. कोकणाचे प्रादेशिक जीवनचित्र या कथाकारांनी आपल्या कथांमधून केले आहे. बी. रघुनाथांनी हैद्राबाद राजवटीतील मराठवाड्याच्या ग्रामजीवनावर कथालेखन केले आहे. याशिवाय र.वा. दिघे, ग. ल. ठोकळे, चि. य. मराठे, वामन चोरघडे अशा अनेक कथाकारांनी या काळात ग्रामीण कथालेखन केलेले दिसते. या काळात श्री. म. माटे सर्वात महत्त्वाचे कथाकार मानले जातात. 'उपेक्षितांचे अंतरंग' (१९४१) या त्यांच्या संग्रहात उपेक्षित समाजातील व्यक्तिरेखा अत्यंत अकृत्रिम जिव्हाळ्याने त्यांनी आपल्या कथांमधून साकारल्या आहेत. अनाथ बन्सी, दरोडेखोर पिऱ्या, सावित्री, भिवा, सगाजी, बहिरनाक, रामभरोशी अशा कितीतरी पात्रांचे अंतरंग कथांतून उलगडून दाखविले आहे.

कादंबरी वाङ्मयप्रकारात र. वा. दिघे यांच्या 'पाणकळा' (१९३९), 'सराई' (१९४३), ठोकळांची 'गावगुंड' (१९४६) अशा कादंबऱ्या त्या काळात वाचनीय ठरल्या. बी. रजघुनाथ, म. भा. भोसले आणि इतर कादंबरीकारांनी ग्रामीण-प्रादेशिक जीवनाचे दर्शन घडवून त्या स्वरुपाच्या कादंबऱ्या लिहिल्या. या काळातल्या कविता-कथा-कादंबरी या सर्वच प्रकारातील ग्रामीण साहित्याची काही सर्वसाधारण वैशिष्ट्ये लक्षात घेण्यासारखी आहेत. शहरी जीवनचित्रणाला कंटाळलेल्या वाचकांना नवीन जगाची ओळख करून देण्यासाठी रुचिपालट, वेगळा विषय म्हणून ग्रामीण जीवनाचे चित्रण या काळातील साहित्यात असे.

स्वातंत्र्योत्तर नवे प्रवाह :

स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण साहित्याचा विचार करताना १९६० नंतरचा काळ त्यानंतर १९८० ते आजपर्यंतचा काळ असे टप्पे विचारात घेता येतात. या दरम्यान ग्रामीण कथांच्या संदर्भात डॉ. वासुदेव मुलाटे म्हणतात, ''अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेच्या तुलनेत शंकरराव खरात यांची ग्रामीण कथा बघू जाता खरातांना ग्रामीण वास्तवाचे उत्तम आकलन आहे, असे लक्षात येते. किंबहुना वास्तवाचे धीट आकलन हेच त्यांच्या कथेचे वैशिष्ट्य म्हणता येते.''[१] मुलाटे यांनी अण्णाभाऊ साठे व खरात यांची तुलना करून खरात यांच्या ग्रामीण वास्तवाकडे वाचकांचे लक्ष वेधलेले दिसते. अर्थात खरातांच्या कथेतून गावगाड्यावर आधारित असलेल्या खेड्याचे, तेथील जीवनाचे जसे चित्रण येते तसेच स्वातंत्र्योत्तर बदललेल्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तवही लक्षात घेण्यासारखे आहे.

१९६० साली संयुक्त महाराष्ट्राची एक मराठी भाषिक राज्य म्हणून स्थापना झाली. लोकशाही व सार्वत्रिक निवडणुका यांनी बहुजन समाजाला आपल्या हक्कांची आणि महत्त्वाची जाणीव झालेली दिसते.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या रुपाने सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले आणि त्याचे पाझर गावापर्यंत येऊन पोहोचले. कुळ कायद्यासारखे कायदे, ग्रामविकासाच्या विविध लोकोपयोगी योजना, नवे तंत्रज्ञान, पाणीपुरवठा, जलसिंचनाच्या योजना व सहकारी संस्था यामुळे हळूहळू ग्राम पातळीवर बदल होऊ लागलेले दिसतात. यातील जीवनानुभव साहित्याच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होऊ लागले.

साठोत्तरी काळातील ग्रामीण लेखक-वाचकाला वृत्ती-प्रवृत्ती संदर्भात ग्रामीण लेखक भास्कर चंदनशिव म्हणतात- ''साठोत्तरी काळातील लेखक जसा बदलला तसा वाचकही बदलला. या बदलत्या मानसिकतेने आपल्या नव्या प्रेरणा इतिहासातून शोधल्या. महात्म्यांच्या विचार-कृतीतून स्वीकारल्या. 'स्वातंत्र्याने' केलेला अपेक्षाभंग आणि शिक्षणाने माफक प्रमाणात का होईना, पण जागे केलेले आत्मभान 'चळवळीच्या साहित्याला' कारण झाले. इतिहासक्रमानुसार 'दलित' या विशेषणाने साहित्य चळवळ उभी राहिली. गतिमान झाली.''[२] चंदनशिवे यांच्या विधानातून ग्रामीण लेखक व वाचक यांच्या मनोभूमिकेत चळवळींचा प्रभाव कसा पडला याकडे त्यांनी सूक्ष्मपणे पाहिलेले दिसते.

ग्रामीण साहित्यिक आनंद यादवांची 'गोतावळा', रा. रं. बोराडे यांची 'पाचोळा', उद्धव शेळके यांची 'धग' या सारख्या कादंबऱ्यांनी मराठी ग्रामीण साहित्याला अनेकविध परिमाणे दिलेली आहेत. यात लेखकांनी ग्रामीण कष्टकरी नायक-नायिकांच्या जीवनचित्रणांचा नवा आशय त्यांनी प्रथम मांडला आहे. 'गोतावळा' तला सालगडी नारबा, 'पाचोळा' आणि 'धग' मधील शिंपी कुटुंबातील अनुक्रमे पारबती आणि कौतिक या परिस्थितीने नाडलेल्या नायक-नायिकांच्या जीवन-कथा या कादंबऱ्या सांगताना दिसतात. यात 'गोतावळा' सातारी बोलीत 'पाचोळा', 'मराठवाडी' बोलीत तर 'धग' वऱ्हाडी बोलीत लिहिलेली कादंबरी आहे. या कादंबऱ्यांतून त्या-त्या भागातील प्रादेशिकता लक्षात घेण्यासारखी आहे.

इ. स. १९८० नंतरचे बदल –

१९६० नंतर उदयाला आलेल्या ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी, जनसाहित्य चळवळीचे फलीत स्वरुप १९८० नंतर प्रकर्षाने दिसून येते. या चळवळीमुळे उपेक्षित वर्गातील नव्या पिढीची अस्मिता जागृत झाली आहे. शासनाच्या शैक्षणिक सोयी, सवलतींमुळे खेड्यापाड्यातील शेतकरी-कष्टकऱ्यांची मुले शिक्षण घेऊन साहित्यातून आपले अनुभव जबाबदारीने जोरकसपणे मांडताना दिसतात. यात आपले कष्टकरी आई-बाप, धडपडणारी भावंडे, सामाजिक-आर्थिक पिळवणूक, शेतकऱ्यांवरची अस्मानी-सुलतानी संकटे या साऱ्यांचे ग्रामीण संवेदनशीलतेने चित्रण साहित्यात आविष्कृत होताना दिसते.

ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या संदर्भात आपला विचार व्यक्त करतांना डॉ. सुधाकर शेलार म्हणतात, ''ग्रामीण साहित्य ही इतर कलांच्या तुलनेत आशयप्रधान कला असल्याने तिच्यात जर उपरोक्त आशय प्रतिबिंबीत होऊ शकेल अशा स्वरुपाचे ग्रामीणांचे चित्रण झाले तर एकूण समाजाची ग्रामीणांविषयीची मनोभूमिका बदलू शकेल.''[३] असा आधुनिक नव्या दृष्टीचा विचार शेलार यांनी अभिव्यक्त केला आहे. ग्रामीण साहित्य चळवळीला या गतिमानतेतूनच प्रवास करावा लागेल या भूमिकेतून त्यांनी नवलेखक वाचकांचे लक्ष वेधले आहे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

अर्थातच ग्रामीण साहित्य चळवळीचे योगदान स्पष्ट करताना चळवळीशी प्रत्यक्ष निगडित असणाऱ्या लेखक–कवी–समीक्षकांच्या प्रतिक्रियांची नोंद घेणे तितकेच महत्त्वाचे असते. या प्रतिक्रियेतून ग्रामीण साहित्य चळवळीने प्रत्यक्षात कोणते कार्य केले व १९८० नंतरच्या ग्रामीण साहित्यावरती चळवळीचा कोणता परिणाम झाला हेही लक्षात येऊ शकते. या संदर्भात डॉ. सुधाकर शेलार यांनी डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले यांचे मत मांडले आहे. कोत्तापल्ले म्हणतात, ''ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या आगमनाचा फार चांगला परिणाम मराठी साहित्यावर झाला. माझ्याबरोबर लिहिणारे अनेक लेखक ग्रामीण वास्तवाकडे फार सूक्ष्म दृष्टीने पाहू लागले. मला वाटते, आतापर्यंत ग्रामीण जीवन सोशिक होते. नागर लोकांना रंजक वाटेल असे चित्रण केले जात होते. कधी कधी हसविण्यासाठी ग्रामीण लोकांचा वापर केला जात होता. परंतु चळवळीचा उदय झाल्याबरोबर अनेक लेखकांमध्ये एक आत्मविश्वास तर आलाच, पण चळवळीच्या चष्म्यातून ग्रामीण जीवनाकडे पाहताना आतापर्यंत न जाणवलेल्या अनेक गोष्टी या लेखकांना जाणवू लागल्या.''[४] ग्रामीण साहित्य चळवळीचा प्रभाव लेखकांवर किती प्रभावीपणे पडला याची साक्ष कोत्तापल्ले यांनी आपल्या मनातून स्पष्ट केली आहे.

१९९० नंतरचा काळ –

१९९० नंतर मात्र ग्रामीण जीवनात बरेचसे बदल घडून आले आहेत. त्यानुसार वेगवेगळे प्रश्नही निर्माण झाले आहेत. या प्रश्नांना व समस्यांना ग्रामजाणिवेच्या लेखकांनी कथात्मक वाङ्मय, कादंबरी या प्रकारांतून ग्रामीण माणसाला पोळवणारी धग आणि वर्तमान ग्रामवास्तव साहित्यातून आविष्कृत केले आहे.

कादंबरीकार सदानंद देशमुख, बाबाराव मुसळे, डॉ. रमेश अंधारे,रमेश इंगळे, प्रतिमा इंगोले यांनी नव्या प्रश्नांची आपल्या कथा–कादंबऱ्यातून शोध घेतला आहे. मुसळे यांनी 'हाल्या–हाल्या दुधू दे', 'पखाल', 'वारुळ' त्याचप्रमाणे सदानंद देशमुख यांनी 'बारोमास', 'तहान' या कादंबऱ्यांतून व महालुट, 'खुंदळघास' यासारख्या कथासंग्रहातून ग्रामीण माणसांचे दु:ख, दैन्य, शोषण, खेड्यातील बेकारी, निसर्गाचा लहरीपणा, भ्रष्ट व्यवस्था, पाण्याचे भीषण प्रश्न, दुष्काळ अशा भीषण प्रश्नांचे चित्रण वास्तवतेने केले आहे. रमेश इंगळे उत्रादकर यांची 'निशाणी डावा अंगठा' (२००५) ही कादंबरी उपरोधीक आणि विनोदी शैलीत शिक्षण अभियानातून निर्माण झालेले खेड्यातील नाट्य चित्रित करताना दिसते. त्याचप्रमाणे प्रतिमा इंगोले यांच्या 'बुढाई' व 'पार्टटाइम' या दोन कादंबऱ्यांमधून स्त्रीजीवनाचे वेगवेगळे पैलू आविष्कृत होताना दिसतात. अशोक कौतिक, कोळी यांची 'पाडा' ही कादंबरी केळीचे उत्पादन आणि त्या उत्पादनाला योग्य भाव न मिळणे, त्यातून कुटुंबात निर्माण होणारे प्रश्न असा समस्यांच्या मालिकेचा पट वाचकांच्या समोर कादंबरीच्या रुपात मांडला आहे.

१९९० नंतरच्या ग्रामीण साहित्य चिंतनाच्या बाबतीत डॉ. प्रल्हाद लेलेकर म्हणतात, ''समाजातील घटना, ताणतणाव, परिवर्तन यांचे गंभीर चिंतन होत नसल्याची चिंता १९९० नंतरच्या काळातही कायम आहे. शैक्षणिक, आर्थिक असंतुलन, पुस्तकी निष्क्रिय विचारवंत आणि स्वार्थी नेतेगिरी यामुळे सर्वत्र सवंगता भरून उरली आहे.''[५] सर्व क्षेत्रात सर्वसामान्य कष्टकऱ्यांचे, शेतकऱ्यांचे जीवन कसे होरपळते आहे याविषयीचे चिंतन वाचकांचे लक्ष वेधून घेणारे वाटते.

ग्रामीण साहित्य चळवळीला गती देण्याचा प्रयत्न काही ठराविक लेखक-साहित्यिकांनी केलेला आहे. माहिती तंत्रज्ञान युगात, जागतिकीकरणाचा प्रभाव यामुळे सामान्य माणसाची होणारी कुचंबना, तणाव, महागाई, दुष्काळ या भीषण परिस्थितीत होरपळणाऱ्या समाजाचे वास्तव चित्रण नव्या लेखकांनी साहित्यात उतरविले पाहिजे ही रास्त अपेक्षा.

निष्कर्ष :-

- ग्रामीण माणसांच्या हृदयाची स्पंदने प्रथम महात्मा फुले यांनी आविष्कृत केलेली आहेत.
- स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात विविध चळवळींचा प्रभाव ग्रामीण साहित्य लेखनावर जाणवतो
- शासकीय योजना, ग्रामसुधारणा, स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या घडामोडीतील वास्तव चित्रण ग्रामीण साहित्यात अधोरेखित झाले आहे.
- कष्टकरी समाज, शेतकरी, सामान्य माणुस यांचे वास्तव चित्रण ग्रामीण कथा-कादंबरीत प्रतिबिंबीत झाले आहे.
- साठोत्तरी काळात जसा लेखक बदलला तसा वाचकही अभिरुचीनुसार बदललेला दिसतो.
- १९८० नंतरच्या ग्रामीण साहित्यावर चळवळीचा विशेष प्रभाव पडलेला दिसतो.
- १९९० नंतर सदानंद देशमुख, बाबाराव मुसळे, रमेश इंगळे, प्रतिमा इंगोले, दिलीप कोळी यांनी कृषीजीवनावरील समस्यांवर वास्तव प्रकाश टाकला आहे.

संदर्भ ग्रंथ –

१. डॉ. वासुदेव मुलाटे, 'ग्रामीण सहित्य: चिंतन आणि चर्चा, स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितीय आवृत्ती, डिसेंबर-२०१०, पृ. १५, १६.
२. भास्कर चंदनशिवे, 'ग्रामीणत्वाचे नवे आयाम', सुमती लांडे, संपा. 'वाङ्मयीन चळवळी: दृष्टिकोन', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, पहिली आवृत्ती, २००८, पृ. ५२,५३.
३. डॉ. सुधाकर शेलार, ''ग्रामीण साहित्य चळवळ: भूमिका व फलश्रूती'' 'मराठी साहित्य : काही लेखनबंध', स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती, १ मे २०१३, पृ. १०२.
४. डॉ. सुधाकर शेलार, 'मराठी साहित्य : काही लेखनबंध', स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १ मे २०१३, पृ. ११०.
५. डॉ. प्रल्हाद लुलेकर, 'नव्वदोत्तर काळातील बदलते ग्रामवास्तव व ग्रामीण साहित्य' 'आमची श्रीवाणी', संपा. वंदना महाजन, का.स. वाणी संस्था, धुळे, वर्ष-२४, अंक-३, जून-सप्टेंबर-२०१७, पृ. ६.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

एकविसाव्या शतकातील मराठी विज्ञान साहित्य : एक अभ्यास

प्राचार्य डॉ.संजय शिंदे
जिजामाता शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
नंदुरबार

१. प्रास्ताविक :-

स्वातंत्र्योतर काळात तथा महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती नंतर मराठी साहित्यात उदयाला आलेल्या विविध साहित्य प्रवाहांपैकी विज्ञान साहित्य हा महत्वाचा प्रवाह आहे. साहित्यामध्ये विविध प्रवाह मानले जातात. प्रादेशिक साहित्य, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, आदिवासी साहित्य, ललित साहित्य, जनवादी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, कामगार साहित्य, मुस्लीम साहित्य, बालसाहित्य अशा अनेक मराठी भाषेतील प्रवाहांमध्ये विज्ञान साहित्याचाही समावेश करण्यात आला आहे.

खरेतर साहित्यामध्ये अशी वर्गवारी करता येत नाही. `साहित्य' हे साहित्यच असते. मानवाच्या वृत्ती-प्रवृत्ती, विचारधारा, प्रश्न-समस्या साहित्यात चित्रित झालेल्या असतात, त्यात विविधता असते, वैचित्र्य असते. या विविधतेतून वाङ:मयीन प्रवाह निर्माण झाले. या प्रवाहांचा साहित्याच्या व्यापक दृष्ट्रीकोनातून विचार केल्यास हे वाङ:मय प्रवाह चळवळींना, लेखकांना, वाचकांना आणि विषयातील सूक्ष्मतेला न्याय देतांना दिसतात. त्यातून विशिष्ट विचारधाराही अधोरेखित होतांना दिसते. आधुनिक वाङ:मयीन प्रवाहातील विज्ञान साहित्याच्या निर्मितीमुळे मराठी साहित्याचा प्रांत अधिक भक्कम, सकस व व्यापक होतांना दिसतो.

इंग्रजी भाषेतील 'Science Fiction' या संज्ञेला मराठी पर्याय म्हणून विज्ञानसाहित्य ही सज्ञा वापरली आहे. सायन्स फिक्शन म्हणजेच ललित विज्ञान, ज्या साहित्यकृतीचा आशय विज्ञाननिष्ठ आहे. ती साहित्य कृती म्हणजे कविता, कथा, कादंबरी, नाटक यांना विज्ञान साहित्य म्हटले जाते. विज्ञानातले एखादे वास्तव सत्य यातून निर्माण होणारी, कलात्मक कल्पनेच्या स्तरावरील नवनिर्मिती म्हणजे विज्ञान साहित्य होय. विज्ञान साहित्य हे सुध्दा मानवी जीवनाचा मूळ गाभा आधाराला घेऊन कल्पित वास्तवावर पोसलेले असते. वर्तमानावर प्रकाष टाकून भविष्यातील मानवी जीवनाचा साकल्याने वेध घेणे हे या साहित्याचे वैशिष्ट्ये आहे.

इंग्रजीमध्ये 'Science Fiction' हा शब्दप्रयोग १९२९ मध्ये गर्नसबॅकने रूढ केला. यामध्ये विज्ञानकथा, विज्ञान रंजनकथा, विज्ञानाधिष्ठित कथा, विज्ञान कादंबरी हे सर्व प्रकार अंतभूत होतात. यालाच ललित विज्ञान असे म्हटले जाते. याद्वारे विज्ञानाचा परिचय करून देण्याचा प्रयत्न अनेक शास्त्रज्ञ व साहित्यिकांनी केलेला यामध्ये वा.म.जोशी, भा.रा.भागवत, द.बा.खांबटे, नारायण धारप, भालबा केळकर, यशवंत रांजणकर, डॉ. बाळ फोंडके, अरूण हेबळेकर, लक्ष्मण लोंढे, डॉ. अरूण मांडे, जयंत नारळीकर, निरंजन घाटे, सुबोध जावडेक, माधुरी शानभाग, गजानन क्षीरसागर,

ISSN : 2348-7143
March 2018

गो.बा.सरदेसाई, संजय ढोले, यशवंत देशपांडे, धनंजय जोशी, दि.बा.मोकाशी, रेखा बैजल, शुभदा गोगटे, मेघश्री दळवी या साहित्यिकांनी जाणिवपूर्वक विज्ञान साहित्य लिहिले.

श्री.बा.रानडे, हेमा लेले, बाळ फोडके, व.दि.कुलकर्णी, डॉ. विलास खोले, विश्वेश्वर सावदेकर, डॉ. अनिल सपकाळ, सुकन्या आगाशे, शंकर रामाणी, अरूण साधू, विश्वनाथ खैरे, प्रा.मंचरकर, अ.रा.कामत, मधुकर गोगटे, डॉ.तडकोरकर, प्रा.माधुरी शानभाग, विद्या सप्रे, सुबोध जावडेकर या मराठी विज्ञान समीक्षकांनीही विज्ञान साहित्याचे दालन समृध्द करण्याचा प्रयत्न चालविला आहे.

हा विज्ञान साहित्याचा समृध्द वारसा पुढे चालविण्यासाठी एकविसाव्या शतकातील साहित्यिकांचा वर्ग मोठया संख्येने व जाणिवपूर्वक मराठी विज्ञान साहित्य लिहितांना दिसतो आहे. यात प्रामुख्याने अरुण साधू, रंगनाथ पठारे, सुरेंद्र बारलिंगे यांनी विज्ञानाच्या पार्श्वभू्मीवर वास्तव समाजाचे चित्रण केले आहे. विज्ञान साहित्याच्या प्रवाहामध्ये जयंत नारळीकर, निरंजन घाटे, लक्ष्मण लोंढे, अरूण हेबळेकर, नारायण धारप, रेखा बैजल, शुभदा गोगटे, मेघश्री दळवी, माधुरी शानाभाग आदींचा समावेश आहे. एकविसाव्या शतकातील मराठी विज्ञान साहित्य विशेषत: कथा व कादंबरीची समीक्षा, संशोधन व अभ्यास अद्याप झालेला नसल्याने या विज्ञान साहित्याच्या अंगाने सर्वांगीण अभ्यास तथा संशोधन व्हावे असे वाटते.

२. विषय निवडीमागील भूमिका :-

विज्ञान साहित्यि ाने मराठी साहित्यप्रवाहामध्ये आपले स्थान अधिक बळकट केले आहे. एकविसावे शतक हे विज्ञानयुग आहे. विज्ञानाने केलेली प्रगती डोळे दिपून टाकणारी आहे. त्यामुळे विज्ञानसाहित्याकडे, लेखकांकडे विज्ञानातील विविध विषयांकडे डोळेझाक करून चालणार नाही. तसे करणे म्हणजे विज्ञानसाहित्यावर, लेखकांवर, विज्ञानातील विविध विषयांवर आणि वैज्ञानिकांवरही अन्याय केल्यासारखे होईल. मानवी जीवनाच्या प्रगतीच्या मुळाशी विज्ञान असल्यामुळे येथे सर्जनाला अधिक वाव आहे. विज्ञान साहित्याला भविष्यही उज्वल आहे. त्यामुळे एकविसाव्या शतकातील विज्ञान साहित्यावर संशोधन व्हावे अशी विषय निवडीमागील भुमिका आहे.

साठोत्तरी मराठी विज्ञान साहित्य आणि विज्ञानकथा व कादंबरीचा अभ्यास बहुअंशी झालेला असला तरी विशेषत: एकविसाव्या शतकातील निर्माण झालेले मराठी विज्ञान साहित्य त्यातील कथा व कादंबरीचा अभ्यास व संशोधन झालेले नाही. एकविसाव्या शतकातील विज्ञान साहित्यात कथा व कादंबरीच्या दालनात मोठया प्रमाणावर साहित्य निर्मिती झालेली असून त्यांचे यथायोग्य संशोधन, समीक्षा तथा अभ्यास व्हावा असे मला मनापासून वाटते. त्यायोगे 'एकविसाव्या शतकातील मराठी विज्ञान साहित्य : एक अभ्यास' हा विषय संशोधन अभ्यासासाठी निवडला आहे.

३. पूर्व संशोधन :-

मराठी विज्ञान साहित्यातील इतर साहित्यप्रकारांपेक्षा विज्ञानकथा व विज्ञान कादंबरी विपूल संख्येने लिहिली गेली असून हे सर्व विज्ञानाच्या पाश्र्वभूमीवर लिहिले गेले, परंतु फोकस मानवावर मानवी भावविश्वावर असतो. भावनाभिव्यक्ती, कुतूहल-जिज्ञासा, रहस्य, व्यक्तिचित्रण, प्रसंगचित्रण, वातावरणनिर्मिती याबरोबरच भविष्यकाळाची शक्यतिशक्य अधिकधिक रूपे चित्रित केली आहे.

साठोत्तरी विज्ञानसाहित्य त्यात प्रामुख्याने विज्ञानकथा, कादंबरीचे संशोधन, अभ्यास तथा समीक्षा विविध अभ्यासकांनी केलेली आहे. तथापि एकविसाव्या शतकातील मराठी विज्ञान साहित्यातील विज्ञानकथा व कादंबरीचा अभ्यास तथा संशोधन अद्याप विद्यापीठ स्तरावर झालेले नाही. म्हणून प्रस्तूत विषयाचा अभ्यास या संशोधनाद्वारे करावयाचा मानस आहे.

४. संशोधनाची उद्दीष्ट्ये :-

१. मराठी विज्ञान साहित्याचे स्वरूप, विशेष व पाश्र्वभूमीचा अभ्यास करणे.
२. मराठी विज्ञानकथेचे स्वरूप, वाटचाल व विषय वैविध्यता यांचा अभ्यास करणे.
३. मराठी विज्ञान कादंबरीतील आशय अभिव्यक्ती अभ्यासणे.
४. विज्ञानकथा, कादंबरीतील कथानकविचार व पात्रविचार यांचा अभ्यास करणे.
५. विज्ञानकथा, कादंबरीतील निवेदनशैली व भाषाशैलीचा अभ्यास करणे.
६. विज्ञानयुगामुळे विज्ञानाचा मानवी जीवनावरील परीणाम अभ्यासणे.
७. विज्ञान साहित्याचे मराठी साहित्यातील योगदान अभ्यासणे.

५. संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी खालील संशोधन पध्दतीचा वापर केला जाणार आहे.

१) मनोविश्लेषणात्मक पध्दती, २) आशयनिष्ठ संशोधन पध्दती, ३) सामाजिक संषोधन पध्दती.

६. विषयाची व्याप्ती :-

प्रस्तुत संशोधन अभ्यास विषयात इ.स. २००० नंतरच्या साधारणपणे दीड दशकातील वर्तमान मराठी विज्ञान साहित्याचा अभ्यास करण्याचे नियोजन असून एकविसाव्या शतकातील मराठी विज्ञान साहित्यातील निवडक विज्ञानकथा व विज्ञान कादंबरी अभ्यासासाठी घेतले जाणार आहेत.

७. विषयाची मर्यादा :-

प्रस्तुत अभ्यासविषयात जरी एकविसाव्या शतकातील विज्ञान साहित्याचा अभ्यास करण्याचे नियोजन असले तरी समग्र विज्ञान साहित्य व विज्ञान साहित्याचा इतिहास संशोधनात येणे अशक्य आहे. विज्ञान साहित्य तथा विज्ञानकथा, कादंबऱ्या, सध्या विपूल प्रमाणात लिहिल्या जात असून विज्ञान साहित्यातील विज्ञानकथा, कादंबऱ्यांचे दालन समृध्द झालेले आहे, होत आहे. तथापि संशोधन विषयात निवडक विज्ञानकथा व विज्ञान कादंबऱ्या घेतलेल्या असुन ते एकविसाव्या शतकातील मराठी विज्ञान साहित्याचे प्रतिनिधित्व करतात. सदर कालखंडातील निवडक विज्ञानकथा, कादंबऱ्यांचे विश्लेषण व अभ्यास करणे ही या संशोधन विषयाची मर्यादा आहे.

८. विज्ञान साहित्य समाज प्रबोधन करणारे साहित्य :-

मराठीतील नववाङःमयीन प्रवाहातील विज्ञान साहित्य हा एक प्रमुख प्रवाह मानला जातो. विज्ञान साहित्याने मराठी साहित्य प्रवाहामध्ये आपले स्थान अधिक बळकट केले आहे. विज्ञान साहित्याचा वाचक वर्ग दिवसेंदिवस वाढत आहे. विज्ञान हाच मुळी सर्वांच्या कुतूहलाचा आणि आधुनिक मानवी

जाणीवांचा अपरिहार्य भाग आहे. विज्ञानाशी संबंधित लेखन आणि त्याचे वाचन मोठ्या उत्साहाने होऊ लागले आहे. सर्वसामान्य वाचकांपासून ते अभ्यासकांपर्यंतचा जिज्ञासू वाचक वर्ग या प्रवाहास प्रारंभपासूनच लाभला आहे. विज्ञान कविता, विज्ञानकथा, विज्ञान कादंबरी, विज्ञान नाट्य येथपासून ते विज्ञानातील शोध, वैज्ञानिकांचे चरित्र इत्यादी विषयक माहिती सांगणारे लेखन प्रामुख्याने ललित विज्ञान व लोकार्थी विज्ञान अशा दोन भागात वर्गीकृत केले जाते.

ललित विज्ञान :- ललित विज्ञानात विज्ञानकथा, कादंबरी, कविता, विज्ञान नाट्य यांचा समावेश होतो. ललित विज्ञानात विज्ञानाची भूमिका मिठासारखी म्हणजे चवीपुरती असते. विज्ञानाने मानवजातीवरील संभाव्य परिणाम रेखाटणे, उद्याचे समाजजीवन रेखाटणे, उद्याच्या वैज्ञानिक पर्यावरणातील बदलत्या नातेसंबंधाचा सृजनात्मक वेध घेणे, या गोष्टींना ललित विज्ञान अधिक महत्त्व देते. म्हणूनच ललित विज्ञानाचा चेहरा मानवी असतो. ललित विज्ञान मानव केंद्री असते. म्हणून सामान्य वाचक ललित विज्ञान कुतूहलाने वाचतो. ललित विज्ञान साहित्याच्या वाचनामुळे समाजात जागृती होते. समाजाचे प्रबोधन होते. बुरसटलेल्या कल्पना, अंधश्रद्धा संपुष्टात येण्यास मदत होते. समाज अधिक डोळस व विवेकी बनतो. विज्ञान साहित्यात विज्ञानाचा प्रवास तर आहेच, शिवाय तो मानवी प्रज्ञेचाही प्रवास आहे. मानवी प्रज्ञेचे अचाट दर्शन अशा साहित्यातून सामान्यवाचकांपर्यंत पोहचवलं जातं. विज्ञानाने निर्माण केलेल्या प्रश्नांची माणसे कशी हैराण होतात, प्रश्नांशी लढताना कशी संघर्ष करतात याची उत्तरे ललित विज्ञानातून मिळतात. ललित विज्ञानातील कथा, कादंबऱ्यातून वैज्ञानिक सूत्रे येतात, या वैज्ञानिक सूत्रातून विज्ञानाचे तपशील कळतात. या अंगाने वाचक विज्ञान साक्षर होतो. डॉ.जयंत नारळीकरांनी विज्ञानकथेचा हेतू सांगताना स्पष्टच म्हटले आहे की, ``विज्ञानकथा मनोरंजक आणि विज्ञानाच्या दृष्टीने उद्‌बोधक असावी'' विज्ञान साहित्य हे उद्‌बोधन करणारे असल्याने ते उपयुक्त ठरते. विज्ञानाच्या परिचयाने, परंपरेने जोपासले गेलेले गैरसमज गळून पडतात. नवे ज्ञान मिळून माणसांचे उद्‌बोधन होते.

लोकार्थी विज्ञान :- समाजाला विज्ञान साक्षर करुन समाजातील कर्मकांड, अंधश्रद्धा यापासून होऊ पाहणारे समाजाचे नुकसान टाळणे या प्रयोजनातून निर्माण होणारे साहित्य हे खऱ्या अर्थाने समाज प्रबोधन करणारे साहित्य ठरते. `विज्ञान साहित्य' हे समाज प्रबोधन करणारे साहित्य असल्याने लोकार्थी विज्ञानाचा हेतू स्पष्ट होतो. लोकार्थी विज्ञान हे पुढील दहा बाबींवर प्रबोधन करते. १)नवे शोध, २)शोधांमागील तंत्रज्ञानाचे स्वरुप, ३)व्यसनांची कारणमीमांसा व त्याचे शारीरिक व मानसिक दुष्परिणाम, ४) दैनंदिन जीवनातील विज्ञानाची भूमीका, ५)अंधश्रद्धा, ६)आरोग्यवर्धन, ७)पर्यावरण जाणीव, ८)नैसर्गिक आपत्तीची कारणमीमांसा व परिणाम, ९)वैज्ञानिक घडामोडी, आणि १०)संशोधकांचे जीवनकार्य यासारख्या महत्त्वपूर्ण बाबींची स्थूल अथवा सूक्ष्म माहिती सामान्य वाचक ते अभ्यासकांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य व त्यातून समाज प्रबोधन व विज्ञान साक्षर करण्याचे काम विज्ञान साहित्य करते.

ISSN : 2348-7143
March 2018

९. विज्ञान साहित्य व संशोधनाची उपयुक्तता :-

आज आपण विज्ञानयुग आणि संगणकयुग अशा दोन समांतर युगात वावरत आहोत. विसाव्या शतकाला बरेचदा विज्ञानाचे शतक म्हणतात. या शतकाच्या उत्तरार्धाची अखेरची पंचवीस वर्षे ही संगणक युगाच्या नांदीची वर्षे समजली जातात. एकोणिसाव्या शतकात युरोपमध्ये विज्ञानाचे नव-नवे शोध लागू लागले आणि औद्योगिक क्रांती झाली. त्यानंतर विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची झपाट्याने प्रगती होऊ लागली. आपल्याकडे इंग्रजांच्या प्रयत्नाने विज्ञान साहित्य, विज्ञान व तंत्रज्ञान आले असले तरी जगाच्या तुलनेने खूप उशिरा आले. विज्ञान साहित्य अनेक अंगांनी उपयुक्त साहित्य आहे. विज्ञान जगतातील घडामोडींची माहिती देणे, विज्ञानाबद्दलचे कुतूहल शमविणे, भोवतालच्या सृष्टीज्ञानाचा व्यासंग होणे, विज्ञान साक्षरता, जनप्रबोधन, कलास्वाद, मूल्यांची रुजवण करणे, भविष्यकालीन समाजाची पूर्वकल्पना देणे, इत्यादी अंगांनी विज्ञान साहित्य उपयुक्त ठरत आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील अभूतपूर्व प्रगतीने मानवी जीवन अमुलार्ग बदलले आहे. विज्ञानसाहित्य या बदलत्या जीवनाशी अनुबंध दाखवते. विज्ञानाचा माणसावर होणारा परिणाम चित्रित करणे हे खरे विज्ञान साहित्याचे उद्दिष्ट आहे. म्हणून विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे वास्तव विश्व आणि त्याचा प्रभाव व परिणाम प्राप्त झालेले मानवी भावविश्व हा साहित्याचा महत्त्वाचा विषय असणार आहे. आज जरी विज्ञान साहित्याची उपेक्षा होत असली तरी उद्या विज्ञानसाहित्याला नक्की प्रतिष्ठा प्राप्त होईल. त्या अनुषंगाने विज्ञान साहित्याची सापेक्षी समीक्षा, अभ्यास व संशोधन होणे गरजेचे वाटते.

आज एकविसाव्या शतकात आपण वावरत आहोत. आजच्या विज्ञान युगाच्या पाश्र्वभूमीवर विज्ञान, तंत्रज्ञान व विज्ञान साहित्य हे उपयुक्त आहे. साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो, या नात्याने विज्ञान साहित्याचा हा आरसा मानवी जीवनाचा एक महत्त्वपूर्ण भाग बनला आहे. आजचे मानवी जीवन विज्ञानव्याप्त असल्याने या साहित्याची उपयुक्तता निर्विदातच मानली पाहीजे. आधुनिक अशा संघर्षपूर्ण जगात इतरांसमवेत जगायचे असल्याने विज्ञान व्यासंगाचा अभाव हे मागासलेपणाचे, मागे पडण्याचे कारण ठरु शकते. त्यामुळे विज्ञानव्यासंग करुन देणारे विज्ञान साहित्य वाचकांना आकर्षून घेते. विज्ञानव्यासंग, विज्ञानाची समीक्षा, विज्ञानाचा अभ्यास, विज्ञान साहित्याचे संशोधन ही उपयुक्तता येथे स्पष्ट होते.

१०. संदर्भ सूची :-

१. आवलगावकर अविनाश (१९९०) 'मराठी साहित्य संषोधन : नव्या दिशा' पुणे : प्रतिमा प्रकाशन
२. आपटे मोहन, (२००१) 'शतक शोधांचे' पुणे : राजहंस प्रकाशन
३. आष्टीकर मधुकर (१९९८) 'प्लास्टिकची मेजवाणी' (प्रस्तावना) मुंबई महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ
४.कुलकर्णी सुहास (२००३) 'यांनी घडवल सहस्त्रक' पुणे : रोहन प्रकाशन
५. कुलकर्णी, घाटे, (१९७०) 'विज्ञान साहित्य आणि संकल्पना' पुणे : निहारा प्रकाषन
६. कुलकर्णी व.दि. (१९९३) 'निवडक श्री. के.श्रीरसागर' मुंबई : अनुभव प्रकाशन
७. घाटे निरंजन, (२०००) विज्ञान, मराठी आणि विज्ञान वाङ्मय, पुणे: पद्मगंधा प्रकाशन
८. घाटे निरंजन (२००१) विज्ञान साहित्यविश्व, पुणे: अभिनुजा प्रकाशन
९. बागुल फुला (२०१३) 'मराठी विज्ञान साहित्य' : समीक्षा व संशोधन, धुळे : अथर्व पब्लिकेशन
१०. बोडके पौर्णिमा (२०१२) - `मराठी विज्ञान कादंबरी', सिंधुदूर्ग : नवनरेंद्र प्रकाशन, कणकवली, २०१२

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

एकविसाव्या शतकातील ग्रामीण कवितेतून चित्रीत झालेले कृषीजीवन

प्रा. डॉ. दिनेश हिम्मतराव पाटील
मराठी विभाग,
कला व विज्ञान महाविद्यालय, भालोद,
जि. जळगाव
मो. ९८२३६३७२२१
ईमेल : patildinesh४६@gmail.com

प्रस्तावना :-

२१ व्या शतकात आधुनिक संकल्पनांनी भरलेले साहित्य प्रवाह मराठी साहित्यविश्वात जाणिवपूर्वक निर्माण झालेले आहेत. ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, दलित साहित्य, आदिवासी साहित्य, मुस्लीम साहित्य, विज्ञान साहित्य इ. यासारख्या साहित्य प्रवाहांनी पारंपरिक चाकोरीबध्द साहित्यातील मरगळ झटकून, पुरोगामी परिवर्तनवादी, माणुसकी व वास्तव मूल्यांची जोपासना करणारे साहित्य निर्माण केले. २१ व्या शतकात विकसीत झालेल्या विविध साहित्य प्रवाहांपैकी ग्रामीण साहित्य हा वाङ्मयीन प्रवाह विविध गुण वैशिष्ट्यांनी युक्त असा साहित्य प्रवाह आहे. ग्रामीण साहित्यात ग्रामीण माणसाचे शेतकऱ्याचे भावविश्व, त्यांचे दैनंदिन जीवन, लोकपरंपरा, लोक संस्कृती, ग्रामजीवनातील नातेसं बंध, अलुतेदार-बलूतेदार, अज्ञान, श्रध्दा-अंधश्रध्दा, दुष्काळ-सुकाळ, कर्जबाजारीपणा, जगण्यासाठी करावा लागणारा जीवन संघर्ष, अधिकारी वर्ग, राज्यकर्ते यांच्याकडून होणारा अन्याय, अत्याचार यासारख्या गोष्टींचे चित्रण ग्रामीण साहित्यातून होऊ लागले. ग्रामीण माणसाचे सर्वांगीण जीवन सुखी व्हावे हा ग्रामीण साहित्याचा ध्यास आहे. ग्रामीण साहित्याची निष्ठा माणसांवर आणि त्यांच्यातील माणुसकीवर राहिलेली आहे. ग्रामीण साहित्याचे समीक्षक द. ना. भोसले म्हणतात, ``साठ नंतरच्या काळात निर्माण झालेल्या ज्या साहित्यप्रवाहांनी मराठी साहित्याला कसदारपणा बहाल केला त्यात ग्रामीण साहित्य प्रवाह हा महत्त्वाचा वाङ्मयीन प्रवाह आहे. समाजजीवनातील स्थित्यंतराचे प्रामाणिकपणे चित्रण करणारा हा प्रवाह आहे. माणूस आणि निसर्ग, सामाजिक स्थिती, माणूस आणि त्याचे दैव यांच्यातील परस्पर नात्यांचा अमुलाग्र शोध घेणारा हा प्रवाह आहे. वास्तववादाला सामर्थ्य देणारा अन एकूणच मराठी साहित्याचे अनुभवविश्व समृध्द करणारा असा हा वाङ्मयीन प्रवाह आहे.``१ ग्रामीण भागातील माणूस आणि निसर्ग यांच्या चित्रणा सोबतच समाज जीवनात होणाऱ्या स्थित्येतंराची दखल, सभोवताली होणाऱ्या बदलांचा ग्रामीण कृषीजीवनावर होणारा चांगला, वाईट परिणाम याचे चित्रण ग्रामीण साहित्यिक आपल्या साहित्यातून करत आहेत.

ग्रामीण साहित्यात प्रामुख्याने कथा, कादंबरी, कविता, नाटक यासारखे वाङ्मय प्रकार विकसीत झालेले आहेत. ग्रामजीवनातील कृषी संस्कृतीचे स्पंदने, ग्रामजीवनातील स्थित्यंतरे याचे चित्रण

ISSN : 2348-7143
March 2018

करण्यात, कृषीसंस्कृतीचे दाहक स्वरूप मांडण्यात ग्रामीण कवितेची भूमिका महत्त्वाची राहिलेली आहे. यात ग. ल. ठोकाळ, ग. ह. पाटील, के. नारखेडे, बहिणाबाई चौधरी, आनंद यादव, ना. धो. महानोर, विठ्ठल वाघ, इंद्रजित भालेराव, राजन गवस, सदानंद देशमुख, अशोक सोनवणे, रावसाहेब कुंवर, प्रकाश किनगावकर इ. कविंनी ग्रामजीवनातील कृषी संस्कृतीचा आलेख काव्याच्या माध्यमातून मांडलेला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधातून ग्रामीण काव्यातील कृषी जीवनाचा परामर्श घेतलेला आहे.

ग्रामीण काव्यातून चित्रीत झालेले कृषीजीवन :-

ग्रामीण भागातील शेतकरी, शेतमजूर यांच्या जीवनातील सुख, दु:ख, भावभावना, श्रध्दा-अंधश्रध्दा त्यांच्या संवदेना याचे चित्रण करणे हाच ग्रामीण कवितेचा मुख्य हेतु राहिलेला आहे. ग्रामीण काव्याच्या स्वरूपाविषयी डॉ. कैलास सार्वेकर म्हणतात, ``ज्या कवितेत ग्रामीण जनजीवनाचे चित्रण ग्रामीण संवेदनशीलतेने केलेल असते तिला ग्रामीण कविता म्हटले जाते. या कवितेत खेडे, खेडेगावाशी संलग्न असलेले कृषीजीवन सुख, दु:ख, हर्ष, दारिद्रय, रूढी, परंपरा, संस्कृती या साऱ्यांचा समावेश होतो.``२ अर्थातच ग्रामजीवनातील समाजमन, तेथील दुष्काळ, सुकाळ, निसर्ग, शिवार, जगण्याच्या पध्दती, जगण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष, पारंपरिक मूल्य, यंत्र संस्कृतीचा, जागतिकीकरणाचा झालेला परिणाम, पारंपरिक कृषी मूल्यांचा, मानवतेचा होणारा ऱ्हास यासारख्या विषयांवर ग्रामीण कविता प्रभावी भाष्य करत आहे.

मराठी ग्रामीण कविता ग्रामजीवनातील विविध विषयांच्या संदर्भात भाष्य करत असली तरी ग्रामीण भागातील शेतकरी व त्याच्याशी संबंधित कृषीजीवन हाच ग्रामीण कवितेचा मुख्य विषय राहिलेला दिसून येतो. शेतकरी जीवन हे प्रामुख्याने आभाळ आणि माती यांचेशी जोडलेले आहे. हे दोनच घटक त्याचे जीवनदायी आहेत. आभाळ हे बापासारखे छत्र देणारे तर माती ही सर्व यातना सहन करणाऱ्या आईच्या ठिकाणी असते. परंतु आभाळाने वेळेवर वर्षाव केला नाही तर मातीही काही देऊ शकत नाही परिणामी जगाचा पोशिंदा असणाऱ्या शेतकऱ्याच्या वाट्याला दुष्काळ, नापीकी सारखे संकट येतात. सतत निसर्गाची अवकृपा आणि निर्दयी अशी शासन व्यवस्था यामुळे कृषीजीवनावर विपरीत परिणाम होतो. कवी इंद्रजित भालेराव म्हणतात,

भूमिचं काळीज फाटलं
पाण्यानं पातळ गाठलं
माणूस माणसातून उठलं ३

निसर्गाची कृपा झाली, पिकपाणी चांगले आले, उत्पादीत मालाला योग्य भाव मिळाला तरच शेतकऱ्याचे जीवन चांगले जाईल व त्यालाही स्वाभिमानाने जगता येईल. शेतकऱ्याने कितीही काबाड कष्ट केले, प्रामाणिकपणे आपल्या काळा आईची, शेतीची सेवा केली आणि निसर्गाने साथ न दिल्याने, त्याची कर्जफेड न झाल्याने तसेच मुलाबाळांचे शिक्षण, लग्न यासारखे कर्तव्यदेखील पूर्ण होऊ न शकल्याने जगाच्या पालन पोषणाची काळजी घेणारा हा शेतकरी स्वत:लाच अपराधी समजतो. आत्मविश्वास गमावून बसतो. प्रसंगी आत्महत्येसारखा अघोरी मार्गही तो स्विकारतो. हे कृषी

ISSN : 2348-7143
March 2018

संस्कृतीचे, शेतकरी जीवनाचे दाहक सत्य कविने प्रातिनिधिक स्वरूपात आपल्या काव्यातून चित्रीत केलेले आहे.

ग्रामीण समाजजीवनातील काही धुरीण श्रीमंत शेतकरी, राजकारणी ग्रामजीवनापासून लांब गेले. शासनकर्तेही झालेत. परंतु शेतकऱ्यांचे दारिद्रय आणि कर्ज, पिळवणूक कायमच आहे. शेतकऱ्यांचे कष्ट, प्रामाणिकपणा आणि कोणत्याही राजवटीच्या इशाऱ्याप्रमाणे त्याच्या हितासाठी विळा-कोयता घेऊन लढणारा शेतकरी आजही तितकाच प्रामाणिक आहे. त्याचे अज्ञान, त्याच्या बळाचा वापर करून राजवटी विजयी झाल्यात मात्र शेतकऱ्याच्या जीवनातील दु:ख, कष्ट, यातना कमी होण्याऐवजी वाढतच गेल्याचे दिसून येते. म्हणूनच शेतकऱ्याला आपल्या अज्ञानाच्या कृष्णविवरातून बाहेर पडून बांधाबाहेर येण्याचे, मोकळया जगात वावरण्याचे आवाहन ग्रामीण कवी करतात. कवी नारायण सुमंत म्हणतात,

शतकानुशतके येथे,
सुलतानी लुटमारी
बांधामेराच्या झुडपाला
माझे म्हणण्याची चोरी [४]

शासनकर्ते, राजवटी बदलल्या, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लोकशाही शासन अस्तित्त्वात आले. एकविसाव्या शतकात संगणकीय युग आले मात्र शेतकऱ्यांची सर्वदृष्टीने होणारी लुबाळणूक आजही सुरूच आहे. व्यापारी, दलाल यांचेमार्फत होणारी लूट, शासनाने ठरवून दिलेले हमीभाव, एका बाजूने सबसीडी द्यायची आणि दुसऱ्या बाजूने कराच्या माध्यमातून ती वसूल करायची यामुळेच आपल्या प्राणप्रिय मुला-बाळांना, शेतीला मागे टाकून स्वत:चा मौल्यवान जीव त्यागावा अशी भावना शेतकऱ्याच्या मनात निर्माण होते. ही आजची शेतकऱ्यांच्या जीवनातील, कृषीजीवनातील वास्तव परिस्थिती आहे. शेतकऱ्यांच्या आयुष्यातील, कृषी संस्कृतीतील वास्तव सत्य मांडतांना खानदेशातील ग्रामीण कवी रघुनाथ पाटील म्हणतात,

बहरलेल्या पिकांचे जेव्हा स्वप्न भंगलेले
नैराश्याच्या दोरीवर किती जीव टांगलेले।
जीव टांगणीला जेव्हा शेतकऱ्याचा लागतो
एक एक क्षण जणू दान युगाचे मागतो। [५]

आपल्या परंपरागत असणाऱ्या कृषी व्यवसायाशी प्रामाणिक राहून, शेतात रात्रंदिवस राबून, रक्ताचं पाणी करून, प्रसंगी कुटुंबियांच्या सुख-दु:खाकडे दुर्लक्ष करून आपल्या शेताकडे, पिकांकडे सतत लक्ष देणाऱ्या शेतकऱ्याच्या नशिबी दुष्काळ, निसर्गाची अवकृपा यामुळे शेवटी दु:ख व वेदना येतात. आयुष्यभर पाहिलेली स्वप्न, आशा, आकांक्षा भंग पावतात. साहजिकच शेतकऱ्याच्या जीवनात नैराश्य निर्माण होते. परिणामी स्वत:च्या जीवनाचा त्याग केल्याशिवाय ह्या चहुबाजूने आलेल्या संकटातून मुक्तता होणार नाही अशी भावना त्याच्या मनात निर्माण होते. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचे व कृषीजीवनाचे परिणामकारक चित्रण ग्रामीण कवितेतून सकसपणे आलेले आहे.

समारोप :-

ग्रामीण भागातील निसर्ग, शिवार तेथील वातावरण, सुख, दु:ख, भावभावना, श्रध्दा-अंधश्रध्दा, जीवन जगण्याच्या पध्दती तेथील पारंपरिक कृषी मूल्य, ग्रामजीवनातील संघर्ष, दुष्काळ, सुकाळ, जागतिकीकरण, खाजगीकरण, शेतमालाला हमीभाव, शासनाच्या धोरणातील त्रुटी, व्यापारी, दलालांमार्फत होणारी शेतकऱ्यांची लूट, ग्रामजीवनात झालेले आमुलाग्र बदल, आयुष्यात पाहिलेली साधी-साधी स्वप्नंही पूर्ण होत नाहीत म्हणून बळीराजा शेवटी नैराश्याने स्वत:चा जीव दोरीवर टांगतो, मौल्यवान आयुष्य संपवतो. त्याच्या जाण्यामुळे त्याच्या कुटुंबावर ओढवणारी विपरीत परिस्थिती, अशाही परिस्थितीत शेतकऱ्याच्या मरणाचे, त्याच्या दु:खाचे होणारे राजकारण यासारख्या गोष्टींचे वास्तववादी चित्रण २१ व्या शतकातील मराठी ग्रामीण काव्यातून आलेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) भोसले द. ता. - ग्रामीण साहित्य : एक चिंतन, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९८, पृ. १०
२) सार्वेकर कैलास - मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, १९९९, पृ. १
३) पवार पंडितराव - मराठी कविता आकलन आणि आस्वाद, दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे, २००५, पृ. २८६
४) तत्रैव - पृ. ३००
५) पाटील रघुनाथ - व्यथा मातीची कथा, यशोदीप पब्लिकेशन, पुणे, २०१३, पृ. ७७

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

ग्रामीण साहित्यप्रवाह व प्रवृत्ती

प्रा. डॉ. शारदा वामन मोरे
(मराठी विभाग)
गंगामाई कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, नगाव, ता.जि. धुळे
महाराष्ट्र ४२४००५
मो. नं. ९४२१५ ३०८९९

प्रास्ताविक

साहित्य व समाज यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. समाजाचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटते. समाजात कोणत्याही घडामोडी होवोत त्याचा परिणाम साहित्यावर जरुर होतो. १९६० नंतर शिक्षणाचा प्रसार वेगाने होऊ लागला. 'जुने जाऊ द्या मरणालागुनी' या म्हणण्याप्रमाणे जुनी व्यवस्था मागे सारुन लोकशाही व्यक्तिस्वातंत्र्याचे वारे वाहू लागले. मानवी प्रवृत्ती व विचारात परिवर्तन होऊ लागले. मानवी मनाच्याही कला बदलत असतात. एखाद्या घटनेने माणूस अस्वस्थ झाला तर त्या घटनेचे मूळ कारण शोधून त्यात नाविन्यता आणून नवीन मूल्ये रुजवण्याची गरज त्याला वाटते. नव्या समाजरचनेसाठी नव्याने विचार मांडले जातात आणि या विचारांना वाट मिळाली की ते प्रवाह होतात. १९६० नंतरच्या साहित्य प्रवाहांना समाजात समता हवी होती. त्यातून दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, जनवादी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य, विज्ञानवादी साहित्य, मुस्लिम साहित्य, ख्रिश्चन साहित्य, जैन साहित्य, कामगार साहित्य, महानगरीय साहित्य असे साहित्य प्रवाह नव्याने निर्माण झाले. आनंद यादव म्हणतात, "प्रवाहाचा मूळ ऊर्जास्त्रोत दणकट, व्यापक, टिकावू आणि स्वयंसिद्ध असेल तर प्रवाहही आपला स्वतंत्र मार्ग काढू शकतो." १९६० नंतरच्या कालखंडात ग्रामीण व दलित ह्या विशिष्ट वाङ्मयीन प्रवृत्ती महत्त्वाच्या व प्रभावी ठरल्या आहेत. उच्चवर्णियांची मक्तेदारी, बहुजन समाजाचे होणारे शोषण पाहून नवलेखकांची प्रवृत्ती लेखनाकडे वळली. ग्रामीण साहित्यप्रवाहाचेही असेच झाले. ग्रामीण समाजाच्या समस्या, प्रश्नांशी नाळ जुळली. ग्रामीण जीवन भोगलेल्या, जगलेल्या लेखकांच्या अनुभूतीला शब्दरुप आले. लेखकांची प्रवृत्ती ग्रामीण अनुभव मांडण्यास तयार झाली.

१९६० नंतरचा ग्रामीण साहित्यप्रवाह

१९६० नंतरच्या ग्रामीण साहित्याचा विचार करताना, कालखंडाची विभागणी करताना एक मध्य साधून विशिष्ट वर्षापासूनचा साहित्यप्रवाह निर्माण झाला असे म्हणता येत नाही. कारण तो प्रवाह निर्माण व्हायला त्याच्या मागच्या काळातील विचार झिरपत आलेला असतो. फक्त अभ्यासाच्या दृष्टीने हा कालखंड मांडावा लागतो व तो महत्त्वाचा ठरतो.

ग्रामीण साहित्य प्रवाहात कादंबरी या वाङ्मय प्रकारात लेखकाची प्रवृत्ती अधिक महत्त्वाची ठरते. या काळातील संवेदनशील मनाच्या लेखकांनी ग्रामीण साहित्य समृद्ध केले. अण्णाभाऊ साठे, उद्धव शेळके, शंकर पाटील, हमीद दलवाई, रा. रं. बोराडे, आनंद यादव, ना. धों. महानोर, चंद्रकुमार नलगे, महादेव मोरे, द. ता. भोसले, पुरुषोत्तम बोरकर, बाबाराव मुसळे, नागनाथ कोत्तापल्ले, राजन गवस, वासुदेव मुलाटे, विश्वास पाटील, सदानंद देशमुख यांनी ग्रामीण साहित्य लिहून मराठी साहित्याच्या कक्षा रुंदावण्यात मोलाचा वाटा उचलला आहे. अलिकडे शेषराव मोहिते, कृष्णा खोत, विश्वास पाटील, उत्तम बावस्कर, रवींद्र शोभणे,

मधुकर वाकोडे यांच्याही ग्रामीण कादंबरीतून ग्रामीण समाजाचे वास्तव चित्रण केलेले दिसते. या लेखकांनी ग्रामीण माणसाचा शोध अनेक पद्धतीने घेतलेला आहे.

ग्रामीण साहित्य निर्मितीसाठी त्या काळातील वाङ्मयीन, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक चळवळी प्रेरणादायी ठरतात. तसेच त्याकाळातील एखाद्या महान विचारवंताची पडलेली छाप याकडे लेखकाची प्रवृत्ती वळते. या प्रवृत्तीला वाचकवर्गाची अभिरुची प्रतिसाद देते किंबहुना या कृतीतून जाणारे साहित्य श्रेष्ठ ठरते.

ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा व प्रवृत्ती

ग्रामीण साहित्य विविध प्रेरणेतून आकारास आले आहे. बदलत्या काळानुसार ग्रामीण साहित्य देखील बदलत गेले. निसर्गाची रुपे, गावगाडा, दुष्काळ, अतिवृष्टी, अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचार, शिक्षण याचे चित्रण १९६० नंतर आले. १९९० नंतर जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारिकरण यामुळे या बदलांमुळे खेड्यावर होणारा परिणाम याचे चित्रण मांडण्याचा प्रयत्न लेखकांनी केला. ग्रामीण माणसाच्या वाट्याला आलेले दु:ख व दारिद्र्य, कष्ट, आधुनिकता, भांडवलशाही, शहरीकरणाचा परिणाम, शेतात यंत्राचा वापर, राजकारण शासकीय अधिकाऱ्याकडून होणारी लुबाडणूक, पारंपरिक व आधुनिक जीवनमूल्यांमध्ये ग्रामीण माणसाची झालेली गळचेपी, द्विधा अवस्था झाली आहे. यासर्व घडामोडी लेखकांनी मांडल्या. हे मांडताना लेखकांच्या विशिष्ट वाङ्मयीन प्रवृत्ती प्रभावी ठरल्या आहेत.

ग्रामीण साहित्यप्रवाह आणि प्रवृत्ती विषयी द. ता. भोसले हे आपले विचार मांडताना म्हणतात, "देशीपणाचे वैभव मिरविणारा हा प्रवाह आहे, माणूस आणि निसर्ग, माणूस आणि सामाजिक स्थिती, तसेच माणूस आणि त्याचे दैव यांच्यातील परस्पर नात्यांचा आमुलाग्र शोध घेणारा हा प्रवाह आहे. वास्तववादाला सामर्थ्य देणारा अन् एकूण मराठी साहित्याचे अनुभवविश्व व्यापक, समृद्ध करणारा असा हा वाङ्मयीन प्रवाह आहे. या ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा आणि प्रवृत्तीच्या वैविध्यांमुळे अलक्षित व अनिर्वाच्य अशा समृद्ध अनुभवांची श्रीमंती मराठी वाङ्मयाला प्राप्त झालेली आहे. ग्रामीण साहित्यात ज्या विविध प्रवृत्ती विविध कालखंडात जन्माला आल्या त्या ग्रामीण साहित्याच्या प्रवाहाला अन् एकूण मराठी साहित्याला अनेक अंगांनी उपकारक नि समृद्ध करणाऱ्या ठरलेल्या आहेत." ते पुढे म्हणतात, "कोणतीही वाङ्मयीन प्रवृत्ती ही एखाद्या वाऱ्याच्या झोतासारखी वा पुराच्या पाण्यासारखी एका विशिष्ट काळापुरतीच अवतरते नि मग तात्काळ लोपून जाते, अशातला भाग नसतो. अस्ताला गेल्यावरही सूर्याची किरणे जशी रेंगाळतात तशी एखाद्या विशिष्ट प्रवृत्तीची अभिव्यक्ती, तिचा प्रभाव, बहर संपल्यावरही मंद स्वरुपात प्रतीत होत असतो."

काही ठिकाणी रोमँटिक प्रवृत्तीत लिहिणारा लेखक वर्ग दिसून येतो. ग. ल. ठोकळ, र. वा. दिघे, लक्ष्मणराव देसाई, अण्णभाऊ साठे आणि बाबा कदम यांनी रोमँटिक प्रवृत्तीतून मांडणी केली आहे. अण्णाभाऊ साठेच्या कादंबरीत एखादी घटना रोमांचक पद्धतीने मांडली जाते. 'फकिरा', 'वैजयंता', 'अलगुज', 'चिखलातील कमळ', बाबा कदम यांच्या कादंबऱ्यांही मनोरंजनात्मक वाटतात. उदा. 'राही', 'प्रलय' इ.

ग्रामीण साहित्यात ग्रामीण समाज जीवनाचे दु:ख मांडण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. श्री. म. माटे, आनंद यादव, बाबाराव मुसळे, चंद्रकुमार नलगे यांच्या कादंबऱ्यातून ग्रामीण भागातला काबाडकष्ट करणारा, त्याची उपासमार, त्याचे निर्दयपणे होणारे शोषण, कर्मकांड व अंधश्रद्धामुळे त्याची होणारी फसवणूक अशा पद्धतीने ग्रामीण माणसाची समस्या मांडण्याची प्रवृत्ती दिसून येते.

ISSN : 2348-7143
March 2018

ग्रामीण साहित्यात बालपणीच्या आठवणी अनुभावातून साकार झाल्या आहेत. म्हणजेच शैशववृत्तीचे काव्यात्म स्वरुपात आठवणी मांडण्याची प्रवृत्ती आली आहे. आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, चंद्रकुमार नलगे, द. ता. भोसले, व. बां. बोधे, द. मां. मिरासदार, उत्तम तुपे, चंदनशिवे यांच्या साहित्यात ही प्रवृत्ती दिसून येते. नंतर आत्मकथनात्मक प्रवृत्तीतून ग्रामीण साहित्यात लिहिण्याची लाट आली. आनंद यादवांची झोंबी, नांगरणी, घरभिंती, काचवेल या आत्मचरित्रात्मक कादंबऱ्या आहेत. 'झोंबी' या कादंबरीत आनंद यादवांचे दहावी पर्यंतचे शालेय जीवन मांडले गेले आहे. शेतकऱ्याच्या मुलाला जे सोसावे लागते ते स्वत: आनंद यादवांनी आपल्या जीवनानुभवातून मांडलेले आहे. ग्रामीण साहित्यात आत्मनिवेदनपर प्रवृत्तीतून लेखन होऊ लागले. उद्धव शेळके, व्यंकटेश मांडगूळकर, आनंद यादव, चंद्रकुमार नलगे यं ानी आत्मनिवेदन प्रवृत्तीतून लेखन केले आहे. रा. रं. बोराडे यांची 'पाचोळा' कादंबरीचे वैशिष्ट्य म्हणजे आत्मनिवेदनपर लेखन होय. 'पाचोळा'तील पारबती कादंबरीच्या सुरुवातीलाच म्हणते, "बरं चाललं व्हतं. कुनाचं एक नव्हतं का दोन नव्हतं" असे म्हणून पारबतीचे आपली जीवनव्यथा सांगू लागते.

ग्रामीण साहित्यिकांनी विनोद प्रवृत्तीने लेखन केल्याचे दिसून येते. ग्रामीण माणूस निसर्गाच्या सान्नि ाध्यात राहणारा असतो, आपली शेती व जनावरे सांभाळीत जिवन जगत असतो. त्याच्याच परिप्रेक्ष्यात वावरत असतो. आधुनिकता व शहरीजीवनाच्या जवळ जाण्याची वेळ आली तर त्याचा नव्या-जुन्याचा, ग्रामीण शहरीचा ताळमेळ बसविण्यात गोंधळ होतो.

शहरी व ग्रामीण विचारातील विसंगती प्रमाण भाषा व बोली यातील फरक यातून बऱ्याचदा विनोद निर्माण होताना दिसतो. अज्ञान अंधश्रद्धा यामुळेही ग्रामीण समाजात विनोद निर्माण होतो. विनोदी लेखक म्हणून द. मा. मिरासदार यांचे नाव घेणे योग्य ठरते. 'व्यंकुची शिकवणी', 'माझ्या बापाची पेंड', 'भुताचा जन्म' इत्यादी कथा विनोदी कथा म्हणून प्रसिद्ध आहेत. द. ता. भोसले, शंकर पाटील, आनंद यादव, रा. रं. बोराडे यांच्या लेखनातून विनोदी लेखनाचे दर्शन घडते.

ग्रामीण साहित्यातील वास्तवदर्शन करण्याची प्रवृत्तीतून लेखन झाले. काबाडकष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्याच्या पदरी पडणारी आशा-निराशा, निसर्ग कोप, गावगाड्याचे वास्तव चित्रण दिसून येते. औद्योगिक क्रांतीमुळे ग्रामीण जीवनावर परिणाम झाला. फक्त निसर्गवर्णन, दुष्काळ, सावकारी कर्ज याबरोबर पाणी प्रश्न, ग्रामपंचायतीचे कार्य, तलाठी या सरकारी कर्मचाऱ्यांचे वाढलेले महत्त्व, शेतकऱ्याची आत्महत्या, ग्रामीण स्त्रीजीवन चित्रण यांचे वास्तव चित्रण येऊ लागले. सदानंद देशमुख यांची 'बारोमास' या कादंबरीत शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे, शेतीला आलेले वाईट दिवस, सुशिक्षित बेकारांचा प्रश्न यामुळे ग्रामजीवनावर होणारा दुष्परिणाम याचे वास्तव चित्रण आले आहे. या कादंबरीतील एकनाथ व मधु या व्यक्तिचित्रणातून बेकार व बेरोजगार तरुणाच्या दु:खचे वास्तव चित्रण आले आहे. 'तहान' कादंबरीतून ग्रामीण भागातील पाणी टंचाईचा प्रश्न घेऊन आलेली ही कादंबरी आहे. राजन गवस यांच्या 'तणकट' मध्ये त्यांनी खेड्यातील दलित-सवर्ण संघर्ष चित्रित केला आहे. ग्रामीण भागातील सहकार क्षेत्राचे वास्तव 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' या कादंबरीत चित्रित झाले आहे.

ग्रामीण भागात राजकारणाने आपली पकड चांगलीच घट्ट केली आहे. आर्थिक व राजकीय बदलामुळे ग्रामीण जीवन ढवळून निघाले आहे. तेव्हा गल्ली गल्लीत गटबाजी झाली आहे. श्रीमंत शेतकरी पैशांच्या जोरावर दुसऱ्यावर सत्ता गाजवू पाहतो, दुसऱ्याचा विनाश करतो. दोन गावांमध्ये शत्रुत्व निर्माण होते. यात

सामान्य माणसाची पिळवणूक होते हे विश्वास पाटील यांच्या 'पांगिरा' या ग्रामीण कादंबरीतून दिसून येते. शेषराव मोहिते यांची 'धुळपेरणी', कृष्णा खोत यांची 'गावगाडा', उत्तम बावस्कर - 'इस्फोट', रवींद्र शोभणे - 'कोंडी', मधुकर वाकोडे - 'झेलझपाट' या कादंबऱ्यांतून ग्रामीण भागातील वास्तव चित्रण घडते. इंद्रजीत भालेराव, जगदीश कदम, शिवाजी मागीळ, श्रीकांत देशमुख यांच्या काव्यातून शेतकरी जीवनाचे वास्तव व ग्रामीण स्त्रीचे यथार्थ दर्शन घडते.

ग्रामीण बोलीचा वापर करण्याची प्रवृत्ती, ग्रामीण समाजातील एखादी सामान्य व्यक्ती आपले सुख-दु:ख आपल्या वेदना वाणीने सांगत असेल तर ते अधिक प्रभावी ठरते. त्या पात्राला त्याचीच वाणी दिली पाहिजे. या भूमिकेने आनंद यादवांनी बोली भाषेचा आपल्या साहित्यात यथोचित वापर करण्यास प्रारंभ केला, असे द. ता. भोसले यांनी म्हटले आहे.

रा. रं. बोराडे व आनंद यादव यांनी ग्रामीण बोलीतून लिहिलेल्या 'पाचोळा' व 'झोंबी' या कादंबऱ्या वाचकाच्या थेट मनाला जाऊन भिडणाऱ्या आहेत. उद्धव शेळके यांनी 'धग' कादंबरीत बोलीभाषेचा वापर केला आहे. यातील नायिका कौतिक ही व्यक्तिरेखा आपल्या बोलीभाषेमुळे प्रभावी ठरली आहे. "बापा ! मले तेवढं समजत नस्त का मनावं..... पाऊ.. बुढ्याले व येऊ दे त्याले मिसीनचं इचारुन, पाचं होतं." सदानंद देशमुखांची बारोमास कादंबरीही वऱ्हाडी बोलीने प्रभावी ठरलेली आहे. ग्रामीण साहित्य प्रवाह हा लेखकप्रवृत्तीबरोबरच अनुकरण प्रवृत्ती, निसर्गवणन प्रवृत्ती ने भरलेला दिसून येतो.

निष्कर्ष

-१९६० नंतरच्या साहित्यप्रवाहात दलित साहित्यप्रवाह ग्रामीण जनवादी, स्त्रीवादी, आदिवासी, मुस्लीम साहित्यप्रवाह-प्रवृत्तीची भर पडली आहे.

-स्वातंत्र्योत्तर संवेदनशील मनाच्या लेखकांनी ग्रामीण साहित्य समृद्ध केलेले दिसते.

-ग्रामीण साहित्यनिर्मितीत सामाजिक, राजकिय, आर्थिक, शैक्षणिक चळवळी प्रेरणादायी ठरतात.

-ग्रामीण साहित्यात रोमँटिक प्रवृत्ती, ग्रामीण समाजजीवनाचे दु:ख मांडण्याची प्रवृत्ती, शैशववृत्तीत आठवणी मांडण्याची प्रवृत्ती, विनोदी प्रवृत्ती, बोलीभाषेतून भावना मांडण्याची प्रवृत्ती आणि ग्रामीण जीवनातील वास्तव जीवनदर्शन मांडण्याची प्रवृत्ती दिसून येते.

-ग्रामीण साहित्यात कृषी जीवनाचे वास्तव दर्शन त्यांच्या प्रादेशीक बोलीमुळे जीवंतपणे अधोरेखीत झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भ

भोसले डॉ. द. ता., ग्रामीण साहित्य : एक चिंतन
ठाकूर डॉ. रवींद्र, प्रवाह आणि प्रतिक्रिया.
ठाकूर डॉ. रवींद्र, मराठी ग्रामीण कादंबरी
जाधव रा. ग., नव वाङ्मयीन प्रवृत्ती व प्रमेय.
देवरे डॉ. लिलावती, नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण साहित्य, प्रा. डॉ. कैलास सार्वेकर स्मृती गौरवग्रंथ.
मोरे डॉ. शारदा, ग्रामीण कादंबऱ्यातील स्त्री व्यक्तिरेखा.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

खानदेशातील नव्वदोत्तरी ग्रामीण कविता : काही निरीक्षणे

प्रा. डॉ. रमेश माने
(मराठी विभाग)
प्रताप महाविद्यालय, अमळनेर,
जि. जळगांव, पिन ४२५ ४०१.
मो. ९८९०३३१२३७
ईमेल - rameshmane1947@gmail.com

साठोत्तरी मराठी ग्रामीण कवितेने मराठी ग्रामीण साहित्यालाच नव्हे तर एकूणच मराठी साहित्यालाही समृध्द केले आहे. ज्या ग्रामीण जीवन जाणिवा साठपूर्व कवितेत कधीच आल्या नव्हत्या. त्या जाणिवा साठोत्तरी ग्रामीण कवितेत प्रकर्षाने आल्या. साठपूर्वीच्या काही कवींनी ग्रामीण कविता लिहिण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यात अस्सल ग्रामजाणिवा नव्हत्या. शहरी चष्म्यातून ग्रामीण जीवनाकडे या कवींनी पाहिले. त्यात जिवंतपणा नव्हता. त्यामुळे ती कविता आपोआपच नकली वाटू लागली. हे नकलीपण १९६० नंतर कालबाह्य ठरले. वास्तवरुपी जाणिवा कवितेत विलक्षण स्वरुपात येऊ लागल्या. हे या कवितेच एक विशेष आहे. साठोत्तरी ग्रामीण कवितेत विविध प्रदेशातील कवी कविता लिहिताना दिसतात. आपल्याला प्रदेशातील कष्टकरी माणूस, तेथील समूह, निसर्ग, शेती, रुढी-परंपरा, रीतिरीवाज, मानवेतर सृष्टी अशा विविध घटकांना कवींनी आपल्या कवितेतून रेखाटले. ग्रामीण वास्तव जीवन मराठी कवितेतून प्रथम येत गेल्यामुळे ग्रामीण कविता हा प्रारंभी चर्चेचा विषय बनत गेला होता. या कालखंडात बी. रघुनाथ, आनंद यादव, बहिणाबाई चौधरी, ना. धों. महानोर, विठ्ठल वाघ, नारायण कुलकर्णी- कवठेकर, उत्तम कोळगावकर, राजन गवस इत्यादी कवींनी अस्सल ग्रामीण आणि कृषी जाणिवेचे दर्शन घडविले आहे.

वरील कवितेची प्रेरणा घेऊन नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कविताही अतिशय जोरकसपणे येऊ लागली. यंत्रयुगाच्या दुष्परिणामांचे भयावह चित्रण अत्यंत टोकदार पध्दतीने या कवितेने मांडले आहे. यात प्रामुख्याने इंद्रजित भालेराव, श्रीकांत देशमुख, केशव सखाराम देशमुख, जगदीश कदम, सदानंद देशमुख, प्रकाश होळकर, प्रकाश किनगावकर, संतोष पद्माकर पवार, अजय कांडर, एकनाथ पाटील, वीरधवल परब, ऐश्वर्य पाटेकर, गणेश भाकरे, बालाजी मदन इंगळे, कल्पना दुधाळ, अमृत तेलंग, महेश मोरे, रमेश चिल्ले, विष्णू थोरे, संदीप जगताप, लता ऐवळे-कदम इत्यादींनी प्रखर ग्रामवास्तव अधोरेखित केले आहे.

उपरोक्त कवींप्रमाणेच खानदेशातील नव्वदोत्तरी ग्रामीण कवितेत ना. धों. महानोर (पानझड १९९७), प्रार्थना दयाघना (१९९०) तिची कहाणी (२०००) उत्तम कोळगावकर (तळपाणी २०००), अशोक नीळकंठ सोनवणे- माय आणि इतर कविता (१९९५), रुप - अरुपाचे (२००७) पांडुरंग सुतार (कपाळावर कोरलेले कवितेचे जखमी सूर्य (१९९५), दगडी खांबाचे आकाश (२०१७), रमेश पवार - एक माळरान ओसाड (२००७), रावसाहेब कुवर - हरवल्या आवाजाची फिर्याद (२०१७), प्रकाश किनगावरकर - गावाच्या आकाभोवती (२००६), अशोक कौतिक कोळी - गावाकडल्या कविता (२००८), वा. ना. आंधळे - फर्मान आणि इतर कविता, किशोर भगवान काळे - बांडा हंगाम (२०१५), अरविंदा भामरे - आसवांचा विद्रोह (२०१७) इ. कवींचे योगदान महत्त्वाचे आहे. तसेच रमेश माने, गो. शि. म्हसकर, गणेश राऊत, नामदेव कोळी,

ज्ञानेश्वर कुमावत, योगेश महाले इ. कवींच्या अस्सल ग्रामीण जीवनावरच्या कविता विविध नियतकालिके व दिवाळी अंकामधून प्रकाशित झाल्या आहेत. यातील काही कवींचे काव्यसंग्रह प्रकाशनाच्या मार्गावर आहेत.

वरील खानदेशातील कवींनी बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे विविध पदर उलगडले आहेत. समकालीन ग्रामीण जीवनाचे भयावह रुप मांडले आहे. ग्रामीण माणसाची, शेतकऱ्यांची विविध कारणाने होणारी पडझड अत्यंत तळमळीने या कवितेने मांडली आहे. या कवींनी प्रत्यक्ष अनुभवलेले, पाहिलेले, ऐकलेले जीवन हाच कवितेचा विषय बनविला. त्यामुळे या कवितेतील अनुभव हा सजीव झाला आहे. म्हणूनच या कवितेला अर्थ प्राप्त झाला आहे. जागतिकीकरणाच्या लाटेत दिवसेंदिवस निर्माण होणारे नवनवे प्रश्न ही कविता मुखर करते. ग्रामीण जीवनातील सद्य:स्थितीचे कारुण्यमय जीवन ही कविता मांडत जाते. शेतकरी जीवनाची परवड ही कविता अतिशय ताकदीने मांडते. गावगाड्याचे हे बदलते रुप अंतर्मुख करायला लावणारे आहे. हा सारा भाव ग्रामीण कवींनी अतिशय उत्तमरित्या मांडला आहे. त्यामुळे ही कविता लक्षणीय ठरली आहे. खानदेशातील नव्वदोत्तरी ग्रामीण कवितेची काही निरीक्षणे स्वतंत्र कवीनुसार पुढील प्रमाणे पाहता येतील.

ना. धों. महानोर यांच्या 'रानातल्या कविता' (१९६७) या काव्यसंग्रहामुळे त्यांचे नाव लोकप्रिय झाले. त्यानंतर वही, अजिंठा, पळसखेडची गाणी इत्यादी काव्यसंग्रह त्यांच्या नावावर आहेत. १९९० नंतर त्यांनी 'प्रार्थना दयाघना (१९९०)', पानझड (१९९७), तिची कहाणी (२०००) असे काव्यसंग्रह लिहिले आहेत. त्यांनी अस्सल ग्रामीण आणि निसर्ग जाणिवेचे दर्शन घडविले आहे. साधारणत: १९८० नंतर गावगाडा बदलू लागला. अशा बदलत्या खेड्याचे प्रत्ययकाही दर्शन कवी ना. धों. महानोर यांनी घडविले आहे.

'ऋतुमान बदलत चालले
पाऊस पाण्याचे
पिकांचे, झाडा झुडपांचे
चैतन्य ओसरुन चालले
नदीनाल्यातले पाणी
त्यातली झुळझुळ गाणी... (**प्रार्थना** दयाघना /३)

किंवा

'स्वातंत्र्य आलं
सुखाचं हिरवेपण
शहराला गेलं
शेतीच्या आयुष्याला
गाडगं मडकं आलं' (**प्रार्थना** दयाघना / ११)

अशा तऱ्हेने बदलत्या ग्रामीण स्थित्यंतराचे चित्रण कवी महानोरांनी अतिशय चिंतनशीलपणे आपल्यासमोर मांडले आहे. शिवाय 'तिची कहाणी' सारख्या काव्यसंग्रहातून कष्टकरी ग्रामीण स्त्रीचे कष्ट, तिची जिद्द, तिचे शोषण, तिचे दातृत्व, ममत्व, प्रेम-जिव्हाळा, तरीही दुय्यम ठरत जाणारी अशा ग्रामीण स्त्रीच्या दु:खवेणा कवी महानोरांनी विलक्षण स्वरुपात मांडल्या आहेत. १९९० नंतरची महानोरांची कविता अधिकच वास्तववादी होताना दिसते.

उत्तम कोळगावकर हे नाव त्यांच्या जंगलझडी (१९८२) या काव्यसंग्रहामुळे परिचित झाले आहे. त्यानंतर त्यांनी तळपाणी (२०००) हा काव्यसंग्रह प्रकाशित केला आहे. उत्तम कोळगावकरांच्या तळपाणी

संग्रहातून ग्रामीण जीवनानुभूतीचे दर्शन तर घडतेच परंतु ग्रामीण दु:खाची ठणक, त्यातील गहिरेपण व्यक्त करते. माणूस आणि निसर्ग याचा अतूट संबंध दर्शविणारी परंतु हा संबंध अलीकडे विनाशी रुपाकडे घेऊन जाताना दिसतो. ग्रामीण माणूस आणि खेडे यांच्यातील विस्कटलेपण, खंगलेपण अधोरेखित करणारी ही कविता आहे. ग्रामीण आणि कृषी प्रतिमा-प्रतीकाद्वारे कवी उत्तम कोळगावकर ग्रामीण भावसंवेदना प्रकट करतात. समकालीन ग्रामीण कवितेपेक्षा ही कविता आपले वेगळेपण जपताना दिसते.

'कोवळ्या पिकाला पुढं
पाऊसच मिळाला नाही
आणि पीक पिवळं पडून सुकून गेलं
ही गतवर्षाची घटना
अजून किती काळ
डोळ्यांतून वाहणार आहे' (तळपाणी /१)

अशी कृषी जीवनातील दाहक अनुभूती अंतर्मुख करायला लावते. दुष्काळाच्या विविध झळांनी पोळलेल्या ग्रामीण माणसाची, शेतकरी जीवनाची कारुण्यगाथा म्हणजे कोळगावकरांची कविता असे म्हणता येते. त्याचा प्रत्यय त्यांच्या अनेक कवितांमधून येतो. उदा -

'विहीर आटत आहे
नितळ तळाशी झाडपाला कुजून
थरथरांनी
गाळ साठत आहे
शेवाळाच्या चौफेर पंड्यात
पाणी गुदमरत आहे
आणि पाण्यात दिसणारं
आपलं प्रतिबिंबही
हरवत चाललेलं पाहून
एका पाखरानं
आकान्त मांडलाय' (तळपाणी / ३५)

अशी मर्मभेदक जाणीव येथे प्रकट होते. शिवाय ही जाणीव अतिशय अस्वस्थ करणारी आहे. अशा स्वरुपाचे ग्रामीण खेड्याचे विस्कटलेपण मांडणारी कविता उत्तम कोळगावकरांनी लिहिली आहे. अजूनही वास्तवाच्या थेट मुळाशी त्यांचा कवितेने पोहचणे गरजेचे आहे. समकालीन वास्तव पकडणे महत्त्वाचे ठरु शकते.

अशोक नीळकंठ सोनवणे हे खानदेशातील एक ज्येष्ठ कवी आहेत. त्यांनी नील-अंश, माय आणि इतर कविता व 'रुप-अरुपाचे' इत्यादी काव्यसंग्रह त्यांच्या नावावर आहेत. अशोक नीळकंठ सोनवणे यांची कविता बदलत्या गावगाड्याचे चित्रण करण्यावर भर देते. आधुनिकीकरणाच्या काळात कुटूंब व्यवस्थेची कशी पडझड होत चालली आहे. त्याचे वास्तव चित्रण त्यांची कविता करते. कुटूंब व्यवस्थेबरोबर ग्रामीण आणि कृषी जीवनाचे विस्कटलेपण अतिशय परिणामकारकपणे ही कविता मांडते. तसेच शेतीच्या सद्य:स्थितीचे, हालाखीचे रुदन मांडणारी कविता कवी सोनवणे यांनी लिहिली आहे. ग्रामीण भागातील वाढत

जाणारे विभक्त कुटूंब हे अतिशय चिंतनीय आणि निंदनीय आहे. त्याचे प्रतिबिंब कवी सोनवणेंच्या कवितेत दिसते. उदा-

'वाटण्या झाल्याचं कळतंच
धाब्याच्या वरंड्यावरुन
रांधणीच्या धुरांड्यावरुन
शेताच्या बांधावरुन
पिकांच्या पेऱ्यांवरुन
बायकांच्या वादांवरुन
किराणाच्या खात्यांवरुन'

अशा खेदजनक अनुभवांचे दर्शन उपरोक्त ओळींतून घडते. आणि हे ग्रामीण संस्कृतीच्या दृष्टीने अतिशय हानीकारक आहे. एकूणच कवी अशोक नीळकंठ सोनवणे यांची कविता ग्रामीण स्त्रीच्या दु:खाची, तिच्या उलघालीचे दर्शन घडविणारी, शेतकऱ्यांची घालमेल मांडणारी, सामान्य माणसाची दमछाक मांडणारी, कष्टकरी माय-बापाच्या दु:खाचे विविध पैलू मांडणारी, सध्याच्या शेतकरी जीवनातील विदारक काळाचे दाहक चित्रण करणारी खानदेशी बोलीभाषेतील काही चपखल शब्दांचा वापर करुन आपल्या मनातील भाव मांडणारी ही नितळ, निर्मळ आणि वास्तवदर्शी कविता आहे.

पांडुरंग सुतार हे खानदेशातील एक महत्त्वाचे कवी आहेत. विविध मान्यवर दिवाळी अंकातून आणि वाङ्मयीन नियतकालिकांतून मोजकी पण दर्जात्मक अशी कविता त्यांनी लिहिली आहे. 'कपाळावर कोरलेले कवितेचे जखमी सूर्य' हा त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह आहे. आशय आणि आविष्काराच्या दृष्टीने अतिशय वेगळा ठरणारा हा संग्रह अल्पावधीतच लोकप्रिय झाला होता. त्यानंतर त्यांचा 'दगडी खांबाचे आकाश' हा काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला आहे. पांडुरंग सुतार या कवीने ग्रामीण परंतु काहीशी वेगळ्या धाटणीची कविता लिहिली आहे. ग्रामीण जीवनातील भलेबुरे अनुभव ते साध्यासोप्या भाषेतून व्यक्त करतात. तर कधी प्रतिमा आणि प्रतीकातून त्यांची कविता बोलते. गाव, शेत, शिवार, गुरे, निसर्ग, ग्रामीण माणूस अशा इत्यादी घटकांच्या केंद्राशी त्यांची कविता फिरते. जुन्या आणि नव्या संस्कृतीचे तुलनात्मक भान ह्या कवीला आहे. त्याचा प्रत्यय अनेक कवितांमधून येतो. सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीच्या सहाय्याने ते ग्रामीण जीवनाचे विविध बारकावे, विविध कंगोरे ते सहजपणे मांडतात. त्यांच्या कवितेत सहजता येते. आपल्या व समूहमनातील भाव मांडताना ते ओढून-ताणून आणल्यासारखा वाटत नाही तर सहजपणे आल्याचे निदर्शनास येते. हेही तिचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. ग्रामीण जन-जीवन सहजपणे ते शब्दांच्या माध्यमातून उभे करतात.

'सरत्या आषाढात, कोरड्या मातीत,
बी टाकलं,
श्रावण तोंडावर आला,
तरीही ढग डोक्यावरुन गेले,
झाडांच्या, पाखरांच्या, माणसांच्या.
बी जमिनीतच राहिलं,
अन् आम्हीही वांझोटे होत गेलो
मातीसह' (दगडी खांबाचे आकाश / ३५)

अशी शेतकरी जीवनातील अंतर्मुख करणारी जाणीव कवी पांडुरंग सुतार मांडतात. दुष्काळाच्या झळांनी पोळलेला ग्रामीण माणूस हा एक महत्त्वाचा धागा कवी पांडुरंग सुतार यांच्या कवितेतून अधोरेखित झालेला दिसतो. दुष्काळचा मानवाबरोबरच मानवेतरसृष्टीवरही प्रचंड प्रभाव पडतो. अशा दुहेरी घटकासंदर्भातील दुखरी ठणक ही कविता मांडत जाते. अशा दुष्काळी दिवसात सण, उत्सवही कोरडे निघून जातात. त्याने सर्वत्र निरसता येते. जीवघेण्या जीवन जाणिवेचे अत्यंत भेदक वास्तव काळीज चिरत जाते. शब्दांच्या माध्यमातून वास्तव उभं करण्याची आणि अनुभव जिवंत करण्याची ताकद कवी सुतारांच्या कवितेत आहे. तसेच व्यक्तिगत अनुभवाबरोबर, आई-वडिल आणि कुटुंबातील अनेकविध आठवणी कवितेच्या रुपाने कवीने अधोरेखित केल्या आहे. एकूणच मानव आणि मानवेतर सृष्टी गुण्यागोविंदाने जगले पाहिजेत, नांदले पाहिजेत अशी अपेक्षा कवी करताना दिसतो. एकूणच विश्वकल्याणाची प्रार्थनाच जणु या कवितेतून ठिबकते.

प्रकाश किनगावकर हे नव्वदोत्तरी ग्रामीण कवितेतले वैशिष्ट्यपूर्ण कवी आहेत. गेल्या पंचवीस-तीस वर्षापासून ते विविध वाङ्मयीन नियतकालिकांतून व दिवाळी अंकातून अतिशय मोजक्या पण चिंतनशील कविता लिहित आहेत. 'गावाच्या आकाभोवती' (२००६) हा त्यांचा पहिलाच काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला आहे. संख्येने अतिशय कमी कविता लिहिणारा हा कवी आहे. प्रस्तुत संग्रहातून कवी किनगावकरांनी ग्रामीण जीवनाच्या विविध स्थित्यंतराचे प्रभावी चित्रण केले आहे. कष्टकरी माय-बाप, त्यांचे जगणे, त्यांचे खंगत जाणे, निसर्गाचा लहरीपणा, दुष्काळ, कृषी जीवनाची होणारी ससेहोलपट, मानवी नात्यातील हरवत जाणारी ओेल, पशू-पाखरांविषयी असलेला लळा. आधुनिकीकरणामुळे, जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे निर्माण होणारे नवनवे प्रश्न, त्यातील जटीलता, सोशिक आणि कष्टकरी माणसांच्या विविध सुख दुःखाचे दर्शन ही कविता घडविते. खानदेशी ग्रामीण बोलीचा अतिशय सुंदर पध्दतीने वापर करुन अनुभवाला जिवंत करण्याची ताकद कवी किनगावकरांच्या कवितेत आहे. ग्रामीण आणि कृषी जीवनाच्या स्थितीगतीचा परिणामकारकपणे आढावा घेणारी ही कविता आहे.

RESEARCH JOURNEY

'पोरवयातच तो मोट हाकत राहिला
नाड्यावर बसून तोल सावरत.
बांधाजवळून जाणाऱ्या
बॅलगाडीच्या चाकारीसारखा वळ त्यांच्या ढुंगणावर.
वखराच्या दातांनी त्याने गिरवीली लिपी
रुमनं दाबून रोडग्यासरखे
झालेत त्याचे तळहात काळे-निळे
त्याने भरली
हाड्या-चिड्या, किडा-मुंगी, ढोरं-पोरं सर्वांची पोटं?'

(गावाच्या आकाभोवती /१६)

असा पिढीजात कष्टणारा हा बाप. त्याला सर्वांच्या पोटाची चिंता असते. म्हणून तर त्याला जगाचा पोशिंदा म्हणतात. परंतु त्याच्या वाट्याला अलीकडे जास्त दु:ख येत आहे. विविध जीवघेण्या संकटांनी हैराण झालेल्या कुणब्याचे, शेतकऱ्यांचे जगणे ही कविता शब्दबध्द करते. आपला आत्मविष्कार प्रकट करण्यासाठी कवीने खानदेशी बोलीची योजना केली आहे. बोलीतील अनेक शब्द येथे येतात. शिवाय बहुअंशी प्रतिमा आणि प्रतीके हे कृषी जीवनातील आली आहेत. प्रकाश किनगावकर यांच्या कवितेविषयी डॉ. प्रभा गणोरकर

म्हणतात. 'प्रकाश किनगावकरांची संवेदनशीलता ग्रामीण जीवनातील व्यथा - वेदना - दु:खे यांची अनेकविध रुपे टिपते. कुणब्याच्या भागधेयात असलेले अतीव कष्ट, अभाव; कृषिजीवनाची गेल्या काही वर्षापासून होत गेलेली पडझड, शेतकऱ्याच्या जगण्याशी बांधलेले ऋतुचक्र आणि त्याच्या साध्यासुध्दा अपेक्षांची, स्वप्नांची, निसर्गाने केलेली धूळधाण हे जीवनवास्तव गावजीवनातील असंख्य तपशीलांतून आणि प्रतिमांमधून या कवितेत उभे राहते."१ असा अभिप्राय नोंदविला आहे.

रमेश पवार यांनी आपल्या 'एक माळरान ओसाड' या काव्यसंग्रहातून ग्रामीण जाणिवेच्या विविधांगी भावसंवेदना प्रकट केल्या आहेत. शेतीच्या पडझडीचा वास्तव वर्तमान अधोरेखित केला आहे. शेती, माती, नाती असा अनुबंध असलेले कविता त्यांनी लिहिल्या आहेत. कष्टकरी शेतकरी बापाबद्दल हा कवी अतिशय पोटतिडकीने लिहितो. शिवाय आधुनिकीकरणाच्या प्रभावाचे प्रत्ययकारी चित्रण ते करताना दिसतात. साध्या सोप्या भाषेतून हा कवी आपला आविष्कार प्रकट करतो.

अशोक कौतिक कोळी प्रारंभी कथालेखक आणि कादंबरीकार म्हणून परिचित आहेत. या दोन वाङ्मय प्रकारापलीकडे जाऊन ते कविताही लिहितात. हे त्यांच्या 'गावाकडल्या कविता' या काव्यसंग्रहामुळे कळते. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले, शिक्षणही दूरपर्यंत पोहचले परंतु खेड्यापाड्याचा विकास पाहिजे तसा अजूनही झालेला नाही. विषम जाणिवेचा प्रत्यय आणून देणारी कविता अशोक कोळी यांनी लिहिली आहे. निसर्गचक्राचा लहरीपणा नोंदविताना कवी म्हणतो.

'पांगले आभूट
उलंगली शेती
उरले न काही
शेतकऱ्याच्या हाती
उदासली घरं
भकासली दारं
उपाशी पोटांनी
धरली शहर' (**गावाकडल्या** कविता / ५)

अशी ग्रामीण जीवनातल्या उदास आणि भकासपणाची जाणीव येथे प्रकट झाली आहे. गावाकडचा विविधांगी जीवनानुभव कवी अशोक कोळी मांडतात. ग्रामीण राजकारणाचेही बदललेले रुप कवी मांडतो. शिवाय तावडी बोलीचा चपखल वापर कवीने केला आहे. अजून अधिकपणे बहुपदरी ग्रामीण जीवनाची मांडणी कवीला करता आली असती. परंतु तशी मांडणी झालेली दिसत नाही. त्याचबरोबर छंदातील अनेक उणिवाही येथे लक्षात येतात. छंदाला अधिक लवचिक करण्याची गरज आहे.

रावसाहेब कुवर हे अलीकडच्या काळातले महत्त्वाचे कवी आहेत. 'हरवल्या आवाजाची फिर्याद' हा त्यांचा अलीकडे आलेला आणि बहुचर्चित ठरलेला काव्यसंग्रह आहे. जागतिकीकरणाच्या काळात ग्रामीण आणि कृषी जीवनातील विविध कारणाने होणारी जीवघेणी पडझड आणि मानवी नात्यातील वाढत जाणारा दुरावा हा कवीच्या चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय बनला आहे. ग्लोबल युगातील ग्रामपातळीवरचे फोल आणि भ्रष्ट ठरलेले विविध अभियान आणि त्यातून गरीब-सामान्य जनतेचा होत जाणारा भ्रमनिरास कवीने मांडला आहे. शेतकऱ्यांसकट अख्खे कारुनारु भाकरीच्या शोधासाठी खेड्यातून शहराकडे प्रस्थान करु लागले

आहेत. ग्लोबल युगाचा बदलाचा पाढा ही कविता मांडत जाते. 'झावऱ्या सुताराची मायची झावर' ही प्रस्तुत संग्रहातील कविता त्याचे उत्तम उदाहरण आहे.

'विज्ञानाच्या ग्लोबल गावात
झाली आता त्याचीही प्रगती
तो झाला आहे सुताराचा कारपेंटर
नांगर, वखर, पांभर सोडून
तो बनवू लागला आहे आता
दिवाण, डायनिंग सेट, सोफासेट शहरात जाऊन'

(हरवल्या आवाजाची फिर्याद / २१)

असे बदलाचे चित्रण येथे येते. याशिवाय आयुष्यातून विस्थापित होऊ पाहणारी खेड्यातील पोरंही कवीने रेखाटली आहे. एकनिष्ठपणे मालकाच्या शेतात आपले शेत समजून राबणारा सालदारही येथे येतो. कष्टकरी माय-बाप त्यांची अगतिकता, दुष्काळ, शेतकरी आत्महत्या, बैलाचे आणि शेतकरी बापाचे नाते, शासकीय भ्रष्ट यंत्रणा 'गाव जगू देत नाही / शहर तगू देत नाही' अशी व्दिधा मनस्थिती, गावाच्या बकालपणाची शोकात्म कहाणी, ग्रामीण आणि शहरी संस्कृतीतील विचारभिन्नता, हरवत जाणारे रक्ताचे नाते, पिढीजात राबणारी परंतु तरीही शोषित आणि उपेक्षित ठरणारी कुळंबिण, अर्थात ग्रामीण कष्टकरी स्त्री. तिच्या दु:खाची, कष्टाची, हतबलतेची, कारुण्याची, ससे होलपटाची आणि तिच्या खंगत जाणाऱ्या आयुष्याची वजाबाकी ही कविता मांडते.

रावसाहेब कुवर यांच्या कवितेसंदर्भात डॉ. रणधीर शिंदे म्हणतात - "गावगाडा आणि शेती जीवनात नव्याने निर्माण होत असलेल्या ताणतणावाच्या पार्श्वभूमीवर म्युट झालेले आस्मिताविहित मानवी जग तिच्यामधून अधोरेखित झाले आहे."२ असे मत व्यक्त केले आहे.

एकूणच विस्कळीत ग्रामव्यवस्थेची दयनीय अवस्था मांडणारी, विविध शोषक घटकांवर कडाडून हल्ला करणारी, मातीच्या संस्कारांचे गोडवे गाणारी, आत्महत्येमागील कारणांची मीमांसा करणारी, ग्रामीण जीवनाचे वेधक चित्रण करणारी, जागतिकीकरणाच्या दुष्परिणामांचे दर्शन घडविणारी, चेहरा आणि आवाज हरवलेल्या माणसांचे आर्त रुदन मांडणारी, वर्तमान वास्तवाच्या साक्षीने हरवल्या आवाजाची फिर्याद नोंदविणारी ही चिंतनशील कविता आहे.

किशोर भगवान काळे हे अलीकडे नव्या दमाचे कवी म्हणून त्यांचा उल्लेख करता येईल. त्यांचा 'बांडा हंगाम' (२०१५) हा काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला आहे. त्यांनी शेतकरी जीवनाच्या वाताहतीचे दर्शन घडविले आहे. अस्मानी - सुलतानी संकटांनी हैराण झालेल्या शेतकऱ्याची ससेहोलपट हा कवी मांडत जातो.

'कधी पाण्यानं ठोंग दिली...
कधी आळयांनी खाल्लं पिकाला...
कधी भरल्या पिकात सांड घुसले...
या-ना त्या कारणानं
त्याचे इचकत राहिले हंगाम' **(बांडा हंगाम** / ४४)

विविध आपत्तींनी हैराण झालेल्या शेतकऱ्यांचे दु:ख कवीने मांडले आहे. डॉ. किसन पाटील त्यांच्या कवितेविषयी लिहितात "बांडा हंगाम' हा कवितासंग्रह कवी किशोर भगवान काळे यांच्या अभिव्यक्तीचा,

कास्तकारी प्रवृत्तीचा आणि दु:ख व्यक्त करण्याचे साधन म्हणजे कविता असा आत्मभाव व्यक्त करणारा आहे"३. असा अभिप्राय नोंदविला आहे.

वरील कवींप्रमाणेच गो. शि. म्हसकर, रमेश माने, नामदेव कोळी, योगेश महाले, अरविंदा भामरे, ज्ञानेश कुमावत, इत्यादी कवी अस्सल ग्रामजाणीव प्रकट करणारे कवी आहेत. जगतिकीरणाच्या प्रभावाचा लक्षणीय चित्रणावर भर देणाऱ्या कविता ते लिहिताना दिसतात.

थोडक्यात खानदेशातील नव्वदोत्तरी ग्रामीण कवितेने ग्रामीण जीवनाची रोखठोक मांडणी केली आहे. जागतिकीरणाच्या बदलाचे प्रत्ययकारी चित्रण या कवितेने केले आहे. बदलते ग्रामवास्तव मांडण्यावर या कवितेने भर दिला आहे. एकूणच मराठी ग्रामीण कवितेत खानदेशी ग्रामीण कवितेचे योगदान लक्षात घ्यावे लागले. नव्वदोत्तरी खानदेशातील ग्रामीण कवितेची काही ठळक **निष्कर्ष** पुढील प्रमाणे-

१) खानदेशातील नव्वदोत्तर ग्रामीण कविता वास्तव जीवन मांडताना दिसते.
२) ग्रामीण जीवनाबरोबरच ती कृषी जीवनाचे वैविध्यपूर्ण चित्रण करण्यावर भर देते.
३) कष्टकरी कुणब्याच्या शेतकऱ्याच्या जीवनाची ही कविता शोकांतिका मांडते.
४) आधुनिकीकरणाच्या प्रभावाचे भेदक चित्रण ही कविता करते.
५) बदलता गावगाडा, दिवसेंदिवस विस्कटत जाणारी कुटूंब व्यवस्था, दुष्काळ, अस्मानी संकटांमुळे वाया जाणारे हंगाम याचे दर्शन ही कविता घडविते.
६) शासकीय पातळीवर व राजकारणातील भ्रष्टताही ही कविता उघड करते.
७) खानदेशातील नव्वदोत्तरी ग्रामीण कवितेने अजून ग्रामीण जीवनाच्या खोल तळाशी पोहचण्याची गरज आहे. शिवाय जागतिकीकरणाने, आधुनिकीकरणाने ग्रामीण भागात बराच बदल झाला आहे. त्याचे चित्रण येणे अधिक गरजेचे आहे. त्याची चांगली सुरुवात कवी रावसाहेब कुवर यांनी केली आहे. तशी अन्य कवींनीही केली पाहिजे.
८) ग्रामीण जाणिवा मांडणाऱ्या पुरुष कवीप्रमाणे स्त्री कवयित्रींची येथे वानवा जाणवते. खानदेशातून बहिणाबाई चौधरी नंतर अस्सल ग्रामीण आणि कृषी जीवन मांडणारी एकही कवयित्री येथे दिसत नाही. हे वास्तवही नाकारता येत नाही.

संदर्भ :-

१) डॉ. गणोरकर प्रभा - (ब्लर्ब वरील अभिप्राय) गावाच्या आकाभोवती - प्रकाश किनगावकर
२) डॉ. शिंदे रणधीर - (प्रस्तावनेतून, पृ. ६) हरवल्या आवाजाची फिर्याद - रावसाहेब कुवर
३) डॉ. पाटील किसन - (प्रस्तावनेतून पृ. ८) - बांडा हंगाम - किशोर भगवान काळे

मुस्लिम मराठी साहित्य संकल्पना व स्वरूपविचार

प्रा. डॉ. डी.एन.राठोड

मराठी विभाग
स्वा.से.श्री.क.रा.इन्नाणी महाविद्यालय,
कारंजा लाड जि. वाशिम.

प्रस्तावना:

मराठी साहित्याचा विस्तार जगभर असून त्यांची ओळख मराठी साहित्य म्हणून सर्वदूर परिचित आहे. मुळात या साहित्याचा उदय आठव्या शतकाच्या प्रारंभापासूनच असल्याचे उल्लेख आढळतात. या साहित्यात काळाच्या ओघात अनेकानेक बदल आणि प्रवाहाचा आलेख चढत्या क्रमाने उदयास आल्याचे दिसून येते. त्यामूळे साहित्याची संपन्नता महानुभाव संत, पांडित, कवी, शाहीर साहित्याप्रवाहात वृध्दिंगत होत गेली. मराठी साहित्याने आपल्या संवेदना क्षितिजापार पुरविण्याचे महत्वाचे कार्य केले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात मार्क्सवादी, आंबेडकरवादी, ग्रामीण, ख्रिस्ती, जनवादी, विरशैव, विमुक्त भटके, कामगार इत्यादी साहित्याचे प्रवाह व्यापक होत गेल्याचे स्पष्ट होते आणि त्यामुळे या साहित्याच्या मूळगाथा प्रकर्षाने स्पष्ट होते. १९६० नंतर साहित्याचा अभ्यास केला तर अर्वाचीन साहित्याच्या कक्षा विस्तारलेल्या असून त्यात मराठी साहित्याचा मूल्यगंध सर्वदूर अस्मिता घेऊन निर्माण झाला. म्हणूनच या समतेच्या बागेत ज्ञानशाखेची झाडे तळपत्या उन्हातही सावलीचे रान होतात.

मुस्लिम मराठी साहित्याची आशय अभिव्यक्ती आणि अनुभव या त्रिमितीतून बघितले तर जीवनाचे सौंदर्य नवे प्रवाह देणारे ठरते. मुस्लिम मराठी साहित्यात विचारांच्या विकास होत असतांना प्रतिभावतांनी नवे ताणतणाव घालविण्यासाठी नवी ओळख आपली नवी दिशा जाणीवपूर्वक आपल्या प्रतिमाच्या माध्यमातूनच निर्माण केली. या घटनाक्रमांचा शोध मराठी साहित्याने घ्यावा आणि त्याने प्रभावी दर्शन समाज क्रांतीचे दूत म्हणून करावे. असे करणाऱ्यात प्रामुख्याने फ.म.शहाजिंदे, खलील मोमीन, राजनखान, हमीद दलवाई, अजीज नदाफ, सैय्यद महेबूब, बहिउज्जमा खावर, अमर शेख, फक्रुद्दीन बेन्नूर, अलिम वकिल, जावेद कुरेशी, इब्राहीम खन, सिराज मुजावर, डी.के,शेख, शफाअत खान, कलीमखान, श्रॉफ शेख, ए.के.शेख, जहिर शेख, मोहम्मद अत्तार, यु.म.पठाण, मोहम्मद नैसर्गी, अंजूम मोमीन, इलाहि जमादार, सरदार मुल्ला दिवाखान, मुनीर शेख, आय.बी.मिन्ने, मुमताज रहिमतपूरे, बशीर अहमद, बशारत अहमद, एहतेशाम देशमुख शब्बीर मुलाजी, मिर्झा रफी अहमद बेग, रझिया पटेल, मुबारक शेख, रब्बानी शेख, शहनाज पठाण, इत्यादी मुस्लिम मराठी साहित्यकांनी आपल्या वाङ्मयविश्वातून सामाजिक जाणिवा प्रतिबिंबीत केल्या आहे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

मुस्लिम साहित्य म्हणजे काय? संकल्पना आणि स्वरूपविचार:

मराठीतील सुप्रसिध्द समीक्षक श्री.के.श्रीरसागरांनी इ.स.१९३६ या साली मुस्लिम साहित्यिक असा शब्दप्रयोग केला आहे. मुस्लिम साहित्य हा शब्दप्रयोग सर्वप्रथम सांगली येथील सैय्यद अमीन यांनी केला आहे. यांच्या वेगळया जातीच्या जाणिवेचा अगदी सुचकतेने उल्लेख झालेला आहे. मुस्लिम समाज हजारो वर्षापासून महाराष्ट्र तसेच संपूर्ण भारतात राहतो. आहे. या अर्थाने ते तेथील मूलनिवासी आहे. त्यांच्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक चळवळीशी संबंध आलेला आहे. प्राचीन काळात वारकरी संप्रदाय यांची महाराष्ट्र कर्मभूमी राहिली आहे. नामदेव एकनाथाची भूमी आहे. तशीच ती मन्मथनाथांची दखनी, सुफीसंत शेख चांद बोधलेची भूमी आहे.

महाराष्ट्रात ज्ञानेश्वर एकनाथ यांच्या रूपाने जी भक्ती साहित्याची सामाजिक क्रांतीची, समतेची, बंधुत्वाची विचार मांडणारी, विश्वबंधुत्वाची चळवळ सुरू झाली, त्यांचा अविभाज्य घटक मुस्लिम मराठी संतकवी होते. १४ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून मुस्लिम मराठी संतकवींनी मायबोली मराठीत अभंग रचना केली. ओव्या लिहिल्या, दखनी भाषेतून कवने लिहिली, शाह मुर्तुजा कादरी म्हणजे मृत्यजंय ब्राम्हणी, बाबा शेख महंमद, शेख सलीम, शेख सुलतान शाम आलम, शेख अंबरनाथ या सारखे ४२ मराठी मुस्लिम संत होऊन गेले आहेत. मराठी सारस्वतांनी त्याची दखल न घेतल्यामूळे एक असा गैरसमज निर्माण झाला की, महाराष्ट्रातील मुसलमानांना मराठीचे वावडे आहे. अगदी १५ व्या शतकापासून मराठी मुसलमान मराठीतून सातत्याने लिहीत आहेत. म्हणून बाबा शेख महंमदांनी म्हटले होते की, 'याती मुसलमान मऱ्हाटवाणी, ऐकती आवडीने।' प्राचीन काळापासून ग्रामीण मुस्लिम समाज मराठी भाषिक आहे. परंतू त्यांची अपेक्षा सातत्याने होते आहे. महाराष्ट्रातील मुसलमान वास्तव्यातील जातीव्यवस्था, संस्कृतीची प्रादेशिकता, भाषिक वेगळेपण ही सर्व वैशिष्टेये घेऊन मुस्लिम समाज सातत्याने लेखन करतो आहे.

स्वातंत्र्योतर काळात शिक्षण प्रसारामुळे ग्रामीण मुस्लिम समाजात हळूहळू मध्यमवर्ग निर्माण होत आहे. त्यांचा 'स्वचा बाज आता जागा झाला आहे. महात्मा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वैचारिक प्रखरतेने त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून इ.स.१९७० साली हमीद दलवाई यांनी मुस्लिम सत्यशोधक मंडळाची स्थापना केली, त्यांनी समाजप्रबोधनकारी विचार मांडला. मराठी भाषेचा आग्रह धरला. मुस्लिम साहित्य ही संज्ञा इ.स.१९९० साली भरलेल्या अखिल भारतीय मुस्लिम साहित्य संमेलनापासून वापरण्यात आली आहे. ते आपल्या निर्देशनात येते. भारतीय मुस्लिम प्रांतात अनेक विविध जातिस्तरावत विखुरलेला आहे. त्याचे वेगवेगळे जातीस्तरावर आहेत. १) मूळचे उच्च २) स्थिर धर्मातरित ३) भटके धर्मातरित ४) शेहरी ५) ग्रामीण संपूर्ण भारतीय मुसलमानांच्या संख्येत बहुसंख्य आहे. ती ग्रामीण धर्मातरित मुसलमान आहे. ग्रामीण धर्मातरित मुस्लिम समाजाच्या प्रांतात राहतो. त्या प्रांतिक भाषेशी, संस्कृतीशी स्थानिक व्यवस्थेशी घट्ट बांधलेला आहे. अशावेळी माती, माणूस आणि विचार यांचा प्रभावी संबंध डोळयासमोर येतो. विविध प्रश्नांनी मुस्लिम मन होरपळून गेले आहे. यातूनच मुस्लिम

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013) March 2018
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117

मराठी साहित्य संज्ञा रूढ होत आहे. ही संज्ञा जैन, ख्रिस्ती, बौध्द इत्यादी सारख्या यंज्ञाच्या अनुकठयातून वापरण्यात आली आहे. या संज्ञेचा सर्वधर्म समावेशक अर्थ असा की, मराठी भाषिक मुसलमान व्यक्तीने निर्माण केलेले साहित्य म्हणजे मुस्लिम मराठी साहित्य होय. मुस्लिम समाजजीवनाचे चित्रण ज्या मराठी भाषिक मुस्लिम लेखकाने आपल्या मनासिकतेसह केलेले आहे. मुस्लिम मराठी साहित्याचे स्वातंत्र्य असे स्थान निर्माण केले आहे. त्यांनी एक स्वतंत्र वाङ्‌मयप्रकार म्हणून एक ठसा उमटविला आहे. मुस्लिम मराठी साहित्यकांची दख्खनी ही बोलीभाषा तर मराठी ही व्यवहार भाषा आहे. या साहित्याविषयी काही मुस्लिम मराठी साहित्यकांच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) फ.म.शहाजिंदे मुस्लिम साहित्याची व्याख्या करतांना म्हणतात की, सर्वांगिण असे मुस्लिम समाजजीवनाचे जिवंत चित्रण मुस्लिम मानसिकतेसह ज्या मराठी लेखनात वास्तवतेच्या पातळीवर आढळते ते साहित्य म्हणजे मुस्लिम साहित्य होय. मुस्लिम मानसिकतेचे चित्रण करणारे मुस्लिमेत्तर कवी यांचा मुस्लिम साहित्यात समावेश करणे आवश्यक आहे. या साहित्याची प्रेरणा, समाज, सांस्कृतीकमुळे घट्ट रूजलेली आहे.

२) फक्रुद्दीन बेन्नूर म्हणतात की, मुस्लिम मराठी साहित्य हे अलगतवादाचा पुरस्कार करण्यारे साहित्य नाही. म्हणजे ते वेगळी चूल मांडणारे साहित्य नाही. तर महाराष्ट्राच्या मध्यवर्ती साहित्य परंपरेने मराठी प्रदेशाचा अविभाज्य भाग आहे. येथे मराठी मुसलमानाच्या अस्तित्वाची पायमपल्ली केली आहे. पुढे आपले विचार मंथन करतांना म्हणतात की, मुस्लिम मराठी लेखकांचे आणि महत्वाचे मुस्लिम म्हणून मराठी माणूस जगतांना जे ताणतणाव निर्माण होतात ते व्यक्त करणारे आणि त्यामधील समाधान शोधण्याचा प्रयत्न करणारे साहित्य होय.

३) जावेद कुरेशी मुस्लिम मराठी साहित्याविषयी विचार मांडतांना म्हणतात की, मुस्लिम समाजातील दलित सदृश जातिजमातीच्या शोषणा विरूध्दचा, अंर्तबाह्य कोंडीतून सुटण्याच्या धडपडीचे उपेक्षा व यातनांचे वास्तववादी चित्रण म्हणजे मुस्लिम साहित्य होय. मुहाजीर या काव्यसंग्रहातील प्रस्तावनेत मनोगत व्यक्त करताना मुस्लिम साहित्या विषयी वेगळी भूमिका घेतात. मुस्लिम मराठी साहित्या म्हणजे मुस्लिमातील धर्मातिरित शुद्रातिशुद्राच्या व्यवस्थेद्वारा होणाच्या सर्वांगिन शोषणच्या विरोधातील विद्रोह होय. ज्यात समान पायाभूत असून माणूस केंद्रस्थानी आहे.

४) निशिकात ठकार म्हणतात की, वास्तवाला महत्व देणारे, बहुजन समाजाचे विचार करणारे देशीपणाला महत्व देणारे साहित्य म्हणजे मुस्लिम साहित्य होय.

५) यू.म.पठाण— हेतूपस्पर केला जाणारा कांगावा प्रचार या चक्रव्यूहात जो मुस्लिम समाज अडकला आहे त्याचे प्रतिबिंब मराठी वाङ्‌मयात उमटलेल आहे. ज्यांनी भोगल आहे व जे अजूनही भोगत आहेत त्या मुस्लिम साहित्यकांना व्यासपीठ मीळणे आवश्यक आहे.

६) वि.स.जोग म्हणतात की, मुसलमान घटकही वाङ्‌मयीन संदर्भात जागृत झाला विभाजनानंतर भारतातील मुसलमान गेली पन्नास वर्ष कोणत्या अवस्थेत जगत आहे? एकी एकडे तो

ISSN : 2348-7143
March 2018

भयव्याकूळ आहे. तर दुसरी कडे तो आक्रमक आहे. एकीकडे त्यावर सतत संशयाची सुई रोखली जात आहे तर दुसरीकडे त्याच्यावर तृष्टीकरण केले जात आहे. बहुसंख्य मुसलमान भयव्याकूळ आहे. थोडा मुल्ला—मौलवी आणि तत्सम राजकारिणी आक्रमक आहे. मुसलमान समाजातील विसंवादाचे वस्तुनिष्ठ पन प्रतिभासंपन्न चित्रण भारतीय साहित्यात झाले आहे.

७) खलील मोमीन मुस्लिम साहित्याविषयीच्या ६ वे अखिल भारतीय मुस्लिम मराठी साहित्य संमलेन नाशिक येथील अध्यक्षीय भाषणा करतांना आपले विचार मांडताना म्हणतात की, ''मुस्लिम मराठी लेखकाने मुस्लिम मराठी साहित्याचे स्वरूप आता जाणीवपूर्वक न्याहाळले पाहिजे राष्ट्रीय एकात्मतेच्या भावनेला तडा पडणारी कारणे शोधली पाहिजेत. अराष्ट्रीय घटक समाजासमोर आले पाहिजे. मुस्लिम समाजाच्या मानसिकतेचे परखंड विश्लेषण केले पाहिजे हे विश्लेषण करताना त्यांचे व्यावहारीक मानसिक मनाचे स्वरूप लक्षात आल्याशिवाय राहणार नाही. राष्ट्राच्या औद्योगिक, शैक्षणिक प्रगतीबरोबर आपले पाऊला पडणे भारतीय संरंजामशाही वृत्तीला मूक प्रतिसाद देणे अशा मतांना मुस्लिम मराठी साहित्याकांने अविष्काराच्या कक्षेत आणले पाहिजे. वास्तवाचे द्वंद्व, संघर्ष समजूत घेतले पाहिजे त्यांचे भान ठेवणे म्हणजेच परिवर्तनाच प्रक्रियेत उभे राहणे असते. या अनुषंगाने मुस्लिम लेखकांने चितंन केले पाहिजे मुस्लिम साहित्यिकांनी वास्तव दाहकतेला आणि समाजिक परिवर्तनाच्या स्थित्यतरांना आपल्या साहित्यातून प्रतिबिंबत करायला हवे. राष्ट्रीय एकात्मतेच्या भावनेला तडा पाडणाऱ्या घटनेचा शोध घेऊन त्यावर उपाय केले पाहिजेत.

८) शेख इक्कबाल मिन्ने:— मुस्लिम साहित्याविषयी विचार मांडताना म्हणतात की, मुस्लिम मराठी साहित्य हे बहुजन मराठी साहित्यातील मुख्य प्रवाहाचा घटक आहे. मराठीतून लिहिणाऱ्या बहुजन मराठी मुसलमान कवी लेखकांना व्यासपीठच मिळत नव्हते ते व्यासपीठ मुस्लिम मराठी साहित्य परिषदेने त्यांना उपलब्ध करून दिले आहे. हे मराठी बहुजन मुस्लिम मराठी साहित्य लेखकांचे कवी, कथाकारांचे साहित्यिक पीठ आहे. मराठीतून मुस्लिम कवी आणि लेखकांच्या उत्तेजन देणे, प्रेरणा देणे, लिहिते करणे, एकत्रित येऊन विचारांचे व साहित्याचे आदानप्रदान करण्याची संधी देणे व मुस्लिम मराठी लेखक कवीची अपेक्षा थांबविणे आणि त्यांची आठवण मराठी सारस्वतकारांना देणे अशी मांडणी मुस्लिम साहित्यातून अगत्याने व्हावी हीच मुस्लिम मराठी साहित्याचे प्रथितयश आहे.

९) एहतेशाम देशमुख:— यांनी मुस्लिम साहित्याविषयी आपले विचार प्रकट करतांना म्हटले की, मुसलमान व मुसलमानेत्तर मराठी साहित्यिकांनी प्रचालित मुसलमान संस्कृती आणि मुलमानाच्या अंर्तबाहय प्रश्नांचा उहापोह ज्या साहित्यकृतीतून—सकारात्मकरित्या केला असेल ते साहित्य म्हणजे मराठी साहित्य होय.

१०) श्रीपाल सबनीस:— मुस्लिम साहित्या विषयी विचार मांडतांना म्हणतात की, या नव्या साहित्याप्रवाहात प्रचंड चैतन्य व उर्जा आहे. परिवर्तनाची परिपक्व जाणीव आहे. क्रांतीसन्मुखता आहे. काही ठिकाणी सामान्यपणही दिसते. वैचारिक मर्यादाही जाणवतात. पण सांस्कृतिक

लोकशाहीच्या उज्जवल भविष्याचा पाया रचण्याचे एतिहासिककार्य याच नव्यासाहित्याप्रवाहातून घडते.

उपरोक्त, मुस्लिम साहित्या विषयी ज्या व्याख्या, विचार, अभिप्राय नोंदविलेले आहेत ते सर्व मराठी साहित्यातील अभ्यासक आणि बुध्दीवाही सर्जनशील विचारवंतानी नोंदविलेले आहे. या वरून लक्षात येते की, मुस्लिम साहित्य परिषदेच्या आणि संमेलनाच्या माध्यमातून मुस्लिम साहित्य प्रवाह गतिमान झाल्याचे निदर्शनास येते. दखखनी ही त्याची बोली भाषा तर मराठी ही त्यांची व्यवहारभाषा व समाज भाषा आहे. मुस्लिम समाज या देशाचा खरा मूलनिवासी आहे. तो परकीय नाही तो भारतीय समाजाचा घटक आहे. आपल्या व्यथा, वेदना, भावना, व्यक्त करण्यासाठी त्यांने साहित्याचे माध्यम वापरले. मुस्लिम समाजात वापर केलेल्या साहित्यिकांनी प्रगट केलेल्या सामाजिक जाणिवेला, भावनेला, विचार मुस्लिम साहित्य असे म्हणतात. मुस्लिम समाज आपले भावनाविश्व, वास्तव दाहकता या साहित्यातून व्यक्त करतो. म्हणजेच मुस्लिम समाज आपले अनुभवविश्व साहित्यातून व्यक्त करतो. मुस्लिम मराठी साहित्यात केवळ मुस्लिमधर्माचा, माणसांचा विचार व्यक्त करण्यात आला आहे. म्हणजे पृथ्वीतलावावरील एकंदर, मानवी समुदायाचा विचार यातून अभिव्क्त होतो. कारण माणूस हाच साहित्याचा केंद्रबिंदू असतो. मुस्लिम साहित्य हे गुणात्मक स्वरूपाचे आहे.

संपूर्ण मुस्लिम समाजाविरोधी मुल्ला मौलवीनी इस्लाम धर्मासंदर्भात पसरविलेल्या गैरसमजुतीमुळे मुस्लिम समाज बदनाम झाला. मुस्लिम समाजातील गैरसमजूती दुर करण्यासाठी करण्यात आलेला प्रामाणिक प्रयत्न मुस्लिम साहित्यातून करण्यात येत आहे. इस्लामधर्म हा समतावादी आहे. मुस्लिम समाजाला नवा आयाम देण्यासाठी गैरसमजुतीच्या षडयंत्रातून मुक्त करण्यासाठी मुस्लिम साहित्याची निर्मिती झाली आहे.

स्वातंत्र्योत्तर कळात मुस्लिम मराठी लेखक नव्या दमाने, नव्या जाणिवांनी आपली व्यथा, वेदना, दु:ख मांडतांना आक्रमक शैलीचा वापर करतांना आपले दाहक वास्तव कथन करण्याचा प्रयास करतो आहे. आपल्या लेखणीद्वारा, संमलेनाद्वारा संघर्ष करीत आहे. १९९० मध्ये डॉ. अजीज नदाफ आणि प्रा.फ.ह.बेन्नूर यांच्या अथक प्रेरणेने स्थापन झालेल्या अखिल भारतातील मुस्लिम साहित्य परिषदेमुळे मुस्लिम मराठी साहित्यिकाला आपल्या हक्काचे, आपल्या विचारांचे व्यासपीठ मिळाले. अलिकडच्या काळात अखिल भारतीय मुस्लिम परिषदेने आठ संमेलन घेतलेली आहेत. या परिषदेच्या माध्यामातून मुस्लिम समाजातील अनेक प्रतिभावंतानी लिहायला सुरूवात केली. महाराष्ट्रातील संपूर्ण जिल्हयातून अनेक लहानमोठी मंडळी, लेखक वर्ग लिहिते होऊ लागले आहेत या साहित्यपरिषदेते मुस्लिम मराठी साहित्यिकांच्या लेखणीतून साहित्यकृतीचे दर्शन घडविले. अजीज नदाफ, फ.म.शहाजिंदे, खलील मोमीन, बशीर मुजावर, जुल्फी शेख, शेख इक्बाल मिन्ने, जावेद कुरेशी इत्यादींनी मुस्लिम मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद भूषविले आहे. मुस्लिम समाजातील वेदना, समस्या, दु:ख आणि समाजहितोपदेशी कार्यकरण्याची संधी त्यांच्या लेखणीतून मिळावी हाच प्रामाणिक प्रयत्न अखिल भारतीय मुस्लिम साहित्य परिषदेच्या स्थापनेमागे होता.

ISSN : 2348-7143
March 2018

आज नव्या सर्जनशील जीवन जाणिवेमुळे हे साहित्य बहरू व मोहरू लागले आहे हमीद दलवाईने मुस्लिम सत्यशोधक चळवळ सुरू केली तसेच हाजी मस्तान, प्रा. जोगेंद्र कवाडे यांनी स्थापन केलेल्या दलित–मुस्लिम अल्पसंख्याक महासंघामुळे या समाजाला नवे दालन उघडे झाले आहे. भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भारतात असंख्य जाती, समुदाय आहेत वेगवेगळया संस्कृती आहेत. म्हणून भारतासारख्या देशात राजकीय सलोखा राखण्यासाठी तसेच सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक स्थैर्य राहण्यासाठी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता समाजिकन्याय यात्रिसूत्री डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी संपूर्ण भारतवासियांना दिलेल्या आहेत. यात श्रेष्ठ–कनिष्ठ राहणार नाही. कोणत्याही प्रकारचे ताणतणाव राहणार नाहीत. सर्वांना धर्माचा सन्मान करण्याचा हक्क संविधानाच्या माध्यमातून बहाल केला आहे. मुस्लिम साहित्य मानवी मूल्यांची जोपासना करणारे साहित्य आहे. मुस्लिम समाजाला व्यापक अशी ऐतिहासक परंपरा लाभलेली आहे. मुस्लिम समाजाविषयी ऐतिहासिक पैलूचा अभ्यास केल्यास हे साहित्य समता हे तत्व स्विकारते. आज वर्तमानात मुस्लिम समाज संविधान संस्कृतीत जगतो आहे. या संविधान प्रणालीत संविधान मूल्यांचा आदर करणे हे या समाजाचे आद्यकर्तव्य आहे. यांची जाणीव मुस्लिम समाजाला आहे. मुस्लिम समाजातील सांस्कृतिक, समाजिक, राजकीय, व आर्थिक बदलासाठी मुस्लिम मराठी साहित्य परिवर्तनशील व प्रयत्नवादी आहे. अलीकडच्या काळात मुस्लिम मराठी साहित्याचे स्वतंत्र्य असे वेगळे दालन मराठी साहित्यात साकार झाले आहे. या साहित्याविषयी अनेक साहित्यिकांनी वेगळेगळी वैचारिक मतभिन्नता नकोत अशी मतमंतानरे झाली आणि एकच भूमिका घेतली गेली आहे.

भारतीय समाजात अनेक जाति–उपजाती आहेत या जाती वास्तव्याची पाळेमुळे मुबारक शेख, अजीज नदाफ, जावेद कुरेशी, इलाही जमादार, राजन खान, इब्राहिम खान, मुमताज रहिमतपुरे यांच्या लेखनातून सक्षम असे साहित्यिक निर्माण झाले असे दिसते. आजही मुस्लिम साहित्य चळवळी विषयी काही समिक्षकांनी शंका घेतलेली आहे. ती पुढीलप्रमाणे या साहित्याला वाङ्:मयीन दर्जा देता येईल का? या साहित्याल वाङ्:मयीन गुणवत्ता आहे का? या साहित्याचे मापदंड काय आहे? असे अनेक निरर्थक प्रश्न उपस्थित करून या साहित्य चळवळीत रोडा निर्माण करण्याचा प्रयत्न हेतूपरस्पर काही समिक्षाकडून सुरू आहे प्राचीन साहित्यात वेगवेगळे प्रकार आहेत. संत साहित्य, नाथ संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, विरशैव संपदाय, सुफी संप्रदाय, म्हणजे संत, पंथ,ा तंत, हे प्राचीन साहित्याचे अविभाज्य घटक आहेत. मराठीत प्रादेशीक, अस्तित्ववाद पौराणिक, ऐतिहासिक, स्त्रीवाद, मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवाद असे वेगवेगळे साहित्य प्रकार आहेत. या साहित्य प्रकारावर कोणीही मराठी लेखक, विचारवंत आक्षेप घेत नाही कारण त्यांच्या जाणिवा, संवेदना अविष्कार अस्सल वास्तववादी आहेत.

समारोप:

मुस्लिम मराठी साहित्याचे प्रयोजन खरे तर आंबेडकरवादी साहित्याच्या पाऊल वाटेने जाणारे आहे. कारण पवित्र कुराणात ''अूर–अस–शुअरा'' यात कवी बदल असे म्हटले आहे की, तो इमानदार असावा. सदाचारी असावा अन्याय झालास त्यांच्या विरोधात बंड करू

शकणारा हवा. मुस्लिम कवि – लेखक अभिव्यक्तीचे मार्ग शोधत आहेत. ते मुस्लिम समाजाच्या वास्तव प्रश्नावर विचार करीत आहे. समाजाचे प्रश्न लोकांसमोर मांडण्याचे प्रयत्न मुस्लिम साहित्यातून होत आहेत. शहाजिंदे, जावेद कुरेशी, क.ह.बेन्नूर, डि.के.शेख, डॉ.शेख इक्बाल मिन्ने, इब्राहिम खान, अजीज नदाफ, डॉ.अजीम नवाज राही, फातिमा मुजावर, खलील मोमीन, अंजूम मोमीन, इलाही जमादार, रजिया सुलतान, कादिरा शेख, कलीम खान, एहतेश्याम देशमुख यासारख्या मुस्लिम लेखकांनी मुस्लिम साहित्याविषयीची संकल्पना मांडून त्यांचे महत्त्व विशद करून समाजिक जाणिवा अभिव्यक्त केल्या आहेत.

निष्कर्ष:

१) मूस्लिम मराठी साहित्य हे सर्वकष मानवी मूल्यांची जोपासना करणारे साहित्य आहे.

२) मुस्लिम मराठी साहित्यातून अभिव्यक्त होणारी विचारसरणी धर्मानिरपेक्ष अभिव्यक्ती व्यक्त करते.

३) आधुनिक युगात मुस्लिम मराठी साहित्याने संविधान संस्कृतीचा पुरस्कार केला आहे.

४) मुस्लिम मराठी साहित्याने विज्ञाननिष्ठ दृष्टीकोणचा स्वीकार केला आहे.

५) स्वातंत्र्योत्तर मुस्लिम मराठी साहित्याने एकश्वरवाद नाकारला.

६) स्वातंत्र्योत्तर मुस्लिम मराठी साहित्याने समतावादीदृष्टी स्वीकारली आहे.

७) मुस्लिम मराठी साहित्याने आंबेडकरवादामुळे आपली पूर्वकालीन आचारपध्दतीचा त्याग केला.

८) मुस्लिम मराठी साहित्यातून वास्तविक जीवनाचे दाहक दर्शन घडते.

९) स्वातंत्र्योत्तर मुस्लिम मराठी साहित्यातून समकालीन समस्यांचे निर्मूलन होते.

सारांश:

आंबेडकरवादी साहित्य; मुस्लिम मराठी साहित्य ही स्वातंत्र्योतर महाराष्ट्रातील समाज आणि संस्कृती बदलवू शकणारी पर्यावरणची भांवडे आहेत. बहुजनाच्या वैविध्येपूर्ण लेखणीतून नवागत लेखक समुदाय त्यामुळेच जगासमोर ताठ मानेने उभा राहु शकला, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक विषमतेची दरी अन्याय व अत्याचार कमी करीत ते आत्मभान साहित्याच्या माध्यमातून शोधून त्यांची उलट तपासणी करण्याचे सामर्थ्य या मुस्लिम मराठी साहित्याने दिले म्हणूनच काळाच्या ओधात साहित्य स्पंदनाच्या बरोबर बेचैनीला अस्वस्थ करणारा ठरू पाहत आहे. मानवी संवेदना, विचार, अनुभव, भाष्य, प्रत्यय आणि उद्गार यांच्या संदर्भातून लेखकांची दिशा स्पष्ट होते. म्हणूनच अस्तित्ववादी धोक्याचा इशारा साहित्याच्या लेखणीने दिलेला आहे. करीता मराठी साहित्याची ही विचारधारा निर्माण झाली आहे. म्हणूनच हे साहित्य परिणामत: अग्रगामी ठरले आहे. आजभितीला धर्माच्या नावाखाली विविध स्थित्यंतरे होत असतांना नव्या प्रतिमा, नवे प्रज्ञावंत लेखक आपल्या लेखणीच्या दमदार रूपातून आपले आस्तित्व जगाला करून देत असून

ISSN : 2348-7143
March 2018

आपल्या प्रज्ञा–प्रतिभांनी नवे रसायन तयार करूनच हे प्रवाह मजबूत करण्याचे प्रयत्न चांगल्या पध्दतीने चालले आहेत.

मुस्लिम मराठी साहित्याची बाजू मांडता असताना मुस्लिम समाजातील प्रज्ञा प्रतिभाचे दालन समृध्द करीत असतांना उत्क्रांतीचा सेतू मांडण्याचा विचार या लेखकांनी केला आहे. मुस्लिम मराठी साहित्याची ओळख मराठी साहित्याच्या माध्यमातून वैश्विक होते आहे. कारण मुस्लिम या शब्दातून विशिष्ट जाणिवेची संवेदना निर्माण होते आणि एक नवे सौंदर्यशास्त्र जन्मास येते.

संदर्भग्रंथसूची:

१) जयसिंगराव पवार: कॉ.गोविंद पानसरे: 'समग्र साहित्य' प्रकाशन, कॉ.गोविंद पानसरे अमृत महोत्सव समिती, कोल्हापूर, २०१०.

२) मनोहर यशवंत: 'नवे साहित्यशास्त्र', विजय प्रकाशन नागपूर, २००१.

३) प्रदीप देशपांडे (संपादन): 'दास्तान भारतीय मुसलमानाची' अब्दुल कादर मुकादम बॉम्बे सर्वोदय, फ्रेंडशिप सेंन्टर द्वारा प्रकाशन,२००५.

४) सैय्यद महेबुब: 'मुस्लिम मराठी साहित्य एक आकलन: ६ वे अ.भ.मुस्लिम मराठी साहित्य संमेलन नाशिक', क्रांतीज्योती सावित्री बाई फुले प्रकाशन नाशिक, द्वितीय आ. २००९.

५) कादेरा शेख: नवे प्रवाह नवे स्वरूप' विजय प्रकाशन, नागपूर २००४.

६) जावेद कुरेशी: 'मुहाजीर' (मनोगत), युगसंवाद प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. २००१.

७) यू.म.पठाण: 'काल आज आणि उदया' आठवे अ.भा.मुस्लिम मराठी साहित्य संमेलन विषयक लेख (स्मरणिका) औरंगाबाद, २००९.

८) बशीर मुजावर: विचारमंथन (संपा) अजीज नदाफ: सातवे अ.भा.मुस्लिम–मराठी साहित्य संमेलन नाशिक, एकता प्रकाशन, सोलापूर, २००२.

९) श्रीपाल सबनीस: आदिवासी मुस्लिम, ख्रिश्चन साहित्यससीमांसा (भूमिका), अनुबंध प्रकाशन पुणे, २००७.

१०) शरणकुमार लिंबाळे (संपा): साठोत्तरी मराठी वाड्:मयातील प्रवाह', दिलीपराज प्रकाशन पुणे २००७.

११) अ.ना.देशपांडे व म.रा.जोशी, प्राचीन मराठी वाड्:मयाचा इतिहास' भाग तिसरा, व्हिनस प्रकाशन पुणे, २००२.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

मराठी विज्ञान कादंबरीतील निवेदन आणि भाषाशैली

प्राचार्य.डॉ.आशा मुंडे
श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख महिला महाविद्यालय,
लातूर. मो.९४२००३६४८०

१९ वे शतक हे मराठी वाड्मय निर्मितीच्या दृष्ट्रीने अत्यंत महत्वाचे ठरले.अव्वल इंग्रजी कालखंडामध्ये पाश्चात्यांचे ज्ञान,भाषा,विज्ञान,इ.चा परिचय झाला.इंग्रजांनी महाराष्ट्रावर राज्य करण्यासाठी शिक्षणाचे विस्तारीकरण केले इंग्रजांच्या नव्या शिक्षण पध्दती ,नवी मुल्य इ.चा परिचय पुणे मुंबई येथे इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या पहिल्या पिढीस झाला. या परिचयातूनच एतदेशी सामाजिक,भाषीक,तफावत जाणवली . एतदेशियांना शहाणे करण्याच्या उद्देशाने लोकहितवादी, म.फुले, राजाराम मोहनराय, दयानंद सरस्वती, टिळक,आगरकर,चिपळुणकर इ.नी प्रयत्न केले इंग्रजी शिक्षण हे ज्ञान, समाज प्रबोधनाचे समाजाच्या विकासाचे साधन म्हणून प्रारंभीच्या पिढीला, साधन म्हणुन उपलब्ध झाले थोडक्यात नव्या इंग्रजी शिक्षणाचा उद्देश भारतीयांना ज्ञान,भाषा,विज्ञान इ.चा परिचय करुन देणे हा होता. प्रारंभी समाज, भाषा प्रबोधनाच्या दृष्ट्री`ने मोठ्या प्रमाणात मराठी भाषेमध्ये साहित्य लेखन झाले,त्याच बरोबर रसायन शास्त्र, मौलिक खगोल शास्त्र अशा स्वरूपात विज्ञान साहित्य प्रारंभी निर्माण होऊ लागले, १९ व्या शतकाच्या प्रारंभापासुन विज्ञान विषयक माहिती देणे असे या साहित्याचे स्वरूप होते. विशेषत: शिक्षण क्षेत्रामध्ये विज्ञान विषयाच्या माध्यमातून पाठपुस्तकामध्ये विज्ञानाच्या संकल्पना, संज्ञा, परिभाषा, चिन्हे इ. ज्ञानात्मक साहित्य निर्माण झाले.

इंग्रजी भाषेचा परिचय महाराष्ट्रामध्ये मराठी भाषेबरोबरच झाल्यामुळे विज्ञान साहित्याच्या संकल्पना, संज्ञा, परिभाषाचा परिचय झाला.विज्ञान साहित्यामध्ये इंग्रजी भाषेच्या संकल्पना निर्माण झाल्या, पुढे पर्याय म्हणून मराठी भाषेतील परिभाषिक शब्दावली निर्माण झाली. परंतु विज्ञान साहित्याला आशय अविष्कृत करण्यासाठी इंग्रजी भाषेतील शब्द जेवढे संदर्भसूचक वाटतात तेवढे मराठी भाषेतील शब्द जाणवत नाहीत म्हणून मराठी विज्ञान साहित्याने मराठी परिभाषिक शब्दाएवजी इंग्रजी शब्द प्रामुख्याने उचलेले दिसतात.मराठी विज्ञान साहित्याने हे मान्य केले आहे याला कारण केवळ मराठी भाषेतूनच विज्ञान साहित्याचा अट्टाहास करणे अयोग्य वाटते आशय व्यक्त करण्यासाठी इंग्रजी भाषेचा वापर मराठी विज्ञान साहित्याने प्रक र्षाने केलेला दिसतो मराठी विज्ञान कादंबरीही याला अपवाद नाही मराठी विज्ञान कादंबरीच्या निवेदनशैलीवर इंग्रजी भाषेचा प्रभाव दिसतो शोधनिबंधाचा विषय कादंबरीच्या निवेदनशैली व भाषाशैलीशी संबंधित असल्यामुळे वरील निवेदन करण्यात आले आहे. **शोध निबंधाचे उद्देश-**

१. प्रस्तुत शोध निबंधाद्वारे मराठी विज्ञान कादंबरीच्या निवेदन शैलीचा परिचय करुन देणे.
२. मराठी भाषिक शब्दावली बरोबर इंग्रजी भाषिक शब्दावलीचा स्वीकार मराठी विज्ञान साहित्याने कसा केला आहे.यावर प्रकाश टाकणे.
३. प्रस्तुत शोध निबंधाद्वारे आशय अभिव्यक्ती पेक्षा वैज्ञानिक ज्ञानाचा परिचय मराठी रसिकांना कसा करुन दिला आहे हे सांगणे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

४. मराठी विज्ञान कादंबरी मध्ये प्रामाणिक विज्ञानवादाचा परिचय करुन देणे

मराठी विज्ञान कादंबरीने आशय सौंदर्या पेक्षा आशय आविष्कारला आधिक महत्व दिलेले आहे. एकंदरीत विज्ञान साहित्याद्वारे विज्ञानाचा परिचय मराठी रसिकांना करुन देणे हे प्रमुख उद्दिष्ट्यं मराठी विज्ञान कादंबरीचे आहे. म्हणुन पारंपरिक मराठी कादंबरीपेक्षा विज्ञान कादंबरीने आशयाला आधिक महत्व दिले आहे.आशय अभिव्यक्त करताना संवाद, नाट्यात्मकता या पेक्षा निवेदन शैलीवर अधिक भर दिल्याचे जाणवते मराठी रसिकांना मराठी विज्ञान कादंबरीचे आशयज्ञान पेलता यावे या दृष्ट्रीने संवाद, संभाषण व सहज निवेदन शैलीचा अवलंब केला आहे. कादंबरीतील मुळ कथानकामध्ये कथासूत्राला बाधा न होऊ देता प्रसंगानुसार,आवश्यकतेनुसार एकसुरी न होऊ देता निवेदन पध्दतीचा अवलंब केला गेला मराठी विज्ञानवादी कादंबरीमध्ये कल्पनेच्या भरा-यावर आवर घातला गेला कादंबरीतील कथानकातील वातावरणाला अनुसरुन कल्पनाधिष्ठित निवेदन आले आहे तसेच भारतीय सं ास्कृतिक प्रथा, परंपरा, पौराणिक कथा, व्यक्तिरेखा, इ. संदर्भाद्वारे विज्ञाननिष्ठ कल्पना मराठी रसिकांच्या अभ्यास कक्षेत समाविष्ठ करण्याचा प्रयत्न मराठी विज्ञानवादी कादंबरीने केला आहे.

मराठी विज्ञानवादी कादंबरीमध्ये कथानकला गतिमान करण्यासाठी निवेदनाचा आधार घेतला आहे.कादंबरीतील मुळ कथानकातील व्यक्तिचित्रणे ही तृतीयपुरुषी सर्वमानाच्या वापरातून निवेदित केलेली आहेत. याचेच उदाहरण घ्यावयाचे झाले तर, लक्ष्मण लोंढे आणि चितांमणी देशमुख यांच्या `देवासि जिवे मारिले` या कादंबरीतील सर्व व्यक्तीचित्रणे ही तृतीय पुरुषी सर्वनामात आली आहेत.कादंबरीचा निवेदक हा आलिप्त राहुन निवेदन करताना दिसतो उदा वाचस्पती आणि बॉब हॅन्सेन या पात्रांचा उल्लेख निवेदक ते, तो अशा तृतीय पुरुषी सर्वनामात करताना दिसुन येतो या कादंबरीतील वाचस्चती या व्यक्ति चित्रणाविषयी कादंबरीचा लेखक निवेदनशैलीतुन असे म्हणतो की, वाचस्पती तीन वर्षे कॉलेजच्या हॉस्टेलवर राहुन होते, तरी ते म्हणण्यासारखे मित्र जोडु शकले नाहीत बॉब हॅन्सेनची आणि वाचस्वतीची मैत्री होती, असे म्हणण्यापेक्षा बॉब हॅन्सेनने वाचस्वतींशी मैत्री केली होती हेच खरे, स्वभावाने थोडे धुमेच, पाठीवर अभ्यासाचं ओझं इ. मुळे एखाद्या मित्राच्या खोलीवर जाणं, त्याच्याशी गप्पा मारणं आणि मैत्री वाढवणं हे त्यांना शक्य झालं नव्हत वरील विवेचनामध्ये डॉ.वाचस्वतीचे व्यक्तिमत्व वाचकाच्या आदरास पात्र ठरविताना`ते `या आदरार्थी सर्वनामाचा वापर केला आहे याउलट लेखकाने बॉब हॅन्सेन चा तो या तृतीयपुरुषी सर्वनामाचा उल्लेख करुन परकेपणा ही दाखवला आहे.

विज्ञानेत्तर मराठी कादंबरी मध्ये लेखक निवेदनाद्वारे कादंबरीतील कथानक भावनात्मक पातळीवर नेन प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्षपणे रसिकांपर्यंत पोहचवण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात परंतु मराठी विज्ञान कादंबरी मध्ये असा प्रयत्न होताना दिसत नाही कारण मराठी विज्ञान कादंबरीकराचा प्रमुख उद्देश मुलत विज्ञानाची माहिती आणि वैचारिक दृष्ट्रीकोनाचा प्रसार करणे हा आहे.यासाठी लेखक स्वतचे वैज्ञानिक अनुभव आणि त्यावर कल्पिलेल्या विश्वात एक भूमिका स्वीकारतो ती भूमिका सर्वज्ञ स्वरुपात तृतीय पुरुषी अनेक वचनी सर्वनामाद्वारे निवेदन केली जाते.

मराठी विज्ञान कादंबरीचे कथानक हे विस्तारित असले तरी त्याचा वैज्ञानिक विश्वाचा आवाका लघुकथेशी मिळता जुळता आहे, समग्र वैज्ञानिक सत्य पटवून देण्यासाठी, लेखकांनी विज्ञान कादंबरीमध्ये वैज्ञानिक विश्वाचा आवाका एकसूत्रीपणातून निवेदन केला आहे. मराठी विज्ञान कादंबरी साहित्यात

ISSN : 2348-7143
March 2018

स्वत:ची परिभाषा नसल्याने बहुतांश कादंबरीकारांनी इंग्रजी भाषेतील सज्ञा, संकल्पना जशाच्या तशा मराठी भाषेत वापरल्या आहेत तसेच वर्णानात्मक कथन शैलीचा अवलंब करुन कादंबरीतील व्यक्तिरेखा मधील संवाद, संभाषण कथन साधले आहे. उदा- अरुण साधू ंच्या स्फोट या कादंबरीमध्ये डॉ.मं ुजे यांची व्यक्तिरेखा वर्णनात्मक निवेदन शैलीतून रेखाटली आहे.उदा- ``दुस-या दिवशी आपल्या कचेरीत गेल्याबरोबर त्यांनी आपल्या सहाय्यक वैज्ञानिकला बोलावुन सांगितलं, तुमच्या प्रयोगशाळेला पंधरा दिवसात नवा डायरेक्टर शोधायला हवा का? तुम्ही कोठे चालतात एकाएकी, मिळवली माझी स्वत:ची प्रयोगशाळा, आता तयार होत आली पण...पण...आपले बरेचसे प्रोजेक्स अजून ...ते तसेच पुढे चालू शकतात. काही अडचण आली तर तुम्ही मला कन्सल्ट करु शकता, आय हॅव मोअर इंपार्टट थिग्ज टु डू`` वरील संवादातून डॉ.मुंजेची आपल्या वैज्ञानिक कार्यावरील निष्ठा तसेच इंग्रजी वाक्य, शब्दाचा वापर करुन वैज्ञानिक वातावरण निर्माण केल्याचा प्रत्यय येतो, एकंदरीत आरुण साधुंनी मुंजे यांची व्यक्तिरेखा चित्रित करताना केवळ वर्णन पध्दतीचा वापर न करता संवाद किंवा संभाषण पध्दतीचा वापर क रून कादंबरीतील वैज्ञानिक वातावरण जिवंत ठेवले आहे.

मराठी विज्ञान कादंबरीच्या भाषेबद्दल विचार करताना वैज्ञानिक वातावरण जिवंत ठेवण्यासाठी आणि मराठी परिभाषा नसल्यामुळे आशयाच्या अनुषंगाने इंग्रजी भाषेचा अगदी सहजपणे आविष्कार केला आहे. मराठी विज्ञानवादी कादंबरीकरांनी विज्ञानविषयक जाणिवा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. केवळ मराठी भाषेचा अट्टाहास किंवा मराठी भाषेचे प्रतिशब्द वापरले आहेत. आस्वाद आकलन उपयोजन ही प्रक्रिय सुलभ होण्यावर भर दिला आहे. इंग्रजी परिभाषिक संज्ञाचा वापर करताना मराठी कादंबरीतील भाषिक मुल्य, साहित्यिक मुल्य,सांस्कतिक मुल्य जाणिवांना धोका पोहचू दिला नाही. विज्ञान कादंबरीकारांने कादंबरीच्या कथानकामध्ये व्यवहाराची भाषा वापरण्याचा प्रयत्न केला आहे. लॅबोरेटरी इ.प्रयोगशाळेसंबंधी इंग्रजी शब्दाचा वापर केला गेला. तसेच अवकाशात, भूगर्भ, कवायनमात इ. मराठी भाषेतील नवशब्दाची निर्मिती करुन मराठी भाषेच्या शब्दाचा वापर, विज्ञानाची भाषा किंवा समाज व्यावहाराची भाषा या सर्वाचे मिश्रण विज्ञान कादंबरीत पाहवयास मिळते, इंग्रजी संज्ञा किंवा परिभाषिक संज्ञेचा वापर मराठी भाषेत केला गेला यामुळे कादंबरीतील व्यक्तिचित्रणे परकी अथवा तुटक वाटत नाहीत, किंवा विज्ञानप्रवण संस्कृती अपरिचित परकी, तुटक किंवा अव्यवहार्य वाटत नाही मराठी विज्ञान कादंबरीमध्ये सामाजिक पार्श्वभुमी निर्माण व्हावयास हवी. मराठी रसिकाला विज्ञानाचा परिचय, ज्ञान किंवा विज्ञान साक्षर करण्यासाठी व वैज्ञानिक वातावरण जिवंत ठेवुन विज्ञान परिभाषेची किमान प्राथमिक स्वरुपाची माहिती मिळावी हा प्रयत्न विज्ञानवादी कादंबरीकारांनी केला आहे.

विज्ञान कादंबरीची भाषा गोष्टीरुप, चमत्कारिक, गूढ,रहस्यमयी असली तरी विज्ञान कादंबरीने विज्ञानाच्या माहितीचा अविष्कार साधला आहे, तसेच हा अविष्कार नैसर्गिक, वास्तवाभिमुख असल्याने हा भावनिक व्यवहार प्रबोधन करणारा आणि तंत्रज्ञानाचे सामाजिक मूल्य दर्शविणारा आहे. उदा- ``कॅ . अनिलने कानाचा इअरफोन काढत टेबलावर ठेवला, संगणकाची कॅमे-याला डेव्हलपरला आणि प्रिंटरला असलेली सर्व कनेक्शन्स त्यांनी होती तशीच जागच्या जागी सोडून दिली, टेबलाच्या ड्रॉवरमधुन जीपची चावी शोधली, जवळच त्याचे ओळखपत्र आणि ड्रायव्हिंग लायसन होते ते ही खिशात टाकले, चपला कशाबशा पायात सरकवल्या, आपल्या वातानुकूलित खोलीचा काचेचा दरवाजा आपल्या हाताने सोडून

ISSN : 2348-7143
March 2018

देत तो` निघाला, शर्टचा पुढील भाग खोचला मागचा पॅंटच्या बाहेर निघाला, पॅंटचा एक पाय वर दुमडलेला, केस विस्कटलेले डोळ्यावरचा चष्मा डोक्यावर ठेवलेला, शर्टची काही बटणे उघडीच अशा अवतारात तो चटकन जीपमध्ये बसला``.

या उता-यामध्ये कादंबरीकाराने भाषिक व्यवहार सर्मपकतेसाठी अनिलच्या जीवनशैलीचे वर्णन आशय संदर्भिक इंग्रजी शब्द, वैज्ञानिक संकल्पना वाचकाला सहज सोप्या, सवयीच्या वाटतात अशा शब्दात केले आहे`, तसेच आधुनिक यांत्रिकीकरणाने प्रभावीत झालेले संघर्षमय व साहसी जीवन प्रवाह चित्रित करताना विज्ञानवादी संकल्पनाचा वापर केला आहे उदा- इअरफोन कानाशी लावलेला, संगणकाची कॅमे-याला डेव्हलपरला आणि प्रिंटरला असलेली कनेक्शन्स, टेबलाचा ड्रॉवर इ. इग्रंजी शब्दाचा विशिष्ठ संर्दभासह बोली भाषेप्रमाणे सहज वापर केला आहे. अनिलच्या जीवनशैलीचे वर्णन अपारंपरिक राहनीमान, वैज्ञानिक जीवन संदर्भ संशोधक व्यक्तिमत्वाची ओळख इ. त्ून लेखकांनी सामाजिक जाणिव निर्माण केली आहे. कादंबरीतील प्रसंगाचे वातावरण सहज भाषेत केल्याने मोकळे,सैल झाले आहे. एकंदरीत मराठी विज्ञान कादंबरीमध्ये भाषेच्या सहय्याने विज्ञान संस्कृतीची वाचकाला ओळख करुन लेखक वाचक यांचे संदेशन घडवले आहे.

मराठी विज्ञान कादंबरी मध्ये इंग्रजी परिभाषा, वैज्ञानिक संज्ञा, संकल्पनाचा वापर केला गेला त्याचप्रमाणे भाव भावना, विचार इ. बद्दल प्रतिकांचा वापरही केला आहे. प्रतिक म्हणजे कथेला अचुकता यावी यासाठीची भौतिकरुपे होय. निरंजन घाटे यांनी इ.स.१९८९ मध्ये पाकिस्तानी अणुबॉंबवरील स्फोट कादंबरीमध्ये आणि ध्रुव या कादंबरीमध्ये पौराणिक कथेतील उत्तानप्रद राजाच्या मुलाने जिद्दीनं आढळपद मिळवलं, या पार्श्वभूमीवर वरील कादंबरीमध्ये अणुभट्टी, ध्रुव ही प्रतिक आधिक परिणामकारक ठरतात तसेच सुचितार्थ असणा-या चेतन व्यक्तिरेखा गुप्तहेर न राहता अणुबॉंब सारख्या विध्वसंक वैज्ञानिक शोधा बद्दलची धडपड सांगतात. तसेच लक्ष्मण लोंढे व माधुरी शानभाग यांच्या कथामध्ये येणारे महाभारतातील, पुराणातील संदर्भ, पात्रे, कथामधील नीतीतत्व आहे.

मराठी विज्ञान कादंबरीमध्ये केवळ विज्ञानाच्या माहितीचा प्रसार करणे हा हेतू जरी असला तरी कादंबरीच्या आशय, कथानकामध्ये सौदंर्य मुल्य सरळ सोप्या भाषेतुन वाचकापर्यंत पोहचवले आहे. कादंबरीमध्ये साहित्यमूल्य,साहित्यविषयक जाणिवा निर्माण करण्यासाठी प्रतिकांचा वापर केल गेला मराठी रसिकांच्या अभिरुचीचा मनोवृत्तीचा अंदाज घेऊन पौराणिक, ऐतिहासिक किंवा पंचतंत्रातील कथा, व्यक्तिरेखा, यांचा प्रतिकात्मक वापर आधिक प्रमाणात करण्याचा प्रयत्न केला गेला. मराठी विज्ञान कादंबरीकारांनी विज्ञानाचा विषय केवळ मराठी विज्ञान साहित्याची परिभाषा निर्माण करुन आवश्यकतेनुसार, संदर्भानुसार विज्ञानशैली, संज्ञा, चिन्हे, इ.ची ओळख होण्याइतपत शास्त्रीय शब्दांचा वापर केला आहे. तसेच आशया बरोबरच,कलामूल्याबरोबरच जीवन मुल्यांचाही विचार केला आहे. विज्ञान कादंबरीतील सामाजिक आशय आविष्कृत करताना भाषेचा कलात्मकतेने वापर केला आहे. तसेच समाजातील सामाजिक रुढी, संकेत, परंपरा इ.चा विचार करुन कादंबरीचा अशय भाषिक माध्यमातुन रसिकापर्यंत पोहचला आहे. संदर्भ आशयानुसार विज्ञान कादंबरीमध्ये महाभारत पुराण, ऐतिहासिक संदर्भानुसार भाषेचा अविष्कार केला आहे. आणि विज्ञानवादी मराठी कादंबरीने मराठी कादंबरी वाडमयाचे दालन समृध्द केले आहे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

निष्कर्ष :

१. मराठी विज्ञान कादंबरीने विज्ञानातील कल्पितजगाविषयीच्या कथानकाला मराठी वाडमयात आणले, तसेच प्रत्येक विज्ञान कल्पनेचा संबंध रसिक,मानव आणि समाजव्यावहाराशी जोडला.

२. विज्ञानवादी कादंबरीने वैज्ञानिक वास्तवातील मर्यादा ओलांडून निसर्ग नियमावर मात करुन मानवी जीवनाच्या शारीरीक, सामाजिक, भौतिक गरजापेक्षा वैज्ञानिक संशोधनातील आस्था जतन करण्यासाठी यांत्रिकीकरणामुळे निर्माण होणा-या परिस्थितीतील आवश्यक समस्यावर लक्ष केद्रिंत केले आहे.

३. मराठी विज्ञान कादंबरीतील निवेदन व निवेदक एक पात्री असो किंवा तृतीय पुरुषी सर्वनामातील असो, एकंदरीत कादंबरीच्या आशयातून विज्ञानविश्वाच्या अनुभवाचा उलगडा करणारा आहे.

४. मराठी विज्ञानवादी कादंबरीकारांचा हेतू विज्ञानाची माहिती मुलत: देऊन वैज्ञानिक दृष्टीके ानाचा प्रसार करणे हा असून त्यासाठी लेखक स्वतचे वैज्ञानिक अनुभव आणि त्यावर कल्पिलेल्या विश्वात एक भुमिका स्वीकारतो ती भूमिका सर्वज्ञ स्वरुपात तृतीयपुरुषी सर्वनामाद्वारे कथन केली जाते.

५. मराठी विज्ञान कादंबरीने सर्वसामान्यपणे वर्णनात्मक कथन पध्दतीची निवड केली आहे. मराठी विज्ञान साहित्याची परिभाषा परिपूर्ण नसल्याने इंग्रजी संज्ञा, संकल्पना, वैज्ञानिक प्रतिके, रुपे, शब्द जसेच्या तसे मराठी भाषेत मांडणी करुन कथन संहिता साकारली आहे.

६. वैज्ञानिक जगताच्या स्वरुपाची ओळख मराठी रसिकांना करुन देण्यासाठी, समर्पक, स्वभाविक वाचकाला सोपे सवयी चे वाटणारे, दैनंदिन वापरातील इंग्रजी शब्द, आशय संदर्भाने, आधुनिक यं ात्रिकीकरणाने प्रभावित झालेले संघर्षमय, साहसी जीवन मराठी विज्ञान कादंबरीने चित्रित केले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. रविंद्र ठाकुर``मराठी कादंबरी : समाजशास्त्रीय समीक्षा
२. निरंजन घाटे- विज्ञान साहित्यविश्व,अभिनुजा प्रकाशन पुणे,२००१
३. जयंत नारळीकर- विज्ञान साहित्य सभा शरणकुमार लिबोळे संपा.
४. मराठी वाड्मयातील नवे प्रवाह मधुराज पब्लिकेशन्स,पुणे १९९३
५. प्रा.रा.ग.जाधव-भाषा व साहित्य संशोधन महाराष्ट्र,औरंगाबाद १९८९
६. आरुण साधु - स्फोट (कादंबरी)
७. निरंजन घाटे - अनुभट्टी , ध्रुव (कादंबरी) अभिनुजा प्रकाशन,पुणे १९८९
८. लक्ष्मण लोंढे - जागतिक विज्ञान साहित्य उद्गम आणि विकास, मराठी विज्ञान साहित्य, संपा.म.सु पगारे,प्रशांत पब्लिकेशन्स,पुणे २००४

ISSN : 2348-7143
March 2018

लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती

डॉ. महालक्ष्मी मोराळे
अप्पासाहेब जेधे महाविद्यालय, पुणे

प्रास्ताविक

लोकसाहित्याची निर्मिती प्राचीन काळापासून झालेली आहे. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जागतिक पातळीवर लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला सुरुवात झाली. अल्पावधीत लोकसाहित्याच्या संकलनाला, संशोधनाला चालना मिळाली. अनेक संशोधकांनी, संकलकांनी परिश्रमपूर्वक अभ्यास करून विविध प्रकारचे लोकसाहित्य उपलब्ध करून दिले. त्यामुळे लोकसाहित्याला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, इतिहास, भूगोल इत्यादी विविध दृष्टिकोनातून लोकसाहित्याची मांडणी करण्यात आली. आजही विद्यापीठ पातळीवर, राज्यपातळीवर, राष्ट्रीयपातळीवर आणि जागतिक पातळीवर लोकसाहित्याचे महत्त्व अबाधित राहिलेले आहे. लोकसाहित्याच्या संदर्भात जगातील सर्व भाषांत प्रकाशित झालेली ग्रंथसंपदा अभ्यासकंना उपलब्ध झालेली आहे. मराठी लोकसाहित्याचा अभ्यासही मोठया प्रमाणात झालेला आहे. अनेक अभ्यासकांनी लोकसाहित्याच्या अभ्यासासाठी स्वत:ला झोकून दिले. विशेषत: वि.का.राजवाडे, दुर्गा भागवत, नांदापूरकर, रा.चिं.ढेरे, सानेगुरुजी, सरोजिनी बाबर, प्रभाकर मांडे, गंगाधर मोरजे इत्यादींचा यासंदर्भात आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. लोकसाहित्याला वाहिलेल्या काही नियतकालिकांचेही कार्य नोंद घेण्यासारखे आहे. या अभ्यासकांनी विविध पद्धतींनी व विविध दृष्टिकोनातून लोकसाहित्याचे अनेक संप्रदाय उदयाला आले. लोकसाहित्याचे वर्गीकरणही करण्यात आले. लोकसाहित्याच्या शास्त्रीय अभ्यासाची परंपरा गेल्या अडीचशे वर्षात निर्माण झाली आहे. लोकसाहित्याचा अभ्यास करताना लोककलांचे महत्त्वही विचारात घेण्यात आले आहे. त्यासाठी लोकसाहित्य आणि लोककला यासंदर्भात कार्य करणाऱ्या अनेक संस्था उदयाला आल्या. शासकीय प्रयत्नही महत्त्वाचे ठरले. महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत लोकसाहित्य आणि लोककलांचा विचार महत्त्वाचा असल्याचेही सिद्ध झाले. लोकसाहित्याच्या अभ्यासामुळे, संशोधन संकलनामुळे महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन क्षेत्राला प्रेरणादायी दिशा मिळाली. लोकसाहित्याच्या आणि लोककलांच्या अभ्यासाचे प्रारंभीचे प्रयत्न स्फूट स्वरूपाचे असले तरी ते महत्त्वाचे होते त्यातूनच महाष्ट्रातील लोकसाहित्याच्या अभ्यासाची पूर्वतयारी झाली. महाराष्ट्रातील अनेक कलावंतांनीही लोकसाहित्यातील विविध कलाप्रकारांचे सादरीकरण करून लोकसाहित्याकडे पाहण्याची नवी दृष्टी दिली. यामुळेच या

शोधनिबंधात लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती यांच्यातील परस्पर संबंधांचा संक्षेपाने विचार करण्यात येत आहे.

लोकसंस्कृती

'लोकसंस्कृती' हा सामासिक शब्द आहे. या सामासिक शब्दामध्ये 'लोक' आणि 'संस्कृती' अशी दोन पदे आहेत. पैकी 'लोक' या शब्दाचा अर्थ लोकसाहित्याचे अभ्यासक शरद व्यवहारे यांनी 'लोकसंस्कृतीचा अंत:प्रवाह' या पुस्तकामध्ये प्रारंभीच स्पष्ट केला आहे. 'लोक' हा व्यापक अर्थाचा शब्द असल्याचे त्यांनी 'लोकसंस्कृतीची जडणघडण' या पहिल्या प्रकरणामध्ये केलेला आहे. लोकसंस्कृतीतील 'लोकां'ना वेदपूर्वकाळापासूनची असलेली परंपराही त्यांनी साधार स्पष्ट केली आहे. त्यांच्या मते आर्यांच्या आगमनाने 'लोकां'ना विशेष अर्थ प्राप्त झाला. आर्यांच्या दृष्टीने 'आर्येतर' लोक ठरले. आर्यांच्या संस्कृतीपेक्षा, जीवनशैलीपेक्षा आर्येतरांची संस्कृती, जीवनशैली वेगळी होती. ती निसर्गाशी नाते जोडणारी होती. काही अभ्यासक त्यांना असंस्कृत, मागासलेले यादृष्टीने आदिमलोक असे म्हणतात. परंतु आदिमानव ही एक संस्कृती होती. ती प्राकृतिक स्वरूपाची होती. त्यामुळे त्यांना असंस्कृत म्हणणे उचित नाही असे शरद व्यवहारे म्हणतात. परंपरेने चालत आलेले जीवन जगणारे, निसर्गाच्या सहवासात वावरणारे, प्राकृतिक जीवनात आनंद मानणारे, अकृत्रिमतेचा स्वीकार करणारे लोक म्हणजे 'लोसंस्कृतीतील लोक' असे त्यांचे मत त्यांनी प्रतिपादन केले आहे. एकंदरीत परंपरेने चालत आलेले जीवन जगणारा लोकसमूह म्हणजे लोक आणि लोकसंस्कृती म्हणजे या लोकांची निर्मिती. म्हणजेच परंपरिक जीवनपद्धती. ती निसर्गाला अधिक जवळची असते. पारंपरिक लोकजीवनशैली म्हणजेच लोकसंस्कृती होय. ही लोकसंस्कृती प्राकृतिक स्वरूपाची असते व त्याच अंगाने ती विकसित झालेली असते. अन्य संस्कृतीच्या संपर्कात येऊनही आपले मूळ स्वरूप कायम ठेवते.

लोकसंस्कृतीचा विकास धर्मपरंपरांतून झालेला आहे. त्यामुळे लोकजीवनात देवदेवता, त्यांचे उपासक, त्यांच्या उपासना पद्धती, त्यांच्या धर्मकल्पना, लोकधारणा, लोकाचार यांना महत्त्व प्राप्त झाले.

लोकांच्या दैवतविषयक धारणा

लोकांच्या दैवतविषयक संकल्पना त्यांच्या जगण्यातून आकारित होतात. दैवतविषयक संकल्पना व धारणा हा लोकसंस्कृतीचा अविभाज्य घटक असतो. त्यांच्या दैवतविषयक संकल्पनांतून पूजारूप प्रतिके निर्माण झालेली असतात. त्यांना त्यांच्या जीवनात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असते. भारतीय संस्कृतीची निर्मिती आणि वाटचाल दैवतविषयक संकल्पनांतूनच झालेली आहे. तिचा विकास धर्मांच्या अंगाने झालेला आहे. भारतीय संस्कृतीतील दैवतांना हजारो

वर्षांचा इतिहास आहे. आदिम काळापासून आजपर्यंतचा या दैवतांचा प्रवास आहे. काळानुसार वेगवेगळ्या संस्कृतीतील दैवतांशी लोकांना संघर्ष करावा लागला आहे. लोकसंस्कृतीतील दैवतांशी संपर्क घडवून त्यातून आदानप्रदान घडले व दैवतांच्या संख्येत भर पडत राहिली.

आदिमांची दैवत संकल्पना

आदिम काळात मानवाचा निसर्गाशी अधिक संबंध आला. उदरनिर्वाहासाठी त्यांना निसर्गाशी झगडावे लागले. ऊन, पाऊस, वारा, काळोख, हिंस्त्र पशू इत्यादींना सामोरे जावे लागले. त्यांनी निसर्गाशी सातत्याने येणाऱ्या संपर्कामुळे नैसर्गिक अनेक घटनांचा, निसर्गतत्त्वाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. आकाशात नियमितपणे उगवणारा सूर्य, त्यामुळे प्रकाशमान होणारे विश्व, सूर्य मावळताना पडणारा काळोख, आकाशात चमकणारे तारे, जमा होणारे ढग, त्यातून कोसळणारा पाऊस, सृष्टीला प्राप्त होणारे चैतन्य, वाढणारे वृक्ष, वाहणाऱ्या नद्या, पशू, पक्षी, प्राणी यांची उत्पत्ती, त्यांचे विविध गुणधर्म इत्यादी मागे कोणीतरी दैवी, अद्‌भुत शक्ती असली पाहिजे असे त्यांना वाटले व त्यातूनच त्यांच्या दैवतविषयक संकल्पना उगम पावल्या. निसर्गातल्या या शक्तींचा, चैतन्याचा शोध घेण्याचा आदिमांनी प्रयत्न केला. त्यातून त्यांना जे ज्ञान प्राप्त झाले त्या ज्ञानाचा आविष्कार म्हणजे त्यांच्या दैवतविषयक संकल्पना.

निसर्गातील सुष्ट व दुष्ट शक्तींचा त्यांना प्रत्यय आला. उपयुक्त व अनुपयुक्त, विधायक व विघातक कोणते याचे ज्ञान त्यांनी आत्मसात केले आणि सुष्ट शक्तीमध्ये त्यांनी सूर्य, पर्वत, भूमी, जल, वृक्ष व काही प्राणी यांचा समावेश केला व त्यांना वंदनीय मानले. त्यांना पूजारूप दिले. त्यातून त्यांची दैवत कल्पना मूर्त रूपात साकारली. त्याच्या जगण्याला त्यातून निसर्गाची एक लय लाभली व त्यातून त्यांची संस्कृती साकारली. ही लय म्हणजेच त्यांचा धर्म असे शरद व्यवहारे म्हणतात. आदिमांची जगण्याची ही रीत म्हणजेच लोकसंस्कृती.

यक्षकुळातील देवदेवतांची संकल्पना हा त्यांचा आणखी एक विशेष. यक्षकुळातील देवांमध्ये सुष्ट व दुष्ट या दोन्ही शक्ती असाव्यात असा त्यांचा विश्वास होता. दुष्ट शक्तीपासून रक्षण व्हावे यासाठी सुष्ट शक्तीस प्राप्त करून जीवन सुखी व्हावे यासाठी त्यांनी उपासना सुरू केली. दुष्ट शक्तींना शांत करण्याचे काही खास प्रकार आजही प्रचलित आहेत. यक्षकुळातील देवतांना त्यांनी वृक्ष, डोंगर, नदी, तलाव, डोह, विहीर, अवघड शिळा, उघडी वास्तू, मोकळे मैदान, लोकसमूहाच्या वस्तीजवळच्या जागा येथे वास्तव्यासाठी दिल्या व त्यांची पूजारूप प्रतिके निर्माण केली. त्यामुळे दैवतांच्या संख्येत वाढ झाली.

निसर्गावर मात करण्यासाठी निसर्गातील या शक्तींना त्यांनी दैवतरूप दिले आणि त्यांची उपासना केली. आजतागायत काही प्रमाणात ती टिकून राहिलेली आहे. आजची ग्रामदैवते व आदिमांची दैवते यांत साधर्म्य असल्याचेही जाणवते. उदा. पिंपळाच्या सहवासात राहणारा मुंजा,

ISSN : 2348-7143
March 2018

नदी, तलाव, विहीर, बारव, डोह यांच्याजवळ वास्तव्यास असणाऱ्या अप्सरा. गावच्या शिवेवरची मरिआई, गावाचे रक्षण करणारा म्हसोबा इत्यादी दैवते प्राचीन काळातील यक्ष यक्षणीच होय. या दैवतांचा कोप झाल्यास जीवनात संकटे, दु:खे येतात, रोगराई येते असा आजही लोकांचा विश्वास आहे. यज्ञोपासनेत पुष्प, वाद्य व बळी या पूजाविधीस आजही महत्त्व टिकून आहे. एकंदरीत यज्ञोपासनेतूनच ग्रामदैवते, लोकदैवते आपले मूळ रूप कायम ठेवून लोकदैवतांच्या विश्वात सामील झाली.

यज्ञोपासनेची पद्धतीही हिंसक, उग्र, भयप्रद अशाप्रकारची निर्माण झाली. पूजाविधीप्रसंगी विशिष्ट तालवाद्ये, विशिष्ट तालात, लयीत तीव्रतेने वाजविली की भारलेल्या वातावरणात उपासकांच्या अंगात येते. याचा अर्थ यक्षदेवाने त्यांच्या अंगात संचार केला व त्याच्या मुखातून तोच बोलतो असा लोकांचा विश्वास निर्माण झाला. यातूनच लोकमानसात भगताला महत्त्व प्राप्त झाले. लोक त्याच्यापुढे आपली गाऱ्हाणी मांडतात. देव व लोक यातील दुवा म्हणजे भगत. त्यांची परंपरा आजही टिकून आहे. उदा. देवीचा भगत गोंधळी, खंडोबाचा भगत वाघ्या–मुरळी, मरीआईचा भगत पोतराज इत्यादी भगतांच्या संस्थांचा प्रभाव आजही लोकमानसावर आहे. उपास्य दैवतांची उपासना करणे, लोकांना दैवतांच्या उपासना विधीत सहकार्य करणे, लोकांची गाऱ्हाणी उपास्य दैवतापुढे मांडणे इत्यादी धार्मिक कार्य भगत करतात.

यक्षदेवाचे प्राचीन रूप आजही ग्रामदेवतेला शेदूर लावण्याच्या स्वरूपात दिसते. यक्षदेवाचा पूजाविधी वाद्यांच्या संगतीत संपन्न होत असे. बळी देणे ही यज्ञोपासनेतील एक महत्त्वाची प्रथा आजही टिकून आहे. एकंदरीत आदिमाच्या जीवनात असलेला लोकविश्वास व ग्रामदेवतांविषयी आजच्या पारंपरिक लोकजीवनातील लोकविश्वास यात बरेच साधर्म्य आढळते. लोकसंस्कृतीमुळे लोकसाहित्याचा अभ्यास करणे सुलभ होते. लाकगीते, लोककथा, लोकनृत्ये, धार्मिक विधी, सण समारंभ, व्रतवैकल्ये जाणून घेण्यासाठी लोकसंस्कृती समजून घ्यावी लागते. ग्रामदैवते आणि त्यांचे विधी लोकसंस्कृतीचा गाभा आहेत. एखाद्या लोगीतात वा लोककथेत एखाद्या विधीचे विशिष्ट पद्धतीने वर्णन येते. ते जाणून घेण्यासाठी आपणास लोकसंस्कृतीकडे आणि ग्रामदैवताकडे जावे लागते. उदा. खंडोबाचा वाघ्या जागरण–गोंधळप्रसंगी ताटात किंवा पातेल्यात तोंड घालून पाणी पितो. याचे कारण लोकसंस्कृतीमध्येच सापडते. भैरोबाच्या देवळात त्रिशूळ का असतो?, पोतराज वेगवेगळ्या रंगाच्या चिंध्या कमरेला बांधून स्त्रीवेश का धारण करतो? व मरीआईचा गाडा घेऊन गावात का जातो इत्यादी प्रश्नांची उत्तरे लोकसंस्कृतीमध्ये मिळतात. यासंदर्भात डॉ. द.ता.भोसले यांनी 'लोकसंस्कृती: स्वरूप व विवेचन' या पुस्तकामध्ये सोदाहरण स्पष्ट केले आहे. जसे खंडोबाला कुत्रा प्रिय. त्यासच वाघ्या म्हणतात. खंडोबाचा

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

वाघ्या हा कुत्र्याचा प्रतिनिधी म्हणून जागरण गोंधळ प्रसंगी देवाच्या त्या कुत्र्याप्रमाणे पाणी पिण्याची कृती करतो. त्यांचे हे विवेचन सयुक्तिक वाटते.

मराठी लोकसंस्कृतीच्या जडणघडणीत, विकासामध्ये आणि लोकसंस्कृतीचा प्रवाह अधिक विशाल बनविण्यामध्ये पौराणिक काळातील वाड्.मयाचे योगदान महत्त्वाचे आहे. पुराणातील अनेक देवदेवतांची नावे आदिम संस्कृतीशी, लोकसंस्कृतीशी नाते दर्शवितात. या देवदेवता आर्य भारतात येण्यापूर्वीपासून लोकजीवनात प्रचलित होत्या. आजही लोकसंस्कृतीत त्यांना महत्त्व आहे. लोकमानसावरील त्यांचा प्रभाव अद्यापि टिकून आहे. लोकमानसातील देवदेवताविषयक श्रद्धा आजही अधिक दृढमूल असल्याचे जाणते. देवदेवतांची संख्याही विपुल आहे. देवदेवतांच्या विविध उपासना पद्धती, पूजाअर्चा यांचे महत्त्व आजही टिकून आहे. त्यामुळे मराठी लोकसंस्कृती अधिकाधिक विकसित होत राहिली आहे.

आज मराठी लोकजीवनातील श्रद्धास्थाने असलेल्या अनेक लोकदेवतांची निर्मिती हजारो वर्षापूर्वी या आदिम जीवनात झालेली आहे. काळानुसार बदलत्या जीवनप्रवाहानुसार थोडाफार बदल जाणवत असला तरी मूळ विशेष अद्याप टिकून आहे. या देवदेवतांचे अस्तित्व आजही लोकजीवनात कायम राहिले आहे. लोकांच्या श्रद्धा, विश्वास, लोकांच्या मनातील भीती, आपलेपण, त्यांच्या उपासना पद्धती, त्यांचे सणवार, उत्सव, नवस सायास, पूजाअर्चा, व्रतवैकल्ये, लोकदेवतांचे उपासक, उपासनेतील त्यांचे कलाविष्कार, त्यांची पारंपरिकता इत्यादीतून मराठी लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते.

लोकदैवते आणि लोकसंस्कृती यांच्यात अतूट नाते आहे. लोकदैवतांवरील श्रद्धेमुळे जीवन जगताना त्यांना मानसिक पाठबळ लाभते. लोकदैवतांमध्ये विविधता आहे. या लोकदैवतांना विविध आकार, स्वरूप लोकांनीच आपल्या अनुभूतीतून प्राप्त करून दिले आहे. लोकदैवतांचे वास्तव्य जळी, स्थळी, काष्ठी, पाषाणी, यत्र, तत्र, सर्वत्र आहे. नदी, तलाव, ओढा, डोह, बारव, डोंगर, डोंगरकपारी, टेकडी, माळरान, शेतांचे बांध, गावाची शीव, मोकळ्या जागा, वृक्ष इत्यादी ठिकाणी लोकदैवतांचे वास्तव्य असल्याची श्रद्धा आजही लोकमानसात आहे. लोकश्रद्धेतून या पूजारूप प्रतिकांची विधिवत पूजा केली जाते. उत्सव साजरे केले जातात. या लोकदैवतांमध्ये भैरवनाथ, बिरोबा, म्हसोबा, चेडोबा, मुंजाबा, खंडोबा, भूतनाथ इत्यादी पुरुषदेवतांचा आणि मरिआई, सटवाई, काळूबाई, आसरा इत्यादी स्त्री देवतांचा समावेश आहे. याशिवाय स्थानिक परिसरातील लोकांनी आपापल्या गरजेनुसार, आवडीनुसार, अनुभूतीनुसार अनेक काल्पनिक देवतांची निर्मिती करून त्यांची उपासना करण्याची पद्धती रूढ केलेली आहे. या लोकदैवतांला लोकसंस्कृतीमध्ये अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असल्याचे जाणते. ही लोकदैवते लोकजीवनाचा अविभाज्य घटक आहेत. लोकदैवतांच्या उपासना विधीतून त्यांच्या अंत:करणातील

ISSN : 2348-7143
March 2018

भावभावनांचे प्रकटीकरण होते. काळानुसार काही संकल्पना बदलल्या आहेत. तसेच देवदेवतांविषयीची कर्मे आणि मानवाची बुद्धिमत्ता, कल्पकता यांच्या मिश्रणातून भिन्न भिन्न प्रदेशातून भिन्नभिन्न नावांनी ग्रामदेवता निर्माण झाल्या. उदा. यमाई, रेणुका, यल्लाम्मा, चामुंडी, सातेरी, मातंगी इत्यादी देवतांचे रूप एक असले तरी त्यांची नावे प्रदेशानुसार भिन्न राहिली. त्यांच्या कर्मकांडात फरक पडला. काही देवतांना कुलदेवता म्हणून देवघरात स्थान मिळाले. उदा. खंडोबा हा मूळचा द्रविडांचा परिवार देवतांपैकी देव. परंतु आज ब्राम्हणांपासून धनगरांपर्यंत सर्वांची कुलदेवता म्हणून मान्यता पावला आहे. ज्योतिबा, रवळनाथ, बहिरोबा ह्या दुय्यम दर्जाच्या ग्रामदेवता. पंढरपूरचा विठोबा ही देखील पूर्वी गवळी मंडळींची ग्रामदेवता होती असे काही अभ्यासकांचे मत आहे. या ग्रामदेवतेचे पुढेपुढे उन्नयन होऊन अनेकांनी त्याचा स्वीकार केला व आता साऱ्या महाराष्ट्राची विठाई माउली बनली.

ग्रामदेवतांची रूपे सौम्य आणि उग्र अशी दोन प्रकारची आहेत. ती कोपली की उग्र रूप धारण करतात. महामारी, ताप, उलटया जुलाब, पिकांवर कीड पडणे इत्यादी अशी लोकांची धारणा बनली. त्यांचा कोप होऊ नये म्हणून पूजा करणे, वार्षिक जत्रा भरविणे, नवसाचा बळी देणे इत्यादी उपचार सुरू झाले. आदिमकाळात ग्रामदेवतेला नरबळी देण्याची चाल होती. पुढे तिच्यात बदल झाला. पशुबळीमध्ये तिचे रूपांतर झाले. त्यातूनच पुढे नरबळीच्या मुंडक्याचे प्रतीक म्हणून पाच नाळांचे तोरण देवीला अर्पण केले जाते. खेडयातल्या यात्रेवेळी पाच नारळांचे तोरण बांधण्याची प्रथा आजही आहे.

येथवर संक्षेपाने नमूद केले असता असे निदर्शनास येते की, मानवी जीवनात कलामूल्ये आणि जीवनमूल्ये या दोहोंनाही अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. लोकसाहित्याच्या अभ्यासातून जाणवलेलली कलामूल्ये, जीवनमूल्ये एकूणच मानवी जीवनाला प्रोत्साहन देणारी आणि प्रेरणादायी ठरलेली आहेत. मानवी जीवनात शाश्वत स्वरूपाचा आनंद निर्माण करणारी नवनिर्मिती लोकवाड्.मयातून साधलेली जाणवते. त्याचबरोबर मानवी जीवनाचा अर्थ विशद करणारी, मानवी जीवनाला सुयोग्य दिशा देणारी ही नवनिर्मिती म्हणजे अक्षरवाड्.मय आहे.

एकूणच लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे क्षेत्र अत्यंत व्यापक आहे. लोकवाड्.मयाचा—लोकसाहित्याचा आदिम काळापासून निर्माण झालेला हा चैतन्यदायी प्रवाह अनेकांना विविध दृष्टीकोनातून आकर्षित करणारा, प्रेरणा देणारा आहे. लोकसाहित्याचे वेगळेपण आणि महत्त्व लक्षात घेऊन अलिकडच्या काळात शासनपातळीवर आणि विविध सामाजिक संस्थांच्या माध्यमातून सातत्याने अभ्यासकांना प्रोत्साहन दिले जात आहे.

एकविसाव्या शतकामध्ये आज जागतिक पातळीवर लोकसाहित्याचे महत्त्व अबाधित राहिलेले आहे. मानवी जीवनात कलेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. कोणत्याही कलेच्या

माध्यमातून श्रेष्ठ प्रतीची आनंदनिर्मिती साधली जाते. वर्तमान वास्तवाच्या पार्श्वभूमीवर बोधामृत आणि अलौकिक आनंद देणाऱ्या लोकसाहित्याच्या आणि लोककलांच्या अभ्यासाची नितांत गरज आहे असे वाटते.

संदर्भ:

•जोशी महादेवशास्त्री (सं.), भारतीय संस्कृतिकोश, खंड दुसरा.
•मांडे प्रभाकर, लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९७.
•मोरजे गंगाधर, लोकसाहित्य: एक स्वतंत्र अभ्यासक्षेत्र, दास्ताने रामचंद्र आणि कं. पुणे, दुसरी आवृत्ती १९९३.
•भागवत दुर्गा, लोकसाहित्याची रूपरेषा, वरदा बुक्स, पुणे, दुसरी आवृत्ती १९७७.
•वरखेडे र. ना., संपादक, लोकसाहित्य व लोकपरंपरा, विद्यावल्लभ प्रकाशन, धुळे १९९३.

ग्राम संस्कृतीचे बदलते वास्तव: पिंडपात

डॉ. पंकज वानखडे
मराठी विभाग प्रमुख,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
किरणनगर, अमरावती.
९८९०२४९८०९
pankajswankhede@gmail.com

प्रस्तावना:-

भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये जागतिकीकरणाचा प्रभाव हा प्रत्येक क्षेत्रामध्येच पडल्याचे जाणवते. ग्रामीण साहित्याच्या संदर्भात विचार केल्यास आज खेडे बदलते आहे. वाढत्या शहरीकरणामुळे खेड्यांना ओहोटी लागली आहे. वास्तव असणारे ग्राम जीवन हे अनेक समस्यांनी ग्रासले आहे. शेती आणि शेतीशी संबंधित इतर घटक, तेथील जनजीवन, संस्कृती, व्यवसाय इत्यादी संदर्भातील संघर्ष आज साहित्याचा विषय बनून पुढे येत आहे. असे होत असतांनाच जुन्या आठवणींना उजाळादेत, नव्या समस्येला सामोरी जाणारा सामान्य माणूस, त्याचे जगण्याचे प्रश्न, वेदना या सर्व गोष्टी आज ग्रामीण साहित्यामध्ये अंतर्भूत झाल्याचे दिसतात. शेतकऱ्यांच्या जगण्यातील वास्तव टीपणारा तसेच ग्राम संस्कृतीचा वास्तवदर्शी आलेख टिपणारा पिंडपात हा प्रातिनिधीक काव्य संग्रह आहे.

नव्या जाणिवा, नव्या प्रतिमा, नव्या वास्तवासह साकारलेला डॉ. सुखदेव ढाणके यांचा पिंडपात हा कवितासंग्रह ग्राम संस्कृतीचे बदलते वास्तव टिपणारा कवितासंग्रह आहे.

आम्ही ज्या देशामध्ये राहतो त्याला कृषिप्रधान देश असे संबोधण्यात येते. महात्मा गांधीनी खेड्याकडे चला, खेड्यांचा विकास करा अशा पद्धतीचे आवाहन लोकांना वेळोवेळी केले ग्रामीण संस्कृतीवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव जाणवत असला तरीही ती कृषि संस्कृती आहे, ग्राम संस्कृती ही कृषिनिष्ठ जाणिवांवरच अवलंबलेली असते.

"महाराष्ट्राची ग्रामीण संस्कृती हा भारतीय संस्कृतीचाच एक उभा छेद आहे. या संस्कृतीविषयी सतत असे बोलले जाते की, भारतीय संस्कृती ही विविधतेत एकता साधणारी संस्कृती आहे, ती संस्कृती प्रामुख्याने ग्रामसंस्कृती आहे. ती शेतीप्रधान संस्कृती आहे"[१] याच जाणिवेने या ग्राम संस्कृतीच्या बदलत्या वास्तवाचा नेमकेपणाने वेध घेण्याचा प्रामणिक प्रयत्न डॉ. सुखदेव ढाणके यांनी पिंडपात या कवितासंग्रहामधून केलेला दिसतो.

'पिंडपात' मधील सर्वच कविता कृषिनिष्ठ जाणिवांशी संबोधित आहे. त्यामध्ये शेतकऱ्याचे दु:ख, वेदना, संघर्ष, आत्महत्या, त्यांचे सामाजिक प्रश्न, दुष्काळ, प्रतिष्ठा याचबरोबर ग्रामीण स्त्रीचा असली चेहरा, तीचा संघर्ष, व्यथा, वेदना बदलत्या काळातील आव्हाने इत्यादी कवितांमधून ग्रामसंस्कृती प्रकर्षाने

नजरेत भरते. म्हणूनच पिंडपात हा कृषिनिष्ठ जाणिवांचे, तसेच ग्रामसंस्कृतीचे संचीत जपणारा महत्वपूर्ण काव्यंसंग्रह आहे.

कृषिनिष्ठ जाणिवा:-

डॉ. सुखदेव ढाणके यांच्या पिंडपातमधील जवळ-जवळ सर्वच कविता कृषिनिष्ठ जाणिवेशी संबंधित आहे. या काव्यसंग्रहाच्या सुरुवातीलाच गेली दिगंतरा सुगी ही कविता आली आहे. पावसाअभावी पडलेल्या दुष्काळाचे वास्तवदर्शी चित्र रेखाटतांना कवि म्हणतात,

''झाले आभाळ सावत्र
शाप शिवाराने दिला
कूस गव्हाणीची वांझ
साप दावणीचा झाला''[२]

शेतकऱ्यांच्या जगण्यातील वास्तव टिपणारी ही कविता या कवितेमध्ये आभाळ म्हणजे बाप व धरती म्हणजे माय असे साधारणत: आपण म्हणतो. आभाळाचा सावत्रपणा तसेच वांझ असलेली गव्हाणीची कूस म्हणजे जनावरांना चारा नाही सापासरखी भासणारी दावण येथे केवळ माणसाचेच नाही तर जनावरांचेही जगणे एक समस्या बनलेले दैनंदिन जीवनातील जगण्याच्या वेदना ही कविता दर्शवितो.

अशाच पद्धतीच्या कृषिनिष्ठ जाणिवांचा परिचय घडवून देणाऱ्या अनेक कविता पिंडपात मध्ये आहे. भिडे अगासाला धूळ, नभ दुरस्थ परके, काळी रेघ, करमाचा सातबारा, रुमण्याचा अंकूश, मातीच्या मुळाशी इत्यादी कवितेमधून शेतकरी जीवनातील अनेक महत्वपूर्ण घटना, समस्या यांची साकारल्याने मांडणी करण्याचा प्रयत्न डॉ. सुखदेव ढाणके यांनी केला आहे. नव्या बदलाचे चित्रण करणाऱ्याही काही कविता त्यात आहे.

''जावोगावी 'देशी' पंढऱ्या
गल्लो गल्ली तीर्थ स्थाने
निष्ठावंत वारकऱ्यांना
साजसकाळी घडते स्नान''[३]

गावातील बदलांचे विदारक दर्शनही ते घडवितात, नितिमत्ता, माणूसकी इत्यादी गोष्टींनी परिपूर्ण असणारे गाव आहे.राजकारणामुळे मूल्यदृष्ट्या उध्वस्ततेच्या वाटेवर आहे. सारे काही बदललेले आहे. जुना माहौल साराच बदलला आणि नव्या जमान्याचे वारे हे उलट्या दिशेने वाहत आहे अशी भावना कवी व्यक्त करतात. गावामध्ये बेरोजगारी, व्यसनाधिनता, गुंडशाही प्रवृत्ती याचबरोबर उपासमारी, गरीबी, निसर्गाच्या अनियमितपणामुळे उध्वस्त झालेला शेतकरी, सावकाराचे कर्ज, लोडशेडींग, व्यापारी, सरकारी अधिकारी, सेझ, इत्यादी प्रकारातून होणारे शेतकऱ्यांचे शोषण कवी पिंडपात मधून चित्रित करतात. मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा अतिशय गंभीर आणि चिंतेचा विषय असुन त्याचे दर्शन घडवितांना कवी म्हणतात,

"जातो निसटून घास
जातो विस्कटून श्वास

येते विष सांत्वनाला

गळाभेटीसाठी फास''[४]

एकूणच शेतकऱ्यांच्या जगण्यातील भिषणतेचा परामर्श कवी घेतात. गावामध्ये झालेला बदल, हतबल, हवालदिल झालेला शेतकरी स्वाभिमानाच्या जगण्यासाठी स्वत:ला संपविण्याचा प्रयत्न करतो. हे चित्र मानवतेला काळिमा फासणारे आहे. सर्वांचा पोशिंदाच आज उपाशी मरतो आहे. गावगाड्यातील कृषिनिष्ठ जाणिवासोबत त्यातील नवे बदलही नेमकेपणाने टिपण्याचा प्रयत्न डॉ. सुखदेव ढाणके यांनी केला.

संघर्षाचे स्वरुप:-

दुष्काळाचे चित्रण करण्याचाही अनेक कविता पिंडपात मध्ये आहे. झाले कुटार जिण्याचे, आता भाकडपणाचे, दु:ख लोचट लुबरे, आसवांचे पिठ इत्यादी कवितेच्या माध्यमातून दुष्काळाच्या स्थितीचे हृदयद्रावक वर्णने कवितेत केलेली आहे. मुळातच ग्रामीण जीवनामध्ये ज्यांची जडण-घडण झाले ते डॉ. सुखदेव ढाणके पिंडपात मधुन 'जुने खेडे आणि नवे खेडे' तसेच काल आणि आज यातील बदल अतिशय नेकमेपणाने टिपतात.

बाप हा पोशिंदा, शेतकरी म्हणून त्याची होत असलेली अवहेलना आणि कूचंबना. त्याचेही प्रत्ययकारी चित्रण कवी करतात. अतिशय कष्टमय जीवन जगणारा बाप त्याचे संघर्षाचे स्वरुप स्पष्ट करतांना कवी म्हणतात,

''हत्तीयांचे बळ झेली

पहाडाची छाती

पोलादाची मूठ करी

पाषाणाची माती''[५]

प्रस्तुत ओव्यांमधून बापाच्या ठिकाणी असणारी सहनशीलता, त्याचे सामर्थ्य इत्यादीचे दर्शन घडते. परंतु त्याचबरोबर त्याच्या घामाला, कष्टाला न्याय मिळत नाही. याची जाणीवही कवी ठेवतात. 'माय' या कवितेमधून ही अतिशय तीव्र होते. खूणच पूसली मानवतेची, आसवांचे मीठ, रुमण्याचा अंकूश, किरकिऱ्या संसाराला बाप होऊन ठाकतो इत्यादी कवितामधून वडीलांच्या भूमिकेतून विशेषत: पोंशिद्याच्या जाणिवेतील संघर्षमय प्रवासाचा वेध कवी सुखदेव ढाणके पिंडपात मध्ये घेतात.

स्त्रियांविषयीचा भाव:-

स्त्री आणि पुरुष संसाराची चाके सुख दु:खाच्या वाटेवरती दोघांचाही संघर्ष तेवढाच महत्वपूर्ण. ग्रामीण जगण्यातील वास्तवाची स्त्रीविषयक जाणीव, माय, बाई, मातीमाय, सांजी घे मातीच्या मुळाशी, उपाशी अंगाई इत्यादी कवितामधून प्रत्ययास येते. प्रतिमा आणि प्रतिकांच्या यथोचित वापरामुळे ती अधिकच गडद होते. कृषिसंस्कृतीमध्ये आज स्त्रीचे सत्वच हरविलेले आहे. जगण्याच्या संघर्षात तिच्या दु:खाची दाहकता अधिकच तिव्र झालेली आढळते. एकूणच ग्रामसंस्कृतीचा परामर्श घेतांना जीवाच्या आकांताने संसाराचा गाडा ओढणारी स्त्री पिंडपात मधून निदर्शनास येते. त्याचबरोबर

ISSN : 2348-7143
March 2018

''तीच ऋचा, तीच सूक्ते
तीच अनादी प्रार्थना
तीच वेदना आराधना
महाकाव्याची प्रेरणा''[६]

स्त्रियांचे उदात्तीकरणाची गाथा गाणारी शब्दकला कवी डॉ. सुखदेव ढाणके यांच्या लेखणीतून साकारते. स्त्रिचे श्रेष्ठत्व आणि कुटंूबामधील समाजामधील तिचे स्थान याविषयी पिंडपात मध्ये स्त्रिचा सात्विक भाव प्रदर्शित होतो.

कृषिसंस्कृतीचा कणा - बैल:-

बैल हा कृषिसंस्कृतीचा महत्वपूर्ण घटक, शेतकऱ्यांच्या अर्थव्यवस्थेचा महत्वपूर्ण घटक याच अनुषंगाने बैलाविषयीचा कृतज्ञ भाव, बैलाचे महात्म 'बैल' या कवितेमध्ये दिसून येते.

''बैल मखराची शोभा
बैल पूजेचे साधन
बैल भाकरीची संज्ञा
बैल युगाचे विधान
बैल धरतीचा स्वामी
बैल कृषकाचे तीर्थ
बैल वेदांहून थोर
बैल ऋचांचा इत्यर्थ
बैल साधकाचे मूळ
बैल यति मूतिमंत
बैल विराट वैरागी
बैल कर्मयोगी संत''[७]

बैलासंदर्भातील डॉ. सुखदेव ढाणके यांच्या कवितेतील प्रतिमा या अतिशय उत्कट असून शेतकऱ्याचा सखा, सोबती सर्व काही बैल, या अर्थाने बैलाची महिमा 'बैल' या कवितेमधून डॉ. सुखदेव ढाणके अतिशय सामर्थ्यानिशी बैलांचे भावविश्व रेखाटलेले दिसते.

धन्याशी प्रामणिक असणारा बैल, सदैव धन्यासाठीच कष्ट करीत असतो. आणि आपला मालक सुखी व्हावा आपल्याला काहीही नको अशी भावना 'नको नवी कोरी झूल' या कवितेमधून बैलाच्या मनातील भाव डॉ. सुखदेव ढाणके चित्रित करतात.

'बाप आणि बैल' या कवितेमध्ये दोघेही जीव-शिव एक आहे. अशा पद्धतीने बैलाचे शेतकऱ्यांशी असणारे ऋणानुबंध कवि नेमकेपणाने टिपतात.

'ज्खुंटावरच मरु दे' या कवितेमध्ये कृषिविषयीचा एक कृतज्ञ भाव तसे धन्याप्रती असणारी निष्ठा आणि त्यातून आपल्या मनातील ईच्छा अत्यंत कल्पकतेने प्रस्तुत कवितेमधून कवी चित्रित करतात.

एकूणच 'बैल' हा प्राणी म्हणून कवितेमध्ये येत नाही. तर तो शेतीजीवनातील तसेच कृषिसंस्कृतीत एक महत्वपूर्ण घटक म्हणूनच पिंडपात मध्ये केंद्रस्थानी महत्वपूर्ण भूमिकेमध्ये वावरतांना आढळते.

समारोप:-

एकुणच पिंडपात मध्ये कृषिनिष्ठ जाणिवा शेतकऱ्यांच्या वाट्याला आलेला संघर्ष, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, शेतकऱ्यांच्या जगण्यातील दाहक वास्तव, वेदना तसेच विद्रोहाचे प्रत्ययकारी चित्रण नवनव्या प्रतिमा आणि प्रतिकांच्या माध्यमातून समृद्ध भाषाविष्कारामधून 'पिंडपात' या कविता संग्रहामध्ये डॉ. सुखदेव ढाणके यांनी साकारले आहे.

निष्कर्ष:-

१.पिंडपात या काव्यसंगहामधून ग्रामसंस्कृतीचे बदलते वास्तव टिपण्याचा प्रयत्न डॉ. सुखदेव ढाणके यांनी केला आहे.

२.ग्रामसंस्कृती ही कृषिनिष्ठ जाणिवावरच अवलंबलेली असते.

३.पिंडपात मध्ये जुने खेडे आणि नवे खेडे तसेच काल आणि आज यातील बदल यातील नेमकेपणाने प्रतिमा आणि प्रतिकांच्या माध्यमातून कविने टिपला आहे.

४.स्त्रियांविषयीचा उदात्त भाव पिंडपात मध्ये प्रतित झालेला आहे.

५.कृषिसंस्कृतीत प्रश्न, समस्या, नापिकी, सावकाराचे पाश, सेझ, शेतक-यांच्या आत्महत्या इत्यादि संदर्भात महत्वपूर्ण भाष्य कवितेमधून साकारण्यात आले आहे.

६.बैल हा कृषिसंस्कृतीचा कणा असून केवळ एक प्राणी म्हणून नव्हे तर शेतक-यांच्या जगण्यातील एक महत्वपूर्ण घटक म्हणून पिंडपात मध्ये आलेला दिसतो.

७.शेतक-यांच्या संघर्षाचे तसेच कृषिसंस्कृतीतील वास्तवाचे दर्शन पिंडपात मध्ये बाप, माय, बैल इत्यादि महत्वपूर्ण घटकांच्या माध्यमातून डॉ. सुखदेव ढाणके पिंडपात मध्ये साकारतात.

संदर्भ:-

१.आनंद यादव, ग्रामसंस्कृती, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, प्रथम आवृत्ति - २०००, पुर्नमुद्रण- पृष्ठ क्र. ८.
२.सुखदेव ढाणके, पिंडपात, काव्यसंग्रह, प्रकाशन, वाशिम, जानेवारी २०१९, पृष्ठ क्र. ९.
३.सुखदेव ढाणके, पिंडपात, काव्यसंग्रह, प्रकाशन, वाशिम, जानेवारी २०१९, पृष्ठ क्र. ४०.
४.सुखदेव ढाणके, पिंडपात, काव्यसंग्रह, प्रकाशन, वाशिम, जानेवारी २०१९, पृष्ठ क्र. ४२.
५.सुखदेव ढाणके, पिंडपात, काव्यसंग्रह, प्रकाशन, वाशिम, जानेवारी २०१९, पृष्ठ क्र. १५.
६.सुखदेव ढाणके, पिंडपात, काव्यसंग्रह, प्रकाशन, वाशिम, जानेवारी २०१९, पृष्ठ क्र. २०.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

अनुवादः संकल्प-ाा व स्वरुप

डॉ. एकनाथ फुटाणे
सहायक प्राध्यापक मशिसे गट- अ
महाराष्ट्र शासनाचे, इस्माईल युसूफ
महाविद्यालय, जोगेश्वरी पूर्व,
मुंबई- ४०० ०६०.

प्रस्तावना-

भाषा हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. म्हणूनच आजच्या प्रगत मानवाच्या जीवनाकडे डोकावून पाहिले असता भाषाहीन समाजाची आपण कल्प-ाही करु शकत नाही. अर्थातच 'भाषा' हे मा-नवी जीवनाचे व्यवच्छेदक लक्षण मानले जाते. मानवाच्या जीवनामध्ये प्रत्येक क्षेत्रात भाषा आपले विचार, भावना, अनुभव सांगण्यासाठी तद्वत्तच घेण्यासाठी ज्ञा-न-तंत्रज्ञानाच्या आदान-प्रदानासाठी, एकूणच व्यवहार सौकार्यासाठी महत्त्वाचे कार्य करते. भाषेच्या आधारे मानवाने समाज संस्कृती, साहित्य कला यांची निर्मिती केली. आणि मा-नव्येत्तर प्राण्यांपेक्षा त्याचे वेगळेपण व स्वतंत्र अस्तित्व सिध्द केले.

प्रदेश, प्रांत, राष्ट्र, समाज, जात यानुसार विविध भाषा अस्तित्वात येतात. परंतु प्रत्येक भाषे-ने आपल्याच भाषंकाबरोबर संवाद साधणे म्हणजे स्वतःभोवती आणि स्वतःच्या समाजाभोवती कुंपण घातल्यासारखे होईल. तसेच भारतासारख्या बहुभाषिक देशात ते उचित ठरणारे -ाही. म्हणूनच भिन्न भिन्न भाषिंकामध्ये परस्पर संप्रेषण, देवाण- घेवाण अदान-प्रदा-न होणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यासाठीच आजझ ापाटयाने होत असलेल्या भाषांतर, अनुवादाची नितांत गरज आहे. दोन भाषंकामध्ये देवाण- घेवाण होण्यासाठी भाषा शिकणे हा एक पर्याय आहे किंवा यापेक्षाही त्या भाषेतील आचार-विचार, परंपरा, लोकजीवनज्ञ ाानव्यवस्था आणि एकूणच संस्कृती समजावून घ्यायची असेल तर 'अनुवाद' हा एक उत्तम मार्ग होय. म्हणूनच अनुवादाला दोन संस्कृतीला जोडणारा पूल असे म्हटले जाते.

अनुवाद : संकल्प-ाा

'अनुवाद' ही व्यापक स्तरावरची एक पारिभाषिक संज्ञा समजली जाते. वास्तविक पाहता 'अनुवाद' या शब्दाचा यौगिक अर्थ एखाद्याच्या मागू-न बोलणे असा आहे. बोलणे हे दो-न प्रकारचे असू शकते. एखाद्याचे बोलणे संपल्यावर बोलणे किंवा त्याची पुनरावृत्ती करणे या संदर्भात डॉ. कल्याण काळे लिहितात, ''एखाद्याचे बोलून झाल्यावर प्रत्यत्तरादाखल बोलणे आणि एखाद्याच्या किंवा स्वतःच्याच बोलण्याची पु-नरावृत्ती करणे'' याही शब्दाला स्वतंत्र पारिभाषिक अर्थ प्राप्त झाला आहे. पूर्वी वैदीक वाडमयात धार्मिक विधी करण्याचे नियम ठरविलेले असत. त्या नियंमातून काही आदेश दिलेले असत असे विधी वाक्य म्हणू-न रुढ होत होते. म्हणूनच वाक्याचे विवरण करणाऱ्या मजकुराला अनुवाद असे म्हटले जात असे. विधी विहितस्य अनुवचनम अनुवादः न अनुवाद पुनरुक्त्योः विशेषः शब्दाभ्यासोपपतेः (न्यायसूत्र), 'विध्य-नुवादयोः

ISSN : 2348-7143
March 2018

विधिर्ज्यायात अपूर्वार्थ प्रकल्पात इति (शंकराचार्य)' असे आपटे यांच्या शब्दकोषात अनुवादासंबंधी विवरण आलेले आहे.

दाते शब्दकोषांचा विचार केला तर पुन्हा सांगणे, पाठ करणे असे अर्थ ढोबळमानाने दिलेले दिसतात. अर्थातच अनुवाद संज्ञा अत्यंत व्यापक आहे. तद्वतच तो शब्दही अगदी लवचिक अर्थाने वापरला जातो. संत ज्ञानेश्वर गीतेवरच्या टीकेला अनुवादलो असेच म्हणतात त्याचा पण अर्थ मागाहून बोललो असा त्यांना अभिप्रेत आहे.

अनुवादः अर्थ

'अनुवाद' हा मूळ 'तत्सम' शब्द आहे. मध्ययुगीन काळात मूळ संस्कृत ग्रथांचे देशी भाषेत जे अनुवाद झालेत त्यांना 'टीका' किंवा 'भाष्य' योजिले आहेत. (शके बारा शते बारोत्तरी टीका केली ज्ञानेश्वरी) प्राचीन हिंदीत 'उलथा' असा शब्द अनुवादासाठी वापरला आहे. तर उर्दूत 'तरजुमा' असा शब्दप्रयोग करतात. क

'अनुवाद' ही संकल्पना अधिक समजून घेण्यासाठी अनुवादाच्या काही विद्वानांनी केलेल्या व्याख्या पाहणे उपयुक्त ठरेल. जे. सी. कॅटफोर्ड यांनी 'एका भाषेतील पाठयसामग्री सममूल्यक पाठयसामग्रीच्या आधारे दुसऱ्या भाषेत प्रस्थापित करणे म्हणजे अनुवाद' असे म्हटले आहे. तर नायडा युजीन यांनी 'अनुवाद म्हणजे स्त्रोतभाषेतील संदेश अतिशय निकततम अशा सममूल्यांकाच्या सहाय्याने लक्ष्य भाषेत घेऊन जाण्याची प्रक्रिया'' असा अनुवादाचा अर्थ सांगितला आहे. अर्थात ही प्रक्रिया प्रारंभी अर्थाच्या स्तरावर आणि नंतर शैलीच्या स्तरावर होत असते, हे ही तितकेच महत्वपूर्ण आहे तर न्यूमार्क यांनी 'अनुवाद हे असे कौशल्य आहे, ज्यात एका भाषेत प्रकट झालेल्या संदेशाला दुसऱ्या भाषेत अभिव्यक्त करण्याच्या प्रयत्न केला जातो, असे म्हटले आहे.

उपरोक्त पाश्चात्य विद्वानांच्या व्याख्या पाहिल्या तर त्यामध्ये नायडा युजीन यांची व्याख्या अधिक समर्पक वाटते. संदेश, सममूल्यता, अर्थाचा स्तर आणि शैलीस्तर हे घटक त्यांच्या व्याख्येत उल्लेखनीय आहेत. उपरोक्त व्याख्यांखेरीज काही भारतीय साहित्यिक आणि भाषातज्ज्ञाच्या व्याख्यांचा देखील विचार करणे क्रमप्राप्त आहे.

जी. गोपीनाथन यांच्या मते, ''अनुवाद वह द्वन्द्वात्मक प्रक्रिया है जिसमें स्त्रोतपाठ की अर्थसंरचना का लक्ष्यपाठ की शैलीगत संरचना द्वारा प्रतिस्थापन होता है |'' तर डॉ. सुरेशकुमार यांच्या मते 'एक भाषा के विशिष्ट भाषाभेद के विशिष्ट पाठ को दुसरी भाषां में इस प्रकार प्रस्तुत करना अनुवाद है जिसमें वह मूल के भाषिक अर्थ, प्रयोग के वैशिष्टय से निष्पन अर्थ, प्रयुक्ति और शैली की विशेषता, विषय वस्तु तथा संम्बध सांस्कृतिक वैशिष्टय को यथासंभ्भव सुरक्षित रुप से ग्राहय प्रतीत हो |'' श्री . म. माटे यांच्या मते 'मूळ वस्तुतील सर्वच्या सर्व अभिप्राय प्रसांदयुक्त वाणीने अन्य भाषेत सांगणे, एका कुपीतील अत्तर दुसऱ्या कुपीत आले आहे की नाही एवढेच भाषांतराच्या कामी पाहवे. दोन्ही बाटल्यांची काच सारख्याच वाणाची आणि

ISSN : 2348-7143
March 2018

आकाराची असली पाहिजे, असा आग्रह धरण्यात काही मतलब नाही. म्हणजेच आशय महत्वाचा आहे.शैली वैगरे हया बाबींचा फारसा आग्रह धरु नये असे श्री . म. माटे यांना म्हणायचे आहे.

दि. पु. चित्रे यांच्या मते 'कवितेच्या आस्वादाच्या मुळाशी परकाया प्रवेशी संवेदना आहे, तीच भाषांतराच्या मुळाशी असायला हवी. त्या-त्या कवीच्या काव्यगर्भ व्यक्तिमत्वाचा स्वत:मध्ये संचार होऊ देणे, हे भाषांतर प्रक्रियेचे मर्म होय. प्रसिध्द कादंबरीकार भालचंद्र नेमाडे यांनी भाषांतरच्या अनुषंगाने व्याख्या करतांना म्हटले आहे ''भाषांतर ही एक संहितेची एका भाषिक- सांस्कृतिक आवरणातून दुसऱ्या का भाषिक सांस्कृतिक आवरणात स्थानातंरण करणारी द्वैभाषिक प्रक्रि या आहे.'' थोडक्यात दि. पु. चित्रे यांनी अनुवादाच्या तादात्म्यावर भर दिला आहे. तर भालचंद्र नेमाडे यांनी भाषिक आवरण आणि पर्यावरण महत्त्वाचे वाटते. **'अनुवाद' भाषिक प्रक्रियेचे स्वरुप** खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

- अनुवाद ही दोन भिन्न भाषांमध्ये होणारी एक भाषिक सांस्कृतिक प्रक्रिया आहे.
- अनुवादामध्ये सममूल्यकांना महत्वाचे स्थान असते.
- अनुवाद प्रक्रियेत शैलीपेक्षा आशयाला अधिक महत्व आहे. अर्थात अर्थानंतर शैलीदेखील महत्वाची आहे.
- अनुवादामध्ये अनुवादकाचे तादात्म्य खूप गरजेचे असते. तदनुषंगाने तो अनुवादित साहित्यकृतीला पुन:सर्जनाच्या पातळीवर नेऊ शकतो.
- अनुवादकामध्ये मूळ भाषेची लकब आणि अनुवाद करायच्या साहित्यकृतीच्या लेखकाची शैली यांचाही विचार करावा लागतो.
- अनुवादकाचे मूळभाषा आणि लक्ष्यभाषा ह्यांवर प्रभुत्व असायला हवे.
- अमुक दोन भाषा ज्या देशात बोलल्या जातात त्या देशातील सांस्कृतिक –सामाजिक जीवन, परंपरा ऐतिहासिक भौगोलिक परिस्थिती, साहित्यक -परंपरा चळवळी याचे ज्ञान हवे.
- अनुवादकाला भाषाबाह्य संदर्भ भाषांतरकारला लक्षात घ्यावे लागतात.
- उच्चारशास्त्राच्या दृष्टीने उच्चारणाऱ्या पातळीवर ध्वनी, लय, यती यमक, इत्यादीचे भान ठेवावे लागते.
- कोणत्याही साहित्यकृतीचा आशयाच्या पातळीवर विचार करतान शब्द-वाक्यगत आणि शैली संदर्भानुसार अर्थ प्रामुख्याने लक्षात घ्यावे लागतात.
- अर्थनिर्णयन अगोदर केल्याशिवाय कोणत्याही साहित्यकृतीचे भाषांतर करता येणार नाही.

सर्वसाधारणपणे अनुवादासंदर्भात खालील त्रिकोण दर्शविता येतो.

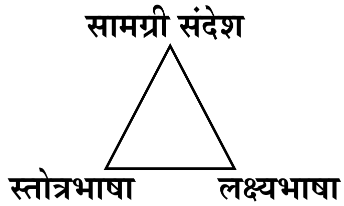

ISSN : 2348-7143
March 2018

डॉ. अशोक केळकर यांनी अनुवाद प्रक्रिया खालीलप्रमाणे उलघडून दाखवली आहे

मूळ पाठय भाषायुग्म नैपुण्य → प्रस्तावित प्रतिपाठय → भाषिक निकष → सुयोग्य अनुवादपाठय → उचित

अनुवाद-आकांक्षा→ आदर्श अनुवादपाठय → स्वीकृत अनुवाद कार्य→ अंतिम → अनुवादपाठय.

युजिन नायडा यांनी अनुवाद प्रक्रियेच्या तीन पायऱ्या सांगितल्या आहेत.

पाठयविश्लेषण→ अंतरण→ पुनर्संघटन.

अनुवाद : प्रकार

अनुवाद ही संकल्पना अत्यंत व्यापक आहे. म्हणून प्रस्तुत संकल्पनेचे वर्गीकरण करणे ही अत्यंत अवघड आहे. अभ्यासासाठी आणि सोयीनुसार त्याचे वेगवेगळया प्रकारे वर्गीकरण करता येते. १७ व्या शतकातील ड्रायजन या इंग्रज लेखकाने अनुवादाच्या स्थूलपणाने तीन श्रेणी सांगितल्या आहेत. त्यामध्ये शब्दशः अनुवाद, अर्थानुवाद आणि अनुकृती. शब्दाशः अनुवादामध्ये स्त्रोतभाषेतील शब्द न् शब्द तसेच वाक्य न् वाक्य लक्ष्यभाषेत आणण्याचा प्रयत्न असतो. अर्थानुवादामध्ये अनुवादक काही स्वातंत्र्य घेऊ पाहतो. अनुवादक मूळ साहित्यकृतीतील अर्थ आशय जसाच तसा स्वीकारतो. मात्र शब्द वाक्य यात तो सोयीनुसार बदल करतो. अनकृतीमध्ये शब्द वाक्य यात फेरबदल करतो. तसेच आणि बरेचसे स्वातंत्र्य या प्रकारात अनुवादक घेतो. तसेच आज सद्यस्थितीत माध्यम, प्रक्रिया आणि पाठय हयांनुसारही अनुवादाचे वर्गीकरण केले जाते.

स्थूलमानाने अनुवादाच्या प्रकारांचा विचार केला तर त्यामध्ये अंतःभाषिक, आंतरभाषिक, आंतरप्रतीकात्मक , उपादानसापेक्ष, रुपसापेक्ष, लिप्यंक न, लिप्यंतरण, शाब्दिक अनुवाद, शब्दप्रतिशब्द अनुवाद, भावानुवाद, मुक्तनुवाद, रुपांतर, इत्यादी प्रकार अंतर्भूत होतात. मात्र उपरोक्त इतक्या प्रकारात अनुवादकाला जर संचार करावयाचा असेल आपला ठसा अनुवादाच्या क्षेत्रात उमटवायचा असेल अनुवादकाच्या अंगी काही गुण असणे गरजेचे आहे.

उत्तम अनुवादक

- अनुवादक अनुवाद करतो म्हणजे नेमके काय करतो ? तर एका भाषेतील साहित्य, त्यात व्यक्त झालेल्या संस्कृती, समाज- जीवन, ज्ञान, विज्ञान, तत्वज्ञान, तेथील ऐतिहासिक, सामाजिक, भौगोलिक, राजकीय परिस्थिती विविध घटकांसह दुसऱ्या भाषेत आणत असतो. तद्नुषंगाने अनुवादकाच्या अंगी काहीं गुण कला-कौशल्ये असणे अपरिहार्य आहे.
- अनुवादकाला मुळभाषा आणि लक्ष्यभाषा याचे ज्ञान असायला हवे. अर्थात दोन्ही भाषांच्या भाषाविज्ञान आणि व्याकरण, म्हणजेच लिंग-व्यवस्था, प्रत्यय-व्यवस्था, संधी इत्यादींवर प्रभुत्व असले पाहिजे.
- लक्ष्यभाषा आणि स्त्रोतभाषा यांचे केवळ ज्ञान असून चालणार नाही, तर त्या भाषेत निर्माण झालेल्या साहित्यकृतीचे वाचन केलेले असले पाहिजे.

- आदर्श अनुवादकाकडे स्वत:ची सफाईदार अशी शैली असली पाहिजे. त्यामुळे ओबधधोबडपणा टाळता येतो.
- व्याकरणाचे अद्यायावत ज्ञान असायला हवे. भाषा ही चिन्हित असली तरी शब्दचिन्हांमधील परस्पर संबंध व्याकरणाशिवाय समजू शकणार नाही. प्रत्येक भाषेची व्याकरणिक वेळेपण असते.क
- अनुवादकाला साहित्याची दृष्टी हवी. स्त्रोत भाषेतील साहित्यकृती आणि लक्ष्यभाषेतील साहित्यकृती यामध्ये आशयात गफलत होता कामा नये. भाषा हे साधन त्याच्याकडे असते. त्याचा योग्य तो वापर झाला तरच अनुवादीत साहित्यकृती वाचताना मूळ साहित्यकृतींचा प्रभाव जाणवतो.
- पारिभाषिक शब्द माहीत असावेत. म्हणी, वाक्यप्रचार यांचेही ज्ञान असणे गरजेचे आहे.
- स्त्रोतभाषा आणि लक्ष्यभाषा या दोन्ही भाषेतील सांस्कृतिक पार्श्वभूमीची चांगल्याप्रकारे जाण असावी, तसेच आचार-विचार, धर्म, वेशभूषा, रितीरिवाज इत्यादी अनेक बाबी भाषेशी संलग्न असतात. याकरिता अनुवादकाला सांस्कृतिक पार्श्वभूमीची योग्यप्रकारे जाण हवी.

आंतरराष्ट्रीय साहित्याचे अध्ययन आणि अध्यापन अनुवादाच्या द्वाराच शक्य आहे. अनुवादामुळेच आपण टॉलस्टॉयच्या आणि कादंबऱ्या, शेक्सपिअरची नाटके यांचा आस्वाद घेऊ शकतो. काम्यू, सार्त्र, ॲरिस्टॉटल, बेकेट, इब्सेन आदी मंडळी आपल्यापर्यंत अनुवादानमुळेच पोहोचली आणि कालिदासाचे 'शांकुतल' वाचून गटे हर्षभरित झाला व ते डोक्यावर घेऊन नाचला असे म्हणतात. अर्थातच हा चमत्कार अनुवादामुळेच शक्य झाला. तसेच आपल्याला बादल सरकार, मोहन राकेश, गिरीश कर्नाड, विजय तेंडूलकर यांसारख्या नाटकारांची तुलना करणे शक्य झाले. विज्ञान-तंत्रज्ञान, प्रसारमाध्यमे, शिक्षणक्षेत्र या क्षेत्रांमध्ये तर अनुवाद खूप महत्त्वाचा आहे. व्यावहारिक, प्रशासकीय-शासकीय स्तरावरदेखील आज अनुवाद महत्त्वाचे योगदान आहे. तेव्हा आजदेखील आंतरराष्ट्रीय साहित्याचे, ज्ञानाचे आदान-प्रदान होण्यासाठी अनुवाद प्रक्रिया गतिमान होणे गरजेचे आहे.

थोडक्यात, गांभीर्याने विचार केला आणि अनुवादकाचे काम मुळाबरहुकुम असे कराचये असेल तर ते काम सोपे निश्चितच नाही. परंतु हे काम करत असताना वाङ्मयीन बौध्दिक भूक भागवणे जितके महत्वाचे आहे त्यापेक्षाही जास्त संस्कृतीच्या देवाण-घेवाणीच्या दृष्टीने ते अधिक महत्वाचे आहे. त्यामुळे दोन भिन्न संस्कृतीची ओळख होते. जागतिक वाङ्मयाच्या पातळीवर आपली काय स्थिती आहे हे आपणांस अजमावता येते. आपल्या नवनवीन कल्पना आपल्या भाषेतील साहित्यात येतात तसेच आपल्या नवनवीन कल्पना-संकल्पना इतर भाषेत प्रस्थापित होतात. जगातील श्रेष्ठ वाङ्मयकृतीशी आपला संबंध प्रस्थापित होऊन भाषिक सांस्कृतिक देवाण-घेवाण होते. एकूणच अनुवाद म्हणजे स्त्रोतभाषा आणि लक्ष्यभाषा यांचाच केवळ गौरव नसून आपल्या राष्ट्रीय वाङ्मय संपत्तीत भर घालणारा, आपली भाषा समृध्द करणारा एक समृध्द व्यापार आहे.

संदर्भ -

१. कल्याण काळे / अंजली सोमण (संपा) : भाषांत्तरमीमांसा, प्रथमावृत्ती १ ऑगस्ट १९९७ पुणे पृ. ७.
२. कऱ्हाडे सदा, भाषांतर, लोकवाङ्मयगृह मुंबई- १९९२.
३. देशपांड- गुजर सोनाली : भाषा समाज आणि संस्कृती पहिली आवृत्ती- जून २०१७, शब्दालय प्रकाशन. ज ज ज्ज

४. अंतर्नाद, दिवाळी २००७.
५. पंचधारा, आंतरभारती विशेषांक एप्रिल सप्टें. २००७.
६. चित्रे दिलीप कवितेचे भाषांतर नवभारत ऑगस्ट १९८३.
७. केळकर अशोक : मध्यमा: भाषा आणि भाषाव्यवहार- १९९६.ज
८. भाषा आणि जीवन, पावसाळा १९९२.
९. वांगीकर मीना, अनुवाद: एक नाजूक कामगिरी, साहित्यसूची, ऑक्टो--नोव्हें १९८९.

"ग्रामीण कविता संकल्पना आणि स्वरुप"

डॉ.प्रा. गणपतराव ढेंबरे
(मराठी विभाग)
श्री. व्ही. एस. नाईक महाविद्यालय, रावेर
ता. रावेर, जि. जळगांव
भ्रमणध्वनी- 9421081270
ई-मेल : dhembregr@gmail.com

प्रस्तावना :-

मराठी साहित्यात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर विशेषत: इ.स.1960 नंतर जे ठळक वाङ्‌मयप्रवाह उदयाला आले, त्यापौकी ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह महत्त्वाचा आहे. मराठी वाङ्‌मयाच्या समृद्धीमध्ये ग्रामीण साहित्याने भर टाकलेली आहे. ग्रामीण साहित्यनिर्मितीमागे ग्रामीण जाणीव असते. ग्रामीण जीवनाचे प्रश्न, ग्रामीण माणसाची सुख-दु:खे, आशा-आकांक्षा ह्यांचे प्रतिबिंब ग्रामीण साहित्यात उमटत असते. आजच्या उद्योगप्रधान, यंत्रनिष्ठ शहरी संस्कृतीपेक्षा ग्रामीण जीवन अत्यंत वेगळे आहे. ग्रामीण जीवन कृषिनिष्ठ आहे. कृषी निसर्गावर अवलंबून आहे. कृषी आणि निसर्ग यांचे अतूट असे नाते आहे. शेती, शेतकरी, निसर्ग यांच्या परस्परसंबंधाचा शोध ग्रामीण साहित्य घेते. ग्रामीण जीवनाचे प्रत्यक्ष - अप्रत्यक्ष चित्रण ज्या साहित्यातूनझाले आहे अशा साहित्याचा शोध घेत आपणांस थेट ज्ञानेश्वर कालापर्यंत जाता येऊ शकते. 'दृष्टांतपाठा' मधून आलेल्या काही कथांमधून शेती, शेतकरी आणि ग्रामीण जीवनाचे चित्रण नकळत का होईना पणझाले आहे असे सांगता येऊ शकते. याच पद्धतीने नामदेव, एकनाथ, तुकाराम आदी संतांच्या अभंगांमधून ग्रामीण जीवनाच्या काही छटा प्रकट होताना दिसतात. शाहिरी वाङ्‌मयामधून तर ग्रामीण भाव-भावना प्रकट होताना दिसतातच. असे असले तरी जाणीवपूर्वक ग्रामीण जीवनदर्शन घडवू इच्छिणाज्या साहित्याचा सलग प्रवाह 1920 नंतरच दिसतो असे म्हणावयास हरकत नाही. येथून पुढे कथा, कविता आणि कादंबरी या तीन वाङ्‌मय प्रकारांमध्ये भरघोस निर्मितीला प्रारंभ झाला. आजतागायत ही निर्मिती होतच आहे. ग्रामीण साहित्याने मराठी वाङ्‌मयामध्ये मोलाची भर घातली आहे, हे मान्य करावयास हरकत नाही. ग्रामीण कवितेची सुरूवात कधीपासून झाली ? याविषयी वेगवेगळ्या समीक्षकांची वेगवेगळी मते आहेत. कुणी भा.रा.तांबे यांच्यापासून तर कोणी केशवसुतांच्या काही कवितांपासून ग्रामीण कवितेचा प्रारंभ सांगतात. या प्रारंभाविषयीचा विचार आपल्याला सविस्तरपणे करता येतो.

ग्रामीण कवितेची संकल्पना :-

इ.स.1975 नंतरच्या मराठी कवितेतील एक महत्त्वाचा आविष्कार म्हणजे ग्रामीण कविता हा होय. इ.स.1975 पूर्व मराठी कवितेतील बहिणाबाई चौधरी, आनंद यादव, ना.धों.महानोर यांच्या कवितेतून ग्रामीण संवेदनशीलतेची विविध रूपे प्रकट झाली होती. ग्रामीण जीवन, ग्रामीण संस्कृती, ग्रामीण स्त्री, ग्रामीण जीवनातील प्रश्न, समस्या ह्या जाणिवा या कवितेतून व्यक्त झाल्या. इ.स.1975 नंतरच्या ग्रामीण कवितांचा आशय व अभिव्यक्ती यामध्ये अमूलाग्र बदल झाला. एकंदरीत 'ग्रामीणता' साकार होण्यामध्ये कृषिनिष्ठ संस्कृती,

निसर्गसन्मुखता, त्यातून निर्माण झालेले लोकमानस हे घटक महत्त्वाचे ठरतात. यातून जगण्याची एक 'रीत' साकार होत जाते. या रीतीचे चित्रण ज्या साहित्यात आढळते, ते ग्रामीण साहित्य असे म्हणता येईल. कृषिजीवनात असंख्य समस्या निर्माण झाल्या आहेत. किंबहुना ही कृषिसंस्कृतीच कुठल्या तरी अर्थव्यवस्थेची अंकित बनून राहिली आहे. इ.स.1975 नंतर ग्रामीण साहित्याच्या प्रवाहाने चळवळीचे स्वरूप धारण केले. त्याची नाळ बहुजन समाजाच्या प्रश्नांशी, त्याच्या भावभावनांशी जोडली गेली. भाषा, विषय यांचे कुठलेही दडपण न घेता ग्रामीण लेखक, कवी आपल्या अनुभवविश्वाला शब्दरूप देऊ लागला. हे जाणीवपूर्वक घडले. ग्रामीण साहित्य सुरूवातीपासून वेगळ्या अनुभवविश्वाबरोबरच आपल्या जीवनवादी जाणिवा आविष्कृत करत आहे. ग्रामीण साहित्याप्रमाणे ग्रामीण कवितेनेही ग्रामजीवनातील वास्तवाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. ग्रामजीवन अनुभवलेल्या कवींच्या अनुभूतींचे शब्दरूप म्हणजे ग्रामीण कविता होय. ग्रामीण जीवनातील प्रश्न, समस्या यांचा शोध कवींनी ग्रामीण कवितेत घेतला आहे. मराठी ग्रामीण कवितेचा विचार करीत असताना प्रथम कोणत्या स्वरूपाच्या कवितेला आपण 'ग्रामीण कविता' म्हणणार आहोत हे स्पष्ट केले पाहिजे. या संदर्भात विश्वास जहागीरदार यांनी केलेले विवेचन विचारात घेणे उपयुक्त ठरेल. ते लिहितात, "ग्रामीण कविता म्हणजे ग्रामीण संवेदनशीलतेने घडविलेली कविता. कलावंताची संवेदनशीलता म्हणजे अनुभव घेण्याची त्याची पद्धती बाह्य वास्तव, सभोवताली घडणाऱ्या घटनांच्याबद्दल विशिष्ट जाणिवा निर्माण करत असते आणि त्या कवितेच्या बुडाशी असतात. ग्रामीण कवितेमध्ये बाह्य वास्तव हे खेडे, निसर्ग आणि पारंपरिक मूल्ये यांतून घडलेले ग्रामजीवन आहे आणि त्यात आकाररूपाला आलेली संवेदनशीलता त्या जीवनातील अनुभवाविषयीच्या प्रतिक्रिया देत असते. अशा कवितेच्या निर्मितीच्या बुडाशी असलेली संवेदनशीलता ही ग्रामीण संवेदनशीलता आहे आणि अशी कविता ग्रामीण आहे, असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. हे एकदा निश्चित झाले की केवळ बोलीभाषेत लिहिलेली कविता म्हणजे ग्रामीण कविता नव्हे किंवा केवळ निसर्गविषयक जाणिवा व्यक्त करणारी कविता म्हणजे ग्रामीण कविता नव्हे हे वेगळे स्पष्ट करण्याची आवश्यकता नसावी."1

वरील विवेचनातून ग्रामीण कवितेची संकल्पना स्पष्ट होते. ग्रामीण संवेदनशीलता ग्रामीण कवितेत महत्त्वाची असते. ग्रामीण कवीचे अनुभवविश्व खेडयाभोवती केंद्रीत झालेले असते. ग्रामीण जीवन, निसर्ग, पारंपरिक मूल्ये यांना ग्रामीण कवितेत महत्त्वाचे स्थान असते. ग्रामीण जीवनात घडत असलेल्या परिवर्तनाबद्दलचा अनुकूल, प्रतिकूल दृष्टीकोन ग्रामीण कवितेतून व्यक्त होत असतो. ग्रामजीवनावर प्रभाव असणारे परंपरागत घटक म्हणजे कृषी, निसर्ग व ग्रामीण समाजव्यवस्था या सर्वांच्या प्रभावातून ग्रामीण जीवनाची खास अशी शैली आकाराला येते. अशा जीवनपद्धतीचा आविष्कार हा ग्रामीण साहित्यात झालेला असतो. इ.स.1975 नंतर महाराष्ट्राच्या राज्यकारभाराची धुरा ग्रामीण नेतृत्वाकडे राहिली. या नेतृत्वाने ग्रामीण भागासाठी विविध योजना अंमलात आणल्या. याचा परिणाम ग्रामीण भागावर झाला. हरितक्रांतीमुळे शेती व्यवसायाचे स्वरूप बदलून गेले. शेतीकडे पाहण्याचा पारंपरिक दृष्टीकोन बदलत गेला. शेतीचे मोठया प्रमाणात व्यवसायीकरण झाले. यातून ग्रामीण अर्थकारणाचे नवे पर्व सुरू झाले. यातून नवे गुंतागंतीचे प्रश्न निर्माण झाले. या प्रश्नांची, गुंतागुंतीच्या जीवनाची मांडणी करणाऱ्या कवितेला ग्रामीण कविता असे म्हणता येईल.

ग्रामीण साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करताना गणेश देशमुख लिहितात "ग्रामीण-शहरी जीवन व साहित्यातील हा ठळक भेद ग्रामीण साहित्याशी समांतर असणाऱ्या विशेषणाद्वारे प्रकटत नसल्याने 'ग्रामीण' हे विशेषणच त्यासाठी वापरावे लागते. कारण नागरी व शहरी जीवनपद्धती, मूल्ये, परंपरा, भाषा इ. या सर्वच दृष्टीने, सामाजिक पातळीवरही हा भेद ठळकपणे जाणवतो. कृषिकेंद्रितता, समूहप्रधानता, निसर्गसन्मुखता, स्वाभाविकता, स्वावलंबित्व, कार्य-विभाजनाची प्रवृत्ती, स्थितिशीलता, कुटुंब, ग्रामसंस्थांचा प्रभाव, भाषिक पृथगात्मता, मौखिक साहित्य परंपरा, प्रदेशाविशिष्ट अशी जीवनशैली इ. वौशिष्टयामुळे ग्रामीण समाजाला आपला असा ठळक चेहरा प्राप्त झाला आहे. या सामाजिक व सांस्कृतिक संचिताचा प्रत्यय ग्रामीण साहित्यातून यावा, अशी अपेक्षा असते. या इतिहासकालीन वौशिष्टयाबरोबरच 'आधुनिक' अशी जीवनवौशिष्टे ग्रामीण साहित्यातून प्रकटत असतात. या सर्वांचे दर्शन ग्रामीण साहित्यातून घडत असल्यामुळे ग्रामीण साहित्याची संकल्पना विस्तृत व वौशिष्टयपूर्ण मानावी लागते. केवळ 'ग्रामासंबंधी', 'खेडयासंबंधी' असे या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण त्याचमुळे परिपूर्ण वाटत नाही. 'ग्रामीण' ही संज्ञा व संकल्पना स्वीकारून साहित्याकडे बघत असताना ग्रामीण समाजाची उपरोल्लिखित सर्व वौशिष्टय ऐतिहासिकता व आधुनिकता इ. संदर्भ अभिप्रेत असतात."2 वरील विवेचनात देशमुखांनी सांगितलेली सर्व वौशिष्टय ग्रामीण कवितेला लागू पडतात. कृषिकेंद्रितता, समूहप्रधानता, निसर्गसन्मुखता, स्वाभाविकता, कार्य-विभाजनाची प्रवृत्ती, स्थितिशीलता, कुटुंब, ग्रामसंस्थांचा प्रभाव, भाषिक पृथगात्मता, मौखिक साहित्य - परंपरा, प्रदेशाविशिष्ट अशी जीवनशौली इ. वौशिष्टे ग्रामीण समाजाला वेगळेपण प्राप्त करून देतात. या वेगवेगळया वौशिष्टांचा शोध ग्रामीण कविता घेते. या विविध घटकांमुळे ग्रामीण जीवनात निर्माण होणाऱ्या गुंतागुंतीचा शोध घेण्याचे कार्य ग्रामीण कविता करते.

ग्रामीण कविता म्हणजे काय ? या प्रश्नाचे उत्तर शोधत असताना ग्रामीण कवितेतील महत्त्वाचे कवी इंद्रजित भालेराव आपली साहित्यनिर्मिती प्रक्रिया स्पष्ट करतात. ते लिहितात, "घरी उपासमार होईल इतकी गरीबी नसली तरी शेतमजूर लावूनच सगळी कामे करून घ्यावीत इतकी तेव्हा श्रीमंतीही नव्हती. माझ्या सगळया बहिणीही तेव्हा लग्न होईपर्यंत आणि नंतर माहेरपणाला आल्यावरही शेतात कामं करायच्या. त्यांच्यासोबत मीही तेव्हा राबायचो. त्यामुळे कष्ट इतके स्वाभाविक वाटतात की, त्याचं भांडवल करण्याचं मनातही येत नाही. माझ्या कवितेला मातीचा अस्सल गंध आहे असे जे समीक्षक म्हणतात त्याचेंही कदाचित हेच कारण असावे. प्रत्यक्ष भोगलेलं आणि पाहिलेलं शेतकरी जीवनाचं वास्तव हीच माझ्या कवितेची मुख्य भूमिका आहे असं वाटतं"3 भालेरावांच्या वरील विवेचनातून शेतकरी जीवन ही त्यांच्या काव्याची प्रेरणा आहे हे स्पष्ट होते. शेतकरी आणि माती यांच्यातील संबंधाचा शोध ग्रामीण कविता घेते. ग्रामीण कवितेतील अनुभवविश्वाचे केंद्र विशिष्ट प्रदेशातील शेतकऱ्यांचे, कुणब्याचे जीवन आणि त्याच्या जीवनाशी निगडित भूमी आहे. हा शेतकरी बहुधा अल्पभूधारक वा शेतमजूर आहे. या शेतकऱ्याचे भावविश्व, त्याच्या आशाआकांक्षा, स्वप्ने, त्याच्या जीवनातील अनेकविध ताणतणाव, प्रश्न, व्यथावेदना, त्याच्या जीवनातील मूल्यभाव, आध्यात्मिकता इत्यादींचा आविष्कार ग्रामीण कवितेत झाला आहे.

ग्रामीण कवितेत शेतकऱ्याचे जीवन केंद्रस्थानी असते. शेतकऱ्याची भूमीची, मातीची ओढ, तिच्याशी निष्ठा, निसर्गाची ओढ, शेतकऱ्याच्या जीवनातील सुखदु:खे, त्यांतील चढउतार, त्याचे होणारे तऱ्हेतऱ्हेचे शोषण,

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

त्याचे शोषण करणारी जागतिकीकरणासारखी आधुनिक व्यवस्था, त्याच्या जीवनातील नातेसंबंध, शेतकज्याच्या जीवनातील प्रेमानुभव, आई-बाप, शेतकरी स्त्रियांचे जीवन, शेतकज्याच्या भोवतालचे गावगाडयातील जीवन व त्याचा भोवतालच्या जीवनाशी असलेला संबंध अशी अनेक आशयसूत्रे इ.स.1975 नंतरच्या ग्रामीण कवितेतून अभिव्यक्त होतात. इ.स.1975 नंतरची ग्रामीण कविता ही शेतकज्यांच्या जीवनावर, तेथील निसर्गावर, मातीवर, त्याचप्रमाणे गावावर, प्रदेशावर, गावाकडील माणसांवर, आई-वडिलांवर श्रद्धा असलेली कविता आहे. ग्रामीण साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करताना आनंद यादव लिहितात, "ग्रामीण विभागाशी संबंधित असे जीवनानुभव ग्रामीण साहित्यातून व्यक्त होतात. 'ग्राम' म्हणजे खेडेगाव, तेथील जीवनपद्धती, तेथील समाज, त्या समाजाची कृषिप्रधान संस्कृती, तेथील विशिष्ट निसर्गाशी, मातीशी त्याचा असलेला वौशिष्टपूर्ण संबंध, त्या संस्कृतीला लाभलेली इतर वौशिष्टे, तेथील मानवी जीवनाला त्या प्रदेशानुसार लाभलेली आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, ज्ञानात्मक, औद्योगिक वौशिष्टे आणि त्यांच्याशी संबंधित प्रश्न आणि समस्या, तसेच कालौघात होत जाणाज्या स्थित्यंतराचे तेथील जीवनसंस्कृतीवर होणारे संस्कार यांचा आविष्कार ग्रामीण साहित्यात होत असतो."4 वरील विवेचन ग्रामीण साहित्याच्या विविध पौलूंवर प्रकाश टाकणारे आहे. ग्रामीण कवितेची संकल्पनाही वरील विषय-सूत्रांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल. कृषीप्रधान संस्कृती, मातीशी असलेला वौशिष्टपूर्ण संबंध, विशिष्ट प्रदेशातील आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, ज्ञानात्मक जीवन व त्यासंबंधित असणाज्या प्रश्न, समस्यांची प्रभावी मांडणी करणाज्या कवितेला ग्रामीण कविता असे म्हणता येईल. ग्रामीण कवितेची संकल्पना अचूकपणे व वस्तुनिष्ठपणे सांगता येणार नाही. परंतु तिच्या वेगवेगळ्या वौशिष्टयाचा शोध आपणाला घेता येतो.

इ.स.1975 नंतरच्या ग्रामीण कवितेचे स्वरूप :-

ग्रामीण संवेदना प्रकट करणाज्या कवितेतून ग्रामीण जीवनातील विविधरूपे थेटपणे अभिव्यक्त झाली आहेत. या कवितेतून इ.स.1975 नंतरच्या महाराष्ट्रातील ग्रामीण जीवनाचा शोध मांडला आहे. शेती हा ग्रामीण भागाचा नव्हे तर संपूर्ण देशातील सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. भारतातील सुमारे 70% लोकांचा व्यवसाय शेती किंवा शेतीवर अवलंबून असणारे उद्योग हाच आहे. त्यामुळेच भारत 'कृषिप्रधान देश' म्हणून ओळखला जातो. ग्रामीण भागातील खेडे हे पूर्णत: शेतीवर अवलंबून आहे. शेती हा प्रमुख व्यवसाय तेथे उपलब्ध असतो. अशा या शेतीमध्ये काम करून आपला उदरनिर्वाह करणे हाच दिनक्रम तेथील बहुतेक लोकांचा असतो. म्हणूनच आपल्या कृषिप्रधान देशात बहुतेक सण, उत्सव हे कृषी व्यवस्थेशी निगडित असल्याचे दिसून येते. अशा या ग्रामीण भागातील छोटयाशा खेडेगावात राहणारा माणूस, त्याची जीवनपद्धती, ग्रामीण समाज इ. चे वर्णन रविकिरण मंडळातील कवींनी अत्यंत कल्पनारम्य असे केले होते. ही परिस्थिती पुढील कालखंडात बदलली. ज्या खेडयाचा पूर्वी गौरव होत असे, तीच खेडी आता अंतर्विरोधाचे केंद्र बनली आहेत. खेडयातील माणसांचे प्रश्न तीव्र झाले आहेत. शेती व्यवसाय हा दिवाळखोरीचा बनत चालला आहे. विशेषत: कोरडवाहू शेती करणाज्या शेतकज्याचे जीवन असह्य व अगतिक झालेले दिसते. लहान शेतकरी, शेतमजूर जीवनाला कंटाळून आत्महत्या करताना दिसतात. त्यामुळे कधीकाळी वौभवसंपन्न असणारी खेडी आता उद्ध्वस्त होताना दिसत आहेत. औद्योगिकीकरणामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था उद्ध्वस्त होत आहे. बदलांच्या रेटयात ग्रामीण माणूस होरपळून निघत आहे. वेगाने वाढणारे औद्योगिकरण, लहरी निसर्ग, शहरात वाढणाज्या रोजगाराच्या संधी व त्यामुळे शहराकडे

धावणारा तरूण वर्ग, रक्त आटेपर्यंत कष्ट करूनही हाती काहीही न लागल्यामुळे उदास झालेला शेतकरी वर्ग शेतीकडे उदास नजरेने पाहू लागला. हरितक्रांतीमुळे बियाण्यांच्या नवनवीन जाती बाजारात आल्या आहेत. त्यामुळे कधी सुकाळ आलाच तर प्रचंड उत्पादन होऊन शेतमालाच्या किंमती घसरत आहेत. व्यापारी व दलाल पिळवणूक करत आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील शेतकरी देशोधडीला लागला. अशा या बदलत्या खेडयाचे, ग्रामीण माणसाच्या जीवनाचे व हतबल बनलेल्या ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण इ.स.1975 नंतरच्या ग्रामीण कवितेतून येते.

वर नमूद केलेल्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय, मानसिक पातळीवर इ.स.1975 नंतरची ग्रामीण कविता आकार घेते. इ.स.1975 नंतरच्या काळात ग्रामीण कवितेने वौशिष्टपूर्ण वळण घेतलेले दिसते. आरंभापासून इ.स.1975 पर्यंत संख्यात्मकदृष्टया अल्प असणारी ग्रामीण कविता आधुनिक ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या उदयानंतर मात्र विकासाबरोबरच बरीच विस्तारलेलीही दिसते. ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीने व आजूबाजूच्या परिस्थितीने निर्माण केलेल्या वातावरणातून आत्मभान आलेली ग्रामीण तरूण कवींची एक पिढीच या काळात उदयाला आलेली दिसते. विठ्ठल वाघांची कविता या पिढीची प्रातिनिधिक कविता असली तरी त्यानंतर दमदार अशा ग्रामीण कवितांचे बरेच संग्रह मागील दोन दशकात प्रकाशित झालेले दिसतात. या काळात ग्रामीण कवितेच्या प्रवाहावर ज्यांचा भविष्यात निश्चित असा ठसा उमटेल असे महत्त्वाचे कवी म्हणजे इंद्रजित भालेराव, सदानंद देशमुख, श्रीकांत देशमुख, संतोष पद्माकर पवार, शंकर वाडेवाले, नारायण सुमंत, राजन गवस, प्रकाश होळकर, दासू वौद्य, अजय कांडर, केशव देशमुख, प्रकाश किनगावकर इ. कवी सांगता येईल.

इ.स.1975 नंतरच्या ग्रामीण कवितेचे हे स्वरूप लक्षात घेतल्यास आत्मभान आलेल्या ग्रामीण तरूण पिढीची ही कविता आहे हे सहजपणे लक्षात येते. ग्रामीण जीवनातील दैन्य, दारिद्र, शोषण यावरच आपले लक्ष केंद्रित करणारी ही ग्रामीण कविता प्रखर वास्तववादी असल्यामुळे, ग्रामीण साहित्याच्या 'समर्थपणाचा' प्रत्यय देणारी आहे. इ.स.1975 नंतरच्या ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप स्पष्ट करताना वासुदेव मुलाटे म्हणतात, "माणसाचे शोषणकर्ते बदलू लागले आहेत, बदलले आहेत. म.फुल्यांच्या काळात असणारा शोषकवर्ग आता तेवढासा समर्थ राहिलेला नाही. मूळचा खेडूत खेडयातून आलेला, लोकशाहीच्या नावाखाली राजकारण करून विविध सत्तास्थाने, अर्थस्थाने बळकावणारा हा शोषकवर्ग आहे. तो अधिक धूर्त, अधिक चाणाक्ष आणि वेळप्रसंगी कोणत्याही मार्गाचा, नीती-अनितीचा अवलंब करणारा आहे. या नव्या शोषकाकडून आपले शोषण, आपली पिळवणूक थांबवणे हे अधिक अवघड काम आहे. कारण अन्याय करणारा हाच मुळी शेतकज्यांच्या घरातला आहे. घरातलाच माणूस जर अन्याय करीत असेल तर दाद तरी कुणापुढे मागायची ? आणि विरोध तरी कुणाला करायचा ? स्वातंत्र्यानंतर स्वातंत्र्याची गोड फळे खायला मिळतील अशा भ्रमात असणाज्या मंडळींचा भ्रमनिरास झालेला होता. अपेक्षाभंग झालेला होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात जन्मलेली व तारूण्यात पदार्पण केलेली पिढी बेकार बनून दिशाहीन अवस्थेत फिरत होती. या उद्रेकाचा सूवर इ.स.1975 नंतरच्या ग्रामीण साहित्यात उमटू लागला. आणि आता इ.स.1990-92 च्या काळातील ग्रामीण साहित्याने गांभीर्याने विद्रोहाचा सूर आळवायला सुरूवात केली आहे. आता रान पेटून उठले आहे."5

वरील विवेचनात वासुदेव मुलाटे इ.स.1975 नंतरच्या ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप स्पष्ट करतात. इ.स.1975 नंतरच्या मराठी कवितेत समकालीन प्रश्नांचे प्रतिबिंब उमटते. शोषणाचा तीव्र निषेध ही कविता व्यक्त करते. इ.स.1975 नंतरच्या ग्रामीण कवितेत विद्रोह व्यक्त होतो. सदानंद देशमुख, श्रीकांत देशमुख, विठ्ठल वाघ, इंद्रजित भालेराव यांच्या कवितेतून विद्रोहाचा सूर ठळकपणे व्यक्त होतो. इ.स.1975 नंतरच्या ग्रामीण कवितेचे स्वरूप तपासत असताना या कालखंडातील महत्त्वपूर्ण बाबींचे संदर्भही समजून घेणे आवश्यक ठरते. खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण या धोरणांचा प्रभाव समाजजीवनात उमटला आहे. दुष्काळ, नापिकी, शेतीमालाला हमीभाव नाही, यामधून होत जाणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या पाहावयास मिळतात. तर दुसरीकडे विज्ञान, तंत्रज्ञानाने केलेल्या प्रचंड प्रगतीने गाव-माणसांचा बदललेला चेहरा लक्षणीय आहे. आज शिक्षण खेडयापाडयापर्यंत पोहोचले आहे, भ्रष्ट व्यवस्थेत सुशिक्षित बेकार तरूणांचे जीवन गुंतागुंतीचे बनले आहे. तसेच अज्ञान, अंधश्रद्धा, शोषण, नैराश्य इत्यादींच्या अनुषंगाने ग्रामीण माणूस अस्वस्थ आहे. गावपातळीवरील निवडणूका, नात्यागोत्याचे राजकारण, जातीयता, धर्मांधता, हुंडापद्धती, व्यसनाधीनता, महागाई, निसर्गाचा लहरीपणा, सावकारशाही इत्यादी गोष्टींनी ग्रामजीवन ढवळून निघालेले दिसून येते. शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकरी माणूस यांच्या प्रश्नांची दाहकता दिवसेंदिवस वाढत आहे. या पाश्र्वभूमीवर ग्रामीण कवी आपले अनुभव शब्दांकित करीत आहेत. ग्रामीण कवितेतून ग्रामीण जीवनाचे आकलन करून तेथील माणसांचे मन समजून घेण्याचा प्रयत्न होत आहे. ग्रामजीवनातील संस्कृती, जाणिवा, भावना, प्रश्न, त्यावरील उपाय यांचे वास्तव व भेदक चित्रण या कवितेतून येताना दिसते.

नारायण कुलकर्णी - कवठेकर, उत्तम कोळगावकर, विठ्ठल वाघ, सोपान हाळमकर, राजन गवस, जगदीश कदम, इंद्रजित भालेराव, जयराम खेडेकर, प्रकाश होळकर, नारायण सुमंत, सदानंद देशमुख, श्रीकांत देशमुख, शंकर वाडेवाले, केशव देशमुख, अजय कांडर, प्रवीण बांदेकर, महेश मोरे, प्रदीप पाटील, सुरेश शिंदे, एकनाथ पाटील, कैलास दौंड, ऐश्वर्य पाटेकर, संजीव दुधाट, मनोज बोरगावकर, पी. विठ्ठल, मधुकर कवडे, गुंफा कोकाटे, प्रमोदकुमार आणेराव, विलास पाटील, रमेश इंगळे उत्रादकर, रवींद्र इंगळे चावरेकर, रमेश चिल्ले, भगवान देशमुख, वसंत सावंत, संजय कृष्णाजी पाटील, ज्ञानेश्वर मुळे, संतोष पद्माकर पवार, प्रतिमा इंगोले, रायभान दवंगे, पुरूषोत्तम पाटील, अशोक कौतिक कोळी, अशोक नीलकंठ सोनवणे, देविदास चौधरी, लक्ष्मण बारहाते, लक्ष्मण महाडिक, कल्पना दुधाळ, रफीक सूरज, दासू वौद्य, संदीप जगताप, प्रकाश किनगावकर इत्यादी कवी ग्रामीण अनुभवविश्व मोठयांसामर्थ्यांनिशी अभिव्यक्त करीत आहेत. या बदलांचा शोध इ.स.1975 नंतरची ग्रामीण कविता घेते.

संदर्भ टिपा :-

1]जहागीरदार विश्वास; 'म.सा.पत्रिका (ग्रामीण साहित्य विशेषांक)', जुलै - डिसें. 1980, पृ.89 (अंक - 214-215)

2]देशमुख गणेश, 'ग्रामीण समाजजीवन व साहित्य, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, 2008, पृ.283, 284.

3]भालेराव इंद्रजित, 'पीकपाणी', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, चौथी आवृत्ती, ऑगष्ट, 2001, पृ.48.
4]यादव आनंद, 'मराठी वाङ्मयकोश', खंड चौथा, (समन्वयक संपादक :- विजया राजाध्यक्ष), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती - 2002, पृ.113.
5]मुलाटे वासुदेव, साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह, (संपा.डॉ.शरणकुमार लिंबाळे), दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, 2007, पृ.80.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

अस्तित्ववादी तुकाराम : एक आकलन

डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुन्ने
मराठी विभाग प्रमुख,
गोदावरी कला वरिष्ठ महाविद्यालय,
अंबड, जि. जालना.
भ्र.ध्व. ७५८८४२४२५४
मेल - psjunne@gmail.com

संत तुकारामांच्या अभंगांचा आजपर्यंत विविध अंगाने अभ्यास झाला. इतर संतांपेक्षा तुकाराम कोणकोणत्या बाबतीत वेगळे आहेत याचेही संशोधन झाले; परंतु तुकारामांचा अभ्यास अस्तित्ववादी दृष्टिकोणातून आजपर्यंत तरी झाला नाही. वस्तुत: एखाद्या श्रेष्ठ साहित्यिकाचे साहित्य हे अशा वादापलीकडचे असते. तरीही संत तुकारामांच्या साहित्यातून काही अस्तित्ववाद विषयक अभंगरचना आढळतात का? याचा शोध घेतला असता अशा कितीतरी अभंगरचना गाथेत आढळतात.

अस्तित्ववाद ही तशी अलीकडच्या काळातील पाश्चात्य संकल्पना. किर्केगार्द, कार्ल यास्पर, काफ्का, अल्बर्ट काम्यू, जॉं पॉल सार्त्र इत्यादी लेखक, तत्त्वज्ञ मंडळींनी तिला प्रतिष्ठा मिळवून दिली. अर्वाचीन मराठी साहित्यावर या वादाचा फार मोठा प्रभाव आपणास जाणवतो पण प्राचीन मराठी साहित्यिकाच्या साहित्याचे या अंगाने विश्लेषण होऊ शकते का? हे पाहणे मोठे रंजक ठरेल. खरेतर आधुनिक मीमांसा शास्त्रातील आयुधाने गतकालीन साहित्याचे परीक्षण करणे, हे त्या साहित्यावर आणि साहित्यिकावर अन्यायकारक ठरू शकते, हे ऐतिहासिक समीक्षेचे भान राखून केलेला हा अल्पसा प्रयत्न होय.

RESEARCHJOURNEY

सर्वप्रथम अस्तित्ववाद म्हणजे काय? थोडक्यात पाहू. "एकाच व्यक्तिमत्त्वात विरोधी तत्त्वांचे सहअस्तित्व असते. त्यामुळे व्यक्तिमत्त्वात ताण तयार होतो. हा ताण व्यक्तिच्या क्रियाशक्तीचा मूलस्रोत. अस्तित्वाच्या मुळाशी अभावाची अथवा असमाधानाची सतत जाणीव असते. अस्तित्व हे सारखे निर्माण होत असते. अस्तित्व म्हणजे अखंड चालणारी कृती असते. ती एकाच वेळी करूण आणि विनोदी असते."१ या मूळ विचारसरणीतून पुढे साहित्य विषयक जो संप्रदाय निर्माण झाला, त्यास अस्तित्ववाद असे म्हणता येईल. अस्तित्वविषयक आत्मभान असलेले कवी संत तुकाराम असा आपण ज्यावेळेस उल्लेख करतो तेव्हा हे विधान जसे स्वातंत्र्य सूचित करते तद्वतच एकाकीपण सुद्धा अधोरेखित करत असते.

संत तुकारामांच्या समग्र काव्यरचनेचा निश्चितच या अंगाने विचार करता येणार नाही; परंतु गाथेतल्या कितीतरी अभंगांचा तपशील आपणास या रीतीने करता येऊ शकतो. तुकोबांचे बालपण आई-वडिलांच्या छत्रछायेखाली गेले. लग्नानंतर काही वर्षे सर्व ठिकठाक चालले. महाजनी, सावकारी सर्व व्यवस्थीत चालू होते. आयुष्यातील बरे असण्याचा पूर्वरंग संपला आणि दैन्य, दु:ख, अवहेलना, उद्विग्नता घेऊन उत्तररंग सुरु झाला. प्राक्तनातील भोग एकेक करून जसे पुढे येऊ लागले. तसे तुकोबाही संसारापासून दूर जाऊ लागले. तुकारामांना नसलेपणाच्या चिंतेने ग्रासले. दैनंदिन व्यवहार विषयक भीती वेगळी आणि संपूर्ण अस्तित्वविषयक चिंता निराळी. भीतीला विशिष्ट मर्यादा असतात. ती प्रयत्नांती दूर करता येऊ शकते;

पण चिंता ही एक अनामिक प्रक्रिया असते, सहेतूकता त्यात नसते. या असमाधानातून, अभावातून तुकारामांनी तत्कालीन अभंग काव्याला जवळ केले. अस्तित्वाची नश्वरता त्यांच्या लेखणीतून वारंवार प्रत्ययास येते. मानवी मन नेहमीसाठी विनोदी राहू शकत नाही; परंतु त्यास औदासिन्य, विरक्ती नेहमी भावते. याच कारणामुळे तुकाराम तुम्हा-आम्हांस भावतो. "तुकाराम हा आपल्या पैकीच एक आहे, पुष्कळदा आपलेच विचार, विकार बोलून दाखवत आहे, आपल्या सारखा वैतागत आहे, संतापत आहे, मधूनच प्रसन्न होत आहे, जे आपल्याला काही केल्या साधत नाही ते त्याने साधलेले असले - अगदी यशस्वीपणे साधलेले असले - तरी ते साधताना त्याला अतोनात कष्ट पडलेले आहेत हे त्याला जाणवते व म्हणूनच तुकाराम त्याला जवळचा वाटतो."२

धर्माची तू मूर्ती। पाप पुण्य तुझे हाती ।।

मज सोडवी दातारा । कर्मापासूनी दुस्तरा ।।

करिसी अंगिकार । तरी काय माझा भार ।।

जिवीच्या जीवना । तुका म्हणे नारायणा ।।

अशा असंख्य अभंग रचनांमधून तुकाराम हा भवसागर पार करण्यासाठी भगवंताची आळवणी करतात. मुळात तुकाराम हे अस्तित्ववादातील धार्मिक जीवनपंथ मानणाऱ्याच्या जवळचे आहेत. किर्के गार्द या तत्त्ववेत्याने अस्तित्ववादाचे किंवा त्यातील विचार प्रवाहाचे तीन भागामध्ये वर्गीकरण केले आहे. त्यात १. सौंदर्यान्वेशी जीवनपंथ, २. नैतिक जीवनपंथ आणि ३. धार्मिक जीवनपंथ यातील नैतिक आणि धार्मिक जीवनपंथ काही प्रमाणात एकत्रच अभ्यासण्यात येतात. याचे मुख्य कारण असे की, पूर्वीपासून धर्म या घटकामध्येच आपण न्याय, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्राचा अभ्यास करत आलो आहोत. तुकाराम जेव्हा 'मज **सोडवी दातारा। कर्मापासूनी दुस्तरा।।'** असे म्हणतात, तेव्हा त्यांच्या व्यक्तित्वातील असाहय्यता अधोरेखित होत असते. रूपविवेचनवादानुसार मला मिळालेले स्वातंत्र्य हे मिळालेले नसते तर ते अर्जित असते. मानवी जाणिवेच्या किंवा प्रयत्नांच्या पलीकडे मी कुठेतरी जखडलेला आहे, त्यामुळे दुस्तर कर्म करणे माझ्याकडून होणार नाही; परंतु त्यापासून मला पळही काढता येणार नाही. कारण हा रस्ता आपणच निवडलेला आहे. 'देहभोग **भोगे घडे। जे जे जोडे ते बरे।।'** असे म्हणण्यावाचून गत्यंतर नाही. बरे म्हणत असतानाही तुकाराम 'देहभोग' म्हणतात याचा अर्थ अनिच्छेने हे सर्व करावे लागत आहे. वस्तू निवडीच्या स्वातंत्र्यामध्ये 'मी' अनुस्यूत जरी असला तरी स्वरुपसत्ता आणि आत्मनेसत्ता यातील अंत:कलहामुळे ताण निर्माण होतो. मग काही का असेना एकदा आपण निवड केलीच आहे तर जे जे प्राप्त होईल ते बरे म्हणण्यावाचून पर्याय नसतो.

तुकाराम एक समर्थ अस्तित्ववादी कवी होते याचे महत्त्वाचे कारण असे की, त्यांना स्व अस्तित्वाबद्दलची भक्कम अशी समजूत होती, जाणीव होती. अस्तित्वाची जाणीव असणे म्हणजे काय? तर आपले अस्तित्व मृत्यूने सीमित झाले आहे, आरपार भेदलेले आहे, ही जाणीव बाळगून जगायचे. 'झुरोनी **पांजरा होऊ पाहे आता। येई पंढरीनाथा भेटावया।।'** किंवा 'तुका **म्हणे नाही ठावी स्थिती मती। यमाची निश्चिती कुळवाडी।।'** किंवा 'तुका **म्हणे आत्महत्यारे घातकी। थोर होते चुकी नारायणी।।'** किंवा 'तुका

म्हणे बापा। चुकवी चौऱ्यांशीच्या खेपा।।' अशा ओव्या उद्धृत करता येतील. मार्टिन हायडेगर या अस्तित्ववादी विचारवंताच्या मते अस्तित्वाला मृत्यूची जाणीव असण्यासोबतच या जाणिवेत सद्सद्विवेकबुद्धी आणि अपराधित्वाची भावना यांना स्थान असतेच. अपराधित्वाची भावना असणे म्हणजे व्यवहारिकदृष्ट्या न्यूनगंडाने पछाडणे नव्हे. समग्र प्रकृतीच्या हिशेबी आपले अस्तित्व नगण्य आहे आणि प्रयत्नपूर्वकरीत्या देखील आपण त्याच्याशी एकरूप होऊ शकत नाही. समरुपता ही तर आणखी दूरची गोष्ट होईल. 'कोठवरी **जिणे संसाराची आशा'** म्हणत असताना 'तहान **भूक त्यांचे राखे शीत उष्ण। जाले उदासीन देहभावे।।'** असे वक्तव्य तुकाराम करतात.

आपण जेव्हा सामाजिक संदर्भात सुसंगतपणे जगण्याचा विचार करतो तेव्हा ती एक प्रकारची दांभिकता असते. माझे अस्तित्व तसे नसून देखील मी सामाजिक दाबाच्या रेट्यामुळे स्वत:ला वेगळ्या साच्यात जखडून घेत असतो. अस्तित्ववादी विचारधारा सर्वप्रकारच्या दंभाचा अव्हेर करते. 'करीती **होया होय। परी नव्हे कोणी साह्य।।'** किंवा 'जीवशिवाचे **भातुके केले क्रीडाया कौतुके। कै ची येथे लोके। हा आभास अनित्य।।'** (२१०) असा हा आभास सर्वोतोपरी भरून राहिलेला आहे. तुम्ही-आम्ही एका आभासात जगत असतो. मी माझ्या असण्यापेक्षा कोणीतरी वेगळाच असतो आणि तुम्ही तुमचे अस्तित्व लपवून लबाडीने जगत असता. आपण आभासी प्रतिमांच्या गुंत्यात परस्परांना नाहक शोधत असतो. ही बुर्ज्वा वृत्ती तुकाराम कुठलाही मुलाहिजा न बाळगता टराटरा फाडतात किंबहुना अस्तित्वाला पृष्ठतलावर आणून स्वत:चे अस्तित्व सिद्ध करतात.

तुकाराम अस्तित्ववादी कसे काय होऊ शकतात? असाही प्रश्न उपस्थित होऊ शकतो. कारण परमेश्वराला अनन्यभावाने शरण जाताना, ज्या रचना किंवा अभंग त्यांनी रचले ते काही दुसरा हेतू समोर ठेवून नाही, असेही आपणास वाटू शकते. परंतु अस्तित्ववादामध्ये आस्तिक अस्तित्ववादी आणि नास्तिक अस्तित्ववादी असे प्रकार आपणास करता येतील. प्राचीन तत्वावधान प्रक्रिया संपूर्णपणे धर्मसंबद्ध असल्यामुळे तुकारामांना आपण आस्तिक अस्तित्ववादी म्हणू शकतो. जसे की, कार्ल यास्पर्स, गाब्रीएल मासेल इत्यादी तर मार्टिन हायडेगर आणि अस्तित्ववादाला खऱ्या अर्थाने प्रतिष्ठा मिळवून देणारा जाँ पॉल सार्त्र हे मात्र नास्तिक अस्तित्ववादी होते असे म्हणावे लागेल. म्हणजे तुकाराम धर्म, ईश्वरीसत्ता मानणारे होते तर ते अस्तित्ववादी कसे काय होऊ शकतात, असे आपण म्हणू शकत नाही.

न मिळो खावया न वाढे संतान। परी हा नारायण कृपा करो ।।

ऐसी माझी वाचा मज उपदेशी । आणीक लोकांशी हेचि सांगे ।।

विटंबो शरीर होत का विपत्ती । परि राहो चित्ती नारायण ।।

तुका म्हणे नाशिवंत हे सकळ । आठवी गोपाळ तेचि हित ।।(२५९)

तुकारामाच्या गाभ्यातील रिक्तता अभंगांच्या भावाशयातून पूर्ण होऊ पाहते आहे. कारण अस्तित्ववादामध्ये कृतीचे स्वातंत्र्य सर्वात महत्त्वाची बाब समजली जाते. सामाजिक बंधनामुळे ऐहिक प्रपंच करता-करता स्वत्व हरवून बसण्या ची वेळ तुकारामांवर येऊन ठेपली. आपण आजपर्यंत जे केलं ते खरंच आपण आपल्या पिंडला अनुसरून केलं की सामाजिक बंधनामुळे दंभयुक्त केलं असा प्रश्न तुकारामाला पडतो आणि सहजच ते म्हणतात 'तुका **म्हणे नाशिवंत हे सकळ'** कारण आयुष्यात आलेली रिक्तता अपूर्णता कशाने भरून

ISSN : 2348-7143
March 2018

काढायची हेच आजपर्यंत समजत नव्हते. वडिलोपार्जित सर्व व्यवसाय बुडाला. अन्नान दशा झाली. कजाग पत्नीचा उपद्रव होऊ लागला. अशा शून्यमनस्क विचारात तुकाराम इतरांसोबतच स्वत:लाही उपदेश करू लागले. 'क्षणभंगूर **हे जाय न कळता। ग्रास गिळी सत्ता नाही हाता।।'(२६०)** असे म्हणू लागले. मानवी देहाची नश्वरता मान्य करणे म्हणजे अंतरी मृत्यूची जाणीव असणे होय. जे की, अस्तित्ववादाचे पायाभूत तत्त्व आहे.

अस्तित्ववादामधील अस्तित्वमय परिस्थिती आणि तुकारामांचे व्यक्तिगत आयुष्य याकडे जरी दृष्टिक्षेप टाकला तरी त्या अनुषंगाने आपणास त्यांच्या साहित्याचे विश्लेषण करता येईल. १. जन्म-मृत्यू, २. उपजीविका, ३. विवाह, ४. अस्तित्व जाणीव, ५. तटस्थपणा व ६. वैताग.

वरील सहा घटकांपैकी कोणत्याही एक निकषाद्वारे आपण तुकारामांचे चरित्र पडताळून पाहू शकतो. प्रारंभिक आयुष्य सुखा-समाधानाने व्यतीत होत असताना व्यवसाय दिवाळखोरीत निघणे आणि आपले म्हणणारे सर्व दूर होणे, यातून स्वत:च्या अस्तित्व संघर्षासाठी केलेले कष्ट, येणारा वैताग या सर्व गोष्टी अस्तित्ववादाला जवळ करणाऱ्या आहेत. तुकाराम अधिकाधिक मूलगामी होत गेले. प्रत्येक कृतीतले इंगित काय? आहे हे दाखविण्यास त्यांनी सुरुवात केली.

पोटाचे ते नट पाहो नये छंद । विषयाचे भेद विषयरुप ।।

अर्थी परमार्थ कैसा घडो सके। चित्त लोभी भीके सोंगवाया ।।

देवाचे चरित्र दाखविती लीळा । लाघवाच्या कळा मोहावया ।।

तुका म्हणे चित्ती राहे अभिलास । दोघा नरकवास सारिखाचि ।।(२६५)

एखाद्या गोष्टीमध्ये दांभिकता असेल तर ती न केलेली बरी, असे आपणास म्हणता येईल. नाटकांमधून काम करणारा नट कितीही चांगले काम करत असला तरी त्याचा तो पोटापाण्याचा व्यवसाय असतो. मूळ अस्तित्व प्रकट होऊ शकत नाही. विषयवासनेचे कितीही तत्त्वज्ञानाच्या पातळीवर विश्लेषण केले तरी विषय त्यात असणारच. असेच प्रत्येक गोष्टीचे. त्यामुळे मनात जोपर्यंत आसक्ती आहे ते पर्यंत दु:ख पाठ सोडणार नाही.

तुकारामांचे कितीतरी अभंग आपणास अस्तित्ववाद विषयक विचार करण्यास प्रवृत्त करणारे आहेत. जसे - 'नाही **सुख मज नलगे हा मान। न राहे हे जन काय करू।।'** (२७१), 'भीत **नाही आता आपुल्या मरणा। दु:ख होते जना न देखवे।।'(२७६)**, 'काय **खावे आता कोणीकडे जावे। गावात राहावे कोण्या बळे।।'(३१६)**, 'बाहिर **पडिलो आपुल्या कर्तव्ये। संसारासि जीवे वेटाळिलो।।'(३२०)**, 'कोणते **कारण राहिले यामुळे। जे म्या तुज बळे कष्टवावे।।'(३२५)**, 'नाही **साजत हा मोठा। मज अळंकार खोटा।।'(३५५)** अशी असंख्य अभंगरचना आपणास तुकाराम गाथेत सापडेल.

[illegible] झाली पाहिजेत. बंधनरहीत व्यक्तिमन विमुक्तपणे, मनसोक्तपणे विहार करू शकते. संपूर्ण मानवी स्वातंत्र्याचा उद्घोष करणारी मार्क्सवादी जीवनपद्धती आणि अस्तित्ववादी विचारसरणी यामध्ये बरेचसे साम्य आढळून येते. साम्यवादात असणारी परात्मभावाची (अलाएनेशन) संकल्पना ही [illegible] झाल्याचेही दिसून येते. मध्ययुगीन मराठी साहित्याचा विशेषत: तुकारामासारख्या अत्यंत देशी लेखनकर्त्याच्या साहित्याचा अस्तित्ववादी मानसशास्त्राच्या आधारे

ISSN : 2348-7143
March 2018

देखील आपणास परिशीलन करता येईल. जॉ पॉल सार्त्र यांनी 'द सायकॉलॉजी ऑफ इमॅजिनेशन', 'एसेज इन इस्थेटिक्स' किंवा 'व्हॉट इज लिटरेचर' इत्यादी ग्रंथांमधून या विचाराला मूर्त रूप देण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला.

तुकारामासारख्या साहित्यिकाचा केवळ पारंपरिक अभ्यास पद्धतीच्या द्वारा अभ्यास न करता वेगवेगळ्या दृष्टिने किंवा अंगाने अध्ययन आणि संशोधन होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

१. वसंत डहाके व इतर (संपा.), संज्ञा-संकल्पना कोश, जी.आर. भटकळ फाउण्डेशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती, डिसेंबर २००१, पृ. ८८
२. वा.ल. कुळकर्णी, मराठी कविता : जुनी आणि नवी, पृ. ४३
३. श्री तुकाराम महाराजांची गाथा, गीताप्रेस, गोरखपूर.

ISSN : 2348-7143
March 2018

मराठवाड्यातील दलित (आंबेडकरवादी) निवडक कथेतील परिवर्तनीय स्वरूपाचा अभ्यास

प्रा.डॉ.राजीव यशवंते
मराठी विभागप्रमुख,
श्री गुरू बुद्धीस्वामी महाविद्यालय,
पुर्णा ता.परभणी
मो.८७८८२८४६२१

प्रस्तावना :

मराठवाड्यातील दलित (आंबेडकरवादी) कथेतील परिवर्तनीय स्वरूपाच्या कथेचा अभ्यास करत असताना मराठवाड्यातील निवडक कथाकारांच्या कथेचा अभ्यास केलेला आहे. मराठवाड्यातील दलितांच्या जीवनात जातीयतेमुळे आणि दारिद्र्यामुळे निर्माण झालेला संघर्ष मानवतेला लांछनास्पद आहे. सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, राजकीय व सांस्कृतिक क्षेत्रात केवळ दलित म्हणून झालेली अवहेलना मानवतेला कलंकित करणारी आहे. त्यामुळे त्यांच्या जीवनाची झालेली हेळसांड याबरोबरच जातीय जाचाला, त्रासाला कंटाळून व्यक्त झालेल्या विद्रोहाचे वास्तव कथाकाराने अधोरेखित केलेले आहे. दलितांच्या जीवनात येथील समाजव्यवस्थेने निर्माण केलेली जातीय उतरंड आणि जीवनातील दारिद्र्यामुळे आलेली अगतीकता, लाचारी, अवहेलना, अपमानीत जीणं, अन्याय, अत्याचार, बलात्कार, उपासमार, तद्वतच अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजांची न झालेली पूर्तता. म्हणून मराठवाड्यातीलच नाही तर एकूणच दलितांच्या जीवनात वरील समस्या, प्रश्न निर्माण झाले. याच अनुषंगाने दलितांच्या जीवनातील दारिद्र्य हे वरील सर्वच समस्यांच्या मुळाशी असल्यामुळे माणूस असूनही तळागाळातल्या दलित समाजाचे जीवन जनावरापेक्षाही तुच्छ, लाचारीयुक्त, अवहेलनेने ग्रासले गेलेले आहे, हे नाकारता येत नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्य आणि कर्तृत्वामुळे दलितांच्या जीवनात अमूलाग्र बदल झाला, पण तो मूठभर दलितांच्या जीवनातच झाला. ग्रामीण आणि शहरी भागातील बहुसंख्य दलितांच्या जीवनात आजही अंधःकारच दिसून येतो. गरीब हा गरीबच राहिलेला दिसतो अन् श्रीमंत हा अधिक श्रीमंत झालेला दिसतो. तरीही बाबासाहेबांमुळे दलितांच्या जीवनात निर्माण झालेले परिवर्तनही अतुलनीय आहे. कारण दलितांच्या जीवनात विविध पातळीवर झालेले परिवर्तनही नोंद घेण्यासारखे आहे.

दलित शिक्षित तरूण पिढीतील अंतः संघर्षही दलितांच्या जीवनातील वेगळेपणाची नोंद घ्यावयास लावणारा महत्त्वपूर्ण बदल आहे. कारण नव्याने शिकुन सवरून मान, सन्मान, प्रतिष्ठा, पैसा लाभलेला ह्या वर्गाला आपल्याच समाजाची, आप्तेष्ठांची, नातेवाईकांची लाज वाटायला लागली. म्हणून हा वर्ग पांढरपेशीत्वाचे जीवन जगू लागला. अन् जगत आहे. सामाजिक

चळवळीपासून, बाबासाहेबांच्या विचारापासून आपल्याच माणसांपासून दूर गेला. अशा विविध पातळीवरील तुटलेपणाच्या जाणिवेला कथाकारांनी ताकदीने मांडलेले आहे. या बरोबरच दलित स्त्री जीवनाचा विचार करत असताना दलित स्त्रीला दुहेरी पातळीवरच्या जीवन संघर्षाला सामोरे जावे लागते. स्वजातीय पुरुषी अहंकारातून झालेला छळ आणि परजातीय धर्मांधतेच्या जातीयतेच्या, वासनांधतेच्या मानसिकतेतून झालेला छळ, अन्याय, अत्याचार कथाकारांनी चित्रित केलेला आहे. या बरोबरच त्यांच्यात निर्माण झालेला आत्मविश्वास अन् त्यामुळे खंबीर झालेली स्त्रीही कथाकारांनी उभी केलेली आहे.

शिक्षणामुळे दलितांच्या जीवनात अमुलाग्र झालेल्या बदलांच्या वास्तवाबरोबरच शिक्षण व्यवस्थेत आलेला जातीयवाद अन् भ्रष्टाचारी, रक्तपिपासूवृत्ती शिक्षण सम्राटांची नवनिर्मिती जन्माला येऊन शिक्षण महर्षीच्या दृष्टिकोनाला काळीमा फासणारी ठरली. शिक्षणामुळे माणूस शहाणा होतो असे म्हटले जाते, पण तो तर या उलटच वर्तन करताना दिसतो. हे विदारक वास्तव दलित कथाकारांनी सकारलेले आहे.

मराठवाड्यातील दलित (आंबेडकरवादी) निवडक कथेतील परिवर्तनीय स्वरूप

प्रस्तुत शोधाभ्यासाच्या अनुषंगाने अभ्यासक म्हणून काही प्रश्न निर्माण होतात की, साहित्यात जी स्थित्यंतरे झाली त्यामुळे दलित कथावाङ्‌मयात बदल झाला का? दलित कथेत वेगळेपण आले का? या अनुषंगाने अभ्यास महत्त्वाचा आहे. साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. या उक्तीप्रमाणे साहित्यातही समाज जीवनाप्रमाणे बदल अपेक्षित आहे. दलित कथेच्या किंवा साहित्याच्या स्थित्यंतराच्या संदर्भाने ढोबळमानाने स्वातंत्र्यपूर्व दलित कथा किंवा स्वातंत्र्योत्तर दलित (आंबेडकरवादी) कथा तसेच नव्वदोत्तरी दलित (आंबेडकरवादी) कथा असे कालखंड पाडलेले दिसतात. एकूणच समाज जीवनाचा विचार केला असता धर्मिक, सामाजिक,आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजकीय पातळीवरील बदलाचे प्रतिबिंब जसे समाज जीवनात उमटते तसेच ते साहित्यातही प्रतिबिंबित होताना दिसते. स्वातंत्र्यपूर्व दलित (आंबेडकरवारी) कथा अस्पृश्यतेसारख्या कलंकाने ग्रासलेली किंवा जातीयता, धर्मांधता, अमानुषता, लाचारी, अतितीव्रतेचे दारिद्र्य, भूक हे प्रश्न कथेतून येतात. दलितांच्या जीवनातील स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रश्न, समस्या काही प्रमाणात बदललेले दिसतात. तीव्र स्वरूपाच्या जातीयतेचे, अस्पृश्यतेचे स्वरूप बदलून वेगळ्या रूपात ती जाणवते. दलितांच्या जीवनात शिक्षणामुळे अमुलाग्र बदल होऊन सर्वच पातळीवरील दलितांच्या जीवनात परिवर्तन घडून आले, पण सवर्णांच्या मनातील जातीयता, धर्मांधतेचा पूर्णतः नायनाट झाला नाही. सत्तरच्या दशकानंतर एकूणच सामाजिक पातळीवर अमूलाग्र बदल झाला. औद्योगीकीरण, जागतिकीकरण तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे, भौतिक सुखसुविधेच्या परिणामातून माणूसकीला पारखा झालेला माणूस एकूणच साहित्यातून चित्रित झालेला दिसतो.

मराठवाड्यातील (आंबेडकरवादी) दलित कथाकारांमध्ये अविनाश डोळस, योगीराज वाघमारे, एकनाथ सोनवणे, रविचंद्र हडसनकर, प्रकश मोगले, अनंत राऊत, ज्ञा.रा. पंडित, बाबूराव गायकवाड, बाबूराव कांबळे, विलास सिंदगीकर, किशोर घोरपडे, एकनाथ खिल्लारे, आनंद गायकवाड, रविंद्र शिंदे, जयराज खुने, तु. लिं. कांबळे, चंद्रकांत पंडित, के.व्ही. सरवदे, राम वाघमारे आदि कथाकारांच्या कथांमधून दलितजीवनातील बदलते संदर्भ आणि परिवर्तनीय स्वरुपाची कथा आलेली आहे.

अविनाश डोळस यांच्या 'घेर' या कथेतून पारंपरिक व्यवसायास सोडून देण्याचा 'पवळी' प्रयत्न करते; पण येथील सवर्ण मानसिकता 'पवळी'कडे तमाशातील नाचणा-या तिच्या आईचाच वारसा म्हणून एक भोगवस्तू म्हणूनच तिच्याकडे पाहतात, पण पारंपरिक व्यवसाय सोडून देणारी दलितांमधील तरूण पिढी पूर्णतः सज्ज आहे. हे परितर्वन कथाकाराने अधोरेखित केलेले आहे. तसेच 'आहुती' सारख्या कथेतून कथाकाराने गावातील सवर्णांच्या गुलामीला, अन्यायाला प्रतिकार करून आपल्या आईच्या अत्याचाराचा बदला म्हणून रंगाबाळू जाधव गावातील अत्याचारी पाटील आबाचा खून करून घेतो. हे दलित तरूण पिढीतील अन्यायाच्या प्रतिकाराविरूद्धचे बंड परिवर्तनाचा विचार घेऊन अवतरते. सवर्णांची भीती बाळगणारे दलित तरूण बंडाचा निषाण उभारून अन्यायाचा प्रतिकार करताना दिसतात. अविनाश डोळस यांच्या 'डायरीतील पाने' या कथेसंदर्भात प्रकाश खरात म्हणतात, "दलित कथा ही वेगवेगळ्या जीवनाच्या अनुभवातून अस्पृश्यता भोगते आहे. प्राध्यापक झालेला मधू त्याला या शहरी जीवनात अजूनही दलितेत्तरांच्या वस्तीत घर मिळत नाही. हे प्रस्तुत कथेतून अनुभव जिवंत करतात'[१]. अशा बदलत्या अस्पृश्यतेच्या कधी उघड तर कधी छुप्या जातीय रूपाचे दर्शन कथाकारांनी घडविलेले आहे.

एकनाथ सोनवणे यांच्या 'सोयीरपण' या कथेत दलित तरूण पिढीतील पांढरपेशीत्वाचा समाचार घेणारी कथा आलेली आहे. नव्या दलित तरूण सुशिक्षित तरूण वर्गाला आपल्या समाज बांधवांच्या गल्लीत राहण्याची लाज वाटते. म्हणून ते सवर्णांच्या गल्लीत घर घेऊन स्वबांधवापासून दूर जातात. मग ते आपल्या आप्तस्वकीयांना विसरतात. सामाजिक बांधिलकी विसरून एका पांढरपेशी जीवनाला जवळ करून सामाजिक समस्यांना जवळ करतात. हे दलितांमधील समकालीन विदारक वास्तव कथाकाराने रेखाटले आहे, तर त्यांच्याच 'हादरे' या कथेतून दलित आणि ब्राह्मण या हाडवैरी जातीतील संघर्षाला गणेशा ह्या ब्राह्मण जातीतील नायकाच्या रूपाने चित्रित केलेले आहे. एका गरीब दलित शेवंता नावाच्या मुलीशी विवाह करून स्वबांधवाशी वैर पत्करून गणेशा एका नव्या परिवर्तनाला समोरे जातो. आतापर्यंत दलित सुशिक्षित तरूणच ब्राह्मण उच्चवर्णीयांच्या मुलींशी विवाह करून परिवर्तनाचे चक्र गतिमान करत होते, पण प्रस्तुत कथेतील नायक दलित (महार) जातीतील शेवंताला स्वीकारून नव्या परिवर्तनाची नांदी रूजवताना दिसतो. या कथेसंदर्भातील दत्ता भगत यांचे विवेचन महत्त्वाचे ठरते ते असे. "मंदिराची शुद्धता राखणा-या

भटाचाच पोरगा एका अस्पृश्य मुलीबरोबर विवाहबद्ध होतो आणि गावगाढ्याची मजबूत गढी हादरून जाते.''२ हे गावपातळीवरील दलित सवर्ण यांच्यातील बदलने परिवर्तन कथाकाराने घडविले आहे.

रविचंद्र हडसनकर यांच्या 'समेट' या कथेतून संसारात अपयशी ठरलेल्या व्यंकटी या नायकाच्या रूपाने गावातील सवर्ण आणि दलितांमधील सामाजिक पातळीवरील समेट घडवून आणण्यासाठी समतेच तत्त्वज्ञान रूजवण्यासाठी अतोनात प्रयत्न करून शेवटी 'समेट' घडवून आणतो. हे दलित तरूण पिढीतील व्यंकटीच्या रूपाने परिवर्तनाचे चक्र गतिमान करू पाहणा-या नायकाचे चित्र उभे केले आहे. त्यांच्या कथेसंदर्भातील गंगाधर पानतावणे यांचे मत मार्मीक आहे ते म्हणतात, ''कालची अस्पृश्यता आता जातीयतेत रूपांतरित झाली आहे. कालच्या सामाजिक प्रश्नांचे स्वरूप आणि आजच्या सामाजिक प्रश्नांचे स्वरूप बरेचसे बदलले आहे. ग्रामीण आणि शहरी जीवनातील आजच्या ताणतणावांचे स्वरूपही भिन्न आहे. ते अधिक गुंतागुंतीचे झाले आहे.'३ अस्पृश्यतेच्या संदर्भातील सवर्णांची बदललेली मानसिकता किंवा जातीयतेच्या संदर्भातील सोयीनुसार केलेली तकलादू मानसिकता या बदलत्या जीवनाचा वेध घेणारी कथा दलित कथाकारांनी विपूल प्रमाणात लिहिली नसली तरी बहुतांश दलित कथाकारांनी बदलत्या जीवनाला कथेतून मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्याच्या 'व्हरका' या कथेतून ग्रामीण जीवनातील धाडसी दलित स्त्रीचे व्यक्तिचित्र कथाकाराने घडविले आहे. आजची दलित स्त्री उच्चवर्णीयांच्या अत्याचाराला प्रतिकार तर करतेच, पण वन्यप्राण्याशीही दोन हात करून आपल्यातील शौर्याची धाडसाची चुणूक केवळाबाई या ग्रामीण दलित स्त्रीच्या रूपाने कथाकाराने घडविली आहे.

तसेच ज्ञा.रा. पंडित आणि बाबूराव गायकवाड यांच्या कथेतून उच्चवर्णीय गावपातळीवरील सवर्णांच्या मनातील सोयीनुसार पाळली जाणारी अस्पृश्यता यावर बोट ठेवले आहे. उच्चवर्णीयांना आपली कामवासना भागवण्यासाठी दलित स्त्रीच्या देहाची, शरीराची तिच्या स्पर्शाने अस्पृश्यता, विटाळ होत नाही, पण तीच जर पाण्यासाठी किंवा अन्य कामानिमित्त सवर्णांकडे गेली असता तिच्या स्पर्शाने किंवा सहवासाने विटाळ होतो. हे ग्रामीण पातळीवरील सोयीचे अस्पृश्यतेचे नाटकी स्वरूप त्यांच्या 'पाहुणचार' मधुनही आलेले आहे. या कथेतील नामदेवराव कांबळे या शासकिय अधिका-याच्या रूपाने देशमुख बंधुने सोयीनुसार चालवलेली (पाळलेली) अस्पृश्यता आलेली आहे. जेव्हा देशमुख नामदेवरावाकडे शहरात येतो तेव्हा त्याला नामदेवच्या घरी विटाळ, अस्पृश्यता वाटला नाही, पण जेव्हा नामदेव आपल्या मेव्हूण्याच्या घरी गावी येऊन देशमुखाच्या घरी जातो तेव्हा मात्र देशमुख बंधु अस्पृश्यता पाळताना दिसतात. हे गावपातळीवरील अस्पृश्यतेचे सोयीचे नाटकी स्वरूप कथाकाराने घडविले आहे. तसेच 'धुरपी' या कथेतूनही कथाकाराने अशाच नाटकी तकलादू सोयीनुसार पाळलेल्या अस्पृश्यतेचे वास्तव रेखाटलेले आहे.

त्यांच्या कथेतील वेगळेपणाच्या संदर्भाने सुधीर रसाळ लिहितात. "धुरपी', 'पाहुणचार' व 'कालमान' या कथामध्ये विषमतेच्या अस्पृश्यतेच्या वेदेनेचे चित्र रेखाटले गेलेले आहे. त्यांच्या इतर कथामध्ये मात्र दलित जीवनातील अन्य दुर्लक्षित समस्यांचे चित्र रेखाटले जाते. दलित कथा दलित जीवनातील इतर प्रश्नाकडे वळू लागल्याची चिन्हे ज्ञा. रा. पंडितांच्या कथेत दिसून येतात."[४] दलित कथाकारांनी प्रमुख समस्यांबरोबरच अन्य दलित जीवनातील दुर्लक्षित समस्यांचे वास्तव घडवण्याचा प्रयत्नही केलेला दिसतो.

विलास सिंदगीकर यांच्या कथेतून पारंपरिक व्यवसाय करणारा मातंग समाज 'पोतराज' सारख्या अनिष्ठ रूढीच्या विळख्यात सापडून त्याचे जीवन कसे उद्ध्वस्त होते. अन् शेवटी परिवर्तनाच्या वाटेवर येणा-या मातंग समाजातील परिवर्तनाचे वास्तव कथाकाराने साकारले आहे. तसेच सिंदगीकरांच्या 'उतरंड' मधून अन्य धर्मांतरित जातीची झालेली कुचंबना आलेली आहे. बाबासाहेबांच्या हाकेसरशी काही अन्य जातींनी बौद्ध धर्म स्वीकारला, पण त्यांची पूर्वाश्रमीची जात सुटली नाही. बौद्ध म्हणूनही सामाजिक मान सन्मान नाही अन् बौद्ध धर्म स्वीकारल्यामुळे स्वजातीतही किंमत नाही अशा धर्मांतरित इतर जातीची या समाजव्यवस्थेत कुचंबना होतेय याचे वास्तव कथाकाराने मांडलेले आहे.

किशोर घोरपडे यांच्या 'घुसमटणी' या कथेतून समकालीन दलित तरूणांना मोठमोठ्या पदावर आरूढ झाल्यावर आपल्याच माणसांची (माय-बाप) लाज वाटायला लागते. शिकून सवरून सवर्णांच्या संगतीने उठ-बस करणा-या ह्या प्रवृत्ती स्वतः निटनेटक्या राहून सवर्णांच्या पंगतीला बसल्यामुळे जणू काही सवर्णच झाल्याच्या अविर्भावात राहतात. आपल्या गावंढळ, अस्वच्छ, साधे-सुधे राहणा-या माणसांची (माय-बाप) लाज वाटते. प्रस्तुत कथेतील सुधाकरच्या बायकोला सुधाकरच्या गावंढळ बोलणा-या, वागणा-या आईमुळे चारचौघीत अपमान वाटतो. हे दलित तरूण पिढीतील बदलते समाजवास्तव कथाकाराने साकारलेले आहे. कथेतील संवादातून याची प्रचिती येऊ शकते. ती अशी. "सुधाकरचं बोलण थांबवीत मी विचारलं, 'वहिनींना आईची काय अडचण?' 'आईनं संडासमध्ये जायचं नाही. खेड्यात जातात तसं दूर बाहेर जावं. आंघोळ बाथरूममध्ये न करता उघड्यावर करावी. त्यांनी उघड्यावर आंघोळ केली तर लोक हसतील त्यांच्याकडे बाथरूम नाही असं म्हणतील. सबब यांना घरी पाठवा. म्हतारी इथं असली की तिचा भाऊ, लेकी, इतर गणगोत येतं. त्यांच्या आपसातील गप्पा मोठ्यानं चालतात. जणू काय कोन्हाची भांडणे चाललेत.'[५] दलित सुशिक्षित कुटुंबातील बदलत्या जीवनाच्या अनुषंगाने दोन पिढीतील बदलता जीवन संघर्ष आलेला आहे. हे समकालीन दलित जीवनातील विदारक, वास्तव कथाकाराने आधोरेखित केलेले आहे.

घुसमटणी संदर्भातील एकनाथ अबूज आणि वसंत गायकवाड यांचे विवेचन समर्पक वाटते, "आपल्यावर होणा-या सामाजिक अन्यायाचे परिमार्जन करायचे असेल तर केवळ संघर्षाची

भूमिका घेऊन चालणार नाही. संघर्ष किंवा विरोध केल्याने प्रश्न सुटणार नाहीत किंवा प्रत्येकवेळी यश मिळेलच याची खात्री नाही. त्यापेक्षा प्रतिस्पर्धी व्यक्तीच्या मनाचे परिवर्तन घडवून आणल्यास यातून हमखास मार्ग निघू शकतो, ही जाणीव या कथांमधून दिसून येते.''[६] अशा परिवर्तनीय विचाराची बदलत्या मानसिकतेचे वास्तव मांडणारी कथा समकालीन कथाकारांनी चित्रित केलेली आहे.

चंद्रकांत पंडित यांच्या 'आघात' मधील 'अंगात आलं' या कथेतून कथाकाराने सामाजिक परिवर्तनाच्या अनुषंगाने सकल मानवजातीच्या कल्याणासाठी स्वतःच्या मायीला (आईला) संपवणारा नायक राहूल उभा केलेला आहे. सामाजिक परिवर्तनाच्या आड येणा-या, प्रत्येक विकृत मानसिकतेला संपविल्याशिवाय ख-या अर्थाने सामाजिक परिवर्तन घडणार नाही. हा मोलाचा संदेश कथाकाराने राहूल या व्यक्तिरेखेच्या माध्यमातून दिला आहे. हे दलित जीवनातीच नाही तर सकल मानवजातीच्या अनुषंगाने परिवर्तनाच्या दिशेने जाणारा विचार राहूलच्या रूपाने नव्या बदलाची नांदी ठरणारा आहे.

जयराज खुने यांच्या 'बानू' आणि 'इज्जत' या कथांमधून दलितांच्या जीवनातील बदलत्या परिवर्तनाचे वास्तव कथाकाराने मांडलेले आहे. 'बानू' या कथेतील 'बानू' ही परिवर्तनाचा विचार घेऊन बाबासाहेबांचे तत्त्वज्ञान रूजवू पाहणारी आणि अंधश्रद्धेवर प्रहार करणारी नायिका कथाकाराने चित्रित केलेली आहे. देवाला सोडलेली मुलगी असूनही देवाच्या नावावर भटकत राहणे हे तिला पटत नाही. तिची आई नवस फेडण्यासाठी बानूच्या शिलाचा सौदा करून नवस फेडण्यासाठी पैसा उभा करते. हे तिच्या लक्षात येताच बाबासाहेबांच्या विचाराने प्रेरित असलेल्या आपल्या मामाकडे जाऊन आश्रय घेते. तिथेच राहून मामाच्या मदतीने विवाह करून सुखी जीवन जगते, पण अंधश्रद्धेच्या आहारी गेलेली स्वार्थी माय गावातील पाताळयंत्री जग्याच्या मदतीने तिच्या संसारात विष कालवण्याचा प्रयत्न करते. त्यातूनही ती बाहेर पडते. अन् आपल्या मुलीला शालूला अंधश्रद्धेच्या मार्गावरून परिवर्तनाच्या दिशेने जाण्याचा सल्ला देते. हा परिवर्तनाचा विचार कथाकाराने मांडलेला आहे.

जयराज खुने यांच्या कथा ग्रामीण आणि शहरी जीवनातील दलितांच्या जीवनातील बदलत्या प्रश्नांना घेऊन अवतरतात. अन् त्यानुषंगाने परिवर्तनाचा विचार रूजवण्याचा प्रयत्न करतात. 'इज्जत' या कथेतून गावापातळीवरील जातीयता, गावातील सवर्णांची मुजोरी चित्रित केली आहे. समकालीन जीवनात ग्रामीण भागातील शाळेवर शिक्षक म्हणून रूजू झालेली दलित तरुण मंडळी गावातील सवर्णांच्या मुजोरीला, दादागीरीला बळी न पडता स्वाभीमानाने नोकरी करतात, पण गावातील मुजोर सवर्णांना आमच्या गावात येऊन आमच्या पुढं स्वाभीमानानं जगतो. हे स्वाभीमानान जगणे, वागणेच त्यांना सहन होत नाही. म्हणून गावातील गरीब दलित आबूला हाताशी धरून शिक्षकाच्या चारित्र्यावर शिंतोडे उडवण्याचा प्रयत्न करतात. आबूच्या मुलीवर हात

घातला म्हणून शिक्षकाला गोत्यात आणू पाहणा-या सवर्ण मानसिकतेला भीक न घालता खोटे नाटे रचलेले कुभाड शिक्षक उघडे पाडतो. हे गावपातळीवरील सुशिक्षित दलित तरूणांच्या जीवनातील नव परिवर्तनीय वास्तव कथाकाराने चित्रित केलेले आहे.

के.व्ही. सरवदे यांच्या 'शिल्पकार' आणि 'पानपोई' या कथेतून दलित (आंबेडकरवादी) जीवनातील परिवर्तनाचा विचार कथाकाराने मांडला आहे. 'शिल्पकार' या कथेत गावपातळीवरील शिक्षक आणि शिक्षकांची भूमिका अन् पालकांची पाल्यांच्या संदर्भातील बेजबाबदारी या अनुषंगाने ग्रामीण पातळीवरील शिक्षण आणि पालकांची बेजबाबदारी, नको तेथे लक्ष किंवा पालकांची आडकाठी या संदर्भाने आवळे गुरूजींच्या मनातील अस्वस्थता आलेली आहे. गावपातळीवरील शिक्षक-पाल्य आणि पालक यांच्या संदर्भातील समाजवास्तवाचे स्वरूप कथाकाराने मांडलेले आहे ते असे, ''छत गड्या' बिघडला की हो मामला, बाबा, त्या अजात बेण्याच्या वाटला का मनून गेलो हो तुम्ही?' आता आलं अरिष्ट शाळेला न् काय? 'कुण्या शहाण्यानं धाडल हो त्याच वर्गावर आल्या आल्या तुम्हाला!' कोण म्हणजे ? मुख्याध्यापकानीच पाठविलं मला. दुसरा कोण जा म्हणणार आहे ?' त्यांच्या त्या विचित्र बोलण्याने मी अक्षरशः गांगारून गेलो. मला काहीच उलगडा होईनासा झाला.''७

सदरील कथेतील ग्रामीण भागातील शाळेवर नव्याने नियुक्ती झालेल्या शिक्षकाने चुकीचे वर्तन केलेल्या मुलाला योग्य तिच शिक्षा दिली. त्यामुळे शाळेतील शिपायापासून सर्वच शिक्षकांनी माजविलेले एखाद्या गोष्टीचे अवडंबर किती करावे अन् किती करू नये याचे भान आवळे गुरूजीच्या रूपाने कथाकाराने परिवर्तन घडवू पाहणारा शिक्षक त्यांनी उभा केलेला आहे. अशा दलित जीवनातील ग्रामीण शहरी पातळीवरील बदलत्या जीवनाचे, परिवर्तनाचे वास्तव कथाकारांनी घडविलेले आहे.

समारोप :

मराठवाड्यातील निवडक दलित (आंबेडकरी) कथेतील परिवर्तनीय स्वरूपाचा अभ्यास करत असताना अविनाश डोळस ते के.व्हि.सरवदे या काही निवडक कथाकारांच्या कथेच्या अभ्यासातून मराठवाड्यातील सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक पातळीवरील दलितांच्या जीवनात निर्माण झालेल्या समस्या ह्या जातीय विषमतेतून आणि दारिद्र्यातून तर आलेल्या आहेतच; पण दलितांमधीलच काही मूठभर उच्चशिक्षित पांढरपेशी वर्गाच्या वर्तनामुळेही दलितांमधील दोन पिढ्यांमध्ये अंतःसंघर्ष निर्माण झालेला दिसतो. यातूनही डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्यामुळे आणि प्रेरणेमुळे दलितांच्या जीवनातील झालेले परिवर्तनही अतुलनिय स्वरुपाचे आहे. हे नाकारता येत नाही. प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अभ्यासाअंती काही निवडक निष्कर्ष हाती येतात ते खालीलप्रमाणे :

निष्कर्ष :

१) मराठवाड्यातील दलित (आंबेडकरी) कथा वाङ्मयातून आलेले वास्तव असे की, जातीयतेचे-धर्मांधतेचे फक्त स्वरूप बदलले. अस्पृश्यता सोयीनुसार पाळली जाते. ती पूर्णतः नष्ट झाली असे म्हणता येत नाही.

२) अंधश्रद्धेच्या संदर्भात देखील असेच म्हणता येईल की, तीही पूर्णतः नष्ट झालेली नाही. अज्ञानी दलित (आंबेडकरी) समाजापेक्षा ज्ञानी (सुशिक्षित) वर्गातील अंधश्रद्धा ही पुरोगामीत्वाला लांछनास्पद आहे.

३) मराठवाड्यातील दलित (आंबेडकरवादी) कथाकारांनी बदलत्या ग्रामीण आणि शहरी जीवनातील दारिद्र्य, कौटुंबिक जीवनातील संघर्ष, त्या बरोबरच दलितांमधील पांढरपेशी वर्गाचे यथार्थ वास्तव अधोरेखित केले आहे.

४) मराठवाड्यातील दलित (आंबेडकरवादी) कथाकारांनी बदलत्या स्त्री मानसिकतेचे वास्तव तसेच स्त्रियांसह दलित तरुणांचे होत असलेले शारीरिक, मानिसक शोषण अशा विविध पातळीवरील दलितांच्या जीवनातील समकालीन समस्यांचे, प्रश्नांचे विदारक वास्तव रेखाटलेले आहे.

५) पारंपरिक व्यवसाय करून जीवन जगणा-या दलितांच्या (आंबेडकरी) जीवनात परिवर्तन घडवून आणणारे नायक कथेतून येतात. पारंपरिक व्यवसायातून बाहेर काढून विधायक आणि आधुनिक व्यवसायाकडे आकर्षित करतात. त्यांना स्वाभीमानी बनवतात. अशा दलितांच्या (आंबेडकरी) जीवनात परिवर्तन घडविणा-या कथाही महत्त्वाच्या ठरलेल्या आहेत.

संदर्भ टीपा

१) डॉ. प्रकाश खरात, मराठी साहित्य : प्रवाह आणि समीक्षा, महाराष्ट्र मराठी साहित्य परिषद, नागपूर, पृ. १४९.
२) एकनाथ सोनवणे, खद्रावळ, परिमल प्रकाशन औरंगाबाद, प्र.आ.२००४, पृ. ०५
३) रविचंद्र हडसनकर, सरणझळा, निर्मल प्रकाशन नांदेड, प्र.आ.२००६, पृ. ०८
४) ज्ञा.रा. पंडित, दानत, पैठणी प्रकाशन औरंगाबाद, प्र.आ.२००४, पृ. १०.
५) किशोर घोरपडे, घुसमटणी, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, प्र.आ.२००६, पृ. ४४
६) एकनाथ आबुज आणि वसंत गायकवाड (संपा.) मराठवाड्यातील दलित कथा, कल्पना प्रकाशन, बीड, २०१०.
७) उद्ध्वस्तलेली गढी, के.व्ही. सरवदे, प्रियदर्शी प्रकाशन, कोल्हापूर, प्र.आ.२००७, पृ. ९२.
८) क-हाडे सदा, दलित साहित्य चिकित्सा, स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद.
९) कवठेकर बाळकृष्ण, दलित साहित्य : एक आकलन, अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर.
१०) पानतावणे गंगाधर (संपा.), दलित कथा, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.

लोकसाहित्य अभ्यासाच्या दिशा : लोकमानसाचे आकलन

प्रा. डॉ. राजाराम राठोड,

मराठी विभाग,

कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर.

प्रस्तावना

इ. स. १८४६ साली विलियम थॉमस (William Thoms) यांनी इंग्रजी Folklore हा शब्द प्रथमतः सुचविला.१ त्याचा अर्थ लोकसमूहात प्रचलित असलेले ज्ञान. जुन्या रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, निरीक्षणे, समूह नृत्य, वाक्प्रचार, म्हणी यांचा अभ्यास लोकसाहित्यात केला जातो. लोककथा, लोकनाट्य, लोकगीत, उच्चारलयींचा आकृतिबंध, विधी प्रसंगीची परंपरेनी ठरलेली वक्तव्ये किंवा ठरीव बोलणे इत्यादींच्या मौखिक परंपरेच्या कलात्मक शैलीतून लोकसाहित्य प्रकटते. यासर्व गोष्टीचे प्रतिबिंब जीवनोपयोगी कामे व हस्तकौशल्ये, विधी, खेळ, सन-उत्सव, औषधी जडी-बुटीचे ज्ञान, रितीरिवाज, वास्तुकला आदि वैशिष्ट्यपूर्ण लोकसमुहाच्या लोकजीवनात पडते.

Folklore is a body of traditional belief, custom and expression, handed down largely by word of mouth and circulating chiefly outside of commercial and academic means of communication and instruction. Every group bound together by common interests and purposes, whether educated or uneducated, rural or urban, possesses a body of traditions which may be called its folklore. Into these traditions enter many elements, individual, popular, and even "literary;' but all are absorbed and assimilated through repetition and variation into a pattern which has value and continnity for the group as a whole. -B. A. Botkin (1938)२

मराठीत Folklore साठी लोकसाहित्य हा शब्द रूढ झाला आहे. लोकसाहित्य हा पारिभाषिक शब्द दुर्गा भागवत यांनी सुचविला.३ म. म. दत्तो वामन पोतदार यांनी लोकविद्या हा शब्द सुचविला.४ पण तो प्रचलित होऊ शकला नाही. याप्रमाणेच लोकवाङ्मय, लोकगीत, लोककथा हे पारिभाषिक शब्द म्हणून सुचविण्यात आले, पण मराठीत लोकसाहित्य हा शब्द प्रचलित झाला आहे. या सर्व शब्दावरून लोकसाहित्याची व्याप्ती लक्षात येते. पण आधुनिकीकरण, व्यक्तिवाद, जागतिकीकरण, विज्ञानाने लावलेले नवीन शोध यामुळे समूहाच्या विविध छोट्या छोट्या गटाचे पारंपरिक वर्तन बदलत आहे. या पार्श्वभूमीवर लोकसाहित्याचे व त्याच्या अभ्यासाचे नवीन क्षेत्र काय असेल ? हा प्रश्नच आहे.

उद्दिष्टे

१. लोकसाहित्य संकल्पना समजून घेणे.

२. लोकसाहित्याच्या व्याप्तीची करणे.

३. लोकसाहित्यातील लोकमानसाचा परामर्श घेणे.

४. लोकमानस कसे कार्य करते, याचे विश्लेषण करणे.

५. पारंपारिक अनिष्ट रूढी परंपरांचा पगडा नाहीसा करण्यासाठी उपाय सुचविणे.

६. बंजारा समूह लोकमानसाचे स्वरूप स्पष्ट करणे.

लोकसाहित्य स्वरूप

लोकसाहित्याच्या विविध भाषेतील संकल्पना आणि त्याचा अर्थ अभ्यासाला तर त्याची व्याप्ती सहज समजून येईल. या बाबतीत अनेक विद्वानांनी चर्चा केलेली आहे. लोकसाहित्य या संकल्पनेत पुढील गोष्टी येतात.

मौखिक स्वरूप - लोककथा, लोकगीते, लोककथागीते, उखाणे, म्हणी, वाक्प्रचार, मंत्र, प्रश्नोत्तरे, विधीप्रसंगी म्हणावयाचे वक्तव्य इ.

भौतिक संस्कृती - परंपरेने चालत आलेली कौशल्ये, शेती करण्याची पारंपारिक पद्धत, वळई रचना, घरे रचना, पोशाख, अन्न पदार्थ, जडी-बुटी औषधी उपाय इ.

लोकरूढी, परंपरा, समजुती, लोकतत्त्वे, देवता, पूजा पद्धती, लोकभ्रम इ.

लोककला, लोकसंगीत, विधीनाट्ये, रांगोळी, गोंदणे, हळद लावणे, कुंकू लावणे इ.

या सर्व अंगांचा प्रभाव लोकमानसावर पडतो.

लोकसाहित्याचे महत्त्व

लोकसाहित्य व त्यातील विविध सामग्रीचा अभ्यास आज वेगवेगळया पद्धतीने जगभर होतो आहे. धर्म, विधी, धारणा, प्रतीके, समूह वृत्ती जतन करणारे सत्त्व या बाबींना व त्याच्या अभ्यासाला महत्त्व येण्याचे कारण म्हणजे लोकमानसाचे मागे जाणे, भूतकाळात रमणे, समूह व त्याचे हितसंबंध टोकदार होणे, यासर्वांतून हिंसक वृत्तीचे बळावणे किंवा त्याला पोषक वातावरण निर्माण होणे आणि यातून मानवी जगण्याची गुंतागुंत वाढणे असे सर्व घडत आहे. उद्योगीकरणानंतर व्यक्तीस्वातंत्र्य ज्याप्रमाणे फोफावत गेले. त्याला उतरती कळा लागत आहे. किंवा त्याच्या विपरीत वर्तन घडत आहे. लोकमानस व त्याचा धारणा यांचा शिस्तबद्ध वापर करणे असेही जगभर घडत आहे. लोकमानस व त्याचा पगडा यांचा अभ्यास करण्यासाठी लोकसाहित्याचा अभ्यास व त्याचे विश्लेषण तथा त्याचा अन्वय लावणे महत्त्वाचे ठरू शकते. लोकाचार, वर्तन यांचा अन्वय नव-नवीन पद्धतीने लावणे यांतून लोकमानसाचे जगभरातील सूत्र सापडण्यास मदत होऊ शकते.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

लोकमानस

लोकसाहित्याच्या विविध व्याख्येतून ज्या घटकांचा आपल्याला उल्लेख आढळतो ते सर्व घटक लोकमानस घडविण्यास कारणीभूत ठरतात. शहर असो वा गाव याचे प्रचलन दिसून येते. शहरात जरी रूढी-रितीरिवाज ठळकपणे दिसत नसले तरी नवीन रुपात याचे प्रचलन आपणास दिसून येईल. वाढदिवस साजरा करण्याचे वर्तन. त्याचा ठरत चाललेला साचा, कृती काय करायची हे ठरलेले असते. ही कृती विशिष्ट वस्तू भोवती घडत जाते. वाढदिवासात केक चे महत्व आहेच. केक या वस्तूला केंद्रस्थानी ठेऊन कृती घडत जाते. हा आचार लोकसमुहाचा अविष्कार होतो आहे. एकत्र येणे हा उद्देश जसा असतो त्याप्रमाणे एका परंपरेचे पालन व प्रचलन समूह करीत असतो. फेसबुक सारख्या समाज माध्यमांतून त्याची आवश्यकता प्रतिपादित केली जाते. भारतीय सण-उत्सव यांचे शहरीकरण होऊन त्यात बदल होत आहेत. उत्सवी स्वरूप येत आहे. राष्ट्रीय सण साजरे करणे, थोर समाजपुरुषांचे जन्मदिवस, स्मृतिदिन, शताब्दी साजरी केली जाते. यावरून कार्यरत असलेले लोकमानस लक्षात येते. विशेष म्हणजे या सर्वांचे युट्यूब सारख्या माध्यमांतून जतन होत आहे. भारतातील नव्हे जगभरातील विविध आचार, विचार, लोककृती दृकश्राव्य स्वरुपात युट्यूब सारख्या समाजमाध्यमांवर जतन होत आहे. या सामग्रीचा वापर करून अभ्यास करता येऊ शकतो.

बंजारा लोकमानस

वस्तू आणि त्या अनुषंगाने होणारी कृती याचा विचार आपण वाढदिवस व केक च्या संदर्भात केला. त्याच पद्धतीने बंजारा लोकसमूहातील काही समूह वर्तनाची चर्चा करू या.

गुळीं अर्थात गोणी - गुंळीं या शब्दाचा अर्थ म्हणजे गोणी असे म्हणता येईल. परंतु ही गुंळीं हाताने विणलेली असते. ती जाडी भरडी असते. तिचा आकार पोत्याएवढा असतो पण त्यामानाने तीची जाडी खूप असते. त्यामुळे ती वाटरप्रुफ असते. या गुंळींची पूजा गोर समूहात केली जाते. बंजारा स्वतः एकमेकांना गोर किंवा गोरमाटी म्हणतात. इतर समूहा त्यांना बंजारा म्हणतात. भटक्या अशा कोणत्याही समूहाला भारतभर बंजारा हा शब्द वापरला जातो. पण त्यातील वेगळी, स्वतंत्र ओळख असलेला, वेगळी स्वतंत्र बोली भाषा असलेला असा हा समूह स्वतः गोरामाटी म्हणवतो. त्याचे समूहाचे जे वेगळेपण आहे त्यात अनेक गोष्टी आहेत पण त्यातील एक दोन बाबींची चर्चा येथे करणार आहे. त्यापैकी गुंळीं या वस्तू विषयी अथवा तिच्या महत्त्वाविषयी सांगता येईल. गुंळीं ही एक साधारण वस्तू असली तरी गोर लोकमानसात ती पवित्र मानली जाते. विधीत तिचा उपयोग देवतेसमान केला जातो. असे दोन विधी मला माहिती आहेत. गोपाळकाला आणि दिवाळी. मध्ययुगात तो रसद पुरविण्याचे काम करणारा गोरमाटी त्याकामी गाई-बैलाच्या पाठीवर धान्य भरून ठेवण्यासाठी उपयोगी येणारी गुंळीं महत्त्वपूर्ण असावी. गुंळींची घडी करून गोपाळकाला आणि दिवाळी या सणाला ती शीर्षस्थानी ठवली जाते. हे प्रचलन आता लोप पावत आहे. पण

गतकाळात वाढदिवस हा या लोकमानसाचा आता अविभाज्य भाग होतो आहे. लोप व स्वीकार ही प्रक्रिया सातत्याने घडत असते. असे असले तरी युट्यूब सारख्या समाजमाध्यमांतून भारतभर पसरलेला बंजारा आपल्या रितीरिवाज, विधी-विधाने, संस्कृती, पेहराव, बोली भाषा आणि मुख्य म्हणजे समाजपुरुष तथा दैवत संत सेवालाल या लोकसाहित्यातील घटकांमुळे जोडल्या जातो आहे.

सारांश

लोकमानस बदलत आहे. त्याला टोकदार रूप प्राप्त होत आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर बदलत्या कालानुरूप बदलते लोकमानस लोकसाहित्य अभ्यासाच्या परिप्रेक्ष्यातून न्याहाळणे कुतुहलाचे ठरेल. लोकमानसाला आकार देणाऱ्या घटकांचा वैज्ञानिक अंगाने अभ्यास होऊ शकतो. मग तो समूह कोणताही असो. लोकमानस लोकसाहित्य घडवते आणि लोकसाहित्य लोकमानसाचे प्रतिबिंब ठरते. परस्परपूरक असे स्वरूप लोकसाहित्य व लोकमानसाचे आहे असे म्हणता येते.

संदर्भ

१. Folklore/Folklife was edited by Bruce Jackson, Judith McCulloh, and Marta Weigle, Page No. ५

२. Folklore/Folklife was edited by Bruce Jackson, Judith McCulloh, and Marta Weigle, Page No. ४

३. भागवत दुर्गाबाई, लोकसाहित्याची रूपरेखा, पृ. ४७२

४. मांडे प्रभाकर, लोकसाहित्याचे स्वरूप, पृ. १

ग्रामीण साहित्य : 'कादंबरीविषयी'

प्रताप एम. गायकवाड
मराठी विभागप्रमुख
एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठ, पुणे–३८
मो.नं.९८२९८८८५९६
pratapmgikwad@rediffmail.com

ग्रामीण साहित्य चळवळीचा प्रारंभी १९२० च्या नंतर प्रादेशिक साहित्याचा लाट आली. ह्या लाटेमध्ये ग्रामीण साहित्याचे आपल्याला मूळ शोधावे लागेल. ग्रामीण जीवन हे खेड्यातील प्रत्यक्ष वास्तव जीवन असते. खेड्यापाड्यातील शेतकऱ्यात शेतमजूराला सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत काळया मातीत राबावे लागते. ह्याचे चित्रण पहिल्यांदा प्रादेशिक साहित्यात येऊ लागले. र. वा. दिघे, गोनी दांडेकर, श्री. ना. पेंडसे, इ. लेखकांनी प्रदेश तिक्षली, माणसं, त्या माणसाच्या जगण्याच्या समस्य, संस्कृती, खानपान, रहाणीमान इ. चित्रण ह्याच्या लिखानात येऊ लागले.

ग्रामीण प्रदेश प्रत्यक्ष त्यांनी डोळ्यासमोर उभा केला आहे. ह्यातूनच प्रामुख्याने ग्रामीण कादंबरीनिर्मितीला प्रेरणा मिळाली. ह्या संदर्भात विजया राजाध्यक्ष म्हणतात, ''पिराजी पाटील ह्यांनी धनुर्धारी ही छोटेखानी कथा लिहून तत्कालीन ग्रामीण साहित्याच्या पाऊलखूना दाखवण्याचा प्रयत्न केला.''[१] हे पहिल्या टप्प्यातील ग्रामीण साहित्य म्हणावे लागेल, पण ग्रामीण हा शब्द रुढ नव्हता. त्यानंतर १९६० ला ग्रामीण साहित्याची चळवळ सुरू झाली ह्यात प्रामुख्यानी व्यंकटेश माडगूळकर, रा. र. बोराडे, उद्धव शेळके, आनंद यादव, नागनाथ कोत्तापल्ले इ. ग्रामीण साहित्यकारांनी ग्रामीण साहित्य समृद्ध केले आहे.

व्यंकटेश माडगुळकरांनी ग्रामीण साहित्य समृद्ध केले. ह्यांनी सर्वप्रथम 'बनगरवाडी' ही कलाकृती लिहिली. ह्या कादंबरीत बंद पडलेली शाळा सुरु करण्यासाठी मास्तर निघाला आहे. असे वर्णन येते. ''दरम्याची पिशवी पाठीला घेऊन बंद पडलेली शाळा चालवण्यासाठी धनगरवस्तीत आलेला आहे बघताबघता तिथल्या जीवनाचा साक्षीदार बनतो.''[२] 'बनगरवाडी' हे असे गाव आहे तिथे कसल्याही प्रकारचे प्रसारमाध्यम पोहचली नाहीत. ह्या खेडेगावातील लोकांचा व्यवसाय मेंढपाळ करणे त्यावर उपजिविका चालविणे हे समुदाय आनंदानी जगतो आहे. त्यांना शिक्षणाची गरज वाटत नाही. ते सुखानी रहात आहेत. समस्या निर्माण होते ती शहरी संस्कृतीतला मास्तर जेव्हा तिथे जातो तेव्हा खऱ्या अर्थांनी समस्येला सुरुवात होते शिकविणे कमी आणि इतर गोष्टीत अधिक लक्ष अशी मास्तराची व्यक्तिरेखा रेखाटली आहे. कुणाचे पैसे मोडून आणणे, कुणाल बैल मिळवून देणे, न्याय निवाडा करणे, एकंदरीत मास्तर म्हणजे ह्या गांवची अविभाज्य भाग बनलेला आहे. इथल्या लोकांना तो शहरी संस्कृतीकडे घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करतो आहे. यातून खऱ्या अर्थानी संघर्षाला सुरुवात होते. तालिम बांधण्याचे प्रकरण तर ह्यामध्ये जाणिवपूर्वक घुसडलेले वाटते. कारण त्या कादंबरीचा आकार पहाता ही कांदबरी ७५ पृष्टाची असून २३ पृष्ठ ह्या तालमिच्या प्रकरणावर आले आहेत. ते जर बाजूला काढले ती कादंबरी

ISSN : 2348-7143
March 2018

होऊच शकत नाही. पण ती दिर्घकथा होऊ शकते. ह्या कादंबरीत फक्त प्रश्नाची नोंद केली जाते उत्तराची जबाबदारी मात्र लेखक स्विकारात नाही. मास्तराची ओळख औध सरकारपर्यंत आहे. दुष्काळ पडल्यानंतर पत्रव्यवहार करण्यापलीकडे दूसरे काहीच करुन शकत नाही दुष्काळामुळे गाव ओस पडत असल्यामुळे हा नुस्ती बघ्याची भूमिका घेतो. हा मास्तरही एकदिवस डोक्यावर पेटी घेऊन निघून जातो. पुढे काय. म्हणजेच व्यंकटेश मांडूगुळकरांनी समस्या रेखाटल्या पण त्या समस्येपासून संघर्षहीन नायक रेखाटला आहे.

शंकर पाटलांनी ग्रामीण साहित्याला पहिल्यांदा जनमासाची समस्या, शेतकऱ्याचे समस्या, ग्रामसंस्कृती त्या खेड्यातील हुकुमशहाचे दर्शन टरफुला ह्या कादंबरीत केले आहे. ''सत्तेच्या विक्रेद्रिकरणातून ग्रामीण भागात उदयाला आलेली दाखवलेली आहे.''[३] शंकर पाटलांनी ग्रामीण साहित्य नावारुपाला आणले. इतकेच नसून ग्रामीण साहित्याची मूस तयार केली. शेती आणि शेतीवर निगडीत असणारा शेतकरी कधी ओला दुष्काळ कधी कोरडा दुष्काळ शेती म्हणजे निसर्गावर लावलेला जुगार होय अशी त्यांनी व्याख्या केली. शंकर पाटलांनी ग्रामीण समाजातील वास्तव जीवन आपल्या साहित्यकृतीतून रेखाटला आहे, पाटील, सरपंच, गावगुंड ह्या सर्वांची हुबेहूब चित्रण ह्यांच्या कादंबऱ्यामधून आलं आहेत. १९६० च्या आसपास ग्रामीण कादंबरीत वेगवेगळे विषय येऊ लागले. 'धग' ही कादंबरी विदर्भ प्रदेशातील चित्रण ह्या कादंबरीत आले आहे. 'कौतिक' ही ह्या कलाकृतीची नायक असून वऱ्हडकरांच्या एका खेड्यातल्या आयुष्य जगणारी, काबाडकष्ट करणाऱ्या, मोलमजूरी करणाऱ्या कुटूंबाचा आणि रघुनाथ शिंप्याची संघर्षमय जीवन जगणारी सुन हिची जीवघेणी कथा वऱ्हडीबोलीत शेळकेंनी ह्या कलाकृतीच्या माध्यमातून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. ''कौतिक घट्टमुह उभी आहे. ती केवळ नवऱ्याच्या संसारातील छायेसदृश का असेना पण अस्तित्वामुळे तो कसा का असेना, तिने त्याला आपले म्हटले आहे, म्हणून तो नसताना तिचे मन तुडवते जाते. त्याचा पत्ता कळताच ती त्याला घ्यायला जाते, समजाऊन परत आणते.''[४]

याच कालखंडात रा. र. बोराडे ह्यांनी पाचोळा ही कलाकृती लिहिली आहे. मराठवाड्यातील एका खेडेगावातील चित्रण असून त्याची नायिका पार्वती आहे. 'धग' च्या जवळ जाणारे असे कथानक आहे हे दोन्ही कादंबरीची जातकुळ सारखीच वाटते. त्यामुळं ह्या कादंबरीत मराठवाड्यातील खेड्यांचं वैशिष्ट्ये आले आहेत. रा. र. बोराडे ह्यांनी ह्या कलाकृतीतून मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या समस्येला वाचा फोडली आहे. ''विशेषतः ग्रामीण भागात अनेक जटील प्रश्न माणसाला उद्ध्वस्त करीत आहेत. गावकुसातील आणि गावकुसाबाहेरील, गृहस्थे आणि फिरस्ते, शिवारातले आणि शिवाराबाहेरले साऱ्यांचेच जीवन बांधावरचे, भांबावलेले बनले आहे.''[५]

हा संदर्भ पाचोळा ह्या कलाकृतीला तंतोतंत जुळणारा आहे. ह्या कादंबरीत अनेक मानवीय जटील प्रश्नाचा संघर्ष रेखाटला आहे.

'गोतावळा' ही आनंद यादवांची पहिलीच कादंबरी अनेक अर्थांनी महत्त्वाची कलाकृती आहे. ग्रामीण समाजाची विविध वैशिष्ट्ये ह्यात रेखाटलेली आहे. कोल्हापूर एका भागातील शेतमळ्यावर काम

ISSN : 2348-7143
March 2018

करणारा 'घरगडी' नारबा ह्याची शोकांतीक आहे. यंत्रसंस्कृतीने कृषिसंस्कृतीवर केलेल्या आक्रमणाची ही कहाणी आहे. नारबाचे भावविश्व हळूहळू उद्धवस्थ होण्याला यंत्रसंस्कृती कारणीभूत असल्याचे यादव दाखवतात. या कादंबरीत "खेडे शेती, शेतीचा पसारा, मजूर, गुरेढोरे, खेड्यातल्या लोकांमध्ये बोलली जाणारी बोलीभाषा असे विविध घटक हे ग्रामीणत्वाचे निदर्शक आहेत. आपला भारत देश हा खेड्यांचा देश आहे. खेडे हे कृषिप्रधान एकक आहे. यामुळे भारतीय समाज हा कृषिप्रधान समाज आहे. भारतीय समाज खेड्यापाड्यात राहणारा आहे. त्यांचे उपजीवीकेचे महत्त्वाचे साधन म्हणजे शेती. या शेतीवर इतरांना पोसतो. नारबा हा गावच्या पाटलाच्या घरी नोकरीला असतो. शेतीसाठी लागणारे बैलं आहेत. गाई म्हशी आहे. कोंबड्या, कुत्रे आहेत. असे अनेक महत्त्वाचे घटक शेतीत आहेत. नारबा हे सगळे कष्टाने करतो आहे."[६] गोतावळा कादंबरीची खरी शोकांतिका सुरुवात होते ती म्हणजे शेतात ट्रॅक्टर येते आणि बैले विकली जातात. कोंबडे कापून खाल्ली जातात. नारबाचे भावविश्व असे हळूहळू तुटत जाते. म्हातारा बैल कापून खाटकाला विकला जातो. हे आनंद यादवांची ही कादंबरी खेड्यातील अनेक समस्यांना वाचा फोडणारी आहे. बैलावरती काम कारणाऱ्या नारबाची जागा ट्रॅक्टर घेतो १९६० च्या आसपास ग्रामीण भागाचा कायापालट होत होता. अनेक नवनवीन गोष्टी येत होत्या. पाणी देण्यासाठी वापरली जाणारी मोट गेली. त्याठिकाणी इंजेन आले. विहीर खोदण्यासाठी ब्लास्टिंगचा वापर करू लागले. त्यामुळे या कादंबरीत जी समस्या आली आहे. ती समस्या औद्योगिक क्रांतीमुळे निर्माण झाल्याचे दिसते.

लोकांच्या जीवनाला ग्रामीण समुदायाला व्यापून टाकणाऱ्या अशा या कादंबऱ्या आहेत. खेड्यात राहणारा शेतकरी, शेतमजूर त्यांच दु:ख ग्रामीण कादंबरीचा महत्त्वाचा केंद्रबिंदू आहे. जुन्या मूल्यांचे ऱ्हास होत आहे नवीन मूल्ये समाजात रुजवली जात आहेत. १९८० च्या नंतर चंगळवादाचे वारे खेड्यापर्यंत जाऊन पोहचले, वृत्तपत्र, टी. व्ही. रेडिओ, मोबाईल यामुळे खेडीज़शहर यातील अंतर संपले. पण खेड्यातील समस्या संपली नाही. प्रादेशिक कादंबऱ्यातून खेड्यातील माणसाच्या जीवनाचा वेध पहिल्यांदा घेण्याचा प्रयत्न केला. तद्नंतर यातूनच ग्रामीण साहित्य रुजू लागले. धग, पाचोळा, बनगरवाडी, गोतावळा, टरफुला, ग्रामीण साहित्यात या सर्व कादंबऱ्या मौलाचा दगड ठरल्या. ग्रामीण साहित्याचा इतिहास लिहिला जाईल त्यावेळेस या कादंबऱ्यांचा विचार केल्याशिवाय तो इतिहास पूर्णच होऊ शकत नाही.

संदर्भ :

१. राजाध्यक्ष विजय (संपा.), 'मराठी विश्वकोश', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्र. आ. २००२, पृ.११३
२. कुलकर्णी अनिरूद्ध आणि इतर (संपा.), 'स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्याचा मागेवा', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, प्रथमा, आ. १९९१, पृ.१८०
३. कुलकर्णी अनिरूद्ध, तत्रैव, पृ.१८२

४. राजाध्यक्ष विजय, (संपा.), 'मराठी कादंबरी आस्वादयात्रा', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पहिली आ. २००८, पृ.६५ मधून वृद्धत
५. मुलाटे वासुदेव (संपा.), 'ग्रामीण साहित्य चळवळ आणि आम्ही', मेहता पब्लिकेशन हाऊस, प्र. आ. १९९६, पृ.५
६. राजाध्यक्ष विजय, (संपा.), 'मराठी कादंबरी आस्वादयात्रा', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००८, पृ.२००

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* **ISSN : 2348-7143**
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies **March 2018**
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117

१९८० नंतरचा नवीन साहित्य प्रवाह : आदिवासी साहित्य

प्रा. डॉ. प्रवीण ताटे देशमुख
मराठी विभाग
मु. सा. काकडे महाविद्यालय,
सोमेश्वरनगर. ता. बारामती जि. पुणे
मो. नं.:९५५२६४५८७७
ईमेल.pravintate@gmail.com

मराठी साहित्यात इ.स. १९८० नंतर अनेक साहित्य प्रवाह उदयाला आले. त्यातील ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, जनवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य हे महत्त्वाचे साहित्य प्रवाह आहेत. विशेषत: १९८० नंतर उदयाला आलेला आदिवासी साहित्य प्रवाह हा लक्षणीय असा आहे. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारतीय समाज आणि माणसाच्या मनात राजकीय आंकाक्षा वाढल्या. शिक्षण आणि लोकशाहीचा विचार अनेक घरापर्यंत पोहचला. निरनिराळया प्रदेशातील लोक, खेडी, खेडयातील दलित,उपेक्षित, भटके–विमुक्त आणि आदिवासी शिक्षणाच्या प्रसारामुळे जागे होवू लागले. शेतकरी, स्त्रिया, आणि कामगार वर्गातही शिक्षणाचे लोण पसरले. शिक्षणाचे लोकशाहीकरण सुरु झाले. 'एक माणूस एक मूल्य' हा विचार सर्वत्र फैलावला. पण सामाजिक परिस्थिती विषम होती. समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधूता आणि स्वाभिमान या मानवी मूल्यांची जाण आल्यामुळे राष्ट्र, समाज आणि व्यक्ती हयांच्या जीवनात क्रांतीकारक बदल घडू लागला.विषम व्यवस्था आणि त्याविरुध्दचे असमाधान यामुळे समाजात वेदना आणि विद्रोहाने पेट घेतला. याचे वाङ:मयीन रुप म्हणजेच साठोत्तरी वाङ:मय प्रवाह हे होत. या प्रवाहामध्ये १९८० नंतर उदयास आलेला आदिवासी साहित्य प्रवाह हा एक महत्त्वाचा व नवीन वाङ:मय प्रवाह आहे.

'आदिवासी' हे या देशाचे मूळ रहिवासी आहेत. स्वांतत्र्योत्तर काळात भारतातील सर्व मूळ रहिवासी जमातींना आदिवासी या नावाने संबोधले जावू लागले. घटनाकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी त्यांना अनुसूचित जमाती असेही म्हटले आहे. आज प्रशासकीय कामकाजात व लोकव्यवहारात आदिवासी हा शब्दप्रयोग सर्रास वापरला जातो. आदिवासी म्हणजे नेमके कोण? या संदर्भात गोविंद गारे असे म्हणतात, ''आर्यांचे हिंदुस्थानात आगमान होण्यापूर्वी आदिवासी हे या देशाचे मूळ रहिवासी होते. त्या काळी आदिवासी टोळया–टोळयांनी राहत होते. आर्यांनी हिंदुस्थान काबीज केल्यावर या टोळयापैकी पुष्कळ टोळया आर्य लोकांशी समरस झाल्या. काही टोळया पराभूत होवून,तर काही टोळया स्वत:चे अस्तित्व टिकवण्यासाठी द-याखो-यांच्या व जंगलाच्या आश्रयाला जावून राहिल्या. भारतातील आदिवासींना त्यामुळे 'गिरीजन' असे म्हटले जाते. मूळचे ते याच भूमीवरचे असल्यामुळे त्यांना 'भूमीजन' किंवा 'भूमिज' असे देखील म्हणतात. नेहमी अरण्यात राहणारे म्हणून अरण्यक असेही त्यांना संबोधण्यात येते. भारतीय संविधानाने त्यांना अनुसुचित जमाती म्हणजे 'आदिवासी'

किंवा 'आदिम' जमाती संबोधले आहे''[१]. या गोविंद गारे यांच्या विवेचनावरुन आदिवासी लोक म्हणजे कोणते लोक हे स्पष्ट होण्यास मदत होते. तसेच आदिवासींचा इतिहास अतिशय प्राचीन असल्याचे आपल्या लक्षात येते. जंगल, द¹याखो¹यांचा भूप्रदेश, निसर्ग आणि आदिवासी यांच्यातील सहसंबंधाही येथे स्पष्ट होतो.

आदिवासी म्हणजे नेमके कोण? याबाबतीत डॉ. विनायक तुमराम लिहतात, ''एका विशिष्ट पर्यावरणात राहणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा, समान जीवनपध्दतीने नटलेला, समान देवदेवतांना मानणारा, समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा परंतु अक्षर ओळख नसलेला, एकजिनसी मानवसमूह म्हणजे आदिवासी.''[२] एकंदरीत आदिवासी समाज म्हणजे विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणारा, समान भाषा बोलणारा, समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा, या भूमीचा खरा मालक असणारा, जंगलात, द-याखो-यात राहणारा, अक्षर ओळख नसणारा, विवाह, धर्म, व्यवसाय, परंपरा इत्यादींबाबत समान विधिनिषेधांचे पालन करणारा, रक्तसंबंधावर आधारित सामाजिक व राजकीय रितीरिवाजांचे प्रामाणिकपणे पालन करणारा एकजिनसी मानवसमूह म्हणजे आदिवासी समाज होय.

इतिहासात आदिवासी राजांनी साम्राज्य गाजविले आहे. गोंड राजाचे 'गोंडवन', महादेव कोळयांचे 'कोळवण', तसेच नागा, मिझो—संथाळ या आदिवासींची स्वतंत्र राज्ये होती. असे इतिहासात पहावयास मिळते. बिरसा मुंडापासून तंटया भिल्लापर्यंत एक मोठी लढवय्य, क्रांतिकारी परंपरा आपणास दिसते. आदिवासी समाजाला स्वत:ची स्वतंत्र आणि अर्थपूर्ण संस्कृती आहे. त्याला स्वत:ची बोली आहे, रितिरिवाज आहेत. दैवते आणि धर्मविधी आहेत. सणसमारंभ, मौखिक साहित्य परंपरा, कला आहेत. आदिवासी ही काही स्वतंत्र जमात नव्हे. तर तो अनेक आदिम जमातीच्या समूह आहे. त्यामुळे तो समूहदर्शक शब्द आहे. त्यात अनेक जमाती मोडतात. त्यातील बहुतेक जमातींच्या बोलीभाषा वेगवेगळया आहेत. प्राचिन महाराष्टधचा विचार केला तर गोंड, भिल्ल, कातकरी, कातोडी, वारली हेच या भूभागाचे आद्य 'वसाहत' कार आहेत. महाराष्ट्रातील १२ बलुतेदार व ६ आलुतेदार या अठरापगड जातीधर्माच्या पलीकडे नुसते गावगाडयाबाहेरच नव्हे तर त्याही पलीकडे अत्यंत दुर्गम, डोंगरी, जंगलात वास्तव्य करणा-या आदिम जमातीपासून हजारो वर्ष येथला गावकुसातील माणूस अलिप्त राहिला आहे. आपल्या शहरी व ग्रामीण मानसिकतेने आदिमांना राजकीय, सामाजिक,आर्थिक गुलामगिरीमध्येच ठेवलेले होते. आदिम जमातींच्या व्यथा, वेदना, आक्रोश, अन्याय, अत्याचार प्रस्थापित व्यवस्थेला दिसलाच नाही. त्यामुळे ही आदिम जमात उपेक्षित व वंचित राहिली. आधुनिक युगात शिक्षणावरील विशिष्ट लोकांची मक्तेदारी नष्ट झाली. आज आदिम जमातीतील लोकांना सुशिक्षित तरुणांना शिक्षणाने जागृतता आली. त्यातून आत्मभान प्राप्त झाले. नवजागृत तरुण आपली वेदना,दु:ख, आपल्यावरील अन्याय, अत्याचार,आपली संस्कृती, आपल्या जगण्यातील ताण—तणाव तो साहित्यातून मांडू लागला. आपलं जगणं इतर समाजाहून पूर्णपणे वेगळं आहे, हे वेगळ जगणं तो जसं जमेल त्या पध्दतीने शब्दबद्ध करु लागला. एकूणच हा नवशिक्षित आदिवासी समाज नव्या

जाणिवेने साहित्यनिर्मिती करु लागला. व एक नवीन साहित्य प्रवाह मराठी साहित्यात उदयास आला.

हजारो वर्षापासून विकासाच्या प्रक्रियेशी आदिवासींचा संबंध आला नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाच्या प्रसारामुळे अल्प प्रमाणात आदिवासी जमातीतील लोक मुख्य प्रवाहात आले. आदिवासी लोकांचे प्रश्न, दु:ख, व्यथा, वेदना स्वत: भोगल्यामुळे ते स्वत:च्या समाजाविषयी अत्यंत संवेदनशील होते. आदिवासी समाज विकास प्रक्रियेत येण्याच्या दृष्टीने संघटनाच्या स्वरुपात कार्य सुरु झाले. समाजामध्ये असणारी भीती दूर होऊ लागली. आदिवासी समाजातील नवतरुण स्वत:चा शोध घेऊ लागले. आदिवासेतर लेखकांनी आदिवासी जीवनावर काही साहित्यालेखन केलेले होते. परंतु ते वर्णनात्मक स्वरुपाचे होते. आदिवासी समाज जेव्हा हे लेखन वाचू लागला, साहित्यामध्ये स्वत:ला शोधू लागला तेव्हा त्याच्या हाताला फारसे काही लागले नाही. तेव्हा आपल्या समाजाचे प्रश्न, दु:ख, व्यथा, वेदना आपण साहित्यात मांडणे आवश्यक आहे याचे आत्मभान या नवशिक्षित तरुणांना आले. मग या नवतरुणांनी साहित्याच्या माध्यमातून स्वत:ला अभिव्यक्त करण्यास सुरुवात केली व एक नवीन साहित्य प्रवाह उदयाला आला. त्याचे नाव आदिवासी साहित्य प्रवाह हे होय.

साठोत्तरी साहित्य प्रवाह हे चळवळीतून निर्माण झालेले प्रवाह आहेत.जसे की दलित मुक्ती चळवळीतून दलित साहित्य, ग्रामीण सुधारणेच्या चळवळीतून ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी चळवळीतून स्त्रीवादी साहित्य या पद्धतीनेच आदिवासी उत्थानाची चळवळ सुरु झाली व ती आदिवासी साहित्याच्या निर्मितीस प्रेरक ठरली. या चळवळीच्या कार्यातून साहित्यविषयक जागृती झाली आणि १० ते ११ नोव्हेंबर १९७९ मध्ये आदिवासी साहित्यिकांचे पहिले साहित्य संमेलन चंद्रपूर जिल्हयातील 'भद्रावती' येथे भरविले गेले आणि आदिवासी साहित्य चळवळीस प्रारंभ झाला त्यातून आदिवासी साहित्य परिषेद स्थापना झाली, आदिवासी साहित्य संमेलने आयोजित केली जाऊ लागली. ही मराठी साहित्यातील प्रस्थापितांसाठी नवीन बाब होती. आदिवासी चळवळीच्या निर्मितीपूर्वी मराठी साहित्यात आदिवासींचे चित्रण अत्यंत अल्प प्रमाणात आले होते. जे जीवनचित्रण आले ते बिगर आदिवासी लेखकांनी भूतदयावादी, गांधीवादी दृष्टिकोनातून आदिम जमातींचे अस्पष्ट असे चित्रण केलेले होते. संपूर्ण आदिम जमातीचा विविधांगी जीवनसंघर्ष त्यात येत नाही. हा संघर्ष आदिवासी जेव्हा लिहू लागले तेव्हा येऊ लागला. आदिवासी चळवळी, आदिवासी साहित्य परिषद सुरुवातीच्या काळात आकार घेत असताना आदिवासी लेखक–कवी आपले लेखन चळवळीसाठी लढण्याचे हत्यार मानत होते. चळवळीत काम करताना येणारे कडू–गोड अनुभव ते आपल्या लेखनातून मांडत असत. आदिवासी चळवळीच्या विविध कार्यक्रमांमध्ये आदिवासी लेखक भेटत होते. साहित्य, समाज, संस्कृती, प्रश्न, समस्या यावर चर्चा करीत होते. आदिवासी लेखक बहुतांश चळवळीतील कार्यकर्ते होते त्यामुळे लेखक–कविंची समज वाढली. साहित्यिक मेळावे. संमेलने यातील चर्चेतून आत्मभान जागृत झाले व लेखनास एक वैचारिक पाठबळ मिळाले व आदिवासी साहित्य निर्मितीस पोषक

ISSN : 2348-7143
March 2018

वातावरण तयार झाले म्हणून आदिवासी चळवळ व आदिवासी साहित्य यांचा अत्यंत घनिष्ट संबंध आहे.

आदिवासी साहित्य म्हणजे काय? तर प्रस्थापित, मध्यमवर्गीय पांढरपेशा जीवन अनुभवापेक्षा मध्यमवर्गीय परिघाबाहेरील अतिदूर,डोंगरी, दुर्गम, दऱ्याखोऱ्यात, जंगलपहाडात, निसर्ग आणि जंगलाच्या सानिध्यात राहणाऱ्या विविध जाती –जमातीच्या जीवन जगण्याचे पदर अभिव्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे आदिवासी साहित्य होय. अर्वाचीन मराठी साहित्याच्या ज्या प्रेरणा–प्रवृत्ती आहेत त्या प्रेरणा–प्रवृत्ती आदिवासी साहित्याच्या नाहीत. आदिवासी साहीत्याच्या प्रेरणा–प्रवृत्ती अस्सल मराठी आहेत. मराठी मातीचा सुगंध, आदिमतेचे भान, आदिमतेची वैशिष्टे प्राप्त झालेले हे साहित्य आहे. शेकडो वर्षाच्या साहित्य परंपरेमध्ये ज्यांचे जीवन कधी साहित्याचा विषयच झाला नाही. अशा उपेक्षित, वंचित, दुर्लक्षित, आदिमता प्राप्त झालेल्या विविध जाती–जमातीतील जनसमूहांच्या आक्रोशाचा शाब्दिक आविष्कार म्हणजे आदिवासी साहित्य होय. महाराष्ट्राच्या विविध भूप्रदेशात ज्या आदिवासी जमाती अतिशय खडतर, दु:खदायक, अमानवी, अत्याचारित पध्दतीने शेकडो वर्ष जीवन जगत आलेल्या आहेत. त्यांच्या दु:खाला साहित्याच्या माध्यमातून शब्दरुप प्राप्त करुन देण्याचा प्रयत्न स्वातंत्र्यपूर्व काळातही झाला आहे. पण हा प्रयत्न मानवतावादी व सहानुभूतीच्या दृष्टिकोनातून मध्यमवर्गीय जाणिवेनेही केला आहे.साठोत्तरी काळात खास अस्सल आदिम जाणिवेतून आदीवासी जमातीतील नवशिक्षित कवी, लेखक, सामाजिक कार्यकर्ते, विविध चळवळीतील अभ्यासकांनी आदिम जमातींचे जीवनचित्रण आपल्या कलाकृतीचा विषय केले आहेत. यातूनच आदिवासी साहित्याच्या प्रवाहाला एक बळ मिळत गेले.

आर्य संस्कृतीने दूर डोंगरात लोटलेल्या, अनार्य, आदिम जमातींचे परिवर्तनाभिमुख, समाजसन्मुख, जीवनवादी साहित्य आदिवासी साहित्य आहे. या साहित्याच्या आशय जाणिवेत क्रांतीची आस व धग आहे. आदिमांना प्रस्थापित व्यवस्थेने सर्व सुविधांपासून वंचित व उपेक्षित ठेवले म्हणून या प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध बंड पुकारण्याची भूमिका आदिवासी साहित्यात आहे. शेठ, सावकार, जमीनदार, भांडवलदार वर्ग, ग्रामीण भागातील प्रभुत्वशाली शेतकरी, मुजोर अधिकारी या सर्वांच्या अन्याय, अत्याचार, शोषणातून आदिवासींना मुक्तता हवी आहे. आदिवासी साहित्यातून ही जाणीव प्रखरतेने व्यक्त होते. शेकडो वर्षाच्या आदिम जमातींच्या मौनातून हे साहित्य प्रसवले आहे. नवसमाज निर्मितीसाठी प्रबोधनाचे एक हत्यार म्हणून हे साहित्य विचारधीन आहे. नवसमतावादी क्रांतीचा ध्यास घेऊन मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात या साहित्यप्रवाहाने आगेकूच केली. प्रस्थापित साहित्याचे आशयविश्व, भाषा, अलंकार, प्रतिमा, प्रतिके यांबाबतचे सर्व मानदंड या साहित्य प्रवाहाने मोडीत काढलेले आहेत. आपल्या जीवनाशी निगडीत नव्या–प्रतिकांचा, भाषेचा आग्रह धरणारे हे साहित्य आहे. आदिम जमातींच्या नैसर्गिक, अकृत्रिम भावना व्यक्त करणारे हे साहित्य आहे. आदिम जमातींच्या मनात साचलेल्या विविध नैसर्गिक भावनांना मुक्त वाट करुन देणारे हे साहित्य आहे. आदिम मनाचे भावतरंग उलगडून दाखविणारे हे साहित्य आहे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

एकूण मध्यमवर्गीय जाणिवेतून लेखन करणारे साहित्यिक भटकंतीच्या, पर्यटनाच्या निमित्ताने आदिम जीवनाकडे वळले. त्या जीवनानुभवातून सहानुभुतीचे जे साहित्य लिहिले गेले त्यालाही आदिवासी साहित्य म्हणतात. पण साठोत्तरी काळात आदिम जाणीवेतून, खास अस्सल जाणिवेतून, जे साहित्य लिहिले गेले त्याचा विशेष उल्लेख करावा लागतो.परिवर्तनवादी विचार घेऊन नवसमाज निर्मितीचा आदर्श घालून देणारे साहित्य आदिवासी साहित्य ठरते. स्वातंत्र्योत्तर काळातील पहिल्या पिढीतील आदिवासी तरुणांना लोकशाही प्रक्रियेने शिक्षण मिळाले, आदिवासी साहित्य परिषद, विविध चर्चासत्रे यातून एक चळवळ उभी राहिली. त्यामुळे आदिवासी नवशिक्षित तरुण आपले अस्सल जीवनानुभव साहित्यातून मांडू लागला. आदिवासीसाठी कार्य करणा□या कार्यकर्त्यांनीही आदिवासीच्या जाणिवेतून साहित्यनिर्मिती केली. विशेषत: १९८० नंतर आदिम जाणीव मराठी साहित्यात प्रखरपणे व्यक्त होऊ लागली. महाराष्ट्राच्या विविध भू–प्रदेशातील मुख्य आदिवासी जमातींचे वास्तववादी जीवनचित्रण साहित्यातून येऊ लागले. गोंड, महादेव कोळी, भिल्ल, कोरकू, वारली, मावची या प्रमुख आदिवासी जमातीतून पहिल्यांदा आदिवासी साहित्य निर्माण झाले व नंतर सर्व उपजमातीचे चित्रण येऊ लागले. आणि आदिवासी साहित्य सर्वव्यापी झाले. कविता,कथा, कांदबरी व ललित मोठया प्रमाणात लिहले जाऊ लागले संपूर्ण आदिवासी समाजाच्या जीवनजाणीवा साहित्यातून व्यक्त होऊ लागल्या,म्हणूनच डॉ. विनायक तुमराम आदिवासी साहित्याच्या स्वरुपाविषयी म्हणतात,''आदिवासी साहित्य हे व्यापक स्वरुपाचे आहे. मग ते कोरकू जमातीवरील साहित्य असो वा गोंड, भिल्ल, परधान, कोलाम, आंध, महादेव कोळी,वारली या जमातीवरील साहित्य असो किंवा आणखी इतर कोणत्याही जमातीवरील साहित्य असो, त्या सर्वांचा समावेश आदिवासी साहित्यातच होईल''[३]. डॉ. विनायक तुमराम यांच्या मतानुसार आदिवासींच्या कोणत्याही जमातीचे साहित्य हे आदिवासी साहित्य म्हणूनच गणले जाईल. असा हा व्यापक दृष्टिकोन आहे. आदिवासी साहित्य प्रवाहामुळे आज शेकडो वर्ष उपेक्षित, वंचित असणारा समाज साहित्यिक चर्चेच्या केंद्रस्थानी आला.हे आदिवासी साहित्याचे योगदान आहे. म्हणूनच आदिवासी साहित्य प्रवाह महत्वाचा साहित्य प्रवाह ठरतो.

संदर्भ :–

१. गारे गोविंद 'भारतीय आदिवासी समाज आणि संस्कृती',अमृत प्रकाशन, औरंगाबाद, व्दितीयावृत्ती–१९९३,पृ.१.
२. तुमराम विनायक,'साठोत्तरी मराठी वाड्‌मयीन प्रवाह',संपा. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, दिलीपराज प्रकाशन,पुणे. पृ.२२९.
३. तुमराम विनायक,'आदिवासी साहित्य: स्वरुप आणि समीक्षा',विजय प्रकाशन, नागपुर, प्रथमावृत्ती–१९९४, पृ.१३

लोकजीवनातील म्हणी एक लोकतत्त्व

डॉ. चत्रभुज बालासाहेब कदम
मराठी विभाग,
शिवछत्रपती महाविद्यालय,
N-३, Cidco औरंगाबाद
Email : kadam2013@rediffmail.com
चलभाष - ९४२१३४४०१३

प्रस्तावना :

साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह या राष्ट्रीय चर्चासत्राच्या निमित्ताने मराठी साहित्यातील समकालीन (ग्रामीण, दलित, आदिवासी आणि स्त्रीवादी) साहित्य प्रवाह प्रामुख्याने आपणासमोर उभे राहतात. परंतु या साहित्याची पायाभरणी, भरण-पोषण ज्या लोकभाषा आणि लोकसंस्कृतीतून झालेली आहे त्या लोकसाहित्याच्या अभ्यासाकडे आज कानाडोळा हात असलेला दिसून येतो. लोकसाहित्याचा अभ्यास म्हणजे 'लोकवाङ्मयाचे संकलन' एवढीच संकल्पना आपल्या लक्षात येते. परंतु लोकवाङ्मयाला या समकालीन प्रवाहात आणण्यासाठी त्याची ऐतिहासिक, भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, वाङ्मयीन, मानसशास्त्रीय, मानववंशशास्त्रीय, वैद्यकशास्त्रीय, भाषाशास्त्रीय आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून मांडणी करणे गरजेचे वाटते. म्हणून प्रस्तुत शोध निबंधातून सण-उत्सवाशी संबंधीत असलेल्या म्हणींचा लोकतत्त्वीय दृष्टीकोनातून अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

लोकत्त्व म्हणजे लोकजीवनातील रूढी, प्रथा, परंपरा, लोकविश्वास, लोकश्रद्धा, रीतिरिवाज, आचार, विचार यामधून येणारे लोकमन होय. हे लोकमन विविध संस्कार आणि संस्कृतीचे वहन करणारे असते. त्यास 'लोकतत्त्व' असे म्हटले जाते. म्हणूनच अशा जुन्या नव्या पिढीला जोडल्या गेलेल्या सेतूलाच 'लोकतत्त्व' म्हणता येईल. यामधून लोकजीवनातील लोकजाणिवा आणि लोकजीवनाचे मूल्यविचार स्पष्ट होताना दिसतात. ही लोकतत्त्वे समग्र मानवी जीवनाला व्यापणारी असतात यामुळे ती समूहापासून अलग करता येत नाहीत.

लोकवाङ्मयाची लोकतत्त्वीय दृष्टिकोनातून डॉ.रा.चिं. ढेरे यांनी 'अंकुश पुराण : एक लोकतत्त्वीय समीक्षा' या लेखात तसेच डॉ. तारा भवाळकर यांनी 'संत नामदेवांच्या अभ्यासातील लोकतत्त्व' या समीक्षा लेखात मांडणी केलेली आहे. याशिवाय डॉ. प्रभाकर मांडे, मधुकर वाकोडे, डॉ. गंगाधर मोरजे, डॉ. विठ्ठल वाघ, डॉ. विश्वनाथ शिंदे, डॉ. शरद व्यवहारे, डॉ.दा.गो. बोरसे, डॉ. म.सु. पगारे, डॉ. विद्या व्यवहारे, डॉ. गीतांजली चिने, डॉ. अशोक रानडे, डॉ. रमेश सूर्यवंशी, डॉ. चत्रभुज कदम आदि लोकसाहित्य अभ्यासकांनी या दृष्टीने लोकवाङ्मयासंबंधीचे संशोधन केलेले दिसून येते.

'लोकतत्त्व' या संकल्पनेचा विचार करताना 'लोकतत्त्व' हा शब्द 'लोक + तत्त्व' असा तयार झालेला दिसतो. यामधील 'लोक' ही संज्ञा सर्वज्ञात आहे. 'तत्त्व' म्हणजे विचार, शैली, पद्धती, धारणा, सत्य किंवा वास्तविक स्वरूप होय. याला इंग्रजी Folk element असे म्हणतात. येथे Element म्हणजे एखाद्या विषयाची पायाभूत तत्त्वे होते. याविषयी प्रभाकर मांडे म्हणतात की, "वाङ्मय निर्मात्याला ज्यावेळी लोक समाजाचे आणि लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडवायचे असते त्यावेळी समाजात प्रचलित असलेल्या लोकसाहित्याचा त्याला स्विकार करावा लागतो. एवढेच नाही तर लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडविण्याचा त्याचा हेतू नसतानाही त्याच्या निर्मितीत लोकसाहित्यातील काही भाग नकळत प्रकट होणे अपरिहार्य असते. कोणताही वाङ्मयनिर्माता समकालीन सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणात जीवन जगत असतो. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची घडण लोकपरंपरेने केलेली असते. त्यामुळे त्यांच्या अनुभवविश्वाचा आविष्कार होत असताना 'लोकतत्त्वे' (Folk elements) प्रकट होत असतात."१ याचे सार्थ दर्शन आपणास सण-उसव प्रसंगीच्या म्हणीतून दिसून येते.

लोकतत्त्व व्याख्या :

१) डॉ.राल्फ लिंटन - यांच्या मते, "लोकसंस्कृती ही अस्तित्वात आलेल्या लोकरूढींचा आणि लोकमानसावर झालेला आविष्कार असतो. पारंपरिक समाजसंस्कृतीतून आविष्कृत झालेल्या पुरकतत्त्वांचा 'लोकतत्त्वे' म्हणून अंगीकार करीत असतात."२

२) दुर्गा भागवत यांच्यामते, "रानटी अवस्थेतून प्रगतीकडे या अंगभूत मूल्य विचारांतून लोकतत्त्वीय संकल्पना स्पष्ट होते."३

वरील विवेचनातून असे लक्षात येते की, लोकरूढी, लोकपरंपरा, लोकश्रद्धा आणि लोकमूल्य यामधून लोकतत्त्व शास्त्रीय संकल्पनेलास्पर्श करते. असे म्हटले तर अतिशयोक्ती ठरणार नाही. म्हणूनच नानाविध विषयांना सामर्थ्य देण्याचे कार्य लोकतत्त्वांमधून होताना दिसते.

लोकवाङ्मयातील म्हणी म्हणजे 'अनुभवाच्या खाणी' किंवा 'लोकश्रुती' होत. त्यांना लोकमान्यता मिळालेली असते. यामधून काहीतरी उपदेश, जुने अनुभव, समाजातील सार्वत्रिक सत्य मूल्ये सांगितले जाते. शिवाय त्यामधून त्या त्या समाजाची रूढी, प्रथा, परंपरा, आचार, विचार, मानवी प्रवृत्ती व संस्कृती यांचे दर्शन घडते. लोकसमूहाने त्या 'लोकतत्त्व' म्हणूनही स्विकारलेल्या दिसतात. अशा सण, उत्सवा संबंधाने मिळालेल्या काही म्हणी पुढील प्रमाणे होते.

१) गव्हाचा केला पेरा, तर खाया मिळेल सणवारा.
२) सणाला कच्चा घुगऱ्या अन् आवसाला शिरा पुऱ्या.
३) रिण काढून सण साजरा करणे.
४) आली आखाडी अन् सारे सण हाकाडी.
५) गुढी पाडवा अन् नीट बोल गाढवा.
६) लेक झाली तर उभारली गुढी अन् सुनेचं गऱ्हाण लोकापुढी.
७) सण हा पोळ्याचा मान असे बैलाचा.

८) पोळा पाऊस झाला भोळा अन् उघडीना डोळा.

९) पोतावरती तेल गळ आणि भक्तावरचं संकट टळं.

१०) असेल त्या दिवशी दिवाळी नसेल तेव्हा शिमगा.

११) आवस पुनव पाळते, व्हळीच्या गवऱ्या जाळते.

१२) बाप शिमगा, अन् माय संक्रांत.

१३) कसायाच्या घरी सण, शेळ्या मेंढाचं मरण.

१४) आली आकिती आणि झाली सणाची निश्चिती.

अशा प्रकारच्या विविध म्हणीतून लोकजीवनातील मूळ लोकसंस्कृतीचा शोध घेता येतो. त्या लोकतत्त्वीय अनुभवावर आधारित असल्याने सत्य वचनासारख्या वाटतात. यामध्ये लोकतत्त्वाचे जुने-नवे संदर्भ मिळत जातात. मानवी जीवनासंबंधीचे तत्त्वज्ञान ही एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होताना दिसते. याशिवाय लोकसाहित्य हे लोकपरंपरेने आलेल्या लोकवाङ्मयाचे संकलन करताना दिसते तर लोकतत्त्व त्या ज्ञानसंचितांचा कालसापेक्ष अनुबंध स्पष्ट करणे. या संबंधीचे सार्थ दर्शन म्हणीच्या लोकतत्त्वीय अभ्यासातून दिसून येते.

संदर्भ :

१) मांडे प्रभाकर - लोकसाहित्याचे स्वरूप, सविता प्रकाशन, औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती १९८९, पृ. ३२७.

२) चिने गीतांजली व्ही. - ग्रामीण साहित्यातील लोकतत्त्वदर्शन, आनंदोत्सव, प्रकाशन मंच, अहमदनगर, प्रथमावृत्ती २८ मार्च २०१५, पृ. ८.

३) भागवत दुर्गा - लोकसाहित्याची रूपरेषा, ह.भ.भावे, वरदा बुक्स पुणे, दुसरी आवृत्ती, १९७७, पृ. ३८८.

४) डॉ. कदम चत्रभुज - मराठवाड्यातील प्रमुख सण-उत्सवांतील लोकगीतांचा चिकित्सक अभ्यास, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड, अप्रकाशित पीएच.डी. शोध प्रबंध, मार्च २०१६.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

विज्ञानसाहित्य : नवता आणि अर्थ

डॉ.वंदना लव्हाळे
संत मुक्ताबाई कला व वाणिज्य महाविद्यालय
मुक्ताईनगर, ता.मुक्ताईनगर,जि.जळगांव.
भ्रमणध्वनी-७८७५४८६७२६
E_mail:-vandanaslavhale@gmail.com

प्रस्तावना :-

'नवसाहित्य' या आज रुढ झालेल्या शब्द प्रयोगांमधील 'नव' हे विशेषण एका विशिष्ट आणि महत्वपूर्ण अर्थाने अनेकार्थसूचक आहे. ज्या साहित्य प्रकाराला आज आपण 'नव' हे विशेषण जोडतो ते साहित्य केवळ कालमानानेच नव्हे तर एका वेगळ्या दृष्टीने फ्राईड, औद्योगिकीकरण आणि अस्तित्ववाद या तीन घटितानंतरचे साहित्य आहे. मानवाच्या ज्ञान, समाज आणि भावजीवनाच्या प्रांतात या तिन्ही घटितांनी एक क्रांती घडवून आणली आहे. यातूनच साहित्य विषयक किंवा मूल्यविषयक संकल्पनांनी प्रभावित होऊन व नव्या जीवनदृष्टीचा स्वीकार करुन नवसाहित्य निर्मिती झाली. प्रस्तुत शोध निबंधात विज्ञानसाहित्यातील या नवप्रवाहाचा अर्थ शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

या नवसाहित्य निर्मितीच्या प्रवाहांमध्ये विज्ञानसाहित्य प्रवाहानेही आपले स्थान निर्माण केले आहे. कारण १९६० नंतर ज्ञान-विज्ञानाचे जिवनाचे तंत्रज्ञानामुळे जगण्याच्या कल्पना बदलत आहेत. विज्ञानाची आश्चर्यकारक प्रगती आणि विज्ञानाचे विध्वंसक परिणाम माणसाच्या अस्तित्वाला हादरे देत आहेत. दुसऱ्या महायुध्दाने वैज्ञानिक शोध मानवी कल्याणासाठीच आहेत. ही समजूत पूर्णपणे मोडीत काढली. या महायुध्दात अणुबाँबचा वापर केला गेला आणि हिरोशिमा व नागासाकी ह्या जपानच्या दोन शहरांची क्षणात राखरांगोळी झाली. अणुबॉबमुळे झालेला प्रचंड मानवी संहार, शहरांची झालेली राखरागोंळी, पर्यावरणाचे निर्माण झालेले प्रश्न, यामुळे विज्ञानाकडे पाहण्याची दृष्टी बदलली. त्याचे परिणाम विज्ञानसाहित्यावर होऊन स्वप्नरंजन व आशावादाची जागा नापसंती आणि नैराश्याने घेतली. अणुबॉबच्या या प्रत्यक्ष वापरामुळे विज्ञानसाहित्याची दिशाच बदलली. मानवीसमाज व मानवीमूल्ये ह्यांच्यावर विज्ञान किती आघात करु शकते, ह्याची जाणीव झाली. परिणामत: मानवी सहानुभूतीचे क्षेत्र विस्तारले. वैज्ञानिक शोधांच्या सहाय्याने भौतिक आणि सामाजिक क्रांती घडवून ह्या विश्वाचे कल्याण करता येईल, असा आशावाद व आदर्शवाद या साहित्यातून व्यक्त होऊ लागला.

वि.वा.शिरवाडकरांच्या 'कल्पनेच्या तीरावर' या कादंबरीत अस्तित्वात असलेल्या कल्पनेच्या पातळीवरील आदर्श जगाचे, आदर्श समाज जीवनाचे चित्रण येते. 'युटोपियन' (स्वर्गतुल्य समाज) प्रवाहाचा आश्रय घेऊन ही कादंबरी लिहिली आहे. या कादंबरीतील माणसांच्या लेखी शारीरिक संबंध ही अगदी नैसर्गिक, उघडपणे करायची गोष्ट असते. खाणे-पिणे ही गोष्ट मात्र ते अगदी खासगी, लपवून करायची गोष्ट मानत असतात ! मानवी व्यवहाराच्या मुळाशी असणाऱ्या भूक आणि काम या दोन

प्रेरणांविषयी नायकाला पडणाऱ्या प्रश्नांचा संदर्भ कादंबरीत येतो. या कादंबरीचा आत्मा वैचारिक असल्याने मानवी जीवनाला व्यापणाऱ्या सर्व समस्या अन्नग्रहण, लैंगिक जीवन, कलाविलास, राजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, युध्द इत्यादी आदर्श स्वरुपात उपलब्ध झाल्या आणि या समस्यांच्या संदर्भात मानवाला जो आंतरिक व बाह्य संग्राम करावा लागतो तो टळला तर मानव सुखी होईल का? या प्रश्नाचा वेध शिरवाडकर येथे घेतात.

परंतु हा युटोपियन प्रवाह विकसित होऊ शकला नाही. कारण नव्या ज्ञान- तंत्रज्ञानामुळे जगण्याच्या कल्पना बदलल्या. या विकसित तंत्रप्रधान समाजव्यवस्थेतील सर्वंकषतेमुळे आणि सर्वसमावेशकतेमुळे नव्या क्रांतिकारक जीवनदर्शनाचा टिकाव लागणे कठीण झाले. त्यामुळे मुळची सांस्कृतिकता पोखरली गेली आणि जीवन एका भयानक निरर्थकतेने व यांत्रिकतेने भरुन गेले. तसेच या समाज व्यवस्थेमध्ये माणसाचे मानसिक, सामाजिक व आर्थिक निर्मूलन अपरिहार्यपणे झाले. त्याचे ‘वस्तूकरण’ झाले. त्यामुळे सामाजिक, नैतिक मूल्ये ढासळली.

सुबोध जावडेकरांच्या ‘आकाशभाकिते’ या कथासंग्रहातील ‘सौदा’ कथेत माणसाचे ‘वस्तूकरण’ छान आविष्कृत झालेले आहे. या कथेतील रोहित एका जुन्या वस्तू गरजू लोकांना विकण्याचा व्यवसाय करणाऱ्या एका कंपनीचा नोकर असतो. स्वप्ने विकण्याचा करार तो परग्रहीय जीव ऋषीशी करतो. परग्रहीय ऋषीलाही आपले परग्रहावरील अतिप्रगत तंत्रज्ञानामुळे निरस, यांत्रिक निर्विकार, पोकळ व अर्थशून्य जीवन नकोसे होते. म्हणूनच तो स्वप्ने म्हणजे रोहितचे शरीर विकत घेण्याचा करार करतो. आजच्या ढासळलेल्या पर्यावरणात सुखोपभोगासाठी शरीरे विकत घेणे. तंत्रज्ञानाचा आधार घेऊन चंगळवाद जोपासणे व अतिप्रगत् तत्रज्ञानामुळे, सुखसमृध्दीमुळे जीवन नीरस होण्याची अनुभूती येणे तसेच जीवनातील थरार नष्ट होणे इत्यादी गोष्टी घडून येत आहेत किंवा भविष्यात घडून येतील याचा अविष्कार या नवसाहित्य प्रवाहातून होत आहे.

विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे मानवाला पेशीचं अतरंग उलगडलं. मानवाच्या हाती आलेल्या या शक्तीचा उपयोग तो आपल्या मनाप्रमाणे करायला लागला. नैसर्गिक बाबींकडेही तो कारखान्यातल्या उत्पादनासारखे बघू लागला. परिणामी मानवी संस्कृती व विज्ञान संस्कृतीत सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, अध्यात्मिक, जैविक व नैतिक अशा विविध पातळ्यांवर संघर्ष होऊ लागला.

समाजातील स्त्री- पुरुषांचे निश्चित असे नातेसंबंध असतात. या नातेसंबंधांना दृढ करणारा आदर्श मूल्यवर्धित आचारधर्म तो पाळतो. परंतु विज्ञान संस्कृतीच्या आक्रमणामुळे माणूस आपली ही मुल्यनिष्ठा, आचारधर्म सोडून विज्ञानाप्रमाणेच कोरडा,मनविरहित बनतो. लक्ष्मण लोंढे यांच्या ‘गुंता’ कादंबरीतील महत्वाकांक्षी शास्त्रज्ञ नलिनाक्षन व व्यापारी मनोवृत्तीचा डॉ.संदिप स्त्रीच्या बीजाडांचा व्यापार करुन ही मूल्यनिष्ठा पायदळी तुडवितात.

फ्राईडने कामवासनेला मानवी जीवनाची अधिष्ठात्री प्रेरणा मानले. ती अबोध आणि अज्ञात असेल पण मूळची आहे. साऱ्या संस्कृतीचा म्हणजे प्रतीकात्मक जीवनाचा विकास या मूळ प्रेरणेच्या अविष्काराला एकतर दाबून टाकून, त्याला शिष्टसंमत वळण देऊन किंवा तिचे उन्नयन करुनच झाला असे त्याचे म्हणणे आजपर्यंत स्त्री-पुरुषसंबंध, माणसाचे लैगिंकजीवन, माणसाच्या सांस्कृतिक जीवनाची

आधारशिला ठरली आहे. पण विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या या युगात संवाद आणि संबंध यांच्यातच दुरावा निर्माण
झालेला आहे. त्यामुळे या युगातील साहित्यातून स्त्री- पुरुष संबंध आणि लैगिंक जीवन यांत कृत्रिमता, वरपांगीपणा व बेगडीपणा यांचे दर्शन घडते. निकोप आणि निरोगी सहजीवनाचे जे मूळ आहे तेच कसे शबलित झाले आहे. याचाच तो अविष्कार आहे.

सुबोध जावडेकरांच्या 'ललाटरेखा' (वामनाचे चौथे पाऊल) कथेतील बाहेरख्याली डॉ.महेश, विज्ञान तंत्रज्ञानाचा उपयोग लैगिंक स्वैराचारासाठी करतात. अहिल्येसोबत शारीरिक सुखाचा आनंद मिळावा म्हणून मेंदूतील पेशीची अदलाबदल करतात. विज्ञान-तंत्रज्ञानातील शोधांमुळे निर्माण झालेली ही सामाजिक व नैतिक समस्या असली तरी तिचा उगम लैगिक वासनेतून झाला आहे.

आज यांत्रिक, तांत्रिक व मानवनिरपेक्ष व्यवस्थेतून माणसाचे झालेले अध:पतन ही साहित्यातील मध्यवर्ती 'जाणीव' आहे. प्रस्थापित व्यवस्थेमधील सारे आंतर्विरोध आणि सारी विकृतीस्वीकारुन व्यक्ती या अमानवीय आणि अमानुष व्यवस्थेचे एक अंग बनते. या व्यवस्थेमध्ये 'बाजार','वस्तू' हे परवलीचे शब्द असतात. अशा व्यवस्थेमधील माणसांमाणसातील संबंध हे पाशवी, रानटी, क्रूर असतात.

जावडेकरांच्या 'एका बीजापोटी' (वामनाचे चौथे पाऊल) या कथेतील शास्त्रज्ञ रायकर स्त्री-पुरुष मिलनाशिवाय क्लोनिंग तंत्रज्ञानाने मुले जन्माला घालतात. एकाच बीजापासून मूल निर्मितीचा क्लोनिंगतंत्राधारित अनोखा प्रयोग ते स्वत:वरच करतात. पण रायकरांना हव्या असलेल्या दिशेने वाढ न होणारी अनेक कोवळी मुले ते ठार मारतात. हा शोध जगजाहिर केल्यावर आपण जगातील सर्वाधिक श्रीमंत माणूस होणार असे त्यांना वाटते. असे करणे अनैसर्गिक व अयोग्य वाटते का? या प्रश्नावर ते म्हणतात,"योग्य आणि अयोग्य यांची चर्चा समाजशास्त्रज्ञांना करु देत? मला काय त्याचं?" (एका बिजापोटी,पृ.६८)

'फ्रँकेस्टाईन' च्या प्रभावातून यंत्रमानवी साहित्यकृती अधिक प्रमाणात निर्माण होऊ लागल्या. विज्ञानसाहित्यामध्ये आधुनिकीकरणाबरोबर आलेली यंत्रवतता विज्ञानसाहित्यिकांनी आपल्या लेखनातून व्यक्ती केली. जयंत नारळीकरांच्या 'वाम [illegible] परत न आला' या कादंबरीमध्ये १९८० नंतरच्या काळातील राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संघर्षाचे दिग्दर्शन झालेले आहे. नारळीकरांनी जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या मुक्त व्यापारनीतीचा मानवी समाजावर कसा परिणाम होऊ शकतो याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अस्तित्ववादी साहित्यातून घडणारे जीवनदर्शन हे कोणत्याही तर्काच्या, विचाराच्या चौकटीत बसणारे नसते. ते संदर्भशून्य आणि मूल्यहीन असते. त्यातून एकप्रकारची जुगुप्साच निर्माण होते. रुढार्थाने निर्माण होणाऱ्या साहित्यातील पात्रे, मूल्ये, संदर्भ हे घटक या साहित्यात येत नाहीत. कारण या घटकांच्या मागे काही संगतवार प्रतिक्रियांचा इतिहास असतो व त्यातून हे घटक विकसित होत जातात. पण याही साहित्यामध्ये माणसाच्या नैतिक-अध्यात्मिक समस्येलाच वाचा फुटलेली असते. या अतार्किक,

ISSN : 2348-7143
March 2018

पोकळ जीवनाच्या दर्शनामध्ये सुध्दा नवनिर्मिती आणि मानवाचे मूलभूत स्वातंत्र्य यांची बीजे दडलेली असतात.

या संदर्भशून्य, मूल्यहीन, अतार्किक व पोकळ जीवनाचे दर्शन सुबोध जावडेकरांच्या 'अर्थशून्य भासे मज हा'(संगणकाची सावली) या कथेत असे येते, "शरीर कसलं हाडामांसाचा लिबलिबित गोळा. एखाद्या प्रचंड भोपळ्यासारखं दिसणारं भलं मोठं पोट. त्याला वरच्या भागात फुटलेले खुरटे, सुरकुतलेले हात. त्याच्या टोकाला अळ्यांसारखी दिसणारी बोटं. पायांच्या जागी उगवलेले दोन खुंट आणि सगळ्यात भयंकर म्हणजे हिडीस दिसणारं चेंडू एवढं डोकं. कणकेच्या विद्रूप बाहुलीसारखं."(पृ.१५०) ही समस्या विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या गैरवापरातून निर्माण झालेली असली तरी त्यातून माणसाच्या नैतिक समस्येचे, त्याच्या नवनिर्मितीच्या व स्वातंत्र्याच्या हक्काचेही दिग्दर्शन होते.

निष्कर्ष :-

विज्ञानसाहित्यातील नवप्रवृत्तीचा आस्वाद आणि मूल्यांकन या बाबी समजून घेण्यासाठी आधुनिक जीवनाची ही पार्श्वभूमी लक्षात घेणे आवश्यक आहे.
या साहित्यामागील प्रेरणा व जाणीवा या अंतत: मानवाच्या मूलभूत अशा नैतिक आणि अध्यात्मिक प्रश्नांशी निगडीत आहेत.
या साहित्याची बीजे मुख्य साहित्य प्रकारातच सापडतात.
या साहित्यात विज्ञान- तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेल्या विविध द्वंद्वाचे चित्रण येते.

संदर्भ :-

१) शिरवाडकर वि.वा.:- 'कल्पनेच्या तीरावर' कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे
२) जावडेकर सुबोध :- आकाशभाकिते, रविराज प्रकाशन,पुणे
३) लोंढे लक्ष्मण :- 'गुंता' दिलीप प्रकाशन,मुंबई
४) जावडेकर सुबोध :- 'वामनाचे चौथे पाऊल' मेहता पब्लिशिंग हाऊस,पुणे,
५) नारळीकर जयंत :- 'वाम[illegible] परत न आला' मौज प्रकाशन,मंुबई
६) जावडेकर सुबोध :- 'संगणकाची सावली' रविराज प्रकाशन,पुणे.

‘RESEARCH JOURNEY’ International Multidisciplinary E- Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013) March 2018
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117

आदिवासी लोकसाहित्य आणि समकालिन वास्तव

डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
(मराठी विभाग प्रमुख
स्व. अण्णासो. आर.डी. देवरे कला व
विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री जि. धुळे
भ्रमणध्वनी ८८०५६६३०२४

प्रस्तावना -

आदिवासी लोकसाहित्य हे आशय आणि आविष्काराच्या दृष्टीने विपुल आणि वैविध्यपूर्ण आहे. आदिवासी लोककथा, लोकगीते, म्हणी, वाक्प्रचार, कूट प्रश्न, उखाणे, विधीनाटये हे सर्व घटक आदिवासी लोकसाहित्यात आढळतात. अनादी काळापासून आदिवासींनी आपले लोकसाहित्य मौखिक परंपरेने टिकवून ठेवले आहे. त्यांची सांस्कृतिक परंपरा वैभवशाली आहे. निसर्गाच्या सानिध्यात या आदिवासी जमातीच्या परंपरा बहरल्या. पाणी, जमीन आणि जंगलाचे आदिवासी हे मूळ मालक आहेत. त्यांनी आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण केले. त्यांच्या देवदेवता, सण-उत्सव, विधी या प्रसंगी गीत गायिले जाते आणि कथा सांगितल्या जातात, वैभवशाली परंपरा लाभलेल्या आदिवासींना वेगवेगळया पातळयांवर संघर्ष करावा लागत आहे. एकविसाव्या शतकात तर हा संघर्ष अधिकच बिकट झालेला आहे. जागतिकीकरणाच्या वादळात आदिवासी लोककथा व लोकगीते हळूहळू लयास जाईल की काय असे वाटू लागले आहे. आदिवासी म्हणून स्वतंत्र जीवन जगण्याची रीत होती आणि आहे. ग्रामपंचायत, गोटुल, वधुमूल्याची प्रथा, मातृसत्ताक पध्दती, सण-उत्सव, देवदेवता या समृध्द परंपरेचा समकालीन वास्तव व्यवस्थेशी तुलना करून मीमांसा करतांना उभी राहिलेली आव्हाने झाकून चालणार नाही. त्यातले वास्तव स्वीकारून गांभिर्याने चर्चा होणे महत्त्वाचे वाटते. वर्तमान परिस्थितीत सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकीय असे सर्व संदर्भ बदलत आहेत. नवतंत्रज्ञानाचा लोकजीवनावर परिणाम होत आहे. प्रसार माध्यमांचा खोलवर परिणाम होतांना जाणवत आहे. संगणक, इंटरनेट, मोबाईल, इलेक्ट्रानिक विविध वाहिण्यांमुळे संवाद पातळीवर देवाण-घेवाण वाढत आहे. सामान्य माणसाला परवडेल असे तंत्रज्ञान घरपोच मिळत आहे. या तंत्रज्ञानाच्या वापराला आदिवासी समाज सुध्दा अपवाद नाही. नवे विचार आदिवासी समाजाने स्वीकारल्यामुळे त्याचा परिणाम त्याच्या एकूणच जीवन व्यवहारांवर होत आहे. जुन्या रूढी, परंपरा, प्रथा ते टाकून देत आहे. जागतिकीकरणामुळे आदिवासी जमातीमध्ये बदल होताना जाणवत आहे. तरीसुध्दा पाहिजे तेवढा बदल झालेला नाही. आजही आदिवासी समाज अनादी काळापासून चालत आलेल्या परंपरा, प्रथा, चालीरीती नुसार जीवन जगत आहे. जुने आणि नवे यांच्या घालमेलमध्ये तो जीवन व्यवहार साधत आहे.

उद्दिष्टे-

१) आदिवासी लोकसाहित्य आणि समकालीन वास्तव जाणून घेणे.

२) बदलत्या काळानुसार आदिवासी लोकसंस्कृतीत झालेला बदल समजून घेणे.

आदिवासी लोकसाहित्य-

आदिवासींच्या एकूण ४७ जाती आहेत. प्रत्येक जातीत पोट किंवा उपजाती आहेत. महाराष्ट्रामध्ये आदिवासींचे वास्तव्य धुळे, नंदुरबार, अमरावती, गो ंदिया, नवापूर, भंडारा, यवतमाळ आणि गडचिरोली या जिल्ह्यांमध्ये मोठया प्रमाणात दिसून येते. डॉ. विनायक तुमराम यांच्यामते, "विशिष्ट पर्यावरणात राहणारा, विशिष्ट भाषा बोलणारा, विशिष्ट जीवन पध्दतीने व परंपरांनी नटलेल्या आणि शेकडो वर्ष जंगलात पहाडात जीवन जगत असतांना, आपली धार्मिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये जोपासणारा मानवी समूह म्हणजे आदिवासी होय." अशा आदिवासीचे लोककथा, लोकगीते, समृध्द आणि संपन्न आहेत. आदिवासी लोकसाहित्य अनादी काळापासून, मौखिक परंपरेने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सहज आणि स्वाभाविकरित्या संक्रमित होत आहे. लोककथा व लोकगीतांचा कर्ता अनामिक असून समूहाची भावना त्यातून प्रकट होते.

आदिवासी ही जात नाही जमात आहे. महाराष्ट्रातील खानदेशात आदिवासी भिल्ल जमातीत पाच ते पंधरा हजार रूपये देज (वधूमूल्य) भरण्याची परंपरा आहे. हा देज मूलाकडून मुलीच्या वडिलांना द्यावा लागतो. इतर जातीमध्ये लाखो रूपयांचा हुंडा घेण्याची परंपरा आहे. गरीब बाप कबुल केलेला हुंडा देऊ शकत नाही. तेव्हा कबूल केलेला हुंडा मागण्यासाठी नवरा, सासू-सासरे हे वधूचा छळ करतात. शेवटी त्यांच्या छळाला कंटाळून ती वधू विष प्राशन करून आपली जीवनयात्रा संपवते. असा प्रसंग आपल्या मुलीवर येऊ नये म्हणून आदिवासी मूली लग्न गीतात काळजी घेतांना दिसतात. आदिवासी भिल्ल जमातीत जेव्हा सगाई करायला येतात आणि देज भरतात, तेव्हा त्या प्रसंगी मुली गीत म्हणतात.

बाहका थोडोजे देजो लेजिरा
बनीले निभाडे ना निभाडे.. ।।

हे गीत वडिलांना उद्देशून आहे. गीताचा भावार्थ असा की, हे बाबा देजात थोडेच पैसे स्विकार आपल्या मुलीला नांदवतात की नांदवत नाही याची खात्री काय ? असा सवाल ते आपल्या गीतातून करतात.

आदिवासी भिल्ल पावरा जमातीत लग्न झाल्यावर जर नवरा बायकोचे जमत नसेल, लग्न मोडले तर देजात घेतलेले पैसे परत करावे लागतात. अशा स्थितीत मुलीच्या वडिलांकडे पैसे असो किंवा नसो घेतलेले पैसे कसेही करून परत करावेच लागतात. पैसे नसेल तर इतर जातीत हुंडाबळीचे प्रकार घडतात. तशी वेळ आपल्या मुलीवर येवू नये याची काळजी उपरोक्त गीतात घेतलेली आहे.

भिल्ल आदिवासी बोली भाषेत समानता आणि स्वातंत्र्याचे मूल्य जपणारे लग्नगीत पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे.

जोडूले जोडो वेरी ते
उभी रेजी मा बेना
उचो निचो वेरी ते
फेकी देजी मां बेना।।

याचा अर्थ असा की, जोडीला जोड असेल तरच लग्नाला उभी राह. राजी हो. उच-निच म्हणजेच वयाची विषमता असेल तर अशा जोडीदाराला होवू पाहणाऱ्या नवऱ्याला झुगारून दे. फेकून दे. नकार दे असे गीत गाणाऱ्या मूली आपल्या भावना व्यक्त करतात. जीवनामध्ये स्वातंत्र्य जपणारे हे गीत आहे. इतर जातीत तरूण मुलीचे म्हाताऱ्या बरोबरही लग्न लावून देतात. ज्याचा बालजरठकुमारी विवाह म्हटले जाते. परंतु हा

प्रकार आदिवासी जमातीत नाही. आदिवासीत नवऱ्याला देव मानण्याचे प्रथा नाही. नवरदेव पतीदेव ही संकल्पना आदिवासीत नाही. जोडीदार, जीवनसाथी अशी संकल्पना आहे.

१९९० नंतर जागतिकीकरणाचे, खाजगीकरणाचे उदारीकरणाचे वारे वाहू लागले. हे वारे महानगराकडून, शहराकडून थेट आज खेडयापाडयात, वस्तीत जाऊन पोहोचले आहेत. त्यामुळे आदिवासी समूह असल्या मूळ संस्कृतीला विसरू पाहात आहे की काय ? असे सभोवतालचे वातावरण निर्माण झाले आहे. बदलत्या परिस्थितीनुसार आपल्यात बदल होणे गरजेचे असले तरी मूळ संस्कृती विसरू नये हे ही तितकेच खरे आहे. भिमसिंग पवार हे आदिवासी चळवळीचे गीतकार आणि गायक आहेत. ते आपल्या गाण्यातून जागतिकीकरणाची हवा थेट गावा गावात खेडयापाडयात कशी पोहोचली आहे याचे दर्शन त्यांच्या पावरा बोलीतल्या गितामधून घडते.

जूनला गावोमा आवेश दादा, नवली-नवली हवारा दादा
ओहली कोहली हवारा ।। धृ।।
बाबू करेरा धर्म ने बाजू अ`ने, काकू कोबरा पंथन वातू
जूनला गावोमा आवेरा दादा ।। १।।
आई कोरेरा पळान वातू, काकी कोरेरा पार्टीन बाजू
जूनला गावोसा आवेरा दादा।।२।।
डायला कोरेरा मोबाईलान वातू ,डायल्यू कोरेरा सिडीन वातू
जूनला गावोमा आवेरा दादा ।।३।।
जूवान्या कोरेरा ऍक्टीमोन वातू, जूवान्या कोरेसा फॅशनोन वातू
जूनला गावोमा आवेसा दादा।।४।।
विहरि गोया बूलीरा गोरा, संस्कृतीने वातू रा
जूनला गावोमा आवेरा दादा।।५।।

या गीतातून भीमराव पवार म्हणतात की, बाप धर्माच्या गोष्टी करतो, काका पंथाच्या, आई पक्ष्याच्या गोष्टी करते, काकी पार्टीच्या गोष्टी करते. म्हतारे मोबाईलच्या गोष्टी करतात, तर म्हतारी सीडीच्या, तरूण ॲक्टींगच्या तर तरूणी फॅशनच्या गोष्टी करतात. जागतिकीकरणाच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात आपण आपल्या मूळ संस्कृतीला विसरत आहोत की काय अशी शंका उपरोक्त गीतातून व्यक्त केली आहे हे खरेच आहे. आधुनिकीकरणाच्या संपर्काने आदिवासी समाजात प्रचलित असलेली सर्व कला, पारंपारिक गीत कालांतराने गडप होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे.

आदिवासी लोकसाहित्यातील लोकगीते हा एक अतिशय संपन्न ठेवा आहे. या लोकगीतातून मानवतावादी मूल्ये, नैतिक जीवन, सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडते. मुळात आदिवासी लोकजीवना मागील निसर्ग हीच सर्वश्रेष्ठ प्रेरणा आहे. ही प्रेरणा त्यांच्या भलरी गीतातून पाहायला मिळते. शेतात निंदणी करतांना प्रथम धरतीला वंदन करूनच कामाला सुरूवात होते.

माझे पहिले पहिले नमन

पयले नमन बा धरतूरी मातेला.. या लोकगीतावरून एक गोष्ट लक्षात येते की आदिवासी संस्कृती ही माणसासहित निसर्गाच्या सजीव सृष्टीला प्रतिष्ठेने जागविणारी संस्कृती आहे.

आदिवासी परंपरा म्हणजे एक सखोल निसर्ग पे्रम- निसर्गातील पशु-पक्षी आणि वनस्पतींना देव मानणारा त्यांचा धर्म. निसर्गातील वनस्पतीचे पावित्र्य विषद करणारे गीत..

मांडव घातीला डांबाडिंबाचा
मांडव घातीला
वर काय पाचूड बहूत रंगाचा वर काय पाचूड
नवऱ्याची आई कशाचा रूसली नवऱ्याची आई
मान धियाला सांदीला बसली
मान धियाला

हे लग्न प्रसंगातील एक विनोदी गीत आहे. जोडीदार (नवरदेव) लग्नासाठी मांडवात येताना वधूच्या आई, आजी, भावाला मानपान द्यावा लागतो. त्यासाठी ही मंडळी हट्ट धरतात. रूसून बसतात. हा लग्नाचा मांडव, उंबर, जांभळ, आंबा, रूई आणि काटेरी बोरीच्या फांद्याचा बनवलेला असतो. यालाच पाचूड असे म्हणतात. ही आदिवासी संस्कृतीची पाच प्रतिके आहेत. ती लग्न प्रसंगी प्रसंगी अत्यंत पवित्र मानली जातात. माणसाला जीवन जगण्यासाठी आवश्यक गुणांची प्रतिके म्हणून या झाडांना आदिवासी महत्व देतात. आदिवासींचे जीवन हे संपूर्णत: निसर्गावरच अवलंबून असल्याचे यातून सिध्द होत आहे. परंतु तंत्रज्ञानाच्या या युगामध्ये आदिवासींच्या जीवनमानात बदल होत आहे. शहरी संस्कृतीच्या जवळ आदिवासी समूह आल्यामुळे त्यांच्या मूळ चालीरीतीमध्ये बदल होतांना जाणवत आहे. एवढे असले तरी रानावनात राहणारा आदिवासी जमात आपल्या मूळ संस्कृतीला अनुसरून जीवन जगत आहेत.

आदिवासी प्रजा साधारणपणे शहरी वातावरणापासून दूर गर्द रानावनात राहत असल्यामुळे त्यांची संस्कृती ही वेगळी असते. त्यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक जीवन नागरी जीवनापेक्षा वेगळे असते. त्याचे राहणीमान, पोषाक, आहार इत्यादी नागरी जीवनापासून वेगळे. त्यांचा स्वत:चा समाज आणि स्वत:ची एक वेगळी संस्कृती असते.

होळी हा डांगी प्रजेचा महत्वपूर्ण सण असून दाता ते डांगा पर्यंत गुजरातच्या संपूर्ण आदिवासी परिसरात सर्वांत जास्त जत्रा होळीच्या निमित्ताने भरतात. दरवर्षी शासनाकडून विविध स्पर्धा आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम करण्यात येतात. या कार्यक्रमातून आदिवासी कलावंत आपल्या विविध कला आणि नृत्य सादर करतात. अक्षयतृतीया हा सणही मोठया प्रमाणावर साजरा केला जातो. एक आठवडाभर चालणाऱ्या या उत्सवात स्त्रिया रोज वेगवेगळी गीत रचना सादर करतात. पावसाळयात 'तेरा' हा उत्सव साजरा केला जातो. यात रानावनातून मिळणारा भाजी, पाला, कूलदेवतेला अर्पण करण्यात येतो. देवाला अर्पण केल्यानंतर भाजीपाल्याला खायला सुरूवात होते. या निमित्ताने ठाकर्या नृत्य सादर करण्यात येते.

डांग परिसरात लोककथा सांगण्या-ऐकण्याची परंपरा जुन्या काळापासून अस्तित्वात आहे. या परिसरात गेय आणि मद्य दोन्ही पद्धतीने कथा सांगण्याची परंपरा असून थाळीकथा ही गेय स्वरूपात सांगितली जाते. तर गद्य स्वरूपात गोठ सांगितली जाते. एकच कथा संपूर्ण रात्र सांगितली जाते. ही गोठ कथा शेतात लावणी-पेरणी करताना श्रमपरिहारासाठी सांगितली जाते. त्याउलट थाळीकथा खळयात सतत धान्य भरलेले असावे. यासाठी कनसरादेवी ची स्तुती करण्यासाठी सादर केली जाते. जन्मप्रसंगी अनावतीची कथा सांगितली जाते. तर मृत्यूप्रसंगी साळवाणी किंवा रंगूनदेवीची कथा सांगून मृतात्म्याचे स्मरण आणि श्रद्धासुमन अर्पण

करण्यासाठी सांगितली जाते. बालकथा, थाळीकथा (धार्मिक प्रसंगी), ढाका वाद्य कथा (जन्ममृत्यू प्रसंगी) डुंगरदेवची कथा अशा विविध कथा डांग जिल्ह्यातील आदिवासी जमातीत आहेत. त्यांच्या म्हणीही अर्थपूर्ण आहेत.

१) कठबी धावन पन, पोळसलां तीन ज पाना
२) तोंडमां साकर, न पोटमां कातर
३) देणार धाक, पेंज लेनार न थाके
४) बारीक तोंडी मोठल्या गोठी- अशा पध्दतीने म्हणी प्रचलित आहेत.

निष्कर्ष :-

१) आदिवासी लोकगीतातून मानवता, स्वातंत्र्य आणि समानता हे मूल्य ठळकपणे अधोरेखित झालेले आहेत.
२) आदिवासी जमात निसर्गपूजक असल्यामुळे त्यांचा जीवन व्यवहार निसर्ग घटकांनी ओतप्रोत भरलेला आहे.
३) मुलगा आणि मुलगी असा भेद आदिवासी समूह करीत नाही. त्यामुळे स्त्रीभ्रूणहत्या ही समस्या या समूहात जवळपास नाही.
४) निसर्गातील पशु-पक्षी, झाड, वनस्पती यांना आदिवासी जमातीने देवत्व बहाल केले आहे.
५) जागतिकीकरण, यांत्रिकीकरणाचा प्रभाव आदिवासी जमातीवर होत आहे. समकालीन बदलत्या परिस्थितीमुळे आदिवासींच्या जीवनात, कलेत आणि संस्कृतीत बदल होतांना दिसून येत आहे.

संदर्भग्रंथ :-

१) लोकसाहित्याचे स्वरूप- प्रभाकर मांडे, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद
२) आदिवासी लोककथा- गोविंद गारे- आदिवासी विकास प्रतिष्ठान, पुणे
३) रानपाखराची गाणी- संजय लोहकरे- फडकी प्रकाशन, अकोले
४) लोकसंचित- तारा भवाडकर- राजहंस प्रकाशन, पुणे
५) आदिवासी साहित्य- धनाजी गुरव- वाड्.मय सेवा प्रकाशन, नाशिक

ISSN : 2348-7143
March 2018

'युगंधर' या कादंबरीतील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा.डॉ. मिलिंद माणिकराव वाव्हळे
मराठी विभाग,
मिलिंद कला महाविद्यालय,
नागसेनवन, औरंगाबाद
E-mail – wmilind2013@gmail.com
Mob. 9421678635

सारांश:

मराठी साहित्यात दलित कादंबरीची संख्या जास्त प्रमाणात नसली तरी गुणात्मकतेच्यादृष्टीने या कादंबऱ्या नक्कीच श्रेष्ठ आहेत. या कादंबरीच्या परंपरेतच दलित समाजाबरोबरच आमच्या इतिहासातील गौतम बुद्ध-यशोधरा, म. फुले-सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर-रमाबाई आंबेडकर. या महनीय व्यक्तिंच्या जीवनाचे चित्रण आले आहे. या परंपरेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनचरित्रावर सर्वाधिक कादंबऱ्यांची निर्मिती झालेली आहे. बाबुराव बागूल, बा.स.हाटे, भा.द. खेर, नाना ढाकुलकर, ॲड. हरिभाऊ पगारे, प्रदीप म्हैसेकर, डॉ. दा.स. गजघाटे, रा. वा. शेवडे गुरूजी यांनी प्रामुख्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनावर कादंबरीलेखन केले आहे. त्यात अनुक्रमे बाबुराव बागूल (आंबेडकर भारत भाग-१ व २) बा.स. हाटे-(युगविधान, युगंधर), भा. द. खेर, (प्रबुद्ध), ॲड. हरिभाऊ पगारे (युगप्रवर्तक), नाना ढाकुलकर-(भिमाई-रमाई) प्रदीप म्हैसकर (धम्म सांगती बाबा), डॉ. दा.स. गजघाटे (चंदनाला पुसा), इ. या काही प्रमुख कादंबऱ्या आहेत. त्यातील बा.स. हाटे यांच्या 'युगंधर' या कादंबरीचा प्रामुख्याने येथे विचार केला आहे. या कादंबरीतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्वातील लेखकाने चित्रित केलेल्या विविध ठळक पैलूंचा या निमित्ताने येथे परामर्श घेतला आहे.

प्रस्तावना :

मराठीतील दलित साहित्यात कथा, कविता, आत्मकथने या प्रकारांसोबतच कादंबरीलेखनही झाले आहे. दलित साहित्याची प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. त्यांच्या विचारांच्या प्रेरणेतूनच दलित कादंबरीची निर्मिती झाली. दलित कवितेच्या तुलनेत संख्यात्मकतेने अधिक नसली तरी गुणात्मकतेने अधिक सकस निर्मिती दलित कादंबरी या प्रकारात झाली आहे.

दलित कादंबरीतून दलित समाजविश्वाचे सूक्ष्मचित्रण दलित कादंबरीकारांनी केले आहे. या कादंबरीलेखकांच्या समाजातील अनुभव एकच असला तरी प्रत्येकाची लेखनशैली वेगवेगळी आहे. त्यामुळे

ISSN : 2348-7143
March 2018

समाजजीवनातील विविध पैलूंची, अनुभवांची सादरीकरणाची पद्धती वेगळी आहे. दलित कादंबरीतून दलित समाजाच्या उपेक्षितपणाचे चित्रण आलेले आहे. दलित कादंबऱ्यांचे चरित्रनायक हे आमच्या इतिहासातील गौतम बुद्ध-यशोधरा, म. फुले-सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर- रमाबाई आंबेडकर हे आहेत.

दलित कादंबरीच्या निर्मितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनावर चरित्रात्मक कादंबरीलेखन झाले आहे. त्यात बाबुराव बागूल, बा. स. हाटे, भा. द. खेर, नाना ढाकुलकर, ॲड. हरिभाऊ पगारे, प्रदीप म्हैसकर, डॉ. दा.स. गजघाटे, रा.वा. शेवडे गुरूजी या प्रमुख लेखकांनी लेखन केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनातील चरित्रात्मक कादंबऱ्यांतून अल्पसा कालखंड येतो. या कादंबरीलेखकांची प्रत्येकाची शैली वेगवेगळी असली तरी या कादंबऱ्या महत्त्वपूर्ण आहेत. त्यातीलच एक कादंबरी म्हणजे 'युगंधर'!

बा. स. हाटे-युगंधर :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक लढ्याच्या प्रारंभापासून (१९२७) ते धम्मदीक्षा समारंभापर्यंत (१९५६) च्या गौरवशाली कालखंडाचे चित्रण 'युगंधर' मध्ये आले आहे. 'युगंधर' हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना लेखकाने वापरलेले संबोधन आहे. ही कादंबरी ६ डिसेंबर १९८८ रोजी प्रकाशित झाली. प्रखर राष्ट्रनिष्ठा आणि दलितांचा एकमेव कैवारी अशा दुहेरी भूमिकेतून जगणाऱ्या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जीवनपट या कादंबरीच्या माध्यमातून लेखकाने मांडला आहे. कालखंड हा वर्णव्यवस्थेविरुद्धच्या लढयातील अत्यंत गौरवशाली कालखंड आहे. त्याचबरोबर तितकेच त्या कालखंडातील राजकीय, सामाजिक तत्वज्ञान लक्षात घेऊन त्या कालखंडाचे निर्दे ाष चित्रण या कादंबरीतून बा.स. हाटे यांनी केले आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर या प्रेरणापुरुषाच्या रुपाने एका नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. या प्रेरणा पुरुषाच्या नेतृत्वाखाली अनेक शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय लढे लढले गेले. त्यांच्या रुपानेच सामाजिक अन्यायाविरुद्ध लढण्याचे सामर्थ्य अस्पृश्यांना मिळाले. त्यामुळे च डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या या अलौकिक प्रतिभेची, त्यांच्या महान कार्याची ओळख वाचंकाना व्हावी या प्रयोजनातून बा.स. हाटे यांनी या कादंबरीचे लेखन केले आहे. या कादंबरीतून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या गौरवशाली कालखंडाचे चित्रण आले आहे.

'युगंधर' या कादंबरीतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :

या कादंबरीत कथानक डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महाड सत्याग्रहापासून ते १९५६ पर्यंतच्या धम्मदीक्षा सोहळयापर्यंतचे आहे. या कालखंडातील विविध घटनांना लेखकाने कथानकाच्या दृष्टीने चित्रित

केले आहे. त्यातील ठळक घटनांधारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या व्यक्तिमत्वातील काही ठळक पैलुंचा विचार येथे केला आहे.

१. कौटुंबिक डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे प्रकांड पांडित्याचे मूर्तीमंत उदाहरण होते. परंतु अशी ज्ञानाने मोठी असलेली माणसे कौटुंबिक दु:खाच्या प्रसंगी किती हळवी होतात? याचे मूर्तीमंत उदाहरण म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या राजरत्न नावाच्या मुलाच्या मृत्युप्रसंगी बाबासाहेब किती हळवे झाले? धाय मोकलून रडले? हे लेखकाच्या पुढील निवेदनावरुन कळते. ते म्हणतात, "रमाबाई चूप झाली. आषाढातला तो काळाकुट्ट दिवस उगवला. राजरत्नची प्रवृत्ती अगदी तोळामासा झाली आणि अगदी तिच्या डोळयासमे र त्या इवल्या जिवानं टूक टूक बघत असतांना साहेबांच्या मांडीवर पापण्या मिटल्या. त्या निर्जीव मुखावरची ती काळीज कुरतडणारी वेदनाहीन, शांतता प्रलयाहून भयंकर भासली. तिने धरणीवर अंग टाकले नि साहेब धाय मोकलून रडू लागले. त्यांचे ते ओक्साबोक्शी रडणे पाहून सारी चाळ हादरली. जो तो वेडयासारखा केविलवाण्या नजरेने त्यं ाच्याकडे पाहत होता. पहाडात बेडकुळी राहावी तसं भक्कम देहातले हे कोमल मन बघून सर्वांचे डोळे पाणावले. प्रभादेवीच्या बाळखाणीत बळीराम दादांच्या हातावरुन त्याला नेलं आणि आप्तांच्या गराडयात सर्वांच्या साक्षीने त्याला मातीआड केलं."१ बा.स.हाटे यांच्या या निवेदनातून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर या प्रकांड पंडिताच्या व्यक्तिमत्वातील एका हळव्या मातृवात्सल्यपूर्ण हृदयाच्या पित्याचे दर्शन आपल्याला होते. व्यक्ति कितीही मोठा असला तरी त्याला आपल्या मुलाच्या निधनाचे दु:ख निश्चितच असते. आणि हाच अनुभव राजरत्नच्या निधनाने डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वाट्यालाही आलेला आहे.

२. आक्रमक डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर :

'युगंधर' या कादंबरीतून बा.स.हाटे यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 'आक्रमकपणा' या पैलुंबद्दलचा एक प्रसंग सांगितला आहे. पंडित नेहरुंच्या मंत्रिमंडळात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे केंद्रीय मंत्री असतांना ते मध्यप्रदेशच्या भाषणात अस्पृश्यांना काँग्रेसपासून दूर राहण्याचा आदेश देतात. त्यावेळी सरदार पटेल व गोविंद वल्लभपंत हे पंडित नेहरुंच्या करवी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना पत्र देतात. त्यावेळी लेखक म्हणतात, "साहेबांनी पत्र वाचले आणि त्यांच्या समोर फेकून म्हटले, "मी तुम्हाला एवढेच सांगू इच्छितो, तुम्ही मला मंत्रिमंडळात घेतले त्याचा अर्थ तुम्ही मला विकत घेतले असा होत नाही. माझ्या जनतेसाठी जे करायचे ते मी करीतच राहणार-माझा आतला आवाज मला सांगतो आहे की, कोट्यावधी लोकांच्या हितासाठी जर मला मंत्रिमंडळाचा राजीनामा द्यायला लागला तरी बेहत्तर पण मी या दिनदुबळया

लोकांच्या कल्याणावर तीलांजली ठेवणार नाही, आणि हे तुम्हाला ही चांगले माहीत आहे. पंत काय? आणि पटेल काय ? त्यांनी अशा विपर्स्त तक्रारी केल्याने मी माफी मागेन असे त्यांना वाटत असेल तर तो त्यांचा भ्रम आहे. ते पोलादी पुरुष असतील तर मी ही काही शेणामेणाचा नाही."२ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या या निवेदनावरुन ते आपल्या समाजाच्या कल्याणासाठी किती आक्रमक होते? हे दिसते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे नुसते बोलत नव्हते तर त्यांनी आपल्या समाजाच्या कल्याणासाठी असणारे हिंदू कोड बील मान्य झाले नाही म्हणून त्यांनी प्रसंगी राजीनामा ही दिला आहे. यावरुन त्यांच्या आक्रमक व्यक्तिमत्वाची ओळख होते.

३. शेतकऱ्यांच्या हक्कासाठी लढणारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर :

भारतासारख्या कृषीप्रधान देशातील महत्वाचा वर्ग म्हणजे शेतकरी वर्ग. या शेतकरी वर्गाच्या हक्कासाठी भांडणारे व विधिमंडळावर शेतकऱ्यं ाच्या हक्कासाठी मोर्चा काढणारे पहिले एकमेव नेते म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मुंबई विधिमंडळावर जो मोर्चा नेला होता. त्या मोर्चाचे वर्णन करतांना बा.स.हाटे लिहितात, "मुंबई सेंट्रल, दादर, बोरीबंदर, भाऊचा धक्का येथे शेतकऱ्यांनी रस्ते भरभरुन जात होते. या दरिद्री नारायणाचा अवतारही बघण्यासारखा होता. सोन्याचा धूर निघणाऱ्या या देशात वसाहतवादाने केलेली परवड, त्यांच्या अंगाखांद्यावर दिसत होती. त्यं ाच्या हातात काठया होत्या. त्यातील काही काठया सर्वहारा समाजाच्या घुंगरु काठया होत्या. खांद्यावर घोंगडया होत्या. हातात भाकरीची गाठोडी होती. पायतर बहुतेकांचे अनावाणीच होते. त्यात अलिबागचा आगरी होता. तसा बाणकोटचा बल्याही होता. ठाण्याचा वारली होता. तसा देशावरचा शहाण्णव कुळीतला मराठाही होता. रत्नागिरीचा कोकणी होता. तसा कुणबीही होता. चेहरे एकजात उन्हाने काळपटलेले होते. मोर्चा तीन दिशांनी विधिमंडळाकडे निघाला. एक परळहून व्हिन्सेंट रोड कडून सरसावला, तर दुसरा चौपाटीवरुन लोकमान्यांच्या पुतळयाला साक्षी ठेवून निघाला होता. "खोतीच्या नायनाट करा," "ईनामदारी नष्ट करा" डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विधेयकाला पाठिंबा द्या." घोषणा झाल्या.

खे ाती विधेयक मंजूर झाले तर ह्या दिनदुबळया लोकांना हक्काची भाकरी मिळणार होती. तिन्ही मोर्चे आझाद मैदानात येऊन थडकले सर्व मोर्च्यांना पोलिसांचा गराडा होताच. पण आता त्यांची एकच साखळी करण्यात आली. सूर्य माथ्यावर रणरणत होता. पायाखालचे रंणागणही आता तापले होते. मोर्चेकऱ्यांची मस्तके कोणत्याहि क्षणी तापणार होती. पे ालिस अधिकाऱ्यांनी मोर्चा आडवला होता. पुढे जायला बंदी घातली होती. साहेबांच्या नेतृत्वाखाली परुळेकर, जोशी, चित्रे , याज्ञिक, राऊत इत्यादिकांचे शिष्टमंडळ पंतप्रधान खेरांना भेटायला गेले. मागण्या सादर करुन परत आले आणि आझाद मैदानात प्रचंड सभेत

ISSN : 2348-7143
March 2018

मंत्र्यांच्या भाषणांना पूर आला."३ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्रथमच शेतकऱ्यांच्या हक्काविरुद्ध लढा उभारला. कोकणात शेतकऱ्यं ावर अन्याय, अत्याचार करणारे खोत, त्यांची खे ाती पद्धती नष्ट व्हावी, शेतकऱ्यांचे शोषण कुठेही कोणाकडून होऊ नये. यासाठी त्यांनी शेतकऱ्यं ाच्या हक्कासाठी त्यांचा मोर्चा विधिमंडळावर नेला. जर याचवेळी शेतकऱ्यांच्या मागण्यांचा योग्य विचार करुन कायदे झाले असते तर कदाचित आज शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झाल्याच नसत्या.

४. वास्तुशास्त्रज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या व्यक्तिमत्वातील हा एक पैलू डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'राजगृह' बांधतांना दामोदर व्हॅली सारखे प्रकल्प बांधतांना त्यांच्या या पैलुचा आपल्याला प्रत्यय येतो. हाच पैलु विशद करतांना लेखक म्हणतात, " न्याहरी करुन साहेब आपला लवजमा घेऊन बाहेर पडत. मिलिंद सायन्स कॉलेजचे हॉस्टेल, मिलिंद हायस्कूलची इमारत यांचा प्लॅन स्वत: साहेबांनी तयार केला होता. राजगृह बांधतांना ते स्थापत्य शास्त्राचा अभ्यास करीत होते. तो आता त्यांच्या उपयोगी पडला.

दिल्लीत असतांना त्यं ानी लोककल्याणाच्या ज्या काही गोष्टी केल्या होत्या. त्यात धरणे , विमानतळ, पूल, कित्येक इमारती यांचा समावेश होता. महिला, खाण कामगारांना प्रसूतिपूर्वीची व नंतरची रजा, कामाचे मर्यादित तास, कुटुंबकल्याण, विमा योजना, अशा एकाकी दोन शेकडो योजना त्यांनी राबविलया होत्या. आणि आताही मुलांचे वसतिगृह बांधतांना जीना कुठे? संडास कुठे ? बाथरुम कुठे ? मुख्य इमारत कुठे? असा सगळा तपशील ते सांगत होते आणि चिटणीस थक्क होऊन मान हलवीत होते. तर वराळे तो सारा तपशील डोक्यात साठवत होते. मिलिंद आर्टस् व सायन्स कॉलेजसमोरची ती सुंदर बाग म्हणजे साहेबांच्या कल्पकतेचा आदर्श नमुना होता. पूर्वेला भव्य क्रिडांगण आणि बागेतील गुलमोहराची आणि बुचाची झाडे परिसरातील इतर झाडांसारखीच तरारलेली हिरवीगार दिसते."४ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कल्पकतेतून औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय, मुंबई येथे सिद्धार्थ महाविद्यालय साकारले आहे. त्यांच्यातील वास्तुशास्त्रज्ञ या पैलुंचा, त्यांच्या कल्पकेतेचा एक आदर्श नमुना म्हणून या वास्तुंकडे पाहता येते.

समारोप :

एकंदरीत, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक लढयाचा आरंभबिंदू म्हणजेच महाडचा सत्याग्रह. या घटनेपासूनच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या सामाजिक लढ्यास प्रारंभ केला. या घटनेपासून पुढचे त्यांचे सामाजिक, राजकीय, धार्मिक घटनात्मक इ. कार्य लक्षात घेता त्यांच्या या कार्यामुळेच एका नव्या क्रांतिकारी युगाची पहाट अस्पृश्यांच्या जीवनात उजेंडली ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळेच म्हणुनच या व्यक्तिमत्वाला एक व्यक्ती म्हणून, माणूस म्हणून, त्यांच्या कौटुंबिक, राजकीय, सामाजिक

ISSN : 2348-7143
March 2018

जीवनाला या कादंबरीतून मांडण्याचा चांगला प्रयत्न बा.स.हाटे यांनी केली आहे. या कादंबरीच्या माध्यमातून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनाचा चरित्रात्मक इतिहास लेखकाने वाचकांसमोर ठेवला आहे. त्यामुळेच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनावरील कादंबऱ्यांत 'युगंधर'चे महत्वपूर्ण स्थान आहे हे नक्कीच!

संदर्भ ग्रंथ :

१. हाटे बा.स.- 'युगंधर', संबोधी प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती ६ डिसेंबर १९८८, पृ.१४
२. हाटे बा.स.- 'युगंधर', संबोधी प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती ६ डिसेंबर १९८८, पृ.२१९
३. हाटे बा.स.- 'युगंधर', संबोधी प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती ६ डिसेंबर १९८८, पृ.१७४-१७५
४. हाटे बा.स.- 'युगंधर', संबोधी प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती ६ डिसेंबर १९८८, पृ.२७१-२७२
५. मेश्राम डॉ.नंदा - दलित कादंबरी: स्वरुप व समीक्षा, डिंपल पब्लिकेशन, वसई, प्रथमावृत्ती १६ डिसेंबर २००६
६. ढगे डॉ.सुशिला - दलित कादंबरीची अभिनव वाटचाल, सुगावा प्रकाशन, पुणे
७. काळे डॉ. विलास - दलित कादंबरी : आशय आणि आविष्कार, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २६ जानेवारी २०११

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

"साठोत्तरी कालखंडातील निवडक स्त्री आत्मचरित्रांचा स्त्रीवादी भूमिकेतून विचार"

प्रा. डॉ. सौ. रत्नप्रभा विजय खैरनार
(मराठी विभाग प्रमुख)
कै. भाऊसाहेब म. दि. सिसोदे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
नरडाणा, ता. शिंदखेडा जि. धुळे
मो. ०८५००४७८२२

भूमिका :-

आधुनिक मराठी वाङ्.मयाचे नवे रुप साठोत्तरी कालखंडात पहावयास मिळते. स्वातंत्र्य मिळून जवळपास एक दशक लोटल्यानंतर सन १९६० मध्ये महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. १ मे १९६० पासून महाराष्ट्र सर्वांगीण प्रगतीच्या उंबरठ्यावर होता. याचा परिणाम जसा सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय झाला तसा तो सांस्कृतिक व वाङ्.मयीन दृष्ट्या आणि शैक्षणिकदृष्ट्याही झाला. स्त्रीशिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आले. शिक्षणामुळे स्त्रीला आपल्या अस्तित्त्वाची जाणीव झाली. पाश्चात्य वाङ्.मयाच्या परिशीलनातून तिचे 'स्व' कडे बघण्याचे सूत्र बदलले. तिला स्वतःच्या जीवनाचा अर्थ समजू लागला. पुरुषप्रधान संस्कृतीचा कावा तिच्या लक्षात आला. ती आपल्या हक्कांविषयी जागरुक झाली.

पुरुषप्रधान संस्कृतीत आपल्याला नगण्य स्थान असून आपल्या व्यक्तित्त्वाचा विकास होवू नये, म्हणून ही संस्कृती नाकारायला हवी, याची जाणीव स्त्रीवादी भूमिकेने करुन दिली. आपल्या स्वातंत्र्यासाठी आपणच लढा द्यायला हवा, या स्त्री भूमिकेतून स्त्रीवादाचा उदय झाला. आपणही एक 'माणूस' आहोत याची जाणीव करुन देणे हा उद्देश या भूमिकेमागे होता. स्त्रीच्या माणूसपणाच्या या भावनांचे दिग्दर्शन सर्वप्रथम इब्सेनच्या सन १८७९ मधील 'डॉल्स् हाऊस' या नाटकातील नोराच्या रुपाने झाले. स्त्रीचे गौणत्व पुरुषजातीसाठी हानीकारक आहे, हे समाजात बिंबवले गेले. धर्मदृष्ट्या ही गोष्ट अयोग्य ठरविण्याचाही प्रयत्न झाला. पुष्कळसा अपप्रचारही झाला.

पाश्चात्य राष्ट्रात विशेषतः अमेरिकेत मिळणाऱ्या शिक्षणातून स्त्रीला आपल्या स्वातंत्र्याची जाणीव होत होती. या गोष्टींचा प्रसार भारतापर्यंत पोहोचला. आपल्याकडे सन १९६० नंतर अधिक जोमाने सार्वत्रिक स्वरूपात स्त्रीवाद पसरला, स्त्रीला तिच्या गौणत्वाचे खरे मूळ समजले आणि तिच्यातील माणूस जागा झाला.

तसे पाहता स्त्रीवादी विचारसरणीचे प्राथमिक बीज ताराबाई शिंदे या मराठा समाजातील स्त्रीने 'स्त्री पुरुष तुलना' या आपल्या पुस्तकातून प्रकट केलेले दिसते. सिमान द बोव्हाचे 'द सेकंड सेक्स' हे पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर खऱ्या अर्थाने स्त्रीवादी विचारसरणी परिपक्व झाली. ''शिक्षण आणि सामाजिक कार्यातील क्रियाशील सहभाग या स्त्रियांच्या प्राथमिक गरजा आहेत याची जाणीव स्त्रियांना

ISSN : 2348-7143
March 2018

सन १९६० नंतरच्या काळात होवू लागली. स्त्रीने घरापुरती आपली क्षमता खर्च केली ही 'स्व' ची आत्महत्या आहे. आपल्या दारावरून जग पुढे जात असता घरात निष्क्रिय बसून त्याच्याकडे थंडपणे पहात रहावे ही थोर आत्मवंचना आहे याचा साक्षात्कार होणे व त्यामुळे स्वतःकडे व जगाकडे पाहण्याची दृष्टीच बदलणं ही स्त्रीवादाची बैठक आहे.''[१]

याचा अर्थ स्त्रीवादी भूमिकेने स्त्रीला आत्मसाक्षात्काराची जाणीव दिली. त्यातूनच स्त्री स्वतःकडे व जगाकडे वेगळ्या भूमिकेतून पाहू लागली. याचा परिणाम साहित्याच्या निर्मितीवरही झाला. पारंपरिक प्रतिमा पुसुन टाकण्यासाठी स्त्रियांनी आपल्या वैचारिक बैठकीला अनुसरून साहित्यनिर्मिती केली यात ताराबाई शिंदे, अलिकडच्या काळातील गौरी देशपांडे, मेघना पेठे, सानिया, दलित लेखिकांचा समावेश होतो. पूर्वीही स्त्री लिहित होती पण कादंबरीचे क्षेत्र तिचे खास क्षेत्र होते. अर्थात त्यांची दखल घेतली जात नव्हती याबद्दल डॉ. अश्विनी धोंगडे लिहितात, ''पुरूषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना लिखाण करण्याचा म्हणजेच सृजनात्मकदृष्ट्या व्यक्त होण्याचा हक्कही नाकारला गेला आहे. स्त्रियांचे भांडवल पुरूष लेखक स्वतःच्या लिखाणासाठी वापरतात. परिणामतः अनेक लेखकांची कीर्ती स्त्रियांच्या कर्तृत्वावर वाढली''[२] यासाठी त्यांनी एलायझा हेवूड, महिला जोसलिन गेज, जेसी बरोज इत्यादींची उदाहरणेही दिली आहेत. म्हणजेच स्त्रीच्या कर्तृत्वावर पुरुषी संस्कृती समर्थ झाली आहे. त्यामुळे स्त्रीने आपल्या व्यक्तित्त्वाचा सर्वांगीण विकास करायला हवा. सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्ट्याही ते महत्त्वाचे आहे.

सारांश, स्त्रीवादाची ही पाश्र्वभूमी व स्त्रीवादी भूमिका पाहता आपल्याकडे सन १९६० नंतरच या वादाचा उत्कर्ष झाला असे म्हणवे लागेल. सन १९६० नंतरच्या स्त्री आत्मचरित्रात स्त्रीवाद दिसतो का, तसे असेल तर त्याचे स्वरूप काय आहे, यावरुन स्त्री आत्मचरित्रातील लेखिकांना तो जाणवला काय, त्याचे चित्रण यातून कसे आले आहे, त्यातील सत्यता कशी पडताळता येईल, असे काही प्रश्न या लेखनामागे जाणवले.

आनुताई वाघ :-

अनुताई वाघ ' कोसबाडच्या टेकडीवरून', गोदावरी परूळेकर 'जेव्हा माणूस जागा होतो', रूथबाई हिवाळे 'आमचे कृतार्थ सहजीवन' या ३ लेखिकांचा व त्यांच्या ३ आत्मचरित्रांचा स्त्रीवादी भूमिकेसाठी याठिकाणी विचार केला आहे. अनुताई वाघ, गोदावरी परूळेकर यांच्या समाजसन्मुख कार्याचा विचार पाहता त्यांनी आपल्या व्यक्तित्वाचा विकास साधलेला आहे. पारंपरिक जीवन जगण्यापेक्षा समग्रलक्ष्यी दृष्टीकोन ठेवून त्यांनी आपली ओळख दिली. केवळ स्त्रीवादी भूमिका लक्षात घेवून त्यांनी आपले सामाजिक, शैक्षणिक कार्य केले नाही. त्यांच्या कार्यामागे दिखाऊपणा नव्हता, तर जाणीवा होत्या.

'कोसबाडच्या टेकडीवरून' मधील अनुताईंना अकाली वैधव्य आले म्हणून त्या आदिवासींच्या उत्थापनाकडे वळत्या, अर्थात यापेक्षा त्या वेगळे काही करूही शकल्या असत्या, परंतु आदिवासी समाजाची उन्नती व्हावी, शिक्षणाची गंगा त्यांच्याही दारापर्यंत पोहचावी या हेतूने त्यांनी कार्य केले. त्यांच्या दृष्टीने त्यांच्या कार्यात स्त्रीवादी भूमिकेचे स्वरूप काय असणार? याचे उत्तर पाहता पुरूषप्रधान संस्कृतीत पुरूष जे अफाट कार्य करु शकणार नाहीत ते कार्य अनुताईसारख्या स्त्रीने केले. हे कार्य

ISSN : 2348-7143
March 2018

करण्यास अनुकूल परिस्थिती नसूनही केले, हे इथे महत्त्वाचे आहे. या कार्यातून आपला वैयक्तिक गौरव व्हावा, अशी भावनाही नव्हती. वारली आदिवासींची त्यांच्या न्यूनगंडातून मुक्ती करणे हेच ध्येय मनाशी बाळगून त्यांनी कार्य केले.

'कोसबाडच्या टेकडीवरून' मध्ये स्त्रीवादी व्यक्तिरेखा म्हणून अनुताईंची बहिण लीलाचे नाव येते. बी. ए. झालेली लीला सन १९४२ च्या स्वातंत्र्यलढ्यात सहभाग घेवून तुरुंगात गेली होती. ती शांततावादी सत्याग्रहातही सहभागी झाली होती. पुरूषांबरोबरीने तिने दिलेला लढा हा स्त्री असूनही तिचे श्रेष्ठत्वच सिद्ध करतो. अनुताईंना वैधव्य आले तेव्हा "जावयाच्या दु:खाने रडत बसू नका! मुलीला शिज वा" (पृ.४५) असे सांगणाऱ्या श्रीमती दुर्गाताई नेने या शिक्षिकेचा दृष्टीकोनही स्त्रीवादीच आहे. कारण स्त्री शिकली तरच ती तिच्यावरील अन्यायाविरुद्ध उभी राहू शकेल आणि स्त्रीवादी भूमिकाच मुळी स्त्रीच्या शिक्षणाचा पुरस्कार करणारी आहे. अनुताई वाघांनी याच प्रेरणेतून शिक्षण घेतले. स्त्रीवादाच्या जाणीवेमुळेच राष्ट्रप्रेम आणि धीटपणाची वृत्ती त्यांच्या व्यक्तित्वात भिनली. चांदवड येथे वयाच्या १९ व्या वर्षी कामाला सुरुवात करणाऱ्या अनुताई ५० वर्षापूर्वीच्या काळातही समवयस्क मित्रांमध्ये धाडसीपणे वावरत होत्या.

अनुताई वाघ यांनी प्रशिक्षणार्थी भगिनींना जे विचार दिले, त्यातही त्यांचा स्त्रीवादी दृष्टीकोन दिसतो, "निर्भयपजे तुम्ही काम केले पाहिजे. काम करीत असताना 'मी स्त्री, हा पुरूष' वगैरे विचारही मनात येता कामा नये. आपल्याकडून अशी बारीकशी सुद्धा गोष्ट घडता कामा नये, की ज्यामुळे पुरुषांना पुढे सरकावेसे वाटेल. एकदा का थोडासा पाय घसरला, की मग आवरणे बायकांच्या जातीला कठीण पडते. तसेच बायका पुरुष मोकळेपणी हिंडूफिरु लागले व काम करु लागले तर परस्परसंबंध निर्दोष रहाण्यास मदत होईल. "येथे जावू नका. तेथे जाऊ नका, त्याच्याशी बोलू नका, बुरखा घ्या, पडदा घ्या", अशा सांगण्यामुळेच पुष्कळदा स्त्री - पुरूषांच्या संबंधांमध्ये अनिष्ट गोष्टी घडतात, असे मला वाटते" (पृ.६१).

अनुताईंच्या वरील विचारात स्त्री-पुरूष मैत्रीचाच भाव आहे. त्यावरून त्यांनी स्त्रियांच्या सक्षमतेची बाजू मांडली आहे. याच भगिनींच्या सहकार्याने त्यांनी 'शनिवार महिला मंडळ' स्थापन केले होते. या मंडळात त्या मुद्दाम स्त्री मासिक वाचून दाखवत. यावरुन स्त्री मुक्तिचे, स्त्रीवादी विचारसरणीचे त्यांचे कार्य स्पष्ट होते. याशिवाय अनुताईंनी सामुदायिक सहजीवनाची गरज व्यक्त करुन स्त्रीपुरूष समानतेचा संदर्भ स्पष्ट केला आहे.

डहाणू तालुक्यात स्त्री-शक्ती-जागरणासाठी पदयात्रा कार्यक्रम सुरू केला. (पृ.१५५) महिला मंडळ चालवून सामाजिक प्रबोधन केले. डहाणू येथेच 'स्त्री शक्ती जागृती समिती, जि. ठाणे' ही संस्था सुरु करून स्त्रियांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली.

वरील सर्व गोष्टीतून अनुताई वाघांची स्त्रीवादी भूमिका, स्त्रीवादी दृष्टीकोन आणि स्त्रियांच्या मानसिक व वैचारिक प्रबोधनाचा प्रयत्न दिसून येतो.

गोदावरी परुळेकर :-

सावकार, जमीनदार व सरकार विरुद्ध विद्रोहाची भूमिका असणाऱ्या गोदावरी परुळेकरांचा दृष्टीकोनही स्त्रीवादी आहे. आदिवासींच्या जीवनात स्वाभिमान निर्माण करणाऱ्या गोदावरीबाई सन

‘RESEARCH JOURNEY’ International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

१९६२ मध्ये बंदिवासात होत्या. ठाणे, पालघर इत्यादी परिसरात वारली, जागृती काम करणाऱ्या गोदावरीबाईबद्दल 'ऑस्ट्रेलियन डेली टेलीग्राफ' चे बातमीदार मायकेल ब्राऊन यांनी लिहिले की, 'एक कम्युनिस्ट स्त्री मुंबईच्या ठाणे जिल्ह्याच्या दाट जंगलात, आदिवासी वारल्यांच्या बंडाचे नेतृत्व करीत आहे.' (पृ.५) यावरून एक स्त्री स्त्रीवादी भूमिकेतूनच नव्हे तर सामाजिक कार्यकर्तीच्या भूमिकेतून केवढा मोठा लढा उभारू शकते याचे प्रत्यंतर येते. वारली पुरुषांच्या वेठबिगारी, शोषणाविरूद्ध लढा होताच, पण त्यातही आदिवासी स्त्रियांचे प्रश्न मुलभूत स्वरूपाचे होते.

जमीनदारांच्या अंगवस्त्र ठेवण्याच्या पद्धतीला त्यांनी विरोध केला, आदिवासींच्या स्त्रियांना खासगी मालमत्ता समजण्याच्या वृत्तीला सुरूंग लावला. आदिवासी स्त्रीच्या मनात स्वभिमानाचे व नाकाराचे स्फुलिंग चेतविले. हा प्रखर स्त्रीवादी दृष्टीकोन बाळगल्यामुळेच आदिवासी स्त्री आपले स्वत्व सांभाळू शकली. उदा. बोर्डीत ताप आलेली आदिवासी स्त्री कामावर न आल्याने तिला मुकादमाने चोप दिला. त्याच दिवशी बोर्डीत शेतकऱ्यांना जमवून आजारी स्त्रियांना कामावर न पाठविण्याची सक्ती केली. आदिवासी स्त्रियांच्या कुचंबणेला वाचा फोडली. कामाला आलेल्या बायकांची अचकट - विचकट थट्टा करणे, त्यांना धक्के मारणे, स्पर्श करणे, चिमटे घेणे, अतिप्रसंग करणे या अनैतिक गोष्टींना स्त्रिया बळी पडत. तान्हे मुल बाजूला ठेवून त्यांना कामावर जावे लागे. यासर्व गोष्टींबद्दल नकार देण्याची भूमिका त्यांच्या मनात रूजविली, ती गोदावरी परुळेकरांनी ! ज्या काळात परिवर्तनवादाला नुकतीच सुरुवात झाली होती, त्याकाळात ही स्त्रीवादी भूमिका अंमलात आणणे कठीण काम होते, ते गोदावरीबाईंनी केले. जमीनदार - सावकारांनी पुष्कळ प्रकारे भीती घालूनही गोदावरीबाईंनी आपला लढा चालूच ठेवला. तुरुंगवास स्वीकारला, भूमीगताचे जीवन जगल्या, पण त्यांनी आदिवासी स्त्री (पुरूषांच्याही) जीवनाला कलाटणी दिली. त्यांच्या विद्रोहामुळेच आदिवासी स्त्रीचा न्युनगंड नाहिसा झाला. तिच्यात आत्मविश्वास निर्माण झाला. तिची अस्मिता जागी झाली. तिची शारीरिक व मानसिक कुचंबणा थांबली.

गोदावरी परूळेकरांची ही स्त्रीवादी भूमिका या दृष्टीने फार महत्त्वाची आहे. कारण यापूर्वीच्या बव्हंशी स्त्रीआत्मचारित्रात पतीविषयक भाग फारच व्यापक प्रमाणात होता. 'जेव्हा माणूस जागा होतो' मध्ये तो अंशतः आहे. याचे कारण म्हणजे गोदावरीबाई स्वतःकडे तटस्थपणे पाहू लागल्या. ''आजवरच्या स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्रात पति हे चिंतनाचे मुख्य केंद्र होते. पण 'सांगत्ये ऐका' व 'जेव्हा माणूस जागा होतो' या दोन आत्मचरित्रांनी 'स्व' चा शोध घेतला. या आत्मचरित्रांना 'आत्मशोधा' चा घाट ज्ञावसला.''[३] माझ्या मते हा आत्मशोध म्हणजे गोदावरीबाईंचा स्त्रीवादच होय.

रूथबाई हिवाळे :-

'आमचे कृतार्थ सहजीवन' लिहिणाऱ्या रुथबाई हिवाळे यांनी स्वतःचा व्यक्तिविकास साधून स्त्रीवादी भूमिका स्पष्ट केली आहे. डॉ. भास्कर पांडूरंग हिवाळे यांचेच चित्रण या आत्मचरित्रात केले असले तरीही रूथबाई हिवाळे यांची खास ओळख देण्यास त्या विसरल्या नाहीत. 'सहजीवन' जगतानाच स्व चा शोध घेत घेत त्यांनी पतीच्या जीवनकार्यात हातभार लावला. त्यांच्यासोबत अनेक स्थळे पाहिली. अमेरिकेचा दौरा केला. 'आमचे कृतार्थ सहजीवन' मध्ये डॉ. हिवाळे यांनीही स्त्रीवादी जाणीव ठेवून ''या देशात आपल्या आवडीचे विषय निवडून त्यांचा अभ्यास करण्याची छान सोय आहे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

याचा तुला आता विचार केला पाहिजे" (पृ.३७) असे सांगून स्त्रीविषयक पत्नीविषयक आपला उदारमतवादी दृष्टीकोनही स्पष्ट केला आहे.

रूथबाई अमेरिकेतही एकट्याने प्रवास करीत. यावरुन त्यांचा धीटपणा प्रत्ययास येतो. स्वतःचे सामान स्वतः उचलण्यातील लाजेची भ्रामक कल्पनाही इथेच मोडली. रूथबाईंनी अमेरिकेत व्याख्यानेही दिली. तथापि, पतीच्या व्यक्तित्त्वविकासाला अनन्यसाधारण महत्त्व देऊन त्यांनी स्वतःला मोठे होवू दिले नाही. उदा. गंगायेमुनेच्या जवळ एका झोपडीवजा घरात दोन तरुण एका तरूण स्त्रीचे केशवपन करीत होते आणि ती रडत होती. तेव्हा रूथबाई हिवाळेंचा सुधारणावादी दृष्टीकोन, स्त्रीवाद कुठे गेला होता? तसेच डॉ. हिवाळे यांना एका वर्षासाठी अमेरिकेला जायचे होते तेव्हा, आपल्यावरील कौटुंबिक जबाबदारीविषयी त्यांनी म्हटले, "या मुली आजारी पडल्या जास्त झालं तर मी एकटी काय ज्करू?" (पृ.१४३) इथे पूर्णतः पतीवर विसंबून राहणाऱ्या रूथबाई दिसतात. परंतु स्त्रीवादी भूमिकेला हे परावलंबन मान्य नाही.

भायखळ्याला दर्कस मंडळाच्या अध्यक्ष झाल्यावर लोकसेवेचे कार्य केले. अहमदनगरला अहमदनगर महाविद्यालयाच्या उभारणीत व शैक्षणिक कार्यात त्यांनी हात दिला. रूथबाईंच्या या कार्यातून त्यांच्या स्त्रीवादी भूमिकेचा विचार करता येईल.

सारांश :-

स्त्रीवादाची विचारसरणी पुरूषी वर्चस्वाला झुगारून देण्याची आहे. पुरूषांच्या बरोबरीने काम करून आपले स्वत्व सिद्ध करण्याची आहे. अर्थात अलिकडील म्हणजे आधुनिक कालखंडातील आत्मचरित्रांबद्दल "आपल्या जीवनाचे स्वरूप अमूक तर नसावे ना अशा प्रकारची साशंकता आजच्या आत्मचरित्रात ठिकठिकाणी प्रकट केलेली आपणास पहावयास मिळत आहे."[४]

शिक्षणक्षेत्र, समाजक्षेत्र यात काम करणाऱ्या स्त्रियांची ही आत्मचरित्रे आहेत. त्या स्त्रीवादी विचारसरणीच्या पुरस्कर्त्या आहेत. याबद्दल विमल भालेराव यांचे म्हणणे असे, "ज लाक्षेत्रात स्त्रीची समाजात बरीच फरपट झालेली दिसते. घर नि आपले क्षेत्र सांभाळताना काहींची ओढाताण होताना आढळते. त्या त्या क्षेत्रातील स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र सारखे असले तरी त्यांना आलेले अनुभव वेगळे आहेत. कार्यपद्धती भिन्न आहेत. यातच प्रत्येकीने 'स्व' अस्तित्व जपले आहे."[५]

स्त्रीने आपले अस्तित्व अबाधित ठेवणे हे स्त्रीवादाला धरूनच आहे. या अभ्यासातून विशेष काही ठळक **निष्कर्ष** निघतात. ते पुढील प्रमाणे -

१. 'आमचे कृतार्थ सहजीवन' मधील रूथबाईंचे व्यक्तित्व शैक्षणिक व संस्कारदृष्ट्या संपन्न असले तरी त्या पतीजीवनातच रममाण होताना दिसतात. त्यांचे स्वतःचे कर्तृत्व त्यामुळे झाकोळून गेले आहे.
२. अनुताई वाघ यांची भूमिका आदिवासी स्त्रियांच्या पुनरूत्थानासाठी प्रयत्न करणारी आहे, परंतु पारंपरिक स्त्रीजीवन संपूर्णपणे नाकारणारी नाही.
३. गोदावरी परूळेकरांनी वारली, आदिवासींचा स्फूलिंग चेतविला असला तरी तो समुहजीवनाशी अधिक निगडीत आहे. त्या स्वतः कम्युनिस्ट चळवळीशी बांधिलकी मानणाऱ्या आहेत.

बंडखोर वृत्तीच्या लढवय्याही आहेत. आदिवासी स्त्रीला प्रचलित व्यवस्थेविरूद्ध त्या बंड करायला भाग पाडतात. त्यांची भूमिका या दृष्टीने स्त्रीवादी ठरते.

विशेषतः या सर्व निवडक स्त्री आत्मचरित्रांतील लेखिकांनी स्वतःचेच चित्र रेखाटलेले आहे. सर्व स्त्रिया आपल्या छंदात, कार्यास रममाण झालेल्या आहेत. त्यांच्या व्यक्तित्त्वाची घडण त्यांच्या अनुभवांतूनजाणीवांतून झाली आहे. तरीही त्या व्यक्तित्वाची संपन्नता विचारात घेण्यासारखी आहे.

संदर्भ सुची :-

१. डॉ. धोंगडे, अश्विनी; 'स्त्रीवादी समीक्षा : स्वरूप व उपयोजन', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे ३०, प. आ. १९९३, पृ. २०
२. तत्रैव, पृ. ६४
३. फडके, भालचंद्र; 'मराठी लेखिका : चिंता आणि चिंतन', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे ३०, प.आ. १९८०, पृ. १५०
४. कुलकर्णी, वा. ल.; 'वाङ्.मयीन टीपा आणि टिप्पणी', समाविष्ट 'आत्मचरित्र : काही विचार', पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई-७, प. आ. डिसेंबर १८५३, पृ. १०६
५. डॉ. भालेराव, विमल; 'आधुनिक मराठी वाङ्.मयातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे : एक अभ्यास', साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर - १२, प. आ. १९८६, पृ. ११७

ग्रंथसूची
अभ्यासलेले साधन ग्रंथ

१. वाघ, अनुताई; 'ज्कोसबाडच्या टेकडीवरुन',मौज प्रकाशनगृह, मुंबई-०४, ति. आ. १९९८
२. परूळेकर, गोदावरी; 'जेव्हा माणूस जागा होतो', मौज प्रकाशनगृह, मुंबई-४,च.आ. १९८२
३. हिवाळे, रूथबाई; 'आमचे कृतार्थ सहजीवन', विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे-०२, प.आ.१९६८

ISSN : 2348-7143
March 2018

आदिवासी साहित्याची व्याख्या आणि आदिवासी जाणीव

डॉ. अक्षय घोरपडे
जा.ता.ए.सो.गि.द.म.कलाके.रा.न.वाणीज्य,
म.धा.विज्ञान महाविद्यालय, जामनेर, जि. जळगांव.
इ–मेल आय.डी. ghorpadeakshay७@gmail.com

आदिवासी साहित्य हे इतर साहित्य प्रवाहांपेक्षा भिन्न स्वरूपाचे आहे. त्याच्या कक्षा व्यापक आहे. त्यामुळे त्याची नेमकी व्याख्या करणे सोपे नाही. आता कुठे आदिवासी साहित्याला नेमके स्वरूप प्राप्त होत आहे. आदिवासींची आदिम दु:खे साहित्यातून प्रभावीपणे मांडण्याचा प्रयत्न नवोदित आदिवासी साहित्यिक करताहेत. आदिवासी साहित्याची संकल्पना आकार घेत आहे. ही संकल्पना डोळ्यासमोर ठेवून विविध अभ्यासकांनी आदिवासी साहित्याची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

१) डॉ. विनायक तुमराम :– ''वनवासियांचे घायाळ आयुष्य ज्या संस्कृतीच्या कुसाआड राहिले त्या संस्कृतीच्या प्राचीन इतिहासाला मुळारंभ देणारे हे साहित्य आहे. आदिवासी साहित्य हे या भूमिने प्रसवलेल्या आदिम वेदनेचे , जाणीवेचे शब्दरूप होय. ''[१]

वरील व्याख्यातून तुमराम यांनी आदिवासींच्या आदिम दु:खाला वाचा फोडणारे, वेदनेला अभिव्यक्त करणारे साहित्य अशा आशयाची व्याख्या केली आहे. आदिवासी हा इथला मूळ रहिवासी आणि नंतर आलेल्या लोकांमुळे त्याला गिराकुहरातील जीवन जगावे लागले. म्हणून तुमराम यांनी आदिवसींची नेमकी जाणीव अधोरेखित केलेली आहे.

२) श्री. लक्ष्मणढवळू टोपले :– '' आदिवासींच्या व्यथा, वेदना ,हर्ष, विहर्ष आतून प्रकट होतात ते साहित्य आदिवासी साहित्य होय. ज्यातून त्यांच्या कोंडलेल्या भावनांना वाट मिळेल त्यांच्या उपेक्षीत जीवनाचे अंतरंग प्रकट होईल ते साहित्य आदिवासी असेल''[२]

३) प्रा.वामन शेळमाके : '' आदिवासी साहित्य म्हणजे प्रामुख्याने गोंड, राजगोंड, परधान, माडिया, कोलाम, महादेव कोळी, भिल्ल, कोरकू, वारली, आंध, पारधी, थोटी, बरडा, गावीत, धनवार, पावरा, वसावे, ओरॉव अशा विविध जमातींचा समावेश आहे. आदिवासी म्हणविणाऱ्या या जमातीची गुणवैशिष्ट्ये अभ्यासणीय आहे. यांच्या जीवनावर जे साहित्य आहे यास आम्ही आदिवासी साहित्य म्हणतो ''[३]

वरील सर्व व्याख्यातून आदिवासींच्या आदिमत्वाचा शोध घेतला आहे. आदिवासी हा इथला मूळ रहिवासी नंतर आलेल्या लोकांच्या आक्रमणामुळे त्याला पहाडी दुर्गम भागातील, वनातील जीवन जगणे भाग पडले, तो उपेक्षीत वंचीत राहिला. आधुनिक प्रगतीपासून दूर फेकला गेला. मागास, रानटी, क्रुर ,जंगली म्हणून त्याची हेटाळणी झाली. पण मुळातच शांत, संयमी, भोळा, भाबडा, उदार अंत:करण असलेल्या आदिवासींच्या दु:खाची अभिव्यक्ती ज्या साहित्यातून होते ते साहित्य आदिवासी असा आशय बहुतांशपणे या व्याख्यांतून उतरलेला आहे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

दलित साहित्याप्रमाणे म्हणायचे झाले म्हणजे जसे की, दलित जाणिवेतून निर्माण होणारे साहित्य ते दलित साहित्य यानुसार आपल्याला आदिवासी साहित्याच्या संदर्भातही म्हणता येते. आदिवासी साहित्याचा प्रतिपाद्य विषय हाआदिवासी आहे. अशा आदिवासीची स्वतंत्र जाणीव आहे. ही जाणीव त्याने जंगल, पहाडी भाग यात स्वतंत्रपणे विकसीत केली आहे. ही आदिवासी जाणीव आदिवासी साहित्यात महत्वाची आहे. आदिवासी जाणिवेतून निर्माण होणारे साहित्य ते आदिवासी साहित्य होय. असे म्हणता येते. या संदर्भात

४) डॉ. प्रमोद मुनघाटे यांनी केलेली व्याख्या पाहता येते –

'' आदिवासींच्या संदर्भातील भौगोलिक, सामाजिक, वांशिक व धार्मिक पृथकतेची जाणीव व्यक्त करणाऱ्या मराठी साहित्यास 'आदिवासी साहित्य ' असे म्हणता येईल''[४]

या व्याख्येत त्यांनी आदिवासी जाणीव गृहीत धरून तिला महत्व दिलेले आहे. कारण साहित्यामध्ये जाणीव महत्वाची आहे. जाणिवेशिवाय अवतरणारे साहित्य हे नि:सत्व असते. दलित साहित्यातुन दलित जाणीव ही मुख्यत: अभिव्यक्त झाली. म्हणून हा साहित्य प्रवाह जोमाने व सकसतेने प्रवाहित झाला. त्या अनुषंगानेच आदिवासी साहित्य ही ज्यावेळेस आदिवासी जाणीवेतून व्यक्त होईल त्यावेळेस खरे आदिवासी साहित्य जन्माला येईल.

आदिवासी जाणीव :–

आदिवासी साहित्यात आदिवासी आणि त्याचे जीवन चित्र रेखाटणे हा प्रतिपादनाचा विषय असतो.आदिवासी हा गिरीकुहरात वास्तव्य करणारा, समृद्ध भाषा व संस्कृतीने ओतप्रोत भरलेला समुदाय म्हणून जरी ओळखला जात असला तरी आदिवासी म्हणून त्याच्या वाट्याला कायम उपेक्षा आली आहे. त्याच्या भोळ्याभाबड्या व उदार अंत:करणाचा फायदा घेऊन त्याचे सातत्याने शोषण केले गेले. साहित्यातून , लोककथातून, प्राचीनतम ग्रंथातुन त्याची वाईट प्रतिमा रंगविली गेली. जंगल्यातल्या समृद्ध नैसर्गिक संसाधनावर तो जगतो असे त्याचे वारंवार चित्र रंगवतांना, त्याच्या कलेकडे मॉर्डर्न आर्ट म्हणुन पाहतांना , त्यांचे संगितातील नवा साज व नृत्यातील पदन्यास शोधतांना, त्यांच्या बोलीभाषांमुळे भारतीय भाषाकुल समृद्ध होत आहे हे सांगतांना मात्र जाणीवपूर्वक त्यांच्या उपासमारीकडे प्राथमिक गरजा ही त्यांच्यापर्यंत पोहचल्या नाहीत याकडे कुणाचेच लक्ष जाऊ दिलेले नाही.

आदिवासी हा इथल्या सांस्कृतिक संघर्षाचा बळी आहे. तो इथला मूळ रहिवासी आहे. आर्य येण्यापुर्वी संपन्न व समृद्ध असलेल्या इथल्या परंपरांचा तो पाईक आहे. या भूमीवर पहिला हक्क त्याचा आणि या भूमिवर निष्ठापूर्वक प्रेम करणारा आदिम मानवसमूह ही तोच.याकडे सोयीस्कर दुर्लक्ष करून किंबहूना त्यांचे आदिमत्व नाकारून आणि जर त्यांचे आदिमत्व स्वीकारले तर आपले दुय्यमत्वसिद्ध होते या भीतीने इथल्या वर्णजाती व्यवस्थेने दलितांचे, अस्पृश्यांचे तसेच आदिवासींचे विकृत वर्णन तर केलेच पण त्यांना सामाजिक विकासाच्या प्रक्रियेतुन बाहेर ढकलले. दलितांचा तरी गावकुसाबाहेरून का होईना पण गावकुसाशी संबंध आला. आदिवासी हा गावकुस, सामाजिक जीवनापासून फार लांब, दुर्गम, डोंगरी, जंगली प्रदेशात वास्तव्यास असल्याने त्यांचा कुठल्याच प्रक्रियेशी संबंध आला नाही.

'' अस्पृश्यांना हिंदू समाजाने शुद्र सेवक म्हणून का होईना परंतु एक विशिष्ट सामाजिक स्थान दिले होते. परंतु आदिवासींना मात्र श्रेष्ठ अथवा कनिष्ठ असे कोणतेच स्थान नव्हते ते उपेक्षीत होते. ती माणसे आहेत ही जाणीवच आतापर्यंत निर्माण झाली नाही.'' [५] परिणामी त्यांच्या वाट्याला उपेक्षा आली. विवंचना आली.

एकमात्र येथे लक्षात घ्यावे लागते या दोहोनाही वर्णव्यवस्थेचीझळ बसलेली आहे. आदिवासींना हा शिक्षणापासुन दूर ठेवले गेले. एकलव्य हे त्याचेच उदाहरण म्हणून '' शतकानुशतके मौन त्यांच्या वाट्याला आलेले आहे. सद्यस्थितीचे कवच फोडून बाहेरच्या जगाकडे झेपावणाऱ्या चैतन्याचा उदय त्यांच्या समुहजीवनात अजुन झालेलानाही. काल—बाह्य रूढी परंपरांच्या वेढ्यातुन तो अद्यापमुक्त बंध झालेला नाही. स्वधर्माविरील अटळ श्रद्धा आणि स्वसंस्कृतिवरील आत्यंतिक प्रेम यामुळे आदिमांची आत्मजाणीव प्रस्थापित जीवन मूल्यांनाच कवटाळुन आहे. ही जीवन मूल्य नाकारण्यास आदिम मानसिकता अजूनही सज्ज झालेली दिसत नाही. गतशतकांची क्रूर कठोर हास्यबंधने अजुनही सैल झालेली नाही. ही हास्यबंधने झुगारून देणाऱ्या युद्धस्वी जाणीवेने अजुनही त्यांच्या समुह जीवनात मूळ धरलेले नाही. सर्वांगीण हे जीवन उद्ध्वस्त होण्याच्या वाटेवर आहे. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात एक प्रकारचा पराभव त्यांच्या वाट्याला येऊ लागला आहे. त्यामुळे जीवनाच्या सर्व आघाड्यांवर सामुहिक लढा दिल्याशिवाय या जीवनाला ग्रासू पाहणारी भयानकता थोपविणे शक्य होणार नाही. हा नवविचार , क्रांतिविचार अलिकडे आदिवासी तरूणांमध्ये मूळ धरू लागला आहे. त्या दिशेने त्यांची कृतीशील वाटचाल सुरू झालेली आहे . त्यांची प्रज्ञा, प्रतिभा आदिम वेदनेशी नाते जोडण्यास धजावली आहे. ''[६] स्वमुक्तीकडे त्यांची वाटचाल सुरू झालेली आहे.

आपण आदिवासी आहोत यानंतर आलेल्या लोकांमुळे आपल्या वाट्याला हीन जीवन आले. उपेक्षित जीवन आले. समाजप्रवाहापासून बाहेर फेकलो गेलो असलो तरी आपले अस्तित्व स्वतंत्र आहे. इथल्या मूळ संस्कृतीचे आपण वारसदार आहोत. तेव्हा आपल्याला जखडून ठेवणाऱ्या व्यवस्थेला नाकारले पाहिजे. शोषणाच्या सर्व व्यवस्थांविरूद्ध लढा पुकारून आपल्या आपल्या समाजाला समाजव्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आपला संघर्ष आपणच उभा करायला हवाजंगली, रानटी, राक्षस समजणाऱ्या व्यवस्थेला आपण माणूस आहोत याची जाणीव करून दिली पाहिजे. त्यासाठी सर्वंकष मानवमुक्तीचा नवा लढा उभारण्याची जाणीव म्हणजेच आदिवासी जाणीव होय.

सारांश , आदिवासींचे लोकसाहित्य हा आदिवासी साहित्याचा एक भाग आहे. यातून ही आदिवासी जाणीव बऱ्याच प्रमाणात व्यक्त होते. मात्र या लोकसाहित्यातुन फक्त आदिवासींची वेदना व्यक्त होते. आपल्या वाट्याला हे जिणे का आले ? याविषयीची चिकित्सा मीमांसा दिसून येत नाही. त्यामुळे या व्यवस्थेविरूध्दचा नकार त्यातून प्रकट होत नाही. मात्र १९८० नंतर विविध आकृतीबंध हाताळून आपली वेदना अभिव्यक्त करण्यास सुरूवात केली. इतिहासाची नवी चिकित्सा सुरू केली. म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीशी आपली नाळ जोडली. आदिवासींना बंधमुक्त करणाऱ्या व्यवस्थेविरूध्द नकार देवून नवा विद्रोह पुकारला.

ISSN : 2348-7143
March 2018

त्यामुळे १९८० नंतरच्या आदिवासी मराठी साहित्यातून खऱ्या अर्थात आदिवासी जाणीवेचा उदय झालेला आपणांस दिसतो.

संदर्भ–

१) डॉ. तुमराम विनायक, 'आदिवासी साहित्यः उद्गम आणि व्याप्ती, दै.लोकमत, साहित्य जत्रा, नागपूर, दि. ५ डिसेंबर ८२, पृ.३
२) टोपले लक्ष्मण ढवळू, उद्‌धस्त पाखरे, संपादक भोईर भगवान, स्वप्नील प्रकाशन, भिवंडी, आ.१ ली, ९८, पृ.१२७.
३) शेळमाके वामन, तत्रैव, पृ१२७
४) डॉ. मुनघाटे प्रमोद, प्रस्तावना, आदिवासी मराठी साहित्य स्वरूप आणि समस्या, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, आ.१ ली, ०७, पृ.३
५) नारगोलकर कुसुम/नारगोलकर वसंत, जंगलचे राजे, गारगोटी प्रकाशन, आ.१ली, ५५, पृ. १७६.
६) डॉ. तुमराम विनायक, आदिवासी साहित्य, साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह– संपादक डॉ. लिंबाळे शरणकुमार, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि.पुणे, आ. १ ली, २००७, पृ.२३२

ISSN : 2348-7143
March 2018

दलित चळवळी आणि साहित्य

संशोधक विद्यार्थी
गायकवाड गोविंद संग्राम
भाषा, वांड्मय आणि संस्कृती संकुल
स्वा. रा.ती.म.विद्यापीठ, नांदेड
मोबाईल नं. ९५०३३५२०५५

मार्गदर्शक
डॉ.मा.मा.जाधव
बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय,
वसमत, जिल्हा- हिंगोली

प्रस्तावना :

कोणत्याही साहित्याच्या निर्मितीची बीजे हे जीवनातील वास्तवावर अधारित असतात कारण साहित्य हे समाजाचे प्रतिबिंब असते साहित्य आणि समाज यांचा अगदी जवळचा संबंध असतो म्हणून साहित्याला समाजाचा आरसा असे म्हटले जाते. याला दलित साहित्य अपवाद असण्याचे कारण नाही. दलित साहित्य हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चळवळीतून उदयास आलेले एकमेव साहित्य आहे. चळवळ आणि साहित्य हे तत्वज्ञानावर अधारित असते. चळवळीतील विशिष्ट तत्वज्ञान, विचार अथवा भूमिका ज्या स्वरूपाच्या असतात त्याचे प्रतिबिंब साहित्यातून समाजमनावर उमटत असते. दलित साहित्य हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समतावादी, मानवतावादी विचारातून तत्वज्ञानातून उदयास असल्याने तत्वज्ञानाचा एक भक्कम पाया दलित साहित्याला मिळाला त्यातून दलित साहित्यिकांनी कथा , कादंबरी, कविता, नाटक, समीक्षा, स्वकथन इत्यादी साहित्य प्रकारावर लेखन करून आपले वास्तव जीवनानुभव मराठी साहित्यातून अभिव्यक्त केल्याचे दिसते. १९६० नंतर मराठी साहित्य प्रकारामध्ये ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य आणि दलित साहित्य इत्यादी साहित्य प्रकार आपले जीवनानुभव मांडू लागले परंतु यामध्ये सर्वात जास्त अस्सल आणि वास्तववादी साहित्य हे फक्त दलित साहित्यानेच मांडल्याचे प्रकर्षाने जाणवत राहते. कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा स्वीकार दलित समाजातील नवशिक्षित तरुणावर पडला व त्यांचा लेखणीला धार मिळाली. आपले वास्तव जीवन जसे जगले, जे भोगले ते आपले दुख साहित्याचा विषय होऊ शकतो ही जाणीव झाली व आपले अनुभव व्यक्त करण्याची जाणीव वाटू लागली व त्यातून साहित्यनिर्मिती ते करू लागले. या संदर्भात डॉ. कृष्णा किरवले यांनी "चळवळ व साहित्य" याच्या संदर्भाने विस्तीर्ण स्वरुपात विवेचन केलेले दिसते. "भगवान गौतम बुद्धांचा मानवकेन्द्री विचार, भौतिकवाद आणि कबीर, फुले यांचा विचारातील आंबेडकरी तत्वज्ञानाचा गाभा आहे हे "चळवळ व साहित्य" या ग्रंथातून विस्ताराने सांगण्याचा प्रयत्न किरवले यांनी केलेला दिसतो."१

आंबेडकरी चळवळीचा साहित्यावरील प्रभाव :

दलित साहित्य हे १९६० नंतर मराठी साहित्य प्रवाहात जोमाने आलेले साहित्य आहे. परंतु दलित साहित्यातील दलित या शब्दाचा अर्थ अनेक विचारवंतानी सांगण्याचा प्रयत्न आपापल्या परीने सांगण्याचा केलेला दिसतो. दलित म्हणजे "अनुसूचित जाती जमाती, बौध्द, कष्टकरी जनता, कामगार,भूमिहीन शेतमजूर, गरीब शेतकरी, भटक्या जमाती, आदिवासी"[2] अशी नामदेव ढसाळांची व्याख्या मला सर्वार्थाने व्यापक वाटते. दलित या शब्दाचा अर्थ दळीत, दळले गेलेले किंवा जात असलेले, चातुर्वर्णरूपी जात्यात भरडले गेलेले असे सांगता येईल. दलित या शब्दातूनच दारिद्र्यतेचे, तुच्छतेचे, लाचारीचे दर्शन होत असल्याने या साहित्याला दलित साहित्य हा शब्द प्रयोग मला फारसा योग्य वाटत नाही. या संदर्भात डॉ.यशवंत मनोहर यांनी केलेले विधान अगदी तंतोतंत आणि महत्वपूर्ण वाटते. ते दलित साहित्याला आंबेडकरवादी साहित्य म्हटले जावे असा आग्रह धरतात. या त्यांच्या विचारांनाही दलित साहित्य हे नाव घेण्यासंदर्भात एकमत झालेले दिसून येत नाही कोणी त्याला परिवर्तनवादी साहित्य, समतावादी साहित्य, फुले आंबेडकरी साहित्य, विद्रोही साहित्य आशा वेगवेगळया संज्ञा वापरल्या असल्या तरी किंवा अभ्यासकात मतभेद असले तरी हे साहित्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आणि तत्वज्ञानातूनच उभारलेले असल्या कारणाने त्यांच्याच प्रेरणेतून निर्माण झाले असल्याने याला 'आंबेडकरी साहित्य' असे नामाविधान अत्यंत समर्पक वाटते. कारण लोकशाही समाजवादी जीवन मुल्ये बाबासाहेबांच्या चळवळीतून आलेले असल्यामुळे दलित समाजाला त्यातून स्वभान मिळाले आणि आपणही माणसे आहोत याची भावना त्यांच्यात निर्माण होऊन साहित्य निर्मिती केली गेली आणि परखडपणे आपले विचार साहित्यातून ते मांडू लागले. दलित साहित्याच्या दृष्टिकोनाबद्दल शंकराराव खरात म्हणतात,"दलित जाणीवेतून निर्माण झालेल्या दलित साहित्य कलाकृती सर्वार्थाने वास्तववादी व जीवनवादी आहेत, त्यात दास्यमुक्तीचा आंबेडकरी दृष्टीकोन आहे."

वरील विधानाचा अन्वयार्थ पाहता आपल्या लक्षात येते की, डॉ. बाबासाहेबांच्या आयुष्यातील प्रत्येक आंदोलनातून बहुजन समाजात स्वानुभूति जागृत झाली. आणि ती जाणीव दलित साहित्यीकांनी कथा,कादंबरी,नाटक,स्वकथने,आदि साहित्याप्रकारातून आम्हीही माणसे आहोत. ही भावना आविष्कृत करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. बाबासाहेबांच्या १९२७ च्या चवदार तळयाचा सत्यागृह,१९३० मधील काळाराम मंदिर प्रवेश सत्यागृह, लंडन येथे भरलेल्या गोलमेज परिषदामधील बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांच्या मुलभूत हक्क संबंधी घेतेलेली भूमिका, १९३५ ची येवल्याची धर्मांतराची घोषणा तसेच १४ अक्टोबर १९५६ रोजी लाखो अनुयायासोबत स्वीकारलेला मानवतावादी बौद्धधम्माचा स्वीकार यासर्व घटनाच्या मागे माणसाला माणूस म्हणून वागणूक मिळावी हे प्रबळ एकमेव तत्व होते. या विचारातूनच पुढे साहित्यीकानी प्रेरणा घेवून साहित्याची निर्मिती केली. जातीवर आधारित विषमतावादी समाज व्यवस्था निर्माण केली गेली असल्याने दलितांवर अतोनात अन्याय अत्याचार केले हे भारतीय खोट्या इतिहासाच्या पडद्या

मागील भळभळऱ्या जखमाना समाजासमोर उत्कटतेने आणि विद्रोहाने मांडण्याचे कार्य दलित लेखाकानी केले.

दलित साहित्य हे ईश्वर, आत्मा, कर्मकांड, अध्यात्म, वर्ण आणि जाती व्यवस्था यांना नकार देते, ते हिंदू परंपरा, रूढी, वाईट चाली रिती, यांच्या विरुद्ध बंड पुकारते. हे सर्व प्रथम बाबासाहेबांच्या चळवळीतून आलेले असल्याने त्यांचाच प्रभाव दलितांनी आपल्या लेखणीतू येथील व्यवस्थेला वेदना, विद्रोह, आणि नकार यांच्या माध्यमातून समाज व्यवस्थेला धक्के दिले. दलित साहित्य हे अज्ञान दारिद्र्य, शोषण,पिळवणूक यांना नाकारते. वर्ण व्यवस्थेत मानवी मूल्यांना अजिबात थारा दिलेला नव्हता. म्हणून विद्रोहाची भाषा कवी करतात आणि आपल्यावर झालेल्या अन्याय अत्याचाराचे वाभाडे जगासमोर मांडून माणसाला माणूसपण मिळण्यासाठी समताधिष्टीत समाज रचनेचे ध्येय उराशी बाळगतात. स्वातंत्र्य बरोबरच समता,बंधुता आणि सामाजिक न्याय या नीतिमूल्यांचा स्वीकार करून समग्र मानवाच्या कल्याणासाठी माणसाला प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी शोषण विरहित समाज निर्मितीसाठी साहित्यनिर्मिती केली आणि या त्यांच्या साहित्य निर्मितीच्या कक्षा वाढत गेल्याने मराठी भाषेला वैभव प्राप्त झाल्याचे आपल्या लक्षात येते. दलित साहित्यातील कवितेतून भावभावना, कल्पना, विचार, भोगलेले दुख, स्वप्ने आणि सत्ये यांचे एक मोहळचं बनले आहे. अंगार, ठिणगी, सुरुंग, गोलपिठा, उत्थानगुंफा या सगळ्या दलित काव्यसंग्रहाच्या रूपाने आपले वास्तव जीवन आधोरेखीत केलेले दिसते. तसेच त्यातून समताधिष्टीत समाज निर्मितीची जाणीव कवी व्यक्त करतात. मरण स्वस्त होत आहे, बेगड, मरण कळा, उद्रेक, विटाळ,रक्ताळलेली माणसे,लक्तरे, महासागर या सारखे काथासंग्रह लिहून कथेच्या प्रांतात नवीन आयन मिळून देण्याचा प्रयत्न कथाकरांनी केलेला दिसून येतो. तसेच मरण स्वस्त होत आहे, बेगड, मरणकळा, उद्रेक, विटाळ, रक्ताळलेली लक्तरे, महासागर यासारखे कथासंग्राहे लिहून दलित साहित्याला नवीन आयाम कथाकारांनी देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. दलित लेखकांनी कथेबरोबरच कादंबऱ्याचेही लेखन केल्याचे दिसून येते. त्यात विस्कोट, अजून उजाडायचे आहे, मेलेलं पाणी, पोखरण, शुद्र, मुक्तीसंग्राम या कादंबरींचा नामोल्लेख करता येईल. याबरोबरच दलित स्वकथनामध्ये दलित साहित्याने जागतिक स्तरावर प्रचंड मोठी झेप घेतलेली आहे. आठवणीचे पक्षी, अक्करमाशी, उपऱ्या, उचल्या, बलुतं. तराळ अंतराळ, अंतःस्फोट, माझ्या जन्माची चित्तरकथा, मरणकळा, जीण आमचं, कोल्हाट्याच पोर, ऐरणीच्या घना, मु. पो. देवाचे गोठणे, आमचा बाप आणि आम्ही इत्यादी स्वकथनातून जीवनाला शब्दात प्रगट केल्याचे दिसते. माणसाला अंतर्मुख, चिंतनशील बनविणारे स्वकथने मराठी साहित्यात दलित स्वकथनाशिवाय इतर साहित्य प्रकारात क्वचितच आढळून येतात.

कथा, कादंबरी, कविता आणि स्वकथनाशिवाय दलित साहित्यिकांनी नाटक या कलाकृतीतूनही आपले वास्तववादी जीवन रंगभूमीसमोर अभिव्यक्त केले आहे. दलित नाटककारांनी, शाहिरांनी निर्माण केलेले नाटके हे मनोरंजनासाठी निर्माण केलेली नसून लोकशिक्षण, लोकजागृती, लोकप्रबोधन यांच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा मानवमुक्तीचा विचार

ISSN : 2348-7143
March 2018

जनसामान्यांसमोर या प्रकारातून अभिव्यक्त केल्याचे दिसते. दलित रंगभूमी आणि नाट्य चळवळीचे आधारस्तंभ असलेले भी. सी. शिंदे यांनी नाट्यकृतीतून दलितांच्या इतिहासाचे विश्लेषण केलेले दिसते. "काळोखाच्या गर्भात" हे त्यांचे गाजलेले नाटक आहे. किरवंत, पांढरा बुधवार, देवनगरी, साक्षीपुरम, खेळीया, वाटा-पळवाटा, नरबळी, बाजार, आम्ही देशाचे मारेकरी, थांबा रामराज्य येतंय, पोतराज,शरण यासारख्या नाटकांमधून मानवमुक्तीचा विचार अविष्कृत केल्याचे दिसते. काही नाटककारांनी दलित एकांकिका यांच्या माध्यमातूनही आत्मबोध आणि आत्मभान मांडण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. या सर्वातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आणि तत्वज्ञान समर्पकपणे मांडलेले दिसते.

सारांशरूपाने असे म्हणता येईल की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारत देशात जे प्रत्येक घटना, प्रसंग, अंदोलने, चळवळी, सत्यागृह अशा प्रकारचे मानवमुक्तीसाठी केलेले विविध स्वरूपाचे कार्य दलित साहित्याच्या निर्मितीचे प्रमुख केंद्रबिंदू व प्रेरणा होते, आहेत व राहतील यात तिळमात्र शंका करता येत नाही हे निर्विवादपणे सांगता येईल.

संदर्भसूची

१) भारतीय दलित चळवळी आणि साहित्य, डॉ.कृष्ण किरवले,गौरवग्रंथ सृजन प्रकाशन मुंबई.
२) दलित साहित्य सिद्धांत आणि स्वरूप, प्रा.यशवंत मनोहर, प्रबोधन प्रकाशन, नागपूर.
३) दलित कवयित्रींची कविता स्वरूप आणि चिकित्सा, डॉ. जया पाटील, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे
४) भारतीय दलित साहित्य,संपा- शरण कुमार लिंबाळे, साहित्य अकादमी.
५) बौद्ध भारत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अन्वेषण, डॉ.धनराज डाहाट, संकेत प्रकाशन,नागपूर.
६) सेट-नेट, डॉ.दिलीप गायकवाड, प्रगती बुक्स प्रा.लि, पुणे.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

खानदेशी लोकसाहित्यातील संस्कृती दर्शन

डॉ. विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील
गि.द.म.कला, के.रा.न.वाणिज्य
व एम.डी.विज्ञान महाविद्यालय, जामनेर

आजचे हे युग माहिती तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. माहितीच्या आदान प्रदानामुळे जगभरातील मानव जवळ आला आहे. इंटरनेट, संगणक, दूरदर्शन, आकाशवाणी, वर्तमानपत्र, मोबाईल या संपर्क साधनांच्या सहाय्याने मानवाची करमणूक, मनोरंजन या सोबत ज्ञानवृध्दीही झाली आहे. जगभरातील ज्ञानाचे आदान प्रदान अगदी सहजपणे होत आहे. या सर्व बदलांचा परिणाम मानवी जीवनावर अतिशय झपाट्याने होत आहे. एक नवीन गतीशिलता मानवी जीवनात आली आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या बदलांचा परिणाम भाषिक घटक, संस्कृती, समाज इं. वरही झाल्याचे दिसून येतो. मानवी जीवनात विविध स्थितंत्यरे झालेली दिसतात. औद्योगिक क्रांतीनगर जगभरात पाश्चात्त्य सं ंस्कृतीचा प्रभाव वाढला. नवे उद्योग धंदे निर्माण झाले. शहरीकरण झपाट्याने झाले. परिणामी खेडी ओस पडत गेली. खेड्यातील वाढत्या स्थंलातरामुळे शहरी संस्कृती व ग्रामीण संस्कृती अशी मिश्र स्वरुपाची एक नवी संस्कृती उदयांस आली. आपल्याही देशात ठरावीक शहरे झपाट्याने वाढत गेली. या औद्योगिक क्रांतीनंतर जगात संगणक क्रांती झाली. संगणक क्रांतीचा परिणाम म्हणजे मानवी जीवनातील सर्वच क्षेत्र संगणकाने व्यापून टाकली. संगणक युगानंतर जागतिकीरणाने सर्व क्षेत्रांमध्ये आदान - प्रदान वाढले व एका नव्या मानवी संस्कृतीचा उदय झाला.

मानवाच्या या आदिम अवस्थेपासून ते आजच्या प्रगत अवस्थेपर्यंत मानवी विकासाचा विचार केला तर आज मानवाजवळ आधुनिक तंत्रज्ञान मानवाजवळ नव्हते अशा वेळेस मानवाने व त्याकाळच्या मानवी समूहाचे जीवन कशाप्रकारचे होते ? त्यावेळेस मानव स्वत:चे मनोरंजन, करमणूक, ज्ञानाचे आदान प्रदान, कशाप्रकारे करीत असेल ? या सर्व प्रश्नांच्या उत्तरांचा शोध घेतला असता असे लक्षात येते की, प्राचीन काळात मानवानेआपली ही गरज भागविण्यासाठी स्वत:चे असे स्वतंत्र मौखिक साहित्य निर्माण केले त्यालाच आपण लोकवाड्.मय, लोकसाहित्य असे म्हणतो. प्राचीन काळापासून ते आजवर मौखिक परंपरेने हे लोकवाड्.मय अवितरपणे मानवी जीवनात झीरपत आले आहे. मानव हा समाजप्रिय व समूहप्रिय प्राणी आहे. त्यामुळे आजही आधुनिक युगात अशा काही मानवी जमाती आहेत की त्या नागर संस्कृतीपासून, आधुनिकतेपासून कोसो लांब आहेत. रानावनात, डोंगरदऱ्यात, जीवन जगत आहे. शिक्षणाचा पुसटसा स्पर्शही त्यांना नाही. विमुक्त व भटक्या स्वरुपाचे जीवन ते जगत आहे. तरीही अशा लोकसमूहांचा, जमतींचा जीवनाचा संघर्ष संपलेला नाही. आयुष्यातल प्रत्येक सुख दु:खाचा प्रसंग, घटना आलेले अनुभव ते अभिव्यक्त करीत असतात. कारण त्याच्याजवळ असलेली मोठी संपत्ती म्हणजे पिढ्यांपिढ्या परंपरेन त्यांच्या जवळ असलेले मौखिक लोकवाड्.मय. याप्रमाणे ज्या भूप्रदेशात मानवी वस्ती आहे त्या समूहाचे स्वतंत्र असे लोकसाहित्य हे अस्तित्वात असते. म्हणून एखाद्या भूप्रदेशाचा तेथिल लोकसमूहाचा सर्वागिण संस्कृतीचा आपणास परिचय करुन घ्यावयाचा असेल तर त्या ठिकाणी अस्तित्वात असलेले लोकसाहित्य हे निश्चितच आपणास मार्गदर्शक ठरते.

ISSN : 2348-7143
March 2018

खानदेश व्युत्पत्ती :-

खानदेश हा सुध्दा विविध परंपरा, प्राचीन वारसा लाभलेला संपन्न असा भूप्रदेश आहे. या भूप्रदेशात प्राचीन काळा पासून विविध जाती, धर्माचे, पंथाचे, संप्रदायाचे लोक गुण्यागोविंदाने एकत्र राहत आहेत. मूळातच आपला भारत देश विविध संस्कृतींनी नटलेलाआहे. त्यामुळे खानदेशची सांस्कृतिक विविधता जाणून घेण्यासाठी खानदेशी लोकसाहित्याचा अमूल्य ठेवा निचितच आपल्याला उपयोगी ठरतो. 'जा-न्देश' खानदेश हा महाराष्ट्रातील एक भूप्रदेश आहे. 'जा-न्देश' या प्रदेशसूचक नावाची व्युपत्ती शोधली असता त्यातही संस्कृतीची पाळेमुळे रुजलेली आपणांस दिसून येतात.

"ज न्हदेश, कृष्णदेश, कंठदेश, कान्हदेश, खिंडदेश, स्कंददेश, गोपराष्ट्र, दानदेश, गोपराष्ट्र"[१] अशी नावेही या प्रदेशाला मिळाली आहेत. प्राचीन काळात श्रीकृष्ण व त्याचे कूळ या प्रदेशात वास्तव्यास असल्याने कृष्णाचा देश म्हणून ही प्रदेश ओळखला जातो. खानदेशच्या लोकजीवनात कानबाई या लोकदैवताला फार महत्व आहे. त्यामुळे कानबाईचा देश किंवा कानबाईचे माहेर म्हणजे कानदेश व त्यावरुन खानदेश अशी व्युत्पत्तीही सांगितली जाते. त्यानंतर खान राजाच्या राजवटीमुळे खानाचा देश तो खानदेश असाही अर्थ घेतला जातो. या खानदेशच्या व्युत्पत्ती संदर्भातील काही मते जाणून घेतल्यानंतर एकच एक व्युत्पत्ती खानदेश या प्रदेशाबाबत सांगता येत नाही. त्यासोबत खानदेशची ओळख ज्या प्रदेशानिष्ठ अहिराणी बोलीमुळे होते. त्या अहिराणी बोली ज्या अभिर, आभिर लोकसमूहाची बोली होती. त्या अभिरांचे वास्तव्य ६ व्या, ७ व्या शतकात खानदेशच्या भूभागात होते. त्यावर 'अभिर राजाचा प्रांत तो ज खा-न्देश' अशी व्युत्पत्तही खानदेशच्या नावाबद्दल सांगितली जाते, व 'अभिरापांसून अहिर अहिराजी' अशी भाषिक व्युत्पत्ती अहिराणी बोलीसंदर्भात कृ.पां.कुलकर्णी यांनी मांडली आहे.२ 'ज्खा-न्देश' या प्रदेशसूचक नावा मधून एक शतकानुशतके चालणारा सांस्कृतिक अनुबंध आपणास तपासता येतो.

खानदेशचा भौगोलिक विस्तार व सीमा यांचा विचार केला असता जळगांव, धुळे, नंदुरबार या प्रमुख तीन जिल्ह्यांचा समावेश खानदेशमध्ये होतो. सातपुडा पर्वत रांग ते सातमाळा पर्वत रांग (अजिंठा पर्यत) त्याचसोबत नासिक जिल्ह्याच्या कळवण, बागलाण पर्यंतचा भूभाग खानदेश म्हणून ओळखला जातो. विदर्भ, मराठवाडा, म.प्रदेश, गुजरात व उ. महाराष्ट्रातील नासिक यांच्या सीमांना लागून मधोमध असणारा भूभाग म्हणजे खानदेश इ.स.१९०६ ला प्रशासकीय कारणास्तव २ भाग करण्यात आले ते म्हणजे पुर्व खानदेश याप्रकारे खानदेशची प्राथमिक माहिती आपणांस वरील विवेचनावरुन समजते.

बहुविविध संस्कृतीचे केंद्र खानदेश :

खानदेशात एकाच एक जाती, धर्माच्या, पंथाच्या संप्रदायाच्या लोकसमूहाचे, समाजाचे प्राबल्य नाही तर या भूभागात मराठा, लेवा, गुर्जर, कोळी, भोई, राजपूत, सोनार, लोहार, कुंभार, पावरा, भिल्ल, बोरला, गावित, महार जैन, मांग, हटकर, धनगर, बंजारा, यारख्या बहुजन मागास विमुक्त, भटक्या, आदिवासी जमातींचे लोक एकत्र गुण्या गोविंदाने राहतात. त्यामुळे विविधतापूर्ण संस्कृती खानदेशात जन्माला आली आहे. जातीय विविधतेसोबत भाषिक विविधताही खानदेशात आढळते. कारण खानदेशची ओळख मुळातच अहिराणी बोलीचा प्रांत म्हणून होता परंतु असे विविधताही खानदेशात आढळते. कारण खानदेशची ओळख मुळातच अहिराणी बोलीचा प्रांत म्हणून होतो परंतु असे असले तरी अहिराणी बोली सोबतच तावडी, लेवा पाटीदारी, गुर्जर, पावरा, भिल्ली, बंजारा, मारवाडी, राजपूत या इतर बोलींचाही वापर दैनंदिन लोकजीवनात खानदेशात केला जातो. कोणत्याही संस्कृतीच्या

ISSN : 2348-7143
March 2018

निर्मितीसाठी लोकसमूहाची स्थिरता असणे आवश्यक आहे. त्यातुनच एका नव्या संस्कृतीचा उदय होतो. महाराष्ट्राच्या संस्कृतीची पाळेमुळे रुजलेली आहेत. त्यातूनच एका नव्या संस्कृतीचा उदय होतो. महाराष्ट्राच्या संस्कृतीची पाळेमुळे खानदेशच्या भूभागात रुजलेली आहेत. "ज कोकण किनारपट्टी व विदर्भाचा काही भाग सोडल्यास ताम्रपाषाणयुगीन शेतकऱ्यांनी संपूर्ण महाराष्ट्रभर वस्ती केली होती. या लोकांनी मुख्यत: तापी, गोदावरी व भीमा - कृष्ण नद्यांच्या खोऱ्यात वसाहती केल्या."[३] या विधानावरुन खानदेशी संस्कृती ही प्राचीन संस्कृती आहे. कृषीकेंद्रीत जीवनव्यवस्थेतून ती आकारास आली आहे. आजही खानदेशातील लोकजीवनात तापी, पूर्णा, अनेर, बोरी, गीरणा वाघूर या खानदेशातील नद्यांना फार महत्त्व आहे. तापी नदी 'सूर्यकन्या' व पूर्णा नदी 'चंद्रकन्या' म्हणून येथिल लोकजीवनात ओळखली जाते. शेती हा खानदेशातील प्रमुख व्यवसाय असल्याने नंद्याचे महत्व लक्षात येते. कृषीकेंद्रीत व्यवस्था असल्याने एकच एक संस्कृती निर्माण झाली.

खानदेशात जातीय विविधता, भाषिक विविधता आहे. विविधतापूर्ण सामाजिक आर्थिक लोकजीवन आहे. पण तरीही संस्कृतीची काही केंद्र, लोकोत्सव, सण, रुढी, परंपरा ह्या मात्र एकच दिसून येतात. खानदेशात मनुदेवी, पद्मालय, मुक्ताबाई, चांगदेव, श्री क्षेत्र रामेश्वर, जाळीचा देव, श्री त्रिविक्रम, पाटणादेवी, प्रती बालाजी मंदीर या सारखे काही धार्मिक स्थळे, तीर्थक्षेत्र खानदेशात आहेत. ही तीर्थक्षेत्र किंवा धार्मिक स्थळे जरी विविध संप्रदाय किंवा समाजाशी संबंधीत असली तरी सुध्दा सर्व जाती धर्मातील लोक मोठ्या श्रध्दापुर्वक मनोभावे त्यांना पूजतात. मोठ्या आस्थेने त्याठिकाणी एकत्र जमतात. खानदेशातील या धार्मिक स्थळांचा एकजिनसी संस्कृती निर्माण करण्यात मोठे योगदान आहे हे नाकारुन चालणार नाही.

प्राचीन काळापासून खानदेशचा हा प्रदेश दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून ओळखला जात होता. त्याच्या खूणा आजही खानदेशात दिसून येतात. प्रभु रामचंद्र, श्रीकृष्णाचे व्दापार युग यांच्या साक्ष देणाऱ्या लोककथा व प्राचीन मंदिरे आजही खानदेशात आहेत. तर, १२ व्या शतकांत महानुभाव पंथांचे संस्थापक श्री चक्रधर स्वामी काही काळ खानदेशात वास्तव्यास होते. त्याचप्रमाणे वारकरी संप्रदायातील आद्य संत कवयित्री मुक्ताबाई या खानदेशातील मेहुण येथे लुप्त झाल्या त्यामुळे विविध धर्म, पंथ, संप्रदाय, वंश यांचा प्रभाव फार पूर्वीपासूनच या भूप्रदेशाव येथिल लोकजीवनावर राहिलेला आहे. त्यामुळे एक संमिश्र एक संमिश्र स्वरुपाची संस्कृती खानदेशात निर्माण झाली. त्यालाच आपण सांस्कृतिक बहुविविधता असल्याचे म्हणतो. संस्कृतीचे विविध पदर अगदी सहजपणे आपण उलगडू शकतो. खानदेशचा भूभाग हा अनेक खेडे गांव मिळून तयार झालेला आहे. बहुसंख्य लोक हे खेड्यात जीवन जगणारे व कष्टकरी, शेतकरी आहेत. त्यामुळे स्वतंत्र संस्कृती खानदेशची निर्माण झाली. लोकजीवनातील या वैशिष्ट्यपुर्ण लोकसंस्कृतीचे दर्शन येथिल धार्मिक स्थळे, लोकोत्सव, सण, इ. च्या माध्यामातून वेळोवेळी होते.

खानदेशी लोकसाहित्य :

खानदेशी संस्कृतीचा प्राथमिक आढावा घेतल्यावर खानदेशी संस्कृतीचे दर्शन आपणास खानदेशी लोकसाहित्यातून पहावयास मिळते.

इंग्रजीमधील 'folk-lore' या शब्दासाठी मराठीत लोकसाहित्य या शब्दाचा वापर केला जातो. 'लोक' हे पद समूहाचा निर्देश करणारे आहे. लोक या शब्दांत अशा जनसमूहाचा असतो. जे खेड्यात किंवा शहरात राहतात ज्यांना स्वत:च्या सांस्कृतिक परंपराचे व वैशिष्ट्यांचे भान असते. जे परंपरेने

ISSN : 2348-7143
March 2018

चालत आलेले जीवन जगतात ही परंपरा मौखिक स्वरुपात एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीपर्यंत चालत येते. त्यांचे जीवन सहज आणि स्वाभाविक असते. ''[४] याचाच अर्थ पारंपारिक पध्दतीने शतकानुशतके पिढ्यांपिढ्या सांस्कृतिक परंपरांचे मौखिक रुपाने जोपासना करणारा ग्रामीण किंवा नागरी मानसी समूह असा 'लोकज 'या पदाचा अर्थ होतो. तर 'साहित्य' या पदाचा अर्थ फार व्यापक असा आहे. यामध्ये सर्व मौखिक व लिखित वाड्.मयाचा समावेश होतो.

'लोकसाहित्य' व 'लोकवाड्.मय' या दोन्ही संज्ञा एकच आहेत. लोकजीवनाची संस्कृती, लोकजीवनात प्रचलित असलेल्या व परंपरेने चालत आलेल्या रुढी, परंपरा, चालीरीती, सण-उत्सव साजरे करण्याच्या पध्दती, लोकोत्सव, लोककथा, लोकगीते, लोकोक्ती, लोकसंख्येत या सर्वाचा समावेश 'लोक वाड्.मयात' होतो. 'अगदी सहज आणि सोप्या भाषेत लोकसाहित्याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येईल. लोकसमूहातील लोकांचे लोकांसाठी असलेले परंपरेने चालत आलेले मौखिक साहित्य म्हणजे लोकसाहित्य' खानदेशला प्राचीनल असा संस्कृतीचा संपन्न वारसा लाभलेला आहे. विविध जाती धर्माचे, संप्रदायाचे लोक या भूप्रदेशात एकत्र राहतात. खानदेशी लोकसाहित्यातून येथिल लोकजीवनाचे विविध पैलू पहायला मिळतात. त्याचसोबत सांस्कृतिक विविधताही पहायला मिळते. खानदेशी लोकसाहित्याचा अविष्कार हा त्या त्या लोकसमूहातील बोलींच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होतांना दिसतो. त्यामुळे खानदेशातील बोलींचे अस्सल व निखळ रुप पहायला मिळते.

''लोक वाड्.मयाची भाषा ही लोकांची नित्याची व्यवहारातील बोलीभाषा असते. ही भाषा जिवंत असून ती हवी तशी वाकते, लवते त्यामुळे तिच्यात एक प्रकारचे चैतन्य येते.'' या विधानावरुन खानदेशातील लोकजीवनात अहिराणी,तावडी, लेवागण, गुर्जर, पावरा, भिल्ली, बंजारा य बोलींचा प्रामुख्याने दैनंदिन व्यवहारात वापर केला जातो. त्यामुळे या बोलींमध्ये विपुल प्रमाणात लोकवाड्.मय उपलब्ध् आहे. त्या त्या लोकसमूहात संस्कृती संक्रमणाचे कार्य या बोलींव्दारेच चालते.

खानदेशी लोकसाहित्यातून विविध बोलीदर्शना सोबत खानदेशातल जातीव्यवस्था, समाजव्यवस्था, कुटुंबव्यवस्था, नातेसंबंध, कृषीनिष्ठ जीवन, निसर्ग कल्पना, ग्रामदैवते, व्यवसाय, धार्मिकता या वैशिष्ट्यांचाही परिचय आपणास होतो. खानदेशी लोकसाहित्यात लोककथा, लोकगीते, विधीगते, रुढी, परंपरा यातूनच खऱ्या खानदेशी माणसाची ओळख व त्याच्या संस्कृतीचा परिचय आपणांस होतो.

लोककथा :-

खानदेशातील लोसाहित्यात मोठ्या प्रमाणात लोककथा उपलब्ध आहे. या लोककथांना प्राचीन परंपरा व संदर्भ आहे. दैवतकथा, कल्पनारम्यकथा, पौराणिककथा, उपदेशपरकथा मोठ्या प्रमाणावर आहेत. काही पौणिक संदर्भही या लोककथांमधून तपासता येतात. ला लोकथांवर वारकरी संप्रदाय, महानुभव पंथ यांचाही प्रभाव जाणवतो. येथिल लोकजीवनात या लोककथा मौखिक पध्दतीने प्रचलीत असून काही म्हणी लोककथांच्या रुपाने अस्तित्वात आहेत.

उदा. 'अंबर येलावर फूलाचा शेला
बापाच्या लग्नात पोऱ्यानं आहेर केला. ' – (पांडवप्रताप)
'आलतं बाई कोलतं भवानीच निवदं
खाल्लं त्येचं वावर कोनतं. '

या काही म्हणी उदाहरणाखातर देता येईल की ज्या म्हणी त्यांच्यावरील लोककथा येथिल प्रचलितआहेत.

लोकगीते :-

खानदेशी लोकसाहित्यात लोकगीतांची परंपरा फार प्राचीन आहे. लोकगीतांची निर्मिती ही समूहभावनेतून होते. अनामिक कर्त्याकडून ती होत असते. लोकगीतांमधून भाव-भावना, विचार कल्पना, रुढी, परंपरा, दैवते, संस्कृती यांचा अविष्कार होत असतो. खानदेशी लोकगीतांमधून खानदेशातील बोलीचांही परिचय आपणांस होतो. या लोकगीतांमध्ये विविध रुढी, विधी, परंपरा व समाजजीवनाचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. खानदेशी लोकगीते ही संस्कृती संक्रमाणाचे महत्वाचे कार्य करतात. खानदेशात विविध जागी धर्माचे लोक राहतात. परंतु काही विधी, लोकोत्सव, रुढी, परंपरा ह्या कमी अधिक फरकाने सर्व खानदेशत सारख्या पध्दतीने त्यांचे पालन केले जाते. लग्नविधी, मृतकाचा विधी, नामकरण सोहळा, स्त्रीयांचे व्रत वैकल्य, सण, कानबाई, भुलाबाई यासारखे लोकोत्सव इ. या सर्वाचे प्रतिबिंब खानदेशी लोकगीतांमध्ये पहायला मिळते. लग्नाच्या प्रसंगी वऱ्ह मांडणे, पोखणे, हळद लावणे, तेलन पाडणे, ओवाळणी टाकणे या विधींच्या प्रसंगी विविध लोकगीते म्हटली जातात. हे जवळ जवळ सर्वत जाती धर्मामध्ये दिसून येतात. यात काही अपवाद असू शकतो. खानदेशी लोकगीतांमध्ये विविधतापूर्ण संस्कृतीचे दर्शन होते.

उदा. लग्नविधी प्रसंगी हळद लागल्यावर वधू - वराला रात्रीच्या वेळेस तेलन पाडण्याची प्रथा आटोपल्यावर कच्च्या सूताने आशीर्वाद देण्यासाठी ओवाळले जाते. त्याला पोखणे असे म्हणतात. या सर्व विधीप्रसंगी विविध लोकगीते म्हटली जातात.

उदा. पोखनं विधी गीत -
आया पोखतीन बाया पोखतीन
पोखतीन माम्या मावश्या
येवढा सामान केल्हा तुन
मायच्या रानीचा
आखन दाने पोखन दाने
पोखन काय जावे वं --
सोयऱ्या घरची रानी मीन्ह
पोखऱ्यासाठी आनली वं.झ्

वरील लोकगीतांमधून करमणूक - मनोरंजन तर होतेच पण, स्त्रीया ऐकमेकांच्या थट्टा, मस्करी करतात. यासोबत संस्कृती संक्रमणासोबत रुढी, परंपरांचेही पालन पालल होते. खानदेशी लोकगीतांमध्ये विधीगीते मोठ्या प्रमाणात आहे.

लोकोत्सव :

खानदेशात कानबाई, भुलाबाई, हादगा यासारखे लोकोत्सव मोठ्या उत्साहात सर्व जाती धर्मामध्ये उत्साहाने साजरे केले जाते. कुमारिका व स्त्री जीवनात या उत्सवांना फार महत्त्व आहे. प्रामुख्याने खानदेशात या उत्सवांना फार महत्त्व आहे. 'ज्कानबाइ' उत्सव तर खानदेशची ओळख आहे. कानबाईचा प्रदेश, कानबाईचे माहेर म्हणून खानदेशची ओळख आहे. कानआई ही खानदेशवासीयांची कुलदेवता असल्याने कुलाचाराप्रमाणे सर्व विधी, पूजा केल्या जातात. संपूर्ण महाराष्ट्रात फक्त खानदेशातच कानबाईचा उत्सव साजरा केला जातो. श्रावण महिन्यात नागपंचमीनंतर

ISSN : 2348-7143
March 2018

येणाऱ्या पहिल्या रविवारी कानबाईची स्थापना होते दिड दिवसांनी कानबाईचे विसर्जन होते. कानबाईचे 'रोट' नैवद्य घरोघरी केले जातात. याप्रसंगी अनेक लोकगीते म्हटली जातात.

उदा. १) साहा मयन्याची रात झाली
गेल्हे व्हते कुठी वं !
उघड ते कानबाई कावड,
खात्री तुल्हे आले वं ! -- ('ज्कानबाई' गीत)

२) भादरपदाचा मयना आला
आम्हा मुलींल्हे आनंद झाला
पारवती बोले संकराला
चाला मह्यामाहेराला --- (भुलाबाई गीत)

३) आडकीत जावू बाई
खीडकीत जावू
खीडकीत व्हता साबू
भुलाबाईले लेक झाला
नाव ठिवा बाबू --- (भुलाबाई गीत)

वरील प्रमाणे अनेक रुढी, परंपरा, विधी, रीतीरिवाज यांचे संवर्धन लोकगीतांच्या माध्यमातून केले जाते. या उत्सवांच्या वेळेस विविध रुढी, परंपरा, रीतीरीवाज, पूजा यांच्यावर खानदेशी लोकजीवन, भौगोलिक वैशिष्ट्ये बोली यांचे प्रतिबिंब दिसून येते.

जात्यावरच्या ओव्या, दळण-कांडण करतेवेळी म्हटली जाणारी गीतेही खानदेशात मोठ्या प्रमाणात आहे. या ओव्यांमधूनही सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये आपणांस दिसून येतात. खानदेशातील श्रमिक, कष्टकरी लोकजीवन व प्रचंड आशावाद या लोकगीतांमधून दिसतो.

ग्रामदैवते :

खानदेशी लोकजीवनात बहिरोबा, खंडोबा, मरीमाय, भवानी, हनुमान या ग्रामदैवतांना फार स्थान आहे. या देव - देवातांच्या विविध प्रथा, परंपरा या लोकसाहित्यातून प्रवाहित होऊन लोकजीवनात स्थिर झाल्या आहेत. याबाबत अनेक आख्यायिका, समज समाजजीवनात आहेत.

सण - उत्सव :

खानदेशात दिवाळी, अक्षयतृतीया, पोळा दसरा, रक्षाबंधन यासारखे सण साजरे केले जातात. लोकजीवनात हे सण इतर दुसऱ्या नवांनीही प्रचलित आहेत. उदा. पोळा-पोया, अक्षयतृतीया-आखाजी, दसरा-शिलांगन याप्रमाणे एक नव्या खानदेशी संस्कृतीचा परिचय आपणास होतो. याबरोबर धार्मिक सोहळे, उत्सव, नवस फेडण्याच्या प्रथा, बोनं देण्याची प्रथा, कान टोचण्याची प्रथा, बेडीची प्रथा या प्रथांमधून, सण उत्सवांमधून खानदेशची या लोकसाहित्यातून खानदेशची सांस्कृतिक विविधता पहावयास मिळते.

निष्कर्ष :-

१. खानदेशला प्राचीन संस्कृतिचा वारसा लाभलेला आहे.
२. खानदेशी लोकसाहित्य हे स्वतंत्र वैशिष्टपूर्ण आहे.
३. खानदेशी लोकसाहित्य निर्मितीत या भूपद्रेशात बोलल्या जाणाऱ्या बोलींचे मोठे योगदान आहे.

४. वारकरी संपद्राय, महानुभाव पंथ यांचा प्रभाव लोकजीवनावर दिसतो.
५. कृषीकेंद्रीत जीवनव्यवस्था असल्याने सन, उत्सव, रुढी परंपरा या शेती व निसर्ग यांच्याशी निगडीत आहे. तसे प्रतिबिंब लोकसाहित्यात पाहायला मिळते.
६. विविध जाती-जमातींख् वास्तव्य या प्रदेशात असल्याने सांस्कृतिक विविधता दिसते.
७. खानदेशवासियांच्या जीवनात 'ज कानबाई' या लोकदैवताला फार महत्व आहे.

संदर्भ :-

१. कै. प्रा. राजा महाजन, खानदेशचे पहिले अहिराणी साहित्य संमलेन १९९८ अध्यक्षीय भाषण सा.शब्दशक्ती
२. प्रा. उषा सावंत, ज.जि.ग्रा.सा.स्म. १९८१ पृ.क्रं. २१
३. डॉ. मु.ब.शहा, संपा. खानदेशचा सांस्कृतिक इतिहास खंड १, का.स.वाणी मराठी अध्ययन संस्था धुळे २००४, पृ.क्रं. २
४. डॉ. प्रभाकर मांडे, लोकसाहित्याचे स्वरुप, गोदावरी प्रकाशन औरंगाबाद पा.आ. २००९, पृ.क्रं. ८
५. डॉ. शरद व्यवहारे, लोकवाड्.मय रुप-स्वरुप, साहित्य सेवा प्रकाशन, औ.बाद प.आ. १९९१ पृ.क्रं.७

- लोकगीते, म्हणी - मौखिक लोकसाहित्यातून

ISSN : 2348-7143
March 2018

दुर्गा भागवत यांच्या ललित लेखनातील अल्पाक्षरत्त्व

डॉ किशोर आर पाठक
मराठी विभाग प्रमुख
पंकज कला महाविद्यालय,चोपडा
जि. जळगाव

आपल्या कसदार लेखनाने आणि व्यक्तिमत्त्वाने मराठी वाङ्मय आणि समाजमानस यांच्यावर आपला वैशिष्ट्यपूर्ण असा ठसा दुर्गा भागवत यांनी उमटवला आहे. त्यांनी खूप मोठ्या प्रमाणावर लेखन केले आहे. ललित लेखनापासून तर लोकसाहित्यापर्यंत आपले लेखन विविध अंगानी केले आहे. त्यांच्या लेखनातून त्यांनी केलेली वर्णने ही प्रत्यक्षात आपल्या समोर ते दृष्य उभे केले जात आहे असे जाणवते. त्यांच्या सर्व लेखनाचा विचार न करता त्यांच्या केवळ ललितलेखनाचा विचार केला तर त्यांच्या ललितलेखनामध्ये आढळणारी वैशिष्ट्ये ही निश्चितपणे इतरांपेक्षा वेगळी आहे. ललितलेखनातून त्यांच्या लेखन शैलीची कल्पना ही चांगल्या प्रकारे येत असते. त्यांनी आपल्या लेखनात उत्तुंग प्रतिभा व प्रज्ञेचा वापर केला आहे, त्यामुळे जणू त्यांचे लेखन हे वेगळे ठरले आहे म्हणून त्यांच्या ऋतुचक्रा विषयी मीना वैशंपायन सांगतात, "दुर्गाबाईंचं 'ऋतुचक्र' म्हणजे मराठी ललितगद्य वाङ्मयातील मानाचं पान! निसर्गचक्राचं, निसर्ग व मानव यांच्या नात्याचं व त्यातील कालसातत्याचं त्यांचं भान अपूर्व आणि असाधारण आहे. हे आपण यापूर्वीच्या त्यांच्या निसर्गवर्णनपर लेखसंग्रहातून अनुभवलं आहे."

दुर्गा भागवत यांनी आपल्या लेखनातून विविध विषय हाताळले असले तरी त्यांनी वापरलेले शब्द हे समर्पक असे आहेत. ते शब्द वाचल्यावर त्याचे वेगळेपण वाचकांना कळत असते. असे अनेक समर्पक शब्द त्यांच्या ललितलेखनात जागोजागी दिसून येत असतात. त्यातून त्यांनी आपले लेखन वेगळे ठरवले आहे. व आपल्या लेखनातून त्यांनी अल्पाक्षरात्त्वाचा वापर केला आहे. याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येतो

'ऋतुचक्र' या लेखसंग्रहात त्यांनी सुरुवातीलाच ऋतुची केलेली व्याख्या ही खरोखरच समर्पक अशी वाटत असते किंवा ऋतु म्हणजे फिरता काळ …… अशा प्रकारे आपल्या लेखनाला त्या सुरुवात करतात. चैत्र महिन्याचे वर्णन करतांना चैत्र हा खरा वसंतात्मा आहे, असे सांगतात. याच लेखात निसर्गाच्या दुनियेत कुठलेही भडक व एरवी विसंगत वाटणारे रंग विशोभनीय दिसत नाही, असे वर्णन येते. निसर्गाचे वर्णन करतांना सांगतात, "म्हणूनच निसर्गाच्या विराट चित्रलिपीचा शोध घेण्यापेक्षा मला या स्थूल, विरामचिन्हांकडेच पहायला जास्त आवडते." कावळा चिमणीचे वर्णन करतांना, 'कावळ्यांना अजुन पोरे झाली नसली तरी चिमण्यांच्या अंड्यांचा घास घेण्याचे डोहाळे ते पुरवून घेताहेत.' अशी वर्णने येतात.'चैत्रसखा वैशाख'मध्ये फुलमोगऱ्याची फुले पाहिल्यावर हारोहारी फुले लागणे हा शब्दप्रयोग केला आहे तसेच ती घटना आपल्या

ISSN : 2348-7143
March 2018

समोर मांडली आहे. शेवग्याच्या शेंगांचे वर्णन करतांना अशाच अल्पाक्षरातून करतात व जास्त अर्थ सांगत असतात. देवबाभळीचे फुले फुलली की त्यांचा वास फर्लांगाफर्लांगावर पसरतो, असे देवबाभळीचे वर्णन येते. या फुलांच्या पाकळ्या सूर्यप्रकाशात खुलून दिसतात. भाद्रपदात तिळाचे फूल पाहिल्यावर 'लहान मूल फुरगटून वरचा ओठ बाहेर काढते तसे वाटते.' पौष महिन्यात झाडांवर पानाफुलांचे रंग स्पष्ट दिसतात, तर माघ महिन्यात पाने हे मातीच्या आधीन होतात यातून निसर्गाच्या पानगळतीतून मानवीजीवनातील मरण ही संकल्पना दाखवली आहे. तेव्हा त्यांना वाटते की, 'निसर्ग जितका उधळ्या आहे तितकाच कंजूष आहे.' या वर्णनातून कमी शब्दात भरपूर आशय व्यक्त केला आहे.

याच पुस्तकात त्यांनी झाडांचे वर्णन करतांना 'तालबद्ध पौष' मध्ये काटेसावराच्या झाडावर फक्त फांद्या दिसतात, पण तरीही झाडांचा नूर रडवा दिसत नाही, असे त्यांना वाटते. तर पशुपक्ष्यांचे वर्णन करतांना चैत्र महिन्यात पक्ष्यांची घरटी बांधलेली पाहतांना दुर्गा भागवत यांना निसर्गाच्या विराट चित्रलिपीचा शोध घेण्यापेक्षा या स्थूल विरामचिन्हांकडे पाहायला त्यांना आवडते असे वर्णन त्या करतात. घारी जेव्हा कबुतराची अंडी पळवतात. विजातीय पक्ष्यांमधील भांडण कमी शब्दातून त्या वर्णन करतात. येथे त्यांनी पक्ष्यांची वर्णने कमी शब्दात केली आहेत. भाद्रपद महिन्यात कावळ्याची पिले उडण्याचे शिकतात तेव्हा त्याचे वर्णन करतांना 'कावळ्याच्या उड्डाण विद्येचा इतिहास दिल्याशिवाय भाद्रपद महिन्याची कहाणी जणू पूर्ण होत नाही' असे सांगतात. यातून त्या प्रत्येक महिन्यात काही विशिष्ट शब्द वापरतात. 'संध्यारंजित कार्तिक' मध्ये एका पाकोळीचे वर्णन करतांना, 'जननाचा देखावा नेहमी करूण भयावह आणि विस्मयजनक असतो,' अशा काही प्रभावी शब्दांचा वापर त्यांनी केला आहे. तर मांजरीच्या मागे पळणारा बोका पाहिल्यावर, 'नराला आपल्या मागे पळायला लावण्यात नारीजातीचा धूर्तपणा दिसतो.' स्त्री जातीचे पुरुषांवरील वर्चस्व कमी शब्दात दाखवले आहे. माघ महिन्यात पिंपळाचे नवीन आलेली गुलाबी पाने बघितल्यावर 'जणू काही सुंदर पुष्पाचे गेंदच या झाडावर फुलले आहेत', असे वाटते. मधुमालतीची वेल पाहिल्यावर 'मधुमालतीच्या वेलांनी पिंपळाला वेढलेले आहे' अशा वर्णनातून समर्पक व अल्पाक्षरत्व शब्द वापरून त्यांनी आपले लेखन केले आहे. त्यामुळे ते वाचनीय असे होते.

'भावमुद्रा' या लेखसंग्रहातही कमी शब्दांचा वापर करण्यात आला आहे त्यामुळे त्यांनी वापरलेल्या विशिष्ट शब्दातून त्या खूप मोठा अर्थ सांगून जातात. 'भावमुद्रेत' आलेल्या निसर्गवर्णनात त्यांनी कदंबाच्या झाडाचे वर्णन केले आहे. त्याच्या मनातील ही ओढ वर्णन करतांना, "पिशाच्च ठराविक जागेचा, ठराविक माणसाचा कानोसा घेते म्हणतात; तसाच तिने घेतला." यातून कदंबाविषयीची ओढ वर्णन करतात. पण शाळेच्या आवारातील हे कदंबाचे झाड तुटल्यावर त्यांना वाटते की, 'हा वडिलधारा मित्र नव्या

जगात अडगळ वाटल्यामुळे खांडला गेला' असे सांगून त्यांना वाटणारे वृक्षप्रेम वर्णन केले आहे. 'श्रावणातील दुपार' मध्ये कावळ्यांच्या पिलांचे वर्णन करतांना ज्यावेळी एखाद्या पिलाला उडता येत नाही, तेव्हा इतर कावळे त्याला चोचा मारुन मारतात तेव्हा त्या सांगतात, 'लायक असेल त्यालाच जगू देण्याचा पाखरांचा कायदा मोठा कडक असतो.' यातून मानव जीवनातील 'बळी तो कानपिळी' हे तत्त्व जणू सांगतात. गुलमोहराच्या आठवणी सांगतांना, 'तांबड्या रंगाच्या असंख्य ज्योती ह्या झाडावर दिसतात' यातून या झाडावर आलेल्या फुलांचे वर्णन त्या करतात. अशा वर्णनातून त्यांनी कमी शब्दातून आपले लेखन प्रभावी केले आहे.

महमूदला वाटते की, 'बाई माणसं शिकली तरच पुरुष सुधारतील' यात स्त्री शिक्षणाची धडपड सांगितली आहे. याच लेखात सखु या झाडूवालीचे वर्णन येते. सखु आपल्या नातीचे लग्न करणार असते म्हणून ती म्हणते, 'एक चांगला पोर हेरुन ठेवला होता'. पण तिची इच्छा मात्र पूर्ण होत नाही. यात गरिबांच्या सर्वसामान्य इच्छा आकांक्षा पूर्ण होत नाही हे दाखवले आहे. 'व्रती' मध्ये दामुचे वर्णन करतांना असेच योग्य शब्द वापरले आहेत. 'मावशीचा नवरा हा लोकमान्य टिळकांचा परमभक्त होता' असे त्या वर्णन करतात. तर दामुविषयी सांगतांना, 'तिचा हात आणि दामुची पाठ' असे वर्णन येते. येथे ती घटना आपल्यापुढे उभी केली आहे. 'पाहुणी' या लेखातील इंदिराबाई, 'मांजरीप्रमाणे स्वतःच्या देहाचे सौष्ठव व स्वास्थ्य मिळेल तिथे शक्य तो आराम घेण्याचे ठाम धोरण ... ' येथे आपल्या जीवनाचे उद्दिष्ट त्या कमी शब्दातून सांगतात. या इंदिराबाई आपलं तत्त्वज्ञान सांगतांना, 'मुलांना बाळसं तसं विधवांना येते बरंका? रांडमांस म्हणतात त्याला' या वर्णनातून इंदिराबाईंनी आपल्या जीवन जगण्याची विशिष्ट अशी पद्धत सांगतांना कमी शब्दांचा वापर करून भरपूर काही सांगितले आहे.

'बाहुली' मध्ये मंजू पंडितचे वर्णन येते. हीच मंजू जेव्हा आपल्या संसाराविषयी सांगते तेव्हा, 'नोकरी सहा महिन्याची आहे आणि संसार अळवावरच्या पाण्यासारखा' यात तिच्या संसाराचे खरे वर्णन आले आहे. पुंजा या झाडुवाल्याचे वर्णन करतांना शेवटी काठेवाडी स्त्री सांगते, 'बाई त्याला कोण विसरेल, तो वेगळाच होता, वह तो राजा था' असे सांगते. येथे पुंजाविषयीचे विचार आले आहेत. 'वात्सल्याचा आविष्कार' मध्ये विंचवाची मादी विंचवाला मारते हे पाहून, 'क्रौर्य आणि माधुर्य यांचा संगम विंचवात त्यांना दिसतो असतो.' अशा वर्णनातून त्यांनी विंचवाच्या प्रणयाचे वर्णन केले आहे. विंचवाचे खरे प्रेम अल्पाक्षरातून वर्णन केले आहे.

'व्यासपर्वात' श्रीकृष्णाचे वर्णन करतांना 'पूर्णपुरुष श्रीकृष्ण' असे केले आहे. म्हणून कृष्ण हा दैवी व्यक्ती म्हणून त्याला कोणताच आकार न मिळता प्रत्येकाच्या मनात जसा श्रीकृष्ण असेल तसा त्याला दिसला आहे. तसेच श्रीकृष्णाविषयी सांगतांना,

ISSN : 2348-7143
March 2018

'श्रीकृष्ण वा�याच्या झोताप्रमाणे आपले जीवन जगतो तो कोणतेही काम जीव ओतून करतो.' यातून श्रीकृष्णाचे गुण दाखवले आहेत असा कृष्ण वाचकांसमोर उभा केला आहे. 'मोहरीतली ठिणगी' मध्ये द्रोणाचे वर्णन येते, 'बुद्धीकौशल्य सा�यांचे नियोजन द्रोणाने एकलव्याचा अंगठा कापून घेतला तेव्हापासून सुरू झाले' असे सांगून द्रोणाचार्यांविषयी लेखन केले आहे. याच लेखात बुद्धीवान लोकांचे वर्णन करतांना 'विद्यावंतांची बधीरता हा संस्कृतीला लाभलेला शाप आहे' असे सांगतात यात प्रखर टीका करतांना देखील त्यांनी अल्पाक्षरत्त्व साधलं आहे. युद्धिष्ठिराने युद्धात 'नरोवा कुंजरोवा' किंवा 'मोहरीतली ठिणगी' असे खास शब्द वापरले आहेत. दुर्योधन त्यांना 'व्यक्तिरेखा हरवलेल्या माणसासारखा' दिसतो. म्हणून दुर्योधनाचे वर्णन करतांना 'त्याला सत्याची पारख असली तरी त्याची बुद्धी सूक्ष्म नव्हती' असे वर्णन येते. येथे त्याचे वास्तव स्वरूप साकारतांना त्यांनी प्रभावी शब्दांचा वापर केला पण तो कमी शब्दातून बरेच काही सांगतो. अशा प्रकारे दुर्गा भागवत भाषेचा चपखल वापर करतात.

'एकाकी' मध्ये कर्णाचे वर्णन येते. कर्णाने वै�यांना दान दिले ते भरल्या मनाने असे त्या सांगतात. हाच कर्ण जेव्हा कुंतीला सांगतो, 'मला टाकले ते तू बरे केले नाहीस' यात आहे त्या परिस्थितीला तो सामोरा जातो व कमी बोलतो. कर्णासाठी 'अर्धरथी' हा शब्द देखील वापरला आहे. 'परीकथेतील नायक' म्हणून अर्जुनाचा उल्लेख करतात. दुर्गा भागवत सांगतात, 'परीकथेच्या हळूवार वेचक तेवढ्याच कला घेऊन व्यासाने आपल्या कथावस्तुला परीकथेच्या जाचातून मुक्त ठेवले आहे.' अर्जूनाला परिकथेतील नायकाचे स्वरूप देवून उभे केले आहे. 'मुक्तपथिक' असे युधिष्ठिराला म्हटले आहे. या युधिष्ठिराला पूर्णत्वाची तहान लागली होती असे त्या सांगतात. हा युधिष्ठिर जन्मभर जनात असूनही एकाकीच राहिला. 'अश्रू हरवल्यावर' असे वर्णन पितामह भीष्मांचे केले आहे. याच भीष्माविषयी सांगतांना, 'भीष्माबद्दल सर्वांना आदर होता पण दरारा कुणालाच नाही' तर शेवटी सांगतात भीष्माला काय मिळाले? तर गर्भपात होऊनही न रडण्याचे वरदान. या अशा वर्णनातून त्यांनी भीष्माचे वर्णन हे वास्तव असे केले आहे. ते वाचतांना त्यातील शब्दयोजनाही अतिशय प्रभावी आहे हे जाणवते. 'कामिनी' असे द्रौपदीला म्हटले आहे. याच द्रौपदीविषयी सांगतांना 'तिचा जन्म भोगासाठी नसून जाळण्यासाठी झालेला आहे' असे वर्णन येते. यातून कमी शब्दातून द्रौपदीविषयी जास्त सांगुन त्यांनी तिचे खरे स्वरूप वर्णन केले आहे.

'रूपरंग' मध्ये व्यक्तिवर्णने आलेली आहेत. त्यात काही पुरुषांची तर काही स्त्रियांची आहेत. पुरुष व्यक्तिवर्णनात 'मास्तर' मुलांना बोलतांना 'नुसते खायला काळ आहेत' असे सांगतात. मुलांना जेव्हा संस्कृत येत नाही तेव्हा ते म्हणतात, या मास्तरांचे महत्त्व कळल्यावर, 'भाषेच्या पोटी क्रांतीचे अंडे उगवलेले मी पाहिले' असे सांगतात.

'शीवचा म्हातारा' यात म्हाताऱ्याच्या डोळ्यांचे वर्णन करतांना डोळे 'शिकाकाईच्या बियांसारखे बारीक' असे वर्णन करून वास्तव परिस्थिती वाचकांसमोर दाखवतात. 'वृत्तहार' मध्ये बंडू कदमाचे वर्णन येते. बंडूला अफवा पसरवायला आवडतात तेव्हा तो म्हणतो, 'आण्णा काही खरं नाही. आंधळं दळतं नि कुत्रं पीठ खाते.' यातून बंडू हा जास्तीत जास्त दुसऱ्याविषयी अफवा पसरवताना कमी शब्दांचा वापर करतो हे दिसते. या वर्णनातुन त्यांनी ती पात्रे वाचकांसमोर मांडतांना कमी शब्दातून उभी केली आहेत.

स्त्री व्यक्तिरेखामध्ये 'न जन्मलेला' यात गंगाचे वर्णन येते. गंगाला दुसरे लग्न करण्याचे सांगितल्यावर ती नकार देते. गंगाची मुलगी तिच्याकडे जायला नको म्हणून गजराचा नवरा सांगतो, 'आईकडे गेलीस तर तंगडं मोडेन' अशी भाषा वापरतो. 'परिवार' मध्ये आलुला कुत्र्याविषयी प्रेम असल्याने, 'या देशातल्या माणसांनाही मॅनर्स नाहीत आणि कुत्र्यांना पण' असे सांगते. डॉक्टर जेव्हा कुत्र्यांकडे लक्ष देत नाही तेव्हा पैसा पाहिजे त्यांना कर्तव्य नाही, दया नाही असे आलु सांगते. येथे कमी शब्द वापरून कुत्र्याविषयीचे प्रेम व्यक्त केले आहे. 'सवाष्ण' मध्ये आपली मैत्रीण रविबालाचे वर्णन आले आहे. रविबाला ही आहे त्या परिस्थितीत समाधानी राहते. तेव्हा त्यांना वाटते की, 'हक्काची सवाष्ण आल्याने घर उजळले' जेव्हा नवे लुगडे नसते पण ती आपली समजूत करतांना सांगते, 'मुलं लहान असतांना नवी लुगडी कशाला हवीत?' यातून आहे त्यात समाधान मानण्याची तिची प्रवृत्ती दिसते व त्या स्त्रीचे वर्णन करतांना त्यांनी तिचे वर्णन वास्तव रितीने केले आहे. 'निदिध्यास' मध्ये काशीबाईंनी आपले तत्त्वज्ञान ठरवले होते. म्हणून त्या सांगतात, 'बाईमाणसानं एकटं जाऊ नये कुठं असं आमचं शास्त्र आहे हो पण तुमचं जग वेगळं....'. सोनापुरात साडी नेसून जाण्याची त्यांची ती इच्छा पूर्ण होत नाही. तेव्हा तिची भाची सांगते की, 'पाच हात कापड पण आमच्या आत्याला दुर्लभ झाला हो ..... ' यातून विधवांची स्थिती दाखवली आहे व कमी शब्द वापरुन विधवांचे प्रश्न समाजासमोर मांडले आहेत. अशाप्रकारे शब्दांचा यथोचित वापर करून त्यांनी आपले लेखन केले आहे. त्यातून अनेक ठिकाणी चपखल अशा भाषेचा वापर केला व आपली वर्णने ही जिवंत व प्रवाही केली आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

१)वैशंपायन मीना,संपा. 'भावसंचित दुर्गा भागवत', शब्द प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. २०१५,
२)भागवत दुर्गा, 'ऋतुचक्र', पॉप्युलर प्रकाशन, चौथी आवृत्ती, १९७३,
३)भागवत दुर्गा, 'भावमुद्रा', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, द्वितीय आवृत्ती, १९७५,
४)भागवत दुर्गा, 'व्यासपर्व',मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, सहावी आवृत्ती,१९९६
५)भागवत दुर्गा, 'रूपरंग', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. १९६७,
६)भागवत दुर्गा, 'पैस', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, दुसरी आवृत्ती १९७३,

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

दलित साहित्यातील 'दलित आत्मकथन' एक नवप्रवाह

प्रा.पाटील मंगला बन्सीलाल
पूज्य साने गुरूजी विदयाप्रसारक
मंडळ शहादा
मो. नं. ८९७५०३५०८८

प्रस्तावना—

१९६० नंतर मराठी साहित्यात ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, मुस्लिम, आदिवासी,ख्रिश्चन असे अनेक साहित्यप्रवाह निर्माण झाले. त्यातील 'दलित साहित्य' हा एक नव्याने उदयास आलेला प्रवाह होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा प्रेरणेने, कार्याने दलित समाजात नवजागृतीचे वातावरण निर्माण झाले. निद्रिस्त समाजाला जागे करण्याचे काम बाबासाहेबांचा विचारांनी केले. त्यांच्या 'शिका, संघर्ष करा व संघटित व्हा' या मंत्राने तरुण पिढी भारावली गेली. शिक्षणाचे महत्त्व दलित वर्गाला पटू लागले. सुशिक्षित दलित तरुणांना आपल्या समाजाचे, आपले दु:ख, भाव—भावना, प्रक्षोभ, आपल्या कर्तृत्वाचा चढता आलेख साहित्यातून मांडण्याची गरज पडू लागली. तसेच 'अस्मितादर्श' १९६७—६८ या अंकातून अनेक दलित कवींनी आपल्या भावनांना वाट करुन दिली. या सर्व घडामोडींमुळे दलित वर्गामध्ये 'आत्मभान' जागृत झाले. 'आत्मभान' म्हणजे आपणदेखील इतरांसारखे आहोत ही भावना. सवर्ण लोकांना जशा भावभावना, इच्छा—आकांक्षा, मानव म्हणून जगण्याची ऊर्मी असते तीच आपल्याला देखील आहे. प्रस्थापित व्यवस्थेने जरी आपल्याकडून मानव म्हणून जगण्याचे सर्व हक्क हिरावून घेतले असले तरी आपल्याला आपले हक्क मिळविलेच पाहिजे अशी त्यांची विचारधारणा बनली.

अण्णाभाऊ साठे मुंबई येथे जे पहिले दलित साहित्य संमेलन भरले त्या संमेलनात दलित वर्गाबद्दलचा आपल्या भावना व्यक्त करतांना म्हणतात— 'पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरली नसून दलितांचा तळहातावर तरली आहे' (संदर्भ)[१] याच संमेलनात त्यांनी'दलित साहित्य' म्हणून स्वतंत्र विभाग मानण्यात यावा असा ठराव पास करण्यात आला. दलित साहित्य या स्वतंत्र विभागामुळे दलित लेखकांना हक्काचे व्यासपीठ उपलब्ध झाले.

'दलित' या शब्दाची दळले गेलेले भरडले गेलेले ते दलित अशी एक व्याख्या केली जाते. तर गो.म. कुलकर्णींचा मते— ''तळागाळात रूतुन बसलेला सर्वच,उपेक्षित समाज म्हणजे दलित होय.'' (संदर्भ)[२] दलित वर्गाने आपले विचार कधी कविता, कांदबरी , नाटक , कथा तर कधी आत्मकथा किंवा आत्मचरित्रातुन मांडले. दलित आत्मकथा एक समृध्द प्रकार मानावा लागेल. दलित लेखकांनी आपल्या व्यथा वेदनांचा परिचय सर्वच लोकांना व्हावा या उद्देशाने लेखन केले त्यांचा संघर्ष माणसाविरूध्द नसून जातिव्यवस्थेविरूध्द आहे आणि त्यांचा हाच विद्रोह कधी संयमीपणे तर कधी आक्रमकपणे त्यांनी आपल्या आत्मकथातून मांडण्याचा प्रयत्न केला. साधारणत: आत्मचरित्र व आत्मकथन यामध्ये सूक्ष्म फरक केला जातो. आत्मकथन ही आयुष्याचा ऐन उमेदीत लिहिली जातात तर आत्मचरित्र ही आयुष्याचा उतारवयात लिहिली जात

ISSN : 2348-7143
March 2018

असतात असे असले तरी 'सत्यकथन' हाच या दोघांचा आत्मा मानला जातो. जे जगले,भोगले ते कुठलाही आडपडदा न ठेवता, कुणाचीही तमा न बाळगता परखडपणे मांडता येणे आत्मकथनात किंवा आत्मचरित्रात अपेक्षित असते दलित आत्मकथनांमध्ये हा परखडपणा दिसून येतो म्हणून ही आत्मकथने दलित साहित्यात मैलाचा दगड ठरतात.

दलित आत्मकथनांची परंपरा–

दलित आत्मकथनांनी जीवनातील वास्तवता मांडली त्यामुळे वाचक या साहित्यप्रकाराकडे आकृष्टझाला. दया पवारांचे 'बलुतं', प्र.इ. सोनकांबळे यांचे 'आठवणींचे पक्षी', लक्ष्मण गायकवाड यांचे 'उचल्या', लक्ष्मण माने 'उपरा', माधव कोडविलकर 'मु. पो. देवाचे गोठणे', किशोर शांताबाई काळे यांचे 'कोल्हाटयाच पोर', शंकरराव खरात यांचे 'तराळ अंतराळ' ही लोकप्रिय गाजलेली अशी आत्मकथने होत. या सर्व आत्मकथा दलित लेखकांनी जगलेल्या, भोगलेल्या अनुभवांचा गाथा आहेत. या आत्मकथा सर्वांनाच प्रेरक ठरतील अशा आहेत. लक्ष्मण गायकवाड यांचे 'उचल्या' शरणकुमार लिंबाळे यांचे 'अक्करमाशी' प्रकाशित झाल्यानंतर त्यांना समाजाचा नातेवाईकांचा रोष पत्करावा लागला. लक्ष्मण माने यांचे 'उपरा' हे आत्मकथन कैकाडी लोकांचा जीवनावर आधारीत आहे. या पुस्तकात त्यांनी स्वत:चा जीवनातील बरे–वाईट अनुभव भटक्या विमुक्त जाती जमातींची सुख दु:खे, त्यांची अवहेलना इत्यादी चित्रित केले आहे.

'मु. पो. देवाचे गोठणे' या माधव कोंडविलकरांचा आत्मकथनात एका दलित शिक्षकाची आत्मकथा आहे. एकीकडे चांभार म्हणून चपलांशी , कातडीशी संबंध तर दुसरीकडे शिक्षक या नात्याने खडू आणि फळयाशी संबंध आलेला आहे. तर तिसरीकडे लेखक म्हणून लेखक आणि साहित्य यांच्याशी आलेला संबंधाचा माध्यमातून एक जातीचे, जातीप्रधान खेडयाचे चित्रण त्यांच्या आत्मकथनात येते. किशोर शांताबाई काळे यांच्या 'कोल्हाट्याच पोर' हे आत्मकथन एका नाचणा–या स्त्रीचा पोटी जन्माला आलेल्या मुलाची दर्दभरी कहाणी मांडते. अतिशय खडतर या जीवनप्रवासात आईचे नाव लावून परिस्थितीचा खस्ता खात वादळवा–याला तोंड देत जीवनप्रवास करीत डॉक्टर होण्यापर्यंतचा प्रवास लेखकानेयात चित्रित केलेला आहे.

'आठवणींचे पक्षी' या प्र. ई. सोनकांबळे यांच्या आत्मकथनात लहानश्या प्रल्हादला शिक्षणासाठी बहिणीकडे राहून गरीबीचे अस्पृश्यतेचे चटके कसे सहन करावे लागतात व हे चटके सहन करीत प्राध्यापक होण्यापर्यंतचा प्रवास चित्तथरारक पध्दतीने मांडला आहे.

' ७२ मैल' हे अशोक व्हटकर यांचे आत्मकथन असुन या आत्मकथनात लेखकाने आपल्या तीन दिवस व तीन रात्रींचा प्रवासदरम्यान राधाआक्का या स्त्रीसोबत जी त्याला या तीन दिवसात आईची माया देते तिच्यासोबतचा प्रवास करुन कृतज्ञतेने राधाआक्काचे अंतिम क्रियाकर्म म्हणूनच की काय लेखक ७२ मैल चे लेखन करतांना दिसतो. प्रवासात लेखकाला भेटलेली राधाआक्का व अशोक व्हटकर या मायलेकांचा प्रवासातील घटना, अनुभव हृदय हेलावून टाकणारे आहेत. स्वत:चे शील विकून मुलांचा पोटाची खळगी भरणारी राधाआक्का लेखकाला म्हणूनच आईसारखी वाटते. विपरीत परिस्थितीतही ती परिस्थितीला शरण जात नाही. भूक माणसाला किती लाचार बनवते त्याचा प्रत्यय यातून येतो. 'गबाळ' हे दादासाहेब मोरे यांचे आत्मकथन असून ते त्यांनी महाविद्यालयात शिकत असतांना लिहिले. भीक मागून आणि

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

भविष्य सांगून जगणा—या कुडमोडया जोशी या जमातीत लेखकाचा जन्म झाल्यानंतर ते एकीकडे जमातीच जगण जगतात तर दुसरीकडे स्वत:च्या जीवनाची प्रगती करण्यासाठी झटत असतात हा सारा जीवनपट त्यांनी 'गबाळ' मध्ये मांडला आहे.

'तराळ – अंतराळ' चे वेगळेपण

'तराळ – अंतराळ' (१९८१) हे शंकरराव खरात यांचे आत्मकथन असून यात त्यांनी 'तराळ' म्हणजे गावकामगार महार याने कुलगुरुचा रुपाने अंतराळात घेतलेली झेप चित्रित केली आहे. ही त्यांची जीवनकथा कधी त्यांच्या भूकेची कथा वाटते तर कधी ती 'स्टोरी ऑफ द अनटचेबल' आहे असे वाटत राहते. आटपाडी या गावी रामा महार व सावित्री या दापंत्याचा पोटी जन्माला आलेल्या शंकररावांनी शिक्षणासाठी प्रतिकूल परीस्थितीला दिलेल्या संघर्षाची ही गोष्ट आहे. या आत्मकथेचे एकूण तीन भाग असून पहिल्या भागात त्यांच्या प्राथमिक शिक्षणाचा उल्लेख, दारिद्रयाचे, जातीयतेचे, निरक्षरतेचे चटके हे प्रसंग येतात. तर दुस—या भागात लेखकाच्या पाचवी ते अकरावी पर्यंतचा जीवनपट असून तर तिसरा भाग लेखकाचे महाविद्यालयीन जीवन, सामाजिक जीवन वकिली व्यवसाय, कुलगुरु पद मिळण या सर्व घटनांनी व्यापलेला आहे. लेखक लहानपणी विडीचे दुस—याने फेकलेले थोटूक ओढतो. तमाशाचे त्यांचे वेड, आईवडिलांबरोबर पोटासाठी भीक मागणे, मृत जनावरे ओढणे. हे सर्व प्रसंग जिवंतपणे चित्रित करण्याचे त्याचे सामर्थ्य अजोड आहे. वडिलांना म्हणजे रामा महारला पत्र वाचता येत नाही म्हणून ब्राह्मण गुरुजीला ते पत्र वाचण्यासाठी विनवतात त्यावेळी त्यांना गाडीभर लाकड फोडावी लागतात नंतर गुरुजी पत्र वाचतो तर रामा महाराचा नातेवाईकाचा मृत्यूचे ते पत्र असते. अनेक हृदयद्रावक प्रसंग या आत्मकथनात येतात. उदा. कुत्र्याने पळविलेले भाकरीचे गाठोडे परत आणून लेखकाने ती भाकरी खाणे, रामाचा म्हणजे वडिलांचा छळ, लहान भावाचा औषधाशिवाय मृत्यू, वयाने लहान बहिणीला जातपंचायतने नांदण्यासाठी केलेली सक्ती हे प्रसंग. याठिकाणी जसे सवर्ण छळतात तसेच जातपंचायती देखील छळतात.

काही वेळा सवर्ण व्यक्तींनी लेखकाला मदत देखील केली आहे त्यांचाही मोठया मनाने ते उल्लेख करतात. आपल्या गुरुजनवर्गाबद्दल देखील ते कृतज्ञता व्यक्त करतात. पोटात भूकेची आग उसळत असतांना देखील ते कधी आटपाडी तर कधी औंध या ठिकाणी शिक्षण घेतात व फिनिक्स पक्षासारखी राखेतून झेप घेऊन आपला व आपल्या दलित समाजाचा जीवनपट उंचावतात ही अतिशय कौतुकास्पद बाब आहे.

अशाप्रकारे दलित साहित्यामध्ये दलित आत्मकथन या नवप्रवाहाने स्वत:चे आगळे—वेगळे स्थान निर्माण करुन दलित समाजालाच नव्हे तर संपूर्ण मानवजातीला प्रेरणा देण्याचे काम केले आहे.

निष्कर्ष—

१) दलित साहित्यामध्ये आलेल्या 'दलित आत्मकथांनी' स्वत:चे असे वेगळे स्थान निर्माण केले.

२)आपल्या जीवनाची संघर्षकथा वास्तवपणे मांडण्याचा प्रयत्न या आत्मकथांनी केला.

३)आपले दु:ख,आपल्या वेदना जगाला ज्ञात हाव्या. आपल्या बांधवांनी आपल्या

ISSN : 2348-7143
March 2018

जीवनापासून प्रेरणा घेवून स्वत:ची एक वेगळी ओळख निर्माण करावी या उद्देशाने त्यांनी लेखन केले.

संदर्भ ग्रंथ –

१) दलित साहित्य उगम आणि विकास– डॉ. अविनाश सांगोलेकर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
२) दलित आत्मकथा एक आकलन – डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे
३) शंकरराव खरात : कथात्मक वाङ्मय – डॉ. मिलिंद बागूल

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी (१९९०-२०००)

डॉ. नामदेव भिला माळी
मराठी विभाग
कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय,
देवपूर, धुळे.

प्रास्ताविक :-

मराठी साहित्याच्या इतिहासात स्वातंत्र्योत्तर कालखंड हा अनेक महत्त्वपूर्ण गोष्टींना वैशिष्ट्यपूर्ण ठरला आहे. याचे कारण म्हणजे या कालखंडात मराठीतील अनेक साहित्य प्रवाह उदयास आले. यात ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, आदिवासी साहित्य, मुस्लिम साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, ख्रिश्चन साहित्य इ. आहेत. यामध्ये समाजभिमुख निर्मितीला अधिक चालना मिळाली. आलुतेदार-बलुतेदार, भटके - विमुक्त इ. कृषी संस्कृतिशी निगडीत समाजस्तर शिक्षणाने जागे झाले यामुळे वरील साहित्य प्रवाह उदयास आले. असे असले तरी या ठिकाणी ग्रामीण साहित्य आणि त्यातील ग्रामीण कादंबरी या घटकाची संकल्पना, स्वरुप आणि ग्रामीण वाटचाल इ. विचारात घेतले आहे.

१९९० नंतच्या कालखंडातील ग्रामीण कादंबरी लिहिणारे ग्रामीण कादंबरीकार केवळ शेतकरी कुटुंबातीलच आहेत असे नव्हे, तर बलुतेदार कुटुंबातीलही आहेत. त्यामुळे ग्रामीण साहित्यात केवळ शेती व शेती व्यवसायाशी निगडित असे व्यवसायाचं चित्रण येत नाही, तर ग्रामीण जीवनाचं अधिक विस्तृत, अधिक व्यापक चित्रण येते. तसेच या काळात ग्रामजीवनाचे बदलते राजकारण, बदलत्या आर्थिक धोरणाच्या ग्रामजीवनावरील परिणाम, ग्रामीण जीवनाच्या विविध अंगोपांगांचे समकालीन व्यमिश्र वास्तव आणि शोध या अंगाने दर्शन घडविते.

बाबाराव मुसळे यांच्या एका शेतकऱ्याची शोकांतिका चितारणारी यशस्वी कादंबरी म्हणून 'हाल्या हाल्या दुधू दे' चा (१९८५) विचार करावा लागतो. या कादंबरीत न्यानबा मुळे एका सामान्य शेतकऱ्याची कथा आहे. मुलीच्या लग्नासाठी न्यानबा सावकाराला शेताचे खरेदीखत लिहून देतो आणि त्याच्या नष्टचर्याला सुरुवात होते. न्यानबाच्या जीवनात अनेक संकटे येतात. त्याला कॅन्सर होतो. मुलगी बाळतंपणी मरते. जावई वेडा होतो. जीवनात सुख नाही असे त्याला वाटू लागते. शेवटी तोही मरण पावतो वऱ्हाडी बोली भाषेतील एक वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबरी आहे.

घरोघर पखालीने पाणी पुरविणाऱ्या माणसाच्या जीवनातील दु:खदैन्याचे चित्रण करणारी पखाल' (१९९५) ही त्यांची कादंबरी. पुंजा वर्षानुवर्षे गावाला पखालीने पाणी पुरवितो त्या बदल्यात मिळणारे शिळपाकं अन्न खाऊन जगतो. गावात नळ योजना येणार म्हणताच त्याचा जगण्याचा एकमेव आधार संपल्यासारखा होतो. आणि त्यामुळे वैकल्पग्रस्त होऊन तो गावात नळ योजना आणणाऱ्या लोकांशी भांडण उकरुन काढतो. परंतु या नव्या बदलाला तो थांबवू शकत नव्हता ही पुंजाची शोकांतीका आहे.

ग्रामीण भागातील सहकारक्षेत्र स्वाहाकार क्षेत्र कसे बनले आहे याचे वास्तवपूर्ण चित्रण करणारी वासदेव मुलाटे यांची 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' (१९८९) ही कादंबरी होय. ग्रामीण भागाचा कायापालट घडविण्यासाठी सहकार चळवळ राबविली जात आहे असे आपण म्हणतो. परंतु प्रत्यक्षात मला तसे

ISSN : 2348-7143
March 2018

घडत आहे का हा प्रश्न प्रस्तुत कादंबरीने उभा केला आहे. आज सहकारचा वृक्ष अमृतवृक्ष राहिला नसून तो विषवृक्ष बनला आहे आणि त्याच्या मुळ्या समाज जीवनाला उत्तरेत्तर कशा पोखरत निघाल्या आहेत. याचा प्रत्यय ही कादंबरी घडविते. बदलत्या ग्रामीण वास्तवाचे एक वेगळे रुप या कादंबरीने टिपले आहे.

विश्वनाथ तरटे या कादंबरीचा नायक. शिक्षकी पेशा सोडून बँकेत नोकरी करतो. बँकेतील भ्रष्टाचार, नात्यागोत्यांचे राजकारण, वसुली अधिकाऱ्यांचे आणि सावकारांचे संगनमत या सर्व गोष्टी पाहुन थक्क होतो. सरकाराच्या नावाने शेतकऱ्याला लुबाडले जाते. प्रत्यक्ष रक्कमेपेक्षी फारच कमी रक्कम शेतकऱ्याला मिळते. आणि शेतकरी मात्र कर्जबाजारी होतो यामुळे घरावर जप्ती येते. त्यामुळे त्याच्या परिस्थिती दरिद्रयी येते. एकूणच सहकार क्षेत्रातील भ्रष्टाचाराचे भीषण वास्तव चित्रण करणारी ही कादंबरी आहे.

विश्वास पाटील यांची 'आंबी' (१९८०) या कादंबरी नंतर समर्थपणे ग्रामीण जीवन सक्षमपणे मांडणारी 'पानिपत' सारखी ऐतिहासिक कादंबरी लिहीली असली तरी 'पांगिरा' (१९९०) आणि 'झाडाझडती' (१९९१) या कादंबरीच्या रुपाने ते पुन्हा समकालीन समाज वास्तवाकडे वळलेले दिसून येतात. त्यांची 'झाडाझडती' हा एक लक्षणीय कादंबरी आहे धरणग्रस्तांच्या जीवनाचे आशयद्रव्य अंत्यंत ताकदीने या कादंबरीत लेखकाने ओतले आहे.

धरण आल्यामुळे केवळ गावेच उद्ध्वस्त झाली नाहीत तर माणसेही आमुलाग्र उद्ध्वस्त झाली काही परागंदा झाली काही पुनर्वसनाच्या वळचणीला येऊन कायमचे उपरे म्हणून जगू लागले तर काही पुनर्वसनाच्या आशेने जीव जगवीत तसेच जगत राहीले. धरणग्रस्त शेतकरी आणि आदिवासीच्या हाल-आपेष्टा, पुढारी आणि सरकारी अधिकाऱ्याची दुटप्पी कागदी धोरणे, अंतर्गत हेवेदावे, संधिसाधूंचीराजकारणे इत्यादी अनेक बाबींची कादंबरीकाराने केलेली वर्णने आणि गुंफलेले ताणेबाणे इतके रेखीव आहे की, आजच्या कादंबरीकडे 'झाडाझडती' एक आदर्श ठरावा. या कादंबरीत आलेली शेतीभातीची, भौगोलिक परिसराची आणि आदिवासींच्या जगण्याची वर्णने तत्संबंधी शब्दही ताकदीने आलेले आहेत.

राजकीय आणि आर्थिक बदलात आपले 'स्व'त्व हरवलेल्या दोन गावांची कथा 'पांगिरा' या कादंबरीत चित्रत झालेली आहे एकेकाळी अत्यंत सुखा-समाधानाने आणि गुण्यागोविंदाने नांदणारी गावे ही नव्या समस्यांमुळे आता एकमेकांना जणू यायला उठली आहेत. याला महत्त्वाचे कारण श्रीमंत शेतकऱ्यांच्या हातात खेळणारा पैसा आहे. यामुळेच एकमेकांच्या विनाशाच्या गर्गेत ढकलणारा संघर्ष सुरु होतो. यामध्ये सामान्य माणूस मात्र होरपळून निघतो. म.द.हातकलंगणेकर म्हणतात त्याप्रमाणे, 'पांगिरा' च्या निमित्ताने प्रातिनिधीक, गतिमान ग्रामीण समूह जीवनाच्या दर्शनाचा मोठा लक्षणीय प्रयत्न श्री. पाटील यांनी केला आहे. यात शंका नाही. या विधानावरुन लेखकाने केलेले सामाजिक स्थित्यंतराचे भान या कादंबरीमुळे आलेले आहे असे वाटते.

दुष्काळामुळे वाताहत झालेल्या शेतकरी कुटूंबाची कथा अरुण साधू यांनी 'शापित' (१९९०) या कादंबरीत यथार्थपणे मांडला आहे दुष्काळाच्या वणव्यात सापडलेले ज्ञानोबा आणि सोनबा हे दोन शेजारी आपल्या कुटुंबियांना घेऊन पोटासाठी देशोधडीला लागतात. पुढे चुकामूक झालेल्या आपल्या कुटुंबियांना दुरावलेले वामन आणि रुक्मिणी मंुबईत येतात. रुक्मिणीचे अपहरण होते. अफाट मुंबईत

एकटा वामण शापितासारखा एकाकी होतो भीषण दुष्काळामुळे होणारे गरिबांचे हाल, त्यांची होणारी पिळवणूक, शहरी वातावरणत त्यांची होणारी कुतरओढ या सर्व बाबींचे वर्णन लेखकाने वास्तवपणे मांडलेले आहे. यामुळे ग्रामीण भागातील दुष्काळाचे सावट यामुळे त्यांचे होणारे हाल हे देखील यथार्थपणे मांडलेले आहे.

रंगनाथ पठारे यांची यांची 'हारण' (१९९०) ही धनगर समाजातील एका देखण्या मुलीची दुर्देवाची कथा आहे. धगधगत्या वर्तमानाला सामोरी जाताना हारण समंजस होत जाते. आपल्या स्त्रीत्वाचे सनातन प्रौढत्व प्रकट करत जाते. हारणच्या कथेस धनगरांच्या जीवनाची पार्शभूमी देण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे. असे असले तरी ही कादंबरीचे स्थान मात्र दुय्यम स्थानी राहिली आहे.

बदलत्या राजकीय संदर्भाचे चित्रण करणारी त्यांची 'ताम्रपट' (१९९४) ही महत्त्वपूर्ण कादंबरी राजकारणातील मूल्यऱ्हास केंद्रवती असणाऱ्या व कादंबरीमध्ये स्वातंत्रोत्तर काळातील बदलत्या राजकीय संस्कृतीचे व्यापक सामाजिक पटावरुन चित्रण केलेले आहे. १९४२ ते १९७९ या प्रदीर्घ काळातील सत्तेच्या संकल्पनेत व क्रमाक्रमाने झालेले परिवर्तन, जुन्या, नि:स्वाथी तत्वनिष्ठ पिढीचे राजकारणाबाहेर फेकले जाते. नव्या भ्रष्ट, ढोंगी, धनदांडग्याची झुंडशाही प्रस्थापित होणे यातून झालेल्या राजकीय व सामाजिक मूल्यांचा ऱ्हास दोन पिढ्यांमधील बदलत्या धोरणांचा कलात्मक वेध घेतला आहे. अहमदनगर जिल्ह्याच्या पाश्र्वभूमीवर साकारलेली ही कादंबरी तिच्यातील व्यापक राजकीय-सामाजिक वास्तव संदर्भामुळे, मूलभूत राजकीय जाणिवां मुळे तत्कालीन महाराष्ट्रातील राजकारणाचे प्रतिनिधित्व करते राजकारणाच्या विविध संदर्भाचे गंभीर वाड्.मयीन आकलन मांडणारी 'ताम्रपट' कादंबरी महत्वपूर्ण ठरते.

मराठी ग्रामीण कादंबरीकारात रविंद्र शोभणे हे एक महत्वपूर्ण नाव. ग्रामीण वास्तवाचा अविष्कार घडवू पाहणारे ते आहेत. त्यांच्या 'कोंडी' (१९९२) या कादंबरीतून ग्रामीण वास्तवादर्शनाचा प्रत्यय येतो. गणपत आणि कौसी या कष्टकरी दांपत्याला हाल-अपेष्टांची कथा या कादंबरीत लेखकाने वर्णन केली आहे. मळणी यंत्रात सापडल्याने गणपतचे दोन्ही हात मनगटापासून तुटतात. त्याचा परिणाम त्यांचा संसाराचा गाढा कौसीवर येऊन पडतो. लग्न होत नाही म्हणून त्यांची मुलगी निर्मला आत्मघाताचा प्रयत्न करते. शेवटी तिला बिजवराशी लग्न करावे लागते. त्यांचा मुलगा वसंता बंडखोर आहे, परंतु परिस्थितीवर मात करण्याचे सामर्थ्य नसल्याने त्याची बंडखोरी दिशाहिन ठरते. एकूणच परिस्थितीमुळे अगतिक झालेल्या माणसांची कोंडी चितारणारी ही कादंबरी आहे.

तानाजी राऊ पाटील यांची 'आभाळ' (१९९२) ही शेतमजुराच्या जीवनावर असलेली महत्त्वपूर्ण कादंबरी. गोपाळा आणि सजी या शेतमजुरांची संघर्षमय कथा. एका शेतमजुराच्या पोटी जन्मलेल्या गोपाळलाही संपूर्ण आयुष्यभर शेतमजुर म्हणूनच जगावे लागते. आपल्या अडाणीपणामुळे त्याच्याकडे असणारा जमिनिचा तुकडाही गमवावा लागतो. मुलाने शिकावे एवढेच त्याचे स्वप्न होते. परंतु तेही शक्य होत नाही. आपण किमान दोन म्हशी घेऊ आणि सुखाने जगू असे त्याला वाटते त्यासाठी तो गावातील भीमबाच्या मदतीने कर्ज घेतो. पण भीमबा देखील गोपाळला फसवितो कर्जामुळे गोपाळ जवळील जमिन विकावी लागते. त्यामुळे चोहोबाजूने आभाळ फाटल्यासारखे होते गोपाळचे आई-वडील त्या संकटाने मरण पावतात. समाजातील अल्पभूदारक आणि शेतमजुर यांना कर्जामुळे अनेक संकटांना सामोरे जावे लागते. याची चित्रण करणारी ही कादंबरी आहे. रुपसावली या त्यांच्या कादंबरीत शेतकरी जीवनाचे दु:ख दैन्य चित्रित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

विदर्भातील सारंगपुरसारख्या एका लहाणशा गावात पाणी टंचाईमुळे निर्माण झालेल्या दुरावस्थेची कथा 'तहान' (१९९८) या कादंबरीत सदानंद देशमुख यांनी सांगितली आहे. पाणी टंचाईमुळे लोक हैराण झालेले असतात. परंतु बबन शेवाळे याला ती पैसे मिळवून देणारी पर्वणी वाटते पाणी विकून तो भरपूर पैसे मिळवितो लोकांना पाण्याची तहान लागली आहे तर बबनला पैशांची तहाण लागली आहे त्यामुळे इतर लोकांची तो पर्वा करत नाही भरपुर पैसा मिळाल्यामुळे बबन गैरवर्तन करु लागतो शेवटी त्यामुळेच त्याची आणि त्याच्या कुटुंबाची वाताहत होते. ही तहान फक्त पाण्याची नाही बबनला आणि त्याच्या आईला पैशांची तहान लागलेली आहे. तर कोणाला मायेची तहान लागली आहे तर कोणी आपली सुडाची तहान भागवू पाहतो आहे. असा हा बरकत नसलेला धंदा करने चांगले नाही अशी बबनच्या वडिलांची राघोजीची भावना आहे परंतु बबन आणि बबनची आई रामकोर त्याचं चालु देत नाहीत. बैलांच्या जीवावर कमी श्रमात भरपूर पैसा मिळु लागतो. त्यामुळे बबन रत्ना नावाच्या मुलीवर पैसे उधळू लागतो. त्यामुळे त्याला गावातील लोक मारतात. त्याला मिळालेले पैसे लोक कटकारस्थान करुन लुबाडुन घेतात त्यामुळे त्याला गाव सोडावे लागते. आणि परिणामी कुटुंबाची वाताहत होते.

बदलती राजकीय संस्कृती व आधुनिकी करणाच्या आगमनामुळे ग्रामीण भागात 'इंडिया' अवतीर्ण झाले. या बदलाचे मार्मिक, लक्षवेधी, ढंगदार शैलीतून चित्रण पुरुषोत्तम बोरकर यांनी 'मेड इन इंडिया' (१९८७) मध्ये केलेले आहे. आधुनिकतेच्या स्पर्शाने व बदलत्या राजकीय कल्पनांमुळे ग्रामजीवनातील, प्रदुषण, मूल्यांची पडझड यांचे मिस्किल, उपरोधित परंतु विचार प्रवर्तक वर्णन बोरकरांनी केले आहे. शहर व खेडी यांची स्वानुभवाने तुलना करुन 'इंडिया' आणि 'भारत' या दोन समाज वास्तवांमधला भेदही दाखविला आहे.

समकालीन राजकीय सामाजिक जीवनातील मुलभ्रष्टता, दिशाहीनता, जातीयता, ताणतणाव यांचा अन्वयार्थ लावणारी कादंबरी म्हणजे 'तणकट' (१९९८) राजन गवस यांनी समकालीन राजकीय घडामोडी, सामाजिक चळवळी व विविध समाजगटांतील जागृतीमुळे ग्रामीण कृषिजन समाजाच्या अंत:स्तरामध्ये होत असलेल्या बदलांचा शोध घेतला आहे. वाढत्या जातजाणिवा. अस्मितांचे राजकारण, दलित चळवळी मधील रचनात्मकतेचा ऱ्हास, नेत्यांचा वांझ भंपकपणा, नवशिक्षित दलित पिढीचे गावापासूनचे व रक्ताच्या माणसांपासूनचे तुटलेपण, अर्धशिक्षित रुणांची अविचारी आक्रमकता, दलितांर्गत उच्चनीचता, श्रेष्ठ - कनिष्ठतेचे क्षुद्र डावपेच, दलित नेत्यांची विकाऊ प्रसिध्दीलोलुपता, सामाजिक उत्तरदारियत्त्वाच्या भावनेचा अभाव, मूल्यभ्रष्टता, शिक्षणक्षेत्रातील जातीयता, दलितांच्या शिष्यवृत्या व राखीव जागासंदर्भात सवर्णाची मानसिकता, आडनावे बदलणे, खोट्या केसेस घालणे यामागील डावपेच, डॉ. आंबेडकरांना मूळापासून गंभीरपणे समजून घेण्याच्या भावनेचा अभाव, जातीय तणावांचे दुष्परिणाम, मोर्चे, चळवळी यामधील भाकडपण व प्रसिध्दीचे राजकारण, गरिबांच्या योजना लाटून कुऱ्हाडीचे दांडे गोतास काळ झालेले नेते, जशास तसे उत्तर देण्याची वाढतील प्रवृत्ती व तिचे परिणाम अशा अनेकविध आशयसूत्रांच्या मधून व्यामिश्र, संवेदनशील सामाजिक वास्तवाचा, त्यामधील बारकाव्यांच्या, परस्परसंबंधांचा व परिणामांचा एक व्यापक आलेख 'तणकट' मध्ये यथार्थपणे साकारला आहे.

मोहन पाटील यांनी 'लिगाड' आणि 'ज्खांदेपालट' (१९९०) मधून धनदांडग्यांनी गरिबांसाठीच्या विकास योजनांचा घेतलेला लाभ, वंचितांची होरफळ घराणेशाही, राजकीय अपरिहार्यतेतुन सत्तेची खांदेपालट करण्याची वेळ आल्यास ती अनुकुल, फायदेशीर करण्याची व्यूहरचना, या धनदांडग्यांना विरोध करणे म्हणजे लिगाड मागे लावून घेण्यासारखे आहे, या मानसिकतेतून त्यांच्या हीन कृत्याकडे डोळेझाक करण्याची लोकांची मनोवृत्ती, एकूणच धनदांडग्यांचे अर्थकारण, भ्रष्ट राजकारण, सामान्यांची भयभीतता, फरफट, विस्कटत जाणे, समूहभाव, पारंपरिकता यांचा लोप होऊन माणसामाणसात वाढत चाललेले अंतर यांचे नेमके वास्तव दर्शन घडविले आहे. विजय शिरसट यांनी 'कु स्ती' (१९८२) आणि 'ज्क ाळजाभे' (१९९०) मध्ये ग्रामीण दलितांतर्गत संघर्ष, वैमनस्य, गटबाजी. त्याचा फायदा घेण्याची सवर्ण मानसिकता, वाद व या सगळ्यांतून दलितांच्या होणाऱ्या शोषणाचे प्रत्ययकारी दर्शन घडवले आहे.

कृषिजन संस्कृतीतील सर्वाधिक शोषित, उपेक्षित, वंचित वर्ग म्हणजे आदिवासी, त्यांच्या दु:खदैन्यग्रस्त जगण्याचा, शोषणाच्या विविध संदर्भाचा वेध काही कादंबऱ्यांमधून घेतलेला आहे. मधुकर वाकोडे यांनी 'झेलझपाट' (१९८८) मध्ये सरकारी नोकर, अधिकारी, व्यापारी, दुकानदार, सावकार वगैरे आदिवासींचे कसे आर्थिक शोषण करतात, हे दाखविले आहे, वाघापेक्षा माणूस नावाचं जनावर त्यांनानागवीत होती. या निवेदनातून आदिवासींचे शोषण करणारा क्रूर नागर मानवी चेहरा प्रकट होतो.डांगणी जमातीचे शेठ सावकारांकडून होणारे शोषण, वेठबिगारी, परावलंबन वगैरे बाबी अनिल सहस्त्रबुध्दे यांच्या 'डांगणी' (१९८५) मध्ये येतात. 'हाकु मी' सुरेश द्वादशीवार, (१९८९) 'तृष्णा' नजुबाई गावित, (१९९९), 'एका नक्षवाद्याचा जन्म' विलास मनोहर, (१९९२) या कादंबऱ्यांमध्येही आदिवासींच्या विविधांगी शोषणाचे स्वरुप उलगडले. एकनाथ साळवे यांची 'एनकाउंटर' (१९९८) ही महत्त्वाची कादंबरी आहे. आदिवासींचा मूलभूत प्रश्न व त्यातून उद्भवणारा नक्षलवाद यावर लेखकाने प्रकाश टाकला आहे.

१९९० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीमध्ये श्रमिक - कष्टकऱ्यांच्या जगण्याचा, व्यथावेदनांचाही वेध घेतलेला आहे. साखर कारखान्यातील ऊसतोडणी कामगार हे मुख्यत: महाराष्ट्राच्या कोरडवाहू दुष्काळी भागातील कोरडवाहू, जिराईत शेतकरी, अत्यल्पभूधारक, सीमांत शेतकरी, भूमिहीन मजूर, अलुते-बलुते वर्ग हे कृषिजन समूहातील लोक असतात. ऊसतोडणी कामगारांचे दु:ख दैन्य, दारिद्रय प्रचंड कष्ट, कुटुंबाची ससेहोलपट, मुलांच्या शिक्षणाची फरफट, कारखानदार, जमीनदार, मुकादम वगैरेंकडून होणारे शोषण, स्त्रियांच्या अब्रुवरील टांगती तलवार, घुसमट अशा अनेकविध घटकांचे प्रतिबिंब 'ज्कु णाच्या खांद्यावर' बा.ग.केसकर, (१९८४), 'ज कोयता' सरदार जाधव, (१९९४), 'धुराळा' योगिराज वाघमारे, (२००५) या कादंबऱ्यांमधून आहे. महादेव मोरे यांनी बिडी कामगारांच्या समस्या व तेथील एकूण अर्थकारण 'झोंबड' (१९९०) मध्ये प्रत्ययकारी पध्दतीने चित्रित केले आहे. परिघावरील कष्टकऱ्यांचे अर्थकारण, जगणे यांचा सूक्ष्म वेध या कादंबऱ्यांमधून घेतलेला आहे.

समारोप :

१९९० नंतर ग्रामवास्तव अत्यंत व्यामिश्र झाले असून ग्रामजीवनात प्रचंड अंतर्बाह्य बदल होत आहेत. जागतिकीकरण, बाजारु अर्थव्यवस्था, राजकारण यांचा ग्रामीण जीवनावर सर्वस्तरीय व खोलवर परिणाम होत असून कृषिसंस्कृतीची जीवनमूल्ये उखडत आहेत. जुन्या समस्यांबरोबरच नवे

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

प्रश्न, नव्या अंधश्रध्दा यांचे भयावह आक्रमण होत आहे. बदलत्या ग्रामजीवनातील विविध अंगोपांगांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न या काळातील कादंबरीकारांनी गंभीरपणे व ताकदीने केला आहे. धर्मसंस्थेपासून मानवी वृत्तीप्रवृत्तींपर्यंतचे अनेक स्तरीय जीवनचित्रण या काळातील कादंबरीमध्ये आढळते.

संदर्भग्रंथ :

१) डॉ. रविंद्र ठाकूर - 'मराठी ग्रामीण ज कादंबरी' स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे - १९९३.
२) चंद्रकुमार नलगे - 'ज्ञामीण वाङ्.मयाचा इतिहास' रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर - २०१२.
३) यादव आनंद - 'ज्ञामीण साहित्य : स्वरुप आणि समस्या' पुणे - १९७९.
४) भोसले द. ता. - 'ज्ञामीण साहित्य : एक चित्रण' पुणे - १९८८.
५) मुलाटे वासुदेव - 'ज्ञामीण साहित्य : स्वरुप आणि शोध' पुणे १९८५.
६) हातकणंगलेकर, म. द. - 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका' जाने - मार्च - १९९१.
७) पुंडे, द. दि. - 'हाल्या हाल्या दुधू दे' मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९८५.
८) कोत्तापल्ले नागनाथ, 'ज्ञामीण साहित्य : स्वरुप आणि शोध', पुणे, १९८५.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

ग्रामीण साहित्याची संकल्पना

प्रा. प्रेमसिंग मानसिंग गिरासे
मराठी विभाग प्रमुख
सोनामाई शिक्षण प्रसारक मंडळ विद्यावाडी धुळे संचलित
कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय शहादा जि. नंदुरबार

प्रस्तावना :-

मराठी साहित्यात स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर १९६० नंतर जे ठळक वाङ्:मय प्रवाह उदयाला आले. या पैकी ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह लक्षणीय आहे. महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी या देशातील शूद्राती शूद्र समाजाच्या उन्नतीसाठी जी विचारसरणी मांडली तिच ग्रामीण साहित्याची वैचारीक व तारकीक भूमिका ठरली मराठी वाङ्:मयात ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह विकसीत होताना दिसतो. ग्रामीण साहित्याचे वेगळेपण कोणते त्यांची वाटचाल कशी सुरू झाली यांचा विचार होणे आवश्यक आहे. ग्रामीण जाणीव म्हणजे काय , ग्रामीण जिवनाचे स्वरूप , त्यातील जाती बध्द समाज रचना आणि कुटुंब व्यवस्था, ग्राम जीवन आणि ग्रामीण साहित्याचा संबंध कोणता याचा उलगडा ग्रामीण साहित्याची संकल्पना या भागात अभ्यासणार आहोत.

ग्रामीण संकल्पना :-

मानव मुक्तीचे तत्वज्ञान महात्मा फुले यांनी मांडले त्यांचे हे तत्वज्ञानंच ग्रामीण साहित्याचे तत्वज्ञान आहे. माणूस केंद्रस्थानी ठेवूनच हे साहित्य विकसीत झाले. भाषा ही साहित्याचे माध्यम आहे. ग्रामीण साहित्याची भाषा यांचाही विचार झाला पाहिजे ग्रामीण हा शब्द वर्णन वाचक आहे. तो मुलवाचक नाही तो केवळ वर्णनात्मक शब्द नाही तर तो वैशिष्ट्ये दर्शक शब्द आहे. ग्रामीण हा शब्द शहरी संस्कृतीचा विरोधात किंवा व्देषात गुतुण पडलेला नाही. आमचा बहुसंख्यांक भारत खेड्यात राहतो या खेड्यात राहणाऱ्या भारताला परिवर्तनाची ओढ आहे. आपण माणूस म्हणून प्रतिष्ठेचे जीवन जगावे असे त्याला वाटते. तसेच त्यालाही लोकशाही निष्ठा विज्ञान आणि तंत्रज्ञान निष्ठा हवी आहे. आपण ही अज्ञानाचा अंधारातून ज्ञानाचा प्रकाश पाहण्याचा दिशेने वाटचाल करावी. असे त्याला वाटते आपले खेडे, खेड्यातील स्त्री पुरूष यांचा चित्रणाची ग्रामीण साहित्यात अपेक्षा आहे. ग्रामीण साहित्य निर्मिती मागे ग्रामीण जीवन असते. ग्रामीण जीवनाचे प्रश्न , ग्रामीण माणसांची सुख दु:खे आशा आकांक्षा स्वप्ने इत्यादीचे आकलन त्याला होणे महत्वाचे आहे. आजच्या उद्योग प्रधान , तंत्रनिष्ठ शहरी संस्कृती पेक्षा ग्रामीण जीवन अत्यंत निराळे आहे. ग्रामीण जीवन शेतीनिष्ठ आहे. शेतीमालाला मनासारखा भाव नाही शेतकऱ्याचे शोषण चालू आहे. शेत मजूरांना जगण्या इतकी मजूरी मिळत नाही. शेत मजूर , अल्पभूधारक, मध्यम शेतकरी यांची उपासमार दिसून येते. त्यामुळे ग्रामीण माणसांचा भाकरीचा प्रश्न सुटलेला नाही. ग्रामीण माणसांचे आणि त्यांच्या समस्याचे आकलन होणे. जरूरीचे आहे जो ग्रामीण माणसांचे शोषण प्रत्यक्ष अनुभवतो त्यालाच ग्रामीण माणसांचे प्रश्न समजू शकतात म्हणजे जे ग्रामीण वास्तव व ग्रामीण जाणीव असलेला लेखक असावा लागतो. म्हणून ग्रामीण जीवनातील कुठलीही आव्हाने व संघर्ष टाळुन लेखकाला लिहितांच येणार नाही. म्हणून ग्रामीण साहित्य हे व्यक्ति केंद्री न होता. ते अपरिहार्य पणे मानव केंद्री व्हायला पाहिजे मनुष्यत्वाची प्रतिष्ठा हेच सर्व श्रेष्ठ मुल्य हा विचार महात्मा फुल्यांनी मांडला. ग्रामीण साहित्य परिवर्तनासाठी प्रतिबध्द आहे ग्रामीण माणसाचे दाक्ष्य

, त्याचे दु:ख हा केवळ करूणेचा विषय बनवून चालणार नाही. माणूस स्वत:ला व आपल्या बहुतालच्या विश्वाला बदलून टाकू शकतो. या जाणीवेचे चित्रण लेखकांने ग्रामीण साहित्यातून मांडावे महाराष्ट्र प्रदेशात महाराष्ट्र कोकण , विदर्भ, मराठवाडा आदि भाग आहे. भाग कोणताही असो पण खेड्याचे रूप जवळ जवळ सारखेच असते. ग्रामीण माणूस हा दारिद्रयात , अज्ञानात जीवनकंठणारा होता. पण देवा धर्मावर विश्वास ठेवणारा होता देव धर्म त्याचे उपयोगाचे नव्हते पण त्याचा अज्ञानाचा अंधश्रध्दाचा गैर फायदा घेत. ब्राम्हण जगत होते त्याची शेती पावसावर अवलंबून आहे त्याच्या हिताची कोणालाच काळजी नव्हती. त्याला सतत होणाऱ्या अन्यायाला तोंड द्यावे लागत होते. सर्व बाजूनी शेतकरी-कष्टकरी शेत मजूर शोषकांच्या विळख्यात अडकला होता. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांने विद्यावतं व्हावे. शेती किफायतशीर व्हावी, शेटजी, भटजी यांचे सत्येचे निर्मूलन व्हावे. हे त्यांचा सत्य शोधक जळवळीतून दिसून येते. कुटुंबातील स्त्रीया शोषीत , त्यांना कोणत्याही हक्काची जाणीव नव्हती. घर खऱ्या अर्थाने स्त्रीचेच होते त्यासाठी ती कष्ट उपसत असे दु:खाशी सामना करून तिचे जीवन संपूण जाईल अज्ञान, दारिद्रय , उपासमार यांचाशी दोन हात करावे लागत होते. पण हळु हळु शहरातील कुटुंबे जशी विभक्त होवू लागली तशी खेडयात मात्र ही प्रक्रिया मंद गतीने होते. कुटंबातील एखादा पुरूष शहरात पोटभरण्यासाठी जात असे व त्याचा पैश्यावर निर्वाह चालत असे. कोकणातून माणसे पोट भरण्यासाठी मुंबईत येत आणि त्याचा दरमहा पाठविलेल्या पैश्यावर कुटुंब चालत होती. त्यातील कुटुंबाचे जगणे फारच सामान्य होते. कुटुंबातील नाती , गोती फारच चिवट होती. त्यामुळे आर्थिक दुरावस्थेत त्यांचा कसाबसा उदर निर्वाह चालत होता.ग्राम जीवन आणि ग्रामीण साहित्य यांचे एक अतुट नाते आहे ग्राम जीवनातील अर्थ पूर्णता ज्याना जाणवली त्यांनी साहित्यातून मांडली. महात्मा फुले आणि त्यांचे सत्य शोधक चळवळीतील लेखक यांनी शेतकरी कष्टकरी याचा सुख दु:खाचे , संघर्षाचे चित्र रेखाटले आहे. श्रेष्ठ साहित्य जीवना समोर आरसा धरते. ग्रामीण जीवना समोर कोणत्याही लेखकांने आरसा धरला नाही प्रा. रा.ग.जाधव म्हणतात नागर जनांची सुख-दु:खे त्यांचा आकांक्षा , आशा त्यांच्या धडपडी ह्यानाच जनु वाङ्:मयीन मुल्य प्राप्त झालेले होते. उलट ग्रामीणाचे जीवन रंगविणे , ग्रामीणाचा बोलीतून ग्रामीणांना त्यांचा वास्तव समस्या सहित उभे करणे हे जनु लेखकांनी कलाबाह्य ठरविले होते. साहित्यकांनी ग्रामीणाकडे अशी पाठ फिरविल्यामुळे त्या जीवनापासून दुर राहिल्यामुळे मराठी साहित्याचीच हानी झाली. ग्रामीण जीवनात अनेक रोमहर्षक घटना घडल्या त्याची दखल मराठी साहित्यात घेतले नाही. स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर ग्रामीण साहित्याची चळवळ निर्माण झाली. खेड्यातील स्त्री-पुरूषाचे चित्रण ग्रामीण साहित्यात येवू लागले. ग्रामीण माणसांचा , सामान्य माणसाचा आवाज मराठी साहित्यात उमटु लागला अश्या प्रकारे ग्रामीण साहित्याची संकल्पना मांडता येईल ग्रामीण साहित्यातून ग्रामीण माणसांची अर्ध व्यवस्था शेती व्यवसाय , त्यांचे सामाजिक जीवन याचे दर्शन त्या साहित्यातून झाले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. आनंद यादव - ग्रामीणता: साहित्य आणि वास्तव
२. य.दि.फडके - विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र

ISSN : 2348-7143
March 2018

अरुण काळे यांच्या कवितेतून आलेल्या आंबेडकरी विचारांच्या जाणीवा

संशोधक
हत्तिअंबीरे प्रदीपकुमार मारोती
भाषा, वाङ् मय, व संस्कृती संकुल,
स्वा.रा ती.म. विद्यापीठ, नांदेड.
दूरध्वनी क्रमांक : ९६८९६८६२५८

मार्गदर्शक
डॉ.श्रीधर खामकर
शिवाजी महाविद्यालय, कंधार
ता. कंधार , जि.नांदेड

प्रस्तावाना:

आंबेडकरी चळवळीचे शक्तिस्थान म्हणुन नाशिक या शहराकडे अतिशय प्रतिष्ठेने पाहिले जाते. काळाराम मंदिर सत्याग्रह, भूमीहीनांचा लढा, मुखेडचा सत्याग्रह, मराठवाडा विद्यापीठाचा नामांतर लढा अशा अनेक चळवळीची साक्ष देणारे शहर आहे. कर्मवीर दादासाहेब गायकवाडांसारख्या खंबीर नेतृत्वाच्या कार्याची पार्श्वभुमी असणाऱ्या या शहराचे इतिहासात एक वेगळेच महत्व चळवळीच्या बाबतीत दिसून येते. याच शहरामध्ये व याच आंबेडकरी चळवळीच्या वातावरणात अरुण काळे नावाचा उमदा व्यक्तिमत्व असणारा, इतिहासावरचा विषाणू दाखवणारा चळवळीचा कवी निर्माण झाला. मराठीच्या साचलेपणाची कोंडी स्फोटक परंतू मायभूमीशी नाळ जतन करणाऱ्या शब्दसमूहाच्या अर्थपुर्ण धडकेने नामदेव ढसाळांनंतर अरुण काळे यांनी फोडली. अरुण काळे यांनी आंबेडकरी चळवळ अतिशय जवळुन जगली व भोगली आहे. याच चळवळीच्या जाणीवा त्याच्या लेखनातून वारंवार येताना आपणास दिसतात.

आंबेडकरी चळवळीच्या जाणीवा:

अरुण काळे हे नाशिक शहराच्या अंगाखांद्यावर खेळताना चालत असणाऱ्या सर्व आंबेडकरी चळवळी अगदी जवळून पहिल्या आहेत. नव्हे तर त्यांनी चळवळीचे बाळकडूच पिलेले आहे, असे म्हणावे लागेल. वडआनल समान भासणाऱ्या आंबेडकरी विचारांची एक ठीणगी घेवून अरुण काळे यांनी मराठी साहित्यात लिखाणास सुरवात केली. त्याचा प्रत्यय म्हणून अरुण काळे यांचा पहिला कवितासंग्रह १९९३ मध्ये "रॉकगार्डन" प्रकाशित झाला. या कवितासंग्रहात त्यांनी आंबेडकरी चळवळीचे व चळवळीतील सक्रीय कार्यकर्त्यांचे निरीक्षण केलेले दिसून येते. आंबेडकर चळवळीतील कार्यकर्त्यांची चळवळीवर व आंबेडकर यांच्या विचारावर असीम निष्टा दिसून येते. चळवळीतील कार्यकर्त्याला उद्देशून अरुण काळे असे म्हणतात की,

"दोस्ता! चिखल-मातीत खेळता खेळता
आपण 'जयभीम' चे नारे द्यायला शिकलो
प्रचंड धग घेऊनच आपण
रस्त्यावर आलो अनवाणी
आपले तळपाय झाले मोठे
तशाच टाचांच्या भेगा"[१]

यावरुन असे लक्षात येते की, कार्यकर्त्याला चळवळीच्यापुढे वैयक्तिक जीवनातही रस नाही. त्याला चळवळीने मंतरून सोडले आहे. चळवळीतील कार्यकर्ता समाजातील समस्या आंबेडकरी चळवळीच्या माध्यमातून जगासमोर मांडण्याचा प्रयत्न करत असतो असे निरीक्षण अरुण काळेंच्या कवितेत दिसते.

समाजातील लोकांना उद्विग्न करत असणाऱ्या अनेक प्रश्नाना अरुण काळे यांनी आपल्या कवितेतून मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. शोषितांचं , वंचितांचं, उपेक्षितांचं, दु:खी घटकांचे जग कवितांमध्ये आपणास ठिकठिकाणी दिसून येते. समाजान्मुख समस्यांचे चित्रण करताना ते शाब्दिक तलवार घेवून समाजात असणाऱ्या समाजकंटक प्रथांविरुद्ध बंडाने पेटून उठलेले दिसून येतात. समाजानुनय न करता समाजात प्रचलित असणाऱ्या अघोरी प्रथांवर अरुण काळे यांनी बोट ठेवले. त्या प्रथा बदलण्याची गरज आहे, हे अप्रत्यक्षपणे सूचित केलेले दिसते. अरुण काळे हे आंबेडकरांच्या विचारांना जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. हेच विचार समाजामध्ये पेरत ते एक नवीन आंबेडकरी विचारांचा नवा समाज निर्मितीचा विचार मांडताना दिसून येतात.

"खपलीची वाट बघण्यात
पिढ्यांची चिघळणूक झाली
खपलीशिवाय जखमा भरून निघतात
प्रक्रिया संपवता येते
त्या बुलंद डॉक्टरच्या दिशादर्शी
बोटाने मार्ग दाखविला" [२]

जो समाज बुरसटलेल्या मनुवादी विचारांच्या विळख्यात अडकला होता. ज्याला अतिशय हीन वागणूक दिली अशा समाजातील लोकांना डॉ. आंबेडकरांचे विचार हे जेष्ठ महिन्यातल्या कड्डक उन्हाळ्यात वाळवंटामध्ये एक थंडगार पाण्याचा झरा भेटावा असाच आहे. याच विचारांना अरुण काळे यांनी प्रतिमांच्या माध्यमातून आपल्या समोर मांडण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. आंबेडकरांनी सांगीतल्याप्रमाणे अन्याय सहन करून घेवू नका. त्याचा बिमोड करा. या विचारांची झालर पांघरून कवी कवितांच्या प्रदेशात शब्दांच्या सहाय्याने आंबेडकरी विचारांचे तुषार अज्ञानांपर्यंत शिंपडण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येतात. जागोजागी अन्यायाविरुद्ध विद्रोहाची मनिषा आपल्या कवितेतून बोलून दाखवतात. यावरून अरुण काळे यांनी सामाजचिंतनशील लिखाणाबरोबरच बंडखोर लिखाणही केलेले दिसून येते.

समाजातील सर्व घटक तसेच आदिवासी देखील यांचे दु;ख, पिडा, अपेष्ठा तसेच हलाखीचे जीवन जगणाऱ्या मानवी समुहांचा अरुण काळे यांनी आपल्या कवितेत विचार केलेला दिसून येतो. त्यांचे दु:ख हे समाजासमोर मांडण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. तीव्र सामाजीक भान असणाऱ्या संवेदनशील कार्यकर्त्याने त्या वेळच्या जगण्याला दिलेली विद्रोही व दिशादर्शक अशी प्रतिक्रिया "रॉकगार्डन" मधील कवितांच्या माध्यमातून नोंदवलेली दिसते. आंबेडकरांच्या विचारांची पताका घेवून आंबेडकरी चळवळीतील कार्यकर्ता जसा बेभान होऊन समाजातील शोषणाविरुद्ध, सामाजिक मुल्यांविरूद्ध बंड पुकारतो. तसेच बंड अरुण काळे यांच्या कवितेत दिसून येते.

" या मजहबी गावात
झाडं पार्टिशन झालीत
दगडं देवळात बसलीत
घरटी विस्कटलीत
पाखरं उडून गेलीत " [३]

अशा प्रकारच्या वर्णनाने अरुण काळे यांनी समाजातील जाती व्यवस्थेमुळे सामाजिक खिन्नता दाखवण्याचा प्रयत्न करतात. समाज धार्मिक पाशात अडकून कसा तळागाळाला गेला हे त्यांनी सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. माणूसकी पेक्षा धर्म हा समाजात मोठा कसा दिसून येतो व माणूस धर्माच्या बंधनात अडकून वैकासिक खुंटता अंगीकारतांना दिसून येतो. मनुवादी विचारसरणीच्या नांगराला फाळ लावून माणूसकीचा मळा चक्क नांगरून टाकला. मनांना धार्मिकतेने बांधून त्यांच्यात जातीवादी विषाची पेरणी केली. सर्व समाजातील लोकांच्या मनाला ग्रहण लावून समाज दुभंगाविण्याचा आजार पसरीवला. आशा समाजकंटकाविरुद्ध व आशा कृतीविरुद्ध अरुण काळे यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार हेच यावर जालीम औषध आहे असे दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. "अरुण काळे मुलतत्ववाद्यांनी निर्माण केलेल्या धार्मिक व जातीय शोषणाचा तीव्र निषेध करतो." [४] असे मत डॉ. गंगाधर पानतावणे यांनी कवी अरुण काळे यांच्या बाबतीत केले आहे आणि ते खरे वाटते.

अरुण काळे यांनी केवळ भारतातीलच दलित चळवळीचा मागोवा न घेता आंबेडकरांच्या विचारांना स्वीकारून त्या विचारांची चळवळ स्वदेशात निर्माण करून समदु:खीतांना न्याय मिळवून देणाऱ्या नेल्सन मंडेला सारख्या परदेशी समाजसुधारकाचेही वर्णन करून अरुण काळे यांनी कवितेच्या माध्यमातून त्यांना श्रद्धांजली वाहिलेली दिसून येते. या कवितेच्या माध्यमातून कवीने आपल्या कवितेच्या परिप्रेक्ष्या वाढवलेल्या दिसतात.

" रंगभेदी लोकलढ्याचा तू नायक
तुच्छता मुक्तीचा तू प्रेरक
समतावाद्यांचा तू महाघटक
दीर्घ अंधार पचविलेलं
तू एक बेट प्रकाशाचं " [५]

अशा उपमांनी व प्रतिमांनी नेल्सन मंडेलाच्या कार्याचा उदघोष केलेला दिसून येतो. अरुण काळे यांनी आपल्या कविता ह्या एक कवी म्हणून न सादर करता एक चळवळीतला कार्यकर्ता म्हणून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. सर्व समाजातील मानव मुक्तीसाठी, अधिकारांसाठी, समानतेसाठी, हक्कासाठी मरेपर्यंत लढणारे अनेक महापुरुष आहेत. नव्वदीच्या दशकात या सर्व महापुरुषांच्या विचार संहितेला शह देवून वैयक्तिक स्वार्थासाठी होत असलेली पीछेहाट हे अरुण काळे यांनी कार्यकर्त्याच्या दृष्टीतून दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अशा प्रकारे आपणास अरुण काळे यांनी रक्तात रुजलेल्या बोरी-बाभळी, दिशादर्शीबोट, पायाच्या पुण्याईनं, या मजहबी गावात, १४ एप्रिल १९९० एका नाबाद शतकाकडे , झाला महार, अरण्यरुदन, निर्मुलन आशा अनेक रॉकगार्डनच्या कवितांमधून आंबेडकरी कवितेच्या जाणीवा अतिशय तीव्रतेने येताना दिसतात.

मुलव्यवस्थेत फोफावलेल्या आत्मकेंद्री, स्वार्थी, द्वेष्टि, गर्विष्ठ अशा वृतीना कवीने आपल्या कवितेतून मांडलेले दिसते.तसेच समाजाला डॉ. आंबेडकरांच्या दिशादर्शी बोटाने दाखवलेल्या मार्गाने जाण्यास सुचवताना दिसतात. या सर्वांची मांडामांड करताना समकालीन लोकांचे, कार्यकर्त्यांचे दु:ख, यातना, समस्या यांना एका वेगळ्या अनपेक्षित पातळीवर मांडून कवितांना कलात्मक उंचीवर घेऊन जाण्याचा प्रयत्न कवीने केलेला दिसून येतो.

संदर्भसूची:

१) भारतीय दलित चळवळी आणि साहित्य, डॉ.कृष्ण किरवले,गौरवग्रंथ सृजन प्रकाशन मुंबई.

२) दलित साहित्य सिद्धांत आणि स्वरूप, प्रा.यशवंत मनोहर, प्रबोधन प्रकाशन, नागपूर.

३) अरुण काळे : व्यक्ती आणि वाङ् मय, संपादक मोतीराम कटारे व गंगाधर अहिरे, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद.

४) रॉकगार्डन, अरुण काळे, प्रभोधन प्रकाशन, नागपूर.

ISSN : 2348-7143
March 2018

१९७० ते १९८० या दशकातील मराठी नाटक : इतिहास,परंपरा आणि नवता

प्रा.डॉ.किशोर मंगेश पाटील
प्रमुख ,मराठी विभाग ,
कला,वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
धरणगाव जि. जळगाव ७५८८०५२४०५
Kishor63patil@gmail.com

पाश्चात्य वाङमय व रंगभूमीच्या परिचयाने मराठी नाटक आधुनिक झाले आणि खऱ्या अर्थाने नवे झाले. "1954-55 मध्ये मुंबई द्वैभाषिक राज्यात प्रथमच राज्य पातळीवर नाटयस्पर्धा सुरु झाल्या. या स्पर्धेमुळे हौशी मंडळींना दरवर्षी नाटक करायला एक महत्वाचे कारण मिळाले. येथून मराठी रंगभूमीला नवेपणाचे चाहूल लागली. रंगभूमी या माध्यमाकडे डोळसपणे, विचारपूर्वक, काही उद्देशाने हौशी मंडळी पाहू लागली. या काळात काही शहरात नाटय मंडळ, नाटयसंस्था उदयास आल्या . स्पर्धेसाठी नाटकांचा, त्यांच्या वेगळेपणाचा, सादरीकरणाचा सखोल विचार ही मंडळी करु लागली. तसेच त्यांचे हे प्रयत्न हे स्पर्धेपुरतेच मर्यादित न राहता सतत वर्षभर झपाटलेल्या अवस्थेत नाटयमाध्यमाचा सप्रयोग विचार ही मंडळी करु लागली. इथे हौस बाजूला पडली. नाटक हे या मंडळींच्या जीवनाचे फार महत्वाचे अंग बनले," असे मत अरुण काकडे यांनी म्हटले आहे ते या संदर्भात महत्वाचे आहे.

प्रायोगिक रंगभूमी हा शब्द मराठी नाटकाची परंपरा नाकारुन नवेपणा स्वीकारणारा परवलीचा शब्द आहे. १९५५ च्या आसपास प्रायोगिक नाटकांची चळवळी सुरु झाली. या सदंर्भात प्रसिध्द नाटककार महेश एलकुंचवार म्हणातात, "नाटक हा एक विशुध्द कला प्रकार आहे, सामूहिक असला तरी मनोरंजन व अर्थाजन या दोन हेतूंपेक्षा काही वेगळा म्हणजे विशुध्द कलात्मक अनुभव घेणे, हा हेतू नाटक करण्यामागे असू शकतो, नव्हे असावाच, या जाणीवेतून व हट्टातून नवे प्रायोगिक नाटक सुरु झालेले दिसते".

प्रस्तुत निबंधात १९७० ते ८० या दशकातील मराठी रंगभूमीवरील सादर झालेल्या नाटकांचा इतिहास आणि परंपरेच्या संदर्भात नवेपणाचा विचार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रायोगिक किंवा नवेपणाच्या संदर्भात हे दशक महत्वाचे आहे. कारण मराठी रंगभूमीवरचे प्रयोग हे फक्त कमानी रंगभूमी अर्थात प्रोसिनियम थिएटर या संकल्पनेत जे अडकून राहिले होते ते या दशकात बाहेर पडलेले दिसते. वेगळेपणा आणि नावीण्य या सदंर्भात छबिलदासी रंगमचाचे महत्व विशेष आहे. या दशकात छबिलदासी रंगमंचावर सादर झालेली नाटके व आविष्कार या नाट्यसंस्थेचे कार्य महत्वाचे आहे.१९७० मध्ये आविष्कार या नाट्यसंस्थेत अरविंद देशपांडे, सुलभा देशपांडे, अरुण काकडे या सारख्या नव्या दमाच्या रंगकर्मींनी नव्या वाटा चोखाळून मराठी रंगभूमीला वेगळी दिशा दिली. यातून छबिलदास रंगमंचाचे कार्य जोरात सुरु झाले. या दशकात पाश्चात्य व इतर प्रांतीय,भाषिक तसेच मराठीतील नवी, विविधांग नाटके नाटके छबिलदास रंगमंचावर सादर झाली. नव्या संवेदनशीलतेने आणि नव्या प्रयोगात सादर केलेली ही नाटके मराठी नाटकांचे बलस्थान ठरली. लॉर्का, टेनेसी विल्यमस्, जॉं अनुई, युजीन आयनेस्को, हेरॉल्ड पिंटर, लुईजी पिरांदला, युरीडिास यासारखी काही पाश्चत्य नाटकांचे खेळ नवेपणाची पायवाट ठरली. ही नाटके स्वतंत्र असली तरी पाश्चात्त्य संवेदनेतून सादर झालेली आहेत. भारतीय नाटककार म्हणून बादल सरकार,

रवींद्रनाथ ठाकूर, शंकर शेष, आद्य रंगाचार्य, मोहन चट्टोपाध्याय या परप्रांतीय - परभाषिक नाटकेही छबिलदास नाट्यसंस्थेने हौसेने सादर केली.

हे दशक छबिलदास नाट्यसंस्थेच्या नावाने नाट्येतिहासात अधोरेखित झाले आहे. ***चांगुणा, उद्ध्वस्त धर्मशाळा, जुलूस, पाहिजे जातीचे, दुर्गा झाली गौरी*** या नाटकांनी इतिहास घडविला. लोकप्रिय ठरलेल्या या नाटकांचे पन्नासपेक्षा जास्त प्रयोग झाले . ***उद्ध्वस्त धर्मशाळा, दिवाकर, यकृत, सोफा कम बेड*** इ. नाटकांनी इंटिमेट थिएटरचा अनुभव देत छबिदासी नाटकांची प्रयोगशीलता ठळक केली. विजय तेंडूलकर,महेश एलकुंचवार, सतीष आळेकर यासारखी नाटककारांनी या दशकात मराठी रंगभूमीला नवा चेहरा दिला. प्रादेशिकतेच्या सीमा ओलांडणारे देशी नाटककार विजय तेंडूलकरांच्या नाटकांनी भारतीय रंगभूमीसह जागतिक रंगभूमीवर आपल्या नाविण्याचा ठसा उमटविला आहे. घाशीराम कोतवाल हे त्यांचे नाटक या दशकात त्रिमिती या नाटयसंस्थेने नव्याने सादर केले. लोकमानस, लोककला आणि लोकसंकेत यांचे आशयाशी झालेल्या एकात्मीकरणातून , मराठी प्रायोगिक रंगभूमीला या नाटकाने प्रेरणा आणि चालना देण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले. दिग्दर्शनाचे नाविण्य आणि विषयाचा ताजेपणा ही या नाटकाचे बलस्थान असल्याचे समीक्षकांचे मत या नाटकाचे महत्व विशद करते. वास्तववादी नाटकांपेक्षा वेगळा अनुभव घाशीराम कोतवालने दिला आणि मराठी रंगभूमीला अधिक समृध्द केले आहे. याच काळात थिएटर ॲकॅडमीने पडघम , तीन पैशांचा तमाशा ही गाजलेली नाटके या नव्याविकासक्रमातील भागीदारीची नाटके होत. समाजातील वेगवेगळ्या काळातील घटकांचे राजकीय संदर्भ, आपापल्या पध्दतीने व शैलीमुळे ही नाटके मराठी रंगभूमीला नवेपणा देणारी ठरली आहे. घाशीराम कोतवालमध्ये भ्रष्ट प्रस्थापित व्यवस्थेतून उदयाला आलेला व त्याच्याच भक्ष्यस्थानी पडलेला घाशीराम या नाटकात दिसतो. या भ्रष्ट व्यवस्थेचे बळी म्हणून चोर, भिकारी, वेश्या आपल्या भावविश्वासह तीन पैशांच्या तमाशा या नाटकात आहे. या भ्रष्ट व्यवस्थेचे रुप पडघमही पाहावयास मिळते. या समूह नाटकांचा ,लोकनाट्याचा प्रभाव मराठीतील अनेक नाटकांवर झालेला दिसून येतो.

पारंपरिक कीर्तन या लोकनाट्याच्या फॉर्ममध्ये सादर झालेले सतीश आळेकरांचे महानिर्वाण हे याच दशकातील गाजलेले नाटक. संस्कृतीचा साचलेपणा व त्यातील अर्थशून्यता या डार्क कॉमेडी नाटकातून व्यक्त झाली आहे. डॉ. रा.चिं.ढेरे यांनी या नाटकांचा गौरवपूर्ण शब्दात वर्णन करताना म्हटले आहे की, हे नाटक म्हणजे मराठी रंगभूमीवरील एक अपूर्व घटित आहे. गो.पु.देशपांडे यांचे उद्ध्वस्त धर्मशाळा, सतीश आळेकर यांचे मिकी आणि मेमसाहेब, महेश एलकुंचवार यांचे वासनाकांड, अच्युत वझे यांचे चल रे भोपळ्या टुणुक टुणुक, शंकर शेष यांचे और एक द्रौणाचार्य ,दिलीप जगताप यांचे एक अंडे फुटले यासारख्या अनेक नाटकांनी हे दशक गाजविले आणि मराठी रंगभूमीला समृध्द केले. ही नवी पायवाट मराठी नाटकांची चौकट मोडणारी ठरली.

परंपरेची चौकट मोडणारी आणि इतिहास घडविणारी गिधाडे, अवध्य, सखाराम बाईंडर, घाशीराम कोतवाल, वासनाकांड ही नाटके अनेकार्थाने वादग्रस्त ठरली. प्रा.वीणा देव यासंदर्भात म्हणात, या नाटकांनी मराठी रंगमंचाला आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही संदर्भात वेगवेगळ्या मिती दिल्या, नवी दृष्टी दिली, नव्या जाणीवा दिल्या आणि रंगभूमीचे क्षेत्र जागतिक रंगभूमीच्या संदर्भात अधिक वास्तव , आधुनिक करण्याचा प्रयत्न केला. या नाटकांतील भाषा, व्यक्तिरेखा, लैंगिक संबंध, क्रौर्य या सगळ्याच गोष्टींनी या दशकातील पूर्वार्ध गाजवला.

बंगाली नाटककार बादल सरकार हे आणखी एक नावाजलेले या दशकातील नाटककार. एवं इंद्रजित, बाकी इतिहास, वल्लभपूरची दंतकथा, जुलूस, पगला घोडा यासारखी काही नाटके पुण्यामुंबईच्या प्रायोगिक रंगभूमीवर झाली. रस्त्यावर, उद्यानात, सार्वजनिक ठिकाणी बादल सरकार यांनी आपली नाटके सादर केली. तिसरी रंगभूमी म्हणून त्यांनी रस्त्यावर नाटके केली. बाह्यतंत्राचा वापर न करता, तांत्रिक कौशल्याचा वापर न करता, शारीरिक भाषेतून व्यक्त होणे ,नेपथ्य,रंगभूषा नाकारणे इतकेच नव्हे तर व्यक्तीरेषा ही नाकारणे, सामूहिकपध्दतीने

व्यक्त होणे, सामाजिक, राजकीय प्रश्नांबाबत जनजागृती करणे या साधेपणातून आशय व्यक्त करणारी बादल सरकारची नाटके प्रभावी आणि अनुकरणीय ठरली.

या दशकाचे आणखी एक वैशिष्टये म्हणजे अनेक भाषांतरीत, रुपांतरीत,अनुवादीत नाटके छबिलदासच्या रंगभूमीवर सादर झाली. चांगुणा - फ्रेडिको गार्शिया अनु. आरती हवालदार, गौराई टेनेसी विल्ममस् अनु. व्यंकटेश माडगुडकर, अंधाराच्या सावल्या युजीन आयनेस्के अनु. उध्दव देसाई, गेली उडत युजीन आयनेस्को अनु. प्रकाश बुध्दीसागर, जन्मदिनांक हेरॉल्ड प्रिंटर अनु. सुभाष राणे, आपुला ठावो न सांडिता - लुईजी पिरांदेलो - अनु. श्रीराम खांडेकर, टक्कल पडलेली सुंदरी युजीन आयनेस्की - मीना देशपांडे, इ. भाषांतरीत, रुपांतरीत नाटकांनी मानवी जीवनसंबंध, समस्या, जीवनदर्शनातील विविधता व प्रयोग यांचा आपल्या परीने शोध घेण्याचा प्रयत्न केला व मराठी रंगभूमीला अधिक समृध्द केले. बेर्टाल्ट ब्रेख्त व ॲब्सर्ड थिएटरचा प्रभाव या काळात मराठी नाटकांवर दिसतो. कथक रंगभूमी (एपिक थिएटर) ही संकल्पना ब्रेख्तने मराठी रंगभूमीला दिली.

निष्कर्ष,

1. आधुनिकता आणि नवेपणाचा शोध घेणे यातून वेगळेसिध्द करणे हे या काळातील रंगभूमीचे प्रमुख व ढोबळ वेशिष्टये आहे.
2. परंपरा नाकारणे, चौकट मोडणे हे प्रमुख व्यवच्छेक लक्षण आहे.
3. नाटकाची नवी परिभाषा शोधणे, कथानक,व्यक्तिरेषा नाकारुन लोकक्षोभ व लाभ याची पर्वा न करणे,या नाट्यलेखनाच्या आणि सादरीकरणाच्या प्रेरणा आहेत.
4. विशिष्ट जीवनप्रणाली प्रमाण न मानता मोकळभ् व गंभीर सर्जकता, वैचारिक संघर्ष नाट्यविषय म्हणून महत्वाचे मानले आहेत.
5. उत्स्फुर्त प्रयोग, मुक्त अभिरुची,पाश्चात्त्य संवेदनशीलतेला महत्व.
6. समूहमनाला महत्व देणे, मनाची रिक्तता, तुटलेपण ठळक करणे.
7. पारंपरिक लोककलांचा प्रभावी आणि मुक्त वापर
8. लैगिकता,कौर्य,विकृती, असंगती, अपरिचितता इ.नाटकांत स्थान

   सारांश, १९७० ते ८० हे दशक मराठी रंगभूमीला समृध्द करणारे आणि नवी दिशा देणारे आहे. आशय,अभिव्यक्ती,संहिता आणि सादरीकरण या संदर्भात रंगभूमीचा नवेपणा सिध्द करणारे हे दशक म्हणून नाट्येतिहासात महत्वाचे आहे.

संदर्भ :

1. रंगयात्रा, संपा.डॉ. वि.भा. देशपांडे, नाट्यसंपदा प्रकाशन,मुंबई ने १९८८ पृ. ४९१)
2. वाट हरवलेली प्रायोगिक रंगभूमी,महेश एलकुंचवार, महाराष्ट्र टाईम्स १८ जून १९९२)
3. मराठी वाङमयाचा इतिहास, संपा.रा.श्री.जोग, खंड, ७,८

स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप

प्रा. रवींद्र पगार
मराठी विभाग प्रमुख,
कला महाविद्यालय अभोणे,
ता.कळवण, जि. नाशिक

प्रस्तावना:

स्वातञ्योत्तर काळात लोकशाही आणि शिक्षणाच्या प्रसारामुळे अनेक आपल्या वेदना आणि प्रश्न आपल्या साहित्यातून व्यक्त करू लागले. स्त्रियांनीही आपल्या व्यथा, वेदना साहित्यातून व्यक्त करायला सुरूवात केली. स्त्रियांच्या लेखनावर सुरूवातीच्या काळात पुरूषी वाड्:मयाचा प्रभाव होता. स्वातंञ्यानंतर स्त्रियांच्या विविध संघाटनांनी आपल्या हक्कासाठी संघर्ष सुरू केला. समाजात उदारमतवादी वातावरण निर्माण झाल्यामुळे स्त्रियाही आपल्या भाव.भावना मोकळेपणाने मांडू लागल्या स्त्री मुक्ती चळवळीमुळे स्त्रियांमध्ये नवी चेतना निर्माण झाली. स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रीला आपल्या स्वत्वाची जाणीव होणे. तीला आपल्या व्यक्तिमत्वाचा अर्थ कळणे, तिला तिचे हक्क.अधिकार कळणे, शोषणाची जाणीव होणे, अन्यायाविरूध्द संघर्षाची भूमिका घेणे म्हणजे स्त्रीवाद होय.

साहित्याच्या अविष्कारातील कोणत्या साहित्याला स्त्रीवादी म्हणता येईल हा एक गुंतागुंतीचा प्रश्न आहे. परंतु एवढे निश्चित म्हणता येईल की, मानव म्हणजे पुरूष, स्त्री हे त्याचे उपांग ह्या विचाराला छेद देणारे, त्याबद्दल प्रश्न निर्माण करणारे, त्यातील जटीलता, धुसरता मांडणारे साहित्य स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल. बाईच्या असण्याच्या, होण्याचा समग्रतेने वेध घेणारे, तिच्या आत्मशोधाचा प्रवास साहित्यिक आविष्कार म्हणून मांडणारे लेखनही स्त्रीवादी मानता येईल. परंतु केवळ स्त्री केंद्री लिहिणे किंवा स्त्रीयांच्या दु:खाच्या करूण कहाण्या पराभूत नियतीवादी पध्दतीने अथवा दयेच्या वा उध्दाराच्या भूमिकेतून मांडणे तसेच स्त्रीयांच्या शौर्यगाथेचे सरळसोट जयजययकारी चित्रण ह्या साऱ्याला प्रथम साहित्य मानणे त्याउपरही स्त्रीवादी साहित्य मानणे चूक ठरेल. स्त्रीला एकतर देह किंवा बुध्दी अशा पर्यायामंध्ये दुभंगावून टाकणारे साहित्य स्त्रीवादाच्या विरोधातील साहित्य मानावे लागल. मगती उत्कृष्ट साहित्यकृती का असेना, पुरूषी वर्चस्वाला सर्व बाजूने हादरे देणे हे स्त्रीवादी साहित्याचे वैशिष्ट्य आहे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

स्त्रीवादी साहित्य ही संकल्पना भारतात आली ती ब्रिटीश आणि अमेरिकन स्त्रीवादी चळवळीतून आणि स्त्रीवादी साहित्यातून. एक जागतिक भाषा म्हणून इंग्रजी स्त्रीवादी इतर देशात पाहोचाायला वेळ लागला. सन १९७० नंतर पाश्चात्य देशांमध्ये स्त्रीवादी साहित्याचा विविध अंगांनी अभ्यास सुरू झालेला दिसतो. पाश्चात्य देशात जितके विपूल प्रमाणात स्त्रीवादी लेखन झालेले आहे तितके मराठीमध्ये आढळत नाही. पाश्चिमात्य स्त्रीयांनी मनात, अधिकार, मालमत्ता, वारसा अधिकारासाठी संघर्ष केला.

डॉ. मंगला वरखेडे यांनी मराठी कथा लेखिकांच्या कथांचा स्त्रीवादी दृष्टीने अभ्यास केलेला आहे. त्या आपल्या ग्रंथात लिहितात 'स्त्री ही घेणारी, पुरूष हा देणारा हा एक प्रकारचा मिंधेपणा असून त्यापासून सुटका करून घेण्यासाठी स्त्रीने सुरूवात केली पाहिजे. त्याचा प्रारंभ पुरूषांच्या 'मी', 'माझे' या भावनेला विरोध करून केला पाहिजे. एवढेच नव्हे तर आपल्या लैंगिक अनुभवाबद्दल लिहून.बोलून या बाबतीतील स्त्रीयांचा दृष्टीकोनही तितकाच महत्वाचा आहे हे सर्व जगाला पटवून दिले पाहिजे', अशी भूमिका स्त्रीवादी दृष्टीकोनाने घेतली आहे.

साधारणत: १९६० च्या सुमारास पाश्चिमात्य जगाात स्त्रीवाद ही जाणीव उदयाला आली. स्त्रीयांचे जगणे पुस्तकात उमटू लागले. स्त्रीप्रतिमांचे साचेबंद चित्रण येऊ लागले. स्त्रीयांचे लेखन सुरूवातीला अनुकरण ;प्रस्थापित सामाजिक मुल्ये पूर्णपणे आत्मसाद करणेद्ध नंतर प्रचार वा बंड ;जाहीरनामा स्वरूपातील लेखनद्ध आणि शेवटी आत्मशोध ;आपल्या आत शिरून आस्मितेचा 'स्व' चा शोधबद्धअशा टप्प्यांमधून जाते.

स्त्रीवादी लेखन परंपरा निर्माण करून स्त्रियांमध्ये 'भगिनीभाव' निर्माण करून पुरूषप्रधान संरचनेला हादरवून साहित्याची विशिष्ट सामाजिक चौकटीतील लेखनापासून सुरूवात होऊन हळूहळू पुरूषप्रधान चिन्हव्यवस्था नाकारून आपली स्वतंत्र चिन्हव्यवस्था निर्माण करण्याचे प्रयत्न येथपर्यंत मजल मारलेली दिसते.

आपल्याकडे स्त्री लेखनाची परंपरा जाणीवपूर्वक एकत्र आणून भारतीय स्त्रीयांच्या लेखनाचा इतिहास निर्माण करण्याचा स्त्रीबादी प्रयत्न भारतातील विविध काळखंडात स्त्रीयांनी लिहिलेले १३ भारतीय भाषांतील १४० साहित्यिक (Women Writing in India 600 BC to the Present Vol.I and II, 1991,93) ह्या दोन खंडात उपलब्ध आहेत. त्यातून अगदी बुध्दकालीन थेरीगाथापासून भक्तिकाळातील स्त्रियांचे लेखन, आधुनिक काळातील स्त्रियांची चारित्रे, आम्तचरित्रे आणि वर्तमानकाळातील बंडखोर लेखन एकत्र सापडते. मराठी साहित्यात बघितले तरी महदंबा, मुक्ताबाई, जनाबाई पासून ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई आणि लक्ष्मीबाई टिळकांपासून स्त्रियांची अलिकडची आत्मचरित्रे तसेच कथा, कादंबऱ्या असा स्त्रीवादी लेखनाचा मोठा प्रवाह आहे. प्रस्थापित पुरूषप्रधान मूल्यव्यवस्थेचा प्रतिकार करणारी अथवा ती उलथवून

टाकण्याची शक्यता व शक्ती दाखवून देणारे बंडखोर स्त्री साहित्य मोठ्या प्रमाणात भारतीय भाषांमध्ये दिसते.

संदर्भ सूची:

१. भालेराव विमल, आधुनिक मराठी वाङ्‌मयातील स्त्रीयांची आत्मचरित्रे.
२. खडपेकर विजया, स्त्रीस्वातंत्र्यदिनी विसाव्या शतकातील परिवर्तन.
३. फडके भालचंद्र, मराठी लेखिका: चिंता आणि चिंतन.
४. देवधर विद्या, स्त्रीलिखित कादंबऱ्या: प्रेरणा आणि प्रवृत्ती.
५. भागवत विद्युत, स्त्रीप्रश्नांची वाटचाल.

ISSN : 2348-7143
March 2018

'चकवा' कादंबरीतील आदिवासी 'स्त्री' जीवनाचे वास्तव चित्रण

प्रा. सौ. छाया डिगंबर खर्चे
(मराठी विभाग प्रमुख)
श्रीमती जी. जी. खडसे महाविद्यालय,
मुक्ताईनगर, जि. जळगांव–४२५३०६

प्रास्ताविक :–

'चकवा' कादंबरीतील स्त्री वास्तव जीवन रेखाटत असताना प्रथम आदिवासी समाजाबद्दल, सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक परिस्थिती जाणून घेणे महत्वाचे वाटते.

आदिवासींच्या वन्य जमाती किंवा आदिम जाती तसेच गिरीजन अशा नावांनी संबोधले जाते. रिसले, एल्वीन, मार्टिन व डॉ. धुर्ये यांनी या समाजाला भारतातील मूळचे रहिवासी किंवा मागासलेले हिंदू असे म्हटलेले आहे. भारतात आदिवासींची संख्या फार मोठया प्रमाणात आहे. १७१ प्रकारच्या भाषा व ५४४ प्रकारच्या बोलीभाषा ते बोलतात. वांशिकदृष्टया त्यांचे अनेक गटात विभाजन झालेले दिसते.

आदिवासी समाज हा प्रामुख्याने जंगलात राहून जंगलाच्या जीवनाशी एकरूप झालेला समाज आहे. आज २१ शतकातही या प्रगत समाजाच्या अनेक योजन दूर आहे. याला कारण त्या समाजाची जीवनाकडे पाहण्याची एक स्वतंत्रदृष्टी आहे. आदिवासी समाज अज्ञान, अंधश्रध्दा व दारिद्रियाने ग्रासलेला असून आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिकदृष्टया मागासलेला आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात आदिवासी जमातीतील पुरूषांच्या निरक्षरतेचे प्रमाण ३३ टक्के तर स्त्रीयांच्या निरक्षरतेचे प्रमाण ५७ टक्के आहे. यावरून त्यांच्या शैक्षणिक पातळीची कल्पना येते. अशा या अप्रगत आदिवासी समाजातील स्त्रीचे वास्तव जीवन अभ्यासताना मनाला दु:ख होते. कारण एका बाजूला 'जागतिक महासत्तेच स्वप्न' बघत असताना जो मुळ भारतीय समाज आहे, त्या समाजातील स्त्रियांची परिस्थिती दयनिय असून त्यांचे जीवन आजही अंधारातच आहे. याला जबाबदार आपली हिंदू संस्कृतीही आहे. स्त्रीला 'मनु'चे वंशज अबला समजत असत. एका बाजूला तिला देवी समजून तिच्या हाता–पायात परंपरा व संस्कृतीच्या बेडया घालण्याचे महान कार्य केलेले आहे.

आज १९९१ च्या जागतिकीकरण व उदारीकरण नंतर मात्र समाजातील स्त्रीचे जीवन बदलत आहे. आज सर्व क्षेत्रामध्ये स्त्रियांनी प्रवेश मिळविलेला आहे. कारण आजचे जीवन हे सुखाने भरलेला प्याला नसून कर्तृत्वाने भरण्याचे माप आहे, हे तिला पुरेपूर समजले आहे. आजच्या या आधुनिक स्त्रीने मातेची व कांतेची भूमिका न सोडता आपले प्रत्येक क्षेत्रातील प्रभुत्व सिध्द करताना दिसत आहे. आयएमएफ च्या पहिल्या महिला प्रमुख ख्रिस्तीना लगार्ड, अमेरिकन फेडरल बॅकेच्या प्रमुख जेनेट वेलेन, भारताच्या 'मिसाईल वुमेन' डॉ. टेसी थॉमस, आजच्या भारताच्या संरक्षण मंत्री निर्मला सिताराम, एसबीआय च्या प्रमुख अरूंधती रॉय अशी

कितीतरी उदाहरणे देता येतील. समाजाचा एक अविभाज्य घटक म्हणून त्या आपले उत्तरदायीत्व पार पाडत आहे.

परंतु नाण्याची दुसरी बाजूही आपण लक्षात घेतली पाहिजे. सरकार स्त्रियांच्या विकासासाठी कायदे व योजना जरी राबवत असले तरीही आजही स्त्रियांवर होणारे अत्याचार कमी झालेले दिसत नाही. बदलत्या काळानुसार तिच्या समोरील आव्हानेही वाढत आहे.

आदिवासी समाजाच्या विकासाला चालना देण्यासाठी भारत सरकारने १९९९ मध्ये आदिवासी विकास मंत्रालयाची स्थापना केली. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार शैक्षणिक प्रगतीसाठी विविध प्रकल्प हाती घेतले तरी या समाजातील शैक्षणिक पातळीचा स्तर अतिशय खाली आहे.

दलित, आदिवासी आणि भटक्या विमुक्त जमातीच्या स्त्रीयांचे प्रश्न अजूनही अंधारातच भिजत पडले आहेत. विषमवर्णव्यवस्थेच्या काळोखात त्या चाचपडत आहे. दारिद्रय, अंधश्रध्दा आणि अज्ञानात ही स्त्री रूतलेली आहे. स्त्रीवरील अन्यायाचे, अत्याचाराचे, स्त्रीच्या शोषणाचे अनेक प्रकार परंपरेने चालत आले आहेत. आजही स्त्री त्यातून पूर्णपणे मुक्त झालेली नाही. विज्ञान तंत्रज्ञानातील प्रगती शिक्षणाचा प्रसार यातून जीवनशैलीत मोठे बदल घडले असले तरीही माणूस पूर्वपार चालत आलेल्या प्रथा चालीरीती सोडायला तयार नाही. जिथे सुधारलेल्या समाजाची ही स्थिती तिथे दऱ्याखोऱ्यात जंगलात वस्ती करून राहणाऱ्या आदिवासी समुदायाची स्थिती काय असणार हेही लक्षात येते.

स्त्रीयांवर होणारे अत्याचार आणि नि:शब्दतेच्या अंधारात त्यांची होणारी घुसमट याला कारणीभूत असणारे घटक धर्म, जात, अर्थव्यवस्था, राजकारण, स्वार्थ, हेवेदावे आणि मुख्यत: म्हणजे पुरूषप्रधान संस्कृती. आपण म्हणतो घरची लक्ष्मी स्वत: घरात सुरक्षित आहे, असं मानतो. त्याला कारण की, 'पावसानं झोडपलं, नवऱ्यानं मारलं तर जाणार कुठं' म्हणजे पावसानं झोडपण्यातकं नवऱ्याचं मारणं गृहीत धरल्यामुळे घरात आपण सुरक्षित आहे असं मानतो. पण बाहेर दहा नजरा टपून बसल्या आहेत. हे ही तेवढेच सत्य. यामुळे जगभर स्त्रीयांवर घरात, घराबाहेर होणाऱ्या हिंसाचारामुळे स्त्रियांचा आत्मविश्वास डळमळीत होतो आणि त्यातूनच स्त्रियांचं समाजातील दुय्यम स्थान बळकट होत जातं.

अशाच दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या हरणखुरी येथील सेवलीची संसारिक जीवनाची होणारी वाताहात डॉ. अलका कुलकर्णी यांनी 'चकवा' या लघुकादंबरीत मांडली आहे. चकवा कांदंबरीची नायिका सेवलीला शिक्षणाची आवड असते. पण आईच्या आजारपणामुळे तिला शिक्षण घेता येत नाही. आदिवासी पाडयातील उंचपुरा सज्जन, सोज्वळ असणाऱ्या एमताशी तिचा विवाह होतो. हरणखुरीत दृष्ट लागावी असं हे दांपत्य गुण्यागोविंदाने संसारीक जीवन जगत असतात, सेवली आपलं घर अगदी सहज मिळणाऱ्या वस्तूंमधून ती शोभीवंत करण्याचा प्रयत्न करते. यातून तिची सौदर्याची आवड व निटनेटकेपणा दिसून येतो.

चारचौघी संसार करतात तशा स्वरूपाचा संसार आपणही करावा अशी तिची इच्छा असते. याही परिस्थितीत एमता आणि येवलीच्या संसार वेलीवर एक फूल उमलते ते म्हणजे सोनियाचा जन्म. सेवली संसारीक जीवन जगत असताना तिच्या फार अपेक्षा नाही. पण यावेळी आपल्या पोटी सुरा जन्माला यावा अस तिला मनोमन वाटत असते. यावरून सेवलीला वंशाचा

दिवा म्हणून मुलगाच हवा असतो. एक स्त्रीच स्त्रीचं अस्तित्व नाकारते. परंतु एका दुर्दैवी घटनेनं तिचा गर्भपात होतो.

या घटनेनंतर सेवलीच्या संसारीक व एकंदरीतच तिच्या जीवनाला उतरती कळा लागते. गावात दुषित पाण्याने कॉलराची साथ येते त्यावेळी तिचा सासरा व काही व्यक्तींचा मृत्यू होतो. या घटनेमुळे सेवलीचा पायगुण चांगला नाही असे बोलले जाते पण त्यावेळी पांढऱ्या साडीतल्या नर्सबायच्या व्यक्तिमत्वाने सेवली प्रभावित होते. एखादी स्त्री समुहासमोर धिटपणे बोलते व तिचे बोलणे सर्व स्त्री–पुरूष ऐकतात, तिला आदिवासी बोली येते. एवढेच नाही तर ती महिन्याला आठ हजार रूपये कमवते व स्वत:चा संसार चालवू शकते. हे सेवली प्रथमच अनुभवते. नर्सबाय पैसे कमवुन स्वावलंबनाने जीवन जगते याचे नवल सेवलीला वाटते. सेवलीलाही वाटते आपले शिक्षण घेण्याचे स्वप्न अपूर्ण राहिले म्हणून काय झाले. ते स्वप्न आपण सोनियाच्या रूपाने आपल्याला पूर्ण करता येईल. शिक्षणाने स्त्रीला आपले जीवन आपल्या पध्दतीने जगता येते हा आधुनिक विचार एकविसाव्या शतकातील सेवलीच्या रूपातील आदिवासी स्त्रीया करू लागल्या आहेत. हे येथे डॉ. अलका कुलकर्णी नमूद करतात. पण सेवलीच्या लग्नानंतर तिचा सासरा, सासू, तिचे मायबाप यांचा मृत्यू होतो आणि भरीस भर म्हणून तिचा गर्भपातही होतो आणि गावात एकच आवई उठते सेवलीचा पायगुण चांगला नाही आणि या दिवसापासून गावात काहीही घटना घडली की सेवलीकडे संशयाने पाहिले जाते.

एमता आणि सेवलीचे संसारीक जीवन सुरळीत चालले असतानाच अशा काही घटना घडतात की, त्यांचा संसार हा उध्वस्त होत असतो आणि याला कारणीभूत असतो तो म्हणजे पेसऱ्या. अर्थात या कादंबरीतील खलपुरूष. त्याला एमता आणि सेवलीची जमीन हडप करायची असते. म्हणून तो कपटवृत्तीने सेवलीच्या आयुष्याचा खेळ मांडून तिचं आयुष्यच उध्वस्त करतो.

गावात ज्याही घटना घडतात उदा. कुसीताबायच्या आजारी बाळाचा मृत्यु, कोतवालाच्या मुलाचा मृत्यु, कोंबडया मरणे, टोळधाड, या घटनांना सेवली कशी जबाबदार आहे हे सांगत गेला आणि सेवलीच कशी डाकीण आहे हे गावकऱ्यांना पटवुन देण्यास तो यशस्वी होतो. यावरच तो थांबत नाही तर अस्तंभाच्या यात्रेत एमताला खोल दरीत ढकलून एमताचा मृत्यु घडवून आणतो. आणि स्वत:च्या नवऱ्याला आणि पोटच्या पोराला खाणारी सेवलीच डाकीण आहे असे इंदूरच्या भगताकडून पैसे देवून व माहिती पुरवून वदवून घेतो. अशा प्रकारे तिला एकाकी पाडून तिचे शोषन केले जाते. इंदूरच्या भगताने सेवलीच डाकीण आहे असा निर्णय दिल्यावर कोतवाल व सर्व ग्रामस्थ झोपडीवर लाठया–काठया घेवून चालून जातात त्याचवेळी सेवलीची जिवाभावाची मैत्रिण बेस्ताबाय सेवलीच्या खुपडीचे दार धाडकन उघडले. तेव्हा सेवली नवलानं पाहत राहते तिची चुलही अजून पेटली नव्हती, भाग.......सेवली........भाग, सेवली कारण विचारायच्या आत बेस्ताबाय ओरडली. भागबर सेवली तुला डाकणं काढलं ! पण सेवली जाग्यावरच खिळून होती. बेस्ताबाय कितींदा मध्ये पडली. चार दोन काठया सेवलीला बसल्याच. सेवलीची जिवाभावाची मैत्रिण म्हणून जमावाकडून प्राणघातक वार घेण्यापेक्षा सेवलीचा जीव वाचवाव म्हणून बेस्ताबाय हिंसक जमावास म्हणते, तिच्या समोर येवून नुकसान

ISSN : 2348-7143
March 2018

करून घ्यायचा तुमले, जावा जावा तिने नजर दिले तर या भितीने जमाव पांगतो, सेवलीचे प्राण बेस्ताने वाचवले पण सेवलीवर डाकीण असल्याचा शिक्काच आपण मारला हे तिला कळत नाही. बेस्ता नेहमी सेवलीला समजून घेते व मदत करते. कठिण प्रसंगात तिला भाकरी व चहा देत असते. गावाने जरी टाकले तरी बेस्ताबाय संकटात सुध्दा मैत्री जपण्याचा आटोकाट प्रयत्न करते.

या प्रसंगानंतर सेवलीला बघून पोरीबाळी लपून बसू लागल्या. कुसीबाय, नाजोबाय सारख्या स्त्रियांना तर तिच्यात डाकीण दिसू लागली. अशा या प्रकारामुळे सेवली दिवस दिवस काहीच खात नव्हती. रडून रडून तिचे डोळे सुजू लागले. एमताच्या मृत्युनंतर ती फारच खचते. उदरनिर्वाहासाठी ती दागिने विकून शेती करत असते. पण पेसऱ्यानं उभं शेतातील पिक कापून नेलं तेव्हा तिचा जेठ झिऱ्याभाऊ व केसरबाय सेवलीला सोबत घेवुन झाल्या प्रकाराबद्दल कारभाऱ्याकडे तक्रार करतात. पण एमताचे शेत मी ८० हजारात विकत घेतले असं सांगतो. पंचही पेसऱ्याचे ऐकून त्याच्या बाजूने निर्णय देतात. सेवलीची सर्व बाजूंनी कोंडी होत असते.

नर्सिंगच्या शिक्षणासाठी गेलेल्या सेवलीच्या मुलीशी सोनियाशी तिच्या मैत्रिणी सुध्दा बोलत नाहीत. जेव्ही ती जी.एन.एम. ची डीग्री घेवुन गावात येते तेव्हा तिचा विनयभंग करण्याचा प्रयत्न केला जातो. या प्रसंगामुळे सेवलीची जबाबदारी वाढते. तिला स्वत:बरोबर आपल्या मुलीलाही सांभाळायचे असते. तिच्या बरोबर तिच्या मुलीलाही जीवनातून उठवण्याचा प्रयत्न पेसऱ्या करत असतो.

अधिकारी वर्गाचा आदिवासी समाजाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन :—

शेतातील पीक कापून नेल्याची व डाकीण ठरवल्याची तक्रार नोंदवायला बेस्ताबाय व सेवली तालुक्याला पोलीस स्टेशनमध्ये जातात तेव्हा पोलीस शिपाई वैतागून म्हणतो, च्यायला ! आता बाया माणसंबी एकल्या येतात तर त्या दोघीवर हवालदार खेकसत असतो. पण तक्रार ऐकून घेतो पण नोंदवत नाही. म्हणजे या अधिकारी वर्गाचं सुध्दा या लोकांना माणूस म्हणून समजून घेण्याच सहकार्य नसते.

सामाजिक संघटना :—

अमेय व आनंद सारख्या लढवैया सामाजिक भान असलेल्या प्रामाणिक कार्यकर्त्यांच्या पुढाकाराने वर्तमानपत्रातून या गुन्हयाची दखल घेतली जाऊन संपूर्ण राजकीय यंत्रणाच खडबडून जागी होते. आणि डाकीण प्रथेवर टी.व्ही.वरच्या मुलाखतीत विचारलेल्या प्रश्नावर मुख्यमंत्री सुध्दा निरूत्तर होतात. अमेय, आनंद, क्रांती व त्यांचे तरूण कार्यकर्ते मित्र सेवलीच्या डाकीण या प्रकरणाला वाचा फोडून सेवलीला न्याय द्यायचे ठरवत असतात. पत्रकार आनंद सातपुडयाच्या दुर्गम भागातील डाकीण प्रथेविषय रोज वर्तमानपत्रातून भरभरून लिहून अधिकारी वर्गावरील दबाव सतत वाढता ठेवतात. अमेय व आनंद यांनी कोर्टात जनहित याचिका दाखल केली सेवलीबाई पावरा या विधवेला डाकण ठरविल्याबद्दल आणि गावातून हाकलून लावण्याचे फर्मान काढल्याबद्दल इंदूरच्या कुण्या बुडव्या भगताविरूध्द गुन्हा दाखल करतात. तसेच अनिता ही स्त्री सेवली प्रश्नाचे भांडवल करून 'सेव्ह द सेव्हलीज' क्लबची स्थापना करतात. सेवलीच्या दु:खाची सहानुभूती दाखवण्याचा प्रयत्न करतात पण हया उच्चभ्रु वर्गातील या आपला वेळ

मजेत जाण्यासाठी छंद म्हणून समाजसेवा करतात. सेवलीच्या दु:खाशी त्यांना काही देणे घेणे नव्हते. पेज थ्री वर फोटो यावा म्हणून त्या सेवलीला आर्थिक मदत करतात. पण डोंगर दऱ्याखोऱ्यात आपण कसे जाणार म्हणून त्यांच्या पी.ए.मार्फत त्या सेवलीला आर्थिक मदत पाठवतात. पण याचा फायदा सेवलीला न होता सर्व पैसे त्यांचा पी.ए. हडप करतो. यातून सेवलीच्या दु:खाचे भांडवल करून त्यांना सामाजिक प्रतिष्ठा जपण्यासाठी त्यांना प्रसिध्दीची हौस भागवायची असते. या ठिकाणी एक स्त्री दुसऱ्या स्त्रीचे दु:ख समजून घेत नाही. हेच फार मोठे दु:ख आहे. संध्या नरे पवार मॅडम म्हणतात : आदिवासी जमाती मुख्य प्रवाहापासून अजूनही दूर आहेत. आजच्या एकूण सामाजिक राजकिय परिस्थितीतून त्यांचा आधुनिक जगाशी व आधुनिक बदलाशी संपर्क आलेला असला आणि या जमातीच्या प्रबोधनाचे प्रयत्न स्वयंसेवी पातळीवर सुरू असले तरी जुन्या रूढी परंपरांचा, अंधविश्वासांचा पगडा या जमातीवर अजूनही कायम आहे. याच कारण त्यांच्या समाज जीवनात खोलवर रूजलेल्या करणी, चाटूक, जादूटोणा अशा गोष्टींवर असलेला विश्वास. घरात कोणी आजारी पडला, कोणाचा मृत्यु झाला एखादी वाईट घटना घडली तर हे एखाद्या डाकीणीच कारस्थान आहे असं मानलं जातं. डाकीणीची मुलगी सुध्दा डाकीण ठरवली जाते. या संदर्भात शासकीय उदासिनताही भयानक आहे. शासन प्रशासन लोकप्रतिनिधी, संस्था, संघटना ही सगळी यंत्रणा असतानाही डाकीणबाधीत महिलेला न्याय मिळत नाही, ही वस्तुस्थिती नरेपवार यांनी मांडली.

निष्कर्ष :—

स्त्री जीवनावर चर्चा करताना सर्वात शोषिक व शोषीत स्त्री आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :—

१) डॉ. अलका कुलकर्णी — चकवा साधना प्रकाशन
२) डॉ. फुला बागुल — चकवा एक आकलन — प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव
३) डॉ. माधव कदम — चकवा आस्वाद आणि समीक्षा — प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव
४) डॉ. सुदाम जाधव — सातपुडयातील आदिवासी — सुलबा प्रकाशन, औरंगाबाद
५) Research Link – Issue – 76 - Vol – IX July - 2010

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

मराठी कथेतील नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह

प्रा. डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे
मराठी विभाग
श्री. किसनलाल नथमल गोयनका कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कारंजा लाड,
जि.वाशिम मोबाईल —९८५०९०२१५४

प्रस्तावना

मराठी कथेला मोठा इतिहास आहे. मराठी ग्रंथ लिखित स्वरुपात सर्वप्रथम आला देखील मराठी कथेचे अस्तित्व कायम होते. यापूर्वी मौखिक स्वरुपात ती होतीच. लीळाचरित्र हा मराठीतील पहिला ग्रंथ लिहिल्या गेला. त्यात श्रीचक्रधरस्वामींनी सांगितलेली 'चिऊ—काऊची' कथा प्रसिध्द आहे. याशिवाय स्वामींनी जे दृष्टांत सांगितले त्यात देखील अनेक कथा आहेत. याशिवाय 'धांदूलदादाची' उद्‌बोधक कथा देखील अतिशय उत्कृष्टपणे आली आहे. कथेचा प्रवाह महानुभाव वाड्.मयानंतर खंडला आहे. मधल्या काळात संत आणि पंत वाड्.मयामध्ये कथेपेक्षा काव्याला अधिक महत्त्व दिल्या गेलेले दिसते. अठराव्या शतकात काही प्रमाणात कथा लिहिल्या जात होत्या मात्र सर्वाधिक भर होता तो कवितेवरच. पुढे इंग्रज कालखंडात देखील थोडयाफार प्रमाणात मराठी कथा प्रवाहित होऊ लागली. परंतु इंग्रजी राजवटीच्या शेवटच्या दशकात मराठी कथा खऱ्या अर्थाने लोकभिमुख होऊ लागली. गंगाधर गाडगीळ, अरंविद गोखले, पु.भा.भावे, शांताराम आदींनी मराठी कथाविश्व समृध्द केले. १९६० नंतर मराठी कथेने चांगलेचे बाळसे धरले. ग्रामीण, दलित, नागरी, स्त्री कामगार अशा सर्वच वर्गातून मराठी कथा प्रवाहित होत होती. पुढे १९९० नंतर मराठी कथेने देशाची सीमा ओलांडली. वैश्विक विषय मराठी कथेचे होऊ लागले. आणि कथाकारांनी देखील काळाच्या गतीने हे विषय स्विकारत आपली कथा अधिक समृध्द करण्याचा प्रयत्न केला. नव्वदोत्तर कालखंडात मराठी कथेत आलेल्या नवीन प्रवृत्ती व प्रवाहांचा याठिकाणी विचार केला आहे.

नव्वदोत्तर कालखंडातील कथाकार

नव्वदोत्तर कालखंडात देशात आणि महाराष्ट्रात मोठे बदल झाले. मुक्त अर्थव्यवस्थेचा देशाने स्वीकार केल्यामुळे नवमध्यमर्गाचा उदय झाला. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्राबल्य देशात वाढले. जागतिकीकरणातील अर्थशास्त्र समजून घेऊन त्यात आपले बस्तान बसविण्यासाठी व ते टिकवून ठेवण्यासाठी जीवघेणी स्पर्धा सुरु झाली. या स्पर्धेत टिकण्यासाठी मग तडजोडी होऊ लागल्या. आंत्यातिक व्यक्तिवादातून आलेली आत्ममग्रता व अर्थकेंद्री जीवनव्यवहार यामुळे चंगळवादी जीवनशैलीचे स्तोम वाढले. मुक्त आर्थिक धोरण स्वीकारल्यामुळे एका बाजूने ग्लोबल होऊ पाहणारा माणूस दुसऱ्या बाजूने विविध अस्मितांच्या चिरेबंट चौकटीत बंदिस्त होऊ लागला. धर्म व जात या संवेदनशील घटकांकडे राजकीय चष्म्यातून पहिल्या जात असल्यामुळे समाजात असुरक्षितता निर्माण झाली. यातूनच

‘RESEARCH JOURNEY’ International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

राममंदीर–बाबरी मशीद प्रकरण, मुंबई बॉम्बस्फोट, गोध्रा हत्याकांड या घटना घडल्या आणि यात संपूर्ण समाज ढवळून निघाला. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे समाजाचे छोटया–छोट्या विविक्षित गटांमध्ये विघटन झाले. समाजात विधायक बदल घडविण्यासाठी आवश्यक असणारे समग्राचे चिंतन परिघावर सरकले. स्वजात, स्वप्रदेश, स्वभाषा अशा अत्यांतिक चिंचोळया अवकाशात मानवी जगण्याच्या कल्पना बंदिस्त करण्याचे सांस्कृतीक राजकारणीही या काळात बेमालूमपणे खेळले गेले. याकाळात परिवर्तनवादी चळवळवीही जवळजवळ प्रभावहीन झाल्या. समाजात सर्वस्तरीय अराजक निर्माण करणारा व समाजाला संभ्रमीत करणारा हा काळ होय. १९९० ते २०१० या वीस वर्षाच्या कालखंडात जे कथासंग्रह आलेत त्या सर्व घटंनाचा प्रभाव पडलेला दिसतो. यामध्ये दखल घेता असे कथाकार आणि त्यांचे कथासंग्रह ज्याममध्ये पंकज कुरुलकर यांचे ‘रॅटरेस’(१९८९), ‘डायरी’(१९९६), ‘साकी:बार ॲन्ड रेस्टॉरंट’(२०००), ‘अनाटी अनंत’(२००५), ‘चिरंतन दु:खाचे स्त्रोत’ (२००८) हे कथासंग्रह, सतीश तांबे यांचे ‘राज्य राणीच होत’(२००३), ‘माझी लाडकी पुतनामवशी’ (२००८), ‘रसातळाला ख.प.च.’ (२००८)हे कथासंग्रह विजय तांबे यांचा ‘ज्याचा त्याचा’(२००८), समर खडस यांचा ‘बकऱ्याची बॉडी’ (२००९) आणि जयंत पवार यांचा ‘फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर’(२०१०), प्रवीण पाटकर यांचे ‘फिल्डवर्क’ (१९९०) व ‘सती’(१९९६) तर मिलींद बोकील यांचे ‘उदकाचिया आती’ (१९९४) व ‘झेनगार्डन’ (२०००)यांचा समावेश करता येतो.

कथेतील नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह

नवोदोत्तर कालखंडात कथा लिहिणाऱ्या कथाकारांच्या कथांमध्ये नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाहांचा अंतभार्व झालेला दिसतो. जयंत पवार यांच्या कथेत तर मुंबइचा संपूर्ण भूगोलच उभा आहे. मुंबईत वास्तव्याला असणाऱ्या कनिष्ठ मध्यमवर्गातील आणि बहुजनसमाजातील माणसाविषयी, त्यातही कामगारांविषयी, त्यांच्या छोटया मोठया प्रश्नांविषयी आस्था बाळगून आहे. त्यांच्या ‘छटाकभर रात्र तुकडा तुकडा चंद्र’ व ‘चंदूच्या लग्नाची गोष्ट अर्थात सड्डम ते टढ्ढुम’ या कथांमध्ये अनुक्रमे बारबाला आणि वेश्या यांचे अनुभवविश्व, त्यामागील पुरुषसत्ताक राजकारणासह साकार झाले आहे. पवार यांच्या कथेतून गिरणी कामगारांच्या प्रश्नांना देखील वाचार फोडली गेली आहे. संपाने देशोधडीला लागलेला कामगार गिरणगाव उद्ध्वस्त होऊन त्याजागी टोलेजंग, चकचकीत इमारती उभ्या राहण्याच्या गतीमान प्रक्रियेत विस्थापीत झाला. दत्ता सामंत यांनी पुकारलेल्या गिरणी कामगारांचा संप, राष्ट्रीय मिल मजदूर संघाची भूमिका, नेत्यांमधील अंतर्गत दुही, त्याचा फायदा घेणारे गिरणीमालक आणि गिरणगावच्या बदलत्या रुपात उपरा ठरलेला कामगार हे कामगारांच्या जगण्याशी संबंधीत विषय पवार यांच्या ‘फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर’, ‘एका रोमहर्षक लढयाचा गाळीव इतिहास’ या कथा अधोरेखित करतात. ‘साशे भात्तर रुपयांचा सवाल अर्थात आमचे युध्द सुरु’ या कथेमध्ये कामगारांच्या मुळ प्रश्नांना बगल देऊन त्यांना परस्परांत लढायला लावण्याचे आणि पर्यायाने त्यांच्यातील संघटनाशक्ती संपवून टाकण्याचे गिरणीमालकांचे डावपेचात्मक षडयंत्र उघड झाले आहे. सतीश तांबे, पंकज कुरुलकर आणि विजय तांबे यांच्या कथेतील पात्रे ही मध्यमवर्गीय

पांढरपेशा समाजातील पात्रे आहेत. सतीश तांबे यांच्या वरवर अचूक खोलवर चूकच चूक या कथेत संपाच्या दीर्घ कालावधीत गिरणीमालक आणि युनियनचे लोक आखलेली धोरणे, संपकरी कामगार पोटापाण्यासाठी विखुरणे, काहींनी जागा विकून पुन्हा गावाकडे परतणे तर मुंबईतच तळ ठोकून राहणाऱ्या काही कामगारांनी रत्यांवर आपली कला पेश करण्याचा निर्णय घेणे इत्यादी संदर्भ व्यक्त झाले आहेत.

आर्थिक उदारिकरणातून खुली झालेली जागतिक बाजारपेठ, आर्थिक सत्ता मिळविण्याची उपलब्ध झालेली मुबलक संधी, परंतु त्याच वेळी त्या संधीपर्यंत पोहचविण्यासाठी विविध क्षेत्रात असलेली जीवघेणी स्पर्धा, या स्पर्धेत माणसाचे, त्याच्या शारीरिक व बौध्दीक कौशल्याचे झाालेले टोकाचे वस्तुकरण, तसेच कोणत्याही गोष्टीचे बाजारीकरण होऊ शकते हे समकालीन समाजवास्तव पंकज कुरुलकर, सतीश तांबे आणि विजय तांबे यांच्या कथांमध्ये साकार झाले आहे. विजय तांबे यांच्या 'कौ.ब.क. आणि स.ट.क. ची गोष्ट: सामूहिक वाचनासाठी', 'भगवंत भगवंत आणि ढील या कथा यादृष्टीने विशेष लक्षणीय आहेत. पैसा हाच सुखी जीवनाचा मंत्र ठरविणाऱ्या या काळात वस्तूंना अमाप महत्त्व येऊन गरज आणि चैन यांतील सीमारेषा धुसर करणारी वर्तनशैली समाजात रुजलेली दिसते. या चंगळवादी संस्कृतीचा संदर्भ सतीश तांबेच्या 'रसातळाला ख.प.च.' या कथेत आढळतो. बाह्य वस्तूंच्या तृष्णेमुळे वरवर जीवनाला समृध्दी येणे परंतु अंतर्यामी माणसाचे समाजापूसन, स्वत:पासून तुटत जाणे, एकाकी होऊन उरणे इत्यादी संदर्भ पंकज कुरुलकरांची कथा अधारेखित करते. त्यांच्या 'मन', 'डायरी', 'मित्र' आणि 'त्रिशंकू' या कथा यादृष्टीने विचारात घेता येतील. उदारीकरणाने रुजविलेल्या या जीवनशैलीचाी दुसरी बाजू म्हणजे भौतिक समृध्दी मिळविण्यासाठी संस्थात्मक आणि वैयक्तिक पातळीवर चालणारे भ्रष्ट आचार, पंकज कुरुलकरांप्रमाणे सतीश तांबे यांचीही कथा समाजाच्या या भयावह चेहऱ्याला शब्दरुप देण्याचा प्रयत्न करते. त्यांचा 'दाऊद संताजी', 'हर्षद धनाजी' या कथेत मध्यमवर्गीय माणसांनी दाऊद इब्राहीम आणि हर्षद मेहता यांना आयडॉल मानणे या समूहमानसिकतेवर उपरोधपूर्ण भाष्य आले आहे. हर्षद आणि दाऊद मोठया पातळीवर जाऊन जे भ्रष्ट आचरण करतात तेच आचरण एका मर्यादित चौकटीत करणारा मध्यमवर्गीय समाज, तांबेच्या कथेच्या केद्रंस्थानी असलेला दिसतो. ही कथा मध्यमवर्गीयांच्या वर्तनातील संधीसाधूपणा व दांभीकपणा ठसठसशीत अधोरेखित करते. त्यांच्या देव दानवे नरा या कथेत माणसापेक्षा वस्तूंना पैशांना महत्त्व देणाऱ्या माणसाचा मानवी चेहरा पुसट करीत नेणाऱ्या विद्रूप सामाजिक वास्तवाचा उच्चार झाला आहे.

माणसाच्या आयुष्यात निर्माण होणारे प्रश्न हे प्रामुख्याने मी च्या लघु आणि जात वर्ग आणि धर्म नामक वृत्तीतून आणि भौतिकाबद्दलच्या अपार तृष्णेतून निर्माण झालेले प्रश्न आहेत, याचे भान जयंत पावार आणि सतीश तांबं यांची कथा करुन देते. सतीश तांबे यांच्या कथेत भौतिक समृध्दीच्या हव्यासाचे भय वाटणारी आणि ही अनिर्बंध तृष्णा माणसाचा घात करणारी पात्रे साकार झाली आहे. विजय तांबे, जयंत पवार आणि सतीश तांबे यांची कथा नैतिकता या मूल्यसंकल्पनेला अनेक बाजूंनी तपासून पाहण्याचा प्रयत्न करते. नैतिकता

यांच्यातील चिरंतन संघर्ष ही कथा अधोरेखीत करते. सुंदर–असुंदर, पाप–पुण्य, नीती–अनिती या विरोधी धारणांचे सूचन करणारे संकल्पनाव्यूह माणसाच्या जगण्याला कोंडीत पकडतात हे वास्तव ही कथा सशक्तपणे उलगडून दाखविते. ती जीवनाला समजून घेण्याचा अनेक पातळया आपल्यासमोर उघड करते. सतीश तांबे यांच्या 'सी–सॉ', 'रसातळाला ख.प.च.', विजय तांबे यांच्या 'माझांचपणचा सार्वत्रिक अबोला' व जयंत पवार यांच्या छटाकभर रात्र 'तुकडा तुकडा चंद्र' व 'चंदूच्या लग्नाची गोष्ट अर्थात सड्डुम मे टढ्ढुम' या कथांचा उल्लेख करता येईल.

धार्मिक पुनरुज्जीवनाच्या प्रक्रियेचा अपरिहार्य परिणाम म्हणून झालेल्या धार्मिक दंगली, घडवून आणलेले बॉम्बस्फोट, दहशतवादी कारवाया, भिन्न स्त्रियांवर केले गेलेले बलात्कार व भिन्नधर्मीय माणसांची केली गेलेली अमानुष कत्तल, इत्यादी संदर्भ पंकज कुरुलकर, समर खडस आणि जयंत पवार यांची कथा थेटपणे व्यक्त करते. त्यांच्या कथांतून आलेले बाबरी मशीद–राममंदीर प्रकरणाचे, करगील युध्दाचे व गोध्रा हत्याकांडाचे उल्लेख यादृष्टीने विचारात घेता येतील. या समाजिक वातावरणाचा अपरिहार्य परिणाम म्हणून मानवी मनात निर्माण कमालीची असुरक्षितात आणि मानवी जीवनाला भोवंडून टाकणारी दशहत जयंत पवार यांची टेंगशेंच्या स्वप्नात ट्रेन, पंकज कुरुलकर यांच्या दंगल, घर या कथा विजय तांबे यांची 'आतल्या आत टेररिस्ट' आणि समीर खडस यांच्या कथातून अभिव्यक्त होते. जयंत पवार यांची 'बकऱ्याची बॉडी' या कथा या दृष्टीने विशेष महत्त्वाच्या आहेत. तांबे यांच्या कथांमधून समकालीन वास्तवातील हिंसेचे संदर्भ व्यक्त होत असताना, हिंसेचे मूळ स्वबाहय परिस्थितीत शोधणाऱ्या मानसिकतेला उघड केले जाते. वस्तुत: समाजाच्या या रखलनशील व्यवहारापासून वेगळे राहण्याचा अवकाश व्यवस्था देत नाही. तसेच व्यवहाराच्या या धबडग्यात बहुतांश माणसांची ती गाभ्याची गरजही उरत नाही. या शोकगर्भ आणि विदारक सत्यापर्यंत सतीश तांबे कथा वाचकाला घेऊन जाते. उपरोक्त संदर्भाच्या बरोबरीने लोकशाहीत सत्ताकेंद्राशी जोडली गेलेली हुकूमशाही, व्यक्ती व विचारस्वातंत्र्याची केली गेलेली गळचेपी इत्यादी संदर्भही तांबे यांच्या कथातून अधोरेखीत होते.

समाजिक प्रश्नांना आपल्या कथांमधून वाचा फोडणारे आणखी दोन महत्वाचे कथाकार म्हणजे मिलिंद बोकील आणि प्रवीण पाटकर हे होत. मुळातच सामाजिक कार्यकर्ते असलेल्या या कथाकारांनी समाजातील वास्तव अगदी जवळून अनुभवले आहे. समाजातील आर्थिक, सामाजिक पातळीवर झालेले माणसाचे स्तरीकरण, स्तीकरणाच्या मुळाशी असणारी सोपानात्मक सामाजिक संरचना या विषमतामूलक संरचनेशी संबंधित नानाविध सत्तकेंद्रे, आणि त्यामुळे निर्माण झालेले सामाजिक प्रश्न हा या कथाकारांचा चिंतनाचा, चिंतेचा व प्रत्यक्ष कार्याचाही विषय आहे. पाटकर आणि बोकील यांच्या कथाकविश्वातून साकारणाऱ्या सामाजिक प्रश्नांची व्याप्ती त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील सामाजिक कार्यकर्त्याशी घनिष्ठ नाते जोडणारी असून ती कथातर्गत अनुभवविश्वाला वेगळेपणा प्राप्त करुन देणारी आहे. प्रवीण पाटकर यांच्या 'फिल्डवर्क' व 'सती' तर मिलिंद बोकील यांच्या 'उदकाचिया आर्ती' व 'झेनगार्डन' या कथासंग्रहांचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येतो.

नवदोत्तर कालखंडात कथा लिहिणाऱ्यांमध्ये स्त्री कथाकारांचा समावेश आहे. त्यांच्या कथांमध्ये देखील नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह अनुभवण्यास मिळतात. यामध्ये मेघना पेठे, छाया महाजन, माधुरी शानबाग, आशा कर्दळे, जाई निंबकर, विद्या सप्रे, सिसिलिया कार्व्हालो, प्रतिभा कणेकर, अरुणा ढेरे, नीरीजा, प्रज्ञा दया पवार यांचा समावेश करता येईल. या स्त्री कथाकार आपल्या नवीन व समृध्द जाणीवा जाणीवा आपल्या कथालेखनातून व्यक्त करतात. या कथाकारांच्या कथांचा विषय प्रामुख्याने स्त्री आणि तिच्या समस्या हाच आहे. या कथा केवळ स्त्री दु:खाची कथा केवळ स्त्री दु:खाची कथा नसून यामध्ये स्त्रीचा आवाज देखील ऐकायला मिळतो. स्त्रीचा शारीरिक व मानसिक छळ या स्त्री कथाकारांनी मांडून आपल्यावरील अन्यायाला, आपल्यावरील तथाकथीत पारंपारिक बंधनांना नसून यामध्ये स्त्रीचा आवाज देखील ऐकायला मिळतो. स्त्रीचा शारीरिक व मानसिक छळ या स्त्री कथाकारांनी मांडून आपल्यावरील अन्यायाला, आपल्यावरील तथाकथीत पारंपारिक बंधनांना विरोध करण्याचे धाडस देखील या स्त्रीयांमध्ये असल्याचे दर्शवले आहे. स्वत:च्या अस्तित्वाने प्रेरित होऊन, स्वत:ची वेगळी ओळख निर्माण करण्यासाठी धडपडणारी स्त्री कथाकारांनी मांडली. स्त्रीचे मानसिक व काही वेळेसश्शारीरिक सक्षमीकरण दाखवून या स्त्रियांची निर्णय घेण्याची व स्वत:ला विचारप्रक्रियेत आणण्याची जिद्द या कथाकारांनी जाणीवपूर्वक अधोरेखित केली आहे. पुरुषांना देखील व स्त्रीयांनी आपल्या कथांमध्ये स्थान दिले आहे. परंतु ते मुद्दाम दुय्यम ठेवतात. कथेचा उपयोग स्त्रीच्या दु:खाला वाचा फोडण्यासाठी केला असला तरी स्त्रीला आत्मकेंद्रीत न दाखविता तिल्या आपल्या आयुष्याप्रती सजग केले आहे.

समारोप

वर आधोरेखित केलेल्या कथाकारांच्या कथा नव्वदोत्तर काळातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक संदर्भचौकटीला सर्जनशील आणि विचारगर्भ प्रतिक्रीया देणाऱ्या आहेत. या कथेने बदलत जीवनमूल्यांचे समर्थन केलेले नाही. बाह्य परिस्थिती माणसाच्या सर्वस्तरीय अध:पात करणारी आहे, माणसाच्या जाणीवा बधीर करणारी आहे. किंबहुना त्याही विकत घेण्याची ईर्षा बाळगणारी आहे. विशिष्ट परिस्थिती आणि प्रस्थापित मूल्यसंकल्पनांनी माणसाची केलेली कोंडी व्यक्त करतांना ही कथा एक नैतिक दृष्टी श्शोधण्याचाही प्रयत्न करते. मराठी कथेत नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाहांचा अंतर्भाव करुन या कथाकारांनी आपण काळाच्या सोबत चालत असल्याचे स्पष्ट केले आहे. मराठी कथेला नवे रुप देण्याचा एक चांगला प्रयत्न या कथाकारांनी केला आहे.

संदर्भ ग्रंथ:—

१. नव्वटीनंतरची कथा —शीतल पावसकर
२. मानवी मनाचा तळ शोधणारे लेखक —दीपा ठाणेकर
३. अनन्य कथारुपे, अनन्य कथाकार —विजय तापसे
४. स्त्री कथाकार —अर्चना कुरतडकर
५. कार्यकत्यांची कथा — शीतल पावसकर

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

ग्रामीण भागातील वर्तमानकालीन जातीयता : विशेष संदर्भ वळणाचं पाणी

प्रा.डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे
मराठी विभाग प्रमुख,
शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव
ता.चाकूर जि.लातूर
मो.न. 8698554403

रा.रं. बोराडे हे कथा, कादंबरी, नाटक इत्यादी वाङ्मय प्रकारातून लेखन करणारे ग्रामीण लेखक आहेत. ग्रामीण भागातील नातीगोती त्यातील ताणतणाव, कृषिसंस्कृती, बलुतेदारी, अस्पृश्यता, उच्चनीचता, दारिद्रय तसेच ग्रामीण भागातील विविध भावभावनांचे अत्यंत जिवंत चित्रण त्यांनी केले आहे. ग्रामीण जीवन अनुभवले असल्यामुळे त्यांच्या साहित्यातून वास्तवता व्यक्त झाली आहे. 'वळणाचं पाणी' कादंबरीतून ग्रामीण भागातील वर्तमानकालीन जातीयतेचे व उच्चनीचतेचे दाहक रूप व्यक्त झाले आहे. स्वातंत्र्य मिळून 70 वर्ष उलटून गेली; परंतु लोकशाहीतील स्वातंत्र्य, समता, बंधूता, न्याय ही आदर्श मूल्ये समाजमनात अजूनही रूजली नाहीत. भारतीय समाजजीवनातील उच्चनीचता आणि अस्पृश्यता कमी होण्याऐवजी ती दिवसेंदिवस वाढत आहे. प्रस्तुत कादंबरीतील आंदणगावातील सर्व घटना प्रसंग या अस्पृश्यतेच्या संदर्भाने साकार होतात. या कादंबरीचा मुख्य नायक प्रा.विश्वनाथ ढोबळे हा सवर्ण असून तो या गावचा रहिवासी आहे. तो औरंगाबाद येथील एका महाविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून कार्यरत असून तेथे बंगला बांधण्यासाठी तो आपला आंदणगावातील वाडा विकायला काढतो. हा वाडा याच गावातील दलित असलेला दीपक कांबळे हा कार्यकर्ता खरेदी करण्यास तयार होतो. परंतु तो महार असल्याने सवर्णांच्या वस्तीतील हा वाडा त्याने खरेदी करू नये व विश्वनाथने त्याला विकू नये यासाठी सगळा गाव प्रयत्न करतो. यासाठी विश्वनाथ ढवळेवर दबावतंत्राचा वापर केला जातो. त्याला अडथळे आणले जातात. त्यामुळे सवर्ण असलेल्या; परंतु पुरोगामी विचाराच्या विश्वनाथला आतोनात त्रास सहन करावा लागतो. भारतातील जवळजवळ सर्वच खेडयात पुर्वीपासूनच ही परिस्थिती असलेली दिसते. अलीकडेही त्यात फारसा बदल झालेला दिसून येत नाही. शहरातही या अस्पृश्यतेचे व उच्च नीचतेचे विषारी रूप प्रत्ययास येते. घर किंवा जागा खरेदी करताना ती व्यक्ती कोणत्या जातीची आहे, याचा शोध घेतला जातो. दलित असलेल्या व्यक्तीला सधन असूनही सवर्ण वस्तीत घर मिळत नाहृ. प्राचीन काळात खेडयाची रचनाच मनुस्मृतीच्या आधाराने झाल्यामुळे अस्पृश्याची वस्ती गावकुसाबाहेर ठेवली गेली. कालांतराने काही अंशी ही परिस्थिती बदलली असली तरी, जातीभेद किंवा अस्पृश्यता मात्र अजूनही संपली नाही. तर ती अदृश्य रूपात अधिक वाढत आहे. त्यामुळेच वर्तमानकाळातही भारतीय समाजातील माणसाची मानसिकताही संमिश्र वस्ती निर्माण करण्यास अनुकूल नाही. हे प्रखर वास्तव रा. रं. बोराडे यांनी या कादंबरीतून मांडले आहे.

भारतातील प्रत्येक माणूस जातीच्या कल्पनेला चिकटून बसला आहे. तिला सामाजिक प्रतिष्ठाही आहे. ज्या वर्णव्यवस्थेने हा जातिभेद व उच्चनीचता निर्माण केली, त्या वर्णव्यवस्थेला

येथील उच्चवर्णीय समाज जीवापाड जपतो. तिला कोणी धक्का लावायचा प्रयत्न करीत असेल तर त्याविरूध्द सामुहिकरित्या प्रतिकार करून ही विषमताधिष्ठित व्यवस्था कायम टिकविण्याचे प्रयत्न केले जातात. ग्रामीण भागातील या वर्तमानकालीन विदारक सत्याचा प्रत्यय 'वळणाचं पाणी' या कादंबरीतून येतो. सवर्ण असलेले प्रा. विश्वनाथ ढोबळे यांनी आंदणगावातील आपले जुने घर दलित असलेल्या दीपक कांबळेला विकू नये यासाठी प्रयत्न करतो. या गावचे सरपंच सुदामराव यांना तो या प्रकरणी भेटून यासंदर्भात त्यांना काहीतरी करावयास सांगतो. सुदामरावांनाही विश्वनाथने हा वाडा दीपकला विकू नये नाही तर ती आपली कायमची डोकेदुखी होईल असे वाटते म्हणून तेही वाडाविक्री रोखण्याचा प्रयत्न करतात.. ते विश्वनाथला ग्रामपंचायतीमध्ये बोलावून घेतात, बैठक घेतात. या बैठकीत सुरेंद्र रमेश साळूंके, प्रमोद हिवाळे, पोपट गोरे, धनंजय धायगुडे, आबानाना ही सर्व सवर्ण मंडळी विश्वनाथने दिपकला घर विकू नये यासाठी विश्वनाथला समजावतात. सुरेंद्र तर धमकीच देतो. प्रा. विश्वनाथने हा वाडा तीन महिने दीपकला विकू नये असे ठरते. तीन महिन्यात सवर्ण व्यक्तीने हे घर नाही घेतल्यास मग हे घर दीपकला विकावे असा तोडगा काढला जातो. तीन महिने उलटून जातात; परंतु हा वाडा कोणीही सवर्ण व्यक्ती विकत घेत नाही. तरीही हा वाडा दीपकला विकण्यास या सर्व मंडळीचा विरोध कायमच असतो. विश्वनाथचा गावातील मित्र संतोष व त्याची वृध्द आई विश्वनाथचा चुलता शहाजी चुलतभाऊ विक्रम या सर्वच सवर्ण व्यक्ती हे घर दीपकला विकले जाऊ नये, यासाठी प्रयत्न करतात. त्यातील काही व्यक्ती तर त्याच्यासोबत भांडणे करून त्याच्या घराची नासधूस करून हे प्रकरण न्यायालयात नेऊन ही विक्री थांबवण्याचे प्रयत्न करतात. प्रा. विश्वनाथला वाडा विकण्यापासून परावृत्त करतात. चुलता हा प्रा.विश्वनाथच्या अंगदराव या मेहुण्यास भरवून त्या वाडयावर पुष्पाचा म्हणजे आपल्या पत्नीचा हक्क असल्याची भुमिका घेण्यास तयार करतो व सरपंच सुदामराव तर आमदार बावळे यांना भेटून हे प्रकरण सांगतो. आमदार बावळे प्रा. विश्वनाथच्या नागेशराव या सास-याला हा वाडा दीपकला विकण्यास प्रतिबंध घालावा असा दबाव आणतात अन्यथा जि.प. सदस्य पदास मुकावे लागेल अशी ते भुमिका घेतात. त्यामुळे नागेशराव आपल्या जावयाला हा वाडा विकण्यापासून परावृत्त करू पाहतो. प्रा. विश्वनाथची पत्नी सुनिता ही सुध्दा हीच भुमिका घेते या सर्व पात्राच्या या भुमिकेवरून ग्रामीण भागातील सामुहिकरित्या अस्पृश्यता पाळण्याच्या अपप्रवृत्तीचे दर्शन घडते. वर्तमानकाळात सुध्दा अगदी सर्वसामान्य व्यक्तीपासून ते या सर्वसामान्यांचे प्रतिनिधीत्व करणा-या लोकप्रतिनिधीपर्यंत जातिभेदाची विषमतावादी प्रवृत्ती कशी कायम आहे. याचे अत्यंत ज्वलंत उदाहरण येथे प्रत्ययास येते.

लोकशाहीतील स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि समान न्याय ही आदर्श मूल्ये जनमानसात रूजून भारत हे एक धर्मनिरपेक्ष व राष्ट्रीय ऐक्य असलेले राष्ट्र निर्माण होणे अपेक्षित होते; परंतु ही मूल्ये जनमाणसात रूजण्याऐवजी समाजातील जातिभेद व उच्चनीचता वाढत गेली. लोकशाहीतील निवडणूकांना जातीचा रंग देण्यात आला. सवर्ण समाजातील उमेदवार दडपशाही व पैशाच्या जोरावर निवडून येऊन दलितांवर अन्याय अत्याचार करीत आहेत. अस्पृश्याबद्दल त्यांच्या मनात असलेली हिनतेची भावना अद्यापही कमी झालेली नाही. दलित व्यक्ती ज्ञानाने व गुणाने कितीही मोठी झाली तरी त्यांच्या दृष्टीने ती अस्पृश्यच आहे. म्हणून दलित व्यक्तीच्या विकासात ते अडसर निर्माण करतात. दलित विरोधी भूमिका घेऊन त्यांच्याविरूध्द कटकारस्थाने रचणे, त्यांना

समानतेचा दर्जा न देणे त्यांचे उच्च प्रतीचे जीवनमान नष्ट करणे अशी अनेक कारस्थाने सवर्ण राजकारणी मंडळी करीत असतात. त्यांचे बाह्य वर्तन हे दलितांच्या विकासाचे असले तरी तो केवळ एक आभास असतो. त्यांचे अंर्तमन मात्र दलितविरोधी असते. याचा प्रत्यय वळणाचं पाणी कादंबरीतून येतो.

'वळणांच पाणी' या कादंबरीतून ग्रामीण भागातील अत्यंत गहन अशा अस्पृश्यतेचा प्रत्यय येतो. त्याचबरोबर दलित समाजातील जुन्या व नव्या पिढीतील वैचारीक संघर्षाचे चित्रणही या कादंबरीतून येते. तरूण पिढीतील दीपक कांबळे, सिध्दार्थ बनसोडे व इतर दलित तरूणांवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्याचा व विचारांचा प्रभाव असल्यामुळे ते विद्रोही आहेत, तर जुन्या पिढीतील धर्मा तुका दीपकचे वडील गोपाळ, आई धुर्पा या जुन्या पिढीतील व्यक्ती असून त्यांच्यावर जुन्या काळातील युगधर्माचे संस्कार झाल्यामुळे ते सोशीक, सहनशील आणि लाचार आहेत. सवर्णांच्या विरूध्द वर्तन करणे त्यांना अपराधीपणाचे वाटते. म्हणूनच दीपक गावातील प्रा. विश्वनाथ ढवळेचा वाडा विकत घेऊ इच्छितो. हे या जुन्या पिढीतील माणसांना पटत नाही. म्हणून ते वाडा खरेदी करण्यास विरोध करतात. त्यातूनच या दोन पिढयांत वैचारीक संघर्ष निर्माण होतो, हा संघर्ष पराकोटीला जातो व त्याचे रूपांतर भांडणात होते आणि या दोन पिढीत ताणतणाव निर्माण होतात. दलित समाजातील नवी पिढी सुशिक्षित असल्यामुळे ते आधुनिक विचारांचे आहेत, तर जुन्या पिढीतील व्यक्ती या अशिक्षित असल्यामुळे या पुरातनवादी आहेत या दोन पिढीतील संघर्षाचे ज्वलंत चित्रण 'वळणाचं पाणी' या कादंबरीतून घडते. 'वळणाचं पाणी' या कादंबरीतून त्यांच्या संघर्षशीलतेचे व त्यांच्यातील विद्रोही भावनेचेही दर्शन घडते. दीपक कांबळे सिध्दार्थ बनसोडे हे सुशिक्षित आहेत ते शहरात राहतात. ते दलित संघटनेचे पदाधिकारी व कार्यकर्ते आहेत. दलित संघटना सवर्ण वस्तीत घर घेण्यास आर्थिक मदत करण्याचे घोषित करते आणि हे अत्यंत क्रांतीकारी आव्हान दीपक कांबळे हा विद्रोही तरूण स्वीकारतो डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंतीनिमित्त त्यांच्या गावातून मिरवणूक काढण्याची भुमिका दीपक व इतर तरूण घेतात त्यांच्या या भूमिकेला सवर्ण सुरेंद्र व इतर तरूण विरोध करतात. परंतु हे तरूण या विरोधाला जुमानत नाहीत तसेच गावात सवर्ण आणि दलित यांचे इतरही विविध कारणावरून भांडणे होतात या भांडणात दलित तरूण संघर्षाची भूमिका घेतात, कुत्रे, मांजरे गावात राहतात. मग आम्हांलाही गावात राहण्याचा हक्क आहे, अशी आग्रही भुमिका हे तरूण घेतात या हक्काच्या भावनेतूनच दीपक, विश्वनाथ ढवळे यांचा वाडा विकत घेण्यासाठी हट्टास पेटतो. हे तरूण आपल्या न्याय हक्कासाठी संघर्ष करतात. त्यांच्या उसळत्या रक्तातील स्वाभीमान या कादंबरीत जागोजागी आढळतो. दलितांच्या अत्यंत आक्रमक विद्रोहाचे दर्शन दलित तरूणांच्या भूमिकेतून घडते. हा विद्रोह या देशातील दलितांवर पिढयान्‌पिढया झालेल्या अन्यायाविरूध्द असून तो नवनिर्माणासाठी आहे. रा. रं. बोराडे यांच्या या एकमेव कादंबरीत दलितांतील हा टोकाचा स्वाभीमान व त्या स्वाभिमानामुळे निर्माण झालेला विद्रोह व्यक्त झाला आहे. सवर्ण समाजातील व्यक्तीमध्ये अत्यंत आदर्शवादी व समतावादी मूल्यांची निर्मिती करून या व्यक्तीच्या चित्रणात रा. रं. बोराडे यांनी औचित्यपूर्णता साधली आहे. सवर्ण समाजातील व्यक्तीमध्ये एवढा अत्युच्च दर्जाचा समतावादी दृष्टीकोन अपवादानेच आढळेल. ही अपवादात्मकता रा. रं. बोराडे यांच्या कादंबरीतून अत्यंत जिवंतपणे व्यक्त झाली आहे.

रा. रं. बोराडे हे मराठवाडयाच्या लातूर जिल्ह्यातील असल्यामुळे ग्रामीण व शहरी अशा दोन्ही भाषांचा उपयोग लेखकाने या कादंबरीलेखनासाठी केलेला आहे. मराठवाडयातील औरंगाबाद शहरातील शहरी वळणाची भाषा ही या कादंबरीतून व्यक्त झाली आहे. या कादंबरीतील प्रमुख पात्र विश्वनाथ व्यवसायाने प्राध्यापक असल्यामुळे त्यांची व त्यांच्यासोबत प्राध्यापक राजेंद्र शिंदे आणि प्रा. सुनिल खोब्रागडे यांचीही प्राध्यापकी थाटाची भाषा व्यक्त झाली आहे, तर दीपक कांबळे, सिध्दार्थ बनसोडे हे दलित तरूण शहरात राहत असल्यामुळे त्यांचीही भाषा शहरी वळणाची आहे. आंदणगावातील सर्व दलित व सवर्ण पात्रांची भाषा ही अस्सल मराठवाडी बोली आहे. त्यातही धर्मा, तुका, गोपा, सुका आणि धुरपा या पात्रांच्या तोंडी महारी बोली भाषेचा प्रत्यय येतो. शहरी पात्रांच्या संवादासाठी शहरी वळणाची अनुस्वारयुक्त भाषा वापरली आहे. तर ग्रामीण पात्रांच्या संवादासाठी अस्सल बोलीभाषा वापरली आहे. कादंबरीच्या निवेदनाची भाषा ही अनुस्वारयुक्त प्रमाणभाषा असून ती तृतीयपुरूषी एकवचनी आहे. मराठवाडी बोलीभाषेतील शेजार, कसपट, कारेकरम, इक, इकत, ममईत, न्हाई, संगटीत, संघरस, निस्तं, इकरम, म्या, गपचीप, डोसक्यात, सुरेंदर, डाक्टर, मंगईल, उगं, हयांच्यात, येगळं, पुसवा, धार, यवहार, होतं, भईनीचं, हाय, उपेग, व्हईल, इनंती, हागायची, इस्नू, पैसं, दमडा, बाबासायेब, एकांद्या, ल्योक अशा विविध शब्दांचा वापर या कादंबरीत केल्यामुळे या कादंबरीत ग्रामीण वातावरण तयार होते. मुठभर घुग-या रातसारी मचमच, तुला न मला घाल कुत्र्याला, बोलाचाच भात आणि बोलाची कडी, उधळली म्हईसकी लागली हाल्यामागं, बोलविता धनी वेगळाच बोली भाषेतील अशा अनेक अर्थपूर्ण म्हणीचा उपयोग केला आहे. त्यातून पात्रांच्या विविध भाववृत्ती व्यक्त झाल्या आहेत. खालीवर होणे, मूळ लावून आणणे, बोभाटा करणे, खरचणे, टांग मारणे, हात तोंडाला गाठ घालणे, हरकून जाणे अशा अत्यंत अर्थपूर्ण वाक्प्रचारांचाही वापर या कादंबरीत करण्यात आलेला आहे. त्यातून ग्रामीण पात्रांच्या विविध वृत्ती प्रवृत्ती व विविध स्वभावविशेष व्यक्त होतात तसेच झोपत ...... मारणे, झाक मारणे, पास्लं पडणे, माज चढणे, अंगाखाली बाई घेणे यासारख्या अश्लील शब्दांतून आणि मायला तुज्या मी यासारख्या काही शिव्यांमधून पात्रांच्या संतापवृत्ती व्यक्त होतात. प्रस्तुत कादंबरीतील भाषा ग्रामीण जीवन जिवंतपणे व्यक्त करण्यासाठी अत्यंत यशस्वी ठरली आहे.

निष्कर्ष :-

1) वळणाचं पाणी या ग्रामीण कादंबरीतून वर्तमानकालीन जातीयतेचे दाहक चित्रण येते.
2) सवर्ण समाजातील व्यक्तीमध्ये आदर्शवादी व समतावादी लोकशाही मूल्यांची निर्मिती रा. रं. बोराडे यांनी केली आहे.
3) ग्रामीण व शहरी अशा दोन्ही भाषांचा उपयोग लेखकाने या कादंबरी लेखनासाठी केलेला आहे.
4) दलित व सवर्ण पात्रांची भाषा ही अस्सल मराठवाडी बोलीभाषा आहे.
5) आशय व अभिव्यक्तींचे अभिनत्व या कादंबरीतून औचित्यपूर्ण साधले गेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1) रा. रं. बोराडे, वळणाचं पाणी, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती – 2007
2) डॉ. दादा गोरे, साहित्यसमीक्षा आणि आस्वाद, गोदा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती -2009

ISSN : 2348-7143
March 2018

3) डॉ. भीमराव वाघचौरे, रा. रं. बोराडे यांचे साहित्य : स्वरूप आणि आस्वाद, विहित प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती – 1999
4) डॉ. एन.एम. कानडजे, पीळ आणि पैलू, (रा. रं. बोराडे यांच्या साहित्याचा अभ्यास), प्रतिभाय प्रकाशन, परभणी, प्रथमावृत्ती – 2007
5) (संपा.) प्रा. चंद्रकुमार नलगे, घर शिवार, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 1999
6) (संपा.) रवींद्र किंबहुने, प्रतिष्ठान, मे-जून-जुलै-ऑगस्ट – 1997.

RESEARCH JOURNEY

आर्त धुमसणाऱ्या खेड्यांची सल-ब-बळीचा

प्रा.डॉ.वाय.एम.पवार
एस.पी.डी.एम.महाविद्यालय , शिरपूर

प्रास्ताविक :-

कांदबरी , कथा , कविता , ललित, समीक्षा या सर्वच साहित्य प्रकारात कसून लेखन करणारे राजन गवस हे १९८० च्या दशकातील महत्त्वाचे कांदबरीकार म्हणून परिचित आहेत. त्यांची पहिली कांदबरी चौडंक या शीर्षकाने १९८५ ला प्रकाशित झाली त्यावेळेस राजन गवस हे महाविद्यालय यात शिकत होते. दुसरी कांदबरी 'भंडारभोग' ही १९८९ ला प्रकाशित झाली. त्यानंतर 'धिंगाणा' ही कांदबरी १९९१ ला श्रीविद्या प्रकाशन पुणे येथून प्रकाशित झाली. १९९७ ला 'कळप' आणि 'तणकट ' ही १९९९ ला प्रकाशित झाली. राजन गवस यांच्या पाच कांदबऱ्याचे सूत्र खेड्यातील नवनव्या समस्या हे आहे. या साऱ्याच कांदबऱ्या समस्या प्रधान आहेत. देवदासीची समस्या , तृतीय पंथीयाची समस्या गावातील राजकारणातून निर्माण झालेले प्रश्न खेड्यातील , लिहिणाऱ्याचे प्रश्न , खेड्यातील जातीय तणावाचे आणि दलित चळवळीतील प्रश्न गवस यांनी आपल्या कांदबऱ्यातून मांडलेली आहेत "[१] असा अभिप्राय शरयू आसोलकर नोंदवतात. तो सार्थ वाटतो. खेड्यातील ग्राम संस्कृतीचा कृषी संस्कृतीतील ताण-तणाव संघर्ष आरिष्टांचा उलगडलेला संघर्षपटच त्यांच्या कांदबऱ्यातून आविष्कृत झालेला आहे.

ब-बळीचा ही कांदबरी तेरा वर्षाच्या प्रदिर्घ काळानंतर लिहिलेली कांदबरी आहे भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'हिंदू एक जगण्याची अडगळ' या कांदबरी प्रमाणेच ही दुसरी कांदबरी की ज्यामध्ये मध्यवर्ती एकच एकपात्र नाही. ती सतत या ना त्या कारणाने बदलत असतात. मला वाटते की मराठी कांदबरी आता अधिक समृध्द आणि बलशाली होतांना दिसते आहे. त्या-त्या परिघाच्या बाहेर पडून ती विशाल महापट अधोरेखित करीत आहे. हे वैशिष्टे नमुद करण्यासारखेच समस्या कुठली ही असली तरी ती एकट्या दुकट्या पात्राचीच नसते. तर अवघे गावचे गाव खेडीच्या खेडी त्या समस्येच्या किंवा अरिष्टाच्या गर्तेत येते हाच धागा या कांदबरीत दिसून येतो. असे नव-नवे प्रयोग नव-नवे परिमाण शोधण्याची गरज पुढच्या कांदबरी कारांनी अचुक टिपल पाहिजे.

सामाजिक आशय :-

ब-बळीचा ही प्रयोगशील कांदबरी सामाजिक आशयकेद्रित कांदबरी आहे या कांदबरीचा मूळ आशय स्त्रोत हा खेड्यातील विविध बनबनाव खेड्याचे झपाट्याने होत चालले नागरीकरण एका कुटुंबातच दोन दोन कुटुंबव्यवस्था यासारख्या अनेक प्रश्नांची गुंतावळ येथे पहावयास मिळते. खेड्यातील वास्तविक परिस्थितीकडे लेखक तटस्थपणे पाहतो. परिस्थिती अशी आहे की एका खेड्यात

ISSN : 2348-7143
March 2018

दोन खेडी आहेत म्हणजे नोकऱ्या करणारे ने ाकरदार आहेत त्यं ाची घरे सिमेंट कॉंकिटची आहे. हे एक गाव वेगळे आहे आणि त्याच गावात शेती करणारा त्याचा भाऊ अजुन खोपटातच आहे. ही भयाण परिस्थिती आहे. खेड्याची एकिकडे श्रीमंत धाबे दिसतात. दारूची दुकान गाड्यांचे खच दिसतात. पेट्रोलंची प्रचंड उधळण दिसते अनेक प्रकारची समृध्दी वरवर पाहणाऱ्याला वाटतं खेड्याची नागरीकरण झाले असं नाही. प्राप्त धंगधगणारे खेड फार विचित्र अवस्थेतील आहे ''[२] अशी खेड्या विषयीची अस्था राजन-गवस आपल्या मुलाखतीतून या कांदबरीच्या संदर्भात मांडतात. या कांदबरीची सुरूवात कोडबॅक शब्द माझ्या तोंडातून बाहेर पडला कल्लाप्पा कोणकेरी माझ्याजवळच होता म्हणाला या नावाची मला कांदबरी लिहायचीच''[३] उप्पेन बेटगिरी गावांत मामलेदर ऑफिसातील कल्लाप्पा दानप्पा कोणकेरी हा चा कथेचा नायक आणि तो लेखक ही आहे दिपूशेट या भांडी विक्रेत्याशी त्याचा परिचय होतो. दोघे मित्र बनतात ऑफिस संपल की कल्लाप्पा दिपूशेटच्या दुकानात जाऊन बसले केवळ बसत नाही वेळ प्रसंगी भांड्यावर नावही लिहितो दिपूशेठ सोबत भांडे खरेदीला जातो. कल्लापा लेखक असल्याने इतर मंडळीची येजाही त्याच्याकडे सुरूच असते. शेतकऱ्याच्या चळवळीतील कार्यकर्ते चित्रपट निर्माते , दिग्दर्शक असे लोक त्याच्याकडे येतात. एके दिवशी तो दिपू शेटला गोष्ट सांगतो. गोष्ट आहे राजाची एक होता राजा त्याला समजू`न घ्यायची होती बाई त्याने केल्या शंभर राण्या तरी बाई काय सभजंना तो गेला ऋषी कडेम्हणाला मला बाई समजून घ्यायचीय मला उपाय सांगा ऋषी म्हणाला पहिली मेंदूतली वासना बाजुला काढ , तुला बाई समजेल राजा म्हणाला वासना बाजुला काढली की, बाईत राहिले काय ? ऋषी म्हणाला माणूस बाईकडे माणूस म्हणून पाहण्याची जी गरज आहे तशीच शेतकऱ्यांकडे ही माणूस म्हणून पाहिले पाहिजे ही धग येथे दिसून येते.

एके दिवशी कल्लाप्पा कोणकेरी गायब होतो. त्याची झळ दिपू शेटला ही बसते कल्लापामुळे तोही पुस्तक वाचायच शिकतो. दिपूशेटच्या जवळ `कल्लाप्पा बाड ठेवून जोतो. त्याबाडमध्ये पतर असेल म्हणून दिपूशेट शोध होतो. तर त्यात तीन डाय-या दोन फायली बाकी कधीच नाही फायलाच पान उघडल उफराळ पटकथा संवाद गीने कल्लाप्पा कोणकेरी सामाजिक चित्रपट संस्करन पुर्नलेखन सागतो उफराल या सिनेमाचा नायक आडव्याप्पा शिणगारे हा कलवाडी बायको तायव्वा , मुलगी सूमी आणि मुलगा केसू अस छोटस कुटुंब स्वताच्य शेतीसोबत दुसऱ्यांच्या शेतातही राबून डोक्यावरील कर्ज उतारू पाहतो. सोसायटीच कर्ज कमी असूनही त्याला पिककर्ज मिळत नाही. जिवनबा दानवडे त्याला मिळवू देत नाही सोसायटीतून खत मिळत नाही. जवाहर योजनेची विहिरीचा हक्कदार असूनही सरपंच तात्या पाटलाला विहिर मिळते गरीब शेतकऱ्याची धनाढय किंवा गावातील पुढारी कसे छळ करतात ही त्याच्या माध्यमातून व्यक्त होते. कोणकेरी आणि कोणकेरीने लिहिलेल्या चित्रपट कथेचा नायक आडव्याप्पा हे या कांदबरीचे मुख्य नायक आहेत. हे दोघेही कृषि संस्कृतीचे प्रतिनिधी आहेत. एक शेतीतून बाहेर पडलेला पांढरपेशी वर्गाशी नाते जोडणारा तर दुसरा कोरडवाहू शेती करणारा अल्पभूधारक शेतकरी आहे जो व्यवस्थेकडून अलक्षित आहे. सरकार संघटनाचे त्याच्याकडे दुर्लक्ष झालेले आहे. या दोघाच्या मध्ये निर्माण होत जाणारी दरी दिसून येते. महात्मा जोतीराव फुले व

कांतारामजी यांना लिहिलेल्या पत्रामुळे या कांदबरीचे कथानक पुढे सरकत जाते. कथेतून कथा , प्रश्नातून प्रश्न अशा प्रश्न साखळीची रचना या कांदबरीची दिसून येते. तरी काव्य सामाजिक अध:पतनात शेती शेतीमुळे शेतकऱ्याचे होणारे छळ आर्थिक सामाजिक शोषण या कांदबरीची मध्यवर्ती भूमिका आहे. बहुप्रतिनिधीत्व नायकांच्या माध्यमातून कांदबरीचे वास्तविक व भेदक सामाजिक चित्रण या कांदबरीचे आधारभूत केंद्र आहे.

याशिवाय कांदबरीमध्ये कविता किर्तन पवाडे , डायरी आणि नोंदीमुळे कांदबरीची आशय घनता समृध्द होताना दिसून येते प्रयोगाच्या विविध पैलूंमुळे कांदबरीचे परिमाण गुणवैशिष्ट लक्षणीय ठरतात

पत्र :-

राजन गवस यांनी ह्या कांदबरीत काही पत्रांचा समावेश ही केलेला आहे या कांदबरीत त्यांनी एकूण १६ पत्रे लिहिलेली असून त्यातील १० पत्रे ही महात्मा जोतीराव फुले यांना लिहिलेली आहेत. उर्वरित सहा पत्रे ही शेतकरी संघटनेच्या कांताराम वडेवट्टीवार यांना लिहिलेली आहेत या पत्रात कल्लाप्पा कोणकेरी विविध संस्था पंचायत समित्यांमध्ये होणाऱ्या भ्रष्टाचाराचे नेमके स्वरूप किती भयंकर आहेत हे दर्शविले आहेत उदा.मी जेथील रहिवाशी आहे तेथील तहसील कचेरीत सैदामिनी खुरूकले नामक स्त्री तहसिलदार आहे. ही तुम्हास अभिमानाची गोष्ट असण्याची शक्यता आहे. आम्हास नाही म्हणजेच या स्त्रीने भ्रष्टाचारात कळस गाठलेला आहे असेच इथे कोणकेरीत सुचवाचचे आहे अशा अनेक विषयांवर पत्रे आहेत या पत्रांतून सामाजिक मूल्यांचा कसा ऱ्हास होतोय हे निदर्शनास आणलेली दिसते.

शीर्षकाची समर्पकता :-

कोणत्याही साहित्य कृतीला दिलेले शीर्षक हे त्या साहित्य कृतीचा अर्थबोध सुचित करीत असतो. राजकगवस यांनी या कांदबरीला दिलेली ब-बळीचा हे शीर्षक समर्पक असून या शीर्षकातून विशिष्ट असा आशय व्यक्त झालेला आहे बळी तो कान पिळी अशी ही उलट व्यवस्था शेतकऱ्याची झ ालेली आहे. सर्व संकटातून शेतकऱ्यासाठी होणारी हेळसाड छळ शोषण अपमान, भ्रष्टचार यामुळे शेतकरी कसा पिचला शोषला जातो हे शीर्षकावरूनच काळायाला मदत होते. शतकानुशतका पासून शेतकऱ्यांनी होणारी कुंचबणा आजही थामलेली नाही. शेतकऱ्याला माणूस म्हणून न मानणारी येथील प्रस्थापित व्यवस्था आजही कायम आहे. तसेच उफराळ चित्रपटाच्या पटकथेतील उफराळ चा अर्थ म्हणजे गावच्या वेशीवर बोकड कापायचा प.४९ ही बळी देण्याची व्यवस्था आलीच शिवाय कोणकेरीला नक्षलवादी ही ठरवल्या जातं आणि ब-बळीचा अर्थात जन-गण-मन हे आपलं राष्ट्रगीत आणि शासनकर्ते यांचा निर्देश येथे होतो शासन करणारेच भ्रष्ट होऊन आजच्या शेतकऱ्यांचा बळी घेत आहे हे निश्चित

भाषिक संरचना :-

या कांदबरीची भाषिक सरंचना ही उल्लेखनीय आहे. या कांदबरीतील संवाद रूपाने येणारी शब्द रचना ही नैसर्गिक आल्यासारखी वाटतात. लेखकाने प्रयोग म्हणून अवतरण चिन्ह संयोग चिन्हबाद

केलेले आहेत या विरामचिन्हाने कांदबरीतील भाषिक संरचनेला कुठलाही प्रकारची हानी पोहचलेली नाही एक प्रयोगशील कांदबरी कुठल्याही प्रकारची हान पोहचलेली नाही. एक प्रयोगशील कांदबरी म्हणून हे पाहण्यासारखे आहे. या कांदबरीतील कथा पटकथा पत्र स्वगत डायरी व नोंदी यातील भाषा ही मिळतीजुळती आहे. शैली तंत्राच्या अंगाने त्यात विविधता दिसून येते त्यांची नोंद घेता येते. उदा.सुटली शाळा? सुमी न्हाई, गुर्जीनी परीक्षेचे सहा रूपये मागितल्यात तसेच बैठकीच्या खोलीत आप्पया लंुगी गुंडाळून बनीयनवर खुर्चीत बसलेला भिंतीला टेकून तायब्वा दोन्ही हातांनी डोके धरून पोरे खुर्ची लगत आडवी तिडवी झोपलेली यासारखी अनेक भाषिक संरचनेची उदा. दाखविता येतात.

निष्कर्ष :-

कथेतून कथा सुरू होते. अनेक डायऱ्या आहेत पत्रातील मजकूर आहेत चित्रपटाची पटकथाही आहे. ग्रामीण भागांचे झालेली नागरीकरणामुळे आतल्या आत धुमसणारे खेडे हे एकाकी ओस पडतात. ही सल दिसून येते. अनेक बनबार आहेत राजकरणामुळे हरवत चाललेली संवेदनशील वृत्तीचा कसा नाश झाला हे दिसून येते. सामाजिक शोषण ग्रामीण पातळयावरील भ्रष्टाचारीचे स्वैर वावर आहे ग्रामीण भागाशी बेइमान झालेलला अधिकारी वर्ग मूल्यव्यवस्थेची होणारी पडझड अनेक प्रश्न आडव्याप्पा सारख्या अल्पभूधारक शेतकऱ्याचे शोषणाचे दाखले आहेत.

संदर्भसूची :-

१) ब बळीचा विषयी दर्या प्रकाशन सी १४ शिवस्मृती सोसायटी एस.आर.क्र.७७/२ सी भारती विद्यापीठ कात्रज पुणे ४११०४६ प्र.आ.२०१५ प्र.क्र.०८
२) दुभाषी अरूणा- राजन गवस यांची मुलाखत प्रिय रसिक पौप्युलर प्रकाशन प्रा.लि. ३०१ महालक्ष्मी चें बर्स , २२ भुलाबाई देसाई रोड-मुंबई ४०००२६ अंक ७ ऑगस्ट २०१० पृक्र. १२
३) गवस राजन ब-बळीचा पॉप्युलर प्रकाशन प्रा.लि.३०१ महालक्ष्मी चेंबर्स २२, भूलाबाई देसाई रोड मुंबई ४००००३६ प्रा.आ.२०१२ पृ.क्र.१

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

दलित साहित्याचे स्वरूप

डॉ. जगदिश्वर एम. मेश्राम
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
ब्रम्हपुरी.
मो. ९४०५५३३९७९
Email..jagdishm.17@gmail.com

प्रस्तावना :—

दलित साहित्याचा उदय भारतीय वाङ्मय क्षेत्रातील एक नवे अनुभव विश्व व मूल्यात्मक संवेदना देणारी घटना आहे. या साहित्यातील जीवनदर्शनाने व तत्वज्ञानाने सामान्य माणसाचे जीवन बदलवून टाकले. एका मानवतावादाच्या उज्ज्वल भावनेने त्याला गतिमान केले. सामान्य माणसाला त्याच्या शोषणाचा शोध घेण्याची प्रेरणा मिळाली हे साहित्य म्हणजे चळवळ होती. या वाङमयीन चळवळीची पार्श्वभूमी लक्षात घेता शतकानुशतके मुका असलेला अस्पृश्य समाज लेखन करू लागला. त्यामुळे कितीतरी नव्या जाणिवा नवे जीवनदर्शन प्रकट होवू लागले. त्यामुळे मराठी वाचकाला नवे अनुभवविश्व नवे संवेदनविश्व अनुभवता आले. कथा, कविता, कांबदरी, नाटक, स्वकथने, वैचारिक निबंध इ. वाङमय प्रकारातून दलित लेखक नवे आशय—विषय घेवून समाज जीवनाचे चित्रण करू लागले व नव्या जाणिवा नवे तत्वज्ञान मांडू लागले.

या सर्व वाङ्मय प्रकारातून भूक, दु:ख, वेदना, दारिद्रय, नकार, विद्रोह यांचा आविष्कार होवू लागला. त्यामुळे विशिष्ट प्रांतातील, गटांतील, जातीतील वर्चस्व संपुष्टात आलेत. उच्चवर्गीयापासून तर दलित, आदिवासी माणसांची भाषानुभव, संस्कृती प्रतिबिंबित होवू लागली. शेकडोवर्षे साहित्यापासून दूर असलेला माणूस साहित्याचा नायक बनला व मराठी वाङ्मयाचा इतिहास एका वेगळ्या दिशेने विकसित झाला. आजच्या काळातील या विकसित, उज्ज्वल अवस्थेचा विचार करतांना मागे वळून पाहिले तर विशेष समाधानकारक परिस्थिती दिसून येत नाही.

युगानुयुगे येथील अस्पृश्य समाज सामाजिक व धार्मिक गुलामगिरीच्या जोखडात अडकलेला होता. त्यांना माणुसकीच्या हक्कापासून वंचित ठेवले गेले होते, पशूपेक्षाही हीन दर्जा भारतीय समाजव्यवस्थेने अस्पृश्यांना बहाल केला होता. एवढेच नव्हे तर रूढी परंपरेच्या विरूध्द कुणी जाणार नाही, यासाठी त्यांना धर्माच्या, दैवाच्या नावाखाली मानसिक गुलाम केले होते. त्याचा परिणाम असा झाला की, अस्पृश्य समाज साहित्य, कला यापासून दूर लोटला गेला. वर्णव्यवस्थेच्या प्रभावामुळे त्याला निरनिराळी हलकी कामे करावी लागली. आणि उच्चवर्णीयांनी दिलेल्या शिळ्या भाकरी—तुकड्यांवर जीवन जगावे लाभले. अशा या गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या समाजाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नावाचा युगपुरूष लाभला. त्यांच्या तत्वनिष्ठ व चिंतनपर विचाराने अस्पृश्यच नव्हे तर पीडित, आदीवासी व बहुजन समाजाचे चित्र बदलू लागले.

दलित साहित्याची पार्श्वभूमी —

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाचे अवलोकन केले असता त्यामध्ये दलित, आदीवांसीयांच्या जीवनावर विशेष मौलीक स्वरूपाचे लेखन झाल्याचे दिसून येत नाही. त्यांच्या दु:खांवर त्यांच्या प्रश्नांवर व त्यांच्या वेदनेवर फारसे लिहिले गेले नाही. उलट त्यंच्या भोवती वर्णव्यवस्थेचा फास अधिक आवळला गेला. देव धर्म,

ISSN : 2348-7143
March 2018

पाप,पुण्य इत्यादींची भीती दाखवून त्यांना गुलाम करण्यात आले. त्यांना जागृत करण्यासाठी महात्मा जोतीराव फुले यांच्या लेखनातून प्रभावी प्रेरणा मिळालेली दिसते. त्यांच्या १८५५ ते १८९० या काळातील वाङ्मयीन व कृतीशील चळवळीने संपूर्ण वाङ्मय व सामाजिक क्षेत्राला दिशा मिळाली याच काळात म. फुल्यांनी स्थापन केलेला 'सत्यशोधक समाजाचा' विचार नव्या पिढीला मार्गदर्श ठरला.

१९२० मध्ये डॉ. भीमराव रावजी आंबेडकर नावाचा झंझावात महाराष्ट्राच्या सामाजिक क्षेत्रात उभा झाला व त्यांनी संपूर्ण वर्णवादी समाजव्यवस्थेला हादरा दिला. बालवयापासून जातीयतेचे दाहक चटके सहन करीत जगणाऱ्या भीमराव रामजी आंबेडकरांनी हिंदू धर्माच्या अनेक ग्रंथाचा सखोल व चिकित्सक अभ्यास करून धर्मग्रंथ आणि त्यातील विचार हे ईश्वरनिर्मित नसून मानवनिर्मित आहेत हे त्यांनी स्वत: प्रथम समाजाला समजावून सांगितले. ग्रंथलेखनातून दलितांच्या मनात स्वाभिमानाची बीजे रोवली. त्यातूनच दलित नवशिक्षित तरूणांची मने पेटून उटली व दलित साहित्य निर्मितीला अनुकूल वातावरण निर्माण झाले.

'दलित' शब्दाची अर्थनिश्चिती :–

दलित साहित्याचा परस्पर्श घेताना प्रथमत: 'दलित' या शब्दाचा अर्थ समजून घेणे अत्यावश्यक ठरते. 'दलित' या शब्दाची पूर्वपरंपरा पाहत असतांना भारतीय समाजव्यवस्थेत हा शब्द अपमानास्पद व हीनतादर्शक रूपातून वापरण्यात आलेला दिसतो. ''माणूस म्हणून ज्यांचे मूल्य अव्हेरिले गेले आहे. ज्यांना मानसासारखे मानाने जगणे नाकारले आहे ते दलित''[१] या अर्थाने अनेकदा हा शब्द वापरण्यात येतो. 'दलित' या शब्दसंकल्पनेबाबत अभ्यासकांनी विविध मत नोंदविले आहेत. १९०६ ला महर्षी शिंदे यांनी 'डिप्रेस्ट क्लास मिशन' ही संस्था काढली. त्यातील 'डिप्रेस्ट' या शब्दावरून 'दलित' ही संज्ञा मराठीत आली असावी या प्रकारचे मत गो. म. कुलकर्णी यांनी मांडली आहे. १९२८ ला पां.ना. राजभोज यांनी 'दलितबंधू' नावाचे पाक्षिक काढले. पुढे मुंबईला १९५४–५५ च्या दरम्यान 'महाराष्ट्र दलित साहित्य संघ' ही संस्था स्थापन झाली व १९५८ ला पहिले दलित साहित्य सम्मेलन मुंबईला भरले. अशाप्रकारे 'दलित' शब्दाचा वापर वेळोवेळी करण्यात आला व हळूहळू दलित शब्दाला एक नवा अर्थ प्राप्त झाला. पुढे दलित या शब्दांचे एक वेगळे बल निर्माण झाले. जसे. ''दलित हा मानवी प्रगतीत सर्वात मागे पडलेला आणि रेटलेला सामाजिक वर्ग आहे.''[२]''दलित म्हणजे अनुसूचित जातिजमाती बौध्द कष्टकरी जनता, कामगार, भूमिहीन शेतमजूर, गरीब शेतकरी, भटक्या जमाती आदिवासी''[३] असे नामदेव ढसाळ यांनी म्हटले आहे. तसेच''दलित म्हणजे वर्णव्यवस्थेला आणि तिच्या समग्र वैचारिक व्यवस्थेला उद्ध्वस्त करू बघणारा...... दलित म्हणजे हे जग आणि जीवन नव्याने मांडू बघणारा.... दलित म्हणजे या युगाने ज्यांचे हात प्रज्ञावंत प्रलयकारी केलेले आहेत आणि त्यांच्यासाठी आधुनिक शस्त्रे आणि शास्त्रे उपलब्ध करून दिलेली आहेत तो''[४] असे बाबूराव बागूल योनी म्हटले आहे.''शोषितांची जात, शोषित, शोषणाच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक इत्यादी सर्व प्रकारांनी कोंडलेले शोषितांचे सर्वच नातेवाईक घटक हे दलित होत.''[५]असे यशवेत मनोहर म्हणतात.

वरील व्याख्यांमधून दोन भिन्न दृष्टीकोण असलेले विचार दिसून येतात.एक म्हणजे 'दलित' संज्ञेचा अर्थ भारतीय दलित स्थितीशी प्रतिबध्द असलेला दिसतो तर दुसरे म्हणजे काहींनी आर्थिक दृष्टिकोनावर जोर देवून त्याला व्यापक बनविलेले दिसते. ''दलित म्हणजे एक विशिष्ट सामाजिक स्थिती अनुभवित असलेला समूह किंवा समाज गट''[६] यावरून दलितत्वाने आपली जातीवाचकता ओलांडून एक परिवर्तनशील अवस्था स्वीकारलेली आहे. कोणतेही अवस्था काळानुसार बदलत असते. त्यामुळे दलितपण सुध्दा स्थिर कसे राहू शकेल? तर काळानुसार उत्क्रांतीमय गतीने तिचा विकास झालेला दिसतो. म्हणून

''दलित हा जातिवाचक नाही. माणसाच्या दु:खातून उद्‌भवलेले दलितत्व ही तत्त्व अपेक्षा अंत: करणातून उसळणारी वेदना आहे. दलितत्व माणसाची उन्नत होत जाणारी एक वृत्ती आहे. आणि ती व्यक्तीच्या जीवनाची उत्क्रांत होत आलेली अवस्था आहे.''[७] या सर्व मतमतांत्तराचा विचार केल्यास दलित जाणीव ही वर्गविरहित जाणीव आहे असे लक्षात येते. जन्मावर अवलंबून नसलेले प्रवृत्ती असे त्याचे स्वरूप लक्षात येते.

दलित साहित्य समीक्षकांनी 'दलित' या शब्दात क्रांतिकारी आशय भरला. त्यामुळे अर्थपूर्ण, आशयमूल्य असलेल्या 'दलित' शब्दाला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. एका नव्या साहित्य प्रवाहाचे 'दलित' साहित्य या मूल्यगर्भ आशायासह मूल्यमापण करण्यात आले. जातीच्या धर्माच्या संस्कृतीच्या अर्थचौकटी बाजूला सारून दलित हा शब्द दु:खी, कष्टकरी व्यवस्थेविरूध्द संघर्षकरण्याची भूमिका घेणाऱ्या माणसांच्या साहित्याचा आवाज बनला. १९६० नंतर एका नव्या जोमाने वाटचाल करू लागला. या साहित्याच्या अंगाने जेवढे लेखन झाले त्या सर्व लेखनाला दलितसाहित्य म्हणून मान्यता मिळाली. अशा साहित्याच्या संकल्पना अनेकांनी मांडल्या.

'दलित साहित्य संकल्पना'

१) ''दलित साहित्य म्हणजे दलित लेखकांनी दलितांविषयी निर्माण केलेले प्रक्षोभक विद्रोही साहित्य'' म.ना. वानखेडे

२. ''माणसाच्या मुक्तीचा पुरस्कार करणारे, माणसाला महान मानणारे, वंश, वर्ण आणि जातिश्रेष्ठत्वाला कठोर विरोध करणारे जे साहित्य ते दलित साहित्य.''[९] **बाबुराव बागूल**

३) ''हजारो वर्षे ज्यांच्यावर अन्याय झाला, अशा अस्पृश्याना दलित म्हटले पाहिजे व त्याच वर्गातील लोकांनी निर्माण केलेल्या साहित्यास दलित साहित्य म्हणावे.''[१०] **प्रा. केशव मेश्राम**

४) ''दलित असणे व दलित जाणीव असणे हे भिन्न आहे. दलित जाणिवेतून दलित जीवनाविषयक जे वाङ्मय निर्माण होते ते दलित वाङ्मय''[११] **प्रा. शरचंद्र मुक्तीबोध**

वरील व्याख्यावरून दलित या अवस्थेला केंद्रबिंदू ठेवून त्यांच्या प्रेरणा दृष्टिकोन व सामाजिक बांधिलकी इत्यादींचा विचार मांडल्या गेला आहे. यावरून त्यांची अस्मिता, स्वातंत्र्यकांक्षा जागविणारा व माणुसकीचे मूल्य प्रस्थापित करण्यासाठी वर्गव्यवस्थेशी संघर्षाची बीजे पेरणारा विचार, भावना, संवेदनाचा उदात्त हुकार म्हणजे दलित साहित्य होय असे म्हणता येईल. माणसाला ज्या कारणांमुळे दलितपण प्राप्त झाले, त्या समाजव्यवस्थे विरूध्द दलित साहित्य वेदना, विद्रोह व नकार व्यक्त करतो. यातील दलित लेखकाला विशिष्ट जातीचा संदर्भ नाही. परंतु दलित अवस्था निर्माण करणारा व त्याविरूध्द बंड पुकारणारा असा संदर्भ आपल्याला घ्यावा लागतो. आज दलित अवस्था कोण निर्माण करतो? त्या अवस्थेमुळे कोणत्या वर्गाचे हक्क हीरावून घेतले जातात? याचा ही तपशील पुढच्या पिढीतील साहित्य अभ्यासकांना आपल्याला द्यावा लागेल. आज भारतीय संविधानामुळे मिळालेले स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व सामाजिक न्याय ही आधुनिक जीवनमूल्य प्रत्येक नागरिकांना मिळाली. त्यामुळे सर्व वर्गातील तरूण हा मूलभूत अधिकाराद्वारे स्वत:चा विकास करतो आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वैचारिक प्रेरणेने येथील बहुसंख्य दलित समाज शिक्षण घेवून सर्व क्षेत्रामध्ये मानाची पदे भूपवितांना दिसतो. त्याची आर्थिक परिस्थिती अधिक मजबूत झालेली दिसते. यशस्वी प्रशासक, राजकारणी, प्राध्यापक, वकील अशा अनेक स्तरानवर आज कार्य करतांना दिसतो आहे तेव्हा या विकासोन्मुख व्यक्तीना दलित म्हणता येईल काय? सामाजिक बांधिलकी स्विकारून जगणाऱ्या, डॉ. बाबसाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची निष्ठा बाळगून

वागणाऱ्या या प्रतिष्ठित समुहाला जातीच्या, धर्माच्या संस्कृतीच्या चौकटी मोडून जर डॉ. बाबसाहेब आंबेडकरांचे विचार सांगायचे असतील तर 'दलित साहित्य' ही संकल्पना बाजुला सारून 'आंबेडकरवादी या संकल्पनेचा आधार घेवून त्यांना ते अधिक प्रभाविपणे सांगता येईल. म्हणून १९९० नंतर अनेक दलित साहित्यिकांना 'आंबेडकरवादी साहित्य' ही संकल्पना महत्त्वाची वाटली. म्हणून ''डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या निधनानंतर दलित चळवळींचा जसजसा विकास होत गेला. तसतशी दलितांच्या चळवळीला सुस्पष्ट सांस्कतिक सिध्दांताची आवश्यकता जाणवू लागली. या आवश्यकतेपोटी 'आंबेडकरवाद' या नव्या संकल्पनेने भारतीय विचार विश्वात जन्म घेतला.

आंबेडकरवादाचे स्वरूप :–

भारतामध्ये वैदिक धर्माच्या प्रभावातून विषमतेला खतपाणी घालणारे धर्मग्रंथ निर्माण झालेत. उच्च वर्णीय ब्राम्हण्यवादी लोकांनी रचलेल्या या ग्रंथाना साहजिकच इथल्या बहुजन वर्गाचे सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व मानसिक शोषण करायचे होते. ही प्रक्रिया अमानवी होती. त्यांनी वर्णव्यवस्थेतमध्ये समाजाचे विभाजन केले. ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य व शूद्र ही चार वर्ण होत. ही वर्णव्यवस्था मानव निर्मित नसून ईश्वरनिर्मित असल्याचे त्यांनी लोकांच्या मनावर बिंबविले, परंतु हे अमानवियकृत्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुरेपुर ओळखले व धर्मग्रंथातील सर्व तत्वज्ञान, समाजातील वर्णव्यवस्था ही ईश्वरनिर्मित नसून मानव निर्मित असल्याचे लोकांना सांगितले. बहुजन समाजाला माणसिक गुलामितून मुक्त करण्यासाठी चळवळ निर्माण केली. त्या चळवळीद्वाने गुलामित जगणाऱ्या माणसाला स्वाभिमान शिकविला. बुध्द–फुले यांच्या तत्वज्ञानातील जीवनवादी सिध्दांत सांगितला. त्याच प्रेरणेतून 'दलित साहित्य उदयास आले. ज्या साहित्याने येथील शोषण व्यवस्थेविरूध्द विचाव्यक्त करायला सुरूवात केली. माणूसकीपासून वंचित असलेल्या दलित, पीडित, आदिवाशी माणसाला सांस्कृतिक आत्मभान जागृत करण्यासाठी सभासंमेलने भरविण्यात आली. या सभासंमेलनामधून, आत्मभान जागृत झालेल्या मनांनी व्यवस्थेविरूध्द आवाज उठविला, 'आम्हाला माणूसकीचे हक्क हवे आहेत दया नको' अशा शब्दात भावना व्यक्त केल्या व सांस्कृतिक अभिरूचीला हादरे दिलेत. त्यामुळे दलित साहित्याचे स्वरूप पारंपारिक साहित्यापेक्षा रचना व आशयदृष्टया वेगळे ठरले. बुध्द, फुले–आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानाला आत्मसात करून सभोवतालचे भयावह समाजवास्तव व घटनांना आशयबध्द, करण्याचे काम दलित साहित्य करू लागले. ''दलित साहित्याचा हा नवा प्रवाह ही एक तात्कालिक घटना नाही, तर 'मानवत्वाची प्रतिष्ठा' हे सर्व श्रेष्ठमूल्य शिरोधार्थ मानणाऱ्या एका विशिष्ट आंदोलणातून दलित साहित्य जन्मलेले आहे. मानवाने निर्माण केलेले समाजव्यवस्थेचे, धर्मव्यवस्थेचे मूल्यमापण करू इच्छित आहे.''[१२] अशी परिवर्तनवादी भूमिका घेवून दलित साहित्याने अंतर्बाह्य स्वरूपही बदलविले. हा बदल सूड घेण्याच्या मानसिकतेतून झालेला नव्हता म्हणून ''हे सूडवाद्यांचे साहित्य नव्हे तर ते माणूस्कीसाठी लाढणाऱ्यांचे साहित्य आहे. आपण दलित आहोत हे निर्भयपणे स्वीकारणांचा पण आता या पुढे माणूस म्हणून जगण्याचा हक प्रस्थापित करू पाहणाऱ्यांचे ते साहित्य आहे.''[१३] हे विशेषता या साहित्यात दिसून येते. या साहित्याने मराठी साहित्याची पारंपारिक चौकट उद्‌वस्त केली.

या साहित्याची बांधिलकी ही स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व सामाजिक न्याय या शास्वत जीवनमूल्याशी आहे. त्यामुळे दलित साहित्याने माणसाला महान मानले. दलित साहित्याच्या स्वरूपाचा विचार करता अनुभूतीची जाणीव या साहित्यात मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. ही जाणीव माणसाच्या व्यक्तिगत पातळीकडून सामुहिक पातळीकडे प्रवास करतांना दिसते. माणसाचे दु:ख वेदना हे समुहाचे दु:ख

वेदना बनून व्यक्तिगत विद्रोहापासून सामूहिक विद्रोहापर्यंत संवाद करतात. अशा या दलित साहित्यातील दलित जाणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या इहवादी, तात्विक विचारांच्या प्रेरणेतून निर्माण झाली. त्यांच्या या प्रेरणेने दलितांना आस्मितचे आत्मभान जागृत झाले. या आत्मभानाच्या खोल चिंतनातून आत्मशोध गवसला व आत्मशोधाच्या खोल चिंतनातून वर्णव्यवस्थेमुळे जगण्यास भाग पडलेले कुरूपजीवन उभे राहीले. त्या कुरूप वेदनाविश्वाच्या आकलनातूनच प्रक्षोभ उसळला व विद्रोहाची ढिणगी पेटली. त्यातून नकाराचे तत्वज्ञान उगम पावले. हा नकार आज विद्रोहाच्या सोबत मार्गक्रमण करतांना दिसतो. त्या मार्गातच त्याला आंबेडकरवादी विचारांचा जीवनरस मिळाला आहे. वेदना विद्रोह व नकार ही दलित साहित्यातील त्रिसून समता स्वातंत्र्य, व बंधुता व न्याय या इ. मानवी मूल्यांच्या पायावर नवी समताधिष्ठित समाजरचना उभी करू इच्छितात. ही दलित जाणीव आज 'आंबेडकरवादी जाणीव' म्हणून विकसित अंगाने व्यापक होत आहे. ही जाणीव आशय व अभिव्यक्ती या स्तरावरून आज सर्व सामाजिक, सांस्कृतिक आव्हाणे पेलू इच्छिते.

साहित्यामध्ये येणारी जीवनजाणीव ही ज्या विचारांच्या प्रभावातून स्विकारली जाते. त्या विचारावर जाणीवेचे स्वरूप अवलंबून असते. ''दलित साहित्यातील आत्मशोध आंबेडकरी विचार आत्मसात केलेल्या लेखकांचा आहे.''[१४] यावरून आंबेडकरवादी विचार स्वीकारणारा लेखक आत्मशोध घेतांना दिसतो, हा आत्मशोध विद्रोहाचे रूप धारण करतो. कारण ''विद्रोह मूल्यांच्या प्रतिष्ठापनेसाठी रूअसतो, एक मूल्यसमूह नाकारून नवा मूल्यसमूह अस्तित्वात यावा म्हणून विद्रोहाचा अवतार असतो. म्हणून मूल्यभाव नसेल तर विद्रोहाला काहीही अर्थ नाही. मूल्यभाव व विद्रोह यांच्यात घनिष्ठ संबंध आहे. विद्रोहाच्या प्रक्रियेत जिवंत लेखक असतो.''[१५] ही मूल्यात्मकता दलित साहित्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनदर्शनातून व विचारातून आत्मसात केलेली आहे. यावरून दलित साहित्याचे स्वरूप स्पष्ट होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. भालचंद्र फडके, 'दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह' पृ. २८
२ तर्क लक्ष्मणशास्त्री जोशी, 'निकाय' सप्टे–ऑक्टो. १९७६ पृ. ५
३ नामदेव ढसाळ 'आम्ही' दि. अ. १९७३ पृ. ७७
४ बाबुराव बागूल, द. सा. संमेलन नागपूर १९७६ 'स्मरणिका' पृ. ६३
५ डॉ. यशवंत मनोहर द. सा. संमेलन नागपूर १९७६ निवेदन
६ डॉ. प्रभाकर मांढे दलित साहित्याचे निराळेपण, पृ. २३
७ योगेद्र मेश्राम 'मायमराठी' मार्च १९७६ पृ.२६
८ डॉ. म.ना. वानखेडे 'सूड ते. कांदबरी, बाबुराव बागूल प्रस्तावणा.
९ बाबुराव बागूल 'साहित्य पत्रिका' मा.ए. १९७१' पृ. ३४
१० प्रा. केशव मेश्राम, 'दलित लेखकांचे पटिले समंलेन १९५८' पृ. २६
११ प्रा. शरदचंद्र मुक्तिबोध, साहित्य सिंहगर्जना जाने. १९७६
१२ भालचंद्र फडके, दलित साहित्य:वेदना आणि विद्रोह पृ. १०
१३ प्रा. श्री. नेरूरकर 'मायमराठी' ऑगस्ट १९७५ पृ. ४
१४. गंगाधर पानतावणे 'अस्मितादर्श' 'जाफेमा' १९६३ पृ. ४
१५ यशवंत मनोहर 'समाज आणि साहित्य समीक्षा पृ. ३१

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

गोधड : एक सामाजिक चिंतन

प्रा. दीपक संतोष पवार
मराठी विभाग,
डॉ. अण्णासाहेब जी. डी. बेंडाळे
महिला महाविद्यालय, जळगाव

प्रस्तावना :-

आदिवासी समाज हा शहरी भागापासून दूर दऱ्याखोऱ्यांत, जंगलात वास्तव्याला असणारा हा समाज निसर्गाच्या मुक्त अशा वातावरणात अत्यंत साधेपणाने जीवन जगणाऱ्या या आदिवासींनी जीवन जगतांना साहित्य निर्मितीत देखील थोड्याफार प्रमाणात योगदान दिले. आदिवासी साहित्याला निर्माण होऊन जवळपास ४० ते ५० वर्षे लोटली आहेत. आदिवासी साहित्य हा १९६० नंतरच्या मराठी साहित्य प्रवाहातील एक प्रवाहातील एक प्रवाह असल्याचे गृहीत धरले जाते. आदिवासी साहित्य संमेलनाच्या निमित्ताने `आदिवासी साहित्य` असे एक साहित्याने स्वतंत्र दालन किंवा साहित्यप्रवाह निर्माण झाले आहे.

आदिवासी संकल्पना :-

भारतीय राज्यघटनेने आदिवासी लोकसमूहांकरिता `ट्रायबल` असा शब्दप्रयोग केलेला आहे. इंग्रजीमधील `ॲबॉरिझीनीज` या शब्दाला मराठीत आदिवासी हा पर्याय रूढ आहे. आदिवासी शब्दाचा अधिक अर्थ खालील व्याख्येतून जाणून घेता येईल.

गिलीन :- ``एकाच सामुदायिक भूभागावर वस्ती करणारा, एकच समान भाषा बोलणारा आणि एकाच चालीरीतीचं आचरण करणारा समाज म्हणजे आदिवासी.``१

बाओस :- ``आदिवासी म्हणजे आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र असा समूह की, जो एकच भाग बोलतो आणि इतर लोकांपासून संघटितपणे आपले संरक्षण करतो.``२

आदिवासी साहित्य : व्याख्या :-

१) ``आदिवासी जमातीत जन्माने आणि जीवनाने अनुभवविश्वात राहणाऱ्या आदिवासींनी निर्मिलेले साहित्य ते आदिवासी साहित्य.``३

२) ``परिवर्तनवादी चळवळीने प्रभावित झालेले, हेतुपूर्वक निर्माण झालेले साहित्य म्हणजे आदिवासी साहित्य होय.``४

आदिवासी साहित्यात प्रामुख्याने भुजंग मेश्राम, व्यंकटेश आत्राम, माधव सरकुंडे, सुकदेव आणि वाहरू सोनवणे यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. प्रस्तुत शोधनिबंधातून आदिवासी कवी वाहरू सोनवणेंच्या `गोधड` काव्यसंग्रहाचा सामाजिक अभ्यास करण्याचा मानस आहे.

कवी वाहरू सोनवणे : परिचय :-

कवी वाहरू फुलसिंग सोनवणे हे आदिवासी कुटुंबात जन्मलेले आहे. नंदुरबार जिल्ह्यातील शहादा परिसरातील `श्रीखंड` या छोट्याशा खेड्यात कवीचे वास्तव आहे. विविध समाजकार्यात कवीचा सक्रिय सहभाग आहे. त्यांचा `गोधड` हा कवितासंग्रह १९८७ साली प्रकाशित झालेला आहे. त्यांच्या कविता संग्रहास महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणेचा कुसुमाग्रज पुरस्कार १९८८ मध्ये मिळाला आहे. तसेच महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबईतर्फे दिला जाणार `यशवंतराव चव्हाण पुरस्कार` (१९८९) मिळाला आहे. `गोधड` या काव्यसंग्रहाचा `पहाड हिलने लगा` या नावाचा हिंदी अनुवाद रमणीय फाऊंडेशन नवी दिल्ली तर्फे २००८ साली प्रकाशित झालेला आहे. विविध विद्यापीठात `गोधड` काव्यसंग्रहाचा अभ्यासक्रमात समावेश आहे.

वाहरू सोनवणेंनी विविध साहित्य संमेलने, आदिवासी भिल्ल सेवा मंडळ, ग्रामस्वराज्य समिती, आदिवासी साहित्य परिषद, परिवर्तनवादी साहित्य संमेलन, विद्रोही साहित्य संमेलन, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ अशा विविध ठिकाणी महत्त्वाची पदे भुषविलेली आहे. क्रमाक्रमाने यश पादाक्रांत करणारा हा कवी समाजाला हक्क मिळवून देण्यासाठी व सन्मान प्राप्त करून देण्यासाठी संपूर्ण आयुष्य खर्ची करतांना दिसून येतो.

`गोधड` कवितेमधील आदिवासींचे चित्रण :-

१९८७ साली प्रकाशित झालेला `गोधड` हा काव्यसंग्रह आहे. याचे दोन भागात विभागणी केलेली आहे. पहिल्या भागात मराठीतील ३८ कविता व दुसऱ्या भागात १६ भिलोरी कविता अशा एकूण ५४ कवितांचा समावेश या काव्यसंग्रहात आहे. `गोधड` म्हणजेच `वाकळ` किंवा `गोधडी` कवीने या ठिकाणी गोधड ही एक प्रतिमा वापरून आदिवासी संस्कृतीचे दर्शन घडविण्यासाठी वापरलेली आहे. कवीने कवितेतून आदिवासींची दाहकता मांडतांना म्हटले आहे,

हिरवळ जंगलात
गळून पडलेल्या
सागाच्या पानासारख्या
फाटक्या त्या झोपड्या !
जंगलातील जंगली माणसं
कंदमुळं खाणारी
पण....
कंद नाहीत, मुळं नाहीत,
ती केव्हाच संपून गेलीत
अफाट भूकेच्या खपाट पोटात।५

जंगलात राहणारी ही माणसं भूकेनं व्याकूळ झालेली आहेत. कारण त्यांना खायला या जंगलात कंदकुळंदेखील शिल्लक नाही. कारण ते सर्व संपलेली आहे. तर आता भूक भागविण्यासाठी खावे तरी काय ? असा वेदनादायी प्रश्न कवी समाजाला विचारतो. यापुढे आदिवासी समाजाची पूर्वपिढी व भविष्यकालीन पिढीचे वर्णन करतांना कवी म्हणतो,

माझी फाटकी गोधड
मळलेली
गोधडीतल्या गोधडीत
गुदमरत राहिलो
आंबट वासाने नाक
खालीवर करून
कुशी बदलत राहिलो
गोधडीत नाक खुपसुन
आंबट वास सोसत राहिलो
याच गोधडीत ६

आदिम काळापासून आदिवासी समाज लाचारीचे, दारिद्रीचे, दु:खाचे व कष्टाचे जीवन जगत आला आहे. पूर्वजांच्या वाट्याखाली हेच दु:ख दारिद्रय आले त्यातच त्यांचे जीवन खपले आणि आजही हेच दु:ख आदिवासी बांधवांच्या जीवनात आहे यात थोडा देखील बदल झाला नाही. अशी खंत कवी व्यक्त करतो.

`हाका जखमांच्या` या कवितेतून कवी गरीब जनतेच्या जीवावर सत्ता व राज्य करणाऱ्या सत्ताधाऱ्यांना कवी सांगतो,

सत्तेच्या हिरव्या पानाखाली
झोपा घेणारे बगळे
झोपेशी भांडत आहेत
आणि त्यांच्या पाठिंब्यावर
लचके तोडणाऱ्यांना
धडकी भरली आहे. ७

कवी सामाजिक कार्यकर्ते म्हणून जगतांना कष्टकरी, उपेक्षित, वंचित, शेतकरी, सामान्य माणूस सुखी कसा होईल याची काळजी करतो. पण समाजातील सत्ताधारी वर्ग सत्तेच्या लालसेपोटी इतका लोभी झाला आहे की, त्याला यात भरडल्या जाणाऱ्या सर्वसामान्य समाजाचे काही एक घेणेदेणे नाही. केवळ आपली सत्ता, खुर्ची, पद, पैसा, प्रतिष्ठा या गोष्टी पुढाऱ्यांना महत्त्वाची वाटतात असे परखड मत कवी व्यक्त करतात.

`जीवन कण्हत होतं` या कवितेतून कवीने स्त्रियांच्या दु:खाचा पाढाच वाचून दाखविलेला आहे.

कालचा दिवस
हुंदके देत गेला
आजचाही जाईल
विचार करीत
ती बसली होती
आपल्याच कुशीत [८]

आदिवासी स्त्रियांचे जीवन म्हणजे दु:खाची एक मालिकाच असते असे कवी म्हणतो. कष्ट, अन्याय-अत्याचार, उपासमार, अहोरात्र संघर्ष या गोष्टी तिच्या वाट्याला असतात.

यापुढे `अश्रू बाईचेच का ?` या कवितेतून कवीला प्रश्न पडलेला आहे,

लग्नाच्या मंडपात, उभी राहून ती मुसमुसली
मनातली बात मनातच राहून गेली
पदराला गाठ मारून
लेकीच्या डोक्यावरून हात फिरवले
ती बोललीच नाही, बापापुढे
अन् मायलेकी हुंदक्याने भिजून गेल्या मिठीत [९]

या कवितेतून सासरी जाणाऱ्या नवविवाहितेचे विरह भावना, अश्रू, मायलेकींची ताटातूट याचे वर्णन आलेले आहे. हे सर्व बघतांना कवीला प्रश्न पडतो की स्त्रियांनाच का अश्रु येतात. यावर कवी म्हणतो की, स्त्रिया संवेदनशील असतात त्या दु:खाना वाट मोकळी करण्यासाठी आत दडलेल्या भावनांना मोकळी वाट करून देतांना हुंदके देतात तसेच चळवळीत सहभागी असणारे कवी चळवळी अर्थ स्पष्ट करतांना म्हणतात,

चळवळ म्हणजे काही
दोन पाच दिवसांची जत्रा नव्हे
की नदीला आलेला पूर नव्हे
चळवळ म्हणजे माणूसकीचा गाभा
सतत विकसित होत जाणारा प्रवाह [१०]

सामाजिक चळवळीत स्वत:ला वाहून घेतलेल्या सच्चा कार्यकर्त्याचे हे मत असून वरवर दिखाऊपणा करणाऱ्यांनी चळवळीत सहभागी होऊ नका ? कारण चळवळीत अनेक चटके सहन करावे लागतात आणि त्यातून सामान्य माणसाला न्याय देण्यासाठी प्रयत्न केला जातो. अशी समाजविषयक चिंता प्रत्येक कवितेतून कवी मांडतांना दिसून येतो.

`आई पहिली लढाई आपलीच` या कवितेतून कवी सांगतात,

कुठपर्यंत माझी बाजू घेशील आई !
बाप शिव्या देतो अन् तू जीव तोडतेस
नातं तोडून टाक आई, नातं तोडून टाक
आईला, मला पोलीस मारून टाकतील
म्हणून तू भ्यालीस ? [११]

या अन्यायाविरूद्ध आता खरी माणूसकीची लढाई लढलीच पाहिजे. दररोज मरण्यापेक्षा एकदा मुकाबला केलेलाच बरा म्हणून आईला कवी सांगतात तू हे जीवघेणं नातं तोडून टाक तु भिऊ नको अशी भूमिका या कवितेत

ISSN : 2348-7143
March 2018

मांडली आहे. आदिवासी समाज पूर्वीपासून संघर्ष करत आलेलो आहे. या संघर्षाचे वर्णन कवी भिलोरी गीतातून करतो ते असे,

आम्हाला म्हणतात म्हणतात आदिवासी
आमच्या संसाराला दुरूनच कुत्री भुंकतात
गोधडी बघावी आमची झालरवाली
फाटून तुटून आणली बाहेर
गोधडी ओढावी तर गोधडीत चांदोबा दिसतोय. [१२]

कवीच्या मते, आदिवासी समाज गरीब, फाटलेला, कष्टकरी अठरा-विश्व दारिद्रय अशी त्यांची परिस्थिती आहे. त्यात कुठलीही परिवर्तनाची वाट दिसत नाही. यामुळे त्यांच्या परिस्थितीला लोक हसायला लागले आहे. हा समाज कुठंतरी बदलायला हवा त्यांचे राहणीमान सुधारावे या उद्देशाने कवी कवितेतून दाहकता वर्णन करतो.

निष्कर्ष :-

१) कवी वाहरू सोनवणे यांनी जीवन जगतांना जे दु:ख भोगले, अन्याय, अपमान, मानसिक छळ सहन केला याचेच प्रतिबिंब त्यांच्या कवितेत शब्दबध्द झालेले दिसून येतात.
२) आदिवासी साहित्यात `गोधड` हा काव्यसंग्रह भारतातल्या समस्त आदिवासींचे प्रतिनिधीत्व करतांना दिसतो.
३) प्रसिध्द कवी भुजंग मेश्राम `गोधड` विषयी म्हणतात, ``गोधड हा वाहरू सोनवणेंचा कवितासंग्रह अधिकृतरित्या आदिवासी जनतेचा उद्‌गार ठरला.``
४) आदिवासी संस्कृतीच आदिवासी साहित्याची जननी आहे असे `गोधड` काव्यसंग्रह अभ्यासल्यावर जाणवते.
५) कवी आदिवासी कार्यकर्ते असल्याने त्यांचे साहित्य चळवळीला गती देणारे आहे.
६) कवींवर फुले-आंबेडकर-मार्क्स यांच्या विचारांचा प्रभाव असल्यामुळे त्यांच्या काव्यात प्रभाव जाणवतो.
७) भारतीय समाजातील शोषित व उपेक्षित घटकांची व्यथा, वेदना, आशावाद, विद्रोह आणि समाज परिवर्तनाची दृष्टी त्यांच्या कवितेमधून आली आहे.
८) आदिवासी समाजातील माणूसकीबद्दलचा शहरवासियांचा चुकीचा दृष्टिकोन या काव्यसंग्रहातून आलेला आहे.
९) कमीत-कमी शब्दांत जास्तीत अर्थ सांगण्याचा वास्तव प्रयत्न या काव्यसंग्रहात कवीने केलेला आहे.
१०) या काव्यसंग्रहाची महत्त्वाची वैशिष्टे म्हणजे लोकशाही मूल्यांची मागणी, कथात्मक काव्यशैलीचा वापर, करूण रस प्रधान शब्द रचना, मुक्त भाषाशैलीचा वापर अशा विविधतेने नटलेला हा काव्यसंग्रह आदिवासी समाजाचे चिंतन करणारा आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) सोनवणे वाहरू - `गोधड`, सुगामा प्रकाशन, पुणे
२) डॉ. गावित माहेश्वरी - महाराष्ट्रातील आदिवासी मराठी साहित्य एक शोध - दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे
३) डॉ. बागूल फुला - खानदेशातील समकालीन कविता : एक आस्वाद, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव
४) डॉ. पाटील शिरीष - `काव्यसुधा`, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव

ISSN : 2348-7143
March 2018

स्त्रीवादाचा मराठी साहित्यावर प्रभाव
(१९७० नंतरच्या, कवयित्रींच्या रचनासंदर्भात)

डॉ. स्वाती दामोदरे
एम.ए., सेट, पीएच.डी.
सहा. अधिव्याख्याता, भाषा विभाग,
श्रीमती ल.रा.तो. वाणिज्य महा. अकोला
Email_ID : swati.damodare@rediffmail.com,
Mob. : 9421836797

प्रस्तावना –

जगाची अर्धी लोकसंख्या व्यापणाऱ्या 'स्त्री' या घटकाला, इतिहास आणि वर्तमानाच्या संदर्भात, स्वतचे स्थान तपासून पाहण्याची संधी विद्यमान काळाने दिली आहे. जागतिकीकरणाची वाटचाल, ज्ञानसामग्रीचा प्रचंड प्रसार, आणि ज्ञान – माहितीचा विस्फोट यामुळे हे स्वतचे स्थान तिला निरपवादपणे आणि अनेक संदर्भात तपासून पाहता आले. त्या उजेडात जागतिक घडामोडी, साहित्य क्षेत्रातील प्राचीन अर्वाचीन प्रवाह, त्यांची वाटचाल, त्यातील तथ्ये – सत्ये यांचे आकलन स्त्रीला करता आले. त्यातून गवसलेल्या सत्याचा सारांश असा की, ''स्त्री ही कमजोर, दुबळी, कमी क्षमतांची कधीच नव्हती. तिला ती एक चौकट प्राप्त करुन दिली गेली. या चौकटीत एवढ्या दडपणाखाली तिला ठेवले गेले की, ''ही चौकट हेच आपले नैसर्गिक आयुष्य आहे'' असे ती समजत राहिली या सत्याच्या आकलनाने जागृत झालेली स्त्री आपले अस्तित्वभान शोधू लागली. अधिकार हक्क मागू लागली. आत्तापर्यंत तिला दडपणाखाली ठेवणाऱ्या व्यवस्थेला विरोध करु लागली, नकार देऊ लागली. इथेच स्त्रीवादाचे चित्र स्पष्ट झाले. या चळवळीला, या विरोधालाही इतिहास आहे हे लक्षात आले आणि या सगळ्याच घटनांचे पडसाद साहित्यात उमटले. याच स्त्रीवादाचा मराठी साहित्यावर पडलेला प्रभाव विचारात घेण्यासाठीच हा छोटासा प्रयत्न आहे.

उद्देश –

स्त्रीवादाचा परिणाम एकूणच कथा, कादंबरी, नाट्य, काव्य या सगळ्या साहित्यप्रकारांवर झाला. त्यातही स्त्री कवितांच्या, त्याही १९७० नंतरच्या कवितांच्या संदर्भात या शोधनिबंधाची मांडणी करायची आहे. स्त्रीवादाच्या प्रभावाने बहरलेली भाषा, दृष्टिकोन, अभिव्यक्ती, नकार, बदलत्या प्रतिमा यांचा मागोवा घेणे हा उद्देश त्यात अनुस्यूत आहेच.

महत्त्व –

स्त्रीवादाच्या प्रभावाने मराठी साहित्यात परिवर्तने आली. स्त्रियांचाच नव्हे, तर काही अंशी पुरुषांचा दृष्टिकोनही बदलला. स्त्री ही एक कन्या, भगिनी, पत्नी माता वगैरे नंतर असते, आधी ती एक माणूस असते, एक स्वतंत्र व्यक्ती असते ही भावना स्पष्ट झाली. प्रत्येक घटना स्त्रीला केंद्रीभूत ठेवून विचारात घेतली तर, आहे त्या अर्थापेक्षा काही वेगळे कंगोरे मिळतात हे स्पष्ट झाले. खास असे स्त्रियांचे असणारे अनुभव व्यक्त होण्यालाही वाव मिळाला. म्हणून स्त्रीवादाचा प्रभाव हा महत्वाचा अभ्यास विषय ठरतो.

स्त्रीवादाच्या प्रभावाने मराठी स्त्री कविता बदलली, तशा इतर भाषांमधील स्त्री कविताही बदलल्या का ? जागतिक पातळीवरही हे परिवर्तन प्रतिबिंबित झालेच असेल. त्यांचा विचार, त्यांच्या अभिव्यक्तींच्या तुलनेत मराठी स्त्री कवितेचे स्थान काय ? यांचा विचारही या विषयाच्या अनुषंगाने करता येईल.

बदलत्या जाणीवा, स्त्रीच्या अभिव्यक्तीच्या संदर्भात बदलते सामाजिक – सांस्कृतिक संदर्भ, भाषा, स्त्रीचे मनोव्यापार, सुध्दा स्पष्ट करतात. म्हणून या बदलांचा अभ्यास अनेक शाखांशी जोडला जातो.

विषयप्रवेश –

स्त्रीवाद म्हणजे नेमके काय ? याचा शोध घेतांना ''वाटेला आलेले दुय्यमत्व नाकारुन, माणूसपणाचा हक्क प्राप्त करण्यासाठी केलेली चळवळ म्हणजे स्त्रीवाद'' अशी व्याख्या अभ्यासकांनी केलेली आढळते. हा वाद पुरुषविरोधी नाही तर पुरुषप्रधान व्यवस्थेच्या, पुरुषी वर्चस्व विचारधारेच्या विरोधात आहे.

''स्त्री ही पुरुषापेक्षा कमी किंवा वाईट नाही, ती फक्त भिन्न आहे आणि भिन्न असण्यात काही दोष, काही गैर नाही'' या तथ्याच्या पार्श्वभूमिवर ''मग स्त्रीची प्रगती का खुंटली? ती पुरुषांच्या तुलनेत प्रगती – विकास – स्वातंत्र्य या पातळीवर मागे का राहिली ?'' हे प्रश्न उद्‌भवले. याला व्यवस्था कारणीभूत असल्याचे स्पष्ट झाले. म्हणून या व्यवस्थेला विरोध करण्याची, नकार देण्याची गरज उत्पन्न झाली. हीच स्त्रीवादाची गरज आहे.

स्त्रीवादी चळवळींनी प्रथमत पाश्चात्य देशात मूळ धरले. १७९२ मध्ये इंग्लंडमध्ये स्त्रियांनी मतदानाचा हक्क मिळण्यासाठी चळवळी केल्या. १८६९ ला अमेरिकेत स्त्री हक्कांसाठी चळवळी झाल्या. पोशाखाच्या जाचातून, परंपरांमधून सुटण्यासाठी, शिक्षणाच्या हक्कासाठी चळवळी झाल्या. जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी ''The subjection of Women'' या ग्रंथात स्त्री हक्कांची चर्चा केली. सिमॉन द बुवा हिचे ''Second Sex'' , बेटी फ्रिडन हिचे ''Feminine Mystique'' यातून स्पष्ट स्त्रीवादी धारा उसळली. स्त्रीला स्वतचा वेळ

असावा, स्वतसाठी घराचा एक स्वतंत्र कोपरा असावा, समानतेची वागणूक असावी, स्वतचे अनु□व शब्दबध्द करता यावे आणि महत्वाचे म्हणजे हा छंद / हौशीचा भाग नसून, खूळ नसून, तो स्त्रीच्या अस्तित्वाचा गाभा आहे, ही जाणीव आकाराला आली.

हा स्त्रीवाद मराठी कवितेत, १९७० नंतरच्या स्त्रियांच्या कवितेत, कसा जाणवला, उजळला हा अभ्यासार्थ मुद्दा आहे. १९७० च्या सुमारास आलेल्या स्त्री कवितांमध्ये –

१. पद्मा गोळे यांच्या कवितेत स्त्रीवादाच्या पाऊलखुणा दिसतात. प्रियकर, पती, सजवलेलं घर, गोजीरवाणी मुलं, अलंकार वस्त्रे यापेक्षा वेगळे काहीतरी स्त्रीला हवे असते याची जाणीव पद्मा गोळेंच्या ''श्रावणसरी'' काव्यसंग्रहानी बऱ्याच अंशी दिली.

''तिच्या श्वासाशिवाय घरचे
पानसुद्धा हलत नाही।
तरी तिच्या अस्तित्वाची जाण
कुणाला होत नाही।।''

हे शल्य पद्माबाईंच्या कवितेतून जाणवते. पण नुसती खंत व्यक्त करुन त्या थांबत नाहीत, तर त्यांना स्वतच्या असण्याचा शोध घ्यावासा वाटतो. घरादारातील काबाडकष्ट यात आयुष्याची इतिकर्तव्यता वाटत नाही. 'मी घरात आले' या कवितेतील त्यांची स्त्री माप ओलांडून घरात आल्यावर भुईसाठी केरसुणी होते, रांगोळी होते, चुलीसाठी लाकूड होते, घर उजळते, छिद्रे लपविते. ती स्वतला हरवून बसली आहे असे वाटते. अखेरीस मात्र तिच्या जाणीवा स्पष्ट होतात आणि आता ही सगळी सोंगे उतरवू दे असे सांगत ती म्हणते –

माझी मला शोधू दे
भव्य काही पूजू दे
ज्याने श्वास दिला त्याचा
ध्यास घेत जाऊ दे ।।

स्वतंत्र भूमिकेतून स्वतचे स्त्रीत्व विचारात घ्यावेसे त्यांना वाटते. कुणाच्या तरी संसारातील पाषाणवत वस्तू होणे त्यांना मान्य नाही. पण समाजाने दिलेले स्थान तर तेच आहे या जाणीवेने त्यांना वेदना होतात. ''मी माणूस आहे, मला भावना आहेत'' या अंतर्यामीच्या आक्रोशावर चढलेले परंपरांचे प्लॅस्टर त्यांना फोडून टाकावसे वाटते. ही तळमळ व्यक्त करतांना त्यांची कविता म्हणते –

''कसं झुगारु वस्तूपण –
कळवळते तळमळते

कातडीलाच चिकटलेलं
फाडून टाकायला धडपडते''

वस्तूपण ही स्त्रीची जन्मजात कातडी नाही तर तिला चिकटवलेली जाणीव आहे. ओरबडून सुध्दा ती निघत नाही हा स्त्रीवादी स्वर स्पष्टपणे इथे जाणवतो. आयुष्यभर आणि अपरिहार्यपणे बिलगून असलेल्या वस्तूपणासाठी त्यांनी कातडीला चिकटल्याची प्रतिमा वापरली आहे.

२) अनुराधा पोतदार या कवयित्रीने घराबाहेर पडणारी, नवे करु पाहणारी स्त्री कवितेत उभी केली. पण त्यांची स्त्री पुरुषाचे पाठबळ घेऊन बाहेर पडते, विद्रोह करुन नाही. पुरुषाशिवाय अस्तित्वाची कल्पना त्यांनी फारशी केली नाही. त्यामुळे स्त्रीवादाचा प्रखर सूर त्यांची कविता लावत नाही.

३) मल्लिका अमरशेख यांची कविता हा प्रखर स्त्रीवादी सूर लावते. १९७९ च्या सुमारास आलेला त्यांचा ''वाळूचा प्रियकर'' हा काव्यसंग्रह धगधगता स्त्रीवाद घेऊन येतो. स्त्री शरीराच्या जाणीवा निसंकोचपणे मांडत जातो. ''शरीरसूक्तात'' स्त्रीला युगानुयुगे राहिलेला वेदनांचा गर्भ हा शरीरामुळे तिच्या वाटेला आलेला भोग आहे, अशी मांडणी त्या करतात. प्रखर मूल्यांच्या आणि परिवर्तनाच्या गोष्टी करणाऱ्या, पण आतून परंपरागत पुरुष असणाऱ्या, अधिकार स्वतकडे ठेवणाऱ्या पुरुषांना त्या ''संभावित सूर्यासारखे'' संबोधतात.

''विचार– लोण्यासारखे बंद, बरणीत....
सारे पंचतंत्र तोंडपाठ....
घरापुढे उच्च विचारांची रांगोळी....
आणि....
शोकेसमध्ये चमकदार मूल्ये.''

ठेवणाऱ्या पुरुषांविरुद्ध त्यांची कविता त्वेषाने पेटून उठते.

''आमच्या आयुष्याच्या नाक्यानाक्यावर
वासूगिरी करणारे तुमचे लंपट शब्द...
इथल्या प्रत्येक आईचा पदर
असंख्य जळवांनी □लेला...''

या ओळीतून, स्त्रीला स्वातंत्र्य देऊ पाहणारा दांभिक पुरुष त्या ताकदीने उभा करतात. त्याचे खरे आकर्षण शारीरिकच ! मग त्याने प्रियकराचा कितीही आव आणला तरी ! शेवटी त्याचे आकर्षण संपून तो परंपरागत भूमिकेत शिरतोच, ही भावना त्या ''वाळूचा प्रियकर'' या

शीर्षकातूनच व्यक्त करतात. आवेगाच्या लाटा ओसरल्या की हा वाळूचा डोलारा कोसळायचाच. याच अनुभवातून जाणारी त्यांची स्त्री म्हणते..

''माझ्या तारुण्याचं रेशमी वस्त्र
चोचीत घेऊन
माझा प्रियकर केव्हाच उडून गेला.''

मात्र स्त्रीवादाने खंबीर झालेली मल्लिकांमधली प्रेयसी इथे ढेपाळत नाही. स्त्रीवादाच्या प्रभावाने बदललेल्या भाषेचा, संकल्पनेचा परिचय देत ती म्हणते...

''नैराश्य हा पहिला मृत्यू असतो
अन् तो मला नकोय...''

४) १९९० च्या सुमारास आसावरी काकडे यांच्या कवितांमधून स्त्रीवाद आविष्कृत होताना दिसतो. स्त्रीला व्यक्ती म्हणून ओळख हवी असते आणि ती न मिळाल्यामुळे तिची तडफड होत असते. मात्र निराशा न येऊ देता किंवा पुरुषाच्या आधाराची अपेक्षा न करता त्यांची कविता स्त्रीवादी वाटचाल करते. त्या कवितेचा सूर असा असतो –

''तुझ्या दिव्याचा लख्ख उजेड
नसतानाही–
वाट स्वच्छ दिसते आहे.''

५) अंजली पेंडसे यांची स्त्रीवादी कविता १९९१ च्या सुमारास अवतरली. तिची थेट भाषा आणि स्त्रीत्वाची स्पष्ट संकल्पना शब्दातून सरळ उतरते.

''मी माझ्यासारखे जगावे
याची मला आस आहे.
मी मला शोधीत जावे
याची मला प्यास आहे.''

असा, अनवट वाटा चालण्याचा सूर, ही कविता लावते. पूर्वीच्या कवितांमधली प्रियकराची, मातृत्वाची, घरकुलाची ''आस'' आता ''मी माझ्यासारखे जगावे'' या अक्षावर स्थिरावली आहे आणि हेच स्त्रीवादाने मराठी कवितेत आणलेले भाषिक–सामाजिक स्थित्यंतर आहे. यापलीकडे जाऊन असे म्हणता येईल की स्वतच्या परिपूर्णतेवर पूर्ण विश्वास असल्यामुळे आता तिला कोणाचे भय नाही आणि कोणाच्या आधाराची अपेक्षाही नाही. म्हणून तर पेंडसेंची कविता उच्चार करते की –

''निर्भयतेची वाट आहे
स्वातंत्र्याची कास आहे

इतरांपेक्षा ध्येयसिद्धीत
माझाच मला त्रास आहे.''

स्वत:मधली परंपरावादी स्त्री आपल्यात कुठे डोकावू नये, तिने स्वतमधल्या उभरत्या स्वत्वाला मागे खेचू नये, या भावनेतून कवयित्री, ''माझाच मला त्रास आहे.'' असे म्हणत असावी.

६) अश्विनी घोंगडे यांच्या स्त्रीवादी कवितांमधून, आधुनिक स्त्री, स्वतला सिद्ध करण्याची तिची धडपड, संघर्ष आणि घरातल्या व बाहेरच्या अपेक्षा पूर्ण करतांना थकल्यामुळे स्वतला हरवून बसण्याची भिती या सगळ्या भावना संमिश्रपणे व्यक्त होतात. सभोवताल असलेल्या गदारोळातून सहीसलामत बाहेर पडताना ती सोपा मार्ग म्हणून, गरज म्हणून तर कधी अपरिहार्यता म्हणून आपल्या स्त्रीत्वाचा फायदा येईल काय ? सवलती घेईल काय ? अशी भीती कवयित्रीला वाटते. अंतर्बाह्य चाललेल्या या संघर्षामुळे आपला विकास थांबतो, आपली प्रगल्भता तोकडी पडते या जाणीवेने त्यांची स्त्रीसूक्तातील कविता म्हणजे –

''वयाची उंची कापता कापता
आयुष्याचे बॉन्साय झाले.''

रजनी परुळेकर, प्रज्ञा लोखंडे, अनुपमा उजगरे, हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार, प्रभा गणोरकर इत्यादी काही महत्वाच्या स्त्रीवादी कवयित्रींनी स्त्रीवादाला पोषक कविता लिहिल्या. त्यांची प्रखर स्त्रीवादी जाणीवेची वाटचाल त्यांच्या लिखाणात स्पष्टपणे प्रतिबिंबीत झाली.

''मला ही लिहू द्या आता
रोमांचक, दुखरा अन् सतेज
दृष्टान्त....
बाईच्या नावानं.''

असे सांगत प्रज्ञा दया पवार यांनी स्त्रीवादी कवितेच्या प्रवाहात स्वतचे वेगळे स्थान निर्माण केले आहे.

पुस्तकांमधले गोड गुलाबी जग वास्तवात नाही. संकटात सापडलेल्या हिमगौरीसाठी कुठलेच सातबुटके धाव घेत नाहीत. रानावनात वाट चुकली तर कुठलाच राजपुत्र शोधत येत नाही. उलट येतो तो फासेपारधीच, शिकारीच ! ही, वास्तवाचे भान आणून देणारी, स्त्रीला सावध करणारी जाणीव, प्रभा गणोरकरांच्या कवितेतून स्पष्ट होते.

१९९० नंतर आजतागायत एकनिष्ठेने, निरंतर स्त्रीवादाची वाट चालणारी सकस, समृद्ध कविता कवयित्री नीरजा यांची आहे. त्यांच्या ''निरन्वय'' या काव्यसंग्रहातून, अनु□वांच्या चटक्यातून जागे होणारे स्त्रीत्व आणि स्त्रीला येणारे स्वत्वाचे भान, स्प्टपणे अधोरेखित होते. ''हे

सगळं असंच असतं.'' या कवितेत एखाद्या दुशासनानं द्रौपदीच्या वस्त्रांना हात घातला तर, आपल्याही हाती एखादे वस्त्र येईल ओढायला, या आशेने बाजूला उभे राहणाऱ्या पुरुषाचे वर्णन आहे. हे पुरुषी मानसिकतेचे चित्रण आहे. त्यांच्या वृत्तीवर कवितेतून प्रहार केला आहे. स्त्रीचे शोषण पूर्वापार चालले आहे आणि त्याला संस्कृती संस्कारांचा बुरखा पांघरुन त्याकडे सोयीस्कर दुर्लक्ष केले जात आहे ही खंत त्यांच्या लेखनात अशी व्यक्त झाली आहे. –

''अधर्मालाच दिली सारी दाने –
तेव्हापासून आजपर्यंत...''

स्त्रीकडे आशाळभूत दृष्टी लावून बसलेला, संधीची वाट पाहणारा पुरुष आणि स्वत:त मग्न असलेली विकासाचे स्वप्न पाहणारी स्त्री यांच्यासाठी अनुक्रमे ''डबक्यातला क्रिडा'' आणि ''उंच झाडाच्या टोकावरचं लालचुटूक फळ'' अशा प्रतिमा त्या योजतात. पुरुषाच्या आधाराशिवाय स्त्रीला अस्तित्व नाही आणि त्याची साथ सुटली तर ती कोसळून – उन्मळून पडते हा समज त्या मुळातूनच खोडून काढतात. ''आधार'' या कवितेत नीरजा म्हणतात –

तसा नाही होऊ शकत
पुरुष, आधार बाईचा
बाईमध्ये असतं एक निरंतर आकाश
दुखाला सामावून घेण्यासाठी
ती सहज पेलू शकते
कुंकवाशिवाय....
कुंकवाखालचं कपाळ
तुटूंब भरलेलं
सटवाईच्या लेखांनी!

''पती हा स्त्रीच्या जगण्याचा एक भाग आहे, एकमेव भाग नव्हे.'' हे नीरजा स्पष्ट करतात. पुरुषाशिवाय ही ती जगण्याला तोंड देऊ शकते, सगळ्या संकटांना पेलू शकते हे सांगताना नीरजाची कविता पुढे जाऊन तर हे ही सांगते की ''कशाला हवा असतो मग स्त्रीला पुरुष?'' तर ''तीच होत असते पुरुषाचा खरा आधार'', म्हणून!

समारोप

पुरुषप्रधान व्यवस्था आणि संकेतांना केलेला विरोध आणि दिलेला नकार इथे स्पष्टतेने जाणवतो. १९७० नंतरच्या स्त्री रचनांचा मागोवा घेताना ही काही प्रतिनिधिक उदाहरणे आपण विचारार्थ घेतली. याशिवायही अनेक कवयित्री आणि अनेक रचना आहेत. मनीषा साधूंसारखी नव्या काळाची कवयित्री आहे. या सगळ्यांच्या लेखनातून प्रियकर, प्रेयसी, चंद्र पौर्णिमा,

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

लताकुंज, मातृत्व यासारखे विषय किंवा वस्त्रे, अलंकार, सौंदर्य या कल्पना आता बाजूला पडल्या आहेत. कवितेतील स्त्री आता शिक्षणाबद्दल, कर्तृत्वाबद्दल, संधीबद्दल बोलू पाहते. तिच्या स्वतंत्र असण्याचा निर्वाळा देते. प्राणसखा, पतीदेव आता तिचा जोडीदार आहे. लतेला आधार देणारा वृक्ष ही संकल्पना बदलून ''स्त्री'' या एकाच खांबाने घरादाराचा डोलारा तोलला, पेलला असतो हे वास्तव कवितेत येत आहे. शोषण करणाऱ्या पुरुषांसाठी डबक्यातल्या किड्यापासून नाग, गिधाडे वगैरे प्रतिमा येत आहेत. भूमि, क्षेत्र, बीज ही भाषा बदलून ''एक्सला वायचा आधार हवा असतो'' हे वैज्ञानिक सत्य शब्दात प्रकटते आहे.

एकूणच भाषा संकल्पना, प्रतिमा या पातळीवर कविता बदलते आहे आणि हा स्त्रीवादाचा कवितेवरील प्र□त्र आहे. अर्थातच स्त्रीवादाचा प्रभाव पुरुष साहित्यिकांवरही पडला आहे व पु. काळेंपासून, अनिल अवचट, विठ्ठल वाघ, नारायण कुलकर्णी कवठेकर, भालचंद्र नेमाडे यांनी स्त्रीचे विश्व जाणून घेऊन, स्त्रीला केंद्रस्थानी ठेवून लेखन केले आहे. कविवर्य नारायण सुर्वेंची ''तेव्हा एक कर'' ही कविता तर याबाबतीत आदर्श किंवा मैलाचा दगड म्हणता येईल अशी आहे. तरीही मराठी स्त्री कविता या इतर भारतीय भाषांतील कवितांपेक्षा, पाश्चात्य, कवितांपेक्षा अजूनही मवाळ म्हटली जात आहेत. स्त्री वादी लेखन करणारी मराठी कवियित्री अधून मधून हे सातत्य सोडून इतरत्र वळताना दिसते. ग्रामीण आणि दलित स्त्रियांची अ□व्यक्ति बरेचदा जहाल असली तरी ती अजून जातीभेदाचे, श्रेणींचे स्तर तोडण्यात अडकली आहे असे दिसते. कुमूद पावडे, मल्लिकाप्रमाणे तेजस्वी लेखनाची वाटचाल अर्थातच सुरु आहे. कल्पना दुधाळ आणि प्रतिमा इंगोलेंसारख्या जाणत्या लेखिकांकडून ग्रामीण अभिव्यक्तीत भर पडते आहे. स्त्रीवादाचा झेंडा घेऊन निघालेली स्त्री–कवितांमधील अभिव्यक्ती आता कुठली वळणे घेतेय, याकडे समाजाचे लक्ष लागले आहे.

निष्कर्ष

१. स्त्रीवादाने सर्वच साहित्यावर एक वेगळा प्रभाव पडला आहे, आमूलाग्र परिवर्तने आणली आहेत.

२. १९७० नंतरच्या स्त्री कवितांतून स्त्रीवादाचा प्रभाव स्पष्ट जाणवतो आणि व्यक्त होतो आहे.

३. भाषा, संकल्पना, प्रतिमांचा वापर आणि अभिव्यक्ती या पातळीवर स्त्री कविता स्त्रीवादाच्या प्रभावाने बदलते आहे.

४. पारंपारिक, पुरुषप्रधान विचारसरणीला छेत देत, स्वतंत्र अस्तित्वाचे भान, राग, चीड, खंत, विरोध, नकार या जाणीवांनी स्त्री कविता समृध्द होत आहे.

५. स्त्रीवादाचा प्रभाव असलेली ७० नंतरची स्त्रीची कविता, बदलते सामाजिक सांस्कृतिक संदर्भ, बदलते मनोव्यापार, खास स्त्रीचे अनुभव यांचा आरसा ठरु पाहते आहे.

६. नवीन प्रतिमा, प्रतीके वापरुन, वर्तमानकाळातील, सर्वच स्तरातील स्त्रियांच्या प्रश्नांना कवितारुपाने जिवंत करण्याचे व जागृतीचे कठोर आव्हान मराठी स्त्रीवादी कवितेसमोर आहे. सर्व स्तरांच्या स्त्रियांमध्ये मिसळून, संशोधक दृष्टिकोन ठेवून, अध्ययनपूर्वक लिखाणाची जबाबदारी स्त्रीवादी कवितांवर आहे.

संदर्भ

1. जाधव रा. ग. – ‘‘आधुनिक मराठी कवयित्रींची कविता, प्रतिमा प्रका, पुणे
2. धोंगडे अश्विनी – ‘‘स्त्रीवादी समीक्षा, स्वरुप आणि उपयोजन’’, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे
3. नाईक शोभा – ‘‘भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद, स्त्रीवादी समीक्षा आणि उपयोजन’’, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई
4. पाटील शोभा – ‘‘स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षेचा मागोवा’’ स्नेहवर्धन प्रका. पुणे
5. महाजन वंदना – ‘‘स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य’’, विजय प्रकाशन, नागपूर
6. लिंबाळे शरणकुमार – ‘‘साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह’’ दिलीपराज प्रका., पुणे
7. वि.सा.संघाचा ‘‘युगवाणी’’ त्रैमासिकाचा जाने २०१४ चा स्त्रीवादी साहित्य विशेषांक.

ISSN : 2348-7143
March 2018

मराठी साहित्यातून व्यक्त होणारे मूल्य

प्रा. हिरामण शंकर भुरभुडे

एम. एन. एम. जी. महाविद्यालय खोडाला,

ता. मोखाडा, जि. पालघर.

मोबा. न. ७७१९०४८६८४

ई-मेल. Bhurbhudeh02@gmail.com

सारांश

श्रेठ दर्जाच्या साहित्याला जीवनभाष्य, जीवनचित्रण व जीवन दिग्दर्शन या त्रयींचे अधिष्ठान असले पाहिजे. अशा साहित्यातील समाजीवनविषयक जाणिवांचे मोल वाढते. समाज जीवनाचे नुसते प्रभावी दर्शन नव्हे तर मार्गदर्शन तीतून व्हावे याला महत्त्व, प्राप्त होते. पण समाज जीवन ही एक बदलती प्रक्रिया आहे. त्यामुळे जीवन मूल्येही बदलतात. आपले मन व्यापक, उदार होण्यासाठी साहित्यातून जीवन मूल्यांचा आविष्कार होतो. सत्य, अहिंसा, दया,क्षमा, शांती, प्रेम, सौजन्य, पावित्र्य इत्यादी जीवनमूल्ये ही शाश्वत मूल्ये होत. न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, एकता, जातीय सलोखा, देशप्रेम, राष्ट्रभक्ती इत्यादी जीवनमूल्यांची पेरणी बदलत्या साहित्यातून होत असते. समाज जीवनाबरोबर नवी मूल्यांची स्थापना होणे हे साहित्यनिर्मितीचा हेतू असतो.

भाषा हे समाजव्यवहाराचे सर्वश्रेष्ठ साधन आहे. भाषा आणि समाज यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. व्यापक अर्थान भाषा ही एक सामाजिक संस्था आहे. भाषेमुळे मानवाची प्रगती झाली आहे. भाषेच्या जोरावर मानवाने विविध शास्त्रे, पुराणे, धर्मग्रंथ, साहित्य समाजशास्त्रे यांची निर्मितीकरुन ज्ञानाची साठवणूक केली आहे. साहित्य, कला, ज्ञान—विज्ञान, तंत्रज्ञान माहितीजाल या सर्वांच्या निर्मितीची सामग्री भाषा आहे. भाषेच्या साहाय्याने मानवाने प्रत्येक क्षेत्रात प्रगती व विकास साधलेला आहे. भाषा ही परिवर्तनशील आहे. समाजही परिवर्तनशील आहे. सामाजिक बदल अक्षरबद्ध करण्याचे कार्य भाषाच करीत असते. समाजातील बदल हे साहित्यातून दिसून येतात. साहित्य हे जागृत समाजजीवनाचा आरसा असते. जीवनवादी व परिवर्तनवादी साहित्याची गरज समाजाला वाटत असते. साहित्याचा हेतू समाज एकात्म होणे हाच आहे. जुनी मूल्ये जुने मानदंड, जुन्या धर्मकल्पना, जुन्या सांस्कृतिक कल्पना जुने अर्थकारण, जुने पंथ, जाती परंपरा यांचा नव्याने विचार होऊन स्वातंत्र्य, समता, बंधुता धर्मनिरपेक्षता, बुद्धीवाद, राष्ट्रीय एकात्मता

इत्यादी नवी जीवनमूल्ये रूजविण्याचे कार्य साहित्याच्या माध्यमातून होत आहे. साहित्यनिर्मितीचे साधन भाषा असल्याने साहित्य व भाषा आणि समाज यांचा अन्योन्य संबंध आहे. साहित्याचा मूळ पाया समाज जीवन हाच आहे. उत्तम साहित्य हे रसिकांच्या मनावर ज्ञानात्मक, भावनात्मक, जीवनमूल्यात्मक, सांस्कृतिक, नैतिक स्वरुपाचे मूलधर्मी संस्कार करणारे असते ते वाचल्याने मने सुसंस्कृत आणि समृद्ध होत असतात. साहित्य व्यवहार हा एक जीवनान्तर्गत व्यवहार असल्यामुळे आशयगत जीवनाचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. त्यासाठी साहित्यातून व्यक्त होणाऱ्या जीवनमूल्यांचा विचार करावा लागतो.

'साहित्य' हा एक मूलतः कलाव्यवहार आहे. त्यातून निर्माण झालेली कलाकृती ही एक व्यक्तिमनाची निर्मिती आहे. कलानिर्मिती करणारे व्यक्तिमन, त्याची घडण ही एक सामाजिक निर्मितीच आहे. लेखक वा कवी हा समाजातच जन्मला, त्याच्या मनाची घडण समाजात झालेली असते. साहित्यनिर्मिती करणारा कलावंत हा निसर्गाचे अपत्य आहे तर साहित्य वा कला ही मानवाचे अपत्य आहे. साहित्याची सृष्टी आणि मानवी जीवन यांचा संबंध माता आणि तिच्या उदरात वाढणारा गर्भ यांच्यात असणा—या संबंधाप्रमाणे आहे. मानवी जीवन हे मातेप्रमाणे असून साहित्याचे विश्‍व तिच्या उदरात वाढणाऱ्या गर्भसारखे आहे. या साहित्य विश्‍वाचे अस्तित्व स्वतंत्र, स्वायत्त आहे, पण त्याचे पोषण मात्र जीवनातून प्राप्त होणाऱ्या अनुभवरुपी रसातूनच होते.

सुप्रसिद्ध इंग्रज समीक्षक मॅथ्यू अर्नाल्ड याने 'साहित्य म्हणजे जीवनभाष्य' अशी साहित्याची व्याख्या केली आहे. साहित्याला मानवी जीवनाचे, जीवनभाष्याचे अधिष्ठान असते. साहित्य ही आशयनिष्ठ कला आहे. आशय हाही पूर्णतः जीवनाशय आहे. तेव्हा कलाकृतीच्या संदर्भात साऱ्या कलामूल्यांचा जीवनाच्या अंगाने विचार व्हावा अशी भूमिका जीवनवादी संप्रदायाने घेतलेली दिसून येते. या मनाला विरोध करणारा 'कलावादी' संप्रदाय मात्र कलाकृतीचा कलामूल्यांच्या अंगाने विचार व्हावा अशी भूमिका जीवनवादी संप्रदायाने घेतलेली दिसून येते. या मनाला विरोध करणारा 'कलावादी' संपदाय मात्र कलाकृतीचा कलामूल्यांच्या अंगाने विचार व्हावा अस मत मांडतात. कलावाद्यांच्या मते कलाकृती अनेक घटकांची सांधलेली संघटना होय असे मानतात. अनेक घटकांच्या परस्परसंबंधातून आणि त्यांच्या एकत्री करणामागील योजना सूत्रातून तिचा घाट संभवतो. हे लक्षात घेवून सुसंवाद, सुसंगती, प्रमाणबद्धता, औचित्य, सूचकता, संयम, उपयोगशून्यता, नावीन्य, स्वार्थनिरपेक्षता, सेंद्रियता, विविधतेत एकता, अनेकार्थता, पदसंदर्भात, विरोधाभासात्मकता अशी अनेक कलामूल्यांच्या संदर्भात साहित्यकृतीचा विचार केला जावा असा आग्रह कालवादी धरतात. पण कलामूल्ये कलाकृतीचे 'चांगलेपण' सिद्ध करतात तर साहित्याद्वारा जीवनमूल्यांच्या पूर्ती तिचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करतात. हरिभाऊ आपटे

ISSN : 2348-7143
March 2018

यांच्या कादंबऱ्या आपण श्रेष्ठ मानतो ते त्यातील सखोल व सर्वस्पर्शी अशा जीवनाच्या चित्रणामुळेच. यावरुन श्रेष्ठ दर्जाच्या साहित्याला जीवनभाष्य, जीवनचित्रण व जीवन दिग्दर्शन या त्रयींचे अधिष्ठान असले पाहिजे.

अशा श्रेष्ठ साहित्यातील समाजजीवनाविषयक जाणिवांचे मोल वाढते. समाज जीवनाचे नुसते प्रभावी दर्शनच नव्हे तर मार्गदर्शन तीतून व्हावे याला महत्त्व प्राप्त होते. पण समाजजीवन ही एक बदलती प्रक्रिया आहे. त्यामुळे जीवन मूल्येही बदलत जातात. असे असले तरी जीवन उन्नत करणारे साहित्य काळाच्या उदरात गडप होत नाही. जीवनाला उन्नत करणाऱ्या साहित्यकृती रसिक वाचकांच्या अंत:करणावर पिढयान्पिढया सत्ता गाजवतात. त्यांचे वाचक हे सदैव चिरतरुणच राहतात. आपले मन व्यापक उदार होण्यासाठी साहित्यातून जीवनमूल्यांचा आविष्कार होतो. शांती, सत्य, अहिंसा, क्षमा, दया, प्रेम, पावित्र्य, सौजन्य इत्यादी जीवनमूल्ये ही शाश्वत मूल्ये होत. डॉ. गं.बा. ग्रामोपाध्ये यांच्या मते स्थलकालातीत आणि भौतिक भेदाभेदातील अशा मानवी मनाचे यात दर्शन होते. यामुळे एक सर्वव्यापक असे ममत्व आणि समत्व निर्माण होते. हेच जीवनाचे अंतिम शाश्वत मूल्य किंवा परम सत्य होय. रामायण आणि महाभारत हे या कसोटीवर उतरणारे ग्रंथ आहेत. जीवनाच्या अंतिम मूल्यांचा साक्षात्कार होत असल्याने साहित्याचे मूल्यमापन रुढ, व्यावहारिक आणि बदलणाऱ्या सामाजिक मूल्यांनी करु नये तर जीवनाच्या शाश्वत नि अंतिम मूल्यांनी करावे. असे जिथे होते तेथे स्वतंत्र मानली जाणारी साहित्यमूल्ये व्यापक अशा जीवनमूल्यात विलीन झालेली असल्याचाच अनुभव येतो. तेव्हा साहित्यमूल्ये आणि जीवनमूल्ये यांच्यात स्वभावत:च काही विरोध आहे असे समजण्याचे कारण नाही.

श्रेष्ठ कलाकृती ह्या मूल्यसंस्काराच्या खाणी आहेत असे म्हटल्यास कुणाचा आक्षेप नसावा. 'शामची आई', 'ययाती', 'मृत्यूंजय', 'स्वामी', 'नटसम्राट', 'महानायक', 'पानीपत', 'संभाजी', 'एक झाड दोन पक्षी' यासारखे ग्रंथ म्हणजे मराठी साहित्यातील अक्षरलेणी आहेत. प्रत्येक वाचनाच्या वेळी नवी उत्कट अनुभूती देण्याची किमया त्यात आहे. असे ग्रंथ आपणास वैचारिक बळ देतात. भावनिक सोबत करतात. ललित साहित्यातून आविष्कृत होणाऱ्या अनुभवाला वैचारिकता बळ देतात. भावनिक सोबत करतात. ललित साहित्यातून आविष्कृत होणाऱ्या अनुभवाला वैचारिकता लाभलेली असते. संवेदनशीलता, भावनात्मकता आणि वैचारिकता जीवनोपयोगी आणि कृतीप्रवण असतात. हरिभाऊ आपटयांची सामाजिक कादंबरी, केशवसूत, मर्ढेकर, विंदा करंदीकर यांची कविता, काकासाहेब खाडिलकर, विजय तेंडुलकर, गो. पु. देशपांडे यांची नाटके इत्यादींचा विचार केला तर या कलाकृती एक निश्चित विचार, वैचारिक दृष्टिकोन आपल्याला देतात. विचारांमुळे साहित्यकृतीला वेगळे सामर्थ्य प्राप्त होते. अमेरिकेतील गुलामीचा प्रश्न जगाच्या वेशीवर टांगण्याचे काम 'Uncle Tom's Cabin' या

कादंबरीने केले. किंवा इब्सेन या नाटककाराच्या 'Doll's House' या नाटकाने नव्या जागृत स्त्रीचे दर्शन सर्वप्रथम घडविले. मराठीत ग्रामीण साहित्य आणि दलित साहित्याने दलित व ग्रामीण प्रश्न व समस्यांकडे सर्वांचे लक्ष वेधले असे दिसून येते.

ज्ञान, भक्ती, कर्म आणि संयमाचे धडे देणाऱ्या संतांचे ऋण व्यक्त करताना साने गुरुजींनी 'भारतीय संस्कृती' या ग्रंथात म्हटले आहे की, ज्ञान, भक्ती, कर्म आणि संयमाचे धडे गिरविले पाहिजेत. येथे 'संयम' हा गुण भारतीय संस्कृतीचा आत्मा आहे असे गुरुजी मानतात. 'समस्त इंद्रियांवर ज्याला संयम साधता आला अशा माणसांचे चारित्र्य कायमचे सुप्रतिष्ठीत होऊन जाते. हा विचार आचारणात येण्यासाठी स्वामी विवेकानंदांच्या भाषणांचे संकलन असणारे पुस्तके आवर्जुन वाचले पाहिजे. चांगले ग्रंथ आत्म्याला आनंद देतात. आत्मानंदाबरोबर आत्मोन्नती हे उत्तम ग्रंथांचे अक्षरमूल्य असते.

साहित्य जुनं–नवं असं काही नसतं. ताराबाई शिंदे यांचे 'स्त्री–पुरुष तुलना' ह्या पुस्तकाचे नव्याने संपादन करणारे डॉ. विलास खोले त्या पुस्तकाची, त्यातील आशयाची आजही उपयुक्तता असल्याचे सांगतात. बहिणाबाईंच्या ओव्या, कुसुमाग्रजांची कविता कायम जुनी होणार? त्यांची कविता आजही मनाला सुसंस्कृत ठेवण्याचे कार्य करते आहे. जीवन उन्नत करणारे साहित्य आकाराने लहान असो वा मोठे, ते काळाच्या उदरात गडप होत नाही. जीवनाला उन्नत करणाऱ्या साहित्य कृती रसिक वाचकांच्या अंत:करणावर पिढयान्पिढया सत्ता प्रस्थापित करतात आणि त्यांचे वाचक त्या चैतन्यात सदैव चिरतरुणच राहतात. म्हणून साहित्य हे आत्मशक्तीचे साधने वाटतात. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी 'पुस्तक' हे संस्कृतीचे मस्तक असते असले म्हटले आहे. साने गुरुजी यांची 'शामची आई' ह्या कादंबरीतून त्याग, सेवा, प्रेम, वात्सल्य, मांगल्य, पावित्र्य, स्वच्छ शरीर आणि निर्मळ मन हीच खरी धनसंपत्ती अशा जीवन मूल्यांची देणगी मिळते. यशवंतराव चव्हाण यांनी 'आई विठाई' या लेखात आईच्या संस्कारांची श्रीमंती वर्णिली आहे. महाराष्ट्राचे माजी राज्यपाल के. शंकरनारायण हे मातृभक्त होते. ते म्हणतात 'आपल्या या मर्त्य जगात चिरंतन सत्य एकच आहे ते म्हणजे आई' यासारखे ग्रंथ माणसाला मातृभक्तीचे मूल्य बहाल करतात.

एका अशिक्षित नावाडयाच्या पोटी जन्मास आलेल्या, चिंचोके गोळा करुन एक आणा कमविणाऱ्या, वर्तमानपत्रे विकून भावास मदत करणाऱ्या डॉ. अब्दुल कलाम नावाच्या एका कुशाग्र व्यक्तिमत्वाचा जीवनपट सर्वांनाच प्रेरणादायी आहे. देशातील 'भारतरत्न' हा सर्वोच्च सन्मान मिळविणाऱ्या डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांच्या संघर्षशील जीवनाचा, प्रभावशाली कविमनाचा अविष्कार म्हणजे 'अग्निपंख हा ग्रंथ आहे. त्यातून विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात भारताची मान उंचावणाऱ्या या महान संशोधकाची आत्मकहानी वेद, कुराणांचा संदर्भ देत

ISSN : 2348-7143
March 2018

गुरुभक्ती, देशभक्ती, ज्ञानभक्ती, विज्ञानभक्ती आणि कर्मभक्ती विशद करते. 'विज्ञानाचा सखोल अभ्यास शेवटी बुद्धीचा विकास करतो'. 'अग्निपंख' हा ग्रंथ म्हणजे डॉ. कलामांचे जीवनभाष्य होय. अशी उत्तम व सकस पुस्तके वाचकांना नवी दृष्टी देतात. प्रेरणा देतात. महापुरुषांची चरित्रे अनुभव, ज्ञान, समृतीचे भांडार असतात.

युगप्रवर्तक—क्रांतीसूर्य महात्मा ज्योतीराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज, महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, महर्षी शिंदे, या समाजसुधारकांनी सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी क्रांतीचे चक्र फिरविले. बहुजनांचा उद्धार, अस्पृश्योद्धार, स्त्री—शुद्रांचा उद्धार करण्यासाठी आणि समाजात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, शिक्षण यासारख्या अनेक मूल्यांची पेरणी केली. मानवतावाद, विश्व बंधुत्व, कृतिशीलता ही जीवनशैलीची अंगे अंगीकारुन व 'सार्वजनिक सत्यधर्म', ग्रंथांचे लेखन करुन त्याद्वारे धर्म, आचरण, शिक्षण यांचे महत्त्व पटवून दिले. लिंगभाव, वर्ग आणि जातीची विषमता संपूर्णपणे नाकारुन समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्यायावर संकल्पना मांडली. 'नीती हाच मानवी जीवनाचा आधार' आहे. हा विचार जोतीरावांनी समाजाला दिला. समताधिष्ठित समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी बहुजनांना शिक्षणाचा मार्ग दाखविला. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक व आर्थिक समतेचा दीपस्तंभ संपूर्ण भारताच्या मार्गदर्शनासाठी उभा केला. त्यांचा सत्यधर्माचा व मानवतावादाचा संदेश आजही अनुकरणीय ठरतो. अशा महापुरुषांच्या ग्रंथ वाचनाने व्यक्तिमत्वाची जडणघडण होते. धन्यवाद, देशप्रेम, स्वार्थत्याग, सद्‌गुण, देशभक्ती, कर्मनिष्ठा, बुद्धिनिष्ठा, नीतिनिष्ठा, मातृनिष्ठा, ज्ञाननिष्ठा निर्माण होते.

साहित्यातून मानवी जीवनाचे चित्रण होत असते. साहित्य वाचनाने माणसाच्या मनावर चांगले संस्कार होऊन आदर्श व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होते. संस्कृतीच्या संवधर्नासाठी आणि मनाच्या उन्नयनासाठी साहित्य वाचन होणे आवश्यक आहे. मनाला विस्कटून टाकणाऱ्या आजच्या काळात मनाला शांतता, समाधान व आनंद चांगल्या व श्रेष्ठ साहित्यकृतीच देऊ शकतात.

संदर्भ:

१) भारतीय साहित्य विचार : डॉ. लिला गोविलकर
२) सामाजिक परिवर्तन आणि मराठी साहित्य संपादक : डॉ. र.बा. मंचरकर
३) युगप्रवर्तक : महात्मा फुले गौरवग्रंथ संपादक — प्रा. डॉ. अशोक भाऊराव नाईकवाडे
४) मातृपंचक : संपादक — डॉ. स्नेहल तावरे, डॉ. वेदश्री थिगळे
५) अग्निपंख : डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम, अनुवाद— माधुरी शानभाग

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

आदिवासी कवितेचे वेगळेपण

प्रा. योगेश महाले,
सहायक प्राध्यापक,
मराठी विभाग,
मूळजी जेठा महाविद्यालय, जळगाव

साठोत्तरी कालखंडात मराठी साहित्य क्षेत्रात दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी हे साहित्यप्रवाह उदयाला आले. शैक्षणिक जागृतीमुळे सर्वसामान्य वंचित समूहातील अनेक कवी,लेखक व्यक्त होऊ लागले. त्यामुळे मराठीत अपवादानेच आलेले वेगळे अनुभवविश्व जोरकसपणे मांडले जाऊ लागले. साठोत्तरी कालखंडातील साहित्यप्रवाहांची सुरुवात कविता या वाङ्मयप्रकारातील लेखनापासून झाली. या साहित्यप्रवाहांपैकी 'आदिवासी साहित्य' हा एक महत्वाचा साहित्यप्रवाह १९७५ नंतर उदयाला आला.

शिक्षण आणि प्रबोधनात्मक चळवळी यांमुळे आत्मभान आलेल्या आदिवासी जनसमुहातील कवी लेखकांनी आपले जीवनानुभव विविध वाङ्मयप्रकारातून व्यक्त करावयास प्रारंभ केला. सुरुवातीला विविध नियतकालिकातून आदिवासी कविता प्रकाशित होऊ लागल्या. एकोणीसशे ऐंशीच्या दशकानंतर सुरू झालेल्या आदिवासी साहित्य संमेलनातून आदिवासी कविता समोर येऊ लागली. यातूनच आदिवासी कवितेचा प्रवाह सुरू झाला. वास्तविक कविता हा उत्कट आणि आत्मनिष्ठ असा प्रकार आहे. मात्रप्रारंभापासूनच आदिवासी कवितेतून आदिवासींच्या सामुहिक जीवनजाणीवा आणि समूहनिष्ठा व्यक्त झालेली दिसते.

व्यापक सामाजिक भान आलेल्या आदिवासी कवींनी भोवतालच्या अस्वस्थ वास्तवाचे दर्शन घडवले. वर्णव्यवस्थेने केलेल्या अन्याय अत्याचारामुळे आदिवासींना विस्थापित होऊन डोंगरद-यांच्या आश्रयाने जंगलात वास्तव्य करावे लागले. त्यामुळे त्याचे शोषण झाले. त्याच्यावर अन्याय, अत्याचार झाला. हेच संघर्षशील जीवन आदिवासी कवींनी आपल्या कवितेतून मांडले. स्वातंत्र्य, समता, मानवता या मूल्यांचे दर्शन या कवितेतून घडते. म्हणूनच डॉ. विनायक तुमराम या कवितेविषयी लिहितात, "आदिवासी जीवन, त्याचा धर्म, त्यांची अर्थपूर्ण संस्कृती, त्यांच्या देवदेवता, त्यांच्या

ISSN : 2348-7143
March 2018

विकट-विक्राळ समस्या, प्रश्नांची उकल करतांना ही कविता आढळते. स्वजनांच्या सर्वांगीण विकासाबरोबरच समकालीन समदु:खीसमूहांचाही ती कैवार घेते."[१] *(आदिवासी साहित्य : दिशा आणि दर्शन :पृष्ठ-४४)* या आदिवासी कवितेचे स्वरूप व्यक्तीनिष्ठ नाही. रंजनपरता टाळून आदिवासींच्या दु:ख, दारिद्र्याला मुखर करणारी समष्टीनिष्ठ कविता म्हणून या कवितेचा विचार करावा लागतो.

आदिवासी कवितेमध्ये सर्वप्रथम भुजंग मेश्राम यांचा 'आदिवासी कविता' हा संग्रह १९७५ साली प्रकाशित झाला. गोंडी बोलीभाषेतील या कवितांनी मराठी कवितेत वेगळे विश्व पहिल्यांदाच समोर आणले. अखिल मानवमुक्तीसाठीची प्रतिज्ञा करणारी कविता असे या कवितेचे वर्णन करता येईल. जुनाट अंधश्रद्धा आणि प्रथा यावर प्रहार करणारी विद्रोही कविता म्हणून ही कविता महत्वाची आहे. त्यानंतर भुजंग मेश्राम यांचा 'उलगुलान' (१९९५) हा संग्रह प्रकाशित झाला. यातील अनेक कविता नियतकालिकातून प्रसिध्द झालेल्या होत्या. या संग्रहात गोंडी, गोरमाटी, परधानी कविता आहेत. या कवितेतून फुले- आंबेडकरी विचारधारेतील क्रांतीकारकता व्यक्त झालेली आहे. आदिवासींच्या सर्व प्रकारच्या शोषणाला अभिव्यक्त करून या संग्रहाने मराठी कवितेत एक वेगळी ओळख निर्माण केली. या कवितांमधून सहजपणे निसर्गप्रतिमा येतात. आधुनिक काळात आदिवासींवर सर्वोदयी, मिशनरी, हिंदुत्ववादी, कम्युनिष्ट यांनी वेगवेगळे प्रयोग केलेले आहेत. त्याविषयी कवी लिहितो,

'अंधा-या रात्री माळरानातल्या वनव्यांसारख्या
तुमच्या जखमा धुतांना
प्रत्येकाच्या मनात ज्वालाग्राही रसायन,
तरीही मिशन-यांच्या चर्चिक प्रार्थना
सर्वोदयीची वनवासी परिक्रमा,
कॉम्रेडांचा वर्गवारीचा मोर्चा,
घेतात वाटून वाट्यासारखे तुम्हाला,
अभयारण्यात सुखरूप
प्रत्येकाच्या प्रयोगशाळा'

(उलगुलान- पृष्ठ-८३)

या कवितेतून आदिवासींवर होणा-या अन्याय अत्याचाराचे, धर्मांतराचे प्रखर वास्तव, विविध पक्ष, संस्था, संघटना, चळवळीकडून आदिवासींचा होणारा वापर,

त्यातून निर्माण होणारे प्रश्न हा आशय व्यक्त करणारी कविता असे या कवितेचे वर्णन करता येईल. त्यांच्या कवितेविषयी डॉ. चंद्रकांत पाटील लिहितात की, "भुजंगची 'उलगुलान'मधली कविता आरंभीच्या काळातली होती. तिच्यात अतिशय ताकद होती. त्या कवितांमधून भुजंगने उभं केलेलं जग अनोखं होतं, अद्‌भुत होतं. त्या कवितांमध्ये दलित कवितेनं रूढ केलेला आक्रमक पवित्रा नव्हता. आपलं सामाजिक सांस्कृतिक वेगळेपण, आपली अनन्यता शोधण्याचा समंजस पवित्रा होता. भुजंगनं ते आपल्या अनुभवातून व त्या अनुभवांना प्रभावीपणे व्यक्त करणा-या भाषेतून सहज साध्य केलेलं होतं."[२] *(कवितेसमक्ष : पृष्ठ-१५३)* भुजंग मेश्राम यांच्या कवितेत उपहास आणि उपरोध ठासून भरलेला आहे. अंतर्मुख करणारा आशयव्यूह घेऊन आलेली ही कविता आहे. आदिवासींचे अनोखे, अपरिचित आणि वास्तवसन्मुख असे जीवन आपल्या खास भाषाशैली त्यांनी व्यक्त केलेले आहे. म्हणून ही कविता आदिवासी कवितेच्या प्रवाहातील अत्यंत महत्त्वाची कविता आहे.

आदिवासी कवितेच्या प्रवाहात 'मोहोळ' हा आदिवासी कवींच्या प्रातिनिधिक कवितांचा संग्रह १९८२ साली प्रकाशित झाला. या संग्रहात विविध प्रदेशातील आणि जमातीतील आदिवासी कवींच्या आशयगर्भ कविता आहेत. मानवतेसाठी आणि सर्वंकष मुक्तीसाठी झटणा-या आदिवासींच्या कविता ह्या संग्रहात आहेत. १९८४ साली उत्तमराव धोंडगे यांचे 'वनवासी' हे दीर्घकाव्य प्रकाशित झाले. आदिवासींचे अफाट दारिद्र्य, हालअपेष्टा, पिळवणूक सर्वांना कळावी या दृष्टीने हे दीर्घकाव्य लिहिलेले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील आदिवासी समाजवास्तव या संग्रहातून प्रकट झालेले आहे. 'आदिवासी' आणि 'वनवासी' संकल्पनांचा गोंधळ असल्यामुळे कवीने 'वनवासी' हे शीर्षक वापरलेले आहे. वस्तुत: आदिवासींसाठी मूळनिवासी वा आदिवासी या संकल्पना अधिक योग्य आहेत.

आदिवासी चळवळीत काम करणारे कार्यकर्ते वाहरू सोनवणे यांचा 'गोधड' हा कवितासंग्रह १९८७ साली प्रकाशित झालेला आहे. आदिवासींचे प्रखर वास्तव अधोरेखित करणारे कवी अशी वाहरू सोनवणे यांची ओळख या संग्रहाने निर्माण केलेली आहे. 'गोधड' ही आदिम प्रतिमा वापरून कवीने आदिवासींच्या आदिमतेचे आणि अन्यायग्रस्त जगण्याचे सुतोवाच केलेले आहे. या कवितेविषयी डॉ. महेंद्र भवरे लिहितात की, "दलित कवितेत एक प्रकारचा थंडपणा आला की काय असे वाटत

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

असतांनाच वाहरू सोनवणे यांची कविता आली."[३] *(दलित कवितेतील नवे प्रवाह : २००१: पृष्ठ. १०)*

आर्य-अनार्य संस्कृती संघर्ष, समकालीन राजकारण, जंगल आणि शहर यातील ताण आदी बाबी व्यक्त करणारी आणि त्याचवेळी आदिवासींच्या व्यथा, वेदना, भूक, दारिद्र्य, अमानुषता याला शब्दरूप देणारी कविता म्हणून ही कविता महत्वाची ठरते. कवितेतील साचलेपण दूर सरणारी कविता या अर्थानेही या कवितेला वेगळे महत्त्व आहे. उपहासगर्भ शैलीत अल्पाक्षरी शब्दरचनेचा अतिशय चपखल वापर हे वाहरू सोनवणे यांचे महत्वाचे वैशिष्ट्य या संग्रहात अनुभवास येते.

आदिवासींच्या कारुण्यमय आणि जखमांनी भरलेल्या आयुष्याविषयी कवी लिहितो की,

'जखमांनी जगतोय मी,
जखमाच जगवतात मला,
माणुसकीची वाटचाल
जखमाच दाखवतात मला'
(गोधड : पृष्ठ. ५२)

जखमांनाच आपली प्रेरकता मानणारा कवी म्हणूनच आपले वेगळेपण जपताना दिसतो. अतिशय साध्या सरळ भाषेचा वापर केल्यामुळे कविता आकलनसुलभ झालेली आहे. वाहरू सोनावणे यांच्या कवितेने आदिवासी जाणिवा अधिक प्रखरपणे व्यक्त केलेल्या आहेत. आदिवासींच्या सांस्कृतिक जीवनाला व्यापून राहिलेल्या आदिमतेतील अनेक घटक प्रतिमांच्या रूपाने या कवितेतून अनुभवता येतात.

आदिवासी कार्यकर्ते आणि कवी, समीक्षक म्हणून परिचित असलेले डॉ. विनायक तुमराम यांचा 'गोंडवन पेटले आहे' (१९८७) हा संग्रह अनेकार्थांनी वेगळा ठरतो. कवीला असलेल्या व्यापक सामाजिक जाणीवेची साक्ष ही कविता देते. हजारो वर्षांपासून होत आलेला अन्याय, अत्याचार, उपेक्षा, वनवासीपण याविरुध्दचा विद्रोही सूर डॉ. विनायक तुमराम यांच्या कवितेतून व्यक्त होतो. एकेकाळी आदिवासींची सत्ता असेलेले गोंडवन का पेटले आहे ? याची कारणमीमांसा या संग्रहातून कवी करतो. आर्यसंस्कृतीच्या अन्याय्य आणि विषमतामूलक वागणुकीने आदिवासींच्या वाट्याला जे वनवासीपण आले त्याचे चित्र या कवितेत उमटलेले आहे.

आदिवासी क्रांतीकारक, सुधारक यांच्या बलिदानाचे आणि शौर्याचे शब्दचरित्र ‘वनवासी आक्रोश’, बिहारचा क्रांतिसूर्य- बिरसा भगवान’, ‘गडामंडल्याची महाराणी- दुर्गावती’, ‘गोंडवनातील क्रांतीवीर बाबुराव शेडमाके’, ‘क्रांतिसिंह नारायणसिंह उईके’ या कवितांमधून कवीने रेखाटलेले आहे. सरंजामशाही आणि सामंतशाहीच्या विरोधात संघर्ष केलेल्या या सांस्कृतिक योद्ध्यांच्या संघर्षशील जीवनाची कथा या कवितांमध्ये शोधता येते.

आदिवासींना त्यांच्या आयुष्यात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी स्वत:लाच प्रयत्न करावे लागतील. मार्ग शोधावा लागेल. संघर्ष करावा लागेल. याची जाणीवही कवी या कवितेतून करून देतो. ‘स्वप्नांचे दिवे’ या कवितेत तो लिहितो,

‘मुक्तीच्या वाटाच सा-या कशा
अंधारून आल्या आहेत
आपलाच आपण हात धरून
मार्ग शोधायची आता
वेळ आली आहे’

(गोंडवन पेटले आहे, पृष्ठ. २२)

हजारो वर्षांपासून होणा-या शोषणातून मुक्त व्हायचे असेल तर आपणच मागर्दर्शक, वाटसरू झाले पाहिजे याची जाणीव आदिवासींना करून देणारी कविता म्हणून या कवितेकडे पाहता येईल. विनायक तुमराम यांची कविता प्रक्षोभक आणि आक्रमक स्वरूपाची आहे. इतिहासाची कारणमीमांसा करणारी आहे. चिंतनात्मकता हे या कवितांचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

या कवितेविषयी सुप्रसिद्ध कवी भुजंग मेश्राम लिहितात, "आदिवासी साहित्यामधला अत्यंत महत्वाचा शीर्षकवी म्हणून विनायक तुमराम यांचा उल्लेख करावा लागेल. ‘गोंडवन पेटले आहे’ या काव्यसंग्रहाने अभिजनांच्या चिरेबंदी किल्ल्याला सुरुंग लावण्याचे काम केले. स्वातंत्र्यानंतर बस्तरच्या प्रवीण भांजदेव या राजाची भारतीय प्रशासनाकडून समारंभपूर्वक झालेली हत्या, भाषावार प्रांतरचनेच्या गोंडस नावाखाली गोंडवन विभाजन अशा अनेक प्रश्नांना तुमारामांनी हात घातला. त्यांची कविता अत्यंत आक्रमक, प्रमाण आणि गोळीबंद आहे. त्यांच्या संग्रहाने गोंडवन ख-या अर्थाने पेटवले, आणि त्यांच्या पाठोपाठ कवी-लेखकांची फौज उभी राहात गेली."४ (परिवर्तनाची संकल्पना आणि आदिवासी साहित्य’, ‘हाकारा’ (विशेषांक

ISSN : 2348-7143
March 2018

२००६) पुणे, पृष्ठ. ४९-५०) कवीच्या चिंतनशीलतेची आणि आक्रमकतेची साक्ष त्यांच्या या संग्रहातून प्रत्ययास येते.

प्रा. वामन शेळमाके हे आदिवासी चळवळीची दृष्टी असलेले कवी. त्यांचा 'जागवा मने पेटवा मशाली'(१९९१) हा संग्रह प्रसिध्द आहे. स्वानुभवातून आलेली कविता असे या कवितेचे वर्णन करता येईल. कवीने आदिवासींचे सामाजिक-सांस्कृतिक पर्यावरण या कवितेतून उभे केलेले आहे. क्रांतीप्रवण, संघर्षशील आणि आवाहक अशा स्वरूपाची कविता प्रा. वामन शेळमाके यांनी लिहिलेली आहे.

थोर आदिवासी संशोधक, अभ्यासक अशी ओळख असेलेले डॉ. गोविंद गारे यांचा 'अनुभूती' हा संग्रह १९९४ साली प्रकाशित झालेला आहे. आदिवासी जीवनानुभवाला मोकळेपणाने सामोरे जाऊन डॉ. गोविंद गारे यांनी या कविता लिहिलेल्या आहेत. या कवितांमध्ये प्रेम, निसर्ग, आदिवासींचे ऐतिहासिक, सांस्कृतिक जीवन व्यक्त झालेले आहे. समूहनिष्ठ जाणीव या कवितेचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. रामचंद्र जंगले यांचे 'धिक्कार'(१९९५), 'इखारलेल्या ललना'(२००६), 'पाऊसपाणी'(२०१०) हे संग्रह प्रकाशित झालेले आहेत. त्यांच्या कवितेतून आदिवासींच्या जीवनातील विविध पैलूंचे दर्शन घडते. यासोबतच प्रा. माधव सरकुंडे यांचे 'मनोगत'(१९९७), रानपाखरांची संसद'(२००५) आणि 'ब्लॅक इज ब्युटीफुल'(२००९) हे संग्रह प्रकाशित झालेले आहेत. प्रा. सरकुंडे यांची कविता आदिवासींच्या अन्यायग्रस्त जगण्याला मुखर करून मुक्तीची याचना करणारी कविता आहे. जंगलाच्या मूळ मालकाची वर्तमान अवस्था, वंचितता, भूक, उपासमार यांचे धगधगते वास्तव या कवितेतून समोर येते.

कवी सुनील कुमरे यांचा 'तिरकमठा' हा संग्रह १९९७ साली प्रकाशित झाला. आदिवासी धनुर्धर एकलव्य याचे आयुध म्हणजे तिरकमठा. या संग्रहातील कुमरे यांची कविता आशय, अभिव्यक्ती, शब्दप्रतिमा या अंगाने वेगळी कवत आहे. आपल्या देशातील विषमतावादी व्यवस्थेचा परिपाक म्हणून या कवितेकडे पाहता येते. आदिवासींच्या आदिम संस्कृतीसोबतच त्यांचा लढाऊ बाणा, त्यांचे सामाजिक-सांस्कृतिक जीवन या कवितेतून कवीने मांडलेले दिसते. म्हणूनच या कवितेसंदर्भात डॉ. विनायक तुमराम लिहितात, "एकलव्याच्या अंगठ्यातील रक्ताची झिरपण व असहाय कळांचे मुकेपण तिरकमाठ्याच्या रूपाने आज काही सांगू पाहते. व्यवस्थेने या वास्तवाचे गांभीर्य समजून घेतले पाहिजे. मुद्दाम चिघळवलेल्या सामाजिक व वाङ्मयीन वातावरणात ही कविता जन्माला आली आहे.. त्यामुळे जबरदस्त आव्हान

ISSN : 2348-7143
March 2018

ठरावे अशीच तिची प्रवृत्ती व प्रकृती असणे स्वाभाविक आहे"५. *(तिरकमठा : मलपृष्ठ हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर, १९९९)* वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचे ऐतिहासिक आकलन मांडत ही कविता पुढे जाते. जागतिकीकरणानंतरच्या धार्मिक उन्मादाचा बुरखा फाडणारी ही कविता आहे. आदिवासी अस्मिता जागराची कविता म्हणून ही कविता महत्वाची आहे.

चामुलाल राठवा यांचा २००४ साली प्रकाशित झालेला 'माझी सनद कुठे आहे?' हा कवितासंग्रह आदिवासींच्या आत्मभानामुळे आलेल्या वैचारिक परिपक्वतेवर शिक्कामोर्तब करणारा आहे. आदिवासींवर अमानुष अत्याचार करणा-या व्यवस्थेविषयीची चीड या संग्रहातून व्यक्त झालेली आहे. आदिवासी साहित्यप्रवाहात ज्येष्ठ कवयित्री म्हणून उषाकिरण आत्राम यांच्या कवितेकडे पहिले जाते. त्यांचे 'म्होरकी'(१९९७) व 'लेखणीच्या तलवारी'(२०११) हे संग्रह प्रसिध्द झालेले आहेत. मध्ययुगीन काळापासून अस्तित्वात असलेल्या पुरोगामी विचारधारेचे भान घेऊन ही कविता समोर येते. वेदनेने कन्हणा-या आदिवासी बांधवांचा आवाज या कवितेत अनुभवायला मिळतो.

आदिवासी कवितेच्या प्रवाहात आदिवासींच्या मुकवेदनेला शब्द देणारी कवयित्री म्हणून कुसुम आलाम यांच्या कवितेकडे पहिले जाते. त्यांचे 'रानआसवांचे तळे'(१९९७) व 'रानपाखरांची माय'(२०००) प्रकाशित झालेले आहेत. या कवितेतून आदिवासी स्त्रिया आणि शोषित माणूस यांच्या दुख:मय जगण्याची करुणकहाणी व्यक्त झालेली आहे. आदिवासी कवितेत या कवयित्रींनी आश्वासक स्थान निर्माण केलेले आहे.

अलीकडच्या काळात अनेक नव्या दमाच्या कवींचे संग्रह प्रकाशित झालेले आहेत. त्यात डॉ. उत्तमराव धोंगडे यांचा' वनवासी' (१९८४), रवी कुरसंगे यांचा 'इंद्रियारण्य'(१९९०), वाल्मिक शेडमाके यांचा 'मी उध्वस्त पहाटेचा शुक्रतारा'(२००१), गणेश परतेकी यांचा 'जगण्याचे संदर्भ'(२००३), भुजंग मेश्राम यांचा 'अभूजमाड'(२००८), बाबाराव मडावी यांचा 'पाखरं'(२००९) तुकाराम धांडे यांचा 'वळीव', बाबुराव आडे यांचा 'ऋणमुक्ती'(२०१०), विनायक तुमराम यांचा 'रानगर्भातील जखमा'(२०११) असे अनेक संग्रह प्रकाशित झालेले आहेत. आज आदिवासींसमोर नव्याने निर्माण झालेले प्रश्न हे या कवितेतून मांडलेले दिसतात. त्या त्या जमातीची बोलीभाषा घेऊन आलेली ही जिवंत कविता आहे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

मूळनिवासी असलेला आदिवासी दिवसेंदिवस विस्थापित होत आहे. जल,जंगल,जमीन यावर त्याचा हक्क असूनही आज त्याला त्यापासून दूर लोटले जात आहे. जागतिकीकरणाच्या आणि आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आज त्याच्यासमोर नवे प्रश्न निर्माण होत आहेत. प्रस्थापित व्यवस्था त्याचा वापर करून घेते आहे. अनेक संस्था, संघटना यांकडून त्याचे धर्मांतर घडवून आणले जात आहे. अशा वेळी नव्याने निर्माण झालेले प्रश्न आदिवासी कवितेतून मांडले जातील अशी अपेक्षा आहे.

विविध नियतकालिकातून डॉ. संजय लोहकरे, मधुचंद्र भुसारे, अनिल साबळे यांसारखे नव्या दमाचे कवीही नव्या समाजभानाची कविता लिहित आहेत. त्यामुळे येणा-या काळात अधिक सशक्त कविता लिहिली जाईल असा आशावाद आहे.

निष्कर्ष :

१)हजारो वर्षांपासून आदिवासींचे झालेले शोषण,अन्याय,अत्याचार विद्रोही सुरात व्यक्त करणारी ही कविता आहे.

२) आदिवासींच्या आदिम प्रेरणा, संस्कृती आणि समाजजीवन मांडणारी ही कविता आहे.

३) समूहनिष्ठा हे या कवितेचे महत्त्वाचे आशयसूत्र आहे.

४) निसर्गप्रतिमा आणि आदिम प्रतिमांमधून आदिवासींचे कलासक्त, निसर्गसक्त जीवन या कवितेतून व्यक्त होते.

५) उपहास आणि उपरोध यातून ही कविता प्रस्थापित व्यवस्थेवर कोरडे ओढते.

६) मानवमुक्तीचा आग्रह धरणारी संवादात्मक शैली हा या कवितेचा गुणधर्म आहे.

७) जागतिकीकरणात बदललेले मानवी जीवन आणि आदिवासींच्या जल, जंगल, जमीन या सांस्कृतिक आणि
पर्यावरणीय संदर्भांचे महत्त्व अधोरेखित करणारी ही कविता आहे.

८) जंगलाच्या मूळ मालकाची वर्तमान अवस्था, वंचितता, भूक, उपासमार यांचे धगधगते वास्तव या कवितेतून
समोर येते.

९) क्रांतीप्रवणता, संघर्षशीलता आणि आवाहकता ही कवितेची शक्तीस्थाने आहेत.

१०) आदिवासींचा इतिहास, भूगोल आणि वर्तमान या कवितेने वस्तुनिष्ठपणे मांडलेला आहे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

११) मराठी कवितेत नवा आशय, भाषा, प्रदेश, मूल्यजाणिवा यांची भर घालणारी ही कविता आहे.

संदर्भ सूची :

१) तुमराम विनायक, 'आदिवासी साहित्य: दिशा आणि दर्शन', स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद,२०१२, पृ. ४४

२) पाटील चंद्रकांत, ' कवितेसमक्ष', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद,२००८, पृ. १४४

३) भवरे महेंद्र, 'दलित कवितेतील नवे प्रवाह', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर,२००१,पृ. ९०

४) मेश्राम भुजंग, 'परिवर्तनाची संकल्पना आणि आदिवासी साहित्य' अंतर्भूत-'हाकारा' (विशेषांक २००६) पुणे, पृ. ४९-५०

५) तुमराम विनायक, ' तिरकमठा' (मलपृष्ठ), *हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर, १९९९*

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

ग्रामीण साहित्य- नवीन टप्पा 'इडा पीडा टळो '

प्रा.डॉ.विजया पाटील
सहयोगी प्राध्यापिका (मराठी विभाग)
गजमल तुळशीराम पाटील महाविद्यालय,नंदुरबार
भ्रमणभाष : ९४२१५३४६६५

साधारणपणे १९२५ पासूनच ग्रामीण जीवनाविषयीच्या जाणीवा घेऊन कथा लिहिल्या जाऊ लागल्याचे पाहायला मिळते. तोपर्यंत मराठी कथा वव्हंशी नागर जीवनाचेच चित्रण करीत होती. नव्या विषयाच्या शोधातून आणि दृष्टिकोनातून मराठी कथेचे लक्ष देशाचा गाभा असलेल्या ग्रामीण जीवनाकडे वळले. प्रथमत: ग्रामीण जीवनाची स्वप्नरंजनात्मक का होईना पण वेगळी जाणीव ठोकळ, दिघे यांनी कथांमधून मांडायला सुरुवात केली. १९४० नंतर श्री.म.माटे उपेक्षितांच्या अंतरंगातील व्यथा व्यक्त करू लागले. त्यानंतर आण्णा भाऊ साठे, शंकरराव खरात या लेखकांनी ग्रामीण भागातील दलित, उपेक्षित भटक्यांचे भीषण जीवन वास्तव कथांमधून व्यक्त केले. व्यंकटेश माडगूळकरांनी माणदेशच्या माणसांच्या रूपाने ग्रामीण अनुभव विश्वाचा वेध घेतला. १९६० नंतर ग्रामीण लेखकांची नवी पिढी उदयास आली. उद्धव शेळके, रा.रं.बोराडे, आनंद यादव, ना.धो.महानोर, महादेव मोरे, मधु मंगेश कर्णिक यासारख्या लेखकांनी महाराष्ट्राच्या विविध भागातील ग्रामीण जीवन शब्दांकित केले. बोराडे, यादव या लेखकांनी निवेदनासाठी ग्रामीण भाषेचा अवलंब करून तिची आविष्कार क्षमता वाढविली. बदलत्या ग्रामीण वास्तवाला लक्षणीय पद्धतीने समाजासमोर साकार केले. स्वातंत्र्योत्तर काळात बहुजन समाजात झालेल्या शैक्षणिक जागृतीमुळे ग्रामीण भागातून मोठ्या प्रमाणात लेखक वर्ग लिहिता झाला. जे जीवन आतापर्यंत अंग चोरून साहित्यात येत होते. ते आता पृथगात्म असा ठसा उमटवू लागले. ग्रामीण लेखकांचे समाजभान अधिकच तीव्र झाले. मध्यमवर्गीय जाणिवांचे कवच भेदून ग्रामीण जीवनानुभव व्यक्त होऊ लागले. भाषेच्या बाबतीत अधिक सजकता आली. बोलीभाषेचा वापर सहजतेने होऊ लागला. नव्या दमाचे आनंद पाटील, बाबाराव मुसळे, वासुदेव मुलाटे, रामचंद्र पठारे, राजन गवस, उत्तम बंडू तुपे असे लेखक पुढे आले. काळाच्या ओघात बदलत चाललेल्या ग्रामीण वास्तवाची व्यामिश्रता टिपण्याचा यशस्वी प्रयत्न त्यांनी केला. तंत्रवाद आणि रूपवादी जाणिवांपासून दूर राहून वेगळी अभिव्यक्ती घडविली. आशय अधिक खोलात जाऊन वेध घेऊ लागला. असे दिसून येते.

अशाच प्रकारे बदलत्या सामाजिक संदर्भानुसार ग्रामीण जीवनात घडून आलेल्या सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनातील स्थित्यंतरांच्या बारीक-सारीक स्पंदनांना कथांच्या रूपाने आविष्कृत करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य आसाराम लोमटे यांनी 'इडा पीडा टळो' या कथा संग्रहातील कथांमधून केले आहे. या व्यापक अनुभवांना व्यक्त करण्यासाठी लोमटे यांनी आशयाची गरज लक्षात घेऊन दीर्घ कथांच्या रूपाने आशय आविष्कृत केला आहे.

जेष्ठ अभ्यासक रंगनाथ पठारे 'इडा पीडा टळो' या कथा संग्रहाबद्दल मत व्यक्त करताना म्हणतात, " आसाराम लोमटे यांच्या कथा या आजच्या उद्ध्वस्त होत चाललेल्या ग्राम समाजातील कोसळणीच्या कथा आहेत. त्यांच्या कथांतील दु:खाच्या स्फोटाचे स्वर आपलं अंत:करण घुसळून टाकतात. या दु:खांच्या मिती, रीती आणि त्यांची घनता यांचं जडत्व आपल्याला खिळवून बांधून टाकतं. मानवी समूहाचं खचून जाणं, उखडलं जाणं या खेड्यांमधल्या आजच्या भीषण वास्तवाचं अत्यंत भेदक चित्र लोमटे यांच्या कथांमधून उभं राहतं. या कथांच्या दीर्घत्वाने, त्यांच्या समूह केंद्री असण्यानं त्यात भरच पडते. आपल्या भावनिक जडत्वावर प्रहार करणाऱ्या या स्वास्थ्यहारक कथा म्हणूनच फार महत्त्वाच्या आहेत. "

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि संसदीय लोकशाही आली. सामान्य माणसाला सुख मिळेल या अपेक्षेने सारे सुखावले. त्यासाठीच भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात सर्व थरातील माणसे मैदानात उतरली. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारतीय समाजात विचारमंथन होत राहिले. तरीही सामान्य माणूस आहे तेथेच राहिला. सत्तेच्या आधाराने जातीचे पाश आवळले गेले. स्वातंत्र्यानंतर सर्व जातीच्या आणि सर्व धर्माच्या लोकांमध्ये परस्पर विश्वास निर्माण झालाच नाही उलट अविश्वास वाढत गेला. समाजातील परिस्थितीमुळे समाजातील विविध स्तर बेचैन झालेत. स्वातंत्र्यानंतर सर्वत्र राजकीय आणि सामाजिक बदल झाले. राजकारणाची दिशाच बदलून गेली. नव्वदच्या दशकाच्या प्रारंभी राजकीय जीवन फार बदलून गेले. तोपर्यंतचे राजकारण विशिष्ट विचारसरणीच्या समूहगटाच्या हातात होते. पुढे घराघरात राजकारण शिजू लागले. राजकारण हा भाग निवडणूकीशी प्रामुख्याने संबंधित असा सार्वत्रिक समज आहे. तो समाजव्यवस्थापनाचा मुख्य भाग असल्याचे आणि त्यातूनच व्यवस्था राबविण्याचे अधिकार प्राप्त होत असल्याचे लक्षात आल्याने ग्रामीण भागातील बहुजन वर्गातील तरुण राजकारणाकडे खेचले जाऊ लागले. मिळालेल्या संधीचा फायदा घेऊ लागले. याच दशकात जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले. राजकारणातील नव्या पिढीचा दृष्टिकोन सर्वव्यापी होण अपेक्षित होते. पण नवी पिढी पूर्णत: संकुचित झालेली दिसते. स्वातंत्र्यानंतर समाजजीवन उंचवण्याचे स्वप्न अनेक नेत्यांनी दाखवले. लोकनायकांनी समाजजीवन उंचावलेही, मात्र अशा लोकनायकांच्या पावलावर पाऊल ठेवून तयार झालेले लोकनेते मात्र पुढे पार बदलून गेलेले दिसतात. इथूनच समाजाच्या वैचारिक व सामाजिक अधोगतीला प्रारंभ झालेला दिसतो. या साऱ्या गोष्टी आसाराम लोमटे यांनी सहजतेने व ठाशीवणे आपल्या दीर्घ कथांच्या माध्यमातून वाचकांपुढे उभ्या केल्या आहेत.

जागतिकीकरणाच्या गलबल्यात शेती-शेतकरी यांचे अस्तित्व संपले आहे. गावागावातून उखडलेली, विस्थापित झालेली पिढी समोर आली आहे. आपल्या गावाविषयी, मातीविषयी, मातीत राबणाऱ्या माणसांविषयी प्रेम आपुलकी आणि आपलेपणाची भावना कमी करण्यामध्ये सिंहाचा वाटा सध्याच्या राजकारणाचा आहे. राजकीय दृष्ट प्रवृत्तींमुळे सामान्य, गरीब शेतकरी असुरक्षित झाला. असुरक्षिततेतून तोही त्याच्या संरक्षणार्थ कोणत्यातरी गटाचा, पक्षाचा भाग झाला याचा अनुभव प्रत्ययकारीतेने आसाराम लोमटे यांच्या 'इडा पीडा टळो' या कथा संग्रहातील कथांमधून येतो. या

ISSN : 2348-7143
March 2018

कथासंग्रहातील प्रत्येक कथेत राजकारणी लोक आणि इतरांशी त्यांचे असलेले संबंध अधोरेखित केलेले आहेत. या कथा संग्रहातील पहिलीच कथा 'बेईमान'. 'बेईमान' कथेचा नायक सर्वसामान्य कोरडवाहू अल्पभूधारक शेतकरी भागिरथ हा आहे. सरपंचपद ओबीसीसाठी राखीव निघाल्याने आणि गावात माळ्यांची संख्या बरी असल्याने, एका पॅनलमध्ये नंबर लागल्याने कुठलीही पूर्व परंपरा नसताना विरोधी गटाचा त्या पदाचा माणूस पडल्याने भगिरथ सरपंच होतो. पण आपला पारंपरिक व्यवसाय शेती भली आणि आपण भले अशाप्रकारे भगिरथचा जीवनक्रम असतो. उपसरपंच सदाकाका आणि ग्रामसेवक गावचा कारभार चालवतात. ज्या नव्या कायद्याने सरपंचपद ओबीसीसाठी राखीव आले. त्याच नव्या कायद्यानुसार ज्यांना दोनच अपत्ये असतील अशाच व्यक्तीला कोणत्याही पदावर राहता येणार असते. दोन मुली असणाऱ्या भगिरथच्या पत्नीला तिसऱ्यांदा दिवस गेले आहेत. एरवी या गोष्टीकडे कुणीही लक्ष दिले नसते पण सरपंच पदावर असणाऱ्या भगिरथाला तिसरे अपत्य होणार आहे या बातमीने भगिरथच्या पक्षातील सदाकाका, त्याचे शुभचिंतक चिंतीत होतात तर विरोधी पक्षाच्या गटाला भगिरथला सरपंच पदावरून उचकटण्याची संधी मिळणार म्हणून आनंदाच्या उकळ्या फुटतात. सदाकाका भगिरथला याचे गांभीर्य पटवून देतात. पाऊस न पडल्याने महागड्या बियाण्याला पेरून शेतीच्या प्रश्नांनी त्रस्त असलेल्या भगिरथपुढे मोठे संकट उभे राहते. पत्नी सहजासहजी गर्भपात करवून घ्यायला तयार होणार नाही. तिची शारीरिक अवस्थाही गर्भपात करवून घेण्यासारखी नाही तरीही साम, दाम, दंड, भेद न्यायाने स्वतःच्या मनाच्या विरोधात जाऊन, परिस्थितीने कावून जाऊन भगिरथ डॉक्टरांशी संगनमत करून गर्भपात करवून घेतो आणि आपले पद शाबूत ठेवतो. सदाकाकाची चिंता कमी करतो. विरोधी पक्षाच्या लोकांच्या तोंडाला पाने पुसतो. मात्र पत्नीशी, आईवडिलांशी, स्वतःशी बेईमानी केल्याचे सल घेऊन जगतो. त्याची घालमेल पत्नी राहीची कात्रीत अडकलेली अवस्था फरफट, साध्याभोळ्या आईवडिलांची तगमग हे सारे पाहून वाचक सून्न होतो. राजकारणाचा बळी म्हणून भगिरथ मनाला कुरतडत राहतो.

'जिनगानीचा जाळ' या कथेतील आधी युवकांचे नेते आणि नंतर कष्टकरी शेतकरी शेतमजुरांचे नेते म्हणून पुढे आलेले, कुणालाही बोलण्यात हात धरू न देणारे माधव भोईटे आपले वर्चस्व गाजवून आहेत. मच्छिंद्रची आई प्रयागबाई जी कृषी विद्यापीठात हंगामी मजूर म्हणून कार्यरत असते. तिचा माधव भोईटेंनी आयोजित केलेल मुंबईतील मंत्रालयावरील मोर्चात झालेल्या गोळीबारात मृत्यू होतो. या मृत्यूचा फायदा संघटनेची कामे पूर्ण करून घेण्यासाठी बेरकी भोईटे करून घेतो. मुख्यमंत्र्यांना कात्रीत अडकवून आपल्या संघटनेच्या मागण्या मान्य करवून घेतो. प्रयागबाईच्या मृत्युने चळवळीचे फार मोठे नुकसान झाले असे वरवर म्हणून तिच्या मृत्युचे भांडवल करतो. आणि परिस्थितीने गांजलेल्या असहाय्य, लाचार मच्छिंद्रला वणवण करीत फिरवत ठेवतो. खोटी सहानुभूती दाखवतो. याचे हृदयद्रावक चित्रण लोमटे यांनी केले आहे. राजकारण्यांचा खरा चेहरा समोर आणला आहे. शेतमजुरांची दारूण अवस्था चित्रीत केली आहे. ज्यामुळे वाचक स्तिमीत होऊन जातो.

'निचरा' या कथेतील तात्यासाहेब शिंगडे बेताचेच शिक्षण असलेले पण श्रीमंत घरातील असल्याने आसपासच्या गावांवर त्यांची जोरदार हुकूमत आणि दरारा असतो. वडिलांच्या इच्छेखातर

ISSN : 2348-7143
March 2018

तात्या राजकारणात येतात. योगायोगाने तिकीट मिळते आणि सोयऱ्या धायऱ्यांच्या मदतीने तात्या आमदार होतात. तात्या स्वत:चे क्षेत्र राजकारणच हे निश्चित करतात. आमदार झाल्यानंतर लहानपणापासून असणार हट्टीपणा, उग्र कठोरपणात परावर्तीत होतो. शिवीगाळ करण्यास ते मागेपुढे पाहत नाहीत. कार्यकर्ते, सरकारी अधिकारी त्यांच्या समोर बोलायला कचरतात. काही अधिकाऱ्यांना तात्यांचा मारही खावा लागतो. तात्या पदाच्या गुर्मीत ताळतंत्र सोडून वागतात. मतदार संघाचे सेवक म्हणून कार्य करणे अपेक्षित असते. पण तात्या दहशत, दडपशाही धाक निर्माण करतात. मंत्री झ ाल्यावर तात्यांच्या दराऱ्यात आणखी वाढ होते. तात्या अधिक कठोरतेने बेमुर्वतपणे माणूसकीशून्यतेने वागतात. आपल्या घरातील कुटूंबातील माणसांनाही अरेरावीने वागवतात. तात्यांच्या रूपाने आजच्या राजकारण्याचे वास्तव चित्र शब्दबद्ध केले आहे. आजच्या काळात असेच स्वत:ला सर्वेसर्वा मानणारे, उद्धट, बेमुर्वत नेते, राजकारणी अवतीभोवती दिसतात. त्यांचे वास्तवदर्शन तात्यांमधून घडते. अशा गर्विष्ठ, बेमुर्वत राजकारण्यांना झटका देण्याचा अधिकार जनतेला आहे. याचीही जाणीव लोमटे यांनी करून दिली आहे. म्हणून पुढच्याच निवडणूकीत लोक तात्यांना पाडतात आणि शिक्षकी पेशा असलेल्या, आचार्य विनोबा भावे यांच्या सच्च्या अनुयायाला साध्यासरळ मार्गी असणाऱ्या केशवराव माने यांना निवडून देतात. अजूनही आचार्य विनोबा भावे, महात्मा गांधी, महात्मा फुले यांच्या सारख्या लोकनायकांचा वसा घेऊन चालणारे केशवरावांसारखे अपवाद असल्याचे लोमटेंनी चित्रीत केले आहे.

'चरक' या कथेतून शेतकऱ्यांना नेहमीच निसर्गाच्या लहरीपणाला सामोरे जावे लागते. नैसर्गिक संकटांना तोंड द्यावे लागते पण एखाद्या शेतकऱ्याच्या मुलाला निवडणूकीत पाठिंबा देऊन निवडूण आणतात. आमदार झालेला हा शेतकऱ्याचा मुलगा गुर्मित येऊन सामान्य जनतेकडे पाठ फिरवतो म्हणून सामान्य जनता त्यातही तरूण पिढी आमदाराची तोलमपट्टी न करता दुसऱ्या विरोधी पक्षात सहभागी होतात. विरोधी पक्षाच्या उमेदवाराचा प्रचार करतात. याचा राग येऊन त्या गावातील लोकांचा सूड घेण्याच्या उद्देशाने आमदार ऊस उत्पादक मध्यम शेतक-यांचा ऊस कारखान्यात जाऊ न देण्यासाठी आपल्या अधिकाराचा दुरूपयोग करतो. कर्जाने बेजार झालेल्या मध्यम शेतकऱ्याला जीव नकोसा होईल अशी परिस्थिती निर्माण करतो. या निष्ठूर प्रवृत्तीचे दर्शन लोमटे यांनी हृदयद्रावकतेने घडविले आहे. शेतकऱ्यांना निसर्गाशी तर झुंजावे लागतेच पण मुर्दाड, निष्ठूर, स्वार्थी, आपमतलबी, बेमुर्वतखोर अशा एखाद्या राजाकारणी आमदाराच्या लहरी, क्रूर, सूडबुद्धीच्या कृतीमुळे शेतकरी हवालदिल होऊन जातो. त्याचे मन जगण्यातून उडून जाते. जीव रडकुंडीला येतो. त्याचे जगणे उद्ध्वस्त होते. प्रसंगी एखाद्याचा जीवही जातो. हे वास्तव धारधार शब्दांमधून 'चरक' या कथेतूल लोमटे यांनी मांडले आहे. व्यवस्थेच्या या चरकातून शेतकरी कसा पिळला जातो, शोषला जातो याचे हृदय हेलावून टाकणारे चित्रण केले आहे. राजकीय दुष्ट प्रवृत्तीमुळे सामान्य गरीब शेतकरी असुरक्षित झाल्याचे दिसून येते. कर्जबाजारीपणा, पिकवलेल्या शेतमालासाठी उत्पादन खर्चाप्रमाणे न मिळणारे भाव त्यातून जगण्याची उमेद हरवून बसलेले शेतकरी, त्या शेतकऱ्यांना न

ISSN : 2348-7143
March 2018

मिळणारी आत्मसन्मानाची वागणूक यातून ग्रामीण समाजात आलेली अस्वस्थता या भयंकर अस्वस्थतेचे चित्रण केले आहे.

'इडा पीडा टळो' ही शीर्षक कथा सकारात्मक अनुभवाचे दर्शन घडविते. इतर कथांमधून शेतकऱ्यांच्या जीवनातील उद्ध्वस्तता वाचकाचे ह्रदय हेलावून सोडते 'इडा पीडा टळो' ही कथा मात्र सकारात्मक दर्शन घडविते. या कथेतही नेते संघटना मोर्चे यांचा संदर्भ आलेला आहे. या कथेतील नेता दत्तराव माने निस्वार्थी वृत्तीने शेतकरी, शोषित पीडितांसाठी काम करणारा आहे. त्याला पदाचा लोभ नाही. निवडणूक लढवून पद मिळविण्याचा अप्पलपोटपणा दत्तरावाजवळ नाही. प्रामाणिकपणे, पोटतिडकीने, आपल्या माणसांच्या कळकळीने दत्तराव शेतकरी कष्टकऱ्यांचे नेतृत्व करी आहेत. अत्यंत साधी राहणी, मवाळ बोली, आपलेपणा यातून दत्तरावाने माणसे जोडली आहेत. दत्तराव माने दहाबारा वर्षांपासून शेतकरी संघटनेचे निष्ठावंत कार्यकर्ते असून सगळ्या जिल्ह्यात त्यांची कार्यकर्ते मंडळी आहेत. गांधी विचारांना आचरणात आणणाऱ्या दत्तरावांनी स्त्रियांची शक्ती ओळखली आहे आणि आपल्या कार्यकर्त्यांच्या फळीत अनेक चाणाक्ष, चतुर, क्रियाशील, सतर्क भगिनींना सामील घेतलेले आहे. दिवाळीचा भाऊबीजेचा सण असूनही या बहिणी दत्तरावांनी कापसाला योग्य भाग मिळावा यासाठी केलेल्या रास्तारोको आंदोलनात आनंदाने सहभागी होतात. प्रसंगी जेलमध्ये जातात. पोलिसांचा लाठीमार सहन करतात. पण मागण्या मान्य होण्याच्या आनंदात सगळे दु:ख विसरून जातात. एखाद्या सच्चा कार्यकर्त्याकडे आवश्यक असणारे लोकांना जोडण्याचे, बांधून ठेवण्याचे तंत्र दत्तराव आणि सिताबाईच्या निमित्ताने आसाराम लोमटे यांनी या कथेतून शब्दबद्ध केले आहे.

आजही ग्रामीण भागातील मुळ प्रश्न कायम आहेत. नवे प्रश्न निर्माण झाले आहेत आणि त्यात पुन्हा भर टाकण्याचे काम नवी यंत्रणा, नवी व्यवस्था करते आहे. शेती आणि शेतकरी यांच्यात येणारे परिवर्तन केवळ प्रश्नांचेच आहे. बाकी शेती, शेतीक्षेत्राशी संबंधित लोक आणि शेतकरी आहेत तसेच आहेत. हे परिवर्तन स्वाभिमान, आत्मसन्मान हिरावून घेणारे आणि आत्मनाश ओढवून घेणारे आहे. माणसाचे मूल्य संपविणारी यंत्रणा आणि व्यवस्था माणसांमध्ये कोरडेपणा आणत आहे, याचे प्रत्यंतर आसाराम लोमटे यांच्या 'होरपळ' या कथेतून येते. परंपरागत श्रीमंती नांदत असलेल्या नानासाहेब मालधुरे पाटील यांनी सरपंचपदी असताना गावातील बौद्ध मंडळींच्या अर्जावरून त्यांना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर पुतळ्यासाठी ग्रामपंचायतीची जागा देण्याचा ठराव ग्रामपंचायत सदस्यांच्या बहुमताने पारित करून घेतलेला असतो. आता त्यांचे सरपंचपद इठोबा सुरवश्याच्या मुलाकडे गिरधरकडे गेलेले आहे. इठोबाने मुलाला शाळा झाल्यावर मुद्दाम कॉलेजमध्ये शिक्षणासाठी मोठा साहेब व्हावा म्हणून पाठवलेले असते. तो अभ्यासापेक्षा पुढारपण करण्यात पुढाकार घेतो. आमदार सुंदरराव शिरसाठला घेऊन येतो. आणि गावात शिवसेनेची शाखा उघडतो. सगळे तरूण त्याच्या मागे धावतात. राजकारणाची परंपरा नसलेल्या गिरीधरला सरपंचपद मिळते. यामुळे दुखावलेले नाना जे पक्के राजकारणी आहेत ते कपटीपणाने बुधवाड्यातील हरीला हाताशी धरून एका दगडात दोन पक्षी मारण्याचा प्रयत्न करतात. गिरीधरला सरपंचपदाच्या कामात अडथळे आणणे, अडचणीत टाकणे, कात्रीत पकडणे त्यातून त्यातून त्याला अयशस्वी ठरविणे आणि दुसरीकडे लोकांचा मानसिकतेचा

ISSN : 2348-7143
March 2018

फायदा घेऊन शिवसेनावाले बौद्ध लोकांचे प्रेरणास्थान असणाऱ्या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा पुतळी मध्यवर्ती ठिकाणावर उभारू देणार नाहीत याची खात्री असल्याने बुधवाड्यातील लोकांना उकसवने, पेटविणे आणि एकीसाठी आसपाशच्या गावांमध्ये गावाचे नाव खराब करणे हा दुष्ठ हेतू ठेवून नाना कारवाया करतात. कुटील डाव रचतात. त्याना स्वत:ला मनापासून पुतळा उभा राहवा असे वाटत नसतेच पण आपल्याला महारांबद्दल सहिष्णूभाव असल्याचा भास ते मानभावीपणे दाखवितात. परिणामी गावातील वातावरण गढूळ होते. बहुजन समाज आणि बुधवाड्यातील एकमेकांविरूद्ध उभे ठाकतात. निसर्गाच्या अवकृपेने पाऊस पडत नाही. महारांनी आपल्याजवळचे किडूकमिडूक पुतळ्यासाठी गोळा केलेले असते. पुढे पुतळाही उभा करता येत नाही आणि लोकांनी बहिष्कार टाकल्याने कुणी कामही देत नाही. परिणामी महारवाड्यातील लोकांना उपासमारीला तोंड द्यावे लागते. मानहानी सोसावी लागते. स्वातंत्र्य मिळून इतकी वर्ष झाली तरी जातीजातील तेढ, दरी कमी झालेली नसल्याचे भीषण सत्य समोर येते. लोकांना गाव सोडून पोट भरण्यासाठी स्थलांतर करावे लागते. हा करूण, हृदयस्पर्शी अनुभव वाचकाला सुन्न करतो.

एकूणच आसाराम लोमटे यांनी राजकारणाच्या प्रखर सत्याचा चेहरा या कथांच्या माध्यमातून वाचकांच्या समोर आणलेला आहे. ग्रामीण भागातील राजकारणाचे विद्रूप, भकास, भीषण वास्तव रूप उघड केले आहे. सर्वत्र होणाऱ्या मूल्य ऱ्हासाचे दर्शन घडविले आहे. सांस्कृतिक क्षेत्राचे अध:पतन, सामाजिक जीवनाच्या मूल्यांची सरमिसळ आणि व्यक्तिवादी विचारधारा आजच्या काळात अधिक बळावलेली दिसते. पूर्वी माणूस सार्वत्रिक जीवनाशी आपले जगणे जोडून घेताना आधि समाजाचा विचार करत होता. आता तो समाजाला स्वत:च्या केंद्रस्थानी ठेवत आहे. सत्ताधारी व्यवस्थेतून अविचारांची बीजे रूजत असतात. या वास्तवाचे प्रत्ययकारी चित्रण आसाराम लोमटे यांनी 'इडा पीडा टळो' या कथासंग्रहातून केले आहे. त्यासाठी केलेल्या बोलीभाषेच्या वापरामुळे कथा अधिक जिवंत उतरल्या आहेत असे दिसते.

संदर्भ साहित्य :-

१. इडा पीडा टळो - आसाराम लोमटे, शब्द पब्लिकेशन,मुंबई.
२. साठोत्तरी साहित्यप्रवाह - डॉ.प्रल्हाद लुलेकर, सायन पब्लिकेशन पुणे.
३. ग्रामीण कथा स्वरूप आणि विकास - डॉ.वासुदेव मुलाटे, साहित्य सेवा प्रकाशन, औरंगाबाद.
४. ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास - संपा.चंद्रकुमार नलगे, सूरेश एजन्सी, पुणे.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

नामदेव ढसाळ एक परिवर्तनवादी कवी

डॉ. माणिक माधव बागले

प्रमुख, मराठी विभाग,

किसान कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, पारोळा. जि. जळगाव.

मोबाईल ९४२३४०३२४६

इ मेल bagalemanik@gmail.com

ढसाळांची कविता ही नकार आणि विद्रोहाने भरलेली आहे. त्यासाठी त्यांच्या कवितेतील विद्रोह ही संकल्पना समजून घेतली पाहिजे. 'विद्रोह म्हणजे दु:ख आणि वेदनेच्या प्रतिक्रियेवरील सामर्थ्यशील हुंकार होय'. ढसाळांची कविता बरीचशी निवेदनप्रधान, बहिर्मुख आणि वक्तृत्वाच्या ढंगाने भरलेली आहे. तिचा आशय सर्वकष स्वरूपाचा आहे. स्फोटक स्वरुपाचा आशय सहजपणे अविष्कृत करण्याच्या दृष्टीने कवितेचे माध्यम उपयुक्त ठरत असल्यामुळे दलित साहित्यात कवितेची संख्या अधिक आढळते. दलित जीवनातील साऱ्या रौद्र भिषणतेचा स्फोट नामदेव ढसाळ यांच्या गोलपीठात आढळतो. ही कविता रोमँटीक भावविश्वात दीर्घकाल मश्गुल असलेल्या मध्यवर्ती मराठी कवितेला मिळालेला एक जमालगोटा म्हटले पाहिजे. दलित कवितेचे हे विद्रोही रुप तसे आधुनिक मराठी कवितेला अपरिचित नाही. आधुनिक कवितेचे जनक केशवसुत यांनी मराठी कवितेला नवनवीन विषय दिलेले आढळतात. नामदेव ढसाळांची कविता ही अन्य दलित कवितेपेक्षा अंतर्बाह्य निराळी आहे. मर्ढेकरांच्या कवितेने जसे रुढ अभिरूचीला हादरे दिले, तसेच ढसाळांनी सर्वसामान्य वाचकाला विशेषत: पांढरपेशा वाचकाला चक्रावुन टाकले आहे.

या कवितेतले जग पांढरपेश्यांच्या सीमेपलीकडे सुरु होते. नामदेव ढसाळांची कविता विद्रोही कविता म्हणून साहित्य प्रवाहात ओळखली जाते. तथापि निव्वळ नकार, आरडाओरड, वेदना, दु:खाचे दर्शन एवढी मर्यादित भूमिका दलित कवितेची दिसत नाही दु:ख किंवा वेदना झाल्यावर रडणे, ऊर बडवणे या सहजस्वाभाविक क्रिया ठरतात. परंतू दलितांची जीवनानुभुतीची प्रकृती ही दु:ख वेदनेची असल्यामुळे त्यामधुन साहजिकच विद्रोह प्रकट होतांना दिसतो. अन्याय-अत्याचाराविरुध्द बोलली जाणारी भाषा जर मिळमिळीत असेल तर त्याचा काही परिणाम साधला जाणे शक्य नसते. दलित कवितेतील विद्रोह हा काही अकारण विद्रोह नाही तर तो सकारण विद्रोह आहे. म्हणून विद्रोह म्हणजे 'दु:ख आणि वेदनेच्या प्रतिक्रियेवरील सामर्थ्यशील हुंकार होय' असे म्हणता येईल. दलित कवितेचे प्रेरणास्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आहेत तळागाळातील अवघा दलित समाज चातुर्वण्यरुपी जात्यात भरडला जात होता. दलित समाजाला आपल्या अस्तित्वाचा शोध नव्हता. प्रबोधनाचे विविध प्रवाह वाहत होते. दलित कवी बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने कविता लिहत होते. परंतु नामदेव ढसाळांच्या कवितेने संपुर्ण दलित कवितेचा प्रवाहच बदलुन टाकला आणि दलित समाजाने विद्रोह केलाच पाहिजे विद्रोहशिवाय पर्याय नाही असे एकंदरीत ढसाळांच्या कवितेवरून वाटते.

दलित साहित्यामध्ये कविता हा अत्यंत प्रभावी ठरलेला वाङमयप्रकार त्यात ढसाळांची कविता अत्यंत प्रभावी आणि विद्रोही आहे. परंतु हा माणसाला कमी लेखणाऱ्या व्यवस्थेविरुध्दचा विद्रोह आहे. दलित

बांधवांना पशुप्रमाणे हीन स्वरूपाची वागणुक दिली जात होती. वेदनेच्या हुंकारातुन मानवतावादी विचार कसे प्रगट होत जातात. हे विद्रोहातुनच जाणवते. असा विद्रोह साहित्यामधून नवी दिशा कशा पध्दतीने देतो हे आपल्याला अभ्यासता येईल. कारण हा विद्रोह व्यक्तिसोबत समाजपरिवर्तन घडविणारा आत्मविकार आहे आणि विद्रोही साहित्य हे आत्मविष्कारासाठीच निर्माण होते असे म्हणता येईल.

ढसाळांची कविता हा दलित कवितेचाच नव्हे तर एकुण दलित साहित्याचाही मानदंड आहे असे नि:शंकपणे म्हणता येईल. कारण स्वातंत्र्य मिळुन देखील स्वातंत्र्याच्या कोणताही मुलभुत अर्थ गोर-गोरीबांपर्यंत पोहचत नसेल तर त्याला स्वातंत्र्य म्हणावे काय? यासंबंधीचा विद्रोहाचा आशय त्यांच्या निमित्त १५ ऑगस्ट १९७१ या कवितेतुन दिसतो.

'१५ ऑगस्ट एक संशयासस्पद महाकायभगोष्ट
स्वातंत्र्य कंच्या गाढवींच नाव आहे'

ही ढसळांची कविता मानवतेची प्रतिष्ठा आणि मानवतावाद जोपासु पाहणारी आहे. परंतु जेव्हा मानवाची अप्रतिष्ठा दिसायला लागते. त्यावर ढसाळ संतापतात माणुसकीचे गाणे गाण्यासाठी मानवतावाद प्रस्थापित करू लागतात. डॉ. आंबेडकरांची प्रेरणा ढसाळांना लाभली असल्यामुळे शोषणाविरुध्द बंड आणि मानवतेचे समर्थन अशी भुमिका ढसाळांची दिसते. ढसाळांची कविता आंबेडकरी प्रेरणेतुन आंबेडकऱ्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा गौरव करणारी आणि चळवळीचा इतिहास मांडणारी आहे हे त्यांच्या पुढील काव्यातुन दिसते.

'सुर्यफुले हाती ठेवणारा फकिर हजारो वर्षानंतर लाभला
आता सुर्यफुलांसारखे सुर्योन्मुख झालेच पाहिजे'

सुर्य हा विद्रोहाचा प्रतिक आहे. म्हणुन बाबासाहेबांना सुर्यफुले होती ठेवणारा फकिर संबोधुन स्वत:ला ते आंबेडकरांचा अनुयायी संबोधतात. मानवी द्रोहाविरुध्द अफाट अशा विद्रोहाचा विस्तव या संस्कृतीच्या सडलेल्या अंगावर बेडरपणे झोकणारा रुढीभंजन करणारा अंगावर ओकणारा असा हा तरुण बंडखोर कवी विद्रोही दलित साहित्याची प्रारंभशक्ती ठरावा यात शंका नाही.

गोलपीठातील कवितेत येणारे शब्द ते उच्चारणाऱ्यालाही चुक-चुकल्यासारखे वाटतात. कोणत्याही संस्कृतीमध्ये न बसणारे हे शब्द असतात. परंतू ढसाळांच्या कवितेत ते अशा पध्दतीने येतात की, तेच त्याचा प्राण ठरतात. एरवी अश्लील वाटणारे शब्द कविता वाचतांना मात्र त्यांनी कवितेचा आशय समृध्द होतो. असे प्रकर्षाने दिसुन येते. काव्याचे सर्व संकेत मोडून निघणारी त्यांची कविता काव्यसंकेताविरुध्द बंड करते उदा.
'माणसं भादरून पेपवेटमध्ये कुणी बंद केलीत'.

ढसाळांच्या कवितेने काव्याचे सर्व संकेत मोडून जगु काही मुक्त छंदाचा वापर केलेला आहे. वरील सर्व आशयामुळे ढसाळांच्या सर्व कवितेने मराठी कवितेचे दालन समृध्द केले आहे. त्यामुळे दलित काव्य म्हणून तिचा विचार करणे चुकीचे ठरते. त्यांच्या कवितेची भाषा विधानात्मक आणि लढ्यांची आहे. काही ठिकाणी दलितांविषयी प्रखर सहानुभुती व्यक्त होते तर कुठे-कुठे व्यवस्थेबद्दल उपरोधिक स्वर कवितेतुन प्रगट होतो. अनुभवविश्वाशी संवादी असलेली भाषा पुर्णविराम, अर्धविराम, स्वल्पविराम देतांना दिसतच नाही. कारण त्यांना जीवनात विराम नाही. आहे फक्त प्रश्न आणि उद्‌गार ! प्रकृत्ती धर्मानेही निराळी आणि स्फोटक अशी त्यांची कविता आहे. एकूण मराठी काव्यसृष्टीलाच ती नवी-निराळी, झडपणारी आणि प्रचलित कवितेच्या रुढ संकल्पना मोडून, भिरकावून देणारी ही कविता आहे.

एकंदरीत मराठी काव्य विश्वात विशेषत: दलित काव्यात विद्रोहाचा प्रथमत: प्रवाह ढसाळांच्या काव्यानेच सुरु केला हे इतपत सांगता येईल. नकार-विद्रोह आणि मानवता या तीन मुल्यांना सर्वच दलित लेखक महत्व देतात ही मुल्य म्हणजे दलित साहित्याची तत्वत्रयीच आहे. त्यांच्या कवितेतील विद्रोह हा काही अकारण विद्रोह नाही तर तो सकारण विद्रोह आहे. त्यामुळे हा 'विद्रोह म्हणजे दु:ख आणि वेदनेच्या प्रतिक्रियेवरील सामर्थ्यशील हूंकार होय'. हा विद्रोह म्हणजे फक्त दलित साहित्यातच असला पहिजे असे नाही तर हा हुंकार संबंध विश्वामध्ये माणसाला जिथे-जिथे दु:ख, वेदना आणि गुलामीला सामोरे जावे लागते. तिथे-तिथे जीवनानुभुतील शब्द तोंडी किंवा लेखी स्वरूपात बाहेर पडतील त्यावेळी संपुर्ण साहित्याचे शब्दशरीर विद्रोहपुर्ण असेल. या अर्थाने विद्रोहाची नाळ संपुर्ण विश्व वेदनेशी जोडलेली आहे. हे समजून घेतले पाहिजे. विद्रोह हा व्यक्तीसोबत समाज परिवर्तन घडविणारा अविष्कार आहे. या संदर्भात दजित साहित्याचे अभ्यासक प्रा. रा. ना. जाधव म्हणतात. विद्रोही साहित्य हे अखेरपदी विद्रोही समाजासाठीच असते असे म्हणजे योग्य ठरेल. विशेषत: मराठीच्या क्षेत्रात हे तर विशेषत्वाने खरे आहे. विद्रोही साहित्य हे आत्मविष्कारासाठी निर्माण होते. तसेच सामाजिक परिवर्मनाच्या उद्देशानेही निर्माण होते किंबहुना एकाच वाङमयीन अविष्काराच्या मुळाशी वरील उद्दीष्टे असु शकतात म्हणुन मराठी विद्रोही साहित्य एकाचवेळी आत्मविष्कार आहे आणि समाज परिवर्तनाचे प्रस्फुरण ही आहे.

संदर्भ सुची :

१) दलित साहित्य उद्‌गम आणि विकास - मेश्राम डॉ. योगेंद्र
२) दलित साहित्य-प्रेरणा आणि स्वरूप - डोळस वसंत
३) दलित साहित्य-एक आकलन - कवठेकर प्रा. बाळकृष्ण
४) गोलपीठा - ढसाळ नामदेव

जागतिकीकरण आणि मंगेश नारायणराव काळे व हेमंत दिवटे यांची कविता

डॉ. अतुल मधुकरराव देशमुख
साहाय्यक प्राध्यापक
सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख महाविद्यालय,
भडगाव, जि. जळगाव.
भ्रमणध्वनी : ९७६६३३८३६६
ई मेल - atuldeshmukh156@gmail.com

प्रस्तावना :

जागतिकीकरणाने आपल्या समाजाचा चेहरामोहरा पार बदलवून टाकला आहे. त्याचे बरे-वाईट परिणाम आपल्यापर्यंत पोहोचले आहेत, पोहचत आहेत. ज्या काळात आपण वावरत आहोत; त्या काळात झालेल्या बदलांचे, परिणामांचे प्रतिबिंब आजच्या आपल्या साहित्यातून अधोरेखित झाले आहे का ? या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी या काळातील लिहिले गेलेले / जाणारे साहित्य तपासून पाहिले तर लक्षात येते, की या बदलांचा, परिणामांचा थेट परिणाम आजच्या मराठी कवितेतून अधोरेखित होऊ लागला आहे. नव्वदोत्तरी कवितेने या बदलांची नोंद ठळकपणे घेतली आहे. नव्वदनंतरच्या कवींच्या प्रकाशित झालेल्या संग्रहांची संख्या पाहिली तर उद्या महत्त्वाचे ठरु शकतील अशा अनेक कवींच्या संग्रहांचा यात समावेश आहे. जागतिकीकरणाच्या बऱ्यावाईट परिणामांचा वेध घेणारे हे कवी आहेत. यात अरुण काळे, महेंद्र भवरे, हेमंत दिवटे, सचिन केतकर, सलिल वाघ, संजीव खांडेकर, लक्ष्मण महाडिक, श्रीधर तिळवे, मन्या जोशी, वर्जेश सोळंकी, प्रवीण बांदेकर, दिनकर मनवर, दासू वैद्य, अरुणचंद्र गवळी, मंगेश नारायणराव काळे, हेमंतकुमार कांबळे, ज्ञानदा, मनोज पाठक, केशव सखाराम देशमुख इत्यादी अनेक कवींनी जागतिकीकरणानंतरच्या परिणामांचा, बदलांचा वेध आपल्या कवितेतून ठळकपणे अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. विसाव्या शतकातील अखेरच्या दशकातील शेवटची काही वर्षे नि एकविसाच्या शतकातील पहिले दशक या कवितेने व्यापल्याचे दिसते.

समकालीन असणाऱ्या कवींनी जागतिकीकरणाचा वेध कोणत्या प्रकारे घेतला आहे, हे पाहणे महत्त्वाचे ठरते. त्यामुळेच वर उल्लेखलेल्या कवींपैकी मंगेश नारायणराव काळे व हेमंत दिवटे या कवींच्या काही कवितांचा थोडक्यात परामर्श येथे घ्यावयाचा आहे.

मंगेश नारायणराव काळे :

'शक्तिपाताचे सूत्र' आणि 'मंगेश नारायणराव काळेची कविता' हे मंगेश नारायणराव काळे यांचे अलीकडेच प्रकाशित झालेले दोन कवितासंग्रह आहेत. काळाच्या पटलावरील विविध अवस्थांचे दर्शन मंगेश काळे यांच्या या संग्रहांतील कवितांमधून घडते. संगणक युगातील अनेक संकल्पनांचा

रुपकात्मक वापर त्यांच्या अनेक कवितांतून झाला आहे. यादृष्टीने 'मथुरेचा बाजार'ही महत्त्वपूर्ण कविता आहे. संगणकयुगाचा पारिभाषिक वेश चढवून वर्तमानाच्या संदर्भात काही भाष्य या कवितेने केले आहे. व्यापारी मूल्य आणि क्रयशक्तीचे रुप त्यातून विशद होते.

डॉटकॉमच्या तबकडीवरुन सरकते एक एक गवळण
मावशीच्या रोलमध्ये प्रचंड झालीय स्पर्धा
कृष्णाच्या एजंटांची संख्याही वाढलीय अन्
येथे डझनवारीनं उभेत कृष्णाच्या मागे क्यूत
कृष्णाला गवळणीला आडवायचं
हे ब्रीद यावेळीही नाही चुकू द्यायचं
म्हणजे गवळणी असतात कृष्णासाठी
इंटरटेन्मेंटच्या बाहुल्या
तो क्लिक करतो त्याला आवडलेली फिगर
अन् स्टोअर करतो एक एक गवळण
आपल्या जनानखान्यात [१]

पौराणिक चरित्र नायक, त्याची कृती-उक्ती यांचा अन्वय वर्तमानाच्या प्रवृत्तीशी सांगड घालतो. लोककला आणि लोकांची गुणवत्ता यांचा वार करुन घेणारी व्यवस्था आज रुढ होऊ पाहते. माणसांची सुखदु:खे जगाच्या बाजारात विकून आपले बूड मजबूत करायचे अशी या व्यवस्थेची नीती आहे. ही व्यवस्था कलेचा बाजार करते पण माणसाला मोठे होऊ देत नाही. लोककलांना मार्केटेबल करण्याची नवी रीत या व्यवस्थेने घालून दिली आहे. नवभारतीय प्रॉडक्ट म्हणून ते उभे होऊ घातले आहे. अमेरिकेत स्थायिक होवू पाहणाऱ्या भारतीयांकडून ती सुरुवात झाली आहे.

गवळणी पोहोचताच मथुरेच्या बाजारात
डॉटकॉम माठात भरलंय दूध तूप लोण्याऐवजी
गरम गोश्तचं आवतन
कुणीबी यावं या मथुरेच्या बाजारात
करावी लोड आपली इच्छा अन् इमॅजिनेशनच्या ट्रॅकवर
फिरवत राहावी आपली नजर
आपल्या गजराला देतेच ओऽऽ गवळण
तिला माहिताय कृष्णाचे अवतार वाढू लागलेत
हरेक वळणावर [2]

जागतिकीकरणामुळे जागतिक बाजारपेठांमध्ये तिसऱ्या जगातील स्त्रियांच्या श्रमाचा वापर विशिष्ट पद्धतीने होऊ लागला आहे. जागतिक नाणेनिधी व जागतिक बँकेच्या धोरणामुळे अनेक स्त्रिया कुटूंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी असंघटीत क्षेत्रात मिळेल ते काम स्वीकारु शकतात. म्हणून हा'मथुरेचा

बाजार' प्रतीकात्मक अर्थाने समजून घेतला पाहिजे. स्त्रीचे लेदर करन्सीत रुपांतर झाले आहे. चामडी नाण्याचं मूल्य, तिची क्रयशक्ती डॉटकॉम युगव्यवस्थेने ठरवून दिली आहे. ग्लोबल युगात आता स्त्रियाही पुढे येऊन स्वत:ची क्रयशक्ती आणि मूल्य ठरवू पाहत आहेत.

एक गवळण : सवाल टाकते बंदा रुपया
मंजूर करुन घ्यायचंय घाऊक दूध तूपाचं टेंडर
म्हणून कान्हा बेजार मथुरेच्या बाजारात [३]

ग्लोबल व्यवस्थेने स्त्रिलाच पुढे करुन ही प्रथा मोडीत काढली आहे.

मंगेश नारायणराव काळे :

'थांबताच येत -नाही' आणि 'चौतिशीपर्यंतच्या कविता' हे हेमंत दिवटे यांचे दोन प्रकाशित कवितासंग्रह आहेत. या संग्रहांतील कवितांमधील महानगरीय जीवनजाणिवांना बदलत्या समकालीन जीवनाची, जागतिकीकरणाच्या बदलांची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. उदाहरणादाखल त्यांच्या 'थांबताच येत -नाही' या कवितासंग्रहातील 'मोहक' ही कविता घेता येईल.

मुलाच्या मनात कुणीतरी मोहक आहे
ज्याची तो पाहत असतो वाट
किंवा शोधत असतो त्याला
बागेत, ग्राऊंडवर किंवा कुठे कुठे फोन करुन
कार्टून नेटवर्कचे प्रोग्राम पाहिले
त्याची टाईमलाईफची पुस्तकं शोधली
पझलगेम तपासले
स्कूलमध्ये नोट पाठवली
सगळं करुन झालं तरी
मोहकचा पत्ता लागेच ना [४]

माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या काळातील, महानगराच्या महाकाय पार्श्वभूमीवर एखाद्या मुलाचे भावविश्व समजून घेणे आणि स्वत:लाही तपासत आपल्या बालविश्वाकडे अनाहूतपणे ओढले जाणे असा हा प्रवास आहे. रुढार्थाने 'मोहक' म्हणजे भुरळ पाडणारे, भ्रम उत्पन्न करणारे, गुंतविणारे, गुंगविणारे, आकर्षक, रमविणारे, चित्तहरण करणारे या अर्थाने या कवितेचा उपभोक्ता संस्कृतीतील बाजारविश्वाकडे निर्देश आहे. या कवितेमधील मुलाच्या मनातील 'मोहक'जगतानाच्या विविध पातळ्यांना स्पर्श करीत जातो.

ह्या सबंध कवितेच्या मुळाशी 'स्पर्धात्मक'असं या युगाचं वास्तव प्रचंड कडं करुन उभं आहे. त्या संबंधाने काही ओळी आपणास पाहता येईल -

ISSN : 2348-7143
March 2018

एकदा मुलगा म्हणाला
आज मी आणि मोहक
खेळत होतो टीव्ही गेम
आणि मी त्याला १०० मीटर्स रेसमध्ये
हरवलं तेव्हा
टीव्हीगेमच्या सॉफ्टवेअरने खूप टाळ्या
मारल्या
पण मोहकने एकही नाही मारली
आता मी त्याच्याशी कट्टी हे [५]

ही घटना मुलाच्या मनात उत्पन्न झालेल्या खऱ्या प्रतिस्पर्धकाच्या शोधांची आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या आधारावर निर्माण केलेला 'मोहक'त्याचे समाधान करुच शकत नाही. कुठेतरी आपल्या आसपासच्या वातावरणातून स्पर्धेच्या जाणिवेचा पहिला शोध म्हणजे ही कविता आहे. अत्याधुनिक मोहक अशा दुनियेपासून उबग आल्यानंतर कुठेतरी जिवंतपणाकडे त्याची धाव अस्वस्थ करुन जाते.

मंगेश नारायणराव काळे व हेमंत दिवटे यांनी माणसाचे समकालामध्ये जगणे आपल्या शब्दांच्या चिमटीत पकडले आहे. असे असले तरी सर्वसामान्य कष्टकरी घाम गाळणाऱ्या माणसाच्या भावनांचे प्रतिबिंब त्यांच्या कवितेमध्ये अभावानेच पडलेले दिसते. त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमिवर या दोन्ही कविंची कविता प्रयोगाच्या बाबतीत नवीन वाटत असली तरी आशयाच्या बाबतीत थोडी क्षीण असलेली आपल्याला जाणवते.

संदर्भ व टिपा

१. काळे मंगेश नारायणराव, शक्तीपाताचे सूत्र, पृ.क्र. २०, लोकवाङ्मय गृह, मंुबई, २००४.
२. तत्रैव, पृ.क्र. ५१.
३. तत्रैव, पृ.क्र. ५१.
४. दिवटे हेमंत, थांबताच येत नाही, पृ.क्र. ४३, अभिधानंतर प्रकाशन, मुंबई, २००६.
५. तत्रैव, पृ.क्र. ४४.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

आदिवासी साहित्य आणि लोकजीवन

प्रा.इंद्रायणी ज्ञानेश्वर सैंदाणे,
मराठी विभाग प्रमुख,
रूख्मिणीताई कला व वाणिज्य
महिला महाविद्यालय, अमळनेर, जि.जळगांव
मोबा. ९४०३८३३५२१

प्रास्ताविक :-

भारत हा खंडप्राय देश आहे. विपुल नैसर्गिक साधन-संपत्ती उत्तुंग अशा पर्वत रांगा, दृष्टिक्षेपाच्या पलिकडे असलेले समुद्र किनारे, विशाल व पवित्र नद्या ह्या परिसरातील गोष्टी भारताच्या महान परंपरेत भर टाकणाऱ्या आहेत. भारतीय समाज हा विविध व वैशिष्ट्यपूर्ण अशा मानवसमूहांच्या मिश्रणांनी बनला. त्यातील प्रत्येक समुहाची स्वतंत्र अशी जीवन पद्धती आहे. या देशात विविध जाती जमातींचे, विविध धर्मांचे व विभिन्न भाषा बोलणारे लोक राहतात. त्यामुळेच भारताला सर्व प्रकारची प्रतिकृती असे म्हटले जाते. भारतातील वेगवेगळ्या प्रदेशात बऱ्याचशा प्राचीन जमातीचे लोक राहतात. त्यांना सर्व सामान्यपणे आदिवासी म्हणून ओळखले जाते. मानवी समाजातील सांस्कृतिक परंपरेच्या दृष्टिकोनातून त्यांना अतिशय महत्त्वपूर्ण असे स्थान आहे. विभिन्न प्रकारच्या नैसर्गिक पर्यावरणामध्ये राहत असल्यामुळे त्यांना वन्यजाती असे ही म्हणतात. जगातील सर्वच मानव पूर्वी आदिवासी होते. परंतु परस्पर संपर्कामुळे त्यांचा विकास झाला. भौगोलिकदृष्ट्या एकाकी प्रदेशात आदिवासी संस्कृती टिकून राहिली. मानवी विकासाचा इतिहास अभ्यासण्यासाठी आदिवासी जमातींचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. आजपर्यंत आदिवासी साहित्याच्या चर्चेला सुरूवात होऊन ३५-४० वर्ष लोटली आहेत. आदिवासी साहित्य संमेलने, विचारवेध संमेलने, चर्चासत्रे, कार्यशाळा, परिसंवाद, अभ्यासवर्ग, यांतून हे साहित्य अधिकाधिक विकसीत होत आहे.

आदिवासी समाजाचे स्वरूप :-

आर्य भारतात येण्यापूर्वी आदिवासी हे या देशाचे रहिवासी होते. त्याकाळी आदिवासी स्वतंत्र टोळ्या करून राहत असत. आर्य भारतात आल्यानंतर आदिवासी त्यांच्या जीवनपद्धतीशी एकरूप होऊ लागल्या. तर काही पराभूत झालेल्या आदिवासी टोळ्या आपले अस्तित्त्व टिकून ठेवण्यासाठी डोंगराळ भागात, दऱ्याखोऱ्यांमध्ये व जंगलांच्या आश्रयाला जाऊन राहिल्या. त्यामुळे भारतातील आदिवासींना 'भूमिजन' असेही म्हणतात. आदिवासी साहित्याची संकल्पना लक्षात घेतांना आदिमातेची संकल्पना विचारात घ्यावी लागते. आदिमातेच्या सर्व जाणीवांसह प्रकटणारे म्हणजे आदिवासी साहित्य होय. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारत सरकारने व भारतीय जनतेने ह्या लोकांचा आर्थिक व सामाजिक विकास व्हावा ह्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू केले आहेत. त्यांच्या शैक्षणिक सोयी-सवलतीबरोबरच आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी आदिवासी सर्वोदय विकास योजना सुरू केली आहे. आदिवासी कल्याण केंद्राची स्थापना सर्वदूर झाली आहे. जेणेकरून त्यांच्या प्राचीन संस्कृतीचे रक्षण व त्यांच्या आर्थिक विकासासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. सन २००१ च्या लोकसंख्येच्या आकडेवारीनुसार भारतात आदिवासींची संख्या सुमारे ३ कोटी २२ लाख एवढी होती.

ISSN : 2348-7143
March 2018

आदिवासी समाजाच्या व्याख्या :-

आदिवासी समाजाच्या प्रमुख पाच व्याख्या मानल्या जातात.

१) डॉ.रिव्हर्स यांच्या मते, आदिवासी समुह हा साधा, सरळ, सामाजिक, समूह असून त्यातील सदस्य हे एकाच समान बोलीभाषेचा वापर करतात. ते युद्ध वगैरे सारख्या समान उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी एकत्र येऊन कार्य करतात.

२) डॉ.डी.एन.मुजुमदार यांच्या मते, आदिवासी म्हणजे समान नाव धारण करणारा, एका विशिष्ट, भूप्रदेशावर राहणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा, विवाहविषयक आणि व्यवसाय विषयक समान निबंध-नियमांचे पालन करणारा व ठराविक मुल्यांची विचारांची जोपासना करणाऱ्या कुटूंबाचा समूह होय.

३) इंपीरियल गॅझेटिर ऑफ इंडिया या ग्रंथानुसार, एकाच सामान्य नावाने आढळलेल्या जाणाऱ्या, एकाच प्रकारची बोलीभाषा बोलणाऱ्या एकाच विशिष्ट भुप्रदेशावर अधिकार सांगणाऱ्या, सुरूवातीला आंतर्विवाही असणाऱ्या परंतु आता सामान्यत: आंतर्विवाही नसलेल्या अनेक कुटूंबाच्या समुहाला जनहाती म्हणता येईल.

४) गिलीन आणि गिलीन यांच्या मते, आदिवासी समाज म्हणजे एका विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा, समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा आणि अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटांचे एकत्रीकरण होय. १९६२ मध्ये शिलॉंग येथे भरलेल्या भारतीय जनजातीय समितीच्या परिषदेने जनजातीची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली आहे.

५) 'जनजाती व समान बोलीभाषा बोलणारा, एकाच पूर्वजापासून उत्पत्ती सांगणारा, एका विशिष्ट प्रदेशात वास्तव्य करणारा, तांत्रिक ज्ञानक्षेत्रात मागासलेला, अक्षर ओळख नसलेला व रक्तसंबंधावर आधारित सामाजिक व राजकीय लोकरीतींचे प्रभावीपणे पालन करणारा एतद्देशिय एकजिनसी असा समूह होय.'

अशा प्रकारच्या आदिवासी समुदायाचे विविध व्याख्यांचे अवलोकन केल्यास आपणांस आदिवासी म्हणजे पूर्वज समान बोलीभाषा, समान भूप्रदेश व समान संस्कृती, निषेध नियम यांचे प्रामाणिकपणे पालन करून संघटितपणे एकत्र राहणारा समूह होय असे लक्षात येते. आदिवासी समाजात दिसणाऱ्या सामाजिक एक जिवनीपणामुळे त्यांच्या जीवनात आगळी-वेगळी अर्थपूर्णता दिसून येते. त्यामुळे आदिवासी समाजात विशिष्ठ प्रकारचे संतुलन साधले आहे.

भारतीय आदिवासींचे वर्गीकरण :-

जगातील सर्वात जास्त आदिवासी भारतात आहेत. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जनगणना करण्यात आली. त्याद्वारे भारतातील विविध राज्यांमध्ये एकूण ४१४ आदिवासी जमाती असल्याचे दिसून आले. मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, बिहार, आसाम, ओरिसा या राज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आदिवासी लोकसंख्या आहे. नागालॅंड, मिझोराम, मेघालय व अरूणाचल प्रदेश या भागात बहुसंख्य प्रजा ही आदिवासी आहे. सर्व आदिवासी जमातीत भारताच्या मध्य विभागातील गोंड व संशाळ ह्या जाती सर्वात जास्त आहेत. महाराष्ट्रात सातपुडा, सह्याद्री व चंद्रपूर जिल्ह्यात जंगल विभागात महादेव कोळी, ठाकुर, कामकरी, गोंड, वारली, कोरकू, कोलम, परधान, माडिया इ. जमातींचे वास्तव्य आहे.

भारतातील भिल्ल :-

संथाल व गोंड यांच्यानंतर भिल्ल हा वन्य जमातीतील तीसरा मोठा लोकसमूह आहे. देशात भिल्लांचे एकत्रीकरण गुजराथ, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश व राजस्थान या चार राज्यात झालेली आढळते. भिल्लांचे एकत्रिकरण मुख्यत: गुजराथ राज्यातील पंचमहाल व वडोदरा इ. महाराष्ट्रातील औरंगाबाद, अहमदनगर, धुळे, जळगांव आणि नाशिक इ. मध्यप्रदेशातील धार, झालुआ, खरगोन आणि रतलाम इ. तसेच राजस्थानातील बांसवाडा, भिलवाडा, चित्तोडगड, डूंगरपूरा, कोटा आणि उदयपूर या जिल्ह्यातझाले आहे. याशिवाय या प्रदेशाच्या आजूबाजूच्या जिल्ह्यांमध्ये भिल्लांच्या विरळ वस्त्या आढळून आल्या. १९९१ च्या जनगणनेनुसार भारतात २५ लाख भिल्ल आहेत.

उत्पत्ती :-

द्राविडी भाषेतील धनुष्य असा अर्थ असणाऱ्या बिल या जातीगत संज्ञेपासून भिल्ल ह्या शब्दाची निर्मिती झाली. भाषा शास्त्रीय दृष्टीने या शब्दाची निर्मिती मूळ संस्कृत भेदणे, वध करणे किंवा मारणे या आशयाच्या क्रियापदापासून झाली आहे.

निवासी क्षेत्र :-

भिल्ल हे पर्वत रहिवासी आहेत. विंध्य, सातपुडा व अरवलीच्या प्रदेशात हे राहतात. यांचे मुख्य एकत्रिकरण एकाकी क्षेत्रांमध्ये आलेले आढळते.

वस्त्या :-

या वन्यजमातींची बहुसंख्य लोकसंख्या ही विखुरलेल्या छोट्या गावांमध्ये राहते. भिल्लांचीझोपडी ही त्यांच्या शेतजमिनीत असलेल्या छोट्या उंचवट्यावर बनवलेली असते. प्रत्येक झोपडी सर्वदृष्टीने स्वयंपूर्ण असते. राहण्याच्या खोल्यांशिवाय त्यातच जनावरे बांधण्यासाठी, धान्य साठविण्यासाठीही जागेची सोय केलेली असते. हे सर्व एकाच वाड्यात असते. घराच्या भिंती दगड किंवा माती किंवा बांबूच्या बनविलेल्या असतात. घराचे छत सामान्यपणे मातीच्या कौलांचे बनविले जाते. परंतु काही गरीब भिल्ल झाडाच्या फांद्या, पाने यांच्या सहाय्याने छत बनवितात. घरातील आतील भाग अत्यंत स्वच्छ व नीटनेटका असतो. घरात बैठकीसाठी बांबू व वाखाचा वापर करून विगलेल्या बाजल्याचा उपयोग केला जातो. घरात मातीची भांडी क्वचित, धातूच्या भांड्यांचा वापरही केला जातो. प्रत्येक भिल्लांच्या घरात मका दळण्यासाठी जाते व बांबूचा पाळणा या वस्तू असतातच. झोपडीची दर्शन भागाची भिंत गेरू व चूना यांचा वापर करून पारंपारिक व पूरातन पद्धतीच्या चित्रकलेने सजविलेली दिसते. साधारपणे ह्या भिंतीवर हातात धनुष्यबाण घेतलेले पुरूष, वाघ व चित्ते यांची चित्रे काढली जातात. अलिकडील काळात काही सुस्थितीतील भिल्ल आधुनिक प्रकारची घरे बांधून राहतांना दिसतात.

अन्न :-

संबंध वर्षभरासाठी मका हे प्रमुख अन्न आहे. अवर्षणकाळात कधी-कधी कोदरा, कुटी बाबी इ. अशा हलक्या भरड धान्यांच्या ह्या जमातींमध्ये लोकप्रिय होत आहे. मैदानी भागात राहणारे भिल्ल हे गव्हाची शेती करू लागले आहेत. गव्हाचे विविध पदार्थ बनवून पाहूण्यांचे आदरातिथ्य केले जाते. शिवाय ताक व गव्हाचे पीठ एकत्र भिजवून रबडी नावाचा पदार्थ सर्वत्र बनविला जातो. हरभरा, उडिद व मूग तसेच भाज्या ही वापरल्या जातात. शक्य असल्यास मसाल्याचे पदार्थही वापरले जातात किंवा मिठानेही काम भागविले जाते. परंपरा व रीतिरिवाजानुसार भिल्ल हे मांसाहारी लोक आहेत. ससा, हरिण इ. वन्य प्राण्यांची, तितरासारख्या पक्षांची वनात शिकार करून मांसभक्षण केले जाते. पावसाळ्यात संधी मिळेल त्यानुसार मासेमारी केली जाते.

उत्सव प्रसंगी हे लोक बकरी, बोकड, म्हैस, मांस सेवन करतात. राखी पौर्णिमा, होळी, दिवाळी अशा उत्सवप्रसंगी खास भोजनाचे कार्यक्रम होतात. अशावेळी खास पक्वान्न म्हणून गोडभात बनविला जातो. कधी-कधी दूधाबरोबर भात खाण्याची प्रथा आहे. विवाहप्रसंगी भात व उकडलेले हरभरे यांचे भोजन असते. अशाप्रसंगी गव्हाची खीर बनविली जाते. भिल्ल लोक मद्यपानाच्या बरेच अधिन असतात. मोहाच्या फुलांपासून मद्य बनविले जाते. विवाह व उत्सवप्रसंगी सर्व वयोगटातील भिल्ल भरपूर प्रमाणात मद्य सेवन करतात.

वस्त्र :-

गवत किंवा बांबू कापणे यांसारख्या जंगलातील कामात अडथळा होऊ नये या हेतूने स्त्रिया वस्त्र वापरीत. हातात व पायात स्त्रिया विविध धातूंची आभूषणे वापरतात. यांमुळे टोचणारे लुम्मा प्रकारचे गवत किंवा सर्पदंश यांपासून सुरक्षितता मिळते. गेल्या तीन-चार दशकांत पुरूष व स्त्रियांच्या पेहरावात बराच फरक पडला आहे. भिल्ल पुरूष हे साधारपणे आपले डोळे फेट्याने झाकुन घेत. तो फेटा ६ ते ७ मिटर लांब पांढऱ्या कापडाचा असतो. नविन पिढीतील लोक फेटा वापरत नाहीत. तरूणी अलीकडे शर्टस व पॅन्टस वापरू लागली आहेत. साधारण भिल्ल धोतर वापरतो. परंपरावादी लोक अजूनही खांद्यावर शाल किंवा उपरण्यासारखे वस्त्र वापरतात. ते वस्त्र ३ ते ४ मिटर लांब असे स्त्रिया परकर-पोलके व साडी वापरतात. लाल रंगाचा खादी किंवा टूल प्रकारच्या कापडाचा अनेक चूण्यांचा घोळदार परकर असतो. तो कमरेपासून घोट्यापर्यंत लांब असतो. या प्रकारचा घागरा / परकर अनेक वर्ष वापरला जातो. पारंपारिक घागऱ्यांमध्ये आता अनेक प्रकारे बदल घडून आले आहेत.

भिल्ल लोक चांदी, पितळ, जस्त व निकेलचे दागिने वापरतात. परंपरेनुसार भिल्लांना कर्णफुलांची विशेष आवड दिसते. समारंभ प्रसंगी हातात चांदीच्या बांगड्या घातल्या जातात. गळयात हासळी नावाचा गळयाभोवतीचा गोल दागिना घालतात. सामान्य भिल्ल स्त्रिया ह्या साजश्रृंगारात लाखेच्या व काचेच्या बांगड्या वापरतात. स्त्रियांची इतर आभुषणे म्हणजे हासळी व मुर्की. स्त्री-पुरूष दोघेही पायात जोडे घालतात. कारण दोघांनाही बाहेर जावे लागते. शेतात किंवा जंगलात काम करावे लागते.

हत्यारे व अवजारे :-

धनुष्य व बाण हे भिल्लांचे आवडते शस्त्र आहे. बांबूच्या जाड सालींपासून धनुष्य बनविले जाते. ही दोन्ही टोकांना थोडीशी जाड असते. दोरी बंदाच्या सहाय्याने धनुष्याच्या पट्टीला बांधलेली असते. बाण २ प्रकारचे असतात. १) हरियो, २) रोबदो. हरियो बाण वेळूपासून बनविलेले असतात. त्याच्या एका टोकाला पिसे लावलेली असतात व दुसऱ्या बाजुला लोखंडाचे टोक लावलेले असते. रोबदो बाण बांबूच्या लाकडापासून बनविलेला असतो. त्याच्या टोकाला बांबूचे अणकुचीदार टोक लावलेले असते. हरिया बाणापासून मोठ्या प्राण्यांची शिकार केली जाते. तर रोबदो धनुर्विद्या शिकविण्यासाठी केला जातो. याशिवाय तलवार हे त्यांचे दुसरे अस्त्र आहे. सर्वसामान्य तलवारींप्रमाणेच ही असते. प्रत्येक घरात खंजिरही आढळतो. तलवारीचा उपयोग पशूंना मारण्यासाठी व लढाईमध्ये केला जातो. खंजिराचा उपयोग बांबू कापण्यासाठी तसेच मांस व भाजीपाला कापण्यासाठी होतो. फटकिया नावाचा एक प्रकारचा फास पक्षी पकडण्यासाठी वापरला जातो. श्रीमंत भिल्ल बंदुकीचाही वापर करतो.

वस्तीस्थान :-

भिल्लांच्या वस्त्या विखुरलेल्या असतात. त्या प्रारूपाच्या स्वरूपात असतात. या प्रारूपात प्रत्येक घर दुसऱ्या घरांपासून दूर असते. अशा घरात झोपडीभोवती शेत पसरलेले असते. वस्तीप्रारूपाचा फायदा म्हणजे शेतावरच रहात असल्याने पिकांवर योग्यप्रकारे लक्ष देता येते.

समाज :-

पितृसत्ताक व बहिर्विवाही असे अनेक गट आणि फुलांमध्ये भिल्ल दिले जाते. असे प्रत्येक फुल एकाच पूर्वजापासून निर्माण झालेले व एकमेकांशी नातेसंबंध असणाऱ्या लोकांचे बनलेले असते. भिल्लात आपापल्या फुलांची नांवे वनस्पती व प्राण्यांच्या नावाने ठेवली जातात. कुलसदस्य संबंधित वनस्पती वा प्राण्यांपासून आपल्या फुलाची उत्पत्ती झाली आहे असे मानतात. प्रत्येक फुल एकाच पूर्वजापासून बनलेले असते. प्रत्येक फुलाचे सदस्य वेगवेगळे गाव करून राहतात व बहिर्विवाहाचे नियम पाळतात. कुळ-नावावरून हे स्पष्ट होते की, या नावाचे सर्व लोक एकमेकांचे सपिंडी (एका मुळ पुरूषापासून निर्माण झलेले) नातेवाईक आहेत. यामुळे लग्न जुळवितांना त्या-त्या जमातीच्या सदस्यांना बहिर्विवाही आदेश देणे शक्य होते. कोणत्याही प्रकारच्या नातेसंबंधी वंशावळीच्या अयावी कुलाचे नावच बहिर्विवाही संबंध निश्चित करण्यास पुरेसा पुरावा आहे. प्रत्येक कुलांचे आपले गुणचिन्ह असते. ते गुणचिन्ह एखादी वनस्पती, वृक्ष किंवा प्राणी असते. कुलातले सर्व सदस्य घरगुती अडचणींच्या वेळी किंवा समारंभाप्रसंगी आपापल्या गुणचिन्हित देवदेवतांना आवाहन करतात.

विवाह :-

विवाह हा भिल्लांमध्ये काही विशिष्ट असा संस्कार नाही. भिल्ल पुरूष आणि स्त्री या दोघांसाठी विवाह करणे ही प्रौढता आणि परिपक्वता यांचे लक्षण आहे. शेतकरी म्हणून त्यांना मदतनिसांची गरज असते. ही गरज पत्नी आणि मुलांच्या रूपाने भागविली जाते. भिल्ल तरूण असो वा वृद्ध आपली पत्नी तो रीतसर विवाह करून किंवा पळवून आणित असतो. भिल्ल समाजात जी व्यक्ती विवाह करीत नाही तिला हिन समजले जाते. अवाजवी वधूमुल्यामुळे गरीब भिल्लांना पळून जाऊन विवाह करण्याशिवाय पर्याय राहत नाही. विधवा विवाह प्रचलित आहे. मृत नवऱ्याचा सूतकाळ संपल्यावरच विधवा विवाह करू शकते. परंपरेने भिल्लांमध्ये बहुपत्नीत्वाची चाल पाळली जाते.

भिल्लांमध्ये महिलांचे स्थान फारसे उच्च प्रकारचे नाही. वडील आणि सासरे दोघांचाही स्त्रीवर मोठाच प्रभाव पडतो. पालक मुलींची काळजी घेतात. कारण ती जेव्हा अविवाहित असते तेव्हा ती आईला घरात व शेतावर मदत करते आणि जेव्हा तिचे लग्न होते तेव्हा ती वधू-मूल्य (डापा) म्हणून खूप मोठा पैसा अडका आपल्या वडीलांना मिळवून देते.

धर्म :-

वने आणि वृक्षांच्या सानिध्यात भिल्ल आपली उपजिवीका करीत असतात, त्यात आपले आत्मे वास करीत असतात असे त्यांना वाटते. आंबा, आमरी, केळी, पिंपळ हे त्यांचे आदरणीय वृक्ष होय. पिंपळ हा त्यांचा सर्वात लोकप्रिय वृक्ष तर आंबा हा धार्मिक वृक्ष आहे. आमरी हा त्यांचा दुसरा पवित्र वृक्ष आहे. केळीच्या झाडालाही ते पूजनीय मानतात. शेतीची अवजारे व हत्यारेही ते पूजतात. या अवजारांची चूकीच्या पद्धतीने हाताळणी केली तर कुटूंबाचा नाश नक्की आहे असे त्यांना वाटते. श्रावणात रक्षाबंधनाच्या दिवशी ते आपली अवजारे पूजतात. गाईच्या शेणाचीही ते पुजा करतात. कारण त्यामुळे जमिनीची पोत वाढते असे त्यांना वाटते.

सण :-

होळी हा भिल्लांचा सर्वात मोठा सण आहे. हीला खास भिल्ली पाश्र्वभूमी आहे. होळीमातेला भिल्ल जगन्माता मानतात. मुख्य सणापूर्वीच अनेक दिवस होळी मातेच्या स्तुतिप्रित्यर्थ नाचगाणे चालते. होळी हा मूलत: सामुहिक सण आहे. होळीच्या मेजवानीसाठी प्रत्येक घरातून वर्गणी जमविली आहे.

दिपावली हा भिल्लांचा दुसरा मोठा सण आहे. या वेळी पणत्या लावून त्या घराच्या छपरावर व पायऱ्यांवर ओळीने मांडतात. यावेळेस नवदीचे ही पूजन केले जाते. याशिवाय पवित्र झऱ्यांचीही पूजा ते करतात.

भिल्ल (आदिवासी) समाज नाचांच्या अनेक प्रकारांसाठी प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या आयुष्यातील प्रत्येक महत्त्वाचा प्रसंग नाच आणि गाण्याशी जोडलेला आहे. होळी काळात अनेक नाचांचे कार्यक्रम होतात. दिवाळीच्या आदल्या सायंकाळी पुरूष स्त्रियांसारखा वेष करून एक चित्रमय नृत्य करतात. त्यानृत्यात अनेक रंगीबेरंगी कपडे परिधान केले जात असल्याने हे नृत्य अतिशय मनोहर दिसते. विवाह-प्रसंगीही प्रत्येक कार्यक्रमाच्या वेळी फेर धरून नृत्य केले जाते. विवाह-मृत्यु वा अशाच महत्त्वपूर्ण प्रसंगी करावयाची खास नृत्ये आहेत. दहा ते पंधरा साखळी गटाने पुरूष एक प्रकारचा नाच करतात. काही नृत्यांमध्ये स्त्रिया पुरूष एकत्र साखळी करून न्त्याविष्कार घडवितात. नृत्य हा जणू भिल्लांच्या जीवनाचा, अविभाज्य भाग आहे. खरे तर नृत्य वा गाणे याशिवाय त्यांचे आयुष्यच पुढे सरकत नाही.

या सर्व विवेचनावरून एकच गोष्ट लक्षात येते ते म्हणजे आदिवासी मुलत: निसर्गपुजक आहेत. निसर्गाच्या सानिध्यात रहात असल्याने आदिवासींची स्वत:ची अशी एक संस्कृती निर्माण झलेली दिसते. त्यांचे भावविश्व हे निसर्गाशी एकरूप झाले आहे. ते निसर्गालाच परमेश्वर मानतात. निसर्गसृष्टितील वनस्पती, पशु-पक्षी, नद्या, डोंगर, सूर्य-चंद्र, धरती यांना ते परमेश्वर मानतात.

आदिवासींचे परंपरागत जीवन साधे व सरळ आहे त्यातच समाधान मानणारे आहे. नैसर्गिक आनंदाने ते परिपूर्ण असते. परस्परांमध्ये सहकार्याची भावनाही मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. याशिवाय सर्वच आदिवासी जमातीत जात पंचायत आहे. प्रत्येक पंचायतीचे स्वतंत्र नियम तथा परंपरा हीच मार्गदर्शक तत्त्वे असल्याने हे नियम अलिखीतच असतात.

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सर्व उपेक्षित घटकांचा विकास होणे अपरिहार्य होते. परंतु वास्तवात तसे झाले नाही. आजही अति दुर्गम भागात राहणाऱ्या आदिवासींपर्यंत दळणवळण, वीज, पाणी या सुविधा पोहोचलेल्या नाहीत. कुपोषण, विस्थापन, पूनर्वसनाचा प्रश्न, धर्मांतराचा प्रश्न, शेत-सावकार, वनखात्यातील अधिकारी, पोलीस, नक्षलवादी यांच्याकडून होणारा अत्याचार, बोगस आदिवासींचा प्रश्न, शासकीय योजनेतील गैरव्यवहार अशा अनेक समस्या निर्माण झाल्यात. त्या सोडविणे आवश्यक आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर काही भागात शिक्षणाचे लोण पसरले या शिक्षणातून फुले, आंबेडकर, मार्क्स यांच्या विचारांनी आदिवासी सुशिक्षीत तरूण भारावून गेले. साहित्य विश्वात निर्माण झालेल्या विविध चळवळींचा (दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, जनवादी, कामगार इ.) प्रभावही आदिवासी स्त्रियांच्या साहित्यावर पडलेला दिसतो. धर्म, वर्ण, वर्ग, जात, भेद, पंथ यांवर आधारित विषमता आदिवासी साहित्यिकही नाकारतात.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) **'महाराष्ट्रातील आदिवासी मराठी साहित्य'** - डॉ.माहेश्वरी गावित

२) **'आदिवासी स्त्री-जीवन'** - सुमन साठे

३) **'आमची श्रीवाणी'** - ऑक्टोबर २०१० ते जानेवारी २०११

४) **'मा-नवी भूगोल'** प्रा.अ.वि.भागवत, प्रा.डॉ.श्रीकांत कार्लेकर

५) **'आर्थिकज व मानवी भूगोल'** - प्रा.डॉ.व्ही.जे.पाटील / प्रा.एस.व्ही.ढाके / प्रा.दादासाहेब भाटेवाल

६) **'सामाजिकज व सांस्कृतिक भूगोल'** - डॉ.विठ्ठल घारपूरे

‘RESEARCH JOURNEY’ *International Multidisciplinary E- Research Journal* ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013) March 2018
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117

प्रेमानंद गज्वी : एक सामाजिक, वास्तववादी प्रयोगशील नाटककार

प्रा. डॉ. आनंदा बाबुराव सोनवणे,
मराठी विभाग मो. ९४२१८८८५८६
के. एन. बी. कला महाविद्यालय
नवलनगर, ता.जि. धुळे

प्रास्ताविक

मराठी दलित रंगभूमी ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळी पासून प्रेरणा घेऊन उदयास आलीआहे. डॉ. आंबेडकर समकाळात 'साग्र संगीत' 'भागवत बुध्द' स्नेहलता पगार, प्रेम प्रताप उर्फ महाराची सून,मोरेश्वर तांबे इ. डॉ. आंबेडकर 'प्रेम प्रताप' या नाटकाच्या प्रयोगा प्रसंगी उपस्थित होते. त्याचप्रमाणे म. भि. चिटणीस यांच्या 'युगयात्रा' या नाटकाच्या प्रयोगाप्रसंगी उपस्थित होते. डॉ. गंगाधर पानतावणे यांनी 'माणुसकीचे बंड' नावाचे नाटक लिहिले आहे ते अप्रकाशित आहे. ह्या नाटकातून त्यांनी समाज सुधारणेसाठी लढणाऱ्या नायकाला समाजातील प्रतिगामी कसा विरोध करतात, आणि सामाजिक लढ्यात त्याचा मृत्यू कसा होतो याचे चित्र त्यांनी रेखाटले आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या जीवनावर आधारीत हे नाटक आहे. दलित नाटक हे नाविन्याचा, नवसमाज निर्मितीचा, परिवर्तनवादी जाणीवांचा एक आकृतीबंध आहे. न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव ह्या जीवन मूल्यांची पेरणी करण्याचे कार्य दलित नाटकांनी केले आहे. मध्यमवर्गीय जाणीवावर आघात, या बरोबर अंधश्रध्दा याविषयी जागृती आणि परिवर्तनाचा ध्यास, विषम समाजरचनेचा व अर्थव्यवस्थेचा धिक्कार आदर्श मानवी जीवनाचा स्विकार इत्यादी दलित नाटकाची वैशिष्ट्ये आहेत. दलित नाटक ही एक सामाजिक व सांस्कृतिक चळवळ आहे. निखळ मनोरंजन हा तिचा हेतू नाही. रुढी, परंपरा नाकारलेल्या धर्माने माणुसकीचे अधिकार नाकारलेल्या चार्तुर्वण्याधिष्ठीत समाज रचने विरोधी दलित नाटकाने विद्रोह केला आहे. दलित नाटकाचा संबंध हा वर्तमानाशी आहे. कारण दलित नाटक हे दलितांच्या वर्तमान चळवळीमधुन उदयास येत आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधातून प्रेमानंद गज्वी यांच्या एकांकीका आणि नाटकांचा वेध घेतलेला आहे. प्रेमानंद गज्वी हे सत्तरच्या दशकातील दलित चळवळीतील एक महत्वपूर्ण सामाजिक, प्रयोगशील आणि सर्जनशील समाज वास्तव मांडणारे एक नाटककार आहेत. प्रेमानंद गज्वी यांनी 'टिवर डोगां', 'लागण' हे कथासंग्रह लिहिले आहेत. त्यांनी 'जागर' नावाची कादंबरी लिहिली आहे. त्यांचे 'एकतारी', 'येतोय' हे काव्यसंग्रह, त्याचप्रमाणे त्यांनी 'किरवंत', 'गांधी आणि आंबेडकर', 'छावणी', 'देवनवरी',' तन-माजोरी', 'जय जय रघुवीर समर्थ', 'नूर महम्मद साठे', 'शुध्द बिजापोटी', 'अभिजात जंतू' इ. नाटके त्यांनी लिहिले आहेत.

ISSN : 2348-7143
March 2018

तसेच 'घोटभर पाणी', 'कुणाचे ओझे', 'एकी एके शुन्य', 'बांडगुळ', 'अभयारण्यातील ससा', 'बेरीज वजाबाकी', 'गहाण', 'उतारा', 'हे राम', 'पक्षी' अशा एकांकिका त्यांनी लिहिल्या आहेत. यापैकी बहुतांश एकांकिकांना सर्वोकृष्ट लेखनाचे पुरस्कार त्यांना प्राप्त झाले आहेत.

'घोटभर पाणी' च्या वेळची पार्श्वभूमी ही अस्वस्थ करणारी होती आणीबाणी नुकतीच जाहिर झाली होती. जयप्रकाश नारायण यांनी संपूर्ण क्रांतीची हाक दिली होती. गुजरात मध्ये नवनिर्माण आंदोलन जोर धरु लागले होते याच सुमारास नामांतराच्या लढ्यास नागपूर, औरंगाबादेत सुरुवात झाली होती. त्याच बरोबर दलितांवरच्या अत्याचाराच्या बातम्या रोज पत्रातून झळकत होत्या. बाबा आढव यांच्या चळवळी नंतरही खेड्यातून दलितांना पाणी मिळत नव्हते. दलित समाज नेतृत्वहीन अवस्थेत होता. या दाहक वास्तवाचे चित्रण प्रेमानंद गज्वीने 'घोटभर पाणी' एकांकिकेतून केले आहे. मग या घोटभर पाणीने इतिहास रचला वर्षभरात झालेल्या पंचवीस प्रयोगातून त्यांना चाळीस पारितोषिके मिळाली आहेत. गेली पस्तीस वर्षे प्रेमानंद गज्वी यांनी मराठी रंगभूमीला 'घोटभर पाणी', 'कुणाचे ओझे', 'बेरीज वजाबाकी', अ'भयारण्यातील ससा', 'हे राम' इत्यादी वेगवेगळ्या सामाजिक प्रश्नावर प्रकाश टाकणाऱ्या एकांकिकेतून समाजवास्तव चित्रण केले आहे.

'देवनगरी' हे प्रेमानंद गज्वी यांचे सुंदर वास्तवदर्शी असे सामाजिक नाटक आहे. देवदासी म्हणजे देवाला सोडलेली, देवांशी लग्न झालेली स्वतंत्र व्यक्तीमत्व नसलेली अशी स्त्री होय. या नाटकातून प्रेमानंद गज्वी यांनी देवदासी, मुरळी, जोगतीण यांच्या जीवना विषयी चित्र रेखाटले आहे. त्यांच्या समस्या मांडलेल्या आहेत. या नाटकातुन गज्वी यांनी सामाजिक अन्याय बोलका केला आहे. विलक्षण ताण-तणाव निर्माण करणारे, अंतर्मुख करणारे दाहक वास्तवदर्शी सामाजिक नाटक आहे. यातील सामाजिकता प्रखर असून विषयांची मांडणी नीटपणे, नेमकेपणाने केली आहे. माणुसकीला काळिमा फासणारी ही दृष्ट प्रथेवर त्यांनी कठोर टीका केली आहे. एक माणूस देवीला सोडण्यासाठी, देवळात आणुन ठेवण्यासाठी गोमाता घेऊन येतो. त्यावेळी पंढरीची व त्या माणसाची वादावादी होते. ह्या नाटकात शेवटी पुजारीने अनवर यास देवनवरी द्रोपदी विकण्याचा सौदा केलेला असतो. परंतु द्रोपदी आणि पंढरी या दोघांनी एकमेकांना प्रेमाने पसंत करुन लग्नबंधन स्विकारलेले असते. अनवरने द्रोपदीचा हात धरलेला पाहताच पंढरी त्याच्यावर चवताळून त्वेषाने हल्ला करतो. दोघांच्या झटापटीत अनवरचा चाकू द्रोपदीला लागतो, त्यामुळे ती मरण पावते. तिच्यावर झालेला अन्याय पंढरीला सहन होत नाही. तो यल्लमा देवीच्या मुर्तीलाच छिन्न-विछिन्न करतो इथे ह्या नाटकाचा संघर्ष व शेवटही संपतो. असा या नाटकाचा कथा विषय आहे. या नाटकातून देवदासी, मुरळी, जोगतीण या प्रथेचे समाजवास्तव उत्तम आणि धाडसी, पध्दतीने मांडलेले आहे.

'तनमाजोरी' ह्या नाटकातुन वेठबिगारी, गुलामगिरी ह्या समस्येचा वेध त्यांनी घेतला आहे. सालगडी असलेल्या गण्याने मालकाकडे वाशा ह्या पोटच्या मुलाल आपल्या बायकोच्या अंतीम संस्काराच्या खर्चापायी गहाण ठेवलेले असते. वाशाला वडीलांचे हे कृत्य पसंत नसल्यामुळे तो मालकाकडे काम करण्यास जाण्यास तयार नसतो. लहान शाळकरी वयाच्या वाशाला जोंधळ्याचे पोतं पाठीवर उचलता न आल्यामुळे मालकाने त्याला बेदम मारले व ह्या घटनेने कोवळ्या वयाच्या वांशाच्या

ISSN : 2348-7143
March 2018

मनावर विलक्षण परिणाम होऊन त्याच्या मनात सुडाची, संतापाची भावना निर्माण होते. तो पेटून उठतो आणि गावातुन गायब होतो. तो मालकाला शेवटपर्यंत सापडत नाही. मालकाने आतापर्यंत केलेल्या अन्याय, अत्याचार, जुलूम, जबरदस्ती ह्या विरुध्द इंगळे मास्तर, वाशा, गण्या, देण्या हे सर्वजण संघटीत होऊन योग्य संधी साधुन मालकाला ठार करतात. असा कथाविषय या नाटकाचा आहे. या नाटकाला अनंत काणेरकर पुरस्कार मिळालेला आहे. १९८४-८५-८६ ह्या तीन वर्षातील सर्वोकृष्ट नाटक आणि मामा वरेरकर हा पुरस्कारही ह्या नाटकाला लाभला आहे. ह्या नाटकाचा 'लंडन' येथेही प्रयोग झालेला आहे. 'तनमाजोरी' ह्या नाटकात सामाजिकता, अन्यायाची प्रखर जाणीव व्यक्त झालेली आहे. नाटकातून क्रौर्य, अन्याय, सूड याचा उद्रेक व्यक्त होतांना दिसतो. अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठी माणूस कसा पेटून उठतो याचे चित्रण या नाटकात समर्थपणे प्रकट झाले आहे.

'किरवंत' ह्या नाटाकतून स्मशानातील अंत्यविधीचे क्रिया कर्म करणाऱ्या समाजाचे दु:ख मांडले आहे. मराठी रंगभूमीवर प्रथमच सर्वस्वी आशय आणि विषय या संदर्भात नवीन असलेले अशुभ कार्य करणाऱ्या दोन ब्राह्मण कुटूंबातील संघर्ष या नाटकातून दाखविला आहे. दोन संवर्ण ब्राह्मण जातीतील संघर्षाची करुण कहाणी म्हणून या नाटकाचा उल्लेख करताना संवर्णामधील दलित असणाऱ्या ब्राह्मण उपेक्षित वर्गाचे जीवन दर्शन या नाटकाचा मुख्य विषय आहे. अंत्येष्टी आणि मृत कर्मेविधी करणारा सिध्देश्वर जोशी, त्याची पत्नी रेवती, मुलगा मधु आणि वासुदेव भाऊ ह्यांचे चित्तपावन ब्राह्मण कुटूंब असून त्यांचा परंपरागत व्यवसाय हा किरवंत चा आहे. त्या व्यवसायातून त्यांचे कुटूंब उपजिविका करत असते. मधु शाळा शिकतो तर वासुदेव हिंदू धर्म संघटनेचे कार्य करतो. वयाने तरुण असून बंडखोर विचारांचा आहे. ढबूशास्त्री पोथ्या वाचणारा, भिक्षुकी करुन जगणारा, भटजी पण वागण्या बोलण्यात खोटेपणा करणारा, ज्योतिषी व्यवसाय करुन लोकांना गंडा घालणे हा त्याचा नित्याचा उद्योग आहे. ब्राह्मण धर्म बुडविणारे हेच आहेत. अशी वासुदेवची तक्रार असते. जातीने ब्राह्मण पण कर्माने अधम! कोणत्याही शुभ कार्यात शुद्राप्रमाणे त्यांनाही आगमन वर्ज्य आहे. स्मशान कर्म करणाऱ्या ब्राम्हण व्यक्तीलाच ब्राह्मण सभा, सत्यनारायण महापूजेचा प्रसाद घेण्यासाठी येऊ दिले जात नाही. धर्मशास्त्रात अंत्येष्ठीचे काम करणारा ब्राह्मण सर्वश्रेष्ठ व पुण्यवान मानला गेला असूनही व्यवहारात मात्र त्याला 'बहिष्कृती'च जीवन जगावे लागते याचे दु:ख पत्नी रेवतीला होते. याचा सुड घेण्यासाठी, जाब विचारण्यासाठी वासुदेव हा दिगंबर शास्त्री, यांच्याकडे जातो. वाद, भांडणे होतात, वासुदेवला किरवंताची मुलगी बायको म्हणून नको असते आणि ब्राह्मणाची मुलगी बायको म्हणून मिळणे त्याला अशक्य असते. यावेळी अविवाहीत राहण्याचा तो निश्चय करतो तसेच किरवंताचा वंश बुडाला पाहिजे असेही त्याला वाटते रेवतीला वाटते की, आपण गाव सोडून दुसरीकडे निघून जावे असे वाटते परंतु ती मधुच्या भविष्याचा विचार करते. वेदांत शास्त्री म्हणजेच दिगंबरशास्त्रीची आई वारते. त्याचा भाऊ वासुदेव त्याला अंत्यविधी कर्म करु देत नाही, वेदांत शास्त्रींच्या आईच्या पार्थिव देहाचे अंत्यसंस्कार सिध्देश्वर शास्त्रीकडुन झाले नाही म्हणून इतर ब्राह्मणांना ते धर्मसंकट वाटते. त्यामुळे सिध्देश्वर शास्त्रीच्या कुटूंबाला शिक्षा म्हणून बहिष्कार वासुदेवला ठार मारण्याचा प्रयत्न अशी संकटे त्यांच्या

कुटुंबावर येतात. ईकडे सावंत वाडीचे किरवंत गोकर्ण शास्त्री यांच्या कडून वेदांत शास्त्रीच्या आईचे अंत्यसंस्कार केले जातात. असे हे नाटकाचे कथानक आहे.

'गांधी-आंबेडकर' ह्या नाटकातुन प्रेमानंद गज्वी यांनी भारतीय स्वातंत्र्याच्या कालखंडातील या दोन महापुरुषमधील व्यक्तीगत राजकीय जीवनावर आणि त्यांच्यातील परस्पर संबंधावर एका नव्या तंत्राचा वापर करुन वैचारिक प्रकाश टाकला आहे. म्हणून हे राजकीय वैचारिक महत्वपूर्ण नाटक आहे. भारतीय राजकारण, समाज कारण आणि दलित चळवळ यांचा परस्पर संबंध ह्या नाटकातुन उलगडून दाखविला आहे. तसेच ह्या दोन महापुररुषांच्या व्यक्तीगत जीवन, त्यांची विचारसरणी आणि कार्यपध्दती व त्यांचा ह्या कालखंडावर पडलेल्या प्रभाव या प्रसंगावर हे नाटक बेतलेले आहे.

'जय जय रघुवीर समर्थ' या नाटकातुन बुवाबाजी आणि कर्मकांडाच्या आडुन अशिक्षित आदिवासी, समाजाची कशा पध्दतीने फसवणूक केली जाते यावर आधारलेले हे नाटक आहे. आणि शुध्द बिजापोटी या नाटकातून आंतरजातीय विवाह पध्दतीवर त्यांनी प्रकाश टाकला आहे. आंतरजातीय विवाह पध्दतीचा त्यांनी पुरस्कार केला आहे. व्याकरण ह्या नाटकातून त्यांनी राजकीय क्षेत्रातील एकाच पक्षाच्या दोन व्यक्ती मधील सत्ता संघर्ष रेखाटला आहे हे सुध्दा एक राजकीय नाटक आहे.

'अभिजात जंतू' ह्या नाटकाची संहिताही आर-एस-एस व भाजपा यो दोन दिसायला वेगवेगळ्या पण एकाच विचार धारेवर चालणाऱ्या राजकारणी, धुर्त अशा कावेबाज विचार सरणी वृत्तीवर त्यांनी प्रकाश टाकला आहे. संघर्ष हा आजपर्यंत अनेकांनी आपआपल्या कुवतीनुसार अनेक माध्यमांव्दारे लोकांसमोर मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. मात्र गज्वी स्टाईल ही काही औरच आहे. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ ही ब्राह्मणांची समाज सेवी शाखा आहे. असे म्हणतात, पण ते नेमकी काय समाजसेवा करतात ते सर्व समाज जानतात. याच संस्थेची भारतीय जनता पक्ष ही राजकीय शाखा होय. हे सर्वज्ञात आहे. या शाखेत सर्व समावेशक जाती विरहीत सर्वांना समान संधी व सर्वांसाठी एकच न्याय या गोंडस घोषवाक्याच्या मागे दडलय? हे उलगडण्यासाठीचा प्रयत्न गज्वींनी लालकृष्ण आडवाणी, अटलबिहारी वाजपेयी या गेल्या वीस वर्षातील भाजपा या पक्षातील दोन व्यक्तीमधील सत्तासंघर्ष अधोरेखित करतांना रथयात्रा, अयोध्येतील बाबरी मशिदीवरील हल्ला, शायनिंग इंडिया, लढ्याचे नेतृत्व आडवाणींनी करावयाचे व प्रधानमंत्री मात्र अटल बिहारी व्हायचे हे कोडे? काय तर म्हणे आर.एस. एसच्या श्रेष्ठींना या देशाचा प्रधानमंत्री हा ब्राह्मणाशिवाय इतर कोणी होणे हे मान्य नाही एकूण उच्च पदासाठी ब्राह्मणाशिवाय इतर कोणी लायक नाही, हे प्रस्थापित करणे व ब्राह्मणांशिवाय इतरांनाही त्यांच्याच आज्ञेत राहणे ही सुप्त मानसिकता स्पष्ट करण्याची, उलगडण्याची धाडसी कलाकृती म्हणजेच अभिजात जंतू होय.

प्रेमानंद गज्वी हे सर्जनशील लेखक आहेत आपल्या प्रत्येक नाट्यकृतीतुन परिवर्तनाचा नवा ध्यास आणि आशय संपन्न विचार त्यांनी प्रसारित केला आहे. त्यांचे देवनवरी, तनमाजोरी, किरवंत, जय जय रघुवीर समर्थ, शुध्द बिजापोटी इत्यादी नाटकातून त्यांनी सामाजिक जीवन दर्शन रंगविले आहे. आणि गांधी आंबेडकर, व्याकरण, अभिजात जंतू ह्या नाटकातील आशय हा राजकीय स्वरुपाचा आहे. राजाकरणातील एकाच पक्षातील संघर्ष त्यांनी मांडलेला आहे. अशा विविध सामाजिक प्रश्नांना

ISSN : 2348-7143
March 2018

आपल्या सुक्ष्म निरीक्षणातून आणि नाटका सारख्या लोकप्रिय माध्यमातून समाजवास्तव प्रेमानंद गज्वी यांनी मांडलेले आहे. त्यांच्या नाटका विषयी डॉ. मधुकर मोकशी म्हणतात, "देवनवरी, तनमाजोरी, या कलाकृतीतून परिवर्तनाचा नवा व आशय संपन्न विचार प्रसारित केला यात लोक नाट्य, रंगभूमी, ललित दशावतार, भारुड, तमाशा, गवळण इत्यादी माध्यमातून दलित विश्व आणि दलित जीवन यावर लक्ष केंद्रित करुन खऱ्या अर्थाने व खऱ्या जाणीवेने नाटके ही परिवर्तनवादी चळवळीला दिशा आणि गती देणारे, नवे आयाम ठरले आहेत. "प्रेमानंद गज्वी हे नाव मराठी रंगभूमीच्या इतिहासात एक नव्या पर्वाची नांदी करणारे ठरले आहे. गज्वीचे व्यक्तिमत्व हे मुळातच बहुप्रसवी आणि संवेदनशील आहे". आजूबाजूच्या समाज वास्तवाने त्यांना अस्वस्थ केले आणि एक संवेदनशील लेखक, नाटककार म्हणून त्यांनी समाज वास्तव आपल्या एकांकिका आणि नाटकातून अधोरेखित केले आहे. एक सामाजिक बांधिलकी समजून त्यांनी नाट्य लेखन केलेले आहे. प्रेमानंद गज्वी हे प्रयोगशील, सर्जनशील, प्रतिभावंत लेखक, नाटककार आहेत हे त्यांच्या नाट्यलेखनातून दिसून येते."

निष्कर्ष :-

१) प्रेमानंद गज्वी हे सत्तरच्या दशकातील दलित चळवळीतील एक सर्जनशील, प्रयोगशील, प्रतिभावंत समाज वास्तव मांडणारे नाटककार आहेत.

२) प्रेमानंद गज्वी यांनी कथासंग्रह, कादंबरी, कविता, एकांकिका आणि नाटक अशा साहित्याच्या विविध प्रकारातून लेखन केले आहे. परंतू सर्जनशील नाटककार म्हणून मराठी रंगभूमीत त्यांची ख्याती आहे.

३) प्रेमानंद गज्वी यांनी सामाजिक आणि राजकीय स्वरुपाची नाटके लिहिले आहेत.

४) एकांकिकामधुन समाजातील दु:ख, व्यथा, वेदना त्यांनी मांडल्या आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) दलित रंगभूमी आणि नाट्य चळवळ - डॉ. मधुकर मोकाशी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे

२) सक्षम समीक्षा त्रेमासिक - संपादक शैलेश त्रिभुवन - ऑक्टों. नोव्हें. डिसेंबर २०१४

३) दै. पुण्यनगरी - संपादक मुरलीधर शिंगोटे - बंडखोर नाट्य पंडित - प्रेमानंद गज्वी - लेखक अरुण घाडीगांवकर दि. ११ सप्टेंबर २००६

४ दै. सम्राट - संपादक बबन कांबळे - अभिजात जंतू - उत्कृष्ट नाट्य - लेखक विवेकानंद निकाळे - शुक्रवार दि. १८ जानेवारी २०१३

ISSN : 2348-7143
March 2018

आदिवासी लेखिकांच्या कवितेतील स्त्रीजाणीव

विलास जयंत गावीत
प्रताप महाविद्यालय, अमळनेर

स्वातंत्र्यानंतर आदिवासी भागात प्रमाणात शिक्षण पोहोचले. या शिक्षणातून फुले, आंबेडकर यांच्या विचारांनी आदिवासी सुशिक्षित वर्ग भारावून गेला त्याचबरोबर साहित्यविश्वात परिवर्तनवादी चळवळी निर्माण झाल्या. ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, जनवादी, कामगार चळवळ या चळवळींमुळे आदिवासी समाजातील लेखकांचे आत्मभान जागृत होऊ लागले. स्वातंत्र्यानंतरच्या शिक्षणाच्या प्रसारामुळे आदिवासी समाजाला आत्मभान प्राप्त झाले. पहिल्या पिढीतील सर्जनशील शिक्षित तरुणांच्या हाती लेखणी आली. तो आपल्या अवती भोवती अनुभवविश्व कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र या वाङ्मयप्रकारातून प्रकट करू लागला. ज्यांच्या जीवनात लोकसाहित्याच्या रुपात मौखिक परंपरेची रेलचेल आहे. अशा लेखकांनी लेखनाला सुरुवात केली. यानंतर आदिवासी स्त्रियांनीही हळुहळू लेखन करण्यास सुरुवात केलेली आढळते. आणि त्या आपल्या मूक भावना कवितेच्या रुपाने प्रकट करु लागल्या . उषाकिरण आत्राम, कुसुम अलाम, कविता आत्राम यांनी काव्यलेखनाला सुरुवात केलेली पाहावयास मिळते.

आदिवासी साहित्य चळवळीतील पहिल्या कवयित्री म्हणून उषाकिरण आत्राम सर्वपरिचित आहे. 'म्होरकी', 'लेखनीच्या तलवारी' इत्यादी कवितासंग्रह त्यांच्या नावावर आहेत. त्यांनी म्होरकीच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे. " म्होरकी ही गोटुलातील हुशार जिद्दी निर्भिड स्त्री नेतृत्व करणारी नायिका 'मोट्यारीन' या गोंडी नावाने ओळखली जाते. तिचेच नाव 'म्होरकी' ठेवून रानावनातल्या सखींना एकत्र आणून समाजजागृती स्त्रीजागृती करण्यासाठी, शोषण, अन्याय - अत्याचार, पिळवणूक, छळ या साऱ्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी शोषणाविरुद्ध अत्याचार अन्यायाविरुद्ध बंड पुकारून क्रांती करण्यासाठी दलित कष्टकरी आदिम शोषित पिडीत महिलांचे दु:ख वेशीवर टांगण्यासाठी इथल्या स्त्री जातीवर अन्याय करणाऱ्या सामाजिक रुढी बंधनावर घणाघाती घाव घालणारी माझी 'म्होरकी' जराही भीत नाही."[1] (पृ.8) सर्वच पातळ्यावरुन स्त्रीला भोगावे लागणारे लैंगिक अत्याचार, छळ, अपमानास्पद वागणुक, तिची घुसमट वेगवेगळे प्रकारचे अमानुष प्रकार आपल्या कवितेतून व्यक्ता केले आहे. 'म्होरकी' ही कविता उल्लेखनीय आहे.

'सखे मला सांग
आपण कुठवर असे लाजायचं गं ?
चौकाचौकात चोरवाटेवर
शस्त्र उगारुन वाट पाहताहेत' (पृ.34)

आदिवासी स्त्रीवर होणारे अन्याय — अत्याचार छळ, मानसिक घुसमट, स्त्रीकडे पाहण्याची पुरुषी प्रवृत्ती यावर कवयित्रीने प्रखर भाष्य केले आहे. 'आयुष्याचे सपान कापीत' या कवितेत

'तिने करून टाकले दान अभ्या आयुष्याचे
तिच्या गर्भार जिण्यावर बिजं पेरतांना'

काबाडकष्ट करुन जीवन जगणारी स्त्री आपल्या जीवनाचा विचार न करता झटणारी आदिवासी स्त्रीचे व्यक्तिचित्र आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहते. "आदिवासी संस्कृतीतील एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे कुटुंबव्यवस्थेतील स्त्री होय. अर्थात कोणत्याही समाजातील कुटुंबात स्त्री हाच केंद्रबिंदू असून ती कुटुंबासाठी अविरतपणे कष्ट करते. कष्ट अथवा श्रम करणे हे स्त्रियांच्या बाबतीत अगदी लहानपणापासून सुरु होतांना दिसते. त्यातल्या त्यात आदिवासी कुटुंबाच्या तर अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेली आदिवासी स्त्री प्रामुख्याने जाणवते."[2] याप्रमाणे आदिवासी स्त्री ही कष्टाळू प्रवृत्तीची आहे. या कष्टाळू संकल्पनेतूनच आपल्या स्वच्छंदपणे जीवन जगणारी स्त्री ही कवितेचा विषयातून स्पष्टा झालेले दिसते. आदिवासी स्त्रियासुध्दा क्रांतीचा वणवा साहित्याच्या माध्यमातून पेटवण्यात पुढाकार घेत आहेत. आदिवासी स्त्रियांनी कोणत्याच क्षेत्रात मागे राहू नये म्हणून उषाकिरण आत्राम आदिवासी भगिनींना संदेश देतात....

'होयचं असलं तू पयसाची लाल आग हो
गुलाल — गुलयाच्या डोक्यात
फडलंव कोया अंगार, योच तुझा सिंगार'

अशाप्रकारे आपल्या काव्यातून स्त्रीला आत्मसंरक्षण, आत्मनिर्भर बनण्यास परावृत्त करतात त्याचप्रमाणे पुढील कवितेत आदिवासी स्त्रीच्या श्रृंगाराबद्दल सांगतात की,

'पोरी, तू साधी सुधी आहेस
नाच म्हणलं की नाचतेस
ढोल तालावर फसतेस
गोड बोलावर भाळतेस'

आपल्या वेदना मुकपणाने झेलू नकोस, आपल्या समाजव्यवस्थेच्या, कुटुंबव्यवस्थेच्या व पुरूषीव्यवस्थेच्या पाशात बंदिस्त होऊ नको. त्याला प्रतिकार कर असा इशारा कवयित्री देतात.

'समोर चौकाचौकांतील ...... नटलेल्या भिंती पाहून
त्या भिंती तुझा शोध घेताहेत
लाथ मार ! कर उद्धवस्थ
घाबरु नकोस....हरणीसारखी
वाघीण हो... फोड डरकाळी!' (पृ.48)

विद्रोह नकार त्यांच्या कवितेत ठिकठिकाणी प्रत्ययास येतो. तसेच मुक्तपणे जीवन जगणे कोणाच्याही दडपणाला न घाबरता आपले आयुष्य चालवणे, अशा अनेक गुणांवर आपल्या कवितेमधून आदिवासी

ISSN : 2348-7143
March 2018

स्त्रीला परिस्थितीशी भिडण्याचा सल्ला देतात. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने स्त्रियांवर केले जाणारे मानसिक शारिरीक अत्याचाराला सामोरे न जाता धैर्याने त्याचा सामना करावा. व आपले जीवन स्वकर्तृत्वाने जगावे. पुरुषी वर्चस्वाखाली न जगता आपल्या मर्जीनुसार जगावे असा संकेत त्या कवितेद्वारे व्यक्ता करतात.

बाय वं – तुल्ले बी 'भवरा' च व्हाचं दुनियेत!
बाईची जिनगीच भवऱ्यासारखी
बाप्याच्या इसाऱ्यावर गरागरा फिरण्यासाठी ! (पृ.16)

भोगवादी पुरुषसंस्कृतीच्या गुलामीत व दडपणाखाली न जगता आपले स्वतंत्र असे अस्तित्व निर्माण करुन आपले स्वअस्तित्व निर्भिडपणे जगावे. असा आशावाद त्या व्यक्त करतात.

अशाप्रकारे स्त्रीच्या अस्मितेचे भान जागृत करुन देणारी नायिका कवयित्रीने रेखाटली आहे. त्याचे काव्यसंग्रह म्हणजेच स्त्रीचे दु:ख, अत्याचार त्यांच्याच शब्दांत सांगणारी कविता आहे.

कुसुम अलाम यांचे 'रान आसवांचे तळे' व 'रानपाखरांची माय' हे कवितासंग्रह प्रकाशित झाले आहे. हे दोन्ही वैशिष्टयपूर्ण काव्यसंग्रहामुळे त्यांचे आदिवासी कवितेत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. त्यांनी आपली अर्पणपत्रिकाही 'स्त्री ' लाच अर्पण केलेली आहे.

'अन्यायाच्या चक्रव्यूहात अडकलेल्या
न्यायासाठी लढताना
अपमानीत होणाऱ्या स्त्रियांच्या यातनांना
कृतज्ञतापूर्वक'

या स्वतंत्र देशात अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजाही आदिवासी पूर्ण करु शकला नाही. स्त्रियांची स्थिती अत्यंत दयनीय आहे. अंग झाकायला वस्त्र नाही. म्हणूनच या शोषण यंत्रणेविरुध्द सर्वांनी एकत्र येऊन लढा दिला पाहिजे. असा सूर आपल्या कवितेद्वारे व्यक्त करतात. आदिवासी स्त्री – पुरुष शेतात काम करुन रात्री रेलॉ नाचून थकेपर्यंत नाचतात. आणि शेवटी निसर्गाच्या सान्निध्यात पाण्यात, ओढ्यांच्या डबक्यात त्या स्वत: आंघोळ करतात. जंगलात भटकायला येणारा पुरुष त्यांच्या मांड्या – पोटऱ्या आणि छातीवर नसलेले पदर बघायला हे पुरुष पुढे सरसावतात. म्हणून कवयित्री आदिवासी स्त्रियांना जागी करते आहे. त्या 'बेडीबंद' या कवितेत म्हणते,

'कदाचित झुडपा आडून एखादा कॅमेरा
तुझ्या असिम सौंदर्याला
'बेडीबंद' तर करत तर नाही ना....!
तुझ्या छातीवर नसलेला पदर आणि....!
दारिद्रयापोटी उघड्या ठेवाव्या लागणाऱ्या मांड्या – पोटऱ्या
त्यांच्या फोटोग्राफीला यश मिळवून देतात आणि....!
ऑर्ट गॅलरीत फेरफटका मारणारे लाळघोटे
जिभल्या चाटत असतात...!'

ISSN : 2348-7143
March 2018

म्हणून कवयित्री आदिवासी स्त्री कुठे फसू नये म्हणून त्या सजगतेचा इशारा देतात. पोलिस, नक्षलवादी, शेठ – सावकार यांच्या दहशतीपासून स्त्री ही घाबरलेली आहे म्हणून परिस्थितीचा सामना करण्यास कवयित्री सिध्द होते.

आपल्यावर होणारा अन्याय स्त्रिया निमूटपणे सहन करतात मनासारखे तिला कधीच वागता येत नाही. म्हणून 'स्त्री आणि मेघ' या कवितेत कवयित्री म्हणतात

'तिला गरजताही येणार नाही
मनासारखे बरसाताही येणार नाही
कारण त्याग, चारित्र्य, प्रतिष्ठा
यांनी तिच्या मुस्कटात जोरात हाणली आहे.'

सहनशिलता हा आदिवासी स्त्रीचा गुण आहे समाजाचे नियम पाळण्याची जबाबदारी प्रत्येक स्त्रीचीच आहे. समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना गौण स्थान असल्याने त्यांच्याकडे भोगवादी वस्तू म्हणून पाहिले जाते. आदिवासी संस्कृती आणि शहरी संस्कृतीतील तफावत 'कमला' या कवितेतून मांडली आहे.

'दिसू लागल्या पडद्यावर आदिवासी पोरी
टांगेवाला त्यांची किंमत करी
दोनशे – तीनशेला 'कमला' ठरली
प्रेसवाल्याची कामगिरी फत्ते झाली.'

आदिवासी स्त्रियांच्या भावविश्वाचे चित्रण हा या काव्यसंग्रहातील एक महत्त्वाचा भाग आहे. एकूणच समाजात स्त्रियांचे गौणस्थान त्यांच्यावर केला जाणारा अत्याचार, भोगवादी वस्तू म्हणून तिच्याकडे बघितले जाते. तिचे केले जाणारे लैंगकि शोषण, यापासून आदिवासी स्त्रियाही मुक्त नाहीत. त्यांच्या जीवनाच्या व्यथा मांडणाऱ्या 'वनकन्येस', 'स्त्री आणि मेघ', 'पोरी जरा जपून', 'अबलेस', 'शोषित', 'काट्यांची फुले', बदनाम', 'कमी कुठे छोकरी', 'वाण', 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी,' अशा अनेक कविता 'स्त्री' च्या जीवनाशी निगडीत आहे. "आज 21 व्या शतकात सर्वत्र बदल झाले, आदिवासींच्या जीवनातही थोडे फार बदल झाले, चित्र बदलले पण विचित्र पध्दतीने. पूर्वी ते जंगलात मुक्तपणे वावरु शकत होते. अभावग्रस्त असले तरी आनंदाने जगत होते. आज मात्र परिस्थिती वेगळी आहे. एकीकडे नक्षलवादी आहेत, तर दुसरीकडे एसआरपी. या सर्वांनी त्यांच्या हसत्या खेळत्या जगण्याला ग्रहण लावले आहे. त्यांचे जगणे नकोसे केले आहे."[3] व एका मनस्वी आदिवासी कवयित्रीने लिहिलेल्या या कविता साहित्यक्षेत्रात एक नवा आयाम निर्माण करणाऱ्या आहेत.

कविता आत्राम यांचा 'काजवा' या काव्यसंग्रहातील कविता निवेदनात्मक आणि संवादी आहेत. काही ठिकाणी श्ब्दांना ठिणगीचे रुप प्राप्ता झाले आहे. वेदनेने विद्रोहाची भाषा केली आहे. तरीही त्यात संयम आहे मात्र हा संयम उपरोधिक आणि उपहासात्मक आहे. आदिवासी समाज, संस्कृती, त्यांची होणारी

पिळवणूक, त्यांचे शोषण, दारिद्रय, व्यसनाधिनता, त्यांचा विस्कळीतपणा या साऱ्या गोष्टी कविता आत्राम यांचा काव्यविषय आहेत. कवयित्रीला परिवर्तनाची ध्यास हीच आस आहे. म्हणून त्या पुढील कवितेत म्हणतात,

'आदिवासी स्त्रीचं देहदर्शन होते.... आणि
त्यांना आरक्षणाच्या रांगेत उभं करावं ?
म्हणून मला परिवर्तन हवं!'

परिवर्तनाच्या प्रवाहात झोकून आदिवासी स्त्रीला घडवण्याची त्यांची दृष्टी कालसंगत आहे. त्यांची कविता वाचकाला अस्वस्थ करीत अंतर्मुख करते आणि हेच परिवर्तनाच्या दिशेचा शोध घेणाऱ्या कविता आत्राम यांच्या कवितेचे वैशिष्टये आहे.

दारिद्रयाबरोबरच अन्यायाविरुध्द जागृत झालेल्या आदिवासी स्त्रीचे दर्शन एकूणच आदिवासी स्त्रियांच्या भावविश्वाचे चित्रण समाजव्यवस्थेत त्यांना दिले गेलेले गौण स्थान, लैंगिक शोषण, आजही आदिवासी स्त्रीचा कोणत्याही समाजकार्यात व राजकारणात प्रत्यक्ष सहभाग तितक्या प्रमाणात दिसून येत नाहीत. स्त्री – पुरुष समानतेचे कोणतेच वारे आजतागायत आदिवासी स्त्रीपर्यंत पोहचलेले नाही, पुरुषमंडळी विशेषत: सरकारी कर्मचारी, जंगल ठेकेदार, व्यापारी, जमीनदार, सावकार आदिवासी स्त्रियांना लुबाडतात व लैंगिक अत्याचारही करतात. आदिवासी स्त्रियांचा भोळेपणाचा अज्ञानाचा फायदा नागर समाजातील लोकही घेत आहेत. या सर्व गोष्टींचा ऊहापोह त्यांनी आपल्या कवितामधून अभिव्यक्त केलेले दिसून येते.

RESEARCHJOURNEY

संदर्भग्रंथ

1. म्होरकी – उषाकिरण आत्राम
2. लेखनीच्या तलवारी – उषाकिरण आत्राम
3. रान आसवांचे तळे – कुसुम अलाम
4. रान पाखरांची माय – कुसुम अलाम
5. काजवा – कविता आत्राम
6. आदिवासी समाज संस्कृती आणि साहित्य – संपा. वैजनाथ अनमुलवाड
7. वाङ्मयीन प्रवृत्ती : तत्त्वशोध – संपा. केशव मेश्राम
8. आदिवासी मराठी साहित्य स्वरुप आणि समस्या – संपा. प्रमोद मुनघाटे
9. महाराष्टातील आदिवासी मराठी साहित्य एक शोध – माहेश्वरी गावीत
10. आदिवासी साहित्य : एक अभ्यास – ज्ञानेश्वरा वाल्हेकर
11. आदिवासी कवितेचा उष:काल आणि सद्यस्थिती – तुकाराम रोंगटे
12. आदिवासींची शेती आणि सामाजिक स्थिती – सुरेखा रोंगटे
13. आणि झरे मोकळे झाले – संजीवनी तडेगावकर

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

माती पंख आणि आकाश : एका ध्येयवेड्या ग्रामीण युवकाची यशोगाथा

प्रा.सातव समाधान काशिराम
श्री.शि.वि.प्र.संस्थेचे
भाऊसाहेब ना.स.पाटील साहित्य व
मु.फि.मु.अ.वाणिज्य महाविद्यालय,धुळे
मो.९४२०२२४९१३

कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, प्रवासवर्णन इ. वाङ्मय प्रकारासोबतच आत्मचरित्र या वाङ्मय प्रकाराचाही अभ्यास मराठी साहित्यात केला जातो. आत्मचरित्र हा स्वतंत्र वाङ्मय प्रकार आहे. लेखक आपले अर्थपूणे आयुष्य वाचकांसमोर मांडत असतो. आपल्या अविस्मरणीय घटनांना उजाळा देणे, भावी पिढीला दिशा देणे या हेतूने आत्मचरित्राचे लेखन केले जाते. परंतु हे लेखन करत असतांना वस्तुनिष्ठता, सत्यता, व चुकांची प्रांजल कबुलीही देणे आवश्यक असते. आत्मचरित्र हा वाङ्मय प्रकार मराठी साहित्यात संत वाङ्मयापासून असला तरी स्वतंत्र अभ्यास म्हणून आधुनिक कालखंडात केल्या जावू लागला आहे. त्यामुळेच आज लेखकांची आत्मचरित्रे, नाटककारांची आत्मचरित्रे, राजकीय व्यक्तींची आत्मचरित्रे, प्रशासकीय क्षेत्रातील व्यक्तींची आत्मचरित्रे असे प्रकार अभ्यासाच्या सोयीसाठी करणे आवश्यक आहे. प्रशासकीय क्षेत्रातील आत्मचरित्रांपैकी एक महत्वाचे आत्मचरित्र म्हणून ''माती पंख आणि आकाश'' या ज्ञानेश्वर मुळे यांच्या आत्मचरित्राचा अभ्यास आवश्यक आहे.

प्रास्ताविक :

एक वारकरी भक्त, एक समाजसुधारक एक कर्तुत्वावान अधिकारी, समाजसेवक आणि साहित्यिक म्हणुनही त्यांचा परिचय आहे. व एक बहुश्रृत व्यक्तिमत्वाची देणगी मुळे यांना लाभली आहे. त्यामुळेच आपल्या व्यस्त कामामधूनही साहित्याची सेवा घडवू शकत आहे. त्याच्यामुळेही मराठी भाषेचा झंडा जागतिक पातळीवर पोहचण्यास मदत झाली आहे. त्यांनी माती पंख आणि आकाश या आत्मचरित्रासोबतच इतर साहित्यांचे लेखन केले आहे. जोनाकी, दूर राहिला गाव, रस्ताच वेगळा धरला, स्वत:तील अवकाश हे कवितासंग्रह आहे., माणूस आणि मुक्काम, ग्यानबाची मेख, (ललितगद्य), नोकरशाहीचे रंग, (माहितीपर), रशिया – नव्या दिशांचे आमंत्रण (वैचारिक) इ. ग्रंथांचे लेखन त्यांनी केले आहे. माती, पंख आणि आकाश हे आत्मकथन प्रसिद्ध असुन उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या कला शाखेचे द्वितीय वर्षाच्या अभ्यासक्रमाला आहे. अशी मराठीतील विपुल प्रमाणात ग्रंथलेखन ज्ञानेश्वर मुळे यांनी केले असून त्यांनी हिंदी भाषेतही लेखन केले आहे. ऋतु उग रहा है, एक अंदर आसमान, मन मे खलिहानों मे हे त्यांचे हिंदी भाषेतुन काव्य संग्रह प्रकाशित आहे.

वरील त्यांच्या लेखनाचा विचार करता एक प्रशासक ही उत्तम साहित्यिकही असू शकतो याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे ज्ञानेश्वर मुळे होय. एक उत्तम प्रशासक, उत्तम कवी, उत्तम लेखक, यासोबतच सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय विचारवंत म्हणूनही प्रसिद्ध असल्याचा प्रत्यय त्यांच्या

ISSN : 2348-7143
March 2018

साहित्यातून येतो. त्यांच्या वरील पुस्तकांना महाराष्ट्र शासनाचा व विविध वाङ्मयीन संस्थांचेही पुरस्कार मिळालेले आहे.

एक ग्रामीण भागातला मुलगा मराठी माध्यमात शिकुणही केंद्रीय लोकसेवा आयोगामार्फत विदेश सेवेचा अधिकारी कसा झाला याची एक संघर्ष कथा म्हणजेच ''माती पंख आणि आकाश'' हे आत्मकथन होय. स्वताला सापडलेली जिप्सी आणि या जिप्सीच्या आधारे कठोर परिश्रम करुन आकाशापर्यंत पोहचण्याची इच्छाशक्ती बाळगणाऱ्या व्यक्तींचे हे आत्मकथन आहे. या आत्मकथनाची सुरुवात मातीपासून होवून आकाशात झेप घेवून विदेश सेवेत रुजू झाल्या पर्यंतचा संमग्र अनुभव मांडला आहे. त्यामुळे हे फक्त एखाद्या व्यक्तीचे आत्मचरित्र न रहाता ते समग्र भारतीय समाजच्या व देशाच्या संक्रमनाची कथा या आत्मचरित्रातून येते.

माती, पंख आणि आकाश या आत्मचरित्रामध्ये ज्ञानेश्वर मुळे यांच्या जन्मापासून ते भारतीय विदेश सेवेतील जपानमधले पहिले पोस्टिंग संपेपर्यंतची माहिती आली आहे. जन्म, शिक्षण, शाळा, गाव, कोल्हापूर, दिल्ली, जपान असा हा प्रवास आत्मचरित्रातून आला आहे. या प्रवासात न थांबता केलेल्या संघर्षाचे वर्णन करण्यात आले आहे. शिक्षणातील अनंत अडचणी, चांगल्या घटणा, प्रेरणादायी शिक्षक, संघ लोकसेवा आयोगाच्या परिक्षेतील अनुभव, जपान मधील आलेले अनुभव असा खडतर प्रवास सारांश रुपाने या आत्मकथनातून आला आहे. परंतु यामध्ये कोणाबद्दल काही तक्रार नसलेले, विद्रोहाऐवजी प्रांजळ धडपडीचे आणि आत्मविकासाचे आत्मकथन आहे. त्यात कोठेही आक्रस्ताळेपणा येत नाही की कुणाबद्दल तक्रारही करत नाही. त्यामुळे हे आत्मकथन म्हणजे एका प्रामाणिक व्यक्तीची प्रामाणिक धडपडीची एका ध्येयवेड्या ग्रामीण युवकाची यशोगाथा आहे.

हे आत्मकथन तीन भागात येते माती, पंख आणि आकाश या तीनही भागांना शब्दही अर्थपूर्ण देण्यात आले आहे. माती या भागामध्ये जेथे जन्म झाला, जेथे बालयाची जडणघडण झाली तेथील वर्णन आले आहे. पंख या भागामध्ये शिक्षणातून आपल्याला आत्मबल कसे मिळाले शालेय आणि महाविद्यालयीन जडणघडण ते स्पर्धा परीक्षेतील यशापर्यंतचा प्रवास आहे. तर आकाश या भागामध्ये विश्वभरारीची प्रेरणा ज्या ज्या व्यक्तिमत्वापासून मिळाली त्यासोबतच विदेश सेवेतील जपानमधील अनुभव या भागामध्ये आले आहे. हे भाग असले तरीही काळाच्या प्रवाहात गतस्मृतीचे संवादाचे आणि चिंतनाचे तुकडे एकमेकांना बिलगुण असतात आत्मचरित्रातून त्यांनी घेतलेल्या आकाशभराऱ्या शिक्षणाचे पंख जोपासून मातीशी नाळ कायम ठेवली आहे. हेच त्यांच्या आत्मचरित्राचे विशेष होय. थोडक्यात हे आत्मचरित्र वाचतांना ''मातीला धरुन आकाशाला वेध घेणारे पंख लेखकाला स्वस्थ बसू देत नसल्याचा प्रत्यय येतो.

लेखकांचे बालपण :

लेखकांचे बालपण हे एका खेड्यामध्ये गेले. ग्रामीण भागात असूनही. विदेश सेवेपर्यंत जिद्दीच्या आधारे जाता येते याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे ज्ञानेश्वर मुळे हे होय. पण याही पेक्षा विदेश सेवेमध्ये जाऊनही मातीशी नाळ टिकवून ठेवणे याचेही उत्तम उदाहरण म्हणजे ज्ञानेश्वर मुळे हेच होय. याबाबत ते आत्मचरित्रात म्हणतात की ''मातीची ओढ माणसाला का असते. याला काही उत्तर नाही सुखसमाधानात आणि स्वर्गीय आरामात जीवन जगत भोगवस्तुचा उपभोग घेत असतांनाही मातीची

ISSN : 2348-7143
March 2018

आठवण झाली की भडभडून येतं'' इतके मातीचे महत्व लेखकाने ओळखले होते म्हणूनच ते जगाच्या पाठीवर कुठेही गेले तरी शेतातली माती ते एका कुपीत जपून ठेवायचे व त्यातून मातृभूमीचा आधार वाटायचा. यातून त्याचे आपल्या गावाचे आणि देशाचे प्रेम दिसून येते. लेखकाचा जन्म ५ नोव्हें. १९५८ रोजी झाला लेखकांच्या जन्माच्या ठिकाणाबद्दलही नवलच होते. उंबठ्यामध्ये जन्म झाल्यामुळे लेखक उंबरठा ओलांडूनच जाणार याचे संकेतच मिळाले होते. लेखकाच्या घरातील वातावरणही वारकरी परंपरेचे असल्यामुळे लेखकाचे नाव ज्ञानेश्वर ठेवले. एकप्रकारे घरातच संतपरंपरा निर्माण झाल्याचेही ते सांगतात. लेखकाच्या घरात एकत्र कुटूंब असल्यामुळे वडीलांना तात्या, आईला काकू, काकांना अण्णा, काकुला आक्का, आजीला आई तर आजोबांना बाबा म्हणत असे. यावरुन कौटुंबिक वातावरणाची पार्श्वभूमी लक्षात येते. घरात सदैव नामसंकीर्तन, विठ्ठल हे धार्मिक व भावनिक आराध्य दैवत. त्यामुळे घरातही नेहमी सात्विक आणि निर्मळ वातावरण होते. आणि अशा वातावरणात लेखकाचे बालपण गेले आहे.

शालेय जीवन :–

लेखन शालेय जीवनातील अनुभव सांगतांनाच गावातील अनुभवांचेही वर्णन करतात. हे अनुभव मांडतांना विविध व्यक्तिरेखा आणि प्रसंग वर्णनाच्या आधारे मांडतात बालवर्ग ही संकल्पना नव्हती म्हणून त्यांच्या भावासोबत शाळेत जात. त्यामुळे दहा पर्यंत उजळणी म्हणता आली असती तर सरळ दुसरीत प्रवेश मिळणार होता पण दहा पर्यंत उजळणी म्हणता न आल्याचे ते प्रांजळपणे मान्यही करतात गावामध्ये फक्त प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा, शाळा दहा ते पाच, पहिलीला लेखकाचा प्रवेश झाल्यावर त्यांना मुंगळे गुरुजी शिकवायला होते. त्यांच्याविषयी लेखक वर्णन करतांना सुरेख आणि खडा आवाज असलेले शिक्षक म्हणजे मुंगळे गुरुजी होय. दुसरीला धुमाळे गुरुजी कडक वाटायचे पण प्रेमळ असल्याचे लेखक सांगतात तिसरीत असतांना संताराम कांबळे नावाचे शिक्षक होते. नेहमी बिडी ओढणारे, दोन्ही पाय टेबलवर ठेवून झोपणारे ही त्यांची वैशिष्ट्ये आत्मचरित्रातून मांडतात.

ज्यांच्यामुळे लेखकाच्या आयुष्याला नवीन वळण मिळाले असे चौथीला असलेले मठपती गुरुजी. त्यांच्याकडून हस्ताक्षर, खेळाचे महत्व आणि गुणग्राहकता असलेले. शिक्षक म्हणजे मठपती गुरुजी होय. अशा अनेक व्यक्तिरेखांचे वर्णन आत्मचरित्रातून येते. लेखकांनी शालेय जीवनामध्ये अभ्यासासोबतच खेळांनाही प्राधान्य असायचे लंगडी, लपंडाव, विटीदांडू हे लेखकाचे आवडीचे खेळ होते. घरामध्ये सर्वांचा आवडीचा विषय हा पोहण्याचा होता. हे पोहण्याचे कौशल्य लेखकांना अण्णांनी शिकवले होते.

लेखक समाजसुधारक हीच आपली दैवते असल्याचे सांगतात. सातवीमध्ये असतांना सावंत सर यांच्या शिकवणीच्या प्रभावामुळे लेखक कवी म्हणून उदयास आले. तसेच सुभापिते वापरण्याची कलाही सावंत सरांकडून शिकले. थोडक्यात आपल्या लेखनाची प्रेरणा सावंत सरांकडून मिळाल्याचे सांगतात.

कुमार विद्यानिकेतन ही निवासी शाळा असल्यामुळे लेखकाची जडणघडण अधिक तिव्रतेने झाली. दुसऱ्याच्या वस्तुला हात लावू नये हा संस्कारही त्यांच्या पाचवीतील प्रसंगावरुन सांगातात. लेखकाला वक्तृत्वाची कला महाजन सरांकडून मिळाली. त्यांच्या आईवर अप्रतिम निंबध लिहील्यामुळे आणि

वक्तृत्वातील चमक यामुळे जेवणाच्या पार्टीला निमंत्रण मिळाले होते. यावेळी लेखकाचा अनेक व्यक्तींशी परिचय झाल्यामुळे यालाच ते नव्या जगाशी परिचय झाल्याचेही सांगतात. अशा अनेक प्रसंगांचेही वर्णन आत्मचरित्रातून येतात.

अभ्यासासोबतच लेखकाची विनोदी वृत्तीही दिसून येते. करकरे मॅडमच्या जागेवर शैला अग्निहोत्री मॅडम आल्या होत्या परंतु त्या नावडत्या असल्यामुळे लेखक नेहमीच त्यांना त्रास द्यायचे. परंतु काही दिवसानंतर संस्कृतमध्ये शंकरशेट शिष्यवृत्ती मिळाल्यानंतर त्याच आवडीच्या मॅडम झाल्या त्यामुळे ध्येयप्राप्तीसाठी धडपड करुन ही शिष्यवृत्ती लेखकांनी प्राप्त केली होती. यातून त्यांचा संघर्षही येतो.

लेखकाला शालेय जीवनातच स्पर्धा परीक्षेची दिशा प्राप्त झाली होती. विद्यानिकेतन ची परीक्षा क्रमांकाने प्राप्त झाले होते. शाळेत वाचनालय मंत्री असल्यामुळे ''तळे राखी तो पाणी चाखी'' या पद्धतीने ते पुस्तक वाचण्यासाठी पुरेपुर वापर करत होते. लेखकाला वाचनाची प्रेरणा साळुंखे सरांकडून मिळाली होती तसेच शाळेमध्ये तत्कालीन मुख्य कार्यकारी अधिकारी शरद काळे यांचे भाषण लेखकाच्या शाळेत आयोजित केले होते. त्याच वेळी लेखकांनीही आय.ए.एस. होण्याचे स्वप्न बाळगले होते. तेव्हापासूनच मातीला धरुन आकाशाला वेध घेणारे पंख लेखकाला स्वस्थ बसू देत नव्हते. गावातील जातीवादी संघर्षही ते आत्मचरित्रातून मांडतात. शाळेत समानता व गावात असमानता दिसून येते. परंतु लेखकाचे गावातील सर्व जाती धर्माचे मित्र असतात. लेखकाला प्रवास खुप आवडतो प्रवासाचे महत्व महापुरुषाकडून मिळाले आहे. थोडक्यात नवी क्षितीजे सापडण्यासाठी प्रवास आवश्यक असल्याचे सांगतात. संत नामदेव, ज्ञानेश्वर, सुभाषबाबू हे प्रवासाचे प्रेरणास्थान असल्याचे ही सांगतात.

महाविद्यालयीन जीवन आणि संघर्ष :–

लेखकांनी आपल्या आत्मचरित्रातून महाविद्यालयीन जीवनातील प्रसंगांचे वर्णन केले आहे. ज्यात स्पर्धा परीक्षेविषयी लागलेली आवड. महाविद्यालयीन निवडणुका विविध स्पर्धेतील यश कोल्हापूरचे जीवन, प्रेमविषयक प्रसंग इत्यादिंचे वर्णन केले आहे. बहुतांश महाविद्यालयीन जीवनाविषयी पंख या भागात वर्णन केले आहे. जिप्सी ही स्वत:ची प्रेरणा लेखकांना सापडली आणि त्यातूनच त्यांच्या पंखांना बळ मिळाल्याचे लेखक सांगतात. जिप्सी ही एक प्रकारची उर्मी असून ती प्रवासातून, जीवनातील आठवणीतून, संस्कारातून, अभ्यासातून, शिकवणीच्या प्रभावामुळे जिप्सी सापडल्याचे लेखक सांगतात. तसेच पंख या भागात गाव ते कोल्हापूर आणि कोल्हापूर ते स्पर्धा परीक्षेत यश मिळेपर्यंतचे वर्णन केले आहे. हे वर्णन करत असतांना ते गावापर्यंतच्या काही आठवणींनाही उजाळा देतात. विद्यानिकेतन येथील शाळेचे वर्णन येते. नवीन शाळेत प्रवेश मिळाल्यापासून लेखकाचे गावात कौतुक होते त्यामुळेच लहानांपासून थोरामोठ्याकडून कौतुकांचा वर्षाव होतो.

लेखकाचा कोल्हापूर येथे महाविद्यालयात प्रवेश झाला परंतु गावाची नाळ मात्र लेखकांनी तोडली नाही. आजुबाजुच्या घडामोडीविषयी जागरुक असत. यासोबतच संगीताची आवडही ते जोपासत होते. बी.ए.ला. असतांनाच यु.पी.एस.सी. परीक्षेच्या तयारीला लागले होते. परंतु यु.पी.एस.सी.बद्दल आजुबाजुचे नकारात्मकच वातावरण होते तरीही लेखकाची जिप्सी स्वस्थ बसू देत नव्हती. स्पर्धा परीक्षेला बसणं हे काम फक्त पुणे मुंबईच्याच लोकांचे आहे. अशाच प्रतिक्रिया येत असत यातून

लेखकांचा संघर्ष दिसून येतो. लेखक १९८२ ला या परीक्षेसाठी इंग्रजी माध्यम होवून परीक्षेस बसले. याचे कारण मराठीमध्ये दर्जेदार पुस्तकांचा अभाव होता वास्तविक ही परीक्षा आणि मुलाखतही मराठीत देता येते. पण पाहिजे त्या प्रमाणात या परीक्षेविषयी मराठी लेखक आणि प्रकाशकांना माहिती नसावी यामुळे लेखकाला इंग्रजी माध्यम निवडावे लागले होते. हे ही ते नमूद करायला विसरत नाही.

बी.ए. ला असतांनाच लेखकांनी स्पर्धा परीक्षेच्या पुस्तकांची आवश्यकता भासू लागली या दरम्यान त्यांनी ग्रंथालयाचे महत्व ओळखून तत्कालीन मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांना पत्र लिहीले होते. मुख्यमंत्र्यांनी जिल्हाधिकारी यांना पत्र पाठवले होते. व जिल्हाधिकारी यांनी, लेखकाला पत्र लिहीले आणि उत्पन्नाचा तपशिल मागितला होता. यावेळी 'भिक नको पण कुत्रा आवर' अशी अवस्था झाली होती. शेवटी लेखकांनी मदत नको म्हणून उत्तर जिल्हाधिकारी यांना पाठवले. नंतर पुस्तकांची व्यवस्था व्हावी म्हणून महाविद्यालयाच्या परिसरात संस्थेचे अध्यक्ष श्रीपतराव बोंद्रे व व्ही. शांताराम यांची चर्चा चालू असतांना लेखक त्यांच्याकडे जावून सरळ जास्त पुस्तके नावावर मिळण्यासाठी विनंती केली. ही विनंती संस्थाध्यक्ष यांनी मान्य केली. यातून त्यांची जिद्द आणि संघर्षाचा प्रत्यय येतो.

स्पर्धा परीक्षेतील यश :-

पुस्तके नावावर मिळाल्यामुळे लेखकांनी प्रचंड मेहनत घेतली. अभ्यासाची पद्धत समजून घेतली आणि यामुळे महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाची परीक्षा लेखक प्रथम क्रमांकाने पास झाले. याच दरम्यान केंद्रीय लोकसेवा आयोगाची पूर्व परीक्षाही पास झाले. प्रथम प्रयत्नात पास झालेल्या उमेदवारांना मुंबई येथे प्रशासकीय प्रशिक्षण संस्थेत प्रवेश मिळायचा म्हणून लेखकांनीही येथे प्रवेश घेतला याचदरम्यान पदवीचे शिक्षणही त्यांनी पूर्ण केलेले होते त्यामुळे ते मुंबईला या संस्थेत दाखल झाले. येथेही प्रचंड अभ्यास करुन मुख्य परीक्षा दिली. यादरम्यानच पुणे येथे उपजिल्हाधिकारी पदावर पदस्थापना मिळाली होती. काही दिवसांनी गावी गेल्यावर त्यांना मुख्य परीक्षा पास झाल्याचा टेलिग्राम मिळाला. लगेच मुलाखतीच्या तयारीसाठी त्यांनी पुण्याचे जिल्हाधिकारी नंदलाल यांची परवानगी घेवून रजा काढली व दिल्लीला मुलाखतीसाठी रवाणा झाले. मुलाखतीची तयारी करतांना टेपद्वारे ऐकून चुका सुधारण्याचा प्रयत्न करित असत.

मुंबई येथील संस्थेतील मार्गदर्शनाचा लाभ यावेळी लेखकांना झाला. श्रीकांत जिचकर, विजया राजाध्यक्ष यासारख्या तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन मिळाले होते. तेथेच अभ्यासाची सोय दरमहा ६० रु. शिष्यवृत्ती, रहाण्याची सोय होती यामुळे लेखकाला या परीक्षेला सामोरे जाणे सोयीचे झाले. दिल्लीला मुलाखतीसाठी जायचे पण निवासाची सोय नाही म्हणून खासदार निवासात थांबले. यामुळे मुलाखतीला पूर्ण तयारी झाली. आदल्या दिवशी पूर्ण विश्रांती घेवून पांढरा शर्ट काळी पँट आणि चप्पल अशा साध्या वेशात लेखक मुलाखतीला पोहचले. मुलाखत चांगल्या पद्धतीने झाल्यामुळे निकालही येणे सहाजिकच होते. निवासी उपजिल्हाधिकारी पाटील यांच्या कक्षात बसले असतांना त्यांच्या बेंजामीन नावाच्या मित्राने फोन करुन पास झाल्याची बातमी दिली. निकालामध्ये लेखकाचे नाव वर असल्यामुळे लेखकाला विदेश सेवेची पोस्ट मिळाली.

प्रशिक्षण कालावधीतील अनुभव :–

आकाश या भागात केंद्रीय लोकसेवा आयोगाची पोस्टिंग मिळाल्यापासूनचे वर्णन येते. सेवेत रुजू होण्यापूर्वी मसुरी या थंड हवेच्या ठिकाणी खास प्रशिक्षण घेतले. हे प्रशिक्षण ग्रामीण भागातील जनतेचे जीवन पहाता यावे यासाठी असते. लेखक खेड्यातील असल्यामुळ त्यांना हे प्रशिक्षणही सहज पूर्ण करता आले. या प्रशिक्षणातूनही आपल्या मातीचा सुगंध आल्याचा अनुभव सांगतात. प्रशिक्षणामध्ये भारतातील वेगवेगळ्या भागातील व्यक्ती लेखकांना भेटतात. त्या सर्वांमधून लेखकांला छोटा हिदुस्थानच असल्याचा अनुभव येत होता. लेखकाला टायची गाठ बांधता येत नाही म्हणुनही काही हिणवत होते. थोडक्यात खेड्यातून वरती येऊ पाहणाऱ्या मुलाचा संघर्ष या आत्मकथनातून वेळोवेळी दिसून येतो नव्हे संघर्ष हा लेखकाच्या जीवनाचा अविभाज्य भागच बनलेला होता.

गाव कोल्हापूर ते दिल्ली पर्यंतचा प्रवास करतांना लेखकाला अनेक प्रेरणादायी व्यक्तीरेखा भेटल्या ज्यांच्यामुळे लेखकामध्ये दडलेली जिप्सी अधिक उजळून निघाली. ग्यानी झेलसिंग यांची आठवण करुन देतांना लेखकाला राष्ट्रपतीचीही भेट झाल्याचा वेगळा आनंद प्राप्त झाला त्यांनी सर्व अधिकाऱ्यांना त्यांचे वडील काय करतात म्हणून विचारले असतां फक्त लेखकांचेच वडील शेतकरी असल्याचे कळल्यामुळे ''या मुलाचे यश तुमच्यापेक्षा वेगळे आणि महत्वाचे आहे.'' असे बोलल्यामुळे लेखकांना त्यातून समाजभान निर्माण होण्यासाठी प्रेरणा मिळाली. लेखक महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या व मुलाखतीला गेले असतांना तेव्हाचे आयोगाचे अध्यक्ष के.जी.देशमुख यांनी ''तूझा जन्म उपजिल्हाधिकारी होण्यासाठी नव्हे तर आय.ए.एस. होण्यासाठी झाला आहे.'' हे वाक्य आज आय.ए.एस. झाल्यामुळे लेखकाला हे वाक्य प्रत्यक्षात आल्याचा प्रत्य आला आहे. आणि या वाक्यातूनही लेखकाला प्रेरणा मिळाली होती. अशा अनेक व्यक्तिरेखांमुळे आणि घटणांमुळे लेखकाची जिप्सी जागृत झाली होती.

जपानधील अनुभव :

आकाश या भागात लेखकांनी जपानमधील वातावरणाचे अनुभव तेथील संस्कृतीचे वर्णन केले आहे. एप्रिलमधील थंडीचे साम्राज्य तोक्या नागासाकी शहराचे वर्णन केले आहे. याचदरम्यान भारतातही आंब्यांचा मोहर असतो. त्याची आठवण लेखकाला येते. या वातावरणात साकुरा फुलांचे झाड बहरते त्याचीही आठवण लेखकाला होते. लेखकांनी आपल्या तात्या आणि काकुंच्या हस्ते जपानमध्ये नवीन गाडीची पुजा केली. त्याचवेळी लेखकाला आपण सायकलवर कसे शिक्षण पूर्ण केले याचीही आठवण येते. लेखकाला जपान हा नेहमी हवाहवासा वाटणारा देश. या देशातील नैसर्गिक वातावरण लेखकाला विशेष करुन भावले आहे. जपानी भाषेचाही वापर या भागात आला आहे. लेखक ही भाषा शिकण्याचाही प्रयत्न करतात.

लेखकाला अनेक जपानी व्यक्तिरेखाही भेटतात. म्हणून त्यांचे वर्णन लेखकांनी केले आहे. तसेच जपानमधील औद्योगिक स्थितीचे वर्णन, जपानमधील आहार, जपानमधील भुकंपाचे वर्णन, जपानी माणसांची प्रवृत्ती संभाषणापूर्वी माफ करा म्हणून बोलणारा माणूस, जपानच्या भौगोलिक स्थितीचे वर्णन, जपानी लोकांची प्रामाणिकता, जपानमधील व्यवस्था, इ. विविध घटकांचे वर्णन माती पंख आणि आकाश या आत्मचरित्रातून ज्ञानेश्वर मुळे यांनी केले आहे.

सारांश :

माती, पंख आणि आकाश हे आत्मचरित्र म्हणजे ज्ञानेश्वर मुळे यांच्या संघर्षाचेच चित्रण करणारे प्रेरणादायी प्रसंगाचीच मालिका आहे जन्मापासून ते जपानमधील पहिले विदेश सेवेतील पोस्टिंग मिळेपर्यंतचे वर्णन केले आहे. या वर्णनात अनेक प्रसंगामुळे लेखकाच्या व्यक्तिमत्वाची जडणघडण झालेली दिसून येते. स्वत:च्याच जन्माचा प्रसंग, महाविद्यालयातील निवडणुकीचा प्रसंग, मसुरीतील प्रशिक्षणाचा प्रसंग, पोहण्याचा प्रसंग, चवदार तळ्यासारखा (गावतळ्याचा) प्रसंग, शैला मॅडम यांच्या विनोदाचा प्रसंग, जपानमधील प्रसंग अशा अनेक प्रसंगांची मालिकाच या आत्मचरित्रातून येते. हे प्रसंग सलग स्वरुपाचे नसले तरी आवश्यकतेनुसार प्रसंगाचे वर्णन केले आहे.

याशिवाय या आत्मचरित्रातून लेखकाला भेटणाऱ्या विविध व्यक्तिरेखांचाही उल्लेख केलेला आहे. ज्यात शालेय जीवनातील व्यक्तिरेखा, महाविद्यालयीन जीवनातील व्यक्तिरेखा, ज्यांच्यामुळे लेखक या पदापर्यंत पोहोचले अशा शिक्षकांचेही वर्णन येते. तसेच जपान येथे काम करतांनाही नोगोची, अताशे सारख्याही व्यक्तिरेखा या आत्मचरित्रातून येतात. कौटुंबिक व्यक्तिरेखांचेही वर्णन येणे सहाजिकच आहे. या सर्वांचे वर्णन या आत्मचरित्रात केले आहे. शालेय मित्र म्हणून किरण, महाविर चौगुले, रावसू, मारुती कांबळे इ. व्यक्तिरेखा भेटतात. त्यासोबतच व्यक्तिरेखांचा संघर्षही येतो. आपल्या आयुष्याला वळण लावणाऱ्या शिक्षक व्यक्तिरेखांचाही उल्लेख करुन योग्य न्याय दिला आहे. ज्यात मठपती गुरुजी, आग्नीहोत्री मॅडम, करकरे मॅडम, मुंगळे गुरुजी, महाजन सर या सर्व प्रेरणादायी व्यक्तिरेखांचे वर्णन येते.

थोडक्यात माती, पंख आणि आकाश या आत्मचरित्रातून एका ग्रामीण भागातील, छोट्या खेड्यातील मुलगा आपल्या जिप्सीला कठोर परिश्रमाची जोड देवून, मराठी माध्यमात शिकुणही, विदेश सेवेत दाखल होऊ शकतो याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे ज्ञानेश्वर मुळे हे होय त्यामुळे माती, पंख आणि आकाश हे आत्मचरित्र फक्त आपल्या जीवनातील घटनांचे वर्णन न ठरता ती एका ध्येयवेड्या ग्रामीण युवकाची यशोगाथा ठरते. आणि याच यशाच्या मार्गावर प्रवास केल्यास आपण कोणतेही ध्येय साध्य करु शकतो ही प्रेरणा आजच्या युवकाला आत्मचरित्रातून हे मिळते.

संदर्भसुची :-

१. मुळे ज्ञानेश्वर. माती, पंख आणि आकाश. अक्षर दालन प्रकाशन,कोल्हापुर (सहावी आवृत्ती) २०१३.
२. प्रदक्षिणा, खंड पहिला, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे

ISSN : 2348-7143
March 2018

वृत्तपत्रीय लेख

प्रा. डॉ. रंजना मधुकर कदम
मराठी विभाग प्रमुख,
अगस्ति कला, वाणिज्य व दादासाहेब रुपवते विज्ञान महाविद्यालय अकोले,
अहमदनगर. पिन. को. 422601
मो. नं. 9890358170

वृत्तपत्रीय लेखांचे स्वरुप प्रायः प्रासंगिक असणे स्वाभाविक असते. या लेखनाला काहीशी तत्कालिकताही प्राप्त होते. पण लेखक जर चिंतनशील प्रवृत्तीचा आणि बहुश्रुत असेल तर त्या साहित्याचे तत्कालिक स्वरुप बदलून जाते. या लेखकांपैकी श्रीपाद जोशी, लता राजे, विजय कुवळेकर, गिरीश कुबेर, अरुण टिकेकर यांच्या लेखांचा विचार या लेखात केला आहे. वृत्तपत्रीय लेखांना घडयाळाशी स्पर्धा करावी लागते. या लेखकांच्या लेखनाला मूलभूत चिंतनशीलतेची, प्रांजल परखडपणाची, आग्रही आणि लालित्यपूर्ण शैलीची जोड मिळालेली असल्याने कालांतरानेही वाचकांना खिळवून ठेवण्याची ताकद त्यांच्या लेखणाला प्राप्त झालेली आहे. वर्तमानपत्राला एक दिवसाचा इतिहास असे म्हटले जाते. कारण त्यामध्ये राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय, महत्वाच्या घडामोडींचा समावेश असतो. लेखी स्वरुपात, थोडक्यात तो आपल्याला वाचायला मिळतो. संदर्भ म्हणूनही त्याचा उपयोग आपण करतो. वर्तमानपत्र हे सर्वांसाठी असते. त्यामुळे यात सर्व माणसांचा विचार करुन सर्वांना समजेल असे लेखन करावे लागते. हे लेखन साधे, सरळ, सुबोध आणि सर्वांगीण असते. वर्तमाानपत्र लेखनात अचूकता, सत्यता, सहजता असावी लागते. वर्तमाानपत्र वाचणारे लोक सर्वच प्रकारचे असतात. त्यात शिक्षित—अशिक्षित, आर्थिकदृष्टया वेगवेगळया स्तरातील, नागरिकत्वाची जाण असणारे—नसणारे, विविध अभिरुची असणारे, विविध राजकीय मते असणारे, धर्मविषयक जाणीव असणारे इ. सर्वांचे समाधान होईल, कोणताही घटक जाणिवपूर्वक दुखावला जाणार नाही. याची काळजी घेऊन लेखन करावे लागते. तसेच हे लेखण सत्याला प्राधान्य देऊन तटस्थपणे, विश्वासार्हता वाढवणारे असावे लागते.

विचारनिष्ठा, लोकशाहीनिष्ठा, निर्भिडता आणि विचार सातत्य, उदारमतवादी धारणा स्वार्थ रहितता यांच्या रसायनाची स्मृती वृत्तपत्रीय लेख वाचताना झाली तरी स्वभाविक म्हटले पाहिजे. लेखकाची पहिली निष्ठा त्याच्या वाचकांशी असते. वाचकाला तो बांधील असतो. वृत्तपत्रीय लेखक उपदेशक, मार्गदर्शक नसतो तर वाचकाचा सोबती, सहप्रवासी असतो. त्याची भूमिका विवेकेशील मित्राची असते. स्वतंत्रपणे योग्य मत निर्माण करायला तो मदत करतो. एका सहृदयतेचा, विवकेयुक्त विश्लेषणाचा, ज्ञान व संयमाचा बहुतांशी नेटका अविष्कार त्यांच्या लेखणात दिसतो. संयम राखण्याचे वैचारिक अधिष्ठान दिसते. स्वतःच्या भूमिकेला आकार देताना व्यक्तिनिरपेक्षता आणि सदसदविवेक यांचा आधार घेतलेला दिसतो. घेतलेल्या भूमिकेवर ते ठाम राहतात कारण त्यामागे विचारांची पक्की बैठक दिसते. अंत्यत

संघर्षाच्या क्षणीही त्यांनी विवकेशीलता, संयमशीलता अबाधित राखलेली दिसते. वृत्तपत्रीय लेखात नागरिकत्वाची जाण प्रखरतेने व्यक्त होते. याविषयी टिकेकर म्हणतात, “बुध्दिशील सर्वसामान्यांचा जाहीर उदगार म्हणजे संपादकाने लिहिलेला अग्रलेख होय. संपादकाला विचारशील सामान्यांचा उद्‌गार ऐकू येतो.जो उद्‌गार ऐकण्याची क्षमता त्याच्यापाशी असणे आणि त्या उद्‌गाराला शब्दबध्द करण्याचे सामर्थ्य त्याच्या लेखणीत असणे महत्त्वाचे असते.”[1] म्हणजेच वृत्तपत्रीय लेख लिहिणा—या लेखकाजवळ धैर्य, समयोचितता, प्रवाहाविरुध्द जाण्याची मानसिक तयारी असते. विचारावर अधिष्ठित नगरनिष्ठा त्यांच्याकडे असल्याने लोभसवाणी लोकप्रियता ते ठामपणे नाकारतात. स्वमताचा आग्रहाने उच्चार करतात. त्यांच्याकडे दृढ विचार निष्ठेबरोबरच एक विशेष निःपक्ष वैचारिक लवचिकता असते. अशी निःपक्ष वैचारिक लवचिकता उदारमतवादी मानसिकतेतून साकार होते.

आज समाजातील अनेक प्रश्न विचारी माणसाला अस्वस्थ करतात. आपल्या समाजातील मानसिकतेवर बोट ठेवताना ते लिहितात, “आपल्या समाजाची गती अशी झाली, प्रत्येक क्षेत्रात मतलबी राजकारण सुरु झाले, सत्तेपुढे झुकणे एवढेच सर्वसामान्यांच्या नशिबी आले, इतरांची पर्वा न करता जेवढे मिळू शकते तेवढे ओरबाडून घ्यावयाचे, अशी समाजाची धारणा झाली आहे.”[7] सामाजिक मानसिकतेवर अचूक भाष्य “विचारवंत हा आपली मते ही स्वतः बनवतो. इतिहासांच्या अभ्यासाने, चिंतन—मननातून ती बनतात. सत्ताधा—यांकडून वा सत्ताधार्जिण्या संस्था व्यक्तीकडून तो ती उसनी घेत नाही. वैचारिक तडजोड ही विचारवंताला मान्य नसते. म्हणूनच विचारवंताचा पाठिंबा गृहीत धरता येत नाही. पाठिंबा गृहीत न धरता आल्यामुळेच राज्यकर्त्यांवर त्यांचा धाक असतो.”[8] पक्षकारणाचे व्यक्तीनिष्ठाकरण आणि राज्यकारभाराचे पक्षनिष्ठाकरण होत असल्याचे आपण अनुभवतो आहोत. तसेच राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, गुन्हेगारीचे उदात्तीकरण होताना दिसते आहे. साम—दाम—दंड—भेद या चतुःसूत्रीने राजकारणाचे मैदान जिंकून प्रतिपक्षाला नामोहरण करण्याची कुटीलता अनुभवायला मिळते आहे. सत्ताधा—यांची स्वार्थीवृत्ती, स्वहितदक्षता, सर्वेसर्वावृत्ती आणि लोककल्याणातील त्यांची उदासीनता उद्विग्न करते. भ्रष्टाचारापासून पक्षीय दगाबाजी पर्यंत सर्वच घृणास्पद गोष्टींना बळ देणारे राजकारण सर्वसामान्य माणसाला अस्वस्थ करते. लोकशाही, मतस्वातंत्र्य, पक्षीय तत्त्वज्ञान, पक्षशिस्त, पक्षनिष्ठा, सहकाराचे तत्त्व, विभागीय विकास, बंडखोरी, राजकीय समस्या, राज्यकारभारातील सुसूत्रता या संकल्पनांबरोबरच लोककल्याण या संकल्पनेचे अवमूल्यन होताना दिसते.

नगरविकासापेक्षा पक्षविकास आणि पक्षविकासापेक्षा कुटुंबविकास हेच अंतिम साध्य ठरणारे राजकारण प्रतिष्ठित होताना दिसते. तेव्हा जागृत नागरिक काळजी करु लागतो. म्हणून श्रीपाद जोशी लिहितात, “माझा पिंड मुख्यतः राष्ट्रीभक्ताचा आहे. या देशावर, इथल्या मातीवर, इथल्या लोकांवर मी मनापासून प्रेम केले आहे. या राष्ट्रवादाच्या दृष्टिकोनातूनच मी सर्व गोष्टींकडे सदैव पाहिले आहे आणि त्याच दृष्टिकोनातून समोर आलेल्या समस्यांचे विश्लेषण केले आहे.या राष्ट्रवादाला मानवतावादाची एक झालरही आहे.”[2] म्हणजेच जोशी

ISSN : 2348-7143
March 2018

यांची माणसांवर श्रध्दा आहे. ज्या गोष्टी माणसाला त्रासदायक ठरतात त्यावर ते कठोर भाषेत टिका करताना दिसतात. आदर्श राज्याची कल्पना करणा—या प्लेटोची अशी अपेक्षा होती की, नागरिक हा संवेदनशील, विचारशील आणि कार्यशील असावा. तसेच तो विलक्षण, कर्तव्यतत्पर आणि भोवतालचे सूक्ष्म निरीक्षण करणारा असावा. वृत्तपत्रीय लेखलिहिणा—या लेखकांमध्ये हे विशेष दिसून येतात.

कटकारस्थानी राजकारणामुळे समाजजीवन कोलमडून जाते. त्यामुळे संवेदनशील लेखक चिंताग्रस्त होतात. या उध्वस्ततेचे भय मनात तीव्र असुरक्षिततेची भावना प्रबळ करते. काही नागरिक या असुरक्षिततेच्या विरूद्ध सत्ताध—यांशी संघर्ष पत्करतात. त्यातच काही वृत्तपत्रातील लेख लिहिणा—या लेखकांचा समावेश असतो. असे लेखक राजकारण्यांना नको असतात, पण विचारशील वाचकांना हवे असतात. भक्ती आणि विरोध यांतील आंधळेपणा टाकून डोळसपणे इतरांचे मूल्यमापन ते करत असतात. वर्तमानपत्रात जशा बातम्या महत्वाच्या असतात, तसेच लेखही महत्वाचे असतात. हे लेख चालु—घडामोडींविषयीची भाष्य असतात. लेखक घटना—घडामोडींचा अभ्यास करुन, त्या का घडल्या? त्या मागची कारणे कोणती? त्याचे परिणाम कोणते? संभाव्य प्रश्नांसंबंधीची मते, यांचा अचूक वेध घेऊन, लोकमताला जागृत करुन योग्य दिशा देण्याचे, सुजान—सुसंस्कृत—कर्तव्यदक्ष नागरिक बनविण्याचे आणि समाजाच्या दृष्टीने अपायकारक गोष्टींवर नियंत्रण ठेऊन योग्य मते घ्यायला लावण्याचे काम वर्तमानपत्रे करत असतात. वर्तमानपत्रातील लेख हे वाचकांचे आकर्षणबिंदू असते. ते लेख जेवढे अभ्यासपूर्ण, सर्वांगीन, वास्तवालाधरुन आणि आकर्षित शैलीत व वाचणीय असतात. तेवढा त्या वर्तमानपत्राचा दर्जा उंचावतो.

पंजाब, काश्मीर, आसाम, नागभूमी, मिझोलगड, गोरखालगड अशा वेगवेगळया रुपाने फुटिरतावादाचा भयावहनाच सुरु आहे. राष्ट्रवाद, जमातवाद, जातीयवाद, सर्वधर्मसमभाव, द्विराष्ट्रवादाचा सिद्धांत, विध्वंस, धार्मिक दंगली, भ्रष्टाचार, सत्तांतर, महाराष्ट्राचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक अंतरंग झपाटयाने बदलताना दिसते. आव्हाने—प्रतिआव्हाने, शह—कटशह, घोषणा, प्रत्यक्ष वास्तव, जुनी—नवी नोकरशाही, वैद्य—अवैद्य, घटनात्मक—घटनाबाह्य, नीती—नीतिहीन, कल्याणकारी—कल्याणविरोधी इ. अनेक विषयावर वृत्तपत्रीय लेख आधारित असतात. आंतरराष्ट्रीय घडामोडीवरही अचूक मार्मिक भाष्य असते. उदा. जर्मनीतल्या हबर्ग या शहराने पाणी शुध्दीकरणाचा धडाच घालून दिलाय. एल्ब नदी जिथे समुद्राला मिळते, तेथे मध्यभागी छोटसं बेट आहे. तेथे टाकाऊ पाण्याचे पिण्याच्या पाण्यात रुपांतर करणारी युरोपातील सर्वात मोठी यंत्रणा उभी आहे. त्यांनी पाण्याच्या पुनर्वापराच तंत्र विकसित केले आहे. त्यामुळे हे लोक बेसिनचेच पाणी पितात. या पाण्याच्या शुध्दतेविषयी कोणीही शंका घेत नाही. हे पाहिल्यावर आपल्या देशातील परिस्थिती आठवून गिरीश कुबेर यांना वाईट वाटते. त्यांच्या मनात येते, "तुमच्याकडे नदीत ढोर धुतात का..... अखंड मढी पाण्यात फेकतात का......अस्थिविसर्जनाच काय...... कोणीतरी पॉवरफुल राजकारण्याच्या साखर कारखाण्याची मळी नदीत सोडतात का...... तशी ती सोडल्यावर काय होतं......

कोणत्याही नदीला गंगा म्हणायचं आणि तिची वाट लावायची असं होतं का तुमच्याकडे....''[3] म्हणजेच विचारी, संवेदनशील मनाची घालमेल यातून व्यक्त होते. अशी स्पष्ट मते व्यक्त करणा–या लेखकाला अडचणीत आणण्याचे खूप प्रयत्न केले जातात, त्यांना धमकावले जाते. अशा आणीबाणीच्या काळातही तो आपली विवेकशिलता न सोडता ठामपणे उभा राहतो. संयम राखून सत्याचाच उच्चार करतो. जागतिक घडामोडी, वेगळया देशांतर्गत घटना वा अन्य असे काही निर्णय आदींची दखल घेत, त्यांच्या आपल्या जगण्याशी असलेला संबंध तो उलगडून दाखवतो. या अशा घटना हेरण्याचा छंदच या लेखकांना लागलेला असतो. वर्तमानपत्रे दैनंदिन इतिहासाचे आपापल्या परीने दस्तऐवजीकरण करीत असतात. म्हणून हे लेखन म्हणजे इतिहास घडवणा–या क्षणांचे संकलन आहे असे म्हणता येईल. प्रासंगिकतेशी धागा राखून हे लेखक लिहित असतात. या संवादातून त्यांच्या मनातली स्पंदनं, अनुभव, प्रतिमा शब्दबध्द होत असतात. इतिहासातून शिकावं, वर्तमान जगावं आणि भविष्याची स्वप्न पहावं असेच जणु ही वर्तमानपत्रे सांगत असतात.

वर्तमानपत्रातील लेख वाचकांच्या मनात अनेक गोष्टींची जाणीव निर्माण करतात. उदा. आपल्या भारतमातेचे आणि भारतमातेच्या पुत्रांचे रक्षण करताना अनेक जवानांना वीर मरण येते. तर काही जण जखमी होतात. ज्यांनी देशासाठी झुंज दिली त्या जखमींना भेटून आपुलकीने बोलले पाहिजे ही साधी जाणिवही इतर माणसांच्या मनात नसते. याची विजय कुवळेकर यांना खंत वाटते. त्याविषयी ते लिहितात, '' जखमी, निकामी झाल्याची खंत जरुर होती. आपण लढलो देशाच्या शत्रूशी मुकाबला केला याची एक उत्साही, अभिमानाची भावनाही सगळयांच्या चेह–यावर होती.....बोलण्यात होती. लष्करी अधिकारी म्हणाले, 'यांना दया नकोय, संवेदना हवीय.अपुलकीचे, प्रेमाचे शब्द हवेत. लष्कराबाहेरचे कुणीतरी आपली विचारपूस करायला येतायत, हेही त्यांना बर वाटत.....उमेद देते.' जखमींशी बोलताना याचा प्रत्येय येत होता.''[4] म्हणजेच वाचकांच्या मनात सहृदयतेची जाणीव जागृत करण्याचे काम वृत्तपत्रीय लेख करत असतात. वर्तमानपत्रात जशा बातम्या महत्वाच्या असतात, तसेच लेखही महत्वाचे असतात. हे लेख चालु–घडामोडींविषयीची भाष्य असतात. लेखक घटना–घडामोडींचा अभ्यास करुन, त्या का घडल्या? त्या मागची कारणे कोणती? त्याचे परिणाम कोणते? संभाव्य प्रश्नांसंबंधीची मते, यांचा अचूक वेध घेऊन, लोकमताला जागृत करुन योग्य दिशा देण्याचे, सुजान–सुसंस्कृत–कर्तव्यदक्ष नागरिक बनविण्याचे आणि समाजाच्या दृष्टीने अपायकारक गोष्टींवर नियंत्रण ठेऊन योग्य मते घ्यायला लावण्याचे काम वर्तमानपत्रे करत असतात. वर्तमानपत्रातील लेख हे वाचकांचे आकर्षणबिंदू असते. ते लेख जेवढे अभ्यासपूर्ण, सर्वांगीन, वास्तवालाधरुन आणि आकर्षित शैलीत व वाचणीय असतात. तेवढा त्या वर्तमानपत्राचा दर्जा उंचावतो.

लोकसत्ता मध्ये आठवडयातून एकदा जागतिक घडामोडींचा आढावा घेण्याच्या उद्देशाने माजी संपादक श्री माधवराव गडकरी यांच्या प्रेरणेने सुरु झालेले 'परिक्रमा' हे सदर लता राजे यांनी चालवले. वृत्तपत्रीय लेखन, सदर म्हटल्यावर काही बंधने येतात. शब्द

मर्यादा आणि विषयाचे बंधन कटाक्षाने पाळावे लागते. हे लेख लिहिताना घटनेची पूर्वपीठिका, ही घटना घडण्याची कारणे, त्याचा परिणाम यांचा वेध घ्यावा लागतो. लता राजे यांनी आंतरराष्ट्रीय महिला दिनाच्या निमित्ताने 'हरपलेले श्रेय' हा लेख लिहिला. त्यात त्यांनी स्त्रियांवर झालेल्या अन्यायाची उदाहरणे दिली आहेत. या लेखात स्त्रियांविषयी त्या लिहितात, "स्त्रीचे श्रेय तिला पूर्णांशाने संस्कृती, धर्म, समाज, इतिहास. साहित्य कोणत्याही क्षेत्राने दिलेले नाही. यशस्वी पुरुषामागची प्रेरणा, सहचारिणी, अनुगामिनी, सावली वगैरे गोंडस शब्दांची खैरात करुन तिला त्या शब्दांच्या आणि विशेषणांच्या आराशीत खूश ठेवण्याचेच प्रयत्न झाले."[5] म्हणजेच स्त्रीकडे पहाण्याच्या दृष्टिकोनात आजही म्हणावा तितका बदल झालेला आहे असे म्हणता येत नाही. त्यासाठी मोठया प्रमाणात मानसिक परिवर्तन होणे गरजेचे आहे.

वर्तमानपत्रांनी अशा प्रकारच्या लेखनामधूनच लोकशिक्षकाची, समाजसुधारकांची एवढेच नव्हे तर लोकन्यायाची परंपरा आणि कर्तव्यतत्परता सिध्द केली आहे. 'स्पंदन शिल्पे' या ग्रंथात दैनिक लोकसत्ताच्या नगर आवृत्तीतून गेली अनेक वर्षे नित्यनेमाने 'कवडसे' या सदरामधून लोकजीवनाच्या विविध अंगावर, विविध समस्यावर, विविध अवस्थांवर अनेक लेख लिहून समाजमनात विचारमंथन घडविण्याचे कार्य नेटाने केले आहे. वर्तमानपत्र लोकशिक्षकाची भूमिका किती जबाबदारीने संभाळते याचे हे उदाहरण आहे. त्याच्या सदर लेखनातील 'महाराष्ट्रधर्म' 'सरिता माय मराठी' हा लेख वाचकांना विंश्वसनीयता देणारा आहे. मराठी भाषा ही मराठी मनाचे स्वत्व आहे. महाराष्ट्राचा प्राण आहे. मराठी ही एक विस्तीर्ण भूप्रदेशाची बोलीभाषा आहे. ती अतिग्रामीण भागापासून, दुर्गम भागापासून ते महानगरी भागापर्यंत आम्ही घरात, दारात, व्यवहारात बोलतो, लिहितो. म्हणून मराठी भाषेच्या भविष्याविषयीची चिंता त्यांना वाटत नाही. म्हणून ते लिहितात, "भाषा म्हणजे केवळ एक साधनस्वरूप भाषा किंवा संकेत लिपी नसते. मराठी भाषा म्हणजे मराठी माणूस, मराठी माणसाचं मन, मराठी संस्कृती, मराठी जीवनसरणी, धोक्यात येते हे लक्षात घेतले पाहिजे"[6]

संदर्भ :

1 टिकेकर अरुण, 'अस्वस्थ महाराष्ट्र' श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे प्र.आ. 1998, पृष्ठ—तीन
2 जोशी श्रीपाद , श्री—मानस, शब्दांगण प्रकाशन, ठाणे, प्र.आ. 1990, पृ. अकरा मनोगत
3 कुबेर गिरीश, 'लोकसत्ता अन्यथा' डायमंड पब्लिकेशन पुणे, 2017, पृ. 8.
4 कुवळेकर विजय, 'संवाद' श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. 2003, पृ. 80
5 राजे लता, 'परिक्रमा खंड 4' श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 1997, पृ. 217.
6 सहस्त्रबुध्दे अनिल, 'स्पंदन शिल्पे' आनंदोत्सव चॅरिटेबल ट्रस्ट, अहमदनगर,2009,पृ. 209
7 टिकेकर अरुण, 'तारतम्य—4' कालनिर्णय सांस्कृतिक प्रकाशन, मुंबई 1997, पृ. 252
8 तत्रैव, पृ. 254

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री नाटककारांच्या नाटकातील स्त्रीवाद

प्रा. रत्ना जवरास
मराठी विभाग
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
बोदवड. जि. जळगांव. मोबाईल ९७६४८९७२८२
ई मेल rajratnays@gmail.com

प्रस्तावना :-

मराठी रंगभूमीच्या पहिल्या शतकात स्त्री नाटककारांची संख्या फारच थोडी आढळते. २० वे शतक उजाडल्यानंतर म्हणजे १९२० मध्ये स्त्रीनाटककारांची संख्या वाढत गेलेली दिसते. कथा, कादंबरी, कविता, चरित्र, आत्मचरित्र या वाड्मय प्रकाराच्या मानाने नाटक हा वाड्मय प्रकार तसा कमी प्रमाणात पुढे आलेला आहे. मराठी नाटकाचा इतिहास बघता नाटक हा प्रकार इतर वाड्मय प्रकारापेक्षा भिन्न वाड्मय प्रकार आहे. हा प्रकार प्रेक्षकांशी व रंगभूमीशी संबंधीत आहे. नाटक हे दृक्-श्राव्य असल्याने नाटकाला कादंबरी, कथेप्रमाणे आदी, मध्य व शेवट असतो.

सुरुवातीला स्त्री सुधारणेच्या प्रेरणेतून साहित्य निर्माण झाले व त्यातून नाटकांचीही निर्मिती झालेली आहे. वेळोवळी या कालखंडात पुरुष नाटककारांनीही महत्त्वाची भूमिका बजावलेली दिसते. वरेरकर, अत्रे, रांगणेकर, कानेटकर, तेंडुलकर, जयंत दळवी आदींनी स्त्रियांच्या प्रश्नांना नाटकाच्या माध्यमातून वाचा फोडल्याचे दिसते. परंतु पुरुषांनी पुरुषांच्या भूमिकेतून स्त्रियांचे प्रश्न मांडणे व स्त्रियांनी स्त्रियांच्या दृष्टीकोनातून आपले प्रश्न मांडणे यात अनुक्रमे फरक जाणवतो. कारण स्त्रिया आपल्या मनोभूमिकेतून आणि जिव्हाळ्याने आपल्यावर होणा-या अन्यायाला वाचा फोडतांना दिसतात.

इंग्रजी कालखंडात सुरु झालेल्या शिक्षणव्यवस्थेने स्त्रियांच्या बाबतीत सर्वच दृष्टीने प्रयत्न केला आहे. या कालखंडात स्त्रियांची वैचारिक प्रभल्भता वाढली. तिला स्वत्त्वाची जाणीव व्हायला लागली. २० व्या शतकाच्या प्रारंभी गिरिजाबाई केळकर यांचे नाव नाटककार म्हणून घ्यावे लागते. त्यांनी एकूण पाच नाटके लिहिली. खाडिलकरांचे 'बायकांचे बंड' या नाटकावरुन त्यांनी 'पुरुषांचे बंड' हे नाटक लिहिले. स्त्रियांविरहीत समाजात पुरुषांचे राज्य स्थापन झाल्यावर काय होईल, याचे चित्रण 'पुरुषांचे बंड' या नाटकात केले आहे. या नाटकाच्या उपोदघातात लेखिका म्हणतात, "मला लिहिण्या वाचण्याची गोडी लागल्यानंतर आपल्या समाजस्थितीसंबंधी विचार करिता माझ्या मनात पुष्कळ वेळा असे येई की, आपल्या समाजाचे हल्लीचे जे करमणुकीचे साधन-नाटक-त्या मार्गाने समाजावर काहीतरी परिणाम करणारी अशी सामाजिक नाटके तयार झाली पाहिजे." १ या विधानावरुन या नाटकामागची भूमिका स्पष्ट होण्यास मदत होते. पुरुष संस्कृतीवर बोट न ठेवता, त्यांना कटू न बोलता स्त्री-पुरुषांच्या कर्तव्याविषयी त्या बोलतात. याशिवाय स्त्रियांविषयी आदर

प्रत्येक पुरुषांच्या मनात असलाच पाहिजे, हेही त्या आवर्जून सांगतात. याचाच अर्थ स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार त्यांच्या नाटकात व्यक्त होतो. त्यानंतर मालती तेंडूलकर, आनंदीबाई किर्लोस्कर, मालतीबाई बेडेकर, उमाताई सहस्त्रबुध्दे, कृष्णाताई मोटे, सौ. विमल काळे या सर्वच लेखिकांनी मध्यमवर्गीय स्त्रियांचे प्रश्न, स्वभावचित्रे नाटकात रेखाटलेली आहे. स्त्रियांनी काळाप्रमाणे बदलले पाहिजे. त्यादिशेने विचार केल्यास पद्मा गोळे यांचे नाटक 'नवी जाणीव' याचा विचार करता येतो. स्त्रियांच्या मनाचा स्वतंत्रपणे विचार करण्याची जाणीव या नाटकाने करुन दिली आहे. त्या नाटकातील पात्रे नवी जाणीव स्वतःमध्ये रुजवतांना दिसतात. या नाटकातील वहिणीसाहेब जेव्हा विचार मांडतात. त्या म्हणतात, "मी या गावची जहागिरदारीण आहे, पण भिकारणी इतकी सुध्दा सत्ता मला या घरात नाही". २ स्त्रियांमध्ये स्वतंत्रपणे विचार करण्याची प्रभावी शक्ती निर्माण व्हावी. तिच्यात निर्णयक्षमता वाढीस लागावी ही जाणीव या नाटकात लेखिका करुन देतात.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्रियांची स्थिती व स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांची स्थिती यात बराच फरक दिसतो. सुरवातीला स्त्रियांवर लादलेली बंधने कायद्याने दूर झालेली दिसतात. इ.स. १९५५ चा विधवा विवाह कायदा, व्दिभार्या प्रतिबंधक कायदा, घटस्पोटाचा कायदा, १९५६ सालचा वारसा हक्काचा कायदा, १९६१ चा हुंडाबंदीचा कायदा, त्यानंतर झालेला वेश्या व्यवसाय प्रतिबंधक कायदाही अस्तित्त्वात आलेला आहे. कागदोपत्री स्त्रियांना मान्यता मिळाली. हे खरे असले तरी यातून अनेक मुल्यात्मक प्रश्न निर्माण झालेली दिसतात. या सर्वांमधून मात्र नवीन जीवन मूल्य स्त्रिया स्वीकारु लागल्या. आपल्या समस्यांकडे डोळसपणे बघण्यासाठी त्यांची दृष्टी विकसित व्हायला सुरुवात झाली. स्त्रियांमध्ये नवीन आत्मभान जागृत झालेले दिसते. आपल्या समाजातील कुटुंबातील आपल्या नेमक्या स्थानाविषयी जाणीव, जागृती निर्माण व्हायला सुरुवात झाली.

१९५१ ते २००० या कालखंडात लिहिलेल्या नाटकात स्त्रियांनी सामाजिक, कौटुंबिक, नातेविषयक, राजकीय, पौरणिक, कल्पनारम्य, मनोविश्लेषनात्मक, शास्त्रीय, भक्तीरसयुक्त, फार्स अशा स्वरुपाची नाटके लिहिलेली दिसतात. स्त्री शिक्षणामुळे स्त्रियांच्या नाटकांची संख्याही ब-याच प्रमाणात वाढलेली दिसते.

१९५० नंतरच्या स्त्रीनाटककारांमध्ये मुक्ताबाई दीक्षित यांचे नाव घ्यावे लागते. त्यांचे 'जुगार' (१९५१) अवलिया आणि संसार (१९५६) ही नाटके त्यांनी लिहिली आहेत. त्यांचे जुगार हे नाटक झाले तेव्हा व्दिभार्या प्रतिबंधक कायदा आला होता. सवतीचे शल्य या नाटकात मांडण्यात आले आहे. सवत असणे ही कोणत्याही स्त्रीला त्रासदायक होते. म्हणून या कायद्याची मागणी स्त्री वर्गातून करण्यात आली. सपत्निक विवाहाला मुक्ताबाईंनी अशा प्रकारे विरोध केला आहे. स्त्रियांच्या मानसिकतेचा वेध घेण्या-या नाटकांमध्ये सौ. शांता मिसळ यांचे १९५४ साली आलेले सौभाग्यकांक्षिणी, १९९७ मध्ये मृत्यु गेला माघारी हे नाटक आले. या नाटकात 'गीता' नामक नायिकेचे मनोविश्लेषन अत्यंत मनोवेधक भूमिकेतून मांडलेले आहे. ही नायिका मानसिक विकृतीला बळी पडते. स्वतःचे मन मारुन आर्थिक परिस्थितीमुळे तिचे लग्नाचे वय निघून जाते.

वडील नसल्याने स्वतःवर आलेली जबाबदारी पार पाडतांना धाकट्या भावंडाचे शिक्षण, लग्न अशा अनेक जबाबदा-या या प्रौढ कुमारिकांना पार पाडाव्या लागतात. या सर्वात मात्र स्वतःच्या लग्नाचा विचार बाजूला ठेवल्यास त्या मानसिक विकृतीला कशा बळी पडतात. हेच या नाटकातून सांगितले आहे. सौ. मालतीताई दांडेकर यांचे 'ज्योती' १९५५, 'पर्वकाळ ये नवा' १९६८, 'सोनेरी नदीचा राजा' १९६४, जावई, संगीत संस्कार १९६४, मावशी दि ग्रेट १९८२ ही नाटके प्रसिध्द झाली. आजच्या सुशिक्षित मुलींना सून म्हणून वावरतांना आपल्या कर्तव्याची जबाबदारीची जाणीव करुन देणारे ज्योती हे महत्त्वपूर्ण नाटक आहे.

तारा वनारसे यांचे १९५५ साली झालेले 'कक्षा' हे महत्त्वपूर्ण नाटक आहे. या नाटकातील नायिका उर्मिलाची कथासंहिता नाटकाला लाभली आहे. दुहेरी संघर्षात सापडलेली उर्मिलाची कथा या नाटकात उलगडली गेली आहे. कुमुदिनी रांगणेकर यांचे १९५५ मध्ये आंधळी कोशिंबीर, बच्चू लछमन १९५९, 'दारींच्या चिमण्या उडुनी जाती' १९६१ ही त्यांची नाटके उल्लेखनीय आहेत. 'आंधळी कोशिंबीर' या नाटकात तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. स्त्रियांच्या मागे खंबीरपणे स्त्रिया उभ्या राहल्या तर नेहमी सकारात्मक गोष्टी घडून येतील हे या निमित्ताने लेखिकेला सांगायचे आहे.

मालतीबाई बेडेकर यांचे पहिले नाटक 'पारध' हे १९४५ मध्ये लिहिले गेले. यांची इतर नाटके अलौकिक संसार १९५८, कलियुग गं बाई कलियुग १९६६, 'हिरा जो भंगला नाही', १९६८ ही विशेष उल्लेखनीय आहेत. शशिकला आळंदकर यांचे नावही या काळात उल्लेखनीय आहे. त्यांचे सोनेरी चौकट, पिंजरा, लोकासांगे ब्रह्मज्ञान, एकदाच गाऊ दे, संगीत तारु लागले किनारी १९५९, ही नाटके प्रसिध्द झाली आहेत. सुमतिदेवी धनवटे यांचे १९५९ साली आलेले 'धुळीचे कण' हे नाटक महत्त्वाचे आहे. या नाटकात बाह्य सौंदर्यापेक्षा आंतरिक सौंदर्याला महत्त्व दिले आहे. या नाटकाच्या प्रस्तावनेत लेखिका म्हणतात, "सा-या विश्वाचे प्राण, जीवन म्हणजे हे धुळीचे कण ... जगात सोन्याचे कण निर्माण होतात, ते त्या धुळीच्या कणांतूनच ... आपल्या भारतीय संस्कृतीत देहाच्या सौंदर्यापेक्षा आत्मिक सौंदर्याला मोलाचे स्थान दिलेले आहे. जगात शाश्वत व मनाला दिलासा देणारे काही असेल तर आत्मिक सौंदर्य ! धुळीचे कण ह्या नाटकात मी ह्याच भावनेचा पुरस्कार करण्याचा प्रयत्न केला आहे." ३ लेखिकेने याच भूमिकेतून धुळींच्या कणांचे महत्व स्पष्ट केले आहे.

१९६० ते १९७५ या काळातील स्त्री नाटककारांची नाटके विविध विषयांवर आधारित आहेत. 'स्त्रीच स्त्रीची शत्रू असते' या दृष्टीकोणातून स्त्रियांची स्त्रीकडे बघण्याची भूमिका लक्षात येते. आधुनिक काळात या विषयाचे वेगळेपण लक्षात येते.

१९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय स्त्रीमुक्तीचे वर्ष मानले गेले. या दृष्टीने तिच्यावर होणा-या अन्यायाला वाचा फोडण्याचे कार्य करणे महत्त्वाचे होते. स्त्रीमुक्ती म्हणजे समाजात स्त्रीयांना

पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान देण्यात यावे. तिची अनिष्ठ रुढीपासून सुटका व्हावी. समाजाकडून होणारी विटंबना थांबावी. तिला बंधनातून मुक्त करावे. स्त्रीला समाजात फक्त माणूस म्हणून मान्यता मिळावी हा प्रमुख हेतू या स्त्रीमुक्ती मागे होता. स्त्रीला शिक्षणाच्या जोडीला आर्थिक स्वातंत्र्य हवे होते. स्त्री ही केवळ उपभोगाचे साधन नाही. स्त्रीचा वापर वस्तू म्हणून नको हुंडाप्रथा बंद व्हायला पाहिजे. देवदासी प्रथा पण पूर्णपणे बंद व्हायला हवी होती. बलात्कार, अत्याचार याविषयी कठोर कायदे होणे आवश्यक होते. याचे प्रत्यंतर आपल्याला ज्योती म्हापसेकर यांनी आधुनिक पध्दतीने मांडलेल्या ‘मुलगी झाली हो’ या मुक्तनाट्यातून येते.

शास्त्रीय संशोधनावर आधारित मीना देशपांडे यांचे ‘नलू सांगा कुणाची’ ? हे नाटक वेगळ्या विषयावर बेतलेले आहे. टेस्ट ट्युब बेबी म्हणून जन्माला आलेली नलिका उर्फ नलू या नायिकेच्या भावविश्वावर हे नाटक आधारित आहे. आतापर्यंत पुरुष नाटककारांनी अशा पध्दतीचे नाटक लिहिलेले दिसत नाही. हे नाटक म्हणजे स्वप्नरंजन नाही. वास्तवाशी मेळ साधणारे हे नाटक आहे. या दृष्टीने मीना देशपांडेचीही कामगिरी विशेष उल्लेखनीय आहे. सामाजिक प्रश्न हाताळणारे मानसिक वृत्तीकडे झुकणारे नाटक म्हणजे मेधा तेलंग यांचे ‘मनोमयी’ हे नाटक होय. आज समाजात भोगवादीवृत्ती, चंगळवाद, व्यसनाधीनता भयानक पसरत चालली आहे. त्यातून विविध मनोवृत्तीचे आजार डोके वर काढत आहेत. त्यातुन अनेक लैंगिक समस्या उद्भवलेल्या दिसतात. त्याबरोबर आजच्या समाजातील तरुण पिढीचा वाढता स्वैराचार वास्तवतेवर प्रकाश टाकतो.

स्त्रीकडे भावनिक दृष्टीने बघितले तर तिच्या वाट्याला आलेल्या समस्या कमी होतील याचे चित्रण आशा परचुरे यांनी ‘समर्पण’ या नाटकात केले आहे. ‘जयराम सांगे’ हा स्वतंत्र फार्स लिहून नाट्यक्षेत्रात त्यांनी वेगळे स्थान निर्माण केले.

पारंपरिक नाट्यलेखनापासून वेगळ्या वाटेने जाणा-या शिरिष पै यांच्या ‘सोन्याची खाण’ हा खेळ सावल्याचा, कळी एकदा फुलली होती, झपाटलेली या नाटकांचा उल्लेख करावा लागतो. वाङ्मयीन व प्रायोगिक दृष्टीने यशस्वी झालेल्या स्त्री नाटककारांमध्ये सई परांजपे यांचे नाटाकातील योगदान खरोखरच उल्लेखनीय आहे. त्यांची नांदा सौख्यभरे, इडापिडा टळो, जास्वंदी, माझा खेळ मांडू दे, ही नाटके महत्त्वाची आहेत. १९९१ मध्ये आलेल्या चारचौघी या नाटकाने पारंपरिक समाजाच्या स्त्री प्रतिमांना धक्का लावला. या नाटकातल्या स्त्रीया चारचौघी सारख्या असल्या तरी चारचौघीपेक्षा त्या वेगळ्या होत्या. १९९२ साली लिहीलेल्या सुवर्णा नेवाळकरांच्या ‘स्त्रीशक्ती’ या नाटकातून स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान देण्याचा, तिचा आदर करण्याचा विचार केंद्रभूत पध्दतीने मांडलेला आहे. स्त्रीवादी नाटककार म्हणून त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे प्रश्न, बालविधवांचे प्रश्न, घटस्फोटांचे प्रश्न, टेस्ट ट्युब बेबी, स्त्रीला समजून घेणे, स्त्रीत्त्वाची जाणीव निर्माण होणे, स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार प्रामुख्याने या नाटकात आलेला आहे. सुषमा देशपांडे यांचे ‘व्हय ! मी सावित्री बोलतेय’, इतिहास घडविला, तर तिच्या आईची गोष्ट, अर्थात माझ्या आठवणीचा फड,

ISSN : 2348-7143
March 2018

तमासगीर हे स्त्री कलावंताचा वेध घेणारे नाटक आहे. 'दार उघड बया' हे नाटक संत महिलांच्या जीवनावर नाटक आधारित आहे. या नाटकातून लेखिकेची सामाजिक बांधिलकी दिसून येते.

मनस्विनी लता रविंद्र- या युवा लेखिकेने सिगारेट्स, अलविदा, एकमेकांत ही तीन धीरगंभीर स्वरुपाची नाटके लिहिली आहेत. सद्याचे घटस्फोटाचे वाढते प्रमाण दाखविणारे जळजळीत नाटक अलविदा आहे. नाटककार विजय तेंडुलकरांची शाबासकी मिळविलेली मनस्विनी ही अत्यंत महत्त्वाची नाटककार आहे. रसिका जोशी यांनी 'व्हाईट लिली आणि नाईट रायडर' हे नाटक लिहिलेले आहे. स्त्री-पुरुष नाट्यातील नवा पेच रसिका जोशीने मांडलेला आहे. प्रज्ञा दया पवार यांचे धांदात खैरलांजी, हे नाटक खैरलांजी येथील दलित महिलांवरील अत्याचाराचे चित्रण करणारे आहे. स्त्रीची जगण्यातील वास्तवता व रोजची दैनंदिनस्थिती यांची प्रचिती या नाटकातून येते. सुनंदा साठे या विदर्भातील प्रसिध्द नाट्यलेखिका आहे. त्यांचे 'म' ला जगायच आहे' हे सामाजिक शोक मांडणारे नाटक आहे. सामाजिक समस्यांची उकल करणारे व समाज परिवर्तन करुन समाज प्रबोधन करणारे हे उल्लेखनीय नाटक आहे. माला केतकपुरे यांचे फिनिक्स व पुन्हा वसंत फुलले, स्त्रीने करिअर करावे की, नाही ? यावर हे नाटक आधारित आहे. मंगला बक्षी यांचे 'ऊन सावली' हे नाटक मॉल संस्कृतीवर आधारित आहे. नवरा प्रमाणिक असुनही भ्रष्टाचार करायला लावणा-या महिलांच्या डोळ्यात अंजन घालणारे आहे. हे नाटक रेखा बैजल यांचे 'भिंत काचेची' या नाटकात आधुनिक पती-पत्नी दाखविले आहे. प्रतिभा कुलकर्णी यांची नाटके कौटूंबिक व परंपरावादी आहेत. त्यांच्या 'कलमी गुलाब' या नाटकातून नवरा-बायकोचे संबंध, नव-याच्या धाकात असणारी स्त्री, संशयीत नवरा, गुलाबाच्या रोपाचे कलम केल्यामुळे झाड नेहमी बहरते त्याप्रमाणे स्त्री ही लग्न केल्यावर बहरते हे धीटपणे लेखिका सांगतात.

समारोप :

स्वातंत्र्योत्तर मराठी नाटकांचे चित्रण स्त्री नाटककारांनी अत्यंत वास्तवतेने केले आहे. समाजातील प्रखर वास्तवता, ज्वलंत समाजिक समस्या, नवीन विचार प्रणाली, रुढ-परंपरेला दिलेले छेद समाजाला विचार करायला लावणारी आहेत. बदलत्या काळाचे प्रतिनिधित्व करणारी लेखनशैली वैज्ञानिक दृष्टी स्पष्ट करते. स्त्रियांच्या लेखनातील प्रगल्भता, विचक्षूपणा, संवाद, नाट्य कलेतील प्रभावी पकड, भाषेतील उपरोधिकपणा अशा अनेकविध नाट्य वैशिष्ट्यांमुळे मराठी नाट्यसृष्टीला उज्ज्वल परंपरेची वाटचाल लाभलेली आहे.

संदर्भ सूची :-

१) डॉ. मधुरा कोरान्ने : स्त्री सुधारणा आणि स्त्री नाटककार , पृष्ठ क्र. २३, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प्रथम आवृत्ती २४ मार्च २००२५
२) पद्मा गोळे : नवी जाणीव, पृष्ठ क्र. ३२
३) सुमतिदेवी धनवटे : धुळीचे कण , पृष्ठ क्र. ५ व ६

UNISCO अहवाल २०११ और खानदेशातील आदिवासी बोली

डॉ. प्रदीप औजेकर
मराठी विभाग,
किसान कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,पारोळा, जि. जळगाव ४२५ १११.
चलभाष : ८०८७९२२२५७

१.० प्रस्तावना :

दुनियाके लगभग हर देश में आदिवासी जनजातीयाँ पायी जाती है| नागरिकरण के दौर में जीन मानव समुहका विकास नही हुआ, या फिर जिन लोगोने, कबिलोने अपना अधिवास नही छोडा (उसके लिए अन्य कई कारण हो सकते है) वह इस नागरिकरणकी प्रक्रिया मे सम्मिलित नही हो सके| इसीलिए यह जनजातीयाँ कालानुरुप आगे नही बढ सकी| अपनी संस्कृतिसे जुडे रहने के कारण उन्होने अपनी संस्कृती और भाषा को मूलरुप मे संभालकर रखा है| नागरिकरण की प्रक्रिया मानवी समुह को जब संक्रमित कर रही थी, उसी वक्त वह सभ्यता मानवकी भाषा और संस्कृतिको भी संक्रमित कर रही थी| वसाहतवाद, व्यापार, अर्थव्यवस्था और अन्य करणोकी वजह से मानवि नागरिकरण की प्रक्रिया बडी तेज होती गई| नागरिकरण की शुरुआत कब से हुई इसकी कोई तिथी निर्धारित नही की जा सकती| मानव की उत्पत्ती जिस वक्त हुयी तभीसे नागरिकरण की शुरुआत हो चुकी थी| आदिवासी जनजातीयोंकी संख्या भारतमें विपुल मात्रा में पाई जाती है| इस आदिवासीयोंकी अपनी संस्कृति है| प्रतिमा-प्रतिकभी अपनेही महत्त्व रखते है| इनके **कुल** और **गोत्र** भी है| अपने **टॅबू** भी है| उसीके साथ साथ इनकी अपनी स्वतंत्र भाषा भी इनके लिए मायने रखती है| मुख्यत: गोत्र और प्रदेश इनकी पहचान होती है| इन्ही गोत्र और प्रदेश की वजहसे इन आदिवासीयोंकी कयी जमातीया हुयी है| भारत सरकार की १९७६ की गॅझेट में इन जैसे अनेको आदिवासी जमातीयो को अधोरेखित कीया है (The Gaette of India- Extraordinary part II Section I)| इस गॅझेट में भी कई आदिवासी जमातीयों को स्थान नही दिया गया है| अधिकांश आदिवासीयों की जमातीया इस गॅझेट से नदारत है| महाराष्ट्रमे पायी जानेवाली आदिवासी जनजातीयोंमेंसे अधिकतर जनजातीयाँ खानदेशमें पायी जाती है| इनकी संख्या अन्य प्रदेशोकी तुलना में अधिक है| उनकी द्वारा बोली जाने वाली भाषाएँ भी अनेक है| इस प्रदेश की आदिवासी बोली का अध्ययन कम ही रहा है| जो अध्ययन हुआ है वह लोकसाहित्य संकलन की तौर पर हुआ है| इस तरह का संकलन भाषा के अध्ययन के लिहाज से ठीक नही माना जाता| क्योकी भाषा अध्ययन कोई निर्धारण संकलन से तय नही कीया जाता.

२.० खानदेश की प्राकृतिक रचना:

खानदेश का भौगोलिक स्थान महाराष्ट्र राज्य के उत्तर मे स्थित होने के कारणसे उसे उत्तर महाराष्ट्र भी कहते है| २०० उत्तर से २२०.०३' उत्तर और ७३०.३१' पूर्व से ७६०.२८' इस अक्षांस रेखांश पर खानदेश स्थीत है| खानदेश का कुल क्षेत्रफल १०.४३१ चौ. की.मी. का है| इस प्रदेश के

दक्षिण में सातमाल के पर्वत, औरंगाबाद जिल्हा, पूरब में मध्यप्रदेश, विदर्भ का बुलढाणा जिल्हा और पश्चिम में सह्याद्री पर्वत के भाग और गुजरात एवं नासिक जिल्हेकी सीमाऐ लगी हुयी है| यह संपूर्ण भाग पहाडोंसे घीरा होने के कारण किसी खदान जैसी इसकी रचना दिखार्यी देती है| इसी कारण से निसर्ग की संरक्षण में यह प्रदेश अपने आपही आता है|

खानदेश यह प्रदेश महाराष्ट्र राज्य के उत्तरमें स्थित है| प्राकृतिक स्थितीमें यह प्रदेश अनेक विविधताओंसे लेस है| इस प्रदेश की भौगोलिक परिस्थितीया अन्य महाराष्ट्रकी तुलनामें काफी अलग दिखाई देती है| तापी, गिरणा, पूर्णा, अनेर, पांझरा, बोरी, वाघूर अंजनी, भोगावती सुकी, मोर, भोकर, गुळी इन छोटी-बडी नदीयोंने यह प्रदेश विभाजित किया है| तापी नदी को खानदेशकी जिवनदायीनीभी माना जाता है| पूरबमें ब-हाणपूर घाट, पश्चिममें नवापूर घाट, पश्चिम स्थित गुजरात की सीमाएं और उत्तर मे मालवाकी सिमाए सटी है| इस नैसर्गिक विभाजनने यहाँ नदीयों के तटोपरअनेक छोटे छोटे लोकसमुदाय को शरण दे रखी है| लोकसंख्याकी घनता की तुलना में यह बहोत ही छोटे छोटे समुदाय है| लेकीन इनमें भौगोलिक अंदर काफी ज्यादा है| लेकीन आदिवासी जनजातीयोंके आवास के लिए यह जगह आदर्श र् है| इसिलिए से इस प्रदेश में अधिकांश आदिवासी जनजातीयाँ पायी जाती है|

३.० खानदेश की आदिवासी बोली :

प्रदेश विभाजन के तुलना में यहाँ छोटे छोटे आदिवासीयों के समुदाय पाये जाते है| यातायात के साधनो की कमी, तथा व्यापर के सिमीत साधन होने के कारण ये समुदाय अपनेआपमे ही सिकुडकर रह गए है| इसी कारण से मुख्यधारा से इनकी दूरी आज भी जारी है| मुख्यधारा से दूर होनेसे कारण भाषाव्यवहार के लिए इनकी अपनी स्वतंत्र्य भाषा और संस्कृती निर्माण हुई है| आदिवासी समुदायों का अस्तित्व काफी प्राचीन है| इसी वजह से इनके द्वारा बोलीजानेवाली बोली भी प्राचीन है| अन्य भारतीय भाषासे इनकी बोली काफी अलग है| यही नही इस भूभागमे पायी जानेवाली अन्य आदिवासी जनजातीयों की भाषाभी एक दुसरेसे अलग दिखाई देती है| महाराष्ट्र मे कुल ४७ आदिवासी जनजातीयाँ पायी जाती है| उसमें से १७ जनजातीयाँ अकेले खानदेशमें पायी जाती है| इन आदिवासीयोंद्वारा भाषाव्यवहार के लिए २० सेभी ज्यादा बोली भाषाओंका प्रयोग होता है| २०११ के जनगणना के आकडों के हिसाब से महाराष्ट्र में आदिवासीयोंकी संख्या १०५.१० लाख है| महाराष्ट्र के कुल आबादी के अनुपात में यह संख्या ९.३५ प्रतिशत है| इतनी बडी संख्यामें आदिवासी होने के बावजूद इन आदिवासीयोंका विकास नही हो पाया है, तथा इनका अधिवास दुर्गमसे अतिदुर्गम होणे के कारण उनतक पहुंचपानाभी आसान नही होता| इसी वजह से यह आदिवासी जनजातीयाँ मुख्यधारासे अभीतक जुड नही पायी है| कई सालो के प्रयास के बावजूद भी मुख्यधारासे आदिवासीयों को जोडणे की कोशीशे कामयाब नही हो पायी है| आदिवासीयोंने अभीभी आधुनिकीकरण को स्विकार न होनेसे आदिवासीयोंकी संस्कृति और उनकी भाषाएँ अभीभी मूलरुप मे पायी जाती है| लेकीन आधुनिक शिक्षा और सरकारकी अन्य योजना के माध्यम से आदिवासी जनजातीयों मे दखल बढ गया है| इसी वजह से उनकी भाषा और संस्कृतिको खतरा महसूस होने लगा है|

आदिवासीयों की भाषा और संस्कृति इनके लिए काफी मायने रखती है| एक तरह से यह भी कहाँ जा सकता है की इनकी भाषा और संस्कृति इन जनजातीयों की पहचान है| यह भाषाये आदिवासीयोंके संवाद का माध्यम है, उसी तरह अपनी भाषाके नामसेही यहँ जनजातीयाँ पहचानी जाती है| भिल्ल, पावरी, कोकणी, मावची, बार्डिभिल्ल, डोंगरी भिल्ल, धानकी, कोटली, कायली, आंबुडी, नोयरी, नहाल, बारोटी, बोरली, कातुडी, पेलाडी, बुंदाडी, बागलाणी यह आदिवासीयों की बोली भी है और उनकी जनजातीयों के नाम भी है|

४.० UNISCO अहवाल २०११:

UNISCO ने दुनियाँ के भाषाओं का एक सर्वे किया है| २०११ के तिसरे संस्करण में दुनिया के लगभग २४७३ भाषाओं के संकट मे होणे का दावा इस सर्वे मे किया गया है| इनमेसे कुछ भाषाए तो नष्ट होणे के काफी करीब है| १०० ते १५० भाषाये एैसी है जिनको समझनेवाले दुनियामें सिर्फ १० से ५० लोग ही बचे है| ५७७ भाषांए खत्म होणे के आखरी कडी मे है| ***Atlas of the World's Languages in Danger*** नामक इस अहवाल में १९१ भारतीय भाषाएभी शामील है|भाषातज्ज्ञ डॉ गणेश देवी इन्होने **भारतीय भाषाओं का लोकसर्वेक्षण** किया है| भारत में कुल ७८० भाषाऐ बोली जाती है| एैसा निरिक्षण गणेश देवी इन्होने किया है| इन भाषाओं मे कुल २३ आदिवासी बोलीयों को शामील किया है| लेकीन अकेले खानदेशमें ही आदिवासीयों द्वारा २० से अधिक आदिवासी बोलीयों का प्रयोग होता है| इन बोलीयों मेंसे सिर्फ चार ही आदिवासी बोलीयों का समावेश डॉ. गणेश देवी अपने सर्वे मे कर पाए है| इसका मतलब जब डॉ. गणेश देवी इन भाषाओंका सर्वे कर रहे थे, तब उन्हे इन भाषा प्रदेशोतक पहुँचपाना, या फिर इन भाषाओके नमुने लेना अपारगम्य रहा होंगा। इसी कारण जहाँ बीससे ज्यादा आदिवासी बोली होणे का दावा किया जात है, वहाँ गणेश देवी सिर्फ चार ही आदिवासी भाषाओं को अपने सर्वे में स्थान दे पाते है, यह वाकई चिंता की बात है| इसीलिए इन आदिवासी जनजातीयोंकी भाषा का अध्ययन होना बहुत ही महत्त्वपूर्ण बन जाता है| अगर इन भाषाकी पहचान करको इनको नष्ट होणे के कारक अगर नही खोजे गए तो यकीनन यहँ भाषाए कालके साथ नष्ट हो जाएगी|

५.० भाषा-समाज-संस्कृती संबंध:

किसी भाषा का मरजाना अर्थात उसका नष्ट होना नही होता है| किसी समुदाय की भाषा उस समुदाय के संस्कार, संस्कृति, स्मृती और मूल्यों की वाहक होती है| किसी भाषा की मौत उस समुदाय के पुरातत्त्व, विचार, पहचान, परंपरा और समुदाय की मौत साबित होती है| गौरतलब है की दुनिया मे बोली जानेवाली कुल भाषामेंसे साठ प्रतिशत भाषाऐं आफ्रिका और आशिया मे बोली जाती है| इसी वजह से भाषाओकी मौत होने का प्रतिशत इन भूभागोमें सबसे ज्यादा है| मुख्यधारा में आनेवाली जनजातीयाँ आधुनिक व्यवहारके कारण अपनी भाषा को संक्रमित कर लेती है| या हो जाती है| धीरे धीरे मुख्यप्रवाहके भाषा प्रभावसे यह समुदाय अपनी मूल भाषा खो देते है| आधुनिक शिक्षा प्रणाली, नोकरी, व्यापार या अन्य कुछ कारणोसे यह भाषाए संकट मंे आजाती है| साथही पढे लिखे होणे के बाद, या फिर व्यवसायके लिए स्थलांतर करणे के बाद किसी नयी जगह पर अपनी बोली मे संप्रेषण

करना कम प्रतिष्ठावाला माना जाता है| उनका अपने बोली में संवाद करना धीरे धीरे कम हो जाता है| और धीरेधीरे ये भाषाएँ अपने पहचान खोती चली जाती है| भारतकी आदिवासी बोलीयों मे **बोडो** और **संथाली** भाषाको लिपी प्राप्त है| भारतीय भाषा मे राजभाषाका अधिकृत दर्जा इन भाषाओको मिला हुआ है| इसी वजह से यह भाषांऐ काफी रुपसें संरक्षित मानी जा सकती है| मगर सभी आदिवासी भाषाए इतनी खुशनसीब नही है| महाराष्ट्र में बोले जानेवाली आदिवासी गोंड जनजातीकी भाषा **गोंडी** है| इस भाषा की अपनी स्वतंत्र्य लिपी है| लेकीन पढेलिखे गा ंड जनजातीयों के लोगोद्वारा लोकलज्जा के कारण अपने भाषाका त्याग किया गया है| इसी वजह से आज **गा ंडी** पढनेवाले कुछ ही लोग जिंदा है|

६.० बोली अध्ययनकी जरुरते :

खानदेश स्थित आदिवासी बोलीयां ेका अध्ययन अभी तक हुआ नही है| लोकगीत, लोककथा, कहावते, मुहावरे, लोकोक्ति इस संकलन मात्र को भाषाभ्यासका नाम दिया गया था| इस तरह के अध्ययन को भाषा का अध्ययन नही कहाँ जा सकता है| इस तरह की अध्ययन को लोकसाहित्यके संकलन के तौरपर माना जाना चाहीए था| इसी लिए यहाँ भाषाभ्यास / भाषाध्ययन में अभी प्रर्याप्त भूमी है| खानदेश कें कुल २० या उससे अधिक आदिवासी बोलीभाषाएं बोली जाती है| कौनसे प्रदेश में कौनसी बोली बोली जाती है, इसका अभी तक अध्ययन नही हुआ है| साथही साथ आदिवासी जनजातीयो के आधारपरभी उनके प्रदेश की सीमाएं नही आखी गयी है| महाराष्ट्र सरकार के आदिवासी विभागद्वारा भी इस बारेमें कोई अध्ययन नही किया गया है| सरकारी संकेतस्थल पर भाषा और संस्कृति के बारेमें बहोतही कम जानकारी उपलब्ध है| विश्वासपूर्ण जाणकारी नही होणे के कारण इन बाबात जाणकारी सरकारी विभागसे नदारत है| सामाजिक संघटनोद्वारा जो कार्य हुआ है व सामाजिक तौरपर हुआ है| आदिवासीयों की मुलभूत जरुरते पूरी करना इतनाही मकसद इन संघटनाओका रहा है| इसी वजह से समाज-भाषा-संस्कृती अध्ययन के तौरपर इस संशोधन क्षेत्र में काफी संभावना है| यदी अध्ययन फिल्डवर्क के लिए किया जाए तो यह भाषाभ्यास और संस्कृतिका अध्ययन किया जा सकता है|

७.० समाजभाषाविज्ञान और आदिवासी बोलीया:

भाषा और संस्कृतीका एक धनात्मक आंतरसंबंध होता है| रुढी, परंपरा, प्रथा का वहन भाषाद्वाराही होता है| और भाषा यह संस्कृति वाहक भी होती है| आदिवासीयों की संस्कृती यह निसर्ग की संस्कृति है| साथही से उनके प्रतिमा और प्रतिक यह भिन्न होते है| आजकी आधुनिक शिक्षा प्रणाली से इन आदिवासीयों की भाषाएँ और संस्कृति प्रभावित हुयी है| आज आदिवासी अपनी भाषामे ठिकसे व्यवहार कर नही पाता है और ना की आधुनिक भाषा में उसे व्यवहार करना आता है| आधुनिक शिक्षा प्रणाली के लिए अभीभी आदिवासी तैय्यार न होने के कारण आदिवासी प्रमाणभाषामें भी व्यवहार करने मे कार्यक्षम नही है| ए ेसी इन भाषा व्यवहारो के विचित्र अवस्थाकी वजहसें यह भाषाएँ बडे पैमानेपर नष्ट होने लगी है| इस भाषाअध्ययन में समाजभाषाविज्ञानके संकल्पनाओके साहाय्यतासे आदिवासी बोलीयोंका अध्ययन भाषाके भूतकालिन और भविष्यकालीन अनुमान कीया जा सकाता है| उनकी

संस्कृतिके पारंपारिक स्त्रोत समझे जा सकते है| इन भाषाओमें स्थित सामाजिक नियमन की चर्चा की जा सकेगी और इन भाषाओकी व्याकरण व्यवस्था पडताल हो सकेगी|

आदिवासी बोलीयाँ आज खत्म होणे के कगारपर है| नष्ट होणेवाली भाषाओं की पहचान करके संवर्धन / रक्षा करणे की आज जरुरत है| इसके लिए वैज्ञानिक दृष्टिकोनसे इन भाषाओंका अध्ययन होना आजकी जरुरत है| उसके लिए समाजभाषाविज्ञान यह भाषाभ्यास पद्धती सर्वर्था योग्य मानी जाएगी|

आदिवासी जनजातीयों की बोली का अध्ययन करनेके लिए पारंपारिक भाषा अध्ययन पद्धती उपयुक्त साबित नही हो सकती है| उसके लिए आधुनिक काल में प्रचलित समाजभाषाविज्ञान इस भाषा अध्ययन पद्धतीका उपयोग करना सही माना जाएगा| भाषा यह व्याकरणिक नियमोसे संचालित नही होती है, बल्की सामाजिक नियमोसे संचालित होती है| यह समाजभाषाविज्ञान की धारना है| इसी वजह से समाजभाषाविज्ञान इस भाषाभ्यास पद्धतीद्वाराही आदिवासी जनजातीयों की बोलीयोंका अध्ययन संभव है| और यही भाषाभ्यास पद्धती योग्यभी मानी जानी चाहीए| इस भाषाभ्यासद्वारा इन जनजातीयों की उमर के अनुपातमें, लिंग के अनुसार भाषा के नमुनों को इकठ्ठा कर, उन भाषा के नमुनोका विश्लेषण पद्धतीद्वारा विश्लेषण किया जाना चाहीए। साथही सहाय्यता के लिए सर्वेक्षण पद्धती का भी उपयोग होणा चाहीए| अध्ययन के बाद कुछ निष्कर्ष कर| भाषामें स्थित स्तरिकरण, पिजन भाषा का अध्ययन किया जाना चाहीए| साथही साथ क्रियोलायजेशन की कोई क्रिया तो इन भाषाओं मे कार्य तो नही कर रही है, यह खोज भी करना जरुरी है| शायद इस अध्ययन से आदिवासीयों मे पनपनेवाली नयी भाषाका पता चल सकाता है|

भाषा के नमुनो को जमा करने के लिए प्रश्नावली, शब्दावली का प्रयोग हो सकता है, साथही साथ समाजमें प्रचलित कहावतोका, मुहावरोका, लोकोक्तियों का संकलन और अध्ययन भी करना होंगा|

खानदेश की आदिवासी बोली एक धरोहर है। मानवी सभ्यता के जिते जागते सबुत हे। इन भाषाओंका प्रदेश, जातीयाँ निर्धारण आज की जरुरत है। UNISCO द्वारा जारी २०११ भाषा अहवाल इस भाषाओंके नष्ट होनेके बारेमें चिंता जताता है। यहँ चिंता केवल भाषासे जुडी नही, बल्की मानवी इतिहास-संस्कृती और तथ्योसे जुडी है। इसी वजहसे खानदेश की आदिवासी बोली का रक्षण और संवर्धन मानवी सभ्यता-समाज के कहाजसे अनिवार्य होता है।

आधारभूत ग्रंथ सूची :

१. कर्वे, इरावती: आमची संस्कृती. पुणे: देशमुख आणि कंपनी , २०१४.
२. कऱ्हाडे, बी. एम.: आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र. नागपूर: पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स,२०१०.
३. कांबळे, शशिकला: सामाजिक भाषाविज्ञान आणि बोली. पुणे: स्नेहवर्धन प्रकाशन,२०११.

४. कुलकर्णी, शौनक : महाराष्ट्रातील आदिवासी. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्य,२००९.
५. कुलकर्णी, पी. के. : दलितांचे व आदिवासींचे समाजशास्त्र. औरंगाबाद: अमृत प्रकाशन,२०१२.
६. केळकर, अशोक: वैखरी: भाषा आणि भाषाव्यवहार. पुणे: स्नेहवर्धन प्रकाशन, २००७.
७. गारे, गोविंद : भारतीय आदिवासी समाज आणि संस्कृती. औरंगगाबाद : अमृत प्रकाशन,१९९३.
८. गारे, गोविंद : आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ. पुणे : सुगावा प्रकाशन,२०१३.
९. गारे, गोविंद : महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती. पुणे : कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन,२००२.
१०. गावित, पुष्पा: आदिवासी संस्कृती भाषा आणि संस्कृती.जळगाव:अथर्व प्रकाशन,२०१४.
११. पाटणकर, जयश्री.(संपा): सामाजिक भाषाविज्ञान. पुणे: स्नेहवर्धन प्रकाशन, २०१३.

अंग्रजी

1. Trudgill Peter. Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society. New York : Penguin Books , 2000.
2. Wardhaugh, Ronald. An Introduction to Sociolinguistics. USA: Blackwell Publishing , fifth Edition,2006.

ISSN : 2348-7143
March 2018

बालकथा साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह

Harshada Nimba Borase
Research Student
32, Vighnaharta Colony,G.T.P. Stop, Deopur Vidyanagari,
Dhule - pin-424005
E-mail : harshmanoj20@gmail.com
Mob. 9404754961

सारांश -

बालकथा हा साहित्यातील एक महत्त्वपूर्ण प्रकार आहे. बालकथा साहित्याविषयी ज्येष्ठ बालसाहित्यिकांच्या व्याख्या पाहिल्यास असे दिसते की बालकावर नैतिक, भाषिक, बौद्धिक संस्कार करण्यात बालकथा महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. असे असतांना पालक ह्या बालकथेशी मुलाची मैत्री घडवून आणण्यात कमी पडलेले आढळतात. कारणांप्रमाणे यातून उद्भवणारे परिणामही चिंताजनक आहेत.

ह्या परिणामांपासून वाचण्यापासून पुन्हा हे कथा सहित्य एक जादूची छडी म्हणून काम करु शकते. आशय, वातावरण, भाषा, प्रयोजने, पात्रे ही कथेची महत्त्वाची अंगे आहेत. ह्या घटकांच्या बाबतीत नवनवीन प्रयोग करणे गरजेचे आहे. लेखक, पालक, शिक्षक यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका घेणे गरजेचे आहे. बालकथेत विविध नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह निर्माण करणे ही लेखकाने आपली जबाबदारी मानली पाहिजे. असे नवनवीन कथा साहित्य पालक, शिक्षकांनी मुलापर्यंत पोहचवणे गरजेचे ठरेल. असे झाल्यास मुलांना काय आवडते हे समजू शकेल. त्यातून पुन्हा लेखकांना नवीन प्रयोग करण्याचा हुरुप येईल. हे चक्र अव्याहतपणे चालु राहणे साहित्याविश्वात क्रांती घडवून आणू शकते. त्यादृष्टीने सुरु असलेल्या काही महत्त्वपूर्ण लेखक मंडळींच्या कार्याचा आढावा या शोधनिबंधात घेतलेला आहे. बालकथा साहित्यात विविध प्रवृत्ती आणि प्रवाहांची उणिव आहे, याची जाणीव झाल्याशिवाय बदल घडू शकणार नाहीत. त्यादृष्टीने हा लेख महत्त्वपूर्ण आहे.

प्रास्ताविक :-

प्रा. डॉ. रा. ग. जाधव म्हणतात त्याप्रमाणे मोठ्यांचे साहित्य व बालसाहित्य यांचा संबंध ब्रम्हांड व पिंड स्वरुपाचा आहे. असे असले तरी मोठ्यांच्या साहित्याच्या तुलनेत बालकथा साहित्य आशय, विषय, प्रयोजन, भाषा यासर्व बाबतीत भिन्न आढळते.

नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह या विषयाच्या अनुषंगाने बालकथासाहित्याचे स्वरुप पाहता आजवर याकडे लेखक, पालक, शिक्षक, प्रकाशक यांच्या ठोकळेबाज कामामुळे काहीसा तोच तो पणा आलेला होता. समीक्षकांनीही याविषयाकडे मधल्या कालखंडात कानाडोळा केल्याचे आढळते. गेल्या १० वर्षातील काही नवीन प्रयोगशील लेखकांचे या विषयातील काम पाहता बालकथा साहित्य एक वेगळ्या दिशेने प्रवाहित झाल्याचे दिसते आहे.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

तेव्हा बालक आणि कथा यांच्यातील निर्माण झालेली दरी, कारणे, परिणाम व आताच्या काही वर्षातील नवीन प्रवृत्ती व आशादायी चित्र यासंबंधी प्रस्तुत शोधनिबंध मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

गृहितके :-

१) बालकांच्या विकासासाठी बालकथा साहित्य उपयुक्त आहे.

२) बालकथा साहित्यात काळानुरुप प्रयोगशिलता गरजेची आहे.

३) बालकथांचे विविध प्रकार मुलांपर्यत पोहोचवणे आवश्यक आहे.

पध्दती :-

वाड्.मयीन अभ्यास पध्दती

विषय मांडणी :-

'जोष्ट छोटी डोंगराएवढी' हे विधान बालकथा साहित्याला तंतोतंत लागू पडते. पूर्वी एकत्र कुटुंब पध्दतीत मूल आणि कथा यांची घट्ट वीण आजी नातवंडाच्या नात्यात गुंफली जात होती. नैतिक, भाषिक, बौद्धिक, मानसिक असे अनेक संस्कार करण्यात ही बालकथा महत्त्वाची भूमिका बजावत होती.

पण मधल्या कालखंडात आपले मूल या कथेपासून दुरावलेले आढळते. त्याला खाणे, कपडे, शैक्षणिक सुखसोयी सर्व काही पुरविण्यासाठी आपण तत्पर असतो. पण खंत अशी आहे की ह्या लाडक्याला त्याचे लहानपण उपभोगू देण्यात मात्र ९०% पालक कमी पडत असलेले दिसतात.

शहरी व ग्रामीण दोन्ही भागात अभ्यास, स्पर्धा याबाबतीत मुलांकडून अमाप यशाच्या अपेक्षा पालक बाळगतांना दिसतात. प्रत्येक वेळी अपेक्षा पूर्ण होतातच असे नाही मग नैराश्य, चिडचिडेपणा, एकलकोंडेपणा निर्माण होतो. मुले आत्महत्यासुध्दा करु लागतात.

बऱ्याचदा पालक मुलांची अतिकाळजी करतांना दिसतात. सर्व काही रेडीमेड मुलांपर्यंत पोहचवले जाते. खेळ वा श्रमाचा घाम कुठेही फुटु दिला जात नाही. एखादा कटु वा दुर्धर प्रसंग त्याच्या वाट्याला आल्यास मूलात त्याला प्रतिकार करण्याची क्षमता निर्माण करण्यातही पालक कमी पडतांना आढळतात.

पाड्यावस्त्यांवर वेगळीच परिस्थिती आहे. पालक पोटापाण्याच्या प्रश्नांमध्ये व्यस्त आहेत. बऱ्याचशा मुलांच्या प्राथमिक गरजाही काही व्यसनाधीन पालक पूर्ण करीत नाहीत. अशा परिस्थितीत जिथे एकत्र कुटूंबपध्दती नाही, करमणुकीच्या साधनांनी आपले पूर्ण बस्तान मांडलेले आहे, पालक आपापल्या स्तरावरील प्रश्नांच्या उत्तरांच्या शोधात आहेत आणि त्यामुळे आपल्या मुलाचे बालपण तर हरपते आहेच पण ते वाचन संस्कृतीपासूनही दुरावत आहे. याचा परिणाम म्हणून मुलांच्या माणूस म्हणून घडण्याच्या मार्गावर मोठे प्रश्नचिन्ह उभे ठाकलेले आहे.

बालकांच्या आयुष्यातील या सर्व समस्या मांडण्याचे महत्वपूर्ण स्थान म्हणजे बालसाहित्य. बालकथा साहित्य विषयक विविध व्याख्या पाहिल्या म्हणजे या साहित्यावर बालकांच्या विकासाची किती मोठी जबाबदारी आहे याची जाणीव होते. गेल्या २५ वर्षातील बालसाहित्याविषयी ज्ञानदा

आसोलकर म्हणतात "बालसाहित्यातील प्रयोगशीलतेशी संख्या अल्प आहे. मुलांसाठी जे लिहिलं जात त्याची फारशी दखल घेतली जात नाही. आजचा बालवाचक हा लिहिणाऱ्या लेखकांपेक्षा १० ते १५ % पुढे आहे."१ एकूण प्रयोगशिलतेविषयीची उदासिनता त्यांनी व्यक्त केली आहे.

तीच उदासिनता समिक्षेच्या बाबतीतही आढळते या विषयावरील संशोधनांची संख्या एका हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकी अल्प आहे. प्रकाशकांकडेतर मागील ५० वर्षात झालेल्या समिक्षात्मक पुस्तकांच्या मुळ आवृत्तीही नाही. पण एकूणच बालकथा साहित्याचे स्वरुप काहीसे साचलेल्या पाण्यासारखे झालेले आहे. बालकांच्या आयुष्यातील या समस्या साहित्यात कुठे मांडल्या जात आहेत का? तर उत्तर आहे 'नाही' बालक हे सर्व स्वत: मांडू शकते का? तर उत्तर आहे 'नाही'. मोठ्यांच्या बाबतीत ज्यांच्यावर अन्याय होतो ते चळवळी करतात, मोर्चे काढतात किंवा लेखनातून व्यक्त होतात, आपापले प्रश्न मांडतात. त्यातून त्यांच्या प्रश्नानुरुप लिखाणातील साहित्य प्रवाह निर्माण होत जातात. पण आपला हा बालक यापैकी कोणत्याही पध्दतीने रिॲक्ट होऊ शकत नाही तेव्हा बालकांच्या नवीन प्रश्नांना समाजापुढे मांडणारा, त्यांची उत्तरे शोधणारा एक नवीन प्रवाह बालसाहित्यात निर्माण होणे गरजेचे आहे.

मुद्रित बालसाहित्याची निर्मिती १८०७ पासून सुरु झाली. तेव्हापासून आणि स्वातंत्र्यपूर्व व त्यानंतरचा कालखंड हा आजच्याहून अत्यंत भिन्न होता. स्पर्धेची चढाओढ, एकटेपणा वा नैराश्यासारख्या समस्या, लैंगिक अत्याचार, हिंसाचार, अपहरण यासारख्या समस्या बालकाच्या आयुष्यात नव्हत्याच. मूल म्हणजे मातीचा गोळा किंवा देवाघरची फुले ह्या संकल्पना घरोघरी होत्या. त्यामुळे त्याच्यावर संस्कार करणे व त्याला चांगला माणूस बनविणे ह्या एवढ्याच दोन बिंदूमध्ये साहित्याचा रेषाखंड आखलेला होता. त्यामुळे संस्कार हे साहित्याचे प्रयोजन मानून त्यासाठी साहित्याचे उपयोजन करीत जाणे ओघाने येत होते. त्यामुळे त्या काळात, तत्कालीन प्रकारचे कथासाहित्य उपयुक्त होते. आजही आहे. पण बदललेल्या परिस्थितीनुसार, समस्यांनुसार साहित्यात वेगळे काही येणे नवीन प्रवृत्ती, नवीन प्रवाह निर्माण होणे हे लेखकांपुढील महत्त्वाचे आव्हान आहे.

श्री शंकर सारडा यांनी एका लेखात बालसाहित्य लेखनातील काही दोषांविषयी आपले मत व्यक्त केले आहे. ते म्हणतात "अगदी स्वतंत्र अन् चटकदार, वैशिष्ट्यपूर्ण असे काही लिहिण्याचे सामर्थ्य आपल्या लेखकांत अजून आलेले नाही. आम्हांला अजूनही कथाबीजांसाठी महाकाव्य, पुराणे, इतिहास, अरेबियन नाईटस्, प्राचीन दंतकथा, इंग्रजी कथा वगैरेकडे धाव घ्यावी लागते. आपल्या कल्पनादारिद्र्याचा, पारंपारिकतेचा आणि परभृतेचा यापेक्षा दुसरा कोणता पुरावा द्यायला हवा." २ त्यांनी या दोषांरोपातून एक प्रकारे नवीन बालकथा लेखकांना मार्गदर्शनच केले आहे.

त्या दृष्टीने बालकथा लेखकांपुढील आव्हाने विचारात घेतल्यास ती पुढीलप्रमाणे -

१) मुलांच्या विविध समस्या कथेतून मांडणे. आशय हा अर्थातच वयोगटानुसार उपयुक्त स्वरुपाचा असावा. अगदी अडीच -तीन वर्षाचे मूल कथा समजू लागते. या शिशु अवस्थेपासून

ISSN : 2348-7143
March 2018

किशोरअवस्थेपर्यंत बालकथा साहित्य ऐकले व वाचले जाते. तेव्हा वयोगटाचा विचार योग्य पध्दतीने करणे.

२) बदलत्या काळाला साजेशी अशी भाषा साहित्यात मांडणे. जी मुलाला आपलीशी वाटेल. हे माझ ो आहे, माझ्यासाठी लिहिलेले आहे ही भावना निर्माण झाली पाहिजे. इथे दोन मुद्दे डोळ्यांसमोर येतात. पहिला म्हणजे ज्या वयोगटासाठी या कथा आहेत त्या वयोगटाचा विचार केलेला असावा. दुसरे म्हणजे विविध प्रकारच्या स्थानिक बोलींचा उपयोग केलेला असावा. ज्यातून कथेविषयी आपलेपणा वाटेल.

३) कथा साहित्य मुलापर्यंत पोहोचविण्याच्या माध्यमांचा विचार करणेही गरजेचे होईल मुलांना तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून कथा वाचणे आवडते तेव्हा त्या माध्यमाचा उपयोग करा. Audio च्या माध्यमातून कथा बालकापर्यंत पोहचू शकते. इथे गोडी लागणे ह्यासाठी ही माध्यमे महत्त्वाची भूमिका पार पाडू शकतील.

४) भाषांतरे वा रुपांतरे करतांना विषयाच्या उपयुक्ततेचा विचार करणे.

५) साहित्याची जाहिरात व्हावी. जाहिरातीचे युग आहे. मुलांच्या जाहिराती पाठ असतात. मुले जाहिरातीतीत वस्तू, खाण्याचे पदार्थ, खेळणी घेण्यासाठी अतिशय हट्ट करतात. पालकही त्या वस्तू विकत घेऊन देतांना आढळतात. तेव्हा लेखक वा प्रकाशकांनी आपल्या कथांविषयी, पुस्तकांविषयी जाहिरात करावी. ती वर्तमानपत्रातून, whatsapp मेसेजमधून किंवा आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे असेल तर TV वरुन करता येईल. मुलांना थोडेसे कथाबीज ऐकवून मुखपृष्ठ दाखवून किंवा बालवाचकांच्या लेखी प्रतिक्रियांमधून, video मधून पुस्तकाविषयी कुतूहल निर्माण करता येईल.

या आव्हानांना सामोरे जाणाऱ्या नवीन प्रवृत्ती व प्रवाहांचा आपण विचार करतो तेव्हा काही लेखकांची नावे आपल्यापुढे उभी राहतात. लीला दीक्षित, मदन हजेरी, बाबा भांड, विजया वाड, राजीव तांबे, मंजुषा आमडेकर, पृथ्वीराज तौर, ल.म. कडू, आबा महाजन, जोसेफ तुस्कानो हे यादी काहीशी मोठी होऊ शकेल.

यातील नवीन आशयनिर्मिती, नवीन वातावरणनिर्मिती, नवीन प्रयोजने संदर्भात बालकांची मते लक्षात घेऊन लिहिलेल्या साहित्याविषयी जाणून घेऊया. त्यातून आजच्या मुलांना हे साहित्य का आवडते याची कारणेही आपल्या लक्षात येतील.

मंजुषा आमडेकर लिखित 'फ्रँकलिनच्या गोष्टी' हा एक सुंदर कथासंग्रह आहे. आजच्या मुलांच्या भावभावना व्यक्त करणारा फ्रँकलिन हा एक कासव आहे. वय वर्षे ३ ते ६ या वयोगटासाठी एक उपयुक्त कथासंग्रह. त्या छोट्या फ्रँकलिनचा शाळेतील पहिल्या दिवसाचा अनुभव किंवा त्याची मांजर मैत्रिण दुसरीकडे रहायला गेली त्याबद्दलची हुरहुर किंवा त्याचा सायकल शिकण्याचा अनुभव अशा बाबी कथेच्या रुपात सहज पध्दतीने मांडलेल्या आहेत. मुले जेव्हा ह्या गोष्टी ऐकतात, वाचतात तेव्हा त्यांना त्यांच्या भावजीवनाशी त्या जुळलेल्या आढळतात. त्या वाचतांना ही मुले खूप प्रश्न विचारतात. कधी ते प्रश्न गोष्टीतील फ्रँकलिनच्या बाबतीत असतात किंवा गोष्ट वाचून निर्माण झ ालेल्या स्वत: अनुभवविश्वातील असतात. साधारण ह्या पुस्तकांचा वाचक प्रश्न विचारु लागतो

ISSN : 2348-7143
March 2018

म्हणजे त्याच्या भाषिक विकासासाठी ह्या गोष्टी सहाय्यभूत होत आहेत हा निष्कर्ष निघतो. तेव्हा ह्या प्रकारच्या कथाप्रवाह मुलांना वाचनाच्या दुनियेत आणण्यासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

मुलांसाठी युध्दकथा हा एक नवीन प्रकार पृथ्वीराज तौर यांनी अनुवादित केला. 'जपानहून आणलेल्या गोष्टी' यातील माई, फर्डिनांड, शीन, हत्ती ह्यासारखी पात्रे ही या कथेची बलस्थाने आहेत. युध्दात बळी ठरलेले कथानकातील पात्रे म्हणून तर ती आपल्यासमोर येतातच पण लेखकाच्या मनातील शांतीचा संदेश प्रभावीपणे वाचकापर्यंत पोहोचवणारे शांतीदूतही ठरतात. कथा संपल्यानंतरही ती आपल्या भावनांना साद घालत राहतात. पुढील कालखंडात युध्दांमुळे आपण वा आपल्या पिढ्या युध्दाच्या हिंसक परिणामांचे बळी ठरु नयेत याबाबतीत आपण चिंतातूर होतोच आपण एक मानव म्हणून या युध्दांचे कारण ठरु नयेत यासाठी एक आवाहन या कथा करतात.

यासारखे वेगळे साहित्य विषय जे भूतकाळातील परिणामांच्या माध्यमातून भविष्यातील कृती तर नक्कीच ठरविण्यासाठी वाचकाला प्रवृत्त करणारे असतील तर नक्कीच ते साहित्यविश्वातील महत्त्वाचा बिंदू ठरू शकतील.

फारुक काझी यांच्या कथा आशय आणि भाषेच्या दृष्टीने खूप वेगळ्या आहेत. पुस्तकवाल्या बाई, जस्मिन, गाढवावरचं पुस्तकालय यासारख्या काही कथा audio स्वरुपातही सादर झालेल्या आहेत. केशव साठे म्हणतात, "पुस्तक आणि दूरचित्रवाणी ही माध्यमं परस्परांना पूरक ठरक असतील तर त्यावर अधिक अभ्यासपूर्ण संशोधन करुन आपण लिखित वाङ्.मय आणि चित्रित साहित्य या दोन्हींचा विकास साधण्याचे प्रामाणिक प्रयत्न करायला हवेत. मुलांची अभिरुची संपन्न झाली, त्यांच्या आवडीनिवडीमध्ये चांगले बदल झाले तर बालवाङ्.मय बालसाहित्याकारांना अधिक अनुकूल वातावरण मिळू शकेल." [३]

'आबाच्या गोष्टीं ' नी बोलीभाषेला बालकथेत आणले. "तुले चवथीलोंग शिकाडं... आते आनखीन पुढे शिकीयन काय करशी तू? आपली परिस्थिती आशी गरिबीनी.. परगावले कसा धाडू तुले.. एसटीमा ये-जा करनं पडीनं त्यानपेक्षा आते शाय बंद.. घर बशीसन धाकला भाऊले संभाय. समजनं का तुले?" सखाराम रागातच म्हणाला.

ह्या सारख्या अहिराणी बोलीतील संवादामुळे कथांमध्ये रंगत वाढली आहे. ही बोली समजणाऱ्या मुलांना तर ह्या गोष्टी ऐकायलाही व वाचायलाही खूप मजा येते. मुले अहिराणीतून प्रतिक्रिया देऊ लागतात. बोलीचा वापर हे काही कमीपणा होऊ शकत नाही याविषयी त्यांना विश्वास वाटायला लागतो. असा हा बोलींच्या उपयोजनाचा एक नवीन प्रवाह बालसाहित्यात निर्माण होणे व तो वाढत जाणे अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. 'गंमतशाळा' ह्या राजीव तांबे लिखित विज्ञानप्रयोगकथा आहेत. कौटुंबिक वातावरणात मिहिर या शाळकरी मुलाला त्याच्या मनातील प्रश्नांना, शंकांना आजी आजोबांनी प्रत्यक्ष प्रयोगातून दिलेली उत्तरे म्हणजे या कथा. विज्ञानप्रयोग असले तरी कुठेही रुक्षता नाही. हसतेखेळते वातावरण निर्माण करणारी संवादात्मक भाषा, विनोदाची झालर, आजी आजोबांमधील लटके रुसवे, छोट्या मिहिरने त्याला दिलेली साथ ह्या सर्वांतून बालवाचकांपर्यंत मिहिरच्या मनातील प्रश्न व त्याला मिळालेले कृतीयुक्त उत्तर यातून कथा पूर्ण होते.

ISSN : 2348-7143
March 2018

मुलांच्या मनात असंख्य प्रश्न असतात पण त्यांना उत्तरे मिळतातच असे नाही. हं डोस किंवा 'एवढं कळत नाही' , 'क्लासच्या सरांना विचार' वगैरे ताशेरे मात्र मिळतात. तेव्हा अशा पालकांना ह्या गंमतशाळेतील कथा म्हणजे डोळ्यात घातलेले अंजन आहे.

पोहायला घाबरणारा श्याम. त्याची संवेदनशील आई. त्याच्यात काही उणीव राहू नये म्हणून वेताच्या छडीने मारत त्याला पोहायला पाठवते आणि त्यामुळे श्याम पोहायला शिकतो व तरबेज बनतो. ही कथा प्रत्येक मराठी वाचकाला आवडणारी अशीच आहे. पण जेव्हा गंमतशाळेतला मिहिर आजी आजोबांना त्याच्या पोहण्याच्या भीतीविषयी सांगतो. तेव्हा हे आजी आजोबा चक्क घरातील विविध वस्तू जसे, टूथपिक, बटाटे, पाण्याची बादली या सर्वांच्या मदतीने प्रयोग करुन त्याला दाखवतात आणि त्याच्याच काय वाचकाच्या मनातील पोहण्याविषयीची भीती नाहिशी होऊन जाते. तेव्हा खरंच बालवाचकावर कृती उक्तीयुक्त कथानकातून नकळत संस्कार करणाऱ्या ह्या गोष्टी आजच्या काळात किती गरजेच्या आहेत हे मनोमन पटतं. राजीव ताबंनी गाढवू, मांजरु, मगरु, पालू, मोरु, कांबडू अशी भन्नाट बाळं प्राणीकथांच्या रुपात आंजारली गोंजारती आहेत. त्यांच्याच प्रेमळ भूताच्या गोष्टी हा देखील नवीन कथाप्रकार आहे. मुलांच्या मनातील भुताची भीती नाहिशी करण्याबरोबरच त्यांना संकटात ऐनवेळी, मंत्र म्हटल्याबरोबर मदतीला धावणाऱ्या एज्युकेटेड, प्रेमळ भुताच्या गोष्टी धमाल उडविणाऱ्या आहेत.

बालविज्ञानकथा हा मोठ्यांच्या साहित्याहून अगदी निराळा प्रकार आहे. मुलांना शास्त्र, समजून देण्याबरोबर त्यांच्या मनात सत्य, कार्यकारणभाव, तर्कनिष्ठा, या गुणांचे बीजारोपण करणाऱ्या अंधश्रध्देचे मूळ नाहिसे करणाऱ्या या कथा असतात. त्यादृष्टीने जोसेफ तुस्कानो यांचे लेखन अनेक वैज्ञानिक घटकांना हात घालणारे व विविध संकल्पना अगदी पालकाची भूमिका घेऊन समजून सांगणारे आहे.

लीला दीक्षित म्हणतात, "अनुवादित साहित्य मुलांना जगाशी जोडणारे साहित्य आहे. हा विकास जेवढा गतिमान होईल तेवढे मुलांच्या मनात माणसाविषयीच्या एकसरसत्वाची भावना वाढीस लागेल." [४] त्यादृष्टीने अनुवादित क्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण कथासंग्रह म्हणजे श्रेष्ठ बालकथा संग्रहात १२ भाषेतील वैशिष्ट्यपूर्ण बालकथा छापलेल्या आहेत. समीक्षात्मक प्रस्तावना लाभलेल्या या गोष्टी बालवाचकांसाठी उत्कृष्ट मेजवानी आहे.

मुलांना कोणते विषय आवडतील / आवडतात याविषयी कोणाचेही एकमत होऊ शकत नाही. नाशिक येथे ऑगस्ट २०१७ मध्ये आयोजित बालकुमार साहित्य संमेलनात मुलांना आपल्या आवडत्या पुस्तकाचे परिक्षण करण्यासंबधी एक स्पर्धा आयोजित केलेली होती. इ. ७ ते १० वयोगटासाठीच्या या स्पर्धेत मुलांनी ज्या पुस्तकांचे परीक्षण केले ती पुस्तके कोणती होती तर सत्याचे प्रयोग, एक होता कार्व्हर, मन में है विश्वास. पुस्तकांची ही नावे वाचल्यास मुलांना एक आगळेवेगळे कथाविश्व खुणावते आहे. किशोरवयीन मुलांना खूप काही वेगळे साहित्याकडून अपेक्षित आहे याची जाणीव होते.

मुख्य म्हणजे लेखकांनी मला मुलांसाठी लिहायचे आहे ही नवप्रवृत्ती ठेवून लिहीणे खूप गरजेचे आहे त्यादृष्टीने राजीव तांबे म्हणतात - मी का लिहितो आणि मी मुलांसाठीच का लिहितो? या दोन

प्रश्नांचा हज्जारवेळा विचार केला तरी मला एकच उत्तर सुचतं मी का लिहितो याचं उत्तर सोपं आहे, मला आवडतं म्हणून मला लिहिताना आनंद होतो म्हणून, किंवा लिहिल्याशि ाय मी राहूच शकत नाही म्हणून मी लिहितो दुसऱ्या प्रश्नाचं उत्तर तर एकदमच सोपं आहे, मी सतत मुलांचाच विचार करत असतो, मुलांमध्ये असतो त्यामुळे मी मुलांसाठीच लिहितो." [५]

नासा येथील शास्त्राज्ञांना त्यांच्या बालपणीच्या विषयाच्या आवडीविषयी विचारले असता ६०% शास्त्रज्ञांचे उत्तर विज्ञानसाहित्य वाचन हे होते. म्हणजे लहानपनीच्या वाचनाच्या सवयीतून व्यक्तीच्या भविष्याची जडणघडण होते. त्यामुळे वाचणाची आवड या वयातच लागणे अत्यंत गरजेचे आहे त्यासाठी नवीन प्रवाह, प्रवृत्ती युक्त बालकथासाहित्य बालकाला वाचनाकडे नक्कीच आकर्षित करु शकेल पण लेखक ,पालक, शिक्षक , प्रकाशक यांनी आपली भुमिका समजावून घेवून बालकाच्या आयुष्यातील सहप्रवासी होणे त्याला एका नव्या दुनियेची सफर घडवून आणणे कळाची गरज आहे यात शंका नाही.

निष्कर्ष :-

- बालकांच्या, नैतिक, भाषिक, बौध्दिक विकासासाठी बालकथा साहित्य अत्यंत उपयुक्त प्रकार आहे.
- बालकथासाहित्यात प्रयोगशीलता कमी प्रमाणात असली तरी त्यास सुरुवात झालेली आहे.
- लेखकांना बालवाचकाच्या गतीने जाऊन विचार करण्याची आवश्यकता आहे. कथासाहित्यातील नवीन प्रवृत्ती जसे आशयाचा विचार, प्रश्न; समस्या मांडणी, प्रयोजनाचा विचार, माध्यमांचा वापर इ. नवीन प्रवृत्ती बालकथांचा नवा प्रवाह निर्माण करु शकतात. बालकथा व बालकात गट्टी निर्माण करु शकतात.
- मुलांना आवडणारी अद्भुतरम्यता, साहस, विनोद अशा कथा प्रकारांपासून ते विज्ञान, पर्यावरण, शांतीकथा अशा सर्वच विषयांवरील उत्कृष्ट साहित्य मुलांपर्यंत पोहचावे यासाठी पालक, शिक्षक, प्रकाशक यांनी समर्थपणे काम करावे.
- साहित्याबद्दलच्या विविध चर्चा आणि परिसंवादात एक स्वतंत्र विषय म्हणून बालसाहित्याला स्थान मिळावे.

संदर्भ ग्रंथ

१. आसोलकर ज्ञानदा, नवाक्षर दर्शन, एप्रिल- मे-जुन, २०१७ पृष्ठ क्र. ९
२. ढवळे वा.रा. (संपा.), महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, पुणे, जाने, फेब्रु, मार्च १९६१ अंक १३६, पृ.२७
३. डॉ. दीक्षित लीला, डॉ. खांडगे मंदा, बालशिक्षण बालसाहित्य : विविध आयाम, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, २००६
४. डॉ. दीक्षित लीला, मराठी बालसाहित्य : विचार व दर्शन, डॉ. लीला दीक्षित प्रकाशन, ४ फेब्रुवारी २०१५, पुणे, पृ.क्र.११४.
५. हजेरी मदन (संपा.) अध्यक्षीय भाषणे, स्पर्श प्रकाशन, राजापूर १ मे २०१७, पृ.क्र. ३५८.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

" जैत रे जैत " या कादंबरीतील निसर्गवर्णन

वर्षा रविंद्र उपाध्ये
एम.ए. I

नेहा सुनिल पवार
एम.ए. I

मार्गदर्शक
प्रा. योगेश महाले
पदव्युत्तर मराठी विभाग

" जैत रे जैत " ही गो. नी. दांडेकर यांची महत्वपूर्ण कादंबरी आहे. या कादंबरीत चित्रित झालेल्या निसर्ग वेगळा आहे." जैत रे जैत "या कादंबरीतीतल गो. नी. दांडेकर यांनी रेखाटलेला निसर्ग हा कादंबरीचे एक महत्वपूर्ण असे वैशिष्टय आहे. ठाकरवाडीला विपुल असा निसर्ग लाभला आहे. करवंदाची तोरण तर संपतच नाही आणि ओव्याची झाडे सुध्दा विपुल प्रमाणात आहे आणि त्यांना बहार सुध्दा चांगला आहे म्हणजे एका वेळेस जर दगड मारला तर सात आठ कैऱ्या खाली पडतात.

लिंगोबाचा डोंगर हा सहयाद्रीच्या माळात बराच आत दडलेला आहे. "त्याच्या भोवतालचे रान हे राखीव जंगल आहे. तेथे बाजुलाच वृध्दकालीन लेणं सुध्दा आहे. स्तुप नाही, नुसत्या खोल्याच काढलेल्या आहेत. शेजारी खडकात खोदलेली पाण्याची टाकी आहेत. उन्हाळयात जेव्हा सगळया राहाळाज पाण्याचा खडखडाट होतो तेव्हा त्या टाक्यातून थंडगार पाणी भरलेलं असते. अगदी दातात शिल्लक भरेल, इतक गार कधी, क्वचित त्याच्यावर हिरवी साय येते. पण तेवढी बाजुला सारली, की खाली आरशासारखं गंगाजळ निर्मळ पाणी असते." १

ठाकरवाडीमध्ये दहावीस वर्षापूर्वी खुप मोर होते असा उल्लेख देखील येतो. ठाकरवाडीत जेव्हा वर्षाच्या सुरुवातीला पाऊस पडला तेव्हा पटापट झाडावळ गळू लागली. पाणी फांदयावर उतरले तिथुन ते खाली खोडावरुन धावू लागले मग चैतन्यमय वातावरण पसरलेल दिसते.

एके दिवशी ज्यावेळेस नाग्या आणि चिंधी डोंगराच्या दिशेने रात्री निघतात तेव्हा वर्णन येते की, आकाश स्वच्छ होते. अगदी स्वचित. कुठ ढगाचा "एखाददुसरा तुकडा तरंगत होता. सगळया चांदण्या जिथल्या तिथं बसुन लकाकत होत्या. त्यांच्या प्रकाशात झावळं झावळं दिसत होते. झाडावर बसलेले रानकिडे सुर धरुन बोलत होते. खाली कुठं तरी चोंढयात कोल्हं आरडत होते. लिंगोबाचा डोंगर समोर आकाशाशी भिडला होता." २

डोंगराच्या ठिकाणी सोनकीची रोपी, चवेणीची झुंबाड, काडेसांबरीचं झुडुप. भुसभुशीत भाग मरमारी मनास लोभणारं होते. वाटेत पाणी वाहात होते. खेकडे तरतरत होता. खडक झरत होते. शेवाळले होते. उजव्या हाताला आकाशाशी भिलेला बुधला उभा होता. त्यावरुन पाणी झिरपत होत चांदिणं त्यावर उतरत होतं. रुपेरी दिसत होतं. महादेवाच्या जटेतून गंगा खाली उतरती होती. ते बारकेबारके असे बुधलाभर पसरले होते. महादेवाच्या नाकावरुन, गालांवरुन, ओठांवरुन खाली उतरत होतं. पोळी कडयाच्या पोटाशी होती. ती ओली होत नव्हती. त्यांच्यावरुन वाहुन ससे खाली उडी घेत

होते. खाली पसरलेल्या दगडाळ काटवणात वरचं हे वाहतं पाणी ठिपकत होतं. कुठे थेंबथेंब कुठं सुतासारखी धार. कुठं तीहुन अधिक मोठी. कुठे चांगला मनगटाएवढा पन्हळी असे सुंदर वर्णन कादंबरीत बघायला मिळतं.

डोंगराच्या खालती सोंडेवर बसलेली ठाकुरवाडी दिसते. डोंगराचा दुसरा फाटा लांबपर्यंत धावलेला. पुढल्या डोंगराला मिळालेल्या त्याच्या लवणात भाताची शेते होती. डोंगराच्या पोटाशी असलेली घनदाट झाडी आस्वलीच्या केसासारखी भासत होती. तेथ् े स ुदर असं रान होतं. त्या रानात फुलांचा नुसता कल्लोळ होता. क्वचित कुठं एखादे कांडेसाबरीचे रोपटे, त्यांच्या भवताली जर सहा लहानमोठे धोंडे होते. त्या धोंडयामधून अन् भवताली हिरवं कच्च गवत होते. गवतामधुन डोकीवर काढणारी तेरडयाची रोपी. खालपासून वरपर्यंत फुलांनी केवळ बहरलेली लांबसडक पानं, त्याच्या देहाशी पेलेदार फुलांचा मांड. त्या पेल्यामधून मधले केसर बाहेर डोकावत असलेले. आपले सगळे सामर्थ्य रंगावाटे उधळुन देणारा तेरडा.

डोंगराच्या उतरतीला आपटयाचे रान होते. रानात कोंभाळयाचा वेल होतो तेथे ती बेहेडयाचं झ ाडं उंच पोहोचलं होते. अन त्यावरुन कोंभाळयाचे दोर खाली लोंबत होते. पावसाच्या धारा उतराव्या याप्रमाणे.

अशा प्रकारे ' जैत रे जैत ' कादंबरीतील ठाकरवाडीच्या आजुबाजुचा परिसर हा निसर्गाने व्यापलेला आहे. कादंबरीतील निसर्ग हा आपल्याला एक सुखद अनुभव प्राप्त करुन देतो. आपण देखील कादंबरी वाचतांना त्या निसर्ग वर्णनाशी एकरुप होतो

' जैत रे जैत ' कादंबरीतील निसर्ग हा अनेक रित्या परिणाम साधून जातो. संदेश देऊ पाहतो.ठाकरवाडीत अनेक करवंदाची झाडे आहेत. अनेक लोक त्या करवंदी तोडतात. त्याच्याकडे बघितल्यावर वाटते की, त्या विचारतात, किती फळं तोडाल ? आम्ही बहरामागं बहर बाहेर फेकु जणु काही संदेश देऊ इच्छितात की तुम्ही तुमचं तोडण्याचे कर्म करा पण आम्ही सुध्दा आमचं बहरण्याचं कर्म सोडणार नाही.

"मावळतीकडील काळे ढग भरभरुन यायचे कमी झाले की, भाताची खाचरं जोगावली त्यांच्या बांधांवरुन शेदवलेलं हिरवट शेवाळे दिसू लागलं. तरोप्याची फुलं गळुन शेंगा जुनाटझाल्या. कुर्डुच्या तु-यांमधुन बी धरलं. बिळातले खेकडे मरुन गेले त्यांच्या कवटया जागोजाग आढळु लागल्या. अश्विन महिना उलटून जायला आला."३

"कार्तिक महिना अर्धा उलटल्यानंतर सोनकीच्या रोपटयांवरली पिवळी धम्मक फुल गाळू लागली होती. पावसाभर पाणी पिऊन झुडुपांची हिरवी पाने काळपटु पाहात होती. रुखांच्या बुंध्यांवर पावसाळयात जमलेलं शेंवाळ रंग बदलीत होते. आकाशात कुठं एकटं दुकटं ढगाची चिंधी उरली होती. ती वगळता सगळं आकाश लख्ख मोकळं होतं."४

उन्हाळयाच्या दिवसामध्ये कडयाच्या पोटाशी उगवलेलं गवत वाळुन कोळ होऊन जाई वाऱ्याच्या लोटांबरोबर ते भुरुभुरु उडत असे. पुन्हा स्थिरावत असे. जणु काही ते महादेवाच्या अंगावरले केस दर उन्हाळयात महादेव म्हणजे डोंगर म्हातारा होई त्याच्या डोळयाच्या पापण्या पिकू लागत. त्याच्या

मुखावर रुखंपण दिसू लागे. जणु ध्यान धरुन तो थकुन गेला. वरच्या झाडाची पाने पार गळुन जात. महादेवाची शेंडीही पिके. केस पांढरे होत.

ज्यावेळेस चंद्र डोंगराच्या मध्यावर यायचा तेव्हा डोंगराच्या ती बाजुंनी आकाश कातलं जायचं. चांदण्यांनी ते गच्च दाटलं असायचं. सगळच मोहोरवाणं दिसत होतं. पौर्णिमेच्या रात्री नाग्या झाडांच्या कवळया शेंडयावरुन हात फिरवतो. फुलं गोंजारतो फळं न्याहाळतो. तुळशीच्या मंजिऱ्यांचा वास घेतो कारण त्याचा निसर्गाप्रती असलेला त्यांचा मोह त्याला आवरला जात नाही. अशा प्रकारे ऋतु बदलला वातावरण बदलले की त्याच्या परिणाम हा निसर्गावर होत असे.

गो. नी. दांडेकर यांनी ' जैत रे जैत ' कादंबरीत प्रदेशातील वर्णन करतांना काही निसर्गप्रतिमांच स्पष्टीकरण केले आहे. त्यातलीच सर्वात महत्वाची नैसगिक प्रतीमा म्हणजे लिंगोबाचा डोंगर. या कादंबरीत महादेवाच्या रुपाचे वर्णन "लिंगोबाचा डोंगर करंगळी उभारुनचं उभा आहे. या डोंगराभोवती इतिहास कालीन गडेकोट रचला आहे. भवताली राखीव रान (जंगल) आहे."५

लवण उतरुन लिंगोबाचा घस चढतांना वाटेत आइनाच्या झाडावर कोंभाळयाचा वेल आहे. त्याचे दोर खाली लोंबत आहे. जणुकाही झाडावर कुणी झोपाडाच टांगलाय. बुंधल्याच्या लेण्याकडे चढतांना एका ठिकाणी कडा कोसळला आहे. भल्या थोरल्या दगडींचा ढासळ खालपर्यंत दगडाळ उतार होता. काटवणानं भरलेला. रस्त्यान कुठ येकली कुठ करवंदी तर कुठं चीलाटी होती. बुंधल्याच्या मध्यापासुन जवळ जवळ पाऊणशे हात वरपर्यंत ओबडधोबड भिंत होती. त्याच्या काही थोडया अंतरावर एखाद विश्वर होत बाकी सगळीकडून कडा होता चढुन जायची मुळीच सोय नव्हती.

नाग्या ज्या वाडीत रहायचा त्या वाडीशेजारी एका शेजारी तांबडी हिरवी आलवणं लटकलेली होती. पलीकडच्या टेकडीवर वाघाटीच्या बेलाखाली वाघदेव होता.

गो. नी. दांडेकरांची ' जैत रे जैत ' ही प्रादेशिक कादंबरी महत्वाची ठरते. यामध्ये निसर्गवर्णन दिसून येते. निसर्ग हा खरच प्रादेशिक कादंबरीचा आवश्यक भाग आहे का ? निसर्ग असावा हे प्रादेशिकतेचे मूल्यमापन मुळात चुकीचे आहे. प्रादेशिक कादंबरीचे मूल्यमापन करतांना निसर्ग हा आवश्यक घटक समजला गेला अशा काही प्रादेशिक कादंबऱ्या असु शकतात की, ज्यात वैशिष्ट्यपुर्ण निसर्ग असु शकत नाही.

गो. नी. दांडेकरांच्या कादंबरीत व्यक्तीरेखांचा देखणेपणा आणि भोगवादीवृत्ती चितारलेली दिसते आणि तशीच जैत रे जैत मध्ये देखील आहे. जैत रे जैत ही कादंबरी वास्तव जीवनदर्शनाचा आविष्कार स्पष्ट करते. या कादंबरीमध्ये अंधश्रद्धा देखील दिसून येते व अंधश्रद्धेला बळी पडलेला समाज देखील दिसतो. पण ज्याप्रकारे अंधश्रद्धा दिसुन येते ते वैज्ञानिक दृष्टिकोन असलेल्या वाचकाला पटू शकत नाही.

' जैत रे जैत ' मध्ये चिंधी आणि नाग्या यांच्यातील उत्कट आणि रांगडया प्रेमाचा आविष्कार करतांना अंधश्रध्दा, परंपरा आणि देवभोळेपणा याविरुध्द दिलेल्या लढयाचे चित्रण दांडेकर करतात. कादंबरीतील नाग्या हा चिंधीच्या वयापेक्षा लहान असतो. परंतु ती त्याच्या कलेवर, त्याच्या ढोल वाजवण्यावर भाळली असते. एकीकडे ही गोष्ट चुकीचे वाटते की तो तर तिच्यापेक्षा लहान आहे. परंतु

पुढील कथानकात कळते की नाग्याच्या डोळयाला मधमाशी चावल्यामुळे त्याचा डावा डोळा निकामी होतो तरीदेखील चिंधी त्याचा स्विकार करते कारण तिने त्याच्या रुपापेक्षा त्याच्या कलेवर जास्त प्रेम असते. वास्तविक जिवनात अशा घटना कमी प्रमाणात बघायला मिळतात.

आयशी सुरुवातीला चिंधी चा तिरस्कार करतांना दिसते कारण तिचे पहिले लग्न झाले असते. परंतु नंतर एकीकडे तिची चिंधीवर असलेली दया, प्रेम दिसुन येते तर दुसरीकडे आपल्या मुलाचा डोळा निकामी झाला आहे म्हणून त्याला साथ होईल, मदत होईल या भावनेतुन स्वार्थी दृष्टीकोन देखील दिसून येतो.

कादंबरीच्या कथानकामध्ये विविध ठिकाणी अशा शब्दांचा प्रयोग केला आहे की तो सर्वसामान्यांना समजेलच असे नाही. कादंबरीतील विविध पात्रे ही समाजातील पात्रे आहे असे नक्की वाटते. कोणी त्यांच्या संस्कारांनी धरुन चालतं, कोणी प्रथा- परंपरांना, कोणी आपलं मित्रत्व जपतं, तर कोणाला एकमकांविषयी असलेली कळवळ दिसून येते.

' जैत रे जैत ' मध्ये ठाकर या आदिवासी जमातीतील नाग्या आणि चिंधी यांची ती कथा करुणरम्यतेने चित्रीत झाली आहे. आदिवासी जनजीवन आणि निसर्गदृष्टी कादंबरीच्या कथानकात पार्श्वभूमी म्हणून आलेली आहे. आदिवासी ठाकरांची लोकसंस्कृती या कादंबरीच्या रुपाने प्रथमच मराठीत आली आहे. लोकश्रध्दा, लोकसंस्कार, लोकविधी, निसर्गशरणता आणि सनातन प्रितीचा आदिबंध ' जैत रे जैत ' मध्ये आहेत.

रविंद्र ठाकुर यांच्या मते, " नाग्या, चिंधी आणि त्याच्या अवतीभवतीची सर्व माणसे आदिम पातळीवरचे जीवन जगतात. त्यांची म्हणून एक वेगळी संस्कृती आहे. वन तेथील देवदेवता आणि तद्जन्य धर्मविषयक कल्पना यांनी त्यांचे जीवन नियत झाले आहे. त्यांचे परस्परांशी अतूट नाते जडलेले आहे. या सर्व बाबींचे नेटके चित्रण दांडेकरांनी केले आहे.

निष्कर्ष

- गो. नी. दांडेकर यांनी "जैत रे जैत" कादंबरीतून चित्रित केलेला निसर्ग वैविध्यपूर्ण आहे.
- "जैत रे जैत" या कादंबरीत निसर्ग स्वतंत्र व्यक्तिरेखा म्हणून येतो.
- आदिवासी ठाकर जमातीचे निसर्गप्रेम आणि दांडेकरांना भावलेला निसर्ग परिणामकारक पध्दतीने या कादंबरीत चित्रित केलेला दिसतो.
- लेखकाची निसर्गप्रतिमा उभा करण्याची हातोटी या कादंबरीत अधिकृत झालेली आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- दांडेकर गो. नी. "जैत रे जैत" कादंबरी कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे, प्रथमावृत्ती- १९६५ पृष्ठ क्रमांक -५.
- तत्रैव - पृष्ठ क्रमांक - १६६
- तत्रैव - पृष्ठ क्रमांक - १६
- तत्रैव - पृष्ठ क्रमांक - २९
- तत्रैव - पृष्ठ क्रमांक - ५
- जाधव रा. श आणि इतर संपादक, मराठी वाङ्मयाचा इतिहास. खंड सातवा : १९५० ते २००० भाग दुसरा, महाराष्ट्र साहीत्य परिषद, पुणे ज्ञ् २०१०, पृष्ठ क्रमांक-४०१.

ISSN : 2348-7143
March 2018

मराठी आदिवासी साहित्य : एक अभ्यास
विशेष संदर्भ ‘तृष्णा’ आत्मवृत्तपर कादंबरी

अनिता नामदेवराव रानवळकर
संशोधिका
भाषा, वाङ्मय व संस्कृती अभ्यास संकुल
स्वा.रा.ती. मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

मराठी साहित्याला आजवर इतकी वळणे मिळाली आहेत की त्याचा मुख्य प्रवाहच हरवून गेला आहे. अस विनोदानं म्हटल जात. आदिवासी कादंबरीचे अस्तिःत्त्व अलीकडे जाणवत असले तरी ह्या कादंबरीचे पडसाद फार पूर्वीपासून आढळतात. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात मात्र मराठी कादंबरीने आदिवाशांच्या सुखदुःखाची आशा–आकांक्षाच्या अनुभव विश्वाची दखल घेतलेली दिसून येते. मुंबईतील कातकऱ्यांच्या जीवनावर बेतलेली आचार्य शंकर रामचंद्र भिसे यांची ‘जंगलातील छाया’ सह्याद्री परिसरातील वारल्याच्या जीवनावर लिहिलेली वि.वा.हडप यांची ‘गोदाराणी’ ठाकरांच्या जीवनावर लिहिलेली गो.नि.दांडेकरांची ‘जैत रे जैत’ रायपूर जिल्ह्यातील गौंड आदिवासींवर लिहिलेले, दुर्गा भागवतांची ‘महानदीच्या तीरी’ अमरावती जिल्ह्यातील कोरकुंच्या जीवनावर लिहिलेली मधुकर वाकोडे यांची ‘झेलझपाट’ चंद्रपुर जिल्ह्यातील गोड माडियांच्या जीवनावर लिहिलेली सुरेश द्वादशीवार यांनी ‘टाकुली’ आदि कादंबऱ्यांनी आदिवासी कादंबऱ्याचा प्रांत समृद्ध केला आहे. आदिवासी कादंबरी हा वास्तवादी कादंबरीचाच एक भाग आहे. वरील कादंबऱ्यांच्या संदर्भावरुन असे लक्षात येते की, आदिवासी कादंबऱ्या ह्या रानोमाल दऱ्याखोऱ्यात सह्याद्रीच्या पायथ्याशी, डोंगरावर राहणाऱ्या आदिवासी जमातीने स्वतःचे जीवन अनुभव साकारण्यासाठी निर्मिल्या आहेत. आदिवासी कादंबऱ्यातून आदिवासी समुदायाची जीवन शैली, बोली, समाज अवस्था, प्रथा, परंपरा यांचे दर्शन घडते.

मराठी साहित्यातील १९८० नंतरच्या आदिवासी साहित्य प्रवाहातातील पहिल्या आदिवासी बंडखोर लेखिका नजूबाई गावित यांची ‘तृष्णा’ (१९९९) ही चार खंडातील आत्मवृत्तपर कादंबरी होय. यात लेखिकेने खास आदिवासी जाणीवेतून धुळे जिल्ह्यातील मावची भिल्ल या आदिम जमातीचे वास्तववादी व प्रतिनिधीक जीवन चित्रण घडविले आहे.

लेखिकेने या कादंबरीत पांड्या देसाई–बीज, आट्या देसाई–दुसरी आशा फुल्या या तीन पिढीतील आदिवासी जीवनाचा विस्तीर्ण पट रेखाटलेला आहे. आदिवासी स्त्रियांच्या व्यथा, वेदना, शोषण प्रथा, परंपरा या सर्वांचा विस्तीर्ण पट प्रामाणिकपणे उलगडलेण्याचा प्रयत्न केला आहे. नजूबाईंनी जे अनुभवले, भोगले त्यांचे वस्तूनिष्ठ दिग्दर्शन त्यांनी तृष्णा मधून घडविले आहे. आदिवासी स्त्रीचे दमन शोषण–छळ–पिळवणूकीची अवस्था प्रकट करणारी ‘तृष्णा’ ही मराठीतील सर्वश्रेष्ठ कलाकृती ठरते.

या आत्मवृत्तपर कादंबरीत बीजू, दुसरी अंबू, आशा सुनती, गुरा भिल्लीण, गुंती उमा, भिकी गाणू हिरा मीरु, सुंता, राधा गजा इत्यादी मावची व भिल्ल स्त्रिया आहे. त्यांचे हे जीवन कष्अ, हलाखी दैनंदिन दारिद्रय, शोषण, भूक उपासमार, पिळवणूक या सर्वांचे चित्रण लेखिकेने वास्तववादी भूमिकेतून

ISSN : 2348-7143
March 2018

केले आहे. कल्पनेची जोड नाही. कलावादाची साथ नाही. सौंदर्यवादी कल्पकता नाही. सत्याचा आभास नाही, अशा समाजसन्मुख भूमिकेतून आदिवासी जीवनाचा परामर्श लेखिका घेते.

या आत्मवृत्तपर कादंबरीत पहिल्या पिढीचे नेतृत्व करणारा जंगल बिगारी कामगार पांड्या देसाई व त्याची पत्नी बीज आहेत. पहिल्या महायुद्धानंतरच्या फुलूंची साथ (मानमोडी) आल्यावर पांड्या व बीजू त्याच्यात बळी पडतात. त्यांचा मुलगी दुसऱ्या पिढीचे नेतृत्त्व करतो. आट्या पांड्या देसाई व त्याची पत्नी दूसरी हेही जंगल बिगारी कामगार आहेत. साक्री तालुक्यातील बोडरी पाड्यातून राहणाऱ्या जंगल बिगारी कामगारांची ही कुटुंब कहाणी आहे. मानमोडीच्या साथेत बळी पडलेल्या पूर्वजांचा खांब बसविणे आगारी करणे अत्यंत हलाखीच्या परिस्थितीत आट्याला शक्य नसते. यामुळच पूर्वजांच्या कृपा आशीर्वादाअभावी आपल्या दुःख व्यथा वेदना सोसाव्या लागातात. अशा अगतिक अवस्थेत आट्या जीवन जगतो.

पूर्वजांच्या कृपेअभावी दुःख, व्यथा, वेदनेत जीवन जगणारी इसरी कौटुंबिक जीवनात वैतागून जाते. तिचा पती आट्याने जुरा भिल्लीणीशी व्यभिचार केल्यामुळे तर इसरीच्या दुःखात भरच पडते. दहा अपत्यांचे संगोपन करणारी इसरी स्वाभिमानीपणे, बाणेदार वृत्तीने जीवन जगण्याचा धडाच घालून देते. लेकुरवाळी इसरीने सर्व मुलांचा, व्यभिचारी नवऱ्याचा, भावांचा जातपंचायतीचा त्रास सहन करुन अत्यंत समर्थपणेजीवन व्यतित केले. शेवटी परिस्थिती शरणतेच्या वणव्यात ती होरपळून निघते. संपूर्ण हयात अंगभर वस्त्र न मिळालेल्या इसरीला (आईला) एका दिवाळीच्या प्रसंगी मुलगी आशाने आपले लग्नाचे पातळ इसरीच्या डोक्यावर टाकून, तिचा निरोप घेते तेव्हा 'जीर्ण उत्तरीयावर लग्नाचं उत्तरीयं ल्यालेली इसरी तिला मृत्यूची नवरी वाटत राहिली!' (पृ.३१५)

दुसऱ्या पिढीतील इसरीवारख्या व्यथा, वेदना तिसऱ्या पिढीतील तिची मुलगी आशा, हिला सहन कराव्या लागतात. शिक्षण हेच आपल्याला शोषणातून मुक्त करेल, या जिद्दीने, ध्येयाने, आशाच्या वडिलांनी (आट्या पांड्या देसाई) तिला चौथीपर्यंत शिक्षण दिले होते. इसरी आईच्या हालअपेष्टा आशाने अनुभवल्या होत्या. आशा आपल्या भावाच्या (मनू) मर्जीखातर फुल्याशी विवाहबद्ध होते. तिची इच्छा नसतानाही तिला संशयखोर, अडाणी, अकुशल, टुक्कार, फालतू. स्त्रीद्वेष्ट्या फुल्याशी विवाहबद्ध व्हावे लागते. विवाहोत्तर काळात प्रथमतः फुल्याला ती शरीरसुख देऊ शकत नाही. साथीदाराबद्दल तिच्या अपेक्षा भंग पावल्या होत्या. दोन बायकांच्या धनी असणाऱ्या फुल्याबद्दल तिच्या मनात प्रचंड तिटकारा होता. कौटुंबिक स्त्रीछळाबद्दल जंगलातील साप, वाघाची भीती परवडते. सासू (धुळा), नवरा, गावचा पाटील या स्त्रीशोषकाची तिला विलक्षण भीती वाटते; परंतु या सर्वांना ती खंबीरपणे तोंड देते. आपला सासरा गनूची सहानुभूती मिळवून स्वतंत्र जिणे जगण्याच ती प्रयत्न करते.

विवाहपूर्व अवस्थेत विशिष्ट ध्येयाने शिक्षण घेणाऱ्या आशावर कामभावना प्रबळ झालेला शाहू मास्तर बलात्काराचा प्रयत्न करतो, तेव्हा ती म्हणते, 'फुकून दे त्या मास्तराला!' (पृ.२१५) 'तृष्णा' मध्ये दुःख, वेदना, व्यथा याने चिंब झालेली इसरीची मुलगी आशा होय. इसरी आईचा ज्या व्यथा, वेदनेच्या वाटेने अंत झाला, त्याच पायवाटेने तिची मुलगी आशाचा जीवनप्रवास अत्यंत खडर आहे. चौथी उत्तीर्ण झालेल्या आशाच्या नवऱ्याबद्दल तिच्या विशिष्ट कल्पना होत्या; परंतु पुरुषप्रधानतेच्या वर्चस्वाखाली झुकून फुल्या तिच्या जीवनाचा साथीदार होतो. यामुळे ती अस्वस्थ होते. दुर्बल फुल्याचा

ISSN : 2348-7143
March 2018

जाच, छळ व संशयखोर सासूचा छळ (धुळा), पाटलाची वाईट नजर या सर्वांना तिला सामोरे जावे लागते. फुल्याशिवाय स्वतंत्र झोपडी बांधून जीवन जगण्याचा तिचा इरादा असतो. या अवस्थेत तिचे माहेर-सासर चालू असते. शेवटी सासरीच राहण्याचा ती निर्णय घेणे. जीवघेण्या, यातनामय व्यथेतून मरेपर्यंत आपली कदापि सुटका होणार नाही, अशी मनाची मानसिकता करुन हताश हतबलपणे परिस्थितीला शरण जाणारी धीरगंभीर नायिका आशाच्या रुपाने 'तृष्णा' मधून साकार होते.

'तृष्णा' मध्ये आदिवासी समाजाचा भ्रामक अंध कल्पनांवर विश्वास असल्याचे लक्षात येते. साप, नागचा प्रवेश हा देवाच्या कारणीचा प्रकार आहे. डिप्या भगत, जान्या भगत, इसऱ्या भगत आदींची भगतगिरी चालते. त्यांच्या अंगात येते, दाणे चाळून पाहिले जातात. नवस जाहीर करणे व त्याची पूर्ती करणे, डोंगऱ्या देवाला बोकड बळी देणे, भूताने झपाटणे, वादीचा गंडा बांधणे, भूताचा तमाशा (गुऱ्हाळावर वाळू पडणे) इत्यादी प्रकारांमुळे आदिवासी मानसिकता दैवानिधतेकडे झुकण्याची प्रवृत्ती आढळते.

'तृष्णा'मध्ये भूक, उपासमार, दारिद्रय, अज्ञान, अंधश्रद्धा याचे प्रत्यंतर आढळते. 'तृष्णा' च्या 'रोपणी' या तिसऱ्या खंडात मनू म्हणतो, 'इतकं पिकवावं तरी दाने पुरत नाय, घरात सगळ्या भोऱ्या कपाळाच्याच घुसून राहिल्या ते काय पुरतील दाने.' (पृ.२४३) आट्याच्या निधनानंतर इसरीचं शरीर थकल्यावर भूक व उपासमारीत तिचा करुण अंत झाला. नाऱ्याला गुन्हेगार म्हणून अटक झाल्यावर त्याची बायको सुनती व मुले उपाशीपोटी दारु पाडणे, तिची विक्री करणे, वेश्या होऊन शरीरविक्रय करणे इत्यादी सर्व बाबी नित्याच्याच असतात. भूक, दारिद्रय, उपासमारीने आदिवासी मुलांच्या जन्माचे स्वागत होते. एकविसाव्या शतकात भूक, उपासमारी, लाचारी अखंड आहे हेच या कादंबरीतून दिसते. मावची या आदिम जमातीमध्ये भारतीय न्यायप्रणालीला टाळून जातपंचायतीच्या न्याय-निवाड्यांना विशेष महत्त्व आहे. उदाहरणार्थ, या कादंबरीत देवजी-वाना (विधवा) प्रकरणात जातपंचायतीच्या पंचानी १५०/- रुपये दंड, वानाच्या बापाला ६०/- रुपये वरपक्षाकडून देणे, १४०/- रुपये पंचाच्या दारुसाठी, कोंबडीसाठी, सिधा, तांदूळ, दोन चंपे इत्यादी देऊनही मनू-जंगू प्रकरणात पंच न्यायदानास नकार देतात. कारण मनू हा भिल्लांच्या जवानांबरोबर चोरी करतो. 'पोराळी' या चौथ्या खंडात आशाचा भाऊ बायकोच्या झगड्याप्रसंगी ३००/- रुपये देज जान्याने पंचासमक्ष भरला. आट्याचा जुरा भिल्लीणीशी (विधवा) संबंध ठेवल्याच्या आरोपावरुन ढोराचं डोकं गळ्यात बांधणे, घरटीचे एक पूड पाठीला बांधणे, याशिवाय दंड ६५/- रुपये, चारचंपे सिधा, बोकड इत्यादी स्वरुपात शिक्षा सुनावली जाते. ही शिक्षा बंधनकारक असते. (पृ.५५)

'तृष्णा' मध्ये सलाबाईदेवी, डोंगऱ्यादेवी, मातृदेवता, कणसरा, होळी, प्रथम पाऊस, पूजन, भंडारा कार्यक्रम, घाटदेव, हिंदळादेवीची जत्रा, आळ्यादेवची पूजा, मातृदेवता मोगीला, आखाजीपूजन, वाघदेवाची टोपली, इत्यादी देवता, सण, उत्सवाची अनन्यसाधारणता लक्षात येते.

आदिवासी जमातीअंतर्गत पोटजमातवाद संघर्ष विलक्षण आहे. या कादंबरीत जिवल्याची बायको मांगूला झिपऱ्याने पळविल्यामुळे मावची जमातीत कालवा होतो. झिपऱ्या जमातभ्रष्ट होतो. झिपऱ्या भिल्लांमध्ये राहतो. तो चोरी करेल. ढोर फाडेल. तो बाटला. त्याच्यावर जमातीने बष्हिकार टाकला.

आट्यावरही मावची जमातीने बहिष्कार टाकला होता. मावची भिल्ल, मावची–वंजार, मावची–महार, मावची–कोकणे आदी जमातींचा अंतर्गत कलह या कादंबरीत रेखाटला आहे.

'तृष्णा' मधील शिक्षणविषयक विचार असा की, शेठ–सावकार या शोषकवर्गाकडून आदिवासी समाजाची आर्थिक, शारीरिक, मानसिक लूट थांबवावी या उद्देशाने इसऱ्या कारभाऱ्याने आशाला चौथीपर्यंत आर्थिक क्षमता नसतानाही शिकविले होते. मजुरीकाम की शिक्षण, मद्यपी व स्त्रीलंपट मास्तर, मास्तरांचे अस्पृश्यता पालन, शिक्षणाबद्दलचा आशेचा तिटकारा इत्यादी कारणांमुळे आशेचा शैक्षणिक प्रवास खंडित होणे म्हणजे आदिवासी समाजाच्या मुलींच्या शिक्षणाची ही प्रातिनिधि परवड आहे, असे वाटते.

या कादंबरीत आदिवासी मानवी जमातीत घरजावई (लांबजाना) होण्याची व वधुमूल्य देण्याची विवाहपद्धत रुढ आहे. वस्तूच्या रुपात देज पद्धत आहे. वरपक्षाकडून पायलीभर खावटी मिळत असत. भात व कुळीद स्वरुपातही देज देण्याची प्रथा आहे. लग्नाची संमती किंवा पसंती झाल्यावर दारू पिऊन शिक्कामोर्तब करणे, (पृ.४९) देजाची रक्कम १५०/– रुपये, गावपंगत ६०/– रुपये, दारू, चोळी, लुगडं इत्यादी रितीभाती आहेत. वऱ्हाडी मंडळीचे स्वागत करण्यासाठी पाण्याचं मडकं, उभली रीतीची दारू, बायकांचा नाच इत्यादी असत.

याशिवाय चार खंडातील कादंबरीत जंगल अधिकाऱ्यांकडून आदिवासी स्त्रियांचे लैंगिक शोषण होते. गावचे पाटील या लैंगिक शोषणात सहभागी असतात. सवर्णांचा व्यभिचार, वेश्यावृत्ती, स्त्रीद्वेष्टेपणा, अबकारी खात्याची दहशत, मानमोडींची साथ, मृतांचा खांब (स्मृतिस्तंभ), सावकार वर्गाकडून होणारे आदिवासींचे शोषण (बाळू वाणी), स्त्रियांचे मानसिक शोषण (भुताळीण, हडळ इ.) पुनर्जन्म इत्यादी अनेक विषय अतिशय वस्तुनिष्ठपणे लेखिकेने हाताळले आहे.

सारांश आदिवासी मावची जमात ही परिस्थिती शरणवर्तनाची शिकार बनते. चोरी, लूटमार, गुन्हे इत्यादी प्रकारे जीवन जगण्यासाठी धडपड असते. मावची जमात मातृपुजक असूनही मावची स्त्रियांवर पुरुषवर्गाकडून अन्याय होतो. एकंदरीत मावची स्त्री दुर्बल नवऱ्यापेक्षा अतिशय सक्षमपणे संकटांना धीराने सामोरी जाते. त्यात मग इसरी असो की आशा या दोन्ही स्त्रिया अतिशय सक्षमपणे जीवन पेलतात. मराठी कादंबरीतील अनन्यसाधारण स्त्री कर्तृत्वाचा मान संपादन करणाऱ्या या कलाकृतीतील माय–लेकीचा अंत वाचकांना संवेदनशील बनवितो.

संदर्भग्रंथ

१) आदिवासी मराठी साहित्य एक अभ्यास–डॉ.ज्ञानेश्वर वाल्हेकर, स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद प्र.आ.१५ ऑगस्ट २००९ व द्वितीय आवृत्ती १७ नोव्हें. २०१२.

२) तृष्णा (आत्मवृत्तपर कादंबरी) नजूबाई गावीत, पहिली आवृत्ती–१९९९,सत्यशोधक मार्क्सवादी प्रकाशन, असंतोष वाडी भोकर रस्ता देवपूर धुळे, ४२४००२.

‘RESEARCH JOURNEY’ International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

किरवंत नाटकातील संवाद चातुर्य : एक शोध

प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर रामलाल भोई
किसान कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पारोळा, जि. जळगांव.

प्रास्ताविक :-

संवाद हे नाटकाचे प्रधान अंग आहे. 'संवादाव्दारे सांगितली जाणारी कथा म्हणजे नाटक' अशी व्याख्या नाटकाची केली जाते. म्हणजेच संवादाशिवाय नाटक अशी कल्पनाही करता येणे शक्य नाही. नाटकातील आशयाची अभिव्यक्ती संवादाच्या माध्यमातून व्यक्त होत असते. नाटकातील व्यक्तिरेखा आपापल्या मनातील भाव भावना संवादाच्या माध्यमातूनच व्यक्त करीत असतात. संवादाच्याव्दाराच नाटकाच्या कथानकाला गती मिळत असते. एखाद्या नाटकातील व्यक्तिचित्रणाच्या स्वभावाचेही दर्शन त्यांच्या संवादातुन घडत असते. विशिष्ठ नाटकाचे कथानक आणि आशय वहन करणारे संवाद हे महत्त्वाचे माध्यम आहे. एकंदरीतच नाटकातील कथानिवेदन, वातावरण, व्यक्तिचित्रण, घटना व प्रसंग निर्मिती इत्यादी घटकांना एकत्रितपणे गुंफणारा महत्त्वाचा घटक म्हणुन संवादाकडे पाहिले जाते.

प्रेमानंद गज्वी हे मराठीतील दलित नाटककार म्हणून अतिशय नावाजलेले नाव आहे. यांचे एकांकिका व नाटय अतिशय समृध्द आहे. दलित नाटय प्रकाराला बोधी रंगभूमी संबोधन त्यांनी दलित नाटय प्रकाराला एका वेगळया उंचीवर आणुन ठेवलेले आहे. भगवान गौतम बुध्द आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा वारसा त्यांनी त्यांच्या नाटय लेखनाच्या माध्यमातून पुढे चालविलेला दिसुन येतो. त्यांचे 'घोटभर पाणी', 'बेरीज वजाबाकी', 'उतारा', 'कृष्ण विवर', 'निवडक प्रेमानंद गज्वी' हे दलित एकांकीका संग्रह आहेत. तर 'देवनवरी' या नाटकातून त्यांनी देवदासीची प्रथा आणि समस्येचा वेध घेतलेला आहे. 'किरवंत' या त्यांच्या नाटकात स्मशानकर्मे करणाऱ्या ब्राम्हण जीवनाचे समाजशास्त्रिय विश्लेषण केलेले आहे. 'वांझ माती' या नाटकात ग्रामीण जीवनातील जातीय गुंतागुंत आणि राजकारणाचा शोध घेतलेला आहे. तसेच 'तनमाजोरी' या नाटकात वेठबिगार म्हणुन जीवन जगणाऱ्या मजुरांचा मुक्तिसंघर्ष रेखाटलेला आहे. 'जय जय रघुवीर समर्थ' या नाटकात त्यांनी समर्थ संप्रदाय, त्या संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान आणि समाजवास्तव यांचा ऊहापोह केलेला आहे. 'पांढरा बुधवार' या नाटकात त्यांनी विधवा स्त्रियांचा जीवनसंघर्ष अधोरेखित करून त्यांच्या जीवनावर फुंकर घालण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. 'रंगयात्री' या नाटकात मराठी रंगभूमीच्या स्थिती-गतीचे नाटयात्मक विश्लेषण त्यांनी केलेले आहे. 'गांधी-आंबेडकर' या नाटकात महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय जीवनाचा मनोवैज्ञानिक शोध मांडलेला दिसुन येतो. 'नुर मोहम्मद साठे' या नाटकात कला आणि कलावंत यांच्या संदर्भात एक आदिबंधात्मक समीक्षा केलेली आहे. 'शुध्द बीजापोटी' या नाटकात आदीवासी, नागवंशी बौध्द मन आणि आर्यवंशीय हिंदू मन यांच्यातील वर्तमान जीवनातील संघर्षाचे चित्रण प्रेमानंद गज्वी यांनी केलेले आहे.

अशाप्रकारे विषयांची विविधता घेऊन प्रेमानंद गज्वींनी नाटलेखन केलेले आहे. त्यांचे प्रत्येक नाटक त्यांच्या इतर नाटकांपेक्षा वेगळेपण दर्शविणारे आहे. त्यांच्या प्रत्येक नाटकाचे कथानक वेगळे दिसुन

ISSN : 2348-7143
March 2018

येते. त्यांच्या प्रत्येक नाटकातील संवाद व संघर्ष वेगवेगळया पातळीवरचा दिसुन येतो. त्यांच्या नाटकातील संवाद चातुर्य हेदेखिल मनाला भिडणारे असे आहे. म्हणुनच प्रेमानंद गज्वी हे त्यांच्या काळातील व परंपरेतील इतर दलित नाटककारांपेक्षा वेगळे व उजवे ठरतात. त्यांच्या नाटकातील अनेक पात्रचित्रणातील संवादात वेगळे शाब्दीक कौशल्य दिसुन येते. त्यांच्या नाटकातील संवादाची भाषा साधी, सरळ, सोपी व निलंकृत अशाप्रकारची आहे. संवादाची वाक्यरचना छोटया-छोटया वाक्यांनी पुर्ण केलेली दिसुन येते.

प्रेमानंद गज्वींचे 'किरवंत' हे अतिशय वेगळया विषयावरील नाटक आहे. या नाटकातील जवळपास सर्वच व्यक्तिरेखा सवर्ण, उच्चवर्णिय ब्राम्हण असल्याने यातील संवाद प्रमाणभाषा मराठीत आहेत. या नाटकातील वासुदेव व सिध्देश्वर शास्त्री जन्माने ब्राम्हण असल्यावरदेखिल ते केवळ स्मशानकार्ये करतात म्हणुन त्यांना किरवंत ठरविले जाते म्हणुन त्यांना अतिशय दु:ख होते. आपणास ब्राम्हण वर्गाने समानतेची वागणूक द्यावी यासाठी त्यांचा संघर्ष चाललेला असतो. किरवंताचे काम करणाऱ्याला प्रतिष्ठा मिळावी म्हणुन वासुदेव किरवंताच्या मुलीशी लग्न करावयाचे टाळतो. किरवंत जातीचा समुळ नाश वासुदेवाला करावयाचा असतो. या नाटकातील संवाद प्रमाणभाषा मराठीतीलच आहेत. परंतू वासुदेव व सिध्देश्वरशास्त्रींना मिळणाऱ्या तुच्छतेच्या वागणुकीमुळे त्यांची मन:स्थिती डळमळीत होते व त्यांना संवादातून आक्रमकपणाची जाणीव होते. प्रस्तूत शोधनिबंधात नाटककार प्रेमानंद गज्वींचा 'किरवंत' या नाटकातील संवाद चातुर्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न आहे.

किरवंत : संवाद चातुर्य :-

हिंदू धर्मात उच्चवर्णिय समजला जाणाऱ्या ब्राम्हण वर्गातही एक गट असा आहे की, जन्माने जरी ब्राम्हण असला तरी कर्माने किरवंत म्हणुन उपेक्षित असलेला, केवळ स्मशानातील अंत्येष्टीची कामे करतो म्हणून दलितांसारखीच वागणूक त्यांना मिळते अशा अपरिचित अशा समाजगटाचे चित्रण नाटककार प्रेमानंद गज्वींनी केलेले आहे. त्यामुळे उच्चवर्णिय व्यक्तिचित्रणांमधिल संवादाचे वाक्चातुर्य हाताळण्यात प्रेमानंद गज्वी कमालीचे यशस्वी झालेले आहेत. एका वेगळया विषयाची हाताळणी केल्याने प्रेमानंद गज्वींचे नाव घराघरात पोहोचलेले दिसुन येते. दोन उच्चवर्णिय ब्राम्हण वर्गातील पात्रांमधिल वैचारिक व्दंव्द रेखाटतांना प्रेमानंद गज्वींनी कोणत्याही प्रकारचा तोल जाऊ न देता त्यांच्यातील नाटककार म्हणुन संवाद चातुर्याचा उत्कृष्ठ नमुना या नाटकाव्दारे सादर केलेला आहे. दोन उच्चवर्णिय ब्राम्हण वर्गातील वैचारिक संवादातून त्यांनी संवादाचा उत्कृष्ठ नमुना सादर केलेला आहे.

'किरवंत' नाटकाचा विषय आहे सिध्देश्वरशास्त्री हे अंत्येष्टीची काम करणारे उच्चवर्णिय ब्राम्हण. त्यांच्या अनेक पिढया, त्यांचे घराणे स्मशानकर्मे करीत आलेले आहेत व आपल्या भावाने व मुलानेही हेच काम करून स्वत:चा उदरनिर्वाह चालवावा अशी त्यांची ईच्छा असते. स्मशानकर्मे करणाऱ्या ब्राम्हणांना सर्वसाधारण जनता किरवंत म्हणुन हाक मारते. किरपंत अंत्येष्टीच्या कर्माला चालतात परंतू लग्नकार्यासारख्या मंगल विधीसाठी त्यांना कुणीही बोलावत नाहीत. किरवंत हे अल्पसंख्यांक असल्याने भांडण्याची ताकद त्यांच्यात नाही म्हणून त्यांनी गप्प बसून सर्व सहन करावे असे सिध्देश्वर शास्त्रीला वाटते. परंतू त्याचा भाऊ वासुदेव बंडखोर असतो त्याला किरवंत जातीचे समुळ उच्चाटन करावयाचे असते म्हणुन तो ब्राम्हणवर्गातील ढबुशास्त्रीशी भांडतो. त्याला इतर ब्राम्हणांप्रमाणे सन्मानाची वागणूक हवी असते म्हणुन त्याचा संघर्ष हा प्रस्थापित मुल्यव्यवस्थेशी दिसुन येतो. वासुदेवांच्या संवादातील आक्रमकता

प्रेमानंद गज्वींनी संवादाच्याव्दारे रेखाटण्याचा प्रयत्न करून त्यांच्या संवाद चातुर्याचा उत्कृष्ठ आविष्कार सादर केलेला आहे.

किरवंत नाटकातील अंत्येष्टीची कामे करणाऱ्या सिध्देश्वरशास्त्रींचा भाऊ हा किरवंत व लग्न, मुंजी सारखी कामे करणाच्या उच्चवार्णिय ब्राम्हण ढबुशास्त्री यांच्यातील संवाद नाटककाराच्या संवाद चातुर्याचा उत्कृष्ट नमुना म्हणता येईल.

"**वासुदेव** :- कुठल्या नरकाबद्दल बोलताय, ढबुशास्त्री ? वरच्या की खालच्या? खोटनाटं सांगुन लोकांना नरकात ढकलणारे इथं काय कमी आहेत? त्यांच्या रूपानं इथं नरकच वास करतोय.

ढबुशास्त्री :- हे मात्र फार फालं हं, वासुदेवा.

वासुदेव :- अहो, मी तुमच्याबद्दल नव्हतो बोलत.

ढबुशास्त्री :- मग कुणाबद्दल बोलत होतास? अरे, मी आहे म्हणून लोकांना शुभ शकुन कळतं तरी!

वासुदेव :- हो तर! बरं, काय म्हणतो तुमचा ब्राम्हण धर्म?

ढबुशास्त्री :- हेच, हेच ते! यालाच म्हणतात जखमेवर मीठ चोळणं. आमचा धर्म तेवढा ब्राम्हणांचा आणि तुमचा? तुम्ही नव्हे ब्राम्हण? पण ब्राम्हण्य बुडवायला निघालात तुम्ही. 'बुडती हे जन, देखवेना डोळा', पण करणार काय? आम्हाला शाखेत यायला बंदी.

वासुदेव :- काय वेडयागत बोलताय, शास्त्रीबुवा? अहो मांग चांभारसुध्दा आता शाखेवर येतात. तुम्ही तर ब्राम्हण.

ढबुशास्त्री :- मांग, चांभार येतात म्हणुनच तर आम्ही येत नाही आम्हाला आमचा धर्म बुडवायचा नाही, म्हटलं म्हणजे."

वरील संवाद हा दोन ब्राम्हणांमधिल असला तरी त्यांच्यात चातुर्वण्य व्यवस्थेचा प्रभाव दिसुन येतो. यांच्यातील ढबुशास्त्री व वासुदेव दोन्हीही ब्राम्हण धर्मात जन्म घेतलेले पात्र आहेत परंतु वासुदेव अंत्येष्ठीची कामे करणाऱ्या किरवंताचा भाऊ असल्याने ढबुशास्त्री त्याला तुच्छतेची वागणूक देतात. इतर जाती-धर्माच्या लोकांसोबत राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या शाखेवर जाणे ढबुशास्त्रीला स्वत:चा धर्म बुडविण्यासारखा वाटतो. ही दोन्ही पात्रे जन्माने उच्चवर्णिय ब्राम्हण आहेत परंतू केवळ त्यांच्या कर्मामुळे त्यांच्यात भेद निर्माण होत असतो. दोन उच्चवर्णिय ब्राम्हणांमधील हा संवाद म्हणजे पारंपरिक चातुर्वण्य व्यवस्था सुरू ठेवण्यासाठीची मोठी खटाटोप दिसुन येतो. या संवादात जाती धर्माच्या नावाखाली कोणत्याही प्रकारचा तोल न जाऊ देता संवाद चातुर्य योजल्याचा महत्त्वाचा भाग म्हणता येईल. 'किरवंत' नाटकातील वासुदेवाचा भाऊ सिध्देश्वरशास्त्री हा स्मशानातील अंत्येष्ठीची कामे करून त्याच्या संसाराचा उदरनिर्वाह चालवित असतो. त्याला उच्चवर्णिय ब्राम्हण किरवंत म्हणुन वागणूक देतात. तोदेखिल जातीने ब्राम्हण असला तरी केवळ कार्यामुळे तो अधम ठरविला जातो. नाटकातील वरील संवादातून एका किरवंताला माणुस म्हणुन उच्चवर्णिय ब्राम्हण ढबुशास्त्री न्याय देऊ शकत नाही म्हणुन वासुदेव पेटून उठतो व माणुसकीचे हक्क मिळवून देण्यासाठी स्वकियांशीच लढतांना दिसुन येतो या नाटकातील संघर्षाची तीव्रता

ISSN : 2348-7143
March 2018

वाढविण्याचे श्रेय नाटकातील अशा चातुर्यपुर्ण संवादांना दयावे लागेल. ब्राम्हण धर्मातील अंतर्मनातील संघर्ष रेखाटण्यात प्रेमानंद गज्वी कमालीचे यशस्वी झालेले आहेत.

किरवंत नाटकाच्या संवादामधील म्हणी, वाक्प्रचार आणि रस :-

प्रेमानंद गज्वींनी किरवंत नाटकातील संवाद चातुर्य वाढविण्यासाठी म्हणी व वाक्प्रचारांचा वापर केल्यामुळे नाटकातील घटना प्रसंगाचा प्रभाव वाचकांच्या मनावर पडतो. या नाटकातील संवादातुन म्हणी व वाक्प्रचाराव्यतिरिक्त ग्रामीण भाषेचा वापर केलेला दिसुन येत नाही. तसेच यातील संवादातून करूण रस, रौद्र रस, बीभत्स रसांचा आविष्कार अत्यंत प्रभावीपणे करून संवाद चातुर्य वाढविण्यास मदत केलेली आहे.

उदा. **"सिध्देश्वर शास्त्री** :- आज चार दिवस झाले काय खावे? आण काय प्यावे? घ्याव, एकही वाणी साधं तेलमीठ देत नाही. काल नाचणीची पेज केली. अळणी घ्यावी लागली." (पृ. 54)

या सिध्देश्वरशास्त्रींच्या संवादातुन करूण रसाचा आविष्कार करून प्रेमानंद गज्वींनी संवाद चातुर्य प्रेक्षकांसमोर मांडलेले दिसुन येते. त्याचप्रमाणे सिध्देश्वरशास्त्रीच्या भावाच्या वासुदेवाच्या खालिल संवादातून बीभत्स रसाचा आविष्कार होतांना दिसुन येतो.

उदा. **"वासुदेव** :- सोवळं नामक वस्त्र एकदा अंगावर चढवलं की ते फाटून चिंध्या होऊन घाण वास येईपर्यंत अंगावर वागवणार" (पृ. 61)

अशाप्रकारे किरवंत नाटकातील संवादातुन करूण रस, रौद्र रस, बीभत्स रसांचा आविष्कार करून नाटककार प्रेमानंद गज्वींनी त्यांच्यातील संवाद चातुर्याचेही अविष्करण अतिशय खुबीने केलेले दिसुन येते. तसेच या नाटकातील संवादातून वापरण्यात आलेले वाक्प्रचार खालिलप्रमाणे-

पोटावर पाय देणे, जखमेवर मीठ चोळणे, वाऱ्यावर सोडुन देणे, उगाचच भुई थोपाटणे, पोटाला चटका बसणे, विकतची भानगड मागे लावुन घेणे, भुईला भार होणे, शेवटचं पाणी पाजणे, माया जमविणे, रसातळाला जाणे, शनी आडवा येणे, परधर्म ग्रहण करणे, डोक्यात राख घालणे, वेदनेची फुंकर होणे. अशा काही वाक्प्रचाराचा वापर संवादात केल्याने संवादातील वाक्चातुर्याचे महत्त्व कळण्यास मदत होते. धरलं तर चावतंय नि सोडलं तर पडतं, आडला हरी, गाढवाचे पाय धरी, कळतं पण वळत नाही, 'बुडती हे जन देखवे ना डोळा' अशा म्हणींच्या वापरानेदेखिल नाटकातील संवादात महत्त्वाची भर नाटककाराने घातलेली आहे. नाटकातील संवादातील वैशिष्ट्यपुर्ण शब्दांची योजना, म्हणी-वाक्प्रचार, रस परिपोष यांच्या वापराने मौलिक भर पडत असते. अशा सर्वांच्या वापराने प्रेमानंद गज्वींच्या संवाद चातुर्यही वाखाणण्याजोगे आहे.

संदर्भ :-

1) दलित नाट्य वाड्.मय - डॉ. यशवंत राऊत - गोदा प्रकाशन, औरंगाबाद.
2) किरवंत (नाटक) - प्रेमानंद गज्वी - मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

डॉ. अलका कुलकर्णी यांच्या 'चकवा' कादंबरीचा आशय

प्रा. संजय धर्मा पाटील
आर एल कॉलेज पारोळा

'आदिवासी जीवनदर्शन घडवणारी डॉ. अलका कुलकर्णी यांची "चकवा" ही कादंबरी. आदिवासी लोकांमधील डाकीण प्रथेवर आधारीत 'चकवा' ही पहिलीच कादंबरी होय. डाखीण काढणे ही आदिवासी समाजामध्ये प्रथाच आहे. दर दोन चार वर्षांनी आदिवासी गावात डाखीण काढली जाते आणि डाखीण समजुन एखाद्या निष्पाप स्त्रीचा छळ सुरू होतो. सातपुडा पर्वतातील हरणखुरी गावातील शेवलीबाई या आदिवासी निष्पाप स्त्रीला डाकीण समजुन तिच्यावर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराची व छळाची कर्मकहाणी म्हणजेच 'चकवा' ही कादंबरी होय.

लेखीका डॉ. अलका कुलकर्णी यांनी चकवा कादंबरी लिहून आदिवासींच्या डाखीण प्रथेच्या अंधश्रेध्देवर प्रकाश टाकला आहे. सातपुडा पर्वताच्या पर्वतरांगांमधील दऱ्या खोऱ्यांमध्ये निसर्गरम्य परिसरात वसलेले 'हरणखुरी' नावाचे एक चिमुकले गावा या गावात काबाडकष्ट करून पोट भरणारे आदिवासी जमातीचे लोक राहतात. या लोकांमध्ये एमता आणि सेवलीबाई या पती पत्नीचे एक सुखी व सज्जन कुटूंब एमता हा कष्टाळू प्रामाणिक कुणाच्या अध्यात मध्यात नसणारा दिवसभर आपला शेतकामात गुंग असणारा. एमताची पत्नी शेवलीबाई घरकामात दंग असणारी, शेतात निंदणी खुरपणी करणारी व आपली खुपडी (झोपडी) झाडून पुसून स्वच्छ ठेवणारी एक सालस गृहिणी या दोघांचे घर म्हणजे एक ऐसपेस झोपडी. या दोघांना सोन्यासारखी एक सहा वर्षाची सोनिया नावाची मुलगी. सोनियाला शिकवून मास्तरीन नाहीतर नर्सबाई बनवण्याची शेवळी व एमता यांचे स्वप्न, एक गाय, म्हैस, चार शेळ्या, पाच सहा कोंबड्या, चार एकरची विहीर मळ्याची शेती असा शेवली बाईचा सुखी संसार. त्यांना कमतरता होती एका मुलाची. शेवली ला सुरा (मुलगा) हवा होता. त्यासाठी ती देवाला प्रार्थनाही करत होती. शेवळीला दिवस गेले ती बाळतीन झाली परंतु मेलेले मुल झाले त्याचे कारण म्हणजे तिला दिवस असतांना ती सिडीवरून खाली पडली.

शेवलीचे लग्न झालं त्याच वर्षी गावात कॉलराची साथ होती. हागवण, उलट्या होऊन गावातले लोक मरून लागतात. त्याच वर्षी एमताचा बाप व शेवलीचे मायबाप मरण पावतात. एक वर्षाने शेवळीची सासूही मरते. हे पाहुन गावातल्या बाया म्हणू लागतात की, शेवळीचा पायगुण चांगला नाही. येथूनच शेवली सारख्या निष्पाप स्त्रीला दोष लावण्याची सुरूवात होते.

शेवलीला मुलगा होत नाही म्हणून ती कोणाच्याही मुलाला जवळ घेत खेळवते. शेजारच्या कुशाबायच्या मुलाला ती खेळवते ते मुल अशक्त असते कुशाबाई त्याला पुरेसे दुधही पाजत नाही त्याची पुरेशी काळजीही घेत नाही. परिणामी ते मुल मरते. गावात पेसऱ्या नावाचा दुष्ट प्रवृत्तीचा इसम असतो. त्याची शेवळीवर व तिच्या शेतावर वाईट नजर असते. तो कुशाबाईची सासु वंताबाईला सांगतो

ISSN : 2348-7143
March 2018

की शेवलीची नजर वाईट आहे. तुझ्या मुलाला शेवळीची नजर लागली म्हणून तो मेला. अगदी तेथूनच गावातल्या बायांचा शेवलीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन दुषीत होतो.

हरणखुरी गावात बर्डफ्ल्युची साथ येते. या साथीने गावातल्या सर्व कोंबड्या मरतात तेव्हा पेसऱ्या आणि त्याचे साथीदार उख्या आणि वंज्या हे गावात डाखीण आली आहे त्या डाखीणीमुळेच कोंबड्या मेल्या असा अपप्रचार करतात आणि गावात डाखीण आहे असा समज गावकऱ्याचा होतो.

हरणखुरी गावात गीमल्या भाऊ नावाचा एक भगत असतो तो लोकांच्या गुढ्या बघतो गावातले लोक त्याच्याकडे गुढ्या मांडतात. गावातल्या कोतवालाच्या मुलाला व सुनेला एड्स हा रोगझालेला असतो परंतु या आजाराबद्दल कोणालाच माहिती नसते. कोतवालाची पत्नी आपल्या मुलाची व पत्नीची गिमल्याभाऊकडे गुढी मांडते तेव्हा तो भगत सांगतो की गावात डाखीण आलेली आहे. तिने तुझ्या मुलावर आणि सुनेवर करणी केलेली आहे. काही दिवसांनी कोतवालाचा मुलगा मरतो. प्रेत जाळल्यानंतर प्रेताच्या पोटामधून केसांचे पुजके निघते. ते दुष्ट पेसऱ्याने ठेवलेले आहे. कोतवालचा मुलाला डाखीणीनेच करणी करून मारले असा अपप्रचार तो करतो.

त्यावर्षी हंगाम जोरदार आलेला असतो. ज्वारी, बाजरी, मक्याचे जोमदार पिक आलेले असते. शेतकरी खुशीत असतात. अशातच गावात टोळधाड येते. टोळधाड गावातील संपुर्ण पिकांवर स्थिरावते. संपुर्ण पिक उध्वस्त होते. कनसात एकही दाना राहत नाही. सगळे पिक नष्ट होतात. पेसऱ्याला हे चांगलेच निमीत्त सापडते. डाकीणीनेच हा प्रकार केला असा अपप्रचार तो गावात करतो. गावकऱ्यांनाही ते खरे वाटू लागते.

पेसऱ्या हा गावातील दुष्ट प्रवत्तीचा माणूस त्याची एमताच्या शेतावर वाईट नजर असते. त्याला एमताच्या विहीर बागायतीचे चार एकरचे शेत हवे असते. त्यासाठी दृष्ट विचार त्याचा मनात येतात. एमताचे विहीरीचे शेत त्याला हडप करायचे असते. त्यासाठी तो एमताला दुरच्या उंच पहाडावरच्या अस्थंबाच्या यात्रेला घेऊन जाण्याचा आग्रह करतो. एमता अस्थंबाच्या यात्रेला जायला तयार होतो. परंतु शेवळीबाई त्याला विरोध करते. पेसऱ्याची नजर चांगली नाही त्याचा बरोबर जाऊ नका असे शेवलीबाई एमताला सांगते. परंतु शेवलीला विरोधाला न जुमानता एमता पेसऱ्या बरोबर अस्थंबाच्या यात्रेला जातो. पेसऱ्या व त्याचे साथीदार उखा व वंज्या आणि एमता यात्रेला जातात. यात्रेहुन परत येताना पेसऱ्या एमताला खोल दरीत ढकलुन देतो. त्यातच एमताचा मृत्यु होतो. एमत्याच्या मृत्युने शेवलीचा सुखी संसारावर दुखा:चा पहाड कोसळतो. शेवलीचे सारे काही उध्वस्त होते. त्यातला त्यात वाईट गोष्ट म्हणजे गावातले बाया माणसे शेवलीकउे शंकेने पाहू लागतात. शेवली चांगली बाई नाही. शेवली ने आपल्या नवऱ्यालाही खाऊन टाकले असे कुजबुजू लागतात. गावावर आलेली टोकधाड, कोतवालाच्या मुलाचा मृत्य, एमताचा मृत्यु, गावातल्या सर्व कोंबड्यांची मृत्य ही सारी गावावर कोसळलेली संकटे डाखीणीमुळेच झालेली आहे असा कांगावा पेसऱ्या करतो. गांव पंचायत, पोलिस पाटील व गांवकरी गांव पंचायत भरवतात त्यात पेसऱ्या म्हणतो, गावात डाकीण आहे पण ती डाकीण कोण आहे ? हे सिध्द झाले पाहिजे व त्या डाकीणीला गावाबाहेर काढले पाहीजे असा आग्रह पेसऱ्या करतो. तेव्हा पोलीस पाटील व ग्रामपंचात म्हणजे ही डाकीण कोण आहे हे कसे सिध्द होणार ? तेव्हा

पेसऱ्या म्हणतो इंदूरचा भगत हे सिध्द करणार त्याला सर्व समजते. आपण त्याचाकडे जाऊन गुढी मांडू तेव्हा गांव पंचायत इंदोरला जायला तयार होते. पेसऱ्या व गांव पंचायत इंदोरच्या बुडव्या भगताकडे जातात आणि गावात कोणतीबाई डाकीण आहे अशी गुढी मांडतात. पेसऱ्या इंदोरच्या बुडव्या भगताला या आधी जाऊन भेटलेला असतो आणि डाकीण कोणाला ठरवायचे याचा खाणा खुणा सांगतो. त्याचा इशारा शेवळीबाईकडे असतो त्या मोबदल्यात पेसऱ्याने इंदोरच्या भगताला पैसे दिलेले असतात. त्याप्रमाणे भगत गुढी मांडतो, मंत्र पुटपुटत गंभीर आवाज बोलू लागतो. 'तुमच्या गावात एक डाकीण आहे ती कोणाचेही रूप घेऊ शकते' अघोरी विद्या हेच तिचे धन. ती कोणालाही खाऊ शकते व गावावर संकटे आणते. तेव्हा गांव कारभाऱ्याने व पेसऱ्याने भगतापुढे लोटांगण घातले व म्हणाले सहा महिन्या तीन मयत, गावातल्या कोंबड्या मेल्या, पिकांवर टोळधाड आली, पाऊस पाणी झाला नाही. हे ऐकुण भगत म्हणाला डाकीणीचे हे काम ! त्याने मंत्र पुटपुटले आणि मोठ्याने ओरडला सापडली डाकीण सापडली व भगताने शेवळीबाईच्या घराच्या खाणाखुणा सांगीतल्या तसेच व तिने सासु सासऱ्यांनाही खाल्ले, पोटच्या मुलालाही खाल्ले, तसेच तिच्या नवऱ्यालाही तिने खाल्ले. हे ऐकुण सर्वांना खात्री पटली की, शेवलीबाईच डाकीण आहे. गाव पंचायत गावी परत आली आणि शेवली डाकीण आहे ही बातमी आख्ख्या गावात पसरवली. गावातले लोक लाठ्या काठ्या घेऊन शेवलीला मारायला तिच्या झोपडीवर आले. तेव्हा शेवळीची मैत्रीण वेस्ताबाईने सर्व ाना परतवुन लावले. व शेवलीला कसेतरी वाचविले. झ ोपडी बाहेर पडायचे नाही अशी धमकी पेसऱ्याने शेवळीला दिली. या साऱ्या प्रकाराने निष्पाप निराधार, निरपराध, शेवली भयभीत झाली व आक्रोश करू लागली.

संपुर्ण गांव शेवलीच्या विरोधी झाला हे पाहुन पेसऱ्याने शेवलीच्या शेतातले ज्वारीचे पिक लुटून नेले आणि तिच्या शेतावर ताबा बसवला अशा काळात झिप्या भाऊ शेवलीच्या बाजुने ऊभा राहीला व त्याने गांव पंचायत भरवली व गांव पंचायतीत पेसऱ्याने सागीतले की एमता माझा मित्र होता. ८००००/- रूपयांत मी त्याचे शेत विकत घेतले असे त्याने खोटे सं ागीतले. पंचायतीत कोणी बोलू शकले नाही. पेसऱ्याचा डाव सफल झाला. एमताला ठार करून तिच्या बाईला डाकीण ठरवून त्याने एमताचे विहीरीचे शेत हडप केले.

शेवलीबाईला डाकीण्र ठरवण्यात आले आहे याची कुणकुन पत्रकार आनंदा पाटील व अभय यांना लागते. व त्याचा तपास करण्यासाठी ते गावात येतात. शेवलीबाईला भेटतात, ही बातमी वर्तमान पत्र व दुरदर्शनात देतात. शेवळीबाईला झोपडीबाहेर पडायला बंदी असते. शेवळीला मारहाण करतो तेव्हा वेस्ताबाय शेवळीला चोरून चटणी भाकर खाऊ घालते. शेवळीबाई व वेस्ताबाय रात्री लपुन छपून पोलीस स्टेशनला जातात. व पोलीस त्यांची कंपलेट नोंदवून घेत नाहीत. पत्रकार आनंद पाटीलला हे कळते. आनंद पाटील हे शेवलीबाई पावरा हीला डाकीण ठरवल्या बद्दल व तिचे शेत बळकावल्या बद्दल हरणखुरी गाव पंचायत, पेसऱ्या व बुडव्या भगत यांच्या विरुध्द गुन्हा दाखल करतात ही बातमी टिव्ही व वर्तमानपत्रात प्रसिध्द होते. आपल्यावर गुन्हा दाखला झाला असे हरणखुरी गाव पंचायत व गांव कारभाऱ्याला कळते आणि ते चवताळतात आणि लाठ्या काठ्या घेऊन शेवलीला मारायला येतात तो पर्यंत वेस्ताबाई शेवलीच्या झोपडीवर येते आणि तिला तात्काळ जंगलात पळून जायला सांगते. शेवली

ISSN : 2348-7143
March 2018

जंगलात पळून जाते तेव्हा पासून शेवली रानावनात फिरू लागते, तिच्या केसांच्या जटा होतात, कपड्यांचे चिंध्या फाडून लक्तर होतात. रानात एक कुत्र्याचे पिलु तिच्या बरोबर राहू लागते.

डाकीण ठरवल्या गेलेल्या स्त्रीला समाज छळ करून मारून टाकतो. परंतु शेवलीबाई जिवंत आहे. शेवलीबाई अजुनही आशावादी आहे. गांव वाल्यांना चकवा देवून ती रानात लपलेली आहे. तिच्या मनात आशा आहे तिची मुलगी सोनिया तिला सोडवायला येणार आहे. सोनिया आता नर्सबाई झ ाली आहे म्हणून शेवलीबाईचे स्वप्न पुर्ण झाले आहे. एक दिवस सोनिया तिला घेऊन जाणार म्हणून गांववाल्यांना चकवा देत ती जगत आहे.

संदर्भ :-

चकवा - डॉ. अलका कुलकर्णी - साधना प्रकाशन, पुणे
चकवा एक आकलन - डॉ. फुला बागुल प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव

ग्रामीण साहित्य निर्मिती : एक शोध

गणेश दिगंबर सावजी
मराठी विभाग, मेएसो कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
मेहकर जि. बुलडाणा
९९२३५५३७०३

उद्दिष्ट्ये :

१) ग्रामीण साहित्य निर्मीतीचा शोध घेणे.

२) लोककथांच्या आधारे ग्रामजीवनाचा शोध घेणे.

३) महानुभावांच्या साहित्यातील ग्रामीण जाणीवांचे वेध घेणे.

४) विविध संतांच्या रचनांचा आढावा घेत ग्रामीण साहित्याच्या अस्तित्वाच्या खुणा उलगडणे.

गृहीतके :

१) ग्रामीण साहित्याचे अस्तित्व प्राचीन काळात देखील आढळून येते.

२) लोककथांमध्ये ग्रामजीवनाचे संदर्भ आढळतात.

३) महानुभावांच्या विविध दृष्टांतात व रचनांत ग्रामीण जीवनजाणीवांचे अस्तित्व दिसून येते.

४) विविध संतकाव्यामध्ये ग्रामीणजीवनाचे चित्रण पाहावयास मिळते.

प्रास्ताविक :

मराठीमध्ये ग्रामीण साहित्य निर्मितीला १९२० नंतर प्रारंभ झाला, त्याचे कारण १९२०च्या दरम्यान ग्रामीणजीवन ठळकपणे साहित्यातून मांडले जाऊ लागले. म. गांधींनी ‘खेड्याकडे चला’ अशी हाक दिली; ती खेड्याच्या बदलत्या अर्थव्यवस्थेमुळेच. म्हणून ग्रामीणजीवनाला केंद्रस्थानी ठेवून देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे नियोजन करावे, असे त्यांना वाटते.

नव्या राजवटीमुळे, नव्या अर्थव्यवस्थेमुळे तसेच औद्योगिकीकरणामुळे जीवनात अनेक प्रश्न निर्माण होऊ लागले. त्याच्या तुरळक नोंदी एकोणीसाव्या शतकातील साहित्यात सापडतात. ‘लोकहितवादी’ यांच्या ‘ग्रामरचना’ या ग्रंथामध्ये त्यांनी भारतीय शेती आणि त्यातील दोषांवर चर्चा केली आहे. शेतमालास मिळणाऱ्या भावाचा हिशेब त्यांनी मांडला आहे. एकीकडे शहरे वाढत आहेत, तर दुसरीकडे शेतीचा धंदा परवडत नाही, असेच म्हणावे लागते. ताराबाई शिंदे ‘स्त्रीपुरुष तुलना’ या ग्रंथामधून सांगतात की, कारागिरांची कारागिरी संपत आहे. त्यांच्या दृष्टीने ते धंदे करणारे ग्रामीण लोक असावेत. ग्रामीण वास्तवाचा प्रखर आविष्कार झाला आहे तो म. फुले यांच्या ‘शेतकऱ्यांचा आसूड’ या ग्रंथामध्ये. शेतकरी व ग्रामीणजीवन हे विविध प्रश्नांच्या विळख्यात कसे जखडले आहे याचे प्रभावी चित्रण त्यांनी केले आहे. ग्रामीणजीवनाचा प्रत्यय देणारी हरिभाऊंची ‘काळ तर मोठा कठीण आला’ असो वा धनुर्धारींची ‘पिराजी पाटील’ ही कादंबरी. यांमधून ग्रामीण साहित्याच्या खुणा सापडतात. मात्र, प्राचीन साहित्यही याला अपवाद

नाही, हे सर्वज्ञात आहे. किंबहुना प्राचीन साहित्यात हे ग्रामजीवन समजल्याशिवाय साहित्याचे आकलन होत नाही.

प्राचीन साहित्यातील ग्रामीणत्वाच्या पाऊलखुणा :

प्राचीन साहित्यातून ग्रामीणत्वाची जाणीव प्रकट झालेली दिसते. ग्रामीण जीवनस्तराचे प्रकटीकरण झालेले आहे. प्राचीन मराठी साहित्यात सलग व समृद्ध परंपरा नाही; परंतु ग्रामीणजीवन वास्तव प्रकट होताना दिसते. सर्वसाधारणपणे 'विवेकसिंधू' हा मराठीतील आद्यग्रंथ मानला जातो. त्याअगोदरही ग्रंथनिर्मिती झाली असावी; परंतु याशिवाय मौखिक परंपरा अस्तित्वात होतीच. ज्ञानेश्वर, नरेंद्र, मुकुंदराज यांनी आपली ओवी रचना लोकसाहित्यातूनच केलेली आहे. याबाबतीत डॉ. ना. गो. जोशी म्हणतात, '' सुरुवातीची गीते लोकगीतांच्याच धर्तीवरच होती. कीर्तन, आरती, समारंभ आदींतून या रचनेचे प्रयोग होत.[१] म्हणजे लोकगीते व प्राचीन साहित्य यांचा निश्चितपणे सहसंबंध होता. संतांच्या चरित्रामध्ये ज्या चमत्कृतिपूर्ण घटनांचा उल्लेख आढळतो. उदा. नामदेव आपण 'अयोनिज' आहोत, असे म्हणतात.[२] ते अध्यात्माच्या अंगाने असावे. पण, ही मूळ कल्पना लोककथेतील आहे. म्हणजेच लोकसाहित्य आणि प्राचीन साहित्य यांचे नातेसंबंध स्पष्ट होतात. चक्रधरांचे अनेक दृष्टांत लोकसाहित्याच्या परंपरेचे दिसतात. म्हणजे लिखित साहित्यापेक्षा मौखिक साहित्याची परंपरा जुनी आहे. यावरून ग्रामीणत्वाच्या खुणा शोधताना प्रथम लोकसाहित्याचा विचार करणे क्रमप्राप्त आहे.

लोककथा :

गोष्टी सांगणे वा ऐकणे हा माणसाच्या मूलभूत प्रवृत्तीचा भाग आहे. कथा हा साहित्यप्रकार अत्यंत व्यापक आणि जुना आहे. कथा सांगण्यामागे प्रयोजने वेगवेगळी असतील, पण त्या आजही सांगितल्या आणि ऐकल्या जातात. इतर भाषांप्रमाणे मराठीतही लोककथांची प्राचीन परंपरा आहे. यासंदर्भात डॉ. इंदुमती शेवडे म्हणतात, ''कथनाची आणि निवेदनाची आवड माणसाची उपजत प्रवृत्ती आहे. जेव्हापासून माणवाला विचार प्रकट करण्याची भाषा अवगत झाली, तेव्हापासून मानवाने गोष्टी सांगण्यास सुरुवात केली.''[३]

मराठी कथेची सुरुवात 'दृष्टांतपाठा'पासूनची आहे. याअगोदरही लोककथा होत्याच. त्या एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे, एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात संक्रमित होतात. त्यातून विविधप्रकारे जीवनदर्शन प्रत्ययास येते. ग्रामीणजीवनही याला अपवाद नाही. यु.म. पठाण म्हणतात, ''माळवी लोककथेत ग्रामीणजीवन आणि मध्ययुगीन इतिहासाच्या खुणा स्पष्टपणे दिसतात.''[४] म्हणजेच लोककथेत विशिष्ट प्रदेश आणि तेथील ग्रामजीवनाचे चित्रण करण्यात येते. मराठीतील कथाकारांवर लोककथांचा बराच प्रभाव त्यांच्या कथालेखनावरून दिसून येतो. याबाबतीत पुढील काही उदाहरणे देता येतात.

सटवीचा लिखा :

''ही दोन निपुत्रिक बायकांची कथा. दोघी गावगाड्याच्या कुटुंबव्यवस्थेचा भाग. एक पाटलाची, तर एक कामगाराची बायको. पुढे काही वर्षांनंतर दोघींनाही मुले होतात. सटवी दोन्ही लहान मुलांचे भविष्य लिहिते''[५], अशी अख्यायिका आहे. यातून ग्रामरचनेची माहिती मिळते. ग्रामीण लोक कसे अंधश्रद्धेला बळी पडलेले असतात, याचे चित्रण होते. ग्रामीण व्यक्तीची मनोरचना, त्यानुसार मनावर उमटणारे मनोतरंग आणि यातून आकाराला येणारे ग्रामीणजीवनाचे वास्तव यातून प्रकट झालेले दिसते. रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा या बाबींना ग्रामीणजीवनात विशेष महत्त्व असल्याचे चित्रण या लोककथेतून होताना दिसते.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

अशा विविध लोककथा मौखिक परंपरेने संक्रमित झाल्याचे दिसून येते. अद्‌भुतरम्य वाटणाऱ्या या कथांमधून माणसाची होणारी जडणघडण व ग्रामीण वास्तव याचे प्रकटीकरण होते.

लीळाचरित्र व दृष्टांतपाठ :

लोककथांनंतर लिखित कथा म्हणून 'लीळाचरित्र' आणि 'दृष्टांतपाठ' यांच्याकडे पाहिले जाते. लीळाचरित्रातून सांगितलेल्या लीळा या लोककथाच आहेत. त्याचबरोबर लीळाचरित्र हा ग्रंथ म्हणजे पहिला कथासंग्रहच आहे. याशिवाय 'दृष्टांतपाठ' या ग्रंथातून विषद केलेल्या अनेक दृष्टांतात ग्रामीणजीवनाचे दर्शन होते. चक्रधरस्वामी महाराष्टात फिरत असताना त्यांना आलेला ग्रामीणजीवनाचा अनुभव त्यांच्या दृष्टांतातून दिसून येतो. ग्रामीण समाजाची बोलण्याची धाटणी, विचार करण्याची व पद्धत, ग्रामरचना व कृषिजीवन याचे चित्रण यातून होताना दिसते. उदाहरणादाखल रुभणेयाचा दृष्टांत : यातून ग्रामीण बहुजन समाज वावरतानाचे प्रसंग लक्षात येतात. ''आधारिये परिसाचा दृष्टांत''[६] यातून चक्रधर वावरत असलेल्या परिसराचा तपशील व्यक्त होतो. या दृष्टांत कथामधून ग्रामीण जीवनाचे दर्शन झालेले दिसते. त्याचे संदर्भ पुढीलप्रमाणे देता येतात. 'तीटत तीटत ऐसे पाणी पडत होते.', 'त्याची वस्त्रे आंबट होती.' 'वानेरेयाची पेंडी', 'गायीचे दूध काढणे', 'फाटकी ऐसी बाज' यातून ग्रामीणजीवनाची प्रचिती येते. फास, इळा, तुता यासारखी कृषिसाहित्याची माहिती देणारी शब्दसामग्रीही दृष्टांतून ज्ञात होते. म्हणजेच चक्रधरांनी त्यांच्या दृष्टांतातून ग्रामीण परिसराचे वर्णन केलेले दिसून येते. त्याचप्रमाणे 'बांदकरियाचा दृष्टांत', 'काठीयाचा दृष्टांत', 'सूरीयेचा दृष्टांत' इ. दृष्टांत ग्रामीण मातीतीलच दिसतात.

संत साहित्य :

संत साहित्य प्रामुख्याने अध्यात्मचिंतनासाठी व भक्तिभाव व्यक्त करण्यासाठी निर्माण करण्यात आले; परंतु या साहित्याचे निर्माते ग्रामीण असल्याने त्यांच्या साहित्यातून ग्रामीणजीवनाचे चित्रण दिसून येते. अध्यात्मानुभवाचे प्रकटीकरण करण्यासाठी उपमा, दृष्टांत संत ज्ञानेश्वरांनीही वापरलेले आहेत. यातून लौकिक जीवन व्यक्त होते. ''संत ज्ञानेश्वरांनी अध्यात्म प्रकटीकरणासाठी रूपके वापरलेली दिसतात. **उदा.** १ हमामा : हमामा रे पोरा हमामा. याशिवाय २ पाळणा : आकारेविण पाळणा पहुडले ३ घोंगडी : काळे ना सावळे ढवळे ना पिवळे ४ पिंगळा : पांगुळा हस्तपाद देतो. ५ वासुदेव : उदो झाली पाहली वेळ। उठावाचे शोधा गोपाळ। ६ गोंधळ : माझे मन लागो तुझ्या पायी ७ जोहार : जोहार मायबाप जोहार''[७] इत्यादी रूपकांमधून ग्रामजीवनातील विविध परंपरा, संस्कृती, ग्रामव्यवस्थेतील विविध घटकांचे चित्रण करताना संत ज्ञानेश्वर दिसतात.

संत नामदेव :

नामदेवाच्या काही अभंगातून ग्राम व कृषिजीवनातील रूपके दिसून येतात. उदा.

बुजगावने शेती माणसे म्हणती।
काय त्याचे हाती राख शोभे।।
हंसाशी विरोध करती कावळा। नेणे त्याची उंच कळा ।।[८]

येथे कृषिजीवनातील बुजगावण्याचा उपयोग प्रबोधनासाठी केलेला दिसून येतो.

शेती बीज नेत थोडे। माटे आणीताती गाडे।
एक्या नामे हरि जोडे। फिटे जन्माचे साकडे।।[९]

येथे नामस्मरणाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी मोट, नाडा, शेतीची उदाहरणे दिलेली आहेत.

आम्हा कीर्तन कूळवाडी। आणिक नाही उदीम गोडी।
वाचा पिकली। हरिनामाची वारी झाली।। [१०]

वरील कृषिजीवनातील संदर्भाने संत नामदेव हरिनामाचे महत्त्व सांगतात. याप्रकारे त्यांनी शेतीच्या संबंधित भावविश्वाचे वर्णन केले आहे.

संतांमध्ये विविध जातिधर्माचे लोक आपले व्यवसाय सांभाळत ग्रामीण व्यवस्थेचा भाग बणून प्रबोधनाचे कार्य करताना दिसून येतात. प्रपंच करून परमार्थाचा मार्ग दाखवताना दिसून येतात.

सावतामाळी :

स्वत:च्या शेतीतून, निसर्गातून विठोबाकडे पाहण्याची दृष्टी असणारे, व्यवसायात परमेश्वर शोधणारे सावतामाळी म्हणतात,

" कांदा मुळा भाजी । अवघी विठाई माझी ।
लसून मिरची कोथंबिरी । अवघा झाला माझा हरी।। [११]
टामची माळियाची जात । शेत लाऊ बागाईत ।
आम्हा हाती मोट नाडा । पाणी जाते फुलझाडा।। [१२]

आपल्या दैनंदिन कामकाजाचे रूपक येथे वापरतात. ग्रामजीवनातील स्वत:चे स्थान ओळखून ते अध्यात्माचे निरूपण करतात.

सेना न्हावी :

आम्ही वारीक वारीक । करू हजामत बारीक।
विवके दर्पन आयना दाऊ । वैराग्य चिमटा हालवू ।। [१२]

आपल्या व्यवसायाचे रूपक वापरून समाजाचे प्रबोधन करणारे संत आपल्या ऐहिक जीवनातील रूपके वापरतात. यामध्ये गोरा कुंभार, नरहरी सोनार यांचाही समावेश होतो. गावगाड्याचा भाग असणारे बारा बलुतेदार यांच्याप्रमाणेच त्यांचे दर्शन संत साहित्यातून ग्रामीण व्यवसाय व समाजाचे चित्रण होते.

चोखामेळा :

तत्कालीन ग्रामजीवनातील जातिभेद त्यांच्या अभंगरचनेतून दिसून येतो.

"उस डोंगा परि रस नोहे डोंगा।
काय भूललिया वरलिया रंगा।।" [१४]
"जन्मता विटाळ। मरता विटाळ।
चेखा म्हणे विटाळ। आदि अंत।।" [१५]

दलित वेदनेचे पहिले चित्रण चोखामेळा यांच्या अभंगात दिसते. समाजात वावरताना आलेले दाहक अनुभव ते तीव्रतेने मांडताना दिसतात. त्याच्यासह पत्नी सोयराबाई, बंका, कर्ममेळा हेदेखील ग्रामव्यवस्थेत होणारी कुचंबणा अतिशय प्रभावीपणे मांडतात.

संत एकनाथ :

ISSN : 2348-7143
March 2018

वारकरी सहित्याचे प्रयोजन समाजप्रबोधन व अध्यात्म निरूपण होय. मात्र, हा समाज प्रामुख्याने बहुजन होता. त्यांचे उद्‌बोधन एकनाथांनी भारुडाच्या माध्यमातून केले. बहुजन रुचेल व पचेल अशा स्वरूपातील रूपके त्यांनी वापरली.

एकनाथांची भारुडाची रचना गावगाडा चालवणारी समाजात वावरणारी सेवक, कारू, नारू, फिरस्ते यांच्या माध्यमातून त्यांची रूपके वापरून प्रबोधन केले आहे. त्यांच्या भारुडात पाटील, कुलकर्णी, बाराबलुतेदार यांचा वेळोवेळी समावेश हातो.

त्रिं. ना. अत्रे यांनी जी भटक्याची यादी दिली आहे. उदा. ''कैकाडी, लमाण, वैदू, वासुदेव, जोशी, पांगुळ, कोल्हाटी, गोपाळ, दरवेशी, भराडी, वाघे, मुरळी, जोगतीण, मांगगारुडी इ.''[१६] यातील बहुसंख्य जातींचे चित्रण एकनाथांनी केले आहे. ग्रामजीवनाला परिचित असणारे प्रतिमाविश्व त्यांनी प्रबोधनसाहित्यात वापरले आहे. यासंदर्भात डॉ. यु. म. पठाण म्हणतात, ''सर्व समाजस्तराचे प्रबोधन व्हावे, असे नाथांना वाटते. म्हणून त्यांनी महार, जोगी, कोल्हाटी, डोंबारी, पाईक, जागल्या अशा विविध व्यवसाय करणारा समाज प्रबोधनासाठी उपयोगात आणला ''[१७]

एकनाथांची रचना :

''जेहार मायबाप जोहार। मी सदगुरू साहेबांचा ।
लेकवळा महार। त्याचे दरबार झोपडीचा ।।
आम्ही कोल्हाटी कोल्हाटी। आमुची उडी उलटी उलटी।
शून्यावर दिली गाठी । त्यास जंगम केले उफराटिया।। ''
''धन्य जगी तोचि एक हरि रंग नाचे।
शामकृष्ण वासुदेव सदा स्मरे वाचे।।''

या प्रकारे विविध व्यवसाय करणारे गावकामगार व त्यांचे व्यवसाय यांची रूपके वापरून नाथांनी उद्‌बोधन केले आहे.

संत तुकाराम :

एकनाथांनंतर विचार करावा लागतो तो तुकारामांचा. जीववाचा चौफेर अनुभव असणारे तुकाराम ग्रामीणजीवनाचे आपल्या अभंगांतून प्रकटीकरण करतात.

''काय खावे आता कुणाकडे जावे।
गवात राहावे कोण्या बळे।।
कोपला पाटील गावचे हे लोक।
टाता वाली कोण भीक मम।।''

अशा प्रकारे ग्रामजीवनाचे चित्रण तुकारामांनी केले आहे. फटकळपणाबरोबरच मिश्किल विनोदही त्यांच्या अभंगात यमतात. उदा. 'परिसे गे सुनबाई।' यातील ग्रामीण म्हातारी, 'तेलनिशी रुसला वेडा' यात ग्रामजीवन दिसून येते. या प्रकारे अनेक अभंगातून गावगाडा प्रतित होताना दिसतो.

समारोप :

येथवरच्या विवेचनावरून लक्षात येते की, प्राचीन साहित्यातून ग्रामीण खुणा पाहावयास मिळतात. त्या लोकसाहित्यातून संक्रमित होतात. प्राचीन लेखक, संत, ग्रामव्यवस्थेत राहत असताना त्याचे दर्शन

त्यांच्या साहित्यातून होते. यासाठी संतांनी ग्रामबोलीचा वापर परिणामकपणे केला आहे. ग्रामजीवनातील म्हणी, वाक्‌प्रचार, रूपके, व्यवसाय, भटके जीवन याचे चित्रण होताना दिसते. जीवनानुभव ज्या स्तरावरचा आहे, त्या स्तराचा गंध साहित्यात उमटतो. त्याप्रमाणे प्राचीन लोककथा, महानुभाव साहित्य व संत साहित्यातून ग्रामीणजीवनाचे यथार्थ दर्शन घडते. ग्रामीण साहित्याच्या खुणांचा शोध घेताना त्याची मुळे वरील सर्व प्रकारच्या साहित्यातून दिसून येतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१.ना. ग. जोशी, प्राचीन मराठी गीत भंडार, पृ. क्र. ३२
२.नामदेव, नामदेव गाथा, पृ. क्र. ५११
३.इंदुमती शेवडे, मराठी कथा उगम आणि विकास, पृ. क्र. ७
४.यु. म. पठाण, मराठवाड्यातील लोककथा, पृ. क्र. ९ ते १७
५.तत्रैव
६.दृष्टांतपाठ
७.ज्ञानेश्वर गाथा, संग्रा. नाना महाराज साखरे, वरदा प्रकाशन, पुणे, आ. २००७ पृ. क्र. २०५ ते २३९
८.श्री नामदेव गाथा, शासकीय प्रत, पृ. क्र. ७०४
९.तत्रैव पृ. क्र. २८९
१०.तत्रैव पृ. क्र. ५१३
११.संत सावतामाळी ,सकल संत गाथा, पृ. क्र. ९८
१२.तत्रैव
१३.तत्रैव, सेना नाव्ही पृ. क्र. १०८
१४.तत्रैव, चोखामेळा, पृ. क्र. १४४
१५.तत्रैव
१६.त्रिं. ना. अत्रे, गावगाडा, पृ. क्र. ३ व ४
१७.यु. म. पठाण, प्रतिष्ठान सप्टें. १९७८
१८.एकनाथ, श्री एकनाथ गाथा, पृ. क्र. ७९६
१९.तुकाराम, श्री तुकाराम गाथा, शासकीय प्रत, पृ. क्र. १३०
२०.तत्रैव

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

आदिवासी साहित्य

डॉ. विठ्ठल केदारी
मराठी विभाग, सहायक प्राध्यापक
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय,
अंबाजोगाई, जिल्हा.बीड.

साठोत्तरी वाङ्मयामध्ये विविध साहित्य प्रकारांतील लेखन महत्वाचे आहे. दलित साहित्य, आदिवासी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, ग्रामीण साहित्य, सत्यशोधकीय साहित्य अशा विविध प्रवाहातील साहित्य चळवळीतून हे साहित्य निर्माण झाले आहे.

आदिवासी साहित्य हे आदिवासी समाजाच्या व्यापक परिवर्तनाच्या चळवळीचा एक भाग आहे. एकूण आदिवासीपैकी आज 98 टक्के आदिवासी जंगलात रानावनात राहतो. एकेकाळी तो जंगलाचा राजा होता. कारण उत्पादनाचे एकमेव साधन 'जमीन' त्यांच्या मालकीची होती. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या सुरुवातीच्या काळात त्यांचेकडून हे एकमेव उत्पादचे साधन शहरी पांढरेपशांनी हिरावून घेतले. पाच पौंड धान्यांसाठी एक एकर जमीन विकण्याची वेळ त्याच्यांवर आली. आठ आण्याच्या मोबदल्यात त्याची जमीन गेली. जंगली कायद्यांमुळे त्याचा निसर्गसंपत्तीवर हक्क राहिला नाही. हा जंगलाचा राजा पुढे आपल्याच जमिनीवर शेतमजूर झाला. कोंडयाची भाकर आणि विषारी कंदमुळे हे त्यांचे अन्न झाले. ब्रिटीश अमदानीत आणि नंतरही सार्वत्रिक शिक्षणाचे दिवे प्रज्वलित केले, परंतु त्यांचा प्रकाश महाराष्ट्राच्या दऱ्याखोऱ्यात, जंगलात पोहचू शकला नाही. 90 टक्के आदिवासींना साधे पिण्याचे पाणी उपलब्ध नाही. आपल्या देशातल्या फक्त 17 टक्के मानसांना पिण्यासाठी शुध्द पाण्याची सोय आहे ही वस्तुस्थिती आहे. उल्पवयात अनेक बाळंतपणे झाल्यामुळे आणि जीवनसंघर्षात आठ–नऊ तास राबावे लागत असल्यामुळे अनेक तरुण आदिवासी भगिनी मुकेपणाने राजरोस मरत आहेत. त्यांचे मृत्युचे प्रमाण मन अस्वस्थ करणारे आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात 70 हजार आदिवासी मुले शाळेत गेली तर त्यापैकी फक्त 320 मुलेच मॅट्रिक पास होऊ शकतात. बाकीची सर्व मुले आपले पारंपरिक जीवन जगून जमीनदारांची गुलामी करतात. त्यातली फार थोडी मुले स्वतःच्या पायावर उभी राहतात. सरकारी नोकऱ्यात पहिल्या आणि दुसऱ्या वर्गात फक्त 0-3 टक्के आदिवासी आहेत. डॉक्टर, वकील, प्राध्यापक आणि इंजिनिअर आदिवासी समाजात नगण्यच आहेत. अशा या आदिवासी समाजात निखळ वाङमयीन चळवळ कशी उभी करता येईल? वाङ्मयीन चळवळ म्हणूनच व्यापक परिवर्तनाच्या सामाजिक–सांस्कृतिक चळवळीचा एक भाग म्हणूनच जन्म पावू शकते.

ISSN : 2348-7143
March 2018

संकुचित मूल्यांवर उभे प्रस्थापित वाङ्मय :–

ज्या आदिवासी समाजाला शेकडो वर्षे व्यक्तिगत आणि सामाजिक जीवनात स्वातंत्र्याचा श्वास घेता आला नाही, ज्याला कधी सुखाचा घास मिळाला नाही त्याचे चित्रण आपल्या साहित्यात कधी झालेच नाही. शाकुंतल सारख्या महान मानल्या गेलेल्या वाङ्मयीन कलाकृतीतही कोळी दाखवले आहेत. परंतु ते प्रेक्षकांना हसविण्यासाठीच, जो कोळी शकुंतलेची माश्याने गिळलेली अंगठी राजाला परत देण्यासाठी येतो त्याच्या प्रामाणिकपणाची, निष्ठेची, निस्वार्थी वृतीची छाप पडण्याऐवजी त्याच्या प्रवेशाबरोबर सारे सभागृह

हास्याच्या सागरात बुडून जाते. याचा अर्थ काय आहे? ही केवळ या आदिवासींची टिंगलटवाळी आहे. आदिवासीलाच या वाङमयात केवळ हास्यास्पद ठरवले नाही तर हा प्रामाणिकपणा निष्ठा आणि निःस्वार्थ या मुल्यांचीच टिंगलटवाळी आहे. जो समाज आणि जे वाङमय अशा संकुचित पायावर उभे आहे. अणि ज्यांच्या निर्मितीच्या मुळाशी व्यापक मानवी मूल्यांचा आधार नाही तो समाज आणि ते वाङ्मय कसे टिकावे? त्याला बहर कसा यावा? आणि त्याचा आस्वाद घेणारे रसिक कसे निर्माण व्हावेत? संस्कृत भाषा भारतातून नामशेष होत चाललेली आहे याचे कारण या भाषेतल्या वाङ्मयाला साक्षेपी टीकाकार न मिळाल्यामुळे ती नदीच्या खांडडोहासारखी झाली. जो विचार, जी भाषा, जी संस्कृती, जो धर्म आणि जी व्यवस्था बंदिस्त होते तिचा मृत्यू अटळ असतो.

आदिवासी समाज जरी गतेतिहासात गुलामगिरी खितपत पडलेला होता. तरी तो प्रतिभाशून्य कधीच नव्हता याची साक्ष या समाजातील वाङ्मय यावरुन लक्षात घेता येतो. आपल्या जीवनाचे सार सांगताना आपल्या अनामिक पूर्वज कवी म्हणतो......वडवू पिकतो

त्यात कावळा काकतो !!
काय मागतो? पैसा मागतो !!
पैसा कशालं? बायकू करायलं !!
बायकू कशालं? पोर व्हायलं !!
पोर कशालं? पाठलाचे येठीलं !!

आपल्या मध्यंतरीचा सारा इतिहास या वेठबिगारीभोवती केंद्रित झालेला होता आपल्या जीवनाचे एकमेव प्रयोजन ही वेठबिगार होती, परंतु हे सच्चेपणाने सांगणारा मर्मभेदी वास्तववादी दृष्टी असलेला हा कवी महान वाटतो. आई आपल्या लहान–लहान कच्चा बच्च्यांना मोठया मुलाजवळ ठेवून वेठीला गेलेली आहे. सर्वात लहान तीन–चार महिण्याचे मूल रडून आकांत करीत आहे. त्याच्या मोठया भावाच्या मनात त्याचे रडू ऐकून कालवा–कालवा होत आहे. तो त्याला समवण्याचे सारे प्रयत्न करुन थकला आहे. शेवटी तो सूर्याला सांगतो –

टोटाम टोटम करी !
पोऱ्या रडताय भारी !
दिसामा टाकरे उडी !
या आईल येऊ दे घरी !!

त्याच्या साऱ्या भावजीवनात आईचा सहवास आणि तिचे प्रेम व काळोख यांचे अतूट नाते आहे. आदिवासींचे जीवन त्या समाजव्यवस्थेत काळोखाच्या कैदयासारखे झाले होते तरी आदिवासी मधील माणूस जागाच होता. तो प्रतिभावान होता. ही व्यसस्था अन्याय्य आहे याची त्याला जाणीव होती म्हणूनच तो स्वातंत्र्याचे स्वप्न पाहू शकत होता आपल्या मुलाचे नांव डोंगर ठेवणार आदिवासी पिता मला नेहमीच प्रतिभावंत वाटला आहे. डोंगरांची भव्यदिव्यता, त्यांचे सौदर्य, त्यांची ममता आणि उपयोगिता सारे आपल्या अपत्याठायी एकवटावे. अशी इच्छा तेच आई–वडील बाळगू शकतात, ज्यांना उदयाच्या भवितव्याची स्वप्ने पडत असतात त्या स्वप्नांना वास्तवात अवतीर्ण करण्यासाठी एक समाजमन तयार करणे आणि त्या दृष्टीने परिस्थिती निर्माण करणे हे अतिशय महत्वाचे काम सामाजिक, संस्कृतिक चळवळींना करावे लागते. आदिवासी साहित्य चळवळ या दृष्टीने प्रयत्न करत आहे.

संदर्भग्रंथ :

1. आदिवासी साहित्य आणि साहित्यिक – डॉ. कृष्णा भवारी
2. आदिवासी साहित्य यात्रा – संपा. रमणिका गुप्ता
3. आदिवासी साहित्य एक अभ्यास – डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर
4. आदिवासी साहित्य स्वरुप आणि समस्या – डॉ. प्रमोद मुनघाटे

ग्रामीण साहित्य प्रवाह : कादंबरी

प्रा. डॉ. प्रशांत लगडे,
मराठी विभाग
विद्यावर्धिनी कला, वाणिज्य,
विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.
मो. ९९२३४४४८४०

१ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. मराठी माणसाला आणि मराठी भाषेला महत्त्व प्राप्त झाले. मराठीतून लेखन करणाऱ्या लेखकांच्या मनात नवे विषय आणि नव्या जाणिवा मूळ धरू लागल्या यात प्रामुख्याने ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य, मुस्लीम सहित्य, जनवादी साहित्य असे साहित्य प्रवाह मराठी साहित्य शारदेत आपली वेगळेपणाची भर घालून तिला आणखीनच खुलवू लागले. या संदर्भात डॉ. शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात, ''कुठल्याही साहित्यात प्रवाह निर्माण होणे हे जिवंतपणाचे लक्षण असते. नव्या प्रवाहांमुळे वाङ्मयाच्या कक्षा रुंदावतात आणि अभिरुची बदलते. नव्या प्रवाहांचे जसं समर्थन केलं जातं. तशी त्यावर टीकाही होते. त्याचा समीक्षेवर परिणाम होतो. समीक्षेचं वर्तुळ विस्तारतं. नव्या प्रवाहामुळे भाषिक भर पडते. नव्या अनुभवांमुळे वाङ्मयाची उंची वाढते.'' [१] डॉ. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या मताचा विचार केला असता साठोत्तरी साहित्यात ते दिसून येते. कारण साठोत्तरी साहित्य प्रवाहांनी मध्यमवर्गीय लेखकांच्या त्याच-त्याच लेखनाला बाजुला सारून मराठी साहित्यात जे साचलेपण आलेले होते ते दूर केले. या काळातले वाङ्मय प्रवाह हे जीवनवादी आहेत. या संदर्भात डॉ. शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात, ''स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाङ्मय प्रवाह हे जीवनवादी आहेत. मानवी मूल्यांवर या साहित्याची निष्ठा आहे. सामाजिक प्रश्नांचं हे साहित्य आहे, हे साहित्य वास्तववादी आहे. माणसाच्या शोषणाविरुद्ध हे साहित्य प्रकट झालं आहे. नव्या जाणिवांनी हे प्रवाह मोहरलेले दिसतील. व्यक्तीचें दैन्य-दारिद्र्य, समाजाचे दैन्य-दारिद्र्य आणि परिसराचे दैन्य- दारिद्र्य ह्या साहित्यात प्रकट झालं आहे.''[२] लिंबाळे यांच्या मतानुसार वास्तववादी लेखन या काळात सुरु झाले.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी वाङ्मयाकडे नजर टाकली असता हे साहित्य समृद्ध आणि जीवनाच्या विविध स्तरांना स्पर्श करणारे परिवर्तनवादी आहे. साहित्याकडे वेगळ्या दृष्टीकोनातून पाहणाऱ्या प्रवाहांपैकी ग्रामीण साहित्य प्रवाह हा अतिशय सकस असा साहित्य प्रकार आहे. ग्रामीण साहित्य प्रवाहाचा विचार करीत असतांना आपल्याला प्रथम ग्रामीण जीवनाचा विचार करणे आवश्यक आहे. कारण साहित्य हे समाज जीवनावर आधारित असते. म्हणून ग्रामीण भाग आणि खेडे जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे.

खेड्याच्या अंतरंगाविषयी विचार मांडतांना त्रि. ना. अत्रे म्हणतात, ''खेडे म्हटले की, अगोदर चटकन काळी जमीन डोळ्यासमोर उभी राहते. शेते, पिके, गवत, झाडे, गुरे-ढोरे, शेळ्या-मेंढ्या, मेंढके, शेतकरी, गुराखी, पाट, बुडक्या, विहिरी, नांगर, कुळव, मोट, मळा, गोफण वगैरे बळीराजाचे

ISSN : 2348-7143
March 2018

वैभव खेड्याचे नाव काढताच इतके मन व्यापून टाकते की, खेड्यात शेतीखेरीज दुसरा रोजगार चालत असेल किंवा शेतकऱ्यांखेरीज दुसरे कोणी राहात असेल असे एकाएकी मनात येत नाही, कुणबी पुढे झाल्याखेरीज एकही खेड्याची वसाहत झाली नाही. त्याने धान्य पैदा करून इतरांच्या खाण्याची तरतूद केली तेव्हा इतर गोळा झाले.''[३] एकंदरीत ग्रामजीवनात प्रमुख घटक शेती आणि शेतकरी आहे आणि शेतकऱ्याभोवती अठरा पगड जातीचे लोक गावगाड्यात जमा झालेले दिसतात.

त्रि. ना. अत्रेंनी वर्णन केलेल्या खेड्याचे स्वरुप पाहता शेती हा प्रमुख व्यवसाय आणि त्या भोवती इतर व्यवसाय असे ग्रामीण जीवनाचे स्वरुप होते. पण त्यात राहणारी माणसं, त्यांची सुख-दु:खे, कष्ट, उपेक्षा, प्रश्न, समस्या, अपेक्षा, स्वप्न याचा विचारही महत्त्वाचा आहे. या दृष्टीकोणातून म. जोतिराव फुले यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा १८८३ साली लिहिलेला ग्रंथ अत्यंत महत्त्वाचा आहे. जाणीवपूर्वक ग्रामीण भागातील प्रश्नांकडे त्यांनी त्यातून लक्ष वेधले. परंतु त्या नंतर निर्माण होणाऱ्या साहित्यातून ते जाणवले नाही.

१९२० नंतर गांधी युगाला प्रारंभ झाला. म. गांधींनी खेड्याचे महत्त्व ओळखले आणि देशाचा विकास हवा असेल तर आधी ग्रामविकास आवश्यक आहे. म्हणून त्यांनी 'खेड्याकडे चला' अशी हाक दिली आणि सर्वच क्षेत्रातील लोकांचे लक्ष ग्रामीण भागाकडे वळले. याला लेखक, कवी कसे अपवाद राहू शकतात परंतु त्यांनी जे लेखन केले ते वरवरचे होते. वास्तवापासून दुर जाणारे होते.

म. फुलेंच्या लेखनाची प्रेरणा घेऊन लेखन खऱ्या अर्थाने १९६० नंतर होताना दिसू लागले. १९६० नंतरच्या काळात महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय क्षेत्रामध्ये अनेक बदल होत गेले. ग्रामीण भागातून जन्मलेली पिढी आता लिहू-वाचू लागली होती आणि तिला आपला गाव, गावातील माणसे, शेती, गुरे, घरे, प्रश्न, समस्या, उपासमार, कष्ट, दारिद्र्य, वास्तव, भोवतीच्या ग्रामीण साहित्यात कुठेच नाही असे वाटत होते, आढळत नव्हते. म्हणून प्रत्यक्ष कष्टकरी ग्रामीण समाजातून आलेले संवेदनशील लेखक स्वत: अनुभवलेले ग्रामीण जीवन लिहू लागले. ग्रामीण माणसाच्या मूलभूत जाणिवा व्यक्त करणे या लेखकांनी महत्त्वाचे मानले. म्हणूनच ग्रामीण प्रश्न, बदल, दारिद्र्य, उपेक्षा, कष्ट वास्तव रुपात मांडले जाऊ लागले. आपल्या जगण्याविषयी, आपल्या जीवनाविषयी आपणच लिहावे असा विचार त्यांच्या समोर आला आणि आपलेच जीवन रेखाटत असल्यामुळे भाषाही आपलीच असली पाहिजे यातून बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या ग्रामीण साहित्य प्रवाहात कादंबरी, कथा, कविता, नाटक हे साहित्य प्रकार जोमाने लिहिले जाऊ लागले. ग्रामीण जीवनाचे चित्रण ताकदीने करणारे जे लेखक होते. त्यात आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, मधु मंगेश कर्णिक, उद्धव शेळके, म. भा. भोसले, सखा कला, रंगराव बापू पाटील इ. उल्लेख करता येईल.

ग्रामीण साहित्य प्रवाहातील कादंबरी या वाङ्मय प्रकारात नवीन प्रवृत्तीमुळे झालेले बदलांचा उल्लेख या शोधनिबंधात करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्या दृष्टीने १९६० नंतर ग्रामीण कादंबरी मध्ये जे बदल दिसून आले ते अगदी स्पष्ट आहेत. त्यादृष्टीने वास्तवपूर्ण जीवनाचे चित्रण करणारी उद्धव शेळके यांच्या 'धग' या कादंबरीचा उल्लेख करावा लागेल. तसेच रणजित देसाई यांची 'माझा गाव' ही कादंबरी, शंकर पाटलांची 'टारफुला' कादंबरी ज्यात ग्रामीण राजकारण आणि सत्ताकारण यातील संघर्ष चित्रीत करण्यात आला आहे. ग्रामीण जीवनातील परिवर्तन ज्या कादंबऱ्यातून दिसली त्या म्हणजे रा. रं.

ISSN : 2348-7143
March 2018

बोराडेंची 'पाचोळा' आणि आनंद यादवांची 'गोतावळा' यामध्ये शहरीकरणाचा तसेच यंत्रयुगाचा परिणाम दिसून येतो. माणसाचे भावविश्व उद्धवस्त होत जाताना दिसते.

पुढे एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी ग्रामीण जीवनाचा वेध घेतला असता असे लक्षात येते की, त्या दरम्यान ग्रामीण जीवन अंतर्बाह्य ढवळून निघालेले आहे. अनेक स्थित्यंतरे ग्रामीण भागात घडल्यामुळे ग्रामजीवन अधिक व्यामिश्र, गुंतागुंतीचे बनत चाललेले आहे. बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करतांना वासुदेव मुलाटे म्हणतात की, ''बदलत्या परिस्थितीचे चटके बसलेल्या नव्या पिढीच्या लेखकांनी बदल घडवू पाहणाऱ्या शक्तीचे अंतर्भेदी दर्शन घडविले, परंपरागत जीवनरहाटीचा ऱ्हास होणाऱ्या नव-संस्कृतीचे उघडे-नागडे स्वरुप स्पष्ट करून दाखविण्यावर त्यांनी भर दिला. ग्रामीणत्वाचा मोहरा त्यांनी वर्णनात्मकतेकडून मूल्यगर्भतेकडे वळविला. त्यांचे साहित्य वर्गीय संघर्षाच्या आणि संक्रमणकारी शक्तीचा वेध घेण्यात गुंतलेले आहे.''[४] जागतिकीकरण, खुले आर्थिक धोरण, उदारीकरण, खाजगीकरण, गॅट करार, सेझ, माहितीचा अधिकार, दहशतवाद, भ्रष्टाचार या बरोबरच माहिती तंत्रज्ञान इ. कारणांनी ग्रामीण जीवनात आमुलाग्र बदल झालेले आहे. दळणवळणाची साधने, प्रसार माध्यमे, इंटरनेट, शासकीय योजना यांचा सर्वत्र स्फोट झालेला आहे. आपणास वरवर पाहता हा विकास दिसत असला तरी ग्रामीण जीवनाला भकास करणारी ही अवस्था आहे. यामुळे खेड्याचे शहरीकरण होऊन खेडी ओसाड दिसत आहेत. प्रेम, दया, करुणा, जिव्हाळा खेड्यांमधून पाणी आटावे असा आटला आहे. यामुळे एकूणच मराठी साहित्याचा चेहरा मोहराच बदललेला दिसत आहे. वरील बदलांबरोबरच शेतीची विशेषत: कोरडवाहू शेतीची वाढती दुरावस्था, या दुरावस्थेमुळे निराश, हताश झालेला शेतकरी, ग्रामीण राजकारण, नोकऱ्यांमधील वाढते अर्थकारण, भ्रष्टाचार यामुळे सुशिक्षित बेकार, ग्रामीण तरुणांच्या वाढत्या संख्येमुळे निर्माण झालेले प्रश्न, तसेच दुष्काळ, वाढती महागाई, रासायनिक खतांमुळे निकृष्ट होत जाणारी जमीन, जमिनींच्या प्लॉटीकरणातून मिळणाऱ्या पैशाच्या आमिषाने शेतीहीन होणारा शेतकरी, त्यांच्यातील व्यसनाधिनता, शहरी भडक संस्कृतीचे आकर्षण अशा या सर्व बदलांच्या प्रभावातून नवा जीवनरस शोषून मराठी ग्रामीण कादंबरी अधिक सजग होत आहे. अलिकडच्या ग्रामीण कादंबरीबद्दल नागनाथ कोतापल्ले लिहितात, ''एकंदरीत वास्तवाला सामोरे जाणे हेच या कालखंडातील मराठी कादंबरीचे सगळ्यात महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये आहे.''[५] त्यांच्या मतानुसार, बदलते वास्तव हे ग्रामीण कादंबरीकारांनी अतिशय ताकदीने आपल्या कादंबऱ्यांमधून उभे केलेले आहे.

या शतकातील कादंबरी सखोल उत्कटतेबरोबरच शेतकऱ्यांचे कष्टमय, दरिद्री जीवन व्यक्त करते. खेडूत माणसं त्यांच्या मनाची ओढाताण, त्यांची आंदोलने व विविध पैलू यांचे चित्रण कादंबरी करते. कादंबरी ग्रामीण जीवनातील दशा, दिशा व परिवर्तनाचे दर्शन घडविते. या संदर्भात डॉ. श्रीराम गुंदेकर म्हणतात, ''ग्रामीण साहित्य हा आधुनिक मराठी साहित्यातील महत्त्वाचा प्रवाह आहे. तो मराठी साहित्याच्या मुख्य प्रवाहातून बाहेर पडून अस्सल ग्रामजीवन- अनुभव व्यक्त करू लागला. हा बदल स्वातंत्र्योत्तर पिढीच्या अनेक जाणिवातून आपलं गावं, आपली माणसे, आपला शिवार, आपली माती, त्यांची सुख-दुःखे, हर्ष-खेद, यशापयश, विचारांची आंदोलने, भावांदोलने यांचे दर्शन होत नव्हते, ते ग्रामीण साहित्याने आविष्कृत केले.''[६] ग्रामीण कादंबरीच्या वास्तव चित्रणांवरून डॉ. श्रीराम गुंदेकरांचे म्हणणे योग्यच वाटते.

आधुनिकता, भांडवलशाही, बदलत्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय परिस्थितीचे पडसाद ग्रामीण भागावर पडले त्याचे विपरीत परिणामही दिसू लागले. जागतिकीकरण खाजगीकरण आणि उदारीकरण यामुळे झालेला खेड्यांचा विनाश ग्रामीण कादंबरीने रेखाटला आहे.

२०व्या शतकाच्या अखेरीस आणि एकविसाव्या शतकाच्या आरंभी ग्रामीण कादंबरीने आपल्या कक्षा वृंदावत अनेक नव्या विषयांना आपल्यात सामावून घेतले. त्यात उल्लेखनीय कादंबऱ्यांमध्ये भारत काळे यांची 'ऐसा कुणबी भुपाल', सदानंद देशमुखांची 'तहान' आणि 'बारोमास', शेषराव मोहिते यांची 'धुळपेरणी', रा. रं. बोराडे यांची 'तिथं एक गाव होतं', राजन गवस यांची 'तणकट' या सारख्या कादंबऱ्या प्रकाशित झाल्या आहेत. या कादंबऱ्यांमध्ये ग्रामीण जीवनात झालेल्या बदलांमुळे त्यांच्यापुढे जे नवे प्रश्न उभारले ते हाताळण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. रा. रं. बोराडे यांची किल्लारीच्या भूकंपावर आधारित कादंबरी 'तिथं एक गाव होतं' याच काळात आली. रंगनाथ पठारे यांची 'ताम्रपट' ही कादंबरी शिक्षणसंस्थांमध्ये घुसलेले राजकारण व सत्तासंघर्ष रेखाटण्यात यशस्वी झाली आहे. गणेश आवटे यांनी आपल्या 'पाणसळ' या कादंबरीतून शिक्षीत ग्रामीण तरुणाची झालेली अवस्था त्यांचा कोंडमारा चित्रित केला आहे.

नव्या कादंबरीकारांमध्ये सरदार जाधव यांनी आपल्या 'कोयता' या कादंबरीत ऊसतोड कामगारांचे शोषण दर्शविले आहे. त्याशिवाय प्रतिमा इंगोले यांची 'बुढाई', नजुबाई गावीत यांची 'आदोर', बाबुराव गायकवाड यांची 'आग', शेषराव मोहिते यांची 'असं जगणं तोलांच' या कादंबरीत सुखाचे स्वप्न पाहणारे गरीब पण स्वाभिमानी शेतकरी कुटुंब आणि त्याची वास्तव परिस्थिती वाचकांसमोर मांडली आहे.

अलिकडे ज्यांनी ग्रामीण कादंबरीत मोलाची भर टाकली त्यात अनंत भोयर यांची 'आभाळझुंज', चंद्रकुमार नलगे यांची 'देवाची साक्ष', मोहन पाटील यांची 'बस्तान' आणि 'साखरपेरा' कृष्णात खोत यांची 'गावठाण' अशोक कोळी यांची 'पाडा' या होय. जागतिकीकरणात बदलत्या खेड्याचे वास्तवचित्रण करणाऱ्या या कादंबऱ्या आहेत.

'गावठाण' या कादंबरीत आनंदी नावाच्या मुलीचे जीवन-चित्रण आले आहे. लेखक कृष्णात खोत यांनी आनंदीच्याच तोंडून तिची कथा वाचकांसमोर उभी केली आहे. बालपण सुखात गेलेली आनंदी लग्नानंतर सतत संकटांना सामोरे जात आहे. एका संकटावर मात करत नाही तोपर्यंत दुसरे संकट तरीही ती न डगमगता तोंड देते आहे. उपजतच शहाणपण असलेल्या आनंदी नावाच्या दु:खी मुलीची, तिच्या उलघाल करणाऱ्या जीवनानुभवाची ही कहाणी मन हेलकावून टाकते.

'पाडा' ही अशोक कौतिक कोळी यांची समस्याग्रस्त शेतकऱ्यांचे चित्रण करणारी कादंबरी. ही कादंबरी खान्देशातील अल्पभुधारक शेतकऱ्याच्या जीवनाची कहाणी आहे. चांगदेव तापीकर नावाच्या खान्देशातील एका छोट्या केळी उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्याच्या आयुष्याची कहाणी आहे. कादंबरीत खान्देशातील जामनेरचा परिसर दिसून येतो. चांगदेव तापीकर हा कादंबरीचा नायक असून गावात एक चांगला व प्रामाणिक व्यक्ती म्हणून त्याची ओळख आहे. गावातील समस्या सोडविण्यात चांगदेव पुढे असतो. तो शेतकऱ्यांचे आंदोलन उभे करतो. भारनियमन, केळीला हमी भाव यासाठी लढा देतो. मुलीचे लग्न करण्यासाठी बाजारात विकायला नेलेली केळी योग्य भाव मिळत नाही म्हणून रस्त्यावर फेकतो.

पैशाची सोय न झाल्याने मुलीचे लग्न मोडते, एकीकडे समस्याग्रस्त शेतकऱ्यांचे प्रश्न तर दुसरीकडे कुटुंबाकडे, शेतीकडे होणारे दुर्लक्ष यात चांगदेव तापीकर होरपळून निघतो. कादंबरीत राजकारणामुळे सरळ स्वभावाच्या चांगदेव तापीकरचे जीवन उद्धवस्त होते. कादंबरीत बदलत्या परिस्थितीचे चित्रण अचूकपणे रेखाटलेले आहे.

'पांढर' ही रविंद्र शोभणे यांची कादंबरी. या कादंबरीत त्यांनी दुष्काळच्या भिषणतेमुळे कोलमडून पडलेल्या खेड्याचे वास्तव दर्शन घडविले आहे. त्यात शेतकरी आत्महत्या आणि दुष्काळ व आत्महत्या याचं राजकारण्यांनी आपल्या स्वार्थासाठी केलेले राजकारण, ग्रामीण भागातील प्रश्न सोडविण्यासाठी सरकारी यंत्रणेचा फोलपणा यामुळे सामान्य माणसाचे जीवन कसे उद्धवस्त होत आहे. याचे चित्रण 'पांढर' मध्ये प्रभावीपणे रेखाटले आहे.

निष्कर्ष :-

साहित्यात समाज मनाचे चित्रण हे त्या साहित्याला जिवंत रूप देत असतात. साठोत्तरी साहित्य प्रवाहांमध्ये ग्रामीण साहित्य प्रवाहात ग्रामीण साहित्यिकांनी समाजाचे वास्तव आपल्या साहित्यातून चित्रित केले आहे. सुरुवातीला साहित्यात हे बदल वास्तव परिस्थितीची जाणिव करून देणारे होते. जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण, भांडवलशाही, आधुनिकता, शासनाच्या विविध योजना, भ्रष्टाचार, दुष्काळ, नैसर्गिक आपत्ती, राजकारण हे सर्व खेड्यांमध्ये शिरल्यामुळे ज्या विविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत, त्यांची दखल ग्रामीण कादंबरीने घेतलेली आहे.

दुष्काळ नैसर्गिक आपत्ती, शिक्षण, उद्योग व्यवसाय तसेच शहरातील भडक संस्कृतीचे आकर्षण भौतिक सुखाची अपेक्षा यामुळे गावाकडून शहराकडे होणारे विस्थापितांचे लोंढे आणि त्यामुळे भकास, ओसाड होत जाणारे खेडे दिसून येते.

शिक्षण क्षेत्रात वाढत असलेला भ्रष्टाचार तसेच नोकऱ्यांमधील गैरप्रकारांमुळे बेकारांच्या संख्येत होणारी वाढ, गावातील राजकारण, त्यातून निर्माण होणारी गुंडगिरी, व्यसनाधिनता, गटबाजी, प्लॉटीकरणामुळे पडीत जमिनीमध्ये होणारी वाढ, मजुरांचा प्रश्न या सर्वांचा बळी ठरणारा ग्रामीण माणूस, त्याची फरफट, दैनिय अवस्था या कादंबऱ्यांमध्ये दिसून येते.

संदर्भ सूची –

१) डॉ. शरणकुमार लिंबाळे- साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह, प्रस्तावना, पृ. ७.
२) डॉ. शरणकुमार लिंबाळे- साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह, प्रस्तावना, पृ. ८.
३) अत्रे त्रि. ना.- गावगाडा- पृ. १,२
४) मुलाटे वासुदेव- ग्रामीण साहित्य चळवळ आणि आम्ही, पृ. ३४.
५) कोत्तापल्ले नागनाथ-साहित्याचा अवकाश, पृ. २१३.
६) गुंदेकर श्रीराम- ग्रामीण साहित्य प्रेरणा आणि प्रयोजन.

लोकसाहित्यातील प्रयोगसिध्द लोककलांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

प्रा.डॉ.सहदेव विलासराव रसाळ
मराठी विभाग
व्यंकटेश महाजन महाविद्यालय, उस्मानाबाद
मो.९९७०६७६०५४

प्रास्ताविक :

रंगमंचावर सप्रयोग सादर केल्या जाणाऱ्या कलेस 'प्रयोगसिध्द' कला प्रकार किंवा लोकधर्माच्या संस्था असे म्हणतात. या संस्थांमध्ये प्रामुख्याने गोंधळ, जागरण, दशावतार, दंडार, ललित, सांगी पंचिमी, बहुरूपी इत्यादी महत्वपूर्ण कलांचा समावेश होतो. या प्रयोगात्मक आविष्कारातून मराठी रंगभूमीची अनेकविध गुण दिसून येतात. रंगमंच, पात्रपरिपोष, संवाद, वातावरण, नाट्यात्मकता, रंजप्रधानता, उद्‌बोधन, श्रध्दाशीलता, कोटीबाजपणा, समाजजीवनाचे चित्रण इत्यादी अनेकविध गुण, मराठी नाट्यरंगभूमीचे गुण या प्रयोगसिध्द कला प्रकारात आढळतात. त्याचा परामर्श येथे घेणार आहोत.

- **गोंधळ :**

महाराष्ट्राच्या लोकजीवनातील एक कलाप्रकार व धर्मविधीचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणून 'गोंधळाकडे' पाहिले जाते. गोंधळी जमातीचे लोक देवीच्या पूजेचे एक विधिनाट्य करतात. त्यालाच 'गोंधळ' असे म्हणतात. गोंधळ्यांनी आपल्या रंगभूमीला एक संस्थापक रूप प्राप्त करून दिले आहे. नाट्य प्रकार विकसित करण्याचे महत्वाचे काम गोंधळाने केले आहे. महाराष्ट्रात नवस–सायास, लग्नविधी प्रसंगासाठी गोंधळ हा विधी केला जातो. महाराष्ट्रात गोंधळ्यांच्या मराठा, कुंभार, कदमराई व रेणुराई अशा जाती आढळतात.

गोंधळी होण्यासाठी जात पंचायत भरून एक दीक्षा विधी केला जातो. गोंधळाच्या दीक्षाविधी प्रसंगी गळ्यात 'गेनमाळ' घातली जाते व तेंव्हाच त्याला विधिवत गोंधळी होता येते. यामध्ये स्त्रियांचा समावेश नसतो. 'काकड्या' व 'संभळ्या' हे गोंधळ्यांच्या वाद्यप्रकारावरून उपप्रकार पडतात.

गोंधळ्याच्या विधीप्रसंगी गोंधळी जी वेशभूषा करतो त्याला 'बाणा' असे म्हणतात. त्यात कवड्यांना महत्त्वाचे स्थान असते. कंणगीदार पगडी, पायघोळ, झगा, रेशमाचा गोंडा, उंच टोपी, गळ्यात देवीचा टाळ इत्यादी प्रकारचा पारंपारिक पोशाख असलेला दिसून येतो.

'गोंधळ' या विधीनाट्याची रंगभूमी विशिष्ट असते. ऊसाचे, ज्वारीचे धाट आणून निकारणी करून देवीची गादी आणली जाते. देवीचा टाक ठेवून खारीक, खोबरं, सुपारी ठेपून विशिष्ट रंगमंच्याचेच त्याला स्वरूप दिले जाते. संबळ, तुनतुने या पारंपारिक वाद्याने गोंधळाचा कुलाचार पार पाडला जातो.

प्रारंभी गण झाल्यानंतर विविध देवदेवतांना आवाहन केले जाते. या आवाहनाचा देव स्वीकार करून प्रत्यक्ष ते आल्याचा समज असतो. गोंधळात पूर्वरंग, उत्तररंग असतो.

पूर्वरंगात देवदेवतांची प्रतिस्थापना होऊन पूजा, गण, गवळण आवाहन होते. तर उत्तररंगात आख्यान, गायन, आरती, भार उतरणे याला महत्वाचे स्थान असते. उत्तररंग हा नाट्यपूर्ण असतो. लीला गायन व लीला दर्शन हे त्यांचे महत्त्वाचे स्वरूप असते. आख्याने सादर करताना भोवतालच्या वास्तवाचे सतत असे संदर्भ येतात.

'गोंधळ' हा कमी वेळेप्रमाणेच रात्रभर ही चालवता येतो. विस्तारासाठी 'गोंधळी' खंडणीचा वापर करतात. पक्षांचे, वृक्षांचे, वेलींचे, वास्तूचे वर्णन करण्याचे रचनाबंध ठरलेले असतात. एकुणच गोंधळ हा कुलाचाराचा महत्वाचा असा भाग होय.

- **गोंधळाचे प्रकार :**

१) संबळ्या गोंधळ २) उवरी गोंधळ ३) पोतराजी गोंधळ ४) आराद्यांचा गोंधळ

- **जागरण :**

वाघ्या मुरळी दोघे मिळून खंडोबाच्या जागरणांचे विधीनाट्य सादर करतात. महाराष्ट्र कर्नाटक आणि आंध्र प्रदेशात खंडोबाचे जागरणे घालण्याची प्रथा आहे. वाघ्या म्हणजे खंडोबाचा कुत्रा असतो. वाघे हे स्वतःला खंडोबाचे कुत्रे समजून गुरगुरतात 'मुरळी' ही खंडोबाची वाहिलेली उपासिका आहे. तिचे स्वरुप देवदासीसारखे असते. तिला भाविनी, जोगतिनी, देवदासी यांच्या प्रमाणेच अविवाहीत राहून देवाची सेवा करावी लागते.

वाघ्या बनण्यासाठी एक दीक्षा विधी केला जातो. ज्या मुलाला ही दीक्षा द्यायची त्याला मिरवणुकीने हळद लावून त्याच्या गळ्यात लहान वाघाच्या कातड्याची पिशवी बांधतात. वाघ्या व मुरळी हे खेड्यात भिक्षा मागून जीवन जगत असले तरी त्यांची खेड्यात मान्यता पावलेली एक संस्था आहे. वाघ्याचे घरवाघे व दारवाघे असे दोन प्रकार पडतात.

वाघ्याप्रमाणेच मुरळीचाही दीक्षा विधी होत असतो. मुरळीचे खंडोबाशी विधीवत लग्न लावले जाते. अलीकडे मुरळी प्रथेस कायद्याने बंदी आणली आहे.

जागरणासाठी अडीच मीटर लाल कापड, पाच नारळ, सव्वा किलो खोबरे, सात खारका, सात हळकुंडे, गुलाल बुक्का, कुलदेवतेचे टाळ, चांदीची भांडी इ.सामग्री जागरणास आवश्यक असते. वाघ्यासाठी दिमडी, खंजिरी, तुणतुणे, टाळ, घाटी, डफ इत्यादी वाद्ये असतात. जागरणात खंडोबाची तळी भरणे, कोटंबा पूजन, घट भरणे याला महत्वाचे स्थान असते.

घटस्थापना करून रंगमंच तयार झाल्यानंतर जागरणाचा पूर्वरंग सुरू होतो. यामध्ये गण, खंडोबाची गाणी, विशिष्ट स्वरुपात आकर्षक गायली जातात. उत्तररंगात बानू, म्हाळसा, मलूराया, खंडेराया इत्यादींचा गुण विशेष प्रकटणारी आख्याने गायली जातात. वाघ्या खंडोबाची म्हणतो व मुरळी त्याला साथ देते. या अख्यानाचे सादरीकरण अत्यंत नाट्यपूर्ण असते.

जागरणाची नृत्यशैली विशिष्ट अशी असते. वाघ्या गुडघे टेकून जागच्या जागी दिमडी वाजवित, उडी मारतो. इतर साथीदार मात्र नृत्य करीत नाही. जागरणात विनोदी प्रसंग वापरण्यासाठी वाघ्या-मुरळी कोडी वापरतात. जागरणाची सांगता ही 'आरती' नंतर यजमानाच्या डोक्यावरून भार उतरण्याच्या विधीने पार पडते. या विधीतून यजमान 'आयोजन कर्त्याचे' कार्य यशस्वी होत असते. काही ठिकाणी भार उतरण्याच्या बरोबर लंगर तोडण्याचा विधीही केला जातो.

वाघे हे अभिजात कलावंत असतात. वेशभूषा, रंगभूषा, प्रकाश योजनेचा अभाव असतानाही ते आख्यानातील प्रसंगाचे नाट्य साक्षात उतरवतात. गायन, नृत्य, संवाद, अभिनय यांचा सुयोग्य मेळ जागरणात पाहण्यास मिळतो. आजतागायत मंगल कार्य झाल्यावर जागरणाचा विधी बऱ्याच ठिकाणी करण्याचा प्रघात आहे. अलीकडे लावणीसदृश्य गाणी किंवा शुध्द लावण्याही म्हटल्या जातात.

ISSN : 2348-7143
March 2018

- **दशावतार :**

दशावताराची परंपरा प्राचीन असली तरी त्याचा प्रारंभ कुठे व कसा झाला, यासंबंधी निश्चित असे सांगत येत नाही. दशावताराचे मूळ कर्नाटकातील यक्षगान या नाट्यप्रकारात आहे. इ.स.७ व्या शतकात विष्णूपूरच्या मलरावाने दशावतार परंपरा सुरू केली असे सांगण्यात येत असले तरी ही परंपरा प्राचीन काळापासून रुढ असल्याचे मानले जाते. गोव्यात व कोकणात दशावतार करणारे देवळी जातीचे लोक आहेत. यांनाच ‘दशावतारी किंवा खेळिए’ असेही म्हणतात. या खेळात सुत्रधार, कथासूत्र सांगतो व सोंगे घेणारी पात्रे त्या अनुरोधाने संवाद बोलतात.

दशावतारी नाट्यात सूत्रधाराला खूप महत्व असते. सुत्रधार प्रारंभी साथीदारासह मंगलाचरण गातो व सरस्वतीला वंदन करतो. दशावतारात सुत्रधार हा गायक ही असतो. त्याला ताल सुराचे ज्ञान असते. त्याला नाट्यतंत्राची चांगली जाण असते. दशावतारी खेळातील विदूषकही महत्वाचे असतात. तो वेड्या–वाकड्या उड्या मारत गणपतीची टिंगल, टवाळी करतो. काही वेळा विदूषकाच्या ऐवजी संकासूर सोंग घेतो. विदूषकाची भाषणे आरबट असतात. त्यांचा विनोद हा गांवढळ असतो. त्याची बडबड बेताल असते. देवदेवतासंबंधी चीड येईल असे तो बोलतो. या प्रमाणे विदुषकाची जागा कधी–कधी कंचुकी भरून काढतो.

दशावतारात गाणी आटोपशीर एखाद्या दुसऱ्या कडव्यांनी व परंपरेने चालत आलेली असतात. दशावतारी खेळातील संवाद कुणीही लिहिलेले नसतात. त्याचे स्वरुप स्वयंस्फूर्त असते. दशावतारी खेळातील संवादाच्या संहिता आहेत.

दशावतारी खेळात वाचिक, अंगीक अभिनयावर सगळी मदार असते. दशावतारात अभिनयाचेच स्वरुप रंगभूषा व वेशभूषा या मधून स्पष्ट होतो. यावरून दशावतारी खेळाची एक ‘लोकधर्माची संस्था’ रंजन, उद्‌बोधन व समाज दर्शनाची संस्था असल्याचे दिसून येते.

- **दंडार :**

दंडारी किंवा दंडधारी हा लोकनृत्याचाच एक प्रकार त्यात नाट्याविष्कारही असतो. महाराष्ट्रातील आंध्र, गौंड, कोलाम इ. आदिवासी जमातींमध्ये दंडार हे लोकनृत्य केवळ प्रचलित नाही तर त्यांच्या पारंपारिक समूहजीवनाचा तो एक प्रमुख आणि अत्यंत प्रभावी अविष्कार आहे. हातामध्ये अंदाजे दीड फूट लांबीचे एक–एक टिपरू घेऊन आणि रांगेत उभे राहून टिपरू वाजवीत गावातील एखाद्या मोकळ्या मैदानात यावयाचे मैदानात गोल फेर धरून एकमेकांच्या टिपरीवर टिपरू मारीत नाचावयाचे असे गोंडाच्या तसेच कोलामांच्या दंडारी नृत्याचे स्थूल स्वरुप असते. दंडारीचा हा जो प्रकार रुढ आहे. त्याला ‘वरसंगी’ असे म्हणतात. दंडार सर्वसामान्यपणे वर्षातील काही महिन्यातच केला जातो. या नृत्यांचा प्रारंभ आखाडी किंवा आषाढी पौर्णिमेपासून होतो. पौर्णिमेच्या प्रारंभी गावातील महाजन यांच्या घरी दंडाराचा प्रारंभीचा विधी होतो. महाजनाच्या घरातील अंगणात प्रथम कोडालाची गुप्त पुजा करावी लागते. कोडाल म्हणजे देवाचा मुखवटा. तो सागवानाच्या लागडापासून बनवितात. सागवानाच्या लाकडाला आतून कोरून त्याचा अंडाकृती उभा अर्धगोल तयार केला जातो. बाहेरच्या उभार बाजूवर तोंड–नाक–डोळे येथे छिद्रे ठेवण्यात येतात. कोडाल हा भिमालपेन या देवतेचा मुखवटा असतो. अंगणातील घोंगडीवर बसून पुजारी ज्याला घुसडी म्हणतात. तो कोडालाची पडद्याआड गुप्तपणे पूजा करतो. पुजाऱ्याला अंगात भिमालपेनचा संचार होतो अशी समजूत आहे. यात स्त्रियांना मज्जाव असतो.

दिवाळीपूर्वी दसऱ्याला मुहूर्त करून रोज रात्री दिवाळीपर्यंत दंडार चालते. शिमग्याला देखील दंडारनृत्य केले जाते. सतत पंधरा दिवस दंडारनृत्य चालत असल्याने त्यात स्वाभाविकपणेच विविधता आणली जाते.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

नृत्याबरोबरच नृत्य थांबवून निरनिराळी सोंगे आणण्यात येतात. दंडारातील सोंगे फक्त पुरूष घेतात. स्त्रिया केवळ प्रेक्षक असतात. घरातील किंवा गावातील निरनिराळे प्रसंग सोंगातून उभे करण्याचा प्रयत्न होतो.

- **दंडाराचे प्रकार :**

महाराष्ट्रातील यवतमाळ, नांदेड, गडचिरोली, चंद्रपूर या जिल्ह्यातील गोंड जमातीच्या दंडाराचे स्वरूप कोलाम व आंध्र यांच्या दंडारापेक्षा थोडे निराळे आहे. गोंडाच्या दंडाराचे तीन प्रकार आहे.

१) लहान दंडार किंवा गोल साडीचे दंडार

२) मोठे दंडार किंवा घेऱ्याचे दंडार

३) चौताळी दंडार किंवा एका लाईनची दंडार

दंडारीची उत्पत्ती देवापासून झाली असे समजतात. लिंगाल हा देव दूर उंच पहाडात राहत असतो. त्याला संतुष्ट करण्यासाठी दंडार हे नृत्य सुरू झाले. लिंगाल म्हणजे भगवान प्रत्यक्ष पर्वतच असलेल्या या लिंगालदेवाची पूजा म्हणजे दंडार नृत्य आहे.

- **भराड :**

भराडी हे भैरवनाथाचे उपासक ज्योतिबा देवाच्या उपासनेत भराडी भगत म्हणून ओळखले जातात. भराडात भैरवनाथाच्या पूजा विधी नंतर गणास सुरूवात केली जाते. गणानंतर भैरवनाथ, ज्योतिबा, महात्म्यपर गाणी गातात. भराडाच्या उत्तररंगात पौराणिक कथा भागावर आधारीत कथागीत सादर केले जाते. भराडाचा प्रेक्षक याकडे श्रध्दाभावातून पाहत असल्याने अलौकिकाला लौकिक पातळीवर आणण्याची किमया भराडात असते.

मुख्य कथेच्या अनुषंगानेच भराडी अनेक लहान-लहान कथा निवेदनात्मक रुपात सांगतो. भराड्याच्या भराडतून समाज जीवनाचेही चित्रण घेण्यास मदत होते. नृत्य, संगीत, गीत, कथा, संवाद यांचे मिश्रण भराडात आढळते. भराड्याच्या पूर्वरंगात पूजाविधी, गण, निरनिराळ्या देव-देवतांचे स्तवन, भैरव, ज्योतिबा महात्म्यवर अशी गाणी गायली जातात. तर उत्तररंगात पौराणिक कथा भागावर आधारीत कथागीत साभिनय सादर केले जाते.

भराड्याचा लग्नापूर्वी एखाद्या दिवशी दीक्षा विधी असतो. कानाच्या पाळीच्या मध्यभागात विधीपूर्वक छिद्र पाडावे व त्यात कुंडल घालणे असा हा विधी भराड्याच्या निमित्ताने असतो.

गोंधळ जागरणाप्रमाणेच ऊसाची तिकाटणी करून गाठी भरून रंगमंचाची स्थापना केली जाते. गण, गौळणीनंतर विविध देव-देवतांना आवाहन केले जाते. भराड्याची कथागीते गद्य, पद्यात्मक असतात. डमरू, तुनतुने यांच्या साह्याने भराडी विधीनाट्य सादर करतात. भराड्याच्या विधीचा शेवट हा भार उतरविण्याच्या विधीने होतो.

- **ललित :**

ललित हा शब्द महाराष्ट्रात अनेक अर्थाने वापरला जातो. उदाः सांगता करणे, समारोप करणे या अर्थाने रुढ आहे. उत्सवप्रसंगी सोंगे आणून नाटकाच्या प्रवेशाप्रमाणे जे विविध प्रकारचे खेळ-खेळले जातात. त्यास 'ललित' असे म्हणतात. यामध्ये सोंगे ही केवळ देवदेवतांच्या भगताचीच असतात असे नाही. प्रत्यक्ष देवता बरोबरच वैशिष्ट्यपूर्ण समाज रचनेतील स्त्री-पुरूषांची सोंगे आणली जातात.

ललितात प्रामुख्याने सुत्रधार, विदूषक यांना महत्वाचे स्थान आहे. सुत्रधार हा प्रारंभी येऊन गणेशाची प्रार्थना करतात व त्याला सुत्रधार साथ देतो. तर विदूषक हे अश्लिल, विचकट स्वरूपाचे विनोद करून

प्रेक्षकाला रिजवण्याचे कार्य करतात. सुत्रधाराचे अंगविक्षेप व संवाद हे रीतिरिवाजाला गोवून येतात. यातून ग्राम्य व अश्लील संवाद येतात.

महाराष्ट्रात निरनिराळ्या देवतेच्या रुपात सोंगे केली जातात व प्रत्यक्ष देवता अवतरण्याचा अनुभव घेतला जातो. या लोकोत्सवाला पंचमी, आखाडी, चैती, सुत्रधार, विदूषक यांच्या रुपाने समाज जीवनातील राजा, पाटील, भटजी, गाववाघ्या, दारवाघ्या यांचे समाजजीवन दर्शवण्याच्या रुपात विडंबनही केले जाते. हे सामान्य जनांचे भाष्य या वर्गाचे समाजजीवन घडविण्यास मदत करते.

लळितात देवासूर द्वंद्वाचे दर्शन घडत असले तरी यामध्ये सुरांचा जय व दुष्टांचा पराजय होतो. हा संघर्ष नृत्यात्मक हालचालीच्या रुपात येतो.

लळित सादर करण्याची जी संहिता असते तिला लळिताची संपादनी असे म्हणतात. या संपादन्यात हरदास, गोसावी, बैरागी, भराडी, वासुदेव, गोंधळी इ. सोंगाच्या वेळी म्हणावयाच्या संपादन्या रचल्या जातात.

लळिताची सोंगे परंपरेने ज्या घरात सजवली जातात त्यांना 'सोंगाचा वाडा' म्हणतात. यामध्ये निरनिराळे मुखवटे, अलंकार, वस्त्र एका लाकडी पेटीत ठेवले जाते. या वाड्यापासून ते रंगपीठापर्यंत सोंग प्रत्यक्ष नृत्य करत आणले जाते.

- **लळिता विषयीच्या समजूती :**

१) ज्या देवतेसमोर सोंग करतो ती देवता हे सोंग पाहते. त्यामुळे भक्तीभाव सादर करण्याचे ते एक माध्यम आहे.
२) सोंगाच्या वेळी डोक्यावरचा टोप, मुकुट पडणे अशुभ मानतात. कारण टोप पडल्याने त्याच्या जीवनात संकट येणार हा एक समज असतो.
३) लळितात कधी-कधी लावण्या म्हणत, असल्यास त्या अश्लिल असतात. त्यामुळे यामध्ये स्त्रियांनी बसू नये असा संकेत असतो.
४) ज्या मुलांचे लग्न होत नसेल त्याने मुरूळीचे सोंग घेऊन नाच केल्यास लग्न होते अशी समजूत आहे.

- **लळिताचे प्रकार**

अ) काल्याचे लळित ब) कीर्तनाचे लळित क) लोकोत्सवाचे लळित

- **बोहाडा पंचमी :**

पंचमीचे कोकणातील बोहाड्याशी खूप साम्य असते. बोहाड्याचे स्वरूप देखील विधी नाट्याचेच असते. दशावतार किंवा बोहाडा करण्यामागे गावात साथीचे रोग येऊ नयेत, गावावर संकटे येऊ नयेत अशी भूमिका असते जी व्यक्ती देवतेचे सोंग घेते त्या व्यक्तीच्या अंगात प्रत्यक्ष देवतेचा संचार झाला आहे, असे मानले जाते. त्या सोंगाला प्रत्यक्ष देवता समजून त्याचे दर्शन घेतात, नवस करतात आणि नवस फेडण्यासाठी सोंगासमोर नारळ फोडणे इत्यादी 'धर्मकृत्ये' करण्यात येतात.

अलिकडे कोकणातील दशावतार किंवा बोहाडा त्याचप्रमाणे मराठवाड्यातील पंचमी या विधीनाट्याचे स्वरून बदलू लागले आहे. प्रेक्षकांची श्रध्दा हळूहळू कमी होत आहे. बोहाड्याला 'कंट्री पौराणिक नाट्याचे' स्वरुप येऊ लागले आहे. तसाच काहीसा प्रकार पंचमीसंबंधीही दिसून येतो. असे असले तरी शेवटचे देवतेच्या अवतरणाचा अनुभव देणारे सोंग आणि त्याकडे भक्त-भाविकांची बघण्याची दृष्टी अबाधित राहिली आहे. देवतेचे सोंग निघाले असे म्हणण्याऐवजी 'देव निघाला' असेच लोक म्हणतात.

दशावतार किंवा बोहाडा एकप्रकारे समूहनाट्य असते. पंचमीच्या शेवटच्या सोंगाला 'बोहाडा' असेही म्हटले जाते. गावात समृध्दी यावी, गावाचे संरक्षण व्हावे म्हणून पंचमी हा विधी केला जातो. बोहाड्याच्या

ISSN : 2348-7143
March 2018

सोंगासंबंधी विस्ताराने विवेचन करणे योग्य होईल. कारण हाच पंचमीचा मूळ विधी असतो. त्यापूर्वी येणारी सोंगे यांच्यासंबंधीच्या कल्पना आणि बोहाड्याच्या सोंगासंबंधीच्या कल्पना यात फरक असतो. पंचमीतील सोंगांना सोंगे म्हणतात. तर बोहाड्याचे सोंग प्रत्यक्ष देवतेचे अवतरण मानले जाते. पंचमीच्या इतर सोंगांच्या साक्षात अवतरणाचे नाट्य घडते अशी भावना आहे.

- **बहुरूपी** :

केवळ मनोरंजनाच्या उद्देशाने करण्यात येणाऱ्या पारंपारिक नाट्यस्वरूप पथनाट्यांत निरनिराळी सोंगे आणून लोकांचे मनोरंजन करणे हा प्रकार प्रमुख आहे. निरनिराळी सोंगे आणून लोकांची करमणूक करणे हा त्यांचा जातधंदाच आहे. अशा महाराष्ट्रात काही जाती आहेत. या जातींचे लोक भटके असून गावोगावात फिरून आपला जातधंदा चालवतात आणि भिक्षा मागून पोट भरतात. त्यांना त्यांच्या व्यवसायावरून बहूरूपी म्हणतात. बहुरूप्यातही काही जाती आहेत असे आढळते. रायचंद, उपरी गोसावी तसेच मुसलमान बहुरूपी निरनिराळी सोंगे आणून भिक्षा मागण्याचा व्यवसाय करतात. त्यापैकी रायचंद ही पूर्वास्पृश्यांची ओळख प्रमुख कलावंतांची जात आहे.

बहुरूपी रायचंद अनेक वेळा पोलीस इन्स्पेक्टर, तपासणी अधिकारी अशांपैकी एखाद्याचे सोंग घेतात. लोकही त्याच्या या हुबेहुब नकलेमुळे फसतात. लोक फसले की नंतर बहुरूपी स्वतःचे खरे स्वरूप उघड करतो आणि बेमालूम नक्कल वठवल्याबद्दल बक्षिसी घेतो. लोकही आनंदाने बक्षीस देतात. बहुरुप्यांच्या अंगच्या स्वयंभू अभिनय कौशल्याचा प्रत्यय त्यांच्या अशा नाट्यमय प्रयोगांतून किंवा सोंगातून सतत येत असतो.

बहुरूप्यांच्या नाट्यदर्शनाचे स्वरूप शुध्द रंजनप्रधान असते. परंपरेने चालत आलेल्या नाट्यमय कलाविष्कारांतील बहुरुप्यांच्या निरनिराळ्या सोंगांच्या माध्यमातून झालेल्या नाट्याविष्कार हा पूर्णपणे लौकिक असतो. उपजिविकेचे माध्यम म्हणून किंवा व्यवसाय म्हणून त्यांनी सोंगातून नाट्यदर्शन घडविलेले असते. रायरंदास प्रेक्षकांची प्रेक्षक म्हणून जाणीव असते.

- **पोवाडा** :

भारतात वीरपुरूषांची गाथा गाण्याची परंपरा प्राचीन आहे. नाराशंशी किंवा त्यांच्या प्रधान-गाथा या श्रेष्ठ पुरूषांच्या आयुष्यातील महत्वाच्या प्रसंगावर तसेच त्यांच्या दानशुरत्वावर आधारलेली कथागीते असतात. अशा गीतांनाच पोवाडा म्हणता येईल. पोवाडा या कथनप्रधान लोकगीत प्रकारात निरनिराळे विषय येतात; असे असले तरी प्रामुख्याने पराक्रम गाथा किंवा वीरपुरूषांच्या शौर्यासंबधीच्या कथात्मक गीतांनाच पोवाडा असे म्हणतात. प्रांतपरत्वे अशा कथागीतांना निरनिराळी नावे आहेत. त्या सर्वांची प्रकृती एक सारखी असते. महाराष्ट्रात शाहिरांनी पोवाडे गायिले. शाहिरी कला ही प्रांगणीय कला आहे. तिचा आविष्कार नृत्यनाट्यसंवाद-कथन यापैकी एकाच्या किंवा सर्वांच्या माध्यमातून होतो. शाहिरीला रंगमंच असतो किंवा निराळी रंगभूमी असते. या रंगभूमीला देवतेचे अधिष्ठान असते. लौकिक स्वरुपातील शाहिरांची रंगभूमी श्रोता-प्रेक्षकांचे मनोरंजन करते. त्यांच्या मनाला आल्हाद देते. पोवाडे ही शाहिरी कला असल्याने तिचे गायन हे केवळ गायन नसून सादरीकरण असते. मुख्य शाहीर आपल्या साथीरांच्या साह्याने कथागीत सादर करतो. आवश्यक तेथे कथन करणे, संवादाचा वापर करून प्रसंग साक्षात करण्याचा प्रयत्न करणे, हावभावांच्या साह्याने प्रसंगाला उठाव देणे यामुळे पोवाडा हा केवळ श्रवणीय राहत नाही तर प्रेक्षणीयही होतो. त्याच्या प्रेक्षणीयतेच्या मुळाशी त्यातील नाट्यमयताही असते डफाच्या साथीने वीरप्रसंग सादर करताना शोभून दिसणाऱ्या अनुरूप वेष-भूषेत खड्या आवाजात शाहीर पोवाडा म्हणतो. तेव्हा तुणतुणे वाजवणारे, झिलकारी स्वर ओढतात. योग्य तेथे पादपूरके योजून प्रसंगाला उठाव देतात. प्रोत्साहक संबोधनांचा वापर करून शाहिराला उत्तेजित करतात. ध्रुवपद मात्र

ISSN : 2348-7143
March 2018

सामुहिक असते. शाहिरांच्या रंगभूमीवरील सर्व कलाकारांच्या परस्पर सहकार्याने पोवाड्यांच्या माध्यमातून रसिकाला भिडतात.

- **समारोप :**

महाराष्ट्राच्या लोकजीवनात अंतर्भूत असलेल्या प्रयोगसिध्द कलांचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास या बहुविध कलाप्रकारास समाजामध्ये अनन्य साधारण असे महत्व होते. याचा प्रत्यय येतो. तत्कालीन व्यवस्थेमध्ये करमणुकीचे साधने उपलब्ध नव्हते. त्यामुळे या लोकप्रयोज्य कलाप्रकाराला समाजामध्ये करमणुकीची साधने म्हणून एक आगळे वेगळे स्वरुप प्राप्त झाले होते. समाजातील विविध स्तरातील लोकांकडून या कलाप्रकारास लोकमान्यता प्राप्त झाली होती. या एकुणच अभ्यासावरून आपणास या लोकप्रयोज्य कलाप्रकाराचे महत्व समजण्यास मदत होते.

- **संदर्भ सूची :–**

१) कर्वे चिं.ग., लोकसाहित्यमाला क्र.४, महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य समिती, पुणे, १९६०.
२) खंदारे साहेब, लोकसाहित्य : शब्द आणि प्रयोग, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००४.
३) ढेरे रा.चिं., लोकसंस्कृतीची क्षितीजे, विश्वकर्मा साहित्यालय, पुणे, २००२.
४) भवाळकर तारा, लोकसाहित्य स्त्री प्रतिमा, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९०.
५) मांडे प्रभाकर, लोकसाहित्याचे स्वरुप, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद, १९७८.
६) मांडे प्रभाकर, लोकरंग कला आणि नागर रंगभूमी, सविता प्रकाशन, औरंगाबाद, १९८९.
७) मांडे प्रभाकर, लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९७.
८) मोरजे गंगाधर, लोकसाहित्य : बदलते संदर्भ – बदलती रुपे, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, १९९७.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कविता

प्रा. डॉ. हिरालाल सोमा पाटील
वसंतराव नाईक कला, विज्ञान महाविद्यालय,
शहादा, जि. नंदुरबार

नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कविता लिहिणारे नवोदित कवी अस्सल ग्रामीण जीवनात वावरणारे असून त्यांच्या आत्मविष्काराची ही ग्रामीण कविता प्रकर्षाने पुढे आलेली दिसते. नव्वद नंतरच्या अनेक ग्रामीण कवीनी मराठी कवितेतून त्याचा वेध घेतलेला आहे. जागतिकी करणाचा परिणाम चित्रीत करणारे कवीनी आपल्या ग्रामीण कवितेतून ग्रामीण शेतकरी जीवनाला अधिक स्थान दिलेले आहे. या काळातील कवींनी त्या त्या भौगोलिक प्रदेशाचे लोक जीवन, निसर्ग आणि परिसराची तीव्रता कमी अधिक प्रमाणात केली असली तरी एकूण ग्रामीण जीवनाचा त्यांचा आविष्कार एकाच तीव्रतेचा आणि पोटतिडिकेचा आहे, यात शंका नाही. नव्वदनंतरची मराठी कविता विविधतेने नटलेली समृध्द ग्रामीण कविता असे तिचे वर्णन करता येईल. शिक्षण प्रसार, दुर्बलांना शिक्षण सवलती, महाविद्यालयाचे जाळे, ग्रामीण साहित्य, चळवळ, विभागीय साहित्य संमेलने, चर्चासत्रे, कवी संमेलने, मेळावे यामुळे नव्या पिढीची वाङ्मयीन मशागत होऊ लागली. प्रतिभेला अंकुर फुटले, आत्मभान जागृत झाले आणि आपणच आपले जीवन अभिव्यक्त करावे असे वाटू लागले. यातून नवी ग्रामीण कविता बहरली ती सशक्त उभी आहे. नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कविता आश्वासक अशा स्वरुपाची समाधानकारकता देणारे आहेत. उदा. 'रानवेल' (१९९६), 'कोरडे नक्षत्र' (१९९७), 'पाणडोह' (१९९७), 'उजाळा' (२०००), 'पेरा' (२००२), 'अंतरीचा भेद' (२००२), 'शिवारातल्या कविता' (२००२), 'वसाण' (२००२), 'कुणबी बाप' (२००२), 'कुणब्याची कविता' (२००३), 'आषाढ माती' (२००३), 'मेघवृष्टी' (२००५), 'पाढा' (२००६), 'इशारा' (२००७), हे काही लक्षणीय ग्रामीण कविता संग्रह मराठीत स्वतंत्र क्षमतेवर उभे आहेत या कविता संग्रहातून ग्रामीण कवीनी ग्रामवास्तव आणि खेडी - शहरे यांच्यातील अंतविरोध दमदारपणे प्रगट केला आहे.

नव्वदोत्तरी मराठी कवी प्रकाश होळकर, जगदीश कदम, नारायण सुमंत, बालाजी इगळे, ललित अधाने, अशोक कौतीक, कोळी प्रसाद माने, कैलास दौंड, दिलीप पाटील, बाबाजी येवले, नरेश मोरे, सुनंदा पाटील, प्रेमा धुले, अरविंद भुजबळ, स्मिता शानबाग, श्रीराम गव्हाणे, लक्ष्मण महाडिक, पांडूरंग सुतार, प्रकाश किनगांवकर , मोहन बाबरे, माधव कदम, बबन शिंदे ही कवी मंडळी ग्रामीण जीवन काव्यातून वास्तवतेने बळी राजाची व्यथा वेदना मोठ्या ताकदीने कवितेत मांडत आहेत. शेतकऱ्याचे दैन्य, दारिद्रय, घुसमट याला वाचा फोडत आहेत. एकूणच ग्रामीण जीवनाचा आलेख काव्यातून मांडत आहेत.

नव्वदोत्तरीचा नवोदित कवी लक्ष्मण महाडीक म्हणतात आज ग्रामीण जीवन भकास होत चाललीली आहे. दुष्काळामुळे खेडी उध्वस्त होत चाललीली आहेत. पाऊस वेळेवर पडत नाही त्यामुळे शेतकऱ्याचे जीवन निसर्गावर अवलंबून असते. परंतु निसर्ग हा लहरी होऊन गेला आहे. दुष्काळ पडला तर पुढारी फक्त घोषणाचा पाऊस पाडतात अशा प्रकारचे ग्रामीण जीवनाचे वर्णन 'घोषणांच्या बेमोसमी पावसात' या कवितेत लक्ष्मण महाडीक म्हणतात -

"आज परांगदा झालीत माणसं

वांझ झालीत खेडी
अन शहरांना तर दिवस गेले
खेड्याकडे चला म्हणणारे गांधीजी
आज कुठे गेले
शासन सत्तेचे आसन झाले
अन देव घरातील देव न्हाऊन नुसतेच
खाली बासन ओले"

जागतिकीकरणामुळे वेगाने होणारे औद्योगिकीकरण, नागरीकरण आणि खेड्याकडे होणारे दुर्लक्ष यांचे चित्रणही ग्रामीण कवीनी केलेले आहे.

आज ग्रामीण जीवनात वीजेचा वाढत्या वापराबरोबर वीज टंचाई व पाण्याचे दुर्मिय या विषयी अशोक कोळी गावाकडल्या कविता या संग्रहातील 'शिरपा' ची प्रातिनिधिक व्यथा मांडताना म्हणतात -

'किदरला असा, डोळा नाही नीज
आटलेली हिर कधी नाही वीज
हावरटपणी, इचकली गोठ
बिगी बिगी गेलं, कपारीत पोट'

बदलल्या काळात वीज, पाणी टंचाई यासारख्या नवीन प्रश्नांमुळे शेतकऱ्यांची झोप उडाली आहे. यांचे यथार्थ चित्रण अशोक कोळीनी आपल्या कवितेतून मांडले आहे.

इंद्रजित भालेराव हे नव्या पिढीतील संवेदनशील प्रतिभावान ग्रामीण कवी म्हणून उदयास आले. शेतकऱ्याच्या उपकाराची कृतज्ञ भावना व्यावहारिक जगात जाणवत नाही यांचे मनस्वी दु:ख कवीस आहे. त्यामुळेच कवी म्हणतो.

सांग माझ्या बापानं नाही केला पेरा
तर तुम्ही काय खाल ? धत्तुरा ?

शेतकऱ्यांचे कष्ट कुणीही जाणत नाही त्यांच्या मालाची मातीमोल किंमत करुन त्यास लुटले जाते हे वास्तव कवीने मांडले आहे. शेतकरी कर्जातच जन्मतो आणि कर्जातच मरतो हे सत्य मांडतांना कवी संघर्षाची रोखठोक भाषा वापरतो.

'शीक बाबा शीक लढायला शीक
कुणब्याच्या पोरा आत लढायला शीक'

अशी संघर्षाची आणि हक्काची भावना शेतकऱ्यात येणे आवश्यक आहे, ही कवीची आंतरिक तळमळ येथे व्यक्त झालेली आहे.

आज ग्रामीण जीवन भयावह झालेले आहे, बेभरवशाचा पाऊस, पीकलं तर भाव नाही असे आस्मानी सुलतानी संकट शेतकऱ्यांवर नेहमीच येत असते या संदर्भात सुरेश शिंदे 'पुस्तकात नसलेली पान' या काव्य संग्रहातील कवितेत म्हणतात.

कागदावर काळ करण्या इतकं
सोप असतं काय
मातीला हिरवं करण ?

तिचं मढ झाकून
जीवन वापशावर पेरावा लागतो
तेव्हा उगवतो हिरवा कोंभ
बाबानो !
तुमच्या आकड्यांना
आणि अक्षरांना
जर कणसं आली असती
तर माझ्या डिग्रीला
वाळवी लागली नसती
मग माझ्या बापानं
आत्महत्या का केली असती ?

अशा या आधुनिक युगात ही ग्रामीण जीवन कसे उध्वस्त झाले आहे. शेतकऱ्याचे दु:ख व्यथा, वेदना प्रत्येक वाचकाला अंतर्मुख करणारी आहे.

नारायण सुमंत यांच्या 'सातबारा' या काव्य संग्रहातील कवितेतही आजच्या भ्रष्ट समाज जीवनाचे आणि सामान्य शेतकऱ्याचे विदारक जीवन आपल्या कवितेतून मांडले आहे. शेतकरी जीवनाची आर्थिक आणि सामाजिक शोकांतिका त्यांनी कवितेतून बोलकी केली. ती वाचकांचे अंत:करण पिळवदून टाकते ते म्हणतात.

पिकत नाही माल
तर दु:ख पिकवायला शीक
विकत नाही माल
तर दु:ख विकायला शीक

दु:ख पिकविणे आणि तेच सतत समाजाच्या बाजारहाटात मांडणे शेतकऱ्यांच्या नशिबी कायमचे आहे, हे वास्तव कवीने मांडले आहे.

जगदीश कदम यांनी आपल्या 'उजाळा' या आपल्या कविता संग्रहातील कवितेतून ग्रामजीवनाचे प्रश्न समस्या, हालअपेष्टा इ. उल्लेख आहे. लहरी पावसामुळे शेतकऱ्याचं जगणं कसं उद्ध्वस्त होत हे सांगतांना कवी म्हणतो.

"येता दुबार पेरणी
कशी जुपावी तिफण
सरकारचा तगादा
आधी फेडा जुन रीन"

सावकाराचं कर्ज, मुलांची शिक्षणे, मुलींचे लग्न, दुष्काळ या सर्व समस्यामुळे तो शेतकरी पुरता कोलमडून पडला आहे. यातून सुटका व्हावी म्हणून तो आत्महत्या करतो हे वास्तव कवीने येथे मांडले आहे.

थोडक्यात नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कविता लक्षणीय प्रमाणात बदलत गेली आहे या कवितेने जगण्यातली नवी धग धरुन ठेवली आहे. वर्तमान नवी भाषा या कवितेने आत्मसात केली आहे. ही कविता फक्त दु:ख किवा नव्या पिढीचा शहाणपणा मिरवणारी नाही तर ही कविता जगण्यापासून अलग होत नाही.

मातीचा संस्कार ती नाकारत नाही ही कविता बदलत्या वर्तमानाचे विस्कळीत ग्रामजीवनाचे चित्रण करते. आजची ग्रामीण कविता संवेदनगर्भ आणि चिंतनगर्भ आहे. यात शंका नाही या कवितेने ग्रामसंवेदन मोठ्या धाडसाने प्रगट केले आहे. घर आणि शिवार यांच्यात 'जागर' उत्पन्न करण्याची क्षमता घेऊन आलेली ही आजची मराठी ग्रामीण कविता आहे.

संदर्भ सूची :-

१) लक्ष्मण महाडीक, 'कुणब्यांची कविता', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर प्रथमावृत्ती - डिसेंबर २००३.

२) इंद्रजित भालेराव, 'टाहो' प्रतिभास प्रकाशन, परभणी, प्रथमावृत्ती - २००४.

३) नारायण सुमंत, 'सातबारा', श्री विद्या प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती - २००४.

४) सुरेश शिंदे, 'पुस्तकात नसलेली पान', सुविधा प्रकाशन, सोलापूर प्रथमावृत्ती - २००५.

५) कोळी अशोक कौतीक, 'गावाकडल्या कविता', साक्षात प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती - नोव्हेंबर २००८.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

'अस्मितादर्श' - एक बहुआयामी सर्जनशील विचार प्रवाह

प्रा. ममता काशिनाथ भारुडे
एस.एन.डी.टी. महिला महाविद्यालय, धुळे
९४०४१८५८१६
मार्गदर्शक : प्रा.डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे
श्रीमती एन.एन.सी. कला, वाणिज्य आणि
विज्ञान महाविद्यालय, कुसूंबा, ता.जि.धुळे

म.ना. वानखेडे, प्रा. गंगाधर पानतावणे, सुखराम हिवराळे, ल.बा. रायमाने व वामन निबं ाळकर इ. मिळून 'अस्मिता' नावाचे त्रैमासिक सुरु केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आत्मभान जागविलेल्या दलित समाजाच्या वाङ्.मयीन आविष्कार करण्याच्या उद्देशाने या नियतकालिकाची निर्मिती झाली. 'नव्या वाङ्.मयीन प्रवृत्ती व नव्या जाणिवा' हे या नियतकालिकाचे ब्रीदवाक्य असून १९६८ साली या नियतकालिकाचे नामकरण 'अस्मितादर्श' असे करण्यात आले. शंकरराव खरात, बाबुराव बागुल, वामन होवाळ, अमिताभ, बंधुमाधव, योगिराज वाघमारे इ. अनेक दलित लेखकांनी 'अस्मितादर्श' मधून दलित कथा, कविता, आत्मकथनाचे लेखन केले आहे. इतकेच नव्हे तर नारायण सुर्वे, कुसुमाग्रज, वसंत आबाजी डहाके, विंदा करंदिकर अशा अनेक चिंतनशील कवींच्या कविताही प्रकाशित झालेल्या आहेत. ही केवळ प्रतिनिधीक उदा. आहेत. अस्मितादर्श चा गोतावळा विस्तीर्ण स्वरुपाचा असून त्याची वीण जिव्हाळा, सामाजिक जाणिव आणि स्वत:ची आपल्या कर्तव्याप्रती असलेली बांधिलकीने घट्ट केली आहे.

१) संपादकीय:-

अस्मितादर्शचे संपादक प्रा. डॉ. गंगाधर पानतावणे यांनी सामाजिक प्रश्नांची मांडणी केली असून, सामाजिक परिवर्तनासाठी आव्हानही करण्यात आले आहे. नियतकालिकांच्या माध्यमातून सामाजिक प्रश्नांना वाचा फोडणाऱ्या दलित व दलितेतर विचारवंताचे ही त्यांनी ऋण व्यक्त केले आहे. शब्दांचा अतिशय कौशल्यपूर्ण, तितकाच मार्मिक भेदक आणि तरीही संयमी वापर प्रा. गंगाधर पानतावणे यांनी संपादकीयात केला आहे. ते म्हणतात, "सामाजिक जाणिवेचे अंतर्भेदी टोक अक्षरभेदी होऊ लागले आहे. गावकुसाबाहेरचे दु:ख आणि नंतर गावातले दु:ख कोंडी फोडून बाहेर येऊ लागले आहे. हे दु:ख स्वत:चीच माणूस शोधत आहे. त्यातील जे जे सच्चे ते खणखणीत असेल. मुखवटे गळून पडतील". डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे अधिष्ठान प्रमाण मानूणच, 'आम्हाला आंबेडकरी प्रेरणेचे साहित्य हवे मुखवटयाचे नव्हे'. या स्पष्ट हेतूनेच अस्मितादर्श मधील साहित्याची मांडणी केली आहे. अस्मितादर्श वैचारिक प्रश्नांना अग्रक्रम देते म्हणूनच अस्सल वैचारीक भूमिकेचे अभिनंदनही करते.

२) अस्मितादर्श मधील साहित्याचे एकूण स्वरुप :

अस्मितादर्श मधील साहित्याचे एकूण स्वरुप पाहता कविता, कथा, कांदबरी, नाटक, दलित नाटय, एकांकिका, संगीतिका, ललित लेख, ग्रंथांचा अनुवाद, आत्मकथन अनुभवकथन, निर्मिती प्रक्रिया, वैचारिक लेख, भगवान बुध्द, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, भारतीय संविधान, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, इतिहास, स्त्रीविषयक, मध्ययुगीन वाड़मय, भाषाविषयक, लोकसाहित्य, व्यक्तिविषयक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लेखन

ISSN : 2348-7143
March 2018

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याविषयीचे लेखन, समीक्षा (कथा, नाटक, आत्मकथन, कविता) परिक्षणे, कांदबरी, कथासंग्रह, नाटक, एकांकिता ललित लेख, चरित्र, आत्मचरित्र, कवितासंग्रह, समीक्षा ग्रंथ, वैचारिक ग्रंथ,

भाषणे : 'अस्मितादर्श' साहित्य संमेलनातील भाषणे, प्रास्ताविक भाषणे, स्वागताध्यक्षीय भाषणे, अध्यक्षिय भाषणे, समारोपाची भाषणे, परिसंवाद, अस्मितादर्श साहित्य संमेलनातील परिसंवाद, मुलाखती, टीपा, टिप्पणी, चर्चा, वृत्तांत, पत्रव्यवहार, आठवणी, प्रतिक्रिया, सदर हलगी

विशेषांक : द.स्त्री. विशेषांक, दलित शाहीर व दलित शाहीरी विशेषांक, शिक्षण व संस्कृती विशेषांक

३) कविता :

अस्मितादर्शमधून काव्यक्षेत्रात, पदार्पण करणाऱ्या कविंची नवी फळी तयार झाली. १९६८ पासून विचार केला तरी १९९२ पर्यंत जवळ जवळ सोळाशे कविता अ.द.मधून प्रकाशित झाल्या. दलित साहित्यातील बहुतेक प्रतिथयश लेखक, कवि अस्मितादर्श मधून घडले आहेत. दया पवार म्हणतात, "ज्या रोमँटिक पध्दतीची कविता प्रसिध्द होत होती त्याने माझे समाधान होत नव्हते. अशा घालमेलीच्या अवस्थेत 'अस्मितादर्शचा' उदय झाला. 'कोंडवाडा' या कविता संग्रहाच्या प्रस्तावनेत मी लिहून गेलो. अस्मितादर्शचा उदय मला कवितेच्या बाबतीत पहाट झाल्यासारखा वाटला. प्रा. गंगाधर पानतावणे यांनी अनेक नवे चेहरे उजेडात आणले. त्यात माझाही एक चेहरा एका पाठे ।पाठ एक प्रसिध्दिच्या संदर्भात कोंडी फुटली माझी पहिली कविता अस्मितादर्शच्या पहिल्या अंकात प्रसिध्द झाली".

अस्मितादर्श हे विविध चळवळींचे मार्गदर्शक केंद्रच आहे. त्याला शंकरराव खरात दलित साहित्याचे गॅझेट असे संबोधतात, कथा कविता, नाटक, आत्मकथन, कादंबरी बरोबरच साहित्य, संस्कृती धर्म, शिक्षण, इतिहास, कला या विषयांचा शोध घेणारे वैचारिक व संशोधनपर लेखनही या नियतकालिकातून झाले आहे. डॉ. सदा कऱ्हाडे, भा.ल.भोळे, प्रा. रा.ग. जाधव, राजा ढाले, रत्नाकर गणवीर, ताराचंद्र खांडेकर अशा अनेक प्रतिभावंत लेखकांचे विचारप्रवर्तक लेख प्रसिध्द झाले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व दलित समाज, मुलाखत, पु.ल.देशपांडे, श्री. नेरुरकर, केशव मेश्राम, नारायण सुर्वे यांच्या वाङ्मयीन चर्चा प्रसिध्द झाल्या आहेत. प्रा. जनार्दन वाघमारे म्हणतात, "आंबेडकरांनी मराठी दलित लेखकाला नवे मन दिले आणि या क्रांतिकारी युगाने त्यांना नवा मूड दिला आणि या नव्या मनातील जाणीवा कथा काव्यातून व्यक्त होऊ लागल्या. त्या जाणीवा अधिक तीव्र, अधिक उत्कृष्ट व अधिक प्रवाही केल्या. अस्मितादर्शचा जन्म हा दलित साहित्याचा इतिहासातील पहिले वॉटर शेड आहे असे म्हटले आहे." दलित साहित्य प्रामुख्याने पुढे आले ते समाजक्रांतीच्या नव्या जाणीवा घेऊन. अस्पृश्यांच्या जीवनाकडे वाचकांचे खरे लक्ष वेधले ते बाबुराव बागुलांच्या 'जेव्हा मी जात चोरली होती' या कथा संग्रहाने दलित साहित्याने एक नवा विद्रोही पवित्रा घेतला तो बाबुराव बागुलांच्या लेखणीतून.

४) दलित कवितेची वैशिष्टये :

१. 'स्व' जाणीव व्यक्त करणारी
२. चातुर्वण व्यवस्थेचा निषेध करणारी
३. अंधश्रध्दा, पुर्नजमान्या विरोध करुन सर्व प्रकारच्या शोषणाचा, जातीयतेचा, विशेध व्यक्त करणारी
४. अन्याय अत्याचाराचा तिव्र निषेध करुन, विद्रोह व्यक्त करणारी
५. आपल्यावर होणाऱ्या केवळ धार्मिकच नव्हे तर सामाजिक, राजकीय घटनांचाही निषेध व्यक्त करणारी
६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे वैचारिक अधिष्ठान प्रमाण मानणारी
७. भविष्याविषयी केवळ आशावादीच न राहता त्याला प्रयत्नांची जोड देण्याची भाषा करणारी आहे.

५) दलित, कथा, कांदबरी, नाटक, आत्मकथने :

कवठेकर म्हणतात, "निर्मितीचा उत्साह, वेगळया जीवन दर्शनाची जाण या गुणांनी युक्त असलेल्या दलित कथाकारांनी दलित कथेला कवितेइतके नसले तरी मराठी साहित्यात लक्षणीय सन्मान प्राप्त करुन दिला आहे. दलित कथेतील पात्रे जातीव्यवस्थेखाली आगतिक झालेली दिसतात. परंतू वास्तवात जीवनाच्या संवर्धनासाठी पुढे सरसावलेली दिसतात. आणि यातच दलित कथेचे मोठेपण आहे." या कथेचे नायक नव्या आशा, उमेदी आपल्या नव्या जगाकडे वाटचाल करण्यासाठी सामोरे जाण्याच्या तयारीत आहे. अस्मितादर्श मेळाव्यात म.भि चिटणीस म्हणतात, "आम्हाला फार फार नाकारायचे आहे. संस्कृत नाटक, त्यांच्या मुकुटमणी 'शाकंुतल' नाकारायचा आहे. कारण त्यात शुद्र विनोदी पात्र केलं आहे. आम्हाला नवं काही निर्माण करायचं आहे. नाटकाचे बीज संघर्षात असते व आपला सामाजिक संघर्ष जो कुठे रंगवला जात नाही तो यायला हवा. उच्चभू दलित जो नातलगाला दूर ठेवतो केवढे तरी आपल्याला धन आहे ज्यातून संघर्ष निर्माण करता येईल. सामाजिक, संघर्षावर आपल्याला आपलं नाटय उभं करता येईल." जे आंबेडकरांच्या आंदोलनाचा इतिहास, जिवंत झाल्या सावल्या, या एकांकिकेतून चिटणीसांनी मांडला आहे. अस्मितादर्श मध्ये डॉ. पानतावणे यंची एक 'मुखवटा' ही प्रकाशित झालेली महत्वाची एकांकिता आहे. समाजामध्ये जे रक्षक असतात तेच कसे भक्षक ठरतात ते दर्शविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे.

६) 'अस्मितादर्श' मधील चित्राशय :

अस्मितादर्श मध्ये चित्रित झालेल्या चित्रांचा सर्जनशील, कलाकृती म्हणून विचार करावा लागेल. दलित नियतकालिकातून रेखाटलेली चित्रे मराठी साहित्यात नव्याने अर्थबोध देणारी असून दलित साहित्यातील सौदर्याचा महत्वपूर्ण भाग म्हणूनही त्यांचा विचार करावा लागतो. दलित नियतकालिकातून रेखाटलेली चित्रे मराठी साहित्यात नव्याने अर्थबोध देणारी आहे. उदा. निकाय, समुचित आम्ही तसेच गोलपिठा, सुरुंग, या काव्यसंग्रहातून रेखाटलेली चित्रे हे जीवनाशी संबंध प्रतिपादन करतात. अस्मितादर्श मधील चित्रातून सामाजिक आशय चित्रित झालेला आहे. त्यातील विषयाचे वैविध्य आणि त्या विषयाचा आशय त्याच ताकदीने चित्राशयातून व्यक्त करणारी कल्पकता आणि कौशल्य या कलाकारांचे महत्वाचे वैशिष्टय ठरते. भाऊ समर्थ, प्रकाश कामतीकर, हेमंत नागदिवे, दासू, श्रीधर अंगोरे, आर.बी. गायकवाड, बी.एम. दुलंगे, प्रल्हाद बेंद्रे, अनंत भगत आणि भ.मा. परसावळयांचे जे चित्र रेखाटले आहे त्याच्या आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. या चित्राशयातून नामांतर चळवळीच्या निमित्ताने दिलेला दंगलीचा संदर्भ महत्वपूर्ण ठरतो. १९७८ साल हे दलितांच्या अनेक व्यथा वेदनांनी भरलेले होते. त्यात दलितांच्या, बौध्दांच्या श्रध्दास्थानाची विटंबना, बेलछीलीतील जातीय हल्ला, मराठवाडयात नामांतरणाच्या निमित्ताने उसळलेली जातीय दंगल, अशा महत्वपूर्ण प्रश्नांना या चित्राशयाच्या माध्यमातून वाचा फोडलेली आहे. चित्राशयाचे उद्घाटन प्रसंगी भ.मा. परसावळे म्हणतात, "कवितेच्या अनुभवाच्या पातळीवर जाऊन त्या अनूभुतीशी एकरुप होऊन त्यांचा चित्ररुप अविष्कार करणे, त्या अनुभवाला चित्ररुप देणे हे कठीण कार्य विलक्षण आत्मप्रतीतीने अनुभवाशी तादाम्य पाऊन नवोदित करीत असतात."

अस्मितादर्शमधून प्रकाशित झालेले वैचारिक आणि संशोधनात्मक लेखन : अस्मितादर्शमधून प्रकाशित झालेल्या वैचारिक आणि संशोधनात्मक लेखनाचे स्वरुप, समाज, संस्कृती साहित्य, वाड़मयीन प्रश्न, इतिहास, शिक्षण अशा अनेकविध अंगाचे आहे. प्रा.वा.ल. कुलकर्णी, डॉ. म.ना. वानखेडे, प्रभाकर पांध्ये, डॉ. सदा कऱ्हाडे, प्रा. दि.के.बेडेकर, प्रा.राग.जाधव, प्रा.डॉ. भालचंद्र फडके, प्रा. प्र.रा.देशमुख, नरहर कुरुंदकर, प्रा. म.भि. चिटणीस, डॉ. प्रभाकर मांडे यंनी वाड़मयीन प्रशनांचा मागोवा घेतलेला आहे. तर प्रा. कु.ल. महाले, डॉ. रावसाहेब कसबे, डॉ. भाऊ लोखंडे, श्री. प.सू. मोरे, रा.ना. चव्हाण यांनी समाज व संस्कृतीचा वेध घेतलेला आहे.

७) अस्मितादर्श मधील परिसंवादातील वैचारिकता :

'अस्मितादर्श' मधील परिसंवाद अतिशय महत्वपूर्ण आहेत. वाड्.मयीन व सामाजिक प्रेरणा स्त्रोत मानणाऱ्या अस्मितादर्श मधून वैचारिक परिसंवादाची योजना स्वाभाविकच ठरते. या परिसंवादामध्ये केवळ दलित

लेखक, विचारवंतच नाही तर सर्वच क्षेत्रातील असून सर्वसमावेशक स्वरुपाचे झाले आहे. विषयाचे वैविध्य, त्या-त्या विषयाला दिलेला न्याय लक्षात घेतला की, आंबेडकरी विचारधारा प्रवाहीत करुन ती साहित्याच्या माध्यमातून रुजविण्यात हे परिसंवाद यशस्वी ठरले आहे. या परिसंवादातून सहभागी मान्यवर, यशस्वी साहित्यिक आहेत, तसेच उदयोन्मुख व तळागाळातील उपेक्षित साहित्यिकही आहेत. साहित्यसाधना करणारे ले ाक आहेत तसेच सामाजिक कार्याला समर्पित कार्यकर्तेही आहेत. दलित चळवळ तसेच दलित साहित्य चळवळ या दोघांचे प्रमुख व्यासपीठ म्हणजे अस्मितादर्श होय.

८) अस्मितादर्श लेखक-वाचक मेळावा :

अस्मितादर्श पहिला लेखक-वाचक मेळावा १९७४ मध्ये औरंगाबाद येथे संपन्न झाला. अस्मितादर्श हे केवळ वाड्.मयीन नियतकालिक नाही तर लेखकाला वैचारिक बळ देणारे हे नियतकालिक आहे. दलित लेखकांची पिढी अतिशय सकस व्हावी यासाठी सामाजिक प्रश्नांवर चिंतन आणि मनन करण्यासाठी, विचारांचे आदान प्रदान होण्यासाठी अस्मितादर्श लेखक वाचक मेळाव्याचे आयोजन महत्वपूर्ण ठरते. दया पवार, बाबुराव बागुल, वामन निंबाळकर, हिरा बनसोडे, त्र्यंबक सपकाळे, केशव मेश्राम, वामन इंगळे राजा महाजनांपासून ते आजच्या सुरेखा भगत, आत्माराम काशिराम राठोड, लोकनाथ यशवंत पर्यंतची पिढी या मेळाव्यातून तयार झाली आहे.

प्रा. डॉ. सुषता तायडे म्हणतात, "१९८८ च्या मे मध्ये अस्मितादर्शचा १४ वा मेळावा संपन्न झाला या मेळाव्यात खऱ्या अर्थाने खानदेशातील साहित्यिकांचे योगदान काय हा प्रश्न उपस्थित केला गेला त्याचे उत्तर १९९३ या ऑर्डनन्स फॅक्टरी, वरणगांव येथे के.एफ. मोरे आणि कार्यकर्त्यांनी भरविलेल्या सामाजिक साहित्य प्रबोधन मेळाव्यात मिळाले. दलित समाजात जन्मले म्हणून दलित जीवनानुभवावर लिहिले याचा अर्थ तो दलित साहित्यिक असा एकं ागी विचार न करता अन्याय अत्याचाराना बळी पडलेल्या व सत्ता संपत्तीच्या जोरावर चिरडला जाणारा, यच्चयावत, शोषीत, पिडित मानव हा दलित आहे. असा सर्वकष विचार या मेळाव्यात मांडला असला तरी दलित साहित्याची सर्वकालिनता स्वयंसिध्दच आहे. परंतु आंबेडकरी विचार हेच दलित साहित्याचे अधिष्ठान असून अशा वेळी दलित या जातीविषयी भासणाऱ्या विशेषणाच्या कोषातून बाहेर पडण्याची वेळ आली आहे."

९) आंबेडकर चळवळीतील नियतकालिके :

साप्ताहिके :

१. तथागत संदेश - आर.आर. शिरसाठ
२. बंद दरवाजा - लक्ष्मण माने
३. लोक कैवारी - उत्तम कांबळे
४. सधम्म सदेश - मनोहर वाघमारे
५. हवेली वार्ता - अशोक बाराथे

पाक्षिके :

१. प्रबुध्द नायक - रतनलाल सोनाग्रा
२. प्रजासत्ताक भारत - ॲड. रावसाहेब मोहन
३. समतेसाठी बहुजन संघर्ष - नागेश चौधरी
४. संघर्षासाठी बहुजन भारत - वामन मेश्राम

मासिके :

१. अस्तित्व - अविनाश डोळस
२. आंदोलन - मेधा पाटकर

३. गाडगेबाबांचा नवसमाज - अशोक सरस्वती
४. जागृतीज्वाला - सत्यजीत भटकळ दिनबंधू
५. दीक्षाभूमी संदेश - प्रा. देविदास घोडेस्वार
६. धम्मराज प्रवाह - मिलिंद वावरे
७. नवे पर्व - यशवंत चव्हाण
८. प्रबुध्द भारत - ॲड. बाळासाहेब आंबेडकर
९. प्रज्ञा - एस.के. सहारे
१०. पूर्वा - दिनकर साक्रीकर
११. बौध्दमित्र संदेश - एम.एस.पगारे
१२. रविदास सत्यशोधक - पी.एस. चंगोले
१३. सिंहगर्जना - म.बा. मेश्राम
१४. सुगावा - विलास वाघ
१५. सत्यशोधक प्रतिशब्द - सिध्दार्थ जगदेव
१६. सत्यशोधक मार्क्सवादी - कॉ. शरद पाटील

व्दैमासिक :

अस्तित्व परिवार - सुर्याजी कांबळे

त्रैमासिक :

१. अस्मितादर्श - गंगाधर पानतावणे
२. आर्तता - रत्नाकर मेश्राम
३. ढिय्या - विलास भोंगळे
४. लोकानुकंपा - डॉ. योगेंद्र मेश्राम
५. पुरोगामी सत्यशोधक - डॉ. बाबा आढाव
६. बुध्दयान - पु.भते महास्तवरी
७. बहुजन शिक्षक - प्राचार्य म.ना. कांबळे
८. बायजा - सौदामिनी राव
९. मैतरणी - मिनाक्षी मून
१०. समूचित - यशवंत मनोहर
११. निकाय - डॉ. मधुकर वासनिक

या दलित नियतकालिकांचा आंबेडकर चळवळीतील आपला महत्वपूर्ण सहभाग नोंदवला आहे. त्यातील 'अस्मितादर्श' या नियतकालिकातील ललित आणि वैचारिक साहित्यातील सर्जनशीलता महत्वपूर्ण ठरली आहे.

बाबा आमटे, गं.बां. सरदार, गं.त्र्य. माडखोलकर, पु.ल.देशपांडे, वि.स.खांडेकर, अनंत काणेकर, ना.रा. शेंडे, वा.ल.कुलकर्णी, वा.रा. कांत, प्रभाकर माचवे. ना. शंकरराव चव्हाण, वि.वा. शिरवाडकर, ना.दा.ता. रुपवते, रे.पं. नाथ, प्र.रा. देशमुख, रा.भि. जोशी, शिरीष पैं., विजय तेंडुलकर, रां.ची. ढेरे, वि.भि. कोलते, एन.डी. सोनवणे, यु.म. पठाण, दलित मित्र हनुमंतराव मोरे, राम शेवाळकर यांच्या अस्मितादर्श विषयीच्या प्रतिक्रिया अस्मितादर्शच्या व्यापक आणि वाङ्.मयीन दर्जाची कार्याची बोलकी पावतीच होय.

निष्कर्ष :

१. अस्मितादर्शच्या संपादकीयातून सामाजिक प्रश्नांना उजाळा दिला असून वाङ्.मयीन प्रश्नांची सखोल चिकित्सा केली आहे.

२. दलित कविता ही 'स्व' ची जाणीव व्यक्त करणारी, अन्याय, अत्याचार, शोषणाविरुध्द विद्रोह करणारी आहे.

३. 'अस्मितादर्श' मधील सर्जनशील लेखनाला, ललित साहित्यालाही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे वैचारिक अधिष्ठान लाभले आहे.

४. दलितत्वाची असहाय्य नकार, विद्रोहाची भळभळती वेदना केंद्रस्थानी, असलेल्या कविता कथा वाङ्.मय प्रकाशित झाले आहे.

५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सक्षम आणि युगप्रवर्तक नेतृत्व, भगवान बुध्द, ज्येतिराव फुले यांच्या समतेच्या मूल्यांचा वारसा अस्मितादर्श लाभलेला आहे.

६. महाराष्ट्राचा वैचारिक, संशोधनात्मक परंपरेचा वारसा 'अस्मितादर्श' मधून सातत्याने स्वीकारलेला आहे.

७. 'अस्मितादर्श' मधील विशेषांक, परिसंवाद, चित्राशयातून कला, शिक्षण, इतिहासाच्या अंगाने महत्वपूर्ण चर्चा झाली आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. आंबेडकरी चळवळीतील नियतकालिके - प्रा. डॉ. विनोद उपर्वट
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित वैचारिक वाङ्.मय - डॉ. निळकंठ शेरे
३. खानदेशातील दलित साहित्य - प्रा. डॉ. सुषमा तायडे
४. अस्मितादर्श जा.फे.मा. १९७६
५. अस्मितादर्श दि.अ. १९७२ (संपादकीय)

ISSN : 2348-7143
March 2018

कादंबरीच्या आशयाला नवा आयाम देणारी — चकवा कादंबरी

प्रा. डॉ. माधव कदम
(पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग)
जी.टी.पाटील महाविद्यालय, नंदुरबार
भ्रमणध्वनी —७५८८३१८७५९

कादंबरी वाड्मयाच्या निर्मितीपासून आजवर कादंबरी लेखनाचा विचार केल्यास मराठी कादंबरीत नवनवीन प्रवाह आणि प्रवृत्ती निर्माण झाल्यात. त्या—त्या काळातील समाज जीवन लेखकाला ते मांडण्यास प्रवृत्त करतं. तत्कालीन सामाजिक समस्या, रूढी परंपरा, आचार विचार यांच दर्शन साहित्यिकांनी घडवलं म्हणूनच पौराणिक साहित्यापासून वेगवेगळा प्रवाह हाताळत आज विज्ञान स्त्रीवादी, अनुवादीत अगदी गुराख्यांच्या साहित्य प्रवाह प्रर्यंत येऊन पोहाचलेत. केवळ कादंबरी लेखनाचा विचार केला आणि त्यातही केवळ स्त्रीयांनी लेखन केलेल्या कादंबरी वाड्मयाचा विचार केल्यास तेही याला अपवाद नाही. म्हणजेच स्त्रीयांनी लिहीलेल्या कादंबऱ्यातही पौराणिक, ऐतिहासिक, अदभूतरम्य, चरित्रात्मक, संतचरित्रात्मक, ग्रामीण, दलित, आदिवासी, राजकीय, विज्ञाननिष्ठ, सामाजिक असे वेगवेगळे प्रवाह निर्माण झाले आहेत. या प्रवाहात या शतकात निर्माण झालेली आदिवासी जीवनातील डाकीण प्रथेवर आधारीत डॉ. अलका कुलकर्णी यांनी लिहिलेली 'चकवा' नावाची कादंबरी मात्र नवा आयाम देणारी लक्षवेधी कादंबरी ठरते.

१८५० ते १९५० आणि १९५० ते २००० या कालखंडाचा विचार केल्यास मराठी कादंबरीत स्त्रीयांनी आपल्या कादंबरी लेखनातून नवनवीन प्रवाह रूढ केले आहेत. सामाजिक चिंतन मांडतांना स्त्रीप्रश्नांची सोडवणुक करण्याचा प्रयत्न केला. पण 'चकवा' सारख्या कादंबरीने मात्र या सर्व प्रवाहात नवा आशय मांडून या शतकातील कादंबरी लेखनाला स्त्रीवादी विचारसरणीतून 'सेवली' च्या निमित्ताने चर्चा करायला भाग पाडले आहे. १८५० ते १९५० या कालखंडात स्त्रीयांनी जवळपास १०० कादंबऱ्या लिहिल्यात. त्यातील ९० टक्के कादंबऱ्यांचा विषय सामाजिक स्वरूपाचा होता तर बाकी ऐतिहासिक आणि काही अनुवादीत स्वरूपाच्या होत्या. शौर्यकथा, प्रितिकथा हा त्यांचा विषय होता. १९५० नंतर मात्र स्त्रीयांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यामध्ये वेगवेगळे विषय येऊ लागलेत. असे असले तरी आजवरच्या बहुतेक कादंबऱ्यांमध्ये चाकोरी बाहेरचे विषय मांडले गेले नाहीत. ही चाकोरी तोडण्याचे पाहिले काम साधना प्रकाशनाने २०१३ मध्ये प्रकाशित केलेल्या डॉ. अलका कुलकर्णी यांच्या 'चकवा' या कादंबरीने केले. नंदुरबार जिल्हयातील दुर्गम अशा पाडयांवर राहणाऱ्या आदिवासी समुहात प्रचलित असलेल्या अनिष्ट अशा 'डाकीण' प्रथेविरोधात प्रबोधन करणारी ही कादंबरी आहे.

मराठी कादंबरीचा त्यातल्या त्यात स्त्रीयांनी लिहिलेल्या कादंबरीचा आढावा घेतांना सुमती क्षेत्रभाडे, अरूणा ढेरे, सरोजीनी सारंगपानी, आशा बगे, शुभांगी भडभडे, सुमती इनामदार, रेखा बैजल आदि स्त्री लेखिकांनी पौराणिक कादंबऱ्यांचा विषय हाताळला. व्यक्ती प्रधानता महत्वाची मानून रामायण, महाभारत व तत्सम पौराणिक कथाभागातील प्रमुख

स्त्री–पुरूषांच्या जीवनावर या कादंबरीकारांनी आपआपल्या कादंबऱ्यांतून भाष्य केले. तर मृणालिनी जोशी, मुक्ता केणेकर, अरूणा ढेरे, लिला दिक्षीत, सुमती क्षेत्रभाडे, ज्योत्स्ना देवधर या सारख्या कादंबरीकारांनी संतचरित्रात्मक कादंबऱ्या लिहून हा प्रवाह निर्माण केलेला दिसतो. १९४७ ते ५७ या कालखंडात मात्र स्त्रीवादी लेखिकांना जीवनाचे नवे दर्शन घडते. १९६० नंतर भूतकाळाची प्रेरणा घेवून या लेखिकांनी लेखन केले. ऐतिहासिक पुरूष आणि स्त्रीया त्यांचे नायक–नायिका घेऊन ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचा प्रवाह रूढ केला. संजीवनी खेर, सुशीला खेडकर, नयनतारा देसाई, मृणालिनी देसाई, शांता योगी, इंदुमती केळकर, शिरीष पै यांनी ऐतिहासिक कादंबरी प्रवाह रूढ केलेला दिसतो.

शौर्यकथा, प्रेमकथा यांचे आकर्षण असलेल्या साळुबाई ताबवेकर, गोदावरीबाई पंडीत यांच्या कादंबरी लेखनानंतर आपटे, केतकर, जोशी, फडके, खांडेकर या धुरीनांच्या प्रभावाने कुमुदिनी रांगणेकर, लिला देशमुख सारख्या महिलांनी स्त्रीच्या वास्तव जीवनातील विविध घटना प्रसंगातून सामाजिक अंगाने लिहिले तर, विभावरी शिरुरकर, गीता साने सारख्या महिलांनी स्वतंत्र विचारांच्या आणि बंडखोर स्त्रीया आपल्या काबंदऱ्यांतून दाखविल्या अर्थात परिस्थिती शरणता, वात्सल्य, क्षमाशीलता, दातृत्व, समंजसपणा याच अंगाने हे लेखन झाले म्हणूनच १९२० पर्यंतच्या लेखिकांच्या कादंबऱ्यांना प्रबोधन पर्वातील कादंबऱ्या म्हटले गेले.

स्त्री शिक्षण, विवाहाचे वय, रूढी, परंपरा, स्त्री–पुरूष समानता, समाजसेवा, देशसेवा, स्त्री जीवनातील स्थित्यंतरे अशा विषयांच्या अवतीभवती रूंजी घालणाऱ्या अनेक कादंबऱ्या मराठी कादंबरी विश्वात निर्माण झाल्यात. स्त्रीवादी साहित्याची व दलित साहित्याच्या पाऊलखुणा हिंदोळयावर विरलेले स्वप्न, बळी सारख्या विभावरी शिरूरकरांच्या कादंबऱ्यांतून दिसू लागल्या. प्रेमाकंटक सारख्या कादंबरीने नैष्ठीक ब्रहमचर्य सारखा नवा विषय 'काम आणि कामिनी' कादंबरीत हाताळून नवा प्रवाह आणला. गीता साने सारख्या कादंबरीकाराने माळरानात, अविष्कार, हिरवळीखाली वढलेला वृक्ष, फेरीवाला सारख्या कादंबरीतून स्त्री स्वातंत्र्याचा विचार मांडला. कुमुदिनी रांगणेकर, योगीनी जोगळेकर, शकुंतला गोगटे, मिरा निमकर, शैलजा राजे, वैजयंती काळे, मंगला निगुडकर, सानिया, रेखा बैंजल या सारख्या अनेक कादंबरीकारांनी कुटुंबाचे ढोबळ चित्र, प्रेम विवाह विषम विवाह मनोविश्लेषणावर आधारीत कादंबऱ्या लिहून नवे प्रवाह रूढ केलेत.

स्वातंत्र्योत्तर काळात शांता शेळके, प्रतिमा इंगोले, मधु सावंत यासारख्या कादंबरीकारांनी ग्रामीण व प्रादेशिक प्रवाह हाताळला. कमल देसाई, इंद्रायणी सावकार, दुर्गा जोशी यांनी राजकीय प्रवाह रूढ केला. रेखा बैजल सारख्यांनी विज्ञाननिष्ठ कादंबऱ्या लिहिल्यात. ही सगळी परंपरा लक्षात घेता स्त्रीच्या जीवनाशी निगडीत असलेल्या वेगवेगळया प्रश्नांची सामाजिक अंगाने मांडणी झालेली आहे. पण समाजतीलच डाकीण प्रथेसारखा प्रश्न, अनिष्ट रूढी म्हणून आजवर कुणीही हाताळलेला दिसत नाही. हा प्रश्न हाताळण्याचे काम मात्र डॉ. अलका कुलकर्णी यांनी केले म्हणूनच या संशोधन पेपरचा विषय "कादंबरीच्या आशयाला नवा आयाम देणारी –चकवा" ही कादंबरी येतो.

धडगांव तालुक्यातील हरणखुरी सारख्या सातपुडयाच्या पायथ्याशी असलेल्या आदिवासी पाडयात राहणारी "सेवली" या डाकीण प्रथेच्या बळी ठरलेल्या स्त्रीची कहाणी 'चकवा' कादंबरी आली आहे. ममता आणि सेवली च्या शेतावर नजर ठेवून पेसऱ्या सारखा

दृष्ट प्रवृत्तीचा व्यक्ती "सेवली" ला डाकीण ठरवतो. त्याआधी एक कट कारस्थान रचतो, त्याची पध्दतशीर मांडणी करतो. आणि गावकऱ्यांसमोर ''सेवली'' च डाकीण आहे हे पध्दतशीर पणे पटवून देतो. एखाद्या सुंदर स्त्रीच्या सौंदर्याचा गैरफायदा घेणे तिची मालमत्ता हडप करणे या सारख्या कारणांवरून आदिवासी समाजात डाकीण ठरविण्याची अनिष्ठ प्रथा रूढ आहे. धडगाव सारख्या अतिदुर्गम भागात तर आजही काही अंश ही प्रथा रूढ आहे. स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षानंतरही या प्रथकडे समाज, शासन वा स्वयंसेवी संस्था यांनी गांभीर्याने पाहिले नाही. आजवर जे साहित्य निर्माण झाले त्यातही त्रोटक वर्णन सोडले तर खोलवर चर्चा झााली नाही. म्हणूनच डॉ. अलका कुलकर्णी यांनी 'चकवा' कादंबरीतून आदिवासी समुहातील डाकीण सारख्या अनिष्ठ प्रथेवर भाष्य करून कादंबरी वाड्मयात नवा आशय मांडला आहे. महाराष्ट्रासारख्या पुरोगामी विचारांच्या प्रगतशील राज्यात ही घटना घडणे म्हणजे प्रगत महाराष्ट्रावर समस्त शिक्षण व्यवस्थेवर आणि सामाजिक जागरूकतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारे आहे. नेमका हाच आशय या कादंबरीतून मांडला गेल्याने कादंबरी विश्वात नवे पाऊल ठेवल्यासारखे आहे.

"चकवा" कादंबरीतून आदिवासी स्त्री—पुरूषांवर होणारा अंधश्रध्देचा प्रभाव हा आशय तर आलाच पण मराठी कादंबरीतील आशयाला नवा आशय मिळाला आहे. डाकीण प्रथेवरील ही मराठीतील पहिलीच कादंबरी असून आदिवासी साहित्य प्रवाहातील एक नवा आशय मांडणारी कादंबरीही आहे. डाकीण प्रथेवर भाष्य करतानाच वैज्ञानिक जाणीवा निर्माण करते. २१ व्या शतकातील आदिवासी साहित्य प्रवाह समृध्द करणारी प्रमुख कादंबरी म्हणून लक्षात घेतांना गुजरात, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र या सिमेलगतच्या आदिवासी लोकसंस्कृतीचे, लोकजीवनाचे दर्शन घडविणारी आदिवासी साहित्य प्रवाहातील पहिलीच कादंबरी म्हणता येईल. एवढेच नव्हे तर अनिस सारख्या चळवळीतील कार्यकर्त्यांचे प्रांजळ अनुभव कथन करणारी कार्यकर्ती तथा खान्देशातील सकस प्रतिभेचे दर्शन घडविणारी डॉ. अलका कुलकर्णी यांच्या लेखन प्रवृत्तीची पहिली कादंबरी म्हणता येईल. सातपुडयाचा जंगल, अस्तंभा डोंगराचे वर्णन यांचे दर्शन घडविणारी नंदुरबार सारख्या आदिवासी जिल्हयाची पहिलीच कादंबरी आदिवासी साहित्य प्रवाहातील प्रादेशिक कादंबरी शोधायची असेल तर नंदुरबार परिसरातील आदिमांच्या लोकसंस्कृती दाखविणारी कादंबरी म्हणून चकवाकडे पाहता येते. एवढेच नव्हे तर ज्या रचनेचा आपण विचार करत आहोत त्या दृष्टीने "फ्लॅश बॅक" पध्दतीने लिहिलेली आदिवासी साहित्यात एका लेखिकेने लिहिलेली ही पहिलीच कादंबरी असून तिने "नवा प्रवाह" निर्माण केला आहे.

संदर्भ:— १) स्त्रीवादी साहित्य— खंड १,२,३ ले. मंदा खांडगे व इतर
२) चकवा — डॉ. अलका कुलकर्णी
३) चकवा — आस्वाद आणि समीक्षा, प्रा. डॉ. माधव कदम
४) चकवा — एक आकलन डॉ. फुला बागुल

ISSN : 2348-7143
March 2018

अहेर कथा संग्रहात अभिव्यक्त स्त्री व्यथा

प्रा.संभाजी बाबाराव सावंत
राणी लक्ष्मीबाई महाविद्यालय
पारोळा जि.जळगांव
मो. ९७३०९९०३८१

मराठी साहित्यात १९६० नंतर ग्रामीण दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी, मुस्लिम असे नवे प्रवाह आकाराला आले. आपल्याला आलेले अनुभव कथेतून मांडू लागले. एकुण ग्रामीण व दलित कथेच्या तुलनेत आदिवासी कथालेखक संख्यात्मक कमी आहेत. तरी, यांची कथा गुणात्मकदृष्ट्या सरस ओह. या कथा पूर्वीच्या कथांपेक्षा अधिक कलात्मक व दाहक अनुभव मांडणाऱ्या आहे. दलितांना गावकुसाबाहेरील तरी स्थान मिळाले. पण आदिवासी त्याही पलीकडे कोसो दूर डोंगरदऱ्यात, झाडी- झुडपात कसलाही नागरी वस्तीचा सहवास नाही. अशा संदर्भहीन पण समाधानाचे जीवन जगणाऱ्या प्रदेशात जगत होता. धनिक-सावकार, राजकीय पुढारी, सरकारी अधिकारी यांच्या हक्काचे गुलाम म्हणून जगणारा हा कधी-काळी जंगलात राजा होता. मात्र आज भिकार अवस्थेत जगत आहे. याचे वास्तववादी चित्रण स्वत: आदिवासी असलेल्या नवशिक्षित तरुणांनी आपल्या कथांमधून केलेले आहे. यात प्रा. उषाकिरण असलेल्या नवशिक्षित तरुणांनी आपल्या कथांमधून केलेले आहे. यात प्रा.उषाकिरण आत्राम यांचा 'अहेर', प्रा.माधव सरकुंडे यांचे 'सर्वा', 'ताडमं', गोपाळ गवारी यांचे 'दावण', 'वादळ',रामराजे आत्राम यांचा 'नवं लुगडं' या प्रातिनिधिक कथासंग्रहाचे स्वरुप वैशिष्ट्ये या प्रकरणात पाहवयाचे आहे.

अहेर या उषाकिरण आत्राम यांच्या 'अहेर ' कथासंग्राहत एकुण सहा कथा असूनत्यातून गोंडवानाकालीन आदिवासींच्या व्यथा मांडलेल्या आहेत. आदिवासी हा या भूमीचा मूळ निवासी पण सर्वच क्षेत्रातून दूर फेकला गेलेला आहे. आदिवासी म्हणजे सर्व स्तरांतर चूटली जाणारी,सर्व स्तरावर उपेक्षिलेली, अज्ञानी, दरिद्री मागास म्हणून ठायीठायी अपमानित होऊन भरडली जाणारी जमात. जिच्या नावावर कारोडांच्या योजना जाहीर केल्या जातात. पण या योजनांचा लाभ त्यांना मिळत नाही. त्यांना लाभापासून वंचित ठेवून त्याच्यावर गुलामगिरी लादली जाते. सावकार, जमीनदार, उच्चवर्णीय भटशाही या सर्वांना पायदळी तुडवितात. त्याच्या स्त्री-पुरुषांवर अत्याचा करतात, जुलमी गुलामगिरी लादतात या साऱ्यांचे चित्रण या कथासंग्राहातून आलेले आहे.

अहेर या कथेतून पेशवेकालीन समाजव्यवस्थेत जमीनदार, सावकार, मालगुजार देशमुख, देश्पांडे, महाजन, वतनदार ही मंडळी 'अहेर ' नावाची प्रथा पाडून आदिवासी समाजातील नववधु स्त्रीची आब्रू पहिल्याच रात्री कसे लुटतात याचे चित्रण येते. पेशवेकाळात आदिवासी समाजात 'आहेर' नावाची जी प्रथा होती ती जमीनदारांनी रुढ केलेली होती. यात आदिवासी तरुणी जेव्हा नववधू व्हायची तेव्हा

जमीनदार तिला नवी साडीचोळी भेट देण्यासाठी, आपला आशीर्वाद घेण्यासाठी आपल्या बंगल्यावर बोलवत असे. तिने आशीर्वाद घेऊनच नवा संसार सुरु करावा असा दंडकही असे. जेव्हा ती नववधू बंगल्यावर यायची तेव्हा अहेरच्या नावाखाली तिच्यावर बलात्कार करुन उपभोग घेतला जायचा. यावर कोणीही बोलत नसे वा ती तरुणीही प्रतिकार करत नसे. कारण ही एका प्रथेच्या रुपाने चालत आलेली परंपरागत पद्धती मानली जायची. परंतु 'गोंडी' समाजाने प्रतिकार करुन ही प्रथा बंद करण्यास भाग पाडले. यावर भाष्य करणारी ही कथा आहे.

या कथेतून आदिवासी घराचे वर्णन करतात, "हिरव्यागार माळरानाच्या कुशीत आदिमांची पन्नास-चाळीस घरांची वस्ती गवती झोपड्यांची वर्तुळाकार मांडवी. प्रत्येक झोपडीला पुरेस अंगण, शेणाने सारवून चिकणे चोपडे ! लाल पिवळ्या मातीनंी सारवलेल्या भिंती आणि तांदुळाच्या पिठाने काढलेली प्रत्येक भिंतीवरची चिरत्रे वस्तीतल्यानव्या चित्रकारांनी आपल्या जन्मजात बुद्धी कौशल्यांनी रेखाटली होती. आदिम संस्कृतीची प्रतीकं ह्या सर्व चित्रातून चित्रकारांनी आपल्या कल्पकतेने रेखाटली होती. "१ असे लेखिका लिहिते. गोंड जमातीत गोटूलला महत्वाचे स्थान आहे. गोटूल म्हणजे आदिवासी जमातीतील तरुण-तरुणींचे युवा केंद्रच असते. येथे सर्व एकत्र जमतात. नृत्य गीतगायन करतात. आपला जोडीदारही येथेच निवडतात. या कथेत रमी आणि सोमा यांनी एकमेकांना आपला जोडीदार म्हणून निवडलेले असते. सोमा सावळा, ताडामाडासारखा उंच धिप्पाड, मजबुत बांध्याचा, गोल चेहरा, बारीक घारे डोळे, भरपूर केस, जाडदार गोल आकाराचे ओठ, बारीक मिसरुड, घोगरा आवाज, गाण्यात, नाचण्यात , शिकारीत, ढोल वाजवण्यात तरबेज.गोटूलाची सारी कामे धावून करणारा सोम्या साध्या- सरळ स्वभावाचा, तिरकमठा, नेमबाजीत धीट तसाच गोड मधासारखा सर्वांना हवाहवासा वाटणारा आणि "रमीही सुंदर, चिकण्या मातीसारखी सावळी, मोठ्या डोळ्याची, लाल ओठ पीकल्या कलिंगडासारखे उडणारे भुरके केस, तिखाडी गवतकुलासारखे रानजुईसारखी लाजरी इंद्रायणीसारखी सदैव खळखळ हसणारी. "२ असे सोमा आणि रमी एकमेकांना निवडल्यानंतर जात पंचायतीत त्यांच्या लग्नाचा ठराव होतो. रमीला हळद लावली जाते. गोंडात लग्नप्रसंगती बडादेव, भिमादेव,जंगोमात, खेरमाता अशा देवतांना पुजले जाते. वेगवेगळी गाणी म्हटली जातात. यातील गाणी गोंडी भाषेतून या कथेत आलेले आहेत. त्याचा भावार्थ मराठीतून सांगितला आहे. रमीला गेंदण उठून दिसत होतं. गोंडात लग्न झाल्यानंतर स्त्रिया अंगात चोळी घालत नाही. ठरल्या प्रथेप्रमाणे लग्नानंतर प्रतापराव रमीला 'अहेर' घ्यायला वाड्यावर बोलवितो. तेव्हा गोटूलची प्रमुख मोट्यारिन बंड करुन गोंड तरुणांना एकत्र करुन हजारो वर्षापासून चालत आलेली स्त्री नासवण्याची प्रथा नाकारते. अन्याय- अत्याचाराचा निषेध करते. रमी ठरल्याप्रमाणे पेशव्याच्या वाड्यावर जाते. घरात घेऊन पेशवा तिच्यावर अतिप्रसंग करु पाहतो. तेव्हा रमी करमेला लपवून ठेवलेल्या धारदार कोयत्याने वार करते आणि पिढ्यानपिढ्या चालत आलेली प्रथा एका वाराने संपवून टाकते. पुढे ही प्रथा कायमची बंद होते. एका आदिवासी तरुणीच्या हिमतीची शौर्याची कथा यात येते.

जनी ही कथा स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्याय-अत्याचाराचे, पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्री म्हणजे एक उपभोग्य वस्तू आहे, पुरुषांची भूक भाकवणारी फक्त मादी आहे, म्हणून तिला कवडीमोल जीवन जगावे

ISSN : 2348-7143
March 2018

लागते याचे चित्रण करणारी आहे. या कथेत सखाराम हा नायगावला सालगडी म्हणून कामाला असतो. त्याची मोठी मुलगी जनी आई-बापाला कामात मदत करायची. मात्र जनी वयात असल्यामुळे तिच्या बापला चिंता वाटायची. आपल्या मूलीच्या लग्नासाठी एखादा मुलगा शोधावा. म्हणून तो ओळखीच्या जयराम पाटलाला सांगतो. तेव्हा जयराम पाटील एका पस्तिशीतल्या शत्रुघ्न पाटलाचे स्थळ आणतो. मात्र शत्रुघ्न याला पूर्वीची बायको, मूले असतात तरीही त्याचे दुसरे लग्न करण्याची इच्छा असते. त्याने अनेक रखेल्या ठेवलेल्या असतात. म्हणून सखाराम हे स्थळ नाकारतो. मात्र शत्रुघ्न जनीची सर्वत्र बदनामी करतो. त्यामुळे कोणीच घरी येत नाही. तसेच गावपंचायतीच्या आदेशाने जनी-शत्रुघ्न लग्न होते. मात्र या घरात जनीला मनस्ताप, अन्याय, अत्याचाराशी मरेपर्यंत झगडावे लागते. या शिवाय काहीच मिळत नाही आणि मुळात लग्नाला नकार दिल्याचा राग असतो. त्यातून एके दिवशी घरातच तिचा दिर तिच्यावर अत्याचार करतो. तेव्हा तिच्या त्या उद्धवस्त अवस्थेकडू पाहून तिची मोठी जाऊ म्हणते, " या घरात बायका कोणीच कोणाच्या नात्याने बांधलेलया नाहीत. इथं सर्व बायका फक्त मादी आहेत. पुरुष नराला भोग देण्यासाठी, प्रत्येकाच्या इच्छापूर्तीसाठीच इथं बायका आणल्या जातात. " [३] येथे जनीचाही द्वेषातून भाऊ-बाप सर्वच सतत बलात्कार करीत असतात. त्यानंतर तिच्या सर्वांगाला चटके देतात आणि शेवटी तिला एका लाकडी पेटीत घातून तिच्यावर तेजाब टाकून पेटवून दिले जाते. जनीचा आक्रे ाश, हाका चार भितिच्या पलीकडे जात नाहीत.

एकूणच पुरुषप्रधान व्यवस्थेत स्त्रिया या फक्त भोग देणाऱ्या वस्तू आहेत. त्यांच्यावर कशाही प्रकारचे अत्याचार झाले तरी त्यांची हाक चार भिंतीतच कशी डांबली जाते याचे वास्तव ही कथा सांगते.

संघर्ष ही कथा एका विधवा पण स्वाभिमानी आदिवासी स्त्रीची करुण कथा सांगणारी आहे. विधवा स्त्रीला समाजात कशा प्रकारची वागणुक मिळते. ती गरीब असहाय्य असल्यामुळे समाजातील गुंड प्रवृत्तीचे माणसं, ठेकेदार तिच्यावर कशा प्रकारे अत्याचार करु पाहतात याचेही चित्रण ही कथा करते.

या कथेची नायिका 'सेमली' ही स्वाभिमानी, कष्टाला न घाबरणारी पतिच्या निधनानंतर खचून न जाता आपली म्हातारी सासू व पोटचा सहा वर्षाचा मुलगा यांना सोबत घेवून रात्रंदिन काबाडकष्ट करुन कष्टमय पण स्वाभिमानाने सुखाचा संसार करु पाहणारी आहे. मात्र हीच तिची जिद्द समाजाला मान्य नाही. म्हणून तारुण्यात आलेले वैधव्य यामुळे सेमलीकडे गावातील गुलब्या आणि रोजगार हमीच्या कामावरील बाबू जवळीक साधण्याचा प्रयत्न करतात. यांनी मर्जी संपादन न केल्यामुळे तिला सतत संघर्ष करावा लागतो. जेव्हा बाबू सेमलीचा हात पकडतो तेव्हा ती त्याच्या थोबाडात थापड मारते. या प्रकारामुळे अपमानित झालेला बाबू तिला पोलीसांच्या जाळ्यात अडकतो. तिचा कोणताही अपराध नसताना अधिकाराच्या, दंडुकाच्या धाकाने तिला गुन्हेगार ठरविले जाते. तेव्हा सेमलीचा चुलत दीर तिला सोडविण्यासाठी तिची जमीन गुलव्या पाटलाकडे पाचशे रुपयात गहाण टाकतो आणि दिलेल्या तारखेपर्यंत पैसे परत न केल्यास जमीनीचा हक्क तर सोडाच, पण सेमलीला तिच्या पोरासकट पाटलाच्या घरी वेठीस काम करावे लागेल अशी अट घातली जाते. तुरुंगातील हवालदार सेमलीवर बलात्कार करतो. ही कैफियत ती मोठ्या साहेबांसमोर मांडते. मात्र तिला सर्वच वेडीत काढतात.

समाजातील 'सद्रक्षणाय, खल निग्रहणाय' म्हणवणाऱ्या पोलीसांकडून अत्याचार होतो. ज्योन रक्षण करावे तोच भक्षक झाला तर कोणाकडे फिर्याद घेऊन जावे अशी सेमलीची अवस्था होते. तिचा दीर तिला जामिनावर सोडवून आणतो. मात्र गावात तिला भलेबुरे बोलले जाते. तेव्हा ती या गावात आपल्याला इज्जतीने, समाजाधाने जगता येणार नाही. या दुषित समाजव्यवस्थेपासून कुठेतरी दूर जावे असा विचार ती करते आणि सासू व मूलाला सोबत घेऊन गाव सोडते.

एकूणच समाजव्यवस्थेत विधवा स्त्री ,स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण, वेठबिगारीची समस्या, निष्क्रिय शासनव्यवस्था आणि समाजातील वाईट प्रवृत्तीला विरोध करणारी, संघर्षातूनही स्वत:ची स्वाभिमानाने वाट शोधणारी साहसीपण असहाय्य सेमलीच्या जीवनाचे कांगोरे टिपणारा आहेर या कथा संग्रहातून स्त्रीच्या व्यथा अभिव्यक्त होतांना दिसतात.

संदर्भ :

१) डॉ.वैजनाथ अनमूलवाड, मासिक साठोत्तरी वाड्मयीन प्रवाह आणि आदिवासी साहित्यनिर्मिती,फडकी,संपा.डॉ.संजय लोहकरे, आशीर्वाद पेपर्स ॲन्ड प्रिंटस् अकोला वर्ष तिसरे अंक चौथा १५ मार्च २०१० पृष्ठ क्र.०४

२) डॉ.गोविंद गारे, महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे प्र.आ.२००० पृ.०१

३) तत्रैव पृ.क्र.०१

RESEARCHJOURNEY

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

रा.रं.बोराडे यांच्या कादंबरीतील ग्रामसंस्कृती

प्रा.डॉ. ताराचंद एन. बिंदवाल
राष्ट्रीय महाविद्यालय, नागद
ता.कन्नड जि. औरंगाबाद
मो.नं. ९७३०९३९३००

रा.रं.बोराडे यांनी १९७१ पासून कादंबरी लेखनाकडे वळलेले दिसून येतात. या पूर्वी ते ग्रामीण कथाकार म्हणून संपूर्ण महाराष्ट्रात नावलौकीक मिळाला होता. ग्रामीण कथाकार म्हणून त्यांनी आपले वेगळे स्थान मराठी साहित्यात निर्माण केले आधी कथाकार तर नंतर कादंरीकार बोराड्यांनी 'पाचोळा', 'सावट', 'चारापाणी', 'आमदार सौभाग्यवती', 'रहाटपाळणा', 'इथ होत एक गांव', 'मरणदारी', '-नामदार सौभाग्यवती', 'वळणावरचं पाणी ', 'रिक्त-अतिरिक्त', 'राजसा', इ.कादंबयातून त्यांनी मराठवाड्याच्या ग्रामीणजीवनांचा, लोकजीवनांचा, संस्कृतीचा अभ्यास मांडता येईल.

ग्रामीण संस्कृती ही प्रामुख्याने प्राचीन काळापासून कृषिकेंद्रीत संस्कृती आहे. परंतू आजच्या काळात मात्र खेड्या-खेड्यातून परिवर्तनाला सुरूवात झालेली आपणांस दिसून येत आहे. तरीही पण कितीही परिवर्तन खेड्यात झाले तरी कृषीकेंद्रीत रचना हे ग्रामसंस्कृतीचे प्रमुख वैशिष्ट्ये राहील यात शंका नाही. म्हणून कृषीजीवन आणि शेतकरी हा ग्रामसंस्कृतीचा प्रमुख घटक पूर्वीपासूनच राहिलेला आहे. एकूणच संपूर्ण 'गावगाडा' हा 'शेतकरी' व शेती यांना केंद्रस्थानी ठेवूनच निर्माण झाला आहे असेच दिसते. रा.रं.बोराडे यांच्या कादंब-यातून याचे प्रत्यय येतांना दिसून येतो. त्यांची 'चारापाणी', 'सावट', 'पाचोळा', 'वळणावरचं पाणी', 'इथ होत एक गांव', 'राहाटपाळणा', इत्यादीतून शेती, शेतकरी, शेतीशी एकरूप झालेले शेतमजूर, कष्टकरी, कामगार, अलुतेदार, बलुतेदार, पीके, गवत, गुरेढोरे, विहीर, कुळव, पाळीव प्राणी, इ. दिसतात. या विषयी त्रि.ना.अत्रे यांचे मत समर्पक वाटते. ''ज्कोडे म्हटले की, अगोदर चटकन काळीच डोळ्यापुढे उभी रहाते. शेते, पिके, गवत, झाडे, गंरेढोरे, शेळ्या-मेंढ्या, मेंढके, शेतकरी, गुराखे, पाट, बुडक्या, विहीर, नांगर, कुळव, मोट, नाळा, गोफण वगैरे बळीराजाचे वैभव खेड्याचे नांव काढताच इतके मन व्यापून टाकते की, खेड्यात शेतीखेरीज दुसरी रोजगार चालत असेल किंवा शेतक-याखेरीज दुसरे कोणी राहात असेल असे एकाएकी मनातही येत नाही. कुणबी पुढे झाल्याखेरीज एकाही खेड्याची वसाहत झाली नाही त्याने धान्य पैदा करून इतरांच्या खाण्याची तरतूद केली तेंव्हा इतर गोळा झाले.''[१] एकूणच त्रि.ना. अत्रे यांच्या मते ग्रामजीवनांत शेतकरी हाच केंद्रस्थानी असतो व त्यानंतर इतर कारू-नारू, शेतमजूर, कामगार असतात. शेतीवर आधारीतच खेड्याची रचना असते. याचा प्रत्यय बोराड्यांच्या 'पाचोळा' या कादंबरीतून येतांना दिसून येतो. 'गरड' ह्या कादंबरीतील एक अदृश्य पात्र आहे. जो गावातील धनाढ्य शेतकरी आहे. गंगाराम हा गावातील कारू-नारू या पैकी एक आहे. त्यांचा

शिप्यांचा व्यवसाय आहे. आणि तो शिवणकाम करूनच आपल्या कुटूंबाचा उदरनिर्वाह करत असतो. याचा प्रत्यय पारबतीच्या आत्मनिवेदनातून येतांना दिसतो.

"जरड बी काय मामुली आसामी न्हाई समद्या गावानं
ववाळून टाकलेला. लई खडूस की ! कवा कुनाला
तोंड उघडून बेलायचा न्हाई. कुणी आरं म्हनलं तर
कारं सुदा न्हाई म्हनायचा. पर त्येचे तीन तेरा
केल्या शिवाबी न्हाई -हायचा..."[२]

वरील पारबतीच्या निवेदनातून रा.रं.बोराड्यांनी खेड्या-खेड्यातील वृत्ती-प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकला आहे. आज ही खेड्या गावात शेतकरी हा मुख्य घटक आहे व त्यावरच बाकीची मंडळी आधारलेली दिसते. साहजिकच खेड्या गावात असणा-या शेतकरी वर्गाचा वर्चस्व हे गावातील कारू-नारू, शेतमजूर, कष्टकरी, कामकरी यांच्यावर असते. त्यामुळे त्यांना शेतक-याच्या वर्चस्वाखाली राहावे लागते. यातूनच ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन घडते. शेती ही ग्रामसंस्कृतीस केंद्रस्थानी असल्यामुळे ग्रामजीवनातील विविध घटक आणि विविधस्तर परस्परपूरक अशाच भूमिका घेतांना दिसून येते. त्यामुळेच येथे कृषिकेंद्रीत अशी स्वतंत्र संस्कृती निर्माण होऊ शकते. शेती आणि शेतीशी निगडीत असणारे सण-उत्सव ग्रामीणजीवनात, ग्रामीण भागात उत्साहाने साजरे केले जातात. पोळा, दसरा, अक्षयतृत्तीया, गुढीपाडवा, या सर्व सणांना कृषिसंस्कृतीमध्ये महत्वाचे स्थान आहे. साहजीकच रा.रं.बोराडे यांच्या 'चारापाणी' या कादंबरीतून ग्रामीण संस्कृतीशी पूरक असलेल्या बैलांच्या 'चारा आणि पाणी ' या समस्यांवर प्रकाश टाकण्यात आल्याचे दिसून येते. शेती करायची, पिकवायची, उत्पादन घ्यायचे तर बैलांशिवाय आज ही शेती व्यवसायाला पर्याय नाही याचेच ग्रामीण संस्कृतीचे चित्रण 'चारापाणी' या कादंबरीतून येतांना दिसते.

"आम्हाला चारा दया. आम्हाला पाणी दया.
आम्हाला खाऊ नका. आम्हाला खाऊ घाला.
चारा जमवा. आम्हाला जगवा.
आम्ही जगलो. तरच शेतकरी जगल." [३]

शेतीच्या मशागती करता लागणारे महत्वाचे, अन्ययसाधारण महत्व शेतक-याच्या जीवनमानामध्ये बैलांना महत्वाचे स्थान आहे. बैल जगली तरच शेतकरी जगू शकतो याचाच प्रत्यय या 'चारापाणी' कादंबरीतून येतांना दिसतो.या संदर्भात डॉ.नागनाथ कोतापल्लेआपली भुमिका मांडतात की, "ग्रामीण जीवनांमध्ये शेती, शेतीशी निगडीत पाऊस, शेतीशी निगडीत कालचक्र, शेतीशी निगडीत जनावरे आणि अशाच सर्व घटकांचा समावेश आपण कृषिसंस्कृतीत करतो. त्यामुळेच या सर्व घटकांभोवती ग्रामीण माणसांचे स्वतंत्र असे भावविश्व निर्माण होतांना दिसते." [४]

आज ही ग्रामीण शहरी भागात सुध्दा आधुनिकीकरणांमुळे खुप बदल घडवून येत आहे. ग्रामीण भागातील तरूण शाळा-महाविद्यालयात शिक्षण घेत आहे. गावा-गावात प्रसार माध्यमे आलेली आहेत. इ

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

ापाट्याने काळ बदलत आहे. परंतू पूर्वीपासून चालत आलेली जातीय व्यवस्था मात्र बदल होतांना दिसत नाही. उलट ती अधिक:अधिक घट्ट होत जात आहे. 'जातीसाठी माती खाणारा' प्रकार सरळ-सरळ आपणांस दिसून येत आहे. संपूर्ण समाज हा आपापल्या जाती परंपरांना चिकटून आहे. याचेच 'वळणाचं पाणी' या कादंबरीतून ग्रामीण संस्कृतीचे जातीपातीचे असलेले भावबंध दिसून येतात. घर घेतांना किंवा बांधतांना आजूबाजूला कोणत्या समाजाची वस्ती आहे याचा विचार प्रकर्षाने केला जातो. सवर्ण-सवर्ण वस्तीत घर घेतात, दलित-दलित वस्तीत तर मुस्लीम-मुस्लीम घर शोधतांना दिसून येतो. परंतू थोड्या फार प्रमाणात याला अपवाद सुध्दा असू शकतो. परंतू ती फक्त नाईलाजाने समाज स्विकारतांना दिसतो. 'वळणावरंच पाणी' या कादंबरीतून 'विश्वनाथ' हा शहरात घर बांधण्यास काढतो तेंव्हा त्याला घरकामासाठी पैश्याची आवश्यकता भासते तेंव्हा तो त्यांच्या गावातील गुरं बांधण्याचा वाडा विकण्यास काढतो व त्या वाड्याला दलित वस्तीतील 'दिपक कांबळे' वाडा घेण्यास तयार होतो. परंतू विश्वनाथचा चुलता शहाजी हा गुरं बांधण्यासाठी त्या वाड्याची चावी मागतो तेंव्हा दलितांना आपल्या वस्तीत प्रवेश द्यायचा नाही म्हणून तेंव्हा शहाजी म्हणतो.

"म्हंजी ह्येबी बाप जाद्याच्या जिवावरच की रं!
आता घर बांधायला वाडा इकायलास." [५]

या सोबतच विश्वनाथची पत्नी विश्वनाथाला या बद्दल सल्ला देतांना म्हणते की,

"गाव काय म्हणतं ते बघा अगोदर.
गाववाल्यांचा विरोध असेल तर नका विकू.
सोय-याधाय-यांचाही विचार करा.
सोयरेधायरे नावं ठेवतील." [६]

एकूणच ग्रामसंस्कृतीमध्ये जातरचनेला विशेष महत्व आहे असेच दिसते. ते विश्वनाथच्या पत्नीच्या शब्दातून जाणवते. ती आपल्या समाजाबद्दल, समाजातील नात्याबद्दल व त्यातून निर्माण होणा-या जातीतील समस्यांचे दर्शन विश्वनाथाला पटवून देतांना दिसून येते. एकूणच विश्वनाथ फक्त वाडा विकायचा तो पण दलिताला त्यावरून संपूर्ण गावातील लोक कुलूप तोडून वाड्याची पाडापाड करतात. व वाड्यासंदर्भात विश्वनाथाच्या बहिणीचा नवरा वाड्याबद्दल मालकी सांगतो. व वकीला मार्फत नोटीस सुध्दा पाठवतो. एकूणच जाती विषयची ग्रामीण संस्कृती या ही बोराड्यांच्या 'वळणावरंच पाणी' या कादंबरीतून दिसून येते. या विषयी डॉ.दादा गोरे लिहितात की, "सवर्ण वस्तीत दलित राहू शकत नाही हे एक समाजमान्य मानसिकतेचे दर्शन बोराडे करू पाहतात." [७] या विषयीचे मत यथार्थ वाटते. ग्रामीण संस्कृती आणि जात आपले म्हणून आलेले सांस्कृतीक संचित, रूढी, परंपरा यांचे ओझे घेऊनच जगत असल्याचे चित्र स्पष्ट होतांना दिसते. रा.रं.बोराडे यांच्या कादंब-यांतून ग्रामीण संस्कृतीसंबंधी विचार करीत असतांना आणखी एका घटकांचा विचार करायला हवा. हा घटक म्हणजे कुटूंबव्यवस्था होय. कृषि केंद्रीत संस्कृतीचे हा एक महत्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे एकत्र कुटूंबपध्दती या कुटूंबपध्दतीला महत्वाचे कारण म्हणजे

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

शेती व्यवसाय करता लागणारी मनुष्य बळाची आवश्यकता होय. घरात भरपूर व्यक्ती असल्या तर कमावणारे हात वाढतात आणि साहजिकच आर्थिक सुबत्ता निर्माण होते. अशी मानसिकता ग्रामीणसंस्कृती पाहवयास मिळते. याचा प्रत्यय 'पाचोळा', 'सावट', 'चारापाणी' व इतर कादंब-यांतून पाहावयास मिळतो. याचाच प्रत्यय 'पाचोळ्यातून' येतो. गंगाराम शिंप्याला भाना हा एकुलता एक मुलगा आणि एक तानी मुलगी घरात कमवणारा फक्त 'गंगाराम' यावरच संपूर्ण कुटं बाचा उदरनिर्वाह चालतो. साहजिकच भाना व्यतिरिक्त आजून एखादा मुलगा गंगारामला असता तर कमवणारे हात वाढले असते. व गंगारामची परवड झाली नसती. या सोबतच कुटूंबव्यवस्थेतून निर्माण होणारी 'नातीग्गोती' याला ही ग्रामीण संस्कृती मौलाचे स्थान 'सावट' या कादंबरीतून दिसून येते. 'दामाजी' आणि त्याची बहिण 'पमा' व पमाचे सासरे 'बळवंतराव' यातील संघर्ष हा ग्रामीण जीवनांतून कुटूंबा-कुटूंबात थोड्या फार प्रमाणात नात्यागोत्यातून निर्माण होतांना दिसून येतो. या आधुनिक युगात मुलीच्या सासरच्या लोकांच्या वर्चस्वाखाली मुलीच्या माहेराची मंडळी आज ही ग्रामीण संस्कृतीत पाहण्यास मिळते. यावरूनच असे लक्षात येते की कुटूंबसंस्थेला ग्रामीण संस्कृतीमध्ये मौलाचे स्थान दिसून येते. एकूणचरा.रं.बोराड्यांच्या कादंब-यातून यांचा प्रत्यय येतांना स्पष्ट दिसून येतो.

निष्कर्ष

१) रा.रं. बोराडे यांच्या नाट्यवाङमयातून, ग्रामजीवनाचा, ग्रामसंस्कृतीचा आलेखच चित्रण करण्यात आला आहे.

२) कथा, कादंबरी साहित्यातून जसा जो ग्रामजीवनातील पेच, तिढा, संघर्ष चित्रण करण्यात आला आहे तसाच नाट्यवाङमयातून तो स्पष्ट जाणवतो.

३) ग्रामजीवनात जसे परंपरेने चालत आलेले जीवन लोक जगत आहेत. त्याच प्रमाणे नाट्यवाङमयातून ग्रामजीवनांचे सामाजिक, सांस्कृतीक व शैक्षणिक दर्शन घडते.

४) ग्रामजीवनातील धार्मिक समारंभाचे जत्रा-यात्रा, सण-उत्सव सोहळे त्यांच्या साहित्यातून प्रकर्षणाने जाणवत राहते.

५) रा.रं.बोराडे यांच्या साहित्यातून ग्रामजीवनातील मानवी मनाचे, समुहाचे दर्शन घडते.

६) रा.रं.बोराडे यांनी कथा, कादंबरी व नाट्यवाङमयातून ग्रामजीवनातील ज्वलंत प्रश्नांचे, समस्यांचे चित्रण केले आहे.

७) रा.रं.बोराडे यांच्या साहित्यातून शेतकरी, कष्टकरी, शेतमजूर, अलुतेदार, बलुतेदार यांच्या जीवनांचे समस्यांचे, दु:खाचे दर्शन घडते.

संदर्भग्रंथ

१) कोत्तापल्ले, **डॉ.नाग-ााथ :** 'साहित्य : ग्रामीण आणि दलित' (डॉ.मदन कुळकर्णी, गौरव ग्रंथ) संपादन: डॉ.ईश्वर नंदपूरे, प्रकाशक : विजय प्रकाशन, हनुमान गल्ली सीताबर्डी, नागपूर-४४००१२.आवृत्ती १ ली-५ सप्टें.२००२ पृष्ठ क्र. ३४

ISSN : 2348-7143
March 2018

२) बोराडे, **रा.रं** 'पाचोळा'प्रकाशक : श्री.पु.भागवतमौजे प्रकाशन गृह खटाववाडी, गिरगांव मुंबई-४००००४ १ ली आवृत्ती १९७१ पृष्ठ क्र.३

३) बोराडे, **रा.रं** 'चारापाणी'प्रकाशक-बाबा भांड साकेत प्रकाशन प्रा.लि. ११५.म.गांधीनगर स्टेशन रोड,औरंगाबाद २ री आवृत्ती २०१३ पृष्ठ क्र. १०४

४) कोत्तापल्ले, **डॉ.नाग-नाथ:** 'साहित्य : ग्रामीण आणि दलित' (डॉ.मदन कुळकर्णी, गौरव ग्रंथ) संपादन: डॉ.ईश्वर नंदपूरे, प्रकाशन : विजय प्रकाशन, हनुमान गल्ली सीताबर्डी, नागपूर १ ली आवृत्ती -५ सप्टें.२००२ पृष्ठ क्र. ३६

५) बोराडे, **रा.रं** 'वळणाचं पाणी'प्रकाशक- गोदा प्रकाशन, अक्षर,४९, जयनगर, नवा उस्मानपुरा, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती- २६ जानेवारी २००९, पृष्ठ क्र-२३

६) कित्ता पृष्ठ क्र. ५१

७) गोरे, **डॉ.दादा** 'साहित्य: समिक्षा आणि आस्वाद' प्रकाशक- गोदा प्रकाशन, अक्षर,४९, जयनगर, नवा उस्मानपुरा, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती-२६ जानेवारी २००९, पृष्ठ क्र-६६

‘RESEARCH JOURNEY’ International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

स्त्रियांच्या कवितेतील बदलते अन्वायार्थ

डॉ.कैलास इंगळे,
मराठी विभागप्रमुख
राजर्षी शाहू महाविद्यालय पाथ्री,
ता.फुलंब्री, जि.औरंगाबाद. भ्रमणध्वनी - ९४२१६५६९०७
ईमेल - drkailasringle@gmail.com

प्रास्ताविक :-

मराठी साहित्यात स्त्रियांचे योगदानही महत्त्वपूर्ण राहिल्याचे दिसून येते. याचे अनेक संदर्भ एकूणच मराठी साहित्याच्या दीर्घ इतिहासात शोधता येतात. प्रारंभी अभिव्यक्तीचा स्त्रोत हा मौखिक असला तरी शिक्षणानंतर मात्र हे साहित्य लिपीबध्द झाले. त्यासाठी सतरावे शतक उजाडावे लागले. यापूर्वी केवळ स्त्रियाच नव्हे तर सर्व बहुजन समाजच शिक्षणापासून वंचित होता. त्यात स्त्रिया तर पूर्णत: अज्ञानी होत्या. पण इंग्रजांच्या आगमनानंतर सुधारणावादी चळवळ उभारली गेली. त्यातून स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार सर्वदूर झाला. या विचारांचा परिणाम म्हणून अनेक स्त्रिया पुढे लिहू लागल्या. त्यात अर्थात् इतर वाङ्मयाच्या तुलनेत 'कविता' विपूल प्रमाणात लिहीली गेली व आजही लिहील्या जाते. काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर ही कविता सातत्याने बदलत गेल्याचे दिसते. हा बदल एकाएकी घडला नाही तर त्यामागे सामाजिक स्थित्यंतराचे अनेक संदर्भ मूळाशी जोडलेले होते. या स्थित्यंतराचा विशेषत: १९९० नंतरच्या स्त्रियांच्या कवितेच्या अनुषंगाने नवे अन्वयार्थ उलगडण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे. त्यातुन या कवितेची बदलती प्रतिमा, विचार आणि त्याची वाङ्मयीन मूल्यात्मकता अधोरेखित करण्यास निश्चित मदत होईल असे वाटते.

स्त्रियांची कविता - काही टप्पे :-

कुठल्याही साहित्यातून समाजमन प्रतिबिंबीत होत असते. त्यावर त्या त्या काळाचा बरा-वाईट परिणाम होत असतो. या धारेतून स्त्रियांच्या कवितेचा मागोवा घेता प्रत्येक काळात तिची अभिव्यक्तीची धाटणी, शैली, शब्दकळा, प्रतिमा, भाषा बदलत गेल्याचे दिसते. या बदलाचे मूळ दृष्टीकोनात होते आणि हा दृष्टीकोन त्या त्या काळातील रुढी, परंपरा, धार्मिक संकल्पना, रितीरिवाज यांच्याशी बांधील होता. यातुन अनेक बंधने 'स्त्री' म्हणून लादलेली होती. पुराणकाळात तर याचे भयावह संदर्भ सांगता येतील. पण ही कोंडी फोडण्याचे काम पहिल्यांदा विविध संप्रदायातील संत कवियित्रींनी केले. त्यात आवर्जुन नाव घ्यावे लागते ते जनाबाईंचे. वारकरी संप्रदायाच्या भक्तीच्या परीघात राहूनही तिने स्त्रीत्वाचा एल्गार अभंगातून प्रगट केला. तिच्या समकाळातील सर्वच स्त्रियांची ती भावना होती. इतर संत कवियित्रींनी मात्र थेटपणे आव्हान दिले नाही. अध्यात्म प्रवणतेत या कवितेचा पहिला टप्पा मानला जातो.

पुढे मात्र अनेक परकीय आक्रमणाच्या उलथा पालथीनंतर इंग्रजी सत्ता स्थिरस्थावर झाली. शिक्षणाचा प्रसार झाला. उच्च समाजातील पुरुषांप्रमाणे काही स्त्रियांही शिकल्या. त्या लिहूही लागल्या. पण त्यांचे अनुभवविश्व हे पांढरपेशी म्हणजेच मध्यमवर्गीय होते. केवळ मनोरंजन करुन वेळ जावा हा त्यांचा हेतू होता आणि याच काळात सावित्रीबाई फुले यांच्या रुपाने नवा समतावादी विचार घेऊन स्त्री पुढे आली. त्यांनी समाज प्रबोधन चळवळीला लेखनाची जोड दिली. 'काव्यरत्नावली' त्याचे उत्तम उदाहरण आहे आणि हा विचार मुक्ता साळवे, ताराबाई शिंदे, पंडीता रमाबाई, तानुबाई बिर्जे, रमाबाई रानडे आदी तत्सम स्त्रियांनी पुढे नेला. ही कविता वर्णनापेक्षा आंतरमनाकडे

ISSN : 2348-7143
March 2018

झुकली. हा या कवितेचा महत्त्वाचा टप्पा ठरला. नंतरच्या स्वातंत्र्य चळवळीसाठी सुध्दा ही कविता पूरक ठरली. हा या कवितेचा दुसरा टप्पा मानता येईल.

स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर विशेषत: भाषावार राज्यनिर्मितीनंतर ही कविता आंतरबाह्य पूर्णपणे बदलली. याचे श्रेय पुरोगामी विचार रुजवणाऱ्या महात्मा बसवेश्वरांपासून ते डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यापर्यंत अनेक समाज धुरीणांना जाते की, ज्यांनी स्त्रियांना समानतेचा हक्क दिला. त्या प्रभावातून विविध बहुजन गटातील, जाती समूहातील स्त्रिया शिकल्या. त्यांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत कमी असले तरी त्यांचे लेखन टाळून पुढे जाताच येत नाही. विभावरी शिरुरकर, कमल देसाई, गौरी देशपांडे यांचा येथे आवर्जुन उल्लेख करावा लागेल. याच दरम्यान आलेल्या दलित, ग्रामीण, आदिवासी, महानगरीय, स्त्रीवादी या वाङ्मयीन प्रवाहामध्ये अनेक स्त्रियांनीही लेखनातून योगदान दिले. त्यात कवितेच्या अनुषंगाने मल्लीका अमर शेख, शांता गोखले, सानिया, प्रिया तेंडूलकर, मेघना पेठे, रजनी परुळेकर, प्रभा गणोरकर, अश्विनी धोंडगे, कविता महाजन, अरुणा ढेरे अशा अनेक कवयित्रींची नोंद घ्यावी लागते. पुढच्या काळात म्हणजेच १९९१ नंतर ही कविता नव्या टप्प्यावर उभी राहिली. त्यातूनच 'स्त्रीवाद' ही नवी संकल्पना अधिक बळकट झाली.

नव्वोदत्तरी कविता - बदलाचे नवे अन्वायार्थ :-

नव्या राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, कायदे, धोरणे, करार, योजना याचा थेट परिणाम मानवी जीवनावर झाला. त्यातच माहिती तंत्रज्ञान आणि विज्ञान क्रांतीमुळे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे रुपच बदलले. वरकरणी विकासाच्या गप्पा झडल्या तरी आतुन मात्र काही आव्हानेही उभी राहीली. ती गरीबी, दारिद्र्य विरुध्द श्रीमंती, सुखवस्तू अशी असली तरी स्त्री आणि पुरुष या पातळीवरही ती होती. मग ती स्त्री कुठल्याही समाजातली असो तिला आता व्यवहारातले दुय्यम स्थान नको होते आणि या विरुध्दचा आवाज तीने प्रामुख्याने कवितेतून व्यक्त केला. ही खऱ्या अर्थाने स्त्रियांच्या कवितेची नांदी ठरली.

१९९१ ते समकाळातील स्त्रियांच्या कवितेत 'स्त्रीवाद' कितपत आला यापेक्षा त्यातले भावविश्व काय? हे अधिक महत्त्वपूर्ण वाटते. मुळात कुणी लादलेलं स्वीकारणं तीची आता मानसिकता राहिली नाही. त्यामुळे ही कविता रोखठोकपणे बंडाची भाषा बोलू लागली. यामध्ये कविता महाजन, प्रज्ञा पवार, आसावरी काकडे, सुमती लांडे, ज्योती लांजेवार, सीमा साखरे, हिरा बनसोडे, कुमुद पावडे, नीरजा, अनुपमा उजगरे, वृषाली किन्हाळकर, उर्मिला चाकुरकर, कल्पना दुधाळ, माया वासनिक, स्वाती शिंदे, संजीवनी तडेगावकर, प्रिया धारुरकर, रंजन कंधारकर, तृप्ती अंधारे, शर्मिष्ठा भोसले इत्यादी असंख्य कवयित्रींचा समावेश होतो. त्या कोणत्या वाङ्मयीन प्रवाहातील आहेत हे मागे पडून त्या स्त्रियांच्या विविध प्रश्नांसंबंधी बोलतात हे अधिक महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे या कवितेने स्व-विचारांची उंची प्रभावीपणे गाठली आहे. तिला तिचे म्हणून स्वतंत्र अस्तित्व प्राप्त झाले आहे.

उपरोक्त कवयित्रींचा उल्लेख ढोबळ आहे याची जाणिव आहेच. त्यांचे कमीतकमी एक ते जास्तीतजास्त दहा काव्यसंग्रह प्रसिध्द आहेत. गेल्या वीस-पंचवीस वर्षाचा काळ त्यातून येतो. स्त्रियांच्या प्रत्येक प्रश्नांच्या मुळाशी जाऊन त्याला मोडीत काढून नवा पर्याय सूचवत राहण्याचे कार्य या कवितेने केले. या बहुआयामी परिवर्तनातून आलेले अन्वायार्थ पुढील निष्कर्षामधून संक्षिप्तपणे नोंदवता येतील.

१) स्त्रियांच्या कवितेला दीर्घ अशी परंपरा असून प्रत्येक काळात तिच्या आशय आणि अभिव्यक्तीत बदल झाल्याचे दिसून येते.
२) ही कविता स्व-अनुभवांशी नेहमीच प्रामाणिक राहून तिने आपले वेगळेपण कायम जपले.
३) समूह भावनेकडून आंतरमनाकडे तिचा प्रवास झाला. तिने स्वत:चा बोध घेऊन प्रश्नांची उकल केली.
४) स्वातंत्र्याच्या नावाखाली होणारी गळचेपी या कवितेने खुलेआम नाकारली.
५) मी ही माणूस आहे माझ्या भावना त्याच समानतेच्या मापातून समजून घ्याव्यात अशी सातत्याने मांडणी केली.

६) श्रीमंतापासून ते गरीबीपर्यंत कुठल्याही समाजस्तरीय वर्गीकरणातील स्त्रियांचे प्रश्न, त्यांचे पदर याचा शोध ही कविता घेतांना दिसते.

७) या कवितेची भाषा, शैली, प्रतिमा, प्रतिके, मिथके, इतिहास, संकल्पना नव्या समतावादी मानवी मूल्यांची मांडणी करते की जे पुरुषी कवितेत दिसून येत नाही.

८) ही कविता माणसातल्या पुरुषी वर्चस्वाला नाकारते. कारण तिला आत्मजागृतीतून नवे भान आले आहे.

९) या समाजातल्या सर्वच घटकातील कवयित्री आहेत. त्या आहे तेथून थेटपणे नव्या माध्यमांचा वापर करीत शब्दबध्द होत आहे.

१०) स्त्री ही पुरुषांच्या तुलनेत लिंगभावाचा अपवाद वगळता कशातही कमी नाही हे यातून सिध्द होतांना दिसते.

११) या नव्वादेत्तर कवितेने स्त्रियांचे भावविश्व खऱ्या अर्थाने सर्वव्यापी केले.

१२) वाङ्मयीन मूल्यांच्या पातळीवर या कवितेची आंतर-बाह्य समीक्षा तटस्थपणे अजूनही झाली नाही. ती होणे आवश्यक आहे.

१३) वास्तव प्रश्नांशी नाळ कायम ठेवल्यामुळे या कवितेचे भवितव्य निश्चितच आशावादी आहे हे स्पष्ट होते.

एकूणच मराठी कविता समृध्द आणि सजग करण्यात स्त्रियांची कविता महत्त्वाची ठरली आहे. संत जनाबाई पासून ते आजच्या कल्पना दुधाळपर्यंत अनेक कवयित्रींचे योगदान त्यात सामावलेले आहे. स्त्रीचे आत्मसन्मानाचं जगणं कुणीही हिरावू नये ते कायम मुक्त आणि अभिव्यक्तीपूर्ण राहावं या आशयाभोवती ही कविता शतकांपासून फिरते आहे. आता ती आकाशही कवेत घेऊ पाहतेय. कारण तिला स्वत:चा 'स्व' सापडला आहे. अनेक बंधने नाकारण्याची ताकद तिच्या बाहूंमध्ये आली आहे. हे मराठी कवितेसाठीच नाही तर एकूणच मराठी साहित्यासाठीची व्याप्ती वाढविणारे ठरले आहे. यावरुन समकालीन स्त्रियांच्या कवितेचे विविध अन्वायार्थ आणि त्यांचे वैचारीक मूलगामीत्व सूचित होते.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) स्वातंत्र्योत्तर मराठी कविता - संपा. तु.शं.कुलकर्णी
२) मराठी संत कवयित्रींचा इतिहास - संपा. विद्यासागर पाटंगणकर
३) जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य - संपा. डॉ.नागनाथ कोत्तापल्ले
४) स्त्रीवादी भूमिका व काव्य स्त्रीकोष - डॉ.सदाशिव सरकटे
५) मराठवाड्यातील कवयित्रींची कविता - कांचन पाडगावकर
६) संज्ञा संकल्पना कोश - संपा. रामदास भटकळ, प्र.भा.गणोकर
७) कवितेविषयी - वसंत आबाजी डहाके
८) दलित कवितेतील प्रवाह - महेंद्र भवरे.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

ग्रामीण कादंबरी : सामाजिक संघर्षाचा अन्वयार्थ

प्रा.पुरुषोत्तम प्रल्हाद महाजन (मराठी विभाग)
भुसावळ कला,विज्ञान आणि पु.ओं.नाहाटा वाणिज्य महाविद्यालय भुसावळ

प्रास्ताविक :-

१९६० नंतर मराठी साहित्यात जे नवीन प्रवाह आले त्यात ग्रामीण साहित्य हा नवा प्रवाह उदयास आला. ग्रामीण जीवनाशी नाते सांगणारा ग्रामीण समाज मराठी साहित्यात दिसू लागला. ग्रामीण वातावरणात वावरत असतांना आलेल्या अडचणी,संघर्ष,कौटुंबिक परिस्थिती,मानवी मनाचा गुंता,जातीय विषमता,आर्थिक परिस्थिती,सांस्कृतिक भिन्नता,कृषी जीवन अशा अनेक बाबींचा ग्रामीण साहित्यात उहापोहा केलेला आढळतो.त्यातही ग्रामीण कादंबरी या साऱ्या घटकांचं योग्य प्रतिनिधित्व करतांना आढळून येते.ग्रामीण कादंबरीत येणारा ग्रामीण समाज हा अनेक समस्यांनी ग्रस्त झालेला समाज म्हणून ग्रामीण साहित्यकारांनी मांडलेला आहे.सामाजिक संघर्षामध्ये पिचलेला माणूस वास्तविक जगापेक्षा वेगळा होऊन शाश्वत सामाजिक मूल्य शोधण्याचा प्रयत्न करतांना आढळून येतो.ग्रामीण साहित्यातील काही कादंबऱ्या या ग्रामीण सामाजिक संघर्षाच प्रतिनिधित्त्व करतांना दिसतात.त्यात प्रामुख्याने बनगरवाडी-व्यंकटेश माडगुळकर,शंकर पाटील यांची-टारफुला, रा.रं.बोराडे यांची पाचोळा यात सामाजिक संघर्षाचा योग्य अन्वयार्थ ग्रामीण साहित्यिकांनी लावलेला आढळू येतो.

बनगरवाडी - उजाड झालेल्या सामाजिक मूल्यांचा पैलू घेणारी कादंबरी

१९५५ मध्ये प्रकाशीत झालेल्या बनगरवाडीमध्ये व्यंकटेश माडगुळकरांनी माणसांची विविध वृत्ती,खेडूयांची रचना,तिथली सामाजिक व्यवस्था,उजाड झालेले सामाजिक मूल्य योग्य रीतीने रेखाटलेले आहे.''ग्रामीण समाजव्यवस्थेत असंतोष व अन्यायाची भावना निर्माण झाली तर त्या गोष्टीचा उद्रेक तेथील सामाजिक स्तरावर होतांना दिसतो'' (डॉ.नागनाथ कोतापल्ले). वरील विधानाचा अन्वयार्थ लावल्यास असे दिसून येते की बनगरवाडीतील खेडे, तेथील माणसे,शिक्षणाची कमतरता असल्यामुळे उजाड झालेली मानवी मूल्ये या साऱ्या गोष्टी सामाजिक असंतोषाची जाणीव करून देतात.बनगरवाडीतील राजाराम मास्तर समाजातील अशा व्यक्तींचे प्रतिनिधित्त्व करतात की जी व्यक्ती शैक्षणिक क्षेत्रात उदासीनता असलेल्या समाजाला शाळा व शिक्षण या विषयीचे महत्व पटवून देण्याचे काम करते.पण बनगरवाडीत असलेला दादू बालटा

ज्याला शैक्षणिक क्षेत्राबद्दल आस्था नाही.अशी वृत्ती आजही समाजामध्ये दिसते.एकंदरीत खेड्याची रचना,तेथील सामाजिक स्तर,त्या रचनेतील भिंन्नता तेथील शैक्षणिक वातावरण या साऱ्या संघर्षाच यथार्थ चित्रण माडगुळकर बनगरावाडीमध्ये करतांना आढळून येत्तात.

टारफुला - सामाजिक व्यवस्थेला मारक ठरणारी वृत्ती :-

शंकर पाटील यांनी लिहिलेली टारफुला सामाजिक व्यवस्थेला मारक ठरणाऱ्या घटकांचा जीवनपट उलगडणारी कादंबरी आहे.कोल्हापूर संस्थानातल्या छोट्याश्या खेड्यातील ही सामाजिक संघर्ष्याची कहाणी आहे. गावातील करते पाटील यांचे निधन होऊन दत्तकाच्या निमिताने गावातील गावगुंड त्यांच्या संपत्तीसाठी भांडत राहतात.ही गावगुंड व स्वार्थीवृत्ती शंकर पाटलांनी टारफुलामध्ये मांडलेली आहे.

"कौर्य,दहशत आणि असुरक्षितता यांच्या काळया सावलीत गांगरलेल्या माणसांची शूर आणि भित्र्या, निष्क्रिय आणि धडपड्या , बलिष्ट आणि दुबळी मने येथे आहेत "(चंद्रकुमार नलगे). आजचे सामाजिक वास्तव बघता दहशत , असुरक्षितता फोफावली आहे.सामान्य माणसांचे जीवन जगणंच असह्य झालेले आहे.भ्रष्टाचाराच्या दलदलीत शासन व्यवस्था फसलेली दिसून येते. अश्या परिस्थितीत सामाजिकमूल्यांची अपेक्षा करणे कितपत शक्य आहे हा प्रश्न निर्माण होतो.शंकर पाटलांनी आपल्या टारफुला कादंबरीत अशीच वृत्ती दाखवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.सामाजिक व्यवस्था मोडकळीस आणणारे मानवी टारफुला समाजात आढळून येतात.

पाचोळा – शहरीकरणामुळे ढासळणारा ग्रामीण व्यावसायिक :-

रा.रं.बोराडे यांनी पाचोळा या कादंबरीमध्ये शहरीकरण व जागतिकीकरणामुळे ढासळणारा ग्रामीण व्यावसायिक यांचा संघर्ष चित्रित केलेला आहे. पाचोळातील गंगाराम यांत्रिकीकरणामुळे उपासमारीचे जीवन जगतो.प्रतिस्पर्धी व्यावसायिकाशी झालेल्या भांडणातून स्पर्धा निर्माण होते व या स्पर्धेत गंगाराम शिंपी आपल्या कुटुंबाच्या स्वप्नांचा चुराडा करतो. नव्या बदलला सामोरे जातांना तो आपला मुलगा भाना याला शिक्षण सोडून कामाला लावतो. असा संघर्ष बोराडे पाचोळा मध्ये मांडतात.

"पण केवळ गंगारामच कोसळतो अस नसून तो आपल्या बरोबर आपल्या कुटुंबालाही फरफटत नेतो आणि म्हणूनच त्या संसाराला सावरू पाहणाऱ्या त्या झगड्यात हरवलेल्या पारबतीच्या कथेचे रूप कादंबरीला प्राप्त होते" आजच्या सामाजिक व्यवस्थेत कुटुंबसंस्थेमध्ये काही पालक आपल्या स्वप्नांचे ओझे आपल्या मुलांवर टाकतात.पण ते ओझे पेलण्याचे सामर्थ्य

ISSN : 2348-7143
March 2018

जर ह्या मुलांमध्ये नसेल तर कुटुंबसंस्था विस्कळीत होते.मुलांच्या मूळ स्वप्नांवर पाणी फेरले जाते. यामुळे कौटुंबिक संघर्ष निर्माण होतो व सामाजिक व्यवस्था ढासळली जाते.याच सामाजिक संघर्षाचा अन्वयार्थ बोराडेंनी पाचोळा मध्ये मांडलेला आहे.

समारोप : -

एकंदरीत ग्रामीण कादंबरीतील सामाजिक संघर्ष हा दैनंदिन जीवनाचा संघर्ष आहे. हा संघर्ष दररोजच्या जीवनातील आलेले अनुभव मांडतो. आजही समाजात टारफुलातील पाटील दिसतात जे समाजासाठी चांगले कामे करतांना दिसतात पण त्यांना विरोधही होतोय.गंगाराम शिंपी आजही शहरीकरणाच्या स्पर्धेत रोजगारासाठी झगडतोय. बनगरवाडीतील गुरुजी शैक्षणिक क्षेत्रात उतुंग प्रगती करण्याचा प्रयत्न करतो पण समाजातील दृष्ट प्रवृत्ती त्याला विरोध करतांना दिसून येते .

संदर्भ ग्रंथ :-

१ ग्रामीण वाड्मयाचा इतिहास- चंद्रकुमार नलगे , रिया प्रकाशन
२ ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती – मोहन पाटील , स्वरूप प्रकाशन
३ ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध – डॉ. नागनाथ कोतापल्ले,स्वरूप प्रकाशन
४ साहित्य : ग्रामीण आणि दलित संपादक : डॉ ईश्वर नंदूपुरे ,विजय प्रकाशन
५ बनगरवाडी – व्यंकटेश माडगुळकर
६ टारफुला – शंकर पाटील
७ पाचोळा – रा.रं.बोराडे

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

आधुनिक साहित्यात आदिवासी काव्याचा प्रवाह

प्रा. सुरकुले अनिता सोमनाथ
मराठी विभाग
एच. व्ही. देसाई कॉलेज, पुणे
भ्रमणधवनी–८६०५१११४७३

आदिवासी साहित्य के या देशातीलच नव्हे, तर अखिल विश्वातील मूळ मानवसमूहांचे व टोळ्यांचे सांस्कृतिक मूल्यांनी नटलेले नवे जुने व्यापक साहित्य आहे. आदिवासी साहित्य हे केवळ मराठी साहित्याचेच नव्हे तर विश्वसाहित्याचे वैभवलेणे आहे. 'मराठी वाङ्मयातील नवीन प्रवाह' म्हणून मान्यता देऊन विद्यापीठीय अभ्यासक्रमात आदिवासी साहित्याचा समावेश केला आहे. त्यामध्ये कथा, कादंबरी, कविता, आत्मकथन या वाङ्मयीन साहित्याचा समावेश केलेला आहे. आदिवासी साहित्य हे कोणत्याही इतर साहित्याची प्रतिकृती नसून ते स्वतंत्र, स्वयंभू व स्वयंसिद्ध आहे. म्हणूनच आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणा त्यांच्या अस्तित्वाइतक्याच प्राचीन आहेत. आदिवासी साहित्याची अस्तित्वनोंदच मुळी कवितेने झाली आहे. म्हणूनच, डॉ. विनायक तुमराम म्हणतात, ''आदिवासी कविता हे आदिवासी साहित्यसृष्टीचे नक्षीदार, कोरीव व भक्कम महाद्वार आहे.''[१] आदिवासी कविता म्हणजे अस्तित्व आणि अस्मिता यांच्या रक्षणार्थ सुविद्य, सुजान व सजग आदिवासी मानसिकतेने उभारलेले शब्दांचे शस्त्रागार. आदिवासी आणि काव्य यांचा संबंध फार जवळचा आहे. प्रसंगानुरुप काव्यनिर्मिती करणारा आदिवासी केवळ रचीयताच नाही. तर तो गायक आणि नर्तक ही आहे. केवळ महाराष्ट्रातील नव्हे, तर संपूर्ण भारतातील आदिवासी जमातींनी आपले मूलधन पिढ्यानं पिढ्या जपून ठेवले असून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरीत करीत वर्तमानाच्या दारापर्यंत आणून पोचविले आहे.

वाल्मीकी ऋषी भारद्वाज नावाच्या शिष्यासह तमसा नदीकाठी स्नानसंध्येस योग्य जागा शोधत होते. त्यावेळी त्यांना झाडावर एक कामसक्त असे क्रौंच पक्षाचे जोडपे दिसले. त्याच क्षणी त्यांनी सूऽऽ सूऽऽ सूऽऽ करत बाण सोडला व त्यात नराचा अकारण वध झाला. पक्षीण प्रेयसी करुण स्वरात विलाप करु लागली. वाल्मीकी ऋषींना ते दृश्य पाहून अतिशय वेदना झाल्या. त्यांचे हृदय दुःखाने काळवंडून गेले. आणि त्याच वेळी त्यांच्या मुखातून जे सहजस्फूर्त उद्‌गार बाहेर पडले ते उद्‌गार असे तसे नव्हते. तर रामायणाच्या पहिल्या श्लोकाची सुरुवात झाली. आणि इथूनच आदिवासी काव्याची खऱ्या अर्थाने मुर्हतमेढ रोवली गेली. तो रामायणाचा नि आदिवासी काव्याचा पहिला श्लोक असा.

''मनिषादप्रतिष्ठां त्वमगम; शाश्वती समः।
यत्क्रोंच मिथुनादेकमवधी काममोहितम''

पृथ्वीवरील कवितेचा अशाप्रकारे पहिला जन्म झाला. हीच आदिवासी काव्याची पहिली गंगोत्री मानायला कुणाचीही ना असू नये. विनायक तुमराम यांनी ''वस्तुतः आदिवासी हा आर्यपूर्व मानव समूह आहे काही अभ्यासकांनी त्यांना ते अबॉरिजिन (मूळ निवासी) म्हणून संबोधले आहे ते योग्यच आहे. आदिवासी जमातींच्या आर्यपूर्व वास्तव्याबद्दल महात्मा फुले यांनी फार मार्मिक उद्‌गार काढले आहेत.

''गोंड भिल्ल क्षेत्री होते मूळ धनी
इराणी मागुनी/आले तेथे
शूर भिल्ल कोळी शराने–तोडीले
हाकलून दिले रानोरानी''

मध्ययुगीन काळात गोंड वंशातील महापराक्रमी महाराज संग्रामसाही (१५३७) यांनी संस्कृत भाषेत ‘रसरत्नमाला’ या नावाची श्लोकावली निर्माण केली. त्यात २३३ श्लोक आहेत रचनेच्या शेवटी ‘राजाधिराज श्री संग्रामसाही विरचित रसरत्नमाला संपूर्ण’ असा उल्लेख आहे. यासंबंधी विस्तृत परीक्षणात्मक लेख ६ ऑक्टोबर १९५२ रोजी कलकत्ता येथून एका पत्रिकेत प्रसिद्ध झाला. याच घराण्यातील गोंडराजे निजामशाही (१७४९–१७७६) एक प्रतिभावान कवी होते. ‘गजेंद्रमोक्ष’ या काव्यग्रंथांची निर्मिती लक्ष्मीप्रसाद दीक्षित नावाच्या कवीने राजा निजामशाहीच्या काळात केली. कवी वरी वाजपेयी यांचे ‘प्रेमदीपिका’ हे हिंदी खंडकाव्य आणि ‘जयचंद्रिका’ नावाचा काव्यग्रंथही याच राजाच्या काळातील निर्मिती होय. राजा निजामशाही हा कलासाहित्याचा चाहता व कलावंतांची कदर करणारा शासक होता. त्यांच्या काही हिंदी कविता प्रसिद्ध आहेत १८ सप्टेंबर १८५७ रोजी इंग्रजांनी राजा शंकरशहा व त्याचा पुत्र रघुनाथशहा यांना तोफेच्या तोंडी उडवले. राजा शंकरशहाने काही काव्यलेखन केले आहे. ते काव्य म्हणजे परमेश्वराचे ‘स्तवन–गीत’ होय. जुलमी इंग्रजांचा विनाश व्हावा, अशी याचना शंकरशहाने या गीतात केली आहे. हे गीत सर्वात प्रसिद्ध आहे. शंकरशहाच्या मनातील खदखदणारा लाव्हा शब्दरुप घेऊन या काव्यात झिरपला आहे. हे काव्य त्यांच्या मातृभूमीबद्दलच्या प्रखर भक्तीची पावती होय.

पूर्वीपासून ते आतापर्यंतच्या आदिवासी कवितेचे रुप न्याहळता त्यात असे दिसून येते की आदिवासी कवीने भिन्नभिन्न विषयांवर कविता लिहून आपले वेगळेपण जपण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. त्या कवींपैकी कुणी अस्मितेच्या शोधार्थ निघालेले आहे, तर कुणी काटेरी पाऊलवाटांनी किर्रर जंगलविहार करत चालला आहे. तर काही कवींनी स्वातंत्र्य लढ्यात प्राण गमावलेल्या पूर्वजांच्या कर्तृत्वाची ध्वजा आपल्या कवितेतून फडकवत ठेवली आहे. तर काही कविंनी आपल्या अस्तित्वविषयीचा वसा घेतलेला आहे. आदिवासींना रानावनात डांबणाऱ्या, त्यांना लंगोटी नेसून कंदमुळे, शिकारीवर जगण्यास भाग पाडणाऱ्या व्यवस्थेबद्दल प्रचंड प्रक्षोभ काही कविंनी प्रकट केला आहे. तर काही कवींनी रानातील धूळमाती पांघरुन पालापाचोळ्याला उठवीत गरगरणाऱ्या वावटळीसारखे प्रश्न गांभीर्याने उभे केले आहेत. काही कवी आपला आदर्श म्हणून स्वीकारलेल्या महापुरुषांशी संवाद साधताना दिसतात. काही कवी निसर्ग संस्कृती, इतिहास व धर्म याविषयी आपल्या कवितेच्या माध्यमातून बोलतात. म्हणूनच असे म्हणता येईल की आदिवासी कविता कुठेही विद्रोही रुप धारण करत नाही तर आदिवासींच्या जीवनातील वास्तव मर्म सांगते. आदिवासींच्या जीवनातील ज्वलंत कैफियत आदिवासी कविता मांडताना दिसते. आदिवासींच्या जीवनजाणीवांचा व नैसर्गिक मूल्य दृष्टिचा शोध घेऊन राजे राजवाड्यांच्या काळापासून ते आतापर्यंत आदिवासी काव्यप्रवाह हा एकात्म जीवनाचा व धर्म–संस्कृतीचा पुरस्कार करीत आत्मसन्मानाची कैफियत जगासमोर मांडताना दिसतो. या सर्व घडामोडींचा आढावा शोधनिबंधात संशोधकाने घेतला आहे.

वाहरु सोनवणे (गोधड–१९८७), भुजंग मेश्राम (उलगुलान–१९९०), माधव सरकुंडे (मनोगत–१९९७), चेहरा (हरवलेली माणसं–२०१५), सुनिल कुमटे (तिरकमठा–१९९९), उषाकिरण आत्राम (म्होरकी–१९९७), लेखनीच्या तलवारी कुसुम आलाम (रान आसवांचे तळे–१९९८), विनायक तुमराम (गोंडवण पेटले आहे–१९८७), वाल्मिक शेडमाके (मी उद्धस्त पाहाटेचा शुक्रतारा–२००१), चामुलाल राखा (माझी सनद कुठे आहे–२००४), तुकाराम धांडे (वळीव–२००७), संजय लोहकरे (पानझडी–२०१२), आदिवासी स्वतंत्र्याचा हरितामा विनोद कुमरे (आगाजा–२०१४), प्रभू राजगडकर (निवडूंगाला आलेली फूल–२०१२), सीता भोजणे (डांगाण गाणा –२०१७), चिंतामण धिंदळे (पारख–२०१६), रा. चि. जंगले (विरप्पा गौंडर)

आदिवासींची अस्मिता जागविणारे एक सुजाण, दूरदर्शन व व्यापक सामाजिक भान जपणारा कवी म्हणजे वाहरु सोनवणे गोधड (१९८७) हा त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह गोधडीतल्या गोधडीत गुदमरत राहिलेले आदिवासींचे दु:ख स्वत्व आजच्या वारसदारांना आपल्या पूर्वजांच्या दु:खाची आठवण करुन देते. आजही ते चित्र फारसे काही

बदलेले दिसत नाही. आदिवासींच्या लोक जीवनाचे त्यांनी सुक्ष्म निरक्षण केले आहे. त्यामुळे त्यांची कविता अनुभवसमृद्ध व जीवनस्पर्शी झाली आहे. कवितेतील शब्द साधे पण बेडर बोचरे व सामर्थवान आहेत. कवितेचा नवनिर्माणाची ऊर्जा पुरविणारे आहेत. धर्म तत्त्वज्ञान राजवटी या सर्वच घटकांनी विशिष्ट लोक समुहाचे अनेक पातळ्यांवर शोषण केले आहे. अशा कावेबाज व्यवस्थेचे कारनामे आदिवासी कवितेने जगासमोर आणले आहेत. यासाठी वाहरु सोनवणे यांच्या ‘स्टेज’ कवितेचे उदाहरण देता येईल.

‘‘आम्ही स्टेजवर गेलोच नाही
आम्हांला बोलवलंही नाही
बोटाच्या इशाऱ्यांनी आमची पायरी आम्हाला दाखवून दिली
आम्ही तिथेच बसलो आम्हाला शाबासकी मिळाली
आणि ते स्टेजवर उभे राहून आमचे दुःख आम्हालाच सांगत राहिले.’’(गोधड, पृ.४७)

म्हणूनच ‘गोधड’ हा जागतिक पातळीवरील आदिवासी काव्याचे प्रतिनिधित्व करणारा कवितासंग्रह आहे. वाहरु सोनवणे ‘जीवनाचा शोध घेताना’ याकवितेत म्हणतात. झाड फळे खाणाऱ्याला तू स्त्री की पुरुष विचारत नाही झाड सावलीत बसणाऱ्याला त्याची जात विचारत नाही, झाड ऑक्सिजन देताना त्याचा धर्म विचारत नाही ‘समानता हेच सुत्र’ निसर्गाला भेदभाव माहीत नाही. ही जी नैसर्गिक जीवनमुल्ये आहेत ती आदिवासींनी अंगीकारलेली आहेत त्यामुळे ते कुणालाही उच्च निच ठरवत नाही कुणालाही हिनवत नाही. त्यामुळे आदिवासी संस्कृती ही इतर संस्कृतीपेक्षा वेगळी असून सांस्कृतिक, नैसर्गिक जीवन मुल्यांनी नटलेली पाहावयास मिळते. आदिम मानवी जीवनाच्या सर्वांगाला स्पर्श करीत अभिव्यक्त होणारी कविता मराठी साहित्यात अभावानेच पहायला मिळते. निसर्ग हीच आदिम जीवनाची व साहित्याची प्रेरणा आहे. निसर्ग शक्तींना देव मानून त्याची पूजा करण्याची धारणा त्या मानवी मनात ओतपोत भरलेली आहे. प्रेम, माणुसकी, सहकार्य, समता, न्याय स्वातंत्र्य इत्यादी मूल्यांसह निसर्गसृष्टीची प्रतिष्ठा, स्त्रीपुरुष समानता, जीवनावरती निष्ठा, श्रमप्रतिष्ठा आणि आनंदाने ओतपोत भरलेली वर्तन परंपरा या आदिम संस्कृतीच्या वैशिष्ट्यांसह समग्र मानवी संस्कृतीचं बिजारोपण करणारी सांस्कृतिक मूल्ये कवितेतून व्यक्त होणे दुर्मिळच! त्यासाठी जीवनानुभव खोल आणि जीवननिष्ठा दांडगी असावी लागते. ती जीवननिष्ठा आणि जीवनानुभव भुजंग मेश्राम यांना होता. या जीवनजाणीवा क्रांतिकारी पद्धतीने मांडण्याचा प्रयत्न भुजंग मेश्राम यांनी केला आहे. भुजंग मेश्राम आपल्या कवितेत म्हणतात,

‘‘ते आले तेंव्हा त्यांच्या हातात बायबल होते नि
आमच्या हातात जमीन
प्रजासत्ताक नि स्वातंत्र्य दिनाला आदिम कला
राजधानीत नाचते
त्यावेळी संस्कृती महालांमध्ये कॅब्रे करते.
तिची पालखी आणि आमची धिंड एकाच राजमार्गांवरुन मजा वाटते.’’(उलगुलान, पृ.१९९०)

जेंव्हा काही महत्त्वाचा दिवस असले तेव्हा आदिवासी संस्कृतीला क्षणीक महत्त्व दिले जाते. परंतु जे वास्तव जीवन आहे त्याकडे दुर्लक्ष होताना दिसते. त्यामुळे आदिवासी कविता न्यायासाठी झगडते. आदिवासी संस्कृती हा मानवी सांस्कृतिक जीवनाचा मूलस्रोत आहे. ही आदिम संस्कृती निसर्ग कलाने समृद्ध होत गेली आहे. त्यामुळे ही खरी निसर्ग संस्कृती आहे. व तीची जोपासना करणे काळाची गरज आहे. कारण आदिवासी संस्कृती ही संपूर्ण जगापुढे घेऊन जाणारी एकमेव संस्कृती आहे. विनायक तुमराम हे एक आदिवासी कार्यकर्ते व कवी ‘गोंडवण पेटले आहे’ (१९८७) हा त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह होय. या कवीच्या निर्मितीवर काही ज्येष्ठांनी अभिप्राय मांडले आहेत. ‘‘कविवर्य कुसुमाग्रज

: गोंडवनातील आदिवासी जीवनातील धग आपल्या काव्यातून उत्कट शब्दात व्यक्त झाली आहे.''[२] एकलव्याचा खुद्द गुरुकडून झालेला क्रूर तेजोवध कवीच्या विद्रोहाचा कुळारंभ वाटतो. एकलव्याच्या जीवनातील संघर्ष त्या उदात्त त्याग कवीला बेभान करतो. त्या निषाद राजपुत्राचे आयुष्य साक्षात आदर्शासारखे कवीच्या मनावर कोरले जाते आणि ओठांतून संघर्षाच्या प्रतिज्ञेचा दंश बाहेर पडतो.

लोकशाही राज्यात सत्ता आणि प्रशासन या दोन्हींकडून हक्क आणि स्वातंत्र्य वा मूल्यांची पायमल्ली होते. आदिवासींचे मुलभूत हक्क, प्रश्न सोडवण्यासाठी पूज्य ठक्कर बाप्पांनी प्रयत्न केले. स्वातंत्र्याच्या अर्ध शतकानंतरही आदिवासींचे जीवनमानात काहीही प्रगती झालेली दिसत नाही. म्हणून माधव सरकुंडे आपल्या कवितेत म्हणतात,

''अर्धशतकाची पायपीट करुनही
स्थिरावल्या नाही अजून कुठेच तांडा
फडकला नाही अजून स्वातंत्र्याचा झेंडा
भीषण वास्तवाच्या भामरागडावर
भामरागडातल्या अर्धग्न माडिया बाया बघितल्या की
स्वातंत्र्य म्हणजे अश्लील चेष्टाच वाटते मला''(मनोगत, पृ.२१)

खऱ्या अर्थाने भारताला स्वातंत्र्य मिळाल आहे का? हा मोठा प्रश्न निर्माण झाला आहे. भारतीय संस्कृतीत स्त्रीला 'माता', 'जननी' म्हटल जात मग या स्वतंत्र देशात माडिया 'माता' जेंव्हा अर्धग्न शरीर घेऊन फिरते तेंव्हा कुठे जाते स्वातंत्र्य असा प्रश्न कवी आपल्य कवितेच्या माध्यमातून जगासमोर ठेवतो. आदिवासींचा जो काही जीवनप्रवाह आहे तो प्रगतीच्या दिशेने होणे अपेक्षित आहे अशी तळमळ कवी व्यक्त करतो. 'तिरकमठा' या काव्यसंग्रहात सुनिल कुमरे आदिवासीं विरुद्ध रचलेल्या षडयंत्राविषयी बोलतात कवी आपल्या कवितेत म्हणतात,

''भुमिपुत्रा! अजूनही जिवंत आहे
ती आर्यावर्तातील कपट नीती
ज्यांचे वर्ण जातीयवाद साक्षी आहेत.''(तिरकमठा, पृ.४)

या देशाच्या नकाशावरुन आदिवासींचे अस्तित्व पुसून टाकण्याचाच हा प्रकार आहे. याचे भान आदिवासी कवितेने प्रकट केले आहे. म्हणूनच आदिवासी कविता म्हणजे आदिवासींच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणारी लेखणीची धारदार तलवार आहे. रा. ग. जाधव म्हणतात, 'कवी व कविता हे अवघा समाज, अवघी संस्कृती, अवघी परंपरा यांनाच खूप काही देऊ पाहतात' तसा कवी आपल्या कवितेतून देतो. नारायणा सुर्वे, नामदेव ढसाळ, दि. पु. चित्रे, बा. सी. मर्ढेकर, कुसुमाग्रज, अरुण कोल्हटकर या सर्व कवींच्या कवितेच्या वळणाहून निराळे वळण घेणारी, निराळा घाट असणारी निराळ्या शब्दबंधात साकारलेली व दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या अज्ञान, अज्ञान, निसर्गाशी एकरुप जीवन जगणाऱ्या आदिवासींच्या जीवनाला सृजनात्मक जीवनमुल्यांनी फुलवणारी कविता तुकाराम धांडे यांनी शब्दबद्ध केली आहे. कवी आपल्या कवितेत म्हणतात की,

''कपारीला बिलगत बिलगत पुढं गेलं की
दूरवर खडकाळे मैदानात
काही काळसर ठिपके दिसतात
तो झोपड्यांचा समूह आहे.
तिथं काही लोक राहतात
उंदीर-घुशी आणि काही सरपटणारे प्राणी'' (सर्व्हे, पृ.११)

धांडे यांच्या ‘सर्व्हे’, ‘सुदारणा’, ‘सत्ता’, ‘साहेब’, ‘श्रवणधारा’, ‘दु:ख खोबण’ या कविता अस्वस्थ करणाऱ्या आहेत. येथिल राजकारण, दारिद्र्य सौंदर्य या सर्वांचा अंतर्विध कवितेतून कवितेतून घेतला आहे. कवीने अनेक वास्तजीवनातील विषयांना स्पर्श केला आहे. प्रतिभा म्हणजे ‘अपूर्व वस्तूनिर्माण क्षमता’ या प्रतिभेच्या जोरावर कवितेला अधिक सक्षम व अर्थपूर्ण बनविले आहे. या कवितेतून त्यांनी भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील, संसदीय लोकशाहीतील आदिवासींचे पिढ्यांनपिढ्या होणारे क्रुर शोषण करणाऱ्यांविरुद्ध संघर्षाची चेतावणी कवीने दिली आहे. आदिवासींच्या जीवनाविषयी आत्मियता असलेले कवी म्हणजे संजय लोहकरे यांचा ‘पानझडी’ हा काव्यसंग्रह झोपलेल्या व्यवस्थेला खडबडून जागा करणारा आहे. कवी पानझडी या कवितेत म्हणतात.

‘‘कधीतरी पाऊस पडण्याआधी
पोट आणि मोट घेऊन बिऱ्हाडं गावाकडे येतात.
त्यातली काही पिकलेली पानं
पाल्यापाचोळ्यासारखी कधीच
नातवांना सोडून गेलेली असतात
काही पोरी सोरी तिथल्या जमिनदारांच्या
वासनेच्या बळी होतात.
तर काही आयाबाया
जीव देऊन ते काळ तोंड
कायमच लपवून टाकतात.’’ (पानझडी)

कवी लोहकरे यांनी वापरलेली प्रतिमा अतिशय मार्मिक आहेत. ‘पानझड’ ही प्रतिमा आहे पानझड ही पूर्वीच्या काळापासुन आतापर्यंत आणि भविष्यात ही होणार आहे. कारण हे निसर्गचक्र आहे. परंतु कवींना ‘पानझडी’ या कवितेतून जगाला नविन पानझडीची ओळख करुण दयाची आहे. ती पानझड म्हणजे आदिवासी समाजातील जीवंत माणसांची दोन वेळचे अन्न मिळवण्यासाठी गाव सोडून गेलेल्या माणसांची कुंटुंबच्या कुटुंब आपला उदरनिर्वाह आपल्या गावात होऊ शकत नाही. उदनिर्वाहाचे साधन नाही कसण्यासाठी जमीन नाही असली तरी तुटपुंज्या जमीनीला पाणी नाही हे वास्तव सत्य कवीने आपल्या कवितेतून मांडले आहे. रोजगारासाठी ज्या काही तरुण मुली आहे त्यांचे शोषण तेथील जमीनदार करतात. आदिवासींच्या जीवनाची होणारी होरपळ कुठे तर थांबायला हवी आहे यासाठी कवी लोहकरे यांची कविता झगताना दिसते. ज्येष्ठ आदिवासी कवयित्री म्हणजे सौ. कुसुम आलाम यांचे काव्य मुक्यांची युगवाणी असलेले पाहावयास मिळते. तसेच उषाकिरण आत्राम यांच्या लेखणीच्या तलवारी काव्यसंग्रहातील कविता न्यायासाठी तडफडणाऱ्या आहे. तसेच कवी चिंतामण धिंदळे यांच्या ‘पारख’ काव्यसंग्रह सर्व स्थरातील वास्तव स्त्री विश्व डोळ्यासमोर उभा करणारा काव्यसंग्रह आहे कवी धिंदळे स्त्री जीवनाचं मोठेपण व्यक्त करताना कवी म्हणतात,

‘‘निसर्गातील सर्व शक्तीमान घटक मी
जातिव्यवस्थेतील सर्वात शुद्र मी वंशाची पणती’’(पारख, पृ.१८)

आदिवासी कवयित्रीचे आदिवासी कवितेसाठी फार मोठे योगदान नसले तरी उषाकिरण, आत्राम, कुसुम आलाम आणि सीता भोजने अस्सल जाणिवा, भोग, संवेदना अतिशय ताकदीने कवितेतून मांडलेल्या आहेत. श्रमप्रतिष्ठेचे अनेक कंगोरे त्यांच्या कवितेने व्यापले आहेत सीता भोजने कवितेचा जगण्याचा धर्म मानणारी कवयित्री आहे. कवयित्री सीता भोजने आपल्या कवितेत म्हणतात,

‘‘भात आवायची घाई
गाळ करी वावरात

बाप डांगाणाचा राजा
रहे गवताच्या घरात'' (डांगाण गाणा, पृ.१५)

कवितेतून येणारी बापाची प्रतिमा स्त्री जाणिवेतून आणि पुरुषी जाणिवेतून निराळे संवेदन घेऊन येते. बाप हे केवळ कष्टाचं, मायेचं प्रतीक नाही, तर तो संबंध सृष्टीतील श्रमप्रतिष्ठेचे आणि संरक्षक भिंतीचं प्रतीक आहे. संबंध डांगाणाचा तो राजा आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर कालखंडात लोकशाहीचा पुरस्कार केलेल्या भारताने आजपर्यंतच्या सामाजिक राजकीय, प्रवासात काय कमावले आणि काय गमावले ह्याचा हिशोब मांडणाऱ्या विनोद कुमरे यांच्या 'आगाजा' या काव्यसंग्रहातील 'शतकोत्सव' कवित कवी म्हणतात,

''१९४७ ते २०४७ साजरा करु म्हणतोच क्रांतीचा शतकोत्सव
आतापर्यंत न सुटलेल्या प्रश्नांसाठी
घेऊन आढावा समस्या–बिमस्यांचा संशोधन–बिशोधन
कायदेबिय दे नि घडामोडी केलेले वायदे
विकासाच्या आर्थिक उलाढालीचा
होळीच्या फागात मांडला जातो हिशोब तसा''('आगाजा', पृ.७५)

आगाजामधील सर्वच कविता ह्या आदिवासींच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भाने विचार मांडणाऱ्या आहेत.

मराठी साहित्यविश्वात आदिवासी कविता आता चांगले मुळ धरु लागली आहे. तिच्या प्रेरणा दलित कवितेच्या प्रवाहातच असल्या तरी तिची प्रकृती मात्र दलित कवतेपासून अगदी वेगळी आहे. आदिवासी कविता विस्थापितांच्या वेदनेची कविता आहे. निसर्ग हा तिचा आत्मा आहे. आपण निसर्गावर विजय मिळवणारे 'नायक' नसून निसर्ग आपलाच एक अतूट भाग आहे. त्यामुळे इतर साहित्य प्रवाहांपेक्षा आदिवासी साहित्य प्रवाहामध्ये, जीवजाणीवांमध्ये नाविन्य असलेले दिसून येते.

संदर्भ –

१. जाधव रा. ग., देशपांडे वि. भा. (संपा.), 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', खंड–७ महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, प्रथम आवृत्ती २००९, पृ.२७६
२. तुमराम विनायक, 'प्रस्तावना', शतकातील आदिवासी कविता हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर २००३, आवृत्ती २००३, पृ.१४
३. रोंगटे तुकाराम, 'आदिवासी कवितेचा उषःकाल आणि अद्यस्थिती', संस्कृती प्रकाशन, नारायण पेठ, पुणे प्रथम आवृत्ती २००७, पृ.८
४. जाधव रा. ग., 'साठोत्तरी मराठी कविता व कवी', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९७
५. लोहकरे संजय, 'कवी आणि कविता' मेधा पब्लिशिंग हाऊस, अमरावती–६, प्रथम आवृत्ती ९ ऑगस्ट २०१४, (विश्व) आदिवासी दिन, पृ.१९
६. डॉ. संजय लोहकरे, 'वळीव व आकलन', अक्षता प्रकाशन पुणे, पृ.८
७. नियतकालिके – फडकी आदिवासी संशोधन पत्रिका
८. नियतकालिके – कवितारती
९. गारे गोविंद – भारतीय आदिवासी समाज आणि संस्कृती अमृत प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ.४

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

दलित आत्मकथन : उपरा

प्रा.डॉ. दीपक निवृत्ती बावस्कर
सहाय्यक प्राध्यापक,
श्रीमती जी.जी.खडसे महाविद्यालय,मुक्ताईनगर,जि. जळगाव

प्रस्तावना :-

मराठी वाङ्मयात १९६० नंतर दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य हे साहित्यप्रवाह उदयास आले.मराठी वाङ्मयातील या विविध प्रवाहांपैकी 'दलित साहित्य' हा प्रखर जाणिवा व मानवी भाव भावनांचे वलय निर्माण करणारा प्रवाह आहे. या दलित साहित्यात मुख्यतः कथा, कादंबरी, कविता व आत्मकथन हे वाङ्मयप्रकार आढळतात. या वरील प्रकारांमध्ये दलित समाजाच्या त्यांनी भोगलेल्या व अनुभवलेल्या जीवनाचे विदारक चित्रण प्रकट होते. या भोगलेल्या जीवनाबद्दल आत्मप्रकटीकरणाच्या हेतूनेच दलित साहित्याची निर्मिती झालेली आढळते.

दलित साहित्यात मुख्यतः दलित आत्मकथन या वाङ्मय प्रकारातून खऱ्या अर्थाने दलित साहित्याची संकल्पना समजण्यास मदत होते. व तिचे वास्तव रुप नजरेस येते.दलित आत्मकथने म्हणजे व्यक्तीने जीवनात भोगलेल्या दुःखाचा व आपल्या अंतरंगातील जाणिवांचा घेतलेला शोध आणि त्यातून केलेले आत्मप्रकटीकरण होय. 'कुठलेही साहित्य ही मानवी मनाची निर्मिती असते' मन हे प्रवाही असते. मनाच्या अवतीभोवतीचे समाजजीवन व वास्तव सारेच प्रवाही असते. मानवी मनातील विचार त्याच्या भावना आणि आजुबाजूचा समाज व वास्तव यांच्या परस्पर संबंधांना कला-पूर्ण भाषेत व्यक्त केले की साहित्याची निर्मिती होते. एकूणच दलित साहित्यात दलित आत्मकथन हा प्रभावी व वास्तव जीवनाचे प्रत्ययकारी चित्रण करणारा साहित्यप्रकार ठरतो.

दलित आत्मकथने – संकल्पना व व्याख्या :-

संकल्पना :-

दलित आत्मकथनांची संकल्पना स्पष्ट करतांना मानवी मनाचे, भाव भावनांचे व सुख दुःखाचे पदर उलगडावे लागतील. कारण प्रत्येक माणसाला आपले दुःख, वेदना आपला आनंद केव्हातरी कुणालातरी सांगण्याची इच्छा होते. मानवाच्या अंतर्मनातील कुठेतरी दडलेले व खदखदत असणारे कुठेतरी बाहेर पडण्यास आतुर झालेले असते. ते कुठेतरी सांगितले पाहिजे असे वाटते. हे मनातील दुःख भोगलेल, सोसलेल व हे सोसत असतांना झालेला त्रास, वेदना, भावनिक, वैचारिक, मानसिक ताण, तणाव जेंव्हा आपण मोकळया मनाने मांडतो किंवा दुसऱ्याला सांगतो तेव्हा कुठेतरी मन हलके झाल्याची भावना निर्माण होते. ते दुःख कमी झाल्याची भासमान अवस्था निर्माण होते व यासाठी तो आत्मकथन करण्यासाठी प्रवृत्त होतांना दिसतो. परंतु हे सांगितल्यानंतर मानसिक ताण कमी होईलच असे नाही. तर कधीकधी तो मानसिक ताण वाढण्याची शक्यता असते. मग वाटते ते दडलेले होते ते बाहेर काढले ? आमच्या जीवनातील लपलेल्या त्या जखमांना आम्हीच का उघड केल्या ? त्यामुळे आमचे दुःख कमी झाले की वाढले ? असे प्रश्न निर्माण होतात. परंतु हे प्रश्न आत्मप्रकटीकरणानंतरचे आहेत. कारण ते साठलेले दुःख विदारक स्वरुपाचे असल्यामुळे ते आत दळलेले न राहता बाहेर आल्याशिवाय राहत नाही. अशा निवेदनाला, अनुभव कथनाला जेव्हा अक्षररुप प्राप्त होते, तेव्हा एका साहित्यकृतीचा जन्म झालेला असतो. आत्मकथन या शब्दाचा उहापोह मांडतांना वासुदेव मुलाटे म्हणतात,''प्रांजळ निवेदनातून व अनुभव कथनातून निर्माण झालेली साहित्यकृती ती लेखकाच्या आंतरिक जीवनाची अनुभूती असते. ती स्वतःच्या त्याच्या मनाची अनुमतीही असते. त्याप्रमाणेच बाह्यजीवनाचीही अनुभूती असते. अशा साहित्यकृती म्हणूनच्या निवेदनात व्यक्तिनिष्ठता असली तरी समूहशीलताही अपेक्षिलेली असते. तसे हे गुंतागुंतीचे काम आहे. स्वतः संबधी सांगत असतांना 'स्व' ला आवर घालावी लागते. विकारांपासून अलिप्त ठेवावे लागते. आणि 'स्व' ला अलिप्त, विकारहीन ठेवणे तितकेच अवघड असते. पण असे 'स्व' ला अलिप्त ठेवून अत्यंत तटस्थतेने स्वतःलाच स्वतःकडे पाहून वस्तुनिष्ठ भूमिकेतून आत्मकथा,

आत्मानुभव सांगावे लागतात. तरच ते वास्तव व प्रत्ययकारी होतात.''[१]या प्रकारे वासुदेव मुलाटे यांनी दलित आत्मकथन ही संकल्पना स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

दलित आत्मकथन या आत्मचरित्राशी सारखेपणा असणाऱ्या साहित्यप्रकाराला सौ. आरती कुलकर्णी यांनी 'दलित स्वकथन' ही संज्ञा वापरलेली आढळते. त्या म्हणतात, ''दलित स्वकथने ही आत्मचरित्र या साहित्यरुपबंधाची प्रतिक्रिया म्हणून निर्माण झालेली नाहीत तर आठवणी व आत्मचरित्र या साहित्यरूपांचे नवे उत्क्रांत रूप म्हणूनच ह्या 'स्वकथनां' कडे पाहिले पाहिजे. दलित स्वकथनांनी पारंपरिक आत्मचरित्राप्रमाणेच अत्यंत मर्यादित प्रमाणात स्वतःच्या अभिव्यक्तीला स्थान दिले. पण यापलीकडे त्यांचा आत्मचरित्र या साहित्यरुपाशी फारसा सांधा जुळत नाही.''[२]वरील विवेचनावरुन असे लक्षात येते की 'दलित आत्मकथनाला', 'दलित स्वकथन' मानावे असे आरती कुलकर्णी यांचे मत आहे.एकूणच वरील विचारवंताच्या मतांचा विचार केल्यास दलित आत्मकथन या संकल्पनेची व्याप्ती व मर्यादा लक्षात येते. यावरुन आपल्याला असे म्हणता येईल की, दलित आत्मकथन म्हणजे दलित जीवन प्रत्यक्ष जगलेल्या, भोगलेल्या युवकांच्या तारुण्यातील स्वानुभवांचे कथन होय. दलित लेखकांना १९६०पूर्वी साहित्य लेखनाची परंपरा नव्हती. अक्षरांच्या युगात प्रवास करणारे ते त्यांच्या समाजातील आद्य लेखक होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिकवणुकीमुळे त्यांनी शिक्षण घेतले व त्यातूनच त्यांना आत्मभान प्राप्त झाले. त्यानंतर त्यांच्या जीवनात त्यांनी भोगलेलं, जगलेलं एवढं होतं की कल्पना विलासाची गरजच नव्हती. जे लिहावेसे वाटते, ते लिहिले पाहिजे तेच एवढे होते की ते किती आणि कसे लिहावे ? एवढाच प्रश्न होता. हळूहळू सर्व वाटा मोकळया करुन जे साचलेले, तुंबलेले पाणी बांध फोडून वेगाने वाहू लागले तशी दलित लेखकांची लेखनी चालू लागली व त्यातूनच दलित आत्मकथनांचा ओघ सुरु झाला.

व्याख्या :-

दलित आत्मकथनाबद्दल वेगवेगळया संकल्पना समजावून घेतल्यानंतर त्याच्या विविध व्याख्यांचा परामर्श घेणे महत्त्वाचे ठरते.

१) आरती कुलकर्णी :-

यांच्या मते दलित आत्मकथन म्हणजे, ''आठवणी व आत्मचरित्र या साहित्यरूपांचे नवे उत्क्रांत रूप म्हणजेच 'स्वकथन' होय.''[३]

२) वासुदेव मुलाटे :-

दलित आत्मकथने म्हणजे, ''दलितांनी जीवनात जे दुःख भोगले, अनुभवले ते सर्व आत्मिक प्रेरणेने समाजासमोर साहित्यरूपाने मांडणे.''[४]

३) अशोक पाटील :-

''भारतीय समाज-जीवनात संस्कृतीच्या नावाखाली जो समाज तुडविला गेला, ज्याला रितिरिवाज, परंपरा व नीतीमूल्यांच्या नावाखाली हिंदू समाजाने स्वतःचे दास म्हणून वागविले त्या समाजाच्या भावनेचा, कोंडीचा, पिढ्यानपिढ्या मुक्या असणाऱ्या मनांचा, त्यांच्या वेदनांचा शब्दाविष्कार म्हणजे दलित 'आत्मकथा' होय.''[५]

वरील व्याख्यांवरुन आपल्याला लक्षात येते की, विविध विचारवंतांनी दलित लेखकांच्या आत्मपर निवेदनाला आत्मकथन, स्वकथन, आत्मकथा, आत्मचरित्र, आत्मनिवेदन, आत्मकहाणी, आत्मस्मृती, आठवणी अशा विविध शब्दांनी संबोधले. हे संबोधन करतांना वेगवेगळ्या लेखकांनी आपली मते पटवून देण्यासाठी स्पष्टीकरण दिले आहे. एकूणच आत्मकथनकार जेव्हा आपल्या आयुष्याचा सुखद व दुःखद आलेख समाजासमोर मांडतो तेव्हा तो आपल्या जीवनातील व मनातील दडलेल्या आंतरिक वेदना बाहेर काढतो व त्यांना साहित्यरूप देतो.म्हणजेच प्रांजळ आत्मनिवेदन, आत्मवृत्तांत आपल्या साहित्यकृतीतून व्यक्त करतो तेव्हा त्याला आत्मकथन म्हणणे अधिक संयुक्तिक वाटते.

दलित आत्मकथनांमागील प्रयोजन :-

कोणत्याही साहित्यप्रकार लेखनामागे कोणते ना कोणते प्रयोजन व हेतू असतो. आत्मपर लेखनात आजपर्यंत आत्मचरित्र लिहली गेलीत. त्यांच्या मागे काही प्रमाणात आत्मसुख मिळण्यासाठी तर काही प्रमाणात दुःख परिहार होण्यासाठी ती लिहल्या गेली. तसेच वाचकांना भारावणे, स्मृतींना सजीव करणे व आत्मस्तोत्र गाणे इत्यादी हेतूने ही

ISSN : 2348-7143
March 2018

आत्मचरित्र लिहल्या जात असत. त्याचेच प्रगत रूप म्हणजे 'आत्मकथन' होय. ही आत्मकथने केवळ आत्मस्तोत्र गाण्यासाठी न लिहता आत्मकथनकारांनी आपल्या दु:खगाथांची चित्रणे करण्यासाठी हे लेखन केल्याचे म्हटले असले तरी त्या लेखनामागचे प्रयोजन पुढील प्रमाणे सांगता येईल –

१) 'आपल्या अस्मितेचा शोध घेणे, आपल्या अस्तित्वाचा अर्थ समजून घेणे तसेच समाज व्यवस्थेत आपले व आपल्या जातीचे स्थान निर्माण करणे'.

२) समाजव्यवस्थेत बदल किंवा परिवर्तन घडवून आणणे, आत्मकथनकारांच्या खुरटेपणाचे संदर्भ हे समाजव्यवस्थेशी बध्द असतात. म्हणूनच ही समाजव्यवस्था बदलली पाहिजे, आपल्या व आपल्या समाजाच्या वाट्याला आलेले आर्थिक दारिद्य व सामाजिक कुचंबणा संपली पाहिजे. या भूमिकेतून हे लेखन जन्माला आलेले दिसते.

यावरुन असे लक्षात येते की, दलित आत्मकथनात समाजपरिवर्तनाची ओढ जाणवते यामुळेच दलित आत्मकथनांबद्दल व त्याच्या प्रयोजनाबद्दल असे म्हणता येईल की, दलित लेखकाने आपला व आपल्या समाज अस्मितेचा शोध घेण्यासाठी आत्मकथने लिहिली.

लक्ष्मण माने यांच्या लेखनामागची प्रेरणा व प्रभाव :-

लक्ष्मण माने हे दलित सहित्यातील दलित आत्मकथन लेखक म्हणून प्रस्थापित झालेले आहेत. त्यांनी 'उपरा' हे आत्मकथन लिहून दलित साहित्यिक म्हणून नावलौकिक मिळविले. त्यांनी 'कैकाडी' या उपेक्षित समाजाला 'उपरा'व्दारे मराठी साहित्यात स्थान प्राप्त करुन दिले. लक्ष्मण माने यांनी कैकाडी या समाजातील दारिद्र्य, उपासमार, पोटासाठी भटकंती, अज्ञान, अंधश्रध्दा यासारख्या समास्यांना लोकांसमोर मांडण्याचे कार्य सर्वप्रथम केले.मान्यांचे पूर्ण नाव लक्ष्मण बापू माने होते. त्यांचा जन्म १ जून १९४९ मध्ये झाला होता असे गृहीत धरल्या जाते. ते कैकाडी या भारतीय समाजव्यवस्थेतील उपेक्षित जातीत अन्माला आले होते. त्यांना या कैकाडी जातीत जन्म घेतल्यामुळे अनेक संकटांना व समस्यांना सामोरे जावे लागले. त्या समस्यांपैकी दारिद्र्य, उपासमार, पोटासाठी भटकंती करावी लागली. एका ठिकाणी वास्तव्य करता न येणे, शिक्षणास विरोध व उच्च वर्णियांची खालच्या दर्जाची कामे करणे अशा प्रकारच्या भीषण समस्यांना लक्ष्मण मानेंनी तोंड देऊन शिक्षणाने स्वतःचा विकास घडवून आणला व स्वसोबत स्वसमाजालासुध्दा विकसित करण्यासाठी समाजसुधारकाची भूमिका घेवून स्वसमाजाला आत्मभान जागृत करुन दिले.लक्ष्मण मानेंना जीवन जगत असतांना आलेल्या कटू अनुभवातूनच ते साहित्यिक बनले. त्यांनी आपल्या दु:ख, वेदना, मनातील सुप्त व स्वसमाजाच्या वाट्याला आलेले दु:ख मांडण्यासाठी 'उपरा' या आत्मकथनाला जन्म दिला व दलित साहित्यात आपले स्थान कायम अबाधित ठेवले. लक्ष्मण मानेंनी जरी जातीची बंधने मानलेली दिसत असली तरी जीवनात त्यांना जातीव्यवस्थेमुळे आलेल्या कटू अनुभवांमूळे व त्या जातीव्यवस्थेतील अनिष्ठ चालीरिती व परंपरांमुळे त्यांनी सन २००६ या वर्षी नागपूर येथे बौध्द धर्माची दिक्षा घेतली व भारतीय समाजात आस्तित्वात असणाऱ्या जाती व्यवस्थेचा त्याग केला.अशाप्रकारे लक्ष्मण मानेंचे व्यक्तिमत्व कसे दु:खाचे चटके सहन करुन सुखाच्या मार्गाकडे विकसित होत गेले याचा प्रत्यंतर वरील विवेचनावरुन आल्याशिवाय राहत नाही.

डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेमुळे दलित समाजाचे आत्मभान जागृत झाले व प्रस्थापित चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेसमोर त्यांचेच अन्याय मांडण्याची हिंमत दलित आत्मकथनकारांना आली. तत्पूर्वी हा समाज स्वतःचे जीवन दु:ख, वेदना, यातना भोगून जगत होता. हा मूक समाज डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेमुळेच आपल्या व्यथा वेदना वाचकांसमोर मांडू लागला. लक्ष्मण मानेंनी सुध्दा डॉ. बाबासाहेबांच्या विचाराने प्रभावित होऊन 'उपरा' हे आत्मकथन लिहिले. या संदर्भात ते आपल्या 'उपरा' या आत्मकथनात म्हणतात, "'उपरा' हे चळवळीला आलेलं यश आहे. मी चळवळीत वाढलो, चळवळीनं मला मोठ यश दिलं, फुले, आंबेडकर, शाहू महाराज, भाऊराव पाटील, यांच्या विचारांनी आयुष्य घडविल्या गेलं."('उपरा' मनोगत)म्हणूनच 'उपरा' कार लक्ष्मण मानेंच्या लेखनामागची प्रेरणा आंबेडकरी दलित चळवळीची आहे, असे लक्षात येत. तसेच लक्ष्मण मानेंवर डॉ. आंबेडकर, महात्मा ज्योतीबा फुले, शाहु माहाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील या आदर्श व्यक्तिमत्व असलेल्या महान समाजसुधारकांचा प्रभाव जाणवतो.

लक्ष्मण माने यांचे 'उपरा' आत्मकथन :-

ISSN : 2348-7143
March 2018

लक्ष्मण माने हे मराठी साहित्यात कैकाडी समाजाचे जीवनदर्शन घडविणारे पहिले लेखक आहेत. त्यांनीच सर्वप्रथम २५ डिसेंबर १९८० रोजी 'उपरा' या आत्मकथनाव्दारे भटक्या कैकाडी जमातीला वाङ्मयाच्या रूपाने वाचकांसमोर मांडण्याचा प्रयत्न केला. मानेंच्या समाजात लेखन करणे तर दुरच पण शिक्षण घेणे सुध्दा अनिष्ट समजले जात होते. परंतु मान्यांनी आईवडिलांच्या प्रेरणेने शिक्षण घेऊन स्वसमाजाच्या विकासासाठी लेखन केले. ते शोषित, पीडित समाजाचे व चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत खालच्या दर्जाचे समजले जात असल्यामुळे त्यांच्या साहित्याला दलित साहित्यात स्थान मिळाले.

लक्ष्मण मानेंनी जे जीवन जगले, भोगले, व अनुभवले त्याचे वास्तव व प्रत्ययकारी चित्रण आपल्या आत्मकथनाव्दारे केले. 'उपरा' या आत्मकथनातून मानेंनी स्वतःचा जीवनप्रवास जरी वर्णन केलेला असला तरी त्यांना स्वतःच्या जीवनाचा विकास दर्शवायचा नव्हता तर आपल्या समाजाचे दुःख व समस्या समाजासमोर मांडायच्या होत्या. म्हणून मान्यांनी 'उपरा' ला जन्म दिला. या आत्मकथनाव्दारेच त्यांनी साहित्यनिर्मितीस प्रारंभ केला. व दलित साहित्याचे दालन समृध्द केले.

'उपरा' मधील समाजजीवन व जातीयता :-

लक्ष्मण माने यांच्या 'उपरा' या आत्मकथनाचा अभ्यास करतांना विविध घटकांचा परामर्श घेणे महत्त्वाचे ठरते. 'उपरा' मधील समाजदर्शन घडवतांना खलील मुद्यांचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

अस्पृश्यतेचे दर्शन :-

लक्ष्मण माने यांनी आपल्या 'उपरा' या आत्मकथनातून तत्कालीन समाजातील अस्पृश्यतेचे दर्शन घडविले आहे. त्या काळातील समाजात या लेखकाच्या भटक्या कैकाडी समाजाला सामाजिक प्रतिष्ठा तर दुरच पण सामाजिक स्थानही नाही. समाजातील उच्चवर्णीयांकडून त्यांच्यावर अन्याय व अत्याचार केले जात असत. जास्त काम करवून घेऊन कमी मोबदला देणे. तसेच एका ठिकाणी वास्तव्य न करु देणे. त्यांना गावापासून दूर हागणदारीत किंवा उकिरडयावर राहायला जागा दिली जात असे. अस्पृश्य समाज हा हिंदू समाजाने बहिष्कृत केलेला होता. पण त्याच समाजाच्या परिघावर राहणारा समाज म्हणजे कैकाडी समाज. हा फिरता समाज. फक्त पावसाळयात स्वतःच्या गावी जाणारा. पण एरवी पोटासाठी रानोमाळ भटकणारा उकिरडयातील कुत्र्याच्या अवस्थेत जगणारा. तो अस्पृश्य समाजासारखा नाही पण हिंदू समाजाला अस्पृश्यच. या अस्पृश्यतेचे वर्णन 'उपरा' या आत्मकथनात अतिशय विदारक स्वरूपात आढळते ते असे की, लक्ष्मण शाळेत जातो तेव्हा त्याला कोणी शिवत नाही, कोणी खेळायला घेत नाही. यात नुसता विटाळ नाही. जोडीला कुचेष्टा आहे. सहावीत असतांना लक्ष्मण पोरांच्या नादानं मराठयांच्या लग्नाला जातो. पंगतीत जेवायला बसतो. पोरांना काही वाटत नाही पण मोठी माणसं पंगत बाटवली म्हणून त्याला हाकलून देतात. घरी बापही मारतो. सातवीत असतांना बॅंड वाजवणाऱ्या लक्ष्मणला पाणी सुध्दा दयायला वऱ्हाडी राजी नसतात. पाणी वरुन दिलं जातं आणि चुकून पाण्याच्या पिंपाला स्पर्श होताच पाणी बाटतं, म्हणून लक्ष्मणला शिव्या मिळतात. एवढच नाही तर त्याचे वडील देखील त्याला शिव्या घलतात. म्हणजेच विटाळाच्या बाबतीत कैकाडी अस्पृश्यांसारखेच. म्हणून कैकाडी समाज या अर्थाने दलित समाज ठरतो.

वरील विवेचनावरुन 'उपरा' या आत्मकथनामधील अस्पृश्यतेचे चित्रण लक्षात येते. डॉ. बाबासाहेबांनी जरी भटक्या विमुक्तांना अस्पृश्यांपेक्षा वरच्या वर्गात स्थान दिलेले असले तरी 'उपरा' या मानेंच्या आत्मकथनातून असे स्पष्ट होते की, अस्पृश्यांना निदान स्वतःची घरे आहेत. कायमचे वास्तव्य आहे. काहींजवळ जमिनीही आहेत. पण याउलट कैकाडी समाजाला जास्तच उपेक्षित ठेवले जात आहे. त्यांना तर अक्षरशा हागणदारीत रहावे लोगत आहे व उकिरडयावर जेवण करावे लागत आहे.अस्पृश्यतेच्या संदर्भात लक्ष्मण माने आपल्या आत्मकथनात जेव्हा शाळेतील एक अनुभव सांगतात तेव्हा तिची भीषणता लक्षात येते ''लेका, बिनभिकाराला शाळा असतीया व्हय ?......त्येनं शिकल्यावर कणगी कोण वळणार?'' ('उपरा' पृ.क्र.१७) अश्या शब्दात तो मास्तर लेखकाच्या समाजाचा अपमान करतो. यावरुन असे दिसते की, हिंदू समाजात अस्पृश्यता ही वर्णव्यवस्थेने खालच्या वार्णातील लोकांवर लादलेली एक अनिष्ट प्रथा होती.

दलित समाजाच्या समस्या :-

'उपरा' या आत्मकथनाचा समस्या विषयक विचार करतांना लेखक लक्ष्मण माने यांच्या व्यक्तिगत समस्या व त्याचबरोबर त्यांच्या समाजातील समस्या असा उहापोह करणे गरजेचे ठरते. कारण लक्ष्मण माने यांनी जगलेले जीवन म्हणजेच एक समस्या होय.दलित समाजापुढील सर्वात मोठी समस्या म्हणजे भूक होय. कारण गरीब माणसाच्या जीवनात सर्वात मोठा प्रश्न हा अन्नाचा असतो. अन्नासाठी दाही दिशा अशी त्याची स्थिती असते. त्यासाठी तो अगतिक, लाचार होतो. कारण भूक मोठी वाईट असते. पोटाचे प्रश्न सुटले की माणसाच्या जीवनातील अर्धे प्रश्न सुटलेले असतात. दलितांच्या अभावग्रस्त जीवनात भूकही रौद्र स्वरूपात आढळते. लक्ष्मण मान्यांना भूक या समस्येचा आलेला अनुभव असाच हृदयविदारक आहे ते लिहतात. ''एकदा आसचं झालं भल्या सकाळी आई-बा इकायला गेलं व्हतं आमी पोरं घरी व्हतो. येळ ऐन उनाची आसलं घरातल त्वांड भाईर काढवत नव्हतं. गाव मरुन पडल्यागत ओस पडलं होतं चिटपाखरु दिसत नव्हतं. मी शिळी भाकरी चिंचच्या पाण्यात भिजायला घातली व्हती. पोटात आग पडली होती. बाहेरच्या आगीत आलती आग धुसमत होती. डोळयातनं पाण्याच्या धारा लागल्या व्हत्या. घरात काईबी नव्हतं सारी घाईकुतीला आले हुतो. आईबाची पाखरागत वाट बघत हुतो. आता आई ईल आता बा ईल येताना भाकरी आनत्याल पण त्यांचा पत्या नव्हता किसन्या सगळयात धाकला त्यो ज्यो रडाय लागला. त्यो काय केल्या ऐकंना त्याला समी पानी पाजीत हुती पोर आलबाल व्हतं.'' ('उपरा' पृ.क्र. ३५) 'उपरा' या लक्ष्मण मान्यांनी लिहलेल्या त्यांच्या आत्मकथनात त्यांच्या कैकाडी जातीतील भूकेचे दर्शन घडते. तसेच दारिद्रय, अज्ञान व अंधश्रध्दा यांचेही दर्शन घडते. या दारिद्रयामुळे त्या समाजाचे कसे अधःपतन झालेले आहे. याचे दर्शन 'उपरा' या आत्मकथनात सापडते. याच आत्मकथनात स्त्रीला कशाप्रकारची वागणूक दिली जात होती. याचे बरेच प्रसंगातून चित्रण आढळते. काही ठिकाणी पैशांसाठी स्त्रीला गहाण ठेवण्याची पध्दत या संस्कृतीत आढळते. स्त्रीला चक्क आर्थिक व्यवहारातील वस्तू मानलेली दिसते. कधी ती 'मुकं जनावर', 'ढोर' असत, तर कधी तिला पायातील वहान म्हणून संबोधिल्या जाते. तिच्या स्त्रित्वाला कवडीची किंमत दिसत नाही.

दलित समाज हा मागासलेला आसल्यामुळे त्यांना शिक्षणासारख्या सोयीपासून वंचित ठेवले जात असे. शिक्षण न घेतल्यामुळे चांगले जीवन कसे कळणार आणि दारिद्रय, अज्ञान, अंधश्रध्दा या सारख्या समस्यांमुळे दलितांची प्रगती होणे शक्य नव्हते. याचा प्रत्यय 'उपरा' तून येतो. तो म्हणजे लक्ष्मणला जेव्हा शाळेत पाठवले जाते तेव्हा मास्तर म्हणतो, ''लेका, बिनभिकाराला शाळा असतीया व्हय ?......त्येनं शिकल्यावर कणगी कोण वळणार?'' ('उपरा' पृ.क्र.१७)यावरुन त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाचे चित्र डोळयासमोर येते.

दलित जाणिवांचे दर्शन :-

'उपरा' या लक्ष्मण माने यांच्या आत्मकथनामधून दलित जाणिवांचे दर्शन कशाप्रकारे घडते हे पाहणे महत्त्वाचे ठरते. दलित आत्मकथांमधून आत्मकथनकाराच्या समाजाचे चित्रण येते. किंबहूना ते येणे अपरिहार्य असते. याचे कारण असे की, 'मी' या समाजात जन्मलो म्हणून हे दुःख-भोग, व्यथा-वेदना माझ्या वाटयाला आल्या अशीच त्याची भावना असते. म्हणूनच दलित लेखकांच्या एकूणच साहित्यामागे तीव्र सामाजिक जाणीव आढळून येते. ही जाणीव दलित जाणीव म्हणून ओळखली जाते.एकंदरीत दलित समाजनिष्ठ आहे व म्हणूनच दलित जाणीव म्हणजे पर्यायाने सामाजिक जाणिवच होय. म्हणूनच लेखक आपल्या जीवनातील दारिद्र्य, दुःखभोग, वेदना यांची प्रखर जाणीव ह्या समाजाला करुन देतो.

लक्ष्मण माने यांच्या आत्मकथनातील दलित जाणीव त्यांच्या 'उपरा' या आत्मकथनामधून स्पष्ट होते. त्या उद्देशाने एका ठिकाणी बेकारीने त्रस्त झालेले लक्ष्मण माने लिहतात, ''अनेक प्रश्न समोर फेर धरीत आणि स्वप्नाळूपणे त्यांची उत्तरं शोधित होतो. पाप, पुण्य, पुनर्जन्मीचं फळ, नशीब साऱ्यांच्या आयावर पांडुरंग चढवावा असं वाटे. पण रंडकीच्या तळतळासारखं हात चोळण्यापलीकडं काहीच करू शकत नव्हतो.'' ('उपरा' पृष्ठ क्र. १३८) दलित जाणिवेच्या संदर्भात लक्ष्मण माने 'उपरा' च्या प्रस्तावनेत लिहितात - 'जे जगलो, जे भोगले, अनुभवले, पाहिले ते तसंच लिहित गेलो. पुन्हा एकदा तेच जगणं जगत गेलो.' तेव्हा साऱ्या समाज-व्यवस्थेत जाणवणारे उपरेपण आणि बिऱ्हाड पाठीवर घेऊन गाढवाचे जिणे जगणाऱ्या कैकाड्यांच्या वेदनाच त्यांना सांगायच्या असतात, तेव्हा सामाजिक जाणीव हिच केंद्रस्थानी असते.एकंदरीत उपरा हे कैकाडी जातीच्या युवकाच्या वेदना सांगणारे आत्मकथन नाही तर ते खऱ्या अर्थाने कैकाडी समाजाच्या वेदनांचे कथन आहे. सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत स्वतःप्रमाणेच सामूहिक परिवर्तनही त्यांना अपेक्षित आहे. या सामाजिक

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

परिवर्तनाची जाण तरी निदान समूहापर्यंत पोहचावी ही त्यांच्या मानची आस आहे. सामाजिक जाणिवेचा असा क्षणोक्षणी प्रत्यय उपरामधून येतो.

लक्ष्मण माने यांच्या 'कैकाडी' या समाजाची धार्मिक व सांस्कृतिक वैशिष्टये :-

लक्ष्मण माने यांनी आपल्या 'उपरा' या आत्मकथनामधून आपल्या 'कैकाडी' जातीचे वर्णन कशाप्रकारे चित्रित केले हे लक्षात घेणे गरजेचे ठरते. लेखक लहाणपणापासून मोठा होईपर्यंत कसा आणि कुठे वाढत गेला हे सांगतांना लेखक त्यांच्या समाजाचे, जातीचे सर्वांगीण चित्रण करतो. या जातीला स्वतःचे गाव नसणे, गाढवावरची त्यांची भटकंती, पोट भरण्यासाठीच्या लकबी, धर्मभोळेपणा, अंधश्रध्दा, चालीरिती, त्यातील कडवेपण, भावकी, जात-पंचायत, त्यांचे न्यायदान लग्ने, काडीमोड, भांडणे, वेळ येता एकमेकांना जपणे अशा जीवनाच्या सर्व अंगांवर प्रसंगानुसार प्रकाश टाकतात.

प्रत्येक जातीत आपल्या पूर्वजांबद्दल काही कथा सांगितल्या जातात. ते कसे शूर होते याचे दाखले दिले जातात. कैकाड्यांना गाव नसले तरी लक्ष्मण मान्यांना मात्र आहे. निरगुडी हे त्यांच्या बापाचे बापू कैकाड्याच्या वतनाचे गाव. ते सांगतात ''बापूच्या कुणा शूर पूर्वजांनी गडावरच्या जुलमी मुसलमानाला वैदूचं सोंग घेऊन इळ्यांन खांडोळी करुन मारलं. म्हणून गावकरी नको म्हणाले तर आपल्या वाडणाच्या राखणीला म्हणून निरगुडीच्या पाटलाने कशी जागा दिली आणि वतनदार झाले हे बापू कैकाडी जयसिंगाला सांगतो.'' ('उपरा' पृ. क्र. २५)म्हणजे कैकाड्यासारखी भणंग असणारी जातही आपण कुणा शूरांचे वंशज आहोत यात धन्यता मानीत होती आणि मसणवट्यात, हागणदारीत बिऱ्हाड लावून जगत होती. हा केवढा विरोधाभास! शिवाय मसणवट्यात, हागनदारीत तिथल्याच तीन दगडांची चूल मांडून बिऱ्हाड थाटणाऱ्या या फिरस्त्यांवर गावाच्या पाटलाचा विश्वास नाही. यासाठी प्रथम पाटलांच्या वाड्यावर जाऊन वर्दी दयायची, माणसे किती? गाढव किती? याचा हिशेब सांगायचा कारण या भटक्या समाजावर गावाचा विश्वास नसे.एका ठिकाणी संसार थाटल्यावर नंतर तेथे काम मिळेनासे झाले, फोकांचा पुरवठा कमी झाला की सगळा संसार, कांबडया, लहान मुलं गाढवावर लादायची, टोपलीत भरलेले देव पाठीवर घ्यायचे आणि गावातल्या माणसांना, गावाला देवाला हात जोडीत निघायचे, 'म्होरल्या सालाला यीन देवा. आपल्या माय पांढरीचं लक्ष असू दया.' म्हणायचे. तक्रार करायला वावच नाही. लाहान्या मोठ्यानिशी राबराबून जीव कष्टवायचे. 'परमीसर पोटासाठी फिरवतूया' या समजुतीवर रस्ते तुडवत चालायचे.

कैकाडी समाजाचा अंधश्रध्दा, भूते खेते, अंगारे येणे, अशा अनिष्ट प्रथांवर विश्वास होता. तसेच काळूबाई ही त्यांचे कुलदैवत. जत्रा, नवससायास ह्या कैकाडी समाजाच्या प्रमुख धार्मिक बाबी आहेत. त्या पूर्ण करण्यासाठी पैसे जवळ नसले तरी नवससायास जत्रा झाल्याच पाहिजेत. त्यासाठी कोंबडे, बकरे, डुकरे यांचे नवस देऊन त्यांच्या मटनाचे जेवण व काळू (दारु) असलीच पाहिजे. मटन आणि दारुचा नैवदय प्रसाद म्हणून बायका मुलांसह सर्वांनी स्वीकारलाच पाहिजे. जत्रेत नुसते नवसच फेडले जातात असे नाही. तर कुणाचे येणे, देणे, खरेदी-विक्री यांचे हिशेब होतात. मुख्य म्हणजे जात पंचायतीचे न्याय निवाडे केले जातात. कुणी कुणाचे देणे बुडवले, बायको नांदत नाही, काडीमोड घ्यायची इ. ओकाळ्या पुढे (पंचापुढे) या खटल्यात वादी-प्रतिवादीच्या वतीने के (जमीन घेणारा) बाजू मांडतो.असा प्रत्यय उपरामधून येतो.

'उपरा' मधील व्यक्तिचित्रण :-

'उपरा' मधील व्यक्तिरेखांचा विचार करता लक्ष्मण मानेंनी आपल्या आत्मचरित्रातील व्यक्तिरेखा ह्या अत्यंत सामर्थ्यानिशी व अधिकाधिक स्पष्ट व जिवंत उभ्या करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे त्यांनी रेखाटलेली स्वतःची म्हणजेच लक्ष्मणची व्यक्तिरेखा. लक्ष्मणचा मानसिक विकास घडण्यासाठी काही घटनांचा उल्लेख लेखकाने केला आहे. काम नाही, असे लक्ष्याला वाटत होतं. पण शाळेसाठी वडिलांनी आईला मारलं या प्रसंगानंतर मात्र आपण शाळेत गेलं पाहिजे असे त्याने ठरवले. आपण गरीब भणंग भिकाऱ्याचं लेकरु आहोत, आपण लोकांशी गोड बोलून कामात मदत करुन व त्याच्या उपयोगी पडून त्यांना जवळ केले पाहिजे याचे ज्ञान त्याला हळूहळू होत गेलेले दिसते. म्हणूनच छोट्या बहिणीला भूक लागली तरी तिच्यसाठी भीक मागण्यापासून, वडिलांना मदत व्हावी, शिक्षणाचा खर्च परस्पर निघावा म्हणून बँड वाजवण्यापर्यंत कामे करतो. सिनेमाची तिकीटे, ब्रेड विकतो. मॅट्रिकच्या परीक्षेच्या वेळी काढलेल्या फोटोवरुन प्रकरण घडते आणि लक्ष्मण लग्न करायचे तर मराठयासारख्या सवर्ण जाती मधील मुलीशीच करायचे असे ठरवतो. कोल्हापूरला शंकराचार्याच्या आगमनप्रसंगी तो मोर्चात सहभागी झाला. आणि येथून तो बदलला. जात - पात,

देव - धर्म त्याला व्यर्थ वाटू लागावे एवढा तो पुरोगामी विचारांचा बनला. शशीने त्याच्याशी लग्न करुन जे धाडस केले, त्याग केला यातून त्याला स्त्री मुक्तीची आवश्यकता वाटू लागली. स्वानुभवातून प्राप्त झालेल्या विचारातून, विचार मंथनातून आपण समाजासाठी काही केले पाहिजे असे त्याला वाटू लागले. हा एकप्रकारे त्याच्या विकसित व्यक्तिमत्वाचा आलेखच आहे. आणि तो येथे स्पष्ट व प्रत्ययकारी रुपाने आलेला आढळतो. लक्ष्मणला आपल्या जातीमुळे जे अडथळे निर्माण झाले. त्या अडथळयांना धैर्याने सामोरे जाऊन लक्ष्मणने मार्ग शोधले.लक्ष्मण मानेनीं स्वतःची व्यक्तिरेखा ज्या प्रभावीपणे रेखाटली आहे तशाच इतर व्यक्तिरेखासुध्दा प्रत्ययकारी व जिवंत उभ्या केलेल्या दिसतात. त्यामध्ये मुख्यतः लक्ष्मणच्या वडील, आई या व्यक्तिरेखा दिसतात.

'परमेसर पोटासाठी फिरवतोय' असे म्हणणाऱ्या लक्ष्मणच्या वडिलांची व्यक्तिरेखा अशीच जिवंत आणि अत्यंत प्रत्ययकारी रेखाटलेली आहे. लक्ष्मणच्या शिक्षणाबद्दल यांना खूप कणव असते. 'लक्षाला मास्तर करायचा' असे म्हणून धडपडणारा, मुलाने बहिणीच्या मुलीशी लग्न केले नाही म्हणून चरफडणारा, मुलाला गाव मारील म्हणून गाव सोडणारा, बहिणीच्या घरीही चूल पेटत नाही म्हणून 'फलटणमध्ये राहिलास तरी तिच्याकडे जाऊ नकोस' म्हणून बजावणारा, शेवटी मुलाने परजातीमधील मुलगी केली म्हणून साताऱ्यात कुठबी भीक मागून खाऊ, पण तझ्या घरात पाण्याचा ठेंबघियाचू न्हाय' असे म्हणून निभर्त्सना करणाऱ्या बापू कैकाड्याचे ठोस व्यक्तिमत्व उभे राहते.लेखकाच्या वडिलांची व्यक्तिरेखा पाहिल्यानंतर त्यांच्या आईची व्यक्तिरेखा पाहणे महत्त्वाचे ठरते. ती सर्वांना जपणारी, त्यांच्यासाठी कष्ट करणारी सोशीक स्त्री. आपल्या मुलाने आपल्या समाजातीलच मुलीशी लग्न करावे अशी आशा बाळगणारी, आपल्या मुलांचे पोट भरण्यासाठी स्वतः उपाशी राहणारी अशी लेखकाच्या आईची व्यक्तिरेखा 'उपरा' मधून स्पष्ट होते.

या आत्मकथनातील लेखक 'लक्ष्मण माने यांच्या सर्वांत जवळची व्यक्तिरेखा असलेली त्याची पत्नी 'शशी' हिची व्यक्तिरेखा या आत्मकथनात गौणच राहिली पण ती महत्त्वाची व्यक्तिरेखा आहे. कारण लक्ष्मणची पत्नी असलेली 'शशी' प्रेमासाठी आई-वडीलांचे घर सोडते. लेखक लक्ष्मण मानेंच्या सुखात दुःखात ती सोबत असते. उपासमार आणि जीवाची कुतरओढ सोसते.

या महत्त्वाच्या व्यक्तिरेखा पाहिल्यावर इतर गौण व्यक्तिरेखांचा परिचय होणे महत्त्वाचे ठरते. भावाच्या आज्ञेत राहणारा जयसिंग्या, त्याची बायको पारी, अप्पा, तात्या, बायकोला जपू पाहणारा संशयी मारुतीमामा देखणेपण आणि निटनेटकेपणा हाच गुन्हा होता ती पारुमामी. कैकाड्यांसाठी पाटलाशी वैर घेणारा रामभाऊ, बगडी, गजरी, तानी, लक्ष्मणच्या बालपणातील थडीच्या शाळेचे हेडमास्तर श्री. भोसले, फलटणला आल्यावर भेटलेले मित्र नारायण वगैर, प्राचार्य, पाटगावकर बापूसाहेब इ. सामाजिक कार्यकर्ते मंडळी यांच्या व्यक्तिरेखा ही जिवंततेचा प्रत्यय आणून देतात.

समारोप :-

'उपरा' कार लक्ष्मण माणे यांनी दलित साहित्यात आत्मकथन या वाङ्मय प्रकाराचे दालन समृध्द केले. लक्ष्मण माने यांच्या 'उपरा' या आत्मकथातून त्यांनी अनुभवलेल्या दलित जीवनातील वास्तवाचा प्रत्यय येतो. स्व-जीवनाच्या विकासासोबत स्वसमाजातील प्रथा परंपराचे व समस्यांचे दर्शन त्याच्या 'उपरा' या आत्मकथनाव्दारे घडते. तसेच त्यांनी घेतलेला 'स्व' चा शोध जाणवतो व या स्वचा शोध घेत असतांना स्वसोबत असणाऱ्या समाजातील व्यक्तींचा व प्रवृत्तीचा शोध त्यांच्या आत्मकथनातून दिसतो. स्वसमाजाच्या वाट्याला आलेली अस्पृश्यता, दाहकता, अज्ञान, दारिद्र्य यांचे चित्रण वास्तव व प्रत्यकारीपणे प्रकट होतांना दिसते.लक्ष्मण मानेंनी दलित साहित्यातील दलित आत्मकथन या वाङ्मयप्रकारत 'उपरा' हे आत्मकथन लिहून प्रवेश केला. त्यामुळे त्यांना दलित आत्मकथनकार म्हणून संबोधिल्या जाते. त्यांनी हे आत्मकथन लिहल्यामुळे भटक्या जमातीला दलित साहित्यात स्थान प्राप्त झाले. एकंदरीत मानेंनी आपल्या लेखनामुळे दलित साहित्याचा परीघ विस्तारला. त्यांचा 'उपरा' हे आत्मकथन लिहण्यामागचा हेतू फक्त स्वतःच्या जीवनाचा वृत्तांत सांगणे व आपले श्रेष्ठत्व सिध्द करणे हा नसून स्वसोबत त्यांनी स्वसमाजाचे चित्रण केलेल दिसते. त्यांना आपल्या जातीच्या जीवनाची रखरख आणि होरपळही वर्णन करावयाची होती. कैकाडी समाज, त्यांच्या चालीरीती, अंधश्रध्दा, स्त्रीजीवन, जातपंचायती इत्यादीचे चित्रणही त्यांच्या जीवनप्रवासाबरोबर साकार केलेले दिसते. एकुणच मानेंच्या साहित्यातून दलित जाणीव प्रखरतेने प्रकटतांना दिसते.

संदर्भ सूची :-

१) वासुदेव मुलाटे - दलित आत्मकथने : संकल्पना व स्वरूप, प्रथमावृत्ती पृ. १८ व १९

२) आरती कुलकर्णी - दलित स्वकथने : साहित्यरूप, प्रथमावृत्ती जानेवारी १९९१, विजय प्रकाशन, नागपूर पृ. २९

३) आरती कुलकर्णी - उनि., पृ. २९

४) वासुदेव मुलाटे - उनि. पृ. १८

५) अशोक पाटील - ‘दलित आत्मकथा’ अनुष्टुभ, धुळे, जुलै-ऑगस्ट १९८१ पृ. ३१

अभ्यास सूची

१) लक्ष्मण माने - ‘उपरा’ ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई चौथी आवृत्ती, १९८१

ISSN : 2348-7143
March 2018

मराठी ग्रामीण कादंबरी

प्रा. डॉ. भारती बेंडाळे
मराठी विभाग,
दादासाो. दे. ना. भोळे महाविद्यालय, भुसावळ, जि. जळगाव

प्रास्ताविक :-

मराठी साहित्यामध्ये विविध कालखंडात अनेक स्वरूपाचे बदल झालेले पाहावयास मिळतात. आज मराठीमध्ये निर्माण होणारे साहित्य हे अनेक बदल, स्थित्यंतरे व प्रभाव त्यात पहावयास मिळतो. जगभरातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक परिस्थिती ही साहित्याच्या बदलावर परिणाम करीत असते. ग्रामीण जीवनाचा विचार करणे आवश्यक आहे. साहित्य हे समाज जीवनावरच आधारीत असते. लेखक हा त्या समाजातील जीवनानुभवांचा रस प्राशन करीत तो मोठा झालेला असतो. त्यांच्या साहित्यात समाजाचे प्रतिबिंब आढळून येते. साहित्याच्या माध्यमातून समाजापर्यंत पोहचता येते हे काही साहित्यिकांच्या लक्षात येताच ग्रामीण कादंबरीची निर्मिती होण्यास सुरूवात झाली. याची जाणीव महात्मा जोतीराव फुले तसेच महात्मा गांधींच्या `खेड्याकडे चला` या घोषणेमुळेही झाली. मराठी साहित्यातील विविध वाङ्मय प्रवाहापैकी ग्रामीण साहित्यावर महात्मा फुले यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव जाणवतो, महात्मा फुलेंची वैचारिक भूमिका ग्रामीण साहित्याने स्विकारली. ग्रामीण साहित्यातून मानवमुक्तीचे तत्त्वज्ञान प्रकट होऊ लागले. `ग्रामीण साहित्य` हा आधुनिक मराठी साहित्यातील महत्त्वाचा प्रवाह आहे.

ग्रामीण जीवनातून फुलणारे, ग्रामीण वास्तवातून साकार होणारे साहित्य ही ग्रामीण साहित्य होय. आज ही आपल्या देशातील ऐंशी टक्के जनता खेड्यापाड्यामधून राहते. तेव्हा ह्या ग्रामीण भागातून सर्वदूर पसरलेल्या समाजाची स्वत:ची अशी एक संस्कृती निर्माण झालेली आहे. ग्राम जीवनाची रचना प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. तसेच या स्वतंत्र आणि स्वयंपूर्ण होती. गावकामगार पाटील हा गावची फौजदारी, दिवाणी कामे करी, तर कुलकर्णी हिशोब ठेवण्याचे काम करी. म्हणूनच अनेक ग्रामीण कादंबऱ्यांमधून पाटील-कुलकर्णी यांची जोडी येतांना दिसते.

`टारफुला` या कादंबरीतून शंकर पाटील यांनी काही प्रमाणात गावगाडा साकार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरी संपूर्ण कादंबरी केंद्रीत झालेली दिसते ती पाटील-कुलकर्ण्यांवर. ते अण्णाभाऊ साठे यांच्या `फकिरा` या कादंबरीतही पाटील आणि कुलकर्णी महत्त्वाची भूमिका वठवतांना दिसतात. युगानुयुगापासून संबंध जीवन व्यवस्था, जीवनमूल्ये ही कृषी जीवनाशी निगडीत अशीच आहेत. ग्रामीण जीवनामध्ये शेती, शेतीशी निगडीत पाऊस, शेतीशी निगडीत कालचक्र, शेतींशी निगडीत जनावरे. या सर्व घटकांभोवती ग्रामीण माणसांचे स्वतंत्र असे भावविश्व निर्माण होतांना दिसते.

ग्रामीण साहित्यकारांनी कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार स्वीकारला आणि ग्रामीण कादंबरीची गती वाढली. ग्रामीण भागात राजकारणाने धुमाकूळ घातला. गावातील पतसंस्था, दूध संघ, ग्रामपंचायत यामुळे ग्रामीण भागांचे रूपच बदलले आहे. याचे वास्तव चित्रण कादंबरीत होऊ लागले. शेतकरी आत्महत्या, गुन्हेगारी, शासनाच्या योजना, शेतकरी आंदोलने याचे वास्तव चित्रण कादंबरीत येऊ लागले.

अरूण साधू यांच्या `शापित` (१९९०) या कादंबरीत दुष्काळामुळे वाताहत झालेल्या शेतकरी कुटुंबाची कथा चित्रीत केलेली आहे. दुष्काळाच्या वणव्यात सापडलेला ज्ञानोबा आणि सोनबा हे दोन शेजारी आपल्या कुटुंबियांनी घेऊन पोटासाठी देशाधडीला लागतात. पुढे चुकामूक झाल्यामुळे आपल्या कुटुंबियांना दुरावलेले वामन आणि रूक्मिणी मुंबईस येतात. रूक्मिणीचे अपहरण होते. अफाट मुंबईत एकटा वामन शापितासारखा एकाकी होतो. भीषण दुष्काळामुळे होणारे गरिबांचे हाल त्यांची होणारी पिळवणूक, शहरी वातावरणात होणारी घालमेल या सर्व बाबींचे चित्रण लेखकाने कादंबरीत केलेले आहे.

रविंद्र शोभणे यांची `कोंडी` (१९९२) या कादंबरीत लेखकाने ग्रामीण वास्तवाचा अविष्कार घडवून आणल्याचा प्रत्यय येतो. गणपत व कौसी या कष्टकरी दांपत्यांच्या हालअपेष्टांची कथा या कादंबरीत लेखकाने वर्णन केलेली आहे. मळणी यंत्रात सापडल्याने गणपतचे दोन्ही हात मनगटापासून तुटतात. परिणामी संसाराचा संपूर्ण भार कौसीवर येऊन पडतो. लग्न होत नाही म्हणून त्यांची मुलगी आत्महत्येचा प्रयत्न करते. शेवटी तिला एका बिजवराशी लग्न करावे लागते. त्यांचा मुलगा वसंता बंडखोर आहे. परंतु परिस्थितीवर मात करण्याचे सामर्थ्य नसल्याने त्याची बंडखोरी दिशाहीन ठरते. एकूणच परिस्थितीमुळे अगतिक झालेल्या माणसाची कोंडी चितारणारी ही कादंबरी आहे. नवनीत देशमुख यांच्या `आंगणवाडी` मध्ये गावठी पुढाऱ्यांच्या अकारण लुडबुडीमुळे शिक्षण क्षेत्रातील वातावरण कसे गढूळ झाले आहे व प्रामाणिक माणसांना काम करणे कसे अवघड झाले आहे हे दिसते. `बुडणारा गाव` या कादंबरीत स. ग. यादव यांनी चांदोली परिसरातील धरणग्रस्त गावाची वाताहत चित्रित केलेली आहे.

सदानंद देशमुख यांनी लिहलेल्या `तहान` (१९९८) कादंबरीत पाणी टंचाईमुळे हैराण झालेल्या लोकांची व्यथा येते. विदर्भातील सारंगपूर सारख्या एका लहानशा गावात पाणी टंचाईमुळे निर्माण झालेल्या दुरावस्थेची कथा या कादंबरीत दिसून येते. बबन शेवाळे हा पाणी विकून पैसे मिळवतो. त्याला ती पैसे मिळवून देणारी पर्वणी वाटते. लोकांना पाण्याची तहान लागली आहे तर बबनला पैशाची तहान लागली आहे. कोणाला मायेची तहान लागलेली आहे, कोणी आपली सूडाची तहान भागवू पाहत आहे. असा बरकत नसलेला धंदा करणं चांगलं नाही. अशी बननच्या बापाची राघोजीची भावना आहे. परंतु बबनची आई रामकोर त्याचं चालू देत नाही. बैलांच्या जीवावर कमी श्रमात भरपूर पैसा मिळवू लागतो. त्यामुळे बबन रत्ना नावाच्या एका मुलीवर पैसे उधळू लागतो. त्यामुळे त्याला मारहाणी होते. गावातले काही लोक त्याला एका कारस्थानात गोवून त्यांचे सर्व पैसे लुबाडून घेतात. एके दिवशी बनन गाव सोडून परागंदा होतो. त्याच्या घराचीही पूर्ण वाताहत झालेली असते.

सुभाष सलारकर यांनी त्यांच्या आहुती कादंबरीत निवृत्ती या सुशिक्षित भूमीहीन तरूणाची नोकरीसाठी होणारी फरफट चित्रित केलेले आहे.

तानाजी राऊ पाटील यांची `आभाळ` या कादंबरीत त्यांनी कर्जात जन्मणाऱ्या, कर्जातच जगणारा आणि कर्जातच मरणाच्या एका अल्पभूधारक शेतकऱ्याची कथा रेखाटली आहे. गोपाळा आणि सजी या शेतमजूर कुटुंबाचे वर्णन आलेले आहे. गोपाळाला वाटते आपण आयुष्यभर कष्ट करून शेतमजूराचेच जीवन जगत आलो. परंतु आपले दु:ख दारिद्रय दुर झाले नाही. त्याला वाटते आपल्या मुलाने खूप शिकाव चांगले शिक्षण घेऊन नोकरीला लागावे असे स्वप्न असते. मुलाच्या शिक्षणाचे स्वप्न अपुरे राहते. शिक्षणासाठी त्याचा छोटासा जमिनीचा तुकडा ही त्याला गमवावा लागतो. आभाळ या कादंबरीतून

ISSN : 2348-7143
March 2018

लेखकाने भारतातील खेडेगावात जीवन जगणाऱ्या अल्प भूधारक शेतकरी, शेतमजूरांच्या अशिक्षित अडाणीपणाचा फायदा घेऊन काही दलाल त्यांना कशा प्रकारे लुटतात, कर्जात जन्मणाऱ्या, कर्जात जगणाऱ्या आणि कर्जातच मरणाऱ्या शेतमजूरीची व्यथा मांडलेली आहे.

श्री. अशोक कोळी यांची `पाडा` ही कादंबरी खानदेशातील शेतकऱ्याची समस्या चित्रण करणारी आहे. या कादंबरीत चांगदेव तापीकर नावाच्या एका छोट्या केळी उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्याच्या आयुष्याची कहाणी आहे. चांगदेव तापीकर हा कादंबरीचा नायक असून गावात एक चांगला व प्रामाणिक व्यक्ती म्हणून त्याची ओळख आहे. गावातील समस्या सोडविण्यात चांगदेव पुढे असतो. तो समस्याग्रस्त शेतकऱ्यांना एकत्र करून आंदोलन उभे करतो. तापीकर हा भारनियमनाच्या विरोधात शेतकऱ्यांचा मोर्चा काढतो. केळीला भाव मिळत नाही म्हणून केळी फेको आंदोलन करतो. पैशाची सोय न झाल्याने मुलीचे लग्न मोडते. एकीकडे समस्याग्रस्त शेतकऱ्यांचे प्रश्न तर दुसरीकडे कुटुंबाकडे शेतीकडे होणारे दूर्लक्ष यात चांगदेव तापीकर होरपळून निघतो. केळीचे उत्पन्न घेतांना आणि तो माल बाजारात नेतांना गावातील राजकारण शेतकऱ्याच्या डोळयात पाणी आणायला भाग पाडते. पत्नीची इच्छा नसतांना मुलीला बहिणीच्या घरी द्यावे लागते. तेथेही लग्नानंतर पैशाची मागणी होते. पैसे न दिल्याने मुलगी जळून मेल्याचा निरोप येतो. आजारपणात पत्नी मरण पावते. चांगदेव एकाकी होतो.

निष्कर्ष :-

मराठी ग्रामीण कांदबऱ्यांमधून ग्रामीण भागात राहणाऱ्या माणसांचे प्रश्न, त्यांच्यातील संबंध, खेड्यातील संस्कृती, निसर्गाशी असलेले नाते शेतकरी, शेतमजूरांच्या व्यथा, अशिक्षितपणामुळे होणारी लुबळणूक या सर्वामधून ग्रामीण माणसाच्या मनाचे चित्रण मांडलेले आहे, बदलते खेडे, ग्रामीण व शहरी संस्कृतीतील भेद, कुटुंबातील संघर्ष, ग्रामीण जीवनातील दु:खाची कैफियत कादंबऱ्यामधून मांडलेली आहे. ग्रामीण कादंबरीची आशयसूत्रे विस्तारली आहेत. बदलत्या ग्रामीण समाजव्यवस्थेचे वास्तव चित्रण कादंबरीतून दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ :

१) तहान - श्री. सदानंद देशमुख
२) साहित्य ग्रामीण आणि दलित - डॉ. ईश्वर नंदपुरे
३) तहान : स्वरूप आणि समीक्षा - संपा. डॉ. कैलास सर्वेकर
४) मराठी ग्रामीण कादंबरी - डॉ. रविंद्र ठाकूर
५) ग्रामीण साहित्य स्वरूप व दिशा - श्री. वासुदेव मुलाटे
६) पाडा - श्री. अशोक कौतिक कोळी
७) टारफुला - श्री. शंकर पाटील

दलित स्त्रियांची आत्मकथने: आशय आणि अभिव्यक्ती

डॉ.युवराज धबडगे
दगडोजीराव देशमुख महाविद्यालय,
बजाजनगर, वाळूज, औरंगाबद
मो. ९८२३२०८०७४

दलित साहित्य हे परिवर्तनाच्या चळवळीतून उदयाला आलेले साहित्य आहे. म्हणून हे साहित्य खऱ्या अर्थाने जीवनाची बांधिलकी मानणारे आहे. जीवनातील वास्तववादी प्रश्नांना सामोरे जाणारे हे साहित्य असल्यामुळे ते जीवनवादी आहे. या जीवनवादी साहित्याला फुले आंबेडकरी विचारांचे अधिष्ठान लाभलेले आहे. त्यांच्या प्रेरणेतूनच ह्या साहित्याच्या निर्मितीला सुरूवात झाली. म.फुले आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांबरोबरच त्यांची मानवमुक्तीची चळवळ ही दलित साहित्यिच्या निर्मितीस कारणीभूत ठरली आहे. या विचारांमधून विविध वाङ्मय प्रकारांमधून लेखन करणाऱ्या दलित साहित्यकांची पिढी उदयाला आली.

यातून जीवनाचा अन्वयार्थ कळलेल्या संवेदनशील मनांनी आपल्या दरिद्री जीवनाची गाथा प्रथमत: अभिव्यक्त केली ती कवितेतून. पुढे कथा, नाटक, कादंबरी अशा वाङ्मय प्रकारांतून ती विस्तारत गेली. परंतु सामाजिक जाणीवांच्या प्रकटीकरणासाठी आणि अभिव्यक्तीसाठी कविता, कथा, नाटक, कादंबरी यांच्या विशिष्ट घाटामुळे व काही मर्यादांमुळे आपले भोग आपल्या अपेक्षेनुसार व्यक्त होण्यासाठी काही लेखक आत्मकथन या वाङ्मयप्रकारांकडे वाढले. कारण जीवनाचा विस्तृतअभिव्यक्त करण्यासाठी या वाङ्मयप्रकाराशिवाय दुसरा पर्याय त्यांच्यासमोर नव्हता. यातूनच दलित आत्मकथनांचा जन्म झाला. यामध्ये प्र.ई. सोनकांबळे, दया पवार, लक्ष्मण माने, माधव कोंडविलकर, लक्ष्मण गायकवाड, शंकरराव खरात, शरणकुमार लिंबाळे, महादेव मोरे, रुस्तुम अचलखांब उत्तम बंडू तुपे, पार्थ पोकळे, भीमराव गस्ती, या प्रतिनिधिक पुरूष आत्मकथनकारांच्या बरोबरीने काही दलित लेखिकाही आपल्या आत्मकथ सांगण्यासाठी पुढे सरसावल्या. अर्थात त्यांची संख्या कमी असलीरती एक दलित, स्त्री म्हणुन जगतांना त्यांना आलेल्या अनुभवाचा स्तर निश्चितच वेगळा असणे साहजिक आहे. कुटुंबातील एक घटक म्हणून तिच्या वाट्याला येणारे जागणे समजून घेण्यासाठी या दलित स्त्री लेखिकांची आत्मकथने अतिशय महत्त्वाची वाटतात. एक स्त्री म्हणून तिच्या वाट्याला आलेल्या दु:खभोगाचे चित्रण दलितेत्तर स्त्रियांच्या जीवनापेक्षा कसे वेगळे आहे. आत्मकथनांमधून समजून घेता येते. कुटुंबातील पुरूष प्रधानसंस्कृती, पुरूषी वर्चस्व, स्त्री म्हणून पुरूषी वर्चस्वातून तिच्यावर होणारे अन्याय, अत्याचार, या संदर्भातील तिचा अनुभव निश्तिच थक्क करणारा आहे. पारंपरिक रुढी-परंपरा, समजुती, श्रध्दा-अंधश्रध्दा, इत्यादी संदर्भात ती दलित्तेतर स्त्रियांपेक्षा वेगळी आहेत. याची अभिव्यक्ती कुमूद पावडे- (अंत:स्फोट), बेबी कांबळे (जिणं आमुचं), जनाबई गिऱ्हे (मरणकळा), शांताबाई कांबळे (माज्या जल्माची चित्तर कथा), मुक्ता सर्वगोड (मिटलेली कवाडे), शांताबई दाणी (रात्रंदिन आम्हां) कृष्णाबाई नारायण सूर्वे (मास्तरांची सावली), डॉ.नंदा केशव मेश्राम (मी नंदा ऊर्मिला पवार (आयदान) इत्यादी दलित स्त्री आत्मकथनकारांनी आपल्या जीवनाची धग या आत्मकथनांच्या माध्यमातून अभिव्यक्त केली आहे. याचा थोडक्यात परिचय असा -

ISSN : 2348-7143
March 2018

१. अंत: स्फोट: हे कुमूद पावडे यांचे लेखवजा आत्मकथन आहे. यामधून एकूण नऊ लेखांच्या माध्यमातून त्यांनी आपले अनुभव, आठवणी अभिव्यक्त केल्या आहेत. या संग्रहातून त्यांचा जीवनपट गोचर होतोच त्या बरोबरच अनुभवलेल्या प्रसगांमधून समाजविषयक आणि जीवनविषयक दृष्टिकोन अभिव्यक्त होतो.

या आत्मकथनातून जीवनाकडे बघण्याचा त्यांच्या दृष्टिकोन इतका स्वच्छ आहे की, त्यांना कोणतीही जात, धर्म, वर्ण, किंवा वर्ग महत्त्वाचा वाटत नाही, तर माणसाची असणारी वृत्ती महत्त्वाची वाटते. याच वृत्तीचा प्रतिकार केला पाहिजे. अन्याय कुणाकडूनही होवो. अन्याय हा अन्यायच असतो. आपण स्वत: अन्याय, शोषण करीत असू तर स्वत:लाही माफ करता कामा नये. माणसाने प्रगत होणे आवश्यक आहे. तर प्रगत समाज निर्माण होईल. म्हणून माजून भ्रष्ट, अत्याचारी, हिंसा, अन्यायी, वृत्तीचा असता कामा नये. स्त्रीयांनी रुढी परंपरा पाळणे म्हणजे गुलामी आहे. हे विचार स्त्रीला बंड करण्यास उद्युक्त करणारे आहेत. स्त्री मुक्तीचा संदेश देणारे आहेत. लेखिका चळवळीत काम करणाऱ्या असल्यामुळे समाजाचे सूक्ष्म निरीक्षण आहे. त्यांच्या या लेखात अत्यंत पोटतिडीक आणि स्पष्टोक्ती आहे. हे त्यांच्या जीवनातील छोट्या छोट्या प्रसंगावरून लक्षात येते.

२. जिणं आमुचं - हे बेबी कांबळे यांचे आत्मथन स्त्री आत्मकथनांच्या तुलनेत हे काहीसे आगळेवेगळे आत्मकथन आहे. वेगळे हे यासाठी की बेबी कांबळे यांनी आपल्या वैयक्तिक जीवनांवर प्रकाश टाकण्यापेक्षा त्यांनी आपल्या समाजाविषयीच अधिक प्रकाश टाकला आहे. आपण कसे जगलो हे सांगण्यापेक्षा आपण जगलेल्या आयुष्याच्या निमित्ताने आपल्या समाजाचे सर्वांगीण चित्र रेखाटण्यात त्यांना अधिक हान्यता वाटते. त्यांच्या समाज आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या उदयानंतर झालेली परिवर्तने आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पश्चातचा समाजयाचेही प्रभावी चित्रण या कथातून केले आहे. या देशात राहत असतांना लाखो वर्षे गुलामगिरीच्या बेड्या हातात अडकवून जगणारी लेकरं कशा अग्निदिव्यातून बाहेर पडली आहेत हे भावी पिढीला कळायला हवं हे या आत्मकथनाचे स्वरुप आहे.

आपल्या आठवणीच्या माध्यमातून बेबी कांबळे यांनी दलित स्त्रियांच्या दैयनिय अवस्थेचे, त्यांच्या यातनामय अयुष्याचे विदारक दर्शन घडते. देव, धर्म, रुढी-परंपरा आणि त्या विषयीच्या भ्रामक व अनिष्ठ कल्पना यांच्यात पिळटून भरडून निघणारी स्त्री यांच्या जीवना विषयी अधिक माहिती दिली आहे.

३. माझ्या जल्माची चित्तरकथा : हे शांताबाई कांबळे यांचे आत्मकथन एका स्त्री मनाची गाथाच आहे. १९२३ साली दलितांमध्ये जन्मलेली एक मजुराची मुलगी सातवी पर्यंत शिक्षण घेऊन शिक्षिका बनते: लग्न झाल्यावर गरोदर असतांना नवरा दुसरी बायको करतो म्हणून त्याला ठळकावून सांगूण सोडचिठ्ठी घेऊन माहेरी निघून जाते. ही त्यावेळची कदाचित स्त्रीबंडाची पहिलीच ठिणगी असावी. अत्यंत संयमी, आणि समंजसपणे आपले विचार अभिव्यक्त केल्याचे दर्शन वाचकाला घडते. आत्मोकर्षासाठी स्त्रियांनी शिक्षण घेतले पाहिजे. शिक्षणाशिवाय आपल्या जीवनात पर्याय

ISSN : 2348-7143
March 2018

नाही. हे सत्य त्यांनी स्त्रीयांना सांगितले. पुरूषप्रधान संस्कृतीचा प्रत्ययही लेखिकेला येतो. शिकत सतांना आणि शिकवित असतांना अस्पृश्यतेचे चटकेही त्यांना सोसावे लागले आहेत. या सर्व प्रसंगाचे चित्रण अतिशय संयत आणि संवेदनशिलमानाने केले आहे.

४. मरणकळ : हे एका भटक्या समाजातील स्त्री जीवनाची गाथा होय. गावकुसाबाहेरच्या स्त्रीयांलेखन करतात. ही मराठी साहित्य क्षेत्रासाठी अत्यंत महत्त्वाची घटना आहे. जनाबाई कचरु गिऱ्हे ह्या 'गोपाळ' समाजामधून ओळखणाऱ्या भटक्या समाजातील लेखिका आहेत. भटक्या समाजातील त्या पहिल्या आत्मथन लिहिणाऱ्या स्त्री लेखिका आहेत. 'गाव तिथं पाल' आंथरायला जमीन आणि पांधरयला आभाळ, हा तारवले पोट असणाराय असं भणंग जीवन जगणारा भटक्या जमातीतील एक समाज म्हणजे गोपाळ समाज होय. पाठीवर बिऱ्हाड घेऊन पोटाच्या भूकेसाठी गावोगाव भटकणारा हा समाज. अशा परिस्थितीत शिक्षण ही दुरापास्त गोष्ट, जवळजवळ असंभवनियच. म्हणून अज्ञान, दारिद्र्य अंधश्रध्दा-जातपंचायत यांचा प्रचंड पगडा असणारा हा समाज. या समाजात मुलींच्या वाट्याला येणारं जगणं म्हणजे साक्षात मरणकळच. अशा अवस्थेत सगळया रुढी परंपरांना फाटा देत एक मुलगी शिकते आहे. पुढे शिक्षिका होते आणि पतीच्या प्रोत्साहनाने आपल्या समाजाचे मरणासन्न जगण्याचे अनेक पदर उलगडले आहेत.

५. आयदान : हे ऊर्मिला पवार यांचे आत्मकथन. 'आयदान' म्हणजे टोपली, करंड्या विणणं. खरं तर हा व्यवसाय कैकाडी-जमातीचा आहे. परंतु ऊर्मिला पवार यांची आई हा व्यवसाय करायची, ही आत्मकथा ऊर्मिला पवार, ऊर्मिलाची आई, आणि पती हरिश्चंद्र पवार या तिघांच्या जीवनाची कहानी अत्यंत आत्मकथेमधून स्त्री देहाचे अनुभव, देहाचे आणि मनाचे पदर उलगडून दाखविले आहेत. स्त्री देहाच्या भावना आणि वासना अत्यंत पा्रमाणिकपणे व्यक्त केल्या आहेत. याबरोबरच दलित म्हणून सोसावे लागलेले जातियतेचे दाहक अनुभव प्रकट केलेले आहेत. 'आयदान'मध्ये सामाजिक विषमतेचा अनुभव, पती-पन्तीच्या भांडणाचं घरोघरी दिसणारा रडगाणं स्त्रीदेहाची व्यक्त न होणारी भावना, लेखिकेचे शिकूनं प्रतिकुल परिस्थिती विरुध्द उभं राहणे आणि ऊर्मिला पवार यांची नर्म विनोदी शैली वाचकांना खिळवून ठेवते.

वरील सर्व दलित स्त्रीलेखिकांच्या आत्मकथनांनी आपल्यावर दलितातली दलित म्हणून होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडण्याचे काम अत्यंत संयतपणे आपल्या आत्मा कथनातून केले आहे. म.फुले आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मानवमुक्ती व स्त्री दास्थाच्या चळवळीतून या लेखिकांना बळ मिळाले. व त्यांनी आत्मकथनाच्या माध्यमातून आपल्या भाव-भावनांना वाट मोकळी करुन दिली.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ.लिंबाळे शरणकुमार - साहित्याचे निकष बदलावे लागतील.
२. डॉ.मुलाटे वासुदेव - दलितांची आत्मकथने: संकल्पना व स्वरुप.
३. डॉ.पैठणकर सुरेश - दलित स्वकथनांचे अंतरंग
४. डॉ.गायकवाड संपत - दलित आत्मकथने भाषिक समाज: भाषा आणि भाषा व्यवहार

नाट्यसादरीकरणातील नवे प्रयोग : काही निरिक्षणे

प्रा.डॉ. संदीप कडू माळी
मराठी विभाग,
संत मुक्ताबाई कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
मुक्ताईनगर. जि. जळगांव. ४२४२०६

नाटक ही प्रयोगशील कला आहे. कला या अर्थाने की ती सादर करता येते. सादर करता येते तशी नाटकाची संहिता वाचताही येते. म्हणून नाटक हा साहित्यप्रकारही म्हटला जातो. नाटकाचा प्रयोग जोपर्यंत होत नाही तोपर्यंत नाटक हे संहितेत बद्ध असते. आणि जेव्हा रंगमंचावर अभिनयाच्या माध्यमातून ती संहिता लोकांपर्यंत पोहचते तेव्हा त्या नाटकाचा *प्रयोग* झाला असे म्हटले जाते.

'नाटक हा एक रंगभूमीशी निगडित असलेला वाङ्मयप्रकार आहे. 'नटांमार्फत रंगमंचावर प्रेक्षकांसमोर सादर करण्यासाठी रचलेली बव्हंशी संवादयुक्त कथा' अशी नाटकाची एक व्याख्या करता येते.' नाटकाच्या संदर्भात ते प्रेक्षकांसमोर सादर होण्याबाबतचा आग्रह दिसतो. नाटक जो पर्यंत सादर होत नाही तो पर्यंत त्याला नाटकपण आलेले नाही, असे म्हणता येते. नाटकाचे सादरीकरण म्हणूनच आवश्यक आहे. 'नाटक म्हटले, की सतत काही घडावे लागते. वर्तमानाकडून भविष्याकडे वाहणारा कृतींचा तो एक प्रवाह असतो. अशा रितीने एक प्रसंगातून दुसरा प्रसंग या क्रमाने नाटकात प्रसंगांची किंवा घटनांची सलग मालिका तयार होते. त्यात बाह्य हालचालींबरोबर आंतरिक घडामोडींचाही समावेश असतो. या कृतींतून नाटक प्रकट होत असते. कथा – कादंबरीत निवेदन जे कार्य करते, ते कार्य नाटकात कृती करते. नाटकातील संवाद हे बोलण्यासाठी असतात, त्या अर्थाने तेही कृतीच होत.'[१] या नुसार नाटकातील सादरीकरणाला अभिनयाची जोड ही महत्वाची असते. अभिनय, नेपथ्य, प्रकाशयोजना, रंगमंच व्यवस्था, संगीत या विविध घटकांबरोबर नाटक सादर होत असते आणि प्रेक्षकांपर्यंत पोहचत असते.

नाटक एक साहित्यप्रकार आणि कलाप्रकार या दोन्ही अंगांनी पाहिल्यास त्याचे विविध घटक आपल्यासमोर येतात. नाटकाच्या संदर्भात मराठी साहित्यात आजवर जे लेखन झाले ते सर्वच्या सर्व लेखन हे नाटकाच्या आशयाच्या अंगाने झाले आहे. नाटकाच्या आशयानुसार त्याचे प्रकार पाडले गेलेले दिसून येतात. नाटकाच्या या विविध प्रकारांमध्ये सामाजिक, राजकीय, पौराणिक, ऐतिहासिक, समस्याप्रधान, स्त्रीवादी, दलित, ग्रामीण असे ढोबळमानाने प्रकार पाडून समीक्षकांनी नाटकाची समीक्षा केली. परंतु नाटकाच्या संदर्भातील तांत्रिक बाजू त्यांनी मांडली नाही. नाट्यसादरीकरणाच्या संदर्भातील लेखन अत्यंत अल्पप्रमाणात झाले. Acting Style

ISSN : 2348-7143
March 2018

बाबतही असेच म्हणता येईल. सादरीकरणातील नाविण्य असले तर सरळसरळ त्याला प्रायोगिक नाटक म्हणणाराही अभ्यासकांचा वर्ग आहे. परंतु त्याच्या शक्यता नेमक्या कोणत्या यासंदर्भात एकमत नाही. व्यावसायिक नाटक आणि प्रायोगिक नाटक असा भेद नेमका कसा करायचा? आशयावरून की अभिव्यक्तीवरून? याबाबत नेमका खुलासा आजवर मोठ्याप्रमाणात केलेला नाही.

'मग काहीतरी अगम्य, अतर्क्य नाटक म्हणजे प्रायोगिक का? पण मग त्याला प्रायोगिक का म्हणायचं? अगम्य, अतर्क्य नाटक म्हणू न! म्हणजे अशी अनेक नाटके आहेत जी कळतात, तर्कशुद्ध असतात आणि प्रायोगिक रंगभूमीवर असतात. विषयामुळे ठरतं का की कुठलं प्रायोगिक आहे ते? बोल्ड विषय असेल तर प्रायोगिक असं? किंवा अगदी सरधोपट विषय असेल तर ते व्यावसायिक? की मग सादर करायच्या पद्धतीवर ठरतं? नेहमीच्या रंगमंदिरात एक ठोकळ्यावर नेपथ्य उभारलं की व्यावसायिक आणि एक छोट्या खोलीत तोडक्या किंवा नेपथ्यवर्ज्य नाटक केलं की ते प्रायागिक, असं का?'[२] प्रायोगिकते संदर्भातील असे प्रश्न अनेक नाट्यअभ्यासकांना पडलेले दिसून येतात. परंतु नेमकी उकल मात्र झालेली दिसत नाही. गेल्या काही वर्षांमध्ये नाटकाच्या सादरीकरणात असेच काहीसे बदल झालेले दिसून येतात. त्यामुळे ते प्रायोगिक आहे की काय? अशी शंका येते. नाटकाच्या दिग्दर्शकाकडून संगीत, नेपथ्य आणि प्रकाशयोजनेचा प्रभावी वापर होत आहे. या तीनही तांत्रिक घटकांमध्ये प्रभावशाली बदल होत आहेत. त्याचा खरा पाया रचला गेला आहे तो विविध एकांकिका स्पर्धांमध्ये.

'गेल्या काही वर्षात नाटकांमध्ये नेपथ्य आणि प्रकाशयोजनेत अनेक प्रयोग करण्यात आले. या प्रयोगांची गंगोत्री कुठेतरी आंतरमहाविद्यालयीन एकांकिका स्पर्धांमध्ये दडली आहे. आंतरमहाविद्यालयीन एकांकिका स्पर्धा जिंकण्यासाठी आशयघन संहितेबरोबरच इतर अनेक गोष्टींचा विचार होवू लागला. मग त्यातून चकचकीत किंवा कल्पक नेपथ्य, तेवढीच प्रभावशाली प्रकाशयोजना आदी गोष्टी विकसीत झाल्या. भूषण देसाई, अमोघ फडके, राजेश शिंदे हे आजच्या काळातील कुशल प्रकाशयोजनाकार याच आंतरमहाविद्यालयीन एकांकिकास्पर्धांमधून पुढे आले आहेत. या स्पर्धांमधील सर्वोत्कृष्ठ दिग्दर्शकांनीच पुढे व्यावसायिक रंगभूमी गाजवल्याने नकळत त्यांच्या दृष्टिकोनाचा प्रभावही या नाटकांवर पडू लागला. वानगीदाखल बोलायचं तर अद्वैत दादरकर यांच्या *रिश्ता वही सोच नई* या एकांकिकेवर बेतलेलं नाटक *गोष्ट तशी गमतीची!* या नाटकातील घराचा सेट हा एकांकिकेतही अशाच प्रकारे होता. नेपथ्याच्या बाबतीत अगदी अलीकडच्या काळात गाजलेलं आणि नेपथ्यामुळे नाट्यानुभूतीत भर टाकणारं नाटक म्हणजे *प्रपोजल*. या नाटकात रेल्वेचा पूर्ण डबा उभा करण्यात आला होता.

ISSN : 2348-7143
March 2018

नेपथ्याबरोबरच प्रकाशयोजना आणि संगीतही सूचक होतं. बोगदा आल्यानंतर त्या बोगद्यातील दिवे, एखादं स्टेशन गेल्यानंतर गाडीच्या वेगात होणारा बदल या बारिकसारिक गोष्टी प्रकाशयोजना आणि संगीतातून उलगडल्या होत्या.'[३] अश्या प्रकारचे बदल हे गेल्या काही वर्षात नाटकाच्या सादरीकरणात होत गेलेले दिसून येतात. या बदलांच्या स्वीकाराचे कारण नाटकाच्या आविष्करणातील वेगळेपणाचा ध्यास सांगता येईल. प्रकाशयोजना किंवा संगीताचा प्रभावी वापर करून एकुणच रंगमंचाला संपूर्णत: व्यस्त करत त्याचा वापर करणे, हे यात प्रामुख्याने नोंदवावे लागेल.

आजच्या काळात २००० सालानंतर साहित्यात अनेक नवीन विषय आणि आशय पहायला मिळतात. कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, ललित अशा विविध साहित्यप्रकारांत मांडणीतले नाविण्य लक्षात येते. त्यामुळे या नव्या प्रवाह आणि आविष्करणाच्या पद्धतींची चर्चा नाटक या साहित्यप्रकारासंदर्भात होणे गरजेचे आहे. नाटकाच्या संदर्भात एक गोष्ट मात्र पटकन नजरेत भरते ती म्हणजे त्याची सतत बदलत असलेली सादरीकरणाची पद्धती. पुर्वीच्या काळी जसे पारंपरिक पद्धतीने नाटकं सादर व्हायची तशी नाटकं आज सादर होत नाही. हा सर्वसाधारण अभिप्राय कुठल्याही पिढीतला एक सामान्य प्रेक्षक देत असतो. कारण प्रत्येकाने नाटकाच्या नव्या आणि बदलत्या रूपाला पाहिलेलं आणि अनुभवलेलं असते.

बहुतांशी नाटकं ही प्रेक्षकांचाच विचार करून, त्यांच्याआवडी निवडी जाणून लिहिली जातात. आणि सादरही केली जातात. तिथे व्यावसायिक, हौशी रंगभूमी चा संबंध असतो. परंतु प्रेक्षकांची, त्यांच्या आकलनक्षमतेची फारशी काळजी न करणारी काही मंडळी वेगळ्याप्रकारे आपले म्हणणे मांडू इच्छिते, ती प्रायोगिक रंगभूमी असे सामान्यत: म्हणता येईल. 'माणसामाणसातील परस्परसंवादातील अटळ वैफल्याची जाणीव, मानवी जीवनव्यवहारातील असंगततेची जाचक प्रतीती, मानवी परात्मभाव, तसेच वास्तववादाला, तर्कसंगततेला आव्हान, प्रतीकात्मकतेच्या संकेताचा प्रभाव आणि रूढ कथानक–रचेनच्या, गोष्ट सांगण्याच्या चौकटीतून मुक्तता, पात्रचित्रण, संवादसरणी इत्यादींसंबंधीच्या प्रस्थापित संकेतांचे उल्लंघन, एकूणच रंगभूमीवरील रूढ संकेतव्यूहाला नकार व धक्का'[४], तसेच सादरीकरण करतांना रंगमंच हा अत्यंत द्वितीय घटक मानून रंगमंचाबाबतची अनिश्चितता बाळगून सादर करणे. सर्वसाधारणपणे परंपरागत असलेले प्रेक्षक व रंगमंच यांच्यातील अंतर कमी करणे आणि प्रेक्षकांना नाटक घडते त्या भवती साधारणत: गोल रिंगण करून बसवणे आणि मग नाटक सादर करणे असे नवनाट्याचे प्रायोगिक रंगभूमीचे विशेष स्थूलमानाने नोंदता येतील.

काही वर्षांपूर्वी '*मात्र रात्र*' या नाटकाच्या प्रयोगात फक्त दोनच कलाकार. नायक आणि नायिका. आणि रंगमंच म्हणजे त्यांचे बेडरूम. त्यातही फक्त बेड. या मोजक्याही म्हणता येणार

ISSN : 2348-7143
March 2018

नाही अश्या अवकाशात हे नाटक घडत जाते. After what seemed an unending search for a home, Neel and Anju have finally landed into one-and that too out of Mumbai- and now they are set to love each other violently and ostentatiously; there emerges in their bedroom, night after night, a love story, short and sweet, as they themselves call it. However the love story is not without grunts and groans. Trifle and trivial matters make them grouchy time and again, night after night. But then it's just a matter of a few moments before both of them return to the 'I love you' keynote rather desperately![5] नवरा – बायको, त्यांचे परस्परसंबंध, आवडी निवडी, अंत:स्वराचा आवेग या सा–या बाबींसह हे नाटक घडत जाते. एका रात्रीची ही कथा आहे. नवरा आणि बायको यांच्यात होत गेलेल्या संवादातून ती प्रेक्षकांपुढे उलगडत जाते. आणि एका विशिष्ट वळणावर थांबते. नाटकाच्या रूढ अस्तित्वाच्या आणि त्यासंबंधीच्या साहित्यगत घटकांच्या सगळयाच शक्यता नाकारात नाटकाच्या परंपरागत ढाच्याला मोडून तोडून नव्या रूपात उभे करत हे नाटक प्रेक्षकांसमोर येते.

सत्तर नंतरच्या मराठी नाटकाबद्दल बोलतांना डॉ. प्रविण भोळे म्हणतात की, 'गेल्या काही वर्षांमध्ये समांतर, प्रायोगिक रंगभूमीवर मात्र अनेक वेगवेगळ्या विषयांचा, घटकांचा प्रवेश झालेला दिसून येतो. नाटककाराचे आणि त्याने लिहिलेल्या शब्दाचे महत्व कमी होऊन इतर रंगमंचीय घटकांना देखील महत्व प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.'[६] नाटकाच्या सादरीकरणाच्या रूढ संकल्पना मोडत नाटक प्रेक्षकांसमोर नव्या रूपात सादर करणे, त्यासाठी अत्यंत मोजक्या नेपथ्याचा वापर, प्रकाशयोजना, संगीत आणि रंगमंच व्यवस्थेचा वापर करण्याकडे कल आहे. पुणे विद्यापीठातील ललित कला केंद्रात सादर झालेल्या एक नाटकात तर रंगमंचावर समुद्रकिना–यावरील दृष्य उभारले गेले होते.

विभावरी देशपांडे यांनी *तू दोस्त म्हया* या नाटकाच्या माध्यमातून जर्मनीतील ग्रीप्स या नाटककाराच्या नावाने ओळखले जाणारे *ग्रीप्स थिएटर* मराठीमध्ये आणण्याचा प्रयत्न केला. या नाटकाच्या माध्यमातून लहान मुले आणि त्यांच्या सभोवतालचे जग उभे केले गेले आहे. लहान मुलांचे भावविश्व आणि त्यांच्या भावविश्वाशी निगडीत बाबी अत्यंत उत्कटपणे मांडत पुण्यात नामदेव सभागृहात या नाटकाचा प्रथम प्रयोग झाला. त्याला सुरेख मराठी वळण देणारे कथानक योजून लहान मुलांच्या भावविश्वाला सतत वेढून असणारे विविध पात्र नाटकात उभी केली. खेड्यात जन्मलेला मुलगा आणि शहरी वातावरणात वाढलेली मुलगी, त्यांच्या एकुण जगण्याला केंद्रीभूत ठेवून नाटकाचे कथानक आकार घेते. आणि पालकांना त्यांच्या पालकत्वाची नम्र जाणीव करून देत नाटक संपते. पालकांच्या व्यावसायिक जीवनाचा लहान मुलांच्या मनावर आणि त्यांच्या भावजीवनावर झालेले दुरगामी परीणाम अत्यंत दृष्य रूपात या नाटकात समोर

येतात. आपल्या सुजाण पालकत्वाचा संस्कार किती कुचकामी आहे आणि आपण पालक म्हणून मुलांना नेमके काय देणे लागतो, याचा उहापोह नाटक – प्रेक्षकांत होतो. विभावरी देशपांडेंचा हा प्रयोग पुणे विद्यापीठातल्या नामदेव सभागृहात सर्वप्रथम झाला. पुणे विद्यापीठातल्या ललित कला केंद्राचे नाट्यशास्त्राचे विद्यार्थी यात कलाकार होते.

गिरीश कर्नाड यांनी दिग्दर्शित केलेले *बिखरे बिंब* हे नाटक याच पद्धतीने सादरीकरणातील नवा प्रयोग समोर आणणारे नाटक म्हणता येईल. तंत्रज्ञान आणि मानवी भावजीवनाचा संबंध या नाटकातून उलगडून दाखवण्याचा लेखकाचा प्रयत्न आहे. आपल्याच पूर्वजीवनातील घटनांची उकल आपल्या मनातील स्व ची प्रतिमा आपल्यासमोर जेव्हा घडवून आणते तेव्हा आपण निरूत्तर होतो. मानवाला जगाशी खोटे बोलता येते परंतु स्वत:ला तो फसवू शकत नाही. सत्याचा सामना त्याला आपल्या अंतर्मनात स्वत:शीच करावा लागतो. असा भावाशय कवेत आवळत या नाटकाचे कथानक गुंफले आहे. परंतु सादरीकरणात मात्र अत्यंत दुर्लभ असा प्रयोग केलेला दिसून येतो. नाटकातील नायिका ही एका टिव्ही स्टुडियोमध्ये येते आणि त्या स्टुडियोतील एका स्क्रीनवर तिचीच प्रतिमा दिसू लागते आणि तिच्याशी संवादी होते. While on the one hand technology is naturally cohesive with the script of the play (the action enfolds in a TV station), it also simultaneously offers a very imaginative perception of its writer-character's self. The tele-image of the character in the play is heightened to that of a co-actor's whose job is to play a cajoling but firm interrogator. Call her the writer's alter-ego or one of those many 'scattered self- images' that live up to the play's title. Technology in this instance is therefore no longer a via-media but a living character who lends the sub-text of the unconscious to the play. Given the very clever plot, technology assumes the elevated status as that of a character's. The device has become the play.[7] या नाटकात ती प्रतिमाच तिची सहकलाकार म्हणून भूमिका बजावतांना दिसते. मूळ कन्नड भाषेतील हे नाटक गिरीश कर्नाड यांचे नाट्यदिग्दर्शक म्हणून प्रथमच अवतरले आणि त्यात त्यांनी सादरीकरणाला एक वेगळे परिमाण दिले. या नाटकातील टिव्ही स्क्रीन, प्रकाशयोजना आणि रंगमंचाचा पुरेपूर वापर आणि हे करत असतांना टिव्ही स्क्रीनवरील प्रिरेकॉर्डेड व्हिडीओशी जुळवून आणलेला अभिनयाचा मेळ यामुळे हे नाटक नाट्यसादरीकरणातील एक मैलाचा दगड म्हणावा असेच आहे.

पुणे विद्यापीठातील ललित कला केंद्रात डॉ. प्रविण भोळे यांनी नोकर मी साधाभोळा या *कॉमेदिया लेदार्त* या प्रकारातील *नोकर मी साधाभोळा* या नाटकाचा प्रयोग केला. या नाटकात अर्धवट मुखवटे घालून कलाकार अभिनय करतांना दिसतात. खुमासदार आणि विनोदी कथानकाची जोड देत फ्रेंच आणि ग्रिक परंपरेशी नाटकाला जोडत हे नाटक सादर होते आणि फेद्रिगो रास्पोनी या नाटकातील पात्राभोवती फिरते. नाटकातील नोकराची भूमिका मध्यवर्ती आहे.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

आणि त्याला दोन मालक आहेत. या दोन मालकांना सांभाळणे ही त्याच्यासाठी तारेवरची कसरत ठरते. या कसरतीतून मार्ग काढत नाटक पूर्ण होते.

या परंपरेत मोहित टाकळकर यांचे *चैत्र,* मणिपूरच्या कलावंतांनी सादर केलेले *मणिपूर ट्रिलॉजी* इत्यादी आणि अश्याप्रकारचे अनेक नाटकांचे प्रयोग सध्या होत आहेत. सादरीकरणाच्या अंगाने या प्रयोगांकडे पाहिले तर परंपरागत नाटकाच्या सादरीकरणाच्या पद्धतींना फाटा देत, गल्लाभरू व्यावसायिक नाटकांच्या प्रमाणे पैसा कमविणे हे उद्दिष्ट डोळ्यांसमोर न ठेवता वेगळा काहीतरी अनुभव प्रेक्षकांना देण्यात धन्यता मानणारी ही नाटक मंडळी मराठी साहित्यातील नाटक वाङ्मय प्रकाराच्या जडणघडणीत महत्वाचे कार्य करीत आहे, यात शंका नाही.

'प्रयोग करणे ह्याच्या अर्थामध्ये प्रयत्न करणे, नवीनाचा शोध घेणे, (माध्यमाच्या) शक्यता हुडकणे, आजवर न झालेले असे काहीतरी करू पाहणे इत्यादींचा समावेश होतो. सर्वच नवे मात्र प्रयोग ठरत नाही. जाणीवपूर्वक प्रयत्न महत्वाचा ठरतो. प्रयोगाची यशस्विता नेहमी अनिश्चित असते, मात्र त्यामागे विचार आणि दिशा स्पष्ट असायला हवी. शिवाय हे जे काही 'नवे' ते आवश्यक, अंगभूत, अटळ, अपरिहार्य असायला हवे.'[८] आणि या प्रमाणेच नाटकाच्या सादरीकरणातील हे सर्व नवे प्रयोग नाटकाच्या परंपरागत मांडणीला मोडून काढत आहेत. त्याच प्रमाणे त्यांच्या आशयाला सुद्धा नवी वाट गवसली तरी नाटक आजच्या तंत्रज्ञानाच्या स्फोटाच्या युगात प्रेक्षकांशी अधिक प्रमाणात संवादी होईल आणि परिणामकारकपणे आपल्यातले वाङ्मयमूल्य मांडण्यात यशस्वी होईल, असे वाटते.

संदर्भ

1- **विजया राजाध्यक्ष, मराठी वाङ्मयकोश खंड ४था, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृ. १६२**
2- http://natakwagaire.blogspot.in/2015/06/blog-post_98.html
3- https://www.loksatta.com/lokprabha/marathi-theater-1066041/
4- **उ.नि.**
5- http://www.mumbaitheatreguide.com/dramas/reviews/16_matra_ratra.asp
6- १९७५ नंतरचे मराठी नाटक, डॉ. माणिक माधव बागले, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, डिसेंबर २०१७, पृ. १६
7- http://www.mumbaitheatreguide.com/dramas/reviews/bikhre_bimb.asp#
8- **उ.नि.**

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

दलित नाटकातील दलितत्व

प्रा. मेघा पंढरीनाथ बोरोले
मराठी विभाग,
कला, विज्ञान आणि पु. ओं.
नाहाटा वाणिज्य महाविद्यालय, भुसावळ

मराठी साहित्यात १९६० च्या आपणास किंवा साठोत्तरी अनेक वाङ्मय प्रवाह निर्माण झालेत. जसे दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, बाल साहित्य, कामगार साहित्य आदि हे सर्व वाङ्मयीन प्रवाह आपापल्या परिने अभिव्यक्त होत राहिले. या प्रत्येक प्रवाहाने आपली नाम मुद्रा साहित्य पटावर उमटवली. या प्रवाहामध्ये दलित साहित्याने मराठी साहित्यात दमदार सशक्त प्रवेश केला. मराठी साहित्यात दलित साहित्याची चर्चा होत राहिली. दलित साहित्याइतका बोलबाला चर्चा कोणत्याही साहित्य प्रकारांची झाली नाही. या दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान `डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर` या महामानवाने हिंदू परंपरेला छेद देवून जात, रूढी, अन्याय, अत्याचाराविरूध्द लढण्याची लोकोद्धाराच्या सामर्थ्यांचे प्रेरणा देवून प्रेरित केले. स्वातंत्र्य, क्षमता, बंधुता व न्याय यांची दीक्षा दिली. त्याच्या परिवर्तनवादी प्रेरणेतून, दलित साहित्याचा जन्म झाला.

दलित साहित्यात कथा, कविता, कादंबरी, आत्मकथन या दलित साहित्य प्रकारांबरोबरच दलित नाटक, दलित रंगभूमीचा जन्म झाला. सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक या हिंदूवादी परंपरेला नकार देत दलित साहित्याची व दलित नाटकाची दलित रंगभूमीची निर्मिती होत राहिली.

मराठी नाटक आणि दलित नाटक या दोघ नाटकात जमिन आस्मानचा फरक आहे. मराठी नाटकाचा स्थायीभाव हा मनोरंजनासाठी असतो. तर दलित नाटक मनोरंजनाच्या अधिष्ठानावर कधीच नसते. दलित नाटक दलित समाजाचे प्रश्न, समस्या घेऊन येते. तसेच `डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर` यांचा परिवर्तनवाद नकार, वेदना, विद्रोह, स्वातंत्र्य, समता, बंधूता, प्रज्ञा, शील, करूणा या सर्वकष मानवतावादी मूल्यांना घेऊन दलित नाटक आविष्कृत होते. थोडक्यात दलित नाटक म्हणजे, दलित जाणिवेतून सिध्द झालेले वेदना, विद्रोह, नकार, परिवर्तनवाद, समता, स्वातंत्र्य, बंधूता, प्रज्ञा, शील, करूणा या मानवतावादी मूल्यांना कवेत घेणारे नाटकाला ढोबळमानाने दलित नाटक म्हणता येईल. दलित नाटकाची व्याख्या करण्याची दलित अभ्यासक, समीक्षक, संशोधक, जाणकार वाचक यांनी आपापल्या परिने दलित नाटकाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. `प्रेमानंद गज्वी` या दलित नाटककाराने नाटकाची व्याख्या करतांना म्हणतात, ``जे-जे अन्यायित ते-ते सारेच दलित साहित्याचे नाट्याचे अधिबंद होत.`` तर प्रा. दत्ता भगत म्हणतात, ``आंबेडकरी विचार आत्मसात करून सभोवतीच्या वास्तवाचा अविष्कार म्हणजे दलित नाटक.`` डॉ. प्रा. रामनाथ चौहान म्हणतात, ``दलित नाटक विद्रोही असते.`` असे आपले मत मांडतात. अशा प्रकारे दलित नाटकाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

बुध्द, फुले, आंबेडकर या महामानवांचे मूल्यात्मक व परिवर्तनवादी विचार लोकांपर्यंत जनसामान्यांपर्यंत प्रभावी माध्यम म्हणून दलित नाटक जन्माला आले. दलित नाटककारांनी आपला जीवनाशय, जीवनानुभूती, परंपरा, संस्कृती, समस्या, वेदना, विद्रोह, अन्याय, अत्याचार, नकार आपले प्रश्न ही सर्व घेऊन दलित नाट्याची निर्मिती झालेली दिसते. दलित नाटकाचा विचार जर केला तर `महात्मा फुले`

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

याच `तृतीय रत्न`, `म. भि. चिटणीस` यांचे `युगयात्ता` या नाटकांपासून दलित नाटकांची सुरूवात झालेली दिसते. नंतरच्या काळात नाट्यलेखनाला शितलता आलेली दिसते. १९७५ नंतर दलित नाटकाचा खरा प्रवाह प्रवाहित झाला.

यात `युगयात्रा`, `म. भि. चिटणीस`, `वाटचुकली`, `नामदेव व्हटकर`, `भिकक्षूणी`, `वासव दत्ता` - भि. शि. शिंदे, `इनामदार`, `अण्णाभाऊ साठे, `बामणवाडा`, `साक्षीपुरम` - रामनाथ चौहाण, `खेळीया, `वाटा पळवाटा` - दत्ता भगत, `एक होता राजा`, `थांबा रामराज्य येते` - प्रकाश त्रिभुवन, `पोतराज` - वसंत जाधव, `आम्ही देशाचे मारेकरी, `मन्वंतर`, `टेक्सास गायकवाड`, `कैफियत` - `रूस्तुम अचलखान`, `उत्सव` - प्रकाश दुपारे, `सुर्यफुल जागे अंधारी` - वसंत लोंढे, `अश्मक`, `वाटा पळवाटा` - दत्ता भगत, `झुंबर` - प्रकाश दुपारे, `युध्द` - रघुनाथ आंबेडकर, `प्रकाश पुत्र` - लक्ष्मण माने, `देवनगरी`, `तनमाजोली`, `वांजमाती`, `जय जय रघुवीर समर्थ`, `विरवंत`, `प्रेमानंद गज्वी`, `सूर्यास्त` - हेमंत खोब्रागडे, `न्याय` - बाबुराव कांबळे, `इथे माणसाला स्थान नाही` - बाजीराव रामटेके, `क्षरण` - अ. क. सुरळकर. या अशा अनेक दलित नाटककारांनी दलित नाटकातून दलित समाजाचा लेखाजोखा मांडण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. दलित नाटकाला वरोल्लेखित दलित नाटककारांची सामर्थ्यशाली व समृध्द परंपरा लाभलेली दिसते.

बुध्द, फुले, आंबेडकर या महामानवांच्या विचारांतून दलित नाटककाराला एक दृष्टी प्राप्त झालेली आहे. फुले आंबेडकरी विचार प्रत्येक नाटकातून ध्वनित झालेला दिसतो. `शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा`, `गुलामाला गुलामीची जाणीव करून दिली तर तो बंड करून उठतो`, `सत्ताधारी जात बना`, `आई हॅव नो मदर लॅण्ड` हे बाबासाहेबांनी आपल्या वाणीतून व लेखनीतून उच्चारलेले वाक्य बरेचदा अनेक दलित नाटकातून आलेले दिसतात. तसेच दलितांच्या जीवनातील नकार, विद्रोह, नकार त्यांचा भोगवटा, दलिताच्या जीवनातील शोषण, त्यांच्या जगण्या-मरण्याचे प्रश्न, त्यांच्या वेदनेमागची समस्या असे कितीतरी दलितांच्या जीवनातील वास्तव, जीवनानुभव, दलित नाटकातून अधोरेखित झालेले दिसतात. दलित नाटक हे दलित नाटककारांच्या अनुभव विश्वातून उदयाला आलेले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचार, तत्त्वज्ञानाने दलितांना, साहित्यिकांना, नाटककारांना आत्मभान आले. दलितांच्या नाट्यकृतीतील नायक हा आंबेडकरी विचारांनी प्रेरीत झालेला, विषमतावादी व्यवस्थेला उद्ध्वस्त करणारा, गुलामीची जाणीव झाल्यावर बंड करून उठणारा अत्यदीप भव, स्वयं दीप बनून तो अन्याय, अत्याचार, अंधश्रध्दा, दारिद्रय इथली ईश्वरवादी, कर्मवादी, सनातनवादी, जुलमीवादी, सरंजामशाही, राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, साहित्य संस्कृती कला इ. क्षेत्रातील विषमतेवर शोषणाच्या प्रवृत्तीवर तो तुटून पडतो, समाचार होतो, जाब विचारतो तसेच दलित नाटकाचा नायक हा मानवमुक्तीचा, स्त्री मुक्तीचा, कष्टकरांचा, भूमिहीनांचा, देवदासीचा, पोतराजांचा तसेच सर्व पात्रांवरचा अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचार, निपटून काढण्यासाठी तसेच विद्यापीठाचा नामांतराचा प्रश्नासाठी प्राण प्रणाने लढणारा, संघर्ष करणारा असा दलित नाटकातला नायक दलित नाटककारांनी आपल्या नाटकातून रेखाटलेला आहे.

दलित नाटककार `प्रभाकर दूपारे` यांनी दलित नाटकाचे सांगितलेले निकष असे, दलित नाटक हे सामान्य माणसाच्या जीवनातून निर्माण झालेले असते. दलित नाट्याने जात किंवा तत्सम वेगळेपण नाकारले असते व त्यांचा विरोधही केला असते. त्याच क्षणी दलित नाट्य हे समतेचा पुरस्कार करीत असते. दलित नाट्यांने, देव, दैव, अंधश्रध्दा, आत्मा परमात्मा नाकारला असतो. त्याच क्षणी ते बुध्दीवादाचा निरिश्वर वादाचा पुरस्कार करीत असते. दलित नाट्याने पराधीन जगणे नाकारून स्वाभिमान स्विकारला असतो.

ISSN : 2348-7143
March 2018

फुले, शाहू, आंबेडकरांच्या प्रेरणेने प्रेरित होऊन दलित साहित्यिकांनी वैविध्यपूर्ण साहित्य प्रकारातून आत्मजाणिवेने जगल्या, भोगल्या, अनुभवल्याचे सर्वंकष प्रसंग शब्दबध्द केलेत. सामाजिक बांधिलकीच्या माध्यमातून आपल्या जीवनानुभवांना स्वभाषेतून अभिव्यक्त केले आहे. यात जसे कथा, कादंबरी, कविता, आत्मचरित्र तसेच नाटकांचाही समावेश होतो. प्रबोधन आणि परिवर्तनाच्या अंगाने जाणाऱ्या आंबेडकरी विचार सत्यवादी व वास्तववादी संवादाला अक्षरबध्द करून सिध्द केलेल्या कलाकृतीला दलित नाटक ढोबळमानाने म्हणता येईल.

दलित नाटकातील दलिततत्त्व म्हणजे, दलितांच दलितत्त्व, त्यांची दलित अवस्था, त्यांचे दलितपण व दलितांना दलितत्त्व बहाल करण्याचे संदर्भ समाज व्यवस्थेतून तपासता येतात. दलितत्त्व विविध पातळयांवर तपासता येते. जसे सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, वंशिक, राजकीय अशा वरील घटकांच्या अंतर्गत दलित नाटकांच्या माध्यमातून दलितत्त्व तपासता येऊ शकते.

दलित नाटकातील सामाजिकतेच्या माध्यमातून दलितत्त्वाचा शोध घेतला तर असे दिसून येते की, इथल्या विषमताधिष्ठित, वर्णाधिष्ठित, धर्माधिष्ठित हिंदू धार्मिक तत्त्वज्ञानातून दलितांना गावकुसाबाहेरचे बहिष्कृत जीवन जगावे लागले. दलितांवर इथल्या सामाजिक व्यवस्थेने, गुलामी व दलितत्त्व लादले. `इथे माणसाला स्थान नाही`, `तनमाजोरी` या दलित नाटकातून सामाजिक दलितत्त्व दृश्यमान होते.

दलितांच दलितत्त्व अज्ञानातून प्रस्थापित झालेले दिसते. या अज्ञानाच्या पोटी, रीती, रूढी, परंपरा, संकेत, देवधर्म, अंधश्रध्दा बळावलेली दिसते. दलितांनी आपले दलितत्त्व विचारातून शिक्षणातून घालवण्याचा प्रयत्न केला तर प्रस्थापितांची संस्कृती दलितांवर कुरघोडी करते. या सांस्कृतिक दलितत्त्वाची आपल्या नाटकातील मांडणी, म. भि. चिटणीस यांच्या `युगयात्रा` या नाटकातून दृश्यमान होते. तसेच `थांबा रामराज्य येतंय`, `न्याय`, `तनमाजोरी`, `कैफियत` या दलित नाटकातून सवर्णांनी, प्रस्थापितांनी दलितांची कोंडी करून दलितत्त्व बहाल केले असे सर्व चित्रण वरील नाटकातून दिसून येते.

दलितांच दलितत्त्व व दारिद्रय पाचवीला पुंजलेले आहे. दलितांच्या जीवनातील अठराविश्व दारिद्रय त्यांना दलितत्त्व व लाचारी भोगण्यास कारणीभूत आहे. दलित नाटकातून नाटककारांनी आर्थिक शोषणाचा आशय शब्दबध्द केलेला आहे. `खेळीया`, `कारान`, `उत्सव`, `वांज ढगांच्या नावे` या नाटकांमध्ये दलितांच्या वाट्याला आलेले द्रारिद्रय, बेरोजगारी यामुळे त्यांची आर्थिक होणारी कोंडी प्रत्ययास येते.

इथल्या हिंदू धर्म व्यवस्थेने, हिंदू धर्म ग्रंथांनी मनुस्मृती संस्कृतीने दलितांना धार्मिकदृष्ट्या छळले. ब्राह्मणे लोकवृध्दीसाठी आपल्या मुखातून ब्राह्मण बाहू पासून क्षत्रिय, मांड्यांपासून वैश्य आणि पायापासून शुद्रांना उत्पन्न केले. या तत्त्वाला अंगीकारून इथल्या धर्ममार्तंडांनी जातिवर्णांची तटबंदी उभी केली. `किरवंत`, `बांजमाती`, `देवनगरी`, `देवदासी`, `पोतराज`, `मरान` या नाटकांमधून दलित नाटककारांनी मनुप्रणित धार्मिकतेचे वाभाडे काढलेले आहेत.

`जात नाही ती जात !` अशी एक लोकोक्ती प्रचलित आहे. या न्यायाने प्रस्थापितांनी दलितांना दलितत्त्व बहाल करून त्यांचा अमानुष छळ केला. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य जातीत जन्मलेले ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या न्यायाने प्रस्थापितांनी शुद्र जातित जन्मलेले शुद्र दलित पददलित अशी वंश परंपरा सनातनांनी प्रस्थापित केली. `किरवंत`, `प्रकाशपुत्र`, `हत्याकांड` या दलित नाटकात दलितत्त्व वंशाने कसे प्रदान करण्यात आलेले आहे हे नाटककारांनी आपल्या नाटकातून अधोरेखित केलेले आहे.

ISSN : 2348-7143
March 2018

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक, राजकीय, पटावर मानवतावादी, विधायक राजकारण केले. राज्यघटना लिहून लोकशाही प्रस्थापित केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते, सरकारच्या, राजकारण्यांच्या राजकारणावरून राज्यघटना चांगली की वाईट ठरणार आहे. बाबासाहेबांच्या राजकीय विचारांवर मानवतेचे अधिष्ठान होते. आजच्या राजकारणाने भारतीय जनजीवन ढवळून निघाले आहे. याचा परिणाम दलितांवरही झालेला आहे. राज्यघटनेनुसार सरकार दलितांना सवलती देते. पण प्रस्थापितांना ते मात्र आवडत नाही. दलितांकडे पाहण्याचा सर्वांगाचा राजकीय दृष्टिकोन बरोबर नाही. सनातण्यांना जातीयवाद्यांना वाटते की दलितांनी शिकू नये, दलितांनी नोकऱ्या करू नये, दलितांना सवलती मिळू नये, दलितांमध्ये परिवर्तन घडू नये, असा अलिखीत अजेंडा प्रस्थापितांनी सनातण्यांनी, प्रतिगामी राजकीय नेत्यांनी, राजकीय पटलावर प्रवाहीत केलेला दिसतो. हा सर्व लेखाजोखा दलित नाटककारांनी आपल्या नाटकामध्ये केंद्रित ठेऊन नाटकांची निर्मिती केलेली दिसते. यात `कोण म्हणतो टक्का दिला`, `साक्षीपुत्र`, `प्रकाशपुत्र`, `खेळीया` या नाटकांमधून प्रतिगामी राजकारण दिसून येते.

दलित नाटककारांच्या वास्तव जीवनानुभूतीचे चित्र दलित जाणिव वेदना, विद्रोह, नकार, सामाजिक बांधीलकी, दलित लोकभाषा व्यवस्थेने लादलेले दलितांवरचे दलितत्त्व हे सर्व घटक दलित नाटककारांनी दलित नाटकांमध्ये अंतर्भूत केलेले दिसतात.

आधारभुत ग्रंथ / संदर्भ ग्रंथ :-

१) मराठी नाटक - कै. डॉ. सौ. सुजाता द. प्रधान
२) नाट्यमंथन - डॉ. चंद्रकांत धांडे
३) दलित नाटक आणि रंगभुमी - डॉ. ईश्वर नंदपुरे
४) दलित नाटक आणि दत्ता भगत यांचे नाट्यविश्व - प्राचार्य डॉ. शिवदास शिरसाठ
५) आंबेडकरी चळवळ आणि दलित नाटक - डॉ. शशिकांत खिल्लोर

‘RESEARCH JOURNEY’ International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

लोकसाहित्यातील लोककला

प्रा.अनंत किसन वराडे
मराठी विभाग प्रमुख
दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी
समाजकार्य महाविद्यालय, मलकापूर. जि. बुलडाणा
मो. नं 9822315736

लोककला मध्ये मानवी समूहाचे ग्रामीण आणि शहरी असे दोन भाग पडतात. शहरी व ग्रामीण जीवनात उद्भवणा-या दिखाऊ कृत्रीमपणाचा अभाव जीवन पध्दतीत कार्यरत असतो. ग्रामीण् भागातील लोकांची जीवन शैली ही निसर्गाशी इमान राखणारी आणि पूर्णपणे अकृत्रीम असते. लोकसमूह आपले जीवन जगत असतांना जीवन शैलीचा कलात्मक अविष्कार करतात. त्याला लोक कला असे म्हणता येईल. तशी लोककला अत्यंत व्यापक आहे. खूप प्रकारांनी कलाविष्काराची यादी करता येते. हातावर मेहंदी काढण्यापासून तर अनेक वस्तू बनविण्यापर्यंतच्या हजारो कला आपल्या हातून निर्माण होतात. जीवनाशी संबंधीत असणा-या कोणत्या ना कोणत्या कामाशी, विधीशी याचा संबंध असतो. लग्नविधीचा भाग म्हणून पार पाडले जाणारे गोंधळ जागणासारखे कुळाचार, कानबाई, महालक्ष्मी, खंडोबा या देवतांचे उत्सव व त्यावेळी साजरी होणारी विधीनाट्ये सनासुदीला रांगोळया पर्यंत लोककलांचा आणि कलात्मक जीवनशैलीचा मुक्त अविष्कार पाहायला मिळतो. लोककलांचा हा अविष्कार नैसर्गीक सहजपणे होतांना दिसतो. ही कला लोकपरंपरेनुसर एक समूहाकडून दुस-या समूहाकडे वाटचाल होतांना दिसते.

लोककांचे प्रकार :- लोककलांमध्ये अनेक स्वरूपाचे चित्र, शिल्प करागीरी, हस्तकला अलंकार, मातीचे भांडे, निर्माण तसेच नृत्य नाट्य संगीत यातून गोंधळ, दशावतार, बोहडा, चैत्री पंचमी जागरण, दंडार, तमाशा, किर्तन पोवाडा, भारूड इत्यादी कलाप्रकार आहेत. हे सर्व लोककलेमध्ये येतात.

काही प्रकारांचा विचार आपण येथे करू.

1. गोंधळ :-

गोंधळ हा विचाह प्रसंगी करावयाचा प्रकार आहे. देवतांच पुजन अर्चन व्हाव. या करीता रेणूकामाता, माहूर व तुळजाभवानी तुळजापूर ही दोन शक्तीपीठ असून देवी संबंधीची श्रघ्दा म्हणून गोंधळ रात्रभर चालतो. एकुणच कुलाचार पाळला जातो. ज्ञानदेवांच्या सतांच्या आणि महानुवाच्या लेखनातही गोंधळाचे उल्लेख् येतात.

का सानुले गोंदली । संचारोनी सुखे केली ।।
नाना सुदिमांचा आभाळी । दुर्डिनु कीजे।।

एका लोकानी श्रीधरस्वामी म्हणतात,

‘इकडे अंबेच्या दळी – औटकोटी भुतावळी
नवकोटी चामुंडा – चैसष्ट कोटी योगिनी
वेताळ भैरव अपार – तेहतीस कोटी देवभार
दिवट्या घेऊनि समग्र – गोंधळ घालती अंबेपुढे

गोंधळाच्या आरंभी गणेशपूजन होते व गणेशवंदना होते.

‘मोरया, गणपती रे गणराया किती विनवू तुला महाराजा

तेहतीस कोटी देवदेवता सर्वाआधी गणनायका ।।

जागरण :- महाराष्ट्रात खंडोबाचे कुलदैवत आहेत अशा अनेक जातीतील अठरापगड जातीतील लोक खंडोबाच जागरण करतांना दिसतात. वाघ्या व मुराळी हे खंडोबाचे भक्त हा जागरण्याचा कुळाचार करतात. लग्न, मुंज प्रसंगी जागरण करण्याची पध्दत आहे. खंडोबाची उपासना यावेळी केली जाते. खंडोबाच्या पत्नी म्हाळसा व बानाई यांचीही उपासना केली जाते.

अहं वाघ्या सोहं वाघ्या प्रेमनगर वारी
सावध होऊनी भजनी लागा देव करा कैवारी
मल्हारीची वारी माझ्या या प्रमाणे जयघोष होतो.
मातृप्रेमाची हे वारी। नरदेह रविवारी
आलिया संसारी । चुकवू फेरे सर्वस्वे
स्मरोनिया त्याचे गुण । येळकोट भाऊ गाण

या प्रमाणे जयघोष होतो. खंडोबाची सकाम भक्ती व्हावी. यासाठी वाघ्यामुराळी, दिवटी, खंजिरी, तुणतुणे, टाळ, घाटी आणि एकडफ इत्यादी वाद्ये सोबत असतात.

बहुरूपी :- महाराष्ट्रात बुरूप्याचे सोंग घेवून विविध प्रयोग करून लोकांचे मनोरंजन करून जे पैसे मिळाले त्यातून आपला उदरनिर्वाह चालवणे व जीवन जगणे या प्रमाणे बहुरूप्याबद्दल तुकाराम एका िठकाणी असे वर्णन करतात. 'बहुरूपे नटला नारायण, सोंग संपादन जैसा तैसा' बहुरूपी हा एक कलावंत असून तो निरनिराळी सोंगे घेवून लोकांचे मनोरंजन करतात; बहुरूपी लग्नाचे हे विडंबन नाट्य उभे करतांना विनोदी संवाद करतात. अशा प्रसंगी आमंत्रण गीत ही म्हणतात.

''लग्नाला चला तुम्ही लग्नाला चला
लग्नाला चला तुम्ही लग्नाला चला
सखुबाई, ठकुबाई, येडाबाई, धोंडाबाई
लग्नाला चला डोळ्यामध्ये बिब्याचे अंजन घाला
लग्नाला चला तुम्ही लग्नाला चला

बहुरूपी विविध प्रकाराने लोकांचे रंजन करत असतात. ते फार मोठे वाकपटू असतात.

चित्रकथी :- चित्रकथक हा त्याच्या कथकथनाच्या कार्यक्रमात गायन करून लोकरंजन करत असतात. लोक कला म्हणजे चित्रकथेचे सचित्र कथन कला चित्रकथी हा कमालीचा कुशल असा लोकरंजन प्रकार आहे; तो जे कथा कथन करतो तो चित्र, गीत आणि नाट्य यांच्या त्रिवेणी संगमाचा कलापूर्ण अविष्कार असतो. मनोसल्लासकार सोमेश्वर म्हणतो

वर्ण कै: सह यो वक्तिस चित्रकथकोवर ।
गायकायत्र गायन्सि विना ताले मनोहरम।।

प्रारंभी गणेश आणि सरस्वती यांना वंदन करून कार्यक्रमाचा आरंभ होतो.

चित्रकथी कलावंतांचा एक संच असतो त्यात एक तारी, तुणतुणे, वाजवून साथ संगत देत असतात. चित्रकथी हा आपल्या कुटूंबाचा उदरनिर्वाहाचा व्यवसाय असल्याने चित्रकथी आपल्या व्यवसायास आवश्यक असणा-या चित्रकलेची पारिवारीक पध्दतीत उपासना करतात.

वासुदेव :- महाराष्ट्रात पूर्वी वासुदेवांची संख्या भरपूर होती; अलीकडे ती घटत जात आहे. वासुदेव हा वेशभूषा करून डोक्यावर टोप घालून हातात टाळ चिपळ्या घेवून देवाची गीतात गुफत मोठ्या आवाजात तो ती भजन गात

ISSN : 2348-7143
March 2018

असतो. तो दारात अंगणात येवून उभा राहतो. वेशभूषा रंगवून तो येतो. तांबडा शेला डोक्यावर मोरपीस लावून घेतो काखेत झोळी असतो. घरोघरी फिरत असतो.

दान पावलं – दान पावलं
पंढरपुरात इठोबा रायाला
कोठढणपुरात – तुकाबाईला
कोल्हापूरच्या अंबाबाईला
माहूरगडी रेणूकाआईला
तुळजापूरी मायभवानीला
जेजुरी मधी खंडेरायाला

अशी नावे उच्चरीत वाड वडीलांची नावे घेत दान पावलं म्हणत जे मिळालं ते दान घेऊन उपजिवीका पार पाडत.

गोविंदा रामा हो, गोपाळा रामा जी जी ।।धृ।।
श्रीकृष्ण सोंगाड्याचे आम्ही बाळ बागडे जीगी
आनंदे गाऊ नाचू परी पाहू त्याच्याकडे जी जी ।
इंद्रयि आमुच्या गाई जाजाती चोहीकडे जी जी ।।

वाघ्या मुरळी :- वाघ्या आणि मुराळी ही सुध्दा एक लोककला आहे. जागरणादी कार्यक्रमातून सादर केली जाते. वाघ्याची वेषभूषा वैशिष्टये पूर्ण असतो. वाघ्या धोतर सदरा व त्यावर जाकीट घालतो. डोक्यावर फटका बांध्तो. त्याच्या गळयात व्याघ्रचर्माची एक पिशवी असतो त्याच्या जवळ हळदीची पुड म्हणजे भंडारा असतो. जागणरणत नाचून रंग भ्रणारी मुरळी चापून चोपून नऊवारी लुगडी नेसते. कपाळावर मरवट भ्रलेला असतो; रूप्याचा गोफ व कवळयांनी गुंफलेली माळ, दिवटी, बुधली ध्वज घोळ म्हणजे छोटी घंटा, शंख, डमरू, शूल, त्रिशुल इत्यादी वस्तू वाद्याजवळ असतात.

निसंग मरळी झाले । या मालूचे घर नघिाले ।
गळाभक्तीची भंडारी । भवाचा कोटंबाकरी ।
विवेकाची मागे मी वारी । या संतांच्या चौथा आले ।
चौहाटा घाट वाजती । सोहं शब्द घोळ गर्जती ।।

वाद्या मुराळी हे धार्मिक कुलाचाराचा घटक असलेले लोककलावंत आहेत. बदलत्या अभिरूची प्रमाणे बहरलेले हे विधीनाट्य उत्तरपूजेच्या भार उतरविण्याच्या आणि लंगर तोडण्याच्या वेळी पुन्हा भक्तीचे मूळ स्वरूप कायम ठेवतात. अशा स्वरूपाच्या लोककलांचे प्रकार लोकसाहित्यातून दिसून येतात.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

'ललिता गादगे यांच्या कथेतील ग्रामीण स्त्रीजीवन'

प्रा. वळवी कवित्रा सिपू
मोरेश्वर महाविद्यालय भोकरदन जि. जालना
मोबा. ९४२२७१२८९२

मराठी साहित्यामध्ये ग्रामीण जीवनाची वास्तवता दर्शविणारे ग्रामीण साहित्याचे दिवसें-दिवस वाढ होत आहे. ग्रामीण साहित्याची निर्मिती ही ग्रामीण संवेदनशीलतेमधून झालेली असते. ग्रामीण जीवनातील सुख दुःख, यातना, जगणे, वागणे, राहणे त्यांचे आचार-विचार सभोवतालचे वातावरण याबाबतचे लेखन ग्रामीण साहित्यातून व्यक्त होते. ग्रामीण साहित्यात खेड्यातील वास्तवतेचे चित्रण असल्यामुळे ग्रामीण साहित्यातील लेखन हे दर्जेदार होत आहे. म्हणून मधू मंगेशकर्णिक म्हणतात. ''ग्रामीण साहित्याची व्याप्ती मोठी आहे. भोवताली घडणाऱ्या घटनांचे बारकावे या साहित्यातून पुढे येत असल्यानेच त्याला वास्तविकतेचा स्पर्श होऊ लागला आहे. त्यामुळेच असे साहित्य टिकावु साहित्य होत आहे.''

ग्रामीण संकल्पनेत ग्रामीण जीवन अपेक्षित आहे. ग्रामीण माणसाचे जगणे, वागणे, राहणे, आचार, विचार भाव-भावना यांना महत्त्व आहे. त्यांची स्वतःची काही एक जीवन दृष्टी असते. त्यानुसार जीवनाविषयी त्यांचे तत्त्वज्ञान कल्पना असतात. यातून त्यांच्या मनात निर्माण होणारे भाव-भावना यांनाही महत्त्वाचे स्थान असते.

ग्रामीण साहित्याच्या संकल्पनेविषयी अर्थातच ग्रामीण संज्ञेविषयी मान्यवर ग्रामीण साहित्यिकांनी व समीक्षकांनी आपले मत मांडले आहे.

डॉ.आनंद यादव - 'ग्रामीणकथा म्हणजे काय हे समजावून सांगताना लिहितात. ''इतरकथा प्रमाणेच ती एक कथा आहे. 'ग्रामीण' हे तिचे विशेषण आहे अर्थातच ते वैशिष्ठय दर्शक आहे. खेड्यातील म्हणजे ग्रामीणातील जीवनाची अनुभूती ग्रामीण कथेतून व्यक्त होते.'' आणखी एका ठिकाणी म्हणतात. ''भाषा शास्त्रीयदृष्टया 'नागर' किंवा 'शहरी' या विशेषणाला व्याघात करणारे 'ग्रामीण' हेच विशेषण आहे.'' याप्रमाणेच डॉ.नागनाथ कोत्तापल्लेच्या मते-''ग्रामीणजीवनातून फुलणारे ग्रामीण वास्तवातून साकार होणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य असे थोडक्यात म्हणता येईल.''

डॉ.रा.र. बोराडे - ''ग्रामीण हा शब्द स्थलसूचक आहे. ज्या जीवनाचे दर्शन मी माझ्या साहित्यातून घडवितो. ते जीवन ग्रामीण परिसरातले आहे. खेड्या पाड्यातले आहे. एवढ्या पुरताच हा शब्दाचा अर्थ मर्यादित आहे.''

ललिता गादगे यांच्या कथा संग्रहातील बऱ्याच कथातून स्त्री केंद्रित अनुभवविश्व प्रकट झालेले आहे. स्त्रीला स्त्री म्हणून सोसाव्या लागणाऱ्या दैहिक व मानसिक यातनांचे चित्रण त्यांनी केलेले आहे. त्यांच्या कथेतील तरुणी विवाहित, संसारिक स्त्रीयांना नव-याच्या सासूच्या व समाज यांच्याकडून स्त्री म्हणून सोसाव्या लागणाऱ्या शारिरीक मानसिक त्रासाला कसे सामोरे जावे लागते. ते स्त्रीयांच्या मनातील भावभावना दूःख व्यथा त्यांच्या जीवनातील विविध समस्या त्यांनी त्यांच्या कथेतून मांडलेल्या आहे. विवाहित वेडसर मुलीचे दुःख माणसाला वेडसर पत्नी चालत नाही. पणतीच वेडसर मुलगी शारिरीक भूक भागविण्यासाठी चालते. असे कारुण्यमय दुःख त्यांच्या कथेत मांडलेले आहे. तसेच वेडसर व निराधार असलेली व पुरुषाच्या वासनेला बळी पडलेली तरुणीचे दुःख नशा आणि भोग म्हणून विवाहित स्त्रीला दुःख संहन करावं लागतं. यातून आपल्या

पुरुष प्रधान संस्कृतीत स्त्रीकडे उपभोग्य वस्तू म्हणून पाहिले गेल्याने स्त्रीच्या जीवनात किती दुःख येते. याचे वास्तव जीवनाचे चित्रण ललिता गादगे यांच्या कथेतून मांडलेले आहे.

खेडयातील मुले आपलं शिक्षण खेड्यात घेऊन नोकरीच्या निमित्ताने शहरात आपल्या कुटुंबासह राहायला येतात. चांगल्या पगाराची नोकरी असल्यामुळे ऐष आरामात राहतात. शहरी संस्कृतीशी समरस होतात. पण कालांतराने शहरी संस्कृतीच्या आहारी जातात आणि आपला सुखी संसार अधिक सुखी होण्या ऐवजी आपल्या स्वतःच्या हाताने आपल्या संसाराची कशी राखरांगोळी करतात त्याचे वास्तव चित्रण मांडतात. ''स्वयंपाक घरात नुसता लख्ख प्रकाश होता चिता जळत असल्यासारखी शोभा जळत होती. ज्वाला छताकडं झेपावत होत्या. रॉकेलचा दोन लिटरचा कॅन रिकामा पडला होता आजी धुर बडवून घेत होत्या. बिराजदाराची नशा पुरी खाडकन उतरली होती.''

पेशाने इंजिनियर असलेल्या बिराजदारांची बायको शोभा दिसायला सुंदर असते. चांगल्या पगाराची नोकरी असते. ऐष आरामात संसारिक जीवन जगतात पण बिराजदारांना दारूचे व्यसन लागते, आणि आपल्या सुंदर बायकोला संसारिक शारिरीक सुख देण्याऐवजी नशेतच जन्मलेल्या वासनांनी तो तिला नुसता ओरबडून काढतो. आणि आपल्या बायकोचे शेजारच्या प्राध्यापकाशी सबंध असल्याचे कळते, तेव्हा नशेतच तो तिला जिवंत जाळतो शहरात स्थिरावल्या नंतर खेड्यातील संस्कृतीचा विसर पडून शहरी संस्कृतीच्या आहारी गेल्यामुळे बिराजदार आणि शोभाच्या संसारिक जीवनात दुःख आलेले दिसते तसेच ललिता गादगे यांनी 'प्राजक्ताची फुल आणि दाह' या कथेत पुरुषाचा स्त्रीकडे पाहण्याचा संशयी दृष्टीकोन प्रकट केला आहे. ग्रामीण भागात शिक्षण घेऊन शहरात नोकरी निमित्ताने येऊन स्थिरावलेल्या तरुणांना आपला सुखी संसारात कधी थाटता आलाच नाही. आपल्याच हाताने आपल्या सुखी संसाराची शोकांतिका निर्माण करुन घेतल्याचे चित्रण कथेतून लेखिकेने मांडलेले दिसते.

शहरात नोकरीला असलेल्या वसंतचे उषाशी लग्न होते संसार सुरळीत चालतो. पण उषाचा लग्नापूर्वीच्या प्रियकराला बघून वसंत तिच्यावर सशंय घेतो. त्यातच त्याला दारूचे व्यसन लागते. संशयीवृत्तीने तो तीला छळतो, मारतो तिच्या पोटातील गर्भ माझा नाही म्हणून तिच्या स्त्रीत्वाचा अपमान करतो. व तीला स्त्रीत्वाचा अपमान सहन होत नाही व ती स्वतःला रागाच्या भरात जाळून घेते. पुरूष प्रधान संस्कृतीत स्त्रीला समजून घेण्याची कुवतच पुरूषांना राहिलेली नाही. आज काळ कितीही बदलला तरी पुरूषांना स्वतःत बदल करता आला नाही म्हणून स्वतःचा संसार स्वतःच्याच हातून उधवस्त होतांना दिसतो. याचेच कारूण्यमय चित्रण ललिता गादगे यांनी मांडलेले दिसते.

ललिता गादगे यांच्या ब-याच कथासंग्रहातून स्त्रीकेंद्रीत अनुभव विश्व प्रकट झालेले आहे. स्त्रीला स्त्री म्हणून आपल्या कुटूंब व समाज यांच्याकडून सोसाव्या लागणा-या शारिरीक व मानसीक दुःख वेदनांचे चित्रण त्यांनी केलेले आहे.

'देह' या कथेत 'ललिता गादगे' यांनी वेडसर विवाहितेच्या जीवनात येणारे दुःख आणि तिच्या आईची वत्सलता प्रकट केली आहे. 'देह' कथेतील कालिंदीचे लग्न होते. पण भोळसर, वेडसर आहे म्हणून तिचा नवरा तिला माहेरी आणून सोडतो. माहेरी कालिंदीच्या वडीलांचे छत्र हरवलेले असतं आणि भाऊ ही कालिंदीकडे लक्ष देत नाही.

कालिंदीच्या आईचा जीव मात्र आपल्या भोळसर मुलीसाठी कासावीस होतो, ती आपल्या मुलीची काळजी घेते. तिच्यासाठी कष्ट घेते सारा ताण सहन करते, पण कालिंदीचे एका तरूणाशी संबंध येतात. तिला

ISSN : 2348-7143
March 2018

दिवस जातात. तिचा गर्भपात करण्यासाठी शहरात राहणा-या आपल्या जावई व मुलीकडे सहकार्याच्या अपेक्षेने जाते पण आपल्या स्वतःची मुलगी आपल्या भोळसर बहिणीला व आईला सहकार्य करण्यास नकार देतात व शेवटी स्वःतचा मुलगा, मुलगी, जावई आणि समाज कोणाचीच साथ मिळत नसते म्हणून नाराज होऊन शेवटी आई आपल्या मुलीसह आत्महत्या करते, तो प्रसंग लेखिकेने 'देह' या कथेत असा चित्रीत केला आहे. की देवळात नेहमी पडून असलेला गुरवाचा म्हातारा एकदम जागा झाला. मागच्या बाजूच्या वावरात दोन वेळा धप्प! धप्प! डुबक! डुबक! असा आवाज झाला. दोन मिनीटं तो उठून बसला. असलं काय तर म्हणत चोहोबाजूचा अंधार लपेटून पुनः झोपी गेला...निवांत!''

या कथेतून असे निदर्शनास येते की पुरूषाला काळी. बेद्री, वेडसर भोळसर अशी कोणती ही व कशी ही स्त्री भोगण्यासाठी आपली वासनेची भूक भागाविण्यासाठी चालते. पण सहचारिणी, पत्नी, बायको म्हणुन चालत नाही. त्यामुळे ग्रामीण असो वा नागरी, शिक्षित असो वा अशिक्षित स्त्रीच्या जीवनात पुरूषी अत्याचाराने दुःख निर्माण होते. आणि त्यांच्या दुःखाच्या मुळाशी पुरूष प्रधान संस्कृती, पुरूषांची स्त्री विषयक अधिकार स्त्री लालसा यातून स्त्रीला होणारे दुःख वेदना याचे प्रत्यंतर या कथेतून होते.

ग्रामीण भागातील महाविद्यालयाचे वातावरण बघुन तेथील पालक आपल्या मुलींना महाविद्यालयीन शिक्षणास विरोध करतात. महाविद्यालयात न पाठवता उच्चशिक्षणास नकारून त्यांचे लग्न करून देतात. यातून तरुणीचे भावविश्व प्रकट झालेले दिसते. तर ग्रामीण भागातील महाविद्यालयाचे वातावरण बघुन तेथील विद्यार्थी व पालकांची मानसीकता महाविद्यालयाबद्दल कशी निर्माण होते त्याचे चित्रण 'ललिता गादगे' 'चिमणीचे पिल्लू' या कथेतुन चित्रीत करतात.

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यीनीचे आकर्षक राहणीमान असलेल्या विद्यार्थ्यीनीं विषयी महाविद्यालयाची उनाड पोरे विद्यार्थ्यीनींच्या नावाने चिठ्ठया लिहीतात ते पालकांना माहिती होते म्हणून त्या विद्यार्थ्यीनींला इतर पालकांचा विरोध होतो. आणि अशा वातावरणात आपल्या मुलांवर चांगले संस्कार होणार नाही म्हणून त्या विद्यार्थ्यीनींला महाविद्यालयातून काढायला सागंतात. अशा इरसाल गावातील पालकांची मानसिकता त्यांच्या बोलण्यातून प्रकट झाली आहे. " उगाच पोरांची होते का हिम्मत वर्गात धडाधड चिठ्ठ्या टाकायची? पोरांनी काय शिकायचं आमच्या?" या कथेतुन असे निदर्शनास येते की तालुक्याच्या ठिकाणी असलेल्या महाविद्यालयीन वातावरण आणि शहरी महाविद्यालयीन वातावरणात किती तफावत आहे. आजही ग्रामीण भागात स्त्री विषयी आणि स्त्री शिक्षणाविषयी गैरसमजांचा पारंपरीक पगडा असल्यामुळे ग्रामीण महाविद्यालयीन मुलीचे शिक्षण तिथेच संपून एका निरागस मूलीला बळी जावे लागते. या कथेतून स्त्रीबद्दल आणि स्त्री शिक्षणाबद्दल समाजात असलेला अनादर, परंपरानिष्ठ ग्रामीण समाजाच्या समजूती आणि मानसिकतेचा प्रत्यय येतो.

तसेच 'ललिता गादगे' यांच्या 'उन' या कथेतून ग्रामीण स्त्रीची देवावरची श्रध्दा व भूतविषयक समजूती आणि इडा-पिडा दुःख निवारण्यासाठी देवाला शरण जाणारे मन अंगारे धुपारे केले जातात. याचे चित्रणही या कथेतुन केलेले दिसते.

गरम तेल अंगावर उडाल्याने त्याचा भजून फोड आलेल्या मुलाला बरं वाटावं म्हणून औषधोपचार करण्याऐवजी त्याची आई त्याला म्हणते "रूक्मीण भाकरी ठेवून म्हारोतीला जावून ये, दिवा लाव आन आंगोरा

घिऊन ये म्हणावं लेकराच्या अंगाचा जाळ थांबू दे, येत्या अवसाला दडंवत घालते." या कथेतून स्त्रीची देवावरील श्रध्दा, अंधश्रध्दा आणि रोग बरा होण्याविषयीची समजूत प्रकट होते.

एकुण ग्रामीण स्त्रीही शिक्षित असो की अशिक्षित पुरूष प्रधान संस्कृती मुळे अजूनही ती पुरूषाच्या अधीन आहे. स्त्रीला माणूस म्हणून समाजात स्थान प्राप्त झालेले नाही. तिच्याकडून कुटूबांच्या आणि समाजाच्या अपेक्षा पूर्ण न झाल्यास तिला तिचं स्त्रीत्व पणाला लावावे लागते. तर कधी तिला विवाह आणि विवाहानंतर अपत्यप्राप्ती हया सामाजिक रूढी संकेतालाही बळी पडावे लागते. आणि तिचे संसारिक जीवन उध्वस्त होते. अशा अनेक ग्रामीण स्त्री समस्या 'ललीता गादगे' यांनी आपल्या कथा संग्रहातील विविध कथेतून मांडल्या आहेत.

संदर्भ –

१. स्वातंत्र्योत्तोर मराठी ग्रामीण कथा आणि स्त्री - डॉ. सौ. कल्पना बोरकर, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद.
२. ग्रामीण साहित्य - चितंन आणि चर्चा, डॉ. वासुदेव मुलाटे, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद.
३. मराठी ग्रामीण कथाः लेखिकांचे योगदान - डॉ. मनोहर सूरवाडे, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद.

ISSN : 2348-7143
March 2018

मराठी ग्रामीण कादंबरी आणि कृषिअर्थव्यवस्था

डॉ.सुभाष ज्ञानबा गव्हाणे
शि.प्र.म.तात्यासाहेब महाजन
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
चिखली . जि.बुलडाणा.

मानव हा समाजशील प्राणी आहे.विकासावस्थेमध्ये विविध प्रकारच्या गरजांची पूर्ती करण्यासाठी आणि शंत्रुपासुन रक्षण करण्यासाठी मानवाला संघटित वस्त्यांमध्ये राहणे भाग पडले.अगदी आदिम काळातील भटक्या अवस्थेत मानवाला शेतीचा शोध लागला आणि तेंव्हापासून स्थिरवस्त्या,समुदाय खेडयांच्या रूपाने उदयाला आले.ही खेडी त्यानंतर हजारो वर्षे मानवाच्या समाजशील जीवनाची व प्रगतीची आधारकेंद्रे बनली.भारत अजूनही खेडयांचाच देश म्हणून ओळखला जातो.कारण भारतातील बहुतांशी लोक अजूनही खेडयात राहतात.प्राचीन काळापासून भारतीय लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती हाच आहे.या संस्कृतीतूनच आजची विशाल अशी भारतीय संस्कृती उदयास आली.आज आम्ही एकविसाव्या शतकात प्रवेश केला आहे.भारतामध्ये औद्योगिकीकरणात मोठया प्रमाणात वाढ झाली आहे.तरीही भारत आज कृषीप्रधानच देश समजला जातो.कारण आजही भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 68 टक्के लोक हे शेतीवरच आपला उदरनिर्वाह चालवितात.पूर्वी या देशात शेती करणाऱ्या शेतकऱ्याला चांगली सामाजिक प्रतिष्ठा होती.'उत्तम शेती' मध्यम व्यापार आणि कनिष्ठ नोकरी ' हे सूत्र अगदी अलिकडच्या काळापर्यंत मान्यताप्राप्त होते. कृषीप्रधान देशात शेतीला सर्वोच्च दर्जा दिल्यानेच सोन्याचा धूर निघण्याइतपत समृध्दी या देशात होती. प्राचीन काळापासून इंग्रजांचे भारतात आगमन होईपर्यंत भारतातील ही कृषिनिष्ठ खेडी पूर्णतः स्वयंपूर्ण होती.इंग्रजांच्या आगमनानंतर मात्र शेतीबददलचे व एकंदर कृषिअर्थव्यवस्थेचे गणित उलटेपालटे होण्यास सुरूवात झाली.

व्यापाराच्या निमित्ताने इंग्रजांनी भारतभूमीवर पाऊल ठेवले व पुढे ते राज्यकर्ते झाले.तिथपासून मात्र मग या कृषिप्रधान देशातील शेतीची पत खालावयास लागली.इंग्रजांचे भारतात आागमन व ते राज्यकर्ते झाल्यानंतर कृषिअर्थव्यवस्थेत मोठया प्रमाणात बदल झालेत.इंग्रजांनी या देशात कच्चा माल खरेदी करून इंग्लंडमध्ये नेला व त्यांच्या कारखान्यातून तयार झालेला पक्का माल त्यांनी भारतीय बाजारपेठेत आणून विकला.त्यामुळे भारतातील ग्रामीण भागाला स्वयंपूर्णता प्रदान करणारे कृषिक्षेत्रावर आधारित लघु व कुटीरोद्योग मोडकळीस आले व नष्ट व्हावयास लागले.त्यामुळे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांची व शेतीवर आधारित लघुउद्योगांची परवड सुरू झाली.इंग्रजांनी दुष्काळ ,आणेवारी न बघता शेतीवर मनमानी शेतसारा आकारल्यामुळे शेतकरी वर्ग जेरीस आला.

या अन्यायाला प्रतिकार म्हणुन लोकमान्य टिळक,महात्मा गांधी,यांच्या नेतृत्वात स्वातंत्र्यलढा लढल्या गेल्या.त्यात ग्रामीण भागापासून तर शहरापर्यंतचा तळागाळातील सर्वच वर्ग सामील झाला.15 ऑगस्ट 1947 साली भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले.स्वातंत्र्यनंतर आता आमचे स्वतःचे राज्य येणार,त्यामुळे सर्वांच्याच आशा पल्लवीत झाल्या होत्या.त्याला शेतकरी व शेतीक्षेत्रावर आधारित इतर घटकही अपवाद नव्हते.पुढे 26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय जनतेने राज्य,राज्यघटनेव्दारा स्थापन झाले.भारत सरकारने 1951 पासून देशाच्या विकासासाठी 'पंचवार्षिक'योजनांची अंमलबजावणी सुरू केली.कृषिप्रधान देशात पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून कागदोपत्री कृषिक्षेत्राला प्राधान्य देण्यात आले.विविध कृषियोजना घोषित केल्या गेल्या.1965–70 च्या काळात उत्पादनवाढीसाठी रासायनिक खते,संकरित बी–बियाणे, शेतीमध्ये यंत्राचा वापर याला प्राधान्य देण्यात आले.त्यातून देशात पहिली'हरित क्रांती 'शक्य झाली. शेतीक्षेत्रातील या उत्पादनवाढीचा परिणाम चांगला व्हावा,शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी व्हावा हीच अपेक्षा होती.मात्र या

आधुनिक पध्दतीच्या शेतीने शेतीखर्चात प्रचंड वाढ झाली.त्यामानाने पुढील काळात शेतमालाचे भाव इतर भाववाढीच्या निर्देशकांनुसार वाढले नाहीत.त्यामुळे कृषिअर्थव्यवस्थेचे पर्यायाने शेतकरी वर्गाचे संपूर्ण गणित पुढे चुकत गेले.

1 मे 1960 रोजी आजच्या संयुक्त महाराष्ट्र राज्याची स्थापना करून एकभाषिक लोकांचे एक राज्य स्थापन करण्यात आले.त्यानंतर महाराष्ट्रात विकासाचे वारे वेगात वाहू लागले.त्यातच महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री शेतकरी कुटुंबातूनच असल्यामुळे कृषिक्षेत्राला आता सुवर्णकाळ येईल,हेच स्वप्न त्याकाळातील शेतकरी वर्गाने बघितले होते.कृषिविकासाच्या महाराष्ट्र शासनाने विविध योजना राबविल्या,सहकारी संस्था स्थापन केल्या, शेतीमध्ये नवनवीन यंत्रसामग्रीच्या वापरास प्रोत्साहन व अनुदानही दिले,त्यातून काही काळ शेतीक्षेत्राचा विकास झाल्यासारखे वाटले.पुढे 1990 नंतर खूल्या आर्थिक धोरणांतर्गत जागतिकीकरणाचा काळ आला.विकासाने प्रचंड गती घेतली.टी.व्ही आकाशवाणी,रस्ते,घराघरातून मोटारसायकली,मोबाईल मोठया प्रमाणात वाढले व खेडयांपर्यत जाऊन पोहोचले. त्यामुळे ग्रामीण जीवन पूर्णतः बदलून गेले. ग्रामीण जनतेच्या गरजा वाढल्यामुळे खर्चात वाढ झाली.मात्र उत्पान्नात वाढ न झाल्यामुळे आर्थिक विवंचना निर्माण झाली.त्यातून अनेक समस्या उभ्या राहिल्या.म्हणजे प्राचीन काळापासून व पुढे 1960 ते 2010 पर्यंत महाराष्ट्राच्या कृषिअर्थव्यवस्थेत प्रचंड बदल झालेत.या झालेल्या बदलांचे प्रतिबिंब मराठी ग्रामीण कादंबरीतून कितपत वास्तवरूपात उमटले याचे संक्षिप्त विवेचन प्रस्तुत शोध निबंधातून करावयाचे आहे.

1960 पूर्वीच्या मराठी साहित्याचे अवलोकन केल्यास अगदी प्राचीन काळापासून मराठी वाङःमयातून अजानता का होईना कृषिव्यवस्थेचे चित्रण आलेले आहे.प्राचीन लोकवाङ.मय,महानुभावीय ग्रंथ,अध्यात्म प्रकटीकरणासाठी का होईना संत वाङ.मयातूनही शेती,पिके,ग्रामव्यवस्थेतील समस्या,फिरस्ते,कारू–नारू इत्यादींची वर्णने येतात.तुकारामाच्याा अभंगातून प्रकट झालेली तात्कालिन दुष्काळाची भयानकता, त्यातून हवालदिल झालेला शेतकरी इत्यादिचे चित्रण अजाणताच प्रकट झाले आहे. इंग्रज काळात दारिद्रयात पिचलेल्या शेतकऱ्यासंबंधिचे विस्तृत लेखन शेतकऱ्याचा आसूड सारख्या ग्रंथातून म.फुले यांनी केले.नागनाथ कोतापल्ले शेतकऱ्याचा आसूड बददल लिहितात 'ऐतिहासिक आढावाच घ्यायचा झाला तर शेतकऱ्यांसंबधी इतके विस्तृत यापूर्वी कुणीही लिहीले नव्हते.1883 ला प्रसिध्द झालेल्या ' शेतकऱ्यांचा आसूड ' या ग्रंथात फुल्यांनी शेतकऱ्यासंबंधी विस्तृत आणि सांगोपांग लिहीले आहे.फुल्यांच्या लेखनातून प्रेरणा घेऊन 'बळीबा पाटील''पिराजी पाटील ' या कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या व त्यातूनही कृषिअर्थव्यवस्थेची तात्कालिन परिस्थिती अस्पष्टपणे का होईना उमटली.

मराठी ग्रामीण कादंबरीचा स्पष्ट व अर्थपूर्ण उच्चार 1920 नंतरच ऐकावयास मिळतो.'खेडयाकडे चला ' या महात्मा गांधीच्या नाऱ्यामुळे साहित्य क्षेत्रासह सर्वच क्षेत्रे ढवळून निघाली. त्यामुळे खेडयांच्या विकासाच्या कल्पना अनेक पातळयांवर रंगू लागल्या होत्या.ना.वि.कुळकर्णी,वि.वा.हडप,ग.रा.वाळिंबे,प्र.ह. खाडिलकर,भा.वि.वरेरकर,वि.सं.खांडेकर इत्यादी लेखकांनी कृषिव्यवस्थेतील प्रश्नांची मांडणी करण्याचा प्रयत्न याच प्रेरणेतून केला परंतु तो नागरी मनाच्या चष्मातून म्हणुनच दुष्काळ शेतसारा कर्जबाजारीपण,सावकारीपाय मजुरांचे शहरात होणारे स्थंलारातर असे कृषिअर्थव्यवस्थेतील काही प्रश्न गृहीत धरून त्यांनी सुचविलेल्या उपायाबाबत वासुदेव मुलाटे म्हणतात,'हे सर्व त्यांच्या नागरमनाला ग्रामीण जीवनाचे झालेले आकलन होते आणि ते फारच वरवरचे असे होते. तेथील जाणवणारा निसर्ग, शेतातील कामे,तेथिल मुक्तजीवन, त्यांच्या भावभावना यांचे दर्शन नागरी मनाच्या चष्म्यातून आणि सहानुभूतीपोटी वाचकांना घडवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

1940 ते 60 या दोन दशकात र.वा.दिघे,ग.ल.ठोकळ,श्री.ना.पेंडसे,दांडेकर आणि माडगूळकर यांनी ग्रामीण कृषिव्यवस्थेला केंद्रवर्ती आणण्याचा प्रयत्न त्यांच्या कादंबऱ्यातून केला.र.वा.दिघे यांनी त्यांच्या पानकळा सराई 'आई आहे शेतात' पड रे पाण्या , इत्यादी कादंबऱ्यामधुन सहयाद्रीच्या कुशीतील

ISSN : 2348-7143
March 2018

शेती,पिके,दुष्काळ सावकारी पाश,भ्रष्टाचार,पाटलांचे अत्याचार,आधुनिक शेतीबददलची चर्चा ,कुळांचे प्रश्न ,जपानी पध्दतीची शेती इत्यादीचे चित्रण केले आहे.ग.ल ठोकळांनी 'गावगुंड'मधुन चलेजाव आंदोलनामुळे शेतकरी मजूर यांना रोजगार मिळेनासा झाला त्यांचे वर्णन केले आहे. म.भा.भोसलेंनी 'समरांगण ' व उघडया जगात मधून शेतकरी कुळे यांची अज्ञानामुळे होणारी लूट,दारिद्रय,मजूरांच्या समस्या इत्यादी कृषिव्यवस्थेशी निगडीत प्रश्नांनी चर्चा केली आहे.पेंडसेंनी हददपार व गारंबीचा बापू मधून कोकणातील कुणब्यांचे प्रश्न रेखाटण्याचा प्रयत्न केला तर दांडेकरांनी गावातील बेकारीमुळे मजुरांचे होणारे स्थलांतर व शेतकरी बलुतेदार यांचे नष्ट होत चाललेले जिव्हाळयांचे संबंध यांच्यासह इतरही प्रश्न शितू' पेडघवली '' पवनाकाठचा ' धोंडी' पूर्णामायची लेकरं' माचीवरला बुधा' इत्यादी कादंबऱ्यांमधून पुढे आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. यांचे सोबतच बनगरवाडी या महत्वपूर्ण कादंबरीतून धनगर या जमातीच्या जीवनाचे विविध पदर व्यंकटेश माडगुळकरांनी उलगडून दाखविले. या दोन दशकातील कादंबरीबदल रविंद्र ठाकूर लिहितात, जीवनाकडे ती आता अधिक गांर्भियाने पाहु लागली.ग्रामीण वास्तवाकडे केवळ विषय नाविण्याच्या हौसेने न पाहता त्याच्या विविध बाजू आकळू लागली.

1960 नंतरच्या कादंबरीने मात्र कृषिअर्थव्यवस्थेतील बदल व एकूणच ग्रामीण जीवनानुभव अविकृत स्वरूपात अविष्कृत स्वरूपात अविष्कृत करण्याची अपेक्षा पूर्ण केली 1960 नंतर ग्रामीण भागातून शिकून सवरून आलेल्या लेखकांनी ग्रामीण कादंबरी अधिक वास्तवाभिमुख व अधिक प्रगल्भ केली. याबददल मंचरकर लिहीतात,'या नव्या पिढीला ग्रामजीवनाचे पूर्वीच्या साहीत्यातील चित्रण अपुरे आणि कृतक वाटू लागले. या असमाधानतून हा नवा वाचक स्वतःच लेखनाचा प्रयत्न करू लागला . आपण अनुभवलेले पण साहित्यात न आलेले जीवन नव्याने चित्रित करू लागला.त्यामुळे कृषिअर्थव्यस्थेतील बदल वास्तवरूपात कादंबरीतून अविष्कृत होऊ लागले.या साठोत्तरी कादंबरीकारांमध्ये उध्दव शेळके,हम्मीद दलवाई,रणजित देसाई, शंकर पाटील,आनंद यादव रघुनाथ पाटील,रा.रं.बोराडे,बाबाराव मुसळे,महादेव मोरे,ना.धो.महानोर इत्यादीनी 1990 पर्यंतची कादंबरी साकार केली. 'धग'मधून शेळकेंनी मजुरांची शोकातिका मांडली गुरढोरांसारखे राबराब राबूनही भांडलवादाकडे वाटचाल करणाऱ्या अर्थव्यवस्थेत महादेव – कौतीक सारखे मजूर कुटूंब केवळ आपल्या प्राथमिक गरजांची पूर्ती करू शकत नाही हे त्यांनी दाखवून दिले.कुळकायद्यामुळे जमिनदार व छोटे शेतकरी यांच्यातील संघर्ष हमीद दलवाई यांनी 'इंधन 'मधून चित्रित केला.तर बोरांडेनी शहरीकरणाच्या प्रभावामुळे खेडयातील आवडी–निवडीमध्ये बदल झाल्यामुळे परंपरागत कपडे शिवणारा शिंपी उदरनिर्वाहाचे साधन गमावून बसतो व एकदंर खेडयातील परंपरागत व्यवसाय धोक्यात आल्याचे ते पाचोळा मधून सांगतात.गोतावळा या यादवांच्या कादंबरीतून शेतीविषयक जुन्या श्रध्दा आणि यांत्रिकीकरणामुळे कृषिविषयक प्राप्त झालेली नवी दृष्टी यातील संघर्ष स्पष्ट केला जातो.संकरित बी–बियाणे,ट्रॅक्टर मोटार पंप,यामुळे शेती आधुनिक होणार मात्र त्याचा परिणाम म्हणजे मजूर आणि गुराढोरांचा परंपरागत गोतावळा संकटात येणार आहे. यांचे हदयस्पर्षी चित्र त्यांनी रेखाटले.शेतऱ्यांचे वाढते कर्जबारीपणा,व्यापारी सावकार व नोकरदार यांचेकडून लुट यामुळे शेती फायद्यांची होऊच शकत नाही . हाल्याला कितीही दवले तरी तो दूध देऊ शकत नाही.हे समर्पक शीर्षक असलेल्या 'हाल्या हाल्या ' दुधु दे ' या कादंबरीतून बाबराव मुसळेंनी आधुनिक शेतीचे भीषण वास्तव पुढे आणले.तर सहकार क्षेत्रामध्ये भ्रष्टाचाराच्या रूपाने सर्वत्र विष शिरले आहे व ते विष हळूहळू बळीराजाला मारते आहे . याचे वास्तव ' विषवृक्षाच्या मुळया' मधून वासुदेव मुलाटेंनी मांडले. बदलत्या काळात शेतकऱ्यांना दुष्काळाचा सामना नेहमीच करावा लागतो.अशावेळी निर्माण होणाऱ्या चाराटंचाई ,पाणीटंचाईचे,भीषण वास्तव रा.रं बोराडेंनी चारापाणी मधून उभे केले. यांचे सोबतच इतरही काही लेखकांनी आधुनिक शेतीपध्दतीमुळे शेतीखर्चात झालेली वाढ,शेतमालाचे कोसळणारे दर वाढत जाणारे कर्जबाजारीपण धरणग्रस्त शेतकऱ्यांचे प्रश्न मजुरांचे प्रश्न, सावकारी जाच, भ्रष्टाचार ,वृक्षतोड ,पाणी

ISSN : 2348-7143
March 2018

ऊपसा दुष्काळ ,खेडयातून शहरात होणारे स्थलांतर इत्यादी कृषिअर्थव्यवस्थेतील बदलांचे यथार्थ चित्रण केले आहे.

नव्वदोत्तर काळात भारताने खाऊजा धोरणाचा स्विकार केला.या नव्या जागतिकीकरणाच्या काळात जगाकडे एक वैश्विक खेडे म्हणून बघितले गेले.मात्र यामुळे जग जरी जवळ आले असले तरी माणूस मात्र एकमेंकापासून दूर गेला.खाऊजा धोरणामुळे सर्वच क्षेत्रात नीतिमूल्यांची प्रचंड घसरण झाली. जो तो पैसा पैसा करू लागला.प्रत्येक व्यवहारात अनितिने शिरकाव केला. या वाढलेल्या वृत्तीमुळे सर्वात जास्त लुटल्या गेला तो शेतकरी. त्याच्या मालाला जागतिकीकरणामुळे जागतिक बाजारपेठ खुली होणार होती,मात्र तसे न होता उलट जागतिक बाजारातील माल भारतीय बाजारात येऊन येथल्या शेतमालाचे दरात त्यामुळे आणखी घसरण झाली.त्याचा परिणाम म्हणजे शेतकऱ्यांचे उत्पादन वाढूनही उत्पन्न मात्र वाढले नाही.त्यामुळे कृषिअर्थव्यवस्थेत मोठे शैथिल्य आले.ती अंतर्बाहय उदध्वस्त झाली .व शेतकरी वर्ग प्रचंड आर्थिक ताणाखली येऊन आत्मनाशाचे मार्गाने जाऊ लागला. नव्वदोत्तर काळातील शेतकरी जीवनाची ही शोकांतिका विश्वास पाटील,बाबराव मुसळे,तानाजी पाटील,सदानंद देशमुख,रवींद्र शोभणे राजन गवस,रंगनाथ पठारे ,किशोर सानप,नामदेव कांबळे,गणेश आवटे, शेषराव मोहीते ,सरदार जाधव, बा. बा.कोटंबे इत्यादींनी मोठया समर्थपणे रेखाटली आहे.नव्वदोत्तर काळातील विद्युतीकरणामुळे पाणी ऊपसा प्रचंड वाढला.त्यामुळे गावोगावी प्रचंड पाणीटंचाईचे प्रश्न निर्माण झाले.गावागावात पाण्यासाठी भांडणे लागलीत.पाणीटंचाईचा हा जटील प्रश्न 'पांगिरा–विश्वास पाटील' तहान –सदानंद देशमुख यांनी जोरकसपणे मांडला.या सर्व लेखकांच्या कादंबऱ्यांमधून शेतमालाच्या भावाचा प्रश्न,यांत्रिकीकरणामुळे मजूरांच्या बेकारीचा प्रश्न,निसर्गाची ओरबाडणूक,ग्रामीण भागातील वाढत चाललेला चंगळवाद,राजकारण्यांच्या गटा–तटाच्या राजकारणामुळे वाढणारा संघर्ष,निवडणुकीतील संघर्ष,व्यसने,शासनाच्याा कृषिव्यवस्थेशी संबंधित विविध योजना इत्यादीचे वास्तव चित्रण नव्वदोत्तर दशकातील कादंबरीकारांनी केले आहे.

एकविसाव्या शतकारंभी जागतिकीकरणाचा वेग आणखी वाढुन खुल्या आयात निर्यात धोरणात प्रचंड वाढ झाली.विशेष आर्थिक क्षेत्र,चंगळवादी वस्तू,जाहिरात बाजी,कृषिक्षेत्राचे प्रचंड यांत्रिकीकरण भारनियमनातील वाढ इत्यादी बदल झालेत.कित्येक वर्षापासुन खते,किटकनाशके,संकरित बी–बियाणे यांच्या अतिरिक्त वापरामुळे जमिनी नापिक होऊ लागल्या.बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या वस्तूंच्या वाढत्या किंमतीमुळे शेतीखर्चात भरमसाठ वाढ झाली.त्यामुळे शेती केल्यापेक्षा त्यामध्ये प्लॉट पाडून शेतकरी पैसा उभा करू लागला.नव्या पिढीचा शेतीविषयक एक नकारात्मक दुष्टीकोन निर्माण झाला.शेतकऱ्यांचे जगण्याचे आत्मबळ पूर्णतः संपुष्टात आले. त्यामुळे शेतकरी वर्गाने मोठया प्रमाणात आत्महत्यांचे सत्र सुरू केले.शेतीक्षेत्राच्या या विदारक परिस्थितीचे जसे आहे तसे चित्रण एकविसाव्या शतकातील कादंबरीने केले आहे. मागील दशकातील काही कादंबरीकारांसोबतच रमेश इंगळे,सतिश जाधव,गणेश आवटे,अशोक कोळी, शंकर सखाराम, मोहन पाटील इत्यादी लेखकांनी ही धुरा आपल्या लेखणीने पेलली आहे. 'धुळपेरणींतून शेषराव मोहिते शेती ही काहीही केले तरी आतबटयाचाच व्यवहार आहे असे सांगू इच्छितात. नामदेव कांबळे सेलझाडा मधून बलुतेदारीच्या ऱ्हासाचे चित्रण करतात.अशोक कोळी पाडा मधून केळी उत्पादकांच्या समस्या तर मोहन पाटील 'साखरफेरा' मधून ऊस उत्पादकांच्या समस्या प्रखरतेने उजागर करतात.सदानंद देशमुख बारोमास मधून जागतिकीरणाच्या विदारक परिणामांचे वास्तव चित्र रेखाटून शेतकरी आत्महत्याचे वास्तवही उभे करतात. .'सेझ' मधुन शंकर सखाराम सर्वसामान्य शेतकऱ्यांच्या जमिनी भांडवलदारांच्या घशात घालण्याच्या षडयंत्राचा गौप्यफोट करतात.व शेतकऱ्यांना संघर्ष करायलाही शिकवितात.रविंद्र शोभणेंची पांढर आडमार्गावरील गावचे व तेथिल मोठया शेतकऱ्यांच्या उदध्वस्तपणाची कहाणी सांगते,'आत्मघाताचे दशक'(2009)मधून प्रतिभा इंगोले स्वतः आत्महत्याग्रस्त भागात फिरून

ISSN : 2348-7143
March 2018

स्वानुभवातून ही कादंबरी लिहीतात व भीषण वास्तव समाजासमोर मांडतात. अशाप्रकारे एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकातील कादंबरीने कृषिव्यवस्थेचे चित्रण आधिक वास्तवरूपात अविष्कृत केले आहे.

निष्कर्ष :–

साठपूर्व काळातील मराठी ग्रामीण कादंबरीतून कृषिव्यवस्थेचे चित्रण जरी काही प्रमाणात आलेले असले तरी तत्कालीन लेखकांनी नागरी मनाच्या चष्म्यातून रंजनवादी भूमिकेतून ते लेखन केल्याचे जाणवते.मात्र 1960 नंतर कृषिअर्थव्यवस्थेतले बदल कादंबरीत हळूहळू अधिक वास्तवरूपात अविष्कृत झालेले दिसतात.1980नंतर या बाबतीत अधिक नवनवे प्रयोग झालेले दिसतात.नव्वदोत्तर कालखंडात कृषिव्यवस्थेत प्रचंड बदल झालेत. मात्र आर्थिक सुबत्ता हा जो जागातिकीकरणाचा परिणाम सागितला गेला तो बळीराजापर्यंत जाऊन पोहोचला नाही.जागातिकीकरणाच्या प्रभावामुळे ग्रामजीवनात झालेले बदल ,वाढलेला खर्च,ग्रामीण बेकारी ,चंगळवाद, भोगवादी वृत्ती ,पैशाला आलेले महत्व,मूल्य ऱ्हास,सेझ, गावकऱ्यांचे स्थलांतर ,शेतकरी आत्महत्या या नव्या उभ्या राहिलेल्या समस्या व नव्वदपूर्व काळातील वीजटंचाई ,कर्जबाजारीपणा इत्यादी प्रश्नांची मांडणी या एकविसाव्या शतकातील कादंबरीने मोठया पोटतिडकीने केली आहे.

संदर्भ :–

1) कोत्तापल्ले नागनाथ,'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध,'स्वरूप प्रकाशन,तृतीय आवृती 26जाने 2007,पृष्ठ 85.
2) मुलाटे वासुदेव,'ग्रामीण साहित्य : चिंतन आणि चर्चा ,'स्वरूप प्रकाशन डिसे 2005 ,पृष्ठ 105.
3) ठाकूर रवींद्र,मराठी ग्रामीण कादंबरी,स्नेहवर्धन प्रकाशन ,पुणे,व्दि.आ.2001.
4) मंचरकर र.बा.'ग्रामीण वाड.मयाचा इतिहास.'संपा.चंद्रकुमार नलगे,सुरेश एजन्सीज,पुणे 1996,पृष्ठ 37.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

दलित साहित्य ते आंबेडकरी साहित्य : एक विकसित प्रवाह

रविकिरण बसंतराव सदानशिव
(एम.ए.भाग-१)
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा विभाग,
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती
मो.नं. ९४२३४६००११
Email- ravikiransadanshiv@gmail.com

सारांश :

साठोत्तर मराठी साहित्यामध्ये जे अनेक प्रवाह निर्माण झाले. ज्या प्रवाहांनी मराठी साहित्यच नव्हे तर एकूणच भारतीय साहित्य अधिक सकस आणि समृद्ध केले. त्यातीलच एक दमदार प्रवाह म्हणजे आंबेडकरी साहित्य होय. या साहित्य प्रवाहाचा प्रवास दलित मुक्तीसाठी झाला, दलितत्त्व ही हीनत्व आणणारी संज्ञा असून त्यात विषमता आणि अमानुषता ठासून भरलेली आहे. आंबेडकरी साहित्याचा केंद्रबिंदू माणुस असून समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन त्यात अंतर्भूत आहे. या मानवी मूल्यांसाठी आग्रह धरणारा प्रवास 'दलित साहित्य' या संज्ञेपासून विकसित होत 'आंबेडकरी साहित्य' पर्यंत कसा झाला ? याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न याद्वारे करण्यात आलेला आहे.

मराठी साहित्य क्षेत्रात १९६५ नंतरच्या काळात दलित साहित्याचा उगम झाला. प्रस्थापितांच्या विरुद्ध दलित साहित्यिक वर्ग पुढे येऊन लेखन करु लागला. दलित साहित्यिकांच्या या चळवळीने स्वत:ची अशी एक नवीन वाट सुरु केली. वास्तव परिस्थितीचा सजीव चित्रणाद्वारे या साहित्यिकांनी साहित्याचे एक नवे खरेखुरे दालन जगासमोर उघडले. म्हणूनच दलित साहित्याची व्याख्या पुढील प्रमाणे करता येईल.

दलित साहित्याची व्याख्या :

"जगातील सर्व दलित शोषितांसंबंधीचे दलित साहित्यिकांनी लिहिलेले साहित्य म्हणजे दलित साहित्य होय" शंकरराव खरात यांनी दलित साहित्याची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली आहे.

"दलित साहित्यिकांनी दलितांविषयी निर्माण केलेले विद्रोही प्रक्षोभक साहित्य म्हणजेच दलित साहित्य होय"

दलित साहित्याचे स्वरुप :

दलित साहित्यिकांमधील लेखकांची पहिली पिढी इ.स. १९६० च्या सुमारास उदयाला आली. साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे व शंकरराव खरात हे दलित कथेचे आद्य लेखक आहेत.

अण्णाभाऊ साठे यांनी दलित जीवनाच्या कथालेखनास सुरुवात केली. त्यांचा 'खुळवाडी' हा पहिला कथासंग्रह १९५७ साली प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर त्यांचे 'बरबाद्या कंजारी' 'आवो', 'फरारी', 'राजवेल', 'कृष्णाकाठच्या कथा', 'भानामती', 'लाडी', 'जिवंत काडतूस', 'मास्तर', 'गुऱ्हाळ', 'गजाआड' असे अनेक कथा व कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. या कथांमधून त्यांनी वारणा व कृष्णा नदीच्या खोऱ्यामधील ग्रामीण जीवन, मंुबईच्या बकाल वस्त्यांमधील दलित शोषित व भरकटलेली गुऱ्हेगार माणसांचे वर्णन केलेले आहे. ही सारी माणसे स्पृश्य अस्पृश्य, दोन्ही वर्गातील आहेत. ' जे जीवन मी प्रत्यक्ष जगलो, पाहिले, अनुभवले तेच मी आज लिहिले आहे' असे ते 'खुळंवाडी' या पहिल्या संग्रहाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेत म्हणतात. 'कोंबडीचोर',

'बंडवाला', 'रामोशी', 'स्मशानातील सोनं', 'विष्णुपंत कुलकर्णी' अशा कथांमधून अण्णाभाऊंनी दलितांचे दु:ख व व्यथा मांडल्या आहेत.

अन्न ही सर्व प्राणीमात्रांची अगदी मूलभूत गरज आहे दलित समाजातील सामान्यांची भूक हेच त्यांचे मुख्य दु:ख होय. या भुकेपोटी ही माणसे कोणतेही पाप करायला तयार होतात.

शंकराव खरातांनी 'बारा बलुतेदार' (१९५९), ' सांगावा' (१९६२), 'टिटविचा फेरा' (१९६३), 'सुटका' (१९६४) या अत्यंत गाजलेल्या कथा संग्रहांमधून दलितांच्या दयनिय परिस्थितीकडे लक्ष वेधले आहे. दलितांच्या जीवनातील अन्याय, दु:ख त्यांनी प्रत्यक्ष अनुभवले असल्याने त्यांच्या कथांतील चित्रण अस्सल, वास्तव व प्रत्ययकारी सिद्ध होते. दलितांची उपासमार, अर्धनग्नता, त्यांना करावी लागणारी विविध कामे व मिळणारी हीन, तुच्छ वागणूक, आपसातील भांडणे, हेवेदावे, सण, उत्सव, परंपरा असे विविध प्रकारचे चित्रण त्यांचे कथांमधून उघडले आहे.

बाबूराव बागूलांची कथा विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित झालेली असून दलित शोषितांचे विदारक आणि भीषण अनुभव त्यांनी समर्थपणे उभे केले आहेत. बाबूराव बागूलांचे प्रेरणास्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच आहेत. त्यांनी अस्पृश्यत्व व दलितत्व निर्माण करणाऱ्या व जोपासणाऱ्या सामाजिक व्यवस्थेविरुद्ध विद्रोह केला आहे. 'जेव्हा मी जात चोरली होती ' (१९६३) आणि 'मरण स्वस्त होत आहे' (१९६९) हे बाबूराव बागूलांचे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. या कथांतील अनुभव अतिशय जिवंत, जातीवंत व ज्वलंत असून त्यामुळे दलित कथा लेखानाला नवी दिशा मिळालेली आहे. या कथांमध्ये अनुभवांचा, नाट्यपूर्ण चित्रणाचा आणि भाष्याद्वारे आलेला भूमिकेतील नवेपणा आहे.

योगिराज वाघमारे, वामन होवाड यांचा 'बेनवाड', केशव मेश्राम यांचा 'खरवड', अमिताब यांचा 'पड', अर्जुन डांगळे यांचा 'ही बांधावरची माणसे', भास्कर चंदनशीव, माधव कोंडविलकर, जगदिश कदम, शंकरराव सुरडकर, महादेव मोरे, राम निकम, प्र.ई. सोनकांबळे, गणेश धांडगे, व्यंकट पाटील, बाबूराव गायकवाड, गोपाळ रेडगावकर, दया पवार, राजा ढाले इत्यांदींनीही कथा लेखन केलेले आहे.

सुधाकर गायकवाड यांची 'शुद्र', केशव मेश्राम यांची 'हकिकत व जटायू', 'पोखरण', भिमसेन देठे यांची 'होरपळ', माधव कसबे यांची 'नकुल', भि.शि. शिंदे यांची 'अमृतनाक', प्रेमानंद गज्वी यांची 'जागर' या लक्षणीय कादंबऱ्या आहेत. या सर्व कादंबऱ्यांमधून धर्मांतरानंतरची स्थिती, खेड्यातील अशिक्षित, शिकलेले, झोपडपट्टीत राहणारे आणि दलित म्हणून ज्यांची कुचंबना होते अशांचे चित्रण करण्यात आलेले आहे.

दलित जीवनविषयक प्रश्नांचे चित्रण दया पवार, गंगाधर पानतावणे, ई.मो. नारवनरे, रामनाथ चव्हाण, दत्ता भगत, प्रभाकर दुपारे, अमर रामटे``के, टेक्सास गायकवाड, भि.शि.शिंदे, गवई, अविनाश डोळस आणि प्रेमानंद गज्वी यांनी एकांकिका लेखनातून केलेले आहे. दत्ता भगत यांची 'आवर्त ', अविनाश डोळस यांची ' नाव नसलेला गाव', प्रेमानंद गज्वी यांची 'घोटभर पाणी', 'देवनागरी' इत्यादी एकांकिका मधून अनुभव, विचार नाट्य माध्यमातून व्यक्त करण्याची जाण व्यक्त करण्यात आलेली आहे.

दलित कविता दलितांच्या चळवळीतून निर्माण झाली आहे.वास्तवता व सामाजिकता ही दलित काव्याची महत्त्वाची अंगे आहेत. दलित कवीची संवेदनशीलता आत्मानुभूतीवर आधारित असल्याने दलित कवितेचा प्रवाह जोरकस, पूर्णपणे निराळा वास्तववादी, सामाजिकतेची बांधिलकी असणारा आहे. दलित कवितेत शतकानुशतकांचे, शोषितांचे, अपमानाचे, अन्याय, अत्याचारांचे दु:ख व्यक्त होते.

किसन फागुजी बनसोडे हे दलित समाजातील एक जागरुक विचारवंत, कार्यकर्ते होते. अंधश्रद्धा निर्मूलन, संघटन करणे, वृत्तपत्र चालविणे हा त्यांचा व्यवसाय होता. सवर्ण -दलितांच्यात एकोपा निर्माण व्हावा अशी त्यांची धारणा होती. त्यांनी 'प्रदीप' या काव्यसंग्रहाचे लेखन केले आहे. आपल्या कवितेतून त्यांनी वस्तुस्थितीची विदारकता आणि मुक्तीचा उद्‌घोष केला आहे.

नारायण सुर्वे (१९२६-२०१०), केशव मेश्राम (१९३७), वामन निंबाळकर, दया पवार यांनी 'कोंडवाडा', माधव कोंडविलकर, मलिका अमरशेख , प्रल्हाद चेंदवणकर, त्र्यंबक सपकाळे, अर्जुन डांगळे, ज.वि. पवार, नामदेव ढसाळ , यशवंत मनोहर, हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार यांची दलित कविता ही दलित लढ्याचे प्रभावी साधन बनली आहे. आपली कविता म्हणजे विध्वंस आणि नवनिर्मिती ही दोन्ही कार्ये समर्थपणे करु शकणारे शस्त्र आहे अशी दलित कवींची धारणा आहे. आपला विद्रोह, उद्रेक घडवून आणतांना त्यांनी आपले स्वतंत्र अस्तित्व प्रकट केले आहे. दलित कविता या नकार, विद्रोह आणि मानवता या तीन गोष्टींचे प्रकटीकरण करतात. प्रारंभी नकार, विद्रोहच होता, आता त्याऐवजी मानवतावाद प्रकटला आहे. मार्क्स, फुले, आंबेडकरांना अभिप्रेत समाजरचना हा त्यांचा आदर्श आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा' हा दलित बांधवांना मूलमंत्र दिला आणि दलितांची पहिली पिढी शिक्षणाकडे वळली. शिक्षणामुळे आत्मभान आलेली शिक्षित पिढी आपल्या व आपल्या बांधवांच्या उपेक्षेने दु:ख, दारिद्रय, अज्ञान, वर्णव्यवस्था, आर्थिक विषमता यामुळे अस्वस्थ झाली. आपल्या या अवस्थेस वर्णव्यवस्था, जातव्यवस्था कारणीभूत असून त्याचा परिणाम म्हणूनच विद्रोही साहित्याचा जन्म झालेला आहे. नवीन सुशिक्षित दलित पिढी या दु:खाकडे, उपेक्षेकडे वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहू लागली. अस्पृश्यांच्या प्रश्नांना महात्मा जोतीबा फुले यांनी वाचा फोडली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या रुपात दलितांना प्रेषितच लाभला. या दोन महापुरुषांनी वैचारिक आंदोलनच आणले. त्याच्या खुणा दलित वाङ्‌मयात दिसून येतात. त्यांनी घडविलेली मानसिक, वैचारिक क्रांती ही दलित साहित्य निर्मिती मागची प्रेरणा आहे. दलित समाजाच्या माणूसपणाची उत्क्रांती डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी केली. त्याचे पडसाद समग्र दलित साहित्यामध्ये उमटलेले दिसून येतात, म्हणूनच दलित साहित्य हे आंबेडकरी प्रेरणेचे साहित्य बनलेले आहे.

दलित साहित्य ते आंबेडकरी साहित्य प्रवास :

स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यामध्ये 'दलित साहित्य' या संज्ञेला अनेक पर्याय सुचविण्यात आले आहे. बौद्ध साहित्य, विद्रोही साहित्य, परिवर्तनवादी साहित्य, अब्राम्हणी साहित्य, फुले आंबेडकरी प्रेरणेचे साहित्य इत्यादी. "दलित साहित्य ते आंबेडकरी साहित्य हा प्रवास विकासाचा असून मानवमुक्तीच्या विकासाची ती वाटचाल आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कर्तृत्व, व्यक्तित्व व विचारांची प्रेरणा आंबेडकरी साहित्यात आहे. त्यात स्वातंत्र्य, समता, बंधूता, न्याय, मानवता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, धम्म व २२ प्रतिज्ञा स्वीकाराची प्रेरणा जाणवते."१

. डॉ. कमलाकर पायस म्हणतात त्याप्रमाणे आंबेडकरी विचारांचा वसा घेऊन आंबेडकरी साहित्य हे दलित साहित्याचे विकसित रूप आहे. दलित साहित्याचा तो पर्याय नाही; म्हणूनच ते पुढे म्हणतात " दलित ही संकल्पना पूर्वाश्रमीचे अस्पृश्यत्व व्यक्त करते. चातुवर्ण्यातील विषमतेला व्यक्त करते. म्हणून या हीनत्वाच्या भावनेतून मुक्ततेची साद आंबेडकरी साहित्य घालत आहे. दलितमुक्तीची उन्नत अवस्था म्हणजे आंबेडकरी साहित्य आहे. हे दलित साहित्याचे नामांतर नसून विकसित रूप आहे"२

डॉ. पायस लिहितात त्याप्रमाणे दलितमुक्तीसाठी आंबेडकरी साहित्य आशय आणि अभिव्यक्तिच्या दृष्टीने विकसित होऊन आज भारतीय साहित्यच नव्हे तर विश्व साहित्य झाले आहे. म्हणून आंबेडकरी साहित्याच्या व्याख्यांचा शोध घेऊन हा प्रवास स्पष्ट करता येईल.

आंबेडकरी साहित्याची व्याख्या :

१) डॉ. वसंत शेंडे : "बाबासाहेबांच्या संदेशाचे अनुपालन हिच आपल्या साहित्याची धारणा आहे आणि ती या युगाची आवश्यकता आहे. आपल्या समग्र अस्तित्वाला आविष्काराचे /अभिव्यक्तिचे नवे उर्ज्वस्वल भान देणारा प्रेरक तत्ववेत्ता असलेल्या बाबासाहेबांच्या तत्वप्रेरणेची फलश्रुती म्हणून आपल्या साहित्याने आंबेडकराईट लिटरेचर -आंबेडकरी वाङ्:मय असे नामाभिधान धारण केले आहे. "३

डॉ. वसंत शेंडे यांनी आपल्या व्याख्येमध्ये आंबेडकरी विचारांच्या अनुपालनाचे महत्व आंबेडकरी साहित्याच्या व्याख्येत केंद्रवर्तीत ठेवले आहे. दलितत्व ही हीनत्वदर्शक मानसिकता असून त्या मानसिकतेच्या त्यागाची आणि नवीन मानवीमूल्यांच्या स्वीकाराची भूमिका आंबेडकरी साहित्य या संज्ञेचा आग्रह धरणाऱ्या सर्वच विचारवंत साहित्यिकांनी घेतली आहे.

२) **प्रा. सतेश्वर मोरे :-** "आंबेडकरी साहित्याला भाषेच्या, प्रांताच्या आणि देशसीमांच्या देखील मर्यादा नाहीत. किंबहूना या देशातल्याच नव्हेतर जगातल्या कोणत्याही देशात आंबेडकरी प्रेरणेने लिहिणारा हा आमचा नातेवाईक आहे, असेच आम्ही मानतो आणि त्याच्याशी आमचे वाङ्मयीन बंधुतेचे नाते सांगतो. शोषणाचा/गुलामीचा संदर्भ ज्या साहित्याला असेल आणि त्यातून मुक्तीची जाणीव आंबेडकरी प्रेरणेने त्याला झाली असेल असे जगातले कोणतेही साहित्य हे आंबेडकरी साहित्य आहे, यावर आमचा ठाम विश्वास आहे"४ वरील व्याख्येनुसार आंबेडकरी साहित्याचा प्रवास दलित साहित्यापासून सुरु होऊन आंबेडकरी साहित्यापर्यंत विकसित झाला आहे.

निष्कर्ष :

१) दलित ही संकल्पना पूर्वाश्रमीचे अस्पृश्यत्व व्यक्त करते, चातुवर्ण्यातील विषमतेला व्यक्त करते म्हणून या हीनत्वाच्या भावनेतून मुक्ततेची साद आंबेडकरी साहित्य घालते.

२) आंबेडकरी साहित्याचा केंद्र बिंदू माणूस असून स्वातंत्र, समता, बंधुता, न्याय व वैज्ञानिक दृष्टिकोन त्यात अंतर्भूत आहे.

३) आंबेडकरी साहित्य हे दलित साहित्याचे नामांतर नसून त्याचे विकसित रूप आहे.

४) दलित मुक्तीसाठी आंबेडकरी साहित्य आशय आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने विकसित होऊन भारतीय साहित्यच नव्हेतर विश्व साहित्य झाले आहे.

संदर्भ सूची :

१) पायस डॉ. कमलाकर: आंबेडकरी कवितेवर बौद्ध धम्म विचारांचा प्रभाव, पृ.२१
२) उक्त पृ. २०
३) शेंडे वसंत : अध्यक्षीय भाषण, आंबेडकरी साहित्य मेळावा, अकोला, दि. २३ एप्रिल २००९
४) मोरे सतेश्वर: तिसरे आंबेडकरी युवा साहित्य संमेलन, वर्धा २०११

ISSN : 2348-7143
March 2018

आधारभूत ग्रंथसूची :

१) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर (२०१६), कीर धनंजय - पॉप्युलर प्रकाशन प्रा.लि. ३०१, महालक्ष्मी चेंबरर्स २२, भुलाभाई देसाई रोड, मुंबई -४०००२६

२) बुद्ध आणि त्यांचा धम्म (२०१६), डॉ.आंबेडकर भीमराव, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नॅशनल असोसिएशन ऑफ इंजिनीअर्स (बानाई), नागपूर ४४००१५ (०७१२-२२५०८५९)

३) आंबेडकरी व आंबेडकरवादी (२०१३), सिरी अनाव्रत विनोद, नागवाद प्रकाशन, नागपूर (९०४९५४८९१५)

४) दलितांचा शिक्षण संघर्ष (२००६), प्रा.घोडेस्वार देविदास, Right Thinkers Publications and Documentation Pvt. Ltd., Nariroad, Nagpur-२६

५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : अनुभव आणि आठवणी (२०१५), रत्तु नानकचंद (अनुवादक-भोळे भाष्कर लक्ष्मण) साकेत प्रकाशन प्रा.लि. म. गांधी नगर, स्टेशन रोड, औरंगाबाद ४३१००५

६) जातिव्यव्थेचे निमूर्लन (२०१५), डॉ. आंबेडकर भीमराव, (अनुवादक -सिरसाट प्रकाश) महासंचालक, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (बार्टी) पुणे- ४११००१.

७) महाराष्ट्राचा महार (२००७), जाधव वि.तु., सुगध प्रकाशन, डॉ. आंबेडकर मार्ग, नागपूर-१७.

८) महामानव (लोकराज्य) (२०१७), माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय मुंबई -४०००३२.

९) सूर्यास्त (२०१३), डॉ. रामटेके भीमराव, सुगम प्रकाशन, ग्रीनपार्क कॉलनी, अमरावती.

१०) क्षितिजापार (२०१३), डॉ. रामटेके भीमराव, सुगम प्रकाशन, ग्रीनपार्क कॉलनी, अमरावती.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील पर्यावरणविषयक विचार

प्रमोद मनोहर राऊत (संशोधक विद्यार्थी)
प्रा.गणेश पी. सूर्यवंशी

वाढते शहरीकरण ,खाजगीकरण ,ओद्योगीकीकरण ,जागतिकीकरण, उदारीकरण अशा पर्यावरण विरोधी संकल्पना आज शहरांसोबतच ग्रामीण खेड्यांकडेही आपली पाळेमुळे घट्ट करत आहेत. त्यामुळे साहजिकच आज ग्रामीण आणि शहरी समाजापुढेही पर्यावरणाचे संकट आ वासून उभे आहे. बदलत्या व्यवस्थेत पर्यावरण रक्षणाची समस्या अत्यंत बिकट झालेली दिसते. भौतिक विकास घडवून आणायचा असेल तर उद्योग धंद्याचा विकास होणे क्रमप्राप्त आहे .परंतु उद्योगधंद्याच्या विकासातून भोवतालच्या पर्यावरणाला हानी पोहचता कामा नये, याची देखील काळजी घेणे प्रत्येक नागरिकांचे कर्तव्य आहे. नद्यांचे संरक्षण केले पाहिजे, गावातील व कारखान्यातील कचऱ्याची व सांडपाण्याची योग्य विल्हेवाट लावली पाहिजे, वृक्षसंवर्धनाचे महत्व लोकांना पटवून देणे, स्वच्छतेचे महत्व लक्षात आणून देणे, आरोग्यासंबंधीचे हितावह विचार रुजविणे ही आजच्या युगाची खऱ्या अर्थाने गरज होऊन बसलेली आहे.

त्या दृष्टीने जनजागृती सुद्धा सुरु आहे .फार पूर्वीपासून हे कार्य महाराष्ट्रात संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत नामदेव , संत एकनाथ, समर्थ रामदास यांसारख्या अनेक थोर संतांच्या लेखनातून झाल्याचे दिसते. तीच परंपरा संत गाडगेबाबा, आणि संत तुकडोजी महाराज यांच्या विचारातून महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात चालत आलेली दिसते. कुटुंब, समाज आणि देशाचा सामाजिकदृष्ट्या विकास घडवत असताना देशाचे आरोग्य सुद्धा धोक्यात यायला नको यावरील विचारमंथन राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी विसाव्या शतकात आपल्या ग्रामगीतेतून मांडून ठेवलेले आहेत. तुकडोजी महाराज हे दुरदृष्टीकोन ठेवून विकासाचा मार्ग सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचविण्यासाठी आयुष्यभर झटले. त्यामुळे ते खरे आधुनिक संत ठरले. 'संताच्या विश्वात्मक देवाची खुण तुकडोजींना गवसली होती. त्या अर्थी तुकडोजी विश्वसंतच ठरतात. प्रभाव, प्रयोजन आणि पराकाष्ठा हे सारे विश्वभिमुख असूनही त्यांच्या कर्तुत्वाचे क्षेत्र संपूर्ण भारत हे असल्यामुळे ते राष्ट्रसंत आहेतच. फक्त आपण त्यांना राष्ट्राच्या सीमांमध्ये बांधून न ठेवता त्यांचे विश्वमय, विश्वभिमुख व विश्वप्रधान असे व्यक्तिमत्व ,कर्तुत्व आणि साहित्य समजून घ्यावयास हवे'.[१] त्यांच्या साहित्यातील समाजोपयोगी विचारांची आज एकविसाव्या शतकात स्वातंत्र्याच्या सत्तर वर्षानंतरसुद्धा समाजाला गरज आहेच.

तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यरचनेत ग्रामगीतेची निर्मिती ही फार महत्वाची कृती होय. तुकडोजींची ग्रामगीता ज्याप्रमाणे शिक्षण,समाजकारण, राजकारण, संस्कृती,ग्रामविकास,देशोन्नती या सर्व जीवन तत्वाबरोबरच साहित्याचे तत्वज्ञान सुद्धा सांगून जाते. तुकडोजींची साहित्यविषयक जाण केवळ साहित्याच्या प्रयोजनापुरती

ISSN : 2348-7143
March 2018

मर्यादित नव्हती. साहित्याच्या अंतरंगातील रसवत्ता व रसविभिन्नता यांबाबतही महाराजांनी सखोल विचार केला होता. साहित्यातील विविध अलंकार व रचनेतील विविध वृत्तांचे व्यापक ज्ञान त्यांना अवगत होते. 'अतएव मराठी, हिंदी भजनातून, गद्य लेखनातून एका परिणत ,सिद्धपुरुषाच्या अलौकिक प्रतिभेचा प्रत्यय येतो'.[२] ग्रामगीता या ग्रंथात ७६७४ ओव्या आहेत अर्पणपत्रिकेतील ओवीसंख्या सात असून एकूण ओवीसंख्या ७६८१ आहेत तुकडोजींच्या साहित्यनिर्मितीचा उद्देशच मुळी समाज जागृतीचा विषय ठरला त्याला पर्यावरण समतोल राखण्याचा उपदेशसुद्धा अपवाद ठरला नाही त्यामुळे ज्या ग्रामगीतेतून मिळणारे निसर्गाच्या रक्षणाचे उपदेश समजून घेऊन त्याचा अभ्यास करून लोकांसमोर मांडणे आज परिहार्य आहे. अशा उपयुक्त ग्रंथामध्ये मानवी जीवनाशी निगडीत समस्येचा जो आढावा घेतला आहे तो वाखाणण्याजोगा आहे. ग्रामगीतेत केलेला असा विचार पुढीलप्रमाणे विस्तृतपणे सांगता येईल.

जलव्यवस्थापन

व्यक्तीचे आरोग्य सुदृढ असल्याशिवाय तो मानसिक,बौद्धिक, शारीरिकदृष्ट्या सक्षम असू शकत नाही हे तुकडोजी महाराजांना ज्ञान होते त्यामुळे या सर्व गोष्टींची जाणीव त्यांनी ग्रामगीतेमध्ये करून दिलेली आहे.पर्यावरणातील पाणी हा सर्वात महत्वाचा घटक आहे. जल हे जीवन असे पूर्वीपासून ऐकत आलेलो आहोत, कारण पाणी हे जीवन जगण्यास उपयोगी असे महत्वपूर्ण तत्व आहे, आणि आज या अत्यावश्यक तत्वाचीच कमतरता सगळीकडे भासत आहे आज जलसमस्या हि अनेक समस्यापैकी एक आहे. आणि स्वातंत्र्यपूर्व काळात महाराजांना ही समस्या चिंतनीय वाटली. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ५८ वर्षापूर्वी लिहिलेल्या ग्रामगीतेमध्ये देशाच्या विकासाचे आणि समस्यांचे चिंतन आणि त्यावरील उपाय योजनांची सविस्तर मांडणी केली आहे.

सिंचन म्हणजे संग्रहित करणे, पावसाचे पाणी वाया न घालवता पाटबंधारे, तलाव,धरण यांच्यामध्ये साठवून त्या पाण्याचा उपयोग भूगर्भातील पाण्याची पातळी वाढविण्यासाठी आणि पाहिजे तेव्हा पिकासाठी वापरण्यास, शेतीची उत्पादनक्षमता वाढविण्यासाठी केला जाऊ शकतो. जलसिंचन योजनेचे महत्व पटवून देतानातुकडोजी ग्रामगीतेत सांगतात की,

'स्वच्छ पाण्याचे भरले तळे । विहिर जागोजागी मळे ॥
नदीचे प्रवाह होतील सगळे । शेतीसाठी उपयोगी ॥'
(ग्रामगीता अध्याय ३८, ओवी ७१)

पाण्याचे सिंचन केल्याने तळे, विहिरी, नदीचे प्रवाह जागोजागी दिसतील आणि या पाण्याचा उपयोग करून शेतीचा जास्तीत जास्त भाग ओलिताखाली आणून देशाला समृद्ध करता येईल. म्हणूनच दूरदृष्टीकोन ठेवणाऱ्या संतानी या जागतिक समस्येचे चिंतन व उपाययोजना आपल्या साहित्यामध्ये पूर्वीपासून सांगून ठेवले आहे. जलपर्यावरणावरील विचार ग्रामगीते मध्ये त्यावर जलसिंचनाचा उपाययोजना सांगितल्या गेली आहे.पाटबंधारे, कालवे, धरणे, ही सर्व पाण्याचा विनियोग करणारी साधने आहेत. परंतु पाणी संग्रहीत करून राष्ट्रहीत साधण्याच्या दृष्टीने त्याचा उपयोग करणे ही तितकेच

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

महत्वाचे आहे, हाविचार राष्ट्रसंतानी ग्रामगीतेमध्ये मांडून ठेवलेला आहे. 'महाराज म्हणतात सिंचनाकरिता जलाशय तर असावे पण तिथे स्वच्छता, सुंदरताही असावी, नेटनेटकी व्यवस्था असावी जेणेकरून उत्पादन वाढविण्याचा उत्साह वाढेल व त्या जलाचाही उपयोग अधिक चांगल्या पद्धतीने करता येईल.'[३] तुकडोजी ग्रामगीतेत लिहितात,

'नदी, तळयाकाठची स्वच्छता ।
तेथे पाट, घाट आदींची व्यवस्था ॥
उत्पादन वाढवाया तत्वता । उपयोग घ्यावा जलाचा ॥'

जलव्यवस्थापनाचाअतिशय बारकाईने विचार राष्ट्रसंतानी ग्रामगीतेमध्ये केलेला आहे. गावाबाहेरील जलाशय उत्तम व सुंदर असावे आणि गावातील विहिरी, घरे,पशूंची कुटीरे सुद्धा चांगली असावी ह्या सर्व बाबींचा खोलवर विचार करता असे दिसून येते की तुकडोजींनी ग्रामगीतेमध्ये जलसिंचनाच्या दृष्टीकोणातून आदर्श ग्रामनिर्मितीचे चित्रण रेखाटले आहे आणि आदर्श ग्रामनिर्मितीकारिता जलसिंचन किती आवश्यक आहे याचे चिंतन राष्ट्रसंतानी केले.

वृक्षसंवर्धन

"गावातील मार्ग, विहिरी, घरे, ।सुंदर सजवावी पशूंची कुटीरे ।
ठायी ठायी मुत्रीघरे । नाल्या करणे निर्माण ॥
सडकांचिया दुतर्फा छान । सर्वांनी करावे वृक्षारोपण ।
ढोले ठेवावी मधामधातून । कचरा त्यात टाकावया ॥"
(ग्रामगीता अध्याय १३ओवी७०,७१)

ग्रामगीता हा ग्रंथ ग्रामविकासाच्याविविध पैलूंचे दर्शन आहे. गावहा विश्वाचा नकाशा आहे 'गावचि भंगता अवदसा येईल देशा' असे विचार राष्ट्रसंतानी यात मांडलेले आहेत. आज पर्यावरण प्रदूषणाच्या समस्येवर जे अनेक उपाय सांगितल्या जाते हेच उपाय फार मोठी दूरदृष्टी ठेवून राष्ट्रसंतानी ग्रामगीतेत त्याकाळी मांडून ठेवलेले आहेत. आणि त्यातूनच आदर्श अशा पर्यावरण पूरक ग्रामसौंदर्याची निर्मिती ग्रामगीतेतून सांगितली आहे.श्रमदानाचे महत्व समाजाला सांगताना त्यातून रस्ते दुरुस्ती, शोषक खड्डेबांधणी व गावातील सांडपाण्याची वाट लावण्याची उपाययोजना करून गावाला सौंदर्य देण्याचे कार्य ग्रामगीतेमध्ये सांगितले आहे. रस्त्यावरील निकामी तणाची तोडणी करून काटे, झुडुपे यांची तोडणी करून रस्त्यांची स्वच्छता ठेवावी.

गावातील नदी नाले यांचे सुंदर नियोजन करून स्वच्छ ठेवून वातावरण शुद्ध ठेवण्याचा प्रयत्न करणे प्रत्येक नागरिकांचे कर्तव्य आहे. रस्त्यांच्या दोन्ही बाजूनी सुंदर वृक्षारोपण करावे जेणेकरून गाव सुंदर दिसून चारी बाजूनी मोकळी शुद्ध हवा गावात येईल आणि असा विचार जर प्रत्यकाने अंमलात आणला तर वातावरण अतिशयप्रदूषणमुक्त राहायला मदत होईल. ग्रामगीतेमध्ये वृक्ष लागवडीने मनाला शांती लाभण्याचा फायदा दिलेला आहे त्याचप्रमाणे प्रसन्न वातावरणासाठी फुले, वेली, लताकुंज लागवडीचा आग्रहतुकडोजी महाराजांनी धरला आहे. गावच्या आसपास आयुर्वेदी औषधी म्हणून

ISSN : 2348-7143
March 2018

मिळणाऱ्या मुळया,झाडपत्ती यांचा औषधामध्ये उपयोग करण्याचा आग्रहतुकडोजीनी केला आहे. त्यासाठी त्यांनी अशा औषधी वनस्पतींची लागवड करण्याचा ही सल्ला दिला आहे.

ग्रामस्वच्छता

घनकचर्याच्या व्यवस्थापनासोबतच मानवी विष्ठेचे व्यवस्थापन हीसुद्धा पर्यावरणाच्या दृष्टीने महत्वाची बाब आणि त्याचे व्यवस्थापन याची सांगड ग्रामगीतेमध्ये ग्रामस्वच्छतेच्या रूपाने घातलेली आहे. खेड्यातील उघड्यावर शौच करण्याच्या पद्धतीचे वर्णन करताना राष्ट्रसंत म्हणतात,

नदी किनारी व बोरंगात । शौचास जाती स्त्रियादि समस्त ॥
ती कुचंबना आणि घाण निश्चित। दूर होईल चरसंडासे ॥'

गेल्या सत्तर वर्षातही ही परिस्थिती बदलली नाही. यावरून ग्रामगीतेची आजही समाजाला किती गरज आहे हे दिसते. मलविसर्जनासाठी आजही स्त्री-पुरुषांना नदीकिनारी, रस्त्याला, झाडेझुडपे असलेल्या अडचणीच्या ठिकाणी जावे लागते त्यामुळेसर्वत्र घाणीचे साम्राज्य पसरून या गोष्टी पर्यावरण प्रदूषित होण्याला कारणीभूत ठरते. घरातील सांडपाण्याची विल्हेवाट लावताना राष्ट्रसंत ग्रामगीतेत सांगतात की,

'घराभोवती बाग केली । सांडपाण्यावरि झाडे वाढली ।
फळाफुलांची रोपे, वेळी । भाजीपाला नित्याचा ॥'

घराभोवतीच बाग उभारली आणि सांडपाण्याचा उपयोग करून झाडे वाढविली तर घरच्याघरी नेहमी फळे, फुले व लागणारी पालेभाज्या निघू शकतात. धुरांडी चा उपयोग जर केला तर घरात,वातावरणात धूर पसरणार नाही, घरातले सांडपाणी जर आवारातल्या झाडांकडे वळविले तर ते बाहेर जाऊन घाण करणार नाही आणि दुषित वातावरणाला आळा बसेल.

गोवंशपालन व रक्षण

भारतहा शेतीवर आधारित असलेला देश आहे,त्यामुळे उत्तम शेती आणि मानवी आरोग्याच्या दृष्टीकोनातून गोवंशाची किती आवश्यकता आहे हे ग्रामगीतेमध्ये तुकडोजी महाराजांनी अतिशय कल्पकतेने मांडले आहे. भारतात आजवर अनेक दिव्य पुरुषांनी, संत,महात्म्यांनी गायींचे महत्व विषद केले आहे आणि स्वत गायींचे पालन केले आहे. ग्रामगीतेत तुकडोजी म्हणतात,

'श्रीकृष्ण आणि शिवशंकर । वसिष्ठ आणि दत्त दिगंबर ॥
दिलीप, शिवाजी,गोसवा–तत्पर । संत अपर गोभक्त ।
ज्यांनी त्यागिले सर्वस्वास । करतली भिक्षा, तरुतली वास
ऐसे निष्काम गुरुही गोसेवेस । न विसरत कदापी ॥'

'केवळ दिव्य पुरुषांनीच नव्हे तर संत आणि संन्यासी मंडळींनीही गायीची सेवा केली, कारण त्यांनी जाणले होते की,गाय हेच या देशाचे अधिष्ठान आहे गायीच्या शेणाने सारवलेल्या घरामध्ये जीव जंतू राहत नाही व रोगराई नष्ट होण्यास मदत मिळते, म्हणूनच प्राचीन काळापासून घर आणि अंगणाच्या ताळवटाचे शेणाचे सारवण, लेपण

ISSN : 2348-7143
March 2018

करण्याची प्रथा होती, सडा सारवण ही गायीच्या शेणानेच केले जात आहे.'४ त्यामुळे रोगांचा प्रादुर्भाव होण्यास प्रतिबंध घातल्या जात असे.गायीच्या शरीराचा प्रत्येक अंग जिवंतपणी आणि मेल्यावरही कामात येतो म्हणून ग्रामगीतेत तुकडोजी म्हणतात,

'गाय जिवंत आरोग्यधाम I तिचे पुत्र प्रत्यक्ष परिश्रम I
राष्ट्र सुखाचा मार्ग सुगम I गो सेवेयोगे II'

(ग्रामगीता अध्याय १५, ओवी २५)

जोपर्यंत भारतात गोवंश सुरक्षित राहील तोपर्यंत रोगराई हटविण्याची क्षमता आपणामध्ये येईल परंतु आज शेतीची सर्व कामे गायी बैलांकडून करवून न घेता ट्रक्टर आणि तत्सम पर्यावरणाला हानिकारक अशा पेट्रोल डीझेल चा धूर सोडणाऱ्या यंत्रांकडून करवून घेतले जाते. यंत्राद्वारे कमी वेळात जरी शेतीची मशागत होत असली तरी त्यापासून होणारे वातावरणाचे नुकसान न भरून निघण्यासारखे आहे हे तुकडोजीनी जाणले होते म्हणून ते ग्रामगीतेच्या माध्यमातून गायीआणि उत्तम बैलांची संगोपणा करावी असा सल्ला देतात,

'उत्तम चारापेंड देऊन I वाढवावे गायीचे वजन I
आदर्श गायी,वळू ठेवोन Iउत्तम गोधन वाढवावे II'

मलमूत्रव्यवस्थापन

जीवन हे क्रम प्रकृतीनुसार जगावे ही एक अवस्था आहे त्यामुळे आपण प्रगतीच्या मार्गाने जाऊ हे निश्चित नसते असे समजणे हे संतप्रवृत्तीचे लक्षण होय. 'क्रम हा अवस्थेला लागू होतो प्रगतीला नव्हे', असे तुकडोजी म्हणतात.५ त्यामुळे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे आधुनिक विचाराचे संत होते. अध्यात्मिक उपदेशांपेक्षा गोष्टीपेक्षा ऐहिक गोष्टीवर त्यांचा जास्त भार होता. मानवी जीवनात मृत्युनंतरच्या जगापेक्षा मृत्युअगोदरचे जीवन चांगल्या पद्धतीने जगण्यावर त्यांचा भर होता. म्हणूनच मेल्यानंतरची स्वर्ग व नरक यांची अधिक चर्चा न करता ऐहिक जीवनाला कसा स्वर्ग बनवता येईल याचाच ध्यास त्यांनी घेतला होता. म्हणूनच स्वच्छता, आरोग्यपूर्ण जीवन या गोष्टींवर त्यांनी सातत्यपूर्ण भर दिला होता. गावचे रस्ते,घरे, परिसर स्वच्छ राहावा यासाठी ते प्रबोधन करत होते. त्यांनी स्वताच्या शरीराला मंदिर मानून ग्राम हेच दैवतासमान मानून त्यांनी स्वच्छतेला सन्मान दिला होता.ते म्हणतात,

'मी समजतो गावही शरीर Iत्यास राखावे नेहमी पवित्र I
त्यानेच नांदेल सर्वत्र I आनंद गावी II
जैसे आपण स्नान करावे Iतैसे गावहीस्वच्छ ठेवीत जावे I
सर्वचि लोकांनी झिजुनि घ्यावे Iश्रेय गावाच्या उन्नतीचे II'

ज्या ठिकाणीस्वच्छताअसते त्या ठिकाणी ईश्वराचे आवास असते या अध्यात्मिक संकल्पाच्याही पुढे जाऊन स्वच्छतेने आरोग्य तंदुरुस्त होऊन, रोगराईचा सर्वनाश होऊन हे जीवन निकोप आणि आरोग्यदायी बनते हा विचार समाजमनावर बिंबविण्याचे कार्य राष्ट्रसंत तुकडोजीनी केले. आपण स्वताच्या शरीराची ज्याप्रमाणे काळजी घेतो त्याचप्रमाणे आपल्या गावाची हि काळजी घ्यायला पाहिजे याचे वर्णन ग्रामगीतेमध्ये

तुकडोजीनी केले आहे.समाजाला सुदृढ आणि बलवान बनवायचे असेल तर स्वच्छतेशिवाय पर्याय नाही अस्वच्छता, दुर्गंधी यामुळे गावाला आलेली अवकळा दूर करण्यासाठी सर्वांनी पुढाकार घ्यायला पाहिजे, जागरूक राहायला पाहिजे, नाल्यामोऱ्या सडका, घरे, सगळा परिसर स्वच्छ ठेवण्यासाठी प्रयत्न करायला पाहिजे असे विवेचन ग्रामगीतेने दिले आहे. त्यांनी घाण, कचरा काढण्यासाठीच सांगितले नाही तर त्याची योग्य विल्हेवाट लावण्याचेही उपाय ग्रामगीतेत सांगितले आहे. नाही तर एका ठिकाणची घाण दुसऱ्याठिकाणीटाकली तर त्याला अर्थ नाही त्यामुळे या कचऱ्याचे व्यवस्थित व्यवस्थापन करण्यासाबंधित तुकडोजी म्हणतात,

'त्यासाठी करावे खतखड्डे ।गावाबाहेर जागी उघडे ॥
जनावराचे मलमूत्र सापडे । तेहित्यातचि भरावे ॥
तैसेचि करावे चीरसंडास । मळ दिसोचि द्यावा न कोणास ॥
अपुल्या मळाची आपणास। व्यवस्था लावणे सोयीचे ॥'

आज आम्ही नैसर्गिकपद्धतीने मिळणाऱ्या खताचा अपव्यय करून भरमसाठ महागडे असणारे रासायनिक खताचा वापर करून जमिनीचा पोत खराब करीत आहोत. तुकडोजी महाराजांनी गावातीलच मळ-घाण-मलमूत्रयांच्या वापरातून उत्तम प्रतीचे खत तयार करण्याविषयी ग्रामगीतेतून आग्रह धरला आहे,शेतकरी बांधवाचे जीवनाला नवी दिशा देण्याचे कार्य हा त्यांचा ग्रंथ करतो.राष्ट्रसंताचा त्यावेळचा खत तयार करण्यासाबंधीचा विचार भविष्याचा अचूक वेध घेणारा आहे. आज आम्ही रासायनिक खताचावापर करण्याचा अट्टाहासाकडेवळलो आहोत तर ग्रामगीतेचा विचाराचीअमंलबजावणी निश्चित उपयुक्त ठरते. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या सारख्या ज्वलंत प्रश्नाचेनिरसनकरण्याचा मार्ग आपल्यालासापडतो. राष्ट्संतानी स्वच्छतेला प्राधान्य देताना ग्रामगीतेमध्ये रोगराईपासून मुक्तता आणि सेंद्रिय खताच्या माध्यमातून शेतकर्यांना उत्पादनात वाढ करण्याचा दुहेरी मार्ग सांगितला आहे. अनेक उत्पादन खर्च पद्धतीमुळे शेतकार्यांना शेतीचे उत्पादन घेण्यास कठीण होऊ लागल्याने शेतीचा हा ग्रामगीतेतील मूलमंत्र आजच्या युगातही उपयोगी पडतो. या नैसर्गिक मलमूत्राची कशी नासाडी केली जाते याविषयी ते सांगतात,

'एरव्ही तो वांढाळगडी। जो वाटेल तिकडे मळा सांडी।
तेखतद्रव्याची करिती नासाडी । वानर जैसे ॥'

याहीपुढे मलमूत्रादी गोष्टींचे महत्व सांगताना ते ग्रामगीतेत म्हणतात,

'अहो! ही निसर्गाची रचना । समजलीच पाहिजे सर्वजना ॥
खाद्यची होते खत जाणा । खतापासोनि । खादोत्पत्ती ॥
आपण जे काही खातो । रसरक्तमास तेणे जमवितो ॥
त्यातुनी वाचले ते खत म्हणतो । भूमीवरी घालावया ॥
त्या खताची झाली जोपासना । तीच फळते काळ्या उत्पन्ना ॥
खत नसता भूमीची दैना । होऊ लागे ॥
मुत्राविष्टाहड्डी मिसळली । त्यांने भूमीस स्फूर्ती चढली ॥

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

पुन्हापेरणी करिता उगवली lप्रचंड कणसेll'

रासायनिक खतांमुळे जमिनीची होणारी नासाडी, त्यामुळे होणारी पर्यावरणाची हानी यासाठी तुकडोजी महाराजांनी अतिशय सोप्या भाषेत निसर्गाचे चक्र समजावून सांगितले आहे. एकीकडे जमीनीचीपोषणक्षमता कमी होत चालली आहे आणि आपण उपयोगी असलेले खत वाया घालवतो आहे आणि रोगराई निर्माण करतो आहोत. खताअभावी झालेली भूमीची दैनावस्था राष्ट्रसंताना पाहवत नाही त्यामुळे या सर्व बाबींचे व्यवस्थापन योग्य रीतीने विल्हेवाट लावून त्यातून शेतीला फायदा करवून घेऊन प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे पर्यावरणाचे संरक्षण करण्याचे आवाहन केले आहे. निसर्ग सूत्र लक्षात घेऊन टाकाऊ गोष्टीचे टिकाऊपण ओळखण्याचे कौशल्य महाराजांनी ग्रामगीतेमध्ये सांगितले आहे.

निष्कर्ष :

१) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे एक दूरदर्शी संत होते. भविष्याचा वेध घेऊन त्यांनी आपले साहित्यलेखन केले आणि त्या दृष्टीकोनातून त्याचा प्रचार केला.

२) पर्यावरण प्रदूषणासारखी समस्या भविष्यात वृक्षतोड, हवामानाचे असंतुलन, भौतिक सुखसोयींच्या सवयी, शहरीकरण यामुळे वाढणार याचा अंदाज तुकडोजींना असल्याचे ग्रामगीतेच्या लेखनावरून जाणवते.

३) ग्रामगीतेत खेड्यातून शहरांकडे गेलेल्या लोकांना ग्रामीण जीवनाचे महत्व ओळखून निसर्गरक्षणाचा संदेश तुकडोजी महाराजांनी दिलेला आहे.

४) मानवी आरोग्य, ग्रामस्वच्छता,स्वावलंबनाचा अंगीकार आणि त्यातून समाजाची तर पूढे देशाची प्रगती असे ग्रामगीतेचे सार आहे.

५) आधुनिक विज्ञानाची जोड तुकडोजीनी आपल्या लेखनाला आणि विचारला दिलेली आहे. त्यांच्या ग्रंथलेखनातून विज्ञान आणि परमार्थ या दोहोंची प्रचिती येते.

६) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी हिंदी आणि मराठी भाषेत विपुल गद्य-पद्य साहित्य लेखन केलेआहे. त्यांचे हे साहित्य वाङ्मयीन आणि भाषिक दृष्ट्या समृद्द आहे.

७) तुकडोजी महाराजांनी विज्ञान आणि अध्यात्माची जोड देऊन समाजाला शांतीचा आणि ज्ञानाचा मार्ग दाखविला आहे. त्यामुळे ते खऱ्या अर्थाने आधुनिक संत ठरतात.

८) तुकडोजी महाराजांनी आपल्या ग्रामगीता या ग्रंथात पर्यावरण सुरक्षेसाठी विविध उपाय सुचविलेले आहेत.

अ)रस्त्याच्या कडेला दुतर्फा वृक्ष लागवड करून शुद्ध वातावरण निर्मिती करून पर्यावरण स्वच्छ ठेवण्यास मदत करावी.

ब)गावात किंवा शहरात ठिकठिकाणी मुत्रीघरे आणि नाल्या उभारून घाणीचे साम्राज्य नष्टकरणे.कचरा टाकण्यास कचरा कुंडीचाच वापर करावा आणि ग्रामसौंदर्य

ISSN : 2348-7143
March 2018

ठेवून पर्यावरणाचे रक्षण करावे.

क) सेंद्रियखतांचा वापर शेतीमध्ये करून जमिनीचा आणि पिकांचा दर्जा उत्तम ठेवावा. त्यामुळेकमी रासायनिक पदार्थांचा वापर होऊन त्याचा विपरीत परिणाम पर्यावरणावर होणार नाही. गावांत किंवा शहरांत शौचालयाचा वापर करणे अनिवार्य करावे त्यामुळे घाणीचेसाम्राज्य नष्ट होऊन पर्यावरणाची सुरक्षा करता येईल.

संदर्भ सूची :

१. डॉ.अडावदकर अनंत- राष्ट्रसंत नव्हे विश्वसंत–राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व्यक्ती आणि वाङ्:मय-अक्षयकुमार काळे –विसा बुक्स नागपूर. पृ. क्र. ८२.

२. डॉ. सानप किशोर– तुकडोजींच्या अभंगगाथेतील आत्मप्रवाह राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व्यक्ती आणि वाङ्:मय-अक्षयकुमार काळे –विसा बुक्स नागपूर. पृ.क्र. १९७.

३. गावंडे प्र. ल.- तुकडोजी महाराज – गंधर्व वेद प्रकाशन पुणे,नागपूर. पृ. क्र. ९३.

४ . प्रा. सोनार देवानंद- पाक्षिक विकासवाहिनी ग्रामविकासाचा मूलमंत्र-ग्रामगीता- ०१ मे
२०१३. पृ. क्र. १६.

५ . प्रा. सोनार देवानंद- पाक्षिक विकासवाहिनी ग्रामविकासाचा मूलमंत्र-ग्रामगीता, १६ एप्रिल २०१३. पृ. क्र. १६.

ISSN : 2348-7143
March 2018

ओवी चे स्त्री जीवनातील स्थान

ज्योती शरद इंगळे
विद्यार्थी संशोधक
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

लोकसाहित्य एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढी पर्यंत मौखिक परंपरेने संक्रमित होत असते. लोक साहित्यातून समाजमनाचा अविष्कार होत असतो, त्याचा कर्ता अनामिक असतो. समाज बदलानुसार लोकसाहित्यात स्वाभाविक परिवर्तन होत असते, म्हणून परिवर्तनशिलता हाही लोकसाहित्याचा विशेष आहे. प्राचीनता हाही त्याचा विशेष आहे, मानवी संस्कृतीचे संवर्धन करण्याचे काम लोकसाहित्य करीत असते, लोकसाहित्यात भौतिकसंस्कृती, मनोमय, लोकाचार, लोकरुढी, लोकसमजूती व लोकवाङ:मय यांचा समावेश होतो.

लोकवाङ:मयात लोककथा, लोकगीते, उखाणे, म्हणी, वाक्-प्रचार, यांचा समावेश होतो, लोकवाङमय हे शब्दाने अविष्कारीत होत असते, विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या युगात लोकवाङ:मय नष्ट होत चालले आहे, त्याची जोपासना करणे संवर्धन करणे, काळाची गरज आहे, जनमाणसाचा प्राचीन काळापासूनचा हा ठेवा आहे, त्याची जोपासना केली तर प्राचीन संस्कृती, आदी मानवाचे जीवन, समजूती, रुढी, परंपरा, यांचे ज्ञान पुढील पिढीस उपयोगी ठरेल.

लोकगीताची व्याख्या :-

डॉ. स.कृ.फडके म्हणतात की, "शास्त्रीय नियमांची परवा न करता सामान्य लोक व्यवहारांच्या उपयोगासाठी माणसे आपल्या आनंदाच्या उल्हासात ज्या वाणींचा सहज आणि छंदोबध्द अविष्कार ते करतात ते लोकगीत समजावे." [१]

डॉ. फडके यांच्या व्याख्येतून लोकगिता विषयी ते शास्त्रीय नियमांच्या अधिन न राहता क्लिष्टपणाही त्यात नसतो, मानवी जीवनाचा आनंद व्यक्त करणे आणि स्वाभाविकपणे व सहजतेने लोकगीत तयार होते.

"सभ्य आणि शिष्ट जीवनापासून दूर आणि कमी अधिक रांगडया अवस्थेत असलेल्या लोकांची जीवन विषयक अभिव्यक्ती म्हणजे लोकगीत होय." [२]

लोकगीत गाणारे लोक हे निरक्षर असतात, पारपं रीक पध्दतीले त्यांचे जीवन व्यथीत होत असते, शिष्ट मान्य संस्कृतीपासून ते दूर असतात, ते काहीसे मागास असतात. लोकवाङ:मयात लोकगीते विपुल प्रमाणात आढळून येतात, लाकेगीते ग्रामीण जीवनाशी अधिक संबधीत आहे.

लोकगीतांना लोकजीवनात अनंन्य साधारण महत्व आहे, लोकगीतांमध्ये पुरषांची लोकगिते, स्त्रींयाची लोकगिते यांचा समावेश होतो, स्त्री जीवनात लोकगीतांना विशेष असे स्थान आहे, स्त्रींयाच्या मनाचा वेध लोकगीतातून घेता येतो.

ग्रामिण भागात स्त्रींया दळण दळतांना, कांडतांना, शेतात श्रम करतांना, लहान मुलांना झोपवतांना गीते गात असतात, सोमेश्वराच्या 'मानसोल्लास' या ग्रथांत स्त्रिया दळण दळतांना, कांडण करतांना, ओवी गीतांचा उल्लेख आलेला आहे, ओवी आणि स्त्री यांचा अतिशय निकटचा संबध आहे, स्त्री जीवनावर प्रकाश

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

टाकला तर कुटूंबात, समाजात तिला दुय्यम स्थान आहे असे दिसते, ओवी एखाद्या स्त्रींची निमिर्ती असली तरी त्या ओवीतून समुह मनाचा अविष्कार होत असतो, आणि ती सर्व स्त्रियांच्या मुखोद्गत होत असते, तसेच तिचे संवर्धन होत असते. काळानुसार तिच्यात परिवर्तन होत असते.

ओवी

या शब्दाचा अर्थ ओवने, किंवा गुंफणे असा होतो.

- **नाते संबधाच्या ओव्या :-**

वाटाच्या **वाटसरा, काय पाहतो खेडयाला, सोन्याच कुलूप, मया बंधुच्या वाडयाला,**

या ओवीतून आपल्या भावां विषयीची आपुलकी प्रेम व्यक्त होते, ती आपल्या भावाची शुभचिंतक असते, आपल्या भावाचे गोडवे गात असते, या ओवीतून ती वाटाच्या वाटसराला उदद्‍ेशून म्हणते की, खेडयातील परिस्थिती हि दयनिय आहे, तेथील लोक गरीब आहे, कर्ज बाजारी आहे तिच्या भावाच्या वाडयाला सोन्या नावाच्या सावकाराने कुलूप लावलेले आहे. त्या सावकाराकडे तिच्या भावाचा वाडा गहाण पडला आहे.

भाऊ घेई चोळी, भावजय राग राग चोळीला लागो आग, जोडयान नांदा दोघं

नाते संबधाचा विचार केला तर भावजय ही नण्ं देला हिडीस फिडीस करतांना दिसते, भावाने बहिणीसाठी काही घेतले असता, ती घरात ताणमाण करत असते, असहकार पुकारत असते, आणि घरात तणवपूर्ण वातावरण निर्माण होत असते, तेव्हा समजदार बहिण आपल्या भावांनी चोळी नाहीही घेतली तरी चालेल, मात्र त्यांच्यात वाद व्हायला नको, अशी भावना व्यक्त करते.

भाऊ म्हणे बहिणीला कर म्हणे भात, भावजयी कशी म्हणे, पेवामधी गेला साप

भाऊ म्हणे बहिणीला वाढ म्हणे दुधं,भावजयी कशी म्हणे, वासरं पिले आजं

या ओवीतून यमक साधलेला आहे, भावाचे बहिणीवरील प्रेम व्यक्त झाले आहे, मात्र ते भावजयीला खपत नाही, म्हणून ती बहाणे शोधून वेळ मारुन नेते,

दुबळा पाबळा भाऊ बहिणीला असावा, बांडी भुरकी चोळी एका राताचा इसावा

या ओवीतून प्रत्येक स्त्रींला भाऊ असलाच पाहिजे अशी अपेक्षा व्यक्त केली आहे.

स्त्री जें ंव्हा सासरी चटके, वणवे सहन करते. तेव्हा तिच्या शिणल्या भांगल्या मनाला विश्राती मिळावी आणि सुख भेटण्यासाठी माहेरला एक दिवस तरी राहता येते, त्यामूळे स्त्रींचे मन प्रफुल्लीत होत असते, एक प्रकारे माहेराच्या या प्रंसगाने तिचे मन ताजे तवाने होत असते.

बाई मी दळण दळते, जातं जस हरण पळत, मायबाईचं पिले दुध, मया मनगटी खेळतं

स्त्री आणि जातं यांचा सलोख्याचा संबंध आहे जात्यावर बसलं की ओवी आपोप ओठात येत असते. जात्याच्या घरघरी बरोबर स्त्री चे अनुभव, भावना, कल्पना, मन व्यक्त होत असते. या ओवीतून आईच्या दुधाचं सामर्थ्य व्यक्त केलं आहे. आईच्या दुधातून स्त्रीच्या मनगटात आलेली ताकद आणि त्या ताकदिने ती जात ओढते असा आशय व्यक्त झाला आहे. आईच्या प्रेमाची महती गाणारी ओवी आहे.

- **शेतात श्रम करतांना च्या ओव्या :-**

पडतो **पाऊस आला फटकाऱ्या मारत, अन् ते झाडं व ऽ**
खिल्लारीचं नही धिरवा धरत,
पाऊस राजानं प्रभा धरली दुरून

पडत येतो बाई मया माहेरावरुनं
पाऊस राजानं सजवला निळा घोडा
असा एका क्षणामध्ये दिला पृथ्वीला येढा

मानवी जीवनात पावसाच महत्वाच स्थान आहे, शेतकऱ्यांना पावसा बद्द्ल आदर, आपुलकी असते, पावसाला एक प्रकारे देवा प्रमाणे तो मानत असतो. शेतात काम करत असतांना धो धो करत येणारा पाऊस, पावसाची गती, पावसाळी ढगाळ वातावरण हे थंड असते. शेतकऱ्यांना या पाऊसामुळे आपले शेतातील उत्पन्न भरघोष येण्याचा एक प्रकारे आनंद होत असतो, असे चित्रण ओवीतून आलेले आहे.

तसेच शेतात श्रम करीत असतांना शरीरांला आलेला थकवा, कंटाळा, शिणभाग, पार व्हावा व मन ताजे तवाने व्हावे यासाठी स्त्रींया ओव्या गात असतात, कामातून लक्ष विचलित होवून मनाला आनंद मिळत असतो. व श्रमाचा परिहार होत असतो.

स्त्री ओवीतून आपल्या जीवना संबधीचे चित्र व्यक्त करीत असते, आपल्या मनातील भावना मोकळया करीत असते, ओव्यांचे संकलन व संवर्धन होणे गरजेचे आहे, ओव्यांना शब्दबध्द केले तर त्यांना स्थिर स्वरूप प्राप्त होईल, ओव्या हया जनमाणसांच्या मनाचा ठेवा आहे, लोक भाषेतून त्या व्यक्त झाल्या आहेत. मानवी मनाला भिडण्याच सामर्थ्य ओवीत आहे, ओव्या जवळजवळ लुप्त होत आहे हा ठेवा जपणं काळाची गरज आहे, ओव्याचे संवर्धन होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रथसुची

१. भारतिय संस्कृती कोष : खंड ८ वा,संपादक - महादेव शास्त्री जोशी, भारतिय संस्कृती कोष निर्मिती मंडळ, पुणे. प्रथम आवृत्ती १९४७, पृष्ठ क्र ४२१
२. तत्रैव - पृष्ठ क्र ४२१
३. डॉ. शरद व्यवहारे - लोकसाहित्य उद्‌गम आणि विकास, विद्या भारती प्रकाशन,
४. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर दुरशिक्षण केंद्र,लोकसाहित्य आणि मराठी साहित्य
५. डॉ. परशुराम गिमेकर, मराठवाडयातील दलितांचे लोकसाहित्य
६. दुर्गा भागवत - लाकसाहित्याची रुपरेखा
७. प्रभाकर मांडे - लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

साहित्यप्रकार : मध्ययुगीन कविता

प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्र. डुंबरे
स.प्राध्यापक
विवेकानंद महा.औरंगाबाद
मो.नं. ७५८८५९४५७९
ईमेल :daprasd7@gmail.com

प्रस्तावना :

मध्ययुगीन कालखंडात संत ज्ञानदेवांपासुन वारकरी साहित्याची मीमांसा करावी लागते. या सर्वच संत परंपरेत प्रेरक म्हणुन कवितेत संतकविता हा अभ्यासाचा मोठा पट आहे, तो दुर्लक्षुन चालणार नाही. ओवी व अभंग ही या परंपरेची विश्वसाहित्याला अमूल्य अशी देणगी आहे. मध्ययुगीन कविता ही भक्तीच्या अधिष्ठानावर लिहीली गेली असली तरी तिला सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, भाषिक, वैचारिक असे अनेक पदर आहेत. संत कान्होपात्रेची गावकुसाबाहेरची कविता स्त्रीवादाची बीजे अंकुरतेच पण दलित साहित्याचीही पेरणी करते. गावकुसाबाहेरचा चोखोबा, बंका, निर्मळा, सोयराबाई, जनाबाई यांची कविता ही केवळ काव्य म्हणुन न पाहता, तिला अनेक पदर आहेत त्यांच अभ्यास साहित्यप्रकारांचा अभ्यास मांडताना होणे गरजेचे आहे. प्रस्तुत लेखात जनाबाईचा विशेष संदर्भ घेऊन काही निरीक्षणे नोंदविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मध्ययुगीन कालखंडात ज्या महिला संतांनी भारतीय स्त्रीवादाची परंपरा उज्वल करण्याचे काम केले त्यापैकी जनाबाई हे मोठं नाव. जनाबाईच्या डोईचा पदर आला खांद्यावरी या अभंगाची फक्त स्त्रीवादाच्या अंगाचे चर्चा झालीय पण प्रस्तुत संत कवितेची दोन अंगांनी समीक्षा होणं गरजेचं आहे.

१. उच्च कोटीच्या व्याभिचारी भावाचे दर्शन
२. भारतीय स्त्रीवादी परंपरेतील बंडखोर भूमिका

जनाबाई एक बंडखोर कवयित्री :

गंगाखेडच्या दमा व करुंड यांच्या पोटी जन्मलेल्या जनाबाईने नामयाची दासी या बिरुदाने अभंग लेखन केले. प्रस्तूत चर्चेतील अभंगाचा व दासी या बिरुदाचा जवळचा संबंध आहे. जनाबाईच्या जन्माबद्दल आख्यायिका सांगितली जाते की, दमाला पांडूरंगाने दृष्टांत दिला की, तुझ्या पोटी जी कन्या जन्माला येईल ती तुझा कुलोध्दार करीन. कृतयुगात ती पद्मीनी होती, त्रेतायुगात मंथरा होती आणि व्दापार युगात कुब्जा होती. तिचा नामदेव चरित्राशी संबंध येईल. या आख्यायिकेतून एक गोष्ट ध्वनित होते ती म्हणजेच पद्मीनी, मंथरा, व्हाया कुब्जा जनाबाई, दास्यत्व व जनाबाई हे नातं जन्मांतरीचं. असं असलं तरी जनाबाईना अजाण वयात दामाशेटींच्या घरी दमा व करुंड सोपवितात. हा बाल स्त्री मनावरचा आघात कवितेच्या रुपातुन उद्रेकासारखा ठायी ठायी असतो. मात्र मायबाप पांडुरंगालाच मानल्यामुळे जनाबाई म्हणाली,

"आई मेली बाप मेला । आता सांभाळी विठ्ठला ।। १ ।।

मी तुझे गा लेकरु । नको मजसी अव्हेरु ।। २।।"

जनाबाई विठ्ठल भक्तीत एवढया दंग होऊन जाता की, सर्वत्र सबाहय अभ्यंतरी सावळा विठून वावरताना दिसतो. त्या म्हणतात,

'हाती घेऊन तेलफणी । केस विंचरुन घाली वेणी ।।'

नामदेवांच्या चौदा माणसांच्या कुटुंबाला जनाबाईंनी नामयाची दासी म्हणुन लौकीक जीवन वाहिले. ज्या नामदेवांना जनाबाईंनी अंगाखांद्यावर खेळवलं त्या नामदेवांच्या कीर्तनात कुणी प्रमाण द्यावं? ह सांगण्याचा अधिकार दास्यत्व असलेल्या जनाबाईंकडं होता. नामदेवांचे वाळवंटातील कीर्तन म्हणजे आठरापगड जातीतील संतमेळा, वारकऱ्यांच्या भंगव्या झेंडयाखाली संघटीत करुन अध्यात्मिक लोकशाहीची संस्थांपनाच होय. त्यातही स्त्रीयांना धर्माचा उच्च अधिकार या चळवळीने दिला. या क्रांतीकडे डोळेझाक करुन चालणार नाही. **नामदेव कीर्तन करी पुढे देव नाचे पांडूरंग । जनी म्हणजे बोला नामदेवा अभंग।।** केवढा मोठा जनाबाईचा अधिकार? अखिल विश्वाची माऊली ज्ञानदेवांना नामदेवांच्या कीर्तनाचा साथीला अभंग प्रमाण देण्याची आज्ञा जनाबाईंनी करावी? ज्या काळात स्त्रीयांना चूल, मूल सोडून घराबाहेर पडण्याचा अधिकार नव्हता, त्या काळात महाराष्ट्रात जनाबाई, मुक्ताबाई, चोखोबांची पत्नी सोयाबाई, बहिण निर्मलाबाई, कान्होपात्रा आदींनी समाजाला दिशादर्शक दीपस्तंभाची भूमिका पार पाडावी? किती मोठा हो पुरोगामी विचार आहे. **। शतकोटी तुझे करीन अभंग ।** ही नामदेवांची प्रतिज्ञा पूर्ण करण्यासाठी पुरुषांसोबतच जनाबाई ते बहिणाबाई पर्यंत सर्वच संत कवयित्री हातात लेखणी घेतात, क्रांतीचे नवे पर्व याशिवाय दुसरे कोणते असू शकते? जनाबाईंच्या प्रभावळीतील सर्वच स्त्री–संतांना त्यांच्या या क्रांतीकारी भूमिकेमुळे त्रास सहन करावा लागला असला तरी अगदी टोकाला जाऊन खंबीर भूमिका घेण्याची त्यांची भूमिका श्रेष्ठच होती.

वेदना, विद्रोह आणि सकारात्मकता :

जनाबाईंचे जीवनच वेदनामय व दु:खाने भरलेले होते. लहानपणापासून दु:ख वाट्याला आलेल्या जनाबाईंच्या कवितेत वेदनांचा हुंकार दिसतो. विद्रोहाचे दर्शन ठायीठायी दिसते मात्र या विचारसूत्राचा शेवट मात्र सकारात्मकतेतच दिसतो. पंढरीचा चोर भावबळे धरुन दोराने बांधून ठेवण्याची हिम्मत एकमेव जनाबाईतच आहे. **धरीला पंढरीचा चोर । गळा बांधुनिया दोर ।** या चोराला हदयाच्या बंदीखान्यात कोंडून ठेवणारील जनाबाई शेलक्या शिव्या देऊन त्याचा समाचार ही घेताना दिसते.

तुझी रांड रंडकी झाली । जन्म सावित्री चुडाल्याली ।।२।।

या कालखंडातही पुरुषांनी स्त्रीयांवर अन्यायच केला आहे. जनाबाईवर देवाचे पदक चोरल्याचा आरोप धर्ममार्तंडांनी केल्यावर जनाबाई म्हणते,

धोतर झाडुनि पाहती । पडले पदक घेऊन जाती ।
जनीवर पडली उडी । ब्राम्हण करीता मारामरी ।।
दंडी लावल्या काढण्या । विठोबा धाव रे धावण्या ।।

ISSN : 2348-7143
March 2018

जनाबाईला सुळावर चढविण्याचा प्रयत्न त्यावेळी झाला. भूवैकुंठ समजल्या जाणाऱ्या पंढरीत कान्होपात्रेचा बळी घेतलाच पण याच बडव्यांनी जनाबाईलाही संपविण्याचा पध्दतशीर प्रयत्न केला. स्त्रियांचा आवाज दाबण्याचा पुरुषी अहंतेचा प्रयत्न जनाबाईच्या कणखर भूमिकेमूळे फसला. अविचार व व्देषमूलक सूळाचे पाणी झाले. सूळावर देणे हे रुपक नंतर या चरित्रात घुसडविले गेले असावे. वास्तविक जनाबाईचा विठोबाच्या साक्षीने आवाज कायमचा दाबण्याचा धर्ममार्तंडांचा डाव या अभंगांतील भावार्थावरुन लक्षात येतो.

आख्यानकविता :

ये गं ये गं विठाबाई । माझे पंढरीचे आई ।। अशी हाक मारणारी जनी भावबळे पांडुरंगाला आकळविते. ती म्हणते, 'झाडलोट करी जनी । केस भरी चक्रपाणी ।।' केवढा मोठा हा जनाबाईचा अधिकार?

बहिणाबाई शिऊरकर जशी संप्रदायाची परंपरा सांगतात तसं जनाबाईही तत्कालीन ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी **विठो माझे लेकुरवाळा । संगे गोपाळांचा मेळा ।१।।** या रचनेतुन मांडते. निवृत्तीनाथ, सोपानकाका, मुक्ताबाई, गोरोबा, चोखोबा, बंका यांचा केवळ गुणगौरवच नाही तर विविध जातीतून आलेले हे भक्त विठूचरणी समानच आहे. असा समतेचा संदेश देते. थालीपाक हे जनाबाईना स्फुरलेले दीर्घकाव्य होय. हरिचंद्राख्यान, संत नामदेव चरित्र हे जनाबाईचे रचनातंत्राच्या दृष्टीने अप्रतिम काव्य आहे. 'सुंदर माझे जाते गं फिरते बहुत । ओव्या गाऊ कौतुके तू ये रे बा विठ्ठला ।।' असं म्हणुन जीवशीव खुंटे, प्रपंच दळण दळून ब्रम्ह सायुज्यता प्राप्त करणारी जनाबाई भक्तीचळवळीत स्वतंत्र ठसा उमटविते. म्हणुन त्या माऊलींबद्दल जे उद्गार काढतात, तीच ओळ त्यांना म्हणाविशी वाटे, 'मरोनिया जावे । बा तुझिया पोटा यावे।'.

व्याभिचारी भाव, संत कविता व जनाबाई :

वारकरी संतांनी व्याभिचारी भावाचे अनेक अभंग लिहीले आहेत. एकदा देव भेटल्यावर परत विरह झाला की मनात विरहभाव तयार होतो. त्यातूनच विरहिणी हा काव्यप्रकार पूढे आला. ज्ञानदेवांच्या विरहिणी प्रसिध्द आहेत तशा तुकोबांच्याही आहेत. विरहभावातील चंदनाची चोळी माझे अंग अंग जाळी । ही विरहिणी आहे. विरहभवाप्रमाणेच व्याभिचारी भावही आहे. डोईचा पदर ही रचना व्याभिचारी भावातील आहे. व्याभिचारी भाव हा साधनेच्या अत्युच्च कोटीतील भाव आहे. जनाबाईचे समकालीन ज्ञानदेवांनीही अंबुला हे रुपक घेऊन या भावातील अभंग रचना केल्या आहेत. तुकोबांचेही व्याभिचारणीचे अभंग प्रसिध्द आहेत. या अभंगात जनाबाई स्वत:ला व्याभिचारी म्हणवून घेतात ते लौकीक अर्थाने नाही तर पारलौकीक अर्थाने समजून घ्यावे लागते. संत कविता कधीच वाच्यार्थ्याविरुन समजावून घेता येत नाही. वाच्यार्थ्यापेक्षा गूढता अभ्यासावी लागते. डोईचा पदर खांद्यावर आला म्हणजे आतापर्यंत मी ज्या बंधनात, पारंपारिक साधनांत गुंतले होते ती साधने मी झुगारली व आता मी भरल्या बाजारी जाईन म्हणजे पांडुरंगाच्या भक्ती पेठेत जाईन. पूर्वी देव–धर्माचा

अधिकार शूद्र व स्त्रीयांना नव्हता. इथे पंढरीच्या पेठेचे बाजार म्हणून वर्णन केलं ते भक्तीपेठ या अर्थाने घ्यावे लागते. अनेक संतांनी पंढरीला भक्तीपेठच संबोधले आहे.

आधिल्या भ्रतारे काम नोहे पुरा :

संत तुकारामांचेही व्याभिचारीणीचे अभंग प्रसिध्द आहेत. त्यातील पुढील अभंगाचा जनाबाईच्या या अभंगाशी पडताळा घ्यावा लागतो.

आधिल्या भ्रतारे काम नोहे पुरा ।
म्हणुनि व्याभिचारा पातले वो ।।१।।
रात्रंदिवस मज पाहिजे जवळी ।
क्षण त्या निराळी न गमे घडी ।।२।।(तु.म. गाथा – अ.क्र.३४२४)

विचार सागर या ग्रंथातील विचारांची येथे संगती लावावी लागते. येथे बुध्दी प्रथम देहाभिमानी जीवाशी लग्न करते. परंतु, अल्पज्ञ, अल्पशक्तीमान सुख दु:खाचा कर्ता, भोक्ता जीवन सद्सद्विवेकी बुध्दीचे समाधान करु शकत नाही. कारण जीव स्वत:च त्रस्त झालेला आहे. 'जिवपणाचेनि त्रासे । यावया आपुल्या दशे । शिवही मुहूर्त पुसे । जया जोशीयाते ।।' म्हणुन बुध्दी जीवाला सोडून शीवाला वरते. जनाबाई यालाच रिघाले केशवा घर तुझे म्हणतात. या अर्थाने जनाबाई येसवा असे म्हणतात. हे डॉ. मन्साराम औताडे यांचे मत अगदी योग्य आहे. कारण अन्नमय कोश जो स्थूल देह, आवरण त्याचा अभिमान गळाला. भरला बाजारच असे काम म्हणतात तर शीव हे पूर्णतेचे प्रतिक आहे म्हणून भरल्या बाजारी शब्द प्रयोग केला आहे. तुकोबांच्या खेळीयात या बाजारपेठेचे वर्णन आले आहे.

संत सज्जनी मांडिली दुकाने । जे जया पाहिजे ते आहे रे ।
मुक्ति मुक्ति फुकाच साठी । कोणी तयाकडे न पाहे रे ।।४।।
दोन्हीच हाट भरले घनदाट । अपार मिळाले वारकरी रे ।
(तु.म. गाथा – अ.क्र.३७१२)

जीवाचा बाजार रिता आहे. पाहिजे ते मिळत नसणारा हा बाजार आहे. पंढरीच्या पेठे मांडियेले पाल म्हणजे अहं ब्रम्हास्मी बोधावर आरुढ होऊन राहणे. एकदा लोकलज्जा सोडली, निसंग झाले की, भक्तमार्गात कोणीच आडवा येऊ शकत नाही. भक्तीमार्गात पुर्णत: झोकुन हाती टाळ, वीणा ही साधनं जनाबाई घेतात. येथेही क्रांतीकारी वर्तन दिसून येते. वारकरी संप्रदायात वीणा घेण्याचा अधिकार हा त्या क्षेत्रातील अधिकारी पुरुषासच असतो. पुरुषी मक्तेदारी मोडून संप्रदायाची साधने महिलांच्या हाती आल्याचे जनाबाई नोंदवितात.

समारोप :

डोईचा पदर आला खांद्यावरी हा जनाबाईचा अभंग भारतीय स्त्रीवादी कवितेतील मैलाचा दगड आहे. भारतीय प्राचीन व अध्यात्मिक साहित्याकडे केवळ धार्मिक अंगाने न पाहता पुरोगामी व मूलगामी भूमिकेतून परिक्षण केले तर स्त्रीवादाचे मूळ पाश्चात्य साहित्यात न धांडोळा घेता भारतीय

साहित्यात शोधता येते. जनाबाईंच्या या अभंगाची केवळ लौकीकार्थाने समीक्षा न करता अलौकिकत्व शोधण्याचा प्रयत्न केला तर जनाबाईंचे श्रेष्ठत्व लक्षात येते. ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम व्हाया जनाबाई, मुक्ताई असा स्त्रीवाद व व्याभिचारीभावाचा अभ्यास करावा लागतो. नाथांच्या भारुडात, मीरेच्या भजनांत, तुकोबांच्या व्याभिचारणीत, ज्ञानेदवांच्या अंबुलात या अभंगाची बीजे शोधता येतात.

संदर्भ सुची :

१. तुकाराम म. अभंग गाथा (गंगुकाका शिरवळकर यांच्या वहीप्रमाणे), संत वाङ्मय प्रसारक मंडळ, कराड (महाराष्ट्र) व्दितीय आ. १९९७
२. वारकरी भजनीमालिका, प्राचार्य सोनोपंत दांडेकर, गुरुदेव प्रकाशन, पंढरपूर, आ. १०वी २००२
३. भारुड भावार्थ, डॉ. कुमुद गोसावी, संत एकनाथ महाराज विश्वस्त मंडळ, पैठण, सहावी आवृत्ती २००२
४. हैबतबाबा भजनी मालिका, संपा. बाळासाहेब, आरफाळकर, आळंदी, २००७
५. संत जनाबाई चरित्र, र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, पुणे २०१२

मुलाखत

१. डॉ. मन्साराम औताडे, औरंगाबाद

आदिवासी कविता : वास्तवतेचा प्रखर अविष्कार

प्रा.डॉ. दिलीप ज्ञानोबा भिसे
मराठी विभाग प्रमुख
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई

१९६० च्या नंतर मराठी साहित्यात ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी प्रवाह उदयास आले. या सर्वांनी त्या त्या समाजघटकांना सामावून घेत त्यांच्या व्यथा-वेदना, अन्याय-अत्याचार, हक्क-अधिकारांची बाजू ठामपणे मांडली. या अनुषंगाने आदिवासी प्रवाह अर्थात आदिवासी साहित्याने या मातीतील, समाजातील मूळ, आदी माणूस समाज प्रभावीरित्या अधोरेखित केला व मराठी साहित्यात मै ालिक भर घातली. यात एकूणच साहित्यात आदिवासी कविता वैशिष्टयपूर्ण ठरली. आदिवासी साहित्यातील ती एक वैभव लेणे म्हणून नावरूपास आली. १९९० नंतर ही कविता आधिक आशयघन झाली. तिच्यात नवपरितर्वन आले. तिला सामाजिकतेची व वास्तवतेची झालर प्राप्त झाली. अन्यायाविरोधी बंड करून आपली ठाम भूमिका मांडू लागली. आपल्या हक्काची भाषा बोलू लागली. आपली स्वत:ची भाषा, सांस्कृतिक वेगळेपणा जपून तिने स्वतंत्र भाषाशास्त्र, सौंदर्यशास्त्र निर्माण केले. यामध्ये प्रामुख्याने विनायक तुमराम, भुजंग मेश्राम, डॉ. उत्तमराव घोंगडे, वाहरू सोनवणे, रवि कुरसंगे, पुरूषोत्तम शेडमाक, प्रा. वामन शेळमाके, रामचंद्र जंगले, वसंत कन्नाके, बाबाराव मडावी, उषाकिरण आत्राम, माधव सरकुंडे, कविता आत्राम, सुनिल कुमरे, कुसुम अलाज, डॉ. अलका हिवाळे अशी खूप मोठी यादी यामध्ये नोंदवता येईल. तत्पूर्वी आदिवासी कवितेचा पाया घालण्याचा महत्त्वपूर्ण कार्य पहिला प्रतिनिधीक काव्यसंग्रह मोहोळ ने केले. महाराष्टातील आदिवासींचा पहिला प्रतिनिधीक काव्यसंग्रह म्हणून त्याची नों द झाली. १९८२ साली वणी येथे भरलेल्या साहित्य संमेलनात हा संग्रह प्रसिद्ध झाला. यामध्ये विनायक तुमराम, प्रभू राजगडकर, भुजंग मेश्राम, रवि कुरसंगे आदींनी काव्यलेखन केले.

'विनायक तुमराव' यांचा 'गोंडवन पेटले आहे' हा महत्त्वपूर्ण काव्यसंग्रह आदिवासी साहित्याला बळ व दिशा देणारा ठरला. कविता लेखनामागील उदेदश स्पष्ट करताना ते म्हणतात, "वेदनेला शब्द देण्याचा हा माझ ा प्रयत्न. ज्यांच्यासाठी माझे शब्द ऐकवटले त्यांना त्या शतकाचे आक्रंदन कळले पाहिजे. त्यांच्या सामाजिक वाटचालीत आढळून येणारे कमालीचे शैथिल्य दूर झाले पाहिजे हीच या काव्यामागची भावना. आदिवासी समाजाची वेदना, दु:ख, उपेक्षा प्रखरपणे त्यातून व्यक्त झाली. वर्णभेद, जातीची दाहकता अजूनही कमी होताना दिसत नाही. केवळ शाब्दिक पातळीवर समानता, मानवतेची गोडवे गायली जातात प्रत्यक्षात मात्र हे चित्र आढळत नाही", अशी खंत व्यक्त करतात.

आसवांच्या पाण्याने, आम्ही जाळत आहोत
स्वप्नांचे दिवे, उपेक्षेच्या भयाण अंधारात
वर्णजातीच्या सुसाट वादळात
शब्दांच्या चांदण्या तेवढ्या पेटत आहेत

अशी संयमाने प्रवास करणारी विनायक तुमराम यांची कविता खालीलप्रमाणे बंडाची, संघर्षाची भावना व्यक्त करते. आहे त्या परिस्थितीला तोंड देत मुक्तीचा गजर करते.

तुझ्या कमरेची वीतभर लंगोटी

होऊन जाऊ दे तुझ्या मुक्ती संघर्षाचे लाल निशाण

'बाबाराव मडावी' यांचा 'पाखरं' या आदिवासी साहित्यात महत्त्वाची भर टाकणारा काव्यसंग्रह. यातील कविता वास्तवातून ताऊन सुलाखून निघालेली दिसते. बंडाची, संघर्षाची भाषा तिचा स्थायीभाव असल्याचे जाणवते. आदिवासींच्या वेदना कुणीही जाणून घेतल्या नाहीत, म्हणूनच आपल्या एका कवितेत चिडून मडावी म्हणतात की,

बेंबीच्या देठापासून
भानावर नसल्यागत ओरडलो
जंगलाच्या गरिबीले समजून घ्या
लोकशाहीले पदरात घाला.....!
पण ज्याले बोट दाखवलं त्यांन हात छाटले
आता आम्ही लाचारी पत्करून
काही सांगणार नाही...
शोषण कर्त्यांचे मुर्दे पाडल्याशिवाय
थांबणार नाही...?

दु:ख, यातना गुमानपणे सहन करीत जगणाऱ्या आदिवासी माणसाची दु:खातून मुक्तता करावी. माणुसकीचे, मानवतेचे आयुष्य आतातरी लाभावे असा मनोदय व्यक्त करतांना कवी 'प्रा. वामन शेळमाके' आपल्या 'मुक्तींचा संदभ'र्् या कवितेत म्हणतात,

जन्मलास तू काटेरी पिंजऱ्यात
वाढलास गुलामीच्या काळोखात
पण तुला शपथ घेऊन सांगतो आहे
मरू देणार नाही तुला
या वणव्याच्या पसाऱ्यात
येत आहोत आम्ही
तुझ्या मुक्तीचा संदर्भ घेऊन

'डॉ. गोविंद गारे' यांचा 'अनुभूती' हा आदिवासींच्या जगण्यातील दाहकता मांडणारा काव्यसंग्रह. या माणसाच्या वाट्याला आलेली मरणासन्न अवस्था, पिढयानपिढयापासून सुरू असलेले शोषण प्रकट करतांना ते म्हणतात,

जगतात ते मरण येत नाही म्हणून,
मरतात ते जगता येत नाही म्हणून,
कशा करिता जगणे, कशा करिता मरणे
यातला फरक
आजवर कोणीच त्यांना सांगितला नाही.

कवी 'चामुलाल राठवा' यांनी आदिवासींचे हक्क, अधिकार नाकारणारी व्यवस्था प्रभावीपणे अन तितक्याच सूचकपणे आपल्या कवितेतून व्यक्त केली आहे. आदिवासी म्हणजे कोण? याचा अर्थ आजही अन्य माणसांना कळालेला नाही. आदिवासी म्हणजे अडगळ असा समज करून घेणारी -देणारी ही

मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे, असे कवी चामुलाल राठवा आपल्या 'कोण आहेत' या कवितेतून व्यक्त करतात.

थोडासा दाबलं की,
त्यातून मध टपकतो म्हणजे तो त्याला
मन मानेल तसा पिरगाळतो
आणि शब्द बिचारा! मुरगळतो गुदमरतो
अन् केव्हा केव्हा दमही तोडतो.

शेवटी आदिवासी माणसांबरोबर आदिवासी वीरांची ही उपेक्षाच झाली आहे याचे दु:ख कवी व्यक्त करतो. आदिवासींना मारणाऱ्या, छेडणाऱ्या समाज व्यवस्थेवर हल्ला करतांना कवी डॉ. संजय लोहकरे निर्भिडपणे आपल्या धारदार शब्दरूपी अस्त्रांची मांडणी करतात.

आदिवासींचे वनवासीकरण करणाऱ्यांच्या ओंजळीचे
पाणी पिणाऱ्यांनो, सावधान...!
तुमच्या स्वार्थाचा अन् प्रसिध्दीचा
घडा आता भरला आहे
लवकर भरलं की लवकर उतू जातं
हा निसर्ग नियम तुम्हाला कदाचित माहित नसावा
उतू नही, मातू नही, घेतला वसा टाकू नही
हे अडाणी माणसाचं तत्वज्ञानही
तुम्हाला कळलं नसावं!

'मुक्तीचा संदर्भ' हा वामन शेळमाके या कवीचा काव्यसंग्रह आदिवासी आणि प्रस्थापित समाज यांच्यातील जगण्याच्या वर्मावर नेमकेपणाने बोट ठेवतो.

वनवासी सारे भोगती दु:ख
प्रस्थापित सारे भोगती सुख

तरिही आपले आदिवासी बांधव दु:खाचा सामना करताना खचून जात नाहीत. आपली संस्कृती, रूढी, परंपरेचा अभिमान बाळगत, पराक्रमी इतिहास घडवणारे आपली माणसे संस्कृतीला तितकेच महत्व देताना दिसतात.

तू संस्कृतीला पोटी धरून घुट घुट पाणी पीत
दऱ्यातून, डोंगरातून, काटेरी पिंजऱ्यापर्यंत
सहस्त्र वेदना सहन करून
कळवळून,तडफडून,जळजळून जगलास

१९९४ साली कवयित्री 'कुसुम आत्राम' यांचा 'रान आसवांचे तळे' आणि 'रानपाखरांची माय' असे दमदार आणि खोटया, बहुरूपी संस्कृतीचा बुरखा पांघरणाऱ्या वास्वतेचा अभ्यासपूर्ण अविष्कार करणारे कवितासंग्रह प्रकाशित झाले. विनायक तुमराम म्हणतात त्याप्रमाणे "कुसुम आत्राम यांची कविता पेटू पाहणाऱ्या रानगर्भातल्या अंधाराची ओळख आहे, तसेच ही कविता, वास्तविक पाहता अबोल रानाची

कैफियत आहे. थेट माणसांच्या मनाशी भिडणारी आहे. दु:खाच्या शब्दांचा जाहिर प्रसार आहे. कुसुम आत्राम यांची संस्कृती कविता याचा प्रत्यय दर्शवून देते."

मित्रा ठणकावून सांग त्यांना
जंगलात फिरलो आम्ही अर्धनग्न
कमेऱ्यापुढे विवस्त्र झाल्याच नाहीत आमच्या मायबहिणी
आणि कुंटणखाणे ही चालविले नाहित
आम्हास पोट भरण्यासदेखील जंगलाचे कायदे आड आले
आमच्या मुक्त लैंगिकतेवर बोलाल तर खबरदार
विवाहासाठी ब्लडग्रुप चेंकींगची वेळ
आम्हांवर अजून यायची आहे.

'उषाकिरण आत्राम' हे एक आदिवासी काव्यक्षेत्रातील प्रमुख नाव. यांच्या कवितेने एकूणच मराठी साहित्य विश्वामध्ये स्वतंत्र वलय निर्माण केले आहे. या केवळ लेखिकाच नाहीत तर सक्षम कार्यकर्त्या ही आहेत. त्यातूनच त्यांची कविता जन्माला आल्याचे स्पष्ट होते. जनभाषेतून सामाजिक हुंकार व्यक्त करणारी 'उषाकिरण आत्राम' यांची कविता स्वानुभाव, स्त्री अत्याचार, अन्याय, आक्रोशातून निघालेला हुंकार व्यक्त करते.

तुम्ही असे कसे विश्वास संपादन करता?
असे कां स्वत:च विश्वासघात करता?
आशीर्वाद देणारे हात
कधी कधी गळाही दाबतात

सर्वच पातळयांवर स्त्रीला पुरूषापेक्षा अधिक दु:ख भोगावे लागते आणि त्यांची अभिव्यक्ती स्वाभविकपणे उषाकिरण आत्राम यांच्या कवितेत तीव्रपणे जाणवते. आदिवासी का्व्याला बळ पुरविणाऱ्या प्रतिमा-प्रतिकांचा चपखल वापर यांच्या कवितेचे सामर्थ्य वाटते.

'वाटेत-जातेस तर समदया डोयाले आग लागन
राणे तुझ्यावर नजर समदया सुधारलेल्या बाप्यांची
म्हणून म्हणते तू रातराणी होऊ नगं
व्हशील त पयसाची लाल-तांबडी आग व्हंय
नाय तं बिब्यांची फुलं व्हय'

एकूणच या आदिवासी कवितेने मराठी साहित्य विश्वामध्ये आपली स्वतंत्र दखल घ्यावयला भाग पाडले. मराठी साहित्य प्रवाहामध्ये मोलाची भर टाकली व दिवसेंदिवस हा प्रवाह आणखीन बहरणार आहे यात शंका वाटत नाही.

संदर्भग्रंथ :

१. शतकातील आदिवासी कविता - संपादक : प्रा.डॉ. विनायक तुमराम
२. आदिवासी लोकगीतांतील स्त्री-जीवन - डॉ. अलका हिवाळे
३. आदिवासी चळवळ स्वरूप व दिशा - दीपक गायकवाड
४. आदिवासी साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा - प्रा.डॉ. विनायक तुमराम
५. आदिवासी साहित्य संमेलन अध्यक्षीय भाषणे - संकलन डॉ. गोविंद गारे

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

स्त्रीवादी संकल्पनेविषयी

सौ. कविता भागवत
विद्यार्थी एम.ए. प्रथम
एस.एन.टी. महिला विद्यापीठ, पुणे
kavitabhagwat @gmail.com

स्त्रीवाद या विचारप्रणालीमुळे सर्वसामान्य वाचकांपुढे ज्या काही प्रतिमा उभ्या राहतात. त्या म्हणजे पुरुषांसारखे स्त्रियांनी राहाणे, वागणे, बोलणे अशा काही प्रतिमा डोळ्यापुढे उभ्या राहतात. 'इथे स्त्रीवाद ही संकल्पना पाहताना.' ज्या अनेक बाजूने अभ्यास करणे गरजेचे ठरते. ही संकल्पना समजून घेताना भारतीय अभ्यासाच्या परिप्रेक्षात स्त्रीवादाचा विचार करावा लागतो. भारतीय दृष्टीकोनातून स्त्रीवादाची मांडणी इथे अस्तित्वात होतीच, परंतु शास्त्रशुद्ध पद्धतीने तिची मांडणी झालेली दिसत नाही.

त्या धरतीवर भारतामध्ये ज्या काही स्त्रीवादी चळवळी उभ्या राहिल्या त्यामध्ये महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, बाबासाहेब आंबेडकर, वि. रा. शिंदे यांनी स्त्रीमुक्तीची कवाडेच खुली केलेली आपल्याला दिसून येते. प्रामुख्याने आपल्याला सावित्रीबाई फुले, फातिमा बी., मुक्ता साळवे, ताराबाई शिंदे, रमाबाई आदींचे नावे आपल्याला पुढे आलेली दिसतात. त्यांनी स्वतंत्रपणे लिखाणं आपल्याला केलेले दिसून येते. अशा पद्धतीने भारतीय स्त्रीवादाविषयी किमान थोड्या प्रमाणात लिहता येते.

पाश्चात्य पातळीवर ही संकल्पना 'चळवळ' आंदोलनाच्या स्वरूपात उभी राहिलेली आपल्याला दिसते. ह्यामध्ये 'इंग्लंड'मध्ये स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार नव्हता. १८८७ मध्ये पहिल्यांदा 'जॉन स्टुअर्ट मिल' यांनी ब्रिटीश पार्लमेंट मध्ये प्रथम ही मागणी केली त्या अगोदर आपल्याला फ्रेंच राज्य क्रांतीने जी उलाढाल झाली त्यात स्त्रियांच्या जागृतीचा उदय झालेला आपल्याला दिसून येतो. त्यानंतर १७८९ मध्ये 'ब्रिस्टॉलच्या' तुरुगांच्या पतनानंतर 'पॅरिस'मध्ये जी दुष्काळाची परिस्थिती निर्माण झाली त्यामुळे चिडलेल्या स्त्रियांनी विलासात मग्न असलेल्या 'व्हायसराय' (व्हरसाय) येथे १६ व्या 'लुई' वर मोर्चा नेला होता त्यामध्ये १०,००० स्त्रियां एकत्रं आल्या होत्या.

१९७२ मध्ये 'मेरी कुलस्टोन क्रॉप्ट' हिने इंग्लंडमध्ये स्त्रियांच्या राजकीय हक्कासाठी संघर्ष सुरू केला. १९६० मध्ये 'मिलने' लिहिलेल्या 'सबजेक्शन ऑफ वुमन' हा ग्रंथ प्रकाशित झाला त्यामध्ये स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार असावा अशी नोंद केली. परंतु दुदैवाने तिही नाकारली गेली त्यानंतर १८७८ मध्ये स्त्रियांच्या हक्कांसाठी अंतराष्ट्रीय परिषद भरविली गेली.

पुढे १९११ मध्ये चीनमध्ये मतदानासाठी हक्क मिळावा म्हणून उग्र आंदोलन केले. परंतु पुढे इंग्लंडमधल्या स्त्रियांना हा अधिकार स्त्रियांना १९२८ ला हा अधिकार मिळाला. त्यानंतर ८ मार्च १९८७ मध्ये अमेरिकेस 'न्यूऑर्क' च्या चौकामध्ये जाऊन हजारो स्त्रियांच्या आंदोलनाला चिरडण्याचा प्रयत्न झाले. परंतु पुढे या आंदोलनाने जगभरात स्त्री–पुरुष समानतेचा विचार रूजला गेला. त्याची फलश्रुती म्हणून ८ मार्च हा महिला दिन म्हणून साजरा करण्यात

ISSN : 2348-7143
March 2018

येतो. परंतु जागतिक साहित्यांत नांदीची घुसळन चालेली होती. या सर्व घडामोडी मधून मराठीत मात्र १९६० नंतर बऱ्याचं घडामोडी घडल्या. प्रामुख्याने ६० नंतरचे साहित्य विद्रोह हे पुढे आले. 'अरूणा देशमुख' म्हणतात ''१९७५ नंतर या संकल्पनेकडे गंभीरपणे पाहण्याची गरज निर्माण झाली. लोकशाही व्यवस्थेचा पुरस्कार करताना स्त्रीचे शोषण सर्वार्थांनी थांबवण्याची भूमिका महत्त्वाची आहे. हे हळूहळू ध्यानातं येऊ लागले आणि आपल्याकडे स्त्रीवादी विचारसरणी रुजू लागली. पुरुषसत्ताकं समाजव्यवस्थेत स्त्रियांच्या दुय्यमं स्थानाची चिकित्सा करणे, तिला बरोबरीचा दर्जा देणे. तिच्यातील मनुष्यतत्वाचा आदर करणे ह्या बाबी स्त्रीवादासमोर क्रमाक्रमाने येत गेल्या आणि आत्तापर्यंत स्त्रीवादी विचारसरणी आणि साहित्य मराठी वाङ्मयात प्रतिष्ठा पावलेले दिसते.''[१]

स्त्रीवाद ही एक समाजपरिवर्तन घडून आणणारी राजकीय जाणीव आहे. प्रत्येक ऐतिहासिक टप्प्यावरती आपल्याला असे दिसून येते. मानवी समाजामध्ये विशिष्ट पद्धतीचा सत्ता संघर्ष घडलेला दिसून येतो. हे भान किमान स्त्रिवाद्यांना इतपर्यंत आलेले होते. जात वंश, धर्म आदि संरचनेप्रमाणे पुरुषप्रधान नावाची संरचना असते. असा दावा स्त्रीवादी विचार–प्रणाली करते. यातून पहिल्यांदा स्त्रियांनी पुरुषसत्ताकं व्यवस्थेचा डोलाऱ्याला खिळ घालण्याचा प्रयत्न केला. म्हणून स्त्रीवाद जाणीवा ज्ञानाच्या प्रत्येक शाखेशी संलग्न विचार आणि कृती करण्याचा प्रयत्न करते. स्व आणि स्व इतर याची जडणघडणं कशी होते? कशी झाली? याचा शोध पहिल्यांदा स्त्रिया घेऊ लागल्य १९ व्या शतकांच्या अखेरीला इंग्रजी बोलणाऱ्या जगामध्ये स्त्रीवाद ही शब्दसहिता प्रामुख्याने स्त्रियांच्या हक्कासाठी कायदेशीर मागणी करते व संघर्ष देखील करते. म्हणजे समाजपरिवर्तनाच्या ज्या संकल्पना आहेत किंवा लिंगभाव विषयक दुय्यम त्याचे जे अनेक अनुभव आहेत. याविषयी 'लिंगभाव' आणि सत्ताविषयी नैतिक आणि राजकीय निवाड्याची भूमिका किंवा व्याप्ती मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. 'मंगला वरखडे' असे म्हणतात, ''नवसमाज निर्मितीसाठी मानवी व्यवहारतले सर्व पातळ्यावरील शोषणाची कारणे शोधणे आणि 'स्त्री अस्मितेचा' पुरस्कार करणाऱ्या नव्या पर्यायाची मांडणी करणे हे सर्वसाधारणपणे स्त्रीवादाचे स्वरूप आहे.''[२]

'नवसमाज' निर्मितीसाठी आणि 'स्त्री अस्मितेचा' पुरस्कार करणाऱ्या नव्या पर्यायाची मांडणी करणे हे सर्वसाधारणपणे स्त्रीवादाचे स्वरूप आहे. याविषयी मंगल वरखडेंनी जे काय विवेचन केले आहे. ते म्हणजे प्रामुख्याने स्त्रीप्रश्नांना केंद्रस्थानी ठेवून यर्थाथपणे वर्णन केल्याचे दिसून येते. अशा पद्धतीने स्त्रीवादी संकल्पनेच्या भूमिकेला केंद्रस्थानी ठेवून उपरोक्त मांडणी करण्याचा प्रयत्न मी केला आहे. अर्थात तो पूर्णपणे स्त्रीसाहित्याचा इतिहास आहे. असे म्हणण्याचा माझा कुठलाही हेतु नाही किंवा दावाही नाही परंतु किमान मांडणी पाश्चात्य आणि भारतीय स्त्रीवादाच्या संदर्भात मांडण्याचा प्रयत्न केला.

संदर्भ :

१. देशमुख अरूणा, 'स्त्रीवाद आणि संस्कृती', आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर २०१०, पृ.२१

२. ठाकूर रवींद्र (संपा.), 'स्त्रीवाद आणि स्त्रीकेंद्री कथा', संहिता पद्गंधा प्रकाशन, पुणे, २०११, पृ.१७

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

समीक्षा : संकल्पना, स्वरूप आणि मूल्यमापन

डॉ. सौ. सुषमा विश्वरत्न तायडे. (अहिरे)
जळगाव, (आकाशवाणी केंद्र)
मो. ९०२८४७२५७३ / ९४२१६३६८८३

भारतातील इंग्रजांच्या राजवटीपासून ते स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी भाषेत मोठ्या प्रमाणात साहित्य निर्मिती होताना दिसून येते. समीक्षेच्या दृष्टीने स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर साहित्यसमीक्षा अशी या सर्वसाधारण कालखंडाची विभागणी आपण करू शकतो. मराठी समीक्षेच्या प्रारंभापासून वाङ्मयाचे स्वरूप आणि प्रयोजन हे विषय समीक्षकांच्या आस्थेचे वैशिष्ट्य राहिले आहे. त्यातच मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप, प्रयोजन आणि परिणाम या प्रश्नांची चर्चा घडवून त्या आधारे उपलब्ध होणारे तात्त्विक समीक्षालेखन हे मराठी समीक्षेचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागते. म्हणून साहित्याचा परिस्थितीनिष्ठ व समाजनिष्ठ भूमिकेतून विचार करणे महत्त्वाचे वाटते. ज्ञानकोशकार डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी साहित्याचे सामाजिक अंगाने विवेचन तथा अभ्यास केला आहे. जे साहित्यिक साहित्यनिर्मिती करीत असताना लोकजीवनातील वास्तवाचे कोणते भान ठेवतात हाही अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. अशा या मराठी समीक्षाविश्वात साहित्याचे एकंदरीत स्वरूप आणि साहित्याचे प्रयोजन याचा प्रामुख्याने विचार केला जातो. वास्तविक पाहता मराठी समीक्षा इंग्रजी समीक्षेच्या आधारे विकसित झाली आहे.

समीक्षा म्हणजे काय?

कोणत्याही भाषेत निर्माण होणाऱ्या साहित्याची समीक्षा होणे महत्त्वाचे असते. अशा या समीक्षेच्या माध्यमातून त्या साहित्य निर्मिती कोणकोणती जीवनमूल्ये आणि वाङ्मयीन मूल्ये प्रतिबिंबित झाली आहे याचा परामर्श घेत असतो.

'समीक्षा' या शब्दाची चिकित्सा करताना 'सम' म्हणजे सर्वांगीण दृष्टीने अथवा समप्रमाणात आणि 'ईक्षा' म्हणजे पहाणे होय. म्हणून समीक्षा म्हणजे भाष्य करणे, न्याहाळणे, एखाद्या साहित्यकृतींकडे तटस्थपणे पहाणे, निर्णय देणे, चिकित्सा करणे, अवलोकन करणे मूल्यांचा शोध घेणे किंवा मूल्यमापन करणे होय. समीक्षा म्हणजे उपदेश किंवा पांडित्य म्हणता येणार नाही. काही मान्यवरांनी समीक्षेच्या ज्या व्याख्या केल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे आहेत-

प्रा. रा.ग. जाधव – 'ललित साहित्याचे आकलन-आस्वादन व मूल्यमापन करण्यासाठी गांभीर्याने होणारा विचार व्यवहार म्हणजे समीक्षा होय.

मॅथ्यू ॲरनाल्ड- 'कवींच्या काव्याचे मूल्य वाचकास प्रतीत करून देणे म्हणजे समीक्षा होय.

बुनेनियर- 'विवरण करणे व निर्णय देणे हे टीकेचे प्रयोजन आहे'.

ISSN : 2348-7143
March 2018

प्रा. श्री.के. क्षीरसागर- टीका म्हणजे वाड्मयासंबधी चे वाड्मय होय'.

वा.ल. कुलकर्णी- 'वाड्मयासंबंधीच्या सर्व प्रकारच्या सत्याचा शोध म्हणजे समीक्षा होय'.

यावरून कोणत्याही कलाकृतीची मीमांसा वा चिकित्सा म्हणजे समीक्षा म्हणता येईल. रसिक वाचकांना साहित्यकृतीतील तृप्तीचा मार्ग दाखवण्याचे काम समीक्षकाच्या माध्यमातून केला जातो. म्हणूनच लेखक आणि समीक्षक यांची कार्य ही परस्परपूरक असल्याचे जाणवतात. समीक्षक हा खऱ्या अर्थाने मानवी जीवनसत्त्वांची आरोग्यवर्धकता तपासत असतो. म्हणूनच लेखक आणि समीक्षक हे दोघेही समाजाचे मानसिक आरोग्य निरोगी ठेवण्यास जबाबदार आहेत असे वाटते.

मराठी समीक्षेची वाटचाल-

मराठीचा समीक्षेची चिकित्सा करीत असतांना कालखंडाचा प्रामुख्याने अभ्यास करावा लागते. परिस्थितीनुरूप लेखक हा साहित्याची निर्मिती करीत असतो. त्याचबरोबर लेखकाचा परिसर त्याची विचारधारा आणि वातावरण याचाही लेखकाच्या मनावर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष परिणाम होत असतो. याच परिणामांचा प्रभाव हा लेखकाच्या साहित्यनिर्मितीवर होत असतो. म्हणून मराठी समीक्षेच्या वाटचालीचा अभ्यास करीत असतांना कालखंडांचा अभ्यासही अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते.

इ.स.१८७४ ते १९२० पर्यंतचा कालखंड –

इ.स.१८७४ ते १९२० हा कालखंड मराठी साहित्य समीक्षेच्या प्रारंभाचा अथवा उदयाचा कालखंड मानता येते. तसेच या कालखंडाला अर्वाचीन साहित्याचा कालखंड किंवा प्रबोधनाचे युग असेही म्हणतात. पेशवाईचा शेवट, सरंजामशाहीचा अंत, इंग्रजी सत्तेचा अंमल, इंग्रजी शिक्षणाचा प्रारंभ, मुद्रण कलेचा शिरकाव- यामुळे हा कालखंड सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक चळवळीचे उगमस्थान बनले. याच काळात मराठी नियतकालिकांचा प्रारंभ झाला. अशा या नियतकालिकांतून कथा, कविता, पुस्तक, परीक्षण व इतर स्फुटलेखन प्रकाशित होऊ लागले. यातूनच ज्ञानाचे दरवाजे समाजासाठी खुले झाले. संस्कृत आणि इंग्रजी साहित्याची मराठीत भाषांतरे होऊ लागली. या कालखंडात स्त्रीशिक्षण, धर्मांतर, आंतरजातीय विवाह यासारख्या विषयावर लेखन झाले. नियतकालिका मुळे समीक्षात्मक लेखन आणि मौखिक स्वरूपात असलेल्या साहित्याचे प्रकाशन सुरू झाले.

इ.स. १९२१ ते १९४५ चा कालखंड –

या कालखंडास आधुनिक समीक्षेचा कालखंड असे म्हणतात. या कालखंडात कविता, कथा, लघुकथा, कादंबरी नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र या वाड्मय प्रकारात विपुल प्रमाणात लेखन झाल्याचे दिसून येते. 'रत्नाकर' (1926) आणि 'यशवंत' (१९२८) या दोन मासिकांनी मराठी समीक्षेला हातभार लावला. तसेच या काळातील ज्योत्स्ना, किर्लोस्कर, समीक्षक, संजीवनी प्रतिभा या नियतकालिकांनी मराठी लघुकथेचे दालन समृद्ध केले. ना.सी.फडके आणि वि.स.खांडेकर या कालखंडातील प्रमुख समीक्षक असून या कालखंडात कादंबरीपेक्षा लघुकथेलाच अधिक लोकप्रियता मिळाली. दिवाकर कृष्णांनी मराठी

लघुकथेला नवे वळण प्राप्त करून दिले. इ.स. १९२० मध्ये लोकमान्य टिळकांचा झालेला मृत्यू व गांधीयुगाचा झालेला उदय यामुळे गांधींच्या 'खेड्याकडे चला' या घोषणेचा आणि पहिले महायुद्ध याचा परिणाम ही मराठी समीक्षकांवर झाल्याचे दिसून येते. या कालखंडात मोठ्या प्रमाणात साहित्य निर्मिती झाली असली तरी भरतमुनी, भामह, जगन्नाथ पंडित या संस्कृत मिमांसकांचे आदर्श मराठीत आणण्याचे काम रा.श्री.जोग यांनी केले. तसेच के.ना.वाटवे (रस विमर्श), बाळुताई खरे (अलंकार मंजूषा), रा.श. वाळिंबे (साहित्य मीमांसा), स.रा.गाडगीळ (काव्यशास्त्र प्रदीप), गोदावरी केळकर (भरताचे नाट्यशास्त्र), र.प.कंगले (प्राचीन काव्यशास्त्र), डॉ.मा.गो देशमुख (मराठीचे साहित्यशास्त्र), यांच्यासह कृ.ना.आपटे, श्री.कृ.कोल्हटकर, वा.म.जोशी, न.चिं.केळकर, माडखोलकर यांचेही समीक्षालेखन उल्लेखनीय आहे. याच कालखंडात पाश्चात्त्य साहित्याच्या प्रभावाने अस्तित्ववाद, सौंदर्यवाद, वास्तववाद, गांधीवाद, कलावाद, मार्क्सवाद, जीवनवाद यांची निर्मिती झाल्याचे दिसून येते. हा कालखंड फडके-खांडेकर कालखंड या नावानेही ओळखला जातो. एकंदरीत या कालखंडात मराठी समीक्षा नवे वळण प्राप्त झाले.

इ.स. १९४५ ते १९७५ चा कालखंड-

या समीक्षेच्या कालखंडात नवसमीक्षेचा उदय झाला. या कालखंडावर मर्ढेकरांच्या समीक्षेचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात जाणवतो. यावेळी साहित्य आणि कलेची तुलना करण्यात आली. दुसऱ्या महायुद्धामुळे मानवी मूल्यांचा झालेला ऱ्हास, त्यातून माणसांचे मूल्याधिष्ठित जीवन- याबद्दल लेखकांना विचार करणे भाग होते. माणसाच्या अस्तित्वाचा प्रश्नातून जो तो व्यक्तिनिष्ठ बनला, त्यातूनच व्यक्तिनिष्ठ, निराशाप्रधान आणि विशेषत: अस्तित्ववादी साहित्याची निर्मिती झाली. या काळात कलेच्या माध्यमाचा विचार करण्यात आला. म्हणूनच या कालखंडात मर्ढेकर (सौंदर्य आणि साहित्य वाङ्मयीन महात्मता) प्रभाकर पाध्ये (कलेची क्षितिजे), रा.भा.पाटणकर (सौंदर्यमीमांसा), (सृष्टि,सौंदर्य आणि साहित्य), गो.वि.करंदीकर (ॲरिस्टॉटलचे काव्यशास्त्र), गंगाधर गाडगीळ (खडक आणि पाणी१९५०, आणि साहित्याचे मानदंड १९६२), माधव आचवल, कुसुमावती देशपांडे, दि.के. बेडेकर, ग.त्र्य.देशपांडे (भारतीय साहित्यशास्त्र) ग.बा.सरदार (ज्ञानेश्वरांची जीवनदृष्टी : १९५०) यांसारख्यांनी बरेच समीक्षा लेखन केले आहे. इ.स.१९४५ च्या नंतर ह्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक परिवर्तनामुळे साहित्याच्या निर्मितीमध्येही बदल घडून आले. त्यामुळे दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी लोकसाहित्य असे स्वतंत्रपणे साहित्याचे प्रवाह निर्माण झाले. या काळात कलावाद आणि जीवनवाद यावर प्रभावीपणे विचारमंथन होऊन नव साहित्याबरोबरच मध्ययुगीन मराठी साहित्याचे समीक्षण करण्यात आले. त्यामुळे मराठी समीक्षेच्या विकासाला विशिष्ट दिशा प्राप्त झाली.

समीक्षेचा पद्धती-

समीक्षेच्या विविध पद्धती असून त्यापैकी काही पद्धत पुढीलप्रमाणे आहेत –

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

१) आस्वादक समीक्षा-

या समीक्षा पद्धतीचे स्वरूप कलारूप असून संस्कारावादी, काव्यात्मक, कल्पनाप्रधान किंवा सृजनशील समीक्षा याही नावाने या समीक्षा परिचित आहेत. या समिक्षेमागे संस्काराची भूमिका आहे. फ्रेंच चित्रकार मुने यांच्या नावाच्या चित्रावरून इ.स.१८७२ पासून विचारमंथनासाठी 'आस्वादन' हा शब्द रूढ झाल्याचे दिसून येते. यासमीक्षेत आस्वादकाचे मन, प्रकृती व दृष्टी यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. आस्वादक समीक्षा म्हणजे एखाद्या कलाकृतीबद्दल निर्णय देणे नसून ती कलाकृती आस्वादकाला कशी प्रभावित करते? का करते? त्याची मर्मस्थाने उलगडून दाखविणे होय.

२) रूपवादी समीक्षा-

युरोपियन विचारवंत कान्ट यांच्या विचारातून रुपवाद पुढे आला आहे. इंग्रजीतील 'फार्म' या शब्दाला पर्याय म्हणून मराठी भाषेत 'रूप' शब्द वापरला जातो. रूप म्हणजे कलाकृतीचा आकृतिबंध होय. कोणतीही साहित्यकृती हा एकरूप बंद मानून त्या कलाकृतीची जेव्हा समीक्षा केली जाते तेव्हा त्या समीक्षा पद्धतीला रूपनिष्ठ समीक्षा म्हणतात. ही समीक्षा पद्धत मराठी साहित्यात इ.स.१९४५ च्या नंतर प्रचलित झाली. ही समीक्षा साहित्याच्या गाभ्याला आणि आशयाला जाऊन भिडते; मात्र अंतिमतः जीवनवादाला महत्त्व असते. ज्ञान, धर्म, भक्ती ही जीवनमूल्ये महत्त्वाची आहेत. म्हणून या समीक्षेत समाजहिताचा प्राधान्याने विचार केला जातो.म्हणूनच ही समीक्षा जीवनाच्या आशयापर्यंत जाऊन पोहोचतो. मराठीतील बा.सी. मर्ढेकर, प्रभाकर पाध्ये इत्यादींनी या पद्धतीचा वापर केला.

३) मानसशास्त्रीय समीक्षा-

या समीक्षा पद्धतीचा शोध डॉ. सिग्मंड फ्राईड या मनोविश्लेषकाने लावला आहे. 'मानसशास्त्रीय' ही एक अभ्यासशाखेची पद्धती आहे. यात भावनात्मक आशय महत्त्वाचा असतो. एखाद्या कलाकृतीच्या माध्यमातून लेखकाचे व्यक्तिमत्व आणि लेखकाच्या साहित्य निर्मितीशिलतेचा यातून शोध घेतला जातो. यात कलावादी भूमिकांचा स्वीकार करून सौंदर्यवादाला महत्त्व दिले जाते. तसेच मानवाच्या गूढ व रहस्यमय मनाचाही शोध घेण्याचा प्रयत्न केला जातो या समीक्षेचे स्वरूप मानसशास्त्रीय तत्त्वांवर आधारित असते.

४) आदिबंधात्मक समीक्षा-

डॉ. म.सु.पाटील यांनी या समीक्षा पद्धतीचा प्रवाह निर्माण केला असला तरी फ्रेझर व युंग हे या समीक्षा पद्धतीचे पुरस्कर्ते आहेत. यांत सूक्ष्म संहिता वाचनाची गरज असते. या पद्धतीमध्ये मानववंशशास्त्र आणि मानसशास्त्र यांचा अंतर्भाव होतो. कलावाद आणि जीवनवाद हे नाते या समीक्षा पद्धतीने अधिकच दृढ केले. कोणतीही कला ही मानवी मनाचा आविष्कार असते. त्यातूनच साहित्य निर्मिती होत असते. माणूस हा संवेदनशील असल्यामुळे तो विविध प्रतीके निर्माण करीत असतो. म्हणून हा आदिबंध म्हणजे मानवाची सहज प्रवृत्ती होय आदिबंध म्हणजे सहज प्रवृत्तीचे चित्ररूप होय. युंग ने या आदिबंधाच्या पाच

पायऱ्या सांगितल्या आहेत. या पाच पायऱ्या म्हणजे अनिमा, अनिमस, वाईज, ओल्डमन, मदन आणि आर्कीटाईप ऑफ कोन्शसनेस या आहेत. प्रामुख्याने आदिबंधात्मक समीक्षेत भाषा, भाषेतील विविध अंगे, भाषिक याचे सांस्कृतिक संदर्भ महत्त्वाचे मानले जातात.

५) चरित्रात्मक समीक्षा-

कोणतीही कलाकृती ही त्या लेखकाचे अपत्य असते. लेखकाचे चरित्र आणि त्याची कलाकृति यांचा घनिष्ठ संबंध असतो. लेखकाच्या खासगी जीवनापेक्षा लेखकाचा समाज, परिस्थिती, पूर्वज, नातेवाईक,मित्र, गुरु, कुटुंब यांचा विचार चरित्राच्या संदर्भात केला जातो. या पद्धतीत प्रामुख्याने लेखकाच्या जीवन-कार्याची माहिती घेतली जाते.

६) ऐतिहासिक समीक्षा-

ऐतिहासिक साहित्य समीक्षा ही भाषा विज्ञानातील पद्धतीशी संलग्न असून सर विल्यम जोन्स यांनी ही पद्धत प्रतिपादित केली आहे. कलाकृतीच्या निर्मितीचा जो काळ आहे, त्यावेळी कोणत्या स्वरूपाची इतिहासिक परिस्थिती होती याचा विचार या पद्धतीमध्ये केला जातो. लेखकाच्या जीवनचरित्रा बरोबरच तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक या परिस्थितीचे अवलोकन केले जाते. भूतकाळातील विचारांची तुलना करणे शक्य होते. यामुळे वाड्मयाचा इतिहास लिहिण्यास महत्त्वाची मदत होते. यात प्रत्यक्ष घटना व क्रमबद्धता यांना महत्त्व असते.

७) समाजशास्त्रीय समीक्षा-

या पद्धतीमध्ये समाजशास्त्रीय अंगाने कलाकृती चे आकलन, आस्वाद आणि मूल्यमापन करणे महत्त्वाचे असते. देश, काल परिस्थिती या नुसार लेखकाची कलाकृती निर्माण होत असते. सांस्कृतिक व सामाजिक परंपरा यांचा अभ्यास समाजशास्त्रीय पद्धतीने केला जातो. साहित्य ही एक स्वायत्त सामाजिक संस्था असून याच सामाजिकतेच्या आधारावर एखाद्या साहित्यकृतीची जेव्हा समीक्षा केली जाते तेव्हाकी समाजशास्त्रीय समीक्षा ठरते.

८) मार्क्सवादी समीक्षा –

आर्थिक संबंध हा समाजाच्या इमारतीचा पाया असतो. कोणत्याही कार्यासाठी पैसा हा भक्कम असावा लागतो. म्हणून मार्क्सला आर्थिक परिस्थितीत बदल अभिप्रेत आहेत. सामाजिक परिवर्तनाचे कारणही आर्थिकच आहे. म्हणून मार्क्स च्या सामाजिक व आर्थिक विचारांच्या आधारावर मार्क्सवादी समीक्षेचा प्रवास सुरू झाला. समाजातील विषमता नष्ट व्हावी हाच या समीक्षेचा मुख्य हेतू आहे.

९) स्त्रीवादी समीक्षा-

ही जीवनवादाशी नाते स्पष्ट करणारी समीक्षा आहे. यात आविष्कारातील आशयाला महत्त्व असते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांशी निष्ठा राखणारी ही समीक्षा आहे. अनेक शतकांपासून पुरुषप्रधान संस्कृतीने स्त्रीचे सर्वत्र शोषण केले आहे. अशा या समीक्षापद्धती मध्ये स्त्रीमुक्तीचे

बीजे दिसून येतात. विषमतावादी व पुरुषप्रधान व्यवस्थेला नाकारून विद्रोहाची भूमिका घेणारी ही स्त्रीवादी समीक्षा आहे. म्हणून ही समीक्षा बंडखोर व विद्रोही रूप धारण करणारी आहे. यात स्त्रीची मानव म्हणून प्रतिष्ठा महत्त्वाची मानली जाते. स्त्री-स्वातंत्र्य, स्त्री-अस्मिता व स्त्रीचा आदर या स्त्री-तत्वांना ही समीक्षा न्याय देणारी आहे. स्त्री-प्रतिष्ठा हे तत्त्वज्ञान समीक्षेच्या केंद्रस्थानी आहे.

उत्कृष्ट समीक्षकाचे गुण –

कोणत्याही साहित्याची समीक्षा करून या साहित्यकृती विषयी निर्णय वा अभिप्राय देण्याचे काम समीक्षक करीत असतो. म्हणून उत्कृष्ट समीक्षकांच्या अंगी काही गुण असणे महत्वाचे आहेत. त्यात १) संवेदनशीलता २) रसिकता ३) प्रज्ञा ४) तुलनाक्षमता ५) बहुश्रुतता 6) विश्लेषकता ७) चिकित्सता ८)मूल्यविवेक ९) भाषिक तयारी १०) निर्दोष समीक्षा ११) वस्तुनिष्ठता १२) चतुरपणा. या गुणांबरोबरच समीक्षक हा खऱ्या अर्थाने सर्जनशील असावा लागतो. ज्ञानसाधक असावा लागतो. तसेच समीक्षकाला जीवनमूल्य याचे ज्ञानही महत्त्वाचे असते.

निष्कर्ष-

१) समीक्षक व लेखक आणि वाचक यांच्या मध्ये मध्यस्थाची भूमिका स्वीकारणारा असतो .

२) समीक्षा म्हणजे उपदेश किंवा पांडित्याचे प्रदर्शन नसून एखाद्या साहित्यकृतीच्या समग्र आशयाला सर्वांगीण स्पर्श करून त्यातील सौंदर्यस्थळांची, मूल्यांची ओळख करून देऊन वाचकांना तृप्तीचा मार्ग दाखविणे म्हणजे समीक्षा होय.

३) साहित्याचे परीक्षण, अभिप्राय, परिचय, मूल्यमापन, विश्लेषण, विश्वकोश संदर्भ विषयक नोंदी, अर्थान्वेषण, तत्वान्वेषण स्पष्टीकरणात्मकटीपण ही समीक्षेची सर्वसामान्य प्रयोजने आहेत.

४) आस्वादक समीक्षा, रूपवादी समीक्षा, मानसशास्त्रीय समीक्षा, आदिबंधात्मक समीक्षा, चरित्रात्मक समीक्षा, ऐतिहासिक समीक्षा, समाजशास्त्रीय समीक्षा, मार्क्सवादी समीक्षा,स्त्रीवादी समीक्षा या समीक्षेच्या पद्धती आहेत.

५) सूक्ष्म वाचनामुळे त्या त्या कलाकृतीचे आस्वादन समीक्षकाला घडत असते. म्हणजेच सूक्ष्म वाचनातून समीक्षेचा उदय होतो.

संदर्भग्रंथ –

१) गोडबोले ना.रा.,जोगळेकर गं.ना. 'साहित्यसमीक्षा : स्वरूप आणि विकास, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९८१.

२) पाटील म.सु., 'आदिबंधात्मक समीक्षा' पुणे, नीहारा प्रकाशन,१९८९.

३) कुलकर्णी वा. ल., 'साहित्य: स्वरूप आणि समीक्षा', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई,१९७५.

४) कुलकर्णी गो.म., 'मराठी समीक्षेची वाटचाल' स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९८.

ISSN : 2348-7143
March 2018

हिंदी विभाग

आदिवासी विमर्श : हाशिए की वैचारिकी

डॉ. धीरेन्द्र सिंह
(असिस्टेंट प्रोफेसर)हिन्दी
रीजनल इंस्टीट्यूट ऑफ एजुकेशन,भोपाल
ईमेल– dhirendra.sam2012@gmail.com
मो. ८९६५०९१०२४

आदिवासी कविता आज के मनुष्य की हालात उसकी सामाजिक स्थिति और नियति की पहचान कर उससे जूझने और संघर्ष या आत्म–संघर्ष की दशाओं को अभिव्यक्ति देने का प्रयास करती है। समाज के हाशिए व छूटे हुए लोगों को मुख्य धारा में जाने की वकालत करती है। उत्तर–आधुनिक समय में जब गाँव और नगर दोनों विकास के पथ पर तीव्र गति से गतिमान हो चले हैं। ऐसे में साहित्य के केन्द्र में ग्रामीण एवं नगरीय जीवन आने लगा है, चर्चा का विषय बनने लगा है तब भौतिक चकाचौंध से दूर गहन जंगलों में बसा एक समाज, जो हमारा ही भाग होने के बावजूद साहित्य की केन्द्रीय धारा में अनदेखा कर दिया गया है। जैसा कि हम सभी जानते हैं कि इन्हीं से भारतीय संस्कृति, सभ्यता व इतिहास की पहचान बनती है। जिसके बल पर हम अस्मितावादी कहलाते हैं। किन्तु इनके जीवन संघर्ष और शोषणपूर्ण स्थिति से हम बेख़बर बने हुए हैं। उत्तर–आधुनिकता की कोख से ही अनेक विमर्शों का जन्म हुआ। स्त्री विमर्श और दलित विमर्श साहित्य के समक्ष प्रस्तुत हुए, उन्होंने अपनी समस्याएँ रखी, कहीं न कहीं उनका यथासंभव समाधान भी हुआ, किन्तु इन दोनों विमर्शों ने जनजातीय जीवन की समस्याओं और संघर्षों को प्रायः हाशिए पर ही रखा। जबकि डॉ. भीमराव अम्बेडकर ने दलितों के ही साथ आदिवासियों की भी चिंता व्यक्त की थी। किन्तु वह सिर्फ चिंता ही बनी रही, चिंतन तक उसका प्रसार नहीं हुआ। आज समय की माँग है कि आदिवासी विमर्श को साहित्य चिंतन का विषय ही न बनाया जाय अपितु एक सार्थक पहल भी की जाय।

वर्तमान परिप्रेक्ष्य में देखें तो आज का आदिवासी शोषणपूर्ण जीवन जीने के लिए अभिशप्त है। मुख्यधारा का समाज आदिवासियों को अपने समाज का अंग तो दूर की

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

बात है उसे मनुष्य मानने के लिए भी तैयार नहीं है। उसके साथ मानवेतर जैसा व्यवहार करता है। आदिवासियों के साथ मुख्यधारा का व्यवहार बहुत ही अमानवीय है। मंगलेश डबराल एक अखबारी रिपोर्ट से इस तथ्य को प्रमाणित करते हैं कि वर्तमान में समाज में उनकी क्या स्थिति है— ''अखबारी रिपोर्टें बतलाती हैं कि जो लोग उस पर शासन करते हैं/देश के ६३६ में से २३० जिलों में/उनका उससे मनुष्यों जैसा कोई सरोकार नहीं रह गया है/उन्हें सिर्फ उसके पैरों तले की ज़मीन में दबी हुई/सोने की एक नई चिड़िया दिखाई देती है/एक दिन वह अपने वाद्ययंत्रों को पुकारता है/अपनी नदियों जगहों और नामों को/अपने लोहे कोयले और अभ्रक को बुला लाता है/अपने मांदर तुरही और बांसुरी को ज़ोरों से बजाने लगता है/तब जो लोग उस पर शासन करते हैं/वे तुरंत अपनी बंदूकें निकाल कर ले आते हैं।''[१]

आदिवासी विमर्श : हाशिए का समाज विषय पर बात करते समय सर्वप्रथम हमें इस बात पर ध्यान देना होगा कि आखिर हाशिए की वैचारिकी क्या है? क्या है हाशिया जिसकी चर्चा उत्तर—आधुनिक समय में सर्वाधिक है। मुख्यधारा और हाशिया ये दो महत्त्वपूर्ण मुद्दे हैं विमर्श के, जिनसे विमर्श की शुरुआत होती है। मोटे तौर पर हम हाशिए के समाज से तात्पर्य लगाते हैं कि सदियों से जो समाज न केवल सामाजिक स्तर पर हाशिए पर रहा हो, राजनैतिक और आर्थिक दृष्टि से भी उसे हाशिया ही मिला हो, जिसकी शासन सत्ता में, किसी भी नीति निर्माण में, कोई भूमिका न हो ऐसे समाज को हाशिए का समाज कहा जा सकता है। जिसकी अपनी कोई वैचारिकी न हो और यदि हो भी तो उसको बार—बार नकार मिले ऐसे व्यक्ति या समाज को हाशिए का व्यक्ति या समाज कहा जा सकता है। स्त्री, दलित और आदिवासी ऐसे ही समुदाय हैं, जिन्हें सदियों से लेकर आज तक कभी भी, कहीं भी समुचित स्थान नहीं मिला। स्त्री की बात करें तो पायेंगे स्त्री पुरुष की सामंती मानसिकता के चलते गुलामी का जीवन जीने को अभिशप्त है। वह पुरुष मानसिकता की कठपुतली है वह जब चाहे, जैसे चाहे उनका उपयोग उपभोग कर सकता है साथ ही उन्हें किसी भी प्रकार की छूट नहीं है। उसकी अपनी अस्मिता ही खतरे में है वह जानी ही जाती है किसी पराये के नाम से जैसे पिता—पुत्र—पति आदि के साथ मिलकर। हाशिए के समाज की बात करें तब दूसरा नाम आता है दलित का। जिनका काम मैला ढोना, झाड़ू लगाना व सेवक के रूप में निर्धारित है। दलित जो सदियों से दबा—कुचला, सताया गया, दलन किया गया आदि अनेक नामों से जिसे अभिहित किया जाता रहा है वह भी हाशिए की ही वैचारिकी का शिकार होता आया है।

आदिवासी समाज एक ऐसा समुदाय रहा है, जिसकी परम्परा लगभग मौखिक रही है जिसे यदि आप साहित्य में ढूढ़ना चाहें तो वह नदारद ही मिलेगा। और यदि आदिग्रन्थों में उनका जिक्र भी हुआ है तो वह राक्षस, दानव, दैत्य के ही रूप में वर्णित हैं। आदिवासी समाज वर्तमान में सर्वाधिक संकट में है जिसकी सामाजिक हैसियत आज सर्वाधिक शोचनीय है। आदिवासी समाज पिछले एक दो दशक में चर्चा में आया है उसका कारण उनका विस्थापन रहा है।

दरअसल यह एक ऐसा समय है जिसमें चिंतन के लिए गुंजाइश बनती दीख रही है। लगभग वे समस्त क्षेत्र जिन पर अभी तक ध्यान नहीं दिया गया था अब वे सभी क्षेत्र रेखांकित किये जा रहे हैं उन्हें विचार के केन्द्र में लाया जा रहा है। उत्तर–आधुनिकता जहाँ अनेक चीजों, विचारों के अंत की घोषणा करता है वहीं अनेक विमर्शों के उन्नयन के रास्ते भी खोलता है। यही कारण है कि समाज में एक नया विवेक जन्म ले रहा है, जिसमें समवेत मुक्ति की कामना का भाव अंतर्निहित है। स्त्री, दलित, आदिवासी विमर्श इसी विवेक की परिणति हैं। इस समय संघर्ष की बात की जाय तो पायेंगे कि दलितों स्त्रियों और आदिवासियों का संघर्ष अपने और मुख्यधारा से अनवरत जारी है। आदिवासी विमर्श इसलिए और अधिक महत्त्वपूर्ण हो जाता है कि शासन और राजसत्ता द्वारा चलाए जा रहे अनेक योजनाओं जैसे आपरेशन ग्रीन हंट, सालवा जुडूम, भूमिअधिग्रहण कानून आदि में आदिवासी समूह सर्वाधिक मजबूती के साथ संघर्षरत है। वैश्विक पूँजी भी मानव के दमन के लिए सारे हथकंडे अपना रही है। आदिवासी जो आदिकाल से ही अपने पारंपरिक जीवन–शैली के लिए जाने जाते रहे हैं, उनके जीवन में भी विष घोलने का काम वैश्विक पूँजी कर रही है। वैश्वीकरण जिसे हम विकास का मानदण्ड मानते हैं क्या हमें पता है उसके नुकसानात? वास्तव में इसने मनुष्य के पारंपरिक ज्ञान, अस्तित्त्व के साथ ही उनके भाषाई अस्मिता को भी संकटग्रस्त कर दिया है। हमारे समाज में एक नया वर्ग जन्म ले रहा है उसे नव मध्य वर्ग कहा जाता है, जिसकी चेतना पूँजी के विपणन में बसती है उसकी नीति तटस्थता व उपभोग की है जिसमें समाज का गरीब तबका सर्वाधिक प्रवाहित होता है। **हरिराम मीणा** की कविता आदिवासी समाज की संचेतना को जागृत कर एक मार्ग के तलाश की प्रेरणा देती है– ''एकान्त को बनना चाहिए कोई विकल्प/विराट ऊर्जा का स्रोत....../वे ऐश्वर्य ओढ़कर सोते हैं निश्चिन्त/हम संघर्ष की सूली पर बढ़कर/भविष्य के आकाश में तलाशते हैं.../स्वयं का परिचय और स्थान....../ तनिक सोचो/हम निर्जन एकाकी कारा में भी/मैं कहाँ हुआ निरुत्साहित।''[२]

आदिवासियों के साथ मुख्यधारा का संबंध हमेशा से ही दोयम दर्जे का रहा है। कभी हम उन्हें वनवासी कहकर उनका उपहास उड़ाते हैं तो कभी अनुसूचित जनजाति कहकर इतिहास से ओझल बनाते हैं। यह बेहद असंतोषजनक स्थिति है कि हम उसे ही मानने के लिए तैयार नहीं हैं जो इस धरती का आदि पुरुष है। उसे ही हम इतिहास के पन्नों से बाहर कर अस्तित्त्वहीन स्थिति में डाल दिए हैं।

आदिवासी समाज यदि साहित्य संसार में उपस्थित भी हुआ तो उनके चेहरे को अमानवीय अत्याचारी और क्रूरतापूर्ण दृश्य के रूप में दिखाया गया। भारतीय इतिहास ने आदिवासियों को तो पूरी ही तरह से नकार दिया है। समय के साथ मनोवृत्तियों में भी बदलाव होता जाता है। इसलिए अब आदिवासी समाज अपनी रचनात्मकता के बल पर साहित्य में भी दखल देना शुरू किया है और उसके अपने भोगे गये यथार्थ को समझने का प्रयास किया जा रहा है। आदिवासी समाज अब चर्चा में बने ही रहते हैं कभी विस्थापन के नाम पर, कभी नक्सलवाद तो कभी माओवादी के रूप में। जब से नक्सलवाद सरकार के एजेण्डे में आया है तब से आदिवासी लगातार बहस में बना हुआ है।

आदिवासियों को हमेशा हाशिए पर ही रखा गया, आखिर ऐसा क्यों? जहाँ तक इतिहास की बात है वैश्विक इतिहास के बजाय भारत के ही इतिहास पर दृष्टि डालें तो पायेंगे कि शायद ही किसी भूमिपुत्र का नाम मिल पाये और यदि कहीं छुटपुट जिक्र भी आया होगा तो वह किस रूप में है। यह विचारणीय प्रश्न है। जबकि आदिवासियों ने अंग्रेजों और अन्य आक्रांताओं के ख़िलाफ़ अनेक बार युद्ध किया है किन्तु फिर भी इतिहास में ये मूक हैं। जब भी हम स्वतंत्रता संग्राम सेनानियों की बात करते हैं तो उसमें किसी भी आदिवासी को शामिल क्यों नहीं करते यह भी दु:खद प्रश्न है। वास्तव में आदिवासियों के त्याग को हमें नहीं भुलाना चाहिए, साथ ही इतिहास का उचित मूल्यांकन पुन: होना यथोचित होगा– ''देश की अस्मिता एवं स्वतंत्रता के लिए जिस तरह से हम बलिदानियों को याद करते हैं उनमें आदिवासी स्वतंत्रता सेनानियों की संख्य नगण्य है। जबकि सच यह है कि आन्दोलन की जो तारीखें हमें याद हैं उनमें बहुत पहले आदिवासियों ने अंग्रेजों एवं अन्य आक्रांताओं के ख़िलाफ़ बिगुल बजा दिया था। १८५७ के स्वतंत्रता संग्राम से बहुत पहले १७७४ में पहाड़िया जनजाति ने अंग्रेजों से पहली लड़ाई लड़ी थी। १८५४ में सीधू–कानू ने अंग्रेजों के ख़िलाफ़ लड़ाई छेड़ी थी। इस लड़ाई में दस हजार आदिवासी मारे गए थे। .... तात्या भील ने महाराष्ट्र में अनेक लड़ाइयाँ

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies March 2018
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117

लड़ी। भगत सिंह से बहुत पहले १८७४ में खासी जनजाति के वीर नंगशाह को फाँसी दी गई थी। ...लेकिन इन सब शहादत को लेकर हमारा इतिहास मूक है।''[३]

आदिवासी इतिहास को नजरअंदाज नहीं किया गया अपितु उसे नकारा गया है। किसी भी आदिवासी जननायक को इतिहास में जगह नहीं मिली है। इसका कारण है कि आधुनिक भारत का इतिहास एकांगी एवं अपूर्ण है। भारतीय इतिहास के इसी पहलू को रणेन्द्र उद्घाटित करते हैं– ''भारतीय इतिहास की पुस्तकों में आदिवासी इतिहास और इसके जननायक प्राय: अनुपस्थित हैं। अगर सरलीकृत रूप में कहें तो भारतीय इतिहास के पन्नों का अधिकांश हिस्सा पाटिलपुत्र इन्द्रप्रस्थ, आगरा–दिल्ली और कलकत्ता–बम्बई–मद्रास प्रेसीडेन्सियाँ घेरे रहती हैं। कहा जा सकता है कि यह शासकों और अभिजात्यों के इर्द–गिर्द गणेश–परिक्रमा करता हुआ इतिहास है। इतिहासकारों ने आदिवासियों के वन–प्रस्तर–सीमांत इलाकों को गौड़–बंग जैसे प्रदेशों के विद्रोह के क्रम में कभी–कभी याद किया है। वह भी अर्द्धसभ्य, जंगली, कोल–किरात, चुहाड़–धांगरों, डाकू–अपराधी जातियों के देश के रूप में। वे भी क्या करें जब स्वयं देवग्रंथ ऋग्वेद ही इन्हें अनास:, शिश्नदेवा:असुर आदि के रूप में उल्लेखित कर रहा हो।''[४]

आदिवासी विमर्श लगातार संघर्षरत होने के बावजूद आज भी हाशिए पर ही बना हुआ है। चूँकि इसके इस स्थिति में बने रहने के पीछे के कारणों की पड़ताल की जाय तो लगभग स्थिति वैसी ही होगी जैसी अन्य समकालीन विमर्शों की रही है। दरअसल आदिवासी बद से बदतर जीवन जीने के लिए अभिशप्त हैं। इसके पीछे बाज़ारवाद मुख्यधारा के समाज का नज़रिया और खुद कहीं न कहीं आदिवासी भी ज़िम्मेदार हैं जैसे कि कुछ राज्यों में आदिवासी प्रशासनिक पदों से लेकर मुख्यमंत्री तक बने हैं किन्तु क्या उस राज्य के आदिवासियों के जीवन स्तर में वांछित सुधार हो पाया? ये अनेक ऐसे अनसुलझे सवाल हैं जिन्हें सुलझाने की आवश्यकता है। जहाँ तक मैं समझता हूँ कुछ ऐसी बाते हैं जिनको रेखांकित करना लाज़मी हो जाता है। आदिवासियों को हाशिए पर ही बने रहने देना दिकु समाज की नियति बन चुकी है। आदिवासी समाज हाशिए पर है इसके कुछ सैद्धांतिक आधार हैं यथा– आदिवासीजनों को मुख्य धारा का समाज शिक्षित नहीं होने देना चाहता है, क्योंकि यदि वे शिक्षित होंगे, उनकी चेतना का विस्तार होगा तो दिकु समाज को सस्ते लेबर कहाँ मिलेंगे? उन्हें विस्थापित कैसे किया जायेगा आदि अनेक प्रश्न इस शिक्षा से जुड़े हुए हैं। इसलिए आदिवासियों को शिक्षित न करने के पक्ष में ही अनेक नीतियाँ बनी हैं, देखने में तो वे आदिवासी समाज की उन्नायक लगती हैं किन्तु वास्तविकता कुछ और ही है।

ISSN : 2348-7143
March 2018

आदिवासी समाज हाशिए पर ही रहे इसके लिए उनके संगठन को तोड़ने का काम किया जा रहा है। वे कई प्रकार से आदिवासियों के संगठन को कमज़ोर बना रहे हैं। कहीं धर्मपरिवर्तन कराके तो कहीं धन का लालच देकर। आदिवासी संगठन हमेशा से मज़बूत रहा है चाहे वह बाह्य आक्रमण के समय रहा हो या जंगली पशुओं से आत्म रक्षा के रूप में। किन्तु आदिवासी हमेशा ही संगठित रहे हैं। जब तक आदिवासी समाज संगठित रहेगा तब तक उसे तोड़ा नहीं जा सकता, परन्तु कुछ प्रलोभन वश आदिवासी असंगठित होकर सबका सामूहिक नुकसान कर रहे हैं। सरकार व अनेक दूसरे महकमों में नारे लग रहे हैं–'सबका साथ, सबका विकास'। पर क्या सबको साथ लेकर विकास किया जा रहा है। आदिवासी समाज की स्थिति वैसी ही है जैसी आज से शताब्दियों पहले थी। बल्कि उससे भी बदहाल जीवन जी रहे हैं। आदिवासी समाज को परिधि से हटाने के बजाय वहीं उनका विकास किया जाना चाहिए।

आदिवासी समाज की स्त्रियाँ मुख्यधारा की स्त्रियों की तुलना में ज़्यादा साहसी, नेतृत्व की क्षमता, निर्णय लेने की योग्यता व आर्थिक रूप से सबल होती हैं। मुख्यधारा का समाज स्त्रियों के शोषण के अनेक सोपान गढ़ा करता है। कहीं धर्म, नैतिकता का सहारा लेकर स्त्रियों का शोषण करता है तो कहीं धन का प्रलोभन देकर। यहाँ तक कि शोषण के लिए ईश्वरीय उपमा तक दी जाती है। सौन्दर्य की प्रतिमा, देवी अनेक चमत्कारिक शब्द प्रयुक्त किये जाते हैं। किन्तु आदिवासी स्त्रियों के जीवन में बाह्य समाज का प्रवेश कुष्ठ रोग की तरह हुआ। आदिवासियों के स्वच्छ निर्मल, सादगीपूर्ण जीवन में बाह्य समाज ने विष घोल दिया। शाम होते ही आदिवासी इलाके में प्रवेश कर आदिवासी स्त्रियों के साथ जबरन अनैतिक संबंध बनाते हैं और उन्हें नवीन अपारदर्शी सपने दिखाते हैं। आदिवासी कवयित्री निर्मला पुतुल ऐसे शहरी जानवरों से अपने कुनबे के लोगों को सचेष्ट रहने की प्रेरणा देती हैं और उन्हें पहचान कर खदेड़ने की बात करती हैं–''शाम घिरते ही अपनी बस्तियों में/उतर आए/इन खतरनाक शहरी जानवरों को/पहचानो चुड़का सोरेन पहचानो/पॉव पसारे जो तुम्हारे ही घर में/घुस कर बैठे हैं/तुम्हारे भोलेपन की ओट में/इस पेचदार दुनिया में रहते/तुम इतने सीधे क्यों हो चुड़का सोरेन??।''[5]

मुख्यधारा का समाज आदिवासी समाज को अपने साथ जोड़ना नहीं चाहता है क्योंकि यदि उन्हें जोड़ेगा तो उसके सामने उपनिवेश के स्रोत और साधन कम हो जायेंगे। आदिवासी समाज को अपने शोषण के दुष्चक्रों की भनक भी नहीं लगने देता। वह शोषण के अनेक प्रकार खोजने में अपनी ऊर्जा को खपाता है। कितने नए संस्करणों का

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

आविष्कार करता है इसकी सूचना तक नहीं होती आदिवासी समाज को। आदिवासी समाज शोषण के चक्र में पिसता चला जाता है। उसे विकास के कई माडल दिखाये जाते हैं किन्तु सभी मॉडल अंततः आदिवासी शोषण के लिए ही निर्मित किये हुए होते हैं। मंगलेश डबराल विकास के इन मॉडलों पर बहुत पैनी दृष्टि रखते हैं। आदिवासी समाज इतना भोला होता है कि उसे बच्चों की तरह बहकाया जा सकता है कभी किसी छोटी वस्तु को देकर या मनोरंजन के साधन द्वारा। ''इन दिनों लोगों को परवाह नहीं उसके साथ क्या हो रहा है/कोई अन्याय को महसूस नहीं करता/लोग अत्याचार को धूल की तरह झाड़ देते हैं/सहसा चिल्ला उठते हैं नहीं नहीं/कहीं से तुरंत कोई खुशी खोजकर ले आते हैं/उसे जमा कर लेते हैं अपने पास जैसे वह सिर्फ उनके लिए बनी हो/बहुत सारे कपड़े और जूते पहन लेते हैं बहुत सारा खाना खा लेते हैं/एक मंहगा मोबाइल निकालते हैं अपने अश्लील संदेशों के साथ/दंगों में मारे गए लोगों के घरों से उठाकर ले आते हैं/एक टेलीविजन ताकि जारी रह सके मनोरंजन।''[६]

भाषा एवं संस्कृति किसी भी समाज, राष्ट्र की पहचान होती है। व्यक्ति के जीवन निर्माण में भाषा एवं संस्कृति की महती भूमिका होती है। भाषा एवं संस्कृति व्यक्ति के व्यक्तित्त्व का निर्धारण करती हैं। यदि वही नहीं बची रहेगी, तो कैसेएक स्वस्थ समाज निर्माण की कल्पना की जा सकती है। आदिवासी समाज के पास वही बची थी जिसे तथाकथित सभ्य कहे जाने वाले समाज के पास नहीं थी। किन्तु आज हम उनकी भाषा एवं संस्कृति को गँवारू, अपसंस्कृति कहकर उनका उपहास उड़ाते हैं। वास्तव में यदि हम आदिवासी समाज को अपघटित होने से बचाना चाहते हैं तो उनकी भाषा एवं संस्कृति का विकास व संरक्षण करना होगा। भाषाई स्तर पर मुख्यधारा एवं आदिवासी समाज की बात करें तो मुख्यधारा के समाज के पास लगभग समान भाषा ही बची है। किन्तु आदिवासी समाज में अनेक भाषाएँ अभी भी जीवित हैं। उनका विकास एवं उन्हें संरक्षण किया जाना है। आदिवासी समाज की भाषाएं उनके अस्तित्त्व एवं अस्मिता को आधार प्रदान करती हैं। ''हाशिए के लोगों की भाषा, मात्र भाषा नहीं है। वह एक संकेत है, उनकी जिंदगी की वास्तविकता है।''[७]

आदिवासी समाज को मुख्यधारा के समाज के समीप लाने की आवश्यकता है या नहीं इस पर अनेक विमर्शकारों का अन्यान्य मत है। अव्वल यह कि मुख्य मुद्दा आदिवासी भाषा और संस्कृति को बचाने व संरक्षित करने की है। जिससे आदिवासी समाज का विकास भी हो जाय और मुख्यधारा के साथ उनका संबंध भी बना रहे। देवेन्द्र चौबे को आदिवासी संस्कृति के विलुप्त होने की बड़ी चिंता है वे उसे हरहाल में बचा

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

लेना चाहते हैं– *''आदिवासी समाज की संस्कृति को लेकर यह सवाल बार–बार उठाया जाता रहा है कि जीवन की जिस विषम परिस्थितियों में वे अपना जीवन यापन कर रहे हैं, क्या वह संस्कृति सभ्य समाज के समानान्तर और राजनैतिकों द्वारा व्यवहृत 'मुख्यधारा' के अंदर आकर सुरक्षित नहीं रह सकती है? दूसरी बात, क्या यह ज़रूरी है कि उनकी संस्कृति को सुरक्षित रखने और बचाने के लिए उन्हें उनके हाल पर ही रहने के लिए छोड़ दिया जाए?''*[८]

विकास से प्रायः यही अनुमान लगाया जाता है कि समाज के सभी जाति वर्गों की एक समान उन्नति। जिसमें सबको समान अधिकार प्राप्त होता है। भारत के संबंध में बात की जाय तो विकास मुख्यधारा के समाज का हुआ है और विकास की बेदी पर बलि आदिवासियों ने दी है। आदिवासियों के पास जीवन जीने के लिए आवश्यक संसाधन ही थे। किन्तु आदिवासियों को उनकी ज़मीन से बेदख़ल करने के लिए संविधान में संशोधन कर भूमि अधिग्रहण कानून को मुख्यधारा के हित में बनाया गया। जिससे आदिवासी विस्थापन की त्रासदी झेलने के लिए मज़बूर हुए– ''भारत में आदिवासी जन समूहों का विस्थापन व पलायन तो ऐसे सदियों पहले से ही जारी है, परन्तु इधर विकास के नाम पर बरती गई नीतियों के कारण वे केवल अपनी ज़मीनों, जंगलों, संस्थाओं व गाँवों से ही बेदख़ल नहीं हुए बल्कि उनके मूल्यों नैतिक अवधारणाओं, जीवन शैलियों, भाषाओं एवं संस्कृति से भी उनके विस्थापन की प्रक्रिया तेज हो गई।''[९]

विकास के मॉडल को सर्वप्रथम तरेरी निगाहों से देखने का कार्य अर्थशास्त्री अमित भादुड़ी ने किया। उन्होंने आदिवासी जनों के इस विकास को 'विकास का आतंकवाद' कहकर संबोधित किया है। फिलहाल प्रकाशन से २०११ में उनकी किताब का शीर्षक ही 'विकास का आतंकवाद' है। जिसमें यह बताया गया है कि विकास का यह मॉडल गरीबों को और अधिक गरीब और अमीरों को अधिक अमीर बनाने के लिए तैयार किया गया है। विकास की यह नीति राजसत्ता कार्पोरेट के पक्ष में निर्मित है जिससे निर्धन तबका अधिक गरीब होता जा रहा है। माननीय सर्वोच्च न्यायालय ने नंदिनी सुंदर और अन्य बनाम छत्तीसगढ़ राज्य मामले में जुलाई २०११ को अपना फैसला सुनाया जिसमें उन्होंने विकास के आतंकवाद को कुछ यूँ व्याख्यायित किया है– ''आज़ादी के बाद विकास के जिस प्रतिमान (पैराडायम) को अपनाया गया, उसने समाज में हाशिए पर पड़े तबकों में पहले से मौजूद असंतोष को और भी ज़्यादा बढ़ाया.....। नीति–निर्माताओं द्वारा तय किए गए विकास के प्रतिमान को इन समुदायों पर थोप दिया गया .... इससे इन लोगों को अपूरणीय क्षति हुई। इस विकास प्रतिमान की अधिकांश कीमत गरीबों ने चुकाई, लेकिन

ISSN : 2348-7143
March 2018

इसके फायदों के बड़े हिस्से पर समाज के प्रभुत्वशाली तबके का कब्जा होता रहा है और गरीबों को बहुत ही कम फायदा मिला है। दरअसल, विकास इन समुदायों की ज़रूरत के प्रति असंवेदनशील ही रहा है। इस कारण इन्हें अनिवार्य रूप से विस्थापन का सामना करना पड़ा है और इसने इन्हें अमानवीय जिंदगी जीने को मज़बूर किया है। खासतौर पर आदिवासियों के मामले में इसने उनके सामाजिक संगठन, सांस्कृतिक पहचान और संसाधनों को नष्ट किया है...... इन सबके कारण इनका शोषण और भी आसान हो गया है........ विकास के तरीके और इसके क्रियान्वयन ने नौकरशाही के भ्रष्ट व्यवहार और ठेकेदारों, बिचौलियों, व्यापारियों और व्यापक समाज के लोभी तबकों द्वारा किए जाने वाले खूंखार शोषण को और भी ज़्यादा बढ़ाया है जो इनके संसाधनों पर कब्जा करने और उनकी गरिमा का हनन करने पर उतारू हैं।''[१०]

मुख्यधारा का समाज अपना विकास आदिवासी समाज के ही बल पर करना चाहता है, उन्हें उनकी हिस्सेदारी नागवार है। आदिवासी समाज आज हाशिए पर खदेड़ दिया गया है जबकि हाशिए की भी अपनी महत्ता होती है। उनके भविष्य की चिंता किसी को नहीं है। बस लाभ की गणित ही मुख्य है वंचितों का विस्थापन किसी को दिखाई नहीं पड़ रहा है। आदिवासी समाज या तो किसानी का कार्य करता है या मजदूरी का। आदमीयत की भावना लगातार विघटित होती जा रही है। उपराष्ट्रपति मो. हामिद अंसारी ने २३ अगस्त २००९ को इन्स्टीट्यूट ऑफ ह्यूमेन डेवलपमेंट के अन्तरराष्ट्रीय सेमिनार का उद्घाटन करते हुए इस बात की ओर लोगों का ध्यान आकृष्ट किया कि– ''जनजातीय समुदायों की ८० प्रतिशत आबादी खेती से अपनी जीविका चलाती है जिनमें से ४५ प्रतिशत किसान हैं और ३७ प्रतिशत खेतिहर मजदूर। उनके लिए ज़मीन आजीविका के सबसे बड़े संसाधन, भावात्मक लगाव और सामाजिक स्थायित्व के आधार हैं। उनकी खेती बागवानी, वानिकी और पशुपालन उसी पर निर्भर करता है। उनकी ज़मीन से उनका बिलगाव उनकी दरिद्रता, उनकी संकटग्रस्त आर्थिकी की बरबादी का सबसे बड़ा कारण है। ...... राष्ट्रीय जनजातीय नीति के प्रारूप के अनुसार आज़ाद भारत के विकास के प्रतिमानों ने जनजातीय आवासन और बसावटों को विखंडित कर दिया, उनकी संस्कृति को विघटित कर दिया और उनके समुदायों को बिखरा दिया। नगद मुआवजा उनके हाथों से फिसल गया क्योंकि जनजातीय समुदाय नगर धन के संचालन कौशल से अपरिचित था। इस प्रकार प्राकृतिक संसाधनों का स्वामी और भावनात्मक रूप से अपने समुदाय पर निर्भर जनजातीय इन्सान शहरों में मजदूर के रूप में अकेला, अनिश्चित भविष्य और अपने अस्तित्त्व के संकट से जूझ रहा है।''[११]

दरअसल आदिवासियों का सर्वाधिक दोहन यदि किसी ने किया है तो वे हैं जंगल के रक्षक कहे जाने वाले सिपाही और जंगल को औने—पौने दामों में खरीदने वाले ठेकेदार। ये लोग न केवल जंगल के संसाधनों का अनुचित दोहन करते हैं अपितु औरतों का शारीरिक, मानसिक शोषण भी करते हैं। जंगलों के इस अनौचित्यपूर्ण कटाव से बचाने के लिए सरकार को आगे आना चाहिए जिससे भविष्य के प्रति न्याय और एक स्वस्थ माहौल पैदा हो सके। सरकार को यह ध्यान देना चाहिए कि आदिवासियों का शोषण जो भी कर रहा हो जैसे—जंगल के माफिया, अधिकारी, ठेकेदार, सिपाही आदि को रोकना चाहिए। आदिवासी जंगल से जुड़ा हुआ है उसे प्यार होता है जंगल के प्रत्येक चीज़ से। इसलिए जंगल की रक्षा और उनका संरक्षण आदिवासियों के जिम्मे कर देना चाहिए। यह एक सार्थक पहल होगी। आदिवासी कभी अपनी आवश्यकता से अधिक लकड़ी नहीं काटता वह जंगल के महत्त्व को बखूबी समझता है। एक योजना याद आती है कि **कर्पूरी ठाकुर** ने काम के बदले अनाज का प्रावधान किया था, जो आदिवासियों और मज़दूरों को बहुत राहत देने वाली थी। सरकार को ऐसी ही कोई योजना बनानी चाहिए। कई बार ऐसा लगता है कि हमारा समाज आदिवासी समाज से बहुत बेहतर है किन्तु ऐसा है नहीं। वीरभारत तलवार की यह टिप्पणी हमें आदिवासी समाज को समझने में मददगार साबित हो सकती है—''आदिवासी भले ही जंगलों में रहते हों, उनका समाज वैसा जंगली नहीं है जैसा उन पर शासन करने वाले लोग समझते हैं। यह एक खेतिहर ग्रामीण समाज है, जिसकी अपनी संस्कृति है, अपने जीवन मूल्य और मर्यादाएं हैं। तुलना करना सही नहीं होगा, लेकिन तुलना करने पर ये मूल्य और मर्यादाएं किसी भी दृष्टि से तथाकथित विकसित राष्ट्रीयताओं के मूल्यों और मर्यादाओं से घटिया साबित नहीं होंगी। यह सच है कि आर्थिक रूप से आदिवासी पिछड़े और गरीब हैं, इसके बावजूद इनकी संस्कृति में ऐसा बहुत कुछ है जो एक बेहतर समाज बनाने के हमारे आदर्शों में शामिल हो सकता है।''[१२]

निष्कर्षत: आदिवासी समाज आज हाशिए पर क्यों है? उसकी दशा और दिशा पर गंभीरतापूर्वक चिंतन मनन करने की आवश्यकता है। साथ ही उन अन्य कारकों की भी पड़ताल करने की आवश्यकता है, जिनके कारण आदिवासी समाज आज इस स्थिति में जीवन जीने के लिए अभिशप्त है। हमारा मानना है कि यदि एक समाज किसी दूसरे समाज के साथ कंधे से कंधा मिलाकर नहीं चल पा रहा है तो उन कारणों की पहचान होनी चाहिए जिससे यह स्थिति उत्पन्न हुई है, न कि किसी एक समाज को हम पिछड़ा घोषित कर दें। उनके आधारभूत कमियों की तलाश होनी चाहिए। आदिवासी आज हाशिए

ISSN : 2348-7143
March 2018

पर है क्या कोई समाज स्वयं ही नारकीय जीवन जीने के लिए सहमत होगा? नहीं। इसलिए उनके सामाजिक ढाँचे, राजनीतिक व आर्थिक पहलुओं पर विचार किया जाना चाहिए। आदिवासी भी हमारा ही भाई है उसके साथ मनुष्यता का बर्ताव किया जाय साथ ही प्रत्येक क्षेत्र में उसकी उचित भागीदारी सुनिश्चित करने की आवश्यकता है। आज साहित्य के अन्य विमर्शों की तरह आदिवासी विमर्श ने आदिवासी जीवन और संस्कृति पर उठने वाले हर आघात एवं खतरे को पहचानकर उसे अभिव्यक्ति का स्वरूप देना शुरू कर दिया है। आज आदिवासी विमर्श ने उन सारे पहलुओं की गहरी तफ्तीश की है जो उनके जीवन को नारकीय और यंत्रणापूर्ण बनाकर मानवीय जीवन जीने के लिए मज़बूर कर रहे हैं न केवल इन स्थितियों का वरन आगे आने वाली चुनौतियों का भी स्पष्ट निदर्शन आदिवासी विमर्श में देखने को मिलता है। वर्तमान में उद्‌भूत हाशिए के समाज तथा आदिवासी जीवन के प्रति सहानुभूति रखने वाला तथा उनके जीवन में सक्रिय बदलाव उपस्थित करने वाला आदिवासी विमर्श आज अपनी रचनात्मक भूमिका को बड़ी सक्रियता से निभा रहा है और यह एक दिन आदिवासी जीवन में सकारात्मक बदलाव अवश्य उपस्थित करेगा।

संदर्भ–

१. मंगलेश डबराल, नये युग में शत्रु, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ १७
२. पी.रवि, समकालीन कविता के आयाम, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, पृष्ठ ९२–९३
३. डॉ. विनोद विश्वकर्मा, हिन्दी उपन्यास और आदिवासी चिंतन, अनंग प्रकाशन, दिल्ली, पृष्ठ २१७.
४. राजकुमार केसवानी (सं.), ज्ञानरंजन, पहल, त्रैमासिक पत्रिका, जबलपुर, जनवरी २०१६, पृष्ठ १८२.
५. हरिराम मीणा (सं.), समकालीन आदिवासी कविता, अलख प्रकाशन, जयपुर, पृष्ठ २९
६. मंगलेश डबराल, नये युग में शत्रु, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ ४
७. देवेन्द्र चौबे, समकालीन कहानी का सौन्दर्यशास्त्र, प्रकाशन संस्थान, नई दिल्ली, पृष्ठ २७१
८. वही, पृष्ठ २०७
९. रमणिका गुप्ता, आदिवासी विकास से विस्थापन, पृष्ठ ७

१०. ज्ञानरंजन (सं.) राजकुमार केसवानी, पहल, (त्रैमासिक पत्रिका) १०० अंक, जबलपुर, पृष्ठ १५०
११. वही, पृष्ठ १५२–१५३
१२. हितेश कुमार सिंह (सं.), प्रयाग पथ, प्रवेशांक जनवरी २०१५, इलाहाबाद, पृष्ठ १२४

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

आत्म-सम्मान से दीप्त आधुनिक भारतीय नारी का प्रतिमान : मित्रो मरजानी

डॉ. सुरेश तायडे
अध्यक्ष
स्नातक एवं स्नातकोत्तर हिंदी विभाग
मूलजी जेठा महाविद्यालय, जलगाँव (महा.)
Parivartan358@gmail.com
Mo. 7218615200

"नारी नर की प्रबल प्रेरणा वह सासों का संबल है।
नील गगन को नर चूमें नारी के तप का ही फल है।।

जगत् की अनुपम कृति के रूप में नारी को सृष्टि का मूल माना गया जिस के अभाव में मनुष्य के अस्तित्व की कल्पना असंभव है। नर के कठोर पुरूषार्थ के अंत:स्थल में शीतल तृप्तिकर अमृत सरिता-सी नारी उसके जीवन को संपूर्णता देती रही है। दार्शनिकों ने अनंत जीवन की नीत्य चैतन्य ज्योति रूप में उसे प्रतिष्ठा दी तो कला साधकों ने सृष्टि कर्ता के विश्राम के क्षणों में छोड़े गये उच्छवास में समस्त सौंदर्य के अनुपम विधान की संज्ञा दी।

२०वीं सदी नारी उत्थान और मुक्ति की नई आशाएँ लेकर आई परंतु आज़ादी के इतने वर्षो बाद भी यह आशाएँ आज केवल सपना बनकर रह गई हैं। आज नारी ने लिखपढ़कर अपने-आप को इतना काबिल और सशक्त बना लिया है कि उसने हर क्षेत्र में अपना सिक्का जमा लिया है। परंतु उसके दामन में आज भी फूल की बजाय काँटों की सौगत भरी है। आज भी सड़ी-गली रूढि परंपराओं ने उसकी राह रोकी है। पुरूष प्रधान सं`स्कृति और समाज की सोच के दायरे उसे आगे बढ़ने से रोकते हैं। पुरूषवादी मानसिकता का आतंक नारी को पीड़ित कर जाता है। आज भी नारी के आगे पीड़ाओं के और दु:खों के विशाल पर्वत खड़े हैं।

२१वीं सदी का साहित्यकार नारी के प्रति अधिक संवेदनशील है। आज नारी के प्रति सोच में बदलाव की आहटें आने लगी हैं। जिनमें समाज सुधारकों विचारकों और साहित्यकारों की भूमिका बहुत महत्वपूर्ण है। स्वाधीनता के बाद हिंदी उपन्यासों में अनेक महिला रचनाकारों ने अपने साहस पूर्ण मौलिक दृष्टि के साथ जीवन की विषमताओं को अपनी कृतियों में विश्लेषित किया और भारतीय नारी के प्राय: प्रत्येक पक्ष को बड़ी बेबाकी से प्रस्तुत किया है जो इस बात का प्रमाण है कि नारी ने स्वयं अपने-आपको परिवर्तित करने की दिशा में अपने कदम बढाएँ हैं। नारी परिवर्तन के वैयक्तिक धरातलों को हम भली-भाँति विवेचित कर सकते हैं।

स्वतंत्रता के बाद की हिंदी महिला साहित्यकारों में कृष्णा सोबती का नाम अग्रणी है। हिंदी कथा जगत् में उन्होंने लेखन के बलपर तहलका मचा दिया हैं। कृष्णा सोबती ने "स्त्री- यौनिकता" को प्रमुखता से रेखांकित कर उन अनछुएँ पहुलओं को अपने रचनाओं में उजागर करने का साहस किया है। "कृष्णा सोबती का सबसे चर्चित उपन्यास है "मित्रो मरजानी"। पंजाब के ग्रामीण परिवेश

के एक संयुक्त परिवार में घटित होनेवाले झगडे.-फसाद, प्यार-मोहब्बत, रोना-हँसना आदि के यथार्थ चित्रण के साथ एक प्रतिनिधि नारी की सहानुभूति पूर्ण कहानी भी है यह उपन्यास।"१ 'मित्रो मरजानी' कृष्णा सोबती का पहला (१९६७) परिपक्व उपन्यास है। प्रस्तुत उपन्यास में उन्होंने स्त्रियों की अबूझ मनोभूमि और तन के यथार्थ बोध पर खुलकर लिखकर समाज की मान्यताओं पर उंगली उठाई है। "मित्रो मरजानी" के प्रकाशन के समय के हिसाब से यह उपन्यास काफी बोल्ड था। और इन्हीं विशेषताओं के कारण यह रचना बड़ी विवादास्पद रही।"२

'मित्रो मरजानी' कृष्णा सोबती की एक अत्यंत कलात्मक कृति है। हिंदी कहानी में प्रेम-चित्रण को एक बिल्कूल नया आयाम प्रदान किया है। उपन्यास की नायिका सुमित्रावती उर्फ मित्रो हिंदी कहानी की हाड-मांस की ऐसी पहली नारी है जो युग-युग से ओढाये गए नैतिक मान्यताओं की चूनर को तार-तार कर अपनी जिंदगी जीती है। यह धरती की मिट्टी से उठाया एक ऐसा पात्र है जो युग-युग से अपनी प्रस्तुति में पूरा खरा और सच्चा है। जिस जीवन परिवेश से यह उठाया गया हैं उसका अत्यंत प्रामाणिक चित्रण उपन्यास में हुआ है। उस परिवेश को व्यापक और गंभीर रूप से चित्रित करने के ही मोह में कहानी का फलक कुछ विस्तृत होकर उपन्यास, लघुउपन्यास धर्मी हो जाता है। मित्रो जिस मिट्टी की उपज है उस मिट्टी की पूर्ण सोंधी गंध रचनाकार ने अपनी कथा में परिवेश को व्यापक फलक पर प्रस्तुत
किया है।

सुमित्रावंती उर्फ मित्रो 'मित्रो मरजानी' उपन्यास की प्रधान नारी पात्र एवं नायिका है। मित्रो बालो की बेटी है। मित्रो की समस्या, पति सरदारीलाल के यौन दुर्बल होने की समस्या है। "नारी के तमाम पुराने बिंबों की चुनौती देती यह 'मित्रो' वास्तव में हिंदी साहित्य के इतिहास का एक मणि है। मित्रो ने एक विवादास्पद नारी चरित्र की तरह हिंदी साहित्य क्षेत्र में प्रवेश किया फिर पूरे शिक्षित समाज में इसके प्रति एक जिज्ञासा जागृत हो गयी है। मित्रो जैसा पात्र प्राय: समुचे हिंदी साहित्य में दुर्लभ है।"३

'मित्रो मरजानी' उपन्यास में ग्रामीण संयुक्त परिवार की कथा है। गुरूदास-धनवंती संयुक्त परिवार की मित्रो मंझली बहू है। मित्रो ग्रामीण नारी दोनों हाथों से, दसों दिशाओं के सुख-सौभाग्य को अपने आँचल में समेट लेना चाहती है। गुरूदास और धनवंती गाँव में अपने परिवार की प्रतिष्ठा बरकरार रहने के प्रयत्न करते हैं। मित्रो से वे त्रस्त हो गये हैं। वे कहते हैं- "यह कलजुग है कल जुग! आँख का पानी उतर गया तो फिर क्या घर-घराने के लिए दु:ख झेलतें है।"४ और मित्रो परिवार संस्कार, वर्जना, नैतिकता के ढकोसलों से कोसों दूर है। बड़ी बहू सुहागवंती सुसंस्कृत बहू है, वह मित्रों को समझाती है- "देवरानी, बहू-बेटियों के लिए तो घर-गृहस्थी की रीति ही लछमन की लीक, जाने-अंजाने फलांगी नहीं कि......।"५ मित्रो अशिक्षित है। अपनी अदाओं से पति को भरमाकर उसे शराब के नशे में धूत् छोड़कर वह ऊपर माँ द्वारा बताये अतिथि के पास चली जाती है। यदि वह शिक्षित होती तो माँ का कहना न मानती। शायद ऐसा नीच कार्य भी न करती। जो अतिथि माँ से रंगरलियाँ करता रहता था उसके साथ समागम भाव से मित्रो का उपर जाना यह शिक्षा के अभाव का ही परिणाम है।

ISSN : 2348-7143
March 2018

मित्रों की माँ 'बालो' पैसों के लिए शरीर का सौदा करती है। पैसे कमाते-कमाते वह आगे अपनी हवस की पूर्ति के लिए शरीर का सौदा करने लगी है। वह हर दिन नये-नये आदमी की शय्या सोबत करती, वह बेटी मित्रो को भी मालूम है। वह माँ से कहती है- "बीबी मुझ गरीबीनी से क्या होड़? तुम्हें तो नीत नए रास-रंग और मित्रो बेचारी हर दिन अपने इसी एक निठल्ले के संग....।"६ मित्रों भी अपनी हवस पूर्ति के लिए शरीर का सौदा करती है। वह दिखने में खुबसुरत है। लेकिन इस सुंदरता का उसे घमण्ड भी है। उसे लगता है अपनी सुंदर देह दूसरों के साथ मौज-मस्ती के लिए है। वह जिठानी से कहती है- "देवर तुम्हारा मेरा रोग नहीं पहचानता। बहुत हुआ हफ्ते -पखवारे...... और मेरी इस देह में इतनी प्यास है, इतनी प्यास है कि मछली-सी तड़पती हूँ।"७ वह अपनी जवानी के बारे में भी कहती है- "सच कहना जिठानी, सुहागवंती क्या ऐसी छतियाँ किसी और की है ?.....।"८ यह सुंदर मित्रो हर दिन साज-शृंगार कर घर के बाहर शरीर का सौदा करने जाती केवल अपनी हवस पूर्ति के लिए।

मित्रो की दूसरी समस्या उसकी माँ न बन पाने याने संतान हीन होने की समस्या है। पति द्वारा उपेक्षित किये जाना, काम अतृप्त रहना, उसे हर वक्त सताता, धिक्कारता है। उसके औरत होने पर, समय निरंतर उसके नारी होने पर सवाल खड़ा करता है। काल साक्षी है मित्रो जैसी ऐसी कितीन ही स्त्रियाँ निरपराध होते हुए भी बांझपन का अभिशाप ढो परिवार में लानत मलामत झेलती रहती हैं। राह-कुराह का विचार न कर दुर्दयनीय भूख की आग में अपनी देह को, सतीत्व को, भविष्य को झोंक शून्य में परिवर्तित होती रहती हैं। लेकिन 'मित्रो' इतनी बेचारी नहीं है। न इतरी पगली। उसके जो कुछ भी जीवन में लेना है, स्वयं अपने बूते पर, परिवार, संस्कार, वर्जना, नैतिकता के ढकोसलों से कोसों दूर रह कर। दरियाओं के मुख मोड़ने का सामर्थ्य है उसमें। किन्तु यही दरियायी बल उसकी माँ बनने की इच्छा की पूर्ति न होने के सामने फिका पड़ जाता है। उसकी संतान हीन होने की समस्या उसे हर वक्त परेशान करती है और वह फिर संतान प्राप्ति के लिए नीत नये रास रचती है किन्तु उसका पति उसका दर्द नहीं जानता। इसी कारण वह तड़पती है। अपने भाग्य पर विवश रह जाती है। वह कहती है- "मेरा बेअकल मर्द-जना यह नहीं जानता की मुझ-सी दरयायी नार किस गुर से काबु आती है। मैं निगोड़ी बन ठन के बैठती हूँ तो गबरु सौदा-सुल्फ लेने उठ जाता है। अरे जिसने नार-मुटियार को साधने की पढ़ाई नहीं पढी, वो इस बालो की बालूगड़ी को क्या संधाएगा?"

मित्रो का पति मित्रो संग न तो थाली बाँटता है, न निंद और नही दिल के दु:खड़े। 'मित्रो' पति द्वारा बहिष्कृत महसूसती है किन्तु बावजूद इसके वह हँसना नहीं छोड़ती। यह हँसी, ठिठोली, मजाक ही अब उसका जीवन है। ऐसी स्थिति में घर की बहूरी मोहल्ले के चार भांड़ों में मूँह नहीं मारेगी तो क्या करेगी ? उपन्यास के पन्ने दर पन्ने ऐसे अनेक प्रसंग संजोएँ हैं जहाँ इस उपन्यास की पात्र घुटने टेक देने के बजाय प्रश्न करती है। यह प्रश्न सरदारी लाल के रूप में पुरुष प्रधान समाज के अहं पर चोंट करते हैं। सरदारी ने जमकर कहा कि- "नज़र नीची करती है या नहीं ?" परंतु मित्रो (मंझली बहू) कुछ नहीं करती और अपनी बड़ी-बड़ी भूरी आँखो से घरवाले का सामना किये रहती है।

सेक्स की यह अनुभूति 'मित्रो' को वाचाल बना देती है। वह जेठ-जिठानी, सास-ससुर तक की लाज नहीं रखती। इस सेक्सुअल 'फ्रस्टेशन' के कारण वह जली भूनी रहती है। वैसे अपने पति और परिवार वालों के लिए वह बड़े से बड़ा त्याग करने में आगा-पिछा नहीं देखती। उसका देवर गुलजारी जब ग्राहकों से रूपये लेकर पत्नी पर उड़ा देता है तब परिवार को ऋण के बोझ से 'मित्रो' ही अपने सहेजे हुए रूपये एवं गहने देकर मुक्त करती है। फुलवंती जैशी कर्कशा स्त्री के ईंट का जवाब पत्थर से देती है। 'मित्रो' अपनी परिस्थितियों से समझौता करने को तैयार नहीं। साहित्य जगत् ने उसे कई विशेषण दिये- "न तो वह रवींद्र की अश्रुमयी है और न शरत या जैनेंद्र की विद्रोहिणी, बल्कि वह तो मात्र मांस-मज्जा से बनी एक ऐसी नारी है जिसमें स्नेह भी है, ममता भी है। माँ बनने की हौंस भी है और एक उद्दाम वासना सरिता भी। उसे न कोई आदर्श का मोह है, न समाज तथा ईश्वर का भय। वस्तुत: वह नारी के सभी पुराने बिम्बों के खिलाफ एक नया आकर्षण है।"९ निजी अधिकारों के लिए खुलकर लड़ने वाली नारी का सशक्त प्रति रूप मित्रो से साकर हो उठा है। अपनी सहज मस्तानी अंदाज से वह अपनी लड़ाई में विजय भी प्राप्त करती है। "हिंदी कथा साहित्य के आदर्श नारी चरित्र की कसौटी को चकनाचूर कर 'मित्रो' अपना अल्हड, बेबाक, मस्त चरित्र हमारे सम्मुख रखती है।"१०

'मित्रो' को अपने पति से वैवाहिक जीवन में तृप्ति नहीं मिलती है। यौन संबंध शरीर की आवश्यकता है और नारी पुरुष का आकर्षण स्वाभाविक प्रवृत्ति है। लेकिन समाज ने इस विषय में नारी को अलग दर्जा देकर अनेक प्रकार के नियंत्रणों से उसके जीवन को संकुचित कर दिया है। 'मित्रो' इस परंपरागत नैतिक बोध से मुक्त है। राजेंद्र यादव ने मित्रो को- "हिंदी की अकेली कथा नारी माना है जो सदियों से नारी पर लादे गये संस्कारों, संबंधो, सुंदर-सुंदर उपमाओं को ललकारती, मुँह चिढाती और झुठलाती हुई अपनी मूलभूत जरूरतों और जुबान के साथ हमारे सामने आ खड़ी हुई है।"११ उसके लिए पतिव्रता धर्म का पालन ही जीवन की प्रमुख समस्या नहीं है। अपनी दैहिक आवश्यकता को खुले आम कहने में उसे संकोच नहीं है। वह अपने में संकुचित रहने वाली नारी नहीं है। अपने को मुक्तांगन में विचरण करने वाली आधुनिक ग्रामीणी है।"१२

'मित्रो' पर पुरुषों से हँसने-खेलने में रूचि रखती है। ससुराल वालों को यह बिल्कुल असहनीय है। 'मित्रो' के इन व्यवहारों से तंग आकर बनवारी लाल उसे मायके भेजने का आदेश देता है। वह कहता है- "दस बीस आँखें मंझली बहू के बहाने इस घर पर लगी रहें, अम्मा यह अच्छा नहीं। कुछ ऐसा साधो, प्यार मनुहार से कि दो-चार महिने अपनी माँ के यहाँ लग जाए।"१३ 'मित्रो' की माँ अपनी जवानी के दिनों एक वेश्या थी। वह 'मित्रो' की प्यास पहचानती है और बेटी के लिए अपने प्रेमी को तैयार करती है। माँ-बेटी के बीच इस तरह का रिश्ता अनोखा है। 'मित्रो' को माँ पर जलन होती है। माँ ने उसकी बगीची के लिए कोई नए माली को लाने का संकेत किया।

पूरा उपन्यास 'मित्रो' को केंद्र में रखकर बुना गया है। मित्रो पृ.१२ में नजर आती है और उपन्यास के अंत तक बनी रहती है। उपन्यास के प्रत्येक घटना की तार इसी पात्र से जुड़ी है। 'मित्रो' एक दिलखुष महिला है। हँसी ठिठोली उसके स्वभाव में है। प्रतिकूल परिस्थितियों अथवा

ISSN : 2348-7143
March 2018

गंभीर मुद्दों पर भी वह ठिठोली करती है- "मंझली बहू नंगे सिर बैठी चारपाई पर हिन्न-हिन्न हँसती थी और बड़ा लड़का बनवारी छाती पर हाथ कसे खड़ा-खड़ा दाँत पिसता था।"१४ उपन्यास की यह घटना तबकी है जब 'मित्रो' के चरित्र पर उंगली उठाई जाती है। और उसे अपने बुढाऊ ससुर के दरबार में उपस्थित होना है। लेकिन उसकी हँसी-माजक में वह ऐसी बातें कह डालती है जो किसी भी मनुष्य को सोचने पर मजबूर कर दे। अपने इसी हँसमुख स्वभाव से वह स्याह और सफेद दोनों है।

स्त्री को अपनी देह के प्रति सतर्क होना प्रथम बार हिंदी लेखन परंपरा में साफ निखरता है। पुरुष द्वारा बनाए हुए ढाँचे में ढलने को वह तैयार नहीं है। "उनकी उन्मत्तता भारतीय नारी के तथाकथित सती-सावित्री स्वरूप को पूर्णत: नकारती है। 'मित्रो' का एक ऐसे मर्द के साथ विवाह हुआ है जो उसकी शारीरिक जरूरतों को पूरी करने में असमर्थ हैं और 'मित्रो' खुलकर ऐलान करती है- 'मेरी देह में इतनी प्यास है, इतनी प्यास है कि मछली-सी तड़पती हूँ।' उसके असाधारण व्यक्तित्व पर उर्मिला भटनागर की ये पंक्तियाँ कितनी सार्थक हैं देखिए- "मित्रो नई धारणाओं में विश्वास करने वाली असाधारण व्यक्तित्व तथा असाधारण चरित्र की नारी है। मित्रो के चरित्र में लेखिका ने नए समाज के नये प्रश्नों को उभारा है। 'मित्रो' आत्मसम्मान से दीप्त आधुनिक भारतीय नारी का प्रतिमान है। अपना स्वत्व एवं अस्मिता वह हर हाल में कायम रखती है। कृष्णा जी खुद कहती हैं- "मित्रो निरा विरोध-प्रतिरोध नहीं, अपने होने की प्रतीति से वह उस विरोधाभास को तय करती है जो पहले उलझता है फिर सुलझता है।"१६

'मित्रो' न होती तो क्या हाड-मांस से बनी 'औरत' हमें कभी दिखती? मित्रो न होती तो क्या स्त्री का कुलटा बनाम सती की छवि कभी टूटती? मित्रो न होती तो क्या विद्रोह, विवेक ओर ओज को आँसुओं में घुलाती, शरदचंद्रीय नायिकाएँ हमारे आदर्श न बनी रहती ? मित्रो न होती तो क्या हर इंगलड-रिटर्नड मालती को राह पर लाने का गदगद विश्वास हम संजोए न रहते ? मित्रो न होती तो क्या इदन्नमम की मंदा अपने लक्ष्य को इतने सुस्पष्ट ढंग से चिह्न पाती? मित्रों न होती तो क्या 'चाक' की सारंग पति समेत पूरे सामंजस से अकेली टकराने का हौसला अपने अंदर टटोल पाती? मित्रो न होती तो क्या औरत मर्द की सांझी दुनिया में इंसानी पहचान की जरुरत समकालीन महिला लेखन का मूल स्वर बन पाती ?"१७

निष्कर्ष-

कृष्णा सोबती का उपन्यास 'मित्रो' मरजानी' स्त्री पुरुष संबंधों पर आधारित एक नारी के आत्मबोध की कथा है। 'मित्रो' मरजानी में सामाजिक व्यवस्था और धार्मिक संस्था में आस्था न रखनेवाली युवती के महत्वाकांक्षाओं का यथार्थवादी ढंग से चित्रण किया है। लेखिका ने मित्रो की काम-कुंठा अतृप्ति और उससे उभर आने वाले काम तृप्ति के प्रयत्नों का कलात्मकता से वर्णन किया है। अपनी काम तृप्ति के लिए वह चार प्रकार का विकृत पथ अपनाती है। अपनी जेठानी के कमरे में नंगी लेटकर सभी अंगों का प्रदर्शन करती है। मित्रो जरनैली नार, अत्याधिक बोल्डनेस का शिकार हुई है। वह विलास की पुतली नहीं है, वह पोर-पोर से माँ है, माँ बनना चाहती है। निस्संदेह स्थूल दृष्टि से प्रतीत होता है कि उपन्यास का लक्ष्य मित्रो के माध्यम से असामान्य स्थिति में फँसी

ISSN : 2348-7143
March 2018

किसी भी क्षुधित नारी की आदिम दैहिक भूख को इमानदार, निर्भिक अभिव्यक्ति प्रस्तुत करता है। पति सरदारी लाल द्वारा अपनी देह की प्यास न बूझने पर वह काम अतृप्ति में कुंठाग्रस्त नारी के रूप में बाहर आती है। मित्रो पूरे उपन्यास में इसी समस्या से घिरी रहती है। मित्रो इसलिए भी अभूतपूर्व है कि वह बहुत सहज है। मित्रो जैसे व्यक्ति समाज में थे, उन्हें साहित्य में नहीं लाया गया था। मित्रो कोई मनोविश्लेषणात्मक या असामान्य पात्र नहीं है। हिंदी कहानी में उस जैसी स्त्री का प्रवेश मात्र पहली बार हुआ है। कृष्णा सोबती इस उपन्यास के माध्यम से जो संदेश प्रेषित करना चाहती थी वह बिल्कुल स्पष्ट है। यौन आवश्यकताओं की अभिव्यक्ति करनेवाली नारी के चित्रण से यह उपन्यास नारी की बौध्दिक सजगता की ओर भी इशारा करता है।

संदर्भ-

१) कृष्णा सोबती : व्यक्ति एवं साहित्य- ब्रिजिट पॉल, पृ.२४
२) नवनिकष- जनवरी १९१८ (वर्ष ११, अंक ७)- डॉ. सुरेश ए. का लेख
३) कृष्णा सोबती का कथा साहित्य एवं नारी समस्याएँ- शहेनाज जाफर वासमेह, पृ.२५०
४) मित्रो मरजानी- कृष्णा सोबती, पृ.१६
५) वही, पृ.१९
६) वही, पृ.८८
७) वही, पृ.१९
८) वही, पृ.२०
९) मित्रो मरजानी- कृष्णा सोबती- आवरण पृष्ठ (प्रकाशक का वक्तव्य)
१०) नवनिकष जनवरी-२०१८, (वर्ण ११, अंक-७) डॉ. सुरेश ए. का लेख
११) औरों के बहाने- राजेंद्र यादव, पृ.४२
१२) सामाजिक उपन्यास और नारी मनोविज्ञान-डॉ. शंकर प्रसाद, पृ.८४
१३) मित्रो मरजानी- कृष्णा सोबत, पृ.७१
१४) www.swargvibha.in/pustak/- बलाजित सिंह का लेख

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

भूमंडलीकरण के परिप्रेक्ष्य में नारी साहित्य

डॉ. जिजाबराव विश्वासराव पाटील
सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभागाध्यक्ष
श्री. सेठ मुरलीधरजी मानसिंगका साहित्य,
विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, पाचोरा,
जि. जलगाँव (महाराष्ट्र)

भूमंडलीकरण विकास, आर्थिक समृध्दि, समता और सुविधा-संपन्न जीवन के मंत्र लेकर विश्वमंच पर प्रविष्ट हुआ। द्वितीय विश्वयुध्द के बाद विश्व की राजनीतिक एवं आर्थिक स्थितियों में बहुत परिवर्तन हुए है। भारत को स्वतंत्रता मिली उसके बाद अनेक पराधिन राष्ट्र भी स्वतंत्र होते चले गए। इन नवस्वाधीन राष्ट्रों की अपनी-अपनी साहित्यिक और सांस्कृतिक परंपराएँ थीं और हैं। स्वाधीन राष्ट्रों के सामने अपनी प्रजा को मूलभूत सुविधाएँ देने की समस्या थी उस पर गहन चिंतन-मनन हुआ। आवास, रोटी, शिक्षा, स्वास्थ, सुरक्षा, यातायात आदि सुविधाएँ देने हेतू व्यवस्थित, संतुलित और नियोजित आर्थिक विकास का रास्ता चुना। विकसित देशों ने आर्थिक सहयोग का आश्वासन दिया। विश्व बैंक जैसी ऋण देनेवाली संस्थाओं का उदय हुआ। विकास की इस अवधारणा में संपूर्ण विश्व विकसित और विकसनशील इन दो हिस्सों में बँट गया। विश्वस्तर पर पूँजी, शक्ति और सत्ता के केंद्रीकरण ने आर्थिक नियोजन को अपना आधार बनाया। विश्वस्तर पर उद्योगों का फैलाव हुआ। यही से भूमंडलीकरण का दौर शुरू हुआ।

RESEARCHJOURNEY

भूमंडलीकरण के इस दौर में नारी साहित्य एक चेतना के रूप में मुखरीत हुआ है। यह चेतना भावुकता पर आधारित न होकर मानवीय बौद्धिक एवं तार्किक शक्ति के आधार पर जा रही है। साहित्यकारों ने नारी समाज की त्रासदी और विडम्बना को अभिव्यक्ति दी। नारी की शोषित स्थिति, सामाजिक पराधिनता, आर्थिक पराधिनता, शारीरिक शोषण, रूढ़िग्रस्त मानसिकता आदि कई प्रश्नों को साहसपूर्ण ढंग से यथार्थ अभिव्यक्ति देने का प्रयास किया है। डॉ. राजेंद्र रोटे इस संदर्भ में लिखते है - ``स्त्री लेखिकाओं द्वारा लिखित साहित्य नारी के हित में लिखा गया है। नारी साहित्य में नारी के अस्तित्त्व, अधिकार, अनुभूतियों का चित्रण हो रहा है। इन लेखिकाओं ने विवाह संस्था, विवाहेतर संबंध, यौन संबंध, लिव इन रिलेशनशीप, गै संस्कृति, नारी समलैंगिकता जैसे विषयों पर अपने साहित्य में चर्चा की है।``१

मनुष्य के सामाजिक जीवन का व्यापक धरातल पर एवं गहराई से चित्रण करनेवाली एक साहित्यिक विधा उपन्यास है। महिला उपन्यासकारों ने अपने नीजी अनुभवों के आधार पर नारी-पुरूष के बदलते संबंधों, नारी का शोषण, नारी की द्वंद्वात्मक मानसिक स्थिति, नारी की सामाजिक स्थिति, आर्थिक स्थिति देह से परे नारी की अस्मिता की पहचान आदि विभिन्न विषयों एवं पहलुओं पर अपने उपन्यासों में सशक्त अभिव्यक्ति देने का प्रयास किया है। पूर्व एवं पश्चिम की सभ्यता के बीच जीवन

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

के यथार्थ एवं उद्भूत सत्य को उद्घाटित करने की कोशिश की है। नारी साहित्य कथा लेखन में उषा प्रियंवदा, कृष्णा सोबती, मन्नू भंडारी, मृदुला गर्ग, प्रभा खेतान, राजी सेठ, चित्रा मुद्गल, नासिरा शर्मा, मंजुल भगत, मेहरून्निसा परवेज आदि शीर्ष महिला रचनाकार विशेष उल्लेखनीय है। जिन्होंने नारी संवेदनाओं को आक्रोश के तीखे स्वर में प्रकट किया है। भूमंडलीकरण के दौर में उदारीकरण, निजीकरण एवं वैश्वीकरण ने पूरे विश्वस्तर पर आश्चर्यजनक क्रांतिकारी परिवर्तन किए है। भूमंडलीकरण और नारी साहित्य का गहरा संबंध है। - ``भूमंडलीकरण और नारी साहित्य का गहरा संबंध है क्योंकि नारी की मानसिकता में जीवन के प्रति दृष्टिकोण में बदलाव आ रहा है, इन लेखिकाओं ने उसे बड़ी सिद्दत के साथ चित्रित किया है।``२

भूमंडलीकरण में वैश्वीकरण, निजीकरण, उदारीकरण, साम्राज्यवाद जैसे शब्द हमारे देश की संस्कृति, समाज और साहित्य को प्रभावित कर रहे है। डॉ. पूनम त्रिवेदी के शब्दों में - ``समय काल परिवेश में बदलती नारी की स्थिति अपने अधिकारों के प्रति सजग है। यही कारण है कि वैश्वीकरण के आये तमाम बदलाव के बाद आज की नारी अंधकार युग की बर्बरता के बीच जीने को अभिशप्त की हिंसक प्रवृत्तियों को मात दे रही है।``३ भूमंडलीकरण के दौर में विविध भाषाओं के अंतर्गत नारी साहित्य लिखा जा रहा है। जिसमें साहित्यकारों की अभिव्यक्ति का मूल स्वर नारी-पुरूष की समानता एवं नारियों की आर्थिक निर्भरता का है। हिंदी साहित्य में नारी लेखन तमाम परंपरागत अन्याय के विरूध्द विद्रोह के स्वर में मुखरीत हुआ है। पहले दशक का हिंदी कथा-साहित्य नारी चेतना के परिप्रेक्ष्य में कुण्ठा, संत्रास, अकेलेपन की उब, स्वतंत्र अस्मिता के प्रति जागरूकता आदि की यथार्थ अभिव्यक्ति करता है।

हिंदी कथा-साहित्य में नारी-चेतना के अंतर्गत नारी लेखन की सुदीर्घ परंपरा रही है। जिसमें पुरूष लेखक प्रेमचंद, यशपाल, भीष्म साहनी, राजेंद्र यादव, निराला, विष्णू प्रभाकर, निर्मल वर्मा, मोहन राकेश, सुरेंद्र वर्मा आदि विशेष उल्लेखनीय है। किन्तु नारी लेखन में महिला रचनाकारों की अहम् भूमिका रही है। डॉ. प्रभा दीक्षित के शब्दों में - ``पिछले दिनों हिंदी साहित्य में महिला लेखिकाओं ने स्त्री विमर्श के अनेक छुए-अनछुए पहलुओं पर प्रकाश डाला है।``४ आज की नारी आर्थिक रूप से सबल होने के साथ-साथ अपने अस्तित्व और अस्मिता के प्रति सजग है। इसीलिए वह परंपरागत गलत मान्यताओं को चुनौती देकर समाज में एक पुरूष की भाँति अपने मानवी होने का अधिकार प्राप्त करना चाहती है। प्रभा खेतान के `छिन्नमस्ता` और `पीली आँधी` उपन्यास की नारी-चेतना को लेकर काफी चर्चा में रहे। प्रस्तुत उपन्यासों में पुरूषों की रूग्ण मानसिकता के खिलाफ आवाज उठाया गया है और आर्थिक स्वतंत्रता को स्त्रीमुक्ति का सशक्त माध्यम बनाया गया है। नासिरा शर्मा कृत `ठीकरे की मंगनी` की नायिका महरूख के माध्यम से स्त्री स्वाभिमान और अस्मिता की आवाज को बुलंद किया गया है। महरूख मुस्लिम समाज की वह स्त्री है जो मुस्लिम समाज के रूढ़ीवादी अन्यायग्रस्त परंपराओं में विश्वास नहीं रखती और अपने जीवन को आत्मसम्मान के साथ जीना चाहती है।

नारी को देह भोग की वस्तु समझ सदियों से उस पर अन्याय, अत्याचार होते रहे है। मैत्रेयी पुष्पा का उपन्यास `सगुना` में एक ऐसी स्त्री का चित्रण है जो अपने भीतर एक तुफान दबाए रखती हैं, किन्तु

जब वह अमिलाख के अत्याचारों से तंग आ जाती है। जब उसकी सहनशीलता का अंत हो जाता है तब वह उसे चाकू मारकर उसकी हत्या कर देती है और स्वयं मिट्टी का तेल छिडककर आत्मदाह कर लेती है। प्रभा खेतान के उपन्यास `छिन्नमस्ता` की प्रिया का बचपन से ही शोषण होता हे। बचपन में भाई द्वारा शोषण, कॉलेज में लेक्चरर द्वारा शोषण और विवाह के पश्चात पति द्वारा शारीरिक शोषण की वह शिकार होती है। स्त्री मुक्ति के दौर में भी आज नारी सुरक्षित नहीं है इस सच्चाई को नकारा नहीं जा सकता। आज के आधुनिक युग में भी नारी पुरूषी अन्याय, अत्याचार एवं शोषण से मुक्त नहीं हो पायी है। आज भी उस पर बलात्कार होते है, यौन शोषण होता है, सामाजिक अन्याय भी होता है।

मृदुला गर्ग का `कठगुलाब` उपन्यास नारी जीवन को केंद्र में रखकर लिखा गया है। आज के आधुनिक युग में नारी मुक्ति आंदोलन चल रहा है। पुरूष के द्वारा होने वाले शारीरिक, मानसिक अन्याय के विरूध्द आवाज बुलंद कर रही है। `कठगुलाब` उपन्यास की मरियान एक अमेरिकन स्त्री है जो पति इर्विंग द्वारा बौद्धिक रूप से छली जाती है। किन्तु वह इस अन्याय के विरूद्ध विद्रोह करती है। पति पर मानसिक शोषण का आरोप लगाती है। चित्रा मुद्‌गल ने `आवाँ` उपन्यास में मजदूर की बेटी नमिता पांडे के संकल्पों, संघर्षों, मोहभंग, पलायन और वापसी की चित्रण किया है। लेखिका ने सुरसामुखी बाजार के हथकंडों का यथार्थ चित्रण किया है जहाँ किराए के कोख के लिए नारियाँ विवश हैं। युगीन परिवेश में स्त्री की दशा को अभिव्यक्ति देने का प्रयास हुआ है। मैत्रेयी पुष्पा के `इदन्नमम्` उपन्यास की नायिका शामली तथा चित्रा मुद्‌गल का उपन्यास `एक जमीन अपनी` की अंकिता स्त्री को देह माननेवाले पुरूष प्रवृत्तियों को दिखाकर समय और समाज में नारी अस्तित्त्व को तराशा है। विज्ञापन की दुनिया में अंकिता की सहेली नीता का शारीरिक शोषण होता है। नीता पाश्चात्य संस्कृति से प्रभावित होकर मॉडलिंग की दुनिया में जाती है। किन्तु उसे बाद में पश्चाताप होता है और वह आत्महत्या कर लेती है।

हिंदी कथा-साहित्य में महिला लेखिकाओं ने नारी विमर्श के कई पहलुओं को स्पर्श किया है। पुरूष द्वारा नारी पर होने वाले अन्याय-अत्याचार, शोषण, यौन-शोषण जैसे कई विषयों पर प्रभावशाली ढंग से अपनी कलम चलाई है - ``महिला उपन्यासकारों ने नारी के स्वतंत्र अस्तित्त्व को पूरी सफलता के साथ अंकित किया है। इनके माध्यम से यह भी स्पष्ट होता है कि आज की नारी परंपरागत मूल्यों की अपेक्षा नये सामाजिक मूल्यों को सविस्तार कर रही है। उसमें विद्रोह करने की क्षमता है।``५

हिंदी कथा-साहित्य में महिला लेखिकाओं द्वारा सृजित नारी चेतना के साहित्य का बडा अंश नारी के यौन मुक्ति पर आधारित है। कृष्णा सोबती के उपन्यास `मित्रो मरजानी` और `सूरजमुखी अंधेरे के` में दिखाई देता है। मानव मन की यौन की प्यास का बेबाक चित्रण इसमें है। भूमंडलीकरण के युग में जब नारी के बदलते चेहरे की बात होती है तब नारीवाद और उसे यौनवाद तक की बात उछाली जाती है। हिंदी साहित्य में नारी चेतना पर लिखने वाली महिला लेखिकाओं में मृदुला गर्ग को साहसी लेखिका माना जाता है। जिन्होंने महिला लेखन को नये आयाम दिए है। वह एक आधुनिक युग बौद्धिक चेतना से संपन्न जागरूक लेखिका है। उनका उपन्यास `चित्तकोबरा` के प्रकाश के साथ ही पूरे साहित्य क्षेत्र में तहलका मच गया। इस रचना पर कई प्रश्न उठे। काफी विवादास्पद रचना के बावजूद यह लोकप्रियता

ISSN : 2348-7143
March 2018

की चोटी पर पहुँच गई। `चित्तकोबरा` में जहाँ नारी की देहगाथा की बात है वहीं मन गाथा पर भी यह कृति चिंतन करती प्रतीत होती है। भूमंडलीकरण के दौर में जहाँ विश्वकरण की बात हो रही है, अनेक संस्कृतियों का आदान-प्रदान हो रहा है वहीं भारत में भी पाश्चात्य संस्कृति का आकर्षण एवं अनुकरण दृष्टिगोचर हो रहा है। प्रस्तुत उपन्यास में एक खूबसूरत स्त्री के विवाहेतर आकर्षण और लंबे प्रेमसंबंध की कथा का चित्रण है। आधुनिक युग की नारी की बदलती सोच का आख्यान प्रस्तुत उपन्यास में चित्रित हुआ हैं। डॉ. राजेंद्र रोटे लिखते है - `` `चित्तकोबरा` नारी की बदलती सोच एवं चेहरे का आख्यान है। विवाह संस्था केवल यौन जरूरतों को पूरी करने के लिए नहीं है, बल्कि उसका एक बृहत पारिवारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य है। यह उपन्यास विवाह संस्था के अस्तित्त्व पर प्रश्नचिह्न लगाता है।``६

भूमंडलीकरण के दौर में नारी शिक्षा के प्रमाण में दिन-प्रतिदिन वृध्दि हो रही है। परिणामस्वरूप नारी आर्थिक रूप में स्वावलंबन की स्थिति में पहुँच रही है। किन्तु इसी के साथ कार्यक्षेत्र स्थल में यौन शोषण की घटनाएँ और पारिवारिक विघटन की समस्याएँ भी तेजी से बढ़ रही है। उषा प्रियंवदा का उपन्यास `बेघर` और हिमांशु जोशी का `छाया मत छूना मन` उपन्यासों में नारी की आर्थिक स्थिति एवं समस्या पर प्रकाश डाला गया है। हिंदी की महिला लेखिकाओं में कृष्णा अग्निहोत्री को बोल्ड लेखिका के रूप में जाना जाता है। `नानी अम्मा मान जाओ` उनका बहुचर्चित उपन्यास है। प्रस्तुत उपन्यास में प्रेम तथा सेक्स की भावनाओं का चित्रण किया गया है। भूमंडलीकरण के दौर में नारी के बदलते मानवीय मूल्यों एवं बदलते संस्कारों का चित्रांकन हुआ है। नारी चाहे किसी भी रूप में हो पुरूष द्वारा उसकी प्रताड़ना ही होती रही है। नारी की इसी पीड़ा का चित्रण - नानी, बेटी और पोती इन तीन पीढ़ियों के स्त्री पात्रों के माध्यम से अभिव्यक्त किया गया है। उपन्यास के कथ्य पर पश्चिमी संस्कार का प्रभाव दृष्टिगोचर होता है।

निष्कर्षत: कह सकते है कि भूमंडलीकरण के दौर में सभी देशों के सामाजिक, राजनीतिक, साहित्यिक एवं सांस्कृतिक क्षेत्र प्रभावित हुए है। भारत की अगर हम बात करें तो पाश्चात्य संस्कृति का प्रभाव एवं उसका अनुकरण करने की प्रवृत्ति बढ़ी है। इस दौर में भारतीय साहित्य एवं हिंदी साहित्य भी प्रभावित हुआ है। नारी साहित्य आज अपने समय और समाज से रू-ब-रू है। आधुनिक युग में नारी शिक्षा का प्रमाण बढ़ा है। परिणामस्वरूप नारी आर्थिक रूप से स्वावलंबन की स्थिति में पहुँची है। इसके सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिणाम परिवर्तित हुए है। नारी साहित्य में आज नारी को आत्मनिर्भर, स्वावलंबन और निडर रूप में प्रस्तुत किया गया है किन्तु इसी के साथ वैवाहिक संस्था, पारिवारिक विघटन, तनाव, बदलते रिश्ते, बदलते यौन संदर्भ आदि कई नए प्रश्नों का जन्म हुआ है। भूमंडलीकरण, उदारीकरण, बाजारवाद और उपभोक्तावाद का मौजूदा दौर वर्तमान समय की प्रमुख चुनौती है।

आज की नारी एक मानवी रूप में अपने अस्तित्त्व की पहचान बनाना चाहती है। नारी साहित्य में लेखिकाओं अपसंस्कृति के फैलाव और सामाजिक मूल्यों के विघटन का लेखा-जोखा भी अपने कथा-साहित्य में अभिव्यंजित किया है। नारी की स्थिति में सर्वाधिक परिवर्तन अर्थ के कारण आया है।

समाज में उच्चवर्गीय महिलाएँ सुविधा भोगी एवं ऐश्वर्य वैभव जीवन जीना चाहती है। उन पर भौतिकवाद एवं पश्चिमी सभ्यता का अत्यधिक प्रभाव परिलक्षित होता है। महिला रचनाकारों ने अपने साहित्य में इन सभी प्रश्नों का चिंतन-मनन किया है।

संदर्भ ग्रंथ :

5) Literature & Culture in the perspective of Globalization
Editor - Prin. Dr. R. P. Lokhande, pg. no. ५
6) Literature & Culture in the perspective of Globalization
Editor - Prin. Dr. R. P. Lokhande, pg. no. ५
7) Literature & Culture in the perspective of Globalization
Editor - Prin. Dr. R. P. Lokhande, pg. no. १
8) स्त्री अस्मिता के सवाल - डॉ. प्रभा दीक्षित, पृ. १७५
9) बाजार के बीच - बाजार के खिलाफ - प्रभा खेतान, भूमिका से
10) Literature & Culture in the perspective of Globalization
Editor - Prin. Dr. R. P. Lokhande, pg. no. ६

ज़हीर कुरेशी की गज़लों में खुलता नारी-मन

डॉ. कामिनी तिवारी
हिंदी विभाग
कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, बोदवड
जि. जलगाँव (महाराष्ट्र)
मो. नं. ०९४२२७८१३८९

नारी के शोषण के संदर्भ में नीरज ने लिखा था तन के तैरनेवाले मिले बहुत मन के घाट नहानेवाला नहीं। यह नारी-जीवन की त्रासदी है कि उसके देह ही शोषण की प्राईम साइट रही हैं। यह यथार्थ है कि स्त्री-पुरूष संबंध जैविक कारणों से परस्पर पूरक है। मानसिक और बौध्दिक स्तर पर कोई भेद नहीं है किन्तु सदियों से यह संबंध मालिक और दास के रूप में आचार संहिताओं के रूप में पनपता रहा। एक सुनियोजित द्याडयंत्र हमारे ऐतिहासिक पौराणिक ग्रंथों के उदाहरणों में भरा पड़ा है। नारी या तो देवी है या दासी - वह पुरूष के समान गुण-दोषो से युक्त एक सहज मानवी नहीं है।१ उसे केवल तन नहीं मन है यह कभी सोचा ही नहीं गया।

इक्कीसवीं सदी के लेखन में नारीवाद एक प्रमुख मुद्दा बन कर उभरा है। इसे पुरूष अलग चश्मा लगाकर देखता है और नारी अलग चश्मे से। एक जागरूक स्त्री के दृष्टिकोण से, नारी अनेक अधिकारों में सबसे पहले अपनी देह पर अधिकार चाहती है - जो पुरूष-प्रधान भारतीय समाज में प्राय: उसे नहीं मिलता।

RESEARCH JOURNEY

नारीवाद पर सबसे ज्यादा कहानीकारों ने अपनी कलम चलाई है। अब तो नारीवादी कथा-लेखिकाओं की सूची भी स्पष्ट है - उत्साह के अतिरेक में कई बार जो अपनी सीमा से बाहर जाती रही हैं। अपने नज़रिए से, अनेक पुरूष-कथाकारों ने भी विचारोत्तेजक नारीवादी कहानियाँ लिखी हैं।

कथा-जगत के बाद, छंद-मुक्त और मुक्त-छंद कवियों और कवयित्रियों ने भी नारीवाद जैसे मुद्दे पर कविताएँ लिखी हैं। समकालीन कविता के क्षेत्र में, कुछेक तेज़-तर्रार नारीवादी कवयित्रियाँ भी चर्चा के केन्द्र में हैं। जो अति उत्साह में समस्या को नारा बना देती हैं। ग़ ज़ल और विशेष रूप से हिंदी ग़ ज़ल के अंतर्गत शेर कहने वालों में केवल ज़हीर कुरेशी ही ऐसे शायर हैं - जिन्होंने नारी के मन में उतर कर नारीवादी नज़रिए से शेर कहे हैं। वे नारी की अपनी देह पर अधिकार जैसी माँग पर पुरूषवादी नज़रिए से नहीं सोचते, तभी तो ज़हीर कह पाते हैं -

दाम्पत्य-सुख में खुलती रही देह की किताब,
खोलो अदेह प्यार का अध्याय भी कभी !
प्यार भी देह तक हुआ सीमित,
यार के साथ रतजगे न रहे।

ISSN : 2348-7143
March 2018

हिन्दुस्तानी स्त्री अपने मनमीत के सम्मुख अपनी देह की किताब खोलने से कब इन्कार करती है ? लेकिन, वह कभी-कभी यार के साथ रात भर जाग कर कुछ मन की बातें भी करना चाहती है। हर स्त्री के पास एक `अदेह प्यार का अध्याय` भी होता है। वह चाहती है कि पुरूष स्त्री के प्यार के उस अध्याय को भी पढ़े।

निस्संदेह ज़हीर कुरेशी स्त्री-मनोविज्ञान के अद्‌भुत चितेरे शायर हैं। वे स्त्री-मन में स्त्री बनकर प्रवेश करते हैं। वे उस युवा लड़की के उद्‌दाम आनंद के साथ उसके फौरी भय में भी शामिल होते हैं, जिसने पहली बार वर्जित फल चखा है। इसी भाव-भूमि के उनके दो उम्दा शेर -

पहली-पहली बार लड़की डर गई,
प्यार में तन का करिश्मा देख कर!
अनुभव नया था, प्यार की पहली छुअन के साथ,
हिम - खंड मीठी धूप में गलते हुए डरे।

नारी प्राचीन काल से शोषित रही हैं। सम्प्रति चिंतन की बुनियादी आवश्यकता है। नारी मन को समझना, नारी की शोषण से मुक्ति चाहे वह आर्थिक, मानसिक एवं दैहिक हो। स्त्री का मिथक समर्पण का मिथक बन गया है। मन एवं तन से पूर्णरूपेण समर्पित। सदियों से पुरूष शासक बना रहा और स्त्री गुलाम, पुरूष शोषक एवं स्त्री शोषित। उसको किसी वस्तु के समान निलाम किया गया, उसे बेचा गया और जिन्दा जलाया गया। जितना अमानवीय व्यवहार किया जा सकता था वह स्त्री के साथ किया गया। एक वास्तविकता है कि परिवार में दाम्पत्य जीवन में सही समन्वय-सामंजस्य, दाम्पत्य जीवन को तनाव, घुटन एवं संत्रास से मुक्त रखता है। जहीर मानते हैं कि सहज दाम्पत्य में भी स्त्री देह (स्त्री के लिए पुरूष-तन) किस प्रकार रोज़-मर्रा के छोटे-मोटे झगड़े सुलझाती रहती है। यथा -

दिन में पति-पत्नी अचानक लड़ पड़े,
रात झगड़ा ख़ त्म बिस्तर पर हुआ।

ये बेड-रूप दृश्य भारतीय दाम्पत्य में आम हैं। लेकिन, ऐसे मनोवैज्ञानिक दृश्यों को शालीन तरह से शेर के फॉर्म में रूपान्तरित कर पाना सरल नहीं है।

ज़हीर कुरेशी नई-नवेली दुल्हनों के संकोच तक भी जाते हैं। फिल्म अथवा टी. वी. दृश्यों से वह भले ही अनुमान लगा ले, लेकिन, व्यवहारिक तौर पर नई नवेली को पुरूष द्वारा भरोसे में लेना पड़ता है। इस उलझन के लिए भी ज़हीर कुरेशी के पास एक शेर है -

फिर अपने-आप वो अभिव्यक्त होने लगती है,
वो उसके लाज के ताले को खोलता है कहीं।

पुरूष-प्रधान भारतीय समाज में नारी-मन को टटोलना बहुत जोखिम भरा है। विवाह कर लेने के लिए भी कितने लाभ, लोभ, कितने सामाजिक दबाव, कितने पद-प्रतिष्ठान काम करते हैं - इसे सात फेरे लेने वाली स्त्री ही जानती है। विवाह हो जाता है, मित्र-परिजन-समाज सबकी दृष्टि में प्रशंसा की पात्र वधू कैसा महसूस करती है, उस पर ज़हीर का मनोवैज्ञानिक शेर -

जो उसके मन का न बन पाया आज तक स्वामी,

उसी का देह पे कब्ज़् ा ा दिखाई देता है !
आपने पत्नी को सारे सुख बराबर के दिए
किन्तु, मिल सकती नही उसे बराबर की जगह।

क्योंकि अपनी सहमति से प्रस्तुत स्त्री पटाक्षेप के बाद सहचर के विषय में अपने निष्कर्ष निकलने के लिए स्वतंत्र है। यथा -

रात भर, मुझको उसके साथ लगा -
प्यार करना भी एक गाली है !

भारतीय समाज में स्त्री की अपनी विवशताएँ हैं। वह अपनी मरज़ी से अपना जीवन-साथी भी नहीं चुन सकती। कई बार अपने परिजनों की पसंद को नज़र-अंदाज करते हुए, वह अपना संगी चुनने का जोखिम उठाती भी है - तो उसे मालूम पड़ता है कि वह किसी (जं) जाल में फँस चुकी है। जाल से मुक्त होने तक, उसे वह सब करना पड़ता है, जिसके लिए उसकी आत्मा तैयार नहीं। उस परिस्थिति में उसे अपनी देह भी बोझ लगने लगती है। यथा -

शरीर के लिए, दिन में भी अंधकार किया,
बिना शरीर, किसी ने न मुझसे प्यार किया!
एक औरत ने संसार में
कर्ज तन से चुकाया बहुत

ऐसे कुचक्रों में फँसने के बाद, प्राय: युवा और सुन्दर स्त्री देह-व्यापार के नर्क में धकेल दी जाती है। वहाँ भी परिस्थिति के अनुसार औरत अपने आपको रूपान्तरित करती है। ज़हीर कुरेशी की अनुभवी आँखें देखती हैं कि -

एक्वेरियम की जेल का कब तक करे विरोध,
मछली किलोल करने लगी काँच-घर के बीच।

ऐसी परिस्थितियों में वह प्रेयसी की जगह, अभिनेत्री बन जाती है। वस्तु के दाम मिलते हैं तो वह वस्तु बन कर प्रस्तुत होने लगती है। ज़हीर का ऐसा ही एक शेर -

तन का सौदा था तो फिर तन को परोसा उसने,
तन के सौदे में नहीं मन को परोसा जाता ।

यह समझना आवश्यक है कि नारी मात्र देह या वस्तु नहीं है उसे भावना है, बुध्दि है, निर्णय लेने की क्षमता है। उसका भी कोई अस्तित्व, व्यक्तित्व एवं अस्मिता है। डॉ. अर्चना वर्मा ने `अस्मिता-विमर्श का स्त्री स्वर` में लिखा है -औरत होने का अर्थ है असुरक्षित होना है।..........यह चौतरफा असुरक्षा है जिसके साथ औरत पैदा होती है और मर जाती है - आर्थिक, भावात्मक एवं शारीरिक रूप में। जब सुरक्षा के लिए लगाई गई बाड़ की पौधों को खा जाती है तब हाट, बाट, घाट का जिक्र क्या -

आज भी मोंम-सा है, अहिल्या का मन
देह शापित, अहिल्या की पत्थर रही
एक लड़की जवानी की दहलीज पर,

कुछ दिनों सहमी-सहमी हुई सी मिली।

देह-व्यापार के आभिजात्य-संसार में प्रवेश करने के बाद, वह कभी राधा होती है तो कभी तनूजा। किसी दिन शबीना के रूप में प्रस्तुत होती है तो कभी मारिया के नाम से उसका स्वागत किया जाता है। एक दिन, ऐसी लड़कियाँ अपना असली नाम भी भूल जाती हैं। उनके लिए ज़हीर कुरेशी का मार्मिक शेर-

एक ही लड़की ने दस नामों से,
देह का चैक भुनाना चाहा !
ऐसी सारी लड़कियाँ जानती हैं -
वो सब दिखाना पड़ेगा जो देखना है उन्हें,
जो अपने रूप को बाजार करने आए हैं !

नारीवादी विषयों पर छंद-मुक्त या मुक्त-छंद कवियों / कवयित्रियों की तरह ज़हीर कुरेशी आक्रामक नहीं होते। वे स्त्री देह-शोषण की परिस्थिति पर विचार करते हैं। ग़् ज़ल की शैली में ऐसे दृश्य उपस्थित करते हैं, जो भारतीय परिवेश में सच्चे लगते हैं। शेर पढ़ कर निष्कर्ष तो पाठक को स्वयं निकालना होता है।

जैसे-जैसे स्त्री शिक्षित हो रही है, वह अपने मध्यम-वर्गीय परिवेश से निकल रही है। आर्थिक रूप से आत्म-निर्भर होने के बाद भी, अनजान शहर में वह अपनी पसंद के पुरूष से जुड़ रही है। शादी करने के आश्वासनों पर, अवैध रिश्ते के लिए तैयार हो रही है। लेकिन, इस मोर्चे पर भी (आर्थिक तौर पर अपने पैरों पर खड़ी) लड़की को धोखा और तनाव मिल रहा है। ऐसी मन:स्थितियों में भी, ज़हीर कुरेशी नारी-शोषण के एक कस्बा दृश्य को क्लिक करते हैं। शेर -

दबे-छुपे हुए रिश्तों को बैध करना था,
अवैध रिश्तों पे एकान्त में विचार हुए।

भारतीय समाज में, लिव-इन रिलेशनशिप की बाढ़-सी आने के बावजूद, हिन्दुस्तानी औरत विवाह संस्था को आज भी अधिक विश्वसनीय मानती है।

घर से बाहर निकलने के बाद, भारतीय लड़कियों का आत्म-विश्वास तो बढ़ा है। महाविद्यालयों, विश्वविद्यालयों, ऑफिस और अन्य कार्य-स्थलों पर उपस्थित पुरूषों ने उन्हें निर्भीक बनाया है। युवा और आत्म-विश्वास से लबरेज़ लड़कियाँ प्लेटोनिक लव के माया-जाल से बाहर निकली हैं। ऐसी लड़कियों की प्रणय-भंगिमाओं को देखकर ज़हीर कुरेशी ने एक वस्तुनिष्ठ शेर कहा है -

मुखर, निर्भीक, दैहिक और आक्रामक,
निरंतर.......प्यार की भाषा भी बदली हैं !

स्त्री-विमर्श पर जगदीश्वर चतुर्वेदी का अभिमत है कि, पुरूष अपनी अस्मिता का स्वयं निर्माता था। किन्तु स्त्री को यह हक नहीं था। स्त्री ने जब-जब अपने हकों की मांग की, अपने लिए सार्वजनिक जीवन में स्थान, स्पष्ट अभिव्यक्ति, स्वतंत्र पहचान, लज्जा को त्यागकर सहज शैली में व्यवहार करना शुरू किया। उसे अपराधिनी, पापिनी, बदचलन कौरह विशेषणों से सुशोभित कर दिया। पुरूष निर्मित

ढाँचे, नियमों, मूल्यों एवं रिवाजों से विचलन को बदचलनी का रूप दे दिया गया।२ उसे पुरूष वर्चस्वता ने सदैव हा\ि चए पर रखना चाहा जैसा कि जहीर कुरेशी ने लिखा है -

तुम्हारे पास उत्तर हो तो बोलो,
रहे क्यो नर सदा नारी से आगे ?
सुनो, तुम मातहत हो मेरी मानो,
चलो मत अपने अधिकारों से आगे।

अंत में, एक बार फिर ज़हीर कुरेशी नारीवाद के उसी मुद्दे पर आते हैं - जिसके अंतर्गत भारतीय नारी अपनी देह पर अधिकार चाहती है। अगर हिन्दुस्तानी पत्नी के मन की टोह ली जाए तो वह आज भी अपनी मरजी......अपनी सहमति से पति के सम्मुख प्रस्तुत होना चाहती है। कम अज कम अपने मनोजगत में तो वह ऐसी ज़िद करने ही लगी है। इसी भाव-भूमि का ज़हीर कुरेशी का एक शेर -

जो पति की मरज़ी से खुद को परोसती आईं,
वो अपनी देह पे अधिकार चाहती हैं कभी !

मनुष्य होने के नाते, किसी भी औरत द्वारा अपने शरीर का अपनी मन-मर्जी से उपयोग उसका मौलिक अधिकार है।........लेकिन, पुरूष-प्रधान समाज में, सदियों औरत ने अपने रूप, यौवन और शरीर का अस्त्र की तरह इस्तेमाल किया है। देह का कूटनीतिक उपयोग करते-करते इक्कीसवीं सदी की नारीवादी स्त्री भी कमोबेश असमंजस में पड़ जाती है। इसी द्वैत को ज़हीर कुरेशी यूँ बयान करते हैं -

मैं समझता हूँ कि औरत देह से आज़ाद,
हो रही है, किन्तु, हो कर भी नहीं होती !

पुरूष की नारी के संबंध में विचार दकियानुसी, संकुचित हैं। उसके मन में बैठा हुआ पशु जब तब अपना असली चेहरा बताता है। वह पशुतापूर्ण व्यवहार करता है -

औरत के चरित्र को लेकर
मर्द का सोचना पुराना है
मौका मिलते ही सिर उठाएगा,
आदमी भेड़िया पुराना है।

नारी मन की उपेक्षा उसके देहिक उपभोग की अपेक्षा यही यथार्थ सदैव से रहा है। नारी की व्यथा यही रही है कि मौका मिलते ही भेड़िए उस पर हावी हो जाते हैं। दिन-प्रतिदिन बच्चियों, किशोरियों, युवतियों पर हो रहे अत्याचार चिंता का ही नहीं चिंतन का विषय है। नारी के मन के प्रति संवेदना व्यक्त करते हुए जहीर एक पूरी ग़् ज़ल में नारी की व्यथा व्यक्त करते हैं -

क्या कहे अखबार वालों से व्यथा औरत
यौन-शोषण की युगों लम्बी कथा औरत।
अपहरण कर ले गए रावण कभी बिल्ला
कल सिया तो आज गीता चोपडा औरत
आज भी मामा या सौतेले पिता के हाथ,

बेच दी जाती है बूढ़े को युवा औरत
कल सती होकर जली थी, आज पति के हाथ,
बन गई जीवित जलाने के प्रथा औरत ।

परिवार एवं समाज ने कभी भी नारी-मन का विचार नहीं किया। आर्थिक विवशता, पुत्री की उम्र बढ़ते जाना आदि कारणों से बेमेल विवाह किये जाते रहे हैं -

नदी को अंतत: बनना पड़ा है
किसी बूढ़े समंदर की कहानी
बूढ़ा वर नव युवा वधू के,
तन का हाहाकार न जाना।

नारीवादी दृष्टिकोण से अपने समय की पड़ताल करना कथा-साहित्य और छंद-मुक्त या मुक्त-छंद कविता में तो आसान हो सकता है। लेकिन, ग़् ा़ज़ल जैसे छंद में नारीवादी मुद्दों की अदायगी ज़हीर कुरेशी जैसा पारंगत शायर ही कर सकता है। यूँ भी ज़हीर कुरेशी हिंदी ग़् ा़ज़ल को समकालीन और मुख्य-धारा की ही कविता मानते हैं। और मुख्य-धारा की कविता अपनी शैली में किसी भी सम-सामयिक मुद्दे पर बात करने से इन्कार कैसे कर सकती है !

संदर्भ :

1) नारी अस्मिता : हिंदी उपन्यासों में - डॉ. सुरेश बत्रा, पृ. ६
2) स्त्रीवादी विमर्श - पृ. २१

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

बौद्ध कालीन समाज में नारियों का स्थान

अंशुमान वल्लभ मिश्र
सहयोगी-प्राध्यापक(हिंदी-विभाग)
गी.द.महाजन कला, श्री.के.रा.नवलखा वाणिज्य
एवं म.धारीवाल विज्ञान महाविद्लय,जामनेर-४२४२०६
जिला: जलगाँव(महाराष्ट्र)

समाज में एक दूसरे के पूरक दो रूप हैं –पुरुष एवं नारी| इन दोनों के गुण,स्वभाव अलग होते हुए भी इनका देवीय संयोग सृष्टि की निर्मिती हैं| जिस प्रकार पुराणों में राधे-श्याम, सीता-राम के रूप परिलक्षित होते हैं, उसी प्रकार ' मनु—स्मृति 'में मनु शतरूपा कामायनी हैं,श्रद्धा, इड़ा आदि रूप का उल्लेख पठनीय हैं| नारी आदि-शक्ति के रूप में पुरुष की अर्धांगिनी हैं,आल्हद्नी शक्ति हैं| माता और पत्नी के रूप में यह अपना उत्तर-दायित्व निभाती हैं| वात्सल्य एवं त्यागभूमि नारी भारतीय संस्कृति की आधार शिला रही हैं| प्रगैतिहासिक कल से लेकर जैन-बौद्ध तक नारी का अस्तित्व दृष्टिगोचर होता है| पुरुष के साथ चलनेवाली नारी आज समाज में नए कीर्तिमान स्थापित कर रही है| पर क्या कभी साहित्य के क्षेत्र में नारियों पर विचार किया गया हैं, क्या वहा नारी नहीं हैं? का उनका अपना अस्तित्व या स्वाभिमान नहीं होता था?

मैं अपने इस शोध आलेख के माध्यम से इन नारियों के चरित्र एवं उनकी की अंतर्वेदना पर प्रकाश डालने का प्रयास कर रहा हूँ| बुद्धा कालीन समाज में वेश्यावृत्ति का भी उल्लेख मिलता हैं| भगवन बुद्ध के कल में नगर सभ्यता का अधिक विकास हुआ| महापरिनिष्वाण सुत्त के अनुसार उस कल में **चंपा,राजगृह, साकेत,श्रावस्ती,कौशम्बी और वाराणसी छह प्रमुख नगर थे|**[०१]

इन नगरों का व्यावसायिक तथा सांस्कृतिक जीवन में बहुत महत्व था| इन समृद्ध नगरों के विलासप्रिय नागरिको को आमोद-प्रमोद के लिए मनोरंजनार्थ गणिकाओं का प्रयोग होता था| **स्त्रियों की स्तिथि में पतन के साथ-साथ एक वर्ग का भी विकास हुआ जिसे समाज ने उच्च वर्ग कहा था|**[०२] 'विनयपिटक ' में उपलब्ध प्रमाणों से विदित होता हैं कि तत्कालीन समाज में, गणिकाओ को उचित सन्मान मिला| बौद्धापिटक के अनुसार **उन नगरों की शोभा में गणिकाओ का विशेष योगदान माना जाता था| नगरवासी अपने नगर की गणिका के सौंदर्य पर गर्व का अनुभव करते थे| अम्बपाली बुद्धकाल की एक प्रसिद्ध गणिका थी|**[०३] अम्बपाली वैशाली नगर के एक धनिक नागरिक की पुत्री थी| उसके अपूर्व सौंदर्य तथा गुणों के कारन लिच्चावियो की लोकतांत्रिक सभा में प्रचलित प्रथा के अनुसार निश्चय किया गया कि अम्बपाली का विवाह नहीं होगा और वह सब लोगों के उपभोग के लिए गणिका जीवन व्यतीत करेगी| अम्बपाली के विषय में महावग्ग में ऐसा उल्लेख मिलता हैं कि राजगृह के एक प्रमुख श्रेष्ठ व्यक्ति ने मगध के राजा बिम्बसार से निवेदन किया था कि "महाराज आपके यहाँ एक परम सुंदरी नयनाभिराम,गायन,वादन,नर्तन में विशारद दर्शनीय का हम भी एक गणिका अभिषक करें|" 'महावग्ग' में एक उल्लेख ऐसा भी प्राप्त होता हैं कि **"राजा बिम्बसार भी अम्बपाली के घर गए थे और उन्होंने अपनी राजधानी में उसी के सामान सुंदर को अभिषिक्त किया था|"**[०४] इससे ज्ञात होता है कि उस

काल में किसी नारी को गणिका पद प्राप्त होना समाज में सम्मानीय माना जाता था | गणिका पद पर आसीन नारी स्वयं को गौरवपूर्ण अनुभव करती थी | समाज में अम्बपाली और सालवती का स्थान सामान्य गणिकाओं से उच्च था; क्योंकि ये राज-गणिका पद को सुशोभित करती थी और ये अभिजात वर्गीय कुल की भोग्या थीं | ये गणिकाएँ महोत्सवों में राजदरबारों में लोक मनोरंजन के लिए संगीत –नृत्य का प्रदर्शन भी करती थी | तत्कालीन समाज में गणिकाओं को हेय दृष्टि से नहीं देखा जाता था | "भगवान बुद्ध ने अम्बपाली का आतिथ्य स्वीकार किया था तथा अम्बपाली ने अपना अम्ब वन भिक्षु संघ को दान किया था |"

गणिकाओं का रहन-सहन उस काल में राजसी होता था | भगवान बुद्ध के दर्शनार्थ अम्बपाली अनेक सुशोभित रथों पर विराजमान होकर कोटि ग्राम गई थी | उस युग में यदि किसी गणिका का पुत्र योग्य एवं प्रतिभा संपन्न होता था, तब उसे ससम्मान उसकी योग्यतानुसार उच्च पद प्राप्त होता था | इस तथ्य का प्रमाण यह है कि " **प्रख्यात राज वैद्य जीवक का जन्म राज गृह की गणिका सालवती के गर्भ से हुआ था |"**[०५]

जातक कथाओं में अनेक गणिकाओं के उल्लेख मिलता है | **वासवदत्ता नाम की एक गणिका का उल्लेख मिलता है कि वह अपना प्रेम दान पाँच सौ स्वर्ण मुद्राएँ [पण] लेकर करती थी | सामा,सुलसा,काली नाम की गणिकाएँ प्रति रात्रि एक सौ स्वर्ण मुद्राएँ अर्जित कर लेती थी | वैशाली की अम्बपाली एक रात्रि के पचास स्वर्ण मुद्राएँ [कार्षापण]प्राप्त करती थी |**[०६] जबकि राज गृह की सालवती को प्रति रात्रि के सौ स्वर्ण मुद्राएँ प्राप्त होती थी | इसका कारण यह था कि मगध की राजधानी में विलासितावाले नागरिकों की संख्या आधिक थी | बुद्ध – काल में तथा परवर्ती काल में सुसंस्कृत गणिकाएँ समाज का एक विशिष्ट अंग समझी जाती थी | उस काल में सामान्य गणिकाओं के प्रति अच्छी भावना नहीं थी | चांदी सोने के बदले शरीर विक्रय को हेय दृष्टि से देखा जाता था | सामान्य नारी की तरह गणिकाएँ भी गुण-अवगुणों से परिपूर्ण होती थी| काली नमक गणिका स्वाभिमानी थी तथा सुलसा बुद्धिमान तथा साहसी नारी थी | कुछ गणिकाएँ धन न मिलने पर अपने प्रेमियों को धक्के मारकर बाहर निकाल देती थी एक गणिका ने अपने एक दस्यु प्रेमी की रक्षार्थ एक निर्दोष श्रेष्ठ व्यक्ति के साथ विश्वासघात करके उसके विरुद्ध मृत्यु का षड़यंत्र रच दिया था | समाज में वेश्यावृत्ति को पाप कर्म समझा जाता था | **"गणिका को दुरित्थ कुम्भ्दासी कहा जाता था |" गणिका के घर को नीच घर कहा जाता था |**[०७] सर्व साधारण समाज में गणिकाएँ अपने व्यवसाय से सुख,समृद्धि की सभी सुविधाएँ एवं साधन क्रय करने के लिए समर्थ होती थी |

वास्तव में इस भेदभाव दृष्टि का उदय बौद्ध धर्म के पतन काल में ही हुआ था | बौद्ध धर्म बौद्ध धर्म भिक्षु धर्म था, पीत वस्त्र धारण करनेवाले भिक्षु बन जाते थे और उस काल में पीत वस्त्र धारण करनेवाले भिक्षु बन जाते थे और उस काल में भिक्षुणियों को को निम्न स्थान दिया जाता था | जब भिक्षु-गण भोजन करते थे, उस समय भिक्षुणियों को अलग खड़ा रहना पड़ता था | भिक्षुणियों का सम्मान केवल भिक्षुणी महिलाएं ही करती थी | कभी-कभी भिक्षु तथा भिक्षुणियो में वाद-विवाद भी हो जाया करता था | दान में अधिक धन प्राप्त होने के कारण संघों में विलासिता बढ़ने लगी | धीरे-धीरे बौद्ध विहारों में भ्रष्टाचार बढ़ने लगा साथ ही व्यभिचार भी बढ़ा | 'विनयपिटक' में स्पष्ट उल्लेख मिलता हैं कि भगवान् बुद्ध नारी जाती को भिक्षु धर्म की दीक्षा देने के मत में नहीं थे | माता गौमती की प्रार्थना तथा आनंद के तर्क से विवश होकर दुखी मन से नारी को संघ में प्रवेश करने की अनुमति दी थी |

ISSN : 2348-7143
March 2018

भगवान् बुद्ध की दिव्य दृष्टि एवं उनका सत्य उचित थाबी| बौद्ध विहारों में भिक्षुओं की कामवासना ने भिक्षुणियो को उपभोग का साधन बना दिया |

ऐसे वातारण से गणिकाएँ कहा बाख पति थी? राजा-महाराजाओं के भोग-विलास के लिए गणिकाएँ थी | गणिकाओं का जीवन एक उच्च वर्गीय था और एक सामान्य था | सामान्य गनिकएं सामान्य जीवन जीती थीं | और केवल उपभोग का साधन का बनकर रह गई थीं, जबकि उच्च वर्गीय गणिकाएँ चाहे अम्बपाली हो या सालवती ये रानियाँ बनकर राज भोगती थी | उस काल में गणिकाओ के अभाव को त्रुटी समझा जाता था | जातक कथाएँ अनेक गणिकाओं की कथाओं से परिपूरित हैं | स्त्री विमर्श का प्रश्न क्या उस समय नहीं था? भगवान् बुद्धा नारी को सम्मान देते थे; परन्तु भिक्षु गण एवं राजा-गण नारी को उपभोग का साधन मानते थे | नारी की ऐसी हीन दशा पूर्व वैदिक काल से ही थी | गणिकाओं का लालच और स्वार्थ समाज दिग्भ्रमित कर रहा था | गणिकाएँ अपनी गायन ,वादन एवं नर्तन कला से सबको मोहित कर लेती थी | गणिकाओं के लिए वासना एक साधन मात्र थी |नारी की सही अवस्था का आभास इन गणिकाओं के चरित्र से ज्ञात होता है |

सन्दर्भ – सूची :

1. भारतीय नारी : ऐतिहासिक सन्दर्भों में, लेखिका : डॉ सुशीला ताकभोरे,पेज-११६,प्रकाशक: शरद प्रकाशन, नागपुर

2. . भारतीय नारी : ऐतिहासिक सन्दर्भों में, लेखिका : डॉ सुशीला ताकभोरे,पेज-११७,प्रकाशक: शरद प्रकाशन, नागपुर

3. महाबग्ग, लेखक भिक्षु, 8/1-2

4. महाबग्ग, लेखक भिक्षु, 6 – 30/2,6 -30 – 5

5. महाबग्ग, लेखक भिक्षु,8/1/4

6. जातक 6, पेज 228

7.**भारतीय नारी : ऐतिहासिक सन्दर्भों में, लेखिका : डॉ सुशीला ताकभोरे,पेज-114,प्रकाशक: शरद प्रकाशन, नागपुर**

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

समकालीन हिन्दी कविता में आदिवासी जीवन की कारुणिक दास्तान

डॉ. प्रिया ए.
असिस्टेंट प्रोफेसर
हिन्दी विभाग, के.जी. कॉलेज
पाम्पाडी, कोट्टयम
केरल-६८६५०२
मो : ९४४७२९४२२७

'आदिवासी' देश के मूल निवासी माने जानेवाले तमाम आदिम समुदायों का सामूहिक नाम है। वर्तमान समय में देश के किसी भी आदिवासी बसाहटों का गाँव या शहर हो, बाज़ारवाद और सरकारी नीतियों के कारण संकटों से ग्रस्त है। साम्राज्यवादी ताकतों ने जल-जंगल-ज़मीन से उन्हें विस्थापित कर दिया गया है। इक्कीसवीं सदी की नई आर्थिक नीतियों से हमारी सरकारों और उद्योगपतियों को विकास के नाम पर आदिवासियों को लूटने की खुली छूट मिल गई। ऐसे यथार्थ का प्रभाव देश के सभी आदिवासी इलाकों में दृष्टिगत होता है। उनके रोज़गार, भाषा, जीवन शैली एवं संस्कृति पर खतरे मँडरा रहे हैं। अपने अस्तित्व को सुरक्षित रखने के लिए आदिवासी वर्ग को मुख्यधारा समाज से जूझना पड़ा। इस प्रकार अब वह गुलामी की चुप्पी को तोड़कर बोलने लगा है। पहचान के संकटों से बचने के लिए आदिवासी वर्ग अब विद्रोह करने लगा है। इसके फलस्वरूप हिन्दी भाषा में आदिवासी लेखन प्रक्रिया भी हुई है।

समकालीन आदिवासी लेखन आदिवासी समाज और जीवन में हो रहे बदलाओं से पाठकों को रू-ब-रू कराता है। रोज केरकेट्टा, सरोज केरकेट्टा और ग्लैडसन डुंगडुंग झारखंड़ के बहुचर्चित कवियों में प्रमुख हैं। ये तीनों खड़िया भाषी कवि हैं। पर इन तीनों कवियों ने हिन्दी भाषा में अपनी रचनाओं को प्रस्तुत किया है। इनकी कविताओं के माध्यम से पूरे देश के आदिवासी समाज का जीवन यथार्थ प्रस्तुत होता है।

रोज केरकेट्टा खड़िया भाषी है, वे झारखंड की सब से पुराने हस्ताक्षरों में से हैं। उनकी कविताएँ स्त्री, आदिवासी जीवन में आई चेतना को शब्दबद्ध करती हैं। पूँजीपति वर्ग द्वारा आदिवासी स्त्रीयों पर होनेवाले बलात्कार एवं शोषण को 'पहरेदार' नामक कविता यों व्यक्त करती है-

"स्त्री / पहरे में गर्भवती होती है
जनती भी / पहरेदारी में ही है
दूध भी पहरेदारी में ही पिलाती है
और फेंक भी आती है / पहरेदारी में ही बच्चा

कौन हैं वे पहरेदार?
शायद नाम उनका होता है-
पति, प्रेमी, रेपिस्ट, रिश्तेदार / पर वे
स्त्री के जग नियन्ता नहीं होते।"१

आदिवासी समाज को अज्ञान के अंधेरे से बाहर लाने के लिए शिक्षा की आवश्यकता होती है। शिक्षा की दुनिया में प्रवेश करने के लिए उनकी ओर हाथ बढ़ाती हुई वे लिखती हैं 'सिर्फ पुस्तक मत पढ़ना' नामक कविता-

"सिर्फ पुस्तक मत पढ़ना
पुस्तक की बातों को पढ़ना
सिर्फ आँखों से पुस्तक मत पढ़ना
दिमाग खोल कर पढ़ना
पुस्तक पढ़कर / हक को जानना
कानून को जानना / साथी को जानना
और पहचानना बैरी को
यह हक है तुम्हारा
मित्र है पुस्तक / आँख खोलती है
साहस बढ़ाती है / वजूद को पहचान दिलाती है
इसलिए / बार-बार पुस्तक पढ़ना....!२

पूँजीपतियों एवं भूमाफिया द्वारा आदिवासियों पर होनेवाले हमले एवं षड्यंत्र को समझने का उपदेश वे यहाँ दे रही हैं। कानून की जानकारी होने पर आदिवासी समाज अपना हक, वजूद एवं अस्मिता की पहचान करने में सक्षम हो पाएगा।

भारतीय लोकतंत्र में पिछडी जाति के लोगों के प्रति हमेशा अन्याय होता रहता है। इसी कारण आदिवासी वर्ग को मुख्यधारा समाज में दोयम दर्जे का माना जाता है। समाज के सभी क्षेत्रों में उसे हाशिएकरण का शिकार होना पड़ता है। समानता का कोई सिद्धांत या विचार मुख्यधारा के सत्ताधारी वर्ग सामाजिक व्यवस्था में लागू होने नहीं देते। इसी तथ्य को 'बरगद' नाम कविता संप्रेषित करती है। 'लोकतंत्र' के सही अर्थ को प्रस्तुत कविता पारिभाषित करती है-

"गाँव के बीच में / जोड़ा भर बरगद
हों जैसे भाई-बहन / नीचे बच्चे करते कलरव
ऊपर पंछी / राँव-झाँव, राँव-झाँव
मैना-कौवा, चील-बगुला / सबके घोंसले बेतरतीब
उल्लू-पेचा, गिलहरी / खोंढ़रों में आबाद
पहचान लेते घर / अपना-अपना
लोकतान्त्रिक पेड़ पर / न कोई भूखा / न कोई प्यासा

ना कोई अमीर / ना... कोई गरीब / सब आज़ाद, सब आज़ाद।"३

खड़िया भाषी कवियों में सरोज केरकेट्टा का नाम महत्वपूर्ण है। इन्होंने अपनी रचनाओं में आदिवासी जीवन की समस्याओं का उल्लेख किया है। भूमंडलीकरण और औद्योगीकरण ने आदिवासियों को अपनी जड़ों से उखाड़ दिया है। बड़े-बड़े कारखानों की स्थापना के लिए बड़ी मात्रा में जंगलों को कांटा जाता है और खेतों को बरबाद किया जाता है। इस प्रकार आदिवासी वर्ग के परम्परागत संसाधनों को सत्ताधारी वर्ग हड़प लेता है। इसी सच्चाई को सरोज केरकेट्टा की 'रास्ते बन्द हैं' नामक कविता प्रस्तुत करती है-

"अब रास्ते बन्द हैं / खेत निगले गये
उग आये हैं अपार्टमेंट / उनसे निकला रासायनिक जल
कीचड़ में तब्दील हुआ / बाउंड्री बन गयी है
और रास्ते बन्द हैं / रास्ते और बकरियाँ
नानी और मैं / बचे नहीं
खेत बने कंक्रीट के जंगल
और नानी बन गयीं ओल्ड एज होम
की शोभा।"४

हज़ारों बरसों से देश के मूलनिवासियों और उनके वंशजों के निवास स्थान यानी घर, जंगल ही होता है। विकास के नाम पर होनेवाले तमाम परियोजनाओं ने आदिवासी वर्ग को अपने निवास स्थान से बेदखल किया। मुनाफे पर केन्द्रित बाज़ारवादी व्यवस्था ने आदिवासी संसाधनों पर कब्ज़ा किया। विस्थापित आदिवासी वर्ग की पीड़ा को 'घर' नामक कविता यों बयान करती है-

"जंगल नहीं है / जो टिम्बर देता
बांस देता / लोहे की पाइपों और
लोहे की छड़ों से / बनेगा अब मेरा घर
छत एस्बेस्टस की होगी
प्लास्टिक ने कर दिया है
विस्थापित कुम्हार को।"५

आदिवासी समाज अस्मिता और अस्तित्व की दोहरी चुनौतियों से जूझ रहा है। आर्थिक-सामाजिक एवं साँस्कृतिक क्षेत्र में आदिवासी वर्ग को मुख्यधारा समाज द्वारा उपेक्षित किया जाता है। गरीबी और उससे जुड़ी समस्याओं से बचने के लिए उसे न्यूनतम मज़दूरी पर काम करना पड़ता है। आर्थिक शोषण की विद्रूपता को 'उस्ताद' नामक कविता चिन्हित करती है। बालश्रमिक की पीड़ा को हम यहाँ देख सकते हैं-

"छोटी माँ को / बर्दाश्त नहीं था
बारह वर्ष का धाधु / इनुस मियाँ के गैरेज में
झाड़ू-पोंछा करने आ पहुँचा / मूर्ख धाधु

बडे सबेरे लगाता झाडू / मुट्ठी भर मुरही और
एक गिलास लाल चाय पर / दोपहर तक खटता
ग्राहकों के लिए / बीड़ी-सिगरेट लाता।"६

खाड़िया भाषा के एक और कवि हैं - ग्लैडसन डुंगडुंग। वे झारखंड के बहुचर्चित कवियों में एक हैं। आदिवासी वर्ग की समस्याओं को अलग-अलग नज़रिए से उन्होंने अपनी रचनाओं में पेश किया है। समकालीनता की पहचान एवं बाहरी आधुनिकता का आदिवासी समाज पर होनेवाले प्रभाव को वे व्यक्त करते हैं। इसके साथ ही पूँजीवादी समाज की कूटनीतियों से वे आदिवासी समाज को अवगत कराना चाहते हैं। इसी उद्देश्य की पूर्ति 'हमें नहीं चाहिए तुम्हारा रंगीन चश्मा' नामक कविता सिद्ध करती है-

"हमें नहीं चाहिए तुम्हारी विकास-नीति
जो दूसरों का हक छीनने का / पाठ पढ़ाती है
हमें नहीं चाहिए तुम्हारी आर्थिक तरक्की
जो पूँजीपतियों का / लालची पेट भरती है
प्रकृति का सौदा करती है / तुम्हारे रंगीन चश्मे में मानवता की
ताकत कहाँ है? / कहाँ है तुम्हारे दर्शन में स्वायत्ता, समानता, गरिमा
हक और भाईचारा?"७

पूँजीवादी मुनाफे और लूट की भूख ने झारखंड के सपनों को चकनाचूर कर दिया है। इसमें गैर-आदिवासियों के साथ आदिवासी भी शामिल हुए हैं। इस हकीकत से संवेदनशील कवि ज़रूर परेशान होंगे। अपनी पीड़ा को कवि यों व्यक्त करते हैं - 'इतना मजबूर क्यों हो मंगरा?' नामक कविता की पंक्तियाँ-

"क्या तुमने उनकी / संपत्ति की लालसा रखी थी कभी?
क्या तुमने बेटी बहनों को उनकी
आँख उठाकर देखने की हिम्मत की थी कभी?
क्या तुम यह जानते हो मंगरा
वे तुम्हारी पहचान मिटाने आये हैं
उन्होंने लूटी है तुम्हारी ज़मीन
तुम्हारी बेटियों को भी छोड़ा नहीं है उन्होंने
अब वे तुम्हारी भाषा / संस्कृति और परम्परा मिटा रहे हैं
तुम्हारी आँख अन्याय क्यों नहीं देखती मंगरा?
तुम्हारे कान बहरे क्यों हो गये हैं
तुम्हारा मुँह चुप क्यों है
इतना मजबूर किसने किया तुम्हें मंगरा
क्या तुम नहीं जानते / अंग्रेज़ों को नाकों चने चबवाए थे-

तुम्हारे पूर्वजों ने / अपने तीर-धनुष से?"९

समकालीन आदिवासी लेखन अपनी पुरखा परम्परा और बाहरी समाज और साहित्य से संवाद करके सृजन के क्षेत्र में एक नई दिशा ग्रहण करता है। अपने रचना कर्म द्वारा आदिवासी कवियों की कोशिश यही है कि संकटों से ग्रस्त आदिवासी समाज के समक्ष अपनी पहचान बचाए रखने का मार्ग खोलना एवं मानवाधिकार से अवगत कराना। अपनी मातृभाषा खड़िया भाषा होते हुए भी हिन्दी में इन कवियों ने लिखने की पहल की है। अपनी रचनाओं के माध्यम से आदिवासी वर्ग के महान साँस्कृतिक विरासत को हिन्दी कविता के माध्यम से व्यक्त करने का प्रयास किया है।

संदर्भ ग्रन्थ

१. सं. रमणिका गुप्ता - कलम को तीर होने दो - पृ. २४४
२. वही - पृ. २५१
३. वही - पृ. २४६
४. वही - पृ. २५४
५. वही - पृ. २५५
६. वही - पृ. २५७
७. वही - पृ. २६१
८. वही - पृ. २६५

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

सूर्यबाला जी के " एक इन्द्रधनुष जुबेदा के नाम " कहानी संग्रह में महानगरीय विमर्श

निहारिका उमाकांत देशमुख
डॉ. संतोष मोटवानी
आर. के. टी. कॉलेज, उल्हासनगर, ठाणे |
email - deshmukh.neeharika@gmail.com

आज कहानी जिंदगी से जितनी जुड़ गयी हैं , उतनी साहित्य की कोई और विधा नहीं जुड़ पाई | कहानी ने अपनी यात्रा बड़ी तेजी से तय की है | जीवन मूल्य जिस तेजी से बदले है, कहानी की गतिशीलता भी उतनी ही बढ़ी है | इस गति के कारण आज की कहानी अपने वक़्त से एकरूप होकर चल सकी है | पहले के साहित्य में दर्शन, विचारधारा और वैशिष्ट्य का सामान्यीकरण होता था, लेकिन आज की कहानियो में संपूर्ण जिंदगी और जिंदगी की सच्चाईयों का सामान्यीकरण हुआ हैं | यह अपने आप में बहुत महत्त्वपूर्ण बात है | आज की कहानी की यही उपलब्धि इसमें किसी एक का नहीं, सही सोच के सभी रचनाधर्मियो का योगदान हैं |

सूर्यबाला जी के 'एक इंद्र धनुष जुबेदा के नाम ' कहानी संग्रह में महानगर से जुड़ी अनेक समस्याओ पर प्रकाश डाला गया है, जिसे संक्षेप में बताने की कोशिश इस प्रपत्र के माध्यम से की गयी है | सूर्यबाला जी का " एक इन्द्रधनुष जुबेदा के नाम " यह कहानी - संग्रह भी इसी सोच की एक कड़ी है | इसमें ९ कहानियाँ हैं, और सब में भाषा, शिल्प, व कथ्य की विविधता हैं, लेकिन इनका वैचारिक धरातल एक हैं | इनकी सोच का सिलसिला कही टूटा नहीं हैं | यही सिलसिला सूर्यबाला जी को सुलझे हुए रचनाकारो की श्रेणी में ले आता है | इनकी कहानियों में जहाँ एक ओर संबंधों या रिश्तों का खोकलापन हैं, वही स्वार्थ के संकीर्ण दायरों का लेखा – जोखा भी है | कही – कही कहानियों में एक ठंडापन और ठहराव सा थक जाने का नही, परिस्थितियों, मजबूरियों और विक्षोमों का हैं | और इसलिये उसे नकारा नहीं जा सकता | कहानियों में हालात से जूझते हुए पात्र व्यवस्था के मजबूत जाल में फँस गए है और उससे मुक्ति के लिए छटपटा रहे हैं | सूर्यबाला जी का " एक इन्द्रधनुष जुबेदा के नाम " इस कहानी – संग्रह की नौ कहानियों में महानगरीय विमर्श :-

1.समान सतहें : वैचरिकता की दृष्टी से 'समान सतहें' इस संग्रह की सबसे अधिक सशक्त कहानी हैं | दिवाकर और मंजू के चाचाजी एक ही तरह का जीवन जी रहे हैं | दोनों ही परिवारों में अभाव दिखाई देता हैं , मज़बूरी और जरुरत हैं | दोनों ही अपनी – अपनी बेचारगी छिपाने की कोशिश करते हैं | आर्थिक धरातल पर समान रूप से वे जी रहे हैं | विभिन्न स्वभाव के व्यक्ति तंगहाली और आर्थिक मजबूरियों के कारण एक ही सतह पर खड़े हैं|

2. व्यभिचार: कहानी के केंद्र में पति रणजीत और पत्नीशिखा हैं | कहानी में पत्रों पर खास तौर पर जोर दिया गया है, जिसमे केयर ऑफ मिसेस की जगह डॉटर ऑफ या मिस लिखा होता है और कहानी में लिखिका को यह बार – बार पढ़ना अच्छा लगता हैं | इस कहानी में नारी अपनी ही द्वंदात्मक मानसिकता की शिकार हो गई हैं और मांसलता के तिलिस्म को तोड़ने की असफल कोशिश कर रही है | बाह्य स्थितियों परिस्थितियों एवं समस्याओं से पृथक यह शुद्ध मानसी कहानी हैं, जिसमें सबकुछ मन के अंदर – ही अंदर घटता चला जाता हैं, बाह्य स्थितियाँ माध्यम मात्र हैं |

३.सुलह : इस कहानी की आर्थिक विषमताए आदमी को समझोतावादी बनने के लिए मजबूर कर रही हैं | अपनी नौंकरी बचाने के लिए वह परिवार से ज्यादा ऑफिस और अपने बॉस को खुश करना चाहता है, वह बॉस के बच्चे के लिए कँडबरी का पैकेट ले जाता है और अपने बच्चे के लिए लेमनचूस की गोलिया खरीदता है | अपनी रोजमर्रा की जरूरतों को पूरा करने के बजाय बॉस को खुश करना उसकी मज़बूरी है | इस कहानी में महानगरीय मध्यम परिवार की मानसिक दशा का चित्रण किया गया हैं |

४. ‘हां, लाल पलाश के फूल’ नहीं ला सकूँगा .....’ : इस कहानी के माध्यम से समाज या क़स्बे का जीवंत वर्णन किया हैं, जिसमे अलग – अलग स्तर के लोग, भाषा, और उनके विचार प्रस्तुत किये हैं | समूचे भारत का दर्शन इस कहानी के माध्यम से स्पष्ट होता हैं | कहानी में वर्गभेद के साथ, छोटे – छोटे स्वार्थो और मानसिक संकीर्णताओं के कारण आज का इंसान कितना कायर हो गया हैं, इसका अंदाजा लगाया जा सकता हैं |

५. दरारें : इस कहानी में मालिक और मजदूर युनियन के संबंधों और फैक्टरियों, मिलों के वातावरण, दृष्टीकोणों, प्रतिकियाओ एवं समस्याओं को अंकित किया गया है, और कुल मिलाकर यही निष्कर्ष निकलता है, कि कोई अपनी इच्छा से नही लड़ रहा, पर कही सब लड़ने के लिए मजबूर हैं | इसलिए दरारे बढ़ रही हैं | कहीं व्यक्ति के स्वार्थ लड़ रहे हैं, कहीं वर्ग के | दोष किसी को नही दिया जा सकता |

६. अविभाज्य : कहानी के केंद्र में एक ओर ऋतु और रथीन और दूसरी ओर ऋषी और सीमा है | वे पारिवारिक जीवन जीते हुए भी अपने अतीत को याद करते है | नारी और पुरुष पात्र अपने अतीत से जुड़े रहकर अपनी मानसिकता का आधार खोजते हैं, यही खोज उन्हें एक दूसरे के करीब बनाए हुए हैं |

७. निर्वासित : के माता – पिता को नई पीढ़ी ने नही, उसके आर्थिक तनावों की मजबूरियों ने निरीह बनाया हैं | बेटो को माँ – बाप की अड़चन होती है, वे उन्हें अलग – अलग अपने पास रखते है | पति – पत्नी को एक – दूसरे की वृद्धावस्था में जितनी जरूरत होती है उतनी परिवार की शुरुआत करते समय नहीं होती | इन बच्चो को किसने माता – पिता को अलग करने का हक दिया है | दो पीढियों के बीच के संघर्ष को स्पष्ट किया है, इसी का सजीव वर्णन इस कहानी में हुआ है |

८. रेस : इस कहानी में करियर की सफलता की अंधी दौड़ और उससे होने वाले नुकसान को बड़े ही स्वाभाविक या सहज रूप से प्रस्तुत किया हैं | कहानी का प्रमुख पात्र सुधीर है, काम में हमेशा रेस होने के कारण एक दिन वह हार्ट अटैक का मरीज बन जाता है | इस कहानी का व्यक्ति गलत महत्वाकांक्षा का शिकार है | आधुनिक युग में इंसान भौतिक सुख – सुविधाओं को पाने के लिए कैसे रात – दिन छटपटाता है, यह दिखाया गया हैं |

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

९. एक इन्द्रधनुष जुबेदा के नाम : यह एक माहोल की कहानी हैं | इसमें एक पिता का दर्द, तंगहाली की लाचारी ने उभारा और बढ़ाया हैं | जब तक व्यक्ति मशहूर होता है, उसका नाम रहता है , तब तक लोग उसकी इज्जत करते है , उसे सम्मान देते है | लेकिन जब उसका नाम, शोहरत नहीं रहता कोई उसे पूछता तक नहीं है | इस कहानी के माध्यम से एक मशहूर सारंगी वादक की दर्द भरी दास्ताँ को पाठको के सामने प्रस्तुत किया गया है |

सारांश में सारी कहानियों ने मिलकर इस संग्रह की एक स्पष्ट तसवीर उभारी है | वह तसवीर अपने वक्त की है, आज के आदमी की है | वह सच्चाई से मुँह नहीं मोड़ती, उसका सामना करती हैं | सच्चाई को रंगकर पेश करना बेईमानी हैं, सामजिक न्याय के मार्ग में भुलावा पैदा करना है | इससे किसी लक्ष्य की सिद्धि नही हो सकती | रँगी – पुती सच्चाई आज का सौंदर्य – बोध नहीं, सौंदर्य – विकृति से बचाया है | सूर्यबाला की कहानियाँ वक्त की चिंतन धारा से कटी नहीं हैं, यही इनकी जीवनगत प्रामाणिकता हैं | सूर्यबाला जी के कथा साहित्य का कैनवास गाँव से शहर, शहर से महानगर के साथ – साथ निम्न, मध्य और उच्च वर्ग तक फैले रेंज के लिए जाना जाता है | सूर्यबला जी ने अपनी कहानियों के कथ्य और शिल्प की कोई सीमा नहीं बांधी | बाजार के रुख से बेखबर वे "माँग" और "सप्लाई" वाले ट्रेंड की अनसुनी करती रही | सामयिकता के ऊपरी और सतही दबाव भी उन्हें नहीं भरमा पाए | लेकिन उनकी प्रत्येक रचना अपने समय की विद्रूपता और व्यक्ति की संवेदना को तेजी से निगलती व्यावसायिकता का प्रतिनिधित्व करती है | कहानी चाहे वर्गभेद के धुवान्तो की हो , चाहे रीतते मानवीय संबंधो की या प्रेम के गहरे अहसासों की, हर रचना समय की समग्रता में प्रवेश करने की कोशिश करती है | सूर्यबाला जी ने इस कहानी संग्रह में महानगरीय जीवन से जुडी कई समस्याओं को बखूबी प्रस्तुत किया गया है |

संदर्भ :

१. सूर्यबाला, *"एक इन्द्रधनुष जुबेदा के नाम,"* नई दिल्ली, विद्या विहार |

२.www.**hindi**samay.com/**writer**/

३. www.prabhatbooks.com/author/**suryabala**.htm

ISSN : 2348-7143
March 2018

आदिवासी जीवन का यथार्थ चित्रण
(मैत्रेयी पुष्पा के अल्मा-कबूतरी उपन्यास के विशेष संदर्भ में)

प्रा.डॉ.बेवले ए.जे.
सहयोगी प्राध्यापक,हिंदी विभाग,
मोरेश्वर महाविद्यालय भोकरदन जि. जालना
मो.९४२२७३७९६८

अभिजात्य साहित्य के बाहर एक बहुत बडा समाज है जो बरसों से अपने अधिकारों से वंचित है। जिनके पास आजीविका का कोई साधन नहीं है। जिस समाज की ओर अभी तक साहित्य की नजर भी नहीं गयी। लेकिन आज साहित्य में अब यह स्वर मुखर हो चुका है। आज भाषा और साहित्य के सामने अनेक प्रकार की चुनौतियाँ खडी है। कुछ समय पूर्व दलित, स्त्री, आदिवासी तथा अल्पसंख्यक साहित्य के हाशिये पर थे। परंतू आज साहित्य में ये महत्वपूर्ण है। परिणाम स्वरुप वर्तमान साहित्य में आज जिन विमर्शो की विशेष चर्चा हो रही है वे दलित विमर्श, स्त्री विमर्श और आदिवासी विमर्श। क्रांतिकारी परिवर्तनवादी आंदोलनों के परिणाम-स्वरुप आदिवासियों को अपने अस्तित्व और अधिकारों का अहसास हुआ है। जिससे हाशिए के जीवन में एक महत्वपूर्ण क्रांतिकारी बदलाव आता हुआ दिखाई दे रहा है। इस बदलाव की अभिव्यक्ति हिंदी साहित्य में अब हो रही है। आदिवासी संस्कृति, भाषा और परिवेश पर लिखा जा रहा है सोचा जा रहा है, बहस और संवाद हो रहे है। आदिवासी विमर्श आज हिंदी साहित्य में साथ हो विश्व की अन्य भाषाओं के साहित्य में भी एक महत्वपूर्ण विमर्श के रुप में सामने आया है। जहॉं तक आदिवासियों का प्रश्न है, तो निसंदेह वे भी भारत के दलित समाज के अंग है, किंतु उनकी अस्मिता मुख्यधारा के दलितों की अस्मिता से कई बिंदूओं पर टकराती है। शोषण के कई आयामों पर दोनों ही अस्मिताएँ समान रुप से सवर्ण हिदुओं द्वारा कुचल जाती रही है और इस कारण दोनों ही दलित है।

हिंदी में आदिवासियों के जीवन का सूक्ष्म एवं यथार्थ चित्रण होने लगा है। जो समाज सदियों से समाज से हटकर दूर था उन्हें समाज में लाने का प्रयास जारी है। हिंदी के आदिवासी जीवन संबंधी उपन्यास साहित्य ने आदिवासी जीवन को सर्वाधिक यथार्थ एवं कलात्मक स्तर पर मुखरित किया है। ''ऐतिहासिक दृष्टि से यदि विचार करें तो हमें ज्ञात होता है कि हिंदी के आदिवासी उपन्यास साहित्य का सृजन भी ऐसे काल में हुआ जब भारतीय मानव जीवन में नाना प्रकार के परिवर्तन स्थान ग्रहण कर रहे थे।'' १) वर्तमान हिंदी साहित्य में जिस नये साहित्यकारों ने आम आदमी के स्वर उनकी पीडा, उनकी त्रासदी को अपने साहित्य में उकेरा है उनमें मैत्रेयी

पुष्पा का नाम प्रमुख है। एक अनवरत संघर्ष और तीखा प्रहार करना यह उनकी संघर्षशील मानसिकता एव लेखन का परिचायक है। मैत्रेयी पुष्पा का 'अल्मा कबूतरी' आदिवासी कबूतरा जाति पर आधृत विशालकाय उपन्यास है। इसमें कबूतरा आदिवासियों की कथा के माध्यम से ऐसी ही अनेक जातियों की सामाजिक स्थिति और विषमता को पाठक के सामने रखकर एक नए सिरे से सोचने के लिए विवश किया है। अग्रेजों ने कई आदिवासी जनजातियों को जन्मजात अपराधी कहा था, उन्हीं में से एक अपराधी जनजाति कबूतरा है। अपराधी जनजाति अधिनियम के प्रावधान को लेकर प.जवाहरलाल नेहरु ने अक्तुबर १९३६ में कहा है-''अपराधी जनजाति अधिनियम के विनाशकारी प्रावधान को लेकर मैं चिंतित हूँ। यह नागरिक स्वातंत्रता का निषेध करता है। इसकी कार्यप्रणाली पर व्यापक रुप से विचार किया जाना चाहिए और कोशिश की जानी चाहिए कि इसे संविधान से हटाया जाए। किसी भी जनजाति को अपराधी करार नहीं दिया जा सकता। यह सिध्दांत न्याय और अपराधियों से निपटने के किसी भी सभ्य सिध्दांत से मेल नहीं खाता।'' २) इसमें मेल प्रस्थापित करने का विचार जरुर हुआ किंतु आज भी इसी कानून के तहत अपराधी जनजाति के साथ व्यवहार किया जाता है।

कबुतरा जनजाति के पुरुष चोरी करते है औरतें शराब बनाकर बेचने का काम करती है। आज भी कबूतरा जनजाति के लोग अपराधिक गतिविधियों से जुडे है। कबूतरा पुरुष अक्सर जंगल या जेल में रहते हैं। अपने परिवार को चलाने के लिए स्त्रियाँ भी छोटी-मोटी चोरियाँ करती है। चोरी के कारण इनका पुलिस के साथ संबंध आता है। पुलिस द्वारा उन पर किए जाने वाले अत्याचार प्रशासन का शोषण सवर्ण समाज का धिक्कार एवं घृणा सवर्ण समाज के प्रति आदिवासी कबूतरा जनजाति का रोष एवं प्रतिशोध लेने की भावना प्रस्तुत उपन्यास में प्रकट हुई है।

आदिवासी कबूतरा जनजाति पर सामंती समाज के हिंसक अत्याचारों की व्यथा-कथा का बयान प्रस्तुत उपन्यास में हुआ है। उपन्यास की कथा का आरंभ मंशाराम और कदमबाई के अनैतिक संबधों के कारण समाज तथा मंशाराम के परिवार में होने वाली टकराहट से होता है। कदमबाई आदिवासी स्त्री है और मंशाराम सवर्ण पुरुष है। कदमबाई का पति जंगलिया चोरी कर जंगल में भाग जाता है। कबूतरा जनजाति का चोरी करना पेशा है। अपने पति को मिलने के लिए कदमबाई खेत में जाती है तब मंशाराम धोखे से रात में चुपके से कदमबाई के साथ शारीरिक संबंध प्रस्थापित करता है। इस अवैध संबंध से कदमबाई एक बच्चे राणा को जन्म देती है। बडे साहस के साथ राणा का पालन-पोषण करती है। सवर्ण समाज कबुतरा स्त्री पर अत्याचार करता है। बचपन से ही राणा अपनी माँ के लिए समस्या बनता है। वह रात-दिन राणा के बारे में सोचती रहती है। वह चाहती है कि राणा अपने पिता जंगलिया की तरह चील, बाज चोर बने किन्तु राणा की रगों में मंशाराम माते का खून बह रहा है। राणा कबूतरा बस्ती की लाक्षणिकता से दूर कहीं

कज्जा परिवार की लाक्षणिकताओं को अपना रहा है। वह कज्जा मंशा माते का पुत्र करण का दोस्त बनता है। राणा के व्यवहार से कदमबाई असंतुष्ट है। कबुतरा बस्ती भी राणा को धर्म भ्रष्ट कहती है। कबूतरा बस्ती का मुखिया स्मरण कहता है-''राणा ने बिरादरी को नहीं कबूतरा धर्म को धोखा दिया है। अपनी हठ के चलते विरासत पर लात मार रहा है। हजारों का नुकसान कदमबाई की जिन्दगी बेकार करे, तब भी भरपाई होगी।'' ३) अपना जीवन बदलने के लिए राणा उद्यम में रामसिंह तक पहुँचता है जो बाद में पढा-लिखा होकर पुलिस एजेन्ट बनकर रह गया।

आदिवासी कबूतरा जनजाति तथा सभ्य समाज से बदला लेने हेतु अपने आपको उन्हीं के नीचे बिछाती रहती नारियाँ इस उपन्यास में है,भुरीबाई इसका उदाहरण है। आजादी का सपना भुरीबाई को भी दिखता है, भुरी ने अपने बेटे रामसिंह को पढाने का प्रयास किया इसलिए वह सवर्ण लोगों की वासना भी पूरी करती रही है। बदले में मिले धन से बेटे की पढाई का प्रबंध करती रही रामसिंह शिक्षा प्राप्त कर नौकरी करना चाहता है तो सभ्य समाज उसे स्वीकार नहीं करता। पुलिस सिपाही कहता है-''रामसिंह नौकरी मिली है, हमारा हक मारने का हक नहीं रोटी मिल गई तो तून्याय मांगने के लिए भी लडने लगा। न्याय लेना किससे?डंडा, रायफल, पिस्तौल, हाथगोले जैसी ताकतों तो हमारे पास है बेटा। तू क्या, सारे देश पर यही ताकत हूकूमत करती है।'' ४) आदिवासी रामसिंह सवर्ण समाज की ताकत के सामने हतबल हो जाता है। पुलिस रामसिंह को कबूतरा मानकर उसकी मजबूरियों का फायदा उठाकर चोरों का दलाल बनाती है। डाकुओं से पैसा वसुलने के लिए रामसिंह सहायक होता है। कदमबाई पढाने के लिए राणा को रामसिंह के गाँव गोरमाछिाया भेजती है। राणा पढाई के साथ-साथ रामसिंह की युवा पुत्री अल्मा के प्रेम में पागल बनता जाता है। राणा और अल्मा एक साथ जीवन जीने के सपने देखते-ही-देखते डाकू बेटासिंह की उपस्थिति से टूट जाते है। रामसिंह अपनी मृत्यु के बाद अल्मा को दातार नगर में बसे अपने मित्र दुर्जन कबूतरा के पास भेजने का वादा मोधिया से करवाता है। दुर्जन के घर से ही अल्मा की जिन्दगी का करुण सफर शुरु होता है। कुछ रुपये लेकर दुर्जन अल्मा को नारियों के व्यापारी सुरजभान के हाथ बेचता है। राक्षसमान सूरजमान की कालकोठरी से भागती अल्मा को नथ्थू पकाकर श्रीराम शास्त्री के घर पहूँचाता है। विधायक श्रीराम शास्त्री अल्मा का शारीरिक उपभोग करना चाहता है। तब उपन्यास का पुत्र संतोले की बहू अल्मा को समझाने का प्रयास करती है ''जवानी रहते हमने दस-दस आदमियों को खुश रखा है। तू एक में मरी जा रही है। अरी मुरख, आदमी की खुशी ही हमारी जिंदगी है। मरना है तुझे। कल के दिन सूरजभान के हवाले कर दे तो? नोच कर फेंक देगा। हैवान को खुश करके भी तुझे जिंदगी नसीब न होगी देख, मेरी ओर देख।'' ५) मंत्री जी अल्मा की कांचन देह को देखकर मोहित होते है। गुजरते वक्त ने अल्मा को समाजकल्याण मंत्री की रखैल के रुप में देखा। वह पढी-लिखी सरकारी लडकी मंत्री जी के भाषण तैयार करती। वह कबूतरा बस्ती के उत्कर्ष के लिए सपने देखती है। अल्मा का रखैल होना समय

ISSN : 2348-7143
March 2018

की मांग थी। मंदिर के जीणोद्वार के वक्त कोई मंत्री जी की गोली मारकर हत्या करता है। अल्मा विधवा बनती है। एक पति की भाँति मरने के बाद सारे रीति रस्मों को निभाती है। श्रीराम शास्त्री को हत्या होने के बाद अल्मा विधायक श्रीराम शास्त्री की सीट की दावेदार बनती है। जंगल में पैदा हुई अल्मा सभ्य समाज में आकर राजनीति में प्रवेश करती है।

उपसंहार

उपन्यास की कथा गाँव से राजधानी तक का चित्रण है। आदिवासी का सभ्य समाज के साथ संघर्ष दिखाया है। कंजर कबूतरों के हाथों में बंदूक और पिस्तौल आई है। अब वह जंगल की तरफ नहीं शहर की तरफ भागते है। अल्मा कबूतरी उपन्यास में आदिवासी स्त्रियों की समस्याओं का चित्रण भी हुआ है। आदिवासी कबूतरा समाज का संपूर्ण ताना-बाना इस उपन्यास में बूना है। पारिवारीक कलह, पुलिस का आदिवासी समाज पर किया जाने वाला अत्याचार, संस्कृति, पूजा-पाठ, भूत-पिशाच्च आदि लोक विश्वास को उपन्यास के माध्यम से व्यक्त किया है। जीविकोपार्जन के साधनों के अभाव में इनका सामाजिक स्तर पशु से भी बदत्तर है। मरे हुए जानवर का मांस भी इनके पेट की आग बुझाने के लिए काफी नहीं। लेखिका ने आदिवासी कबूतरा समाज के दुख दर्द को पाठकों के सामने रखकर एक नए दृष्टीकोन से सोचने के लिए मजबूर किया है।

संदर्भ ग्रंथसूची:-

१) हिंदी में आदिवासी जीवन केन्द्रित उपन्यासों का समीक्षात्मक अध्ययन-प्रो-बी.के.-कलासवा-पृ-६०
२) अल्मा कबूतरी- मैत्रेयी पुष्पा-पृ १०४
३) अल्मा कबूतरी- मैत्रेयी पुष्पा- पृ.६५
४) अल्मा कबूतरी- मैत्रेयी पुष्पा- पृ.१०४
५) अल्मा कबूतरी- मैत्रेयी पुष्पा- पृ.३६०

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

मृदुला गर्ग के `उसके हिस्से की धूप` उपन्यास का चिंतन पक्ष

डॉ. राजेश भामरे
सहयोगी प्राध्यापक,
हिंदी विभागाध्यक्ष, इकरा थीम कॉलेज,
मेहरुण, जलगाँव।
मो. ९२७००५६५२२

हिंदी की सुप्रसिध्द एवं स्तंभाकार लेखिका मृदुला गर्गजी का हिंदी कथा साहित्य में महत्त्वपूर्ण स्थान है। उन्होंने उपन्यास, कहानी, नाटक, निबंध, विधा पर कलम चलाकर हिंदी साहित्य की श्रीवृद्धी की है। उनके उपन्यासों को अपने कथानक की विविधता और नयेपन के कारण काफी सराहे गये। इन्होंने नारी विमर्श, बालजीवन, सामाजिक संदर्भो और पर्यावरण आदि प्रत्येक विषय पर साहित्य सृजन किया। इनके कथा साहित्य के अंतर्गत उपन्यासों में `उनके हिस्से की धूप`, `चितकोबरा', `कठगुलाब' और कहानियों के अंतर्गत कितनी कैदें, दुनिया का कायदा, डैफोडिल जल रहे ह इत्यादी प्रसिध्द रचनाएँ है।

मृदुला गर्ग का `उसके हिस्से की धूप' सन १९७५ में प्रकाशित पहला उपन्यास है। उपन्यास की नायिका अपने पति से संतुष्ट नहीं। वह रोमांटिक है। पति उसे बोर प्राणी लगता है। पति को तलाक देकर रोमांस अनुभव के लिए प्रेमी के साथ दूसरा विवाह करती है। लेकिन चार साल के बाद उससे भी उसे बोरीअत महसूस होती है। वह अनुभव करती है आदमियों के पीछे भागने का कोई मतलब नहीं। अपने खुशी का रास्ता स्वयं को ढूँढ़ना होगा। अपने कर्म से ही हमें आनंद मिलेगा। उस समय यह कथावस्तु चौकानेवाली थी। इस उपन्यास में लेखिका ने प्रेम कहानी के साथ-साथ तत्कालीन सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक परिस्थितियों को पाठक के सम्मुख रखा। इसे सन १९७५ में ही मध्य प्रदेश साहित्य परिषद का महाराज वीरसिंह पुरस्कार प्राप्त हुआ। उपन्यास का चिंतन पक्ष निम्नलिखित है।

१) अकर्मण्य बुध्दिजीवी वर्ग :

समाज में बुध्दिजीवी वर्ग मौन, तटस्थ है। जिसके कारण शोषक, सत्ताधारी राजनीतिक वर्ग की ताकद बढ़ती है। जब की बुध्दिजीवी वर्ग देश का कर्णधार होता है। `उसके हिस्से की धूप' उपन्यास का मधुकर प्राध्यापक है। उसकी आंतरराष्ट्रीय अर्थतज्ञ प्रोफेसर ह्यूम से वार्तालाप होता है। उनके आर्थिक विचारों से मधुकर प्रभावित होता है। मधुकर तटस्थ बुध्दिजीवियों पर व्यंग कसता है - "वह अकेला आदमी है जिसने भारत जैसे पिछडे देशों की अर्थव्यवस्था को सचमुच समझा है। धनाढ्य अमरीका के नहीं एक पिछड़े देश के नजरिए से और फिर वह अर्थशास्त्र की दलीलों को हमारे खूसट बुध्दिजीवियों की तरह, हवाई पतंगो में बांधकर नहीं उड़ाता, ठोस बात करता है। समझता है कि इस देश की आर्थिक

समस्याओं को सुलझाने के लिए विलक्षण बात है कि एक अमरीकी भारत के मनोभावों को किसी भारतीय से अधिक नजजीकी नजर से देख समझ रहा है।"१

२) भ्रष्ट राजनीति :

स्वतंत्रता के बाद भारतीय राजनीति में नीति नहीं रही। राज और नीति का तलाक हो चुका है। नेता मौकापरस्त है। भाई-भतीजा वाद तथा परिवार वाद का बोलबाला है। डॉ. शशि जेकन के शब्दों में - "आज के सत्ताधारी नेता `स्व' हित को ध्यान में रखकर कार्य करते है। आज की राजनीति में "कुर्सी की दौड़' खेल हो रह गया है। कुर्सी को लपकने तथा एक दूसरे को नीचा दिखाने का प्रयत्न चलता रहता है। इस राजनीति को सडाँध ने आपसी संबंधों को तिलांजली दे दी है।" [२] राजनीतिज्ञों को विकास नहीं कुर्सी प्यारी है। नये लोगों को मौका नहीं। प्रोफेसर ह्यूम विदेशी होकर भारत के विकास की बात करते है और हमारे भारतीय राजनीतिज्ञ `स्व' के विकास में मग्न है। मधुकर के शब्दों में - "अगर हमारे राजनीतिज्ञ भी उनकी (विदेशी इकोनॉमिस्ट) तरह सोचने लगे तो हम कितनी जल्दी प्रगति कर सकते है।" [३]

३) प्रयोजनहीन शिक्षा नीति :

सम्प्रति मैकाले शिक्षा प्रणाली बरकरार है। पाठ्यक्रम स्तरीय नहीं। छात्रों को नोट्स उपलब्ध न होने के कारण शिक्षक पाठ्यक्रमों में कालबाह्य पाठ्यपुस्तकें, संदर्भ ग्रंथ रख रहें है। वर्तमान शिक्षा प्रणाली से उच्च शिक्षित बेकारों की फौज तैय्यार हो रही है। अनुभवहीन राजनीतिज्ञों का शिक्षा क्षेत्र में हस्तक्षेप बढ़ रहा ह। प्रौढ शिक्षाविद बदलाव के लिए विरोध करते है - "सब गैर पागल इन्सान जानते है कि, कोर्स बदला जाना चाहिए। प्रथम वर्ष के छात्र तक को इसमें शक शिकायत नहीं है। इसलिए जरुरी है कि, हमारे, प्रौढ बुध्दिजीवी प्रोफेसर इसका प्रतिवाद करें, सो कर रहें है। रोज ही मीटिंग होती है, रोज बहस होती है और रोज इन साले खटरागिरयों के मारे निर्णय कल पर टाल दिया जाता है। मन होता है, एक-एक को मुर्गा बनाकर कोने में खड़ा कर दूँ।``

४) कृतिहीन लेखक वर्ग :

केवल लिखने वालों से कृतिशील लेखकों की भूमिका अधिक सार्थक होती है। वे लेखन के साथ परिवर्तनशीलता के लिए जमीनी कार्यवाही करते है। जितेन मनिषा जैसी लेखिका से कहता है - "तुम लोगों को लिखने-पढ़ने के लिए कागज़ तो चाहिए पर उसे बनाने के लिए मेहनत गवारा नहीं। "क्या मतलब?' उसने तिलमिलाकर कहा था। "कागज की कमी होने पर तुम बुध्दिजीवी ही सबसे पहले शोर मचाओगे पर कभी सोचते हो, यह तुम्हे मिलता तभी है जब कोई इसे बनाता है।" "तुम क्या अकेले कागज़ बनानेवाले हो?" "नहीं, पर बनानेवालों में से एक हूँ।" "तुम तो ऐसे कह रहे हो जैसे हिंदुस्थान के सारे बुध्दिजीवी तुम्हारें भरोसे जी रहे है।" उसने हँसने का प्रयत्न करते हुए कहा था। पर जितेन ने साथ नहीं दिया था। उसी ठंडे स्वर में महा था - "सब नहीं कुछ।" [४]

५) योजनाओं की असफलता - हड़ताल :

मजदूर अपनी नाजायज माँगों को मनवाने के लिए मील मालिक पर हड़ताल के माध्यम से दबाव ड़ालते है। मजदूर नेता अपने स्वहित के लिए मील मजदूरों की रोजी रोटी से खिलवाड़ करते है।

अंत में मील या फैक्टरी जैसे उपक्रमों को योजनाओं को बंद करना पड़ता है। बेचारे मजदूर दो रोटी के लिए दर-दर की ठोकरे खाते फिरते है। जितेन का वक्तव्य कितना सटीक है- "बंगलूर से ट्रंक कॉल थी। फैक्टरी मे हड़ताल हो गयी है। मुझे फौरन जाना है।" "एकदम से हो गया। तुम तो जानती हो, ऐसे मौकों पर तनिक सी देरी या छोटा सा गलत कदम भी कितना नुकसानदेह साबित हो सकता है।" [५]

आगे मनीषा एवं मधुकर `हड़ताल` पर चर्चा करते हुये मनीषा पूछती है - "प्रतिवाद क्या हड़ताल द्वारा हो सकता है?" "नहीं, पर मौजूदा हालत में युवा छात्र युनिवर्सिटी के `आयवरी टॉवर' में बंद रहकर प्रतिवाद नहीं कर सकते और फिर हमारी माँगों में से एक यह भी है कि, युनिवर्सिटी के भीतर भी परिवर्तन होने चाहिए। अभी क्या है? साला जरा सा एक कोर्स बदलने में एक साल लग जाता है।" "यह ठीक है कि परिवर्तन होने चाहिए पर दंगे-फसाद के बिना भी तो उनके लिए काम किया जा सकता है ।" "कैसे?" मधुकर व्यंग से मुस्कुराया। "किताबे लिखकर, किताबें लिखकर नहीं हो सकता तो स्ट्राईक करने से भी नहीं होगा। तुम कोई पहले - पहल स्ट्राईक नहीं कर रहे। आजकल यह हमारे देश के लिए बिलकुल आम बात हो गयी है। सुबह का अखबार खोलकर देखो, कहीं न कहीं हड़ताल का समाचार अवश्य होगा।" "होगा, तो?`` मधुकर ने उग्र स्वर में कहा, "होना ही चाहिए। आखिर कब तक मजदूर अपना शोषण करवाते रहेंगे?" "तो क्या हर स्ट्राईक के बाद शोषण समाप्त हो जाता है?" "नहीं, पर वह इसलिए है कि, स्ट्राईक मुकम्मल तरीके से नहीं होती। संकीर्ण दृष्टिकोन को लेकर छिटपुट तरीके से छोटे-छोटे क्षेत्रों में होती है। पर हमारी लड़ाई सम्पूर्ण व्यवस्था से है। इसका असर होकर रहेगा।" [६]

६) पूँजीपतियों की गलत नीति :

लक्ष्मी लक्ष्मी को खींचती है। पूँजीपति धनबल से गैरकानूनी काम करने के लिए अधिकारी, नेताओं को खरीदते है। साम्यवाद को ताक पर रखकर, राजनीतिज्ञों ने पूँजीपतियों को धनवान बनाया। ये समाज से धन कमाते है लेकिन समाज को नहीं देते। इन्हें समाजसेवा के माध्यम से समाज की सामाजिक समस्याओं का समाधान करने में पहल करनी होगी। सरकार ने पूँजीपतियों की स्वास्थ, कृषि, शिक्षा आदि क्षेत्र में स्वदेशी अर्थनीति को अपनाकर सेवा प्रदान करने के लिए प्रोत्साहीत करना जरुरी है। जितेन मधुकर से वार्तालाप करता है - "असल में अपनी एक मशीन का पार्ट ठीक करने मद्रास, पान्निकर कम्पनी को भेजा हुआ है, कब से फोन पर झक मार रहा हूँ, न ठीक ठाक किया है, न कोई सन्तोषजनक सूचना दी जाती है, इसलिए सोचा और देर न करके खुद जाकर अपने सामने ठीक करवाकर ले आई।" "गाडी से जा रहे हो?" मनीष ने पूछा, "हाँ, लाने में आराम रहेगा।" "मशीन इम्पोर्टेड होगी?" मधूकर ने पूछा, "हाँ," उसने लापरवाही से कहा, "शायद इसीलिए ठीक करवाने में तकलीफ हो रही है।" "हो सकता है।" "मेरी समझ में नहीं आता आप लोग ऐसी मशीने क्यों लगवाते है जिन्हें हमारे श्रमिक न चलना जानते है, न सुधारना तब क्या करें?" "और भी मशीने हो सकती है जो लेबर इन्टेनसीव्ह हो।" "कहाँ है?" "बन सकती है यही अपने देश में।" ""हाँ बन तो जरुर सकती है।" जितेन ने कहा, फिर पूछा, "आप भी हिंदी साहित्य पढ़ाते है? "जी नहीं अर्थशास्त्र।" "ओह! सच मुझे आप थ्योरी पढ़ानेवालों से बड़ी ईर्ष्या होती है। आप जो चाहे कह सकते है।" "आपका मतलब हम लोग बिना सोचे-

विचारे बात करते है?" "नहीं, सोचते-विचारते आप लोग बहुत है, शायद जरुरत से ज्यादा बस करते कुछ नहीं।" "आपको पूँजीपतियों का ख्याल है, इस देश में कर्ता केवल आप है।" मधुकर ने तिलमिलाकर कहा, "मैं पूँजीपति नहीं, मुलाजिम हूँ, पर अपने जैसे मुलाजिमों के लिए जरुर कह सकता हूँ कि हम कर्ता है। सिर्फ मोटी तनख्वाह पानेवाले आप जैसे लोग या श्रमिक भी?" मधुकर ने तमतमाये चेहरे से पूछा, जितेन जोर से हँस पड़ा, "एक श्रमिक के मुकाबले में मोटी तनख्वाह आप भी पाते है, मिस्टर नागपाल पर उसके मुकाबले में कर्ता नहीं बन सकते।" ७

७) मोहभंग की स्थिति :

साम्यवाद से व्यवस्था में सम्यक परिवर्तन होगा ऐसा स्वतंत्रता पूर्व एवं स्वतंत्रता पश्चात् राजनीतिज्ञों का विचार था। भारतीय जनता ने स्वतंत्रता पश्चात् मोहभंग की स्थिति को अनुभव किया। डॉ. शशि जेकब के अनुसार - "साम्यवाद वर्गविहीन राज्य की कल्पना करता है। वह क्रान्ति का आश्रय लेकर पूँजीवाद को मिटाने का संकल्प लिए हुए है। साम्यवाद शोषित वर्ग, सर्वहारा के प्रति सहानुभूति रखता है, जब कि शोषण करनेवाले पूँजीपतियों के प्रति आक्रोश। निम्न वर्ग सदैव ही सहानुभूति का पात्र है। वह गरीब है। उसका श्रम है और श्रम के उत्पादन का भाग है। अत: सर्वहारा के प्रति सहानुभूति आवश्यक है।"८ मधुकर भ्रष्ट व्यवस्था में परिवर्तन लाने के लिए क्रान्ति करता है, हड़ताल करता है। लेकिन मनीषा के लिए यह सब समय का अपव्यय है। मधूकर ने कहा - "कॉलेज में स्ट्राईक हो गयी।" "क्यों क्या हुआ?" "नया कुछ नहीं हुआ।" उसने कहा, "वर्षों से जो भ्रष्टाचार और शोषण चल रहा है, वही, बस कीमतें और तेजीसे बढ़ चली है।" "वह तो है," मनीषा ने कहा, "पर कॉलेज में स्ट्राईक क्यों हुई?" "इसीलिए इन सबसे लड़ने के लिए पूरे दो महिनों से हम इसकी तैयारी में लगे थे।" सोचा था अभी कुछ दिन और लगेंगे पर कल तय और रुके रहना सम्भव नहीं है।" "कल? कल क्या इसीलिए मीटिंग थी?" "हाँ!" "मुझसे नहीं कहा?" मनीषा को अचरज हुआ कि, इतनी बड़ी बात मधूकर उससे कहे बगैर कैसे रहा।" "हड़ताल क्या तुम टीचरों ने की है?" उसने पूछा, "नहीं, सब ने! छात्रों ने भी और टीचरों ने भी।" "तुम लोग क्या सचमुच समझते हो कि तुम्हारे हड़ताल करने से यह समस्याएँ हल हो जाएगी?" उसने संशय जाहीर करते हुए कहा, "खाली हड़ताल करने से नहीं उसके विरुध्द मोर्चा लेने से।" मधुकर ने विश्वास के साथ कहा। "तुम लोग पूरी व्यवस्था से मोर्चा लोगे?" "हाँ," मधुकर का स्वर दृढ था, "देश के युवा वर्ग की ताकत कोई छोटी-मोटी ताकत नहीं है। संगठन के साथ मोर्च लेंगे तो व्यवस्था को उनकी बात सुननी ही होगी।" "ऐसी छात्र-क्रान्तियाँ पहले भी हो चुकी है, पर उनसे बना बिगड़ा क्या? अव्यवस्था और अराजकता ही फैली है।" "अवश्य फैली है। फैलनी ही चाहिए। एक व्यवस्था को तोड़कर दूसरी व्यवस्था लाने में कुछ समय के लिए अराजकता फैलेगी ही। पर उसके डर से क्या प्रतिवाद करना छोड़ देना होगा?" ``प्रतिवाद क्या हड़ताल द्वारा ही हो सकता है?`` "नहीं, पर मौजूदा हालत में, युवा छात्र युनिवर्सिटी के 'आयवरी टॉवर' में बंद रहकर प्रतिवाद नहीं कर सकते।" किताबें रटने और लैक्चर घोटने से वह जीवन का मुकाबला नहीं कर सकते और फिर हमारी माँगो में से एक यह भी है कि युनिवर्सिटी के भीतर भी परिवर्तन होने चाहिए। अभी क्या है? साला जरा-सा एक कोर्स

बदलने में एक साल लग जाता ह।" "यह ठीक है कि परिवर्तन होने चाहिए पर दंगे-फसाद के बिना भी तो उनके लिए काम किया जा सकता है ।"

***

"तो क्या हर स्ट्राईक के बाद शोषण समाप्त हो जाता है?" "नहीं, पर वह इसलिए है कि स्ट्राईक मुकम्मल तरीके से नही होती। संकीर्ण दृष्टिकोन को लेकर छिट-पुट तरीके से छोटे-छोटे क्षेत्रों में होती है। पर हमारी लड़ाई सम्पूर्ण व्यवस्था से है। इसका असर होकर रहेगा।"

***

"आज हमारे छात्र पूरी दिल्ली की दूकानों पर तैनात है, यह देखने के लिए कि चीजें ठीक दामों पर बिक रहीं है या नहीं। फिर हम सब जुलूस लेकर लोकसभा जा रहें है। यह लोकसभा भंग करनी होगी। अब न मौजूदा भ्रष्ट व्यवस्था को बर्दाश्त किया जायेगा और न इस भ्रष्ट चुनाव प्रणाली को।" कहते-कहते मधुकर का चेहरा अटल विश्वास और निश्चय की कान्ति से यूँ चमक उठा कि चाहकर भी मनीषा नहीं कह सकी कि यह सब पहले भी हो चुका है और नतीजा कुछ नही निकला है।"

निष्कर्षत:

मृदुला गर्ग इस उपन्यास के माध्यम से यह संदेश देती है, प्रेम कर्म के विस्तृत क्षेत्र का अंश मात्र है। यह एक प्रेम कहानी तो है, पर प्रेम इस कहानी की समस्या नहीं है न प्रेम पात्रों के जीवन में समस्या पैदा करता है। व्यक्ति की आत्मोपलब्धी उसकी अभिव्यक्ति में है और यह अभिव्यक्ति कर्म के द्वारा होती है। इस उपन्यास में प्रेम कहानी के साथ उपन्यास में तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक चिंतन व्यक्त हुआ है। जिसमें अकर्मण्य बुध्दिजीवी वर्ग, भ्रष्ट राजनीति, प्रयोजनहीन शिक्षानीति, कृतिहीन लेखक वर्ग, हड़ताल का दुरुपयोग, मोहभंग की स्थिति जैसी अनेक समस्याओं का चित्रण हुआ है।

संदर्भ सूची

१) मृदुला गर्ग - उसके हिस्से की धूप - पृ सं. २०.
२) डॉ. शशि जेकब - महिला उपन्यासकारों को रचनाओं में वैचारिकता - पृ. ८४.
३) मृदुला गर्ग - उसके हिस्से की धूप - पृ सं. २१.
४) मृदुला गर्ग - उसके हिस्से की धूप - पृ सं. ७०.
५) मृदुला गर्ग - उसके हिस्से की धूप - पृ सं. ५५-५६.
६) मृदुला गर्ग - उसके हिस्से की धूप - पृ सं. १४६.
७) मृदुला गर्ग - उसके हिस्से की धूप - पृ सं. ९८-९९.
८) डॉ. शशि जेकब - महिला उपन्यासकारों को रचनाओं में वैचारिकता - पृ. ७६.
९) मृदुला गर्ग - उसके हिस्से की धूप - पृ सं. १४४, १४५, १४६, १४७.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

हिंदी उपन्यासों में दलित विमर्श

डॉ.अनिता भिमराव काकडे
मोरेश्वर महाविद्यालय, भोकरदन (हिन्दी विभाग)
Mob. 9970970310

प्राचीन काल से दलित जो अछूत या शुद्र जाति के लोग होते है, उन्हें दलित कहा जाता था। उन्हें मंदिरो में, शिक्षा लेने का अधिकार नही था। समाज के उच्चवर्गीय लोग उसे तुच्छ मानते थे। तथा उसका स्पर्श भी तुच्छ मानते थे। जीवन के संघर्ष में वह समाज तील तील के जी रहा था। दलित आन्दोलन के प्रवर्तक और प्रेरक डॉ.आम्बेडकर है।

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ने दलितो में नई चेतना लाने का कार्य किया। बाबासाहेब आंबेडकर ने स्वंय दलित होने के कारण उन्होंने जो भोगा था वह समाज के दलित लोगों को न सहना पडे इसलिए स्कूल, कॉलेज, मंदिर शुरू किए। महिलाओ के लिए शिक्षा के द्वार खुले किए। महिलाओ को ३३% प्रतिशत आरक्षण दिया। दलितो में जागृति निर्माण करने के लिए फूले, शाहू, आंबेडकर ने प्रयत्न किए। डॉ.आंबेडकरजी ने दलितो में जो भी अनुसूचित जातियाँ आती है, उनके विकास के लिए संविधान मे प्रावधान किया।

बाबुराव बागुल के अनुसार :-''वर्णाधिष्ठित समाज और उनके साहित्य के दलित याने हीन, तुच्छ, तिरस्कृत, गतजन्म का पापी और इहलाकी, दुःखी, दरिद्र अपमानित जिसे कुछ इतिहास नही जिसके पुरखो को मंदिर अथवा ग्रंथो में पूँजनीयता मिली नहीं ऐसा मान लिया है।''
डॉ.सोहनलाल के अनुसारः- ''दलित साहित्य, आक्रोश, चीख, वेदना, पीडा, चुभन, घुटन और छटपटाहट से युक्त साहित्य को कहते है।''

हिंदी उपन्यासों में दलित विमर्शः-

प्रेमचंदजी का गोदान उपन्यास में दलित समाज के जीवन का वर्णन है। 'गोदान' उपन्यास विश्वप्रसिद्ध उपन्यास है। इस उपन्यास में दलित जातियों का वर्णन तथा उनकी समस्याओं का विश्लेषण है।

जात-पाँतकी समस्या-सिलिया :- 'गोदान' उपन्यास की सिलिया हरखु चमार की बेटी है। सिलिया दातादीन के बेटे मातादीन से प्रेम करती है। वह मातादीन के बच्चे की माँ बननेवाली है। सिलिया गर्भवती रहती है। मातादीन ब्राम्हण जाति का होने के कारण पिता से डरता है। जब चमार जाति के लोगो को पता चलता है, तो हरखु (पिता) चमार मोर्चा लेकर दातादीन के घर जाता है और उसे घर में रखने के लिए कहते है। हरखु उसके सामने हड्डी फेकता है और घुस्से में आकर कहता है-''झगडा कुछ नहीं है ठाकुर, हम आज या तो मातादीन को चमार बनाके छोडेंगे या अपना रक्त एक कर देंगे। तुम हमें ब्राम्हण नहीं बना सकते तो हम तुम्हें चमार बना सकते है।

ISSN : 2348-7143
March 2018

हमारी इज्जत लेते हो तो अपना धरम हमे दे दो।'' दातादीन सिलिया को स्वीकारता नहीं है बल्कि अपने बेटे मातादीन को गंगाजल पिलाकर घर में लेता है। सिलिया दलित होने के कारण ब्राम्हण जाति के लोग स्वीकारते नहीं है। होरी और धनिया सिलिया को अपनी झोपडी के पास ही झोपडी बनाकर रहने के लिए कहते है।

मातादीन कुछ दिनो बाद अपनी भूल को मानता है, सिलिया के पास जाकर उसे स्वीकारते हुए कहता है ''नहीं सिलिया, जब तक प्राण है, तेरी शरण में रहूँगा। तेरी ही पूजा करुँगा।'' और ऊँच-नीचता का भेदभाव मिटाने की कोशिश करता है और उसे कहता है-''मै ब्राम्हण नहीं चमार ही रहना चाहता हूँ। जो अपना धरम पाले वही ब्राम्हण है, जो धरम मुँह मोडे वही चमार है।''

प्रेमचंद जी ने इस उपन्यास में ब्राम्हण समाज दलित समाज की नारी को स्वीकारने में असमर्थ है। सिलिया का पिता हरखु चमार मोर्चा निकलवाता है इससे शुद्रो को कमजोर न बताकर बल्कि सबल बताया है।

शिक्षा की समस्याः- 'कर्म भूमी' उपन्यास में चमारों के जाति में शिक्षा की समस्या किस तरह से उत्पन्न होती है इसका वर्णन किया है। अमर जात-पाँत नहीं मानता है और वह एक बूढिया से कहता है- ''मै जात-पाँत नहीं मानता माताजी जो सच्चा है, वह चमार भी हो तो आदर के योग्य है, जो दगाबाज झूठा, लम्पट हो वह ब्राम्हण भी हो तो आदर के योग्य नहीं।''

अमर समाज में परिवर्तन लाना चाहता है। क्योंकि जात-पाँत का भेदभाव मिटाने से ही समाज में ब्राम्हण चमार जाती में बदलाव आयेगा। चमार जाति में अज्ञानता, अशिक्षा तथा उत्पन्न अनेक समस्याओं को दूर करने का प्रयत्न दूर करते हूए बालको से पूछता है कि ''कहाँ पढने जाते हो? बच्चा कहता है- कहा, कहाँ जाय हमें कौन पढाए? मदरसे में कोई जाने तो देता नहीं एक दिन दादा हम लोगों को लेकर गए थे। पंडित जी ने नाम लिख लिया, पर हमें सबसे अलग बैठाये थे। सब लडके हमें चमार-चमार कहकर चिढाते दादा ने नाम कटा दिया।''समाज के उच्चवर्गीय लोग हमेशा दलित समाज की ओर हिन भावना से देखते है। चमार जाति को खाली चमडा बनाना और बेचना यहीं काम करना चाहिए यह मानते थे। इस कारण उनको अनेक समस्याओं से गुजरना पडा है।

दलित नारी की समस्या - 'कगार की आग' उपन्यास में हिमांशु जोशी ने दलित नारी की समस्या का विश्लेषण किया है। गोमती दलित होने के कारण समाज कंटक उस पर बुरी नजर रखते है। गाँव का मुखिया भी उसे पिटता है। पती पिरमा भी उसकी रक्षा करने में असमर्थ है - ''पिरमा की भलमन साहत जो गोमती के लिए एक अभिशाप है गोमती अपने भीतर एक नये तरह के अंतर्द्वन्द्व को जन्म देती है। जो पति खुद अपने लिए दो जून की रोटियाँ जूटा नहीं सकता वह अपनी पत्नी की रक्षा कैसा करेगा? गोमती का सौंदर्य ही उसका शाप बना है। गाँव के तेजुआ भी

ISSN : 2348-7143
March 2018

उसके शरीर पर बुरी नजर रखता है। उसको रखेल बनाकर रखने का सोचता है, पर वह खुशालराम के साथ भाग जाती है। पर पति पिरमा और बेटे कन्नु की याद उसे सताती है। और खुशालराम भी उसकी बहुत बेइज्जती करती है, तो खुशालराम कहता है ''कुतिया रांड! उन्हीं के साथ मरना था, तो इत्ता सारा नाटक क्यों किया? क्यों आयी थी यहाँ? वही मर जाती! तेरे लच्छन ही भले होते तो वही खाती। कुतिया की तरह घर-घर जूठन खाने क्यों डोलती?''

गोमती का सौदर्य ही उसके लिए अभिशाप बना है। समाज कंटको के बूरी वासना के कारण उस पर अत्याचार हुए। अपने को सुरक्षित रखने के लिए खुशालराम के साथ भाग जाती है, पर वह भी उसे सम्मान नहीं देता है।

निष्कर्षत :- गोदान उपन्यास में सिलिया चमार जाति की होने के कारण ब्राम्हण समाज उसे स्वीकारता नही है। मातादीन का प्यार सच्चा होने के कारण वह ब्राम्हण जाति को छोड चमार जाति में आने के लिए तैयार होता है। 'कगार की आग' उपन्यास में गोमती दलित होने के कारण समाज कंटक तथा मुखिया उस पर अत्याचार करते है उसे कोई सम्मान नहीं देता है। स्त्री का शरीर भोग की वस्तू मानकर वासना रहित तेजुआ भी उसे भोगने का प्रयत्न करता है। खुशाल राम भी उसके सौंदर्य को देख रखेल बनाकर रखता है। दलित नारी असुरक्षित है।

संदर्भ ग्रंथसूची:-

१) गोदान में दलित चेतना - दादाराव कांबळे पृ:१७०
२) दलित विमर्श - वनकर नरसिंहदास पृ:६२
३) गोदान - प्रेमचंद पृ:२४५
४) गोदान - प्रेमचंद पृ:२४५
५) कर्मभूमी - प्रेमचंद पृ:१४८
६) कर्मभूमी - प्रेमचंद पृ:१४८
७) कगार की आग - हिमांशु जोशी पृ:५५
८) कगार की आग - हिमांशु जोशी पृ:८३
९) हिन्दी दलित साहित्य आन्दोलन - डॉ. सरोज पगारे
१०)गोदान में दलित चेतना - दादाराव कांबळे
११)उत्तरशती के उपन्यासो में दलित विमर्श - डॉ. विजयकुमार रोडे
१२) नई सदी और दलित - डॉ.सुजाता वर्मा

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

"हिंदी उपन्यासों में आदिवासी विमर्श"
('धार' तथा 'अल्मा कबूतरी' उपन्यसों के विशेष संदर्भ में)

प्रा. डॉ. वसंत माळी
हिंदी विभाग
श्री आसारामजी भांडवलदार महाविद्यालय,
देवगांव रंगारी, ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद.
मो. ९८६०६७३७१२
Email – vmali813@gmail.com

हिंदी उपन्यासों में आदिवासी साहित्य को बडा महत्व है । आदिवासी उपन्यासों की परंपरा में संजीव का 'धार' तथा मैत्रेयी पुष्पा का 'अल्मा कबूतरी' को विशेष स्थान है ।

नवम दशक के अंतिम वर्ष (१९९०) में प्रकाशित संजीव का 'धार' उपन्यास बहुत लोकप्रिय है । प्रस्तुत उपन्यास में बिहार के संथाल परगना में कोयला अंचल की खदानों में काम करनेवाले श्रमजीवी लोंगो की व्यथा को उजागर किया है ।

उपन्यास के केंद्र में संथाल परगना का बॉसगडा अंचल और संथाल आदिवासी है । पूंजीवादी व्यवस्था, बिचौलियों की कुटिलताएँ, अवैध खनन माफिया गिरोह का आतंक, 'राष्ट्रीय संपत्ती की लूट, श्रमजीवियों का शोषण आदिवासी जीवन और व्यवस्थागत विसंगतियों का इस कृति में यथार्थ अंक मिलता है । [१]

प्रस्तुत 'धार' उपन्यास में संथाल आदिवासी जीवन के संघर्ष और शोषण को प्रधानता मिली है । उपन्यास के पूर्वार्ध में आदिवासी जीवन और पूंजीपति वर्ग द्वारा किया जानेवाला अमानुष शोषण चित्रित हुआ है । तो उत्तरार्ध में नई चेतना अधिक बोध और संघर्ष की रचनात्मक पहल का अंकन हुआ है । [२]

प्रस्तुत 'धार' उपन्यास की नायिका मैना है । उसी के परिप्रेक्ष्य में आदिवासी जीवन, संघर्ष और चेतना का विस्तार हुआ है । इस क्षेत्र की कोयला खदाने, आदिवासी कें श्रम पर खडी है । आदिवासी कडी मेहनत से वहॉ पर कोयला उत्पादन करते है लेकिन पूजीपति, बाबू, ठेकेदार, माफिया, पुलिस, अधिकारी उनका शोषण करते है । इनके खिलाफ मैना खडी होती है । वह प्रश्न उठाती है, 'हमरा अपना कोई पता, ठिकना नई, कामे नई, इस खातिर की हम अपना किस्मत उनके पास बंधक छोरा है ? कोयला के खजाने पे हम रहता, फिर कंगाल ? कब तक चलेगा आइसा माफिक ? [३]

मैना के कारण आदिवासिंयो में चेतना का संचार होता है । मैना और अविनाश शर्मा शोषण के चक्रव्यूह को तोडने का प्रयास करते है ।

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

मैना इस कृति की एक महत्वपूर्ण सृष्टि है । उपन्यास के केंद्र में वही है । वह बहुत साहसी, स्वाभिमानी नारी है । उसके क्रांतिकारी विचार आदिवासीयों में चेतना जागृत करने का कार्य करते है । अपने जाति को बेहतर बनाने के लिए वह समाज के ठेकेदारों से विद्रोह करती है । वह एक साथ पति, पिता, बिरादरी, गुंडे, पूंजीपति और व्यवस्था से लडती है । उसके स्वाभिमान को तोडने का प्रयास किया जाता है लेकिन वह हारकर भी टूटती नही ।

मैना के स्वभाव, व्यवहार को देखकर बुजुर्ग हैदर मामा कहते है, ''वो आग है, आग जिसे छूती है, भस्म कर देती है। '' ४

मैना के विद्रोही स्वभाव के कारण पूंजीपति महेंद्र बाबू उससे डरते है । मैना सभी के साथ जीना और मरना चाहती है । बीमार तथा अपाहिज इंसानो के बीच मैना ही ए साबुत है । मैना जीवन अनेक अंतविरोधो से ग्रस्त है । पिता से प्रताडित, कोमल की परित्यकता, मगर की बीवी, पूजीपतियों द्वारा परेशान और बिरादरी से बहिस्कृत होने के बावजूद भी वह टूटती नही । विस्थापन से गुजरती अपनी जाति के अस्तित्व हेतु वह आजीवन संघर्ष करती है और अतंत: व्यवस्था की कुरता का शिकार बनती है । ५

'धार' में उपन्यासकार ने आदिवासी स्त्री मैना को केन्द्रिय पात्र के रूप में चित्रित करते हुए उसके माध्यम से आदिवासी स्त्रियों का शोषण आदिवासी समाज पर हो रहे अत्यचार एवं आदिवासी जनजीवन को प्रस्तुत किया है । उपन्यास में मैना का चरित्र दबंग स्त्री के रूप में हुआ है । समस्त आदिवासिंयो का प्रचलित व्यवस्था के प्रति विरोध एवं अंकित संघर्ष मैना माध्यम से व्यक्त हुआ है । ६

मैना अपना जीवनयापन करने के लिए कोयला जमीन से निकालना, कपडे और बर्तन धोना आदि काम भी करती है । कुछ आदिवासी लोग भेड बकरियॉ पालकर उसे बेचकर जीवन जीते है । कभी–कभी रोटी के लिए चोरी भी करते है कुछस्त्रियां अपने शरीर को बेचकर अपने परिवार को पालते है ।

आदिवासी उपन्यासों की परंपरा में मेत्रेयी पूष्पा का 'अल्मा कबूतरी' लोकप्रिय उपन्यास है । प्रस्तुत उपन्यास कबूतरा जाति पर आधारित है । लेखिका ने एक ऐसे समाज को प्रस्तुत किया है जो समाज की मुख्य धारा से छिटका हुआ । ऐसे समाज में नारी की स्थिति अत्यंत दयनीय है । तो पुरूषो का जीवन भी कम संघर्ष मय नहीं है । लेखिका ने कबूतरा आदिवासीयों की कथा के माध्यम से समाज की विषमता को पाठक के सामने रखकर सोचने के लिए विवश कर दिया है । ७

'अल्मा कबूतरी' उपन्यास का प्रारंभ होता है मंशाराम माने के मानसिक द्वन्द्व से आगे चलकर मंशाराम और कदमबाई की कथा आरंभ होती है । मंशाराम कदमबाई को पाना चाहता है । कदमबाई अपने पति जंगलिया को जी जान से चाहती है । एक दिन धोखे से मंशाराम कदमबाई के शरीर को भोगता है । कदमबाई के पति की हत्या भी करा देता है ।

कुछ दिनों के बाद मंशाराम और कदमबाई को पूत्र होता है । जिसका नाम राणा रखा जाता है । जो न कज्ज बन पाता है न कबूतरा–राणा अपनी बस्ती में परिवर्तन लाना चाहता है । जिसके कारण कदमबाई राणा को रामसिंह के पास भेजती है । वहॉ पर राणा की भेट अल्मा से होती है । वहॉ पर राणा और अल्मा में प्रेम संबंध स्थापित होते है । आगे चलकर रामसिंह की मृत्यु के बाद अल्मा को दुर्जन कबूतरा के घर पहुँचाता है । यही से अल्मा की करूण जिन्दगी का सफर शुरू होता है । आगे चलकर अल्मा प्रदेश के कल्याण मंत्री जी रखैल के रूप में दिखाई दी । वह पढी–लिखी होने के कारण मंत्रीजी को भाषण तैयार करती । वह अपने माने हुए पति की सेवा भी करती । मंत्रीजी भी अल्मा के व्यवहार से उसे चाहने लगते है ।

एक दिन मंदिर के जीर्णोद्वार के समय कोई मंत्रीजी को गोली मारकर उनकी हत्या कर देता है । जिसके कारण अल्मा विधवा बनती है । उपन्यास का अन्त अखबारों में मुखपृष्ठ पर छपी दो विशेष खबरों से होता है, प्रदेश के समाज कल्याण मंत्री श्रीराम शास्त्री का अंतिम संस्कार ओरछा नगर के मंचन घाट पर रूम्पन्न हुआ । मुखाग्नि उनकी पत्नी अल्मा ने दी । तथा दूसरी सूचना थी श्रीराम शास्त्री जी के निधन के कारण बबीना विधानसभा की जो सीट खाली हुई है उसके लिए दावेदार श्रीमती अल्मा शास्त्री होगी । [८]

प्रस्तुत उपन्यास में आदिवासी समाज व्यवस्था का सशक्त चित्रण किया है । आदिवासी कबूतरा जाति का सरमन मुखिया मानता है कि, 'कबूतरी के मन से कही जंगालिया कबूतरा न निकल जाय । उसका निकलना जाति का निकलना होगा और वह सरमन सुखिया की ना कामयाबी मानी जाएगी । नाकामयाबी नहीं जाति के लिए गद्दारी थी । '' [९]

प्रस्तुत उपन्यास 'अल्मा कबूतरी' के संबंध में 'इंडिया टुडे' में लिखा है कि 'इस उपन्यास का कथ्य बेशक छोटा है, लेकिन परिप्रेक्ष्य परिदृक्ष्य, आयाम एवं संदर्भ बहुत बडा ! अत: उपन्यास की कथा संरचना ही नही, स्थापत्य भी सुगाठित है । उसके कथ्य को मेत्रेयी पुष्पा ने न केवल आरंभ से अंत तक चरित्रों के विकास में अपराधी जाति के संघर्ष को चित्रवत उठाया है, उसे सार्थक परिणति तक भी पहुँचाया है ।'' [१०]

लेखिका ने इस उपन्यास में कबूतरा आदिवासीयों के आर्थिक सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक आयामों का सजीव वर्णन किया है । यह समाज शराब बेचने, चोरी करने के धंधे को अपनाने के कारण पुलिस की शोषण का शिकार बन जाता है ।

'अल्मा कबुतरी' उपन्यास की समीक्षा करते हुए डॉ. पायल राय लिखती है, '' कबूतरा समाज जो कि विकास की बयार से अछूता है जिसके लिए न पक्की सडके है, न प्राथमिक विदयालय हे और न ही चिकित्सा सम्बनधी कोई सुविधा है । समाज की मुख्यधारा से दूर फेके गये कबूतराओं की संस्कृति परंपरा व उनके प्रेम–प्यार, झगडे व शोर्य कथाओं की अत्यंत संवेदनशीलता के साथ वर्णित कर मैत्रेयी पुष्पा ने कबूतरा समाज की समस्याओं को भी सामने रखा है । [११]

संजीव ने 'धार' नामक उपन्यास में मैना को स्वाभिमानी नारी तथा विद्रोही नारी के रूप में उजागर किया है । लेखक ने आदिवासी नारी को अन्याय अत्यचार के खिलाफ संघर्ष करनेवाली नारी के रूप में प्रस्तुत किया है । मैना द्वारा संथालो में विद्रोह जगाना, कोयला खदान से विस्थापितों के पुनर्वास के लिए संघर्ष करना, मैना अपने पिता तथा पति से भी संघर्ष करती है ।

मैत्रेयी पुष्पा ने 'अल्मा कबूतरी' उपन्यास के माध्यम से कदमबाई, अल्मा के संघर्ष को प्रस्तुत किया है । वास्तव मे लेंखिका के कबूतराओं के जीवन की सच्चाई को, बहुत करीब से देखा है । मैत्रेयी पुष्पा ने इस जाति की समस्याओं को समाज में सामने लाने का प्रयास किया है । 'अल्मा कबूतरी' उपन्यास का केन्द्र यदापि कबूतरा जनजाति है । उसके साथ–साथ कदमबाई, अल्मा के संघर्ष की कथा को भी चित्रित किया है ।

निष्कर्ष :–

संजीव द्वारा लिखित 'धार' तथा मैत्रेयी पुष्पा द्वारा लिखित 'अल्मा कबूतरी' उपन्यास के अध्ययन के बाद हम कह सकते है कि दोनों ही उपन्यासों में आदिवासी समाज का, उनकी प्राय: सभी समस्याओं का सूक्ष्म अंकन हुॅआ है । दोनों ही आदिवासी स्त्री की स्थिति बहुत करूणामय है । दोनों ही उपन्यासों में नारी का शोषण है, शोषण के विरूध्द आवाज उठाने का साहस है । इन दोनों ही उपन्यासों के नारी पात्र अपने अधिकारों को प्राप्त करने के लिए संघर्ष करते है ।

अंत में कहा जा सकता है कि संजीव तथा मैत्रेयी पुष्पा की आदिवासियों के प्रति गहरी संवेदनशीलता पाठक के मन मस्तिष्क को स्पर्श करती है ।

RESEARCHJOURNEY

संदर्भ :–

१) नवम दशक के आॅचलिक उपन्यास – डॉ पांडुरंग पाटील, डॉ गिरीश काशि पृष्ठ – १५२
२) वही पृष्ठ – १५२
३) धार – संजीव पृष्ठ – ५४
४) वही पृष्ठ – १८०
५) नवम दशक के आॅचलिक उपन्यास – डॉ पांडुरंग पाटील, डॉ गिरीश काशि, पृष्ठ – १५३
६) समकालीन हिंदी उपन्यासों में आदिवासी विमर्श – डॉ. शिवाजी देवरे, डॉ मधु खराटे, पृ. १०८
७) आदिवासी संस्कृति की सही तस्वीर –अल्मा कबूतरी – डॉ कामिनी तिवारी समकालीन हिंदी उपन्यासों में आदिवासी विमर्श – डॉ. शिवाजी देवरे, डॉ मधु खराटे पृष्ठ १०१
८) वही पृष्ठ .१०३
९) 'अल्मा कबूतरी' मैत्रेयी पुष्पा पृष्ठ – ७९
१०) 'इंडिया टूडे' – २४ मई २०००, पृष्ठ ५४
११) वर्तमान समय से आदिवासी समाज – संपा डॉ. गीता वर्मा – पृष्ठ १७३

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

संजीव कृत 'टीस' कहानी में व्यक्त आदिवासी जीवन संघर्ष

प्रा. डॉ. मोहसीन रशीद शेख
हिंदी विभाग
एकता शिक्षण प्रसारक मंडल संचलित,
कला महाविद्यालय, बिडकीन
तह. पैठण, जि. औरंगाबाद
दुरभाष 9860976066
Email – dr.mohsin.rk@gmail.com

प्रस्तावना

आदिवासी साहित्य मुलत: आदिवासी अस्मिता को आम समाज के सम्मुख पेश करता है । आदिवासी साहित्य आदिम प्रेरणा लेकर वर्तमान परिपेश्य में विकास की खोज को मानववंश के उत्थान से जोडता आया है । आदिवासी साहित्य में हाशिये पर जीवन जीने वाले आम आदिवासीयों की त्रासदी को वाणी दि गयी है । आदिवासीयों के तथा आदिवासी साहित्य के बारे में अधिक बदलाया जाए तो, 'पुरातन, भौगोलिक, धार्मिक, सामाजिक और सांस्कृतिक अस्मिता को उजागर करनेवाले साहित्य हि आदिवासी साहित्य है ।' यह माना जाता है । आदि इस शब्द से हि पहलेवाला और वास शब्द से रहनेवाला अर्थ दृष्टिगोचर होता है । याने पहलेसे रहनेवाली जाती–जमात या जनजाति को आदिवासी कहाँ जाता है । जो पिछडे अंचल, सुदूर पहाडीयों में रहते है । इन आदिवासीयों की समस्याओं, उनकी त्रासदी, उनकी वेदनाओं ओर कठिनाईयों को व्यक्त करनेवाले साहित्य को 'आदिवासी साहित्य या आदिवासी विमर्श कई समिक्षकोने कहा । इन आदिवासी की अपनी स्वतंत्र जीवन पध्दती है । अपनी भाषा है, अपने निति नियम है । अपनी स्वतंत्र परंपराएँ, अपनी संस्कृति है ।

भारत के स्वतंत्रता के पश्चात सही मायने में इन आदिवासीयों की समस्या, त्रासदी की ओर आम हिंदुस्थानी की दृष्टी गयी । सन १९६० के बाद आवा गमन के आधुनिक साधनों का इस्तेमाल अधिक किया जाने लगा इसीकारण आदिवासीयों का संपर्क नागरी जीवन से बन गया । इससे पहले उनका संपर्क आम जनता से अधिक न था। साथ हि जनतंत्र व्यवस्था के कारण भी आदिवासीयों से संपर्क बनाना सामान्य कार्य हो गया । वोट बॅंक को कार्यरत करने तथा उसका लाभ उठाने के लिए सरकारी यंत्रनाएँ कमोबेश आदिवासीयों से संपर्क बना पायी । इसी कारण आदिवसीयों के मन में राजकीय पार्टीयाँ अपना अस्तित्व बनाना चाहने लगी ' वहीं म्हारी माटी, म्हारा जंगल, म्हारा देश, अधिक उग्रता से इस संकल्पनाने जन्म लिया । आदिवासी विकास तो चाहने लगे, लेकिन विकास के आड में आ रही पश्चिमी सभ्यता का विरोध भी करने लगे, क्योंकि वे नही चाहते थे कि उनके स्वतंत्रता छिन ली जाए, उनकी अपनी संस्कृति, रीति, पध्दती, नैसर्गिक जिवन ,आदिम कला प्रकार, परंपराओं को, जंगलो को कोई छिन ना ले, इसीकारण आदिवासी अपनी अस्मिता और संस्कृति को बचाएँ रखने के लिए सरकारी यंत्रणा के खिलाफ संघर्ष रत हो गये । एक विरोधी संघटना ही नक्सलवाद है । नक्सलबाडी अंचल से शुरू हुई

ISSN : 2348-7143
March 2018

संघर्ष यात्रा अब देश के बहुत से राज्यों में पहुंच चुकी है । नक्सलवाद के उदय के पीछे सर्वाधिक महत्वपूर्ण कारण है, भौतिकवाद का उदय । व्यक्ति जितना विकसित हो रहा है, उतना ही नैसर्गिक साधनों का विनाश करता जा रहा है । नैसर्गिक साधनों का बेतहाशा इस्तेमाल करते हुए व्यक्ति अपने हि पैरों पर कुल्हाडी मारता जा रहा है, यह गलती हर व्यक्ति समझता है । अमर्याद उपभोगवाद से हि जंगलो का विनाश होते जा रहा है । इसीलिए आदिवासी क्रुध है, व्यवस्था और व्यवस्थापकों से उन्होंने अब हाथों में शस्त्र उठा लिये है । व्यवस्था से छिपकर वे संघर्ष करना चाहते है, क्योंकि उनके पास ना इतना अस्त्रा है ना समर्थक । इसीकारण हमें अखबारों में पढने, टि. व्ही. चॅनलों पर देखने को मिल जाता है, अप्रत्यक्ष संघर्ष और हिंसा । हिंसा कोई भी करें निश्चित ही असंवेधानिक है, क्योंकि हिंसा में आहत तो एक भारतीय ही होता है । अपनी बात योग्य रूप से रखने का संवेधानीक मार्ग केवल साहित्य ही जान पडाता है । इसीसे प्रेरीत हो 'आदिवासी साहित्य' संकल्पानाने मुर्त रूप लिया । पहले पढे–लिखें आदिवासीयोंने अपनी त्रासदी को दुनियॉ के सम्मुख रखने के लिए साहित्य लिखना शुरू किया । मुलत: इसी साहित्य को 'आदिवासी साहित्य' माना जाने लगा, क्योंकि यह स्वतंत्र, स्वयंभू और स्वयंसिध्द होकर उच्च दर्जे का साहित्य प्रकार बनकर सामने आया । लेकिन केवल आदिवासी पढे–लिखे व्यक्तिने अपनी त्रासदी बतलाना और उसे आदिवासी साहित्य माना जाना उचित नहीं लगता, क्योंकि असंख्य ऐसे लेखक , कवि, समिकक्षक और आलोचक है, जो आदिवासी जाती के न होकर भी उन्होंने आदिवासीयों की त्रासदीयों को अपने साहित्य में व्यक्त किया है । उन्हे नंजर अंदाज कर के कैसा चलेगा, आदिवासी साहित्य अब केवल आदिवासीयों की त्रासदी को ही व्यक्त नही करता, अब उसका स्वरूप अत्यधिक व्यापक बन गया है । अब उसे 'आदिवासी विमर्श' नाम से मान्यता मिल चुकी है । आदिवासी गदय साहित्य में प्रेमचंद से शुरू हुई परंपरा, फणिश्वरनाथ रेणु, नागार्जुन, रांगेय राघव, देवेंन्द्र सत्यार्थी, शिवप्रसाद सिंह, मणि मधुकर, विवेकी राय, हिमांशु जोशी, राकेश वत्स, पंकज विष्ट, विरेंद्र जैन, मैत्रेयी पुष्पा, भगवानदास मोरवाल, संजीव आदि, आदिवासी विमर्श के प्रमुख लेखक है।

मुल निवासी आदिवासीयों के विमर्श को अनेक लेखकोंने व्यक्त करने का जरूर प्रयत्न किया, लेकिन आदिवासी त्रासदी को व्यक्त करने में कई लेखक अपने अस्तित्व की छॉप छोड गये, क्योंकि उनका सच भोगा हुआ नही था, तो केवल देख हुआ सच था । वे केवल महसुस कर पाते थे, ना ही उन्होंने उस दु:ख को झेला । जो अधिक महसुस कर पाये, उनमें लेखक संजीव का नाम लिया जाता है । युं तो उन्होंने बहुत कम कहानीयॉ आदिवासी विमर्श पर लिखा है, लेकिन जो लिखी वह तारिफ के निश्चित ही काबिल है, " संजिव की कई कहानियों में आदिवासी जीवन का यथार्थ, उनका समाज, उनके रीति–रिवाज तथा उनके जीवन में होनेवाले नाना परिवर्तनों को देखा गया । ऐसी कहानीयों में 'आप यहॉ हे', 'ऑपरेशन जोन की', 'दुनिया की सबसे हसीन औरत', 'टीस', 'जीवन के पार', और लिटरेचर प्रमुख है ।" १

आदिवासी और संजीव :–

विभिन्न आदिवासी बोलीयों का अध्ययन कर आदिवासीयों से संपर्क बना, उनके रिती–रिवाज, संस्कृति और त्रासदी को व्यक्त करना कोई सामान्य घटना नही है । उनकी त्रासदी को जन सामान्य तक पहुॅचाकर, संवेदनाओं को मृर्त रूप देना असंभव सा कार्य है, इस कार्य को सफलता पुर्वक करणे का काम

ISSN : 2348-7143
March 2018

'संजीव' ने बखुबी किया है । युं तो आदिवासी विमर्श में पर्यावरण की समस्या, विस्तापण की समस्या आदि कई समस्याएँ व्याप्त है ।

कथाकार संजीव का पूरा नाम राम संजीवन प्रसाद है । उनके कई कहानी संग्रह प्रसिध्द है, कहानीयों के साथ उन्होने उपन्यास, यात्रा साहित्य, बाल उपन्यास आदि विभिन्न साहित्य विधाओं को रचा । उन्हे कई पुरस्कार भी प्राप्त हुए । कई कहानीयों और उपन्यास के टेलिफिल्म और फिल्म भी बने ं जो हंस पत्रिका के कार्यकारी संपादक के रूप में भी कार्यरत है ।

'टीस' कहानी में व्यक्त आदिवासी जीवन संघर्ष :—

आदिवासी त्रासदी को संजीवने 'टीस' कहानी में व्यक्त किया है । सरकार द्वारा दलित, अल्पसंख्यांक और आदिवासीयों के विकास और उत्थान के लिए चलाए जानेवाली योजनाओं की असफलता उक्त कहानी में व्याप्त है । इन योजनाओं को राजनेता या प्रशासन के ठेकेदार ही खा लेते है । डॉ. जयश्री शिंदे इस बारे में लिखती है, ''पूरी समाज व्यवस्था सामंत जमींदार और प्रजांतत्र का बुना हुआ अपना साम्राज्य है । जब चाहे यह लोग भूमिहीन, आदिवासियों, संपेरों, गरीबों के जिंदगी को रौदते चले जाते है । '' २

'टीस' कहानी कांकडडीहा ग्राम का सच खोलती है । इस कहानी नायक शिबुकाका है । पत्नी पर हुये बलात्कार के बाद शिबुकाका अपनी पत्नी की हत्याकर देता है । गिरफ्तारी के बाद शिबुकाका अपनी बेगुनाही के कई सबुत पेश करता है लेकिन सरकारी यंत्रना पुरी तरह भ्रष्ट है । वह शिबुकाका की आवाज नही सुन पाती । बलत्कारी भट्टाचार्य बाईज्जत बरी छुट जाता है । शिबुकाका आदिवासी होने के साथ एक सपेरा है, जिसने कई विषैले सर्पा को पकडा, लेकिन भट्टाचार्य जैसे आदम नुमा सर्प को पकडना या पकडवाना उसके क्षमता के बाहर है । शिबुकाका का व्यवसाय था विषैल सॉप को पकडकर उन्हे शहर में जाकर बेचना । वह अपनी पत्नी के साथ काफी खुश था । वह लाऔलाद है, इसके बावजुद अपनी गृहस्ती में मजे से था, वह सॉपो से खेलता था, लेकिन उसे आदमी से उसे डर लगता था, क्योंकि वह लेखक से एक जगह कहता दिखाई देता है, '' क्या बहादुरी करेगा आपलोग, जब मामुली सॉप से डर के भागता ! यह आदमी से ज्यादा खतरनाक होता है क्या ? '' ३

शिबुकाका कांकडडीहा दिया में बनने जा रही कोयल की खान से काफी दुःखी है, लेकिन वह उस बारे में कुछ नही कर पाता, वह देखता है कि उनके कई करीबी मित्र अपना गांव इस खान के कारण छोडे जा रहे है । वह जानता है, भ्रष्ट व्यवस्था के साथ अब गांव के प्रमुख भी शामिल है । वह इन भ्रष्टाचारीयों को विषैले नाग की उपमा देता दिखाई देता है । वह गांव के मंदिर के पुंजारी पंचानन भट्टाचार्य से भी बहुत क्रुध है । सबकुछ जान समझकर भी शिबुकाका हतप्रभ है । एक बार जब काका के दाहिनी तर्जनी को जहरीला सॉप डैसता है तब वह तर्जनीको कॉट फेकता है । सॉप के जहर से ही शिबुकाका के पिता की मृत्यु हो गयी थी । शिबुकाका की पत्नी 'मताई' सुंदर तो नही लेकिन आकर्षक जरूर थी, उसपर गांव के पंडित की बुरी नजर पड जाती है, गांव का पंडित पंचानन भट्टाचार्य उसके साथ बलात्कार करता है, इस बलात्कार के कारण शिबुकाका काफी क्रुध है, पर वह पंडीत भट्टाचार्य का कुछ बिगाड नही पाता, गुस्से में आकर वह अपनी पत्नी की हत्या कर देता है । लेखिका डॉ. जयश्री शिंदे लिखित है, '' शिबुकाका ने इतना बडा अपराध क्यों किया ? पत्नी को चाहने वाले इंसान से पत्नी की

हत्या का अपराध करने के लिए सामंतवादी प्रवृत्ति पुर्णत: जिम्मेदार है । शिबुकाका चाहते हैं कि जहरीले सॉपो को (इंसान) कैद कर जेल में डालना चाहिए । लेकिन प्रतिशोध लेने में शिबुकाका चुंक जाते है और मताई की हत्या कर देते है । इसका पछतावा टीस बनकर शिबुकाका को मौत देता है ।'' ४

मताई को पुंजारी भट्टाचार्य के साथ रात दो बजे एकांत में असभ्य व्यवहार करते देख, शिबुकाका अंत्यत क्रोधीत होकर मताई की हत्या कर देते है, मताई के हत्या के बाद शिबुकाका मताई को भुला नही पाता । मताई से ज्यादा इस असभ्यता के पिछे शिबुकाका भट्टाचार्य (शोषक) को दोषी मानता है, लेकिन उसकी समझ भष्ट्राचारी व्यवस्था के सामने खोखली सिध्द होती है । जेल से प्रतिशोध तो वह नही ले सकता, इसकारण वह जेल से भागने की असफल प्रयत्न करते हुये, दिवार से गिरकर अपने हाथ और पैर तुडवा लेता है । इस हरकत के बाद वह अब पागल खाने मे भेज दिया गया है, क्योंकि उसे अब पागल करार दिया गया है। वह प्रतिशोध की ज्वाला अपने मन में कायम रख एक दिन पंचतत्व में लीन हो जाता है, याने की उसकी मृत्यु हो जाती है । यहॉ लेखक ने अपनी टीस शिर्षक की सफलता को शिबुकाका के असफल प्रतिशोध के प्रयास को कायम रखा, इसी प्रकार की टीस आम आदिवासी में देखी जाती है । जो अनवरत ज्वाला के रूप में हर एक के सीने में जल रही है ।

निष्कर्ष :–

लेखक संजीवने टीस कहानी में शिबुकाका द्वारा असफल प्रतिशोध को कायम रख आदिवासीयों की अस्मिता को बरकरार रखने की पुरजोर कोशिश तथा दुसरी ओर सामंतवादी शोषन को व्यक्त करते हुए लेखक अपने मन की टीस को छुपा नही पाते, उन्होंने भी शिबुकाका सी प्रतिशोध की ज्वाला अपने मन में जला रखने का शायद प्रण किया हो, क्योंकि असफल क्यो ना हो अन्याय के विरूध्द शिबुकाका की लढाई जारी रहती है । यही प्रतिशोध ज्वाला शायद टीस बनकर हर पाठक के मन में बरकरार रहेगी ।

संदर्भ :–

१) संपा–गिरीश काशिद – संजीव : जनधर्मी कथाशिल्पी – पृष्ठ ५२
२) वही – पृष्ठ ७७
३) संजीव – दस प्रतिनिधीक कहानियॉ –किताबघर प्रकाशन,दिल्ली– पृष्ठ २५
४) डॉ. जयश्री शिंदे – संजीव : जनधर्मी कथाशिल्पी – पृष्ठ ८१

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

उदय प्रकाश की कहानियों में उत्तर आधुनिकता, भुमंडलीकरण एवं बाजारवाद की नव प्रवृत्ति

प्रा.डॉ.देवकीनंदन महाजन
रुख्मिणीताई कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय
अमलनेर, जि.जलगांव पिन-४२५४०१
मो.नं. ९४०५७९१९६२
Email- devkinandan६८@gmail.com

उत्तर आधुनिकता एक चुनौतीपूर्ण विषय है। जिसकी व्युत्पत्ति, नामकरण या समय निर्धारण के संदर्भ में प्राय : विदवानों में एक मत नहीं है। फिर भी इसकी स्वरुपगत धारणा को स्पष्ट करना आवश्यक है। यह सत्य है कि इसके अंत:स्थल में भी कुछ धारणाएँ अवश्य है। उत्तर आधुनिकता 'पोस्ट मॉडर्निटी' शब्द का हिन्दी रुपांतरण है। "पोस्ट का अर्थ होता है- पश्य, पश्चात, पर, परा, उत्तर ।"[1] इस प्रकार उत्तर आधुनिकता का अर्थ हुआ आधुनिकता के बाद का । यहॉ यह बात ध्यान देने की है कि, 'उत्तर आधुिकता' नामकरण किसी प्रवृत्ति के आधारपर न देकर यह नाम आधुनिकता के बाद की नयी स्थिति एवं परिस्थिति के रुप में है। उत्तर आधुनिकता अभी जारी है और इसका सीमांकन अभी नहीं किया जा सकता । आर्नेल्ड टॉयनबी ने अपनी पुस्तिका 'ए स्टडी ऑफ हिस्ट्री' में "सन १८५० से सन् १८७५ के बीच आधुनिक युग की समाप्ति की घोषणा की थी। उन्होंने दो विश्वयुध्दों के आरंभ के वर्षो सन् १९१८ से १९३९ के बीच के काल के लिए उत्तर आधुनिकता शब्द का प्रयोग किया है। यही नहीं टॉयनबी ने उत्तर आधुनिकता का जन्मदाता फेडरिक नीत्शे को माना है।"[2]

टॉयनबी ने उत्तर आधुनिकता के अविर्भाव की पृष्ठभुमि को स्पष्ट करते हुए बताया है कि "उत्तर आधुनिकता तब शुरु होती है जब कई अर्थो में अपने जीवन, विचार एवं भावनाओं में अपोलिनियन, तार्किकता एवं संगति हटने लगती है तथा डायनोसियन, अतार्किकता जड जमाने लगती है।"[3] वर्तमान विश्व की सामाजिक परिस्थितिको देखते हुए टॉयनबी के ये विचार युक्तिसंगत लगते है। पाश्चात्य साहित्य में आधुनिकता साठ के दशक मे नि:शेष होने लगी थी। यह वह समय था जब वियतनाम, वडटास्क, शांति मार्च, जातिगत दंगे, हिंसा का बाजार गर्म था। सन १९६८ तक आते - आते आधुनिकता की परंपरा अंतिम शैली न्यूनतम वाद की थी, वह पूरी तरह समाप्त होने लगी थी । सन् १९७० में उत्तर - आधुनिकता एक नया नारा बनकर सामने आया। "प्रौद्योगिकी के बदले अब लोंग परिस्थिती विज्ञान एवं प्रकृति की और लौटने की बात करने लगे। कहा जाता है कि नयी प्रवृत्ति प्रयोगात्मक नही थी और न ही नए रुप बनाती थी।"[4]

भूमंडलीकरण के वर्तमान युग मे किसी देश का अपना मौलिक यथार्थ नही रह गया है। यही कारण है कि एक शब्द के अनेक अर्थ, अनेक चैनल, अनेक सत्ता केंद्र, अनेक पार्टियाँ हो रही है। प्रायोजित या प्रस्तुत यथार्थ मिथ्या होता है। और पूरे का यथार्थ ही सत्य व्यक्ति का कथन कुछ होता है, अर्थ कुछ और होता है। उत्तर - आधुनिकता का मूल तत्व संशय वाद या निषेधवाद ही है। कोई वस्तुगत सत्य नहीं, कोई मूल्य नहीं, आदर्श नहीं, जिसके आधार पर जीवन को सुलझाया जाए। आज की तारीख में पूरा विश्वास-अविश्वास में जी रहा है। उसके सामने एक बडा संकट विश्वास का भी है। "भूमंडलीकरन समाज का एक अंतविर्शेध यह है कि वह एक ही समय में विश्व नागरिक है और स्थानिय भी। इसीलिए धार्मिक विद्वेष, जातीय विद्वेष से वह ऊपर उठ नहीं पाता। राजनेता और कट्टरवादी ताकते समय - समय पर इन विद्वेषों की आग में घृताहुति देती है। नतीजन हिन्दू, मुस्लिम शिख, ईसाई भारत विदवेष की आग में जलता कराहता है। फॉसिस्ट ताकते अपना सिर ऊँचा कर लेती है और भाईचारे का संबंध हलाक हो जाता है।"[5]

बीती सदी इस बात की गवाह है कि उत्तर आधुनिक समाज महत्वाकांक्षी हुआ है। सब कुछ बदल रहा है। भौतिकता की बाढ सी आ गई है। मनुष्य अगर मूल्यों से चिपका है तो वह 'आऊट ऑफ डेट' हो जाता है। अवमूल्यन ही समाज जीवन का सच हो गया है। परिणामस्वरुप व्यक्ति आत्महत्या करने या पागल होने के लिए अभिशप्त है। समकालीन युग के चर्चित कहानी कार उदय प्रकाश की कहानियों में 'तिरिछ' दिल्ली की दीवार 'मैजोसिल', पॉलगोमरा का स्कुटर, आदि कई कहानियाँ महत्वपूर्ण है। आजकल तेजी से ग्लोबलाइजेशन, बदलते जीवन-मूल्य, पश्चिमी रहन सहन की ललक भारतीयों को अपनी भाषा मूल्य से दर किनार कर रही है।

उदय प्रकाश की 'तिरिछ' उन आरंभिक कहानियों में हैं जिन से लेखक को अपनी पहचान मिली । पूरी कहानी में लेखक ने गजब विवरण दिये है। गाव से कचहरी की तारीख भुगतने के लिए आये पिता किस तरह शहर की संवेदन शून्यता के शिकार होते है यह इस कहानी का केंद्रीय कथ्य है। लेखक स्थापित करते है कि तिरिछ का जहर मिथ हो सकता है लेकिन शहर का जहर सच्चाई है, एक गाँव के प्रधान और संवेदनशील अध्याय को बेदर्दी से तोडता है। कहानी के शुरु में ही लेखक ने लिखा है, "शहर के प्रति जो एक जन्मजात भय होता है, उससे भी है।"[6] अर्थात कहानी घटना के बारे में ही नहीं शहर के बारे में है। कैसा होता है शहर। शहर एक अमूर्त अवधारणा है जिसके कभी जनसंख्या और कभी सुविधाओं के स्तर से परिभाषित किया जा सकता है। लेकिन उदय प्रकाश मानवीय संवेदना को केंद्रबिन्दु बनाकर परखते है।

'दिल्ली की दीवार' कहानी में एक बार फिर शहर हावी है। दिल्ली शहर जो कई वर्षो से सत्ता का केंद्र रहा है। यहाँ ताकत और राजनीति के कई खेल चलते है। लेखक की चिन्ता उनके बीच उन आधे - अधूरे इन्सानो को लेकर है जो कोरोनेशन पार्क और समयपुर बादली जैसी अभावग्रस्त बस्तियों में रहते है। तेजी से बदलते शहरो की रोशनियों में सबकुछ गुलजार हो रहा है लेकिन कोरोनेशन पार्क

जैसे इलाके में रहने वाले टूटे-फूटे भिखमंगे लोगों की भीड नहीं बदलती । बडे-बडे कालोनियों के किनारे पडे गुमनाम आदमियों की जिन्दगी नहीं बढलती। पूरे परिदृश्य से एक दिन अचानक गायब कर दिये जाते है। यह कहानी सफाई कर्मचारी रामनिवास पासिया के इसी तरह अनुपस्थित हो जाने की कहानी है लेकिन कहानी केवल पात्रों की नही है, यह शहर की कहानी है। उदय प्रकाश कहते है, "राम निवास कई महिने से इस नुक्कड पर नहीं दिखा........... मैने पहले ही बताया था कि यह एक ऐसा जीवन है जिसमें कभी भी हर रोज दिखाई देने वाला आदमी एक दिन अचानक अनुपस्थित हो जाता है।"[7] यह उस पुरी प्रक्रिया की कहानी है। जिसमें शहरी करण संवेदनहीनता का प्रयास बन जाता है। दूसरी ओर यह राजधानी उस वंचित समाज का भी बसेरा है जिन्हे अपनी हरेक सॉस के लिए दमघोटू परिस्थितीयों से जुझारु संघर्ष करना पडता है।

'मैंगोसिल' कहानी का लैडस्केप दिल्ली का विजय नगर, जहाँगीर पुरी और अशोक विहार का इलाका है। "अगर आप आसमान में उडते हुए नीचे निगाह डाले तो यह बस्ती छोटे-छोटे बेमेले और आधे अधूरे मकानों का ढेर दिखाई देती है। जैसे किसी ने दिल्ली जैसे समृध्द और चमकदार महानगर के बेसकिमती स्थापत्य का कचरा, झाडू से बुहार कर यहाँ इकट्ठा कर दिया हो।"[8] मैंगोसिल का केंद्रीय विचार विकास का वह मॉडेल है जो भूमंडलीकण के साथ आया है। यह मॉडल समाज में केवल एक ही वर्ग की संपन्नता व समृध्दि को घोषित करता है। यह एक सामाजिक प्रपंच है, जिसके तहत शहरों के किनारे बसी गंदी बस्तियों के धूल - धूएँ में साँस लेते लोगों को परिदृश्य से पूरी तरह अनुपस्थित रखने की कोशिश जारी है।

उदय प्रकाश की कहानियों को समझने की कुंजी है, अपने समय की यह पहचान उस उत्तर औप निवेशिक दौर की पहचान जहाँ राजनीति ने सबकुछ अधिग्रहित कर लिया। भूमंडलिकरण और उदारीकरण की प्रक्रिया में 'सत्ता और पूँजी' के नए समीकरण बनने लगे। आम आदमी के लिए असुरक्षा, भय और लाचारी के सिवा कोई विकल्प न बचा । उदय प्रकाश अपनी कहानियों में अपने समय और अतीत की ऐसी व्याख्या करते है कि, हमारा अपने समय से संवाद बनता है। सत्ता के विराट कैनवेस पर हम अपनी और हर उस जनासाधारण की कथा पढने लगते है जो कितनी हो बार सत्ता और संस्था की ताकत के समक्ष खुद को विवश, बौना-बौना महसूस करता है। वह बार-बार उसमे टूटता गिरता है लेकिन पूरी तरह हारता नही। वह किसी तरह अपनी भितरी शक्ति इकट्ठा कर तमाम दबावों के बवजूद भी अपने अस्तित्व के लिए संघर्ष करता है। यह टकराहट उदय प्रकाश की सभी कहानियों मैं मौजूद है।

'पॉल गोमरा का स्कूटर' में उदय प्रकाश ने बाजार व बाजार वाद की संस्कृति को विकरालता और उससे टक्कर लेते एक बडे मध्यवर्ग और इन सबके बीच बचे खुचे मानवीय कद्रो, किमतों और मूल्यों के टूटने की चरमराहट को दर्ज किया है। इस बाजारीकरण की दुनिया में बाजार सभी चीजों का विकल्प बन चुका है। औरत बिकाऊ और मर्द कमाऊ का महान चकाचक युग आ गया था।"[9] ऐसे

परिवेश में हिन्दी भाषा के कवि और राष्ट्रीय दैनिक के कलम घिस्सू पत्रकार पॉल गोमरा की नियति आत्महत्या की होती है। 'अभी चुका भी हूँ नही मैं', 'ज्काल तुझसे होड है मेरी' इस सोच के अनुसार विखंडनवादी पाठ पध्दति से रामगोपाल से पाल गोमरा होता है और स्कूटर खरिदता है। उसकी यह क्रिया तकनीकी, समाज, बाजार, उत्तर आधुनिक यथार्थ के साथ संवाद कायम करने की ही कोशिश है। उपभोक्तावाद की बुलंदियों को छूने की नाकाम कोशिश का परिणाम आत्महत्या ही होती है। इस प्रकार पॉल गोमरा इस तकनी की युग में, मशीनी युग के पुराने पड गये प्रतीक स्कूटर को अपनाने, न अपनाने व उसे ड्राईव न कर पाने की जद्दे जहद में ही मारा जाता है। संक्षेप्त में प्रस्तुत कहानी में बाजार व बाजारवाद की संस्कृति की विकरालता और सांस्कृतिक मूल्यों की टकराहट है।

निष्कर्षत: कहा जा सकता है कि उदय प्रकाश की कहानियों में पूंजीवाद की शक्ति और उसके प्रति विक्षोभ और घृणा का आगाज होता है। लेखक अपनी कहानियो के पात्रो के माध्यम से वर्तमान उत्तर आधुनिक युग की वास्तविकता को उजागर करते है। आज बाजार व बाजारवाद ने नैतिक मूल्यों को तोड दिया है। परिणाम स्वरुप समाज में असमानता, असंतोष जो फैल रहा है उसे दूर कर करने का प्रयास किया है। भूमंडलीकरण के कारण समाज भले ही 'वसुधैव कुटूंबकम्' की भावना महसूस करता होगा परंतु मूल्यों का ऱ्हास हो रहा है। यही नवसृजन की प्रवृत्ती उदय प्रकाश को लोकप्रियता के ऊँच शिखर पर पहुँचा रही है।

संदर्भ:-

१) डॉ. संजय चौहान - उत्तर आधुनिकता : व्युतति और स्वरुप लेख से उदधृत - मधुमति- मार्च २००६, पृ.१५.
२) वही, पृ.१५
३) वही. पृ.१५
४) वही, पृ.१६
५) आजकल - अक्टूंबर २००६, पृ.५
६) उदय प्रकाश - तिरिछ, पृ.२३
७) उदय प्रकाश - दत्तात्रियका दुख - दिल्ली की दीवार, पृ.८६
८) उदय प्रकाश - मैंगोसिल, पृ.८५
९) उदय प्रकाश - पॉल गोमरा का स्कूटर, पृ.३७

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

समकालीन हिंदी साहित्य में दलित विमर्श

डॉ. अश्फ़ाक़ इ. सिकलगर
असि. प्रोफेसर
(हिन्दी विभागप्रमुख)
स्नातक एवं स्नातकोत्तर हिन्दी विभाग
एस.एस.व्ही.पी.एस. भाऊसाहेब ना. स. पाटील साहित्य
एवं मु. फि. मु. अ. वाणिज्य महाविदयालय,
देवपुर, धुले (महाराष्ट्र) ४२४००५

आधुनिक युग में स्त्री-विमर्श, दलित-विमर्श, किन्नर विमर्श, दिव्यांग विमर्श, आदिवासी विमर्श तथा अन्यान्य विमर्शों ने साहित्यकारों, आलोचकों, पाठकों का ध्यान अपनी तरफ आकर्षित किया है। इन विमर्शों में सबसे अधिक चर्चा का विषय रहा तो 'दलित-विमर्श'। दलित का अर्थ 'दलित' याने दला गया, दमित, उपेक्षित, सवर्ण समाज द्वारा अस्वीकृत, धिक्कारित, अछूत समाज है। दलित शब्द को बाईबिल में दु:खी, नि:सहाय, शोषित, पीड़ित दीन, दरिद्र दुर्बल, पापी शब्दों के आधार पर अभिव्यक्ति दी गई है। जिस प्रकार भारत में वर्ण और जाति के आधार पर शुद्रों को दलित की कोटि में रखा गया है। दलित शब्द व्यापक अर्थबोध की अभिव्यंजना देता है। दुर्गम पहाड़ों, वनों के बीच जीवन यापन करने के लिए बाध्य जनजातियाँ और आदिवासी जरायपेशा घोषित जातियाँ सभी इस दायरें में आती हैं। बहुत कम श्रम मुल्य पर चौबीस घंटे काम करनेवाले श्रमिक, मजदूर दलित की श्रेणी में आते हैं।

साहित्य समाज का दर्पण होता है। समाज में घटित होनेवाली अच्छी बुरी सारी घटनाओं को साहित्य के द्वारा समाज के सामने रखा जाता है। वे घटनाएँ समाज के सामने साहित्य के माध्यम से भले ही देर से आती हों, पर जब समाज के सामने आती हैं, तो उनसे समाज प्रभावित अवश्य होता हैं। भारतीय समाज के एक बहुत बड़े हिस्से को समाज ने हमेशा दुतकारकर अपमानित किया और मनुष्य होते हुए भी उसके साथ पशु से बदतर व्यवहार किया है। यह एहसास वेदनामय है और यह वेदना एक व्यक्ति की नहीं पूरे दलित समाज की है। इस वेदना की रचनात्मक अभिव्यक्ति ही दलित साहित्य या दलित विमर्श है।

"दलित साहित्य की पृष्ठभूमि का आंरभ संस्कृत वाड्मय के अंतर्गत वैदिक साहित्य, उपनिषद, रामायण, महाभारत, स्मृतियों तथा पुराणों में स्पष्ट दिखाई देता है।"१ कँवल भारती का मानता है कि, "दलित वह है जिस पर अस्पृश्यता का नियम लागू किया गया है। जिसे कठोर और गंदे कार्य करने के लिए बाध्य किया गया है। जिसे शिक्षा ग्रहण करने और स्वतंत्र व्यवसाय करने से मना किया गया और जिस पर सछूतों ने सामाजिक निर्योग्यताओं की संहिता लागू की, वही और वही दलित है और इसके अंतर्गत वही जीतियाँ आती हैं, जिन्हें अनुसूचित जातियाँ कहा जाता है।"२ डॉ. श्यौराजसिंह बेचैन दलित

शब्द की व्याख्या करते हुए कहते हैं, "दलित वह है, जिसे भारतीय संविधान ने अनुसूचित जाति का दर्जा दिया है।"३

श्री सांभरिया अपने कथन में कहते हे कि, "दलित शब्द का अर्थ है दबा हुआ, कुचला हुआ, आत्मसम्मान और आत्मरक्षा की जिसमें कमी हो। अपमान, उत्पीड़न और प्रताड़ना को जिसने अपनी नियति मान लिया है इस कथन पर गौर करने पर स्पष्ट हो जाता है कि शुद्र अपनी ऐतिहासिक और वर्तमान स्थिति के लिए स्वयं जिम्मेदार है।"४ लेकिन हिंदी साहित्य का दलित विमर्श दलितवर्ग की दशा का यथार्थ चित्रण कर उनकी समान मानवीय गरिमा बहाली का समर्थक है। दलित विमर्श के सबसे सशक्त हस्ताक्षर ओमप्रकाश वाल्मीकि का दलित विमर्श एक ऐसे यथार्थ से साक्षात्कार कराता है, जो हजारों सालों तक रचनाकारों की रचना का विषय ही नहीं बना। उन्होंने उफनती पीड़ा, अँधेरे कोनों में व्यक्त वेदना, अपमानित जीवन का संत्रास, दारुण गरीबी, विवशता, दीनहीन होने की वेदना को रचनात्मक अभिव्यक्ति दी है।

भारत में प्रथम बार महात्मा ज्योतिबा फुले द्वारा दलित जागृति का दीप प्रज्वलित किया गया पहली बार उन्होनें जाति बहिष्कृतों और अस्पृश्यों के लिए 'दलित' शब्द का प्रयोग किया। सत्यशोधक समाज का निर्माण कर दलितों के मसीहा के रुप में चेतना को जाग्रत किया, जिसके प्रभाव में अंग्रेज सरकार ने सन १९३५ में 'पद्दलित' अभिव्यक्ति को हटाकर 'अनुसूचित जाति' का प्रयोग किया १९४७ में स्वतंत्रता के बाद 'अनुसूचित जाति' और 'अनुसूचति जनजाति' शब्दों की भारतीय संविधान में समाविष्ट किया गया। गांधीजी ने स्वतंत्रतापूर्व शुद्रों को 'हरिजन' नाम दिया, जे ा कि इनकी दीनता-हीनता का परिचायक था। आज 'हरिजन' शब्द को छोड़कर दलित शब्द का प्रयोग हो रहा है दलित एक सटीक शब्द है, क्योंकि यह न केवल उनकी स्थिति का निचोड़ है, बल्कि संघर्ष की भी प्रेरणा देता है। आधुनिककाल में दलित साहित्य लेखन अपने मुकाम को पा रहा है।

दलित साहित्यकारों, दलित विमर्शकारों द्वारा साठोत्तरी हिंदी साहित्य में दलित विमर्श को सशक्त अभिव्यक्ति देनेवाले एक महत्वपूर्ण आंदे ालन का दिया गया है। ओमप्रकाश वाल्मीकि, मोहनदास नैमिशराय, जयप्रकाश कर्दम, डॉ.के वियोगी, कौशल्या बैसंत्री, कँवल भारती, डॉ. योराजसिंह बेचैन आदि इस आंदोलन के प्रमुख सुत्रधार हैं। संघर्षशील जीवन में भोगा गया यथार्थ, गरीबी का दंश, तिरस्कार आदि वेदना को अनेक दलित लेखक लेखिकाओं ने अपने आत्मकथा लेखन से साठोत्तरी हिंदी साहित्य में उद्घाटित किया है।

दलित साहित्य में जुठन (ओमप्रकाश वाल्मीकि) मैं भंगी हूं , (भगवानदास) अपने अपने पिंजरे, (मोहनदास नैमिशराय), दे ाहरा अभिशाप, (कौशल्या बैसंत्री), उठाइगीर, (लक्ष्मण गायकवाड़) , झोंपडी से राजभवन , (माताप्रसाद), घूँट अपमान के (सुरजपाल), मेरी मंजिल मेरा सफर (डॉ. डी .आर.जाटव) मेरा गुनाह (श्रवणकुमार), हमारा जीवन (बेबी कांबले), सहित श्योराज सिंह बेचैन की आत्मकथाएँ इनमें प्रमुख हैं।

हिंदी में दलित विमर्श या दलित जीवन के केंद्र में रखकर लेखन करने वालों में दलितेतर और दलित लेखक हैं। दलितेतर लेखकों ने शोषित दलित नारी का अंकन किया हैं तो दलित लेखकों ने

औसत नारी के रूप मं` उसका अंकन किया है। "हिंदी में भगवतीप्रसाद शुक्ल कृत खारे जल का गाँव (१९७२), हिमं ाशू जोशी कृत कगार की आग (१९८१) मधुकरसिंह कृत उत्तरगाथा (१९७९) जगदीशचंद्र के धरती धन न अपना (१९८७) नरक कुंड में बास (१९९४) मोहनदास नैमिशराय के मुक्तिपर्व (२००४) आज बाजार बंद है , (२००६) जयप्रकाश कर्दम के करूणा (१९९०) और छप्पर(१९९४), मदन दीक्षित का मोरी का ईंट (१९९६) रामधारी सिहं दिवाकर का आग पानी आकाश (१९९९), रामदरश मिश्र का जस तस भई सवेर (१९९८)"५ आदि बहुत से ऐसे उपन्यास हैं, जिनमें दलित जीवन चित्रण में दलित स्त्री अपने पृथक रूप में चित्रित हो चुकी है।

दलित विमर्शकारों ने प्रतिपादित किया है कि दलित समाज अपने अंतर्विरोधों के बीच जीता है। उसके ये अंतर्विरोध जितने उसके अपने हैं, उतने ही बाहरी। दबाव और दमनात्मक रवैया सांस्कृतिक ढाँचे का भी हिस्सा है। हिंदी साहित्य में दलित विमर्शकारों ने दलितों के आर्थिक और सामाजिक पिछड़ेपन के कारणां` को समग्रता में देखा है। दलितवर्ग अशिक्षित, शोषित और उपेक्षित होने के बावजूद अपने कर्म के प्रति ईमानदार अवश्य होता है। पुरुषोत्तम सत्यप्रेमी कहते है, "दलित जनसाधारण के पास ईमान है, सच्चाई है, शौर्य धौर्य है और सबसे बड़ी बात है निरंतर कर्मशील रहने की शक्ति व साहस इसीलिए दलित जनसाधारण रेल की पटरियाँ बिछा सकता है, समुद्र को बाँध सकता है, अत्याचारियों के वैभव को उजाड़कर उसके हौसलों को पस्त कर सकता है , रेगिस्तान को हरा भरा बना सकता है।"६

दलित विमर्श के प्रतिपाद्य को कई रूपों में देखा जा सकता है, सामाजिक स्तर पर छुआछूत के व्यवहार में, आर्थिक रूप में उनके श्रम के शोषण व निम्नमानव के स्तर तक उन्हें पहूँचाने में, दलित स्त्रियां` के यौन शोषणद्वारा उन्हें मानसिक रूप से प्रताड़ित करने में, दलित समाज में चेतना का अभाव आपसी फुट व शोषकों से स्ंघर्ष न कर पाने की त्रासदी का चित्रण भी दलित विमर्शकारों ने किया है, दलित समाज की अपनी उत्पीड़क संस्कृति को भी दलित विमर्शकारों ने अभिव्यक्त किया है, दलित विमर्श में दोहरी लड़ाई का प्रतिपादन हुआ है अपने घोर दारिद्रय में लिपटी बस्तियों और उनमें छाए घोर अंधकार से तथा दूसरी और इन दलित जीवन से बाहर की उस व्यवस्था से, जिसने उनके जीवन में यह जहर घोला है, और सामाजिक विषमताओं और भेदभाव को जन्म दिया है। इस प्रकार दलितजीवन की अनवरत त्रासदी दलित विमर्श का प्रतिपाद्य है। प्रतिकार सामाजिक भ्`दभावों का चित्रण, सवर्णों के पाखंड, दलित स्त्रियां` पर यौनिक अत्याचार, अंतर्जातीय विवाह जैसे चिर परिचित मुद्दों पर दलित विमर्शवादी साहित्य केद्रींत रहा है।

दलित साहित्य में व्यक्त होने वाला अनुभव मौलिक अनुभव है। इस अनुभव की मुख्य प्रेरणा है, स्वतंत्रता दलित विमर्श उस विद्रोह का उन्मेष है जो किसी विशिष्ट जाति या व्यक्ति के विरुद्ध नहीं बलिक स्व की खोज में निकले हुए एक पूरे समाज का पूर्व परंपराओं से विद्रोह, एवं अपने अस्तित्व की स्थापना का प्रयास है। दलित साहित्य के विचारक चिंतक और लेखक डॉ. ताराचंद खांडेकर के अनुसार "दलित साहित्य केवल विद्रोह, प्रतिकार या प्रतिशा ेध नहीं है,या केवल नकार या निषेध नही है, बल्कि जो कुछ मंगल और शुभ है, उन सबकी निर्मिति के लिए यह पूर्व परंपराओं से सम्मान प्राप्त

करने के लिए यह साहित्य प्रतिबद्ध है।"७ आधुनिककाल में दलित साहित्य लेखन अपने मुकाम को पा रहा है। दलित साहित्य सामाजिक और सांस्कृति परंपराओं को चुनौती देते हुए सृजन में प्रवृत्त है।

अत: कहा जा सकता है कि, दलित विमर्श के दौर में दलित साहित्य समाज में सांस्कृतिक, वर्चस्वशाली विचार को चुनौती देने वाला साहित्य है माना जा रहा है। यह साहित्य मानव को प्रतिष्ठित करते हुए, समानता, स्वतंत्रता, भ्रातृत्व एवं न्याय पर आधारित आदर्श समाज का निर्माण करना चाहता है। दलितवर्ग में आई चेतना के फलस्वरुप देश के कई भागों में दलित आंदोलनों का उद्देश है जातिविहीन समाज की स्थापना करके समाज में स्वतंत्रता, समानता और भ्रातृत्व की भावना का प्रसार करना। साहित्य की अनेक विधाओं जैसे आत्मकथा, कहानी, कविता, उपन्यास के माध्यम से दलित साहित्य प्रकाश में आना शुरु हो गया है। उन्होंने अपनी समस्याओं के कारणों को समझना शुरू कर दिया है और इन समस्याओं को दूर करने का प्रयास भी आरंभ कर दिया है।

संदर्भ ग्रंथ :-

१. कँवल भारती, युद्धरत आम आदमी (अंक ४१-४२), १९९८ पृ.४१
२. डॉ. श्यौराजसिहं, बेचैन, युद्धरत आम आदमी (अंक ४१-४२), १९९८ पृ .१४
३. डॉ. पुरूषे त्तम सत्यप्रेमी, दलित साहित्य सृजन के संदर्भ, पृ. १८
४. डॉ. पुरुषोत्तम सत्यप्रेमी, दलित साहित्य सृजन के संदर्भ, पृ. २२
५. स्त्रीत्व वादी विमर्श : समाज और साहित्य, भूमिका क्षमा शर्मा, पृ. ५
६. डॉ. रामदरश मिश्र, हिंदी कविता तीन दशक, पृ. ७९
७. ओमप्रकाश वाल्मीकि , दलित साहित्य का सौदर्यशास्त्र, पृ . १४

‘RESEARCH JOURNEY’ International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

आधुनिक हिंदी साहित्य में नारी-विमर्श के विविध आयाम

डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार
असि. प्रोफेसर
(हिन्दी विभाग)
स्नातक एवं स्नातकोत्तर हिदी विभाग
एस.एस.व्ही.पी.एस. भाऊसाहेब ना. स. पाटील साहित्य
एवं मु. फि. मु. अ. वाणिज्य महाविदयालय,
देवपुर, धुले (महाराष्ट्र) ४२४००५

आधुनिक युग में स्त्री-विमर्श, दलित-विमर्श, किन्नर विमर्श, दिव्यांग विमर्श, आदिवासी विमर्श तथा अन्यान्य विमर्शों ने साहित्यकारों, आलोचकों, पाठकों का ध्यान अपनी तरफ आकर्षित किया है। इन विमर्शों में सबसे अधिक चर्चा का विषय रहा तो 'स्त्री-विमर्श'। स्त्री-विमर्श पुरूषों के समकक्ष स्त्रियों की राजनीतिक, सामाजिक और सांस्कृतिक समता को आंदोलन है। प्रारंभ में इसे नारीवाद कहा गया। अँग्रेजी में यह 'फ़ेमिनिज्म' नाम से प्रचलित है। संसार भर की स्त्रियों की स्थिति देखकर संसार भर के साहित्यकारों ने समाज सुधारकों ने तथा राजनेताओं ने इस पर अपने विचार प्रकट किए। इतना ही नहीं, देश-विदेश में स्त्री की उन्नति के लिए, उसके विकास के लिए, उसकी सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक एवं पारिवारिक स्थिति को बदलने के लिए आयोगों का गठन किया गया।

'अस्मिता' के साथ नारी शब्द जुड़ जाने से 'नारी अस्मिता' का प्रश्न हमारे समक्ष खड़ा हो जाता है। 'नारी अस्मिता' एक बहुत ही प्राचीन धारणा है, जो धीरे-धीरे प्रचंड रुप ग्रहण करती जा रही है। इस तरह पुरानता से नारी-अस्मिता विषयक सोच चली आ रही है, लेकिन सन १९८० के बाद हिंदी साहित्य में दाखिल हुए विविध विमर्शो में से 'स्त्री विमर्श' भी एक ऐसा विमर्श रहा है, जिसने पूरे समाज में स्त्री को केंद्र में एक धुरी के रूप में स्थापित किया है। इस सोच को विभिन्न लेखिकाओं ने अपने-अपने माध्यम से बताने का प्रयास किया है।

'अस्मिता' एक ऐसा शब्द है, जो प्रत्येक व्यक्ति को अलग धरातल पर लाकर खड़ा कर देता है। 'अस्मिता' का अर्थ परिवार और समाज में अपनी पहचान से है। सामाजिक सीमाओं में बद्ध है। डॉ. सुरेशचंद्र गुप्त लिखते हैं, "अस्मिता को परिभाषित करना कठिन है, फिर भी 'मैं हूँ', से लेकर 'मैं किसलिए हूँ' तक की अंतर्यात्रा कई पड़ावों से होकर अंततः अस्मिता के गंतव्य तक पहूँचकर ही पूरी होती है।"१ दूसरे शब्दों में कहें तो, "कई पगडंडियों में बँटे विश्व पथ में दिशा भ्रम से बचकर अपने लिए उपयुक्त मार्ग का सतर्क संधान कर लेना ही अस्मिता है। इस प्रकार अस्मिता स्वयं को दूसरों से पृथक करके स्थापित करने की धारणा है।"२

स्त्रर विमर्श का सुत्रपात आधुनिक युग की देन नहीं है अपितु महिलाओं द्वारा रचित नारी-विमर्श का प्रथम दस्ताऐवज 'पेरिगाथा' लगभग पच्चीस सौ वर्ष पुराना साहित्य है। इसमें नारी-मुक्ति कामना को तरह-तरह से व्यक्त किया गया है। स्त्री-विमर्श यानी स्त्री के संबंध में विचार। स्त्री के संबंध में होने वाली चर्चा वैसे तो बहुत पहले से चल रही है। प्राचीन काल से स्त्री किसी-न-किसी रुप में चिंतन का विषय रही है। समाज और संस्कृति में स्त्री के संबंध में अनेक प्रकार की धारणाएँ प्रचलित रही हैं। उसको अलग-अलग रुपों में देखा गया हैं। भारतीय मान्यता के अनुसार उसे पुरूष की सहायक माना गया है। इस संबंध में श्रीमती मृणाल पांडे ने कहा है, "समाज में स्त्रीत्व मूलक अवधारणा नकारात्मक है। लगभग सभी धार्मिक और दार्शनिक दायरों में स्त्री को पुरूष के संदर्भ में अपूर्ण अपेक्षा-सापेक्ष जीवन के रुप में देखा गया है।"३

'स्त्री विमर्श' दुनिया को मनुष्य का दर्जा दिलाने की लड़ाई है। उसके मनुष्यत्व को स्वीकारना आज मानवता का सबसे बड़ा सवाल है। आज भी मानव की अवधारणा में स्त्री और पुरुष दोंनो को समान रूप से शामिल नहीं किया जाता। 'स्त्री विमर्श' से संबधित कई लेखकों ने अपने कहानी साहित्य के माध्यम से विचार प्रस्तुत किए हैं। स्त्री-विमर्श का साहित्यकार उसे माना जाएगा, जिसके ह्दय में नारी के प्रति सहानुभूति व समानुभूति हो अर्थात जो नारी-ह्दय में पैठ कर सकता है, जो नारी की कसक को पहचानता हो, जो नारी-भावों की अतल गहराइयों में उतर सकता हो अर्थात जिसने नारी के जीवन को जिया है या जो ह्दय नारी-सी कोमलता लिए हो। यह जरूरी नहीं कि नारी-जीवन के उजले पक्ष को रेखांकित करनेवाला साहित्यकार कहलाए, चाहे वह लेखक पुरूष हो या महिला।

स्त्री जीवन को लेकर अनेक भ्रांतियाँ व्याप्त रही हैं। डॉ. शीला रजवार के अनुसार, "नारी के संबंध में जितनी भ्रांतियाँ मिलती हैं, उतनी कदाचित ही किसी अन्य विषय पर मिलती होगी।"४ पुरूष ने स्त्री को जिस रूप में देखा, उस प्रकार से उसकी व्याख्या की । धर्मपाल के अनुसार, "निजी स्वार्थवश तथा निजी वर्चस्व को बनाए रखने के लिए पुरुष ने अधिकतर नारी को स्वयं से हीनतर प्रस्थापित किया। यही कारण है कि समूचे विश्व के पुरुष समान सोच रखते आए हैं। देव, ॠषि, मुनि, अवतार अथवा पुरुष सभी ने नारी की भर्त्सना की, उसमें अवगुण देखे और स्वयं को सर्वश्रेष्ठ जताने की गाथाएँ लिखीं और कहीं। यह पक्षपातपूर्ण विचारधारा नारी को पद-दलित करने में सफल हुई और नारी आज भी इसी का शिकार है।"५

आचार्य शंकराचार्य ने उसे 'नरक का द्वार' बताया तो चाणक्य ने उसमें कई दोष बताए। तुलसीदास ने तो अवगुणों की जड़ और दुखों की खान बताया, "अवगुण मूल सूद प्रद, प्रमदा सब दुख खानि।"६ कबीर ने स्त्री को माया और मोह का प्रतीक माना है। वे कहते हैं, "नारि नसाबे तीन सुख, जा नर पासै होई। भगति मुकति निज ग्यान मैं पेंसि न सकई कोई।"७

स्त्री-विमर्श की अगर हम बात करे तो यह हमारे प्राचीन वैभव और परंपराओं से जुडा हुआ विषय हैं। नारी की अवस्थाएँ वैदिक काल से लेकर आधुनिक काल तक कई पडावों से गुजरी है। वैदिककाल में भी स्त्री शिक्षित और स्वतंत्र थी और सभी कार्यों में उसका सहभाग था। समाज में उसे गौरवपूर्ण स्थान प्राप्त था। उत्तर वैदिक काल से उसकी अवनति प्रारंभ हुई। उसका स्थान घर तक

ISSN : 2348-7143
March 2018

सीमित होने लगा और वह पुरूष के अधीन होने लगी। उपनिषद् तथा सूत्रकाल तक आते-आते उसकी स्थिति में और गिरावट आई। महाकाव्य काल तक आते-आते उसकी दशा और दयनीय हो गई। बीच के कुछ वर्षों में जैन और बौद्धकाल में उसकी स्थिति में कुछ सुधार अवश्य हुआ, लेकिन वह अस्थायी रहा। मध्यकाल में नामोनिशान न रहा। आधुनिक युग नारी चारदीवारी में कैद रह गई, उसके स्वतंत्र अस्तित्व का नामोनिशान न रहा।

स्त्री विमर्श सीधे लेखिकाओं के ज्वलंत अनुभवों के द्वारा ही सामने आ सका है। पश्चिम के फेमिनिज्म का आंदोलनों के माध्यम से विकास हुआ। वहाँ स्त्रियों ने समान मानवीय अधिकारों के लिए जबर्दस्त संघर्ष किया। सन १९४९ में प्रकाशित सीमोन द बुआ की प्रसिद्ध पुस्तक 'द सेकेंड सैक्स' ने नारीवादीयों को प्रेरित किया। उन्होंने स्त्रियों के विरूद्ध होने वाले अत्याचारों व अन्यायों का विश्लेषण करते हुए कहा कि पुरूष ने स्वयं को विशुद्ध चित्त के रूप में परिभाषित किया और स्त्रियों की स्थिती का अवमूल्यन करते हूए उसे अन्य रूप से परिभाषित किया। आधुनिककाल में यह चर्चा लगभग अस्सी के दशक से अधिक मात्रा में शुरु हुई। आधुनिक युग की स्थितियों ने स्त्री में नयी चेतना का संचार किया। स्त्री संबधी चर्चा या बहस तबसे शुरु हुई, जब संयुक्त राष्ट्र संघ ने १९६५ में वह वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' के रुप में मनाने का संकल्प किया था। इस वर्ष स्त्री जीवन के विविध पहलू सामने आए। विश्वभर के विद्वानों ने इस पर अपने विचार प्रस्तुत किए। लेकिन, जो स्त्री-विमर्श सामने आ रहा है, वह स्त्री आंदोलन की उपज होकर भिन्न वैचारिक तीखेपन से सामने आ रहा है। दरअसल वह कितने ही युगों तक स्त्री की भीतरी दुनिया में चल रहा विमर्श था, आज उसने यह रूप धारण किया है।

स्त्री विमर्श से पूर्व अगर पुरुष सत्तात्मक परिवार, पुरुष वर्चस्ववादी समाज, राजनीति, आर्थिक क्षेत्र में अगर उसकी स्थिति तथा दमन को देखा जाए तो अधिक बेहतर होगा, क्योंकि शोषण से ही आत्मचेतना और चेतना से ही विमर्श की उत्पति होती है। हिंदी के साहित्यकारों के अनुसार "स्त्रीवादी विमर्श न मज़ाक है, न अपवाद। वह इस समय हमारे देश काल और पूरी दुनिया से जुड़ा है। वह हमारे समय की जरूरत है। वह समग्र आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, भाषिक और सांस्कृतिक विमर्श है। हिंदी में पिछले कुछ वर्षो में मुखर हुए स्त्रीवादी विमर्श ने अब एक वैचारिक मोड़ पैदा करना शुरु कर दिया है।"८ १९६५ के अंतराष्ट्रीय महिला वर्ष मनाने के बाद ही हिंदी साहित्य में स्त्री लेखन पर और स्त्री की स्थिति को लेकर बहस शुरु हुई है। पश्चिम में तो इससे बहुत पहले ही 'वूमेंस लिव' नाम से आंदोलन चला। स्त्री विमर्श की चर्चा करते समय एक बात का ध्यान रखना जरुरी है कि स्त्री पुरुष सत्ता का विकल्प नहीं है, बल्कि वह एक साझा संस्कृति चाहती है।

डॉ. नरसिंह प्रसाद दुबे इस संबध में अपना मत व्यक्त करते हुए कहते हैं, "नारी प्रकृति का सुंदरतम उपहार है और वह सम्मान संस्कृति और साहित्य का महत्वपूर्ण अंग है, लेकिन पुरुष प्रधान व्यवस्था ने नारी को सदैव भोगवस्तु माना है। पुरूष की तुलना में नारी अधिक मानवीय है, फिर भी मानव संस्कृति के भीतर दो उप संस्कृतियाँ हे ाती हैं पुरुष उप संस्कृति और नारी उप संस्कृति दोनों के सम्मिलित रुप से ही मानव संस्कृति बनती है स्त्री की अपनी एक विशिष्ट पहचान होती है, जिसे मान्यता मिलना आवश्यक है। प्रतिष्ठा की समानता और शोषण से मुक्ति ही नारी को नारीत्व प्रदान करेगी।

नारी पुरुष सत्ता का विकल्प नहीं, बल्कि एक साझा संस्कृति चाहती है। इसी चाहने ने नारीवादी दृष्टि को विकसित किया है।"९ वस्तुत: जब तक स्त्री स्वयं विचार विश्लेषण नहीं करेगी, तब तक उसे पुरूष द्वारा प्रस्थापित व्यवस्था के अनुसार ही जीवन बिताना पड़ेगा। अगर उसे मनुष्य की श्रेणी में दाखिल होना है तो स्वयं ही उसे परंपरागत खोखली रुढ़िवादिता के सम्मोहक जाल को तोड़गा होगा। जब से लेखिकाओं, कलाकर्मियों ने इस सत्य को जाना, तभी से स्त्री-विमर्श सामने आ सका है। स्त्री विमर्श ने पितृसत्तात्मक समाज के अंतर्विरोधों को सामने रखा तथा उनका विखंडन भी किया।

आशारानी वोहरा के अनुसार, "पुरूष को प्रकृति ने शरीर बल अधिक दिया है। तो स्त्री को दृढ़ता और शरीर सौदंर्य अधिक पुरुष संसार के जोश और साहस भरने के लिए बना है तो स्त्री धैर्य और चरित्र सिखाने के लिए, करुणा और प्रेम बरसाने के लिए। दोनों की भिन्न प्रकृति से ही परस्पर पूरकता और जीवन की पूर्णता संभव है। तात्पर्य यह है कि स्त्री और पुरुष दो विरोधी नहीं, वरन एक दूसरे के पूरक तत्व है।"१०

निष्कर्षत: कहा जा सकता है कि, भारतीय नारी प्राचीन काल से लेकर आधुनिक काल तक अपने कई आयामों से गुजरी हैं। 'यत्र नार्यस्तु पूज्यनते, रमन्ते तत्र देवता। यत्रैतास्तु न पूज्यनते, सर्वास्तत्राफला क्रिया :।' वाली नारी, कभ भोग्या नारी बन गई पता ही नहीं चला। जो नारी नर को दिशा देकर विश्‍व को आकार देती आयी वह कब दासी बन गई। इसलिए इस परिवर्तन में स्त्री-विमर्श का उदय हुआ और स्त्री-विमर्श के माध्यम से सारे समाज ने फिर से नारी शक्ति को जाना। लेकिन आज भी भारतीय समाज में अधिकांश स्त्रियाँ पराधीनता में जी रही हैं। एक ओर ये कहा जा रहा है कि उन्हें बहुत सारे अधिकार प्राप्त हो चुके हैं। कानून भी उनके लिए बनाए गए हैं। सही हैं लेकिन अब तक उसकी सच्ची अस्मिता को क़ैद कर रखा गया है। जब तक उसे उससे मुक्ति नहीं मिलती, तब तक उसके जरिए चलने वाला यह संघर्ष जारी रहना चाहिए।

संदर्भ ग्रंथ :-

१. नारी अस्मिता की परख, दर्शन पांडेय - पृ. २
२. वही पृ. ४
३. स्त्री देह की राजनीति से देश की राजनीति तक, मृणाल पांडे - पृ. १४
४. स्वातंत्र्योत्तर कथासाहित्य में नारी बदलते संदर्भ डॉ.शीला रजवार पृ १९
५. नारी : एक विवेचन, धर्मपाल - पृ. १
६. रामचरिमानस, तुलसीदास, अरण्यकांड - दोहा ४४
७. कबीर ग्रंथावली, श्यामसुंदर दास - पृ. ३१
८. स्त्रीत्ववादी विमर्श : समाज और साहित्य, भूमिका क्षमा शर्मा - पृ. ०५
९. साठोत्तरी हिंदी लेखिकाओं की कहानियों में नारी, डॉ. मंगल कप्पीकरे के ग्रंथ के आमुख पर डॉ. नरसिंह प्रसाद दुबे के विचार।
१०. भारतीय नारी : दशा दिशा, आशारानी वोहरा - पृ. १७२

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की ग़ज़लों में महानगरीय जीवन का चित्रण

डॉ. दिपक कला विश्वासराव पाटील
(हिंदी विभाग)
मु. पो. सौंदाणे
तह. एवं जिला - धुले (महाराष्ट्र)
patildipak२२५८३@gmail.com

हिंदी काव्य के अंतर्गत जितनी लोकप्रियता और प्रतिष्ठा हिंदी-ग़ज़ल ने प्राप्त की है, उतनी शायद हिंदी-कविता की किसी अन्य विधा ने प्राप्त नहीं की । यह तथ्य सर्वविदित है कि हिंदी-ग़ज़ल आज सर्वस्वीकृत और सामान्य विधा के रूप में सबका कंठहार बनी हुई है। हिंदी-ग़ज़ल वास्तव में मानव-जीवन की सच्चाइयाँ तलाश रही है और साहित्य कहलाने की अपनी सार्थकता की कसौटी पर खरी उतर रही है।

समर्पित और संकल्प के धनी, बहुमुखी बहुआयामी और विलक्षण प्रतिभा के मानी डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल हिंदी ग़ज़लकारों में एक महत्त्वपूर्ण नाम हैं। न केवल ग़ज़ल विधा में बल्कि सभी विधाओं में उन्होंने समान अधिकार के साथ उच्च स्तर की रचना की है। उन्होंने कहानी, नाटक, एंकाकी, ललित निबंध, बाल साहित्य, हास्य व्यंग्य, रूबाई, मुक्तक, ग़ज़ल आदि साहित्य की विविध विधाओं में साहित्य-सृजन किया है। डॉ. अग्रवाल द्वारा लिखित एवं संपादित पुस्तकों की संख्या १५० से अधिक हैं। डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल हिंदी-ग़ज़ल में एक महत्त्वपूर्ण नाम है, यह नाम नौवें दशक में ऊभरकर सामने आया है। हिंदी-ग़ज़ल के प्रमुख हस्ताक्षर दुष्यंतकुमार द्वारा तैयार की गई जमीन में प्रभावित होनेवाले ग़ज़लकारों में डॉ. अग्रवाल का नाम प्रमुख है। डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल के बहुआयामी रचना-संसार पर दृष्टि डालने के बाद यह निर्णय लेना कठिन हो जाता है, कि उन्होंने किस विधा में बेहतर कार्य किया हैं। लेकिन यह कहा जा सकता है, कि उन्होंने जिस विधा में भी लिखा हो उसे पूरा न्याय देने का काम उन्होंने किया है। विधाओं की माँग के अनुसार उन्होंने सारी अनिर्वायताओं को पूरा किया हैं।

आज का युग भौतिकतावादी युग है और इस भौतिकतावादी युग में व्यक्ति अपना जीवन भौतिक सुख-सुविधाओं और सुख चैन से बिताना चाहता है। व्यक्ति की इस आधुनिक संवेदना ने महानगरीय जीवन और शहरीकरण के जीवन को और उसकी सभ्यता को पोषक तत्व प्रदान किए है। आज गाँव उजड़ रहे हैं, लोग शहर की ओर भाग रहें हैं। बड़े गाँव, कसबों-नगरों में और नगर महानगरों में परिवर्तित हो रहे हैं। अर्थात महानगरीय बोध मानव समाज में तेजी से बढ़ रहा हैं। यह महानगरीय बोध या शहरीकरण आधुनिक बोध की ही देन हैं। आज मानवीय मूल्योंका विघटन हो रहा

है, पतन हो रहा है, उसमें महानगरीय सभ्यता का पूरा योगदान है। छल, संशय, धोखा, कपट, ईर्ष्या, स्वार्थ, विश्वासघात तथा मानसिक तनाव के कीटाणू महानगरीय वातावरण में जन्म लेते है और पलते है। डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की ग़ज़लों में यह महानगरीय बोध अपने पूर्ण वैभव के साथ अभिव्यक्त हुआ है। महानगर और शहरीकरण से संबंधित डॉ. अग्रवाल के कुछ शेर दृष्टव्य हैं -

"अब क्षितिज में सूर्य का कोई निशाँ मिलता नहीं
चिमनियों पे रेंगता बादल घनेरा हो गया।
चीख़-चिल्लाहट, दिम. ाग़ी हलचलें, धोखाधड़ी,
आदमी इस शहर में कितना अकेला हो गया।
मैं खड़ा हूँ एक बाईस मंज़िली बिल्डिंग तले
सोचता हूँ आज क्यों अस्तित्व बोना हो गया।"१

महानगरों में रहनेवाले लोग इतने संवेदनशून्य हो गए है, कि उन्हें किसी से कोई लेना-देना नहीं है। वह न तो किसी के लिए रोते है और न ही किसी के लिए कुछ करना चाहते हैं। महानगरों में रात-दिन यातायात चलता रहता है, चौबीसों घंटे महानगर जागता ही रहता है। महानगरों में रोज कोई-न-कोई हादसें होते ही रहते हैं। एेसी कई समस्याओं से वहाँ के लोगों को रोज जूझना पड़ता है। इस भाग-दौड़ भरी ज़् ािंदगी का कोई भरोसा नहीं है, इसी बात को अभिव्यक्त करते हुए ग़ज़लकार यह कहते हैं -

"लोग रो-रो के दामन भिगोते नहीं
अब किसी के लिए जान खोते नहीं
जाने कब कोई वाहन इन्हें रौंद दे
रात-भर, रास्ते हैं कि सोते नहीं।"२

शहर में रहकर भी गाँव की याद ग़ज़लकार को बराबर बनी रही है, इसका कारण यह है, कि शहर की हृदयहीनता और संवेदनाओं की उनमें कमी हैं, ग़ज़लकार कहते हैं -

"गाँव में भी शहर की पतली गली भाती रही
हो गए चालाक लेकिन, सादगी भाती रही
अपने गलियारे नहीं भूले महानगरों में हम
आँगनो में धूप-जैसी चाँदनी भाँती रही।"३

आधुनिक महानगरीय सभ्यता एवं औद्योगिकरण के मानसिक अलगाववाद ने हमारे दिलाें में दरारें पैदा कर दी है, वे राष्ट्रीय एकता के मार्ग में बाधक सिद्ध हो रहें हैं। उसी प्रकार औद्योगिक नगरों की व्यस्तता, ख़् ा ोखली मुस्कान, भौतिक आकर्षण, विषाक्त वातावरण, बढ़ती हुई भीड़ और बढ़ते हुए हंगामों के बीच आदमी अपनी पहचान को खोते जा रहा है, इसका चित्रण कितना सहज एवं सरल ढंग से ग़् ाज़् ालकार ने इस शेरमें किया है-

"भीड़ के बीच में आदमी किस तरह
टुकड़ा-टुकड़ा हुआ, लापता हो गया।"४

महानगरों के व्यस्त और त्रस्त जीवन में मित्रता, विश्वास और अपनापन जैसे अजायबघर में रखने की वस्तु बन गए हो, ग़ज़लकार आगे कहते हैं -

"भेड़िये अब शह्र में आने लगे हैं
आदमी को प्यार सिखलाने लगे हैं
मित्रता का ओढ़कर भारी लबादा
मित्रता को नोंचकर खाने लगे हैं
आग का दरिया दिलों तक दौड़ता हैं
टूटते रिश्ते ग़ज़ब ढाने लगे हैं ।"५

आज आदमी प्राकृतिक जीवन से कट गया है और औद्योगिक नगरों की भीड़ में गुम होकर बौना, सीमित और अधूरा हो गया है। उसका पूरा संसार, स्वयं उसके कमरे की छत तक सिमटकर रह गया है। इसी अनुभव को डॉ. गिरिराजशरण इस प्रकार व्यक्त करते हैं -

"सिमटा तो आज अपने ही कमरे की छत बना
कल तक तो आसमान-सा फैला हुआ था मैं।"६

शहरीकरण हमारे युग की सबसे बड़ी समस्या बनती जा रही है, शहर निरंतर फैलते जा रहे है, भीड़ बढ़ रही है, ग्रामीण युवा रोजगार की तलाश में शहरों की तरफ बढ़ रहे हैं, जिसके कारण नई-नई समस्याएँ उत्पन्न हो रही हैं। आदमी अकेला होता जा रहा है, वह निरंतर आदमी से दूर जा रहा है। इन सब समस्याओं से रचनाकार अपने को अलग नहीं रख पाता हैं -

"ये शहर आँसू, घुटन, बेचैनियाँ देता रहा
शब्द सारे छीनकर मुझको ज़बाँ देता रहा
शह.र तो बेछोर था पर मुझको मेरे दोस्तो
और छोटा, और छोटा आस्माँ देता रहा।"७

महानगरो में हर रोज नए-नए कारखाने खुल रहे हैं, यह देश की भौतिक प्रगति के लिए आवश्यक भी है, किंतु इन कारखानों और प्रकल्पों से निकलने वाला धुआँ, रासायनिक पदार्थ वातावरण को प्रदूषित कर रहे हैं। वायु एवं जल प्रदूषण का असर जन-जीवन पर होता हैं, मनुष्य ही नहीं बल्कि पशु-पक्षियों का जीवन भी इससे प्रभावित होता हैं । इस प्रदूषण की समस्या पर प्रकाश डालते हुए डॉ. अग्रवाल लिखते है -

"कारख़ानों की नगरी : धुआँ ही धुआँ
तेरे चेहरे पे मल दे न काजल हवा।"८

डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की यह मान्यता हैं, कि देश की प्रगति हेतु शहरीकरण, प्रकल्पों का निर्माण जरूरी हैं, पर उससे भी ज्यादा जरूरी है पर्यावरण की सुरक्षा। शहरीकरण के नाम पर प्रकृति के साथ खिलवाड़ नहीं होना चाहिए, यदि हम पर्यावरण की रक्षा नहीं करेंगे तो उसके दुष्परिणाम भयंकर हो सकते है। मानव और सृष्टि मुसीबत में पड़ जायेंगी इन बातों की ओर ध्यान देना जरूरी है, नहीं तो कयामत का सामना करना पड़ सकता है। इसलिए डॉ. अग्रवाल सचेत करते हुए कहते हैं -

"शहरीकरण तो ठीक है, लेकिन यह ध्यान रख
पुरवा हवा हो, बाग़ हो, घर हो, घटा भी हो।"९

उपर्युक्त शेर में ग़ज़लकार 'ध्यान रख' का जो इशारा दे रहे है, इनसे उनका समाज के प्रति आशावादी नज़रियाँ नजर आता है, क्योंकि आज प्रगति तो ठीक है, पर सब खुशियाँ पैसो से नहीं ख़्ारीदी जाती, क्या पता कोई बाग का एक सुंदर फूल देखकर इन्सान खुशी से भर जाए। लोग भौतिकतावादी युग में प्राकृतिक खुशियों को न भूले यही बात डॉ. अग्रवाल हमें समझाना चाहते हैं। मनुष्य की शहर में रहना मजबूरी हो गई है। नोकरी, व्यवसाय गाँव में कम हैं, रोजी-रोटी की खोज में वो गाँव से शहर आता है, इस शहर में वह सागर में एक बूँद की तरह विलय हो जाता है। विलय हो जाने के बाद उसका कोई अस्तित्व ही नही रहता, शहर में आदमी की कोई पहचान नही रहती परंतु डॉ. अग्रवाल का मानना है, कि यह शहर जो भी है, जैसा भी है यह सभी का है, उसे स्वीकार करना होगा। इसी बात को स्पष्ट करते हुए ग़ज़लकार यह कहते हैं -

"शहर ये जैसा भी है, तेरा भी है, मेरा भी है
जंगलो से लौट भी आ, दोस्तों में दिल लगा।"१०

शहर में यंत्रवत् व्यस्त जीवन होता है, जिसके प्रभाव के कारण मानव जीवन की कोमल अनुभूतियाँ निरंतर अस्तित्वहीन एवं क्षीण होती जा रही हैं। मानव अकेलेपन को भोग रहा है इसके लिए आवश्यक है, कि वह शहर का हिस्सा बने तभी ये शहर हमें जानेगा। ग़ज़लकार इसकी ओर संकेत करते हुए कहते हैं -

"शहर का हिस्सा बनो तो शहर जानेगा तुम्हें
बैठकर घर में अकेलेपन का शिकवा किसलिए।"११

ग़ज़लकार शहर में रहनेवाले मनुष्यों के संदर्भ में कहते है, कि मनुष्य आज स्वार्थी, लोभी, आत्मकेंद्री और अजनबी बन गया हैं। यह शहरीकरण का दोष नहीं है, यह मनुष्य का दोष है, उसे घर से बाहर निकलना होगा, यह खूबसूरत दुनिया देखनी होगी, जैसे हँसता हुआ नन्हा बच्चा जो इस देश का भविष्य है, उसी की ओर देखकर यह जीवन जीना होगा। इसी भाव को डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल अपनी एक ग़ज़ल में लिखते हैं -

"अजनबी तो नहीं हो गया है शहर
घर से बाहर निकलकर ज़रा देख लें
ख़्ाूबसूरत लगेगी यह दुनिया बहुत
नन्हे बच्चे को हँसता हुआ देख लें।"१२

आज प्रत्येक व्यक्ति निजी स्वार्थ में लिप्त है। आदमी दिन प्रतिदिन, संवेदनहीन, सम्बन्धहीन होता जा रहा है। दूसरों के सुख, दु:ख के प्रति वह उदासीन होता जा रहा है, वह मानवता से कोसो दूर होकर अपनी स्वयं की बनाई हुई आधुनिक संस्कृति में अपना जीवन समाप्त कर रहा है। वह किसी अनजाने हादसे के डर से अब घर से बाहर निकलना ही भूल गया है। घर से बाहर ना निकलने के

कारण अब वह अपने ही शहर में अजनबी-सा हो गया हैं। इसीलिए शायद डॉ. अग्रवाल शहर की गतिशीलता का उदाहरण देते हुए कहते हैं -

"हर पग पे कोई हादिसा बैठा न हो पथ में
इस डर से कभी शहर का रस्ता नहीं रूकता।"१३

आदमी के अंदर जो डर है, उसे निकालने तथा अजनबी शहर में ख़्ाुद की पहचान बनाने के लिए डॉ. अग्रवाल अपनी ग़ज़लों के माध्यम से संदेश देते हैं -

"पहचान ख़्ाुद बनाने से बनती है शहर में
मत सोच भीड़ में कोई पहचानता भी हो।"१४

यंत्रवत् व्यस्त महानगरीय जीवन में व्यस्तता के कारण मनुष्य-मनुष्य की दूरियाँ बढ़ गई है। इसलिए डॉ. अग्रवाल मनुष्य को ख़्ाुद इस व्यस्तता से समय निकालकर अपनी पहचान बनाने के लिए कहते हैं, उनका मानना है, कि जीवन में अपनी अलग पहचान अगर हमें कायम करनी है, तो हमें स्वयंम अपनी पहचान अपने कर्म से बनानी होगी। डॉ. अग्रवाल को यह आशा है, कि इस यंत्रवत् संसार की भीड़ में आम से आम आदमी भी अपनी पहचान बना सकता हैं।

इस प्रकार डॉ. अग्रवाल ने अपनी ग़ज़लों में महानगर और शहरीकरण की विसंगतियों का व्यापक और प्रामाणिक चित्रण किया है। उन्होंने महानगरीय सभ्यता की चक्की में पिस रहे आदमी की विवशताओं और उसकी पीड़ाओं को सटीक, सार्थक और अत्यंत प्रभावशाली अंदाज में पाठकों के सामने प्रस्तुत किया है और सकारात्मक जीवन जीने का अमृतमय संदेश भी दिया हैं।

संदर्भ ग्रंथ -

१. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल - सन्नाटे में गूँज - पृ. २३
२. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल - मौसम बदल गया कितना - पृ. ४०
३. वही - पृ. ४१
४. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल - सन्नाटे में गूँज - पृ. ३३
५. वही - पृ. ३७
६. वही - पृ. ६२
७. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल - भीतर शोर बहुत है - पृ. ७२
८. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल - मौसम बदल गया कितना - पृ. ७५
९. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल - शिकायत न करो तुम - पृ. ५५
१०. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल - रोशनी बनकर जिओ - पृ. २९
११. वही - पृ. ७४
१२. वही - पृ. ७६
१३. वही - पृ. १३८
१४. डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल - शिकायत न करो तुम - पृ. ५५

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

मृदुला गर्ग की कहानियो मे नारी विमर्श

डॉ. शिवाजी सांगोळे
मोरेश्वर महाविद्यालय, भोकरदन (हिंदी विभागाध्यक्ष)
Mob. 9422219592

प्राचीनकाल से स्त्री को लक्ष्मी माना जाता था। उसकी पूजा करते थे। पर पुरूष प्रधान संस्कृति में आज भी स्त्री को दुय्यम स्थान प्राप्त है। स्त्रियो के प्रश्नो पर बुध्दिजीवियो, समाज सुधारको ने उसकी अवस्था देखकर स्त्री शिक्षा, नौकरी के लिए प्रयत्न किए। डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महात्मा जोतिबा फुले, राजाराममोहन राय के प्रयत्नो के कारण स्त्रियो के लिए शिक्षा के दरवाजे खुले हुए। नारी विमर्श से ही पता चलता है कि जो नारी के प्रति सहानुभूति होती है वही नारी के अनुभवो को अच्छी तरह विश्लेषित करती है।

आधुनिक शिक्षित नारी की स्थिति के बारे में डॉ.बाबासाहब आंबेडकर ने एक स्थान पर कहा है-''भारतीय समाजव्यवस्था में स्त्री दलितो में भी दलित है। इस व्यवस्था ने न केवल उसकी अस्मिता को नकारा है अपितु उसे हमेशा दोयम दर्जा दिया है। ज्ञान क्षेत्र से लेकर धर्म क्षेत्र तक में उसका प्रवेश वर्जित था। हजारों वर्षो से यह स्त्री उपेक्षिता का जीवन जी रही थी।'' नारी को पुरूष प्रधान समाज ने हमेशा स्त्री को दुय्यम स्थान ही दिया है। उसे भले ही पत्नी रूप में, माँ रूप में मानते है पर जब बेटी का जन्म होता है, तो तुच्छ मानते है। जो माँ अपनी बेटी को जन्म देने के पहले ही उसकी पेट मे हत्या करती है। स्त्रीयो की स्थिती पर प्रकाश डालते हुए रोहिणी अग्रवाल लिखती है-''नारी पुत्री है भगिनी है, पत्नी है, बस है नही तो नारी।''

पुरूष प्रधान समाज ने हमेशा स्त्री को बराबर का दर्जा नही दिया है। घर की दहलीज तक ही उसका अस्तित्व होता है यह माना है। पुरूष बाहर जाकर काम करता है, और पैसे कमाकर लाता है। घर की जिम्मेदारी पुरुष निभाता है। और पत्नी घर, बच्चे और परिवार सँभालती है। उनका लालन पालन करती है। वह अपने घर में उँचे स्वर में बात भी नही करती थी। आधुनिक काल मे शिक्षा का प्रभाव होने से महिला में काफी परिवर्तन हुआ। पुरूष के बराबर आज की नारी कामकाजी बन गई है। नौकरी और परिवार दोनो को वह बखूबी से निभा रही है। अनेक संघर्षो से उसे गुजरना पडता है। आज की नारी हर क्षेत्र में काम कर रही है। और अपना परिवार तथा बाहर जाकर नौकरी भी कर रही है। उसने शिक्षा लेकर खुद का अस्तित्व बना लिया है।

मृदुला गर्ग के कहानियो में नारी विमर्शः- मृदुला गर्ग का जन्म २५ अक्तूबर १९३८ में हुआ उन्होंने उपन्यास, कहानी, नाटक आदि में लेखन किया। उनकी कहानियो में कूंठीत नारी की समस्या, विधवा, शिक्षित, स्वाभीमानी नारी का,आदर्श माँ का विश्लेषण है।

कुंठित नारी की समस्या:- चकरघिन्नी कहानी की नायिका विनिता शिक्षित है। अमीत गोयल बँक में मैनेजर की नौकरी करता है। परिवार में कुछ कमी नही है। पर फिर भी विनिता को अकेलापन महसूस होता है। आदर्श माँ, आदर्श पत्नी, अच्छी बहु बनने के कारण वह अपने आपको भूल ही जाती है। सजती-धजती है, साज-शृंगार भी करती है, पर परिवार के लोग उसकी ओर कृतज्ञता के भाव से देखते है पर वह खाली रहती है। कही पर भी नौकर नही करती है। गृहस्थी सँभालते-सँभालते बच्चे बडे होते है, पर विनिता जब अपने अकेलेपन को महसूस करती है तो उसे बहुत बुरा लगता है उसकी बेटी माया उससे कहती है-''तुम हर वक्त घर पर क्यों रहती हो? जॉब क्यो नही करती?'' तथा उसका बेटा अजय कहता है-'' ओफ्फोह तुम जानती भी हो। रवि की मम्मी डॉक्टर है। वे कहती है खेलते समय भारी कपडे नही पहनने चाहिए।'' बेटा अजय भी उसके दहेज पहनने पर टोकता है उसे भला-बूरा कहता है। उसे अपने परिवार की जिम्मेदारियॉ सँभालते हुए अकेलेपन की, कुंठित की समस्या उत्पन्न होती है। बेटा तबीयत दिखाने के लिये अस्पताल जाने की सलाह देता है। विनीता की माँ हृदयरोग विशेषज्ञ है उसकी माँ की तरह आदर्श बनना चाहती थी। विनिता अपना खाली पन दूर करने के लिए अस्पताल में काम करने के लिए भी जाती है। पर अपना अस्तित्व ही खो देती है। अपना आत्मविश्वास खो जाने की वजह से चकरघिन्नी की तरह घुमती रहती है। और निर्णय लेने में असमर्थ होने के कारण खूद को मजबूर मानती है।

वैवाहिक जीवन में नीरसता:- 'ग्लेशियर से कहानी में मिसेज दत्ता अपने पती को खूश रखने के लिए वह जैसा चाहता है वैसी रहती है। पति को जैसा शृंगार चाहिए वैसा रहती है, परिवार को सँभालती तो है, पर अपने जीवन में नीरसता उसे महसूस होती है। जैसे दिखावे की चीज बनकर रहती है। वैवाहिक जीवन में वह असंतुष्ट बनकर रहती है। उसे जैसे अपने जीवन मे ठंडापन आया हो लगता है। पर जब वह अपने पती के साथ 'ग्लेशियर' जाती है तो उसे एक फरिशता पठाण मिलता है, जिसकी खुबसूरती उसकी ओर आकर्षित करती है और उसे पाने की चाह उसमे होती है। 'ग्लेशियर' का पहाडी सौंदर्य देख नई उमंग उसमे जगती है। ''बह जाऊँ पानी में? बह जाने दुँ शरिर को'' उस पहाडी का जो पूल टूटनेवाला है उसकी ओर भी ध्यान नही देती और अपने आपको उसकी ओर झोंक देती है। तब उसको पठाण बचाता है। ''उसकी आँख सतरंगी, नीली, हरी भूरी जामूनी या सातरंग आपने में समेटे, काली, दमकते गुलाबी चेहरे पर तीखी नाक दाढी और वशीकरण मंत्र सी मोहपाश में बाँधती ये रंग-रंग को धोखा देती आँख। उफ !इतना खूबसूरत भी कोई हो सकता है।''मिसेज दत्ता पती परिवार सबकुछ भूल अपने को पठाण की तरह आकर्षित होती देख उसके जीवन का सूनापन, नीरसता दूर हो जाती है। उसके साथ बिताए हरपल उसे याद आते है। उसके ठंडे जीवन में मानो आशा की नई उमंग उसको दिखाई देती है। विवाहित होकर भी दुसरे पुरुष का आकर्षण उसके जीवन की निरसता दुर करता है।

ISSN : 2348-7143
March 2018

आत्मनिर्भर और सामर्थ्यशाली नारीः- 'खरीदार' कहानी की नीना शिक्षित, प्रबुद्ध और निर्णय की पक्की है। नीना जब विवाह के योग्य होती है तो उसके पिता उसके लिए वर ढूंढने की कोशिश करते है। क्योंकि वह गरीब होने के कारण ज्यादा दहेज भी नहीं दे सकते। नीना ज्यादा सुंदर भी नही थी। विवाह करना यह तो नियति है। क्योंकि जब विवाह योग्य होने पर लडकी का विवाह किया जाता है। नीना अपने पिता को साफ इन्कार करती है।- ''पूरी दुनिया दो गूटो मे बँटी है दुकानदार और खरीदार। ठीक है, मै भी खरीदार बनुँगी। उसने तय किया विक्रेता नही 'खरीदार' नीना विवाह के बाजार मे अपने को बेचने के लिए तैयार नहीं है। इस कारण वह समाज से और परिवारवालो से भी संघर्ष करती है। और अपना पूरा ध्यान शिक्षा मे लगाती है। आई.ए.एस. बनकर एक छोटे कस्बे मे सहायक कमिश्नर बनकर जाती है। वहॉ भी बलात्कार, हत्या आदि समस्याओ को सुलझाती है। इसलिए उसके तरफ देखने का सबका नजरिया बदल जाता है। एक नारी होकर भी वह पुरूष जैसे काम करती है। पैदल चलती है कभी-कभी घोडे पर सवार हो जाती है। ''आज उसके पास सबकुछ है। गाडी है, बंगला है, नौकर-चाकर है, कलब की सदस्यता है, सभा-समारोह के निमंत्रण है। सफलता का अपना एक रूप होता है, वह भी उसके पास है। उसकी चाल में आत्मनिर्भरता है, आवाज में रौब है और चेहरे पर प्रभावशाली व्यक्तित्व की छाप है। सबसे बडी बात यह कि वह जानती है कि उसके कुछ कहने पर लोगो को झुकना होगा। चाहे दफ्तर हो चाहे बैठक। औरते क्या जाने यह जंजाल कहकर बात को उडा नहीं सकेंगे। उसके पास सबकुछ है। और जो नहीं है, कभी भी ले सकती है।'' नीना ने जो सोचा था वही बनकर बताया है। उसने जो खरीदार बनने का स्वप्न देखा था उसे वह पूर्ण करती है और विवाह के बाजार में वह उस लक्ष्य तक जाती है। उसी दौरान सुनिल उससे आर्कषित होता है। सुनिल की पत्नी मरने की वजह से वह अकेला होने के कारण विवाह का निर्णय नीना के उपर छोडता है। सुनिल नीना के लिए कविता लिखता है, उसका ख्याल रखता है। मानो वह सुनिल को खरीदना चाहती थी। नीना ने खुद के अस्तित्व को पुरूषो के सामने ऊँचा बनाया और सामर्थ्यशाली होने के कारण अपनी अस्मिता को बचाती है। यही समय की माँग है। स्त्रीयों ने हर काम को अपनाकर कभी पीछे नहीं हटना चाहिए। स्त्रीयो के पास उतना साहस, आत्मविश्वास और क्षमता है, जो वह चाहती है, हासिल कर सकती है।

आदर्श माँ,आदर्श पत्नी का रूपः- चकरघिनी कहानी की माँ लेखा हृदयरोग विशेषज्ञ है। वह अपना अस्पताल तथा अपने परिवार की जिम्मेदारियाँ अच्छी तरह निभाती है। रिटायर होने पर भी ऑपरेशन मे मदद करने के लिए जाती है। उसके पति भी डॉक्टर है वह भी लेखा से बहुत प्यार करते है और अपनी बेटी विनीता से कहते है-''धीरे बोलो शोर मत करो। माँ को सोने दो। आओ साहबजादे कम चुपचाप खाना निकाले और खाये।'' इस तरह से अपनी-पत्नी दोनो डॉक्टर होने के कारण एक-दूसरे के सम्बन्धो में दोस्ती का सम्बन्ध भी है। काममाजी होने के कारण अच्छी तरह

ISSN : 2348-7143
March 2018

से अपनी जिम्मेदारियाँ निभाते है। विनीता से उसके पापा कहते है-''तुम्हारी माँ से अच्छी पत्नी की मुझे कभी चाह नहीं थी।'' इससे पता चलता है कि वह अच्छा खाना बनाना तथा अच्छी बीबी उसे मानते है जो पति-पत्नी के संबंधो को बखूबी से निभाती है। अपने गृहस्थी जीवन में अपना अस्तित्व बनाकर रखती है। इसीलिए अपनी पत्नी पर उन्हें गर्व है।

निष्कर्षतः- मृदुला गर्ग की कहानियो में कूंठित नारी की समस्या विनिता के जीवन में आती है, जो खुद की अस्मीता खो बैठती है। चकरघिन्नी की 'लेखा' विनिता की माँ आदर्श पत्नी और आदर्श माँ बनती है। अकेलापन भी नहीं आता है। डॉक्टर होने के कारण समाज और परिवार में सम्मान पाती है। 'खरीदार' कहानी की नीना विवाह के बाजार में सामर्थ्यशाली होने के कारण आई.ए.एस अधिकारी बन अपना अस्तीत्व निर्माण करती है। और विवाह के बाजार में खरीदार बनती है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) साठोत्तरी हिंदी कहानी और महिला लेखिकाएँ- डॉ.विजया वारद पहला पृष्ठ भूमिका- डॉ.सूर्यनारायण रणसुभे
२) श्रृंखला की कडियाँ-महादेवी वर्मा
३) देखे-हंस सितंबर-१९९८ पृः१५
४) मै और मेरा समय-चुकते नहीं सवाल- मृदुला गर्ग-पृः१५५
५) चकरघिन्नी- शहर के नाम-मृदूला गर्ग- पृः३६
६) चकरघिन्नी-शहर के नाम- मृदूला गर्ग-पृः३९
७) साठोत्तर महिला कहानीकार मधु संधु-पृः९१
८) ग्लेशियर से-ग्लेशियर से-मृदूला गर्ग-पृः१५
९) ग्लेशियर से-ग्लेशियर से-मृदूला गर्ग-पृः२३
१०) खरीदार-ग्लेशियर से-मृदूला गर्ग-पृः८३
११)खरीदार-ग्लेशियर से-मृदूला गर्ग-पृः९०

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

कामायनी महाकाव्य में नारी चेतना

प्रा. डॉ. भारती बी. वळवी
एस्.पी.ड़ी.एम. कला, वाणिज्य एवंम् विज्ञान महाविद्यालय,
शिरपूर जि. धुलियाँ (महाराष्ट्र)

स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद देश में कई परिवर्तन हुए | दो धार्मिक सम्प्रदाय के अलग होने से देश में विभाजन की स्थिति आ गयी जिससे समाज में दंगे फसाद निर्माण हुए, साम्प्रदायिक द्वेष और रक्तपात से मनुष्यता आहत हुई | बढ़ती जनसंख्या और आर्थिक विषमता से मानवीय मूल्यों का ऱ्हास हुआ | आर्थिक असमानता की खायी निर्माण हुयी | अर्थात स्वतंत्रता के बाद देश में सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक परिस्थितियों में पर्याप्त मात्रा में बदलाव आये |

बदलती परिस्थितियों के साथ-साथ कुछ आशातीत लाभ भी स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद दिखायी देने लगे | जैसे-कृषि उत्पादन में वृद्धि, शिक्षा के प्रचार-प्रसार में जनजागृति, शोषण के विरोध आंदोलन और सबसे प्रमुख बदलाव नारी वर्ग के प्रति दिखायी दिया | स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् राजनैतिक, सामाजिक, धार्मिक बदलाव के साथ-साथ साहित्य में भी बदलाव दिखायी देता है | साहित्य के हर विधा में जिवन मे यथार्थ के पहलूओं को उजागर किया गया | सबसे प्रमुख रहा 'नारी विमर्श' |

साहित्य समाज का अभिन्न अंग है | इसे पथ-निर्देश भी माना गया है | साहित्य और समाज का अटूट संबंध रहा है | साहित्य में समाज के हर घटक का चित्रण होता है और नारी तो समाज का एक महत्वपूर्ण घटक है तो उसके बिना साहित्य कैसे पूरा हो सकता है क्योंकी नारी और साहित्य का संबंध जीवन और पानी जैसा है | महादेवी वर्माने साहित्य और नारी का संबंध को इस प्रकार वर्णित किया है-

"नारी जागरण की दृष्टि से तो साहित्य उसके स्वत्व और व्यथा का समर्थ व्याख्याकार ही रहा है | कवियों के कंठ से भारत की जय ही नहीं गूँजी नारी की जय भी ध्वनित हुई है | कथाकारों की आँखो से भारतमाता की परवशता पर ही आँसू नहीं आए है, विवश नारी के बंधनो पर भी आए है |"१

स्वतंत्रता प्राप्ति से लेकर आजतक हिन्दी साहित्य में नारी को किसी न किसी रुप में चित्रित करके गौरान्वित किया गया है | नारी साहित्य की आत्मा रही है, या फिर साहित्य-का केंद्रबिंदु ही नारी है | युगीन परिस्थितियों के अनुसार रचनाकारों का नारी संबंधी दृष्टिकोण अनुरागात्मक या घृणात्मक रहा है, अर्थात समाज परिवर्तन के साथ-साथ साहित्य में भी नारी का परिवर्तित रुप दिखायी देता है |

साहित्य के हर महान साहित्यकारों ने नारी को विविध नाम देकर उसका उसका गौरव किया | भारतेन्दुजी तो मानते है-

"मानव प्राणी होने के नाते नारी को भी उन्नति का नर के समान अधिकार है |"२

भारतेन्दुजी की तरह ही द्विवेदीयुग के पं. श्रीधर पाठक जी भारतीय नारी का महान शक्ति रुप चित्रित करते लिखते है-

"अहो पूज्य महिला गण,

अहा आर्यकुल नारी
अहो आर्य गृह-लक्ष्मी-सरस्वती,
आर्य लोक उजियारी
तुम हो शक्ति अजेय विश्व की,
आर्य अमोघ बालधारिणी |"३

आधुनिक हिन्दी काव्य का एक सशक्त आन्दोलन 'छायावाद' रहा है | छायावाद में रचनाकारों ने नारी का अनेक रुपों में चित्रण करके नारी सौन्दर्य को एक अलग दृष्टि से देखा | पंतजी के शब्दो में-

"यदि स्वर्ग कहीं है पृथ्वी पर
तो वह नारी के उर के भीतर |"४

इस तरह से हिन्दी साहित्य में कई रचनाकारों ने अपने दृष्टिकोण से नारी के कई रुपों को उजागर किया | साहित्यकारों ने अपनी कृतियों में नारी चेतना को चित्रित करके उसके अस्तित्व को यर्थाथ के घरातल पर चित्रित किया | हमें हर एक साहित्यकार की कृतियों में हमें कहं ी ना कहीं नारी चेतना को अंश मिलता है परंतु 'छायावाद' के प्रतिष्ठापक प्रसादजी का महाकाव्य 'कामायनी' यदि देखे तो लगता है कि यह नारी चेतना का दर्पण है जिसमें नारी के हर रुप को यर्थाथ रुप में देखा जा सकता है |

जय शंकर प्रसादजी ने जिस युग में अपनी साहित्य-साधना प्रारम्भ की, वह युग नव उन्मेष का युग था | 'कामायनी' इसी घरातल पर लिखा गया वह महाकाव्य है जिसके अंतर्गत मनुष्य जीवन के हर एक पहल पर चिन्तन किया गया है | 'कामायनी' प्रसादजी की काव्य साधना का स्वर्णिम फल है, छायावादी युग की यह अनुपम उपलब्धि है | 'कामायनी' में प्रसादजी ने नारी-विषयक उदात्त भावना को अभिलक्षित करके नारी चेतना को एक नया आयाम प्रदान किया | इसके संदर्भ में लिखा गया है-

"प्रसादजी ने 'कामायनी' में नारी विषयक पुरुष के संकुचित दृष्टिकोण का परिष्कार करते हुए श्रद्धा के उज्वल व्यक्तित्व के माध्यम से नारी के भव्य, उदात्त रुप को समाज में पुन: प्रतिष्ठापित किया है |"५

'कामायनी' में प्रसादजी ने दो अलग व्यक्तित्व के नारी पात्रों को चित्रित किया है | श्रद्धा और इडा दोनो नारी चेतना के सशक्त उदाहरण है | श्रद्धा मनु के जीवन की पथप्रदर्शिका के रुप में हमारे सामने आती है, तो इडा मनु को बुद्धि का दर्शन कराके सारस्वत प्रदेश का शासनकर्ता बनाती है | श्रद्धा और इडा दोनो नारी-जागरण का प्रतीक है | दोनों का स्वतन्त्र व्यक्तित्व है जिससे प्रभाविज्ञ होकर नव-महानता के प्रतीक मनु का पुत्रकुमार के जीवन का विकास होता है | श्रद्धा और इडा आधुनिक नारी चेतना का सबल उदाहरण है जिसके संदर्भ में लिखा गया है-

"कामायनी में आधूनिक नारी के जिस रुप की व्यंजना है, वह रुप अपनी गरिमा और भव्यता द्वारा अपने सम्पर्क में आनेवाले पुरुष के अहंकारी चित्र का संस्कारक है | मानव के युग-युग के पुरुषार्थ का प्रेरक है |"६

'कामायनी' में श्रद्धा के रुप में जयशंकर प्रसादजी ने आदर्श गुणों से संपन्न संयुक्त नारी की परिकल्पना की है | आपने श्रद्धा को दया, ममता, सहानुभूति तथा विश्वास रुपिनी नारी के रुप में चित्रित करके स्त्री वर्ग को गौरान्वित किया है |

अत: 'कामायनी' की नायिका श्रद्धा के माध्यम से हम स्वतंत्रता पश्चात नारी चेतना की जागृती का सविस्तर विवेचन करेंगे |

1) लोकमंगल एवं विश्वप्रेम की उपासिका

श्रद्धा के चरित्र को प्रसादजीने 'कामायनी' के अत्यंत व्यापक रुप में चित्रित किया है | उसे विश्व की करुण कामना मुर्ति के रुप में साकारित किया गया है | श्रद्धा के चरित्र के बारे में लिखा गया है कि,

"स्वं को भूल कर वह पर की भावना में ही इतना लीन हो जाती है कि उसके सम्मुख और कोई ध्येय ही नहीं रह जाता | संकीर्णता की सीमा से पर, वह विश्व प्रेम को ही अपना लक्ष्य मानती है |"७

श्रद्धा जानती है कि देव संस्कृति का विनाश क्यों हुआ इसलिए वह नहीं चाहती मनु के माध्यम से वापस वह इतिहास फिर से साकार हो उठे इसलिए वह मनु की ऐसी संस्कृति की स्थापना करने को कहती है जिससे मनु कर्म की ओर अग्रसर होके पूर्ण मनुष्य जाति की उन्नती का मार्गदर्शक बने | इसलिए वह कहती है-

"बनो संसृति के मूल रहस्य, तुम्हीं से फैलेगी वह बेल
विश्व-भर सौरभ से भर जाय सुमन के खेलो सुंदर खेल |"८

मनु के निराश एवं व्यथित मनको श्रद्धा एक नया जीवन देती है |

2) साहस एवं दृढ निश्चय की अटल प्रतीक :

'कामायनी' में श्रद्धा के चरित्र का साहस और दृढ निश्चय उसे उच्च घरातल पर पहूँचाता है | हताश, ग्लानीवश मनु का हाथ पकडकर वह उसे कल्याण मार्ग की ओर अग्रसर करती है | श्रद्धा जानती है कि पश्चाताप की अग्नि में जलकर ही मनु सच्चा सोना बन जायेगा और इसलिए मनु को मोक्ष का दर्शन कराके उसे आनंद लोक तक ले जाती है | बिना डगमगाये वह भीषण तुफान, प्रबल झंझावात का सामना करते हुए मनु को अपने साथ अपने उद्देश तक ले जाती है | इस तरह से श्रद्धा के साहस एवं दृढ निश्चय तथा सात्विक भाव की प्रेरणा से मनु अखंड आनंद को प्राप्त करते है |

3) शाश्वत नारी का प्रतीक :

मनु के त्यागने पर श्रद्धा न टूटती है और नाही अपने आपको असहाय समझती है | वह साहसपूर्ण अपने पुत्र का जन्म देकर उसका पालन-पोषण करती है | श्रद्धा आशावादिनी है | उसे सृष्टि के सर्वदा मांगलिक होने का विश्वास था | उसके लिए वर्तमान और भविष्य दोनों सत्य और शिव थे इसलिए वह केवल भोग या निवृत्ति के मार्गपर नहीं चल सकती थी | मनु एक जगह पर उसे पुछता भी है कि तुझमें शाश्वत मंगल की अभिलाषा क्यों जग पडी है तब वह प्यार से उसे अपने बनाये हुए कुटीर में ले जाकर कौटुम्बिक नवीन जीवनव्यवस्था के कर्म का दर्शन कराती है | जिसके बारे में लिखा गया है-

"मानवी रचनाका यह प्रथम उत्कृष्ट आदर्श प्रयत्न था | कुटुम्बकी सुरुचिपूर्ण योजना का यह श्रीगणेशा था | नवीन मानवीय संस्कृति की भूमिका का यह शिलान्यास कर्म था| "९

श्रद्धा बार-बार मनु को कर्म की ओर अग्रसर करती है | वह मनु की प्रेयसी, पत्नी, परित्यक्ता के रुप में भी उसकी पथप्रदर्शिका ही रही है | अत: वह शाश्वत नारी का प्रतीक है जो युगों तक नारी जाति की प्रेरणा का स्त्रोत रहेगा |

4) मानवता का संदेश देनेवाली करुणा की त्यागमयी मूर्ति :

जलप्लावन के भयंकर विनाश से खिन्न मनु जब श्रद्धा से मिलता है तब उसके अंदर आशावाद निर्माण होता है | श्रद्धा टूट हुए मनु को जीवन का महत्व बताकर जीवन संग्राम में अग्रसर होते की प्रेरणा देती है | मनु को कर्म करने की प्रेरणा देकर समरसता सिद्धात का प्रतिपादन करती है |-

"एक तुम यह विस्तृत भू-खण्ड
प्रकृति वैभव से भरा अमंद
कर्म का भोग, भोग का कर्म
यह जड़ का चेतन आनंद |"१०

5) आदर्श पत्नी एवं गृहिणी :

श्रद्धा पति-परायणा आदर्श पत्नि के साथ-साथ आदर्श गृहिणी भी है | पति की सेवा करने के लिए वह अपना तन-मन समर्पित कर देती है | पति जब गलत राह पर जा रहा यह देखकर वह उसे समझ ााने का प्रयास करके हिंसा कर्मसे विरक्त बनाती है | श्रद्धा पशु-वध,सुरा-पान आदि से मनू को दूर रखना चाहती है और पशुपालन करने का संदेश देती है |-

"पर जो निरीह जीकर भी कुछ
उपकारी होने में समर्थ
वे क्यों न जिसे उपयोगी बन
इसका में समझ सकीन अर्थ
चमडे उनके आवरण रहे
ऊनों से मेरा चले काम
वे जीवित हो मांसल बनकर
हम अमृत दहे, बे दुग्ध-धाम |"११

श्रद्धा पत्नि के साथ-साथ जननी भी है | गर्भवती होने पर अपने आनेवाले शिशु के लिए वह ऊन कातती है, धनसंग्रह करती है, वस्त्र, धान्य, झूला आदि पदार्थो का संग्रह करने लगती है | मनु के मन में अपने शिशु क प्रति प्रेम जागृत करने के लिए प्रयास करती है |

6) आनंद प्रदायिनी कल्याण मूर्ति-

'कामायनी' के अंत में मनु को आनंद प्रदान करके श्रद्धा आनंद पथ की पथ प्रदर्शिका के रुप में दिखायी देती है | ईश्वर के दर्शन कराने वाली श्रद्धा इच्छा,ज्ञान तथा क्रिया का समन्वय करके मनु को पूर्ण आनंद का अधिकारी बना देती है | मनु को श्रद्धा भोगी से योगी बना देती है |

सात्विक भाव की प्रेरणा से वह मनु को अखण्ड आनंद की प्राप्ति दिलाती है | मनु के साथ-साथ इडा, सारस्वत देश की प्रजा भी श्रद्धा के माध्यम से आनंद का अनुभव करते है |

"तुम देवि ! आह कितनी उदार
यह मातृ-मूर्ति है निर्विकार
है सर्वमंगले ! तुम महती
सबका दुख अपने पर सहती
कल्याणकारी वाणी कहती
तुम क्षमा-निलय में हो रहती |"१२

इस तरह से प्रसादजी ने कामायनी में श्रद्धा के माध्यम से नारी चेतना को विकसित किया है |

निष्कर्ष :

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात साहित्य ने नारी चेतना को विकसित करने के लिए कई सफल प्रयास किये | नारी की महत्ता समाज के सम्मुख प्रकट की | नारी के प्रति आदर निर्माण करने का प्रयास स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात सभी लेखकों ने अपने-अपने अनुसार किया | स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात समाजसेवी संस्थाओं के प्रभाव से नारी जाति में जागरण की एक नई लहर उत्पन्न हुई | नारी को उसके अस्तित्व के प्रति जागृत करने के लिए कई प्रयास किए जाने लगे | साहित्य समाज के सामने एक नई चेतना लेकर सामने आया | नारी विमर्श को नया आयाम प्रदान किया |

नारी सुधारवादी आन्दोलन युग का'कामायनी' एक उत्कृष्ट महाकाव्य है जिसमें नारी चेतना को वर्णित करके समाज में स्त्री प्रतिमा को एक नयी दृष्टि प्रदान की | प्रसादजी नारी स्वतंत्रता के समर्थक और उसके अधिकारों के पक्षपाती बनकर साहित्य में प्रवेशित हुए यह कहना अतिशयोक्ति नहीं होगी | प्रसादजी की चित्रित श्रद्धा उसका अपना स्वतंत्र व्यक्तित्व है | वह पुरुष के प्रति आकृष्ट होकर, समर्पित होकर भी प्रत्येक स्थिति में वह उसकी आश्रिता नही है, बल्कि आवश्यकता पडने पर वह संघर्षमय पथ पर एकाकी भी चलती है | वह आत्मविस्तार की साकार प्रेरणा, दया, माया, ममता आदि गुणों की साक्षात मुर्ति, प्रणयिनी एवं आदर्श पत्नी, मातृत्वकी अनुपम विभूति, विश्वास की दृढ प्रतीक तथा पूर्णरूपेण भारतीय नारीत्व की व्यंजक रही है | श्रद्धा प्रसादजी की सर्वोत्तम नारी-कल्पना है, वह नारी ह्दय की समस्त उदारवृत्तियों का प्रतिनिधित्व करती है |

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात नारी समाज में सबसे बडा बदलाव जो था वह उसके अस्तित्व एवं अस्मिता की जागृती का प्रसादजी की नायिका इसीसे रेखांकित है | श्रद्धा में वह सब गुण है जो वर्तमानयुग की नारी में दिखायी देते है | जिस तरह से श्रद्धा बिकट स्थिति का सामना करके पति को आनंदलोक तक ले जाती है | श्रद्धा के जैसे ही आज की नारी स्वावलंबी, आत्मसम्मानी है | जितनी नारी पुरुष के प्रति समर्पित होती है उतनी ही उसके ठूकराने पर आत्मसम्मानी बनकर नया जीवन स्वालंबी बनकर जीती भी है |

अत: यही कहना समुचित होंगा कि प्रसादजीने नारी को सांस्कृतिक चेतना से देखा है, तथा चित्रित किया है-

"नारी ! तुम केवल श्रद्धा हो,
विश्वास-रजत-नग-पत तल में

पीयूष-स्त्रोत सी बहा करो,
जीवन के सुन्दर समतल में |"

संदर्भसूची

1) समकालीन महिला लेखक - डॉ. ओमप्रकाश शर्मा, पृ. ३०
2) हिन्दी काव्य और नारी- डॉ. सौ. जे.एम. देसाई, पृ. ५९
3) भारत-गीत 'आर्यमहिला'- श्रीधर पाठक, पृ. १६०
4) ग्राम्या- सुमित्रानंदन पंत, पृ. ८२
5) कामायनी एक परिशीलन- महेन्द्रकुमार, पृ. ५७
6) वहीं- पृ. १५८
7) कामायनी और प्रसाद की कविता-गंगा- शिवकुमार मिश्र, पृ. ६०
8) कामायनी- जयशंकर प्रसाद, पृ. २६
9) कामायनी- विमर्श- भगीरथ दीक्षित, पृ. १४७
10) कामायनी- जयशंकर प्रसाद, पृ. २६
11) वही, पृ. ५६
12) वही, पृ. ११०

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

हिंदी भाषा से प्रभावित अहिराणी बोली

डॉ.देवेंद्र नारायण बोंडे
डॉ.अण्णासाहेब जी.डी.बेंडाळे महिला महाविद्यालय,
जळगाव

भाषा मनुष्य की अब-तक की प्रगति का महत्वपूर्ण आधार है। भाषा हमारे राष्ट्र, राज्य और समाज का प्रतिनिधित्व करती हैं। भाषा बोलियों से ही विकसित होती है इसलिए बोलियों का अध्ययन तथा अनुसंधान महत्वपूर्ण ठहरता हैं। किसी भाषा के सबसे छोटे व सीमित रूप को 'व्यक्तिबोली' कहा जाता है जो व्यक्ति विशेष के भाषा प्रयोग पर आधारित होती है, व्यक्ति बोलियों के समूह से 'उपबोली' बनती है। बोली की उपबोली का क्षेत्र सीमित होता है। बोली का क्षेत्र प्रायः कोई स्थान या एक प्रांत होता है जबकि भाषा किसी राष्ट्र, राज्य या समाज की वह प्रतिनिधि तथा आदर्श भाषा होती है, जिसका प्रयोग वहाँ के सुशिक्षित समुदाय द्वारा अपने साहित्य, प्रशासनिक, व्यापारिक, वैज्ञानिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदि सभी के औपचारिक कार्यों में समान रुप से किया जाता है।

बोली और भाषा के बीच गहरा अतःसंबंध होता है। वस्तुतः भाषा और बोली के बीच कोई स्पष्ट विभाजक रेखा नहीं खींची जा सकती परंतु भाषा वैज्ञानिक दृष्टि से भाषा और बोली की भाषिक संरचना में अंतर होता है। जब कोई बोली किन्ही कारणों से प्रमुखता प्राप्त कर लेती हैं और उसका व्यापक क्षेत्र में साहित्य, शिक्षा, शासन के कार्यों में व्यक्त होने लगती है तो उसे भाषा कहा जाता है। इसलिए यह माना जाता है कि भाषा और बोली का अंतर प्रकार और गुण मात्र हैं। भाषा और बोली के संबंध में महत्वपूर्ण बात यह है कि बोली ही कालक्रम से विकसित होते हुए भाषा बनती हैं और प्रत्येक भाषा का आंशिक रूप उसकी बोली में निहित होता है। बोली किसी भाषा की आरंभिक अवस्था होती है। वह भाषा की तरह किसी विस्तृत भूभाग के जनसमुदाय के बीच विचार विनिमय का माध्यम नहीं बन सकती; ना ही वह शिक्षा, साहित्य, पत्र व्यवहार व प्रशासनिक कामकाज का माध्यम होती है। वह क्षेत्रीय बोलचाल तथा लोक साहित्य में सीमित होती हैं। उदाहरण के लिए जिस प्रकार 'खड़ी बोली' आज की मानक हिंदी भाषा की आरंभिक अवस्था की धोतक है; उसी प्रकार 'अहिराणी बोली' मराठी भाषा की आरंभिक अवस्था की धोतक है।

अहिराणी यह मराठी की बोली है। महाराष्ट्र के जलगाँव' धुलिया, नासिक, नंदुरबार जिलों में यह बोली जाती है। इस बोली का उद्गम कब हुआ इस संबंध में विद्वानों में मतभेद है। कोई भी विद्वान यह निश्चित तौर पर नहीं बता सकता कि इसका उद्गम कब हुआ। परंतु इतना निश्चित है कि बोली भाषा हमेशा प्रमाण भाषा से प्राचीन होती है। अहिराणी बोली पर जिस प्रकार संस्कृत, मराठी, गुजराती भाषा का प्रभाव पड़ा है उसी प्रकार हिंदी भाषा का प्रभाव भी इस बोली पर स्पष्ट रूप से दिखाई देता है। अहिराणी किस भाषा की उपबोली हैं इस संदर्भ में डॉ विजय चंद्र अपने शोध प्रबंध 'अहिराणी बोली और उसके लोकसाहित्य का अध्ययन' मैं लिखते हैं कि- "बिल्लोरी, राजस्थानी, निमाड़ी, सिंधी इन से तुलना करके 12 वीं शताब्दी में सभी भारतीय भाषाओं के साथ अहिराणी बोली का जन्म हुआ इसलिए उसका अपना एक स्वतंत्र अस्तित्व है।" उनके मतानुसार भाषा विज्ञान की कसौटी पर देखे तो अहिराणी यह

हिंदी भाषा से संबंधित है। अहिराणी बोली में हिंदी से बहुत शब्द आए हैं। अहिराणी लोकसाहित्य में यह प्रचुर मात्रा में मिलते है।

अहिराणी यह मीठी भाषा है इसका एक-एक शब्द दिल को छू लेता है। अहिराणी बोली एक प्रकार से हम पर संस्कार डालती है। बोली मनुष्य को एक दूसरे से जोड़कर रखने का काम करती है। अगर बोली नहीं है तो भाषा का महत्व भी शून्य है। महाराष्ट्र के उत्तरी क्षेत्र में मध्य प्रदेश राज्य है। और मध्य प्रदेश की प्रांतीय भाषा हिंदी है। महाराष्ट्र से मध्य प्रदेश जुड़ा हुआ होने के कारण अहिराणी बोली पर हिंदी का व्यापक प्रभाव दिखाई देता है।

अहिराणी में हिंदी के बहुत सारे शब्द ज्यो के त्यों इस्तेमाल किए जाते हैं। जैसे- पानी- पानी, चाँदनी-चाँदनी, याद-याद आदि। अगर इन्हें वाक्य में प्रयोग किया जाए तो वह इस प्रकार होगा- हिंदी में- ‘माँ मुझे पानी दीजिए’ और अहिराणी में ‘माय माले पानी दे’ इसी प्रकार। कुछ हिंदी के शब्द थोड़ा सा परिवर्तन होते हुए अहिराणी में प्रयुक्त किए जाते हैं। जैसे- माँ-माय’ मेरा-मन्हा, मुझे-माले नीला-नीया, जन्म-जनम आदि। अगर इसे वाक्य में प्रयुक्त किया जाए तो इस प्रकार होगा- जैसे हिंदी में- ‘मुझे पढ़ना है’ तो यही वाक्य अहिरान में इस प्रकार होगा ‘माले शिकान शे’।

भाषा का स्वरूप व्यापक होता है और बोली सीमित रूप में पाई जाती हैं। भाषा विज्ञान की दृष्टि से देखें तो अहिराणी पर हिंदी का स्पष्ट प्रभाव दिखाई देता है। अहिराणी बोली में हिंदी के शब्द है जो अहिराणी लोकसाहित्य में दिखाई देते है। लोकसाहित्य जनमानस की अभिव्यक्ति है। जिसमें व्रत, उत्सव, लोकगीत, लोकगाथा, पहेलियाँ आदि में यह शब्द मिलते हैं। शब्द-समूह की दृष्टि से देखें तो अहिराणी हिंदी भाषा से प्रभावित है। हिंदी के मुहावरों और कहावतों का भी अहिराणी पर प्रभाव दिखाई देता हैं। हिंदी भाषा और अहिराणी बोली में ‘च’ वर्ण का उच्चारण समान रूप से पाया जाता है। ‘नहीं’ शब्दों में जो अनुस्वार है वह अहिराणी बोली में लुप्त हो गया है। ‘ळ’ यह वर्ण अहिराणी में नहीं प्रयुक्त किया जाता। अहिराणी के वर्ण, शब्द, अर्थ तीनों पर भी हिंदी का प्रभाव लक्षित होता है। आज बोलियों का अध्ययन और अनुसंधान आवश्यक हो गया है क्योंकि बोली हमारी सांस्कृतिक पहचान है। और इसे जीवित रखना प्रत्येक का कर्तव्य है।

अहिराणी हिंदी से इतनी प्रभावित है कि कभी-कभी पता ही नहीं चलता कि अहिराणी बोलने वाला व्यक्ति हिंदी में कब बात करना शुरू कर देता है। गाँव में अगर किसी के घर में कोई सब्जी बनाई जाती है, तो सामान्य रूप से पूछा जाता है कि ‘साग’ क्या बनाई? हिंदी और अहिराणी में बनाई हुई सब्जी को ‘साग’ कहा जाता है। अहिराणी और हिंदी दोनों भाषाओं में मातृत्व का प्रेम दिखाई देता है। अहिराणी लोकसाहित्य भी धीरे-धीरे कम होता जा रहा है। शुद्धता और सुसंस्कृति के नाम पर लोग अपनी बोली को भूलते चले जा रहे हैं। इसी कारण बोली के प्रति अपनत्व कम होता दिखाई दे रहा है। अहिराणी बोलने वाला व्यक्ति भी अंग्रेजी में बात करना पसंद करता है। आज आवश्यकता है कि बोलियों का संवर्धन हो, उसमें अनुसंधान हो ताकि आने वाली पीढ़ी को यह हमारी सांस्कृतिक विरासत मिले। मनोविज्ञान भी यही कहता है कि मनुष्य अपना विकास केवल अपनी ही भाषा में अच्छी तरह कर सकता है। इस प्रकार देखे तो अहिराणी बोली पर हिंदी का प्रभाव स्पष्ट रूप से दिखाई देता है ।

संदर्भ ग्रंथ –

1) अहिराणी लोकसाहित्य दर्शन खंड 2- कृष्णा पाटील
2) लोकसाहित्य – शकुंतला चव्हाण
3) आंतरजाल

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

इक्कीसवीं सदी की कविता में नारी जन्म की मांग

डॉ. कल्पना पाटील
हिंदी विभागाध्यक्ष,
धनाजी नाना महिला महाविद्यालय, फैजपुर, जि. जलगाँव

भारतीय समाज में प्राचीन काल में स्त्री वंदनीय पूजनीय है पर कहीं व्यवहारिक रूप में उतनी ही उपेक्षित हैं। क्षमताओं के बावजूद भी नारी समाज में उपेक्षित हो रही हैं। पुरूष प्रधान समाज में उसका स्थान गौण हो रहा था, किन्तु बीसवीं सदी के उत्तरार्ध में नारी विमर्श की धारा साहित्य के सभी विधाओं में हमें दिखाई देती है। कविता भी उससे अछूती नहीं रह सकती। इक्कीसवीं सदी की कविता में नारी विमर्श के विविध पहलू हैं। भारत जैसे संस्कृति प्रधान देश में स्त्री एक और तो ऊँचाईयों को छू रही हैं दूसरी ओर अपने मान-सम्मान तथा सुरक्षा को लेकर, भयभीत सशंकित हैं। गत दस वर्षों में (२००१-२०११) केवल महाराष्ट्र में चार लाख सत्तर हजार कन्याओं को जन्म लेने से पहले ही मार दिया गया। (२७ जून २०१२, दैनिक भास्कर, औरंगाबाद, महाराष्ट्र) लड़कियों को माँ के गर्भ में ही मार दिया जाता हैं। हिंदी काव्य में उसका वर्णन किया गया। निर्मला पुतुल की कविता `स्वर्गवासी पिता के नाम पाती` में एक बेटी अपने असुरक्षा को लेकर व्यथित होकर कहती हैं -

बाबा !
इन्हीं लोगों ने छिना है बचपन
छीने हैं मेरे अनब्याहे सपने
मेरे हिस्से का वो खुला आकाश
मेरी उन्मुक्त हँसी मेरी जवानी
कैद होकर रह गई हूँ मैं
एक कमरे में जीवन गुजार रही हूँ
बाबा ! [१]

लड़की के हिस्से में खुला आकाश भी नसीब नहीं है। खुलकर हँसने पर भी मनाई है। समाज में नारी की स्थिति कुम्हार के आँवा जैसी हैं उसके लिए यह कुम्हार का आँवा तो जन्म से पहले ही उसके लिए तैय्यार हैं। आज हम संगणक के युग में जी रहे हैं, फिर भी एक स्त्री शिशु का जन्म परिवार में अनेक हीन प्रतिक्रियाएँ लेकर आता है। इक्कीसवीं सदी के इस दौर में शिशु (भ्रूण) हत्या हो रही है। स्त्री जहाँ माँ हैं वही माँ को जन्म लेने नहीं दिया जाता। स्त्री पर हो रहे अनेक अपराधों में भ्रूण हत्या मानवता की नृंशसतम एवं क्रूरतम अपराध है जिसकी ओर ध्यान आकर्षित करती हुई कवयित्री शैलचन्द्रा कहती हैं,

क्या हुआ गर लड़की हूँ
मुझे भी घर में थोड़ी जगह चाहिए।
लडकी होने की सजा गर्भ में मुझे मत दो

ISSN : 2348-7143
March 2018

हूँ जीवित प्राणी इस धरती का
मुझे भी मेरे हिस्से का थोड़ा प्यार दो
प्यार दो, अधिकार दो,
मुझे भी इस धरती में जीने का हक दो
हूँ जननी मैं पुरूष की
फिर क्यों जन्म से पहले ही घोंट दिया जाता है गला मेरा
इस इक्कीसवीं सदी में भी ?. [२]

लडकी होने के कारण उसे हक नही कि इस धरती जन्म ले। उसके पहले ही उसका गला घोटकर उसे मार दिया जाता है।

घर परिवार में जहाँ सामन्ती मनोवृत्ति है वहाँ बेटा-बेटी के बीच भेदभाव हैं, बेटिया बचपन से ही पहचान लेती हैं। समय पर लड़कियों का उपचार नहीं होता भविष्य में उसे कई समस्याओं का कठिनाइयों का सामना करना पडता है। स्त्री का दमन तो उसके जन्म से पहले ही होता है। कानूनन प्रतिबंध लगाया फिर भी स्त्री भ्रूण हत्या आज के आधुनिक युग की प्रमुख समस्या के रूप में सामने आती है। मृदुला जोशी `माँ मुझे आने दो` कविता में प्रस्तुत करती है,

कर सकती हूँ माँ। मैं सबकुछ
जो रोशनी-सा चमकीला। रंगों से चटकील हो।
पर आने तो दे। डर मत। माँ, मुझे आने दो। [३]

स्त्री भ्रूण को गर्भ में ही नष्ट किया जाता हैं, उसके लिए विविध मार्गों का अवलंब किया जाता है। मादा भ्रूण को जन्म देते माँ कई बार विचार कर विवश भी होती हैं उसे जन्म देकर आनेवाली समस्याओं के बारे में भी सोचती हुई आशा प्रभात अपनी कविता `मादा भ्रूण हत्या` में कहती है :

पर मेरी बच्ची
तुम्हें मिटाकर मैं नरक की यातना नहीं झेलूँगी।
तमाम विरोधों के बावजूद तुम्हें जन्म दूँगी
और इस धरती पर
तुम्हें परवान चढ़ने का एक भी। [४]

नारी का संघर्ष समाप्त नहीं हुआ वह अपने अस्तित्त्व की स्वयं रक्षा करना चाहती है। आज नारी अपने अधिकारों के प्रति भी सचेत हैं, साथ में अपने अधिकारों का उपयोग स्वयं भी करती हैं वह स्वयं गर्भपात करवा लेती है :

भाई साहब ! हम उस देश के रक्षक हैं
परिवार नियोजन के पक्के समर्थक हैं
उन्होंने जब-जब भी जन्म लेना चाहा है
तब-तब मैंने स्वयम् ही गर्भपात करवाया है। [५]

स्त्री भ्रूण को बचाने का प्रयास कविताओं द्वारा कवयित्रियाँ करती है। साथ में पूर्व परंपरागत काल से बेटा-बेटी का भेद भी उन्होंने दिखाया हैं, बेटे के लिए और बेटी के लिए अलग-अलग तरीको से हम उन्हें पालते हैं, दोनों को समान न मानकर भेद करते हैं। वर्तिकानन्द अपनी कविता `हसरते` में बेटा-बेटी के भेद को चित्रित करती है :

बेटे को पालने में
झूम रहा था झुनझुना
ताकि बेटा देखे
मुस्कुराये
सिखे
हिलते-हिलते छलना
बेटी पैदा होते ही
जमीन पर रख दी गयी
ताकि जमीन से सीखे
सहनशीलता। [६]

स्त्री कोई खिलौना हैं कि उससे मनचाहा खेल खेला जाए। वह परिवार की सामाजिक प्रतिष्ठा को ऊँचा उठाने की कोशिश करती हैं अपना उत्तरदायित्त्व निभाती हैं किन्तु समाज उसे उसके हिस्से का जीवन भी नहीं देने देता। स्त्री के अस्तित्त्व को लेकर प्रीति प्रस्तुत करती हैं :

हमें चाहिए अपने हिस्से की स्वतंत्रता
हमें चाहिए अपने हिस्से की समानता
उससे पेशतर विश्व में मनुष्यता में
कि हमें चाहिए अपने हिस्से का सुख
हमें चाहिए अपने हिस्से का जीवन। [७]

स्त्रियों का सम्मान अस्तित्त्व-बदलती दुनिया में कम हो रहा है शायद इसलिए बेटी नहीं चाहिए यह बात हर माँ-बाप के मन में जम गई हैं। बेटी पराया धन जिम्मेदारी दहेज आदि बातों के कारण स्त्री जन्म को ठुकराना आम बात हो गयी हैं। इक्कीसवीं सदी में लड़की अगर सिर का बोझ लगेगी, तो आनेवाले दिनों में लडकियों को चाँद सितारों में ढूँढना पड़ेगा :

हम रह जाएगी बस
कहानी और विचारों में
आनेवाला कल ढूँढेगा
हम को चाँद सितारों में। [८]

प्राचीन काल से नारी जीवन कारा में बंधा हुआ निशब्द जीवन था। किन्तु आज वही नारी का भ्रूण प्राचीन कारावास को तोड़ने का प्रयास अपनी माँ द्वारा करता है :

ठुकरा दो सब कुरीतियाँ

जड़ता रो ग्रसित समाज की
बाधक जो मेरे
जाने के अधिकार की। [९]

वर्तमान समय में लगातार घटता लिंग अनुपात समाज के लिए बड़ी समस्या बन गया है। हमारे देश में आए दिन कन्या भ्रूण हत्या जैसा शर्मनाक कृत्य हो रहा हैं, नारी ना तो देवी बनकर सम्मान पाना चाहती है और ना ही बन्दिनी बनकर वह मानव बनकर जीना चाहती है :

नारी ही बनी मुझे रहने दो
बस नारी का सम्मान दो
मुझे माँ की कोख में मत मारो
संसार में तो मुझे आने दो....
मैं पैरों पर अपनी खड़ी हो सकू
देवा न बनाओ मुझको
नारी ही बनी मुझे रहने दो
बस नारी का सम्मान दो। [१०]

निष्कर्ष मानव समाज का आधा हिस्सा नारी है आदिकाल से आज तक वह अपने अधिकारों के लिए झगड़ रही थी। नारी जन्म लेना चाहकर स्वयंभू आत्मनिर्भर बनना चाहती हैं। स्त्री चाहती है कि आज के युग में भी बेटियों का महत्त्व बेटों के साथ बराबरी का अधिकार चाहिए। उसे गर्भ में मारकर समाज में आने ही न दिया जाए यह ज्यादती स्त्री भ्रूण के साथ न हो। वर्तमान समय में काफी प्रतिभाशाली महिला कवयित्रियों का उदय हुआ है, जिनके ऊपर हम गौरवान्वित हो सकते हैं। इक्कीसवीं सदी की स्त्री कविता सारी समस्याओं से जुझते हुए विद्रोहात्मक रूप से आगे बहती हुई दिखाई देती हैं। इक्कीसवीं सदी का हिंदी काव्य स्त्री भ्रूण हत्या से लेकर नारी के दबंग एवं विद्रोही रूप का यथार्थ धरातल पर उठाकर विचार मंथन करता है।

संदर्भ :

1) शुक्रवार - साहित्य वार्षिकी - २०१२
2) शैलचंद्रा - इक्कीसवीं सदी में स्त्री साक्षात्कार, अप्रैल २००३
3) सं. बजेन्द्र त्रिपाठी- समकालीन भारतीय साहित्य - सितम्बर-अक्टूबर २००९, पृ. ५
4) आशा प्रभात - मादा भ्रूण, इन्द्रप्रस्थ भारती पत्रिका
5) डॉ. ए. एल. सिंह- सतह से उठते हुए, पृ. २३
6) नया ज्ञानोदय - सितम्बर २०१२, वर्तिका निन्दा हसरत, पृ. ९६
7) पीती - एक असंवैधानिक कविता srijangatha.org
8) श्रीमती मिथिला जैन - अनचाही, पृ. २५
९) पूर्ववत्
10) नारी कविता ब्लॉग, २०१२

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

समकालीन संदर्भ में दलित विमर्श

प्रा. डॉ. सीमा तुकाराम जाधव
हिंदी विभाग एवं हिंदी अनुसंधान केंद्र
चांडक–बिटको–चांडक महाविद्यालय
नासिक रोड– 422003

साहित्य समाज का दर्पण है इस कथ्य के अनुसार समकालीन हिंदी साहित्य दलित एवं स्त्री विमर्श से परिपूर्ण दिखाई देता हैं। साहित्यकारों ने अपने साहित्य के माध्यम से सामाजिक व्यवस्था में सदियों से दबी सहमी दलित संवेदनाओं का स्वर एवं स्त्री संवेदनाओं की दास्तॉ को साहित्य के माध्यम से अभिव्यक्त किया है।

हिंदी उपन्यास विधा में प्रेमचंद जी दलित उपन्यासों से दलित विमर्श का आरंभ दिखाई देता है। यद्यपि हिंदी दलित साहित्य मराठी के दलित साहित्'य के प्रभाव के कारण अस्तित्व में आया है । यह सर्वविदित है। अतः ''दलित शब्द की परिभाषा को समझने से पूर्व उसका व्युत्पत्तिमूलक अर्थ समझना आवश्यक है। जब से सृष्टि का निर्माण हुआ है तभी से लेकर आजतक समाज में दो प्रमुख वर्ग निर्माण हुए है। एक वह जो शासक है और दूसरा वह जो शोषित वर्ग है। शासक वर्ग वह है जो दूसरे वर्ग को आर्थिक, सामाजिक स्तर पर कुचलता है। दूसरा वर्ग वह जो पहले वर्ग के कारण दबा सहमा सकुचा जाता है। वह अर्थिक, सामाजिक एंव शैक्षिक स्तर पर पिछड़ा हुआ है। इसीकारण दलित शब्द की व्युत्पत्ति संस्कृत भाषा के 'दल' धातु से मानी जाती है। जिसका अर्थ है तोड़ना या कुचलना। अर्थात् जिसका दलन और दमन हुआ है जिसे दबाया गया है, शोषण करके सताया गया है। जो गिरा हुआ है, उपेक्षित , घृणित , रौंदा हुआ मसला हुआ, कुचला या वंचित हैं। वह दलित है । या वह जिसे भारतीय संविधान ने अनुसूचित जाति या जनजाति का दर्जा दिया है। मा. गांधी के शब्दों में दलित केवल हरिजन नहीं बल्कि गॉव की सीमा से बाहर रहनेवाली सभी अछूत जातियॉ, आदिवासी जनजातियॉ, भूमिहीन, खेत मजदूर, श्रमिक लोग सभी दलित वर्ग में आते हैं। इनका आक्रोश साहित्य के माध्यम से आज विमर्श के रूप में सामने आ रहा है।

आज साहित्य जगत में दलित साहित्य पर काफि विचार विमर्श चल रहा हैं। वह अधिक चर्चित है। इस संदर्भ में डॉ. रघुवीर का मंतव्य है कि दलित साहित्य एक ऐसा लाव्हा है उन ज्वालामुखीयों का जो हजारों बरसों से सुस्त था। वह आज भयंकर लाव्हा के रूप में उस व्यवस्था को तहस–नहस करने उतरा है। जिसने निम्नवर्ग को

दबाया रखा है। उसी लाव्हा की ज्वाला दलित साहित्यकारों की लेखनी में दिखाई देती है। जो उसके उत्पीडन से दलित वर्ग की रक्षा करना चाहता है। इनमें प्रतिनिधी दलित साहित्यकारों का समावेश हैं। जैसे जयप्रकाश कर्दम, प्रेम कापाडिया, मोहनदास नैमिशराय, ओमप्रकाश वाल्मिकी, सुशाली टाकभौरे, शिवराज सिंह चौहान, मीरा परमार कुसुम मेघवाल, सत्यप्रकाश आदि कई सारे उपन्यासकारों का समावेश है। मराठी साहित्य में लक्ष्मण गायकवाड, दया पवार, शरणकुमार लिंबाले, बाबूराव बागूल, अण्णाभाऊ साठे, सोनकांबले तथा गंगाराम पानतावने आदि का योगदान महत्वपूर्ण है।

दलित साहित्य के संदर्भ में डॉ. बाबासाहब आंबेडकर के विचार अत्यंत दर्शनिय हैं। उनका मंतव्य हैं कि जब तक समाज में से अस्पृश्यता, जातिप्रथा, वर्णव्यवस्था का उन्मूलन नहीं होगा तब तक समानता की स्थापना नहीं हो सकती क्योंकी भारत में सामाजिक उत्थल–पुथल या बिगाड. की जड़ वर्णव्यवस्था ही है। उसे समाप्त किए बिना जातिवाद समाप्त नहीं हो सकता। इससे स्पष्ट है कि दलितोत्थान के साहित्य में दलित जाती के दलित जीवन का चित्रण होना अत्यावश्यक है।

डॉ. जयप्रकाश कर्दम जी की ख्याती दलित साहित्य साहित्यकार के रूप में हुई है। उनका साहित्य मानवीय चेतना से भरापूरा साहित्य है। इसमें 1994 को प्रकाशित 'छप्पर' उपन्यास में दलितों के संघर्ष की गाथा अभिव्यक्त हुई है। छप्पर उपन्यास को दलित चेतना का प्रथम हिंदी दलित उपन्यास माना जाता है । इसमें दलित जातियों के प्रति सवर्ण जाति के लोगों के निषेध को प्रमुखता उजागर किया गया है। साथ ही यह उपन्यास सामाजिक परिवर्तन का भी संदेसा देता है। इसमें दलित जाति के किसान तथा मजदूर सुक्खा के बेटे चंदन की उच्चशिंक्षा के लिए सामाजिक समानता निर्माण करने के लिए संघर्ष की कहानी हैं।

प्रेम कपाडिया जी के उपन्यास 'मिटटी की सौंगध' में सामंतवादी लोगों द्वारा दलित वर्ग का शोषण किस प्रकार किया जाता है। इसका वास्तवदर्शी चित्रण पाया जाता है ।

मोहनदास नैमिशराय का 'वीरांगना झलकारी बाई ' एक ऐतिहासिक उपन्यास है। जिसमें झलकारी बाई दलित वर्ग की प्रतिनिधी है और जो रानी लक्ष्मीबाई की सखी भी थीं। वह दलित वर्ग की एक ऐसी स्त्री पात्र है जिसने झॉसी की रक्षा के खातिर अंग्रेजों का सामना किया। निस्वार्थ भाव से देश की सेवा की, परंतु उस समय की समाजव्यवस्थाा में जहॉ जाति व्यवस्था को महत्ता दी जाती थीं। वहॉ झलकारी बाई का बलिदान इतिहास में उपेक्षित रहा।

ISSN : 2348-7143
March 2018

'मुक्तिपर्व' नामक उपन्यास में संघर्षशील दलित परिवार की कहानी को विषय बनाया गया है। जिसमें भारतीय समाज की विषमतापूर्ण परिस्थितियों में इस उपन्यास का मुख्य पात्र आत्मविश्वास के साथ जीना सिखती है। अपनी अस्मिता और पहचान से रू–ब–रू होने का बेबाक स्वभाव सुनिता को परिवार से ही मिला है। जिस कारण सुनिता भारतीय समाज की विषमता से पूर्ण परिस्थितियों में आत्मविश्वास के साथ जीना सिखती हैं।

ओमप्रकाश वाल्मिकी हिंदी के दलित लेखकों में से एक प्रसिद्ध हस्ताक्षर हैं। उन्होंने उपन्यास आत्मकथा तथा कहानी विधा पर साधिकार लेखनी चलाई है। ओमप्रकाश जी ने समाज से बहिष्कृत, उपेक्षित अस्पृश्य पद दलितों की व्यथा, वेदना, पीड़ा को वाणी प्रदान कर उनकी अछूत संवेदनाओं को व्यापकता प्रदान की है।

सत्यप्रकाश के उपन्यास 'जस तस भाई सवेर' में हिंसा, सरवन, शिवदास सुनहरी, पंडित भगत ,रामजस, प्रो.नाथ हरदोई, सुमेधा जैसे पात्रों को लेकर इसकी कथा वस्तु का ताना बाना बुना है। इसमें लौकिक पात्रों दलित समाज की आज की अवस्था के कारण को विशेष रूप से दर्शाया हैं।

गिरिराज किशोर के 'यथा प्रस्थापित' का बालेसर छूआछूत का विरोध करके कूर लोगों की आलोचना करता है, तो 'परिशिष्ट' का राम उजागर आय. आय. टी संस्थान से शिक्षा प्राप्त करता है। मदन दीक्षित की 'मोरी की ईंट' में मेहतर जाति की व्यथा है। मेहतरानी का शोषण, अवैध संतान, जात पंचायत, धर्मांतरण आदि पर विचार किया गया है। रामधारी दिवाकर का 'आग पानी आकाश' परिवर्तित दलित जीवन का प्रतिक है। सरकारी सुविधा, आरक्षण से लाभान्वित दलित है। दलित मंगुआ का गंगाराम होना, मंत्री द्वारा भ्रष्टाचार करना , जात को भूल जाना आदि पर पर यहॉ प्रकाश डाला गया है।

निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता हैं कि समकालीन दलित साहित्य में दलितों के तमाम कष्टों, यातनाओं, उपेक्षाओं, प्रताड़नाओं के भोगे हुए यथार्थ के आधार पर प्रामाणिक एवं मार्मिक अभिव्यक्ती मिली है। इन लेखकों का लेखन उत्पीड़ित जन समुदाय को भय, आशंका, पराजय, निराशा और घुटन से मुक्त कराकर आस्थापूर्ण स्वतंत्र जीवन जीने की प्रेरणा देता है। साथ ही इन साहित्यकारों ने साहित्यिक कार्य के साथ साथ अपनी समाजिक प्रतिबद्धता भी निभाई है। सही मायने में कहा जाए तो आंबेडकरी विचारों के वाहक एवं प्रतिनिधिक साहित्य के रूप में दलित साहित्य दलित जीवन का परिवर्तन करने में सफल रहा है।

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

'तीसरी ताली' उपन्यास में किन्नर विमर्श

डॉ.अमृत खाडपे
गी.द.महाजन कला,के.रा.नवलखा वाणिज्य
एव्म म.धारीवाल विज्ञान महाविद्यालय,
जामनेर जि.जलगॉव (महाराष्ट्र)
भ्रमणध्वनि: ९४२१५२१८०३

'महाभारत—खिलभाग—हरिवंश' के हरिवंश पर्व में सृष्टि—विस्तार का वर्णन किया गया हैं।

''सृज्यमाना: प्रजा नैव विवर्धन्ते यदा तदा।
व्दिधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत्।।
अर्धेन नारी तस्यां स ससृजे विविधा: प्रजा:।
दिवं च पृथ्विवीं चैव महिम्ना व्याप्य तिष्ठत:।।'' [१]

प्रतापति ब्रह्मा प्रजाओं को रच रहे थे। परंतु प्रजाएँ जब अधिक नही बढी,तब उन्होंने अपने शरीर के दो भाग किए। एक भाग से पुरुष और दूसरे भाग से नारी उत्पन्न हुई। नारी में अनेक प्रकार की मैथुनी प्रजाओं को उन्होंने रचा। इस प्रकार पुरुष और स्त्री अपनी महिमा से स्वर्ग और पृथ्वी पर व्याप्त हो गई। भले ही यह कवि कल्पना हो लेकिन पृथ्वी पर पुरुष और स्त्री का अस्तित्व चिरंतन सत्य हैं।

पुरुष और स्त्री अर्थात नर या नारी इन दो स्तंभों पर हमारा मानव समाज खडा हैं। इन्हीं के सहारे मानव समाज का विकास हो रहा हैं। पुल्लिंग और स्त्रीलिंग के कारण ही संतानोत्पत्ति होती है और मानव जाति आगे बढती है। इन दो लिंगों के अलावा तीसरा लिंग (Third Gender)भी होता है। जो न तो पुरुष होता है न स्त्री। जो न तो संभोग कर सकता है न तो गर्भ धारण कर सकता है। इसी को हमारा समाज किन्नर, हिजडा, खोजवा, ख्वाजासरा, बृहन्नला आदि नामों से संबोधित करता है। प्रकृति की एक गलती के कारण वे समाज में उपहास के पात्र बन जाते है। समाज उन्हें त्यागता रहा हैं,सताता रहा है और अपमानित करता रहा हैं। प्रकृति ने उन्हें निर्धारित लिंग नही दिया इसमें उनका क्या दोष? समाज में प्रचीन काल से किन्नरों की उपस्थिति रही है। उनके संबंध में अनेक अंतर्कथाएँ प्रचलित है। एक कथा राम के वन गमन से संबंधित है। प्रभु राम सीता और लक्ष्मण के साथ चित्रकूट आए। भरत अयोध्यावासियों के साथ उन्हें मनाने के लिए आए। परंतु राम ने सभी नर नारीयों को वापस जाने के लिए कहा। परंतु किन्नरों को कोई स्पष्ट आदेश न होने क कारण वे वही रुक गए। चौदह वर्ष का वनवास खत्म करके राम अयोध्या लौट रहे थे। उन्होंने किन्नरों को अपनी प्रतीक्षा करते पाया। कारण पूछने पर उन्होंने बताया कि भ्रत के साथ हम आपको मनाने आए थे। परंतु आपने कहा था—

ISSN : 2348-7143
March 2018

''जथा जोगु करि बिनय प्रनामा। बिदा किए सब सानुज रामा।।
नारी पुरुष लघु मध्य बडेरे। सब सनमानि कृपानिधि फेरे।।'' [२]

आपने छोटे, मध्यम और बडे श्रेणी के मनुष्यों को वापस जाने के लिए कहा परंतु हमें कोई आदेश नही दिया। किन्नरों की इस नि:स्वार्थ भावना से प्रसन्न होकर उन्हें वरदान दिया कि तुम जिसे आशीर्वाद दोगे उसका कभी अनिष्ट नही होगा। इसलिए आज भी शुभ अवसरों पर किन्नरों को बुलाया जाता है।

महाभारत में 'बृहन्नला' की कथा है। उर्वशी अर्जुन से प्रणय याचना करती है। अर्जुन के इन्कार करने पर उर्वशी उसे शाप देती है कि ''तुम नपुंसक होकर स्त्रियों के साथ रहोगे।'' [३] अज्ञातवास के समय बृहन्नला बनकर अर्जुन ने विराट नगर में एक वर्ष बिताया। ''विराट की पुत्री उत्तरा को नाचने–गाने की शिक्षा देने का काम अर्जुन ने बृहन्नला के रुप में किया।'' [४]

महाभारत का शिखंडी 'ट्रान्स जेंडर' का ही प्रतिरुप है। भीष्म ने अंबा से विवाह करने से इन्कार किया। उसने घोर तपश्चर्या की। उसे वरदान मिला कि ''तुम द्रुपद की कन्या के रुप में जन्म लोगी, परंतु कुछ समय बाद तुम्हारा रुपांतर पुरुष में होगा और शिखंडी बनकर भीष्म का वध करोगी।'' [५]

मुस्लिम शसकों द्वारा किन्नरों का इस्तेमाल हरम की पहरेदारी के लिए किया जाता था। ''अलाउद्दीन खिलजी के शासन काल में मलिक काफूर नाम का किन्नर एक वरिष्ठ सैनिक अधिकारी था। इसी ने दक्षिण भारत में खिलजी के साम्राज्य का विस्तार किया था।'' [६] बादशाह जहांगीर के शासन काल में भी किन्नर महत्वपूर्ण पदों पर कार्यरत थे।

हिंदी साहित्य में बीसवीं सदी के उत्तरार्ध और इक्कीसवीं यदी के आरंभ में दलित विमर्श, स्त्री विमर्श, मुस्लिम विमर्श और कृषक विमर्श जैसे महत्वपूर्ण विमर्श सामने आए। दलित विमर्श के अंतर्गत उपेक्षित, शोषित वर्ग को साहित्य में स्थान मिला। स्त्री विमर्श के अंतर्गत स्त्री की सामाजिक स्थिति, उसके अधिकारों पर चर्चा होती रही। उसके सबलीकरण की आवश्यकता को महसूस किया गया। मुस्लिम विमर्श में मुसलमानों की सामाजिक और आर्थिक स्थिति को सक्षम बनाने पर बल दिया गया। मुस्लिम स्त्री की शिक्षा,तीन तलाक, हलाला जैसे महत्वपूर्ण विषय कथा साहित्य के केंद्र में रहे।

अब एक नया विमर्श अपनी शैशवावस्था में है। वह है 'किन्नर विमर्श' अर्थात 'थर्ड जेंडर विमर्श'। भोपाल में २३–२४ जुलाई २०१६ को 'पावस व्याख्यानमाला'में डॉ.शरद सिंह ने ''समकालीन उपन्यासों में थर्ड जेंडर की सामाजिक उपस्थिति''विषय पर अपना व्याख्यान देते हुए स्पष्ट शब्दों में कहा कि''इस मंच से थर्ड जेंडर विमर्श को आरंभ किए जाने की मैं घोषणा करती हूँ।'' [७] उन्होंने 'थर्ड जेंडर विमर्श' की आवश्यकता पर जोर दिया।

अंग्रेजी साहित्य में भी इस विषय पर लिखा जाने लगा है। डोमनीक लापिएर ने अपनी रचना 'द सिटी ऑफ जॉय' में किन्नरों की भी चर्चा की है। लक्ष्मीनारायण त्रिपाठी की आत्मकथा 'मी हिजडा मी लक्ष्मी' अंग्रेजी में प्रकाशित हुई है। इसका हिंदी अनुवाद 'मैं हिजडा मैं लक्ष्मी' शीर्षक से प्रकाशित हुआ है। इसमें लक्ष्मीनारायण त्रिपाठी के संघर्ष का चित्रण किया गया है।

किन्नरों के जीवन से संबंधित कुछ हिंदी उपन्यास उल्लेखनीय है। नीरजा माधव का 'यमदीप' (२००२), प्रदीप सौरभ का 'तीसरी ताली' (२०११), महेंद्र भीष्म का 'किन्नर कथा' (२०११), निर्मला भुराडिया का 'गुलाम मंडी' (२०१४), चित्रा मुद्‌गल का 'पोस्ट बॉक्स नं.२०३ नाला सोपारा' (२०१६)। यह उपन्यास किन्नर समुदाय पर केंद्रित है। इस तरह का साहित्य किन्नरों को सामाजिक समानता के अधिकार दिलाने में महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर सकता है।

प्रदीप सौरभ 'अंतर्राष्ट्रीय इंदु शर्मा कथा सम्मान' पुरस्कार से सम्मानित है। उनका 'तीसरी ताली' उपन्यास हिजडों के जीवन पर केंद्रित है। उनके सुख–दुख, व्यथा, लैंगिक भेदभाव की पीडा, रोजी रोटी की समस्या तथा परिवार से बिछडने के दर्द को रेखांकित करने में वह पूरी तरह सफल हुए है। उपन्यास की कथावस्तु उस समुदाय से संबंधित है जिन्हें समाज के ज्यादातर लोग घृणा की दृष्टि से देखते है और उनका मजाक उडाते है। ''सामाजिक हाशिए पर रहने वाले ऐसे लोग है:हिजडे,लौंडे,लौंडेबाज वगैरह। ऐसे लोग हर शहर में मिल जाएँगे। उनकी अपनी अलग दुनिया है जिस पर भागम भाग में लगे लोगों का शायद ही ध्यान जाता हो। आम लोगों के लिए यह वर्जित दुनिया है। समाज से लगभग बहिष्कृत और दंडितों जैसा जीवन जीने को मजबूर यह लोग अपनी रोजी–रोटी कमाने के चलते ही ऐसे समाजों का रुप ले लेते है। उनके बारें में सब मानते तो है पर जानते नहीं।'' [८] उपन्यासकार ने किन्नरों की अंधकारमय दुनिया में झॉंकने का प्रयास किया है।

'तीसरी ताली' उपन्यास की कथा का आरंभ दिल्ली की सिद्‌धार्थ इन्क्लेव हाउसिंग सोसायटी से होता है। यह कथा उस किन्नर वर्ग की है जिनके बारें में हम सोचना तो दूर बात करना तक पसंद नहीं करते। हमारे सभ्य समाज में उनकी चर्चा करना वर्जित है। हिजडों की दुनिया का यथार्थ चित्रण इसमें है। उपन्यासकार एक सफल पत्रकार भी है। गुजरात दंगों की रिपोर्टींग के लिए उन्हें सम्मानित भी किया गया हैं। उपन्यास में जगह–जगह खोज पत्रकारिता की झलक स्पष्ट दिखाई देती है।

उपन्यासकार ने किन्नरों की जीवन शैली और क्रियाकलापों को सूक्ष्मता से रेखांकित किया है। हिजडों की गद्‌दी, उनके डेरे तथा डेरे के अंदर की गतिविधियों का यथार्थ चित्रण हुआ है। संत आशा माई को हिजडें अपना गुरु मानते है। उसी के उपदेश के अनुसार वे अपना आचरण करते है। 'मुर्गेवाली' और 'खप्परवाली'देवियॉं तथा गुरु के प्रति उनकी अपार श्रद्‌धा है। वह उनके प्रकोप से डरते है। गलत तरीके

से वह कभी किसी से पैसा नहीं वसूलते। क्योंकि उनकी गुरु ने ऐसे तरीकों को गलत बताया है। परंतु वास्तविकता यह भी है कि सार्वजनिक स्थलों पर या रेल में किन्नरों द्वारा जबरन पैसा वसूला जाता है। ऐसे किन्नरों को 'अबुआ' कहा जाता है। यह प्रायः सामान्य पुरुष होते है और साडी पहनकर किन्नर बनने का नाटक करके लोगों के पैसे लूटने का काम करते है।

'तीसरी ताली' उपन्यास के प्रमुख पात्र है डिम्पल, बाबू श्यामसुंदर सिंह, सुविमल भाई, गौतम साहब, रानी उर्फ राजा, विनीत उर्फ विनीता, अनिल, ज्योति, पत्रकार विजय आदि। उपन्यास की कथा इन्हीं पात्रों के साथ आगे बढती है। डिम्पल हिजडों के गद्दी की मालकीन है। मंजू को उसने अपनी बेटी की तरह पाला है। अलीगढ का नाचनेवाला राजा मंजू के साथ शारिरीक संबंध बनाता है। सजा के तौर पर उसका जननेंद्रिय काटकर उसे राजा से रानी बनाया जाता है। यह प्रसंग दिल को दहला देता है। आज किसी मासूम लडकी को अपनी हवस का शिकार बनानेवाला बलात्कारी मामूली—सी सजा पाकर आजाद हो जाता है। परंतु अपनी नादानी की बहुत बडी किमत राजा को चुकानी पडती है। ऐसे लगता है उसूलों के मामले में यह समुदाय हमारे सभ्य समाज से बेहतर है। डिम्पल को अपने किए का पश्चात्ताप भी है। उसके अंदर की संवेदनाएँ अभी मरी नहीं है। उसका यह पश्चात्ताप हिजडा होने का दर्द और माँ की ममता का प्रतीक है।

'तीसरी ताली' उपन्यास में किन्नर समुदाय की विविध परंपराओं का भी चित्रण किया गया है। तमिलनाडु के विल्लूपुरम जिले का छोटासा गाँव 'कुवागम' हिजडों का पवित्र तीर्थ स्थल माना जाता है। यहाँ के मंदिर में 'अरावन' के शीश की पूजा की जाती है। महाभारत की कथा के अनुसार द्रौपदी से विवाह की एक शर्त के उल्लंघन के कारण अर्जुन को एक साल की तीर्थयात्रा पर भेजा जाता है। तीर्थाटन करते हुए उसकी मुलाकात नागकन्या 'उलूपी' से होती है। विवाह के बाद उलूपी अरावन नामक पुत्र को जन्म देती है। महाभारत युद्ध के समय अरावन नागलोक छोडकर पांडवों के पक्ष में युद्ध लडता है। ''पांडवों की जीत के लिए माँ काली के चरणों में नरबलि हेतु एक राजकुमार की आवश्यकता पडती है। जब कोई भी राजकुमार आगे नहीं आता तो अरावन स्वयं को नरबलि के लिए प्रस्तुत करता है। '' [१]

अरावन बलि से पहले यह शर्त रखता है कि वह स्वयं को बलि के लिए प्रस्तुत करने से पूर्व की रात एक सुंदर स्त्री से विवाह करेगा। कोई भी राजा अपनी बेटी देने के लिए तैयार नहीं था। तब स्वयं कृष्ण मोहिनी रुप में अरावन से विवाह करते है। अरावन अपना शीश माँ काली को समर्पित कर देता है। कृष्ण पुरुष होते हुए भी स्त्री रुप में अरावन से विवाह करते है वैसे ही किन्नर स्त्री रुप में अरावन से विवाह करते है। इस अंतर्कथा का उल्लेख पौराणिक ग्रंथों में नहीं मिलता। सत्रह दिनों तक यह उत्सव का माहौल रहता है। देश के कोने—कोने से यहाँ किन्नर आते है।

'तीसरी ताली' उपन्यास के कथानक में एक ओर किन्नरों की दुनिया है तो दूसरी ओर लेस्बियन, कॉल गर्ल की दुनियॉ है। ''यह उभयलिंगी सामाजिक दुनिया के बीच और बरक्स हिजडों,लसैंडों,लौंडाबाजों,लेस्बियनों और विकृत प्रकृति की ऐसी दुनिया है जो हर शहर में मौजूद है और समाज के हाशिए पर जिंदगी जीती रहती है। अलीगढ से लेकर आरा, बलिया, छपरा, देवरिया यानी 'एबीसीडी'तक, दिल्ली से लेकर पूर भारत में फैली यह दुनिया समान्तर जीवन जीती है। प्रदीप सौरभ ने इस दुनिया के उस तहखाने में झॉका है, जिसका अस्तित्व सब मानते तो है लेकिन जानते नहीं। समकालीन 'बहुसांस्कृतिक' दौर के 'गे','लस्बियन', 'ट्रान्सजेंडर' अप्राकृत यौनात्मक जीवन शैलियों के सीमित सांस्कृतिक स्वीकार में भी यह दुनिया अप्रिय, अकाम्य, अवांछित और वर्जित दुनिया है।'' [१०]

उपन्यास में जितने भी चरित्र आते है सब नपुंसकत्व और अप्राकृत यौन संबंध वाले ही हैं। समाज का यह रुप हमारे अंदर वितृष्णा और क्षोभ पैदा करता है। फिर भी हमें सोचने के लिए मजबूर करता है।

बाबू श्यामसुंदरसिंह को तवायफों के साथ लौडों का भी शौक है। उन्हें ज्योति सबसे प्रिय था। पेट की आग ज्योति को किन्नर बनने के लिए मजबूर कर देती है। ''माना मैं मर्द हूॅ,लेकिन ये समाज मुझसे मर्द का काम लेने के लिए राजी नहीं है। मुझे इस समाज ने मादा की तरह भोग की चीज में तब्दील कर दिया है। मैं मर्द रहूॅ या फिर हिजडा बन जाऊॅ इससे किसी को कोई फर्क नहीं पडेगा। पेट की आग तो बडों—बडों को न जाने क्या से क्या बना देती है।'' [११] किन्नरों को अगर किसी प्रकार रोजगार मिल जाए तो उनकी रोजी रोटी की समस्या हल हो सकती है।

सुविमल भाई एक गांधीवादी नेता है। उन्हें औरतों की गंध से नफरत है। उन्होंने सिर्फ घर का काम काज और सुरक्षा कवच के लिए रति से विवाह किया था। वह अपनी शारिरीक भूख पार्टी के एक युवक अनिल से अप्राकृतिक संबंध बनाकर पूरा करते है। इतना ही नहीं पत्नी को भी लेस्बियन बनने की सलाह देते है। पत्नी उन्हें तलाक देकर दूसरा विवाह करती है। इस स्याह दुनिया को उपन्यासकार ने बडी कुशलता से चित्रित किया है।

गौतम साहब का बेटा एक लडकी है। परंतु वे उसे बेटा बनाकर रखना चाहते है। विनीत की विनीता बनने की कथा कई राज खोलती है। सेक्स रैकेट में हिजडों का प्रयोग किया जाता है। पुलिस अपने फायदे के लिए किसी को भी इस्तेमाल कर यकती है। आगे चलकर विनीता अपना पार्लर 'गे वर्ल्ड'खोलकर चैनलों पर और पेज थ्री पर छा जाती है।

फोटोग्राफर विजय अपने आपको बचाने के लिए संघर्ष करता है। वह नाचना गाना नहीं नाम कमाना चाहता है। भगवान राम के उस मिथक को झूठलाना चाहता है जिसके कारण यह तीसरी योनि के लोग नाचने गाने के लिए अभिशप्त है।

ISSN : 2348-7143
March 2018

निष्कर्ष :

समाज से बहिष्कृत जीवन जीनेवाले इस समुदाय का सुख–दुख, व्यथा, लैंगिक असमानता, अधुरापन, रोजी रोटी की समस्या तथा परिवार से बिछडने के दर्द को बडी कुशलता से उपन्यासकार ने चित्रित किया है। किन्नरों की मानसिक और शारिरीक पीडा को साहित्य के माध्यम से अभिव्यक्त करने का प्रयास किया गया है। यह विमर्श उन्हें सामाजिक समानता के अधिकार दिलाने में महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर सकता है।

संदर्भ:

१. महाभारत–खिलभाग हरिवंश (हरिवंश पर्व,प्रथम अध्याय,५०–५१) पृ.६
२. रामचरितमानस, ३१८–४,पृ. ५७९
३. महाभारत–माधव कानिटकर (भाग ६) पृ. ८१
४. महाभारत (विराट पर्व–२.२७)
५. महाभारत–माधव कानिटकर (भाग १) पृ. १११
६. मुसलमानी रियासत (खंड १) – गो.स.सरदेसाई, पृ. १३१
७ 'पावस व्याख्यानमाला'में डॉ.शरद सिंह का व्याख्यान दि.२३–२४ जुलाई २०१६, भोपाल।
८. नवभारत टाइम्स,दि.१३ मार्च २०११
९. महाभारत–माधव कानिटकर (भाग ५) पृ. २
१०. तीसरी ताली–प्रदीप सौरभ (सुधीश पचौरी : उपन्यास के फलैप से)
११. तीसरी ताली–प्रदीप सौरभ, पृ. ५७

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

स्त्री विमर्श के परिप्रेक्ष्य में समकालीन हिंदी साहित्य

डा. आभा खेडेकर
सहा.प्राध्यापक, (हिंदी)
श्रीमती ल.रा.तो.वाणिज्य महाविद्यालय, अकोला

भारतीय साहित्य की परंपरा पर दृष्टिपात करने पर स्पषट होता है, कि साहित्यिक रचनाओं में स्त्री-पुरुष दोनों का अंतर्भाव है। स्त्री-पुरुष की तुलना करें तो बचपन से ही समाज में पुरुष का महत्त्व स्त्री से ज्यादा होता है। हमारा समाज स्त्री-पुरुष में भेद करता है। स्त्री विमर्श जिसे आज देह विमर्श का पर्याय मान लिया गया है। ऐसा लगता है कि स्त्री की सामाजिक स्थिति के केन्द्र में उसकी दैहिक संरचना ही है। उसकी दैहिकता को शील, चरित्रा और नैतिकता के साथ जोड़ा गया किन्तु यह नैतिकता एक पक्षीय है। नैतिकता की यह परिभाषा स्त्रियों के लिए है पुरुषों के लिए नहीं। एंगिल्स की पुस्तक 'द ओरिजन ऑव फेमिली प्राइवेट प्रापर्टी' के अनुसार दृष्टि के प्रारम्भ से ही पुरुष सत्ता स्त्री की चेतना और उसकी गति को बाधित करती रही है।

दरअसल सारा विधान ही इसी से निमित्त बनाया गया है, इतिहास गवाह है सारे विश्व में पुरुषतंत्रा, स्त्री अस्मिता और उसकी स्वायत्तता को नृशंसता पूर्वक कुचलता आया है। उसकी शारीरिक सबलता के साथ-साथ न्याय, धर्म, समाज जैसी संस्थायें पुरुष के निजी हितों की रक्षा करती है और स्त्री को कमजोर और हीन साबित करती हैं"१ हमारे समाज में स्त्रियों का आर्थिक और सामाजिक दोनों ही दृष्टिकोणों में शोषण हो रहा है। समाज की सारी परम्परायें स्त्रियों पर ही लागू होती हैं। खान-पान, वेश-भूषा, रहन-सहन, काम-काज, पढ़ाई-लिखाई यहाँ तक की तीज-त्योहारों के नियम भी स्त्रियों पर लागू होते है। यह नियम पुरुषों पर क्यों नहीं लागू होते हैं?

हमारे देश में लगभग सभी स्त्रियाँ उपवास रखती हैं। क्योंकि पुरुषों ने ही यह सब किया है। कभी अपने पति की लम्बी आयु के लिये, तो कभी पुत्र के लिये यहाँ तक कि संतान प्राप्ति के लिए भी स्त्री ही उपवास रखती है। पुरुष क्यों नहीं रखते हैं? पुरुष ने सारे उपवास स्त्री के लिए ही क्यों बनाये हैं? क्या पुरुष का हक नहीं बनता कि वह इनमें से एक भी उपवास रख सके या फिर सिर्फ संतान प्राप्ति के लिए ही उपवास रख सके। लेकिन पुरुष ऐसा नहीं करते हैं। क्योंकि वह पुरुष हैं और अपने लिए सर्वाधिकार सुरक्षित रखते हैं। करवाचौथ पर चाँद को देख कर हमारे समाज की औरते पति की लंबी आयु की कामना करती हैं। लेकिन पति अपनी पत्नी की लंबी आयु के लिए, उसके अच्छे जीवन के लिए कोई भी व्रत नहीं रखते हैं। तब हम यह सोचने पर विवश हो जाते हैं कि सारी परम्परायें, नियम, कानून, धारणायें स्त्रियों पर ही क्यों लागू की गई है। बीमारी की हालत में भी उन्हें अनेक व्रत रखने पड़ते हैं। न रखने पर परिवार, समाज ताने मारने लगता है।

ISSN : 2348-7143
March 2018

जिससे मजबूर होकर उन्हें उपवास रखना पड़ता है। उपवास स्त्रियों के प्रति एक जर्बदस्ती की सजा है। जिसे कुछ स्त्रियाँ समाज और परिवार के डर से रखती हैं।

नमिता सिंह के संपादकीय में स्त्री पक्ष की परम्परा के बारे में वर्णन किया गया है कि करवाचौथ पर चाँद को देखकर हमारी औरतें पति की लंबी आयु की कामना करती हैं। कोई पूछे तो भला कि पति भी उनके लिए ऐसी ही कामना करते है या नहीं।"२ बेटियों के जन्म पर समाज और परिवार माँ और बच्ची दोनों को ही ताने मारते हैं। उस अबोध बच्ची को जिसने अभी-अभी बस धरती पर आँखे खोली ही हैं कि उसका स्वागत दूसरे की अमानत, पराए घर का दरिद्र, एक और डिग्री, मालगाड़ी, पंक्चर साइकिल"३ जैसे शब्द बेटियों को सम्बोधन में दिए जाते हैं तो कुछ सम्बन्धित बेटा पैदा करने के लिए व्रत-उपवास, पूजा-पाठ और टोने-टोटके करने की सलाह देते, जिसे स्त्रियों को अनिच्छा से समाज व परिवार की डाँट-डपट, ताने से बचने के लिए करना पड़ता है।

साहित्य जगत में भी लेखिकाओं के प्रति पुरुषों का नजरिया भेदभावपूर्ण है। राजेन्द्र यादव के संपादकीय इसके सबूत हैं अगर किसी पत्रिका में महिलाओं की संख्या पुरुषों की संख्या से थोड़ी अधिक है तो पुरुषों में हंगामा मचने लगता है कि फलां पत्रिका महिलाओं की पत्रिका है। पुरुष की अपेक्षा स्त्रियाँ सेक्स पर लिखती है तो लोग उन पर उँगलियाँ उठाने लगते हैं। छींटा-कशी करने लगते हैं। स्त्रियों के साथ अन्याय, शोषण, अत्याचार पर जब भी 'हंस' ने आवाज उठायी, इन विषयों पर जब-जब कहानियाँ छापी तब-तब हंगामा मचा। स्त्रियों के प्रति यही है हमारे समाज की सोच।

हमारे समाज में बहु विवाह की प्रथा है। लेकिन सिर्फ पुरुष के लिए ही क्यों? आज भी अधिकांश महिलायें दूसरा विवाह नहीं कर सकती समाज व परिवार आड़े आ जाते हैं। कुछ जगहों पर तो स्त्री की कोई गलती नहीं होती फिर भी समाज दोष स्त्री के मत्थे मढ़ देता है। अधिकांशतः लोग बलात्कारी को सजा देने की जगह उसको उसके द्वारा भोगी गई लड़की से विवाह करने को कहते हैं। समाज उसके लिए यही एक मात्रा सजा तय करता है। लड़की की तरफ कोई ध्यान नहीं देता है। उसकी रजामंदी कोई नहीं पूछता कि वह उस दरिंदे से विवाह करना चाहती है कि नहीं, उसके मनोभाव को समझना तो दूर लोग यह भी भूल जाते हैं कि वह अभी-अभी किस परिस्थिति से गुजरी है। जब लड़की बलात्कारी लड़के से विवाह करने के लिए मना कर देती है तो पूरा घर, समाज मिलकर उसे विवाह करने पर मजबूर कर देता है। तरह-तरह के ताने मारता है। लड़की एक दुःख से निजात नहीं पाती कि उसे दूसरा दुःख देने के लिए लोग तैयार खड़े हो जाते हैं। लोग सोचते हैं इसका तो बलात्कार हो गया है। कुछ दिनों में यह गर्भवती हो जायेगी। बिन ब्याही माँ को देखकर घर की इज्जत दाँव पर लग जायेगी तो इससे बढ़िया है उसी बलात्कारी से इसका विवाह कर दिया जाये, भले बाद में वह बलात्कारी उस लड़की को मारे-काटे चाहे जैसे रखे, घर वालों की नाक तो बच जायेगी। यानी समाज में घर की इज्जत, इज्जत है। लड़की की कोई इज्जत नहीं? कोई इच्छा नहीं? दुनिया की नजर में भी हो जायेगा कि इस बलात्कारी को सजा मिल गई, कि जिंदगी भर वह इस लड़की का साथ

देगा, उसके बच्चे को अपना नाम देगा, देख-भाल करेगा। लेकिन यह कैसी सजा है? इस सजा को देखते हुए लगता है कि यह सजा बलात्कारी को नहीं बल्कि बलात्कार की शिकार हुई उस लड़की को दी जा रही है जिसे मीठा जहर बोल सकते हैं। जो लड़की को जीवन भर थोड़ा-थोड़ा करके पीना पड़ता है। घर के बाहर वाले तो बलात्कार करते ही हैं लेकिन वह बलात्कार शारीरिक होता है। लेकिन घर वाले तो अपनी ही बेटी को ताना मारकर बार-बार बलात्कार करते हैं। जो मानसिक बलात्कार है। जिससे लड़की जिंदगी भर छुटकारा नहीं पा पाती है। यह बलात्कार उसके दिलो-दिमाग में एक नासूर की तरह अपनी जगह बना लेता है। तब बेचारी लड़कियों के पास मरता क्या न करता वाली स्थिति का जन्म होने लगता है। वह सोचती हैं जिंदगी भर बातें सुनने, दुनिया वालों के ताने झेलने, कुँआरे रहने से अच्छा है उसी दरिंदे से विवाह कर लें यानी न चाहते हुये भी उन्हें यह समझौता करना पडता है।

आर्थिक क्षेत्रो में भी स्त्रियों की स्थिति दयनीय है। वहाँ पर भी भेद है। जितना पुरुष काम करता है उतना ही काम स्त्री भी करती है लेकिन पुरुष को मजदूरी दी जाती है और स्त्री को उतनी नहीं, मजदूरी दी भी जाती है तो बहुत कम मात्रा में यानी स्त्री-पुरुष दोनों का कार्य बराबर घंटे का होने पर भी मजदूरी देने में कम-ज्यादा का भेद है। महिला मजदूरों को मर्द मजदूरों द्वारा खोदी जा रही मिट्टी को उठाने का काम दिया जाता है। इस मिट्टी को चार से पाँच मील की दूरी तक ढोना भी पड़ता है। महिलाओं का कहना है कि वे एक बार में ३० किलो मिट्टी उठाती हैं लेकिन इस काम के लिए उन्हें एक पैसा नहीं मिलता है। अगर मजदूर खुदाई और मिट्टी हटाने का, दोनों काम करता है तो अपने मौजूदा काम से आधा काम ही कर पाता है। इसलिए हरेक मजदूर अपने साथ परिवार की किसी महिला को लाता है। ये औरतें मिट्टी उठाने तथा हटाने का काम करती हैं और सरकार तिहाई मजदूरी पर दो मजदूरों के बराबर काम करा लेती है"४ बीजापुर शहर में ग्रामीण महिला मजदूर होटलों में सुबह छः बजे से रात के ग्यारह बजे तक रोटी पकाने का काम करती हैं। जिसकी मजदूरी महीने में मात्रा १०० रु. है। पूछने पर वह कहती है कम से कम कुछ रोटियाँ तो मिल जाती हैं। जिसे वह अपने बच्चे के साथ खाकर पेट की भूख मिटाती हैं"५ इस तरह से यह स्त्रियों का आर्थिक शोषण है। श्रम से अधिक श्रम कराने के बाद भी उन्हें उचित आय नहीं दी जाती है। मैत्रेयी पुष्पा के 'इदन्नमम्' उपन्यास में भी आर्थिक शोषण को देख सकते हैं। राउतिनों को अभिलाख सिंह द्वारा शराब पिलाकर अधिक से अधिक जानलेवा श्रम कराने के बावजूद उसकी एवज में कम पारिश्रमिक देना और साथ ही साथ उसका यौन-शोषण करना आर्थिक शोषण का उत्कृष्ट उदाहरण है।"६

ऊषा ओझा की 'गुम्मी-गुम्मी' कहानी में आदिवासी स्त्रियों के शोषण का चित्राण है। वे रोजगार से वंचित हैं। जंगल के बाहर भी शातिर दिमाग वालों ने इनकी निडरता और बलिष्ठता का चोरी-चकारी में भरपूर उपयोग किया है। भुखमरी से बचने के लिये आदिवासी स्त्रियों को यह रास्ता सरल लगा फिर आगे चलकर चोरी करना इनकी आदत बन गई। 'जंगल के शहरी सरकारी बाबुओं ने भी इन्हें छला उन्हें बहलाकर मजदूरी की लालच पर वनों की लकड़ियों की कटाई, उनकी तस्करी और अपने विरोधियों एवं दुश्मनों की

हत्याओं में चालाकी से इस्तेमाल किया। इस्तेमाल के बाद इनके अपराध की झूठी-सच्ची कहानियाँ गढ़कर इनकी भावनाओं के साथ खेला और इन्हें अपराधी बनने पर बाध्य किया।"७

दूरदर्शन चैनलों में महिलाओं का दोहरा शोषण किया जा रहा है। महिला अपनी तरक्की चाहती है तो उन्हें अंग प्रदर्शन करना पड़ता है और मजबूरन महिलाओं को अपने बॉस के इशारों पर कठपुतली की तरह नाचना पड़ता है। कभी-कभी ऐसा भी देखा जाता है कि पुरुष अपने कार्य में उन्नति, तरक्की करता है तो लोग उसे उसकी काबिलियत समझते हैं लेकिन महिला की उन्नति पर कहते हैं। जरूर बॉस को इसने खुश किया होगा। उन्हीं की मेहरबानी से इस मुकाम पर आयी है।"८ जबकि ऐसा नहीं है। महिलायें भी मेहनती, लगनशील होती है लेकिन समाज इसे मानने को तैयार नहीं होता है। सामाजिक और आर्थिक दोनों ही दृष्टिकोणों से स्त्री पीड़ित है। दोनों ही क्षेत्रों में वह अपने ढंग से तरक्की नहीं कर पा रही है। उसे बार-बार समाज के बनाये कानूनों का ही पालन करना पड़ता है न करने पर दंडित होना पड़ता है।

संदर्भ -

१. चाणक्य-विचार, मई-२००९, लखनऊ, पृ. ४३
२. वर्तमान साहित्य, मासिक पत्रिाका, संपादकीय-नमिता सिंह, अक्टूबर-२००८, अलीगढ़, पृ. ६
३. मैत्रोयी पुष्पा, गुड़िया भीतर गुड़िया (आत्मकथा), राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, २००८, पृ. ९३
४. बृंदा करात, जीना है तो लड़ना होगा, सामयिक प्रकाशन, नई दिल्ली, २००६, पृ. २६
५. वही, पृ. ४२
६. सम्मेलन पत्रिका, भाग-९२, संख्या-१, अंक : ९, इलाहाबाद, पृ. २००
७. 'हंस' पत्रिका, सितम्बर-२००८, नई दिल्ली, पृ. ५४
८. वही, पृ. ९५

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

हिंदी उपन्यासों में आदिवासी जीवन

डा. सुरेशकुमार केसवानी
विभागाध्यक्ष हिंदी
सीताबाई कला, वाणिज्य, व विज्ञान महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावनाः-

आदिवासी लोक आज विज्ञान के युग में भी अधिकांशतया प्रकृती पर ही आश्रित है। हजारों वर्षो से उनकी सम्पत्ति के मुख्य स्त्रोत जंगल, पहाड, घाटियां एवं नदियां ही रही है। जंगलों तथा पहाडों से खाद्य संग्रह करना नदियों तथा तालाबों से मछली पकडना तथा कहीं-कहीं घाटियों व अन्यत्र पहाडी ढालों. पर कृषि करना ही उनकी आजीविका के प्रमुख साधन रहे है। स्वभावताः ये लोग संतोषी अधिक होते है इसलिए इनमें ''भविष्य के लिए संग्रह करने की प्रवृत्ती नहीं होती है। यदि वे कुछ एकत्रित भी करते है तो उसे लम्बे अर्से तक सुरक्षित रखना नहीं. जानते.... परम्परिक दायित्वों तथा सामूहिकता की भावना से बंधे होते है, इसलिए वे एक दूसरे से मुनाफा लेने की बात नहीं सोचते है।... इस समाज में उत्पादन विक्री के लिए नहीं किया जाता है। इनके यहां आदिम काल से वस्तु विनिमय होता आया है। मुद्रा के बिना लेन देन छोटे स्तर पर ही सम्भव होता पाता है। ''भविष्य के प्रति आश्वस्त होना तथा संघर्षमय जीवन व्यतीत करना ही इनका एक लक्ष्य बन जाता है। अनके औजारो, निवास स्थानों व अन्य भौतिक सामग्री से यह स्पष्ट अनुमान लगाया जा सकता है कि उनकी वस्तुएं एवं आवश्यकताएं उनकी स्वयं की उपलब्धि के साधनों तक ही सीमित है। लाभ व संचय की भावना का अभाव इनकी मूल विशेषताएं रही हैं, पर धीरे-धीरे बाल जगत के संपर्क में आने से मूल भावना में बदलाव आ सकता है। आधुनिक समाज की अर्थव्यवस्था में सम्मिलित करने में जल्दबाजी ''जनजातियों के उनके साधनों, स्त्रोंतो व जीवन यापन के प्रकारों में तुरंत परिवर्तन विघटन का कारण बन सकता है। उन पर किसी चीज के जबरन थोपे जाने से उनकी अर्थव्यवस्था सुधरने के बजाय अधिक बिगड सकती है।

कृषि और आदिवासी समाज

आदिवासी समाज में अस्थायी कृषि का प्रचलन मानव के उद्भव काल से ही जुडा हुआ है, जब वे कन्द मूल फल खाकर तथा जंगली जानवरों का शिकार करते थे तब से ही सरलता के साथ सम्पन्न करते। ''इस पध्दति में कुल्हाडी से घने जंगलों को काटकर गिरा दिया जाता है। जब पेड या टहनियां सूख जाती है तो उसमें आग लगा दी जाती है और कुछ समय बाद उस राख पर बीज बो दिया जाता है। दो-तीन साल तक फसल करते हैं। जमीन की उर्वरा भक्ति कम हो जाने के कारण जंगल के किसी दूसरे स्थान पर आग लगाते है। यह जंगल नीति के खिलाफ होने के कारण सरकारी तौर पर बंद कर दिया गया है।

ISSN : 2348-7143
March 2018

''सभ्य समाज के संपर्क में आने तथा अस्थायी खेती का कम उपजाउ होने से'' अधिकतर भारतीय जनजातियों ने देश के शेष कृषकों के समान ही कृषि के प्रचलित तरीके अर्थात स्थायी हल कृषि को अपना लिया है। वे जनजातियो जिनका धार्मिक स्थानातरण पहले हुआ, वे पहले ही कृषि कार्य में दक्ष हो गये। जिन जनजातियों में ईसाई धर्म ग्रहण कर लिया वे अन्य की तुलना में कृषि में अधिक उन्नत है..... मिशनरियों ने न केवल ईसाई धर्म का संदेश का प्रचार किया है अपितु अपने अनुयायियों को आर्थिक अनुसरणों के आधुनिक साधनों के ग्रहण करने तथा सरकारी व अन्य विकासात्मक योजनाओं का लाभ उठाने के लिए मी तैयार कर दिया। फिर भी आधुनिक साधनों व उर्वरकों का समुचित उपभोग करना तथा '' अधिकांश मात्रा में जनजातियों के जोत अनार्थिक है, भूमि कम उपजाउ है तथा आधुनिक तकनीकों का अभी तक भी ये बहुत कम उपयोग कर रहे हैं।

आदिवासी जंगल पर निर्भर होते है। पेट भरने के लिए फल-फूल और आय के लिए गोंद व सूखी लकडी बेचकर प्राप्त कर लेते है। इस सूरत में कुछ जनजातियों को कृषि कार्य का अनुभव नही होता है। नट मूलतः धुम्मकड होते है। गांव के बाहर डेरे डालकर कुछ दिन रहकर अगले गांव में पडाव डालते रहते है। यायावरी जीवन जीते नट कृषि तकनीकी से अनभिज्ञ होते है, इसलिए शैलूध की सावित्री कहती है- ''नट खेती करना नहीं जानते। मैं चाहती हूं कि हमारी जमीन पर गर्मी में होने वाले धान की नर्सरी बन जाये। मतलब यह की सारा काम धाम करवाना आपको पडेगा और कहना नटों को। जिस भूमि के लिए नट आजीवन लडे उस खेती पर फसल दूसरों से करवाते है। इसके ठीक विपरीत गगन घंटा घबानी में उरांवो की स्थिती है। जागो अनुभवी कृषक है, पर जमींदार का ग्रुप बंधक है। उपन्यास में भूमि जोतने का यथार्थ वर्णन हुआ है। आंखों के सामने जुताई का दृश्य साकार हो जाता है- रोपनी के दिनों में होता यह कि पहले खूब अच्छी तरह जोतकर खेत तैयार कर लिये जाते। बारिश होने के बाद जुते हुए खेतों में पानी भर जाता तो फिर जुताई होती। जुताई के बाद होगा देकर कीचड को बराबर किया जाता। दो बैंचों के पीछे लकडी का एक लम्बा-सा पट्टा बांध दिया जाता और उस पर हलवाहा खडा होकर बैलों को हांकता जाता।.... घुटने तक ही नहीं आज तो सारा बदन कीचड के हवाले था। कमर में खुंसे हुए गठियाये कपडे के उपर का खाली बदन भी चिपचिपा रहा था। चेहरे पर भी छींटे पडे थे। कुछ सूख कर त्वचा में खुजली पैदा कर रहे थे। कुछ बैलों की पूछों से छिटक कर फिर-फिर चिपकते जाते थे। वरूप के बेटे थे फसल कटकर खलियान में आ चुकी है कई खलियानों में धान की अगहनी पसलों के बोझ करीने से सजाकर रखे हुए थे। रात अभी ढाई पहर बीत चुकी थी तो भी दो-तीन खलिहानों से दंवरी पर जुते बैल हांकने की ललकार बढ-बढ के कानों में टकरा रही थी। आवारा कुत्तों की दुहरी-तिहरी आवाज निशा-शेष के ताजा -दम कण्ठों की किसानी ललकारों में जाने कहां खो गयी थी। इस चित्र की मोहकता के बारे में बंषीधर लिखते है- ''उपन्यास में ग्राम यथार्थ एवं भौगोलिक प्राकृतिक परिवेश के कई सजीव और मोहन चित्र अंकित हुए है, जिनमें नागार्जुन के सम्वेदनशील कवि रूप

के दर्शन होते है। साथ ही इन चित्रों में जगह-जगह हमें कथाकार की सूक्ष्म पर्यवेक्षण शक्ती और उसकी चित्रात्मक क्षमताओं का भी अच्छा परिचय प्राप्त होता है।

''कलावे'' में कृषि कार्य हेतु बीज खाद ठाकुर के यहां से लाते है। गगन घटा घहरानी में पूरे गांव के खेत ऋण की एवज में जमींदार के यहां रहन होते चले गये । तब भूखों मरते उरांव पेट भरने के लिए चोरी करते है। नये अनाज को खाते बच्चों के चित्रण में मनमोहन पाठक ने विलक्षण सम्वेदनशीलता का परिचय दिया है... नया बसा गांव नये धान की खूशबू से महक उठा। बच्चे तो मुंह में भरकर चबाने लगे। धान के दूध से मुंह भर गया। कइयों के तालू में सट गया धान, कइयों की जीभ कट गयी, सुई की नोंक की तरह गड-गड कर मुंह से खून निकल आया। इसके ठीक विपरीत ''जंगल के फूल में आदिवासी जंगल व जमीन वो अपनी मानते है। जब सरकार की तरफ से इनाम के बतौर दो व्यक्तियों के नाम पट्टा आता है, तो कई सवाल उठ खडे होते है। '' ये सारे जंगल हमारे है। लिंगो ने उन्हे बनाया और हमें सौंप दिया। हम उस पूरे जंगल हमारे है। यहां हर जमीन हमारी है, यहां का हर झाड हमारा है। सरकारी नीति उनकी सामूहिक भावना के विपरीत पडती है, सरकारी आदेश में छुपी वर्ग विभेद नीति का आभास हो जाता है, इसलिए आदिवासी विरोध करते हुए कहते है - ''हम खायेंगे क्या? जिन्हें खेत मिलेगा वे मौज उडाएंगे, बाकी भूखों मरेंगे। एक गांव के चार आदमी मजे में खाएंगे और चालीस भूख से तडपेंगे।

गोंड आदिवासियों की कृषि समस्या को सत्यार्थी जी ''रथ के पहिये'' में सहकारी स्तर पर कृषि करके समाजवाद का रास्ता अपनाते है। गांधीवादी विचारधारा के स्तर पर जमीन वालों का हृदय परिवर्तन हो और तब-''दस हल की जमीन तो लाला राम की थी, नब्बे हल की जमीन वाले चालीस किसानों को उसने सम्मिलित कर लिया और उनसे कहा- हम बराबर कार्य करेंगे, बराबर मेहनत का पल लेंगे। बिना पृष्ठभूमि के यह कैसे सम्भव है? यही सवाल ''नदी के मोड पर दूसरे रूप में सामने आता है। दोनों उपन्यास में रचनाकार की विचारधारा हावी है, समाधान आरोपित है। दामोदार सदन का प्रतिनिधी राम सिंह कितना बनावटी लगता है, कृषि सुधार के लिए वह कहता है - हम सब एक जुट होकर काम करे ब्याज का पैसा बिल्कुल न ले। बाग जाकर मैं बी.डी.ओ. साहब से मिलता हूं। ट्रेक्टर से जमीन की तुडाई करेंगे और खेती के दफतर से बीज लेंगे। खाने के लिए कुछ-न-कुछ पैदा हो जाएगा। इसके बाद कुछ अंबर चखे भी ले आयेंगे। जीवन इतना सरल और आसान नहीं है जितना बना दिया गया है।

बस्तर पहाडी और जंगल में पडता है। गोंडो के पास जमीन नहीं है। किसी तरह से अस्थायी खेती के लिए जंगल का एक कोना तैयार कर लेते है। ''जंगल के फूल'' में यही उत्सव का रूप ले लेता है। ''सामने की आग बुझ चुकी थी। डालो से गहरा कालाधुआं निकल रहा था और उपर आसमान में समाता जा रहा था। गांव से कुछ औरते आ गई थी। वे अपने साथ नुकांग चावल लाई थी। वह अधजले थे। उन्होंने सारे चेलिको मे नुकाग बांटे और रिवाज के अनुसार प्रत्येक को वे खाने पडे। खाकर सब मैदान में कूद पडे। अधजली डगारे बाहर फेंक दी गई। उसी जमीन से सब मिलकर बरस-भर के खाने के लिए अनाज उगाएंगे।

जो यहां उग आये, वही बहुत है। सब मिलकर बांट लेते है।.... दीपा तैयार हो गया तो हल लाए गए। सामने मोटियारियों को बैल की जगह फांदा गया और चेलिको ने हल चलाऐ। कृषि उपज से चावल व स्त्री का संबंध आदिकाल से जुडा हुआ है। उस समय स्त्रियां कृषि से संबंधित सारी क्रियांए सम्पन्न करती थी ब्रिफ्रोक का मानना है- खेतों की उर्वरता बढाने के लिए किए जाने वाले जादू या धार्मिक अनुष्ठान स्वभावतः स्त्रियों का ही विशेष कार्यक्षेत्र थे क्योंकि स्त्रियों ही खेती की तकनीक को विकसित किया था। आदिवासी तथा सभी प्राचीन जातियों का विश्वास रहा है कि स्त्रियों में प्रजनन शक्ति होने से कृषि उर्वरता का सीधा संबंध है। फ्रेजर का कथन है कि 'आदिवासी लोग, मानव प्रजनन क्रिया और पेड पौधों की ऐसी ही क्रिया को एक समझ बैठे और उन्होंने कल्पना की कि मानव प्रजनन क्रिया से वे पेड पौधों की उपज भी साथ ही बढा रहे है। धार्मिक अनुष्ठान में लिंग व योनी प्रतीक रूप में पूजे तथा उर्वरता से संबंध जोडते- बुआई करने से पहले भील लोग खेत के किनारे एक पत्थर को सिंदूर से रंग देते है। ... इसलिए पत्थर को इस रक्त से रंग देने का उद्देश्य यह है कि खेत की उत्पादकता में वृद्धि हो ।इसी संदर्भ में कृषि कार्य के दौरान किए जाने वाले उत्सव भी प्राचीन मान्यताओं व विश्वासों से जुडे हुए है।

निष्कर्ष -

खेती कम उपजाउ होने के कारण न तो पूर्ण रोजगार दे पाती है और न ही वर्ष भर पेट भरने के लिए पर्याप्त होती है। अनेक उल्लेखनीय हिंदी उपन्यासों में आदिवासी जीवन का सशक्त चित्रण किया गया है।

परम्परागत कृषि प्रकृति पर आश्रित होती है, तथा बंजर, पहाडी क्षेत्रों पर स्थित होने से जीवन यापन हेतु पूरी नहीं पडती। आवश्यक्ताहीन व स्वार्थ रहित जीवन को चलाने के लिए लम्बे समय तक अस्थायी खेती चलन में रही, जब वन नीति लागू हुई तो आधुनिक कृषि अपनायी अवश्य परन्तु साधन हीनता, खाद्य, बीज की पूर्ती हेतु साहूकारों के चंगुल में फंस जाते है। इसका समाधान सहकारी कृषि तथा सरकार की व्यावहारिक नीति के माध्यम से किया जा सकता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. भारतीय जनजातियां - 108 डा. हरिशचंद्र उप्रेती
२. बिहार का जनताजिया- 84 उमेश कुमार वर्मा
३. भारतीय जनजातियां - 108, 109 डा. हरिशचंद्र उप्रेती
४. जनजातीयां भारत - 18, 39 नदीम हसनैन
५. भारतीय जनजातीयां - 182, 184, 114 डा.हरिशचंद्र उप्रेती
६. जनजातीय भारत - 37, 30 नदीम हसनैन
७. भारतीय जनजातीयां - 118 डा.हरिशचंद्र उप्रेती
८. शैलूश- 250 शिव प्रसाद सिंह
९. गगन घटा - 5 मनमोहन पाठक

ISSN : 2348-7143
March 2018

१०. वरूण के बेटे- 9 नागार्जुन
११. हिंन्दी के आंचलिक उपन्यास -124 डा. बंशीधर
१२. कलावे - 69 जयसिंह
१३. गगन घटा घहरानी - 180 मनमोहन पाठक
१४. जंगल के फूल - 154 , 155
१५. रथ के पहिये - 251
१६. नदी के मोड पर - 98
१७. जंगल के फूल - 71
१८. लोकायत - 214, 224, 238 देवी प्रसाद चट्टोपाध्याय व्दारा उध्द्रत
१९. नदी के मोड पर- 163

ISSN : 2348-7143
March 2018

शैलेश मटियानी के उपन्यासों में व्यक्त चिंतन

डॉ. संजय विक्रम ढोडरे
हिंदी विभाग प्रमुख तथा शोधनिर्देशक
अभय महिला महाविदयालय, धुले
तह. एवं जिला - धुले - ४२४००५
भ्रमणध्वनि - ९८२२५३३६४२
sanjay.dhodare42@gmail.com

श्री. शैलेश मटियानी का जन्म हिमालय की वनैली प्रकृति के अल्मोडा जनपद में शहर से बारह मील दुरी पर पट्टी तल्ला लखनपुर पट्टी के 'बाडेछीना' नामक ग्राम में १४ अक्टूबर १९३१ ई. को हुआ था। बचपन का नाम रमेशचन्द्र सिंह मटियानी था। इनके पिताश्री का नाम विशनसिंह मटियानी था। शैलेश मटियानी की माता कैन्सर रोग से ग्रस्त थी। वह हमेशा अपनी माँ कि सेवा करते थे। चंद दिनों बाद ही उनकी माँ का स्वर्गवास हो गया। बचपन में अपने माता-पिता की मृत्यु के पश्चात लेखक कहते हैं, "यों तो हमारा बहुत बडा कुनबा था। एक ताऊ थे, तीन चाचा और सभी का अपना अपना भरा-पुरा परिवार था, मगर सभी अलग-अलग ही रहते थे। मैं, मेरा छोटा भाई और बहन हम तीनों छोर मुल्या अपने छोटे चाचा जी के आश्रय में पल रहे थे। दादा-दादी भी उन्हीं के साथ थे।"१

शैलेश मटियानी को मुख्यतः लोग आंचलिक कथाकार के रूप में ही पहचानते हैं; किन्तु इनके सभी उपन्यास आंचलिक नहीं है, या पर्वतांचल का ही वर्णन इनके उपन्यासों में नहीं हुआ है। जहाँ पर कुमायूँ अंचल को अपनी कलम से साहित्य जगत में लाने का श्रेय मटियानी को जाता है, वहीं पर बम्बई महानगरी के कुछ गरीब, उपेक्षित लोगों का चित्रण भी उन्होंने बहुत ही बारीकी एवं यथार्थ ढंग से किया है।

क बूतर खाना :-

यह उपन्यास १९६० में 'आत्माराम एंड संस' दिल्ली से प्रकाशित हुआ है। बंबई का एक प्रसिद्ध मोहल्ला भुलेश्वर इसकी कथाभूमि का केंद्र है। उपन्यास में मात्र दो वर्ग और प्रवृत्ति विशेष को ही रुपायित करने का प्रयास लेखक ने किया है।

बंबई के कुछ सेठ घरानों में प्रतिदिन की कहानियों को अक्षरशः शब्दों के जाल में बांधकर मटियानी ने समाज के सामने इस यथार्थ तस्वीर को रखा है। यह उपन्यास उस समय की देन है, जब लेखक बंबई की प्रसिद्ध चाट की दुकान पर नौकरी करता था और वहाँ पर बहुत सारे अनुभव मटियानी को हुए, जिसका सफल प्रयास कबूतर खाना है। सेठ लोगों की हर शाम एक नई लडकी से रंगीन होती है और उनकी सेठानियाँ नौकरों के हिस्से आती हैं। सेठ लालजी ऐसे ही पात्र हैं। इनके लिए लोकलाज और मर्यादा कुछ भी नहीं है। एक दिन अपनी पत्नी नीलांबरी की लटें बिखेरते हुए उन्होंने कह ही दिया - "मैं यहा रह कर क्या करूं? मैं तो द्वारका के कृष्ण जैसा विभिन्न उपवनों के विभिन्न पुष्पों पर मंडरानेवाला रसिया भ्रमर। तेरे लिए मेरा उपयोग ही क्या है, तेरे लिए मैंने होटल में रामा लोग रखे हैं।"२

निम्न वर्ग अर्थात शोषित वर्ग जो कि लावारिस जिंदगी में पंख नोंचे हुए कबूतर की तरह चारों तरफ से आगे पीछे से, बेशुमार, गमगीन, बर्बादी, बदनसीबी का समुद्र हैं। सेठों के घरों में काम करनेवाला रामा लोग ईमानदारी का जीवन कभी जी नहीं सकते, क्योंकि फिर इनका रहना मुश्किल

हो जाता है। जीवन जीने के लिए इन्हें अनैतिक व घिनौने कार्य भी करने पडते हैं। वेश्याओं का जिक्र भी 'कबूतरखाना' में हुआ है। जब तक इनके शरीर में रस रहता है, तब तक अपने शरीर का मोल करती है। अंततः इनका बहुत ही दर्दनाक होता है। शोषित लोग इस तरह की जिंदगी से निकलना चाहते हैं, पर निकल नहीं पाते। मटियानी शोषक वर्ग पर व्यंग्य करते हैं - "ये शाकाहारी पूंजीपति रावण, कुंभकर्ण के इन वंशधरों से कोई क्या करे? रंडियाँ जिन्हें कहते हैं ये उनसे कहीं ज्यादा बेशर्म है। रंडियों में बेबसी की बेशर्मी होती है, मगर ये तो बेहया होते हैं, पैसा-पैसा केवल पैसा ही इनका ईमान है केवल पैसा ही इनका धर्म ईश्वर है।"३

मटियानी अनाचार के विरुद्ध लडने के लिए तैयार है। कबूतर खाना इसकी सही व्याख्या है। डॉ. अमर जयस्वाल इस उपन्यास के बारे में कहते हैं - "यह लघु उपन्यास अपनी शैली और शिल्प में सीधा सादा होते हुए भी काफी परिणामकारक सिद्ध हुआ है और यही इस रचना की सबसे बडी सफलता हैं।"४

बोरीवली से बोरीबन्दर तक :-

इस उपन्यास का प्रथम संस्करण १९५९ में तथा द्वितीय संस्करण १९८५ में अनामिका प्रकाशन इलाहाबाद से प्रकाशित हुआ। इस उपन्यास को आंचलिक कहने में कोई अन्तर्विरोध नहीं है। डॉ. अमर जायसवाल कहते हैं, "महानगरीय जीवन वैशिष्ट उनकी रचनाओं में तो उभरा ही है; साथ ही साथ महानगरीय जीवन के भी अंचल विशेष की एक अपनी पहचान होती है, जिसे शैलेश मटियानी ने बडी मार्मिकता से प्रस्तुत किया है।"५

बम्बई के बोरीबन्दर पर जीनेवालों का अपना जीवन हैं, उनकी अपनी समस्याएँ हैं। साथ ही मछुवारों का जीवन संपूर्णता के साथ इस उपन्यास में चित्रित हुआ है। अभावग्रस्त जीवन को जीते हुए और विसंगतियों से संघर्ष करते हुए मटियानी के पात्र सहज रूप में दिखाई देते हैं। पूरे उपन्यास में 'बोरीवली से बोरीबंदर' तक ट्रेनयात्रा तक का ही वर्णन है, जिसकी शुरुआत दो बेकार युवकों की बगैर टिकट ट्रेन यात्रा से होती हैं। उनके पास पैसे नहीं है कि वे टिकट ले सकें। इस उपन्यास में महानगर की समस्याओं को उद्घाटित किया गया है। उपन्यास की मुख्य समस्या वेश्यावृत्ति हैं, किस प्रकार कुछ बहुरूपिये पहाड की विहंग बालाओं को उडा ले जाते हैं। उन्हें दिल्ली, बम्बई, बनारस जैसे शहरों में सप्लाई कर जाते हैं। चाँदनी और नूर भी इसी तरह की अभागिन है, जिन्हें सब्जबाग दिखाकर कोठों तक पहुँचा दिया गया हैं। चांदनी कोठों की सीढियाँ पार कर जाती है और अभिनेत्री बन जाती है; पर नुर को एक दादा मिलता है, जो उसकी बाप की उम्र का था। नुर को उसी की बनकर रहना पडा। वीरेंद्र नामक युवक जो बगैर टिकट किसी तरह बंबई पहुँच जाता है, अंततः उसका संपर्क नूर से होता है और दोनों आपस में विवाह कर लेते हैं। वीरेन की मुख्य कथा के साथ ही नूर, दादा, चंदा तथा कली हुसैन की प्रासंगिक कथाएँ भी हैं। इसमें भाषा का प्रवाह है और साथ ही साथ नुकीलापन भी है। जो पाठक के वैचारिक धरातल को अनायास ही छू देता है। उपन्यास की नायिका नूर उन नारियों का प्रतिनिधित्व करती है.... जो समाज में आज भी उपेक्षित हैं।

किस्सा नर्मदाबेन गंगूबाई :-

यह उपन्यास १९६० में आत्माराम एंड संस दिल्ली से प्रकाशित हुआ है, यह कोठे पर जीनेवाली नारियों के जीवन की बेबसी है। जीवन का यह रूप बंबई में हैं, जिसकी कल्पना भी नहीं की जा सकती है। इन लघु उपन्यासों में लेखक फुटपाथ पर सोनेवालों की जिंदगी और परेशानियों को अभिव्यक्त

करते है। जिन लोगों का फुटपाथ ही एक आवास है, ये लोग दूसरों का जूठा खाकर और जूठे का भार सहकर जीते हैं।

नर्मदाबेन जैसे पात्र अर्थ की महत्ता के कारण ही घिनौंना जीवन जीने के लिए विवश है। आर्थिक विषमता जन्य परिस्थितियों के कारण इन उपयुक्त समाज में वर्ग संघर्ष साँस ले रहा है, इनके सम्मुख जीवन की कठिनाइयाँ ही कुछ ऐसी हैं, कि उन्हें निबटते ही उनका जीवन समाप्त हो जाता है। नारियों की दो तरह की मानसिकताओं का जिक्र मटियानी करते हैं। एक तो मालकिन नर्मदाबेन हैं, दूसरी नौकरानी गंगुबाई जो विधवा है। अपने वैधव्य का रक्षण नौकरानी निभा लेती है, पर मालकिन अपनी शारीरिक हवस निभाने के लिए रोज नया आदमी खरीदती है। आर्थिक असमानता का जितना गहरा दलदल इस बंबई शहर में है, अन्यत्र नहीं और इसी के चलते गरीब अमीर दोनों ही परेशान हैं।

चिट्ठी रसैन :-

यह उपन्यास १९६१ में प्रकाशित हुआ। आंचलिक कहे जानेवाले उपन्यासों में इस उपन्यास को भी रखा गया है, इसकी पूरी विशेषताएँ ही आंचलिकता से अभिसिक्त है। इसमें कुमाँयू के उडलगों गांव का जीवन दिखाया है। ये गांव बाहर की दुनिया से कम संपर्क रहते हैं। यहां बाह्य चेतना को लाने का श्रेय सेना में भर्ती हुए लोगों को है और परदेस की नौकरी में गए बेटों, पतियोंवाली पहाडिनों का हिया प्यार से हिकुरता है, टीस से कसमसाता है और वे ऊँचें टीलों पर खडी सडकों पर चलते मुसाफिरों को देखकर अपनों की स्मृति से गदगदा उठती हैं।

उपन्यास का कथानक एक छोटी-सी घटना पर आधारित है। रमौती के पति मोहनसिंह के पत्रों को लानेवाले चिट्ठी रसैन पीतांबरसिंह से रमौती धोखा खाती है। पीतांबर, मोहनसिंह की चिट्ठियों को रमौती को पढकर सुनाता हैं और एक जाली चिट्ठी रमौती को लिख कर सुनाता है। इस तरह पीतांबर रमौती पर आसक्त हो गया था। जब मोहनसिंह की मृत्यु हो गई तो, उसे धोखे से अपने प्रेम जाल में फंसा लेता है और रमौती गर्भवती हो जाती है। मोहनसिंह का बडा भाई नाथू हवलदार फौज की नौकरी से हार वापस आता है, तो समाज उसी पर पानी उछालता है कि नाथू का ही गर्भ रमौती को है, नाथू बडा ही अनुशासनशील, प्रिय और सहृदय तथा स्वतंत्र विचारोंवाला व्यक्ति है। एक तरफ तो वह अपने ही गांव के थोकदार की बेटी को, जो अपने वैवाहिक जीवन से संतुष्ट नहीं थी उसे अपना लेता है। दूसरी तरफ वह रमौती के बारें में बुरे अफवाह फैलने पर भी उसे माफ कर देता हैं कि गलती हर इंसान से होती है।

हौलदार :-

यह उपन्यास १९६० में आत्माराम एंड संस दिल्ली से प्रकाशित हुआ था। (हौलदार) मटियानी के आंचलिक उपन्यासों में अपना महत्वपूर्ण स्थान बनता है, इसमें पर्वतीय अंचल की कथा के साथ ही साथ 'डूंगरसिंह' की कथा भी चलती है, जो हौलदार बनने की इच्छा से फौज में भर्ती होता है, लेकिन अपनी ही गोली से लंगडा होकर गांव लौटता है। उसकी इच्छाएँ कुण्ठाएँ बन जाती हैं।

उपन्यास इस टूटे तथा हारे हुए डूंगरसिंह की व्यथा को विभिन्न कोणों व विभिन्न मानसिक स्थितियों से उभारता है। डूंगरसिंह मध्यमवर्गीय पात्रों की कोटि में से है। उसका चरित्र स्वाभाविक तथा यथार्थ रूप लिए हुए हैं। डुंगरसिंह का काम वनांचल में घास काटने आयी लडकियों को छेडना और तंग करना है और इनके सहायक के रूप में उपन्यास के कई चरित्र उभर कर आये हैं। जनपदीय जीवन की चित्रात्मक अभिव्यक्ति हुई है। भाषागत प्रयोगों में मटियानी सफल सिद्ध होते हैं।

उपन्यास के चतुर्दीक फैला कुमाँयू का पर्वतीय परिवेश शैल, शिखर सब समाहित है। इस उपन्यास की कथा का क्षेत्र छौलछीना गांव से है। इसमें डूंगरसिंह का अपना अस्तित्व इतना महत्व नहीं रखता है, जितना कि अंचल विशेष का। कुमायूं के रीति-रिवाज, प्रथाओं, अंधविश्वासों, टोना-टोटका, आचार-विचार, भाषा का विस्तृत चित्रण उभरा है।

मटियानी की औपन्यासिक यात्रा आंचलिकता के क्षेत्र में, 'हौलदार' में उच्चतम है एवं सराहनीय हैं। आंचलिकता के सभी तत्वों को समाहित कर उपन्यास को सफल बनाने में भरपूर कोशिश की गई है। आंचलिकता का आभास इसकी पूरी बनावट में हैं। इस उपन्यास की मुख्य समस्या पारिवारिक विघटन की है। डूंगरसिंह का परिवार विभाजित हो जाता है, गाँव के लोग इसमें काफी दिलचस्पी लेते हैं, साथ ही साथ उपन्यास का लोकसांस्कृतिक दृष्टिकोण भी है।

थोकदार का क्रोध रमौती वाली बात को लेकर उग्र होता है। पर चिट्ठी रसैन के पाप का भंडाफोड होता है, रमौती को नया जीवन मिलता है तथा नाथू हवलदार लांछन मुक्त होते हैं। भाषाशैली की दृष्टि से एवं लोकजीवन उपन्यास को आंचलिक रूप प्रदान करते हैं। सामाजिक बुराइयों को उजागर करना उपन्यास का मुख्य उद्देश है। कुमाँयू अंचल के रीति-रिवाज सहित वहां की बोल-चाल का भी इसमें बढिया चित्रण मिलता है। समस्याओं को बहुत ही बारीक ढंग से उठाते चलना, इनका सफल प्रयोग है।

संदर्भ सूची :-

1. मेरी तैंतीस कहानियाँ, शैलेश मटियानी - पृ. ६
2. कबुतरखाना, शैलेश मटियानी - पृ. १०७
3. वही - पृ.३५
4. हिंदी के बहुचर्चित उपन्यास और उपन्यासकार, डॉ. अमर जायसवाल - पृ. ९४
5. हिंदी के बहुचर्चित उपन्यास और उपन्यासकार, डॉ. अमर जायसवाल - पृ. ९०

ISSN : 2348-7143
March 2018

ओमप्रकाश वाल्मीकि के काव्य में दलित चिंतन

प्रा. रोशनी पवार
मूलजी जेठा महाविद्यालय, जलगांव

" शब्द जो एक–न–एक दिन
अंधेरी गुफा में कैद
रोशनी को छुडाकर
बाहर लायेगा। " 1

श्रेष्ठ दलित कवि ओमप्रकाश वाल्मीकि के 'शब्द का जन्म' कविता की यह पंक्तियॉ है। सचमुच दलित आज तक अंधेरी गुफा में कैद होकर शोषण की पीडा, दर्द को सह रहा था लेकिन दलित साहित्य समानता, मुक्ति, भाईचारे रूपी रोशनी बनकर शब्द के माध्यम से अपने साहित्य में व्यक्त हो रहा है। दलित साहित्य मानव समाज की भेदभाव रहित, उच्च–नीचता से हटकर सामाजिक क्रांति करना चाहता है। यह 'सर्वे भवन्तु सुखिना, सर्वे सन्तु निरामया' की लोकहित सर्वोदय की कामना करता है। ऐसी ही अभिव्यक्ति हमें श्रेष्ठ दलित कवि ओमप्रकाश वाल्मीकि का कविता संग्रह 'सदियों का संताप' में दलित चिंतन के रूप में परिलक्षित होती है।

यह कविता संग्रह 1989 में प्रकाशित हुआ। इस संग्रह में कुल उन्नीस कविताऍ संग्रहित है। लेकिन इस छोटी –सी पुस्तक में दलित कविता के लिए जो भूमि तैयार की वह अपने आप में एक कीर्तिमान है। हजारों साल के सामाजिक उत्पीडन, शोषण, प्रताडना ने दलित जीवन को मानवीय मौलिक अधिकारों से वंचित रखा। उन पर तरह–तरह के प्रतिबंध लगाए गए। शिक्षा से उन्हें दूर रखा गया। इन स्थितियों में जीने वाले लोग खामोशी से इस अमानवीय व्यवहार को सहते रहे। माताप्रसाद ने "दलित साहित्य को केवल दलितों का लेखन नहीं बल्कि पीडा की सशक्त अभिव्यक्ति कहा है।"2

दलित कविता के आक्रोशित स्वर में जो आंतरिक भावबोध है उसका संबंध ऐतिहासिक संदर्भों में विद्यमान है, दलित कवि एक मनुष्य की तरह जीना चाहता है, क्योंकि एक मनुष्य की तरह सम्मान से जीने का उसे अधिकार मिलना चाहिए। जो उससे वर्ण–व्यवस्था के सामाजिक प्रतिबंधों ने छीना है। इसीलिए दलित कविता में वर्ण–व्यवस्था विरोध सामाजिक विषमता के प्रति गहरा विक्षोभ दिखाई देता है। जाति– भेद से उपजी अस्पृश्यता की भावना को दलित कवि मनुष्य विरोधी मानता है।

दलित कविता की अंतःऊर्जा में गहरा आशावाद भरा हुआ है–

" सुबह होने से पहले, मैं, तुम्हें बता देना चाहता हूॅ
कि सुबह आयेगी धीरे–धीरे, तेज रोशनी चारों ओर फैलकर
अंधेरे को उजाले में बदल देगी।" 3

कवि का यह मानना है कि "कविता मात्र आनंद, रस, मनोरंजन के लिए नहीं होती। कविता हमें मनुष्यता के निकट ले जाती है। मानवीय दुर्बलताओं के प्रति सचेत करती है। इसीलिए कहा भी जाता है कि कविता में संवेदनात्मक अनुभूतियों की अभिव्यक्ति ज्यादा सशक्त होती है।"4 इन संदर्भों में दलित कविता की भावभूमि अधिक संवेदनशील एवं ज्यादा लोकतांत्रिक है। क्योंकि वर्ण–व्यवस्था, लोकतंत्र, समता विरोधी है। और दलित कविता वर्ण–व्यवस्था के विरोध में अपनी भूमिका सिद्ध कर चुकी है। दलित कविता की अंतःऊर्जा में यह विचार स्पष्ट है।

सामाजिक शोषण के विरूद्ध खडे होकर उसने दलित अस्मिता की पहचान का सवाल उठाया था। मनुष्य की स्वतंत्रता और बंधुता उसके लिए सबसे प्राथमिक थी। मानवीय मूल्यों को स्थापित करना उसका उद्देश्य था। इस तरह दलित कविता ने एक सफर तय किया है, जो सहज और सरल नहीं था। यह उसका उत्तरदायित्व था, जिसका उसने निर्वाह किया है।

'सदियों का संताप' इस कविता संग्रह में उपर्युक्त सारी विवंचना तथा शोषण, पीडा, छटपटाहट का दर्शन होते हैं लेकिन कवि ने ऐसी विषम परिस्थिति में भी आशावादी दृष्टि व्यक्त की है कि एकदिन अवश्य आयेगा जब सभी ओर एकता ,समानता, भाईचारा का भाव सर्वत्र व्याप्त हो जाएगा जो स्वस्थ समाज की निर्मिति में सहायक सिद्ध होगा।

'ठाकुर का कुंआ' इस कविता में कवि ने समाज के ठेकेदारों की वृत्ति और शोषण के दर्द की अभिव्यक्ति की है–

"भूख रोटी की, रोटी बाजरे की
बाजरा खेत का, खेत ठाकुर का। "5

कवि की वेदना यह है कि पेट की रोटी पर भी हमारा अधिकार नहीं है। उस रोटी में पसीना इन गरीबों का रहता है लेकिन अधिकार खेत के मालिक ठाकुर का रहता है।

कवि अंतिमतः अपनी रिक्तता की पूर्ति करता हुआ कहता है कि कुँआ पानी, खेत–खलिहान, गल्ली–मुहल्ले यहॉ तक की गॉव, शहर, देश भी उन ठाकुरों का है ज्यों सत्ता के बल पर अपने को समाज के ठेकेदार समझते हैं। अतः कवि के कहने का आशय यह है कि दलितों के खून–पसीने तथा परिश्रम से प्राप्त रोटी पर भी उनका अधिकार नहीं रहता। इस प्रकार की विडंबना को कवि ने 'ठाकुर का कुंआ' में वाणी प्रदान की है।

'मानचित्र' कविता में कवि ने अपने अतीत की कटु स्मृतियों के दर्द का घांव तथा दंश उजागर किया है।

कवि अपने जिस्म के घांव के दर्द को व्यक्त करता हुआ कहता है–

"मेरे जिस्म पर, गोदना–सा खुदे
वक्त की तूफानी हवाओं के प्रहार, चमक रहे हैं
आडी–तिरछी काली–काली रेखाओं में। " 6

कवि अपना दर्द अभिव्यक्त करते हुए कहता है कि मेरे जिस्म पर मार–पीट के घांव वक्त की रफतार में गोदने से खुंदे हुए आडी–तिरछी, काली–काली रेखाओं में मेरे

ISSN : 2348-7143
March 2018

जिस्म पर सदैव चमकते रहते हैं। और ज्यों बार–बार मुझे अतीत पीडा का दर्दनाक अनुभव कराते रहते हैं।

अतः कवि ने 'मानचित्र' इस कविता में अतीत के दर्दनाक हादसों के घाव, दंश तथा पीडा का बडा पीडादायक चित्रण किया है।

'ज्वालामुखी ' कविता में कवि ने अपने मन में अतीत से भरी दर्दनाक पीडा की कटु स्मृतियॉ कब ज्वालामुखी का विकाराल रूप धारण कर लेगी कहा नहीं जा सकता। कवि ने अपने मन में उठते लावा को इस कविता में सशक्त अभिव्यक्ति दी है।

कवि अपने ऊपर हुए शोषण को इन शब्दों में अभिव्यक्ति देता है–

" बदन पर जगह–जगह घाव
पानी जैसा मेरा खून
सडकों पर
गलियों में
खेत –खलिहानों में।" 7

अंत में कवि की जब शोषण की यह चरमसीमा पराकाष्ठा पर पहुॅच जाती है तो कवि की अंतरात्मा पुकार उठती है–

" बहुत हो चुका
शोषण,
प्रताडना ,
और उपेक्षा
बस , अब मेरा ज्वालामुखी फट पडेगा। "8

इसप्रकार कवि ने 'ज्वालामुखी' कविता में शोषण का अंत करने के लिए अपनी आंतरिक शक्ति का परिचय दिया है। ऐसी असीम शक्ति की ज्वाला ज्यों हमेशा–हमेशा के लिए समाज में व्याप्त इस शोषण का नामोनिशान मिटा देंगी।

'झाडू वाली' कविता में कवि ने एक झाडूवाली की व्यथा–कथा को वाणी दी है। कवि रामेसरी के कार्य पर चिंता व्यक्त करते हुए कहते हैं – रामेसरी बांस की मोटी झाडू से जब उबड–खाबड रास्तों पर झाडू चलाती है तो उन सडकों की धूल उसकी श्वास नलिका से उसके फेफडों में कारखाने से उठते चिमनी के धुंए–सी जमकर उसके फेफडों को खोखला कर देती है। कवि रामेसरी की व्यथा इन पंक्तियों में व्यक्त करता है–

" रामेसरी की खुरदरी हथेली हो जाती है असमर्थ
हाथ गाडी को धकेलने में, छोटे–छोटे हाथ
सडक तक लाते हैं। " 9

कवि आगे झाडूवाली की पीडा को व्यक्त करते हैं कि रामेश्वरी का जब शारीरिक स्वास्थ्य साथ नहीं देता है तो झाडू लगाने की धूरा उसके छोटे–छोटे बच्चों को संभालनी पडती है। और वह बच्चे भी आगे चलकर इस गंदगी के शहर में दुर्गंध बन जाते हैं। रामेसरी के खुरदरी हथेली जब कचरे की गाडी धकलने में असमर्थ हो जाते हैं तब

छोटे–छोटे बच्चे उसे सडक पर धकेलकर गाडी को लेकर आते हैं। जिससे उन छोटे–छोटे हाथों पर असंख्य जख्मों के घांव उभरकर आ जाते हैं। फिरभी खामोश होकर वह बच्चे उस कचरे की गाडी को ढोते हैं। इतना ही नहीं उनके पुरखे भी जिंदगीभर यही भार ढोते रहे हैं।

'शब्द का जन्म' कविता में कवि ने शब्द की तुलना बीज से की है। बीज जिसप्रकार धरती की कठोरता तथा अंधेरे को चीर कर बाहर एक नया रूप बनकर अकुंरित होता है। उसी प्रकार शब्द अंतर की पीडा रूपी अंधेरे को चीरकर एक नया रूप आलोक याने रोशनी बनकर प्रस्फुटित होता है। कवि ने शब्द की ऐसी शक्ति से परिचित कराया है।

आगे कवि शब्द की महिमा का वर्णन करते हुए कहते हैं कि –

" शब्द जो एक–न–एक दिन
अंधेरी गुफा में कैद
रोशनी को छुडा कर
बाहर लायेगा। "10

शब्द वह असीम शक्ति का स्त्रोत है ज्यों एकदिन अंधेरी गुफा में कैद रोशनी को छुडाकर बाहर निकाल लायेगा। कवि के कहने का तात्पर्य है कि शब्द में ही अंधेरे याने बुराइयों को चीरकर रोशनी याने अच्छाइयों को लाने की शक्ति विद्यामान है। अतः शब्द का जन्म ही आवाज को बुंलद करता है ज्यों बुराइयों पर प्रहार करने में सशक्त साबित होता है।

अतः 'शब्द का जन्म' कविता में कवि ने शब्द की असीम शक्ति का ज्यों परिचय दिया है उससे मुझे संत कबीर के दोहे का स्मरण हो आता है–

" शब्द बराबर धन नाही ज्यों कोई जाने बोल
हीरा तो दामों मिले शब्द ही मोल न तोल। " 11

इसप्रकार संत कबीर की भॉति ही शब्द की महिमा से कवि ने 'शब्द का जन्म' इस कविता में परिचित कराया है।

'संदियों का संताप' कविता में कवि ने शोषण से आहत मन के संताप को अभिव्यक्ति प्रदान की है। लेकिन संताप में मन का आक्रोश न होकर समानता की आशा का भाव छिपा है।

शोषण के अभिशाप से मुक्ति इस आशा को बरकरार रखते हुए कवि कहता है कि –

" इसीलिए हमने अपनी समूची घृणा को
पारदर्शी पत्तों में लपेटकर
ठूंठे वृक्ष की नंगी टहनियों पर
टांग दिया है। "12

कवि के कहने का तात्त्पर्य है कि शोषण की घृणा को हमने पत्तेविहीन पेडों की टहनियों पर टांग दिया है क्योंकि भविष्य में आनेवाली नई पीढी के बच्चे नंगे पॉव दौडते

सांवले बच्चे इन सारी स्थितियों को देखकर दुश्मनों के बच्चों से भी प्यार कर सकें अतीत की गहनतम पीडा को भूलकर। अर्थात् उन बच्चों के सामने हम ऐसी समानता की मिसाल रखना चाहते हैं कि वे सभी के साथ भाईचारे का भाव बना सकें।

' धुरी पर घूमती पृथ्वी' कविता में कवि ने यह आशा व्यक्त की है कि एक दिन शोषणरूपी अंधकार का अंत होकर समानता रूपी रोशनी का उजाला सूर्य की तरह इस पृथ्वी पर छा जाएगा। सूर्य जिसप्रकार अंधेरे में अस्त होता है उसीप्रकार सूर्य का आगमन उजाले के रूप में अवश्य होता है इस बात की साक्षी यह पृथ्वी है। उसी प्रकार शोषण का अंत भी निश्चित है।

" सुबह होने से पहले
मैं, तुम्हें बता देना चाहता हूं
कि सुबह आयेगी धीरे–धीरे
तेज रोशनी चारों और फैलकर
अंधेरे को उजाले में बदल देगी। " 13

कवि को विश्वास है कि हमेशा परिस्थिति एक जैसी नहीं होती जिसप्रकार अंधेरा आता है उसीप्रकार एक दिन उजाले का भी साम्राज्य आ जाता है। इस सत्य को भली–भॉति रूप में समस्त जगत् जानता है।

अतः कवि ने 'धुरी पर घूमती पृथ्वी' कविता में कवि ने शोषणरूपी अंधेरे का अंत होकर समानता रूपी सूर्य का आलोक सर्वत्र एकदिन जगमगाने लगेगा। यह आशावादी स्वर व्यक्त किया।

निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि ओमप्रकाश वाल्मीकि के 'सदियों का संताप' कविता संग्रह में अभिव्यक्त दलित चिंतन नए मूल्यों की स्थापना करने वाला, सामाजिक क्रांति का पथ प्रशस्त करने वाला, सांप्रदायिकता की जड मिटानेवाला, अखंड राष्ट्र निर्माण में योग देनेवाला, समानता, एकता, भाईचारे का भाव निर्माण करनेवाला उपाद्येय, हितकारी, मंगलमय पथप्रदर्शक है जो समाज को सही दिशा दिखाने के लिए उपाद्येय सिद्ध होगा। अतः कहा जा सकता है–

कवि तो दीपक–सा जलता है,
दुखियों, दलितों के क्रंदन में
उसे विकास मिला करता है
विकल–वेदना स्पंदन में।

संदर्भ ग्रंथ –

1) ओम प्रकाश वाल्मीकि, शब्द का जन्म पृ. 38
2) पुरूषोत्तम सत्यप्रेमी(संपा), हिंदी दलित रचना और विचार पृ.11
3) ओम प्रकाश वाल्मीकि, धुरी पर घूमती पृथ्वी, पृ. 38
4) ओम प्रकाश वाल्मीकि, सदियों का संताप (भूमिका), पृ.9

5) ओम प्रकाश वाल्मीकि, ठाकुर का कुंआ , पृ.13
6) ओम प्रकाश वाल्मीकि, मानचित्र , पृ.14
7) ओम प्रकाश वाल्मीकि, ज्वालामुखी , पृ.18
8) वही पृ. 18
9) ओम प्रकाश वाल्मीकि, झाडूवाली , पृ.32
10) ओम प्रकाश वाल्मीकि, शब्द का जन्म ,पृ.38
11) हजारी प्रसाद द्विवेदी, कबीर ग्रंथावली पृ. 102
12) ओम प्रकाश वाल्मीकि, सदियों का संताप, पृ.45
13) ओम प्रकाश वाल्मीकि, धुरी पर घूमती पृथ्वी, पृ. 47–48

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

प्रभा खेतान के काव्य में नारी

प्रा. रविंद्र रामदास खरे
अध्यक्ष, हिंदी विभाग
कला, वाणिज्य एवं कम्प्युटर ॲप्लीकेशन
महिला महाविद्यालय, डोंगर कठोरा
ता. यावल, जि. जलगाँव

हिंदी साहित्य के उत्तरशती में अनेक महिला साहित्यकारों ने नारी संबंधी विभिन्न विषयों को लेकर लेखन कार्य किया हैं । उन्होंने पहले से अधिक सशक्त होकर नारी की स्थिति को मुखरित किया है।हिंदी काव्य के क्षेत्र में कई कवयित्रियों ने भी नारी वासना का चित्रण किया है। नारी के विभिन्न पहलुओं को अपने काव्य द्वारा उजागर करने का प्रयास किया है।इनमें प्रभा खेतान एक प्रमुख हस्तक्षार के रूप में उभरी हैं। उनके काव्य के केंद्र में स्त्री हैं उन्ही के शब्दों में "मेरी हर कविता,हर उपन्यास,हर वृतांत के केन्द्र में स्त्री हैं।मैं दुनिया के जिस किसी कोने में गई, मैंने स्त्री को खोजा हैं ।उसे जानने की चेष्टा की हैं। उस देश की स्त्री कैसी हैं? वह कैसे कपडे पहनती हैं ? उसकी सामाजिक भूमिका का महत्व हैं?क्या स्त्री अधिकारों के प्रति वह सजग हैं?क्या उसके देश में स्त्री मुक्ति की गुहाए लगायी जा रही हैं?क्या वहाँ की लेखिकाएँ,वहाँ की विशिष्ट बुध्दिजीवी महिलाएँ स्त्री का प्रतिनिधित्व करने की चेष्टा करती है।"१इसलिए प्रभा खेतान ने अपने साहित्य में नारी जीवन की त्रासदी को उभारा हैं ,विशेष रूप से वे नारी-शोषण के प्रति चिंतित है।नारी सदैव परिवार और समाज के प्रति समर्पित हैं,परंतु वही समाज और परिवार उसका अपमान एवं शोषण करता है।प्रभा खेतान के काव्य में नारी के प्रति सहानुभूति एवं संवेदना व्यक्त हुई है। उन्होंने नारी-समाज की विविध समस्याओं का चित्रण किया है।जिनका अध्ययन विविध आयामों के साथ किया जा सकता है।

पारिवारिक स्थिति :-

भारतीय संस्कृति में जीवन व्यथित करनेवाली नारी अपने परिवार के प्रति कर्तव्य दक्ष रहती है।वह घर परिवार की दैनिक कार्य में इतनी व्यस्त रहती है कि उसका निजि कार्य भी वह कर नही पाती तथा प्रकृति का आनंद उठा नही सकती वह यही निवेदन करती है कि-

"मुझे **तो घर का बहुत काम है।**
कपडे सुखाने है,
मेरे चूल्हे की लकडियाँ गीली हैं ।
बच्चा सर्दी से खाँसता है,
तुम्हारे साथ-साथ
कैसे बनूँ पारवी

ISSN : 2348-7143
March 2018

या मेघ मल्हार गाऊँ ।"२

नारी की महानता एवं उदात्तता उसके समर्पण भाव से ही परिलक्षित होती है।वह भावनाशील है।पुरूषो के दृष्टि से नारी सदैव ही दासी या भोग्या के रूप में ही रही है।नारी की इस विवशता भरे जीवन की त्रासदी को कवयित्री ने व्यक्त किया है-

"मैंने अपने को
पहनाया तुम्हारे पाँवों में
जूती बन,
बिछी बिस्तरे पर
चादर बन,
कभी टंगी खूंटी पर
तुम्हारा मुखौटा बन
मैं बनी वस्तु
तुम रहे भोक्ता ।"३

स्पष्ट हैं कि पुरूष अपना वर्चस्व स्थापित करना चाहता है।इसलिए नारी उसके लिए एक वस्तु के समान है।नारी को समाज में उपेक्षा की दृष्टि से देखा गया है इसका चित्रण प्रभा खेतान बखुबी से करती है।

आर्थिक स्थिति :-

व्यक्ति एवं समाज जीवन में आर्थिक स्थिति या व्यवस्था की अहंम भूमिका होती है। क्योकि अर्थ पर ही जीवन निर्भर है। आर्थिक स्थिति के प्रति हिंदी कवियों ने अपनी चिंता व्यक्त करते हुए अपनी कविताओं में समाज में व्याप्त गरीबी, बेकारी, श्रम का शोषण, मंहगाई, अभाव आदि का चित्रण मार्मिक एवं यथार्थ रूप में किया है।नारी परिवार कम दायित्व का निर्वाह करती है इसलिए उसके सामने आर्थिक प्रश्न महत्वपूर्ण होता है।कामकाजी नारी नौकरी करके अपना जीवन व्यथित करती है।इसलिए उच्चवर्गिय समाज नौकरी करनेवाली नारी का मनमाना शोषण करते है,इसका चित्रण कवयित्री ' ये लोग कौन है' इस कविता से व्यक्त करती है-

"जिन्होंने निचोड ली है हमारी सारी शक्ति
आखिरी बूँद तक
नशे में बदहवास हमें
अपने जश्नों का
पूर्जा बनाकर छोड दिया है।"४

कामकाजी नारी का दैनिक जीवन घर से ऑफिस,ऑफिस से घर तक हो गया है।इस स्थिति में उसका आर्थिक शोषण होता रहा।फिर भी वह अपने सपने को साकार करने के लिए पीछे नही हटती।प्रभा अपनी कविता'घर से जाती हुए स्कुल' में लिखती है कि-

"स्कुल से घर -वह बीस साल की हो गई।
फिर उसने, एक नौकरी कर ली ।

घर से ऑफिस
सुबह नौ बजे जाती हुई
शाम छः बजे लौटती हुई
वह चालीस की हो गई।"५

स्पष्ट है मध्यवर्ग की नारी को परिवार का आर्थिक तालमेल बिठाने के लिए नौकरी करनी पडती है।शहरों का महँगा जीवन बाटती हुई महँगाई का अपने संतान की योग्य प्रकार पालन-पोषण करने के लिए अर्थ की आवश्यकता होती है।यह नारी घर और बाहर दोनों स्थानों पर संघर्ष करती हुई दिखाई देती हैं।

उच्चवर्गीय नारी की स्थिति:-

प्रभा खेतान की कविताओं में उच्चवर्गीय नारियों की स्थिति का चित्रण हुआ है।इस वर्ग की नारी स्वतंत्र एवं स्वच्छंद जीवन को स्विकारती है अपने आधिकारों के प्रति सजग होती है।उच्चवर्गीय नारियों को एक कामयाब नारी के रूप में देखा जाता है।वह पुरूष के साथ कंधे से कंधा मिलाकर जीवन जी रही है।आज वह स्वतंत्र है।उच्चवर्ग में स्त्री एवं पुरूष दोनों में अहमं भाव होता है। फलस्वरूप दाम्पत्य जीवन में टकराहट दृष्टिगत हो रही है फिर भी उच्चवर्गीय नारी मौज मजा करने की विचारधारा को अपनाती है।

उच्चवर्गीय नारियों की ओर देखने की दृष्टि बदल रही है।वह जिस तरह खुले आम शहरों में दिखाई देने लगी है।स्त्री सदैव पुरूष की हवस का शिकार बन रही है।पुरूष की इसी कुप्रवृत्ति पर प्रतिकात्मक भाषा में प्रभा अपनी कविता 'मछली पकडने मछूए जाल फेंक रहे हैं' में लिखती है कि-

"मछूआरे तैनात है,टूट पडने को मछलियों पर
लडकी को नफरत हैं,घूरने वाली शिकारी आँखो से।"६

नारी जब किसी कारणवश समाज में अपनी सफलता से अखबारों की सुर्खियों में दिखाई देने लगी ,तो पुरूष वर्चस्व से जुडे लोग दु:खी हुए क्योंकि वे किसी सभ्रांत स्त्री के यश को झेल नही पाते है।

"अखबारों की सुर्खियों में
सामने आ गयी
और ये सारे भारी भरकम
बडे लोग
मुझ पर नाराज हो गये।"७

सामान्यत:उच्चभ्रु समाज में नारी के लिए अकेलापन एक बोझ सा बन जाता है।प्रभा खेतान ने अपनी कविताओं में उच्चवर्गीय नारियों की सपन्नता, उसके विलासी जीवन तथा जीवन का भोग लेने की प्रवृत्ति का चित्रण किया है।

नारी की मानसिकता :-

प्रभा खेतान ने नारी मन एवं उसकी मानसिकता को अहल्या की त्रासदी द्वारा उभारा है।वह शाप से मुक्त होना चाहती है।उसे मानवी रूप में आने के तीव्र कामना है।वह मानव होने का अधिकार

पाना चाहती है।जिससे वह अपनी संवेदना को व्यक्त करना चाहती है।अहल्या दोषी नही है क्योंकि इन्द्र ने गौतम के रूप में उसके नारीत्व का अपमान ही किया है।अर्थात वर्तमान समय की नारी मुक्त होकर भी बंधे रहने की पीडा झेल रही है।नारी की मानसिक त्रासदी यह है कि वह शोषण को सहती हुई जीवन की आकांक्षा रखती है।उसकी इस मानसिकता को मुखरित किया गया हैं-

"सप्तपदी के घेरे में
तुम तो न्यौछावर हुई थी
तुम तो बनी थी समिधा
तुम एक बार नही
बार-बार मरती हो
टुकडा-टुकडा
खतम होती रही हो तुम
फिर भी
जीवन की सुरा होठो से सटाये।"८

वर्तमान युग में नारी का मानसिक शोषण नये ढंग से हो रहा है। बाजार में बेची जानेवाली वस्तु के विज्ञापन हेतु उसको महज चीज के रूप में उसका उपयोग होता हैं।उसके संवेदनशील मन का विचार न कर उसके दैहिक रूप का विज्ञापन हो रहा है और वह भी व्यक्ति से वस्तु बन गयी।

"इतिहास और परम्परा से मुक्त
बिलकुल ताजा
नई-नई रेशमी साडी पहन
वह टँग गयी
आधुनिकता के हैंगर पर ।"९

नारी मन को तब आघात होता है जब प्रेम को साँचे बदलने की प्रवृत्ति होती हैं।इससे यही स्पष्ट होता है कि ये वे स्वार्थी एवं संकुचित व्यक्ति है जो नारी मन को उल्लासित देखना नही चाहते।वे उसके मन को मार देना चाहते हैं।

"जो हँसते फू लों
और झूमते पेडों को
आँखे तरेर पथरा देते हैं ।"१०

स्पष्ट है कि प्रभा खेतान ने अपने कविताओं में नारी की मानसिकता का सटीक चित्रण किया हैं।।

निष्कर्ष :-

1) प्रभा खेतान की नारी विषयक दृष्टि उदार, उदात्त है तथा उन्होंने अपने काव्य में नारी मन-का सुक्ष्म चित्रण किया हैं।

2) नारी जब अपने अस्तित्व एवं अपनी आस्मिता के प्रति जागृत होगी तभी एक नई संस्कृति का प्रारंभ होगा ।
3) नारी मानसिक तृप्ति चाहती हैं, वह सदियों से चले आ रहे परिवार के बंधन, पति द्वारा प्रताडना, भय आदि चूनौतियों का सामना करते-करते उसे सही व्यक्तित्व की तलाश है।
4) कवयित्री ने नारी शोषण को केंद्र में रखकर अपने काव्य संग्रह द्वारा नारी संघर्ष की गंभीर समस्याओं को उभारा है।
5) प्रभा खेतान की कविताएँ नारी शोषण का कडा विरोध कर वह नारी को मानव बनकर रहने की प्रेरणा देती हैं।
6) नारी समाज और परिवार से समर्पित होकर अपना उच्चतम विकास चाहती है।
7) पुरूष प्रधान संस्कृति में नारी की स्थिति में आए परिवर्तन के मूल में आर्थिक स्थिति है।
8) प्रभा खेतान ने अपने काव्य में नारी की आर्थिक एवं सामाजिक समस्याओं का निरूपन किया है ।

संदर्भ सूची :

1) उपनिवेश में स्त्री - प्रभा खेतान, पृ. ५४
2) अपरिचित उजाले - प्रभा खेतान, पृ. २८
3) एक और आकाश की खोज में - प्रभा खेतान, पृ. ०५
4) अपरिचित उजाले - प्रभा खेतान, पृ. १८
5) वही - पृ. ४१
6) एक और आकाश की खोज में - प्रभा खेतान, पृ. २९
7) सीढिया चढती हुई मैं - प्रभा खेतान, पृ. ४९
8) अहल्या - प्रभा खेतान, पृ. ५८
9) सीढिया चढती हुई मैं - प्रभा खेतान, पृ. २६
१०) अपरिचित उजाले - प्रभा खेतान, पृ. १६

महिला उपन्यासकारों के उपन्यासों में नारी विमर्श

प्रा. अनिल बाबुलाल सूर्यवंशी
(हिन्दी विभाग प्रमुख)
महात्मा गांधी शिक्षण मंडल संचलित
कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, चोपडा
E-Mail - abs_२७०५३०@yahoo.com

समकालीन महिला उपन्यासकारों ने नारी-विमर्श को एक आंदोलन के रुप में देखा है। इस आंदोलन ने रचनात्मकता के लौंगिक विभाजन को भी स्वीकार किया है। अधिकांश महिला उपन्यासकार अपने लेखन को पुरुषों से अलग श्रेणी में रखे जाने की हिमायती हैं। महिला उपन्यासकारों के उपन्यासों की खास पहचान यह है कि इसमें स्त्रीवर्ग की शिकायतों, उसके प्रकट-अप्रकट क्रोध, छिपे हुए आक्रोश तथा जीवन के प्रति उसके विशिष्ट दृष्टिकोण को अत्यधिक महत्व के साथ व्यक्त किया जाता है। समकालीन हिंदी-उपन्यासों में नारी-विमर्श का भूमंडलीकरण हो गया है। ऐसे विश्वपरिदृश्य में भारतीय महिला कथाकारों ने हिंदी में बडी संख्या में नारी केंद्रित उपन्यासों की रचना की है।

नारी-विमर्श इस बात को स्वीकार करता है कि स्त्रियों के बारे में अच्छा लेखन सिर्फ स्त्रियाँ ही कर सकती हैं। इनके संसार में पुरुषों के लिए जगह नहीं है। ऐसा इसलिए है कि अभी तक उनके अंदर यह समझ नहीं बन सकती है कि पुरुष के ऐसा होने के कारण स्त्री उत्पीडित है। स्त्री की रोजमर्रा की जिंदगी तथा निजी घटनाओं का सटीक वर्णन जितना महिलाओं द्वारा लिखे उपन्यासों में प्रस्तुत किया जा सका है, उतना पुरुषवर्ग के उपन्यासों में नहीं। लेखिकाएँ अपने लेखन को अधिक प्रमाणिक मानती हैं, जो एक सच्चाई है। समकालीन महिला हिंदी उपन्यास-साहित्य का फलक बहुत व्यापक है और नारी-विमर्श से परिपूर्ण भी । आज का नारी-विमर्श किसी एक ढाँचे में समाने वाला मात्र ऐ`तिहासिक वाद-विवाद नहीं है, बल्कि वैचारिक, सैध्दांतकीय, भूमंडलीय, स्थानीय, सांस्कृतिक पहचान तथा सूचना प्रौद्योगिकी से प्रभावित एक संघर्ष-प्रक्रिया है। नारी-विमर्श स्त्री के जीवन, देह, श्रम व सौंदर्य का दोहन करने वाली पितृसत्ता के लिंगवादी वर्चस्व की विरोधी स्त्री जाति का अस्मितामूलक विमर्श है। यह साहित्य के मर्दवादी विमर्श, लिंगवादी वर्चस्व का विरोध स्त्री जाति का अस्मितामूलक विमर्श है।

मैत्रेयी पुष्पा इस संदर्भ में ठीक ही कहती हैं कि "अगर स्त्री-लेखन जैसी कोई चीज नहीं होती तो आज लिख रही स्त्रियों की नायिकाएँ शरतचंद्र, जैनेंद्र की नायिकाओं से भिन्न क्यों होतीं ? आज स्त्रियाँ जब अपने सच का बयान खुद ही करने लगीं तो साहित्य एकदम से बदल गया। अब एक नई हवा बह रही है। यह सर्वविदित है कि स्त्री को पुरुष की सहानुभूति नहीं चाहिए, सिर्फ बराबरी भर ही

नहीं चाहिए, बल्कि बराबरी की भागदारी भी चाहिए। साथ ही वह अपने मुक्ति के रास्ते खुद बनाएगी और तय करेगी।"१

वर्तमान में महिला लेखिकाओं के कई नाम सामने आते है जिनमें कृष्णा सोवती, मन्नु भंडारी, प्रभा खेतान, उषा प्रियंवदा, मैत्रेयी पुष्पा, ममता कालिया, चित्रा मुदगल-गर्ग, नासिरा शर्मा, राजी सेठ, अलका सरावगी, गीताजंलि, गगन गिल, कात्यायनी, अनामिका, नमिता सिंह, शुभा वर्मा, उषाकिरण खान, कांति त्रिवेदी, कुसुम अंसल और प्रभा खेतान ढेरों ऐसे नाम हैं, जिनकी गिनती कर पाना कठिन कार्य हैं। प्रभा खेतान भारतीय नारी-विमर्श की एक बडी हस्ताक्षर हैं, जिन्होंने न केवल हिंदी के शुरुआती नारी-विमर्श को सैध्दांतिकी का ठोस आधार प्रदान किया, वरन् अपने निरंतर विकसित और संवर्धित परिपक्व नारी-चिंतन के द्वारा भूमंडलीय नारी-विमर्श की हिंदी में पहली परिकल्पना की । प्रभा खेतान अपने चिंतन में नारी-विमर्श के प्रति भ्रमों, पूर्वाग्रहों व दुराग्रहों को तोडती हुई नारी-विमर्श में लिंग-निरपेक्ष सार्वभौमिकता को तोडने वाली बहुलतावादी यूनिवर्सल घटना के रुप में प्रतिस्थापित करती हैं। प्रभा खेतान के उपन्यास-लेखन की विशेषता यह है कि उनके पात्र मुश्किलों में भी अपने जीवन का मार्ग ढूँढ लेते हैं और लाचार बने हुए सामने नहीं आते।

प्रभा खेतान स्त्री-पुरुष अलगाव की राजनीति के प्रति सचेत भी करती हैं। वे तमाम लेखिकाओं से अलग रखती हुई लिखती हैं कि - "किसी एकल व्यवस्था की ओर कदम बढाने की बजाय स्त्री-पुरुष को साथ-साथ रखते हुए दोनों की पहचान के साथ जीना सीखना होगा । एक समूचेपन की व्यवस्था करनी होगी।"२ स्त्री-पुरुष की द्वंद्वात्मक स्थिति के संदर्भ में प्रश्न करती हुई प्रभा खेतान लिखती हैं - "पुरुष होने की प्रक्रिया और स्त्री होने की प्रक्रिया में मौलिक अंतर है। पुरुष को पूर्वानुमानित रुप से व्यक्ति मान लिया जाता है, पर स्त्री को यह स्वीकृति नहीं मिलती।"३

प्रभा खेतान ने अपने उपन्यासों में नारी-विमर्श से जुडे विभिन्न मुद्दों को बडी संजीदगी से उठाया है। उनके उपन्यास 'आओ पेपे घर चलें', 'अपने-अपने चेहरे', 'तालाबन्दी' के साथ-साथ उनकी खास पहचान 'छिन्नमस्ता' से बनी, जो स्त्री के संघर्ष और व्यथा की गाथा बन गया है। 'छिन्नमस्ता' उपन्यास में प्रभा खेतान जी ने उपन्यास की नायिका प्रिया के माध्यम से नारी-स्वातंत्र्य की भावना वास्तविक रुप उद्घाटित किया है। उपन्यास में प्रिया पूँजी और सैक्स दोनों ही स्तरों पर शोषण की शिकार बनाई जाती है। शोषण के विरुध्द वह चुनौती बनकर नये रास्ते का तलाश करती है। वह आर्थिक दृष्टि से आत्मनिर्भर बनने के लिए संघर्ष करती है। उपन्यास में चारों ओर से पुरुष-समाज द्वारा छली प्रिया यह फैसला करती है कि "नहीं, मैं औरत नहीं बनना चाहती। मैं कभी किसी से प्रेम नहीं करुँगी। कभी शादी नहीं।"४

नमिता सिंह के उपन्यास 'अपनी सलीबें' में नारी-विमर्श का यह मूल प्रश्न कि क्या अकेले जिंदगी नहीं काटी जा सकती ? बार-बार उठता है। उत्तर भी मिलता है- जरुर काटी जा सकती है, अगर कोई मजबूरी हो। 'अपनी सलीबें' विवाह के प्रति एक नए दृष्टिकोन को प्रस्तुत करता है। यहाँ गाँव की अनपढ दिखने वाली नीलिमा की माँ के अंदर अपनी खानदान या जाति के बारे में छद्म श्रेष्ठता का भाव नहीं है। वह नीलिमा की समझाती है कि "किस खानदान की बात करती हो। शराबी, जूआरी और

ISSN : 2348-7143
March 2018

ऐयासों के खानदान की? जहाँ औरतें अपने आदमी की शक्ल बरसों ठीक से नहीं देख पाती थीं। जहाँ औरतें उस हवली के किवाड, फर्नीचर, बर्तन, जेवर और कालीनों की तरह एक बेजान हिस्सा बनकर रह जाती थीं।"५

शुभा वर्मा का उपन्यास 'कलामठ' में उपन्यास की नायिका शाहना के माध्यम से स्त्री-देह-शोषण के विरुध्द स्त्री-संघर्ष को समकालीन संदर्भो में रुपायित किया गया है, जो स्त्री-विमर्श के लिए एक मिसाल हैं। 'कलामठ' उपन्यास कला-संस्कृति के सरकारी संस्थानों में व्याप्त भ्रष्टाचार, व्यभिचार, व भोग-लिप्सा के विरुध्द आवाज उठाता है। उपन्यास की नायिका के शाहना की नियुक्ति कला-केंद्र में होती है, किंतू कला-केद्र की परिस्थितियाँ उसे त्यागपत्र देने के लिए मजबूर कर देती हैं। शाहाना अपने त्यागपत्र में कला-केद्र में व्याप्त व्यभिचार का पर्दाफाश करते हुए लिखती है। "चौराहे पर खडा होकरआज इस नगर का कोई भी आदमी कह सकता है कि कलामठ में जो गुल खिल रहे हैं, वे भ्रष्टाचार नहीं, घिनौने व्यापार हैं... देह की तिजारत हैं।"६

गीताजंलि श्री के 'माई' उपन्यास में स्त्रियों के अंदर प्रगतिशील चेतना का उभार दिखाई पडता हैं। उपन्यास में स्पष्ट दृश्य उभरता है कि किस प्रकार समाज में कोई लडकी स्त्री बनाई जाती है और किस प्रकार कोई लडका पुरुष। घर के दादा सुनैना के बाहर जाकर पढने के विरुध्द हैं, किंतु सुनैना परंपरागत मूल्यों एवं सोच को तोड देना चाहती है - "मुझे माई नहीं बनना। जी-जान से लडूँगी कि माई नहीं बनूँ। जोर से झकझोरकर अपने अदंर से माई को झटका देना चाहती हूँ । हर तरह के 'सहने' को निकाल फेकना चाहती हूँ । वह गलत है, मुझे वह रोकना है।"७ 'माई' के बच्चे सुबोध और सुनैना विश्वविद्यालयों से पढ-लिखकर नई सोच ग्रहण करते हैं और माई को घर की कैद से छुटकारा दिलाना चाहते हैं। उपन्यास में स्त्री-विमर्श से गुजरते हुए प्रो. मैनेजर पांडेय लिखते हैं - " 'माई में तीन पीढियों की स्त्रियों की कथा है - दादी, माई और वर्तमान पीढी की सुनी या सुनैना, जिसके माध्यम से भारतीय हिंदू-परिवार में स्त्री-जीवन की जटिलताओं, उसकी पराधीनता की विभिन्न दशाओं में तीन पीढियों की भाषाओं और आकांक्षाओं की टकराहट के बीच स्त्री-स्वाधीनता की चेतना बनती, टूटती और पुन:निर्मित होती दिखाई देती है।"८

कृष्णा सोबती ने 'दिलोदानिश' उपन्यास में जिस हवेली की कथा कही है, दरअसल, वह मर्दो की हवेली हैं। हवेली की स्त्रियाँ कैदी-सा जीवन गुजारती हैं। उनके पास आर्थिक अधिकार नही हैं। इसलिए वे पुरुषों की सुनने के लिए मजबूर हैं। वे मर्दों की कृपा पर जिंदा हैं। वे उनके विरुध्द बोल नहीं सकतीं। धर्म, पुराण, परंपरा, रीति-रिवाज, इज्जत, कानून कुछ भी इनके समर्थन में नहीं है। उपन्यास की नायिका कहती है कि - "मर्दो के हिस्से में आए हैं महफिल, मुजरे, खेल-तमाशे और औरत की लगे हैं बाल-बच्चे, चीज-त्यौहार, पूजा-व्रत।"९ कृष्णा सोबती ऐसी महिला रचनाकार रही हैं, जिन्होंने महिला-लेखन को संपूर्ण लेखन में परिवर्तित किया। उन्होंने अपने उपन्यासों में स्त्री-जीवन से जुडी समस्याओं को पूरी शिद्दत के साथ उठाया है।

ममता कालिया ने अपने उपन्यास 'बेघर', 'प्रेम कहानी', 'नरक दर नरक', 'एक पत्नी के नोट्स' में नारी-विमर्श को समकालीन संदर्भों में व्यक्त किया है। ममता कालिया ने 'एक पत्नी के नोट्स' में

ISSN : 2348-7143
March 2018

मर्दवादी सोच के विरुध्द नारी-विमर्श को खडा किया है। यहाँ लेखिका ने निष्कर्ष निकाला है कि आर्थिक रुप से आत्मनिर्भर और जागरुक स्त्री के लिए पुरुष-वर्चस्व की धारण गलत है। यहाँ उपन्यास की नायिका कविता अपने पति के साथ संबंधों का बेबाक विश्लेषण करती है। वह विवाह नामक संस्था को बचाए रखने की जद्दोजहद में अपने को नष्ट नहीं करती, बल्कि दूसरी नई संभावनाओं की तलाश करती है। कविता के माध्यम से लेखिका अपना मंतव्य प्रस्तुत करती है कि - "पीडा तुम्हारे लिए कीडा है, पर मैं, ऐसे नहीं जीना चाहती। मैं एक मुकम्मल जीवन चाहती हूँ, जिसमें फिजूल तोहमत और शुबहा न हो।"१० 'बेघर' उपन्यास में प्रेमिका संजीवनी जब परमजीत के सामने आत्मसमर्पण करती है, तब परमजीत को पता चलता है कि वह उसके जीवन का पहला पुरुष नहीं है। स्त्रियों के लिए कौमार्य का मिथक भारत ही नहीं, समुचे विश्व में फैला हुआ है। अगर स्त्री इसका उल्लंघन करती है तो उसे तुरंत घर से बेघर कर दिया जाता है। क्षमा शर्मा ठीक लिखती हैं कि "बेघर में परमजीत द्वारा अपमानित करने पर संजीवनी चुप रह जाती है। लेकिन बाद के वर्षो में यदि विवाह के वायदे पर देह-संबंध बनाती लडकियों के साथ विश्वासघात किया गया, तो वे चुप रहने की अपेक्षा उन्हें अदालत तक खीँचकर ले गई।"११

अलका सरावगी ने अपने उपन्यास 'कलिकथा: वाया वाइपास' में वर्तमान समय में समाज के भीतर फैल रही उपभोक्ता-संस्कृति एवं उसके दुष्प्रभावों का चित्रण किया है। संदर्भ द्रष्टव्य है- "नए फर्नीचर और गहनों की सेट का दाम दिया नहीं भैयाजी ने । इसलिए ऐन दिवाली के पीले जहर खा लिया उन्होंने। दो दीदियों के घर में बडी गाडी है। हमारा मन नहीं होता क्या ?"१२ यहाँ कोई लडकी इसलिए जहर खा लेती है कि उसका पिता उसे माधुरी दीक्षित वाली घाघरा-चोली लाकर नहीं देता। अरुण की पत्नी इसलिए आत्महत्या कर लेती है, क्योंकि उसे अपनी सालगिरह सेलीब्रेट करने 'ताज-बंगाल नहीं ले जा पाता।

'यह भी झूठ है' दिनेशनंदिनी डालमिया का बहुचर्चित है। उपन्यास स्त्री के स्वतंत्र अस्तित्व के प्रति जागरुकता को अभिव्यक्त करता है। स्वावलंबन एवं कामकाज स्त्री को आत्मविश्वास और अलग पहचान देता है। लेखिका इस सत्य को सामने लाती है। यहाँ अभिजात्यवर्ग के परिवारों में "नारी का शोषण एवं उत्पीडन करनेवाली परिस्थितियों और पुरुष के कुरुप चेहरे को बेनकाब किया गया है।"१३ उपन्यास में अर्पणा बडे आत्मविश्वास से कहती है, "मैं अपनी तरह, सिर्फ अपनी तरह जीना चाहती हूँ ।"१४

चित्रा मुद्गल का उपन्यास 'आवाँ' नारी-विमर्श की दृष्टि से अति महत्वपूर्ण उपन्यास है। यहाँ वर्तमान समय में स्त्री की नयी मानसिकता का पता चलता है। अपनी नई मानसिकता के द्वारा वह नई पहचान पाना चाहती है । 'आवाँ' उपन्यास स्त्री-विमर्श से जुडे कई महत्वपूर्ण प्रश्नों को उठाता है। मसलन क्या अविवाहित माँ के लिए मातृत्व-संबंधी सुविधाओं का अधिकार है ? माँ एक स्त्री होकर भी अपनी लडकी से भेदभाव क्यों रखती है? कौमार्य-रक्षा की अपेक्षा स्त्री से ही क्यों, पुरुष से क्यों नहीं? कोई लडकी अपने पिता की मृत्यु के पश्चात् मुखाग्नि क्यों नहीं दे सकती ? कुसुम वार्ष्णेय लिखती हैं कि "आवाँ नारी की अपनी पहचान बनाने वाले अनुभवों से गुजरने की गाथा है। नारी-स्वातंत्र्य को

मूल्यबोध से जोडने की कोशिश आवाँ में हुई है।"१५ उपन्यास की नायिका नमिता एसी स्त्री है, जो शोषित, पीडित, जरुरतमंद स्त्रियों का आत्मनिर्भर बनाने की दिशा में प्रयत्नशील रहती है। वह श्रमिकों के उत्थान के लिए आंदो`लन में भी भाग लेती है।

निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि, समकालीन उपन्यासों में नारी अपने-आपको नए सिरे से परिभाषित कर रही है। वह न केवल अपनी अस्मिता की तलाश कर रही है, बल्कि स्वतंत्र अस्तित्व की संभावनाओं को भी खोज रही है। जो नारी नर को दिशा देकर विश्व को आकार देती आयी वह कब दासी बन गई। इसलिए इस परिवर्तन में स्त्री-विमर्श का उदय हुआ और स्त्री-विमर्श के माध्यम से सारे समाज ने फिर से नारी शक्ति को जाना। हिंदी साहित्य से प्रभावित आधुनिक व्यक्ति का यह बदला दृष्टिकोण समाज के हाशिए पर खडी आधी आबादी स्त्री को परिधि से केंद्र की और लाने के लिए संघर्ष कर रहा है।

संदर्भ ग्रंथ :-

1. मैत्रेयी पुष्पा - अमर उजाला, १० माच, सन् २००२
2. प्रभा खेतान - उपनिवेश में स्त्री, पृ. क्र. ०१.
3. प्रभा खेतान - उपनिवेश में स्त्री, पृ. क्र. ०१-२.
4. प्रभा खेतान - छिन्नमस्ता, पृ. १२४, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली
5. नमिता सिंह - अपनी सलीबे, पृ. क्र. २२०.
6. शुभा वर्मा - कलामठ, पृ. क्र. २४९.
7. गीतांजलि श्री - माई, पृ. क्र. ६४.
8. मैनेजर पांडेय - सरोकारों से साक्षात्कार, इंडिया टुडे, २००२, पृ. क्र. ८-९
9. कृष्णा सोबती - दिलो-दानिश, पृ. क्र. ८३.
10. क्षमा शर्मा - स्त्रीत्ववादी विमर्श : समाज और साहित्य, पृ. क्र. १३०.
11. ममता कालिया - एक पत्नी के नोट्स, पृ. क्र. ६९.
12. अलका सरावगी - कलिकथा : वाया बाईपास, पृ. क्र. १९८.
13. दिनेशनंदिनी डालमिया - यह भी झूठ है, पृ. क्र. ३३६.
14. वही पृ. क्र. ३३७
15. चित्रा मुद्गल - आवाँ, पृ. क्र. १२१

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

गीतांजलि श्री के कहानियों में नारी विमर्श
(अनुगूँज और वैराग्य कहानी-संग्रह के संदर्भ में)

तायडे राजाराम बाबुराव
शोधार्थी
उत्तर महाराष्ट्र विश्वविद्यालय, जलगाँव
अध्ययन केंद्र - पु.ओ.नाहाटा महाविद्यालय
भुसावल (महाराष्ट्र)
Mo. ९८८११३७०८८

नारी विमर्श सदियों से चले आ रहें मौन को अभिव्यक्ति देता है। तथाकथित नैतिक मूल्यों, पितृक व्यवस्थाओं को छिन्न-भिन्न करता है। नारी विमर्श साहित्य में 'विमर्श' के रूप में ६० से ७० के आसपास आता है। नारीवाद अंग्रेजी के Feminism शब्द का पर्यायवाची है।

सम्प्रति, नारी विमर्श का दौर चल रहा है। नारी के अस्तित्व, उसकी अस्मिता, उसकी पहचान को पहचानते हुए समाज में समानता का अधिकार दिलाना नारी विमर्श है। पुरूष प्रधान व्यवस्था में वह सदैव हाशिए पर रही है। उसे दोयम स्थान प्राप्त है। इतिहास साक्षी है कि नारी सदैव पुरूष की प्रेरणा रही है। कभी माँ के रूप में, तो कभी पत्नी के रूप में, जगदीश्वर चतुर्वेदी की मान्यता है कि "उपेक्षा, अज्ञातवास एवं दमन की माँग इतनी गहरी होती है कि स्त्री अपनी पहचान, अधिकार और निजी सत्ता की भूल गई या भूला दी गई। सामाजिक, साहित्यिक इतिहास से पुरूषवादी इतिहास दृष्टि ने ही स्त्री को खदेड दिया।.....हिन्दी की स्त्री कथा लेखिकाओं ने स्त्री जीवन के प्रश्नों, अवस्था एवं द्वद्वों को अपना प्रमुख विषय बनाया है।"[1] आज आवश्यकता यह है कि, नारी को आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक क्षेत्र में आगे बढने के लिए प्रयास अपेक्षित है। पुरूषवर्ग एवं समाज के मानसिकता में बदलाव होना चाहिए। यह विशेष उल्लेखनीय है कि समकालीन महिला लेखन में गीतांजलि श्री, अलका सरावगी, मधु कंकरिया, जया जादवानी आदि सक्रियता नारी के प्रश्नों को लेकर कहानियाँ लिख रही है। नारी मन की जैसी पेठ महिला कहानिकारों में दृष्टिगत होती है। वह सराहनीय है।

आज भी नारी सक्षमीकरण के इस दौर में नारी परंपराओं, वर्जनाओं में जी रही है। उसका मानसिक एवं देहिक शोषण हो रहा है। ग्रामीण जीवन में तो नारी का जीवन त्रासदमय है। उसके पीछे कई मिथक खड़े कर दिये गये हैं। वह समर्पण का मिथक बना दी गई है। इन सब स्थितियों को दृष्टि में रखकर गीतांजलि श्री द्वारा अपनी कहानियों में व्यक्त नारी विमर्श का अध्ययन प्रस्तुत है।

'प्राइवेट लाइफ' यह कहानी नारी विमर्श की स्थिति पर लिखी गई है। कहानी की नायिका तीस वर्ष की है। एम्बैसी में ट्रॉसलेटर थी। अच्छे खानदान की दिखती थी। इसलिए मकान मालिक ने उसे अपने घर

ISSN : 2348-7143
March 2018

के उपरी मंजिल के दो कमरे किराये से दिये थे। वेतन का एक चौथाई से कुछ अधिक किराए में देना पडता था, परंतु उसे मंजूर था। उसने होस्टल छोड़ दिया था। वह अपने लिए एक घर चाहती थी। जिसे वह मन-मुताबिक सजा सके। अपने मित्रों को बुला सके। एक भरी-पुरी जिन्दगी वह जीना चाहती थी। उसके कमरे में उसके व्यक्तित्व की एक छाप थी। उसने कमरे को खुद डिज़् ा इन किए केन फर्निचर से सुसज्जित किया था। छत पर 'बौसाई' के पेड़ एकत्र किए थे। गैस, सैकेंड-हैड फ्रिज, म्यूज़् ाकि सिस्टम थी। वह आर्थिक दृष्टि से स्वतंत्र थी जैसा कि सीमोन दी बुआ ने 'सेकंड सेक्स' में लिखा था कि स्त्रियों की स्वतंत्रता उसके पर्स में निहित होती है। चाची की यह इच्छा नहीं थी कि वह अकेली घर बनाकर रहें। वे उसे नौकरी करने से रोक नहीं पाए थे। न ही उसे शादी के लिए राजी कर पाये थे। उन्हें लगता है कि इतनी उम्र हो गयी है अब शादी करके इज्ज़् ात से रहना चाहिए। उनकी सोच परंपरागत ही थी। उसकी सहेलियों में एक मुसलमान भी थी। पर चाची ने कुछ नही कहा। घर वालों का मत था कि अलग रहने की ऐसी कौन-सी जरूरत थी। होस्टेल में कौन-सी कमी थी? वहाँ पर सहूलियत है, इज्ज़् ात है, सुरक्षा है। उनका तर्क यह था कि हमारे समाज में लडकी हमेशा किसी की निगरानी में रहती है। पहले बाप, फिर पति, फिर बेटा, उसकी देखभाल करता है। जब उसने कहा कि, 'मैं अपनी देखभाल खुद करूँगी।' परंतु घरवालों का दृष्टिकोण दकियानुसी था "जाादाा की आबरू से खिलवाड़ कर रही हो।....हमारे समाज में लड़की बहुत बड़ी हस्ती होती है.....देवी होती है। उसकी इज्ज़् ात हल्की-पुलकी नहीं होती। ......बहुत सँभलकर चलना होता है। हर कदम फूँककर रखना पडता है।.....लड़की के पलक झपकने का भी मतलब लगाया जाता है।......इज्ज़् ात सबसे मूल्यवान वस्तु है।"[2] वह जानती थी कि कम बोलना, कम नजर आना, लड़की के लिए आवश्यक माना जाता है परंतु उस लड़की का तर्क था कि जिसे परिवारवाले इज्ज़् ात समझते हैं, उसे मैं अपनी सबसे बड़ी बेइज्ज़् ाती मानती हूँ। यहाँ उसका विद्रोही तेवर परिलक्षित होता है। सम्प्रति, नारी अपने अस्तित्व को पहचानने लगी है। उसका भी अपना जीवन है। उसने पिताजी से स्पष्ट किन्तु शांत स्वर में यही कहाँ कि "मैं अपने ढंग स जीना ठीक समझती हूँ। आप समझ सकते है तो यहाँ रहिए। जबर्दस्ती तो मैं समझा नहीं सकती। मैंने तो यही चाहा था कि आप भी मेरे जीवन में शरीक हों।....... पर मेरी बेइज्ज़् ाती करने के लिए नही.....मेरे व्यक्तित्व की ......मेरी प्राइवेट लाइफ की.......आपको कद्र करनी ही पडेगी।"[3] आज नारी सब प्रकार के बन्धनों, वर्जनाओं से मुक्त होकर जीना चाहती है। नारी विमर्श का सरोकार स्त्री की मुक्ति का संकल्प एवं संघर्ष है।

मकान मालिक रस्तोगी को इस लड़की का स्वच्छंद जीवन पसंद नहीं था। क्योंकि आज नारी की स्वतंत्रता को स्वीकार करते हुए भी समाज उसकी स्वच्छंदता बर्दाश्त नहीं करता है। रस्तोगी मन-ही-मन कुढ़ने लगे। क्योकि "छत पर बैठकर आदमियों के संग सिगरेट पीती है। खुलेआम। नए वर्ष पर रस्तोगी को शराब की दुकान पर मिल गई थी। बियर खरीद रही थी। और वह काले चश्मेवाला फिरंगी आए दिन उसके घर में घुसा रहता है। दो रात वहाँ ठहरा भी था। शायद हवाई अड्डे से सीधा आ गया था - उसके सूटकेस पर 'आलीतालिया एवरवेज' की चिपपी लगी थी।"[4] उनका दृष्टिकोण था कि

लडकियों को इतना आधुनिक होना योग्य नहीं है। जब उन्होंने उसके पिता से शिकायत की तब उन्होंने कहा 'मेरा खून है.....मैं देख लूँगा.....इन्हीं हाथों से चार टुकडे कर दूँगा।' उन्होंने उसे बचपन में ही अपनी मर्यादा में रहनें की सीख दी थी। तब वह फ्राक पहनती थी। उनका दृष्टिकोण था कि 'हमारे यहाँ नारी का बहुत ऊँचा आदर्श है। उसे अपने आपको सबसे दूर रखना है। बदन को चादर में लपेट के रखना है।' तभी से "वह शरम से सिमटती चली गई थी। जितना ही उसका बदन बढ़ा था, उतनी ही वह सिकुड़ गयी थी। उसका सारा अस्तित्व उन उभरते गोलों में जाकर समा गया था। उसकी सारी चेतना और उसके जीवन-भर की चेष्टा उन गोलों को छिपाने में लग गई, मानों सारी दुनिया उसकी भूखी है और उसकी सारी जान उनमें समाई हो।"[5]

पिताजी सोचते हैं कि उनकी यह पुत्री इतनी आज़् ा ाद-खयाल की हो गयी है। वह अपने आपको कोसते रहते कि उन्होंने उसे नई तालिम का भागीदार बनाया। तभी बुजूर्ग कहाँ करते थे कि लड़की को ज्यादा पढ़ाना नहीं चाहिए। उस पर कड़ी नजर रखनी चाहिए। एक बार उन्होंने उस स्कूल की पुस्तक में छिपाकर प्रेम कहानी पढ़ते पकड़ा था। कभी उन्होंने सीमान दी बुआ की सैकेंड सैक्स पुस्तक पढ़ते देख उसे हमेशा के लिए छिपा दिया था। उसका मत था कि 'आदमी जानवर होता है। भूखा भेड़िया। वह औरत की इज्ज़् ात नहीं करता। उसे खाता है।' वे लडकी से प्राइवेट लाईफ शब्द सुनते हैं और सोचते है कि इस लड़की का प्रायवेट लाइफ से क्या तात्पर्य है। 'इसाा की अपनी निजी जिन्दगी जिस में बहुत से मिले-जुले तथ्य है। शान्ति, काम, अकेलापन, टुकेलापन, दोस्त, रोमांस......। नहीं, प्राइवेट लाईफ का मतबल है....व्यभिचार.....!' वह लड़की अनुभव करती है कि उसका अस्तित्व ही उसके जिस्म से फिसलकर जमीन पर पड़ा तड़फड़ा रहा है। स्पष्ट है कि नारी के मन से उसके देह को महत्त्व दिया जा रहा है। यह एक सच्चाई है कि नारी की देह उसके शोषण की प्राईम साइट रही है।

सम्प्रति, नारी सक्षमीकरण के इस दौर में कतिपय नारियाँ अद्वितीय कार्य कर रही हैं। 'पीला सूरज' कहानी की नायिका आई.एल.ओ. की मिटिंग में मिल-मजदूरों के लिए भारी ग्रांट प्राप्त करने के लिए पैरवी करने जाती है। 'तिाज्े' कहानी की चन्दा का यह मत है कि, यदि कोई नारी पढ़ने का दृढ़ मन बना लेती है तो उसे बिना किसी बहानेबाजी से पढ़ाई पूर्ण कर लेनी चाहिए। चन्दा को अपनी थीसीस पूरी करनी है। परंतु वह रसोई में व्यस्त रहती है। जबकि दादी घर के सारे काम निपटा रही है। दीदी चन्दा से यह कहती है कि - "मैं तो कहती ही हूँ। हर तरफ से मजे लूटना चाहती है यह नए खयालवाली नारियाँ ! पढ़ने-लिखने में दिलचस्पी नहीं, तुर्रा यह है कि घर का काम पढ़ने नहीं देता। क्यों, अब क्यों नहीं पढ़ रही जा के ? थीसिस वीसिस कर लो पूरी।"[6]

'ज्सज्' कहानी में नायिका ने बी.ए. में ही परीक्षा देते हुए, परीक्षा केन्द्रित पढ़ाई की निरर्थकता को समझ लिया था। उसने एम.ए. की डिग्री लेना उचित नही समझा और वह अपनी रूचि के अनुसार

'लाइफ प्रेजर्वेशा' सोसायटी के लिए काम करने लगी थी। नौकरी उसने कई बार बदली परंतु वह पर्यावरण की समस्याओं से जुझनेवाली किसी संस्था से जुड़ी रही और पर्यावरण की समस्या पर लेखन करती रही। इससे सिद्ध होता है कि आज की नारी समसामायिक समस्याओं के प्रति जागृत रही हैं। वह बचपन से ही दबंग व्यक्तित्व की रही है। एक बार बस से उतरते हुए किसी लफंगे ने उसे स्पर्श किया तब उसने क्रोध से डॉंटते हुए उसे तमीज़् ा से रहने के लिए कहा एवं जूती उतार उसे लगा दी। कोई निर्भया ही ऐसा कर सकती है। परंतु यह आवश्यक है। उसे पानी में तैरने का शौक़ था। वह जबरदस्त तैराक थी। उड़ीसा में तूफान आया था तब वह समुद्र से न जाने कितने लोगों को और बहते असबाब को खींच लाई थी। औरतों और चैंपियन तैराक भी दंग रह गया था और उसने कहा था 'मैं हॉफने लगा पर यह तो लौटने का नाम ही नहीं ले रही थी, क्या जोरदार 'स्ट्रोक्स' मारती चली गई।' उसके सहेली ने उसे पानी में बहुत दूर तक तैरते जाते हुए चिल्लाकर कहती रही है - 'लौट आओ, आगे मत जाओ।' लोग भी यह कह रहे थे कि 'सुाे, यहाँ हर साल मौतें होती है, बुला लो अपनी सहेली को। परंतु वह निडर होकर तैरती रही। जब सहेली उसे डॉंटती तो उसका उत्तर था कि 'डोंट बी सिली, समुद्र मेरा कुछ नहीं बिगाडेगा। मेरा बचपन का मित्र है।' इस उदाहरण से स्पष्ट होता है कि नारी उन क्षेत्रों में प्रवेश कर रही है और सफलता भी प्राप्त कर रही है, जो क्षेत्र उसके लिए निषिद्ध थे। आज नारी तैराकी में विश्व रेकॉर्ड का काम कर रही है। वह क्रिकेट जैसे खेल खेलती है, पायलट बनती है, इतना ही नहीं पुलिस एवं सेना में उच्चपद प्राप्त कर रही है। वह अब अबला नहीं सबला बनना चाहती है।

कहानीकार ने 'दूसरा' कहानी के माध्यम से आधुनिक नारी का चित्रण किया है। नीलम रिपोर्टर है। हिन्दुस्तानी औरत की सैक्सुऐलिटी पर कितने लेख लिखे हैं। पति को लगता है कि यह लिखना फालतू की हेकड़ी है। उसे नीलम की बिन्दास अदाओं से नफरत होती है। वह सोचता है कि हद होती है जिन्दादिली जताने की भी। नीलम की साड़ी का पल्ला कैसे एक तरफ ढलक जाता है, कमर एकदम खुली। कमर और नितम्ब का भाग किसी लम्बे संदली रंग के तानपूरे की तरह दिखता है। वह चिढ़ जाता है और सोचता है "यह आधुनिक औरतें जो बदन से बेखबर होना ही आधुनिकता समझती है। कपड़े नहीं जाएँ, वह कहीं। साड़ी भी पहनेंगी तो कूद-कूद के चलेंगी, नौकरी पेशा होने की यह अच्छी निशानी है। जब हो, जहाँ हो हाथ-पैर पसार के बैठ जाएँ।"[7] पति भगीरथ के इस प्रकार के सोच एवं मानसिकता पर निलम का मत है कि 'आदमी कहीं के, वह भी गाजीपुरी। 'अश्लील दिमाग', 'जमींदारी तबीयत', 'मेल शोवनिस्ट पिग', एक वही नजर औरत के लिए।' भगीरथ, नीलम, धीरज, रोशन, राम और जूही ये सब मित्र है और साथ में ड्रिंक भी लेते हैं। जूही और निलम में बहुत फर्क है। नीलम की लम्बी आँखे जिनमें पुतलियाँ भी बड़ी है। जब वह गर्दन हल्का-सा झुकाकर, नीचे से ऊपर देखती है 'दूसरी इस्ल' वाले जीव इनसान से फौरन 'आदमी' में तबदील हो जाते हैं। परंतु जूही ही आँखे गिलहरी की तरह नाचती, चमकती है। फुदकती-सी लड़की है, प्यारी प्यारी। जूही भगीरथ से एक पैग और लाने

ISSN : 2348-7143
March 2018

को कहती है। तब भगीरथ उसकी कमर पर थकपी देता है। वह जानता है कि जूही उसे पसंद करती है। भगीरथ में नारी के प्रति पूर्वग्रह है। उसकी मानसिकता है कि उसकी पत्नी से ज्ञात होता है कि 'इा काम-काजी आजाद आधुनिक औरतों को कुछ हो जाता है। कोई 'आदमीपा' शख़्तियत का जो उनकी सुन्दरता से मेल नहीं खाता। काम की तरक्की के साथ दिन पर दिन और निडर, हाजिरजबाब हो गयी है। किसी से पीछे नहीं देखकर डर-सा लग जाए। भगीरथ को शक है कि नीलम और रोशन के सम्बन्ध है। तब नीलम उसे कठोर आवाज में कहती है स्टॉप बीइंग डर्टी ! रोशन मेरा बहुत अच्छा दोस्त है। नीलम दबंग स्त्री है, रिपोर्टर है, स्वावलंबी है। अतएव पति को किस प्रकार की सफाई देना नहीं चाहती। वह उसे सुनाती है कि यद्यपि वह उसकी पत्नी है परंतु उसे खरीदकर नहीं लाया गया है। जब चाहों, जैसे चाहो उससे जिरह करें, बात-बात पर रिपोर्ट माँगे। नीलम स्वतंत्र विचारों की है। वह अपने अस्तित्व को पहचानती है। वह नहीं चाहती कि उसका पति उस पर संदेह करता रहें।

'अरे गोपीाथ' कहानी में यह सच्चाई व्यक्त कि गई है कि भारतीय पंरपरागत नारी उसके साथ पति द्वारा की गयी मारपीट को सहन करती है। जब एक पति पत्नी को पीट रहा था, उसे नीचा गिराकर लात मार ही रहा था कि समाजसेवक गोपीनाथ ने उसको पकड़कर नीचे गिरा दिया। और डाँटने लगा कि "बेशरम.....लुच्चे.....गुंडागर्दी करता है ? तुम जैसों को प्यार से बैठकर कुछ भी समझाना नामुमकिन है। एक-दो दाँत तुड़वाए बगैर तुम्हारी अक्ल ठिकाने नहीं आएगी। लिफाफे की तरह फाड़कर चिंदी-चिंदी कर दूँगा। समझता क्या है, कोई गेंद-गुब्बारा है औरत की जैसे चाहा उछाला-लुढकाया? साले अभी सिखाता हूँ कैसे रहना चाहिए, औरत को क्या समझना चाहिए।"[8] तभी वह स्त्री गोपीनाथ की ओर लपकी और कहा कि 'हटो...छोड़ो.....बदतमीज़.....आप होते कौन है कानून बघारनेवाले ? यह हमारा निजी मामला है।' गोपीनाथ ने उस स्त्री से कहा कि 'बीच आबादी में कुछ भी घटे तो वह पब्लिक मामला माना जाता है। और फिर कुछ बातें प्राइवेट में घटे तो वह निजी नहीं हो जाती। जैसे औरत को जलाकर मारना। इस प्रकार के स्त्री के साथ सलूक हमारे समाज का कोढ़ है। "हम सब की जिम्मेदारी है कि इसे रोकें। घर के बाहर या घर के भीतर अन्याय तो अन्याय है, हम चुप बैठे तो वह पाप है। आपको भी जुल्म को इस प्रकार शह नहीं देती चाहिए। आपको लड़ना है। इसे आड़ दे रही है, यह आपकी कमजोरी है। स्वार्थी समाज ने आपको यह गलत सीख दे रखी है, जिससे आप खुद ही अपने शोषण में सहयोग करें। यह डर उन्होंने अपने हित के लिए ही आप में भर दिया है। यह सब मान लेना आपका अपराध है। आप कमजोर नहीं है। आप सबको मिलकर इनके अच्छे अच्छों को ठीक कर देना है। बेजुबानों की ताक़त का इन्हें अभी अंदाज नहीं है।"[9] गोपीनाथ ने उस स्त्री को कहा 'ामस्ज ार बहनजी ! बुरा न मानिएगा, संभलना आप को ही है।' गीतांजलि श्री के गोपीनाथ के वक्तव्य के माध्यम से नारी विषयक चिंता व्यक्त की है। "देजो की बात तो यह है कि क्यों औरत को पीटना सहज मानती है और लड़ना-बचना शर्मनाक? कौन सी यह घबराहट है कि पढ़ी-लिखी औरत भी पति की क्रूरता सहने

में वह अपमान नहीं समझती जो उससे लड़कर अलग होने में देखती है। उसकी यह मानसिकता ही उसे ले डूबती है। बाहरवाला एक बार बचाएगा बार-बार तो नहीं। और वह फिर उसी तरह अपमानित होती रहेगी।"[10] वास्तव में अधिकतर नारी परंपरागत सोच की है, जिसके लिए पति परमेश्वर है। वह उपेक्षा, शोषण एवं दमन को सहते-सहते अपनी पहचान खो बैठी है। वह निजी अस्तित्व को भूल गई है। अशिक्षा एवं आर्थिक परनिर्भरता ने उसे परदलित बना दिया है। उसके विचार दकियानुसी बन चुके हैं। यह स्थिति आज भी निम्न मध्यवर्ग एवं ग्रामीण स्त्रियों की है। जो रोज पीटती है और सुबह उठकर घर की जबाबदारियों में खो जाती है।

इस प्रकार गीतांजलि श्री के अनुगूँज और वैराग्य कहानी-संग्रह में नारी विमर्श के अन्तर्गत परंपरागत नारी की स्वभावगत विशेषता, उच्च वर्ग के नारियों की स्वतंत्र एवं स्वच्छंद जीवन प्रणाली, कामकाजी स्त्रियों की उदात्तता एवं सक्षमीकरण, नारी-शोषण का निरूपण किया है।

संदर्भ सूची

1) स्त्रीवादी साहित्य विमर्श - जमदीश्वेर चतुर्वेदी पृ. ११८
2) अनुगूँज - गीतांजलि श्री - पृ. १०
3) अनुगूँज - गीतांजलि श्री - पृ. ११
4) अनुगूँज - गीतांजलि श्री - पृ. १२
5) अनुगूँज - गीतांजलि श्री - पृ. १३
6) अनुगूँज - गीतांजलि श्री - पृ. ५५
7) अनुगूँज - गीतांजलि श्री - पृ. ९८
8) वैराग्य - गीतांजलि श्री - पृ. १०४
9) वैराग्य - गीतांजलि श्री - पृ. १०५
10) वैराग्य - गीतांजलि श्री - पृ. १३५
11) वैराग्य - गीतांजलि श्री - पृ. १५०

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

समकालीन हिंदी साहित्य: में ग्रामऔर महानगरीय विमर्श:
ग्राम और महानगर विमर्श तथा हिंदी साहित्य: समकालीन संदर्भ में

प्रा.अंकुश कडूबा राउत
मोरेश्वर महा. भोकरदन महाराष्ट्र
मो. ९४०४३५०४०१
email- ankushrt7@gmail.com

इस संगोष्ठी के अनुरूप मैने ग्राम और महानगर विमर्श इस विषय के माध्यम से विशेषता समकालीन उपन्यासकारोके उपन्यास के माध्यम से चित्रीत करणे का प्रयास किया है। समकालीन हिन्दी उपन्यास साहित्य के अंतर्गत अनेक रत्नकारोने ग्रामीण और महानगरोका साहित्य में वर्णनकिया है। उसमे प्रमुख रचनाकार मन्नुभंडारी द्वारा,लिखित ''महाभोज''फनीश्वरनाथ रेणु का ''मैला ॲचल', प्रेमचंद द्वारा लिखित– गोदान, नागार्जून जी का बलचनमा उपन्यास प्रसिध्द है।

ग्राम और नगर का घनिष्ठ इस प्रकार का संबंध रहता है। शहर के लोग गॉव में और गांव के लोग शहर में अक्सर जाया करते है। साथ– ही साथ शहरी सभ्यता और ग्रामीण सभ्यता चित्र के दिन–ब–दिन पंतीत होते हुए नजर आते है।

अनेक महान उपन्यासों के रयचित विश्वस्तरीय श्रेष्ठ उपन्यासकार प्रेमचन्द की कम से–कम एक कृति का सार–संक्षेप नहीं देना उनके साथ अन्याय करना होगा। इसके लिए हम उनकी सर्वश्रेष्ठ कृति 'गोदान' को लेते है जिसे ग्रामीण जीवन का महाकाव्य भी कहा गया है। ग्राम्य जीवन का सजीव चित्रण प्रस्तुत करने की दृष्टि से यह उपन्यास विश्वसाहित्य में अपने प्रकार की अकेली रचना है।

हमारा देश कृषी प्रधान देश है। लगभग ७० प्रतिशत जनता ग्रामीण भागों में और ३० प्रतिशत जनता नगरमे वास्तव करती है। अलग–अलग इलाकों में अलग अलग रिती, रिवाज, परंपरा रहन सहन वेश भुषा, केशभुषा संस्कृती देखने को मिलती है। मानव–उत्क्राती से लेकर–आज–तक अनेकानेक उथल –पुथल इस धरती पर हुए।

साहित्य – समाज का दर्पण होता है। वैसा ही साहित्य की इतिहास परम्परा को देखा जाए तो – सुरू–से लेकर आज–तक– साहित्य में नाना विध इस प्रकार का साहित्य लिखा गया है। साहित्य के अंतर्गत– आदिकाल से लेकर आज–तक– अनेक विधाओं का जन्म हुआ है। जन्म ही नही– अपितू – विपुल–विपुल इस प्रकार से हर एक–विधा– जैसे–

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

काव्य, कहानी, नाटक, उपन्यास, संस्मरण, रिपोर्राज, आत्मकथा, रेखाचित्र, ऐसे बहु आयामी विद्याओं में साहित्यकाने – देश, – काल– वातावरण, के हिसाब से साहित्य सृजन करके – हिंदी– साहित्य को एक बहुमोल तोहफा देकर – अंलकृत किया है।

यह सब देन – उन– साहित्यकारों की है

कहानी–उपन्यास लेखन–में– प्रेमचंद, मालती जोशी, मोहन राकेश, जैनेंद्र, अक्षेय भारतेन्द्र – किशोरीलाल गोस्वामी, जयशंकर प्रसाद, इत्यादी साहित्यकारों ने अलग–अलग विषयों पर कहानी, नाटक, उपन्यास को लिखा है। विशेषरूप से उपन्यास हिन्दी की एक ऐसी ललित विधा है जिसकें समाज युगीन परिस्थितियॉ विशेष रूप से प्रतिबिंबित होती है। प्रेमचंद्र युग के बाद उपन्यास की प्रवृत्ती राजनितिक की और झुकी।

उपन्यासकारो ने, ऐतिहासीक, राजनैतिक, सामाजिक, धार्मीक, ऐसे नानाविध विषयो पर उपन्यास लिखे–समकालीन– उपन्यासकारों में प्रमुख प्रेमचंन्द्र, मंन्नु भडारी, यशपाल, नागार्जुन, राघेय राघव, राहीमासुम सज्जा – इन्होंने – ग्रामीण और महानगर दोनों तरह के उपन्यास लिखे है।

इस प्रकार ग्रामीण–में प्रमुख है ''मैला ऑचल'' फन्नीश्वरनाथ रेणु, प्रेमचंद्र ''गोदान'' रतिनाथ की चाची नागार्जून– इन्होंने – इन उपन्यासों में ज्यादान्तर ग्रामीण भागों का यथार्थवादी चित्र खिचा है। फणीश्वरनाथ 'रेणु' के उपन्यास ''मैला ऑचल'' में ग्रामीण – जीवन में जो परिवर्तन आया उसका सही दस्तावेज प्रस्तुत हुआ है।

समकालीन हिन्दी साहित्य को मध्यनजर रखते हुए कहॉ जा सकता है कि ''प्रेमचंद द्वारा लिखित ''गोदान'' उपन्यास में महानगर और ग्रामीण जीवन का चित्र उन्होंने खिचा है।

प्रेमचंद द्वारा लिखित ''गोदान उपन्यास के माध्यम से तो प्रेमचंद ने ग्रामीण जीवन का जीता – जागता– यथार्थवादी जीवन को प्रस्तुत किया है– गॉव की समाजीक व्यवसथा की धुरी के तौर पर किसान की पहचान की जो शुरूवात वरदान में हुई थी, वह प्रेमचंद के परवर्ती उपन्यासों में भी झलक जाती है, किन्तु उनमें उसे गोदान जैसी केंद्रीय स्थिति नहीं मिल पाती। इस दृष्टी से प्रेमाश्रय अवश्य महत्वपुर्ण है। इसमें कृषक जीवन की अनेक समस्याओं का ही चित्रा नही, हुआ, एक ऐसे संगठित कृषक आंदोलन को भी जगह मिलि है जिसकी वास्तविक जीवन में कोई मिसाल १९२८ के बारडोली सत्याग्रह से पुर्व नहीं दिखाई पडती। इसके बावजुद प्रेमाश्रय कृषी संस्कृति का समग्र बिम्ब प्रस्तुत करने में सफल नही हो सका।

गोदान में केंद्रिय पात्र होरी की हार एक व्यक्ति की ही नहीं हैं, ग्रामीण संस्कृती और सामन्ती व्यवस्था की पराजय भी है। गोदान में होरी – ''अपनी जान और कुल– मर्यादा से भी प्यारी जमिन''[१] के बचाव के प्रयत्न से अपना सब कुछ भेंट चढा देने पर भी अन्तत होरी

ISSN : 2348-7143
March 2018

इससे वंचित होकर मजदुर हो जाने पर विवश हो जाता है यह सब ग्रामीण जीवन का सजिव सा चित्र प्रेमचंद ने आपने उपन्यास में खिचे है। यथा— इस उपन्यास में शोषक यहाँ जमींदार है। — एक ऐसा जमींदार जिसकी मनोवृत्ति सामंती की अपेक्षा पुंजीवादी अधिक हो गई है। इसके विपरित गोदान में जमींदार एक है तो महाजन अनेक है।

किसान के शोषण और उत्पीडन मे सामन्ती व्यवस्था के अभिकर्ताओं की अपेक्षा महाजन की भुमिका पर अधिक बल और पूंजीवादी शिकंजे में सामन्ती तन्त्र के नियामको की भी छटपटाहट के साथ — साथ कृषक वर्ग में उभरती हुई महाजनी मानसिकता के निरूपण से सत्ता के केंद्र परिवर्तन की सुचना मिलती है। वास्तव में गोंदान एक ऐसे कालखण्ड की कथा है जिसके सामन्ती समाज के अंग किसान और जमिनदार दोनें। ही मिट रहे है और पुंजीवादी समाज के मजदुर, उद्योगपती उनकी जगह ले रहे है। आज भी किसानों का ग्रामीण जीवन में जो आत्महत्या जैसा शिलसिला जारी है। यानी समकालीन उपन्यास में गोदान में जो— विषय किसान, गॉव —ग्रामीण समस्याओं का चित्रण दिखाई देता है। यथार्थवादी और प्रसांगिक है। वैसा कहा जाय तो — प्रेमचंद की दुरदृष्टी काफी सफल लगती है।

उभरती हुई पुंजीवादी व्यवस्था के मानव विरोधी चरित्र की सही पहचान और उसके वर्तमान और भविष्य की बेहतर समझ ही गोदान को प्रेमचंद्र की पुर्ववती कृतियों से अलगाती है। सबसे महत्वपुर्ण बात यह कि महाजनी सभ्यता की अबाध और अकुंठ जय —यात्रा की चपेट में कृषक — सभ्यता के दोनों स्तंभो के धराशायी होने पर गहरी पीडा महसुस करते हुए भी रचनाकार ने उसके मार्ग के निजेच्छा से निर्मित अवरोध खेद करणे का कोई प्रयत्न नही किया। जीवन की समस्त तकलीफों और दुर्गत को झेलते हुए इन रचनाओं के पात्र, कृषक के रूप में जैसे — तैसे बने रहने में ही इनकी पुरौती तलाश करके सन्तुष्ट हो जाते है। गोदान का होरी भी यही से शुरू करता है। कृषक रूप की सुरक्षा के लिए किये गए लंबे संघर्ष के बाद उसके द्वारा मजदुर की वृत्ति में नियति की विवश स्वीकृति का बोध है, चयन की सुविधा तो प्रारंभिक दौर के गौबर को भी उपलब्ध नही है, नगर जीवन के प्रलोभन से आकृष्ट होकर वह स्वंय शहर नहीं जाना घटनाओं के धक्के के तहत वहाँ पहुँचा दिया जाता है। यह उउपन्यास में नगर जीवन से संबंधीत चित्र है।

शहर में आकर रूढियों की प्रतिष्ठा ओर लोकनिंदा के भय से मुक्ती के बोध तथा वर्ग और राष्ट्र की नयी समझ से उसकें तुलनात्मक प्रवृत्ती पेंदा होती है। इसलिए दुसरी बार वह गॉव की सामाजिक व्यवस्था की असहयता से खिन्न हो — कर ही शहर लौटता है। किन्तू उसके भीतर का भुमि — पुत्र भी अन्त तक अपने संस्कारों से मुक्त नहीं हो पाता।

ISSN : 2348-7143
March 2018

जो जन्म से लेकर जो–जो अनुभव उन्हें गॉव में आए वह– कभी भूल – से भी भूल नही सकता है। वास्तव में कृषक सभ्यता, संयुक्त परिवार – व्यवस्था आदि के प्रति अपने मोह से प्रेमचंद आजीवन मुक्त नही हो सके थे और औद्योगिकरण और नगरीकरण की प्रक्रियाओं को पुरी तरफ स्वीकार ही कर पाए थे। इनके प्रति उनका रवैया एक देहाती के लिए स्वाभाविक अविश्वास और शंका का रवैया है।

ग्रामीण जीवन से संबंधित इस उपन्यास के माध्यम से उन्होंने कृषी संस्कृति के ध्वंज और महाजनी सभ्यता के विकास की यह कहानी गोदान में मुख्यतया होरी के माध्यम से प्रस्तुत हुई है। कृषक रूप उसे वंचित कर उसे शक्तियॉ मजदुरी की और धकेलने के काम में जमींदार, अफसर, पटवारी साहुकार, पुरोहित जैसी अनेक शक्तियॉ सलग्न है।

गोदान इस उपन्यास में सो से अधिक पात्र है। इनमे लगभग तीस पात्र तो ऐसे है जिनका नामकरण तक नही हुआ किन्तू उपन्यास का शायद ही कोई ऐसा पात्र हो जिसे अनावश्यक ठहराया जा सके। इसके चुहिया, जंगली लडकी जैसे नगण्य पात्र भी जीवंत और प्राणवान है। गोदान के पात्र एक और अपने वर्ग– की सबलताओं – निर्बलताओं, जय पराजययो आशाओं आकांक्षाओं का प्रतिनिधित्व करते है तो दुसरी और अपने निजि गुणों – कमजोरियों को उजागर भी करते है। इसका परिणाम यह हुआ है कि ये पाठक के सामने मात्र एक व्यासीक जगह ही नहीं लाते, जीते जागते मनुष्यों का संसार भी उपस्थित करते है। इस प्रकार– प्रेमचंद ने गोदान में बेलार नामक गांव के माध्यम से – होरी नाम के किसान की सत्य कहानी तमाम – पात्रों के माध्यम से ग्रामीण और शहरी अगिनत समस्याए चित्रित की है। उन्होंने – इस उपन्यास में – होरी के परिवार का सजिव चित्र खिचा है। उनका परिवार बडा भी नही और छोटा भी नही है। उसकी पत्नी धनिया, बेटा गाबर, और दो पुत्रियॉ सोना और रूपा है। होरी के दो भाई भी है जिनके नाम शोभा और हीरा है। घर की परिस्थिती पहले से ही अच्छी नहीं है। जब भाईयों से बटवारा हो जाता है तो स्थिति अधिक दयनीय हो जाती है।

होरी का एक पडोसी है भोला। उसके पास एक गाय है। भोला की गाय को देखकर होरी के मन में भी अभिलाषा जगती है कि उसके यहॉ भी खुंटे पर एक गाय होनी चाहिए। एक दिन वह – गाय– को खरिदता है। गोबर गाय को जब घर लाता है तो होरी के सीाी पडोसी तथा गॉव के अन्य लोग होरी की गाय देखने आते है किन्तू उसका अपना भाई हीरा ईषावंश नही आता। उसका यह भाई और उसकी पत्नी ईर्ष्याग्नि में जलते रहते है। परिणाम यह होता है कि कुछ दिनो के बाद हीरा गाय को जहर दे देता है और

‘RESEARCH JOURNEY’ International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

गॉव से भाग खडा होता है। धनिया के दिल को इस घटना से बहुत बडी चोट पहुॅचती है । होरी भी दु : खी होता है– किन्तू अपने ही भाई के विरूध्द कुछ बोलना उचित नही समझता पर धनिया नही मानती है। सारा गॉव इकटटा करके झगडती है। बात थाने तक पहुॅचती है और थानेदार जॉच करने के लिए आता है। परंतू होरी को लगता है की यह अच्छा नही हो रहा है। इस घटना से अपने ही परिवार और कुल– खानदान की मर्यादा पर ऑच आ रही है। वह धनिया की बात को बहुत महत्व नही देता और गाय की मृत्यू के मामले को इस प्रकार रफा–दफा करने का प्रयास करता है। ग्रामीण जीवन का चित्रण– प्रेमचंदने बडी बखुबी ढंग से चित्रीत किया है।

खेती पकती है। अन्न खलिहान में आता है तो कुछ देर के लिए सारी चिन्ताऍ समाप्त हो जाती है और मन प्रयत्नता से भर उठता है। लेकिन यह खुशी अस्थायी सिध्द होती है। झुनिया के कारण गॉव की पंचायत उस पर जुर्माना लगा देती है सौ रूपये नगद और तीस मन अनाज। इतना जुर्माना वह दे तो कैसे? रूपये कहॅ से लाए? और तीस मन अनाज दे तो घर के सभी सदस्यों के पेट में चुहें कुदने लंगेगे।

लाचार होरी को अपने घर को ही गिरवी रखना पडना है। गॉव के साहुकार झीगुरी साहु से कर्ज लेकर जुर्माना भरता है। साथ ही – साथ घर की परिस्थिती को देखकर मजदुरी करने के लिए लखनउ चला जाता है। इधर जिसने भोला से गाय खरिदी थी रूपयो के तकादा करता रहता है। – होरी बुरी तरह ऋण से परेशान हो जाता है। होरी देखते – देखते एक किसान से बंटाईदार और बंटाईदार से मजदुर बन जाता है। वह दातादिन के यहॉ नौकरी करने लगना है। घर के सभी सदस्य मजदुरी करने लगने है। अपने परिवार को चलाने के लिए बहुत कम मजदुरी मिलती है।

खर्च के लिए उसे फिर रूपयों की जरूरत पडती है। वह गॉव – सहुवाइन से कर्ज लेता है। इस प्रकार वह कर्ज से पुरी तरफ जंजीर से जकडता जाता है। गर्मी के दिन है। मजदुरी करते–करते होरी को लु लग जाती है। वह घर में पड जाता है। गॉव दिहात मे इजाल का कोई प्रश्न ही नही उठता। गॉव के पास – पडोस के सभी लोग और उसके भाई सभी इलाज करने के लिए जुट जाते है। धनिया का हाल रोते–रोते तो बेहाल हो गया है। वह कुछ भी समज नही पाती है। इसी बीच होरी का भाई हीरा रोते हुए अपनी भाभी को बोलता है– भाभी ‘‘गोदान'' करा दो दादा अब जा रहे है‘‘ धनिया दातादीन से जो कहती है वह अत्यंत ही मर्मान्तिक है और पुस्तक के शीर्षक गोदान को भी धनियॉ का यही कथन प्रासंगिक बनना है– घर में न गाय है, न बछिया, न पैसा। महाराज यह कुछ है, यही

उनका गोदान है। इस प्रकार ग्रामीण जीवन सबंधि चित्रण गोदान उपन्यास के माध्यम से प्रेमचंदजी ने चित्रित किया।

गोदान मे नगर– जीवन से सम्बधिंत एक अन्य कथानक भी साथ – साथ उपलब्ध है। इस कथानक में प्रोफेसर मेहता, राय साहब, अमर पाल सिंह बीमा एजेंन्ट तहलका के पत्रकार ओंकार नाथ, डॉ मालती खन्ना तथा उनके मित्रों की उच्च जीवन शैली दुसरे शब्दों में वैभव – विलास का चित्रण किया हुआ है। इस प्रकार उपन्यास में ग्रामीण जीवन और शहरी जीवन के मध्य की विषमता को दिखाया गया है।

बलचनमा – नागार्जून

“बलचनमा" इस उपन्यास के माध्यम से उन्होने ग्रामीण जीवन और शहरी जीवन का चित्र खिचा है। उन्होंने कृषक की तरह इस विरासत को सहेजे रखने की बजाय, उसे संबंधित और विकसित करने का भी प्रयास किया है।

बलचनमा के बाप के कियाकर्म के लिए बारह रूपये उधार देते हुए मंझले मालिक ने उसकी मॉ से एक सादे कागज पर अंगुठे का निशान ले लिया था। इनका सुद – देते देते थक जाने के बावजुद मुल ज्यो त्यो खडा था। अपने कलम बाग को चौकोर करने के उददेश से वे बलचनमा की छोटी – सी जमीन का टुकडा हत्तीयाना चाहते थे। गोदान के राय साहब के समान चिकनी – चुपडी बातों के नुस्से के इस्तेमाल के आलावा वे उधार का कागज लौटाने और बंटाई पर धान के खेत देने के झुठे आश्वासन भी देते है। फुलबाबु के साथ पटना जाकर रहने की, बलचनमा में दर्शाई है– यहॉ शहरी । महानगरीय वातावरण का जो चित्र नागार्जून ने खिचा है। नयी दुनिया की भौतिक प्रगती के निकट परिचय से उसके मानसिक क्षितिज का विस्तार ही नही होता, चिर– परिचित मानवीय सम्बंधोसे भिन्न प्रकार के सम्बंधों के ज्ञान से उनका पुनर्मुल्याकंन करने की प्रवृत्ती भी उसमें पैदा हो जाती है।

सामंत्ती समाज के निम्न वर्ग की नियती के अनिवार्य अंगो – गांली, पिटाई, तिरस्कार, अपमान, दुत्कार और फटकार – से मुक्ति का जो एहसास उसे फुलबाब के साथ रहते हुए होता है, वह महेन बाबु के संपर्क में और भी अधिक पुष्ट हो जाता है– ‘‘ यहा मुझे कभी किसी ने मुझे गाली नही दी। किसी ने कान नही उमेठे। उलटे यहॉ महेन बाबु की छोटी बहने तकार और कनेर के झुमको से मेरे कानों को सजाती सिंगारती।

ग्रामीण जीवन के बारे में भी नागार्जून और प्रेमचंद की दृष्टींयो में गहरा अंतर मिलता है। गांधीवादी चिन्तक के प्रभाव – स्वरूप प्रेमचंद मानते थे कि गॉव का जीवन आदर्श है। आज आवश्य गॉवों मे अनेक बुराइयॉ आ गई है। किन्तु इनके हट जाने पर ये फिर से आदर्श

हो जायेंगे। इसके विपरित – नागर्जून को ग्रामीण जिन्दगी के बारे में कोई मुगालता नही दिखाई देती है वे गॉव के उच्च वर्ग के शोषण और दमण के साथ साथ निम्न वर्ग की सुस्ती , संकीर्ण मनोवृत्ती और चाटुकारिता की प्रवृत्ती को भी निर्ममता से उदघाटित करते है '' देहात में जो बडे लोग कहलाते है। उनके यहा न काम की कीमत, न कमकर मजुदुरों की। हमारे बाबदादा – मालिकों के यहॉ दो–दो पहर बैठकर मालिकों की उगलिया चटकाया करते थे। बुढे मालिक के लिए तमाकु (सुरती) चुनाते तो आधा पहर उसी में बीत जाता...... है। तीन पुरखो का हाल तो मै भी बता सकता हुॅ।

मालिको की जुठन का गुण गाते, उनकी विकट गालियों को परेम भाव से सुनते दादी को देखा। रात–दिनं सेवा करते रहने पर भी पाव – आधा पाव खुददी (चावल की कनी) के लिए मॉ किस तरह रिडियानी फिरती थी, यह क्या भुलने की बात है? और अपने बचपन का थोडा– बहुत हाल मै बता चुका हूॅ। अब तुम्ही बताओ कि हमारे तीन पुरखे भला किस काम आये? मालिकों के लिए जिए, मालिको के लिए मरे। शहर में देखा है कैसी फुरती से लोग काम करते है, कैसे एक दुसरे की मेहनत और बखत का उन्हे ध्यान रहता है।

गांव की अपेक्षा शहर और कृषक की तुलना में मजदुर की हालत को बेहतर ठहराने की कोशिश ''सितलपटटी'' के वर्णन में भी उपलब्ध होती है।

'' बलचनमा व्यक्ति की अपेक्षा समाज का प्रवक्त अधिक है। इसलिए उसकी आत्मकथा में भी वैयक्तिक के स्थान पर, सामाजिक परिवेष्टन में अभिव्यक्ति के स्थान पर, सामाजिक समस्याओं की व्यक्तिगत परिणिति ही मिलती है। यही कारण है कि यह रचना कथा–वाचक के निजि अनुभवों की गाथा ही नही रह जाती ग्रामसंघटक और उसकी जटिल समाजार्थिक संरचना का प्रमाणिक चित्र भी बन जाती है। कथा में जगह जगह उल्लिखित, मालिक, किसान, खेत, मजदुर, बहिया (पुश्तेनी गुलाम)जैसी संज्ञाए यदि इसके आर्थिक आधार को निर्दिष्ठ करती है तो – राजपूत, ग्वाला, मुसहर, भंडल, केवट, दुसाध, कहार इसके जातीय ढॉचे को स्पष्ट करती है। '' शितल पटटी'' के वर्णन में यह चित्र अधिक पूर्णता से प्रस्तुत हुआ है जो ग्रामीण परिदृश्य में जाती और पेशे का गरिबी और शोषण से सम्बन्ध जोडते हुए, वहॉ की समाजार्थिक संरचना को पुरी तरह स्पष्ट कर देती है।'' '' बस्ती कोई बडी नही। निहायत मामुली। चार– छ– घर राजपूत पच्चीस, तीस घर ग्वाले और पचास– एक घर जुलाहे थे। राजपुत मझोले घर के काश्तकार थे, बाकी छोटे– छोटे खेतिहर, साधारण गिरस्थ हो चाहे कास्तकार शितल पटटी वालो की जिदंगी उतनी कठोर नही थी। जितनी हमारे गांव वालो की। इसकी दुसरी वजह यह भी थी कि वहॉ के जुलाहे

खेतीके अलावा अपने बख्त तानी – भरनी और करघो के सहारे गुजारते थे। उनके टोले के दस करघे चल रहे थे। दरभंगा समस्तीपुर से सुत लेकर वे चादर अंगोछा, तहमद, लुंगी, चारखाना वगैरह तयार करके, पास पडोस के टाहो पर और नजदीकी बाजारों में बेच आते। बीसो जवान जुलाहे ढाका और कलकत्ता रहकर अपने गांव की खुशहाली बढा रह थे। सच कहूँ तो जुलाहोने उस बस्ती का ढॉचा ही बढा दिया है।

''बलचनामा" में उपलब्ध ग्रामीण जीवन के समाजार्थिक यथार्थ की एक उल्लेखनीय विशेषता यह है कि स्थिर और जड नहीं बल्की गत्यात्मक है। वस्तुः नागार्जून की वस्तुवादी चेतनाकाल के एक ठहरे हुए बिन्दू पर प्रकाश – वृत्त को केंद्रित करते हुए भी, इतिहास की टोहलती है और मानवीय स्थिती के अतीत तथा उसके वर्तमान के उल्लेखनीय अंतर के निर्देशद्वारा भी, उसकी भविष्य की उज्वलता के प्रति विश्वास पैदा करती है।

इस प्रकार उपर लिखीत चित्रण में ग्रामीण तथा शहरी जीवन का प्रेमचंद से लेकर नागार्जून मन्नु भंडारी, फनिशोरनाथ रेणू ऐसे एक नही अनेक रचनाकारों ने उनके उपन्यासो में ग्रामीण चित्रो के फोटो खिचे है। आज के युग में उस समय जो उपन्यासों में चित्रण किया है। आज भी समकालीनताके परिप्रेक्ष में प्रासंगीक लगता है। यह एक दिवशीय राष्ट्रीय संगोष्ठी के माध्यमसे जो विषय रखा है यह हमेशा चर्चा का विषय रहेगा इसमे कोई सदेंह नही है।

संदर्भ सुची :

१. गोदान– उपन्यास– प्रकाशन संस्थान नई दिल्ली – ११०००२
२. हिंदी के चर्चित उपन्यासकार– राजपाल प्रकाशन
३. प्रतिनिधि हिन्दी उपन्यास हरियाणा साहित्य अकादतमी चण्डीगढ
४. बलचनामा – नागार्जून
५. हिंदी साहित्य का इतिहास – डॉ नगेंद्र
६. साठोत्तरी हिंदी उपन्यासों का शिल्प विकास डॉ शोभा वेरेकर

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

परंपरागत मान्यताओं से पोषित हिंदी साहित्य का समाजशास्त्रीय चिंतन : एक वैचारिक मीमांसा

प्रा. विजय एकनाथ सोनजे
हिंदी विभाग,
धनाजी नाना महाविद्यालय, फैजपुर

मनुष्य के जीने को समाजशास्त्रीय नजरिए से देखना बिल्कुल नया नजरिया है। यह दृष्टि साहित्य को भी नये दृष्टिकोण से देखे जाने की वकालत करती है। समाजशास्त्रीय दृष्टि साहित्य को कई रूपों से प्रभावित और नियंत्रित करती है। इसके विपरीत यह भी सच है कि साहित्य समाज को प्राय: स्थिर और स्थाई प्रभावशीलता देता है। कई बार साहित्यिक स्मृति सामाजिक के रूप में पुनरूत्पादित होती रहती है। इसी तरह साहित्यिक स्मृति की सार्थकता, ऐतिहासिक स्मृति को संशोधित या विस्थापित करने में समर्थ है। ऐतिहासिक स्मृति दुर्घटनात्मक या आपराधिक स्मृति भी हो सकती है। ऐसी स्मृति को सतत समीक्षा और प्रतिरोध का सामना करना पड़ता है। स्मृति और सामाजिक स्थिति का निर्माण साहित्यिक सृजनशीलता की उपलब्धि कही जा सकती है।

ऐतिहासिक स्मृति प्राय: अपने युग के असंगठित आम जन के सामूहिक भटकाव या आलस्य का परिणाम हुआ करती है। कई बार वह मनुष्य के तात्कालिक सामूहिक विवेक एवं निर्णयों की अभिव्यक्ति भी हुआ करती है। ऐसे में साहित्यिक सृजनशीलता के माध्यम से व्यक्त मानवीय विवेक का महत्त्व बढ़ जाता है। क्योंकि साहित्य अधिक सजग, गंभीर और अपेक्षित विचारशीलता को पुष्टि देता है। साहित्यकारों को साहित्यिक सृजनशीलता के महत्त्व और समाजोपयोगी भूमिका के रूप में समझना चाहिए। नासमझ एवं मनोरंजनजीवी साहित्यिक प्राय: आस्वादपरक या उत्सवधर्मी होता है। सामाजिक स्वास्थ्य की दृष्टि से एक साहित्यकार की भी अपनी भूमिका होती है।

वस्तुत: साहित्य की संस्कृति विवेक की संस्कृति है। किसी ऐतिहासिक घटना का विश्लेषण करता हुआ इतिहासकार किसी घटना से संबंधित मानव-व्यवहार के उचित-अनुचित होने का विश्लेषण तो करता है, लेकिन वह गलत और अनुचित होते हुए भी तथ्यों से कोई छेड़छाड़ नहीं कर सकता। वह किसी सामुदायिक दु:ख क्षोभ का निवारण भी नहीं कर सकता। संवेदनशील मसलों पर उसकी बौद्धिक समझदारी प्राय: निष्प्रभ ही रहती है। इसीलिए ऐतिहासिक स्मृति के स्थान पर साहित्यिक स्मृति अधिक मूल्यवान और प्रभावी हो सकती है। वह न सिर्फ संशोधन उपस्थित करती है, बल्कि नई समानान्तर एवं सार्थक स्मृति की प्रस्तावना भी कर सकती है। उदाहरणस्वरूप देखा जाय तो मध्ययुग में औरंगजेब सत्ता के लिए अपने सगे भाइयों की हत्या कर ऐतिहासिक स्मृति का निर्माण करता है परंतु मध्ययुग में तुलसी के राम की इतनी चर्चा होती है जिससे साहित्यिक स्मृति औरंगजेब की वास्तव स्थिति को इस तरह धकेलकर किनारे कर देती है कि भारत में सिर्फ हिन्दू ही नहीं बल्कि मुसलमान भी प्राय: उस ऐतिहासिक स्मृति की चर्चा नहीं करता। इस प्रकार तुलसी के रामकाव्य की एक सृजनात्मक सार्थकता यह भी है कि

ISSN : 2348-7143
March 2018

वह औरंगजेब और उसके कुकृत्यों को भारतीय जनता की सामाजिक-सांस्कृतिक स्मृति से विस्थापित और खारिज करती है।

इसमें संदेह नहीं कि साहित्य का समाज और सत्ता से रिश्ता बहुआयामी और जटिल है। साहित्य समाज से प्रभावित होता है और उसे प्रभावित करता भी है। एक अच्छा और आदर्शवादी साहित्य समाज को भी एक आदर्श साहित्य बनाने की प्रेरणा देता है। यथार्थवादी साहित्य समाज की कटु वास्तविकताओं को सामने लाकर उससे बचने एवं उससे सजग रहने के संदेश देता है। प्राचीन काल से ही साहित्य सामाजिक परिवर्तन का माध्यम रहा है। आधुनिक काल में भी विभिन्न विचारधाराओं के लोग अपने मत के अनुसार साहित्य रचकर साहित्य को परिवर्तित करने का प्रयास करते रहते है।

भारतीय साहित्य और सत्ता का एक हजार वर्षों पुराना इतिहास संपूर्ण समर्पण का तथा राजनीतिक इतिहास संपूर्ण पराधीनता का रहा है। दूसरे शब्दों में कहें तो इस दौर का साहित्य पराई सत्ता के मानसिक समर्थन के लिए एक अचेतन सांस्कृतिक पृष्ठभूमि रच रहा था। यद्यपि यह भी सच है कि उस दौर के भक्ति साहित्य के प्रति यह दृष्टिकोण नहीं हासिल करते। यह दृष्टि उस दौर की इतिहासजीविता पर अतिक्रमण करके ही पाई जा सकती है।

वस्तुत: हर युग की सत्ता का हर युग के साहित्य पर पर्याप्त प्रभाव रहा है। कभी-कभी यह कहना मुश्किल हो जाता है कि सत्ता समाज और साहित्य को प्रभावित कर रही है या साहित्य ही समाज और उसकी सत्ता के चरित्र को। इस बिन्दु पर विचार करते हुए मेरा ध्यान बार-बार रामकथा के नायक राम के चरित्र और युग के बादशाह बाबर तथा उसके पुत्र हुमायूँ के आपसी रिश्ते और चारित्रिक साम्य की ओर जाता है। कहते है बाबर ने अपने बीमार बेटे हुमायूँ की यह कहते हुए परिक्रमा की थी कि उसका मरणासन्न बेटा बच जाए, भले ही उसके स्थान पर स्वयं उसकी ही मृत्यु क्यों न हो जाए। कहते हैं ऐसा ही हुआ था और उस दिन के बाद बाबर बीमार होने लगा था और हुमायूँ स्वस्थ। इतना ही नहीं बाबर की मृत्यु के बाद हुमायूँ ने अपना राज्य अपने भाइयों में बाँट दिया था। बाबर के चरित्र की तुलना रामकथा के पात्रों से करे तो उसमें भी दशरथ की तरह का मरणान्तक पुत्र-प्रेम देखा जा सकता है। बाबर निश्चित रूप से हुमायूँ से बहुत प्रेम करता होगा। अपनी भावना में वह भी दशरथ से कम नहीं रहा होगा। इसी तरह हुमायूँ का अपने भाइयों के प्रति प्रेम और व्यवहार में भी राम के व्यवहार की झलक देखी जा सकती है। क्या यह एक संयोग मात्र ही है या फिर हुमायूँ के चरित्र पर भारतीय जनमानस में व्याप्त राम के आदर्श चरित्र का परिचय और प्रभाव ! यह प्रभाव सकारात्मक और नकारात्मक दोनों ही रूपों में देखा जा सकता है।

हाल में दलित-चिंतन द्वारा प्रवाह के मुख्य केन्द्र के रूप में पुरोहित-वर्ग के वर्चस्व की चर्चा और उसपर प्रहार कोई छिपी बात नहीं रह गई है। भारत में एक जाति की आजीविका का साधन पूजा-अर्चना व्यवसाय का रहा है। इस जाति ने उपनिषद काल की दार्शनिकता और बुद्ध-काल की विचारशीलता को खो देने के बाद बौद्धों की मूर्ति और भित्ति-चित्रकला को पौराणिक भारतीय मिथकों के नायकों की पुनर्प्रस्तुति की ओर मोड़ दिया। ऐसे में इतिहास की जिस एक घटना ने संत मत एवं भक्ति आंदोलन के स्वरूप को दिशा दी होगी वह निश्चय ही महमूद गजनवी के हाथों सोमनाथ मंदिर का टूटना और लूटा

जाना है। इस घटना ने मूर्ति एवं तीर्थ आदि से भारतीय जनजीवन का ध्यान हटाकर दिव्यता की खोज में व्यस्त कर दूसरी दिशा में मोड़ दिया। गोरखनाथ की ``जोई पिण्डे सोई ब्रह्माण्डे`` की अवधारणा में अंतर्मुख दार्शनिकता का सन्देश इसी का प्रमाण है। इसके पश्चात मानव-जीवन को केन्द्र में रखकर आध्यात्मवादी चिन्तन की जो धारा बहती है, वह गोरखनाथ के हठयोग को कबीर के सहजयोग तक ले जाती है। कबीर के विचारों में ईश्वर जीवन की दिव्य अस्मिता का चरम मानक है। वह एक ऐसा पारस है, जो जीवन के हर पत्थर को सोना बना देता है। कबीर अवतारी राम को तो नहीं मानते लेकिन बहुत चुपके से हर मनुष्य को ईश्वर के अवतार में बदल देते हैं। यहाँ देखने की बात यह है कि पुरोहितवाद सदैव ही वर्तमान जीवन की अवहेलना और अतीत की स्मृतिजीविता एवं उसके महिमामण्डन में लगा रहता है। ऐसा वह प्राय: पेशेवर कारणों से ही करता है। कबीर निश्चय ही इस रहस्य को जान गए थे - उनके ``राम-नाम का मरम है आना, दशरथ-सुत तिहुं लोक बखाना`` का मर्म यही है। कबीर के यहाँ दशरथ-सुत स्मृतिपोषित राम हैं, जिसे एक जाति ने आजीविका के लिए अपने शास्त्रों में बन्धक बना लिया है। कबीर इसी बंधुआ राम से जीवन को मुक्त करना चाहते हैं और प्रकारान्तर से हर मनुष्य में रमें हुए राम का संदेश भी देते हैं।

आदिकाल में भारतीय संस्कृति के प्रमुख केन्द्रों (तीर्थों) पर आक्रमण हो रहे थे। नाथ और सिद्ध साहित्य ने आस्था के बाहरी केन्द्रों की नि:सारता को समझने और समझाने का ही प्रयास किया है। पुरोहिती ईश्वर एवं आस्था के केन्द्रों के ध्वस्त होते ही सामाजिक-सांस्कृतिक चेतना बहिर्मुखी से अंतर्मुखी होती गई। जो भी ब्रह्माण्ड यानि भौतिकी संसार में है, वही पिण्ड यानि देह में भी दिखाई देने लगता है। इन सब में यही बात मुझे महत्त्वपूर्ण लगती है कि मनुष्य की स्वतंत्रता और उसके अस्तित्त्व की अर्थवत्ता बची रहनी चाहिए क्यूंकि ब्रह्माण्डीय जड़ता में जीवन का सर्वोत्तम प्रतिनिधि वर्तमान है। यदि चेतन की सत्ता बाहरी दुनिया में नहीं बचती तो सूक्ष्म मनोजगत में ही बचे, लेकिन उसका बचना जरूरी है यह पुरोहिती जीविका वाद है। कबीर की मानवीय स्वतंत्रता का राम उनकी आत्मा में बसती है तो तुलसी के राम चारित्रिक सौन्दर्य के प्रति प्रेम, समर्पण और सम्मान में। सामाजिक विरेचन की दृष्टि से मुझे राम, कृष्ण और कबीर ही सर्वाधिक उपयोगी जान पड़ते है। ये तीनों ही चरित्र अपमानित जीवन की समस्त संभावनाओं को उसके चरमोत्कर्ष या अतिमानवीय परिणति तक पहुँचा देते हैं। वे तीनों चरित्र अपने समय की समस्त मानवीय-सामाजिक सुरक्षाओं से वंचित हैं। ये अपनी अर्थवत्ता को शून्य से अर्जित करते है। अपने समय से छीनते हुए जीते है। मैंने पढ़ा था कि ब्रिटिश जेलों में भूमि पर बनें चबूतरों पर सोने वाले स्वतंत्रता सेनानी अपने कैदी जीवन के अनुभवों को राम से बेहतर मानकर स्वस्थ-चित्त बने रहते थे।

मध्यकाल के साहित्य में सत्ता और समाज का सबसे रोचक प्रभाव मुझे सूर में दिखता है। मुझे सूर के कृष्ण एक ऐसे बड़े रंगीन परदे की तरह दिखते हैं - जिसकी ओट में मध्ययुगीन शासकों की सारी रंगीनियाँ और सारी अश्लीलता ढक देने या फिर छोटा करने की कोशिश की गई है। सूर के कृष्ण जमाने द्वारा खींची जा रही सभी रेखाओं को छोटा करने के लिए खींची गई बड़ी रेखा की तरह हैं, जो युग के चार रानियों वाले शासकों का मजाक अपने सोलह हजार रानियों वाले कृष्ण से उड़वाती है।

ऊपर से सीधे-सीधे न दिखने के बावजूद सूर की सांस्कृतिक चेतना वस्तुत: प्रतिरोध की चेतना है। विश्वास न हो तो उनके भ्रमरगीत की गोपियों को देखिए। उनका भ्रमरगीत समकालीन सत्ता का सुविचारित एवं सशक्त प्रत्याख्यान है। मध्ययुग में समाज, संस्कृति और साहित्य के पारस्परिक संबंध का उदाहरण कृष्ण के चरित्र की अपार लोकप्रियता और उसकी उपयोगिता में देखा जा सकता है। सामन्ती युग में बहु-पत्नी प्रथा थी और अनेक विवाह करना मर्दानगी और शान की बात समझी जाती थी। सामन्त और नवाब सभी इस मानसिकता से ग्रस्त थे। समकालीन जनता में उनकी कामुकता को लेकर अनेक झूठे-सच्चे प्रसंग तैरते रहते थे। व्यापक जनसंख्या में स्त्री-पुरूष अनुपात को देखते हुए सामान्य मनुष्य एकल वैवाहिक जीवन जीता था। ऐसे में कृष्ण का बहुनायकत्व अपने शासकों के प्रति ईर्ष्या और घृणा को निश्चय ही कम करता है। सूर की गोपिकाओं में अपने आराध्य कृष्ण के प्रति भक्ति-भावना के साथ-साथ ईर्ष्या, घृणा, व्यंग्य और उलाहना की प्रवृत्ति को सूर के समकालीन यथार्थ-बोध से जोडकर देखे बिना संभव नहीं है। गोपियों के परम आत्मीय कृष्ण जब तक ब्रज में रहते हैं, परम हितैषी सखा के रूप में चित्रित हुए हैं, लेकिन जैसे ही वे मथुरा जाते हैं, मध्ययुग के शासकों के प्रति तत्कालीन जनमानस में संचित घृणा किसी ज्वालामुखी की तरह फूट पड़ती है। कृष्ण जब तक ब्रज में रहते हैं, तब तक गोपियों के प्रति उनका प्रेम वैध एवं किसी भी आपत्ति से परे है, लेकिन जैसे ही वे शासकों की पंक्ति में शामिल होते है उनके सभी कर्म अक्षम्य हो जाते है। यदि मैं कहूँ कि सूर का भ्रमरगीत, मध्ययुगीन शासकों की जनभावना का प्रतिनिधित्व करनेवाला रूपक है तो अतिउक्ति न होगी। कृष्ण सहसा ही सत्ता की कालिमा एवं कलंक के प्रतीक में बदल जाते हैं। वल्लभाचार्य के दर्शन के आधार पर पूरे दार्शनिक विवेचन के बावजूद मैं सूर के कृष्ण को इसी रूप में देख और समझ पाता हूँ कि वह लोकनायक कृष्ण और सत्ता-नायक कृष्ण के द्वैत में रची गई है लेकिन अपने रचनात्मक द्वन्द्व एवं संघर्ष में वह चयन करती है लोकनायक कृष्ण का ही।

मध्य-युग के कवियों में तुलसी का यूटोपियन प्रतिरोध सबसे आकर्षक एवं लोकप्रिय है। राम कृषि-सभ्यता को केन्द्र में रखकर रची गई जीवन और समाज की आचार-संहिता एवं नैतिक मूल्यों के महानायक हैं। मुझे रामकथा पूंजीवादी सत्ता के निषेध का आख्यान लगती है। राम की कथा न सिर्फ एकल दाम्पत्य की आदिम प्रचारक है, बल्कि वह कई संतानों की दशा में सामूहिक दायित्व और अधिकार के रूप में भूमि एवं सम्पत्ति का बँटवारा भी रोकती है। यद्यपि उसकी मूल्य-दृष्टि औद्योगिक सभ्यता के जटिल श्रम-मूल्यों का न्यायपूर्ण विभाजन नहीं कर पाती। इसीलिए रामकथा समान श्रम-मूल्यों क्षेत्रों से अलग के क्षेत्रों में अपने पारिवारिक एकता के संदेश को सुरक्षित नहीं रख पाती, न ही वह औद्योगिक सभ्यता के भिन्न क्षेत्रोंवाले श्रम-मूल्यों का न्यायपूर्ण वितरण ही सुझा पाती है। आधुनिक वातावरण में गुंफित नई पीढ़ी के विचार उसके आदर्शों से आँखे चुराने लगे है, इसीलिए अलग-अलग आयवाले एक ही संयुक्त परिवार के सदस्य एक भाग रहने के बजाय चुपचाप अलग रहने लगे हैं। इन तथ्यों के बावजूद रामराज्य का यूटोपियन प्रतिरोध प्रासंगिक है वह किसी भी काल की व्यक्तिकेंद्रित सत्ता का निषेध है।

हिंदी का रीतिकालीन साहित्य भूषण और गुरूगोविन्द सिंह जैसे एक-दो कवियों की रचनाओं को छोड़कर सत्ता-संघर्षो से निर्धारित साहित्य है। अपने अधिकांश में यह साहित्य पारिवारिक चिन्ताओं का भी साहित्य नहीं है। रीतिकालीन कवि विशुद्ध रूप से व्यक्तिवादी सरोकारों के रचनाकार हैं। घनानन्द, बोधा, आलम आदि को अपवादस्वरूप छोड़ दें तो निर्विकल्प प्रेम-संवेदना का उसमें अभाव नहीं हैं। यहाँ प्रेम मूलकेन्द्र से बाहर एक उपभोक्तावादी बाहरी निर्विकल्प दृष्टि के साथ उपस्थित है। वह संवेदना के स्तर पर नहीं बल्कि ज्ञान और सामान्य-बोध के स्तर पर है अधिकांशत: मजाक और मनोरंजन के विषय के रूप में।

भारतेन्दु-युग आधुनिक हिंदी-साहित्य की यात्रा स्वावलंबन के भावबोध की यात्रा है। हीनता की मनोग्रंथि के प्रति प्रतिरोध और निजता की खोज भारतेन्दुयुगीन साहित्य की विशेषता है। निज सत्ता के अभाव का बोध, सामाजिक एवं सांस्कृतिक कुण्ठा इस दौर के साहित्य को आत्म-मूल्यांकन का साहित्य बना देती है। यह युग प्रतिस्पर्धा एवं आत्मपरिष्कार का युग है। द्विवेदी युग में ये प्रवृत्तियाँ ही अधिक निर्णायक रूप ले लेती है। परम्परा एवं अतीतजीवी प्रवृत्ति के कारण भारत में नवजागरण एवं पुनर्जागरण की दोनों ही धाराएँ साथ-साथ प्रवाहित हुई हैं। आमतौर पर पुनर्जागरण और नवजागरण को एक ही समझ लिया जाता है, जबकि पुनर्जागरण से अभिप्राय स्वर्णिम अतीत की असीमता को पुन:प्राप्त करने की दिशा में हुआ जागरण है, जबकि नवजागरण का संबंध आधुनिकता से है।

अन्य एशियाई समुदायों की तरह एक परम्पराजीवी समाज होने के कारण भारत में नवजागरण की चेतना संपूर्णत: नहीं दिखाई देती है। इसका एक कारण यह रहा है कि कठोर जातीय बंधन के कारण उसकी आधुनिकता भी स्वत:स्फूर्त न होकर आयातित ही रही है। इसीलिए हिंदी एवं अन्य भाषाओं के साहित्यिक बोध में परम्परा एवं आधुनिकता का द्वन्द्व बना रहा है। उसकी आधुनिकता में भी परम्पराजीविता के लिए गुंजाइश एवं छद्म पलायन मिलता है। ऐसा चेतन एवं अचेतन सजगता एवं चालाकी के रूप में रहा है। जातीय यथार्थ से पलायन की प्रवृत्ति के कारण ही हिंदी का अधिकांश लेखन प्रामाणिक और विश्वसनीय नहीं लगता है। काफी दूर तक वह एक भगोड़ा साहित्यिक लेखन है। वह बचते हुए रचता है और रचते हुए भी बचता है। उसने साहित्य के धरातल पर एक काल्पनिक यथार्थलोक विकसित किया है। इसीलिए उसका अधिकांश आदर्शवादी ढंग कृत्रिम प्रगतिशीलता का शिकार है। वह बिना किसी सटीक माप के रचे गए फैन्सी वस्त्र की तरह है। इसे आर्थिक एवं राजनीतिक सत्ता के दोहरे प्रयोग से संस्थानिक एवं व्यापारिक इतिहास के रूप में प्रायोजित किया गया है। यह एक तथ्य है कि हिंदी के दलित साहित्य ने इस साहित्यिक वर्जना, संकोच एवं साजिश को तोड़ा है। इस समकालीन परिदृश्य में आज भी अशिक्षा, पूर्वाग्रह और रीतिरिवाजों से अनुशासित सामाजिक जीवन जीने की बाध्यता के कारण भारतीय जनमानस अपनी पिछड़ी चेतना का अतिक्रमण नहीं कर पा रहा है। यही स्थिति अधिकांश एशियाई देशों और उनके यहाँ उपस्थित विविध समुदायों के सांस्कृतिक जीवन की है। सशक्त सांस्कृतिक पृष्ठभूमि, प्रबल सामुदायिक भावना तथा जन्म आधारित जातीय नस्लीय संरचनाओं के कारण उसकी अधिकांश जनसंख्या भौतिक समृद्धि के बावजूद आधुनिकता की दार्शनिकता को भी स्वायत्त करने में असमर्थ है।

हिंदी में साहित्य-सृजन का कार्य जितना आज चुनौतीपूर्ण, संशय और संकटग्रस्त है, उतना इतिहास में पहले कभी नहीं था। इसका सबसे प्रमुख कारण तो यह है कि हम एक सांस्कृतिक शून्य-काल से होकर गुजर रहे हैं। पिछले युग के मनुष्य की अधिकांश धारणाएँ वर्तमान युग में निरर्थक सिद्ध हुई हैं। इस तरह सभ्यता और संस्कृति का पिछला पाठ बड़े पैमाने पर अप्रासंगिक रहा है। आजादी के बाद सार्वभौमिक मानवतावाद को गांधीवादियों ने काबिज कर लिया है। जो राजनीतिक स्तर पर काँग्रेस पार्टी द्वारा अधिग्रहण कर लेने के बाद नियति और प्रासंगिकता के रूप में काँग्रेस से जुड़ गयी है। आज के भारत में गांधी का ब्रान्डनेम नेहरू परिवार और प्रकारान्तर से काँग्रेस (गांधी परिवार) की गिरफ्त में है। गांधी की राजनीतिक विरासत स्वयं काँग्रेस की गिरफ्त में है लेकिन विडम्बना यह है कि गांधीवाद का स्थायी चरित्र सत्ता के विपक्ष और विरोध की संस्कृति रचने की है। इसलिए वह अन्ना हजारे के आंदोलन में स्वयं को पाने का प्रयास कर रही है।

विडम्बना यह है कि गांधीवाद भी समाज में व्याप्त असमानता के संकट का स्थायी समाधान प्रस्तुत नहीं करता। उसमें एक अम्बेडकर की असहमति या दलितबोध की लाइलाज पीड़ा की हमेशा गुंजाइश है। अपनी जातीय मनोग्रस्तताओं एवं स्थानीय बिमारियों के कारण ही हिंदी का यथार्थबोध कभी भी सार्वभौमिक नहीं बन सकता - वह अभी अपनी वैयक्तिक नाकारात्मकताओं से मुक्ति एवं क्रांति की प्रतीक्षा में ही है। अपनी नग्न वास्तविकताओं के साथ हिंदी का अधिकांश साहित्य देशज सामूहिक मनोविकृतियों का साहित्य है। वह अपने राजनीतिक और पुरोहितवादी सामाजिक परिदृश्य की तरह साहित्य में भी सिर्फ जातीय सेनाओं की सृष्टि कर सकता है। यह आश्चर्य नहीं कि किसी मथे गए गन्दे तालाब की तरह उसका पानी किसी जातिवादी लोकतंत्र के कीचड़ पर स्थिर हो।

परम्परागत भारतीय समाज यथास्थिति को नियति और नियति को ईश्वर के साथ जोड़कर व्यापक संशयमुक्त शासित समाज की रचना करता था। इसमें संदेह नहीं कि ऐसा समाज देशी और विदेशी शासकों के लिए स्वर्ग था। राजनीतिक संघर्ष से बचने और बचाने के लिए नेतृत्त्व की महत्त्वाकांक्षा को या तो जाति-विशेष तक सीमित कर दिया गया था या फिर विदेशियों तक। आखिर उसकी भक्ति-चेतना का राज उसके संपूर्ण एवं नि:शेष समर्पण में ही निहित था। इस तरह अधिकांश एशियाई समाजों की तरह भारतीय समाज अपने मूल रूप में कुल जनसंख्या की स्वतंत्रता का विरोधी था। वह एक ऐसे समाज की व्युत्पत्ति था जिसका जैविक अस्तित्त्व अपनी अमूर्त कल्पनाजीविता के बाद भी सुरक्षित रह सकता था।

एक लंबे समय तक भारत के कम्युनिस्ट समूह ने भारतीय समाज के दलित अन्त्यज को सर्वहारा की वर्गीय अवधारणा से विस्थापित करने की असफल कोशिश की है। लेकिन गांधीवाद की तरह वह भी आदिम मूलतागामी दर्शन होने के कारण विकास और आधुनिकता में असमानता के इस संकट का समाधान नहीं देख पाया। यह मान लेने के पर्याप्त कारण है कि दलित और सर्वहारा दोनों की निर्माण प्रविधियाँ एवं शोषक परिणतियाँ एक नहीं हैं। सर्वहारा की अवधारणा आर्थिक मुक्ति के सपने से जुड़ी हुई है, जबकि दलित की सामाजिक और सांस्कृतिक मुक्ति से। प्राचीन काल से भारत की परम्परागत सामाजिक व्यवस्था जन्मना दलित को बलात सर्वहारावर्गीय बनाती रही है। समकालीन

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

दलितवाद सामूहिक अस्मिता की लड़ाई लड़ रहा है। उन्हें लंबे समय से अलग रखा गया है, इसलिए आत्मनिर्णय के मानवाधिकार के अन्तर्गत उनके संघर्ष के नैतिक औचित्य का समर्थन करना मार्क्सवाद की तर्ज पर दलित राजनीतिक वर्चस्व को सहायक और अनुगामी साहित्य की जरूरत लगता है। लेकिन प्रतिक्रियावादी निषेध या अस्वीकारवादी चरित्र के कारण यह आधुनिकता की विकास-यात्रा में सहयोगी और संवादी होने के स्थान पर पूर्वाग्रहग्रस्त असंवादी लगने लगता है। समानान्तर वृत्तान्त की रचना करने के प्रयास में आधुनिकताविरोधी वृत्तान्त रचनें की दिशा में भटकाव से इस आंदोलन को बचाना चाहिए। हमें यह भी नहीं भूलना चाहिए कि दलितवाद जातिवाद के सैंध्दान्तिक औचित्य की आधारभूमि पर ही प्रासंगिक बना हुआ है। यह जातिवाद की स्वीकृति के भीतर ही सामाजिक बराबरी की मांग करने वाला आंदोलन है। एक प्रगतिशील सामाजिक परिवर्तन के मुद्दे के रूप में यह प्रकारान्तर से नारी-मुक्ति और जातिवाद से मुक्ति का विरोधी और अपने प्रतिक्रियात्मक जातीय पूर्वाग्रह के चलते बहुत हद तक प्रतिगामी और पोषक भूमिका में है।

सारांशत: यह एक तथ्य है कि हिंदी साहित्य के अलग-अलग पड़ावों ने परंपरागत साहित्यिक नीतियों में निरंतर बदलाव की भूमिका को स्पष्ट रूप से निर्वाहित नहीं किया है। यद्यपि उसमें संदिग्धता का पूट अधिक मात्रा में छोड़ने का उपकार साहित्यकारों ने किया है। उनका यह साहित्यिक कर्म सामाजिक उत्तरदायित्व के कारण ना होकर राजनीतिकरण और पुरोहितवादी सामाजिक दृष्टि के प्रादुर्भाव के कारण रहा है। किन्तु आजादी के बाद साहित्य ने राजनीतिकरण के पूर्वागत दाग को थोडा धुन्दला करने की हिम्मत दिखाई है। यहाँ इस युग में भारतीय राजनीति में अलग-अलग राजनीतिक दलों के चरित्र एवं उनके नेतृत्त्व की मानसिकता को सामाजिक आन्दोलन की भूमिका में साहित्य कर्म अपनी पहचान दोबारा खोजने का प्रयास करता दिख रहा है। जिसके परिणामस्वरूप इस युग में मध्ययुगीन सामाजिक, सांस्कृतिक अधिरचनाओं की सुनियोजित वापसी हुई है। यह वापसी वंशवाद, परिवारवाद, जातिवाद, सम्प्रदायवाद सभी स्तरों पर की गई हे। इसने भारतीय लोकतंत्र को समुदायवादी लोकतंत्र में परिणत कर दिया है।

संदर्भ :-

१) समाजशास्त्र की अवधारणाएँ एवं सिध्दांत - जे. पी. सिंह
२) अंतिम दशक के हिंदी उपन्यासों का समाजशास्त्रीय अध्ययन - डॉ. गोरखनाथ तिवारी
३) मैनेजर पांडेय का आलोचना साहित्य - संदीप आधार चौहान
४) http://ravindratripathy.wordpress.com/२०१०/१२/१२
५) http://www.sahityasetu.co.in/issue ९/opshukla.html

ISSN : 2348-7143
March 2018

दलित अस्मिता के लिए संघर्षरत : 'वीमा' नाटक का नायक

किरण आत्माराम चव्हाण
(शोध छात्र)
नगरदेवला ता.पाचोरा जि.जलगाँव
मोबा. ९९२२७२६५००

दलित साहित्य २० वी शतीं के अंतिम दशको की देन है। दलित साहित्य की परंपरा प्रथमत: मराठी साहित्य से प्रारंभ हुई है। दिलीप कुमार कसबे लिखते है कि -"महाराष्ट्र के साहित्य में दलितों द्वारा लिखा साहित्य दलितों के अस्तित्व की लडाई लडता हुआ दिखाई देता है। इससे ही हिंदी साहित्य ने भी अपने लिए नया विषय खोजा।"१ इसप्रकार हिंदी साहित्य में ८० के दशक में 'दलित विमर्श' ने अपना जोर पकडा। वर्तमान शतीं में पहुँचते-पहुँचते 'दलित विमर्श' ने साहित्य जगत् में अपना एक स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण किया है।

दलितों पर होने वाले अन्याय -अत्याचारों की शृंखला आज भी खत्म होने का नाम नहीं ले रही है। "दलितों का शोषण शास्त्र तथा शस्त्र दोनों प्रकार से किया गया है। इसलिए उनका अतीत ही नहीं, वर्तमान और भविष्य भी अंध:कारमय नजर आता है।"२ इस कारण आज 'दलित विमर्श' एक नए रूप में साहित्य की लगभग हर विधा में दिखाई देने लगा है।

दलित साहित्य की बढती लोकप्रियता के कारण दलित साहित्य पर आरोप लगने लगे हैं कि दलित साहित्य में 'आक्रोश' है। परंतु दलित साहित्य में वर्णीत 'आक्रोश' अंध नहीं है, वह विज्ञान की कसौटियोंपर खरा उतरकर यथार्थ की पहचान करा रहा है। डॉ. शंभुनाथ द्विवेदी का तो मानना है कि -"दलित साहित्य का सौंदर्य 'संघर्ष' में है।"३ यह संघर्ष आज भी जारी है।

हिंदी की अन्य विधाओं की तरह अब 'नाटक' विधा में भी दलितों की 'अस्मिता' और 'संघर्ष' की कहानी बयान होने लगी है। इस विषय पर दर्जनों नाटकों का निर्माण हो चूँका है। ये प्रयास आज भी जारी है। दलित लेखको ने अपने नाटकों के माध्यम से जातिभेद, छुआछूत, दलित शोषण, ऑनर किलिंग जैसे कई संवेदनशील विषयों को वाणी देने का सफल प्रयास किया है। इन दलित लेखको में सबसे अग्रणी नाम माता प्रसाद का लिया जा सकता है। इनके अलावा कर्मशील भारती, ओम प्रकाश वाल्मीकि, शंकर शेष, सूरजपाल चौहान, ऋषिकेश सुलभ, रूपनारायण सोनकर, सुशिला टाकभौरे, रत्नकुमार सांभरिया जैसे कई नाटककारों का योगदान भी काफी उल्लेखनिय रहा है।

आज उपरी तौर पर शोषण की दाहकता भले ही नजर नहीं आती हो, परंतु आंतरिक रूप से शोषण का यह घिनौना खेल आज भीजारी है। आज भी बहुत-सी जगहों पर आदमी की पहचान गुणों से नहीं बल्कि जाति के आधार पर होती है। इसलिए दलितों को अपने अधिकार पाने हेतु अथवा अपनी अस्मिता की खातिर संघर्ष करना जरुरी बन जाता है। 'वीमा' नाटक का नायक 'जमन वर्मा' भी इस दौर से गुजरता नजर आता है।

रत्नकुमार सांभरीया द्वारा लिखीत 'वीमा' नाटक अस्मिता के लिए संघर्षरत नायक की कथा है। सन २०१४ में प्रकाशित इस नाटक का नायक 'जमन वर्मा' है, जो २५ वर्षिय युवक है। जमन वर्मा नेत्रहीन होने के साथ-साथ 'दलित' और आर्थिक दृष्टि से कमजोर है। नेत्रहीनता, दलितपन और गरीबी ये तिनों बाते जमन को पुरे नाटक में संघर्ष करते समय कही भी बाधा उत्पन्न नहीं करती।

जमन वर्मा एक नेत्रहीन संस्था के स्कूल में संगीत टीचर के रूप में कार्यरत है। इसी संस्था के संस्थापक श्यामाजी द्वारा जमन की चार महिने की गर्भवती पत्नी 'वीमा' का अपहरण सीर्फ इसलिए किया जाता है कि जमन दलित है और वीमा सवर्ण। यही से जमन का संघर्ष शुरू होता है। अपनी पत्नी को दुबारा वापस पाने हेतु जमन का पहला संघर्ष नेत्रहीन संस्था के श्यामाजी से होता है। वीमा से तलाक लेने के लिए श्यामाजी द्वारा जमन पर दबाव बनाया जाता है तथा आर्थिक प्रलोभन भी दिया जाता है। लेकिन जमन दोनो प्रस्ताव ठुकराता है। नेत्रहीन दप्तर के 'आका' से उसका दुसरा संघर्ष होता है। दोनों से निराश होकर जमन अपने मित्र देवतसिंह की मदद से पुलिस थाने पहुँचता है। वहाँ से भी उसे खाली हाथ लौटना पडता है। देवत की सलाह से वह 'दैनिक बाज' के चमकचंद्र झा से मिलता है। पत्रकारिता के जरिए भी जमन को न्याय नहीं मिलता तब वह अहिंसक मार्ग से धरना आंदोलन शुरू करता है। इस आंदोलन में जमन को नि:शक्तजन संगठनों का काफी सहयोग मिलता है। ७२ घण्टों के अनशन आंदोलन के बाद पूरी सिस्टम को जमन के आगे झुकना पडता है। श्यामाजी तथा आका स्वयं चलकर 'वीमा' को जमन के हवाले करते है। इस प्रकार 'नि:शक्तजन एकता-जिंदाबाद' के नारों के साथ नाटक समाप्त होता है।

सांभरियाजी ने प्रस्तूत नाटक में 'जमन' नामक दलित नायक के माध्यम से दलित अस्मिता के संघर्ष को एक नई ऊँचाई देने का प्रयास किया है। नेत्रहीन होने बावजूद अस्मिता की खातिर जमन का संघर्ष देखते ही बनता है। अपनी पत्नी वीमा को वापस पाने हेतु वह श्यामजी से कहता है- "मैं नेत्रहीन जरूर हूँ , कायर नहीं । वीमा की खातिर मरने से भी नहीं डरूँगा मैं।"४ (पृ-२१) संघर्ष क ी इस राह पर जमन कही भी कायर अथवा कमजोर नजर नहीं आता। जमन का यह संघर्ष कही भी आदर्शवादी रूप धारण नहीं करता। लेखक ने बडी कुशलता के साथ जमन को यथार्थवादी रूप में प्रस्तुत किया है। इसके लिए लेखक ने दोनों पैरों से अपाहिज 'देवतसिंह' नामक नि:शक्त पात्र का निर्माण किया है, जो बीच-बीच में जमन का हौसला कायम रखने में मदद करता है। इस संदर्भ में देवत के संवाद दृष्टव्य है-

१) "जमन तुम टस से मस मत होना। एक अमोघ अस्त्र हमारे हाथ लग गया है। एक ऐसा अस्त्र जिसका प्रयोग कर हम आका
को उनकी औकात बताएंगे और श्यामाजी को धरती सुंघाएंगे।"५ (पृ-५३)

२) "हा! शातिर , शुतुर धोखेबाज आ गए यहाँ भी। घबराओं मत। हम नि:शक्त है। न हमारी जात है, न हमारी पात है। वीमा
आएगी , जरूर आएगी। हिम्मत नहीं हारनी है।"६ (पृ-६३)

इससे स्पष्ट होता है कि जमन एक यथार्थवादी नायक के रूप में हमारे सामने प्रस्तुत होता है। जमन का यह संघर्ष केवल उसके अकेले का नहीं है बल्कि सर्वसमावेशक है। "जमन को व्यक्ति के

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

साथ उस वर्ग या समुदाय के प्रतीक रूप में भी व्यक्त किया गया है, जो सदियों से संतप्त है-वंचित है।"७

जमन की नीडरता दलित युवाओं के लिए प्रेरणा बनकर उभरती है। नि:शक्तजन दफ्तर के आका से मदद की गुहार लगाने वाला जमन दुसरे ही पल आका की जातिवादी सोच पर प्रहार करता है। - "तो ये बात है! हम नि:शक्त तो आपको अपना धनीधोरा मानते है। आप है कि जात की जाजम पर बैठे है।"८ (पृ-३२) जमन का उक्त कथन जातिवादी प्रवृत्ति की पोल खोलता है। आका के रवैये से आज की प्रशासनिक व्यवस्था की असलियत सामने आती है। यहाँ लेखक बताना चाहते है कि जमन जैसे दलितों को कई प्रकार के संकटों का सामना करना पडता है। "उनके सामने केवल समाज व्यवस्था का दलित विरोधी वातावरण सीधे नहीं खडा है, बल्कि पूँजी और प्रशासकीय व्यवस्था का दुर्दमनीय व्यूह रचना भी है।"९ अर्थात दलितों का शोषण केवल एक ही क्षेत्र से नहीं बल्कि चौतर्फा हो रहा है। शोषण की इस व्यवस्था के खिलाफ संघर्ष के लिए दलितों को प्रेरित करना ही लेखक का मूल उद्देश्य रहा है।

समाज की सुरक्षा का जिम्मा पुलिस के कंधों पर है। लेकिन यही पुलिस रक्षक बनने की अपेक्षा भक्षक बन जाए तो सामाजिक स्वास्थ्य बिगडते देर नहीं लगती। जमन वर्मा अपने मित्र देवत के साथ वीमा के अपहरण की रिपोर्ट लिखवाने जाता है। जमन को पता है कि उसका यह केस अॅट्रासिटी के तहत दर्ज होना चाहिए लेकिन वहाँ का थानेदार जमन की अर्जी लेकर दोनो को थाने से बाहर निकालता है। पुलिस के इस रवैये के संदर्भ में डॉ.राकेश कुमार सिंह लिखते है कि - "थाने पर सामान्यत: लोग किसी के अत्याचार से निजात पाने के लिए अपनी छोटी-बडी समस्याओं का हल पाने जाते हैं। किंतु यहाँ मुक्ति क्या मिलेगी, जो स्वयं ही अत्याचार का केंद्र बना हुआ है।"१० पुलिस स्टेशन जाते समय जमन और देवत का संवाद कुछ इसी प्रकार का है। -

जमन : पीटने और चिल्लाने की आवाज आ रही है ?

देवत : चुप चुप , थाना है यह। यहाँ गीले-सूखे सब जलते है। किसी हरिश्चंद्र से झूठ उगलवाई जा रही होगी।११ (पृ-६८)

इससे स्पष्ट होता है कि आज रक्षक ही भक्षक बने बैठे हैं। जनता की सुरक्षा का केंद्र माना जाने वाला पुलिस स्टेशन आज भ्रष्टाचार और रिश्वतखोरी की बर्बरता में इतना लुप्त हो चूका है कि वहाँ न्याय को रूपयों की कसौटीपर तौला जा रहा है।

पत्रकारिता को प्रजातंत्र का चौथा स्तंभ माना जाता है। परंतु यही स्तंभ जब दलितों की सुध नहीं लेता तब पत्रकारिता के मुल्यों पर ही सवाल उठते हैं। प्रस्तुत नाटक के माध्यम से लेखक ने पत्रकारिता के इन्हीं मूल्यों पर सवाल उठाएँ हैं। दलित, शोषित, पीडितों की आवाज बनने की बजाए आज के पत्रकार श्यामाजी जैसे पूँजीपतियों और सवर्णो के तलवे चाटने में धन्यता महसूस करते हैं। वीमा को वापस पाने हेतु देवत और जमन पत्रकारिता का मार्ग अपनाते है। 'दैनिक बाज' के संपादक चमकचंद्र झा से देवत और जमन को काफी उम्मीद होती है। झा भी जमन के प्रति सहानुभूति दर्शाते हुए न्याय दिलाने की बात करता है। इस संदर्भ में झा के दो संवाद दृष्टव्य है -

१) "यह तो अमानवियता की पराकाष्ठा है। लेकिन जमन, रोओ मत, अब मैं इन सबको गज की तरह सीधा कर दूँगा।..."१२ (पृ-५९)

२) "लेकिन घबराओ मत अब। कल खबर आते ही सबके सब चारों खाने चित आएंगे। एैसा इम्पैक्ट होगा, श्यामजी के स्कुल का अनुदान बंद हो जाएगा, थानेदार का तबादला होगा और आका की कॉल होगी।..."१३ (पृ-६१)

बाद में यही झा श्यामाजी की जातिवादी सोच के जाल में फँसता है। श्यामाजी झा से कहते है - "नीची जात होकर भी उसने बडी जात की लडकी से शादी की है। यह धर्माघात है। जात को मात है। बेटे झा, यह जात-पात, छुआछात ही हमारी सांसे हैं। जात मरी, हम बदर हुए।"१४ (पृ-६६) इसके बाद श्यामाजी उसे आर्थिक प्रलोभन भी देते है। इस बोझ तले झा की पत्रकारिता दब जाती है और जमन को न्याय मिलते-मिलते रह जाता है। इस प्रकार मीडीया की स्वार्थपूर्ण नीती का पर्दाफाश करने में लेखक ने यहाँ कोई कसर बाकी नहीं छोडी है। लेखक बताना चाहते है कि प्रजातंत्र का चौथा स्तंभ माना जानेवाला मीडिया भी जातिवाद और आर्थिक प्रलोभन की भेंट चढ जाता है।

लोकतंत्र में अपने अधिकारो को हासिल करने का एक बेहतरीन तंत्र 'धरना आंदोलन' अथवा 'भूख हडताल' है। इतिहास गवाह है कि इस अहिंसक तंत्र ने बडी-बडी क्रांतियों को कामयाबी की ऊँचाइयों पर पहुँचाया है तथा बडी से बडी सत्ता को भी धाराशाही किया है। इसी तंत्र ने म.गांधी को इतिहास में अजरामर बनाया है। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने इसी अहिंसक तंत्र को अपनाकर ढाई हजार वर्षांे का इतिहास बदला है। तात्पर्य यह कि इस तंत्र से बडी-से बडी कामयाबी हासिल हो सकती है। शायद इसी कारण चारों ओर से हताश होने के बाद जमन इस तंत्र को अपनाता है। जमन अपने मित्र देवतसिंह के सहयोग से आका के दप्तर के सामने धरने पर बैठकर आंदोलन शुरु करता है। इस आंदोलन के दौरान जमन एक पैर पर खडा होकर भूख-हडताल करता है। इस आंदोलन का असर इस कदर होता है कि कई संगठन इस आंदोलन से जुडने लगते हैं। लेखक यहाँ एकता की शक्ति का एहसास दिलाते हैं। वे कहना चाहते है कि यदि अलग-अलग संगठन एक हो जाए तो किसी भी प्रकार की शक्ति का मुकाबला आसानी से किया जा सकता है। नाटक में लेखक ने देवतसिंग के मुहँ से एक संवाद कहलवाकर इसका प्रत्यय दिलाया है। देवत कहता है- "..मै कहता हूँ अगर नि:शक्त अपनी पर उतर आएं तो लोहे की गेंद है। लोहे की गेंद को न किक मारी जा सकती है, न उसे उछाला जा सकता है।"१५ (पृ-७५) लेखक ने यहाँ एकता की ताकत को लोहे की गेंद की उपमा देकर उन अपप्रवृत्तियों को किक मारने का प्रयास किया है, जो दलित, शोषित, पीडितों पर अन्याय-अत्याचार की परिसीमा करती हैं। पूँजीपति और उच्चवर्णिय लोग आज भी दलित और बहुजनों के एकत्रित आने को मेंढक तौलने जैसा मानते हैं। परंतु लेखक ने प्रस्तुत नाटक के माध्यम से उन लोगों को ये बताने की कोशिश की है कि अब समय बदल गया है। दलित और बहुजनों के संगठनो ने अब लोहे की गेंद का रूप धारण कर लिया है। वे जब चाहे शोषण को किक मार सकते हैं। इसका प्रत्यय जमन के आंदोलन से आता है।

७२ घण्टे चले इस आंदोलन के बाद श्यामजी और आका का स्वयं वीमा को लेकर आना और जमन को सौपना अपने-आप में ही संगठन शक्ति की जीत है। अंत में जमन वर्मा की जीत ने ये साबित कर दिया है कि छोटे-मोटे संगठन भी एक हो जाए तो शोषण के खिलाफ लोहे की गेंद बन सकते हैं।

नाटक में चित्रित जमन का संघर्ष जातिवादी ताकतों की धमकियों के सामने घुटने टेकता अथवा आ ार्थिक प्रलोभनों का शिकार होता नजर नहीं आता। जमन का संघर्ष उसकी जागृत अस्मिता के साथ हर स्थिति का सामना करने लिए तत्पर है। जातिवादी शक्तियों को समय सूचकता के साथ जवाब देने में जमन जरा भी हिचकिचाता नहीं है। हर एक शक्स से जमन की बेखौफ बाते उसके संघर्ष की तीव्रता का सूचक है। श्यामजी जब उसे अंधा ठूठ और नीच जाति का कहते है तब सारे लिहाज भूलकर जमन कहता है- "मुझे अंधा ठूठ और नीच जात कह कर अपने अपनी जात बता दी है, श्यामाजी।..." आका के साथ हुई बातचित में भी जमन की नीडरता और अस्मिता का परिचय होता है। जैसे कि -

आका : मुंछीका बांध लो इस मुंह पर।

जमन : क्यो ? बुजदिल हुँ मैं ?१७ (पृ-३१)

इसप्रकार जमन की अस्मिता संघर्ष का रूप धारण करती है। मीडिया के संदर्भ में भी सवाल उठाने से जमन हिचकिचाता नहीं है। धरना आंदोलन के समय आका जमन को पुलिस की धमकी देता है तब अकड के साथ जमन कहता है - "बुलाओं पुलिस। पुलिस सच का गला घोट सकती है, लेकिन ताकत के सामने डरती है वह।"१८ (पृ-७४) जमन का यह पलटवार प्रशासकिय यंत्रणा पर ही सवाल उठाता है। आगे वह बडे लो`गों की कायरता की भी पोल खोलता है।

इसप्रकार लेखक ने हर मोर्चे पर जमन को अस्मिता दर्शक और संघर्षरत दलित पात्र के रूप में चित्रित किया है। इसमें लेखक को काफी हद-तक सफलता भी मिली है। फिर भी मेरे विचारों से लेखक ने जमन के आंदोलन को नि:शक्त संगठनों के साथ-साथ दलित संगठनों का समर्थन दिलाया होता तो यह नाटक दलित अस्मिता के और काफी नजदीक पहुँचता, दलित संगठनों को इससे अधिक प्रेरणा मिलती। इसके अलावा लेखक ने पुलिस थाने के प्रसंग में जमन द्वारा उसके केस को 'अनुसूचित जाति-जनजाति ॲक्ट' का केस कहलवाया है। फिर भी जमन और देवत को थानेदार का बाहर निकालना तथा जमन का खामोश रहना मन में खटकता है। इस प्रसंग में उप-अधीक्षक स्तर के अधिकारी से जमन को मिलाया होता तो जमन के संघर्ष की तीव्रता और अधिक बढ जाती। इसप्रकार 'वीमा' में चित्रित जमन वर्मा एक चरित्र-प्रधान नायक है, जो दलितपन, गरीबी और नेत्रहीनता का बोझ उठाने के बावजुद अपनी अस्मिता को कमजोर नहीं होने देता तथा संघर्ष की राह पर कही भी हताश नजर नहीं आता। प्रस्तुत नाटक की खासियत यह है कि इसमें संघर्ष तो है किंतु हिंसा का लवलेश भी नहीं है। "वीमा' शायद हिंदी का पहला दलित नाटक है, जिसमें प्रतिरोध की तीव्रता के बावजुद हिंसा की स्थिति से निजात पा लिया गया है।"१९

निष्कर्ष रूप में कहाँ जा सकता है कि दलितों की विविध समस्याओं से जुडी 'वीमा' एक उच्चतम नाट्यकृति है। लेखक ने यहाँ दर्शाने की कोशिश की है कि आज भी दलितों का शोषण अलग-अलग पैमाने पर हो रहा है। सवर्ण और पूँजिपतियों द्वारा जातिवाद के नाम पर शोषण की दमन नीति

जारी है। कभी प्रशासकिय यंत्रणा की कार्यपद्धती, रिश्वतखोरी के माध्यम से तो कभी बिकाऊ मीडिया के जरिए दलितों का शोषण हो रहा है। ऐसी स्थिति में जमन के माध्यम से लेखक ने संघर्ष के बीज बोने का काम किया है। ऑनर किलिंग की समस्या पर भाष्य करते हुए लेखक ने जमन और वीमा के आंतरजातिय विवाह को आज की सामाजिक जरूरत बताया है। इसके लिए लेखक ने जमन के चरित्र को व्यक्तिगत परिधि में न रखकर दलित शोषित और पीडितों के संघर्षरत नायक के रूप में चित्रित किया है। लेखक ने अहिंसक आंदोलन, संगठन और एकता की ताकत के महत्व को भी भलीभाँति समझाया है। इसप्रकार दलितो की सोई अस्मिता जगाने हेतु संघर्ष की प्रेरणा देनेवाले नायक के रूप में जमन का यथार्थवादी चरित्र प्रेरक लगता है।

संदर्भ ग्रंथ सूचि :

१) साठोत्तरी हिंदी उपन्यासों में दलित चेतना - दिलीपकुमार कसबे (पृ-२९)
२) दलित विमर्श : नाटक तथा रंगमंच - संपादक - डॉ.उमाकांत बिरादर, डॉ.विजयकुमार रोडे (पृ-११५)
३) स्वातंत्र्योत्तर हिंदी के आँचलिक उपन्यासों में चित्रीत दलित जीवन-डॉ. शंभू नाथ रामचरण द्विवेदी (पृ-७३)
४) वीमा (मूलकृति) - रत्नकुमार सांभरिया (पृ-२१)
५) वही (पृ-५३)
६) वही (पृ-६३)
७) समाज द्रष्टा साहित्यकार:रत्नकुमार सांभरिया (संपादक) - डॉ. राकेश रायपुरिया, प्रण शुक्ला (पृ-१२४)
८) वीमा (मूलकृति) - रत्नकुमार सांभरिया (पृ-३२)
९) समाज द्रष्टा साहित्यकार:रत्नकुमार सांभरिया (संपादक) - डॉ. राकेश रायपुरिया, प्रण शुक्ला (पृ-८३)
१०) वही (पृ-१२७)
११) वीमा (मूलकृति) - रत्नकुमार सांभरिया (पृ-६८)
१२) वही (पृ-५९)
१३) वही (पृ-६१)
१४) वही (पृ-६६)
१५) वही (पृ-७५)
१६) वही (पृ-२१)
१७) वही (पृ-३१)
१८) वही (पृ-७४)
१९) समाज द्रष्टा साहित्यकार:रत्नकुमार सांभरिया (संपादक) - डॉ. राकेश रायपुरिया, प्रण शुक्ला (पृ-१२७,१२८)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

उषा प्रियंवदा के विदेशी परिवेशगत हिंदी उपन्यासो मे नारी

प्रा. शेख ईस्माइल शेख हुसेन
हिंदी विभागाध्यक्ष,
श्रीमती जी. जी. खडसे महाविद्यालय, मुक्ताईनगर, जि. जलगाँव

समाज शब्द इतना व्यापक है कि उसमें सभी घटक समा जाते हैं। समाज के अंतर्गत नारी, पुरूष, रीति रिवाज, परंपराएँ, प्रथाएँ, त्यौहार, उत्सव, विवाह पध्दति आदि सारे पहलु आ जाते हैं। उषा प्रियंवदा ने 'रूकोगी नहीं राधिका', 'अन्तवर्शी' और 'शेषयात्रा' में समाज के सभी पहलुओं का वास्तव चित्रण किया है। इन उपन्यासों में चित्रित समाज मूलतः भारतीय है, जो विदेश में बसा है उनपर वहाँ के परिवेश का प्रभाव किस तरह पड़ा है? वहाँ की परंपराओं के कारण वहाँ बसे भारतियों के रहन–सहन, सोच–विचार, पोशाख पध्दति में हुए परिवर्तन का रेखांकन लेखिका ने प्रामाणिक धरातल पर प्रस्तुत किया है। शादी या विवाह को भारत में पवित्र संस्कार माना जाता है, परंतु विदेशों में लिव्ह इन रिलेशन की परंपरा तेजी से बढ़ रही है। शादी न करते हुए भी वहाँ स्त्री और पुरूष साथ–साथ रह सकते है। कपड़े बदलने की तरह अपने साथी को बदला जाता है, यही सब विदेशी परिवेश की पंरपरा है। जिसका साक्षात्कार हमें विवेच्य उपन्यासों के अध्याय के पश्चात् होता है। इसी के साथ भारतीय परिवेश और विदेशी परिवेश के अंतर का भी पता चलता है।

1) रूकोगी नहीं राधिका :–

उषा प्रियंवदा जो नारीमुक्त का सपना देखती है। नारी को वह हर बंधन से मुक्त कराना चाहती है। उनके उपन्यास 'रूकोगी नहीं राधिका' की प्रमुख पात्र राधिका की यात्रा वही समाप्त होती है जहाँ मनपंसद पुरूष की तलाश से होती है। राधिका की तलाश ऐसे पुरूष की है जो उसके व्यक्ति स्वातंत्र्य को स्वीकारे। यथार्थता के साथ उसका वह स्वीकार करे। कुछ सीमा तक इस उपन्यास में स्वच्छंदता की हदों को पार करनेवाले समाज की हिमायत करने की कोशिश की गई है। स्त्री के पावित्र्य को सामाजिक नैतिकता के साथ जोड़कर स्त्री को और अधिक दुर्बल कर दिया गया है। राधिका और मनीष के मिलन ने परंपरागत भारतीय विवाह पध्दती पर सवाल खड़े किए हैं। राधिका न ही पुरे तरिके से भारतीय है और न ही पाश्चात्य रिमिक्स के जमाने की, वह एक रिमिक्स नारी है।

राधिका सुशिक्षित, संभ्रात परिवार की युवती है। माँ की मृत्यु के बाद उसने अपने पापा से बहद प्यार किया है। यहाँ तक कि वह हर पुरूष में अपने पिता की प्रौढ मानसिकता ढूँढती है। पिता की दूसरी शादी के बाद उसकी हालत खराब हो गई थी। डेने ने उसे समझाने की कोशिश की। अपनी मर्यादाओं का उल्लंघन कर नई जिंदगी शुरू करो, किसी युवा पुरूष से प्यार करो, मनीष उसे यही समझाता है कि तुम तो पुरूष में प्रेमी या पति नहीं ढूँढती, पिता ढूँढती हो।

ISSN : 2348-7143
March 2018

विद्या ने कहा यह प्रायः देखा गया है कि जो लड़कियाँ इलेक्ट्रा कॉम्प्लेक्स से ग्रसित होती है वे विवाह करके सुखी नहीं होती।''1 तभी राधिका एक नए पुरूष की तलाश में निकलती है। राधिका स्थापित समाज के विरोध में उठ खड़ा होना चाहती है। वह एक ऐसे पुरूष को खोजना चाहती है, जो उसके व्यक्ति स्वातंत्र्य को स्वीकार करे उसके भूतकाल को सर्वथा भूले।

उसके जीवन में पहला पुरूष आया था डेनियल पीटरसन जो भारत में शिकागो के एक समाचारपत्र का संवाददाता था। जो विदेशियों के लिए 'भारत–दर्शन' नाम की एक पुस्तक लिख रहा था। राधिका ने डैने को घर पर बुलाया भी परंतु उसके पापा ने दूरी कायम रखी। वे विदेशियों से नफरत करते थे। डैन अपनी पत्नी से तलाक लेना चाहता है। एक हेरोटियन से पुनः वह विवाह करना चाहता है। इस बात पर राधिका सोचती है कि यह कैसे लोग है कैसा समाज है जो इस बात धडल्ले से कर देता है।

राधिका जब विदेश जाने का निर्णय लेती है तब घर में बवाल खड़ा होता है। राधिका के पिताजी इससे आगबबूला हो जाते है। क्योंकि विद्या ने भी ऐसा ही कर दिखाया था। राधिका डैन के सहारे एथेंस, रोम, लंदन फिर सीधे शिकागो चली गई परंतु वहाँ भी डैन कुछ दिनों पश्चात उससे अलग हो जाते है। यह कहते हुए कि ''मैं तुम्हें मुक्त कर रहा हूँ। क्योंकि तुम मुझमें पिता ढूँढ रही थी।''2

डैन से अलग होकर सोचती है कि ''उसे कोई पुरूष आकर्षक क्यों नहीं लगता क्या डैन का कहना यहाँ पर सच है कि उसकी भावनाएँ विकृत हो गई हैं। यदि कभी वह किसी के साथ डेट पर गई भी एक मात्र शिष्ट औपचारिकता निभाने के लिए जो सिरदर्द का बहाना बनाकर वापस आ जाती है।''

विदेश से वापस लौटने के बाद हवाई अड्डे पर आया अक्षय आकर्षक लगता है। जिसने अच्छे दर्जी का सिला सूट, टाई पहन रखी थी। जो भड़कीली न होकर एकदम सोबर थी। मजबूत कलाईया, बाल छोहे, राधिका को जो चोरी–चोरी नजरों से देखता था। जिसे इस राधिका से प्रेम है। यह सोच भी नहीं सकता, राधिका आकर्षक, सहज व्यवहारवाली, आत्मविश्वासी स्त्री रही है। जिसमें भारतीय नारी के गुण है शील, नम्रता, उसका व्यक्तित्व सारा कुछ आकर्षक लगता है। अक्षय भी स्त्री को भोग्या नहीं मानता। वह छोटे विचारोंवाला भी नहीं है। उसकी नजरों में राधिका सोफिस्टिकेटेड है।

अक्षय सीधा सादा लड़का है। जिसके जीवन में जब भी कोई युवती आयी है, उसने अपनी भावनाओं को नियंत्रण में रखा है। इसीलिए 30–31 वर्ष की उम्र में उसने कभी किसी युवती से प्रेम नहीं किया हालाकि आकर्षण उसमें मौजुद था। अक्षय जब चाहो तब किसी को भी अपनी बाहों में भर सकता है परंतु उसने कभी ऐसा नहीं किया। राधिका का भूतकाल पता होने पर भी वह उसे चाहता है। कभी वह पूछ सकता है कि डैन के बाद उसके जीवन में कितने पुरूष आये। अक्षय ने समर्पित राधा को यह पूछा कि आप चलोगी कलकत्ता हमारे साथ तब वह कहती है कि आप कोई जल्दबाजी न करें। अक्षय और राधिका दोनों मित्र बन सकते हैं क्योंकि कोई खास आकर्षण अक्षय में नहीं है।

ISSN : 2348-7143
March 2018

राधिका के जीवन में आया तीसरा पुरूष है मनीष जो साँवला, लंबा चेहरा, परंतु अत्यंत आकर्षक था। जो सुंदर, लड़कियों के साथ रहता है। परंतु लड़कियों से बहुत जल्दी ही वह ऊब जाता है। यहाँ तक की अपनी पत्नी को भी वह तलाक देकर नयनतारा के पीछे भागता है। जो अपनी प्रेमिका के साथ डैन का स्वागत करने प्रेमिका को लेकर आया था। जो राधिका को देखकर ईर्ष्या करने लगता है। अपनी तारीफ सुनकर राधिका पहले खुश तो होती है परंतु फिर सावधान भी क्योंकि दाने डालकर कहीं फँसा तो नहीं रहा है। कहता है कि मूड आये तो बता देना। राधिका की जगह कोई और नारी होती तो वह अभी तक फँस जाती परंतु राधिका नहीं। मनीष हँसकर उसे देखता रहता है।

राधिका को बार–बार फोन कर मनीष अपने संबंधों को स्थापित करना चाहता है। राधिक यह जानती है कि पुरूषहीन जीवन बड़ा मुश्किल है फिर भी वह उसको सुखद लगता हैं। मनीष उसकी मानसिक संतुलन को बिगाड़ता है। राधिका सोचती है कि मनीष उसको अपनी बाहों में लेगा तो उसका वह विरोध करेगी। मनीष उसे अपना गाडी, घर आदि आकर्षक सिलि दिखाकर फुसलाना चाहता है। परंतु मनीष राधिका से भी ऊब जायेगा तब वह क्या करेगी? वह स्थिर स्वभाव का नहीं है। वह चंचल स्वभाववाला है। मनीष के कहने में सच्चाई है, सख्यभाव सहजता दोनों में है। सारी समस्याओं को वह निपटायेगा। शारीरिक समझदारी को लेकर कोई परेशानी नहीं होगी। वह उसे खजुराहो ले जाकर वहाँ के सुंदर दृश्य दिखाकर उद्दिपित करना चाहती है। परंतु राधिका इससे इन्कार करती तो है पर भारत में आकर उसकी बातों को लेकर सोचती है। भारत में आने के बाद एक नये व्यक्तित्व का साक्षात्कार हो जाता है। वह वास्तव में भारतीय बनना चाहता है। अनाप शनाप वह सोचती भी है साथ ही साथ अंत में निर्णय लेती है कि मनीष के पास जाकर उसका साथ देगी क्योंकि मनीष के पास जाकर उसका साथ देगी क्योंकि मनीष ने पाश्चात्य परिवेश को जीया है, जाना है, परखा है, वहाँ के स्त्री–पुरूष के सहज बंधनों से मुक्त संबंधों को देखा है। इसीलिए साथ अगर रहेंगे तो कोई खतरा उनके जीवन में नहीं आयेगा।

राधिका और मनीष का एक–दूसरे को स्वीकार करना कही पाश्चात्य सोच को अपनाने जैसा है। और भारतीय विवाह पध्दतीपर अनेक सवाल खड़े करनेवाला है। माँ–बाप के द्वारा वर ढूँढने का जमाना चला गया। लड़का या लड़की यह निर्णय खुद ले यही एक नया संदेश इस उपन्यास की राधिका देती है। दूसरी ओर पिता की पीढ़ी अपने विचारों पर अड़िग है। जो इस नये सूत्र को न समझ पाती है और न ही समझना चाहती है। वह इस बात का केवल विरोध करती है।

समाज के संक्रमण अवस्था का चित्रण इस उपन्यास में किया गया है।

2) अन्तर्वंशी :–

'अन्तर्वंशी' उषा प्रियंवदा का प्रसिध्द उपन्यास है। जिसमें विदेशी समाज का चित्रण किया गया है। भारतीय लोग विदेश में जाते ही भारतीय नाम, रंग, ढंग, सबकुछ भूल जाते है। वहाँ के सामाजिक बदलाव को वह धीरे–धीरे इस तरह अपना लेते है कि ना तो वह

भारतीय हो सकते है ना पूर्णतः अमेरिकन। इसी समाज का चिंतन 'अन्तर्वंशी' में किया गया है।

विदेश जाते ही भारतीयों का रहन–सहन, पोशाख, खानपान यहाँ तक की विचार भी बदल जाते हैं। जैसे शिवेश ने चुनमुन को पहले बँसरी, फिर वनश्री बना दिया। तो अमरिकन मालकिन ने उसे वाना बना दिया। शरीर का प्रदर्शन करनेवाला पोशाख, लहँगा फरिय या साडी से स्कर्ट ब्लाऊज पहना दिया जाता है। बाल छोटे–छोटे कर दिये जाते है। पहले पहल वाना को सब अनगढ़ लगता है। पर धीरे–धीरे उसे इसकी आदत होती है। वहाँ की कुछ बातें आदर्शवत दिखाई देती है। जैसे वहाँ का झाड़ुवाला हो या डाकिया फोर व्हीलर में बैठकर अपना काम करता है। अमरिका जाते ही धन कमाने की होड़ में एक अनजान स्पर्धा शुरू होती है। जो हैं उससे अधिक चाहिए। छोटे मकान से बड़ा मकान, दो–दो गाडियाँ, हीरे मोती पहनना आधुनिक माना जाता है।

महिने दो महिने में भारत से एखाद लड़की के पिताजी उस आदमी को ढूँढते हुए आते है जो उसकी लड़की को धोखा दे गया है। जो भारतीय संस्कार, विवाह पध्दती इन सारी बातों को नकारते है। विदेश के वातावरण में रहनेवाले बच्चें दाल–चावल की जगह पिज्जा, बर्गर की मांग करते है। कोई माँ अपने बेटे को डाँट फटकार करती है तो बच्चे पुलिस को धमकी देत है। इस परिवेश में वाना सांसारिक जीवन से ऊब चुका है। वह भी नौकरी करना चाहती है। आधुनिकता के नाम पर स्कर्ट ब्लाऊज, उँची एड़ीवाला जुता पहनना चाहती है। रही सही बात सारिका वाना के लिए पुरी करती है। क्योंकि उसने कहा था कि यह शरीर आपका है। इसलिए इस पर केवल शिवेश का अधिकार नहीं बल्कि खुद का भी अधिकार है।

RESEARCHJOURNEY

वाना भी इस बात को स्वीकार कर आगे बढ़ना चाहती है। अर्थात कहीं न कहीं वाना का यह बदलना अमेरिकन समाज का ही परिणाम है। हर देश की अपनी जीवन पध्दति होती है अमरिका में अगर दो महिलाएँ हाथ में हाथ डालकर चले तो माना जाता है कि यह प्रेमिकाएँ है। इसी कारण सारिका वाना का हाथ झट से छोड़ देती है। कितने भी संकट आये परंतु अमेरिका गया हुआ कोई व्यक्ति पुनः वापस नहीं आता है। कोई एम. ए., पीएच्. डी. हो या बैंक अफसर, सड़क पर फल बेंचेगे, हॉटेल में नौकर का काम करेंगे परंतु वापस नहीं आते। विदेशी समाज का कहीं न कहीं लगाव है।

शिवेश बहुत आशा से अमेरिका गया था। परंतु अंततक एक अच्छी नौकरी भी उसे प्राप्त नहीं हुई। क्रिस्तिन वाना को यह समझाती है कि ऐसे आदमी के साथ रहने से क्या फायदा? उसे आप छोड़ क्यों नहीं देते? वाना भी शिवेश को स्वीकार करने पर कहीं न कहीं पश्चाताप करती है। वह सोचती है कि केवल रात को पति के साथ सोने से कोई पत्नी सुखी नहीं हो सकती। यहाँ तक कि किसी इमारत का जैसे जीर्णोध्दार किया जा सकता है वैसी ही व्यक्तियों का जीर्णोध्दार किया जा सकता है? वाना ने क्रिस्तिन के सहारे यही किया।

दूसरी तरफ दो बच्चों का बाप होने पर भी किसी खूबसूरत लड़की के साथ डेट करने की इच्छा वह रखता है। इसके साथ मौजमस्ती करना चाहता है। तो वाना भी सौ बादामवाला मुर्गा शिवेश के घर खाती है। नजर राहुल पर रखती है। यहाँ यही बात सिध्द होती है कि इच्छा, आकांक्षा कभी खत्म न होनेवाली है। वह समय के साथ बढ़ती रहती है।

सारिका वाना को यह समझाती है कि ''पुरूष अत्यंत स्वार्थी होता है जो अपने बीज अधिक से अधिक बिखेरना चाहता है। जो उसकी बायोलाजिकल जररूत है, प्राकृतिक है। अतः स्त्रियों को भी चाहिए कि वह अपने पति को छोड़कर किसी अन्य से प्यार मुहब्बत करे।''3

अमेरिकन समाज में तो होमोसेक्स को भी समाज मान्यता है। ऐसा व्यवहार वहाँ की स्त्रियाँ करती है। क्रिस्तिन और द्युतिमा का साथ–साथ रहना इस बात का प्रमाण है। जो बात शिवेश को खटकती है।

अमेरिकन समाज में कोई भी काम करना दीन नहीं माना जाता जैसे कि साफ–सफाई करता है। उसी प्रकार एक–दूसरे की प्रशंसा करना, धन्यवाद देना अमेरिकन समाज की विशेषता है। साथ ही कपड़े बदलने की तरह यहाँ पति अपनी पत्नी और पत्नी अपना पति बदल देती है। उस चायना आयटम की तरह युज ॲण्ड थ्रो कहावत की तरह। वाना को यह ठीक ढंग से हजम नहीं होता। ''क्या जब तक कोई दूसरा अधिक आकर्षण न मिले तभी तक निभाने के लिए हैनु।''4

वाना को जब यह पता चला कि ग्रेस अपने पति को छोड़कर नये बॉयफ्रेंड डेव के साथ जा रही है। अर्थात जिसे रिश्ते का मजा चला गया उसे तिलांजलि दो और नये को स्वीकार करो। इसमें बुरा मानने की कोई बात नहीं है। वाना की जगह अगर ग्रेस होती तो कभी का उसने शिवेश को छोड़ दिया होता।

समय के साथ परिवर्तन होता है भाग्य का लेखा–जोखा बदलता है। वाना भी धीरे–धीरे आधुनिक बनती है। वह भी शिवेश को छोड़कर राहुल के साथ चली जाती है। मराठी की कहावत है –''ढवळया संग पवळ बांधला, वान नाही मात्र गुण लागला' का प्रत्यय यहाँ पर आता है।

विदेशी सोच भारतीय सोच को स्वीकार नहीं करती। ग्रेस को यह बात अजब लगती है कि बिना डेट एक–दूसरे को जाने बिना, सोए बिना कोई कैसे विवाह कर सकता है? एक–दूसरों की मानसिक और शारीरिक क्षमताओं का पता कैसे लगता है? वाना शिवेश को छोड़ना तो चाहती है परंतु साथ ही किसी नये पुरूष का अनुभव वह कैसे कर सकती है? यहाँ भारतीय समाज एवं विदेशी समाज का चित्रण किया गया है।

वर्तमान समय में अच्छी, मजबूत, नस्ल पैदा हो इसलिए अच्छे साँड के साथ गायों से संपर्क करवाया जाता है। वैसे ही राहुल यहाँ सोचता है कि देवप्रिया इसीलिए तो मेरे साथ शादी नहीं कर रही है। दोनो एक–दूसरे को अच्छे ढंग से जानते है। राहुल की उम्र हो गयी है। दोनों में मिलने का कोई विशेष अनुभव नहीं था, केवल एक तर्कसंगत लोक पकड़कर जाना था।

वाना शिवेश को छोड़कर राहुल के साथ चली जाती है, तब वह सोचती है कि अपने बच्चों पर इसका कोई कुप्रभाव नहीं पड़ेगा क्योंकि यह अमेरिका में पल–बढ़ रहे बच्चें है, सब जानते है। वाना के लिए एक अचंभा यह था कि यह कैसे हो सकता है? बिना ब्याहे हम कैसे रहे, एक–दूसरे के साथ। विदेशों में यह बात साधारण सी है। परंतु भारत में अगर यह होता तो बड़ा बवाल खड़ा हो जाता है। वाना की एक सहेली जिनैल जिसके दो बच्चे है, जिनके पिता अलग–अलग है। यह सब विदेशी परिवेश में ही होता है। विदेशी समाज ही इसको स्वीकार कर सकता है भारतीय नहीं, क्योंकि भारतीयों में ऐसी हिम्मत है और ना ही इतनी कठोरता, जितनी अमेरिकन समाज के पास है। कुल मिलाकर 'अन्तर्वंशी' उपन्यास में इस अमेरिकन समाज का चित्रण करते हुए जो हे तो भारतीय पर अमरिका जैसे देशों में बसनेवाला भारतीय समाज की इस बात को धीरे–धीरे स्वीकार कर रहा है। इस बात का हमें ध्यान रहना आवश्यक है। इसीलिए भारतीय समाज संक्रमण अवस्था में दिखाई देता है।

उषा प्रियंवदा ने विदेश में रह रहे भारतीय स्त्री एवं पुरूष के सहजीवन का चित्रांकन किया है। वहाँ के समाज का भी इसी बहाने चिंतन हो गया है। विदेश में स्त्री और पुरूष के संबंध इतने आसान बन गये है कि कोई भी पुरूष किसी भी पत्नी को जाकर पूछ सकता है कि वह क्या उसकी बनेगी। उनके द्वारा लिखित 'शेषयात्रा' उपन्यास का पात्र वाटरमैन जिसकी पत्नी उसको और बच्चों को छोड़कर पराये पुरूष के साथ भाग गयी है। मौजमज्जा करने एक दिन अनु के घर आकर वह अनु की प्रशंसा उसकी खूबसूरती की वाहवा कहकर पूछता है कि ''क्या मैं यहाँ आपके घर में रह सकता हूँ। प्रणव, तुम्हारे लायक नहीं। आप भी इतनी सुंदर हो, किसी एक से समाधानी नहीं हो सकती। तुम्हारे साथ मैं रात बिताने की इच्छा रखता हूँ, जिस दिन से आपको देखा है तबसे मैं तड़पता रहता हूँ।''5 परंतु प्रणव को जब ऐसा मौका मिलता है, तब इस बात का वह भरसक फायदा उठाता है।

प्रणव जब डॉ. अहमद के घर एक रात सोफेपर सोया था तब उसने जाना कि उसके शरीर पर हल्का हल्का दबाव आ रहा था। वह जान गया कि कोई स्त्री उससे लाभ उठाना चाहती है। पर इस झमेले में वह पड़ना नहीं चाहता था। सुबह में उसे पता चला कि वह कोई और नहीं बल्कि नमिता थी। जिसके पति ने आत्महत्या कर ली थी। जो बर्फिली, अंधेरी रात में अपने स्त्रीत्व को बरकरार रखने के लिए भरसक कोशिश कर रही थी। पहले नमिता को नकारनेवाला प्रणव बाद में उसके इर्द–गिर्द घुमता रहता है। जो नमिता एक स्वयंसेवक की तरह अपना काम दिन–रात करती रहती है। उसके पति के निधन का थोड़ा भी दुःख नहीं था, उपर से बीमे की रक्कम भी बहुत मिली थी। नमिता एक दिन उसे लिफ्ट देती है, साथ खाना भी खाती है। वह न चाहकर भी जनार्दन से संबंध बनाती है। जिस जर्नादन ने आत्महत्या की वे एक दूसरे से मिलते रहे। प्रणव को दिल का दौरा पड़ने पर अस्पताल में देखभाल की। प्रणव को नमिता के सभी परिचितों ने सहजरूप से स्वीकार कर लिया। यहाँ शुध्द मैत्री का उत्तम उदाहरण दिखाई देता है।

ISSN : 2348-7143
March 2018

जहाँ इस बदलते समाज का चित्रांकन किया गया है। मोटे रेशम की साड़ी में लिपटी नमिता का छरहरा गठा शरीर जितना परिचित हो रहा था उतना ही वह अपरिचित उत्कंठा बढ़ानेवाली स्त्री बन गयी थी।

''दोनों एक–दूसरे से जब चाहे तब मिल सकते है। एक–दूसरे से प्रेम रख सकते है, किसी रीति–रिवाज या बंधन की कोई आवश्यकता उन्हें नहीं लगती। प्रणव के शादी करने पर वह पूछती है कि एक विवाह तो टिक नहीं पाता। तो अब विवाह की क्या आवश्यकता है। आप चाहते ही हो तो इसके लिए मैं तैयार हूँ।''6 विशेष बात यहाँ पर यह है कि वहाँ का समाज ऐसे व्यवहार पर ना इनपर उँगली उठाता है और ना ही कोई व्यंग्य कसता है। अगर भारतीय परिवेश में ऐसा होता समाज इन्हें कहीं का न छोड़ता।

नीरजा भी आलोक से दूसरी शादी करती है। ना आलोक ना नीरजा की पूर्वविवाहित है ऐसा नहीं सोचते पहला, दूसरा या तीसरा उन्हें पति चाहिए। पुरूष चाहिए वह कितवाँ है इसकी न कोई चिंता है और न कोई लज्जा। यह विदेशी समाज है। जिसने पुरी तरह से छूट दे रखी है। भारत में कतई ऐसा नहीं हो सकता और ना ही भारतीय समाज इस बात को कभी स्वीकार करेगा।

प्रणव ने भी जब अनु से रिश्ता तोड़ा तब ज्योत्स्ना के द्वारा उसके अन्य से संबंध रह चुके थे। अनु से पहले वह कई स्त्रियों से संबंध रख चुका है। नई–नई नसों को वश करने में वह माहिर था। डॉ. विभा से भी उस द ण्द दके अनैतिक संबंध थे। दूसरी ओर शिकागो में उसकी परमनंट गर्लफ्रेंड है। विदेश में पति के बाह्यसंबंधों तक एक तो देरी से चलता है। पता चला भी तो सभी उसे सहजता से स्वीकार करते है। यह विशेषकर अमरिकन समाज है। जहाँ सारा खुलापन ही दिखाई देता है।

निष्कर्षतः उषा प्रियंवदा द्वारा लिखित 'रूकोगी नहीं राधिका', 'अन्तर्वंशी' और 'शेषयात्रा' उपन्यासों में निहित विदेशी परिवेश का वहाँ बसे हुए भारतीयों के जनजीवन पर किसी प्रकार प्रभाव पड़ता है इसको रेखांकित करते हुए विदेशी सामाजिक चिंतन को स्वर देने का प्रयास किया गया है।

संदर्भ सूची

1) रूकोगी नहीं राधिका – उषा प्रियंवदा, पृ. 43
2) पूर्ववत् – पृ. 69
3) अन्तर्वंशी – उषा प्रियंवदा, पृ. 129
4) पूर्ववत् – पृ. 197
5) शेषयात्रा – उषा प्रियंवदा, पृ. 26
6) पूर्ववत् – पृ. 26

ISSN : 2348-7143
March 2018

मधुचंद्र भुसारे लिखित "तांडा" काव्यसंग्रह में आदिवासी विमर्श

प्रा.दिलीप पंडित पाटील
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा
जि.जळगॉव

वर्तमान समय में अनेक विमर्शो पर लेखन हो रहा हैं। उसमें स्त्री-विमर्श, दलित - विमर्श, आदिवासी -विमर्श, विकलांग - विमर्श पर गहन चिन्तन व्यक्त कि जा रहा है। आदिवासी जो आदि से वास करता हो। सही मायने मे आदिवासी भारत के सच्चे सुपुत्र है। प्रकृति की गोद में रहनेवाला यह समाज जंगल, जमीन तथा जल से इनका नाता है। भले ही आधुनिक युग मे विज्ञान ने प्रगति कर ली हो परंतु यह समाज अपनी जगह कायम हैं।

आजादी के सत्तर साल बाद भी उनकी झोपडीयो मे आजादी के सूरज की किरणे अभी तक नहीं पहुँची। गरीबी, अन्याय, शोषण तथा भुखमरी से यह लोग लढ रहे हैं। आदिवासी समाज में बदलते समय एवं परिस्थितियो के अनुसार नवीन प्रगतीशील विचारधारा का अभाव है। आज आधुनिक जीवन में भी भारत का मूल निवासी आदिवासी अपने अधिकारों से वंचित है।

"तांडा" मधुचंद्र भुसारे लिखित काव्यसंग्रह हैं। कवि भुसारे ने आदिवासी जीवन को सिर्फ बाहर से ही नही देखा बल्कि अन्दर से अधिक परखा हैं। आलोच्च कवि आदिवासी समान में जन्में हैं। आदिवासी समाज के होने के कारण उनकी अपनी पीडा समाज की पीडा हैं। "तांडा" यह काव्यसंग्रह आदिवासी समाज जीवन का वह दस्तावेज है। जो सत्ता, स्वातंत्र्य, न्याय-अन्याय, शोषण, उत्पीडन, त्रासदी को व्यक्त करता हैं। सत्तर साल के बाद भी आदिवासी को क्या मिला इसका जवाब खुद कवि अपने शब्दों मे व्यक्त करते है---

प्रजासत्ताक दिनालाच बान
मायलान मला देसात नेला
मी आसन पंधदा सोळा वर्षाचा
मायचं - वाट खपाटीला
अन् बा झिंगून – झिंगून खगलेला
मी म्हणलं आरे बा आजा परजासत्ताक दिन

आजादी के बाद का यथार्थ कवि ने यहाँ चित्रित किया है। रोटी के लिए गाँव-गाँव भटकना और पेट की आग बुझाने के लिए भटकना आसान काम नही है। प्राचीन काल से ही आदिवास श्रम प्रधान रहे है। यदि कहा जाये कि श्रम ही आदिवासी अर्थव्यवस्था की धुरी हैं। 'आता ह्यांना' इस कविता मे भुसारे कहते है की, हमारा जीवन पहले जैसा था आज भी वैसा ही हैं।

अंगावर तिच्या फाटक ठिगळ
लावलेली फडकी अन
नेसत असलेला तिचा दोड्या

अर्ध कपड्यातळी उघडी-नागडी
फिरणारी पोरं-सोरं
होती तशीच आहेत.

यहाँ की सत्ता देश बदलने की बातें करते हैं। लेकिन यह समाज उपेक्षित ही हैं। ठिक ढंग से जी भी नही सकते अंग ढकने के लिए पुरे कपडे भी नही हैं। यह दशा वर्तमान है। सत्ता के ठेकेदारों द्वारा वे ठगे जा रहे हैं। आदिम संस्कृती एव परम्परा को सांस्कृतिक धरोहर मानते हुए सुरक्षा के लिए तथा समाज उन्नति हेतु सरकार अनेक विकास योजनाएँ आरम्भ करके आदिवासी समाज के लिए कार्यरत हैं। लेकिन वही योजनाएँ उनतक कहाँ पहुँच पाती हैं। भ्रष्ट्राचार के दलालों ने वे हडप कर ली हैं।

त्यांच्या नावनं
मिळणा-या योजना
उडून जातात हवेतच
कागदोपत्री सर्वकाही
ठाक ठीक दाखविल जातं

इसलिए यह समान उन्नती की राह पर नही आ पाता हैं। आदिवासीयों का जीवन यातानाओं की संघर्ष गाथा हैं। कवि कहते है की,

गादड्या – गोदड्या पोत्यान भरुन
चाललाय 'तांडा' देशावर
कष्टाचं नाव लिहलंय
त्यातल्या प्रत्येकाकाच्या कपाळावर
तेल, मीठ, मिरची, पीठ
भरलयं सगळं पिशवीत.

एक ओर अलिशान महलों मे राज करनेवाले लोग है तो दुसरी ओर गरीबी को भोगनेवाले वे लोग जो पेट की आग बुझाने हेतु घर-संसार एक बोरे मे बांधकर घूमनेवाला काफिला हैं। कवि को आंतरिक दु:ख है की,

की फेकला जाईल खरां आदिवासी
अन् खरा माणूस
या मूळ प्रवाहाच्या बाहेर
मूळ आदिवासी
की ज्यांनी सोसलीच नाही
शोषणाची झळं

कवि भुसारे ने आदिवासी समाज के जीवन को गहराई से देखा और समझा है, उनके चेतन मन के चित्र नंग-धडग रुप से चित्रित होते हैं।

मला एकदा सहज विचारलं

तुमची जात कोणती?
तेव्ही मी अमूक तमूक जातीचा
असं सांगताच
त्यानं गारगोट्यांसारखे डोळे विस्फारले

आज देश में जातीयता, साम्प्रदायिकता की दग्धता फैली है। इसकी जड जाति तथा जातीय भेदाभेद ही हैं। देवेश ठाकुर के शब्दो मे, 'व्यक्ति समाज जातिगत आधार पर अलग-अलग समूहों में विभाजित और विछिन्न होकर परस्पर ईर्ष्या, द्वेष, शत्रुता के भावों को बढाता हुआ राष्ट्रीय शक्ति, एकता के आदर्शा को धूमिल कर रहा है।' कवि ने शहरी संस्कृति मे आए अनुभवों का कथन किया है। जातीगत भेदभाव का रंग उन्होंने देखा। जो भारतीयों को आज भी कलंकित करता हैं। जातीमुक्त समाज की रचना कब होगी इसके जवाब को कवि ढूंढता रहता हैं। लगता हैं, आदिवासियों की जीवन गाथा शोषण की कथा अमानवता की दास्तान है। आलोच कवि 'ही माणसं' मे अपनी व्यथा को प्रकट करते हुए कहते है की,

मऊ मुलायम शब्दांनी
कापून गळा
आश्वासनांच मलम लावायला
येतात हीच माणसे
गोचडासारखे चिपकून शोषण करतात

स्पष्ट है, आदिवासी भोले, अज्ञानी, गरीब होने के कारण सरकार, सरकारी अफसर, जमींनदार, ठेकेदार, धार्मिक व्यक्ती शोषण कर रहे हैं। शिक्षा का अभाव, भौतिक सुविधा नही, राजनीतिक उपेक्षा, सरकार की कमजोरी,
उपेक्षित मनोवृत्ती, सरकारी अफसरों की उदासिनता के कारण यहीं शोषण का दमण चक्र उनकी ओर निरंतर घूमता ही रहेगा।

कवि 'हुंदका' में कहते है की, हमारा जीवन काँटो की तरह है। दु:ख से हमे सौदा करता पडता है। आखिरकार लाज ढकने के लिए श्रम करने ही पडते है।

"दु:खाची कधी – कधी केला आम्ही सौदा
कष्टाची लाज आम्ही विकूनिया आलो"

मानवता के इतिहास में आदिवासी की पहचान प्राचीन भारतीय मूल निवासी के रुप मे मिलती है। कवि विद्रोह के स्वर में कहते है की,

तुमच्या मनात
आमच्या आठवणी
जार्ण गेल्या होऊन
काढून टाकु नका

आम्हांला
माणूसकीच्या इतिहासातून

आशा है की, परिवर्तन होगा और एक रिन पूर्व की ओर से नया सुरज क्षितिज पर उतर आएगा। कुलमिलाकर, आदिवासी समाज दुःखी और सताया हुआ है। अन्याय, अत्याचार से पीडित है। चारोओर से होता शोषण से खोखला हो गया है। विज्ञान का प्रकाश अब भी उनकी बस्तियों मे प्रवेश नही कर सका। इसलिए वह लढना चाहता है अपितु खडा होना चाहता है। ऐसी विपरीत परिस्थितियो मे आदिवासी साहित्यकारो ने उन पर प्रकाश डाला है। शिक्षा का अभाव, अज्ञान, गरीबी, अंधविश्वास, शोषण, स्वास्थ का अभाव, विस्थापन की समस्या, जातीय भेदाभेद, यह आदिवासी जनजीवन का दस्ताऐवज है। यह सच है की, विकास का मापदण्ड सभी जनो की समृध्दि एवं संपन्नता है। देश का विकास महानगरों की चाकाचौध के आधार पर करना उचित नही, बल्कि देश के साथ आम आदमी की स्थिती मे सुधार लाना देश का सही अर्थो में विकास है। उल्लेखनिय है की, आज भी आदिवासींयो का दुःख-दर्द कायम हैं।

१) ‘तांडा’ काव्यसंग्रह – कवि मधुचंद भुसारे
२) आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र – डॉ. प्रदीप आगलावे.
३) महाराष्ट्रातील आदिवासी – डॉ शौनक कुलकर्णी

ISSN : 2348-7143
March 2018

निर्मला पुतुल की कविताएँ और आदिवासी नारी विमर्श

डॉ. गिरीष एस. कोळी
हिंदी विभाग
श्रीमती प.क.कोटेचा महिला महाविद्यालय, भुसावळ
मो.९४२१६८२६१२

२१ वीं शतादी में विमर्श के अनेक पहलू साहित्य के माध्यम से सामने आए। जिसमें प्रमुख कथा, उपन्यास, काव्य को महत्वपूर्ण माना जाता है। आदिवासी विमर्श में राजनौतिक और बाज़ारवाद के दौर में आदिवासियो की स्थिति को उभारा है। आदिवासी वर्ग समाज से सदैव हाशिए पर रहा है। आदिवासी विमर्श से तात्पर्य है -उनके अस्तित्त्व एवं अस्मिता का विमर्श। आदिवासी जंगलों में निवास करने के कराण शिक्षा-दिशा से निरंतर दूर रहे है। यह दूरी सरकारी आकडों से कम दिखाई देती है लेकिन वास्तव में आदिवासियों के पास यह सारी सुविधाएँ कम मात्रा में पहुचती हैं। वह गरीबी और अशिक्षा से स्वयं का विकास नही कर पा रहे है। `आलोचना` त्रैमासिक पत्रिका में संजीव कुमार जैन लिखते है - ``वास्तव में किसी विषय या अवधारणा के बहस, चर्चा और बातचीत के माध्यम से किसी अन्य अभिलक्षित सिध्दान्त या अवधारणा या विचारधारा तक पहुँचने की प्रक्रिया को `विमर्श` कहा जा सकता है।`` इक्कीसवीं शताब्दी के आरंभ से आज तक आदिवासी विमर्श के माध्यम से स्त्री विमर्श का चित्रण वास्तविकता रुप में चित्रित किया जा रहा है।

निर्मला पुतुल की कविताओं में आदिवासी जीवन के साथ आदिवासी स्त्री का पक्ष भी रखा है। मूल: निर्मला पुतुल की संताली भाषा है। हिंदी की कवयित्री निर्मला पुतुल की कविताएँ अधिकतर आदिवासी स्त्री की संवेदना को परखती है। आधुनिक युग में भारतीय साहित्य में चित्रित आदिवासी नारी तथा आदिवासी समाज का यथार्थवादी चित्रण दृष्टिगत होता है। आदिवासी कवियों ने संवेदनात्मक धरातल पर नारी जीवन के संघर्ष को उभारा है।निर्मला पुतुल मानती है जब तक आदिवासी अस्मिता अलग नहीं होगी तब तक स्त्री अस्मिता का कोई अस्तित्व नहीं। निर्मला पुतुल लिखती है कि-`` आदिवासी महिलाएँ जिनके पास भूख है, भूख में दूर तक पसरी उबड़-खाबड़ धरती है, सपने है, सपनों में दूर तक पीछा करती अधूरी इच्छाएँ हैं, जिसकी लिजलिजी दीवारों पर पाँव रखकर वे भागती हैं, बेतहाशा, कभी परब तो कभी पश्चिम की ओर।`` रेखा रेठी

निर्मला पुतुल आदिवासी स्त्री की अस्मिता पर सोचती है। आदिवासी स्त्री अपने अधिकारों के लिए अपने पति के साथ की आवश्यता मानती है। वह परिवार के लिए दायित्व निभाना चाहती है लेकिन उसके साथ आदरपूर्ण व्यवहार होना चाहिए। `अपनी ज़मीन तलाशती बेचैन स्त्री` कविता में कवयित्री लिखती है कि हर स्त्री बेचैन होती है। वह घर से , जाति से, समाज से अपना एक अलग अस्तित्व निर्माण करना चाहती है। लेकिन निर्माण करने की कल्पना ही केवल आभासी दुनिया जैसा लगता है।

अपनी कल्पना में हर रोज़
एक ही समय में स्वयं को
हर बेचैन स्त्री तलाशती है
घर, प्रेम और जाति से अलग
अपनी एक ऐसी ज़मीन
जो सिर्फ उसकी अपनी हो
एक उत्मुक्त आकाश
जो शब्द से परे हो
एक हाथ जो हाथ नही
उसके होने का आभासा हो

इसका मुख्य कारण यह है कि आदिवासियों की दुनिया अलग है। उनकी दुनिया उबड़-खाबड़ पहाड़ों में ही सीमित रहती है। आदिवासी अज्ञान के अंधकार में जीवन जीते आ रहे है। शिक्षा से उनके जीवन का अंधकार दूर होगा लेकिन शिक्षा उनके व्दार तक नहीं पहूँच पाई। आदिवासी जीवन की गतिविधियों को अखबारों में छाप दिया जाता है। उनके तस्वीरे अखबारों में मिलती है। कवयित्री `आदिवासी स्त्रियाँ ` कविता में आदिवासी स्त्रियों का यथार्थ चित्रण प्रस्तुत करती है-

नहीं जानती कि कैसे सूख जाती हैं
उसकी दुनिया तक आते-आते नदियाँ
तस्वीरें कैसे पहुँच जातीं हैं उनकी महानगर
नहीं जानती वे ! नहीं जानती !!

`अपनी माटी` पत्रिका में गणेश डी के लिखते है-``आदिवासी स्त्रियों ने पहले से अपने हक और अधिकारों के लिए पुरूष के साथ मिलकर समाज और शासकों का सामना किया है समय समय पर उससे अपने हाथ में हाथियार भी उठा लिया। कवयित्री निर्मला पुतुल ने अपनी कविताओं व्दारा स्त्री अस्मिता के प्रश्नों को हाशिए पर ढकेला गया है वह अपनी पीड़ा का प्रतिरोध करती हुयी चेतावनी देती है। वह कहती है- आज की तारीख के साथ / की गिरेंगी बूंदे लहू की पृथ्वी पर/ उतनी ही जनमेगीं निर्मला पुतुल / हवा में उड़ी-बंधे लहराते हुए।``

आदिवासी प्रकृति पर आसित होते है। वे अन्न की खोज में, जंगलों में भटकते रहते है। रमणिका गुप्ता लिखती हैं कि - ``सदियों पहले आर्यो से परास्त होकर ये लोग जंगलों में खदेड़ दिये गये थे। सामूहिक जिन्दगी जीने वाले, प्रकृति-प्रेमी, प्रकृति के सहयात्री और सहयोगी आदिवासी समूह संपत्ति की धारणा व लिंग विभेद के भेदों से बिल्कुल अनजान थे। वे सदियों से जंगलों में झूम-खेती करते हुए बड़े स्वाभिमान सहित अपनी भाषा, संस्कृति और जीवन शैली को जिन्दा रखे हुए थे।```बिटिया मुर्म के लिए` कविता में कवयित्री लिखती है कि स्त्रियों का शोषण सौदागरों ने ही किया है। जो उनको राह दिखाने के लिए आते है और अंत में उन्हें कलकत्ता और नेपाल के बाज़ारों में उतरा जाता है जैसे-

सौदागर हैं वे..... समझो....

पहचानो उन्हें बिटिया मुर्म... पहचानो
पहाड़ों पर आग वे ही लगाते हैं
उन्हीं की दुकानों पर तुम्हारे बच्चों का
बचपन चीत्कारता है
उन्हीं की गाड़ियों पर
तुम्हारी लड़कियाँ सब्जबाज देखने
कलकत्ता और नेपाल के बाजारों में उतरती हैं।

भारत में स्त्रियों जीवन दुखी, पीड़ित एवं शोषित रहा है। इससे और भी भयानक परिस्थिति आदिवासी समाज के स्त्रियों की है। उनका आर्थिक, दैहिक शोषण होता है। बड़े दुर्भाग्य की बात है कि कुछ आदिवासी समाज में स्त्रियों को पैर की जूती के समान माना जाता है। उन्हें उपभोग की वस्तु मानकर उपभोग लिया जाता है। कवयित्री `बाहामुनी` कविता में आदिवासी स्त्रियों की परिस्थितियों पर अचरज व्यक्त करती है। वह पुरूषों के बराबर काम करती है लेकिन पुरूषों जैसा सम्मान नहीं मिल पाता वह केवल उपभोग्य वस्तु ही मानी जाती है जैसे-

कैसी बिडम्बना है कि
ज़मीन पर बैठ बुनती हो चटाईयाँ
और पंखा बनाते टपकता है
तुम्हारे करियाये देह से टप।

निष्कर्ष: कहा जा सकता है कि आदिवासी समाज हाशिए पर है लेकिन उनमें भी आदिवासी स्त्रियों का स्थान गौण है। आदिवासी समाज घने जंगलों में, पहाड़ों की घाटियों में रहता है। अज्ञानी एवं निरक्षर होने के कारण ये शासन, पुलिस व्यवस्था, राजनीति से बेखबर रहते है। आदिवासी समाज की अनेक समस्याएँ है, इनमें प्रमुख रूप से दरिद्रता । आदिवासी कवयित्रियों के कविताओं स्त्री विमर्श के अलग-अलग पहलू ओर पर विचार किया गया है।

संदर्भ

1) आलोचना त्रैमासिक पत्रिका, जनवरी-मार्च २०१३
2) www.streekaal.com निर्मला पुतुल की कविताएँ-रेखा रेठी
3) www.kavitakosh.com
4) नगाड़े की तरह बजते शब्द- निर्मल पुतुल - भारतीय ज्ञानपीठ नई दिल्ली २००४
5) अपनी माटी (राजस्थान की ई शोध पत्रिका) जनवारी २०१४
6) आदिवासी : साहित्य यात्रा- रमणिका गुप्ता, राधाकृष्ण प्रकाशन प्रा. लि., नई दिल्ली, प्र. सं. २००८

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

विवेकी राय की कहानियों में ग्रामीण जीवन का यथार्थांकन

डॉ. जगदीश बन्सीलाल चव्हाण
हिंदी विभाग,
दादासाहेब दे. ना. भोळे महाविद्यालय,
भुसावल, जि. जलगाँव

विवेकी राय का स्थान आधुनिक हिंदी साहित्यकारों में महत्त्वपूर्ण है। वे केवल एक निबंधकार के रूप में ही काफी लोकप्रिय नहीं रहे बल्कि उन्होंने उपन्यास, कहानी, कविता, संस्मरण आदि विधाओं में भी लेखन किया है। गत पाँच दशकों को वे साहित्य-सृजन में अपना मौलिक योगदान दे रहे हैं। प्रस्तुत शोधालेख में इनकी कुछ चुनिंदा कहानियों में चित्रित ग्रामीण यथार्थ पर विशेष रूप से प्रकाश डालने का प्रयास किया गया है।

एक कहानीकार के रूप में भी विवेकी राय ने अपनी महत्वपूर्ण भूमिका अदा की है। उनके कहानी संग्रह के नाम इस प्रकार है - `जीवन परिधि`, `नई कोयल`, `गूँगा जहाज`, `बेटे की बिक्री`, `कालातीत`, `चित्रकूट के घाट पर` आदि। इन कहानी संग्रह की कहानियों में गरीबी, भ्रष्टाचार, जमींदारों का आतंक, ग्रामीण जीवन का बदलाव, गाँव की टूटन, बदलाव और बिखराव की पीड़ा दिखाई देती है। `चित्रकूट के घाट पर` कहानी संग्रह की कहानियों में शोषित मजदूरों की समस्या, शिक्षा क्षेत्र की अव्यवस्था, अनाथ बालकों की समस्या तथा मोहभंग की स्थितियों को दर्शाया गया है। भ्रष्ट राजनीतिक लोगों का परदाफाश भी इन कहानियों में किया गया है। डॉ. विवेकी राय एक संवेदनशील लेखक है। उन्होंने अपनी कहानियों के माध्यम से ग्रामीण जीवन का जीवंत चित्रण किया है। इसका मुख्य कारण यह है कि वे सीधे ग्रामीण परिवेश से जुड़े हुए थे। अत: कहा जा सकता है कि उनकी कहानियाँ, ग्रामांचल परिवेश को उनकी समस्त संगती-विसंगतियों को मौलिकता एवं प्रामाणिकता के साथ प्रस्तुत करती है।

इनकी कहानियों का केंद्र मुख्य रूप से ग्रामीण जीवन रहा है। बदलते ग्रामीण जीवन की वास्तविकता एवं समस्याएँ चित्रित करते हुए एक आशावादी दृष्टिकोण स्थापित करने में वे सफल रहे है। डॉ. विवेकीराय एक संवेदनशील लेखक है। उन्होंने अपनी कहानियों के माध्यम से ग्रामीण जीवन का जीवंत चित्रण किया है। इसका मुख्य कारण यह है कि वे सीधे ग्रामीण परिवेश से जुड़े हुए थे। उनके कहानी संग्रहों के नाम इस प्रकार है - जीवन परिधि, नई कोयल, गूँगा जहाज, बेटे की बिक्री, कालातीत, चित्रकूट के घाट पर आदि। इन कहानी-संग्रह की कहानियों में गरीबी, भ्रष्टाचार, जमींदारों का आतंक, ग्रामीण जीवन में बदलाव, गाँव की टूटन तथा बिखराव की पीड़ा दिखाई देती है।

विवेकी राय की कहानियाँ रचनात्मक स्तर पर सटीकता के साथ उभरकर सामने आती है। पारदर्शिता के कारण उनकी कहानियों की मूल संवेदना तक पहुँचना आसान है। उनकी कहानियों में विविध समस्याएँ दिखाई देती है।

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

भारतवर्ष में जमींदारी प्रथा कई शताब्दियों से चली आ रही है। जमीदारों द्वारा किसानों की, मजदूरों का शोषण सदियों से होता आया है। विवेकीराय ने इस अत्याचारों और शोषण को बहुत नजदीक से देखा है क्योंकि वह गाँव से बहुत नजदीक से जुडे है। जमीदार और महाजन अक्सर किसानो की जमीन हडप लेते है और मजबूरन किसानो को उनकी गुलामी और अत्याचार सहने पडते है। जमींदार पैसे के बल पर प्रशासन के अधिकारियों का सहयोग प्राप्त कर शोषण की अजस्त्र धारा को अबाधित रखते थे। विवेकीराय ने इस जमींदारी शोषण को अपने कई कहानियों के माध्यम से पाठको के सम्मुख रखा है। मरछिया कहानी में विवेकीराय ने जमींदार मंजू बाबू की हड़पनीति, उसके द्वारा किये गये अत्याचार, चकबंदी अफसर, पुलिस, न्यायाधीश के साथ साँठ-गाँठ के संबंध आदि के माध्यम से ग्रामजीवन में स्थित जमीदारों की वास्तविकता का वर्णन यथार्थ रूप में किया है। मंजु प्रसाद गाँव का धनिक और पाँच सौ बीघे का मालिक है वह निरंतर गाँव के लोगों पर अत्याचार करता है। कानून से बचने के लिए वह अपनी जमीन परिवार के अलग-अलग सदस्यों के नाम करता है तथा कानून के साथ पैसे के दम पर खिलवाड करताहे। कहानी की पात्र इस बात को स्पष्ट करती है कि किस तरह पुलिस भी इसमें शामिल है। मरछिया बुआ कहती है, ``तू काहे सिपाई-दरोगा को सानते हो? बुला-बुला कर गरीबन की गर्दन रेतते हो?``१

विवेकी राय ने मरछिया, दमरी की खोज में आदमी का पइया, सेठ की हजामत आदि कहानियों में जमींदारों के शोषण पर प्रकाश डाला गया है।

स्वतंत्रता के पश्चात् भारतवर्ष में कई विसंगतियाँ दिखाई देती है। एक ओर देश विकास की ओर मार्गस्थ था तो दूसरी ओर किसान और मजदूरों की स्थिति निरंतर बिगडती जा रही थी। ग्रामीण लोगों को कई समस्याओं से गुजरना पड़ रहा था। उनके पास कई समस्याएँ थी। इनमें भ्रष्टाचार के कारण किसानों और मजदूरों को बहुत अधिक पीड़ा सहनी पड़ी। विवेकीराय ने समाज में व्याप्त इस विकृति की यथार्थता को अपनी कहानियों में अत्यंत प्रभावी ढंग से चित्रित किया है। भ्रष्टाचार की समस्या को विवेकीराय ने मरछिया, रावण, बेईमानो के देश में, ऐसा भी होता है आदि कहानियों के माध्यम से चित्रित किया है।

मरछिया कहानी में जमींदार मंजू बाबू के भ्रष्टाचार पर प्रकाश डाला है। वह चोरी छिपे चावल का व्यापार करता है। उसकी ट्रक पकडी ना जाए इसीलिए वह घूस देता है। भ्रष्टाचार के क्षेत्र में सभी सरकारी ऑफिसर अपनी भूमिका निभाते है इस तथ्य को `ऑफिसर ऑफ विलायती डिजाइन` कहानी के माध्यम से विवेकीराय ने स्पष्ट किया है। रावण कहानी में बनिहारों के शोषण की कहानी पर प्रकाश डाला गया है। इस कहानी का पात्र मंुशी बनिहारों से ज्यादा काम करा लेता है पर उसकी तुलना में वेतन बहुत कम देता है। इसपर सनिचरी नामक स्त्री उसका विरोध करती है। रावण कहानी के कथ्य को स्पष्ट करते हुए रमेश तैलंग ने कहा है, ``रावण कहानी में शोषण तानाशाही, नौकरशाही, भ्रष्टाचार, दरिद्रता, अकाल, महँगाई, घूसखोरी, बेकारी और सांस्कृतिक पतन का दशानन, निरंकुश व्यवस्था का प्रतीक बनकर उभरता है।``२ ऐसा भी होता है कहानी के मंुशीजी भ्रष्टाचार के विविध पैंतरे अपनाते है। पचकऊडी पुलिस को रिश्वत देकर अपने काम पर मरी औरत की मृत्यु का कारण मिरगी रोग

बतलाकर छुटकारा पाता है। गाँव के अशिक्षित अज्ञानी लोगों को लुटनेवाली भ्रष्ट प्रवृत्तियों को विवेकीराय ने अपनी कहानियों के माध्यम से पुरी सच्चाई के साथ पाठकों के सम्मुख रखा है।

गरीबी और गाँवों का संबंध अनन्य है। गाँवों में अक्सर गरीबी की समस्या दिखाई देती है। क्योंकि गाँव का महत्वपूर्ण व्यवसाय खेती है और खेती प्रकृतिपर निर्भर होने के कारण सुख, अकाल, बाढ़, आदि स्थितियाँ निरंतर बनी रहती है। इन सब के बावजूद जो उपज किसानों के हाथ लगती है उसमें से अधिकतर लगान में चली जाती है और जो बची होती है वह व्यापारी अपनी मर्जी से किसी भी किमत में किसानों से लुट लेता है। गृहस्थी चलाने के लिए किसान साहुकारों का सहारा लेते है परिणामस्वरूप सूद के कारण किसानों की स्थिति शोचनिय हो जाती है और रोटी की समस्या फिर किसानों को सताती है।

विवेकीराय ने गरीबी की समस्याओं को अपनी कहानी में पूरी सच्चाई के साथ रखा। `मरछिया` कहानी की मरछिया बुआ का अत्यंत गरीब होना, सभी के घरों में सभी प्रकार के काम करना, जो मिलता है उसी पर निर्वाह करना, उसका अपना घर न होना, यह ग्रामीण दरिद्रता का चित्रण विवेकीराय ने अत्यंत करूण ढंग से किया है। सुराजी भवानी का फेर कहानी में राजनीतिक विडंबना के साथ गरीबों में स्थित देवी देवता, भूत प्रेत आदि के बारे में होनेवाली संवेदनशीलता को स्पष्ट किया है। गरीब शिवधनी ठेके पर दिनभर काम करके अपने परिवार का निर्वाह नहीं कर पाता इसलिए भूत उतारने का काम भी करता है। उसकी गरीबी के बारे में लेखक कहते है, ``जैसे समाज के अखाडे में वह गरीबी से कुश्ती लड़कर आ रहा है और अखाडे की धूल पसीने से चिपटकर सारे शरीर पर छायी हुई है।``३ गरीबी और अशिक्षा मनुष्य को सामाजिक सम्मान प्राप्त नहीं होने देती है। इस स्थिति का चित्रण `गद्दी पर किसका पैर` कहानी में किया गया है।

`कुछ दाने के माने` कहानी में गरीब और सर्वहारा वर्ग के बढ़ने वाली आबादी के कारण बच्चो के कुपोषण और खाद्यान्न की बिकट समस्या का चित्रण किया गया है। इस कहानी में अभावग्रस्तता का चित्रण विवेकीराय ने किया है। ``नंगे बदन, पेट निकल, दाँत कटकटाने, काले कलुटे बाल बिखराए छोटे-छोटे लडके लडकियाँ चिखती-चिल्लाती भागी जा रही है।``४ विवेकीराय ने प्रस्तुत कहानी के माध्यम से ग्रामीण क्षेत्रों में आबादी के कारण बच्चों की दयनीय अवस्था का वर्णन किया गया है। `ऐसा भी होता है` कहानी में गरीबी की भीषणता का वर्णन किया गया है। `उत्तराधिकार` कहानी में गरीबों को उत्तराधिकार के रूप में गरीबी ही मिलती है। इसका मार्मिक चित्रण विवेकीराय ने प्रस्तुत किया है। `घूट`, `घंटा`, `तिलमूँगा` आदि कहानियों में गरीबों की दयनीय स्थिति का वर्णन किया गया है। विवेकराय ने गरीबी का कारण मीमांसा को प्रस्तुत किया है। उनकी कहानियों में सारे पात्र गोदान के होरी के समान दिखाई देते है।

विवेकीराय ने अपनी कहानियों के माध्यम से ग्रामीण जीवन में मूल्यों के टूटने की स्थितियों को अपनी कई कहानियों के माध्यम से व्यक्त किया है। सुराजी भवानी का फेर, दादा कह गये, कफलन आदि कहानियों में बदलते सामाजिक परिवेश में अत्यंत सबलता और व्यंग्यात्मक भाव से मूल्यध्वंस की स्थिति को दर्शाया है। `सुराजी भवानी का फेर` कहानी `` शिक्षा मनुष्य के लिए अच्छा संस्कार देती

ISSN : 2348-7143
March 2018

है। उसे अधिक संवेदनशील और संस्कारशील बनाने के लिए है। परंतु दुर्भाग्य से शिक्षा पाने के ध्वंस के नये मार्ग खुले है। इस सच्चाई का चित्रण विवेकीराय ने इस कहानी के माध्यम से किया है। विवेकीराय कहते है - ``ज्यो-ज्यो विद्या बढ़ती गई है, त्यो-त्यो भ्रष्टाचार बढ़ता रहा है, जैसे-जैसे विकास होता है तैसे-तैसे विनाश नजर आता है। जैसे-जैसे कथित और उच्च आदर्शो के मंत्रोच्चार बढ़े है, तैसे-तैसे देश के सिर पर भूतों का भार और बढ़ गया है।``५

`कफन` कहानी के माध्यम से विवेकीराय ने मूल्यध्वंस की समस्या को गंभीरता से उजागर किया है। कफन कहानी में दरपनी नामक पात्र गरीबी से तंग आकर भगवान को तक कोस देती है। वास्तव में देहातों में आज भी भगवान पर आस्था एवं श्रध्दा का भाव दिखाई देता है किन्तु दरपनी के कथन से यह बात पर प्रश्नचिन्ह लग जाता है। `कफन` कहानी का पात्र भोला कहता है, ``भगवान भगवान कहते कुल नौबत हो गई।...तेरे भगवान की ऐसी की तैसी। न खाने को मिलता है न पहनने को गुअस्सर होता है और न रहने का ठौर है।``६

`दादा कह गए` में मनुष्य की मूल्यनिष्ठा विचार और वृत्ति कैसी बदलती जा रही है इसकी ओर विवेकीराय ने पाठको को संकेत दिया है। मनुष्य की स्वार्थी वृत्ति के कारण यह मूल्य ध्वंस हो रहा है। इस पर व्यंग्य करते हुए कहा है, ``आदमी भी पूरा घोड़ा होता है, मगर घोडा तो नमक हलाल होता है। आदर करो पुचकारकर खिलाओं, मौका पड़ने पर जान लड़ा देगा। मगर आदमी में यह गुण नहीं विशेषकर आज के आदमियों में। आज का आदमी तो एकदम तंगदिल, स्वार्थी परिवारग्रस्त और बहुत उलझा हुआ है।``७ यहाँ पर मनुष्य की संकुचित तथा आत्मकेंद्रीतता के कारण मूल्यध्वंस को लेखक ने उजागर किया है।

इस प्रकार `सुराजी भवानी का फेर`, `दादा कह गये`, `कफन` आदि कहानियों के माध्यम से विवेकी राय ने अपनी कहानियों में मूल्य विघटन की स्थिति को पाठको के सम्मुख प्रस्तुत किया है।

विवेकीराय के समस्त कहानियां` के पात्र गाँव के सामान्य इन्सान है। गाँव के भिखारी, मदारी, डोम, नाई, सर्वहारा वर्ग के लोग आदि पात्र सहानुभूति के पात्र है। उन लोगों की सहानुभूति में भावुक न बनकर विवेकीराय अपनी कहानियों भी मार्मिकता की रक्षा तटस्थता के साथ करते है। उनकी कहानियों की मार्मिकता की रक्षा तटस्थता के साथ करते है। उनकी कहानियाँ अशिक्षा और अर्थाभाव से पीड़ित, ग्रामीण जनजीवन की विकृतियों, असंगतियों, नवचेतनाओं और मानवीय संवेदना का चित्र लगती है। ग्रामीण लोगों का मानस और ग्राम गंध की बेजोड छुअन विवेकीराय की कहानियों की विशेषता लगती है। विवेकीराय की कहानियों में ग्रामांचलिक जीवन की अनेक समस्याओं को गहराई से स्पर्श किया है। दहेज की समस्या को माँग, `परन्तु`, `छछलोल राय का तिलकोत्सव`, `बेटे की बिक्री`, `कच्चा गुलाब`, आदि कहानियों में उद्घाटित किया है। `विद्रोह` कहानी में विवाह परंपराओं में बदलाव लाने के संकेत मिलते है।

काम संबंधों की समस्या विवेकीराय की कहानियों में अधिक मात्रा में नहीं मिलती। `गद्दीपर पैर किसका` इस कहानी में केवल संकेत किया है। इनकी कहानियाँ मुख्य रूप से ग्राम जीवन की विसंगतियों, और आर्थिक दुर्बलताओं को उकेरती है। `झगडा`, `माँग न सका सोना`, `समस्या, एक दो

की नहीं थी` आदि कहानियाँ ग्रामांचल की तमाम समस्याओं को उद्घाटित करती है। विवेकी राय की कहानियों में न्याय व्यवस्था के प्रति अविश्वास व्यक्त होता है। इसका अच्छा उदाहरण तारीखे कहानी है। अतिथ्य के नाम पर होने वाला शोषण `अतिथि` कहानी में चित्रित किया है।

विवेकीराय के कहानी-संग्रहों में विभिन्न समस्याओं का चित्रण दिखाई देता है। `बेटे की बिक्नी` कहानी-संग्रह में `सारे जहाँ से अच्छा` कहानी में समस्या उठाई है कि स्वतंत्रता प्राप्ति के ३२ वर्षो के बाद भी भारत के गाँवों की स्थिति में बदलाव नहीं आया। शासन के द्वारा कागजों पर विकास के झूठे आंकडे ज्ञापित किए जाते है। `बेटे की बिक्री` कहानी में भारतीय समाज की विवाह संस्कार में पनपती दहेज जैसी व्यावसायिक विकृति की व्यथा-कथा बन गयी है। `पुराने गुलाब नये गाँव` कहानी में टूटन बिखराव बदलाव की पीड़ा है। इन कहानियों की ग्राम पृष्ठभूमि के संदर्भ में सियारामशरण प्रसाद लिखते है, ``बेटे की बिक्री संग्रह की कथाएँ रोचक है। इसमें विचारोत्तेजकता मात्रा में है। इन कथाओं में मुख्य रूप से गाँव जीवन ही वर्णित है। इन वर्णनों में ग्राम परिवेश भी यथार्थ रूप में उभरा है।``८

निष्कर्षत: हम कह सकते है कि विवेकीराय की कहानियों में ग्रामीण परिवेश का यथार्थांकन हुआ है, ग्रामीण परिवेश की त्रासदी, पीड़ा, संघर्ष आदि महत्त्वपूर्ण मुद्दों का उन्होंने मार्मिक चित्रण किया है।

संदर्भ ग्रंथ

१) नई कोयल (मरछिया) - विवेकी राय, पृ. १४
२) समीक्षा अंक २ - ३ जुलाई-दिसम्बर १९९६, पृ. ५९
३) नई कोयल (सुराजी का फेर) - विवेकीराय, पृ. १५५
४) चित्रकुट के घाट पर - विवेकीराय, पृ. ६१
५) नयी कोयल (सुराजी का फेर) - विवेकीराय, पृ. १५४
६) जीवन परिधि - विवेकीराय, पृ. ७७
७) बेटे की बिक्री (दादा कह गए) - विवेकीराय, पृ. १७
८) माटी की महल - विवेकीराय, पृ. १८४

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

मंजुल भगत की कहानियों में व्यक्त पति के विविध रूप

डॉ. मनोज नामदेव पाटील
हिंदी विभाग,
डॉ. अण्णासाहेब जी. डी. बेंडाळे
महिला महाविद्यालय, जलगाँव

सम्प्रति, विमर्शो का युग है। नारी विमर्श, दलित विमर्श, आदिवासी विमर्श पर चर्चा- परिचर्चा परिसंवाद आयोजित होते रहते हैं। किन्तु वास्तव में समाज का उपेक्षित वर्ग जिसे हाशिए पर रखा गया था अब साहित्य के माध्यम से मुख्यधारा में लाया जा रहा हैं और वह है पुरूष विमर्श। भारत एक विशाल राष्ट्र है, जहाँ की जनसंख्या का लगभग पचास से साठ प्रतिशत भाग पुरूषों का हैं।

`पुरूष` में मूलशब्द है `पृषन` पृ + वृष = पुरूष। वेदों में यह शब्द पूरूष, पुरुष इस प्रकार भी आया है। पु + वृष से यह शब्द बना है। ``वैदिक भाषा में पृ + वृष ऐसी इसकी व्युत्पत्ति की गई है।``१

नालंदा विशाल शब्द सागर के अनुसार पुरुष संज्ञा पुल्लिग शब्द है अर्थ है १) मनुष्य, आदमी २) नर, किसी पीढ़ी का कोई प्रतिनिधि ३) सांख्य में एक अकर्ता तथा असंख्य चेतन पदार्थ जो प्रकृति से भिन्न तथा उसका पूरक अंग माना जाता है ४) विष्णु ५) सूर्य ६) जीव ७) परमात्मा ८) शिव ९) पारा १०) घोड़े का अगला पैर उठाकर पिछले पैरों के बल खड़े होने की स्थिति ११) सीख, व्याकरण, सर्वनाम और उसके साथ आने वाली क्रियाओं के रूपों का वह भेद जिससे वह जाना जाता है कि सर्वनाम अथवा क्रियापद का प्रयोग वक्ता के लिए हुआ है। अथवा श्रोता या संबोधन करने वाले के लिए जैसे `मैं` उत्तम पुरूष हूँ, `तुम` मध्यम पुरूष और `वह` अन्य पुरूष १२) पति, स्वामी १३) पूर्वज।``२

मनुष्य समाज द्वारा जब विविध सामाजिक संस्थाएँ निर्माण होती गई, उसके अनुसार इस शब्द के अर्थ में परिवर्तन होता गया। आरंभ में इसका अर्थ `नर` अथवा प्रजोत्पादन करनेवाले व्यक्ति के अर्थ में होता था। कन्नड कोश में पुरुष शब्द के गण्डसु, मनुष्य, आत्मा, ब्रह्म और शिवा ये पाँच अर्थ दिए गए हैं। मूल शब्द गण्डु है। उसका अर्थ ताकतवर, व्यक्ति, विशाल शरीर का व्यक्ति अर्थ में प्रयुक्त होता है।

इन सभी कोशीय अर्थो के आधार पर पुरूष की अवधारणा पुरुष-नर के अर्थ में, प्रौढ़ पुरुष के अर्थ में, उपभोग लेने वाले मनुष्य के अर्थ में, समाज तथा सृष्टि की मुख्य इकाई के रूप में अभिव्यक्त होती है।

द्विवेदी काल से लेकर साठोत्तरी दशक तक कई हिंदी लेखक-लेखिकाओं ने कहानियों में पुरूष का वर्णन पति के रूप में उभारा है वह तत्कालीन युग में जीने वाले पति की तरह है। पत्नी की पूरी तरह से उपेक्षा करनेवाला, उसकी भावनाओं को न समझनेवाला पति ही दिखाई दिया। काफी कम कहानियों में पति के अंर्तद्वन्द्व का चित्रण अंकित हुआ है। साठोत्तरी कहानियों में पति अपने चरित्र की अनेक रूपों

को लेकर उपस्थित होता है। यदि इस पर विचार किया जाए तो तीन प्रकार की मानसिकताएँ लिए यह पति हमें दिखलाई देते है :

1) पूर्णत: पारंपरिक, सनातनी, प्रतिगामी, पति का केवल संरक्षण करना, भरण-पोषण करना और संतति उत्पन्न करना इतना ही सीमित अर्थ लेने वाला।
2) ऐसा पति जो स्त्री को स्वतंत्र चेतना के रूप में स्वीकार करता है। उसकी भावनाओं को समझने का प्रयत्न करता है। उसकी व्यक्तिगत उन्नति के लिए खुद प्रयत्न करता है। पुराने और नए मूल्यों का अद्‌भूत समन्वय करके वह जीता है।
3) वह पति जो न जिम्मेदार है न स्त्री को स्वतंत्र स्थान देता है। ऐसा जो केवल आत्मकेन्द्रित जीवन जीता है।

साठोत्तरी महिलाओं लेखिकाओं में मालती जोशी, कुसुम गुप्ता, उषा प्रियंवदा, कृष्णा अग्निहोत्री, मन्नू भंडारी, मृदुला गर्ग, कुसुम अंसल, कमला सिंघवी, कृष्णा अग्निहोत्री, विमला भटनागर, मंजुल भगत, शरयू शर्मा, सूर्यबाला, मेहरून्निसा परवेज, दीप्ति खंडेलवाल आदि लेखिकाओं की कहानियों में पुरुषों का चित्रण दृष्टिगत होता है। प्रस्तुत शोधालेख में `पति` इस रिश्ते को मद्देनजर रखते हुए हम मंजुल भगत की तीन कहानियाँ `नागपाश`, `एक झुका हुआ आदमी`, `नालायक बहू` में चित्रित `पति` इस पात्र पर प्रकाश डालेंगे :

मंजुल भगत : `नागपाश`:

मंजुल जी की कहानियाँ जीवन के यथार्थ से सीधी जुड़ती चली जाती है। मध्यम वर्ग के स्त्री एवं पुरुष जीवन से संबंधित उनकी कहानियाँ पाठकों को बेचैन तथा सोचने पर मजबुर कर देती है। `नागपाश` में पढ़ी-लिखी नारी को प्रस्तुत किया है। प्रशांत और शिवानी का प्रेम-विवाह हुआ है। दोनों के परिवार वाले इस प्रेम विवाह के खिलाफ थे। किन्तु पढ़ी-लिखी शिवानी इसे नहीं मानती और प्रशांत से विवाह कर लेती है।

प्रशांत शिवानी को शादी से पहले हमेशा कहता था, ``शिवा तुम कितनी मोहक हो, कितनी सुंदर !`` किन्तु प्रशांत के साथ विवाह होना ही शिवानी के जीवन में त्रासदी बन गई। प्रशांत शराबी बन गया था और वह शिवानी से रूखा व्यवहार करने लगा। विवाह के पूर्ववाला प्रेम अब समाप्त हो चुका था। शिवानी को ज्ञात होता है कि वह माँ बनने वाली है। बच्चे के साथ उसकी उमंगे जाग जाती हैं। पर प्रशांत का राक्षसी व्यवहार देख वह बच्चे को जन्म न दे अबॉर्शन करा लेती है।

प्रशांत के रूप में एक धोखेबाज पति हमारे सम्मुख आ जाता है। शादी के बाद प्रशांत बदल जाता है, शराबी बन जाता है। ``प्रशांत की लाल अंगार-सी आँखे जैसे अब भी नींद में भारी हों, भिंचे हुए होठों की पतली लकीर, चिपके गालों की उभरी हड्डियाँ एक जगह खड़े होने पर वे भी आगे-पीछे हिलते झुके हुए कंधे, कदम उठाने पर डगमग चाल।``३ शादी के पहले शिवानी पर जान छिड़कनेवाला प्रशांत ही अब उसकी हर बात में खामियाँ ढूँढता है। ``खाने में नुक्स निकालते हुए कभी प्रशांत एकदम चीख पड़ता। कभी झन्न से कटारी फर्श पर पटक देता।``४ शिवानी उसे कभी शिकायत मौका नहीं देती फिर भी वह सदैव उस पर किसी न किसी बात को लेकर बिगड़ता ही रहता है। विवाह की पहली सालगिरह

के दिन भी वह पत्नी की भावनाओं की कद्र नहीं करता बल्कि उस रात भी शराब पीकर आता है और शिवानी की भावनाओं का मजाक उड़ाता है। प्रशांत के इसी व्यवहार के कारण शिवानी गर्भपात करा लेती है।

प्रस्तुत कहानी में प्रशांत के चरित्र को लेकर अनेक प्रश्न उपस्थित किये जा सकते है जैसे प्रशांत शिक्षित है, उसने शिवानी से प्रेम विवाह किया है, विवाह के पूर्व भी उसे शराब की आदत थी। विवाह के उपरान्त की वह शराब के अधिक अधीन क्यों होता है ? शिवानी के प्रति वह संवेदनशून्य क्यों होता है ?

पूरी कहानी में प्रशांत को लेकर लेखिका ने अपना कोई स्वतंत्र मत अभिव्यक्त नहीं किया है। प्रशांत का चित्रण भी प्रत्यक्ष रूप में नहीं है। प्रशांत के प्रति लेखिका की यह उपेक्षा बहुत खटकती है। प्रशांत शिवानी से इतना कट क्यों गया, इसका कोई समाधानकारक जवाब पूरी कहानी में कहीं नहीं मिला। पूरी कहानी मं शिवानी की पीड़ा को अधिक उभारा गया है।

मंजुल भगत : `एक झुका हुआ आदमी` :

प्रस्तुत कहानी निम्न मध्यवर्गीय पति-पत्नी रजत और रजनी की है जो पूर्णत: प्रतिनिधिक है। पति रजत आर्थिक विपन्नता के कारण झुक गया है। पति-पत्नी में प्यार होने के बावजूद भी वे अभाव में जीते नजर आते है। एक दिन रजत को पता चलता है कि पिता के इंशोरेंस के पाँच हजार रूपये उसे मिलने वाले हैं। पति-पत्नी के जीवन में खुशी आ जाती है। जीवन के कुछ दिन खुशी से बीतने पर पुन: पूर्ववत स्थिति होती है। उसके एकाउण्ट में केवल बीस रूपये जमा थे। वह फिर दु:खी होता है और ऐसी स्थिति में पत्नी के पेट से मरा बच्चा पैदा होता है। उसका अंतिम संस्कार पंडित ने केवल पौन छ: रूपये में किया।

संपूर्ण कहानी में एक साधारण मनुष्य के जीवन, उसकी सारी सीमाएँ लेकर व्यक्त हुई है। रजत अत्यंत सामान्य स्थिति में जी रहा है। कम वेतन में घर की सभी जिम्मेदारियाँ निभाना उसे कठीन लगता है। पत्नी की स्वास्थ्य समस्या, बंद घड़ी को दुरूस्त करना, धागा तोड़नेवाली रजनी की सिलाई मशीन इन आम कामों के लिए भी वह विवश है। यहाँ तक कि रजनी की दवाईयों के लिए उसके पास पैसे नहीं है। उसका बड़ा भाई यह खबर उसे देता है कि मृत पिता के इंशोरेंस के पाँच हजार रूपये मिलने वाले हैं। बड़े भाई की आर्थिक स्थिति अच्छी थी इस कारण वे ये सारे रूपये रजत को दे देते है। यह देखकर रजत की मानसिकता का सहज चित्रण कहानी की उपलब्धि है। मिले हुए रूपये नियोजन के अभाव में जरूरत न होते हुए कुछ चीजें घर में आती है। पत्नी को ब्यूटी पार्लर ले जाकर उसे सजाना, सपने अधिक और धन कम ऐसी स्थिति में चार माह में सारा पैसा खर्च हो जाता है। ``पाँचवे महीने से आम आदमी की कलाबाजियाँ कम होने लगी और रजनी को छठा महीना लगते-लगते रजत साहब का सर्कस अपने सब तंबू उखाड़ उठ गया। वह फिर से आम आदमी बन गया।``५ मंजुल भगत रजत के माध्यम से निम्न वर्ग के पुरूष चरित्र को प्रस्तुत करती है। निम्न वर्ग के पुरूष हाथ में पैसा आते ही किसी भी तरह जैसा चाहे वैसा खर्च करते हैं तत्पश्चात् फिर परेशान होते हैं। पाँच हजार की पूँजी से दस बीस हजार कमाने की जिद इनमें नहीं है। पैसा खर्च कैसे करे इसका नियोजन इनमें नहीं है, अनुशासन नहीं है। रजत का यह

चरित्र रजत का न होकर एक वर्ग का चरित्र है। निम्नवर्ग के पुरूषों की कमजोरियों को स्पष्ट करने का प्रयास यहाँ दिखाई देता है।

आम आदमी के भीतर की सामान्यता को, उसकी सीमाओं को लेखिका प्रस्तुत कहानी में स्पष्ट करती है। इस वर्ग के पुरूषों की स्त्री के ओर देखने की दृष्टि भी इसमें व्यक्त हुई है। पाँच हजार रूपये मिलने के बाद रजत रजनी से किसी भी प्रकार का सलाह मशवरा या चर्चा नहीं करता और ना ही उसकी बीमारी ठीक करने हेतु दवाइयाँ लाता है। वह माँ बनने वाली है यह जानते हुए भी पैसा बचाकर नहीं रखता। उलटे उसे ब्यूटी पार्लर ले जाकर सजाता है। रजत के इस आचरण के कारण मंजुल भगत उसे झुका हुआ आदमी कहती है।

मंजुल भगत : नालायक बहू :

`नालायक बहू` यह शीर्षक में हमें अन्योक्तिपरकता दिखाई देती है। किन्तु यह निंदा न होकर प्रशंसा है। कहानी का उद्देश्य प्रशंसा करना है पर की गई है निंदा। प्रस्तुत कहानी में बहू का चरित्र ही अधिक उभरकर आया है साथ ही अप्रत्यक्ष रूप से पति का चरित्र भी उभरा है।

कहानी में शेखर और कामिनी पति-पत्नी हैं। शेखर एक कामचोर पति है। शेखर किसी एक स्थान पर अधिक दिन तक नौकरी नहीं कर पाता। इस वजह से उनकी आर्थिक स्थिति सामान्य ही रहती है। शेखर खाने का शौकीन है। अत: अपने खाने के शौक को पूरा करने के लिए लोगों से पैसे उधार लेता रहता। कामिनी ने एक बार पति से पूछा तब वह कहता है, ``उधार लाया हूँ। तुम ऐसा करो, थोड़ा असली घी भी ले आओ। उसके बगैर दाल में छौंक का मजा हीं नहीं आता।``६ शेखर की यह आदत बढ़ने लगती है और वह हमेशा ही पैसे उधार लाने लगता है, कामिनी जोर देकर पूछती है तब शेखर कहता है, ``पूछ तो ऐसे रही हो जैसे जन्म से जब काटकर पैसे लाता हूँ।``७

शेखर बात-बात पर कामिनी पर बिगड़ता रहता है। पत्नी जब नौकरी करना चाहती है तब वह उसे मना नहीं करता। कामिनी की पहली तनख्वाह से वह चाहती है कि शेखर का उधार चुकता करे। किन्तु शेखर ने यह बात कामिनी से छिपा रखी थी कि उसने ससुर से पैसे उधार लिए थे। शेखर की बेकारी उससे झूठ बोलने के लिए मजबूर कर रही थी।

शेखर ट्रांजिस्टर्स बनाने लगता है, धीरे-धीरे उसमें वह प्रगति भी करने लगता है। शेखर की बेकारी दूर होने के कारण उसमें आत्मसम्मान जागृत होकर बढ़ने लगा है। कामिनी को भी पति का प्रेम भरा व्यवहार अच्छा लगने लगता है। कामिनी माँ नहीं बन पा रही थी, इस कारणवश शेखर की माँ उसे दूसरा ब्याह करने के लिए कहती है किन्तु शेखर यह बात सुनकर माँ को डाँटने लगता है। कामिनी अनाथाश्रम से एक बच्चे को गोद ले आती है। बच्चा जब शेखर को `पापा` कहकर पुकारता है तब `पापा` शब्द सुनकर शेखर झेंप गया था और जब उसकी नजर कामिनी से मिलती है तब वह मुस्कराते हुए मानो कह उठता है, ``जो तुम्हें प्रिय है, कामिनी ! वह मुझे भी प्रिय है।``८

कहानी में कामिनी के साथ-साथ शेखर का भी चरित्र धीरे-धीरे उभरने लगता है। पत्नी पर बेहद प्रेम करने वाला, खुले दिमागवाला, उसमें कही भी किसी प्रकार की कोई ग्रंथि नहीं, हीन भावना नहीं है।

ISSN : 2348-7143
March 2018

बेरोजगार होने के बावजूद भी आलसी नहीं है औरों से पैसे उधार लेता है तो उन्हें लौटाना भी जानता है। पत्नी की निर्णयक्षमता पर उसे पूर्ण विश्वास है।

लेखिका ने शेखर के रूप में एक बेहद समझदार पति को प्रस्तुत किया है। कामिनी का जो भी चरित्र उभरा है वह शेखर की समझ के कारण ही। इन दोनों की सफलता का कारण दोनों की समझ है। शेखर किसी भी स्थान पर पत्नी पर आतंक नहीं जमाता बल्कि उसे मित्र के रूप में ही स्वीकार करता है। वह बड़ी-बड़ी बातें नहीं करता परंतु भविष्य के पति का चित्र वह प्रस्तुत करता है। शेखर के माध्यम से मंजुल जी भविष्य में ऐसे ही आदर्श पति होने चाहिए इस बात का संकेत देती है।

पुरूष के बारे में पति के इन रूपों के बारे में डॉ. दीपा मैलारे कहती है, ``अधिकांश पति ऐसे परिवारों से जुड़े हुए हैं जहाँ केवल पत्नी और बच्चे हैं। संयुक्त परिवारों में जीने वाले पतियों के चित्रण का अभाव इन कहानियों में है। `हम दो हमारे दो` यही सूत्र इन कहानियों में हैं। आर्थिक दृष्टि से त्रस्त पतियों का दर्शन भी बहुत कम मिलता है। इनमें से अधिकांश पति पारंपरिक पुरूषों की मानसिकता का प्रतिनिधित्व करते हैं। अर्थात् वे स्त्री को भोग की एक वस्तु के रूप में देखते हैं। `नालायक बहू` के पति बदलती हुए पुरूष मानसिकता को व्यक्त करते है।``९

निष्कर्षत: हम कह सकते है कि मंजुल भगत ने लिखी इन तीन कहानियों में पति रूप में उभरते पुरूष के चरित्र की व्याख्या की है। धीरे-धीरे क्यों न हो पुरूष की मानसिकता में परिवर्तन हो रहा है। अपनी ईमानदार और परिश्रमी पत्नी के निणयों का वे समर्थन करते नजर आ रहे हैं। दोनों की जीवन यात्रा एक ही दिशा में, साथ-साथ चल रही है। निम्न मध्यवर्ग के पतियों के माध्यम से लेखिका यह संदेश देना चाहती कि पैसों का यदि ठीक ढंग से नियोजन किया जाए तो हम आर्थिक विपन्नता से बच सकते है। साथ ही प्रेम विवाह की समस्या पर प्रकाश डालते हुए लेखिका आज के युवाओं को यह समझाती है कि प्रेम विवाह के उपरान्त आपसी सामंजस्य होना अत्यंत महत्त्वपूर्ण है। जीवन एक रेलगाडी की तरह है जो दो पाटों पर एक समान चक्कों के माध्यम से चलती है, एक भी चक्का यदी टूट जाए तो पूरी रेल की तरह हमारी जिन्दगी भी छिन्न-विछिन्न हो जाती है। इस तरह पुरूष तथा पति के रूप का मार्मिक एवं हृदयस्पर्शी चित्रण मंजुल भगत ने अपनी कहानियों में किया हुआ दृष्टिगत होता है।

संदर्भ :

11) मराठी व्युत्पत्ति कोश - कृ. पा. कुलकर्णी, पृ. ५४५
12) नालंदा विशाल शब्दसागर, पृ. ८५८
13) गुलमोहर के गुच्छे - मंजुल भगत, पृ. ६१
14) पूर्ववत् - पृ. ६१
15) पूर्ववत् - पृ. ५०
16) पूर्ववत् - पृ. ३१
17) पूर्ववत् - पृ. ३३
18) पूर्ववत् - पृ. ४५
19) साठोत्तरी हिंदी कहानियों में पुरूष चरित्र - डॉ. दीपा मैलारे, पृ. १६७

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

`नरक मसीहा` उपन्यास में महानगरीय जीवन का यथार्थ बोध

डॉ प्रमोद एम चौधरी
कला एवं विज्ञान महाविद्यालय
भालोद तह. यावल, जिला. जलगाँव

आधुनिक युग यांत्रिकता औद्योगिकरण, भौतिक समृध्दि, हद्य की संकीर्णता और मूल्यों कि विघटन का युग है। आज बाह्य सम्पन्नता के पीछे आत्मा की दरिद्रता झाँक रही है। विज्ञान ने मानव को जिस स्वर्णिम आभा का विश्वास दिलाया था, वह मुलायम सिध्द हो रही है। मानव के नेत्रों से भान्ति का परदा उठ रहा है। इस मोहभंग की स्थिति से साहित्यकार को नवीन युग-बोध का अनुभव होता है। मनुष्य की अन्त:यात्रा और बाह्य संघर्ष जिस परिवेश में घटित होते है उससे मानव की अनुभूति कल्पना और चिन्तन को निरंतर गति प्राप्त होती है। साहित्य परिवेश और मानव के जीवन संघर्ष के इसी समानान्तर क्रम की अभिव्यक्ति है।

साहित्यकार नवीन दिशाओं का अनुसंधान करता है जो उसके परिवेश और जीवन-संघर्ष के साथ उसके समायोजन की आकांक्षा को मूर्त रूप प्रदान करता है। इससे साहित्यकार परिवेश की परंपारित मूल्यों का अन्वेषण करता है तो साथ ही परिवर्तित युगबोध के अनुसार उन्हें नया संस्कार भी देता है। दोनों के अंत:संस्कार से ही साहित्यकार की भाव-भूमि निर्मित होती है। इस दृष्टि से आजादी के बाद के संवेदनशील साहित्यकारों के मनोजगत में एक हलचल हुई है। पुरानी परंपरा टूटी और कुछ को नवीनीकृत किया गया है। आजादी के बाद और २१ वीं शताब्दी का साहित्य इस तथ्य का प्रत्यक्ष प्रमाण है। इस दृष्टि से २१ वीं शताब्दी के कथा साहित्य में महानगरीय परिवेश का सर्वाधिक और सटीक चित्रण हुआ है।

आधुनिक युग नगरों के विकास का युग है। आधुनिक जीवन का आधार एवं नगर उसमें विकसित जीवन प्रणाली है। आधुनिक समाज में जीवन को प्रतिमानों को निश्चित करने में नगर का अत्याधिक महत्व है। वस्तुत: आधुनिक सभ्यता का आधार ग्राम नहीं है अपितु वह नगरों और महानगरों के इतिहास के संदर्भ में विवेच्य बिंदु है। आधुनिक युग में विकसित नगरों ने जिस प्रकार की नवीन जीवन प्रणाली एवं गतिविधियों को जन्म दिया है। वे उसके कारण स्वयं आकर्षण के केन्द्रविंदु सिध्द हुए है। विश्व के सभी भागों में ग्रामीण जन बड़ी संख्या में नगर जीवन से आकर्षित होकर विकास की ओर उत्तरोत्तर आकर्षित होकर उन्मुख हुए है। परिणाम स्वरूप नगर एवं नगर जीवन के विकास के रूप में नागरीकरण मनुष्य के सामाजिक एवं वैयक्तिक जीवन पर क्रांन्तिकारी प्रभाव किस प्रकार डाल रहा है इस बात का चित्रण २१ वीं शताब्दी के साहित्य में दृष्टिगत होता है। भूमंडलीकरण ने व्यवसायिक सीमाओं का विस्तार करके ग्लोबल विलेज की संकल्पना को साकार किया है। उन्नत जीवनस्तर की लालसा ने महानगरीय लोगों को आकर्षित किया है। ऐसी दशा में गाँवों से शहर की ओर का आकर्षण बढ़ता ही जा रहा है। इन सभी बातों का यथार्थ चित्रण करनेवाले एवं हिंदी कथा-साहित्य में अपनी अलग और देशज छवि बनाए एवं बचाए रखनेवाले सर्वश्रेष्ठ उपन्यासकार भगवानदास मोरवाल का `नरक मसीहा` एक ख्यातिलब्ध उपन्यास है। जिसमें उपन्यासकार ने महानगरीय जीवन का यथार्थ चित्रण अंकित किया है।

विवेच्य उपन्यास में लेखन ने भारत के पिछले कुछ दशकों से तेजी से पनपी एनजीओ संस्कृति के स्याह पक्ष को उजागर करने की कोशीश की है। भारत में कुकरमुत्ते के समान उगे एनजीओज् को केन्द्र में

ISSN : 2348-7143
March 2018

रखकर लिखा गया यह उपन्यास काफी चर्चित रहा है। यह उपन्यास वास्तव में गैर सरकारी संगठनों के छल, कपट, फरेब एवं स्वार्थ का खुल्ला चिट्ठा है जो पाठक के मन का रंजन नहीं करता अपितु उसे सोचने के लिए विवश करता है। इसके संदर्भ में डॉ. मधुकर खराटे जी के विचार द्रष्टव्य है-``सच्चा साहित्यकार अपने समय और स्थिति से सम्पृक्त रहता है। इसलिए मोरवाल ने भारतवर्ष में तेजी से पनप रही `एनजीओ संस्कृति` पर करार व्यंग्य प्रहार करते हुए एक नंगा सच `नरक मसीहा` के माध्यम से बयान किया है।``१ स्वत: लेखक ने इस एनजीओज् को नरक का मसीहा कहा है। पाप करते हुए मसीहा माने जानेवाले ये स्वार्थी देश में फल-फूल रहे है। इन मसिहाओं में स्वार्थ हेद्व पैसा कमाने के अपने-अपने तर्क है, मार्ग है, कुमार्ग हैं, भ्रष्टाचार है, स्वच्छंदता है। यह एनजीओज् की दुनिया सचमुच का नरक है, जिस नरक के ये मसीहा बने बैठे है। उपन्यासकार ने प्रस्तुत उपन्यास में परंपरागत उपन्यासों के समान कोई कथानक नहीं बुना है बल्कि विविध प्रसंगों एवं चरित्रों के माध्यम से भारत में तीव्र गति से पनप रही एनजीओ संस्कृति का नंगा सच प्रस्तुत किया है। उपन्यास में लगभग सभी चरित्र अपने स्वयं के एिं जिंदा है। केवल सर्वोदय गांधीवादी नेता गंगाधर आचार्य एवं कॉमरेड सोहमलाल प्रचंड ऐसे दो चरित्र हैं जो स्वयं के लिए नहीं अपितु दूसरों के कल्याण के लिए प्रतिबध्द है। एक गांधीवादी तो दूसरा मार्स्कवादी हैं। शेष सभी चरित्र अपने स्वार्थ दुनिया में जी रहे है। भगवानदास मोरवाल जी ने इस उपन्यास में स्वतंत्रता प्राप्ती के पश्चात जो लोगों की मानसिकता में परिवर्तन हुए उनकी ओर भी संकेत किया है। जैसे-``स्वतंत्र्यता प्राप्ति के पूर्व जो लोग समाज और देश के लिए समर्पित थे वे स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात निर्लज्य हो गये। वे अब स्वार्थ की नग्नता में लुप्त हो चुके हैं।``२ अत:भगवानदास मोरवाल जी के `नरक मसीहा` उपन्यास को पढ़ते हुए यह अनुभव किया जा सकता है कि इसमें महानगरीय सभ्यता के बीच टूटते जीवन मूल्यों का सार्थक चित्रण किया गया है। साथ ही लेखक ने एनजीओ संस्कृति को केन्द्र में रखते हुए इससे जुडे एक-एक तार की शिनाख्त की है।

महानगरों` में उन्नत स्तर का जीवन जीने के लिए होड में अधिकाधिक एन की आवश्यकता होती है। धन प्राप्ति के पश्चात प्रतिष्ठा एवं प्रसिध्दि की ललक होती है। महत्वाकांक्षा की पूर्ति के लिए मनुष्य हर कदम उठता है। आर्थिक रूप में समृध्द मानव ऐवर्श्य एवं भौतिक संसाधनों का लाभ चाहता है। प्रस्तुत उपन्यास में ऐसे ही पात्रों की भरमार है। इस उपन्यास के लगभग सभी पात्र साधारण से असाधारण बनने की फिराक में जुटे प्रतीत होते है। इसके लिए वे नैतिकता एवं आदर्शो की बली चढाते है। कबीर, सानिया, बहन भाग्यवती, सरला बजाज आदि ऐसे ही पात्र है। प्रतिष्ठा, प्रसिध्दि एवं धन प्राप्त कर ये लोग उँचे स्तर का जीवन जीना चाहते है। बहन भाग्यवती का उदाहरण द्रष्टव्य है-``बहन भाग्यवती दराज से मंद-मंद मुस्कराते हुए अपने स्वरचित गीत को बड़े प्यार से निकार रही थी। न जाने कैसे सानिया पटेल की इस पर नज़र पड़ गई। सानिया ने बहन भाग्यवती से कहा- मैम एक बार फिर से सुनाइए ना अपना थीम सांग ! बहन भाग्यवती भी इसी बात का इंतजार था उसने बीना किसी देरी के दराज से थीम सांग रूपी अपनी स्वरचित मौलिक रचना बाहर निकाली और देखते ही देखते परिषद की अध्यक्ष के वातानुकूलित चैंबर की दीवारों एक नए मुक्तिगीत के बोलों से झंकृत हो उठी।``३ इस प्रकार भाग्यवती जैसे पात्र प्रसिध्दि से उँचे स्तर का जीवन जीना चाहते है।

सिकन्दर लोदी व्दारा बसाई गई नगरी और मुगल सल्तनत की राजधानी रही आगरा की ओर

उनफता जन सैलाब बढ़ा जा रहा है। उसी आगरा की ओर जहाँ शहाजहाँ द्वारा अपनी प्रिय बेगम की याद में बनाए गए और दुनिया के सात अजूबों में से एक `ताजमहल` को बनाने वाले कारगिरों के हाथ कटवा दिए गए थे। लंबी और बेहद अनुशासित समांतर जनधाराओं का विहंगम दृश्य देखते ही बन रहा है।

ISSN : 2348-7143
March 2018

जैस्`-```ढोल, नंगाडे, मृदंग, मोहरी, मंजीरा के साथ गगनभेदी नारों औ`र गाए जा रहे बापू के प्रिय भजनों के साथ कई किलोमीटर लंबी पदयात्रा खत्म होने का नाम न ले। विदेशी सत्याग्रहियों के नाम पर शामिल साम्राज्यवादी घुसपैठियों के लिए तो यह दृश्य सचमुच किसी अजूबे से कम नहीं है।``४ इस प्रकार प्रस्तुत उपन्यास में मोरवाल जी ने महानगरों की पथभ्रष्ट गैर-सरकारी संगठन एनजीओ के कटू सत्य की अभिव्यक्ति की है। अत: हिंदी साहित्य में यह उपन्यास महानगरीय विमर्श तथा बोध एवं सामाजिक शोषण के विवध आयामों को स्पष्ट करता है। साथ ही उपन्यास में यथार्थ शैली में दृष्टिगत होता है। जैसे-``पढ़े-लिखे, सभ्य एवं सुसंस्कृत लोगों द्वारा जिस तरह का नैतिक एवं सांस्कृतिक पतन दृष्टिगोचर होता है यह सोचने के लिए बाध्य करता है।``५ इस प्रकार कहा जा सकता है कि यह उपन्यास उन लोगों की कथा है जो मसीहा बने फिरते है और जिन्होंने गरीबों का जीवन नरक बना रखा है। गांधीवादी दर्शन की आड़ में नरक मसीहा समाज का शोषण कर रहे है। एक उदाहरण द्रष्टव्य है-``जनक्रांति की उम्मीद लेकर जो किसान अपने घरों से निकले थ्ड़ े, उनके मुख से इस प्रकार के वाक्य गुँजने लगे- हमारी धरती तो छिन गई, अब जो देह को का करें.............. एक बार ही मरिजावे।``६ अत: उपन्यासकार ने बडे व्यंग्यात्मक ढंग से यह संकेत किया है कि एनजीओ के भुमित करनेवाली सच्चाई से पढने वाले पाठक रूबक होकर यह सोचने के लिए विवश हो जाते है कि क्या ऐसे एनजीओ और इनके आयोजन कभी लाचारों की मदद कर पायेंगे ?

निष्कर्ष रूप में यही स्पष्ट होता है कि `नरक मसीहा` उपन्यास में महानगरीय बोध के दर्शन प्रत्येक पृष्ठ पर होते है। दिल्ली जैसे महानगरों में हर दिन कोई न कोई रॅली, दौड तो निकलती ही है। आलोच्य उपन्यास में बुजूर्गों की दौड़ का चित्रण मिलता है जैसे-``थका माँदा इंडिया गेट गुनगनी धूप में भीगकर धीरे-धीरे उँघ रहा है।...............समाज में सम्मान व प्यार की उम्मीदें लिये एक-एक कर चले गए।``७ इस प्रकार मोरवाल जी ने प्रस्तुत उपन्यास में विरोधाभास, आत्मकेंद्रित, असंतुष्टता, अजनबीपन, लघ मानवता, यांत्रिकता, मादक द्रव्य सेवन, भ्रष्ट्राचार और महानगरीय बोध की प्रमुख प्रवृत्तियों का चित्रण अत्यंत सूक्ष्मता से किया है। साथ ही उपन्यास की पहली पंक्ति ही दिल्ली जैसे महानगरों में हो रहे प्रदुषण और बदलते वातावरण को दर्शाती है। अत: यह उपन्यास महानगरीय जीवन के विविध आयामों को उजागर करता है।

संदर्भ

1. उपन्यासकार भगवानदास मोरवाल-डॉ. मधुकर खराटे भूमिका पृ. ०५
2. पूर्ववत्- पृ.१४५
3. नरक मसीहा-भगवानदास मोरवाल पृ.४१
4. पूर्ववत्- पृ.१७
5. विद्यावार्ता-इंटरदिसीप्लिनरी मल्टिलिंग रेफर्ड जर्नल पृ.२७
6. सार्थक उपलब्धि, अंक २५ वाँ संपा डॉ. मधुकर खराटे पृ.१११
7. नरक मसीहा-भगवानदास मोरवाल पृ.१८८

मृदुला गर्ग के उपन्यासों में - 'नारी जीवन'

प्रा. शेख जाकीर एस.
स्नातक एवं स्तानकोत्तर हिन्दी विभाग
श्रीमती प.क.कोटेचा महिला महाविद्यालय,
भुसावल, (महाराष्ट्र)
मोबा नं. ७३८५८२२११७
Email - zsshaikh०२४@gmail.com

'यत्रनार्यस्तु पुजन्ते रमन्ते तत्र देवता' - नारी की पुरातन काल से पूजनीय माना गया है। प्राचीन युग में नारी को अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान दिया गया। जिसप्रकार नारी के बीना पुरूष में तथा समाज में पूर्णतता नही आ पाती उसी प्रकार साहित्य भी नारी-चित्रण के बीना पूर्ण नही हो सकता है। साहित्य में नारी के व विविध रूपों के दर्शन होते हैं। प्राचीन साहित्य में नारी का उदात्त रूप एवं नारी की गरिमा वर्णित है। लेकिन आज साहित्य में नारी चित्रण में बदलाव आ गया है। "ारी तुम केवल श्रद्धा हों।" प्रसाद की यह उक्ति आज अपना अर्थ खो चूकी है। आज नारी आधुनिकता के दौड़ में अपने संस्कारों को भूल बैठी है। आज नारी केवल उपयोग की वस्तु बन गयी है। वह पुरूषों की वासना का शिकार हो रही हैं। आज की नारी पुराने संस्कारों को भूल आधुनिकता के रंग में रंगी जा रही हैं। आज साहित्य में नारी की इसी स्थिति का चित्रण हो रहा है। आज का साहित्य नारी को केन्द्र में रखकर लिखा जा रहा है। जिसमें नारी के घर, समाज, परिवार, यौवन-सम्बन्ध, विवाहेत्तर सम्बन्ध, प्रेम, घुटन, टूटन, संत्रास को सूक्ष्मता से अभिव्यक्त किया जा रहा है। साहित्य में नारी की विभिन्न स्थितियों और गतियों का चित्रण नारी लेखन की अपनी विशेषता है।

आज महिला कथा साहित्य अत्याधिक सशक्त और लोकप्रिय हो गया है। समकालीन कथा-साहित्य में महिला लेखिकाओं का योगदान महत्त्वपूर्ण है। जिनमें उषादेवी मिश्रा, कृष्णा सोबती, मन्नुभंडारी, उषा प्रियंवदा, निरूपमा सोबती, मंजूल भगत, सुनीता जैन, ममता कालिया, शिवानी, राजीसेठ, नासिरा शर्मा, मैत्रेयी पुष्पा, मृदुला गर्ग, चित्रा मुद्गल, प्रभा खेतान, गीतांजलि श्री आदि अनेक प्रतिभावान लेखिकाओं ने हिन्दी कथा साहित्य को अपने मौलिक चिन्तन से अधिक सार्थक और उद्देश्यपूर्ण बनाया है। उनका कथा साहित्य नारीवादी चेतना को मुख्य रूप से उजागर करने में समर्थ है।

मृदुला गर्ग समकालीन हिन्दी कथा साहित्य की प्रमुख एवं बहुचर्चित लेखिका है। उनका जन्म २५ अक्टूबर १९३८ में कोलकत्ता शहर के एक अमीर परिवार में हुआ। हिन्दी की जानी-मानी लेखिका मंजूल भगत उनकी बड़ी बहन है। मृदुला जी अनेक पुरस्कारों से सम्मानित रचनाकार हैं। मृदुला गर्ग के लेखन के केन्द्र में नारी जीवन ही है। उन्होंने लगभग सभी गद्य विधाओं में साहित्य रचना की हैं। मृदुला जी ने उपन्यास, कहानी, नाटक, निबन्ध, संस्मरण अनुवाद साहित्य आदि की रचनाकार अपनी साहित्यिक प्रतिभा का परिचय दिया है।

आधुनिक उपन्यास साहित्य में एक सुपरिचित नाम है - मृदुला गर्ग। उनके उपन्यासों में नारी के विविध आयाम परिलक्षित होते है। उनके उपन्यास नारी जीवन की व्यापक पृष्ठभूमि पर लिखे गये है। उन्होंने अब तक सात उपन्यासों का सृजन किया है -

१)	उसके हिस्से की घूप (१९७५)	२)	वंशज (१९७६)
३)	चित्तकोबरा (१९७९)	४)	अनित्य (१९८०)
५)	मैं और मैं (१९८४)	६)	कठ गुलाब (१९९६)

७) मिलजुल मन (१९१३)।

मृदुला गर्ग ने इन उपन्यासों की सृष्टि करके हिन्दी उपन्यास जगत में अपनी अलग पहचान बनाई है। वे अपने उपन्यासों में आज की नारी को उसके सहज मानवीय रूप में चित्रित करते है। तथा नारी के अस्तित्व को स्वतंत्र रूप में दृढ़तापूर्वक स्वीकार करते है। नारी के मन के अन्तद्वंद्व का सूक्ष्म चित्रण करते हैं। उनके उपन्यासों विवाहेत्तर सम्बन्धों में नारी का स्वरूप तथा नारी का आधुनिक युग में बदला हुआ सशक्त रूप दिखाई देता है। 'उसके हिस्से की धूप' तथा 'चित्तकोबरा' इन दो उपन्यासों में ऐसी निर्भीक नारियां है जो प्रेम और सेक्स को समाज की परवाह किये बीना खुले मन से स्वीकारती हैं। वह विवाह को मानसिक संतुष्टि का साधन मानती है। मृदुला जी के उपन्यास नर-नारी के यौवन सम्बन्ध को लेकर लिखे गये है। उनके स्वच्छन्द नारी पात्र अपनी काम भावनाओं की तृप्ति के लिए पति के होते हुए भी किसी पराये मर्द के साथ शारीरिक सम्बन्ध स्थापित करते है। उनके नारी पात्र स्वच्छन्द और उन्मुक्त हैं। नारी पात्रों की इसी स्वच्छन्दता के कारण 'उसके हिस्से की धूप' और 'चित्तकोबरा' हिन्दी जगत में विवाद का विषय बने रहे हैं। लेकिन वास्तविकता तो यह है कि आज की नारी सही तस्वीर उनके उपन्यासों में देखा जा सकती हैं।

मृदुला गर्ग बोल्ड लेखन के लिए हिन्दी जगत में चर्चित है। उनके उपन्यासों में काम-सम्बन्धों का अंकन विकृत रूप में न होकर सहज हुआ हैं। उन्होंने नारी की भी काम भावना को पुरूषों के समान सहज ही माना है। उन्होंने अपने उपन्यासों में सेक्स प्रक्रिया का खुला और उत्तेजित वर्णन किया है। पति के रहते हुए भी पर पुरूष के साथ काम उत्पीड़न में आशा रखनेवाली नारी चरित्रों को चित्रित करने का प्रयास मृदुला जी ने किया है। उनके उपन्यासों में नर-नारी के सम्बन्धों का खुलकर बेबाक चित्रण हुआ है। नर-नारी के प्रणय सम्बन्धों के दृश्यों के अंकन में भी अत्याधिक खुलापन हैं। इस दृष्टि से उनके 'उसके हिस्से की धूप' और 'चित्तकोबरा' ये उपन्यास काफी चर्चित रहे हैं। यहां हम इन दोनों उपन्यासों का संक्षेप में परिचय देखेंगें।

उसके हिस्से की धूप

सन १९७५ में प्रकाशित मृदुला जी का यह पहला उपन्यास है। स्त्री-पुरूष सम्बन्धों पर आधारित एक प्रौढ़ एवं सर्वाधिक चर्चित उपन्यास है। दाम्पत्येतर सम्बन्धों को आधार बनाकर लिखे गये इस उपन्यास में कुल तीन पात्र है - मनीषा जितेन और मधुकर। उपन्यास की नायिका मनीषा सेण्ट जोसेफ कॉलेज में प्राध्यापिका है। जितेन के साथ उसका विवाह होता है। जितेन कागज की फैक्टरी में मॅनेजर है। वह अपने काम में अति व्यस्त रहता है। मनीषा के पास काफी खाली वक़्त होता है। वह चाहती है कि इस खाली समय में जितेन उसके साथ रहे। मनीषा को हमेशा जितेन से शिकायत रहती है कि वह उसे समय नहीं दे पाता। उसे प्यार नहीं दे पाता। पति की व्यस्तता से पति-पत्नी के दांम्पत्य सम्बन्धों में उदासिनता निर्माण हो जाती हैं। उसी समय मनीषा के जीवन में मधुकर नागपाल प्रवेश करता है। जो उस के कॉलेज का एक सहयोगी प्राध्यापक है। मनीषा के ह्रदय में मधुकर की सुन्दर और आकर्षक छवि समा जाती हैं। वह मधुकर की ओर खींची चली जाती हैं। मनीषा और मधुकर दोनों के बीच मित्रता एवं घनिष्टता बढ़ती जाती है। दोनों एक साथ होटलों में खाना-खाने जाते है, घूमने फिरने जाते है। मधुकर का प्रेम पाकर मनीषा खुश रहने लगती है। वह मधुकर के साथ विवाहेत्तर सम्बन्ध बनाती है और जितेन से तलाक लेना चाहती हैं। उसका सोचना कुछ इस प्रकार का है - "जिस आदमी को उससे दो बात करने की फूर्सत नहीं है उससे कैसा लगाव? जो रिश्ता रात के अंधेरे में जन्म लेता है और चन्द घंटे कायम रहकर दिन के उजाले साथ खत्म हो जाता है उसे तोड़ने में कैसा संकोच?"

मनीषा जितेन से तलाक लेकर मधुकर से दूसरा विवाह करती हैं। कुछ दिन उनके सम्बन्धों में प्रेम की दृढ़ता बनी रहती है, किन्तु धीरे-धीरे प्रेम का ज्वार उतरने लगता है। उनके सम्बन्धों में शिथिलता आने लगती है। तब

मनीषा पुनः बैचेन-सी दिखाई देती है। अचानक चार वर्ष बाद नैनीताल के एक पुस्तक विक्रेता के यहां मनिषा की जितेन से मुलाकात होती है। यहां मनीषा को पता चलता है कि जितेन ने अभी तक दूसरी शादी नही की। यह सुनकर मनिषा की आँखों में आँसू भर आते है। और वह उसके सामीप्य के लिए तड़प उठती है। मनीषा अपने पहले पति जितेन से फिर नया सम्बन्ध बना लेती हैं। परस्पर प्रेम पाने के लिए वे दोनों एक दूसरे से गुप्त रूप से मिलने लग जाते है। उनमें दाम्पत्य सम्बन्ध फिर से स्थापित हो जाता हैं।

अतः मनीषा जितेन की पत्नी होते हुए भी अपने प्रेमी मधुकर के साथ शारीरिक सम्पर्क स्थापित करती है। और मधुकर से विवाहोपरांत वह तलाक शुदा अपने पहले पति जितेन से शारीरिक सम्बन्ध स्थापित करने में भी किसी प्रकार संकोच नही करती है।

चित्तकोबरा

सन १९७९ में प्रकाशित मृदुला गर्ग का यह तीसरा उपन्यास है। चित्तकोबरा बहुत विवादास्पद है लेकिन बेहद लोकप्रिय उपन्यास है। प्रेम, विवाह और सेक्स के कथ्य को लेकर लिखा गया है। दाम्पत्य सम्बन्ध तथा दाम्पत्येत्तर सम्बन्धों को लेकर नायिका मनु का भावात्मक द्वंद्व चित्तकोबरा में मुखर हुआ है। चित्तकोबरा मनु, महेश और रिचर्ड के त्रिकोणात्मक प्रेम-सम्बन्धों की कथा है। संपूर्ण उपन्यास की कथा प्रेम, संभोग तथा उनकी परितृप्ति से जूड़ी हुई हैं। नैतिकता-अनैतिकता के प्रश्नों को तिलांजलि देकर स्वच्छन्द स्त्री-पुरूष सम्बन्धों का प्रतिपादन करने के कारण यह उपन्यास काफी विवादित रहा है।

इस उपन्यास में पति-पत्नी के दो जोड़े हैं। एक भारतीय जोड़ा है - मनु और महेश का, और दूसरा विदेशी जोड़ा रिचर्ड और जैनी का हैं। इस उपन्यास की नायिका मनु है। उसका विवाह महेश गोयल नामक व्यक्ति से होता है। आरंभ में मनु महेश से बेहद प्रेम करती है। महेश की प्रत्येक इच्छा मनु की अपनी इच्छा होती है। वह महेश से भी ऐसी ही अपेक्षा करती है। लेकिन महेश उसकी प्रतिबद्धता से कटा हुआ रहता है। मनु किसी दूसरे पुरूष को चाहे यह उसे स्वीकार नही है, लेकिन वह स्वयं दूसरी नारी को पा लेने की आकांक्षा रखता है। उसे विवाह के बन्धन में कोई विश्वास नही हैं। इसीलिए मनु के अन्तर्मन में तीव्र प्रतिक्रिया होती है। वह अपने जीवन की सार्थकता के लिए तीसरे की खोज का प्रयास करती है। अचानक रिचर्ड नामक विदेशी युवक उसके जीवन में आ जाता है। रिचर्ड इसाई धर्म का प्रचारक है। वह भारत में आकर समाज कार्य करता है। जब वह भारत में आता है तो मनु से उसका प्रेम हो जाता है। रिचर्ड मनु को अपने साथ लेकर हॉटेल, लॉजिंग में अलग-अलग कमरें लेकर रातें गुजारता है, रंगरेलिया मनाता है।

एक अत्यन्त बोल्ड और आधुनिक विचारोंवाली लेखिका के रूप में मृदुला गर्ग ने अपने इस उपन्यास में नर-नारी सम्बन्धों में स्वतंत्रता और स्वच्छन्दता को स्वीकार किया है। प्रस्तुत उपन्यास में नर-नारी के प्रणय-सम्बन्धों के दृश्य के अंकन में अत्याधिक खुलापन है। नायिका की अपने शरीर के प्रति आसक्ति, महेश का उन्माद तथा मनु के उरोजो से खेलना, चुंबन रति वर्णन आदि मनुष्य की कामपिसासाओं का बेझिझक चित्रण मृदुला गर्ग ने किया हैं।

अतः पति-पत्नी के प्रेमहीन शारीरिक सम्बन्धों की शिथिलता से उपजी सेक्स समस्या को लेखिका ने इस उपन्यास में उभारा है। 'चित्तकोबरा' मृदुला जी ने स्वच्छन्द काम को घूट दी है। दो पुरूषों से एक साथ शारीरिक सम्बन्ध बनाये रखने में मनु को किसी प्रकार का कोई संकोच नहीं होता है।

सन्दर्भ ग्रन्थ

1) उसके हिस्से की धूप - मृदुला गर्ग
2) चित्तकोबरा - मृदुला गर्ग
3) मृदुला गर्ग का कथा साहित्य - डॉ. तारा अग्रवाल
4) हिन्दी के समकालीन महिला उपन्यासकार - डॉ. एम. वेंकटेश्वर

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

आदिवासी नारी जीवन की गाथा.......'आल्मा कक्रबूतरी'

प्रा. लक्ष्मी मधुकर तायडे
स्नातकोत्तर हिन्दी विभाग
श्रीमती प.क.कोटेचा महिला महाविद्यालय,
भुसावल, जि. जलगाँव - ४२५२०१
मोबा नं. ७०२८६८०५४४
Email - laxmitayade१९९२@rediffmail.com

मैत्रेयी पुष्पा हिन्दी की नई पीढ़ी की चर्चित लेखिका है। इनके स्मृति - दंश, ढोलवा बहती नदी, इदन्नमम्, चाक, झूलानट आदि उपन्यास प्रकाशित हो चुके है। मैत्रेयी जी के तमाम उपन्यास नारी जीवन की सुक्ष्म दृष्टि का परिचय देती है। 'इदन्नमम्' इस उपन्यास में औरतों और वंचितों की संघर्ष गाथा है। 'चाक' उपन्यास उन मर्यादाओं, रीति-रिवाजों, नियमों का विरोध करता है जो स्त्रियों की उपेक्षा करते है। 'बेतवा बहती रही' में बुन्देलखण्ड की उर्वशी नामक किसान नारी की त्रासद जीवन की प्रस्तुती हुई है और 'अल्मा कबूतरी' उस वास्तविकता की कहानी है जो हमारे जाने अनजाने में ही हमारे आस-पास होती रहती है इस उपन्यास से मैत्रेयी पुष्पा जी ने हमारे समक्ष रखने की कोशिश की है। इनके उपन्यासों में मानव जीवन में स्त्री-पुरूष के संबंधों में होनेवाली उथल पुथल को बड़ी सूक्ष्म दृष्टि से पकड़कर उन्होंने अपने कथा लेखन में बड़े ही अच्छे तरीके से पेश किया है, वह काबिले - तारीफ है। इसीलिए मैत्रेयी पुष्पा जी को तीन-तीन पुरस्कारों से सम्मानित किया है। इस पुरूष प्रधान समाज में स्त्री की अस्मिता, स्त्री की पहचान, स्त्री की शक्ति, स्त्री की लड़ाई और स्त्री से जुड़े हुए तमाम सवालों को लेकर वे आज भी हिन्दी साहित्य में सृजन रत है। मैत्रेयी जी नारी वर्ग को उसका स्वत्व बोध कराना चाहती है। वे नारी में नारीत्त को जागृत करना चाहती है। नारी की लेखनी से नारी के विषय में जो कुछ लिखा गया है, वह अत्यन्त सार्थक और प्रशंसनीय है।

'अल्मा कबुतरी' इस उपन्यास में लेखिका ने बुन्देलखण्ड की विलुप्त होती जनजाति कबूतरा का सम्पूर्ण ताना-बाना बुना है। इस उपन्यास में अठारह अध्याय है। यह उपन्यास में कबुतरा नामक जाति अपने मूल निवास स्थान से वंचित है और कबूतरा जाति के लोग स्वयं को रानी पद्मिनी, झलकारीवाबाई व महाराणा प्रताप की सन्तोंने कहतें है दर-दर भटकतें एवं दूसरों की जमीनों पर बसे इन लोगों की जीवन का एकमात्र साधन चोरी करना है। 'अल्मा कबूतरी' में आदिवासी जीवन के साथ-साथ नारी जीवन दर्शाया गया है। हमारे देश में सदियों से पीड़ीत आदिवासी समाज जो मात्र अपने संकीर्ण घेरे में रहकर जीवन की लड़ाई लड़ता हुआ दिखाई देता है। कभी-कभी सडकों, गलियों में घूमते या अखबारों की अपराध-सुर्खियों में दिखाने देनेवाले कंजर, साँसी, नट, मदारी, सपेरे, पारधी, हनूडे, बनजारे, बावरिया, कबूतरे आदि न जाने कितनी जनजातियाँ है जो यहाँ की सभ्य समाज ऐसी आदिवासी जनजातियों को अपराधी बनाए रखने में आग्रही होता है और इसी कारण से ही आज किसी भी इलाके में चोरी-डकैती होती है तो सर्वप्रथम इन पारधी, कबूतरा आदि। घूमंतू जनजातियों के पुरूषों को पकड़ कर उन पर आरोपपत्र दर्ज कर दिया जाता है। उपन्यासकार ने सम्पूर्ण कबूतरा जनजाति का जीवन हमारे समक्ष खोलकर रख दिया है। पुलिस द्वारा उनके ऊपर किए जाने वाले अत्याचार, प्रशासन का शोषण, सभ्य समाज का धिक्कार और घृणा, सभ्य समाज के प्रति कबूतराओं का क्रोध और बदला लेने की भावना, उनकी जीवन वृत्ति चोरी, छीना-झपटी, लूट, डकैती आदि का विस्तार से वर्णन किया है। उनके बीच प्रचलित रानी पद्मिनी और झलकारी की कथा का भी उपन्यासकार जी ने जगह-जगह पर उल्लेख किया है। 'अल्मा कबूतरी' इन्हीं अपराधी जातियों में से एक कबूतरा जन-जाति के संघर्ष की कहानी है।

आजादी का स्वप्न तो भूरीबाई की आँखों में भी जन्मता है और भूरीबाई बस्ती की पहली माँ थी जिसने अपने बेटे रामसिंह को कुल्हाडी, डण्डा न थमाकर पोथी, पाटी पकड़ाई और इसके लिए वह अपना शरीर को बेचकर उसके प्राप्त आय से अपने बेटे रामसिंह को पढ़ाती है लेकिन यह समाज रामसिंह का स्वीकार नहीं करता है। वह शिक्षित होकर भी 'आदिवासी कबूतरा' बनकर जीने पर मजबूर कर देता है। पुलिस कहती है - "रामसिंह नौकरी मिली है, हमारा हक मारने का हक नहीं। रोटी मिल गई तो तु न्याय माँगने के लिए भी लड़ने लगा! न्याय लेगा किससे? डंडा रायफल पिस्तौल हथगालों जैसी ताक़तें तो हमारे पास हैं बेटा। तू क्या, सारे देश पर यही ताक़त हुकूमत करती है।"1

रामसिंह अपनी पुत्री अल्मा इस उपन्यास की नायीका है। ये दोनों शहर में रहते है। इधर कदमबाई अपने बेटे राणा को स्कूल भेजना चाहती है, परन्तु अनेक दिक्कतें आती हैं। अन्त में रामसिंह के पास राणा को पढ़ाई हेतु शहर भेजना पड़ता है। अल्मा और राणा में दोस्ती होती है और यही दोस्ती प्रेम में परिवर्तित होती गई हैं। अल्मा के पिता पुलिस चक्कर में आकर पुलिस का दलाल बनते है एवं परिणाम स्वरूप रामसिंह को जाती बेटासिंह बनाकर मार दिया जाता है। ये सब बाते राणा जानता था और वह अल्मा के साथ शादी करने से इनकार कर देता है और कहता है - "अम्मा, सुन लें, मैं उस हत्यारे की बेटी से ब्याह कभी नहीं करूँगा।"2

मैत्रेयी पुष्पा जी ने उपन्यास के तमाम नारी पात्र बलपूर्ण दिखाए हैं। उपन्यास में नायिका उच्च वर्ण की न होते हुए आदिवासी कबूतरा जनजाति की नारी चित्रित की है। अक्सर निम्नवर्ण की स्त्री की मजबूरी का फायदा हमेशा उच्च वर्ण के लोग उठाते आये हैं। रामसिंह के द्वारा सूरजभान से कर्ज को चुकाने के लिए अल्मा को सूरज भान के यहां गिरवी रखा जाता है और रामसिंह अपनी बेटी अल्मा को कहता है - "अल्मा तू गिरवी धरी है, समझे रहना। भला इसमें बुराई भी नहीं। हम कबूतराओं में तो यह चलन रहा है - जेवर-गहना-बासन और बेटी मुसीबत के समय काम आते है।"3

सूरजभान उच्च वर्ग का है और अल्मा निम्न वर्ण से है। सूरजभान 'अल्मा' के देह के साथ व्यापार करना चाहता है। सूरजभान की कैद में अल्मा हर रोज बलात्कार की शिकार होती है। इस अत्याचार को अल्मा अस्वीकार करती है। वो पूरी तरह विरोध करती है लेकिन उसके इस विरोध को दबाने के लिए सूरजभान उसके हातों पर 'अल्मा कबूतरी' गुदवा देता है और अपने आदमियों को कहता है - "जुद□से कई मसले हल हो गए। लड़की होने के नाते जो इस पर गुजरेगा, यह सहना नहीं चाहेगी तो कबूतरी जाति होने के लिए झेलना पड़ेगा"4

अल्मा का धीरज से परिचय होने के बाद धीरज के प्रयत्नों के बाद अल्मा सूरजभान की काल कोठरी (कैद) से मुक्त होती भाग निकलती है। वह फिर से दूसरे चक्र में पहुँच जाती है एैसे ही अल्मा बार-बार सभ्य समाज द्वारा शोषित होती है, पशुओं से भी बदतर जीवन उसका होता है परंतु वह हार नहीं मानती है और ना ही साहस खोती है। अन्त में वह डाकू से नेता बने समाजकल्याण मंत्री श्रीराम शास्त्री के यहाँ पहुँचती है, यहां भी उसका भरपूर यौन शोषण होता है। अल्मा जब इसका विरोध करती है तो उसे मारा-पीटा जाता है। बलिष्ट के हाथों सौंफ अल्मा के कपड़ों को फाड़कर मंत्री के सामने वस्त्रहीन खड़ा करवा दिया जाता था। अल्मा को ये सब सहने की आदत हो जाती है और फिर वह मंत्री जी को अपना मोहताज बना देती है - "अल्मा, परामर्ष में मंत्री - सी, सेवा में दासी-सी, खिलाने-पिलाने में मातासी और सेज पर रम्भा-सी। श्रीराम शास्त्री के यहाँ का हर तौर तरीका अल्मा के सलीके का मोहताज हो उठा।"5

श्रीराम मंत्री अल्मा से शादी कर उसे धर्म पत्नी बना लेता है। लेकिन ये सुख भी अल्मा को ज्यादा मुनासिब नहीं हुआ। उपन्यास के अन्त में विरोधी माफिया गैंग के द्वारा श्रीराम शास्त्री की हत्या होती है और श्रीराम मंत्री की चिता को मुखाग्नि देनेवाला कोई नहीं होता एक डाकू का कोई वंश नहीं होता एैसे लोग कहते है और शादी भी देर से होने का कारण कोई संतान भी नहीं है जो मुखाग्नि दे सके आखिरकार अल्मा द्वारा पति को मुखग्नि देती है। इसके साथ ही अल्मा के साथ स्वाभाविक रूप से अल्मा के साथ लोगों की सहानुभूति प्राप्त होती है। निम्न वर्ण अपने राजनीतिक अधिकार के प्रति सजग होने लगा है। शायद इसी कारण 'अल्मा कबूतरी' उपन्यास में अल्मा कबूतरी जैसी आदिवासी

स्त्री को आरक्षित सीट पर प्रत्यक्ष रूप में खड़ा करने का प्रस्ताव आता है। अल्वा अपने स्व. पति को मुखाग्नि देने के बाद अखबारों में ये खबर छपकर आती है - “सत्तारूढ़ पार्टी की ओर से यह संभावना व्यक्त की जा रही है कि श्रीराम शास्त्री के निधन के कारण बबीना विधानसभा की जो सीट खाली हुई है, उसके लिए प्रत्याशी श्रीमती अल्मा शास्त्री होंगी।”6

यह राजनीति में एक नया मोड़ आता है जहा पर अल्मा के स्व.पति श्रीराम की विधानसभा के सीट की दावेदार बन जाती है वो पति जो अल्मा को मारा-पिटा करता था उसी का कार्य वह आगे संभाल ने के लिए तयार हो जाती है और अब अल्मा भी राजनीति में अनेक दाव पेंच से गुजर कर राजनीति के उसी सिंहासन पर बैठती है जहां उसके पति श्रीराम बैठा करते थे। कहने का तात्पर्य यह है कि उच्च वर्णद्वारा अन्याय अत्याचार बार-बार होने पर भी अपने अधिकारों को पाने की कोशिश जारी रखते हुए निम्न वर्ण विकास की ओर अग्रसर होता है।

प्रा.कुंटे लिखते है कि, “यह कथा ही नहीं आज का यथार्थ है, ग्रामीण भारत में दलितों की हालत इन कबूतराओं से अलग नहीं है। सवर्ण समाज तथा उस वर्ग के शिक्षितों को यह स्वीकार नहीं कि कबूतरा उनके ज्ञान के अस्त्र-शस्त्रों को प्राप्त करे। शिक्षा से विमुक्त जाति में जाति चेतना से उन्हें डर लगने लगता है। इसी कारण उन्हें शिक्षा से वंचित रखने का प्रयास किया गया है, समाज में निर्मित जाती चेतना का प्रयास किया गया है।”7

यह कबूतरा समाज बहूत समस्याओं में घिरा रहकर भी आदमी बनने की कोशिश करता है और उनकी स्त्रियाँ भी आजाद होना चाहती है, लेकिन हमारा यह समाज इनको आजादी प्रदान नही करना चाहता और आज भी नारी का सभी तरफ से शोषण होता है। भारत सरकार के जाति के नाम पर किसी को आरोपित न मानने के विधेयक बनने पर भी ऐसी जनजाति को आरोपित करार करते हुए उनका हर प्रकार से शोषण आज भी किया जा रहा है। अतः ‘अल्मा कबूतरी’ उपन्यास दलित, आदिवासी स्त्री-पुरूषों के शारीरिक, मानसिक, आर्थिक शोषण की कहानी है। इस उपन्यास में अमानुषिकता, स्वार्थीपन, क्रूरता, झूठ, अपराधीपन आदि समस्याऐं देखने को मिलती है। उच्च वर्ण द्वारा निम्न वर्ण पर होनेवाले निरन्तर शोषण का भी इस उपन्यास में यथार्थ चित्रण किया गया है। संक्षेप में यह आदिवासी नारी की जीवन संघर्ष की गाथा है।

निष्कर्षतः हम कह सकते है कि मैत्रेयी पुष्पा ने ‘अल्मा कबूतरी’ उपन्यास के जरियें आदिवासी जन-जाति का सभ्य समाज द्वारा शोषित-घृणित एवं अपराधिक पृष्ठभूमि को उजागर किया है। साथ ही अल्मा के चरित्र के माध्यम से नारी की सहनशीलता, बुद्धिमत्ता, विवेकशीलता एवं नारी सशक्तीकरण का भी परिचय दिया है।

सन्दर्भ ग्रन्थ

5) अल्मा कबूतरी - मैत्रेयी पुष्पा, पृ. १०४
6) पूर्ववत् - पृ. २०६
7) पूर्ववत् - पृ. २४४
8) पूर्ववत् - पृ. २८१
9) पूर्ववत् - पृ. ३७३
10) पूर्ववत् - पृ. ३९०
11) उपलब्धि (मार्च २००२) सम्पा. सूर्यनारायण रणसुभ, पृ. ९०

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

शोषक और शोषितों के बीच का संघर्ष - पोस्टर

प्रा. डॉ. मनोज महाजन,
स्नातक एवं स्नातकोत्तर हिंदी विभाग,
मू. जे. महाविद्यालय, जलगाँव (महा.)
मो.९६५७०२५२८८
ई-मेल- manoj.mjc@gmail.com

"पोस्टर बादल बाबू के बहुमंचित नाटक "जुलूस" की परंपरा का नाटक है, जो मध्यप्रदेश के सीमान्ती इलाकों के अनपढ़, गंवार, शोषित और पीड़ित गरीब मजदूरों के बीच सदियों पुरानी जड़ता के टूटने और उनके द्वारा अपने बुनियादी अधिकारों एवं संगठित विरोध की अपनी अपरिमित ताकत को पहचानने का नाटक है।"१

'पोस्टर' नाटक महाराष्ट्र की बहुचर्चित कीर्तनशैली पर लिखा गया है। कीर्तन में कीर्तनकार ही एक पात्रीय मंच होता है। उसे अनेक भूमिकाएँ निभानी पड़ती हैं । नाटक में कीर्तनकार महाराज अनेक भूमिकाओं को निभा रहे हैं । डॉ. शेष ने आदिम जाति अनुसंधान अधिकारी के रूप में कार्य किया था। तब उन्होंनेआदिवासियों के जीवन को बहुत करीब से देखा था। पोस्टर नाटक का निर्माण का बीज तभी पड़ गया था।

इस नाटक में कीर्तनकार जमींदारों द्वारा मजदूरों पर किए गए अत्याचारों की कथा सुनाता है। मजदूर अपने अधिकारों के प्रति जागरूक नहीं है क्यों कि वे अनपढ़ और असंघटित है। नाम मात्र मजदूरी पर वे काम कर रहे हैं जिसमें वे दो वक्त की रोटी और बदन पर चढ़ाने के लिए एक कपड़ा ही खरीद सकते हैं। वे पीढ़ियों से पटेल के कारखाने कम गोदाम में काम कर रहे हैं । एक दिन पटेल स्वामी अखडानंद को बुलाकर मजदूरों के समक्ष कीर्तन करवाता है जिसमें अखडानंद स्वामी भक्ति के फायदे मजदूरों को समझाता है। स्वर्ग-नरक के चित्र लगवाता है। एक दिन कल्लू की पत्नी चैती उसके मायके से कामगार संघटना का पोस्टर ले आती है और उसे स्वर्ग-नरक के चित्रों के बाजू में चिपका देती है। मजदूर स्वयं नहीं जानते कि इस पोस्टर में क्या है। जब पटेल उसे देखकर आग-बबूला होता है तब से पटेल और मजदूरों का संघर्ष शुरु हो जाता है। बिना कुछ किए उनकी मजदूरी चार आने बढ़ा दी जाती है। कल्लू के साथ-साथ सारे मजदूर ताड़ लेते हैं कि इस पोस्टर में कुछ तो है जो मालिक को भी ड़रा सकता है। क्रान्ति का बीज यही पड़ता है। कुछ दिनों के पश्चात और पांच पोस्टर लगाए जाते हैं जिसमें चार रूपए रोज की मांग होती है पर इस बार पटेल नहीं मानता। कामगार काम बंद कर तीन दिनों तक बैठे रहते हैं । पटेल कुछ समझदारी दिखाते हुए आठ आने मजदूरी बढ़ाता है। और काम शुरु होता है। सार्वजनिक तौर पर और जिसमें सबका स्वार्थ था तब तक सब एकसाथ पटेल से लड़ते हैं पर जब कल्लू की पत्नी को पटेल हवेली पर काम करने के लिए बुलाता है तब कल्लू पटेल का अकेला विरोध करता है। उसका साथ कोई देने के लिए तैयार नहीं। बडी मुश्किल से एक मजदूर कल्लू के

ISSN : 2348-7143
March 2018

'आज' में अपना 'कल' देखकर उसका साथ देने के लिए तैयार होता है। कल्लू चैती को हवेली नहीं भेजता यह देखकर पटेल घुस्से में आकर कल्लू पर कोडे. बरसाने लगता है। और यह घोषणा करता है कि कौन मुझे चैती को हवेली ले जाने से रोकता है। पटेल चैती का हाथ पकड़कर खिंचने लगता है तभी एक मजदूर पटेल की गर्दन पकड लेता है। मजदूर महिलाएं पटेल पर थूकती हैं। कल्लू पटेल को कोडे. मारता है। पटेल गिड़गिड़ाता है और मजदूरों की सारी मांगे पूरी करने का वचन देता है। बाद में पुलिस आकर कल्लू और उसके साथियों को पटेल की हत्या करने की कोशिश करने के जुर्म में पकड़कर ले जाती है। और पटेल चैती को हवेली ले जाता है।

यह शोषक और शोषितों के बीच की लड़ाई है जो निरंतर चल रही है। एक छोटा सा समुदाय जिसके पास सत्ता है, धन है वह बड़े समुदाय का शोषण कर रहा है। बड़ा समुदाय चाहकर भी एक नहीं हो पा रहा है। वह अनपढ़ है, गंवार है, अशिक्षित है, असंघटित है, परंपराओं से बंधे हैं, छोटे-छोटे स्वार्थ में बंधे हैं जो अपने आने वाले कल के बारे में, पीढ़ियों के बारे में नहीं सोचते उनके लिए आज ही महत्वपूर्ण है। वे लडना भी चाहे तो किससे लडे? श्रोता सवाल पुछता है- "ये सब उन बड़े हाथ की अंगुलियों के पैने नाखुन हैं....जो हमें दिखाई नहीं देते, उस हाथ को कौन काटेगा महाराज"२ शासन और प्रशासन का हर एक कारिंदा उनके शोषण करने पर तुला है तो वे किस-किस से लड़ेंगे? आदिवासियों के लिए असंख्य योजनाएं बनती है पर सिर्फ कागज पर। उन तक कभी पहुँचती ही नहीं। शिक्षित और उच्चभ्रू समाज आदिवासी संस्कृति के गुण गाते हैं उनके हिसाब से उनको अपनी संस्कृति की रक्षा करनी चाहिए उनमें कोई बदलाव न आए। "वे अपने बाप-दादाओं के गीत गाते रहें.....बस उसी ढंग से सोचते रहें.....जब कुछ नहीं बदलता तभी तो संस्कृति टिकी रहती है।"३ यह हमारे सभ्य समाज का दोगलापन ही है जो आदिवासी संस्कृति को बड्डपन, का महानता का एनेस्थिशिया देकर इन्सान को इन्सान होने की पहचान अपने अस्तित्व की जान से दूर रखकर सुलाना चाहता है। मनुष्य को पशु से भी बद्तर जिंदगी जीने के लिए बाध्य कर रहा है।

स्वतंत्रता मिले हुए लग-भग सात दशक होने बाद भी आदिवासियों को, गरीबों को मजदूरों को उनके हक और मूलभूत जीवन संसाधन नहीं मिल रहे हैं। यह बात नाटककार दिखाता है। गरीब, शोषित, पीड़ित क्रान्ति भी करना चाहे तो "रोटी का खयाल आते ही सारी मर्दानगी धरी की धरी रह जाती है"४ आज एक वर्ग है जो निरंतर अमीर-और अमीर होता जा रहा है तो दूसरी और गरीब-और गरीब। एक वर्ग के पास इतना धन है कि उन्हें सूझता नहीं कि कहाँ खर्च करें तो दूसरा वर्ग दो जून की रोटी भी नहीं जुटा पाता इस असमानता को दूर करने की मांग नाटक में है। कीर्तनकार कहता है "धन का सही बंटवारा, न्यायपूर्ण बंटवारा ही आज के सामाजिक न्याय का मूल सवाल है।"५ क्योंकि "धन बिना जीवन उतना ही व्यर्थ है, जितना दृष्टि बिना आंख, पंछी बिना पांख और वृक्ष बिना शाख..."६ इन वाक्यों मे साम्यवाद झलकता है।

चैती का लाया हुआ पोस्टर मजदूरों के जीवन में क्रांन्ति ले आता है वह पहली बार विद्रोह करते हैं और जान पाते हैं कि मालिक को भी ड़राया जा सकता है। वह जोखिम उठाते हैं मालिक से लड़ने का, बगावत करने का, विरोध का, विद्रोह का, क्योंकि वे जान गए हैं कि मांगे बगैर कुछ नहीं मिलेगा।

ISSN : 2348-7143
March 2018

"कल्लू के मन में वह चिनगारी जा पड़ी, वही चिनगारी जो बुझी हुई आत्माओं को जगाती है....जो सोये हुए जंगल में आग लगाती है....जो हमारी आत्मा का डर दूर कर हमें अपनी पहचान कराती है।"७ यह चिनगारी लगाती है चैती जो वह राघोबा के पोस्टर को ले आती है वही बेजान, निर्जीव एक काग़ज का पोस्टर मजदूरों के जीवन में क्रान्ति ले आता है।

आदिवासी, मजदूर गरीबों के लिए कोई शासन व्यवस्था, न्याय व्यवस्था काम नहीं कर रही है न्याय के रक्षक ही जब भक्षक बन जाते हैं तो न्याय कहां मांगा जाए? ऐसी स्थिति में जमींदार, ठेकेदार, महाजन, मिल मालिक जो कह दे वही उनके लिए कायदा हो जाता है। पटेल मजदूरों से कहता है...."जो मैं कहता हूँ वही कायदा है यहाँ। हां....हां....मेरे पेशाब से दीया जलता है यहां! बड़े - बडे़ कलेक्टर, एस.पी. मेरे साथ दारू पीते हैं....और साले नेता मुझसे चंदा ले जाते हैं।"८ शासन-प्रशासन की पोल खोलने में नाटककार सफल रहे हैं। अंततः "कीर्तन शैली में लिखे इस नाटक में यद्यपी कथानक की कोई स्पष्ट रूपरेखा नहीं है लेकिन आदिवासियों के वर्तमान जीवन की अभिशप्त पीड़ा का जीवंत दस्तावेज है यह।"

संदर्भ-

१. हिंदी रंगकर्म दश और दिशा- जयदेव तनेजा, पृ. १८४
२. पोस्टर- डॉ. शंकर शेष, पृ. १७८
३. वही, पृ. १०१
४. वही, पृ. ७०
५. वही, पृ.११
६. वही, पृ. १२
७. वही, पृ.५२, ५३
८. वही, पृ. ४१
९. राजपथ से जनपथ नटशिल्पी शंकर शेष- डॉ.सुरेश एवं डॉ.वीणा गौतम, पृ. १६६

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

`आओ लौट चले` गांधीवाद से प्रभावित उपन्यास

प्रा. कृष्णा प्रल्हाद पाटील
हिंदी विभागाध्यक्ष,
संत मुक्ताबाई महाविद्यालय, मुक्ताईनगर

जलगाँव जिले के निवासी डॉ. तेजपाल चौधरी के उपन्यास गांधीवादी विचारधारा के साथ-साथ आदर्शोन्मुख यथार्थवाद की प्रतिस्थापना करते है। गांधीवादी विचारधारा में गांधीजी के विचारों का प्रभाव दिखाई देता है। गांधीजी एक महान अहिंसा के पुजारी थे। सत्य के साथ सत्याग्रह के मार्ग से हर प्रश्न का समाधान किया जा सकता है। यह बात तेजपाल जी ने विश्व के सामने उदाहरण के रूप में प्रस्तुत की है। गांधीजी राजनीतिक क्षेत्र के साथ समाज में एक ऐसा दर्शन प्रस्तुत करते है जिसमे सत्य, अहिंसा, मानवीय मूल्यों पर बल देकर इन्हीं मूल्यों के आधार पर आदर्श समाज का निर्माण चाहते थे। गांधीवादी विचारधारा ने महात्मा गांधीजी के व्यावहारिक, वैचारिक पक्ष को माना है। जो स्वयं गांधीजी ने अपने जीवन में सर्वथा अपनाया था। डॉ. तेजपाल चौधरी एक महात्मा गांधीजी के अनुयायी के रूप जाने जाते है। उनके साहित्य में भी गांधीवादी विचारों की महक दिखाई देती है। जिस समाज की कल्पना गांधीजी ने की थी, वही कल्पना डॉ. तेजपाल चौधरी के उपन्यासों में परिलक्षित हो`ती है। डॉ. तेजपाल चौधरी का साहित्य में विशेषत: उपन्यास विधा में महत्वपूर्ण योगदान है। उनके पाँच उपन्यास प्रकाशित हो चुके है। `आओ लौट चले ` (सन् २००८) `सांझ हो गयी` (सन् २०१०) `सूरज फिर उगेगा` (सन् २०११) `भूमि पुत्र` (सन् २०१२) `नैहर छूट्यो जाय` (सन् २०१४) प्रस्तुत उपन्यासों में `आओ लौट चले` की गांधीवादी विचारधारा के अंतर्गत सत्याग्रह के विविध पक्षों पर प्रकाश डालने का प्रयास किया गया है।

गांधीवाद में सत्याग्रह के विभिन्न रूपों में हम देख सकते है कि, राजपाल शब्दकोष के अनुसार सत्याग्रह का अर्थ है, `` `सत्य के हेतु किया गया हठ`, `अहिंसात्मक कार्यवाही`।``१ महात्मा गांधी सत्य और अहिंसा के पुजारी थे। ``सत्याग्रह का अर्थ है बिना किसी दुर्भावना और घृणा के धैयपूर्वक कष्ट उठाना और उसके व्दारा अपने विरोध को अपनी बात की सत्यता का विश्वास दिलाना, एक सत्याग्रही धोखा, छल, कपट के ऊपर आधारित पशुबल के स्थान पर प्रेम और सत्य का नैतिक शस्त्र प्रयुक्त करता है। वह घृणा को प्रेम से, असत्य को सत्य से, हिंसा को आत्मकष्ट व्दारा विभाजित करने का प्रयास करता है।``२ गांधीजी ने जीवन में मुत्य तक हमेशा सत्य साथ दिया था। सत्याग्रह में विभिन्न प्रकार से सत्याग्रह किया जा सकता है। जिसमें उपवास, हड़तान, धरना, असहयोग, सामाजिक बहिष्कार आदि के माध्यम से सत्याग्रह की राह पर चल सकते है। सत्याग्रह में किसी व्यक्ति पर अन्याय, अत्याचार, किसी का शोषण, खुद के अधिकार के लिए किया जा सकता है। लेकिन इस सत्याग्रह के चलते किसी पर अन्याय नहीं होना चाहिए, कही भी खु़न खराबा नहीं होना चाहिए तभी

ISSN : 2348-7143
March 2018

सत्याग्रह माना जात सकता है। डॉ.तेजपाल चौधरी के उपन्यासों में सत्याग्रह के आंदोलनों का सार्थक प्रयोग दृष्टिगोचर होता है।

हड़ताल के मामले में कहा जाए तो महात्मा गांधीजी व्दारा सत्याग्रह के मार्ग का एक महत्वपूर्ण शस्त्र है, हड़ताल। हड़ताल में किसी व्यक्ति पर, समुह पर सरकार या किसी पुँजीपतियों व्दारा किया जाने वाले अन्याय के खिलाफ आवाज उठाना है। हड़ताल में सरकार का ध्यान आकर्षित किया जाता है। हड़तालकर्ताओं पर होनेवाले अत्याचार, अन्याय पर सरकार को शान्ति के मार्ग से दिखाई देने चाहिए। इसक कारण अन्याय करनेवाला अन्याय रोक देता है।

डॉ. तेजपाल चौधरी के उपन्यास में सत्याग्रह के आंदोलन का सार्थक प्रयोग दृष्टिगोचर होता है। `आओ लौट चले` उपन्यास में राज्य सरकार ने कॉलेज की फीस बढाने की घोषण कर दी। इसलिए राज्य सरकार के खिलाफ हड़ताल का मार्ग उपन्यासकार ने एक घटना के माध्यम से प्रस्तुत किया है। ``जब राज्य सरकार ने कॉलेजों की फीस बढ़ाने की घोषणा कर दी तो सबसे पहले प्रतिक्रिया मॉडर्न कॉलेज में हुई। छात्रों के एक प्रभावशाली संगठन ने अगले दिन से अनिश्चितकालीन हड़ताल की घोषण कर दी। रातों-रात बड़े-बड़े पोस्टर छप गये और सुबह होते ही हर छोट-बड़े कॉलेज के गेज पर वालंटियर खड़े हो गये। किसी लड़के या लड़की को अंदर नहीं जाने दिया।``३ अंत में राज्य सरकार को हड़ताल आंदोलन के आगे झुकना पडा और फीस बढ़ाने के आदेश को वा ापस लेना पड़ा।

सामाजिक बहिष्कार में महात्मा गांधी ने सत्याग्रह अर्थात सत्य के मार्ग पर चलते समय सामाजिक बहिष्कार को एक महत्वपूर्ण साधन माना है। समाज में कोई भी व्यक्ति समाज विघातक कार्य करता है तो समाज ऐसे व्यक्ति का बहिष्कार करता है। सामाजिक बहिष्कार में कोई भी समाज का व्यक्ति उन व्यक्तियों से बातचित या अन्य संबंध नहीं रखता। मनुष्य समाजप्रिय प्राणी है। समाज से व्यक्ति पर बहिष्कार किया गया तो वह अपने कर्मो पर पश्चाताप करता है। विवेच्य उपन्यास में एक घटना का चित्रण किया गया है। कृष्णा और रामकिशन दोनों कोर्ट में भागकर शादी करते है। उन दोनों के पिताओं का गोत्र एक है, माताओं का गोत्र एक है, गाँव भी एक है। वे नैतिक नियमों के अनुसार भाई-बहन है। इस बारे में पंचायत इसे अनैतिक मानती है। इसका परिणाम इन दोनों को जाति से बहिष्कृत कर दिया - ``जहाँ तक सामाजिक बहिष्कार का प्रश्न है, वह बहुत अहिंसक और मानवीय दण्ड है। परन्तु यदी गम्भीरता से विचार किया जाये तो इसके काफी दूरगामी परिणाम होते हैं। आज वे युवा भले ही समाज को अँगूठा दिखा रहे हों किन्तु जब उनके बच्चे बड़े होंगे और उनके शादी-विवाह का प्रश्न सामने आयेगा तो उन्हें अपना निर्णय गलत लगने लगेगा।``४ इस प्रकार डॉ. तेजपाल चौधरी ने समाज से बहिष्कारीत घटना का चित्रण किया है।

गांधीवादी विचारधारा में अहिंसात्मक मार्ग से हृदय परिवर्तन करना महत्वपूर्ण माना जाता है। महात्मा गांधी के मतानुसार शत्रु पर विजय पाने का एक अन्य मार्ग अहिंसा है। सर्वोदय तत्व दर्शन के बुनियादी सिध्दान्त है कि, ``सत्य की शक्ति बड़ी से बड़ी शरीर शक्ति व्दारा अविजित और अजेय है और प्रत्येक मनुष्य में चाहे उसका कितना ही अध:पतन क्यों न हो गया हो-दैवी अंश है और इसलिए विकास की अस्सीम सम्भवना है और वह सहानुभूति और उदारता के बर्ताव से सुधर सकता है।``५

प्रो. राजेन्द्रसिंह का हमलावर शौकत था। शौकत का किसी ने रात खुन कर दिया। मनीष एक पत्रकार था। उसे पता था कि शौकत के खून के पीछे किन-किन बड़े नेताओं का हाथ है जो प्रो. राजेन्द्रसिंह के साथ जुड़ा हुआ है। छज्जू ने शौकत के खुन की घटना देखी थी। वह मनीष को बताने के लिए तैयार नहीं था। लेकिन मनीष उसे कहता ह. `, `` ठीक है, सोओ आराम से ताकदवर लोग शौकत जैसे लोगों से मासूम लोगों की हत्या कराते रहें और पुलिस गुनाहगारों को पकड़ने की बजाय उन्हें बचाती रहे। तुम्हारा क्या जाता है ?.... तुमने उस प्रोफेसर को देखा है, जिसकी पीठ में तुम्हारे गाँव के उस गुण्डे ने छुरा भोंका था। तीस साल उम्र है, उसकी बीबी है....छह-सात महीने का बच्चा है। हमले में वह मर जाता तो पुरा परिवार उज़ड जाता। बूढ़ा बाप है उसके। छोटा भाई, जो पढ रहा है। पर तुम्हे क्या ?.... अरे सोचो.... तुम्हारे भी बच्चे हैं।...... भगवान बैठा है ऊपर। झूठ मत बोलो।``६ यह सारी बाते सुनकर छज्जू का हृदय परिवर्तन होता है। वह मनीष को शौकत के खुन करनेवाले के खिलाफ अदालत में बोलने के तैयार हो जाता है।

एक सत्यनिष्ठ पत्रकार के रूप में मनीष का चित्रण किया गया है। मनीष की खुद का `फास्ट न्यूज` चैनल था। मील मालिक अपने स्वार्थ के लिए प्रकृति को हानि पहुँचाते है। शुगर मिल के मालिक रामनारायण बंसल है। उसकी फैक्टरी का डिस्टलरी वेस्ट वॉटर कृष्णा नदी में जाकर पानी प्रदूषित करता है। मनीष ने अपने न्यू ज चैनल के माध्यम से रामनारायण बंसल को फैक्टरी में जल शुध्दिकरण प्लान्ट लगने की सलाह दी। सत्य और अहिंसा के मार्ग से किया जाने वाला सत्याग्रह व्यक्ति का हृदय परिवर्तन कर देता है। मनीष ने बंसल साहब हृदय परिवर्तन हो गया। इतना ही नहीं इस बारे में उपन्यासकार लिखते है, ``इस प्रस्तुति में कृष्णा को ही नहीं अन्य कई छोटी-बड़ी नदियों को शामिल किया गया था। विभिन्न क्षेत्र के लोगों के इन्टरव्यू थे, पर्यावरणविदों के विचार थे, प्रदूषण के भावी परिणामों को लेकर चिन्ता व्यक्त की गयी थी।``७

डॉ. तेजपाल चौधरी के उपन्यास में सत्य और अहिंसा की शक्ति से मनुष्य के हृदय परिवर्तन का उदाहरण दृष्टव्य है। किसी ने अफवाह फैला दी कि शहर में साम्प्रदायिक दंगा हो गया है। कॉलेज के पचास-साठ लड़के जमालपूर में मुसलमानों को सबक सिखाने के लिए निकले है तब प्रो. राजेन्द्र उन्हे हिंसा के मार्ग पर न चलकर अहिंसा के मार्ग पर चलने के लिए आश्वस्त करते है। जैसे, ``मूर्खों, तुम केंचुए को साँप समझ रहे हो। आंतकवादी लाठी, डंडों और छुरों से नहीं लड़ते। उनके पास आधुनिक हथियार होते है। ये बेचारे गरीब तेली और लुहार किसी को क्या मारेंगे ? दो वक्त की रोटी जुटाने में इनकी सारी उम्र कट जाती है। उन्हें साम्प्रदायिकता से क्या लेना-देना ?आंतकवाद से लड़ना है तो अपने आप को तैयार करो। पढ़ो-लिखो और पुलिस, फौज और सीमा सुरक्षा दल में भरती हो जाओ। कौन रोकता है।``८ प्रो. राजेन्द्रसिंह की बाते सुनकर सारे छात्रों का हृदय परिवर्तन होता है। वह अपनी-अपनी कक्षाओं में चले गए। यही सत्याग्रह की भावना आधुनिक युग में अवश्यंभावी लगती है, जो विवेच्य उपन्यास के माध्यम से आज के युवाओं को संदेश देता है।

चंद्रकांत के पिता महामहोपाध्याय लक्ष्मीकांत शास्त्री संस्कृत के प्रकाण्ड पण्डित थे। वे आगरा के कॉलेज में प्रोफसर थे। वे धोती-कुर्ता पहनते थे। लम्बा कद, गोरा रंग, चन्दन का तिलक और रुद्राक्ष

की माला उने व्यक्तित्व की पहचान थी। चंद्रकांत जाती से ब्राम्हण था, और कृष्णा एक क्षत्रिय परिवार की लड़की थी। उसके पिताजी कहते है, ``शूद्र ! कुलांगार !! तू गौड़ ब्राम्हण होकर क्षत्रिय लड़की से विवाह करेगा ! तू कभी उस नराधम निशिकान्त का अनुकरण करेगा ! दुनिया भर के म्लेच्छों का मेरे ही घर में जन्म लेना था ? अब बुढ़ापे में मुझे लोगों के उपहास का पात्र बनना पड़ेगा- कि देखो, ये हैं महामहोपाध्याय लक्ष्मीकांत शास्त्री के पुत्र, जिन्हें विश्व में कोई ब्राम्हण कन्या पसंद नहीं आयी ?``९ इतना ही नहीं एक ब्राम्हण होन के कारण वह क्रोध में कहते है, ` वह तो क्षत्रिय भी नहीं वर्णसंस्कार सन्तान है ! मेरे कुल का नाश कर देगी। गीता में स्पष्ट लिखा है कि वर्णसंस्कार सन्तान वंश का नाश कर देगी। संकरो नरायैव कुलघ्नानां कुलस्य च।` लेकिन जब चद्रकांत मनीष और मंजु के बारे में बताया,`` नहीं, वह वर्णसंकर नहीं, शुध्द क्षत्रिय है। वह उनकी दत्तक पुत्री है।``१० मनीष और मंजु की उदारता से प्रभावित होकर महामहोपाध्याय लक्ष्मीकान्त शास्त्री का हृदय परिवर्तन होता है। इसके बाद चंद्रकान्त और कृष्णा का विवाह कर देते है।

`आओ लौट चले ` उपन्यास में सत्याग्रह के माध्यम से सत्य की खोज एक अध्यापक, एक पत्रकार, प्रतिबध्द समाज सेवक और कर्तव्यनिष्ठ पुलिस अधिकारी आदि पात्रों का चित्रण किया है। पुलिस सुपरिन्टेन्डेन देवेन्द्रसिंह के माध्यम से असत्य पर सत्य की विजय दिखाई है। अहिंसा के मार्ग पर चलने का एक शस्त्र है समाचारपत्र, न्यूज चैनल आदि। एक सत्यनिष्ठ पत्रकार के रूप में मनीश का चित्रण किया गया है। विवेच्य उपन्यास में राज्य सरकार ने कॉलेज की फीस बढाने की घोषणा कर दी। इसलिए राज्य सरकार के खिलाफ हड़ताल का मार्ग उपन्यासकार ने एक घटना के माध्यम से प्रस्तुत किया है। डॉ. तेजपाल चौधरी के उपन्यास में सत्य और अहिंसा की शक्ति से मनुष्य का हृदय परिवर्तन का उदाहरण दृष्टव्य है। वे भी सत्याग्रह को उजागर करते है।

संदर्भ ग्रंथ :-

1) राजपाल शब्दकोष- हरदेव बाहरी, राजपाल एण्ड सन्स दिल्ली, सन् २०११, पृ. ७९९
2) हिंदी कहानी में गांधीवाद- डॉ.निशा गहलौत, राहुल पब्लिशिंग हाऊस, मेरठ, सन् २०१४, पृ. ३४९
3) आओ लौट चले - डॉ. तेजपाल चौधरी, पृ.१३१
4) पूर्ववत् - पृ.क्र १०७
5) हिंदी कहानी में गांधीवाद- डॉ.निशा गहलौत, राहुल पब्लिशिंग हाऊस, मेरठ, सन् २०१४, पृ. ३५२
6) आओ लौट चले - डॉ. तेजपाल चौधरी, पृ. ४९
7) पूर्ववत् - पृ. ७०
8) पूर्ववत् - पृ.१२३
9) पूर्ववत् - पृ.१८१
10) पूर्ववत्- पृ.१८१

मुस्लिम विमर्श

वाल्हे प्रमोद चुनिलाल
एस.पी.पी.एम.कॉलेज, शिरपूर
जि.धुळे

वास्तव में भारत यह हिन्दुओं का देश माना जाता है उसी के बावजूद भारत में मुस्लिम समाज भी बडे पैमानपर दिखाई देता है भारत में इस्लाम ाका आगमन हिन्दुओं से उनकी तादाद भले ही आश्रमात्रा में रही हो परंतु वर्तमान में उनकी समस्यायें उभरकर सामने आती हुई परिलक्षित होती है |

मुस्लिमों का धर्म इस्लाम है अगर देखा जाये तो इस्लाम हमें मानवता की सीख देता है | इस्लाम वर्ग भेद नही मानता | अनेकता में एकता का भाव भी पनपता रहा है | एकेश्वर वाद यह मुस्लिमों का प्रमुख सिध्दांत है | विजयदेव झारी इस सिध्दांत के बारे में कहते है की, "इस्लाम में अल्लाह को तीनों लोको का स्वामी बताया गया है, जिसके इशारों पर ही दिना-रात, सूर्य-चंद्रमा आदि सभी नक्षत्र तथा वायु मण्डल नाचते है | वही अपने बंदो की सुख-सुविधाएँ प्रदान करने वाला ह|" (१) इससे यह स्पष्ट होता है कि ईश्वर के प्रति आसक्ता और उनमें आनेवाले सभी अर्थात ईश्वर एक ही है | सत्य की अभिव्यक्ति ही महत्वपूर्ण है| संतुलित जीवन की व्यापक फलस्वरुप सीख देते है | इसके अलवा उनमें शिया और सुनी दो भेद सहजता से दिखाई देते है फिर भी व्यवसाय के आधारपर मुल्ला,मुजावर,अत्तार,मोमीन,कसाई,पिंजारी,मणेरा,बागवान,फकीर,इत्यादि भेद स्पष्टता से सामने आये है|

वैसे मूलत: मुस्लिमों का भारत आगमन अपने विशेष घटना है| इतिहास साक्षी है कि उनके राजाकारोबार दबाब तथा व्यवहार से भारतीय जीवन प्रभावित हुआ है| आज के दौर में मुसलमान परधर्म संस्कृति,आचार-विचार राजनिती आदि संबंधित कई अहम सवालों के घेरे में है|

साहित्य समाज का दर्पण है| समाज में जो घटित होता है उसका प्रतिबिम्ब साहित्य के माध्यम से सारा विश्व समाज उसे बढता है| कभी-कभी साहित्य द्वारा भी समाज नियंत्रित होता है| हिंदी साहित्य की अनेक क्रियाओं के माध्यम से समाज उठे जाति निहाय संस्कृति ए वं राजनैतिक दृष्टी से अनेक समस्याओं के समाधान ढूँढे जाते है| उन्ही का विश्लेषण इस प्रपत्र द्वारा दिया जाता है |

भारत में अलग-अलग धर्म दिखाई देते है और उनकी उपासना यह हर एक की अलग-अलग धारणाओं पर टिकी है | उपासना मनुष्य का अच्छाई और भलाई की तरफ ले जाने का कार्य करती है|

ईस्लाम के संदर्भ में डॉ.जमील अली जाफरी के कथनानुसार "कुरआन की शिक्षा अत्यंत स्पष्ट और व्यापक है जो सत्य को अभिव्यक्त क्र मनुष्य के समक्ष एक उच्च और संतुलित जीवन व्यवस्था प्रस्तुत करती है|" (२) इस्लाम ने उपासना में अपने कुछ अनिवार्य तत्व रखे है| जैसे ३ तौहिद अर्थात एकेश्वर में विश्वास कलमा पढ़ना दिन में पाँच बार नमाज पढ़ना, साल में एक महिना रमाजान के रोजे रखना, अपने सम्पत्ति का एक विशिष्ट हिस्सा जकात के रुप में समाज में गरीबो या जरुतंमंदों को देना सारी बाते उनकी आर्थिक स्थितिओपर निर्भर करती है| डॉ. जमीला अली जाफरी इस संदर्भ में कहती है कि , "नमाज इस्लाम की रीढ़, दिन का स्तभ, मोक्ष की शर्त, इमांन का रक्षक और

पवित्रता की नीव है|" (३) अर्थात हमे इससे स्पष्ट होता है की मुस्लिम समाज में धार्मिक अनुष्ठान का महत्वपूर्ण स्थान है और इस्लाम ने नमाज के रुप में मुसलमानों को इबादत करने को एक अनोखा तरीका प्रदान किया है|

मुस्लिम समाज में धार्मिक त्यौहार को लेकर एक विशेषताएँ दिखाई देती है| डॉ. शिराज बहोरा एस संदर्भ में कहते है की "त्योहारों की सामजिक उपदियता का उदान्त-विशाल दृष्टी से देखने पर विविध त्यौहारों के समृध्द आनंद-उल्लास से समान के विकास में गतिशीलता, मौलिकता सौहार्द व् सहकरिता का सुचारु समन्वय पाया जाता है|" (४)मुस्लिम समाज में धार्मिक त्यौहार मुख्य रुप से ईद कहा जाता है और उसी रमजानईद, बकरीईद इन दो त्यौहारों को प्रमुख महत्व प्राप्त है| हिंदी साहित्य में कही सारे ऐसे उपन्यासों में रमजानईद का वर्णन दिखाई देता है जैसे अब्दुल बिस्लिमलाह के झीनी झीनी बीनी चदरियाँ उपन्यास में रमजान ईद का वर्णन इस तरह से आया है, जैसे "कल ईद है हालाँकि चाँद नही दिखाई पड़ा है, पर सरैयाँ के चार बुजुगों ने गवाही दी है कि उन्होंने अपनी आँखो से ताड़ के पेड़ो पर ईद का चाँद देखा है और मुक्ति अब्दुल रज्जाक अन्सारी ने एलान कर दिया है कि कल ईद मनाई जायेगी|" (५) इससे रमजान ईद का त्यौहार यह खुशी और एकता स्वरुप माना जाता है|

इस्लाम के अनुसार विवाह का अपना विशिष्ट महत्व है जैसे- "तीन बातों के लिए देर मत करो,
एक नमाज वक्त ही जाने पर पढ़ लेने में, दूसरी शव(मृतक) को दफन करने में और तीसरी लडकी या लड़का युवा हो जाय तो उनकी शादी करने में|" (६) शादी को लेकर लड़का हो या लड़की या दोनो के घरवाँले यह शादी को लेकर बात छेडते हुए दिखाई देते है| और शादी के दौरान हम रस्मों के तौरपर महर यह शरीअत अनिवार्य विविध है यह एक रुप से धनरासी है जो की पत्नि यह अपने पति के और से प्राप्त करती है| जैसे- अब्दुल बिस्मिल्लाह के "झीनी झीनी बीनी चदरिया में रेहानवा की शादी लतीफ के साथ हो रही है| बिरादरी वालो ने तय किया है कि साढ़े बत्तीस रुपये से ज्यादा महर नही बाँध सकते | एकदम शरई उसुल|" (७)

मुस्लिम समाज में शादी के साथ-साथ यह तलाक को लेकर भी एक अनोखी बात देख सखते है इस संदर्भ में सय्यद अबुल आला मौदुदी कहते है कि "वह चाहे तो अपने दाम्पत्य हक से अलग हो सकता है जिनको उसने महर के मुआवजे में हासिल किया था|" (८)इस्लाम ने पुरुष को तलाक की आजादी के साथ कुछ रातो का पाबंद भी कर दिया है| डॉ. राजेंद्र भटनागर के "महाबानो' उपन्यास में तलाक का वर्णन माया है|"(९)

आज का युग सिर्फ दो वर्गो में बटा हुआ है एक तो अमीर और दुसरा गरीब | उपेंद्रनाथ अश्व के पत्थर - अलपत्थर उपन्यास का पात्र हसनदीन एक गरीब कश्मीरी घोडेवान है | कश्मिर में आनेवालो लोगों की सवारी करता है वह बड़े खाब देखता है और लोग उसिका फायदा उठाते है| जैसे - "तब खन्ना साहब बस से उतरते हैं और इनाम-बख्शीश तो दूर रही, हसनदीन को उचित मजदुरी से भी कही कम रुपये निकाल कर हरनाम सिंह के हाथ में पकड़ा देते है|" (१०) उपयुक्त विवेचन के बाद यह कहना गलत ना होगा कि निम्मवर्ग केक मुस्लिमपात्र शोषित जिंदगी

ISSN : 2348-7143
March 2018

बिता रहे है। आज मुस्लिम आबादी सालाना ११ हजार करोड़ रुपए के शोषण का शिकार है जिसका वर्णन दैनिक लोकमत समाचार | दिनांक २५/०२/२००८ के अंक में इस तरह से आया है। (११)

मुस्लिमों मे यह समस्या अधिक दिखाई देती है, इसकी वजह शिक्षा भी हो सकती है। आज अनगिनत युवा बेरोजगार घुम रहे है | इसका वर्णन गिरीराज किशोर के चिडियाघर उपन्यास में इस तरह से आया है जैसे, "आ गया इम्पलायमेन्ट | कितना हज्जूम है। रोज इतने ही आदमी आते है। किसी साले कारड-वारड नही निकलता ढपोल शंखी दफ्तर है साला |" (१२)

निष्कर्ष :-

मुस्लिम संस्कृति एक परिपूर्ण जीवन व्यवस्था है। भारत जैसे बहुधर्मीय राष्ट्र में मुस्लिम जीवन इतना घुलमिल गया की आज भी हम हर मेले, त्यौहार, ईद, उत्सव तथा सामाजिक एक सांस्कृतिक कार्यक्रमों में है। आज मुस्लिमों का योगदान समीक्षेत्र में है। भारतीय समाज और मुस्लिम समाज सदियों से एक दुसरे के साथ जुडे हुए है। यह दोनों एकता के धागे में इतनें बंध गये है कि, इनको अलग करना नामुमकिन है। आज की दृष्टी से यही हमारा मुस्लिम विमर्श के प्रति विचार मंथन रहा है।

संदर्भ :-

१) विजयदेव झारी 'हिंन्दी कहानी में मुस्लिम जीवन और संस्कृति' (नई दिल्ली: शारदा प्रकाशन : १९७९), पृ.२५

२) डॉ. जमीला अली जाकरी, हिंदी कविता: 'इस्लामी संस्कृति के परिप्रेक्ष्य में (प्रथमखंड)(वाराणसी विश्वविद्यालय प्रकाशन १९७५) पृ.६१

३) डॉ. जमीला अली जाकरी, हिंदी कविता: 'इस्लामी संस्कृति के परिप्रेक्ष्य में (प्रथमखंड)(वाराणसी विश्वविद्यालय प्रकाशन १९७५) पृ.६१

४) डॉ.सिराज के बहोरा हिंदी उपन्यासों में 'मुस्लिम समाज : आलोचनात्मक अनुशीलन' (भोपाल- बहोरा प्रकाशन २००४)पृ.७८

५) अब्दुल बिस्मिल्लाह 'झीनी झीनी बीनी चदरियाँ' (नई दिल्ली राजकमल प्रकाशन २००३) पृ.७५

६) हजरत मौलाना जकरीया 'फजाईले-ए-आमाल जिल्द-दुआम' (दिल्ली-यासीन बुक डिपो) पृ.२९

७) अब्दुल बिस्मिल्लाह 'झीनी झीनी बीनी चदरियाँ' (नई दिल्ली राजकमल प्रकाशन २००३) पृ.८६

८) सय्यद अबुल आला मौद्दी 'इस्लाम में पति-पत्नि के अधिकार' (नई दिल्ली:मर्क जी मक्तबा इस्लामी पब्लिशअर् २००६) पृ.४७

९) डॉ.राजेंद्र भटनागर 'महाबानो' (दिल्ली किताब पर - १९८०) पृ.४२,४४

१०) उपेंद्रनाथ अटका, 'पत्थर-अलपत्थर' (इलाहाबाद: नील प्रभा प्रकाशन १९९८) पृ. २९

११) दैनिक लोकमत समाचार दिनांक २५/०२/२००८ का अंक

१२) गिरीराज किशोर 'चिडियाघर' (नई दिल्ली नेशनल पब्लिशिंग हाऊस १९९०) पृ. ४

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies March 2018
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117

समकालीन हिन्दी उपन्यासों में किन्नरों की त्रासदी

उज्वला निंबा पाटिल
एम0ए0 (प्रथम वर्ष) हिन्दी
मूलजी जेठा महाविद्यालय
जलगांव, महाराष्ट्र

प्रस्तावना:–

"कंगन है मेरे हाथ में पर,
कलाई में ताकत है पुरूषों से अधिक,
आवाज है मेरी पुरूषों सी,
पर मन मेरा कोमल है
पुरूषों से अधिक,
पर पूछता अस्तित्व मेरा तू कौन है?"

हमारा पूरा समाज दो स्तम्भों पर खडा है पुरूष और स्त्री आदिम सभ्यता से ही दोनों के काम आपसी सहयोग से बच्चें पैदा करना और मानव जाति को आगे बढ़ाना रहा है। लेकिन हमारे समाज में इन दो लिंगों के अलावा भी एक अन्य प्रजाति का अस्तित्व मौजूद जो न पुरूष न स्त्री। न वह गर्भ धारण कर सकता है न बच्चें पैदा कर सकता है। समाज में इन्हें हिजड़ा, खोजा, किन्नर, नपुसंक आदि कई उपनामों से संबोधित किया जाता है। इनका असली नाम किन्नर योनिक पहचान के ही समाज द्वारा मिटा दिया जाता है। इस समुदाय के रिवाजों में नाम परिवर्तन इसी यौनि पहचान का एक हिस्सा है। संविधान में इन्हें इंटरसेक्स, ट्रांससेक्सुअल और ट्रांसजेन्डर के रूप में पहचाना गया है और इनकी पहचान को थर्ड जेंडर में ट्रांसजेंडर की श्रेणी में रखा गया है।

श्रृष्टि का निर्माता ईश्वर है, मनुष्यों में नर, नारी और उभयलिंगी भी उसी की रचना है। मनुष्यों में उभयलिंगी अर्थात् किन्नरों को हाशिए में रखते चले आ रहें हैं। उन्हें सामाजिक मान्यता, आदर सम्मान तो दूर हिजड़ा शब्द एक दूसरे को नीचा दिखाने के लिए गाली के रूप में इस्तेमाल करते चले आ रहें हैं, जो सुनने वालों के हृदय को भेद डालता है। किन्नरों की चार शाखाएं हैं बुचरा, निलिमा, मनसा और हंसा। बुचरा जन्मजात हिजड़ा होता है, नीलिमा स्वयं बने किन्नर है। मनसा स्वेच्छा से शामिल तथा हंसा शारीरिक कमी के कारण बने किन्नर हैं।

हिन्दी उपान्यास सहित्य में किन्नर समुदाय को केन्द्रित में रखकर चार उपन्यास यमदीप, तीसरी ताली, किन्नर कथा और गुलाम मंडी को विश्लेषण का आधार बनाया गया है। यह आधार कथावस्तु को ध्यान में रखते हुए बनाया गया है। चारों उपन्यास किन्नर समुदाय पर केन्द्रित है और उनकी जैविक, सरंचना से लेकर सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक संरचना के भिन्न–भिन्न पहलुओं को सामने लाने का प्रयास करते

हैं। किन्नर समुदाय के बारे में पैराणिक अख्यानों में जैसे रामायण, महाभारत और कौटिल्य के अर्थशास्त्र, कामसूत्र उसके बाद मुगल इतिहास में बहुत सी घटनाएं मौजूद हैं। आज जब हम इस समाज को देखतें, तो पहला सवाल उठता है कि ये ऐसे क्यों हैं? क्या ईश्वर ने इन्हें ऐसा बनाया है? या यह भी हमारे समाज की ही लिंग आधरित का एक रूप हैं। जिस तरह समाज में स्त्री और पुरूष दो संरचनाएं मौजूद हैं और उनके अनुरूप उनका व्यवहार, क्रियाएं और प्रतिक्रियाएं हैं। ठीक उसी तरह समाज में इनके प्रति भी पूर्व धारणाएं मौजूद एवं सृजित हैं।

इन जैसे उपन्यासों की कथावस्तु इस समुदाय के सामाजिक अस्तित्व को स्थापित करती है। कहीं पौराणिक आख्यानों में रामायण के अयोध्या कांड में राम द्वारा स्त्री–पुरूष दोनों को लौट जाना कहने का संदेश

"जथा जोगु करी विनय प्रनामा, बिदा किए सब सानुज रामा।
नारि पुरूष लघु मध्य बडेरे, सब सनमानि कृपा निधि केरे।। .
(रामचरित मानस अयोध्याकाण्ड)

किन्नरों के लिए यहां कुछ भी नहीं कहा जाता। चौदह वर्ष बाद राम का लौटना और उनकी भक्ति से प्रसन्न होकर वरदान देना, जब कलयुग आयेगा, तब तुम लोग राज करोगे। रामायण जैसा प्रसिद्ध आख्यान उनके अस्तित्व की प्रमाणिकता को सुनिश्चित करता है। इसी तरह पौराणिक आख्यान महभारत की कथा में शिखण्डी और अर्जुन का बृहनल्ला रूप आदर्श माना गया है।

हिन्दी साहित्य में किन्नर विमर्श अभी अपरिपक्व अवव्यस्था में है, समाज की वैचारकी इन्हें स्वीकार विमर्श से संबंधित पाँच उपन्यास है यमदीप, तीसरी ताली, किन्नर कथा, गुलाम मंडी, पोस्ट बाक्स नं0 203, नाला सोपारा में हिचकियां रही है। साहित्य में किन्नरों सम्बन्धी कथानक का चयन करना नीरजा माधव की समाजिक दृष्टि की सम्पन्नता को रेखांकित करता है क्योंकि उन्होंने किन्नरों के जीवित यथार्थ राज को खोला है। किन्नरों के मन की अतल गहराईयों में हिल्लोरें लेती भावनाओं रूपी प्रश्नों का जवाब नीरजा माधव जी ने यमदीप उपन्यास में दिया है।

तीसरी ताली:– तीसरी ताली उपन्यास में प्रदीप सौरभ लिखते हैं कि घर में ऐसे बच्चे का पैदा होना जिसकी पैदाइश के साथ ही उसकी उपयोगिता को खत्म कर देता है। घर में बेटा जरूर हुआ था। लेकिन कुछ दिनों के अन्दर ही परिवार को पता चल गया कि वह किसी का काम नहीं है। बढ़ने के साथ उसका पुरूषांग विकसित नहीं हुआ। उपयोगिता का यह प्रश्न सामाजिक व राजनैतिक उपयोगिता को दर्शाता हैं। जहाँ जैविक रूप से शरीर के किसी अंग का अविकसित होना विशेष तौर पर जननांगों, उसके पूरे व्यक्तित्व को ही प्रश्न के घेरे में ला देता है।

तीसरी ताली उपन्यास की निकिता की माँ सामाजिक मजबूरी के कारण अपनी बेटी को किन्नर समुदाय को सौंप देती है और निकिता परिवार से दूर अपनी

ISSN : 2348-7143
March 2018

इस नई परिथिति को समझने और खुद की पहचान व भविष्य के प्रति आशंकितता को महसूस करती है। अपने को किसी से कम न समझने वाली निकिता के अंदर अपने आधे–अधूरे होने का हीन भाव घर करने लगा। उसके दिमाग की खिड़की अभी इतनी बडी नहीं थी कि वह ऐसे लोगों से प्रेरित हो पाती जो उसकी तरह ही थे। उसे यह बात सबसे ज्यादा डराती कि थोडे दिनों के बाद नीलम उसे चुनरी पहनाकर मुकम्मल किन्नर बना देगी। वह इस समाज में खुद के आस्तित्व का आकलन नहीं कर पाती है और आत्महत्या कर लेती है।

तीसरी ताली उपन्यास में आनंदी आंटी की बेटी निकिता एक ऐसा उदाहरण है। उपन्यास की पात्र आनंदी आंटी बिना समाज की परवाह किये अपनी बेटी को पढाना चाहती है, वह, उसके लिए प्रयास करती है। मगर हर जगह निराशा हाथ लगती है, फिर चाहे लडकियों का स्कूल हो या लडकों का दोनों जगह से एक ही जवाब मिला कि लिंग स्पष्ट न होने के कारण हम दाखिला नहीं दे सकते हैं। यह स्कूल सामान्य बच्चों के लिए है। बीच वाले बच्चों को दाखिला देने से स्कूल का माहौल खराब हो जाता है। ऐसे में सवाल उठता है यदि परिवार बच्चे को पालना चाहता है तो क्यों समाज और राज्य उसमें रूकावट उत्पन्न करतें हैं?

गुलाम मंडीः– जाहिर तौर पर देश से लेकर विदेशों तक हमारा समाज गुलामी की इसी जंजीर में जकडा हुआ है। और पत्रकार से लेखिका बनी निर्मला भुराडिया की किताब गुलाम मंडी इसी जंजीर में एक कडी है, यह कडी असल में एक उपन्यास है, लेकिन इसकी कहानी जैसे–जैसे आगे बढती है पाठक को अंदर चिन्तन का जागरण होता है। इस मंडी में जानकी और कल्याणी नायिकाएं है, लकिन इन सबके बीच जेन भी है, जो अमेरिका में चमकीली रोशनी के बीच थिरकते नंगे मांस में समूहों से हमारा परिचय करावाती है। कहानी में समाज में फैला जाँत–पाँत है रूठिवाद है, खूबसूरती के समय के साथ–साथ खोने का डर है, साथ ही वह कडवी सच्चाई भी है जो बलत्कार से पीड़ित एक लड़की को शिकार और बलत्कारी को शिकारी का तमगा देता है, लेखिका ने बतौर उपन्यासकार अपने पात्रों के जरिये एक साथ कई विषयों को जोडा है मसलन इसमें इंसानों की खरीद–फरोख्त है बेशर्म दुनिया की नंगी सच्चाई है, जो हमाम के सभी नंगों को सडक पर लाने का काम करती है, यौन कुंठा व इंसान के रूप में नरभेड़ियों की शैतानी मनोदशा है तो इन सबसे इतर और कहानी का एक महत्वपूर्ण भाग वह 'तीसरा जेन्डर' भी है, जिसमें तिरस्कार, अपमान और त्याग को समाज में जन्मजात से पाया है।

यमदीपः– हिंदी साहित्य में वास्तव में ''किन्नर विमर्श'' की शुरूआत नीरजा माधव जी के उपन्यास 'यमदीप' से मानी जा सकता है। 2009 में इसके प्रकाशन से उन लोगों की दृष्टि पड़ गयी। फिर भी उन पर अधिक रचनाएं नहीं निकली।

'यमदीप' उपन्यास का कथानक किन्नर नाज बीबी के इर्द गिर्द घूमता है। वह इस उपन्यास की नायिका है। जब से उनका जन्म हुआ तब से लेकर घरवाले परेशान है। क्योंकि बच्चा किन्नर है। फिर भी मां उनसे बहुत प्यार करती है। वो

पढाई में तेज थी लेकिन आठवीं कक्षा में पढते वक्त कुदरत के करिश्मे के कारण वह पढ न पाई। क्योंकि उस समय उसके स्त्री योजित शरीरांग के साथ दाढी, मूछ भी आ गये। वह दिल से टूट गयी। समाज उन्हें देखकर हसंने लगा। समाज के भय से तंग आकर माँ बाप सोच रहे थे कि क्या करें? फिर उन्हें स्वयं इस बात का अहसास हो गया कि यहां पडा रहने से कोई फायदा नहीं सिर्फ प्रताडना के सिवाय कुछ नहीं मिलेगा। इसी विचार से वह किन्नरों की दुनिया में चली गई। पहले उसका नाम नंदरानी था। किन्नरों की बस्ती में आ जाने से बाद उसका नाम नाज बीबी रख दिया गया।

यमदीप उपन्यास की लेखिका इस समाज में इनकी उपयोगी भूमिका की तरफ ध्यान केन्द्रित करती है। जैसे मुम्बई में एक कम्पनी में बकाया धन की वसूली के लिए इनकी नियुक्ति हुई और परिणाम यह हुआ कि जिस ऋण की वसूली वर्षों से नहीं हो पा रही थी, उसे चुटकी बजाकर ये लोग वसूल कर लेते हैं। आर्थिक स्तर पर इनके लिए रोजगार उपलब्ध कराने की बात यहां लेखिका करती है ताकि यह समाज अपने पारम्परिक भूमिका से बाहर आ सके। और स्वतंत्र रूप से जीवन यापन कर सके।

यमदीप उपन्यास में नीरजा माधव नंदरानी अर्थात् नाज बीबी की माध्यम से सामने लाती है। नंदरानी के माता पिता भी नंदरानी कों अपने पास रखना चाहते हैं। नंदरानी की मां का कहना था कि वह उसे पढा लिखाकर अपने पैरों पर खडा करायेगी। उसे किसी के भरोसे नहीं रहना पडेगा मगर एक सवाल महताब गुरू उठाते हैं कि माता जी किसी स्कूल में आज तक किसी हिजडे को पढते लिखते देखा है? किसी कुर्सी पर किन्नर बैठा है पुलिस में, मास्टरी में, कलेक्टरी में किसी में भी इसकी दुनिया यही है। माताजी कोई आगे नहीं आयेगा कि किन्नरों को पढाओ लिखाओ नौकरी दो। महताब गुरू के माध्यम से लेखिका ने समाज में इनके प्रति अपनाएं गये सत्ता के सामाजिक चरित्र को उबारा है। बच्चें में जहां शारीरिक असामानता को समाप्त स्वीकार कर लेता है। जैसे महताब गुरू कहतें हैं कि लूली–लंगडी होती या कानी–कोतर होती तो भी इसे आप अपने साथ रख सकते थे।

यमदीप उपन्यास में मानवी द्वारा नारी सुधार गृह के सफेदपोश चेहरे को बेनकाब करने के प्रयास में शामिल नेताओं का चरित्र भी सामने आने लगता है और यही जनता के रक्षक अपनी भक्षक भूमिका में आकर मानवी पर हमला करते हैं। नाज बीबी उस समय मानवी की रक्षा करती है। प्रश्न उठता है कि जिस मनुष्यता व मानवता की बाते समाज करता है क्या वह यही मानवता है? कि अपने से कमजोर का शोषण, बलात्कार करो, नाज बीबी कहती हैं कि मैं सोच रही हूं मेम साहब कि भगवान ने मुझे किन्नर बनाकर ठीक ही किया अगर यह न बनाता तो जरूर मुझे औरत बनाता और तब से सारे अत्याचार मुझे भी झेलने पडते। मुख्यधारा के लोगों को भी सोचने को मजबूर कर देता है कि उनकी मानवता कितनी कमजोर और स्वार्थी है उनसे अच्छे तो यही लोग हैं। जो वक्त आने पर मनुष्यता और उसके मूल्यों की रक्षा करते हैं।

निष्कर्षः– किन्नरों के जीवन का रूबरू चिठ्ठा तीनों उपन्यासों से प्राप्त होतें हैं। इस प्रकार पार्श्वीकृतों में सबसे अधिक यातनाएं किन्नरों को ही झेलनी पडती है। जबरन किन्नर बनाए जाने वालों का भी इस उपन्यास में जिक्र हैं। किन्नरों को जिस्म बेचने के लिए उकसाने वाले कॉल सेन्टरों पर भी विचार किया गया है। सुप्रसिद्ध गीतकार सुश्री गीतिका वैदिक ने अपने गीत में किन्नरों के प्रति हमदर्दी दिखायी है। गीत यह है–

न ही नारी हूं मै और नर नहीं हूं।
विवश हूं, मूक हूं, पत्थर नहीं हूं।।
जिसे मौका मिला उसने सताया।
सभी ने रक्त के आंसु रूलाया।।
..अधूरी देह

सचमुच ये किन्नर न स्त्री है न पुरूष। वे बदत्तर जीवन बिताने में मजबूर हैं। उनकी इस अवस्था का वर्णन इन उपन्यासों में प्राप्त है। वे सही मायने में एक अधूरी देह ही है।

संदर्भ ग्रंथ :–

हिन्दी उपान्यास और थर्ड जेंडर स्त्री काल
गुलाममंडी – निर्मला भुराडिया,
www.streekaal.com2015/07/blog.post17html
तीसरी ताली – प्रदीप सौरभ, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली
यमदीप – नीरजा माधव, सामायिक प्रकाशन, नई दिल्ली 20021
किन्नर विमर्श समाज के परित्यक्त वर्ग की व्यथाकथा – डॉ0 पुनीत बिसारिया
यमदीप – निरजा माधव सामायिक प्रकाशन नई दिल्ली
किन्नरों की त्रासदी समकालीन उपन्यासों में– डा0 शबाना हबीब
http:/www.setumag.com2017/3/research_arcticle_kirangeore.html Page 1/2
http:/www.streekaal.com2015/07/blog.post17html
http:/www.dr.puneetbisariya.blogspot.in2016/05/610post31.html Page 3,5, 9, 10

दलित नारी के शोषण के विरुध्द संघर्ष की गाथा : शिकंजे का दर्द

कीर्ति पंडित ठाकूर
एम.ए. (प्रथम) हिंदी
मू.जे.महाविद्यालय,जलगांव (महा.)

प्रस्तावना-

हिंदी का दलित साहित्य मानव के विचारों कि पाठशाला है। समाज व्यवस्था में अछूत जीवन जीनेवाला समूह ही दलित है। आज हिंदी साहित्य विविध विमर्श के आंदोलन को लेकर जोर पकड़ता हुआ दृष्टिगोचर हो रहा है। वह हर पल हर क्षण नई सोच, नये विचारों को लेकर समाज का विकास और प्रगति के लिए सदैव तत्पर रहता है। हिंदी साहित्य में दलित साहित्य का बीजारोपन प्रेमचंद के साहित्य से भलेही माना जा सकता हो परंतु हिंदी साहित्य में दलित आत्मकथा का प्रारंभ विश्व वंदनीय, भारतरत्न, दलितों के मसीहा डॉ. बाबसाहब अंबेडकर जी के द्वारा लिखित 'मी कसा झालो' (मैं कैसे बना) आत्मकथा से दलित आत्मकथा का प्रारंभ हुआ है। वैसे भारतीय साहित्य में 'आत्मकथा' लेखन का इतिहास अधिक पुराना नहीं है। यह विशुध्द आधुनिक युग की ही देन है। "आत्मकथा मूलत: आत्मपर विधा है। व्यक्ति के अंदर छिपा अदृश्य संसार पाठकों के समक्ष उद्‌घाटित होता है और इस कार्य को लेखक स्वयं संपन्न करता है। इसमें अनुमान या कल्पना की कोई गुंजाइश नहीं होती।"१ दलित व्यक्ति को न्याय दिलाने हेतु हिंदी साहित्य में "आत्मकथा" विधा का बड़ा योगदान रहा है। सत्यप्रेमी लिखते हैं कि- "दलित साहित्य का लक्ष्य समसामायिक दशा और दिशा के चित्रण का साहित्य है जिसमें संघर्ष उसकी नियति है, तो विद्रोह उसकी प्रकृति है।"२

RESEARCHJOURNEY

हिंदी दलित आत्मकथाओं ने अमानवीय परंपराओं तथा सदियों को नकारा है। वही सृजन के बिन्दुओं पर बहस करने के प्रयास हुए है। दलित आत्मकथा लेखकों ने प्रत्यक्ष अमानवीय, असहनीय वेदनाएँ अपमानीत होकर सही। लेकिन डॉ. बाबासाहब अंबेडकर चिंतन को आत्मसाक्ष करने के उपरान्त तेजोमय दिशा की ओर अग्रसर होते हुए अंधकारमय अतीत के लिए जिम्मेदार व्यवस्था और श्रेष्ठता का ढोंग रचते अभिजात्यों के समक्ष उसने हजारों-हजार प्रश्न खड़े किय हैं। "किसी सघन होती पीड़ा का एहसास असहनीय होकर विद्रोह के रूप में फूट पड़ी है।"३ दलित आत्मकथाओं में हाशिए के समाज का यथार्थ चित्रण है। जिसमें अपनी महानता और वीरता को प्रकट करने की अपेक्षा जीवन में घटित बिहड़ और बीभत्सता का सौंदर्य हैं। दलित आत्मकथा लेखक जीवन और रचना के स्तर पर किसी प्रकार का समझौता करना पसंद नहीं करता। दलित लेखन का यह स्वरूप, दलित समाज जो युगों से दलित और उपेक्षित है उसके प्रति अपनी प्रतिबध्दताओं के साथ आत्मकथा में मौजूद होता है। दलित आत्मकथाओं के बारे में वाल्मीकि जी कहते हैं- "किसी भी दलित द्वारा लिखी आत्मकथा सिर्फ उसकी जीवन गाथा नहीं होती, बल्कि उसके समाज की जीवनगाथा भी होती है।"४

हिंदी दलित साहित्यकारों में सुशीला टाकभौरे का नाम विख्यात है। हिंदी दलित महिला लेखिकाओं में तो इनका नाम अग्रण्य है। उनके द्वारा लिखित 'शिकंजे का दर्द' आत्मकथा का दर्द दलित महिला आत्मकथाओं का आगाज है। सुशीलाजी कहती हैं- "शिकंजा एक नहीं कई थे। उन

शिकंजों की जकड़न से जुझते हुए मेरी लंबी कथा है। शिकंजे तब भी थे, दर्द तब भी था। शिकंजे की कथा चल रही है जिंदगी के साथ-साथ।"५ इन विचारों से यह प्रतीत होता है कि दलितों की समस्याएँ उनके साथ ही जन्म लेती है।

'शिकंजे का दर्द' दलित नारी के शोषण के विरूध्द के संघर्ष की गाथा है। जंगल में शिकारी द्वारा कसे गए शिकंजे में जब कोई जानवर फँस जाता है मुक्ति के लिए उसके भीतर से दर्दनाक चीख बाहर निकलती है। वह जितना अपने आपको मुक्त करने के लिए छटपटाता है, दर्द उतना ही बढ़ते जाता है। दर्दनाक चीख, सिसकियाँ और कराह में तथा सिसकियाँ एक कराह मूक वेदना में कब परिवर्तित होती है पता नहीं चलता। वह मजबूर, लाचार, विवश होकर दर्द, पीड़ा, दु:ख को लगातार सहता रहता है। जंगल के किसी कोने में तडप-तडप कर मरने के लिए। दलितों में भी दलित समझे जानेवाली नारी मनुवादी समाज, दलित समाज, मनुवादी मनोवृत्तिवाले पुरुषीय समाज के शिकंजे में वह कई वर्षों से फँसी, भीतर से मुक्ति के लिए छटपटाती अपने नारी जीवन को कोसने के लिए विवश दिखाई देती है। इस क्षेत्र में 'दोहरा अभिशाप' के बाद डॉ. सुशीला टाकभौरे की आत्मकथा 'शिकंजे का दर्द' नखलिस्तान की तरह दलित महिला साहित्य के सूखाग्रस्त क्षेत्र में आशान्वित करती है।

'शिकंजे का दर्द' आत्मकथा में लेखिका ने अपने बचपन से युवावस्था तक के जीवन के अनुभवों को लिपीबध्द किया है। सुशीला टाकभौरे ने प्रस्तुत आत्मकथा का उद्देश्य प्रतिपादित करते हुए लिखा है- "आत्मकथा लिखने का मेरा उद्देश्य समाज को उसकी सच्चाई बताना है। इस सच्चाई को स्वीकार करे। इन तथ्यों को समझे, मंथन करे और भविष्य में समतावादि, मानवतावादी, भारतीय समाज के निर्माण के लिए कदम उठाये।"७ लेखिकाने वर्ण-व्यवस्था के अभिशाप तले पिस रहे 'वाल्मीकी' समाज की पीड़ा को ही नहीं अभिव्यक्त किया है, बल्कि अपने समाज के आंतरिक दोषों की भी विवेचना की है। "'शिकंजे का दर्द' एक दलित नारी की दारूण यातना की कहानी ही नहीं कही बल्कि वर्ण व्यवस्था के अमानवीय स्वरूप के रेशे से पाठकों को परिचित कराती है, जिसने करोड़ों इंसानों की जिंदगी में जहर घोल रहा है। शिकंजे का दर्द किसी एक दलित स्त्री का दर्द नहीं है बल्कि व्यवस्था के अमानवीय स्वरुप के रेश से पाठकों को परिचित कराती है जिसने करोडों इसांनो की जिंदगी में जहर घोल रहा है। शिकंजे का दर्द किसी एक दलित स्त्री का दर्द नहीं है बल्कि पूरे दलित स्त्री का दर्द है।"८

दलित स्त्री की नियति, प्रकृति की कथा को सुशीला टाकभौरे जी ने अपने ही जीवन यथार्थ के बहाने प्रस्तुत किया है। यह कुछ आप बीती है तो कुछ जग बीती भी। इस संदर्भ में मोहनदास नैमिशराय लिखते हैं- "दलित आत्मकथाकार की एकांगी दृष्टि नहीं होती, क्योंकि जब वह लिखते हैं या सोचेते हैं तो समुचे दलित समाज की दृष्टि, उसका मान-अपमान, उसके सवाल, जन्दो जहाद एक लेखक के सामने होते हैं। इसलिए दलित आत्मकथाएँ एक व्यक्ति के जीवन पर आधारित नहीं होती। उसमें संपूर्ण दलित समाज होता है।"९ इस आत्मकथा में दलित जीवन की संपूर्ण दरिद्रता, अशिक्षा और अज्ञानता, अंधविश्वास, शोषण और तिरस्कार के साथ दलित स्त्री के संघर्ष की गाथा है।

प्रस्तुत आत्मकथा का प्रारंभ लेखिका के जन्म से होता है। उनका जन्म मध्यप्रदेश के होशंगाबाद के बानापूर गांव में होता है। रेल्वेस्टेशन और बस स्टैंड के पास दलितों की बस्ती थी। उनके गांव में सवर्णों की बस्तियों में छुआ-छूत का प्रचलन था। लेखिका ने अपनी पारिवारिक पृष्ठ

ISSN : 2348-7143
March 2018

भूमिका चित्रण विस्तार से किया है। उनकी जाति पिछड़ो में भी पिछाडी थी। दलित गाँव से बाहर कच्चे खपरैलों के घरों में रहा करते थें। समाज के सिकंजे ने का यह पहला दर्द था। जिसमें दलित समाज छटपटा रहा था। लेखिका का बचपन अभाव ग्रस्तता में बीता। भारतीय समाज व्यवस्था में प्रचलित जाति व्यवस्था के कठोर बंधन और दलित स्त्रियों को शिक्षा से अनपढ़ रखने की परंपरावादी सोच ने लेखिका के शैक्षिक जीवन में अवरोध खड़े किये। इसके बावजूद लेखिका अपने परिजनों की कृपा से स्कूल में भर्ति करवा दी गयी। लेखिका के स्कूल में वर्ण व्यवस्था, जाति व्यवस्था तथा अस्पृश्यता के नियम कठोर थे। वे लिखती हैं- "कक्षा में ब्राह्मण, बनियों के बच्चों को सबसे आगे बिठाया जाता। अछूत बच्चे सबसे पीछे बैठते थे। कक्षा में यह श्रेणी वर्गीकरण जैसा था, इससे हमें अपने वर्ण और जाति का आभास हमेशा रहता था। मैं कक्षा में सबसे पीछे बैठती थी। स्कूल के सभी शिक्षक और सभी बच्चें मेरी जाति के विषय में जानते थें। सब के मन में मेरे लिए एक निश्चित दूरी थी। मैं नहा धोकर, साफ-सुथरे कपड़ें पहन कर स्कूल जाती, फिर भी स्कूल के बच्चों, अध्यापकों और चपरासी के लिए अछूत ही थी। मुझे छू जाने पर वे नहा कर शुध्द होते हैं यह बात मैं जानती थी। वे मुझसे दूर रहें, इसकी अपेक्षा मैं स्वयं उनसे दूर रहती थी ताकि मेरे कारण किसी को तकलिफ या परेशानी न हो।"१० "उम्र के साथ कटु अनुभूतियों के दंश महसूस होते रहें। पीड़ा से छटपटाता मन मुक्ति का ध्येय लेकर आगे बढ़ता रहा। तन मुक्तिका मार्ग मैंने शिक्षा प्राप्ति को ही माना था।"११

भारतीय समाज में जाति दंश सबसे अधिक दलित समाज को ही भूगतना पड़ा है। हिंदू समाज में व्यक्ति की पहचान गुण योग्यता, कर्म के आधार पर न होकर उसके जाति से होती है। दलित आत्मकथाओं ने इस तथ्य को गहराई के साथ रेखांकित किया है। मनुवादी जाति व्यवस्था ने सुशीला जी को अनगिनत जातिय दंश दिये हैं। भंगी जाति के व्यक्ति को कोई मकान देने को तैयार नहीं। यहाँ तक कि उनकी सास का देहान्त हो जाने के उपरांत शव को रिक्शे पर रखकर सफाई मजदूरों की बस्ती में ले जाना पड़ा। मानव के इस अमानवीय व्यवहार पर लेखिका प्रश्नों के द्वारा हमारी संवेदना को झकझोरती हैं- "जहाँ हम एक साल से रहे थे, उस मोहल्ले के लोंग मुझसे एक शब्द भी नहीं बोले थे। इतनी बड़ी दु:खद घटना होने के बाद भी संवेदना-सहानुभूति का भाव नहीं बता सकें। किसी ने अपने बच्चों को भी वहाँ झाँकने नहीं दिया। ऐसा सामाजिक व्यवहार, ऐसा अमानवीय, हृदयहीन व्यवहार? क्या हम इंसान नहीं?"

मनुवादी हिंदू धर्म से सुशीला जी ने अपने जीवन में बहुत दु:ख सहा, मनु धर्म ने दलित समाज को कभी अपना नहीं समझा। दलित समाज समज नहीं पाया कि वे हिंदू है या उनका कोई धर्म भी है। दलित मनुवादियों के नजरों में इंसान कभी था ही नहीं। उसने उसके साथ जानवर से भी गये-गुजरे-सा व्यवहार किया था। 'शिकंजे के दर्द' में छटपटाहट से उत्पन्न आक्रोश को प्रकट करते हुए वे कहती हैं- "हिंदू धर्म में नदी, पहाड़, पेड़, पौंधे, पशु-पक्षी सभी को महत्व दिया जाता है लेकिन अछूत मनुष्य को कोई स्थान नहीं, कोई महत्व, कोई सम्मान नहीं। हिंदू धर्म के आडंबर में मिट्टी से बने पुतलों को भी भगवान की तरह पूजा जाता है, मगर इंसानों को इंसान नहीं समझा जाता था। यह हिंदू धर्म की विडंबना है, हिंदू संस्कृति का कलंक है। लोग इसे ही धर्म कहते हैं।"१३ वर्षों से मनुवादी लोगों द्वारा दलितों पर किये जाने वाले अन्याय-अत्याचार, संपूर्ण शोषण, दुजाभाव, सौतेला

ISSN : 2348-7143
March 2018

व्यवहार के कारण उसके भीतर की क्रोधाग्नि आज महाज्ज्वाला बन गई है। वह स्वतंत्र, समता, बंधुता आदि को माँगने में विश्वास नहीं रखता अपितु छिनकर लेने को उचित ठहराता है।

मनुवादी हिंदू धर्म से सुशीला जी ने अपने जीवन में बहुत दु:ख सहा, मनुवादी धर्म ने दलित (भंगी) समाज को कभी अपना नहीं समझा। दलित समाज समझ नहीं पाया कि वे हिंदू है या नही? इस दर्द को व्यक्त करते हुए लेखिका कहती हैं कि- "हमारे लोगों का अपना कोई धर्म नहीं था। हिंदू मुस्लिम सिख, सभी धर्म के देवी-देवता, पीर-फकीर, गुरू और महापुरुषों को मानते थे। असल में यह मात्र अनुकरण था। हिंदू कभी किसी दूसरे धर्म की बातों को नहीं मानते। हम मानते थे मतलब हिंदू नहीं थे। हमे अपना धर्म पता ही नहीं था।"१४

प्रस्तुत आत्मकथा में लेखिका ने म.गांधी द्वारा चलाये गये हरिजन उद्धार आंदोलन का जिक्र भी किया है। लेखिका ने अपनी जाति में व्याप्त अंधविश्वास और रीतिरिवाजों पर भी प्रकाश डाला है। दलित होने के कारण स्कूल में लेखिका को सभी गतिविधियों से दूर रखा जाता था। इसका कारण था उसका दलित होना यहाँ तक कि रेल्वे कैंटिन में भी दलितों के अलग कप हुआ करते थे। इसलिए लेखिका में सवर्णोंद्वारा दी हुई पीड़ाओं और यातानाओं के विरोध में विद्रोह का स्वर दिखाई देता है। इस प्रकार 'शिकंजे का दर्द' परंपरागत वर्ण व्यवस्था का संघर्ष झेलती एक ऐसी औरत की कथा है जो न केवल अन्याय के खिलाफ दूसरों को खड़ा करने में मदद करती है बल्कि स्वयं उसे व्यवहारिक रूप देती है। और प्रत्यक्षत: उससे जूझती भी है। उसके द्वारा झेला गया जातीय दंश जाति विशेष का दिया दंश नहीं है बल्कि संपूर्ण व्यवस्था, परंपरा और मान्यताओं के नाम पर होनेवाले अन्याय का सूक्ष्म स्वरूप है।

उपसंहार-

अक्सर सवर्ण लोंग दलित आत्मकथा पढ़कर दलितों के प्रति दया और सहानुभूति का भाव बनाते हैं। यह उनकी समझ से परे हैं। असल में उन्हें मनुवादी, वर्णवादी, जातिवादी, अन्याय, शोषक की दुष्ट नीतियों पर लज्जित होना चाहिए। अपने पूर्वजों के कुचक्रों और छल कपट पर शर्म करनी चाहिए। दलित आत्मकथाएँ मनुवादियों की कलंकित नीतियों को बनानेवाली सच्ची कथाएँ हैं।

'शिकंजे का दर्द' दलित नारी के शोषण के विरूध्द संघर्ष की गाथा है। दलितों में दलित समझ ी जानेवाली नारी, मनुवादी समाज, दलित समाज, पुरुषीय वृत्तिवाले समाज के शिकंजे में वह कई वर्षों से फँसी, भीतर से मुक्ति के लिए छटपटाती, अपने नारी जीवन को कोसने के लिए विवश दिखाई देती है। दलित नारी उपेक्षा, प्रताड़ना, भूख, पिटाई, गाली-गलौज, पीड़ा, दु:ख, संत्रास मनुवादी पुरुषों के अन्याय के शिकंजे के दर्द को सहते हुए नारी मुक्ति के लिए भीतर का आक्रोश, प्रतिरोध, विद्रोह, क्रांति के रूप में प्रकट होते हुए दिखाई देता है।

अंतमें हम कह सकते हें कि दलित नारी समझ गयी है कि मनुवादी गुलामी से निकलकर स्वयं और समाज का यदि सही मायने में विकास करना है तो समाज में परिवर्तन की लहर लानी होगी। यह परिवर्तन तब ही आयेगा जब शिक्षा, निडरता, सफलता का तेज धारवाला हत्यार हाथ में लहराता हुआ दिखाई देगा। समाज में यदि सचमुच ही समानता लानी है तो मनुष्य को तन और मन

से बदलना होगा, सभ्य होना पड़ेगा। केवल तन की सभ्यता, नैतिकता, मानवता का अवमूल्यन मात्र है। इस संदर्भ में दुष्यंत कुमार की ये पंक्तियाँ कितनी सार्थक है-

वे मुतमईन है कि पत्थर पिघल नहीं सकता।
मैं बेकार हूँ आवाज में असर के लिए।।

संदर्भ-

१) समय से मूठ भेड करती दलित आत्मकथाएँ- संपा.वीरेंद्र सिंह यादव, पृ.२५०
२) दलित साहित्य और सामाजिक न्याय- पुरुषोत्तम सत्य प्रेमी, पृ.८८
३) दलित साहित्य (वार्षिकी) २००१, संपा.जयप्रकाश कर्दम, पृ.३९४ (कर्मशील भारती का लेख)
४) दलित साहित्य : समसामयिक संदर्भ - श्रवणकुमार वीणा, पृ.३८
५) शिकंजे का दर्द- सुशीला टाकभौरे, पृ.१७
६) समय से मूठभेड करती दलित आत्मकथाएँ- संपा. वीरेंद्र सिंह यादव, पृ.२५१
७) दलित साहित्य : विविधा- सताप्पा शामराव सावंत, पृ.३९
८) समय से मूठ भेड करती दलित आत्मकथाएँ- संपा.वीरेंद्रसिंह यादव, पृ.२५२
९) हिंदी दलित आत्मकथा- डॉ. संजय नवले, पृ.४०
१०) शिकंजे का दर्द- सुशीला टाकभौर, पृ.१८
११) शिकंजे का दर्द- सुशीला टाकभौर, पृ.११४
१२) शिकंजे का दर्द- सुशीला टाकभौर, पृ.९६
१३) शिकंजे का दर्द- सुशीला टाकभौर, पृ.४६
१४) शिकंजे का दर्द- सुशीला टाकभौर, पृ. ५५

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

हिंदी उपन्यासों मे आदिवासी समाज चेतना

अमोल रमेश पाचपोळ
शोध छात्र,
उत्तर महाराष्ट्र विश्वविद्यालय,जलगाँव
अनुसंधान केंद्र - भुसावल कला, विज्ञान एवं पी.ओ.नाहाटा वाणिज्य महाविद्यालय, भुसावल
भ्रमणध्वनि : ९४०४४ ३२२७१

हिंदी साहित्य विमर्शो की चिंतनधारा का साहित्य है, इसमें दलित विमर्श, नारी विमर्श आदि विमर्शो कों दृष्टि में रखकर साहित्य सृजन हो रहा है । भारत में आज समाज की यह त्रासदी रही है कि उन्हे सदियों से हाशिए पर रखा गया है। हिंदी साहित्य की विविध विधाओं में आदिवासियों की विविध समस्याओं को लेकर लेखन हो रहा है। यह लेखन दो स्तर पर है, एक आदिवासियों द्वारा लिखा साहित्य और दुसरा गैर आदिवासियों द्वारा लिखा साहित्य। इस क्रम में गैर आदिवासियों द्वारा लिखा साहित्य अधिक मात्रा में है।

आदिवासी समाज जंगल में रहता है। जंगली फूल के समान उसका विकास होता है। सहजता, स्वाभाविकता इनकी विशेषता है। वह अपनी सभ्यता, संस्कृति को बनाऐ हुए है। श्रम शक्ति उनकी पूँजी है। वह जीना चाहता है। आदिवासी केंद्रित हिंदी उपन्यासों में यह प्रयास किया है कि, आदिवासी समाज को हाशिए से निकाल कर मुख्य धारा में लाया जाए।

आदिवासियों का आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक शोषण हो रहा है। वे आर्थिक दृष्टि से वनउपजों पर निर्भर रहे है। इसी के साथ मधुमक्खी पालन, दौने-पत्र बनाना, रस्सी की चबाई, शहद एवं गोंद इकठ्ठा करना और जंगलों में खेती करना उनका आर्थिक आधार था। परंतु अब वनसुरक्षा एवं विविध परियोजना द्वारा उन्हें जमीन से बेदखल किया जा रहा है, इसके विरोध में आदिवासी संघर्ष भी कर रहे है। परंतु इस संघर्ष को दबा दिया जाता है। समाज में उनकी स्थिति निम्नस्तर की मानी जाती है। उन्हें गरीब, अशिक्षित, गँवार माना जाता है।

आदिवासी समाज में नारी कि दशा अत्यंत भयावह है। आर्थिक स्थिति दयनीय होने के कारण ठेकेदारो, साहुकारों, वन अधिकारीयों आदि के द्वारा शोषित है। जैसा कि 'भजवा-नदास मोरवाल' के उपन्यास 'रेत' और लेखिका डॉ.शरद सिंह के उपन्यास 'पिछले पन्ने की औरते' में चित्रित किया गया है। पुन्नी सिंह ने 'सहरियॉ' आदिवासियों पर लिखे गए 'सहारा' उपन्यास में आदिवासियों का जल,जमीन, जंगल से जुडा होना आदि समाज की समस्याओं का विवेचन किया गया है।'अल्मा कबुतरी' में 'कबुतरा' आदिवासियों को अपराधी जनजाति घोषित करने का संकेत दिया गया है। इस उपन्यास में नायिका अल्मा के माध्यम से नारी चेतना की अभिव्यक्ति हुई है।

आज अदिवासियों के जीवन को विकसित करने के लिए शासन द्वारा विविध योजनाएँ बनी है। परंतु विडंबना यह है कि विकास के नाम पर उनकी लुट ही हुई है। ऐसी स्थिती में आदिवासियों में चेतना लाने का प्रयास होना चाहिए, उन्हें अपने अधिकारों के प्रति जागृत करना चाहिए। इसी के साथ आदिवासियों ने भी अपने समाज का शैक्षणिक विकास करना चाहिए। इसी विषय पर 'पठार पर कोहरा' उपन्यास प्रकाश डालता है।

" आज आदिवासियों में चेतना जगी है वह नई-नई विचार धाराओं और क्रांतियो से परिचित हुए है, जिनके परिप्रेक्ष्य में वह अपनी नई पुरानी स्थितियों को तोलने लगा है । उसमें अपने होने न होने, अपने हकों के अस्तित्व कि वर्तमान स्थिति, अपने साथ हुए भेदभाव व अन्याय का बोध भी जगा है।" [१]

हिंदी के आदिवासी केंद्रीत उपन्यासों में समाज चेतना व्यक्त कर आदिवासियों के प्रति संवेदना व्यक्त की जा रही है। इस दृष्टि से राकेश वत्स का 'जंगल के आसपास', शिवप्रसाद सिंह का 'शैलुष',संजीव का 'धार ' , विरेंद्र जैन का 'पार', मैत्रेयी पुष्पा का 'अल्मा कबुतरी',राजेश कुमार का 'पठार पर ज्होरा'आदि उपन्यास उल्लेखनीय है। जिसमें आदिवासी स्थिति और गति का यथार्थ वर्णन किया है। साथ ही उनकी समाज चेतना पर विचार किया गया है। 'ज्लोबल गाँव के देवता'उपन्यास में असुर आदिवासियों के आर्थिक अभाव का कारण ग्लोबल गाँव के देवताओं टाटा कंपनी एवं वेदांत कंपनी को माना है।

संजीव के 'धार'उपन्यास में अविनाश शर्मा नामक पात्र ने आदिवासी समाज में नवचेतना निर्माण करने का प्रयास किया है । वे अपने साथियों को संगठन शक्ति का अहसास दिलाते है। "साथियों यह धार हमारी शक्ति है और धार का भोथरा होना ही मौत...धार बरकरार रही है तो सारा संसार ही आपका है। इसलिए हममें धार की जरुरत है। सतत सान से ताजा होती धार चाहिए। हमें कोई भी कुर्बानी क्यों न देनी पडे। " [२]

आदिवासियों की आर्थिक समस्यायों के संदर्भ में डॉ.मधु काँकरिया ने लिखा है कि " आदिवासियों को जंगल, नदी और पहाडों से घिरे उनके प्राकृतिक एवं पारंपारिक परिवेश से बेदखल किया जा रहा है । अभी तक वह अपने विश्वासों, रिति-रिवाजो, लोकनृत्यों, लोगगीतों के साथ कुओं, मवेशिओ, नदियों, तालाबो और जडीबुटियों से संपन्न एक जन समाज में रहता आया हैं। उनकी अपनी एक विशिष्ट संस्कृति रही है। उनका अपना विकास अर्थतंत्र था। वह अपने पुश्तैनी उदयोगों से पारंगत था, पर आज खुले बाजार की अर्थव्यवस्था ने सदियों से चले आए उनके पुश्तैनी और पारंपारिक धंधो को चौपट कर डाला है।" [३]

आदिवासी उपन्यासों में शोषित और अन्याय के प्रति चेतना भी पाई जाती है। 'पिंजरे में पन्ना' उपन्यास में पन्ना, रम्या और बुज्जी इन नारियों में साहस और अन्याय विरोधी चेतना मिलती है। स्वाभिमानी पन्ना साहस के कारण अपनी पहचान बनाती है। रिछपाल के अन्याय और अत्याचार का मुकाबला करती है। वह कहती है - " पन्ना तो बार बार जन्म लेती है लेकिन हर बार उसके लिए पिंजरा तैय्यार होता है । तो रम्या मैं उस पिंजरे को तोंडूँगी।" [४]

आदिवासी समाज की उन्नति के लिए प्रयास हो रहे है। इस संदर्भ में यही कहाँ जा सकता है कि देश में आदवासी समाज को सुविधाएँ प्राप्त है पर वह सुविधाएँ कागजों पर है। संजीव के धार उपन्यास में यह त्रासदी वर्णित है कि संथाल आदिवासियों के क्षेत्र में तेजा फैक्टरी स्थापित की गई। जिससे आदिवासियों के जीवन को प्रदुषण के कारण संकट का सामना करना पडा तब आदिवासी समाज जागृत हुआ और उन्होंनो इस फैक्टरी का विरोध किया। " अब वे इस बात पर जिद पकड चुके थे कि इस जहर की फैक्टरी को ओर नही चलने देंगे न इसमें काम करेंगे और न औरों को काम करने देंगे। उन्हें अपनी जमीन की सलामती चाहिए।" [५] आदिवासियों की इस सामाजिक चेतना से ठेकेदार चिंतित हो जाते है। क्योंकि संथाल, परगना और छोटा नागपूर के आदिवासी अंचल सस्ते एवं मेहनती मजदुरों का क्षेत्र माना जाता है। परंतु अब आदिवासियों के झारखंड मुक्ति मोर्चा, जनमोर्चा आदि संगठन स्थापित हो गए है।

मनमोहन पाठक के उपन्यास 'ज्ज-न घटा घहारानी' में उराँव आदिवासी समाज का चित्रण हुआ है। इस समाज में रोजी -रोटी की समस्या है। जमींदारों के द्वारा शोषण हैं, अशिक्षा है, पिछडापन है परंतु उपन्यासकार ने यह भी विचार व्यक्त किया है कि यह आदिवासी समाज जागृत हो रहा है। परिवर्तन कि घटाएँ गहराने लगी है, आदिवासी प्रतिकार करने के लिए एकजुट हो रहे है । वे शोषण से अपने आप को मुक्त करना चाहते है।

भगवानदास मोरवाल के 'रेत' उपन्यास में रुक्मिणी राजनीति में प्रवेश कर मंत्री पद पर पहँुचती है। रणेन्द्र के उपन्यास 'ज्लोबल गाँव की देवता' में असुर आदिवासियों के शोषण का वर्णन है । इसमें असूर रुमझुम प्रधानमंत्री को पत्र लिखता है। जिसमे वह यह शिकायत करता है कि, हमारे पुर्वजों ने जंगलों की रक्षा का महान कार्य किया है। परंतु उन्हें रक्षक के स्थान पर राक्षस कहा गया है। उनपर आक्रमण कर उन्हें जंगलों से बेदखल किया गया। वह पुँजीपतियों के विरोध में यह भी शिकायत करता है कि, ''लेजि-न बीसवी सदी की हार हमारी असूर जाति की अपने पूरे इतिहास में सबसे बडी हार थी। इस बार कथा-कहानी वाले सिगबोंगा ने नही, टाटा जैसी कम्पनियों ने हमारा नाश किया। उनकी फैक्टरीयों में बना लोहा, कुदल, खुरपी, गैता, खन्ती, सुदुर हाटे तक पहँुच गये। हमारे गलाचे लोहे के अवजारों कि पुछ खत्म हो गयी। लोहा गलाने का हजारो-हजार साल का हमारा हुनर धीरे धीरे खत्म हो गया।''[६] यह पत्र एक आदिवासी के द्वारा प्रधानमंत्री को लिखना उनकी सामाजिक चेतना का परिणाम है।

निष्कर्ष :

समग्रत: उपन्यासों में चित्रित आदिवासी समाज धीरे - धीरे अपने अधिकारों के प्रति सजग हो रहा है। इन्हे शिक्षा, नौकरी, राजनीति आदि क्षेत्रों में शासन द्वारा आरक्षण दिया जा रहा है । अतएव इस समाज में चेतना जागृत हो रही है। उपन्यासकारों ने भी अपनी सामाजिक प्रतिबध्दता का निर्वाह करते हुए आदिवासी समाज का यथार्थ चित्रण किया है ।

संदर्भ :

१. आदिवासी साहित्य यात्रा - सं. रमणिक गुप्ता पृ.५
२. धार - संजीव पृ.१३०
३. आदिवासी केंद्रीत हिंदी साहित्य - उषा कीर्ति राणावत पृ.१७
४. पिंजरे में पन्ना - मणि मधुकर पृ.१४७
५. धार - संजीव पृ.५५
६. ग्लोबल गांव कि देवता - रणेंद्र पृ.८३

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

सुनीता जैन के काव्य महानगरीय विमर्श

प्रियंका जगदीश महाजन
शोधार्थी
उत्तर महाराष्ट्र विश्वविद्यालय, जलगाँव
अध्ययन केंद्र -पु.ओ.नाहाटा महाविद्यालय
भुसावल (महाराष्ट्र)

औद्योगिक क्रांती ने गाँव को तोड़कर महानगर का अस्तिव निर्माण किया। वैज्ञानिक प्रगति के कारण मनुष्य अधिकतर विज्ञान के सहारे जीवन जीना पसंद करने लगा । विज्ञान ने मनुष्य को पुरानी गतिविधियों को नए ढंग से स्वीकार करने कर सलाह दी लेकिन कहीं न कहीं पुरानी सभ्यता, संस्कार, मानवता आदि का ख़त्म होकर या रिश्तों में आए परिवर्तन यह सारी गतिविधयॉ कहीं न कहीं विज्ञान से जुड़ी है। मनुष्य को सारी सुख सुविधाएँ मिलने लगी। सभी कार्य ऑनलाईन करने की होड लग गई। मनुष्य ऐसी दशा में पूरा का पूरा ऑनलाईन हो गया। महानगरों में एक छत के निचे रहनेवाले मोबाईल पर बातें करते है चाटिंग करते है लेकिन दो वक्त रूककर बात नहीं की सकते। उन्हें आभासी दुनियाँ में जीवन बिताना अच्छा लगता है।

कवयित्री सुनीता जैन का जीवन महानगरों में व्यतित कर ही है। उनकी कविताओं में महानगर जीवन की बर्बरता, विद्रुपता, विड़म्बनाएँ, भूमंडलीकरण, उपभोक्तावादी संस्कृति आदि का चित्रण हुआ है। औद्योगिक प्रगति के साथ महानगरों का विकास हुआ। एक तरफ ऊँची इमारत है तो दूसरी ओर झुग्गी झोपड़ियाँ हैं। महानगर में लोग औद्योगिक प्रगति के साथ यांत्रिकता का शिकार हो गए हैं। कोई व्यक्ति किसी से खुलकर बात नहीं करता, कभी खुलकर हँसता नहीं है। व्यक्ति महानगर के वातावरण का एक दृश्य द्रष्टव्य है ``खिड़कियाँ देखी हैं मैंने / खुलती उनकी, / एक-दूसरे के आँगन में, और / विलय होता शोर वाहनों का, / उग जाता, आस-पास की / वनस्पती में सन्नाटा, / हड़बड़ाकर नहीं चलती / दीवारों पे कोई घड़ी ।``१ महानगरों में व्यक्ति का जीवन भौतिक सुविधाओं से संपन्न है। वह भौतिक सुविधाओं को प्राप्त करने के लिए भागदौड करता है। मशीनों के नगरों में व्यक्ति स्वयं मशीन बन गया है। महानगरीय ने एक तरह कृत्रिमता और यं त्रिकता को जन्म दिया है। मनुष्य का जीवन सुख के साथ अपाद कष्टमय हो गया है। महानगरीय समस्याओं में जनसंख्या की वृध्दि मुख्य है। इस कारण साधन सामुग्री की कमी और जनसंख्या अधिक होने कारण वातावरण कुलषित हो गया है। इसमें जीवन की त्रासदी यह है कि व्यक्ति यहाँ अपने आपको नगण्य महसूस करता है। महानगर में हर व्यक्ति घूटनभरा जीवन व्यतीत करता है। महानगर में भागदौड़ के कारण व्यक्ति का व्यक्ति से बातचित करना कम हो चुका है। इस संदर्भ में कवयित्री लिखती है- ``आजकल भागदौड़ और कोलाहल में, / शब्दों से / शब्द नहीं / जुड़ पाते / बिखरे रहते हैं / पारा पारा हो / मन में ।``२ महानगरों में मनुष्य भीड में रहते हुए भी अकेलापन महसूस करता है। घर में किसी भी व्यक्तियों के पास वक्त नहीं है। घर

ISSN : 2348-7143
March 2018

में रहनेवाले लोगों को निर्जीव वस्तुएँ ही साथ देती है। अकेलेपन का साक्ष देने के लिए फर्श, दीवार, खिड़कियाँ आदि हैं। अकेलेपन की पीड़ा में व्यक्ति को उसकी परछाई ही साथ देती है-`` घर में अकेले होते हैं, / सिर्फ फर्श पर या / दीवार पर / यहाँ-वहाँ लगे आदम कद आईने में / चलती है साथ-साथ / आपकी अपनी परछाई।``३

महानगर में जनसंख्या का विस्फोट हो चुका है। परंतु जनसंख्या की वृध्दि के साथ साथ सुविधाएँ नहीं बढ़ी हैं। दिल्ली में एक ओर दर्शनीय स्थल कुतुबमीनार है तो दूसरी ओर जमुना नदी में व्याप्त प्रदुषण है। विद्रुपता है- ``दिल्ली के छोर पर कुतुब मीनार और दूसरे पर / गंदला पानी / लाख तुम उसको, / जमुना कहो / याद आती है कीचड़ / या चिता जलती भभक कर / महानगर की रीढ़ पर।`` ४

महानगरों में होनेवाले प्रदूषण अंधाधुध औद्योगिक विकास के कारण हुआ है। जब से मनुष्य स्वार्थ के लिए प्रकृति का दोहन किया है तब से प्रकृति का संतुलन बिगड गया है। मनुष्य ने घरों के निर्माण के लिए पेड काटे, पहाडों को समतल बनाया, ईटों के मकान, पक्के रस्ते बनवाएँ, परमाणु भट्टियाँ, विद्युत-गृह, वस्तुओं का निर्माण, उनमें मुख्य है प्लास्टिक का निर्माण आदि बहुत ऐसे उत्पादन है जिससे महानगरों का समूचा जीवन-घातक तत्वों से भर गया है। महानगरों में मनुष्य स्वच्छ वायु में साँस लेने तरस गया है। वायु प्रदुषण के कारण आँखों में जलन, त्वचा में एलर्जी, साँस लेने के लिए कष्ट प्लेग, डेंगु आदि कितनी प्राणघातक बीमारियाँ फैलती है। प्रस्तुत कविता में शहर के हर दिन मरने एवं ध्वनि, वायु प्रदुषणों का दमघोटू वातावरण का चित्रण परिलक्षित होता है-

सारे दिन महसूसा मैंने
एक मरता शहर
एक बेकार फेफड़ा
पहाड़ का चारों ओर डीज़ल
चीखते पहिये कसैला धुआँ
क्या लेने आते हैं हम लोग यहाँ
दौड़-दौड़ अपने घरों से- ५

महानगरीय जीवन में मानवीय मूल्यों का विघटन हो चुका है। हर व्यक्ति अपना स्वार्थ चाहता है। शहर में कोई किसी को अपना दु:ख-दर्द नहीं बताता। वह घूटन भरा जीवन व्यतीत करता है। महानगरों के जंगलों में व्यक्ति भटकता है लेकिन कोई अपना परिचित नज़र नहीं आता। महनगरों में व्यक्ति घर से, परिवारव से मित्र-संबंधियों से दूर जा रहा है। प्रस्तुत कविता में महानगरों में होनेवाले रिश्तों का परिवर्तन दृष्टव्य होता है जैसे-``दिनों से भी छोटा रिश्ता / तुम्हीं कहना / झेल पाएगा / साँप-सी तेज भागती / इन सडकों की दूरी / दीवारों-सी अन्धी / न देख पाने की मजबूरी ?``६ इस प्रकार घर की दीवारें अन्धी बन चुकी है कोई व्यक्ति किसी का दु:ख देखना नहीं चाहता।

महानगर में मनुष्य भीड़ में अपना अस्तित्व खो चुका है। भीड़ अस्तव्यस्तता का प्रतीक है। इसमें पड़कर व्यक्ति अजनबीपन या अकेलापन का शिकार होता है। वैयक्तिक जीवन की त्रासदियों का

प्रभाव पारिवारिक जीवन में पड़ना सहज है। । प्रस्तुत कविता में महानगरों के व्यक्तियों की तरह पपीहा जीवन व्यतित कर रहा है जैसे-``किसी फाड़ी हुई चिट्ठी के / अधजले टुकडों से बादल / छिपते सूरज की / लिपि लिखे /**और** पपीहा एक अकेला / शहरी घरों के जंगल ऊपर उड़ता / `कहँ -कहूँ--- की धुन रटे।``७ शहरों में बढ़ती आबादी के कारण लोगों को एक साथ कई समस्याओं को झेलना पड़ता है। शहरों में घर से लेकर पीने के पानी तक की कई समस्याएँ दिखाई देती है। घरों में कई दिनों तक पानी नहीं आता, सारे मुहल्ले में लोग पानी के लिए प्यासे है, कुआँ और बावड़ी सूख गई है। इसी प्रकार शहरों में मानवीय मूल्यों में सूखापन आ चुका है। महानगरीय जीवन की समस्याओं को कवयित्री `सरोवर` कविता के माध्यम से प्रतीकात्मक शैली में प्रस्तुत करती है-

इस झूलसते शहर में
जहाँ सब प्यासे हैं
पानी नहीं
तलौंछ तक सोख ली जाती है
हर कुआँ और बावड़ी।८

महानगरों में दिन रात लोग कार्य में व्यस्त रहते हैं। सुबह ले लेकर रात के बारह बजें तक वाहनों का शोर सुनाई देता है। प्रस्तुत कविता में महानगरों में होनेवाली आपधापी का चित्रण किया है। सुबह ग्वाला बाइसिकल से दूध देने के लिए चला आता है। अखबार वाले अखबार बाँटने के लिए जाते है। माँ घर में सुबह से उठकर बच्चों की स्कूल की तैयारी से लेकर पति के खाने के डिब्बे तक व्यस्त रहती है। जिस घर में नौकर रहता है उस घर की मालकीन उसे भद्दी गालियाँ देकर कोसती है जैसे- ``ग्वाले की धड़धड़ती बाइसिकल / अखबार वाले का धप्प से फेंकना / हाँफती-पाँफती माँओं का बच्चे को / स्कूल की बसों तक ठेलना / नौकर को उठते ही मन-मन / मालकिन को भद्दा सा कोसना।``९

संवेदनहीनता महानगर की सबसे बड़ी विशेषता है। सामाजिक मूल्यों का हनन नगरों में दिखाई देता है। सामाजिक रिश्तों के प्रति व्यक्ति में असुरक्षितता दिखाई देती है। शहरों में अनैतिक घटनाएँ होती है। महानगरों में मनुष्य मानवी मूल्यों को विस्मृत एवं उपेक्षित अमानवीय कृत्य करते है। शहरों में यदी कोई व्यक्ति दुर्घटनाग्रस्त होता है तो लोग अनदेखा करके आगे निकल जाते है। कोई किसी को सहयोग के लिए तैयार नहीं होता क्योंकि महानगर संवेदनाहीन हो गया है। नौकरी करने वाली स्त्रियों को कभी-कभी कार्यालय से आते समय देर हो जाती है। परिस्थिती में उसके साथ अनैतिक घटनाएँ होती है। स्त्रियों के साथ बलात्कार से लेकर हिंसा की महानगरों घटनाएँ अधिक मात्रा में दिखाई देती है। युवा बेरोजगारी से निराश होकर आत्महत्या करने के लिए विवश हो जाते है। इस प्रकार की कई घटनाएँ महानगरों में घटित होती है। प्रस्तुत कविता में` महानगरीय जीवन में घटित घटनाओं का विवरण दिखाई देता है जैसे- ``अखबारों में हत्याओं की / खबरें न हों / बच्ची से बलात्कार का विवरण न हो / माँ या पत्नी को परिजनों ने / पीटा न हो,/ भूखा कोई पुल से नीचे / कूदा न हो / गुमशुदाओं की टी. वि पर / तस्वीरें न हों।``१०

निष्कर्ष : कहा जा सकता है कि सुनीता जैन कि कविताओं में महानगरीय जीवन को चित्रित किया गया है। महानगर की विद्रुपता, संवेदनहीनता, संबंधहीनता, उपयोगवादी को चित्रित किया गया है। कवयित्री मानती है कि महानगरीय सभ्यता और बदलते हुए सामाजिक परिवेश में पारिवारिक संबंध समाप्त हो रहे है। जिससे व्यक्ति का संघर्ष ओर भी त्रासदायक होता है। इसी के साथ महानगरों में अकेलेनप की पीड़ा को देखा जा सकता है। व्यक्ति भीड़ में रहकर भी अपना अस्तित्व गवा बैठा है।

संदर्भ

1. सुनीता जैन समग्र खण्ड -६ संपा. पुष्पपाल सिंह पृ. ८
2. सुनीता जैन समग्र खण्ड -५ संपा. पुष्पपाल सिंह पृ. ३७
3. सुनीता जैन समग्र खण्ड -६ संपा. पुष्पपाल सिंह पृ. २७०
4. सुनीता जैन समग्र खण्ड -७ संपा. पुष्पपाल सिंह पृ.१७८
5. पूर्ववत- पृ.१८०
6. सुनीता जैन समग्र खण्ड -३ संपा. पुष्पपाल सिंह पृ. ५२
7. पूर्ववत - पृ. ७५
8. पूर्ववत - पृ.१३८
9. सुनीता जैन समग्र खण्ड -६ संपा. पुष्पपाल सिंह पृ. २०
10. सुनीता जैन समग्र खण्ड -७ संपा. पुष्पपाल सिंह पृ.५५/५६

‘RESEARCH JOURNEY’ International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

दलित जीवन के अतित के गहरे दंश : अब और नहीं

मुक्ति प्रभात जैन
(एम.ए. हिंदी)
मूलजी जेठा महाविद्यालय,
जलगांव

ओमप्रकाश वाल्मीकि वर्तमान हिंदी साहित्य में बहुचर्चित एवं प्रसिद्ध साहित्यकार है। वाल्मीकि जी का साहित्य भारतीय समाज का दर्पण है। वाल्मीकि जी ने अपने संपूर्ण साहित्य में दलित जीवन की पुरी व्यथा-कथा को व्यक्त किया है। अन्याय व्यवस्था के प्रति जो आक्रोश उनके मन में है वही उनके साहित्य में भी नजर आता है। वाल्मीकि जी के कविता संग्रह अमानवीयता, शोषण और गुलामी से युक्त जीवन व्यतीत करनेवाले उन करोड़ो दलित लोगों के आक्रोश की गहनता और सुक्ष्मता को चित्रित करते है, जिसका भारतीय व्यवस्था में शोषण हुआ है।

वाल्मीकि जी के हिंदी साहित्य जगत में तीन काव्य संग्रह प्रकाशित हुए है। ओमप्रकाश वाल्मीकि जी का ‘अब और नहीं’ यह तीसरा काव्य संग्रह है। इस कविता संग्रह में कुल मिलाकर इक्कावन छोटी बड़ी कविताएँ हैं ‘अब और नहीं’ में वाल्मीकी जी ने देश की वर्णवादी व्यवस्था तथा परंपरावादी मानसिकता से सदियों से शोषित पीड़ित दलितों के संघर्ष को प्रस्तुत किया है। उनकी कविताएँ दलितों के जीवन , करुण अनुभवों एवं संघर्षो की वेदनामय अभिव्यक्ति है। वाल्मीकि जी की कविताएँ परंपरागत विषमता पर आधारित समाज व्यवस्था के विरोध में विद्रोह की घोषणा भी करती है और सामाजिक समता एवं समानता की माँग भी करती है। सभी मानव अपने-अपने कृतित्व पर श्रेष्ठ है, यह भाव भी उनकी कविताओं में व्यक्त होती है तो साथ-ही-साथ सामाजिक छुआ-छूत, उच-नीचता तथा अंधश्रद्धा एवं बाह्याडम्बरों का विरोध भी करती है। इनकी कविता संत कबीर, म.फुले और डॉ. बाबासाहेब के विचारों को आगे बढ़ाने का महान कार्य करती है। वाल्मीकि जी के संदर्भ में रमेश कुमार लिखते है कि, ‘‘उनमें मनुष्य की प्रतिष्ठा है, जाति की पीड़ा है, वर्ण व्यवस्था के खिलाफ विद्रोह है, समतावादी समाज की परिकल्पना है, मुक्ति संग्राम है, स्वतंत्रता की आकांक्षा है मातृत्व है, लोकतांत्रिक आस्थाएँ है, चुनौतियों से मुकाबला करने का साहस है, संघर्ष है, स्वाभिमान का बोध है और सामाजिक परिवर्तन का लक्ष्य है।’’१

जातिगत वैमनस्य ने वाल्मीकि जी के पथ में कई प्रकार की बाधाएँ उत्पन्न की। बचपन में निम्न जाति के होने के कारण पढ़ाई में कठिनाईयों का सामना करना पड़ा गुरुजनों का जातिगत अमानवीय व्यवहार सहपाठियों द्वारा जातिगत तिरस्कार, अत्याचार आदि वाल्मीकि जी की प्रगति में बाधा ही बने। वाल्मीकि जी ने अपने जीवन में अधिकतर दु:ख दर्द का सामना किया। ये दु:ख दर्द उन्हें दलित होने के कारण ही सहने पड़े । इसी कारण उनके व्यक्तितत्व में दलितों पीड़ितो के प्रति अधिक संवेदशीलता

दिखाई देती है । इसलिए तो वे कहते है कि ''अतीत गौरवगान के बजाय जन सामान्य के दु:ख दर्द को अपने लेखन में उतारना (मुझे) ज्यादा सार्थक लगा ।'' २

ओमप्रकाश वाल्मीकि जी का मानवीय दृष्टीकोन ही दलित कविता को सामाजिकता के साथ जोड़ता है । 'अब और नहीं' काव्य संग्रह की कविताओं मे दलित कविता के मानवीय पक्ष को प्रभावशाली ढंग से उभारा गया है । वाल्मीकि जी की कविताओं का विशिष्ट महत्त्वपूर्ण स्थान है । इनके 'अब और नहीं' काव्य संग्रह में आक्रोश जनित गम्भीर अभिव्यक्ति में जहाँ अतित के गहरे दंश है, वहीं वर्तमान की विषमतापूर्ण, मोहभंग कर देनेवाली स्थितियों को इन कविताओं में गहनता एवं सूक्ष्मता के साथ चित्रित किया गया है । दलित कविता के आंतरिक भावबोध और दलित चेतना के व्यापक स्वरुप को इस संग्रह की कविताओं में वैचारिक प्रतिबद्धता और प्रभावोत्पादक अभिव्यंजना के साथ देखा जा सकता है ।

''अब और नहीं'' काव्य संग्रह में वाल्मीकि जी ने दलितों के शोषण को लेकर अनेक कविताएँ लिखी है । इस संग्रह की 'लेखा-जोखा' इसी रुप में प्रस्तुत हुई है । हमारे समाज में रहनेवाला निम्न वर्ग दिन-रात पानी के समान पसीना बहाता है । खेतों में जी तोड़ मेहनत करता है, फसलें उगाता है, पेड़ लगाता है । इतना श्रम करने के बावजूद भी न फसल उसकी हो सकी न पेड़ उसके हो सके । पानी कुदरत की देन है । इस पृथ्वीपर रहनेवाले सभी मनुष्य को पानी पीने का समान हक है, लेकिन इस देश की संस्कृति ने पानी पीने का हक दलितों से छीन लिया है । इस देश में भेड़-बकरी, कुत्ता-बिल्ली, भैंस एवं अन्य जानवरों के लिए पानी पीना आसान है लेकिन दलित व्यक्ति अगर किसी पानी के कुँओं को छू लेता है तो उसे अपशकुन माना जाता है । उसके साथ जानवरों जैसा व्यवहार किया जाता है । श्रम करनेवाला दलित प्यास लगने पर भी गंदी नाली से अपनी प्यास बुझा लेता है । इस व्यवस्था ने उसपर ऐसे अमानवीय दुर्बल बंधन डाल दिए थे । इस संदर्भ में 'लेखा-जोखा' कविता की पंक्तियों

''तपती दुपहर में, रजबाहे की नालियों में,
बहते गंगाजल से, बुझायी प्यास अनेक बार
बिना हिसाब किये, कितनी रेत समायी पेट में
कितना पानी बदला लहूँ में, फिर भी,
न गंगा ही अपनी हो सकी
न रजबाहे की रेत ही ।'' ३

इस देश की पाखंडी व्यवस्था ने दलितों का सदियों से शोषण किया है, फिर वह पानी पीने का प्रश्न हो या मंदिर में प्रवेश करने का । उन पर हमेशा बंधन डाले गए । जब दलित का लड़का पाठशाला में खेल के मैदान में खेलने के लिए चला जाता है, तो उसका शोषण किस प्रकार किया जाता है । उसका दृश्य 'सदी का आखिर पहर' कविता में स्पष्ट रुप से दिखाई देता है ।

''हम छू भी नहीं पाते
मैदान के बीच खींची रेखा
बज जाती है सीटी

खेल खत्म होने की पारी
शुरु होने से पहले ।'' ४

प्रस्तुत पंक्तियों से यह भाव स्पष्ट हो जाता है कि, दलितों के साथ कितना गंदा व्यवहार किया जाता है। खेल का मैदान तो सबके लिए खुला होता है। जिसके मन में खेल के प्रति रुची है, वह कोई भी व्यक्ति खेल सकता है लेकिन हमारे देश में बडी शर्म की बात है कि, जब गरीब, दलित खेलने के लिए मैदान में उतरता है तो खेल शुरु होने से पहले ही खत्म हो जाता है। खेल के मैदान में दलितों का शोषण इस वर्णवादी व्यवस्था ने किया है दलितों को अपने अधिकार एवं हक से पूरी तरह वंचित रखा है। केवल दलितों का उपयोग एक सेवक के रुप में किया है। इसी बात को लेकर वाल्मीकि जी अपनी कविता 'एक और युद्ध' में कहते है कि

''वे बेहद खुश हैं
उस आदमी से
जो खड़ा है सिर झुकाये
उनकी भीड़ में
जिसे जब चाहें
करते हैं इस्तेमाल
निर्जीव, जड़ पदार्थ की तरह ।'' ५

इन पंक्तियों से यह स्पष्ट हो जाता है कि शोषक वर्ग दलितों के सिर झुकाये रहने से बड़ा खुश है। इसीलिए वाल्मीकि जी दलितों की तुलना उस निर्जीव जड़ पदार्थ से करते है। जो जिंदा होकर भी एक मृत लाश की तरह नजर आते है। वाल्मीकि जी ने अपनी कविताओं मे दलितों के प्रति शोषण को बड़े संवेदनशीलता के साथ व्यक्त किया है। 'सजा' नामक कविता में दलितों की वेदाना और निराशा इस रुप में प्रस्तुत होती है।

''वे रहे बेखबर, उस दुश्मन से
जिसकी सेवा-टहल में
खप गयीं पीढ़ियाँ
बिक गयी भूखी-नंगी, मर गयी बे मौत
बेनाम
चिर-परिचित गलियों में ।'' ६

वाल्मीकि जी इन पंक्तियों से सवर्णो द्वारा शोषित दलित व्यक्ति की वेदना और निराशा को व्यक्त करते हुए कहते है कि दलित ने सवर्णो की जाति-प्रथा के आधार पर उनकी जीवन भर देख-भाल की। सेवा की। कभी भूखे रुप में तो कभी बिना वस्त्रों से दलित व्यक्ति उनकी सेवा करते-करते बेमौत, बेनाम, चिर-परिचित गलियों में मर गए। लेकिन दलितों ने जीवनभर जिसकी सेवा की है, उस व्यक्ति के मन में उसके मरने का कोई दु:ख नहीं। उसके मरने का कोई असर नहीं। इसलिए दलित व्यक्ति कहता है, आखिर जन्म लेने की इतनी बड़ी सजा हमें क्यों मिलती है ? इस दर्द, वेदना से दलित व्यक्ति हमेशा

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

जूझता रहता है । दलितों की वेदना को व्यक्त करती वाल्मीकि जी की कविता 'स्याही से रंगे शब्द' की कुछ पंक्तियाँ

मुश्किल था मेरे लिए
स्याही का रंग पहचानना
उन दिनों जब चारों ओर बिछे थे
नुकीले काँटे
खींची थी बाड़
तलवों से रिसता था लहू
चीख भी नही सकते थे
कितने अपाहिज थे
चीथड़ों में लिपटे दिन ।'' ७

सवर्णो द्वारा दलितों का शोषण होने पर उनकी अभिव्यक्ति इन पंक्तियों में नजर आती है । सवर्णो ने दलितों के लिए हर जगह शोषण का जाल बिछा रखा है । इस जाल से निकलने के लिए दलितों ने जी तोड़ मेहनत की लेकिन उनकी चाल इतनी दर्दनाक थी कि वह चीख भी नहीं सके । दलितों ने इस व्यवस्था से निकलने की बार-बार कोशिश की लेकिन उनका जीवन इस खौफनाक अवस्था में डूब गया । अपनी वेदना को व्यक्त करने की आजादी तक उनसे छीन ली । कवि ने अपनी कविताओं में दलितों की समस्त वेदना को जानकर निराश भावना को बड़े संवेदना के साथ प्रस्तुत किया है । 'श्रेष्ठ' नामक कविता में वर्णवादी व्यवस्था के विरोध में दलितों का आक्रोश एवं प्रतिरोध स्पष्ट रुप से दिखाई देता है । 'अब और नहीं' कविता संग्रह में ऐसी अनेक कविता है जिनमें यह स्वर दिखाई देता है । 'श्रेष्ठ' कविता की ये पंक्तियाँ इसी स्वर को उद्घाटित करती है ।

''एक रोज मैंने भी, जुटायी हिम्मत
और पूछ लिया उससे, वही सवाल
देखा उसने मेरी ओर
बोला, मै जन्मा हूँ ब्रह्मा के मुख से
इसलिए श्रेष्ठ हूँ ।
ताज्जुब है
मुनष्य का जन्म तो होता है
सिर्फ माँ के गर्भ से
फिर आप कैसे पैदा हो गये, ब्रह्मा के मुख से ?'' ८

वाल्मीकि जी ने इन पंक्तियों में वर्णवादी झूठी मानसिकता के खिलाफ आक्रोश व्यक्त किया है । देवी-देवताओं के नाम पर जो कुप्रथायें बनाई गई है उसके प्रति भी वाल्मीकि जी अपना आक्रोश व्यक्त करते है । उसका एक उदाहरण प्रस्तुत है ।

''जब भी चाहा छूना

मंदिर के गर्भ-गृह में
किसी पत्थर को, या उकेरे गए भित्ति चित्रों को
हर बार कसमसाया हथौड़े का एहसास
हथेली में
जाग उठी उँगलियों के उद्‌गम पर
उभरी गाँठे ।'' ९

हिंदू धर्म की कुछ कुप्रथाओं ने दलितों को अपने हक एवं अधिकारों से वंचित रखा है । ऐसी प्रथाओं का विरोध वाल्मीकि जी इन पंक्तियों में करते है । सभी मनुष्य की तरह दलितों को भी स्वतंत्र रुप से जीने का हक है, प्रकृति की सभी वस्तुओं को छूने का हक है । लेकिन इस देश की जाति एवं वर्णव्यवस्था ने उन्हें मंदिरों को न छूने एवं उसमे प्रवेश न करने जैसे बंधन डाले है । आज भी गाँवो में यह प्रथा है । सुवर्णवादी व्यवस्था ने ऐसी संस्कृति बनाई है, जिस संस्कृति में दलित हमेशा-हमेशा से पीसता रहा है । इस संस्कृति से दलित बाहर निकलना चाहता है परंतु यह संस्कृति एक मकड़ी के जाल की तरह बनी है । ऐसी संस्कृति का उदाहरण 'विपथित संघर्षयात्रा : एक' कविता में वाल्मीकि जी इस प्रकार देते है ।

''लहू में बसा हुआ
बर्बर संस्कृति का भय
बुना हुआ है मकड़ी के जाले-सा
इर्द-गिर्द
महीन अदृश्य धागों से
हौसला टूट रहा है ।'' १०

दलितों ने अपने जीवन में अनेक यातनाओं के साथ संघर्ष किया है । उनका पूरा वर्तमान किसी-न-किसी यातनाओं से गुजरा है और भविष्य भी उसी तरह लेकिन ऐसी परिस्थिती में भी दलित व्यक्ति जीवन से हार नहीं मानता । निरंतर संघर्ष करता है । इस वर्णवादी व्यवस्था में परिवर्तन लाने का प्रयास करता है । परिवर्तन अनेक प्रकार का है । कभी सामाजिक समानता के रुप में, शिक्षा के क्षेत्रों में, उच-नीचता की भावना के रुप में तो कभी अंधश्रद्धा के रुप में । अब दलित व्यक्ति धीरे-धीरे सवर्णो की असलियत जान चूका है । उनके जाल में नहीं फँसना चाहता । वह परिवर्तन की आस लेकर वैज्ञानिक जीवन जीना चाहता है । जिसमें किसी भी प्रकार की अंधश्रद्धा एवं उच-नीचता न हो ।

''गोल घेरों से बाहर खदेड़े गए
हम नहीं जानते
क्यों मट मैला है इतना
मौसम का रंग
धूप झूलसाती है क्यों
हमारी ही त्वचा ।'' ११

दलित साहित्य का मूल लक्ष्य ही अमानवीय व्यवस्था में परिवर्तन लाना रहा है । शिक्षा के क्षेत्रों में दलितो का परिवर्तन किस प्रकार हुआ है इसका स्वर वाल्मीकि जी की 'अच्छा ही हुआ' इस कविता में इस प्रकार है

''मरते-मरते मेरा बाप
थमा गया
मेरे हाथ मे कलम
झाड़ू की जगह
कालग्रस्त अँधेरों की सिसकियाँ
और मुक्ति का घोषणा-पत्र
लिखने के लिए ।'' १२

इन पंक्तियों में यह भाव स्पष्ट रुप से नजर आते है कि दलित व्यक्ति ने हाथ की झाड़ू को छोड़कर अब कलम पकड़ी है । कलम से ही अपने जीवन के गुलामी के जाल से आज़ाद किया जा सकता है । शिक्षा ऐसा एक अलंकार है जो व्यक्ति को सभी ओर से शोभित और सन्मानित करता है । इसलिए अब दलित व्यक्ति अपने पिता के शब्दों को अच्छी तरह से समझ वह धीरे-धीरे शिक्षा प्राप्त करने की ओर अग्रसर हुआ है और शिक्षा को ही परिवर्तन का साधन मानता है ।

'अब और नहीं' इस संग्रह की कुछ कविताओं में दलित अपने अस्तित्व की खोज में है । वाल्मीकि जी के 'इन अपाहिज दिनो में भी' कविता में दलित अपने आस्तित्व की तलाश किस प्रकार करता है उसकी कुछ पंक्तियाँ इस प्रकार है

''खोजना चाहा एक रास्ता
अपने लिए
उनके लिए
जो तरसते हैं जीवन भर
किसी पगडंडी के लिए
जहाँ वे बचा सकें
अपने तलवों को जख्मी होने से ।'' १३

दलित समाज में कुछ ऐसे पढ़े-लिखे लोग हैं जो अपने समाज एवं परिवार के प्रति आस्था रखते है । ऐसे ही लोग अपने समाज में जो सदियों से शोषित व्यक्ति रहे है । उनको अपने अस्तित्व निर्माण की ओर प्रेरित करते है । मुख्यत: इस कविता संग्रह की कविताओं के माध्यम से वाल्मीकि जी ने दलितों को जागृत करने का तथा सवर्णो को मानवता की ओर खींचने का प्रयास किया है । वाल्मीकि जी के दलितों को जागृत करने का तथा सवर्णो को मानवता की ओर खींचने का प्रयास किया है । वाल्मीकि जी के 'अब और नहीं' कविता संग्रह की इन कविताओं में सवाल-दर-सवाल उभरते है । इन कविताओं में जहाँ

ISSN : 2348-7143
March 2018

भरपूर व्यंग्य है वही पाठकों को उद्वेलित कर देने के लिए नुकीले शब्द भी है । इन कविताओं में दलित जीवन के अतीत से वर्तमान तक की त्रासदियों को शिद्दत से रेखांकित किया है ।

निष्कर्ष :

वाल्मीकि जी ने अपनी इन कवितओं में घुटन, पीड़ा, दर्द, शोषण, अभाव, दुत्कार, धिक्कार, लाचारी, विवशता, मजबूरी, दरिद्रता, भूख आदि के जीवंत दृश्य उपस्थित कर आज के प्रत्येक पाठक एवं समाज के मन में मानवीयता की संवेदना जगाने में बहुत हद तक सफल प्रयास किया है । आज हम अपने आपको चाहे जितना पढ़ लिखकर सभ्य माने पर जाति आज भी कहीं न कहीं जीवित है । अस्पृश्यता दलित समाज को मिला एक अभिशाप है । भारत में दलित वर्ग के जीवन का हर पहलू अंधकारमय है । कभी सामाजिक विषमता व कभी उसकी निम्नतम स्थिति, कभी अस्पृश्यता तथा कभी सवर्णो द्वारा किया जानेवाला अमानवीय व संवेदनाशून्य आचरण उन्हें हर क्षेत्र में शोषण का शिकार बनाता है । दलितों को इस हद तक और इतना बर्बर अपमान झेलना पड़ता है कि मानवता की भी कह काँप उठे । अगर दलितों की सामाजिक स्थिति पर दृष्टी डाली जाए तो यह भी असमानता व शोषण पर आधारित रही है । वर्ण व्यवस्था भारतीय समाज की एक ऐसी घिनौनी व्यवस्था रही है जिसमें व्यक्ति की पहचान केवल जाति से होती है और यह पहचान जन्म से ही निर्धारित हो जाती है । दलित वर्ग जाति दंश के इस कोढ़ को प्राचीन काल से ही ढोता आ रहा है और वर्तमान में भी ग्रामीण परिवेश में आज भी यह स्थिति नजर आती है । वाल्मीकि जी ने अपने इस काव्य संग्रह के माध्यम से सामाजिक असमानता और उत्पीड़न का चित्रण कर दलित समाज में चेतना का स्वर फूँकने का प्रयास किया है ।

RESEARCHJOURNEY

संदर्भ ग्रंथ :

१. ओमप्रकाश वाल्मीकि कृत 'बस्स ! बहुत हो चुका' संवेदना एवं शिल्प- रमेशकुमार, पृष्ठ-१३
२. जूठन-ओमप्रकाश वाल्मीकि, पृ. १३५
३. अब और नहीं - ओमप्रकाश वाल्मीकि, पृ. ९
४. वही- पृ. ४२
५. वही- पृ. ४७-४८
६. वही- पृ. ५६
७. वही- पृ. ७७
८. वही- पृ. ६९
९. वही- पृ. ११
१०. वही- पृ. ५०-५१
११. वही- पृ. २५
१२. वही- पृ. १०३
१३. वही-पृ.६५

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

ENGLISH

Keynote Address

War In Yemen: Need For Contesting War Through Literature

B S Jadhav
Professor, School of Language,
Literature & Culture Studies,
SRTM University, Nanded – 431 606

Modern literary trends must adapt to the demands and challenges of humanity and the changes attendant on them. The contemporary English literature has taken note of globalization and its impact and delineated issues related to it. The huge numbers driven by economic prospects is welcome but the mass exodus out of sheer violence in recent times is indeed horrendous. Never before in history, barring the catastrophic saga of the partition of India, have we come across mass exodus that has been taking place in such huge numbers across the globe today. The question whether the contemporary Indian writers are addressing this type of migration remains yet unanswered. There is a need to address the plight of such masses that are deprived of humanity for no fault of theirs.

The world has noticed how the West has retreated from its multicultural policies. The European Union regarded to be as the epitome of human civilization is on the back foot now. Netherlands that championed the cause of multiculturalism has retreated now. France, UK, Spain and other European nations also are rethinking their policy with regards it. The burden of the influx of refugees from the Middle East has made the states wary. In the Indian context, issue of illegal migration from Bangladesh continues throwing a challenge before the government. Illegal migration is not something that has to be encouraged but the pertinent issues related to war refugees require a humanitarian approach.

The erstwhile Southern part of Yemen known as Aden Colony was governed as part of British India from Bombay during the colonial era. Yemen, like India has a history of civilization but today it has been devastated. The United Nations has also become almost helpless in the case of Yemen. Huge numbers of deaths and unprecedented man-made starvation has struck it. The blockade by air, land and sea has disrupted the delivery of aid to Yemen. Thousands of civilians have been killed and millions have been displaced leading to humanitarian catastrophe. The Indian

Embassy, like Embassies of other nations in Sana'a, has been shut down. Today, it seems, not many are comfortable with voicing the plight of the people over there.

Surprisingly, not many in India talk about it. How indifferent a nation can be towards its extended neighbor becomes evident from this. How do scholars, thinkers and writers react to it? Have the contemporary Indian English writers ever felt the need to address issues such as war refugees or not? What do the Marathi, Hindi and other regional writers think about it? Are we too engrossed with our own problems or is it a matter of willful ignorance due to trade considerations?

In 2015 when the crisis in Yemen began, things were different. India was quite proactive then. Minhaz Merchant (2015) in his article quotes an anecdote as follows: An Indian woman sporting a bindi walked up to the checkout counter of a store in London. The sales girl looked at the bindi, smiled, and said: "Good job in Yemen."This was after the rescue mission carried out by the Indian Air Force and the Indian Navy in 2015. Merchant asserts that "India's rescue mission in Yemen relied on the projection of both hard and soft power. The airforce and navy along with Air India provided hard power – men, materials, logistics, aircraft and warships. But the fact that countries like the US, with far greater military hardware in the region, asked its citizens to board Indian flights and ships out of war-torn Aden demonstrates the importance of India's soft power. No other country had the kind of access to Yemen that India did."

Further, Merchant (2015) observes, "The complex sectarian equations in Yemen make Western powers unwelcome in this crucible of what is an Iran-Saudi Arabia proxy war. The Shiite Houthis, backed by Iran, are battling the Saudi-led Sunni coalition which supports Abd-Rabbu Mansour Hadi, Yemen's president now in exile in Saudi Arabia. With the West handicapped in Yemen, it was India's longstanding neutrality in the Middle East's sectarian battles that allowed it access to Aden. No airlift or naval operations would have been possible without a combination of Indian military and aviation assets as well as goodwill for India on the ground among all combatants." This is what the Indian government has done for which it needs to be applauded.

Almost three years after, today things have worsened in Yemen. Emily Thornberry, the Shadow First Secretary of State of UK, said in the House of Commons recently, "the UK government pretends to care about human rights and war crimes but when it comes to Saudi Arabia and Yemen there is shameful silence."She vocalized her concerns with regards the ongoing blockade of medicines, food and relief in Yemen. The chances of restoring peace and normalcy in Yemen seem to be very bleak even today. Perhaps, the time has come for the Indian government to resort to its unflinching neutrality and the goodwill it has amongst the warring factions and

ISSN : 2348-7143
March 2018

the nations, party to the proxy war, and intervene in the interests of humanity for an amicable settlement.

The literary output regarding the refugees in distress, danger and persecution in Syria, Palestine, Sudan, Libya, etc is slowly building and gaining attention of readers worldwide. Writers like Viet Thanh Nguyen, Mohsin Hamid, Uwem Akpan, Ishmael Beah, Dave Eggers and others have penned down the horrific experiences of the refugees. The refugee crisis in Yemen is yet to be penned down. It is time for the academia of this great nation that cherishes the idea of *Vasudev Kutumbkum* to come ahead and voice our concerns – the concerns for humanity.

Today, in literary studies, the very notion of globalization is being challenged and the idea of planetarity (Spivak) is being stressed. Even the viability of national literature is being questioned. A K Singh rightly points out that national literature alienates one part of humanity from the other thereby frustrating the very purpose of literature which is to delineate society. The writers thus have to rise above the constraints of national perspectives and address the refugee crises empathetically.

Works cited:

Singh, A K ‘The future of Comparative studies’ In *New Directions in Comparative Literature*. Eds Badode Rambhau, Afzal Khan et.al Macmillan India 2008 Print
Stanly,Johny.‘Such a long silence on Yemen’ In The Hindu. August 22, 2016
Merchant, Minhaz ‘Why Yemen could be a turning point in India’s geopolitical rise.’ Daily O 14/04/2015 https://www.dailyo.in/politics/yemen-crisis-india-geopolitical-power-index-sanaa/story/1/3159.html accessed on March 11, 2018

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Translation Studies

Dr. Mutavali Mijoddin Mainoddin[1] and
Dr.Mohamad Mustafa A. Mujawar[2*]
[1]Assistant Professor, Department of Marathi, Rani Channamma University, Vidyasangam, Belagavi, Karnataka, India
[2*]Principal, Madni Pre-University College for Girls, Belagavi, Karnataka, India

Abstract

In this Perspectives article, considers the role of the translator as a mediator between cultures. Rather than merely supplanting one form of words for another, the translator has the capacity to enhance our understanding of development issues and indigenous cultures by mediating ideas across cultural and national boundaries. The article presents case studies where translation has played a crucial role in bringing new learning and wider understanding to rich, indigenous cultures in India and South Africa thereby enabling languages to become more widely 'utilized and promoted through education, working towards formal protection by the respective state constitutions and curricula'.

Introduction

Translation is not merely an inter linguistic process. It is more complex than replacing source language text with target language text and includes cultural and educational nuances that can shape the options and attitudes of recipients. Translations are never produced in a cultural or political vacuum and cannot be isolated from the context in which the texts are embedded (Dingwaney and Maier, 1995:3). As David Katan in Translating Cultures puts it: 'the translator is a bilingual mediating agent between monolingual communication participants in two different language communities' (2004: 16). Therefore translators not only have to be intermediaries between different language systems, but also have to be intercultural mediators – or as it has been stated by Aniela Korzeniowska and Piotr Kuhiwczak in Successful Polish-English Translation Tricks of the Trade – they have to be both 'bilingual and bicultural' (2006: 71).

Thus, translation performs a crucial role in our understanding of the cultural 'other' the role of the translator in mediating source ideas across cultural and national boundaries places him or her in a unique position in particular for understanding a range of development issues. Translating narratives from the global South is an invaluable source of knowledge about unfamiliar languages, indigenous cultures and experiences, and is immensely useful for gaining an understanding of non-European societies. Moreover, translation can also have a critical influence in politics and can act as an agent for reconciliation or social integration. Translations can therefore have a distinct effect on how global and human rights issues can be conveyed and communicated.

The aim of this article is to emphasise different aspects of the translation process that are often misunderstood during a mainly linguistic and uncreative operation where one set of textual material is replaced by another. I will firstly focus on 'unifying' aspects of translation in view of the current situation in South Africa where there are eleven official languages

ISSN : 2348-7143
March 2018

recognized by the constitution, but where English has become a dominant language. Secondly, I will discuss the newly discovered Koro language and the difficulties that accompany its translation, a perception based on the Whorfian hypothesis that language is shaped by the world in which we live. This is where the translation of a language will allow us to open the doors to unknown cultural and linguistic environments. The results will arguably introduce rich developing world reference points to translation methodology and development education. Finally, in summary, I will stress the translator's creative role, which often involves creating a new vocabulary in order to successfully convey the message of the source text. In doing this the interaction between the disciplines of translation studies and development education will become more apparent.

Interpreting Meaning

Translations are never a product of a cultural void and there is a general agreement between translation scholars that 'in seeking to transport words (and sentences and texts) from one language to another, the translator cannot merely search for equivalent words in the target language to render the meaning of the source' (Dingwaney and Maier, 1995: 3). Therefore, as stated by Aniela Korzeniowska and Piotr Kuhiwczak, translators not only have to be intermediaries between different language systems, but also have to be intercultural mediators. The role of the translator is to mediate source ideas across cultural and national boundaries placing him or her in a unique position to understand various development issues. Thus translating narratives from the global South is an invaluable source of knowledge about unfamiliar languages and cultural experiences and is immensely useful for gaining an understanding of different societies for development education purposes in particular.

In the case of South Africa, the social as well as political need for translation is immense. At present, there are eleven official languages confirmed by the constitution in South Africa, not two as in previous years, although some critics would argue that official multilingualism is a façade given the dominance of English. The government has been ill prepared for a complex linguistic project where all the indigenous languages could coexist simultaneously on an equal basis. In consequence, English has regularly become the only means of communication in everyday political, business and educational life. The other languages, most prominently Zulu and Xhosa, have become neglected in the social, cultural and political spheres as well as 'the historically compromised Afrikaaner population' which is still is 'witnessing the decline of Afrikaans' (Tonkin and Frank, 2010: 17).

The urgent need for the translation of indigenous books and other forms of literature in South Africa was the central topic of scholarly debate in 2009 at the Institute for Comparative Literature and Society at Columbia University (Ibid: 17). At this symposium Antije Krog, Rosalind C. Morris and Humphrey Tonkin discussed an ongoing initiative to translate African literature into English. They all concurred that in such a multilingual country, the translation of African literature and culture should be treated as a matter of primary national importance in that it would contribute to spreading the knowledge about lesser known social and linguistic groups such as Zulu or Xhosa. Furthermore, such a project would 'not only make other voices heard but also… broaden the cultural base of English, the other cultures and peoples of South Africa in a multilingual discourse' (Ibid). Translation can be seen in

this context as an act of mediation and 'a form of reconciliation' between the periphery and centre, the dominant and aspiring cultures.

This translation initiative encompasses not only the translation of African literature, but also introduces and incorporates indigenous African languages into the South African education system. When implementing the project, which comprised of work ranging from African poets to astronomers, the scholars identified some frequent difficulties with the absence of equivalents and a vocabulary 'gap' in Afrikaans in particular. One of the linguistic difficulties encountered was the translation of the term 'black hole' that literally 'in a direct Afrikaans translation would be "swartgat" – the infamous derogatory term for indigenous Africans' (Ibid: 18). Antje Krog, who was in charge of the translation into Afrikaans, had to create new words borrowed from Dutch and to incorporate them into the target language.

Moreover, she identified a similar phenomenon in African languages such as Xhosa and Zulu related to scientific vocabulary. The absence of words describing not only the universe and the planetary system, but also the key terms used in maths or geography would restrict the implementation of these languages into the South African educational system. In consequence, the team of translators used their creative skills and constructed new words instead of 'simply Zulu-ifying the English word' (Ibid: 19). However, the concept of the vocabulary gap does not only occur in the translation of English terms into African languages. It can also be observed in the reversed process where the English language lacks an equivalent term as in the case of the Afrikaans word 'mede-menslikheid' which literally means 'fellow-human-ness'.

Some scholars in South Africa claim that 'the officialization of the various African languages was more a gesture than anything else' (2010: 21), that it was politically motivated rather than culturally enhancing. Officially African languages were supposed to be treated equally, but in practice nothing much was being done to popularise lesser known African languages. Currently, however, scholars such as Antje Krog, Rosalind C. Morris and Humphrey Tonkin are undertaking an initiative to promote the translation of African languages – such as Zulu or Xhosa – in order to spread a better knowledge of these cultures.

Innovative Translating for Cultural Understanding

Another example where translation facilitates the understanding of global South cultures is in the case of the newly discovered Koro language, an indigenous language that linguists have stumbled upon while researching Aka and Miji – two minority languages spoken in India. Koro was discovered during an expedition in 2008 that was a part of National Geographic's 'Enduring Voices' project (Morrison, 2010: 1). The linguists reported that the newly found language distinguished itself from the widely known ones in terms of words, sounds and structure. What is even more interesting is that it would appear that the territorial proximity of the Aka tribe has not influenced Koro to a significant extent and that the differences in sounds between the two languages can be compared to the difference between English and Japanese. Linguists have expressed concerns over this endangered language spoken only by an estimated one thousand people, especially because of the fact that Koro does not have a written form (Ibid). This crucial feature might also appear to be one of the prime difficulties that translators will have to face in this regard.

However, the challenge of translation in this case amounts to more than the lack of the written form. Gregory Anderson, who stressed that Koro depicts 'reality in very different ways', stated that Koro 'uniquely codes knowledge of the natural world in ways that cannot be translated into a major language' (Hotz, 2010). One of the possible reasons for this interesting means of describing the surrounding world and environment might be the isolation of the Koro speakers who as a community have been 'hidden' from external influences. Therefore, from a linguistic point of view, Koro could be a great example of the Sapir-Whorf hypothesis that language is strongly influenced by the reality we live in. Koro words reflect the unique perception of the surrounding world by this north eastern Indian tribe. Thus, the translation of this indigenous language can be seen to be an invaluable source of knowledge about this fascinating culture and their existence. The language could provide an invaluable insight into their world view, their values system and their perception of the environment in which they live. In effect, sensitive and culturally appropriate translations can act as methodology for development in its most innovative sense. The role of translation in development education becomes self-evident as K. David Harrison, who introduced Koro to the rest of the world, suggests: 'Language revitalization will prove to be become of the most consequential social trends of the coming decades. This pushback against globalization will profoundly influence human intellectual life' (2010).

Conclusion

As these two examples have shown, translation can play a number of different roles such as a 'unifying' or constructing new words but also, most crucially, as a source of knowledge about foreign, lesser known cultures. Thus, translation is not merely a linguistic process, but can also make a political and social impact - as in the aforementioned cases in South Africa and India. The translation process can be viewed as a way of introducing linguistic as well as cultural equality by enabling Xhosa, Zulu, or Koro, to become languages utilised and promoted through education, working towards formal protection by the respective state constitutions and curricula. Moreover, translation can act as a 'bridge' between the global North and the global South. If it were not for the translators' investigations and research into Asian indigenous languages we would never have heard about the Koro language. Indeed, it is through translation that we will eventually be able to become acquainted with the world of the Koro. The translation of this language will allow us to open the doors to an unknown cultural and linguistic world. It will also introduce a rich developing world reference point to translation methodology and development education alike.

References

Budick, S and Iser, W (1996) The Translatability of Cultures, Stanford, California: Stanford University Press.

Dingwaney, A (1995) 'Introduction: Translating "Third World" Cultures' in A Dingwaney and C Maier (eds.) Between Languages and Cultures, London: University of Pittsburgh Press.

Hotz Lee, R (2010) 'Rare Find: A New Language' in Environment and Science ,

Korzeniowska, A and Kuhiwczak, P (2006) Successful Polish-English Translation Tricks of the Trade, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Krog, A, Morris C R, Tonkin H (2010) 'Translation as reconciliation. A conversation about politics, translation, and multilingualism in South Africa' in H Tonkin and M E Frank (eds.) The Translator as Mediator of Cultures, Amsterdam: John Benjamin's Publishing Company.
Morrison, D (2010) 'Hidden Language Found in Remote Indian Tribe.
Harrison, K D (2010) The Last Speakers: The Quest to Save the World's Most Endangered Languages, Washington DC: National Geographic.

***Corresponding author**
Mohamad Mustafa A. Mujawar
Principal, Madni Pre-University College for Girls,
Belagavi, Karnataka, India
E-mail: drmohamadmustafa@gmail.com Mobile: +91-8550883272

ISSN : 2348-7143
March 2018

Identity Crisis in Thomas Hardy's *Tess of D'Urbervilles*

Dr. Borse Pravin S.
Assistant Professor,
Dept. of English,
A.C.S.College, Dharangaon,
Dist. Jalgaon (M.S.)

Shakespeare of the English novel, Thomas Hardy is one of the greatest novelists in English literature. Critics have studied him a tragedian, regionalist, philosopher and the master of the art of characterization. He is known for his plot construction as well. All his novels are set in Wessex, partly a real and partly a dream land. In this regional setting, Hardy's characters survive. Most of his novels are the explosion of reality in human sufferings. He views in *The Mayor of Casterbridge*, "Happiness is an occasional episode in a general drama of pain". It means that life is a drama of pain that is the reality of life.

Alike his other novels, *Tess of D'Urbervilles* is also a drama or depiction of sufferings. The very novel is titled as *The Pure Woman* too. Throughout the novel the protagonist, the pure, Tess suffers. The novel is a story of her journey in search of her own identity. She is shown always busy in her identity dilemma. Not only the protagonist but also the other characters are in search of identity.

The novel begins or opens with the identity crisis. Mr. John Durbeyfield, a haggler, Tess' father is informed by a parson that his family links with D'Urbervilles ancestry which is a noble one. And the poor man suddenly starts celebrations upon his noble ancestry or new identity. Being a representative of a noble and ancient family, he feels very proud of himself. In his excitement he prefers to go home by a Horse-Carriage instead of on feet. He asks his wife to cook a very special dinner in this special occasion. Both Mr. and Mrs. Durbeyfields celebrate the eve in an Inn where they use drink and dance for a long time. Mrs. Durbeyfield suggests establishing or claiming a relationship with a rich lady, D'Urberville. Even they decide to marry their daughter, Tess with any rich and high-class gentleman so that they can enter into a high class or strata of society. All this dreaming, explores the search for identity on the part of poor Mr. and Mrs. Durbefield.

We have another character in the novel depicting identity dilemma and he is Angel, a son of a Parson. Against the will of his parents, he works on a farm as a dairyman, as he wills to learn agricultural activities. He has some agricultural projects in his mind. And for that instead of showing any interest in the doctrine of Christianity and the life of a priest, he craves to establish his identity as an agrarian. In the course of time he marries with Tess, a fellow worker who is able and suitable hand to help

ISSN : 2348-7143
March 2018

and support him in fulfilling his dream to prove his identity as a rich and prosperous dairyman. But the marriage proves to be a failure; Angel travels to Brazil to prove his identity. Thus an identity crisis continuously hovers the psychology of Angel.

At last, unable to prove a prosperous dairyman in Brazil, with ill health, Angel travels back in search of his lost wife, Tess. This act of searching his wife and establishing himself as a true lover and husband proves in vain. Thus, due to identity dilemma, Angel couldn't prove or identify himself as a true son, an honest Christian or a priest also.

Alec D'Urbervilles is another character who strolls in a state of identity dilemma. At the beginning of the novel, we meet Alec, a rouge who seduces a poor, helpless, young- beautiful girl, Tess. Afterword, the man like Alec who has no any notion of his deeds, seems in the form of missionary and preacher. This change in his behavior is unbelievable on the part of Tess. He swears to be a true religious and honest man without any lust. But Alec can't continue with this new identity and being attracted by Tess' beauty, proposes her for marriage. And this very identity crisis proves to be the reason of his death, at the end of the novel.

The protagonist, the heroin of the novel, Tess faces identity crisis throughout the novel. At the beginning, she is forced to establish relations with D'Urbervilles as her father comes to know that his Durbeyfield family has some relation or linkage with a rich, noble, prosperous and ancient D'Urbervilles. The responsibility to prove this noble and ancient ancestry is given to Tess. In search of her family identity Tess comes in contact with Alec D'Urbervilles, who seduces Tess. In this heart-breaking experience Tess becomes pregnant. She accepts the fact and desires to set her identity as a mother. Unfortunately an infant dies shortly. Before its death, Tess baptizes the child with a name, "Sorrow, the Undesired".

Hardy depicts the character of Tess, as a beautiful, talented, attractive and having a moral and passionate sensitivity. But throughout the novel, she is shown against her own identity dilemma and running from here and there in search of her identity. After getting out of this disastrous experience, she consoles herself and leaves her father's house second time. This time also she crosses the door in search of her identity. She gets a new job on a dairy farm where she meets an apprentice, Angel Clare. Angel wants to learn all the activities as a dairy farmer. Attracting by her beauty, working skills and even the attitude, Angel wishes to develop an intimate friendship. This friendly approach transforms into love. Angel proposes Tess for marriage, to which she replies positively but with hesitation. She attempts to disclose her past life to Angel. But the fate doesn't allow her to open her past identity. They get married. With this new identity as a loving and hard-working wife; Tess dreams of a bright and settled future.

Once again, misfortune cracks Tess' new identity. Tess tells about her past to Angel, who refuses to accept it on the moral ground. Angel leaves Tess alone and goes to Brazil to settle down. Tess searches a new job to get her own identity. Thus every time Tess is forced to wonder in search of settlement or identity. Again she gets a job where she is seen by Alec who offers her to be with him or marry him. Again the identity dilemma enters into Tess' life. Instead of replying Alec's proposal, Tess waits for Angel's return which proves in vain. Helpless and poor Tess, due to the loss her father; lastly agrees to live with the man Alec, who has cracked the whole life of Tess at the very beginning. When she starts to find her identity as a partner with Alec, Angel returns back. It is a melodramatic climax of the novel so far as identity crisis concerned.

At the end Tess, a pure, a moral and sensitive woman; decides to maintain her purity and morality, murders Alec and gets the promise from Angel to marry with her sister. In this way the whole story and most of the characters in the novel, are shown in search of their identity. After a long journey of identity dilemma, Tess proves herself as a pure woman.

Bibliography:

1 *Tess of the d'Urbervilles*, *Graphic*, XLIV, July–December 1891

2 *"Review: Tess of the d'Urbervilles: a Pure Woman Faithfully Presented by Thomas Hardy". The Athenaeum, January 9, 1892.*

3 Davis, William A., Jr. "Hardy and the 'Deserted Wife' Question: The Failure of the Law in *Tess of the D'urbervilles*." *Colby Quarterly* (1993)

4 Gossin, Pamela. Thomas Hardy's Novel Universe: Astronomy, Cosmology, and Gender in the Post-Darwinian World. Aldershot, England : Ashgate, 2007.

5 Heffernan, James A. W. "'Cruel Persuasion': Seduction, Temptation and Agency in Hardy's *Tess*." *Thomas Hardy Yearbook* (2005)

6 Leavis, L. R. "Marriage, Murder, and Morality: The Secret Agent and Tess." *Neophilologus* (1996)

7 Lovesey, Oliver. "Reconstructing *Tess*." *SEL: Studies in English Literature,* (2003)

8 Poole, Adrian. "'Men's Words' and Hardy's Women." Essays in *Criticism: A Quarterly Journal of Literary Criticism* (1981)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Obstacles in Translation Literature

Dr. S. D. Sindkhedkar,
PSGVPM's,ASC College,
Shahada (MS), India

Abstract:

Broadly speaking, translation is finding expressions in another language preserving the semantic and stylistic equivalence, matching grammatical structures and cultural contexts. Put simply, translation can be considered as the replacement of the elements of the source text with the cultural context and grammatical and semantic conventions of the target language so as to transfer the impact of the source text on the mind of a reader who, being unilingual, has no way of experiencing it in the original form. Alexander Fraser Tytler's three basic principles of translation propose that a translation should be accurate, faithful, graceful and creative. Expanded, they cover all aspects of literary translation. A good translation preserves the spirit and sense of the original in the strength of the structure, force of expression, mastery of language and the qualities of imagination and discernment. These principles define what the final product of translation must be like and, by extension, what the duties of a translator are. However a strict adherence to these principles seems a hard task to attain. In the modern scenario the problems of translation most specifically, literary translation have increased largely. The present paper attempts to examine the problems a translator has to encounter in his work

Keywords: Translation, Translated literature, Translator, interpretation.

The unification of human emotion can be exacted through translated literature as it familiarizes people with the culture and traditions across the world. This engages us with the problems of literary- artistic translation. All translation poses problems which the translator has to resolve satisfactorily in order to produce a good translation. While a literal translation has to grapple with the problems of lexical or structural ambiguity, lexical holes, lexical mismatches and problems arising from language barriers alone; translation of literature has to deal with stylistic features, content, culture and meaning as well. The problems of literal translation are mostly lexical because the emphasis is on the ‗word ‗as a unit of translation and the translation follows the bottom-to- top pattern (word-to-text). In case of literary translation, however, the problems are both cultural and semantic, since the text is often more important than the words constituting it and in most cases more important than the word in isolation. The translation process, too, follows the top- to-bottom pattern of hierarchy (text-to-word). Paul Valery‗s analogy compares language to the two legs that can be used either for walking or dancing. The instrumental use of legs for walking which is simple, straightforward and has a singular movement represents the referential use of language; that is, the language of science, history or everyday discourse. The use of the same legs for dancing is complex and involves infinite variations of movements within a limited space; this is akin to the use of language in a literary or poetic framework.

The factors determining the process of translation depends on the nature of the original text or more specifically, the use of language in the source text. Rene Wellek and Austin Warren feel it is fairly easy to distinguish between the language of science and the language of literature. In literature the basic problem in translation arise in its nebulous origins. Literature is product of an emotion, a moment and the author‘s confrontation with them. It is the product of individual genius, imagination and vision. The roots of literature nourish themselves on the psychology of the artist, which colours his vision. All of these are highly individualistic and non-transferable traits. It therefore becomes very difficult for the translator to visualize the author‘s intent and relive the experience and emotions of the author at the instant of creation. This factor, which renders an exact translation impossible, complicates the task of translation. The translator has to guard against an involuntary diffusion of his own vision and personality into the translation. Since literature is subjective, the translation would be subjective too but this is the least desired element in a translation.

The translator has to face the problem of choosing his affiliations to faithfulness. He has to choose his priorities from among the form, registrar features, meaning, sense, emotions and images while deciding upon a faithful recreation. Literature is multidimensional and multi-layered. Ordinary language admits to a limited range of interpretability but poetic language is marked by the superficial primary sense diverging out to various secondary meanings arising due to imagery, witticism, conceits, puns and symbolic nuances. Poetic language is suggestive and allegorical too. It is not the words but their association that make literature. Poetic language often carries a mythic tint which can be traced to the social, cultural and in some cases personal context. While translating them, the translator has to remodel the context to facilitate understanding by the target language audience. Language is a culture bound phenomenon. It exists in the cultural and historical perspective of the users and has a whole tradition associated with it. A rendition of culture specific words, religious customs and ceremonies, poetic fancies, mythological allusions, archetypal images and philosophical contexts therefore become problematic.

The main sources of ambiguity in translation are the lexical and structural distinctions between the languages concerned, lexical holes, cultural gaps and multiword units like idioms and collocations. These factors collectively or in isolation give rise to complications in the process of translation. There is no ideal mode of translation. Douglas Robinson sums up translation as an ―intelligent activity, requiring problem solving‖(Becoming a Translator: An Accelerated course 51).This applies most fittingly to the translation of poetry, _poetry‘ being the cover-term encompassing all imaginative literature—whether prose, drama or verse .Imaginative literature is distinct from scientific literature and various works of literary art deviate in different degrees from the scientific literature. Of the various notions regarding translation, very few confer a respectable status upon it. Translation of poetry is essentially ―a compromise between the original texts and the present interests and capacities of a given writer.

The responsibilities of a translator are far too many. He has to appease the author, the critic and the reader at the same time. His product has to be artistic, faithful and yet: original. Too often, the translators are not given due credit. This leads to a deterioration of quality in their subsequent works. Translators often face a general disinterest and apathy on the part of

the critics. It is very unworthy of art that translation is given the status of copying or cheap imitation. It remains to be understood that translation, like any original writing, is an act of creation; it is only made more difficult by the various parameters which the translator has to attain. An original work is like a stream gushing down a slope, shaping its own course as it moves along. A translation, on the other hand, is an effort to refill the creek with anything but water, painstakingly simulating its course to the last degree. It is much more cumbersome, and the final effect, too, would not be the same.

Translation, the most thriving literary activity today has contributed enormously towards the unification of the country. It deserves credit for integrating the populace universally: better than any religion, philosophy or metaphysics. Literature is a matter of human emotion and its delights cannot and should not be restricted by social, cultural or geographical boundaries. The community has not yet reached out to explore the possibility of a world literature or the world emotion. The emotion is universal whereas the language is regional. Ideally, language should be as universal as the emotion itself, but physical constraints make the realization of this ideal impossible. Translation as an agent of homogenization of emotions tries to attain universalization of human emotions to a considerable extent.

The importance of translation as an effective means of communication on the literary scene is thus established beyond doubt. Problems in Translating Literary Prose Translation is a challenging activity and there are few difficulties that emerge throughout the translation process since every language portrays the world in diverse way and has its own grammar structure, grammar rules and syntax variance. For example, Greek has separate words for 'light blue' and 'dark blue', while other languages, such as Welsh and Japanese, have words that can denote 'blue' or 'green', or something in between. As Zhongde (1991) says: The difficulty in translation just lies in the fact that ,both the content and the style are already existent in the original and as a result, you will have to do your best to reproduce them as they are in quite a different language. (p. 7) The most particular problems that the translators face include- illegible text, missing references, several constructions of grammar, dialect terms and neologisms, irrationally vague terminology, inexplicable acronyms and abbreviations, untranslatability, intentional misnaming, particular cultural references etc. Nonetheless, there are some theorists who think that 'literal translation' is not possible.

The translators encounter the complexities of differences between cultures; the subject of 'cultural difference' is very problematic and Walter Benjamin (1968) has described it as "the irresolution of 'translation', the element of resistance in the process of transformation, 'that element in a translation which does not lend itself to translation'" (p. 75). Sapir (1956) utters: No two languages are ever sufficiently similar to be considered as representing the same social reality. The worlds in which different societies live are distinct worlds, not merely the same world with different labels attached. (p. 69) conversely, 'equivalence' consists of many countenances; for instance, it is an essential condition for translation, an obstruction to advancement in Translation Studies, or helpful category for analysing translations. Sometimes, it is 'damaging' (Gentzler, 1993) or 'irrelevant' (Snell-Hornby, 1988: Chapter 5).

ISSN : 2348-7143
March 2018

Translation is an attempt to carry the cultural identity implicit in the source language to the target language. According to the Positivist scholar, Hippolyte Taine, a literary work is the expression of the psychology of the individual, which in turn is the expression of the milieu and the period in which the individual lived and of the race which he belonged to. All human achievement can be explained with reference to the causes summed up by Taine in his famous three term formula: "la race, le milieu, et le moment." Literary scholarship, including translation takes as its object the causal explanation of the literary text in relation to these three factors. The translator's task consists of transferring this explanation in the target language. This task is minimum when the cultural gap between the two languages is the least. The translator attempts this by subverting the spatio-temporal constraints in translation. That is why Theodore Savy contends that translation includes the bridging of time as well as bridging of space. Thus, translation is a means to overcome the constraints of space and time in literary studies.

In spite of its complexities, new translation is always encouraged in the context of new historical and literary experiences. Translation is a process of carrying across from one language to another, from one culture to another. In the process of carrying across the peripheral linguistic layers of the text, translation also carries across certain deep layers wrought into cultural, ideological, and ethnographic and gender constraints. Translation ceases to be a mere linguistic act, neutral and simple. Translation is complex at every level of its execution. In this regard, the formalist Levy comments:

A translation is not a monistic composition, but an interpretation and a conglomerate of two structures. On the one hand there are the semantic content and the formal contour of the original, on the other hand the entire system of aesthetic features bound up with the language of the translation. (Bassnett, 1991: 5-6) Even at the linguistic level translation requires analysis based on semiotic, formalistic and aesthetic perceptions. Besides, translation is a cultural reconstruction with its own equations of power and dominance, centre and margin. That is why translators function as cultural ambassadors among language and culture.

References:

1. Cery E. & R.W. Jumpelt, eds.. Quality in Translation: Proceedings of the III Congress of the International Federation of Translators (FIT), Godesberg, 1959. London: Pergammon P Ltd, 1963. Print.
2. Daiches, David. Critical Approaches to Literature (second Edition).Calcutta: Orient Longman Ltd, 1997. Print.
3. Robinson, Douglas. Becoming a Translator: An Accelerated course. London: Routledge, 1997. Print.
4. Tomlinson, Charles, ed. The Oxford book of Verse in English Translation. London: Oxford University Press, 1980.Print.
5. Wellek, Rene & Austin Warren. Theory of Literature. Middlesex: Penguin Books Ltd, 1985. Print.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Impotance of Punctuations in Grammar

Dr. Avinash Badgujar
ASC College, Varangaon
Email-aybadgujar@gmail.com

Punctuation is used to clarify meaning and to highlight structure. It can also remove ambiguity: a cross section of customers can be rendered less frightening simply by adding a hyphen (across-section of customers). Engineers tend not to punctuate - which deprives us of this simple tool. Despite what some remember from school, punctuation has simple rules which lead to elegance and easy interpretation. If you want a summary of punctuation, try *The Concise Oxford Dictionary* and if you want a full treatise, complete with worked examples (of varying degrees of skill), read *You Have A Point There* by Eric Partridge. For now, let us look at two uses of two punctuation marks. If you do not habitually use these already, add them to your repertoire by deliberately looking for opportunities in your next piece of writing. The two most common uses of *the Colon* are:

• To introduce a list which explains, or provides the information promised in, the previous clause.

A manager needs two planning tools: prescience and a prayer.

• To separate main clauses where the second is a step forward from the first: statement to example, statement to explanation, cause to effect, introduction to main point.

To err is human: we use computers.

Use of Punctuations

The two most common uses of *the Semicolon* are:

• To unite sentences that are closely associated, complementary or parallel:

Writing is a skill; one must practice to improve a skill.

Engineers engineer; accountants account for the cost.

• To act as a stronger comma, either for emphasis or to establish a hierarchy. The report was a masterpiece; of deception and false promises.

The teams were Tom, Dick and Harry; and Mandy, Martha and Mary.

In an orderly language pauses are of great importance for they help to make the meaning clear. Different kinds of pauses are suggested by different punctuation marks. Some marks suggest attitudes and relationships. All these marks are given below.

1. The Comma,
2. The Semi-colon;
3. The Colon:
4. The Full Stop.
5. The Note of Interrogation?
6. The Note of Exclamation!
7. Apostrophe ‘
8. Inverted Commas “”
9. Dashes —

10. Brackets ( )
11. The Hyphen –

One must know definitely where a particular punctuation mark should be used. Only then one can use it correctly and make one's sentences structurally neat.

The Comma

The comma represents the shortest pause in a sentence. In a simple sentence

(*a*) *When nouns and pronouns are in apposition.*

Examples — Samuel Johnson, Poet and critic, was the literary dictator of the eighteenth century.

Calcutta, the city of palaces, is wonderful at night.

(*b*) When several words of the same Part of Speech are put together and the last two are connected by *'and'.*

Examples — Justice, liberty, peace and prosperity go together. Lady Mary Montagu, Horace Walpole and William Cowper were the great letter writers of the eighteenth century. Cities like Babylon, Cairo and London developed on river-banks. The Gita, the Qoran and the Bible are holy books.

(*c*) *Before and after the vocative.*

Examples — Friends, Romans, countrymen lend me your ears,' "Forgive me, mother!'

(*d*) *After an absolute construction.*

Examples — The rain having ceased, we started for the hills.

(*e*) *When words are used in pairs.*

Examples — Life and death, joy and misery, love and hate had no meaning any longer.

(*f*) *After an adverbial phrase at the beginning of a sentence.*

Examples — To speak the truth, I have never liked the man.

(*g*) *When a participial phrase is so used that it can be developed into a clause.*

Examples — *Hawing* realized the truth, we decided to stick to it.

(h) Before some coordinating conjunctions.

Examples — I have seen him, but he has not seen me

(*i*) *When Gerundial Infinitives are used in an explanatory or parenthetical manner.*

Examples — I have never, to point out the truth, known him before.

(*j*) *Before a direct narration.*

Examples — He said, "I don't know you."

In a compound sentence the comma separates the co-ordinate clauses. If these clauses are not completely expressed, the comma is not necessary.

Examples—"Your letter pleases, it delights, it ravishes me!"

In a complex sentence we use the comma at the end of an adverbial clause or a noun clause appearing before the principal clause.

Examples — If they speak the truth, they will get mercy.

As he loved me, I weep for him. Whatever is is right.

The Semicolon

The semicolon indicates a longer pause than the comma. We use it in the following cases :-

(*a*) When the parts of a Sentence are almost separate *sentences.*

ISSN : 2348-7143
March 2018

Examples — As Caesar loved me; I weep for him; as he was fortunate, I rejoice at it; as he was valiant, I honor him; but as he was ambitious, I slew him.

(*b*) *To separate a series of loosely connected clauses.*

Examples — Reading maketh a full man; conference a ready man; writing an exact man.

(*c*) *When a sentence can be broken up into two or more sufficiently long complex sentences.*

Examples — When at first I saw such blackened faces, I wondered what the blackening meant; but I soon gathered that it was a kind of punishment given to offenders.

The Colon

The colon is used when some additional matter is introduced, or a quotation is presented, or a series of clauses is introduced. *Examples*—I have never been so happy: I knew I am loved. Johnson wrote: "Words too familiar or too remote defeat the purpose of a poet." He wrote a number of books in a quick succession: a novel of purpose, a play, a number of essays and some poems.

The Full Stop

(*a*) The full stop is used in cases of abbreviation like Dr., Mr. M. A., P. S., P.O. W. etc.

(*b*) The full stop appears when a sentence is complete and it makes a positive statement. For example, I do not want anything from you.

The Note of Interrogation

When a sentence completes a question, the note of interrogation is used.

For example, what are you doing here?

The Note of Exclamation

When surprise is expressed, the note of exclamation is used.

For example, what a delightful journey it was!

What! Have you seen him already?

Lord! I know not what you mean.

Apostrophe

When a letter is dropped, we use apostrophe to denote it.

For example, Ne'er (never); o'er (over). 's is used in the possessive case.

For example, It is John's book.

Inverted Commas

Generally inverted commas are used to denote direct speech.

For example: - The young man said, "You are old, Father William."

When we have to insert some direct speech within a direct speech, single commas are used.

For example: - He said to me, "I saw your father and heard him remark, 'I have been badly treated'."

Quotations are presented within inverted commas.

For example:- We get the following remark from Wordsworth; "Poetry takes its origin from emotion recollected in tranquility."

The titles of books are usually presented within inverted commas.

For example:-I read "Tom Jones"

N. B.: If italics are used, inverted commas are not necessary.

For example: - I read *Tom Jones.*

Dashes

Dashes are used in the following cases:—

(*a*) *To denote an abrupt change.*

Examples — If he does not come—and I know he does not keep his word—I should quarrel with him.

(*b*) *To explain something said.*

Examples — You know the man—that sinister fellow.

(*c*) To put scattered remarks together.

Examples — Novels, plays, essays, poems—all were written with ease.

(*d*) *When one stammers or hesitates.*

Examples—' Letters—er letters—'

(*e*) *To insert a parenthetical comment.*

Examples — I have— I did not mean it — hurt your feelings, I see.

Brackets

We put qualifying matter within brackets if it does not naturally fit in the passage.

For example, Dr. Levis denounces Fielding to praise Richardson (a method to which he is habituated) and thus goes on to praise the kind of fiction written by Jane Austen and George Eliot.

The Hyphen

The hyphen-joins two words like this:—

Home-bound

Many adjectives are formed in this way.

For example: — Season-ticket-holding

Capital Letters

The first letter of a sentence must be a capital letter.

Examples— To err is human. So it can be forgiven.

The first letter of a line of a poem must be a capital letter.

Examples — *All* human things are subject to decay,

And when Fate summons, monarchs must obey.

The pronoun T is always a capital letter.

Examples — When I first saw him, I thought he was mad.

The first letter of a quotation or direct speech within inverted commas must be a capital letter.

Examples — He said to me, "To argue with you is a waster of time".

The first letter of a proper noun must be a capital letter.

Examples — John, London, The Bible, March, Friday.

All words representing God should begin with capital letters.

Examples — *God* calls us, but we do not hear Him.

In the title of a poem or any other piece of composition each noun, adjective and pronoun should begin with a capital letter.

Examples— 'What I found in My Pocket'.

'The Destruction of Sennacherib'.

'The Mill on the Floss'.

References:

Anderson, C.R.: *Management: Skills, Functions and Organization Performance*. New York, NY: Allyn and Bacon, 1988.

Andrew F.: *Online Communication: Linking Technology, Identity, & Culture*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2005.

Bernard, M .: *Communication Skills for Health and Social Care*, UK : Addison- Wesley Press, 1995.

Brigitte, L.: *Writing Communcation*, NY, Columbia University Press, 1994.

Bugeja, J.: *Living Ethics: Developing Values in Mass Communication*, Boston, Allyn and Bacon, 1996.

Cannadine, David: *Handbook of Written Communication and Text Writing*, New York, Palgrave Macmillian, 2004.

Cardinal, D.: *Unraveling the Facilitated Communication Controversy*, New York, NY: Teachers College Press, 1997.

Collier, B.: *Augmentative and Alternative Communication*, Baltimore, MD: Paul H. Brookes Publishing Company, 2000.

Cook, Vivian: *Second Language Learning and Language Teaching*. London: Arnold, 2008.

Daniel Wackman: *Handbook of Communication Science*, Newbury Park, CA: Sage, 1987.

Dean, H.: *Direct Social Work Practice: Theory and Skills*, Madison: University Wisconsin Press, 1996.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

An Ecological Cry in the Poems of Mamang Dai

Dr. Anil P. Patil
Head, Dept. of English,
Smt.G.G.Khadse College,
Muktainagar (MS).

Abstract: *The Northeast states Arunachal Pradesh is the easternmost state of India, borders to Myanmar, China and Bhutan and is abundantly gifted with the bounties of nature. With the presence of various tribes and the varied species of flora fauna, the region is well blessed with a unique ecology which makes it one of the hot destinations of the tourists and Nature lovers. Mamang Dai is a renowned poetess from the state, who has been consistently contributing to Indian writing in English, especially poetry.*

Her poetry reveals the life, culture, faith, myths, glorious heritage, agriculture, Nature and the myriad ecological world of Arunachal Pradesh. She aspires for an ecomystical consciousness that can develop new ethics in human beings and will teach to live in a perfectly ecological way of harmony, by respecting and preserving each and every creature of nature. One of the recurring metaphors in her poetry is of 'river'. It becomes the metaphor of life. Note of 'ecofeminism' is another important features of Mamang Dai's poetry. The present paper is an attempt to read her poems from ecological perspective.

Key Words: *ecofeminism, ecomysticism, ecology, Northeast, harmony.*

Introduction: India is strange country in itself, which existed and will exist over the centuries, despite its geographical, cultural, ethnic, linguistic, ideological, social, economical, political, differences. It is rightly said that 'many Indias' exist in India. India's Northeast part is one of such areas, which has remained aloof and unnoticed from the main stream of development, and literature is no exception to it. Whenever Indian Literature is discussed, rarely the literature produced by the writers of this corner of the nation is discussed or referred to. Normally, it is looked as one stereotypical entity.

The geographical area of the Northeast is of about 2.55 lakh square kilometres. The Northeast part of India comprises of eight different states- Assam, Meghalaya, Manipur, Nagaland, Sikkim, Tripura, Mizoram and Arunachal Pradesh. Though, these states are broadly termed as 'the Northeast', they huge ethnic, linguistic, religious and cultural differences among them. This region covers about 7.8 per cent of India's total area but shares only 2 per cent of its boundary with the nation, while the remaining about 98 per cent is shared with the international borders of Bhutan, Bangladesh, Myanmar, Nepal and China. As a matter of fact, it is connected to the rest of India by a narrow corridor, 'Siliguri', which is also referred to as 'Chicken's Neck'.

One of these Northeast states is Arunachal Pradesh, the easternmost state of India, borders to Myanmar, China and Bhutan and is abundantly gifted with the bounties of nature. As the very name of the state means 'the mountain of the sun', and experiences the sunrise earlier than the rest of Indian states. It is one of the rarest twenty-five biodiversity hotspots of the globe where there are, as Dai observes "twenty-six tribes with over one hundred and ten sub- clans, each with a different language or dialect" (Dai 2006: xi). The land is enriched with different species of flora and fauna, high mountain ranges, mighty rivers, and along with these varied tribes, each one having a vibrant culture, different language, ethnic identity and tradition of their own. Apart from humans, the diversity is observed in Nature. There are five hundred varieties of orchids, fifty-two species of rhododendron and one hundred and five varieties of bamboos (Baruah 2012: 33). With the presence of various tribes and the varied species of flora fauna, the region is well blessed with a unique ecology which makes it one of the hot destinations of the tourists and Nature lovers.

Analysis: It is perhaps because of this ecological uniqueness, many poets of the region, show ecological concerns in their poetry. Apart from the ecological concern, the poets of the region also deal with the contemporary issues of socio-political concern like, identity crisis, insurgency, a sense of alienation from the mainland and other contemporary political issues of the Northeast. The modernity and globalization has also affected this part of the globe, hence the poets of the region strongly feel an urge for going back to their roots, their traditions, and native culture. The lives of the people are largely connected with Nature hence the ecology of the region is consciously used by the poets, for asserting their identity.

Mamang Dai (1957-) is a renowned poetess from the state, who has been consistently contributing to Indian writing in English, especially poetry. She resigned the post of an IAS officer to become a journalist as well as an environmental activist. She has been conferred with 'Padmashree' by the Indian Government. As a poetess, she has explored the life in Arunachal Pradesh from different perspectives. Her poetry reveals the natural beauty of Arunachal Pradesh, its tradition tribal myths and legends moreover, the culture of different local tribes.

Being a strong believer in the rich culture and tradition of Arunachal Pradesh and its tribal communities, she strongly believes that this rich heritage only would make them survive and maintain their identity in the wave of globalization and modernization. Her poetry reveals the life, culture, faith, myths, glorious heritage, agriculture, Nature and the myriad ecological world of Arunachal Pradesh. One can easily notice her strong ecological concern in her poems. She reveals, through her poems, her beliefs in tribal pantheon of God and mystery of environing ecology (Das 2004: 96.). For the purpose she chooses the images and metaphors from Nature.

The ecological concern is predominant in the poetry of the Northeast. The ecomystical elements are also observed in this poetry, in the form of Nature. Further it shows their understanding of Nature as a dynamic force, strongly connected with the very existence of man. She aspires for an ecomystical consciousness that can develop new ethics in human beings and will teach to live in a perfectly ecological way of harmony, by respecting and preserving each and every creature of nature. Her poetic world exhibits the ecomystical images, as in the lines below:

The yellow mustard is a field of gold.
The slanting sun promises to return
tilting the day like a temptation….
Then ask the fences of love
About this enigma (Dai 2009: 56).

The close reading of her poems underlines the strong belief of 'Indian Ideaology', which believes in 'oneness of the soul': to think and consider other creatures as a part of one Supreme or Great Soul, which possesses different forms and entities but the same soul. The below quoted lines further justifies the idea of 'oneness of soul':

I thought you loved me.
How sad it is,
this spring sky,
the caresses of
mist and vapour
Why do wild birds cry? (ibidem 54).

In the country like India, 'Spirituality' and 'Nature' have always been inter-connected and co-existed, over the ages. The poets from the Northeast are well aware of the fact and try to express the same thought through their poetry. 'The Spiritual Ecology' also conveys the same idea of harmonious co-existence between Man and Nature. The tribal societies of our country have been living in harmony with Nature, bearing this thought. Later it turned into mystification of the Nature and its elements. This ecomystical approach towards Nature is present in the poems of Mamang Dai:

Without speech
we practiced a craft,
eaving imprints on sky walla
coding the trailing mist,
in silent messages
across the vast landscape (ibidem 13).

The beliefs, myths, legends and folklore of the tribals also narrate the ecomystical aspects. Among the tribal communities, one of such beliefs is that tigers

and human beings are born brothers, hence, to kill a tiger is to kill a human. The belief underlines the age-old eco-consciousness of the tribals in the form of beliefs. Moreover, it can be considered as an appeal for mercy towards animals, mission 'Save Tiger', an anthropocentric view. In one of the poems of Mamang Dai, she appeals to tigers to have mercy on humans:

My brother, Oh! My brother!
Have mercy for our destiny (ibidem 51).

Note of 'ecofeminism' is one of the important features of Mamang Dai's poetry. Like ecofeminist critics, she too draws a parallel between Nature and women. Nature is a medium for her to express women's wretched and pathetic condition in the society. In this sense her cry for the degeneration of ecology can be equalled with the condition of women. Thousands of women, especially in Indian social circumstances, are silenced, marginalized and deprived of the commonest rights under the pressure of patriarchal society.

In the poem 'The Sorrow of Women' the narration can be equated with the voice of Nature. In the present world, like 'anthropocentric', or androcentric' idea, the gap is widening between Nature and humans, moreover, men at are arms among themselves out of the anxiety of survival. Humans are endlessly exploiting Nature, without paying hid to the future, for their greed. It is one of the major causes of the present day ecological crisis. The poem 'The Sorrow of Women' expresses the same pain:

My love, what shall I do?
I am thinking how I may loose you
to war, and big issues
more important than me.
… … … … … …
and they are talking about escape,
about liberty, men and guns,
ah! The urgency for survival.
But what will they do
not knowing the sorrow of women (ibidem90-91).

Like many other contemporary poets Mamang Dai is unhappy with the present day life of humans. She strongly believes that the earlier life was far better and was full of peace. At times, he aspires for such life, which symbolically be taken as a journey towards the roots, a pain for lost identity. The touch of modernity has changed the traditional, peaceful living. It also justifies his urge for the fellow inhabitants of the land to retain their 'identity'.

I know, from the faces that I meet

ISSN : 2348-7143
March 2018

in these lives that have crumbled,
that the past lives in the eyes
that the jungle shows, sometimes….
The mountain knows
how we pressed our hearts against its earth.
We placed the shadows where they are,
in the leisure of dreams
the sky wind knows
how we grew flowers in fields of stone (ibidem 57).

Further, he mourns on the loss of the past. She is well aware that the past cannot be relived, hence, tries to recreate through her poetry.

We left the tall trees standing.
We left the children playing.
We left the women talking
and men were predicting
good harvests or bad,
that winged summer we left,
racing with the leopards of morning (ibidem 22).

In an observation Sarang writes, "Indian English poets are 'river poets'. Poems on rivers abound" (Sarang 1995: 13), and Mamang Dai's poetry is no exception to it. One of the recurring metaphors in her poetry is of 'river'. It becomes the metaphor of life. In the Northeast, river is the life-force, which brings life and death to its inhabitants. At one hand, it helps them to survive on the other, brings death and disaster during the rains, especially Monsoon. In her poem 'The Missing Link' she writes:

The river was the green and white vein of own lives
linking new terrain,
in a lust for land brother and brother
claiming the sunrise and the sunset,
in a dispute settled by the rocks
engraved in a vanished land (Dai 2004: 11).

In another poem she writes of the river as if it brings life to humans. With the rain, the river flows and brings a new hope in the lives of the people who live nearby. She writes:

The river has soul.
It knows, stretching past the town,
from the first drop of rain to dry earth
and mist on the mountaintops,
and river knows

ISSN : 2348-7143
March 2018

the immortality of water (ibidem 29).

Conclusion: In the poetry of the Northeast the Ecological concerns are dominant, which ultimately underline its significance and relevance in the present times. The communion between man and Nature is an essential aspect of this poetry. Mamang Dai very cleverly brings the native culture, myths, legends, beliefs and traditions of Arunachal Pradesh in her poetry. She suggests that returning to the roots and sticking to the tribal identity is an answer to present day issues of ecology and its degeneration. The poems of Dai can also be read from ecofeminist and ecomystic point of view.

To Conclude, the poetry of the Northeast is a twentieth century outcome. Still during this short span of time it has attained a considerable significance in Indian poetry in English. It articulates the senses, sentiments and some of the core issues of the region. In this sense, it is a distinctive voice in Indian Writing in English. Unfortunately, it fails to attain the critical attention which it really deserves. In the celebrated histories of Indian literature in English written by K. R. S. Iyengar and M. K. Naik the works of the writers of this region are not mentioned. K. R. S. Iyengar only passingly refers to Praphulladutta Goswami's *Bihu Songs of Assam* (1987: 642). M. K. Naik, in his scholarly book 'A History of Indian English Literature' (1982) does not mention any work of the Northeast poets. In his recent book (with Shyamala A. Narayan) entitled 'Indian English Literature: 1980-2000' (Delhi: Pencraft International, 2001) only he mentions merely two works of Northeast Indian writers in English. This clearly points out the mere negligence by the readers, critics, scholars and publishers towards the poetry of the Northeast

Works Cited

Baruah, Debashis. (2012). "Myriad Views of Ecology in Contemporary Poetry in English from
India's Northeast": Research Drops, Vol-2 (March) (ed.) Satinder Kumar Verma.
Kurukshetra: S. K. Verma. Print.

Dai, Mamang.(2004). River Poems. Kolkata: Writers Workshop. Print.

--- . (2006). The Legends of Pensam. New Delhi: Penguin. Print.

--- . (2009). "The Sorrow of Women": Dancing Earth: An Anthology of Poetry from North-East
India. ed. Robin S. Ngangom & Kynpham S. Nongkynrih. New Delhi: Penguin Books
India. Print.

Sarang, Vilas.(1995).Indian English Poetry since 1950. Bombay: Disha Books. Print.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Voices on Culture, Nurture and Literature

Dr. C. U. Kulkarni
G.D.M. Arts, K.R.N. Commerce and Science College,
Jamner. Dist. Jalgaon

Assumption
Culture is a flow that touches to all human activity and those come under human perception. So it nurtures the being of a creative artist and so also of a creative writer. The meaningful 'give and take' between the creative writer and culture flourishes the very roots of literature

Culture, Nurture and Literature

Culture is a wide concept covering almost all values that have emerged out of human existence. The very cause and meaning of humanity is culture. In the present paper the scope of culture confines to literary tradition. In this sense, literary culture is sophisticated assimilation of perspectives from experts in anthropology, political science, history, **literary** studies, and religion.

Stalwart writers have expressed their views from time to time on culture, how it nurtures human soul and how the process of literary creation is shaped by various socio-cultural forces. Some views have been taken here into consideration to see and learn about the sense of tradition or literary culture, the needs and responsibilities of individual writer to assimilate with culture; his relationship with the currents and crosscurrents in all time great world literary traditions and the concept of national culture.

T. S. Eliot

T. S. Eliot's landmark essay *'Tradition and Individual Talent'* reveals the sense of tradition in the very first part of the essay. According to Eliot the best part of a poet's work is that which shows the maximum influence of the writers of the past.

> "Whereas if we approach a poet without this prejudice, we shall often find that not only the best, but the most individual parts of his work may be those in which the dead poets, his ancestors, assert their immortality most vigorously"

T. S. Eliot opines that tradition does not mean a blind adherence to the way of the previous generations. It means literary tradition permanently undergoes a change and it shapes and reshapes itself through collective and individual efforts of creative writers, critical terminology that emerges and new findings in various walks of life. In nutshell, what Eliot expects is as follows:

1. A recognition of the continuity of literature.
2. A critical judgment as to which of the writers of the past continues to be a significant.
3. A knowledge of these significant writers be obtained through painstaking efforts.

Thus tradition represents the accumulated wisdom and experience of ages. So its knowledge is very essential for noble achievements.

Frantz Fanon

In order to have continual qualitative literary outcome emotional, intellectual and spiritual nurture of the scholar writer is essential. His versatility, knowledge and experience, the very

inspirational force in his personality contributes to national literature. In the famous essay *On National Culture* included in the famous book '*The Wretched of the Earth'* (1961) Frantz Fanon presents his observations on literary outcome in context with the colonized and colonizers—their changing mutual relations and effects on literary creation. He provides a psychiatric and psychological analysis of the dehumanizing effects of colonization upon the individual, and the nation. He discusses the broader social, cultural, and political implications inherent to establishing a social movement for the decolonization of a person and of a people. He highlights the necessity of generations to discover its mission and to fight for said mission.

Fanon argues that there are three phases noticeable in the development of a national culture (both pertaining to intellectual history and literary practices). The first phase is of the native intellectual's assimilation with the culture of the occupying power. The second phase is of the discovery of the self: past happenings of the bygone days, reinterpretation of old legends in the light of a borrowed aestheticism. The third one is the fighting phase. This is the phase in which the native scholar feels the need to express the heart of the people and to become the mouthpiece of a new reality in action.

Along with these observations, Fanon shows the limitations regarding techniques and language borrowed from the strangers. And there lingers a sense of inadequacy and a need for building up a new literary and critical framework or redefining the old and traditional literary values. This stance of the scholar writer is very significant as it brings to his self-consciousness and ability to verify his deep roots that are buried in his own soil. The key concept in Fanon's essay is reciprocal relationship between the scholar writer and the literary culture that shape and build up the national culture.

Bhalchandra Nemade

Under the light of the above referred literary/ cultural facts put up by Eliot and fanon it would not be an overstatement to state that our scholar writer has grown up in a full-fledged native form in the decolonized post colonization period. Now he has shed all the old clutches of European / Western critical, lingual or literary theories that have ruled over our minds for a considerably long time. In the post-modern period of globalization, at least, when a creative native writer composes his extracts or literary pieces he does not set established and so recognized European models as his ideals. Now he has given up to imitate the recognized European and American writers or to follow their literary theories. Of course, there are exceptions to this saying and the truth is that if at all there are imitative writings set on certain models, they cannot take the place of genuinely original creation. So, now we have come to a particular stage of development in our own national literary perspective. The varied themes, style and technique of post sixty poetry are quite evident to the fact.

The born and brought up native son of the soil and the Sahity Academy Award winning writer Bhalchandra Nemade has given us his elaborate views on native culture in the form of his essays, speeches and literary writings. He is a champion of the theory of Nativism. His some of the remarks are noteworthy. He says:

"…in this era of globalization, there is no East and no West, everything is global. However, it is expected that native perceptions naturally express themselves in any literature.

ISSN : 2348-7143
March 2018

It is, in fact, an expression—either social and ethical or spiritual. At the same time, it is also true that modernity is a historical fact, but each culture has its own native modernity."

A Writer is the Product of his Time

Nemade is of the opinion that it is high time to tell people who are used to elitism that any human being or literature can stand tall only in its own native land's linguistic group. Those authors and works do not need any sort of support from the international dimensions. The greatness of a literary movement, a work of an author is not decided by international standards; it is determined by how many functions ranging from spiritual elevation to linguistic experimentation it serves. A great writer writes primarily for his own time and for his own community. No great writer whether Sophocles, Dostoevsky, Flaubert, Kabir, Tukaram – no one ever wrote for prosperity or for a foreign audience. If at all international recognition comes in his way it is purely incidental, contingent upon non-literary factors, often accidental. In fact all genuine literature including the classics is essentially nativist in character, and the very core of literature. Dante and Shakespeare, considered world writers, were basically nativist writers. It was the imperial might of their countries which was responsible for making them world writers at a later stage. Actually, in any great writer, there is always the dormant potential of becoming universal. Any literary work, sculpture, piece of music, or painting is an inseparable part of its environments, place, and period. Its stylistic principles, forms, and structures bear the unmistakable stamp of its native place. Hence it becomes essential, first of all, to understand the term nativism and then study it with reference to literature and culture.

The Concept and meaning of Nativism

While saying that Nativism is primarily a social phenomenon Nemade explains that it is a political, psychological and linguistic term. It also has philosophical, religious, moral, cultural, racial, ethnic, anthropological, scientific and medical connotations. Though it is an ethnocentric term, it is a doctrine. It is a doctrine that innate ideas exist. It is a belief that knowledge or behavior is inborn. It is also a policy. It is a social policy for dealing with social issues. It is a policy for perpetuating the culture of the natives of a colonized country. He says that Nativism is a superior attitude of natives towards new comers. It is philosophical idea that all ideas are inborn. Nativism is the borrowed from social sciences. Universally, Nativism is defined as in Oxford Dictionary: '….a return to or emphasis on indigenous customs.

The Constituents of Nativism

Nemade regards two constituents of Nativism: *Self* and the *Other*. He aptly shows the implications and difference between the two. Self is a whole with which a *desi* identifies himself/herself, almost fluctuating boundaries where a community has evolved a relatively stable form of life over a stretch of time, a common mode of production, a common matrix of religious, social moral artistic practices, a common belief structure, language, a shared history – are commonly taken as indicators of a form of life that has been evolved. The *Other* is that which is appreciable different from the *self* in many of the above points. He further defines the relationship between the two. When one community forcibly tries to bring about changes in another community, the relation obviously becomes a power-relation. To condemn or avoid everything English only because it is English is to blur the distinction between the

Different and Opposite. The Opposite is always hostile; the Different can be neural and sometimes even helpful

Nemade declares that Nativism is not an obsession with roots. Instead, it is a concept which has come to challenge the very idea of Eurocentric modernism and internationalism—the tendency to compare every literary text / trend with some Euro-American product.Every culture in the world has held its own land in high esteem. Nationalism is one crude form of this feeling of being native. Nemade refers to the Exile, imprisonment, confinement, and other such punishments were therefore in fashion to make a person realize. In anthropological studies, nativism is seen as a major impulse of survival in cultural contact.

Thus Nativsim confines itself to self expression – a vibrant self expression without fear or favour for any norm, ‘other’ theory, style, ism or such an impact which is against spontaneity.

The Afterlives of Mahatma Gandhi in Cinematic and Fictional Forms

Dr.Vaibhav Sabnis
Dept. of English,
DBAM College of Law, Dhule
Research Guide
NMU, Jalgaon
vjsabnis@yahoo.co.in

Abstract:

Mahatma Gandhi is a tall figure as far as the Indian politics is concerned. He has been well-received across the globe for his innovative practice of Truth and Non-violence through which he led India to her freedom from the clutches of British. Gandhi is an acclaimed autobiographer. There have been numerous adaptations and after lives of his autobiography. We find the reflection of Gandhian ideology in various literary texts too. There have been movies which are directly or indirectly based on Gandhi's life and Gandhi's life is available to us in an authentic form through My Experiments with Truth. The present paper is an attempt to showcase Mahatma Gandhi and his unique ideology reflected in the forms like films and literary texts.

Keywords: Gandhi, Gandhian, Truth, Fictional, Cinematic, Film, Afterlife

1. Introduction:

One of the most universally discussed and yet many-a-time controversial figure of India is Mahatma Gandhi. The practitioner first and then the preacher of Satya (truth) and Ahimsa (non-violence), Gandhi's message was a source of inspiration and strength to the people for all times. There is hardly any area in the pre or post-independence era that he left untouched or uncovered. He is such a personality who is just impossible for someone to forget or ignore. He has put his mark every facet of human consciousness and there is hardly any discipline that he has left uncommented. He is an immense source of writing himself and has influenced different disciplines and very many writers from different fields like history, politics, philosophy, literature, sociology and so on, have him as their central themes.

The leaders or say sages like Mahatma Gandhi are born and reborn when a new light through novel perspective is thrown. The personalities of his stature die physically only but the flames that raise in the sky are physical, through the thoughts and deeds they are always present. They get rebirth sometimes through some book, novel, article, and movie or sometimes in the form of action. This life-giving activity is never-ending and such afterlives need to be seen and interpreted from multiple angles. In this regard, Gandhi is the only person, I think, who has influenced the life and society and subsequently the literature too. Since literature is the chain of the actions and reactions that reflect through society, Gandhi is much influential to have his mark stamped on the literature and in the recent times the theatre, cinema and so on. His life is a big volume of text which is reflected in his

autobiography as well. In other words, Gandhi has been getting afterlives after his actual life is spent already. This paper throws light on these afterlives which are seen in the form of novels, movies and short stories.

2. Mahatma Gandhi's Influence:

Whatever Gandhiji's influence may have been on political and economic spheres of the country, there is no doubt that he has left a deep impression on our literatures. He is a mine of themes for writers and commentators though he himself never worked on any literary topic or genre except his autobiography. Dramatic reconstructions of Gandhiji's life in film and fiction range from Richard Attenborough's academy award winning film, GANDHI, in 1982 to Indian English novels like Mulk Raj Anand, Raja Rao and R.K Narayan. Gandhiji gave new strength and new confidence to Indian languages that suffered contempt, neglect, indifference, and disgrace for a long time.

Bhabani Bhattacharya specifically sums up the elements that the then writers incorporated from Gandhiji:

"In every Indian literature a new thinking emerged. There was to be shift of emphasis from the rich to the poor, from the intellectual to the man of character and inner culture, from the educated to the illiterate and the voiceless, and deep rooted in these revaluations was social reform." (226)

The pre-independence and post-independence periods witnessed hypnotizing effects of Gandhian ideology that was affected due to the success of unique way of Gandhian philosophy. Since literature is the reflection of society, Gandhi's impact on the Indian society is mirrored in the literature.

3. Gandhi's Autobiography: His own Afterlife

Gandhi penned down his autobiography (though he prefers it to be called his experiments with truth) in Gujrati language. He stated:

"I simply want to tell the story of my numerous experiments with truth, and as my life consists of nothing but those experiments, it is true that the story will take the shape of an autobiography." (xii, Introduction).

His autobiography is the afterlife of his own life and reflects, obviously enough, his own life of a certain period-till 1921, as he puts it:

"My life from this point onward has been so public that there is hardly anything about it that people do not know." (462).

The autobiography that has been widely received, translated, trans-created and adapted is actually his autobiography in English which is translated by his close associate and his 'own soul', as he himself puts it, Mahadev Desai. Hence, his autobiography in English is the afterlife of the autobiography written by him in Gujrati. So to say, his autobiography in English is the afterlife of afterlife. It is on this autobiography that many have derived inspiration, thought and ideas of Gandhi to project them in reel and real life.

4. Gandhi's Afterlife in Fiction:

4.1. Novels:

Mahatma Gandhi is now transformed into 'Mahatma', a great soul, whose word is like that of the Lord and must be adhered to, and the authenticity or the purpose, the deep

ISSN : 2348-7143
March 2018

rooted meaning is never to be questioned. Such feeling was common to most of the ignorant people and women folk of the village who went on chanting stories and songs about the Mahatma without even properly understanding them; such is the scene in R. K. Narayanan's ***Waiting for the Mahatma (1955)***, where we find the hero Sriram becoming a blind follower of Gandhiji and joining the freedom movement but not at all understanding what Gandhian philosophy actually is about. There are people who still remain a Gandhian even if their leader leaves them or the Mahatma is defeated, severely criticized or if the Sahibs put them behind bars. In Narayanan's ***The Vendor of Sweets (1967)***, Jagan considers himself a staunch Satyagrahi, spins the charka regularly, and equates himself with achieving Nirvana, like the Buddha, by following the principles of Gandhism. Bakha in Anand's ***Untouchable*** (1935) is introduced before Gandhism in the end, as redemption from the social evils of untouchability and casteism. After listening to the speech of Gandhiji as a counsel from God, Bakha's life becomes more tolerable from the next day.

In ***Kanahapura (1938)*** by Raja Rao, often called a Gandhian novel, the novelist portrays the process of community development through Gandhian means and social teachings, in rural India, which above all was backed by the need to be independent from the British colonization and the development of the nation consequently, through effective communicative means and a will to make India a Gandhian country or Ramraj, garneted with everything very 'Indian' in nature.

4.2. Short Story: *The Last Article*

The Last Article (1988) is a short story written by Harry Turtledove. It describes a Nazi invasion of India and the reaction of the Germans to the nonviolent resistance and pacifism of Gandhi and his followers. After its tremendous victory in the Second World War, Germany invades the British Raj in India. The apostle of Truth and Non-violence Mahatma Gandhi and his political disciple Jawaharlal Nehru decide to use the non-violent methods to resist the Nazi occupation. However, the non-violent resistance proves futile in this context. Led by the Field Marshal Walther Model, the Nazis remain unmoved. They believe themselves to be belonging to the master race. They have no moral apprehensiveness about butchering those who resist non-violently. They are merciless. Consequently, the movement fails and collapses as non-violent struggle cannot cope up with the savagery and brutality of Nazism.

Though the writer has tried to show and prove himself and his country as superior, the acknowledgement of Gandhian philosophy in the fictional form is worth being noticed. The creative imagination need not be taken seriously.

5. Films/Movies:

5.1. *Gandhi (1982):*

Gandhi is the first acclaimed movie directed by the world famous Richard Attenborough. The movie begins with the assassination of Mahatma Gandhi and the subsequent funeral. Flashback technique has been masterly used there. We are taken to fifty five years backwards where a life-changing event takes place. It is in South Africa where Mahatma Gandhi has been thrown off the train only for being an Indian despite possessing the First Class Ticket. Gandhi's subsequent non-violent fight against the bias against Indians,

ISSN : 2348-7143
March 2018

arrests and so on is depicted. It is biographical film based on the life of Mahatma Gandhi and stars Ben Kingsley as Gandhi.

5.2 *The Making of the Mahatma (1996):*

The Making of the Mahatma is the second noticeable movie based on the life of Mahatma Gandhi. It is, as the title signifies, a biographical film. The film showcased the early life of Mahatma Gandhi including his struggle in South Africa. The film is said to be based upon the book entitled *The Apprenticeship of a Mahatma* by Fatima Meer. It is directed by Shyam Benegal. The role of Gandhi is played by Rajit Kapur.

5.3 *Water* (2005):

The film *Water* is set in the year 1938 when India was a slave country under British Rule. The pre-independent India had numerous social problems. The film discusses the problems related to child marriage. It is a realistic portrayal of the prostitution in India. The widows have been forced by people and situations to adopt the flesh trade. The financial necessities make them choose the immoral ways of livelihood. Mahatma Gandhi appears on the scene, though infrequently to eradicate the social abuse. The hero is impressed by the ideology of Mahatma Gandhi and subsequently becomes a Gandhian follower. Actor Mohan Jhangiani has been projected as Mahatma Gandhi in the film.

5.5 *Maine Gandhi Ko Nahin Mara* (2005):

Maine Gandhi Ko Nahin Mara is a different film altogether with a different theme based on Gandhi indirectly. The film focuses on a retired Hindi Professor Mr.Uttam Chaudhdary. The role is played by the celebrated actor Anupam Kher. Prof. Uttam is the victim of dementia. He thinks that he has killed Mahatma Gandhi accidentally playing with a toy gun. The professor believes that the toy gun had real bullets and shot Gandhiji whole the latter was walking in the Birla House. However, it is interesting to note that Gandhi does not make a direct appearance in the film.

5.6 *Lage Raho Munna Bhai(2006):*

The film *Lage Raho Munna Bhai* is about *Munna Bhai* who is an underworld don of Mumbai. He undertakes many illegal and immoral acts initially but the appearance of Gandhi's spirit enables him to tread the ethical path. There are many situations when Gandhiji appears and is seen by only Munna Bhai. He can interact with only Munna Bhai and is successful in converting the Munna Bhai into a good person. Munna Bhai starts practising *Gandhigiri* in the form of Satyagraha. He follows the Gandhian path of truth and non-violence. As Gandhiji solved many social, economic and political problems of India through his extraordinary methods, Munna Bhai practices the same to help the ordinary people solve their problems. The role of rowdy is played by Sanjay Dutt whereas the role of Gandhiji is played by Dilip Prabhavalkar.

5.7 *Gandhi, My Father (2007):*

Gandhi, My Father is, as the title denotes, paints the picture of Gandhi's intricate, complex, and strained relationship with his son Harilal Gandhi. From the onset, the two had dreams in opposite directions. Harilal wanted to study abroad and become a barrister like his father, while Gandhi hoped that his son would join him and fight for his ideals and causes. The movie is based upon the biography of Harilal Gandhi the title of which is *Harilal*

ISSN : 2348-7143
March 2018

Gandhi: A Life by Chandulal Bhagubhai Dalal. The film is produced by Anil Kapoor and directed by Firoze Khan. The role of Gandhi is played by Darshan Jariwala.

6. Conclusion:

Besides the cinematic and fictional forms, we see Gandhiji appearing on the socio-political arena. The movement against corruption and the Satyagraha undertaken for different demands too show the afterlife of Gandhi and the reflection of his ideology. Whether it is reel life or the real life, life in fiction or life actual, Gandhi has left permanent mark on all types of lives which may be termed as the afterlives of Mahatma Gandhi. His very presence in the fiction, in the movies-Hindi and English and in actual life through hunger strike, agitation in peaceful manner are the reincarnations of his own mission recreated, revitalized, retold and reacted by the generations that have come.

Works Cited:

1. Bhattacharya, Bhabani. *Gandhi-The Writer*. New Delhi: National Book Trust of India, 2002.
2. Gandhi, M.K. *An Autobiography or My Experiments with Truth*. Ahmedabad: Navjeevan Publishing House, 1997.

Dalit Literature and Diasporic Literature: New Trends in Literature

Prof. Dr. S. D. Mahajan
Head and Associate Professor, English Department,
Y.N. Chavan A. S. C. College, CHALISGAON, Dist. Jalgaon (M. S.)

Introduction:

Literature is an art as old as the history of mankind. It is a writing which expresses and communicates thoughts, feelings and attitudes towards life. Literature, therefore, is an integral part of life. With changes in life the nature and the genres of literature have also changed over a period of time. In the field of fiction new trends like scientific fiction, campus fiction, graphic novel and popular fiction have emerged recently. The social, technological, political and religious transformations have inevitably influenced and shaped the literature of every age. To this the contemporary literature is no exception. The phenomenon of globalization has contributed to the emergence of some new trends in literature. This paper attempts to briefly discuss the two dominant trends like Dalit literature and Diasporic literature that have emerged lately the world over.

Key Words: Literature, Dalit literature, Diasporic literature (Indian)

Discussion

Dalit Literature:

Dalit Literature is an offshoot of the age-old existence of oppression and despairs of life that the marginalized class of India has experienced and suffered. This is the class that lived in the conditions of abject poverty and unhealthy and insanitary conditions. The portals of education were closed to this class. The writers who had first hand experiences of this oppression, segregation and discrimination felt an inner urge to voice their protest against such discriminatory social structure. Through the works of writers like Annbhau Sathe in India and Toni Morrison and Baldwin Wright in the West a new trend of writing called Dalit literature emerged in India today. This is the writing by socially, economically, politically and educationally marginalized class of a nation. This class is subject to abject poverty and is isolated from the mainstream of human life. With a spurt of writings this trend in literature has emerged as a distinct and a powerful voice against an unjust and discriminatory social order. Dr. Babasaheb Ambedkar has been the apostle of such writers and the writers thereafter have followed in his steps to voice their demand for social, educational, economic and political equality and justice.

Let us cite an example or two of the early classical writings of Dalit literature. Annbhau Sathe's novel **"Fakira"** (1959) is a precursor of this literature. Fakira Ranoji Mang is the maternal uncle of the novelist (Anna Bhau Sathe). Fakira comes to his sister's house. When Fakira is told that a son (later known as Anna Bhau

Sathe) is born to his sister, he gives two handfuls of silver coins to her. These are the coins he has looted from the British treasury. The novel depicts the famine, the epidemics, the hunger and the pitiable conditions of the depressed classes. The Indian-born British Police Officer Babarkhan arrests the close relatives of Fakira. Fakira who has absconded and taken shelter in jungles finally surrenders to the Police officer. He is hanged to death by the Police Officer. Babarkhan. The novel presents the character of Fakira as a rebel protesting the oppressive structure.

Another novel "**Chitra"** (1962) by Anna Bhau Sathe is named after the heroine. The novel is set around Bombay in 1945-46. The novel shows how industrialization adversely affected the sexual morality of the people. Chitra and her elder sister Sona are forced into prostitution in Bombay. Chitra puts up a fight and saves herself from selling her flesh. Finally, she marries a Communist activist and a factory worker Jaya. This novel also depicts the protesting and rebellious voice of contemporary women against exploitation and suppression.

Diasporic Literature:

Another dominant trend in literature is Diasporic literature. The term 'diaspora' means 'dispersion'. It refers to the historical predicament of the Jews. Nowadays diaspora means 'any group of people so dispersed'. Diaspora are the people who leave their homeland and settle in a foreign country. Diasporic literature is a genre of writing by such migrated writers and literature about such immigrants. This type of writing subsumes multiple mixture of cultures, languages, histories, people and customs. This literature deals mainly with identity crisis, rootlessness, sense of exile, nostalgia and alienation. In the post-colonial period Indian Diasporic literature has established as a unique genre in world literature. The writers like V. S. Naipaul, Bharati Mukherjee, Rohinton Mistry, Anita Desai, Kiran Desai, Kamala Markandaya and Jhumpa Lahiri are the prominent writers of this genre today.

Naipaul is an established Indian Diasporic writer. His writings mainly deal with the difficulties and predicaments of expatriates in an alien land. The novel "The Mystic Masseur" (1957) is one of his celebrated novels. The novel centres around Ganesh Ramsumeir. He is an Indian who migrates to England. He is brought to Trinidad by the British rulers to work as a labourer on sugar estate. He completes his graduation at the Queen's Royal College in Port of Spain. He starts his career as a school teacher. He is treated unfairly by his fellow teacher Miller and therefore Ganesh quits the job of teaching.

Shortly afterwards, Ganesh meets a shopkeeper named Ramlogan. He persuades Ganesh to take up massaging because his father had also been a successful masseur. His aunt- the Great Belcher- also persuades him to be a masseur. After starting a career as a masseur Ganesh gets married with Ramlogan's daughter Leela. Leela influences him greatly. She admonishes him to earn more

money and live life extravagantly. He surrenders to her and adopts the British culture arising in Trinidad. With the encouragement of his friend Beharry Ganesh forms a Hindu League in Fluente Grove. He contests an election against Narayan and wins the election. Eventually he gets a seat in Trinidad Parliament.

As an immigrant Ganesh has a humiliating experience at the hands of Miller. Miller tells him:

"This teaching is an art but it have all sort of people who think they could come up from the cane field and start teaching in Port of Spain"(TMM, 16).

His sense of alienation is narrated by the narrator when he tells us about Ganesh:

"He ate at houses of people he knew and for the rest merely wandered around. He bought a second-hand bicycle and went for long rides in the hilly lanes near Fourways" (TMM, 22).

The immigrants are in minority and try to get materialistic pleasure. Ganesh tells his wife Leela that he is "Going to write a book" (TMM, 64).

Thus, Ganesh experiences a strong feeling of dislocation and homelessness. He experiences discrimination, nostalgia and loss of identity. He finally integrates into the British culture of an adopted country. His life is the life of adjustment without hope and with blurred future.

Conclusion:

Anna Bhau Sathe's writings are a trend setter in Marathi literature. They have set a trend of social reform and give a clarion call for equality and freedom. They have imparted a new dimension to Marathi literature. His writings have also set a trend of realism. They present an utterly realistic picture of the depressed and the down trodden of his times. One could say that he is a rebel like Mahatma Jyotiba Phule and P. B. Shelley (16th century). His writings are a testimony of Dalit resistance and self-respect.

Naipaul's novel, on the other hand, underlies the trials and tribulations of the immigrants in an alien land. The novel suggests an ultimate integration of the immigrants into a foreign culture—a positive solution for one' survival. In short, Dalit literature and Diasporic literature are the two strikingly dominent trends in literature today.

NOTES

Aston, N. M. *Dalit Literature and African-American Literature*. Prestige Books, 2001.

Bhabha, Homi. "Difference, Discrimination and the Disourse of Colonialism". In Gates (ed.) *Race, Writing and Difference*. University of Chicago Press, 1986, pp. 189-204.

Dangle, Arjun (ed.) *Poisoned Bread*. Orient Longman, 1992.

Das, D. P. *The Untouchable Story*. Allied Publishers, 1985.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Gates, H. L. (ed.) *Race, Writing and Difference*. University of Chicago Press, 1986.
Korde, B. S. *Anna Bhau Sathe: Makers of Indian Literature*. Sahitya Academi, 1999.
Naipaul, V. S. *The Mystic Masseur*. Picador, 1957.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

On Contemporary Fiction

Mr. Nitin Patil
Assistant Professor
Department of English
Pratap College, Amalner

The contemporary fiction is probably the best way of thinking about who we are now because fiction is, arguably the freest of all the arts. Despite attempts to create one, there is no real, watertight definition of fiction. It is simply not 'made up', it simply does not tell a story. The famous French philosopher Jacques Derrida, who thought and wrote a great deal about 'boundaries' or 'limits' described literature as a strange institution, and argued that the 'institution of fiction... Gives in principle the power to say everything, to break free of the rules'. He defines fiction as a form of writing that has no definition, no limits in what it can say. The most important consequence of this is that novel can respond to any aspect of the world that the writer is interested in, can be about anything, and can take any form or forms it chooses. This paper tries to bring out this freedom of the contemporary fiction.

The French-Russian experimental writer Natalie Sarraute compared literature to a relay race, with a 'baton of innovation' passing from one generation to another. So, it is fair to ask: where is the baton now? What is the next big thing, the next big movement? But this question is really less about what novels are than as how they work.

The last runner to pass on the baton, the immediate backdrop to contemporary novel, however, is the literary movement known as postmodernism. Postmodernism certainly developed from the techniques of modernism and experimental fiction, and drew easily on magical realism and on the newer global reach of fiction, but perhaps its central characteristic was one of 'retelling'. Postmodern fiction retells in different ways what has been told before.

Most importantly, postmodern fiction retells its own telling. If realism wants to convince us that the text are windows through which we can see the fictional world, postmodernism wishes to banish that idea entirely. Postmodern fiction delights in stressing the fact that it is fiction, that it is made up. Linda Hutcheon describes this gaming and self-referentiality as the novels move from 'mimesis of product' to 'mimesis of process'. Salman Rushdie's *Midnight's Children*(1981), for example describes its own telling and its own rhetorical tricks and strategies as its going along.

If postmodernism was the dominant mode in which realism was challenged in the novels of 1980-90s, how has it been challenged or developed by writers of

contemporary fiction? Of course, writers have explored different topics or taken different angles, but the question here is about the form of the novel. It may be that in the huge range of contemporary fiction, it is impossible to draw out a movement. However, I think it is possible to identify some traits. First, there is retreat from the extreme playfulness of postmodernism and the emphasis on textuality and on difficulty. But, crucially, this retreat is not a simple reaction against and rejection of all the techniques of postmodernism, but rather a gentler, more accessible version of them with a strong interest in telling a story. For example, British novelist David Mitchell's novel *Cloud Atlas*(2004) is made up of interlocking stories, one withing the other. One of its main sources of inspiration is the classic of postmodernism- *If On A Winter's Night A Traveler*(1979) by the Italian writer Italo Calvino. In Calvino's novel, different stories follow each other and none of the stories is finished: there is no end, no closure. In contrast, in Mitchell's novel, the stories while interrupted in turn *are finished*, do end. Similarly, the American novelist Jonathan Safaran Foer plays textual games in his much celebrated first novel *Everything is Illuminated*(2002). Things are blotted out, there is pastiche of other writers (including Issac B. Singer), repetition of phrases over several pages, and indeed some of the events are purposively obscured through an intricate and tricky use of chronology in the novel. These are the postmodern tricks here put to the use of a very strong narrative thread. Another example would be Jonathan Franzen's contemporary classics- *The Corrections*(2001) and more recent work *Freedom*(2010).Franzen employs some typographical and literary games, pastiche and intertextuality but, the emphasis is always on telling a story.

Second, there is a return to a sort of modernism. Drawing on the heritage of Woolf, Joyce and Becket, and on the experimental fiction of the next generation, B.S. Johnson, Christine Brook-Rose, and, Anne Quinn.Some writers find in these the resources to continue to develop fiction. The famous critic Laura Marcus draws attention to the return of the 'one day' novel- the framing conceit of *Mrs Dalloway*(1925) and *Ulysses*(1922) in which a whole life,a whole world is condensed in a day. Ian McEwan *Saturday*(2005) does this, as does Don DeLillio's *Cosmopolis*(2003). But perhaps another aspect of this 'return to modernism' is the 'multi-stand', influenced again by Woolf but by *The Waves*(1931) and by Joyce. Ali Smith's brilliant work *The Accidental*(2005) is this sort of work. It begins during a rather stressed-filled family holiday in Norfolk. In the family all have something to hide: the mother,Eve, a novelist, who has been writing novels based on the extrapolating the events of real people's lives from Second World War, is blocked, the step-father, Michael has been having affairs with his students, Magnus, the son, has been tangentially involved in a terrible bullying incident at school, Astrid, the precocious daughter, is unhappy and is obsessed with taking pictures. Into this

situation wanders a strange young woman, Amber, who befriends each of them and works as a catalyst for the plot.But the events are only as important as the multiple strands and styles. The narrative proceeds through very different consciousnesses of the characters.

The third and perhaps equally important new wave in the contemporary fiction is a turn away from fiction as it had been understood altogether. In his extraordinary *Reality Hunger:A Manifesto*, made up mostly from quotations from other writers and thinkers but crafted into a collage-like argument, the American novelist and critic David Shield writes that, there is an organic and as-yet unstated artistic movement forming around writers and artists who are 'breaking larger and larger chunks of"reality" into their words'. (For example, J.M. Coetzee's trilogy, *The Diary of a Bad Year*, and Karl Knausgaard's six volume long project- *My Struggle* and W. G. Sabald's *Austerlitz,The Rings of Saturn.)* Where the boundaries between fiction and nonfictional works are broken.

Thus, neither quite revelling in the sense of ending, as the more traditional form of the novel does, nor rejecting the idea of closure altogether, the contemporary fiction do draw towards an end but leaves much undecided or uncertain. The traits suggest that there is no longer one line of innovation, one set of runners passing on a baton, but that a wider and more complex race is still being run.

ISSN : 2348-7143
March 2018

"Necessity of Documentation and Digitalisation of Indian Endangered Languages"

Swapna K Jadhav
SSNC Dr.B .R.Ambedkar
First Grade Arts and Commerce College.
Gangadhar Nagar. Hubli.
Karnataka. India.
Email.Id sd.saunshi@gmail.com
Mobile no: 9620779640 or 9060705358

Every two weeks a language dies and with it the wealth of knowing or discovering any older language is also lost. In India around 780 languages do exist. More than 220 languages have got extinct since last 50 years. Nearly 197 languages are classified as endangered and are later divided into four subcategories- In line with UNESCO, 197 languages in India are said to be endangered of which 81 are vulnerable followed by way of sincerely endangered (63), significantly endangered (6), severely endangered (42) and already extinct (5).

Andaman and Nicobar tops the listing with 11 significantly endangered languages, especially tribal dialects.

Indian languages are dealing with extreme extinction than worldwide languages. This is due to the fact that English is prospering and is used widely by way of the emerging Indian technology, also acting as one of the motives and a threat of extinction of local or nearby languages. English is today considered as the language of knowledge and employability, as well as the primary language of the internet. The foremost content of the digital sphere is now in English, consequently, other languages are marginalized. People have started out thinking about local languages as kitchen or daily routine languages. Indians do not find it important to examine or write about their mother tongue. A language without a script isn't always a dialect. Several strong languages in life today do not have their personal scripts. So a language dies when its speakers die.

For instance, a language of Andaman and Nicobar islands, specifically, **Aka-Bo** died lately when its remaining speaker died in 2010.

However, there has been no proper enumeration of languages in India for almost a century. The final complete exercising was done by George Grierson, an Irish linguistic pupil who accomplished the primary linguistic surveys in India between 1894 and 1928, listing 189 languages and several hundred dialects.

Out of these languages, the best two languages-**Boro and Meithei** have official reputation in India, while many others do not even have a writing system. There is a drastic need to digitalize or maintain the documents to hold and develop India's endangered languages. An attempt is also necessary to preserve the 22 recognised official languages of India. The recent demise of a language like **Eyak** confirms that often a language dies with the demise of the older generation of any tribe.

Despite the fact that, the globalization isn't directly killing neighborhood languages, but it is affecting languages within the experience that many languages beneath pressure are dropping oral literature and words related to way of life, mainly, meals gadgets, dress and embellishes, rituals, vegetation and fauna. The important Institute of Indian Languages (CIIL) states that globalization isn't always the motive of language demise.

The endangered languages which mark 96% of the overall number of languages within the other countries and indigenous languages of India in large part lack accessibility and indeed need digitalisation.

In fact accessibility equipments for most Indian languages are not expensive and are proprietary in nature. India's population is developing by using internet every day. By the end of this year approximately 470 million people of India will be considered as internet users, but out of 1.27 billion population of India; only 30% understand English which is the Language of Internet and the rest are either illiterate or do not rely on internet.

According to the Google KPMG report more than 70% of the internet users accept the content material of their native or local languages over English. The dearth of local language content material and dearth of electronic accessibility has its importance in preventing a massive number of Humans from having access to expertise and contributing to the knowledge commons.

When we face the trouble of this language value; some important steps should be taken to preserve the languages that are under threat. To advent audio-visual documentation of a number of the most crucial socio-cultural components of the language along with storytelling, folk-literature, Oral culture and history would be a better start.

If the presence of creating documentation and digitalisation is done by the native language speakers with linguistic tools; then there are chances of language growth. If these native language speakers, with great working can advertise broadly-spoken language together with English or Hindi, it would later be a manner of making digital assets in a language.

Languages which are in the level of demise need a virtual activism to grow with some instructional and accessibility tools. This can be possible by open repositories like dictionaries, pronunciation libraries and audio-visible content collections though are experimental. Human beings have to realize a way to contribute in a form that could be used by all to grow sources in a language. Especially when in India, contributing to a language is essentially skewed with the aid of the belief of producing and selling literature and when 30% of the populace is illiterate and a large quantity of languages are orally spoken, it's really crucial that the language content is predominantly audio-visible and no longer simply textual content. There may be a want for openness in order to develop languages and thus do not get jeopardized by means of proprietary strategies and standards.

Today it is easy to contribute towards documenting a language, depending at the ability and availability-set. Each language has a wealth of oral literature that is the maximum critical factor to record for a demise language. Numerous cultural aspects like folk storytelling, folk songs, different narratives on occasions like cooking, local festival party, performing artwork bureaucracy and so forth can be documented in audio-visual forms. We can actually now record audio, take photographs and shoot motion pictures with the latest electronic devices.

ISSN : 2348-7143
March 2018

There are open toolkits that are acting as equipments for maintaining academic resources and pattern data sets that one can regulate and use for his or her own language.

Developing pronunciation libraries of words in a language can assist in building each textual content-to-speech and speech to textual content engines,that eventually can help the screen readers and different electronic accessibility answers. Constructing such resources might not bring about transforming the state of many endangered languages speedy but will clearly help in progressively bettering the manner many human beings get to understand in their language. It is our prime duty to preserve our culture, tradition and the languages of our country to remain original, distinct and unique.

References:

1. Subhashish Panigrahi *"India's Endangered Languages need to be digitally documented* " https://thewire.in>india –endangered-languages-08-June-2017 .
2. www.sppel.org>languagelist

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Ammu`s social struggle in typical Indian Society `The God Of Small Things

By Arundhati Roy

Prof Gurpreet Kaur .
Gurukul colleage. Bathinda.
(Punjab)

Prof Munni Kashyap
Bharat Group of Institutions Technology.
Sonepat(Haryana)

Abstract:-

Arundhati Roy is an honest and bold in her expressions. She writes with conviction and faith in herself. Her writing is primarily based upon her experiences and observations which cannot be challenged.

The God Of Small Things is woven around the socio-political fabric of Kerala. The hold of casteless Christianity upon those people who are equally impressed with egalitarian Marxist ideology is constantly challenged by the age-old Brahminical thinking of the upper caste Hindu society `The God Of Small Things` is a forceful commentary on the decaying morality of Indian society. This paper present the Ammu`s problems faced by a traditional society. Ammu`s journey through changes on psychological and social level.

Introduction:-

Arundhati Roy celebrates the female in the diversity of female experience offered in The God Of Small Things. She has no intentions of being moralistic and is pragmatic and down to earth in her creation of her women character, some of whom sharply demarcating a novel culture different from the traditional. We are forced to recognize the craving of the human mind illuminated against the background of their social-political considerations. The tragedy that befallen her women the tragedy of freedom that they grapple with Arundhati Roy depicts the irony and trauma of a broken family and a deep sense of hurt and empathy. The novel brings to light the plight of a divorced who is considerably young with two kids who are twins. Indian society rarely gives a second chance to women. Those who are unfortunate in their marriage are made to suffer all the more. Ammu had to suffer on many fronts yet she could not assert herself mainly due to her assertiveness would have disturbed the caste harmony of her village and local political equations. The right to lead life according to one`s own choice, to survive with dignity and integrity has always been unthinkable for a divorced and a widow in rural and semi-rural societies of India.

Ammu is a representative of such women whose marital life is unhappy. Such women are thrown out of marriage. The reason could be many both moral as well as immoral. But the blame falls on the `weaker` gender invariably, because it is very convenient and the victim as an easy prey to both social criticism and family bias. Ammu is subjected to

humiliations primarily because she chose her own paths much against tradition. Hypocrisy of Indian society is highlighted through Ammu`s character.

The aggressiveness of the conservatives create problems for single woman especially divorce and widows. Ammu is made to suffer due to the inflated male ego and insensitivity of her own gender. Bias toward women make people commit serious mistake which can hardly be compensated. We know the novel begins with the present state of Ammu at her parent`s house brother.

Patriarchy implants itself securely within the institution of marriage, the destiny traditionally offered to women by society. It is till true that most women are married, or have to be, or suffer from not being. "She is married, given in marriage by her parents. Boys get married, they take a wife. They took to marriage`…… marriage normally subordinates wife to husband, the problem of the mutual relation is posed most sharply to the female. Women have been conditioned in patriarchy. They have internalized it value transmitted from one generation to the other. It is this that strengthens Mammachi to endure the inhuman treatment meted out by her husband.

Marriage was the only choice left for Ammu and she hold on to it like the last straw of her life and livelihood. A girl without gainful occupation can only wait for her chance of salvation. It is exactly what Ammu did when her father the Imperial Entomologist came home with no dowry for his daughter. Ammu escapes from her oppressive father and long suffering mother into her marriage with the Bengali tea-planter who leaves her more miserable than before and sends her back to all those, she had fled from and even worse. Ammu has been forced to seek divorce from her husband due to his beatings and immoral ways. The most important reason has been the weakness on the part of her husband to protect his wife from the lust of his boss. He became violent when she refused to oblige. She tried her best to save her marriage but could not bring herself to compromise on moral grounds. Ammu is basically very religious and morally upright lady. Her physical beauty becomes the cause of worry for her. She could not digest the fact that her own husband wanted her to entertain her superior. She refused to oblige. Difference on mental and moral levels compelled them to part ways. In any society, a wife expects her husband to act as a shield for her and her children. A woman expects not only financial security from her marriage but also social, psychological and moral support. The novel is dedicated to the cause of humanity. It is predicaments of a women who is extraordinarily attractive and morally upright initially. She dares to refuse to comply to the unjustified, unreasonable and immoral demands of her husband. But she is forced by circumstances to fall for a man who is much below her status although she cannot own him socially and legally due to social restrictions. The way Ammu was provoked and harassed by her own people highlights the traditional approach of Indian society towards their married daughters putting financial strain upon their parents. Ammu has paid the price for breaking the established norms of society.

For a women her dignity is in her chastity. Respectability is earned not granted. A woman must keep herself away from all kinds of evil doing. Once she becomes a mother, she is looked up as woman of strong character and high moral values. Her commitment toward her family, husband and children, legacy and rejection from the society at large. Ammu`s restlessness and her desire to escape from her loneliness lead her to her doom. Besides, the

ISSN : 2348-7143
March 2018

insentivities of her own people, the corrupt police, the rigid social set-up all create a very complex web of circumstances in which Ammu gets trapped. Hindu Psychology which is very traditional and impurity dominate the whole psychology of Indians. The women in question is looked down upon as a home breaker who is not willing to follow the established patterns of society. She loses the goodwill of not only her immediate relatives and close friends but the whole society. The woman is expected to tolerate ill-treatment and still maintain a pleasant exterior. No one seems to entertain the idea of supporting a divorced woman, ether misunderstood by one and all. The divorced woman is painted as the main culprit who breaks her own home and moves around independently disturbing the peace of society. People presume that a divorced woman has no moral or religious obligation towards her ex-husband and in-laws. This means she is totally free to indulge in unethical ways to sustain herself. Ammu, being a woman of the modern age, cannot digest it, because it is inhuman and exploitative in nature. Women are psychologically tamed and nurtured to tolerate injustice to maintain the family peace and continuity at all costs.

What is the most remarkable aspect of the story of Ayemenem household is the role of women and their mutual relationships.There are only three most important characters in the novel. The first is Ammu, then Mammachi and the most powerful and manipulative baby koachamma. Ammu is the victim of circumstances, Mammachi a persecuted wife , and baby Koachamma a slave of her own ideology and a blind follower of her own faith irrespective of its consequence upon her and those around her. Ammu is a frustrated woman. She is rejected by her family and wants to take revenge. She even feels jealous of Estha- Raphel- Velutha combination. The three have created a world of their own, They are rejected by the society and feel a sense of unity in isolation. Their pain, agony are the same. Man cannot live in isolation. Society is a controlling agent of human actions and provides sustenance too. When ethics is challenged beyond redemption, social retaliation takes place.

The complicated social pattern traps Ammu in its web. One can easily understand the tension and mental pressures. Ammu has felt in the Indian society. She has misunderstood herself, her people and the situation. When men have to surrender before the rigidity of tradition. Ammu is a woman after all. Her being a Christian is of no help.

Thoughtless behaviour of Ammu`s biased family leads them to their doom. Their mistakes and rigidity of mind, destroy them completely. They fail to support a genuinely needy and helpless daughter who is pleading for help. They prefer to play in the hands of those who are willing to grab the opportunity to wipe them out completely.

Conclusion:- The God Of Small Things is very realistic and sympathetic commentary upon the life of an unfortunate woman Ammu. She crushed under the social and family values and principle. Abnormal expectations of her parents to remain spinster, unreasonable demands by her husband, allergic reactions of her aunt, resentment of her brother, her fatal attractions of Velutha, innocence of her twin children, financial erunch, indifference of society in general towards her very existence all have distorted a very sincere, honest, principled and exceptionally beautiful and self-righteous lady into a norm breaker and a rebel. Ammu`s end is regrettable. Life of a beautiful, intelligent and principal young woman is all the more difficult as there is always the possibility that the relatives of such a woman might try to misuse her much against her wishes. Marriage is no guarantee of security. Successful and

secure life of a dependent woman is a matter of sheer good fortune and luck. Unfortunately, Ammu, with all possible goodness of personality and temperament, is not so lucky. Her struggle begins with her family rejection. Her ignominious death is her final destination.

Reference:-

- The Oxford Companion to English Literature.
- Roy Arundhati , The God Of Small Things, Isbn 9780143028574(penguin books)
- Prasad Pretima, Woman a Nigerian and Indo Anglian Fiction, a Comparative Study of Female Novelist.

R.K. Narayan's Concept of New Women: With Special Reference to Guide

Meenu Pandey
Research Scholar,AISECT University,Bhopal
pmeenu91@gmail.com

Abstract

A systematic analysis has been made in this paper to put R K Narayan's female protagonists in the right perspective highlighting his feminist concern. Starting from Savitri in The Dark Room (1938) to Bala in Grandmother's Tale (1992), Narayan's women characters grow stronger and show that the emergence of the `New Woman' is not a myth or a utopia. R K Narayan's new woman has certainly emerged, and she has left an indelible mark on the Indian psyche. However, this new woman is not imported from the West. Rather, she has emerged from the rich treasure of Indian culture. She has a strong base of Indianness and is deeply entrenched in values, traditions and ethos that are exclusively Indian in form and content. Narayan's new woman is bold, self-reliant and assertive. She struggles for freedom, asserts equality and searches for identity. In the process, she empowers not only herself but also her man. Narayan's new woman might not have brought earth-shaking changes, yet she has certainly showed that she is assertive, bold and strong, and is involved in bringing positive changes not only in her man but also in the society. Narayan had progressive ideas about women and this thinking reflects unambiguously in his fiction. Narayan's writings cover a span of nearly six decades. This was the period when remarkable changes occurred not only in the Indian society but also in women's priorities and choices, their approach to cultures, traditions, customs and social norms. The submissive and docile woman of the 1940s and 1950s, and the educated and assertive woman of the 1960s and 1970s have been substituted by the bold and rebellious one of the 1980s and 1990s. The accomplished woman in the 21st century is strong and independent. However, it is understood that the last two decades of the century witnessed the emergence of the new woman, who is not in constant conflict with the man, but yearns to be one with him, walking hand in hand.At the same time, she realizes her strength, asserts herself and rejects choicelessness. She exercises great control over herself and her circumstances, seeking to bring transformation not only in her surroundings but also in her male partner. She may not have tried to bring earth-shaking changes, yet her attempts to bring social change show that she has commitment and conviction.

Keywords: protagonists, perspective, emergence, self-reliant, assertive, cultures, traditions, customs, social norms, asserts, transformation, commitment, conviction, accomplished, empowers

Introduction

'The perspective of Indian English novelists represents the different levels of the Indian consciousness which is shaped by the tradition of Indian humanism.'(George Lucas, 1)

The theme of the emancipation of a new woman for the first time became a wide spread and genuine concern and improvement for women's pathetic image became a social issue in the early twentieth century. It became the creative consciousness for all the Indian English writers including R.K Narayan. Narayan through the character, Rosie, in The Guide depicts the emergence of a new woman. In Rosie, Narayan has shown a woman experiencing a conflict between a strong yearning for individual fulfillment and traditional norms. Narayan illustrates the Indian society which is deeply rooted in traditionalism, where women have been the major relentless victims of circumstances and conventions. Rosie also becomes a victim of circumstances and conventions but through her rebellious attitude, she makes her own way with a sense of pride and dignity, which shows a newly liberated woman in the post independence Indian society. This term paper shows how a woman asserts herself by breaking the old shackles of tradition and convention and finally brings an era of a new woman.

The novel The Guide portrays two Indias; the traditional India, and the modern sophisticated India. In the traditional India, women have no opportunity for asserting or expressing their talent and personality. Our traditional society is rigid one in which there is no respect for freedom or expression of one's potential. Women are extremely suppressed by the males. Men are seen as superior to women and hold good position while women realize this painful reality only when they dare to express themselves and try to secure their fulfillments. Consequently, this whole scenario suppresses one's self either consciously or unconsciously. R.K Narayan says in My Days: A Memoirs:

"From times immemorial, man assigned her a secondary place and kept her there with such subtlety and cunning that she herself began to loose all notions of her independence, her individuality, her status and strength. A wife in an orthodox milieu of Indian society was an ideal victim of such circumstances"

Whereas if we look at the modern India, Jennet P. Gemmill says, it is: "a broad based an dynamic concept involving an awareness of time, the will to revitalize traditions, a craving for novelty and variety, exploitation of the social conditions for the fulfillment of human personality and a struggle for progress"

In such a society the woman is more enlightened about 'herself' and the milieu in which she has to fulfill the purpose of her living.

Rosie, in The Guide, is a character, who is deeply rooted in tradition, occupies the most unique position among the Narayan's women. She comes from a "family traditionally dedicated to the temples as dancers" (The Guide, 75).

She belongs to the "Devdasi"clan in which women were dedicated to deity and not permitted to perform mundane domestic chores for the men. They did not have any right to choose their rightful husband. Through her name, Rosie, Narayan's ironic intention becomes clear in which her name like a rose shows that her life remains surrounded by the thorns. She shows her first assertiveness by breaking the fetters of darkness of the "Devdasi" clan and leaps towards the light of learning by obtaining Masters in Economics, which respond a matrimonial advertisement in the newspaper; "An educated,

ISSN : 2348-7143
March 2018

good looking girl to marry a rich bachelor of academic interests. No caste restrictions good looks and university degree essential" (Bhatnagar, 75).

Her degree shows a window of the world of glitter and glamour and by using it she takes one more offbeat step in her ascent. She marries Marco, a rich bachelor of academic interests. The marriage shows how she has scored over her "Devdasi" sisters. Shalini Gupta says in her essay (page 200); "The caged bird shakes her wings, breaks the bars with jubilant hopes and flies in one sweep to Marco's Nest" (page 4).

So, the marriage symbolizes Rosie's adventurous spirit and her aspirations for the freedom of the outer world appear to assume the fulfillment of her artistic learning and yearning. After her marriage, the most defiant act comes when she commits adultery, which constitutes a crucial stage in her life. It is very necessary to understand the nature of her marital relationship with Marco which enforces her to make extra marital relationship with Raju, their guide. Rosie chose to marry Marco to get status and respect of wife whereas Marco being a typical Indian male wanted a subservient faithful wife like his servant Joseph who, in his opinion was a wonderful man; "I don't see him, I don't hear him but he does everything for me at the right time. That's how I want things to be â€¦ that's what I thought when I saw Rosie demonstrates to me in her hotel room" (The Guide, 127).

Marco marries Rosie with the hope that she would go well with his practical life but his choice becomes wrong, for the girl he chooses in marriage comes out to be a dreamer who wants to be "Benefited by a husband who could care for her career" (Shalini Gupta,page 200).

Narayan gives us the instances of their clash of expectation, hopes, interests and desire which lead to the eventual collapse of the marriage between Rosie and Marco they have nothing in common between them like love and warmth they may share together.

Narayan shows their opposite appearances noted by Balrama Gupta; "Rosie with her bright hued and gold laced sari, diamond earrings and gold necklace and with her curly hair braided and deflowered is a contrast to Marco with his colored glasses, thick jacket and a thick helmet".

Further, there is no similarity between their natures, attitudes and interests. So, if Rosie is vivacious, spiritly and passionate than Marco is cold grim and unemotional. ` Raju describes them as against the beautifully natural surroundings of the Peak House. He says: "The girl was in ecstasyâ€¦she ran like a child from Plant to Plant with cries of joys, while the man looked on with no emotions. . ." (Ramesh Dnyate's essay, p-93)

Rosie is a social girl. She loves the company of people and is destined to play a role in the open world whereas Marco seems to have forgotten the human world and fated to flourish his solitude. Significantly, their lifelong interests are different in nature. Rosie's art involves the pulsating human body whereas Marco's research is confined to stone walls and stone figure. He is a die-hard archeologist, who lives and breaths lifeless ancient sculptures while neglecting the living embodiment of the art of dance, his wife Rosie. This is what Raju says about him: "All that he could do was to copy ancient things and

ISSN : 2348-7143
March 2018

write about them. His mind was completely in it. All practical affairs of life seemed impossible to himâ€¦" (C.P.Sharma's essay, p-109)

He is an infertile man who lacks human qualities like love, warmth and compassion which is expected by his wife. His excessive indulgence in the mute things of the past kills Rosie's interest in life and love of art. As the novelist puts it: "dead and decaying things seemed to unloosen his tongue and fire his imagination, rather than things that lived and moved and swung their limbs...anything that interested her seemed to irritate him" (Shalini Gupta's essay, p-201)

Rosie too has intellectual pursuit like Marco. She tells him that she has many ideas like him. Her interests are no less serious than him. She starts her dancing practice at five in the morning and continues for full three hours. In the afternoon, she spends her one or two hours by studying Natya Shastra of Bharat Muni in order to keep the purity of classical forms. She looks for the ideas in Ramayana and The Mahabharata. But Marco finds nothing intellectual in her, which shows Marco's approach to Rosie's aspiration is unimaginative and deliberately callous. He believes only in marital satisfaction and cannot give spiritual fulfillment. This approach of Marco is incompatible with Rosie. Rosie says to Raju's mother in The Guide: "I would have preferred any kind of mother-in-law, if it had meant one real, live husband" (Shalini Gupta's essay, page 201).

Then she goes to Raju for fulfilling her desires. The meeting with Raju marks turning point in her life. Raju brings with a promise of fragrant musical breezes and a shower of colors of spring for Rosie. He becomes greatly possessive about Rosie and never thinks that she is married to a person whom he has now grown to hate for being associated with her. For the sake of Rosie, he separates himself from his mother and discards the whole set of peoples or the whole society. By sacrificing all the things, Raju gives himself up for Rosie to fill the loveless and cheerless void in her life. Overwhelmed with love and gratefulness, she has confessed:"Even if I have seen rebirth, I won't be able to repay my debt to you" (Satyanarayan's essay, page 68).

Raju becomes her friend, philosopher and her guide. She realizes that he is inviting her to go to the land of her dreams, her spirit begins to soar, and her individuality begins to bosom for a delightful expression. She also realizes that he is capable of fulfilling her creative and physical cravings, and she starts revolting herself by dance. Her passion for dance was upbringing by birth. But in devdasi clan she was like a caged bird and her instinct for freedom, spontaneity and self expression was suppressed. It is her plight in which Raju beckoned her light released her from her dark tunnel and her heart joy and fulfillment cultivated through this art form. He symbolizes in that context a warm flow of life and certain recklessness that minister to vital human needs.

Rosie is defined by dancing and her talent as an accomplished dancer achieved wide recognition through Raju's managerial skill. Rosie becomes a star attraction and Raju is known as the master of this establishment. She secures her rising fame through her dance. Dance may seem to be a secondary concern in the novel but it functions mainly as a

medium for developing Rosie's character. Thus, through the 'Bharat Natyam', she becomes famous as a world class dancer.

But Raju uses her obsession for dance, for personal gain. As a manager, he takes too many appointments without caring Rosie's physical health, in order to gain more money and self esteem. He begins to squander his new found fortune in drinking parties and gambling sessions but making a continuous pace in fixing Rosie's dance performances at various places and accepting advances for earning too much money.

Rosie's delight in the company of fellow-artists is resented by Raju, who cannot understand the freedom, mobility and exposure that a devdasi woman pursues. He is not an ideal mate for Rosie and cannot comprehend the unease within her. So, the relationship becomes doomed because it is not based on true love and understanding. When Rosie's jewelry box is to be returned to her by Marco, Raju denies the importance of the event and attempt to forge Rosie's signature and keeps the jewelry box away from her which shows Raju condemns their relationship to failure. Eventually when Raju is jailed, she becomes stunned and expresses her reactions to Raju's forgery as an atypical 'karma' conscious woman, she says: "If I have to pawn my last possession I'll do it to save You from jail. But once it is over, leave me once for all" (Ramesh Dnyate's essay, p-94).

In the final analysis, after abandon by Marco and betrayed by Raju, Rosie stands steadfast and dignified and does her dharma as a 'Hindu Wife'. As the man who gave her the new lease for life, Rosie tried to save Raju by paying to a costly lawyer. She shows a sense of great fullness to Marco who takes her out of darkness by taking his book with her when she leaves Malgudi.Curiously, she too like Savitri (The Dark Room) who is taken from The Hindu Mythology, is regarded as a victim of man's world. In the male dominated world, Marco and Raju both played the game of betrayal to her but with her aspiring spirit; she has managed to find her own way with a sense of pride and dignity. Her personality leaves a sense of stronger imprint on Raju. Her vision of happy living has within it not only her passion for creativity in the dance but also a loving husband and a small home as its essential component. She says to raju: "I'm tired of all this circus existence." "It was your own choice." (S.Satyanarain's essay, p-71)

She leaves the Malgudi for settling her life and no more plays any role: "She had settled down at Madras and was looking after herself quite well." (S.Satyanarain's essay, p-70)

Thus, Rosie wins our admiration and respect by making her own way of living.Rosie, as a rebel, reflects the complex blending of tradition and modernity.

Conclusion

To conclude, it can be said that, through the character Rosie, narayan's humanistic concern is revealed which deals with the overgrowing awareness of the need to expand the area of woman's freedom. His fictional world is circumscribed by a traditional Hindu society in which men rather women hold a superior place. Women are generally confined to the daily drudgery and all sorts of prohibitions are imposed on them but the milieu has changed from a strictly orthodox to the progressive and liberated value systems in modern civilization and women too have gradually begun to assert themselves in the society. The

woman characters that move in quest of some relief from the suffocation and suppression of their established routine face a clash with the society and in the end they achieve much for themselves. Rosie is a typical example of this type of a situation of a woman in Indian society.

References

1. Bhatnagar,"The Gendered Construction of Rosie as the "Other" in the Guide: A Comparison of the Textual and Cinematic Tradition", Readings in Indian English Literature: Notion, Culture and Identity.

2. Chandrasekharan, Nair Anup,"R.K.Narayan's The Guide from the verbal to the visual: An Analysis in comparison", Perspective on Indian English Fiction, Editor, Jaydip Singh K.Dodiya.

3. Dnyate, Ramesh,"The Concept and Nature of Rebellion, Rosie's Rebellion", The Novels of R.K.Narayan, A Typological Study of Characters.

4. Gupta, Salini,"Assertion and After: A Study of the Woman Protagonist in R.K.Narayan's The Guide", Humanism in Indian English Fiction edited by T.S Anand.

5. Jannet P.Gemmill,"Modernity & Contemporary Indian Literature", in Literature East and West, 14 No. 2 (1970), 287.

6. Narayan, R.K, The Guide (1958, rpt Mysore: Indian Thought publication, 1978), 127.

7. Narayan, R.K, My Days: A Memoir (1974; rpt Mysore: Indian thought Publication, 1975), 119.

8. Singh, S.Satyanarain,"The Guide: Crisis and Resolution", Indian Fiction in English edited by P.Mallikarjuna Rao, M.Rajeshwar.

9. Sharma, C.P,"The masterpieces of Maturity (p, 104-110)", The Novels of R.K.Narayan: A Perspective.

10. Thieme, John,"Middle-period novels: The Guide to The Painters of Signs", R.K.Narayan, Contemporary World Writers.

11. Lucas, George,"Empowerment of Women through the Character of Rosie in R.K. Narayan's 'The Guide'".

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Narrative of Marginalization in Bhabani Bhattacharya's *So Many Hungers* and Arun Joshi's *The Apprentice*

Vijay Shirture
Ph.D. Research Scholar,
Vijayshirture22@gmail.com
Mob.N-8141144778
School of Language, Literature & Cultural Studies
Central University of Gujarat, Gandhinagar-382030

Abstract

The Post-Independence Indian English Novels deconstruct the old ideas and introduce the new literary discourses to the other world. Indeed, they represent the factual Indian scenario with the help of own experiences. They probe the issues of the partition of India, Marginalization, and issues of subaltern people. Furthermore, the paradoxical quest of self, issues of linguistics, regional, Indianess, displacement, historical memories of colonization, political pandemonium and the issues of ethnic confrontation with the western world. Moreover, this novelist achieved another milestone by depicting the issues of caste, deficiency, corruption, gender, the quest of refugees, communal violence, religion, academic, folklores and scriptures, women's social exploitation, the dominance of patriarchy, sexual persecution, marriage and increasing problems of divorce in the society. Henceforth, Post-Independence Indian English novels surprised the literary world by providing the social realism of Indian world.

Marginality is nothing but the shortcoming of existing sources. Due to the lack of economic, political and social power marginality elevates and the individual envisage for the quest of identity in the society. And become the lower part of the society. There are two sorts of the structure of the marginality that is conditional and semantic. Conditional marginality arises because of the forceful disparity. The individual or group seems sufferer for the sake of benefits. The second- Semantic marginality is created by the dominated forces of the society, to maintain the balance of superior and inferior class.

The present paper is an attempt to explore the narrative of marginalization in Bhabhni Bhattacharya's So Many Hungers (1947) and Arun Joshi's Apprentice (1974). Bhattacharya presents the journey of the characters from prosperity to marginalize position in the society. Kanu, Kajoli, and Onu are depicted such a marginalize characters in the novel. They cultivated the fields in the blistering summer to survive their life; producing wheat. At another hand, Arun Joshi's novel introduces the two characters, Ratan Rathore who is unable to judge the things; he is the victim of social orders. He does not have a consciousness of the society. He becomes marginalize due to the lack of vision in the life. Another character Himmat Singh becomes a racketeer due to the poverty. Both novelists focus on marginality as social chaos. He is marginalizing from

childhood. These two narratives will evaluate from the perspectives of Post-colonialism framework.

Keywords: Marginality, Social Realism, Poverty, Power, Post-colonialism

What is Post-colonialism? Edward Said's *Orientalism* is one of the major key works of the exploration of the Post-colonialism. Post-colonialism discover the debate of Western's superiority by colonizing the oriental world and the systematic oppression. It evaluates the notion of 'Other', 'Orient,' and 'Accident' to represent the cultural war between the West and Orient (Sawant 2). Post-colonial perspectives give the sense of comprehending the seeds of colonization. It depicted the discourse of marginalization, violence, and the struggle against the colonization. Moreover, it is a discourse of mimicry, ambivalence, dissimilitude and the hybridity as well. These notions explore that how the mass revolt against the colonizers and their oppressive ideologies. The Post-colonial perspectives also look at the historical, cultural and political dichotomy in the existing society (Huddart 1-2).

Fanon in his work, *The Wretched of the Earth* projected the bond between colonizers and colonized nation or people and the processes of decolonization from the grass root level (Jefferess N.p). According to Peter Barry, Post-colonialism is:

> Characteristically, post-colonial writers evoke or create the pre-colonial version of their own nation, rejecting the modern and, the contemporary, which is tainted with the colonial status of their countries…the first characteristic of postcolonial criticism an awareness of representations of the non- European as exotic or immoral 'Other' (qtd in Sawant 3).

Post-colonialism interpret the marginalization from the perspectives of colonial representation. Gayatri Chackroverty Spivak in her influential essay, Can the Subaltern Speak? Deals with the idea of marginalization of the lower community suffered from the lack of sources (Sawant 3). Moreover, post-colonialism addresses the issues of identity, subaltern gender, hegemony, multiculturalism, displacement, bigotry, and traditions; it also depicted the bone of contention between control and helpless (Sawant 5-6). Henceforth, Post-colonialism is a discourse of the evaluation of colonizers and colonial world.

In Bhabani Bhattacharya's *So Many Hungers*, Bhattacharya depicted the ghastly and grim. Also, present the human misery because of poverty and the title itself suggest coming out from the dilemma of marginalization, political prejudices, and the social hierarchy and to keep the hunger for new constructive society relies on the new testimonies of human ethics (Singh 182). The novel opens with the two incidents that are the World War Second and Monju a marginalize women who is suffering from the pain working in the field (Singh 141). Monju is a wife of Rahoul. She is a poor farm worker girl who is marginalizing by her status. Kajoli is a representative of Indian women who are subjugated and victimized of the dominant society. She is marginalizing because of her poverty (Bhatnagar 16). She sold her body for the sake of her family and self-

existence. She has lost her other sources of earning to run the family. But she still trusts in the conventional ethics and devotion (Gupta 3). Being marginalize peasant, Kajoli is mesmerized and proletariat to sell her rice to them, but Kajoli is full of aware of the villager's hunger due to the draught. Kajoli remarks that "She would sell rice to the poor and the needy and to none else" (Bhattacharya 80). Kajoli is also a marginalizing woman that's why she has affinity to the poor villagers who suffered from the scarcity of food. Here Bhattacharya presents that how they marginalized people suffered from the lack of food. He presents the scenario of Indian marginalize people. According to Dr. Harish Raizada, "Bhattacharya portrays full-blooded men and women, creatures of their society, victims of its unjust persecutions and yet possessing the invincible strength to carry the manner of high ideals of new India" (qtd in Singh 143). According to David Riesman marginality is,

> The prevailing attitude toward marginality on the part of social scientists…is one of dislike for it. It is sometimes called alienation. They would like to see us go back to a social system in which everyone was supposedly rooted, in which there were no marginal people; everyone had a place and knew it (qtd in Mazlish 302).

Moreover, Bhattacharya explores the marginalization of Indian women. Kajoli represents marginalize Indian women; Kajoli is being pregnant raped by the military man. She is incapable to withstand against the male-dominated power. Kajoli's mother remarks that:

> She and her son would surely find a roof for their heads- they would work hard and earn their keep, for they were no beggars, she and her son- the people had great kindness in their hearts, like the young khaki-clad military doctor. There would be food. One would go to school (Bhattacharya 152).

Here Bhattacharya unveils the overwhelming reality of the Indian marginalizes women, how they undergo from the social inequity and hegemony of the patriarchal world. He raises the quest for underprivileged girls or women who are marginalized due to the social hierarchy. According to Dunne, Marginality is, "a multidimensional phenomenon in that a given person may be simultaneously integrated with one or more centers while being marginal from one or other centers" (Braun and Gatzweiler 30).

Furthermore, Rahoul has stood for the voice of marginalizing villagers. His devotion for the sake of life is nothing but to hold up the marginalize people of his village, "What happened to him as an individual did not matter. It only mattered what happened to his people. He was indifferent, too, towards his captors, and his mind was without hate, without anger, in a nirvana of passionlessness" (Bhattacharya 204). Rahoul had experiences of his own people of village who do not get the food and stay hungry days and days. Rahoul looks for the new constructive world for the marginalized people of his village. He wants to rebuild the marginalize world on the base of beliefs and ethics as well. The hunger for him is a kind of freedom from the marginalization. It seems the vision of Bhattacharya (Sharma 42). Here Bhattacharya exposes that the Indian marginalize section is leading the extremely pathetic life without food and shelter. They

ISSN : 2348-7143
March 2018

are far away from the stream of progress as well as socially demoralized and ruined. Furthermore, grandfather of Rahoul, Devata, who worried about the predicament of villagers being marginalized part of the society. He urged the villagers "Do not rush to sell your grain. Think it over" (Bhattacharya 63). Kant pointed out that Marginality is as such, "the concept of marginality is an abstraction of the idea that the causal complexities underlying people's living conditions interact in ways that are at systemic margins. These conditions are far from what would be considered optimal, in balance, just, equal, sufficient, good, or fair- attributes that describes conditions and positions in human life that are enabling and supportive, and that are used to define poverty" (Braun and Gatzweiler 28).

Moreover, Bhattacharya extremely focuses on the Bengal Famine of 1943; millions of people died because of the lack of food those who belonged to marginalize the community.

> Myriad vultures gazed down upon the countryside…Corpses lay by the road, huddling together. Picked to the bone; only the hair uneaten-fluffy baby's hair, man's hair, the waist-long hair of women. A family group had sunk into sleep, and beyond the sleep were-vultures (qtd in Sharma 44).

Bhattacharya recollects the memories of horrible Bengal famine, in which marginalized people died without food. They didn't get the food, being hungry they died everywhere in Calcutta. No one looks after of those marginalized people, how it was so horrible and painful picture of India. Bhattacharya seems the kinship for all the marginalized who died like animals. According to Gatzweiler et al, marginality is as such:

> An involuntary position and condition of an individual or group at the margins of social, political, economic…preventing them from access to resources, assets, services, and restraining freedom of choice, preventing the development of capabilities, and eventually causing (Braun and Gatzweiler 30).

At the end of the novel, the hunger stands for the man and women salvation from the marginalization, the political independence, food and protection and the safety, Moreover, the national movement for the liberation of India, it explores the discourse of the Quit India Movement of 1942 (Sharma50). According to K.R Srinivasa Iyengar "*So Many Hungers* is no doubt an impeachment of man's inhumanity to man, but it is a dramatic study of a set of human beings trapped in a unique tragic predicament" (qtd in Sharma 26).

Conclusion

Bhattacharya tries to expose the issue of social marginalize in the context of India. Throughout, the novel he focuses on poverty which becomes the main reason of marginalization of Kajoli, Rahoul, Devata and Kishore, The Bengal's famine of 1943 causes the problems of plague, prostitution of women, and rape of women in the city for the sake of temptation of food. And the government does not support the people in the

critical circumstances. Bhattacharya explores the harsh social realism of the Indian society concerned to marginality of people (Karnik and Sheikh 34-35).

In the same way, Arun Joshi's *Apprentice*, Joshi presents the horrible picture of Indian society by portraying how the materialistic perspective enhancing the corruption in the society and maintain the superior complex oppressing the marginalize people. Joshi presents the central character Ratan Rathor as a marginalize character who becomes the victim of bourgeois society (Kumar 66). Joshi portrays the Indian scenario of marginalizing communities which endures for the existence. Ratan recalls the memories of his awful or starvation days. He recalls his mothers suffering from tuberculosis, "was sick…was coughing and spitting blood" (qtd in Kumar 68). Moreover, He narrates that "There was no money and every night my mother spat blood, every night, night after night" (qtd in Kumar 68). Ratan was completely vulnerable to manage the money to alleviate his mother's disease. Here Joshi conveys the pathetic situation of marginalizing family. Ratan was the man who endures the torment because of his mother.

Being poor his mother adviced him to catch up the fabric world

> Don't fool yourself, son,…Man without money was a man without worth, Many things were great in life, but the greatest of them all was money…that was the way the world was made…if I had everything and had no money I would be little better than a beggar's shoe (qtd in Kumar 69-70).

Here Ratan appreciates the importance of money; He thought that destituteness is nothing but the stigma of life. The marginality would end up with the help of money. Joshi also gives the importance to money from the perspectives of socio-economic progress of marginal families in India. If they marginalized people want to be in the mainstream of life. Joshi depicted Ratan's laborious days, exasperation and predicament of life as his resist for self-existence (Mathur 426). According to Robert Park, Marginal man is, "appears to be a bewildered foreigner who is on the road to successful assimilation, joining the dominant culture and sacrificing his ethnic peculiarities to the melting pot" (Chand et al. 20).

Furthermore, Ratan recollects the nostalgic moment of life; where he finds himself alone. He pretends at his own circumstances that "what hopes we start out in! Beggar's in princes' garb. Heads bursting with dreams" (qtd in Kumar 71). This approach of marginalizing days reveals that how he suffers from the part of the lower structure. He was looking for the job in the Delhi. It was so tiresome journey of life without food, torn clothes, and shelter. So, this position exposes the marginalization of Ratan. In Delhi, Ratan almost died because of starvation but his friends save his life. Without job his life becomes so pathetic, being the son of a martyr no benefit to getting the service. He looks for the job from one place to another place but it goes abortive, "examined, interviewed, interrogated and rejected" (Joshi 20). Here Ratan tries to survive without the support of family. Being marginalize he does not have own status and power to get the job. So his struggle and marginalize position makes him more hopeless and defeated person. Similarly, In Mulk Raj Anand's Coolie, Munoo moves to different sorts of place in search

ISSN : 2348-7143
March 2018

of the job, he becomes the victims of dominated forces being marginalized, at the end novel, Munoo dies because of tuberculosis, before that he suffered from poverty and starvation (Reddy et al. 32). According to Gatzweiler Marginality is as such, "Having a low income alone, for instance, is not a sufficient cause for qualifying as marginalized, as someone with no income could be cared for within a family or social group. That means, in combination with underlying causes of being excluded, experiencing discrimination or not having access to services and facilities, causality crystallizes to specific causal networks of marginality" (Chand et al. 23).

Joshi depicted another marginalized character, Himmat Singh. Who is a weapons dealer and because of his defective weapons the brigadier shot him and died. Ratan wants to take the revenge of Brigadier. He tries to kill Himmat but he reveals the entire story concern to selling the weapons. Himmat Singh narrates his life's story from childhood to present that how he was suffering from the deficiency, deprivation, and his sister left the home because of poverty and elope with the unknown person for forever, his another sister dies of pneumonia because his family was so underprivileged and incapable to pay the sum and to purchase the medicine for his sister. So it was out of enduring the circumstances. Himmat considers that the society is responsible for his worse life and to be a racketeer. He wants to take revenge against society by creating violence in society. Himmat recalls the memory of his mother as she suffers from the lack of cloths, food and needy things of life. His marginalize position make him the most suffer in the society and moved on the erroneous track of the life (Bhatnagar 10-11). According to Germani, Marginality is, "lack of participations of individuals and groups in those spheres in which, according to determined criteria, they might be expected to participate" (qtd in Dennis 31).

Himmat remarks on marginalizing life:

> My soul was killed, you put yours to pawn. But souls that were pawned could perhaps be retrieved…May be souls are like muscles, Ratan Rathore. May be to develop them one has first to put them to use…Try to put yourself to use…It might be too late. You have been too long the slave…But give it a try (Joshi 146-147).

The similar incident appears in Mulk Raj Anand's *Untouchable* when the man scolds to Bakha being marginalized or untouchable:

> Bakha stood amazed, embarrassed. He was deaf and dumb. His senses were paralyzed. Only fear gripped his soul, fear and humility and servility. He was used to being spoken to roughly. But he had seldom been taken so unawares. The curious smile of humility which always hovered on his lips in the presence of high-caste men now became more pronounced. He lifted his face to the man opposite him, though his eyes were bent down. Then he stole a hurried glance at the man. The fellow's eyes were flaming and red-hot (qtd in Dulai 200-201).

Himmat realizes to Ratan that he was a part of slave society and the orthodox ethics oppressed his life and soul. That's why he remains the slave or marginalized a portion of

the society. Joshi focuses on the very serious issues of marginalizing slaves who extremely suffer from the sense of inferiority complex to come out from the stigma of marginalization. The Indian marginalize people need more support to bring them in the light of escalation. According to Mahretu et al. Marginality is as such "a complex condition of advantage that individual or communities may exercise because of vulnerabilities which may arise from unequal or inequitable environmental, ethic, cultural, social, political and economic factors" (Braun and Gatzeweiler 118).

Furthermore, Ratan narrates the marginalize life of Himmat Singh where he stays during his hard times "so vast a slum, in fact, that its edges are not known to the ordinary citizen" (Joshi 142). Himmat works as shoemakers in this area. His works indicate that he was marginalizing by his work. That the society imposes to chose the work of shoes making and shining. It's because of his starvation days as well. "His apprenticeship in making a living" (qtd in Bhatnagar 13). Ratan evokes that his works were similar to Himmat works but he does not choose the profession as Himmat was doing works of racketeer and selling weapons in his prosperous days. Himmat stands for the losing the moral values it's because of his circumstances. Similarly, in Albert Camus novel *The Fall*, he presents his protagonist as "portrait, mask and mirror" (qtd in Bhatnagar 13). The protagonist does not possess the ethical morals. At the last Ratan accepts the fact of life, "One must try and not lose heart, not yield at any cost to despair" (Joshi 149). According to Robert C. Ziller, Marginality is as such, "Marginality is a personality orientation by which environmental information is translated into personal meaning through individual" (qtd in Ziller et al. 489).

Joshi presents that how the marginalize position sense of immorality in human. Modern man's hopeless predicament to achieve the glorious prosperity being marginalized part of society. Joshi kept the center to the marginalized people and wants to bring them into the limelight of the world. He raises voice for the Indian marginalized people. He presents the struggle of Ratan and Himmat's life as a marginalize portion of Indian society.

Both the novelist presents the narratives of marginalization of the Indian scenario. They raise the issues of their torment; syndrome, starvation, lack of shelter, and the quest of existence Indian marginalize communities during the time of post-colonialism. These two narratives bring out the sensational social realism of Indian society.

Works Cited:

Bhatnagar, M.K. ed. *The Novels of Arun Joshi: A Critical Study*, New Delhi: Atlantic Publishers, 2001. Print

Bhattacharya, Bhabani, *So Many Hungers*, New Delhi: Orient Paperback, 1978. Print

Braun, Joachim Von and Gatzweiler, Franz W. ed. *Marginality: Addressing the Nexus of Poverty, Exclusion and Ecology*, New York: Springer, 2014. Print

Chand, Raghubir et al. ed. *Societies, Social Inequalities and Marginalization: Marginal Regions in the 21st Century*, Switzerland: Springer International Publishing, 2017. Print

Dulai, Suijit. S. "Practice before Ideology: Mulk Raj Anand's Untouchable" *Journal of South Asian Literature*, 27.2 (1992): 187-207, Asian Studies Center, Web 3rd March, 2018

Gupta, Monika. *The Novels of Bhabani Bhattacharya*, New Delhi: Atlantic Publishers, 2002. Print

Huddart, David. *Homi K. Bhabha*, USA: Routledge, 2006. Print

Jefferess, David. *Post-colonial Resistance: Culture, Liberation, and Transformation*, Canada: University of Toronto, 2008. Print

Joshi, Arun. *The Apprentice*, New Delhi: Orient Paperbacks, 1974. Print

Karnik, Bharati and Sheikh, Showkat Ahmad. "Bhabani Bhattacharya's Novels *So Many Hungers*: A Portrayal of Indian Culture and Its Struggle for Food, Poverty and Freedom" *Journal of Literature, Language and Linguistics*, 14 (2015): 32-35, Web 3rd March, 2018

Kumar, Lokesh. *Arun Joshi's Novels: His Vision of Life*, New Delhi: Sarup and Sons, 2004. Print

Mathur, O. P. "Survival and Affirmation in Arun Joshi's Novels" *World Literature Today*, 63.3 (1989): 425-428, Board of Regents of the University of Oklahoma, Web 3rd March, 2018

Mazlish, Bruce. "Marginality, Mobility, and Stratification" *Phylon*, 14.3 (1953): 302-308, Clark Atlanta University, Web 1st March, 2018

Reddy, B. Balaji et al. "Caste and Class Conflict in Mulk Raj Anand's: *Coolie*" *The International Journal of Engineering and Science*, 2.4 (2013): 31-33, Web 4th March, 2018

Sawant, G. Datta "Perspectives on Post-colonialism Theory: Said, Spivak and Bhabha" (2011): 1-7, Web 22 Feb, 2018

Sharma, K.K. *Bhabani Bhattacharya, His Vision and Themes*, New Delhi: Abhinav Publications, 2013. Print

Singh, Kunjo. *The Fiction of Bhabani Bhattacharya*, New Delhi: Atlantic Publishers, 2002. Print

Ziller, R.C. et al. "Marginality and Integrative Management Positions" *The Academic of Management Journal*, 12.4 (1969): 487-495, Academic Management, Web 3rd March, 2018

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

SELF EXPRESSIONS AND OPENNESS OF AMARA IN *ONE & A HALF WIFE* BY MEGHNA PANT

Dr. Swaleha M. Attar
Asst. Prof. English Dept.
Dr.J.J. Magdum College of Engg,
Jaysingpur.

India is recognized with a country of culture, heritage and traditions. Indian culture is known as the oldest culture with civilization all over the world. Culture and traditions are the strong foundations of India. India proves its landmark in architecture and historical monuments. It also has done the significant contribution with the invention of zero in mathematics.

There are various cultures, state and region wise in India. It also differs in language and food as well as societal rules. The families' staying in Indian societies follows the traditions from generations to generations. This standard of living is deeply rooted in their families. Discrimination of caste plays very important role in Indian society. The people stick to their caste from birth to death. Indian families are run by male. He is the head of the family and others have to follow him. Women have no rights as compared to male. The situation was bitter at the earlier time. The role of women in families is already decided by their forefathers. It is well known to all that she has to perform the role of daughter, wife and mother. She should prove herself a good hardworking homemaker. She should be fully devoted to her family.

The present scenario is quite different. She is going out for job. She takes care of her children and family. She earns money, she takes decisions, she is well qualified, taking higher education, working with men with equal status. They are activists in every field. To fulfill the demands of the family, to complete the economic needs of the family, she enters outside to make her career. But still the condition of women in Indian society is not satisfactory. In many societies, women do not get equal position. It also depends on the society / family in which she born. If she is educated, she gets equal right, if she is illiterate; she is secondary in the family. Indian government has made many rules and regulations for the safety of women in society.

To point out, the above mentioned issues related to women, many feminist writer started writing for women. Feminism prospers in post modernist area. Among them major numbers are of female writers. Nayantara Sehgal, Anita Nair, Shilpy Gowda, Namita Gokhale, Meera Nair, Kashmira Sheth and many more put forwarded the familial problems of women in their literary work.

The present research paper focuses on Self expressions and openness of Amara in *One & a Half Wife* by Meghna Pant. Meghna Pant is known as active feminist. She is recognized as one of the best writers of India. She is a multitalented personality. She is a

good speaker and journalist also. She works for gender equality. She conducts monthly panel discussion called "Feminist Rani" in Mumbai. She attends women oriented programmes. She is identified as intelligent, honest, fearless woman and strong feminist. She is famed for strong feminist approach which reflects in her writing. Regarding women in society, she says:

> "In our society, women have been conditioned to please our brothers, fathers, husbands, sons and our bosses. What kind of life are we leading as women in India if we say 'I will not sacrifice, I will not compromise, I will not be subservient, and I will not adjust'? That's the basic framework of feminism in India's context today". Adding on, she asserts, "Every woman who rises above her circumstances to shift the axis on which women stand, and gives them a higher place in society's matrix, is an empowered female. Every woman who reframes gender biases and makes the world more hospitable to women is an opinion leader"

Pant has written on various matters to stop the anguish that women face by writing the issues about rape, domestic violence, physical and mental torture. She raised awareness among the society. She is renowned for initializing the slogan "Stop The Silence. Stop The Violence."

One and a Half Wife is her debut novel. She raised the same issue in this novel. It is published in the year 2012, which won the national Muse India Young Writer Award for the year 1014. Her other books- Happy Birthday and The Trouble Book with Women also received awards. Other writers appreciated her work in various manners. She travelled all over the India due to her parents worked in government department. Because of this, she is familiar with different culture of various states.

One and a Half Wife is a woman centric novel which revolves round the theme of mental struggle, divorce, re-marriage, and immigration. The story is about Amara Malhotra. She is the protagonist of this novel. It divides in two parts, first is to crave for America and to settle there and second part shows the struggle of the family in new country. Amara is brought up in rich family background which teaches her to fight for own identity. It is novel based on author's experience of various cultures and immigrated people. The story begins with a roadside Fortune teller. Amara lives her parent Biji and Baba. Her mother is curious to know the future of her daughter so she takes Amara to a palmist. He tells that Amara's life will remain One *and a Half Wife*. This disturbs Biji very much. Biji has a desire for rich son-in-law with Green Card holder. Dua Uncle sends the Green Card and family moves to America to accomplish the dream.

There in America, the dream of Amara's marriage seems to fulfill. They went to America but not got the social equality among the Indian people staying in America. They keep them at distance. They are not ready to accept the immigrants. Amara expresses:

> It was consequently fitting for an immigrant to blend in with America like sugar with water or better still, to avoid a diabetic relationship, to blend in

> like air with water. Everything fits together in America except the immigrant's identity.

Meanwhile, she married with a millionaire, rich investment banker named Prashant Roy. This is the turning point of Amara's life. In a party, she is introduced with Harward educated Prashant and very soon tied with him. Amara slowly understands that she binds in a loveless marriage because Prashant does not love her. She gets disturb but anyhow she wants to save her married life. The effort to save her marriage is fruitless. After the unsuccessful marriage of sis years, she got divorced and returned to India with her parents. In depression, Amara says:

> This is all hogwash, she told herself. All marriages were a consequence of security, tradition, money and beauty. Love was a chance, a lucky coincidence. Its existence was an after-thought, for more serious matters cemented marriage.

It is painful for her family to return to India with a divorced daughter. As any other Indian girl, Amara wanted to be loved by husband and other relatives. All her dreams shattered. She sacrifices her choices, her likes and dislikes for her husband. She compromises in every thing. She is adjusting with her husband by struggling her inner voice and outer voice. She is caught between joys and sufferings. All these efforts to save her marriage become futile because her husband is a conservative and never wanted that Amara should be dominated in their married life. He wants his dominance as a male and female should be secondary at every place. Amara's all expressions are nicely woven by Meghna Pant throughout the novel. The author here highlights the issue of marriage in middle class society.

When she returned to India her birth place, she finds everything changed. Due to deep wound in her heart, she decides to fight back against the conservative Indian society. On one side, there are old beliefs and other side feeling of independent thought. She has gone through the various phases of her life, ultimately ends in a strong willed person. In recent India, She finds that people support divorcees and helps them in their critical time. She met Shikha and Lalit who helps the divorced people and supports them in their intricate conditions. With the help of Shikha and Lalit, she finds the track to live her own life successfully and she got a nice partner in Lalit.

To conclude with, the novel is full of Indianness. It tells us about the superstition in Indian society by telling the prediction about the marriage of an Indian girl and its sufferings. That is highly heart touching and painful to the readers. She does not have any rights to argue with her parents regarding her marriage. It point out the typical tendency of Indian parents about outdated beliefs.

> One fakir studied the moles on Amara's face and declared her unlucky. Another poked her ears with a steel pin and after comparing the wax inside her left ear to the one in her right, warned Biji of the presence of an evil eye. A holy man determined the strength of the breath exhaled from Amara's nostrils and charted her husbandless future in accordance.

The author also pointed the issue of divorce in Indian community. It is centrally highlighted. Even in today's India, divorce is forbidden. The seriousness of it is not like the past days but the people whispers about it. She shows the sufferings of Amara, torturous life and finally divorce. But simultaneously, she shows the new beginning of Amara's life with Lalit and adopted child. When Biji gets disturbed about Amara's divorce, she annoys Amara. After some time the same Biji consoles her for second marriage. This transition of Amara's life from a divorcee converts into a happy future. By turning the situation in this manner, Meghna Pant's practical approach towards life of is appreciated. She shows the people's craze to have green card, marring with a green card holder is a fascination in Indian people.

The overall description of Amara's characters is full of emotions and painful. She is a shy girl and unfit in American culture. In India, to remain a single woman is considered as a sin. But she strongly desires to live her life in her own way. A shy girl turns into a strong woman. It is a total transformation in Amara's life. Meghna Pant has written down to earth descriptions on factual basis. The title *One and a Half Wife* tells about one successful marriage and another half is failure in marriage. The line in the novel which shocked every reader is "Women sided with men+Men sided with men=No one sided with women". It describes the male dominated society in India and Indian families. Women have no rights but due to increasing awareness about their status in society, women are struggling to get their identity in every field. Literature plays vital role in it. Amara Malhotra's character reflects the same. Finally she becomes strong, independent woman which makes her more human.

References:

-*One & a Half Wife* (2012). New Delhi: Westland. pp. 304 pages. ISBN 978-9381626481.

-http://www.hindustantimes.com/brunch/five-gutsy-women-make-powerful-personal-statements/story

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Amitav Ghosh's *The Calcutta Chromosome*: Rewriting Subaltern History and Deconstructing Dichotomy between Binary Spaces

Dr. Mahendra Jagannath Dutte
DESSH, Regional Institute of Education
Bhopal

Abstract:

Amitav Ghosh often attempts to retrieve the events of untold past and has succeeded to depict colonial India faithfully in his novels. The portrayal of the position of the subaltern at the periphery in the colonial societies has been one of the major concerns of the postcolonial literature. The present paper is an attempt to explore the depiction of subaltern in The Calcutta Chromosome. It is popularly known as a science fiction or ghost-story, while providing intricate details about historical research, can be read as postcolonial allegory that question the certainties and objectivity of western knowledge. Ghosh has tried to rewrite the subaltern history, to explore the techniques used by the subalterns to reach to their goals and has succeeded to deconstruct the idea superiority of western science and the colonizers.

Keywords: subaltern history, deconstruct, science-fiction

Introduction:

Amitav Ghosh, an anthropologist- turned author seems to be fond of narrating untold histories in his fictional works. Right from his very first novel *The Circle of Reason* (1986) to the latest *River of Smoke* (2011) history hangs in the background of his narrative. *The Calcutta Chromosome* (1996), popularly known as a science fiction or ghost –story, while providing intricate details about historical research, can be read as postcolonial allegory that question the certainties and objectivity of western knowledge. Ghosh seems to be challenging the western scientific knowledge by shattering the western ideas of 'fixed identity' as it is seen the subaltern characters of the book often change their identity. He has endeavoured to rewrite the subaltern history and it seems that he has followed the advice of Gayatri Spivak in a different way. Spivak suggests that to make the subaltern speak, literary scholar should 'speak to them'. Ghosh makes the subaltern speak in this novel through their silence. He thinks that the western way of knowing, mastering the subaltern countries is that of narrating them according to their own system of values which prevents the possibility of really knowing them. Here it looks he speaks in a same line as Edward said has stated in his magnum opus *Orientalism*(1978) "a way of coming to term with the orient that his based on the orients special place in European western experience."(Said:2) While bringing the subaltern into the centre, Ghosh deplores

ISSN : 2348-7143
March 2018

political and cultural colonial appropriation. He has tried to deconstruct the dichotomy between (orient and occident, the binary spaces) western science as it is represented by Ronal Ross and its alternative eastern science embodied by Mangala. He uncovers the power politics of the west and deconstructs the western aura and reconstructs the subaltern history.

Theoretical framework:

In his article, "Notes on Italian History" Antonio Gramsci used the word 'subaltern' to signify a section of the people who were subordinate to the hegemonic groups or classes. Hegemony is a mode of exercising non-coercive authority. This non-coercive assertion of political authority by a particular class over other groups of people is referred to by Gramsci as hegemony. In this sense, subaltern represents the negative space or negative position. It is a position of disempowerment, a position without identity. Gayatri Spivak, one of the stalwarts of the postcolonial critics, in her essay "Can Subaltern Speak"(1984) states the characterising feature of this subaltern position. In her opinion no speech is possible from here. This however does not mean to say that the physical act of speaking is impossible for the subaltern but it is to say that they are not heard or this speech never gets accepted as meaningful utterances which carry the weight of socio-political agency. It indicates subaltern as a kind of deprived class. Ranajit Guha, one of the leading figures of the "Subaltern Studies Collective" group presents the term 'subaltern' in oppositional relation to the term 'elite'. He stated that histories are written through Eurocentric point of view, hence subalterns have no place in the histories. He takes privilege to say that biased history does not include all the truth of the colonial period. Here I recall Michel Foucault's argument on discourse that he theories in his *Archaeology of Knowledge* (1967) as the way in which knowledge is constituted by dominant groups in society by imposing specific knowledge and values upon dominant groups. Such instances can be found in the writings about India by of European writers such as T. B. Macaulay when he claims the western superiority and criticizes Indian history, tradition and modernity. He holds the view that western science and education are rational and Indian science and education are irrational, but according to Dipesh Chakrabarty Subaltern's own kind of modernity is influenced by their religious faith. He calls it their own kind of experiment, a counter-science not superstition.

Analysis:

The novel revolves around the discovery of the source of malaria by Ronald Ross, a historical figure. He discovered that malaria is transmitted by mosquito bite. The discovery took place in Calcutta in 1898 and subsequently it won him Nobel Prize for medicine in 1902. It is Murugan, an employee of Health organization who doubts and finds Ronald's discovery strange. He thinks that this scientific breakthrough was made possible or rather guided by a group of natives, headed by a woman- Mangala.

He starts investigating about the relation between Ross' research and the working of the mysterious counter scientists Mangala and the group. It takes him to the laboratory of the P. G. Hospital in Calcutta, a place where Ronald Ross made the final breakthrough in his research. There he disappears for a long time and reappears by sheer coincidence on the computer screen of Antar, his former colleague. The novel follows Murugan and his adventures.

Murugan narrates the story of subaltern that is largely influenced by Ronald Ross' memoirs published in 1923, almost twenty years after his malaria discovery. Claire Chambers states that " the memoirs was hybrid text which provided highly selective excerpts from primary sources-mostly letters that passed between Ross and his mentor Patricks Manson during the years 1895-99 and also some selections from Ross' diary –interspread with Ross' latter reflection on these."(Chamber:60) Ghosh portrays different and an alternative life story of both Ronald Ross and subaltern group. Ross' memoirs remain as important piece of historical evidence for Amitav Ghosh to write about untold Indian history during colonialism. Murugan writes few articles about a research that he carried on Ross' discovery and raises question in one of his articles entitled "An Alternative Interpretation of Late Nineteenth Century Malaria Research : Is there a Secret History?" In his opinion, Mangala and her team members- Luchman, Phulboni and others already have invented that malaria is caused by mosquito bites and they have suggested the cure for this as well. They are looking for more than this invention and Murugan call it "Calcutta Chromosome" that will help them to get the ultimate pleasure of immortality, the future post-human. There, it is assumed that the subalterns are on the verge of fabulous discovery in the domain of science. Murugan calls it as "the leap into the next quantum". He describes the subaltern group intellectually superior and holds the view that Mangala knows more than that the contemporary western scientists. "With this woman we're talking about a lot whole more than just talent; we may be talking genius here. […] She was not carrying a shit –load of theory in her head… Unlike Ross She did not read zoological study to see that there was a difference between culex and anopheles; She'd have seen it like you or see difference between a dachshund and Doberman." (Ghosh: 243)

She is free from the shackles of conventions of academia. She is not required to read any paper or produce any documented evidence. She observes what happens and connects the actions to their effects being unaware of any constraints and this further empowers her potential.

As compared to Guha's argument on subaltern's participation that they are not included in the elitist historiography in the nationalist movements, Ghosh seems to pick up Guha's argument and adds a new thought into it about subaltern's participation into scientific discovery and their intelligence. Claire Chamber rightly says that Ghosh intentionally "pushes the marginal characters" into the centre of the

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

action to include them in colonial history. It is obvious that Ghosh tries to clarify and support the view that the colonial scientific discoveries include equal participation of colonizers and the colonized. He wants to assert that Ross' success is manipulated by indigenous knowledge. The idea behind such representation of the subaltern and their own kind of knowledge opens up the way of thinking about alternative modernity.

The subaltern group work silently. In fact, Murugan believes that silence is a religion for these people and it remains as their power to overcome their oppression. They never want people to know what they are doing and looking for. Hence, they use Ross to be the medium of conversation. They use silence as tool to come into conversation and their actions are more important than their voice. Their idea of knowledge is also different, for them in the words of Murugan, "knowledge is self-contradictory: maybe they believe that to know something is to change it, therefore in knowing something you have already change---- maybe they thought that knowledge could not begin without acknowledging the impossibility of knowledge."(Ghosh:104)

At certain stage Antar wonders why the other team acted in silence and secrecy, why they could not openly work with the official scientist. The obvious reason Murugan explains that "they are fringe people, marginal types." So cannot be taken into account so their achievement seems blurred. But in the theory of Murugan the 'other team' use secrecy as technique or 'tool' or 'procedure'. Their mysterious participation challenges western scientific history as well as colonial subaltern history. To describe subaltern's indigenous knowledge and technique, Murugan uses the term 'counter-science', he uses it very interestingly because it refers to something that is quite opposite to science. He introduces this term and says "You know all about matter and antimatter, right? And room and anteroom, and Christ and antichrist and so on? Now let's say there was something like science and counter science". (Ghosh:103**)** It is something anti to western science however this is subaltern's own kind of science. The term counter-science refers to the combination of science and religion. The experiments the subaltern people do are based in their religious and spiritual beliefs.

It has been talked a lot about the biased history that does not include all the truth of colonial period. To some kind of consolation, one can find some traces of truth through Ross' confession. He tells to Doc Manson that "Don't for heaven's sake mention lutchman at the British Medical Association…. He is government servant. To give government servant fever would be a crime" (Ghosh:72). However Murugan states that Lakhan comes to Ross willingly and sacrifices himself for his own purpose, helping Mangala to get immortality. Ross thinks that he is having experiments on these people but he himself becomes the tool of experimentation to Mangala and her group. They might not have an access in the laboratories unless they work as servants of the scientist as such was the position of the marginal in the colonial society

Conclusion:

By juxtaposing science and religion together, Ghosh successfully tries to bring the subalterns from periphery of the society to the centre. By doing so he succeeded to answer the question that the relation between subaltern people and science is possible if religion is interpreted relating science although religion and science are seen as opposite terms, they seem to be related to each other. He does not praise religion or criticise science but puts question about the rationality of biased history of the marginal people- that helps the reader to understand history in right way. At the same time Ghosh succeeded to break the myth of the inferior-superior framework and deconstructs the dichotomy between the world of colonized and colonizers by reconstructing the history of the subaltern.

Works cited:

Chambers, Claire. "Postcolonial Science Fiction: Amitav Ghosh's *The Calcutta Chromosome"*. jcl.sage.com. University of Leeds. Web. 11 January 2016.

Ghosh, Amitav (1996) *The Calcutta Chromosome*. New Delhi: Ravi Dayal Publication.

Said, Edward (1978) *Orientalism*. London: Penguin.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

An Archetypal Approach to Literature

Dr.S.P. Singh
Head, Dept. of English,
Shree Neelkantheshwar Government P.G. College, Khandwa, M.P.

Wilburt Scott in his book of criticism, ***Five Approaches of Literary Criticism,*** devotes a full length chapter on Archetypal approach to literature, *" The Archetypal Approach: Literature in the Light of Myth".* Highlighting the importance and meaning of it he aptly writes:

A critical approach that is gaining considerable attention is the archetypal, sometimes called the totemic, mythological, or ritualistic. It occupies a curious position among other methods; it requires close textual reading, like the formalistic, and yet it is concerned humanistically with more than the intrinsic value of aesthetic satisfaction; it seems psychological insofar as it analyses the work of art's appeal to the audience(in a way, extending Richard's investigations of the poem-reader relationship) and yet sociological in its attendance upon basic cultural patterns as central to that appeal; it is historical in its investigation of a cultural and social past, but nonhistorical in its demonstration of literature's timeless value, independent of particular periods. [1]

Also known as myth criticism, archetypal criticism is latest critical theory of literature. Chiefly focusing on the cultural and psychological pattern, archetypal criticism like formalist criticism uses all methods of structural analysis and like Genre Criticim accepts the development of different genres. Northrop Frye is apt in stating: " in every age,poets who are thinkers(remembering that poets think in metaphors and images, not in prepositions) and are deeply concerned with the origin of destiny or desires of mankind—with anything that belongs to the larger outlines of what literature can express—can hardly find a literary theme that does not coincide with a myth." [2]

Hemilton praises Greek writers for the use of myth to express a situation, his age and ideas. Moreover, the Greek writers had the liberty to revise a myth to carry the meaning. It is this liberty to revise that makes the works of these writers more substantive and meaningful. A critic is in constant search to know the relationship between a literary work and an original myth that is its source and to explain as to why a creative writer prefers a myth for expression. Grish Karnad, a modern Indian dramatist substitutes a myth for plot and the result is outstanding.

Anthropologists Edward Tylor and James Frazer and psychologists Sigmund Freud and Carl Jung after an intensive analysis concluded that myths carry the wider truths of life. These myths are essentially primitive man's explanation of the

ISSN : 2348-7143
March 2018

phenomena of nature (the Anthropological approach), the projections of the desires repressed and collected in the unconscious (the psycho-analytical approach), or the manifestations of the archetypes of the collective unconscious9 Jung's analytical approach).

Before Tylor and Frazer Hercules task was performed by Giambadista Vico by offering scientific analysis of Greek, Roman and other European myths. He finds in them the clues of the consciousness of remote civilizations and cultures. After explaining man's cultural and intellectual history he mounts to the conclusion that the gods and heroes of the ancient societies are the expressions of human nature and behaviour. Vico's interpretation of myths nad mythical figures comes close to that of Freud; Vico held that man creates god out of fear and projects his troublesome desires on gods, and Freud concluded that " in the legend, a human desire is transformed into a divine privilege." The difference between the two matters on the sheer ground that Vico is an Anthropolgists while Freud is a psychologist. Vico focuses on social customs and institutions which have developed out of human beliefs and desires that myths unfold.

Taking Frazer's thesis propagated in the Golden Bough as source, Professor Gilbert Murry, the first authentic myth critic, analysed some of the classics of European literature arrived at very assertive results. He, in his essay, "Hamlet and Orestes", after a comparative study of the classical Greek literature, Sexo' s "History of the Dances" Shakespeare's Hamlet and the ancient Greek myth of Zeus' birth arrived at the conclusion that Hamlet, Orestes, Gertrude, Clymnestra, Agamemnon and Laius are the vegetative deities and they have their origin in the rituals of the death and revival of the vegetative gods. After establishing a relationship between Orestes and Hamlet, Gertrude and Clymnestra and Claudius and Aegisthus, he commented: " There is clearly a common element in all these stories, and the reader will doubtless have recognised it. It is the world-wide ritual story of what we may call the Golden-Bough kings. That ritual story is the fundamental conceptions that form the basis of Greek tragedy, and not the Greek tragedy only.[3]In other words Clymnestra, Gertrude and Jocasta are Earth Mother, Agamemnon, Laius and King hamlet are the dying-god. kingLear and Orestes, Oedipus and Hamlet have the elements of winter in them." [4]

Being a psychologist, Freud never considered myths as the expression of social reality and their purpose and meaning serious and instructive. Against it, he clearly holds the view that the creative writers makes use of the " popular treasure house of myths, legends and fairy-tales" for the structure of his work and "myths are distorted vestiges of wilful fantasies of the whole nation, the secular dreams of youthful humanity." Jung finds Freud's interpretation of myths as blinkered by the narrowness of his notion of unconscious: " for Freud,…the unconscious is of an

ISSN : 2348-7143
March 2018

exclusively personal nature, although he was aware of its archaic and mythological thought forms."[5]

Elaborating his theory Jung explains that unconscious has two layers, the superfluous or personal and the deeper and the collective; the personal unconscious rests upon the collective unconscious which is inborn and universal. In contrast to the personal psyche, the collective unconscious has contents and modes of behaviour that are more or less the same everywhere and in all individuals." [6] Moreover, the contents of the personal unconscious are chiefly the feeling-toned complexes constituting the personal and private side of life, the contents of the collective unconscious are the archetypes which find their expression in dreams, myths, fairy-tales and folk-lore. The archetypes are the experiences of the race stored in the collective unconscious which is like a pool of water and when a man has a complete breakdown in his personal life and unable to adjust himself with the present situation, the collective unconscious, the store-house of the racial wisdom come to his rescue. The archetypes are altered by becoming conscious and by being perceived and they take their colour from the individual consciousness in which they happen to appear. Jung emphasised the point that it is not important what the primitive man saw in the physical world but how he saw it. The archetypes which were formed during the early history of our race are all present in the collective unconscious of ours. We being the members of a community or race are guided by both personal and collective unconscious. Likewise, the artists, too, are guided by both personal experiences as well as the racial experiences, collective unconscious. Differing from Freud who considers that an artist is a neurotic, Jung holds the view that an artist is a representative of humanity who expresses it in his literary work the experiences and total sum of wisdom acquired from his ancestors: " As a human being he may have moods and a will and personal aims, but as an artist he is a "man" in higher sense, he is " collective" man—one who carries and shapes the unconscious, psyche life of mankind."[7] So, it is a futile exercise to fathom into the personal life of the artist for the explication of his creation. Art, in fact, forces upon him and he is only an efficient cause.

Initiatives of Vico, Tylor, Frazer, Freud and Jung paved the way to the critics like Gilbert Murry, Maud Bodkin, Leslie Fiedler, Richard Chase Northrope Frye and Lilian Feder who combined anthropology and psychology. Maud Bodkin's analysis of Coleridge's Ancient Mariner and Dante's Divine Comedy "lucidly explains their enduring emotive power by testing them for the presence archtypes motifs which express the most profound and universal experiences and concerns of human race." [8]

Northrop Frye, a great theoretician of myth criticism, brings Aristotle, Freud, Frazer and Jung on one line and opines that literature is " an imitation of an infinite social action and human thought, the mind of a man who is all men, the universal

creative world which is all worlds." [9] He feels that only archetypal and anagogic criticism can fully explain the the nature, origin and form of literature. To him literary criticism is like the physical sciences which systematically study nature and try to explain order in it. he demands literary criticism as systematic to find the system in literature. And literary "criticism cannot be systematic unless there is a quality in literature which unables it to be so, an order of words corresponding to the order of nature in the natural sciences." [10] Archtype is the unifying force and it is the task of the literary critic to explain the structure of literature, its origin and development, and the reason for the recurrent return of the creative writers to certain figures and themes. In order to analyse the the structure of the text he has to go back to its archetype, the primordial images, that are expressed through myths, legends, folk-tales and rituals.

The primitive man who closely watched nature and its phenomena discerns "a pattern in the cycle of the day and night, of seasons, and of human life and identified morning with spring and childhood, noon with the summer season and manhood, evening with autumn and old age, and night with winter and death." (sinha p.91) In order to overcome the challenges of nature he (primitive man) constructed " a central narrative around a figure who is partly the sun, partly vegetative fertility and partly a god or archetypal human being." (14) Central myth, therefore, is the quest myth in which the hero represents the aspirations of the entire community and in his triumph or defeat lies the comic or tragic vision of the people. From this central myth have stemmed the myths related to the four phases of man's life, the four phases of the sun and the four seasons of the year.

Myth critics show their disagreement with the Formalist critics who interpret literature isolating it from its social and cultural texture. These myth critics find literatureessentially a social product and to understand its nature, function and purpose we must travel to the archetypes of the collective unconscious which find its exquisite expression in myths, folk-tales and legends of the community.

In English literature, D.H. Lawrence possessed a deep awareness of the mystery of the universe. He was keenly sensitive to "the unknown modes of being." Aldous Huxley, a close associate in the early days, felt that Lawrence could " never forget the dark presence of the otherness that lies beyond the boundaries of man's conscious mind." He was bitterly critical of the mechanised and stereotyped civilization of the West for the simple reason that it has inhibited, repressed and enslaved the individual soul to the extent of leading a man to the social ennui and social neurosis. He rejected science and disapproved too much emphasis on knowledge. On the other hand, he underlined the importance of instinct over intellect, and of intuition over reason. In his works reiterated reference to the sun, the moon, snake etc. can better be understood as archetypes.

ISSN : 2348-7143
March 2018

References:

1. Wilbur Scott, Five Approaches of Literary Criticism(London:Collier Macmillan Ltd.,1962), p.247.
2. N. Fyre, " *Myth Fiction and Displacement,*" *Twentieth Century Criticism*, ed.(Handy and Westbook, 1967), p.166.
3. Gilbert Murry, "*Hamlet and Orestes*", Five Approaches of Literary Criticism(London:Collier Macmillan Ltd.,1962), p.272.
4. Idem.
5. Ibid, 205.
6. Ibid, 206.
7. Carl Jung, " *Psychology and literature", Twentieth Century Criticism, ed. Handy and Wedbrook, p.205.*
8. M.P. Sinha, *Research Methods in English (New Delhi: Atlantic Publishers and DistributorsPvt. Ltd.,2017), p.90.*
9. N. Fyre, *Anatomy of Criticism: Four Essays* (Princeton:New Jeresy,PUP, 1956),p.125.
10. Northrop Fyre, "*Archetypes of Literature*" , *Twentieth Century Criticism, ed. Handy and Wedbrook, p.237.*
11. M.P. Sinha, *Research Methods in English (New Delhi: Atlantic Publishers and DistributorsPvt. Ltd.,2017), p.91.*
12. Collected Essays of D.H. Lawrence, ed. Harry T. Moore, II, p.690.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

The Struggle of Feminism in the Short Story," The Garland" by Rabindranath Tagore

Prof. L. B. Gayakawad
Associate Professor & Head, Deptt., of English
Sant Muktabai Arts & Commerce Cllege, Muktainagar-425306, Dist. Jalgaon(Maharashtra)
Email: prof.l.b.gayakawad@gmail.com & Mob: 9765591079

Introduction:

Friends! Let me tell you that the organisers have put a very good theme before us about the New Trends & Tendencies in English Literature and it has opened the different avenues of thinking to us which have made us so thoughtful that we have the spirit and spirit to explain the unseen blowing thoughts in our minds. Such an unseen thread of affection towards a woman has been described by Rabindranath Tagore in his short story entitled," The Garland" which has been his struggle for the feminism in the forms of the characters like Kudani, Patal, Jatin, Dhanna, Harkumar,etc. He says that no man has understood the unseen heart of the woman who has given her everything to the man. He has shown the games of the feminine and the masculine hearts which have been with each other but have not become forever of each other. They have been thirsty and hungry for each other without a particular fulfilment of emotions.

In Indian English Literature, we have seen the trends and tendencies in a tremendous amount which has been the mirror to see the faces of the real characters of the Indian civilized society which has left the thread of morality, idealism and humanity at a long distance which has been now very difficult to the Indian man to cherish and flourish up to the mark of the expected height of Idealism and hence the human relations have been really a game of the dolls in the imaginary Hide and Seek Game. There is no fulfilment of the emotionalism of the relationship between the Man & Woman for whom the God has created this Sphere of dreams and visions.

There has been the trend of the short stories of Rabindranath Tagore who has got the Nobel Prize for his Poetry. This English literature has shown the seeds of creativity in other parts of the world. The British colonization has left the influence in the Asian countries like India in the formation of the Commonwealth Literature, Postcolonial Literature & New Literature in English. There are some dominant trends in the late twentieth century & the twenty first century. The main trend is of the original creative writing in English. The trend of the translations of regional literatures into English, regarding Premchand, Rabindranath Tagore, Subramania Bharati, Vijay Tendulkar and Vasudevan Nair has been tremendously useful to the World Society.

ISSN : 2348-7143
March 2018

The dominant trend of motivational & biographical like Dr.Abdul Kalam also goes to the Idealism of Rabindranath Tagore.

Rabindranath Tagore served this society from 1861 to 1941who was the youngest son of Debendranath Tagore, a leader of the Brahmo Samaj, a religious way of life in the 19th century in Bengal as the Revival of Hinduism as put down in the Upanishads. Tagore took education at home, though he was sent to England at seventeen, he did not complete his education there. He took interest in the family matters and came close into common humanity and increased the interest in social reform. He started the school of Shantiniketan where he tried his interest of Upanishadic Ideals of Education. He participated also in the freedom movement of India where Mahatma Gandhi was his devoted friend. He was knighted by the British Government in 1915 but he sacrificed the Honour towards the wrong British Policies in India. He wrote in Bengali and this Bengali poetry gave him the name and fame in India and Abroad. He became the great living Institution for Bengal who gave him the Nobel Prize.

Explanation:

'The Garland' is a short story story by Rabindranath Tagore in which he has crossed the limit of imagination of man & man's mind never works there to know his height of thinking.

A Jack Fruit Tree was standing before Jatin who was sitting in the veranda from where he was clearly looking the ground. According to the female voice, he was thinking of the past event. Jatin replies to Patal that he can think of and it is not necessary that he should think of the past only. Here he says man has a series of thoughts which never ends. Jatin angers with him that Dhanna, the Gardener has a wife but he has not thought of his wife. Dhanna always scolds on her being her husband as superior to her and Jatin only sits and looks the face of the moon as the girl's in his dreams. She complains that Dhanna has not ogled at the ground even in his pining period. She also tells him that he cares his plants carefully and is prompt in work but he never is unhappy but Jatin is looking very sad and she knows the reason so she says

"Who are you pining for by looking at the sky?
You may not reveal but I know"

Jatin replies that Dhanna is a good man and he shall also put the wedding garland in the neck of the wood collector girl. Here Jatin is tired of his sister's taunting regarding his marriage like Dhanna. Patal says him that he should not go to words and she saw into his eyes angrily. She takes him with her but he yanks his hand from her. He never slips from there saying her she has a devilish idea in her mind for him. Here we see the pure love between the brother and the sister.

Patal and Jatin are the cousins. She is a day senior to him by age to show seniority over him.

But Jatin never minds of the day's seniority as they have grown up, played, quarrelled and eaten together and so he calls her by her name. But she has a complaint that he never respects her as Didi for offering a good respect. Patal is seen always an easy girl with a happy mood with which she cuts jokes with people and lives with them as a funny character to fun of others and thus she speaks clearly with every man and now she has been the liking figure among the people of her contacts knowing the fact that her nature has been so. She is always a girl who has seen no gloom around her. Herkumar is her husband who has transferred from Bihar to Calcutta to serve in the Department of Revenue where he protects himself from Plague.

He thinks of calling his mother a couple of the relatives to give a company to Patal. Jatin, who has passed his MBBS, has come there on the request of Patal. It has been the first day of his arrival and Patal has started the battle for his marriage.

Suddenly she brings Kudani with her and says her to look at him and tells her if she likes him or not. She ogles to him and Jatin replies,

" Patal! What childish game is it? She says" Am I doing a childish thing or you oldish? Your age is beyond any reckoning! Is it?"

As he flies from there, she runs after him and says that it is not now the season of marriages and so he has not to put his garland in her neck right now.

Here, the writer wants to say that it is the game of the heart of Patal who wants that Kudani like girl should become his wife and now he should choose a wife for him. But she does not think of Kudani's heart which is totally different from her and her brother's. Kudani looks at him sexually and is totally baffled of such a treatment given by Patal. Her heart has been stirred completely by Patal's easy treatment given to her with her before Jatin who is a male while she has been a female. Here the hidden heart of Kudani has started loving Jatin who is not really responsible for that. She never clears anything before them like an infant. She is sixteen of a slim figure of body having an ordinary face but her face is not ordinary like the as per Tagore. And what is about her eyes which were telling much about the unseen love in the unseen heart? She was called as brainless and simple but she was not stupid about the game of heart which was being played with her. The sinless Kudani has been changed towards Jatin in her Soul.

In the evening, coming home from the court, Harkumar Babu enquires about Jatin and becomes happy because of his arrival to him. He tells him about Kudani who is found to them during the Famine and now she is under their care. He wishes that Jatin should start his practice from her treatment. She was under the tree with her parents near their bunglow. When they reached there, her parents had died and Kudani was breathing her last. Patal has saved her life with caring and nursing so she called

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

her Mother but Patal is not of that age so she calls her Didi as per Patal. They have no idea of her Caste but Patal says she has been Brahmin as it is her second birth in their home. Her old caste has died away now and she has been their Family Member. According to him, she has been suffering from the stomach disease due to the starvation of the Famine. He orders him to examine her.

The hidden power is playing here a role that Kudani is being brought to Jatin who is not really interested in any girl at this time. Kudani is presented before him in the divided plaits of hair swinging here and there. As Jatin is disturbed, Harkumar says,

" Don't feel embarrassed, Jatin. This girl may look grown up but mentally she is a baby. Perhaps the poverty borne wants left her brain under developed.Don't take her for a lady. She is more like a wild doe."

Jatin declares that she has no any abnormality with her body system but there is no any disturbance with Kudani. Patal comes and tells him to check her heart system and once again she asks her about Jatin if she likes him or not. She nods her neck and says yes to marry him. Patal and Harkumar laugh so loudly as they get happy by seeing a change in her. But here it is seen that the innocent girl is being changed towards Jatin who never takes interest in her. She knows no meaning of their laughing but she looks at them as if something has happened. We are here witnessing that she has been supporting the matter of marriage. Jatin becomes so much red with her and charges that Harkumar has given her a long space to move anywhere. He replies Jatin that Kudani is so sensitive to that matter and it is the easy habit of Patal and if he starts taking interest in her, it shall be a matter of surprise for her and a matter of worry. As she looks Jatin in cross, she angers that he is serious from his childhood about her. He has been quarrelling with her on small matters. It is seen here that Patal does not understand Jatin being talkative and insisting on her own matters. She should know his problems and wishes about his future wife as everyone has his dreams about his future family. She has supposed him to be a thing which must listen to her in everything but she has no understanding that his mind and body set ups are different from her. He has been quarrelling with her since his childhood so she should have changed her mind but she cannot and this is the feminism as per Tagore. She has been showing her superiority over him and hence he has been with her always in crosses. Here Harkumar says that Jatin has slipped away from her as she has been quarrelsome and now he is there at her Mercy. This talk of his also proves Patal's superiority over him as her husband. She weeps before her husband and shows her superiority making him so emotional and here Tagore wants to show that a woman has this weapon which can change easily men.

Tagore says that a woman has been a very much weighted person in the life of man. Though the husband runs the family outwardly, she has been the main backbone

ISSN : 2348-7143
March 2018

of the family. Man is zero without her as she has been born a personality for man without which a structure of family cannot be imagined.

In the night, Jatin broods over the pathetic condition of Kudani who had seen her parents starved. She had been very much disturbed of it and so she had been thoughtful of it. He thinks if she had been the subject of the jokes made by them. Here it is seen that Jatin has been influenced emotionally by Kudani. It has been done by the feminism of Patal and Kudani who have influenced him and it is the power of the woman as per Tagore.

Jatin says" What kind of horrible trauma had cast its shadow on her life!
That cruel tragedy had made the girl thoughtful....matured up.
Should she be made butt of jokes?"

The next day brings her a new treatment where Patal and Jatin care her but Patal blames him for not massaging her legs. Jatin till night rubs her legs with oil. Jatin feels that Harkumar is very caring for his wife more than Kudani. Thus he seems affected by the thoughts of Kudani. When he tells Patal to go to Harkumar, Patal replies him that he has been very impatient to come in contact with Kudani. Patal is responsible to persuade him to Kudani.

Patal says to Jatin" I know who really is getting impatient."

Again Jatin gets angry with her saying her to stay there only with them. As Kudani gets up,

Patal says" Did you deliberately take so long to open your eyes just because of that?

Shame on you! Get up and touch his feet! You must make penance"

As Kudani gets up to touch his feet obeying Patal, Jatin walks out of the room. Patal is really very heavy on Jatin about his relation with Kudani and so he comes under a heavy attack from the next day. Kudani comes and fans him to drive away the flies at eating. He angers and says he has no need of such service. She is not affected and fans him again making her face to the back room. This is the effect of Patal's support to her and Kudani has been impressed by him as he has massaged her legs. Being a young girl, she has been touched by him and gone into sexual passion and he is totally unknown to the game of the two ladies' hearts.

Jatin angers and says" Patal! If you harass me like this I won't even eat food." Seeing this Kudani throws away the fan and shows negation to his foolish activity. He changes due to her reluctance and they also say him that she has been tortured of the emotions of pain. He believes and realises there are the exceptions to the rules of life.

The next morning there was the romantic atmosphere in which the cuckoo was singing and Kudani was having a cup of tea in her hands with confusion and fear. She had a wish to serve him the tea but was scared of him also. Jatin takes the cup from

her hands and from the other end of the veranda, Patal was looking at him that he was caught by them.

While he reads a medical journal, Kudani comes with the medalcar flowers in her hands.

He says" Kudani you are a simpleto.
Such simplicity is no good.
Can't you just understand that your didi is using you for fun?"

Jatin wants to remove her panicky bafflement so he demands The Garland from her and looking it she gets happy and the same time he hears the louder laughter. Looking the position, Kudani goes into Jatin's room and looks that The Garland was on the table and no Jatin was there. The beautiful romantic atmosphere does not know the true meaning of Kudani' heart and Kudani also should not understand what the atmosphere was telling her.

Kudani is so confused of the departure of Jatin, as a result, the home has been meaningless. She also wants to be lost like him as she has been merged in him and wants to marry him but she has not pronounced before anyone which she has burnt in heart for him. Now her life has been meaningless as no one can take a place of him there. The atmosphere has also been so romantic to celebrate her happiness but she has no care in that tension.

Patal sets out to look for Kudani who was lost somewhere. She feels she would be with Jatin. As she comes into Jatin' room, she looks Kudani sprawled on the floor holding the leg of the bed in the empty room. She looks so dry, loos haired, scattered clothes who was saying,

"Accept. Please do accept me."

She cannot explain to Patal but bursts into tears as she touches her on it Patal says,

"O, stupid girl, you have brought us a ruin! You are dead!"

She tells Harkumar,

"It is a big problem....trouble! What have you been doing?
Why didn't you stop me from doing the damage?"

He replies,

"You would not have listened to me".........She says him he should check her on her grave mistake. She puts here the claim on Harkumar and once again shows her Feminism over him. She takes Kudani to her breast and enquires about her problem and requests to open her heart but she has no words to express her love hidden in. She cannot say more than weeping. Patal admits her mistake,

" I am responsible for this state of yours.
I had never imagined that my joke will reduce you to this condition.
But....but why did you have to believe my stupid talk?
Now, come on, gather yourself. Why did you make a silly mistake?

Kudani, raise your head and see your didi-forgive her."

Kudani sobs and sobs in covered face without looking at her. Patal looks at the betel nut tree and admits her mistake done with her weeping. Next day, Kudani has thrown the bangles, bracelets and the nose pin. She denies all this fondness of Patal before the love of Jatin. Harkumar and the Police do not become successful in finding Kudani due to the serious condition of Plague. They know that it is her permanently loss as she has gone into the lap of the Nature forever to be lost. Kudani is admitted to the Plague treatment hospital by the Police where Jatin has been appointed. Kudani, is seen in the covered face in chador, who has been very weak by the tension of him. When Jatin looks at her face, he is so surprised by her weak condition. He has already been impressed by her tempting eyes but those eyes for whom he has been mad, have come to him permanently to be his own. He becomes too sad to express his thoughts as he has given her such days of the pathetic condition. This condition of Kudani shows that she has fallen in love with him so madly that she is ready to die for him as he has returned from Patal's home leaving her dry without his love. Now the true love has fallen at his feet before him to wait for his consent to have love with her like a flower.

Jatin feeds her warm milk in small measure which gets her up. When he calls her Kudani, tears, which make crowd in her eyes, are difficult as they cannot be counted in happiness or unhappiness. Only Jatin can know the importance of them as he is the owner of them as it has been the game of the hearts between them only and hence only we cannot know the wounds of the lovers. Jatin says,

"Kudani, finish the remaining milk."

This sentence shows his true love towards her. She finishes the milk gradually. When he says her to go on duty, she fears again so he says,

"I will come back. Don't worry.
I am a doctor, you see. I must attend to the other patients as well.
Just sitting by your side will do no good."

He tells the hospital authorities that Kudani cannot be with the plague patients being only weak and keeps her at his home making a big debate with them. On one evening, they are only two in the dimmed light room. Putting his arm upon her forehead, he says,

"How do you feel now, Kudani?"

Pressing his hand upon her forehead, Kudani without answering closes her eyes on it, Jatin asks her,

"Does that give you relief? Yes.
What is that in your neck?"

She covers the Garland of the dried up medalcar flowers which gives him the remembrance of the incident of the Garland at Patal's home. The weight of her heart

had changed her into an emotional hearted woman. Jatin broods over Kudani till midnight and is woken up by Patal and Harkumar who are with a large bag with them. Harkumar informs him that he came by a special vehicle due to Patal's impatience though he had got his letter.

As Patal asks Jatin again and again about Kudani's love, he never shows his wish and makes her so surprised by sitting by her side and asking her for putting the Garland in his neck. When she sighs and says there is no benefit, he confesses he loves her. She brings tears into her eyes so he sits before her bending head down, seeing him so, she puts the Garland in his neck.

As Jatin goes into the other room, Kudani dies and Patal wears a Benarsi sari and bracelets to her as he comes, she tells him to put a gold necklace around her neck. The next day's sun is not seen by her but she is totally mingled in the sea of joyful dreams, and not dead. At the funeral time, Patal weeps and weeps clinging to it,

"Kudani, you are very fortunate. Your death is more joyous than life." Jatin thinks,"Kudani was taken away by those who it belonged to but without depriving me of her"

Conclusion:

Rabindranath Tagore has stuggled here for the Feminism and he has tightened the threads of the two women characters called Patal and Kudani as the main characters who have been supported by the characters of Jatin and Harkumar. There is a love story of Kudani and Jatin. Patal brings them together who are totally unknown to each other but Kudani dies finally. It is the mistake of Patal who plays a game of love with Kudani. Jatin is right on his path as she is like an abnormal girl whom she throws into the hands of him. He leaves her permanently at Patal but she falls madly in love with him as he massages her legs. It means he touches her young body and leaves her alone at Patal. He cannot know her hidden heart which makes her uneasy and she maddens herself for his love and searches him in the company of the Nature. But coincidently she is brought to him to the hospital where he works. She looks him and becomes lucky to be his wife but dies of the weakness as already she is abnormal by body but her heart is not abnormal. It has so many colours of the emotional love which is not understood by Jatin so suddenly and when he knows her true love, she has no trust in him and she develops a fear in her that Jatin will not justify her and this weakness kills her. She dies and leaves all surprised.

Tagore has discussed here the tread of caste-spirit between Kudani and Jatin. Kudani is not Brahmin by caste but she is tended by Patal so she is understood the Brahmin. But Jatin in heart perhaps never values her in the beginning and so he never accepts her easily. When she comes to him madly in love, he knows her true love but he is too late to accept her. Her body never supports her and she dies.

Tagore has not liked the spirit for the caste distinction and hence he has tried to bring these two different persons together with his imagination. He has given justice to Kudani but Destiny has not supported her but seen into death. Jatin has been unable to know the heart of her whereas she knows his heart and comes to him finally and dies in his arms.

References:

1. All- Time Great Stories of Rabindranath Tagore Translated by, IGEN B. Manoj Publications, New Delhi-84 (2015)

2.https://sites.google.com (An Overview of Trends in English Literature in the 21st Cenyury)
Dr. S.P.Dhanavel,Professor of English, Anna University, Chennai-25.dhanavelsp@ Gmail.com

3.Google: Biography of Tagore

4.https://www.nobelprize.org>tagore-bio (Since 11:00 p.m. 27/02/18)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

An American Brat as a Female Bildungsroman

Arati Shrungarpure
Asst. Professor,
S.G.K.College, Loni Kalbhor, Pune

Abstract –

'Bildungsroman' that is a 'novel of formation' is a genre usually applied to male protagonist of the novel and the term female bildungsroman has been neglected up to the late 20th century. There have been classic exceptions 'Jane Ayre' by Charlotte Bronte or 'The Mill on the Floss' by George Eliot but very few writers have tried the genre.

Few feminist critics like Susan Fraiman have raised the question against the existence of the genre itself. They argue on the point that the growth of female protagonist has been depicted as confirming to the social norms instead of searching and establishing individual identity. Therefore, it's really not as a growing up but it is going down.

However the scenario has been changed in the 21st century. Women are exploring and establishing themselves as an individual. They are seeking and fulfilling their goals apart from marital contentment and family ties. The present paper has focused on the late 20th century novel American Brat' and the formation of the female protagonist as growing up and not growing down.

The term bildungsroman implies the novel of formation. It focuses on the development of the protagonist from childhood into maturity passing through the various experiences of life involving spiritual and social crisis and recognizing self-identity at the end. However there has been controversy against the existence of the genre female bildungsroman. Few feminist critics have raised the question on the female growth or development itself. Usually the growth of female and the goals of her life have been decided by society. Getting married to a well settled husband, bearing children and being a good home maker who happily handles all the family ties has been the concept of a successful woman. And the one who does not confirm to these social norms meet with the fate of being outcaste or being terribly unhappy or even meet with the death. Feminist critics have pointed out that this is not actually a growth of a woman. Sacrificing one's own individuality, wishes, desires is an inverse path of growth that is growing down.

Now the scenario has been changed in the late 20th and 21st century. Women have become more independent and individualists. They are seeking their goals and identity apart from marital ties. Now woman is emerging as slowly getting aware of

her own wants, desires and an independent identity. This is reflected in the recent late 20thand 21st century novels. Therefore, the genre female bildungsroman which has been neglected up to now is coming into emergence showing the growth of a woman as growing up.

In the novel 'American Brat', Bapsi Sidhwa depicts the growth of the protagonist Firoza from an immature ,conservative girl passing through various experiences and cultural shocks as she immigrates from Pakistan to America emerges at the end as an independent and matured individual reflecting on self.

Initially Firoza appears as a very conservative girl. She was influenced by the Pakistani political movement and surrounding. Even her narrow- mindedness irritated and worried her parents.

"In the car she said, 'Mummy, please don't come in school dressed like that'. She objected to my sleeveless saree blouse! Really, this narrow-minded attitude touted by General Zia is infecting her too". (pg no. 02, American brat)

Her parents decide to send her to America to her uncle so that the broad culture would make her see the thing in a broad-minded perspective. Initially the plan to stay in America was restricted only up to 2 to 3 months. Firoza also finds herself curious and excited at the idea going to America. We can see the significant feature of bildungsroman that character leaving home and it's security and literally as well as metaphorically travels the journey.

The immigration to America makes her go through various cultural shocks and differences which are at times unpleasant but liberating, exhilarating and leading to independence. Gradually we find her getting herself adjusted, adopted in the American culture. She goes on reflecting Asian and American culture considering its advantages and disadvantages. She approaches American culture with awe and admiration, sometimes find herself overwhelmed with the freedom and individuality of America.

The first significant step towards her development is to extend the stay in America by taking admission in one of the Universities of America. In fact, she takes further steps towards independence by shifting to the university campus leaving Manik's shelter.

Initially she becomes conscious of her being Pakistani and in fact was treated in the same manner. Gradually she loses the complex, changes her costume and style. Here find different Firoza in skirt from the one who was conservative and even reacted against her mother's sleeveless blouse. Her shifting the room with her friend, her understanding of her friend's affairs, her own friend circle, all these enlarge and broaden her view of life. Her visit to Joe's home makes her to see through the adverse effects of American culture. But still we find her admiring and celebrating the freedom which America gives to her.

ISSN : 2348-7143
March 2018

Her affair with David leads to strong disagreement in her family. But she looks at her tie with David beyond the narrow boundaries of community like Parsi and Jew. She remains firm and sure on her choice. Though finally her mother Jarina in breaking up their affair but Jarina could not break up her daughter's liberal views and her individual existence. She finds her daughter significantly changed and has now become as an 'American Brat'. She leaves her daughter on her fate and returns back to Pakistan.

The break up with David proves tremendous heart rendering to Firoza She finds it difficult to come out of the situation but we find her hopeful. At the end of the novel her character emerges as a matured one who asserts her independence and individuality, reflects on her goals, what she wants in life and also her introspection of her self and her identity is also reflected. She knows that she could pick the fallen parts of her life only in America. She decides not to go back to Pakistan even if her kinsmen are there. She knew that Islamic law would crush her freedom which has now become central part of her life and happiness. She desires for privacy and luxury of America without feeling any guilt.

Firoza thinks differently on herself and does not surrender to the conformed social norms. She even asks herself whether she really has inclination for parenthood? She realizes that she is not prepared for the responsibilities of marriage and bearing children. She even reflects about her life partner,

' It doesn't matter if he was a Parsee or of another faith. She would be more sure of herself and she would not let anyone interfere. It really wouldn't matter. Weren't they all children of same Adam and Eve? As for her religion, no one could take it away from her; she carried it's fire in her heart. She knows, she can think of all these things only because she is in America.

Here we find Firoza as a changed, matured and grown up woman who takes her own decision by reflecting on what she wants in life and emerges as a strong individual and an independent woman.

References

1. An American brat, bapsi sidhwa, milkweed edition,2006
2. A handbook of literary terms, MH abrams / Geofrey Galt, Cengage Learning, India Edition 2009
3. Unbecoming Women, Susan Fraiman, Columbia University Press, 1993

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

A Study of New Trends in Science Fiction: Philosophical Outlook Towards Science

Dr. Prabhakar Ghodke

Head, Department of Marathi

Haribhai V. Desai, College.

Pune -2.

Abstract

Science fiction is one of the new emerging world wide eras of research. It is typical genre deals with imaginative plight along with science and technology. Reason and imagination play handy role in construction and creation of the Science Fiction. It is a genre of fiction dealing with imaginative content such as futuristic settings, futuristic science and technology, space travel, parallel universes, extraterrestrial life, and paranormal abilities. While doing research it is very interesting to explore all faculties of science under one roof. Exploring the consequences of scientific innovations is one purpose of science fiction, making it a "literature of ideas" as science is the "literature of power". Science fiction has been used by authors as a device to discuss philosophical ideas such as identity, desire, morality, and social structure. So it is very interesting to explore 'Science fiction' with its utopian and dystopian parameters. Science fiction is largely based on writing rationally about alternative possible worlds or futures. It differs from fantasy. Its imaginary elements are largely possible within scientifically established or scientifically postulated laws of nature and though some elements in a story might still be pure imaginative speculation. Hence attempt is made to discuss various aspects of Science fiction along with suitable example and to find out some issues which could be search out with the tool of research methodology related to literature.

Key Words: SF, parallel universe, extraterrestrial life, utopia and dystopia.

Author and editor Damon Knight defined "science fiction is what we point to when we say it". And Mark C. Glassy argues that the definition of science fiction is like the definition of pornography: you don't know what it is, but you know it when you see it. Vladimir Nabokov argued that if we were rigorous with our definitions, Shakespeare's play The Tempest would have to be termed science fiction. Forrest J Ackerman used the term sci-fi at UCLA in 1954. As science fiction entered popular culture, writers and fans active in the field came to associate the term with low-budget, low-tech "B-movies" and with low-quality pulp science fiction. By the 1970s, critics within the field such as Terry Carr and Damon Knight were using sci-fi to distinguish hack-work from serious science fiction, and around 1978, Susan Wood and others introduced the pronunciation "skiff". Peter Nicholls writes that "SF" is "the preferred abbreviation within the community of SF writers and readers". David Langford's monthly magazine "Ansible" includes a regular section "As Others See Us" which offers numerous examples of "sci-fi" being used in a pejorative sense by people outside the genre.

ISSN : 2348-7143
March 2018

These following are few areas where researcher can extend his research and which is essential for reader to digest and think beyond horizon.

Fantasy

Fantasy is closely associated with science fiction, and a number of writers have worked in both genres, while writers such as Anne McCaffrey, Ursula K. LeGuin, and Marion Zimmer Bradley have written works that appear to blur the boundary between the two related genres. SF conventions routinely have programming on fantasy topics and fantasy authors such as J. K. Rowling have won the highest honor within the science fiction field, the Hugo Award.

In general, science fiction differs from fantasy in that the former concerns things that might someday be possible or that at least embody the pretense of realism. Supernaturalism, usually absent in science fiction, is the distinctive characteristic of fantasy literature. A dictionary definition referring to fantasy literature is "fiction characterized by highly fanciful or supernatural elements." Examples of fantasy supernaturalism include magic (spells, harm to opponents), magical places (Narnia, Oz, Middle Earth, Hogwarts), supernatural creatures (witches, vampires, trolls), supernatural transportation (flying broomsticks, ruby slippers, windows between worlds), and shape shifting (beast into man, man into wolf or bear, lion into sheep). Such things are basic themes in fantasy. These themes invite neophyte researchers to work and try to harmonize between reality and fantasy.

Cyberpunk

The cyberpunk genre emerged in the early 1980s; combining cybernetics and punk. The term was coined by author Bruce Bethke for his 1980 short story "Cyberpunk". The time frame is usually near-future and the settings are often dystopian in nature and it is characterized by misery. Common themes in cyberpunk include advances in information technology and especially the Internet, visually abstracted as cyberspace, artificial intelligence, and prosthetics and post-democratic societal control where corporations have more influence than governments. Nihilism, post-modernism, and film noir techniques are common elements and the protagonists may be disaffected or reluctant anti-heroes. Noteworthy authors in this genre are William Gibson, Bruce Sterling,Neal Stephenson, and Pat Cadigan. James O'Ehley has called the 1982 film Blade Runner a definitive example of the cyberpunk visual style. These themes are related to computer, software and inventions. These things can be discussed in the post-modernistic, consumerist era.

Space opera

Space opera is adventure science fiction set in outer space or on distant planets. The conflict is heroic. The term "space opera" is sometimes used pejoratively to describe improbable plots, absurd science, and cardboard characters. But it is also used nostalgically and modern space opera may be an attempt to recapture the sense of wonder of the golden age of science fiction. The pioneer of this sub-genre is generally recognized to be Edward E. (Doc) Smith, with his Skylark and Lensman series. George Lucas's Star Wars series is among the most popular and famous franchises in cinematic space opera. It covers epic battles between good and evil throughout an entire galaxy. John Brunner is one of the greatest SF writers who tried to indulge between Earth and strange Planets. Here researcher can enjoy distinct plots, setting, and environment.

Superhuman

Superhuman stories deal with the emergence of humans who have abilities beyond the norm. This can stem either from natural causes such as in Olaf Stapledon's novel Odd John, The Odore Sturgeon's More Than Human, and Philip Wylie's Gladiator. It is reflected in the result of scientific advances such as the intentional augmentation in A. E. van Vogt's novel Slan. These stories usually focus on the alienation that these beings feel as well as society's reaction to them. These stories have played a role in the real life discussion of human enhancement. Frederik Pohl's Man Plus also belongs to this category. Researcher can compare Hanuman, Bhim as Hindu superhero to the mentioned above. It can be an excellent research along with different sects and races.

Alternate historical novel

Alternate (or alternative) history stories are based on the premise that historical events might have turned out differently. These stories may use time travel to change the past or may simply set a story in a universe with a different history from our own. Classics in the genre include Bring the Jubilee by Ward Moore, in which the South wins the American Civil War and The Man in the High Castle by Philip K. Dick in which Germany and Japan win World War II. The Sidewise Award acknowledges the best works in this subgenre; the name is taken from Murray Leinster's 1934 story side wise in Time. Harry Turtledove is one of the most prominent authors in the subgenre and is sometimes called the "master of alternate history". Such kind of novels and research can be torch-bearer to upcoming discoveries. Research should be done in respect to comparison and analysis of history as far as Alternate historical novel is concerned.

Horror fiction

Horror fiction is the literature of the unnatural and supernatural with the aim of unsettling or frightening the reader, sometimes with graphic violence. Historically it has also been known as weird fiction. Although horror is not per se a branch of science fiction, some works of horror literature incorporates science fictional elements. One of the defining classical works of horror, Mary Shelley's novel Frankenstein is the first fully realized work of science fiction, where the manufacture of the monster is given a rigorous science-fictional grounding. The works of Edgar Allan Poealso helped define both the science fiction and the horror genres. Today horror is one of the most popular categories of films. Horror is often mistakenly categorized as science fiction at the point of distribution by libraries, video rental outlets. Horror gives invitation to terror, fear and surprise which can be simplified with the help of science and technology.

Mystery fiction

Works in which science and technology are a dominant theme but based on current reality may be considered mainstream fiction. Much of the thriller genre would be included such as the novels of Tom Clancy or Michael Crichton or the James Bond films. Modernist works from writers like Kurt Vonnegut, Philip K. Dick, and Stanisław Lem have focused on speculative or existential perspectives on contemporary reality and are on the borderline between SF and the mainstream. According to Robert J. Sawyer, "Science fiction and mystery have a great deal in common. Both prize the intellectual process of puzzle solving and both require stories to be plausible and hinge on the way things really do work. Isaac

Asimov, Walter Mosley, and other writers incorporate mystery elements in their science fiction and vice versa. This mystery gives birth to many questions where researcher can ask the question with 'Why?' and try to find out answers with the help of science.

Thus, these are few examples which can help us in determining the problem or hypothesis for the research.

Bibliography:

- Card, Orson Scott (1990). How to Write Science Fiction and Fantasy. Writer's Digest Books. ISBN 0-89879-416-1.
- Hartwell, David G. (1996). Age of Wonders: Exploring the World of Science Fiction. ISBN 0-312-86235-0.
- Knight, Damon Francis (1967). In Search of Wonder: Essays on Modern Science Fiction. Advent Publishing, Inc. ISBN 0-911682-31-7.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Woman in *Cry the Peacock* the Novel by Anita Desai

Mr.Vilas Vasant Raymale.
HoD. Department of English.
MNMG College of Arts, Com. &
BMS, Khodala-Jogalwadi
Tal.Mokhada, Dist.Palghar
E-mail ID: raymale2v2010@gmail.com
Mob. No. 9657152585

Abstract

In Indian English, literature Anita Desai is one of the most famous novelists as well as the most influential contemporary Indian Novelists in English. She is anxious with the internal world of her character, which she portrayed into the novel. She flashes on the deep desires, emotions and feelings felt by her characters. Also she shows them as the influencing issues behind their act. She also expressed her views about the relationship within man and woman being. Her representation of man-woman relationship is prejudiced and broken in the novel by complex social milieu. She portrays the dilemma of modern woman in the existing man dominated society where she attempts to say herself. She portrays the inequality in nature as affecting the man woman relationship. In the life of human being the relationship within male and female or man woman is so essential and this paper flashed on it. This paper shows condition of women in man woman relationship in the present novel of Anita Desai, Cry the Peacock. In society, we observed that mostly woman are dependent on man culturally as well as emotionally and any disturbance in relationship proves to be a loss of personality. It is from side to side ones relationship that one evaluates his/her merits.

Keywords: Indian English literature, Cry The Peacock, Anita Desai, man woman relationship, dilemma, inequality, personality.

Cry the peacock is the best novel composed by the great author Anita Desai. Anita Desai expresses a new height to English fiction through the investigation of anxious emotional response, a typical neo-Indian phenomenon. She is called, as the good observer of Indian life, Desai has written wholly in English since she debuted in the mid-1960s. Anita Desai has been recognized with a new literary tradition of Indian writing in English, which is stylistically diverse and less conventional than colonial Indian literature and concerns such issues as hybridism, shifting identity, and "imaginary homelands", a phrase coined by Indian novelist Salman Rushdie. She published her first novel in 1963, Cry the Peacock. In 1984, she published In Custody - about an Urdu poet in his declining days - which was short-listed for the Booker Prize. In 1993, she became an original writing instructor at Massachusetts Institute of Technology. Her latest novel published in 2004, The Zigzag Way, is set in 20th-century Mexico. Anita Desai has taught at Mount Holyoke College and Smith College. She is

a fellow of the Royal Society of Literature, the American Academy of Arts and Letters, and of Girton College, Cambridge University.

The exclusivity of Anita Desai's is in giving voices to the psychological, emotional, as well as physical needs of women, which are hardly measured in an Indian society. She portrays her characters as individuals "facing single-handed, the ferocious assaults of existence". (The Times of India). As a result, of the world there is a tendency towards rebellion in female characters. The man woman relationship is based on dissimilar types of social, personal and emotional needs. 'Marriage' as Anita Desai shows is merely an alteration rather than participation. She talks on her experiences, her awareness of man, society, human and moral dilemmas. She depicts the matrimonial crises, "The hazards and complexities of man-woman relationships, the founding of individuality and the establishing of individualism of her characters". (Raji Narsimhan 23) Marriage is a necessary bond in man's life, which has its base in understanding between man and woman. As a novelist she doesn't represent the uselessness of marriage but explores the psyche of the female characters through marriage. She flashes the intrinsic inequality in male and female characters. Females are emotional whereas men lucid. Women have shown to be sensitively as well ethnically dependent on their mates; any loss in relationship becomes a total loss of personality. Anita Desai has mastered the technique of telling the untold, mute, psychosomatic miseries of women particularly of married women. Anita Desai's fictional world consists of the internal conflicts, visions of the characters, particularly female characters in her well-known novel 'Cry The Peacock'. In her approach, she is influenced Emily Bronte, D. H. Lawrence, Virginia Woolf, Henry James and Japanese writer Kawa Bata. In Desai's novels, the negative response in childhood or over-pampering creates psychological blocks in the way of maturity and fit interpersonal relationship in mature life. In her novels the girl marry because of her parents' desires and latter on judges her husband according to her intelligence and find him insufficient and takes her own path that is suicide by Maya. The theme can be found in Richardson and Fielding, D.H. Lawerence, Virginia Woolf, Hemingway and Faulkner. Emphasizing the importance of such relationship, D.H. Lawerence in "Morality and the Novel" points out, "The great relationship for humanity will always be the relation between man and woman. The relation between man and man, woman and woman, parent and child will always be subsidiary". (l30)

Cry, The Peacock is her first novel. She has explored the theme of marital relationships, discord in it, and shows the real reason of disrupter in marriage of Maya and Gautama. In this novel, Maya cries for love and relationship in her loveless marriage with Gautama. Maya's cry is symbolized with the peacock's cry for love and understanding. The marital discord results from the unpredictable inequality between Gautama and Maya. She loves life in all its forms. She enjoys whole beauty of life. She is an epicurean to the core. In contrast, she is married to Gautama, a friend of her father very senior to her age and a wealthy middle-aged lawyer. He is a kindly, cultured, lucid, practical, and busy with his own issue of business. He looks ahead her love for good things as nothing more than sentimentalism and once makes a pained comment about her that she has a mind of third-rate poetess. Maya longs for companionship, which to her desolation she never finds in her marriage .The novel echoes in the cry of Maya the desire of a married woman to be love with

ISSN : 2348-7143
March 2018

ardor which few be inclined to get. "Because when you are away from me, I want you. Because I insist on being with you and being allowed to touch you and know you. You can't bear it, can you? No, you are afraid, you might perish". (113) On another juncture, in spite of her seductive postures, Gautama remains inflexible and freezing; Maya herself describes her quandary in these words: "I turned upon my side, close to him, conscious of the swell of my hip that rose under the white sheet which fell in sculptured folds about my rounded forms" (41-42). Thus, she doesn't remain emotionally but physically dissatisfied too. There is recognition of Maya with the Peacocks that represent for her cries of love, which concurrently invite their death. Like her, they are the creatures of alien wild and will not rest until; they have danced to their death. For her, they symbolize the evolutionary character of resist for continued existence. She describes how they dance and the amazing impact produced on her mind: "peacocks searching for mates, peacocks tearing themselves to bleeding shreds in the act of love, peacocks screaming with – agony at the death of love. The night sky turned to a flurry of peacocks' tails, each star a staring eye." Maya's obsession with death had been really planted long ago in her early days by the albino astrologer's prediction foretelling of the death of either of the couple after the marriage. She being strongly in love with life turns hysteric over the creeping terror of death. "Am I gone insane. Father, Brother, Husband. Who is my savior? I am in need one. I am dying, God, let me sleep, forget, rest. But no I'll never sleep again. There is no rest anymore. Only death and waiting" (98)

Being motherless, she becomes more sensitive and as a result develops much attachment for her pet Toto. Her husband hardly realizes the emotional bond that existed in her heart for the pet. He is cold and too practical to understand her grief. Instead, Gautam is concerned with a cup of tea. He considers it consumable just like other any other furniture item. Maya's pain is quiet detectable when she "saw its eyes open and staring still ,screamed and rushed to the garden tap to wash the vision from her eyes, continued to cry and ran defeated into the house" (7).Dog's death reminds her of her solitude which had been concealed by her. "It was not pets death alone that I mourned today, but another sorrow, unremembered perhaps, as yet not even experienced, and filled me with despair"(13). She becomes more lonely after that Gautama's selfishness is tinted when he calls her a chattering monkey when she tries to share her feelings about her pet. Gautama is detached, philosophical, rational and inconsiderate .Whereas Maya is romantic which further act as a separating issue in their marriage. Gautama neither understands her nor wishes her to enter her world. "On his part, understanding was scant, love was meager" (89).Maya being childless longs for her husband's companionship. Gautama treats her like a child. Once when, Gautama and she were sojourning in a garden. She talked of a flower and gave it to her by saying "Who should deny you that?" He said. Her marriage with Gautama is based on a matter of expediency. Gautama and Maya's father were friends. Gautama and Maya's marriage is based on the friendship between her father and Gautama. Even other married relationship presented in this novel doesn't represents harmony. Maya is intensely sprinkled by the insincerity and revulsion exposed through other marriages around her. There is pale clue that her father's marriage was not good. She is not found anywhere discussing about her mother. Laila Maya's friend marries a tubercular man against her parents' wishes. She doesn't wear bagels and if Maya is gripped with Albino's forecast Laila has accepted her

ISSN : 2348-7143
March 2018

fortune as she says, "It was all written in my fate long ago". Even Mrs. and Mr. Lall's marriage is not good. Mrs. Lall calls her husband as opportunistic and impostor. Nile a divorcee declares: "After ten years with that rabbit I married, I have learnt to do everything myself" (p.4). Mrs. Sapru , who comes to Maya's father as is to possess riches, comforts, poses, dollies, loyal retainers-all the luxuries of the fairy tales to you still"(p.98). Another factor that influences her marriage is the prediction that continually rings in her ears and is bothered by a "black and evil shadow" of her fate and the time has come. The dance of the peacock has a forceful personal implication for Maya as the peacock destroys each other though madly in love. Her longing for love forced her to kill her husband first and then herself.

Maya's other causes of suffering are her marriage to Gautama, a man of her father's age who is separate and kept even to an amount of not satisfying her physical and emotional requirements. Also, the unresponsive behaviour of the members of her husband's family, the solitude and silence of the house after her marriage and the death of her pet dog emphasizes her sense of loneliness which steadily develops into an actual sense of isolation. The void between her father's love and her husband's love make her conscious of the isolation that she lives in .She tries to increase interval from her loneliness by continually thinking about her childhood memories with her father. In her own eyes she is as one fated already and throughout her life there hovers an eerie harsh sense of fatality. This leads to a state of neurosis, which makes her, kill her husband by pushing him from roof. Unaware of everything, Gautama accompanies Maya on the roof of the house at her request. The pale moon rises and Maya is fascinated and bewitched by it. Both of them are at the low parapet's edge and he casually moves towards her and hides the moon from her view. Maya waxes into a sudden fury and pushes him over the parapet to, "pass through an immensity of air, down to the very bottom" (208) .Three days later Gautama's mother and sister take Maya to her father's house at Lucknow, in order to put her in an refuge. But in the course of night, they hear a cry of horror and they rush upstairs and one could watch the other elderly "the heavy white figure goes towards the bright, frantic one on the balcony, screaming."(p.218)

In the end Maya having tried, in vain, to transfix all that she experienced, she becomes once again, a part of a fairy tale, a toy princess in a toy world. Anita Desai is more specifically concerned with the fate of less loved mind of the Indian housewife, Maya. Maya's upset mind, her mental pain, her fear of fate and her ultimate fall into the maze of insanity form the core of the novel, Cry, The Peacock and others read her actions in the light of conventional beliefs and civilization. In his book, Indian Writing in English, K.R. Srinivasa Iyengar aptly states: "Maya is at once the centre and the circumference of this world. Her sanity – whether she is sane, hysterical or insane fills the whole book and gives it form, as well as life." (K.R.Srinivasa Iyengar,468) . Cry the Peacock flashed on the marital relationship leads one towards madness if they are not satisfying and the unpredictable inequality among couples further adds to desolation among the couple concerned in the relationship .Without respect and understanding marital relationship are not mere than a lip service.

To conclude, Anita Desai conveys to reader her opinion about intricacy of human relationships as a big modern crisis and human condition. So, she analyses this crisis due to

show changing human relationships in her novels. She is a contemporary writer because she considers new themes and knows how to deal with them. Anita Desai takes up noteworthy contemporary issues as the subject matter of her fiction while outstanding rooted in the ritual at the same time. She explores the agony of individuals living in modern society. Anita Desai deals with intricacy of human relationships as one of her chief theme, which is a worldwide issue, as it attracts international readers to her novels. She strives to show this problem without any interferes. In other hand, she allows to her readers who have their judgment about her novel characters and action.

Works Cited:

Desai, Anita. *Cry The Peacock*. Delhi: Orient Paperbacks, 1980.

Desai, Anita. *Interview by Yashodhara Dalmia*, The Times Of India, April, 29. 1979.

Iyengar, Srinivasa K.R. *Indian Writing in English*, New Delhi: Sterling. 1964.

Jain, Jasbir '*Anita Desai' Indian English Novelists*, ed. Madhusudhanan Prasad. New Delhi: Sterling. 1982

Lawrence, D.H *"Morality and the Novel,"* in David Lodge, ed. 20th Century Literature Criticism, London: Longman, 1972.

Raji, Narsimhan. *Sensibility Under Stress*, New Delhi: Prakashan. 1976)

Rao, B. Ramachandra. *The Novels of Anita Desai*, New Delhi: Kalyani. 1977.

Bharati Mukherjee's Wife-A Tragedy of Unfulfilled Dreams

Prof. D. N. Patil
Department of English
Bhusawal Arts, Science and
P. O. Nahata Commerce College
Bhusawal Dist. Jalgaon
Cell No. 9011069080
Email: deepakpatilkinhi@gmail.com

Abstract:

Here is the study of Bharati Mukherjee's novel 'Wife' as a tragedy resulted by unfulfilled dreams. From the very beginning Dimple, the protagonist of 'wife' appears as a person who lives in an imaginary world, beyond reality, she dreams of a perfect husband and perfect life but when her dreams remain unfulfilled, she murders her husband and thinks that no one will catch her for murder as she saw in most of the serials. So 'Wife' can be read as a tragedy resulted by unfulfilled dreams of an unbalanced personality.

Keywords: *Fancy, Americanization, Destructive Impulse, Identity, Dissociated Personality.*

1. INTRODUCTION

Here is an effort to analyze the character named Dimple in the novel „Wife" by Bharati Mukherjee. Bharati Mukherjee is a well known novelist of recent decades. She depicts female psyche, cross-cultural elements and search for identity very well in her novels. In the novel „Wife" the protagonist Dimple is the wife of Amit, a young engineer, and this protagonist has to face many problems in her life. The aim of writing this paper is to study Dimple as an individual whose psychological demands and reactions to them governed by her experience of life and her unique individual psyche and how her unfulfilled dreams create a tragedy.

2. DIMPLE'S UNFULFILLED DREAMS

The novel opens with Dimple"s girlish fantasy about marriage. She is eager to get married and visions of her prince charming whose amorous advances and glances would drench her with supreme bliss. In Dimple"s imagination there is no place for mundane responsibilities, struggle with day-to-day existence like water shortage, electricity failure and adjustment with in-laws. Her husband, Amit an upcoming young man who her parents find suitable for her, fails to feed her fancy. Dimple finds the tedium of marriage a burden. She had not bargained to live in the dark and dingy apartment with her mother-in-law. Dimple cannot see any joy in her married home in Calcutta and longs to go to the U.S.

In the U.S. fresh troubles start for her. Amit tries to keep her happy by all possible means despite his own struggle to get a job. The reality of life here is that he cannot devote all his time to his wife as he has to remain out of house for long hours. This leads Dimple to feel that he does not care for her. She used to watch television for hours together. She passes her maximum time in watching the films and the television serials which have murder as a

ISSN : 2348-7143
March 2018

part of their content. Unable to cope with her psyche, one night as Amit comes home from his job, she stabs him on the neck with kitchen knife and after the horrid act she sits smug, secure in the knowledge that in the television serials the murders are never caught. This is her final act of Americanization.

This description reveals that the novel is a tragedy resulted by unfulfilled dreams of an unbalanced personality of a person who lacks grace and dutifulness and who fails to grow out of juvenile fantasy. In this novel we find several themes such as adjustment to a new society, job hunting, frustrations and the shattering of dreams. America appears to Indian as the land of Golden Fleece but once there, they encounter unimaginable difficulties, the dreams shattered. These difficulties and the struggle to find a job is for Amit to tackle since he is the bread winner, Dimple is free from all these worries and she should feel herself lucky, according to Amit. Then what is the Dimple"s problem? It is Dimple"s own tendency to fantasize, as Jasbir Jain observes "it is difficult to treat the novel as a study of cultural shock for even while in Calcutta, Dimple is an escapist and lost in her private world of fantasy".

Dimple is a study of an abnormal woman. Her character has two pronounced traits: an apparent helpless of a dependent person coupled with a desire of an aggressive personality to revolt and to master, the person who comes in contact with her. Anyone can find treads of complaining in her temperament. We see Dimple as a young woman who has an inordinate hurry to get married to her dream man. She appears superficial and fails to impress. All she demands from life is parties, glamour and love. Thus her approach to life is unreal.

Dimple"s parents were worried for her marriage; mother helping her with solving her beauty problems, father searching for an ideal match for her. But hidden from this world is a world of fantasy Dimple has created for herself.

Dimple"s sole aim in life is marriage. She sets her total self to- this would be miraculous happening, liberating and so: "Discreet and virgin, she waited for real life to begin".

The waiting period, while her parents are hunting for a suitable groom seems to remote her. It makes her nervous, sick and anxious. Her anxieties are also related to the inadequacies of her figure and complexion, as she wants desperately to fit into the slot of an eligible match.

Like so many Bengali girls, Dimple Dasgupta has been brought up to believe that her romantic illusions will somehow be made a reality through liberation into wifedom of an arranged marriage, and therefore she waits for a bridegroom to come and woo her.

Her pre-marital waiting state disturbs her:

Years of waiting have already made her nervous, unnaturally prone to colds, coughs and headaches. Wasted years-she was twenty-lay like a chill weight in her body, giving her eyes a watchful squirrel and her spine a slight curve (Wife)

She dreams about herself to be the prettiest woman so she writes to Mrs. Problemwala to provide solutions for her physical problems. But this dream of her remains unfulfilled as she did not deserve to be the prettiest due to her average beauty. She lands airy dimensions to a very realistic thing like marriage. Even in imagining her husband, she pictures a man from

different ads made complete by borrowing various qualities from a variety of advertisements put together.

In marriage, she looks forward to a magical change of life like that of Cinderella, through the fairy"s magic wand. Dimple also expects marriage to lead her to a new dimension of self-expression:

"That was supposed to be the best part of getting married – being free and expressing yourself". Thus, she has laid down too great expectations from marriage, only to discover afterwards that it, instead of delivering her into a life of promises, makes things more difficult for her. In place of her fantasies of affluence and plentitude she faces the dire reality in the shape of indigence and scarcity:

Dimple wanted a different kind of life- an apartment in Chowringhee, her hair done by Chinese girls, trips to New Market for nylon saris-so she placed her faith in neurosurgeons and architects.

But when she actually faces the man in Amit, all her fantasies are brought down to earth with a thud. Marriage, instead of liberating her lands her into a more complex bondage where she feels imprisoned and stifled. All her desires are as if smothered.

Dimple"s gradual resentment with marriage begins when, for prospective match-making she is displayed as a chattel at several occasions. The condescending discussions regarding her physical features are discussed before her, which is very agonizing. When Amit Basu"s family comes to inspect her:

There were two early hitches: Mrs. Basu objected to the name Dimple, which she considered too frivolous and unbengali, and the candidate"s sister, Mrs. Ghose, felt that Dimple was a little darker then the photograph had suggested.

When Dimple"s friend Pixie remarks about Amit: "Your short dark prince charming", she gets a jolt. She had imagined Amit to be a fantastic tall handsome man. Other subsequent disillusionments confront her in the form of daily hardships. For instance, she discovers that at her in-law"s she will have to fill the water from down below, the flat is quite small and the staircase has no light. The demands of the post-marital role fill her with anxieties which include pleasing everybody around. Dimple had looked forward to her role as wife, considering it a type of freedom but later realizes: …how hard it was for her to keep quite and smile though she was falling apart like a very old toy that had been played with, sometimes quite roughly, by children who claimed to love her.

As a part of her wifedom, she admires the models of ideal wife like Seeta but she resents being wife in the Basu family and rebels against wifedom in many ways. One such way is her inducing a miscarriage by skipping herself free from her pregnancy, which she views as a Basu property even in her womb. This incident emphasizes the terrible strength which she possesses submerged inside her, under the apparent docile and domestic personality. She gives vent to her pent up frustrations through such violent outbreaks. The motif of pregnancy connects Dimple and the mouse:

As a part of her wifedom, she admires the models of ideal wife like Seeta but she resents being wife in the Basu family and rebels against wifedom in many ways. One such way is her inducing a miscarriage by skipping herself free from her pregnancy, which she views as a Basu property even in her womb. This incident emphasizes the terrible strength

ISSN : 2348-7143
March 2018

which she possesses submerged inside her, under the apparent docile and domestic personality. She gives vent to her pent up frustrations through such violent outbreaks. The motif of pregnancy connects Dimple and the mouse:

It had a strangely swollen body. A very small creature with a fat belly. To Dimple the dead mouse looked pregnant.

The killing of the rat is a savage act, symbolizing her anger, frustration and depression embodying life of a pest. Her destructive tendency is displayed in her killing "a goldfish in a glass bowl", besides destroying the rat and her own foetus. Dimple feigns happiness but the bitter post-marital experiences start telling on her mentally and are witnessed in her becoming a neurotic:

Happy people did not talk to themselves and happy people did not pretend, that they had not been talking to themselves. "Dimple Basu", she repeated, "Dimple Basu is a happy woman".

Dimple is fast losing her hold on her real self .According to Horney, "The reaction to the deteriorating process can also be stark. And, considering the formidable danger of self-destructiveness, this reaction is completely adequate as long as one continues to feel a helpless pray to these merciless forces. To give her life a meaning and to save herself from self-hate, Dimple takes recourse to escape. Her favorite pastime is to dream of America. Probably, that country would give her life a meaning and vouchsafe her identity. But even in the U.S.A. she fills unhappy and likes to escape."

3. CONCLUSION

Due to her abnormal temperament Dimple does not belong to anywhere. She loses her sense of security. Her real self is pushed in the background. Initially after marriage when living in Calcutta she tried to see herself as a "different" being. Not like the Basu‟s, her in laws, just to keep her identity as a separate and unique being. In the USA she tries never to be Americanized. Instead, she engages herself in search for glory by promoting her Indianness. She always dreams of being any other personality. Thus, increasingly she becomes a dissociated personality. Ultimately she murders Amit and creates tragedy as a result of her unfulfilled dreams.

Work Cited

Horney, Karen. "*Neurosis and Human Growth: The Struggle Toward Self-realization*." 1951; rpt. London: Routlege and Kegan Poul, 1965.

Jain, Jasbir. *"Foreignness of Spirit: the world of Bharati Mukherjee's Novels,"* The Journal of Indian Writings in English 13 .2 (July 1989):15.

Mukherjee, Bharati. "*Wife"*, Delhi: Sterling, 1976.

ISSN : 2348-7143
March 2018

Rootlessness in Arranged Marriage

Dr. Nilima Prakash Kale
Department of English
Dagdojirao Deshmukh College,
Waluj, Aurangabad.
E-mail: drnilimakale@gmail.com

Chitra Banerjee Divakaruni (born Chitralekha Banerjee, 1956) is an Indian-American author, poet who migrated to America in 1976 at the age of 19. Born in Kolkata, India, she went to the United States for her further studies, received a Master's degree in English from Wright State University in Ohio, and Ph.D from the University of California. Chitra Banerjee Divakaruni is an Asian American writer with her familial roots in Bengal, India.

The present paper focuses on selected stories of Chitra Banerjee Divakaruni's *Arranged Marriage*. Her works principally moves around the immigrant incidences that women suffer their great efforts to settle in the foreign country and customs, their problem of new responsibility and the old beliefs inculcated through traditional background. Chitra Banerjee Divakaruni focuses mainly on the diasporic Indian women who find themselves trap in-between state, struggling to shape their identities or in order to preserve their own culture while at the same time adjusting to current American surroundings. They feel insecure as gender plays a crucial role in the way in which settler experiences diasporic sentiment. As a result people in diaspora are trapped between the two worlds and try to create a home in the new found earth. The migrants are caught in the crisis of identity and have a strong attachment with the culture and traditions of the homeland while at same time they want to fit into the new one. Hence, in diasporic literature we experience the theme of alienation, loneliness, homelessness, rootlessness, nostalgia, and identity. It also involves the conflict among the past and the present. Diasporic consciousness can be seen in the works of famous authors like V.S. Naipaul, Salman Rushdie, Rohinton Mistry, Bharati Mukherjee, Amitav Ghosh, Jhumpa Lahiri, Anita Desai, Meera Sayal, Kiran Desai and Chitra Banerjee Divakaruni.

In *Arranged Marriage* (1995) Chitra Banerjee Divakaruni's present collection of short stories that portrays diasporic women protagonists, living in two cultures, laden the insecurities of exile, and questioning their identities. She won critical compliments and has received the 1996 American Book Award, the Josephine Miles Award, the Bay Area Book reviewers Award and the Pen Oakland Award. *Arranged Marriage* (1995) has the collection of 11 short stories, and majority of the stories deal with the immigrant experience, it portray the failures of arranged marriages, in which the girl is derived into an unknown destination from the known, real and familiar home; and the consequent diasporic problem faced by the protagonist characters. Hence Chitra Divakaruni's works reflect the sense of rootlessness and alienation, which are mostly appropriate to the Indian diaspora. Through the characters of her stories in *Arranged Marriage*, she explores the problems of identity crisis, emotional isolation and non-communication, the experience of migration, etc. There are 11 stories

drawn round the issues, such as domestic violence, crime, racism, interracial relationships, economic inequality and divorce. The stories are woven between India, especially in Bengal and America, the dream land of the common Indian natives. Indian traditions give pride and ethics on a married woman and take her responsible if any mistake happens. The husbands as well as the in-laws fail to understand her lust for homes and at the same time she tries to create a space of her own.

In the *Arranged Marriage*, it has eleven short stories entitled "The Bats," "Clothes," "Silver Pavements, Golden Roofs," "The Word Love," "A Perfect Life," "The Maid Servants" Story," "The Disappearance," "Doors," "The Ultra Sound," "Affair," and "Meeting Mrinal." As I have discussed above that majority of the stories deals with the immigrant experience, some of them are discussed in this paper. The first story, "The Bats" in this story the protagonist mother is constantly beaten by her husband and is forced to leave the house. The mother and daughter are mute sufferers of male cruelty. She cannot leave her husband's house, as he is bread winner and because of societies comments. As a result discovered by her daughter as "a couple of day's later mother had another mark on her face, even bigger and reddish blue. It was on the side of her forehead and made her face look lopsided" (*AM* 3). The mother and the daughter both escape during nights like "bats" to mother's uncle house where they have open sky, river, and trees. Her daughter is happy with no tensions but protagonist mother has customary ties which are so tough that she cannot break away from her role as a wife. In this story Chitra Divakaruni gives male dominance and power over the helplessness of women, hence the cultural depression of women as the object of violence has to live with her husband. Finally, the wife faces the situation by taking a compromising stand for the society and her safety.

In the second story "The Maid Servant's Story", when the narrator as a child, she had always desire for parental love that she could never experience. She never got joy hug that other mothers gave their daughters. She feels emotionally hungry and desires for the complete and perfect relationship. She is very much closer to her aunt Deepamasii when compared to her own mother. This grownup child as an English Professor at a University in California comes back home to Calcutta to learn how, her father tried to persuade the maid servant, her father enter in Sarala's room, with mal intentions in his mind he does not feel any guilt for this, at that time her mother was hospitalized for the delivery of her brother. Sarala, the maidservant is a person dedicated to her work. When the mother comes to know about this incidence she does not have the daring to leave her husband because in the Indian society there was no future for the divorced woman and since she felt that her daughter would "lose all chances for a good marriage if the scandal of a broken home stained her life"(156). Her fear for her daughter makes her a voiceless sufferer and the servant also had to tolerate the sexual persecution of her master making both of them victims of male dominance.

The next story, "Clothes" In this Sumita, is the central character, who has to come with her husband to California. She put across her sorrow in this way: *Would I ever see my parents again? 'Don't send me so far away', I wanted to cry, but of course I didn't. It would be ungrateful. Father had worked so hard to find this match for me. Besides, wasn't it every woman's destiny, as Mother was always telling me, to leave the known for the unknown. (AM 18)))* In this story Sumita's, changing clothes at different stages of her life represent her

varying characteristic which describes constant struggle between her passion and societal pressures. She wears sari at her home in India and move to America after her marriage. Sari is a unique and an important part of Indian identity. The different colors of saris notice various joyous moment in her life. Somesh's unfortunate death realizes her dreams even without the loving support of Somesh. Finally she decides to stay in America and work as her husband and thinks of her new identity, "In the mirror a woman holds my gaze, her eyes apprehensive yet steady. She wears a blouse and skirt the color of almonds (*AM* 33)." She is happy with her decision and enjoy with westernized fashioned dresses.

In "Silver Pavements, Golden Roofs" The protagonist, Jayanti, who is the narrator, comes to Chicago to meet her aunt Pratima before starting her graduate studies at an American university. She has big dreams of American houses but when enters American house she discover, "this apartment smells of stale curry. It is crowded with faded, overstuffed sofas and rickety end tables that look like they've come from a large place "(*AM* 40). She is shocked to find herself in a small room as "it is the same size as my bathroom at home" (*AM* 41). When one day Jayanti ask her aunt to come with her for a walk, they both experience anguish of racial discrimination by some boys who threw mud on their face. Fortunately they runaway but at reaching home, Bikram holds them responsible for destroying his business and which had led him to major financial crisis. So the title of the story'Silver Pavements, Golden Roofs' symbolically hints the desire of the migration but the reality remains something else.

Chitra Divakaruni's *Arranged Marriage* is placed in India and America which presents the values of Old and New World in which the women protagonist are struggling to carve out an identity of their own. Some stories from the *Arranged Marriage*, I have tried to focus on conflicts and predicament experienced by Indian women characters living in India or abroad. There are problems of adjustment whether it is about post marriage adjustments or immigrant experience. When experiencing the new culture, some of the characters are making their own choices which help them to create their own identity.

References :

1. Beauvoir, Simon De. (1983.rpt 1997).The Second Sex. Trans. and Ed. By H. M. Parshley. London: Vintage.

2. Chaturvedi, Devi. (2014). "Marital Relationshipa and Cross-cultural Concerns in Chitra Banerjee Divakaruni's Arranged Marriage". RJELAL, 2. I (241-248).

3. Das, Bijay Kumar. (2010). Twentieth Century Literary Criticism. New Delhi: Atlantic.

4. Deshmukh, Pradnya. (2013). Nationalism, Transnationalism: Diasporic Experience in Bapsi Sidhwa and Chitra Banerjee. Delhi: Discovery Publishing House Pvt. Ltd.

5. Divakaruni, Chitra Banerjee. (1997). Arranged Marriage. Great Britain: Black Swan.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Racial Injustice on John Oliver Killens

Dr. R. T. Bedre
Shri Panditguru Pardikar College, Sirsala.
Tal. Parli Vaijnath. Dist. Beed. 431128

John Oliver Killens (1916 - 1987) led a versatile and multidimensional life, being active in all the walks of life. He dominated the Afro-American literary and political world as a novelist, short story writer, playwright, screen playwright and a revolutionary also. His contribution to 'Harlem Writers' Guild' and his interest in the 'Writers' Workshop' encouraged a wide range of the Afro-American authors to protest through writing. Killens has fashioned his career in the protest mold of Richard Wright. Jr. Addison Gayle has rightly labeled Killens as 'the Spiritual Father of the Black-American novel' (145).

Writing under the influence of Martin Luther King Jr., Malcolm X, W.E. Du Bois, Langston Hughes, Richard Wright and Margaret Walker, John Oliver Killens has left a wide influence on the Afro-American writing as he wrote abundantly from short stories to philosophical essays and political articles. In addition to being a fiction writer, he contributed widely to periodicals like *Saturday Evening Post*, *The New York Times*, *The Black Scholar* and the *Black World*. He took to writing to comment on the quality of Black life in America, with an eye towards changing for better. He writes, "Every time I sit down to the typewriter with every line I put on the paper, I am out to change the world, to capture reality, to melt it down and forge it into something entirely different" (Killens, 152).

Life of John Oliver Killens

John Oliver Killens was born on January 14, 1916 and died on October 27, 1987, in Macon, Georgia to Charles Myles Killens Sr., a restaurant manager, and Willie Lee Coleman, an insurance company clerk. He was the second of the three sons. His parents were well read and kept abreast of trends and events important to African Americans. Killens' parents nurtured his pride in his Black cultural heritage, and aroused his interest in African-American history, folklore, and literature and a belief in the power of the arts to effect social change His paternal great-grandmother told him stories of African–American endurance during the dark days of slavery. His maternal great-grand mother was raped at the age of twelve by her Master's son, with the result that she gave birth to his maternal grandfather.

Killens was the founder and chairperson of the celebrated Harlem Writers Guild, the oldest organization of African-American writers in the United States and perhaps in the world. Killens became a spiritual father of the Black Arts Movement of the 1960s. Killens strongly believed that there is no such thing as art for art's sake. All art is propaganda, although there is much propaganda that is not art. A mentor to generations of black writers and inspired young black writers like poet Maya Angelou and Ossie Davis, Sarah E, Wright, Lonne Elder and Paule Marshall.

Killens' impact on the black activists is as significant as on the circles of writers and work-shoppers. Throughout his literary career, the home of John Oliver and Grace Killens remained refuge and meeting ground for the young and old, established and promising,

ISSN : 2348-7143
March 2018

among writers, musicians, actors, producers, dancers, painters, businessmen, politicians, students and activists, historians, journalists, statesmen, and exiled guerilla fighters of most persuasions, entering his home and sharing their moments with each other and with John O. (Louis Reyes Rivera, John Oliver Killens: Lest We Forget,14)

When Killens was not writing, he worked for social causes and racial equality. A man whose low-key manner belied his hard-edged activist beliefs, Killens worked under influence of Malcolm X—and knew Martin Luther King Jr. Killens was clear about his role as a writer with cause. He said, "My fight is not to be a white man in a black skin, but to inject some black blood, some black intelligence into the pallid mainstream of American life." He worked as a writer-in-residence at Howard University; Fisk University in Nashville, Tennessee; and Medgar Evers College in New York. Killens was instrumental in establishing black writers' conferences at each of the schools.

In 1947, he organized workers for the Congress of Industrial Organization. He was known to visit with the Rev. Dr. Martin Luther King, Jr. and became close friends with Malcolm X, with whom he co-founded the organization for Afro-American Unity in 1964.(Erica Taylor, The Tom Joyner Morning Show Little-Known Black History Fact: John Oliver Killens) .

Killens held a strong belief in the revolutionary power of writing and the need for people of color to bring their stories to light. That revolutionary power did not cease with the passing of the sixties, or the achievements of Dr. Martin Luther King and the Civil Rights Movement. Killens is quoted as saying: It is an interesting phenomenon that we black folks, as a people, have produced some of the most magnificent athletes the world has ever known, but have produced very few long distance runners. We've raised a whole lot of hell in the hundred yard dashes. You watch the Olympics and you see nothing but black brothers up there at the finish tape in the sprints. We have the fastest get-away known to man or womankind. At the same time, we have produced very few long distance runners. Long distance running requires planning, pacing, discipline, stamina and a belief in the ability to win everything over the long haul. Lasting power is the name of the game... We must evolve a generation of long distance runners, men and women, prepared to pay some dues for their children's children. Our people have paid some terrible dues for us to come to this. (Dr. John Oliver Killens: Long Distance Runner)

Killens was a novelist, literary biographer, an essayist. Killens also wrote plays, screenplays, and numerous articles and short stories that appeared in publications ranging from *Black Scholar* and the *New York Times* to *Ebony* and *Redbook*. Killens' fame rests on his masterpieces in fiction like *Youngblood* (1954), *And Then We Heard the Thunder* (1962) *'Sippi* (1967) and *The Cotillion: or one good bull is half the herd* (1971) and *The Minister Primarily* which still remains unpublished. Killens' non-fiction works include *Black Man's Burden* (1965), essays on race in America; *Great Black Russian* (1989), a biographical work on the poet Alexander Pushkin; and two books for young readers, *Great Gittin ' up Morning* (1972), a biography of Denmark Vesey, and *A Man Ain't Nothin' but a Man* (1975), which describes the adventures of John Henry.

In addition to these works, Killens wrote for both cinema and stage. He wrote a play *Lower than the Angels* in 1965 and screenplay for the film *Slaves* in 1969. He also had co-

written a screenplay for the film *Odds against Tomorrow* in 1960 and a play Ballad of the Winter Soldier in 1964.

Many works of Killens have been translated into other languages like Italian, Spanish, French, Chinese, Russian, Hungarian, German, etc. His work are taught and studied in more than fourteen different languages in the world universities. But he's ignored in America.

Killens' organizational and literary contributions earned him some notable awards, which earned him vice presidency of the Black Academy of Arts and Letters, a National Endowment for the Arts fellowship (1980), and a Distinguished Writer Award from the Middle Atlantic Writers Association (1984). The Before Columbus Foundation, which sponsors the American Book Awards, cited Killens for lifetime achievement in 1985. He was honored with the membership of the Georgia Writers' Hall of Fame.

During the 1970's, Killens served as the writer-in-residence at Howard University's Institute for the Arts and Humanities. He also taught at Fisk University, Columbia University, Bronx Community College and the New School for Social Research. He spent the final years of his life as the writer-in-residence at Medgar Evers College of the City University of New York. Killens died of cancer on October 27, 1987 at Brooklyn; he is recognized as the Spiritual Father of the Black Arts Movement. Horst Ihde writes in the Ph. D. thesis: Killens' name will forever ring simultaneously with the bells of freedom. Most of his works, including his nonfiction pieces, are commentaries on social protest and blacks embracing their blackness. His significance to the literary tradition remains two fold, to provide a silenced community with a voice and to produce a history from which a definition of self can evolve" (Oxford Companion to African American Literature, 244-45).

Racial Injustice on Killens

A reading of the record of Pulitzer awards proves how the white racial mainstream literary and governmental agencies treated Killens with prejudice. The mainstream white media and white literary award agencies refused to acknowledge merit and potentials of Killens' writing. Whenever Killens' novel was nominated for the Pulitzer Award for Fiction, the Award Committee decided not to award any book in those respective years. In the words of his own son in law Louis Reyes Rivera: John Oliver Killens was and was not the only writer ever to receive and not receive the Pulitzer Prize for Fiction three consecutive times, all in a row, and yet never receiving it once, even when critics were announcing that he was the only one who could get it. Each time he was nominated, his book would be the frontrunner all the way, yet by the end of the running there'd be no winner that year (John Oliver Killens: Lest We Forget, 14).

There was no Pulitzer given for fiction in 1954, the year ***Youngblood*** was published. In fact the book had been the first book produced by Harlem Writers' Workshop. It marked the rise of a new and contending voice in American letters. The critics and the public commended it but the committees refused oblige it.

Again, there was no Pulitzer given for fiction in 1964+989+87, the year when ***And Then We Heard the Thunder*** was published and there were no other books even being nominated. Killens' was the only one written with WWII as backdrop, but again the committee remained adamant on saying that no work deserved the award.

ISSN : 2348-7143
March 2018

The same happened in 1971; the year that ***The Cotillion*** was published. But the committee once again recorded it as incapable and unwilling to acknowledge good African American fiction.

Since 1918, according to record, the Pulitzer committee continuously made awards in fiction. In addition to the three times that Killens should have received the prize. These three mentioned books are each considered classics in American fiction. No other American novelists except Booth Tarkington and William 'racialist' Faulkner were the only novelists up through 1976 to receive the Pulitzer twice. Had not the Committee been unfair, and if the society were not racist, John Oliver Killens would have been the first novelist to win that prize three consecutive times. But the racially prejudiced committee preferred to ignore the work. He was pushed into obscurity by the racial indifference.

Killens' works were not acknowledged by the mainstream white academic world, neither by the scholars nor by the critics. He was termed as a black racist novelist who writes realistically of the black experiences in America in fictions structured with fabric of black folks and the blues. His first two novels, *Youngblood* & *And then We Heard the Thunder* were treated as two, long detailed, humorless, artless, almost documentary race, novels. A scholar named David Littlejohn observes *Youngblood* as a sort of Negro family epic, the expected tale of two generations of long-suffering black and their sadistic white masters in a Georgia town and the second novel, *And Then We Heard the Thunder* tells the interminable story of Negroes and (the whites) in wartime, where the ordeal of World War II seems less harrowing, in the long run, than the race war inside it. Both books are sincerely well intended and packed to bursting with details of Negro life, episode after episode, as detailed by a careful, intelligent, unimaginative Negro with absolutely no sense of the art of fiction. They represent the kind of novel most Americans with great stocks of experiences would probably write, if they had the will and were Negroes. (143-44)

Such a multi-dimensional writer, John Oliver Killens is practically, almost totally a forgotten phenomenon. There is no African Studies or English literature class teaches his work. Even a black professor or critic does not think about his contributions to literature and black psyche, not to think of any white American academician. In the words of Louis Reyes Rivera, "the overwhelming majority of our own African American writers and lecturers who had read his books have obviously chosen to offer neither article nor analysis of the man, his work and his times. In fact, from 1954 to 1987 Killens was one of the most influential living African American writers around. Yet, he's become as obscure, as unknown to the present generation" (Louis Reyes Rivera, 5). A talk during a lecture of Keith Gilyard speaks of negligence to the life and works of Killens in America. Yasmine Taylor-Hart, a 4th grade science and math teacher at EL Haynes Public Charter School spoke:John Oliver Killens was a name that rang a faint bell way in the back of my mind. Why so faint a sound considering Killens' life of service, dedication to activism and contribution to Black Arts Movement? He ran in the circles with Maya, Malcolm, Martin, and Paul (those we know on first name basis), but I knew almost nothing about him and certainly knew little about his choice 'to teach at Howard over Harvard...' Why was this scholar left out of all of the major anthologies? Why is he virtually unknown? Where are all of the other biographies of this man? (Keith Gilyard's Book Talk about John Oliver Killens at Busboys and Poets. Tuesday, July 6, 2010)

ISSN : 2348-7143
March 2018

Conclusion

The mainstream American literary world refused even to acknowledge the contributions of Killens to the African American novel, not to talk of American novel. The Cambridge Companion to the African American novel edited by Maryemma Graham misses (or drops) Killens' name or novels. He does not find room in the index of the world famous companion devoted to African American novel.

Works Consulted

Basaninyenzi, Gatsinzi. Ideology and Four Post-1960 Afro American Novelists – Killens, Kelley, Reed and Walker. Thesis. Iowa: University of Iowa. 1986.

Carey, Stephen. Black Men's Du Boisian Relationships to Southern Social Institutions in the Novels of John Oliver Killens. Dissertation Abstract. Dallas: University of Texas, 1992. in Dissertation Abstract International. Vol. 41. No.9. March 1981.

Graham, Maryemma. (Editor) the Cambridge Companion to the African American Novel. New York: Cambridge University Press, 2004.

Ihde, Horst. "Black Writers' Burden: Remarks on John Oliver Killens". The Oxford Companion to African American Literature. Andrews, William and et el. New York: OUP, 2001)

Lehman, Paul. The Development of Black Psyche in the Works of John Oliver Killens. (Diss. abstract. Lehigh University, 1976) in Dissertation Abstract International. Vol. 41. No.9. March 1981.

Littlejohn, David. Black on White: a Critical Survey of Writing by American Negroes. (Viking Penguin, 1966) in Contemporary Literary Criticism. Vol. 10. No.16. 1990.

Norman, Harris. Understanding the Sixties: A Study of Character Development and Theme in Seven Recent Afro-American Novels. Dissertation Abstract. Indiana: University of Indiana, 1980. In Dissertation Abstract International. Vol. 41. No.9. March 1981.

Wanda. C. Macon. Adolescent Characters' Sexual Behavior in Selected Fiction of Six Twentieth Century African American Authors. In The Oxford Companion to African American Literature. Andrews, William and et el. New York: OUP, 2001.

Wiggins, William. H. Jr. "the Structure and Dynamics of Folklore in the Novel Form: the Case of John O Killens."Contemporary Literary Criticism. Vol. 10. No.16. 1990.

…. . John Oliver Killens." Dictionary of Literary Biography. Vol. 33. July 1980.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Types of Feminism and Their Contribution to Society

Pandurang Kadu Patil
Researcher
The Principal,
Gangai Primary English Medium School,
Karanj, Tal/Dist. Jalgaon

ABSTRACT

As far as feminism is concerned we need to take the meaning into consideration, Feminism means delicate, sophisticate related to female. Feminism has its Idealism, philosophy. It is a kind of movement for the recognition of woman for political, social, economical, cultural rights possessed by women. Feminism *consists of ideas and beliefs about what culture is like for women just because they are women, compared to what the world is like for men just because they are men. In ethical terms, this form or aspect of feminism is* descriptive. *The assumption in feminism is that women are not treated equally to men, and that women are disadvantaged in comparison to men.* Feminism *also refers to a movement - a collection of loosely connected groups and individuals committed to organized action, including changes in behavior of members of the movement and persuasion of others outside the movement to make change.*

Key Words: Types of Feminism, rights and existence of women in society

INTRODUCTION

There are different types of feminism are discussed and defined, including radical feminism, socialist feminism, cultural feminism, liberal feminism, Eco-Feminism, Postcolonial feminism, Multiracial feminism, Marxist feminism, Transnational feminism, Atheist Feminism

Radical Feminism:

Radical feminism is a movement that believes sexism is so deeply rooted in society that the only cure is to eliminate the concept of gender completely. Radical feminists suggest changes, about finding technology that will allow babies to be grown outside of a woman's body, to promote more equality between men and women. This will allow women to avoid missing work for maternity leave, which radical feminists argue is one reason women aren't promoted as quickly as men.

In fact, radical feminists would argue that the entire traditional family system is sexist. Men are expected to work outside the home while women are expected to care for children and clean the house. Radical feminists note that this traditional dichotomy maintains men as economically in power over women, and therefore, the traditional family structure should be rejected.

Socialist Feminism

Socialist feminism argues that capitalism strengthens and supports the sexist status because men are the ones who currently have power and money. Those men are more willing to share their power and money with other men which means that women are continually given fewer opportunities and resources. This keeps women under the control of men. In

ISSN : 2348-7143
March 2018

short, socialist feminism focuses on economics and politics. For the exact same job women are paid less than men for the same work. Socialist feminists point out that this difference is based on a capitalist system.

Cultural Feminism

Cultural feminism believes in encouraging feminine behavior rather than masculine behavior. Cultural feminism is a movement that points out how modern society is hurt by encouraging masculine behavior, but society would benefit by encouraging feminine behavior instead.

Liberal Feminism

This is the variety of feminism that works within the structure of mainstream society to integrate women into that structure. Abigail Adams and Mary Wollstonecraft were there from the start, proposing equality for women. As is often the case with liberals, they slog along inside the system, getting little done amongst the compromises until some radical movement shows up and pulls those compromises left of center. This is how it operated in the days of the suffragist movement and again with the emergence of the radical feminists.

Eco-Feminism

This branch of feminism is much more spiritual than political or theoretical in nature. It may or may not be wrapped up with Goddess worship and vegetarianism. Its basic tenet is that a patriarchal society will exploit its resources without regard to long term consequences as a direct result of the attitudes fostered in a patriarchal/hierarchical society. In resisting patriarchal culture, eco-feminists feel that they are also resisting plundering and destroying the Earth.

Postcolonial feminism

Postcolonial feminism explains how economic and political institutions and social practices in those nations often oppress and marginalize women. In addition, it demonstrates how women around the globe struggle for equality and independence for themselves, their families, and their nations.

Multiracial feminism

It refers to the activist and scholarly work conducted by women of colour and anti-racist white allies to promote race, class, and gender equality. In comparison to the highly documented second-wave white, middle-class feminism, which centered on abolishing patriarchy and privileged patriarchy as an oppression over all others, women of colour feminism resists separating oppression and insists on recognizing the intersection of race, class, and gender oppression

Marxist feminism

It focuses on the social institutions of private property and capitalism to explain and criticize gender inequality and oppression. It tells private property gives rise to economic inequality, dependence, political and domestic struggle between the sexes, and is the root of women's oppression in the current social context.

Transnational feminism

It is attentive to intersections among nationhood, race, gender, sexuality and economic exploitation on a world scale, in the context of emergent global capitalism. It inquires in to

ISSN : 2348-7143
March 2018

the social, political and economic conditions comprising imperialism; their connections to colonialism and nationalism; the role of gender, the state, race, class, and sexuality in the organization of resistance to hegemonies in the making and unmaking of nation and nation-state. Its transnational feminist practice is attentive to feminism as both a liberatory formation and one with longstanding ties to colonialism, racism and imperialism. As such, it resists utopic ideas about "global sisterhood" while simultaneously working to lay the groundwork for more productive and equitable social relations among women across borders and cultural contexts.

Atheist Feminism:

It is a movement that advocates the Feminism within atheism. Atheist feminists also oppose religion as a main source of female oppression and inequality, believing that the majority of the religions are sexist and oppressive to women.

Contribution of Feminists Towards Feminism

There are some movements in feminism in which many women have contributed to it.

Simon De Beauvoir:

She is one of the feminists known as the feminist from French. In her book named 'The Second Sex' published in 1749. She was a lifelong partner of Jean Paul. She brings out the vast difference between the interest of two sexes and its result on men's biological, psychological, and economical discrimination against men. She argues that women would bring change in their lives through steps.

Dorothy Kaufmann M

Dorothy argued that woman's oppression is different from all others oppressions. She believed that women had been given sub-ordinate role. She also believed that woman was internalized man as essential and woman as inessential. In her analysis she argued female enslavement and limitation of women's power is important factors. She made woman aware that her 'body' was given more important therefore society could not think of beyond biological qualities of woman. She made woman cautious, she made them understand their six senses. She also made woman curious about their individual qualities, she made them understand an even society, woman was to be understood beyond her biological abilities.

Betty Friedan:

She is an American feminist as well as writer in the 1950's. She started writing her woman magazines. She established herself as liberal feminist. Though her book "The Feminine Mystique" published in 1963 she was woman with educated middle class woman of America. She understood that her fellow women had the problem of self-identity self-recognition. She concentrated on women's problem of self-identity and self- recognition.

Kate Millett:

The second wave of women's movement started with Kate Millett's revolutionary book 'Sexual Politics' published in 1969. She was a radical feminist. The contribution made by American women feminists in 1998s created a great deal of change in American social life. She argued that economic inequality was the main cause of women's oppression. She observed that women were kept away from the scientific techniques and facilities. She carefully studied the root causes of women's problem. women were being treated like 'slaves'. She advised women to be a 'new women' intellectually, rationally and competent to

develop their self-awareness, self-confidence and be ready to participate in social competitions as equal human beings.

Luce Irigray:

She was a French feminist and a student of American Psychology Lucan. She published her book '**The Sex Which Is Not One'.** She attempted to show the significant female subjectivity. She criticized the exclusion of women from both philosophy and psycho-analytic theory. She presented a compressive analysis of the purposeful exclusion of woman from history. She argued that women could become self-conscious by being contributed to their subject unless and until they work with male. Up to the second half of 20th century, handful women writes like **Bronte sisters, Virginia Woolf and Jane Austen** were available. She inspired women to start writing, expressing their feelings, ideas thoughts. Women's writing will be something different from male's writing.

Elaine Showalter:

Elaine Showalter would realize the problems of women. She advised them to bring out plus and minus point of women writing. She believed that women readers and critics had different perception. She wanted women leaders to bring out feminist perception through their readings. She argued that structuralist critics paid attention to the linguistic aspect. The psychologists were loyal to Freud and Lucan. Marxist critics were loyal to Das capital. Derrida believed in deconstruction. Showalter believed that women critics will be successful in bringing out new perception because they have different minds of analytical sources. Showalter suggested to solve this problem the study of women's writing and female creativity which she calls gyno-criticism.

Virginia Woolf:

Virginia Woolf in her essay "women and fiction" (1929) dealt with woman as writer and said that women's work had been influenced by condition that had nothing to do with art and they needed plenty of room to deal with other themes than work. She tells about a personal maturity and social relevance it seems to lack. It might also have added a serious to her claim for equal opportunities for women. She asked for economic independence not as an end itself but as a means to an end. With it a woman has at least one weapon with which she can fight patriarchy.

Mary Wollstonecraft:

Mary Wollstonecraft (1759-1797) belonged to a circle of intellectuals in London who were active supporters of revolutionary ideals and fervor. Her first publication was 'A Vindication of the Rights of Man (1790) in which she supported the cause of the French Revolution. She said education is the integral to the development of individual identity. When women are young and ought to be rationally educated they are taught only superficial graces to please their future husbands. In her country, an explosion in the field of women's education with founding of public schools for women and the established of women's colleges in London. She argued that education is essential to train the minds of women away from enslavement to early impressions. She highlighted the inferiority of contemporary literature and life to show that defective education of is the cause of social and personal ills.

Gayatri Spivak:

Spivak is an Anglo American feminist critic and professor in humanities at Columbia University. According to Spivak the term 'women subaltern' covers a wide area at one extreme it is from the urban. In order to figure out the female should not lose the shape. In her short stories and novels of 'Mahasweta Devi' to show the lives and history of two urban, sub-proletariat rural based peasantries and rural people. Spivak is interested in feminist carries and she uses the tools of 'deconstruction' her Marxist analysis to support her views. She has taken in account social cultural, economic background from the subaltern's point of view. Combining both 'Deconstruction' and 'Marxist' analysis. Women' demonstrate the mindset of people in the first world. She points out how dominating centre creates class divisions by writing selected members from the margins to join it resulting further in imagination of those who join the center. There for spivak advised the subaltern to center into the center and find out their own spaces.

Conclusion

Before 19th century in history, women were not treated as equal to men. They faced ill-treatment, discrimination and racism in male dominated society. However, they faced challenges and overcome inequality. Initially, they were neglected from political, social, religious, educational and economical activities. Feminism proved that woman is capable of plying the roles in every field like man. In India Krantijyoti Savitribai Phule who opened the door of education for the girls by toiling a lot. Because of her contribution many women have made career in various field after like Indira Gandhi in politics, Kalpana Chaval in aeronautics, Pratibhatai Patil in social work and politics, Bahinabai Chaudhari in literature and many other women different fields. If we want live happy life, we must respect and provide equal opportunity to woman in our family.

REFERENCES

Ashok Thorat, Kumar Iyer, Vilas Salunke and Janrdhan Nair (2010) A Spectrum of Literary Criticism.

IGNOU Feminist Theories (2014) Literary Criticism and Theory.

wikipedia.org/wiki/Political_movement

wikipedia.org/wiki/Simone_de_Beauvoir

wikipedia.org/wiki/Mary_Wollstonecraft

wikipedia.org/wiki/Elaine_Showalter

wikipedia.org/wiki/Kate_Millett

wikipedia.org/wiki/Betty_Friedan

https://en.wikipedia.org/wiki/Luce_Irigaray

www.uah.edu/woolf/feminism_kinds.htm

www.caragillis.com/LBCC/Different%20Types%20of%20Femini.htm

https://en.wikipedia.org/wiki/Feminist_movements_and_ideologies

www.reddit.com/r/Feminism/comments/166i8a/a_short_introduction_to_feminist_movements/

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Plight of a Dalit Mother in Baburao Bagul's Short Story "Vidroha"

Ghansham S Baviskar
Research Scholar
Dept of English, Nahata College, Bhusawal, Dist.Jalgaon
Dr. Subhash P. Zanke
Research Supervisor & Head, Dept. of English
Bhusawal Arts, Science & P.O.Nahata Commerce College, Bhusawal

Abstract

The present paper explores the plight of Dalit women in caste institution. The casteist capitalist agenda imposes the traditional menial works on Dalits and exploits their labour. It does not only exploit their labour but also robs them of their essential human qualities and disqualifies them as human beings. Deprived of their fundamental human rights, the menial workers suffer the triple jeopardy of caste, gender and class. In his famous short story, "Vidroha," Bagul portrays the plight of Dalit women and exposes the Varna system for entrapping Dalits in the brutal cycle of the casteist exploitation that exists in the capitalist social order of the Brahmin hegemony. This paper attempts to expose the casteist capitalist ideology that is responsible for the degradation and exploitation of the Bahujan people in the country. Through the portrayal of Dalit mother, Bagul voices his serious concerns for the millions of the Dalit women who suffer under the yoke of slavery imposed on them by the caste institution which promotes fascist ideology to maintain the Brahmin hegemony. Being a scavenger, Bhani is looked down upon in Hindu society and even her educated son despises her for the reason, she continues the traditional work. Left with no choice, she continues the traditional work and struggles to survive in oppressive conditions fostered by Manu's fascist ideology.

Keywords: oppression, desperation, repulsion, introspection and rebellion, Dalit.

A well known Marathi Dalit writer, Baburao Bagul explores the plight of Dalit women in his short stories. He highlights Dalit women's oppression in society. He exposes the caste institution that obstacles Dalit women's empowerment through the social, cultural, economic, political and religious barriers. He voices serious concerns for Dalit women who have long been following the traditional menial works imposed by the caste institutions. In his famous short story, "Vidroha" he exposes the conservative Hindu culture and presents Dalit women's oppression in the age old caste institution propagated by the progeny of Manu to maintain the hegemony of the upper castes over the oppressed people in Indian society.

Bhani, the mother figure in "Vidroha" represents the plight of Dalit women. She is a scavenger. She is a victim of the caste system. Being born in a *Bhangi* family, she accepts her lot and does the traditional work of cleaning the latrines. She suffers endless due to her birth in the lowest caste that keeps her illiterate, ignorant and denies her human rights but still she confronts the adversities to earn the livelihood for her family. She becomes the support of her husband in his old age and takes care of him in his bed-ridden condition. As a Dalit woman, she works inside and outside the house and also expects her son, Jai to continue the

convention of a scavenger work to support them in their old age but when her son refuses to do the work of a scavenger, she becomes helpless and feels distressed with her son's resolution to reject the traditional occupation. Like her husband, she expects Jai to leave his education and take up the job and look after his wife, Shanti whom, he has neglected since the day he married her. As she is aware of the impoverished conditions of the family, she continues the latrine cleaning work to provide the financial support and earn the livelihood for her family. In her old age, she endures the burden of household responsibilities and tries to do her best to run the house.

Although, she understands well that her son studies in the tenth class and despises the work of a scavenger; the poverty and the scarcity of the food forces her to plead her husband to change her son's mind. As a mother, she takes pride in her son and loves him greatly but when she realises that her son avoids her and hates her awfully for the reason, she does the scavenger work, she becomes extremely sad and begins to suppress her feelings of pains and sorrows within her heart. What pains Bhani undergoes as a Dalit mother would never be realised by the non-Dalit women and their children. Rajabhau Bhailume precisely comments, "Bhani has an intense desire to show her educated son to the other women. But he often avoids her. As she does the work imposed on her by traditions, her son behaves like a stranger with her. Such tragic anguish would never be the lot of a non-Dalit woman's life." (195) (Trans. by the Researcher) As Bhani cleans the dirt; her son neglects her "as if she is a black leper" and does not eat the food prepared by her. It hurts her deeply and she "stifles and sulks within herself" and even pines for her son's "betterment." (Vidroha 80) When Jai falls on her feet with regret in his eyes for hurting her, she feels shocked and feels her son is not in his senses and he has gone mad. As Jai touches her feet, she is unable to understand the reason of this drastic change in him and feels dazed: "Mother was shocked to see her son, who till now hesitated to eat out of her hands, place his head on her feet. She was afraid he had gone mad. She trembled with fear and was about to collapse." (Vidroha 81)

As Jai becomes ready to accept the work of a scavenger, she accompanies him to the sanitary department with a hope that the Christian sahib will not allot him the toilet cleaning work but when the Christian Sahib assigns him the latrine cleaning work, she is taken aback. She reminds the officer that her son is studying for matric but her pleas go waste. She feels humiliated when the officer straightway declares that her son is a born scavenger and hence he must oblige his duties without introspection. She is insulted by the Christian officer who too follows the caste institution. As the entrenched pattern of caste too has been accepted by the people of the other religious faiths, due to "the proximity of Hindu culture and social environment" they too follow the hierarchy of groups and oppress Dalit people. (Bheemaiah V2-455) After witnessing the cruelty of the officer, she feels greatly upset for compelling her son to do the dirty work which she thinks is injustice to her educated son: "Bhani's heart was heavy with nervousness. The feeling that she had done unpardonable injustice to her dear son was all the while gnawing at her guts and lashing her conscience." She becomes aware of the degrading existence of scavengers who are forced to take up the traditional occupations to survive in the hostile Hindu society that openly condemns them as scavengers for cleaning the dirt of the entire villages and cities and offers them no respect and dignity as human beings. Even in the post-independence era, when the nation has accepted democracy, the rule

of Manu still prevails and strongly supports inequality in Indian society. Baburao Bagul states, "The nation has adopted democracy and the constitution has rejected untouchability, thereby invalidating a thousand-year –old religious and social structure. Yet, in spite of the fact that the constitution has overridden Hinduism, untouchability and inequality still persist." (Dalit Literature... 290) This is true of millions of Dalits represented by Bhani and her family.

Upon reaching the dirty spot in the metropolitan slum in Ghatkopar, when Bhani witnesses the supervisor instructing her son to "empty the night-soil baskets" when the soil-carrier comes, makes her feel guilty for her son. She understands well that her son is talented and has great ambitions in his life. As she witnesses the plight of her young educated son, she feels bad and does not want to earn their livelihood at the risk of his high aspirations and dreams in life. After witnessing her son getting humiliated by Christian officer, she pleads him to go home and not to do the latrine cleaning work: "You should never do such a work. It is meant for illiterate people like me whose emotions are dead. It is for people whose sense-organs have lost their faculty of functioning. We do not want to earn our livelihood and luxuries at the cost of your dreams and desires, your ambition and aspiration. Kindly go home. I fall at your feet." (Vidroha 82) She utterly stands helpless and powerless in the difficult conditions of their lives and tries to control her sobs within but fails to stop the tears rolling down her cheeks. As a mother, she cannot stand the scene that her educated son carries the soil-carrier baskets and gets wet with the faeces spilling over his body while carrying out them on his shoulder. As she has eye-witnessed his opposition to the traditional set up of job occupation and knows his dreams to take higher education to blot out the stigma of untouchability stamped on his community by birth, she tries to dissuade him from continuing the dirty work of cleaning the dirty latrines. When her son does not stop the work, she feels terribly upset. Witnessing her son standing like a statue and observing the dirt all around the thirty six latrines in a densely populated slum, she represses her sobs, and her eyes stream with tears. After confronting the most miserable and wretched condition of her son when he carries the soil-basket full with the faeces and the worms swirling around and the latrines dumped with the "tattered clothes" "blood-wet cotton clouts" and "bandage strips," she summons all her energy and courage to voice her words but before she would speak out to her son, she turns pale like a corpse to witness her son's ruin sanctioned by the religion, scriptures and the society. (Vidroha 83) She loses her strengths and falls down: "Bhani, who was a witness to the wretched lot of her son, stood almost petrified. However, summoning up all her energy and infusing life and spirit into her tongue, she shouted 'Jai', and then went pale like a corpse and collapsed." (Vidroha 84)

Even after taking education her son does not get a suitable job and he is forced to continue the work of a scavenger. It doubles her agonies. It is due to the sanction to the age old conventions by society, her desire that her son should get a good job does not come up and she feels deep pain in her heart and faints down to see her son doing the work of a *Bhangi*. After falling down in distress, she witnesses her son being humiliated and abused further by the driver and when Jai violently attacks the driver, her strengths fall short to stop the fierce battle and she just hovers around them like a mewing cat "crying and praying" the people to intervene between the two scavengers fighting fiercely. (Vidroha 85) As a mother, she tries to stop the clash and even pleads the people for their help but in vain and finds the

ISSN : 2348-7143
March 2018

onlookers turning hostile as they do not dare to touch the two untouchables and just witness the scene of the violent fierce battle as the silent spectators. Witnessing the hostility of the upper caste people towards Dalits, she stands powerless and dumbstruck. As the driver falls unconscious like a corpse, she sees her son pleading her for cutting down his fingers and she stands there in a miserable condition, thinking her son has gone mad. The very desperate act of her son terrifies her and as she does not know what to do, she ultimately stands helpless, her jaws get locked and she becomes speechless.

Bhani is thus, confined to her traditional duties of a wife and a mother. As a scavenger, she continues the traditional work and even desires from her son, Jai to understand the family conditions, the destitution and the scarcity of the basic needs in family and sustain his help by accepting the job of a scavenger. She deeply feels moved when her son follows her words and accepts the job of a scavenger. She feels distressed to notice her son's desperation, repulsion and rebellion against the traditional work and the conservative society. Eventually, she becomes extremely nervous and loses her speech when her son pleads her to cut off his hands and slash his entire body. She suffers greatly and becomes the victim of caste oppression and discrimination in Hindu society in which the scavengers do not get any respect and dignity to their existence as human beings. Being a woman and a Dalit, Bhani endures unspeakable and intolerable pains and agonies in her life and witnesses helpless the worst realities of their segregation and degradation in Hindu society. Thus, she is a tragic figure who represents the plight of the millions of Dalit mothers.

To conclude, Baburao Bagul's story, "Vidroha" is the realistic representation of the Dalit community in general and Dalit women in particular. Dalit mother in the story is under the pressure of the traditional orthodox code of conduct. She compels her son to go with the traditional work as a scavenger. She feels distressed on her son's repulsion and rebellion against the traditional work and conservatism. The Dalits are the victim of caste oppression. Bagul has made a point how a Dalit woman, Bhani has to endure uncountable and intolerable pains and agonies.

Works Cited

Bagul, Baburao. "Vidroha" (Scavenger) Trans. V. D. Katamble. *Indian Literature*. Vol.27, No.4, July-August, 1984. p. 76-85

--- . "Dalit Sahitya he tar Mansache Sahitya!" (Dalit Literature is but Human Literature) Trans. Milind Malshe. *Poison Bread*. Ed. Arjun Dangle. New Delhi: Orient Blackswan, 2009.

Bhailume, Rajabhau. "Baburao Bagul Yanchya Sahityatil Stree." *Samagra Lekhak Baburao Bagul*. Ed. Krishna Kirwale. Pune: Pratima Prakashan, 2002.

Bheemaiah, J. "Dialectics of Caste Culture: A Social Crisis in Indian Nation." *International Conference on Social Science and Humanity IDEDR*, Vol. 5, 2011. p. V2-454-458. http://www.ipedr.com/vol5/no2/101-H10246.pdf

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

The Essence of Black Womanhood in Lorraine Hansberry's A Raisin in the Sun

Yuvraj Nimbaji Herode
Assistant Professor in English,
Shivaji Shikshan Sanstha's Science and Commerce College (Night),
Pantnagar, Ghatkopar (E), Mumbai-75

Abstract: *The American mainstream society is hostile for the survival of black women due to deprivation of availing and enjoying the human rights. It doesn't acclaim the dignity and the autonomy of black women under the supremacy of the white materialistic norms. However, the black women became united to fight against the inhuman treatment meted out to them in the hands of white. They engender the solidarity by generating a harmonious bond among themselves to subvert the notion of their subjection and Otherness. The* black womanhood *reflects and reclaims power, voice, and choice over the black female body in the racist white society. The present paper attempts to explore the essence of black womanhood reflected in Lorraine Hansberry's A Raisin in the Sun.*

Key words: Essence, African Americans, Black Women, Womanhood.

Introduction: The play concerns with the problems faced by the black women in the Younger family. The play is an authentic portrayal of the aspirations, anxieties, ambitions and contradictory pressures affecting humble black women in an American big city ─ Chicago. The women characters in the play represent all women's who struggle and hopes merely to survive economically. The women are unified and industrious in struggling to advance against tremendous odds with never losing hope. Their survival depends on their ability to accommodate themselves to the white world. They live in a roach infected building which is so overcrowded that they have to share the bathroom with another family. They hope to enjoy the fruits of freedom and equality. The play celebrates both black culture and black women's resistance to white oppression.

The women depicted in the play differ in their aspirations yet they are unified in their heroic defiance of white hostility and threats. The women are integrated for realizing their dreams which are gone unfulfilled too long. Their deprivations due to poverty expose the gap between their aspirations to become American and the black American social reality. Their aspirations are to enjoy the freedom, equality, justice, and self-realization by advancing in material and socio-economic terms. The socio-economic advantages of society have been dignified as the passport to their spiritual fulfilment. The physical freedom of the black women from slavery is a precondition for the realization of human dignity. Hansberry, thus, dissociates the socio-economic issue from the need for spiritual replacement which can only come with a return of human dignity. Hansberry affirmed her faith in the human possibilities of the dream by deploring its deferment in the lives of black women.

Mrs. Lena Younger, Mama, is the sixty-year-old matriarch of the family. She comes North with her husband years before the play begins to fulfil their dream of being American for their children. Their dreams of leisure and prosperity have almost dried up when the play begins, because the family survives without Mr. Younger. Walter Lee Younger, Mrs. Younger's thirty-five-years-old son, has been working for years as a chauffeur. He is disgusted with his demeaning labour and his inability to go into business for himself. Ruth, his wife, is tired of her work as a domestic. She is deeply troubled by her sagging marriage, which she bears like a heavy load. Beneatha, Walter Lee's twenty-years-old sister, is a medical student who has widened her own strong intellectual crust. She is too immersed in her own plans and fantasies to understand or tend to her wounded and decayed family.

A check for ten thousand dollars, the payment from Mr. Younger's life insurance policy, is about to come into Mama's hands. Everyone in the family agrees that it is Mama's money to do with as she wishes. Mrs. Lena Younger makes the down payment to purchase a new house in the white colony. For Mrs. Lena Younger, the new house, her principal dream is the stability and happiness of her children. The Big Walter and Lena have visualized a dream of lifting their family from lower-class to middle-class status. This is the fulfilment of a dream which she and her late husband ─ who has been worked to death like the slaves ─ visualized together. They try to give better education for their children and entrance into professional occupations.

Mama possesses the absolute devotion to her family. She gives supreme importance in her life to her children. When Ruth suggests that she [Mama] should use the insurance money to take a trip, she explains that she could never spend the money on herself. She must spend it on the family for the better life. She decides that the best way to maintain her family is to move to a new house where they can escape the tensions that plague them. So she makes a down-payment on a new house in the white colony. She quotes her late husband to Ruth: "seems like God, didn't see fit to give the black man nothing but dreams ─ but he did give us children to make them dreams seem worth while". [Hansberry, 1974: 234] Mama is willing to sacrifice any happiness for the betterment of her family. She wants her son, Walter, to be the head of the family; therefore, she gives him the money to look after and encourages him to be a competent man. She believes that her dismissal of her son Walter Lee plans for the insurance money may have been demeaning and destructive. She puts the remaining money in his hands, and grants him his independence coupled with a large responsibility.

Mama wants to save some money for her daughter, Beneatha's college education and to make a down payment on a new house in order to get the family out of the cramped quarters and shared bathroom of their tiny apartment. Her dreams are uncovered:

> **Ruth:** well-what are you going to do with it [Insurance money] then?
> **Mama:** . . . some of it gets to be put away for Beneatha and her schoolin' ─ and . . . been thinking that we may be could meet the notes on a little old two-story somewhere. With a Yard where Travis [her grandson]could play in the summertime, if we use part of the Insurance for a down payment . . . . [Hansberry, 1974: 233]

Mama tends and nurtures her children. She envisions her house will be the place where the family can grow and flourish in better conditions. It is fitting that her family would

give her gardening tools and gardening hat. She dreams the family to advance materially without becoming materialistic. According to Claudia Tate, Lena's posture reflects not only racial but gender conditioning:

> The black heroine seldom elects to play the role of the all enacted outsider or the lone adventure in her quest for self-affirmation. This does not mean that she is unconcerned about her self-esteem . . . , but rather than her quest . . . has different priorities and takes place in a different landscape . . . . She is usually literally tied down to her children. [Roger, 1991: 243-4]

She wants to buy freedom for her children. She wants to save her family from the dissolution threatened by the internalized social and economic pressures. She believes the family needs, a home that will provide Travis, her grandson, with a room of his own.

Ruth's aspiration, as mother and wife, is some-what similar to her mother-in-laws. She dreams of a room for her son, Travis, and inside toilet. She is one of those black women who are triply oppressed by white racist society ─ as a worker, as an African American, and as a woman. She sides often with Mama and shares Mama's basic distrust of Walter's plans and doubts his judgment. She is emasculating Walter and is keeping him from asserting himself as a protector of the family. Ruth occupies a midpoint between Mama and Beneatha. She works as a domestic and suffers the indignity of employers. She is a loyal wife to Walter. Like her mother-in-law, she sees marriage as woman's destiny. She does not share Walter Lee's desire about money, business and social position. She would be satisfied with a peaceful home life and an adequate income for achieving the dignity and reverence. But as she begins to understand the craving of Walter Lee's aspiration, their conjugal relationship becomes closer. They restore the sweetness to their marriage, when they begin to talk once again. When they begin to talk softly again, there is the rebirth of a marriage. They are beginning to fulfil their desire of a happy family in spite of financial crisis.

When Ruth, a black maid servant, is pregnant, she has not shared this knowledge with the family, because she does not intend to keep the baby. She does not want to bring another child into over-crowded apartment in black ghetto. She without consulting anyone makes a down payment on an abortion. She knows that she has the right to control her body. She takes the decision of abortion to save her family from additional economic hardship. It does not seem to her that there is the time to bring a child into the world. When Lena buys the house, Ruth expresses her joy at being able to continue her pregnancy by shouting "Praise God! Please, honey ─ let me be glad… [To Walter] you be glad too." [Hansberry, 1959: 83] Thus, she cannot hide her delight. This house offers a reason to continue her pregnancy. She would like the child to be born in a house filled with love and purpose. When Walter loses the money, Ruth promises to Mama, "I will work twenty hours a day in all the kitchens in Chicago…I'll strap my baby on my back if I have to and scrub all the floors in America and wash all the sheets in America if I have to ─ but we got to move . . . ." [Hansberry, 1959:129] Thus she expresses both her own agency and the urgency of the family's need to leave the ghetto, because she does not want to live further in the overcrowded ghetto. She wants her children to be grown up in American colony not the black dirty ghetto. She has this American dream in which she wants to be free

from the black ways of life. And to fulfil this dream, she is devoted to her family. She decides to rescue her children from the historical clutches of lynching [born and unborn].

Ruth's life is the most traditional – a life of sacrificing and being sacrificed. Her outlet is pleasure in the abilities of Beneatha, her sister-in-law to break through many barriers that box Ruth in. This is why she is willing to make financial sacrifices to help her sister-in-law. Her last hope is to regain the affection between her and Walter. She wants ideal home. She is tired of contemplated relations. She wants the commitment between the members of the house. For that she sacrifices her life. She wants, like Lena, to turn out the dream of Big Walter to be true. She has this American dream in which she wants to be free from the black ways of life. And to fulfil this dream, she is devoted to her family.

Beneatha aims of medical school. She wants to develop her intellect and be of service to humanity by practicing medicine. She is already socially mobile, finding a place among other petty bourgeois aspirants on the rungs of education. Her aspiration is less caustic, and more attainable. She is, on the one hand, secured in the collegiate world of ideas and elitism and, on the other hand, she is undeceived by the symbols of class and status. She believes that all the dreams of human being are fulfilled by their own efforts. And she is also fulfilling her dream of being a doctor by her efforts, not by god's will.

Beneatha is committed to blacks improving themselves and society through education, professions, social and political action, and a proud awareness of their African heritage. She is determined to become a doctor because she believes that doctors, preachers and teachers make the world better place. She is impressed by the need for compassion and passionate belief in the feasibility of change. She has a strong sense of racial pride compound with humanistic commitment. She is intensely aware of her racial origins. She steeps herself in the culture of her forbears. She is a precocious young female in the Younger household. In Beneatha, Hansberry opens the door slightly on the midpoint of the black intellectual in America. Beneatha's crisis, at the end of the play, comes from the realization that her life long struggle may prove to have been futile, with the loss of the money that she had counted on to complete her education.

When Mama and Beneatha are destroyed by news of Walter's weakness and dishonesty, their life's wills – the desired greeting of their humanity – is defoliated. The dreams of the women of the Younger family are sharpened and pointed by the indignity and self-hatred which is their racial inheritance. It is only the money which makes it possible for them to challenge the system under which they have suffered. Money is the necessary prerequisite for their return to dignity and pride.

Works Cited:

- Ashley, Leonard R.N. 1990. Lorraine Hansberry and the Great Black Way, in Schlueter, June.
- Ed. Modern American Drama: The Female canon, (London and Toronto: Associated University Presses)
- Carter, Steven R. 1991. Hansberry's Drams: Commitment amid Complexity, (Urbana and Chicago: University of Illinois Press)

- Hansberry, Lorraine. 1959. A Raisin in the Sun, (New York: Random House)1974. A Raisin in the Sun, in Griffith, Francis and Joseph Mersand, eds.
- Eight American Ethnic Plays, (New York: Charles Scribner's Sons)

Roger, Matuz. 1991. Contemporary Literary Criticism, Vol. – 62, (Detroit, New York, London: Gale Research Inc)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Jhumpa Lahiri's "The Third and Final Continent": A Diasporic Discourse

Mr. Pravin B. Bhaskar
Asst. Professor of English
Shantarambhau Gholap
College of Arts, Science and
Gotirambhau College of Commerce,
Shivle, Thane

Abstract

Diasporic emerged out as a distinctive branch in world literature since past few decades. The trail of diaspora is a production of migration and it is as old as the existence of human beings. Indian writers have been projecting the pitfalls of migration since very long time and putting themselves in the shoe of Indian migrants Jhumpa Lahiri has reckoned as a staunch voice of Indian diaspora and she vividly feels grave pains of Indian diasporic communities and she highlights a trail of diaspora in her short story, The third and final continent. This research paper examines the cultural differences, attachment to homeland culture, a rift between first generation and second generation migrants. This paper also studies the grave condition of Indian migrants. The characters in this short story baffled due to alien culture and it is to be a key feature.

Keywords: Indian migrants, diasporic discourse, cultural differences, homeland.

Paul Tiyambe Zeleza rightly remarks that "Diaspora emerges out of processes involving movement, migration from a 'here' to a 'there' from a homeland to a host land, love or hated." In the case of the narrator moves voluntarily for the sake of employment to England and then leaves to Boston but he is caught in between the world of here and the world of there that daunts him.

"The Third and Final Continent" is a last fruit of Diaspora in *Interpreter of Maladies*. It is indeed offered a broad spectrum of diaspora and it is mainly dealing with relocations, cultural differences, roots of migrants, and issues of assimilation and a sense of isolation. This story is being told in first person narrative voice.

"The Third and Final Continent" is set against the backdrop of American space power. The story set in America and when America gets victory in space field, Nixon, President of America declares a national holiday in America. The story has many dimensions but prominently it is addressed to issues of migration. The short story reveals post –colonial Indian migration to overseas in hopes of better education, establishment economically. The story begins ns with displacement by ship and finally reaches to England. He enters this unknown with merely a graduation certificate .He starts his life on the unknown shore where he comes to know that likely him there are a few Bengali bachelors who are struggling to educate and establish in abroad. Narrator realizes that it is quite heavy to set economically

and he faces grave problems at earlier when he had to adjust with the bitter condition. Lahiri recognizes the grave condition of Indian migrants through the eyes of narrator:

We lived three or four to a room, shared a single, icy toilet, and took turns cooking pots of egg curry, which we ate with our hands on a table covered with news papers. On weekends we lounged barefoot in drawstring pajamas, drinking tea and smoking Rothmans or set out to watch cricket at Lord's. Some weekends the house was crammed with still more Bengalis to whom we had introduced ourselves at the greengrocer or on the Tube." (Lahiri 173-174)

The Bengalis often come there with an object to establish economically but they feel disappointed and frustration as they encounter mountainous problems. They would not assimilate in unknown country and they prefer to share shabby rooms with their country people in alien land in order to share a common homeland culture and language.

The story moves on with narrator's displacement to America when he receives offering letter from MIT University and he gets delighted to join it and then after he feels that it might have enough to support his wife. He attends his wedding in Calcutta and returns to America without his wife and he was very conscious to draw the passport of his wife and green card that could be brought them together under American umbrella. But before arrival of his wife in America the narrator goes to Boston to start his new job and during the course of his journey he reads carefully the Student Guide to North America for understanding the nature of America. Earlier he had spent most of his time in the proximity of England .Finally he comes to know that there is much difference between in America and England in terms of pace of life. In spite of reaching in America he feels very lonely. He lands in America with a heavy burden of expectations. As per his guide to North America he spends his first night at the YMCA in Central Square, Cambridge .It is quite cheap accommodation place. It is walking distance from his job place. The place which is covered with car horns, noise of a fleet of buses, flashing sirens which could make him restless. He is in seeking of peace and solace in the womb of unknown land. Lahiri rightly projects the unbearable American life style through the lenses of the narrator:

A bare window overlooked Massachusetts Avenue, a major thoroughfare with traffic in both directions .Car horns, shrill and prolonged, blared one after another .Flashing sirens heralded endless emergencies, and a fleet of buses rumbled past, their doors opening and closing with a powerful hiss, throughout the night .The noise was constantly distracting, at times suffocating .I felt it deep in my ribs, just as I had felt the furious drone of the engine on the SS Roma .But there was no ship's deck to escape to no glittering ocean to thrill my soul, no breeze to cool my face ,no one to talk to. I was too tired to pace no gloomy corridors of the YMCA in my drawstring pajamas. (175)

He lives under the dark shadow of those sirens, noises which makes him irritated and suffocated. His distance comes to know from America though he stays with this country. He begs a whiff of breeze that will please him and he admits that here nobody communicates with himself .His sense of isolation can be seen .He couldn't join his hands with American life style. He couldn't attract himself towards the claustrophobic air of America. It is constantly hammering him. The narrator comes across three continents throughout his journey. It gives a whiff air of cultural conflicts at the outset of story he finds us in the

vicinity of England and he moves voluntarily to Boston for job, but due to the course of his journey he faces the problems of adjustment in an unknown culture .He takes a room of Mrs. Croft on rent who is around about 103 years old and she is an amalgamation of American nationalism and American values .She would proudly inform about her country which has sent men on the moon and it is really very proud feeling moment for them. Narrator makes all efforts to go with the American culture and life style however he reminisces about the gone days of his arranged marriage and his Tollygunge School and repeated endless Sanskrit verses. Lahiri makes a comparison between living experience in America and his childhood days in India:

But she was not satisfied with my reply .Instead it on the radio! Isn't that splendid?
"Yes, madame."
But she was not satisfied with my reply .Instead she commanded "Say' splendid!"
I was both baffled and somewhat insulted by the request. It reminded me of the way I was multiplications taught tables as a child, repeating after master, sitting cross-legged, without shoes pencils, on the floor of my one-room Tollygunge School. (179-180)

The narrator finds himself the world of America and the sweet world of his childhood. The unknown world was supposed to be rooted in his heart .however the widowhood of Mrs. Croft brings out a blanket of past memories that could make me very distress. Lahiri explores past days of the narrator as:

I was mortified I had assumed Mrs. Croft was in her eighties, perhaps as old as ninety. I had lived for over a country .That this person was a widow who lived alone mortified me further still .It was widowhood that had driven my own mother insane .My father refused, who worked as a clerk at the General Post Office of Calcutta, died of encephalitis when I was sixteen .My mother was refused without him :instead she sank deeper into a world of darkness from which neither ,I or my brother ,nor concerned relatives ,nor psychiatric clinics on Rashbhihari Avenue could save her. (Lahiri 187)

He and his family would sink down in the ocean of darkness with the demise of the narrator's father and it also affects strongly the health of the narrator's mother and she becomes insane and finally she passes away. This incident is to be compared with the widowhood of Mrs. Croft an American old lady who was still strong in her ninety.

The narrator still remains faithful to his homeland so both wife, Mala and the narrator is to be touched in with homeland .They often visit Calcutta. They speak in Bengali with their son who is quite aloof from his parents. The narrator fears that his son would lead his homeland culture or fall in love with American culture. This thought makes him stunned.

At the end murmurs with himself that He has crossed Asian, Europe continents and finally landed in America. It is a very different experience for him to receive bitter experiences of different cultures. Lastly He came across with successfully and I rooted painfully in vicinity of new culture.

To conclude, throughout the journey of the narrator a bitter truth comes into the light that Indian born narrator feels disturbing not only in England but in Boston. He and her wife are determined to be connected with homeland culture and they are succeeded in them.

ISSN : 2348-7143
March 2018

Works Cited

Lahiri, Jhumpa. *Interpreter of Maladies*. New Delhi: Harper Collins, 1999.
Paul, Tiyambe Zeleza. "Toward a Global History". *African Studies Review*, Vol.53, NO, 1
Lahiri, Jhumpa. *The Namesake*. 2003. London: Harper Collins, 2010.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Black Existentialism in Richard Wright's Novels

Prof. Hemangini Madhukar Patil
Head, Department of English
Pune Vidhyarthi Griha's
Shriram Sadashiv Dhamankar College of Commerce, Science and Arts, Mhasrul,
Dindori Road, Nashik

Dr. Subhash P. Zanke
Research Supervisor,
Head, Department of English
Bhusawal Arts, Science and Nahata Commerce College,
Bhusawal. Dist. Jalgaon

Abstract

Black Existentialism is an integral part of African American literature. It is a form of philosophy emerging out of the critical thought of the African Diaspora. African Americans were considered as 'Negroes', 'Blacks', 'Coloured' and 'African Americans'. The first African American to earn a doctorate from Harvard University was W. E. B. Du Bois. He earned his degree in sociology. He focused several problems related to black existential philosophy. He raised the question of black suffering as a philosophical problem. He also observed that black people were addressed as problems of the modern world in public discussions but no one was paying attention to their problems raised by modern world. They experienced enslavement, racism and colonialism. They experienced 'Double Consciousness'. It was a contradictory situation. They were 'black' and 'American' also. There were two forms of double consciousness. The first was from the perspective of white supremacy and the other was from the perspective of blacks as they consider themselves as lowly and inferior. This double consciousness was the result of social system which was highly unjust. Social system restricted opportunities for one group and created advantages for the other. Black people were imprisoned in social system so that they cannot raise their voice against injustice. All men are created equal but still they face injustice. The aim of present research paper is to study their mental status related to existentialism.

Keywords: Racism, Black Existentialism, African Diaspora, Double Consciousness.

African American Literature is the literature produced in the United States by writers of African descent. The African American Literature is as old as the United States itself. Black suffering is studied and examined by several writers and philosophers. The problems created by society alienated blacks from their language, from their dear ones, from their inner dream life and from equal opportunities.

Black existential philosophy came into existence in the 1970s in the work of William R. Jones. He argued for a humanistic response to black suffering. He considered absurdity of Albert Camus and Theological beliefs by Jean-Paul Sartre. Jones suggests that instead of relying on God, black people should take their lives into their hands and should build a better future for human being. This does not meant that

ISSN : 2348-7143
March 2018

Jones believes that Blacks should not believe in God or love God. He opines that Blacks should not rely on God for the eradication of injustice from the earth.

Existentialism is a philosophical concept. It believes in the human existence positively. Existence is always individual. The very aim of existentialism is to study human problems of existence and find out the meaning in the world. Man must develop his relationship with others. Friedrich Nietzsche (1844-1900) is known as a 'religious' existentialist. He is an 'atheist'. Soren Kierkegaard and Friedrich Nietzsche focused on subjectivity of human experience rather than the objective truths of mathematics and science. Nietzsche's philosophy is based on man's 'quiet struggle' with the meaninglessness of life.

The general definition of existentialism is 'a philosophy that interprets the human existence in the world.' It is a philosophy which studies human existence in the world accurately, the problems faced by human beings and appropriate solutions for those problems. It can be taken as a philosophy that emphasizes the uniqueness and isolation of the individual experience in a hostile or indifferent universe, regards human existence as unexplainable, and stresses freedom of choice and responsibility for the consequences of one's acts.

The white Americans fought for democracy and the rights of the individual. Ironically, they forgot the fact that they captured black slaves through the slave market like cattle and themselves violated the human rights of the Africans. Blacks were suppressed. Basic human rights were denied to them like education, job opportunities and right of voting. Blacks were forced to accept the tradition of their masters and clearly they were realized that they are inferior. They have to accept the 'white racism' and their status as inferior person. Blacks were kept away from schools, hospitals and other public places. A separate housing zone for blacks was prepared called as 'Black-Belt'. James A Banks further elaborates their alienation as:

> Black people have to contend with the normal developmental tasks in addition to the survival factors associated with the fact of inheriting an inferior class status. Segregated housing, schools and other facilities continually suggest a difference – an unacceptable one of inferiority. Recently, as an explanation for the behavior exhibited by whites towards blacks, the phrase "White racism" has become part of the daily language of a significant portion of the American public. (Banks 118)

Richard Wright is one of the African American writers who depicted the problems and miserable life of blacks in his novels. The theme of alienation is present everywhere in the novels of Richard Wright. His novels like Native son, The Outsider, Long Dream and his autobiographical novel Black boy describe the impact of alienation which he went through his personal life.

Richard Wright's Novel *The Long Dream* depicts the protagonist's state of insecurity. The weapon of slavery was used by the white world to create insecurity. The protagonist, Tyree Tucker's continuous struggle with the white world is depicted through this novel. Realizing inappropriateness, Tyree Tucker utters, "The dream of a black will not come true in a white society". The following dialogue between Tyree Tucker, the protagonist and his son, Fishbelly, reflects that even innocent children of blacks were aware of this segregation.

"Thursday?" His father echoed. "I got two burials on Thursday."

"Aw, Papa!"Fishbelly wailed in disappointment.

"Sorry, Fish. I can take you on Friday."

"But Thursday's the only day for colored folks, Papa." (*LD* 37)

Richard showed the two faces of blacks in his novel *Long Dream*. There are two opposite characters in the novel – Tyree Tucker, a father and his son, Fishbelly. Father compromises with the situation and tries to achieve something. He does not complain against segregation. He accepts the situation with smiling face as it is. On the other hand, his son Fishbelly is strong and unwilling to cope with the situation. He boldly expresses his hatred and opposition. Fishbelly's father wanted to make him different unlike the Blacks and whites too. And accordingly, he becomes so in true sense.

The African Americans suffer from inferiority complex due to the harsh results of racial oppression for ages. They were deprived of all human rights; they were not given right type of education. As a result, they developed a very dangerous psyche of self-hatred that damaged their overall development. With segregation, the white child was educated to regard race as more important than humanity, and the black child was educated to regard a white world as superior to his own. And thus, taught to hate himself." (Walker 49)

Bigger Thomas, the protagonist of Richard Wright's well known novel, *Native Son* grows in the slum area called as 'Black-Belt' of the city, Chicago. As Manak Kumar Dey rightly comments: "The blacks live in a dingy, segregated dirty, polluted, rat infested area. Slave cabins were simple and crude, mostly consisted of a single dark room with a fire place for cooking and heat." (53)

Like all other Black children, Bigger Thomas has to bear segregation, oppression and discrimination from his very birth itself. All this makes a damaging impact on Bigger's mind. Both his family and the society teach him the lessons of segregation and racial oppression. As a human being, he gets disturbed with all this and naturally he develops a sense of frustration and negligence. It is clearly seen in his statements given below:

"We live here and they live there."

"We black and they white."

"They got things and we ain't."

"They do things and we can't."

"It's just like living in jail. Half the time I feel like I'm on the outside of the world peeping in through a knot hold in the fence . . ." (*NS* 463)

There are a few of autobiographical aspects seen in this novel. The writer himself has experienced and witnessed the Whites' dirty politics of racial discrimination. It appeared just like a gang war between the Blacks and the Whites. Quarrels, murders, bloodshed and the inhuman treatment to the African Americans were a common sight. William Andrews rightly observes about the life history of Richards Wright thus:

Besides learning how to survive in the streets and taverns of Memphis, Richard has also to learn how to deal with the bitter friction which exists between the two races. While he had witnessed the beatings of a *Black Boy* by a white police man and had heard stories of violent encounters between blacks and whites, it is not until he visits granny in Jackson that he begins to understand the seriousness of the hostility which exists between "the two races who lived side by side but never touched. It seemed except in violence. (121)

The protagonist of the novel, Bigger suffers from the existentialism and craves to find meaning of his life. He tries to find reasons of his death. He suffers from identity crisis. As a Black, he has been cut off from the world. Actually, he wants to live like others as a part of the society and mix with all them around. His urge to be one among all others is seen here:

He did not want to sit on a bench and sing, or lie in a corner and sleep. It was when he read the newspapers or magazines, went to the movies, or walked along the streets with crowds, that he felt what he wanted: to merge himself with others and be a part of this world, to lose himself it so he could find himself, to be allowed a chance to live like others, even though he was. (*NS* 226)

The African Americans tried their best to be free from the shackles of the inhuman game of racial discrimination by the racists. Naturally, sometimes they protest and revolt against. The protagonist, Bigger takes to violent steps and anti-social move. Sometimes, he commits theft, murder or rape. By doing so, he used to feel relaxed for a while as he used to find outlet to his anger, anxiety and hatred.

Wright's another fictional work, *The Outsider* too gives exploration to the Black experience as well. The protagonist of the novel Cross Damon too suffers from existential dilemma. Loss of identity, quest for freedom and rootlessness and alienation are the existential elements in the novel. He leaves his family and friends as a matter of pride. He has been shown as a man with crucial problems. He suffers from isolation and acceptance. He takes to crimes just as a tool to deal with the problems he

ISSN : 2348-7143
March 2018

suffers from. He is not a dreadful criminal. His expressions reflect his segregation and humiliation thus:

> Why were some people fated, like job, to live a never-ending debate between themselves and their sense of what they believed life should be? Why did some hearts feel insulted at being alive, humiliated at the terms of existence?" (*TO* 19)

Like other heroes of Richard Wright, Cross too searches for meaning of life. The existentialist dilemma makes him suffer from the feeling of frustration, failure, disappointment and nothingness. His mother, Gladys and others control his life. His thinking is very reflective here:

> What a messy life he was living! It was crazy; it was killing him; it was senseless; and he was a fool to go on living it. What a stinking botchy he'd made out of everything he had touched! Why? He didn't know. I could be teaching school, he told himself. He'd dropped out of the university right after he'd married Gladys and after that nothing had gone right (*TO* 11-12).

The four A's - Alcohol, Abortions, Automobiles, and Alimony grow Cross's difficulties more and more. His rejection to materialistic values is a unique feature of a Black as an underground man. His throwing of money from the eleventh floor of the post office enhances the image of the African Americans. He meets an accident and dies. His funeral at the Church of the Good Shepherd functions as a symbol of rootlessness and loneliness.

The Whites controlled and uprooted the life of the Blacks; there was no sign of salvation in their life. They had to lead a hellish life. In *The Long Dream*, a mother's agony and pain very well shed light on the hellish condition of the Blacks. A victim of white oppression, she mourns at a Black woman's pathetic course of life that touches heart. She yearns thus:

> Lawd help me. She prayed, leaning forward with shut eyes, too terrified to look. "Chris baby, this ain't you, naw, naw, Gawd! This can't be! It ain't true? It ain'tright!" Mrs. Sims cried, clinging hysterically to the dead body. Then she keened with shut eyes. "Gawd didn't do this to me? ... I carried you in my body; I felt you growing; I birthed you in pain; I gave you life with my blood! Naw, this … God… You got to do something to stop this from happening to black women's children. If I had to do it over again, I wouldn't have a child! I'd tear it out of my womb! Women don'tbring children into the world to die like this! … I don't want your wind to blow on me when my son can die like this … I'm standing 'for your throne asking you to tell me." I what did I ever do wrong? Where's my sin? If my only son was to be killed, then tell me and I'd kill'im. Notthem white folks… Lawd, we ain't scared to die. BUT NOT LIKE THIS! Gawd, talk to me. As long as I live, I'll be asking you to tell me why my son died like this." (*LD* 69)

ISSN : 2348-7143
March 2018

These miserable questions asked by a mother are not to the God only but to the whole world. Helpless mother is seeking the help of the God. She is questioning the God to take away her miserable life. She is requesting God to do something to stop the sufferings of blacks. She mourns deeply. She can't believe that her son is killed. Mrs. Sims's stirring sentence like "Women don't bring children into the world to die like this!" reflects mother's love for her son.

She had nothing to do except asking questions to God. She prays the Almighty to stop the wind and by the way do justice with them. She asks for freedom and liberty of the Blacks.

Thus, the Blacks had no chance for salvation. Their life had been a total mess fully uprooted and they suffered with existentialist problems like alienation, rootlessness, nothingness. This made Black existentialism as a complex concept. Richard Wright has raised the question of freedom of Blacks as a whole society. He has delineated Black existentialism very poignantly in his novels. The question of identity is one of the important elements of existentialism. Wright's hero, Cross Damon in *The Outsider* suffers from this question of identity. The existence of Richard Wright's other heroes is totally meaningless, rootless and absurd. Their life situation is traumatic. So, all they– Bigger Thomas from *Native Son*, Cross Damon from *The Outsider* and Tyree Tucker from *The Long Dream* are existential heroes. Dejection, segregation, alienation, loneliness, frustration, hopelessness, freedom etc are the themes repeatedly used by Richard Wright in his novels. Jean Paul Sartre's existentialist views are appropriate. "Man is nothing else but what he makes of himself" (15). "Man is nothing else than his plan" (32) "Man chooses his own self" (17)

To conclude, all the Richard Wright's protagonist in his novels are really existential heroes. Crushed under the yoke of racial oppression, they try their best find a way. Thomas Bigger Thomas becomes powerful and capable enough to survive efficiently in the white world. Cross Damon gives preference to his own self. So does Tyree Tucker. Black solidarity is the only proper solution to their problem. They need to unite first and then create their own world to live progressive and peaceful life. The Blacks and Whites together only can raise their healthy society fully human and strong. God or Almighty cannot come to solve their problems. They need to fight for their problems. Richard Wright's heroes show that the Blacks can fight efficiently with their problems themselves. Living in unjust world of the white society, they can create a peaceful and healthy American society.

Works Cited

Banks, James. A. and Jean D. Grambs. *Racial Prejudice & Black Self-Concept, Implications for Education & Social Life*, New York: Tata Mc.Graw-Hill Book Company, 1972.

Dey, Manak Kumar.*History of America*, Dominant Publishers & Distributors, Pub by A. S. Saini, Delhi: Orient Offset, n. d.

Sartre, Jean-Paul.“Existentialism.”*Existentialism and Human Emotions*. New York: Citadel P, 1985.

Taylor, Douglas and William L. Andrews. eds. 'Richard Wright's Black Boy American Hunger: A Case Book', *Richard Wright’s Blues*, NY: Oxford University Press, 2003.

Walker, Margaret. *Richard Wright, Daemonic Genius: A Portrait of the Man, A Critical Look at his Work*. NY: Warner Books, 1988.

Wright, Richard. *Native Son*. 1940.

--- . *The Outsider*. 1953.

--- . *The Long Dream*, 1958.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Optimism in Alice Walker's *Meridian* and Shashi Deshpande's *Moving On*

Dr. Vijay D. Songire
SIES, Graduate School of Technology,
Nerul, Navi Mumbai.

Abstract

Alice Walker one of the most significant writers from the African American women's literary tradition illuminates the sufferings and humiliation of the blacks in general and black women in particular. Whereas Shashi Deshpande, the winner of the Sahitya Akadami and Padma Shri award, is one of the dominant female writers in Indian writing in English. She writes about the different aspects in the life of women in general and Indian women in particular. The present paper discusses Walker's Meridian and Deshpande's Moving on in the light of the theme of optimism. It shows how both the writers similarly portray optimism in their respective novels.

Keywords: Gender discrimination, feminism, optimism, survival, womanism.

Meridian discusses the themes such as the Civil Rights Movement, gender discrimination, quest for identity, womanism etc. Besides, it has the theme of optimism too where the female protagonist Meridian Hill stands erect against male hegemony and racism in white dominated America. Being a female child she is neglected at home. Her mother Mrs. Hill does not educate her about sex. At the stage of adolescence she falls in love with a boy Eddie. Due to her ignorance about sex she faces pregnancy at the very tender age. Meridian in the beginning is humiliated and exploited on the account of gender. One white man namely Dexter takes sexually advancement upon Meridian when she is just an adolescent girl. Later she is sexually harassed by Dexter's assistant too. But anyhow she tries to survive in such hostile environment. When she finds herself dissatisfied in marriage with Eddie she doesn't remain silent like her mother Mrs. Hill who is one of the sufferers in the novel. She tries to find out her own path. Meridian is one of the most optimistic characters in walker's fictional world. As Pifer rightly observes, "At age seventeen, Meridian is left on her own to consider what to do with her life and her child's. When Meridian says no to motherhood, she offends and loses her own mother, her family, and her community. She feels guilty for leaving her baby and cannot adequately explain why she must. But by shedding her prescribed 'happy mother' role and standing up for her own needs, Meridian takes the first step towards becoming 'a revolutionary petunia'. She stops living by others' standards, learns to bloom for herself, as she must in order to survive, since her rebellious acts will alienate her from the rest of the society..." (60-61) Though Meridian is suffered on the account of gender at the very early stage of her life she does not lose her hope. She is ready to fight against all the odds in the society .She emerge as a political activist in the civil rights movement in the novel. She participates in the civil rights movement. Her role in the movement clearly shows her optimism in the bright future of the humanity. She is observed as a brave woman who hopes for the betterment of people. In the very first episode, "The Last Return" the element of optimism is strongly observed in the novel when Meridian faces a tank. As the novelist

writes, "Meridian did not look to the right or to the left. She passed the people watching her as if she did not know it was on her account they were there. As she approached the tank the blast of its engine starting sent a cloud of pigeons fluttering…" (7) In this scene Meridian's brave attempt to save the children is observed. This is her spirit that survived her instead of all the obstacles in her life and shows her as a 'survivor' in the novel. Further in the novel her role is reflected as a caretaker, a friend, a lover, a civil right activist and in each of these roles her optimistic spirit is unveiled. While pursuing her further education at Saxon college, Meridian meets a girl namely Wile Child. She is a town girl who is neglected at the campus and not allowed at the campus. However, Meridian dares to bring her at the campus and feeds her like a mother. Here it is worthwhile to mention that Meridian a woman who abandons her own baby child as well as her husband feeds later to a girl Wile Child, an outcaste in the society, which is contradictory. But the minute study of the novel makes it clear that Meridian leaves home in order to find her ultimate goal. She does not want to limit her role just as a mother of one child and an ideal wife of a husband.

Meridian becomes a universal figure who struggles hard for the betterment of the downtrodden people. Meridian actually wants to help her. As the narrator writes, "With beads of cake and colored beads and unblemished cigarettes she tempted Wile Chile and finally captured her. She brought her into the campus with a catgut string around her arm." (25) Though Wile Chile is not seen as a normal girl like others Meridian wants to help her in her difficulties because she was pregnant. Meridian even helps to the white girl Lynne with whom Truman was in love. Because of Lynne Meridian and Truman's relation was destroyed. Still Meridian doesn't keep any hatred towards her. Instead, when Lynne is in trouble she is always there to help Lynne .This is Meridian's sisterly love as well as her optimism in human relationship. Till the end of the novel, Meridian's optimism is revealed. At last she says to Truman, "Besides all the people who are as alone as I am will one day gather at the river. We will watch the evening sun go down .And in the darkness maybe we will know the truth." (242)

Similarly, Shashi Deshpande depicts female sufferings in patriarchal society of India in her fictional world. She is a writer who significantly portrayed the changing images of women in India. Women in her novels suffer throughout on the account of gender. However, they try to seek their identity in male dominated society. Her women are courageous who strive hard to find meaning in their life. She is an advocate of female rights. Her novel Moving On is a family story of where the life journey of the female character in revealed. The female protagonist, Manjari resists the patriarchal ideology and tries to live life in her own way. Manjari, an educated one, a prematurely widowed, is ready to break all the narrow conventions of the traditional society. She is the daughter of an anatomist father, Badhri Narayan and a writer mother, Mai. Her decision of marrying Shyam, a person much below the social status of Narayan family instead of pursuing Medical degree shows her as a 'new woman of India'. She does not believe in the narrow confines of the society. In the words of Binod Mishra, "Manjari-Shyam relationship is based on the foundations of the body… Their union was the union of two hungry bodies and it had too little scope of any discussion, say even of wooing". (63) Manjari is shown as a woman who desires for a man. She does not feel shy to stamp a kiss on Shyam's forehead announcing her declaration of

love. Manjari's situation becomes more vulnerable when she gives birth to her son, Anand. Her husband fails on the ground of family responsibility. He does not care about the family and the day comes when he leaves Manjari and his son to suffer alone. This incident disturbs Manjari a lot. It shows the careless attitude of males towards women who look at them just as a means of wish fulfillment. In the words of Manjari, "Closeted in one small room though we were, we seemed to be living on two different continents. In bed, we lay close, but without touching. It was like the game of pebbles. I'd played as a girl. A game in which, if two pebbles touched, you were out". (Deshpande 290) She did not live a happy married life .Again she got a severe jolt to know about her husband's suicide. After Shyam's death, Manjari determines to discard all her bodily movements and rhythm as she would like to be faithful to Shyam's soul. This has been maintained by her for many years until she comes to touch the hand of Raman, a tenant living on the top floor in her house. It really makes us wonder that where Manjari's true love and faithfulness for Shyam have gone. For years, her sexual desires have been suppressed in her. The rigid restrictions of the society cannot stop the desires of the body as well as mind. One day, when she gets a chance, she fulfils her bodily hunger with a person of dubious identity. After that she is totally confused and she herself feels that how her body which is alien to her all these years is suddenly ignited. "It is not his action that has disturbed as much as my own response, the way my body gave a startled leap in response to his touch, it's my body that frightens me, it' s my body that is suddenly my enemy. I feel as if I have been invaded by a stranger, a stranger I'd kept out successfully for so long". (Deshpande 226-227) Deshpande has portrayed a woman in Manjari who does not want to follow the set norms and attempts to come out of the cycle of oppression. Her relationship outside marriage makes her a new woman who thinks for her own individual freedom. As Megha Mishra rightly remarks, "The novel projects Manjari as a complex character trying to reach her real self through the conflicting demands and roles of her life. Manjari is of course the new woman, who redefines freedom and also relationships." (69)

Deshpande has used a beautiful image representing the essence of life in *Moving On*. The flower, describes Deshpande, slowly opens: "The petal gradually unfolding, like the long slender fingers of a Bharat Natyam dancer doing a flower- opening mudra" (p.333). The emergence of flower symbolically suggests the birth of hope, happiness and peace in the life of Manjari. She has gone through sufferings and pains. However, Manjari's life takes an optimistic turn. She has successfully some out form the cycle of oppression. Manjari has understood that life is not about achieving what one looks for in life, but "the search is what it's all about" (p.343). The novel revolves around Manjari, who understands her past and stands against all obstacles in her way. Though she has done some mistakes in her life she has utmost courage and passion to amend it. The novel signifies the idea of optimism despite all odds in order to make life better. The novel throws light upon the psychological development of the character like Manjari in particular and human in general. Deshpande has conviction in human character and she believes that one can overcome all obstacles with strong will to survive. Similarly, walker's Meridian though humiliated, exploited and marginalized on the account of race, gender and class she does not lose patience. On contrary she becomes a revolutionary figure in Civil Rights Movement helping

others to survive against all odds. It is her passion, strong will and optimism that makes her a unique figure. Eventually she is able to establish her identity as a Civil Rights activist.

Thus, Walker's Meridian and Deshpande's Manjari are 'New Women' and ultimately optimists who resist patriarchal ideology in respective society. No doubt they are the victims of male chauvinism. However, they are highly optimistic and able to set a new platform for upcoming generation of women. Both *Meridian* and *Moving On* are the genuine documents which reveal social reality in respective societies. They portray the changing mindsets of women and their perseverance with the note of optimism.

Works Cited

Bates Gerri. *Alice Walker: A Critical Companion* (Critical Companions to Popular Contemporary Writers). London, Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2005.

Deshpande, Shashi. *Moving On*. New Delhi: Penguin Books India, 2004.

Mishra, Binod. "Taming the Body to Harness the Soul: A Study of Shashi Deshpande's *Moving On*". *Points of View*. 2006.

Mishra, Megha. "Quest for Self in Shashi Deshpande's *Moving On*". *Indian Scholar*: An International Journal of Multidisciplinary Research. Vol. II, Issue III, March 2016.

Pifer Lynn. "Coming to Voice in Alice Walker's *Meridian*: Speaking out for the Revolution", *African American Review*, Vol.26, No.1, 992.

Walker Alice. *Meridian*. Harcourt Brace Jovanovich: U.S.A, 1976.

ISSN : 2348-7143
March 2018

ECOPOETICS: AN ECOCRITICAL READING OF SELECT POEMS IN ENGLISH BY DR.S.R.PATIL

Dinesh Prakash Patil
Assistant Professor
Affiliation: Dept. of English Language and Literature
A. R. B. Garud Arts' Commerce and Science College,
Shendurni, Tal-Jamner, Dist. - Jalgaon (MS)-424205
Mail- dinesh.p.patil9@gmail.com
Mobile No: 09764598999

Abstract

Ecocentric studies first explicitly expressed with literature, scientific studies come later. However, it took long period to develop a branch of literary criticism in academic. In late 1980s and the early 1990s literary theory emerge which favors to study the relation between man and environment through literature. This theory, develop as 'Ecocriticism'. In present paper, an attempt has been made to examine some of the concerns underlying the theory of ecocriticism. Rapid degradation of environment is an important concern in all disciplines. Literary aspect of ecocriticism focuses on environmental issues and tendency of domination of man over non-living, living, and non-human objects of ecosystem. In this paper, the researcher examines how the poet – Dr.S.R.Patil has pointed out through his 'ecopoetics' ecological awareness and the basic reasons of deterioration of the environment. It will also explore that how he inculcates environmental awareness and inspires ecological consciousness among society through his literary work (poems).This study discusses the concept of biodiversity andenvironmental impact through literature and it will leads towards how itreflects through ecopoetics of present poet. It deals with environmental concerns in the Indian English poet Dr.S.R.Patil. It is also an attempt to focus on poets' ability to heighten individual readers' awareness of their physical surroundings. Present paper examines how selected poems can engage with difficult and complex environmental issues involving seasonable changes in ecosystem, water scarcity, climate change, and deterioration of ecosystem and so on. Present research paper briefly reviews how the chosen poet for study dealt with the issue of ecological awareness in his selected poems. This research will help carry out ecocritical analysis of poet from English language. It will help to analyze and understand the relationship between poetry (literature) and ecology.

Key words: ecopoetics, ecology, environment, poems, ecocriticism, ecological awareness.

Introduction:

At present Dr.S.R.Patil has been working as a principal at late Annasaheb Deore Arts and Science College, Mhasadi, Tal Sakri, Dist. Dhule (MS). His Maiden collection of English poems is "*Songs of Soul and Soil*". His collection of poetry contains 201 poems. These are the finest pieces of poetry and chief characteristic of Dr.S.R.Patil's poems is all of them in

meter. His other Praiseworthy work in English literature is he has translated "*Gotavala*" a well-appreciated novel of Anand Yadav in Marathi literature. He is versatile author and poet. His poems deal with variety of ecocentric subjects like ecology, birds, agriculture, economics, history, water scarcity, climate change, and so on. His poems express his vast knowledge and keen observation of various aspects of life. He deals with various English and Maharashtrian poetical forms like *bharud, phataka, qawali, gaulan, kalagitura, abhanga, powada, lavani,* and *gazal* and so on.

Ecology and Literature:

Etymologically the word ecology is derived from Greek word *"Oikologie"* which consists of two Greek words *'Oikos'* (means home or house) and "Logos' (means study of) Thus the term *"Oikologie"* stands for the study of home or house with its surrounding.Ecology is the study of patterns that also studies interaction of organisms with environment. As a man is part of ecosystem, it also studies humankind's relation with environment. It deals with the issues related to environment. Ecology is a versatile branch of environmental science that inculcates different fields like Chemistry, Biology, Climatology, Ecology, Epidemiology, Geography, Demography, Oceanography, and Geology. In general sense, it examines balance of nature. Ecology is the study of reciprocal relationship between organisms and their environment. It offers a scientific point of view that examines traditional human centered concepts.Patricia Waugh in her edited work, *Literary Theory and Criticism* defines ecology as, "Ecology is the scientific study of natural interdependencies of life forms as they related to each other and their shared environment"(Waugh 535).

In the modern period, ecological studies change its facets. Cultural ecology understands relationship between man and environment. It studies flora and fauna with human culture. Cultural ecology studies the social aspect of environment. N. D. R. Chandra more explicitly defines new arenas of ecology in his edited book entitled, *Contemporary Literary Criticism: Theory and Practice.* He comments that: "In the 1960s ecology emerged as a very significant term in multidisciplinary subjects like plant and animal biology, anthropology, chemistry, electronics, genetics etc." (Chandra 604).

At present condition, ecology opens new vistas for humanities and social sciences. In present situation social sciences and literature are also working on environmental issues because, it is deeply rooted in culture. Marx, Freud, and Darwin trinity of these figures shook the whole world. Ecology changes its scientific approach and begins to deal with interdisciplinary studies. In literature, 'ecological writing' begins to deal with ecological issues. It flourishes in different branches like ecofeminism, ecocriticism, ecomarxism, deep ecology and so on.

In present condition, it is essential to think on the ways of human living, thinking, and being, which are creating problems. Man evolves fatal ways to threaten the entire non-human nature, and of course to himself. Our recent culture is a blend of science and technology. This is playing vital role between man and nature. Literature and ecology are two sides of one coin. Literature and art are essentially human. Ecology or the knowledge produced by it is concern to Science.

It is important that ecology and literature should work hand in hand, because thinking and being, theory and praxis always go together. Ecology and literature are two different

ISSN : 2348-7143
March 2018

branches of Science like Applied Sciences and Humanities or Social Science. Both appear to get together for a meaningful dialogue of human and non-human possibilities. These two diverse streams can discuss on growth and development or well-being of ecosystem. Ecology and literature are influencing the culture of human kind, with this cultural context there is possibility of dialogue or discourse on environmental issues among society.

Literature and its aspects like poetry, drama, novel, short story help focus on issues related 'ecological awareness' and preservation of it. Literatures can promote ecology in conversation-oriented form that recognizes in ancient wisdom. It helps spread ecological awareness by heart not by head. This message from literature could make an appeal for society. It would not remain only message, it may work in action. This abridgement of ecology and literature explores new historical and cultural contexts. That endeavors to explore by deep ecologist and ecofeminist.

Ecocriticism: A Literary Theory

It is a cry in all over the world to discuss the environmental issues. Deterioration of environment is becoming a major threat in present condition with global warming, ozone layer depletion, increasing sea level and so on. It is time be aware before destruction. Ecocriticism helps alarm such environmental issues with the literature. In the field of literary criticism, it helps focus on environmental problems. Ecocriticism studies the human existence with rapport of environment. This theory called 'Ecocriticism' in USA or 'Green Studies' in UK. The fundamental approach of ecocriticism is to study literary texts from ecocentric point of view and expose it to the society. It is an approach to analyze the representation of nature in literary texts. It helps spread awareness among society about environmental complex issues. Ecocriticism address that relationship between man and nature is reciprocal. It also proposes anthropocentric approach that man is at the center on earth. This approach dominates nature in a bad way and disharmonizing ecosystem. This anthropocentric specific behavior is a major factor resulting in the devastation of ecosystem.

Function of ecocriticism is an earth centered. The Earth continuouslyaffected by human activities. In literary theory, feminism & marxism are focusing on behavioral approach of society. These theories pointed out human follies, his behavior, self-centered approach, and domination among society. Here this anthropocentric 'man is at the center' thread has been pick up by ecocriticism. It shares how 'modern economic man' exploiting nature for satisfaction and strengthening economy. Ecocriticism criticizes and spread awareness on these complex environmental issues to preserve nature in true sense. In *The Ecocriticism Reader: Landmark in literary Ecology*, Cheryll Glotfelty, defines ecocriticism as:

> *Ecocriticism is the study of the relationship between literature and the physical environment. Just as feminist criticism examines language and literature from a gender – conscious perspective, and Marxist criticism brings an awareness of modes of production and economic class to its reading of texts, Ecocriticism takes an earth-centered approach to literary studies. (Glotfelty 19)*

Ecocriticism can address to society about socio cultural and natural process and it will provide practical guidance. It draws different principle, marxism, ideologies with literature which are beneficial for cordial relationship between man and nature. Ecocriticism may

develop path for development through ecocritical discussions. Ecocriticism is a branch of literary criticism establish platform for literature to explore ecocentric approach. In modern poetry, drama, novel and in other genres it has opened new vistas of ecocentric writing. About genre poem, Jonathan Bate insisted on practical guidance in his study. In the *Song of the Earth*, he says:

> *What are poets for? They are not exactly philosophers; through they often try to explain the world and human kind's place within it. They are not exact moralists, for at least since the nineteenth century their primary concern has rarely been to tell us in homiletic fashion how to live. But they are often exceptionally lucid or provocative in their articulation of the relationship between internal and external worlds between being and dwelling. (Bate 251 – 252)*

Environmental Impact in Poems of Dr.S.R.Patil:

1) Influence of Season Changes on HumanLife Depicted in His Poems:

He is a keen observer of nature. He minutely observes seasonable changes in his poetry. Dr. S.R.Patil very skillfully presents the season of summer. He mentions in summer farmer's land is parched and it is barren. Dr. Patil defines because of summer there is unavailability of water in farming area. He minutely observes that Birds, cattle and humans also take shelter from hotness of sun. He also mentions that neither animal nor man is wandering during the sun heat. He depicts the summer as a season of no man's land. He depicts influence of summer season on human life. Due to unavailability of water and shelter, humankindsuffers a lot in summer season. Geographically, this poet belongs to *Khandesh* region. This is in drought prone zone in Maharashtra State. He is well acquainted with drought in this region. Hetriesfocusing the socio-economic and cultural situation of society. In summer in this area without water and basic facility to farmer, their conditions get worst. He comments this predicament in poem *The Night and Nita:*

The hot summer n a parched land
A smelling soil none could stand
Birds in tree n cattle under a tree
Each one bound to shade none free
Farms empty n farmers at home
Neither deer nor dogs rile n roam(Songs of Soul and Soil207)

As an ecocentric poet, Dr. S.R.Patil deals with another season change in ecosystem and its influence on human life. After summer, he focuses on rainy season. This brings joy and ripeness in harvest. He expresses after summer all animate and inanimate elements in ecosystem need rainy season because of hot temperature of sun. Rainy season brings joy and it provokes all type works in society. He minutely observes rain changes the total scenario of ecosystem and this season influence very much on human kind. He indicates through poem that this season leads towards germination. This process brings joy,hopes, seeds, and new process in human life.

Dr.S.R.Patil in his poem *The Harvest Song* defines how the rainy season is important for human being. It helps to reduce the pain and cause for gain. He also expresses that man prays and salute to nature god for heavy rain because everything is depending on rainy season. It is a key aspect in ecosystem. Poet expresses everybody welcome rainy season for

the betterment of life in future. Poet suggests that in ecosystem this cycle of rain is a chain of survival for human being. He deals with the nature of rainy season, which functions as a creator and germinator. It indicates poetis dealing with eco-conscious aspect of nature through his poems. Dr.Patil defines rainy season in his poem *The Harvest song*as:

We salute to nature god, rampant rains
We toil n exert, so we have heavy gains
This year, heavy harvest so forget pains
Proud fully our heads high n never low
Welcome ho welcome ho welcome ho…

(Songs of Soul and Soil204)

2) Ecocentric Approach on Water Scarcity:

Dr.S.R.Patil is a versatile ecocentric poet. His poetry exhibits the complex environmental issues like water scarcity and deterioration of ecosystem. He seemsecoconscious in nature and focuses on environmental issues. At present condition all over the world, discussion is going on different complex environmental issues but no concrete solution drawsout.Developed countries believe that for progress emission of hazardous gasses like CFC and deterioration of ecosystem is require. However, in future humankind has to pay the price of this. Poet is trying to expose these facts through his poems. Dr. S.R.Patil deals with the hypocrisy and aristocratic nature of humankind in his poem *On water Scarcity*. He expresses scholars discuss complex environmental issues in AC cabins. They do lots of discussion but no action takes regard to issue. Poet criticizesanthropocentric or materialistic attitude and make an urge that it is need to change such attitude. Poet pokes fun at sucharistocraticscholars in his poem. Dr.S.R.Patil comments on this issue in his poem *On Water Scarcity* as:

All are anxious about the changing environment
Eager efforts are being made by the government
The Earth is shaking, Ocean level increasing
Winds changing direction, fires are breaking
The sky is violently thundering and trembling
Why this is happening? Wise often think
While pondering over this my eyes blink *(Songs of Soul and Soil92)*

3) Ecocentric Approach on Climate Change:

Dr.S.R.Patil focuses this crucial issue in his poems. He asks question through poems that who is responsible for this condition? Answer reflects in Peter Barry's handbook of literary theory entitled *A Beginning Theory* defines *Man is measure of all things* (Barry 251). It is in cultural norms that man always considers himself as superior than nature. This anthropocentric approach leads towards destruction. He deals with this superior egocentric attitude of man into poems. He enquires in melancholic tone that ecosystem is deteriorating continuously and who will stop it? and how? Dr.S.R.Patil deals with this burning issue in his poem *Environment*. He expresses that all are anxious about climate change. He mentions that how the Mother Earth is shaking, Ocean level is increasing, winds are changing directions and ecosystem is frequently changing climate. In this poem poet asks a rigorous question to readers - why this is happening? Poet expresses that he feels sympathy about these issues. In

RESEARCHJOURNEY

this way poet deals with such burning issue of climate change and it appeals to society. Dr.S.R.Patil deals with this issue in his poem *Environment* as:

Scholars discuss in the university
In future, there'll be water scarcity
In the AC Rooms they make hype
Holding an imported cigar pipe
For them - 'here will be water shortage'
But their brains connect loose voltage. *(Songs of Soul and Soil 171)*

4) Urge for Ecological Awareness:

Dr.S.R.Patil deals with all forms of poetry in English. At the end of poems, he skillfully set anepilogue, which addresses directly to the readers. He uses an epilogue at the end of poems and this is pregnant with the meaning. He urges for ecological awareness in his epilogue. This epilogueis appealing to readers focus on environmental issues. Dr. S.R.Patil composes a perfect epilogue at the end of his collection of poems *Songs of Soul and Soil*. He presents an urge of ecological awareness through this epilogue. He prays to Goddess Nature that you are sublime, sacred, selfless, and omnipotent. It indicates his ecocentric approach towards nature. He prays to goddess nature that you are creator, destroyer, and preserver. He says that nature is the caretaker of humans from ages. At last, poet urges to Goddess nature that let there be the sufficient food, water, and basic needs for humans & he concludes with this urge of humankind's welfare. He set a fine example for society that man should preserve nature. In true sense without nature, human kind cannot survive. Dr.S.R.Patil urges in his epilogue as:

O ye sublime, the sacred n selfless Nature
Omnipresent in the past, present n future
You are the creator, destroyer, preserver
For ages, for humans you are the server
……………………………………
Please, let there be the sufficient crops
No one should die for the water drops (Songs of Soul and Soil 254)

Conclusion:

Dr. S.R.Patil has elaborated different aspects of ecosystem. He attempted to focus on ecocentric approach in poems. He establishes cordial rapport between nature and human life through his poems. His poetry examines ecology without literature means ecology without concept of human life. His style provokes environmental thinking in readers and supports to ecological awareness for complex environmental issues.His 'ecopoetics' most importantly suggests possibilities for discussion and interaction between ecocritical studies in literature. His poems specifically deeply rooted in nature and the natural aura of *Maharashtra (Khandesh)*. Dr.S.R.Patil focuses on mutual relationship between nature and human life. Heconveys his poems on harmonious coexistence of man and nature. His treatment isstraightforward and his style is lucid. Due to this, readers can easily judge the message of ecological awareness through his poetry. He has a definite ecocentric standpoint. He successfully specifies the regional culture and influence of nature on humankind. In

nutshell,he skillfully makes an appeal of ecological awareness and provokes for preservation of nature.

Works Cited

- ✓ Chandra,N.D.R. (Edit.) (Vol.II). *Contemporary Literary Criticism: Theory and Practice.* Delhi: Author Press, 2005.Print.
- ✓ Cheryll G. and Harold F. (Edit.)*The Ecocriticism Reader: LANDMARKS IN LIFERARY ECOLOGY*, Athens: University of Georgia Press,1996. Print.
- ✓ Jonathan Bate, *The Song of the Earth*, Landon: Picador, 2000.Print.
- ✓ Patil S.R., *SONGS OF SOUL AND SOIL*, Aurangabad: Printwell International Press, 2013.Print.
- ✓ Waugh, Patricia. *Literary Theory and Criticism.* New Delhi: Oxford University Press, 2006.Print.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

The Cultural Compromise in James Baldwin's Go Tell it on the Mountain

Dr. A.T. Gavhale
Research Scholar
Kisan Arts, Commerce and Science College
Parola, Dist Jalgaon, (Maharashtra)Pin 425111
Email atgavhale1964@gmail.com
Contact 07276233540 / 9284129113

Abstract

*The research paper invites the readers to grasp and evaluate the cultural compromise between two racial poles-the Blacks and the Whites. Like Richard Wright, James Baldwin, a classic of Black Movement, in his novel Go Tell It on the Mountain, examines the ideal role of Christian Church in the lives of African Americans and Particularly in James Baldwin's family members in the pathetic blue songs. The issues of conflict between the said two socio-cultural strata's focuses on the network of human emotion, aspiration, quest for identity and freedom while compromising with the culture of religion, patience and silence. In view of Dr.Waghmare, "The American dream has gone through many variations striking today an optimistic notes for all the American Blacks". – 'If winter comes, can spring be far behind' ? (Waghmare XXII). At last the readers experience the journey of John as culture of exploration, assertion, adventure and racial – cultural compromise before praying Lord Christ to survive mankind and human dignity in the universe*Keywords : *Black Movement, The Whites, Blue pains, struggle, survival, patience, compromise, human identity and dignity.*

In the Black American literature, James Baldwin can be called modern classic for the Black Movement. He was born in the darkest place called *Harlem, New York* city, on August 2, 1924. James Baldwin from his solitary childhood till his death remained sensitive man. He was brought up and influenced in the white dominated culture which imprinted on his nerve. His views on the treatment of the negroes reflect his keen awareness and fine sensibility. It means Baldwin's childhood was not spent in golden dreams and fairy tales. He is recollected those black days with bitterness. Once Baldwin utters those days thus: "The story of my childhood is the usual black fantasy and we can dismiss it with the restrained observation that I certainly would not consider living it again". (Baldwin Notes). Baldwin's every image about his cultural compromise runs clear in the blood of *Go Tell It On the Mountain (1954)*. Generally, the novel examines the role of Christian Church in the lives of African Americans and particularly in Baldwin's family members in the pathetic blue songs. More subtly, the novel records social, religious and racial injustice in the United States.

The cultural roots of Afro-Americans turns the readers at the network of human emotions, aspirations, quest for identity and freedom while compromising the culture of Black –White in silence. In a cultural sense, African American literature can be defined as writings of African people living in the United States. Today, this literature delved deep into the new areas of expression with the glorious tradition of Richard Wright, Ralph Ellison,

James Baldwin, Alice Walker and Toni Morrison. As a result, African American literature has become an inseparable part of American literature. There is a compromise between these two literary poles for their existence in the literary universe. The Black Americans did great efforts to cross barriers of race and colour for world recognition in the torrent of literature. When Toni Morrison was honored with the Nobel Prize for literature, the American Black literature came into the focus of the world. In view of J. M. Waghmare, "The American dream has gone through many variations striking today an optimistic notes for all the American Blacks." – *'If winter comes, can spring be far behind' ?* (Waghmare XXII)

Go Tell It On the Mountain (1954) is the best of Baldwin's novel and "the best is very good indeed". (Bone 218) Robert A. Bone has ranked this novel with Jean Toomer's *Cane (1923)*, Richard Wright's *Native Son (1940)*, and Ralph Ellison's *Invisible Man (1952)* as a major contribution to American fiction. It is the poetry of American Negro's sufferings as an expression of Black identity. *'The Christian Church'* plays the role in the lives of the Negroes as a source of repression, inspiration, assertion and moral hypocrisy. Baldwin has based the novel on the city of New York especially Harlem in the atmosphere of his family's racial culture of pain and patience. Due to black colour 'slavery' had become major obstacle to the Negroes and they did not allow to reach the heights. 'John', 'the hero', as a boy had read about the matter white people did to coloured people; "He had read about colored men being burned in the electric chair for things they had not done; how in riots they were beaten with clubs; how they were tortured in prisons; how they were the last to be hired and the first to be fired". (Baldwin 42) For Baldwin, white men may be evil but they are not the beginning nor the end of evil. So, there is conflict between New York versus Harlem and New York versus itself. Every action and every image runs clear and is centered around a 'tarry service' at the Temple of the Five Baptized in Harlem in 1935. John has a quest for the ultimate freedom beyond physical and social world. He has high expectations – 'to be a good example', and 'to come through' to the Lord. In short, the novel is spiritual – cultural sung in Baldwin's racial legacy of conflict and compromise for salvation.

John Grimes, hero-protagonist of Baldwin, is haunted by racial heritage of blue pains as well as religious silence. In this atmosphere John become victim of double bastardy. As Robert Bone observes John as the bastard child of American civilization. (Bone 222) John's religious struggle is like the quest of Stephen Dedalus, the hero of James Joyce's *A Portrait of the Artist as Young Man. (1910)* In this religious and racial climate, John may be called the Negro spiritual who presents an Augustine view of man's lot in the world. For August, the true Christian is only a Pilgrim in this life but a citizen in the next. (Saint Chap. 1) He finds himself confronted with the question of his racial identity on the fourteenth birthday in hostile conditions. Like Stephen Dedalus, John is wandering in the troubled world and as a Negro boy, John terribly oppressed by the whites as well as his inner psychological chaos. In this atmosphere, he searches his true 'Belonging' in the beings as part of social justification. The readers observe that, at last, John can't find any clear solution to his inner dilemma of pain, he solves that issue by silent religious compromised mode of mind. The credit goes to John's Family cultural heritage to confess human life itself and to compromise with the Whites for national credit and merit of social structure.

ISSN : 2348-7143
March 2018

Racially, John is a Black and his cultural heritage itself is the heritage of sorrow, sufferings, silence, patience and compromise for trialing his own identity in the universe. This 'identity' turns to search the cultural roots for composing the history and securing own status for national prestige, pride and dignity. The title of the novel *Go Tell It On the Mountain (1954)* symbolizes John's quest for identities of ethnic minorities in the world who is in the jaws of oppression and exploitation. According to Erickson, "A sense of identity means a sense of being one with oneself as one grows and develops and also sense of identity with the community's past and the future." (Qtd. Waghmare XXIII). Like Shakespeare's protagonist, Hamlet, Baldwin has shaped John as archetypal symbol of human culture. However Baldwin himself is an archetypal symbol of the American Black culture who is savior of American black civilization in the world. Basically, this urge to save and to love culture is an eternal and prior need in all human beings. This (John's) quest for cultural identity in sufferings and pains is an intellectual journey of human exploration and adventure to enhance the culture of human creditability. John, the black slave had accepted religion and God for freedom. It is said that, John's religion gave him a life boat to cross the river of sorrows in silent mode of compromising atmosphere. It is the only solution to come over all the complex structures of human life in general and Baldwin's life in particular.

The thematic network of *Go Tell It on the Mountain* (1954) is connected with John's conversion on his 14th birthday in poetic pathetic emotions while saving civilization. At this occasion , he passes unnoticed by his father and does not accept any present from his stepfather. He feels too much sad and in the mood of negative capability, he goes to the Central Park in New York. There John stands on the hill and takes a view of the whole New York city and listens echo of his soul about celebration of birthday. In the evening he goes to church to complete his basic urge and requirement – 'saved' and 'accepted'. He wants to save from the darkness of past and turns to renew his 'self' to aware spiritual power. He devotes his soul only for 'God'. His prayer flows like a deep river to save himself and his black community from jaws of whites. Then to accept the significance of the Bible for reconciliation of beings as part of human culture. It is an act of conversion. John starts his self introspection over his rejection from father, mother and the society. In the opinion of Strauss, "His responses to the world in the given circumstances show his inability to accept either view of the earthly city: a place of liberation or a place of damnation."(5) Like the son Noah, John feels helpless. His inner voice recalls that all niggers have been cursed and they are Noah's sons. In that way, he lost his belonging and finds himself to celebrate two birthdays – his fourteenth birthday and his spiritual birthday. In the religious atmosphere, John had been nameless but he had quoted his name in the Book of Life. John's father, Gabriel did not express affection for his son's spiritual journey. So his mother Elizabeth, aunt Florence was compromising themselves to slavery culture of the whites. So, they have 'to endure and trust in God.' (Baldwin- 79). John like James Joyce's Stephen starts his journey from physical finite world of pains to spiritual infinite world of heavenly abode. At last, John likes to accept and to live in the spiritual power for the generations of mankind.

In the novel, Baldwin has achieved his skills over the rich Biblical language- its imagery and it's symbolism. It explores the rich religious experiences of John's family members. It is an expression of sad poetics produced from the mouth of haunted Negroes in

ISSN : 2348-7143
March 2018

the form of blue songs.. Dr. Waghmare quotes his observation, "*Go Tell it On the Mountain* is Baldwin's prayer in the temple of the muse of poetry, is both realistic and touching." (XXV) In that sense, this novel can be called as fictional spiritual-a book soaked in the Bible and in the blues. Baldwin's language has verbal simplicity of *The Old Testament* like William Falkner's *The Sound and The Fury* and Joyces *A Portrait of the Artist as Young Man(1916)* A Note of pain is rising out of the spiritual experiences of Baldwin's characters hence every word and every image creates moral binding with the principles of *The New Testament.* John's mother had influenced by image of the Bible therefore she accepted 'suffering cluture' like Sita from *The Ramayana.* Baldwin describes John's mother as not only 'common black Negro woman' but a woman who had roots of African American religious culture. As John looks at his mother : "The dark, hard lines running downward from her eyes, and the deep, perpetual scowl in her forehead, and the downturned, tightened mouth, and the strong, thin, brown, and bony hands."(Baldwin 24) John's father cant understand his pain and hates him. "His (John's) father had always said that his face was the face of Satan and was there not something- in the lift of the eyebrow." (Baldwin 30). John turns at Christ father who offered him for salvation. John finds the roots of redemption in the church where his father can't taste spiritual anthem. At last, John searches the meaning of spiritual life through sufferings from his father's head to Heaven to the church father who loved him forever. He did not forget family's heritage from where he has learnt the lesson of physical and spiritual life.

Like William Shakespeare's protagonist, Hamlet, Baldwin's hero John has saved Christian religious standards in this 21st century diseased society. He has become savior of humanity and Christianity through legacy of pain. John's journey from physical sufferings to spiritual silence shows Baldwin's search for universality to save human civilization. This universal appeal is a kind of search in Baldwin's Negro hero hence he creates a special place among the writers of Negros' issues. In that sense, Baldwin's writing has to bear racial elements. Marcus Klein rightly says : "The identity which the Negro writer had to find and assert still wore a black face." (Klein 81). Baldwin does not write about 'protest' but awakes the soul of the Blacks and starts journey from outer to inner for their existence in the whites. It is not called 'protest' but 'beyond journey' of the Blacks to study and to save the Bible through struggle culture. Someone examines 'protest' as solution for existentialism but it is only one sided view. In John, Baldwin achieves universality through racial pains and rights to become savior of mankind in the programme of salvation. The characters are always in the flow of current and undercurrent of 'protest' and 'beyond' in the whites. So, Baldwin gets meaningful existence in the world for his characters and for himself. It creates positive capability for John, to love, to live in the whites and the blacks but not to leave as the responsible citizen of promised American land. On the universal ground, the novel is struggle for own culture while accepting foreign culture (Christianism) to show own cultural identity in the world. In that sense, we do not charge the novel as 'Negro Novel' because it will be injustice to Baldwin's artistic qualification.

To sum up, James Baldwin as post-war classical writer of Afro-Americans' issues and solutions, has explored the significance of the *Bible* through John's sufferings and scars. Baldwin turns the world to accept John's opportunity for compromising with foreign culture.

ISSN : 2348-7143
March 2018

Like Mark Twain's *The Adventures of Huckleberry Finn (1885)*, Baldwin's this novel quests the moral vision – the white man and the Black together should save the cultural identity of America. The Blacks tried to compromise with the inhumanity of the whites while tasting the Bible. John has shown the place and significance of Black man in the new cultured compromising world while bearing the scars of pains in family's heritage. He may be called 'New Man of the New World' who confesses human life and it's struggle culture for the moral agreement between own culture and foreign culture. Then, it would be wrong to call John as 'nigger', 'negro hero', 'black hero' and 'African hero' but he is a cultured African American Protagonist-hero of Baldwin's heart and the hearts of American citizens. Apart from Langston Hughes' comment over *Go Tell It On the Mountain,* it is 'a low-down story in the velvet bag'. (Baldwin X) The readers experience the journey of John as an act of exploration, assertion and adventure. The credit goes to Baldwin's area of selection, theme and craftsmanship in the novel. He turns the readers as 'the new man' through John with carrying cultural heritage of sufferings before praying Lord Christ for compromising between the Blacks and Whites to survive mankind in the universe.

Work cited

Baldwin, James. Go Tell It On the Mountain. England: Penguin Books Ltd; 1991.

--------------------. Notes of a Native Son, Beacon Press, Boston, 1967, P.3 ed. Sinha, Mani. Contemporary Afro-American Literature. New Delhi: Satyam Publishing House, 2007, Page 48-49.

Bone, Robert.A. The Negro Novel in America, P.218. ed.Waghmare, Janardhan. The Quest For Black Identity. Pune:Sugava Prakashan, 2001. Page 217.

-------------------. The Negro Novel in America, P.222. ed. Waghmare, Janardhan. The Quest For Black Identity. Pune:Sugava Prakashan, 2001. Page 221.

Klein, Marcus. 81.ed. Sharma, Asha. James Baldwin: A Study of Afro-American Fiction. New Delhi: Rajat Publications, 2006, Introduction Page 8.

Saint, Augustine. De Christie Dei, Book 15, Chapter 1.ed. Shams, Ishteyaque. New Perspectives on American Literature. New Delhi : Atlantic Publishers and Distributors, 2004. Page 126.

Strauss, A.L. Images of the American.ed. Shams, Ishteyagque. New Perspectives on American Literature. New Delhi : Atlantic Publishers and Distributors,2004. Page 126.

Waghmare, Janardan. The Quest For Black Identity. Pune : Sugava Prakashan,2001.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Faster Phase Towards Ending of the Colour Discrimination

Prof. S.G. Raut
SPMTM Arts and Commerce College,
Chikhli Dist Buldana-443201
9421390326
sgraut2@rediffmail.com

The very birth of the Super Power America is not more than seven hundred years. In thirteenth century thirteen different colonies of the European ambitious people apart from ethnicity and origin came together to reap more profit from the unlimited and fertile land. But the requirement of lobour and machinery was insufficient that made them move towards South Africa where cheap lobour was easily available. White ambitious colonizers become successful creating utopian picture of happy life in USA. At the initial stage black people of Africa literally enjoyed life in America; but later overambitious colonizers started exploiting them. The nature of exploitation was nothing but slavery of black people. They were bounded in rotten rules, enslaved, tortured, lynched, women were raped, spat upon and pushed through back doors. They were sold and bought as commodity that scattered their families.

Such worst life in America was continued for centuries. The rebel against injustice also was continuous for centuries by black leaders, writers and also white social reformist: Fredrick Douglass, Abraham Lincoln, George Washington, W E B Du Bois, Booker T. Washington, Marcus Garvey, Martin Luther King, Jr. etc. Gradual reforms also were made to minimize the colour discrimination. But in the last phase of the twentieth century, the African Americans could successfully draw attention of the world towards racism. They made UNESCO organize a series of 'The World Conference against Racism' at international level by inviting many of the countries undergoing the same discrimination. Four conferences have been held so far, in1978, 1983, 2001, and 2009 respectively.

The First World Conference against Racism was held in Geneva, Switzerland in 1978. The conference dealt with the apartheid policies of South Africa, the Second World Conference against Racism was also held in Geneva, Switzerland, in 1983 dealing with the same issue, the Third World Conference against Racism was held in Durban, South Africa, in 2001 from 31 August until 8 September 2001, the Fourth World Conference against Racism was again held, in Geneva, Switzerland, in 2009.

Of all the four conferences held at international level against racism, Durban Conference of 2001 has been considered to be very fruitful and effective especially for the African Americans creating world pressure on America to introspect over the racial discrimination. It was entitled as "World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance". The conference was discussed unfair treatment of one group by another. The conference prepared a comprehensive, action-oriented document called The Durban Declaration and Programme of Action (DDPA) that proposed concrete measures to combat racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance. It is holistic in its vision and addresses a wide range of issues, and contains far-reaching recommendations and practical measures. It appeals for the active involvement of

ISSN : 2348-7143
March 2018

international and non-governmental organizations, political parties, national human rights institutions, the private sector, the media and civil society at large. The DDPA calls for comprehensive national action plans to eradicate racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance. The DDPA urges governments to provide effective remedies, recourse, redress and compensatory measures to victims and to ensure that the victims have access to legal assistance so they can pursue such measures. It also recommends the creation of competent national bodies to adequately investigate allegations of racism, racial discrimination, xenophobia or related intolerance. The DDPA urges States to adopt measures of affirmative or positive action to create equal opportunities for victims of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance in the political, economic, social and cultural decision-making spheres.

In the concluding remarks, Navi Pillay, High Commissioner for Human Rights and Secretary General of the Review Conference, urged all the countries to implement vigorously the recommendations. She concludes the conference with the optimistic and rigorous hope that everybody would be leaving the hall the conference hall with a sense of accomplishment with renewed and reenergized determination and purpose. Such determination and experience would sustain the work ahead of them all delivering their pledge as an urgent task of giving a concrete effect to the decisions taken in the conference for ending the age old shamefulness of racism.

In the closing remarks, Amos Wako, President of the Review Conference summarized the outcome of the conference as another concrete and bold step in advancing the global struggle against racism. He concluded it with the satisfaction that through the conference they could send a clear cut message of remaining integrated in the world is possible only with the respect of all individuals and communities and need of participating all those who care for it. Some of the African countries led by Nigeria and Zimbabwe and the African American NGOs demanded at the conference that the countries responsible for the slavery and inflicting injustice on the coloured should apologize individually for the crime against humanity. They also emphasized on reparation of the same in the conference proceeding though it was not survived.

Though the Durban Declaration and Programme of Action (DDPA) is not legally binding on any of the nations; it has a strong moral value and serves as a basis of need of eradication of all kinds of discrimination in the world. It helps bring atrocities taking place in the world in different forms. It embodies the firm commitment of the international community tackling discrimination on the basis of caste, colour, ethnicity, race, etc. It has taken the global form as no country in the world can claim to be free from racism or xenophobia. The global concern of discrimination is tackled by the UNESCO at the universal level.

The proclamation of the President, George W. Bush of the Super Power America, may be a responding step to the DDPA-2001, for the eradication of racial discrimination in America. He proclaimed February 2002 as National African American History Month, which was celebrated all over the United States of America in memory of Fredrick Douglas and Abraham Lincoln. It gives all Americans a reminder of the global history of people of

African descent. It also reminds the need to celebrate the diverse heritage and culture, and continue efforts to create a world that is more just, peaceful and prosperous for all.

George W. Bush, President of the United States of America, proclaimed by virtue of the authority vested in him by the constitution and law of the United States, February 2002, as National African American History Month. He called upon public officials, educators, librarians, and all of the people of the United States to observe this month with appropriate programs and activities that high light and honour the myriad contribution of African Americans.

The theme of National African American History Month, 2002 was 'The Color Line Revisited: Is Racism Dead?' The observance called the nation's attention to the continued need to battle racism and to rebuild a society that fully lives to its democratic ideals. This also includes the need of high-quality education for all the Americans, so that no child is left behind and challenged to rebuild and restore the communities.

The theme of the Commemoration Month and the subject itself were interrogative. It invites the opinions and clarifies that even on the morning of the twenty first century (2002) America could not wipe out racism completely. To maintain its status as the ultimate world class Super Power, the United States must establish and implement a domestic master plan to drive out national disasters, and establish equality irrespective of its colour. Proclamation of the month of February- 'Is Racism Dead?' needs change its interrogation into the affirmation as 'Racism is dead' to establish equality with peace and prosperity.

There is a radical passage of changes in America taking place in later years as is seen by the world. The United States Presidential Election, 2008 and 2012 there came a crucial step forward in race relation in America. The world has borne witness to American whites' generosity in electing Barack Obama, the country's first African American President. Surprisingly, Barack Obama received greater percentage of the white votes, i.e. 43%, than that of the previous Democratic white candidate for President John Kerry, 41%. It means the people of the US – comparatively a new-born country, occupied the position of Super Power in the world for its higher ambitions and innovations. The wide acceptance of the African Americans as their brethren in the form of the President for two consecutive terms proves their generosity marching towards perfect humanity.

Martin Luther King Jr., in his outstanding speech at Lincoln Hall in 1963- "I Have a Dream"- had spontaneously expected from the Americans to have Thomas Jefferson's Proclamation come true: of all men equal and his four children would not be judged by their skin colour; but the content of their character. Today, after a space of fifty years, one sees the America in changing scenario with the prophetic vision of Martin Luther King Jr. taking its substantial form in the America.

It would be appropriate quoting the promising President of the US, Barack Obama, which would help underline the change, took place in America:

> ...I am absolutely certain that generations from now, we will be able to look back and tell our children that this was the moment when we began to provide care for the sick and good jobs to the jobless; this was the moment when the rise of the oceans began to slow and our planet began to heal; this was the moment when we ended a war and secured our nation and restored our image as the last, best hope on earth. This was the

moment -- this was the time -- when we came together to remake this great nation so that it may always reflect our very best selves and our highest ideals. (Speech in St. Paul, MN, June 3, 2008)

References

King, Martin Luther, Jr. "I have a Dream" Speech at the March in Washington, 1963. King Papers. Retrieved from https://www.archives.gov/files/press/exhibits/dream-speech.pdf

Obama, Barak. "Final Primary Night" Speech in St. Paul, Minnesota, June 3, 2008. *The Power of a Speech*. Ed. Acohin Kadjovi Thon. www.books.google.co.in/onlinebooks

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Status of Woman in the Novel 'Rich Like Us'

Dr. Ganesh Shaligram Chavan
Assist. Professor, Dept. Of English,
Smt. G. G. Khadse College, Muktainagar,
Dist. Jalgaon

Feminism, as conceived and practised in the West, especially in England and America, is not to be found or possible in India. The most that it can be said is only on the notional or intellectual level; feminist spirit pervades the urban elitist strata or the academic circles. The Feminism as a Social Movement in India is neither a ferocious drive nor a unanimously supported doctrine. It is not acceptable to all women as it is not palatable to all men. Because all wives are not miserable due to marriage as all husbands are not happy with patriarchy. At present the term 'Feminism' is very active amidst the female academia or academic research. This is not to say that India has not been sensitive to the gender-divide, exploitation of women, miserable sufferings of widows, horrible results from child-marriages or economical and social inequality between sexes. On the contrary, even without the fashionable tag of 'feminism', Indian society tried not only to understand the miserable plight of women but strove to ameliorate such conditions, which is proved by the illustrious social workers and philanthropists like Raja Ram Mohan Roy, Jyotiba Phule or Kandukuri Veeresalingam Pantulu. How empathetic and sensitive the Indian public or government towards the woman-crisis is amply and laconically reflected in the colossal failure in passing the Women Rights Bill in the Parliament.

Many of the miseries or tragedies of women are attributed to the institution of marriage or the so-called patriarchy. These charges are based on a simple notion that the marriage institution was ushered in by man to trample on woman's rights, to deprive her of freedom and to imprison her in a 'golden cage'. This conception was propagated by the victimised women without any historical or anthropological understanding. Do they know that, in the past, there was matriarchy prevalent in human society? The remnants of matriarchy are still to be found in some societies and tribes. If so what must be the reasons for its gradual yielding to the patriarchy. In the long history of human species, for a very long time, woman must have been the centre of the group and community. In the animal kingdom, even now the prevalent condition can be observed as to what happens in the absence of marriage institution. It shall be a bizarre fancy to visualise a human society sans marriage system; or the revival of 'swayamwara' method, in which innumerable human beings (men and women) may live without a single mating with the other sex. We must be grateful to marriage institution, as it assures and ensures a mate to every one after fulfilling the minimum attributes. It is very easy to criticise or blame the institution of marriage but it shall be easier to go with it silently and stoically, as billions and billions have done and are doing. It is also a fact that no institution is defective or bad by itself because it takes millions of years for the evolution of an institution like marriage and another million to survive tenaciously.

There is another point for serious reflection. As it is alleged, is it a fact that all marriages are failures or all married are miserable? If it is the case this institution is worth destruction immediately, but what should be the better alternative? Divorce, living alone, lesbian or gay-relation? If we read the novels dealing with the woman-question, no doubt the protagonist is a victim but there are other characters who appear to be 'contented' with the same system. For that matter no system is absolutely perfect or 'full-proof'. Yes, how can it be? It is only an instrument lifeless and soulless. It is the 'user' who makes it 'workable' 'successful'. It is this simple principle that must be understood or propagated. This world presents examples for all types of situations: if there are some married who suffer, there are some married who are happy. Similarly if there are some unmarried who suffer there also some unmarried who are happy. In the present novel under consideration, we have examples of these types. So in the ultimate analysis, it is not the system which oppresses an individual; it is those who misuse or exploit it. Tragedies are every where but they need no evil persons to bring them out:

"…………In a tragedy no villain need be:
Passions spin the plot; we are betrayed from what is within". (Meredith, George)

In the novel 'Rich Like Us' the plight of two women and their misery is graphically depicted. Nayantara Sahgal implies that the root cause for miserable lives of these two women is the defective marriage system- somewhat positively in case of Rose and in a negative way in case of Sonali. So it is dubious because blaming or holding the marriage system as the sole cause of the miserable conditions of women cannot be a comprehensive. Sonali remains unmarried, so what kind of message she wants to give.

Nayantara Sahgal is an Indian writer in English. She is a prolific writer. Her fiction deals with Indian elite responding to the crises engendered by political changes. She is one of the first Indo-Anglian writers who got wide recognition. She has written eight novels, two biographies, two political commentaries and a large number of articles, contributions to various newspapers and magazines. She is a recipient of the prestigious Sahitya Akademi Award for her novel 'Rich like Us' (1985) and the Sinclair Award and the Commonwealth Award for Eurasia for her novel 'Plans for Departure' (1988).

The novel presents the problems and difficulties of Indian women. Sahgal deals with the questions of marriage, sexuality, female equality with male and also raises the questions of love, jealousy, hatred, friendship, kindness and rebel. She shows the suffering, suffocating and difficulties of women due to marriage institution; who feel completely oppressed and suppressed. Ram is very indifferent and uninterested to the emotions and sentiments of woman; by marrying with two women he does emotional violence. Being a father of newly born son, he marries Rose, British woman. In case of woman virginity, chastity, devotion is considered but they are not considered in the case of man. Mona, in spite of the emotional violence inflicted by her husband, she goes on fasting and praying for her husband's long life. What an irony? She does not protest on his action of second marriage.

Despite of two marriages, Ram has love affair with Marcella, a young beautiful English lady. Here both Mona and Rose are wronged by a man. He shamelessly reveals the affair to Rose.

Sonali is high caste Hindu Brahmin and Western well educated woman. She served as Joint Secretary of the Ministry of Industry. Her socialist attitude can not allow her to see the change in political conditions around her. She leaves the job because of selfish and corrupt political influences. Her career is shown in opposite to marriage. Marriage is very traditional in Indian society. Here she appears to be contrast to the old views of Indian womanhood. When she decides to study hard, at that same time she gives up the idea of marriage, because high caste Hindu families marry their daughters very young. Indian society does not care about women's education and career just like men's. They are ready to invest but less on girl's higher education than they could afford. Sonali remembers the marriage of her friend, Bimmie as a self discovery, related to expectations from brides and women.

In the novel Mona, Nishi, Kiran are the examples of traditional women, who are happy with their roles as wife and mother and their domestic spheres. But Sonali transgresses their world.

Another example of the character having individual identity is Rose. She is also a major character in the novel. She is British and Ram Swarop's second wife. She is a 'wife' through all her life after marriage. She accepts Ram with his first wife Mona and a son and afterwards his lover, Marcella. She is issueless in the novel. She is foreign wife of Ram and put into Indian Hindu family.

Rose worries about the future after Ram has a stroke and in coma. The reason is that legal laws are not rooted in the society as social laws. So Rose's problem is a social problem of India. This issue is solved by Devkins, her stepson by murdering her by his men. His men throw her in the well. Such is the lot of widows and women in India related to implementation of legal laws. It is as bright as sunlight in society. But no one is speaking openly about it. Moreover, Rose's murder is shown as an accident and her chapter is closed by her own stepson.

For centuries women suffered from child marriage, having many issues, Child widow, sati etc. 'Sati' was the major problem in the past. Eleventh chapter is mainly devoted for this sati tradition. It was the cultural violence inflicted by traditional Indian society. It was the national and cultural stigma on India. This sati condition was abolished by British Government.

It might be the same tradition to think that husband is her god. In reality if a woman comes to know that her life is present in his life because if he is dead, she has to die. Then automatically he gets super position. She takes care of his health and diet, behaves as per the whims of her husband. Though there is the abolition of sati, the impact and influences of that sati tradition are still present in the society in changed forms.

The great social worker and philosopher Jyotirao Phule rightly points out

"The woman has to suffer a lot of hardships and pain when her husband dies. She has to carry her widowhood till her death. Often she used to burn in her husband's funeral pyre. But have you ever heard a man doing the same in the grief over his wife's death? Despite having a

worshipping wife at home men marry 2-3 women, but similarly woman once married to a man do not marry other men and bring them home. (447)

Sahgal shows that Sati system continues in post -independent India in the form of dowry deaths where brides are burnt for dowry. Here a bride is murdered by the family members of her parent- in-laws, though her husband is alive. Dowry deaths are more grotesque than Sati tradition. Sonali says:

"The bride burnt to death by her in-laws not more than two miles from where I lived because her family could not satisfy their greedy demands for more dowry. She was one of three hundred such women burnt during one year in this our capital city". (Nayantara Sahgal, 30)

Novel also throws light on sex and pregnancy problems of women. Rose's thinking on her childhood life shows a very keen distressing picture of women's suffering because of pregnancies when abortion was not legally allowed. Particularly for women it was tired sex and fear in her mind. At that time abortions were not legalized.

"Miscarriages were better than nothing, but in the end you were back to full term deliveries, your bruised and battered body returned, a loose empty sack to fill up again." (Sahgal Nayantara, 66)

Nayanantara Sahgal's heroine is an exceptional one. In this novel the miserable condition of Rose and Sonali is well narrated. According to the novelist the main cause for their unhappy life is defective marriage institution. It is not practicable to consider that marriage system is responsible for their unhappy life. Rose is foreign woman who falls in love and marries an Indian, she comes to India and stays with him with full knowledge that that her husband has already a wife and a son. So to some extent Rose is responsible for own tragedy. Again she remains issueless; it is her biological problem and not the problem of marriage institution.

In the case of Sonali, we cannot say that marriage institution is root cause for her plight because she is not married at all. So her case is not directly related to marriage institution. To whom she loves, that is Ravi Kachru, in him she does not find the ideal qualities that are adored by her. She does not look the condition in her own home and the best qualities represented by her father and mother. Her father's views are progressive. He sends her to abroad for higher education and offers her opportunity to do a job in administration. She gets freedom of her own choice. It is her own decision that she would not like to marry or she does not get a person of her own choice. So for her miserable condition she herself is responsible and not the marriage institution.

REFERENCES

1. Meredith, George, *' Modern Love'*, Print.
2. Phule, Jotirao, *'Mahatma Phule Samagra Vangmaya',* (Collected Writings of Mahatma Phule) Mumbai, Maharashtra State Literacy and Cultural Board, 1991, 5th Edition, Print.
3. Sahgal, Nayantara, *'Rich Like Us',* London, Heinemann, 1985, Print.

ISSN : 2348-7143
March 2018

Vijay Tendulkar as a trendsetter on Marathi Theatre : a focus on his feminine embodiments.

Sanjay Bhanudas Ingale
Assistant Professor
Department of English
Jamner Taluka Education Society's Arts, Com, Science College, Jamner.
Dist. Jalgaon 424206
Email: sammyak2007@gmail.com
Mob. 9403552745

Vijay Tendulkar was one of the famous and a trend setter and unconventional playwright writing about women's issues through feminist approach a film script writer, a political journalist, a social commentator and literary essayist in Marathi. Most of his plays have been translated in English and Indian languages. His plays have been acclaimed by audience and critics in every aspect. Silence ! The Court Is In Session, Sakharam Binder, Ghashiram Kotwal, Kanyadan and Vultures and many other plays reveal his concerns about gender discrimination, violence for sex and power by male characters. Woman is considered as the main victim of dominance by men in Indian Society He also throws light on double standard mentality of men in case of women in families and at work places. I have tried to throw light on each and every aspect and characteristic of his plays through this paper. Shakti Batra rightly comments on his concerns 'his major concerns were and are the underprivileged though he did not make any mistake of making them noble or pitiable'(1).He selects themes of sexuality violence within and outside family and conservative approach of men towards women as second sex or object of sexual fulfillment. I have tried to throw light on the major concerns of Vijay Tendulkar through his feminine approach which is distinctive and exceptional of his time and can be a light house to the contemporary playwrights. He does not present women characters as victims of the male dominated society but they are raising their voices and struggling against gender discrimination. He criticizes hypocrisy aroused through double standard mentality of male characters in his plays. This paper also comments on the qualities of Vijay Tendulkar as a trend setter playwright raising his voice against exploitation and violence in families and in society and standing behind all female characters. Vijay Tendulkar had to face agitation of Brahmin community in case of some characters presented in Ghashiram Kotwal, but he did not succumb to the agitations. He consistently continued his writing and created many plays and emerged as a trend setter playwright giving voice to women characters and to make them struggle for their human rights. Indian constitution has conferred upon equal rights to men and women but Indian society was and is still conservative in giving rights to women in many cases. Indian women are still struggling for their rights in case of consent of marriages, having sex and domestic violence in families at work places. Vijay Tendulkar has thrown light on all these issues therefore his women characters are remarkable not only for sufferings but for their fight against male dominated society. In short every play is remarkable for dominance of male characters in every aspect. Women characters in his plays are found suffering of domestic

ISSN : 2348-7143
March 2018

violence, sexual exploitation and fighting for their rights as women and human beings. In other words Vijay Tendulkar announces manifesto to human rights by using women characters as his mouthpieces. Vijay Tendulkar has exposed hypocrisy of Indian society of double standard policy for women of not observing Indian rules but following conservative beliefs through his plays like Sience! The Court Is In Session, Gidhade (Vultures in English), Ghashiram Kotwal, Sakharam Binder and Kamala and presented realistic picture of double standard mentality in Indian society. Vijay Tendulkar has presented his women characters fighting against violence in and outside of family and gender discrimination and raising their voices against it. Shakti Batra has rightly advocated his feministic approach by saying that 'he took on taboo themes of deviant sexuality, violence within the family and outside and the treatment of women in traditional society''2. Miss Leela Benare protagonist of the play Silence !The Court is in Session, struggles for her human right of delivering a child out of her sexual relationship with Prof. Damale a married man. Mrs.Kashikar a married and childless woman is always jealous of Miss. Leela Benare's economic independence and her frank and bold nature and criticizes Benare for her illicit affair with Prof. Damale. Here woman is also woman's enemy. Miss Leela Benare is acase study of protest. Miss Leela Benare is an example of subdued condition of women folk on the post independent Indian scenario. Miss Leela Benare is a young and an educated and economically independent woman. She wants to live a life of her own but she is not allowed to do so. Her personal matters are discussed publically. Vijay Tendulkar in this play has focused suppression of women's individual identity by male dominated society. Ms. Manorama Ghule says in this regard,''The urban middle class society which Tendulkar presents in this play wishes to suppress the visibility of woman as an individual identity "3.Vijay Tendulkar has used Miss. Leela Benare as his mouthpiece to raise voice against male dominated double standard mentality. This character guides a pave way for suppressed women to fight for their human rights.

There is one more play by Vijay Tendulkar i.e. 'Sakharam Binder' revealing men's double standard mentality for women. Shakti Batra says, 'Sakharam Binder is a man who does not believe in marriage and convention morality" 4. Sakharam Binder does not follow any social norms or moral order. He exploits women physically and mentally. He is somehow liberal with women he has given complete freedom to live in his house or to leave if they wish to leave. He is a history shitter in case of using women and exploiting them. He does not believe in marriage system. He does not follow any moral system. B. Lakhmaiah in his research paper,' Man Woman relationship in the plays of Vijay Tendulkar comments on Sakharam Binder's exploitation of women, " He picks up other men's discarded women cast off wives, homeless women and takes them as domestic servants and sex partners "5. Laxmi is the central female character of this play, she is helpless but is nurtured in traditional morality but is compelled to submit herself to Sakharam. Her position in his house is just like a housemaid, Sakharam beats her as she takes objection on Dawood's participation in rituals at their home. Sakharam drives her away out of his home. She is now of no use for him. He enters the house with Champa who is exploited by her ex husband.

Vijay Tendulkar depicts women characters and their sufferings but their struggle for human rights and morality and faithfulness as well. B. Lakhmaiah comments on the same by

saying,'' Tendulkar has portrayed Laxmi as a woman belonging to lower middle class and living morals and is capable of protecting herself and as well as her lover" 6. All the plays written by Vijay Tendulkar are related to social issues especially feminine sensibilities, Jarnail Singh in his blog comments in Vijay Tendulkar and his women characters, " Women play a central role in Tendulkar's plays.

Vijay Tendulkar was a multidimensional and a versatile dramatist examining and dissecting every social strata of major and marginalized characters. He has presented every type of person from society in his plays therefore he became a trendsetter playwright in the twentieth century and he is still lighthouse to the contemporary dramatists dealing with every problem in the society of his time. He has suggested a possible solution to every social issues. He was a trendsetter of his time depicting every dimension of female characters and will be the guiding force to coming playwrights.

References:-

1. Batra, Shakti, Vijay Tendulkar Silence !The Court Is In Session A critical Study New Delhi,Surjeet Publications P.No.30.
2. Batra, Shakti, Vijay Tendulkar Silence !The Court Is In Session A critical Study New Delhi,Surjeet Publications P.No.30.
3. Batra, Shakti, Vijay Tendulkar Silence !The Court Is In Session A critical Study New Delhi,Surjeet Publications P.No.3
4. Ms. Manorama, Ghule, Leela Benare:- A case Study of Protest in Tendulkar's Silence !The Court Is In Session. Pub The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109 www.thesaarc.com Vol III issue 4th April 2016
5. Lakhmaiah,B. Man Woman Relationship In The Plays Of Vijay Tendulkar Pub. International Journal of Academic Research ISSN 2348-7666 Vol.1 issue 3.2 Oct Dec.2014
6. Lakhmaiah,B. Man Woman Relationship In The Plays Of Vijay Tendulkar Pub. International Journal of Academic Research ISSN 2348-7666 Vol.1 issue 3.2 Oct Dec.2014
7. Jarnail Singh 'blog. Lecturer C.R.M jat College Hissar Hariyana.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

A new way of interpretation of the 'Text' : Technocriticism

Mr. Liladhar Shivajirao Patil.
D.M.E.S. Arts College, Amalner. Dist. Jalgaon

Introduction : Technology and screen has become a central part of our lives today. It has opened up a new space of knowledge for all. One can search any concept or information on the internet. However, unquestioning reliance on technology can create a culture where people expect technological solution to all problems. In other words it gives birth to artificial intelligence. Technology can put decisions in the hands of technologists but on the other hand it degrades the age old human tradition of public discussion and diverts the attention. Moreover, it alters power relations between people, generally augmenting the power for some. Thus, technologies are not neutral tools because they are implicated in the sociopolitical order they serve and at the same time contribute in shaping it.

Literature in the technological age : Technology functions as literature in democracy if we consider the most important feature of it, and that is: 'freedom of speech'. This is freedom to say, write or publish more or less anything. Free speech allows us to criticize everything, to question everything. However, literature as Jacques Derrida argues depends, moreover, not just on the right to say anything but also on the right not to be held responsible for what one says. Since literature belongs to the realm of the imaginary, whatever is said in literary work can always be claimed to be experimental, hypothetical, cut off from referential or performative claims. (Miller) It is noteworthy that when we use technological means to express our views the same can be applied.

Some people argue that technological changes are responsible for the gradual death of literature. However, they have only printed literature in their mind. It is true that this printed literature used to be a primary way to convey ideals and ideologies to the citizens of any nation. Now that role is increasingly played by radio, cinema, television, mobile and internet. More and more literary works are freely available online through various websites. Literature on the computer screen is subtly changed by the new medium. It becomes something other to itself. All sites on the web, including literary works, dwell together as inhabitants of that non-spatial space that we call cyberspace. Especially after 1990s this technology has changed the concept of text as it has become the age of hypertext, simulation, computer aided designs and virtual reality. It requires a whole new theory of reading and interpretation. And this is where technocriticism comes in.

What is technocriticism ? : Technocriticism is a developing critical theory that studies the changes brought about by technological means in the field of literature and their impact on the socio-cultural practices. Technocritical discourse challenges and deconstructs essentialist understanding of notions such as human, nature, author, reader, publisher etc. The writings of Water Benjamin and Michel Foucault about the philosophy of technology is the basis of this new trend. .

The first change that can be noted is that, technology has changed the notions of text, narrative and linearity. The text is no longer a linear narrative with logical beginning, middle and end. Literary narrative space has now become multi-vocal, open, non-hierarchical and non-linear account of constant interaction between the reader and the text. For example, while reading a novel on the screen a reader may search for reference, may refer to an Wikipedia or encyclopedia, may read commentaries on it or may watch a video related to it on YouTube and again may switch to the original text. Trinh T. Minh-Ha aptly observes that now "[the sotry/narrative/text] appears headless and bottomless fort it is built on differences. Its finitude subverts every notion of completeness and its frame remains a non-totalizable one. The differences it brings about are differences not only in structure, in play of structures and of surfaces, but also in timbre and in silence…. It circulates like a gift, an empty gift which anybody can lay claim to by filling it to taste, yet can never truly possess. A gift built on multiplicity" [quoted in (Ordin)]

Thus the whole process is marked by Derridean 'deferral', which at one level impedes the penultimate signification at another paves way for another significations infinitely. Jay Bolter defines this hypertext as " a network of texts which allows the reader to choose any path – all paths are equally valid". In this hypertextual environment the text has become a network or 'city of texts' (Joyce). Here reader becomes active decoder of the path on whom the onus lies to read/navigate the text. What the text means is already in reader's mind when s/he clicks on the mouse. As a result the 'body' of the book is now a problematic concept. After analyzing Michael Joyce's landmark hypertext story 'Afternoon' Robert Coover finds it hard to decipher what it actually is and observes, "No fixed center, for starters – and no edges either, no ends or boundaries….. There are no hierarchies in these topless networks as paragraphs, chapters and other conventional text divisions are replaced by evenly empowered and equally ephemeral window-sized blocks of text and graphics – soon be supplemented with sound, animation and film"

Thus the reader is now a 'player'. This is an intensely visual activity where the writer only organizes a shape to the images but which reader reshapes on the screen. It means that hypertexts do not aim at reaching a destination. The art of 'tracing' or 'navigating' is itself the object. The text and the reader therefore exist in the 'in-between zone of transformation, and navigation'. Katherine Hayles insightfully observes in her article on ―Virtual Bodies and Flickering Signifier that "The construction of the narrator as a manipulator of codes obviously has important implications for the construction of the reader. The reader is similarly constituted through a layered archeology that moves from listener to reader to decoder. Because codes can be sent over fiber optics essentially instantaneously, there is no longer a shared, stable context that helps to anchor meaning and guide interpretation. Like reading, decoding takes place in a location arbitrarily far removed in space and time from the source text. In contrast to fixed type print, however, decoding implies that there is no original text—no first editions, no fair copies, no holographic manuscripts. . . . What binds the decoder to the system is not the stability of an interpretive community or the intense pleasure of physically possessing the book that all bibliophiles know. Rather, it is her construction as a cyborg, her recognition that her physicality is also data made flesh, another flickering

ISSN : 2348-7143
March 2018

signifier in a chain of signification that extends through many levels, from the DNA that in-formats her body to the binary code that is the computer's first language" (Hayles)

Thus, to conclude, technology has drastically changed the way of our reading as well as the process of interpretation and its theorization. Technocraticism can be juxtaposed with number of other innovative interdisciplinary areas of scholarship such as philosophy, sociology, technology and technoesthetics. It is recent and emerging phenomena and it is going to be interesting and stirring expanse of critical theory in 21st century.

Works Cited

Coover, Robert. "The End of the Books." *The New York Times* 21 June 1992.

Gerrie, Jim. "Was Foucault a Philosopher of Technology? ." *www.scholar.lib.vt.edu/ejournals/SPT/v7n2/gerrie.html* (Winter 2003).

Hayles, Katherine N. *Chaos Bound: Orderly Disorder in Literature and Science*. Ithaca: Cornell University Press, 1990.

Joyce, Michael. *Of Two Minds: Hypertext, Pedagogy and Poetics*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994.

Miller, J. Hillis. *On Literature*. London: Routledge , 2012.

Nayar, Pramod K. *Literary Theory Today*. New Delhi: asia book club, 2006.

Ordin, Jayashree K. "The Edge of Difference: Negotiation Between the Hypertextual and the Postcolonial." *Modern Fiction Studies* (1997): 598-630.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Double Worlds In the Novels of Sir Philip K Dick

Swati C Deshmukh
PhD Rearch Student,
Dr. BAMU, Aurangabad.

Dr. A Y Katte
Guide
The Head of the Dept. of English,
Karmaveer Mamasaheb Jagadale College, Washi.
Ta. Washi,Dist Osmanabad

Philip K Dick is the greatest science fiction writer about time.He has written about the things which came true in his life. Science fiction, the term is shortened to sci – fi.It is a genre of fiction in which stories often tell about science and technology of future. It has relationships with the principles of science.These stories evolve partially true, partially fictitious laws or theories of science.Sci–fi stories are always set in the near future in which situations are vary from the present day and known past. Sci–fi texts also contain a human elements.It helps to explain what effect new discoveries and scientific and technological developments will have on us in the future. Mostly the science fiction texts are set in the future, in space or in a different universe.

This literary genre has arisen in literature to focus on the technology and its effect on civilization. It also focuses on human dependance on technology in every aspect of his life.Sci–fi has become more popular since the beginning of the 19th centuary.It predictds some unbelievable things such as space colonization, robotic life,super human life, cyber culture and so on.

Sci–fi shows the far off future through utopian and dystopian narratives.Utopian stories show the idea of the perfect worlds. These worlds are away from any war, racism, dictatorship and so on while dystopias are totally opposite of utopias.Dystopia as it is stated by M.H.Abraham in a Glossary of Literary Terms is a very unpleasant imaginary world in which ominous tendencies of our present social, political and technological order are projected into a disastrous future culmination. Dystopias are dreadful images of the future. It depicts tyrannical control systems for societies, absence of personal freedoms and mass novelty for its citizens.

Philip K Dick (1928 – 1982) is the most prolific american sci-fi writer, who has written 44 novels and 121 short stories. He is also well known as american novelist , short story writer, essayist and philosopher. His published work is almost accepted as sci–fi genre.Dick presented sociological, political and metaphysical themes in his novels.In his fiction Dick usually spoke of people trying to figure out who they are and what they are supposad to be. In some of his novels he dealt with

the theme of metaphysics and theology. His enchantment with war and fear and hatred of it is presented trough his writings. In most of his novels he focuses on the nuclear threat and its impact on human psyche.

In the technological world created by Philip K Dick, the border between human and technology is collapsed. The androids, humanoids he has shown in his writing are as same as humans.He tried to show that one of the day this technology will lead to the future sufferings and disorder..He described fanciful technological worlds. His worlds are enriched with art, media and culture.His main interest was to present human decline of social values.He also warns against the future disaster over mankind. The androids or humanoids invented by Dick put us in a question to understand the difference between technology and human, reality and simulation as it is given in Do Androids Dream of Electric Ship?(1968). This novel present the post apocalyptic vision.It also explores the theme like collapse between real and unreal, human and technology.

Dick has created post war worlds. To create his worlds he has used a medium of common working people who inhabited these worlds.Dick has given trace on two things that is shifting nature of reality and what it means to be human. Dick's The Man in the High Castle (1962)has won a Hugo award , which is a prestigious science fiction award.It is an alternate history novel which is set in alternative universe in which United States is ruled by Axis powers. This novel has been adapted into a movie named Blade Runner.Dick was interested in the interaction between subjective and objective reality.As he has mentioned in a letter written in 1970, I have been very much influenced by the thinking of the European existential psychologists, who suggest this : for each person there are two worlds, the idios cosmos, which is a unique private world and the koinos cosmos which literally means shared world. Dick further states that to function as an authentic human being one must have these two worlds in balance. When the shared vision of the koinos cosmos mercilessly dominates the private vision of the idios cosmos, the result is loss of identity.When ones private vision is not disposed by a stong empathetic relation with other people and the awareness of reality the result is delusion, madness, destructive to oneself and to others as well.

Dick explored the themes of multiple realities. Many of his novels depict the situation in which one character invades and misrepresents the perceptions of the others ,altering the way in which they experience the reality. In Eye in the Sky (1957)for example an accident takes place at a perticular accelerator.The victims of the accident lie unconscious. Their inner worlds blend gradually in some unexplained fashion, in this dream like state the group experiences the world differently as it is seen by each of the group members one by one.Dick used the similar plot device in Ubik(1969) and in a Maze of Death(1970) and The Three Stigmata of Palmer Eldrich(1964) to give them good effect.Such science fiction scenarios reflect real life condition. Dick has tried to describe Nazi era through his writings.Adolf Hitler was forcing to accept his idios cosmos which was his private world, on an entire nation. His another novel A Scanner Darkly (1977) depicts the

drug culture of the 1960s. Ubik (1969) shows in large amount the network of psychics and a hang up state of wear down reality. Flow My Tears the Policeman Said is a novel about a celebrity who awakens in a parellel universe where he is unknown.For this novel Dick got John W Campbell Memorial Award in 1975 as the best novel. Dick's most autobiographical novel is Valis. This novel depicts his spiritual ,psychological vision of one aspect of God. Valis is the acronym for Vast Active Living Intelligence Systym. Dr. Futurity is another novel whose plot is based on the time travel concept.

Conclusin:

Philip K Dick wrote about androids and virtual reality, schizophrenic prophets and amnesiac Gods. Dicks characters instead of finding solace are traumatized by getting into their inner world of reality.They loose touch with external reality or the world outside. Dick looks at the issue of human conflict in his own way by using science fiction.He raised questions like what does it mean to be huma, the nature of reality. His wors focuses on the characters search for redemption in apocalyptic fiction.

References:

1. M.H. Abraham / Galt Harp ham , A Handbook of Literary Terms,Cengage Learning, ISBN 315-0955-5 India Edition

2. M.P. Sinha, Research Methods in English, Atlantic Publishers and distributers (P)LTD,ISBN 978-81-269-0358.

3.George Mann's Edition of The Manmmoth Encyclopaedia of Science Fiction, Constable Publishers,3 The Lanchasters,162 Fulham Palace Road,LondonW69ER,ISBN 1-84119-177-9.

4.Terence Makenna, I Understand Sir Philip K. Dick, 1991.

5.Rossi, Umberto (2011). The Twisted Worlds of Philip K. Dick: Reading of Twenty Ontologically Uncertain Novels, Jefferson: M C Farland ISBN 978-0-7864-4883-8

6.William Paul, (1986). The Worlds of Sir Philip K. Dick, Entwisted Book. ISBN0-93455831-0

7.Sutin Lawrence, (1989). Divine Invasions: A Life of Philip K. Dick. Citadel Press; Rep Edition ISBN 0-8065-1228-8the Encyclopaedia.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Daya Pawar- An Uprising Voice

Avinash Kailas Tayade
Dept. of English
Sant Muktabai Arts and Com. College, Muktainagar.

Abstract:-

Dalit literature hasn't yet been acknowledged as literature in its own rights, but now its echoes are being heard all around the world due to the representation of Daya Pawar's 'Baluta' an autobiography. It creates the character of sympathy and humanity.

Social injustice is a concept of relating to the unfairness or injustice to the claimed decision of rewards and burdens and other incidental inequalities.

So, this paper aims at humiliations and suffering of Dalits or Untouchable described by Daya Pawar in his writing. Which attracts the readers and critics? Daya Pawar has poetic talent and good student of literature. Though the experience in the Baluta had to personal yet he wanted be representative in effects.

Key words:- *Dalit, Social Injustice, humiliation, suffering etc.*

Introduction:-

Dalit the term mostly used for the cast system in India. Caste system is one of the factors that affect the life of an individual, who he or she gets hereditarily. And every member of society has silent feelings of superiority as well as inferiority, because belonging to a particular community. Number of unspoken rule and regulations are set up in the society, so, one can't violet the rules and one who violets the set rule, gets punished at mental, physical and social level.

Dalit word is derived from a sanskrit word 'Dal' (group or party), meaning 'depressed, scattered or crushed'. Dalit means one who has been crushed, tortured, exploited and humiliated upon his or her caste. It does not means a group of people, but it denotes all the people of India, who were separated distinctively from those who were ruling or in power.

Gautam Buddha, Chokhamela, Mahatma Phule etc. are the originators of Dalit literature. They spoke about the plight and suffering of the untouchable. Dr. Babasaheb Ambedkar is the pioneer of Dalit literature. Dalit literary movement has taken its roots basically from Maharashtra. It is the movement for the self respect, equality, freedom and rights. Anna Bhau Sathe, Shankarrao Kharat and the short fiction of Baburao Bagul ('Jhevha Mee Jaat Chorli Hoti'). The works of the poets is milestone in this context such as Daya Pawar, Waman Nimbalkar, Tryambak Sarkar, Arjun Dangle, Namdev Dhasal, Umakant Randhir and J.V.Pawar.

The roots of casteism were formed as Brahmna, Kshatriyas, Vaisayas and Sudras. The hierarchy is formed on the basis of the work people do. In this context the caste system which based on birth is repeatedly interrogated. It makes the wall rigid embedded in religious beliefs. Due to this, Sudras become outcaste, marginal and downtrodden in a cultural framework. The exploitation of Dalit by the higher class is much more and therefore, a group

of people revolts against injustice, brutality and subordination felt by them. In 19th century Mahatma Phule, Firstly used "Dalit" meaning 'Oppressed, Scattered' in the context of lowest cast, which considered as 'Untouchables'.

Dalit literature plays an important role, because with help of that Dalit writer tried to share their experience, feelings and thoughts of social and communal inequality. So, in modern times,Mahatma Phule and Dr. Babasaheb Ambedkar impetus Dalit literature in Maharashtra. But before the name comes in, like Shankarrao Kharat, Baburao Bagul, Daya Pawar already creating Dalit literature.

The autobiographies, poems, novels, short stories were written provided powerful insight on the Dalit issues of their identity. In this context, it is said that Dalit literature questioned mainstream literary theories and ideologies and explored the neglected aspects of life.

The present paper aims at social injustice happened with Daya Pawar for his autobiographical novel "Baluta". Which reflects the strong feelings of the events and expereeince that Daya Pawar suffered?

Daya Pawar- An uprising Voice:-

Daya Pawar aka Dagdu Maroti Pawar is a name very close and familiar with the world of Marathi Autobigarphy namely 'Baluta'. Daya Pawar was born in 1935 in Mahar Dalit family and a very narrow minded society. There was a lack of education and open-mindedness, so he was totally collapsed, because of the poor treatment given by the society. In order to reflects his feeling, suffering, pain, he gave reference to his humbly ask for their rights to civil representation. But no political organization or party has that courage to associates with them.

Daya Pawar was a Marathi author and poet. He is known for his contribution to Dalit literature. His works deal with the depression experienced by the Dalits or untouchable under Hindu caste system.

Baluta-An Autobiography:-

Daya Pawar framed "Baluta" an autobiographical novel in Marathi literature, later translated into English by Jerry Pinto. It was milestone in field of autobiography. In Marath literature no one felt such a strong feeling to present events and experience before Daya Pawar which is truly happened in their lives. In this autobiography, he has depicted events and happening related with sex, religion, and love, family etc. whenever we read it we can feel the reality. This realness and purity come from the bottom of the author's heart.

The story of the novel recounts the experience of untouchable, who are struggling for personal as well as peaceful existence, mentally and physically tortured.

"Social injustice is a concept
relating to the claimed unfairness
or injustice of society in it's
decision of rewards and burdens
and other incidental inequalities"

In 'Baluta', he points out the suffering aren't just a suffering of an individual. It is the question of own identity of an individual, of existence, of harassment and quest for social injustice. He doesn't seek poetic beauty in his poems but the reality of their life. Which is

beyond our imagination because Dalit are treated worse than an animal and their presence is banned by upper class people, as in ancient time, they are banned by the clay hang pots from their neck that not to pollute the street by their spittle. And carried tied brooms to their bodies, passing through the upper class society.

"Kashala zali asati pustakaci olkh?
bara ohala gota
gavachi gur valali asati
aslya inglya dasly nastya"

By this line Daya Pawar painting his experience that he suffered through his life. He creates character of great sympathy and humanity. It is his genuineness of experience and struggling of Dalits for peaceful existence.

Daya Pawar's writing threw lights on his active participation in social, cultural and literary movement. His works is really highly effective but due to overwhelming circumstances he suffered mentally and physically throughout his life. It is that personal suffering comes though his life.

The present autobiography 'Baluta" ends with note of culture in society and changing time. Today people aren't ready to accept the superiority of upper class over lower class, but the glimpse of hatred and inferiority in the minds of people. The Dalits are burning with revenge is reflected in his poem 'You Wrote from Los Angeles' by Daya Pawar.

In the store here, in hotel, about street Indians and curs and measured with same yard sick.

'Niggers, Black, This is abuse above fling on me
Reading all this, I felt so damn
Now you've had taste of what we've suffered
In this country, from generation to generation'

(Daya Pawar's poem- You Wrote from Los Angeles)

Conclusion:-

India is one of the fastest growing countries in the world, yet it is notorious for its rigid caste system. This paper dissects the stark realities of Dalit community in the caste based society of India. Dalit literature hasn't yet been acknowledged as literature in its own rights, but now its echoes are being heard all around the world due to the representation of Daya Pawar's 'Baluta' an autobiography. It creates the character of sympathy and humanity.

Today people aren't ready to accept the superiority of upper class over lower class and the glimpse of hatred and inferiority in the minds of people.

Reference:-

1. Daya Pawar (1998)- Baluta, Granthali Publication, No.O7, Mumbai.
2. Daya Pawar (1991)- Poem- You wrote from Los Angeles, Mehta Publishing House.
3. Daya Pawar(1974). *Kondvada.* Collection of poems. Mehta Publishing House, Mumbai.
4. www.greatsbooks.org.
5. http/en.m.wikipedia.org.

ISSN : 2348-7143
March 2018

Colonialism and Cultural Obliteration

Mr Jitendra B.Patil
Assistant Professor of English,
Pratap College Amaner,
Dist- Jalgaon(M.S.)-425401

Colonialism spread from 15th century to the early half of 20th century all over the world and remained in existence roughly around the beginning of the second half of 20th century. This means some countries in the world underwent colonial exploitation for some centuries. The issue that engages the attention of whole humanity is that what could be the reasons behind invincible empires created by this European project of colonialism? The present paper aims at exploring the reasons behind this invincibility of colonialism. Many intellectuals and authors across the world have tried to survey the reasons behind such powerful hold which colonialism could maintain. They have demystified the mystery that surrounds this invincibility of colonial control in their unique ways in different types of writings. Some wrote novels whereas some wrote critical essays. From their intellectual meditation certain reasons behind such control are brought in the light. Colonialism not only employed military powers to retain the hold on the colonies but certain psychological ways like projection, representation, image-constructing, obliteration and disorientation. Colonialism took every care of self –benefit in employing all these techniques.

Colonialism employed impeccable strategy to maintain the control over various colonies by controlling the minds of indigenous population through legal and cultural institutions. Colonialism systematically denied of national reality through literature, education and law to marginalize the indigenous population by expropriating and systematic enslavement of the colonized subject. All this ultimately contributed to cultural obliteration. This cultural obliteration had been achieved through the way of cultural assimilation by westernizing education system of the colony in name of educational reforms. To demystify all this, it took centuries for the indigenous subject. Many intellectuals have exposed these strategies based on myth making like Edward Said, Frantz Fanon, Chinua Achebe, Ngugi wa Thiong'o, Gauri Viswanathan and others. All these have brought to notice how colonialism used literature, religion and culture to establish western supremacy over eastern world. Colonialism exploits education, literature, and law to achieve cultural domination.

It was Edward Said who perceived the politics of cultural domination in his world famous treatise *Orientalism*. Said points out, 'Orientalism as a kind of Western projection to govern over the Orient' (Said 03). He points out the nexus of knowledge and power created by Western world aims at obliteration of "the oriental." Orientalism was adopted and implemented as an official policy out of suitability and caution. Underlying, Orientalism there were tacit policies of acculturation and reverse acculturation. The aim acculturation was to achieve cultural obliteration of the indigenous colonized on the pretext of cultural modification. While, the aim of reverse acculturation 'to train British administrators and civil servants to fit into the culture of the colonized on which the colonialist would have a hold on

their sympathies and a seat in their affections'(Viswanathan 28). Colonialism in its early phases employed the policy of reverse acculturation and then the policy of acculturation. To implement, the policy of acculturation colonialism made conscious choice of cultural, religious, and legal institutions.

Frantz Fanon in his *The Wretched of the Earth* very aptly sums up how the images of the colonies and their indigenous subject are constructed by terming them as 'vast continent as den of savages, infested with superstitions and fanaticism, destined to be despised, cursed by God, a land of cannibals , a land of niggers" (Fanon 150). Simultaneously, colonialism employs other cultural institutions like school, colleges, and church to obliterate the indigenous culture of the colonized by projecting it as backward, and uncivilized. All these efforts are done by the colonialist, 'to make the colonized confess the inferiority of their culture as the colonialist is no longer content with the objective nonexistence of the conquered nation and culture' (Fanon 171). Every effort of bringing the indigenous culture of the colonized at halt is done by the colonialist. It is always put under interrogation to seek its systematic destruction. In the name of modern education system, the projects of cultural impositions are practiced through the syllabi prescribed at school and college levels by consciously projecting indigenous education systems as backward, unprogressive, and unsophisticated. The best example of this cultural imposition is the appearance of English Literary Study with crucial act in Indian education history with the passing of the Charter act in 1813. Though, the Charter act was projected as 'a new responsibility towards native education', the underlying objectives were of establishing cultural hegemony (Viswanathan 21-22). The projection of New Education Policy as 'a new responsibility towards native education' and as 'a project of civilizing the natives' were just outwardly innocent looking deceptive labels. At the core of all this, there lie the most devastating aims such as the obliteration of indigenous culture and to orient the minds of indigenous subject for future manipulation.

All this reminds us of T.B.Macaulay claiming in his *Minute on Education* of forming 'a class of persons Indian in blood and color, but English in tastes, in opinions, in morals and in intellect' (Macaulay08). This statement of policy-maker like Thomas Babington Macaulay is sufficiently clears the aims behind so called 'civilizing the natives- policy' is to obliterate the culture of colonized. Why colonialism could have been in need of achieving cultural obliteration of the colonized? The answer to this fundamental question throws light on the politics behind the project of cultural obliteration and acculturation. Colonialism aimed at the obliteration of indigenous culture of the colonized population and their orientation in western culture to enslave them is crystal and clear from T.B. Macaulay's statement regarding making education system an originary of class of mental and cultural slaves.

The writers like Chinua Achebe and Ngugi wa Thiong'o have brought this cultural obliteration and cultural acculturation to the notice of the world through their creative and critical writings. Chinua Achebe has exposed the politics of cultural obliteration in his *Things Fall Apart* while Ngugi wa Thiong'o in his *The River Between.* In *Things Fall Apart*, Achebe describes how colonialism systematically undermines the cultural institutions of Igbo culture and how British education system gives deathblow to the indigenous education system in Kenya is portrayed in very picturesque manner. The action of the plot revolves around

ISSN : 2348-7143
March 2018

Okonkwo, the greatest wrestler and warrior, who is shown famous throughout West Africa. His son, Nwoye, gets converted to Christianity. When Okonkwo returns to his village after completion of his exile, which was his sentence as he had accidently killed a clansman, finds his world thrown radically off-balance. He finds his world falling apart before his eyes. He, as a proud but powerless man, witnesses the ruin of the people. He finds that the irremovable encroachment has been done by White man on his people and culture. All this has been achieved by colonialist through cultural institutions like church and school instead of use of military powers. The policy of acculturation by opening schools and hospitals is adopted by colonialist instead of making direct attack on the religion of the clan. Achebe describes:

> *In this way, Mr Brown learnt a good deal about the religion of the clan and he came to the conclusion that a frontal attack on it would not succeed. And so he built a school and a little hospital in Umuofia. He went from family to family begging people to send their children to his school. But at first they only sent their slaves or sometimes their lazy children. Mr. Brown begged and argued and prophesied. He said that the leaders of the land in the future would men and women who had learnt to read and write. If Umuofia failed to send her children to school, strangers would come from other places to rule them (Achebe132)*

After the success of Mr.Brown's experiment his successor Reverend James Smith condemned Mr. Brown's policy of compromise and accommodation. He adopted attacking policy to spread Christianity. He termed Christians as 'the children of light' while to the others as 'the children of darkness' (Achebe134). This is how, sometimes by doing negative projection colonialist tried to highlight western culture as superior to the indigenous cultures of the colonial land and sometimes even denying them to have any culture. Sometimes, other incentives or prizes were conferred on the converts like prestigious official positions in colonial administration.

Ngugi wa Thiong'o in his *The River Between* explores the life on the Makuyu and Kameno ridges of Kenya. In it, he depicts the intrusion of Christianity and its engulfing encroachment on Gikuyu people, their culture and religion. The action of the novel centers on Waiyaky, a dedicated visionary born to the line of prophets. He struggles to educate the tribe. His father, Chege, pertinently sums up the cultural encroachment of the Christians when his friends, Kabonyi and Joshua, were converted to Christianity. Ngugi puts it as follows:

> *These Christians would not come to any good, he always said. He saw more than any other could see. These followers of Joshua would bring so many divisions to the land that the tribe would die. .....Were these Christians not now preaching against all that was good and beautiful in the tribe? Circumcision was the central rite in the Gikuyu way of life. Who had ever heard a girl that neither was nor circumcised? Who would ever pay cows and goats for such girl?(Thiong'o 37)*

Chege criticizes the Christians for constructing negative images of Gikuyu people, their culture, and their religion and for creating positive images of Christianity in contrast. The rite of circumcision which is very much central to Gikuyu life has been purposefully depicted as 'a sinful and pagan rite.'

ISSN : 2348-7143
March 2018

Ngugi depicts how colonialism successfully inculcates the enlightenment myth of progress among the colonized trough colonial education system. Waiyaki tries to protect and preserve Gikuyu culture by opening schools. Paradoxically, he opens these schools in western style. Even his father Chege does not remain untouched from the attraction of colonial education as he sends his son to the same missionary center he has always opposed. He regards it as the only way to be wise in the affairs of white man to get acquainted with his culture. All this is because its myth of progress has becomes successful in getting hold on the mind of the colonized. Thus, Ngugi has exposed how through the imagery of light and darkness, native ignorance and European enlightenment colonialist perpetuated colonial power (Pandurang 116). In this context, Gauri Viswanathan rightly points out, colonial education illustrates, better than anything else, Gramscian idea of "cultural domination" by consent (Pandurang 116).

Thus, cultural obliteration which took place in colonial times in all colonies across the world has been exposed by the intellectuals and creative writer from former colonies in their own ways. The writings of these intellectuals and creative writers help all to understand the politics behind cultural obliteration and the practices employed by colonialism to bring it in reality.

Works Cited:

- Achebe, Chinua. *Things Fall Apart*. London: Penguin Classics, 2001
- Fanon, Frantz. *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press, 2004
- Macaulay Thomas Babington. *Minute On Education.www.columbia.edu*
- Pandurang, Mala. *Ngugi wa Thiong'o An Anthology of Recent Criticism.* New Delhi: Pencraft International 2007
- Said, Edward .*Orientalism*. New York: Vintage Books,1979
- Thiong'o,Ngugi.*The River Between* .Johannesburg: Heinemann Publishers,1965
- Viswanathan, Gauri. *Masks of Conquest.* New Delhi : Oxford University Press,2009

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Nature in Wordsworth and Balkavi: A comparative analysis of select poems

Prof . Hemant Govindrao Pawar
Pratap College Amalner
Dist Jalgaon

Abstract

The present paper is an attempt to compare select poems by William Wordsworth and Balkavi Thombare . For this comparison I have selected Daffodils, and Lucy Gray by William Wordsworth and Phulrani and Audumber by Balkavi Thombare. There are some similarities and differences in these poems.

Let me begin with the basic biographical information of these poets. It is necessary to know about their personal life and surroundings. William Wordswoth was born on 7th April 1770. His father was John Wordsworth and Anne was his Mother. His love for his sister (Dorothy) is clearly seen through his poetry. His parents soon left the world leaving him alone for most of his life. He is well known for his simple and lucid poetry. His poems are basically about nature. The language is quite simple and lucid. The themes include melancholy, love for nature, loneliness, solitude, and optimism. The basic formula of his poetry is that the poet goes somewhere away from human civilisation where he sees the natural scene. The scene makes him to forget the sufferings of human life. It enlightens the poets mind. He forgets his pains and enjoys the beauty of nature. When he comes back home and is alone, he remembers that scene which makes him happy

Balkavi Thombare is Marathi poet. He was born at Dharangaon on 13th August 1890. His name was Tryambak Bapuji Thombre. Later on he was well-known as Balkavi. His poetry is also basically about nature. He wrote poetry at the same time when N. V Tilak was writing. He was well aware that human life is temporary, incomplete and full of pains and sufferings. So he turned towards nature which was eternal and perfect. In the life we turn towards nature to get relief from human sufferings. In his poetry also we can see the beauty of nature. Sadly He died young.

William Wordsworth and Balkavi Thombare are the best nature poets. Both are the worshipers of nature. We can find many similarities in their poems. Both turn towards nature to get relief from the sufferings of human life. For this paper I have tried to compare daffodils with Audumber and Phulrani with Lucy Grey.

Daffodils is a beautiful poem by Wordsworth which deals with the picture of a field of daffodils. The speaker was wandering aimlessly. The speaker is compared to a cloud at the beginning of the poem. He happens to see the sight of a field of golden daffodils.

The poem begins as:

"I wandered lonely as a cloud
That floats on high o'er vales and hills,
When all at once I saw a crowd,

A host, of golden daffodils;
Beside the lake, beneath the trees,
Fluttering and dancing in the breeze."

The daffodils are dancing and fluttering in the breeze. They are spread along the bank of lake. The poet goes on to describe the beauty of the surroundings. It shows poet's art of writing poetry. There are nature images in the poem such as the hills, lake, valley, field, cloud, waves and bay.

The poem is basically about the dichotomy of nature against human civilization. The poet tries to forget the pains of human life and wants to be away from the sufferings human life. But yet he goes back to the human life by using the word crowd. As he realizes it he uses the word 'host' for bringing nature back to the poetry. The poem ends with the effect of the scene on the poet as:

For oft, when on my couch I lie
In vacant or in pensive mood,
They flash upon that inward eye
Which is the bliss of solitude;
And then my heart with pleasure fills,
And dances with the daffodils.

In the same way Balkavi in his poem , '*Auduumber*'descibes the Audumber. The speaker describes the beautiful scene of green and beautiful hills, and lake.

"ऐल तटावर पैल तटावर हिरवाळी घेऊन
*निळासांवळा **झरा** वाहतो बेटाबेटातुन.*
*चार घरांचे गांव चिमुकले पैल **टेकडीकडे***
*शेतमळ्यांची दाट लागली हिरवी **गरदी** पुढे."*

The highlighted words show the same images as in Daffodils such as crowd, lake. And hill. It also shows a beautiful lake flowing through the hills. Then the speaker goes on to describe a charming village surrounded by hills. There are beautiful rows of farms. It also gives a picture of pathway which leads towards the lake. Because of the shadow of the audumber tree, the ways look dark. This poem is about the tree that is treated as human being. The poem has a very beautiful ending.

" पायवाट पांढरी तयांतुनि अडवीतिडवी पडे
हिरव्या कुरणामधुनि चालली काळ्या डोहाकडे.
झांकळुनी जळ गोड काळिमा पसरी लाटांवर
पाय टाकुनी जळांत बसला असला औदुंबर."

Here the **similarities** lie in beautiful scene of nature. Both the poems reveal the solitude. There is no human interference except the speakers. The places are calm and quite. There are lakes, hills. Field and waves are in both the poems. The most important thing is that in *Daffodils*, daffodils are personified and in Audumber , Audumber is personified. In

ISSN : 2348-7143
March 2018

Daffodils, we a find a beautiful lake as in Audumber. The lake symbolizes the journey of the man. In *Daffodils* it represents the pleasure but in Audumber it is the symbol of hard life. Both the poems are simple dealing with nature. There are trees. Another point of similarity is that both poets' sisters were inspiring to them. Both have played the significant role in shaping their careers. Dorothy was Wordsworth's sister and Jiji of Balkavi.

Form is also important here because the poems are short lyrics the language of both the poems make them interesting and appealing. The tone of Daffodils is pleasant where as serious in *Audumber*.

Differences: The setting of *Daffodils* is in England where as Audumber is set in India. Daffodils are only flowers without any cultural significance. On the other hand the Audumber tree has religious and cultural significance. It is considered to be the holy place of Dattguru.

Let me turn towards two other poems

Phulrani is another poem by Balkavi which deals with the simple love story of a little flower and the sun. The poem is beautifully written by the poet by using beautiful nature images. The poem begins with the playing of her. She is innocent. She spends her time with her mother. So in this poem the little flower is personified. It is the same as the daffodils dance and flutter. Now she falls in love with the sun and it reveals her restlessness to meet her lover. The poem is full of personification as the lake sings a song for her. The sun is treated as human being..

On the other side we have Wordsworth's poem '**Lucy *Gray'***. It tells us the horrible life of Lucy Gray. As usual the speaker goes to the wild place where he sees the beautiful but lonely Lucy Grey. She has no friends. She plays in front of her hut. She is the only beautiful thing in that wild place. Once her mother goes to the town but does not return. Lucy is told by her father to go to the town to show the light to her mother. There is a very horrible storm. Lucy .goes but does not come back. Then the parents go in search of her but she is not found. At the end it becomes clear that she is died.

Phulrani is very interesting poem by Balkavi. It deals with the simple love story of the little flower with the sun. At the beginning she is playing frankly. She is simple and innocent. It must be noted that it is the little flower that is personified.

हिरवे हिरवेगार गालिचे – हरित तृणाच्या मखमालीचे;

त्या सुंदर मखमालीवरती – फुलराणी ही खेळत होती.

Then she marries to the sun. The poet describes the marriage ceremony excellently. Though the poem is quite simple, it deals with the noble feeling of love. Once the evening asks Phulrani about her happiness. It is told about her love story. All the birds and natural things participate in their marriage.

गाउ लागले मंगलपाठ – सृष्टीचे गाणारे भाट,

वाजवि सनई मारुतराणा – कोकिळ घे तानावर ताना!

नाचु लागले भारद्वाज, – वाजविती निर्झर पखवाज,

नवरदेव सोनेरी रविकर – नवरी ही फुलराणी सुंदर !

लग्न लागते! सावध सारे! सावध पक्षी ! सावध वारे !

दवमय हा अंतपट फिटला – भेटे रविकर फुलराणीला !

The similarities in these poems are less than the contrast. The basic similarity is that both are nature poems. There are similar nature images, There are these two simple girls. The basic point of departure is that Lucy is a solitary girl and Phulrani is a little flower. The atmosphere of Phulrani is happy and there is pain in Lucy Grey. But both are the best nature poems. Phulrani ends with union and Lucy with separation. The theme of Phularani is love and life. Lucy is about loneliness and death.

In this way I have tried to find out the thematic, structural similarities and differences. Wordsworth and Balkavi are lovers of nature. Balkavis attitude towards nature was as a lover of beauty but Wordsworth considers nature as a guide. Both the speakers make very effective use of personification by attributing human qualities to the flowers, trees and the sun. The tone of these poems is serious and pleasant. There are differences as there are similarities. Wordsworth belongs to England and Balkavi to India. So there is a cultural difference in setting. Their attitudes to look towards nature also differ as Wordsworth is worshiper of nature and Balkavi just looks at the nature from aesthetic point of view. It is just the simple attempt to analyze and compare the select poem.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Recent Trends In English Literature

Mr. Dhiraj R. Vaishnav
Assistant Professor,
Dept. of English,
Pratap College, Amalner.

English literature in 21st century is on longer limited to England. It was started in England but it has flourished in all the colonies of the British and the Literature of that particular country is called after its name. American Literature, Indian Literature, Australian Literature, Canadian and African are as well. The countries like Thailand, Japan and China started their own literature in English. The new literature emerged in Africa and Asia came to be known as Commonwealth Literature. These colonized nations also produce the literature of marked standard; Salman Rushdie's *Midnight Children* is the best example that won double Booker Prize for literature. Multitude of writers- both men and women from different walks of life wrote on various themes.

The writers of 21st century in many countries in post-independence period faced the challenge of handling the newly found political freedom. In Indian context the writers were Amitav Ghosh, Salman Rushdie, Arundhati Roy, Arvind Adiga, Shashi Deshpande, Manju Kapur, Chetan Bhagat, Shashi Tharoor and others. The impact of freedom has not liberated the tribal people from the local oppressors. The insecurities around the modern man have made life a tale of sorrows and sighs. There are pains and pangs, trials and tribulations. The survival has become the problem and is rightly depicted in *The Hungry Tide* by Amitav Ghosh.

Arundhati Roy and Chetan Bhagat dealt with environmental and social freedom within the family and society. The number of marginalized, the poor, the underpaid and the jobless people has increased in the post- modern times. The problems of Existentialism and Alienation are strikingly found in Mahashweta Devi's *Draupati*. She has expressed the sufferings of the marginalized tribes of West Bengal. Arundhati Roy in her *God of Small Things* depicts the predicament of the protagonist *Ammu* who does not get love from others so she loves a man from the low caste. The novel tragically ends with the death of both the main characters.

Along with Existentialism on account of the writing of Edward Said, Gayatri C. Spivak and Homi K. Bhabha; the conflicts of cultures and the clash of civilization has also come to the forefront. The migration has caressed the struggle between the two poles. Adjustment, accommodation and compromise between two civilizations has caused the diasporic writing in modern times. It also caused the writings of 'transnationalism' that deals with the problem of identity, rather a collection of identities. In most of the novels by diasporic writers assimilation in the target language is observed.

The writers of modern times dealt with the notion of 'transnationalism' where the problem of nostalgia (when you are in exile and you get back to your home and do not find it interesting anymore) is observed. But the native start finding caged in the situation around.

People migrated and settled in the other country start feeling that their identity will not be restricted to the home country. Indians migrated in America are called as American Indians. These are the identities that emerge due to deterritorilization of social, cultural and economic spaces. This is what Homi K. Bhabha stresses on as cultural ‘inbetweenness’. The territorial unboundness should not be bounded by narrow domestic walls. We notice these elements in the novels of Jhumpa Lahiri, Bharati Mukharjee and Chittra Banarjee Diwakruni.

Around 1950s the British settlers the colonizers began to grant independence to their former colonies. But the impact of the colonizers on the colonized was evident. The feature of subalternity is found in the novels of Gayatri Chakravarti Spivak, Chinua Achebe from Nigeria and Amitav Ghosh form India as well. The subaltern studies have intended in the form of discourse to a variety of topics such as Marxism feminism and deconstruction. Spivak proposes the theory of subalternity in her essay *Can The Subaltern Speak?* in which by subaltern she meant the oppressed subject or more generally of inferior rank the subaltern were made to believe that they belong to an inferior race and so not fitting for making any real contribution to the society. Ashcroft makes a distinction between colonialism and post colonialism.

Post- colonialism marks the end of colonial period and it has become the vibrant topic introduced to the world by Franz Fanon’s *The Wretched of the Earth*, *Culture And Imperialism* by Edward said (1993) , Homi Bhabha in his *Nation And Narration* (1990), Spivak in her *Can The Subaltern Speak?* In other worlds discuss post-colonialism in the literary area of subalternity. Feminist criticism is another modern trend. Elaine Showalter in her *Towards the Feminist Poetics* argues to reconstruct the past of women in literature.

Like Freudian Theory Marxist Theory’s influence on modern art and literature is evident. The authors of modern age show how all human relations are at roof of a class struggle between oppressors and oppressed. The struggle was for controlling means of production. The texts like *Heart of Darkness*, *Things Fall Apart* and *A Doll’s House* are the best examples where human relations at large and small level global and political levels interpreted. Virginia Woolf in her *A Room of One’s Own* suggests the oppressed must gain control of their ideology. The cultured image of black man in *The African* is redefined by Marx’s historical materialism that examines the means by which human workers labour. Joseph Conrad’s *Heart of Darkness* narrates the story of Africa. The novel portrays the brutal acts, labour and goods of African people. For Marx it’s all about the power struggle, rich versus poor and owners versus workers.

Jane Austen, George Eliot, Mary Anne Evans are the parts of great tradition in English novel. However, feminism arose after 1960s that forced post war female writers to contribute such as Angela Carter, Fay Weldon. At the beginning of 19th century the role of women writers was confined to the genres of children’s literature and poetry. The feminist writers aim to understand the nature of gender inequality by examining women’s social role. The two most important works *The Second Sex* by Simone de Beauvoir and *Beyond God the Father* by Mary Daly refer to an awareness of identity as a woman and interest in feminine problems. It appears in Socialist, Marxist and Lesbian form. Virginia Woolf laid the way to Modernism and reinvention of the novel in the early 20th century. Margaret Drabble wrote about single motherhood in *The Millstone*. Ellen Galford wrote historical lesbian fiction. Angela Carter

used magical realism and satire. Well known poets such as Carol Ann Duffy and Grace Nicholas wrote about feminist sensibility in poetry.

In the modern times the novelists faced the new task of explaining historical reality. William Cooper's *Scenes from Provincial Life* (1950) was the mirror in which the new writers describe the discontent of the post war generation. Kingsley Amis's *Lucky Jim*, John Braine's *Room at the Top* are the best examples. Element of fantasy is widely observed as a trend in modern novel. George Orwell's *Animal Farm* (1945) and *Nineteen Eighty Four* (1949), John Wyndham's Science fiction novel *The Day of the Tariffids,* J. R. R. Tolkien's trilogy *The Lord of the Rings* are the best examples of the elements of fantasy used extensively in modern times. Another trend of Experimentalism was derived from Modernism found in the novels of Samuel Becket and Nigel Dennis. The gap between Realism and Experimentalism was bridged by Graham Greene, Henry Greene, Lawrence Durrel and Windham Lewis. The increasing popularity of audio visual narrative media is a new trend of modern times.

The television or film adaptation is another newer trend of modern times that provided a new field of writing. Many novelists and playwrights combine their literary works and adapted screenplays. Evelyn Waugh's *Brideshead Revisited* or film adaptation of Jane Austin's *Emma* has opened a new market for classical and contemporary literature. The novelists like Alasdair Gray, James Kellman, Jenice Galloway, Iain Banks surpassed English novelists.

Literary fiction was the new trend persuaded by English novelists such as Martin Amis, Julian Barnes, Graham Swift and Ian McEwan. As regarding trends in Modern Drama minimalist, absurdist drama of Samuel Beckett's *Waiting for Godot* (1955) and socially critical theatre of John Osborn's *Look back in Anger* (1956) ripped for action against West End Drama. Harold Pinter's *Birthday Party* also helped in setting a new trend in Modern Drama. Several new trends merged in mid-1960s. Tom Stoppard brilliantly wrote *Rosencrantz Guildenstern Are Dead*. N. F. Simpson, Joe Orton and David Rudkin criticized English society.

Recent trends in English Poetry observe the breakdown of the unity of English in the post-war poetry. David Jones and Basil Bunting were the followers of Modernism and Doglas Dunn and Tony Harryson were the social realists. Seamus Heaney leaded Northern Ireland poets and post- colonial poets introduced new rhythms and speech patterns into English poetry. The poets like Donald Davie, Charles Tomlinson and Tom Gunn were enthusiastic towards American poetry. Ted Hughes and Geoffrey Hill sensed historical realities of post-war Europe. English poetry, by the 1960s, was influenced by Robert Lowell and Sylvia Plath. Heaney's *Death of Naturalist* (1966) dealt with historical confrontation between Britain and Ireland. By the 1970s the regionalism arose in modern poetry. David Dabydeen is the most important post- colonial poetical voice of 1980s. The main trend in modern poetry is announced by Craig Raine's *Martian School of Poetry*. In this way, the recent trends in modern literature are evident of variety and novelty not recorded in the history of English literature.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

An Ecocritical Reading of Rabindranath Tagore's Play *Red Oleanders*

Mr. Deepak D. Deore
Assistant Professor,
Dept. of English,
S.S.V.P.S. Arts & Commerce College,
Dhule.

Abstract:

Rabindranath Tagore was the first Indian Nobel Laureate for his poetic work Gitanjali. Rabindranath Tagore was a modern Indian Dramatist. He dealt with different social, cultural and environmental concerns in his drama. Rabindranath Tagore was modernist and social reformer, who supported the idea and love of nature. As modernist he has explored crucial issues related to environment in the light of ecocritical perspective. Ecocriticism is a new theory in postmodern literature and new way of interpreting literature. Ecocriticism is the study of interrelationship between literature and environment. It reflects the environmental problems and awareness of its preservation as the need of the time. Ecocriticism is a new approach in literature. Rabindranath Tagore's play Red Oleanders throws light on the problem of mining, the capitalist exploitation of natural resources of the earth and modern world environmental concerns and values. The present paper makes an ecocritical analysis of Rabindranath Tagore's play Red Oleanders to give new vent to the general deterioration of the earth's environment. Rabindranath Tagore emphasizes on man's selfishness, cruelty and lack of understanding of nature. Tagore's play carries a significant massage to modern civilization on the importance of eco-system.

Keywords: Rabindranath Tagore, Red Oleanders, nature, Contemporary crucial issues, Ecocritical approach.

Rabindranath Tagore was the first distinguished Indian English dramatist and a man of unchallenged literary intelligence and potential. He was the most versatile literary personality of the time. He was considered as a greatest philosopher, dramatist, poet, painter, actor, educationist, social reformer etc. He was the first Nobel Laureate of India and Asia for literature and so respected all around the world for his literary works. Tagore wrote some classical literary works and enriched the Bengali literature and Indian literature. Rabindranath Tagore was a modernist and influenced by the western culture. Tagore as an educated believed in progressive and reformist outlook. He was a master of drama as a literary genius. Rabindranath Tagore was an experimental writer who wrote some great poems, novels, plays and short stories. Rabindranath Tagore was a great poet no doubt but he wrote some excellent short stories also, his short stories are compared with the other great short story writers such as Tolstoy and Chekov. Rabindranath Tagore's some well known plays are *Sacrifice, Sanyasi, The Post Office, King and the Queen, The Waterfall, Red Oleander, Natir Puja,*

Malini, Chitrangada, Chandalika etc. Rabindranath Tagore as dramatist deals with the wide range of themes in his plays. He deals with Indian traditional myths, mythologies, legends and many other contemporary socio-cultural issues in his plays. He deals with tradition and modernity of Indian society in his drama. Rabindranath Tagore as a dramatist deals with issues of history of India to contemporary modern Indian society with his modern outlook. Tagore as the first playwright of pre-independence India wrote a variety of plays such as lyrical drama, dance drama, tragedies, tragi-comedies, symbolic drama etc. Tagore as a playwright used theatre as a means of social transformation. Rabindranath Tagore wrote a variety of drama. He was a writer of immense literary creativity. Ecosystem has remained the significant and inseparable part of literature.

Ecocriticism is a new theory in literature. It is taken as a study of literature and environment from an interdisciplinary point of view. William Rueckert used the term Ecocriticism in his essay "Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism" in 1978. Ecocriticism is also considered as a broad approach which is known as environmental literary criticism. Ecocriticism focuses on the importance and values of eco-system of the world. The writer in the literary work deals with the degradation of the nature and other significant issues related to the nature. The present paper is a study to analyze Rabindranath Tagore's play *Red Oleanders* from ecocritical approach which can be categorized as eco-drama from the green lens in the literature. It is a study of environmental and earthly resources.

Ecocriticism is an interdisciplinary point of view criticizes the human wilderness towards environment. The ecocritics in literature try to find out and highlight the ecological concerns and values in the text. Rabindranath Tagore like William Wordsworth deals with environmental consciousness in his significant selected literary works. Ecocritics are interested in finding the meaning of environmental world and to examine human perception of wilderness in a more accurate way. The ecocritical study depicts the environmental issues of the current scenario in modern literature. Environment has emerged as one of the vital contemporary issues of the modern world.

Rabindranath Tagore's play *Red Oleanders* is one of the greatest plays published in 1924. The play *Red Oleanders* is the English translation of Tagore's Bengali play *Raktakarabi*. The play *Red Oleanders* is also considered as *Raktakarabi*. Rabindranath Tagore was inspired by the image of a red oleander plant. The dramatist was inspired by the image of a red oleander plant crushed into pieces of discarded iron that had come across while walking during his visit to Assam.

The play *Red Oleander* is the moral play and condemning the capitalist exploitation of the natural resources of the earth. Rabindranath Tagore in this play has given his views regarding the values of the natural resources and has criticized the wild attack of human beings on the earthly resources. Rabindranath Tagore in this play focused on the problem of earthly exploitation through the example of mining. He tried to criticize the human selfishness and behaviour towards environment. The present paper highlights Tagore's attempt to explore environmental exploitation and human cruelty as well as a genuine attempt towards environmental consciousness in the light of contemporary world.

Red Oleander is a fine example of condemnation against ecological balance. Rabindranath Tagore exposed and attacked human exploitation of nature in modern age. The

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

play focuses on the fruitless partnership between human and machine which results in ruthless environmental exploitation. *Red Oleander* is a great work of art and literature about evil and good, greed and human sympathy.

It is the story of a mining town known as Yaksha town and Nandini a beautiful woman who opposed the human greed and evil power. The king is the antagonist in the play who transforms a town into a fort and human into digging machines. The people of mining Yaksha town forget the greatness, beauty and values of nature as the part of modern civilization. People forget the love and tenderness of nature while exploiting the earthly resources. The play is the story of conflict between a dominant and powerful king and free-spirited woman Nandini. The villagers are suffering as the tunnel diggers in search of gold in the mine. They are compared to the insects creeping under the whole unhappily.

Rabindranath Tagore exposes distrust of government by machinery and raises the valuable question of environment and nature. Nandini as powerful lady opposed the harmful effects of increasing capitalism and moral degradation of human society. The king on the other hand is an evil and cruel power who exploits nature illegally and human beings. He is a material minded person who examines atrocities towards nature and wants to develop centralized governance and accumulation of wealth. Nandini tries to break the cruel power of the king and opposed the capitalist exploitation of society. The king in the play not only exploits the nature but the human beings also working underground tunnels without much concern for their life. Yaksha town is the huge site of gold mine and people are forced to work hard in the mine to make profit for the king.

Rabindranath Tagore exposes the event of environmental conflict and ecological injustice. Tagore has threatened the attack of human beings on environment through the example of mining. Human beings are using some highly powerful modern machinaries for digging the earthly resources and constructions. The king considers him supreme and manipulates the world outside and exploited nature and human beings without moral consequences. He is violent and wants to satisfy his economic greed without sympathy.

Tagore exposes the lack of ecological concerns and values in the mechanical world. Tagore has criticized the mechanical exploitation of environment by human. Tagore has expressed his concern about the conflict between nature and science in the machine civilization. Tagore's play *Red Oleander* is an alarm to the human civilization of the destruction and degradation of environment. Tagore was a visionary. His literary works deals with the deep environmental concerns and love of nature. Tagore strongly insist on the relationship of love between nature and human.

Rabindranath Tagore's ecocritical perspective helps the readers to develop their awareness and sensibilities towards nature. It makes realize human beings of their cruel attack on nature in the world of industrialization and technology. Human beings led forgotten the boon of the nature as spiritual experience in the material progress of the world. Human beings strive to master and enslave the spiritual forces of the nature with help of their intellect, hard work and technical advancement. Modern civilization has exploited the spiritual aspects and values of environment. Nandini emphasized the relationship and bondage between human and nature. Rabindranath Tagore expresses his ecological concerns

ISSN : 2348-7143
March 2018

and consciousness of environment in this play through the character of Nandini. The play exposes the ecological values in the contemporary world as it is a significant challenge for the humanity. Tagore deals with idea of ecological awareness taking into consideration the massive strides of technological advancements and the blind faith in the rule of machine. Rabindranath Tagore successfully dealt with idea of future prospects for human beings along with a very important massage to the humanity. Tagore has strongly criticized the capitalist exploitation and demonstrated the ill effects of exploitation of natural resources by the human beings for their material gain.

Work Cited :

1. Agarwal, Beena. *The Plays of Rabindranath Tagore* New Satyam Publishers, 2003.
2. Tagore, Rabindranath. *Red Oleander* New Delhi Rupa and Co., 1995.
3. Ayyub, Abu Sayeed. *Modernism and Tagore* New Delhi Sahitya Akademy, 1995.
4. Tagore, Rabindranath. *Three Plays* Translated Marjorie Sykes. New Delhi ,Oxford University Press, 2012.
5. Barry, Peter. *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory* ed. Manchester. Manchester UP, 2009.

ISSN : 2348-7143
March 2018

From Hierarchy to Reversal: A Study of 'Binary' in O. Henry's 'The Gift of the Magi'

Dr .Ashutosh R.Vardikar,
Assistant Professor,
Dept. of English,
S.E.S.'s Arts and Science College,
Bhalod,Tal.Yawal,Jalgaon.
e.mail-arvardikar@gmail.com

Introduction

Structuralism and Post-structuralism are language oriented approaches and rely on the technique of close reading. They textualise language and perceive literary experiences and expressions in textual form. They deal with the act/s of interpretation and do not primarily assume that literary works are meaningful. Both consider the concept of 'binary'. The present paper is an attempt to apply the structuralist and post-structuralist conceptions of 'binary' to the short story 'The Gift of The Magi' by O. Henry.

About the Author

William Sydney Porter (1862-1910) wrote under the pen-name O. Henry. He, who has written 600 short-stories, is regarded as one of the grand masters of the modern short-story. He deals vividly with the life of the city people in the lower strata of society to whom he shows great sympathy and understanding, having spent much of his life with them. Most of his stories describe the life in the city of New York. His stories are noted for blending of humour and pathos and are remarkable for the ingenious twist of surprise ending. He began writing stories at the age of 20 and later when he was serving a five year term in the prison because of some false charges against him, he wrote some of his best stories. The present story was initially published in *The New York Sunday World* on December 10, 1905. It was first published in book form in the anthology *The Four Million* in April 1906.

Briefing of the story :

"The Gift of the Magi" narrates a strange incident in the life of a poor, young couple : James Dellingham Young or Jim and Della. The story is set on the eve of Christmas. The celebration of Christmas and exchange of gifts by the couple are the major structural elements in the story. Della sells her precious possession, her beautiful, long, silky hair to buy a platinum fob chain for Jim's gold watch; while Jim sells the gold watch, his proudest possession, to buy a set of combs for Della's hair. The gold chain and a set of combs are their Christmas gifts for each other which show their deep love. The presentation of gift seems to be a reciprocal idea and this reciprocation intensifies irony in the story. The celebration of Christmas is the point that connects poverty and richness in the story and also pulls the couple into the conflict of poverty and richness. The poverty in the first half of the story turns into richness i.e. richness of personality.

Structuralist Perspective:

Structuralism considers 'binary' important and every structural analysis consists of binary. According to the approach the structure of language constitutes difference and opposition. The language users have to work with paired or binary oppositions to make sense of words and sounds in speech. Binaries are the elements in pairs that establish some kind of ideological and normative relations between each-other. One element of a pair, as a part of establishing precedence over the other, enjoys positive signification and the other negative signification. For such hierarchical binaries emerge out of some kind of swing to either of the element of a pair. As per the structuralist theory, such binaries are the external replicas of cognitive structures. Through such binaries, meaning is conveniently associated with an element and knowledge of a certain kind of relation comes to the user. In structuralism, a poet decontexutualises a text (language).

(a) The Binary: poverty/richness

The conceptual logic of the story "The Gift of the Magi" centers round the binary poverty/richness. The central idea is sacrifice in conjugal love. Poverty is the state of being poor whereas richness is the state of having a lot of money or property. Poverty suggests scarcity and shortage, and richness suggests abundance. Structuralism believes that elements within a system are mutually different and so meaningful. In the story also, the words poverty and richness are mutually different and since they are woven in the structure of the story, they are meaningful.

(b) Poverty as Described by the writer:

Jim and Della are a poor couple whose weekly income is \$20 per week. The lady of the house does stingy bargaining with the vegetable man and the butcher. She observes excessive carefulness in spending money. The house of the couple is not well furnished since it is an \$8 flat. There are both a letter box and an electric bell but they are not in working condition and it is not possible for the couple to repair them. The letters of the name card are blurred, "as though they were thinking seriously of contracting to a modest and assuming D" (30). The very first sentence of the story focuses poverty of the couple. The story begin :"One dollar and eighty- seven cents. That was all. And sixty-cents of it was in pennies" (29).

The figure \$1.87 has been repeated four times in the first quarter of the story. "One dollar and eighty-seven cents" and "One dollar and eighty-seven cents" (29) ". . . and she has only \$1.87 with which to buy Jim a present" (30) "Only \$1.87 to buy a present for Jim" (33).

The repetition of the amount \$ 1.87 emphasizes poverty of the couple. The next day is Christmas and Della has only \$1.87 with which to buy Jim a present. The following lines bring out the helplessness of Della as she has a scanty amount of \$1.87, to buy a gift for Jim. "There was clearly nothing left to do but flop down on the shabby little couch and howl. So Della did it" (29).

(c) Richness of others in the story:

There are two references to the richness of others in the story : the Queen of Sheba and King Soloman. Queen of Sheba was a famous queen who visited Soloman and gave him many rich gifts. King Soloman was the King of Israel whose court was noted for its richness and splendor. King Soloman and Queen Sheba are compared to Jim and Della respectively.

ISSN : 2348-7143
March 2018

King Soloman and Queen Sheba are very rich whereas Jim and Della are very poor financially. Thus, the story establishes the contrast between richness and poverty.

(d) Hierarchy in the text :

Every text has a hierarchy. In the present story, the binary poverty and richness establishes the hierarchy. Poverty refers to absence of money, wealth, power and suggests stress, pain, discomfort, lack etc., and richness refers to abundance of money, comfort, wish-fulfillment, pleasure, happiness, enjoyment, celebration etc. In the story, the couple is poor. The very beginning of the story establishes the binary. Poverty is explicitly presented and it indirectly suggests the other side of the binary, richness. The story traverses between the two poles of poverty and richness. As the couple is poor, they are unable to buy gifts for each-other. The inability to buy gifts suggests their financial condition.

(e) Major Structural Elements : Christmas Celebration and Exchange of Gift:

The Christmas celebration is the point that connects poverty and richness. The action is set against the background of Christmas. For celebration, wealth is necessary and the couple does not have it. Their poverty comes in the way of their celebration. If there had been no Christmas celebration, the dichotomy between poverty and richness wouldn't have surfaced. The celebration pulls the couple into the conflict of poverty and richness. The poverty from outside awakens their sense of richness. This is the abundance of something that quickens the lack in them.

Exchange of gifts is the other structural element that oscillates between poverty and richness. Gifts are presentation of feelings and emotions. Della wishes to offer a gift to Jim and Jim also wishes to offer a gift to Della. The presentation of gift seems to be a reciprocal idea and this reciprocation intensifies irony in the story. The desire for gift excites the ambition in the couple and also inability in them. The gift both opens the crisis in the story and also leads it to an apparently disastrous end. But this obsession with gift bereaves the couple of their dear possessions. Thus, there is possessing the dear person by loosing (dispossessing) the dear thing.

Post-structural Perspective:

Meaning is not an issue in post-structuralism. These critics rule out the utility of 'binary' because 'binary' refers to some kind of ideological privileging on the part of a particular element. The hierarchical relation hides the latent inherent potential of the other element. No element of a pair should be painted in negative signification as it retains all the qualities of a positively projected element. 'Binary' gets subverted as there is no correspondence between language and reality which are inversely proportionate. Images used in one context gives different meanings in other context. In post-structuralism, a reader recontexualises a text.

Reversal of the binary : richness/ poverty

"The Gift of the Magi" presents richness in poverty. It is based on the binary richness/poverty. The hierarchy overweighs one element from the pair in structuralist view. Richness is privileged over poverty. Richness refers to abundance, plentifulness, comfort, pleasure, purchasibility etc. and poverty refers to lack, discomfort, hardships, misery, worry, anxiety, unhappiness etc. The story establishes such a hierarchy in the first half of the story. There are references to weekly income, rent of the flat, bargaining of the lady in every

ISSN : 2348-7143
March 2018

purchase, inability to repair the mail-box and the doorbell and condition of the card bearing name of owner of the house. These references establish poverty of the couple.

i) Subversion of the Binary:

The story in the first half establishes the hierarchy but it gets subverted in the second half. Thepoverty in the first half turns into richness. This is because the couple wants to celebrate Christmas and celebration is possible through exchange of gifts. Since they do not have enough money, the environment becomes very sullen, somber and gloomy. The lack of money compels the couple to turn upon their possessions. This is possession in dispossession. They don't have anything to offer and this grim situation turns into a hilarious one. The elements of celebration and exchange of gifts play a vital role in subverting the hierarchy.

ii) Richness in Poverty:

The second part moves to richness in poverty. In fact, it reveals the richness underlying the poverty of the couple. There may not be outward richness but there is inward richness.

Marriage is commonly defined as a partnership between two members of opposite sex known as husband and wife. However, it is more than living together – it is a bond of love, shared economics and shared emotions. The couple in the story highlights these points. The richness is within them and does not require external richness. A person's holding of currency, bank balances and other financial instruments constitute personal wealth but the real wealth is the respect for humanity and the shared emotions. Economists estimate wealth by measuring the actual physical stock of assets but lover's real assets are devotion, dedication and mutual respect. In the story, the hero and the heroine are very poor financially but what make them rich are the qualities mentioned above. Thus, richness is within and poverty without.

The title of the story suggests that it is not about poverty of the couple but it is about their richness, the richness of their mind (personality). The NP 'The Magi' in the title refers to the couple, Jim and Della. The Magi were the Kings who went to see the infant Christ and presented him wonderful gifts. Though Jim and Della are financially poor, the sign 'The Magi' attributes royal qualities to them.

iii) Precious Possessions of the couple:

The precious possession of Della is her hair. It fells about her, rippling and shinning like a cascade of brown waters. It reaches below her knees and makes itself almost a garment for her. "Had the Queen of Sheba lived in the flat across the airshaft, Della would have let her hair hang out of the window some day to dry just to depreciate Her Majesty's jewels and gifts" (31).

The precious possession of Jim is his gold watch. It had been his father's and his grandfather's. "Had King Soloman been the janitor, with all his treasures piled up in the basement, Jim would have pulled out his watch every time he passed, just to see him pluck at his beard from envy" (31).

iv) Richness of the Couple:

The real wealth of Della is her love for Jim. She is financially poor but her dream of a 'fine', 'rare', 'sterling' and 'dandy' gift for Jim makes her rich. She spends many a happy hour planning something nice for him. As she has great attachment for him, she hunts all over

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

the town to find a gift for him. Every evening she eagerly awaits Jim's arrival. The narrator comments: "But whenever Mr. James Dillingham Young came home and reached his flat above he was called 'Jim' and greatly hugged by Mrs. James Dillingham Young. . . Which is all very good"(30).

After selling her hair to Madame Safronie, her fear is not how she will look like but what Jim will think of her. Will he dislike her? She prays. "Please, God, make him think I am still pretty" (30).

The whole world of Della is centered around Jim. She is willing to dispossess her beautiful hair to possess Jim. Thus, there is possessing the dear person by losing the dear thing. Even though she loses one of her natural ornaments i.e. her long beautiful hair, Jim loves her in the same way as before. The following dialogue of Jim brings out his deep rooted love for Della. "I don't think there's anything in the way of a haircut or a shave or a shampoo that could make me like my girl any less" (33).

Though they are unable to use the gifts, celebration of Christmas and exchange of gift adequately display the richness of their personality. The couple goes back to their past possessions to create present gifts. The possession of Della is her beautiful hair. But she sells it to buy a gift i.e. a platinum fob chain for Jim. The possession of Jim is his gold watch which has been his father's and grandfather's. But he sells it to buy a set of combs for Della. "The set of combs, side and back, that Della had worshipped for long in a Broadway window. Beautiful comb, pure tortoise-shell with jewelled rims" (33). Thus, the richness is within and poverty without. The gifts reveal their richness. The couple realizes that it is not in offering gift that the real sense of gift lies but it lies in losing something very dear to oneself. The richness that cuts across the poverty becomes explicit with the things the couple intends to offer.

Della ransacks the stores for Jim's present. The narrator comments: "There was no other like it in any of the stores, simple and chaste in design, properly proclaiming its value by substance alone and not by meretricious ornamentation . . . Quietness and Value – the description applied to both" (31).

To buy this gift, Della sells her beautiful hair which makes itself almost like a garment. To adore her husband, she sacrifices her ornament. The richness, warmth and possession is in their togetherness, their love and relationship. While selecting gift for Jim, Della selected the chain because "with that chain on his watch, Jim might be properly anxious about the time in any company" (31). This shows that Della thinks of Jim's company constantly. Thus, poverty is subverted by the abundance of their love and respect for each-other.

The exchange of gifts brings out the deep rooted love which does not need external richness. The couple is at the receiving end and not at the loss. The focus is not on the financial poverty of the couple but on the richness of personality which is within them. The thread that binds them together is their mutual respect, love, devotion and dedication. The supreme richness is their sacrifice for the gifts, when things are poor, they are rich and when things are rich they are poor. Thus, the story contradicts itself and shows that it has already dismantled itself. Both, the hierarchy of richness and the hierarchy of poverty collapse at the

end of the story. At the end, the text remains unresolved where neither term is privileged and where both terms are privileged. This situation is aporia.

Jacques Derrida in "Sign, Structure and Play in the Discourse of the Human Sciences" writes: "And as always, coherence in contradiction expresses the force of a desire." (Derrida, 90)

The terms 'richness' and 'poverty' are contradictory but not incoherent or incomprehensible in the context of the story. It is this coherence in contradiction that convinces the reader to believe. If the reader give up this desire, the contradiction can't be made coherent.

There is absence in presence. Jim has a gold watch and there is absence of a suitable chain for it. Della gifts the chain but this absence turned presence proves futile as he sells his gold watch, for which the chain is to be used. Della has long beautiful hair but there is absence of combs to adore them. Jim tries to make absence of the combs a presence but this absence turned presence again only brings misery as she sells her hair to buy a gift for Jim.

The story ends with a comparison of Jim and Della's gifts to the gifts that the Magi gave to the baby Jesus. The narrator concludes that Jim and Della are far richer than the Magi, as their gifts are gifts of love and those who give out of love and self-sacrifice are truly rich because they know the value of self-giving love.

To sum up, the structuralist reading demonstrates that the story operates on the binary poverty/richness and the celebration of Christmas is the structural element that binds the binaries together but the post-structural reading reverses the hierarchy and substantiates that there is richness in poverty.

Works Cited

1) Derrida, Jacques. "Structure, Sign and Play in the Discourse of the Human Sciences". *Modern Criticism and Theory : A Reader.*Ed. David Lodge with Nigel Wood.Delhi : Pearson, 2005. 89-103. Print.

2) Henry, O. "The Gift of the Magi." *Popular Short Stories*. Ed. Board of Editors. Oxford : OUP, 1998. 29-34. Print.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Are Homosexuals criminals ? Explorations on Mahesh Dattani's *On a Muggy Night in Mumbai*

Dr. S. P. Zanke
Research Supervisor
P. O. Nahata College, Bhusawal.

Mr. Rajendra Raghunath Rajput
Assistant Professor
Dhanaji Nana Mahavidyalaya, Faizpur
E-mail : rajendrarajput228@gmail.com

Abstract

Mahesh Dattani, the playwright of world stature, is a dynamic writer, teacher, dancer, social thinker, director and a devoted humanist. After receiving the honor of Sahitya Akademi Award, Dattani's identity has universally been acknowledged as the most influential Indian dramatist, writing in India, with the fragrance of Indian soil, soul and sensibility. He reveals his genius through the representation of the suppressed invisible issues. Dattani has extended horizon of Indian drama by including radical themes like the issues of eunuchs, homosexuals and subalterns. The new dynamics of man and woman relationship growing frustration and nothingness in the middle class life, communal hatred etc. are some other themes as reflected in his plays. The present paper aims at exploring the world of the gays and lesbians as revealed in Dattani's *On a Muggy Night in Mumbai*. The playwright examines love relationship among gays and lesbians both at psychological and physical level. The play poses a question, "Are homosexuals' criminals?" It vindicates the rights of the homosexuals.

Key Words: Homosexuals, gays, lesbians, LGTB, subalterns, eunuchs, identity crisis.

Are Homosexuals criminals ? Explorations on Mahesh Dattani's *On a Muggy Night in Mumbai*

Generally, eunuchs or gays are prohibited intentionally from mixing up with the others and disclosing identity. At public, it is assumed shameful to even utter this word. Being homosexual is a kind of stigma to anyone in the so called sophisticated society. The term 'homosexuality' is used for "Homosexual person, who is sexually attracted to others of the same sex." (Oxford 747) The term, 'homosexuals' implies sexual relationship between the same genders. They are gay and lesbians. Broadly, it is sexual attraction or sexual behavior between members of the same sex or gender. The most common terms for homosexual people are *lesbian* for females and *gay* for males. The number of people who identify as gay or lesbian and the proportion of people who have same-sex sexual experiences are difficult to estimate for many reasons, including many gay or lesbian people not openly identify.

On a Muggy Night in Mumbai (1998) is a play that deals with homosexual relations in the urban society. It is adapted to a film '*Mango Soufflé*'. (2002) The play debates the socio-psychological identity crisis of the gays. They are shattered between social taboos, subjective whims and inner conscience. It sensationalizes the torments, predicaments, insecurities, dilemma and frustrations of the gays in the materialistic society. It scrutinizes the identity

crisis of the gays who inhabit non-praiseworthy space in cosmic social order. The others feel shame of gay and marginalize them.

In the play, Kamlesh and Prakash are lovers. But in due course of time Prakash transforms as Ed by feeling ashamed of being homosexual. He meets Kiran, who is Kamlesh's sister. Meanwhile, Sharad, who is still passionately in adoration with Prakash, is fulfilling Kamlesh's sexual needs. Incidentally, Prakash bumps into the life of Kamlesh as a lover of his sister, Kiran. Ed wants to hide his gay identity and to marry Kiran. He longs to remain in touch with Kamlesh through Kiran so that nobody will suspect his identity. When Kiran knows the relationship, she displays all her compassion for the gay community and homosexual associations. On the other hand, Deepali is a 'sensible' lesbian in the group. She feels compassionate for Kamlesh and has an affinity towards him. She is vocal of her sexual inclinations in her arguments at the party. The guard is a homosexual who is seen putting up his attires in front of Kamlesh just at the commencement of the play. Ranjit who desires to obscure his gay identity in India has his gay partner residing in England. These characters show the invisible world of gays and lesbians in the society.

The play compacts with unisexual and bisexual love relationships. None takes bold initiative of declaring in the open about their sexual orientation. The playwright highlights the burning issue of gays in the society. Every person next door may be a homosexual but restrains him from exposing his real self and thus endures with the pretence of heterosexual. The play dares to revitalize the facade of sexlessness from male-male intimacy, dealing with homosexuality. It dispenses with conventional and so-called orthodox, man/woman role-playing. The play is a treasure house of all the homosexual characters Kamlesh, Sharad, Ed, Ranjit, Bunny and Deepali simultaneously breathing in two different worlds. Sharad as the gay man speaks to the lesbian and both are intelligent. Homosexuality is not a fatal disease or mental illness that requires to be, cured. Homosexuals are as a common man. They are excluded just because they love 'their own kind', They get cruel treatment from the society. They are regarded as 'queers' Homosexuals are typical humans attracted to their own gender. They sustain in their own make-over world temporarily liberal from any restrains and societal regulations.

The action takes place in the living room of Kamlesh, a fashion designer living in Mumbai. It is divided into three acts. In Act I, the stage is divided into three action areas. The first is a small flat, beautifully done up in 'ethnic chic' fashion. The windows overlook the Mumbai skyline and act literally as a window to the city with its glittering lights. The flat is located in the up market area of Marine Drive. It speaks a lot of its occupant, Kamlesh and his attempt at creating a world where he can belong. The second area, a completely non – realistic set compromising three levels, is black and expansive. Characters in this area are immediately suspended in a 'shoonya' where they are forced to confront their inner thoughts. Below this is Kamlesh's bedroom. The bedroom is realistic, but hidden behind a gauze wall, giving it mystery and secrecy. The backdrop of these three acting areas is the Mumbai skyline; engulfing the created world of Kamlesh, the secret private space of the bedroom and the deeper space that belongs to the inner thoughts of the characters.

The scene shifts to airport lounge. Kiran, Kamlesh's sister arrives. She is in late thirties. She is engaged to Ed. Ed's former name is Prakash. Prakash had been the sex partner

of Kamlesh earlier. Now he wants to come out of it. He appears on the scene. Kiran is totally unaware about relationship between Kamlesh and Prakash. Kamlesh to forget Prakash but still he finds it difficult to come out of it. The scene shifts to the flat of Kamlesh. Kamlesh, Kiran, Sharad gather together. Shard is also in love with Kamlesh. But Kamlesh is still interested in Prakash. In absence of Prakash, Kamlesh uses Sharad just to fill in the vacuum. Unfortunately, Sharad is not able to fulfil Kamlesh's emotional craving for Prakash. He feels sorry for involving with Kamlesh. He blames Kamlesh:

> (Over Kamlesh) And I am not being a drama queen. Now this is being a drama queen … (shrieks with arms akimbo.) I wasted a year of my life being a house wife for you and all I get is a kick in the ass! you beast! (pause lights a cigarette) Sorry. That wasn't really funny. Although some people might think it is. Things could be worse like (points to the window) that woman I couldn't take it for a minute when you said you didn't love me, but she… She can't throw him out. (*CP* I 56)

Sharad knows Kamlesh's attempt to forget Prakash is not genuine. It is because Kamlesh has carefully treasured his photograph with Prakash. It is clear that Kamlesh is still obsessed by the thoughts of Prakash. Deepali is one more visitor invited by Kamlesh for the party. She is friendly with everyone. She is aware of the love relationship between Kamlesh-Prakash and Sharad. She is lesbian. She is in love with Tina, one who never appears on the stage. Deepali comes in. She comes to know that Kamlesh has used the Guard to gratify his sex hunger. She doesn't like it. There enter Ranjit and Bunny Singh. Ranjit works with HIV counselors in England. It is his opinion that the condition of homosexuals in England is better than India .Bunny Singh, a famous T.V actor plays the role in serials. He is projected as a social reformer. He too is a gay. For public he is a social reformer but in reality he hides the truth that he is gay. He is afraid that public will not accept him if he disclose the truth about him.

Kamlesh, in Bombay feels lonely. Memories of Prakash haunt him. He decides to consult a psychiatrist. The psychiatrist advises him to reorient himself. But he finds it impossible for himself. Bunny Singh asks him to adjust with surrounding, reorient himself and hide the reality. But everything tried is of no use for Kamlesh because his love for same sex is inborn and incurable. Hence, he cannot come out of his love for Prakash. He opens his wound to Ranjit:

> I tried explaining to him (psychiatrist) that I needed his help to overcome my anxiety and fears, not to be something I am not. Could he help me cope with his? (pause). I don't go to him anymore. I stopped taking his pills. The fear has come back. I am obsessed even more by the memory of Prakash. I –I feel I cannot live without him. I am capable of doing anything. (pause) Please help me! Who do we turn to except one another? (*CP* I 69-70)

Bunny Sing asks Kamlesh to get marry with a woman and continue his homosexuality. But Kamlesh is honest with himself and doesn't want to live with mask. Sharad asks him to exercise his will power to forget Prakash. He wants Kamlesh to tear up his photograph with Prakash in the presence of all party members. He says: "Now take a look at the picture. And say it out loud –'As my friends, this city and God are witness to my vow, I

break all ties with Prakash.' Then you will tear up that picture and throw it out of the window. Is that clear?" (*CP* I 73)

Kamlesh tries to tear the picture but he can't do that. Kiran enters. Kamlesh introduces Kiran to everyone. She is surprised to see Bunny Sing among all homosexuals. She thinks Bunny as an ideal husband and father. On being asked, Bunny doesn't clear himself whether he is a gay or not. But one thing is sure that he tolerates gay. Kiran is engaged now with Ed (Prakash). Her first marriage was failure. She announces her marriage schedule: "We are having a Hindu wedding in Bangalore for my parents next month on the 7th. And a Tamil Christian wedding on the 12th for Ed and his family here in Juhu Church. I hope you will be free to attend." (*CP* I 77)

Kiran suspects that something is wrong with her brother, Kamlesh. Nobody present disclose the reality to her. Deepali just tells her that Kamlesh is under depression. Kamlesh re-enters. He doesn't want his sister to know about his homosexual relationship with Prakash/ Ed. Somehow, he manages to send Kiran into another room. Act II opens with a story of the first meeting between Prakash and Kamlesh. Prakash had been in the park where gays wonder in search of partners. Prakash, the closet homosexual had met Kamlesh in the park on one of the evening. Since then they were in love with each other. The scene again shifts to Kamlesh's flat. Deepali wants that Kamlesh should tell Kiran everything about his relationship with Prakash. She wants Kamlesh and Kiran to be happy in future and should not live under the constant fear of being exposed. Sharad also blames Kamlesh for ruining Kiran's life in such a way. Bunny Singh is of the opinion that Deepali and Sharad are unnecessarily making the thing worse. Deepali corrects Bunny Singh by saying that it is impossible to love man and woman at a time with the same intensity. Pretension of any relationship does not last long. Bunny Singh admits the truth. Kamlesh believes that Prakash is 'straight' now and hence heterosexual. He adds: "He (Prakash) goes to church every week now. They put him on to a psychiatrist. He believes his love for me was the work of the devil. Now the devil has left him." (*CP* I 85)

Kamlesh also is of the opinion that Kiran has found a good husband in Prakash and they would be happy as husband and wife. He loves his sister. He expresses his concern as Kiran comes out of the bathroom.

Very slowly she began to find herself again. And I would pray that she would not fall apart again. I was thankful also for Prakash for making her happy again. I don't think it ever occurred to her in her wildest dreams that we were lovers. She never even asked me whether Prakash was gay. She just assumed he wasn't. (*CP* I 86)

Sharad is about to tell something to Kiran. Kamlesh loses his temper and asks him to get out of his house. As Sharad goes out, Kiran goes after him to bring him back. The scene again shifts back into the past. Ed and Kiran talk to one another about their plan of marriage. At the end of this scene, it is revealed that both Kamlesh and Kiran love Prakash. Meanwhile Ed also enters in Kamlesh's flat.

Act III opens in the living room of Kamlesh. The *baraat* is passing from below the window. Everyone gathered in Kamlesh's flat is disturbed by noting freedom to the marriage between man and woman. They feel suffocated. Kamlesh and Ed try to avoid each other. Kiran doesn't understand the reason. She even doesn't understand why for Kamlesh and

ISSN : 2348-7143
March 2018

Sharad are separated. She requests Kamlesh and Sharad to start living together. Sharad and Deepali try to tell truth about Prakash to Kiran. Deepali asks Sharad whether he wants to be 'straight'. Ed and Bunny Singh think it possible. It is clear that these want Sharad to live double life that of hetero and homosexual. Bunny Singh gives way to his inner feelings. He feels really sorry for living double life. He admits that he is a gay and cheating public by playing the role of an ideal husband and father as well. Thus he comes out as a real hero. The action then takes place in the drawing room as well as in the bedroom at the same time. Ed has decided to cheat the world. He has planned to get marry with Kiran and continue his relationship with Kamlesh. Kiran calls herself as a complete woman. Sharad and Deepali decide to tell the truth to Kiran. The Guard comes in and gives the photograph to Sharad which Sharad transfers it to Kiran. Kiran blames Kamlesh for hiding the truth. She asks the Ed to get out of the flat. Ed gets overwhelmed. He goes crazy and runs to climb the window. He tries to commit suicide but has no courage to jump down. Kamlesh, Bunny, Sharad and Ranjit rush to save him. The Guard helps him to walk out. He cries:

ED: (to Kamlesh). Where do I begin? How do I begin to live?
KAMLESH: I don't know. (*CP* I 111)

The play ends without solution. It goes on moving from present to the past and from past to the present. The place of action is confined to Kamlesh's flat only. At a time two actions take place in two different parts of the flat. The time of action is evening. Most of the dialogues spoken by characters, deal with the problems of homosexuality. In short, it is unique work of art by Dattani.

On A Muggy Night in Mumbai is Dattani's path breaking play because it deals with the live issue of LGBT people. It is all about the psychological problems of homosexuals. At the same time it also presents heterosexual people's attitude. Feeling helplessness, loneliness and fear of exclusion is a serious concern in the whole play through all the gathered gays in the flat. The play looks rather a powerful appeal for the human rights for these queer people. All the characters face identity crisis because they belong to marginalized and oppressed class of society. They are the victims. All the assembled gays gathered for the party represent different issues of the same homosexual community. Due to the pressure of heterosexual norms, these cannot articulate their inner thoughts in public. Among these types, Sharad and Deepali are honest with their sex partners but these have their own ways of being gay. Deepali is lesbian and hence involved with another female. Sharad is the flamboyant gay. He put on colourful dress. He is honest with Kamlesh. It is his sincere desire that Kamlesh should forget his first love for Prakash. He feels greatly disturbed as and when Kamlesh remind Prakash. When he comes to know about Kamlesh's unsubsidized yearning for Prakash, he in utter helpless condition leaves the house. It makes him to question his identity. He may then connect with anyone outside to gratify his sexual hunger. It may be possible that this utterly disturbed homo can commit suicide also. Kamlesh is the central character, a confirm homo, crafty schemer and double dealer. He was emotionally attached with Prakash, another male but to secure his sister Kiran's future, he shifts from Bangalore to Mumbai. There, in Mumbai, he enjoys sex with the Guard, the secretary, Sharad and lots of other strangers. He represents two levels of sex – emotional and physical. His involvement with the Guard, the secretary, Sharad and other strangers represent his sexual urge for physical

pleasure where as his pining for Prakash represent emotional involvement. And at the end, he is successful to manage the later. Prakash is none but Ed. Earlier he was absolutely homo but later decides to live bisexual life by marrying Kiran. He is a person of compromising nature. Under the pretext of marriage with Kiran, he decides to pursue a homosexual life as most of Indians do. He finds it safer than being exclusively homo and not to challenge the accepted norm of the society. Kiran being homo's sister was ill treated by the former husband and plans to seek comfort in the company of Prakash. But finally she comes to know about homosexual relation between her brother, Kamlesh and her would be husband, Prakash. Thus, her dream of happy marriage gets shattered and she is left to repent for the rest of her life. Bunny Sing is antithesis of Kamlesh. He is secret homosexual. As Smita Lakhotiya states:

> Bunny, his [Kamlesh's] antithesis, the clandestine homosexual, plays a role of a happily married father on a television sitcom as well as in the real life. But he is deceiving himself at two levels. Bunny deals with two kinds of deception: the life of social lying, of public deceit, of those who play the game of duplicity that is bound to end in scandal ruin: and the other more private deception, the cultivation of illusion that is necessary to achieve sexual satisfaction. Bunny is rather more traditional gay man (he would say happily) while publicly denying his own nature. (61)

Ranjit is another character of gay type. He left India because India, according to him is not a country for persons like him. Now he finds himself in a safe position as he has taken an easy way out moving to Europe for the last twelve years where he is able to open himself. Thus by taking a group of homosexuals in the cosmopolitan city like Bombay, Dattani reveals their interpersonal relationships, their experiences, their self – delusions and their realizations. All of them sail in the same boat, but each has his own way of thinking. Sunanda Shelake remarks:

> He [Dattani] is the first playwright who has used all the gay characters in his play *On A Muggy Night in Mumbai* to handle openly gay themes of love, affiliation, trust and betrayal, raising serious 'closet' issues that remain generally invisible. This is the first play in Indian theatre where the playwright points out at the male –male and female – female dealing openly with homosexuality where a gay prefers to be called 'brown' in West than to be called 'homosexual' in India. (215)

One should enjoy the entire freedom to opt the gender s/he aspires to indulge in. But the Society imposes to be heterosexual. If one is blessed with a male organ, he has no right to have physical relationship with another male as the civilization's protocol considers it immoral. The play ponders upon gay identity and acceptability, which otherwise the society would prefer to sweep under the carpet and be mum on the burning issue. Intimate same-sex behavior in India has always been looked down on as an act of disgrace. Indian society regulates man and woman to marry each one to bear children. The tendency generates a social pressure for men to marry women. Both enter heterosexual relationships to satisfy social expectations. *On a Muggy Night in Mumbai* lifts the blanket of secrecy that shrouds the marginalized cultures, sexualities and lifestyles. Can homosexuality transform into heterosexuality? Is homosexuality an unnatural abnormality of human society?

ISSN : 2348-7143
March 2018

Dattani intends to establish that the subjects like homosexuality are rooted in human psyche. It is drastic on the part of playwrights to introduce an issue in theatre that is usually treated as taboo in Indian theatre. The whole presentation is arranged in such a manner that homosexuality instead of being recognized as taboo has become a natural human experience. Can homosexuality change to heterosexuality? Is homosexuality an unnatural aberration of human society at all? What happens to bisexuals? The play attempts to pose these questions, knowing that final answers are hardly possible.

Works Cited

Dattani, Mahesh. *Collected Plays.* New Delhi: Penguin Books, 2000

Lakhotiya, Smita R. *Care and Cure, Relationship in Dattani's Plays*,Kanpur: Shubhan Publication, 2011.

Shelake, Sunanda. *Mahesh Dattani: New voices of the Theatre*, Kanpur: Shubhan Publication, 2015.

Wehmeier, Sally. *Oxford Advanced Learner's Dictionary,* New York: Oxford University Press, 2005.

ISSN : 2348-7143
March 2018

New trends in the Exploitation of Human rights in Brunner's Literature

Mrs. Sankla Shraddha M.
Department of Business Economics
Haribhai V. Desai College, Pune-2.

Abstract:
In 1986 David Shiman had published the first human rights curriculum in the United states, teaching about Human rights, which has been followed by steady stream of new resources in the field, notably Betty Reardon's teaching for human dignity. Human Rights Education promotes democratic principles. It examines human rights issues without bias and from diverse perspectives through a variety of educational practices. It engages the heart as well the minds. It challenges students to ask what human right means to them personally and encourages them to translate caring into informed and non-violent action. The age old The Long Result (1965) is a human rights exploring fiction that depicts the social menace in the society due to the intervention of alien species. He intuitively connects advances in medicine and science with a long-standing human desire for immortality, and predicts the commoditization of health and longevity along with it. He invents muckers, aliens, ordinary men and women who commit horrifying acts of violence against anyone. The terrifying realities such as the result of overcrowding, racial discrimination, alien invasions and the loss of any sense of self or personal space, Brunner has created whatever necessary to create the possibility of such a future ever arising. Here researcher tried to explore the perspectives of human rights education in the "The Long Result".
(Keywords: Human Rights Education, democratic principles, racial discrimination and alien invasions)

Exploitation of Human Rights

The protagonist of the novel is Roald Vincent, a senior official of the Bureau of Cultural Relations. The organization handles contacts just with the aliens as well as other human colonies throughout the world. Vincent has now a new responsibility to handle a rapidly rising crisis regarding the alien ship. The alien ship is from Starhome which seeks the permission from the Earth to land. As the ship carries a diplomatic mission from a newly discovered alien species, it creates the situation of war on the earth. The crises generated out of it are also used in political manipulation between Earth and Starhome, a colony beginning to press for independence.

The novel opens with the introduction of the crisis about which the protagonist of the novel Roald Vincent is unaware. When he has called to his secretary at his office, he realized that the Chief of the Bereau, Tinescu, is very angry at him and he has to see him as soon as he arrives to the office. As he reached to the cabin of Tinescu, he overhears the conversation between Tinescu and Giuseppe Capra, the Minister for Extra-Terrestrial Affairs, regarding the safe landing of Starhome. He thinks that the matter is irrelevant to him because he handles Viridis department. However, Tinescu shouted at him and said that Starhome's

ISSN : 2348-7143
March 2018

courier is damaged as it is not landed safely. The safety of Starhome is very important as it is a connecting agent between Earth and new aliens called Tau Cetians.

Roald goes to the Stars Are For Man, a League designed to control and contact aliens and their ships. On his way he is reported by the guard about the accident happened there. As he arrived there, Rattray, the director of the Stars Are For Man tells him that the wagon arranged for the aliens is smashed by cranks and his seven people are hospitalized with chlorine poisoning, and the police are on their way. He asks Raold to visit the different sections of the League before they depart to the controlling section. There Raold is introduced to Supervisor Susumama, who keeps his eye on the every movement of the aliens. Soon he observed the appearance of Tau Cetians's ship on the sky and the tension flouts in the organization, because the safety of ship is not fully in the hands of human beings: "You don't think we'd trust fifteen thousand tons of ship to anything but automatics, do you? The human part of the job is already over – unless the automatics fail, and they're stacked in three-way parallel" (23). However, the ship lands safely on the planet. As Raold takes Tau Cetians's to the wagon, he looks cranks hovering around there. Rattry asks Raold to report the matter to Tinescu and further ask him to report the matter to the police.

Here the Tau Cetians are moved to the safe place where Dr. Bin Ishmael is appointed to take care of them. Raold could not stop himself and goes there to meet them. Ishmael takes him to the private room where the Tau Cetians were kept. Soon Ishmael gets a message that the aliens are not safe there. He articulates the tension as: "They sent an anonymous message to say we'd better keep our aliens under careful guard, because they're tired of monsters wandering around unattended" (41). They both are aware that any mistake can lead to disastrous effects. Though the environment of the novels is related only to the world of aliens and the organizations, it is indirectly related to the threat that the entire humanity may face. The cranks and other aliens are always ready to wipe out the humanity from the earth. This threat is aptly expressed in the words or Ishmael who articulates:

> Think we can afford to chance it? The Starhomers are longing to see us mishandle the first Tau Cetians delegation – that's why they're making things deliberately awkward for us. Think of the effects if someone does attempt the lives of a party of aliens! And think how much worse it'll be if Tau Cetians are involved – a race which as you said yourself was already on the way to eventual spaceflight. (41)

The alien races are so powerful that they are ready to spaceflight at any moment. They are probably superior to the humans in respect to the tactics and weapons. It is believed that the Tau Cetians have a better technology than the human beings. So they are more dangerous than anyone and any harm to them may lead to a direct conflict between them and humans. Therefore, the members of the organizations are ever under-pressure. It is articulated in the novel as:

> We didn't hand over potentially dangerous techniques; equally, we didn't infringe on any major racial goals, for fear of taking the spirit out of the species. In concrete terms, the Tau Cetians would doubtless ask for the star drive. They wouldn't get it. By the time they'd developed a world language and their own interplanetary ships, they'd almost certainly invent a star drive

> of their own – and who could say? It might even be superior to ours, which suffered from all kinds of drawbacks, such as the nuisance of having to use a set of engines once and once only, for some reason I didn't fully understand but which was connected with the effect of stressed-space fields on intra-atomic distances. (42)

They have developed their own world language and their own interplanetary ships. They have certainly invented a star drive of their own, which indicates the technological up-gradation of theirs. Raold also intended to do not involve in the matter but because of the orders of Tinescu and the kind of job he has, he is tracked in the way. He has also remembered all those cracks about his job with 'Poor Relations', and came to a decision that he will take an active part in it. He knows that it would harm him, whether he intends to remain in alien contact or not. So far, he is around the Tau Cetians, which provokes him to investigate the alien affairs, specifically Starhome, with the Earth. He wanted to investigate the Starhomers' arrogance in order not to exacerbate relations between them and Earth. He believes that they became sufficiently cynical to involve an alien race in a private squabble. Therefore he wanted to discover why Tinescu had allowed the situation to degenerate to such a risky state. He also suspects the Stars Are For Man League as harmless eccentrics was no longer in a tenable position.They are a lot more directly involved with the realities of interstellar relations than the Bureau. They already have the information in advance of the Tau Cetians' arrival, even though there are some lunatic actions which are totally dangerous.

Raold suspects that he may be watched by someone else and he believe that this activity is ignited by the cranks who are in search of an opportunity to attack on the Tau Cetians. He also suspects that a lie-detector is used by Klabund to know the affairs of Bureau in detail. However he is not ready for such invasions. He says:

> I do not accept that society has the right to invade the mental privacy of any sane individual – I shot out my hand across the shiny surface of the desk and swept aside the squat bulk of the addresser, which was large enough to conceal from anyone sitting in my chair something as compact as a lie-detector. (53)

The modern technology that is used in different investigations and for the different purposes has surpassed all the boundaries of being a machine and now the technology is controlling the human deeds as well as human fate. The devices such as lie-detector are used to know the truth, but it has also been used to unravel the private memories of an individual. As a result, humanity has lost the private life, and it has become commodity that can be utilized by others. The invasion on private memories leads the human being to feel insecurity everywhere, and see chaos in the society.

The evolution in technology adds affluences to the life of human being, but to a modern man, still expecting perhaps eighty years more life, the waste entailed by premature death became not exactly more frightening. According to Raold, such a kind of death is always been frightening, but the more sad thing for a man is that he is able to accept that his survival was one long chain of risks passed only by chance. He thinks that "[a]s a saint is said to grow more conscious of his sins as those grow fewer, so men living longer seemed more aware of their vulnerability" (107). He equates the consciousness of an ordinary man to the death with the sins of saint, who is more conscious than anyone else about it. He imagines

that being the citizen of another planet in the space may narrow down the possibility of uncertain death. He articulates:

> Exactly why a narrow escape from death and the prospect of becoming a citizen of a second-class planet should have made me feel I was enjoying myself, I couldn't figure out. But I was…. The sight of the mound of work that had accumulated in the conveyor box over the weekend would normally have made me sigh and sit down to sift painstakingly through every item before initiating fresh tasks. (119)

As he is involved in the matters of the alien species, he sees the possibility of becoming member of that species. He also feels that he has settled down his matters on the earth. Soon, he comes to know that Tau Cetians are attacked by someone else, but by chance no one was harmed. Inspector Klabund is called to investigate the matter. Meanwhile Raold makes his way to the chambers of Dr. bin Ismael where Tau Cetians are kept. There he realized that due to the break in oxygen pipe, the incident is happened in the chambers. Martin is called as an expert to repair and maintain the gravity of the chambers so that aliens may remain safe. The atmosphere of their unsafe lodging disturbed the total management system of the Starhomers and many officers and guards covered the place to protect them.

Raold meets with aliens in the Bureau Office. These aliens seem to be unravelling the total space, the different planets in the space, the people who live there, their astrophysics etc. Raold expressed that:

> Anovel's people appeared to have the mental attributes required for the invention of space travel: an interest in other planets and races, acute intelligence, excellent astronomy and astrophysics – not to mention their unique physical qualifications. In spite of which, they seemed content to take advantage of Earth's starflight monopoly and to permit us to maintain survey missions on their planet. (151)

The aliens are interested in the search of different species in the space where they might create their own monopoly in terms of the starflight. Raold feels the superiority of these aliens over the human race as the aliens have better progressed in astronomy and astrophysics. It seems that the "planet of inscrutable aliens, intellectually and physically our unquestionable superiors even if they haven't any starships of their own, who've never squawked at any proposition we put to them but have always kept us politely at a distance" (156). The quest of aliens for the different land in order to gain control over them necessarily poses the threat of destruction to the human race. Their superiority proves the inferiority of human being in the scientific advancements.

Raold involves very much in the matters of the aliens. He befriends with one of the aliens named Anovel and thinks that he has almost known everything about them. However, Tinescu makes it clear that Anovel has expressed his ideas only, and it does not mean that they are the thoughts of all Regulans. They are different from one another and their target is also somewhat different from their individual thoughts, so it must not be mistaken with one another. Each move of the Regulans is directed to the specific purpose. Yet, they are not totally cold and emotionless; simply that they are the nearest thing to a totally rational being

ISSN : 2348-7143
March 2018

human beings have ever come across. Tinescu points out the fact that Regulans like Anovel are not allowed to express their own thoughts; they operate in a particular manner.

A review work on Viridis indicated that somehow two misfits had failed through or supposedly foolproof testing for emigrants. A man and a woman who realize even the undemanding pace of modern Earth too much for their lazy natures had arrived to the conclusion that – Viridis being pastoral and under-mechanized – they are able to migrate to a life of self-indulgent ease. Raold selected Viridis as a future planet and begins to ponder that he may come across to an idyllic society akin to primitive Polynesian islands, where people could sleep in the sun all day and make love in the bushes all night. His imagination soon comes to an end when he realizes that Viridis is not like Earth and in spite of the similarities in both planets, there may be different native weeds and inedible animals and irritating insectoids and bacteria which were adaptable to human tissues. As a primitive land, Viridis may not have seen technological evolution like Earth. On Earth, it is now almost impossible to function without machines. So, without machines everyone had to work far harder on Viridis, and it also would be impossible to maintain a decent standard of living. The problem of living on the both places, according to Raold, is that there are:

> Two things had led up to this pint-sized crisis: first, these two hadn't had the sense to accept the facts, and were now going around complaining that they'd been deceived – and refusing to work like everyone else; second, someone had made a disastrous mistake in recruiting them. (162)

The mentality of human being is shaped in the way that he is not able to accept the facts. The officers in the Bureau recruit the people with the agenda that all human being no matter which planet they were born on were entitled to the protection of Earth, which makes everyone annoyed. Raold believes that the human being has to re-examine the whole selection procedure.

However, it seems difficult to establish the direct contact with the aliens as they are invented and mediated by the Starhomers. Raold's communication with the Micky reveals that the management of ever-increasing is a major problem that has created many problems including employment. Here, Brunner again highlights the problem of overpopulation that is driving the society inexorably to its destruction and chaos. Micky brings to front the fact that the issue of increasing population is the global problem and no one is free from this chain. As a result, people of the planet have nothing to do in their hands and as a results they are become living dead creatures who does not know their future. He says:

> 'It's a curious fact, you know,' he mused, 'but we haven't even yet adjusted to our increased lifespan. I hear Indowegiatuk ought strictly to have retired years ago, because the limit was fixed when people only averaged ninety or ninety-five. We have this top-heavy load of people still active, still productive, whom we've shuffled off into cosy pigeonholes, and there they sit, chewing their nails and – I think – dying of boredom before they have to.' (166)

The excessive population leads the government to fit them in the pigeonholes. It has created a system where old peoples are living the life of their second childhood. However, there is also hope in the words of Raold who replies that government succeeds to manage the population

of the planet and he is sure that one day the old age system will be reversed with the help of scientific developments.

Thus, the novel depicts the constant threat to the humanity which is ever under pressure. There are attacks of cranks on aliens who are the guests of the Earth; the result of this may be the destruction of the humanity as these aliens are so powerful than human beings. Definitely the novel depicts the human right explorer future of the society which is on the way of destruction. Perhaps this is the first novel where Brunner starts to depict the human right explorer vision which he continued in Stand on Zanzibar and in The Jagged Orbit. Brunner seems to be reacting to a nascent trend towards superficiality and overconsumption in his own time. He intuitively connects advances in medicine and science with a long-standing human desire for immortality, and predicts the commoditization of health and longevity along with it.

References:

- Littman, David G. "*Human Rights and Human Wrongs*". National Review. New York.
- "*Obituary of John Brunner*". Daily Telegraph. 25 September 1995.
- Afftab Alam, (ed.) Human Rights in India, Rab Publications, New Delhi, 1999.
- Brunner, *John Stand on Zanzibar*. Doubleday, 1968. Print.
  The Jagged Orbit. Ace Books, 1969. Print .
  The Long Result. Harper and Row, 1972. Print.

Current trends in Cybercrime literature as an impact Cashless Economy

Dr. Mahavir R. Sankla
Dept. of English,
Haribhai V. Desai College, Pune-2.

Abstract:
Indian economy has witnessed two major striking decisions taken by the government in 2016 and 2017. The Government of India announced the demonetization of all ₹500 and ₹1,000 banknotes of the Mahatma Gandhi Series. Government brought promising change in the field of indirect taxation and introduced Goods and Services Tax (GST) which is levied in India on the sale of goods and services. Demonetization's motto was to encourage cashless/digital economy. It has welcomed cybercrime threats in India. Cashless economy means more and more use of digital mode and less use of cash in transactions. Digital technology is encompassing in all walks of life, all over the world and has brought the real meaning of globalization. Cybercrime denotes any misconduct which includes a computer and network. There is no doubt as digital environments have introduced new levels of efficiency, connectivity and productivity to businesses of all types the world over. The same thing is happened in the field of cybercrime, where hackers are investing more on research. Demonetized India is open market for these fraudsters, scammers and hackers. It's a matter of an academic discussion, whether the objectives set by government behind demonetization are fulfilled or not but surely, cybercrime has scored its percentage. Situation is alarming; Cybercrime is an upcoming and is talk of the academician in every field of the society/system. Researcher has tried to elaborate recent trends in cybercrime in the era of digital economy after demonetization. An attempt is made to find out various tricks used by hackers to loot money.
(Key words: Demonetization, cyber security, cybercrime, distinct trends in cybercrime)

Several countries like USA in 1969; Zaire in 1990; Australia in 1996; Zimbabwe in 2010 and North Korea in 2010 have resorted to demonetization. The Indian government had demonetized bank notes on two prior occasions - once in 1946 and then in 1978 and in both cases, the goal was to combat tax evasion by "black money" held outside the formal economic system. Firstly, government has not proclaimed about digital economy or cashless economy. Hence, cybercrime was not the issue to be taken care of. Prime Minister of India, Narendra Modi announced the demonetization in an unscheduled live televised, address at 20:00 Indian Standard Time (IST) on 8 November. In the announcement, PM declared that use of all ₹500/-

ISSN : 2348-7143
March 2018

and ₹1000/- banknotes of the Mahatma Gandhi Series would be invalid past midnight and announced the issuance of new ₹500/- and ₹2000/- banknotes of the Mahatma Gandhi New Series in exchange for the old banknotes. There are many more reasons on why demonetization came into effect, but the listed one's seemed to be more important for the government as directed; to hit Maoists, to make corrupts burn cash, to make municipalities' record recoveries, to hit the fake currency rackets and huge opportunities for mobile wallets. India witnessed notable improvement in the digital transactions across segments in next seven months. According to the RBI data, the volume of debit card usage (digital transactions) spiked to 415 million in December last year from just 236 million in the previous month when the demonetization was announced. The value of digital transactions hiked from Rs 32,200 crore to Rs 58,000 crore in just one month.

Indian cities and aristocratic class was aware of cashless economy. Whereas, rural area consisting merely educated class was dragged into cashless economy. People started using smartphones, credit/debit cards, mobile banking, internet banking, etc. Without proper education of cybercrime or an idea of online digital frauds it was like walking in crowd without specs. Hackers, scammers and fraudsters targeted this huge density and launched various products to deceive people. Educated people, Political leaders and so called academicians are also trapped by these hackers. Cyber criminals are doing their business for many reasons; for the sake of recognition, for the sake of quick money, for terrorism, found new opportunities to do legal acts using digital architecture and many more. Cyber criminals want to use their knowledge to gain benefits quickly whereas; they are not driven by ego or expertise. They are using their expertise to steal, deceive and exploit people as they find it easy to earn money without having to do an honest routine work. It has become a real threat today using distinct weapons to loot ones wealth. Cybercrimes are broadly categorized into three categories such as; individual, property and government. There are distinct kinds of cybercrimes noticed in India after demonetization that can be discussed as follows:

Corporate Account Takeover:

This is costly and ranks among the fastest and most healthy type of attack. Criminals initially successfully achieve victim's financial banking credentials and then use various innovative softwares to hijack one of his computers and then it becomes easy for criminal to steal money from victim's bank account. It costs lacks of rupees.

Tax Refund Fraud:

Tax refund fraud can become rampant in recent years. In such kind of frauds specific course is practiced by the fraudster. Cybercriminal initially obtain victim's details such as; name, mobile number, maid ID, pan number, address and date of birth. Then fraudster claims standard deduction, tax credits and generates a large refund. It is done electronically.

ISSN : 2348-7143
March 2018

Identity Theft:

Fraudsters seeks one's personal details for the same. He or she successfully steals a person's personal identifiable information. There are several malicious purpose behind identity theft such as; opening a line of credit, purchasing goods or services, receiving medical care, obtaining employment, buying or renting a house, etc.

Theft of Sensitive Data:

Sensitive data such as unencrypted credit card information stored by a business, personally identifiable information, trade secrets, source code, customer information and employee records all attract the attention of cybercriminals. This cybercrime overlaps with previous discussions of personally identifiable information, identity theft and security breaches. The costs to victims of this type of cybercrime can be high, and involve both public-image damage and financial costs related to loss of business, legal fees and increasing security measures.

Theft of Intellectual Property:

Intellectual properties are at the risk of being stolen such as commercial and copyrighted material such as movies, music and books. China specially supports such kind of hacking. Tommie Singleton, director of Consulting Services, Carr Riggs & Ingram rightly denotes in his research article entitled 'The Top 5 Cybercrimes' as:

> "Chinese hackers have stolen product blueprints, manufacturing plans, clinical trial results, pricing documents, negotiation strategies and other proprietary information from a large number of commercial entities in the United States, including Coca-Cola, Lockheed Martin and many others." (6)

Here, criminals commit commercial espionage if they locate and steal a competitor's intellectual property. This is done very specifically in an unauthorized manner.

Unauthorized access and hacking:

It means an illegal intrusion into computer system or network as it is done without permission of person in charge of the computer or network. This is specifically done in order to steals ones credit card information. Government websites are also hacked for monetary gains. These hackers are generally classified as; White Hat Hackers, Black Hat Hackers and Grey Hat Hackers as per their motifs and course behind hacking.

Web Hijacking

It is deliberate forceful control of one's website. Original controller loses his control of the website and its content. Criminal can use this website and content to earn money, to defame controller, to demand for money and exploit website users.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Child Pornography:

Children gets an easy access to computer and internet as it is become necessity of every household. Vardhaman Mahaveer Open University, Kota manufactured study material rightly points this issue as:

> "Pedophiles lure the children by distributing pornographic material and then they try to meet them for sex or to take their nude photographs including their engagement in sexual positions. Sometimes pedophiles contact children in the chat rooms posing as teenagers or a child of similar age and then they start becoming friendlier with them and win their confidence. Then slowly pedophiles start sexual chat to help children shed their inhibitions about sex and then call them out for personal interaction. Then starts actual exploitation of the children by offering them some money or falsely promising them good opportunities in life." (42)

This led to defame the parents for money; children are forced to act in porn films for earning money for both criminal and themselves.

Phishing:

Phishing is the act of sending an e-mail to a user misleadingly demanding to be an established legitimate enterprise in an attempt to scam the user into surrendering private data that will be used for identity theft. The e-mail directs the user to visit a web site where they are asked to update personal information, such as passwords and credit card, social security, and bank account numbers that the legitimate organization already has. Junxiao Shi, Sara Saleem remarkably introduced phishing as:

> "Phishing is a form of social engineering in which an attacker, also known as a phisher, attempts to fraudulently retrieve legitimate users' confidential or sensitive credentials by mimicking electronic communications from a trustworthy or public organization in an automated fashion…. Internet scammers were using email lures to "fish" for passwords and financial information from the sea of Internet users…" (1)

The Web site, however, is bogus and set up only to steal the user information. By spamming large groups of people, the phisher counted on the e-mail being read by a percentage of people who actually had listed credit card numbers with legitimately.

Online Gambling:

There are millions of websites; all hosted on servers abroad, that offer online gambling. In fact, it is believed that many of these websites are actually fronts for money laundering. Cases of hawala transactions and money laundering over the Internet have been reported in India.

Along with these above mentioned techniques, there are several way to manipulate cybercrimes such as: E-Commerce/ Investment frauds, Internet time theft, Email-bombing, theft of information contained in electronic forms, forgery, cyber defamation, E-mail spoofing, Sale of Illegal articles, salami attack, software piracy, virus attack, pornography, cyber stalking, Data Diddling, Physically damaging a computer system and theft of computer system.

Thus, it is whistle blower warning for all Indians to remain cautious about cybercrimes. It is need of the time to understand various techniques of cybercrimes and remain intact with knowledge. We cannot avoid or stay away from digitalization as it is demand of changed course of time, at least people can propagate and execute necessary actions to oppose cybercrimes.

References:

- Gundeep Singh Bindra. *Masquerading as a trustworthy entity through portable document file* (pdf) format. In Privacy, Security, Risk and Trust (PASSAT), 2011 IEEE Third International Conference on and 2011 IEEE Third International Confernece on Social Computing (SocialCom) (pages 784 –789)
- Steve Sheng, Mandy Holbrook, Ponnurangam Kumaraguru, and Lorrie Cranorand Julie Downs1. *Who falls for phish? a demographic analysis of phishing susceptibility and effectiveness of interventions.* In 28th international conference on Human factors in computing systems.
- Jaishankar, K. (Ed.) (2011). *Cyber Criminology: Exploring Internet Crimes and Criminal behavior*. Boca Raton, FL, USA: CRC Press, Taylor and Francis Group.
- Balkin, J., Grimmelmann, J., Katz, E., Kozlovski, N., Wagman, S. & Zarsky, T. (2006) (eds) *Cybercrime: Digital Cops in a Networked Environment*, New York University Press, New York.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

New Trends in Popular Indian English Literature

Kachare Mahesh Pralhad
M. A. - 2nd Eng. Appearing Stu.
North Maharashtra University Jalgaon
Mob. No. – 9766923319
9766923319ab@gmail.com

Abstract:-

The present research has tried to cast the light on the new trends in popular Indian English fiction. Popular Indian English literature is not remained without trends. There are many trends which come into time of period as per the need of society. Popular literature is also called classic literature. The popular English literature in India has the biggest history. The best seller is not always the classic literature. By taking the interest into consideration, the writer uses some trends which can make his literature popular or classic.

In the present research paper some trends have been discussed.

Key Words:-

Popular literature, classic literature, Indian English literature, epics, social media.

Introduction:-

Indian writers have gained that prosperous victory and their identities today. Our India is lucky enough to have some great writers like diamonds and pearls who have taken the name of India to the highest summit. The greatest writer Tagore has given the international reorganization to India in the field of literature and philosophy also. The good thing is that fiction is rising day by day in the positive progress in terms of readers and writers. Today, every reader of India can connect him or her to the novel because they are finding themselves in the novel through the Indian English literature. They feel that English is close to their mother-tongue.

Literature is the mirror to the society. It reflects what there is in the society. It creates many questions in the minds of readers as the human being again has injustice. A study of the popular English fiction in India is a study of the expectations and trends of the masses which makes the study relevant and important also. The native and international events leave a trace in an average Indian's lifestyle which in turn will be reflected in his tastes. It is also an analysis of the cultural of the society.

English writers were present in India from the pre-independence era. And it is the prideful thing to India. The greatest literary works of V. S. Naipaul, Mulk Raj Anand, the ever green writer R. K. Narayan presented the Indian lifestyle to the world wide attention. As time passed, the feminist writers Anita Desai, Kamala Markhandaya and Shashi Deshpande created their space in national and international literature. The great Indian

writers like Arundhati Roy and Aravind Adiga have won the Man Booker Prize too. But, since the past two decades, Indian English writings seem to pull masses more. The reason is that English fiction seems to be able to satisfy the hunger of Indian readers. English has been accepted from the heart now and it is read and enjoyed by the people all over India so it gives a wider range of audience too.

The Emerging Trends in Fiction:-

1. **The Westernization in Characterization and Styles:-**

   The imitation of Western things should be taken into consideration. Today, our India has Ravi Subramanian, a banker, who writes thrillers related to banking sector which is most interesting to read and the readers appreciate him for this. He parallels himself to John Grisham, another popular writer of legal thrillers.

   Indian literature has the golden literature which is the post-colonial literature. The Indian novels are short in length. The style is similar.

   It is clear that India has not received western attitude as a whole. In Europe, America and Africa, the new trend has entered and the trend is autobiographical writings of gays, lesbians, and middle sexes are quite popular. But in India this trend has not entered yet. Because in India, it becomes the question of morality and many people think it as a great sin and dirty unnatural work of Westernization.

2. **The Feminist Writings:-**

   India has produced a number of feminist writers who write in English. Kamala Markhandaya, Shashi Deshpande, Anita Desai, Kitan Desai are among the famous feminist writers. As the time passed, the attitude of the society towards feminist writing is also undergoing a turbulent change. But not many Indian women authors have made it to bestsellers recently. There are some reasons behind that thing. In some novels the women writers blame all the men that they are bad. Anita Desai's ***'Cry the Peacock'*** was top famous. But this book became popular in only Abroad. However, Markandaya's, ***'Bombay Tiger'*** (2008) and Anita Desai's, ***'Zigzag Way'*** (2004) did not get more response.

   Feminist attitude is strong but it doesn't address the real gender issue like domestic violence, female infanticide, denial of education to women, sexual abuses of women etc. This was more pronounced in writings in 1980s and 1990s.

   However, it can't be concluded that Indian readers are opposing to feminist writers.

   The female characters in male authors' writings are also undergoing a change. Females are not any more the homemakers but multi-tasking motherly figures who manage the house works and office jobs. She has got attitude, career and independent personality. In Chetan Bhagat's novel, ***'Two States'***, the lover tries to impress her family with different ways. So the general social attitude towards women is changing and it is honestly revealed in the Indian popular fiction of both male and female authors.

3. **Sensitivity to Evil Heritage Practices:-**

Indian English writers have tried to show the real picture of the Indian society. Issues like dowry, casteism, female molestation etc were revealed by Dalit writers like Dilip Chitre, Narayan Mane. Their literary works opened the eyes of society. The Dalit issues were highly sensitized by Indian English writers. Mulk Raj Anand's, ***'Untouchable'***, ***'Coolie'*** etc. R. K. Narayan's, ***'English Teacher'*** and ***'Dark Room'*** responded against the unhealthy relationship practices in Indian marriages. However, the situation has changed. Not many writers are interested to discuss these social issues.

4. **The Indian Fictional Characters and Indian Feelings:-**

The famous writer Raja Rao pointed out the feeling of being Indian in Indian English writings. Reader can find himself in his novel easily. He stressed the necessity of using the Indian English. The greatest Gandhian philosophies, patriotism and local feelings were perfectly upheld in his literary works. In the novel ***'Knathapura'***, the characters addressing in local tongue and even the language giving maximum justice to the translation of the local tongue. The characters were Indians in thoughts and deeds.

So, that feeling of being Indian is present there in the novels.

5. **Shifting From Villages to Metros:-**

Be it films or dramas or music, Indian art forms are shifting more towards small town and metros. The villages make up more than half of the Indian population. Yet the readers seem to like the city life incidents. Hence, the novel setting shifts from the villages to the towns. Mumbai, Delhi Metros and Abroad are the areas where major stories take place.

6. **The Great Influence of Indian Myths:-**

The great Indian grand epics Ramayana and Mahabharata still seem to inspire the audience but may be in a different package. Amit Tripathi's ***'The Secret of Nagas'*** (2012) is the best seller novel. Actually, Tripathi gives a new dimension to Lord Shiva's story in his novels. This shows that still the readers of literature are interested in the greatest epic like ***'Ramayana'*** and ***'Mahabharata'***. It also shows that the typical reader of India have their interest in Epics, Puranas, Indian history of myths.

7. **Diaspora Writing:-**

Indian Diaspora always played a prominent part in Indian English literature. Amitav Ghosh, Salman Rushdie, V. S. Naipaul are the prominent names in the literature history. Amitav Ghosh's ***'River of Smoke'*** (2010) became a bestseller. Rushidie's literary works are also popular in India. David Davidar's ***'House of Blue Mangoes'*** (2002) got international attention but could not make it popular in India. All his novels have traditional story lines of villages and the style is also descriptive.

The major reason is that the writers like Chetan Bhagat, Rishi Vohra, and Arvind Adiga were employed and sometimes educated outside India. Their major works have been written while they were Abroad. Hence, the outlook might have a foreigner. The perspective of looking at India becomes mixed with their exposure to the Indians Abroad too and hence has a Diaspora trait.

8. **Use of Social Media:-**

By using social media, writer and his thoughts can be reached to the readers easily. As per the reality, the habit of reading has come to the end and the use of social media is used by many people. Some reader use e-books to feed their hunger of reading. Because, it is an easy task to take e-books with us anywhere.

As the world has been fast, readers now follow their writers on Facebook pages and Twitter. It is also the trend which has emerged in this new era.

Conclusion:-

Today, marketing of any product is very crucial for success. Like everything else, in novels too marketing skill matter and this is particularly visible in Indian English novels. At the end the day, sales will depend on how the marketing was. This does not mean that the best sellers have poor creative content but it means that if marketing is not done adequately there might not be enough sales that as novel truly deserves. Better marketing skills mean so much more audience for the work and hence the one with maximum marketing capacity becomes the bestseller. The credits can be given both to marketing skills and creative writing skills.

The social networking sites are also helping in marketing. Many writers like Chetan Bhagat, Anita Desai, Shobha De have Facebook fan ages and the writers are also active in Twitter and blogs.

Today, the habit of reading is decreasing day by day. So the writers have got to keep up more to the tastes of audience and their fast paced lives. The audience needs maximum entertainment in minimum time and efforts. However, the Indian English popular fiction portrays the tastes of Indian writers and hence can be analyzed as a cultural study material.

Bibliography:-

1. Barry, Peter. ***'Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory'***. Manchester: Manchester University Press, 1995. Print.
2. Hudson, William Henry. ***'An Introduction to the study of English Literature',*** Jaipur: Indian publishing house, 2010. Print.
3. Iyengar, K.R. Srinivasa. ***'Indian Writing in English'.*** New Delhi: Sterling Publishers Private Limited, 1990. Print.
4. Kirpal, Viney. Ed. ***'The Postmodern Indian English Novel'.*** Delhi: Allied Publisher, 1996. Print.
5. Naik, M.K. ***'Dimensions of Indian English Literature'***. New Delhi: Sterling Publishers, 1984. Print.

The Role of Translator: Present Era

Rupali B. Deshmukh.
BYK College of Commerce, Nasik.
Email: rups.deshmukh@gmail.com

Abstract

The present work focuses on the role and need of translators in the present period of globalization. Translators have become the young dream of the new millenniums .Translation is an art of translator. It is creative activity of great importance .Translator is the need of the hour. He plays more crucial role in the world of globalization.

Key Words: Translator, translation, need, Transcreation and communication.....

Introduction:-

Translation is one of the most critical jobs in modern society. As the whole globe is coming together based on information sharing and communicative advances, it is only natural that there has been a constant demand and need of translator to translate ideas from one language to another. Translator plays a vital role in the performance of international companies and governments alike. We have had incidences in human history, where entire wars were initiated just because of misinterpretations and business relations served due to failure of communications. So for the sake of good communication we need translators.

In the present day world ,the importance of a translator may not be more than an original author ,but it is not the less as well .There was a time when translator & his translation was considered to be a second rate task .Highbrowed people regarded it as a 'sin' or a 'fraud ' .To be a **translator** did not earn any name fame. His contribution was regarded as negligible or nil .The task of translation was given to only unsuccessful author .But now the situations are quite the opposite. The world has changed his attitude towards translators & translations .There is a perceptible change in the social, national and international importance of the 'translators '.

The Role of Translator in Present Era :-

The dawn of twenty first century witnessed an 'information explosion' due to the 'electronic revolution' bringing the countries of the world closer and converting the world into a global village. The **translation** memory tool,**(TM)**

is a new booming concept used in contemporary translation technology to transform the industry day by day. It is a type of database that is primary used in translation software programs to support human translators. But here to **translators role** is very important. As Salman Rushdi in his *Imaginary Homelands: Essays and Criticism*,1981-91 says " The word 'translation' comes etymologically, from the Latin for bearing across .Having bearing across the world 'we are translated men .It is normally supported that something always gets lost in translation, I cling, obstinately to the notion that something can also be gained" .The communication of the meaning of the ST (Source Language Text) is by means of an equivalent TT (Target Language Text) so translation consist of language and culture. Jerome said that two things are necessary for a good translation- an adequate understanding of the original language (SL) and an adequate command of the language into which one is translating .Larson claimed that "Translation is a complicated process". So translator must possess skill of translation.

In the world of globalization, the role of translator and translation memory tool (TM) is very crucial. The global citizenship can only be achieved through sharing and caring. It is important to **communicate** our ideas and thoughts without delay and ambiguity Different people around the world use different languages and are more comfortable handling their online activities in their own languages, but translate their thoughts in English, so that global friends can understand them. Like there is project "Obama- Singh Twenty First Century Knowledge Initiative Program", where communication between Indian and American is important. Here, Indians use different languages but for this project they need English language or translators who can bridge the gap.

It is said that English is the widow of the world. If one wants to exist in the modern world than he must know English. English is used in different fields like Business (companies), Media, Tourism, Education, Banks, Courts etc. It is said "A good translation is a translation which convert gold into mud". Common man can't understand the language of Law which is English. In such cases Lawyer plays the role of translator .He has to explain important things from SL to TL to his client. For companies which operate in multiple countries transaction is inevitable. Sometime they need to pass information or collect data from all the employees or branches across the world. In this scenario, it is **necessary** that they translate the information to and fro. Moreover, in scenario where they need to negotiate terms with international government or other local companies for tie-ups, they need to have proper transaction f proposals and

demands .Tourist around the world complains of being short-changed and tricked, as they are unfamiliar with the destinations. The primary reason for such negative experience is the absence of proper transaction. When we can offer proper transactions to tourists along with genuine guidance, we assure the quality of our region as a tourist friendly destination and ensure success. This not only makes the country as a popular tourist destination, but also helps in increasing the revenue of the country man and the country as a whole.

Now a days we can see that there is development in the media sector. Same news is available in different languages. World events can only be transmitted accurately if the correct information is received by news agencies. This involves **proper translation** of news coming from local bodies and regional centers. Unless proper translation is done, the news will be ambiguous and unreliable. But in such cases translator gets barriers to translate the news. If there are mistakes in news translation then that translator himself and that agency will get trouble. So translators must be aware about their responsibilities. He should not be satisfied with his first translation itself but he should rework. Peter Newmark in his *Manual De Traduccion (A Textbook of Translation)* says, "A satisfactory translation is not always possible, but a good translator is never be satisfied with it .It can usually be improved".

Translation of various forms like music, films and literature from region is necessary for global understanding of a region and its life. Translated films and subtitle films generate more revenue for global film industry, while translated music and literature provides added royalties to the artists. Newmark defined culture as "The way of life and its manifestations that are peculiar to a community that use a particular language as its means of expression."Culture is the sum total of the ways of living built up by a group and passed on from one generation to another. Culture is a complex whole which includes knowledge, belief, arts, law, morals, customs and many other capabilities and habits acquired by man as a member of society. Language is a means of communication. It is used to maintain and convey culture and cultural ties. The translator will have to bridge the gap between two cultures .If one wants to introduce his culture, tradition and heritage to another, he can translate his own work or others work too.

Transcreation is a creative field of bilingual or multilingual writers. The writers like Rabindranath Tagoree, Giriseh Karnad, and Arun Kolatkar enriched this branch of translations. Tagore wrote originally in Bengali. His poems *Songs Offerings* is a translation of his *Gitanjali* It is an Indian aesthetic,

devotional philosophy which won world admiration and Tagore was awarded Nobel Prize for literature in 1913.The Indian aesthetics like *Ramayana, Mahabharata, Vedas, Upanishads* are translated into English. It introduced Indian heritage of rich philosophy. 'Peace' is the message of Lord Buddha's philosophy. 'Karma' is the message of *The Bhagwatgita.* Such aesthetic books were translated by others. The great literature needs to be communicated and shared with others. The Sahitya Academy is doing this noble deed to bring healthy literature written in regional languages into English. Here translator's job is important as he builds bridge between two cultures and it will play prominent role in building humanity among human being and all cultures.

In conclusion, it can be pointed out that translation has been an inevitable part of huma life all over the world. It is one of the means of getting acquainted with a language family, the society, its culture, history, custom and traditiod and ethos. In nation like India, with so much linguistic and cultural diversity, translation has been an unavoidable part of both academic and non-academicpursuits. Hence, translators task in one of the most challenging task to switch faithfully between two universities of discourse. Translators play an important role in global business.

References :

1.Cohen, John. My., "Translation", Encyclopedia Americana, 1989,vol.27,p.12M.

2.Jettmarova, Z. kinda. K. Translation as Intercultural Communication, John Benjamin's Publishing Company, Amsterdam. 1997.p.128

3.Days, Bijay Kumar. Handbook of Translation studies. New Delhi:Atlantic, 2008

ISSN : 2348-7143
March 2018

The New Literatures in English : Narratives of Contemporary Socio-Cultural-Political Issues in the Canadian Verses

Prof. Dr. Vinodkumar P. Chaudhari
Head, the Deptt. of English
Arts, Com. & Science College,
Bodwad Dist. Jalgaon
Vinodkumarchaudhari02@gmail. Com

"It rarely happens that a nation reveals as much through poetry as Canada does. Canadian poetry is associated with several currently fashionable movements in society, and the poets have become its cultural heroes and counter-cultural leaders."
Manorama Trikha.

"One cannot have flowers without roots. New cultures–made easy perhaps by their sensed absence of substructures–are constantly grubbing around in the soil. In English Canadian poetry, geology and archaeology are far more dominant as motifs than is botany: the images of permafrost and granite bedrock, blizzard, mountain and glacier are set against the state of state of being human and made to take its measure…. English Canadian poetry has been very fond of digging things up." Margaret Atwood.

The 21st century New Literatures in English has been tempted by the Canadian Literary Canon as it has created its own space in the mainstream literature. Originally the Canadian cannon and identity are distinctively apart from the British Americans, French and the Europeans. In the process of colonization and globalization the socio-historical geographical area of the indigenous Canada is assimilated by the British, Americans and immigrants of Asian, African continents and indentured laborers from the Caribbean island. Each social section is marginalized in Canada, except the British. The vernaculars are torn among cultures on the socio-political levels.

"The mainstream' had marginalized the 'minorities by excluding them from the category 'Canadian poet' to search for the voices of these marginalized minorities we had to turn to anthologies of African-Canadian, South Asian Canadian, native Canadian writing…. We are aware that French- Canadian poetry is under represented" [Kudhchedkar: 1996]

Originally the Canadian cannon and identity are distinctively apart from the British Americans, French and the Europeans. In the process of colonization and globalization the socio-historical geographical area of the indigenous Canada is assimilated by the British, Americans and immigrants of Asian, African continents and indentured laborers from the Caribbean island. Each social section is marginalized in Canada, except the Britishers. The vernaculars are torn among cultures on the

ISSN : 2348-7143
March 2018

socio-political levels. Kudchedkar and Begum a state: “Canadian poetry does not have a history of more than a century and a half in the written form and yet in its variety it challenges the best is written in the world today. From a wilderness, then battle-ground still later a group of isolated colonies to federation in 1867, Canda took years to become an independent member of the British Commonwealth and to evolve a distinct body of literature.” [Kudchedkar 1996: 4]

The velour and heroism of the Canadian, native or immigrant, has been spent largely on defining and redefining himself. The political and historical background of the Canadian geography has exposed the conflict between man versus man and the hostility of nature against man. In spite of having boundary on the world map, the Canadian canon has yet to create space and place in the globalization what we call the original Canadian identity. It becomes nowadays is multiple of socio-cultural and linguistic levels. The identity of the Canadian may be referred as amalgamation of the typically different colour

The Canadian poetry deals with rural, urban and cosmopolitan sense and sensibility. The Canadian foghts for survival, roots creating space with the colloquial dialogues. His is the obsessed and socio-historically marginalized personality who lives with a pessimistic quest to change the present scenario-but having a social commitment.

Kudchedkar and Begum A comments:

“Yet another voice, that of the native, that has been silenced for long, is being heard now. Anthologies of the native writing first opened up the long isolation of native voices that were tangled in a web of noiselessness, in accessibility, stereotypes, appropriation, ghettoization and colonial imperialism. The desire to redefine, retrieve and reconcile the process of transition from the oral to the written brings into their writings and unsetting vision and the colonial experience, and the problematic issues of modernity and feminism come through in their search for a voice. (10-11)”

“Canadian poetry is capable of gaiety, humanity laughter and consensus for tolerance and mutual care and regard. It may be a society floating on air, or in pure space, but it must be human world, an ethos forged by poetry for a world which has come to love the truth and can live by it.” Manoramg Trikha states: “Canada despite all the variations in its socio-historical cultural conditions, endured the stock response that a new century is new; it has no long tradition of human association and hence its entire mental and spiritual furniture is alien, “but the fact remains that as a nation it has attained considerably success in developing its own patters of living. Consequently its poetry tends to be different and fulfils the need for survival in the face of emotional disturbance as if to register that being new to the world is painful to a thinking mind but it is not impossible to hold the ground. (56)”

ISSN : 2348-7143
March 2018

The Canadian verse-pattern is distinctively multifarious-amalgamation of pluralistc, diasporic or double diasporic, expatriate and the indigenous vernacular societies. The Canadian society stands on two fundamental poles-survival and security. The social sense and sensibility of the Canadians is socio-historic geographically conditioned the process of colonization and globalization both have created the mentality of the immigrants and mentality of the immigrants and indigenous as nostalgic. The uncertain social milieu and the prolonged continuous predicament are the Canadian social fabric.The cross-cultural conflicts, anxiety and uncertainty the positive acceptance of novel changes and modernity, domestic and feministic communal and separatist, diasporic and expatriate, socio-cultural political displacement, racial conflict and antagonism, communal interaction and integrity the harmonious and hostile role of nature. Sense of native and otherness, silence and ice-breaking, duality and hyphenated identity, oppression, discrimination and exploitation, quest for survival, rationality, sexism, patriotism and nationalism religion and ethnicity, conventional and modern obsession and interpretation.

The foregrounding objective to present the paper is to expose in front of readers English literary scenario other than the mainstream of the British or American English literatures by highlighting the geographical, socio-cultural and historical context of the New literatures in English, the Canadian verses.

The assumption that English Literature or literature in English had been and is the property and estate of the native English or the British or the American has been proved wrong today. Due to the globalization the mainstream has been turned, shifed and coloured with countries once ruled and exploited by the colonizers. The presses had been started from India itself when Rabindranath Tagore had been honoured with the Nobel prize for literature in 1913, for the narrative poetic verse pattern, the Gitanjali, since then many non-native English literary figures have been hounded with the universally certified Nobel Prize for Literature in 1913 for the narrative poetic verse pattern, the Gitanjali. Since then many non-native English literary figures have been honoured with the universally certified Nobel Prize. V.S. Naipaul is the second representative of the Indian diaspora who had been honoured with the Nobel Prize for his writings in 2001. Recently the Non-mainstream writers from all over the world rather than the British or American have been honoured with the Nobel Prize Award in literature.

The term New Literatures in English has firstly been introduced by Bruce King in his book *Literatures of the World in English*, Published in 1974. Yashoda Bhat defines it as, "… literature written in the English language from Africa, from the West Indians, from India, Pakistan and other Asian countries, Austrelia and Canada (12)." Though the countries had been reigned by the Great Britain, the literature written by them has crossed boundaries beyond the historical and political references, besides the fact that

the scars of the wounds, given by the colonizers, are recommendations and remarks of the historical truths. Bhat has further classified the term, "New Literatures in the English language is a transparent term and gives the right perspective. It also has a wider range because it can include literature written in the English Language from any corner of the world without having a reference to the colonizer-colonized context and indicating also that it is a new literature as distinguished from the traditional English literature (12-13)."

Manorama Trikha discloses the factual nature of the Canadian poetic musing by stating that, "It grows out of Canada's pluralistic society, mosaic culture, enduring domestic values and authentic indigenous systems in face of mobile appearances of the multiple realities of here and now (15)."

The composition of Canadian verse genre is an outcome of socio-cultural multifariousness-native Canadian, African-Canadian, Asian-Canadian, French-Canadian. The expression of literature in all into poetic tenes has been the primary expression of literature in all languages of the world. The Mahabharata and the Ramayana are great epics of world, depicting the marginals like Eklavya, Shabari and heroes like Rama, Arjuna and Karna. But for Canada the narratives of settlements are sources of expression of their feelings.

The thematic and literary development of the Canadian poetic canon is narrated by Trikha in the following evaluation,

"Its poetry tends to be different and fulfills the need for survival in the face of emotional disturbances as if to register that being new of the world is painful to a thinking mind but it is not impossible to hold the ground… No wonder Canadian poetry has always been a voice of its time. While drawing a cartography of Canadian poetry one has to keep in mind many sociological, historical and cultural factors logical progression…. In the 20th century, Canadian poetry enters into another phase as well, for there is a shift from mere consciousness of a past what is valuable in the present (16-17)."

The poet E.J. Pratt sings the settlement of French in Canada in heroic manner throughout *Brebeuf and His Brethren* where missionaries are depicted as heroes. The diversity of the landscape has become next poetic source for expression. The ocean, mountain, animal, birds, nature, river etc. are reflected through the verses. Earle Birney's *Bushed and November Walk Near False Creek Mouth* describes mountain, moon, lakeshare and beach. Margaret Atwood's *Progressive Insanities of a Pioneer* paints soil, weed, wolves and animals. The creation of space for survival is one of the chief motives of man. Moreover gender-space has been motif and theme of literature. The multicultural Canadian life naturally has resulted into the creation of space by producing 'other'. Rienzi Crusz's *Why I Can Talk of the Angelic Qualities of the*

Raven records the creation of space due to black, blue, cinnabar, turquoise, white, brawn, alive, beige, sunburnt yellow colours. The poet confesses,

"No, colour has noting to do with it.
what you imagine
is all that matters."

While Lakshmi Gill feels very proud of her Oriental South Asian colour in the poem *Me*. The desire for 'homeland' is sung by Surjeet Kalsey in *Migratory Birds*. But the idea of leaving Canada leads at failure,

"We'll fly back to our home
For sure…
No one knows
Which invisible cage imprisons us."

Cyril Dadyddeen's *Black Dust* paints the feeling of 'difference' and 'otherness' of the immigrant double diasporic Caribbean whom the native Canadians reject as slaves and indentured labourers. The individual, domestic social and political injustice under the name of 'gender' space. The age old discrimination at women is portrayed by the women poets. Himani Bannerji interrogates in her *Wife*

"I often think of her
This thing called a wife
What is she."

Dorothy Livesay describes the sexual exploitation of woman' gender,

"My body haunts me
Thieves in on me at night
Shattering sleep
With nameless pointless pains."

At home a woman is a property of her man and out of home on road in society men take her as their estate. The everlasting fear 'in' and 'out' of female gender is faithfully described by Daphne Marlatt in *litter, wreckage, salvage.*

These inhuman conditions of a woman are broken by Surjeet Kalsey through the poem *Breaking Silence*. The woman longs to express her thought, tears about "some unknown curse" but her words are left, "hanging in the deserted well for ever."

The racial discrimination and eternal hate at each other under the name of colour culture race and religion are inseparable parts of Canadian poetry. Daniel Moses's *The Persistence of Songs* is a portrait of violence among the aboriginal Inukshuk and the immigrant both coloured or white people. Himani Bannerji's *Paki Go Home* is a climax of racial violence, "cut at the knees, hands chopped, eyes blinded

mouth stopped, voices last…
as black brown bodies flee into the night

blanched by the salt waters of the moon…
tear, crumble, winter into dust
and the dead bury the dead
until yesterday never return."

Surjeet Kalsey's *Voices of the Dead* is an account of terrorism where the senseless and inhuman sabotage of three hundred and twenty nine Indian people who where either have been migrated or transplanted.

Besides the bloodshed and bloody racial relations, Canadian poetry focuses on the domestic human bondage among humans. Claire Harris's this was the child I dreamt sings motherly feeling about a child who is yet to be born and be a part of human beings. Perhaps the abortion may prevent the child to take birth, the transformation of seed in a plant or flower. While a mother talks to her child about her daily routine work, the child listens mother's words through womb in *Drawing Down A Daughter*. Robert Krotesh *Birthday* and *I'm Getting old Now* narrate mother–son bondage and relationship. Phyllis Weeb's *Naked Poems, Suite I* and *II* deal with feelings of lesbian characters.

The Canadian poetic canon like its landscape, multicultural social milieu and power politics is marching at the mainstream modern poetic world of the established British or American. Shirin and Jameela in the *Canadian Voices* state, "They have explored different facets of Canadian life and experience. We find many Canadians are not exclusively Canadian and their ancestral past too is the past of Canada's people. Such a realization makes for multifariousness. Which need not take the form of confrontation but could make for an amazing richness (29)."

References:

1. Kudchedkar Shirin And Begum A. Jameela edit. *Canadian Voices*, Pencraft International, Delhi, 1996 print.
2. Trikha Manovama, *Twentieth Century Canadian Poetry*, Pencraft International, Delhi, 2001 print.
3. Dudek Louis, *Beyond Autobiography, Paradise: Essays of Myth, Art and Reality*, 1992 print.
4. Brody K. Miriam. Mary Wolstonecraft: *A Vindicatin of the Rights of Women*, Harmondsworth Penguin, 1975 print.
5. Bhat, Yashoda. *V.S.Naipaul: An Introduction*, B.R. Publishing Corporation, Delhi, 2000 print.
6. Bruce, King. *Literatures of the World in English*, Routledge: London 1997 Print.

ISSN : 2348-7143
March 2018

The Role of Destiny in The Lives of Ravan and Eddie in Kiran Nagarkar's 'The Extras'

Mr.Ajay Shaligram Patil
Assistant Professor in English,
Arts, Commerce and Science College Bodwad
Tal- Bodwad Dist- Jalgaon 425310

Introduction:

Kiran Nagarkar is one of the limelighted writers of post colonial India. He is at the same time a novelist, playwright, film and drama critic as well as screen writer both in Marathi and English. His portrayal of the character, mastery over language, sense of humour as well as the art of storytelling and narrating are amazing and excellent. He is a well received and remarkable novelist after 1990s as there are seven fabulous novels at his disposal like *Seven Sixes are Forty Three, Ravan and Eddie, Cuckold, God's Little Soldier*, *The Extras*, Rest in Peace and Jasoda. His third novel, *Cuckold* won the 2001 Sahitya Akademi Award. It has been translated into a number of languages and has become one of the most beloved contemporary Indian novels, both in India and in Europe. He is also the recipient of Order of Merit of the Federal Republic of Germany Award along with some other awards as The Hindu Literary Prize.

The present research paper brings in light, how destiny plays a vital role in the lives of Ravan and Eddie so far as their ambitions to be Superstars are concerned in *The Extras*, a sequel of *Ravan and Eddie*. Nagarkar has finely narrated the story of both Ravan and Eddie. They have to suffer a lot throughout their lives and have to digest plenty of humiliations as setback to their dreams as if it was there in their destiny to encounter sufferings and humiliations. Finally, it seems that they could become popular music directors and not superstars in Bollywood even after hard work and efforts.

The Extras, at a glance:

The Extras by Kiran Nagarkar is the second novel in the trilogy of Ravan and Eddie. The novel is set in Bombay. It was published in 2012. The present research paper focuses on the story of two boys, namely Ravan and Eddie and their endeavour to become superstars. Both Ravan and Eddie are staying at the CWD i.e. Central Works Department, a Chawl in Bombay, but they do not speak to each other because Eddie considers Ravan to be the murderer of his father. Though they do not speak to each other, their goal is same. They are fascinated towards filmy world and from childhood days only, they have dreams to become superstars in the films. They are ready to make any kind of sacrifices to achieve their dreams. Ravan's favourite hero is Shammi Kapoor and he is mesmerized by Shammi Kapoor's acting in the film *Dil Deke Dekho*. He wanted to be like Shammi Kapoor, who was a drummer before joining the film industry. So, Ravan thinks of purchasing a drum set but as it is very expensive, he buys a xylophone. Then, he joins the wedding musical band namely New India Brass Band. Mr. Navare is the leader of this

ISSN : 2348-7143
March 2018

band. Thus, his career as a musician begins. Along with this job, he also works as a taxi driver. Eddie is working for another musical band namely Bandra Bombshells. He knows seven Portugese songs, twenty five Konkani ones and every hit song that is played on Radio Ceylon's Commercial English Channel. Eddie loves Belle, an Anglo-Indian girl who is also working with Bandra Bombshells. He has met her for the first time at the Radio Ceylon's singing contest in Bombay. Eddie had a melodious voice that could have tremendous impact on audience. Daphne, Belle's mother was a music teacher. She is having high hopes for Belle. She wanted her daughter to be a great artist. Even she teaches Eddie about the music and how to play the piano. After working a few days in New India Brass Band, Ravan got his own band. He names it as Cum September Jai Bharat Band. He had borrowed the first two words from an English movie. This is a turning point in his life. Mr.Tamhane invites Ravan's band to perform at his son's wedding function. He promises Ravan that he would pay him eighty rupees after the marriage. Ravan happily accepts the offer and performs along with his band. But after the wedding function Mr. Tamhane pays only forty rupees. When Ravan asks the remaining amount, Mr.Tamhane insults him and criticizes his band. Ravan was disappointed. He shouts after Mr.Tamhane who is walking away, 'I'm going to be a star. A hero. People are going to queue up in front of my house. I'll earn thousands a day.'(71) Eddie does not want to be a hero in the bollywood. His ambition is to rock the whole world with his extraordinary performance and become an international star. His ambition is to go to America and make Rock Around the Clock, Part Two. He never loses his hope under any circumstances. He had determined to become a Hollywood superstar. He always listens to American and British rock 'n' roll music. He watches only Hollywood movies and not Hindi movies. He considers Hollywood as the only place which would offer him both his kind of music and moving image. That was where Elvis got into films and became the most powerful musical icon in the world. But all his efforts to go to America are in vain. Belle tells him that he should not brood for foreign opportunities; he should strive hard here only in order to achieve his goal. It is Belle who is instrumental in forcing him to join Krishna Kumar's acting classes. Initially Eddie is not willing to attend the classes, but later he changes his mind and joins the classes. After attending some classes, he begins to appreciate Krishna Kumar. The only thing that made Eddie upset was that Krishna Kumar had allowed Ravan from the fourth floor of his chawl to enroll in the same class. Both Ravan and Eddie along with other young actors would be waiting outside RK Films, Filmalaya, Navketan, Mehboob or any of the other production houses. Once a director gives a chance to Eddie, he feels very happy and performs well. But the director doesn't like his acting and humiliates him. 'Abe hero, the director moved towards Eddie, 'you think you are the star of the film? Let me enlighten you, you are not. You are just one of the crowd, an extra'. (250) When the cameraman praises Eddie's acting, the director warns him to mind his own business. Eddie is disappointed by the behaviour of the director. After some days, both Ravan and Eddie get a chance to act as extras in a song in the film *Apne Dil Ki Suno*. It is Ravan's timely help that provides an opportunity

for Eddie. Ravan has two pairs of suits, one black and another white. Ravan keeps one for him and gives another to Eddie. Those were essential for that song. That song was a big hit. With that success Ravan and Eddie become close friends. They are popular with that song in the CWD chawl. Young boys and girls are eager to meet them. Even they requested Ravan and Eddie to take them to their next shoot. Tamhane, the court clerk is the first to congratulate Ravan. After their success in *Apne Dil Ki Suno*, Ravan and Eddie are given another chance by Nagma Rani, the most sought after choreographer. She wants Ravan and Eddie for a film that Trilok movies is producing. Ravan and Eddie go to Mauritius along with Nagma Rani, Rustom Khan, Kumar Kapoor and their heroines and a chorus of sixty extras by plane. Two shots are done by four in the evening. As the third shot is complicated, the hero Rustom Khan keeps missing the same step. He is unable to perform it and had dropped the heroine Sapnaji for the fourth time. Meanwhile, Eddie offers his help to Rustom Khan but Rustom Khan becomes angry with Eddie and tells him that he is just an extra. He immediately summons the director and sees to it that Ravan and Eddie are sent back to India immediately. Nagma Rani is helpless. Thus, all their dreams are shattered soon. On another day, Eddie feeling bored tells Asmaan, another extra that he hates this profession. Then Asmaan consoles him and tells him that he is not bored,other extras are bored. But she, Ravan and Eddie are not bored as they are not stupid and dull like other extras. Asmaan is good at composing poems and Ravan and Eddie set those songs to music and entertain other extras. One day, Asmaan asks Eddie to teach her tae kwon do. Eddie replies her that Ravan does tae kwon do and he knows mallkhamb. Then Asmaan requests them to teach both to her. As Ravan and Eddie begin teaching Asmaan, other extras also join her. Whenever assistant director Click Click Kapil is free, he shoots the stunts played by Ravan and Eddie. Another amazing thing is one afternoon superstar Dharmendra turns up and stands with the rest of the crowd to watch the performance of Ravan and Eddie. One day assistant director Click Click Kapil meets Ravan and Eddie. He informs them about a golden opportunity that the director Maniyar sir is not happy with the final fight sequence of the film, Bharat done by Pappu Raghavan. So, the director wants to change it. Now it is the best chance for them to achieve something. Ravan and Eddie accept the offer and work hard and do the final fight sequence brilliantly. That was a big success. They are happy at the response of the audience. But to their disappointment, their names do not appear on the credit titles. They are not even invited for the premier of the movie. Their efforts to meet the director Maniyar sir are in vain. The director does not pay them. He avoids them. Ravan and Eddie are angry with the director but they could not do anything as they are new to the industry. They meet Click Click Kapil but he is not in a position to do anything. After few days, Click Click Kapil once again meets Ravan and Eddie and informs them that he is going to direct a film and asks them to compose the music for his first film. The film name is Hulla Gulla. Initially, Ravan and Eddie are not ready to accept his offer because of the past bitter experience. Later they agree. Asmaan composes songs. Ravan and Eddie put those songs to music. Hulla Gulla registers a phenomenal success. Not only children,

ISSN : 2348-7143
March 2018

but young men and women in buses, streets and in the trains are singing the songs of Hulla Gulla. Their songs set new records in the music industry. The songs are played by the wedding bands. After the passage of five weeks, not even a single producer, director or even a second and third assistant directors met Ravan and Eddie. They think it, their bad luck. But to their surprise, one day many great people from bollywood are outside the CWD chawls and are eager to meet Ravan and Eddie. They force Ravan and Eddie to compose music for their films. At last the talents of Ravan and Eddie are recognized.

Conclusion:

Kiran Nagarkar has very nicely narrated the journey of the life of Ravan and Eddie, the dwellers in chawl, their hard work and efforts to become superstars. Instead of becoming superstars, they become popular music directors. They make sincere efforts so as to reach their goal, perhaps something extraordinary or great thing may be there in their life as C. S. Lewis says "Hardships often prepare ordinary people for an extraordinary destiny." To become a superstar, it requires some ideals, values, good thoughts and jealous free nature to be inculcated and that time, has to come yet in their life ahead as initially Eddie hates Ravan. He becomes upset only because of the fact that Krishna Kumar had allowed Ravan from the fourth floor of his chawl to enroll in the same acting class.

As I remember the quote from MK Gandhi-

"Keep your thoughts positive because your thoughts become your words,
Keep your words positive because your words become your behaviour,
Keep your behaviour positive because your behaviour becomes your habits,
Keep your habits positive because your habits become your values,
Keep your values positive because your values become your Destiny."

Moreover to me, reaching to the top of the ladder of the music director may be there in their life. It is what their destiny is. A man does not get before time or something more than his fate i.e. destiny. On the other hand, in the present day situation it is said that, 'If you desire to be a Conductor, dream to be the Collector' and 'something is better than having nothing.' At the same time, James Russell Lowell has rightly said that, 'Not failure but low aim is crime'. Therefore, what Ravan and Eddie are, are according to their destiny. Hence, so forth I feel, destiny plays a vital role in the life of a man.

Works Cited:

Nagarkar, Kiran. The Extras. New Delhi: HarperCollins Publishers, 2012, Print.
Lukmani, Yasmeen, ed. The Shifting Worlds of Kiran Nagarkar's Fiction. New Delhi: Indialog Publications, 2004, Print.
https://en.m.wikipedia.org
www.wordsporn.com
www.weheartit.com

IMAGE OF WOMEN AND FEMINIST AESTHETIC IN ZAYNAB ALKALI'S THE STILLBORN

Prof. Pratibha M Galwade.
Dr. Rajendra Gode Collage Of Pharmacy.

Prof. Mukesh Sadanshiv.
J.K.V.M, Malkapur.

Abstract:

Feminist tradition of commentary and polemic devoted to the analysis of women's literary work, and of their representation in literature. We already know that feminism does not have a single meaning, and understanding the different kind feminist criticism will explain the different forms of feminist criticism. The beginnings of this movement are to be found in the journalism of Rebecca West from about 1910.Virginia Woolf's 'The Room of One's Own'1929 and Simone de Beauvoir's book Le Deuxieme Sexe 1949 (The Second Sexe 1953). Feminist criticism, in all its many and various manifestations, has also attempted to free itself from naturalized patriarchal notions of the literary and the literary critical.

This paper is concerned with gender inequality in The Stillborn which entails textual analysis. It highlights the recognition of women and the forms of discrimination, oppression and acts of injustice pointed out to women in the Northern part of Nigeria.

Introduction:

Zaynab Alkali is born on 1950; she is a Nigerian novelist, poet, short story writer and regarded as the first woman novelist from Northern Nigeria. Zaynab published The Stillborn 1984, The Virtuous Woman 1986, The Descendent 2003 and other short stories 1997. Her pre-occupation is the plight of women in a society where the only means of survival, physical and emotional is to attain considerable level of education and economic independence.

As a feminist writer, Zaynab writes to deconstruct and the same time to correct the evils of patriarchy in her society, women are regarded as mere subordinate to their men counterpart. They are subjugated and oppressed under the guise of male supremacy over female.

The Stillborn 1984 is a novel with woman at its center. Women the world over are treated more or less in the same manner. They are treated as support system but not as equals .The novel reflects the author's belief that women should be allowed and encouraged to fulfill their potential if they are to make an effective contribution in nation building.

Women are secondary to men, says patriarchy. It further dictates that women must accept and adjust to it. Alkali says women must be educated, they must have control over their money which they earn and also have right to decide about motherhood. The timing and decision to bear children should be their in-laws or husband. Zaynab through her novel The Stillborn implores the society to understand the difficult situation in which women have to sustain themselves.

ISSN : 2348-7143
March 2018

The Stillborn is not just a novel of literary excellence. It is a work of a sensitive soul with a purpose. The novelist pleads for justice and sense of realization from an otherwise immune society.

Li, The central character is an example of young maiden growing up in a Northern rural society. She has a dream to escape from the college to a life of luxury in the city. Li is unhappy and uncomfortable with life in the village. For a moment she thought of her parents and a dark shadow crossed her mind, threatening to dampen her happiness. (The Stillborn p.1)

Zaynab speaks a lot about parent's children relation the 'The Stillborn'. The novel hints that every African family is not a very ideal happy family. There is often lack of warmth and commitment between parents and their children .They nurse contradictory ideas, feelings, hopes, and expectation from each other. Li dislikes her parents, because they exercise excessive control over their children. Awa, Li's elder sister, presents a perfect picture of an ideal African girl. She is very traditional in her behavior and attitudes towards life and family .Awa is obedient, hard working, fearful of her father and devoted to her mother. She is voiceless, that of her father and devoted to her mother. She is voiceless, that is she hardly questions her parents about anything. She rarely thinks beyond her family. Awa stands for the continuation of the age-old traditional Nigerian culture. Awa is standing erect assimilating within herself all the vital elements of patriarchy and ethnic culture. Awa is a symbol of those women who are dumb dolls facilitating and furthering age -old system which demarcates women as lesser humans. The character of Li and Awa present contrasts before the readers. The changing mind of the masculine gender of the Nigerian society is represented by Sule. While Baba stands for continuation of patriarchy, Mama symbolizes object subjugation of the Feminine gender of which Awa is the new torch-bearer. Grandma is the rebel who has broken all rules of tradition, yet has survived to scorn at the hypocrisies of masculine gender each character is representative of particular approach in stillborn toward tradition and society Foku Li's best friend symbolizes disillusionment and her husband Garba symbolizes deceit. Habu stands for lack of commitment. The school master is an example of the failure of male ego to mould itself with the changing times grandfather is the symbol of time.

Awa is not mature enough to realize that everything that tradition stands for is not very conducive for women. Women are not able to think beyond family and children. Their mother's life has made Li conscious about her own. But Awa can't feel the silent suffering of her mother. It is generally believed that girls are usually emotional and make foolish decisions due to whims and immaturity. They react on impulse. They get swayed by exteriors which may prove to be more illusions. In other words they are brainless creatures. Awa is watched and observed not only for her own sake but for the sake of her seekers' she must not be allowed to do anything that may go against their plan. Woman of younger generation are so engrossed in their own life that they forget the hardships which their mothers face for them. In fact, younger women and men too tend to negate the contributions of their elder and ignore their problems saying, they notice that Li old anyway.

We also notice that Li started dreaming of the shape her life will take only after she met Habu Adams. She began to imagine herself living in a city, becoming a successful grade 1 teacher and Habu dams a famous medical doctor .She imagines herself living in a big

ISSN : 2348-7143
March 2018

European house with so much luxury and having housemaids to attend to her. Soon we realize the difficulties she faces and her inability to bring this dependent on Habu to make this dream real. He asked her to wait for him until he sent for her .It was after she received his better that she realized that, he deceived her into believing that he is a medical doctor. Nevertheless, she waited for him; she waited for weeks, weeks turned into months, and months into year. At first, she got the sympathy for the villagers but as the years passed, they began to ridicule her, for waiting for a man who had lost interested in her.

The stupidity of these Hausa women is so overwhelming that they allow their lives happiness and dreams to be determined by the man they decide to marry. Zaynab Alkali's novel , The Stillborn described how these young women are faced with shattered dreams everybody of their lives .They get married and soon after, live very unhappy in their husbands 's houses .Their husbands on the other hand have no consideration for their feelings she tells us how Faku Li 's best friend found herself as Garba's second wife . Garba had deceived her into believing that he was never married. Whereas he had been married for a close to twenty years with nine children.

Li has learnt a lesson this time, not to allow any man toss her around or determine her husband, she refused. Rather, she has decided to empower herself and to take responsibilities for her life and action. She is ready to read for her Advance Teachers certificate. Her intention is to become the most educated woman in the village and miles around. Li is strong willed and is determined to bring this dream to realization; She was able to realize it, unlike the other girl who allow life to determine their childhood dreams .we notice this in the conversation between Awa and Li .In the end, Li got her degree and when she decides to go back to her husband, it was out of sympathy for his plight. She goes to him, a different person and an empowered and educated woman. This time around, he will have no option but to respect and adore her.

Conclusion:

Zaynab tries to prove her through her character that there is enough scope for improvements, adjustments and modifications within the framework of tradition within social set up. What is needed is flexibility, reliability and confidence in the ability of woman. The cry for justice also demands neutrality and impartiality from women as well. They are over eager for reconciliations with male members even at the cost of basic human rights. The gender bias against women is not just confined to men. It is women themselves who nurture , polish and relish these attitudes depending upon their interest involved .If it suits their needs they support the bias with their active participation in drilling the idea of subjugation among women. And if it hurts them on individual level, they put the blame on the men and society for the precarious conditions of women at large. Their dual stand towards their own gender is making life miserable for innumerable women the world over.

References:

Alkali Zaynab (1984) The Stillborn, logos Longman Nigeria Present Edition 1996
Prasad Pratima, Women in Nigeria and Indo - Anglican Fiction, A comparative Study of Female Novelists.
www.researchgate.net/publication.
The oxford companion to English literature.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

RALPH'S DIASPORIC IDENTITY IN V. S. NAIPAUL'S *THE MIMIC MEN*

Prof. Dr. S. D. Mahajan
Associate Professor and
Head, Dept. of English
Y.N. Chavan A S C College
Chalisgaon. Dist Jalgaon.

Mr.M.B.Baviskar
Assistant Professor
Head, Dept of English
Kisan ACS College Parola
Dist- Jalgaon.

Abstract

Diaspora Literature is becoming a dominant phenomenon in the world literature now adays. The term diaspora does not carry the sense of happiness or pleasure. It is linked to the memories of harrowing past experiences of the immigrants. Diaspora is a group of individuals who remain connected to their homeland despite adopting another land as their home and establishing a community in that adopted home. These individuals experience a sense of nostalgia and longing for home. The diaspora people often lead to a sense of displacement and identity crisis. Naipaul analyzes the trauma of colonization in the sense of diasporic ways of life of the protagonist Ralph Singh and other characters in The Mimic Men. The novel concerns with a heart-touching sense of loss in the chaos of colonialism in the life of Ralph Singh and other characters in the novel. This paper attempts to discuss the crisis of identity in Naipaul's The Mimic Men.

Keywords: Diaspora, Displacement, Rootlessness, and Homelessness.

Inroduction:

V.S. Naipaul's novel, *The Mimic Men (1967)* presents the condition of a newly independent country the fictional Island called Isabella in the Caribbean. The novel relates to personal homelessness of the protagonist and other characters. It sets the tone of Naipaul's dissatisfaction with the New World conditions and their deep impact on psyche of the characters. The novel marks an important land mark in the literary career of V.S.Naipaul. It is narrated through flashbacks and memories of the protagonist, Ralph Singh. He is an East Indian who was living in West Indian society. The novel marks clearly an end of absorption with the personal homelessness of the protagonist and other characters. The story deals with the three cultures, Indian, Caribbean and English. Ralph Kripal Singh is the narrator-protagonist in the novel. He plays the three roles as the narrator, protagonist and visionary in the novel. The novel relates to power, politics, social and racial interactions and it focuses on education displacement, isolation, rootlessness and identity crisis as experienced by the immigrants in the adopted land. It presents the life of the colonized people of the island who are unable to establish order and identity in their lives. It is a story of forty-year old protagonist Ralph Kripal Singh who is exiled from the island, Isabella, his birthplace and writes his biography in a hotel in London. He goes abroad to attend school in England. He marries an English girl, and returns to his newly independent homeland where he makes money and rides the tide

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

of nationalistic fervor to political power. But eventually, he finds himself an exile from Isabella and has to settle down in London.

Diasporic Elements in "The Mimic Men":

Ralph Kripal Singh is the narrator-protagonist of the novel who stands as the central character in *The Mimic Men*. He is East Indian who comes across major emotional, social, cultural and political challenges in the waves of post colonial period. He is first person narrator-protagonist of the novel who provides an autobiography for his eventful life. He presents East Indians face many chaotic problems such as identity, rootlessness, displacement, fragmentation and so on. Ralph Kripal Singh has chosen to live his exile's life in London, the binary oppositions of gold and lead, and imagination and reality might be interpreted to stand for the centre and the margin, the metropolis and the colony. In Shashi Kamra's words:"His childhood home was a boarding house, so emotionally unsatisfactory was his life in it. His home with Sandra remained childless and the marriage broke up. He sees the Roman House, an unreal order he has imposed on his society and himself, as the cause of his political failure. His final retreat into the faceless boarding house in London also permits him his maximum freedom, committed only to himself at the moment. [1](76)

The Mimic Men portrays the states of psychic unease that plays out in the interior monologue of the narrator-protagonist, Ralph Kripal Singh. The novel, *The Mimic Men* is divided into three parts and surprisingly the author has kept the name of the protagonist a secret until the beginning of the second part. The action of the first part of the novel takes place in London in the protagonist Ralph Sing's youth. He has come there as a student on a scholarship. He lived in the boarding house owned by one Mr. Shylock. *"I found myself after a few days in a boarding-house, called a private hotel, in the Kensington High Street area, the boarding-house was owned by Mr. Shylock." (TMM3)*

The narrator-protagonist Ralph Kripal Singh expresses fragmented feelings and his rootless life. He is the victimized colonial subjects with sense of frustration. Naipaul as a postcolonial novelist and diasporic writer records various disillusionment of diasporic people. His own dislocation from his roots enables him to understand the alienation and self fragmentation of the colonized people. Singh says*: "I knew of recent events in Europe; they tormented me; and although I was trying to live on seven pounds a week I offered Mr. Shylock my fullest, silent compassion."(TMM3.)* He creates a self as the culmination of his psychological, intellectual, and moral development. This unreal reality only dares him to reject the ordinariness of his island life and seeks for the golden landscapes described in English books and by nostalgic expatriate British teachers. *"But the magic of names soon faded"*. (TMM18)

Singh does not consider his life on Isabella as real, but lives in a fantasy world that is two-fold. It consists on the one hand of the Aryan past which he reads about in books, and on the other hand of the influence of the colonizing culture, which is especially

present at school. The past that is not real comes to mean more to him than the actual circumstances on the island. He dreams alternately of an escape to the glorified past of his race and to a future in the metropolis (London). He sees his current presence on Isabella as an unhappy. He is shipwrecked, and faces temporary situation. The protagonist Ralph Kripal Singh describes the pathetic condition of his life because of his birthland and ancestry. *"Shipwreck: I have used this word before. With my island background, it was the word that always came to me. He encounters again in the great city.* ."(TMM26) The novel offers a compact view of a displaced New World inhabitant, shown through the views of Ralph Singh. It combines an autobiography of the protagonist as well as the politics to disclose the predicament of a country in post colonial era. Here Naipaul describes how the absence of real power, culture and competence has resulted in a feeling of inferiority and rootlessness among the immigrants.

Diaspora people face a sense of nostalgia, because they haven't their own stable-identities. Due to this condition, the hybridization of different cultures often results in confusion. *The Mimic Men* takes the form of a memoir written by Ralph Singh formerly a businessman and a politician on the fictional land Caribbean land of Isabella where he has become an outsider from his home island as the result of political confusion. So the novel is structured thorough Singh's retrospective awareness. The novel begins with Ralph Singh as a student in England in his stark, "*mirrored, book-shaped room with a coffin-like wardrobe" (TMM 3).* He finds London city is the multi-cultured city where he longs for the fulfillment for his dreams. He hopes to complete his dreams which were incomplete in Isabella society. He finds his own existence in London multi-cultured society. Chandra B. Joshi makes an interesting observation: "Exile has been the spur as well as the subject of his writing. The early work is to a large extent an attempt at defining his own situation and seeking an answer to the problem that hampered him at the start- I didn't know who I was. With the epic House behind him he knew at last who he was and how he came to be on the tiny island of Trinidad." [2](p.xi.)

The story of the novel shifts back to forth in time between Ralph Singh's childhood, studentship in London, his return to Isabella, his inconstant political career and again diasporic life in London. *"In the city as nowhere else we are reminded that we are individuals, unit."(TMM17)* He knew the structure of Isabella society in which he is quite incapable to fulfill his dreams for the purposeful life. Isabella is presented as derivative society which has neither history nor culture of Ralph's own. Its people attempt to research their position during the struggle against the foreign rule. The land of Isabella was not capable to fulfill the expected dreams. Singh is confident that London is the place for opportunities and adventures. His escape from Isabella and his involvement towards London signifies a major step in his search for identity, stability and fulfillment in life. According to Kenneth Ramchand "the migration of the West Indian writers to

London was related to the repressionist policies of the colonial regime which left the colony intellectually and culturally sterile and incapable of encouraging local talent."[3](67)

The Mimic Men is nothing but a depiction of the chaotic lives who suffer from the cultural confusions. They are disturbed everywhere and not sure which is right path to go ahead for a better future. *The Mimic Men* is the journey to make life more fruitful, but while searching fruitful life, it becomes fruitless. Ralph Kripal Singh says, *"coming to London, the great city, seeking order, seeking the flowering, the extension of myself that ought to have come in a city of such miraculous light, I had tried to hasten a process which had seemed elusive…But now I no longer know what I was; ambition became confused, and then faded; and I found myself longing for the certainties which I had once dismissed as shipwreck. (M.M 26)"* Singh fails to get secure place in London society. He cherished many dreams in his heart to fulfill in London society but it was all illusion. He tries to find his place in London society but his all attempts are in vain. His came to London with so many hopes but all hopes are faded and he is regretted to find his own identity in London. The city's fragile charms cannot disguise, the wretched baptism ceremony, and his own absurd wedding formalities create his life chaotic. He realizes that the urban life intensifies his feelings of homelessness, instability and loneliness. After leaving the island, Singh tries to create a meaningful relationship between himself and the surrounding. He sensitively responds to various kinds of false identities which he thinks other people see in him. In other words, he tries to define himself through other people, to get rid of his fantasies and the feeling of aimlessness and disorder. *"I paid Mr. Shylock three guineas a week for a tall, multi-mirrored, book shape room with a coffin like wardrobe ... I thought Mr. Shylock looked distinguished like a lawyer or businessman or politicians. He had the habit of strolling the lobe of his ear inclining his head to listen. I thought the gesture was attractive; I copy it. (TMM .3)*

Diasporic writing, mostly relates to issues such as dislocation, nostalgia, survival, cultural change and identity. The novel relates to the question of identity which can be regarded the most important issue in all postcolonial communities. The issue of identity is not a clear and fixed concept. It becomes an issue when it is in crisis, when something assumed to be fixed, coherent and stable is displaced by the experience of doubt and uncertainty. Ralph Singh is certainly a typical post colonial man talking of his 'marginal' and 'displaced' identities.

"We lack order. Above all, we lack power, and we do not understand that we lack power. We mistake words and the acclamation of words for power; as soon as our bluff is called we are lost." (TMM6)

As the protagonist of the novel, Singh puts all parts of his scattered life to bring stability to make life more meaningful. But he is treated everywhere with a difference due to his Indian ancestry. Expatriation is synonymous to diaspora. The expatriate people were

ISSN : 2348-7143
March 2018

settlers, migrants, slaves or labourers. Consequently, the culture produced by diaspora cannot but contain so many characters of the movement. He is unable to follow a chronological pattern to impose order to his writing.*"I have seen much snow. It never fails to enchant me, but I no longer think of it as my element. I no longer dream of ideal landscapes or seek to attach myself to them. All landscapes eventually turn to land, the gold of the imagination to the lead of reality but this reincorporation into the narrative prescribed by his Aryan ancestors." (TMM9).*

Diaspora lives throw light on conflicting existences. The larger emphasis, however, has been laid on Singh's attitude which creates a dual identity crisis by emphasizing his seesaw condition to Isabella and London. There is not a stable and fixed way for him. He is not sure about his way and says: *"It is only during the climb backup that we can see how far, for all the continuing consciousness of wholeness and sanity, we had become distorted."(TMM.26)*

Conclusion:

The Mimic Men concerns with the sense of loss that characterizes the fragmented societies in Isabella. Ralph Singh's life in the novel is reflected through several issues. He deals with rootlessness, homelessness and displacement while living in adopted land. Ralph's life is fragmented and he feels shipwrecked wherever he goes. He feels that he is trapped in Isabella because he is not native of the island. He goes to London but he gets the same experience in London too. The structure of the novel emphatically highlights the endless dualities of the expatriates and the displaced people. Ralph's life symbolizes with inbetweenness. He carries the burden of colonialism on his shoulder not only physically but also mentally. He feels that he is outsider everywhere. The postcolonial life, therefore, is experienced as an unsettled fragmented, rootless and homeless. Naipaul explores the universal predicament of the confrontation between self and others.

REFERENCES:

1. **Primary Source: Naipaul, V.S. *The Mimic Men 1967. Picador2002.***

Secondary Sources:

1. Kamra, Shashi *The Novels of V.S.Naipaul (New Delhi: Prestige Books, 1990)p.76)*
2. Joshi, Chandra B, V.S. Naipaul: *The Voice of Exile,op.cit. p.xi.*
3. Kenneth, Ramachand. *The West Indian Novel and its Background (London: Faber and Faber, 19701970) p. 67)*

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Eco-Critical Reading of Thomas Hardy's Far From Madding Crowd

Mr. Bhausaheb S. Desale
Asst.Professor, Department of English
SSVPS Arts and Commerce College, Dhule.
Email- bhauraj12@gmail.com

Abstract:

For the understanding of the relationship between man and nature, eco-conscious and nature focusing literature or works have a great scope and they always play healthy relationship. Thomas Hardy has been recognized as a novelist as Wordsworth is recognized as a poet of nature. As a Romantic poet William Wordsworth has a mystical connection with nature and worship it and that connection become personal relation that help him to develop and grow, but Hardy does not personally involve with nature. For Hardy nature is an entity and which always produces affairs of human beings. Basically Thomas Hardy depicts environment and nature as setting elaborately in his novels in order to reveal his deep understanding of nature and its various roles in the affairs of human beings. In addition, Hardy manipulates the various aspects of natural world and produces the concrete, believable and unexpectedly meaningful. Hardy was influenced by nature and produces nature as a role of gentleness and beauty.

Key Words: Ecocriticism, Ecology, Nature, Assimilation, Preserver and Destroyer,

The main objective of this paper is an attempt to investigate the complex link between ecocriticism and Thomas Hardy's *Far From Madding Crowd*. Basically Ecocriticism is the close relationship between nature and society which has been textualized by the writers in their works. As ecocritic, Cheryll Glotfelty argues-

> Simply put, ecocriticism is the study of the relationship between literature and the physical environment. Just as the feminist criticism examines language and literature from a gender conscious perspective, and Marxist criticism brings an awareness of modes of production and economic class to its reading of texts, ecocrtiticism takes an earth-centered approach to literary studies (1996: xviii).

In this sense it is very crucial to take account of two concepts as 'ecology' and 'ecocriticism'. The term, 'Ecology' relatively new science, depicts the various principles regarding it and shows the relationship between organism and environment. Ecology in true sense can be defined as the way in which plants, animals and people are associated with their environment as well.

In the beginning of the novel, Hardy shows a protagonist, Gabriel, a plain and humble shepherd, is a complete contrast to the vain and beautiful woman, Bathsheba. His simple attitude and habits demonstrate that he is indeed living a life "Far from the Madding Crowd". In addition to his kind and gentle nature, he is also a perceptive judge of characters.

> The Sky was clear- remarkably clear –and the twinkling of all the stars seemed to be but throbs of one body, timed by a common pulse. The north-star was directly in the winds eye, and since evening the bear had swung round it outwardly to the east, till he was now at a right angle with the meridian.(Hardy*'s Far From the Madding Crowd. P-19*)

Here, Hardy employs the pastoral setting to the novel and help to develop character of Gabriel Oak. Oak notices the beauty of Norcombe Hill and peers at the stars to tell time. He is equally at ease almost his animals. Gabriel is also curious. When he sees a light in the distance, he goes to seek its sources and then reveals what he finds. The scene with the two women working in the cow shed highlights severed points. First, it reinforces the fact that the young women is tremendously concerned about her appearance, fretting that her hat has blown away. It is also apparent that she does not care for menial work, such as tending cows. Her reaction to the birthing scene is a total contrast to Gabriel's reaction to the birthing of his sheep. It is the perfect environment for this simple, natural man who seems born to be a shepherd. The young woman, Bathsheba, heroine, on the other hand, is not so natural. In her vanity and pride, she seems to care more about her own appearance and well being than the beauty that surrounds her.

Gabriel's communication with nature is developed. His experiences are a great deal of suffering. Oak suffers from the thought of being separated from his love. Oak also suffers a deep personal tragedy. He had two dogs, the older dog named George and his son. Oak trains George's son to keep watch over the sheep, who always seems to make the sheep run across the fields. In his practicality, Gabriel offers the car-cass of the dead ewe to the dog. Oak goes to bed. The violent ringing of sheep bells interrupts Gabriel's sheep. He jumps out of his bed, runs to the hill, and discovers that his flock of sheep, except for fifty ewes with their lambs, has completely vanished. He calls out to his sheep, but does not receive a single bleat in response. He then finds his sheep lying dead or dying. Gabriel's first reaction is to have pity for the untimely death of his gentle ewes and their unborn lambs. All his savings are thus lost with the death of the ewes.

The novel especially stresses Gabriel Oak's extraordinary attachment to the natural world, as John Alcorn explains:

> farmer Gabriel Oak, in Far from Madding Crowd, is deeply rooted in the soil from which he derives his sustenance, his name, and his sturdy character. Bathsheba, Fanny, Troy, Boldwood all move around the monumental figure of Oak and the land he symbolizes.

Indeed, fate seems to be working in his favour when he arrives at Bathsheba's farm. When he speaks to her, she recognizes his voice and reveals herself to him. Bathsheba must compromises because; she must learn to quietly accept the circumstances that caused her to end up where she now is. Morrell states-"Adaptation to a changing world is certainly a problem of Hardy's individuals, if not of the community. It is a world that demands resilience, patience and contrivance, but also provides opportunities for new

efforts. And in the success of Oak and Bathsheba we see the lesson of evolution clearly-enough."The external conditions surrounding her love with Sergeant Troy have determined her ending. Oak and Bathsheba's marriage is more of an agreement and less of a passionate union. Bathsheba is not passionately happy, rather she is passive.

"Oak laughed, and Bathsheba smiled (For she never laughed readily now)".

(Hardy's *"Far From the Madding Crowd". P. 373)*

This is what the novel mainly deals central issue. Of course, Thomas Hardy has rightly shows a continual conflict between biological need for survival and man's social need for order. Hardy believes that natural selection has an intricate and delicate function which is thrown off by society's own intricate function. These two conflicting orders, which Hardy believed were ultimately unrecognizable, created tension. This tension resulted in human's inability to fully assimilate to either code, man- made or natural; therefore, resulted in unhappiness, suffering, and discontentment. However, Hardy believed that in the midst of once suffering there was still the opportunity for happiness. The second opportunity for happiness presented a chance for lasting happiness. However, in order to experience this lasting happiness, Hardy believed, one must be able to accept the tension between the two orders and come to terms with ones suffering. Oak, as he works with his hands in the darkness, blindly, becomes the strongest, clearest image for the steadfastness that, in his own person, he continually represents through the novel, whether in the story, or by his role in agricultural life.

To sum up, it is cleared that Hardy has shown interest towards nature, culture and landscape. An ecocritical approach projects an idea that man's relationship with nature by his interaction with nature because it supports the idea that nature, as a literary subject, surrounds all parts of life. An ecocritical approach projects an idea that man's relationship with nature. Thomas Hardy is one of the major British writers in whose work one can notice the ecological interplay between man and landscape, human and animal and living and nonliving.

Work Cited:

- Hardy, Thomas. *"Far From the Madding Crowd*", New Delhi:Pearl Offset Press Pvt., UBS Publishers' Distributed Pvt. Ltd., 2006.
- Glotfelty, Cheryll. Introduction. *The Ecocriticism Reader: Landmarks In Literary Ecology*.Ed. Cheryll Glotfelty and Harold Fromm. Athens: University of Georgia Press, 1996.
- Alcorn, John. *"The Nature From Hardy to Lawrence*". London: The Macmillan Press LTD, 1978. P.2
- Roy, Morrell. "*Thomas Hardy: The Will and the Way*". Kuala Lumpur: University of Malaya Press, 1965.P.97.

ISSN : 2348-7143
March 2018

Time Machine : An Overview

Mr. Gajanan D. Sapkal
Assistant Professor
DES College of Education, Dhule

Introduction:

Literature play important role in the life of human being. There are different forms of literature which leads to human being towards knowledge as well as entertainment. So literature is part and parcel of life. Science fiction is one of the branch of literature which deals with the reaction of human being to changes in science and technology. Science fiction is written by various authors which creates the sense of wonder. It also deals with the imagination, innovations, fantasy in science and technology.

The Time Machine is also Science Fiction which is written by H.G. Wells in 1895.it is closely related to time travel, it is radical and insightful discourse in the science of time/ space relation. The title Time Machine coined by Wells is related to the vehicle which allows operator to travel purposely. The title given by Wells suggests us about the changes which are going to play an important role in human life and we have to accept it. The changes in 19th Century described by the author using the term time. Means the tremendous change of science and technology i.e .progress in new technologies.

Theme of Time Machine:

Time:

Change is the rule or cycle of nature . There are number of changes we have accepted in our life. So in 19th Century such changes were happening which is described by the Author of Time Machine. Where time is very important because of Science and Technology society changed the psychology of work and invention as well as future discover. The Time Traveler explains some basic concepts of relativity in Chapter I, proposing that time is a fourth dimension of space and that we overlook .

Science:

Within title there is word Machine which is related to Science which travel through time. Means day after day there are various changes in science which are helpful to human being. It leads to progress. So we have to accept the invention and the changes of Science. Because of science the work of human being reduced. There are various industries creating opportunities of employment. So science is the boon to mankind. Science neglects the traditional thinking.

Society and Class:

We find class conflict in Time Machine writer himself suffering inequalities of Society. The Time Machine presents two different setting in Nineteen

Century and future condition also. Where the mentality of society changed. Clock and the position of Sun is the best example to measure time. Scene we use clocks and the position of Sun to tell time which change means they are not constant like that we have to change the thinking process which is important for the progress. Because of scientific development the living of status will change. It will create awareness among people.

Technology and Modernization:

The Time Machine opens with the time traveller explaining to his dinner guests the underlying scientific principles that make his invention, the time machine. As per the change of time we should change. Because of technological progress can improve lives.

Passiveness:

Lazy and weak is the symptoms of passiveness. Mostly people were sitting around dinner, drinking and talking. There is negative thinking in the present novel. The people talk about the universe lost energy. Such laziness we find in 19th Century dinner guest.

Fear:

We know fear in important in everyone's life. It is depend on us. But many time it is beneficial as well dangerous. The time machine supports fear. It helps the time traveller. The present novel is related to fear which motivates the time traveler.

References:

Jaydipsinh Dodiya, *Indian English Fiction* ,Delhi: Dominanat Publishers

www.google.com

www.wikipeadia

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Folk Literature: At A Glance

Prof. V.J.Chavan
Vice-Principal & Head, Dept.of English
Vaidyanath College, Parli-Vaijnath
Dist-Beed (Maharashtra)

Folk literature also called folklore has become an important discipline of study in the recent times. Traditionality is an important aspect of folk literature. Folk literature is commonly applied to oral or traditional literature. It consists of stories, customs, myths, legends, epics, fables, folk songs, proverbs, riddles and folk tales of a particular community or nation. It is the collection of tales orally transmitted from generation to generation or from old to the young. The study of folk literature is important because it speaks about the common folk. It is not always about reality and if it is about reality, then there would have been nothing for the imagination to create. It is believed to be people's efforts to organize the experiences into meaningful patterns. The study of folk literature, in fact, is a study of folk culture. It is composed of informal and simple language. Its embellished style is the very lifeblood of the living culture of a country.

The term 'folklore' was first coined by English antiquarian W.J. Thomas in 1846. He referred to folklore in the letter *The Athenaeum* to replace 'popular antiquities' and 'popular literature'. William Thomas meant to include manners, traditions, customs, observations, ballads, proverbs and superstitions of the uncultured class in the civilized nation. The meaning of words, however, is prescribed not by definition but by usage, and the scope of folklore comes to include what was deliberately excluded in the early definition, popular arts and crafts that are the material as well as the intellectual culture of the peasantry.

The origin of 'folk' is from the Anglo Saxon word 'folc'. In German language, it is called 'volk'. Much of the anthropological material called folklore comes from the rural population of the civilized world. It is the field in which the culture of peasant Europe is most obviously similar to the cultural traits of the primitive people and as such has been since the time of Tylor. Folklore is literature and like any other art, it has traditional, regional stylistics which may be studied like any other art form. Folklore is an oral art and involves all the special arts of oral narration.

Meaning of Folk Literature

Alan Dundes defines both folk and lore in such a way that even the beginner can understand what folklore is. He says:

> The term 'folk' can refer to any group of people whatsoever who share at least one common factor. It does not matter what the linking factor is, it could be a common occupation, language or religion but what is important is that a group formed for whatever reason will have traditions which it calls its own (2).

The center of folklore is a merger of individual creativity and social order. Henry Glassie upholds the human right to the construction of a meaningful universe through artistic action; stressing the interdependence of the personal, the social, the aesthetic, the ethical, the cosmological; the beautiful, the good and the true. Practically, folklore is viewed as the study of human creativity in its own context.

According to Richard Waterman, "Folklore is that art form, comprising various types of stories, proverbs, sayings, spells, songs, incantations, and other formulas, which employs spoken language as its medium" (Leach, 6).

In the opinion of Thompson S., "The common idea present in all folklore is that of tradition, something handed down from one person to another and preserved either by memory or practice rather than written record" (loc. cit).

According to John L. Mish Waterman, "The entire body of ancient popular beliefs, customs, and traditions which have survived among the less educated elements of civilized societies until today. It thus includes fairy tales, myths and legends, superstitions, festival rites, crafts, folk dances, and the like" (loc. cit).

The 'folk' in folk literature includes all those persons, living within a particular area, who are conscious of a common cultural heritage and have some constant traits like occupation, language, and religion. The behavioral knowledge is based on oral tradition and not on written scriptures. The group should have a sense of identity and belongingness regardless of its numerical strength. The way of life of people is more traditional, more natural; less systematic and less specialized in comparison to the so-called civilized people. Webster's New Twentieth Century Dictionary defines 'folk' as, "A race of people, a nation, a community" (681).

Folklore occurs in all societies even the most highly urbanized. Broadly conceived, it comprises most of the traditionally patterned expressions, human mentality and emotion-that ceaseless projection of reason and fantasy into the outer world, by which man expands and adorns the elemental necessities of physiological and economic existence to create a cultural environment. In highly literate societies, however, folklore is displaced by its sophisticated offspring: literature, music, dance, philosophy, science and other ideological paraphernalia of civilization-a transformation abetted by printing and other mechanical extensions of communication.

Folklorists, scholars, and anthropologists have defined folk literature in *Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and legend* by Maria Leach as follows:

ISSN : 2348-7143
March 2018

Jonas Balys, "Folklore comprises traditional creations of people, primitive and civilized" (398).

Marius Bardeau, "In anthropological usage, the term folklore has come to mean myths, legends, folktales, proverbs, riddles, verse and variety of other forms of artistic expression whose medium is the spoken word" (loc. cit).

According to William R. Bascom, "In purely oral culture everything is folklore" (loc. cit).

William Bascom, "…the term folklore has come to mean myths, legends, proverbs, riddles, verse and a variety of other forms of artistic expression, folklorists are interested in customs, beliefs, arts, crafts, dress, house types and food recipes" (loc. cit).

B. A. Botkin, "As folklore approaches the level of the literate and literary, it tends to become more elaborate and self-conscious in expression, to shape about itself a formal tradition with prestige value and to become absorbed into the mainstream of culture" (Ibid. 399).

Aurelio M. Espinoza, "Folklore may be said to be a true and direct expression of the mind of primitive man. The science of folklore is that branch of human knowledge that collects, classifies and studies in a scientific manner the material of folklore in order to interpret the life and culture of peoples across the ages" (loc cit).

Gaster, "Folk literature is a repository of popular traditions and an integral element of the popular climate. Folklore serves as a constant source and frame of reference for more formal literature and art" (loc. cit).

M. Harmon, "Folklore is something which the individual has in common with his fellows, just as all have eyes and hands and speech. It is not contrary to himself as an individual but a part of his equipment. It makes possible perhaps it might be defined as that which constitutes his rapport with this particular segment of mankind" (Ibid. 400).

R. D. Jameson, "All these structures of the human imagination and frequently operate most powerfully when the groups or the individuals who constitute them are experiencing moments of crisis, the data of folklore are immediate and potent evidence of the nature of man when man is defining his fears and aspirations and searching for a security which always eludes him" (loc. cit).

Mac Award Leach, "All aspects of folklore, probably originally the product of individuals are taken by the folk and put through a process of recreation, which through constant variation and repetition become a group product" (Ibid. 401).

Charles Francis Potter, "Folklore is lively fossil which refuses to die. It is a precipitate of the scientific and cultural lag of centuries and millennia of human experience" (Ibid. 401-402).

Stith Thomson, "The common idea present in all folklore is that of tradition, something handed down from one person to another and preserved either by memory or practice rather than written record" (Ibid. 403).

Dr. Kunjbihari Das, "Folk literature is the literature of the people that live in more or less primitive conditions outside the sphere of sophisticated influences" (13).

Francis Lee Utley, "Literature transmitted orally is folk literature" (139).

Dorson Richard M., "In the present, folklore will mean both a field of learning and the whole subject matter of the field. History as a term possesses the same ambiguity, standing for the discipline and for the content, but it does not create the same possible misunderstanding" (2).

Arelia M. Spinosa, "Specifically, folklore consists of the beliefs, customs, superstitions, proverbs, riddles, songs, myths, legends, tales, ritualistic ceremonies, magic, witchcraft and all other manifestation and practices of primitive people and of the common people of civilized society. Folklore may be said to be true and expression of the mind of the primitive man-folklore perpetuates the pattern of culture and through its study, we can often explain the motifs and the meaning of culture" (Ibid. 399).

George M. Foster, "Folklore is most meaningful when applied to the unwritten literary manifestations of all people, literate or otherwise. Stories, certainly, whether myths, legends, folktales or anecdotes are of primary importance. I would also add riddles, proverbs, folk songs as well as folk beliefs and superstitions of almost all kind" (loc. cit).

In the opinion of R. D. Jameson, "Folklore is a branch of cultural ethnology. The data of folklore are the rituals, legends, traditions, narrations, superstitions, religions, customs, dances, and explanation of nature and man" (Ibid. 401).

While defining folklore, the American folklorist M. Edward says, "Folklore is the generic term to designate the customs, beliefs, traditions, tales, magical practices, proverbs, songs etc. in short the accumulated knowledge of homogeneous, unsophisticated people" (Ibid. 401).

Archer Tylor says, "Though proverbs, ballads and other forms of folk literature are composed by an individual, no definite information is available about them" (Ibid. 402).

According to R. R. Marett, "Folklor0e may be said to include all the culture of the people which has not been worked into the official religion and history, but which is and has always been of self-growth" (76).

In the opinion of Frazer James George, "Modern researches into the early history of man, conducted on different lines have converged with almost irresistible force of the conclusion, that all civilized races have at some period or other emerged from a state of savagery resembling more or less closely the state in which many

backward races have continued to the present time; and that long after the majority of man in a community has ceased to think and act like savages, not a few traces of the old ruder modes of life and though survive in the habits and institution of the people. Such survivals are included under the head of folklore which, in the broadest sense of the work, may be said to embrace the whole body of the people's traditionality, beliefs and custom, so far these appear to be due to the collective action of the multitude and cannot be traced to the individual of great men"(283).

The father of Anthropology Edward B. Taylor in *Researches into the Early History of Mankind* and *Primitive Culture* says, "Indeed, all genres of folklore, from games of chance to proverbs and riddles, manners and customs, rhymes and tales survived in modern society as fragments of primitive culture"(181-182).

According to Nulkar and Muthumani, "The folklore of the tribals contains in itself their unwritten record of cultural life. In other words, the folklore is the mirror of the tribal culture (1).

Frazer says, "Old and Popular folk literature is mutually interdependent and satisfies the basic curiosities and instincts of man" (Jacob Introduction).

While going through the definitions, one can attribute the reasons for the dispute mainly to the oral tradition of folklore. In a society where the masses are illiterate, the oral tradition is the means through which propagation of the necessary elements of culture takes place. In such a society, scholars used the term 'folklore' to refer to the language of the people. The system of their livelihood like hunting, agriculture, customs relating to marriages, deaths and the basic code of conduct, all of which are transmitted orally. According to scholars, all elements of learning that are passed through oral tradition from generation to generation in a society belong to the domain of folklore.

However, it may not be wise to consider all that is passed on orally as folklore. Perhaps, it is more reasonable to limit folklore to the creative aspects of a society, as reflected in its day-to-day life and expressed in material or non-material form, rather than referring to the forms of transmission, whether written or oral. Dundes rightly observes, "Since materials other than folklore are also orally transmitted, the criterion of oral transmission by itself is not sufficient to distinguish folklore from non-folklore."

The major forms of folk literature are folk songs, folk drama, folk tales, fables, proverbs and riddles which have an oral tradition and have a lasting power that has sustained great literary writers. A very important and popular component of folk literature is folktales that include myth, legends, fairy tales, anecdotes, short stories etc. Besides proverbs, riddles, ballads and songs become part of folk literature. Most of these elements which form folk literature have been created and passed on by word

of mouth. Some of them have been oral literature now preserved in the script and some have been traditionally preserved in written form.

Folk literature is a potent source of informal education which can substantially and vitally complement and reinforce the conventional formal education system. It is important because it speaks about human beings and it has universal appeal. It does not deal with reality all the time. Had it been only about reality, then there would have been nothing more for the imagination to create. This is what is done in modern times to restrict literature to real-life situations and get it rooted in the immediate present. This kind of writing ends up as period pieces. But the beauty of folk literature is that it has a wider scope that refuses to be limited by the present and by the world in which humans live.

Works Cited

- Dundes, Alan. *The Study of Folklore*. Ed. Dundes. New Jersey: Englewood Cliffs, 1965.
- Frazer, James George. *Man, God and Immortality: Thoughts on Human Progress*. Whitefish, Montana US: Kessinger Publishing, 1927.
- Marret, R. R. *Psychology, and Folklore*. Whitefish, Montana (US): Kessinger Publishing, 1920.
- Tylor, Edward B. *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization*, Whitefish, Montana (US): Kessinger Publishing, 1878.
- Webster, Noah. *New Twentieth Century Dictionary*. Canada: World Publishing Company, 1957.
- Leach, Maria. *Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend*. New York: Funk and Wagnalls, 1949.

Problematizing Gender in Sowmya Rajendran's The Lesson

Pratibha P. Ghuge
RNC Arts, JDB Commerce & NSC Science College, Nashik Road, Nashik-422005,
Maharashtra, India.
Pratibha.sangale85@gmail.com, Contact No.-9665309507

Abstract

The present paper is an attempt to study the role gender plays in Indian society. Gender is one such a bitter truth of Indian society which reduces a women's life to an empty pitcher, which waits to get itself filled with respect, love, equality and opportunities. The present novel is a dystopian novel and also called as feminist science fiction. This genre gets ample scope to put a light on women's situation in society and criticize the present scenario. The Daughter in the novel gets a punishment by the Authority and the rapist for not following the rules of society.

Introduction

Feminist science fiction is basically a subgenre of science fiction (SF). It focuses on gender differences, sexuality, motherhood, and economics so on. Feminist SF attacks the dominant culture. For this purpose they make use of Utopias. It shows the society without any error and devoid of compulsions and gender inequality. It is a society where a women is genderless. She does not have to perform her gender. Rather she lives her life according to her will. A space any woman dreams off. Whereas dystopia is about a world where gender differences are intensified. Feminism has always tried to raise the issue of inequality and injustice in women. Feminist SF provides a very effective medium to criticize the society and make the reader aware of the disparity in society.

The present paper is a detail analysis of the novel *The Lesson* by Sowmya Rajendran. She writes on gender related issues on her blog. This book started off as a blogpost. And she got quite a popularity for her writing. She started writing the book on the before Nirbhaya rape and murder case in 2012 and completed in 2013. The incident motivated her to think about the issue and write on a taboo subject "rape". Sowmya envisioned a future Indian society which cannot be better than this place but worse. We dream a better society but for Sowmya it is worse than the present. The second daughter is part of a society where women are controlled by the Authority. A woman is dominated, controlled and guarded and if she does not listen, they teach her a lesson by sexually abusing her as a punishment. This punishment is given by a government appointed authority named as the rapist.

So why are you here? Asked the rapist. He knew the answer already but he wanted to hear it from the president.

'Teach her a lesson' said the president.

Feminist science fiction has the capability to take us in the future and criticize our present powerfully. Among the authority we have the Dupatta regulator, the Media mogul, the second daughter,

We get to see how a woman has to adjust herself because a man wants to marry with a woman who adjusts herself and understands the importance of adjusting. The president who was a quite a meek and shy person in his youth. He gets an identity because of a self-proclaimed feminist in his college days. The Moral Police force sent their respective parents a memo, asking them to get married or face wrath of the government. The night of the wedding he forced himself on her. The writer simply shows that a meek person in his youth turned out to be a rapist and justifies on the ground that "but we are married"(page no 111) . And marriage gives the man every right to treat his wife as he wants. She pours petrol over him but he slammed the bowl on her head and pushed her on the burning bed. The feminist dies. He marries another woman who understands the importance of adjustment. The Indian society at large expects this from a woman. The one who will not listen gets punishment. People as they form the society with the help of the ideas, values and thoughts simply forget that how all these things together constitute the culture and turn a woman's world upside down. After watching news they do get upset but unable to figure out how they themselves support such a system.

The society is organized and restructured and keeps an eye on women. One of the characters named the dupatta regulator keeps watch on the girls and women if they wear the dupatta properly. The sense of shame has always been associated with the girls. As they grow up they have to cover themselves with dupatta so as to protect themselves from the men and their lust for the women. Imtiaz Dharkar in her famous poem Purdah says,

" One day they said
She was old enough to learn some shame".

This is the reality in India that women are asked to cover themselves up properly, otherwise she will be considered as a loose character.

"The girl had been a whore, there was no doubt about that. Her dupatta was slung around her neck, barely touching her breasts (how the moral policemen would have loved to strangle her with it!)".(TL 12)

Their job was to attend the morning assembly at the university and write a report as to who had violated the regulations prescribed in the Conduct Book. This rule had saved millions of rupees in security and cases of violence and crime rate declined. Sowmya has set the novel in the future but it is very much relevant in present India..

ISSN : 2348-7143
March 2018

Marriage is another important subject studied and critiqued by the author. The future India is even worse because they have set the marriageable age notifier and it churns out thousands of memos by the hour. The memos are collected by the Moral Police and they set a deadline for the parents to marry their children. For the moral police man this is a noble profession to keep a check on the society and correct them and make them follow the Conduct book. They believe "some strong measures were necessary to put an end to evil". The author has given this issue a sarcastic touch. The policeman had said, "the key is never to forget why you are doing what you are doing. The importance of it. Be passionate about your work and you will shine".

The protagonist of the novel is the second daughter and. But she is different from the rest .She spends her pocket money on books and speaks on just about everything. She wants to pursue Phd in anthropology. She thinks that she would not be of a marriageable age till she has completed it. But she gets a memo with an observation, "the second daughter showed all signs of rebelling against the Institution". She is pressurized to get marry and procreate at a certain age. she is married to a doctor. She is not happy with him and she seeks divorce from him. The doctor and his mother complaints to the authority and as a result the Rapist is asked to teach her a lesson. Her sister the first Daughter gets a similar threat and she made a good marriage and produced three children within the first five years. Sarcastically the author tells us how the family desperately wanted a baby boy.

"The family spent the first ten minutes after her birth searching for the missing organ,…. They wondered if it was a generic defect" (TL 22)

But the doctor reassured it was a hundred per cent female. It is the typical Indian mentality to have a baby boy, as if the other sex is of no use or secondary.

The second daughter's parents got a second reminder and her parents started looking for a groom. Seeing the gravity of the matter she accepts the very first man, a dentist by profession. He abused her physically. He was a brute, "a monster in a white coat". She wanted to have a divorce but only the Adjustment bureau have the authority to grant a divorce. But they would not the sanction it on any ground. They were even unsympathetic towards her when she narrated her husband's beatings. Instead they decided to teach her a lesson with the help of the rapist. The rapist informs the protagonist that her lesson is scheduled on Sunday. He believed that after the lesson she may not want a divorce. To create a threat in the society the media mogul decided to make a serial of the lesson and broadcast it. The Good News channel was a government venture and supported by the moral police force. They believed that "people like to watch sick things". The media gives people instructions on how to live.

" people are blank slates', said the media mogul. It is for the likes of us, who work for the government, to fill them up with what they need to know. If we find something we havn't written, we wipe the slates clean and start again".(TL 39)

The second daughter agreed to the show. She will be wearing a mask at the time of the climax of the show. The media mogul suggested her to kill herself after the rape because it will save the honour of the family. It is a stark paradox of our society that a rape victim when alive is looked down upon but if she commits suicide she is revered. The show broke many records. The viewership was expected to be higher than that of the world Cup Finals. At the finale when the rapist comes on stage he waved to the audience as a celebrity. The second daughter appeared on the stage wearing a mask. The anchor shouted "let there be justice". the rapist whispered slowly lie down and the second daughter replied 'in a minute' which bewildered the rapist. Because she had no lines at all. Her job was to scream. The executives stood nervously. Because if anything goes wrong the media mogul would not spare them. And the second daughter removed the mask from her face and tossed it to the audience and said, "this is who I am'. It is unquestionably her act of restating her identity as a woman. The end shows us the triumphant spirit of the second daughter.

This novel bangs on the face off the gendered society. It makes the people aware of their ideology which does not let the woman lead her life according her wish. The expectations are too much and as Judith butler had said that a woman performs her gender rather than living her life in her own terms. The novel thus raises questions about the gendered society, gender inequality prevalent in the society and critiques it. And makes us realize that we are responsible for the wrongdoings. We have to dream a society which is genderless and all human beings are equal.

Work cited

Rajendran, Sowmya., *The Lesson*, India HarperCollins, 2015.
Abrams, M.H., *A Glossary of Literary Terms*, Delhi: Thomson, 2007.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

The Contemporary scene in the vernacular Indian Literatures.

Dipak A. Chaudhari
Dept.of English
SVJC,M.J.College,Jalgaon

Introduction:

The contemporary scene in the vernacular Indian literatures admits of no easy classification. The influences that seem to operate and propel these literatures and literary movements are so diversified that there apparently is no discernible pattern or an easily recognizable thrust. In this welter of discordant voices and literary configurations the shaping influence.

It is in the comparative context alone that one realizes the limitations of one's own diction. Comparative context is a humanitarian perspective ; a desire to share with the world your own knowledge of the universe. This is most effectively done in science. Take, for example, the discoveries of mercury, laws of gravitation and the atomic energy. How did they reach us ? Certainly through translation. There is all the reason, then, to make universally known our creative discoveries too.

The most crucial among the problems of responding to any alien literature is that of language. Even some senior teachers of English have hardly any idea of the rationale behind the development of English language and its implications for literary interpretation. To expect a student to appreciate the subtleties of Shakespearean language (e.g. Hamlet's admonishment to Ophelia asking her to go to a ' nunnery' cannot be understood, by any stretch of imagination, as a brother) and savour the .It is import less to assume that aesthetic judgments can be adduced out of a literary communication without any corresponding insight into the implications of the linguistic description.

Intuition by itself is an insufficient means for attaining aesthetic pleasure, rather the intuitions have to be trained to perceive significance by becoming aware of the way the language operates in a work of art, For an Indian reader uninitiated into the intricacies of British idiom and colour, the possibility of an appropriate response amounts to shadow-boxing Linguistic competence is not everybody's forte, particularly in countries where English is not the mother – tongue. Rudolph Quirk vouches:

There are many foreign linguists who can scarcely be excelled at learned discourse about English grammar but whose knowledge of English is less good than that of an average London child of nine.The non-British reader of English literature finds himself lost in the complexities of linguistic subtleties, the unfamiliar verbal nuances and implications of the understatement. His exasperation stems from a lower competence in English language and a constant need to a consult an updated dictionary. Incantatory exercise cannot be misconstrued for aesthetic response.

The non-British student has no easy access to the inwardness of the language, whatever that may mean, and to a whole body of allusions, customs and manners… (he) has to pore over books of social history and of mythological and literary reference before he is able to enjoy a literary work.

The disparities in the sociological and environmental conditions not only confound the Indian reader but also debilitate his innate sensibility .This inane surrender to the false incandescence of English detail disposes many an innocent reader to a kind of colonialism in their intellectual and aesthetic life in spite of their political emancipation. In that case they will be a ' lost generation' like those Indians in the fifties of the last century who thought that they lied in a desert, read Shakespeare, Milton, Wordsworth or Arnold and dreamed of London, Oxford or Cambridge while sipping their brandy of beer.

It may also be pointed out that the influence of the mother tongue and its syntax, which is entirely at variance with that of English, plays a crucial role in our response to the English literature.

Salutary efforts of Sri Aurobindo and Coomaraswami in enunciating the Indian critical theories and aesthetic principles remind us of the vitality of the great tradition at out disposal. We have to examine the possibility of naturalizing out responses to English/ Western literature.

The reverberating echoes from Ezra Pound's Hugh Selwyn Mauberley, not merely in terms of ideas and concepts, but also in the fragmented syntactical form in which it is expressed has its own tale to tell. If imitation is the best form of homage that one could pay, then Ezra Pound richly deserves the tribute. In any discussion on comparative literature Pound's name crops up frequently and for good reasons. Among all the modern writers, it was Pound who took all knowledge and all the literatures of the world to be his province. Although born an American, he soon broke free from the shackles of the " half savage country" as he called his native land. His intellectual capacity was only matched by his enormous curiosity to learn and excel. The limitations of his culture and the sparseness of literary tradition only served to spur him on to see the brighter side of the coin. In 1914, Pound wrote about the Americans in these words.

Our opportunity is greater than Leonardo's we have more aliment, we have not one classic tradition to revivify, we have China and Egypt, and the unknown lands lying upon the roof of the world- Khotan, Kara-shar and Kansu.

The roof of the world- Khotan, Kara-shar and kansuforsooth. Pound's restlessness was transformed into not only impressive scholastic acquisitiveness but also a certain craving for order and form. In this great quest, Pound's interests ranged from the Victorian poetry to the Provencal and Italian medieval writers as well as Ovid, Propertius, Homer and Sappho He reached out to the Japanese haiku and the

Noh plays and even the Confucian anthology. In turn Pound introduced to the English readers the typical stanza in a Japanese poem which normally has three lines arranged in five, seven and five syllables and the imagistic pattern borrowed from the Noh plays. All these innovations are amply evident in his ' Cantos'. The immense range of Pound's erudition in various literatures and his pioneering work in stimulating a healthy and vibrant interaction among diverse literary traditions has been significant and has been widely acknowledged. As Henry Gifford says:

" Pound has been called a ' translation poet'. This other literatures and integrating and synthesizing them in one's own writing can be seen in the case of Matthew Arnold, D.H. Lawrence, T.S. Eliot, Pushkin, Thomas Mannet al. Apart from his evident mastery of English, Greek and Roman classics and a more than a nodding acquaintance with the outstanding writers of France, Italy and modern Germany if Arnold case his critical glance at American and Russian literatures it was mainly because of his interest in a comparative view of literature. Matthew Arnold required that every critic should try and possess one great literature, at least, besides his own, and the more unlike his own, the better. This he felt was a law of criticism. It appears in our day to be almost a law of the creative imagination."

India in in the second half of the twentieth century seems to be posited at the crossroads of a resurgent literary renaissance. Fanned by political aspirations and a certain jingoistic pride in the achievements of the ancient Indians, many of the significant writers turned to the " usable past" for their polemical essays or religious discourses or creative expressions. With the exception of Urdu, which with its exogenous cultural roots inspired by the " Four pillars of Urdu", Wali, Mir, Sauda and Dard, all other Indian literatures looked upto Mahatma Gandhi and Rabindranath Tagore as the true pillars of light. Krishna Kripalani in a very perceptive analysis of the major impacts on Indian literature suggests that." Tagore's influence, after the award of the Nobel prize in 1913, crossed the frontiers of Bengal and for was for some time a source of exhilaration, if not always of inspiration, to his contemporaries all over India, from Master Zinda kaul in Kashmir to Kumaran Asan in Kerala. There is hardly an outstanding pioneer of modern poetry in any language of India, except perhaps Urdu, who escaped this impact."

Again about Gandhi, kripalani says:

"Mahatma Gandhi's impact on Indian writers was direct and wide spread. Apart from its political repercussions, it was both moral and intellectual and at once inhibitive and liberating."

Although the awakening of a new socio-cultural fervor was a consequence of the crusading zeal of persons such as Raja Ram Mohan Roy, Maharshi Debendranath Tagore, Ishwar Chandra Vidyasagar, Keshav Chandra Sen, Ramkrishna Paramahansa, Swami Vivekanand and Sri Aurobindo, it was transformed into a literary movement

under the benevolent leadership of Gandhi and Tagore. It now appears as though Mahatma Gandhi and Rabindrabnath Tagore, Marx and Freud are repudiated and patriotism and lyricism, revolution and sex and guilt are rather old fashioned and passé as they say. The most fashionable new themes are alienation and despair, ennui and nihilism and the new prophets are Samuel Becket, Albert Camus, Jean Genet, Jean Paul Sartre, Saul Bellow, Baldwin, John Barth, Lawrence Durrell, Eugene Ionesco, Robert Lowell, Sylvia Plath, Norman Mailer, Bernard Malamud, Vladimir Nabokov, Dylan Thomas, Philip Roth, J. D. Salinger, Joseph Heller, Doris Thomas, , J. D. Salinger, Joseph Heller, Doris Lessing, James Agee, and quite a few others And what a catalogue of names we have in this mixed bag of talented artists belonging to various nationalities on either side of the Atlantic.

Contemporary writers continue to reject forms and subjects that are archaic and create original vehicles to convey their radical awareness of the human conditions and the predicament of man. In spite of all the material progress and the technological advances made, the most significant literature of the past three decades emphasizes the significant literature of the past three decades emphasizes the perception that the collective man is a victim rather than the beneficiary of the historical achievements. But unlike T.S. Eliot and Marcel Proust, the modern writers refuse to retreat into pessimism or expend their energies in impotent rage or outrage, but ironically enough continue to crave for life or a sort of a partial existence in a world that is both insane and absurd, violent as well as terrifying. Salvaging life in the midst of adverse and hostile circumstances becomes the goal and this is achieved by signing hysteria on every page.

Thus, comparative literature is a relatively new discipline but it is a happy augury that most of the Indian universities has included it in their Master's degree curriculums. The carping critics may deride comparative literature as providing mere breadth instead of profundity, but the sheer intellectual thrill of keeping company with the best brains of the world is compensation enough.

References:

1. S. Nagarajan, " The Decline of English in India: Some Historical Notes, " in English and India, ed . M. Mannuel and K.Ayyappa Paniker, macmillan, 1978, pp, 170.
2. Meenakshi Mukherjee, " Teaching Literature to a Sub-Culture," English and India, PP.125-131.
3. Essays on comparative literature and linguistics.

4.Krishma Kripalani, Modern Indian Literature: A Panoramic Glimpse, Bombay, Nirmala Sadan and Publishers, 1968, pp.77-78.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Marxism

Chavan Jagdish Ramdas
Pratap College, Amalner

Introduction:-

Karl Marx and his fellow thinker Frederic Engels inaugurated the Marxist cultural and economical theory. According to Marxist theory all the history of humanity of its social relations, its institution and the way in which they are thinking and behaving are not totally but in some extent are determined by the changing material production of society. The way in which material condition of society changes at the same social relations changes in society.

*1 Karl Marx defined it in his 'Towards a critique of Political Economy', 'mode of production of material life conditions the general process of social, political and intellectual life'. From above definition we can say that the economical situation of that society determine the way on which the being of society follow or accept the rules and regulations of that system. The rules, regulation, customs, traditions of that society not fully but in large extent were determined by the way how economy works. Material production determines the nature of institutions like education, religion, culture or other socially connected institution from which we get knowledge. From this point of view we can say that we are the puppets in the hands of system, the system which were determined by economical and material production.

We can say that there is no room for the real nature of knowledge, education, religion and other institutions of that society. So how we can say that we are free or we can think freely. Marx further says that, ***2**'It is not consciousness of men that determines their existence but their social existence that determines their consciousness'. Here consciousness in the sense that what kind of sensibility he have or what kind of awareness he have and which kind of knowledge and behaviour he has acquired in society or from in which social circumstances. Social existence here means that in which situation he is or what kind of economical or cultural problems he is facing or from in which system he was moulded. In short we can say that whatever kind of sensibilities he have, that sensibility or consciousness are not naturally he acquired but from society he get all the rules and his existence is not made by on his own but by the social regulations and from mutual understanding in their living relation in society. So let's try to understand Marxism from various concepts.

"Base and Superstructure" the simplest way to define Base, which is constituted by material means as, production, income, exchange or distribution of material. In Marxism the concept 'Superstructure' defined as the cultural world of ideas like art, religion, law, education and many other institution which related to knowledge. The connection between the 'Base' and Superstructure are not innocent but superstructure or above things are determined or shaped by the nature of economical Base. The base of

society in large determined by superstructure which included in broad sense education, law but also religion, philosophy, political programmes and arts. If the way we acquire knowledge and the way in which we think about it (our religion, political and philosophical knowledge) are framed by the economy, in which we are living, then there is no room for changing human condition. If we think that if material Base determine the cultural Superstructure then writers have not right to write their individual creative free writing. So writer must have to follow the structure which framed by economical Base. From this we can say that there is no way to write for writer to write freely according to his individual talent. The changing condition of material production effect the changing mode of writers or artists. If we see the class structure of that particular era, we find two categories of class, one is dominant and other is subordinated class. Each one of that class tries to become superior to other.

The way material production or economy works, it determines the social, political and intellectual life in general, with change in economical 'Base' all the general life 'Superstructure' in some extent transforms. From this we conclude that how economy or material Base matters in our general or personal way of life.

* Ideology

***3** "Human consciousness is constituted by an Ideology- that is the beliefs, values and ways of thinking and feeling through which human being perceive and by recourse to which they explain, what they take to be reality". From our childhood we perceive various kinds of sensibilities as knowledge, ideas, values etc. as in form of ideology, and this kind of ideology we accept it as reality. We never raise question against those beliefs or ideologies and we accept it as reality. If we peeped down the very idea of ideology we find that it seems the product or made by the dominant class of that society for their position, power and interest of that particular class. If we search any historical era from Marxist perspectives, we find that those ideologies were formed by dominant class just for their own material gaining and not for humanity or welfare state or ideal purposes. Karl Marx sees ideology as Superstructure for which socioeconomic system is considered as Base. Fredriech Engels describes ideology as, 'False Consciousness.' Engels here raised questions against the real nature of our believe system in which we are trapped. Many Marxist thinker contrast ideology on 'Scientific' level, they find that ideology seems as illusory not real.

***4** Ideology is a key term for Althusser as for many Marxist .Althusser define ideology as, "Ideology is a system of representations endowed with an existence and an historical role at the heart of a given society." The society in which, as being we perceive the cultural beliefs and those cultural beliefs create clashes in society. This cultural beliefs system raises the issues of class structure of that society. The dominant or bourgeoisie class of the society suppresses to other proletariat class society through this belief system (Ideology). Here each class tries to become dominant and powerful than to other. Althusser goes further and explain it that , State power is controlled by what Althusser terms,´ repressive structure' which included institutions as law, courts, prisons, the

ISSN : 2348-7143
March 2018

police force and army and which operated by external force. The power of state maintained or controlled, Althusser terms by "State apparatuses." The System 'State apparatuses' which formed by such groupings as political parties, schools, churches, media, The family and art (including literature). Those above said institutions form an ideology (a belief system)which is the aim and goal of dominant class and this makes the political status quo.

Certainly from above statements, raises the questions in our mind that, how is this possible? That we are so blind that we are not able to understand the real nature of affairs which happens around us and we totally deceived by those ideas or belief systems. But this collective deceiving just happened by what it called as Ideology. From Marxist perspectives whatever we see as reality, belief, ideas seem as misrepresented in real world of ourselves. So there are many forces, which prevent us from to see the real nature of Ideology, like liberal humanist idea which says we are essentially free and remain free as long as we can think. From those certain systems we experience everything around us as all things as natural. If we understand the real nature of ideology we realise that we are living in illusory world as what Marxist described as a state of 'false consciousness'.

When we think that how ideology is able to hide all the illusory thinks around us? The answer is given by French Marxist philosopher, Louis Althusser, ***5** " That Ideology represents the imagery relationship of individual to their real condition of existence." Here Althusser puts illusory or imagery relationship with real condition of human being. The imagenary world in which they are living and perceiving the belief in their real life. So whatever they believe as real it seems as illusory and they accepted it as real beliefs in their life. Althusser pointed out that this things happens with help of State apparatuses which included organised religion, law, political system, educational systems, those institutions through which we are socialized. Althusser also provided examples for these practices as a small mass in a small church, a funeral, a minor match at a sports club, a social day, a political party meeting etc. This makes clear that ideology waits us or in every way we surrounded by ideology, whenever we go, whatever we do, practically everything we do, everything is encompassed by ideology. In that state we think that we acting free but in real sense we were acted by the system called as ideology. It doesn't mean that the profiteer of this system knows everything, the benefiter also as blind as the exploitative is.

This kind of interpretation of Althusser make it clear that how ideology works in literature. Many critics pointed that Mid - Nineteenth Century literature was fully objective. But Colin McCabe and other British critics showed that objective realism of Mid- Nineteenth Century literature was not so objective. They argued that the characters of Charlotte Bronte's "Jane Eyre" (1847) and George Eliot's "Middlemarch" (1872) were presented as free thinker, but in reality they complained that freedom hail us just like ideology hails us. From such characters novelist presents their character as free agent as they can take their own decision freely, in this way reader feels that they are free but actually he trapped in this illusory system.

Hegemony –

As we have understand in last definition that Althuser leave no room or space at all at all for free thinking or autonomous ideas or action. Italian Marxist Antinio Gramsci has given the modified definition of ideology .In his definition Antinio Gramsci made distinction between economic base and cultural superstructure. In his definition Althusser changed the old views that culture is disguised reflection, he cleared that the relation between base and superstructure is not imagery or reflective but the relation between them is "reciprocity" or interactive influence.

Hegemony, Gramsci most widely known concept in which he says the dominant class achieves power over the system not by direct force but by consent forces. This process or ideological views seems very natural to followers and subordinate class accept it unquestionable and take part in their own oppression. Hegemony seems as highly internalised system, which is not visible and proletariat class hardly sees the things going around them and they controlled by this system of which they totally unaware of things. Gramsci knows power of ideology which clutches to proletariat people of society and imposition of ideological system for the sake of bourgeoisie, dominant group of society which enjoys the power of position, power of politics and world of production. As we see in George Orwell's novel "Animal farm." In this novel we see that how Squealer and snowball enjoys all the pleasure which they needed. They do this by spread falls ideas as strategic systems. The system was blindly followed by other animals of the farm and this strategy is not mandatory for pigs of the farm. In 'Animals farm' we see that pigs like Snowball and Squealer tackle the other animal of farm through the ideas like, 'The Seven Commandments' for farm. Actually pigs make rules or commandments only for other (subordinate) animals of the form and those commandments were not for pigs (dominant). To control animal farm and control over the production pigs used consent system and through that system they became the powerful and dominant class of animal farm.

Now onwards we are going to see the various Marxist trends or views of other Marxist critics.

Pierre Macherey in his ' A Theory of Literary Production'(1966) stressed Marxist views to literary interpretation. Macherey in his 'A Theory of Literary Production'(1966) pointed out that literary text not only separated himself from ideology but also explain the contradiction in text. Those contradiction are hidden in text as silences or gaps which is not expressed by the text just because of ideology. Whatever views the text wanted to express is silenced by or suppressed by ideology. And only because of ideology it is impossible to express to text. That kind of absences and silences are the ideological repression in the text, and are hidden in texts unconscious. Macherey says that the aim of Marxist criticism is that to make able to text to express their silences, gaps, and absences which were suppressed by ideology. Make to text able to explain the matter whatever author intended to say and reveal the unconscious content of the text.

Two Maverick German Marxist, Bertolt Brecht and Walter Benjamin who supported modernist and non-realistic art influence of Marxist criticism. In his critical

ISSN : 2348-7143
March 2018

theory Bertolt Brecht rejected the 'Aristotelian' concept. Aristotelian concept pointed that tragic play is an imitations of reality which make able to audience the identification of hero and produced the sympathy and emotions in mind of audience about hero of that play. Instead Brecht proposes that audience should interpret or appreciate the work objectively with technique what Brecht inaugurated 'Alienation effect'. Brecht pointed that audience should not feel any kind of sympathy with the hero or other character of the play. Rather he feel Empathy about character of the play. Brecht says that audience should think (feel) objectively to that particular work not with sympathise emotions. By saying this Brecht prove that, by using this effect, the result is that this alienation effect will restrict audiences by their passive acceptance of modern capitalist society as natural system which surrounded to them. This kind of interpretation will make able to audience to accept new changes. Audience will oppose the oppressive system by this objective interpretation.

Conclusion:-

To Conclude this research paper we can say that how Marxism is important in our life. How the things around us matters in our life. How many things are responsible to make our sense. How literature, media, educational institutions are responsible to make our consciousness. So we can say that how Marxism encompass not whole but in large extent of our life. How in our life we encountered with ideologies.

Reference:-

A Glossary of Literary Terms,10th edition by M.H .Abrams and Geoffery Galt Harpham-2012 Cengage Learning publication –

- page no-
- *1 - 204,
- *2 - 203,
- *3 - 203,
- *4 - 206,
- *5 - 207.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Dalit Literature: A New Horizon

R.R.Borse
Asst.Prof.,Eng.Dept.,
BP Arts, SMA Sci.& KKC Comm.College
Chalisgaon, Dist.Jalgaon

Abstract:

Dalit literature over the past many years has emerged as a new and a separate horizon of writings in many Indian languages. It has been exhibiting a new strong voice and search for identity to the have not communities which have faced an endless discrimination, exploitation and acute marginalization in the caste-ridden Indian society. It has provided a platform to the downtrodden for human dignity and social justice. No one can deny the importance of Dalit literature as one of the emerging and quite established trend of the current writings.

Keywords:

Dalit literature, dignity, justice, exploitation, history of Dalit literature, equality.

Dalit writing can be labeled as a post-independence literary phenomenon. The emergence of this kind of literature has become a great historical significant trend in literature today. It has established itself as a separate kind of writing not only in English but in many of the Indian regional languages. It is the effect of Dalit literature that it has inspired the literary associations and akademis to recognize it as a separate category of literature and all major universities in India have given a respectable place to Dalit literature in its curriculum and research.

To understand the nature and contributions of Dalit literature, it is expected to dissect the term 'Dalit'. The word Dalit is derived from Sanskrit language which means "ground", "suppressed", "crushed" or "broken to pieces." The term us used to indicate the people or community that have been downtrodden or marginalized in India. According to Dr. Darshini Dadawala "The famous 19th century social reformer and protagonist of the interests of Dalits in Maharashtra, Jyotiba Phule first used this term in the context of the exploitation of the people who were conventionally called *'shudra'* and 'outcaste' Hindus."(12) She further adds "…it is not a caste-indicate term. It only refers to such people and communities that are historically and structurally suppressed and excluded from the mainstream society." It is not a caste; it is a socio-economic category of discriminated class belonging to many castes and social groups. Most of the marginalized classes all over the world have almost a similar system of oppression with the different titles as per the class and class divide. In India, it is under the name of Cast and in the West, it is under the name of Race.

Arjun Dangle defines "Dalit literature is one which acquaints people with the caste system and untouchability in India…it matures with a sociological point of view

and is related to the principles of negativity, rebellion and loyalty to science, thus finally ending as revolutionary." The British labeled certain class of people "depressed classes" which later got the name Scheduled Castes. Inequality is the main crux of this marginality which is followed by insecurity, injustice and exploitation. These marginalized sections have been thrown away from the power centers and the main stream society. Dalits are always the 'other' side of our society. Dalit literature is literature concerned about Dalits. It highlights an assertion of human rights, self-respect, revolt against injustice, self and class suffering with aspiration for a discrimination-free society.

Dr. Darshini Dadawala observes "…the term Dalit came into widespread use only in the 1970s with reference to the political mobilization by parties representing interests of the scheduled castes, scheduled tribes and all other such groups that were discriminated and exploited on the basis of birth-based identity or economic reasons."(12) This kind of literature exhibits social commitment aimed at promoting universal ideas of social equality, justice and protest to suffering, discrimination and economic exploitation. Dalit literature was inspired by the ideology of Jyotirao Phule and Dr. Ambedkar. The prominent writers in this literature are Mahasweta Devi, Namdeo Dhasal, Daya Pawar, Arjun Dangle, Rabi Singh, Bama, Abhimani, Poomani, and others. These writers destroyed the social hierarchies. This literature questioned its social exclusion from the mainstream society. It promoted equality and human dignity. Baburao Bagul quotes "Dalit sahitya is not a literature of vengeance. Dalit sahitya is not a literature which spreads hatred. Dalit sahitya first promotes man's greatness and man's freedom and for that reason it is an historic necessity…Anguish, waiting pronouncements of sorrow alone do not define Dalit sahitya. We need literature heroically full of life to create a new society." It challenges the mainstream.

It is the realistic and not romantic type of literature which is unified. Now, it is not just the writing by the Dalit, for the Dalit. Even when higher caste writers have voice concerns about Dalit communities, they are seen as condescending in nature and aimed at blunting Dalit resistance and amalgamating Dalits in mainstream society. Dalit writers have used slang expressions that are not generally acceptable by the mainstream writers. According to Sharankumar Limbade "Dalit literature reflects both Marxist and Ambedkarite ideological influences in its content."

In a nutshell, it can be said that Dalit literature boasts both in quantity and quantity with a remarkable impact on the literary and research world. It is the demand of the time to study the nightmare of the Dalit generations and to reflect it in research as it has demolished the Brahmanical hegemony not only in society but in literature empowering the masses for asserting the rights for their expression of anguish. The research scholars not only in India but also in the world are taking keen interest to study and elaborate Dalit literature. Dalit literature gives a great scope to study their

challenge to the Brahmanic hegemony. It provides a platform to study Dalit intellectuals along with their ideology of socio-cultural harmony. There is one more sub-category of theme emerging in Dalit literature and that is of Dalit women writers and their own tormented stories, experiences. The research in this area would provide a base for the common ground of discussion for the marginalization of various communities not only in India and at the universal level.

References

Arjun Dangle (1992), *Poisoned Bread*: *Translations from Modern Marathi Dalit literature*, New Delhi: Orient Longman; M. Pratibha Dasan et al (2012), *The Oxford India Anthology of Malayalam Dalit Writing*, New Delhi: OUP

Sharankumar Limbade (2004), *Towards an Aesthetic of Dalit Literature*, New Delhi: Orient Longman.

Dr. Darshini Dadawala (2016), International Journal of English Language, Literature and Humanities, *Dalit Literature – Concept, Origin and Features*. Vol.IV, Issue II, Feb.2016,11-14 p. ISSN 2321-7065

Existential Angst in Anita Desai's *Cry, the Peacock*

Dr. Arun M. Ahirrao
Principal I/C,
GEI's Mahila Mahavidyala, Dombivali (East)

Abstract

Existential predicament, one of the important themes of Desai's novels is embedded in the social milieu where males and females are shown in contrastive terms—males being the ruler, females being ruled over. Desai's protagonists get swayed by problems of loneliness, alienation, and pessimism. In most of her novels, Anita Desai has focused on the plight and sterile existence of Indian women who do not enjoy equal rights with men. Her female characters are the merciless victims of traditional bias, discriminatory prejudices, and vindictive treatment at the hands of their husbands, in-laws, friends, and society at large. The present paper attempts to discuss Anita Desai's novel, Cry, the Peacock and point out the alienated and existential status and the suffering of Desai's woman.

Keywords: Alienation, existentialism, damnation, discriminatory prejudices, estrangement.

Anita Desai's women characters suffer from existential angst, loneliness, isolation, and a gnawing sense of alienation, and consequently a vacuity of meaning in life. These characters are separated from their loved ones both physically and psychologically. The harsh judgmental conditions of Puritan society are the cause of isolation for these characters and eventually lead to their damnation. They tend to ponder over existential problems and eventually end up in alienation. But existential concerns are quite different in Anita Desai; she weaves her web which includes only "the mad or bad . . . , the shocking, the sordid or the obscene." (Grene 1)

Anita Desai's first novel, *Cry, the Peacock* (1963) is considered as a new landmark in the study of alienation of women characters in Indian Literature. It is a tale of Maya's love for Gautam, her husband. Deeply devoted and affectionate in nature, over sensitive in mental proclivities, Maya requires a love partner who can sympathize commensurably with her sensibilities. But the tragedy begins in her life because her husband Gautam does not possess those wide-ranging sympathies. There begins Maya's lot as an alienated and isolated women character. Desai has delineated the self-alienation, despair, death, desolation and socio-psychic fragmentation of the protagonist. In this novel Desai presents the stillness, seclusion, glum and gloomy world of shadows in Maya's life. The novel probes into her turbulent inner world and depicts her isolation. She is infatuated by a Childhood prediction of calamity which cannot be averted. She "is obsessed almost from the beginning of the novel with the gloomy prophecy of an albino astrologer." (Rajeshwar 3) Astrologer's prophecy

ISSN : 2348-7143
March 2018

proved as true in the case of her brother, Arjuna. Gautama as a rationalist fails to realize Maya's emotional mental state. The death of her pet dog, Toto adds her fear. It was insufferable to her. The idea of death terrifies Maya and she is obsessed with it.

Anita Desai paints affecting portraits of intellectual woman trapped in relationship which refute her autonomy and poignant attachment she longs for. She longs for a world where she may be an abject of desire, the centre of attraction. She longs for a loving partner who can kiss her tears away, listen to her with interest and can give everlasting joy. But her father like husband does not pacify her flaming heart. Maya "has no conviction to fall hack upon" and Gautama "has no sensibility to comprehend the intricacy of her suppressed physical demands and the resultant emotional state."(Bande 29) In confessional tone she expresses her sexual dissatisfaction born of Gautama's negligence thus,

> Telling me to go to sleep while he worked at his papers, he did not give another thought to me, to either the soft, willing body, wanting mind that waited near his bed. (9)

In Desai's female characters, the sense of isolation in an estranged world become keen and these exceedingly responsive females convince their material wants with little exertion but are psychologically rundown. They thrash about to breathe without restraint in the disgusting surroundings of patriarchal society. Anita Desai shows little interest in portraying every day, average characters and paints the inner climate of an individual vividly so that the external visible world appears less compelling. She sketches portraits of females who live in a secluded world clouded with looming problems and panting passions.

In this novel, Desai is tending to the stream of consciousness technique of Virginia Woolf. The protagonist, Maya narrates her own story in interior monologue which, appears to be a fitting narrative tactic for capturing the protagonist's uptight status of mind. The language of the interior monologue captures the individual's imperative need for self expression which is persistently let down as it fails to endow with a imperative correlation connecting the interior world or perfection and the outer world of disorder.

Throughout the novel, Maya is obsessed with fear of death. The death of Toto, the family dog, symbolizes Maya's psychic death for he was a child surrogate to her. Toto had been her regular attendant who amalgamated well in her fancy world. Maya showed all her fondness on Toto and in turn Toto, too, loved her with voiceless affection. His passing away leaves Maya in a void. Toto's memories haunted Maya day in and day out. For Gautama, the incident of Toto's death was quite over but for Maya, the incident could never be over because her Toto was the 'world' to her.

Gautama despised Maya's father for bringing her up in a world of fantasy. He believed that Maya had been a spoilt baby. Maya's dreamy life with her father was

ISSN : 2348-7143
March 2018

quite different to compare her life with Gautama. He never had the thought or the time to spare for trivialities which matters for Maya. In these moments of isolation, discarding and torment, Maya yearns to be by her father's side who would appease away her angst and worries. Gautama was never by her side when she needed him. Maya wanted to convince Gautama of the perfection of her world but he had no time to spare. She was 'given' in marriage by her father. Gautama on the other hand 'got' married, he 'took' a wife. Since the marriage was imposed from outside, it was not marriage of true minds!

After marriage, Maya joined Gautama's family. She now belongs to his class, his circle and became a part of his world. Being much elder to Maya in age, Gautama fails to gratify her perturbing wants. Gratifying the wants of the body was not an adequate amount for Maya. She was yearning beyond this.

In Gautama's family, no one was 'Like' her. Nobody cares for feeling of love or affection. Being motherless she wants a mother figure which is readily available in her mother-in-law. She desires for the company of her mother- in-law and sister-in-law: "And yet I yearned for her to hold me to her blossom. I could not remember my own mother at all. My throat began to swell with unbearable self-pity. I would cry, I knew it, in a while, and dreaded it, in their sane presence, 'Please', I whispered." (136)

In spite of her refusal to stay back Maya is unable to forget her mother-in-law in whom she finds mother substitute. Gautama's mother finds indulged in households whereas Gautama's father was always on the move, travelling away from the family. Gautama was not exception to it. He was extremely devoted to his profession. Hence she felt herself isolated. The words of the albino haunted her day in and day out. Gautama failed to treat her in a totally agreeable way. As her sense of unbearable lonesomeness increases, she breaks her peace and defends her own severe love of life which Gautama despises. The misfortune of their marriage was not that it failed to pacify Maya with cheerfulness but that it disfigured her; it destined her to isolation and gloominess.

Maya, dwelling in acute isolation gradually passed into a psychotic alienation and often immersed herself into flights of fantasy. The world of fantasy is hounded by horrifying; images and deafening noise. Rats, Snakes, demoniac dancers and the albino infest her world. Slowly, Maya tried to compensate for a sense of incompleteness in her life, by painting images of her. Maya loved Gautama, yearned for his company and the great passage that existed between them like an unsurpassable desert was driving her insane. The countless nights of neglect, of loneliness and of desperation made her question. Gautama's silence disturbed Maya and she kept pulling him out of his reverie.

Lack of communication was not the actual problem between Gautama and Maya. It was the lack of understanding. Time and again Maya begged Gautama to meet her half way in world; he never understood her intensity, her desire to live deeply in the moment. Maya felt that Gautama is never by her side when she needed him the most. The gradual withdrawal of the self from the imperfect world makes the self turn with a vengeance upon itself for the feeling of being unfulfilled. The self is gradually destroyed and leads to a hysterical denouement- alienation and isolation. If Maya's marital life is unhappy and she is suffered from alienation and isolation, her sister-in-law's life is also on the rocks. She wants to seek divorce from her husband and comes to her brother Gautham who is a lawyer. But Gautham subscribing to the old values he doesn't approve of the idea of divorce and feels filling a divorce petition is too low for him: "What does she take me for one of those two rupee lawyers that squat under the banyan tree outside the courts? ... I haven't time to waste on a case like hers the mess she makes by being too bossy and self willed and bullying." (145)

A family is a unit. Its members should know each other and everyone's food prejudices and predilections should be given special attention. One should get food of one's liking, just as one loves to have a cup of tea of one's taste. Gautama wanted to keep Maya happy. But his every action attempt turns into a false step. Maya, too, wanted to console him, wished to love him, hoped to provide him companionship and comfort. But their attempts never are counted as genuine. It leads to alienation and isolation.

To sum up, the novel is a powerful study of the experiences of a disturbed and alienated woman, Maya. Her alienation becomes psychotic alienation. Her desires and hopes turn into dissatisfaction. So, she lives in the glum and gloomy world of shadows. Thus, she represents all those Indian intellectual women who long for autonomy but are failed to due to the lot a female is subjected to in an Indian social milieu.

Works Cited

Bande, Usha. *The Novels of Anita Desai: A Study in Character and Conflict*. New Delhi: Prestige Books, 1988

Desai, Anita. *Cry, the Peacock.* London: Peter Owen, 1963; Delhi: Orient Paperbacks, 1986

Grene, M. *Introduction to Existentialism.* The University of Chicago: Chicago UP, 1950

Rajeshwar, M. "Superstition and Psyche in Anita Desai's *Cry, the Peacock*." *Indian Writing in English*. Vol. IV. eds. M.K. Bhatnagar and M. Rajeshwar. New Delhi: Atlantic, 1999.

ISSN : 2348-7143
March 2018

The expressions of rebel in the selected Dalit poems.

Prof. Jayant Pandit Ingale
Assistant Teacher, Dept. of English
Swami Vivekanand Jr.College,
M J College, Jalgaon

Post independence period has shown tremendous changes in Indian English literature. Dalit literature is a distinctive and a pivotal stream in it. The great importance has been given to the realistic approach in Dalit literature. The economical, political, social and cultural exploitation are the core study of it. Poetry plays an important role to express the suppressed emotions in regarding to it. This path has been shown in Marathi by the great poets and writers Baburao Bagul, Annabhau Sathe, Namdev Dhasal, Daya Pawar, Tryambak Sapkale, Sharankumar Limbale etc. They have been translated into English and other languages also. Among them, the attempt to exhibit the suppressed emotions through the words of revolt becomes a significant factor.Dalit literature aims at the articulation of human sensibility and therefore Dalit oriented literary texts are the tools for the reconstruction of the aesthetics of human grandeur against the aesthetics of artistic canons. Dalit writers escape the world of romantic fantasy to expose the areas of darkness that consistently anguish along with the craving for freedon, equality, justice and human compassion.

Annabhau Sathe's poem 'Take Hammer to change the World' brought a new facet in literature. Dr Babasaheb Ambedkar drew downtrodden from the agony and mental slavery. These new principles and privileges should have absorbed in the pragmatic life- this is a new chapter which the poet wants to incorporate. This is a yearning of the poet to make change in the world. Hammer is a symbolical presentation of the new path- a path of privilege, a rising of new thought. The slavery which is imposed on downtrodden class rely on the tenets of injustice. The class is repressed by the elements of injustice in the society. The class is away from self-respect, -sense of existence and liberty in then society. The poet calls it 'mud of slavery' in which an elephant can't move. The downtrodden class can't make change in the then social situation. The assertion of the poet is to make a stand and move forward to come out from that depressed situation. This is a call to the downtrodden class to upright for obtaining the honor, and the basic privileges. 'Rich', 'priests', and 'thieves' are the symbolical pictures of economical, religious and political chains in which downtrodden people grinded coarsely. The poem is in the quest to absorb the principles of equality, fraternity and liberty which have been given by Dr. Babasaheb

ISSN : 2348-7143
March 2018

Ambedkar through the constitution. The purpose of which to break the chains of restrications and consequently form a new bond-free society. It is a thought which shakes the established traditions of the society.

Namdeo Dhasal was one of the founders of 'Dalit panther' organization which is based on the Ambedkar's principles. The organization was known for the protest against social evils. Dhasal reflects the tone of his poetry through the movement. In his poem 'So that My Mother may be convinced',Dhasal registers the pathetic condition of women who against their mind adopted the unwilling tasks. A note of protest against the contemporary order is quite apparent in Dhasal's poetry. Injustice done and atrocities committed against Dalits filled his hearts with pain and agony for the sufferer. Gradually the accumulation of these feelings turned into a protest. Though the whole of Dalit literature is full of the note of protest, Dhasal is popularely known for the use of strong tone and harsh language which indicates the depth of anguish filled in his heart.'Mother' in the poem is a symbol of the ignorance of these immigrants while the 'son' is quite intelligent and knowledgeable. 'Son' has the rebellious attitude. His heart has a ray of hope to come out from the situation. Dhasal's poetry is not an ideal representation of life rather it is a potent expression of commitment. He speaks not as an individual but as a representative of the Dalit community. Oppression and injustice are the invetible parts of the Dalit life which can vividly appear in his poem 'So that My Mother may be convinced.'

'The single arm' by Tryambak Sapkale doesn't focus on 'act of violence', but 'beyond the vision'. The valley between 'rich' and 'poor' is depicted with a clear distinction between two class. A boy protesting to the picture is a rebel against the treatment which usually the rich gives to the poor. This is the vision- if we have shown 'a sense of protest', no one dare to take 'a step of injustice'. To tolerate the unjust is a kind of conviction. The poet seems to depict the 'sense of protest' against injustice. This seems an arising thought in the next generation as father didn't think before. Until the voice isn't raised against this, the percolation will pass to the next generation as their ancestors did it. This becomes 'an element of revolt' which tends to rethink about the repetition of the activity.

The new vision of revolt can be seen through the poem 'Send my boy to school' by Waman Kardak. The rebel which is shown in the poem is against the treatment received traditionally from the established social customs. The poet thinks far-reaching thought to change the current Social picture. Waman Kardak follows the principle of Dr. Babasaheb Ambedkar – 'Educate, Agitate, Organise,'. He especially focuses on the point 'educate'. The poet feels education is a beacon-light which can show a proper way to come out from this unwanted treatment given to downtrodden people. The father fervently appeals to send son to the school in order to change the world. It's an appeal-cum-a far reaching thought that only education is a responsible

factor to rise in 'ideological revolution'. The class which is away from education, cannot change the situation.

Dalit issue is basically stands on the seeking justice and struggle for justice. Dalit writers have shown these through the regional problems and through their own experiences. In real sense 'Dalit' apparently refers to the vision of caste binaries and caste based oppression, discrimination.Annabhau Sathe, Namdeo Dhasal, Tryambak Sapkale and Waman Kardak have successfully put forward all these issues. It becomes essential to show the problems of the marginalized class. The prime concern in Dalit literature is to expose the unhealthy practicesthat have been encouraged and recommended by the established caste system. Dalit writers register their protest against these age long faiths and perceives the possibilities of a new society based on human values and human love. The poems use the conflict of powerful emotions in which the reader begins to flow automatically. They are replete with a note of protest and a sense of revolt. The themes of the poems are the pitiable plight of the people living in low standard life in a low economic level. The poets have portrayed their courageous efforts to outburst in revolt with harsh and persuasive language. 'Take a Hammer to Change the World' reflects the same tone to appeal to the exploited class. Various aspects of Dalit life and problems, so different from those of others, are discussed and developed through the Dalit literature in its relation to the social, cultural, and political movement.

References:-

1) Poisoned Bread edited by Arjun Dangle, trans. From Marathi Dalit Literature, Bombay: Orient Longman Ltd.' 1994

2) Golpitha, by Namdeo Dhasal: Nilkantha Prakashan, 1975

3) Contextualizing Dalit Consciousness in Indian English Literature by Dr Beena Agarwal and Dr Neeta, Yking books.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Alternative Sex Conflict in Dattani's *Bravely Fought the Queen*

Prof. V. S. Patil
Head, Dept of English, Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal
Dr. S.P. Zanke
Research Supervisor Head,
Dept. of English, Bsl Arts, Science & P.O. Nahata Comm. College, Bhusawal

Abstract

Mahesh Dattani is the first Indian playwright dealing openly with gay themes at the theatre. He tried to depict the ground realities in concern with the homosexuals and the common peoples' attitude towards them. Dattani has made a bold attempt to voice the sorrow and sufferings of the homosexuals who have no identity of their own. They are engulfed in darkness and doomed to withdraw in unknown silence without any identification in the social structure. The present paper offers analysis of 'alternative sex conflict', one of the most serious issues as dealt with in his play, Bravely Fought the Queen.

Keywords: Homosexuals, heterosexuals, discrimination, cultural conflict, humanity, claustrophobic spaces.

Bravely Fought the Queen (1991) is Dattani's first play attributing the theme of homosexuality. It elaborates the 'conflict' between 'homo' and 'heterosexuals' as a crucial issue. By the way Dattani shows cultural discrimination against sexuality. It brings to light the difficulties of a lifestyle of gay people and their culture outside the norm. It is an appeal to gay people to come out of the closet and convince to hetero-normative that they are sole human beings and should have privileges such as marriage, love and family for which they yearn. He has tried to explore new possibilities in Indian theatre where each and every human experience is beyond the restrains of convention. He presents strong dramatic situations out of it.

A brief survey of homosexual and gay culture in ancient India had its reflection in the images carved on the temples of Khajuraho, Badami, Elephanta, and Akhilandeswari. The myths of Vishnu in the form of Mohini coupled with Shiva, the story of Arjuna cross-dressed male dancers of Kuchipudi, stories of birth of Ayyappa, Kam Sutra, Bhagavata Parana during the ancient days of India - all of these are indicative of the presence of 'homosexuals' in Indian culture in different forms. Yet they are not recognized by the post modern society and hence these are left to lead a secluded life in their claustrophobic spaces. Adrienne Rich Comments, "Compulsory

heterosexuality is political institution that only ensures a women's continued subordination because it privileges man's needs and choices" (73)

Dattani dramatizes those relationships that are not rigidly demarcated in terms of socially accepted gender constructions.

Homosexuality is always present within the construction of heterosexuality itself and unless the notion of self is spelt out, there can be no 'heterosexual' at all. Homosexuality is a state of mind where individual asserts to protest against sec-binary existing in the social order. In heterosexual relations on several occasions, there is a tendency towards the domination, torture and empowerment of 'other'. (Handibag 160)

The basic idea of homosexuality is taken to be behaviour against nature though it is instinctive. It is deemed to be immoral. Homosexuality is looked as guilt where as heterosexuality is ideal. It makes difference with both. Heterosexuals do not treat homos as 'normal human beings' and homos therefore always feel themselves marginalized. It results in terrible anguish and suffering. It represents conflict between internal creative principle and cultural compulsive forces. Homos, then register strong upheaval of human emotions. Dattani as an experimenter, boldly represent this idea of 'gay culture' on the stage that is meant for progressive, innovative and positive minded audience. A traditional stage mechanism cannot handle such a controversial idea where there is a quick succession of shifting in external and internal zones, between logical and illogical behaviour. Dattani without caring for traditional, and so called cultural mindset of the people in general, addresses this invisible issue to create awareness about it in public. He believes people need to know that these issues exist in society.

The play deals with alternate sexuality, alcoholism and adultery. The theme of homosexuality has been presented through Nitin, Praful and the auto rickshaw driver in the play. Nitin is perhaps the first homosexual character in the Indian English drama; he is treated with empathy by the playwright. He is the younger brother of Jiten Trivedi and married to Alka. Dolly is the elder sister of Alka and married to Jiten Trivedi. The performance of the play projects conflict between homos and heteros in Trivedi family. Nitin is homosexual, so his conflict with 'Alka and his homosexual partner, Praful pose a question on his real sexual identity. He conceals his homosexuality behind the sham of his marriage with Alka. Alka was ignorant of Nitin's sexual orientation, so, she keeps on blaming her mother-in-law, Baa. She thinks that Baa does not allow Nitin to fructify their marriage. She is under the impression that Baa was against his marriage. Unfortunately even after several years of marriage Alka is still childless and blames for that to Baa. Conversation between Alka and Baa thus throws light on the problem.

ALKA: You know why I can't have children. You won't let me. That's

ISSN : 2348-7143
March 2018

why!

BAA: What are you saying?

ALKA: You won't let us!

BAA: You are mad, mad, mad!

ALKA: you won't let us! You want him to hate me!

BAA: Go away! Away!

ALKA: He needs your permission to have children and by God, you won't give it him! (*CP* 284)

The interaction above between Baa and Alka clearly suggest that Alka is absolutely ignorant about Nitin's homosexuality. Therefore, her blaming to Baa is in vain. She should have blamed to Nitin for his alternate sexual orientation.

There are occasional references to the homosexuality of Nitin in the texture of the play. Once Jiten was driving the car recklessly, they were in the middle of the town. Their car toppled an auto-rickshaw which was parked near the road. They hit a lamp post. The rickshaw driver came running out of a tea shop, screaming at them. He ordered them to get out of the car. He grabbed Jiten through the window. He put his forearm around Jiten's neck. Nitin was watching the rickshaw driver itself all the time. That's how he describes the driver.

He was really...(drags out the word, perhaps sensually) violent-looking. He… he was a powerful man. I can still remember that strong black arm. (Pause. observes Sridhar, who is perhaps puzzled by this description) Jitu managed to start the car. He reversed and started to speed. The driver still hung on! Jitu braked suddenly, hoping to dislodge the man. I was fascinated. That arm didn't lose its grip. Jitu put the car in first gear and . . . sped. The driver wouldn't let go. (A faint stutter.) He was being d-dragged by the s-speed of the car but… he wouldn't let go. (*CP* 281)

Nitin describes the auto driver very sensually. It shows his fascination for the driver. After the episode, somehow, Nitin managed to contact with that auto driver and established physical relationship with him. He took enough precaution of not revealing it to anyone. One day Sridhar, who works in Nitin's add office see the same rickshaw driver inside the office compound. On the other occasion even Sridhar's wife Lalitha also notices the rickshaw parked outside the house of Nitin and the driver climbing the compound wall of Nitin's house. It confirms the relationship between Nitin and the auto rickshaw driver.

In the course of time, Alka realized that her husband, Nitin is impotent. Praful managed to marry her to Nitin to safeguard his homosexual relationship with him. So Alka blames Praful for his deceptive nature. She expresses her doubt and dissatisfaction to Dolly.

DOLLY: And then you say some nonsense. What was it you said to Baa? In that deliberate slur! 'Your sons are so different from one another. They are both pretty like you, but otherwise…' And then you wink at her and ask, 'Do they have different fathers?'

ALKA: I didn't mean that…

DOLLY: I know you didn't, but to say…

ALKA: And I didn't plan it, for God's sake! I saw . . . I saw them staring at each other at the table. (pause). I can't forget what they did to me! Our brother is a cheat! He lied about our father to them. And he lied to me! He lied to me by not telling me … (*CP* 256)

Alka is deceived by both her brother, Praful and by her husband Nitin too. She is of the opinion that if Praful had told her about Nitin's homosexuality, she could have not married to him. She knew that Nitin and Praful had been close friends from their college days but she had then no idea of their relationship. She can confirm it only after her marriage. On being confirmed her husband Nitin's incompetent nature, she began to drink. Through Nitin, Praful ruins her married life. She never speaks openly about Nitin's homosexuality. She keeps limit and refers 'their relationship' indirectly. Nitin too holds Praful responsible for his being deceitful towards Alka. He says:

He (Praful) tricked you too, didn't he? How can you still love your brother after what he did to you…? That's right. Don't answer. Just sleep. (laughs) You always were a heavy sleeper. Thank God." (*CP* 314)

By the end of the play, Nitin himself confesses his homosexual relationship with Praful. Shamelessly, he explains how they both enjoy physical pleasure in the house during night at the time when everybody, including Alka was found in sound sleep.

Those times when I used to spend the night at your place, I used to sleep on his cot. And he would sleep on a mattress on the floor, beside me… When all the lights were out, I would lie on the cot. Waiting, for least an hour…. I would get up and quietly walk to your room . . . Your's, your sister's and your mother's. To make sure . . . That's right. Don't wake up. Just sleep. And I would go back to Praful's room… and kneel… At times he would wake up immediately. At times he would wake up immediately. At other times I would learn forward to look at him. Close enough for my breath to fall gently on his face. And he would open his eyes… I loved him too. He is… was attractive. And he responded. Oh! But how ashamed he made me feel after! He made me cry each time! That was a game he played. And I-I was caught in it… (*CP* 314)

Being homo, Nitin enjoys the company of rickshaw driver too either in his office after office hours or in his out-house. He doesn't prevent Alka from drinking

ISSN : 2348-7143
March 2018

who sleep sound after getting drunk. Then he get enough time and space to enjoy the company of the rickshaw driver. It is usual practice for him now. He expresses his intense desire for sex pleasure with rickshaw driver who is a man of those powerful arms.

But now, you (Alka) will have to sleep. You mustn't wake up, while I…while I… I mustn't keep him waiting… (He moves towards the kitchen.) The office is not good idea… Too many people passing by… But here---the outhouse. Perfect. Yes. Don't wake up. Stay drunk. You mustn't watch…those powerful arms… (exits to the kitchen.) (*CP* 315)

Nitin's confession of his sexual relationship with other men even after his marriage with Alka is clear indicative that homo cannot change his sexual orientation. Under the pressure of traditional hetero normative society, men like Nitin suffocate. Despite of hetero-normative protocols, they cannot be resisted from being what is called impulsive. Due to the fear of social exclusion, homosexuals are afraid to 'come out' openly. 'Coming out' means social exclusion and deprivation of civil rights. Most of these 'queer people' pretend to be heterosexual because heterosexuality gives assurance of normality. Nitin, too, marries to avoid the public shame and lives a double life. It is life of lies too. It is always unfortunate that woman like 'Alka' has to suffer who has to lead a wretched life suppressing her sexual hunger and drowning in wine. Nitin and Praful, thus, destroy her life. It is too late for her to recover from forthcoming doom. Dattani might be of the opinion that 'homo' is 'homo' and he cannot be 'hetero' by all means. While discussing on homosexuality in one of his conversation with Bijay Kumar Das, Dattani opines, "It is natural although it is not the norm in any of the species. Like being left handed in a predominantly right-handed world". (Parmar 112)

On the whole, all the characters in the play candidly project a binary opposition between human nature and the culture. The dictum between nature and culture obstructs love and personal choices. For long time, 'culture' will not be able to subside the voice of 'nature'. Soon, there will be a call for revolt. In the age of globalization, nature will triumph over culture.

High-court had given its judgement in favour of homosexuals but again Supreme Court reversed it. Once again homosexuality in India is considered as criminal activity. Though it is banned, there is a vibrant gay nightlife in metro cities such as Mumbai, Delhi, Kolkata, Chennai and Bangalore. These metropolitan cities have become the hub of the new Indian gay culture with its urban outlook and acceptance towards homosexuality. Although there are not many exclusive gay clubs and bars, yet, a few upscale straight bars and clubs in these cities have regular designated nights of the week tailored for gay clientele. Many social and human rights activists have been working to promote an increased acceptance of homosexuality.

ISSN : 2348-7143
March 2018

Several LGBT support groups across the nation are emerging. The days are not so far away when homosexuality will be approved by law also. Coming events forecast their shadows well in advance. Playwright such as Mahesh Dattani is right in giving clarion call to heterosexuals to listen to LGBTQI's earnest appeal to understand and to approve them as they are.

To sum up, Dattani's *Bravely Fought the Queen* articulates clash between husbands and wives in Trivedi family. It's a conflict between Jiten, Nitin and their wives called Dolly and Alka. Praful's homosexual relationship with Nitin intensifies Alka's conflict. It is first time play attributing the theme of homosexuality. The play also deals with alcoholism, and adultery. The theme of homosexuality has been presented through Nitin, Praful and the rickshaw driver. Nitin is perhaps the first homo character in Indian English drama. He conceals his homosexuality behind the sham of his marriage with Alka. He might be the spokesperson through whom Dattani wants to suggest that `homo` is homo and he cannot be 'hetero' by all means.

Works Cited

Dattani, Mahesh. *Collected Plays.* New Delhi: Penguin, 2000

---- . "Mahesh Dattani in Conversation with Bijay Kumar Das" *Form and Meaning in Mahesh Dattani's Plays*. Ed. Bijay Kumar Das. New Delhi: Atlantic Publishers, 2008

Handibag, Yeswant Shivacharan. *A Critical Study of Social Realism in the Selected Plays of Mahesh Dattani*, A Doctoral Dissertation, Swami Ramanand Teerth Marathawada University, Nanded, January, 2015

Parmar, Bipinkumar. *Dramatic World of Mahesh Dattani: Voices and Vision*, Jaipur: Aadi Publications, 2012

Rich, Adrienne. *Of Woman Born*: *Motherhood as Experience and Institution*. New York: Norton, 1976.

Comparative Marxist Study Of Charles Dickens' David Copperfield And Premchand's Godan

Ms. Neeta Bhausaheb Jadhav
Research Scholar
North Maharashtra University, Jalgaon
M.9881516617
jadhavneeta28@gmail.com

Abstract:

Comparison is a common instinct of human experience and it is reflected in literary and aesthetic responses of human beings. The term comparative literature is of topical significance and great academic relevance in the changing cross-culture global perspective. It tends to cross the linguistic and national boundaries and consider literature as one entity. It gives a comprehensive idea about the richness in literatures of various regions. Class conflict and economic power have tremendous effect on human being and values of human being are at core of literature. Charles Dickens was an English writer and critic. His novels Oliver Twist, Nicholas Nickleby, The Old Curiosity Shop, David Copperfield, Hard Times, Little Dorrit, Great Expectations almost all has presented social problems and conflicts and suggest to bring reform. Munshi Premchand was one of the leading Indian Hindi writers of the early twentieth century. He prominently described the problems of the poor and urban middle class.

The present study aims to study class conflict, social evils, socio economic deprivation as well as the exploitation of the poor people in transnational novels Charles Dickens' David Copperfield and Premchand's Godan. Social and economical contexts are often at the heart of literary works. The novel David Copperfield reflected socio economic picture of the living condition of the urban poor. The exploitation of children by adults is also described in the novel. The novel Godan by Munshi Premchand reflected class conflict and economic deprivation of village poor. Both novels put forth then socio-economic condition of the society. The researcher uses Marxian ideology and socioeconomic theory developed by Karl Marx and Friendrich Engels. The researcher explores what economic or social issues appear in the novels and what are the effects on the characters along with how character's lives are determined by social and economical power. The research is based on secondary sources and the critical and analytical method is used in this paper. The findings of the paper show that despite national boundaries socio economic condition have tremendous effect on human condition and their status.

Keywords: Marxist ideology, comparative literature, socioeconomic context, linguistic and national boundaries.

ISSN : 2348-7143
March 2018

Introduction:

Charles Dickens and Munshi Premchand are two prominent writers in the field of British Literature and Indian Hindi Literature respectively, whose novels explore the reality of a society. Dickens gave voice to various social evils and its consequent consequences. He mainly dealt with poor urban middle class people whereas Munshi Premchand who is notable Hindi novel writer socioeconomic disparity of village poor. Munshi Premchand has been referred to as the 'Upanyas Samrat' by writers. He wrote more than a dozen novels, around 250 short stories, several essays and translations of a number of foreign works into Hindi.

Comparative literature views literary texts as both being the product of a specific language and culture and as a universal phenomenon transcending national and cultural boundaries and timeframes (https://en.wikipedia.org/wiki/Comparative_literature).

Karl Marx and Friedrich Engels are the main inspiration for Marxist ideology. Karl Marx was "primarily an ideologist who believed that the main reason behind conflicts in history was the attempts by the lower class to obtain power, and the effort by the upper class to retain what they already had. Marxist criticism ….claims that literature is not art independent of its time and culture but rather a product of it" (https://infogram.com/the-marxist-perspective-of-literary-analysis-1gg4qpzlr98521y).

According to Marxist perspective, literature belongs to superstructure which is a product of base realities. It analyzes literature specifically in terms of the conflict between socioeconomic classes. Different classes of a society influence literary work. The Marxist perspective "is the study of the struggle between the upper, lower, and middle class. The basis of this perspective is economics. Marx found that economic was the driving force behind society. Often, the quest for wealth defines character. Marxist look for oppression of a lower class by an upper class. They examine how people are made into commodities to make money off of. They examine the economics featured in the text. Marxist also examines what social classes are featured in the text" (https://infogram.com/the-marxist-perspective-of-literary-analysis-1gg4qpzlr98521y).

Charles Dickens was a representative of a Victorian age. He was a social reformer, realist. Socialist realism is an important trend in Marxism. Dickens has presented social problems in his novels very realistically. Not only did Dickens achieve fame and popularity in his own time but he is also loved and admired by many readers today. He observed the life of the poor and downtrodden in his own time and with his keen and sympathetic imagination turned their tales into the most enchanting stories. He was true chronicle of the town life particularly London life of

his own day with his reformative zeal, he satirized and ridiculed the contemporary society and thus heralded many social reforms that took place eventually.

While depicting the actual conditions prevailing in the Victorian England its dirt, sins and injustice the impressions he leaves on us is that final triumph for virtue and goodness he presented sinful life in order to condemn it. He has a boundless faith in the better elements of human nature.

In 'David Copperfield 'Charles Dickens has given importance of 'discipline.' The use of discipline depends upon its use and users. It is like a weapon, it is like a sword. Those who misuse it, they are cruel, unjust, insensitive, inhuman and spreads danger to everyone around them. Those people who are unable to use it, they endanger themselves. It is useless for them. Discipline is important and effective for those who can properly implement discipline and live life with fabulous satisfaction. Extremists of any kind are unsuccessful, and never achieve fulfillment. This sense of wisdom is important for human beaing and for maintains peaceful society. As David embarks on his quest to maturity, he sees many different types of people, and learns through his experiences that balance is a necessary prerequisite for success. This novel informs readers about the system of teaching in schools run by masters like Creakle and his companions. Canning, which formed an integral part of school discipline, is condemned. Reforms are suggested by Dickens in the education of children.

Munshi Premchand was the foremost novelist in Hindi and Urdu literature. Premchand's last novel in Hindi, also acclaimed as his finest, was Godan (The Gift of Cow) the greatness of Godan lies in its unparallel and in-depth depiction of the Indian rural milieu. Themed around the socio-economic deprivation as well as the exploitation of the village poor, the novel was the last complete novel of Premchand (Encyclopedia Britannica 185). It was translated into English in 1957 by Jai Ratan and P. Lal.

In Godan Premchand has depicted social rural reality of India. The literary meaning of Godan is 'cow as a property'. The name of Hori's son is also named according to the title Godan as Gobar meaning 'the dung of a cow'. The writer has described how zamindar (landlord) exploited rural people by giving example of Hori , a total picture of pathetic Indian family, poor farmer, closed-social system. Hori and his wife Dhania always have quarrel on small matters. Gober turned away his face from family matters and went in search of job. Hori somehow managed to give dowry to his elder daughter Sona but failed to give for Rupa. He badly needs money for Rupa's marriage, delved deep on that over two years. Unfortunately Hori negotiated the loan with Dulari. She charged fantastic interest so that nobody can ever pay back her loan. Hori failed to cope with poverty and sold out his young daughter Rupa to aged Ram Bharose. It shows how economic condition affects

human being and social customs and traditions. Dowry system and its worst impact on the society especially on girls is a stigma on Indian society. Girls were sold out as non-living objects. By highlighting on these social issues like loan on high rates, dowry system, mortgaging land Premchand has reasonably tried to awake the consciousness of the reader. Poor people think about their daily bread and butter. Can such people enjoy the popular literature? No they can't. They have a lot of tensions to meet their ground. It is not consciousness that determines man's condition but economic consciousness decides it.

There was feudalistic system based on birth. The man born in high class has reputation, honor in the society. Poor small farmers have faith in 'Karma' i.e. if one does good deeds in the previous birth; they enjoy property in this birth. They are not ready to consider Zamindar to responsible for their pitiable, poor status. Tradition rules over society. Rich people make law according to their purpose. Poor people remain in the clutches of worst circle, they must obey the rules. The poor condition of farmer is so pitiable that sensitive reader may cry. Dominant class ruled over subdominant class. Another type of class as presented by Premchand is owner and workers of mill. Owner thinks for only net benefit and neglects workers economical security.

Premchand and Charles Dickens belong to two different nations. In fact, social, political, economical condition was different. Charles Dickens belongs to nineteenth century, popularly known as a period of great change in England. As a result of this Industrial Revolution many children who should have been at school, were put to hard factory labor in order to learn them and to support their poor parents. Many women were likewise employed to alignment the income of their husbands. Increase in the number of factories and ware houses resulted in the concentration of wealth in the hands of a new capitalist, who exploited the poor hardworking laborers. Thus middle class became richer, the poor became poorer and the gap between the rich and poor widened. Even poor children were made to work under difficult conditions at monotonous jobs, killing cultural refinement at the very roots and shutting for them all possibilities of a happier richer life.

Legouis and Cazamian in their History of English Literature say," no novelist before Dickens had treated the lower middle classes on such broad lines or in so frank way. He studied them not as a detached, superior kind of observer but as one of their own; level of sympathy an immediate community of impressions and as it were an instructive fraternity, thus impregnate his study."Dickens has tried to depict the social reality and how poor people become the puppet in the hands of rich people.

Premchand has described farmer, worker in his novel 'Godan'. Politician exploited farmer Hori, who is the representative of farmers, becomes the puppet in

the hands of Zamindar-money lender Purohit, Braminand other rich people of the village. He struggled throughout his life and at last died.

Conclusion:

Both novelists depict class-struggle and social evils in their novels. David in David Copperfield struggles to get rid off from poverty, teacher canning, and ill-treatment by the teacher. Hori tries to get rid of tax. It is struggle between small farmer and landlord. How they exploited farmer in the names of illegal tax. Universality and timelessness of subject matter is depicted. This found importance in the movement of history. The ideal Marxist work would present not just powerful story but a workable solution to socioeconomic ills. Charles Dickens was not just a negative of destructive critic who felt satisfied with merely pointing at the weakness. He has also given by way of contrast, pictures of his own deal of the aspect which he has criticized. E.g. the story of Mr. Micawber's imprisonment and release also proves how law could be manipulated by selfish people. David's nurse miss Piggot was able to complete the formalities about her husband's aspects through legal channels. Knowledge of legal intricacies and ability to manipulate them is essential for true justice.

Premchand has described the problems of the rural society. Dominant class ruled over sub-dominant class. People were suffering because they were ignorant about legal system. They didn't want to break the rules of the society-Hori struggles throughout his life but didn't get justice. Thus Premchand didn't provide solution to the problem; he leaves out it on the readers. Ruling classes engaged themselves in mental work whereas laborers were forced to do manual work without the joy of creation. There may be dissimilarities between among the cultures but importance of human values will not ever be less.

References:

1. Dickens, Charles. *David Copperfield*. England: Ginn and Company Ltd, 1961.
2. Munshi, Premchand. *Godan.* Delhi: Sahni Publications, 2006.
3. From the editors of Encyclopedia Britannica, Britannica Ready Reference Encyclopedia (Aalok Wadhwa for Encyclopedia Britannica (India) Pvt. Ltd. New Delhi 2005.
4. Abrams M. H. *A Glossary of Literary Terms*. Bangalore: A Prism Indian Edition,1993.
5. Allan, Grant .*A Preface to Dickens' England*. Longman Group UK limited, 1984.
6. Arnold, Kettle. *Dickens' and The Popular Tradition: Marxists On Literature*. London: Penguin, 1973
7. Editors of Encyclopedia Britannica , *Britannica Ready Reference Encyclopedia*. New Delhi: Aalok Wadhwa for Encyclopedia Britannica Pvt. Ltd. 2005.
8. Goodman, W. R.*A History of English Literature*, Delhi: Doaba House, 1688

9. Wilfred, Guerin. *A Handbook of Critical Approaches*, London Oxford University Press, 2004.
10. https://en.wikipedia.org/wiki/Premchand
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Dickens
12.http://www.academia.edu/12328400/Marxist_Approach_to_Literature_An_Introduction
13.(https://infogram.com/the-marxist-perspective-of-literary-analysis-1gg4qpzlr98521y)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Regional Literature in English Translation: New Trend in Indian Literature

Prof. Seema Dhoble
Ph.D. Research Scholar at NMU Jalgaon

Introduction:

Indian writing in English has got most of the publicity and attention so far. But what does it mean to be an author writing in one of the regional languages? Our language writers' look at how regional literature of the various regions has fared in the years since the republic was formed. The fact that Indian literatures are a product of a multilingual, multicultural, and socio–historical mélange cannot be overlooked. Therefore, the study of various literatures elsewhere in the world and comparative study of various regional literatures in India is not quite the same thing. This paper discusses translation as a new trend in Literature to introduce our regional literature to the world.

Here, it becomes imperative to focus upon the contribution of Indian Literature in Translation. Indian English novels, short stories and poetry have remarkable recognition in the modern time but the regional literature now came into the fame through translation. So in the modern era translation becomes the tool to introduce Indian regional creation to the world. Here it is a brief account taken into consideration of Indian Literature in English Translation and the growth of regional literature.

Translating Regional Literature into English- A New Trend:

Indian Writing in English Translation is relatively recent phenomena as far as the British and American literatures are concerned. But the writers who write in regional languages have also become known to the world when their work got translated into English. So the whole picture of so called Indianness gets international platform. Now with a wide range of regional work comes in the flow of Indian English literature and projecting India to the world with the utter creativity and with thoughtful universal ideas. So to distinguish the literary works of Indians on Indian themes, Indo-English and Indo-Anglian words came to be used.

Hence, finally we are having Indian English Literature and Indian English Literature in Translation i.e. Indian Regional Literature got translated into English. Though Indian English literature originated as a necessary outcome of the introduction of English education in India under colonial rule, in recent years it has attracted widespread interest of both readers in India and abroad. It is now recognized that Indian English literature is not only part of Commonwealth literature, but also occupies a great significance in the World literature.

Indian literature also comprises of several other languages such as Assamese, Bengali, Gujarati, Hindi, Kannada, Kashmiri, Maithili, Malayalam, Marathi, Oriya, Punjabi Sindhi, Tamil, Telugu and Urdu. Our Constitution, adopted in 1951, recognized two official languages, English and Hindi. Here Hindi became significant and the number of publications grew steadily but the number of publications in English grew as well. In 1981 eight thousands of the seventeen thousand titles published were in English, and encompassed the bulk of book exports worth £4.5 million.

The superior European languages are freely interacting with the so called marginalized languages of the developing countries. The very foundation of modern Indian literature was laid through acts of translations, whether by Jayadeva Hemchandra , Michael Madhusudhan Dutta , H N Apte or Bankimchandra Chatterje.

Bankimchandra Chatrjee and Rabindranath Tagore though the representative in English translations, Saratchandra Chattopadhyay passed into other Indian languages more quickly and widely than these two and this may be the reason why he was not translated more extensively into English. Among those who came after him, Premchand (in Urdu/Hindi), Tarashankar Bandopadhyay (in Bengali), Krishna Chandra (in Urdu) have had more than one work reappear in English without the Quantity of representation that would support the study in translation of any one of them as an individual novelist. From Malayalam Thakazhi Sivasankara Pillai has six of his works are now available in English. K S Karanath from Kannada has five novels published in English translation.

One cannot ignore the essential oneness underlying all Indian literatures. It can be said that in India there are many languages but one literature. Efforts are already being made to devise programs to make a deep and complete study of Indian literature. The works in different Indian languages require comparing with each other in order to understand the entire gamut of Indian literature. In fact, the multi-lingual Indian literature has common social, cultural and political background which attracts researchers and translators to study and literature in India. The scholars of the field express that the entire Indian literature should be constituted of not only the translated work from regional language to English but also the Indo-Anglian writings into the regional languages. The Indian literature has not only been a sense of pride and distinctiveness within the country but has also been successful in drawing the attention of the writers on the international platform of literature.

An important aspect of translation is within language translation. Avadhi, Hindi, Bhojpuri, Brij, Baghelkhandi, Bundelkhandi-all to be mutually translated create a complex phenomenon. Keeping the richness of India's lingual tradition, translation within different dialects of Hindi becomes very relevant. We search the world without knowing our own intellectual wealth. Similarly, translation among Indian languages

likes Hindi, Telugu, Tamil, Oriya, Kannada and others must not pose much problem as they all originate from Sanskrit. We can easily find suitable words in these languages. But when it comes to translation between Hindi and English and other foreign languages, it becomes difficult to find parallel expressions because the origin of English and foreign languages is different. The cultural background is so important in translation of literary pieces. Translation between Hindi and Urdu becomes easy because the sameness of cultural milieu. The ethos, cultural background and history unite the two languages and translation becomes flowing and smooth.

In the Post-Independence era it is the need of the hour to project the genuine and authentic image of India to the outside world and it is possible only through English translation. Had Tagore's *Gitanjali* not been translated into English and with an Introduction by W. B. Yeats not submitted to Nobel Prize awarding Committee, it would perhaps not have been possible for Tagore to get the Nobel Prize in 1913. It is now a recognized fact that translation was an integral part of the European colonization, as colonization and translation moved hand in hand. Translation is not an isolated, innocent, transparent activity that operates in a vacuum, but, it is an ongoing process of intercultural transfer.

When we make a survey of Indian fiction, we do find that so many classics of Indian fiction such as Premchand's *Gaban* and *Godan*, SrilalShukla's *Ragadarbari*, Jainendra's *Tyagapatra*, Nirmal Verma's *Wei Din*, Krishna Baldeo Vaidya's *Usaka Bachapan*, Ajneya's *Apne Apne Ajanawi*, U.R. Anantammuthy's *Sanskar*, Madhaviah's Padmavati, Indira Goswami's *The Shadow of Kamakhya*, Gopinath Mohanty's *Paeaja*, Chandrasekhar Rath's *Yantrarudha*, Indira Parthasarthy's *Nandankhatai* have been translated into English. But it is a fact that many more are yet to be translated into English and other languages of the world. A comprehensive and systematic effort is needed to ensure that not only fiction but other genres of Indian literature are properly translated in order to make the world aware of the glorious aspects of our Indian Literature. It is an undeniable fact that if Plato, Aristotle, Homer, Virgil, Dante, Pirandello, Tolstoy, Chekov, Brecht and other distinguished writers of the world had not been translated into English and other languages of the world, the world has remained poorer than it is.

The world knows India through Indian writings in English but what about the genuine socio-cultural ethos that is presented through the writings in different Indian languages such as Hindi, Tamil, Telugu, Kannada , Oriya, Assamese, Bengali, Punjabi, Marathi and so many other regional languages of our country? How will people of the world come to know about the contribution of our Premchand, Nirala, Mahadevi Verma, Jai Shankar Prasad, Fanishwer Nath Renu and so many others in **Hindi**, Padumaipittam, Madhviah and Indira Partasarthy in Tamil, Gopinath Mohaty in **Oriya**, Sarat Chandra, Tara Shankar Bandopadhayaya and Ashapurna Devi in

Bengali, Amrita Pritam in **Punjabi,** Mattama Kunjjkuttan in **Malyalam** and so many other distinguished scholars who have written in other Indian languages? The only answer is that their works can be made available to the international readers through translation in English.

In case of Indian English Literature in Translation, it can be summed up as presentation of one thought in numerous languages.

Regional Literature- An Educational Perspective:

Out of this necessity to develop English as the language and administration in India, the British rulers made English the universal medium of instruction in higher education as well as English was made compulsory subject of study for college graduates along with this it was equally compulsory though less stringent, a college graduate must study some literature in his/her own language. Thus, college education in India till 1947 encouraged every student, except in some metropolitan centers to be bilingual and nurtured him/her in a bi-literary context

However, the English language remains the principal vehicle and vernacular was neglected in the due course correspondingly, English as a link language was shared by all educated Indians, and made them fit for employment in several capacities under the British .English became a neutral language territory as Indians could communicate with British as well as one another. This neutrality soon became clear after 1947and English was replaced by Hindi as the new nation's official language. Yet for several reasons, Hindi has not been nationally accepted as the official language of India, and English continues to function officially in this capacity

Now English has the status of link language and each state in India is free to use its regional language as the medium of instruction. The three language formula recommended for our schools and it provides three tiers of communication:

1. with the region in the regional language
2. with the rest of country in Hindi
3. with large parts of the world in and through English.

The same framework can be utilized to construct a three literature scheme for the college graduate today

1. the literature of his region
2. the literature of his country
3. the literature of the world

in other words ,a place must be found in our college curriculum for the study and teaching of Indian literature in English translation or Indo-English translation this radical innovation began long ago in a modest way when the poems and stories of Rabindranath Tagore in English translation were included in school textbooks and college anthologies used for English courses.

ISSN : 2348-7143
March 2018

We can't avoid English learning but we can direct this learning by regional literature. A student would be in a position to reach beyond his region to a larger world through the study of English. Since he has to learn English anyway, he will use this training primarily for learning more about his country literature, secondarily, he is enable to read further out beyond the borders of his country, Indo-English literature is therefore the most practical link literature of today's India

The great advantage of enjoying an Indo-English text in our classrooms over any British or American text is that the student has direct access to the culture surrounding the text, even outside the classrooms. The student can be persuaded to see the text not only as something printed on a page but as something related to him/her in real life as well.

Inclusion of Indo-English situation in curriculum offers exercises in translation from student's mother tongue into English. He is brought very close to the literary process itself and an aspiring student of literature is bound to gain a lot from the practical experience of translation

Conclusion:

Indo-English literature contributes in two ways to the education .On the one hand it acts as a tool for learning English and on the other, as a means of providing access to literary material from other Indian languages with a view to introducing the students of one region to the literary works of another. It makes the students aware of magnitude of our literary heritage. English as well as those of Indo-Anglian writings into regional languages should be treated as a component of Indian literature. Thus, the study of Indian Literature in Translation has not only helped in establishing a wider sense of a national identity within the country but has also drawn attention of scholars at the international level.

References:

1) Bansiramani, G, K. *An Assessment of Modern Indian English Poets and Poetry*. Mumbai: Vipul Prakashan, 1998. Print
2) Mukharjee, Sujit. *Translation as Discovery*. Hyderabad: Orient Longman, 2006. Print

‘RESEARCH JOURNEY’ International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Tribal Way of Living: A Hope for Future

Dr. Manisha Singh
Associate Professor,
Dept. of English
Shree Neelkantheshwar Government P.G. College, Khandwa, M.P.

It is a matter of concern that most of the modern literature focuses on the issues of upper strata of society living in foreign countries or metropolitan cities; apart from it, it also deals with the issues of upper and lower middle class society along with the sufferings of the poor and the wretched (lower sections of society) whose sufferings arise out of poverty and depravation, hunger and exploitation and largely due to their submissive attitude. A survey of literature including the Vedas, Samskrit, Hindi and Indian literature written in English reveals that depiction of tribal life is rare and to some extent referral putting aside certain exceptions i.e. Bana Bhatt’s ***Kadambari***, Valmiki’s ***Ramayana***, Ved Vyas’ ***Mahabharata***, Tulsi Das’ ***Ramacharitramanas***, Arun Joshi’s ***The Strange Case of Billy Biswas***, Kamla Markandaya’s ***The Coffer Dams***, Anita Desai’s ***The Inheritance of Loss***.

The picture is quiet rosy in matters of matrimony and sex e.g. Arjun married Upali, a Naga princess and Chitrangada, Bhim married Hidamba, Shantanu, Bhishama’s father married Satyavati, a fisherman’s daughter, Vyas Mahrishis wife was a Cavat’s daughter. Rsi Matang’s father was from a barber ‘s family while his mother was from a Brahman’s family, one of Gautam rsi’ wife was a Bhil, Ravan’s father was a ‘rsi’ (Parasar) while his mother (Lankni) was a’ rakshi’. Sage Parasar’s endorsement is apt: “ Multitudinous variety of gotra and caste grew out of miscegenation. The ‘rishis’ of old age produced children among women of all races. These latter were also elevated to the grade of Brahman gotras by their ancestors’ austerities.” Muir terms it as “ really the example of common situation in ancient times.” Side by side, there emerges a gloomy picture regarding the attitude of the Brahmins, rishis and munis so long these were reluctant in accepting the tribals and the men of lower castes as their students. Dronacharya refused to take Eklavya as his disciple for archery. On the basis of hard work and regular practice Eklava attained perfection in archery to the extent that Dronacharya was bewitched to see the perfection in his skill. Much to the agony that Dronacharaya instead of admiring Eklavaya for his skill in archery demands for chopping off his right hand thumb as his “ guru dakshina”. Case of Karna,known as ‘ shudra putra’ offers another example on the same line e.g. Parsurama refused to accept him as his disciple as he was not a Brahmin. When Karn succeeded in his mission to be trained for martial art under the training of Parsuram who was the best teacher in martial art of the age, Parsuram after

ISSN : 2348-7143
March 2018

the disclosure that Karna is not a Brahmin cursed him that he will forget the art at the crucial moment. In brief, it appears that these teachers were not ready to accept 'shudras' as their disciples; moreover, they do not want that others should prove their superiority in martial art.

In Ramayana the scene is entirely different when we come across the character of Nishadraj Guha and Sabri. Both unflinchingly love Rama and serve him with their core of hearts. Rama embraces Guha with love and affection considering him as his own brother. Sabri, born in a low caste, is a great devotee of Rama and waits long in her hut for his arrival. Everyday, she was to collect choicest berries after tasting them to be sure that they are sweet forgetting the rest of the other aspects. Rama eats the tasted fruits of Sabri with the taste ignoring everything else.

The colourful mosaic of the tribal culture, their exotic customs and rituals, their apparel and adorement, their songs and dance have attracted so many scholars of the east as well as the west. The tribals of India are tied with land and forests and are characterized by their language and heritage, love for freedom and self identity. The tribal culture blooms in the isolated highlands and forests of India. Anthropologists and development planners are taking cognizance of the tribal tradition so that over whelming culture of tribes could not swamp their pristine and grass root culture. In ***Rgveda*** , both exogenous Aryan and non-Aryan indigenous culture find a happy amalgamation. Adivasis mention in the Vedic literature are Dasas, nishads, sabris Kirats, Kinnars, Gandharvas, Panis, vanaraj and Pullinds. With the passing of the time, Aryan culture assimilated adivasi or non-Aryan culture into it. First part of book-I and book- X of ***Rgveda*** clearly offers new ideas, themes and approaches—an indication that Rgved is enriched itself by adding new knowledge in it. As a result, non Aryan indigenous culture is powerfully absorbed in ***Athervaveda***.

In the Vedic Period, there exists to be two religions e.g. the sacrificial religion for which *Samhita* and *Brahmans* are scriptures and the magic, charms, spells and domestic ills. This latter is derived from non-Aryan indigenous culture. The anthropological and historical studies today come to the same conclusion that Indian tribes e.g. Bhil, Kol, Gond beloged to the non-Aryan ancestors. From Nisida originate the Nisads, Tusars, Tumbars, Gonds and other living in the Vindhayanchal. They are continual hereditary chain from *Rgveda* till the date. Rgveda manifests a composite culture, a combination of exogenous Aryan's and non-Aryan indigenous aboriginal tribes called adimvasi or adivasi people in samskrit. Rgveda is the first ever literary text to depict the indigenous tribals, their historic position, their principal points of difference from the Aryans, their organization and mode of life, their wealth and civilization. Indra repeatedly attacked dasas and simyus to destroy them with their culture. Moreover, he with the help of thunderbolt, destroyed the cities of the dasas that suggests that these dasas were civilized people and lived in forts. The belief that

ISSN : 2348-7143
March 2018

these people lived in caves is falsified. Proofs are also available that these dasas possessed wealth . In brief, these non-Aryan aboriginals were progressive people. Aryans called these aborigins as asura, daitya and danava. All the three words are Samskrit words.

In epic period, Aryans came in contact with many more non-Aryans. In Ramayana there is mention of a non Aryan tribe known as 'vanar' which in Sanskrit means a monkey, however, it is certain that these vanars were an aboriginal tribe; the same is applicable with 'nagas' who were metamorphosed into servant by epic poets. The other non-Aryan tribes mention in epics include Nishads, kirats, sabras, Pundras and Abhiras. In Ramayana, Rama, the hero, is important as he is the first Aryan king who crossed the boundaries of Aryan region for the first time and entered into the region of non-Aryan tribes.

In the ***Mahabharat***, it is conspicuous in various episodes that characters belonging to tribal culture including Eklavya, Kirat and Abhiraj played a decisive role in the Mahabharat. The Kirat under Bhagdatta ruler of Pragjyotishpur and Nisshad fought for Kaurava. The bravery of Abhiraj was incomparable when they defeated Krishana with the help of Bhils. Eklavya, Nishad hero, is matchless in his skill for archery and devotion for h is 'guru' .

In the 7th. Century Banabhatt in his magnum opus (akhyaik) Kadambari presents the beautiful tribal life of Sabars, Bhil and Nishad. Matangaka, hero of Sabar army was in his full bloom; he looked like the cub of a leader of elephant; he looked majestic with his two arms which hung as for his knee, which were created as if after taking the measure of an elephant's trunk. He looked attractive with his expended chest which was wide like the surface of a rock of the Vindhaya mountains. His command and military strength has been compared to gods and goddesses of Hindu Pantheon. Similarly out of the ferociousness of his spirit he was as it was marked with her trident to indicate that he was his property, by Durga whom he has propitiated by means of his great devotion. Like Krishana, he has striking colours, like Ganesha, he has quick mind, like Bhishma, he was enemy of Shikhandi, like Vidyadhar, his speed was as quick as that of the mind. Like Ghatotkach he possessed a terrible form although he followed the feet of king still is not known to the service of a king.

There is no denial to the fact that Aryan's attitude till the age of Ramayana towards non-Aryan's turned out to be flexible and that of co-existence but in later literature from Mahabharata to Kadambari things changed in a different way. The same liberal attitude changed into laudatory and derogatory and even into condemnatory; it persisted later on continuously for long. Eklavya was disallowed by Dronacharya for seeking archery-skill under his guidance. Matangak, the commander of sabars army, reduced to live a hunter's life.

A survey of literature beginning from the Vedic Period down Pre Independence era present a gloomy picture. In the Post Independence era things started taking new turn; Constitution of India facilitated everyone with the right of equality and discrimination of any sort on the basis of caste, creed and gender considered as unconstitutional. Extension of education worked on and as a result people belonging to lower strata even in forest areas came to be benefitted by it.

In Indian literature written in English the works of Kamla Markendya (The Coffer Dams), Anita Desai (The Inheritance of Loss) and Arun Joshi (The Strange Case of Billy Biswas)portray the life of tribal people as full of knowledge and simplicity. Arun Joshi's novel, ***The Strange Case of Billy Biswas*** is a comprehensive work that needs a multiple approach to decode the underlying meaning. Billy Biswas, the protagonist, is highly educated and comes from upper section of society but artificial way of living of high class society, its way of living, pattern of thinking, money-mindedness etc. does not suit the temperament of Billy. From inner side, he feels a feeling of repulsiveness towards the modern way of living. He finds happiness in the tribal way of living where people do not care for money and the filth of modern culture. Far from it, they lay waste their time and energy in observing nature and its changing moods. They do not talk about money matters, up and down in the sock-market or the things like that. They take tremendous interest in the celebration of festivals. They eat, drink and dance. Simplicity of life is their greatest power. Taking the crisis as their destiny, they face both flood and draught at different points of time. Deprivation and hunger, exploitation, lack of resources are some of the problems which they face constantly. But they are endowed with those gifts which make them capable of living even in scarcity e.g. they share the things with each other, depend on forest and its produce etc. Life of minimum is their greatest power. They know the art of living in every grim situation.

Modern versus primitive way of living is depicted in a nice way. People in forest live happy life despite the fact that they do not have the materialistic facilities there. This happens all because they believe in the life of simplicity and minimum. They do not suffer from modern diseases like tension, hyper-tension, blood pressure etc. They enjoy life to the full. Billy could never be happy with his wife Rima Kaul who comes from a modern society and lives a life of showiness and hypocrisy. At a certain point of time, Billy leaves the modern society and joins tribal life. Here he finds happiness and the meaning of life. Soon, he mixes with the tribal people and commands respect. Bilasia, a tribal girl comes in his life as rain to the parched earth. Union of the two is described as the union of 'prakriti' and 'purush' according to 'shnkhaya darshan' in Indian philosophy. Things moves in a smooth way but he is killed with the bullet of a police man as a search was launched to take him back to

the modern society. The novel ends in a pathetic way as we killed an innocent person who was trying to search the meaning of life in the tribal way of living.

In near future when the problem of environment will become grim and our beautiful planet will not be worth living we will try to diagnose the root cause of problem and its remedy. Perhaps on that day we will realize that materialistic way is the root cause of the problem and tribal way of living is the only way out to save the humanity from utter destruction.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Stream of Consciousness Technique: A Revolutionary Modernist Technique in English Fiction

Prof. Pravin Devsing Patil
Asstt. Prof. in English
Dept. of English, Dr. Annasaheb G.D.Bendale
Mahila Mahavidyalaya, Jalgaon.
E-mail: pdpht07@gmail.com

ABSTRACT

Modern fiction in many ways turned out to be a unique phenomenon in terms of the innovative techniques and methods employed by the novelists. Many of the conventional patterns of narration were replaced by totally non-conventional narrative patterns and methods of characterization leading to a completely new and different genre of fiction. Sir Sigmund Freud's revolutionary theories on modern psychology and Henry Bergson's ideas of time as a fluid free-flowing entity left tremendous impact on the making of modern fiction. The stream of consciousness technique employed by the authors of the psychological fiction marks a unique and unparalleled development in the history of modern fiction. The author's obsession with the form ended giving way to the formless in literary creation. Radical and revolutionary concepts of characterization, narration, structural pattern, symbolic modes of expression introduced innovative creative tools such as 'interior monologue', 'multiple point of view' 'fluidity in the narrative' etc.

Key Words: non-conventional, stream of consciousness, narrative, modern psychology

The phrase 'Stream of Consciousness' was coined by a modern psychologist William James in his book *The Principles of Psychology* (1890). The tern denotes the chaotic and a rather disorderly flow of impressions and sensations in human mind. Human experiences and memories are associative and appear in jumbled patterns sometimes too baffling for rational logical faculties of mind. The perception of human life at mental level is quite different from what appears on the surface. The subjective and the objective reality and experience of life are so very different that they can hardly be captured in the conventional narrative with its logical and chronological texture. As Virginia Woolf puts it, "Life is not a series gig lamps symmetrically arrange; but a luminous halo, a semi-transparent envelope surrounding us from the beginning of consciousness to the end. Is it not the task of the novelist to convey this varying, this unknown and uncircumscribed spirit, whatever aberration or complexity it may display, with as little mixture of the alien and external as possible?" It is this

'luminous halo' which she tried to capture in her novels. So did her contemporaries viz. James Joyce, Dorothy Richardson, Henry James.

The term 'Stream of Consciousness' is widely used in a literary context to describe the narrative method which has been used by the modern novelists to describe the abstract and intangible thoughts and emotions of the personae in a fictional narrative. The novelists attempted to achieve this with very minimal use of objective descriptions and conventional forms of human discourse. The genre actually took shape in France where Edouard Dujardin pioneered the technique which was later on adopted by the British novelists particularly by James Joyce and his contemporaries. Margaret Drabble in her voluminous work *The Oxford Companion to English Literature* has written, "The ability to represent a character's thoughts, impressions, emotions, or reminiscences, often without logical sequence or syntax, marked a revolution in the form of the novel and extended passages of stream of consciousness are now no longer strike a reader as avant-garde. The related phrase 'interior monologue' is also used to describe the inner movement of consciousness in a character's mind."(944)

Virginia Woolf's *To the Lighthouse* (1927) is one of the best specimens of the Stream of Conscious technique where the novelist uses the technique in innovative way to impart form to the otherwise seemingly formless genre of fiction. The Ramsay family, Mr. and Mrs. Ramsay and their eight children, along with few family friends go to the island of Skye in the Hebrides for holidays. The novel has three parts 'The Window', 'Time Passes', and 'The Lighthouse'. The central interest of the novel is the interior monologues of Mrs. Ramsay her husband, her children and some of her guests. The fluidity of the narrative mixes up these interior monologues in intricate patterns and reveals the inner most and the psychic being of the characters. The narrative jumps from one consciousness to the other and flows through the past, the present and the future. The intermittent brief comments of the author on the characters and situations, and the third person narration of the omnipresent narrator merely serve to connect one stream of conscious to the other. The smaller streams connect, merge and mingle to form the broader narrative of the novel. In such narrative time is always in a state flux with hardly any mechanical division into past, present and future. The past invariably mingles up with the present and the present extends into the future. Henry Bergson's idea of *la duree* or psychological time and its association with the 'inner duration', significantly enhances the intricate complexity of the narrative. The narrative attempts to explore the inner life human existence which according to Bergson is a kind of 'duration', neither a unity nor a quantitative multiplicity. Duration is inexpressible by itself and can only be shown indirectly through images which together constitute the human experience. Significant incidents in the life of the Ramsay family such as the death of Mrs. Ramsay, her son Andrew have been briefly

described in the middle part of the novel. The novelist seems more interested in the ripples in the mind of the characters rather than any of the incidents, howsoever important, in their lives.

In *Oxford Dictionary of Literary Terms* the term 'Stream of Consciousness' has been explained as, "The continuous flow of sense perceptions, thoughts, feelings, and memories in the human mind; or a literary method of representing such a blending of mental processes in fictional characters, usually in an unpunctuated or disjointed form of interior monologue" (318) Virginia Woolf's *Mrs. Dalloway* (1925) the mind of Mrs. Dalloway with all its perceptions, thoughts, feelings, and memories of the past and present life is revealed in all its brighter and darker hues. A single day in the life of Mrs. Dalloway comprises the memories of several important days of her life. Her memories and thoughts pass from person to person and from one point to the other up and down the memory track. Chris Baldick considers the technique as a 'modernist device' and further differentiates between 'interior monologue' and 'Stream of Consciousness'. Baldick explains, "The term is often used as a synonym for interior monologue, but they can also be distinguished, in two ways. In the first (psychological) sense, stream of consciousness is the subject-matter while interior monologue is the technique of presenting it; thus Marcel Proust's novel *A la recherché du temps perdu* (1913-27) is *about* the stream of consciousness especially the connection between sense-impressions of consciousness, but it does not actually use interior monologue. In the second (literary) sense, stream of consciousness is a special style of interior monologue: while an interior monologue always presents a character's thoughts 'directly' without the apparent intervention of a summarizing, and selecting narrator, it does not necessarily mingle them with impressions and perceptions. Nor does it necessarily violate the norms of grammar, syntax, and logic; but the stream-of-consciousness technique also does one or both of these things" (318)

Arnold Kettle in his book *An Introduction to English Novel 2* explains the tendency of the modern writers which was strengthened by the modern psychological theories as well as the influence of the French novelists. Observed carefully, these tendencies are perceptible in shaping the course of the stream of consciousness technique. Arnold writes, "Thus relieved from the obligation of writing literature which is in any sense of the word popular, the tendency of writers born into or acquiring the habits of the middle-class intelligentsia has been to explore with an ever more obsessive intensity small specialized areas of their peculiar and generally quite *atypical* sensibility. The theories of both Freudian and Jungian psychology have further encouraged this tendency, as have certain aspects of the writings of Dostoyevsky and Proust... " (60). Such tendencies are found to be the influential factors in the emergence of the stream of consciousness technique used by the writers of the modernist fiction.

In chapter 3 titled 'New Forms: Reshaping the Novel' of the book *the modern novel*, Jessse Matz explains the changed concept of 'reality' perceived by the modern writers and ostensibly reflected in the stream of consciousness stream of consciousness novels. Particularly he explains the impact of the changed perception of 'reality' due to the influence of the modern psychological theories on the character portrayal in the modern novel. Matz writes, "If giving the feel of immediate reality meant reshaping fiction's plots and procedures, it also meant taking a new approach to *character*. Characters changed, we have noted , along with "reality" : once writers saw reality as something made up differently by different kinds of people, they put character into flux, for it became necessary to explore the very foundations of selfhood. Character became a question of the strange process of consciousness, the unclear boundaries of the self, and the vagaries of perception. No certainties could say what constituted character, and so it, too, became subject to 'smashing and crashing' "

The stream of consciousness fiction is significantly different from the traditional fiction in many ways, particularly with respect to representation of 'life' and 'human experience'. Traditional fiction laid more emphasis on the storytelling part to amuse and entertain the readers whereas the modernist fiction moved more and more towards exploration of the innermost recesses of the unfathomable human mind. Such revelation of the human mind has been done very efficiently in stream of consciousness fiction of the 20th century. Richard Bradford in his book *the novel now*: *contemporary british fiction* explains one of the fundamental differences in the approach of the traditional and the modern novelist. Bradford writes, "A narrative in which a succession of events and their effects upon characters operates as the structural core of the book is the mainstay of traditional fiction. Modernist writing, however, inferred that storytelling, involving deference to an ever present question of 'what-happens-next?' involves a reshaping of life and experience according to an arbitrary system of fabulation. In the novels of Joyce, Woolf, and Richardson very little tends to happen; instead the focus shifts toward the process of representation and to conditions and states of mind" (4)

With the Stream of Consciousness technique there is a paradigm shift in the outlook and representation of human life and experience. The objective reality of the outside world merely serves the purpose of diving deep into the character's psyche to reveal and explore and illuminate the innermost dark recesses of the human mind. What appears is not what essentially the reality of human life is. Prior to the advent of the stream of consciousness technique, novel was essentially concerned with nothing but the representation of human life and experience on the outer periphery of human existence. But with the emergence of the stream of consciousness technique a new vista of human experience in all its verity and comprehensive subjectivity opened on to the path of limitless explorations.

References:

1. Birch, Dinah & Hooper, Katy: *Oxford Concise Companion to English Literature*, Oxford University Press, UK, 2012.
2. Bradford, Richard: *the novel now: contemporary british fiction*, Blackwell Publishing, Oxford, UK, 2007.
3. Drabble, Margaret (Ed.): *The Oxford Companion to English Literature* (5th edition), Oxford University Press, UK, 1990.
4. Kettle, Arnold: *An Introduction to the English Novel* 2, Unwin Hyman Ltd., London, 1999.
5. Matz, Jesse: *the modern novel: A Short Introduction*, Blackwell Publishing, Oxford, UK, 2004.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Ethics as New Trend in Ayn Rand's Fiction

Dr.Pradip.G.Sonawane
Dept. Of English
Late M.D.Sisode Arts & Commerce College
Nardana.Tal.Shindkheda.Dist.Dhule

Abstract

Ayn Rand is considered as one of the most distinguished writers in American literature. She is a versatile genius in her philosophy of Objectivism. As a Russian emigrant American writer, she is a champion of philosophy. She wrote four novels and seven non-fictional books. Ayn Rand's philosophy and *Objectivism* formulated by herself and her followers. Her philosophy of *Objectivism* is derived from her own creative writings. Her philosophy of *Objectivism* deals with most important life and death issues of man's survival. The philosophy of *Objectivism* studies the fundamental nature of man's existence. Ayn Rand puts forth the basic premises of *Objectivism* such as *Ethics*, *Reason*, *Ego*, *Altruism*, *Rationality*, *Selfishness*, *Capitalism*, *Art*, *Literature*, *Aesthetics* and *Productive work*. Ayn Rand also tells us that *Objectivism* is a moral principle that defines and sanctions a human being's freedom of opinion in a social context. The philosophy of *Objectivism* holds that only individuals have rights. There is no such a thing as a collective right that does not reduce to a set of individual right. *Objectivism* is very specific about the set of individual right and it recognizes the Objectivist list of individual rights from the one's adopted by the governments.
Key Words- Ethics, Philosophy, Objectivism, Epistemology.

Ethics is the branch of philosophy. It provides a code of values to guide man's choices and actions. Man's choices and actions determine the purpose and the course of his life. It is an evaluative subject. Its concern is not only to describe but also to prescribe for man. It is a human necessity and a science, not a playground for mystics or skeptics.

Ayn Rand philosophizes that the proper standard of ethics is man's survival as a rational being. The basic virtue of man is rationality and his three fundamental values are reason, purpose and self-esteem. Man, everyman is an end in himself, not a means to the ends of others. He must live for his own sake neither sacrificing others to himself nor sacrificing himself to others.

Leonard Peikoff observes: *"Ethics, the broadest of these, provides a code of values to guide human choices and actions."*[1] Ayn Rand presents some argument about the point that the ethics of *Objectivism* is based on one's own choices and actions which are instrumental in maintaining and enhancing one's life and therefore

one's happiness. To understand something is to grasp the identity of a something. Ayn Rand interprets a difference between rational self-interest as pursuit of one's own life and happiness. Rand calls selfishness without a self. She repudiates the equation of rational selfishness with hedonistic or whim worshipping selfishness without a self. She holds that the former is good and the later evil. It means that Rand's endorsement of self-interest is her rejection of the ethical doctrine of altruism.

According to the Objectivist epistemology, the concept of ethics is that man lives for his own happiness as the moral purpose in his life. The status of mind such as happiness is not primary but it is the consequence of specific facts of existence. Therefore man needs an Objective standard grounded in the fact of reality to achieve happiness. The human faculty of happiness is biologically evolved measuring instrument that measures how well one is doing in the pursuit of life. The ethics of *Objectivism* is based on the observation that one's own choices and actions are instrumental in maintaining and enhancing one's own self-interest.

Ethics is considered as a rational self-interest. Ayn Rand has limited the scope of ethics to the derivation of principles needed in all contexts. The concept of ethics, according to the Objectivist epistemology is that man lives with his own happiness as the moral purpose of his life. The status of mind such as happiness is not primary. It is the consequence of specific facts of existence. Therefore, man needs an Objective standard, grounded in the facts of reality to achieve happiness.

The concept of value is central to Objectivist ethics. The rational individual's choice to pursue happiness is guided by his need in order to live, to act, to maintain and promote his own life. It should be noted that the transition from the Objectivist ethics to the Objectivist theory of politics relies on the concept of rights. A 'right' according to *Objectivism* is a moral principle that both defines and sanctions a human being's freedom of action in social contexts.

Ayn Rand says:

> *"What then, are the right goals for man to pursue? What are the values his survival requires? That is the question to be answered by the science of ethics. And this, ladies and gentlemen, is why man needs a code of ethics." (VOS, 22)*

Ethics is not a mystic fantasy. It is not a social convention, a dispensable, subjective luxury to be switched and discarded in any emergency. *Ethics* is an objective, metaphysical necessity of man's survival. The Objectivist ethics holds man's life as the standard of value and his own life as the ethical purpose of every individual man. Man must choose his actions, values and goals by the standard of that which is proper to man. Man achieves, fulfills and enjoys that ultimate value which is his life.

ISSN : 2348-7143
March 2018

Ethics, according to the received wisdom, is arbitrary. It is a field ruled by subjective feeling, dissociated from reality, reason, and science. *Ethics* is conditional. Values are not intrinsic but Objective. Ayn Rand propounds that the concept of value is central to Objectivist ethics. The rational individual choice to pursue is guided by his need in order to live his own life to act, to maintain and promote his own life. Rand does not hold that values proper to human life are intrinsic in the sense of being identifiable as serving to preserve and enhance one's life. The function of ethics here is to explain Objective reality and rational individual choice.

In ethics, there is an interpretation of standard of value that explains views of virtues and foundations of rights. The ultimate standard of a value is the position of argument. The most prominent features of moral ethical views are rational selfishness and insistence on the respect for human rights. Human rights are moral concepts that provide a logical transition from the principles, guiding individual's action to the principles, guiding his relationships to others. It means that the individual rights are the means of subordinating society to moral law.

Chris Matthew Sciabarra too adds his comments:

> *"At the foundation of her ethical system, Rand remained true to her dialectical roots. She traced an internal relationship between life and value, such that neither phenomenon is possible in the absence of the other."*[2]

It means that the science of ethics is an Objective metaphysical necessity and survival. It also satisfies a practical need. A genuinely Objective moral code emerges from ontological and epistemological premises. The standard of Objective morality is man's life. *Reason* is man's basic survival which is proper to the life of an ethical rational being. The conceptual consciousness shapes the terms, methods and conditions. The Objective ethical theory holds that good is an aspect of reality in relation to man.

Ethics is nothing but an Objective self-interest because it is a term related to the moral code of values. Leonard Peikoff observes: *"Ethics is a human necessity and a science, not a playground for mystics or skeptics."*[3]Ayn Rand here comments that morality is a code of values accepted by choice. Man needs morality for the survival of his existence. To support the quotation of Ayn Rand, moral laws are the principles that define how to nourish and sustain human life. *Objectivism* does not claim that there is a moral requirement to choose values in one's life. Morality rests on fundamental, pre-moral choice to live rather than die so that the moral is always contextual and agent relative. It means to be moral to choose which promotes one's life in one's actual context.

Ayn Rand explains that ethics is the third branch of theoretical, philosophical foundation. *Ethics* does not apply to everything that exists only to man but it also

applies to the every aspect of man's life, his character, his actions, his values and his relationship to all of existence. *Ethics* or morality defines a code of values to guide man's choices and actions. The choices and actions determine the course of man's life.

Leonard Peikoff observes:

> "*Rights, are a moral concept-the concept that provides a logical transition from the principles guiding an individual's actions to the principles guiding his relationship with others-the concept that preserves and protects individual morality in a social context-the link between the moral code of a man and the legal code of a society between ethics and politics. Individual rights are the means of subordinating society to moral law.*"[4]

It is interpreted critically that a right is a moral principle defining and sanctioning a man's freedom of action in a social context. It is a sanction to independent action, the opposite of acting by right is acting by a permission that cannot be morally infringed or alienated. According to the ethical Objectivist theory human rights are guided by their choices and actions. Rights are the moral concepts that provide a logical ethical transition.

It should be noted that the key to an understanding of ethics lies in its central concept. The values, specifically, the key lies in the concept of existential basis and cognitive context. *Ethics* has always posed a unique problem to philosophers because of its evaluative nature. It has also created problem even to those who had no doubts about man's power to reason or to know the facts of reality.

Ayn Rand interprets that man must know that the concept of values denotes the existential basis and cognitive context. Values are based on the cognitive theory of ethics. *Ethics* as a rational self-interest is based on the point of morality and values. What values should man accept? Man must judge and select all the values related to the rational cognition. William. O'Neill observes: *"Ethics-i.e., a knowledge of how to attain maximum productive reasoning-is "an objective necessity."*[5] Man requires a defined hierarchy of rational values, the values chosen and validated by a rational standard.

Ayn Rand wants to interpret the derivative nature of ethics. The ethical questions related to social responsibility are always secondary or derivative. The questions which are logically subordinate to prior inquires in to the nature of personal values. There is no central focus of rational code of morality related to the concern for others. It is not the source of man's virtue as well as the justification of anyone's existence. Personal happiness is the ultimate ethical value in life. It is not a proper criterion for determining the ethical behavior. It is also a purpose of ethics but not the

standard. The good of the individual depends on the attainment of a fully realized life through the maximum development of productive rational action and Objective ethical self-interest.

Ayn Rand makes an argument and states:

> *"Ethics has been virtually banished from the province of philosophy: some groups have claimed that ethical statements are neither analytic nor synthetic, but are mere "emotive ejaculations" – and other groups have consigned ethics to the province of the man in the street, claiming that philosophers may analyze the language of ethical statements but are not competent to prescribe ethical norms."* (IOE, 163)

Ethics as a branch of philosophy that analyzes the values and cognitive perception related to the morality. Philosophy must state that there are no ethical values except the rational cognition and Objective self-interest of a person. The philosophical norms analyze the emotive and rational self-interest. The ethical and rational behavior is a moral behavior. It is also necessarily an Objective self-interest. Morality is not some separate endowment opposed to reason because man's reason is his moral faculty. Just as the feelings are not a tool of cognition so they are not a criterion in ethics. *Ethics* is a rational faculty of cognition and morality. It is also an Objective norm for the values and values are volitional cognition and perceptive faculties of ethics. Ethics is also interpreted as a volitional reality for the rational and moral cognition.

Ethics is also one of the prominent premises of *Objectivism.* Ayn Rand also puts forward the concept of ethics in her four novels. Leonard Peikoff defines ethics as:

> *"Ethics is the branch of philosophy that, in Ayn Rand's words, provides "a code of values to guide man's choices and actions-the choices and actions that determine the purpose and the course of his life."* [6]

Ethical code deals with three questions, for what end should a man live? By what fundamental principle should he act in order to achieve this end? Who should profit from his actions? *Ethics* elaborates values determining man's choices and actions. The answers to these questions define the ultimate value, the primary virtue and the particular beneficiary upheld by an ethical code and reveal its essence.

Ayn Rand holds that when one is able to perceive something that exists, then one's consciousness exists. *Objectivism* maintains that it simply exists regardless of any one's awareness, knowledge or opinion. According to Rand, to be conscious is to be conscious of something so that an objective reality independent of conscious has to

exist first for consciousness to become possible. *Objectivism* holds that the mind cannot create reality, but rather, it is a means of discovering reality.

Ayn Rand propounds that ethical choices are clear-cut. She argues that any conciliation with wrong ideology, any admission of its claim to truth is like a property owner's compromise with a burglar freedom to compromise with slavery, life's compromises with death. There can be no compromise on moral principles.

Dominique says to Howard Roark: *"Roark, I can accept anything, except what seems to be the easiest for most people: the halfway, the almost, the just about, the in-between."* (FH, 375) Dominique drives to Roark's room immediately. He smiles when he sees her but his face is full of waiting and pain. She tells him not to say anything and they make love all night barely aware of the passage of time. She also tells him that she has always been afraid of meeting someone like Roark because she knew how it would end. She cannot stand to be with him except in a world where he at least has a fighting chance, and this is not such a world. She tells him that the only gesture of protest open to her is to destroy herself before the world destroys him, so that she does not have to see it.

Roark comes to a near compromise for the first time in his life out of his love and friendship for Gail Wynand. Dominique comes to him in a final step of compromise with herself, Roark requests her:

> *"Dominique wait till he recovers."*
> *"You know he won't recover."*
> *"Have a little pity on him."*
> *"Don't speak their language."*
> *"He had no choice."*
> *"He could have closed the paper."*
> *"It was his life."*
> *"This is mine."*
> *"Wynand would not know that Roark had loved him enough to make his greatest exception, one moment when he had tried to compromise. Then he knew that it was useless like all sacrifices." (FH, 666)*

Roark stands at the window of his house in Monadnock Valley, where he rented a place for the summer. Dominique enters and looks as if she has only been gone for a few minutes rather than seven years. Roark tells her to wait a little longer before making Wynand bear this as well, but she tells him that this is her life. He acknowledges her decision saying "I love you". Dominique tells him she knows that he is going to do and that he does not need to worry about her.

Ayn Rand also propounds *Ethics* through the characters of Equality 7-2521 in her novel, *Anthem*: *"It forbids men to use "I" and demands the use and the worship of*

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

"We" (AN, 114) In Equality 7-2521's society, collectivism has defeated more capitalist societies in the Great Rebirth. As a result, every respect of society is integrated into rigid state system. For these reasons, collectivism is the root of war, racism, slavery and evil. The school system indoctrines the state's children with the philosophy that instead of living to satisfy their own desires, they must live exclusively for their brothers paralleling the Soviet use of "comrade" for fellow citizens.

Ayn Rand suggests that the groups of people never make decisions that are not as far-sighted and progressive as those of individuals. The central thrust of the novella involves Equality 7-2521's search for a philosophy alternative to Collectivism and its emphasis on the group and the state. Eventually, Equality 7-2521 rejects all tenets of collectivism. Ayn Rand uses a very extreme form of Collectivism to make her point that the solution to *Anthem's* society may be a moderate rather than an entirely individualistic society.

In his experiments in the tunnel, Equality 7-2521 essentially rediscovers the scientific method as he conducts research on electricity and manages to invent an electric light. His rational approach in the tunnel extends to other areas of his life, as he begins to keep a journal in which he ceaselessly questions the tenets of his society and tries to rebuild a philosophical foundation for individualism that disappeared after the Unmentionable Times.

Equality 7-2521 reasons in particular that the society's views regarding the advantages of serving humanity and the state cannot be correct, precisely because none of his obedient coworkers experience happiness more often than fear. He constantly tries to interpret his own emotional reactions in order to discover an articulate solution to what he instinctively feels is a problem. In this sense, only logical thinking can bring technological progress. Equality 7-2521 embodies the benefits of the rationality praised by *Objectivism*.

In contrast to the activities of Equality 7-2521, the authorities of *Anthem's* collectivist society demonstrate the dangers of illogical reasoning. The Council of Scholars states that the world is flat and at the centre of the galaxy, and the schools teaches how to bleed men to cure them. Equality 7-2521 wants to know more and dares to wish for a work assignment to the Home of the Scholars.

Despite the obvious logical lapses engendered by their scientific views, the Council of Scholars do not to question its understanding of the universe, and thus cannot progress away from the Collectivist Dark Age. Furthermore, the authorities believe that they can justify Collectivism simply by insisting that men are happier while serving others, and even when faced with the triumph of reason. When faced with the glass box, the World Council of Scholars chooses to reject it based on fear and excuses rather than following the rational path in this story.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Works Cited

1. Leonard Peikoff. *Objectivism: The Philosophy of Ayn Rand,* U.S.A.: Penguin Books Inc., 1991, p.3.
2. Chris Matthew Sciabarra. *Ayn Rand: The Russian Radical*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1995, p.236.
3. Leonard Peikoff. *Objectivism: The Philosophy of Ayn Rand*. U.S.A.: Penguin Books Inc., 1991, p.351.
4. Ibid. p.351.
5. William F O'Neill. *With Charity Towards None.* New York: The Philosophical Library, 1971, p.44.

6. .Leonard Peikoff. Objectivism: The Philosophy of Ayn Rand. U.S.A.: Penguin Books Inc., 1991, p.19.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

My Name is Red: A Study in Orientalism

Dr. P. A. Waghmare
Assistant Professor
Dept. of English
Sant Muktabai Arts and Commerce College, Muktainagar.

Abtract:

Orhan Pamuk, a Turkish Nobel Laureate, painted the world of painters, illustrators, guilders and miniaturists in his novel My Name is Red. His most of the novels deal with the east-west conflict. My Name is Red is a mystic thriller. It revolves round the lives of sixteenth century miniaturists and illustrators. Their life transforms due to the influence of the norms of western artistic presentation. The venture of the imitation of Western artistic presentation by Islamic artists defies the norms laid down for them by religion. The religious blasphemy and the relations of power between the East and the West inversely affect the individualistic instinct of freedom of expression of artists. It spreads panic among them which ultimately results into distrust and murders.

The paper aims at analyzing the novel, My Name is Red in the context of Orientalism as it portrays the world of Islamic artistic anxiety for self-expression in a repressive religious artistic convention.

Key Words: Orientalism, east-west encounter, Islamic artistic tradition, Western artistic perspective, hybridity.

Introduction:

Edward Said defines Orientalism as: "Anyone who teaches, writes about or researches the Orient and this applies whether the person is an anthropologist, sociologist, historian, or philologist- either in its specific or its general aspect, is an Orientalist, and what he or she does is Orientalsim."(Mongia, 1997:21)

The need for studying Orientalism originated in the colonial experiences. The way the Middle East was conceived and defined by the West constructed the derogatory image of the East. To deconstruct the western perception of the Orient, the theory of Orientalism was projected.

The colonial period left the mark of influence of the western philosophies on the oriental culture and literature. Orient's own rich tradition of art and culture clashed with modernist perspective of the West. The result was hybridity. From the oriental point of view, hybridity is not considered as enrichment of cultures but it is viewed as enforcement from outward forces to destroy the native. Hence there is a rampant desire to preserve its own identity for recognition, individuality and freedom.

ISSN : 2348-7143
March 2018

On the other side, the refuge to the modernist philosophies of the west, broke the ground to the traditionalists who wanted to seek freedom from the oppressive and regressive past of the Orient. The encounter between the east and west was inevitable. Hence the theory of Orientalism paved way to the retrospection of the presentation of the oriental literature from the point of view of the west as well the east.

All the above ethnic anxieties are recorded and discussed by the 2006 Nobel Laureate, Orhan Pamuk's novel *My Name is Red* . Pamuk has to his credit eight novels; *The Silent House*, *The White Castle*, *The Black book*, *The New Life*, *My name is Red*, *Snow*, *The Museum of Innocence* and *Strangeness of Mind*. Among all these notable works, *My Name is Red* has won him the most coveted 'International Dublin Award' in 2003.

The inevitability of 'hybridity':

Pamuk has utilized the multiple narrative technique for narration of the novel to discuss the various points of view on art. The centre is the Islamic artistic point of view and the western, at the periphery. It is debated upon by various characters who believed in traditional point of view and those who believed in the progressive. There is another point of view which represents the point of view of the victims of doubt and hesitation. Though there are different points of views, Islam is at the centre. The Islamic artistic point of view from the Orientals is a focal point while the Western is perceived as the 'Other', an alien. There is an effort to save the native from the 'Other' alien who will cause extinction of the purity of the oriental art, culture and literature. Hence is the launch of the movement of nativism which could not retreat from the present of the western influence. Hence the survival of the word 'purity' seemed far from the sight. The 'hybridity' became inevitable, hence the clash.

The clash of Oriental and Western artistic norms:

The oriental point of view of art has been originated from religion. Unique creation is the characteristic of the Western artists while imitation of the god's creation is the feature of the Oriental artists. Being unique is an attribute of the God while an adventure of the creation of a unique creation is equalizing to God which is blasphemous since He is the almighty. Hence the western art and its presentation in the eyes of the Orientals is infidelity.

The dominance of religion and convention on the minds of the artists is so strong that any deviation from it makes them suspicious of their being in harmony with the almighty. Moreover the political pressure to be chaste with the religious touchstones compels them not to navigate the new vistas of artistic adventure. These religious and political tendencies clash with artists' desire to be a free subject. It also hampers the urge to explore the world on his/her own accord. The wish of the artist to live in art after his/her death is too suppressed. The lack of the egalitarian view

hampers the growth of an art and artist. The result becomes the decaying world of art and artist.

Thus the world of *My Name is Red* is a decaying world. The novel commences with the monologue of a corpse which lies at the bottom of a well decaying with a stench. The deceased is none other than the guilder, Elegant Effendi, who, in afterlife forebodes, "My death conceals an appalling conspiracy against our religion, our tradition and the way we see the world."(p. 06) The murder is considered as an act against religion and the deceased was an artist hence there is war between an art and religion. The inquiry into the matter shifts the view from the murder and fixes on "the way we see the world."

The guilder was involved in an important secret project funded and protected by the Sultan himself. The murder of the guilder had political importance therefore the investigation into the matter was galvanized. The narration revolves round the three pivotal concerns: first, to expose the murderer, second, to complete the secret project assigned by the Sultan. And the third, the settlement of Enisthe Effendi's daughter, Shekure.

The identity of the murderer is concealed; hence he exploits the confidence of his kin and kiths. He visits Enishte under the mask of innocence and engages into the debate over the secret project. He is greatly disturbed by the murder and wants to come out of the anguish so that tries to find the justifications for his heinous act. He expresses his doubt over the venture as it is considered as blasphemous, both from the point of view of the clerics as well as religion. According to him the painters will be punished on the judgment day for sin of 'creation',

"Let it not be forgotten that in the glorious Koran, 'creator' is one of the attributes of Allah, it is Allah who is creative, who brings that which is not into existence, who gives life to the lifeless. No one ought to compete with him. The greatest of sins is committed by painters who presume to what He does, who claim to be as creative as He." (p.193)

Besides this, he accuses Enishte for following the methods of the Venetian masters:

…your use of the science of perspective and the methods of the Venetian masters was nothing but the temptation of Satan. In the last painting, you've supposedly rendered the face of a mortal using the Frankish techniques, ... this is the Devil's work, not only because the art of perspective removes the painting from God's perspective and lowers it to the level of a street dog, but because your reliance on the methods of Venetian as well as your mingling of our own established tradition with that of infidels well strip us of our purity and reduce us to being their slaves. (p.194)

To follow the Venetian masters is considered as the mark of artistic slavery, an abolition of God's perspective. The religious as well as political forces pressurize the artistic adventures. Hence the followers of Nusret Hoja of Erzurum chase the enemies

ISSN : 2348-7143
March 2018

of religion. According to the murderer, the God's perspective is superior and should be kept virgin. To answer this, Enishte Effendi pronounces the theorem of Orientalism and declares, "Nothing is pure…To God belongs the East and The west." (p.194) The proclamation coincides with Edward Said's the theory of Orientalism that all cultures are hybrid and heterogeneous. The division is impossible. In *Culture and Imperialism*, he says:

No one today is purely *one thing*. Labels like Indian, or woman, or Muslim, or American are no more than starting points which, if followed into actual experience for only a moment, are quickly left behind. Imperialism consolidated the mixture of cultures and identities on a global scale. But its worst and most paradoxical gift was to allow people to belief that they were only, mainly, exclusively white, or black, or Western, or Oriental." (1993:407-408)

Enishte Effendi recites the inevitability of hybridity by providing examples from the past as the present owes "Bihzad and the splendor of Persian painting to the meeting of an Arabic illustrating sensibility and Mangol-Chinese painting. Shah Tahmasp's best paintings marry Persian style with Turkmen subtleties." (p.194)He believes in pursuing art by principles and not by compulsion. Still the murderer does not feel convinced.

The murderer clearly states the future of the Islamic art; he confesses that there is no future to the old style of legendary masters of Herat although he has great respect for them. When Black discovers that the murderer is Olive, he asks him the reasons for the murder of Elegant and Enishte. He confesses that out of political pressure and the fear of being betrayed by Elegant Effendi, he killed him. He murdered Enishte because he confessed before him that he was a murderer and he was frustrated by the doubt over the holiness of the secret painting as it went against God's perspective. He does not want to be victimized by politics. He also admits that the attraction to the Frankish style is beyond resistance and there is no future to the old style. So he plans to flee to Hindustan to pursue his career as an illuminator in the workshop of the great king of Hindustan, Akbar Khan. Hence he too reiterates the certitude of the influence of the Western artistic convention.

Conclusion:

Hence the novel portrays the complex relationship of the East and West. The interaction of the cultures should be treated as enrichment of the experience. The prejudiced approach to cultural amalgamation is a movement against the universal culture. Any obstacle to it will have the devastating effect on the human civilization on the earth.

My Name is Red is the best illustration of the world limited within its limits.

References:

Primary Sources:

1. Pamuk, Orhan. *My Name is Red*, London: Faber and Faber, 2001.

Secondary Sources:

1 Mongia, Padmini. Ed. *Contemporary Postcolonial Theory: A Reader*. Delhi: Oxford University Press, 1997.
2 Said, Edward. *Culture and Imperialism*, London: Chatto and Windus, 1993.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Tribal Trend in English Literature

Mr .V. P. Mahale
Deptt. of English
Sant Muktabai Arts and Commerce College, Muktainagar, Dist, Jalgaon Maharashtra
Email: vmahale459@gmail.com. Mob. 9096106538

Introduction:

The tribes in India form an important part of the total population. It represents an element in Indian society which is integrated with the culture mosaic of our civilisation. The tribal population of India constitutes nearly 8 percent of the total population.

There are a number of tribes in India, spread over different parts at different levels of socioeconomic development. They live all over the country from the foot hill of the Himalayas to the lands tip of Lakshadweep and from the plains of Gujarat to the hills in the North-East. According to 1991 census, the numerical strength of the scheduled tribes in India stood at 52.03 million. Bihar leads all other States as regards the tribal population. It is followed by Maharashtra and Orissa.

The names of tribes like the Kurumba, the Irula, the Panga in South India; the Asura, the Saora, the Oraon, the Gond, the Santhal, the Bhil in Central India; the Bodo, the Ahom in North-East India; are found in old classical Indian literature. The term 'tribe' is derived from the Latin word 'tribus'. Earlier Romans used this term to designate the divisions in society. Latter use suggests that it meant poor people. The present popular meaning in English language was acquired during the expansion of colonialism particularly in Asia and Africa.

The present popular meaning of 'Tribe' in India refers to a category of people, included in the list of Scheduled Tribes. It has carried different connotations in different countries.

In none of the Indian language there were the term tribes. In India the term 'tribe' conveys a meaning of a bewildering and enchanting group of people. It refers to preliterate, localised social group the members of which speak a common dialect. The tribal people have been known by various names such as Adivasi, Vanavasi, Vanyajati, Adimjati, Girijan and Pahari etc. Ghurey has described them as backward Hindus.

The Indian Constitution has made important provisions for the development and welfare of the tribes. A list of tribes was adopted for this purpose. The list has been modified from time to time. In 1971, the list contained names of 527 tribes.

ISSN : 2348-7143
March 2018

The people who have been listed in the Constitution and mentioned in successive presidential orders are called Scheduled Tribes. This is the administrative concept of tribe.

Explanation:

A tribe has been defined in various ways. The Constitution, however, does not provide a definition of a tribe. The people who have been listed in the Constitution have been termed as Scheduled Tribes.

Academicians have been making their efforts to define tribe. The Dictionary of Sociology defines tribe as a "social group, usually with a definite area, dialect, cultural homogeneity and unifying social organisation.

According to the Imperial Gazetteer,

"A tribe is a collection of families bearing a common name speaking a common dialect, occupying or professing to occupy a common territory and is not usually endogamous though originally it might have been so."

Following are some of the leading definitions of tribe:

According to Gillin and Gillin,

"Any collection of preliterate local group which occupies a common general territory, speaks a common language and practises a common culture, is a tribe". ,

As Ralph Linton says,

"In its simplest form the tribe is a group of bands occupying a continuous territory and having a feeling of unity deriving from numerous similarities in culture and certain community of interests."

According to Rivers,

"A tribe is a social group of simple kind, the members of which speaks a common dialect and act together in such common purpose as warfare"

Accoding to DN Majumdar,

"A tribe is a collection of families, bearing a common name, members to which occupy the same territory, speak the same language and observe certain taboos regarding marriage profession or occupation and have developed a well assessed system of reciprocity and mutuality of obligation."

Tribe has been defined as a group of indigenous people having common name, language and territory tied by strong kinship bonds, practising endogamy, having distinct customs, rituals and belief etc. Such definitions are not very helpful because we find lot of variations n life styles of different tribes.

There are a number of tribes in India, spread over different parts at different levels of socioeconomic development. Contrasting pictures regarding He are visualised in India. For example, whereas the tribes like Khas, or the Lush, are economically and educationally advanced to a considerable extent the tribes like Birhor of Bihar or the

ISSN : 2348-7143
March 2018

Kattunayakan of Kerala are backward and maintain their livelihood through hunting fishing and food collecting.

Further, we hardly find out any difference between minas of Rajasthan or the Bhumaj of West Bengal and their neighbours. Therefore, tribes have been considered as a stage in the social and cultural revolution.

For S. C Sinha the tribe is ideally defined in terms of its isolation from the networks of social relations and cultural communications of the centres of civilisation. According to Sinha "in their isolation the tribal societies are sustained by relatively primitive subsistence technology such as 'shifting cultivation and, hunting and gathering and maintain an egalitarian segmentary social system guided entirely by non-literate ethnic tradition.

The tribes in India are under the impact of 'mobility and change'. There are numerous examples of tribes transforming themselves into the larger entity of the caste system; others have become Christian or Muslim. They also join the ranks of peasantry and in modern times they become wage-labourers in industries, plantations and mining. Thus, in the concept of tribe, the aspects of mobility and change should not be overlooked.

Indian tribes have been living between two worlds: their own tribal world which is in transition, and the new social order which opens up vistas for their transformation. India today displays a very high degree of social and ethnic diversity. The population of India subsumes within it a multitude of caste and tribal groups representing different stages in the social evolution of the humankind. The social differentiation within each of these groups is no less impressive.

Broadly speaking, the contemporary Indian society may be seen as comprising two mutually exclusive and differentiated social categories—a caste-based social order with an implicit social hierarchy, and a tribal segment by and large un-stratified and egalitarian in both appearance and content. While centuries of shared history have facilitated and promoted interaction between the caste-based peasant society and the tribes in forms which are myriad, the two have retained their intrinsic characteristics, best manifested in ethnic consciousness, social organization and modes of production.

The word tribe in the Indian context, however, conveys a sense of meaning which evades clarity. Generally, it refers to a state of tribalism which is ethnic (ethnically defined) as well as political (revealing their definitional status as scheduled tribes).

The underlying ambiguity and the ad-hocism of the scheduling policy through which a certain number of ethnically differentiated communities have been brought under the purview of a particular schedule of the Indian Constitution notwithstanding, the Indian tribes today appear to have reconciled themselves to the political reality of their times. In other words, there is a broad consensus among them on the issue of their identity as scheduled tribes.

ISSN : 2348-7143
March 2018

Whatever may be the nature of the perceived reality, the issue of their definition as tribes remains an open question. Do the Indian jana-jatis—or the scheduled tribes as they are popularly referred to— conform to a set of scientifically define criteria recognized by the anthropologists all over the world as the distinctive traits of a tribal social formation?

Conclusion:

There is no easy answer to this question. Perhaps there is no general agreement on the definition of tribe itself, although more agreeable position would be that they are ethnic tribes more than anything else. Most of them, if not all, have moved up from the state of primordial tribalism in the course of centuries of social evolution, punctuated by cultural contacts with peasant communities, themselves former tribes, who were gradually assimilated into the agrarian mode of production.

The numerical strength of the population of the scheduled tribes is highly impressive—67.75 millions—according to the latest census count in 1991. This, however, excludes the tribal communities in the state of Jammu and Kashmir where the census operations could not take place in 1991. At the 1991 census the tribal population accounted for 7.95 per cent of the country's population. The tribal segment registered an increase during the 1981-91 decade improving its share in the country's population from 7.83 per cent in 1981 to 7.95 per cent in 1991. A population of 67.75 millions distributed over most of the states and the union territories is immensity in itself.

The tribes are far from homogeneous in cultural traits, social organization and modes of living. Not all segments of the population of scheduled tribes have been equally exposed to the dominant cultures of the regions in which they are living today. Furthermore, their responses to the processes of acculturation, modernization or initiation into the democratic polity through the electoral process of public mobilization have been far from homogeneous. In fact, they reveal the highly heterogeneous character of the tribal segment itself.

On the theoretical plane it may be necessary to distinguish between the tribes as a category perceived on the basis of a classical tribal paradigm and the scheduled tribes of the modern Indian state. Developing the definition of a tribe according to the classical paradigm may also be necessary to remove some of the misgivings which are likely to exist on this subject. More so because the induction of the groups into the schedule of the Indian Constitution creates situations which are grossly anomalous.

References:

1.Tribal Development in Twentieth Century
Dr. Prakash Chandra Mehta
Durga Taldar Shiva Publishers, Udaipur. (2000)
2. http://www.yourarticlelibrary.com/tribes/essay-on-tribes-in-india-researched-essay/4416.

The Delineation of *Nishkama Karmayoga* in Arun Joshi's *The Foreigner*

Mr. Ninu Nathu Zope
Research Student
ninuzope@rediffmail.com
Regd. No. NMU/11/Ph.D./Eng/10/2013.
Regd. Date: 04/05/2013.

Abstract

This present research paper is an attempt to present the protagonist in Arun Joshi's novel The Foreigner- Sindhi as Karma yogi. Sindhi is an embodiment of action and inaction, feeling and hurting, quest and involvements, attachment and detachment. The researcher intends to enlighten the Karmic Principal i.e. Nishkama Karma yoga through the study of The Foreigner. The present paper is an attempt to study the protagonist Sindhi through the point of view of The Bhagvad Gita. The sole aim of every individual's life is to get the destination i.e. the liberation or Mukti. A real Karma Yogi is best suitable for his set free from the chains and shackle of samsara.

Keywords: Yoga, Karmayoga, Nishkam Karma, Moksha.

Arun Joshi (1939-1993), is an outstanding Indian English novelist and a true Indian both in spirit and thought. He wrote five novels- *The Foreigner* (1968), *The Strange Case of Billy Biswas* (1971), *The Apprentice* (1974), *The Last Labyrinth* (1981) and *The City and The River* (1990). Along with his novels he gave a collection of short stories- *The Survivor*. Reading his novel is like reading *The Bhagvad Gita*. He has outlined human predicament caused by inner crises of man living in the present world. Not only he has enumerated the crisis in man's life but also has supplied remedies to eliminate the problems and miseries of human life. For him Hindu Philosophy has been the source of inspiration and works like medicine in one's life. His novels focus not only socio-economic or existing political issues, but also touch deep and very sensitive layers of human life. He reflects strong influence of Indian spiritual ideology. He has tried effectively to reflect eternal metaphysics and ethos of his protagonists.

This paper aims to present the depiction of *Nishkama Karmayoga* in Arun Joshi's '*The Foreigner*'. *The Foreigner* graphs the course of life of a protagonist who remains a foreigner in every society he goes to. His dilemma is that he desires the fruits of relationships but is wary of bearing the weight of his own

ISSN : 2348-7143
March 2018

actions. He desires pleasures of love without rendering the emotional price that every meaningful relationship demands. Arun Joshi doesn't unveil the suspense of first scene until the two - third of the novel. In the novel we have the narrator hero's point of view. It revolves around the individual character of Sindhi Oberoi and his quest for identity. Sindhi as a narrator-hero reveals the story with the contrivances of autobiography. He tells us a story about his childhood, adulthood, his relationship with June, June-Babu relationship, death of Babu, consequences of Babu's death, his adventure in India, mollification of his quest of belongingness and right action among others.

Arun Joshi's protagonist Sindi Oberoi in *The Foreigner* is a true Karma yogi indeed *Nishkamkarmayogi*. The term '*niṣkāmakarma*' is a Sanskrit concept which stands for an action performed without any expectation of fruits or results. This is the central tenet of The Karma Yoga, the path to Deliverance i.e. Liberation or Mukti from *Samsara*. The concept '*niṣkāmakarma*', gets an important place in the *The Bhagvad Gita*, the central text of the Mahabharata, where Krishna advocates '*niṣkāmakarma yoga*' as the ideal path to realize the Truth. The discipline of Yoga may be classified under three heads:

1) Karmayoga with special emphasis on action.
2) Karmayoga blended with devotion.
3) Karmayoga dominated by devotion.

Karmayoga with special emphasis on action consists in performing duties enjoyed by the scriptures with due regard to one's grade in society and stage in life. One can achieve success following the principles of Yoga, and also stepping beyond personal goals and agendas while pursuing any action over the greater good, which has become well known since it is the central message of the Bhagwad Gita. Describing the glory of Karma yoga, and its fruits Lord Yogeshwara devotes two verses to an exposition of the character of Karma Yoga- Verse 47-48, Chapter 2- Samkhya Theory and Yoga Practise.

karmaṇy evādhikāraste mā phaleṣu kadācana |
mā karma-phala-hetur bhūr ma te saṅgo 'stv akarmaṇi ||47||
yoga-staḥ kuru karmāṇi saṅgaṁ tyaktvā dhanañjaya |
siddhy-asiddhyoḥ samo bhūtvā samatvaṁ yoga ucyate ||48||

Jayadayal Goyandaka suggests - "Your right is to work only, but never to the fruit thereof. Do not be the cause of the fruit of action; nor let your attachment be to inaction. Arjuna, perform your duties established in Yoga, renouncing attachment, and be even minded in success and failure; evenness of mind is called 'Yoga'." [1]

We are by one way or other; directly and indirectly connected with Karmayoga and Nishkama Karma. Arun Joshi has unambiguously referred to *The Bhagvad Gita* and its message more than once, and the anguish, the dilemma, the quest and the arrival; in brief, in his own words, that mysterious underworld which is the human soul, finds a voice in his tortured fiction.

His first novel, *The Foreigner*, presents Sindhi as protagonist who undergoes a sort of spiritual transformation. The relevance in the concepts of *The Bhagvad Gita* action-inaction, attachment-detachment, involvement- non-involvement, Karmayoga-Nishkama Karmayoga - has been constantly shown in relation to Sindhi. His early career is a travesty can be seen as concept of non-attachment and Nishkama Karma. In his actions - Karmas, he is portrayed as detached from the world, but his detachment leads to inaction i.e. Nishkama Karma. This is illustrated in Verse 1 Chapter 6 of *The Bhagavad Gita*:

anāśritaḥ karma-phalaṁ kāryaṁ karma karoti yaḥ |
sa sannyāsi ca yog̅ ca na niragnir na cākriyaḥ ||1||

Jayadayal Goyandaka suggests the meaning as- "He who does his duty without expecting the fruit of actions is a *Samnyasi* and a Yogi both. He is no Samnyasi who has merely renounced the sacred fire; even so, he is no Yogi, who has merely given up all activity."[2]

Sindi is completely rootless; unable to find a suitable place for himself. He gets his school education in Kenya, higher education in Engineering in England, and lands on a job in the United States. He realises that he had learnt to be detached from the world but not from himself. This gives him a sense of detachment and Nishkama Karma. He loves June Blyth, but is also haunted by the meaninglessness of everything, also even his love. June Blyth confesses her love for Sindi through Babu. The confused approach of Sindi to the concept of detachment has cost him two lives, both dear to him. By the term "detachment", *The Bhagvad Gita* does not mean inaction as Sindi takes it to mean. Lord Krishna had warned Arjuna against inaction, and the deaths of two persons closest to Sindi are a warning to him which he fully understands.

The doctrine of Karma is based on the conviction that man's final growth rests with him. His future is not only determined, like that of the sub-human species, by his biological past. *The Upanishads* insist that man can break with his past through concerted will and action and that man's growth is controlled by his own plans. He is not only an insignificant spot in the depersonalised universe but also an active agent who moulds his own destiny.

Man is solely responsible agent who integrates his Karma to find his own soul. Man is enmeshed in limit situations such as death, chance, change, sorrow

and conflict. The attachment to Samsara is inconsistent with the spiritual dignity of man.

The Upanishads urge man not to fear the opaque and indifferent world. It lets man stand to approach it with a spirit of curiosity and accommodation. It is the Power or Shakti of the Supreme Purusha; the Eternal consciousness is called Karmayoga. The external world is an instrument for the realisation of the self. The realisation of the Eternal self-confers moksha (Deliverance) from the perplexities of the Samsara and Karmayoga.

Sindhi is not merely rootlessness or meaninglessness but also Nishkama Karmayogi. The suicide of Babu and the death of June, both arising from Sindi's confusion of attachment and detachment; mark a turning point in his career. He decides to leave America, Nigeria or India. A thrill of joy spreads through his body and he celebrates the occasion. He wants to remain uninvolved i.e. very close to Nishkama Karma. At last he reaches the right conclusion that for him, "detachment consisted in getting involved with the world" (1968: 239).[3]

Sindi is like Arjuna, surrenders to the right kind of involvement and the right kind of action with which his selfish desires have nothing to do. All actions of our lives are to be surrendered to God who encloses, penetrates and gives meaning to our lives. The surrender of Sindi had once said about Karmayoga, now become the guiding principle of his life, "you can love without attachment, without desire. You can love without attachments to the objects of your love" (1968: 180).[4]

The Foreigner underlines the importance of non-involvement with the self but a sympathetic involvement with the world as a step towards the achievement Karmayoga or non-attached action and Nishkama Karmayoga. *The Foreigner* is a work of strong affirmation and what Sindi learns from life and suffering is not much different from what Krishna had preached about the right type of action.

The Protagonists, characters and events in the novels of Arun Joshi including The *Foreigner*, are directly or indirectly connected with various actions or *Karmas*, but ultimately their result is *Nishkama Karmayoga* which is that goal of all human beings in this fugitive and transitory world.

Works Cited:

1. Jayadayal Goyandaka, 'Srimad Bhagvad Gita Tattva Vivechani',Gita Press Gorakhpur, India, 29th Reprint 2017, Chap. II, Verse- 47-48, Pg.106 &108
2. Ibid,Chap. VI, Verse 1, Pg.295.
3. The Foreigner Pg. 239
4. The Foreigner pg.180

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Cultural Crisis in Arun Joshi`s novel *The Apprentice*

D.S. Patil
Asstt. Professor
G. D.M. Arts K.R.N. Commerce and M.D. Science College, Jamner. Dist. Jalgaon (Maharashtra)
Email: dspatil 6969@gmail.com

Abstract

Renaissance spirit promoted a scientific and technological temper in Europe in the modern times. It prepared a solid ground for the process of industrialization in the West. The process of industrialization brought with it a temperamental change in the western world. The western society which had been very strict in adhering to the religious norms at personal as well as public level was seen preferring to the materialistic ways of life under the pressure of industrialization. Western society, in a way, turned to be a materially driven society. The concept of western culture, thus, became synonymous with materialistic culture. The process of industrialization took the rest of the world in its strides till the end of nineteenth century and it took with it materialistic outlook in that part also. Like other ancient cultures, Indian culture also came under the influence of western materialistic cult and it lost its rich spiritual heritage in the exchange. In other words, the spiritual ethos of the East collided with the materialism of the West. And that made all the difference in the life of modern generation. Arun Joshi chose the effect of bi-cultural social milieu as the main concern of his writing. In all his five novels, he brought out how the so called modern Indians suffer due to their preference for materialistic way of life. The present paper is an attempt to assess the effect of western culture on the life of the protagonist, Ratan Rathod in Arun Joshi`s novel *The Apprentice*. He artistically brings out how Ratan Rathod comes under the spell of materialism and suffers in his life.

Keywords: Industrialization, materialism, Eastern way of life, spiritual lineage, cultural crisis, suffering.

Introduction

Arun Joshi, a novelist, endowed with rare sensitivity and critical genius, has faithfully reflected the socio-cultural milieu of his times. He is indeed a novelist of high order and his deep concern for the fellow human beings has well been vocalized in his works. His fictional forte is a quest for the essence of human life. There is an obvious impact of the teachings of Bhagavad Gita, Vedas and Upanishads on him. Despite the influence of western authors like T.S.Eliot, Matthew Arnold, D. H. Lawrence, Samuel Beckett and Joseph Conrad, Joshi has maintained his own identity and voiced the Indian experience in his novels. He has imbibed in a significant way the

ISSN : 2348-7143
March 2018

essential lessons of the Indian religious and spiritual heritage in his novels. He has focused how human beings, sick of automation in the post-industrial society, have lost their identity, the very purpose of their existence and the significance of life. His novels project the human predicament and a tortured self of modern man. He feels that modern man has got frustrated, separated, and alienated not only from his fellow beings but also from his inner self. Like T.S. Eliot, he deals with the problem of dehumanization and mechanization of the modern society and sharply comments on the erosion of basic human values. By projecting the struggle of his protagonists, he aims at establishing an ideal society which will be far away from the artificiality, inhumanity and immorality.

His apprenticeship in various cultures enables him to mark a basic difference in the world view of the Eastern and Western cultures. The very foundation of the western culture is based on the material or the physical aspect of life while the traditional Indian or Eastern cultural ethos has given upper hand to the metaphysics. In the past, the people of the East showed genuine interest in simple agrarian life, living in close association with nature. It was such a life which was far away from money madness, artificiality and sophistication. There was a deep concern for the spiritual ethos. But the process of industrialization and urbanization that took place in Europe in the nineteenth century completely changed the socio-cultural scenario of the East. There witnessed a strong attraction towards the material comforts. The traditional idea of simple life with its few needs, total disregard of money, lack of ambition and its harmonious relation with nature completely lost its relevance in post- industrial society. In other words, the modern scientific and technological advancement of the West slowly and gradually succeeded in setting a materialistic worldview of the East. It challenged the very viability of the traditional Indian belief and the long preserved spiritual heritage of the country. As a result, people grew more and more materialistic. They suffered from hollowness, futility, dehumanization and spiritual sterilization.

Joshi, being a committed writer, wanted to bring home the contemporary people of their false notions about life. In his view, the rich cultural and spiritual heritage of our land can serve as a guiding principle in bringing an attitudinal change in modern man. The traditional Indian ethos has always preferred a simple or unsophisticated mode of life for its multiple advantages. In the past, the *rishis and the* visionaries found spiritual solace in the close association with nature. Likewise, modern man, if rejects the material way of life and joins the world of nature, can certainly change the present socio-cultural scenario of the world. His escape into the world of nature can be a perfect remedy, a real antidote to all the ills of modern age and moreover it can lead him to the world of spirituality. Perhaps this is the lesson that he wants to teach us through his novels.

Joshi depicts the cultural crisis of modern Indians in all his five novels. His novels- *The Foreigner* (1968), *The Strange Case of Billy Biswas* (1971) *The Apprentice* (1974) *The Last Labyrinth* (1981) and *The City and the River* (1984) are a projection of human predicament and the tortured self of mankind in this indifferent world. All his protagonists-Sindi Oberoi, Billy Biswas, Ratan Rathor, Som Bhaskar and Bhumiputra are absolutely puzzled fellows restlessly searching for their roots and trying to know the purpose of their existence on the planet. They are aware of what they have lost or continuously losing and experience their dehumanization with the feeling of anxiety and despair and longs for hassle-free, simple, primitive sort of life.

His celebrated novel '*The Apprentice*' (1971) characteristically brings out the cultural crisis of the modern man in an artistic way. The novel is the story of a senior officer Ratan Rathor, in the Ministry of Defence. The protagonist, Ratan Rathor is the son of a Gandhian patriot. Like his father, Ratan too wished to join Subhash Chandra Bose`s army. But soon he discovered that being a son of freedom fighter has no practical value in this world. He finds that his father`s sacrifice left behind an ailing, starving and cynical wife and a confused, penniless son. Hoping to be worthy of his father and his ideals Ratan is compelled to move to Delhi for a job. But without any influential connections and bleak future and constant frustration, humiliation and rejection gets tainted in the competitive urban environment. Frustrated Ratan says, "I had known for some time that there was nothing special about me. It now began to seem that there was something decidedly wrong." (Ibid 28)

Finally, he is appointed as a temporary clerk in a department of war purchases with the help of his roommate in the inn. He is confirmed due to his docility and implicit obedience with his boss, the Superintendent. He marries Superintendent`s niece and concentrates on getting ahead in his job. Since Ratan has embarked on building a career, he has to agree with his boss on many issues. He loses his identity and becomes "a thick-skin and washout" (41). By now he knows that the world runs on the basis of deals and "If men forgot how to make deals, the world would come to a stop … it is not the atom or the Sun or God or sex that lies at the heart of the universe: it is DEALS" (48). He compromises with the counterfeit values of the modern society. He experiences the pangs of the materially driven society of today with its unavoidable evils like deceitfulness, hypocrisy, bribery, etc. He turns to be a fake, a sham and a corrupt official to retain his survival in the materially driven world. His act of signing the deals of sub-standard war material for getting more money causes the death of hundreds of soldiers. Even his intimate friend, Brigadier has to face the prosecution of Court Martial owing to his worldly needs. But he is not at all ready to accept his guilt. In spite of having enough wealth, Ratan is discontented in life. He gets all the material comforts but no peace of mind. In spite of his promotion and material gains, he does not feel at home. He admits that he has been sinking into the abyss of darkness of

corruption, exploitation and bourgeois filth. In such an agonized conscience Ratan meets Himmat Singh, the Sheikh, who offers him a big bribe and tempts him into a big bargain for the supply of defective war materials to the Army. He approves the defective war materials which results in the death of his own friend, the Brigadier. He blames for the prevailing atmosphere for his degradation. He finds himself trapped in the corrupt system where "men are weighed in Money or Power" (62). Before signing the deal, Ratan shows some unwillingness for the fear "the people would come to know" (72) but Sheikh tells him that only fools like him believe that there is a law book laid down by God which they must follow: "There was no such book, Rathod …..What existed … was not written by God but by the silly people that would do anything for money." (72) All this disturbs Ratan and it leaves him with the old depressing feeling that something had gone wrong with his life. Ratan becomes a typical modern man whose only purpose in life is to earn more and more money. In confusion he feels fed up with the life of hypocrisy, deception and all round corruption and becomes isolated and estranged from society. In frustrated mood he says, "How all these years, I have been alone, so horribly alone in my anger, in my failures, carrying them in secret, like a thief, close to my heart, until their blazes have turned upon me and turned me to ashes. Believe me, I have seen it happen. I have seen my soul turn to ashes." (71)

Ratan was lost in the blind alleys of the twisted world and had lost track of light. Ratan, besides being aware of the corruption racket, fails to get out of it and becomes a part of the system. As he says, "I did not need money. If I had ever needed money it was when I had been offered it the first time by the contractor and I had refused" (59) The self-analysis makes the narrator discover that along with money one involves oneself in other new distractions like women and power and becomes crazy about "brand new enjoyment." (74) But this was not true in case of Ratan as he says, "the more money I accumulated, the more I was dissatisfied." (85) In his remorse he says, "Be good. Be decent. Be of use. Then I beg for forgiveness. Of a large host: my father, my mother, the Brigadier, the unknown dead of the war, of those whom I harmed with deliberation and with cunning, of all those who have been the victims of my cleverness, those whom I could not have helped and did not"…. (143)

Ratan is not beyond redemption, he feels terrible sunshine of affluence. His confession lightens his burden to some extent and in the end he genuinely becomes penitent by doing humble job of cleaning the shoes of devotees thereby clearing his soul of the guilt. Ratan realizes that one cannot live for oneself as no human act is performed in isolation without consequence. Ratan starts cleaning the shoes of the devotees outside the temple every morning before going to office. He feels that the only way one can sustain in this world is through action and the action that is of use to

others. There is still hope in him when he says, "one must try and not lose heart, not yield, at any cost, to despair." (143)

Conclusion:

Arun Joshi has presented the existential plight of the protagonist from an Indian perspective of existentialism. Like his western counterparts, he has dealt with the characteristic gloom, frustration, alienation, and mental agony of existence in the modern world. But that is not the final stage in his novel. He has given a typical Indian touch to the idea of existentialism. His novel ends with a note of hope and belief in the spiritual ethos of life. Perhaps he wants to teach a lesson to the world that there is still hope in life if one leaves the materialistic way of life and undertakes a spiritual course in life.

Works cited

Joshi Arun, 1983. *The Apprentice*. New Delhi: Orient Paperbacks

Beniwal, R.A. 2010. *Arun Joshi: The Enigma of Existence*. New Delhi: Creative books p 23-43 Bhardwaj, Sandhya. 2l015. Existential Conflict: A Study of Arun Joshi`s Fiction. Jaipur: Aadi Publications. p70-85

Bhatnagar, M.K. 2001. Ed. *The Novels of Arun Joshi*. New Delhi: Atalantic Pub. p 46-49

Dhawan, R.K. 1986. Ed. *The Fictional World of Arun Joshi*. New Delhi: Classical Publishing Company. p52-57

Nawale Arvind M. 2012. *Arun Hoshi: Thematic Concerns of His Novels*. New Delhi. Authorspress Publications p31-59

The Portrayal of Tribal Characters in Sudha Murty's *Wise and Otherwise*

Dr. Sachin Vilas Bankar
Assistant Professor, Nowrosjee Wadia College, Pune .

Sudha Murty is a person of a very rare combination on whom both deity Saraswati and Laxmi have bestowed their priceless blessings in the form of wisdom, knowledge and wealth. It becomes difficult in this vast world to find such unique combination. Though known as wife of Narayan Murty, founder of Infosys previously, she has established her own identity in different fields such as education, philanthropy and literature. Being a bilingual writer in English and Kannada and as her literature is translated in many languages she has been appreciated worldwide.

By writing short stories of real life experiences in a very simple manner and free flowing narration, she has become popular among all types of age groups. She has handled various themes in her short stories depicting different patterns of behaviour of different people having different life styles. Having lived and experienced life in both rural and urban areas, we come to know about myriad shades of human nature through her literature. While reading her short stories, readers tend to think that Sudha Murty has given special attention to her rural characters by depicting their simple life. These characters are gentle, humble, honest, hard workers, simple and live principled lives. *Wise and Otherwise: A Salute to the Life* is a famous collection of fifty real life incidents in her life which covers the length and breadth of India. Each story covers some aspect of human nature and makes us introspect ourselves. She has dedicated this book for the shirtless people of our country who have taught directly and indirectly to her about India. Because of her work in Infosys Foundation Sudha Murty has travelled many places in India and abroad and she has portrayed the life of people in these various places very effectively and realistically.

In two of her short stories in *Wise and Otherwise: A Salute to the Life,* she has written her acquaintance with tribal people. These two short stories, after reading, will help change the perception of so called civilized people towards tribals as they teach us genuine lessons of humanism. During her travel in a tribal area she finds absolutely no traces of so called 'cultured civilization' but after reading these short stories we tend to introspect ourselves who flaunt to be the cultured and well mannered people.

In a short story *In Sahyadri Hills, A Lesson In Huumility* Sudha Murty writes about her encounter with a village chief, the headman of the tribe who is called as thandappa, as he is the head of the thanda, the local group of tribals. Her trust wanted to provide help to a tribal school in this distant densely forested region in Karnataka. She, in her first visit inquires to the thandappa about the difficulties and problems faced by the people and school going children in the village.

As their tradition, this thandappa is the senior most man in the tribe, being a supreme power, his word is final for them. But this man is very gentle and speaks with the writer about the real situation in his village. After learning about the difficulties, during her second visit she brings help for the students in the form of clothes and umbrellas and gives it to the thandappa. He hesitates first and as a token of appreciation offers a small gift, a red coloured liquid in a small bottle without preservatives which can last for two rainy seasons. The writer gets embarrassed as she thinks they do not have enough to drink and eat and how can she accept a gift from him; and so politely declines the gift. The thandadppa tells the writer that their ancestors have taught certain ways to them and so takes a stand not to accept the help in the form of things she brought unless she accepts his gift. Totally surprised by his stand, she says in her authorial voice,

"Here in the Sahyadri forest was an old man, a tribal with no schooling, practicing a highly principled philosophy of life. Give when you take; do not take without giving. This was culture at its best. I smiled and gradually accepted his gift." [16:2006]

Moreover, when she accepts the gift, the thandappa remarks,

"There is a grace in accepting also." [16:2006]

The story displays the extension of mental horizons of both the thandappa and the writer. We understand from the story that the rural setting and the truthfulness, honesty, grandness of thoughts and nobility spring form the rustic heart. The thandappa is seen practicing customs passed on to him by his previous generations and being a headman of the tribe it is his duty to pass on the same value system to the next generation. One can come to the conclusion that the thandappa is equally generous though he hardly possesses anything to gift to others. Such people with pure mind are hardly seen in urban locality nowadays.

In another story in the same book, same genuineness from an old tribal who is totally uncivilized and away from the pageantry and city lights. She comes across this old man of almost 104 years when she, for her social work travels in one of the poorest states in India, Orissa. In this journey she travels through a tribal belt from Kalahandi to Bhavanipattam and observes various styles and colours. While interacting with this old man she realises that he is not at all aware about basic facts to live a normal life such as independence, country, politician, government, democracy, currency etc. He still believes that it is Goriwali Rani and Company Sarcar rules his country that is Kalahandi. She tries to convince him that we are an independant nation now and Goriwali Rani no longer rules, but he doesn't understand that. She offers him help with the currency saying its important in today's world but this illiterate, but pure soul who is not at all touched by pretension looks at her sympathetically and preaches deeper meaning of life. He says,

ISSN : 2348-7143
March 2018

"For this paper, people fight, go away from our ancestral land, leave our forest and go to cities. Have we not led a complete life without this piece of paper? Our ancestors did. We are children of god, settled here happily without this piece of paper. This is God's land. Nobody owns this land. No river is created by us. No mountain is made by us. The wind does not listen to us. The rain does not ask our permission. These are gifts of god. How we can 'sell' or 'buy' land, I do not understand. When nothing is yours, then how can you make such transactions? This little paper can turn our lives upside down?" [30, 2006]

It is no wonder after hearing this which was totally unexpected from an uncivilised tribal man from a forest; the writer remains surprised and unanswered. One question arises after this insight of an old man, "Who is more civilised?" This wise man or we people who fight for little things and have our fingers on the pulse of internet? His virtuosity can be noticed when he says "The currency is nothing but a mere paper." This short story definitely possesses much broader perspective. Having lived 104 years in the lap of nature, the man has understood the supreme power of nature and its supremacy cannot be challenged by large amount of money. No river, valley, tree or hill can be affected with the artificiality of currency and materialistic attitude of people. He has understood the universal truth that human existence is temporary and nature is eternal. It will continue to exist permanently. A man from a big city may not understand this, he probably will give importance to superficial things but a rustic and that too a tribal can understand the significance of nature and preach a deeper truth and eternal philosophy.

Both these stories from Sudha Murty's collection *Wise and Otherwise: A Salute to the Life* depict typical indegenous tribal life. The thandappa and the old man are the true representatives of the untouched and pure minds who are free from voracious and stressful lives of common city people. Their needs are limited, they are down to earth humans and moreover they practice genuine humanitarian values which are seen rarely in today's world.

References:

- Murty, Sudha. *Wise And Otherwise: A Salute To Life.* Penguin Books, Madras. 2006.
- Murty, Sudha. *How I Taught My Grandmother To Read and Other Stories.* Puffin by Penguin Books, India. 2015.
- Gokak, V. K. India and World Culture. Sahitya Akademy, New Delhi, 1972.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Aijaz Ahmad's Critique of Postmodernism

Prof. Yuvraj Shinde
Dept. of English, Govt. of Maharshtra's
Ismail Yusuf College, Jogeshwari,
Mumbai

Aijaz Ahmad has been trained in the school of material dialecticism which is the main elements of the great materialistic philosophy that is classical Marxism. Most importantly, the postmodernism continuously tried to reject the lofty ideas of the Enlightenment project which strives for the overall progress of the humanity through the correct use of the rationality, ethnics and egalitarian values that have formed the very core of the Marxist philosophy and ideology which have created an alternate discourse to the might of the capitalism. Therefore, the Marxist intellectuals and critics have been an existential fight with the postmodernist critics and thinkers. Most significantly along with the Noam Chomsky, Terry, Eagleton, Jameson Ahmad has been busy in the lighting the world of position with the postmodernism which is nothing but an advanced Avatar of the late Capitalism.

Being trained in the narratives of Base and superstructure Ahmad tries to locate the origin, progress and development of the postmodernism in the materialistic conditions of the advanced capitalist system of the contemporary age particularly the material context of the US which is an undisputed leader of the present capitalist system which have produced the postmodernism. Most importantly, according to the Ahmad the postmodernism is nothing but Americanization of the world. He highlights the reasons for the origins of Postmodernism in the America particularly. By defeating the Nazi evil, America was emerged as the world power after the end of the world war. Most importantly, the massive scale of war had simply weakened the imperial power like Britain and France, and they were unable to put any resistance to the might of America. Secondly, war had brought destruction all over the world except America. On the contrary, America had derived huge benefits form this war machine. Most importantly, American production system got boosted from the demand from all over the world, and this turn generated employment for the American people particularly American working class people. Due to the technological advances such as telecommunication and aviation, there was the miracle of connectivity which was unknown in the past. Moreover, due to the American dominance, American capital had reached every corner of the world. Most importantly, there was a significant change in power structure, none power shifted from Europe to the America. The Marshall plan further enhanced the dominance of America all over the Western

ISSN : 2348-7143
March 2018

Europe, and also contained the rise and development of the working day movements in the Western Europe. It also removed trade barriers which further created suitable condition for the capital itself.

But the American power and might was not limited to Geo strategy or power politics of the contemporary world. After the end of world war ll , even America controlled the discourse also. Most importantly, America maintained its academic institutes, Universities and think Tanks. In this way, America has captured and manipulated the discourse. Therefore, whatever is American, then it is legitimate and legal. By giving training and good job opportunities to the intellectuals from other countries, especially from the Third World countries, America has managed to retain the talent which is required to manufacture the consent. In short , there has been no strong opposition to the Capitalism or globalization , only because of America's hold over the discourse To analyse the condition and nature of Postmodernism, Ahmad tries to analyse the intellectual positions of the noted theorists of the Postmodernism such as Lytord , Foucault , and Derrida Ahmad writes "In the introduction of the Postmodernism Condition (1979) , Lyford defines Postmodernism as a rejection of three Fundamental legacies of the Enlightenment ".According to the Marxist critics , the Enlightenment is a lofty project which talks about humanity's emancipation from the misery and exploitation . It tries to build common position around the class interest .But the Postmodernism rejects the lofty ideals of the Enlightenment.

The postmodernism denies the idea that there is the objective truth and the way we perceive the world is constructed by our society. Ahmad opposes this intellectual position of the Postmodernism. Because it is anti-Marxist position. According to Ahmad, the postmodernism is an extension of the late Capitalism. And the whole talk of capitalism is to hide truth and distort the fact. Therefore the origin and development is controlled or manipulated by the logic and utility of the late Capitalism. The whole logic capitalism is to hide or the true nature of itself and maintain its hegemony intact through very different means and through the medium of various governing institutes. It is argued that the late Capitalism is the base structure and the postmodernism is the superstructure which has been propagated all over the world through the help of discourse. But the Marxist critics has clearly pointed out the difference and the relation between these complimentary structures. According to Ahmad, the postmodernism is totally anti-Marxist anti-Democratic, and anti—Enlightenment. Marxism is based on the ideas and ideals of the Enlightenment which is rejected by the postmodernism. With the help of dialectical materialism. Marxist critics explored the reality of the objective truth which was the result of the class conflict. Through the history, the working class exploited by the capitalists, and capitalists were living on the labor of the working class population. According to the Marxist critique, this is the objective reality of the world. But unfortunately, postmodernism rejects this Marxist

interpretation of the reality by denying the existence of the objective reality itself. In the view of Postmodernism, the objective reality which is not real. For postmodernism nothing is real, only illusion which is created by our perception of the reality. In this way by confusing the reality with illusion postmodernism helps the late Capitalism in the process of denying benefits to the working class population. In this view point, the whole process of exploitation becomes the illusion, and suffering of the common people becomes illusion. Thus, postmodernism directly kills the revolutionary potential of the working class people through a calculated and deliberate manipulation of the discourse. In simple words, the postmodernism is anti-progressive. Most importantly, Ahmad laments the gradual decline 1 the working class movement through the world due to the vast extent spread of the discourse of Postmodernism. The noted critic Jameson argued that the postmodernism is nothing but cultural extension of the late Capitalism .Postmodernism believes in the decentralizing the center, or destroying the social, political and economic structures. Most importantly, unlike the modernism, it celebrates the fragmentation not only life but also in the literature also. Ahmad strongly rejects the celebration of the fragmentation, and argues that the fragmentation is responsible for the loss of coherence in life and most significantly, it harmed the unity of the working class all over the world. It again proves that the postmodernism actually helps the late Capitalism by destroying the unity of the working class politics. It is universal fact that Marxism is an extension of the Enlightenment which tried to liberate humanity from the shackles of injustice and slavery. By fighting for the rights of working class, Marxist forces managed to give justice to the working class population. But there has been continues conflict between progressive and anti-progressive forces and throughout the history, anti-progressive tried to defeat the progressive force through the artful manipulation of the discourse. The same thing has done by the postmodernism. Most significantly, it created an alternative for the class politics through the making of the identity politics. Therefore, we find the simultaneous development of the postmodernism after the Second World War In short, the identity politics destroyed the unity of class. Now days it is very difficult to achieve the unity of class in the sea of the identity politics. Most importantly, the class unity has been fragmented into different categories such as religious, race, gender, nationality, and etc. Therefore, the war of situation has turned into the anarchy of fragments, and the war of position into the tragedy of class unity. Though there has been tremendous exploitation through the medium of multinational companies under the banner of the globalization by, but there is a lack strong resistance to this inhuman exploitation. The answer to this baffling situation and questions lies in the anarchy of the identity politics which is an extended the arm of the capitalism.. Now we see the people divided on the basis of their identity. Ahmad says that the class politics is the only available alternative to the menace of the

ISSN : 2348-7143
March 2018

identify politics. Thus, Ahmad has highlighted the anti-progressive nature of the Postmodernism. Most importantly, his critique of Postmodernism is highly rational, logical, objective, and most significantly, factual. Like all Marxist critics, he clearly pointed out the complimentary nature of the Postmodernism and capitalism.

America is the greatest power in this contemporary world. It's economic, technological, and military power is unchallenged. After the demise of the USSR, there is no rival power who can challenge the might of America. In short, America is hegemonic power of the current age. According to Ahmad, postmodernism is nothing but the Americanisation of the world. What was orientalism to the colonialism in the same way, postmodernism is to the Americanization of the world. In this way, postmodernism becomes the propaganda arm of the America through the use of soft power and the discourse. American values, literary conventions, and traditions are pretended as the manner of the Universalism though they are subjective in the nature. These things are not only applied to the material world but also to the non-material world such as literary works and arts. Most importantly, the wide spread of technology has accelerated this movement further. This actually help America in achieving the hegemony in this world. Because the world is heterogeneous place, but due to the Americanization of the world, the heterogeneous world has been turning into homogeneous world. If the world turns into homogeneous place, then it is possible to hegemonies it. This is what happening in this contemporary world.

Due to the clear cut or blind imitation of the America, there is decline of diversity. Even imitation is the dangerous for the creative growth. All this imitation cannot create the alternative discourse which is the need of time. Due to the lack of a discourse, the Americanization has been getting stronger day by day. According to Ahmad, the process of Americanization is not good for any society. Because this process is anti-democratic, pro-capitalist, and finally antidemocratic. This process only favors capital, and demeans the lives of the working class population. Moreover this system always makes alliance with the antidemocratic forces in the Third World countries, and kills the democratic movement. In short the process of Postmodernism, is the reactionary process which always were against the democratic forces in the Third World countries. As history shows, the capital only cares about profits and not with human responsibilities. Therefore, the capital always develops working alliance with elites of resource rich countries who are antidemocratic. It has been win-win situation for both parties The imperial power gets scarce resources, and elites of the Third Elite world gets the support of America, the only superpower without they cannot survive the challenge of their own population. Here again the curse of identity politics is used to weaken the class politics which is the ant capitalist and antidemocratic in nature. The aim of Postmodernism is to defeat the Enlightenment left communism, socialism, national liberation movement, and the radical wings of

ISSN : 2348-7143
March 2018

social democratic .The politics of equality has been displayed by the politics of infinite. The identity politics is the most powerful politics in the contemporary world. Ahmad says,

"Postmodernism is rife with the problematic taken over from European irrationalism and with nostalgia for the pre-modern. Indeed, this idea of the pre-modern as the postmodern solution for the problems of the modernity is even more widespread, with far more murderous consequences"

According Ahmad postmodernism is irrational and reject grand narrative of humanism and enlightenment. By using the narrative of Marxism, Ahmad proves that the postmodernism is nothing but Americanization of the world. In short the late Capitalism is the base structure and postmodernism is the super structure.

References:

1. *A World To Win: Essays on the Communist Manifesto* - Aijaz Ahmad with Irfan Habib & Prabhat Patnaik, Left Word Books, 1999.
2. *In Theory: Classes, Nations, Literatures* – Aijaz Ahmad Verso, 1992.
3. *Lineages of the Present: Ideological and Political Genealogies of Contemporary South Asia* - Aijaz Ahmad Verso, 2001.
4. *On Communalism and Globalization: Offensives of the Far Right* - Aijaz Ahmad Three Essays Collective, New Delhi, 2002.
5. *Iraq, Afghanistan and the Imperialism of Our Time* - Aijaz Ahmad Left Word Books, New Delhi, 2004.
6. *In Our Time: Empire, Politics, Culture* Aijaz Ahmad Verso, 2007

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Effect of Advertisements on Children

Dr. Anita Saha
Assistant Professor
Govt. Digvijay PG Autonomous College, Rajnandgaon
Mobile No. 9981375286

E-mail address: anitakasar@gmail.com

Abstract: *The present day children encounter advertisements through many ways like on television, YouTube, android apps, radio, billboards, magazines, newspapers, movies, internet, and others. Parents are not able to keep their children away from these sources as they themselves are the victims of in the hands of this information revolution. Few parents also feel proud and they often boast about their children spending most of their time with the gadgets and getting skilled in handling them. The advertisers are frequently changing their marketing strategies after a lot of research works being done in the field nowadays. The children are easy targets for them and perhaps the second biggest consumers after women. The age factor and the level of maturity of the children is also a factor which makes the difference on how much the children get influenced by the commercials. The present article tries to peep into this arising problem and tries to find a way out of it.*

Objectives: With the inception of social media around four to five decade back, the world started changing fast, with people becoming more and more engaged in a virtual world of internet. The objective of this study here to point out and offer a remedy to the challenge
faced by the parents today.

Introduction: Advertising is mass media content intended to persuade audiences; of readers, viewers or listeners to take action on products, services and ideas. The idea is to drive consumer behavior in a particular way with regard to a product, service or concept. There is not a single generally accepted definition of advertising. Instead, there are several ways to define it. In short: Advertising is the paid, impersonal, one-way marketing of persuasive information from an identified sponsor disseminated through channels of mass communication to promote the adoption of goods, services or ideas.

Advertising endorses a product, service or event to its target audience. A target audience is the portion of the public for which the product, service or event is created

ISSN : 2348-7143
March 2018

to produce a desire or need in the marketplace. Advertising copywriters write advertising and graphic designers finish them with artwork. Then advertising is sent through some medium including internet, print, broadcast, outdoor and point of purchase to reach its target audiences.

The advertisers are inventing new methods to attract the consumers towards the product or service. The consumer after getting attracted by an advertisement is motivated to purchase it frequently, or at least once. A producer in today's market is facing a lot of challenges to survive in this competitive world. They have to project their product in such a way, so that they can achieve maximum sale.

The best way to persuade the consumers to make a bonding with a particular brand or product is through advertisement. But they should also remember that the advertisements also leave impact on children, who have more time to stick to the television, read the lines on hoardings, go through advertisements available in internet. Here in this article, I have tried to present some of the most visible effects of advertising on children, positive as well as negative.

Types of advertisements: We can consider Advertising from different point of view. The purpose of advertising is not only to increase the sale of articles or products as there are not only things we can buy in different stores, for example clothes or articles for daily life, but also few simple things such as a message placed by an institution or organization asking for attention of the students or general public to raise money or to make career by getting admission in any institution. Political parties also use advertisements and commercials to introduce or promote their candidates. There are various serious aspects about it, like persuading people for unhealthy practice, like smoking, or creating a style icon that the whole generation follows. Nevertheless, advertising has become international, since producers and companies try to sell their products on a global market in almost every corner of the world. We can categorize advertising under these three groups:

1. Consumer advertising
2. Trade Advertising
3. Public Relation Advertising

Consumer Advertising is aimed at the endorsement of some product or service to the general public using all types of media. Whereas Trade Advertising is aimed at dealers or distributers using appropriate trade publications and media. And Public Relation Advertising is aimed at society by citizens, NGOs or community groups, or by politicians, corporations, in order to promote or warn people about some issue of social concern.

Apart from these categories there are several other categories also under which we can study the different types of ads:

Print Advertising – Newspapers, Magazines, Brochures, and Fliers:

The print media has always been a popular advertising media. Advertisement of product through newspapers or magazines is a common practice. In addition to this, the print media also offers options like promotional brochures and fliers for advertising purposes. Often the newspapers and the magazines sell the advertising space according to the area occupied by the advertisement, the position of the advertisement (front page/middle page), as well as the readership of the publications.

Outdoor Advertising – Billboards, Kiosks, Tradeshows and Events:

Another popular form of advertising is outdoor advertising, which uses various tools and techniques to attract the customers publicly. The very common examples of outdoor advertising are flexes, banners, posters, billboards and business-shows sponsored by the company.

Broadcast advertising – Television, Radio and the Internet**:**

Nowadays Broadcast advertising has become very popular as an advertising medium which constitutes television, radio or the Internet advertising. Television advertisements have since its beginning been very popular, the cost of which depends on the duration of the advertisement, the time of broadcast (prime time/peak time), and of course the popularity of the television channel on which the advertisement is going to be broadcasted. The radio is still the choice of small-scale advertisers as it might have lost its charm owing to the new age media. The radio jingles have been very popular advertising media and have a large impact on the audience, which is evident in the fact that many people still remember and enjoy the popular radio jingles. Internet advertising is now on the verge of becoming the most popular medium for advertising in this cyber age. The maximum consumers now have access to internet as android phones have made it accessible. The advertisers are also opting internet as a medium in addition to other media.

Covert Advertising – Advertising in Movies:

Covert advertising is the type of advertising where a product or a particular brand is included in some entertainment and media channels like television shows or sports or in movies. The entertainment program does not directly advertise the product or brand but the brand or the product is used or incorporated within the entertainment show as it becomes a part of it. Some of the famous examples for this sort of advertising have to be the appearance of brand *pass-pass* which is used by Hritik Roshan in Yaaden, or the use of *Coca cola* in the same movie.

Surrogate Advertising --

Surrogate advertising means advertising indirectly. It is prominently seen in cases where advertising a particular product is banned by law. Advertisements of the products like tobacco, cigarettes or alcohol which are injurious to heath are prohibited by law in several countries. In that case these companies have to open market doors

with several other products with the same brand name and indirectly remind people of the banned products. Some examples of this are Kingfisher and McDowell's Signature beer brands, which are very often seen to promote their brand with the help of surrogate advertising.

Public Service Advertising --

The advertising for Social Causes is called Public service advertising. It is a technique which conveys socially relevant messages about important matters and socia welfare causes like AIDS, energy conservation, water conservation, deforestation, illiteracy, poverty, child education and so on using advertising as an effective communication medium.

Advertisement for Children: Children today are the biggest target for the advertisers. Children easily get trapped in their net as they are exposed to all types of media like the television, print media and internet, thus getting exposed to all types of advertisements available in these media. The advertisements on one hand help us to become aware of the products in the market and on the other hand they have their negative effects also. Although everyone is bombarded by advertisements everywhere nowadays. Children in general are more susceptible and get easily influenced by advertisements.

The main aim of the producers is to sell a product or service and they know who their target consumers are. The children are innocent and not so mature and unknowingly they get attracted towards the products which the advertisers want them to purchase/use. The children very easily believe in the messages or promises in the advertisements. The advertisement for the products of the children is designed in such a way so as to attract them at the very first sight. Children cannot understand the marketing strategies. Children are an extremely vulnerable target audience and get easily carried away.

It can be seen in every household that the children spend more time with television than any other member of the family. They are attracted by the advertisements of so called height gaining, memory improving, healthy products that make them capable of fighting with the world and sometimes even promise of elevating them to a status higher than the others. The status symbol that the advertisers present appeals the children to eat junk food over fruits , wear branded dresses over normal dresses, shoes, drink soft drinks over fruit juices, change mobile phones frequently or to use all means of new fashion. The children are unaware of the fact that these junk foods, cold drinks, energy drinks do not give them the promised nutritional values.

Due to this increasing impact of advertisements, the children are going through many severe problems like obesity, lack of concentration, etc. Recent studies have

shown that obesity of children under the age of five is increasing at a high rate. Childhood obesity is on the rise and one of the main reasons for this has been seen as excessive consumption of fast foods and junk foods. We are even surprisingly witnessing childhood diabetes is also on the rise.

hildren insist on living the life portrayed in advertisements and for that they nag on their parents to buy them a particular junk food, soft drink, a pair of branded jeans, etc. As an effect of this we can also see them crying, pinching, pulling until their parents purchase them the thing of their demand.

The Remedies: The parents, nowadays, also get worried about their children watching and noticing the advertisements targeted towards adults. The reason for this is exposure and openness in media and advertisements. The worse thing is that the children can easily remember these commercials targeted towards the adults. It needs to revise the media policy of the country. The advertising targeted at children should be banned and should be telecasted at late night where there will be lesser chances for the children to encounter with them. The advertisements for children's products were earlier marketed towards parents but now the advertisers have changed their strategies and are targeting them directly to the children. They are intentionally making the commercials specific in such a way so as to attract the attention of the children. It is the duty of the parents to teach their children about the authenticity of the advertisements. They should teach them not get influenced by the advertisements easily. They should be taught that the advertisers try to present their product as a good one and sometimes falsely better then what in original it is. The parents can lessen the impact of commercials on their children by minimizing the duration or frequency they witness and advertisement.

Apart from negative effects, there are some positive effects of advertisements. By the advertising, the children get information about the new product, thus finally improving their field of knowledge. Some healthy food products are also there, which with the help of advertisements the children can be motivated to add in their diet.

References:

Dahl, Gary R. Advertising for Dummies, 2nd ed. Wiley: Hoboken, 2007, Print.

Dunn, S. Watson. Advertising: It's Role in Modern Marketing. 2nd ed. Holt: Winston, 1969.
Print.

Mason, John. How Children Think. ACS, New Delhi, 2007. Print.

Nelson, Mariah Rose. Inside the Mind of a Child.

ISSN : 2348-7143
March 2018

An Old Woman by Arun Kolatkar: A study of Humanity

Priyanka Dinkar Koli (Author)
Mob.No.8007075119
Dinesh Bhaskar Baviskar (Co-Author)
Mob.No.8308941679
EmailID:- dineshbaviskar203@gmail.com
The students (S.Y.B.A.Eng.)
S.M.College, Muktainagar,
Dist– Jalgaon (Maharashtra)
Pin code - 425306

Introduction:-

Arun Balkrishna Kolatkar was a poet from Maharashtra in the period from 1932 to 2004. He wrote in both Marathi and English. His poems found humor in many daily matters. His poetry has an influence on modern Marathi poets.

Kolatkar was born in Kolhapur. His father Tatya Kolatkar was an officer in the Education Department there. He lived in a traditional patriarchal Hindu extended family. As per his father's hopes, he joined the S.B.College of Art where his childhood friend, Baburao Sadwelkar was enrolled. His college years saw a mysterious formalizing and spiritualizing matters in education and he got graduate in 1957.

He married in 1953, but the marriage was opposed by both the families. His early years in Mumbai were poor but his eventful life especially as an artist come to him, around this time. He also translated Saint Tukaram into English. This period of struggle and transition has been captured in his Marathi poem 'The Turnaround'.

E.g., "Bombay made me a beggar.

Kalyan gave me a lump of jiggery to suck."

After many years of struggle, he started to work as an art director and a graphic designer in several advertising agencies like Lintas. He joined the mass communication and marketing also.

An eclectic group of creative headed by the legendary advertiser kersy katrak who pushed Kolatkar to bring out 'Jejuri'. His first book of English poetry 'Jejuri' is a collection of 31 poems. The book won common wealth writers' prize in 1977.

Marathi devotional poetry and popular theatre like Tamasha had an early influence on him. American movement poetry, especially of William Carlos who had later influenced him. Along with friends like Dilip Chitre who caught up the modern shift in Marathi poetry.

Arun Kolatkar had received many awards and rewards from different institutions. He was awarded by "CAG Award" six times from CAG institute. He won

Kusumagraj Puraska given by the Marathwada Sahitya Parishad in 1991 and Bahinabai Prathisthan in 1995. He participated in Global Poet meet which was managed by Bhopal Bhavan. He was the representative of Marathi language and Marathi Speaker. He got "Sahitya Academy Award" for "Bhijki Vahi" in 2004. His collected poems in English edited by Arvind Krishna Mehrotra was published in Britain by Blood Axe Books in 2010. His writing is in international style to create new poetic traditions.

Some poems of Arun Kolatkar from Jejuri indicate religious traditions and superstitions which are observed in 'An Old Woman', 'A Song for a Vaghya', 'A Song for a Murli', 'The Priest', 'The Priest's Son', 'Chaitanya', 'Yeshwant Rao', 'Manohar', 'A little Piles of Stones' and 'Makarand'.

The people from Maharashtra have a blind faith about Lord Khandoba. So, they visit Jejuri to fulfil their faith and beliefs. Out of these beliefs, Kolatkar has conceived the following poem called an "An Old Woman".

Explanation:-

In Arun Kolatkar's poem "An Old Woman", the main theme is her heritage and the land from which she comes.

An old woman clutches a tourist's sleeve and tags along with him. She wants a fifty paise coin.

The poet says,

"An old woman grabs
Hold of your sleeve
And tags along.
She wants a fifty paise coin."

For this she offers to show him the horseshoe shrine. This refers to a legend centered around a horseshoe shaped depression in a rock about Khandoba. The presiding deity at Jejuri, who leaped from that rock onto his horse as he carried his wife with him. This is a legend that the true believer believes.

She says, "She will take you
To the horseshoe shrine."

The tourist moves away as he has seen the shrine already. The old woman 'tightens his grip' and hobbles along' – not giving up so easily. She is persistent. She clings to him like a burr – a prickly seed that clings to clothes.

You've seen it already.
She hobbles along anyway
And tightens her grip on your shirt.
She won't let you go.
You know how these old women are.
They stick to you like a burr."

Irritated by this persistence. the tourist decides to face her with an air of finality – he decides that he will not yield to her and thereby wants to put an end to the farce.

"You turn around and face her
With an air of finality.
You want to end the farce."

But the old woman's matter of real question – "What else could an old woman do to survive on these wretched hills? – strikes the narrator like a thunder bolt.

"When you hear her say,
What else can an old woman do?
On hills as wretched as these?"

The shark reality that hits the narrator allows him to see her at closer quarters. The cracks spread beyond her skin to the hills and the sky. There is a catastrophe. The hills crack, the temples crack and the sky falls and shatters like a sheet of glass. But the old woman stands there as a symbol of total degradation. The narrator feels ashamed of. He is reduced to the small change in her hand.

"You look right at the sky.
Clean through the bullet holes
She has for her eyes.
And as you look on
The cracks that begin around her eyes
Spread beyond her skin
And the hills cracks.
And the temples crack.
And the sky falls
With a plate-glass clatter
Around the shatter proof crone
Who stands alone?"

Conclusion:-

Kolatkar has written the poem about the place of pilgrimage, giving to his poem the title of Jejuri. But the most important aspect of his writing of this poem is the people of Maharashtra have the miraculous power of Khandoba. It is the God , to worship whom, people from different parts of Maharashtra and some even from other parts of India run to his temple. They go there to pay their obeyance to the God to worship the image of the God and to make their offerings in an effort to make him glad and win his favour. But Kolatkar has not written the poem, Jejuri to celebrate this god. In fact he does not openly say so anywhere in the poem. He had a general attitude of a rationalist.

According to M.R.Satyanarayana, his vision of Khandoba – worship has a positive aspect to it. Without spiritual elements in human life, this world would seem

to be 'A Waste Land'. Because there is a rush of people to visit Jejuri. People show the temporary belief while visiting Jejuri, but they don't have real faith in Gods and Goddesses. They enjoy watching atmosphere at Jejuri.

A big number of beggars and poor people are in India, especially at the religious pleces like Jejuri . They have no desires to become beggars but situation makes them like that. And they go up on the way to beg. Family is responsible for this situation. First on the primary basis on the primary part. The family creates the lower condition at first and it is broken by the family. The government and the religious structure of life become responsible for these beggars. They give a many things like flowers, gold, and silver as God's gifts under the name of worship . But those people don't help the needy people. They don't care other people. The system of religious bodies stand uselessly as blind faith and people move like it. People worship God in return of gifts as their morality. Morality has gone behind the curtain. Man is giving a treatment to man like an animal. Here he also focuses the wrong system of the waghya & Murli who are young girls left in the name of khandoba as his wives and in reality there is any connection between khandoba and the girls. God has created them. How can he be their husband ? But-in Maharashtra, this culture has been coming with man regarding khandoba. The poet has strictly protested this custom of the western maharashtra .

Reference

1) **Book Name :-** Arun Kolatkar Collected Poems in English
Edited by :- Arvind Krishna Mehrotra
Published :- Bloodaxe Books Ltd.
Publication Date :- 1 Nov,2010
2) JEJURI :- Arun Kolatkar
Introduction by AMIT CHAUDHARI
Publisher :- RHUS
Publication date :- 7 Nov,2005
3) Arun Kolatkar :- Wikipedia
https://en.m.wikipedia.Org.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

English Literature through Social Media

Thosare Madhuri Prakash &
Thosare Rahul Prakash
Department of English
S. M. Arts and Commerce College
Muktainagar, Dist- Jalgaon
Mob- 8856926591
madhurithosare97@gmail.com

Introduction:-

English is a language and it has been brought by the people of England, Australia, New Zealand, Canada, the United Kingdom, and more than fifty countries are using the English language to communicate with each other.

The present research has tried to explain how the new trends have improved English literature. The new trends are the e-book, new technologies, pdf books, audio books, digital media, blogs and other social tools. Social Networking Apps are playing the vital role in the English literature development. These apps are useful to exchange the thoughts and feelings regarding the literature today. There are many short stories, novels and books in audio as well as video versions. Only because of the new trends of digitalization, we can access easily the articles, blogs, and research papers on internet and by which we can access the thought of the world and the review of the literature.

Every coin has two sides. in that sense the digitalization or the new trends which come to the English literature as well as affect our literature of English.

Explanation:-

The significant role has been played in the English literature by the recent trends such as the e-book technology, digital media, blogging and other forms of social networking apps. The first view of the English Literature is how the reader is looking at it by using these new trends. Do the new trends affect the reader's mind? Recent trends are useful also. They create the new visions in the eyes of the readers. Social media has a rather positive impact on the English literature. Social media like tweeter is replacing culture and some social media has perceived some typical values and ethics that try to oppose the prosperity of the literary pieces.

A blog can be defined as a part or conveying our thoughts through the internet page. In it the members express their views and ideas. There is the proper system in the blog. The posts of bloggers are arranged automatically in a chronological order and the reader can be able to read the latest discussion or the idea.

There are many things in social media which include blogs, virtual world, special networks, small blog and video sharing forms such as 'You Tube'. It also includes some computer tools, applications that can help the visitor to exchange the information as well as to edit the pagers or to send the important information etc. The social media has been mere popular in the modern time because the research shows that a person spends more than 22% of his time by visiting blogs every day. Through the mobile, social media exchanges the ideas with the help of pictures and videos. Because of these trends, the readers get ability to study the literature with critical insight.

The next trend is the e-book technology should also be reviewed. The e-book is an abbreviation of an actual book.

WhatsApp:-

Everyone knows about this messaging and calling app. Everyone has taken the world with a whirlwind. Voice and video call can be done. This is a wonderful app was acquired by face book in February, 2014.

WhatsApp is known to cause addition to the trends as the people always check their phones for messages. As a result, people are not able to read the literature. There are only jokes, messages like good morning, good night, etc.

The important use of this trend may be good. As many literature lovers create a group and they discuss their opinions in that group. In this way many people come to know that this particular novel is good or bad. This is also the new trend in literature field.

Thus, Whatsapp has both positive and negative side.

Facebook:-

Facebook is called a social networking site. It is created by Mark Zuker Berg, in 2004. It is useful for college students. It helps us to connect and share new ideas with our friends and families. This research effort is targeted at finding the effects of social media on students' performance. Students get low grades in schools due to the lack of study and the writing skills.

If this continues, English literature will not grow and one day it will die.

Impact of Social Media on Language:-

English language is constantly changing to accommodate developments in technology and culture. While some words appear quickly and then fade away, others become so easy to take. In past, it took years or even decades for word usage. But when internet came, it became so easy to access any word without any abstraction.

Conclusion:-

Recent trends are the most important in the English literature. Social media is one way to enter into it. It encouraged the growth of writers who go to use social

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

media sites such as facebook, whatsapp, and tweeter is there to expose the power of that particular literary text. The culture of social are being adopted to promote their writing by old the writers and to grow their relationship, social media is so much great for writers and readers because it gives many opportunities to both.

Bibliography:-

1. Goodwyn, Andrew, ***'English in the Digital Age. Information & Communications Technology and the Teaching of English'*,** London. 1999 Print**.**
2. Lomy Marie**-** Noelie and Katerina Zouro, **'*Social Networking for Language Education'*** 2013.
3. Lomborg Stine**, *'Social Media and Social Generes'*.** 2013 Print.

ISSN : 2348-7143
March 2018

A Trend of Existentialism in 'The Weed' by Amrita Pritam: A Study of Angoori,A Woman.

Pooja Sukadeo Marsale
(Author)
Mob:-8698954519
ID:Poojamarsale2431994@gmail.
Shital Ashok Nikam
(co-Author) Mob:-8390203280The students (S.Y.B.A.Eng) S.M. College.Dist,Jalgaon Maharastra) Pin code:-425306

Introuction:

Now a days woman has no importance. Man is understanding the woman as a doll in his hand. This has been running with Indian society since its civilization. The organisers have ginen us the beautiful theme of the conference on feminism.There fore, I have also taken the story 'The weed' written by Amrita Pritam who has shown the bad conditions of women in her literature. In 'The weed', she shows the bacdward girl called,' Angoori.'

About the Author:

She is considered one of the Punjabi prominent short story writers who wrote in Punjabi and Hindi. She is considered the first prominent woman Punjabi poet, novelist, and essayist, and the leading 20th century writer.

Partition of British India

One million people, Muslims, Hindus and Sikhs died of communal violence that followed the partition of British India in 1947, and left Amrita Pritam a Punjabi refugee at the age of 28, when she left Lahore and moved to New Delhi. Subsequently in 1948, while she was pregnant with her son, and travelling from Dehradun to Delhi, she expressed anguish on a piece of paper as the poem, "Ajj Akhaan Waris Shah Nu" (I ask Waris Shah Today); This poem was to later immortalise her and became the most reminder of the horrors of Partition.) The poem addressed to the Sufi poet Waris Shah, author of the tragic saga of Heer and Ranjah and with whom she shared her birthplace. Amrita Pritam worked until 1961 in the Punjabi service of All India Radio, Delhi. After her divorce in 1960, her work became more clearly feminist.A number of her works have been translated into English, French, Danish, Japanese,Mandarin and other languages from Punjabi and Urdu, including her autobiographical works Black Rose and Rasidi Ticket (Revenue Stamp).(The Skeleton,1970) narrates the story of partition riots along with the crisis of women who suffered during the times. It was made into an award winning Hindi movie by Chandra Prakash Dwivedi, because of its humanism: "Amritaji has portrayed the suffering of people of both the countries. "Pinjar was shot in a border region of Rajasthan and in Punjab.

Acclaim

Amrita is the first recipient of Punjab Rattan Award conferred upon her by Punjab Chief Minister Capt. Amarinder Singh. She is the first woman recipient of the Sahitya Akademi Award in 1956 for Sunehadey (poetic diminutive of the word sunehe i,e. Messages), Amrita Pritam received the Bhartiya Jnanpith Award, India's highest literary award, in 1982 for Kagaj te Canvas (Paper and Canvas). She received the Padma Shri (1969) and Padma Vibhushan, India's second highest civilian award, and Sahitya Akademi Fellowship, India's highest literary award, also in 2004. She received D.Litt. honorary degrees, from many universities including,Delhi University (1973), Jabalpur University (1973) and Vishwa Bharati (1987)

She also received Internationl Vaptsarov Award from the Republic of Bulgaria (1979) and Degree of Officer dens,Ordre des Arts et des lettres (Officier) by the French Government (1987). She was nominated as the member of the Rajya Sabha (1986-92). Towards the end of her life, she was awarded by Pakistan's Punjabi Academy, to which she had remarked, Bade dino baad mere maike ko meri yaad aayi.. (My motherland has remembered me after a long time); and also Punjabi poets of Pakistan, sent her a chaddar, from the tombs Waris Shah, and fellow Sufi mystic poets Bulle Shah and Sultan Bahu.

Explanation:

Angoori was the name of the very new wife of the very old servant of the neighbours of my neighbours. One reason for her being new was that she was his second wife. In Punjabi, they call a man who marries a second time duhaju. Etymologically, a man who has entered a second life-a second life in marriage. She is his second wife. It was not even a year since she had been given away as a bride, so she was still new.

Some five years ago, when Parbhati had gone home to perform the last rites of his first wife, Angoori's father had come forward and wrung his parna, the towel hung over his shoulder. Now to tell you the truth, no man's parna is drenched with the tears shed for his wife. In fact, it is soaked in water during the last rituals. But if a father comes forward and wrings the parna of the bereaved husband, he is saying:"I give my daughter in place of the woman who has passed away. There is no need for you to weep any more. See, I have dried your towel."It is a simple rural custom which replaces the old with the new.

This was how Parbhati was married to Angoori. But Angoori was too young and her mothe was bed-ridden with arthritis, so the ceremony of giveing her away as a bride was delayed. One by one, five years passed and the time came for Angoori to be given away to Parbhati. He told his employers that either he would bring his wife to the city or he would move back to the village. The employers were not willing to feed two persons from their kitchen. But when Parbhati told them that Angoori would

make her own little kitchen by the servants' quarters and cook her own food, they agreed to let her stay. So Angoori came to the city.

For a few days, Angoori kept her face veiled even from the women of the colony. But after some time, the veil was lifted. Walking about with her silver anklets jingling, Angoori became quite popular. The jingle of her anklets was matched by the jingle of her laughter. She would spend most of the day in her quarters but when she came our, laughter seemed to jingle at her feet.

"What is this you are wearing, Angoori?"
"This is the anklet for my foot."
"What is this on your toes?"
"These are my bicchia, my toe-rings."
"What's this on our arm?"
"Oh, this is my amulet."
"What is this that you wear on your forehead?"
"We call it albind."
"Why aren't you wearing something on your waist today?"
"Oh! my tagdhi (waistband) is too heavy. But I will wear it tomorrow. Today, I am not wearing my choker either. The chain broke. I'll get it repaired tomorrow at the bazaar. I had a nose-ring too. It was quite big. But my mother-in-law kept it."

Angoori would wear her silver jewellery with aplomb and show them one by one, very happily.
When the season changed, Angoori found her quarters too suffocating. She would come and sit right outside my house. There's a tall neem tree and an old well. No one in the colony used the well, but the labourers working on the road fetched water from it. They spilled water all about, and it was cool.
"What are you reading, Bibiji?" Angoori asked me one day as I sat under the tree.
"Do you want to read?" I asked her.
"I don't know how to read."
"Why don't you learn?"
"No."
"Why?"
"It is a sin for a woman to read."
"Is it no sin for a man?"
"No, it is not."
"Who told you all this?"
"I know it."

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

"Then am I committing a sin by reading?"

"No it is not a sin for a woman of the city. But it is a sin for a village woman.

Conclusion:

Pritam has described the wrong belief of the undeveloped families in Indian societies. She has talked of their customs and traditions which have been very much problematic to them. The most important thing is that a young girl is given to a married man who is like her father or more aged than her. There is no development regarding women in such familes. They cannot read & wreite in life. If they read & write, they will be the sinners according to their faith. This superstition has been painted honestly by Pritam.

Angoori has been married with the aged man & she is young so she cannot love him & put her emotions with her pressed in heart & loves Ram Tara but she cannot make him her husband but it may be possible that she can run behind him leaving Prabhati.

Reference :-

- Jeevan Prakash Sharma, " Ambrita Pritam's Novel to Be Rendered on Film", The Hindustan times (Aug 27, 2002)
- Amrita Pritam www.punjablok.com
- Amrita recited by Gulzar Archieved 5 July 2008 at the Wayback Machine .
- Amrita Pritam Biography Archieved 5 December 2008 at the Wayback Machine.
- Amrita Pritam – Wikipedia.
- Published Date – 07-03-2018.

ISSN : 2348-7143
March 2018

Implication Based Modernity in 'Cry The Peacock' by Anita Desai

Murhe Punam Suresh
Mo.No. 7773916999
Patil Pradnya Eknath
Mo. No. 7028638056
Email I.D. – pradnyapatil2897@gmail.com
(T.Y.B.A. English Spl.)
S. M. Arts & Commerce College Muktainagar – 425306
Dist – Jalgaon (Maharashtra)

Introduction :-

Anita Desai, Original name Anita Mazumdar, was born on June 24, 1937 in Mussoorie (India). Indian novelist and author of children's books who excelled in evoking character mood through visual images ranging from the meteorological to the botanical.

She grews up Speaking German at home Bengali, Urdu, Hindi and English outside the house. However, she did not visit Germany until later in life as an adult. She first learned to read & write in English at School and as a result English became her "Literary Language". She began to write in English at the age of Seven and published her first story at the age of nine.

Modernity means, "I want to finish myself" due to this chaos of disorder which has been generated by the density of my sentimental companions and relatives whom I realized neither seriously nor closely. The first and the Second World Wars marched ahead into the chronology of the Universe and the life of style of the man's world has been transformed into the Modernity which has counted the "Interior Monologue" of man and woman dragging on to the domain of their self esteems to be garnished positively and tarnished negatively.

The World-Renowned Scripture, "The Ramayana" also conveys the manifesto of the moral and immoral commitments to the world in the building of Kaikai's character who drives away Shrivama, the Lord as the creator of the Universe into the "Dandakaranya" as the banishment, blackening the humanitarianism where her blood, bharata goes into hostility in the full swing of opposition against her, has someone selected on this Modernity which has been main issue of our religious foundation specially in India creed of thinking process ?

Saint Ramdasa, the great unfolds this dilemma announcing the psychological analysis to the white Ears of Man in the subtle survey of his mind, turning it into the curve of Soul, restraining as if the threads of the stray cattle having the coverage of mask around his face. Still never is prevailed from blocking him to touch the potential carrying the merit of his fabled occupation for it. His, "Shri Manache Shlokas" say

that " the man who has digested the Fly of awareness, he doesn't have the taste of food coocked by the honest cook."

Modernity roles as "the Interior Monologue" with the complexity of emotions and thoughts to create the blending of understanding and sometimes the blending of misunderstanding to satisfy the emotive paradise of the minds created because of the implications of the theoretical brooding over the stumbling blocks of household issues or the national concepts of gold medal.

Explanation :-

Modernity connects itself not only with the primitive occasional positions but also with the attentive thoughts as per the need of time in present which follows the arrival of the cycle of the thought & stray-thoughts, the stream of Consciousness in the intelligent reason of Virginia Woolf, who recorded her disapproval for the traditionalism and brought out the Modernity with its implications.

"Cry, The Peacock" appears as the masterpiece of Anita Desai born in Mussorie on 24th June, 1937 as bilingual author, who began mainly to write fiction at the age of 7 as the beloved centre of the children's Magazines. Educated in Delhi University, Working for a year, in Max Muller Bhavan, Calcutta, She advocates the Modernity and its implications scattered in the social corner of the Metropolitan cities Like Calcutta, Bombay, Delhi, Poona and Chandigarha.

Modernity and its Implications peep into the life of the characters like Maya and Gautam, Maya's Father, the Astrologer and others in "Cry, The Peacock", based on the psycho-analytical exercise. Death of Totto, Maya's dog receives expiry of existentialism to life in the rotting dead body, by which she has been horrified in the trembling thoughts continuously, if crows would consume entrails and eyes of him & she turns on the phase of hysteria and remains unchanged on the conformation of Gautam.

Alienation with Maya and Gautam Drags them into the squabbles though he delivers some question with her form the Geeta. She goes on failing to establish peace and reconciliation from Gautam, though she pines for flourishing its steps to her. Her "Interior Monologue" carrying the significance of man's traversing the mute darkness through the transference of birth from first into second on the Urdu Quotation, "Even if each star in sky, the were a heart, what of it. Give me one heart that is capable of sorrow."

Alienation sexually between them & the albino – astrologer's prophecy that either Gautam or Maya shall pass away after four years of their marriage, her father's message, Gautam's misunderstanding of her father's treatment towards her; her doubts of Gautam's love; the big - gap of their ages; her reminiscences of parentally conduct, etc. happen to the most appreciating notifications because of the modernity of mind. The setting of Delhi enchances the merit of modernity and its Implications.

Maya's reactions towards the dog, Totto has been surprising. The smell of the rotting body because of the hot April, Month & the dead body make her horrified. She is found crying and contused mentally because she has got incapable herself to burry it with it with the assistance of her gardener & the sweeper hasn't yet rushed to work till the afternoon, so, she has been prevailed that the crows would consume its entrails & eyes.

Maya is experienced here as not much tolerant as every housewife must have been. Where tolerance is praised to pull ahead the wheels of family. She has mused herself over the crazy & internal voices of Heart, where Heart has failed much life. She has got no training to adjust with the situation stood before her.

The evil glow of a blue bottle takes her into the attack of hysteria and she is cared of her gardener's wife. She snobs and waits for Gautam continuously that the dead body of Totto must be justified properly. Gautam, though comes home lately, hands over the dead body to the scavengers for the best creamation. She feels herself that Totto shan't receive the best funeral & goes into hysterical shocks and remains unchanged with the soothing of Gautam. Here Gautam is seen disturbed because of her childish behavior & she has failed to receive her husband's trust and blamed the relation of husband and wife, where trust and adjustment have been the pillars of the moral family life.

The first part of the novel takes us to the Second Part in which Maya is observed as pillow-beating, Kicking everything and crying non-stop struggling with her alienation. Gautam turns here stern – hearted to realize her inner hide and seek of spontaneous emotions. Commanding her to go to sleep, he turns for doing his heaped activities. Maya must have believed in her husband's counseling, though if was outwardly.

She calls Gautam as immoral as other people are having the entertainment in celebrating the third – rated celebration other than the celebration of Totto; though Gautam tries to lall her to sleep.

Maya jumps down the level and quarrels with Gautam on the issue that Totto must have been given the creamation highly as men are respected. She defeats herself to know the merit of man's birth to life and the dog's, if she was correct, why dogs wouldn't have dressed as man has got such destiny. Still the white tail of Totto never sacrifices her mind.

Maya begins now insecure because the Totto's death disturbs her very much her nerves of head are now seeiously heated and she turns on accepting peace and reconciliation with Gautam, but Gautam restrains himself to realize this Inner Landscape of supreme emotions of her and she thinks over the journey of the Dead man from first birth to Second through the mute darkness and Gautam pronounces the

ISSN : 2348-7143
March 2018

Urdu quotations" Even if each star in the sky were an heart, what of if. Give me one heart that is capable of sorrow."

The psychological imbalance of Maya takes her now to the heartedly attachment with Gautam but Guatam never pacifies her because she can't know the Urdu quotation.

Both of them follow now the series of quarrels forgetting the meaning of life as why they have been sent to life by the creator of this Universe. Now their family life has got totally disturbed. She chants the mantras Like Radhakrishna – Radhakrishna. Maya has bent herself before her problems and wants only the moral support of Gautam because of the broken nerves of her head.

The Albino – Astrologer tells Maya, "Death to one of your; Death an early one by unnatural causes. Four years after your marriage. Be wary child and fear God. Worship Him."

The astrology has aroused many questions in the mind of Maya, therefore; she has called him a magician because now her limbs have got exhausted thinking over and over. The prophecy has come to be failed because their 4 years are passed and they have seen only melancholic destinies. Anita Desai paints here the artificial life of the astrology which creates only ignorance in the mind of Maya. And she fails to reverse herself towards the ray of hope to dwell life newly.

Maya tells for driving away the pigeons from her verandah because she feels their cooing as bad omens of ill fortunes, though is satisfied with their mating and cooing. They made her restless; longing for sex; Full of Fear and melancholic. When she is out on walking with Gautam, the pigeons disturb her. She picks one of the insects and hums a song to make if delighted. She wants to see Kathakali Dances at Cochin; Mysore and Malabar. Gautam request her to see Kathakali at Delhi but she goes into her father's memory and listens to the voices of heart, "I should like so much to see him, on,; I should like to see father again. If has been so long."

She listens to her father's message, " Disintegration means human's Vanity. To accept one's limitations and act as per them, is better than to destroy him/her."

Maya's father's moral guidance to Maya has been stable and correct scientifically but Maya hasn't practiced it in her own behavior.

Maya's friend Leila marries a man who has been suffering from T.B. " If was all written in my fate long ago", the shadow of Leila tells her. Maya never takes seriously of Gautam's guidance & practicality. That has been Gautam complaint but Maya has gone out of understanding and calls him a wretched man.

In the party of Lal's house, Maya knows from the shikh that the danger has entered near.

Maya recalls the peacocks calling, " Pia-pia & crying lover, Lover, Mio, Pio, Idie." In the rain, they begin dance spreading out their splendid tails to die finally for

their Love. Their 100 eyes symbolize their unity the truth of life and death. Maya remembers & experiences in the cemetery near the open grave. The voice of them makes her melancholic in the stillness of night & is scared of them. She goes to the attack of thinking that she has been a sanyashi. She remembers on the thought of the Geeta that the man who is serene and Loves pleasures & pains, he is fit to attain imorality. She blames Gautam for not Loving her & he feels her child is a spoilt lady. Gautam makes her aware that his family has been struggling for name and fame. She wants attachment with Gautam so, he says attachment is not only the Love. He wants to convey her that listening to everybody is really the good result. But they don't hear each and other.

Maya dreams of Death as "real, probable & terrible. She remembers her brother who has left his father at the age of 22 & has been struggling for the problems of the Negros. Now she feels people insane and never bears the sound of drums being feverish. The albino has touched her and her neck has started aching. Now she feels that her name Maya means "illusion" & Saints have cried for it in their holy scriptures. She has been now bodily weak and blouses neer come as fit to her because of her feverish situation. And thus, this takes her to her tragedy & she ends herself, her husband and even her mother –in-law.

Anita speaks on the message that modernity has to be practiced with the emergence of the implications out of it. Compromise between exes must be valued because only educative bounty doesn't mean to digest life with the luxurious life style. The rites of culture and civilization also be provided for such educated sexes to stop such tragedy. Man and husband must have to face the tragedy by reading the holy books written of encouragement to practice them really in their life. The problems shine as the light and darkness for the limited duration of being. The ignorance of the holy books must be thrown away because they preach us religious things to forget the superstitions like the Albino – Astrologer. Husband and Wife must reap the modernity and complications unitedly. Neither the modernity nor the Implications can touch man & woman, if they are brought up properly to think positively.

Conclusion :-

Seeing this modernity and implications, we know that, we shouldn't blame God who have created this universe. He has shown us the way to live life. How man lives life is his way of life. God has provided as the woman-man relationship only for helping each other, but, we can not know its importance at per Anita Desai

Day by day, man has changed himself into the modernity only and he has lost himself in its lime-light. Because of his bounty, he has been overjoyed and haughty to know each other. Thus, the man comes into a dilemma of life. He faces a question of living life. 'Live and let live' is life's message but it has gone away from man. This dilemma shouldn't enter into our eyes as per the novelist. Man should be so silent that

he should face all the problems easily. Otherwise, he/she becomes responsible for the tragedy of his/her life.

Modernity is solicited for the communal harmony but because of man’s vices in mind, it has gone behind the curtain. Man should water the green fields of life to reap the green harvest of life. Thus, the question comes before us who is responsible, modernity or implications ? Man should introspect about his wrong doings but he never goes so and hence it happens.

References :-

1) Cry, The Peacock
   Anita Desai, Orient Paper Backs, A Division of Vision Books Pvt. Ltd., Dehli.
2) Shri Manache Shokas of Saint Ramdas
   Ed. G. K. Raikar. Sajjan Gadha, Satar.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Nadine Gordimer's Views on Apartheid

Mr. Madhukar Wagh
S.P.D.M. College Shirpur
Tal. Shirpur Dist –Dhule

Introduction:

Nadine Gordimer is known as famous spokesperson of her country because she speaks about anti- apartheid in her literary works. Critics say that the award of the Nobel Prize for literature to her affirms her participation a literary piece to challenge apartheid. Her works depict the political history of South Africa from `1949-2012. She got prestigious awards such as Boker Prize (1974), Rome Prize (1984) and James Tait Black Memorial Prize (1972) and many of others. Besides getting a lot of appreciation she also earned critical attention. She died on 13th July 2014, at the age of 90 at her Johannesburg home. She was deeply concerned as the leading writer and outspoken voice of her country. Her views on apartheid can study as follows:

Meaning of Apartheid: Gordimer defines apartheid in her essay 1959: What is apartheid? as:"it depends who's answering. If you ask a member of the South African government, he will tell you that it is separate and parallel development of white and black. If you ask an ordinary white man who supports the policy, he will tell you that it is the means of keeping South Africa white. If you ask a black man well, he may give you any of a dozen answers arising out of whatever aspect of apartheid he has been brought up short against that day, for to him it is neither an ideological concept nor a policy, but a context in which his whole life , learning, working,,loving,is rigidly enclosed. He could give you a list of laws that restrict him from aspiring to most of the aims of any civilized person, or enjoying the pleasures that everyone else takes for granted. But it is unlikely that he will"1

If we pause and reflect for a moment, it will become clear just how apartheid policy really was." This policy defined who one was, where one could go, who one could marry, who one could love, where one could live, which transport one could use, where one could eat, where one could use toilet, where one could swim, how well one was educated, whether or not one could vote, where and when one could obtain employment and where one could legitimately be at any given time"2 .In fact race became a South African's social destiny. Gordimer tried her level best to change the policy by tracing anti-apartheid movement in her works. She immediately became active in south African politics because of her best friend Bettie du Toit who was arrested in 1960 and she came in contact of Nelson Mandela. She began to achieve international literary recognition by receiving her first major award in 1961. Gordimer continued to insist through her writing as well as her activism that South Africa should replace its ruthless policy of apartheid. During this time, the government of

ISSN : 2348-7143
March 2018

South Africa banned several of her works. Her first experience with censorship came with the banning of her novel, The Late Bourgeois World in 1976 for a decade by the South African government. Another novel , A World for Strangers was banned for twelve years. July's People was also banned under apartheid, and continued to face censorship under the post apartheid government as well. Later, she joined the African National Congress when it was considered as an illegal organization by the government of South Africa. According to her, ANC can reverse South Africa's behaviour towards black citizens. She even aided the escape of ANC leaders from arrest by the government. She frequently took part in anti apartheid demonstrations, which engulfed the entire South African nation and travelled to other countries vocalizing against the discrimination and political repression of South African government. Her activism was not restricted to fight against racial segregation. She challenged censorship and control of information and literary works by the state. She also became a member of the steering Committee of South Africa's Anti censorship action group. She was the founding member of the Congress of South African Writers and actively participated in several international literary organization. In the sense of Apartheid she says:

"I don't see any difference between black and white people. I choose the people that I like, and I have a certain standard of behaviour that is general, no matter what colour or creed or anything else. But, it does not work in a society where, in the general frame work, people are judged by the colour of their skin"3

Gordimer feels that her war was against apartheid and she says: "Although none of my book is formally political, the South Africa situation has conditioned me as a writer to an extent that could not have happened in any other country, through the extraordinary way in which the political situation has moulded the lives of the people around me. Not only the obvious confrontations of black and white are affected, whites among themselves are shaped by their peculiar position, just as black people are theirs. I write about their private selves; often, even in the most private situations, they are what they are because their lives are regulated and their mores formed by the political situation. You see, in South Africa, society is the political situation. To paraphrase, one might say (too often), politics is character-in South Africa. I am not a politically minded person by nature. I don't suppose, if I had lived elsewhere, my writing would have reflected politics much, if at all. As it is, I have come to the abstractions of politics through the flesh and blood of individual behaviour. I didn't know what politics was about until I saw it all happening to people. If I've been influenced to recognize man as a political animal in my writing, then that's come about through living in South Africa."4

In an interview she once said " the real influence of politics on my writing is the influence of politics on people".5 Though she is quick to acknowledge that writers

ISSN : 2348-7143
March 2018

cannot truly escape politics, still she champions the role of the imagination. She has said: 'In my conduct and my action, I have submitted voluntarily and with self respect to the discipline of the liberation movement. I have claimed and practiced my integrity to the transformation of reality"6 Gordimer's views on writing are put forth in her Nobel Banquet speech. She says: "Writing is, indeed, some kind of affliction in its demands as the most solitary and introspective of occupations we must live fully in order to secrete the substance of our work, but we have to work alone. From this paradoxical inner solitude our writing is what Roland Barthes called "the essential gesture" towards the people among whom we live, and to the world, it is the hand held out with the best we have to give. When i began to write as a very young person in a rigidly racist and uninhabited colonial society, I felt, as many others did, that i existed marginally on the edge of the world of ideas of imagination, of beauty. These taking shape in poetry and fiction, drama ,painting and sculpture, were exclusive to that distant realm known as overseas------ It took this realize that what we had to do to find the world was to enter our own fully , first. We had to enter through the tragedy of our own particular place"7

In fact, the predominant emotion in Gordimer's fiction is fear which gives a deep look into the minds of characters and social convention. She highlights various colours of fear, right from physical reaction, to that of a profound racial instinctive. While creating the social history of her country the writer tries to bather legitimacy for the black cause. The power structure within the various sections of society is evident in her novels. The struggle for power between the blacks and the whites give a new meaning to the inter racial conflict in the society of South Africa. Her novels cover every section of her society, namely the good and bad . Her contribution in awakening the conscience of South Africa was appreciated in the award of Nobel Prize.

She said:"I have two roles in my life one as a writer and another one, my commitment to the cause of freedom in South Africa and creating a new post-apartheid culture in South Africa."8. Thus her novels are anti apartheid, creating horrific system of South Africa.

Works Cited:

1 Pathania, Dr. Suchita. The Political Crusader: A study of the selected Novels of Nadine Gordimer, a thesis,2014
2 Gordimer's, Nadine. July's People, London: Routledge, 2011
3 P.L,Rani. Characters of Commitment: A study of the select Novels of Nadine Gordimer, a thesis, 2010
4 Gordimer's , Nadine. My Son's Story, New Delhi: Asia Book Club,2005
5 Anthoy Sampson, The Observe Review of Nadine Gordimer's Livingin Hope and History,1997
6 Gordimer's , Nadine. My Son's Story, New Delhi: Asia Book Club,2005
7 Gordimer's , Nadine. My Son's Story, New Delhi: Asia Book Club,2005
8 http:// www.boston.com/globe/search/stories/nobel/1991/1991jhtml

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue 50 : Literature : New Trends and Tendencies
साहित्य : नवीन प्रवृत्ती आणि प्रवाह साहित्य : नव प्रवृत्ति एवं प्रवाह
UGC Approved No. 40705 & 44117
ISSN : 2348-7143
March 2018

Magda – The Lonesome Spinster in J M Coetzee's *"In the Heart of the Country"*

Anjali K. Patil
Assistant Professor
Head, Department of English
Dadasaheb Devidas Namdeo Bhole College, Bhusawal
akp285@rediffmail.com

Abstract – *Magda is a quintessential lonesome White Afrikaans/Cape Town woman in the novel "In the Heart of the Country". She is depicted as a lonely, melancholy and psychologically disturbed spinster who is depressed in the world she lives affected by racial discrimination and patriarchal hierarchy, which result in her mental deterioration. She goes on threading incidents after incidents where she murders her father several times and again brings him back in the novel. Infact, she is depicted as an oppressed woman who suffers the humiliation both by her father and her servant and at the same time desires to become a whole woman. Coetzee explores the issues of sexual and racial oppression prevalent in South Africa during the colonial rule through this novel.*

Keywords: lonely, psychologically disturbed, spinster, mental deterioration, oppressed, humiliation.

Introduction:

Magda, the white spinster is the protagonist of the novel *"In the Heart of the Country"* written by John Maxwell Coetzee. She has been called a 'Spinsterish Cipher…' (Watson) a daughter of the white widow living in the Karoo, the semi-desert of the Western Cape. She ranks among the well known women characters portrayed by Coetzee in his novels. She is depicted as a motherless, lonely, aging, unattractive and mentally depressed woman who lives in her own self-created world. Magda has an "ability to sit with nothing but her own thoughts for hours or days is something that a writer needs and Magda has a limitless capacity to do just that. She threads incident after incident from her life into something approaching meaning, all the while removing those details she finds uncomfortable. She kills her father, returns him to life and then kills him again". (Independent)

The other characters in the novel are Magda's unnamed father and her servants, Hendricks, Klein-Anna, Ou-Anna and Jakob. Magda narrates much of the incidents from the claustrophobic confines of her bedroom where the reader is confused what is actually taking place and what is going on in Magda's imagination. At the very beginning of the novel, Magda fantasizes about her father bringing home a

young bride and the violent way that she would kill them both. After a short while, Hendricks actually brings a bride named Anna to the farm. The bride was called Klein-Anna by Magda as there is already another Anna as servant in the household. Magda sees her father seducing Klein-Anna and witness them both fornicating in the farmhouse bedroom. Magda shoots her father with a rifle and later on buries him in a makeshift crypt on the farmland. Gradually, Magda finds herself unable to manage the land without her father. The food begins to run out and Hendricks demand to be paid. Magda pays him in kind by offering him certain items from her father’s former possessions. Due to lack of food, Hendricks and Anna moves into the farmhouse and the power balance begin to tip in their favour. As Hendricks was not paid by Anna, he rapes her and starts visiting her during the night for sexual intercourse as a revenge for not being paid. When some white men come to the farm looking for Magda’s father, Hendricks and Anna flee from the farm fearing they may be blamed for his death. At the end of the novel, we find Magda all alone on the farm, starving and slowly becoming mad, trying to communicate with the planes flying over the desert every day.

There are many instances in the novel where we find Magda oppressed and humiliated by her callous father as well as by Hendricks, the farm hand. Magda’s father represents the patriarchal hierarchy where he is the boss who dominates not only the servants but as well as his own daughter, Magda whose childhood duty was to prepare his father’s bath every evening when he returns after his days work. Coetzee writes:

> “When he came in hot and dusty after a day’s work my father expected that his bath should be ready for him. It was my childhood duty to light the fire an hour before sunset so that the hot water could be poured into the enameled hipbath the moment he stamped through the front door. Then I would retire to the dark side of the floral screen to receive his clothes and lay out the clean underlinen”. (Coetzee10)

Magda is presented as a lonely and depressed figure, as there is no one to talk to, in that situation she talks to herself. She believes that, “In the cloister of my room I am the mad hag I am destined to be”. (Coetzee 09) In the evening time while standing near the window she considers herself as an incomplete being as compared to the darkness outside which is complete in itself. She says:

> “I am incomplete, I am a being with a hole inside me, I signify something, I do not know what, I am dumb, I stare out through a sheet of glass into a darkness that is complete, that lives in itself, bats, bushes, predators…” (Coetzee 11)

Magda is jealous when her father brings home a new wife. She fears the new wife would take her position and will become the center of attraction. She hates her and describes her,

> "… a lazy big-boned voluptuous feline woman with a wide slow-smiling mouth. Her eyes are black and shrewd like two berries, two shrewd black berries. She is a big woman with fine wrists and long plump tapering fingers. She eats her food with relish. She sleeps and eats and lazes …" (Coetzee 1)

Magda presumably kills her father for the very first time when he remarries a white woman because she realizes she must play second fiddle to the new wife. Regardless of whether or not this first murder actually take place, we notice that Magda apparently kills her father the second time for very similar reasons, however in the second scenario, neglect and dejection are heightened because his chosen lover is African, causing her nervousness to have strong political undertones. Magda comprehends her father's affair with Anna as a step towards losing her position as mistress of the house, and even one day, the entire farm:

> "Perhaps my rage at my father is simply rage at the violations of the old language, the correct language, that take place when he exchanges kisses and the pronouns of intimacy with a girl who yesterday scrubbed the floors and today ought to be cleaning the windows" (43)

Magda confesses similarities between herself and Klein Anna on the basis of gender. Regardless of race, both women are obliged to put the needs of men first or else face violent penalty from some comprehensive male rage. Magda remarks that as a new bride, Anna has not yet been introduced into her slavish role with respect to her husband:

> "Then the girl, from fairy visitor grown to wife, will learn to get up first, and no doubt soon be shouted at and beaten too" (27).

Anna's slavish position to Hendrik and the master is reflected in Magda's service to her father:

> "In my own room I am already dressing, for I must have his [the father's] coffee ready when, stern and drawn, he stamps into the kitchen" (27).

However, when the father takes Klein Anna as his mistress, Magda experiences an interference of the "old old code," and feels her shaky position as a mistress of the house and inheritor of her father's estate is threatened. Magda quickly forgets all bonds cast on the grounds of gender and takes on the most conservative role of the white Afrikaans mistress.

When Magda was not in a position to pay Hendricks his salary, he humiliates and rapes her. After this event, Hendrik regularly visits Magda every night and Magda tries to do her best to learn the ways of sexual love for him. Soon it is told that both Hendrik and Anna desert Magda leaving her all alone on the farm.

Magda is an example of loneliness, despair, stupidity, neglect and emptiness brought by colonization for a white woman. Her life is ruined by her father's ignorance towards her. She informs that her mother died while delivering a child. Her

father disliked her mother because she was unable to give him a male child. Magda's mother symbolizes the typical colonial woman whose life was, "under her husband's thumb" (2). About her mother Magda writes:

> "Her husband never forgave her for failing to bear him a son. His relentless sexual demands led to her death in childbirth. She was too frail and gentle to give birth to the rough rude boy-heir my father wanted, therefore she died. The doctor came too late. Summoned by a messenger on a bicycle, he had to come trundling along forty miles of farm-track in his donkey-cart. When he arrived my mother already lay composed on her deathbed, patient, bloodless, apologetic. (2)

The desire of Magda's father for "the rough rude boy-heir" points out the psychology of a white man for continuing the empirical domination over the colonized through the generations to come. Magda's father has no love and affinity for his wife. Magda's mother represents the white man's mentality towards women. The whites are interested in patriarchal dominance. Magda's mother lived in a colonized land as a colonizer but she was unable to escape her culture's norms and live happily in the natural environment of the farm along with its people. Magda's father dislikes Magda who grew up with the servants' children and cannot forget her childhood with those children. She was happy with them and remembers them because the present is violent, unhappy and confusing. The childhood memories play a very important role in her life because these memories make her psychologically confident to decide to live on the farm at the end of the novel.

Magda lives a completely boring and isolated existence with her ruthless father, her only close blood relative in the heart of the country. She is imprisoned in this uneventful life and locked into a love-hate relationship with her father. As Magda grows, she passes her maximum time in the kitchen performing each and every innovative task. During the afternoons, she reads books or puts a damp towel over her eyes fighting migraines. The Swedish Academy on giving the Nobel Prize to Coetzee, praised him for his *oeuvres* and when commenting on *In the Heart of the Country* said:

> "One element in his next novel, *In the Heart of the Country,* is the portrayal of psychosis. A careworn spinster living with her father observes with distaste his love affair with a young coloured woman. She has fantasies of murdering both of them, but everything seems to indicate that she decides rather to immure herself in a perverse pact with the house servant".

Magda is frustrated because the situations around her violently disturb and sadden her mentally. She calls her father, "barbarian." She says:

> "I cannot believe that fraternal intercourse would not have left its marks upon me, and it has all too painly not left its mark upon me, the mark that has been

ISSN : 2348-7143
March 2018

left upon me instead is the mark of intercourse with the wilds, with solitude and vacancy" (47).

This thinking of Magda reflects her loneliness and also her callous views regarding her fraternity. It stands for the colonizers' failure in their colonies, their solitude, and vacancy. The novel does not reach any kind of closure. Its indeterminate ending refuses the authority of patriarchy, but is also indicative of the distortions of South African culture.

Conclusion:

Thus, we find Magda all alone fighting, "against becoming one of the forgotten ones of history" and so she says, "I am a spinster with a locked diary but I am more than that" (3). She is lonely because she has no contacts with either the blacks or the whites and no white neighbour comes to visit her. Thus, Sheila Roberts avers, "… *In the Heart of the Country* is a feminist text. That he has placed Magda on the stone farm and deprived her of mother, sister and women-friends and any possibility of interacting equally with men, makes it a pessimistic feminist text". (Roberts 31) Magda is apparently a lonesome woman who continues to stay on the farm despite her loneliness.

Works Cited

Watson, Stephen. "Colonialism and the Novels of J. M. Coetzee." *Research in African Literatures, Vol. 17, No. 3, Special focus on Southern Africa.* (Autumn 1986): 370-392.

Roberts, Sheila. "Cinderella's Mother: J. M. Coezee's *In The Heart of the Country*." Volume 19, No. 1, *English in Africa* (May 1992): 21-33.

Coetzee, J. M. *In The Heart of the Country*. London: Vintage Books, 1999. "Book of a Lifetime: *In The Heart of the Country,* by J. M. Coetzee." Independent, Saturda 7th September 2013

"The Nobel Prize in Literature", **John Maxell Coetzee**, (2nd August, 2003), Swedish Academy, Sweden.

Film and Literature: Teaching Henry James's *The Turn of the Screw*

R. V. Tribhuvan
Assistant Professor of English
M. S. G. College, Malegaon, Nasik
Dr. S. P. Zanke
Research Supervisor
Associate Professor & Head, Dept. of English
Bhusawal Arts, Science & P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal

Abstract

Now a days, the availability of the bookstalls at malls resulted into the multitudinous readers of English/Hindi/ Marathi novels. It has become popular and fashionable trend. The other reason behind it is that many novels or plays are being adopted in our country and such films are becoming popular and successful on box office. All this makes the book more popular and people rush to have it. However, it is observed that students of English literature seem reluctant in reading the original texts prescribed to them because of their examination centred point of view. Unfortunately, they study literature only for the sake of degrees and examination. Teachers also try to complete the syllabus somehow, and they often fail to foster the spirit amongst students to read the original texts.

The present paper focuses on the newer but specific teaching method to teach English novels at undergraduate and postgraduate levels. It emphasises on the continuation of lecture method along with the screening of the adaptations, and students' active participation in the classroom. The present paper juxtaposes novelistic presentation of the elements of the text and cinematic presentation of it to make teaching more effective and learning more interesting.

Keywords: novel, film, adaptations, screening, box office, pedagogy, teaching, learning.

Introduction

The use of electronic media in literature teaching is becoming common now a day. The reason behind this is the evolution of modern teaching practices, which are quite evident in 21st throughout the world. The objective of the present paper is to make literature teaching more effective and foster the spirit amongst students to read original texts. It is because students learn literature just for the sake of producing answers in the examination. And mostly it is found that they don't read the original texts prescribed to them and simply rely upon the bazaar notes or the notes provided by their teachers. Even, teachers fail to motivate them for reading the original text, since they are badly 'obsessed' with the sense of syllabus completion for which they

prefer lecture method to complete the syllabus somehow in a stipulated period. Though some teachers try to experiment some newer methods, however mainly lecture method is given the first priority.

Ted Johnson observes that *students of today see more than they read books*. (8) Hence, the use of adaptation can be thought more positively as a tool to teach the prescribed novels. Promoting the idea of using movies in teaching literature, Kelvin Sealey Shawn contends in "Films, Politics, and Education; cinematic pedagogy across disciplines" that; "*The pedagogical use of films is justified because of its clear visuality the way it allows for the consumption of knowledge and ideas with the eye its potential for touching our emotions, and with the rise of technology in education, the growing ease of its use in the classrooms."*(1-2)

While teaching, it is impossible for any teacher to bring each and every element of novel, i.e. situation in the novel, story, setting, characters and the deeper meanings etc. in the classroom. And Students learn English literature in the non-native setting, hence are not willing to read the original text. After observing the problems of teaching and learning literature and taking the above views into consideration, we tried to introduce the new pedagogy in the form of fusion of the two narratives. Regarding the importance of the two narrative forms; the textual narrative and the visual narrative, one of the great scholars of film philosophy, Jean Mitry mentions that *novel creates a world, while cinema put us in the presence of the world which it organises according to certain continuity. The novel is a narrative which organises itself in a world; the film, a world which organizes itself in a narrative.* (4)

Taking the above quotation into consideration, the penchant of students for adaptation could be picked up and exploited for the teaching of novels so that they can read novels even outside the classroom along with the films based on the novel.

Teaching is effective only when a teacher successfully passes the knowledge and the student is properly convinced by the information that has been delivered to him. In order to understand a literary text wholly and more effectively so as to reach to the intention which the writer keeps in his/her mind while writing, close reading of the text is important. Roland Barthes in this regard provides 5 codes which have to be seen as a basic underlying structure of all narratives:

1) The proairetic code which provides indication of action in the narrative to understand the text.
2) The hermeneutic code which provides narrative suspense by posing questions in the mind of the reader that makes the reader curious for the next happening or sometimes inspires readers guess the possible action.
3) The cultural code which contains references beyond the text as it is assumed that these references are known to the readers.
4) The semiotic code which mostly contains the connotative meanings.

5) The symbolic code which is linked to themes. The themes linked in the symbolic code are on a larger scale which consist binary polarities. (1)

Novelistic presentation of the elements of a text and cinematic presentation of it makes teaching more effective and learning more interesting. To this comparison of the two narratives and their possible blending for analysis and interpretation, Kamilla Elliott says that *On one side, novels and films are diametrically opposed as 'words' and 'images' at war both formally and culturally. On the other side of the paradox, novels and films are integrally related as sister arts sharing formal techniques, audiences, sources, archetypes, narrative strategies and contexts*. (1)

Both the Lecture method and screening are equally important. The novelistic elements have been presented in the form of passages, extracts and quotations taken from the novel followed immediately by cinematic presentation using various cinematic techniques. The selection of certain passages, extracts and quotes are to be selected randomly as specimen and then to be screened and interpreted in accordance with its cinematography. After the two presentations, students are supposed to participate in the discussion on the novel and find out the similarities and differences between the two narratives.

It has to be kept in mind that before screening the movie/movie clips students should be made acquainted with the cinematic techniques so that they can 'read' the screen. Otherwise the purpose of the screening would not get the desired effect

Henry James's novel, *The Turn of the Screw* is selected as for interpretation by commingling the novelistic presentation with cinematic presentation in order to enhance the aesthetic interest of the students and stimulate them to read the original text. The commingling can be illustrated as follows:

Novelistic Presentation of *The Turn of the Screw*

Character building: the Governess

In order to interpret the character of the Governess the teacher can take into consideration the things like her appearance, her action and thoughts, theme and others' reactions to her. The Governess is a Young and a Beautiful Woman in her 20's.For this, he may select the quotations explaining these facts:

"She was a most charming person, but she was ten years older than I. She was my sister's governess,"

"passage, before my door, of a light footstep."

Cinematic presentation of the movie, *The Turn of the Screw*

To introduce her through the film clips, teacher would make student familiarize with the use of various cinematic elements as follows:

Few of the Clips capture the appearance of the Governess which has been taken in a LONG SHOT against the setting. She has been shown in FRONT ANGLE and a

DEEP FOCUS has been used to show the impact of the setting on the character. Here, her body language speaks a lot. Her rubbing of thumbs reflects her nervousness.

The clips that are shown in LOW KEY LIGHT, DUTCH ANGLE and special effect of FADE CAMERA reinforce the effects. In it camera fades from burning fire to directly on the face of Governess as if director wants to symbolize the state of mind of the governess, furious or shocked one. Low key light and Dutch angle here enhances the gloom and melancholia of the Governess' psyche. This presents her as a psychologically disturbed, split personality.

Other traits of her character like suspicious nature, fragmented psyche. The other characters can also be interpreted in a same way.

The Plot-Structure of the Novel

The plot of the novel can be evaluated by the raising action, climax and the falling action. Here Climax of the story has been interpreted according to the pedagogy. The rising action, falling action and final resolution can be also interpreted in same way.

The climax of the novel appears when the governess points to the image of Miss Jessel as proof that the spectre exists, but Mrs. Grose and Flora claim to see nothing, which implies that the governess is insane. This incident is reflected in the novel as follows:

I seized my colleague's arm.

"She's there, she's there!"

"What a dreadful turn, to be sure, Miss! Where on earth do you see anything?"

She looked, even as I did, and gave me, with her deep groan of negation,……

Flora says:

"I don't know what you mean. I
see nobody. I see nothing. I never have. I think you're cruel.
I don't like you!"

The clips shot in **FRONT ANGLE, LONG SHOT AND A NEUTRAL LIGHT** highlight frame for the ghost of miss Jessel. The director of the movie deviates from the traditional way of using cinematic elements to show a ghost or misterious personality with the very purpose that the ghost is nothing but hallucination of the disturbed psyche of the Governess.

The clips taken in CLOSE SHOT, DUTCH ANGLE AND SOFT FOCUS capture the keen expressions of the charecters and abnormality of the situation because of the changed, suspicious and frenzied behaviour of the Governess.

One of the clips has been shown in side/front angle and a CLOSE UP SHOT is used to capture the pathetic, horrified expressions of flora. The clip 6 has been taken

in MEDIUM SHOT and slight LOW KEY LIGHT is used to show the helpless/ regretful condition of the woman when she is distrusted by flora and Miss Gross.

Theme

One of the most important themes of the novel is Gothic theme.

Novelistic presentation of the theme

The central issue of the story is the presence of ghostly figures, which gives gothic touch to the story. The whole of the story revolves around the various encounters of the Governess with ghosts. Her schizophrenic behaviour enhances the gothic of the novel. Are Peter Quint and Miss Jessel supernatural phenomena or manifestations of a paranoid mind? Is the main concern of the story?

"The person looking straight in was the person who had already appeared to me. . . . On the spot there came to me the added shock of a certitude that it was not for me he had come there. He had come for someone else."

"There was an alien object in view—a figure whose right of presence I instantly, passionately questioned."

The quote is about the first encounter of the Governess with Miss Jessel at the lake, a Sea of Azof.

Cinematic Presentation of the theme

The clip that captures the scene of first encounter of the Governess with the ghost of Quint will helps students to comprehend keenly . The shot has been taken in Long Shot and Low angle which emphasises the ghost out of the Governess' reach. Here rack focus has been used very specially on the leaves of the tree to symbolically represent the unnecessary disturbance of the Governess' mentality.

The clip that has been shown into LONG SHOT and FRONT ANGLE make students participate in the action to mean. It shows the character in context of the lake which provides the weird setting for it.

Setting: The Bly

As the story of the novel begins in the 1890's, it is a time of Christmas gathering outside London. The action then flashes back to the 1840's, telling the story of a Governess at the Bly, a remote and extensive country home in Essex, England. It consists of a mansion with two crenulated towers, spacious grounds, and a pond referred to as a lake.

Novelistic presentation of the Setting

No; it was a big, ugly, antique, but convenient house, embodying a few features of a building still older, half replaced and half utilized, in which I had the fancy of our being almost as lost as a handful of passengers in a great drifting ship. Well, I was, strangely, at the helm!

ISSN : 2348-7143
March 2018

Cinematic presentation

Many of the clips directly provide the visual form of the setting. The frame resolution of some clips is constantly expanding to focus on the moving of the story along with its horizon. Light changes from High key light to Low key Light and the Front Angle also shifts to a Dutch Angle to show the change of the action of the story from the normal, happy beginning to the suspense, gothic, gloomy and tragic end.

Point of View: First Person Point of View

In this Novel, the author has used First Person Point of View. The most important part of the story has been narrated by the governess. Her manuscript makes up the story from chapter 1 to 24. She tells the story purely from her point of view which does not provide us with an objective look. The Governess' narration is totally the reflection of her thinking and feelings which makes her the Unreliable narrator of the story.

Novelistic presentation of point of view

I detained her, holding her there with a hand on her arm.

"I take what you said to me at noon as a declaration that you've never known him to be bad."

Cinematic presentation

The point of view used by the director in cinema is quite different from the point of view used in the novel. In a novel 1st and 3rd person point of views are used mostly whereas in movie subjective, authorial and neutral Point of Views are used.

In the film clips, the authorial point of view has been used, that is First camera focuses the happening on the set (i.e. Flora standing at the window) and then captures the character's sight. (i.e. the Governess)

Conclusion

To conclude, when the adapted material on screen hits the box office windows, it creates sensation in the book bazaar, and the sale of the book increases. Similarly, the use of electronic media can enhance teaching and learning literature. The introduction of new pedagogy that is, use of cinematic techniques for teaching and interpreting novels has been more effective. Both, the cinematic presentation and novelistic presentation were put side by side to have the immediate references of the two forms; a novel and a film, (commingling) which may lead to fulfil the aim to attract students towards reading the original text and make them active participants in the discussions and interpretation of the novel.

Works Cited

Bartrhes, Roland. *S/Z.* In Felluga, Dino. "Modules on Barhes: On the Five Codes."

https://www.cla.purdue.edu/english/theory/narratology/modules/barthescodes.html

Elliott, Kamilla. *Rethinking the Novel/Film Debate*. New York: CUP, 2003.

James, Henry. *The Turn of the Screw.* 1898 New York: W.W. Norton & Company, 1966.

---. *The Turn of the Screw.* Film adaptation by Ben Bolt, 1998.

Johnson, Ted. "Using Film in the Classroom". (61st Annual Meeting of) *National Council of Teachers of English*. Las Vegas, November 1971.

Mitry, Jean. *The Aesthetics and Psychology of Cinema*. Trans. Christopher King. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1997.

Sealey, Kelvin Shawn. *Film, Politics, & Education: Cinematic Pedagogy Across the Disciplines*. New York: Peter Lang, 2008.

Impact Factor – 3.452 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Papers Publication Expenses for Special Issues

Sr. No.	Descriptions	Quantity	Rate
1	Swatidhan International Publications' & International Research Fellows Association's *(IRFA'S)* ***Research Journey - Multidisciplinary International E-Research Journal*** ***ISSN : 2348-7143*** ***Impact Factor 3.452*** ***(Online Journal only)***	For Single Paper	Rs. 1000/-
		For 10 Papers	Rs. 6000/-
		For 20 Papers	Rs. 10000/-
		More than 20 Papers	Rs. 10000+400/Paper
		For 50 Papers	Rs. 21000/-
		More than 50 Papers	Rs. 21000+300/Paper
		For 100 Papers	Rs. 35000/-
		More than 100 Papers	Rs. 35000+100/Paper
	Online + Printed Journal	For (50 Copies)	
		100 Pages	Rs. 21, 000/-
		150 Pages	Rs. 25, 000/-
		200 Pages	Rs. 29, 000/-
		250 Pages	Rs. 33, 000/-

COSMOS IMPACT FACTOR

Search Journal | Search

HOME | INDEXED JOURNAL | SUGGEST JOURNAL | REQUEST IF | DOWNLOAD LOGO | REVIEWER PANEL

Category

- INDEXED JOURNAL
- SUGGEST JOURNAL
- JOURNAL IF
- REQUEST FOR IF
- DOWNLOAD LOGO
- CONTACT US

- SAMPLE CERTIFICATE
- SAMPLE EVALUATION SHEET

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	2015 : 3.452

GIF GLOBAL IMPACT FACTOR

News Updates Due to large number of application please allow us time to update your journal

Get Involved

- Home
- Evaluation Method
- Journal List
- Apply for Evaluation/Free Service
- Journal Search

Recently Added Journals

Research Journey

ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676

Research Journey

SJIF 2016: Under evaluation

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

Previous evaluation SJIF

- 2015: Not indexed
- 2014: 3.009
- 2013: Not indexed
- 2012: Not indexed

The journal is indexed in:

SJIFactor.com - SJIF Scientific Journal Impact Factor

Basic information

Main title	Research Journey
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Contact Details

Editor-in-chief	Prof. Dhanraj Dhangar M.G.V.'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEOLA, DI India
Publisher	MRS. SWATI SONAWANE